

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

**«TURKIY XALQLARNING MA'NAVIY
INTEGRATSIYASI: TILI, ADABIYOTI,
MADANIYATI»**

**MAVZUSIDAGI II XALQARO ILMIY-NAZARIY
KONFERENSIYA MATERIALLARI**

TOSHKENT - 2025

Mazkur ilmiy maqolalar to'plamida «Turkiy xalqlarning ma'naviy integratsiyasi: tili, adabiyoti, madaniyati» II Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari jamlangan. Maqolalarda turkiy tillarning rivoji va o'zaro o'xshashliklarini, umumiy adabiy merosimizni ilmiy asosda chuqur o'rganish; madaniy aloqalarni zamonaviy texnologiyalar orqali kengaytirish; tarjima va adabiy almashinuv orqali xalqaro miqyosda muloqotni kuchaytirish; raqamli platformalar orqali integratsiyani amalga oshirishga oid fikrlar yoritib berilgan. To'plamdan dunyo bo'yicha taniqli turkiyshunos olimlar, metodistlar, o'qituvchilar, hamda ToshDO'TAU iqtidorli talabalarining maqolalari ham o'rin olgan.

To'plam til va adabiyot ta'limi bilan shug'ullanuvchi professor-o'qituvchilar, shu sohaning tadqiqotchilari, magistrant va talabalarga mo'ljallangan.

Taqrizchilar:

G.Asilova – *pedagogika fanlari doktori (DSc), professor.*

G.Norimova – *filologiya fanlari nomzodi, dotsent.*

Tahrir hay'ati:

S.Muhamedova, S.Qambarova, O.Turaqulova,
Y.Shirnova, M.Yo'ldosheva.

Mazkur to'plam matni Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti Kengashining 2025-yil 2-iyundagi 10-sonli majlisida muhokama qilinib, nashrga tavsiya qilingan.

Izoh: Maqolalarning ilmiy saviyasi uchun mualliflar o'zlari mas'uldirlar.

TABRIK XATI

Bugun biz uchun juda muhim, tarixiy ahamiyatga ega kun. Chunki biz bir necha jihatdan yuksak ma'noga ega bo'lgan voqealarni nishonlamoqdamiz. Birinchidan, universitetimiz – Alisher Navoiy Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetining tashkil etilganiga 9 yil to'ldi. Ikkinchidan, bugungi xalqaro anjumanning mavzusi – “Turkiy xalqlarning ma'naviy integratsiyasi: tili, adabiyoti, madaniyati” o'zining dolzarbligi, chuqur tarixiy ildizlari va kelajakka yo'naltirilganligi bilan nihoyatda muhimdir. Zero, bugungi konferensiya, ayniqsa, bugungi global jarayonlarda o'zaro yaqinlashuv, ilmiy va madaniy muloqotni mustahkamlash, tarixiy ildizlarimizni chuqur o'rganish va kelajak avlodlarga yetkazishda nihoyatda muhim ahamiyatga ega. Turkiy xalqlarni birlashtiruvchi eng asosiy omillardan biri bu – til, adabiyot va madaniyatdir. Bu uchlik – o'zlikni anglash, tarixiy xotirani saqlash va kelajakni barpo etishda asosiy tayanch hisoblanadi. Shu bois, turkiy xalqlarning ma'naviy integratsiyasini kuchaytirish, o'zaro do'stlik va birdamlik rishtalarini mustahkamlash har qachongidan ham dolzarb.

Bu kunni siz, turli mamlakatlardan tashrif buyurgan aziz mehmonlar, hurmatli olimlar, ziyolilar va hamkor tashkilotlar vakillari ishtirokida nishonlanayotganimizdan juda mamnunmiz. Barchangizni bugungi muhim tadbir munosabati bilan universitetimiz nomidan, shaxsan o'zim nomimdan samimiy qutlayman!

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti 2016-yilda O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti Islom Karimov tashabbusi bilan tashkil etilgan. Bu oliy ta'lim muassasasi o'zbek tili, adabiyoti va madaniyatini chuqur o'rganish, rivojlantirish, uni xalqaro miqyosda targ'ib etish bo'yicha nafaqat respublikamizda, balki Markaziy Osiyoda yagona yetakchi ilmiy-ma'rifiy markaz hisoblanadi. Shu qisqa muddat ichida biz milliy til va adabiyotimizni o'rganish, uni chuqur ilmiy asosda targ'ib qilish, shuningdek, xalqaro ilmiy hamkorlikni kengaytirish yo'lida jiddiy yutuqlarga erishdik: 70 dan ortiq xorijiy mamlakatlar bilan ilmiy va akademik hamkorlik yo'lga qo'yilgan; o'zbek tili bo'yicha xorijliklar uchun alohida o'quv dasturlari va “O'zbek maktabi” ochilgan; har yili xalqaro konferensiyalar, ilmiy simpoziumlar, adabiy uchrashuvlar o'tkazilmoqda. Eng muhimi, atigi 9 yil ichida bir nechta xalqaro reytinglarga kirdik: universitet 2024-yilda Times Higher Education (THE) tashkilotining Impact reytingida dunyoning eng kuchli 300+ universitetlari ro'yxatiga kirdi, gender tengligini ta'minlash bo'yicha jahonning TOP-10 ta universitetlaridan biri bo'ldi va bu borada Markaziy Osiyodagi OTMLar orasida peshqadamga aylandi. UI Green Metrics reytingida 347-o'rinni qayd etdi. 2025-yilda nufuzli QS reytingining “Modern Languages” (Zamonaviy tillar) yo'nalishida 301-350-o'rinlarni egallab, xalqaro maydonda o'z o'rnini mustahkamladi hamda QS ga kirish uchun reporter maqomiga erishdi.

Bugungi anjuman ham universitetimizning ilmiy-tadqiqot va xalqaro integratsiya yo'nalishida yana bir muhim bosqichdir. Sababi, unda turkiy tillar,

ularning tarixi, zamonaviy holati, adabiy va madaniy meros, tarjima masalalari, xalqaro hamkorlik istiqbollari haqida keng qamrovli muhokamalar olib boriladi.

Turkiy xalqlarni asrlar davomida bog'lab turgan eng muhim omillar bu – umumiy tarix, o'xshash til, boy adabiy meros va qadriyatlarimizdir. Yozma adabiyotimiz, og'zaki ijodimiz, me'moriy yodgorliklarimiz, xalq urf-odatlarini va mentaliteti – bularning barchasi bizning yagona ildizdan, umumiy ma'naviy manba – turkiy tamaddundan oziqlanadi. Shu nuqtai nazardan, bugun biz – olimlar, ma'rifatparvarlar zimmasiga ulkan mas'uliyat yuklanadi. Bu borada bir nechta fundamental masalalar bo'yicha tadqiqotlar olib borish, amaliy ishlarni bajarish ko'zda tutiladi: turkiy tillarning rivoji va o'zaro o'xshashliklarini, umumiy adabiy merosimizni ilmiy asosda chuqur o'rganish; madaniy aloqalarni zamonaviy texnologiyalar orqali kengaytirish; tarjima va adabiy almashinuv orqali xalqaro miqyosda muloqotni kuchaytirish; raqamli platformalar orqali integratsiyani amalga oshirish va b.

Muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning tashabbuslari bilan turkiy tillarni asrash va rivojlantirish, umumiy madaniy merosimizni keng miqyosda targ'ib qilish bo'yicha bir qator xalqaro tashabbuslar ilgari surilmoqda. Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti esa bu boradagi ilmiy-amaliy platformaga aylanish sari izchil harakat qilmoqda va bu boradagi tashabbuslarning faol ijrochisiga aylanmoqda. Shunisi quvonarliki, bugungi konferensiya doirasida tilshunoslik, adabiyotshunoslik, tarix, madaniyat, tarjima, til va adabiyotni o'qitish metodikasi sohalarida olib borilayotgan tadqiqotlar taqdim etiladi, ilmiy tajriba almashiladi. Bunda siz – turli davlatlardan tashrif buyurgan nufuzli olimlarning ishtiroki biz uchun nihoyatda qadrlidir. Ishonamanki, bugungi konferensiya siz - turli davlatlardan tashrif buyurgan taniqli olimlar, professorlar va mutaxassislar ishtirokida nafaqat ilmiy ma'lumot almashish, balki o'zaro fikr, tajriba va ilmiy yondashuvlar bo'yicha yangi imkoniyatlar eshigini ochadi. Yig'ilish doirasida kutilayotgan barcha ma'ruzalar, muhokamalar, yangi g'oyalar va takliflar kelgusida turkiy xalqlar o'rtasidagi ilmiy va madaniy aloqalarni yanada chuqurlashtirishga xizmat qiladi, deb ishonaman.

Sizni yana bir bor Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetida qutlashdan baxtiyorman. Sizning tashrifingiz, ishtirokingiz, fikrlaringiz biz uchun juda qadrlidir. Ochiqlik, do'stlik va hamjihatlik ruhi doimo bardavom bo'lsin! Konferensiyamizga rasmiy start berilganini e'lon qilgan holda, barchangizga yana bir bor samimiy tashakkur bildiram. Umid qilamanki, ushbu ilmiy-nazariy muloqot nafaqat akademik jamoatchilik uchun, balki turkiy dunyoning kelajagi uchun ham foydali va mazmunli bo'ladi. Anjumanning barcha qatnashchilariga muvaffaqiyatlar, samarali munozaralar va mustahkam hamkorlik tilayman.

**Alisher Navoiy Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti rektori,
akademik Sh.S.Sirojiddinov**

YALPI YIG'ILISH MA'RUZALARI**AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏK DİLLƏRİNDƏ HİDRONİMİK VAHİDLƏRİN
MÜQAYISƏLİ-LİNGVİSTİK TƏHLİLİ****Hüseynova Mahirə Nağı qızı***Filologiya elmləri doktoru, professor**ADPU-nun Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru**<https://orcid.org/0000-0001-8956-6892>**huseynova.mahira@yandex.ru*

Xülasə. Hidronimik leksik vahidlər Azərbaycan və özbək türkcələrində xüsusi bir qrup təşkil edir və bu termin səciyyəli sözlər öz əlamətlərinə görə əksər məqamlarda oxşarlıqları ilə diqqəti cəlb edir. Azərbaycan və Özbəkistan onomologiyasında epizodik fikirləri çıxmaq şərtilə, termin səciyyəli su obyektlərinin adlarının düzəldilməsində iştirak edən bu tipdən olan leksik vahidlərin qarşılışdırılaraq sistemli və hərtərəfli tədqiq edilməsi demək olur ki, diqqətdən kənarda qalmışdır. Halbuki, hər iki qohum dil qədim və zəngin hidronimik leksikaya malikdir və təbii su obyektlərinin adlarını bildirən sözlər tarixən ən uzaq keçmişdə formalaşmışdır. Təbii su obyektlərinin adlarını bildirən sözlərin (dəniz, çay, göl, nohur və s.) yaranma tarixi çox qədim olsa da, süni su obyektlərinin adlarını bildirən sözlərin (kanal, arx, dəryaça və s.) yaranma dövrü bir qədər cavandır. Azərbaycan və Özbəkistan onomologiyasında termin səciyyəli hidronimik vahidlər daha çox şəxs, tayfa, nəsil, tirə, soy adlarına artırılaraq rəngarəng qrupdan olan xüsusi adların, yəni hidronimlərin, toponimlərin, oykonimlərin yaranmasında aktiv rol oynamışdır ki, məqalədə bu məsələlərdən danışılır.

Açar sözlər: təbii su obyektlərinin adlarının düzəlməsində hidronimik terminlər, hidronimik leksika, türk və alınma mənşəli hidronimik sözlər, süni su obyektləri.

Annotatsiya. Hidronimik leksik birliklər Azərbaycan və özbək türk dillərində alohida qrup təşkil etdiyi və bu atamaga xos so'zlar o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra ko'p hollarda o'xshashligi bilan diqqatni tortadi. Ozarbayjon va o'zbek onomologiyasida epizodik g'oyalarni hisobga olmaganda, atamaga xos suv ob'ektlari nomlarini shakllantirishda ishtirok etuvchi bu tipdagi leksik birliklarni tizimli va har tomonlama o'rganish e'tibordan chetda qolganligini aytish mumkin. Biroq, ikkala qarindosh til ham qadimiy va boy gidronimik leksikaga ega va tabiiy suv havzalarining nomlarini bildiruvchi so'zlar tarixan eng uzoq o'tmishda shakllangan. Tabiiy suv havzalari (dengiz, daryo, ko'l, hovuz va boshqalar) nomlarini bildiruvchi so'zlarning yasalish tarixi juda qadimiy bo'lsa-da, sun'iy suv havzalari (kanal, arx, daryocha va boshqalar) nomlarini bildiruvchi so'zlarning yasalish davri birmuncha yoshroqdir. Ozarbayjon va o'zbek onomologiyasida shaxs, qabila, urug', oila nomlariga atama-maxsus gidronimik birliklar qo'shilib, turli turkumdagi o'ziga xos nomlar, ya'ni gidronim, toponim, oykonimlarning yasalishida faol rol o'ynaganligi haqida maqolada so'z boradi.

Kalit so'zlar: tabiiy suv havzalari nomlarini hosil qilishda gidronimik atamalar, gidronimik leksika, turkiy va o'zlashgan gidronimik so'zlar, sun'iy suv havzalari.

Abstract. Hydronymic lexical units form a distinct group in both Azerbaijani and Uzbek Turkic languages, and these term-based expressions often attract attention due to their structural and semantic similarities. With the exception of occasional studies, the systematic and comprehensive comparison of such lexical units involved in the formation of names of water bodies in Azerbaijani and Uzbek onomastics has largely remained unaddressed. However, both related languages possess an ancient and rich hydronymic lexicon, and many of the terms denoting natural water bodies originated in the distant past. While the origin of words referring to natural water bodies (such as sea, river, lake, pond, etc.) dates back to

ancient times, terms used for artificial water bodies (such as canal, irrigation ditch, reservoir, etc.) are of comparatively more recent origin. In Azerbaijani and Uzbek onomastics, hydronymic units of terminological character frequently combine with personal, tribal, lineage, or clan names and play an active role in the formation of diverse types of proper names, including hydronyms, toponyms, and oikonyms. This article discusses these aspects in detail.

Keywords: hydronymic terms in the formation of natural water body names, hydronymic lexicon, Turkic and borrowed hydronymic words, artificial water bodies.

Dünyada su obyektlərinə verilən ümumi adı "hidronim" alınma sözü ilə də ifadəsini tapır və "hidronimika" - onomastikanın hidronimlərin yaranma qanunauyğunluqlarından, dil tərkibindən transkripsiyasından, fonetik, morfoloji və sintaktik quruluşundan bəhs edən bir bölməsidir (1, 529). Dünyada elə bir ölkə, vilayət, mahal, rayon, kənd, şəhər tapmaq çətindir ki, o, təbii və süni su ehtiyatlarına malik olmasın, çünki su həyat, dirilik, yaşam mənbəyidir, sözsüz ki, onsuz həyat yoxdur. Ən qədim dövrlərdən insanlar su obyektlərinə müxtəlif adlar vermiş, zaman keçdikdə həmin sözlər həmin obyektəşf edən şəxsin, tayfanın, nəsilin adı ilə işarələnmişdir. Təbii əlamət və xüsusiyyətlərinə görə də adlandırılan su obyektləri dünyada az deyildir və bunların hamısının düzəlməsində termin səciyyəli sözlər də xüsusi önəm daşmışdır ki, bunların aşağıdakı kimi müqayisəli dil təhlilinə cəlb edə bilərik:

Okean: Dünyada ən böyük su obyektlərinin adını bildirən hidronimlərə artırılan termin səciyyəli leksik vahiddir. Məs: Şimal Buzlu okean, Hind okeanı, Sakit okean, Atlantik okeanı. Özbəkistan və Azərbaycan coğrafiyasında okean yoxdur, lakin beynəlmiləl termin kimi hər iki dildə paralel şəkildə çıxış edir (2, 199). Kalka yolu ilə yaranmış bu okean adları bütün dil xəritəsində olduğu kimi, özbək dilində də vardır və həmin hidronimlər özbəkcənin fonetik transkripsiyasına uyğun şəkildə işlənir.

Dəniz: Azərbaycan dilində adı "n" hərfi ilə yazılan bu hidronimik vahid özbəkcədə "ng" şəklində sözün orta hissəsində özünü göstərir (2, 63). "Dəniz" sözü əsasında yaranmış düzəltmə və mürəkkəb sözlər (dənizçi-dengizchi; dənizçilik-dengizchilik; dənizotu-dengizoti) hər iki dildə qarşılıqlı şəkildə çıxış edir (2, 63). Qədim lügətdə "sağır nun" samiti ilə işlənən "təngiz" sözünə cümlə tərkiblərində rast gəlirik:

"Axar közüm uz təngiz,

Təğrə yüzə kuş açar".

Gözüm dəniztək axar,

Ətrafda quşlar uçar (Gözüm dəniztək axar, göz yaşlarımın ətrafında quşlar uçuşar) (3, 62).

Türk, qaraqalpaq, kabardibalkar, qaqauz dillərində adı "n" sonoru ilə işlənən "dəniz" sözü "sağır nun"la başqırd dilində (dingiz), qaraqalpaq dilinin şivələrində "tengiz", Orxon yazılarında "tiniz" fonetikasi ilə çıxış edir. Çağdaş çuvaş dilində "tiniz" sözü adı "n" samiti ilə işlənir (4, 195-196). "Dəniz" və "dərya" sözləri eyni kökə (dər) malik hidronimik vahidlər olub, "dərin su" anlamını bildirir.

Dərya: Bu hidronimik vahid özbək dilində “dengiz” sözü ilə ifadəsini tapır (2, 63). “Dərya” və “dərə” sözləri ilə də eyni əsaslıdır, yəni “dər” söz kökü əsasında yaranmışdır, “Dərə” türk sözünün “dərya” sözü ilə bu dildən farscaya keçmişdir. Söz sənətkarı şahmar Əkbərzadənin bir şeir örnəyində də lirik “mən”in dərdirin dəryalardan dərin olmasını işarə etmişdir:

Dərin-dərin dəryalardan dərd dərin,
Bükə bilrə dizlərimi dərs sərin (5, 31).

Azərbaycan və Özbəkistan ərazilərində suvarma məqsədilə yaradılmış bir neçə süni dəryalar mövcuddur.

Çöl: Özbək dilində bu hidronimik vahid “ko'l” şəklindədir (2, 91). Kaşğari “Divan”ında “köl” şəklində işlənən bu hidronimik vahidin mənası “göl, hovuz, su yığıntısı” kimi göztərilmişdir (6, 325):

“Kölünq suvın düzərdi,
Sığır, boka münqrəzür”
Gölün suyu doldu,
Sığız, buğa böyrüşür (3, 114).

“Divan”da “köl” sözünün “dəniz” mənası da vardır. Kaşğari qeyd edir ki, “köl” sözündən alınaraq “dəniz köpüyünə də “köl köpüğü” deyilir, ancaq “təngiz körpüğü” deyilmir” (7, 141). “Köl” sözü şumercədə “hovuz” mənasında olmuş, həmin mənaya əski türkcədə, Kaşğaridə və qırğız dilində də rast gəlirik (4, 223). Çağdaş yakut dilində “kol” sözü ardıcıl “öü” dodaqlanan saitlər şəklində işlənir, qazax, qırğız, noqay, qaraqaplaq, uyğur, qaqauz, tatar, qumuq, tuva dillərində “kol//köl//xöl” fonetik variantlarında çıxış edir və “dəniz” mənasını bildirir (4, 223). Azərbaycan ərazisində mövcud olan Xəzər dənizinə də bəzi elmi mənbələrdə “göl” deyirlər. M.Kaşğaridə “gülmən” kəliməsi, “durğun su” anlamında izah olunub (6, 324). Deməli “göl” sözü də bu mənədadır. Azərbaycan dilində “göl” sözü “axmaz” hidronimik vahidi ilə də ifadəsini tapır və bu, onu işarələyir ki, onun suyu da göl kimi durğun vəziyyətdə olur. A.Qurbanov göstərir ki, Azərbaycanda çoxlu axmaz, nohur və s.su obyektləri vardır ki, bunların spesifik adları mövcuddur. Məsələn: Qaraağac axmazı, Qaragüney axmazı, Qovuqlu axmazı, Əlisultanlı axmazı, Əlcələr axmazı, nabad axmazı, Osmanlı axmazı, Cahan axmazı və s. (1, 388). Azərbaycan dilində “axmaz” sözünə sinonim variant olaraq “nohur” hidronimik vahidindən istifadə edilir və özbəkçədə ona paralel olaraq “ko'lmak” sözü işlədilir (1, 122). “Nohur” sözü Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək şivəsində “gölməçə” mənasını bildirir (8, 289).

Çay: Hidronimik vahidlərdən biri də “çay” sözüdür və linqvistik göstəricinin özbək türkcəsində qarşılığı 2 formada “dorgu” və “soy” kimidir (1, 53). Azərbaycan və özbək dillərinin fonetik müstəvisində “çay” və “soy” sözündəki səs əvəzlənmələri qanunauyğun samit və sait keçidlərindəndir. “çay” və “soy” sözü xalis türk mənşəlidir və “su” anlayışı ilə bağlı olaraq yaranmışdır. “Çay” sözü “çu” qədim söz yuvası əsasında yaranmış və “çu” yuva sözü əsasında yaranmış leksik vahidlərə “ça+mır”, “ça+ylaq”, “ça+yır”, “ça+lı” sözlərini misal göstərmək olar. İki və üç komponentli Azərbaycan və özbək hidronimlərində “çay” sözü xüsusi olaraq çıxış edir.

Arx: Bu qədim türk hidronimik vahidi özbək dilində “orx” şəklində çıxış edir (1, 22). B.Əhmədov belə zənn edir ki, “arx” sözü əvvəllər “ayrıq” kimi olub, “ayırmaq” feilindən əmələ gəlib. “Arx”, “böyük çaydan ayrılmış yol” deməkdir. Arxdan ayrılan daha kiçik yol isə “qac” adlanır. Belə güman edirəm ki, sonuncu kəlmə (dialektlərdə bu söz “qaj” kimi işlədilir) “qazmaq” feili zəmnində yaranıb. Çay və arx öz məcrasını təbii yolla yaradır (su özünə yol açır), “qac” isə süni yolla (qazmaq vasitəsilə) əmələ gətirilir. “İrmaq” sözü də “arx” kəlməsi ilə eyni kökə malikdir (9, 23). Bizim fikrimizcə, “arx” sözünün əsasında qədim “ir, ır, er” sözləri dayanır, qədim lüğətlərdə “İrtiz”, “İla” çay adları da bu yolla yaranmışdır (6, 728).

Bulaq: Özbək türkcəsində bu hidronimik vahid “a-o” əvəzlənməsi ilə “buloq” kimi işlənir (1, 41). “Uyğur dilində “būlaq”, qazax dilində “bilik”, altay dilində “Bulaq” fonetikasi ilə çıxış edən bu söz Azərbaycan, krım-tatar, qumuq, qaraqalpaq, türk dillərində hidronimik termin kimi 2 mənada işlənir: “bulaq” mənasında: 1)şumer, Azərbaycan türkcəsi, türk, qumuq, qazax, noqay, qaraqalpaq, özbək, uyğur, tuva dilləri; 2) “çəşmə” mənasında şumer, Azərbaycan türkcəsi, türk, qumuq, qazax, noqay, özbək, uyğur dilləri; 3) “fəvvarə” mənasında: əski türk, müasir türk;; 4) “kiçik çay” mənasında tuva dili; 5) “arx, kanal” mənasında əski türkcədə; 6) “nohur” mənasında çağdaş türkcədə; 7) “dağ vadisi” mənasında: tuva dilində (4, 122-123). İkinci mənə “çəşmə” sözü farscadır və bu dildə 3 mənada çıxış edir: 1) bulaq, yerdən qaynayıb çıxan su; 2) bəbək, göz yaşı; 3) dairə, çəşməyi-xurşid, günəşin dairəsi; çəşməyi-həyatı - dirilik bulağı, həyat bulağı (10, 244). Üçüncü (fəvvarə), beşinci mənalar (kanal) başqa dillərdən alınmalardan hesab edilir.

Kəhriz: Özbək dilində bu hidronim vahid “koriz” şəklindədir (1, 122). Qafqaz dağlarının ətəklərində süni yolla qazılmış saysız-hesabsız kəhrizlər vardır ki, bunların çoxu Azərbaycanın payına düşür. Kəhrizlərin türk xalqlarında qazılma tarixi yeni eradan çox-çox sonrakı dövrlərə təsadüf edir, çünki onlar əl üsulu ilə yaradılan su qaynaqlarından hesab olunur. A.Qurbanov qoğru olaraq qeyd edir ki, “insan fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq yaranmış su obyektlərinin (kəhriz, quyu, arx, kanal) yalnız yaşayış məntəqələri yarandıqdan sonra meydana gəlmişdir” (1, 384). “kəhriz farscadan özbək və Azərbaycan dillərinə daxil olmuş, mənası “qayadan çıxan su” deməkdir.

Bataqlıq: Azərbaycan dilində kök (bat)+aq(şəkilçi)+lıq (şəkilçi) modelləri əsasında yaranmış bu hidronimik vahidin özbəkcədə qarşılığı “batqoqlıq” sözüdür və bu da həmin modelə əsaslanır (1, 34). Orxon-yenisey abidələrində, uyğur dilində “put”, altay dilində “pat”, əski türkcədə “but”, çuvaş dilində “put” fonetikasi ilə işlənən söz türk, qaqauz, qumuq, qaraqalpaq, qırğız, noqay, başqırd dillərində “but” şəklindədir (4, 146). Bataqlıq sözü bütün türk dillərində “suda, palçıqda, lildə aşağı getmək, dərinliyə, yerə girmək” mənasındadır.

Su obyektləri yalnız coğrafi əhəmiyyət daşıyır, eyni zamanda mədəniyyətlər və insanlar üçün dərin simvolik mənaya malikdir. Hidronimlər, həm də bir xalqın həyat tərzini, keçmişini və mədəni irsini əks etdirən dəyərlərdir. Su obyektlərinin adları, onların hansı məqsədlə istifadə edildiyini,

hansı coğrafi şəraitdə yerləşdiyini və hansı etnik qrupların bu ərazilərlə bağlı əlaqələrini açıqlayır. Bu mənada, hidronimlər, təkcə təbiət obyektləri deyil, həm də sosial və tarixi irsin bir parçasıdır.

Azərbaycan və özbək dillərindəki hidronimik leksikanın müqayisəli təhlili, bu dillərdəki su obyektlərinin adlarının yalnız fonetik və morfoloji xüsusiyyətlərini deyil, həm də bu terminlərin istifadəsinin fərqli mədəniyyətlərdəki əksini nümayiş etdirir. Bu təhlil, həmçinin, dilin inkişafı və müasir dilçilik təcrübələrində müqayisəli metodların əhəmiyyətini vurğulayır. Tədqiqatın nəticələri, xüsusilə, hidronimlərin tərcüməsində diqqət yetirilməli olan mədəni kontekstin önəmini göstərir. Müxtəlif dillər arasında paralel olaraq işlənən bu terminlərin düzgün tərcüməsi, onların əsl mənasını qorumaq üçün vacibdir və bu proses həm dilşünaslıq, həm də mədəniyyətlərarası əlaqələr sahəsində mühüm rol oynayır.

Azərbaycan və özbək dillərindəki hidronimik leksikanın təhlili göstərir ki, hər iki dilin fonetik və semantik xüsusiyyətləri onların tarixi və mədəni əlaqələrini açıq şəkildə nümayiş etdirir. Su obyektlərinə verilən adların müxtəlif variantları, bu dillərin müxtəlif dövrlərdəki inkişafını və qarşılıqlı təsirini əks etdirir. Məsələn, təbii su obyektlərinin adları ilə yanaşı, süni su obyektlərinə verilən adlar da hər iki dilin sosial və iqtisadi həyatına, xüsusən də suvarma və digər su ehtiyatlarından istifadə məsələlərinə olan münasibətini əks etdirir. Bu cür adların yaranması, həm də cəmiyyətin öz ehtiyaclarına uyğun yeni terminlər formalaşdırmaqla yanaşı, mədəniyyətin və təbii mühitin dəyişikliklərini də özündə əks etdirir.

Hidronimik terminlərin təhlilinə əsaslanaraq, müxtəlif su obyektlərinin adlarının fonetik və semantik tərkibindəki dəyişikliklər, həmçinin bu terminlərin coğrafi, mədəni və sosial aspektlərə necə təsir etdiyi barədə daha ətraflı məlumat əldə etmək mümkündür. Bu təhlil, yalnız dilin öz strukturunu başa düşməyə imkan vermir, eyni zamanda xalqın təbii mühitlə əlaqəsini, onun inkişafını və adaptasiya proseslərini izah edir. Beləliklə, hidronimik leksikanın öyrənilməsi, dilçilik və mədəniyyətlərarası əlaqələr baxımından vacib bir sahə olaraq, müxtəlif dillərin təbii və mədəni şəraitə necə cavab verdiyini anlamamızda mühüm bir yer tutur.

Azərbaycan və özbək dillərindəki hidronimik terminlərin müqayisəli təhlili, bu dillərin özünəməxsus xüsusiyyətlərini, həmçinin tarixi və mədəni əlaqələrini ortaya qoyur. Bu təhlil, yalnız dilin fonetik və morfoloji strukturlarını deyil, həm də dilin istifadə edildiyi coğrafi, mədəni və sosial mühitləri əks etdirir. Su obyektlərinin adları, onların istifadəsi, mənası və əhəmiyyəti cəmiyyətin həyat tərzini, iqtisadi fəaliyyətini və mədəni irsini yansıtır. Təbii su obyektlərinə verilən adlar, insanların ətraf mühitə olan münasibətini və su ehtiyatlarından istifadəyə olan ehtiyacı da ortaya qoyur. Süni su obyektlərinin adları isə, xüsusilə suvarma və digər su ehtiyatları ilə bağlı texnoloji inkişafı göstərir.

Azərbaycan və Özbək dillərində hidronimlərin formalaşması fonetik, morfoloji və semantik baxımdan həm ortaq, həm də fərqli cəhətlərə malikdir. Hər iki dilin ümumtürk kökünə əsaslanması nəticəsində “çay”, “göl”, “arx”,

“daryo”, “soy” kimi terminlərdə fonetik oxşarlıqlar müşahidə olunur. Bu terminlərdə səslərin ahəngi və morfem quruluşu türk dillərinin fonoloji xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə qorunub saxlanılmışdır.

Morfoloji baxımdan Azərbaycan dilində “-çay”, “-göl”, “-su” kimi söz sonluqları hidronimlərin tərkibində geniş istifadə olunur. Özbək dilində isə buna uyğun olaraq “-daryo”, “-ariq”, “-soy” kimi komponentlər yer alır. Hər iki dildə hidronimlər təkcə fiziki-coğrafi xüsusiyyətləri deyil, eyni zamanda tarixi şəxsiyyətlər, mifik obrazlar və etnik-mədəni izləri də əks etdirir. Bu xüsusiyyətlər hidronimlərin leksik-semantik inkişafında mühüm rol oynayır.

Semantik analiz göstərir ki, bu adlar əsasən su obyektlərinin rəngi, dərinliyi, istiqaməti və ya yerləşdiyi bölgəyə dair məlumat verir. Məsələn, “Göyçay” (Azərbaycan) və “Qoradaryo” (Özbəkistan) hidronimləri bir tərəfdən coğrafi reallığı, digər tərəfdən isə xalqın təsəvvür dünyasını və estetik dəyərlərini əks etdirir. Beləliklə, hidronimlər yalnız dil quruluşunun bir parçası deyil, həm də xalq yaddaşının daşıyıcısıdır.

Azərbaycan və Özbək dillərində hidronimlər təkcə coğrafi obyektləri adlandırmaqla qalmır, həm də bu xalqların tarixi yaddaşını, yaşayış tərzini və mədəni əlaqələrini əks etdirir. Hidronimlərin tərkibində qədim tayfa adları, dini inanclar, mifoloji təsəvvürlər və ekoloji xüsusiyyətlər geniş şəkildə öz əksini tapır. Bu baxımdan, onların etimoloji təhlili xalqların qədim məskunlaşma və miqrasiya proseslərinə işıq salır.

Azərbaycan dilindəki hidronimlərdə əsasən təbii-coğrafi amillərlə yanaşı, türk, fars və ərəb mənşəli sözlərə də rast gəlinir. Məsələn, “Şirvançay” (fars mənşəli “şir” – aslan), “Araz” (qədim türk etnonimi ilə bağlı) kimi hidronimlər sintez mənşəlidir. Özbək dilində də belə çoxqatlı terminlər mövcuddur: “Amudaryo” (qədim “Oxus” çayının adı), “Sirdaryo” (Sir çayı), burada həm qədim türkcə köklər, həm də antik dövr coğrafiyası ilə əlaqəli adlar mövcuddur.

Fonosemantik baxımdan hər iki dildə hidronimlərin formalaşmasında səs simvolizmi mühüm yer tutur. Məsələn, “arx”, “çay”, “soy”, “ariq” kimi sözlər öz səslənişi ilə suyun axıcılığını, sərinliyini və dinamikasını təsvir edir. Bu cür adlar, insanların təbiət hadisələrini dil vasitəsilə necə qavradıqlarını və adlandırma zamanı hansı akustik təsirlərə üstünlük verdiklərini göstərir.

Toponim sistemində hidronimlərin digər yer adları ilə (oronimlər, oykonimlər, fitonimlər və s.) qarşılıqlı əlaqəsi də diqqətçəkicidir. Hidronimlər çox zaman kənd, şəhər və bölgələrin adı kimi də istifadə olunur. Məsələn, Azərbaycan dilində “Ağsu” həm çayın, həm də rayonun adıdır. Özbəkistanda da “Buxoro arig’i”, “Namangan soy” kimi adlar yaşayış məntəqələrinin formalaşmasında hidronimlərin rolunu göstərir.

Bu iki türk dilində hidronim terminlərinin müqayisəli araşdırılması həm dilin tarixi inkişafını izah etmək, həm də regional coğrafi adlandırmaların sisteməli strukturunu ortaya çıxarmaq baxımından faydalıdır. Hidronimlər coğrafiyanın yaddaşı kimi çıxış edir – xalqın keçmişi, yaşayış məkanları və təbiətə olan münasibəti bu adlar vasitəsilə gələcək nəsillərə ötürülür.

Nəticə: Azərbaycan və özbək dillərinin müqayisəsi fonunda linqvistik təhlilə cəlb etdiyimiz hidronimik termin səciyyəli sözlər göstərir ki, hər iki Qurbıldə tayfa, şəxs, oykonim, oronim kimi adlara artırılaraq xüsusi bir onomastik sistem yaradır və su obyektlərinin adlarını bildirən hidronimlər şəxs, tayfa, kənd, şəhər, dağ, dərə, təpə və s. sözlərlə ifadə olunaraq semantik istiqamətdə həmin obyektlərin təbii xüsusiyyətlərini özlərində inikas etdirir.

Eyni zamanda, bu müqayisəli təhlil, dilin inkişafı və dəyişməsi ilə bağlı əhəmiyyətli məlumatlar verir. Hər iki dilin istifadə etdiyi hidronimik leksikanın təhlili, dilin fonetik və morfoloji dəyişikliklərinin zamanla necə təzahür etdiyini, eləcə də dilin müxtəlif dövrlərdəki inkişafını göstərir. Bu da, bir dilin digərinə necə təsir göstərdiyini və bu təsirin mədəniyyətlərarası mübadilə və dil təcrübəsi ilə necə əlaqəli olduğunu ortaya qoyur. Nəticə olaraq, hidronimik leksikanın tədqiqi yalnız dilçilik sahəsində deyil, həm də etnoqrafiya, tarixi və coğrafi araşdırmalar üçün də dəyərli bir resursdur. Bu cür tədqiqatlar, mədəniyyətlərarası əlaqələrin inkişafına və daha dərinədən başa düşülməsinə yardımçı olur.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. - Bakı, "Maarif", 1988.
2. Azərbaycanca-özbəkçə, özbəkçə-azərbaycanca lüğət. - Bakı, 2019, 506 s.
3. Kaşğari M. "Divanü-lüğət-it-türk" II cild. - Bakı, Ozan, 2006.
4. Hüseynli N., Məmmədov Y. Türk dillərinin genologiyası: Şumer və türk leksik paralelləri. -Bakı, "Nağıl evi", 2012.
5. Əkbərzadə şahmar. Qayıt gülüm. -Bakı, "Yazıçı", 1983.
6. Kaşğari M. "Divanü-lüğət-it-türk" IV cild. - Bakı, Ozan, 2006, 752 s.
7. Kaşğari M. "Divanü-lüğət-it-türk" III cild. - Bakı Ozan, 2006, 400 s.
8. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası, "Elm və təhsil". - Bakı, 2011.
9. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti (Araşdırmalar, mülahizələr). - Bakı, "Altın" kitab, 2015, 288 s.
10. Ərəb və fars sözləri lüğəti. -Bakı, "Yazıçı", 1988.

ОБ ОДНОМ ПОДХОДЕ К СРАВНИТЕЛЬНОЙ ХАРАКТЕРИСТИКЕ ГРАММАТИЧЕСКИХ ФУНКЦИЙ ПАДЕЖНЫХ СУФФИКСОВ В УЗБЕКСКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ

Зулпукаров Капар

*доктор филологических наук, профессор
кафедры русского и сопоставительного языкознания
Ошский государственный университет
zulpukarov48@mail.ru
ORCID: 0000-0002-0487-8991*

Талипова Сахида Эргешбаевна

*преподаватель кафедры русского и сопоставительного языкознания
Ошский государственный университет
talipova.sahida@mail.ru
orcid.org/0009-0009-9306-9317*

Аннотация. Актуальность темы статьи обусловлена необходимостью описания категории падежа в тюркских языках в соответствии с природными особенностями ее грамматического строения и функционирования, важностью определения сущности и состава падежей в этих языках с учетом специфичности агглютинативного устройства их морфологии и недостаточностью оснований для разграничения шестичленной парадигмы в тюркских падежах по образцу русской модели падежа. Цель статьи – на примере узбекского и кыргызского языков продемонстрировать важность признания многочленной парадигмы падежей для объяснения ряда общих морфологических явлений родственных языков и значимость такого подхода для теории и практики сравнительной морфологии. В статье доказана невозможность переноса русской флективной модели падежа на агглютинативную структуру узбекских и кыргызских падежей, разграничены первичные и производные падежи в этих языках, обоснована необходимость признания в них тринадцатичленной парадигмы склонения, объективно отражающей их морфологическое устройство. В статье использованы методы сравнения, аналогии и сопоставления. Результаты исследования могут быть полезными для типологической, сравнительной и прикладной морфологии.

Ключевые слова: тюркские языки, узбекский язык, кыргызский язык, казусология, категория падежа, падежные суффиксы, первичные падежи, производные падежи.

Abstract. The relevance of the article is due to the need to describe the category of case in Turkic languages in accordance with the natural features of its grammatical structure and functioning, the importance of determining the essence and composition of cases in these languages, taking into account the specificity of the agglutinative structure of their morphology and the insufficiency of grounds for distinguishing the six-member paradigm in Turkic cases according to the Russian case model. The purpose of the article is to demonstrate, using the example of the Uzbek and Kyrgyz languages, the importance of recognizing the polynomial paradigm of cases to explain a number of common morphological phenomena of related languages and the significance of such an approach for the theory and practice of comparative morphology. The article proves the impossibility of transferring the Russian inflectional case model to the agglutinative structure of the Uzbek and Kyrgyz cases, distinguishes between primary and derivative cases in these languages, and substantiates the

need to recognize a thirteen-member declension paradigm in them that objectively reflects their morphological structure. The article uses the methods of comparison, analogy, and juxtaposition. The results of the study can be useful for typological, comparative, and applied morphology.

Key words: Turkic languages, Uzbek, Kyrgyz, casusology, case category, case suffixes, primary cases, derivative cases.

Введение. Актуальность проблемы состоит в необходимости обращения внимания современных грамматистов на ту модель общетюркских падежей, которая разрабатывалась учеными разных поколений и в наибольшей степени отражает морфологическое своеобразие категории падежа в тюркских языках.

Статья написана в рамках общей теории падежа, называемой иногда казусологией (лат. *kasus* «падеж, падение» и *logos* «слово, теория, учение») [1, с. 356; 2, с. 3-44] и ставит своей целью охарактеризовать падежи тюркских языков как многочленную морфологическую парадигму.

Известно, что грамматики многих тюркских языков составлены по правилам и образцу русской грамматики. Категория падежа – не исключение. Она тоже определяется по русской модели. В русской морфологии различается шесть падежей. Шестичленная парадигма склонения принята во многих тюркских языках – в азербайджанском, алтайском, каракалпакском, кумыкском, кыргызском, узбекском, уйгурском и других языках [3, с. 71-73, 199, 307-308, 346-348, 372-373, 491, 510-512]. Считаем, что **природа падежей в славянских и тюркских языках совершенно несовместима** и не имеет ничего общего. В русском языке, например, нет собственно падежного окончания. В нем окончание многозначно и совмещает в себе признаки рода, числа, падежа и частеречной принадлежности. В этом языке нет аффикса, который бы передавал значения принадлежности, направления или прямого объекта. Нулевое окончание в словоформе *человек-Ø* в сочетании *один человек-Ø* синкретично и содержит значения муж.р., ед.ч., им.п. и субстантивности, в той же словоформе в сочетании *пять человек-Ø* – значения муж.р., мн.ч., род.п. и субстантивности, а в словоформе *друзей-Ø* (<[друзй-а]) – значения жен.р., мн.ч., род. и вин.п., а также существительного. В последнем примере признаком словоформы выступает не только флексия -Ø, но и гласный звук основы [е], вставленный между [з] и [й], и отсутствует признак падежа – ни винительного, ни родительного. Падежные значения в русском языке формируются не в форме слова, а синтагматически, в крупных синтаксических образованиях: 1) значение субъекта действия: *помогли трое друзей – помощь трех друзей*; 2) значение принадлежности: *имущество друзей – имущество у друзей*; 3) значение посредничества: *передавать через друзей, доставка через друзей* и т.д.

Видно, что в русском языке отсутствует собственно падежный аффикс. В этом языке склонение едино с категориями рода и числа, провести грань между этими категориями невозможно. С точки зрения

склонения в русском языке можем различать только следующие группы именных частей речи: 1) одноформенные имена (*кенгуру*, *зги* в идиоме *не зги не видно* «ничего не видно» в род.п.), 2) двуформенные (*сто – ста*, *полторы – полторы*), 3) трехформенные (*путь – пути – путем*, *столовая – столовой – столовую*), 4) четырехформенные (*молния – молнии – молнией – молнию*, *Мария – Марии – Марию – Марией*) и пятиформенные имена (*сад – сада – саду – садом – саде*, *Москва – Москвы – Москву – Москвой – Москве*). В этом языке нет ни одного имени с шестью окончаниями в форме одного числа. Данный факт служит основанием для вывода о том, что **русское склонение не может быть образцом для описания падежной системы тюркских языков, в которых каждый падеж обладает суффиксом с определенным значением, а формы числа выражаются автономно.**

Хотя шестичленная парадигма падежей признается во многих нормативных и научных грамматиках русского языка, ученые-русисты по-разному определяют их состав и признают наличие в русском языке семичленной (Н.Н. Дурново, М.Н. Петерсон, М.В. Панов), восьмичленной (А.А. Шахматов, А.М. Пешковский, В.В. Виноградов, Р.О. Якобсон, П.С. Кузнецов, Г.П. Мельников, И.Г. Голанов, А.В. Гладкий), девятичленной (Е.Д. Поливанов) и одиннадцатичленной (А.А. Зализняк, И.Г. Милославский, Е.В. Клобуков) парадигмы падежей [2, с. 115-116, 3, с.64].

Известно, что не всеми тюркологами-грамматистами признается шестичленная парадигма. Ряд морфологов выделяет в этих языках такое число падежей, которое объективно отражает их агглютинативный строй и которое не вызывает особых возражений в силу своей обоснованности и очевидности (В.В. Радлов, В.Л. Гордлевский, Е.Д. Поливанов, Г.И. Рамstedт, В.Л. Котвич, Э.Р. Тенишев, В.М. Насилов, И.П. Дыренкова, К.К. Сартбаев, Н.Е. Убрятова, О. Прицак, А.М. Щербак, Г.Г. Фисакова, В.И. Рассадин, М.З. Закиев, Ф.А. Ганиев, М.И. Боргояков, К.С. Кадыраджиева, Т.Г. Тумашева, Н.И. Ирисов, К.З. Зулпукаров, А. Ахундов, К.Т. Турдуев и др.) [4, с. 201-207, 247-249; 6, с. 233-241]. С учетом идей и выводов этих грамматистов мы ниже кратко опишем падежи узбекского и кыргызского языков как сложное морфологическое образование.

Материалы и методы исследования. Грамматические функции суффиксов падежей узбекского и кыргызского языков описываются нами с единой позиции с опорой на приемы лингвистических методов сравнения, сопоставления и аналогии.

Словоформы падежей узбекского языка сравнительно однородны. А падежные суффиксы в кыргызском языке оформляются в соответствии с требованиями гласных и конечных согласных основы и реализуются во множестве алломорфов – фонетических вариантов суффиксов. В этом языке сильно действует сингармонизм.

1. Основной падеж с нулевым суффиксом (-Ø): *El-Ø to'plandi*. – Эл-Ø топтолду «Народ собрался»; *Bola-Ø yiq'ladi*. – Бала-Ø ыйлады «Ребенок плакал».

2. Дательно-направительный падеж с аффиксом *-ga* в узбекском языке, *-ga, -ge, -go, -gə, -ka, -ke, -ko, -kə, -na, -ne, -no, -nə, -a, -e, -o, -ə* в кыргызском языке: *Maktab-ga ketdi*. – Мектеп-ке кетти «Пошел в школу»; *Bog'-ga bordik*. – Бак-ка бардык «Мы пошли в сад». Ср. также: *үй-гө кирди* «зашел в дом», *иш-ке кетти* «пошел на работу», *ам-ка минди* «сел на коня», *уул-ум-а ишенем* «доверяю своему сыну», *уул-ун-а ишенбейт* «не доверяет своему сыну» и др. В последних двух примерах показатель направленности присоединяется к суффиксам лично-посессивного спряжения.

3. Винительный падеж с суффиксом *-ни* в узбекском языке, *-ны, -ни, -ну, -нү, -ды, -ди, -ду, -дү, -ты, -ти, -ту, -тү, -ы, -и, -у, -ү, -н* в кыргызском языке: *deraza-ni ochdim* «я открыл окно», *kitob-ni o'qidim* «я прочитал книгу»; *терезе-ни ачтым* «я открыл окно», *kutub-ti okudum* «я прочитал книгу», *ам-ты миндим* «я сел на коня», *уул-уң-у* «я видел твоего сына», *уул-ум-у эскерттим* «я предупредил своего сына», *уул-у-н көрдүм* «я видел его (ее) сына» и т.д. В последних трех примерах суффикс винительного падежа сочетается с суффиксами принадлежности.

От основы винительного падежа образуются два родительных падежа – родительный первый и родительный второй.

4. Родительный первый образуется с помощью суффикса *-ng* в узбекском языке и *-н* в кыргызском языке: *deraza-ni-ng pardasi* «оконная занавеска», *kitob-ni-ng beti* «страница книги»; *ам-ты-н ноктосу* «недоуздок коня», *kutub-ti-n beti* «страница книги», *бөлмө-нү-н шыбы* «потолок комнаты», *терезе-ни-н pardasi* «оконная занавеска», *уул-ум-у-н үйү* «дом моего сына», *уул-уңуз-ду-н ийгилиги* «успехи Вашего сына» и др. Суффикс множественного числа автономен, вставляется между основой существительного и падежными суффиксами: *deraza-lar-ni-ng parda-lar-i* «оконные занавески» – *ам-тар-ды-н нокто-лор-у* «недоуздки коней».

5. Родительный второй тоже образуется от основы винительного падежа с помощью суффикса *-ki* в узбекском языке и *-ки, -кы, -ку, -кү* в кыргызском языке: *kitob siz-ni-ki* «книга ваша», *bog' otam-ni-ki* «сад отцовский/принадлежит отцу», *kutub siz-du-ki* «книга ваша», бак *аман-ңыз-ды-кы* «сад принадлежит вашему отцу/сад вашего отца», *жатакана университет-ти-ки* «общежитие принадлежит университету». Родительный первый оформляет определение, родительный второй – сказуемое. Следовательно, последние словосочетания с родительным вторым, будучи предложениями, выполняют коммуникативную функцию.

Мы не согласны с теми грамматистами, которые относят атрибутивные и предикативные словосочетания с родительным первым и родительным вторым падежами к морфологической категории

принадлежности, считая их ее аналитическими или синтаксическими формами [7, с.86; 8, с. 60].

6. Местный падеж имеет суффикс *-da* в узбекском языке и *-да, -де, -до, -дө, -та, -те, -то, -тө* в кыргызском: *otam dala-da/атам талаа-да* «отец на поле», *bostirma-da o'tiribdi* «сидит под навесом», *көчө-дө* суук «на улице холодно», *жаан-да* калдык «мы оказались под дождем», *университет-те* окуйт «учится в университете».

7. Местный второй образуется от основы этого падежа путем присоединения к ней суффикса *-gi* в узбекском языке и *-гы, -ги, -гу, -гү* в кыргызском: *dala-da-gi ishlar/талаа-да-гы иштер* «полевые работы, работы на полях», *иш-те-ги чыр-чатак* «распри на работе», *өлкө-дөгү жаңылыктар* «новости в стране», *стакан-да-гы* суу «вода в стакане».

8. Исходный падеж оформляется суффиксом *-dan* в узбекском языке и *-дан, -ден, -дон, -дөн, -тан, -тен, -тон, -төн, -нан, -нен, -нон, -нөн, -ан, -ен, -он, -өн* в кыргызском: *dala-dan keldik* «мы пришли с поля», *bostirma-dan chiqdik* «мы вышли из-под навеса», *талаа-дан* башталат «начинается с поля», *саар-тан* бери «с утра», *иш-тен* бошоп «уволившись с работы», *мен-ден* мурда «до меня», *ан-дан* мурун «до него/нее», *бала-м-дан/бала-м-ан* кийин «после моего ребенка», *бала-сы-нан* кийин «после его/ее ребенка». М. Кашгари (XI век) считал суффикс исходного падежа производным относительно суффикса местного падежа, истолковывая словоформы *andan* «от него/нее», *attan* «с коня» как выводимые из *anda* «у него/нее, тогда», *atta* «на коне» [9, с. 134-135].

9. Обладательный падеж с суффиксом *-li* в узбекском языке и *-луу, -лүү, -дуу, -дүү, -туу, -түү* в кыргызском: *aql-li odam / акыл-дуу* адам «умный человек», *күйөө-лүү* аял «замужняя женщина», *бала-луу* аял «женщина с ребенком», *токой-луу* жай «лесистая местность», *ам-туу* киши «человек на коне, всадник», *уйгулик-түү* иш «успешная работа» и др.

10. Обладательный второй образуется от основы этого падежа путем присоединения к ней суффикса *-k* в узбекском языке: *ona-li-k vazifa* «обязанность матери, материнская обязанность», *ot-li-k* аскар «конная армия», *bir hafta-li-k dam olish* «однонедельный отпуск/отдых». В кыргызском языке обладательный второй имеет суффикс со следующими алломорфами: *-лык, -лик, -лук, -лүк, -дык, -дик, -дук, -дүк, -тык, -тик, -тук, -түк*: *бала-лык* учур «детский период, детство», *эне-лик* мээрим «материнская любовь, любовь матери», *шаар-дык* кыз «городская девушка, девушка из города» и др.

11. Падеж отрицания с суффиксом *-siz* в узбекском языке и *-сыз, -сиз, -суз, -сүз* в кыргызском: *savod-siz odam / сабат-сыз* адам «неграмотный человек», *aql-siz qiz / акыл-сыз* кыз «неумная девочка», *uy-siz kishi / үй-сүз* киши «бездомный человек».

Падежные формы обладания и отрицания в тюркских языках были предметом специального изучения в содержательной статье М.З. Закиева, где приводятся и подробно комментируются примеры из татарского

языка: **ақыл-лы** кеше «умный человек», **бәхет-ле** бала «счастливый ребенок», **ақыл-сыз** кеше «безумный человек», **бәхет-сиз** бала «несчастливый мальчик» [10 с. 23-29]. Л.С. Левитская приводит формы лишительного падежа из разных тюркских языков: азерб. *vatan-im-siz* «без моей родины», чув. *par ača-m-sar* «без единственного моего сына», уйг. *rigsat-im-siz* «без моего разрешения», тур. *jardem-in-siz* «без его помощи», туркм. *men-siz* «без меня» [11, с. 24-25].

12. Сравнительный падеж с суффиксами *-day* и *-dek* в узбекском языке и *-дай*, *-дей*, *-дой*, *-дөй*, *-тай*, *-тей*, *-той*, *-төй* в кыргызском: **tosh-day** *og'ir/taш-mай* оор «тяжелый как камень», *sutga chayqalган-dek* *орпоқ* «беленький как прополосканный молоком», **асман-дай** көк «голубой как небо», **Сергей-дей** бойлуу «рослый как Сергей» и др.

13. Уравнительный падеж с суффиксом *-ча* в узбекском языке и *-ча*, *-че*, *-чо*, *-чө* в кыргызском: **men-cha/мен-че** «как я», **biz-cha/биз-че** «как мы», **rus-cha-o'z-bek-cha** *lug'at* «русско-узбекский словарь», *bo'yi Ahmad-cha* *bor* «ростом как Ахмад», **um-че** үрөт «лает собакой/как собака», **am-ча** *кишинейт* «ржет как лошадь» и др.

Кроме названных, в некоторых тюркских языках выделяются и другие падежи. Например, в казахском языке есть творительный падеж с суффиксом, реализуемым в алломорфах *-мен*, *-бен*, *-пен*; **онымен** *танымс* «знаком с ним/ней» (**оны биледі** «его/ее знает»), **қазақпен** «с казахом» и др. [3, с. 323, 327]. Ср. также творительный падеж якутского языка с суффиксами *-нан*, *-нэн*, *-нон*, *-нөн*, *-ынан*, *-инэн*, *-унан*, *-үнөн*: **суол-унан** *бардылар* «они пошли по дороге» (кырг. **жол менен** *барышты/кетишти* в том же значении) [11, 12, с. 137], в чувашском с суффиксами *-на*, *-не*, *-пала*, *-пеле*: **кус-на** *кур-* «видеть глазами», **тăшман-на** *кĕреш-* «бороться с врагом» (кырг. **душман менен** *күрөш-* в том же значении, где суффиксу творительного падежа соответствует кыргызский послелог *менен* «с») [3, с.48].

В грамматиках современных тюркских языков вновь вводимые падежные формы рассматриваются в основном в словообразовании [3, с.144, 200, 324-323 и др.]. Для обоснования разграничения в этих языках 13 падежей мы приводим следующие доводы.

1. Все аффиксы названных выше падежей не изменяют лексического значения слова. Они выполняют формообразующие функции. Когда мы говорим **Бою Акмат-тай/Акмат-ча** *бар эле* «Он был ростом с Акмата/как Акмат», **Акмат-сыз** *эле кылам* «сделаю и без Акмата» мы не образуем новых слов, дающих нам новые представления. Во всех случаях антропоним сохраняет свое лексическое значение и не переходит в разряд прилагательных или наречий. Суффиксы в них выполняют словоизменительную функцию.

2. Слова с падежными аффиксами не существуют в словарном составе в готовом виде. Они воспринимаются составителями словарей как словоформы и не регистрируются в качестве самостоятельных лексем.

Лексикографы относят их к словоизменительной парадигме. В словарях (толковых, переводных и других) отсутствуют слова с суффиксами вновь вводимых падежей.

3. Все падежные суффиксы достаточно продуктивны. Они свободно присоединяются к основе любого имени существительного. Этот признак отличает их от собственно словообразовательных суффиксов, у которых сочетательные потенции ограничены.

4. Ко всем падежным суффиксам не могут свободно присоединяться словообразовательные суффиксы существительного, глагола, наречия и т.д.: словоформа редко становится производящей основой.

5. Все падежные формы выражают функционально-грамматические отношения между словами и определяются в относительно однородных терминах и дефинициях типа «сравнение одного предмета с другими», «отсутствие одного предмета или качества в другом», «принадлежность одного предмета другому», «нахождение предмета в пространстве», «полная охваченность предмета действием» и т.д. Подобные значения не могут выражать словообразовательные единицы.

6. Различения нейтрального и лично-притяжательного типов склонения в тюркских языках распространяются и на структуру вновь вводимых падежей: *uy-da/үй-дө* «дома» - *uy-im-da/үй-үм-дө* «в моем доме», *ish-da/uш-me* «на работе» - *ish-ing-da / uш-uң-de* «на твоей работе», *bola-day / бала-дай* «как ребенок» - *bola-miz-day / бала-быз-дай* «как наш ребенок», *bola-siz/бала-сыз* «бездетный, без ребенка», *men-cha/мен-че* «как я» - *men-im-cha/мен-им-че* «по-моему», *uy-'da-gi/үй-дө-гү* «домашний; то, что есть дома» - *uy-ing-da-gi/үй-үң-дө-гү* «то, что есть у тебя дома», *ota-ni-ki/ата-ны-кы* «отцовский; то, что принадлежит отцу» - *ota-miz-ni-ki/ата-быз-ды-кы* «то, что принадлежит нашему отцу» и др. Словообразовательные суффиксы не могут свободно сочетаться с лично-притяжательными в постпозиции.

7. Аффиксы вновь вводимых падежей легко присоединяются к основе с аффиксом множественного числа, что тоже свидетельствует о их словоизменительном характере: *ota-lar-cha/ата-лар-ча* «как отцы», *ota-lar-siz / ата-лар-сыз* «без (участия) отцов», *ota-lar-day/ата-лар-дай* «как отцы», *ota-lar-imiz-dek/ата-лар-ыбыз-дай* «как наши отцы», *ota-lar-da-gi/ата-лар-да-гы* «то, что есть у отцов», *ota-lar-ni-ki/ата-лар-ды-кы* «то, что принадлежит отцам» и др. А собственно словообразовательные суффиксы не могут комбинироваться с показателями множественности.

8. И прежние, и вновь вводимые падежи в тюркских языках синонимичны с основным падежом: *shahar-Ø yigiti / shahar-lik yigit* «парень из города, городской парень», *shaar-Ø жигити / shaar-лык/-дык жигит*, *kitob-Ø oldim/kitob-ni oldim / kumen-Ø алдым / kumen-tu алдым* «я взял/купил книгу», *qora qosh-Ø qiz / qora qosh-li qiz* «чернобровая девочка», *ot-Ø/ot-ni/ot-ga minib* «сидя на лошади» и др. В последнем примере синонимичны формы основного, винительного и дательного

падежей. Мы относим формы с нулевым суффиксом к основному (именительному) падежу и не поддерживаем тех грамматистов, которые утверждают о наличии в тюркских языках неформленных винительного, родительного и других падежей.

9. Признание многопадежности в тюркских языках ликвидирует разнотолки в понимании и описании морфологической структуры слова. Кыргызоведы по-разному определяют место словоформы *менче* «как я». Г. Бакинова и С. Кудайбергенов относят ее к местоимению, Б. Суранчиева и С. Давлетов – к наречию [4, с. 241]. Слова с суффиксами 1) -луу, -лүү, -дуу, -дүү, -туу, -түү; 2) -дай, -дей, -дой, -дөй, -тай, -тей, -той, -төй; 3) -лык, -лик, -лук, -лүк, -дык, -дик, -дук, -дүк, -тык, -тик, -тук, -түк; 4) -сыз, -сиз, -суз, -сүз отнесены к имени прилагательному в функции определения к существительному [11, с. 161-163], хотя те же слова могут выступать в значении наречия, непосредственно сочетаясь с глаголом: *бала-луу болсоң* «если имеешь ребенка», *куш-тай учат* «летит как птица», *Акмат-тай ырдайт* «поет как Акмат», *бала-лык кылып* «поступив как ребенок», *үй-сүз калды* «лишился/остался без дома» и др. Субстантивные словоформы в этих примерах не наречия и не прилагательные, а существительные в обладательном, сравнительном и лишительном (отрицательном) падежах. Слова с суффиксом -ча, -че, -чо, -чө определяются как наречия. А в сочетании *кыргыз-ча-орус-ча сөздүк* сложное слово, составляющее его первую часть, не является наречием, поскольку выполняет определительную функцию. В сочетании же *кыргыз-ча/орус-ча сүйлөйт* «говорит по-кыргызски/по-русски» первый компонент выступает как наречие. Данное противоречие разрешается однозначно, если признать падежный характер первых компонентов субстантивного и глагольного типов словосочетаний.

Выводы. Сравнительное изучение грамматических функций падежных аффиксов узбекского и кыргызского языков в контексте общей тюркологии позволило сформулировать некоторые общие результаты:

1) обобщены идеи классиков лингвистической тюркологии (В.В. Радлов, Е.Д. Поливанов, Г.И. Рамstedт, В.Л. Котвич, В.Л. Гордлевский, К.К. Сартбаев, Э.Р. Тенишев и др.) относительно состава падежей в тюркских языках; обоснована необходимость восстановления и принятия многочленной парадигмы категории падежа, в наибольшей степени отражающей специфику морфологического строя тюркских языков;

2) доказана невозможность моделирования категории падежа в тюркских языках по образу категории флективных языков, в которых отсутствует собственно падежный аффикс, а так называемое «падежное окончание» полисеманлично и синкретизирует в себе значения рода, числа, падежа и частеречной принадлежности одновременно;

3) осуществлена сравнительная характеристика тринадцати падежей, общих для узбекского и кыргызского языков; показаны их общие и отличительные признаки, а также синонимия основного и косвенных

падежей на примере двух родственных языков; восполнены некоторые лакуны в понимании и описании падежей в тюркских языках; сделана попытка ликвидировать отдельные противоречия и алогизмы в определении сущности падежей в грамматике.

Использованная литература

1. Большой энциклопедический словарь. Языкознание [Текст] / Гл. ред. В.Н. Ярцева. Изд. 2-е. репринтное. – М., 2000. – 688 с.
2. Зулпукаров К.З. Введение в русскую казусологию. – Бишкек, 2000. – 160 с.
3. Языки народов СССР. Том II. Тюркские языки / Отв. ред. Н.А. Баскаков. – М.: Наука, 1966. – 531 с.
4. Зулпукаров К.З. Падежная грамматика: теория и прагматика. – Санкт-Петербург–Ош, 1994. – 317с.
5. Зулпукаров К.З. О морфологии русского языка // Современный русский язык. Рецензии на рабочие материалы к учебнику для студентов филологических факультетов вузов «Современный русский язык: морфология» (СПб, 2007. – 664 с.). – СПб, 2007. – С. 55-75.
6. Зулпукаров К.З., Амиралиев С.М. Синтез как метод описания языка (вопросы казусологии, синологии, алтаистики и ностратики). – Бишкек, 2021. – 748 с.
7. Мирзаев М., Усмонов С., Расулов. Ўзбек тили. Изд. 4-е. – Тошкент, 1978. – 256 б.
8. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. – Бишкек, 2008. – 284 с.
9. Закиев М.З. Формы обладания и отсутствия в тюркских языках // Лингвистический сборник. – Ташкент, 1971. – С. 23-29.
10. Благова Г.Ф. Тюркское склонение в ареально-историческом освещении (юго-восточный регион). – М., 1982. – 304 с.
11. Левитская Л.С. Историческая морфология чувашского языка. – М.: Наука, 1976. – 206 с.
12. Грамматика киргизского литературного языка. Часть I. Фонетика и морфология. – Фрунзе, 1987. – 402 с.

ABAY ESERLERINDE İDEAL İNSAN: AHLÂK, BILGI VE İRFAN EKSENİNDE İNSAN-I KÂMİL

Adilbekova Elmira Seytimovna

*PhD, Түрік тілі мен әдебиеті бөлімінің доценті,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ-сы, Қазақстан
elmira.adilbekova@ayu.edu.kz*

Сұлтан Саният Бауыржанқызы

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралыққазақ-түрік университеті,
Филология факультеті, 3-курс Түркітану мамандығы, ФТУ-211 тобының
студенті
saniyat.sultan2022@ayu.edu.kz*

Аңдатпа

Бұл мақалада «Кәміл адам» ұғымының философиялық және сопылық дәстүрлердегі мағынасы қарастырылып, қазақ ойшылы Абай Құнанбайұлының шығармаларында бұл ұғымның қалай көрініс тапқаны сараланады. Ежелгі грек философиясындағы «логос» ұғымының сопылықтағы кәміл адам түсінігімен байланысы талданып, бұл бағыт ислам ойшылдарының еңбектерімен одан әрі тереңдетілгені айтылады. Мақалада аталған ұғымның тарихи дамуы баяндалған соң, Абайдың «Қара сөздеріндегі» жеке адам мен қоғамның моральдық қағидалары талданады. Адамның ішкі жетілуі мен кәмілдікке жетуі – надандықпен күрес, өлшем мен тепе-теңдік сияқты ұғымдармен байланыстырыла отырып қарастырылады. Абайдың рухани дүниесіндегі кемел адам моделі – сопылық дәстүрмен үндесетін әмбебап адамгершілік тұжырымын ұсынады.

Кілт сөздер: Кәміл адам, Абай Құнанбайұлы, Қара сөздер, Мораль, Сопылық.

Аннотация

В данной работе рассматривается, как понятие «Совершенного человека» (Инсан-и Камиль), имеющее глубокие философские и суфийские корни, отражается в произведениях казахского мыслителя Абая Кунанбаева. Исследование начинается с анализа связи между понятием *логос*, известным в античной греческой философии, и концепцией Совершенного человека в суфийской мысли, а также с описания вклада исламских философов в развитие этого понятия. После исторического обзора проводится анализ нравственных взглядов, представленных в труде Абая «Слова назидания» (*Қара Сөздер*). В статье особое внимание уделяется связи между нравственной целостностью, борьбой с невежеством, понятиями меры и баланса и внутренним совершенствованием личности. Модель зрелого человека в мировоззрении Абая представляет собой универсальную нравственную систему, пересекающуюся с традициями суфизма.

Ключевые слова: Совершенный человек, Абай Кунанбаев, Слова назидания, нравственность, суфизм.

Abstract

This study examines how the concept of the Insan al-Kamil (Perfected Human), rooted in both philosophical and Sufi traditions, is reflected in the works of the Kazakh thinker Abay Kunanbayev. The process begins by exploring the relationship between the concept of *logos* in Ancient Greek philosophy and the understanding of Insan al-Kamil in Sufi thought, which was

later enriched through the contributions of Islamic philosophers. After presenting the historical development of this concept, the article analyzes the perspectives on individual and social morality in Abay's Book of Words (Kara Sözlər). The connections between moral integrity, the struggle against ignorance, the notions of balance and moderation, and the inner maturity of the individual are evaluated through the lens of the İnsan al-Kamil. In Abay's intellectual framework, the model of the mature human being presents a universal moral structure that resonates with Sufi tradition.

Keywords: İnsan al-Kamil, Abay Kunanbayev, Book of Words, Morality, Sufism.

GİRİŞ

İnsan-ı Kâmil kavramı, İslam düşüncesinin en derin, en kuşatıcı ve en etkili metafizik kavramlarından biri olarak karşımıza çıkar. Bu kavram, sadece bireysel manevi tekâmülü değil, aynı zamanda kozmik düzenin ve ilahi hikmetin insanda tecelli edişini ifade eden çok katmanlı bir anlam dünyasına sahiptir. İnsan-ı Kâmil anlayışı, kökenleri itibarıyla İslam düşüncesiyle sınırlı kalmayan, tarihsel ve felsefi temelleri Antik Yunan'a kadar uzanan bir zihinsel sürekliliğin ürünüdür. Özellikle Antik Yunan felsefesinde "logos" kavramı etrafında şekillenen evrensel akıl, ilahi düzen ve hikmet düşüncesi, tasavvuf geleneğinde daha manevi ve içsel bir boyut kazanarak İnsan-ı Kâmil kavramında vücut bulmuştur. Herakleitos'un evrensel yasası, Stoacıların rasyonel düzen fikri, Hristiyan teolojisindeki ilahi kelâm ve İslam düşüncesindeki hakikat arayışı, ortak bir zeminde birleşerek, insanın evrendeki yerini, Tanrı ile olan ilişkisini ve nihai amacını açıklamaya çalışan büyük bir anlam haritası oluşturur.

Tasavvuf düşüncesinde ise İnsan-ı Kâmil, sadece ahlaken üstün, bilge ya da akıllı insan değildir. O, aynı zamanda Hakk ile halk arasında bir berzah; yaratıcı ile yaratılan arasındaki sır perdelerini aralayabilen bir hakikat aynasıdır. Mutasavvıflar, İnsan-ı Kâmil'i ilahi sıfatların mazharı, tüm varlıkların özü ve yaratılışın gayesi olarak görmüşlerdir. Cîlî gibi bazı sufi düşünürler bu kavramı yirmiden fazla farklı isim ve mecazla ifade etmiş; böylece onun kozmik, ahlaki, metafizik ve toplumsal boyutlarını ortaya koymuşlardır.

Bu köklü düşünce çizgisi, yalnızca Arap ve Fars sufilerinde değil, Türk-İslam düşünce geleneği içinde de önemli karşılıklar bulmuştur. Türk dünyasında özellikle Kazak aydını, şairi ve düşünürü Abay Kunanbayev, bu anlayışı yeniden yorumlamış ve kendi toplumunun değerleriyle harmanlayarak daha anlaşılır, daha toplumsal bir forma kavuşturmuştur. Abay'ın düşünsel mirasında İnsan-ı Kâmil anlayışı, yalnızca bireysel bir maneviyat değil; aynı zamanda toplumun gelişmesi, bireylerin eğitimle ahlaken yücelmesi, cehaletin ve kötülüğün ortadan kaldırılması için bir model olarak sunulmuştur.

Abay'ın en önemli eserlerinden biri olan Kara Sözlər (45 Söz), sadece bir ahlak kitabı değil; aynı zamanda insanın kendini tanıması, nefsiyle mücadelesi, toplumsal sorumluluğu ve ilahi iradeyle uyum içinde bir yaşam sürmesi gerektiğini hatırlatan hikmet dolu bir başyapıttır. Bu bağlamda, çalışmanın temel amacı, İnsan-ı Kâmil anlayışının felsefi ve tasavvufi kökenlerini açıklamakla kalmayıp, Abay'ın bu anlayışı kendi kültürel bağlamında nasıl

yorumladığını ve Kazak halkına nasıl bir ahlakî rehberlik sunduğunu ayrıntılı biçimde ortaya koymaktır.

1. İnsan-ı Kâmil'in Genel Tanımı

Bilindiği üzere, "İnsan-ı Kâmil" düşüncesi, eski felsefi sistemlerdeki "logos" (kelime) teorisinin tasavvuftaki karşılığıdır (Kartal,2003:193). Yunanca bir terim olan logos, akılla kavrama anlamına gelir. "Leg" kökünden türemiştir; bu kök seçmek ve kavramak anlamındadır. Bu nedenle, logos; akıl, söz, yasa, düzen, bilgi ve bilim gibi anlamlara da gelir. "Legein" kelimesi ise konuşmak, söylemek demektir. Hem Hristiyan hem de İslam düşünürleri logos kavramını "ilahi kelim" yani tanrısal söz anlamında kullanmışlardır (Orhan,1993:236).

Logos; insan ruhunun akılla olan ilişkisi, Herakleitos ve Stoacılar'dan beri evrensel yasa ve evrensel akıl; teolojide ise ilahî kelim, yani tanrısal söz; Helenistik felsefede Tanrı ile evren arasındaki bağı kuran vasıta; Aziz Augustinus'tan itibaren vahyi getiren melek, kutsal ruh (Cebail), her türlü bilginin kaynağı olan ilahî nur ve ışık gibi çok çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Eski Yunan'daki logos kavramı, Hristiyanlık inancına da girerek üçlü tanrı anlayışında "Kutsal Ruh" şeklinde yer bulmuş ve bu inancın temelini oluşturmuştur. Aydınlanma çağı düşünürlerinden bazıları logosu "ilahi kelim" yerine "ilahi akıl" olarak yorumlamış ve böylece Hristiyanlığı akılcı bir yapıya kavuşturmaya çalışmışlardır (Bolay,1996:246).

Afifi'ye göre, "kelime" kavramı yani İnsan-ı Kâmil anlayışı, İslam düşünce geleneğinde de karşılık bulur. Genel anlamda İnsan-ı Kâmil adıyla bilinse de, farklı yönlerini vurgulamak için birçok farklı isimle de anılmıştır. Cîlî, bu kavram için yaklaşık yirmi farklı terim kullanmıştır. Bu anlayışta İnsan-ı Kâmil; metafizik bir gerçeklik olarak Muhammedî Ruh, Muhammedî Hakikat, Hakikatlerin Hakikati, Melek, Ruh, Hakk'ın mahlûku, Berzah, Sâhibu Kâbe Kavseyn, Nokta, Daire, İlk Akıl; bütün bilginin kaynağı anlamında Kalem-i A'lâ; dini ve ahlaki mutluluğun kaynağı anlamında Mahz Nûr, Mahz Hilafet; evrenin kurucu ilkesi olarak hebâ, heyûlâ; Allah ile insan arasında aracılık yapan İnsan-ı Kâmil, el-İnsânü'l-ilâhiyyü'l-kâmil ve Kutup gibi adlarla anılmıştır

Nesefî de İnsan-ı Kâmil'i bir cevher (öz varlık) olarak tanımlar ve ona farklı adlar verilebileceğini belirtir. Şöyle der: "Bu cevheri, gönüllere bilgileri işleyen bir sanatkâr gibi düşündüklerinde, ona kalem adını verdiler. Bu öz varlığın geçmişte, şimdi ve gelecekte var olacak her şeyi içerdiğini gördüklerinde, ona levh-i mahfûz dediler. Bu varlığa Beytullah, Beytu'l-Atik, Beyt-i Ma'mûr, Beyt-i Evvel, Mescid-i Aksâ, Âdem, Allah Resûlü, büyük melek, büyük arş gibi isimler verirlerse bu da uygundur. Bütün bu adlar, akl-ı evvel anlamına gelir."

İslam düşüncesinde İnsan-ı Kâmil, İslami bir logos öğretisi olarak görülür. Allah'ın evreni yaratmak ve onu yönetmek için kullandığı, evrenin akıl ilkesi ve yaratıcı temeli olan bir gerçektir. Aynı zamanda Allah'ın yaratıcı kudreti ve faaliyeti olarak da nitelendirilebilir. Tüm varlıkları kapsayan, yaratılışın başlangıcını temsil eden, vahiy ve ilham gibi tüm bilgi türlerinin kaynağı olan bu anlam için daha çok "Hakikat-i Muhammediye" ifadesi tercih edilir.

Hakikat-i Muhammediye, Allah'ın zatından yine zatına yönelik bir oluşum, yani "taayyün-i evvel" denilen ilk belirme seviyesidir. Allah'ın zatında bulunan yetkinlik ve nitelikler, bu mertebede birbirinden ayrılmadan topluca bulunur. Bu düzey, kendisinden sonra gelen tüm derecelerin özünü içerir ve Hz. Peygamber'in hakikatiyle özdeştir. Hem varlık hem de bilgi açısından, daha sonraki bütün ilahi ve kozmik seviyelerin temelini oluşturur.

Hayat, bilgi, irade, kudret, işitme, görme, konuşma gibi niteliklere ve yaratma, yaşatma, öğretme gibi işlevlere sahip olan; diri ve canlandırıcı bir ruh şeklinde tanımlanan Hakikat-i Muhammediye, bu nitelikleriyle tüm insanlara bilgi ve hikmet ulaştıran, insanlığın ilk örneği olan ve Allah ile insan arasında aracılık yapan ruhsal bir varlık olan Kâmil Tabiat ile benzerlik gösterir (Bolay,1996:246).

Tasavvuf açısından İnsan-ı Kâmil, "Allah'ın her seviyedeki tecellisine mazhar olan insan" demektir (Aydın,2000:330). Bu yüce tecellilere açık olan kişi, Hz. Muhammed'dir ve Allah dostları da onun manevi mirasına sahip oldukları için İnsan-ı Kâmil kabul edilmiştir.

İnsan-ı Kâmil, güzel sözleri, davranışları, ahlaki ve bilgisiyle olgunluğa ulaşan, şeriat, tarikat ve hakikatte bütünlük sağlayan ve İbn Arabî'nin ifadesiyle Allah'a en kamil biçimde yaklaşan kişidir .

Cîlî'ye göre, İnsan-ı Kâmil; keşif ve müşahade yoluyla Allah'la hakiki birliğe ulaşan kişidir. Yani, suretinde yaratıldığı Allah'ın bütün isim ve sıfatlarını tam ve etkin biçimde kendisinde gerçekleştirebilen insandır (Erdoğan,2004:115).

Burada tasavvuftaki İnsan-ı Kâmil ile metafizik düzeydeki İnsan-ı Kâmil arasındaki farkı doğru biçimde kavramak gerekir. Tasavvufta, potansiyel olarak kendisinde bulunan nitelikleri ortaya çıkaran ve Allah'ın isim ve sıfatlarını en yüksek derecede yansıtan kişiye İnsan-ı Kâmil denir. Bu, metafizik anlamdaki İnsan-ı Kâmil'in dünyada görünen bir tezahürüdür. Asıl mesele olan metafizik İnsan-ı Kâmil ise, fiziksel dünyada gözle görülür bir varlık ya da sıradan bir insan değildir. O, Allah'ın ilk yarattığı ve evreni yönetmekte kullandığı, mahiyeti tam olarak bilinmeyen bir gerçekliktir.

2. Abay'ın Düşünce Dünyası

Abay'ın ahlak görüşü, dengeli bir yaşam sürmeye dayandırılmıştır. Her şeyin temelinde ölçü ve denge yer alır. Doğada var olan her şey bu ölçünün bir sonucu olarak ortaya çıkar. İnsanın tüm uzuvlarında bu dengeyi görmek mümkün olduğu gibi, doğadaki her yasa da belli bir düzen ve oranla yaratılmıştır. "Tüm varlıklar bir ölçüye göre yaratılmıştır. Ölçüyü aşan şey faydasız olur. Beslenme ve içmede de bu böyledir." Parmaklarımızın şekli belli bir düzenle yaratılmıştır. İç organlarımızdaki oran, evrenin her yerinde olduğu gibi matematiksel bir dengeyi yansıtır. Kalbin, midenin, kemiklerin yapısı belli bir plan gerektirir. İnsan, ahlaki düzeni ve kuralları korumak adına, yeme içme gibi her davranışını kontrol altında tutmalıdır. "Yersiz gülmek insanı sarhoş eder. Sarhoşluk insanın hata yapmasına yol açar. Bu durum, aklın gözünü kör eder." İnsan gücünün yettiği oranda çalışmalı, tembellik ve dilencilik gibi davranışlardan kaçınılmalıdır. "Dilencilik insana yakışmaz." İnsan, kazançlarını

ahlaki meşruiyet içinde elde etmelidir. Haram kazanç evrensel etik kurallara da aykırıdır (Omiraliev,1993:13). Haramla beslenen bir beden topluma katkı sağlaması beklenemez. “Haram yoldan kazanılan para sonunda mutlaka zarar getirir.” Haramı alışkanlık haline getiren kişi, devletin her seviyesinde bu kötü davranışını sürdürmeye eğilimlidir. “Kendini beğenen kibirli kimseye kıymet verme.” Sürekli kendinden söz eden, kendini öven kişiler akli dengesizlik belirtisi gösterir. Alçakgönüllülük ise kişinin akli denetim sahibi olduğunu gösterir. Yaradan, mütevazı olanı yüceltir, kibirli olanları ise alçaltır. Kendini beğenen kibirli kişiler gerçekte bir hiçtir. Bu tür bireyler, kontrol altına alınmazlarsa çevrelerine sürekli zarar verir. Kibirli ve kendini üstün gören biri, yalan söylemekten de kaçamaz. Söylediği yalanların ortaya çıkması onu daha saldırgan hale getirir ve ahlaki çöküşe yol açar. Bu duruma halk arasında “göz dönmesi” denir. Bu hâl karşısında sükûneti korumak zor ama mümkündür. Birlik ve beraberlik, yardımlaşmanın ön koşuludur. Tüm insanlık bu ahlaki kurallara göre hareket etmeli, bu değerleri hayatın vazgeçilmezi saymalıdır. Düzensizlik ve kaos çıkaran kişiler, bu ahlaki değerlerden nasibini almamışlardır. Sadece kendi çıkarı için çalışan birinin diğer canlılardan farkı kalmaz. Abay, insanlığın sevgili kulu olmanın yolunun, toplum için emek vermektan geçtiğini belirtir. “Yalnızca kendini düşünen kimse, sadece kendine otlayan hayvan gibidir. İnsanlık için çabalarsan, Tanrı’nın sevgili dostu olursun.” Kişinin kendini başkalarına üstün göstermeye çalışması, aslında bir tür aşağılık kompleksinin yansımasıdır. İnsan, neyse o olmalı, kendini olduğundan farklı göstermemelidir. Bu tür bir tavır insanın iç nurunu karartır. Ahlaki temelden yoksun toplumlar uzun süre ayakta kalamazlar. Toplum, bireylerin toplamından oluştuğuna göre, bireylerin tek tek ahlaki değerleri benimsemesi gerekir. Bu noktada hem devletin hem de aile ve çevrenin, ahlaki ilkeleri sahiplenip desteklemesi önemlidir. İnsanlar, yaşadıkları çağın ve toplumun çocuklarıdır; bu nedenle kötü alışkanlıklar edinmede toplumun her kesiminin payı vardır (Abay-Kara Söz,1993:79). Her birey, içinde bulunduğu toplumun ahlaki değerlerinden etkilenir; iyi ve kötü davranış biçimlerini çevresinden öğrenir. Farkında olmasak da bilinçaltımız bu değerlerle şekillenir. Başkalarına yaptığımız haksızlıklar, tembellik ve ataletle düşmemiz de toplumca hoş karşılanmaz. Cehalet, zulüm ve tembellik insanı küçültür, değersizleştirir. Kişinin gerçek kıymeti, bilgisizlikte değil, insani niteliklere sahip olmasındadır. Bir makam veya mevkiye ulaşmak, ahlaki ilkelerin ihlali için gerekçe olamaz. Bazılarına göre makam, övünülecek bir başarıdır; oysa bu tür hırs, bir tür akıl bozukluğunu andırır ve kişiye başkalarını küçümseme cesareti verir. Kişi makam ve mevki bir amaç olarak görmeye başlarsa, toplumsal felaketlerin temeli atılmış olur. Makam hırsına kapılan bireylerden halk da bir fayda beklemey. Bu tür kişiler ahlaki kurallara değer vermez, etik ilkelere duyarsız kalırlar. Saygısız davranışlar sergileyen bu bireyler, aslında acınacak haldedir. “Kötü ahlaklıya gülme, ona acı.” Birlikte yaşamın, başkalarına tahammül etmenin temel şartı, paylaşma kültürünü oluşturmaktır. “Ben tok olayım da başkası açlıktan ölsün” anlayışı kabul edilemez. Ahlaki çöküşe yol açan şey, işsizlik ve aşırı tokluktur

(Maşanov,1994:79). Tüm ahlaki değerler çocuklara aktarılmalıdır. Çocuklar, etik davranışlarını ailelerinden ve çevrelerinden öğrenir. “İyi ahlaklı çocuk bir nimettir, kötüsü ise bir felakettir” diyen Abay, çocuklara kötü alışkanlıklar kazandırmanın insanlık adına büyük bir zarar olduğunu vurgular.

3. Abay'ın Kara Sözler'inde İnsan-ı Kâmil Anlayışı

İnsan, Yüce Allah tarafından en güzel biçimde yaratılmış, en seçkin ve değerli varlıktır. Varlık sahnesine çıktığı ilk günden bugüne dek yaşamın merkezinde yer almıştır. Bu nedenle insan, neredeyse bütün bilim dallarının az ya da çok ilgilendiği temel konulardan biri olmuştur (Yıldıztaş, 2019: 93).

İnsan-ı Kâmil, Arapça kökenli olup “olgun insan” anlamına gelir. Gerçek manada insan-ı kâmil, zorunluluk ile mümkünlük arasında bir köprüdür; sonradan kazanılmış vasıflar ile ezeli sıfatları ve hükümleri bir araya getiren bir yansımadır. O, Hakk ile halk arasında bir aracıdır. İnsan-ı kâmil derecesine ulaşan kişi, Hakk'a ulaşmış sayılır.

Kara Sözler adlı eser, başta devlet yöneticileri ve idareciler olmak üzere, bütün halka hitaben hikmet dolu öğütlerden oluşan bir yapıttır. Bu eser, Kazak Türkçesiyle kaleme alınmış 45 özlü sözden meydana gelir. Eserin kaleme alınmasındaki temel gaye, her yönüyle mükemmel bireyler yetiştirebilmek olmuştur. Abay'ın yazınında, özellikle de Kara Sözler'de üzerinde ısrarla durduğu ana mesele, insan ve insan eğitimi konusudur.

Abay'a göre insan, her daim çalışmalı, azimli olmalı, öğrenmeye hevesli ve hazır bulunmalıdır. Aksi hâlde amaçsızlık, uyuşukluk, isteksizlik ve bilgiye karşı ilgisizlik gibi olumsuzluklardan uzak durmak gerekir. Abay'ın en çok şikâyet ettiği şeylerden biri, toplumu kuşatan cehalettir. Abay'ın cehalet tarifine göre bu durum; inançsızlık, eğitimsizlik, çabasızlık, tembellik, uyuşukluk, düşüncesizlik, dedikodu, rüşvet, yalan, dalkavukluk, hırsızlık, kıskançlık ve merhametsizlik gibi olumsuz huyların tümünü kapsamaktadır. Cehalet başa derttir. Cehaletin başka bir göstergesi ise kişinin nerede nasıl davranması gerektiğini bilememesidir. Abay bu durumu yirmi altıncı sözünde şu şekilde ifade eder:

“Cahil olan halk, değmeyecek şeylere sevinir. Sevindiğinde ne söyleyip ne yapacağını kestiremez. Tuhaf bir sarhoşluk haliyle aklını kaybeder. Ayrıca utanması gereken yerde utanmaz, utanılmayacak şeyden utanır hâle gelir. Bunların hepsi cehalet ve aptallığın sonucudur. Bunları dile getirince bazıları ‘doğru doğru’ diyerek seni onaylar. Ama onlara güvenme; zira o da yakında diğerleri gibi olur. Kalbi ve gözü gerçeği görse bile, alışkanlıklarından vazgeçemez; garip bir hâle bürünür ve kimse ona bir şey anlatamaz.” (Abay – Kara Söz, 1993: 51)

Otuz yedinci sözde Abay, şu ifadeyle cahilliğin nelere yol açabileceğini gözler önüne serer: “Sokrat'a baldıran içirenler, Jan Dark'ı ateşte yakanlar, İsa'yı darağacına gönderenler, Peygamberimize işkembe atanlar kimdi? Onlar halktı. Demek ki halkın aklı yok, çözümünü bul ve yol göster.” (Abay, 1986: 78)

İnsanoğlu nasıl ki beslenmeye ihtiyaç duyuyorsa, eğitime de aynı şekilde muhtaçtır. Beden, yiyecek ve içeceklerle canlı kalırken, insan varlığı da bilgi ve beceriyle gelişir. Aksi takdirde hem beden hem de uygarlık yok olur gider. Abay,

Kazak halkının geleceği için en önemli meselenin eğitim olduğunu bilmektedir ve bu uğurda halkın tüm duyarlılıklarını kullanmaya gayret etmiştir. İnsan, ahlaki düzeni korumak adına tüm davranışlarını – yeme içme dahil – denetim altında tutmalıdır. “Lüzumsuz yere gülmek insanı sarhoş eder. Bu sarhoşluk haliyle hata yapmaya devam eder. Sarhoşluk aklın gözünü kör eder.” (Abay, 1986: 20)

İnsan-ı kâmil olabilmek için elinden gelen gayreti göstermeli; tembellik ve dilencilikten uzak durmalıdır. “Dilencilik insana yakışmaz.” (Abay, 1986: 21) İnsan, elde ettiklerini meşru yollarla kazanmalı, haram gelir evrensel ahlaka aykırıdır. Haramla beslenen bir vücuttan topluma olumlu bir katkı beklenemez. “Er geç haram kazançtan zarar görmeyen kalmaz.” (Ömiraliyev, 1993: 13)

Haram gelire alışmış biri, kamusal görevlerde de bu kötü alışkanlığını devam ettirebilir. “Kendini beğenmiş ve kibirli kişilere kıymet verme.” (Abay, 1986: 9) Sürekli kendinden söz eden, kendini öven kişi akli dengesini yitirmiştir. Alçakgönüllülük ise zihinsel dengeyi gösteren bir özelliktir. Yaradan, tevazu sahibi olanı yükseltir; kibirlileri alçaltır. Kibirli kimseler, gerçekte bir hiçtirler. Bu bireyler rehabilite edilmezlerse çevrelerine sürekli zarar verirler. Abay’a göre, “Kibirli ve kendini beğenmiş kişi yalandan kurtulamaz.” (Abay, 1986: 20) Bu kişinin yalanlarının ortaya çıkması, onu daha da saldırganlaştırır ve ahlaksızlığa sürükler. Bu tür durumlarda kişinin sakın kalması zor olsa da imkânsız değildir. Birlik ve beraberlik, yardımlaşmanın temelidir. Ahlaki değerlere uymayan bireyler, toplumsal düzene zarar verir.

İnsan, içten bağlı olduğu dostlarıyla her şeyini paylaşabilir; ancak tüm dostlara her şey anlatılmaz. Dost seçiminde özenli olunmalı, zorda kalan birine yardımcı olmayan zengin dostların dostlukları sorgulanmalıdır.

Abay, “Seni seveni sevmek borçtur. Âşığın dili dilsizdir. Gözle gör ama gönül ile bil. Karşılık görmeyen âşık yalnızdır. Sevgisiz bir dünya yaşanabilir değildir.” der. Abay’a göre, “Sevgi yoksa dünya boşdur.” (Abay, 1986: 9–11)

Abay’ın ahlak anlayışı, ölçülü ve dengeli bir yaşam sürmek esasına dayanır. Evrenin düzeni bu denge üzerine kuruludur. İnsanın bedeninde olduğu gibi doğada da her şey belirli bir düzenle yaratılmıştır. “Her şey bir ölçü ile yaratılmıştır. Ölçüyü aşan şey fayda sağlamaz. Yeme içmede de böyledir.” (Abay, 1986: 18) Birey, davranışlarını denge içinde kontrol etmelidir. “Gereksiz gülmek kişiyi sarhoş eder. Bu sarhoşluk hataya yol açar ve aklı köreltir.” (Abay, 1986: 20)

Abay, sadece kendi çıkarını düşünen kişinin hayvani güdülerle yaşayan bir varlık olduğunu söyler. Yaratıcının sevgisini kazanmak için insanlık adına çaba harcamak gerekir. “Sadece kendini düşünen bencildir, kendi için otlayan hayvandan farkı yoktur. İnsanlık için çalışırsan Allah’ın sevgili dostu olursun.” (Abay – Kara Söz, 1993: 78)

Kendini başkalarından üstün göstermeye çalışan kişi, aslında içsel bir yetersizlik duygusu yaşamaktadır. “İnsan neyse o olmalıdır. Olduğundan fazlası gibi görünmek, kişinin iç ışığını söndürür.” (Ömiraliyev, 1993: 21)

Ahlaki değerlere sahip olmayan toplumlar uzun süre ayakta kalamazlar. "Cehalet, zulüm ve tembellik insanı aşığı ve hor kılar." (Ömiraliyev, 1993: 14) Gerçek değer, cehalette değil, insani faziletlerde gizlidir. "Ben tok olayım, başkalarının açlığı beni ilgilendirmmez" anlayışı doğru bir yaklaşım değildir. "İnsanı yoldan çıkaran şey işsizlik ve aşırı tokluktur." (Akjan, 1994: 79)

Abay'a göre insan-ı kâmil olabilmek için üç temel özellik gereklidir: "İyiliği görev bilmek, aydın bir zihin ve sevgi dolu bir kalp." (Ömiraliyev, 1993: 17) İnsanın öncelikle başkalarına yapacağı güzelliğleri kendisine vazife bilmesi gerekir. Aynı zamanda aklını ilimle aydınlatmalı, bilgiyi sevgiyle birleştirmelidir. Zihin ve gönül aydınlığına ulaşan kişi, hayatını sorgulamalıdır. Sokrates'in "Sorgulanmayan hayat, yaşamaya değmez" sözüne karşılık Abay'ın da, "Bilgelerin izinden gitmek istersen, hayatını sorgula" aforizması vardır. (Ömiraliyev, 1993: 13)

Abay'a göre, insan-ı kâmil olmanın en temel şartlarından biri sevgidir. Sevmeden yaşamak, anlamsız bir çabadır. Sevgi, doğduğu topraklara, halkına, doğaya ve tüm varlıklara yöneltilmelidir. Sevgi yoksa insan, varlık amacına uygun hareket etmekte zorlanır. "İnsan bedeninin hükümdarı kalptir." (Abay, 1986: 23)

"Gücün yettiğince insanlara iyilik yapmak vazifendir." (Ömiraliyev, 1993: 24-9) Başkaları için yaşamayı bırakıp yalnızca kendi çıkarını düşünen kişi, esasen kaybeden kişidir. Bu durum halkın çöküşüne sebep olur. Abay'a göre, insanın kişilik kazanmasında akıl, bilgi, aile ve çevre önemli rol oynar. Doğumdan itibaren birey, içinde bulunduğu çevrenin etkisi altındadır. Sürekli örnek alarak büyür; ilk modelleri anne ve baba oluşturur.

Abay şöyle der: "Dostu olmayan biriyle ilişkide dikkatli ol; dostu olanlarla hediyeleş. Dostlarına dostluk göstermek boynun borcudur. Düşmanına da adaletli ol. Kötü arkadaş gölge gibidir; kurtulmak zordur." (Abay, 1986: 78)

Hayat, dostların varlığıyla güzelleşir. İnsan tek başına var olamaz. Abay, insanlara din farkı gözetmeksizin yaklaşır. Bu yüzden "Abay, inançlı inançsız ayırt etmeden insanları severdi." (Salgaravlu, 1993: 17)

Abay'a göre, bir birey insan-ı kâmil olabilmek için sürekli kendini yenilemeli, kabiliyetlerini geliştirmelidir. "İnsan, yeteneklerini sürekli geliştirmezse zamanla körelir. Yetenek 'ben gidiyorum' demez." (Abay, 1986: 17)

SONUÇ

Abay Kunanbayev'in düşünce yapısı incelendiğinde, bireyin ahlaki kemali, eğitimi ve toplumsal sorumluluğunu esas alan bütüncül bir insan modeli önerdiği açıkça görölmektedir. Bu model, tasavvuf geleneğindeki İnsan-ı Kâmil anlayışıyla paralellik göstermekte olup, aynı zamanda insana yönelik çok katmanlı bir gelişim anlayışını yansıtmaktadır. Abay'a göre, insan sadece bireysel olarak değil, toplumsal düzeyde de olgunlaşmalı; cehalet, tembellik, kibir ve çıkarıcılıktan uzak durmalı ve akıl, vicdan ve erdemle hareket ederek topluma katkı sağlamalıdır. Abay'ın Kara Sözler adlı eseri, bireylerin bu ahlaki

değerlere ulaşması için bir rehber niteliği taşır ve toplumun gelişimi için bu değerlerin nasıl içselleştirilmesi gerektiğini gösterir.

Abay, bireysel olgunluğun, toplumsal düzen ve ahlaki yapıyla doğrudan ilişkili olduğunun altını çizer. Ona göre, bir toplumun temeli, bireylerin ahlaki değerler etrafında şekillenir ve toplumun çöküşü, bireysel ahlaki çöküntü ile başlar. Bu yüzden eğitim, ahlaki öğretinin ve insanın içsel gelişiminin temel bir unsuru olmalıdır. Abay, insanın yalnızca fiziksel ve entelektüel değil, aynı zamanda duygusal ve manevi yönlerinin de gelişmesini savunur. Bu bağlamda, onun İnsan-ı Kâmil modeli, hem bireysel gelişimi hem de toplumsal düzeni bir arada ele alır ve toplumu oluşturan her bireyin kendi sorumluluklarını yerine getirerek toplumun genel refahına katkı sağlamasını amaçlar.

Sonuç olarak, Abay'ın ortaya koyduğu İnsan-ı Kâmil modeli, sadece bireysel bir kemal anlayışı sunmakla kalmaz; aynı zamanda toplumun eğitim, ahlak ve düzen temelinde yeniden inşası için de güçlü bir ahlaki çerçeve oluşturur. Abay, ahlaki değerlere dayalı bir toplum yapısının, bireylerin içsel olgunluklarını kazanarak şekilleneceğine inanır. Bu yönüyle Abay, yalnızca kendi toplumuna değil, evrensel düzeyde de insanlığa seslenen bir ahlaki ve düşünsel lider olarak değerlendirilebilir. Onun öğretileri, günümüzde de bireysel sorumluluk, toplumsal düzen ve ahlaki olgunluk arasındaki ilişkinin önemini hatırlatmakta ve insanlık için evrensel bir rehberlik sunmaktadır.

Kaynakça

- 1.Omiraliyev (1993), Abay Aforizmi, Almaata-Kazakistan.
- 2.Abay ibrahim Kunanbaye. Kara sözler, El yayinlari, Almaata, 1993,s. 79.
3. Akjan Maşanov (1994).El Farabi ve Abay Almaata - Kazakistan.
4. Yıldıztaş, A. (2019). M. Akif Ersoy ve Abay Kunanbayev'in Eserleri'nin Tematik Olarak Mukayesesi,Doktora tezi, Saraybosna: International Burch University, Eğitim ve Beşeri Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.
5. Salgaravlu, K., (1993), Tanım Basamakları, Önimder Matbası, Almatı.
6. Abay, (1986), Eki Tomdık Şıgarmalar Jiynağı (Bütün eserleri 2 cilt). Almatı.
7. Yıldıztaş, A. (2020). Kazak Edebiyatı'nın Kurucularından Abay Kunanbayev'in Hayatı ve Kara Sözler Adlı Eserinde Geçen İnsan-ı Kâmil Teması. Türk Edebiyatları Araştırma Dergisi.
8. BAYİR E.(2007), İnsan-ı Kâmil Anlayışının Metafizik Boyutu, Fırat Üniversitesi ,Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslam Felsefesi Bilim Dalı.
9. Berkes, N. (1998), Sokrates'in Müdafaası, İstanbul: M.E, B Yayınları.
- 10.Hopaç,M.(2013),Kazak Aydınlanmasında Abay Kunanbaev Düşüncelerimin etkileri üzerine bir deneme, İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi.
11. Abdullah Kartal (2003) „Abdülkerim Cili Hayatı, Eserleri, Tasavvuf Felsefesi, İstanbul.
- 12.Orhan Hançerlioğlu (1993), Felsefe Sözlüğü, İstanbul.
- 13.Süleyman Hayri Bolay (1996), Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü, Ankara.
14. İsmail Erdoğan (2004), Hermetik İslam Düşüncesinde Türlerin Efendisi ve Kâmil Tabiat Anlayışı,Ankara.
15. Mehmet S. Aydın (2000) "İnsân-ı Kâmil", DİA, C. 22.

“DADA QO'RQUT KITOBİ”NING YANGI TOPILGAN BURSA QO'LYOZMASI

Sulton Tulu

fil.f.dok, Mug'la Sitki Kochman universiteti professori

sultantulu@yahoo.com

ORCID ID: 0000-0002-8851-7738

Annotatsiya: “Dada Qo'rqut kitobi” (=DKK) doston tarzida Qadimgi Anadolu Turkchasiga oid yozilgan asar bo'lib, XVI asrdan bizgacha yetib kelgan uchta nusxasi mavjud. Biz shu paytgacha asarning faqat Drezden va Vatikan nusxalarini bilardik. Keyinchalik bu nusxaning unchalik ma'lum bo'lmagan nusxasi Anqaradagi Turk Tarix Jamiyatidan topilgan bo'lib, unda o'g'uzlarning nasabnomasi va kirishi qayd etilgan va bu nusxa juda to'liq emas. Bursa nusxasini qo'shganda, bizda hozirda to'rt nusxa mavjud.

Maqolamiz mavzusi yangi topilgan Bursadagi Deda Qo'rqut kitobining nusxasi haqida bo'ladi. Bursa nusxasi 2022-yilning fevral oyida topilgan. Bursa nusxasining faksimili birinchi marta 2023-yil 7-iyulda Bursa hokimligi tomonidan uyushtirilgan tanishuv yig'ilishida ko'rindi. Bursa nusxasining til xususiyatlari boshqa nusxalarga qaraganda ancha rivojlangan. Bundan keyingi asrlarda matnning til xususiyatlari qanday shakllanganligi tushuniladi. “Dada Qo'rqut kitobi”ning Bursa nusxasi topilishi bilan tadqiqotchilar tomonidan qilingan ko'plab o'qish, talqin, ta'mirlash va talqinlarni qaytadan ko'rib chiqish zarurati paydo bo'ldi. Bu yerda biz ba'zi imlo, so'z va jumalardagi farqlarga to'xtalamiz.

Kalit so'zlar: O'g'uznoma, Dada Qo'rqut kitobi, tarjima va talqin muammolari, Dede Qo'rqut kitobi Bursa qo'lyozmasi...

Özet: Dede Korkut Kitabı (= DKK), 16. yüzyıldan elimize geçen, üç nüshası olan destanımsı şiir türünde yazılmış Eski Anadolu Türkçesine ait bir eserdir. Şimdiye dek eserin bizce Dresden ve Vatikan nüshaları bilinmekteydi. Daha sonra da pek bilinmeyen, içinde Oğuzların şeceresi ve girişi bulunan Türk Tarih Kurumunda Ankara nüshası bulunmuştu, ki bu nüsha oldukça eksik bir nüshadır. Bursa nüshası ile birlikte hâlihazırda elimizde tam dört nüsha bulunmaktadır.

Bildirimizin konusu Dede Korkut Kitabı'nın yeni keşfedilen Bursa nüshası üzerine olacaktır. Bursa nüshası 2022 yılının Şubat ayında keşfedildi. Bursa nüshasının tıpkıbasımı ilkin 7 Temmuz 2023 tarihinde Bursa Belediyesi tarafından düzenlenen tanıtım toplantısında gün yüzü gördü. Bursa nüshasının dil özellikleri, diğer nüshalarla karşılaştırıldığında daha ilerlemiş durumdadır. Buradan metnin dil özelliklerinin ileriki yüzyıllarda nasıl şekillendiği anlaşılmaktadır. Dede Korkut Kitabı'nın Bursa nüshasının keşfedilmesi ile, araştırmacılarca yapılan birçok okuma, anlamlandırmalar, onarımlar, yorumları yeniden değerlendirme ve gözden geçirme ihtiyacı doğmuştur. Burada vaktimiz el verdikçe bazı imla, kelime, cümle farklılıklarına değineceğiz.

Anahtar Kelimeler: Oğuzname, Dede Korkut Kitabı, Çeviri ve yorum problemleri, Dede Korkut Kitabının Bursa nüshası.

Abstract: The Book of Dada Korkut (=DKK) is a work written in the style of a poem in Old Anatolian Turkish, and three copies have survived from the 16th century. Until now, we only knew the Dresden and Vatican copies of the work. Later, a little-known copy of this copy was found in the Turkish Historical Society in Ankara, which records the genealogy and introduction of the Oghuz, and this copy is not very complete. Including the Bursa copy, we now have four copies.

The topic of our article will be the newly discovered copy of the Book of Dada Korkut in Bursa. The Bursa copy was found in February 2022. A facsimile of the Bursa copy was first seen on July 7, 2023, at an introductory meeting organized by the Bursa governorate. The linguistic features of the Bursa copy are much more developed than other copies. This will

help us understand how the linguistic features of the text were formed in the following centuries. The discovery of the Bursa copy of the "Book of Dada Korkut" has necessitated a review of the numerous readings, interpretations, corrections, and interpretations made by researchers. Here we will focus on some spelling, word, and sentence differences.

Keywords: Oguznama, Book of Dada Korkut, translation and interpretation problems, Bursa manuscript of the Book of Deda Korkut...

“Dada Qo’rqut kitobi”(= DKK) XVI asrga mansub doston ko’rinishidagi adabiy asar bo’lib, hozirgacha uning uchta qo’lyozmasi bizga ma’lum edi. Keyin Dresden va Vatikan qo’lyozmalaridan tashqari Anqarada “Turk Tarix Kurumu”da qo’lyozmasi topilgan edi. Shunda O’g’uzlarning nasabnomasi va muqaddimasi mavjud, ammo qisqa va to’liq bo’lmagan bir qo’lyozma. Bursadan topilgan yangi qo’lyozma bilan birgalikda hozirda jami to’rtta qo’lyozma mavjud¹.

Taxminlarga ko’ra, DKKdagi hikoyalar nafaqat 1310-yilgacha og’zaki ravishda uzatilgan, balki qog’ozda ham mavjud bo’lgan. “Dada Qo’rqut” kitobida O’g’uz xalqining ilk tarixi haqida so’z boradi. Uyg’urcha O’g’uznomaning muntazam o’lchagichi bo’lsa, Dede Qo’rqut kitobi nazm va nasr aralashmasidan iborat. Bizgacha yetib kelgan qo’lyozmalar XVI asrga to’g’ri kelgan bo’lsa-da, kitobdagi epik hikoyatlar O’g’uzlar davriga, ya’ni ular Sirdaryoning quyi qismida, ya’ni 9—11-asrlarga to’g’ri keladi.

Ma’ruzamiz “Dada Qo’rqut kitobi”ning yangi topilgan Bursa qo’lyozmasiga qaratilgan. U aslida 2022-yil fevral oyida kashf etilgan. U birinchi marta professor Ersen Ersoy tomonidan o’sha yilning 17-martida Mimar Sinan Güzel Sanatlar fakultetida bo’lib o’tgan simpoziumda ilmiy jamoatchilikka taqdim etilgan. Bursa qo’lyozmasining faksimil nashri Bursa shahar hokimiyati tomonidan 2023-yil 7-iyulda taqdim etildi.

Bursa qo’lyozmasi Drezden qo’lyozmasiga o’xshagan “Dede Qo’rqut kitobi”ning ilgari noma’lum bo’lgan nashridir. Drezden qo’lyozmasi murakkab edi, shuning uchun uni o’qish va izohlash qiyin edi. Bizgacha yetib kelgan eng qadimgi qo’lyozma 1512-yildan oldingi (16-asr boshlari) Vatikan qo’lyozmasi bo’lib, u Sulton Boyazid II ning o’g’li Alemshohga bag’ishlangan. Bursa qo’lyozmasi taxminan 125 yil o’tib yozilgan. Qo’lyozma qog’ozi g’arbiy bo’lib ko’rinadi va 1610 va 1640-yillar orasida; Biroq, qo’lyozmaning moybo’yoqli belgisi 1635-yilga to’g’ri keladi. Shuning uchun qo’lyozma 1635-1640 yillar oralig’ida, ya’ni 17-asrning ikkinchi yarmida yoki 18-asrda yozilgan deb taxmin qilinadi.

¹ Bursa qo’lyozmasi haqida batafsil ma’lumot uchun qarang: Osman Fikri Sertkaya, “Dede Korkut Kitabı’nın Bursa yazmasının “Giriş” Bölümü”, *Dede Korkut Kitabı Bursa Yazması Tipkibasım*, Bursa Büyükşehir yayını. Sertkaya muqaddimada Bursa qo’lyozmasi matnini Vatikan, Drezden va Anqara qo’lyozmalari bilan solishtirib, matnning tanqidiy nashrini amalga oshiradi. Bursa nüshasining filologik tekshiruvi Prof. Ferruh Ağca tomonidan nashr qilinadi.

Bursa qo'lyozmasining til xususiyatlari boshqalarga qaraganda ancha rivojlangan. Bundan keyingi asrlarda matnning lingvistik xususiyatlari qanday rivojlanganligi haqida xulosa chiqarishimiz mumkin.

Bu qo'lyozma Drezden qo'lyozmasiga o'xshaydi, chunki u kirish bo'limi va o'n ikkita hikoyadan iborat. Xuddi shunday, har bir sahifada o'n uchta qator mavjud. Qo'lyozmaning boshida sarlavha sahifasi ham, oxirgi sahifasi ham yo'q va 2a sahifadan boshlanadi. Hikoyalarning sarlavhalari qizil siyoh bilan yozilgan bo'lib, ulardagi ba'zi she'rlar (so'ylamalar) ham diqqatni jalb qilish uchun qizil siyoh bilan ajratilgan.

Matn va so'z boyligi jihatidan Bursa qo'lyozmasi Drezden qo'lyozmasiga o'xshaydi. U 119 varaqdan iborat bo'lib, jami 238 sahifani tashkil etadi, garchi birinchi va oxirgi sahifalar yo'q va shuning uchun sana ko'rsatilmagan. Bursa qo'lyozmasi Drezden qo'lyozmasidagi noto'g'ri o'qishlarni tuzatishga yordam bera olish juda muhimdir. Bu yerda, xususan, oldingi asrlarda qo'llanmagan so'zlar ko'pincha tushunarsiz yoki noto'g'ri aytiladi.

Drezden qo'lyozmasining kelib chiqish sanasi ma'lum emas. Bursa qo'lyozmasi bilan solishtirganda eskiroq til xususiyatlariga ko'ra, 16-asrda yozilgan deb taxmin qilinadi.

“Dada Qo'rquyt kitobi”ning to'rtta qo'lyozmasi muqaddimasida dastlab Dada Qo'rquytning (aslida bu yerda: Qo'rquyt ota) o'zligi va xususiyatlariga urg'u beriladi, so'ngra 28 maqol sanab o'tiladi. Uchta qo'lyozmada (Vatikan, Drezden va Bursa) shu qofiyalar bilan tugagan to'rt she'r (soylama) bor: 1. “-maz” qo'shimchasi bilan; 2. “yeg” bilan tugaydigan; 3. “bilür” bilan tugaydigan; 4. “görkli” bilan tugaydigan. To'rtinchi she'r (so'ylama) Vatikan qo'lyozmasida yo'q, ammo Anqara qo'lyozmasi boshqa taniqli qo'lyozmalarda uchramaydigan ikkita yangi she'rni (so'ylama) o'z ichiga oladi ². Keyin to'rt turdagi ayollar tasvirlangan³.

“Dada Qo'rquyt kitobi” qo'lyozmalari (va “Gunbed qo'lyozmasi”) ustida keng ko'lamli tadqiqotlar va izlanishlar olib borildi. Avvalgi tadqiqotchilar (Gökyay,

² Bu hikoyalar dastlab Kaçalin, keyinroq Ercilasun tomonidan nashr etilgan. Yaqinda Sertkaya boshqa nashrlarni hisobga olgan holda ushbu hikoyalarni qayta nashr etdi. Qarang: Mustafa Sinan Kaçalin, *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2017 s.205-219, Tıpkıbası 221-243; Ahmet Bican Ercilasun, *Nehir Destan Oğuzname* (Oğuz Bitig), İstanbul, Kasım 2019, s.22-23 ve s. 297-302; Sertkaya (2022): “Dede Korkud'dan iki yeni soylama”, *Şükrü Haluk Akah'n Armağanı = Studies in Honour of Şükrü Haluk Akah'n*, Akçağ, Ankara, 2022, s. 525-538.

³ Sertkaya ushbu to'rt turdagi ayollarni tasvirlaydigan bo'limni to'rtta qo'lyozma bilan taqqosladi. Qarang: Sertkaya (2023): “Dede Korkut Kitabı'nin Bursa yazmasinin “Giriş” bölümü. Bu yerda manixiy uyg'urlar tomonidan qog'ozga yozilgan matn parchasida an'anaga mos kelishi yoki bo'lmasligi mumkin bo'lgan to'rt turdagi ayollar haqida ma'lumot berilgan. Qarang: Osman F. Sertkaya, “Fragmente in alttürkischer Runenschrift aus den Turfan-Funden”, *Runen, Tamgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa*, Wiesbaden 1985, s. 133-164; va *Göktürk Tarihinin Meseleleri / Probleme der köktürkischen Geschichte/Some Problems of Köktürk History*, Ankara 1995, s. 225-276.

Ergin, Tezcan, Özçelik, Kaçalın va boshqalar) Drezden qo'lyozmasidagi bahsli so'z va iboralarni Vatikan qo'lyozmasiga murojaat qilib, undan dalil sifatida ishlatgan holda tuzatgan. Xuddi shunday, Vatikan qo'lyozmasidagi ba'zi imlo xatolarini Drezden qo'lyozmasi bo'yicha tuzatishga harakat qilindi.

Biz bu munozarali so'z va iboralarni "Dede Qo'rqu" kitobi (2020-yil dekabr va 2024 Mart) tarjimasida ham ta'kidlab, ularni yaqinda Bursa qo'lyozmasi bilan solishtirdik. Buning uchun biz asosan Tezcan va Boeschoten nashrlariga tayandik (2001, 2018). Eronda Günbed qo'lyozmasining topilishi bilan (2018-yil dekabr), biz uning matn tarjimasini ham kitobimizga qo'shdik. Biz ushbu qo'lyozmani boshqa qo'lyozmalardagi muammoli, tushunarsiz bo'laklarni hal qilish uchun ham ishlatdik. Shunday qilib, biz tarjima qilgan "Dada Qo'rqu" matnini yana nashrga tayyorladik. Shu maqsadda tadqiqotchilarning keyingi o'qishlari, talqinlari, tuzatishlari va sharhlari solishtirilib, qayta baholandi.

Quyida Bursa qo'lyozmasi imlosi, so'zlari va jumllaridagi ba'zi o'ziga xos farqlarga to'xtalib o'tamiz.

So'zlarning yozilishidagi tafovutlar va imlo hoqida

*Bursa qo'lyozmasida so'zlarning yozilishida tafovutlar mavjud bo'lib, bu yerda "soylamak" o'rniga "söylemek" fe'li ko'p ishlatiladi.

*Bursa qo'lyozmasida so'zlarning ajralishi tufayli turli imlolar ham uchraydi. Bunday qisqarishga misol:

Drs.5b.2: uzunca tenefi görkli; Brs.3b6-7: uzun (7)cānun tenefi görkli. To'g'ri imlo (<uzunca-anun) bo'lishi kerak. ("uning uzun chodir arqoni")

*Drezden qo'lyozmasida eng ko'p muhokama qilingan quyidagi "yeg" so'zi imloviy xato tufayli ("ye" o'rniga "be") boshqacha yozilgan: "Günbed", "Bursa" kabi qo'lyozmalarda bu so'z "yeg" ekanligini ko'rsatadi:

Dr.68a.8-9: Ol kun cilasun beg(!) erenler döne döne şavashdi. "Shu kuni *mard qahramonlar* urushda qayta-qayta jang qildilar". Biroq, Vat. qo'lyozmasiga ko'ra:

Vat.99b.10: cilasun yeg erenler; Brs.53a.4: yeg (!) erenler

Drezden qo'lyozmasida "beg" tarzida yozilgan so'zlar ba'zan "yéğ" (ikki nuqta bilan) shaklida ham ko'rinadi.

Ayniqsa, hikoyalar oxirida "alp er" va "alp erenler" o'rniga "beg erenler" yoziladi. Tadqiqotchilar bu so'zni qanday yozilgan bo'lsa, shunday o'qigan ("bey erenler").

"Beg" so'zining ikki nuqta bilan yozilishi (diş ostida ikki nuqta) tufayli tadqiqotchilar o'rtasida bahs-munozara yuzaga kelgan. Tezcan birinchi bo'lib boshqacha fikr bildirdi. Uning fikricha, *yég er* "qahramon, bahodir" ma'nosini bildirgan, shuning uchun "beg erenler" yozilgan joylarni "yég erenler" deb tuzatish kerak. Tezcan o'z talqinini Vatikan qo'lyozmasidagi imlolarga asoslagan (Vat. 83b.13, 91b.1, 99b.10, 99b.12: *yég erenler*; Vat.102a.3: *yég er* 'qahramon, bahadır'). Keyinchalik Günbed qo'lyozmasi va Bursa qo'lyozmasi bu imloni qo'llab-quvvatlagan (qarang. Gün.15a.13: *yeg er* 'alp er'; Brs.53a.4: *yeg(!) erenler*)

Gunbed qo'lyozmasida *yeg* so'zi ayniqsa yakka holda uchraydi, ya'ni "qahramon, jasur" ma'nosida. Masalan:

Salur'un yigidi /*yégi*/, Eymür'ün yakishigi /*görki*/ (Gun.12a.10).

Erlügüne yéglügüne tahsin Ğazan: "Jodavorliging va qahramonligingga hamdu sanolar, Qozon!" (Gün.29b.7). Qarang: Drs.69b.13: Beri gel Salur beyi / Salur görki.

"Er" va "yég" so'zlari ko'p joylarda birga keladi. Demak, Dede Qo'rqut matnidagi "beg / yég er(enler)" deb yozilgan bo'laklarni – Günbed qo'lyozmasi va yangi topilgan Bursa qo'lyozmasi asosida – "alp er/enler" shaklida tuzatish lozim. (qarang. Gün.26a.14: alpim erim(!) va Gün.15a.13-15a.4-; Günç.13a.13-14 va 114a.12).

*Vatikan va Bursa qo'lyozmalarining umumiy xususiyatlaridan biri qaratqich kelishigi (Akkusativ) qo'shimchasining hamza bilan ifodalanishidir. Biz odatda bu imloni fors tilidagi tamlamalarda/tarkiblarda (Genitiv konstruksiyalarda) ko'ramiz. Bursa qo'lyozmasida unli bilan tugagan so'z oxiridagi *hamza* belgisi qaratqich kelishigini bildiradi. Bu imlo Bursa qo'lyozmasida keng tarqalgan, lekin Drezden qo'lyozmasida kam uchraydi. Masalan:

Drs.78b.12-13: Dedem Korkut gelüben şazılık çaldı, bu Oğuznâme(yi) düzdi koşdı.

Brs.62a.2: Bu Oğuznâme(yi) dünetdi(?) koşdı. ("Duzdi" o'rniga imlo xatosi)

Har ikki qo'lyozmada ham so'z oxiridagi "he" unsizidan keyin kelishik qo'shimchasi hamza bilan ifodalangan: Dr.38b.3 va Brs. 31a.2: nesne(yi).

Dr.107b.6: Qazılık *Qoca(yı)* şalı vermişler. ("Kazilik Kojani ozod qilishdi"). Bu gapda qaratqich kelishigi (-yi) ham hamza bilan ifodalangan. Shuningdek: Brs. *qoca(yı)*.

Vatikan qo'lyozmasida so'z oxiridagi "he" unsizidan keyin hamza unutilgan:

Vat.86b.6: *çobanlar(ı)*; Vat. 97a.1: *anam(ı)* (qarang: Özçelik 2023:28).

*Barcha qo'lyozmalarda ba'zi so'zlarning imlosi noto'g'ri hisoblangan, lekin to'g'ri yozilgan misollarni ham ko'ramiz. Bular matnni takomillashtirish uchun muhimdir. Masalan:

Drs.30a.5: Kardeş (diye) inleyen /saklayanda/ yoldaşıma yazık!; ("Birodar (dep) xo'rsinib/ Men hamrohimga achinaman!");

Vat.89a.9: saklayanda; Brs.24b.1: kartaş déyü saklayanda(!) yoldaşa yazığ.

Biroq: *Ağladı sıkladı*; Drs.23a.7; *Ağlayuban sıklayubanı* évine geldi, 47b.9.

Yana bir misol:

Drs.58b.3-4: And içmişem kısır kısırağa bindüğüm yok, karavata vardüğüm yok.

Türki tilda: "Ant içmişim, kısır kısırağa bindiğim yok /binmem; gazālara vardığım yok"

("Men bepusht ayg'ir minmaganman, muqaddas urushlarda qatnashmaganman deb qasam ichdim").

(Tezcan tarjimasi şu mo'nada: "Qasam ichdimki, bepusht ayg'ir minmaganman; fohishaxonalarga(!) kirmaganman (bundaylar bilan)").

Ushbu jumlada Drezden qo'lyozmasidagi so'z "karāvāta" deb o'qilmoqda, ammo yozuvchi bu so'zni tushunmagan bo'lsa kerak. Biroq Bursa va Vatikan qo'lyozmalarida bu so'z arabcha "ze" harfi bilan yozilgan:

Qarang. Brs.46a.2; Brs.45b.7: *kazavāta* varduğum çok "Men ko'p muqaddas urushlar qildim"; Vat. *qazāvata* (Ar. *ğazā* 'muqaddas urush', ko'plik: *ğazāwāt*) S.T.: *xarabat* 'fohishaxona', (Tezcan keyinroq bu so'zni *xaravata* deb tuzatgan).

Xuddi shu so'zni quyidagi jumlada ko'ramiz: Drs.58b.13: And içeyim, bir gez boğaz kışrağa bindüğüm yok. / Binübeni karavata varduğum yok. "Qasamki, men hech qachon homilador bo'lgan ayg'irga minmaganman. / Men (u bilan) muqaddas urushlar qilmadim".

Yo'qotilgan / o'tkazib yuborilgan jumlar yoki so'zlarga misol:

Bursa va Vatikan qo'lyozmalarida Drezden qo'lyozmasida yozilgan jumlar ba'zan o'tkazib yuboriladi. Masalan: Drs.6a.11: ... tavuğ kümesine şığır şamına dönmüş. "... (tovuq va sigir) otxonaga aylantirildi."

Bursa va Vatikan qo'lyozmalarida quyidagi jumla yana qisqartirilgan:

Drs.51b.11: At başını yoxaru tutdı, bir kulağın qaldurdı, ¹²Beyrege karşı geldi. "Ot boshini ko'tardi va bir qulog'ini ko'tarib, Beyrekga yaqinlashdi".

Brs.40a.13: At başını qaldurdı, *Bayrege* karşı geldi;

Vat.76b.8: At başını qaldurdı, *Baryege* karşı geldi.

Bursa qo'lyozmasida quyidagi jumla to'liq emas yoki tushirilgan:

Drs.40a.4-6: Gök çayıruñ üzerine bir kırmızı otağ dikilmiş, yazub(!), bu otağ kimün ola?" dedi. "Yashil o'tloqda qizil chodir qurildi. "Ey Xudo! Bu kimning chodiri bo'lishi mumkin? - dedi u."

Bu jumlada kelgan "yazub(!)" so'zi boshqa qo'lyozmalarda to'g'ri yozilgan: Brs.32a.3: *yā rab[b]i*; Vat.: *yā rab*.

Dresden va Bursa qo'lyozmalarida quyidagi qatorda [aşmaduñ mı?] so'zi tushirilgan:

Drs.92b.7: Arku belli ala tağı avlayuban kuşlayuban [aşmaduñ mı?]

Hikoyalar sarlavhalarini kelishish

Bursa va Vatikan qo'lyozmalarida hikoyalarning sarlavhalari mos keladi. Masalan, o'n ikkinchi hikoyaning sarlavhasi:

Drs.147b.8-9: İç Oğuz Dış Oğuz(un) Asi Olup Beyreğ(in) Öldüğü Boyu beyân eder Hân'ım hey! ; Vat.103b.8: "Hikâyet-i Taş Oğuz İç Oğuz aşı olup Beryek vefâtı"; Brs.: "Taş Oğuz İç Oğuz aşı olup Bayrek öldüğü boyını beyân eder"

Xulosa

Yangi kashf etilgan Bursa bilan endi bizda to'rtta qo'lyozma mavjud: Vatikan, Drezden, Anqara va Bursa. Bular DK qo'lyozmalarining bir bo'limidan, Eronda topilgan Gunbed qo'lyozmasi esa DK kitobining boshqa bo'limidan kelgan deb ishoniladi. Shu paytgacha faqat Vatikan qo'lyozmasi ovoza qilingan, Bursa qo'lyozmasi (va bilvosita Gyunbed qo'lyozmasi ham) Drezden qo'lyozmasining o'qish qiyin bo'lgan qismlarini talqin qilish va tushuntirishda yordam beradi. Biroq, Bursa qo'lyozmasidagi tovushlar ko'p joylarda noto'g'ri.

Shunga qaramay, u Drezden qo'lyozmasidan ko'ra ko'proq o'qiladi va uning ko'plab yetishmayotgan qismlari va tushib qolgan jumllarini to'ldiradi.

Yangi topilgan Bursa qo'lyozmasi, albatta, qo'lyozmaning eng qadimgi versiyasini ajratib ko'rsatishga va uni yanada tushunarli qilishga yordam beradi. Mavjud nusxalar bo'yicha tahririy tanqidning nashr etilishi matnning asl nusxasini ochishda yordam beradi. Menimcha, buning vaqti keldi. Tadqiqotchilar ushbu savolga jamoa bo'lib murojaat qilishlari to'g'ri bo'ladi.

Meni tinglaganingiz uchun katta rahmat!

Adabiyot

Dede Korkut Kitabı, Bursa Yazması Tıpkıbasım, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yay., Bursa 2022.

Ergin, Muharrem (1958), *Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gökyay, Orhan Şaik. (2000). *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Kardeş Kalemler, Aylık Avrasya Edebiyat Dergisi, sayı: 200

Özçelik, Sadettin (2023), *Dede Korkut -Vatikan Yazması- (Giriş, Notlar, Metin, Dizin)*, Ankara, 387 s.

----- (2016 /I), *Dede Korkut -Dresden Nüshası- Giriş, Notlar*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

----- (2016 /II), *Dede Korkut -Dresden Nüshası- Metin, Dizin*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

Sertkaya, Osman Fikri (2023). "Dede Korkut Kitabı'nın Bursa yazmasının "Giriş" Bölümü", *Dede Korkut Kitabı Bursa Yazması Tıpkıbasım*, Bursa Büyükşehir yayını.

----- (2022), "Dede Korkud'dan İki Yeni Soylama", *Şükrü Haluk Akalın Armağanı*, Akçağ yayınları, Ankara, s. 525-538.

----- (2012), *Dede Korkut Kitabı Üzerine Araştırmalar ve İncelemeler*, Ekim 2020, s. 29-44.

----- (2006), *Dede Korkut Kitabı. Dresden Nüshasının "Giriş" Bölümü*, Nisan 2006, s. 8-14;

Shahgoli, Nasser Khaze, Vaiollah Yaghoobi, Shahrouz Aghatabai, Sara Behzad. (2019). "Dede Korkut Kitabı'nın Günbet Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 16/2, 147-379.

Tezcan, Semih- Boeschoten, Hendrik (2018⁵), *Dede Korkut Oğuznâmeleri*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

Tezcan, Semih. (2020). *Topkapı Sarayı Oğuznamesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

----- (2018), *Dede Korkut Oğuznâmeleri Üzerine Notlar*, 2. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

Tulu, Sultan (2024). *Dede Korkut Oğuznamesi, Boylar ve Soylamalar, Günümüz Türkçesine Sözlü Çevirisi Dresden nüshası ve Günbed-i Kavus / Türkmensahra El Yazması Esasında*, Paradigma yay., Çanakkale, 476 s (+ XXVII s.)

<https://www.trthaber.com/haber/kultur-sanat/dede-korkutta-heyecanlandiran-gelisme-bursa-nushasi-bulundu-679325.html> (30 Mart 2024)

АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫ ПОЭЗИЯСЫ ЖӘНЕ ШЫҒЫСТЫҚ САРЫН

Найманбай Айнұр Рахымбердіқызы

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Ош мемлекеттік университетіндегі филиал директоры, филология ғылымдарының кандидаты, доцент

ORCID – 0000-0002-0004-7680

Аннотация: Мақалада қазақтың ұлы ақыны А.Құнанбайұлының шығармашылық әлемі мен шығыстық сарын, А.Науаи поэзиясы, үндестік, дәстүр мен жаңашылдық, ақын өлеңдерінің қырғыз, өзбек, жалпы түркі әдебиетімен байланысы, аударма мәселесі жан-жақты көрсетіліп, нақты мысалдар арқылы талданады.

Кілт сөздер: дәуір, поэзия, үндестік, жаңашылдық, дәстүр жалғастығы, рухани сабақтастық.

Annotatsiya: Maqolada ulug' qozoq shoiri A.Qunanbayulining ijodiy olami va sharqona ohangi, A.Navoiy she'riyati, uyg'unlik, an'ana va yangilik, shoir g'azallarining qirg'iz, o'zbek, umuman turkiy xalqlar adabiyoti bilan bog'liqligi, tarjima masalasi har tomonlama ko'rsatilgan va tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: davr, she'riyat, uyg'unlik, yangilik, an'analar uzluksizligi, ma'naviy uzluksizlik.

Abstract: The article comprehensively presents and analyzes the creative world and oriental tone of the great Kazakh poet A. Kunanbayuly, the poetry of A. Navoi, harmony, tradition and innovation, the connection of the poet's poems with Kyrgyz, Uzbek, and Turkic literature in general, and the problem of translation using specific examples.

Key words: era, poetry, harmony, innovation, continuity of tradition, spiritual continuity.

Түркі жұртының рухани үндестігі мен өзара ықпалдасуы бүгін бастау алған құбылыс емес, тамыры тым әріде жатыр. Оған шығыстың ең даласын мекен еткен ойшыл, абыздарымыз бен ақын-жазушыларымыздың құнды жәдігерлері, еңбектері куә.

Жалпы шығыстық ақын, ғұлама Әлішер Науаи шығармалары – түркі халықтарының рухани алтын діңгегі болып саналады. Оның ақындық әлемі зерделенген сайын, қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбайұлы кеңістігі, өлең өрнегі ашыла түседі. Абай поэзиясы – мәңгілік пен даналықтың, адалдық, махаббаттың символы, бүкіл адамзат игілігі.

Өткен ғасырларда рухани темірқазыққа айналған ұлы Абай болмысы – түркі халықтарының ауызбіршілігі мен ынтымағына айналып, көптеген игі істердің жаңаша бағытта өріс алып, оның ішінде қазақ, өзбек, қырғыз, жалпы түбі бір туыстас елдерге ортақ тұлғаларымызды қайта танып, ұлықтауға жол ашуда. Бұл мақаламыз арқылы ұлы Абай мұрасының қазақ, өзбек, қырғыз әдебиетіндегі өзара үндестігі мен ортақ құндылықтары туралы сөз қозғамақшымыз.

Кеңес үкіметі тұсында Абай шығармашылығының Шығысқа қатынасын монографиялық тұрғыда алғаш рет зерттеген ғалым, профессор, абайтанушы Мекемтас Мырзахметұлы болды. Ғалым «Абай

және Шығыс» [1] атты кең көлемдегі монографиялық еңбегінде Абайдың дүниетанымының қалыптасуына, дамуына әсер еткен ислам философиясы мен моралі, яғни ақын шығармашылығының танымдық, этикалық қырларына басты назар бөлуімен қатар, шығыстық-түркілік өлең өлшемі мәселесіне тоқталған. Сонымен бірге шығыстық-түркілік сарынның қазақ поэзиясына әсер-ықпалы, дәстүр жалғастығы мен жаңашылдығы деген ізденістерді қазақ ғалымдары З.Ахметов, Р.Сыздық, Ө.Күмісбаев, И.Жеменей сынды зерттеушілеріміздің де еңбектерінен қарап, танысуға болады.

1920 жылы алғаш рет Абай өлеңдерінің өзбек тіліндегі аудармасы журнал бетінде жарияланып, ақынның «Адамның кейбір кездері» атты жыры 1922 жылы «Инқилаб» журналында жарық көрді. Бір жылдан соң қазақ тілінде Ташкентте шыққан «Ақ жол» газетінде Абдурахман Сағди алғаш рет «Абай» атты мақаласын жариялады. «Абай шығармалары», «Абайды жұртшылық жағынан тексеру», «Абай өлеңдерінің табиғаты һәм ішкі рухы жағы туралы», «Абай тілі һәм өлшеулері» деген тақырыптарды қамтыған бұл ғылыми мақала – сол заман тұрғысынан алып қарағанда ұлы ақын мұрасын тану мен бағалаудағы сүбелі зерттеу еңбегі болып саналады.

Шығыстанушы А.Сағди Абайдың әдеби мұрасын қазақ халқының рухани кеңістігіндегі елеулі құбылыс деп бағамдап, оның «Жаз» өлеңін талдап, «Ес кетерлік ұсталықпен, тіпті жеңіл һәм табиғи шығарылған» деп пайымдайды.

Абай мұрасын аударуға өзбек әдебиетінің көрнекті өкілдері Ғафул Ғұлям, Міртемір, Ұйғұн, Тұрап Төле, Нәсір Фазыл, т.б. үлес қосып, Міртемір «Абай ата» өлеңі арқылы қазақ халқының ұлы перзентіне деген өзбек елінің ілтипат, құрметін көрсетеді. Ал 1925 жылы Абайдың тырнақалды «Таңдамалы» өлеңдер жинағы баспадан жарық көреді.

Қазақ және өзбек әдеби байланысының көне де жаңа бастауы – Абай мен Науаи. Абай және Науаи – екі дәуір перзенті. Алайда екі ұлы ақынға ортақ қазына – түркілік тек, сөз өнері және кемеңгерлік ой-сана биіктігі. Түркілік тек – Абай мен Науаидың, қазақ пен өзбектің арасындағы генетикалық байланыс, ортақ таным, дәстүр мен мәдениет үндестігі болып сабақтасады. Абайдың 1858 жылы жазған «Юзи равшан», «Көзі гауһар», «Қор болды жаным», «Көзімнің қарасы», «Ғашықтың тілі – тілсіз тіл», «Өлең сөздің патшасы – сөз сарасы» өлеңдеріне назар салсақ, оның Әлішер Науаидың ғашықтық тақырыбында жазған туындыларымен сарындас екенін аңғару қиын емес. Ақынның аталған өлеңдері шайырдың «Чор девон» (Төрт Диуан) атты ғазалдарындағы ой-тұжырымдарымен үйлеседі. Сондай-ақ ақынның «Көзімнің қарасы» секілді сезімге толы өлеңі Науаидың «Хозойин-ул-маоний» (Мағыналар қазынасы) атты лирикалық өлеңдерімен де үндес келеді.

Ә.Науаи – өзбек әдеби тілінің негізін қалаған ұлы ақын. Бұл туралы 1857 жылы қазақтың талантты ғалымы, этнограф Ш.Уәлиханов ақын

есімін Еуропа және Азия ғалымдары арасында бірінші болып ерекше құрметпен айтса, жазушы М.Әуезов: «Түркі тілдес халықтардың көпшілігінің әдебиеті мен мәдениетін өсіруде Науаи мол әсер еткен», – деп жоғары баға берген. Ақын Абай жастайынан қазақ сөз өнерінің мәнін түсініп, шығыстың жыр-дастандарынан нәр алып өседі. Ақынның «Ескендір», «Әзім әңгімесі» поэмаларының шығыстық сарынмен, Науаи үлгісінде, алайда өзіндік қолтаңба, ой-шешіммен жазылғандығы М. Әуезовтің «Абайдың шығысқа қатыстылығы» туралы зерттеуінде жүйелі талданған [2,158]. Ал 1948 жылы Алматы қаласында Науаидың «Таңдамалы өлеңдер» жинағы басылып, оған Науаидың ғазалдары мен «Фархад-Шырын» дастанынан үзінді еніп, М. Әуезов алғы сөз жазады.

Ақын Науаи шығармаларымен Абай бала жасынан таныс болады. Семейде Ахмед Риза медресесінде оқып жүрген 14 жастағы жасөспірім шәкірт шығыс шайырларын жете танып, өлеңдерінен рухани күш алып:

*«Физули, Шәмси, Сәйхали,
Науаи, Сағди, Фирдауси,
Хожа Хафиз – бу Һәммәси
Медет бер я шағири фәрияд»,* – деп жыр арнаған.

Осылайша шығыс шайырлары жырлаған дастандар негізінде тұңғыш рет қазақ әдебиеті тарихында шығыс тақырыбын жырлау мәселесі қалыптаса бастайды. Шығыс ақындары поэзиясының қуаттылығы мен Ә.Науаи есімі XVIII ғасырда өмір сүрген жыршы-термеші Майлы қожа Сұлтанқожаұлының «Толғау» атты өлеңінде де көрініс береді:

*Өзбектен өткен Науаи,
Тілдің кәусар гүлі еді.
Парсыдан өткен Фердауси,
Заманында дүр еді.*

Ақын Ә.Науаи 1483 жылдан бастап өзінің әйгілі «Хамсасын» (бестік) жазуға кіріседі. Сол мақсат негізінде ол «Жеті кезбе» («Сабъаи-сайер»), «Ескендір қорғаны» («Саъди Искандари»), «Фарход-Шырын», «Ләйлі-Мәжнүн» атты бес дастан жазып, ақындық кемелдігін танытады. Оның әйгілі бес дастаннан тұратын «Хамса» жинағын қазақтың көрнекті ақыны Н.Айтұлы сапалы нұсқада аударып, таныстырылымын жасап, оқырман қауымға ұсынады.

Абай Құнанбайұлының шығармашылығы тек қазақ халқының ғана емес, жалпы түркі әлемі, көршілес халық әдебиетінің тарихы мен руханиятында да ерекше құрметке ие. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қырғыз халқының жазба ақындары Тоғалақ Молда, Әбілқасым Жұтақиев, Ысақ Шайбеков, Қалық Акиев және басқа да есімдер ел арасында кеңінен таныс болған.

Олардың арасында ерекше талантымен көзге түсіп, «Тоғалақ Молда» деген атпен танымал болған Байымбет Абдырахмановтың (1860-1942) сөз өнерінде алатын орны айрықша. Ол шығыстың ұлы ақындары Науаи, Фирдауси, Низами, Хафиз, татар классиктері Қажым Насыри, Ғабдолла

Тоқай шығармаларын, сондай-ақ «Бозжігіт», «Қыз Жібек», «Жүсіп-Зылиха», «Мұңлық-Зарлық» дастандарын жақсы білуімен бірге Абай Құнанбайұлының аудармалары арқылы Пушкин, Лермонтов, Крылов мұраларымен де таныс болған.

Тоғалақ Молда қазақтың ұлы ақыны Абай өлеңдерін танып қана қоймай, кейбірін жатқа да білген. Оның «Жазғы шілде», «Қыс шілдесі», «Қыздың жыры», «Қыздың жігітке жырлағаны», «Жігіттің қызға жырлағаны» сияқты туындыларынан Абайдың пейзаждық және махаббат лирикасының ықпалы байқалады. Бұл туралы зерттеуші-ғалым А.Шәріп тұжырымды талдау жасайды: «...Ақынның жоғарыда аталған «Жазғы шілде» өлеңінің өрнегінен қазақ ақынының 1889 жылы «Дала уәлаяты» газетінде жарияланған «Жаздыгүн шілде болғанда» өлеңінің әсері байқалады. Халықтың тұрмыс-тіршілігін бейнелеп, табиғат көріністерін суреттеу тәсілінде ұқсастық бар. Тоғалақ молда Абай Құнанбайұлының өлең құрылысындағы жаңалықтарына да бойлап барып, оны өз кәдесіне жаратқан. Айталық, «Бойы бұлғаң» (Абай) және «Жақсы әйел» (Тоғалақ Молда), «Сегіз аяқ» (Абай) және «Манаптардың залымдығы» (Тоғалақ Молда) өлеңдерін салыстырып қарасақ, қырғыз ақыны қолданысындағы алты және сегіз тармақты шумақтардың төркіні қайдан шыққандығы көрініп тұрады. Халық ауыз әдебиетінің үлгілеріне көп сүйенген (мұны дәстүршіл ұлы ақын Тоқтағұл Сатылғановқа екі рет арнайы барып, жанында үш ай болғандығы растай алады) Тоғалақ Молданың сөз өнерінде ғажайып реформа жасаған Абайды өнеге тұтқаны оның поэзиясын жаңа өрістерге жетелегені сөзсіз [3, 33].

Тоғалақ Молданың жырларындағы оқу-білімге шақыру, еңбекке үндеу, адамгершілікке тәрбиелеу, әйел теңдігі, озық халықтардан үйрену сарындары көбіне-көп Абайдан бастау алғандығын көрсетеді. Бұл өзгерістердің мазмұнын сол заманда қазақ-қырғыз арасында жаппай үдеріске айналған ағартушылық идеялардың ықпалында қарастыруға да болады.

Кезінде XX ғасырдың бірінші жартысында қырғыздың ақын-жазушысы Аалы Тоқамбаев: «Абайдың жыр жазу техникасы мен өлеңдерінің пішіні қазақ әдебиетіне ықпал етсе, қырғыз әдебиетіне де сондай ықпалын тигізді. Әрбір жас әдебиетші оның ұлы өсиетін ұмытпауы тиіс», – деп пікір білдірген екен. Ол бұл сөздерді айтып қана қоймай, өзі де қолына қалам ұстаған кезден бастап Абай шығармашылығына ден қойып, ұлы ақынның өлеңдерін қырғыз тіліне аударып, кітап етіп бастырып, үлкен әдеби мектептен өтеді. Әсіресе, Абайдың алты тармақты шумақ үлгісін өлеңдерімен қоса, «Тұтқын Марат» поэмасында да кеңінен пайдаланады [3, 4]. Оның:

Алмадай жер,
Айланан ал,
Елдин канин ичесин.
Қыйналып жан,

Шорголап кан,

Акбада сен тутосун... деген өлең жолдары Абайдың «Бай секілді» өлеңінің үлгісімен жазылғандығын көрсетеді.

Қырғыз жазба әдебиетінің негізін салушылардың бірі, ақын, драматург Ж.Бөкөнбаев өз заманында керемет аудармашы да болған. Ол Пушкиннің, Лермонтовтың, Некрасовтың, Руставелидің, Маяковскийдің туындыларымен бірге, Абайдың көптеген шығармаларын қырғыз тіліне аударады. Бұлардың қатарында «Өлең – сөздің патшасы», «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін», «Желсіз түнде жарық ай», «Бір сұлу қыз...», т.б. өлеңдер бар. Ал «Есек пен бұлбұл» мысалын Крылов пен Абайдан аудардым деп көрсетеді. Бұл ізденістер Ж.Бөкөнбаевтың да орыс поэзиясымен Абай шығармашылығы арқылы танысқандығын білдіреді. Сонымен бірге оның «Жаз», «Қыздың жыры», «Жігіт жыры» өлеңдерінен де қазақ ақынының ықпалын байқау қиын емес. Сол әсермен ұлы Абайға мынадай өлең жолдарын арнаған екен:

Сар арканы турак кылып,
Шамал менен көчүпсүң,
Кун жетпеген чечен булбул,
Кумда сайрап өтүпсүң.

Аудармасы:

Сарыарқаны тұрақ қылып,
Самалменен көшіпсің.
Баға жетпес бұлбұл шешен,
Құмда сайрап өтіпсің.

Мұнымен бірге 1930 жылдардағы Темірқұл Үметаливтің «Шала-шала хат білген», «Қарға», «Жас күнің естен кете ме?» өлеңдерінен, Алықұл Османовтың Пушкиннен және Крыловтан жасаған «Татьянаның хаты», «Онегиннің Татьянаға хаты», «Есек пен бұлбұл», «Қасқыр мен қозы», «Шал мен ажал», «Қасқыр мен тырна», «Аққу, шортан һәм шаян» аудармаларынан да Абай дәстүрі байқалады. Осы ретте жазушы А.Тоқамбаев «Абайдың аудармаларын пайдалану арқылы қырғыз жазушылары өз әдебиетіндегі тәржіманың жаңа үрдісін қалыптастырды», – деп тұжырым жасайды.

Сонымен бірге Абай өлеңдерін қырғыз тіліне Сооронбай Жусуев, Атантай Ақбаров, Абдыжапар Егембердиев, Мұқан Асаналиев сияқты ақындар да аударған. Абайдың шығармалар жинағы қырғыз елінде алғаш рет 1954 жылы жарық көрген. Ал Бішкек қаласындағы «Театр» гүлзарының орталық аллеясында Абайдың ескерткіші қойылып, 1922 жылы 26 мамырда ашылу салтанаты өткен. Ақын есімімен байланысты сол рухани үндестіктерді жалғастыру мақсатында алғаш рет Қырғыз Республикасы Ош мемлекеттік университетінде Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің қолдауымен «Абай» орталығы ашылды.

Қырғыз ақындарына Абай шығармашылығының ықпалы туралы сол елдің зерттеушілері біршама сөз етеді. Мысалы, ғалым Бүбүй Керімжанова

«Қырғыз өлең құрылысының кейбір мәселелері» атты еңбегінде ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы қырғыз ақындарының Абайдан үйреніп, өздерінің ұлттық поэзиясын тың ырғақтармен, ұйқастармен, бейнелеу тәсілдерімен байытқанын жазады. Ал Құлан Рсалиев «Қырғыз поэзиясының шумақтық құрылымы» атты монографиясында алты тармақты шумақтың қазақ поэзиясынан, атап айтқанда, Абайдың өлең жүйесінен келгенін нақты мысалдар арқылы көрсетеді. Ол ақынның «Бай сейілді», «Бойы бұлғаң», «Кешегі Оспан», т.б. өлеңдерінен үзінділер ала отырып, А.Тоқомбаевтың, М.Елебаевтың туындыларымен салыстырады да, *аабвбб, аабвббгг* ұйқас үлгілерін Абай дәстүрінен табады [3, 35].

Абайдың туғанына 150 жыл толуына орай 1995 жылы Бішкек қаласында қырғыз тілінде Абдысалам Обозкановтың бастамасымен «Даанышман ойчул» («Данышпан ойшыл») атты еңбек жарық көреді. Сапалы жинақта ақынның «Қансонарда бүркітші шығады аңға» өлеңі «Бүркүтчү» аудармасымен жалғасады:

Бүркүтчү жаш сонордо чыкты аңға,
Таштардан түлкү чыгат аңдыганга.
Жакшы ат менен ынак дос бир канымет –
Ыңтайлуу, женил кийм аңчы адамга.
Жолукса издегенде кайткан изи,
Сагадан түлкү качып из чалганда.
Бүркүтчү тоо башында, какчуу түздө,
Кубалар тапкан изди бет алганда.
Тартканда томосогун тигил кырдан
Кыраандын көзи көрүп талпынганда... (14-б.)

Бұл жинақта қырғыз тілінде Абай Құнанбайұлының Жоомарт Бөкөмбаевтың аудармасында «Искендер ангемеси», «Жигиттин кызга айтканы», «Кыздын жигитке айтканы», «Сулуу кыз», «Билектеи акасында өргөн порум», «Кулактан кирип боиду алар», «Ашыктык кумарлануу – ал эки жол», Совет Урманбетовтың аудармасында «Шашкеде сансыз күкүк ыр ырдаган», Сұлайман Маимуловтың аудармасында «Илимдин надаан өтпөс уккан менен», «Мукаммаразга», «Абаидын Смагул деген инисине четте жаилап жүргөгдө айтканы», «Туугузган ата эне жок», «Заман акыр жаштары» сияқты туындылары да орын алған.

Поэзия – өте күрделі құбылыс. Ол – дарынды жеке тұлғаның дүниетанымы, рухани және интеллектуалдық әлемінің қайнауынан келіп туындайтын танымдық, этикалық, эстетикалық тылсым дүние. Халықтық, түркілік поэзия жанрлары мен түрлерінің Абайдың поэтикалық әлемінде қолданылуы, жаңа сипат, жаңа мазмұн, жаңа түр алуы сынды тақырыптың көтерер жүгі қай кезде де салмақты.

Шығыстық өлең өрнектері мен таза түркілік төлтума түрлер, Аристотельдің кәсіби өлең түрлерін жіктейтін «Поэтика» еңбегіндегі теориялық тұжырымдарды жетілдірген Әл-Фарабидің өлең теориясы туралы зерттеуі, Ә.Науаи, З.Бабыр сынды алыптардың түркілік өлең өнері

туралы жазған еңбектері, Науаи мен Абай поэзиясының үндестігі туралы талдаулар алдағы уақытта да жалғасын таба береді.

Абай шығармашылығы – қазақ халқының ұлт болып ұйысып, ел болып еңсесін көтеруіне қызмет еткен аса құнды мұра. Бұл қасиетті мұра – бүгінгі күні күллі түркі жұртының ықпалдасып, ғылым мен білім, руханият пен мәдениет, әдеби, жалпы гуманитарлық бастауларының тоғысуына айналуға болады. Бұл үрдістен Шығыс интеграциясының сан ғасырлар бұрын басталғанын байқауға болады. Ұлы Абайдан бастау алған мәдени құрылым, жаңа мазмұнға ие болып, өзінен кейінгі түркі халықтарына ортақ ақындардың поэзиясына өзгеше леп берді. Сондықтан да Абай поэзиясының даму жолында түркілік кезең елеулі орын алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мырзахметұлы М. Абай және Шығыс. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 208 б.
2. Әуезов М. Абай Құнанбаев. Монографиялық зерттеулер мен мақалалар (Құрастырып, баспаға әзірлеген Н.Ақбаев). – Алматы: Санат, 1995. – 320 б.
3. Шәріп А.Ж. Қазақ-қырғыз әдеби байланыстары: Оқу құралы. – Алматы: Arna-b, 2022. – 140 б.
4. Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 272 б.
5. Абай. Ырлар. – Бишкек: Шам, 1995. – 177 б.
6. Токомбаев Аалы. Құнанбаев А. Стихи Абая. – Фрунзе: Киргизгосиздат, 1954. – 128 с.
7. Абай. Қалың елім, қазағым. Өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2002. – 224 б.

Интернет көздері:

1. https://kazakh-tv.kz/kz/view/society/page_204833_uly-abaidyn-olenderi-kyrhyz-tiline-audaryldy
2. <http://pisatelikg.narod.ru/tokombaev.html> (Сайт о писателях и поэтах Кыргызстана. Известные поэты Кыргызстана: Токомбаев Аалы (Балка).
3. <https://kzref.org/tamara-tokombaeva.html?page=11#>
4. http://lib.tarsu.kz/rus2/all.doc/Abai/70_Abai_Kirgiz_tilinde.pdf.

ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА И ОБРАЗОВАНИЕ В РЕСПУБЛИКЕ БАШКОРТОСТАН

Самситова Луиза Хамзиновна

доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник

Института стратегических исследований ГБНУ «Академия наук

Республики Башкортостан»

luiza.sam@mail.ru

ORCID: 0000-0002-6019-9563

Аннотация. Статья посвящена языковой политике и образованию в Республике Башкортостан. Определены основные направления языковой политики и образования в Республике Башкортостан, а также инструменты, механизмы, показатели эффективности и ожидаемые результаты ее реализации. Отмечено, что языковая политика составляет неотъемлемую часть внутренней и внешней политики любого государства. Она должна проводиться последовательно, в единых концептуальных рамках и быть направлена на защиту языковых прав граждан и на поддержку и сохранение языкового многообразия. Установлено, что согласно Конституции, Законов Республики Башкортостан «Об образовании», «О языках народов Республики Башкортостан» система образования и в школах, и в вузах ориентирована на создание богатой этнокультурной среды, формирование в сознании обучающихся и студентов духовно-нравственных ценностей, воспитание на основе принципов толерантности, пробуждение интереса к диалогу языков и культур. Доказано, что в Республике Башкортостан созданы все условия для развития гармоничной языковой политики, обеспечивающей полномасштабное функционирование государственного и родных языков как важнейшего фактора укрепления национального единства при сохранении языков всех этносов.

Ключевые слова: язык, языковая политика, образование, Республика Башкортостан.

Annotatsiya. Maqola Boshqirdiston Respublikasida til siyosati va ta'limiga bag'ishlangan. Boshqirdiston Respublikasida til siyosati va ta'limining asosiy yo'nalishlari, shuningdek uni amalga oshirish vositalari, mexanizmlari, samaradorligi ko'rsatkichlari va kutilayotgan natijalari aniqlandi. Ta'kidlanishicha, til siyosati har qanday davlatning ichki va tashqi siyosatining ajralmas qismidir. U izchil, yagona kontseptual doirada olib borilishi va fuqarolarning til huquqlarini himoya qilishga va til xilma-xilligini qo'llab-quvvatlash va saqlashga qaratilgan bo'lishi kerak. Konstitutsiya, "ta'lim to'g'risida", "Boshqirdiston Respublikasi xalqlarining tillari to'g'risida" gi qonunlarga muvofiq maktablarda ham, universitetlarda ham ta'lim tizimi boy etnik-madaniy muhitni yaratishga, talabalar va talabalar ongida ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni shakllantirishga, bag'rikenglik tamoyillari asosida tarbiyalashga, tillarning muloqotiga qiziqishni uyg'otishga qaratilgan. va madaniyatlar. Boshqirdiston Respublikasida barcha etnik guruhlarining tillarini saqlab qolish bilan birga milliy birlikni mustahkamlashning eng muhim omili sifatida davlat va ona tillarining to'liq ishlashini ta'minlaydigan uyg'un til siyosatini rivojlantirish uchun barcha sharoitlar yaratilganligi isbotlangan.

Kalit so'zlar: til, til siyosati, ta'lim, Boshqirdiston Respublikasi.

Abstract. The article is devoted to language policy and education in the Republic of Bashkortostan. The main directions of language policy and education in the Republic of Bashkortostan are defined, as well as tools, mechanisms, performance indicators and expected results of its implementation. It is noted that language policy is an integral part of the domestic and foreign policy of any state. It should be carried out consistently, within a

single conceptual framework, and aimed at protecting the linguistic rights of citizens and at supporting and preserving linguistic diversity. It has been established that according to the Constitution, the Laws of the Republic of Bashkortostan "On Education", "On the languages of the peoples of the Republic of Bashkortostan", the education system in schools and universities is focused on creating a rich ethno-cultural environment, forming spiritual and moral values in the minds of students and students, education based on the principles of tolerance, arousing interest in the dialogue of languages and cultures. It is proved that all conditions have been created in the Republic of Bashkortostan for the development of a harmonious language policy that ensures the full-scale functioning of the state and native languages as the most important factor in strengthening national unity while preserving the languages of all ethnic groups.

Keywords: language, language policy, education, the Republic of Bashkortostan.

Язык – основное условие существования человека в сообществе с другими людьми. Еще великий немецкий лингвист Вильгельм фон Гумбольдт рассматривал язык как определенную духовную энергию народа, как видение мира.

С помощью языка люди познают мир, общаются между собой, осуществляют разнообразную деятельность и координируют свои действия. Язык является важнейшим средством идентификации – как индивидуальной, так и коллективной, в том числе этнической и национально-государственной. В силу важности языка в человеческом обществе возникает потребность в языковой политике, то есть системе принципов, определяющих функционирование, развитие и планирование языков [Концепция языковой политики Российской Федерации, 2021: 2].

Эффективность языковой политики России связана с реализацией двух разноректорных задач: с одной стороны, распространение и укрепление функций государственного языка, обеспечение на этой основе гражданской консолидации, а с другой – сохранение и развитие родных языков народов, проживающих в Российской Федерации. При этом родные языки на региональном уровне имеют одинаковый статус с русским общефедеральным языком, который имеет большое практическое значение для механизма государственного управления с обеспечением баланса между федеральным и региональным языками в регионах – субъектах России. В этой связи, научные исследования по определению теоретических и методологических подходов к решению данной проблемы весьма актуальны и значимы [Асадуллин, 2019: 7].

Языковая политика составляет неотъемлемую часть внутренней и внешней политики любого государства. Она должна проводиться последовательно, в единых концептуальных рамках и быть направлена на защиту языковых прав граждан и на поддержку и сохранение языкового многообразия.

Согласно А.А. Каневскому, основу языковой политики государства сегодня составляют следующие принципы:

- 1) языковое равенство и билингвизм;

- 2) равенство национальных и этноязыковых культур народов Российской Федерации;
- 3) защита языковых и иных видов прав коренных этнических групп;
- 4) самостоятельный выбор национальной принадлежности;
- 5) мирное разрешение языковых конфликтов и противоречий;
- 6) запрет экстремистской деятельности;
- 7) единство и целостность государства;
- 8) равенство региональных и федеральных органов государственной власти перед законом и судом;
- 9) защита прав российских граждан за пределами Российской Федерации;
- 10) поддержка соотечественников, проживающих за границей [Каневский, 2015: 50].

Языковая политика Республики Башкортостан полностью следует общему принципу, сформулированному в Указе Президента РФ от 19.12.2012 № 1666 (ред. от 06.12.2018) «О Стратегии государственной национальной политики Российской Федерации на период до 2025 года», ст. 2, направлена на «обеспечение интересов государства, общества, человека и гражданина, укрепление государственного единства и целостности Российской Федерации, сохранение этнокультурной самобытности ее народов, обеспечение конституционных прав и свобод граждан, гармонизацию общественных и государственных интересов, а также координацию деятельности федеральных органов государственной власти, органов государственной власти субъектов Российской Федерации, иных государственных органов, органов местного самоуправления и их взаимодействия с институтами гражданского общества при реализации государственной национальной политики Российской Федерации» и «основывается на принципах демократического федеративного государства». В то же время поскольку между языком, с одной стороны, и национальностью (этничностью), с другой, нет взаимно-однозначного соответствия, а язык представляет собой самостоятельный феномен, языковая политика не входит полностью в состав национальной политики и представляет собой особое направление государственной политики [Концепция языковой политики Российской Федерации, 2021: 23].

Языковая политика Республики Башкортостан нацелена на укрепление национального согласия и единства народов. Республика Башкортостан гарантирует всем её народам независимо от их численности равные права на сохранение и всестороннее развитие родного языка, свободу выбора и использования языка общения. Государственными языками Республики Башкортостан являются башкирский и русский языки. Органы государственной власти республики обеспечивают равноправное функционирование как государственных языков башкирского и русского языков, создают условия для сохранения и

развития языков народов и этнических групп, компактно проживающих на территории республики, содействуют изучению башкирского языка башкирским населением за пределами Республики Башкортостан. Правительством РБ утверждаются республиканские целевые программы по сохранению и развитию языков народов Республики Башкортостан, которые реализуются органами исполнительной власти республики. Граждане имеют право на выбор языка воспитания и обучения, право на получение среднего (полного) общего образования на родном языке, что обеспечивается созданием необходимого числа соответствующих образовательных организаций, классов, групп, а также созданием условий для их функционирования.

Указом Главы Республики Башкортостан от 30 декабря 2020 года № 613 принята Концепция преподавания государственных языков Республики Башкортостан и родных языков народов Республики Башкортостан, определяющая приоритетные направления сохранения и развития государственных и родных языков народов Республики Башкортостан.

В образовательном пространстве Республики Башкортостан языковое пространство образовательного процесса выглядит следующим образом: обучение в школах ведется на шести языках – русском, башкирском, татарском, чувашском, удмуртском и марийском. 10 языков изучаются как родные языки: русский, башкирский, татарский, чувашский, марийский, удмуртский, мордовский, украинский, немецкий и белорусский. В системе дополнительного образования обучающиеся изучают 9 родных языков: башкирский, татарский, чувашский, марийский, украинский, польский, армянский, немецкий, иврит. Кроме того, проводится целенаправленная работа по приобщению детей в условиях семьи к языковым и культурным традициям своего народа. В целях этнокультурного просвещения и нравственного воспитания открываются воскресные школы. Педагогические кадры для работы в общеобразовательных организациях готовят 2 вуза республики и их филиалы. Таким образом, республика обеспечивает школу квалифицированными кадрами для обучения государственным языкам Республики Башкортостан.

Постановлением Правительства Республики Башкортостан в 2018 году принята и в 2024 постановлением Правительства Республики Башкортостан от 29 января № 17 пролонгирована государственная программа «Сохранение и развитие государственных языков Республики Башкортостан и языков народов Республики Башкортостан» с подпрограммами «Русский язык», «Башкирский язык», «Родные языки», «Билингвальное и полилингвальное образование».

Многоязычие сегодня становится важнейшим фактором духовной жизни современного поликультурного мира. На данный момент для нас актуальна проблема полилингвального образования, в центре которого

находится личность, обладающая многоязычной и поликультурной компетенцией.

В рамках реализации Указа Главы Республики Башкортостан № 310-УГ от 23.09.2019 года о стратегических направлениях социально-экономического развития Республики Башкортостан до 2024 года в Республике Башкортостан открыты 8 полилингвальных школ. В связи с этим в республике разработана и утверждена Концепция полилингвального образования. Данная концепция позволит сформировать поликультурную личность, владеющую несколькими языками, знающую историю, культуру и традиции народов республики. Реализация полилингвального образования должна способствовать инновационному развитию системы образования с учетом национальных и этнокультурных особенностей Республики Башкортостан.

В Республике Башкортостан созданы все условия для развития гармоничной языковой политики, обеспечивающей полномасштабное функционирование государственного и родных языков как важнейшего фактора укрепления национального единства при сохранении языков всех этносов. Полилингвальная среда в Башкортостане, совместная деятельность живущих рядом разных народов создают идеальные условия для формирования естественных полилингвов, духовно богатых и подготовленных к восприятию других языков и культур. Полиязычие способствует формированию открытого человека – открытого миру, людям, добру и готового к деятельности на благо других людей [Самситова, 2024: 53].

В полилингвальных школах особое внимание и значение уделяется вопросу интегрированного изучения родного, русского, иностранного языков и культур, повышается роль дисциплин, обеспечивающих языковую и лингвокультурологическую грамотность обучающихся. Об этом свидетельствует реализация лингвокультурологических концепций Л.Г. Саяховой («Лингвокультурологическая концепция обучения русскому языку и учебники нового поколения. Методическое руководство для учителей русского языка (5 – 11 классы)») [6] и Л.Х. Самситовой («Лингвокультурологическая концепция обучения башкирскому языку и родным языкам в образовательных учреждениях Республики Башкортостан») [4], которые раскрывают объективную связь человеком, языком и культурой как системой ценностей и дают возможность развития личности обучающегося через присвоение общекультурных ценностей, понимание норм, традиций и творческого наследия иной лингвокультуры, отраженной в национальном языке.

Реализация приоритетного национального проекта «Образование» является важнейшим фактором повышения качества образования в Республике Башкортостан. Согласно Конституции, Законов Республики Башкортостан «Об образовании», «О языках народов Республики Башкортостан» система образования и в школах, и в вузах ориентирована

на создание богатой этнокультурной среды, формирование в сознании обучающихся и студентов духовно-нравственных ценностей, воспитание на основе принципов толерантности, пробуждение интереса к диалогу языков и культур. И наша основная задача – настроить систему образования на конечный результат – формирование высокообразованной, всесторонне развитой толерантной личности [Самситова, 2010: 6].

Министерство образования и науки Республики Башкортостан и администрации районов компактного проживания башкир вне Республики Башкортостан заключают договоры с целью оказания помощи в изучении башкирского языка в этих регионах. На филологических факультетах башкирских вузов учатся студенты-башкиры из других регионов страны, например, из Челябинской, Оренбургской, Самарской, Курганской, Пермской областей.

С целью организации более тесного сотрудничества между общеобразовательными организациями Республики Башкортостан и регионов Российской Федерации, где организовано или планируется организация изучения башкирского языка, реализуется проект «Кәрзәш мәктәптәр» («Школы-побратимы»). Проект предполагает стажировку учителей и школьников, проведение мастер-классов и совместных мероприятий. На сегодняшний день подписаны 10 соглашений между общеобразовательными организациями РБ и субъектов РФ.

Министерство образования и науки Республики Башкортостан в целях популяризации башкирского языка за пределами Республики Башкортостан и привлечения талантливых детей из регионов Российской Федерации для обучения в инновационных общеобразовательных организациях, высших образовательных организациях, находящихся на территории Республики Башкортостан, с 2021 года проводит Межрегиональный фестиваль образования «Белем» в регионах Российской Федерации.

Ежегодно проводятся культурные и просветительские акции, направленные на популяризацию башкирского языка, культуры и истории башкирского народа: Дни Катибы Киньябулатовой в Челябинской и Курганской областях, Дни Равиля Бикбая в Оренбургской области, Дни Хадии Давлетшиной в Самарской, Саратовской областях, Дни Исмагила Тасимова в Пермском крае и г. Санкт-Петербурге, Межрегиональный образовательный фестиваль-конкурс «Мираҫ-Наследие», занятия по изучению башкирского языка, истории и культуры башкирского народа Центра поддержки изучения башкирского языка в регионах Российской Федерации при ГБОУ Башкирская республиканская гимназия-интернат №1 им. Рами Гарипова.

На базе Института развития образования Республики Башкортостан проводятся бесплатные курсы повышения квалификации, курсы профессиональной переподготовки для учителей родных языков, в том

числе для учителей башкирского языка и литературы из субъектов Российской Федерации. Так, с 2019 по 2025 годы повысили квалификацию более 1000 учителей башкирского языка и литературы, татарского языка и литературы, чувашского языка и литературы, удмуртского языка и литературы, а также педагоги дополнительного образования по армянскому, еврейскому, немецкому, украинскому и марийскому языкам.

Ежегодно проводятся курсы по обучению башкирскому языку для населения Республики Башкортостан, желающих изучить башкирский язык.

В наши дни межкультурная коммуникация не ограничивается дипломатическими, государственными контактами. Развивается международный туризм, расширяется международное образовательное и информационное пространство. Укрепляются культурные связи в области литературы и искусства, активно пропагандируют культурные ценности разных народов мира средства массовой информации (переводная литература, периодическая печать, телевидение и кинематография, радиовещание), постоянно расширяется доступ к всемирной компьютерной сети Интернет. Не остается неизменным и менталитет народов – давно перестал шокировать нас чужой образ жизни даже экзотических стран – с одной стороны, в силу достаточно широкой информированности о традициях и обычаях этих народов, с другой стороны, в силу активного взаимопроникновения культур, особенно в рамках единого многонационального государства.

По поручению Главы Республики Башкортостан Р.Ф. Хабирова, данному по итогам республиканского августовского совещания работников образования 13 августа 2021 года, Министерством образования и науки Республики Башкортостан был разработан Стандарт класса имени Героя Российской Федерации генерал-майора М.М. Шаймуратова, который утвержден распоряжением Главы республики 28 марта 2022 года № РГ-80. По состоянию на май 2025 года в общеобразовательных организациях Республики Башкортостан функционируют 251 классов, в которых обучаются 5180 «шаймуратовцев».

Целью создания «шаймуратовского класса» является формирование личности обучающегося на принципах гражданственности, патриотизма как важнейших духовно-нравственных и социальных ценностей, профессионально значимых качеств, умений и готовности к их активному проявлению в различных сферах жизни общества. Здесь важным аргументом является положение о том, что предметы этнокультурного и регионального содержания образования, преподавание родных языков не только прививают любовь к малой родине, но и обладают большим потенциалом формирования патриотизма у молодежи.

В формировании нравственности и воспитания патриотизма велика роль книги. Без чтения нет настоящего образования и воспитания. Однако, чтобы чтение вело к приобретению этих качеств, оно должно быть

целенаправленным и системным. С этой целью по инициативе Главы Республики Башкортостан Р.Ф. Хабирова с 2023 года проводится Международная книжная ярмарка «Китап-байрам», которая собирает книгоиздателей, писателей и читателей всей России и ближнего зарубежья. Как отметил Радий Фариторвич, «одна из целей ярмарки – привить детям любовь к чтению. Потому что нет друга и учителя лучше, чем книга».

В целях реализации закона «О языках народов Республики Башкортостан» в республике проводится большая работа по возрождению национальной культуры, обычаев, традиций народов РБ. В соответствии с этим законом строится языковая политика Республики Башкортостан. Проведение таких мероприятий, как День национального костюма, Международный день родного языка, Международный диктант по башкирскому языку, конкурс исполнителей сказок народов мира на башкирском языке “Һаумы, һаумы, әкиәт!” (“Здравствуй, здравствуй, сказка!”) и др. являются важным источником реализации языковой политики Республики Башкортостан.

Литература

1. Асадуллин Р.М. Государственная политика в сфере языкового образования // Педагогический журнал Башкортостана, 2019, 2 (81). – С. 7 – 13.
2. Каневский А.А. Языковая политика как вид национальной политики государства // Философия права, 2015, № 4 (71). – С. 47 – 51.
3. Концепция языковой политики Российской Федерации. – М., 2021. – 34 с.
4. Самситова Л.Х. Лингвокультурологическая концепция обучения башкирскому языку и родным языкам в образовательных учреждениях Республики Башкортостан. – Уфа, 2010. – 34 с.
5. Самситова Л.Х. Диалог языков и культур как основа формирования полилингвальной языковой личности в полиэтнической среде // Преподавание узбекского языка за рубежом: теория и практика образования: Материалы Международной научно-практической конференции. – Ташкент, 2024. – С. 51 – 55.
6. Саяхова Л.Г. Лингвокультурологическая концепция обучения русскому языку и учебники нового поколения: Методическое руководство для учителей русского языка (5 – 11 классы). – Уфа: Китап, 2006. – 224 с.

AZƏRBAYCAN MƏTBƏX MƏDƏNİYYƏTİNİN MİLLİ İDENTİKLİYİ (və yaxud etnokulturoloji səciyyəsi)

Mirvari İsmayılova Abbas qızı

Filologiya elmləri doktoru, professor

ADPU-nun Türkoloji mərkəzi, Türk dilləri şöbəsinin müdiri

ismayilova.mirvari1960@gmail.com

Orcid: 0000-0002-2085-544X

Xülasə. Hər bir xalqın milli kimliyini, mənsubiyyətini əsrlər boyu, tarixin sınaqlarından keçərək yaratmış olduğu, qoruyub saxladığı milli maddi və mənəvi dəyərləri, adət-ənənələri, həyat tərzini, həyata baxış fəlsəfəsi əks etdirir. Qədim və zəngin mədəniyyətə malik Azərbaycan xalqı bəşər mədəniyyətinə əvəzsiz töhvələr vermiş, milli mənəvi dəyərlərimizin sönməyən cazibəsi insanları həmişə öz seyrində saxlamışdır. Tarix boyu qədim və zəngin mədəniyyətə malik Azərbaycan xalqının düşüncəsində, həyata baxış fəlsəfəsində kult səviyyəsinə çatdırılmış bu prosesin izlənməsi Azərbaycan xalqının milli kimliyinin, identikliyin təsdiqlənməsində mühüm amildir. Bir kult səviyyəsinə çatdırılmış Azərbaycan mətbəx mədəniyyətinin Qərbi Azərbaycan kontekstində öyrənilməsi Qərbi Azərbaycanın qədim və əzəli əhalisinin, milli-mənəvi dəyərlərinin, adət-ənənələrinin, həyat tərzinin, həyata baxış fəlsəfəsinin ümumən Azərbaycana aid olduğunun göstəricisi kimi qəbul olunmalıdır.

Açar sözlər: milli identiklik, milli kimlik, Azərbaycan mətbəx mədəniyyəti, milli mənəvi dəyərlər.

Annotatsiya. Hər bir xalqın milli o'ziga xosligi va mansubligi ular tarix sinovlaridan o'tib, asrlar davomida yaratib, saqlab qolgan milliy moddiy va ma'naviy qadriyatlar, urf-odat va an'analari, turmush tarzi, hayotga qarash falsafasida o'z ifodasini topadi. Ozarbayjon xalqi o'zining qadimiy va boy madaniyati bilan insoniyat madaniyatiga beqiyos hissa qo'shgan, milliy ma'naviy qadriyatlarimizning so'nmas jozibasi hamisha o'z jozibasi ostida saqlanib kelgan. Ozarbayjon xalqining tarix davomida qadimiy va boy madaniyati bilan tafakkuri va hayotga qarashi falsafasida kult darajasiga yetgan bu jarayonni kuzatish ozarbayjon xalqining milliy o'zligi va o'ziga xosligini tasdiqlashda muhim omil bo'lmoqda. G'arbiy Ozarbayjon sharoitida kult darajasiga yetgan ozarbayjon oshpazlik madaniyatini o'rganish G'arbiy Ozarbayjonning qadimiy va qadimiy aholisi, uning milliy-ma'naviy qadriyatlari, urf-odat va an'analari, turmush tarzi, hayotga qarash falsafasi umuman Ozarbayjonga tegishli ekanligining ko'rsatkichi sifatida qabul qilinishi kerak.

Kalit so'zlar: milliy o'ziga xoslik, milliy o'ziga xoslik, ozarbayjon oshxona madaniyati, milliy ma'naviy qadriyatlar.

Abstract. The national identity and belonging of each nation are reflected in the national material and spiritual values, customs and traditions, lifestyle, and philosophy of outlook on life that they have created and preserved over the centuries, passing through the tests of history. The Azerbaijani people, with their ancient and rich culture, have made invaluable contributions to human culture, and the unfading charm of our national spiritual values has always kept people under their spell. Tracing this process, which has reached the level of a cult in the thinking and philosophy of outlook on life of the Azerbaijani people, with their ancient and rich culture throughout history, is an important factor in confirming the national identity and identity of the Azerbaijani people. The study of the Azerbaijani culinary culture, which has reached the level of a cult, in the context of Western Azerbaijan should be accepted as an indicator that the ancient and ancient population of Western Azerbaijan, its national and spiritual values, customs and traditions, lifestyle, and philosophy of outlook on life generally belong to Azerbaijan.

Keywords: national identity, national identity, Azerbaijani culinary culture, national spiritual values.

Müasir dövrümüzdə insanlar etnos, xalq, dövlət kimi qloballaşan dünyaya can atır, eyni zamanda milli özünüdərk hissi ilə milli kimliyini, ümumbəşəri dəyərlər sırasında milli-mənəvi dəyərlərini qorumağa çalışırlar. Bu mənada diferensiasiya prosesinin qloballaşan integrasiyanın əksinə olaraq güclənməsi, ona çox ciddi şəkildə müqavimət göstərməsi təbiidir. Çox qədim və zəngin mədəniyyətə malik Azərbaycan xalqının düşüncəsində, həyata baxışında bu prosesin izlənməsi Azərbaycan xalqının milli kimliyinin, identikliyin təsdiqlənməsində mühüm amildir. Dünyanın yenidən müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan faktoruna marağı neft oyanışı, geosiyasi məkan baxımından olsa da milli, maddi və mənəvi dəyərlərimizin sönməyən cazibəsi, bəşər mədəniyyətinə verdiyimiz töhfələr də insanları həmişə öz sehrində saxlayıb.

30 ilə yaxın işğal altında olan tarixi torpaqlarımızın mənfur düşməndən azad edilməsi Azərbaycan xalqının çox böyük ruh yüksəkliyinə səbəb olmuşdur. Lakin azad olunmuş ərazilərimizin azğın düşmən tərəfindən vəhşicəsinə dağıdılması, milli maddi və mənəvi sərvətlərimizin talanması qarşıda çox böyük işlərin görülməsini göstərir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş İlham Əliyev işgaldan azad olunmuş ərazilərimizdə böyük quruculuq, bərpa işlərinin aparılması üçün Quruculuq Layihələrinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutmuşdur. Burada məhv edilmiş mədəni irsimizin bərpası xüsusi yer tutur. Bir milyondan artıq əhalinin öz əzəli torpaqlarından didərgin düşməsi bu bölgənin demoqrafiyasını, etnik mənzərəsini özünə qaytarmaq üçün gərgin iş tələb edir.

Çox qədim və zəngin mədəniyyətə malik Azərbaycan mətbəx mədəniyyətinin Azərbaycan xalqının düşüncəsində, həyata baxışında əksi bu prosesin izlənməsi Azərbaycan xalqının milli kimliyinin, identikliyin təsdiqlənməsində mühüm amildir.

Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan mətbəx mədəniyyəti də Azərbaycan türklərinin məşğuliyyəti, düşüncə tərz, həyata baxış fəlsəfəsinin, yüksək mədəniyyətinin göstəricisidir və çox qədim köklərə bağlıdır. Azərbaycanlılar onu tarixi nailiyyətləri olan incə zövqün, fəlsəfi düşüncənin, yüksək mədəniyyətin nümunəsi etmiş, onu bir kult səviyyəsinə qaldırmışlar. Mətbəx mədəniyyəti hər bir xalqın milli maddi və mənəvi dəyərləri zəminində təşəkkül tapır. Çünki qida maddi nemət olmaqla yanaşı, xalqın mənsub olduğu ərazi, həyat tərz, adət-ənənələri, inam və etiqadı, dünyagörüşü ilə tənzimlənir, milli kimliyini müəyyən edir. Zəngin coğrafi şərait, münbit torpaqlar Azərbaycan milli mətbəxində bolluğu, yüksək mədəniyyəti, firavanlığı, kübarlığı təcəssüm etdirir. Dadlı, nəfis, çox çeşidli, təmiz və rəngli qida məhsulları həm də zənginlik rəmzidir. Bu zənginlik Azərbaycanın çox qədim tarixinə söykənir. Azərbaycanın Ağdam ərazisində Çalağan təpədə aparılan arxeoloji qazıntılar sübut edir ki, hələ e.ə.VI-V əsrlərdə bu ərazilərdə yerli əhali əkinçilik, maldarlığı inkişaf etdirmiş, istehsal olunan buğda və dənli bitkilər istifadə edildiyindən çox əkilib becərilmiş, daima bol olmuşdur. Vaxtilə Ağdam

Çörək muzeyinin ən qədim eksponatı e.ə. VII minilliyə aid olan daşlaşmış buğda dənələri bu ərazilərdə oturaq həyatın, əkinçiliyin inkişaf etdiyini göstərir. Azərbaycan cəmiyyətinin istehsal sahəsində əldə etdiyi yüksək nailiyyətlər onun sosial və mənəvi həyatını, mədəniyyətini zənginləşdirmişdir. Münbit torpaqlar, heyvandarlıq, əkinçilik, zəngin flora və fauna, yeraltı və yerüstü sərvətlərin bolluğu, gözəl və rəngarəng iqlim şəraiti bu ərazilərin insanlarını yaradıcı əməyə sövq etmiş, yüksək yaşayış səviyyəsini təmin etmişdir. Yaradıcı insanların əldə etdiyi nailiyyətlər xalqın inkişaf səviyyəsini, mədəniyyətini zənginləşdirmiş, təmiz və zəngin qidasını formalaşdırmışdır. Azərbaycanlılar istehsal etdikləri qidaya xüsusi tələbkərliliklə yanaşmış, onu incə zövqün, sağlamlığın təminatı, fəlsəfi düşüncənin, həyata baxışın tərkib hissəsinə çevirmişlər. Nəticədə qida xalqın mədəni varlığının təmsilçisi kimi kult səviyyəsində qalxmış, çox qədim və zəngin tarixə malik mətbəx mədəniyyəti Azərbaycan xalqının həyatın bütün sahələrində əldə etdiyi mədəni nailiyyətlərin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Azərbaycan mətbəx mədəniyyəti bir kult kimi yüksək keyfiyyəti, ekoloji təmizliyi, bolluğu, yüksək mədəniyyəti, zənginliyi və inkişafı özündə əks etdirir. Dadlı, zərif, universal, rəngarəng təbii və sağlam qidalar həm də Azərbaycan xalqının zəngin mənəviyyatının, incə zövqünün, həyat tərzinin, qonaqpərvərliyinin, etibarlılığının göstəricisidir. Bu milli maddi və mədəni irsin zənginliyi Azərbaycan xalqının qədim tarixi köklərinə söykənir, təcrübə və bilik nəticəsində əldə edilmiş nailiyyətlər onun inkişafının yüksək səviyyəsində çatdırmışdır. Azərbaycan mətbəxində qazanılmış təcrübə xörəklərin hazırlanmasında istifadə olunan ərzaqların bir-birilə ahəngdar uyğunlaşdırılmasını, təbii şirinlə təbii turşuluğun, meyvə ilə ətin, müəyyən göyərtilərin konkret xörəklərin hazırlanmasında istifadəsi, yağlı ilə turşun, ətin, digər məhsulların doğranılması qaydalarını, tərəvəzlərin seçilməsi, iri yeməklərin süfrəyə təqdim edilməsi ardıcılığını artıq çoxdan müəyyənləşdirmişdir. Bu qaydalara əməl etmək ənənə şəklini almışdır. yalnız inkişaf etdirirlər. Azərbaycanlılar özlərinin ənənəvi, qədim milli yeməklərini çox sevirlər, mühafizəkarcasına qoruyaraq, bu qaydaları dəyişmədən inkişaf etdirərək nəsil-dən-nəslə ötürürlər. Azərbaycan mətbəx mədəniyyətində təcrübə və bilik nəticəsində əldə edilmiş nailiyyətlər yüksək inkişaf səviyyəsində çataraq bir çox elmlərə aid bilikləri özündə əks etdirir. Özündə tarixi ənənələri, Azərbaycan türklərinin həyata baxış fəlsəfəsini, etnoqrafiyanı, inam və etiqadları, tibbi bilikləri (düzgün qidalanma, qidanın müalicəvi əhəmiyyəti), psixologiyayı (psixoloji durumun qidanın hazırlanmasına, qəbuluna təsiri), fiziologiya və gigiyenayı, hazırlanma texnologiyası qaydalarını, pedaqogika, estetik gözəlliyi, süfrə mədəniyyəti kimi etik normaları əks etdirir. Bu cəhətdən Azərbaycan mətbəx mədəniyyətinin kompleks şəkildə elmi cəhətdən öyrənilməsi Azərbaycanşünaslıqda, ümumən dilçilikdə, dialektologiyada, türkologiyada aktual, həllini gözləyən mövzudur və böyük tarixi, elmi linqvistik, ictimai-siyasi, iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, öz müalicəvi əhəmiyyətinə görə Bakı kəndlərinin və Cənub bölgəsinin qədim və autentik mövsümi qış yeməyi fisincan ət, qoz, qırmızı söğan, nar və yağdan hazırlanır. Lakin bu yeməyin ən səciyyəvi

özəlliği bişirilmə prosesində at nalından istifadə olunmasıdır. At nalı odda qızdırıldıqdan sonra hazır yeməyin içinə atılır. Qızmar nal (dəmir) turşu ilə reaksiyaya girdikdə bu unikal yeməyin qəbulu zamanı dəmirin qanda səviyyəsi və immunitet yüksəlir. Bu proses fisincanın müalicəvi əhəmiyyətini göstərir. Azərbaycan mətbəxində belə yeməklər çoxdur. Yaxud milli xörəklərimiz dovğa və ovduq yağlı və ət yeməkləri arası həzmin sürətlənməsi, sərinləşdirici kimi qəbul olunur. Azərbaycan xalqının bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə dəyərli töhfəsi, Azərbaycan ədəbi-fəlsəfi təfəkkürünün, eyni zamanda dünya fəlsəfi fikrinin başlanğıcı olan "Avesta"-da Haoma adlı içkinin adı çəkilir. İndi el arasında həməşərə//həməşirə şəklində işlənir. Həməşərə Cəlilabadın qədim adı olub. Həməşərə adında üzüm növü də məlumdur. Haoma müqəddəs, qızılı və sarı rəngli içki sayılıb və zərdüştlərin dini mərasimləri vaxtı istifadə edilirmiş, insana güc, qüvvət verən içki imiş. Cəlilabad diyarşünaslıq muzeyində Haoma içkisi çəkilən, qab-qacaqlar, həvəng, həvəngdəstə, küp, küp ağzlıqları və s. saxlanılır. "Avesta"-da Haoma içkisinin çox qədim tarixə malik olduğu, şumerlərin dövrünün əfsanəvi hökmdarı Yimin atası tərəfindən icad edildiyi, dünyanın böyük, ölməz ali insanlarına həyat verdiyi bildirilir (2,129). Eyni zamanda Haoma gözəl, parlaq, ecəzkar gücə malik bədii obraz - «kişi» kimi xeyirin, uğurun, qələbənin müdafiəçisi, sərin, yalanın düşməni kimi təqdim olunur.

Üzüm sirkəsi və abqoranın da müalicəvi əhəmiyyəti böyükdür. Müasir dövrümüzdə tibdə ən müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində şərabın müxtəlif növlərindən istifadə etmək tövsiyə olunur.

Azərbaycan ailələrində uşaqların tərbiyəsində süfrə mədəniyyətinə, süfrə etikətlərinə əməl olunmasına həmişə ciddi fikir verilib - böyüklərdən əvvəl süfrəyə əyləşməmək, əl uzatmamaq, yemək yeyərkən danışmamaq, süfrə gigiyenasına əməl etmək, çörəyin, ocağın müqəddəs hesab olunması, şəxsi gigiyena, böyüklərə hörmət, qayğı və s.) Azərbaycan ailəsində uşaqların tərbiyəsi hər bir gənc ailənin əsas vəzifələrindən biri hesab olunub. Analər öz qızlarına xörək bişirmək qaydalarını, sirrini xüsusi səylə öyrətmislər. Hər bir ailədə ana və nənələrdən qızlarına, nəvələrinə bişirdikləri xörəklərin hazırlanma texnologiyasına aid sirlər ötürülüb. Nizami Gəncəvinin «Xəmsə», Nəsrəddin Tusinin «Əxlaqi-Nasiri» (10, 176-188) və b. əsərlərdə süfrə mədəniyyətinə, etikətlər qaydalarına aid ətraflı məlumatlar verilir.

Azərbaycan mətbəx mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan Qərbi Azərbaycan, Qarabağ mətbəx mədəniyyətinin öyrənilməsi də müasir dövrümüzdə aktualıq kəsb edir. Qarabağ, Qərbi Azərbaycan mətbəxinin öyrənilməsi onun coğrafi şərait, iqlim, əhalinin məşğuliyyəti, həyat tərzi ilə sıx bağlı olmaqla yanaşı, eyni zamanda ümumən Azərbaycan mətbəx mədəniyyətinin milli identikliyi özündə əks etdirir. Azərbaycan türklərinin həyata baxışının tərkib hissəsi olan mətbəx mədəniyyəti dərin fəlsəfi düşüncələr zəminində ona yüksək estetik münasibətin nəticəsi kimi yaranmışdır. Azərbaycan milli yeməkləri bolluq, yüksək mədəniyyət, zənginlik, firavanlıq, kübarlıq rəmzi kimi çox çeşidli, dadlı və rənglidir və bu barədə məlumatlar bir çox qədim və orta əsr mənbələrində əks olunmuşdur. Azərbaycan mentalitetində "qonaqlıq" anlayışı geniş məzmun

kəsb edir və qədim köklərə bağlıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” da təsvir olunan Oğuz elinin adətinə görə şülən (qurban) zamanı ağca qoyun; toy, qonaqlıq üçün isə atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç kəsilməmiş: “Dəpə kibi ət yığ, göl kibi qımız sağdır”. Ağqoyunlu Uzun Həsənin adına yazılmış “Kitabi-Diyarbəkriyyə” adlı tarix kitabında göstərilir ki, Bayındır xanın qışlağı Qarabağ, yaylağı Göyçə dənizinin (Göyçə gölü) sahilləri olub. Bayındır xan burada “ban ev” deyilən altun otaq tikdirib (çadır qurdurub), 120 min erkək, 9 min qısır qoyun, 18 min mal kəsdirib, üç böyük göl-hovuz düzəltdirib, birini şərbət, birini süd, birini süzmə bal ilə doldurub, böyük bir qurultay, ulu bir yığıncaq çağırır (3, 441). “Dastani-Əhməd Hərami”də rast gəlinən aşağıdakı yemək və içki adları: yəxni (ət qovurması), ərişə (ərişdə), tuturqan (tuturqu), qəlyə, borani (düyü və qatıqlı səbzə), zərdə, pilav, şərbət, abi-əngur, şir (süd), şirin (tətlı), kand (nabat şəkəri), aş, dane (qaynadılmış, qabığı çıxarılmış buğda) və s. süfrə nemətlərinin bir çoxu Qərbi Azərbaycan mətbəxində geniş işlənilir. Xarici səyyahların da bizim yeməklərə, qonaqpərvərliyə verdiyi qiymət həmişə yüksək olmuşdur. XVII əsr ingilis səyyahı A.Cenkinson saysız-hesabsız Azərbaycan yeməkləri, süfrə mədəniyyəti və qonaqpərvərliyi haqqında yazırdı: “əvvəlcə 140 növ xörək gətirdilər. Sonra süfrə yığışdırıldı, təzə süfrə salındə və yenidən 150 növ xörək və çərəz gətirdilər”. Azərbaycan mətbəx kökündə çox mühüm bir faktor durur. Bu *qonaq kultudur*. Qonaq azərbaycanlı ailəsində fəxri yerdə, ev yiyəsi ilə bir yerdə yuxarı başda əyləşir. Qonaq bolluq, ruzi, bərəkət simvolu hesab olunur. Qonaq ev yiyəsi üçün toxunulmaz, Allahın əmanəti sayılır. Qonaqsız ev susuz dəyirmanə bənzədilir. Azərbaycanlılar ən ləziz yeməkləri qonaq üçün hazırlayır, onun gəlişinə xüsusi hazırlaşır. Azərbaycan mətbəx fəlsəfəsinin başlıca amillərindən olan qonaq kultu azərbaycanlıların həyata baxış fəlsəfəsinin əsasını və tərkib hissəsini təşkil edir. Dünya fəlsəfəsinin ilkin başlanğıcı hesab olunan “Avesta”da irəli sürülən təmizlik, düzlük, odsevərlik, dosta sadiqlik və daha bir çox maddi və mənəvi dəyərlər Azərbaycan türklərinin fəlsəfəsi düşüncələri kimi eyni zamanda mətbəx mədəniyyətimizə güclü təsir edərək onu formalaşdırmışdır. Bu təsir elə güclü olmuşdur ki, min illər keçməsinə baxmayaraq yad təsirlərə müqavimətli olaraq qorunub saxlanılır, nəsillərdən-nəsillərə ötürülür. Bu mənada Azərbaycan mətbəxi öz mühafizəkarlığı ilə seçilir. Əcdadlarımızın mətbəx mədəniyyəti, ənənələri bir kult kimi qorunur. Azərbaycan mətbəxi başqa xalqların mətbəxinə əsaslı təsir göstərmiş, təkcə fars dilinə 60-a yaxın kulinar termini keçmişdir (9), öz spesifikasiyini isə mühafizə etmiş, dili, adət-ənənələri, inamı kimi mətbəxini də qorumağı bacarmış, başqa mədəniyyətləri, mətbəxi isə öz təsiri altına almışdır. Mətbəximizə, məişətimizə keçən az miqdarda yemək növləri isə xalq tərəfindən zövqə uyğun əsaslı şəkildə dəyişdirilmişdir.

Çox qədimdən süni yolla od əldə etməyi öyrənən əcdadlarımız ocaqda çörək və başqa yeməkləri hazırlamağı öyrənərək həyatlarında kardinal dəyişikliklər etmişlər. Azərbaycanlı təfəkküründə çörək və ocaq müqəddəs hesab olunur. Bura su və duz da daxildir. Çörək bişirilərkən xəmiri yoğuran şəxs fiziki və mənəvi təmiz olmalıdır. “Halal ocaq”, “halal çörək” anlayışı geniş məzmun kəsb

edir və azərbaycanlılar ona xüsusi önəm verirlər. Ocaq ərzağın bişirilməsi və ətrafına toplanaraq qızınmaq üçün də istifadə olunurdu. Sonra bu sözün funksiyası ilə bağlı ailənin ətrafına yığılaraq, bir araya gəlmək, həlledici məqamlarda məsləhətləşmək “ocağa yığılmaq” mənası da yaranmışdır. Bu mənada “ocaq” sözü inteqrasiya edərək türk dillərində həm də “nəsil, tayfa” mənasını bildirir.

Çörəyin çox fərqli növləri (yuxa, laylı yuxa, qalın (lavaşın əksi), yayma, səngək (xırda daşların üstündə qırmızı kərpicdən hazırlanan kürədə bişirilir; bozbaş, piti və s. duru, yağlı yeməklər üçün hazırlanır), qaymaq çörək, bozdamac çörəkləri, kəpək çörək, fətir, Şəki ovması (fətir), külləmə, közləmə, qalınca, kələfətir (tez-tələsik, acımamış xəmirədən hazırlanan, sacda tezbişən çörək. Qərbi Azərbaycan - Əştərək, Hamamlı şivəsi) kömbə, qoz çörəyi, badam çörəyi (Dərələyəz), xamralı, işdi çörək (Qafan, Dovus şivəsi), mal dili, çaparma, qalac, somu, cad, ajıtma).

Hazırlanma, bişirilmə texnologiyaları və ocağın təkmilləşməsi ilə yaranan yeni ocaq formalarında: təndirlərdə (yeraltı, yerüstü təndirlərdə), kürə, buxarı, külfə, çala, sac (gil, daş, dəmir saclarında) manqalda döymə, dadlı, təndrəsər çörək növləri bişirilir.

Azərbaycan mətbəxinə aid yemək adları Azərbaycan dilinin öz sözləri ilə adlandırılmışdır. Bu yemək adları Azərbaycan mətbəxinin səciyyəvi xüsusiyyətləri, istifadə olunan ərzaqların adı ilə adlandırılması, hazırlanma texnologiyası, forması və s. qanunauyğunluqlarla bağlıdır. Azərbaycan mətbəxinə aid yemək adları özlərində onların hazırlanma texnologiyası və qanunauyğunluqları aid xüsusiyyətləri əks etdirir və əsl Azərbaycan sözləri ilə ifadə olunmuşdur: dolma, soyutma, buğlama, xaşlama, basdırma, külləmə, çığırtma, bozartma, döşəmə, qovurma, qızartma və s.

Azərbaycan mətbəxində yeməklər adlarına təsir edən digər amillər isə bu yeməklərin hazırlandığı bölgənin adı ilə adlandırılması ilə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində hazırlanan yeməklər bir-birindən forma və metodu ilə fərqlənir və hazırlandığı bölgənin adı ilə məşhurdur: Qarabağ basdırması, Bakı paxlavası, Gəncə paxlavası, Şəki paxlavası, Şəki pitisi, Şəki ovması (çörək), Quba paxlavası, Xanlıq plov, İrəvan xan paxlavası, Bakı şəkərburası, Quba şəkərburası, Göyçə xəngəli, Corat qutabı, İrəvan kətəsi, İrəvan küftəsi, Ərzuman küftəsi, Naxçıvan çöçəsi, Bakı qurabiyəsi, Şamaxı mütəkkəsi, Ordubad qayğanağı.

Yeməklərin hazırlanmasında istifadə olunan ərzaqların adı ilə adlandırılan: südlü plov, südlü çörək, südlü sıyıq, içalat, şüyüdlü plov, qızıl balıq sırdağı, düyü çinkuru, ət qutabı, göyərti qutabı, balqabaq qutabı, qarın qutabı, zöğallı övriştə, balıq dolması, soğan dolması, əməköməci dolması, narlı qovurma, balıq buğlaması, səməni halvası, qırxbuğumlu çəkmə plov (Dərələyəz), boyanalı aş (Ağdam), pəlotu qutabı (İsmayilli), əvəlikli əriştə (Qərbi Azərbaycan), qurut kələçisi və s. və i.ə.

Yeməklərin hazırlanmasında istifadə olunan texnologiyaya görə: dolma, çərtmə, basdırma, döymə-döşəmə plov, basdırma plov (Ərdəbil), daşma plov, qızartma, basdırma kabab, partlama, bozartma, soyutma, pörtləmə

Yeməyin hazırlanmasında istifadə olunan formaya uyğun adlanan: yuxa, qalın, lülə kabab, nazik yarpaq xəngəl, tikə kabab, dürmək, dindili küftə, parça bozbaş

Xörəyin bişirilməsində istifadə olunan ocağın növünə görə: manqal salati, təndir kababı, təndir çörəyi, kürə çörəyi, qazan kababı, tava kababı, daşarası kabab, daş küftəsi, sac qovurması, sac lavaşı;

Xörəyin hazırlanma texnikası, üsullara görə (dolma, qatlama, doğramac, əzmə);

Xörəyində, orqanaleptik xassəsinə görə (şirin dolma, turşu qovurma, şirin qovurma, şor qoğal, şirin plov, acılı zəngi çörəyi (zəncəfilli, Qərbi Azərbaycan), acılı ərİştə, acıtərəli aş, turşulu plov, turşu kabab və s..

Yeməyi hazırlayan şəxsin adı: (Qasimbəyi yeməyi, Mirzəqasım yeməyi, peşə-sənətinə görə: bəim çörək, yeznə-qalın, peşə ilə bağlı yemək adları (çoban salati, çoban basdırması, çoban dürməyi, çobanaşı, balıqçı plovu) adlanır. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalında maraqlı bir çörək növü də hazırlanırdı. Xəmirin müxtəlif müalicəvi otlarla, qoz, meyvə quruları ilə yoğrularaq bişirilməsi.

Azərbaycan mətbəxində xüsusi yeri olan qida məhsullarına süddən hazırlanmış ərzaqlar da daxildir. Süfrələrin bəzəyi olan pendirin çox müxtəlif adları var: Məsələn, üzlü, üzsüz, qaşar, sərmə, axtarma, ovma, döymə, cılgı, baş, motal və s.

Мотал пендур Azərbaycanın özəl pendir növlərindən biridir. Bu pendirin özəlliyi onun fərqli şəkildə, cavan qoçun təmizlənmiş, qırılmış dərisində hazırlanmasıdır. Bəzən bu pendiri dəridə iki ilə qədər saxlayırlar. Motal pendirinin ələ düşməyən, dadı damaqdan getməyən xüsusi bir növü "axtarma motal" adlanır. Klassik Azərbaycan aşığı Dədə Ələsgər (Aşıq Ələsgər, Göyçə) "Dağlar" şeirində axtarma motalı vəsf etmişdir:

Axtarma motalın, yağın, qaymağın.

Zənbur çiçəyindən bal alı, dağlar (A.Ələsgər).

Bu pendir növünün niyə "axtarma" adlanmasına aid müxtəlif fərziyyələr irəli sürülür. Məsələn, **axtarma motalın** özəlliyi ondadır ki, onun hazırlanmasında istifadə olunan ərzaqlar həmişə olmur. Axtarmanı özəl edən onun **soğ südü** ilə hazırlanmasıdır. "Motalda saxlanılan və üstünə soğ südü tökülmüş pendirə axtarma deyilir. Soğ südü – qoyun soğulma ərəfəsində sağılan ən yağlı süddür. Belə pendiri əziz qonaqlar üçün başqa motalların arasında gizlədərək sonra tapmaq üçün axtarış aparırlarmış (19, 35). Bu əvəzolunmaz, dadı damaqda qalan, ləziz pendirin adı da buradandır (19, 35).

Plov Azərbaycan mətbəxinin şahı, bir növ vizit kartı hesab olunur. Azərbaycan mətbəxinin bu ləziz təamının 300-ə yaxın növü var. Azərbaycan plovudigər türk və bir çox Şərq mətbəxlərində hazırlanan plovlardan əsaslı

şəkildə fərqlənir. Azərbaycan plovunda istifadə olunan ərzaqlar müxtəlif, onların hazırlanma texnologiyası isə çox fərqlidir. Başlıca özəllik burada əsas inqridiyentlərin (düyünün dəmlənməsi, qazmağı, onun yanında verilən qaralar üçün istifadə olunan ərzaqlar: ət, toyuq, albuxara, şabalıd, söğan, yağ, ərək qurusu, kişmiş, göyərtilər, albalı, zirinc və s. və i.ə.) hər biri ayrılıqda hazırlanır. Azərbaycan plovunun endemik ədviyyatı düyünün dəmlənməsində istifadə olunan çox qiymətli Abşeron zəfəranıdır. Azərbaycan xanımları plovunun hazırlanması prosesinin sirlərini bilir, onlara çox dəqiqlik və həssaslıqla yanaşırlar. Hesab olunur ki, plovun hazırlanmasında istifadə olunan ərzaqlar ilə hazırlanma texnologiyasının əsasını təşkil edən peşəkarlığın üst-üstə düşməsi böyük bacarıqdır. Azərbaycan plovunun bayramlarda, ziyafət və toylarda xüsusi şəraitdə süfrəyə təqdim olunması da şahənə olur.

Azərbaycan xalqı milli identikliyi özündə əks etdirən, birlik, paylaşma, təmizlik, həyatın yenilənməsi kimi dəyərləri özündə əks etdirən, indi Novruz adlanan Yeni il çox sevir. Azərbaycanlıların çox qədim və milli bayramı Novruz Baharın gəlişinin, təbiətin təzələnməsinin simvolu hesab edilir. Novruz milli birlik bayramı kimi azərbaycanlıların ən qədim zamanlardan bu günə kimi qoruyub saxladığı həyat tərzini, həyata baxış fəlsəfəsini, düşüncəsini əks etdirir. Novruz bayramının kökləri Azərbaycanın ən qədim sivilizasiyaları olan Mannaya, Midiyaya gedib çıxır [18, 138-144]. Novruzun qədim köklərinə baxmayaraq bu gün də Azərbaycanın mədəni simvolu kimi zərdüştliyi özündə qoruyub saxlayır [17, 32-41]. Azərbaycanlılar ən kədərli, sıxıntılı illərində Novruzu unutmamış, qeyd etmişlər. Azərbaycanda Novruz bayramının öz ritualları, yeməkləri və şirniyyatları var. Azərbaycanlılar Novruzun gəlişinə xüsusi hazırlaşır, əkin sahələri təmizləyir, evdə, həyətdə böyük təmizlik işləri aparır, bayrama qədər olan dörd çərşənbəni xüsusi qeyd edirlər. Hər çərşənbənin öz ritualları, yeməkləri var. Sonuncu dördüncü çərşənbə ilin axır çərşənbəsi "ilaxır çərşənbə" adlanır. Novruz bayramında bişirilən özəl xörəklər, plovlar, şirniyyatlar çoxdur. Məsələn, səməni halvası, ilaxır çərşənbədə bişirilən daşma plov, pişi (yağda bişirilən yuxa – Əştərək, Hamamlı), qovurğa, İrəvan xan paxlavası, şeşəndaz plov (yalnız Novruz bayramı axşamı bişirilən və xuruşuna çoxlu yumurta qatılmış xüsusi plov növü (6)).

Eləcə də mərasim yeməklərinə (hədik, quymaq, halva, umac halvası, tər halva); mövsümi yeməklərə qovut, doğramac, yay dovğası, yaylağa-qışlağa köç edərkən: ağız suluğu (sərinləşdirici), süd və qatıqdan hazırlanmış körəməz, qar körəməzi // qarlı körəməz (qara qoyunun təzə sağılmış südü qarla qarışdırılır,) ayran və s. daxildir. Qərbi Azərbaycanda Kiçik Çillə və ya Xıdır Nəbi // Xizer Nəbi adlandırılan "Qış bayramı"nda (Novruzdan 6 həftə əvvəl) xəşil, plov bişirilib. Qərbi Azərbaycanın Əştərək, Hamamlı şivələrində isə "Xıdır Elləz" adlanan bayramda (qışın tən ortasında keçirilib) qovut hazırlanıb. Anadolu türkləri, Göyçəlilər də bu yeməyə qovut deyirlər. M. Kaşğarlıda bu yemək kagut formasında verilmişdir. Bu sözün kagut/kogut kimi qədim praformaları türk dilləri və dialektlərində özünü qoruyub saxlayır.

Azərbaycanın sərt iqlim şəraiti olan bölgələrində, ümumiyyətlə, qış aylarında onun mətbəxində sulu yeməklər xüsusi yer tutur və bir çox yemək adları sulu olmasına görə yaranmışdır: sulu xəngəl, qaşır xəngəli, əriştə, əvəlikli əriştə və s. Yaxud, ümumiyyətlə, başqa sulu yemək adları (düşbərə, əvəlikli isti (əvəlik şorbası Qərbi Azərbaycan), qovurmanın suyu (təngov, şorsu, isgənə, cıqata Naxçıvan), kəlləpaça, gupa, xan atlandı, ət şamısı, qan bozbaşı, qovurma, buğlama, bozartma, kələfur və s. yemək adları mənşəyinə görə Azərbaycan dilinin leksikasına aiddir və bu yemək adlarının tarixi-etimoloji izahı təsnif olunaraq tədqiq olunmalıdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 26 aprel 2011-ci ildə AMEA-dakı çıxışında demişdir: “... Bizim milli mətbəximiz yenə də ermənilər tərəfindən oğurlanır. Onlar bunu müxtəlif yollarla erməni mətbəxi kimi təqdim etməyə çalışırlar. Halbuki milli yeməklərimizin adları da Azərbaycan sözləridir. Əgər ermənidən soruşsan dolma ermənicə nə deməkdir, onu deyə bilməz. Necə ki, Qarabağ deyəndə onlar üçün bu sadəcə bir sözdür, onu anlamırlar. Çünki bu erməni sözü deyildir. Ona görə də belə hərəkətlər, əlbəttə ki, bizi çox üzür. Biz öz milli, mədəni irsimizi qorumalıyıq”. Göründüyü kimi dövlət səviyyəsində görülən hər iş, hər bir addım Azərbaycan mədəniyyətinin zəngin mədəni irs kimi qorunmasına və təbliğinə yönəldilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının I vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyeva Azərbaycanın qeyri-maddi mədəni irsinin qorunması sahəsində xeyli işlər görmüşdür. Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə Azərbaycandan YUNESKO-nun qeyri-maddi irs siyahısına Azərbaycan muğamı, xalça, kələğayı, Qız qalası, Şirvanşahlar sarayı, İçərişəhər abidələri, musiqi alətləri və s. ilə yanaşı, Azərbaycan milli mətbəxindən lavaş, dolma, plov da daxil edilmişdir.

Odun ram edilməsi ilə əcdadlarımızın həyatında yeməklərin hazırlanmasında kardinal dəyişiklər baş verib. Ocaqda sac üstündə yemək və çörək bişirmə texnologiyası kəşf edildi və bu ən qədim texnologiya ilə yemək hazırlanması, çörək bişirilməsi müasir dövr Azərbaycan mətbəxində geniş yayılmış, qonaqlıqların, ziyafətlərin, toyların bəzəyidir. Sac yemək hazırlanması üçün istifadə edilən ən qədim qab-qacaq növüdür. Sac xüsusi dəyirmi və qabarıq formada olub, hər iki tərəfindən yemək hazırlanması üçün istifadə edilir. Sacın üstündə qutab, içində sac içi, sac qovurması, qabarıq formasında, üstündə müxtəlif növ qutablar bişirilir. Bu yeməklər indi də azərbaycanlıların süfrələrinin bəzəyidir. Azərbaycanın bir çox bölgələrində toydan bir gün əvvəl keçirilən “ciyər axşamı” adlanan ənənə var. Həmin axşam qoyunun içalatından “cız-bız” hazırlanır. Bu milli Azərbaycan yemək növü çox qədimdir.

Azərbaycan mətbəxinin, əvəzolunmaz təamlarından biri də “lavaş”dır. Azərbaycan dialektlərində lavaşa “yuxa” da deyilir. Dilçilikdə “lavaş” mənşəyinə görə iki hissədən ibarət söz kimi (“lav//lay” qat; “aş” isə türk dillərində qida mənasında) izah edilir. Lavaş həmişə türklərin qida rasionunda xüsusi önəm daşıyıb. Onlar həyat tərzinə, yaşadıqları iqlim şəraitinə uyğun olaraq hərbi yürüşlər, səyahət zamanı, arandan yaylağa köç edərkən çox praktik olan bu çörək növündən istifadə etmişlər. Lavaşın bişirilməsi xüsusi çətinlik tələtmir.

Onu açıq səma altında, istənilən yerdə bişirmək olur. Bunun üçün türklər daşınması çətinlik törətməyən sacdan istifadə etmişlər. Ən qədim sac nümunəsi e.ə. IV minilliyə (gil sac) aiddir. Dəmir saclar sonrakı dövrə aiddir. Bir dəfəyə bir neçə həftəlik tədarük olunan lavaş öz keyfiyyətini itirmir. Lavaşın üzərinə azca su səpməklə yeməyə hazır vəziyyətə gətirmək olur. Yola çıxarkən pendiri, şoru, qaymağı, yağı lavaşın arasına bükərək atdan enmədən çox rahat yemək olur. Bu yeməyi Azərbaycan, eləcə də başqa türklər *dürmək* (dürüm) adlandırırlar. Ocaqda sac üstündə nazik yayılaraq bişirilən lavaş təndirdə bişən lavaşdan daha dadlı, zərif və praktik olur. Qısa azuqə kimi bişirilən lavaş həftələrlə, aylarla öz keyfiyyətini itirmədən yaza çıxana kimi saxlana bilir. Bu daha çox Azərbaycanın sərt təbiətli bölgələrində, dağlıq ərazilərində yaşayan əhali arasında geniş yayılıb. Qərbi Azərbaycanın bəzi bölgələrində lavaşdan hazırlanan “qurut” adlanan yemək də vardır. Bu gün ermənilər lavaşı öz adlarına çıxmaq üçün hər cür yalan uydururlar. Lakin ermənilər lavaşı nazik yayaraq sacda bişirmirlər. Məhz bu fakt lavaşın sacda bişirilməsi ənənəsinin identikliyi onun azərbaycanlılara, türklərə aid olduğunu sübut edir. Azərbaycanlılar təbiətlə həmahəng, bir tam kimi yaşamağı bacarmışlar. Yol üstündə dağlardan yığılan müxtəlif müalicəvi otlardan, pəncərdən sac üstə bişirilən *kətə - qutab* çox ləzzətli və doyumlu olur. Qeyd etmək lazımdır ki, lavaş müasir dövrümüzdə həm də şəhərlilərin qida rasionunda geniş istifadə olunur. Şəhər əhalisi arasında lavaş və təndir çörəyinə tələbat eyni dərəcədədir, bütün məclislərdə onlar yanaşı süfrəyə təqdim olunur və daha çox süfrəyə verilən qidaların növünə görə istifadə olunur.

Lavaş yalnız azərbaycanlılara deyil, ümumən türklərə məxsus “geniş dialektal areala malik çörək növünün” (4,116) adıdır. Qədim Çağatay dilində “lavaş” sözü bir çox nazik əşyalara və qida məhsullarına da aid edilir. Nazik yayılmış çörək də bura daxildir. Azərbaycanda isə alça, gavalı, zoğal və digər meyvələrdən hazırlanmış turş, yayılmış şirə qurusuna da *lavaş (turşu-lavaş)* deyilir. M.Kaşğari lüğətində isə laylanmış, təbəqələnmiş kökə anlamını verir (4, 118).

Dolma. Azərbaycanlıların mətbəxində xüsusi mövqeyi olan, nəfis dadına görə seçilən xörəklərdən biri də dolmadır. Dolma həm də türklərə məxsus yemək adlarından biridir və qədim türklərin rasionunda daha çox *bağırsaq dolması* (bağırsağın içinə doldurulmuş qaraciyər və ya quru ətdən hazırlanmış) geniş yer tutub. Onlar bağırsaq dolmasına *sucuq* və ya *soktu* adların da vermişlər. Hal-hazırda Orta Asiyada bağırsaq dolması *sokta* kimi geniş yayılsa da, qədimdə bu yeməyə onlar *toğrul* deyərmişlər. M.Kaşğarlıda bu dolma növü *yorgej*, digər mənbələrdə yorgemeç şəklində işlənir və mənası elə dolma deməkdir. Uygurlar dolmanı “bir şeyi sarıb dolama və örtməklə” *yörgəmək* adlandırmışlar. Azərbaycanlıların qədim və sevimli milli yeməyi olan “dolma”nın adı əsl Azərbaycan sözüdür və “doldurmaq” feili ilə bağlıdır. Hal-hazırda Cənubi Qafqazda bu xörək məhz azərbaycanlılar vasitəsilə geniş yayılmışdır. Dolmanın hazırlanmasında istifadə olunan məhsullar, ədviyyatlar fərqlidir və hazırlanın dolmanın növündən asılı olaraq dəyişir: yarpaq dolması, kələm dolması,

qovurma, bibər, badımcan, ərik (Beyləqan), soğan, İrəvan (Üç müəzzin) dolması və s. və i.ə. Məsələn, yarpaq dolması yağlı quzu ətindən, içinə xırda doğranmış göyərti və təzə nanə, ədviyyatlar (düyü, duz, istiot, az miqdarda sarıkök) əlavə olunaraq mütləq ağ şanının körpə yarpağına bükülərək hazırlanmalıdır, üzərinə əlavə edilmiş abqora isə ona xüsusi dad verir, həm də yağlı ətin təzyiqi qaldırmasının qarşısını alır. Yarpaq dolması süfrəyə qatıq və ya sarımsaqlı qatıq (zövqə görə), göyərti (keşniş, şüyüd, təzə göy soğan, tərəvüz və s.) və təndir çörəyi ilə verilir. Qovurma, bibər, badımcan dolmasının hazırlanmasının öz incəlikləri vardır və bunlardan biri onun qiyməsinə göyərtilərdən mütləq reyhanın doğranmasıdır. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində əməkəməci, əvəlik, pip yarpağına bükülərək hazırlanan dolma növləri də var. Türkiyədə isə bu xörək “sarma” kimi məşhurdur. Belə fərqli adlandırma dolmanın hazırlanma – bükmə texnologiyası ilə bağlıdır. Azərbaycan və digər türk dilləri və dialektlərində dolma sözünün dolma (Zəngilan şivəsi), dolma (talış dilinin şivəsi), tolma (Qazaxıstan) şəklində rast gəlinir. Qırğızlar arasında isə ciyər dolması geniş yayılmışdır.

Azərbaycan mətbəxinə aid yemək və içki adlarının qədim tarixi və etimologiyası var. Ona görə onların hər birinin qədim dövrlərdən bu günə qədər bütün bölgələr üzrə dialektlərimizdə mühafizə olunmuş variantlarını nəzərə almaqla toplamaq çox vacibdir. Məhz dialekt və şivə variantları bu adların mənşəyini Azərbaycan və ümumtürk kontekstində öyrənməyə imkan verir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənən yemək adları (yəxni (qovurma), qara qovurma, şişlik, yoğurt, bazlamac, kümək, ətmək, qımız (at südü, içki) öz tarixi etibarilə çox qədimdir və Qərbi Azərbaycanın bir çox bölgələrində hazırlanmışdır. Lakin bu yeməklər indi əksər türk xalqlarının, eyni zamanda müasir dövrümüzün ümumdünya qida rasionuna inteqrasiya olunaraq dünya xalqlarının mətbəxində geniş istifadə olunur (yoğurd//yoqurt, qolbasar//kolbasa, somu). Yəxni sözü Meğri rayonu şivələrində (“Yəxni bişirəydilər çölçülər bunnan əzələ heyvan dərisində”) qovurma, bozartma mənalarında istifadə olunub. E.Əzizov göstərir ki, dialekt leksikasında işlənən yaxnıkeş “ət və sair qızartmaq üçün qab” (Zəngibasar), yaxınkeş “boşqab” (Bakı, Quba, Göyçay, Gəncə, Naxçıvan, Ordubad) sözlərinin əsasında yaxnı “qovurma” sözü dayanır (5, 240). Yoğurt sözü yovurt şəkilində Dərbənd, Tabasaran, Təbriz, Qazax, Tovuz, eləcə də Türkiyə (Arpaçay) şivələrində işlənir. Yoğurt sözü həm də yazılı abidələrdə, müasir türk dillərində fəal işlənir. Hətta fars dilinin dialektlərinə (11, 752) də inteqrasiya etmişdir.

Bu adların Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənməsi, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində hazırlanma qaydaları, eləcə də yaxın və uzaq türk dilləri dialekt və şivələrində bu yemək və içki adlarının işlənmə formaları, necə hazırlanması barədə məlumatlar bizə əhəmiyyətli elmi nəticələrə gəlməyə imkan verir. Azərbaycan dilinin yemək və içki adlarının hərtərəfli lingvistik təhlili bir böyük həqiqəti təsdiq edir ki, bütün bu yemək və içki adları Azərbaycanın milli mətbəxinə aid nümunələrdir və Azərbaycanın bütün bölgələrində, mətbəxində geniş istifadə olunmuşdur. Demək olar ki,

Azərbaycanın müxtəlif dialekt və şivələrində müəyyən fərqlərlə tələffüz olunaraq işlənir. Bu fərqlilik onların hazırlanmasında, eləcə də buraya daxil olan məhsullarda da özünü göstərir: Ərzuman küftəsi, ballı qayğanaq (Naxçıvan), əppək qatığı, falafel, qurutaşı kələcisi (qurut kələcisi), ətdaş və s. Yeməklərin bölgələr üzrə fərqli şəkildə hazırlanması süfrələrimizin zənginliyini və maddi nemətlərin bolluğunu göstərir. Kömbə – iri, girdə, qalın, lakin xüsusi üsulla hazırlanan çörək növü kimi göstərilir. Yəni kömbə adı sac çörəyi, təndir çörəyi kimi bişirilsə də, kömbə adı çörək deyil. Buna görə xüsusi ustalıq tələb edən kömbə bişirib satan şəxs kömbəçi adlandırılır. Kömbənin içliyinə görə fərqli növləri və buna müvafiq adları var: ətli kömbə, şirin kömbə, quymaq kömbəsi. Hesab edilir ki, kömbə süfrəyə başqa xörəklərlə verilməz, sərbəst yeyilər, çünki onun özünəməxsus dadı itə bilər. Kömbə çörək adı “kömbəcə” formasında Qərb qrupu dialekt və şivələrində (Qazax dialektində və Tovuz kənd şivələrində) “yağda un ilə bulamadan və ya yumurtadan bişirilmiş yemək” növü mənasında Qərbi Azərbaycan bölgəsində işlənmişdir (4, 98). Tarixən bir çox bölgələrimizdə hazırlanan və dilin qədim leksik qatını mühafizə edən dialekt və şivələrdə əks olunması faktı bu yemək və içki adlarının mədəniyyətimizin ayrılmaz tərkib hissəsi olan mətbəx mədəniyyəti nümunələri kimi Azərbaycan xalqına mənsubluğunu bir daha təsdiq edir. Süddən hazırlanmış qida məhsulu kimi İrəvan şivəsində çortman şəklində tələffüz olunan “qatıq qarışdırılmış şor” yemək adı isə Naxçıvan dialektində cortdan şəklində işlənir. Cortdanın hazırlanma qaydasını öyrənməklə onun çortman sözünün fərqli fonetik dəyişikliyə uğramış şəkli, yaxud başqa yemək növü olduğunu müəyyənləşdirmək olar. Azərbaycan yemək və içki adlarının türk xalqlarının, xüsusilə Türkiyə (daha çox Qars, Anadolu) və başqa türk xalqlarının mətbəxləri ilə qarşılıqlı təhlili Azərbaycanın yemək və içki adlarının məhz ümumtürk mətbəxinin bir hissəsi olduğunu göstərir. Buna görə Azərbaycan yemək və içki adlarını həm də ümumtürk kontekstində araşdırılması, bunun üçün “Qədim türk lüğəti”nə, M.Kaşğarlının “Divani-lüğət-it-türk” əsərinə və s. mənbələrə müraciət edərək yemək adlarının etimologiyası haqqında maraqlı faktlar əldə etmək olar. Məsələn, avzuri, arxaikləşmiş çörək növünün adı (4, 55); ağız pendirə bənzər yemək adı (4, 17); aş – hər cür xörək; ziyafət, qonaqlıq, xörək adı kimi (4, 23-24-25).

Çay dəsgahı. Azərbaycan çay ölkəsidir. Cənub bölgəsi Lənkəranda saysız-hesabsız çay plantasiyaları var. Çay azərbaycanlıların həyatında mühüm yer tutur və azərbaycanlılar yerli Lənkəran çayına üstünlük verirlər. Azərbaycanlılarda çay içmək üçün səbəb, bəhanə lazım deyil, onlar mütləq təzə dəmlənmiş isti pürrengi çayı hər zaman içirlər. Çaya dəvət edilmək bir ayrı dəsgahdır. Bu dostların adı görüşü, işgüzar söhbətlər, yorğunluğu qaldırmaq, susuzluğu yatırımaq, soyuqda isinmək, iş arası fasilə etməyə bəhanə də ola bilər. İlk növbədə samovar çayına üstünlük verilir. Çay mütləq farfor və ya saxsı qabda, yaxşı növ Lənkəran çayı və ya ona kəkotu, qızılgül, mixək və başqa ətirli otlar və ədviyyatlardan biri və bir neçəsi əlavə edilməklə və ya quru giləmeyvələrlə xüsusi dəmlənir. Çay süfrəyə Azərbaycanın milli şirniyyatları

(paxlava, şəkərbura, badambura və s.), çox fərqli mürəbbələr (xüsusi texnologiya ilə bişirilmiş içi qozlu ağ gilas, içi badamlı ərik, albalı, əncir, zoğal, qarpız, qoz, şaftalı, qızılgül və s. və i.a. mürəbbələr), olmazsa olmaz yerli limon, müxtəlif quru meyvələr və çərəzlərlə armudu stəkanda verilir. Armudu stəkanda pürrengi çay içməyin isti yayda, soyuq qışda öz ləzzəti var. “Gedək bir çay içək” demək dincəlmək, çay süfrəsi arxasında uzun səmimi bir söhbətin olacağı anlamına da gəlir. Gələcək xoşbəxt ailənin təməli elçiliyə gələnlərin “şirin çay” içməsi ilə qoyulur, əgər elçiliyə gələnlərə şirin çay verilmirsə, deməli, qız evindən razılıq alınmamışdır. Şirin çay yalnız səhər yeməyi və “nişan” mərasimində içilir. Ayrı vaxtlar qəndi çayın içinə ataraq qarışdırıb içmək zövqsüzlük əlaməti sayılır. Azərbaycanlılar limonlu çayı qəndlə “kəllə qəndlə” onu çayda qarışdırmadan, qəndi çayda azca isladaraq da içirlər.

Əncirfərəc Azərbaycan mətbəxinin nadir, endemik hesab olunan şirniyyatlarından biridir. Əncirfərəc sırf Bakı kəndlərinə məxsus özəl, müalicəvi şirniyyatdır. Abşeron bağlarında qumda yetişən əncirin dadı bir başqa olur. Bakılılar bağ mövsümündə qumlu bağlarda dincəlməyə üstünlük verirlər. Əncir mövsümündə kəhrəba kimi əncirdən mürəbbə bişirir, qızmar qumda tikan üstündə əncir qurudub qısa tədarük edirlər. Qurudulmuş əncirin böyük müalicəvi əhəmiyyəti var və azərbaycanlılar qurudulmuş xırda tumlu əncirə üstünlük verirlər. Əncirin bir hissəsinə isə ət maşınında çəkib üzərinə bir az doşab və un əlavə edib qarışdıraraq əncirfərəc (bakılılar ona zəncirfərəc //zincirfərəc də deyirlər) bişirirlər və ya qurudurlar. Qatılaşanda ona döyülmüş razıana, istiot, zəncəfil, darçın, mixək qarışığının, bəzən xırdalanmış qoz və fındıq ləpəsi də əlavə edərək yağlanmış tavada yayıb qurudur, paxlava şəklində döğrayır, yüz dərdin dərmanı kimi qısa saxlayırlar. Əncirfərəc təbii dietik qida məhsulu olub, həm də mədə-bağırsaq üçün çayla içməyə əvəzolunmaz şirniyyatdır.

Nəhayət, sonda bir məsələni xüsusi qeyd etmək lazım gəlir. Bu yazıda Azərbaycanın çox müxtəlif bölgələrində hazırlanan yemək adlarının çox az bir hissəsi tədqiqata cəlb edilmişdir və daha geniş tədqiqat aparılması zərurəti var. Bizim məqsədimiz qədim və zəngin mədəniyyətə malik Azərbaycan, eləcə də, ümumiyyətlə, türk mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan mətbəx mədəniyyətinin öz spesifikliyi, identikliyi ilə bilavasitə Azərbaycanlılara aid olduğunun göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrə qədər). I c.- Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994.
2. Əlibəyzadə E. “Avesta” Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixidir. -Bakı, “Yurd” NPB, 2005.
3. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. (Ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər). -Bakı, Təhsil, 2003.
4. Hüseynova M. Azərbaycan dilinin yemək və içki adlarının tarixi-etimoloji lüğəti. -Bakı, ADPU, 2018.
5. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Elm və təhsil, 2016.

6. Əlili E. "Lavaş" sözünün etimologiyası barədə. www. caucasianhistory. info.
7. Novruz bayramı ensiklopediyası.- Bakı, Şərq-Qərb, 2008.
8. Древнетюркский словарь. -Ленинград: Наука, 1969.
9. Cavad H. Türklərin tarixi və mədəniyyətinə bir baxış. -Bakı, Azərnəşr, 1993.
10. Tusi N. Əxlaqi-Nasiri. -Bakı, Lider, 2005.
11. Персидско-русский словарь. II т. -М., Русский язык, 1983.
12. Əmiraslanov T, Əmiraslanova A. Qarabağ mətbəxi. -Bakı, Nurlan, 2012.
13. Sula B. Necə yaşayasan, yüzü haqlayasan. -Bakı, Yazıçı, 1989.
14. Cəfərov C. Hamamlı şivəsinə aid lüğət // Müasir Azərbaycan dili (leksikologiya, morfologiya, sintaksis məsələləri). -Bakı, Orxan, 2016 (124-144).
15. Məmmədova S. Azərbaycan dilinin kulinariya terminologiyası. -Bakı, Nurlan, 2004.
16. İsmayilova M. Ethno cultural characteristics of the culinary culture of Azerbaijan. Banglades The dailu observer. Saturday, 7 March, 2020; Saturday, 29 February, 2020.
17. İsmayilova M. Heydər Əliyev və türk mənəvi dəyərləri. "Mahmud Kaşğarlı" beynəlxalq elmi jurnal. s.32-41, Cild I, N2.- Bakı, 2023.
18. Əliyeva K. Azərbaycanda Novruz bayramı, astronomik bahar, yaz və Yeni il keçirilməsinin tarixi kökləri. "Mahmud Kaşğarlı" beynəlxalq elmi jurnal. Cild III, N1, s.138-144.- Bakı, 2025.
19. Əhmədov B. Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti. -Bakı, Mütərcim, 1999.

KAZAK VE ÖZBEK ATASÖZLERİNDEN HAREKETLE KOLEKTİF BİLİNÇ VE BİRLİK KAVRAMI

Mustafa NERKİZ

*Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi,
Filoloji Fakültesi, Türk Filolojisi Bölümü, Türkistan
mustafa.nerkiz@ayu.edu.kz*

Özet. Bu çalışma, Kazak ve Özbek topluluklarının halk kültürlerinde sözlü anlatımın temel unsurlarından biri olan atasözleri aracılığıyla *birlik* kavramını ve bu temanın kolektif bilinç ile ilişkisini incelemektedir. Atasözleri, yalnızca bireysel tecrübelerin değil, aynı zamanda toplulukların ortak değer ve inançlarının yansıması olarak folklorik hafızanın önemli taşıyıcılarıdır. Kazak ve Özbek atasözlerinden örnekler vererek yapılan karşılaştırmalı incelemelerde, birlik kavramının çeşitli değerlerle bütünleşerek toplumu bir arada tutma ve devamlı kılma yolunda önemli bir işlev sergilediği tespit edilmiştir.

Araştırma, birlik kavramının atasözleri aracılığıyla yalnızca ahlaki bir değer olarak değil, aynı zamanda toplumsal düzeni koruyan, güçlendiren ve süreklilik katan bir bilinç formu olarak kolektif bellekte nasıl yer ettiğini göstermektedir. Bu bağlamda çalışma, atasözlerinin birleştirici gücünü vurgularken, Türk dünyasındaki ortak kültürel değerlerin sürekliliğine de dikkat çekmektedir.

Anahtar Sözcükler: Kazak, Özbek, atasözü, birlik, kolektif bilinç

Abstract. This study examines the concept of unity and its relationship with collective consciousness through proverbs, which are one of the main elements of oral expression in the folk cultures of Kazakh and Uzbek communities. Proverbs are important carriers of folkloric memory, reflecting not only individual experiences but also the common values and beliefs of communities. In the comparative analyses of Kazakh and Uzbek proverbs, it is determined that the concept of unity, integrated with various values, performs an important function in keeping the society together and making it permanent.

The study shows how the concept of unity is embedded in the collective memory through proverbs not only as a moral value but also as a form of consciousness that protects, strengthens and adds continuity to the social order. In this context, the study emphasises the unifying power of proverbs and draws attention to the continuity of common cultural values in the Turkic world.

Keywords: Kazakh, Uzbek, proverbs, unity, collective consciousness

Аннотация. Данное исследование посвящено изучению концепции единства и её связи с коллективным сознанием через пословицы — один из основных элементов устного народного творчества в культурах казахских и узбекских народов. Пословицы являются важными носителями фольклорной памяти, отражая не только индивидуальный опыт, но и общие ценности и верования общества. В рамках сравнительного анализа казахских и узбекских пословиц установлено, что концепция единства, интегрированная с различными ценностями, выполняет важную функцию по объединению общества и обеспечению его устойчивости.

Исследование показывает, как концепция единства закрепляется в коллективной памяти посредством пословиц не только как нравственная ценность, но и как форма сознания, которая поддерживает, укрепляет и придаёт стабильность общественному порядку. В этом контексте работа подчёркивает объединяющую силу пословиц и обращает внимание на преемственность общих культурных ценностей в тюркском мире.

Ключевые слова: Казахи, Узбеки, пословица, единство, коллективное сознание.

Giriş

“Uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mâl olmuş, öğüt verici nitelikte söz” (TDK, 2011: 180) olarak tanımlanan atasözleri, mensubu olduğu topluluğa ait kültürel kodları, değer yargılarını, anlayış ve düşünce tarzını kuşaktan kuşağa aktaran kalıplaşmış özlü sözlerdir. Türkiye Türkçesinde *“atasözü”* olarak adlandırılan bu ifadeler için Azerbaycan Türkleri *“atalar sözü”*, Başkurt Türkleri *“mākāl, äytim, atalar hüzi”*, Kazak Türkleri *“makal, mätel, nakıl”*, Kırgız Türkleri *“makal-lakap”*, Özbek Türkleri, *“makāl”*, Tatar Türkleri *“atalar süzi, mākāl, äytim”*, Türkmen Türkleri *“atalar sözi, nakıl”*, Uygur Türkleri ise *“makal”* (Ercilasun vd.,1991: 32) kavramlarını kullanmaktadır.

İçinde doğdukları kültürel bağlamı yansıtmaları ve toplumun değerler dünyasını kodlamaları sebebiyle sosyal bilimler açısından derinlemesine analiz imkânları sunan atasözleri, sadece dilsel bir ifade aracı değil, aynı zamanda mensubu oldukları toplulukların kolektif bilincine ayna tutan kültürel yaratımlardır. Toplumu meydana getiren üyelerin ortalamasında yer alan duyguların ve inançların tümünü ifade eden kolektif bilinç kavramı, her ne kadar bireysel bilinçlerden oluşsa da, bireyi aşan ve her daim varlığını sürdüren kalıcı ve kapsayıcı bir yapıya sahiptir (Durkheim, 2006a: 109-112). Toplumu oluşturan unsurlara dair incelemeler yapan Emile Durkheim’in üzerinde yoğunlaştığı temel sorulardan birisi bu sistemi bir arada tutan şeyin ne olduğudur. Bu sorunun cevabını ise ortak normlar ve değerler sistemiyle açıklamaktadır. Bu değerler sistemi ise kolektif bilince dayanmaktadır. İsteklerinde sınırsızlığa sahip olan bireyler toplumsal normların dışına çıktığı anda düzensizliğe neden olduğundan (Durkheim, 2006b: 51) değerlerin yokluğu ya da görmezden gelinmesi toplumsal düzenin sarsılmasına sebep olmaktadır.

Durkheim, dunyaya gelen her bireyin kolektif bilinç içerisinde doğduğunu, bireyin algı ve davranışlarının bu ortak bilinç içinde düzenlendiğini (Durkheim, 2006: akt. Erol, 2023, 56) ifade eder. Toplumsal yaşamda bireylerin uyum ve uzlaşma içinde hareket etmesini sağlayan bu ortak bilinç çeşitli kültürel yaratımlar aracılığıyla kendini gösterir. Bu bağlamda atasözleri hem kolektif bilince ayna tutması hem de bu bilincin taşıyıcısı olması yönüyle çift yönlü bir işlev sergilemektedir. Atasözleri sayesinde hem toplumun neyi yüceltip neyi değersizleştirdiğini, hangi davranışları onayladığını ya da kınadığını tespit edebilirken, aynı zamanda bu ortak değerler ve kültürel kodları sonraki kuşaklara aktarmış oluruz.

Atasözleri, çoğunlukla dilsel ve edebî yönden ele alınsalar da; folklorik, antropolojik ve sosyolojik yönden de derin analiz imkânları sunmaktadır. Çünkü atasözleri halkın yaşamışlıklarından süzülen gerçeklikleri yansıtmaları, doğrudan halkın belleğinden beslenmesi ve kolektif bilinç açısından daha organik temsil niteliği taşımasından dolayı toplumsal ilişkilerin, değer yargılarının ve ahlaki yapının anlaşılması noktasında önemli veriler sunmaktadır. Bu husus aynı zamanda atasözlerinin oldukça zengin bir içeriğe sahip olması durumunu da beraberinde getirmiştir.

Kazak ve Özbek atasözleri ele alındığında da benzer bir çeşitlilik söz konusudur. Konusal açıdan her iki Türk topluluğunun atasözleri incelendiğinde, ortak Türk kültür havzasında şekillenmiş benzer motifler dikkat çekmektedir. Kazak atasözlerini ele aldığımızda *“memleket, vatan”, “çalışma ve meslek”, “birlik ve dayanışma”, “halk”, “insan ve insan özellikleri”, “ahlak”, “sanat ve bilim”, “örnek olma, talim ve terbiye”, “dil sanatı ve düşünce”, “aile ve aile içi iletişim”, “dört tülük”, “tarım ve çiftçilik”, “hayvancılık ve avcılık”, “iyilik ve kötülük”, “dostluk ve düşmanlık”, “yemek”, temizlik”, “sağlık”, “hayvanlar”, “tabiat olayları”, “cesurluk ve korkaklık”, “yol ve yolculuk”, “nasihat”, “anne ve baba”, “oğul ve kız”, “düğün ve eğlence”, “komşu ve hem şehri”, “vakit ve devir”, zenginlik ve fakirlik”, “hayal”, “maksat”, “gelenek ve görenekler”, “gurur, namus ve utanma”, “baht ve bahtsızlık”, “kahramanlık ve korkaklık”, “akıl ve akılsızlık”, “ağırbaşlılık ve hırçınlık”, “tutumluluk ve savurganlık”, “hayır ve hayırsızlık”, “cömertlik ve cimrilik”, destek olma ve yalnızlık”, boşboğazlık ve kurnazlık”, “hırsızlık”, “ihtiyatlı olma” (Turmanjanov, 1957: 229-20; Sattarov, 2011: 15-16; Asıqova, 2013: 95) şeklinde konuların tasnif edildiğini görmekteyiz.*

Özbek atasözlerindeki konular ise *“vatan ve vatanseverlik”, “birliktelik ve bencillik”, “çalışkanlık ve tembellik”, “helallik ve bedavacılık”, “doğruluk ve eğrilik”, “iyilik ve kötülük”, “iyi söz ve kötü söz”, “adalet, insaf ve insafsızlık”, “dostluk ve düşmanlık”, “dirlik ve dirliksizlik”, “cesurluk ve korkaklık”, “eşitlik ve eşitsizlik”, “bilgelik ve cahillik”, “ilim ve ilimsizlik”, “meslek ve hüner”, “mertlik ve namertlik”, “terbiye ve âdet”, “edep ve edepsizlik”, “misafir ve misafirperverlik”, “cömertlik ve cimrilik”, “güzellik ve çirkinlik”, “alçak gönüllük ve kibirlilik”, “talih, şans ve talihsizlik”, “beceriklilik ve beceriksizlik”, “doğru söz ve yalancılık”, “sabır, kanaat ve sabırsızlık”, “sefkat, mürüvvet ve mürüvetsizlik”, “değer ve değersizlik”, “sevgi ve vefasızlık”, “aile ve komşuluk”, “kardeş, akraba ve yalnızlık”, “evlat ve evlatsızlık”,*

“tecrübe ve tecrübesizlik”, “tamahkârlık ve açgözlülük”, “ümit ve ümitsizlik”, “güven ve güvensizlik”, “özgürlük ve esirlik”, “kararlılık ve kararsızlık”, “geçim ve geçimsizlik”, “namus ve namussuzluk”, “gurur ve kibir”, “samimiyet ve samimiysizlik”, “endişe ve endişesizlik”, “anlayış ve anlayışsızlık”, “neden ve sonuç” (Mirzayev, 2005: 4-257; Yatağan, 2010; 65-671) şeklinde tasnif edilmiştir.

Bu çalışmada ise her iki Türk topluluğunun “birlik ve beraberlik” konulu atasözleri üzerinde durulmuştur. Kazak atasözleri için Ötebay Turmanjanov’un “Qazaqtıñ Maqaldarı men Mätelderi” (1957) adlı eseri dikkate alınırken, Özbek atasözleri için To’ra Mirzayev’in “O‘zbek Xalq Maqollari” (2005) adlı eserinden faydalanılmıştır. Nitel araştırma yöntemine dayalı olarak yürütülen bu çalışmadaki veriler söz konusu kaynaklardaki örneklerden oluşturulmuş, ardından tematik analiz yöntemi ile sınıflandırılarak yorumlanmıştır. Çalışmanın amacı, Kazak ve Özbek atasözlerinde yer alan birlik kavramı ve bu kavram etrafında şekillenen alt kavramları karşılaştırmalı bir şekilde inceleyerek Türk dünyasında kolektif bilinç ve manevi bütünleşmenin izlerini sürmektir.

Kazak ve Özbek toplumları, ortak tarihsel geçmişe ve kültürel temellere sahip iki Türk halkıdır. Coğrafi yakınlık, benzer toplumsal ve ekonomik yapılar ile ortak manevi değerler her iki topluluğun sözlü kültür ürünlerinde önemli benzerlikler ortaya çıkarmıştır. Bu benzerliklerin çeşitli sembolik anlamlar ve kültürel kodlar barındıran atasözleri üzerinden analiz edilmesi, iki toplum arasındaki tarihsel ve kültürel bağların ortaya konması ve dolayısıyla da Türk dünyasının manevi bütünlüğüne dair tespitler oluşturulması noktasında anlamlı veriler sunabilir. Bu bağlamda çalışma, atasözlerini yalnızca kalıplaşmış didaktik ifadeler olarak değil; aynı zamanda kolektif kimliğin inşasında ve kuşaklar arası aktarımında önemli rol oynayan kültürel öğeler olarak ele almayı hedeflemektedir.

2. Birlik Kavramının Kolektif Bilince Yansıması: Kazak ve Özbek Atasözleri

Türk topluluklarının ortak kültürel yaratımlarında birlik ve dayanışma temalarının özel bir yer tuttuğunu görmekteyiz. Konargöçer yaşam tarzı, sert iklim koşulları, tarihsel mücadeleler ve çeşitli dış tehditler birlikte hareket etmeyi zorunlu kılmış, bu durum da kolektif bilinçte birlikte yaşama ve dayanışma zorunluluğunu pekiştirmiştir. Atasözlerine de doğrudan yansıyan bu durum, iki Türk topluluğunun atasözlerinde de benzer yapı ve imgelerle ifade edilmiştir.

Bugün bağımsız bir yaşam süren Kazak ve Özbek toplulukları, eski dönemlerden beri toplumun birlik ve beraberliğine, refah ve huzuruna büyük önem vermiştir. Bağımsızlıklarını kazanmalarıyla birlikte farklı etnik topluluklara da ev sahipliği yapmaya başlayan her iki ülke halkı, kültürel çeşitlilikte birlik düşüncesine de büyük önem atfetmektedirler. Milli birliğin güçlenmesi ve iç huzurun sağlanması noktasında farklı toplulukların düşüncelerine büyük önem veren her iki ülke için birlik ve beraberlik olgularının milli siyaset modeline dönüştürüldüğünden de rahatlıkla söz edebiliriz.

Birlik ve beraberlik kavramı; bir grup, topluluk ya da toplumdaki bireylerin ortak düşünce, hedef ve istekler doğrultusunda uyum içinde hareket etmeleri anlamına gelir. Manevi birlik ve amaçların ortaklığı, bireylere en karmaşık problemleri çözme yolunda yardımcı olur. Birlik sayesinde grup içindeki çatışmalar azalır, tüm bireyler kendilerini önemli ve ihtiyaç duyulan hisseder. Ortak bir hedef, çıkar veya fikir etrafında birlik ve işbirliği yapan topluluklar önemli bir güç haline gelirler ve her türlü zorluğun üstesinden gelirler. Bu doğrultuda topluluğun refaha ve başarıya ulaşmasında önemli olan birlik, işbirliği ya da dayanışma kavramları, toplumsal istikrarın sağlanmasına da yardımcı olurlar.

Özellikle geleneksel toplum yapılarında birlik düşüncesi, hayatta kalma ve toplumsal düzenin sağlanması noktasında son derece önemlidir. Bu durum sözlü kültür ürünlerine de doğrudan yansımış, bireyleri toplumsal değerlere bağlı kılmak, manevi değerleri güçlendirmek ve toplumsal kimliği pekiştirmek amacıyla atasözleri sıkça kullanılmıştır. Toplumsal düzene ilişkin normatif söylemlerin yer aldığı atasözleri, bu haliyle bir iletişim biçimi de oluşturmuştur.

Halkın duygu ve düşüncelerinin, dünya görüşü ve bilgeliğinin özlü birer yansıması olan atasözleri, eskiden beri Kazak ve Özbek toplumunda itibar görmüş kültürel yaratımlarındandır. Kazak halkının ifadesiyle *“toqsan auız sözdiñ tobiqtay tüyini”* [doksan lafın kısa bir özeti] olan atasözleri, kısa bir öz ile onlarca cümlede anlatılmak istenen şeyi sunma özelliğine sahiptir. *“Sözdiñ körki - maqal”* [atasözü sözün görkemidir (süsüdür)] diyerek öteden beri atasözlerine büyük değer veren Kazak halkı, *“söz asılı - maqal”* [sözün aslı (cevheri) atasözüdür] diyerek atasözlerinin sıradan ifadeler olmayıp bu kültürel yaratımların anlamlı ve derinlikli yapısına dikkat çekmiştir. *“Maqal - sözdiñ munarası”* [atasözü, sözün minaresidir] diyerek de atasözlerini halk bilgeliğinin zirvesi olarak değerlendirmiştir. Özbek halkı da aynı şekilde, *“so'z ko'rki - maqol”* [atasözü sözün görkemidir (süsüdür)] diyerek bu ifadelerin zarafetini ön plana çıkarmış, *“maqol bu - gapning qaymog'idir”* [atasözü, sözün kaymağıdır] diyerek de atasözlerinin derin, saf ve yoğun yapısına dikkat çekip onun kuşaktan kuşağa süzülerek gelen, damıtılmış ve sınanmış bilgiler içerdiğine vurgu yapmıştır.

Atasözleri, toplumsal yaşamın çeşitli yönlerini özlü ve derin yapısıyla özetleyip somutlaştırır. Kazak halkının atasözleri esas alındığında, halk yüreğinden kopan, emek ve mücadeleden doğan bu ifadelerin insanlık tarihinin her alanını kapsadığını (Turmanjanov, 1957: 3) görmekteyiz. Kazaklarda olduğu gibi, Özbek edebiyatında milli gururun dilsel tezahürlerinden birisi olan atasözleri, Özbek halkının yaşamla ilgili düşüncelerini, âdetlerini, geleneklerini ve ulusal mantalitesini ifade eder (Xaydarova, 2023; 413-419). Uzun yıllar konargöçer bir ömür süren, Çarlık ve Sovyet rejimi altında baskı süren Kazak ve Özbek halkı, zor şartlarda hayatta kalma, dayanıklılık ve topluluk olarak hareket etmenin önemini kavramışlar ve bu değerleri atasözlerine yansıtarak kuşaktan kuşağa aktarmışlardır.

Atasözlerine yansıyan değerlerden birisi olan birlik kavramı, sözlü kültürde sadece bir erdem olarak değil, aynı zamanda bir yaşam stratejisi olarak

değerlendirilmektedir. Yapmış olduğumuz incelemeler neticesinde “birlik” kavramının etrafında farklı alt kavramların da yer aldığı tespit edilmiştir. Birlik kavramı ile bu kavramın derinliğini anlama noktasında önemli ipuçları sunan söz konusu alt kavramları şu şekilde gruplandırabiliriz:

1. Birlik ve Yaşam (Var Oluş)

Her iki Türk topluluğunda bireysel var oluşun birlik olmaktan geçtiğini ifade eden atasözleri bulunmaktadır. Kazak Türkçesindeki “*birlik bolmay tirlik bolmas*” [birlik olmadan dirlik (yaşam) olmaz] ve “*birliği joqtıñ tirligi joq*” [birliği olmayanın dirliği (yaşamı) olmaz] atasözlerinde birlik olmak yaşamın temel koşulu olarak görülmektedir. Özbek Türkçesindeki “*birlik bor - tiriklik bor*” [birlik var (-sa) dirlik (yaşam) var] atasözü de benzer şekilde, birlik olma ve ortak hareket etmenin bir gurubun ya da halkın var oluşu için temel şart oluşunu ifade etmektedir. Her iki toplulukta da birlik, sadece bir erdem değil, aynı zamanda varlık sebebidir. Birlik olmadan düzen ve sürdürülebilir bir yaşamdan söz etmek zordur. Yaşam ifadesi, maddi bir yaşamın yanında; refah, düzen, huzur gibi anlamları da ihtiva etmektedir. Bu doğrultuda birlik olmak sadece maddi var oluşu değil, toplumsal ve manevi bütünlüğü de mümkün kılmaktadır.

2. Birlik ve Güç

Her iki Türk topluluğunda yalnız olmanın zayıflık getireceği, güç birliği için bireylerin birleşmesi gerektiğini ifade eden atasözleri bulunmaktadır. Kazak Türkçesindeki “*jalğızdıñ üni sıqpas, jayaudıñ şańı sıqpas*” [yalnız kişinin sesi çıkmaz (duyulmaz), yaya gidenin tozu kalkmaz (iz bırakmaz)] ve “*ayırılğan azadı, qosılğan ozadı*” [ayrılan zayıflar, birleşen ilerler] atasözleri ile Özbek Türkçesindeki “*birliksiz kuch bo'lmaz*” [birlik olmadan güç olmaz] ve “*ko'pdan ayrilgan ozar, ko'pga qo'shilgan o'zar*” [birlikten ayrılan zayıflar, birliğe katılan ilerler] atasözleri bireyin topluluk içindeki yerini ve önemini öne çıkarır. Birey, topluluktan koptuğunda gücünü ve anlamını yitirir. Kolektif eylem ise güç ve başarı getirir.

Birlik ruhunun ve ortak mücadelenin yüceltildiği bu atasözleri gücün kaynağını bireyde değil, kolektif yapıda görür. Kolektif eylemin gücünü yansıtan bu ifadelerde birlik olmak, ahlaki bir değerden ziyade, doğrudan bir zorunluluk olarak görülmektedir. Zira birlik olmanın getireceği güç, aynı zamanda fiziksel koruma ve toplumsal ilerlemeyi de beraberinde getirecektir.

3. Birlik ve Bereket

Her iki Türk topluluğunda birlik sonucunda ortaya çıkan maddi ve manevi bolluğu vurgulayan atasözleri bulunmaktadır. Kazak Türkçesindeki “*ırsı aldı - ıntımaq*” [bereketin başı birlik], “*ıntımaqtıñ artı - iygi*” [birliğin sonu hayırlıdır], “*ıntımaq jürgen jerde ırsı birge jüredi*” [birlik olan yerde bereket de vardır], “*birlik tübi - bereke*” [birliğin sonu berekettir] atasözleri ile Özbek Türkçesindeki “*baraka - ko'pchilikda*” [bereket çokluktadır], “*birlikda baraka bor*” [birlikte bereket var], “*birlikli uy - barakatli, g'ovg'ali uy - halokatli*” [birlik olan ev bereketli, kavga olan ev felaketli] atasözleri birlik olmadan bereketin olmayacağı düşüncesini tarihsel ve kültürel bağlamda açık bir şekilde yansıtır. Zira

konargöçer yaşamın getirdiği zorluklar karşısında bireyler arasında birlik ve dayanışma bir zorunluluktur. Birlik bozulduğunda güvensizlik ortamı doğar, savaşlar başlar, kıtlık baş gösterirdi. Aynı şekilde, yerleşik tarım ekonomisinde de birlik olmadan sulama, üretim ve ticaret faaliyetlerinin sekteye uğraması kaçınılmazdı. Bu sebeple ekonomik yönden de güvenli olmak anlamına gelen birlik olgusu, sadece arzu edilen bir değer değil, aynı zamanda hayatta kalmak için gerekli olan üretim, bolluk ve huzurun da bir teminatı olarak görülmüştür.

4. Birlik ve Güven

Her iki Türk topluluğunda bölünmenin zayıflık ve tehlike getirdiği, birlikte hareket etmeyen yalnız bireyin savunmasız kaldığını ifade eden atasözleri bulunmaktadır. Kazak Türkçesinde *“eki quzğın talassa bir qarğağa jem bolar”* [iki kuzgun dalaşsa bir kargaya yem olur] ve *“sayaq jürseñ tayaq jersin”* [yalnız (başıboş) dolaşırsan dayak yersin] atasözleri ile Özbek Türkçesindeki *“ayrilganni ayiq yer, bo'linganni bo'ri yer”* [ayrılanı ayı yer, bölüneni kurt], *“ayrilgan yo'lda qolar, bo'lingan - do'lda”* [ayrılan yolda kalır, bölünen doluda (yağış)] ve *“eldan ayrilganni bo'ri yer”* [halktan ayrılanı kurt yer] atasözleri toplumdan ayrı düşmenin, kuralsız ve düzensiz yaşamının eninde sonunda zarar getireceğini, iç çekişmelerle zayıflamanın dış güçlere fayda sağlayacağını ifade eder. Birlik, toplum için manevi bir koruma kalkanıdır. Birliği zayıflatan ya da birlikten ayrılan savrulup gider ve savunmasız kalır. Bu durumda anlaşmazlık ve bölünme felaket getirir. Birlik ise güvenli bir yaşam sağlar.

5. Birlik ve Dayanışma

Her iki Türk topluluğunda küçük katkıların birleşerek büyük neticeler doğuracağını ifade eden atasözleri yer almaktadır. Kazak Türkçesindeki *“köp tükirse - köl boladı”* [çok kişi tükürürse göl olur] atasözü ile Özbek Türkçesindeki *“bir tupursa ne bo'lar, el tupursa ko'l bo'lar”* [bir (kişi) tükürürse ne olur, halk tükürürse göl olur] ve *“xalq puflasa bo'ron bo'lar, xalq tepinsa - zilzila”* [halk üflese fırtına (boran) olur, halk tepinse zelzele] atasözleri dayanışma halinde halkın ortaya koyacağı potansiyel gücü ve yaratacağı etkiyi ifade etmesi açısından önemlidir. Birlik ve dayanışma halinde hareket eden halkın küçük bir hareketiyle bile büyük etkiler yaratabileceğini belirten bu atasözleri, aynı zamanda halkın birlik içinde hareket ettiğinde ne kadar yıkıcı olabileceğini göstermesi açısından da toplumu yönetenlere dolaylı bir uyarı niteliğindedir.

6. Birlik ve Bütünlük (Kolektif Varlık)

Her iki Türk topluluğunda bireyin tek başına bir anlam ifade etmeyeceğini; süreklilik ve güç için bireylerin bir araya gelip bütünlük sergilemeleri gerektiğini anlatan atasözleri bulunmaktadır. Kazak Türkçesindeki *“jalğız ağaş orman bolmaydı”* [yalnız ağaç orman olmaz] atasözü ile Özbek Türkçesindeki *“yolg'iz daraxt o'rmon bo'lmas”* [yalnız ağaç orman olmaz] ve *“bir daraht boğ bolmas”* [bir ağaç bağ olmaz] atasözleri hem yapı hem de anlam yönüyle eşdeğerdir. Doğa unsurlarının birer metafor olarak kullanıldığı bu atasözlerinde “ağaç” sözcüğü bireyi temsil ederken, “orman” ve “bağ” sözcükleri topluluğu ve ortak yaşamı sembolize ederek çokluk, süreklilik, üretkenlik gibi alt anlamlar ihtiva eder.

Atasözlerinde benzer metaforların kullanımı kolektif bilinçteki imgelerin ortaklığını göstermesi açısından da önemlidir.

7. Birlik ve Ortak Akıl

Her iki Türk topluluğunda birlikte hareket etmenin ve ortak karar almanın hem bireysel hem de toplumsal kurtuluşun anahtarı olduğunu ifade eden atasözleri bulunmaktadır. Kazak Türkçesindeki *“jalğız jürip jol tapqanşa, köppen jürip adas”* [yalnız yürüyüp yol bulacağına, çok (kalabalık) ile yürüyüp kaybol] atasözü ile Özbek Türkçesindeki *“yolg'iz yurib yo'l topguncha, ko'p bilan yurib adash”* [yalnız yürüyüp yol bulacağına, çok (kalabalık) ile yürüyüp kaybol] atasözü yapı ve anlam bakımından bire bir örtüşmekte olup kolektif bilincin bireysel başarıdan daha değerli olduğu fikrini yansıtmaktadır. Birlikte yanılmak, yalnız başarmaktan daha değerlidir. Birlikte hareket ederken hata yapılırsa bile bu süreçte deneyim kazanılır ve paylaşılır, yardımlaşma artar, ortak akıl gelişir ve sosyal bağlar güçlenir. Bu doğrultuda birlik içinde hata yapmanın bile öğretici ve bu sebeple de değerli bir yönü bulunduğunu ifade edebiliriz.

8. Birlik ve İşbölümü

Her iki Türk topluluğunda birlikte çalışmanın iş yükünü hafiflettiği fikrini savunan atasözleri bulunmaktadır. Kazak Türkçesindeki *“jumıs köpke jeñil”* [iş kalabalığa hafif (kolay) gelir] ve *“jumıla kötergen jük jeñil”* [elbirliğiyle kaldırılan yük hafiftir] atasözleri ile Özbek Türkçesindeki *“ikki qo'l qilgan ishni bir qo'l qilolmas”* [iki elin yaptığı işi bir el yapamaz] ve *“qo'llashib ko'targan yuk yengil”* [yardımlaşarak kaldırılan yük hafiftir] atasözleri her iki Türk topluluğundaki işbirliği ve dayanışma kültürünün somut göstergeleri durumundadır. Söz konusu atasözleri hem fiziksel iş gücü paylaşımının hem de sosyal yardımlaşmanın önemini yansıtmakta ve toplumsal örgütlenmenin bireysel çabadan üstün olduğunu vurgulamaktadır.

9. Birlik ve İstişare

Her iki Türk topluluğunda bir eylem ya da kararın birlikte hayata geçirildiğinde, sonuç ne kadar olumsuz olsa da bu durumun acı ve çatışmaya dönüşmemesi gerektiğini belirten ifadeler yer almaktadır. Kazak Türkçesinde *“keñespen kesken qol auırmaz”* [danışarak kesilen el acımaz] atasözü ile Özbek Türkçesindeki *“el bilan kesilgan barmoqdan qon chiqmas”* [halk ile kesilen parmak kanamaz] atasözü istişare kültürünü ve birlikte alınan kararların meşruluğunu vurgulaması yönüyle önemlidir.

3. Sonuç

Sonuç olarak, birlik kavramıyla ilgili Kazak ve Özbek atasözleri incelendiğinde, iki farklı Türk topluluğu arasındaki benzer deneyim ve bakış açılarının atasözlerine yansıdığını görmekteyiz. İncelenen atasözlerinde birlik kavramı, yalnızca bir kavramsal çatı olarak değil, aynı zamanda hayatın farklı yönlerine sirayet eden somut değerler dizisiyle de iç içe geçmiş bir yapıdadır. Yaşam, güçlü olma, bereket, güven, karşılıklı dayanışma, ortak akıl, kolektif varlık, iş birliği ve istişare gibi alt değerler, birlik kavramını anlamlı kılan temel

bileşenler olarak dikkat çekmektedir. Bu değerler, bir yandan topluluğun birlikte var olma pratiğini yönlendirirken, diğer yandan bireylerin toplumla kurduğu ilişkinin kültürel kodlarını da belirlemektedir.

Söz konusu değerler, her ne kadar evrensel değerler olsalar da, bu değerlerin Kazak ve Özbek halk kültüründe atasözleri gibi folklorik ürünler aracılığıyla içselleştirilmiş olması, söz konusu değerleri sadece ahlaki normlar olmaktan çıkararak kolektif kimliğin yapı taşları hâline getirmektedir. Bu bağlamda atasözleri, bireysel eğilimlerin ötesinde, toplumsal işleyişi düzenleyen normatif referanslar olarak işlev görmektedir. Kazak ve Özbek atasözlerinde ortaklaşan birlik vurgusu, sadece benzer sosyo-kültürel koşullardan kaynaklanmaz; aynı zamanda Türk dünyası içinde paylaşılan tarihsel hafızanın, manevi değerlerin ve yaşam pratiklerinin sürekliliğine de işaret eder.

Bu ortak atasözü evreni, *manevi entegrasyon* açısından da büyük önem taşır. Zira sözlü kültürde yer alan bu tür birleştirici söylemler, farklı coğrafyalarda yaşayan topluluklar arasında kültürel yakınlaşmayı mümkün kılmakta, ortak bir geçmişe ve geleceğe duyulan aidiyeti beslemektedir. Birlik düşüncesi etrafında şekillenen bu tür folklorik ifadeler, yalnızca geçmişi yansıtmakla kalmaz, aynı zamanda toplumsal bütünleşmenin kültürel temelini oluşturarak gelecek kuşaklara aktarılan kolektif bir bilincin de temsilciliğini üstlenir.

Kaynakça

1. Asiqova, J. (2013). *"Qazaq Maqal-Mätelderi"*, Almatı: Balausa Baspası.
2. Durkheim, E. (2006a). *"Toplumsal İşbölümü"*, Çev. Özer Ozankaya, İstanbul: Cem Yayınevi
3. Durkheim, E. (2006b). *"Sosyoloji Dersleri"*, Çev. A. Berktaş. İstanbul: İletişim Yayınları
4. Ercilasun, A. B. vd. (1991), *"Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü"*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları
5. Erol, S. (2023), *"Toplumda Birlik ve Dayanışmanın Sağlanmasında Kolektif Bilinç ve Asabiyet Kavramları Üzerinden Emile Durkheim ve İbn-i Haldun'un Sosyolojik Görüşleri"*, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir.
6. Xaydarova, N. G., (2023). Maqol va hikmatli so'zlarni folklor janri sifatida tasniflashning mohiyati va tamoyillari, *"Science and Education"* Scientific Journal, Volume 4 Issue 9, ss. 413-419, s. 416.
7. Mirzayev, T. (2005). *"O'zbek Xalq Maqollari"*, Toshkent, «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik korapaniyasi Bosh tahririyati.
8. TDK (2011) *"Türkçe Sözlük"*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
9. Sattarov, Q. (2011). *"Ortalıq Aziya Qazaqtarının Maqal-Matelderi"*, Almatı: Tanbalı Baspası.
10. Turmanjanov, Ö. (1957). *"Qazaqtıñ Maqaldarı men Mätelderi"*, Almatı: Körkem Ädebiyet Baspası.

ӨЗБЕК ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДЕГІ ОРТАҚ ТАНЫМ: ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Қ.С.Қалыбаева

Филология ғылымдарының докторы, Абай атындағы

ҚазҰПУ-дың профессоры

Казахстан. Алматы

E-mail azkal2015@bk7ru

Mob.+7(707)646-62-17

Аннотация. В данной статье на основе фразеологизмов казахского и узбекского языков рассматриваются общие мировоззренческие, историко-культурные и этнолингвистические сходства тюркских народов. Через устойчивые выражения отражаются образ жизни народов, нормы поведения, воспитательные взгляды и духовная сущность. Автор, приводя сравнительные примеры, раскрывает этнокультурное значение фразеологизмов.

Ключевые слова. Фразеологизм, этнолингвистика, сопоставительный анализ, казахский язык, узбекский язык, тюркские народы, культура, мировоззрение, историческое единство.

Abstract. This article explores the shared worldview, historical and cultural unity, and ethnolinguistic similarities of Turkic peoples based on phraseological units in the Kazakh and Uzbek languages. Through fixed expressions, the way of life, behavioral norms, educational values, and spiritual identity of the peoples are reflected. By providing comparative examples, the author reveals the ethnocultural significance of these phraseological expressions.

Key words: Phraseologism, ethnolinguistics, comparative analysis, Kazakh language, Uzbek language, Turkic peoples, culture, worldview, historical unity.

Тіл – халықтың рухани жадын сақтайтын ең басты құрал. Әсіресе, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер – ұлттың тұрмыс-салты, дүниетанымы мен менталитетінің көрінісі. Түркі халықтарының ішінде өзбек пен қазақ халықтары ғасырлар бойы тарихи, географиялық, мәдени және тілдік жақындықта өмір сүріп келеді. Бұл тілдердің тарихи байланысы – түркі тілдер тобының, соның ішінде қыпшақ және қарлұқ тармақтарының даму тарихымен тығыз байланысты. Бұл байланыстар тек лингвистикалық қана емес, тарихи, мәдени және этникалық тұрғыдан да өте маңызды. **Орта Азия Ренессансы** кезінде (IX–XII ғғ.) өмір сүрген түркі ойшылдары – Әлішер Науаи, Қожа Ахмет Ясауи, Жүсіп Баласағұн сияқты тұлғалар екі халықтың де әдеби тілінің қалыптасуына зор ықпал етті[1,28]. Сондықтан олардың фразеологиялық қорында да ұқсас әрі ортақ мазмұнды тұрақты тіркестер аз емес.

Фразеологизмдер — тілдің бейнелілік қазынасы, халықтың дүниетанымын, рухани және мәдени өмірін көрсететін маңызды лингвистикалық құралдардың бірі. Әрбір ұлттың өзіне тән тілдік ерекшелігі болғанымен, туыстас халықтар арасында ортақ ұғымдар мен тұрақты тіркестер жиі кездеседі. Осы мақалада қазақ және өзбек тілдеріндегі фразеологизмдер негізінде екі халықтың ортақ

дүниетанымы, рухани жақындығы мен этнолингвистикалық ұқсастықтары сараланады. Бұл салыстырмалы талдау арқылы фразеологизмдердің тек тілдік емес, сонымен қатар мәдениетаралық және тарихи маңызын ашу көзделеді.

Фразеологизмдер — тек тілдік құбылыс қана емес, сонымен қатар халықтың тарихи, әлеуметтік, мәдени тәжірибесінің көрінісі. Олар белгілі бір халықтың өмір салты, әдет-ғұрпы, наным-сенімі мен дүниетанымынан хабар береді. Бір кездері біртұтас қоғамдық кеңістікте ұзақ ғасырлар бойы тығыз қарым-қатынаста өмір сүріп, кейіннен жеке халық дәрежесіне ыдырап кеткен түркі халықтарының тілдеріндегі тарихи байланыс осы кезге дейін жойылған емес. Себебі, тілдің қазіргі синхронды даму ерекшеліктері тарихи диахрондық қалпынан мүлде қол үзіп кете алмайды. Сондықтан да түркі фразеологизмдерін салыстыра зерттеу бұл арғы тарихи байланысты ғана танытып қоймай, менталдық ұқсастық пен ерекшелікті де саралауға көмектеседі.

Фразеологизмдер – сөздердің тұрақты тіркеске түсіп, біртұтас мағына беретін күрделі лексикалық бірліктер. Олар тек тілдік бірлік емес, сонымен қатар халықтың дүниетанымын, салт-дәстүрін, наным-сенімін көрсететін мәдени-рухани код болып табылады. Төркіндес тілдерді салғастырудың, салыстырудың тіларалық деңгейі өзара алыс немесе жақын туыстық қатыстағы тілдердің құрылымдық және мағыналық жақындығынан ғана емес, сонымен қатар салыстырылатын бірліктердің материалдық жақындығынан да көрінетін тарихи тілдік ортақтықты айқындауға жетелейтіні белгілі [2, 7 б.]

Тұрақты тіркестен туатын ұғым жеке сөзбен салыстырғанда анағұрлым күшті, әсерлі мағынада қолданылады. Сонымен қатар жағымды жағымсыз мәні болады. Ал, фразеологизмдер дара ұғымды күрделендіріп, оның үстіне бейнелеп, суреттеп көз алдыға келтіреді», - деген тұжырым жасайды.

Г.Смағұлова «Фразеологизмдер сөздер сияқты тіршіліктің барлық саласын қамти алмайды, ол тек өз өрісінде өз жағдайында құбылыстар мен заттар, адамның көңіл күйін эмоционалдық экспрессивтік бағалауда образды елестетумен, туынды номинация жасаумен шектеледі» деп көрсетеді [3, 23 б.]. Қос халықта да үлкенге құрмет, қарияға сыйластық ерекше орын алған. Бұл ұстаным фразеологиялық бірліктерде нақты көрініс табады.

Қазақ тілі	Өзбек тілі	Мағынасы
Ата жолын ұстау	Ота-она йўлидан бориш	Ата-баба дәстүрін жалғастыру
Ақ сақалды ата	Оқ сақолли ота	Құрметті, тәжірибелі қария
Ана сүтін ақтау	Она сутидан чиқмоқ	Ана еңбегін өтеу

Бұндай ұқсастықтың тарихи сабақтастығының негізгі бір себебі, XV ғ. дейін түркі халықтарының бір жазба тілді пайдалануы. Яғни ортақ тілде қарым қатынаста болуы. Бұл туралы А.М.Щербак бұл туралы былай дейді: «Расхождению языков и диалектов постоянно сопутствует их схождение, взаимодействие, поэтому каждый современный язык или диалект наследует про языковое состояние не как нечто целостное и единообразное, а в виде сложного конгломерата форм и признаков, прошедших сквозь призму многократных и разновременных смещений» [4, 22 с.].

Лексикалық құрам мен грамматикалық сипатында айырмашылық бар, алайда образдық негіз бен семантикалық жақтан үйлесетін фразеологизмдер. Мұндай фразеологиялық бірліктердің көбінесе лексикасында айырмашылық болғанымен, семантикалық мағынасы бірдей болып келеді. Яғни компоненттік құрам тұрғысынан жартылай, ал синтаксистік құрылым мен мазмұны жағынан толықтай үйлесім табатын фразеологизмдер. Мысалы, қазақ тіліндегі *көзі шарасынан шықты* тіркесі өзбек тілінде *көзи ташқори чиқиб кетти* болып айтылады. Екі тілде де беретін мағынасы «не істерін білмей қатты сасу, үрейі ұшу». Көздің шарасынан шығуы, яғни көз өз аясына бағынбай бақырайып кету ұғымын береді. Бұл жерде *шара* сөзі көне түркі тілінде «дөңгеленген, домалақ» деген ұғымда жұмсалған. Сонда қазақ тілінде көне түркілік *шара* сөзі сақталып қалған да, өзбек тілінде ол қолданыстан шығып *ташқары*, яғни қазіргі әдеби тілде актив қолданылатын *тыс, сырт* сөзі ауыстырған.

Сол сияқты қазақ тіліндегі *көңілі жайлану* мен өзбек тіліндегі *кунгли жойғатушди* тіркестері екі тілде де «дегені болды, жаны жай тапты, іштей риза болды, ойындағысындай шықты» деген мағынада жұмсалады. Қазақ тіліндегі *жайлану* сөзінің орнына өзбек тілінде *жойғатушди* лексикасы қолданылған. Тікелей аударғанда «жақсы жайлы орынға, жерге түсті» дегенді білдіреді.

Сондай-ақ, өзбектегі *қамчишидан қон томади* тіркесі қазақ тілінде *қылышынан қам таму* формасында қолданылады[5, 32 с.]. Бірақ беретін мағыналары екі тілде де «қаһарлы, қан көксеген, аямайтын қатыгез». Бұл жерде керісінше, өзбек тілінде тіркестің көне варианты сақталып қалған деуге негіз бар. Себебі, көшпелі түркілер қылыш пайда болған заманға дейін қамшы, шоқпар ұстағандары мәлім. Ал қазақ тіліндегі *қылыш* сөзінің фразеологиялық тіркеске қай кездері енгендігін өз алдына этимологиялық зерттеу жүргізу арқылы анықтау қажет деп табамыз.

Лексикалық құрам мен грамматикалық сипатында айырмашылық бар, алайда образдық негіз бен семантикалық жақтан үйлесетін фразеологизмдер. Мұндай фразеологиялық бірліктердің көбінесе лексикасында айырмашылық болғанымен, семантикалық мағынасы бірдей болып келеді. Яғни компоненттік құрам тұрғысынан жартылай, ал синтаксистік құрылым мен мазмұны жағынан толықтай

үйлесім табатын фразеологизмдер. Мысалы, қазақ тіліндегі *көзі шарасынан шықты* тіркесі өзбек тілінде *көзи ташқори чиқиб кетти* болып айтылады. Екі тілде де беретін мағынасы «не істерін білмей қатты сасу, үрейі ұшу». Көздің шарасынан шығуы, яғни көз өз аясына бағынбай бақырайып кету ұғымын береді. Бұл жерде *шара* сөзі көне түркі тілінде «дөңгеленген, домалақ» деген ұғымда жұмсалған. Сонда қазақ тілінде көне түркілік *шара* сөзі сақталып қалған да, өзбек тілінде ол қолданыстан шығып *ташқары*, яғни қазіргі әдеби тілде актив қолданылатын *тыс, сырт* сөзі ауыстырған.

Сол сияқты қазақ тіліндегі *көңілі жайлану* мен өзбек тіліндегі *кунгли жойғатушди* тіркестері екі тілде де «дегені болды, жаны жай тапты, іштей риза болды, ойындағысындай шықты» деген мағынада жұмсалады. Қазақ тіліндегі *жайлану* сөзінің орнына өзбек тілінде *жойғатушди* лексикасы қолданылған. Тікелей аударғанда «жақсы жайлы орынға, жерге түсті» дегенді білдіреді.

Сондай-ақ, өзбектегі *қамчишидан қон томади* тіркесі қазақ тілінде *қылышынан қам таму* формасында қолданылады. Бірақ беретін мағыналары екі тілде де «қаһарлы, қан көксеген, аямайтын қатыгез». Бұл жерде керісінше, өзбек тілінде тіркестің көне варианты сақталып қалған деуге негіз бар. Себебі, көшпелі түркілер қылыш пайда болған заманға дейін қамшы, шоқпар ұстағандары мәлім. Ал қазақ тіліндегі *қылыш* сөзінің фразеологиялық тіркеске қай кездері енгендігін өз алдына этимологиялық зерттеу жүргізу арқылы анықтау қажет деп табамыз. Қазақ тіліндегі *бөркін аспанға ату* мен өзбек тіліндегі *дуппини осмонға отмоқ* фразеологизмдері «қатты қуану, ерекше шаттану» ұғымында жұмсалады. Тек қана бас киімнің қазақ тілінде *бөрік*, өзбек тілінде *дуппи* болып аталуынан лексикалық айырмашылық туындаған. Қазақ тілінде осы тіркестің кейіннен пайда болған *шапкісін аспанға ату, шляпасын аспанға ату, тақиясын аспанға ату* сияқты варианттары бар. Бұны *бөрік* сөзінің историзмге айналып, қолданыстан шығып қалу себебінен болған құбылыс деп қабылдаймыз.

Қазақ пен өзбек халықтары тарихи тұрғыдан тығыз байланыста өмір сүріп келгенімен, олардың фразеологиясынан әр ұлттың дүниетанымы, тұрмыс-тіршілігі мен психологиялық ерекшеліктері де көрініс табады. Фразеологиялық тіркестер – халықтың ұлттық болмысының, менталитетінің, рухани дүниесінің тілдік бейнесі. Олар әр халықтың дүниені қабылдау ерекшелігін, күнделікті өмір тәжірибесін, тарихи жадысын бейнелейді. Кезінде қазақ халқының тілі мен әдебиеті, тарихы мен мәдениеті туралы құнды пікірлер қалдырған түркітанушы В.Радлов төрт түлік малдың қазақ тіршілігінің ажырамас бөлігі болып, оны тіліне зор әсер еткендігі туралы: «Малға тәуелділігін қазақтар әр қас қағым сәтте сезініп отырады. Сондықтан өздерінің барлық әдет-ғұрып, салт-санасын малмен байланыстырып отырады» - деген болатын [6, 64 б.]. Бұл тек қазақ қана емес бүкіл түркі халықтарына да қатысты екендігін

мойындамасқа болмайды. Себебі, бүкіл түркі халықтары мал шаруашылығымен тіршілік кешкен. Сондықтан да қай түркі тілдері болмасын, олардың лексикалық қорында зоонимдік атаулар мен тұрақты сөз тіркестері өте молынан кездеседі.

Қазақ мәдениетінде:

Мал шаруашылығына қатысты фразеологизмдер өте көп: «жылқы мінезді», «түйедей көріну», «қой аузынан шөп алмайтын».

Өзбек мәдениетінде:

Екіншілікке, отырықшылыққа тән бейнелер жиі кездеседі: «пиёздек етилиши» (пияздай жетілу), «мушкулни дон кўрди» (қиындықты дәндей көру).

Мысалы өзбек халқы есек малын тұрмыстарының негізгі көзі ретінде пайдаланатындықтан, осы жануарға қатысты қазақ тілінде мүлде қолданылмайтын тіркестер мен мақал мәтелдер бар:

*Эчкининг ажали етса, қассобни сузади
Ешкінің ажалы жетсе, қасапты сүзеді*

*Эчкининг шохи, отнинг туеғи хавфли, надоннинг хамма иоғи
Ешкінің мүйізі, аттың тұяғы қауіпті, наданның барлық жағы*

*Эшагидан туқими қиммат
Есегінен тоқымы қымбат*

*Эшагидан тушови қиммат
Есегінен тұсауы қымбат*

Бұл тіркестер әр халықтың шаруашылық-мәдени өмірімен тікелей байланысты.

Орталық Азияны мекен еткен түркі халықтары сан ғасырлар бойы біртұтас қоғамда өмір сүріп «көшпелілер мәдениетінің» жоғары сатысын қалыптастырғаны тарихтан мәлім. Түркі халықтарының мәдениеті, тілі, ділі, діні тарихи сабақтастықта дамып қалыптасқандығы философиялық, филологиялық, т.б. тұрғысынан егемендік алғаннан кейінгі жылдардан бермен қарай толассыз зерттеліп жатыр. Бұның басты себебі, Кеңестік құрсауда қалған түркі жұртшылығы «өздерінің түпкі тарихын» ашық айтуда көптеген кедергілерге ұшыраған болатын. Егемендіктің арқасында қазақ халқы да «ұлттық тарихын», «ұлттық құндылықтарын» қайтадан жаңа көзқарас тұрғысынан зерделеуге бет бұрды. Осының нәтижесінде тілдік деңгейлерді де тарихи тұрғыдан бір-бірімен салыстыра, салғастыра қарастыру үрдісі қарқынды дамыды.

Қазақ және өзбек тілдерінің түп тегі түркі ортақтығына барып саятындықтан, бұл екі тілде ұқсас фразеологизмдер өте мол болып келеді. Осы тілдерде орын алатын лексикалық параллельдер, ұқсас қосымшалар

мен дыбыстар сәйкестігі де қыпшақ пен қарлұқ топтарының бір текке (түркі) жататындығымен байланысты екендігі анық.

Қазақтар – көшпелі халық, ал өзбектер – отырықшы. Осы ерекшелік олардың фразеологиясына да ықпал етеді.

Қазақ және өзбек фразеологиясында ұлттық дәстүрлердің іздері көрінеді. Ал қазақ және өзбек тілдеріндегі тарихи сабақтастықтағы фразеологиялық эквиваленттілікті екі тілдің фразеологиялық бірліктерін бір-бірімен мағыналық, компоненттік құрамдық, құрылымдық деңгейлерде салыстырып талдау арқылы айқындауға болады. Бұл жерде ең бірінші мағыналық деңгейге басты назар аудару қажет.

Бұл жерде өзбек және қазақ фразеологиялық жүйесіндегі эквиваленттілік дегенді екі тілдегі фразеологиялық бірліктердің грамматикалық-құрылымдық ерекшеліктері, стилистикасы ескеріліп, ортақ обарзға негізделген, мағынасы мен лексикалық құрамы толық не жартылай сәйкес түсетін фразеологизмдер деп түсіну керек. Фразеологиялық эквиваленттілікті анықтау арқылы ғана олардың тарихи сабақтастығына көз жеткізуге болады. Ал екі тілдегі ұқсас емес фразеологизмдерді диахрондық тұрғыдан алғанда бір негізден өрбіген, алайда тілдердің жеке дамуы барысында өзгеріске ұшырап алшақтап кеткен құбылысқа жатқызуға болады. Мысалы, қазақта «*жамбы ату*», «*түйеге мінгізу*» сияқты тіркестер көне салттармен байланысты. Өзбектерде «*келин тушириш*», «*супра ёзиш*» (дастарқан жаю) тәрізді тіркестер бар. Әр ұлттың өзіне тән салт-дәстүрі фразеологиялық жүйеге еніп, ұлттық ерекшелікті танытады. Тілдік таңбаның ерекше түрі болып табылатын фразеологиялық бірліктерде ұлттың мәдени жемістері, яғни халық ауыз әдебиеті, діни философиясы, салт дәстүрлері, әдет-ғұрыптары, мифологиялық дүниетаным көздерінің іздері жатыр. Екі ұлт та мұсылман дінін ұстанады. Сондықтан діни мәндегі фразеологизмдер екі тілде де ұқсас келеді:

Қазақ тілінде: «*Алланың алдына бару*», «*құдай сақтасын*»

Өзбек тілінде: «*Аллоҳнинг ҳузурига бориш*», «*Аллоҳ асрасин*» [6, 64 б.].

Сонымен қатар, мифологиялық элементтер де бар:

Қазақта: «*жын ұрған*» – есінен адасқан

Өзбекте: «*жин урган*» – ақылынан айрылған

Кейбір фразеологизмдер бірдей мағына бергенімен, оларда қолданылған образ, бейне әртүрлі болады:

Мағына	Қазақша	Өзбекше
Қорқу	Зәресі ұшу	Жони чиқмоқ
Ұялу	Жерге кіріп кеткісі келу	Ер юзига қарай олмаслик
Жылдам әрекет	Желдей есу	Ҳаводек учмоқ

Бұл айырмашылықтар тілдің көркемдік жүйесіне, ұлттық бейнелеу дәстүріне байланысты. Қазақ пен өзбек тілдерінің фразеологиясы бір-біріне жақын болғанымен, әрқайсысының ұлттық болмысына сай өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл ерекшеліктер халықтың өмір салты, тарихи-мәдени дамуы, дүниетанымы, салт-дәстүрлері негізінде қалыптасқан. Сол арқылы әр халықтың өзіне тән рухани келбеті мен мәдени коды көрінеді. Фразеологизмдер – ұлттың рухани жадын сақтайтын, ұрпақтан ұрпаққа жалғасатын құнды мұра. Жалпы әр түрлі тілдерде мағыналас, ұқсас фразеологизмдердің тууына адам баласының ойлау мен қабылдау жүйесінің негізінен бірдей болатындығы әсер ететіндігі ғылымда әлдеқашан мойындалды. Біз де осы қағиданы басшылыққа ала отырып, қазақ, өзбек тілдеріндегі фразеологизмдердің эквиваленттілік пен тарихи сабақтастық себептерін лингвистикалық және экстралингвистикалық факторлардан іздестіруге талпындық. Мұндай факторларға, атап айтқанда,

- 1) Арғы тегі түркі тілдерінің ортақтастығына алып баратын қазақ және өзбек тілдерінің төркіндік сипаты;
- 2) Қазақ және өзбек тайпаларының XV ғасырға дейінгі «біртұтас қоғамдық» қарым-қатынасы.
- 3) Тарихи жазбалар мен ескерткіштер тіліндегі өзбек тілі лексикасының басым қолданыста болғандығы[7, 94 б.] .

Міне осылайша, қазақ пен өзбек халықтарының өмір-тіршілік аясындағы, діні мен салт-дәстүр, әдет-ғұрып саласындағы көшпелі өмір салты тудырған ортақтықтар мен ұқсастықтар – екі тілдегі фразеологиялық эквиваленттілікті тудырған негізгі экстралингвистикалық фактор болып табылады. Қорыта айтқанда, қазақ пен өзбек халықтарының ортақ географиялық кеңістікте, біртұтас қоғамда өмір сүруі олардың тілдеріндегі ұқсас фразеологиялық бірліктер арқылы айқын көрінеді. Сондай-ақ мынау өзбектікі, мынау қазақтікі деп ара жігін нақты ажыратып тастауға келмейтін ортақ сөздердің, грамматикалық тұлғалардың көптігі, ортақ элементтердің тіл деңгейлерінің барлық саласында кездесуі сол тілдердің тарихи сабақтастығы көне дәуірлерден бастау алатындығының айқын дәлелі болмақ. Сондықтан түркі халықтарының сан ғасырлар бойы жасаған “көшпелілер мәдениеті” адамзат өркениетінің, ал қазақ, өзбек халықтарының мәдениеті көне түркілер мәдениетінің құрамдас бөлігі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қоңыратбаев Ә. *Көне мәдениет жазбалары*. – Алматы: 1994. – 352 б.
2. Қалыбаева Қ. *Салыстырмалы түркі фразеологиясы*. – Алматы, 2009, 204б.
3. Смағұлова Г. *Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық мәдени аспектілері*. - Алматы: Ғылым, 1998. – 198 б
4. Щербак А.М. *Названия домашних и диких животных в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков*. М., 1960. С. 82-172

5. Копыленко М., Попова З. Очерки по общей фразеологии. –Воронеж: изд-во ВГУ, 1972. –122 с.
6. Рахматуллаев Ш. Узбек тилининг қисқача фразеологик луғати. –Тошкент: «Фан» нашриети, 1964.
7. Шерматов А. Узбекские народные говоры Кашкадарьинской области. – Ташкент: Фан, 1978. – 144 с.

MATN TUZILISHINI BELGILOVCHI KOMPONENTLAR TAHLILI

Mavlonova Klaraxon Mahmudovna

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
professori, pedagogika fanlari doktori (DSc)*

klaramavlonova78@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-4954-9996

Annotatsiya. Ushbu maqolada 5–9-sinf ona tili darslarida o'quvchilarga matn tuzilishini o'rganish imkonini beradigan, ya'ni ta'limiy birliklarni o'zida aks ettiradigan komponentlarni aniqlashtirish, ular yuzasidan qoidalar shaklida qanday bilimlar berish kerakligi muammosini lingvistik asoslarni aniqlab olish orqaligina hal etish mumkinligi masalasi tadqiq etilib, matn tilshunosligiga doir ilmiy-nazariy manbalar asosida matn tuzilishini belgilovchi komponentlarni aniqlashtirish bilan bog'liq tahlillar amalga oshirilgan, matnning kichik bir qismi orqali butun matn tuzilishini o'rgatish qulay bo'lgan yaxlit bir komponentni (aniq til birliklari jamlamasini) ajratish, atash va shu komponent asosida matnning tuzilish xususiyatlari yuzasidan ma'lumotlarga ega bo'lish, matn tuzishga doir qoidalarni shakllantirish va mashqlar tizimini ishlab chiqish masalasi yoritilgan.

Kalit so'zlar: muloqot birligi, matn lingvistikasi, matn tuzilishi, matn qismlari, abzas, murakkab sintaktik butunlik, xatboshi, shakliy komponent, til ta'limi.

Аннотация. В статье рассматривается вопрос о выделении компонентов, отражающих учебные единицы в преподавании родного языка в 5–9 классах, предоставляющих учащимся возможность изучать структуру текста. В статье утверждается, что для решения этой проблемы необходимо выявить лингвистические основы, чтобы определить, какие знания о структуре текста следует преподавать в форме правил. На основе научно-теоретических источников в области лингвистики текста проводится анализ с целью выявления компонентов, определяющих структуру текста. Обсуждается подход к обучению всей структуре текста через небольшой, но целостный компонент (определенный набор языковых единиц), как оформить и назвать этот компонент, и как он может служить основой для понимания особенностей текста, формирования правил композиции текста и разработки системы упражнений.

Ключевые слова: коммуникативная единица, лингвистика текста, структура текста, компоненты текста, абзац, сложное синтаксическое целое, отступ, структурный компонент, языковое образование.

Abstract. This article explores the issue of identifying components that reflect educational units in teaching native language classes in grades 5–9, providing students with the opportunity to study text structure. The article argues that solving this problem requires identifying linguistic foundations to determine what kind of knowledge about text structure should be taught in the form of rules. Based on scientific and theoretical sources in the field of text linguistics, analyses are conducted to identify the components that define the structure of a text. It discusses the approach of teaching the entire structure of a text through a small but integral component (a specific set of linguistic units), how to designate and name this

component, and how it can serve as the basis for understanding textual features, forming rules for text composition, and developing a system of exercises.

Key words: *communicative unit, text linguistics, text structure, text components, paragraph, complex syntactic whole, indentation, structural component, language education.*

Bugungi kungacha matn tuzilishi bilan bog'liq komponentlar qanday nomlanishi kerakligi masalasida aniq bir to'xtamga kelinmagan.

“Matnning tarkib topishi va mavjud bo'lishida yagona bir butunlikni tashkil etuvchi mazmun doirasi va shakl ko'rinishlari turli asosga ega bo'ladi: mazmun butunligi voqelikdagi hodisani to'liq aks ettirish maqsadi bilan bog'liq bo'lsa, shakl ushbu mazmunni bayon etish uchun xizmat qiluvchi lisoniy belgilar tuzilmasidir. Demak, matn shakliy tuzilishi jihatidan ikki qobiqli hodisa sifatida qaralishi lozim, chunki unda janr va uslub shakllari birikadi. Bunda janr umumiy shaklning obyektiv asosini yaratsa, uslub uning subyektiv tomonini yuzaga keltiradi” [1: 7]. Shunga ko'ra, tuzilayotgan matn axborot yetkazish vositasi sifatida o'quvchiga mo'ljallanib, ta'sir darajasini ta'minlash maqsadida muloqot uchun maqbul shakl va mazmun (janr va uslub) bilan ta'minlanadi. Ushbu darajani o'rganish va egallashda tilshunoslarning yaxlit matn emas, balki uning bir komponenti ta'lim obyekti va predmeti bo'la oladi, degan fikriga amal qilish to'g'ri bo'ladi.

Tilshunoslikka doir adabiyotlarda talqin qilinishiga ko'ra, matn tuzilishi ikki xil: keng va tor ma'nolarda tushuniladi. Keng ma'noda matn kirish, asosiy qism va xulosadan iborat ekani, ular bilan bog'liq ayrim o'rganish muhim bo'lgan til birliklari mavjudligi nazarda tutilsa, tor ma'noda matn sintaksisiga oid manbalarda ajratilayotgan murakkab sintaktik butunlik va abzas bilan bog'liq matn tuzilishi nazarda tutiladi. Ayni tor ma'nodagi matn tuzilishi ona tili ta'limi uchun keng qamrovga ega bo'lib, ta'limiy birliklarni ajratish, shu birliklar asosida o'rganish ishlarini tashkil etish, keng doiradagi, keng ko'lamli bilim, ko'nikma va malakalarni aniqlash hamda rivojlantirish, ushbu bilimlarni qoidalar va mashqlar tizimi sifatida shakllantirish mumkin.

O'zbek tilshunoslari va metodist olimlari matn lingvistikasi tarixiga nazar tashlar ekanlar, xorij, xususan rus tilshunoslari (A.M.Peshkovskiy, N.S.Pospelov, I.A.Figurovskiy, I.R.Galperin, L.M.Loseva, F.I.Buslayev, L.A. Bulaxovskiy G.Y.Solganik va boshqalar) matnning gapdan katta sintaktik birligini (qismi, komponentini) turlicha atagashgan: *supersintaktik butunlik, murakkab sintaktik butunlik, abzas, diskurs, podtekst, qism, gaplar guruhi, frazadan katta birlik, matn komponenti, registr, jumla, prozaik strofa, sintaktik kompleks, monologik jumla, kommunikativ blok* va hk.

Matn lingvistikasining yuzaga kelish tarixi, ildizlari, matnning umumiy tuzilish xususiyatlari yoritilgan izlanishlardan biri S.Muhamedova, M.Saparniyozovalarning “Matn lingvistikasi” nomli o'quv qo'llanmasidir. Mazkur o'quv qo'llanmada rus va xorij tilshunoslari, o'zbek tilshunoslari matn tadqiqiga bag'ishlangan izlanishlari asosida matn, uning izoh va talqinlari, matn komponentlari bilan bog'liq muammolarning turli davrlarda yechilish tarixi,

bugungi xulosalar haqida mufassal so'z yuritilgan, bir qator tilshunoslar (M.Yo'ldoshev, Sh.Haydarov, Sh.Shahobiddinova, Z.Isoqov va b.) matn tuzilishiga xos til birliklari haqidagi fikrlarga e'tibor qaratilgan [2: 21].

“Matnning semantik-struktur tuzilishini rus tilidagi og'zaki va yozma nutq misolida tadqiq etgan R.A.Karimova doktorlik dissertatsiyasida matn faqat grafik, yozma shakldagina emas, balki og'zaki shaklda ham namoyon bo'ladigan nutqiy asar bo'lib, bunda og'zaki shakl genetik asos ekanini alohida ta'kidlaydi va faktlarning tahlillaridan kelib chiqqan holda “bir qarashda matn makonining qarama-qarshi nuqtalarida joylashganday ko'rinadigan og'zaki spontan matn va yozma matn (badiiy matn) umumiy xususiyat – muayyan tuzilishga ega” degan nazariy xulosaga keladi”. [3: 188].

Xorij va o'zbek tilshunosligida matn tadqiqiga bag'ishlangan ishlarning aksariyatida matn birliklari haqida gap borganda, tahlillar pirovardida shunday birliklar sifatida, asosan, supersintaktik butunlik, murakkab sintaktik butunlik va abzas sanab o'tilgan. Ayrim manbalarda murakkab sintaktik butunlik va abzas tushunchalari tenglashtirilgan, ayrimlarida farqlangan. Maktab ona tili ta'limi uchun ulardan qay birini tanlash kerakligini hal qilish maqsadida tilshunoslikka doir manbalardan ularning mushtarak va farqli jihatlari yoritilgan fikrlarga e'tibor qaratamiz.

M.Yo'ldoshevning “Badiiy matn lingvopoetikasi” nomli qo'llanmasida badiiy matn haqidagi fikrlar shunday izohlanadi: “Badiiy matn badiiy asar mazmunini ifodalagan, funksional jihatdan tugallangan, tilning tasvir imkoniyatlari asosida shakllangan, o'zida turli uslub ko'rinishlarini muallif ixtiyoriga ko'ra erkin jamlay oladigan, kishilarga estetik zavq berish xususiyatiga ega bo'lgan g'oyat murakkab butunlik hisoblanadi. Badiiy matnda boshqa uslub matnlarida bo'lganidek, qat'iy mantiq, soddalik, tushunarlilik, normativlik kabi qonuniyatlarga to'la-to'kis amal qilinavermaydi. Unda badiiy tasvir vositalaridan unumli foydalaniladi. Ta'sirchanlik birinchi planga ko'tariladi. Ohangdor, jozibador so'zlar ko'p qo'llanadi. Tasvirlanayotgan voqelikda uyg'un bir musiqa, ichki bir garmoniya sezilib turadi” [4: 35]. Ko'rinadiki, muallif matn tuzilishi haqida gapirganda murakkab butunlik ifodasini qo'llaydi.

M.Rixsiyevaning “Ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablarning o'zbek tili darslarida o'quvchilarni matn tuzishga o'rgatish” mavzusidagi tadqiqot ishining birinchi faslida [5: 27] bir qator masalalarni: 1. Matn va MSB munosabati. 2. Matn va mavzu. 3. MSB va abzas. 4. MSBning tashkiliy (kompozitsion) qismlari. 5. MSBning semantik-grammatik qurilishi ko'rib chiqar ekan, matn lingvistikasining tilshunoslikda yoritilishini ham tahlil qiladi. Ushbu muammoga aniqlik kiritish maqsadida muallif rus tilshunoslari va metodist olimlarining (A.M.Peshkovskiy, N.S.Pospelov, I.A.Figurovskiy, I.R.Galperin, L.M.Loseva, F.I.Buslayev, L.A. Bulaxovskiy, G.Y.Solganik va boshqalarning) matn lingvistikasiga doir fikrlariga tayanadi.

A.M.Peshkovskiy bu murakkab sintaktik birlikni “abzas” deb atab, unga shunday ta'rif berdi: “Asl adabiy nutqda (so'zlashuv nutqida emas) murakkab butunlikdan ham yirikroq birlik bor. Bu bir xatboshidan ikkinchisigacha bo'lgan

murakkab butunliklar birikmasidir. Afsuski, ushbu birlik uchun sintaktik atama mavjud emas, shuning uchun biz bu yerda tipografik (buning ustiga chet tildagi) "abzas" atamasidan foydalanishga majburmiz".

N.S.Pospelov jumladan katta birlikni birmuncha kengroq ta'riflab, "... bog'lanishli nutqning sintaktik birligi sodda yoki qo'shma gap emas, balki bog'lanishli nutq kontekstidan ajratib olinganda ham o'zining sintaktik jihatdan mustaqillik va tugallanganlik xususiyatlarini saqlab qoluvchi murakkab sintaktik butunlik" ekanini ta'kidlaydi [5: 16–17].

I.A.Figurovskiy matn komponentlarini ularning quyidagi 8 xususiyatiga ko'ra tasniflaydi:

- 1) mazmun birligi;
- 2) mazmunning aniqligi;
- 3) biror gap yoki komponentga nisbatan yaxlit komponent uchun umumiy bo'lgan mavhum munosabat;
- 4) komponentga kirgan gaplar orasida qo'shma gap qismlaridagi munosabatga qaraganda so'zlarning katta guruhlarini qamrab olish oqibatida yuzaga keladigan ancha chuqur munosabatlar;
- 5) bog'lanishning ko'p tomonlamaligi;
- 6) tugallangan gaplar orasidagi munosabatni ifodalash uchun grammatik vositalar, shuningdek, ular bilan bir qatorda leksik vositalarning nisbatan erkin qo'llanishi;
- 7) gaplarning odatdagidek to'liq bo'lmasligi;
- 8) ko'p hollarda predmetlarning nomlari, belgi-xususiyatlari, harakat-holatlarini olmoshlar va olmoshli birikmalar bilan almashtirib qo'llash [5: 18–19].

Ko'rinadiki, sintaktik birlik komponentlari haqida so'z borganda abzas komponentlarga ajratilmaydi, balki murakkab sintaktik butunlik asos qilib olinadi.

Ushbu tahlillar kengaytirilgan, ayrim aniqliklar kiritilgan holda R.Yo'ldoshev, M.Rixsiyevalarning "Insholardagi matniy xatolar, ularni tuzatish metodikasi" nomli metodik qo'llanmasining birinchi bobida o'z aksini topgan [6].

N.S.Valgina abzas bilan murakkab sintaktik butunlikning farqini aniq tarzda ochishga harakat qilgan:

"Abzas – bu matnning kompozitsion-stilistik bo'linish birligi; bu matnning ikki xatboshi orasiga olingan qismi.

Murakkab sintaktik butunlik – bu boshlama-jumla (yoki bir butunlik mazmunini o'ziga qamrab oladigan tayanch jumla) bilan ochiladigan temarematik izchillik (ketma-ketlik). Murakkab butunliklarning ayni boshlama-jumlalari ixcham holda birgalikda matnning mazmuniy o'zanini hosil qiladi" [7: 36].

S.Sadixovanning metodik qo'llanmasida ta'kidlanishicha, "Intonatsiya gaplarni MSBga birlashtirishning tashqi vositasi bo'lib, ko'pincha kuzatiladigan holat – oxiriga borib ovozning bir me'yorda pasayib boruvchi gaplarning

ritmomelodik shakllanishining ayni bir xilligi bilan bog'liq. Gaplar orasidagi to'xtamlarning bir xilligi ham shunga ishora qiladi" [8: 6].

Muallifning fikricha, "MSBning umumiy ma'naviy va formal alomatlari kabi xususiy alomatlari faqat bog'lanishli nutqning yaxlit matnida ayon bo'ladi. Nutq oqimida bir MSBni boshqasidan chegaralovchi asosiy belgilar, aytib o'tilganidek, ularning chegaralarida jumllalararo aloqaning zaiflashuvida namoyon bo'ladi".

E.N.Osipovanning ta'kidlashicha: "Ma'no-mazmuniy bir butunlikka (yaxlitlikka) mavzuviylik bilangina emas, balki muammolilik va g'oyaviy mazmun orqali ham erishiladi. Matnda mikromavzuga abzas yoki murakkab sintaktik butunlik (MSB) mos keladi. Abzas bir nechta murakkab sintaktik butunlikdan iborat bo'lishi va, aksincha, bir nechta abzas bitta murakkab sintaktik butunlikni hosil qilishi mumkin. Ma'no-mazmuniy tahlil darajasida abzas boshqa bo'linmaydi, uning har bir elementi (hatto tovush) ma'noga ega bo'ladi. Yozma matnning ushbu kompozitsion ma'no-mazmuniy birligi muayyan tuzilishga ega: tayanch va izohlovchi qismdan iborat bo'lishi, uch qismli tuzilmaga: tayanch jumla, izohlovchi qism va tugallanmaga ega bo'lishi ham mumkin [9: 4].

Ko'rinadiki, xorij tilshunosligida abzas bir jihatdan xatboshi vazifasini bajarsa, ikkinchi tomondan, u kichik mavzu doirasida birlashgan gaplarni ajratish, ayrim muhim fikrlarga mantiqiy urg'u berish uchun xizmat qiladi. Bunda u tashkiliy-texnik vazifanigina bajarmay, N.S.Valgina yuqorida ta'riflaganidek, "matnning kompozitsion-stilistik bo'linish birligi" hisoblanadi.

N.S.Valginaning fikricha, "Abzasning asosiy mo'ljali – matnni uning komponentlarini ajratib ko'rsatish uchun parchalarga bo'lish, bu narsa, shubhasiz, xabarning idrok etilishini osonlashtiradi, chunki o'qish paytida bir qadar "dam oldiradi", shuningdek, aksentlarni joy-joyiga qo'yadi. Abzaslarga bo'linmagan matn qiyinchilik bilan idrok etiladi; uning kitobxonga bo'lgan ta'sir kuchi pasayadi. O'qishning qiyinlashuvi qiziqishning yo'qolishiga va diqqatning o'tmaslashuviga olib keladi" [7: 45].

Abzas avvalo nutqning kompozitsion bo'linish birligidir, ya'ni matnning mazmuniy va kompozitsion ahamiyatli parchasini ajratish vositasidir. Ba'zan matn qismlarini abzaslarga ajratib ko'rsatish matnning funksional-uslubiy xususiyatlari bilan, shuningdek axborotni tartibga solish va bayon qilish muallifning individual uslubi (manerasi) bilan bog'liq.

"Matniy punktuatsiyani uning mazmuniy xossalari jihatidan tahlil qilishda abzasning asosiy matniy belgi sifatidagi mo'ljali va imkoniyatlarini, birinchi navbatda, ma'naviy harakatni ko'rib bo'lmaydigan asosiy "puntuatsion qadam"ni aniqlamay turib uddalash mumkin emas. Ayni abzas ahamiyatli, muhim, faqat vizual taqdim etilgan jihatlar sifatida baholanishi va idrok etilishi kerak bo'lgan matn elementlari, komponentlarini reprezentatsiyalashni ta'minlaydi" [10: 22–23].

"Lingvistik terminlarning izohli lug'ati"da murakkab sintaktik butunlikka quyidagicha ta'rif berilgan: "Fikran, ayni vaqtda leksik, grammatik va boshqa til vositalari yordamida o'zaro bog'langan mustaqil gaplar guruhi: *Yangi*

Toshkentning ko'chalarini, osmono'par binolarini, so'lim xiyobonlarini zavq bilan tomosha qilib, ajib koshona qarshisida bir zum to'xtalaman.

Oppoq marmardan tiklangan chinniday qasr. Bu binoni qo'li gul ustalar, mo'jizakor naqqoshlar yaratishdi. Qadoq qo'l imoratsozlar va mohir muhandislar unga ko'rk va fusun baxsh etdilar... Bu bino poytaxtimning ayni markazida — Toshkent yuragida qad ko'tardi. U Sharq quyoshi nurlariga ko'milib, oppoq tovlanib turibdi (R. Fayziy)" [11: 68].

Ko'rinadiki, mavjud manbalarda matn tuzilishi, uni tashkil etuvchi komponentlar ma'lum darajada keng va batafsil yoritilgan. Ushbu manbalar metodik muammolarni hal etish uchun yetarli lingvistik asos bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, har qanday kattalikdagi matndan ajratib olinganda o'z sintaktik tuzilishi jihatidan mustaqillik va tugallanganlik xususiyatlarini saqlab qoluvchi murakkab sintaktik butunlik ta'limiy birlik sifatida belgilanishi, abzas uning shakliy komponenti, murakkab sintaktik butunlik uni o'quvchiga ta'sir kuchini oshirish, mantiqiy urg'u berish maqsadida bir necha abzasga bo'lib ko'rsatish vositasi deb qaralishi kerak. Ayni paytda o'zbek tilida *xatboshi* tushunchasi mavjudligi, ushbu tushuncha ma'nosida *abzas* atamasidan foydalanilmasligini unutmash lozim. Chunki o'zbek tilshunosligida *abzas* murakkab sintaktik butunlikni atash tarzida tilga olinadi.

Maktab ona tili ta'limida o'quvchilarni berilgan kichik mavzuda matn tuzishga o'rgatish uchun murakkab sintaktik butunlik atamasidan foydalanish noqulayligini inkor etib bo'lmaydi. MSBni qanday atash kerakligini amaliyot orqali aniqlashtirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Боймирзаева С. Бадий матнда қўшма гап. Монография. – Самарқанд: СамДУ, 2008. – 114 б.
2. Муҳамедова С., Сапарниёзова М. Матн лингвистикаси. – Тошкент, 2011. – 118 б.
3. Yo'ldoshev M., Muhamedova S., Saparniyozova M. Matn lingvistikasi. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Ishonchli hamkor, 2021. – 188 b.
4. Ёўлдошев М. Бадий матн ва унинг лингвопоетик таҳлили асослари. – Тошкент: Фан, 2007. – 160 б.
5. Рихсиева М. Таълим рус тилида олиб борилаётган мактабларнинг ўзбек тили дарсларида ўқувчиларга матн тузишни ўргатиш методикаси. Пед.фан.номз. ...дисс. – Тошкент, 2009. – 144 б.
6. Yo'ldoshev R., Rixsiyeva M. Insholardagi matniy xatolar, ularni tuzatish metodikasi. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2019. – 130 b.
7. Валгина Н.С. Теория текста. – М.: Логос, 2003. – 173 с.
8. Садыхова С. Композиционно-смысловая структура синтаксического целого. – Баку: Нурлан, 2010. – 56 с.
9. Осипова Э.Н. Лингвистика текста и ткутовый аспект изучения синтаксиса в школе. Учебно-методические рекомендации. Издание 3-е, дополненное. – Архангельск: Поморский государственный университет им. М.В.Ломоносова, 2009. – 38 с.
10. Кольцова Л.М. Абзац в структуре художественного текста. Мир русского слова. 2011. № 3.
11. Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002. – 165 б.

ЛЕТНИЕ ЛАГЕРЯ КАК ПРОСТРАНСТВО ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ ДЕТЕЙ: ОПЫТ БАШКОРТОСТАНА

Кобыскан Александр Степанович

кандидат филологических наук, старший научный сотрудник Института стратегических исследований Академии наук Республики Башкортостан, Уфа, Россия

sgtpepper1989@yandex.ru,

ORCID 0000-0001-6454-2659

Аннотация. Статья посвящена исследованию механизмов сохранения традиционных культур и социальной интеграции в полиэтничном обществе на примере Республики Башкортостан. На основе анализа четырех образовательных кейсов летних лагерей «Йәйләү», «Сәләт-Тулпар», «Усточикар» и «Хилтон» раскрывается роль этнокультурных практик, языкового погружения и народных промыслов в формировании поликультурной идентичности у подростков. Лагеря демонстрируют три стратегии интеграции: этнолингвистическое погружение (воссоздание традиционного уклада), коммуникативную интенсификацию (моделирование иноязычной среды) и творческую аккультурацию (освоение культуры через искусство). Исследование выявляет, что синтез нормативных мер, образовательных программ и неформальных интеракций способствует укреплению межэтнического диалога, снижению языковых барьеров и социальной стабильности. Однако для долгосрочной эффективности таких проектов необходима системная поддержка: разработка профильных образовательных курсов, расширение финансирования межрегиональных инициатив и внедрение мониторинга языковой компетентности участников. Результаты подтверждают, что культурное наследие выступает ключевым ресурсом социальной интеграции, а модели Башкортостана могут быть адаптированы в других полиэтничных регионах.

Ключевые слова: традиционные культуры, социальная интеграция, этнокультурная идентичность, языковые лагеря, народные промыслы, образовательные практики, полиэтничное общество, Башкортостан.

Annotatsiya. Maqola ko'p millatli jamiyatda an'anaviy madaniyatni saqlash va ijtimoiy integratsiya mexanizmlarini Bashkortostan Respublikasi misolida o'rganadi. "Yaylau", "SaleT-Tulpar", "Ustochikar" va "Hilton" sumer lagereining to'rtta ta'lim loyihasini tahlil qilish orqali etnokultural amaliyotlar, til botishuv va xalq hunarmandchiligi yoshlar orasida multicultural identifikatsiya shakllantirishdagi roli ochiladi. Lagerning uchta integratsiya strategiyasi ko'rsatilgan: etnolingvistik botishuv (an'anaviy turmush tarzini tiklash), kommunikativ kuchaytirish (xorijiy til muhitini modellashtirish) va ijodiy akkul'turatsiya (san'at orqali madaniyatni o'zlashtirish). Tadqiqot ijtimoiy mustahkamlikni oshirish, til to'siqlarini kamaytirish va interetnik dialogni mustahkamlash uchun nizomiy chora-tadbirlar, ta'lim dasturlari va rasmiy bo'lmagan o'zaro ta'sirlarning kombinatsiyasining ahamiyatini ta'kidlaydi. Uzoq muddatli loyihalarning samaradorligi uchun maxsus ta'lim kurslarini ishlab chiqish, mintaqalararo loyihalarni moliyalashtirish va ishtirokchilarning til kompetentsiyasini monitoring qilish zarur. Natijalar madaniy meros ijtimoiy integratsiyaning asosiy resursi ekanligini tasdiqlaydi va Bashkortostan modeli boshqa ko'p millatli mintaqalarga moslashtirilishi mumkin.

Kalit so'zlar: an'anaviy madaniyatlar, ijtimoiy integratsiya, etnik-madaniy o'ziga xoslik, til lagerlari, xalq hunarmandchiligi, ta'lim amaliyoti, ko'p millatli jamiyat, Boshqirdiston.

Abstract: The article examines mechanisms for preserving traditional cultures and social integration in a multi-ethnic society using the Republic of Bashkortostan as a case

study. By analyzing four educational cases—summer camps "Yaylau," "SaleT-Tulpar," "Ustochikar," and "Hilton" — the study reveals the role of ethnocultural practices, language immersion, and folk crafts in shaping a multicultural identity among adolescents. The camps demonstrate three integration strategies: ethno-linguistic immersion (recreating traditional lifestyles), communicative intensification (modeling a foreign language environment), and creative acculturation (cultural mastery through art). The research highlights that combining regulatory measures, educational programs, and informal interactions strengthens interethnic dialogue, reduces language barriers, and enhances social stability. However, long-term project success requires systemic support, including specialized educational courses, expanded funding for interregional initiatives, and monitoring participants' language proficiency. The findings confirm that cultural heritage is a key resource for social integration, with Bashkortostan's models adaptable to other multi-ethnic regions. Keywords: traditional cultures, social integration, ethnocultural identity, language camps, folk crafts, educational practices, multiethnic society, Bashkortostan.

Keywords: *traditional cultures, social integration, ethnocultural identity, language camps, folk crafts, educational practices, multiethnic society, Bashkortostan.*

Актуальность исследования обусловлена необходимостью сохранения этнокультурного многообразия в условиях медиатизации, интернационализации и урбанизации, которые угрожают традиционным практикам коренных народов. Республика Башкортостан, как регион с полиэтничным населением, демонстрирует уникальный опыт интеграции через культурное наследие. Цель статьи – проанализировать роль летних этнолингвистических лагерей Республики Башкортостан в формировании поликультурной идентичности подростков и разработка рекомендаций по оптимизации их деятельности в контексте социальной интеграции полиэтничных сообществ.

Задачи исследования:

- описать специфику образовательных практик в летних лагерях Башкортостана с акцентом на их этнокультурные, языковые и творческие компоненты.
- классифицировать стратегии интеграции, реализуемые в лагерях, выделив ключевые модели:
- сопоставить эффективность разных моделей лагерей по критериям снижения языковых барьеров, укрепления этнокультурной идентичности, развития межэтнического диалога.

Теоретическую базу исследования составили работы Е. В. Голуб, И. Ю. Халикова, Е. С. Лазаревой, посвященные формированию этнокультурной идентичности подростков и студентов, А.В. Малышева по вопросам создания социокультурной среды для развития личности подростка и труды и М. С. Родиченко по вопросам организации подросткового досуга и его содержания.

Сохранение и развитие традиционных культур народов Башкортостана выступают ключевым социальным аспектом функционирования этнокультурной общности в республике и Российской Федерации в целом, обеспечивая непрерывную трансляцию знаний, опыта

и традиций между поколениями, что формирует основу этнокультурной идентичности и укрепляет внутригрупповые социальные связи. Социальная интеграция, понимаемая как бесконфликтное взаимодействие между социальными акторами, дополняется концепцией интеграции социальной системы, акцентирующей гармоничную взаимосвязь институтов и нормативных стандартов в рамках социума [10, с. 119]. Традиционные культуры региона, в том числе их обычаи, ритуалы, музыкально-хореографические практики, народные промыслы, обладают уникальными чертами. Такие практики концентрируются преимущественно в моноэтнических сельских поселениях, однако в условиях городской среды и в полиэтнических селах наблюдается их активное взаимопроникновение. Эти элементы культурного наследия служат фундаментом для формирования территориально кластеризованной общности, способствуя социальной интеграции через участие в национальных праздниках, обрядах, развитии ремесел, что стимулирует межэтнический диалог, обмен опытом и укрепление межличностных связей.

Структура этнокультурной общности Башкортостана, включающая возрастные, гендерные и социальные страты, требует дифференцированного подхода, учитывающего, например, различия в восприятии традиций разными поколениями. Наиболее продуктивно социальная интеграция проявляется среди детей и молодёжи в силу их возрастных и психологических особенностей, а также наличия в Башкортостане целенаправленной молодёжной и образовательной политики. Потому при разработке проблематики для данной статьи мы сконцентрировались на рассмотрении форматов работы со школьниками на предмет приобщения их языку и этнокультурным практикам.

Формирование языковых и этнокультурных компетенций у детей и подростков начинается в семье, но из-за неоднородности «этнокультурного багажа» в каждой отдельно взятой семье, значительная роль в этом процессе переходит к образовательным и культурным учреждениям, а также к летним образовательным лагерям. Ограниченность учебного плана школы в части глубокого погружения в традиционную культуру компенсируется деятельностью историко-культурных центров, центров дополнительного образования и летних языковых лагерей, реализующих двухкомпонентную модель «школа + площадка организации досуговой деятельности», где базовое образование сочетается с внеурочным углубленным изучением языка, фольклора и ремесел. Успешность данной модели, подтвержденная примерами интеграции детей из смешанных семей в культуру своей или иной этнической группы, представленной в Башкортостане, зависит от наличия квалифицированных специалистов в том числе мастеров народного творчества, фольклористов, культработников, чья подготовка требует разработки профильных магистерских программ и целевого обучения.

Ранее вопросы включенности школьников в языковое и этнокультурное пространство уже становились предметом научного интереса. В частности, диссертационные исследования Е. В. Голуб, И. Ю. Халикова, Е. С. Лазаревой подчёркивают ключевую роль образования в гармонизации межэтнических отношений. Е. В. Голуб фокусируется на подростковой социализации через этническую идентичность [2], Е. С. Лазарева – на формировании толерантности у студентов в условиях межкультурного диалога [6]. Е.С. Халиковым рассматривались условия формирования этнокультурной и гражданской идентичности молодёжи через ценности народной педагогики [11]. Л.С. Рубан [9] посвящена изучению национального языка (татарского) в полиэтничном регионе (Астраханская область) через лонгитюдные опросы школьников, выявившие снижение владения языком, узость применения (бытовое общение), предпочтение русского и иностранных языков для образования. Исследование Н. А. Каргапольцевой и Н. В. Кодяковой [3] рассматривает формирование социального опыта через межкультурную образовательную интеграцию на примере Оренбургской области, при этом акцент делается на преодолении социальных рисков через культурные проекты (фестивали, музейные комплексы). Большое количество работ, посвящённых содержательной и методической составляющих программ летних языковых лагерей, основываются на обучении иностранным языкам, преимущественно английскому [1], [4], [5]. Практика изучения иностранных языков в летних лагерях в полной мере не решает вопросы социальной интеграции детей и подростков школьного возраста в условиях Башкортостана, но её элементы имеют потенциал к внедрению в процесс изучения родных языков.

В целом, республика демонстрирует системный подход к сохранению языкового многообразия через интеграцию образовательных и досуговых практик. Наиболее наглядной формой из числа последних в данном контексте выступают языковые лагеря, сочетающие лингвистическое обучение с этнокультурным воспитанием. Они выступают инновационной площадкой для погружения в языковую среду: здесь через интерактивные форматы (этнографические экспедиции, межкультурные дискуссии, творческие мастерские) участники осваивают не только лексику, но и культурные коды, что способствует формированию устойчивых коммуникативных навыков и снижению языковых барьеров. Этот опыт подтверждает, что социальная интеграция через язык требует сочетания нормативных мер, образовательных практик и неформальных интеракций, что делает пример Башкортостана релевантным для полиэтничных регионов.

Анализ образовательного пространства Башкортостана выявил наличие четырех кейсов по организации языковых лагерей. Изучение их деятельности позволило выявить модели синтеза языкового погружения и трансляции традиционных ценностей.

В первую очередь в республиканском пространстве образовательной досуговой деятельности нужно отметить работу лагеря дневного пребывания «Йәйләү», в 2024 году площадкой его проведения стал Мелеузовский район. Лагерь представляет собой пример формирования этнолингвистической среды для 60 школьников. Программа, разработанная педагогом и общественным деятелем М. Буракаевой, рассчитана на 20 дней и включает:

- интерактивное освоение башкирского языка через айтыши (импровизированные поэтические состязания), декламацию прозы, обучение игре на курае, кубызе и других традиционных инструментах;
- этноспортивный компонент: восхождение на гору, национальная борьба «куреш», планируемое включение стрельбы из традиционного лука;
- культурно-бытовые практики: лечебное питание на основе национальной кухни, мастер-классы по ремеслам, лекции о выдающихся деятелях башкирской культуры.

Важным аспектом является подбор участников: лагерь ориентирован на детей, уже владеющих башкирским языком, что создает условия для углубления языковой компетентности. Для создания языковой и музыкальной среды приглашаются достойные специалисты. В ходе освоения программы каждый ребенок должен научиться петь, танцевать, читать поэтические и прозаические произведения, участвовать в айтышах, брать уроки игры на каком-либо музыкальном инструменте (курай, кубыз, мандолина, думбыра). Обязательными мероприятиями являются лечебное национальное питание, подъем на гору. Организаторы анонсируют⁴, что к вышеупомянутым спортивным состязаниям добавятся и другие. Данный лагерь включает в себя увлекательную программу по изучению традиций и культуры родного края, башкирского народа, родного языка. Ежедневно за время смены дети участвуют в викторинах, мастер-классах по национальной культуре, слушают рассказы о знаменитых земляках – поэтах, писателях, композиторах, танцорах, кураистах, сэсэнах.

Вторым примером синкретического подхода к организации летнего этнокультурного и полилингвального досуга является работа лагеря «Сәләт-Тулпар»⁵ в Туймазинском районе Республики Башкортостан. Частный проект на базе этнокомплекса «Бабай утары», функционирующий под эгидой Татарского центра «Тюменяк», сочетает изучение татарского

⁴ Лагерь дневного пребывания "Яйляу" – URL: <https://xn--02-kmc.xn--80aafey1amqq.xn--d1acj3b/program/35767-lager-dnevnogo-prebyvaniya-yailyau>. (дата обращения: 10.04.2025)

⁵ БӘХИЛ БУЛ, "СӘЛӘТ-КАНДРАКУЛ", ОЧРАШУГА КАДӘР, "СӘЛӘТ-ТУЛПАР", ТӨКЛЕ АЯГЫҢ БЕЛӘН, "СӘЛӘТ-АЛГА" – URL: <https://tulpar.info/articles/tuzganak/2019-07-10/b-hil-bul-s-l-t-kandrak-l-ochrashuga-kad-r-s-l-t-tulpar-t-kle-ayagy-bel-n-s-l-t-alga-240150> (дата обращения: 10.04.2025)

языка с исторической реконструкцией. Уникальность лагеря заключается в:

- использовании музея под открытым небом, где воссоздана инфраструктура традиционной татарской деревни;
- активностях, имитирующих быт и ремесла предков (ткачество, кулинарные мастер-классы);
- интеграции языка в повседневные практики (названия предметов быта, фольклорные песни).

Этот подход позволяет участникам воспринимать язык не как учебный предмет, а как инструмент повседневной коммуникации в исторически аутентичном контексте.

Самобытной является межрегиональная смена «Усточикар»⁶, работающая в Татышлинском районе. Профильная программа для одаренных детей-удмуртов, предполагающая обучение до 100 человек из Башкортостана, Удмуртии и Пермского края, направлена на сохранение удмуртского языка через творческую самореализацию. Характерные черты данного образовательного проекта выражаются в наличии:

- конкурсный отбор участников: школы проводят творческие соревнования, выявляя детей с углубленным знанием языка;
- мультидисциплинарная программа: театральные студии, фольклорные ансамбли, исследовательские проекты по этнографии;
- профессиональный отбор вожатых: педагоги и волонтеры проходят многоэтапный конкурс.

Смена базируется на принципе «язык через культуру», где патриотическое воспитание достигается через освоение ремесел, музыки и устного народного творчества.

Несмотря на различия, все проекты объединяет цель формирования полилингвальной компетентности с опорой на этническую идентичность. Однако их эффективность требует верификации через долгосрочные исследования, включая анализ динамики развития языковых навыков и этнического самосознания у участников.

Наряду с этноориентированными проектами, в регионе развиваются инициативы, интегрирующие западные образовательные методики. Яркий пример — лингвистический лагерь «Хилтон»⁷, где акцент сделан на межкультурную коммуникацию. В 2024 году его смены проходили в Илишевском районе Республики Башкортостан. Данный проект фокусируется на развитии английского языка через методологию полного погружения. В отличие от этнокультурных лагерей, здесь акцент смещен на формирование межкультурной коммуникации:

⁶ Профильный лагерь для одаренных детей-удмуртов «Усточикар» («Город умельцев») – URL: <https://kultura-tatyshly.ru/2024/08/15/profilnyj-lager-dlya-odarenyh-detej-udmurtov-ustochikar-gorod-umelczev-2/> (дата обращения: 12.04.2025)

⁷ Английский детский лагерь «Хилтон» – URL: <https://deti-lager.ru/?yclid=12179258698070753279> (дата обращения: 12.04.2025)

- ежедневное общение исключительно на английском языке во всех активностях – от спортивных соревнований до дискотек;
- вовлечение носителей языка для моделирования реальных коммуникативных ситуаций;
- геймификация обучения: ролевые игры, конкурсы, театральные постановки.

Данный пример демонстрирует адаптацию западных образовательных практик к локальному контексту, сохраняя приоритет разговорных навыков над академической грамматикой.

Таким образом, представленные кейсы отражают три реализуемые модели интеграции языка и культуры:

- этнолингвистическое погружение («Йэйлэу», «Сэлэт-Тулпар») — через воссоздание традиционного уклада;
- коммуникативная интенсификация («Хилтон») — через моделирование иноязычной среды;
- творческая аккультурация («Усточикар») — через искусство и ремесла.

Этнолингвистическое погружение демонстрирует высокую эффективность в естественном усвоении языка через повседневные практики (айтыши, ремёсла, этносport). Однако их успех зависит от исходного уровня владения языком: лагерь «Йэйлэу», ориентированный на детей с базовыми навыками, обеспечивает углубление компетенций, тогда как для новичков интенсивность погружения может стать барьером.

Коммуникативная интенсификация (полное погружение в английский язык) через игры, театр и общение с носителями способствует быстрому развитию разговорных навыков. Например, участники лагеря «Хилтон» должны иметь меньше страха перед иноязычной коммуникацией. Однако фокус на иностранном языке ограничивает применение местных лингвокультурных норм.

Творческая аккультурация (изучение языка через театр и фольклорные проекты) обеспечивает контекстуальное понимание лексики, но менее интенсивно в плане ежедневной речевой практики. Это делает модель эффективной для мотивированных участников, но требует дополнения интерактивными языковыми тренингами.

Сочетание языкового погружения, традиционных ремёсел и интерактивных форматов способствует формированию поликультурной идентичности у подростков. Примеры «Йэйлэу» и «Сэлэт-Тулпар» подтверждают, что воссоздание традиционного уклада усиливает приверженность этнокультурным ценностям. Опыт лагеря «Хилтон», использующего англоязычное погружение и геймификацию, показывает, что адаптация международных образовательных практик к локальным условиям может снижать языковые барьеры, но требует интеграции с этнокультурными элементами для сохранения баланса.

Наиболее сбалансированную эффективность демонстрируют модели, сочетающие несколько стратегий. Например, интеграция творческой аккультурации с элементами коммуникативной интенсификации (как в межрегиональных сменах «Усточикар») позволяет одновременно укреплять идентичность и развивать диалог. Для долгосрочного успеха необходимы:

- внедрение межкультурных модулей в моноэтнические программы;
- регулярный мониторинг динамики языковых навыков;
- адаптация зарубежных методик к локальному этнокультурному контексту.

Данные выводы подчёркивают, что оптимальная модель летнего лагеря должна гибко комбинировать стратегии, учитывая полиэтничность региона и цели социальной интеграции.

Системная поддержка традиционных культур и языков в Башкортостане должна способствовать укреплению социальной интеграции. Летние лагеря, сочетающие этнолингвистическое погружение и творческие практики, направлены на укрепление собственной национальной идентичности, а в сочетании с приобщением к другим языками и традициям позволяют сформировать поликультурную идентичность у подростков. Модели реализации формата летних лагерей в Башкортостане подтверждают, что культурное наследие выступает ресурсом социальной стабильности. Их адаптация в других полиэтничных регионах возможна при учёте локальных особенностей и синтеза нормативных, образовательных и неформальных практик.

Литература:

1. Воронина, Д. К. Методика организации иноязычной коммуникативной деятельности школьников среднего звена на базе языкового лагеря / Д. К. Воронина, С. Е. Цветкова, А. А. Бугрова // Проблемы современного педагогического образования. – 2024. – № 82-3. – С. 86-89.
2. Голуб, Е. В. Развитие этнической идентичности как фактор социализации подростков полиэтничного региона : специальность 13.00.01 "Общая педагогика, история педагогики и образования" : автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата педагогических наук / Голуб Евгения Викторовна. – Оренбург, 2011. – 22 с.
3. Каргапольцева, Н. А., Кодякова Н. В. Формирование социального опыта обучающихся в межкультурной образовательной интеграции / Н. А. Каргапольцева, Н. В. Кодякова // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2016. – № 7(195). – С. 18-22.
4. Касюк, Н. С. Развитие коммуникативных навыков студентов, изучающих иностранные языки, в условиях языкового онлайн-лагеря / Н. С. Касюк, Я. Ли // Лингвокультурология. – 2023. – № 18. – С. 116-122.
5. Кушха, А. А. Технология погружения: летний языковой лагерь / А. А. Кушха // Школьный трансфер технологий: опыт содержательного и технологического обновления образования / Государственное бюджетное общеобразовательное учреждение лицей № 179 Калининского района Санкт-Петербурга. Том Выпуск № 1. – Санкт-Петербург : ООО "Издательство ВВМ", 2019. – С. 93-97.

6. Лазарева, Е. С. Социально-культурные условия формирования этнической толерантности студенческой молодёжи в процессе межкультурного общения : специальность 13.00.05 "Теория, методика и организация социально-культурной деятельности" : автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата педагогических наук / Лазарева Елена Сергеевна. – Тамбов, 2012. – 23 с.

7. Малышев, А. В. Модель социокультурной среды как средство развития культуры личности подростка / А. В. Малышев // Педагогика искусства. – 2013. – № 3. – С. 14-18.

8. Родиченко М. С. Формирование культуры досуга младших подростков в образовательном пространстве школы: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Архангельск, 2011. – 19 с.

9. Рубан, Л. С. Зарубежный и российский опыт изучения национального языка в полиэтническом регионе / Л. С. Рубан // Многоязычие в образовательном пространстве. – 2018. – Т. 10. – С. 40-51.

10. Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские / пер. с англ.; под ред. Н. А. Рубакина. Мн.: Современный литератор, 1998. – 1408 с.

11. Халиков, И. Ю. Формирование этнокультурной и гражданской идентичности современной учащейся молодёжи на основе духовно-нравственных ценностей татарской народной педагогики : специальность 13.00.01 "Общая педагогика, история педагогики и образования" : автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата педагогических наук / Халиков Ильяс Юсупович. – Казань, 2015. – 22 с.

O'QUVCHILARNING OBRAZLI TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHGA R YONDASHUVLAR

Kambarova Saodat Irkinovna

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili
va adabiyoti universiteti dotsenti, ped. fan. dok. (DSc)*

E-pochta: saodatkambarova73@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-9700-0685

Annotatsiya. Maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablarida adabiyot fanini o'qitish orqali o'quvchilarning obrazli va konseptual tafakkuri shakllanishining yosh dinamikasini aniqlash va ularni rivojlantirishning metodik tizimini yaratish masalasi yoritiladi. Buning uchun obrazli va konseptual fikrlashni rivojlantirish shartlari, shuningdek, ushbu fikrlash turlarining muvaffaqiyatli rivojlanishini ta'minlaydigan ketma-ket va bog'liq operatsiyalar mazmuni bayon etiladi.

Kalit so'zlar. Emotsionallik, dialog, konseptual tafakkur, majoziylik, obraz-ramz, obrazli fikrlash, talqin.

Аннотация. В статье рассматривается вопрос определения возрастной динамики формирования образного мышления учащихся и создания методической системы его развития через преподавание литературы в общеобразовательных школах. Для этого описываются условия развития образного и концептуального мышления, а также содержание последовательных и связанных операций, обеспечивающих успешное развитие этих видов мышления.

Ключевые слова. Эмоциональность, диалог, метафора, концептуальное мышление, образное мышление, образ-символ, интерпретация.

Annotation. The article describes the issue of determining the age dynamics of the

formation of figurative and conceptual thinking of students and creating a methodical system for their development through the teaching of literature in general secondary schools. For this, the conditions for the development of figurative and conceptual thinking, as well as the content of sequential and related operations that ensure the successful development of these types of thinking, are described.

Key words. Emotionality, dialogue, conceptual thinking, figurativeness, image-symbol, figurative thinking, interpretation.

Bugungi kunda adabiy ta'lim tizimida obrazli va konseptual fikrlashning o'zaro bog'liqligi muammosi nafaqat san'atga oid, balki boshqa o'quv fanlarini o'qitish jarayonida ham paydo bo'ldi. Xususan, bu borada tadqiqotlar olib borgan rus metodisti V.G.Maransmanning fikricha, "Adabiyot o'qitishda obrazlilik va konseptuallikka, qoida tariqasida, asarni idrok etishning turli qutblari va bir-biriga qarama-qarshi faoliyat turlari sifatida qarala boshlandi. Shuningdek, konsepsiya va tasvir o'rtasidagi bo'shliq zamonaviy maktab o'quvchisi tafakkurining parchalanishiga, ongining "klipi"ga olib keladi. Bunda bir qator o'zgaruvchan yorqin taassurotlar tushunchaga aylanadi, izchil tasvirlar zanjiri shakllanmaydi" [4; 5].

Adabiyot o'qitishdagi estetik yo'nalish o'z mohiyatiga ko'ra idrokni subyektivlashtirish, muallif qiyofasini anglash hamda uning o'quvchi tomonidan o'zlashtirilishiga qaratilgan bo'lsa ham, individual obrazlarni talqin qilishda asarning yaxlit tushunchasi mavjud. Shu bois N.V.Belyayeva [1], V.G.Maransman [4], N.D.Moldovskaya [6], I.V.Rijkova [8], T.F.Sigayeva [9], L.V.Shamrey [10] kabi rus metodistlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda adabiy ta'limning ushbu tamoyillarini birlashtirishga qat'iy harakat qilingani kuzatiladi. Milliy metodikada mazkur muammo Q.Husanboyeva [3], M.Mirqosimova [5], R.Niyozmetova [7]lar tomonidan tafakkurning ijodiyligi, mustaqilligi va mantiqiylik kabi shakllari asosida yoritilgani kuzatiladi.

O'quvchi berilgan g'oyani aniq idrok etishi, asarda ko'rishi va muallifning uni amalga oshirishdagi harakatlarini tanqidiy baholashi kerak. Adabiyot o'qitishdagi estetik yo'nalish o'z mohiyatiga ko'ra idrokni subyektivlashtirish, muallif qiyofasini anglash hamda uning o'quvchi tomonidan o'zlashtirilishiga qaratilgan bo'lsa-da, individual obrazlarni talqin qilishda asarning yaxlit tushunchasi mavjud. Adabiyot o'qitish metodikasida pedagogik psixologiyada bo'lgani kabi obrazli va konseptual tafakkurning o'zaro ta'sir qilish mexanizmlari oydinlashmagan. Ushbu muammo ko'pincha o'quvchi idrokida tasviriy va mantiqiy tamoyillarning o'zaro ta'siri haqidagi savol bilan almashtiriladi. Bu biz qo'ygan muammoga ekvivalent emas, chunki konseptual fikrlash, nazarimizda, majoziy fikrga qarshi turmaydi, lekin uni mantiq va his-tuyg'ularning o'zgarishi yordamida o'z ichiga oladi.

N.D.Moldavskayaning izlanishlarida konseptual tafakkur haqida so'z yuritilgan, lekin bu bilan cheklanib qolinmagan ham. Uning fikricha, konseptual tafakkur matnning mantiqiy talqini bilan bog'langan obrazli umumlashtirishni o'z ichiga oladi [6; 169]. Bizningcha, o'quvchi ongidagi konseptual tafakkur deyilganda obrazli taassurotlarni dunyoqarash paradigmasiga qurish qobiliyati

tushuniladi, bu esa, majoziy ko'chirish tufayli, estetik idrok etishning taassurotlari va strategiyalarini tartibga soladi. Ta'kidlash joizki, konseptual tafakkur badiiy asarning o'quvchi talqinini yaratish jarayonida aqliy faoliyatning majoziy va mantiqiy tarkibiy qismlarini izchil qo'llash bilan bog'liq emas.

Fikrimizcha, bunda qayd etilgan jihatlarning uyg'unlashuvi mavjud bo'lib, u maxsus birlikni hosil qiladi. Hissiy, analitik va assotsiativ jihatlarni o'z ichiga olgan badiiy obraz ko'rinishidagi aks ettirish san'at obyektini idrok etishga yordam beradi. Badiiy asar tushunchasi o'quvchi talqinining eng yuqori darajasi sifatida qabul qilinadi. Bu daraja maxsus fikrlash jarayonini ta'minlashi e'tiborga olinsa, uni konseptual tafakkur deb atash mumkin.

Ma'lumki, konseptual tafakkur obrazli elementlarni o'z ichiga oladi va ularni mantiqiy harakatlar yordamida badiiy asarning yaxlit talqiniga aylantiradi. O'quvchi idrokining obrazli boshlanishi nazariy va tarixiy-adabiy bilimlar, tahlil qilish qobiliyatlari kabi izchil rivojlantirilishi kerak. Shuningdek, badiiy asarlarni o'rganish jarayonida o'quvchilar obrazli-konseptual tafakkurining rivojlanish qonuniyatlari, shartlari va darajalari belgilanishi maqsadga muvofiq. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi shartlar va harakatlarni o'z ichiga olgan metodik tizim talab qilinadi:

1) obrazli tafakkurni shakllantirish jarayoni matnni o'qish va tahlil qilish ko'nikmasini hosil qilish orqali rag'batlantiriladi va asarni o'rganish jarayonida muammoli vaziyatlarning konjugatsiyasi sharoitida konseptual tafakkur rivojlanadi; 2) o'quvchi idrokini ochishda oppozitsion diadalar: o'quvchining his-tuyg'ulari – muallifning his-tuyg'ulari, tasavvurni qayta yaratish – ijodiy tasavvur, asar shaklini kompozitsiya darajasida – badiiy detallar darajasida anglash obrazli fikrlashdan konseptual o'zgarishlarga olib keladi; 3) tasviriy va konseptual tafakkurning rivojlanishi asarni tarjima qilish va davrning madaniy kontekstiga kiritish usuli yordamida o'quvchining badiiy taassurotlarini uzatish jarayonida sodir bo'ladi; 4) interaktiv ta'lim va badiiy asarni personajlar, muallif va turli yozuvchilar muloqoti sifatida ko'rib chiqish kontekstida obrazli va konseptual fikrlashni samarali rivojlantirish mumkin.

Badiiy asarning obrazli tuzilishini ajratib ko'rsatish asosida o'rganish tizimi bir necha bosqichlardan tashkil topadi. Bular rus metodisti Ye.K.Maransman ko'rsatganidek quyidagilardan iborat:

– boshlang'ich sinflarda asar qahramonlari, mavzusi va sujetiga nisbatan faol munosabatni qaror toptirish; 5–6-sinflarda muallifga nisbatan pozitsiyani rivojlantirish vositasi sifatida muallifning badiiy tizimlarini farqlash. Bu maktab o'quvchilarining adabiy rivojlanishi dastlabki bosqichlarida qiziqarli va mazmunli o'qishni ta'minlaydi; katta yoshdagi o'smirlar (7–8-sinflar) tomonidan badiiy asarlarni talqin qilishdagi intilishlarni obrazlar zanjiridan ajratib ko'rsatish, ularni mantiqiy tushunish va shu asosda asar konsepsiyasini qurish orqali bartaraf etishni ko'zda tutadi; umumiy o'rta ta'lim maktabida adabiy ta'limning vazifasi sifatida obraz-ramzdagi obrazlilik va mantiqiy tamoyillarni uyg'unlashtirish; ramziy obrazlarni uyg'unlashtirgan adabiy yo'nalish modelini yaratish va uni faqat bir asar yoki janr darajasida emas, balki muayyan madaniy

davrni belgilovchi badiiy uslub darajasida konseptual tushunish kabilar [4; 9].

Ayon bo'ladiki, barcha ma'nolarining yagona obrazda uyg'unlashuvidan asarning obraz-ramzi vujudga keladi, shu asosda asar tushunchasi quriladi. Natijada obrazli va mantiqiy tamoyillarning uyg'unlashuvi orqali asar qurilishida obraz-ramzni tanlash va talqin qilish; obraz-ramzning metaforik tarzda ifodalangan ma'nolarini personajlar harakatining real ma'nolari va motivlariga o'tkazish bosqichlari tashkil qilinadi. Badiiy asarni talqin qilishda obrazli va konseptual tamoyillarni uyg'unlashtirish o'quvchilar adabiy rivojlanishining turli bosqichlarida olib boriladi. Boshlang'ich sinflarda bitta tasvirdagi majoziy va mantiqiy uyg'un birikmaning propedevtikasi amalga oshiriladi, bu asarning ma'nosini tushunishni ta'minlaydi. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida obraz-timsolni tanlash va anglash adabiy ta'limning mustaqil vazifasiga, asar talqinini qurish asosiga aylanadi.

Obraz-ramzni idrok etish uslublari shu obrazga singdirilgan metaforalarning ma'nosini ochishga asoslanadi. Qoida tariqasida, o'quvchilar tasvirning ma'nosini og'zaki tushuntirishga qiynaladi. Bu boshlang'ich va o'rta maktab o'quvchilari uchun ham amal qiladi. Ma'noni ko'rish uchun ular og'zaki tasvirni boshqa belgilar tizimi – grafik yoki kinestetik tasvirga aylantiradigan oraliq bosqichga muhtoj. Axborotni qayta kodlashning bunday usuli ma'noni tushunishga olib keladi, tizimni boshqasiga qoldirib, o'quvchilarning ko'rish sohasini kengaytirishni ta'minlaydi. Bu J. Brunerning ma'lumotni kodlash "nafaqat boshqasini keltirib chiqaradi" degan g'oyasini tasdiqlaydi, balki mazkur qarash boshqa ma'noni anglash imkonini ham beradi [2; 267].

Majoziy va konseptual fikrlashni shakllantirish faqat muloqot tizimida sodir bo'lishi mumkin. Binobarin, o'qituvchining kommunikativligi, o'zaro munosabatlardagi faolligi, shaxsiy munosabatni hamda o'quvchilarining haqiqiy qadriyat yo'nalishlarini shakllantirishini ta'minlaydi. Majoziy va konseptual tafakkurni rivojlantirish vazifasi faqat interaktiv ta'lim sharoitida olib boriladi. Avvalo, badiiy ongning ushbu tomonlarini birlashtirish tartibi o'zi dialog bo'lgani uchun, ikkinchidan, u faqat o'quvchi va yozuvchi, o'qituvchi, o'quvchi va o'quvchilar o'rtasidagi muloqot vaqtida amalga oshirilishi mumkin.

Badiiy asarlarda qahramon va muallif, kitobxon va qahramon suhbatlari o'z ifodasini topadi. Adabiy jarayon hamisha yozuvchilar, adabiy oqimlar muloqotida, zamonlar va milliy madaniyatlar muloqotida rivojlanib boradi. Qahramonlar dialogi masalasiga adabiy ta'lim jarayonida o'quvchilarning obrazli va konseptual tafakkurini rivojlantirish bosqichi sifatida qaraladi. Asardagi personajlar dialoglari tizimi juda xilma-xil shakllarda tuzilishi mumkin. Masalan, boshlang'ich sinflar uchun mo'ljallangan asarlarda mavjud bo'lgan to'g'ridan-to'g'ri real dialoglardan tortib, umumiy badiiy yaxlitlikni tashkil etuvchi bitta muallifning turli asarlari qahramonlari dialogiga qadar. Zamonaviy adabiy ta'lim standarti o'qituvchi va metodistlarga turli darajadagi dialoglarni, shu jumladan, o'quvchilarning majoziy va konseptual tafakkurni tushunish uchun turli yo'llar bilan ko'tarilishni tashkil qilish imkonini beradi. Demak, ongning har ikkala tomoni uyg'unlashuvi o'quvchi shaxsi rivojlanishi uchun tabiiy ravishda sodir

bo'ladi. Natijada bu ham bilimlarni, ham sharhlovchilik faoliyatining badiiy tajribasini majburlashlardan xoli egallashni ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Беляева Н.В. Формирование читательского восприятия при изучении лирики в школе: теоретические основы и практика. Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – М., 1997. – 20 с.
2. Брунер Дж. Психология познания. – М.: Прогресс, 1997. – 412 с.
3. Husanboyeva Q. P. Адабий таълим жараёнида ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатишнинг илмий-методик асослари. Пед. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2006. – 262 б.
4. Маранцман Е.К. Методическая система развития образного и концептуального мышления школьников в процессе изучения литературных произведений. Дисс. ... док. пед. наук. – М., 2005. – 457 с.
5. Мирқосимова М.М. Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш усуллари. Пед. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 1995. – 253 б.
6. Молдавская Н.Д. Литературное развитие школьников в процессе обучения. – М.: Посвещение, 1986. – 128 с.
7. Ниёзметова Р.Х. Узлуксиз таълим тизимида ўзбек адабиётини ўрганишнинг назарий ва методик асослари (рус гуруҳлари мисолида). Пед. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2007. – 242 б.
8. Рыжкова И.В. Литературное развитие школьников в процессе диалога читателя и писателя: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – СПб, 1998. – 21 с.
9. Сигаева Т.Ф. Взаимодействие эмоционально-образного и логического начал в читательской деятельности пятиклассника. Дисс. ... канд. пед. наук. – 1984. – 146 с.
10. Шамрей Л.В. Функциональные закономерности взаимодействия науки и искусства в школьном изучении литературы. Автореф. дис. ... докт. пед. наук. – СПб., 1995. – 35 с.

I SHU'BA. TURKIY XALQLAR ADABIYOTI VA XALQ OG'ZAKI IJODI MASALALARI

AHMAD A'ZAMNING "RO'YO YOXUD G'ULISTONGA SAFAR" ASARIDA INTERYER TASVIRI

Ubaydullayeva Rayxon Abdugalil qizi

Guliston davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va tillarni o'qitish kafedrası o'qituvchisi

rayhon121274@gmail.com

ORCID: 0009-0001-3993-5378

Annotatsiya: Ushbu tadqiqotda adabiy asarlarda interyer tasviri, ya'ni qahramonning yashash muhiti va uning ichki ruhiy holatini aniq qilishga yordam beruvchi badiiy vositalar roli o'rganilgan. Interyer tasviri, dekorativ vosita sifatida emas, balki qahramonning ichki dunyosini, unga ta'sir ko'rsatgan ijtimoiy muhitni ifodalashga xizmat qiladi. Maxsus ushbu tadqiqotda Ahmad Azamning "Ro'yo yoki G'ulistonga safar" asari misolida interyerining ramziy ma'nosi, shuningdek, uning personajlar xarakteri va muallifning g'oyaviy pozitsiyasini ko'rsatishdagi ahamiyati muhokama qilingan. Tadqiqotda interyer va uning ramziy belgilarining adabiy kontekstda qanday ishlatilishi, ularning asarning umumiy mazmuni va falsafiy g'oyasi bilan bog'liqligi yoritilgan. Badiiy yozishda interyerining ahamiyati va uning odamning ichki holati bilan bog'lanishi ko'rsatilgan, bu orqali muallif insonning ichki izlanishlarini, yakkalik va umidsizlik kabi his-tuyg'ularini izohlaydi.

Kalit so'zlar: interyer tasviri, adabiy asar, qahramon, psixologiya, ramziy ma'no, Ahmad A'zam, badiiy kontekst, g'oya, "Ro'yo yoki G'ulistonga safar", muhit, inson ruhiyati.

Аннотация: В данном исследовании изучалась роль образа интерьера в литературных произведениях, то есть среды обитания героя и художественных средств, помогающих прояснить его внутреннее душевное состояние. Изображение интерьера, а не как декоративное средство, служит для выражения внутреннего мира героя, социальной среды, оказавшей на него влияние. Специально в этом исследовании на примере работы Ахмада Аъзама "Сон или путешествие в страну цепей" обсуждалось символическое значение интерьера, а также его значение для обозначения характера персонажей и идейной позиции автора. Исследование проливает свет на то, как интерьер и его символические символы используются в литературном контексте, как они связаны с общим содержанием и философской идеей произведения. Художественное письмо показывает важность интерьера и его связь с внутренним состоянием человека, с помощью которого автор интерпретирует внутренние человеческие поиски, такие как одиночество и разочарование.

Ключевые слова: изображение интерьера, литературное произведение, герой, психология, символизм, Ахмад Аъзам, художественный контекст, идея, "Сон или путешествие в страну цепей", окружающая среда, человеческая психика.

Abstract: This study examined the role of the interior image in literary works, that is, the habitat of the hero and artistic means that help clarify his inner state of mind. The image of the interior, rather than as a decorative tool, serves to express the inner world of the hero, the social environment that influenced him. Specifically in this study, using the example of Ahmad Azam's work "A Dream or a journey to the land of Chains", the symbolic meaning of the interior was discussed, as well as its significance for denoting the character of the characters and the ideological position of the author. The study sheds light on how the interior and its symbolic symbols are used in a literary context, how they relate to the overall content and philosophical idea of the work. Artistic writing shows the importance of the interior and its connection with the inner state of a person, through which the author interprets inner human searches such as loneliness and disappointment.

Keywords: interior image, literary work, hero, psychology, symbolism, Ahmad Azam, artistic context, idea, "Dream or journey to the land of chains", environment, human psyche.

Adabiy asarda inson ichki kechinmalari, ruhiy olami va hayotga bo'lgan munosabati turli badiiy vositalar orqali ochib beriladi. Shunday vositalardan biri – **interyer tasviri**, ya'ni qahramon yashaydigan yoki harakat qiladigan muhit ichki ko'rinishining tasviridir. Bu usul yozuvchiga qahramon xarakterini yanada chuqur ochishga, muayyan ijtimoiy-tarixiy davr ruhi yoki g'oyaviy-estetik nuqtayi nazarni ifodalashga imkon beradi. Interyer tasviri adabiy asarda faqat dekorativ rol o'ynamaydi. U personajning ruhiy holatini, ijtimoiy mavqeini, dunyoqarashini anglatuvchi ramziy vositaga aylanishi mumkin. Ko'plab zamonaviy asarlarda interyer unsurlari ramziy ma'no kasb etadi. Masalan, qora devorlar – g'am va iztirobni, oynalar – ruhiy ochiqlik yoki o'zini anglashni, chang bosgan mebellar – unutilgan xotiralarni ifodalashi mumkin. Bunday holatlarda interyer qahramon kechinmalarining ichki kartinasiga aylanadi. Interyer tasviri badiiy asarda faqat fon sifatida emas, balki kompozitsion, psixologik va semantik yuk ko'taruvchi muhim badiiy komponentdir. Yozuvchi bu vosita orqali qahramon xarakteri, jamiyatdagi o'rni, muallifning g'oyaviy-estetik pozitsiyasini ko'rsatadi. Shuning uchun interyer tasvirini tahlil qilish – asarning ichki qatlamlarini anglash sari yo'l ochadi. "Yuqoridagi nazariy qarashlarga tayangan holda tadqiqotda badiiy kompozitsiyaning munozarali fikrlarga boyligi asoslangan. Shuningdek, tadqiqotda bir guruh o'zbek adabiyotshunoslarining nazariy qaydlarida kompozitsion unsurlarni belgilash borasidagi qarashlari turlicha ekanligi kuzatilgan. Masalan, Izzat Sultonning "Adabiyot nazariyasi"⁸ darsligida peyzaj va badiiy portret asar syujetining unsuri sifatida tahlil qilingan bo'lsa, T.Boboyevning "Adabiyotshunoslik asoslari"⁹ kitobida asar kompozitsiyasi unsurlari qatorida o'rganilgan. Bizningcha, hikoya kompozitsiyasini tashkil qilishda quyidagilar birlamchi badiiy funktsiya bajaradi: ...sarlavha, epigraf, lirik chekinish, qistirma kompozitsiyasining "libos"i sanaladi¹⁰". Albatta, ushbu fikrga qo'shilgan holda shuni aytishimiz mumkinki, badiiy asar kompozitsiyasi – bu faqatgina voqealar ketma-ketligi yoki syujetga xos bo'lgan elementlar yig'indisi emas, balki asarning ichki tuzilishi, g'oyaviy-badiiy yaxlitligini ta'minlovchi muhim tizimdir. Shu ma'noda, sarlavha, epigraf, lirik chekinish va qistirma kabi unsurlar asarning tashqi bezagi emas, balki uning ma'no qatlamlarini ochuvchi, muallif pozitsiyasini ifodalovchi, o'quvchi idrokiga yo'naltiruvchi **funksional-badiiy komponentlar** sanaladi. T.Boboyevning "Adabiyotshunoslik asoslari" darsligida shunday ma'lumotlar keltirilgan: "Uy-joy, jihoz, buyumlar tasviri. Adabiy asarda ishtirok etuvchi shaxslar bevosita harakat qiladigan maydon — uy-joy tasviri ham muhim g'oyaviy-kompozitsion vazifani o'taydi. Uy-joy tasviri, xuddi tabiat

⁸ Султон И. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 2005. – Б.124.

⁹ Бобоев Т. Адабиётшunoslik asoslari. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – Б.138.

¹⁰ Ҳамраев К. Ҳозирги ўзбек ҳикоясида композиция поэтикаси. Фил. фан. фал. док. дисс. автореф. –Тошкент. 2018.

manzaralaridek, asarning umumiy g'oyaviy mazmunini yoki uning ayrim jihatlarini kengaytirishga va chuqurlashtirishga; qahramonlarni konkretlashtirishga, ularga tabiiylik, jonlilik, haqqoniylik baxsh etishga ko'maklashadi"¹¹. Ahmad A'zamning **"Ro'yo yoxud G'ulistonga safar"** asarida **interyer tasviri** (ya'ni ichki muhit, xona, yashash joyi tasviri) badiiy ifoda vositasi sifatida muhim estetik va ma'naviy yuklamaga ega. Muallif interyer detallarini faqat tasviriy maqsadda emas, balki obrazning ichki holatini, ruhiy kechinmalarini ochishda, asar muhitini yaratishda ustalik bilan qo'llaydi. **Obrazni ochish vositasi sifatida:** asardagi ayrim qahramonlarning yashash joyi, undagi tartib, buyumlar joylashuvi ularning dunyoqarashi, estetik didi va ruhiy holatlarini ifoda etadi. **Vaqt va makon hissi yaratishda** interyer orqali muallif o'quvchini aynan o'sha davrga, o'sha makonga olib kiradi. Masalan, qadimiy, g'arbona yoki milliy uslubdagi bezaklar, buyumlar – asarda aks etgan ijtimoiy muhit, zamonaviylik va an'naviylik orasidagi tafovutlarni aks ettiradi. **Ramziy ma'no yuklovchi vosita sifatida yoki** ba'zi hollarda interyer detallari bevosita ramziy ma'noga ega bo'ladi. Eshiklar, derazalar, kitob javonlari, chang bosgan buyumlar orqali muallif umid, yolg'izlik, unutish yoki iztirob kayfiyatini kuchaytiradi. Bu orqali asarning falsafiy qatlamlari boyiydi.

Ahmad A'zamning **"Ro'yo yoxud G'ulistonga safar"** asarida interyer tasviri realizm va psixologizm ruhida berilgan. Bu tasvirlar oddiy dekorativ vazifani emas, balki **badiiy kontekstni boyituvchi, obraz va g'oya xizmatida turgan vosita** sifatida e'tiborni tortadi.

Asarda hikoyachi qahramon uyqusidan uyg'ongach, boshidan o'tgan voqealarni tahlil qiladi. Asar oxirida muallif xulosa chiqarib, jamiyatni yaxshilash va o'zgarishlarga chaqiradi. Asar allegorik va satirik uslubda yozilgan. G'uliston bog'i –antiutopik jamiyat timsoli sifatida talqin qilinadi. Voqea tasvirlarida tush va haqiqat uyg'unlashib, yozuvchi o'zining falsafiy qarashlarini ifoda etgan. Asarning mavzusi va g'oyasi jamiyatning ijtimoiy va axloqiy muammolarini ochib berishdan iborat. G'oyasi insonlarni axloqiy poklanishga, adolatli va bilimli bo'lishga undashdan iborat. Yozuvchi jamiyatni isloh qilish uchun insonlarning ichki dunyosini o'zgartirish lozimligini uqtiradi. "Ro'yo yoxud G'ulistonga safar" asari o'zining tuzilishi va g'oyaviy yo'nalishi bilan o'zbek adabiyotida muhim ahamiyatga ega. Unda Ahmad A'zam jamiyat muammolarini ochiq-oydin tasvirlab, o'z davrining ilg'or adabiy yo'nalishlarini qo'llagan. Asarning tuzilishi tush motivi asosida qurilgani uning badiiy qiymatini oshiradi va o'quvchini chuqur mulohazaga chorlaydi. Shuningdek, asar kompozitsiyasida muhim o'rin tutuvchi yana bir jihat bu – dialog va monologlarning o'zaro uyg'unligi. Dialoglar orqali muallif qahramonlarning ichki kechinmalarini yoritib bergan bo'lsa, monologlar orqali ularning ruhiy o'zgarishlari va falsafiy izlanishlarini ifodalagan. Bularning barchasi asar kompozitsiyasini boyitib, o'quvchiga muallifning fikrlarini teranroq tushunishga yordam beradi. Demak, "Ro'yo yohud G'ulistonga safar" asari nafaqat badiiy jihatdan, balki falsafiy va ma'naviy

¹¹ Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – Б.138.

mazmuni bilan ham o'z o'quvchisini o'ylashga, izlanishga va hayotning asl mohiyatini anglashga undovchi noyob asardir. Asar kompozitsiyasi esa bu g'oyalarni o'ziga xos shaklda ifodalashda muhim rol o'ynaydi.

Asarda interyer, ya'ni atrof-muhit, shahar ko'rinishi, uylar, ko'chalar, odamlar orasidagi holatlarning tasviri juda muhim o'rin tutadi. Bu tasvirlar oddiy bezak emas, **asar g'oyasini, muallifning fikrini chuqurroq tushunishga yordam beradigan vosita** hisoblanadi.

Baland-baland oshyonali payvast imoratlari uzoqdan ko'rinib turgan shaharga yetib bordik. Shahar, bizning shaharlarga o'xshab, avval javonibdagi olмали hovlilardan, darvozalarining oldidagi chavra to'siqlari, gulzoru ishkamlari, ulashgan bir qavatli, boloxonali uylardan, keyin ikki oshyonali imoratlardan boshlandi, oshyonalari ko'tarilishi barobarida ko'chalarida g'uliy odami qalinlashib, avtolari gavjumlashib bordi. Ha, shahar tashidan bizning shaharlardan farq qilmaydi, uylarning ayvonlarida osib qo'yilgan kirlaridan tortib, ko'chalarning tepasida bulutdek turib qolgan ko'kimtir tutun g'uborigacha ko'z o'rganib qolgan manzara, tramvay, trolleybus, avtobuslari bizdagidek tirband, daraxtlari daraxt, faqat olmasi bisyor, osmoni shu osmon, gullari o'sha-o'sha ko'z o'rgangan gunogun ranglar, lekin hamma katta-kichik shaharlarga xos turli-tuman shiorlar, suratlar, plakatlar, e'lonlar, afishalar, chaqiriqlar, xullaski, inson zotining o'qishyozishni o'rganganidan keyin yaralgan neki bo'lsa, hammasi boshqa, umuman bu yerdagilar ham qoshu ko'zi bizni aynan takrorlagani bilan, bari, yettidan yetmish yasharigacha hamma-hammasi zanjir osgan, chorrahalarda mashinaning zich yopilgan oynalaridan silqib kirgan shildir-shildir jiring tovushi ham bu erning mutloq bir boshqa makon, yashash qonunlari ham biznikiga mutloq o'xshamasligini urg'ulab turar, ko'zimga ko'rinish berayotgan narsalarning barchasini aqlimga sig'dirolmay, mashina ichida o'zim ham ishtirok etayotgan xayoliy kinoni berilib tomosha qilib borayotgan edim¹².

Shahar manzarasi – hikoyachi qahramonning ichki holat aks sadosi desak mubolag'a qilmaymiz. Parchada yozilganidek, shahar baland uylar, tutunli ko'chalar, shiorlar, e'lonlar bilan to'la. Bu tasvirlar orqali muallif jamiyatdagi sun'iylik, odamlarning bir xil bo'lib qolishi, hayotning mexanik, zerikarli tus olganini ko'rsatadi. Ya'ni bu manzara orqali inson o'zini o'zgacha makonda emas, balki o'zligidan uzoqlashgan, begona muhitda his qiladi. Bu holat asar g'oyasiga mos ravishda haqiqat va xayol orasidagi chalkashlik, o'zlikni yo'qotish, begonalik kabi tushunchalarni ifodalaydi. Uylarning kirga to'la ayvonlari, ko'chalardagi tutun, odamlarning ko'pligi, plakatlar – bularning hammasi muallifning tanqidiy munosabatini bildiradi. Aslida esa bu oddiy detallar emas, balki odamning ichki siqilishi, erkin fikrning yo'qligi, soxta hayot tarziga nisbatan norozilikni bildiruvchi belgilar sifatida ishlatilgan. Muallif oxirida o'zini "xayoliy kinoni tomosha qilayotgan" deb tasvirlaydi. Bu orqali o'quvchi ham xuddi yozuvchidek o'zini tush va haqiqat orasida qolgandek his

¹² A.A'zam. Ro'yo yoxud G'ulistonga safar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2011. – B. 299.

qiladi. Bu esa butun asarning asosiy g'oyasini – insonning o'zligini qidirishi, yolg'izlik, ruhiy izlanishni ochib beradi.

Ancha yurdik, chamamda shaharning markazini kesib o'tdik, ko'kimtir devor bo'ylab borib zang berdik, chiroyli zanjirgulchin temir darvoza yonboshga surildi. Ikki tomoni olmazor keng xiyobonga kirdik. Odam bir begona joyga borsa, ungacha ko'rmagan narsalariga e'tibor qiladi shekilli, yo'lakning ikki chetidagi chavra to'siq zanjir shaklida shunaqa chiroyli qaychilangan ediki, beixtiyor: «Qoyil! Bog'bonning qo'li gul ekan», deb yubordim. Xoldori ochilibroq jilmaydida: «Hali shoshmang, bunaqa narsalarni ko'p ko'rasiz. Hammasi oldinda!», dedi. Bir baland imorat oldida mashinadan tushdik. Rahbarlar hordiq chiqaradigan ma'vo shekilli, hammayoq orasta, zinapoyalariga cho'g'dek gilam to'shalgan. Umuman, bizning ilgarigi obkom dachalariga o'xshab ketadi. Faqat farqi, nimaga e'tibor qilmay, gilamning gullarimi, zinapoya tutqichlarimi, devordagi ganchning naqshlarimi, ishqilib, hammasida u yoki bu shaklda zanjir ramzi bor. Oynavand eshikni bir qiz ochdi, bejirim zanjir taqqan, qimirlaganda kumush qo'ng'iroqdek jiringlaydi, peshbandida ham zanjir rasmi bosilgan, lekin chiroyli, matoga chizilgan bo'lsa-da, boyagi kumush jarang shulardan ham kelayotganga o'xshaydi¹³.

Parchada muallif ilgari hech ko'rmagan go'zallikni ko'radi: ganch naqshlar, gulli gilamlar, chavralar, bejirim darvozalar va hatto zanjir shaklidagi to'siqlar. Bu tashqi jihatdan chiroyli bo'lsa-da, har bir bezakda **zanjir** ramzi takror-takror uchraydi. Bu esa shunchaki dekor emas, **ramziy ma'no** kasb etadi – **erkinlikni cheklovchi kuch, ruhiy va ijtimoiy qamov belgisi**. Zanjir har :m ham faqat temirdan emas – u ba'zida bezak bo'ladi, ammo u ham kishini mahkamlab qo'yadi. Chiroyli bog'lar, orasta zinapoyalar, ilgari obkom dachasini eslatuvchi imoratlar – bular hammasi muallifga sovet davrining tashqi yasama “go'zalligi”ni eslatadi. **Tashqi hasham orqasida erkinlik yo'q**, go'yoki bu joylarda hammasi chiroyli, tartibli, ammo aslida odamlar **ruhiy siquv ostida**. Zanjir detalining takror-takror qo'llanishi – **inson hayoti, jamiyat tartibi va ruhiyatining butunlay bir tizimga bo'ysuntirilganini** anglatadi. Har qanday chiroyli detalda ham kishini biror narsa cheklayotgani seziladi. Bu – muallifning **o'zini erkin his qilmasligi**, ruhiy bosimni sezishi, hatto **go'zallik ortida yashiringan zulmni** anglashiga olib keladi.

Yana bir interyer tasviriga e'tiborimizni qaratsak:

Meni uchinchi qavatga boshlab chiqdilar. Bir o'ymakor, ya'ni zanjir naqshi kesib solingan eshikni ochdilarki, sizni charchatmaslik uchun qayerda zanjir rasmi yo shaklini kovrsam hammasini aytavermay, bari bir, sanab ham adog'iga yetolmayman, xullas, G'ulistonning nomiga yarasha, hamma yoqda g'ul asari bor, ha, haligi eshikdan ichkari kirdik. Juda muhtasham, mehmonning o'z mehmonlarini kutishi uchun bir xona, dam olishiga xona, bu yoqda haligi yana kerak bo'ladigan bo'lmalar. Divan, yumshoqkursilar, dasturxon yasog'li kattakon maso, burchakda televizor, derazalarga og'ir pardalar osilgan, yarqiragan parket

¹³ A..A'zam. Ro'yo yoxud G'ulistonga safar. – T.: Yangi asr avlodi, 2011. – B. 299.

*polning o'rtasida juda chiroyli gilam to'shalgan. Parket, aytmasam bo'lmaydi, yerga to'shalgan zanjir shaklida juda chiroyli terilgan, lokida gard yo'q. Ustida yurganda oyog'ingizga o'ralib erkanayotgandek*¹⁴.

Bu sahnada muallif uchinchi qavatga chiqib, yana **go'zal, zamonaviy, muhtasham** interyerga duch keladi: o'ymakor eshik, yumshoq mebellar, pardalar, gilam, parket... Bular odatda **qulaylik va osoyishtalik** belgisi hisoblanadi. Ammo bu chiroyli manzarani bir **:miy va kuchli ramz — zanjir** buzib turadi. Muallif hatto "sanab adog'iga yetolmayman" deydi – bu zanjir naqshlarining haddan tashqari ko'pligini anglatadi. Ular ostonadan tortib gilamga, hatto parket polgacha joylashtirilgan. Bu esa odamni xonada emas, go'yo **sokin, zamonaviy ko'rinishdagi panjara ortida** yurgandek his qildiradi. Ya'ni bu yer shunchaki mehmonxona emas, bu – tashqi hasham bilan yopilgan, ichki ruhiy erkinlikdan mahrum qilingan "qafas"dir.

Muallif gilam va parket haqida to'xtalar ekan, parketni "oyog'ingizga o'ralib erkanayotgandek",– deya ta'riflaydi. Bu – interyerning **inson ongiga nafis, ammo bosimli ta'sirini** anglatadi. Ya'ni zanjir bu yerda kuch bilan emas, **go'zallik, qulaylik, hatto mehmondo'stlik ko'rinishida** keltirilgan. Bu xona odatdagi mehmonxonaga o'xshaydi, lekin muallif undagi detallar orqali **ichki ziddiyatni** ko'rsatadi. U tashqi go'zallikdan bahra oladi, lekin **har bir bezak ortida zanjir shaklini ko'radi**. Ushbu holat uni o'zini **ruhiy jihatdan erkinsiz, tazyiq ostida** his qilishiga olib keladi. Asardagi asosiy g'oya – **insonning ongini nazorat qilish, uni befarq va itoatkor holda ushlab turish tizimini** ramziy ravishda ochadi. Shunday qilib, **interyer tasviri** bu asarda oddiy muhit emas, balki **inson ruhiy holatini ko'rsatadigan ramziy vosita**dir. Muallif atrofdagi manzaralar orqali **jamiyatdagi muammolar, insonning o'zligini yo'qotishi, ruhiy bo'shliq** kabi falsafiy mavzularni ochadi.

Ahmad A'zamning "Ro'yo yoxud G'ulistonga safar" asaridagi interyer tasviri asarning umumiy ma'no va mazmunini chuqurlashtirishda muhim rol o'ynaydi. Muallif interyer detallarini obrazlarni rivojlantirish, ularning ruhiy holatini aks ettirish va asar atmosferasini yaratishda samarali vosita sifatida ishlatadi. Har bir kichik detali – xonadagi buyumlar, devordagi suratlar, eshiklar, derazalar – qahramonlarning ichki dunyosini, hayotga munosabatini, o'tmishdagi kechinmalarini va hozirgi ruhiy holatini jonli va ta'sirchan tarzda tasvirlaydi. Shunday qilib, interyer tasviri faqatgina badiiy bezak yoki dekoratsiya emas, balki g'oyaviy va psixologik qatlamlarni ochish, o'quvchiga qahramonlarning ichki kechinmalarini yetkazishning muhim vositasi hisoblanadi. Ahmad A'zam bu tasvirni mahorat bilan ishlatib, asarning mazmunini boyitadi va o'quvchiga har bir detal orqali qahramonlar dunyosini chuqurroq anglash imkoniyatini yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Султон И. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 2005. – Б.124.
2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – Б. 138.

¹⁴ A..A'zam. Ro'yo yoxud G'ulistonga safar. – T.: Yangi asr avlodi, 2011. – B. 299.

3. Ҳамраев К. Ҳозирги ўзбек ҳикоясида композиция поэтикаси. Фил. фан. фал. док. дисс. автореф. – Тошкент. 2018.
4. А.А'zam. Ro'yo yoxud G'ulistonga safar. – Т.: Yangi asr avlodi, 2011. – В. 299.

"AZƏRBAYCAN OĞLU ÖZBƏK ŞAİRİ" MAQSUD ŞEYXZADƏ YARADICILIĞINA NƏZƏR

Sayalı Cəfərova

Türkoloji mərkəz, mütəxəssis

Azərbaycan dövlət Pedaqoji Universiteti

saya.jafarova@mail.ru

Orcid:0009-0003-7052-8097

(994) 55 455 35 31

Xülasə

Əslən Azərbaycandan olan Maqsud Şeyxzadə XX əsr özbək mədəniyyəti tarixində həm şair, həm dramaturq, həm də ədəbiyyatşünas və dilşünas ailə, dünya klassiklərinin əsərlərini özbək dilinə çevirən mütərcim, folklorşünas və publisist kimi tanınmışdır. 1928-ci ildə imperiya ideoloqlarının əmri ilə üç illiyə Qafqazdan sürgün olunur. O Sovet hakimiyyətinin tərəfdarı və təbliğatçısı olmamışdır. Elə buna görə də gənc şair 1928-ci ildə Dağıstandan Özbəkistanın Daşkənd şəhərinə göndərilir. Onun bu şəhərdə həyatının tamamilə yeni dövrü başlayır. Tezliklə özbək dilinin sirlərinə bələd olan M.Şeyxzadə 1928-ci ildən mütəmadi olaraq özbək dilində yazdığı şeir və məqalələrlə mətbuatda görünməyə başlayır. XX əsr özbək ədəbiyyatının klassiklərinə çevriləcək sənətkarlarla bir sırada çalışır və öz layiqli yerini tutur. Maqsud Şeyxzadə poeziyası ülvə məhəbbət, insani münasibətlər, dostluq telləri, nəsihətamiz duyğular, ali hisslər üstündə yaranıb. Şeirləri sadə və eyni zamanda dərin mənalı olmaqla yanaşı, həm də cəmiyyətin, insanın və təbiətin müxtəlif aspektlərini özündə əks etdirir. Maqsud Şeyxzadənin poeziyası, əsasən həyatın müxtəlif çətinlikləri, insanın daxili mübarizəsi, təbiət və vətən sevgisi ilə bağlıdır. Şairin əsərlərində, insanın və cəmiyyətin mənəvi aləmi əsas mövzulardan biridir. Onun şeirlərində ən çox qarşılaşılan motivlərdən biri insanın öz daxili dünyası ilə mübarizəsidir. Həmçinin, Şeyxzadə təbiətə olan xüsusi sevgisini və onu insanın həyatındakı yeri barədə düşündürən fikirlərini də əsərlərində geniş şəkildə ifadə edib.

Açar sözlər: özbək, şair, Sovet, şeir, alim.

Annotatsiya

Ozarbayjonda tug'ilgan Maqsud Shayxzoda 20-asr o'zbek madaniyati tarixida shoir, dramaturg, adabiyotshunos va tilshunos, jahon klassikasining o'zbek tiliga tarjimoni, folklorshunos va publitsist sifatida tanilgan. 1928 yilda imperator mafkurachilarining buyrug'i bilan u Kavkazdan uch yilga surgun qilindi. U sovet hukumatining tarafdori va targ'ibotchisi emas edi. Shuning uchun 1928 yilda yosh shoir Dog'istondan O'zbekistonning Toshkent shahriga jo'natildi. Bu shaharda uning hayotining mutlaqo yangi davri boshlanadi. Ko'p o'tmay, o'zbek tili sirlarini yaxshi bilgan M. Shayxzoda 1928 yildan boshlab o'zbek tilida yozilgan she'r va maqolalari bilan muntazam ravishda bosma nashrlarda chiqa boshladi. U 20-asr o'zbek adabiyoti klassikasi bo'ladigan san'atkorlar bilan birga ijod qilib, munosib o'rin egallaydi. Maksud Shayxzoda she'riyati yuksak muhabbat, insoniy munosabatlar, do'stlik va yuksak tuyg'ular fonida paydo bo'lgan. Uning she'rlari nafaqat sodda va ayni paytda chuqur mazmunli, balki jamiyat, inson va tabiatning turli qirralarini aks ettiradi. Maqsud Shayxzoda she'riyati asosan hayotdagi turli qiyinchiliklar, insonning ichki kurashi, tabiat va Vatanga muhabbat bilan bog'liq. Shoir asarlarida inson va jamiyatning ma'naviy olami asosiy

mavzulardan biridir. Uning she'rlaridagi eng keng tarqalgan motiflardan biri bu insonning ichki dunyosi bilan kurashidir. Shayxzoda o'z asarlarida tabiatga bo'lgan alohida muhabbatini va inson hayotidagi o'rni haqida o'ylashga majbur qilgan fikrlarini ham keng ifodalagan.

Kalit so'zlar: o'zbek, shoir, Sovet, she'riyat, olim.

Summary

Magsud Sheikhzade, originally from Azerbaijan, was known in the history of Uzbek culture of the XX century as a poet, playwright, literary critic and linguist, as a translator, folklorist and publicist who translated the works of world classics into Uzbek. In 1928, by order of the Imperial ideologists, he was exiled from the Caucasus for three years. He was not a supporter and propagandist of Soviet power. That is why in 1928 the young poet was sent from Dagestan to Tashkent, Uzbekistan. A completely new period of his life begins in this city. M., who soon became familiar with the secrets of the Uzbek language. Since 1928, sheikhzade began to regularly appear in the press with poems and articles written in Uzbek. He works on a par with artists who will become classics of Uzbek literature of the twentieth century and takes his rightful place. Magsud Sheikhzade's poetry was born on the strings of sublime love, human relations, friendship, exhilarating feelings and higher feelings. His poems are not only simple and at the same time deeply meaningful, but also reflect various aspects of society, man and nature. Magsud Sheikhzade's poetry is mainly associated with various difficulties of life, the inner struggle of man, love for nature and Homeland. In the works of the poet, the spiritual world of Man and society is one of the main themes. One of the most encountered motives in his poems is the struggle of a person with his inner world. Sheikhzade also widely expressed his special love for nature and thoughts that made him think about his place in human life.

Key words: Uzbek, poet, Soviet, poem, scientist.

Giriş. Əslən Azərbaycanlı olan Maqsud Şeyxzadə XX əsr özbək mədəniyyəti tarixində həm şair, həm dramaturq, həm də ədəbiyyatşünas və dilşünas ailm, dünya klassiklərinin əsərlərini özbək dilinə çevirən mütərcim, folklorşünas və publisist kimi tanınmışdır.

O, əslən Qazağın Salahlı kəndindəndi. Azərbaycanın Ağdaş şəhərində anadan olub. Şair bu haqda "Daşkəndnamə" poemasında qeyd edib.

18 fəsildən ibarət olan "Daşkəndnamə" bu xalqın simasında böyük bir xalqın tarixi keçmişinin və bu gününün həqiqətlərini açıb göstərir, şairin vətən qarşısında borcunu, ona qarşı olan sevgisini müəyyənləşdirir:

Vətən ürəyimdə yaşayan bir səs,

Vətənin mənası ulu, müqəddəs!...

Ürəklər ulduzdur, vətən kainat,

Vətəndir yaşamaq, vətəndir həyat. (1, s 487)

İbtidai təhsilini Ağdaşdakı "Rüşdiyyə" məktəbində alıb, 1920-1925-ci illərdə Bakı Müəllimlər Seminariyasında təhsilini davam etdirib. Ona burada dövrün ən tanınmış maarifçi-pedaqoqları və yazıçıları Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Cabbar Əfəndizadə, Şamobəy Cəbrayılbəyli, Mədinə xanım Qiyasbəyli kimi böyük ziyalılar dərs demişdir. (1, s 482)

Seminariyanı bitirən Maqsud iki il Dağıstanda müəllim kimi işləməyə göndərilir, əslində sürgün olunur. 1928-ci ildə imperiya ideoloqlarının əmri ilə üç illiyə Qafqazdan sürgün olunur. O Sovet hakimiyyətinin tərəfdarı və təbliğatçısı olmamışdır. Bu əsərlərinin məzmunundan da aydın görünməkdədir.

Elə buna görə də gənc şair 1928-ci ildə Dağıstandan Özbəkistanın Daşkənd şəhərinə göndərilir. Onun bu şəhərdə həyatının tamamilə yeni dövrü başlayır. Tezliklə dost xalqın dilinin sirlərinə gərəyincə bələd olan M.Şeyxzadə 1928-ci ildən mütəmadi olaraq özbək dilində yazdığı şeir və məqalələrlə mətbuatda görünməyə başlayır. O, özbək torpağında da istedadlı yaradıcı gənclərlə – Qafur Qulam, Aybek, Abdulla Qədri, Abdulla Qəhhar kimi şəxslərlə dostluq münasibətləri yaradır. XX əsr özbək ədəbiyyatının klassiklərinə çevriləcək sənətkarlarla bir sırada çalışır və öz layiqli yerini tutur. Eyni zamanda, fəaliyyətində elm sahəsinə daha çox üstünlük verir. Bütün həyatını elmə bağlayan gənc M.Şeyxzadə burada təhsilini davam etdirərək alimlik dərəcəsinədək yüksəlir, 1938-ci ildən ömrünün sonunadək Nizami adına Daşkənd Pedaqoji İnstitutunda özbək ədəbiyyatı tarixindən dərs deyir. Çalışdığı fakültənin dekanı və Özbək ədəbiyyatı kafedrasının müdiri olur. Nəhayət, Özbəkistan elmi tarixində tanınmış alim və pedaqoq kimi ad çıxarır.(2)

Yazdığı birinci əsəri Nəriman Nərimanova həsr etdiyi "Nəriman haqqında Şərq nağılı" olub. Şeyxzadə yaradıcılığının ilk illərində əsərlərini Azərbaycan dilində yazmaqla onları "Şeyxzadə dəftəri" adı altında toplamışdır.

Maqsud Şeyxzadə poeziyası ülvə məhəbbət, insani münasibətlər, dostluq telləri, nəsihətamiz duyğular, ali hisslər üstündə yaranıb. Şeirləri sadə və eyni zamanda dərin mənalı olmaqla yanaşı, həm də cəmiyyətin, insanın və təbiətin müxtəlif aspektlərini özündə əks etdirir. Maqsud Şeyxzadənin poeziyası, əsasən həyatın müxtəlif çətinlikləri, insanın daxili mübarizəsi, təbiət və vətən sevgisi ilə bağlıdır. Şairin əsərlərində, insanın və cəmiyyətin mənəvi aləmi əsas mövzulardan biridir. Onun şeirlərində ən çox qarşılaşılan motivlərdən biri insanın öz daxili dünyası ilə mübarizəsidir. Həmçinin, Şeyxzadə təbiətə olan xüsusi sevgisini və onu insanın həyatındakı yeri barədə düşündürən fikirlərini də əsərlərində geniş şəkildə ifadə edib.

"Simlər, qaranquşlar və qızlar", "Bahar yağışı", "Bənövşə", "İlk sevgi", "Sınaq", "Xəta", "Atmaca" – sevgi duyğulu nəğmələrdir. M.Şeyxzadə yaradıcılıq həyatının yeni səhifəsini açanda məhz folklor qaynaqlarına üz tutub, özbək folklor mənbələrinə istinad edib. Özbəkistana gəldiyi ilk illərdə daha çox özbək folkloruna dair məqalələr yazıb. Bir tərəfdən folklorçu alim kimi "Alpamış", "Qərib və Şahsənəm", "Şirin-Şəkər" kimi eposları tədqiq edir, xalq yaradıcılığını yaşadan Fazil Yoldaşoğlu və başqaları haqqında dəyərli elmi məqalələr yazıb, digər tərəfdən öz yaradıcılığında folklor qaynaqlarından istifadə edib. M.Şeyxzadə yaradıcılığının bütün mərhələlərində bu təsir aydın görünür. "Birlik təranəsi", "Özbək-türkmən bir ananın cüt oğlu", "Ay ilə söhbət", "Yeddilik balladası" və digər şeirlərin söykəndiyi yaşantılarda folklorə aid motivlər xüsusi yer tutur. Maqsud Şeyxzadənin şeirlərində təbiət geniş yer tutur. Təbiət, şair üçün sadəcə xarici bir dünya deyil, həm də insanın daxili aləmini əks etdirən bir aynadır. Onun şeirlərində təbiət elementi tez-tez insanın mənəvi vəziyyəti ilə paralel qurulur. Şair təbiətin müxtəlif mövsümlərini, bitki örtüklərini və heyvanları həyatın müxtəlif dövrləri ilə əlaqələndirərək, oxucusunu insan

həyatının və onun müxtəlif mərhələlərinin dərinliklərinə doğru apardığı bir yol açır.(3)

1932-ci ildə Maqsudun on şeirdən ibarət poetik məcmuəsi işıq üzə görünür. Az keçmir ki, özbək qardaşlarımız onu əsərlərinin poetik tutumuna və hər iki xalqın istəklərinə xidmət etdiyinə görə "Azərbaycan oğlu özbək şairi" kimi səciyyələndirirdilər.

30-cu illər M.Şeyxzadə yaradıcılığının ən qaynar dövrlərindən biri kimi yadda qalır. Bu zaman onun "Cümhuriyyət" ("Jumxuriət"), "Yeni divan" ("Ənqi devon"), "Üçüncü kitab" ("Uçinçi kitab") kimi əsərləri nəşr olunur. Burada yer almış nümunələr sırasında özbək poeziyasında rus ədəbiyyatından gələn sərbəst şeir, xüsusən A.Blok, A.Belı, V.Mayakovski yaradıcılığında özünü qabarıq göstərən və Musa Aybək (Taşmühəmmədov) şeirləri üçün də səciyyəvi olan örnəklərə üstünlük verilir.

M.Şeyxzadə V.Mayakovskinin əsərlərini mütaliə və tərcümə edirdi. 40-cı illərdə V.Mayakovskinin "Yaxşı" ("Xoroşo") poeması özbək dilinə tərcümə etmişdi. Bu poemanın təsiri altında M.Şeyxzadənin "Müharibə və nəğmə" ("Janq va kuşik"), "Ürək deyir ki", ("Kunqıl deydi ki...") və digər poetik məcmuələri işıq üzə görünür.

O, bir sıra şeirlərini ballada adlandırır: "Yoldaş Nəvai", "Dəniz balladası", "Günəşlə söhbət", "Üç təbəssüm", "Yeddiillik balladası", "Busə toxumu", "Hafizin ikinci ömrü", "Bənövşə".

Maqsud Şeyxzadənin şeirlərinin dili zəngin, poetik və sadədir. O, hər zaman dərin anlamları sadə və anlaşıqlı şəkildə çatdırmağa çalışıb. Şairin dili çox vaxt emosional, təsirli və aydın olur. Onun şeirlərindəki lirizm oxucunu dərin düşüncələrə, öz həyatına və cəmiyyətə daha fərqli baxmağa sövq edir (4)

Mənzum faciə ənənəsinin davamçısı kimi isə M.Şeyxzadə "Cəlaləddin Mənquberdi" (1941) və "Mirzə Uluğbəy" (1964) əsərlərini qələmə alır. "Cəlaləddin Mənquberdi" və "Mirzə Uluğbəy" mənzum tarixi faciələri ilə özbək dramaturgiyasının mükəmməl əsası qoyulmuşdur. M.Şeyxzadənin dramaturgiya yaradıcılığı özbək ədəbiyyatşünaslarının da, Azərbaycan ədəbi-tənqidinin də daim diqqətini cəlb etmiş, bu haqda xeyli tədqiqat əsərləri yazılmışdır.

"Cəlaləddin Mənquberdi" əsəri partiyanın tapşırığı ilə yazılmışdı. Onda müəllifin 36 yaşı vardı. Az bir vaxta tamamlanan bu əsərin ilk tamaşası çox yüksək səviyyədə keçmiş, böyük səs-səda doğurmuşdu. Müharibə illərində qəhrəmanlıq motivləri, həm də tarixə əsaslanan hadisələr ədəbiyyatın baş mövzusuna çevrilmişdi.

Əsərdə Cəlaləddin, yalnız bir döyüşçü kimi deyil, həm də dövrün çətin şəraitində sülh və ədaləti bərpa etməyə çalışan bir şəxsiyyət kimi təqdim olunur. Bu mübarizənin arxasında, Şeyxzadə, bir tərəfdən şəxsi idealizm və əxlaq, digər tərəfdən isə ölkənin düşdüyü vəziyyətin yaratdığı reallıqlar arasında möhkəm bir gərginlik göstərir.

Şeyxzadə, Cəlaləddin Mənquberdini təqdim edərkən, onun xarakterini psixoloji cəhətdən dərinlən təsvir edir. Bu xüsusiyyət əsərin əsas güc mənbələrindən biridir. Cəlaləddin, yaşadığı müharibə və dövrün siyasi

hadisələri arasında bir psixoloji böhran yaşayır, amma eyni zamanda onun daxili gücü, ideallarına sadiqliyi və döyüş əzmi onu fərqli bir fiqur edir.

Şeyxzadə, Cəlaləddinin tənhalığını və öz mübarizəsi ilə əlaqədar duyğusal və əxlaqi çətinliklərini təsvir edir. Bu mübarizə, yalnız fiziki deyil, həm də əxlaqi bir mübarizədir. Cəlaləddin, dövlətin böhranı ilə mübarizə apararkən həm də öz daxili dünyasında böyük bir mübarizə aparır.

Maqsud Şeyxzadənin əsərinin üslubu, həm klassik Azərbaycan ədəbiyyatının ənənələrini davam etdirir, həm də modern təsvir vasitələrindən istifadə edir. Onun dili zəngin və poetikdir, lakin bir o qədər də aydın və anlaşılandır. Şeyxzadə, əsərin hər bir hissəsində təsvirlər və simvollarla işləyərək, oxuculara Cəlaləddinin daxili dünyasını və mübarizəsini dərinlən hiss etdirir.

Əsərin tematikası, mübarizə, ədalət, dövlətin çöküşü və sülhün bərpası mövzularına toxunur. Həmçinin, öz idealizmindən vaz keçməyən bir şəxsiyyətin, bir tərəfdən siyasi, digər tərəfdən şəxsi əxlaqi prinsiplər arasında bərabərliyi qorumağa çalışan bir fiqur olması mövzusunda da geniş müzakirələrə yer verir.

Cəlaləddin Mənzuberdi, Maqsud Şeyxzadənin Azərbaycan ədəbiyyatında müstəsna yer tutan bir əsəridir. Şeyxzadə, bu əsərlə sadəcə bir tarixi fiquru yox, həm də onun həyatına və mübarizəsinə dair daha dərinlən və ətraflı bir portret təqdim edir. Əsərin xüsusiyyətləri, dərin psixoloji analizlər və estetik baxımdan zəngin dilinin istifadə edilməsi ilə, həm Azərbaycan ədəbiyyatında, həm də dünya ədəbiyyatında əhəmiyyətli bir yer tutur.

Şeyxzadənin hörmətini birə-min artıran bu əsər onun taleyində qara səhifə açdı. O, Stalin rejiminin qəzəbinə tuş gəldi. M.Şeyxzadə 25 il həbs cəzası aldı və uzaq Sibirə – İrkutsk düşərgəsinə göndərildi. M.Şeyxzadə həbs düşərgəsinə göndərilə də, artıq çox qısa səhnə həyatı yaşayan “Cəlaləddin Mənzuberdi” dillər əzbərinə çevrilmişdi. Sadə, axıcı poetik dillə, başdan-baş qəhrəmanlıq eşqi ilə yazılan bu əsər hər kəsin qəlbində özünə yer etmişdi. Çoxları hətta bu əsəri əzbər bilirdi. Necə ki, bizdə “Vaqif”i bilirdilər. Stalin öldü. Nağıllarda söyləndiyi kimi, az sonra bütün zindanların qapısı açıldı, bütünlükdə özü zindan olan Sibir yollarına dikilən gözlər sanki oradan şütüyən qatarlarla qənşər-qənşərə tələsirdilər. Şeyxzadə ikinci Vətən bildiyi Özbəkistana, Daşkəndə – ailəsinə döndü. Allah onu bağışladı, 25 illik həbs cəzasının üçdə bir hissəsini çəkdi, geri döndü və daha 13 il özbək elminə, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə əvəzsiz töhfələrini verdi”.

M.Şeyxzadənin "Mirzə Uluqbəy" faciəsi birbaşa Teymurilər dövrünə aid tarixi faciədir. Əsərdə iki mühüm məkan var - rəsədxana və hökmdar sarayı. Ulduzları seyr edən keşikçilər hər ulduzda bir insanı görürlər, hətta onlardan biri Ayı sərkərdə, ulduzları da alay hesab edir. Təbiətən romantik düşüncəyə malik olan bir sənətkar rəsədxananı bədii əsər üçün məkan seçə bilirdi, başqa sözlə, rəsədxanadan, ulduzlardan danışmaq romantik əhval-ruhiyyəli insana daha çox yaraşır. Uluqbəyin bir obraz kimi bütün davranış və düşüncələrində romantik əhval-ruhiyyə aparıcıdır. Uluqbəyin söylədiyi "Dedim insanlara: baxın səmaya, Bənzəyin saflıqda ulduza, Aya" fikri də bunu təsdiq edir. O, idrakı və

elmi cəmiyyətin inkişafının əsası kimi irəli sürəndə də romantik əhval-ruhiyyənin daşıyıcısı kimi görünür.

Gülüşi və şeiri insanların qisməti hesab edən, din və millət ayrılığına "yox" deyən, yaratdığı Ulduz cədvəli ilə fəxr edib getdiyi yolu işıqlı ulduz yolu adlandıran, ölüm, qan, ədavət əleyhinə mübarizə aparan, qəlblərə hakim olan məhəbbəti alqışlayan, ümidi insanlar üçün əbədi yolçu kimi görən Mirzə Uluqbəyə necə romantik düşüncəli qəhrəman deməmək olar?! M.Şeyxzadənin Uluqbəy obrazında Hüseyn Cavidin Topal Teymur və Səyavuş obrazları birləşir. Uluqbəy əmisi uşaqlarının davasını pisləyəndə, Teymurilər arasındakı ədavətə son qoymağa çağırış edəndə, birbaşa qardaş qırğını lənətləyən Topal Teymuru xatırladır, oğlu tərəfindən atasının - Uluqbəyin ölümünə fitva verilərkən gözlərimiz önündə dayılarının xəyanətinin qurbanı olan Səyavuş canlanır.

Mirzə Uluqbəy qan tökməmək naminə hakimiyyəti müəyyən şərtlərlə təhvil verməyə məcbur olur. Hakimiyyət onun üçün mənsəb, var-dövlət mənbəyi yox xalqa xeyir vermək, dövləti ədalətlə idarə etməkdə:

Mən gedərəm, qəlbim qalar doğma ölkəmdə.

Xatırlayar neçə oba, neçə kənd məni.

Amma şayəd Səmərqəndi mən görməsəm də,

Deyirəm ki, görər yəqin Səmərqənd məni. (1, s. 490)

Professor Naim Kərimovun yazdığına görə, illərlə üzərində çalışdığı "Əbu Reyhan Biruni" əsəri isə izsiz-tozsuz itmişdi. Bu, onun sayca üçüncü pyesi idi. Sibir düşərgəsindən qayıtdıqdan sonra səhhətində daim nasazlıqlar ortaya çıxan M.Şeyxzadə xəstəxanada yatarkən də bu əsər üzərində işləyir, tamamlamağa çalışırdı. Lakin əcəl macal vermədi. Elə xəstəxanada ürəyi dayanan dramaturqun həmin pyesi də oradaca yoxa çıxmışdı. Bu da talenin növbəti acı bir səhifəsi. "Cəlaləddin Mənkəberdi" beş pərdəli səkkiz şəkili faciə-dir. Əsərdəki hadisələr XIII yüzilin birinci yarısında Türkünstanda baş verir. Cəlaləddin Mənkəberdi tarixi şəxsiyyət olmuşdur. Əslində, bu əsərində müəllif türk qəhrəmanlığını, türkün əyilməzliyini əks etdirir. (3. s 16)

Maqsud Şeyxzadə, həm Azərbaycan, həm də Özbək şeirinin parlaq nümayəndələrindən biridir. Onun şeirlərində həyatın, təbiətin və cəmiyyətin müxtəlif təzahürləri üzərində düşüncələrini sərbəst və dərin bir şəkildə əks etdirmişdir. Şeyxzadənin poeziyası, oxucusunu yalnız estetik cəhətdən deyil, həm də mədəni olaraq zənginləşdirir. Onun yaradıcılığı, Azərbaycan və Özbək ədəbiyyatında dərin izlər buraxmış və gələcək nəsillərə böyük bir ədəbi irs qalmışdır.

Beləliklə, Maqsud Şeyxzadənin şeirlərini oxumaq, onun bədii dünyasını dərk etmək, həm də insanın daxili aləmi və cəmiyyətlə olan münasibətlərini daha dərinlən anlamaq deməkdir. Bu şeirlər, həm də Azərbaycanın ədəbiyyatına, mədəniyyətinə və millətinə olan sevgisini ifadə edən dəyərli bir mirasdır.

M. Şeyxzadə təkcə şeir, poema, pyes və məqalələrində deyil, bütün yaradıcılığında iki xalqın adından cəsarətlə danışmış. O, özbək klassik

ədəbiyyatını öyrənib, tədqiq edib, özbək ədəbiyyatı tarixini, ədəbiyyatşünaslıq nəzəriyyəsini təkmilləşdirib, onu yeni-yeni elmi axtarışlarla zənginləşdirib.

ƏDƏBİYYAT

1. Elman Quliyev. Türk xalqları ədəbiyyatı. Elm və təhsil. Bakı 2025
2. Azər Turan.. Ədəbiyyat qəzeti. 25.12.2018
3. Almaz Binnətova. İki xalqın oğlu Maqsud Şeyxzadə. Bakı. Elm və təhsil 2019
4. Kamran Əliyev. Maqsud Şeyxzadə və romantik bədii düşüncə...Ədəbiyyat qəzeti 22.01.2019
5. Mahmud Kaşğarlı. Beynəlxalq elmi jurnal. Cild III N I

TÜRK HALK GELENEĞİNDE HOCA NASREDDİN: MİZAHIN VE HİKMETİN SİMGESİ

Маметова Дильфуза Алимовна

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ-сы, Қазақстан
dilfuza.mametova@ayu.edu.kz*

Алтынбекова Ақерке Ерболатқызы

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Филология факультеті, 3-курс Түркітану мамандығы, ФТУ-211 тобының
студенті
Akerke.Altynbekova2022@ayu.edu.kz*

Аңдатпа

Бұл жұмыста Түрік халық әдебиетінің ең маңызды күлкі кейіпкерлерінің бірі болып табылатын Қожанасырдың әзілдері зерттелген. Қожанасырдың халық арасында қандай орын алатыны, әзілдерінің қандай әлеуметтік, моральдық және мәдени құндылықтарға назар аударғаны талданған. Оның әзілдерінде тек күлдіру мақсаты ғана емес, сондай-ақ ойландырып, сұрақ қойдыру және тәрбиелеу функциялары бар екені атап өтілген. Қожанасырдың күлкі түсінігі халықтың өмір салтымен тығыз байланысқан, жеке тұлғаның өзіне және қоғамға сұрақ қоюына мүмкіндік берген. Әзілдерінде көрсеткен зейінділігі, дайын жауаптар мен нәзік әзілдер Қожанасырды ғасырлар бойы халықтың жадысында сақтап қалған элементтер болып табылады. Осы тұрғыда, жұмыста Қожанасырдың халық мәдениетіндегі орны, әзілдерінің хабарлары және заманауи құндылықтармен байланысы қаралып, бағаланған

Кілт сөздер: Қожанасыр, Түрік халық әдебиеті, әзіл, күлкі, халық мәдениеті, ауызша дәстүр.

Аннотация

В данной работе проанализированы анекдоты одного из самых значимых юмористических персонажей турецкой народной литературы — Насреддина Ходжи. Рассматривается, какое место он занимает среди народа, на какие социальные, нравственные и культурные ценности указывают его шутки. Отмечено, что в его анекдотах цель — не только развлечение, но и заставить задуматься, задать вопросы и обучить. Юмор Ходжи тесно связан с повседневной жизнью народа и предоставляет возможность для саморефлексии и анализа общества. Его ум, остроумие и тонкие

намёки сделали Насреддина Ходжу незабвенной фигурой на протяжении веков. В рамках этой работы оценивается место Ходжи в народной культуре, содержание его анекдотов и их связь с современными ценностями.

Ключевые слова: Насреддин Ходжа, турецкая народная литература, анекдот, юмор, народная культура, устная традиция.

Abstract

This study examines the anecdotes of Nasreddin Hodja, one of the most prominent humor figures in Turkish folk literature. It analyzes the position Nasreddin Hodja holds among the people and the social, moral, and cultural values reflected in his stories. It is emphasized that his anecdotes serve not only to amuse but also to provoke thought, encourage questioning, and educate. Hodja's approach to humor is deeply intertwined with the everyday life of the people, allowing individuals to reflect on themselves and society. The wit, quick thinking, and subtle humor in his stories have kept Nasreddin Hodja alive in public memory for centuries. Accordingly, this study evaluates his role in folk culture, the messages of his anecdotes, and their relevance to contemporary values.

Keywords: Nasreddin Hodja, Turkish folk literature, anecdote, humor, folk culture, oral tradition.

GİRİŞ

Türk halk edebiyatı, yüzyıllar boyunca halkın yaşam biçimini, dünya görüşünü, mizah anlayışını ve değerler sistemini yansıtan zengin bir sözlü kültür birikimine sahiptir. Bu sözlü kültür içerisinde, özellikle fıkra türü, hem eğlendirme hem de düşündürme işleviyle önemli bir yer tutmaktadır. Fıkralar; kısa, nükteli ve öğretici yapısıyla halkın gündelik hayatına dair gözlemlerini, toplumsal eleştirilerini ve hayat tecrübelerini dile getirdiği önemli anlatı formlarıdır. Bu türün en dikkat çekici ve etkileyici temsilcilerinden biri ise kuşkusuz Nasreddin Hoca'dır.

Nasreddin Hoca, 13. yüzyılda yaşadığı kabul edilen, ancak yüzyıllar boyunca anlatılan fıkralarla halk belleğinde ölümsüzleşmiş bir halk bilgesidir. Onun şahsiyeti etrafında şekillenen fıkralar, sadece güldürmek amacıyla değil, aynı zamanda bireyleri düşündürmek, toplumun aksayan yönlerini ortaya koymak, adalet, doğruluk, sabır, hoşgörü gibi insani değerleri vurgulamak amacıyla da anlatılmıştır. Bu yönüyle Nasreddin Hoca, halk mizahının ve halk felsefesinin yaşayan bir temsilcisi olarak değerlendirilmektedir.

Nasreddin Hoca'nın fıkralarında yer alan olaylar, karakterler ve mizahi unsurlar, toplumun farklı kesimlerine hitap ederken aynı zamanda dönemin sosyal, kültürel ve ekonomik yapısı hakkında da önemli ipuçları sunmaktadır. Hoca'nın zekice kurgulanmış fıkraları, bireyin toplum içindeki yerini, birey-toplum ilişkilerini, gelenek ve görenekleri, eğitim anlayışını ve insan davranışlarını anlamlandırmada önemli birer kaynak niteliğindedir. Bu bağlamda Nasreddin Hoca fıkraları, yalnızca eğlencelik metinler değil; aynı zamanda derin anlam katmanlarına sahip, çok yönlü halk anlatıları olarak değerlendirilmelidir.

Bu çalışmada, Nasreddin Hoca'nın halk arasında nasıl bir yere sahip olduğu, fıkralarında hangi konulara değindiği, mizah anlayışının temel özellikleri ve toplumsal yapıya nasıl ayna tuttuğu incelenecektir. Aynı zamanda fıkralarda yer

alan mesajların evrenselliği ve günümüz insanına hitap etme gücü de değerlendirilecektir. Nasreddin Hoca'nın fıkralarındaki eleştirel tavır, insanî duyarlılık ve öğretici nitelik, onun neden bu denli kalıcı ve evrensel bir figür haline geldiğinin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

1. Hoca Nasreddin'in Tarihi ve Efsanevi Kimliği

"Tarihsel süreçte Türk milleti, kahramanlar meydana getirmiş, onlara sözle ve sazla umutlarını, endişelerini ve dileklerini ifade ettirmiştir" (Başgöz, 2005: 9). İçerdiği zengin halk kültürü unsurlarıyla Nasreddin Hoca da halkın benimsediği kahramanlardan biridir; ancak Nasreddin Hoca'nın diğer kahramanlar gibi olağanüstü meziyetleri bulunmamaktadır. "Nasreddin Hoca fıkra birikiminden doğan Nasreddin Hoca figürü, insanın hem olumlu hem de olumsuz yönleriyle var olduğunu gösteren somut bir örnektir" (Çotuksöten, 2003: 17). Nasreddin Hoca fıkraları, yalnızca bireysel yaşam deneyimlerine değil, tüm insanlık durumlarına dair geniş bir bakış sunar. Bu yönüyle, yüzyılları aşmış günümüze kadar ulaşan bu fıkraları, ortak kimliğimizin izlerini bulabileceğimiz bir kaynak olarak değerlendirebiliriz (Şimşek, 2009).

Hoca halkın içinden biridir; efsanevi ya da destansı bir niteliğe sahip değildir. Bu yüzden de halkın neşesini ve sıkıntısını paylaşılabildiği, fikir alışverişinde bulunabildiği, sohbet edebildiği bir karakterdir. Fıkralarda övgü ya da aşırılık yoktur; aksine, eleştirel bir bakış açısı ve gerçeklik ön plandadır.

Nasreddin Hoca da yaşamla ilgili bilgilerini ve tecrübelerini topluma aktararak adeta bir eğitimci rolü üstlenir. Yıldırım (2008), Hoca'nın kimi zaman sözleriyle kalbimizi kıran, kimi zaman güldüren, bazen de güldürürken düşündürülen benzersiz bir öğretici olduğunu belirtir.

"Nasreddin Hoca, bir mantık öğretmeninin tutarlılığıyla, bir mizah ustasının keskin zekâsıyla özelde Anadolu halkına, genelde ise tüm insanlara yaşam sanatıyla ilgili incelikleri sunar (Çotuksöten, 2003: 10). Toplumsal ve siyasal eleştirilerdeki başarısı sayesinde, halkın karşısına çıkmaya çekindiği padişahlar, yöneticiler Nasreddin Hoca'nın kıvrak zekâsı sayesinde yola getirilir. Hoca, sıkıcı ve öğüt verici bir dil yerine; espriyle, ince zekâyla, hazır cevaplılık ve yaratıcılıkla ders verir.

1.1. Nasreddin Hoca'nın Coğrafi ve Kültürel Serüveni

Nasreddin Hoca üzerine yapılan çalışmalardaki en temel mesele, hangi fıkraların gerçekten ona ait olup olmadığının belirlenememesidir. Bunun yanı sıra, tarih boyunca kaç farklı Nasreddin Hoca'nın yaşadığı da tartışmalı bir konudur. Çünkü fıkralar yüzyıllardır Türk Dünyasında oldukça geniş bir bölgede anlatılagelmıştır. Türk coğrafyasında Nasreddin Hoca'ya çeşitli isimler verilmiştir.

"Nasara (yardım eden, yetişen)" ve "din" sözcüklerinin birleşiminden meydana gelen Nasreddin ismi, "dine hizmet eden" anlamına gelir (Çağbayır, 2007: 3496).

Kıbrıs Rumları tarafından Nusreddin Hoca, Gasdani Hoca ve Aslani Hoca; Azerbaycan'da Molla Nesreddin; Türkmenistan'da Ependi; Kırgızistan'da Apendi (efendi); Kazaklarda Kocanasır; Özbek Türklerinde Nasriddin Afandi ya da

kısaca Afandi; Doğu Türkistan'da Nesirdin Ependi veya Efendi Letipirili; Irak Türkmenlerinde Molla Nasreddin; Güney Azerbaycan'da (İran) Molla Nasreddin; Tacikistan'da Apendi; Arnavutluk'ta Nastro ya da Nastroya; Bosna-Hersek'te Nasruddin; Rusya'da Nasreddin Efendi, Molla Nasreddin, Afandi, Anastratin, Nesart, Nasır, Nasraddin; Almanya'da Türkische Eulenspiegel; Çin'de Nusrdin Avanti; Tayland'da ise Nasruddin ya da Afanti olarak adlandırılmaktadır.

Nasreddin Hoca'nın Türk kimliğinin de iki yönü bulunmaktadır. İlki, Anadolu'da yaşamış bir Batı Türkü oluşudur; ikincisi ise diğer Türk topluluklarından birine mensup olmasıdır. Doğal olarak Nasreddin Hoca, öncelikli olarak Batı Türk dünyasında yer edinmiş bir kişiliktir. Bu bağlamda pek çok araştırmacının Hoca'nın Türk kimliği üzerine yaptığı yorumlardan söz etmek mümkündür. Burada sadece birkaç örnekle yetineceğiz.

İrfan Ünver Nasrattınoğlu, Hoca'nın Türk olduğunu özellikle vurgulayarak “Nasreddin Hoca, tüm dünya milletlerince bilinen meşhur bir Türk halk bilgelerindendir.” (Nasrattınoğlu, 1996: 77) demektedir. Fikret Türkmen ise Nasreddin Hoca'nın, Türk milletinin insanlık dünyasına armağan ettiği en büyük değerlerden biri olduğunu ifade etmiş ve onun kişiliğinde Türk'ün saflığı ile zekâsının birleştiğini dile getirmiştir (Türkmen, 2013: II). Mustafa Duman da Nasreddin Hoca'nın, Türklerin tüm dünyada tanınan halk düşünürü ve fıkra kahramanı olduğunu belirtmiş; onun 13. yüzyılda, Anadolu'da, özellikle Sivrihisar ve Akşehir'de yaşam sürdüğünü kaydetmiştir (Duman, 2008: 15).

Diğer Türk toplulukları içerisinde Hoca'ya en çok sahip çıkanlar arasında Özbekler, Kazaklar ve Azerbaycan Türkleri yer alır. Nasreddin Hoca'ya bizim kadar, hatta daha da fazla değer veren ülkeler arasında Çin Halk Cumhuriyeti ve Rusya da bulunmaktadır. Bu ülkelerde Hoca'nın Türk kökenli olduğu inkâr edilmemektedir. Çin'de onu Kuzeyli, yani Uygur; Rusya'da ise Özbek veya Buharalı olarak, yani Türk kimliğiyle tanımaktadırlar (Nasrattınoğlu, 1996: 77). Azerbaycan Türkleri ise Hoca'yı bilinen kimliğinden farklı bir şahsiyetle özdeşleştirir. Bu kişi de ünlü bilim insanı, filozof ve astronomi bilgini Nasreddin Tusi'dir. “Azerbaycanlı bilim insanları, Nasreddin Hoca'nın aslında Nasreddin Tusi olduğu yönünde tezler öne sürmüşlerdir.” (Sakaoğlu-Alptekin, 2009: 59).

Kazak Türkleri arasında ise pek çok kişi Hoca'nın Akşehirli olduğunu bilmez. “Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetleri içerisinde Nasreddin Hoca ile en fazla ilgilenen ülke Özbekistan'dır ve buradaki halk, Hoca'nın Özbek olduğunu ileri sürmektedir.” (Nasrattınoğlu, 1996: 39). Özbekistan'da Nasreddin Hoca adına birden çok türbe mevcuttur. Halk, onu bir bilge, bir ulu kişi olarak görmüş ve türbeler, mezarlar, heykeller yapmıştır (Taşkent, Buhara vb.) (Muradoğlu, 1996: 22). Cabbarov ise Hoca'nın Türkistan kökenli olduğuna dair şu görüşleri paylaşır: Türkistan kaynaklarına göre, Nasreddin Hoca Buhara'da dünyaya gelmiştir (Cabbarov, 1990: 72). Çin'de ise Hoca, Afandi (Efendi) adıyla tanınmakta ve Uygur, yani Kuzeyli olduğu özellikle belirtilmektedir (Nasrattınoğlu, 1996: 77).

1.2 Nasreddin Hoca Hayati

Nasreddin Hoca'nın doğum yeri ve doğum tarihi konusunda farklı görüşler öne sürülmüştür. Ancak araştırmacıların büyük çoğunluğu onun H.606 (M.1208-09) yılında Sivrihisar'ın Horto köyünde doğduğunu, H.635 (M.1237-38) yılında Akşehir'e taşındığını ve burada evlendiğini belirtmektedir. Bu da Hoca'nın 13. yüzyılda yaşamış olduğunu göstermektedir (Sakaoğlu-Alptekin, 2009: 31-32).

Hoca'nın yaşadığı dönem, Haçlı Seferleri ve Moğol istilalarının yarattığı büyük kargaşalara sahne olmuş bir çağdır. Babası Horto köyü imamı Abdullah Efendi, annesi ise aynı köyden Sıdika Hatun'dur. Nasreddin Hoca ilk eğitimini babasından almıştır (Konyalı, 1945: 731-73). Bazı kaynaklarda, Hoca'nın Fatıma Hatun ve Dürrü Melek Hatun adında iki kızının olduğu ifade edilir. Fatıma Hatun'a ait mezar taşı, 1957 yılında Sivrihisar'daki bir mezarlığın kaldırılması sırasında bulunmuş ve sonrasında Eskişehir, Konya ve Akşehir'e gönderilmiştir. Mezar taşındaki tarih Önder'e göre 726/1326, Ceran ve Duman'a göre ise 727/1327'dir. Bu tarihler, Fatıma Hatun'un ölüm tarihine işaret etmekte olup Hoca'nın vefatıyla arasında yaklaşık 42-43 yıllık bir zaman farkı bulunmaktadır. Taşın Sivrihisar'da bulunması, Fatıma Hatun'un babasının ölümünden sonra doğduğu yere dönerek oraya yerleştiği ya da orada bulunan bir akrabasıyla evlendiği şeklinde yorumlanabilir.

Dürrü Melek Hatun'a ait mezar taşı ise, Akşehir'de Hoca'nın türbesi çevresi düzenlenirken bulunmuştur. Babasının ayak ucuna defnedilmiş olması, geleneksel bir uygulamanın devamı olarak kabul edilebilir. Selçuklu dönemi süslemeleri taşıyan bu mezar taşı, 136 numarayla Akşehir Müzesi'nde kayıtlıdır (Sakaoğlu-Alptekin, 2009: 7-8).

Araştırmacılar tarafından Nasreddin Hoca'nın akrabası olduğu belirtilen bir diğer kişi de Hacı İsmail'dir. 9 Şubat 1777 tarihli Osmanlı arşiv belgesinde, Hacı İsmail'in geçim sıkıntısı nedeniyle Hoca ile olan yakınlığına dayanarak yardım talep ettiği görülmektedir. Aynı arşivdeki 19 Ekim 1789 tarihli başka bir belgede de onun Nasreddin Efendi'nin akrabası olduğu ifade edilmektedir (Mert, 1986: 260; Sakaoğlu-Alptekin, 2009: 31).

Şinasi Altundağ, Mecmua-i Maarif adlı eserde, Hoca'nın 1237-38 yıllarında Sivrihisar'dan Akşehir'e göç ettiğini belirtmektedir (Sakaoğlu-Alptekin, 2009: 33). M. Fuad Köprülü, Hoca'nın 635'te (1237-38), o dönem ün kazanmış Seyyid Mahmud Hayrani ve Seyyid Hacı İbrahim Sultan'a intisap etmek amacıyla, babasından miras kalan köy imamlığını halifesi Mehmed'e devrederek Akşehir'e göç ettiğini açıklar (Köprülü, 2004: 21).

İbrahim Hakkı Konyalı'ya göre ise, Hoca Konya'da yaşamış ünlü bir sözlü rivayete göre Hoca Fakih'ten ders almıştır. Nasreddin Hoca, Akşehir'de müderrislik yapmış, ayrıca imamlık, kadılık ve vaizlik görevlerinde bulunmuş; hayatının büyük bölümünü bu şehirde geçirmiştir (Önder, 1986: 53).

Fıkralarda Hoca ile Timur arasında geçen esprili diyaloglar anlatılır. Ancak bu olayların tarihsel gerçekliği tartışmalıdır; zira Timur'un yaşadığı dönemle Hoca'nın dönemi arasında yaklaşık 50 yıllık bir fark vardır. İsmail Hami'ye göre

bu fıkralarda bahsedilen kişi, aslında İlhanlılar döneminde Konya'ya atanan sert ve otoriter bir yönetici olabilir (Danişment, 2005: 223; Can, 1989: 79).

Fuad Köprülü, Hoca'nın M.1284-85 yılında öldüğünü belirtirken (Köprülü, 2004: 21), Halit Erkiletlioğlu, Kayseri'de bulunan bir mezar taşına dayanarak Hoca'nın H.611/M.1214 yılında vefat ettiğini ileri sürmektedir. Bazı araştırmacılar, Hoca'yı Ahi Evran ile özdeşleştirerek onun Moğollar tarafından 4 Nisan 1261 tarihinde şehit edildiğini öne sürmektedir.

Özbekistan'da Nasreddin Hoca'ya ait olduğu belirtilen birkaç türbe bulunmaktadır. Halk tarafından "dede" veya "baba" olarak sevilen Hoca için çeşitli mezarlar ve heykeller yapılmıştır (Taşkent, Buhara vb.) (Muradoğlu, 1996: 22). Nasreddin Hoca'nın en bilinen türbesi ise, yaşamıyla en çok ilişkilendirilen şehir olan Akşehir'dedir.

2. Halk Kültüründeki Yeri ve Öğretileri

Nasreddin Hoca fıkraları, bireyin kendi yanlışlarına tebessüm ettirip ardından ciddiyetle bu hataları düzeltme cesareti kazandırarak ideal bir biçime dönüştüren, kaçınılan sorunlarla yüzleşmeyi sağlayan öğretici anlatılardır. Nasreddin Hoca, 13. yüzyılda belirli bir dönemde belirli bir toplumsal çevrede yaşamış olsa da mesajlarıyla günümüze dek aynı hedefe hizmet eden, evrensel niteliğe sahip, sürekliliği olan kültürel mirasımızın bir parçası olmuştur (Şenocak, E, 2017:44-45).

Nasreddin Hoca'nın fıkralarında mizah unsurunu dengeli kullanması, insanların kaygılarına ve problemlerine karşı sakin ve soğukkanlı bir tavır sergileyerek karşısındakine "endişelenme" mesajını vermektedir. Hayal dünyamızı sınırsızlaştıran Hoca, olgun düşünme yetisiyle mantıklı sonuçlara ulaşmamıza önayak olur. Fıkraların sonunda bireyleri çaresiz bırakan sözlerle haksızlık, adaletsizlik, görgü eksikliği ve düşüncesiz tutumlara unutulmaz dersler verir (Türkmen, F, 2013:32).

Fıkralardan edinilen izlenime göre Nasreddin Hoca oldukça akıllı bir kişidir. Ancak bu, asla çıkarıcı bir zekâ değildir. Bazı anlatılarda saf gibi görünse de, Hoca'nın zekâsı bilmemek ya da bilmiyormuş gibi davranmak üzerinden kurulan, gerçeği düşündüren ve sorgulatan bir akıldır. O, güler yüzlü, anlayışlı, tatlı dilli; herkesi önce insan olarak değerli görüp buna göre davranan, toplumsal ilişkilerde oldukça başarılı bir kişidir. Eleştirilerini kimseyi kırmadan, incitmeden yapar. Bu özellikleriyle halk Nasreddin Hoca'yı sevmiş, kendine yakın hissetmiş ve haksızlıklar karşısında onu kendi sesi olarak görmüştür (Caba, Z, 2013).

Nasreddin Hoca empati kurabilen, yol gösteren, sosyal, otorite karşısında boyun eğmeyen, uyumlu, sezgileri güçlü, yapıcı ve kendisiyle barışık bir önderdir. O, hem kendisine hem çevresine karşı geliştirdiği akıl dolu tepkilerle yaşadığı dönemden bugüne örnek bir şahsiyet olmayı amaçlamıştır. Sosyal ilişkilerinde iletişimi yüksek, insan davranışlarını iyi analiz eden ve onları yönlendirebilen Hoca, hayatın içinden kesitler sunduğu sahnelerde bizi güldürürken sözün etkisiyle tüm dikkatimizi olaylara çeker. Yaşadığımız dünyada Nasreddin Hoca'nın rehberliğinde hem eğlenir hem de birey olma

arzumuzu gerçekleştirmeye çalışırız. Hatalarımız ve eksiklerimiz üzerine düşünüp esprili bir şekilde onları değerlendirerek, özgüvenle kişisel gelişimimize yön veririz (Şenocak, E, 2017).

3. Nasreddin Hoca Fıkraları

Nasreddin Hoca fıkraları, Türk mizah geleneğinin en önemli bölümlerinden birini oluşturur. Hatta Türk "esprî sanatının temel yapı taşlarıdır" (Batur vd., 2012: 585) demek mümkündür. Bu fıkralar yalnızca Türk kültür yaşamındaki güçlü etkileriyle değil, aynı zamanda Türklerle etkileşim içinde olmuş birçok milletin kültürel yapısında da kendine yer bulmuştur.

Tarihte yaşamış bir kişi ve fıkra karakteri olarak iki ayrı kimliğe sahip olan Nasreddin Hoca, bir gerçeklik olarak yaklaşık sekiz yüzyıldır Türk kültür hayatında varlığını sürdürmüş ve bugün itibarıyla sayısı 1600'ü aşan (yaptığımız tespitlere göre 1620) fıkrasıyla dikkate değer bir etki yaratmıştır.

3.1 Fıkraların Geçmişi ve Kaynakları

Temelde sözlü kültür ortamında ortaya çıkmış ve yaygınlaşmış olan Nasreddin Hoca fıkraları, zamanla farklı mecralara da aktarılmış ve etkisini artırmıştır. Sözlü kültürde geçmişten bugüne kadar varlığını sürdürmüş olmakla birlikte, zaman içerisinde çeşitli yazılı mecralarda ve daha yakın dönemlerde dijital ortamlarda da yer almaya başlamıştır.

Yazılı olarak kayıt altına alınmış ilk Nasreddin Hoca fıkralarına, Hoca'nın vefatından yaklaşık iki asır sonra, 15. Yüzyılda rastlanmaktadır. Bu yüzyılda Ebü'l-Hayr-ı Rumi tarafından yazıya geçirilmiş «Saltuk-nâme»(1480), Bursalı Gazali'nin 1491-1502 yılları arasında tamamladığı «Dafî'ül Gümûm ve Rafi'ül-Humûm» adlı eseri ile Lamiî Çelebi'nin (ö. 1531-32) kaleme aldığı «Letaif», Nasreddin Hoca ile ilgili öykülere de yer vermektedir. Yalnızca Nasreddin Hoca fıkralarından oluşan yazma eserlere ise ancak 16. Yüzyılda ulaşabiliyoruz.

1830'lardan itibaren litografi ve matbaa teknolojilerinin Osmanlı topraklarına girmesiyle birlikte Nasreddin Hoca fıkraları yazılı olarak daha geniş kitlelere erişmiştir. Bu gelişmeyle birlikte fıkraların sayısında da dikkate değer bir artış gözlemlenmiştir. Örneğin, 1571 tarihli bir yazmada yalnızca 42 fıkra yer alırken, Veled Çelebi tarafından 1923 yılında hazırlanan bir derlemede bu sayı 480'i geçmiştir (Sayers, 2007: 676-677).

Fıkraların asli ortamı sözlü kültürdür. İlk olarak bu mecrada ortaya çıkmış ve yaşamaya devam etmiştir. Nasreddin Hoca fıkraları, hem esprili yönü hem de barındırdığı hikmetli mesajlar ve dersler bakımından, Türklerin yaşadığı tüm bölgelerde (diğer Müslüman ve gayrimüslim topluluklar üzerinde de etkili olarak) her zaman en işlevsel kültürel öğelerden biri olmuştur.

Diğer sözlü kültür ürünlerinde olduğu gibi Nasreddin Hoca fıkraları da özellikle 20. Yüzyılın ortalarından itibaren halkbilim araştırmacıları tarafından, kaynak kişilerin anlatımları doğrultusunda parça parça derlenerek günümüze aktarılmıştır.

3.2 Nasreddin Hoca Fıkralarındaki Temalar

Nasreddin Hoca fıkralarında yer alan temaların büyük bölümü, Türk yurtlarından derlenmiş fıkralarda ortaklık gösteren konulardır. Bu temalar genel olarak şu şekilde sıralanabilir:

1. Nasreddin'in çocukluk ve ilk gençlik dönemine ait olayları konu alan fıkralar.
2. Nasreddin ile eşi arasında geçen olayları anlatan fıkralar.
3. Nasreddin'in çocukları ve yakın akrabalarıyla ilgili anlatılan fıkralar.
4. Yoksulluk ve zenginlik üzerine Nasreddin'in düşüncelerini ve iletmek istediği mesajları içeren fıkralar.
5. Açlık, aşırı yeme, görgüsüzlük, yeni görmüslük, misafirperverlik, cimrilik, cömertlik, borç-alacak ilişkisi gibi konuları ele alan fıkralar.
6. Alışveriş, ticaret, adalet, hukuk ve hesap kitap gibi kavramlar çerçevesinde anlatılan fıkralar.
7. Haydutlar, hırsızlar, dolandırıcılar ile onların mağdurları, kayıplar ve bulunan eşyalarla ilgili fıkralar.
8. Aldatanlar, kandırılanlar, yalan söyleyenler, düzenbazlar, zor durumda kalanlar ve bu durumdan çıkmak isteyen kişilere dair anlatılar.
9. Kibir, gurur, kendini beğenmişlik gibi tavırları eleştiren nitelikteki fıkralar.
10. Alaya alınacak ölçüde gülünç ya da soytarıca davranışları konu eden fıkralar.
11. Zekâ, kavrama gücü, bilgelik, cehalet, zor sorular, bilmeceler ve şaşırtıcı cevaplar üzerine anlatılan fıkralar.
12. Nasreddin'in hâkimlerle ve kadırlarla olan ilişkilerine dair fıkralar.
13. Hâkimlerin tutumu ve mahkemelerin işleyişine yönelik anlatılar.
14. İlahi ve manevi konuları içeren fıkralar.
15. Hekimlerle ve hastalarla ilgili olarak anlatılan fıkralar.
16. Nasreddin'in ölümü ve sonsuzluğa ilişkin anlatıları barındıran fıkralar.

4. Nasreddin Hoca Fıkralarının Genel Nitelikleri

Türk sözlü kültüründe anlatıcıya bağlı olarak gelişen destan, halk hikâyesi ve meddah anlatılarının yanı sıra; belirli bir anlatıcıya ihtiyaç duymadan aktarılan fıkra, masal ve efsane gibi türler de mevcuttur. Fıkraların toplumun geniş kesimleri tarafından benimsenmesi ve kolayca paylaşılmasında bu anlatım serbestliği önemli bir etkiye sahiptir. Fıkralar, ön hazırlık gerektirmeksizin, bulunduğu sosyal ortamın yapısına uygun biçimde anlatılabilir. Bu özellik, fıkraların biçimi, içeriği ve işleviyle doğrudan ilişkilidir (Kurgan, Ş, 1986).

Nasreddin Hoca fıkralarında konu yönünden belirli bir sınır bulunmamaktadır. Bu çeşitliliğin temelinde, Hoca'nın yalnızca bir bölgeyi değil, tüm Türk dünyasını temsil eden evrensel bir figür olması yatar. Fıkraların temel işlevi, Ekici'ye göre, bir yandan güldürmek, öte yandan düşündürmek ve olaylara farklı bir açıdan bakılmasını sağlamaktır.

Karakterler açısından bakıldığında, fıkraların başkahramanı daima Nasreddin Hoca'dır. Hoca'nın eşi, aile yaşamını konu alan fıkralarda sıkça

görülen yan karakterlerden biridir. Eşine özel bir isim verilmemiş olması, onun evrensel bir tip olarak yansıtıldığını gösterir. Çocuk figürleri de alt karakter olarak yer almakta; ancak bu çocuklar arasında zengin-fakir ya da akıllı-budala gibi ayrımlar yapılmaz. Dahası, çocuklara karşı küçümseyici bir tavır sergilenmez; tersine, saygılı ve yapıcı bir yaklaşım benimsenir (Ekici, M, 2009)

Nasreddin Hoca'nın dostları ise çoğunlukla eğitimsiz, köy yaşamından gelen bireyler olarak karşımıza çıkar. Cami cemaati ve komşular gibi karakterler ise toplumun genel yapısını yansıtan figürlerdir. Sosyal yaşamı hicveden bazı fıkralarda ise kadı, subaşı, molla gibi dönemin otorite figürleri eleştirel bir bakışla ele alınır. Bu kişiler genellikle adaletsiz, çıkarıcı ya da halkı zor durumda bırakan kişiler olarak tasvir edilir.

Hayvan figürleri arasında Hoca'nın eşiği özel bir yere sahiptir. Eşek, yalnızca bir ulaşım aracı değil, aynı zamanda hiciv ve mizahın bir aracı olarak da işlev görür. İsmail A. Çavuş'un aktardığı üzere, Bulgar yazar Georgi Mişev, eşiği İsa Peygamber'in de tercih ettiği bir sembol olarak değerlendirir.

Biçim yönünden bakıldığında, Nasreddin Hoca fıkraları genellikle kısa, yalın ve düzyazı biçiminde aktarılır. Anlatımda süslemeye yer verilmez; doğrudan espriye odaklanan net bir dil kullanılır. Bu durum, fıkraların kolay anlaşılır ve akılda kalıcı olmasını sağlar.

Nasreddin Hoca, keskin zekâsı, mizahi üslubu, yaşam felsefesi ve insan sevgisiyle karşısındakini incitmeden mesajını iletir. Yenildiği durumlarda bile rakibini takdir eder. Ona karşı önyargılı olanları bile kendine hayran bırakacak bir hoşgörü ve nüktedanlık sergiler. Din görevlisi olmasına rağmen katı dinsel yaklaşımlardan uzak, daha hoşgörülü bir tutum içindedir. Hoca'nın yaşamdan yana, gerçekçi ve insancıl bakış açısı, fıkraları yalnızca bir güldürü ögesi olmaktan çıkarıp, derinlikli bir toplumsal eleştiriye dönüştürmüştür.

SONUÇ

Nasreddin Hoca, Türk halk kültürünün en özgün ve en kalıcı simalarından biri olarak sadece geçmişin değil, günümüzün de yaşayan bir değeridir. Onun fıkraları, yüzeyde basit ve eğlenceli görünmekle birlikte, derinlemesine incelendiğinde toplumsal yapının, insan psikolojisinin ve ahlaki değerlerin bir aynası niteliğindedir. Hoca'nın sözleri aracılığıyla halk, hem güler hem düşünür; hem kendisiyle hem de çevresiyle yüzleşir. Bu yönüyle Nasreddin Hoca fıkraları, yalnızca halk arasında dolaşan nükteler değil, aynı zamanda halkın duygu ve düşüncelerini dile getirdiği birer kültürel mirastır.

Nasreddin Hoca'nın mizah anlayışı sadece alay etmekten ya da komik olmakla sınırlı değildir. Onun mizahı, çoğu zaman bir eleştiri aracı, bazen de bir eğitim yöntemi olarak kullanılmış; bireyleri doğruya ve güzele yönlendirme amacı taşımıştır. Hoca'nın hazırcevaplığı, zekâsı ve insan ilişkilerindeki dengeyi gözetken tutumu, onu hem döneminde hem de sonrasında halkın sevgisini kazanan evrensel bir figür haline getirmiştir.

Nasreddin Hoca fıkraları sadece güldüren değil; aynı zamanda düşündüren, öğreten, sorgulatan metinlerdir. Bu yönüyle Türk halk edebiyatının önemli bir

parçası olarak hem akademik çevrelerde hem de halk arasında ilgiyle incelenmeye devam etmektedir. Günümüzde dahi geçerliliğini koruyan mesajlarıyla Nasreddin Hoca, gelecek nesillere aktarılması gereken önemli bir kültürel miras olma özelliğini sürdürmektedir. Onun fıkraları, geçmişin tecrübelerini günümüz insanına aktaran güçlü ve anlamlı bir köprü işlevi görmektedir.

Kaynakça:

1. Atakan, M. (2023). Bulgar Fıkra Tipleri ile Türk Fıkra Tiplerinin Karşılaştırılması Üzerine Bir İnceleme: Kurnaz Petir (Hıtır Petir) ve Nasreddin Hoca Örneği. Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi.
2. Başgöz, İ. (2005). Geçmişten Günümüze Nasreddin Hoca. İstanbul: Pan Yayıncılık.
3. Cabbarov, T. (1990). "Nasreddin Hoca Dünyanın Oğlu", I. Milletlerarası Nasreddin Hoca Sempozyumu Bildirileri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, ss. 69-75.
4. Çağbayır, Y. (2007). Ötüken Türkçe Sözlük, (4. Cilt), İstanbul.
5. Caba, Z. (2013). "Nasreddin Hoca Fıkralarının Mantıksal Açından İncelenmesi" Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
6. Çotuksöten, Y. (2003). Anadolu ve Dünya Bilgesi Nasreddin Hoca Fıkraları. Toroslu Yayıncılık: İstanbul.
7. Demirtaş, T. (2012). Değerler Eğitiminde Edebi Ürünlerden Yararlanma: Nasreddin Hoca Fıkraları. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi.
8. Duman, M. (2008). Nasreddin Hoca ve 1555 Fıkrası. Heyamola Yayınları, İstanbul.
9. Ekici, M. (2009). "Gülme Teorileri ve Nasreddin Hoca Fıkraları", Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, (271-280).
10. Köprülü, F. (2004). Nasreddin Hoca. Ankara: Akçağ Yayınları.
11. Kurgan, Ş. (1986). Nasreddin Hoca, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları:695, Türk Büyükleri Dizisi: 21.
12. Muradoğlu, M. (1996). Nasreddin Hoca Dünyayı Geziyor, Milli Folklor, Ankara.
13. Nasrattinoğlu, İ. Ü. (1996). "Nasreddin Hoca'nın Özbekistan ve Azerbaycan Varyantları", Nasreddin Hoca'nın Dünya'sı, Kültür Yayınları, Ankara, ss. 39-43.
14. Önder, Mehmet (1986). Nasreddin Hoca: Hayatı ve Fıkraları, Tercüman Aile ve Kültür Kitaplığı Yayınları, İstanbul.
15. Özçelik, M. (2005). Nasreddin Hoca. Eskişehir: Odunpazarı Belediyesi Kültür Yayınları.
16. Sayers, D. S. (2007). "Nasreddin Hoca", Türk Edebiyatı Tarihi, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul: ss. 675-680.
17. Şenocak, E. (2017). "İronik Yaşamda Sonsuza Yürüyen Kahraman Nasreddin Hoca", Akçağ Yayınları, Ankara, 44-45.
18. Sakaoğlu, S. ve Alptekin, A.B. (2009). Nasreddin Hoca. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
19. Türkmen, F. (1996). "Modern Mizah Teorilerine Göre Nasreddin Hoca Fıkralarının Yorumu", Uluslararası Nasreddin Hoca Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildirileri, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, ss. 47-52.
20. Türkmen, F. (2013). "Seyyid Burhaneddin Çelebi Letaif-i Nasreddin Hoca", Burhaniyye Tercümesi, Büyüyen Ay Yayınları, 32.
21. Usta, M. (2015). Nasreddin Hoca Tipi ve Fıkralarının Oluşumunun Bağlam Merkezli Halk Bilim Yöntemleri Açısından İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.
22. Yılmaz, Ş. (2005). Nasreddin Hoca. İstanbul: Pan Yayıncılık

TÜRK DESTAN ÇALIŞMALARI VE EPIK GELENEKLERİ HAKKINDA BAZI DÜŞÜNCELER

Адилъбекова Эльмира Сейтимовна

PhD, Түрік тілі мен әдебиеті бөлімінің доценті,

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,

Түркістан қ-сы, Қазақстан

elmira.adilbekova@ayu.edu.kz

Берікқызы Сая

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Филология факультеті, 3-курс Түркітану мамандығы, ФТУ-211 тобының
студенті*

saya.berikkyzy2022@ayu.edu.kz

Аңдатпа

Бұл мақалада түркі эпос дәстүрі мен эпикалық баяндау түрлерінің тарихи қалыптасуы, дамуы және қазіргі дәуірге дейінгі көріністері қарастырылады. Эпостар — халықтардың тарихи жадысын, ұлттық болмысын және ортақ құндылықтарын бейнелейтін ауызша мәдениет мұраларының ең көне түрлерінің бірі. Түркі эпос дәстүрі де осы тұрғыда жаратылыс, туысу және батырлық тақырыптары төңірегінде қалыптасып, қоғамдық құндылықтар мен тарихи оқиғалардың қиялмен астасуы нәтижесінде дүниеге келген. Зерттеудің алғашқы бөлімінде эпос және эпикалық баяндаудың ұғымдық негізі айқындалып, эпостың халық жадындағы орны мен эпикалық баяндаудың қызметтері туралы мәлімет берілген.

Сонымен қатар, эпостарға қатысты ғылыми еңбектердің тарихи бағыты, бұл салада көзге түскен зерттеушілер мен олардың тұжырымдамалары талданған, эпикалық баяндаудың қазіргі дәуірдегі көріністеріне де тоқталған. Әсіресе, эпос мотивтерінің қазіргі әдебиет, кино және халық мәдениетіндегі ықпалы, тарихи батырлық оқиғалардың бүгінгі баяндау үлгілерінде қайта жаңғыруы сөз болған. Нәтижесінде, түркі эпос дәстүрі — тек тарихи ауызша баяндау түрі ғана емес, сонымен қатар ұлттық болмысты қалыптастыратын, мәдени жадыны сақтайтын және қазіргі өнер мен мәдени өнімдерде өз қызметін жалғастырып келе жатқан рухани мұра деген тұжырым жасалған.

Кілт сөздер: Түркі эпосы, эпикалық дәстүр, ауызша мәдениет, халықтық баяндаулар, ұлттық болмыс, мәдени жады.

Аннотация

В данной статье анализируется формирование, развитие и современные отражения тюркской эпической традиции и жанров эпического повествования. Эпосы являются одними из древнейших форм устного народного творчества, отражающих историческую память, национальную идентичность и коллективные ценности общества. Тюркская эпическая традиция, сложившаяся вокруг тем сотворения мира, происхождения и героизма, представляет собой сплав исторических событий и народного воображения. В первой части исследования даётся понятийное определение эпоса и эпической традиции, рассматривается их роль в общественном сознании и функции в культуре.

Особое внимание уделено академическим исследованиям, посвящённым эпическим произведениям, а также современным проявлениям эпической традиции в литературе, кино, сериалах и народной культуре. В статье подчёркивается, что

тюркская эпическая традиция остаётся не только историческим повествованием, но и важным носителем национальной идентичности и культурной памяти в современном мире.

Ключевые слова: тюркский эпос, эпическая традиция, устная культура, народное повествование, национальная идентичность, культурная память.

Abstract

This study examines the historical formation, development, and contemporary reflections of the Turkish epic tradition and epic narrative genres. Epics are among the oldest forms of oral literature, reflecting a society's historical memory, national identity, and collective values. The Turkish epic tradition, shaped around themes of creation, origin, and heroism, represents a fusion of historical events and collective imagination. The first part of the study provides conceptual definitions of epic and epic tradition, exploring their role in collective memory and cultural functions within Turkish society.

Subsequently, the fundamental characteristics of Turkish epic heritage and its most significant examples are analyzed. Additionally, the reflection of epic tradition in modern literature, cinema, television series, and popular culture is examined, focusing on how historical heroism narratives are reinterpreted through contemporary narrative forms. In conclusion, it is asserted that the Turkish epic tradition is not merely a historical oral narrative form but also a living cultural heritage that sustains national identity and collective memory while maintaining its functions within modern art and cultural productions.

Keywords: Turkish epic, epic tradition, oral culture, folk narrative, national identity, cultural memory.

GİRİŞ

Türk halk edebiyatı, köklü ve zengin bir sözlü kültür geleneğine sahip olup, bu geleneğin en önemli anlatı türlerinden biri destanlardır. Destanlar, toplumların tarihî süreç içerisinde yaşadıkları önemli olayları, kahramanlık mücadelelerini ve inanç sistemlerini yansıtan, aynı zamanda halkın değer yargılarını kuşaktan kuşağa aktaran sözlü anlatılardır. Sadece tarihî bir belge ya da efsanevi bir anlatı değil, milletlerin millî kimliğini ve toplumsal belleğini inşa eden kültürel ürünlerdir. Destanlar, yalnızca ortaya çıktıkları dönemin toplumsal yapısı ve inanç dünyasını değil, aynı zamanda insanlığın evrensel duygularını, kahramanlık ideallerini ve doğayla kurduğu ilişkiyi de dile getiren önemli edebî metinlerdir.

Türk destan geleneği ise, tarihî kökeni Orta Asya bozkırlarına uzanan ve yaratılış mitlerinden başlayıp İslamiyet sonrası dönemlere kadar kesintisiz bir şekilde varlığını sürdüren güçlü bir epik anlatı kültürünü temsil eder. Bu makalede, destan ve epik geleneğin tanımı yapılacak, Türk destan geleneği ve özellikleri incelenecek, başlıca Türk destanları ve konuları ele alınarak, Türk destan çalışmaları üzerine değerlendirmeler sunulacak ve nihayetinde bu köklü epik geleneğin günümüze nasıl yansıdığı tartışılacaktır. Çalışmanın amacı; destanların, bir milletin tarihî ve kültürel kimliğini nasıl şekillendirdiğini ve sözlü kültür ortamından yazılı kültüre geçiş sürecindeki önemini ortaya koymaktır.

1. Destan Kavramı.

Tarihî geçmişi derin ve köklü olan toplumlar, zengin destan kültürüne sahip olmuştur. Bu toplumlar arasında Türkler de tarih öncesi dönemlerden

günümüze kadar ulaşan ve o dönemin kaynaklarından beslenen güçlü bir destan geleneğini sürdürmektedir. Türk milletinin destan kültürünün temelini ise yaratılış ve türeyiş destanları oluşturmaktadır. Bu destanlar aracılığıyla başlayan gelenek, zamanla pek çok farklı destan metniyle devam etmiş ve Türk dünyasında oldukça zengin bir destan mirasının varlığını ortaya koymuştur.

Destanlar, ilk çağlardan itibaren süregelen en eski edebiyat türlerinden biridir. Bir milletin yaşadığı sevinçli ve acı olaylar, tarihî deneyimler ve toplumsal değerleri destanlarda kendine yer bulur. Her ne kadar sözlü olarak aktarılmış olsalar da, bu anlatılar sistemli ve bilinçli bir birikimin sonucu olarak oluşmuştur. Aynı zamanda destanlar, güçlü kişisel anlatım yeteneği olan ozanların ve halk sanatçılarının ürünü olarak da ortaya çıkabilir. Destanlar, bir milletin kimlik arayışının ve tarih sahnesindeki varoluş mücadelesinin edebî yansımalarıdır. Bu yönüyle, geçmişte yaşanan olayları ve gelecek hedeflerini işleyerek, toplumun belleğinde yer edinir.

Öte yandan, destanların doğrudan tarihî belge olarak kabul edilemeyeceği de unutulmamalıdır. Her destanda, tarihî bir olayın izleri bulunsa da, bu olaylar zamanla halkın hayal gücü ve anlatım geleneğiyle şekil değiştirir. Bu yüzden destanlar, tarihî gerçeklikten bir miktar uzaklaşmış olsalar bile, toplumun hafızasında canlı kalan ve o kültürü besleyen önemli edebî ürünlerdir.

Destan bir ulusun tüm varlığını; dertlerini, kederlerini, sevinç ve heyecanlarını coşturan, duygu ve düşünce örüntüsünü oluşturan varlık nedenleridir. Halkların halk olma yolundaki uğraşlarından işaretler taşımakta ve bu ve gelecek bağlantısını taze ve canlı tutmaktadır. Destanlar halkların geçmişlerindeki canlı ve diri amaçların belirli erekler halinde geleceğe taşınmasında son derece önemli olan sözlü ya da yazılı belgelerdir (Sepetçioğlu, 1990). Destanlar, doğal ve yapma destanlar olmak üzere ikiye ayrılır. Epik destan olarak da ifade edilebilecek olan doğal destanlar bizzat sözlü kültürel dönemin ürünleri arasında yer alır (Türkkan, 2019).

Destan sözcüğünü Elçin; Destan (epos), bir boy, ulus (kavim) veya millet hayatında tam estetik hüviyet kazanmamış eser sayılan efsanelerden sonra nazım şeklinde ortaya çıkan en eski halk edebiyatı mahsullerinden biri olarak tanımlar. Sözlü geleneğe bağlı bu anonim mahsuller, zaman ve mekân için-de cemiyetin iradesini ellerinde tutan 'Kahraman-Bilge' şahsiyetlerin menkıbevi ve hakikî hayatları etrafında teşekkül etmiş uzun, didaktik hikâyelerdir (Elçin, 1986: 72).

Destan "epopee" (Epos) anlamına gelir; âşıkların destanlarıyla uzaktan bir ilgisi olabilir. Bu ikinci anlamı ile destanın başlıca niteliği uzun soluklu bir anlatı olmasıdır: Oğuzların Dede Korkut Kitabı adlı destanları, bize kadar ulaşan iki yazmadan birinde (Dresden yazmasında) 12 boya bölünmüş, 300 sahifelik bir metindir. Kırgızların manas destanının seçmelerle kısaltılarak yayınlanmış dört kitabı (Manas-Semetey-Seytek üçlüsü) aşağı yukarı 90.000 dize tutar; destanın bütün varyantlarıyla ve başka başka "Manascı" (destancı)lardan derlenmiş anlatmaları 1.000.000 dize tutar imiş (Boratav, 1992: 35).

2. Türk Destancılık Geleneği

Türk destan geleneği, Türk kültürünün köklü ve zengin unsurlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Türklerin kendine has kültürel dokusunu ve tarihî geçmişini yansıtan bu destanlar, bölgeden bölgeye çeşitlilik göstermekte ve her bölgenin coğrafi yapısı, sosyal hayatı ve tarihi olaylarından beslenerek şekillenmiştir. Tarih boyunca Türk halkının meydana getirdiği bu sözlü anlatılar, toplumsal değerleri ve inanç sistemini yansıtan önemli edebi ürünlerdir.

Türkistan coğrafyasında şekillenen bu destan geleneği, kahramanlık öyküleri, efsaneler ve tarihî olaylara dayanan destansı şiirlerin sözlü olarak okunması ve aktarılmasıyla yaşatılmıştır. Destanlarda genellikle savaşçılar, kahramanlar ve efsanevi varlıklar gibi mitolojik figürler yer almakta ve bu eserler sözlü performanslar aracılığıyla kuşaktan kuşağa aktarılmaktadır. Türk destan geleneği, halkın değer dünyasını, inançlarını ve yaşam biçimini aktaran önemli bir kültürel miras olma özelliğini taşır. Özellikle destan okuyucuları, bu mirasın korunup yaşatılmasında büyük bir rol üstlenmiştir (Vural, 2019; Karakaş, 2023).

Bugün de Türk destan geleneği, aktif bir biçimde yaşatılmaya ve yeni destanlar üretilmeye devam etmektedir. Bu durum, destanların yalnızca geçmişin bir yansıması değil, aynı zamanda yaşayan ve güncellenen bir kültür unsuru olduğunu göstermektedir. Yeni destanların ortaya çıkması, Türk kültürünün gelecek kuşaklara aktarılması açısından büyük önem taşır (Akbulut, 2012).

Türk kahramanlık destanlarının MÖ XII. asır ile MS I. asır arasında teşekkül ettiği görüşünden hareket ederek diyebiliriz ki ilk destan anlatıcıları da bu tarihî süreç içinde ortaya çıkmıştır. Bu süreç kavimlerin teşekkül ettiği avcılık ve çobanlık hayatının başladığı zamanı içine alır. Türk kültür tarihinin geç dönemlerine ait olmakla birlikte en eski Türkçe kaynakların başında gelen Göktürk kitabelerindeki bilgilerden ozanların İslam öncesi Türk kültürü döneminde resmî defin törenleri olan yuğlarda da “sığıtçı”, “ağıtçı” ve “öväcü” fonksiyonlarıyla yer aldığı görülmektedir. Fuat Köprülü’nün ifadesiyle ozanların önceleri kamlığın bir uzantısı olması sebebiyle “ruhani bir mahiyeti haiz olan” bu rol ve fonksiyonları zamanla değişir ve “matem ayinlerinde ölünün sevgili hatırasını yaşatacak şiirler meydana gelmeye başlar”, uçsuz bucaksız bozkırlarda savaşılan kahramanların, cenkleri, kahramanlıkları” menkıbeleri kopuz beraberliğinde topluluğa karşı inşad olunuyordu” ibaresiyle belirttiği gibi “yas tutuculuğun” yanı sıra, ruhanilikten sıyrılmış bir rol ve fonksiyon içinde “ölen kahramanların övgüsüne” dönüşmüştür (Çobanoğlu, 2007: 61). Türk kültür tarihinin çeşitli dönemlerinde yukarıda ifade edildiği gibi destan anlatıcıları kam, baksı, oyun, ozan, sığıtçı, ağıtçı şeklinde adlandırılırken günümüzde ise, Altay Türklerinde “kayçı”, Başkurt Türklerinde “yırsı, yırav ve sesen”, Tatar Türklerinde “sesen ve yırav”, Özbek Türklerinde “dâstânçı” denilmekle birlikte Sır-Derya bölgesinde “yüzbaşı”, Oş civarında “sâki, sazende” ve Fergana bölgesinde “sanavçı”, Kazak Türklerinde “cırav, akın, cırçı”, Uygur Türklerinde “destançı, bahşı, vayız, goşakçı, gıssahan, yüzbaşı ve meddal”, Türkmenlerde “bahşı”, Hakas Türklerinde “haycı”, Azerbaycan Türklerinde

“aşığ” ve Kırgız Türklerinde “comokçu, “akın” şeklinde adlandırılmıştır. Bunun dışında destanların tamamını bilmeyip bir kısmını icra edenlere de “cırçı”, Manas destanını icra edenlere özel bir saygı ile “Manasçı” veya söylediği dairelere göre “Semeteyci”, “Seytekçi” (Yıldız, 2009: 8) gibi isimler verilmiştir. Destan söyleyicileri, genellikle destanlarını çeşitli müzik aletleri eşliğinde icra ederler. Bu destancılar, destanın ritim ve melodisini Korkut Ata’nın kopuzu ve onun Azerbaycan’da, Türkiye’de saz veya bağlamayla, Türkmenlerde, Karakalpaklarda ve Uygurlarda dutarla, Altaylarda topşuurla, Hakaslarda çathanla, Kazaklarda dombrayla oluşturmışlardır (Çobanoğlu, 2007: 75).

Türk dünyasında destan anlatıcıları halk tarafından geçmişten günümüze kadar ruhani

bir kişilik olarak kabul görmüş ve onlara saygı gösterilmiştir.

3. Destanların Sınıflandırılması.

Türk destanları hakkında geçmişten günümüze birçok farklı inceleme ve araştırma yapılmıştır. Bu incelemelerin merkezindeki mevzulardan bir diğeri destanların tasnifidir. Geleneksel anlatı türleri içinde önemli bir yere sahip olan destanların farklı şekillerde sınıflandırıldığı, tasnif çalışmalarının çeşitli hususlar göz önüne alınarak yapıldığı görülmektedir. Bu çerçevede M. Fuat Köprülü, Zeki Velidi Togan, Şükrü Elçin, P. Naili Boratav, Özkul Çobanoğlu, Umay Günay, Fikret Türkmen, Dursun Yıldırım gibi birçok farklı isim, destanların tasnifine dair görüş ve öneriler sunmuştur. Sınıflandırmalar, destanların muhtevasına, coğrafyasına, şekline, yapısına, etki sahasına, eski yahut yeni oluşuna, İslamiyet öncesi ve İslamiyet sonrasında vücuda getirilme hususuna vs. göre değişiklik göstermektedir. Eski-yeni destanlar, Şamanist devlet erkinden kaynaklanan destanlar, ideolojik destanlar, millî ve siyasî varlığa yönelik destanlar, yerel ve kişisel davranış sergileyen destanlar, arkaik destanlar, kahramanlık ihtiva eden destanlar, ilk dönem Türk destanları, poetik yapıya göre oluşturulan destanlar, aşk destanları, aşk-kahramanlık destanları, yapılarına göre manzum, mensur ve manzum-mensur karışık destanlar, sözlü destanlar, yazılı destanlar, doğal ve yapay destanlar, halk destanları, millî destanlar, tarihi destanlar, mitik destanlar, ataerkil döneme ait destanlar, lirik destanlar, kitabi destanlar (Aça, 2013: 22-33, Aktaş, 2016: 6- 8) gibi farklı destan tasnifleri gün yüzüne çıkmıştır.

Destan kavramının tanım ve teşekkülü dışında, üzerinde durulan konulardan biri de Türk destanlarının tasnifi meselesidir. Özellikle Sovyetler Birliğinin dağılması sonucu, burada yaşayan Türk boylarının zengin bir destan repertuarına sahip olması meseleyi biraz daha çetrefil hale getirmiş ve yeni birtakım tasnifler yapılması gerektiği düşünülmüştür. Burada uzun uzadıya yapılan Türk destanlarının tasniflerini vermek yerine en çok kabul gören birkaç tasnifi anmak yerinde olacaktır. Mehmet Fuat Köprülü⁸³ bu konuyla ilgili tasnifinde destanları Coğrafi Sahalara Göre Türk Destanları ve Tarihi ve Kavmi Dairelere Göre Türk Destanları olarak iki başlık altında incelemiştir. Coğrafi Sahalara Göre Türk Destanlarına “Altay-Yeniseyi” sahasında meydana gelen ürünleri, “Bozkırlar” sahasında meydana gelen ürünleri ve “Tarım-Sır-Derya” sahasında meydana gelen ürünleri dâhil etmiştir. Tarihi ve Kavmi Dairelere Göre

Türk Destanları içerisinde ise Eski Türk ya da “Hiyung-Nu” dairesi: “Alp Ertunga”, “Oğuz” ; “Gök Türk” ya da “Tu-kiie” dairesi: “Tukiie” (Gök Türk)lerin türeyişini anlatan metinler, “Ergenekon”, “Köroğlu” ve Uygur Dairesi: Uygurların türeyişi, göçü ve Manihaizm'i kabulü ile ilgili metinleri yerleştirmiştir.

Türk destanlarının tasnifi konusunda birçok ilim adamı çeşitli tasnifler yapmışlardır.

Fuat Köprülü, Türk destanlarını teşekkül ettikleri bölgelere göre üç gruba ayırmıştır

I. “Altay Yenisey” sahasında vücuda gelen mahsuller

II. “Bozkırlar” sahasında vücuda gelen mahsuller

III. “Tarım-Sır Derya” sahasında vücuda gelen mahsuller

I. Altay-Yenisey sahası henüz iptidai Türk dinini muhafaza eden Şamani AltayAbakan kabilelerine mensuptur ki, bunlar göçebe olmakla beraber, yine yerleşmiş haldedirler. Vaktiyle demircilik gibi bazı sanatlarda ilerlemiş olan bu zümre bugün Türk şubesinin şüphesiz en geride kalanıdır. İşte bunlar bize milli destanın en eski parçalarını, yani esatiri mahiyette olan parçalarını ve kozmogoni hakkındaki ustureleri vermektedir.

II. Saha Moğolistan, Kazakistan ve Türkmenistan bozkırlarında yaşayan “Karakırgız”, “Kırgız-Kazak” ve “Türkmen” kabilelerine mensuptur ki bunlar, göçebe Türklerin medeni seviye bakımından oldukça ilerlemiş ve İslam medeniyeti tesirine kuvvetlice girmiş bir tipini teşkil ederler. Bunların sakladıkları mesela “Manas” ve “Köroğlu” gibi kıymetli destan parçaları, eski efsanevi mahiyetini kaybetmiş olup sadece menkıbevi-tarihi bir mahiyet saklamıştır.

III. Tarım-Sır-Derya sahası, eski Oğuzların ve Tu-kiie siyasi heyetinde bulunan mesela Karluklar gibi zümrelerin eski sahası olup, burada vaktiyle teşekkül eden destan parçaları, medeni amiller tesiriyle kitaplara girerek yavaş yavaş hatıralardan silinmiş “Menkıbevi-Tarihi” mahiyette mahsullerdir (2009: 68-70).

Faruk Kadri Timurtaş ise Türk destanlarını dönem ve boylara göre tasnif etmiştir.

I. İslamiyet'ten Önceki Türk Destanları:

Yaratılış Destanı

Saka Destanları: Alp Er Tunga Destanı, Şu Destanı, Kun-Oğuz Destanları

Göktürk Destanları: Bozkurt Destanı, Ergenekon Destanı, Siyenpi Destanı

Uygur Destanları: Türeyiş Destanı, Mani Dininin Kabulü Destanı, Göç Destanı

II. İslamiyet'ten Sonraki Destanlar

Manas Destanı, Cengiz Han Destanı, Timur Destanı, Seyyid Battal Gazi Destanı,

Danişmend Gazi Destanı, Köroğlu Destanı (1981: 33).

Nihat Sami Banarlı'nın Türk destanlarını önce iki başlıkta toplamış:

A-İslamiyet'ten Önce Türk Destanları

B-İslamiyet'ten Sonra Türk Destanları

Daha sonra İslamiyet öncesi dönem destanlarını Alp Er Tunga'nın şahsiyeti etrafında

toplandığını belirttikten sonra altı bölüme ayırmıştır:

1. Alp Er Tunga Destanı
2. Şu Destanı
3. Hun-Oğuz Destanları
4. Gök-Türk Destanları
5. Dokuz Oğuz-On Uygur Türklerinin Destanı (1998: 11-12)
4. *Türk Destanlarında Konular.*

Türk destanları, köklü bir tarihî ve kültürel geçmişe sahip toplumun, yaşadığı olayları ve değer yargılarını yansıtan sözlü anlatı ürünleridir. Bu destanlarda işlenen konular, yalnızca tarihî olaylar değil; aynı zamanda toplumun inanç sistemi, değer dünyası, doğa algısı ve toplumsal yapısını da yansıtan unsurlardır. Türk destanlarında öne çıkan konuları genel hatlarıyla şu başlıklar altında toplamak mümkündür:

1. Yaratılış ve Türeyiş:

Türk destanlarının en eski ve önemli konularından biri yaratılış ve türeyiş mitleridir. Bu tür destanlarda evrenin, insanın ve Türk milletinin nasıl yaratıldığı, kökeninin nereden geldiği gibi meseleler ele alınır. Yaratılış Destanı, Oğuz Kağan Destanı ve Ergenekon Destanı bu konuyu işleyen önemli örneklerdir.

2. Kahramanlık ve Savaş:

Türk destanlarının belkemiğini oluşturan konulardan biri kahramanlık ve savaşlardır. Toplumun bağımsızlık mücadelesi, dış tehditlere karşı verdiği savaşlar ve bu savaşlarda öne çıkan yiğit kahramanların destansı hikâyeleri anlatılır. Alp Er Tunga Destanı, Manas Destanı ve Dede Korkut Hikâyeleri bu bağlamda ön plana çıkan eserlerdir.

3. Göç ve Vatan Sevgisi:

Destanlarda göç motifi önemli bir yer tutar. Doğal afetler, düşman saldırıları veya kutsal işaretlerin peşinden yeni yurt arayışları destanlarda sıkça işlenen temalardandır. Ergenekon Destanı ve Göç Destanı bu konu çerçevesinde değerlendirilebilir.

4. Doğaüstü Varlıklar ve Motifler:

Türk destanlarında doğaüstü güçlere, kutsal hayvanlara ve mitolojik unsurlara geniş yer verilir. Bozkurt, Ak Ana, Kök Tengri gibi figürler, destanların önemli unsurlarıdır. Kahramanlar olağanüstü doğar, özel güçlere sahip olur ve olağanüstü olaylar yaşar.

5. Bağımsızlık ve Hürriyet Mücadelesi:

Türk toplumunun tarih boyunca verdiği bağımsızlık ve özgürlük mücadelesi destanlarda önemli bir konu olarak işlenmiştir. Destan kahramanları çoğu zaman halkını düşmandan kurtaran, yeni yurtlar açan veya adalet getiren figürler olarak tasvir edilir.

6. Aşk ve Aile Bağları:

Destanlarda zaman zaman aşk ve aile ilişkileri de anlatının merkezine alınır. Kahramanların eş seçimi, kutsal evlilikler, soy devamı ve neslin türemesi gibi temalar da destan konuları arasında yer alır. Dede Korkut Hikâyeleri bu tür unsurları başarıyla yansıtan eserlerden biridir.

7. Toplumsal Düzen ve Adalet:

Destanlarda toplumun ideal düzeni ve adalet anlayışı da konu edilir. Kahramanların toplumuna adalet getirmesi, zalim yönetici veya işgalcilere karşı halkı koruması destansı anlatıların vazgeçilmez konularındandır.

Bu konular, Türk destanlarının yalnızca tarihî olayları değil; aynı zamanda Türk milletinin dünya görüşünü, sosyal yapısını, inanç sistemini ve değerlerini aktaran güçlü bir sözlü anlatı geleneğinin ürünleri olduğunu göstermektedir. Her destan bu temalardan birkaçını işleyerek halkın toplumsal hafızasını canlı tutmuş ve kültürel aktarımda önemli bir rol üstlenmiştir.

5. Türk Destan Çalışmaları Üzerine Değerlendirmeler

Türk destan geleneği, tarihî süreç içerisinde sözlü kültür ortamında yaşatılmış ve kuşaktan kuşağa aktarılacak günümüze ulaşmıştır. Özellikle 19. yüzyıldan itibaren halk edebiyatı ve folklor araştırmalarının sistemli bir disiplin hâline gelmesiyle birlikte, destanlar da akademik çevrelerin ilgisini çeken önemli inceleme konularından biri olmuştur. Bu bağlamda, gerek yerli gerekse yabancı araştırmacılar tarafından Türk destanları üzerine çeşitli çalışmalar yapılmış, destan metinleri derlenmiş, tür özellikleri belirlenmiş ve destanların toplumsal işlevleri tartışılmıştır.

Osmanlı döneminde destan türü, daha çok edebî ve tarihî eserlerde dolaylı olarak yer bulmuş, ancak modern anlamda destan araştırmaları Tanzimat sonrasında Batılı bilim anlayışının etkisiyle başlamıştır. Cumhuriyet döneminde ise özellikle Ziya Gökalp, Fuad Köprülü ve Pertev Naili Boratav gibi isimler, destanların halk kültüründeki yeri ve tarihî kaynak değeri üzerine önemli görüşler ileri sürmüştür. Fuad Köprülü, Türk edebiyatı tarihinin ancak halk edebiyatı ve sözlü kültür ürünleri temel alınarak yazılabileceğini belirtmiş; destanları, Türk milletinin tarihî hafızasının taşıyıcıları olarak değerlendirmiştir.

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren destan çalışmaları daha sistematik bir boyut kazanmış; metin derleme, tür sınıflaması, yapı çözümlemeleri ve işlevsel folklor yaklaşımlarıyla ele alınmıştır. Özellikle Manas Destanı, bu alanda yapılan çalışmaların odağında yer almış ve Sovyet döneminde de önemli araştırmalara konu olmuştur. Radloff, Vambery, Bartold gibi yabancı araştırmacılar, Orta Asya sahasında Türk destanlarının derlenmesi ve tanıtılması adına önemli katkılar sağlamışlardır.

Son dönem Türk destan araştırmalarında ise, destanların sadece tarihî ve edebî boyutları değil, aynı zamanda sosyolojik, antropolojik ve kültürel işlevleri de ele alınmaya başlanmıştır. Destanların millî kimlik oluşumu, toplum hafızası ve kültürel değerlerin aktarımı açısından taşıdığı işlevler üzerinde durulmaktadır. Ayrıca destan motiflerinin modern edebiyat, sinema ve popüler kültürdeki izleri incelenmekte; destan anlatılarının günümüz sanat ve edebiyatına nasıl uyarladığı tartışılmaktadır.

“Resimli Türk Edebiyatı Tarihi” isimli eserinde Nihat Sami Banarlı’nın “Türk Destanlarının Milli ve Bedii Unsurları” adıyla destanlar üzerine genel bir değerlendirme yaptığını ve destanların motiflerini değerlendirdiğini hatırlatmakta fayda vardır. Ayrıca, Ali Öztürk’ün “Çağlar İçinde Türk Destanları” isimli eseri, bu yazının genişletilerek hazırlanmış bir şekilden ibaret olduğu da ifade edilmektedir. Bu araştırmalardan başka 1982’den sonra, İsa Özkan’ın Abdurrahman Han Destanı, Yusuf Bey Ahmet Bey (Bozoğlan) Destanı; Mehmet Aça’nın Kozi Körpeş-Bayan Sulu Destanı Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma; Zekeriya Karadavut’un Köroğlu’nun Zuhuru Kolu Üzerine Bir Araştırma isimli çalışmalarının da belirtilmesi gerekir (Alptekin 2002: 114). Bu araştırmalar haricinde Hasan Köksal Battalname’yi (1984), Necati Demir Danişmendname’yi (1999) çalışmışlardır. Bu alanda yapılan en önemli inceleme şüphesiz Özkul Çobanoğlu’nun yazmış olduğu ve üç kuramı da kısmen Türk dünyası destanlarına uyguladığı “Türk Dünyası Epik Destan Geleneği” isimli çalışmadır. Oğuz Kağan destanının kutup yıldızı, Manas destanının ise onu yeryüzüne bağlayan altın kazık olduğunu belirttiği eserinde Çobanoğlu, bugüne kadar gerek Oğuz gerek Kıpçak sahasından tüm Türk dünyası destanlarını değerlendirmeye almıştır. Bu konuda ayrıca, Türk destanları ile ilgili yapılmış çalışmaların detaylı olarak verildiği Naciye Yıldız’ın “Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü İle İlgili Tespitler ve Tahliller” adlı kitabının “Türk Destanları ile İlgili Çalışmalar” kısmına bakılabilir (Yıldız 1995: 9-26).

Kıpçak sahasındaki destan araştırmalarının derleme faaliyetleriyle başladığını söyleyen Çobanoğlu, bu durumun, Tobol Tatarları ve Hakas Türkleri destanlarının Finli M. A. Castreen, Rus Anton Schiefner ve V. Titov ile yapılan öncü çalışmalardan sonra, Wilhelm Radloff’la devam ettiğini belirtmiştir. Aynı yazar, Altay destanlarının Rus Papaz V. I. Verbitskiy, Altaylı N.Y. Nikiforov, P.V. Kuçiyak tarafından derlenmeye ve yayınlanmaya devam ettiğini sözlerine eklemiştir. Başka Türk halklarının destanları yanında, Kazak ve Kırgız destanlarını içeren Radloff’un Proben serisi bu alanda çok meşhur olmuştur. Ayrıca, Altay destanlarını Sazan S. Surazaakov, S.M. Kataşev; Tuva destanlarını L. V. Grebnev; Hakas destanlarını V.I. Domozhokov çalışmışlardır (Çobanoğlu 2003: 27).

Kazak Çokan Velihanov, Edige destanının Kazak ve Nogay varyantları yanında, Manas destanını da derleyerek tür üzerine yapılan çalışmalara katkıda bulunmuştur. I. A. Beliayev’in Karakalpaklar’dan derlediği Edige ve Koblandı destanları da, destan çalışmaları arasında yer almaktadır. Bir Başkurt Türk’ü olan Ebubekir Divayev, Karakalpaklar’dan Alpamış, Edige Batır, Şura Batır, Biket Batır destanlarını yayınlamıştır. Karakalpak destanlarını Divayev’den sonra İsmail Sagitov, Kallı Abetov, Kabul Maksetov gibi isimler Alpamış, Koblan, Edige, Er Koşay, Kırk Kız, Kurmanbek, Bozuglan, Goroglı anlatılarını derleyerek devam ettirmişlerdir. Cafer Bekirov, Kırım Tatarları’nın destanlarından Çora Batır, Kozukürpeç, Koplandı Batır ve Köroğlu destanlarını; Nedret A. Mahmut ile Enver Mahmut, Bozcigit destanını derlemişlerdir. Tataristan destanları ise Timofey Belyaev ile başlayıp Ahnaf N. Kireyev, Hamid Yarmuhammedov, Fatih

Urmançeyev devam etmiştir. Başkurt destanlarını A. G. Bessonov, M. Sagitov, Kirey Mergen, M. Minhacetdinov, F. Nazırşina, R. Sultangareya ve Ğ. Hüseyinova gibi araştırmacılar çalışmışlardır (Çobanoğlu 2003: 28-32).

Kırgız destanlarından “Manas” üzerine yapılan çalışmalardan onun çok önemli bir destan olduğu ve pek çok araştırmacı tarafından ilgi gördüğü görülmektedir. Manas Destanı kitap ve makalelerin dışında düzenlenen sempozyumlarda da araştırmalara konu olmuştur. Ağustos 1995 yılında Manas’ın 1000. yılından ötürü Bişkek’te düzenlenen sempozyumun bildirileri sunulmuş ve bu bildiriler “Manas 1000 Bişkek Bildirileri” başlığıyla kitap haline getirilmiştir. Ogün Atilla Budak’ın yayına hazırladığı ve daha çok Türkiyeli araştırmacıların bildirilerinin bulunduğu kitapta bazı Kırgız araştırmacıların da yazıları yayınlanmıştır. Sunulan bildiriler dil, folklor, edebiyat ve tarih açısından ele alınmışlardır (Budak 1995).

Kazakların destanları da, doktora çalışmalarında yer almıştır. Bunlardan biri, Metin Arıkan tarafından 1998 yılında Ege Üniversitesi’nde “Kazak Sözlü Geleneğinde Arkaik Destanların Tipolojik Özellikleri” ismiyle hazırlanmıştır. Üç Kazak destanının ele alındığı araştırmada, ilkin destanlara kaynaklık eden mitoloji ve kozmoloji üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde, incelenen destanların derlenme ve neşredilme çalışmaları hakkında bilgi verilip, üzerinde çalışılan nüshaların özetleri sıralanmıştır. İkinci bölümde, Türkiye, Kazakistan ve başka ülkelerde arkaik destanlar üzerine yapılan çalışmalar tanıtılmış ve üzerinde çalışılan destanların şekil ile türü hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde destanların motif ve epizot yapısı incelenmiş, dördüncü bölümde ise üç destanın transkripsiyonlu Kazakça metniyle Türkiye Türkçesi metni kaleme alınmıştır (Arıkan 2003).

Bu değerlendirmeler ışığında, Türk destan çalışmaları hem edebiyat tarihi hem halk bilimi hem de kültürel antropoloji açısından zengin bir inceleme alanı sunmaktadır. Ancak hâlâ derlenmemiş ya da üzerinde yeterince çalışılmamış birçok sözlü anlatının bulunduğu da göz önünde bulundurulmalıdır. Bu bağlamda, saha araştırmalarının artırılması, destan metinlerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi ve epik geleneklerin günümüzdeki yansımalarının tespit edilmesi, Türk destan çalışmaları açısından önem arz etmektedir.

6. Epik Geleneğin Günümüze Yansımaları

Epik anlatı geleneği, yalnızca tarihî bir anlatım biçimi değil, aynı zamanda toplumların kültürel hafızasında ve kimlik oluşumunda etkisini sürdüren dinamik bir sözlü anlatı türüdür. Türk epik geleneği de bu anlamda yalnızca geçmişte kalmamış, çeşitli formlarda günümüze taşınmış ve kültürel hayat içerisinde yeni yorumlarla yaşamaya devam etmiştir. Özellikle destanların motif yapıları, kahramanlık idealleri ve toplum değerlerini yansıtan unsurları, modern sanat ve edebiyat ortamlarında yeniden işlenerek halk belleğinde varlığını korumuştur.

Destanların günümüze yansımaları, edebiyat alanında roman, hikâye ve şiir türlerinde sıklıkla görülmektedir. Modern Türk edebiyatında destanî anlatımın izleri, millî kimlik, tarihî hafıza ve kahramanlık temaları üzerinden işlenmiş; pek

çok yazar, epik yapıların motiflerinden ve anlatım tekniklerinden yararlanmıştır. Özellikle Cumhuriyet dönemi edebiyatında ve halk şiirinde destan geleneği önemli bir kaynak olmuş, modern şiirlerde tarihî ve mitolojik kahraman figürlerine yer verilmiştir.

Epik geleneğin izleri yalnızca edebiyatla sınırlı kalmamış, sinema, tiyatro ve televizyon dizilerinde de karşımıza çıkmıştır. Son yıllarda popüler kültürde tarihî ve kahramanlık temalı dizilerin artışı, epik anlatıların çağdaş biçimlerde yeniden üretilmesini sağlamıştır. Özellikle Diriliş: Ertuğrul, Destan ve Kuruluş: Osman gibi diziler, Türk destan geleneğinden esinlenerek tarihî ve epik öğeleri günümüz izleyicisine aktarmaktadır. Bu yapımlar, yalnızca eğlence unsuru değil, aynı zamanda millî bilinç ve tarihî farkındalık oluşturma işlevi de üstlenmektedir.

Ayrıca halk kültüründe sözlü anlatım geleneği hâlen varlığını sürdürmekte; özellikle kırsal kesimlerde anlatıcılar aracılığıyla destan türü anlatılar, düğünler, mevlitler ve bayram gibi toplumsal buluşmalarda yaşatılmaktadır. Epik geleneğin bir başka güncel yansıması ise halk oyunları, geleneksel müzik ve şiir yarışmaları gibi kültürel etkinliklerde görülmektedir.

Destan motiflerinin günümüz çocuk edebiyatında ve fantastik kurgu eserlerinde de kullanıldığı; kahramanlık, doğaüstü varlıklar ve olağanüstü olaylara yer veren anlatılarda epik yapının izlerinin sürdüğü görülmektedir. Bu durum, destan geleneğinin yalnızca tarihî bir anlatım biçimi değil, aynı zamanda çağdaş kültürel üretimin de önemli bir kaynağı olduğunu göstermektedir. Türk epik geleneği, toplumun millî hafızasında ve kültürel kimliğinde önemli bir işlev üstlenmeye devam etmektedir. Epik anlatıların günümüz kültürel ortamındaki işlevi üzerine yapılan akademik çalışmaların artması, hem geçmiş sözlü kültür mirasının hem de çağdaş kültürel üretimlerin daha sağlıklı anlaşılması açısından önem taşımaktadır.

SONUÇ.

Destanlar, tarih boyunca toplumların tarihî ve kültürel hafızasını canlı tutan, milletlerin ortak değerlerini ve ideallerini yansıtan en eski sözlü edebiyat ürünlerinden biri olmuştur. Türk destan geleneği ise bu anlamda, köklü tarihi ve zengin içerik dünyasıyla yalnızca Türk halk edebiyatının değil, dünya epik geleneğinin de önemli bir parçası olma özelliği taşımaktadır. Oğuz Kağan, Alp Er Tunga, Manas gibi başlıca destanlarda görüldüğü üzere, Türk destanları toplumun inanç dünyasını, kahramanlık ideallerini, doğa anlayışını ve millî değerlerini kuşaktan kuşağa aktaran kültürel bellek işlevi görmüştür.

Türk destan çalışmalarına bakıldığında ise, özellikle 19. yüzyıldan itibaren sistemli araştırmaların yapıldığı, sözlü anlatım ortamındaki özelliklerin yazılı kültürde nasıl şekillendiği, epik yapıların nasıl korunduğu ve dönüştüğü üzerine önemli akademik değerlendirmeler gerçekleştirildiği görülmektedir. Günümüzde ise epik anlatıların modern kültürde çeşitli sanat dallarında, edebiyatta, sinemada ve popüler kültürde izlerini sürdüğü, milletlerin kimlik

arayışında ve tarihî hafızanın canlı tutulmasında hâlâ işlevsel olduğu anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda, Türk destan geleneği ve epik anlatı kültürünün yalnızca geçmişe ait bir folklorik unsur değil, aynı zamanda günümüz kültürel kimliğinin inşasında ve toplumun ortak hafızasının yaşatılmasında önemli bir unsur olduğu söylenebilir. Bu köklü anlatı geleneğinin gelecek nesillere aktarılması ve akademik çalışmalarla sistemli bir şekilde incelenmesi, millî kültür bilincinin korunması açısından büyük önem taşımaktadır.

Kaynakça

1. Aktaş, E., Hakas Destanları 3, Han Orba Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
2. Boratav, P. N. , 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1992.
3. Çobanoğlu, Ö., Türk Dünyası Epik Destan Geleneği. Ankara: Akçağ Yayınları, 2007.
4. Elçin, Ş., Halk Edebiyatına Giriş, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986
5. Ercilasun A. B., Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı Düşünceler. TDAY-Belleten 1986, Ankara, 13-16, 1998.
6. Karakaş, M., Destancılık Geleneği ve Sivas Halk Destancıları, International Journal of Eurasia Social Sciences (IJOESS), 14(51), 2023, 308-327.
7. Koştaş, M. , Sosyalleşme {Socialisation. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 29(1-4), 1983, 329-334.
8. Koz, S., Destancı. Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, 3, 1994, 39-40.
9. Özbay, M. & Tayşi, E.K. , Dede Korkut Hikâyeleri'nin Türkçe Öğretimi ve Değer Aktarımı Açısından Önemi, Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi. 1(1) 2011: 21-31
10. Sepetçioğlu, M. N. ,Karşılaştırmalı Türk Destanları. İstanbul: Akran Yayıncılık, 1990.
11. Şimşek, A., Mustafa Necati Sepetçioğlu'nun karşılaştırmalı Türk destanları adlı eserinin tarih eğitimi açısından değeri. Erdem, 17(49), 2007, 255-266.
12. Thompson, Stith, Motif-İndeks Of Folk Literature, İndiana University Press, I., II., III., IV., V. Ciltler, Bloomington, 1955.
13. Tuncay, H., Türk Destanları. İstanbul: Toker Yayınları, 1999.
14. Türkmen, F., Arıkan, M., Kazak Destanları 8 Alpamış ve Kambar Batır. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
15. Türkkan, H. K., Sefil molla divanında yer alan destanlar. The Journal of Academic Social Science Studies, 3(56), 2019, 139-159ю
16. Togan Ahmet Zeki Valîdî , Türk destanının tasnifi. Atsız Mecmua, 1931, 1, 4.
17. Uraz, M., Türk Mitolojisi. İstanbul: Düşünen Adam Yayınları 1992.
18. Yıldırım, D., "Türk Kahramanlık Destanları", Türk Bitiği, Ankara: Akçağ Yayınları, 1998, 149-157
19. Yıldız, N., "Türk Destancılık Geleneği", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 6(1), 2009, 7-15.
20. Vural, T., Niğde İli Destan Geleneğine Müzikolojik Bir Bakış. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 18 (70), 2019, 583-599. <https://doi.org/10.17755/esosder.420010>
21. Veliyev, Kamil, Destan Poetikası (Çev. Halil Açıkgöz), Türkiyat Matbaacılık, İstanbul, 1989.

O'ZBEK MUMTOZ ADABIYOTIDA FAOL AYOL TASVIRI

Rahmonova Shahlo Rashidovna

*Toshkent kimyo-texnologiya instituti Shahrisabz filiali katta o'qituvchisi
rahmonovasahlo644@gmail.com*

Annotatsiya. O'zbek xalq og'zaki she'riyatida faol ayol tasvirini o'zbek xalqining "Alpomish", "Go'ro'g'li", "Toxir va Zuhra", "Kuntug'mish" kabi o'nlab dostonlarida uchratamiz. Ushbu dostonlarda xotin-qizlar obrazi benihoya keng o'rin tutadi. Mumtoz adabiyotidam ijtimoiy faol ayol masalasi Xorazmiy, Sayqaliy, Sayyod, Lutfiy va Navoiy, Bobir va Muhammad Solih, Turdi va Mashrab, Nodira va Uvaysiy, Munis va Ogahiy kabi ajoyib so'z san'atkorlarining ijodi bilan boyligini ko'ramiz. Ayniqsa, Navoiy qahramonlarining davlat boshqaruvi, ijtimoiy hayotdagi faolligi, ilm, kasb-hunar egallashi va bu orqali ularning hech kimdan kam emasligini amalga oshirgan ishlarida ko'rishimiz mumkin. Navoiy ijodida, dostonlarida ayolning faolligi, ma'rifatparvarligi, xalq farovonligi yo'lida mashaqqatli mehnati, iqtidori va iste'dodi badiiy obrazlarda mujassamlashgan. O'zbek xalq og'zaki she'riyatida va mumtoz adabiyotda ijtimoiy ayol shaxslar xalq farzandlarining ta'lim olishi, kasb-hunar egallashi kabi masalalarda bugungi davr bilan hamnafas ekanligi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy faol ayol, Navoiy, xotin-qizlar, ijtimoiy hayot, jamiyat, davlat boshqaruvi, kasb-hunar, bilim, ilm-ma'rifat.

Аннотация. В устной поэзии узбекского народа мы можем встретить образ деятельной женщины в десятках эпосов узбекского народа, таких как «Алпомиш», «Гёроглы», «Тахир ва Зухра», «Кунтугмиш». В этих сагах большое место занимает образ женщины. В классической литературе мы можем видеть богатство проблемы социально активных женщин в произведениях таких великих художников слова, как Хорезми, Сайкали, Сайяд, Лютфий и Навои, Бабир и Мухаммад Салих, Турди и Машраб, Надира и Увайси, Мунис и Огахи. В частности, мы видим достижения героев Навои в государственном управлении, активной общественной жизни, учебе и профессии, и в этом они не уступают другим. В произведениях и эпосах Навои в художественных образах воплощены женская деятельность, просвещение, упорный труд на благо народа, талант и талант. В узбекской народной устной поэзии и классической литературе анализируется, что социальные женские деятели созвучны современности в таких вопросах, как образование народных детей и приобретение профессий.

Ключевые слова: Социально активная женщина, Навои, женщины, общественная жизнь, общество, государственное управление, профессия, знания, просвещение.

Abstract. In the oral poetry of the Uzbek people, we can find the image of an active woman in dozens of epics of the Uzbek people, such as "Alpomish", "Gorogli", "Takhir va Zuhra", "Kuntugmish". In these sagas, the image of women occupies a large place. In classic literature, we can see the richness of the issue of socially active women with the works of great word artists such as Khorezmi, Sayqali, Sayyad, Lutfii and Navoi, Babir and Muhammad Salih, Turdi and Mashrab, Nadira and Uvaisi, Munis and Ogahi. In particular, we can see the achievements of Navoi's heroes in state management, active in social life, learning, and profession, and through this, they are no less than others. In Navoi's works and epics, a woman's activity, enlightenment, hard work for the well-being of the people, talent and talent are embodied in artistic images. In Uzbek folk oral poetry and classical literature, it is analyzed that social female figures are in tune with today's times in matters such as the education of the people's children and the acquisition of professions.

Key words: Socially active woman, Navoi, women, social life, society, state administration, profession, knowledge, enlightenment.

O'zbek xalqining "Alpomish", "Go'ro'g'li", "Tohir va Zuhra", "Kuntug'mish" kabi o'nlab dostonlarida o'zbek ayollarining og'ir va musibatli kunlarga qarshi kurashi, shodiyona va baxtli kunlardagi quvonchi ifoda etilgan. "Oysuluv", "Chambil qamali", "Orzugul" kabi xalq dostonlarida mard va jasur xotin-qizlar obrazlari uchraydi.

"Chambil qamali" dostonidagi Yunuspari, Gulchehra, Xoljuvon kabi ayollar vatanparvar, xalqiga sadoqatli, fidokor va faol xotin-qizlar obrazlaridir. Yunuspari xalqni Vatan himoyasi, yurt mustaqilligi uchun mardona kurashga safarbar etib, shunday deydi:

*Qovoqlarni uyinglar,
Qiz-xotinni yig'inglar!
Po'pakni yig'ib tashlab,
Sochni boshga tugginglar!
Sarvoz anjom kiyinglar,
G'ayrat qiling, ayollar;
Bosh qattiqmi, tosh qattiq,
Shopni belga bo'g'inglar! [15: 31]*

"Orzugul" dostonida Orzugul obrazi – faol bo'lgan ayol. U ham Qoraxon podshoga qarshi ayollarga murojaat qiladi:

*Bu maydonda erkak-ayol baravar,
Yoring uchun g'ayrat qiling, dilovar,
Orqamdan kelibdi dushman – jodugar,
Olarman deb mendan bo'lib umidvor,
Qoraxonga men bo'lguncha suyar yor,
Otilib, chopishib o'lmog' im darkor. [15: 32]*

O'zbek xalqining "Alpomish", "Go'ro'g'li", "Tohir va Zuhra", "Kuntug'mish" kabi o'nlab dostonlarida. O'zbek mumtoz adabiyotida ham xotin-qizlar obrazi benihoya keng o'rin tutadi. Qadimda ayollarning ahvoli, qizlarga munosabati, huquqlarining poymol qilinishi, shuningdek, ularning aql-zakovati, jasorati, ijtimoiy faolligi mumtoz adabiyotining doston va g'azallarida uchratishimiz mumkin. Shoir tomonidan yaratilgan har bir tip ham ma'lum guruhning, umumlikning bir bo'lagidir. Shu bilan birga, u ma'lum davrning hodisasidir. Unda shu obrazning o'zi mansub bo'lgan biror ijtimoiy sinf kishilarining fikri, xususiyati, ruhiyati, shu obrazning prototiplari yashayotgan davr xususiyatlari ma'lum darajada aks etadi. [20: 9]

Islom olamida mashhur bo'lgan Ummi Honiy sahoba ayol nomi faol ayol sifatida tilga olingan. Ummi Honiy – Muhammad(s.a.v)ning amakivachchasi, ya'ni amakisi Abu Tolibning qizi, sahobalardan biri. Rabg'uziy [18: 46], Navoiy va Bobur [2: 35] asarlarida tilga olingan tarixiy shaxs. Uning tabarruk nomi Sharq adabiyotida yaratilgan "Mavludun-nabiy" [24: 42–43] va "Me'rojnomal"larda va

mumtoz adabiyot vakillari asarlarida uchraydi. Ummi Honiy o'z davri butun islom olamining olijanob, fikri teran, saxiy, qo'rqmas sahoba ayol timsoli bo'lib, Muhammad (s.a.v) Me'rojdek tabarruk kechada uning uyidan Allohning huzuriga chiqqan va yana shu go'shasiga qaytgan.

Bibichayi Munajjima – Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat”da tilga olingan orifa ayol, shoirning zamondoshi. Nujum ilmining bilimdoni bo'lganligi uchun “Munajjima” nomi bilan mashhur bo'lgan. Jomiyning bir qator g'azallariga javob yozgan. Hirotning Xiyobon mavzesi boshida o'z hisobidan jom'e masjid qurgan. Bibiyaki Marviuya – bu ayol ham “Nasoyim ul-muhabbat”da tilga olingan orifa ayol bo'lgan.[1: 115–536]

Qadimgi O'rta Osiyo eposidagi To'maris, o'zbek xalq dostonidagi Oysuluv ham shunday qahramon ayol va mehribon ona obrazlaridir. Bu siymolar orqali Turon xalqlarining chet el bosqinchilariga qarshi mardonavor kurashi ko'rsatiladi.

To'maris – mustahkam irodali, jasur va jangovor hukmdor ayol obrazidir. To'marisning mustahkam irodasi, jangdagi tadbirkorligi va matonati ona Vatanga cheksiz sadoqatini ko'rsatadi. Mirkarim Osimning “To'maris” hikoyasida Zarina ayol obrazi jismonan baquvvatligi bilan ko'zga tashlanadi. U ikki marta Sparangezni jangda uloqtirib tashlaydi.[10: 32]

Diodorning “Zarina va Striangiyo”[23: 18] eposi o'zbek mumtoz adabiyotiga taalluqli bo'lmasa-da, bizning o'tmish ajdodlarimiz hayotini aks ettirgan asardir. Unda yurt shohi o'lgach, uning o'rniga xotini Zarina qabilaga bosh bo'ladi. Tadbirli va shijoatli bu ayol qabilaning osoyishtaligi va mustaqiligini saqlab qolish uchun ionbozlik ko'rsatadi. Rivoyatda Zarina ijtimoiy faol ayol, u yurtning mustaqilligi uchun kurashuvchi hukmdordir. Bular O'rta Osiyo xalqlari uchun mushtarak bo'lgan qadimgi eposga “To'maris”, “Zarina va Striangiyo” kabi tarixiy-badiiy rivoyatlarga borib taqaladi. Bularni arxitektura yodgorliklari bilan birgalikda o'rgangan mashhur sharqshunos S.Tolstov haqqoniy ravishda shunday deb ta'kidlagan edi: “Eposdagi xotin-qizlar erkaklar bilan teng vaziyatga turdilar. Ular faqat tirikchilik ishlaridagina emas, balki jang maydonida ham erkaklardan qolishmaydilar. Bu O'rta Osiyo eposining juda xarakterli xususiyatidir”.[21: 11]

O'zbek ayollari arab xalifalari istilosida, Chingiz lashkarining bosqiniga qarshi erlari, opa-uka va o'g'illari bilan jang qilganlar, qahramonlik va jasorat ko'rsatganlar. Xuddi shuningdek, ular adolatsiz podsho, amir, xon va hokimlarga qarshi kurashda ham mardlik matonatlarini namoyish etganlar. Bu qahramonlik hodisalari, xotin-qizlardagi vatanparvarlik his-tuyg'usi, ayniqsa, xalq dostonlari va ertaklarida badiiy mujassamlashgan, hayot voqeligi bilan romantik ideal chatishib, birlashib ketgan.[11: 104]

“O'zbek adabiyoti tarixi” kitobida[17: 28–34] “Oshiq G'arib va Shohsanam” dostoni bo'lib, unda davlatmand oiladan bo'lgan Shohsanam bilan kambag'al xonadondan chiqqan G'arib o'rtasidagi muhabbat mavzusini uchratamiz. Zotan, dostonda faqat G'arib bilan Shohsanamning orzu-havaslarigina emas, balki

xalqning erkinlik va farovonlik, madaniy taraqqiyot, tenglik va hamjihatlik to'g'risidagi azaliy orzularni amalga oshirish kabi masalalar ham ilgari suriladi.

Sayyodiyning "Tohir va Zuhra" dostonida Zuhra ham ozodlikka intiluvchi, o'z ahdi va sevgisida vafodor insondir. Zuhraning samimiy ishq yo'lida chekkan mashaqqatlari, nola-fig'onlari, ko'z yoshlari uning tengsizlik va azoblarga qarshi isyonidir.

Sayqaliyning "Bahrom va Gulandom" asarida xotin-qizlarning yorqin obrazlari yaratilgan. Ular orasida Gulandom obrazi o'z mukammalligi bilan ajralib turadi. U boshqa ishqiy-romantik dostonlardagi malikalarga o'xshash husn-latofatda ham, donolikda ham, nazokatda ham, insoniylikda ham tengsizdir. Shoir Gulandom xarakteriga xos bo'lgan shoirtabiatlilik, so'zga chechanlik, donolik, tadbirkorlik, insonga hurmat va hazil-mutoyibaga moyillik kabi xususiyatlarni nihoyatda real, tabiiy, ishonarli tarzda ifodalaydi.

Xorazmiyning "Muhabbatnoma" asarida ham ayol siymosi tarannum etilganining guvohi bo'lamiz. Unda, jumladan, mana bu bayt uchraydi:

*Bo'yung sarv-u sanobardek, beling qil,
Vafo qilg'on kishilarga vafo qil.[13: 29]*

Xorazmiy ma'shuqaning tashqi qiyofasini tavsiflash bilan cheklanib qolmay, uning ruhiy-botiniy olamiga ham daxl qilish orqali o'zining axloqiy-ta'limiy qarashlarini ham ko'rsatib beradi, ya'ni "vafo qilg'on kishilarga vafo qil" deydi.

Qutb Xorazmiyning Nizomiy Ganjaviyning shu nomli dostoni tarjimasida yuzaga kelgan "Xusrav va Shirin" dostonida markaziy obrazlardan biri Shirindir. Uning timsolida xalq osoyishtaligi, obodonligi uchun tinimsiz kurashlar, sadoqatli ayol fazilatlarini mujassamlashgan. U nafaqat vafosi, balkim tadbirkor va mamlakatni adolatli bilan boshqarish borasida ham ibratli faol ayol namunasidir.[14: 129]

Sharq mumtoz adabiyoti vakillari ayol zotini, uning yuzi, ko'z-u qoshini shams-u qamarga yoki o'q va kamonga qiyoslashadi. Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiylarning shoh asarlari bo'lmish "Xamsa" asarlari tarkibidagi, shuningdek, XV-XVIII asrlarda yashab o'tgan ko'plab shoirlarning asarlarida maftunkor ayol siymosi borligi barchamizga ma'lum. Gohida pinhona, gohida oshkora sevgi iztiroblari, oshiq-g'aribligi bu asarlarda aks etadi. Nizomiy Shirin obrazini yaratishda sevikli rafiqasi Ofoqdan katta ilhom olgan bo'lsa, ajoyib davlat arbobi Mehinbonu obrazini yaratishda Gruziyaning mashhur ayol hukmdori Tamaradan ilhomlanadi.[9: 245]

Sayfi Saroiyning "Suhayl va Guldursun" dostoni bilan o'zbek adabiyoti rivojiga ulkan hissa qo'shgan. Dostonda tarixiy voqealar, Temir va To'xtamish janglari ko'rsatiladi. To'xtamishning o'g'li Suhayl va Temirning qizi Guldursun sevgisi madh etiladi. Doston Guldursunning fojeali o'limi bilan yakun topsa-da, Guldursun haqida so'z borar ekan, shoirning xotin-qizlarga nisbatan ijobiy qarashlari, Guldursunning jasorati va sadoqati madh etiladi.

“Yusuf va Zulayho”da Yusufning sevgisiga sazovor bo'lgan Zulayho Mag'ribda dong'i ketgan shoh Taymusning qizi. U o'z sevgisiga erishish uchun ko'p azob-uqubatlar tortadi, aldovlar, xiyonat gohuda esa sabr va matonat uning hamrohi bo'ladi. Malika Zulayho Yusufga oshiq bo'lib, uning sevgisiga muyassar bo'lish uchun juda ko'p harakatlar qiladi. Maqsadiga erishish uchun aldovlarni, nohaqliklarni ishlatadi. Ammo shoir Zulayxoni jamiyatning faol a'zosiga aylantirib tasvirlaydi. Natijada Zulayho Yusufning sevgisiga muyassar bo'ladi va uning davlatni boshqarishdagi barcha ishlariga ko'maklashadi.

Bu doston muallifi yashagan jamiyat xotin-qizlarni xo'rlab, ular haq-huquqlarini poymol qilar edi. Qizlarning taqdirini otasi hal etar, ko'ngilsiz nikoh, baxtsiz turmush o'sha muhitning illatlari edi. Zulayho obrazi orqali shoir o'sha davrda baxti uchun kurashadigan ijtimoiy faol ayol obrazini yaratgan.

Ayol zoti uchun Amir Temur Oqsaroyu Bibixonim kabi obidalarini qurdirgan bo'lsa, Hindistonda boburiylar sulolasi “Toj Mahal”ni barpo etgan.

Saroymulkxonim xon avlodiga mansub bo'lgani tufayli haramdagi barcha malikalardan ulug' hisoblanib, “katta xonim” (Bibixonim) degan unvonga ega bo'lgan. Albatta, bunday e'zozga musharraf bo'lishga aql-zakovat va fikrlash :rasining ulkanligi bosh omildir. Biz tarixiy manbalardan bilamizki, Saroymulk xonim oliy himmatli, zamonasining yuksak idrokli, farosatli, tadbirkor va aql-zakovat sohibasi bo'lgan. Shuningdek, u husn-latofat bobida ham benazir edi. Saroy mulkxonim siyosatdon, insonparvar, saxovatli bo'lib, saltanatni boshqarishda faol ishtirok etgan, mamlakatning ijtimoiy, madaniy hamda qurilish ishlariga, ayniqsa, tolibi ilmlarga homiylik qilgan. Shuningdek, u o'z zamonasining olimlari, san'at ahllariga g'amxo'rlik va homiylik ko'rsatgan, ilm va fanni rivojlantirgan.

Gavharshodbegim ham aql-idrokli, zukko va tug'ma siyosatchi ayol bo'lgan. Amir Temur vafotidan keyingi yillarda undagi bu is'tedod o'zining bor kuchi bilan namoyon bo'la boshladi. Temuriylar saltanatining ulug' xoqoniga aylangan Shohrux Mirzo o'ktam va zukko Gavharshodbegimning maslahatlariga :mo ehtiyoj sezardi. Mushkul siyosiy vaziyatlarda malika amalga oshirgan tadbirlar o'zining ijobiy natijasini berar edi. Bu esa yillar o'tishi bilan Shohrux Mirzoning Gavharshod begimga ishonchini ortishiga sabab bo'ladi. Tabiatan vatanparvar, bilimdon va zukko Gavharshodbegim mamlakat ravnaqi yo'lida tinmay g'amxo'rlik qildi. Uning hayotiy dasturida madaniy va ma'rifiy hayot birinchi o'rinda bo'lgan. Tarixiy manbalarda “Mahdi ulyo Gavharshod Og'a”, “Zamona Bilqisi” deb maqtalgan Gavharshodbegim saltanatniing madaniy hayotida ulkan o'rin tutgan. Uning bevosita rahnamoligida Xurosonda bir qator muhtasham binolar qad ko'targan, xususan, tarixchi G'iyosiddin Xondamir o'zining “Habib us-siyar” asarida malika tomonidan bunyod etilgan imoratlar haqida ma'lumot berarkan, shunday yozadi: “Gavharshod Og'a iffat va insofililik sifati bilan maqtalgan malika edi va :m oliy barakotli himmatini xayriya imoratlarini qurish va xayru ehson ulashish sari qaratgandi”. [4]

Boburning “Boburnoma” asarida oltmishdan ortiq ayol siymosi va obrazlari bor. Asar muallifi ulug' onasi Eson Davlatbegim hamda Shohbegim,

Xadichabegim, Zuhrabegim og'a obrazlari misolida saroy, davlat, raiyat ishlarida yuqori mavqega ega ayollarni ko'rsatadi. Ijtimoiy faollik, harakatchanlik, davlat ishlariga xayrixohlik faqat Eson Davlatbegimga xosdir, deb unga hurmatini izhor etadi: "Xotunlar orasida ra'y va tadbirda mening ulug' onam Eson Davlatbegimcha kam bo'lg'ay edi. Bisyor oqila va mudabbira edi. Ko'proq ishi-kuch alarning mashvarati bila bo'lur edi". [3: 47] Bobur xotin-qizlarning aqli, odobi, hurmat va e'tibori to'g'risida qat'iy fikrlar bildirgan.

Boburiylar sulolasining vakili Shoh Jahon 1628 yil fevral oyida taxtga o'tirgach, yosh malika Mumtoz Mahal begim davlat ishlarida eriga yordamlashar va :m rejalik maslahatlari bilan uni to'g'ri yo'lga boshlardi. Binobarin, u saroyda shoh maslahatchisi va muhrdorlik lavozimlarini egallaydi.

Adabiyotshunos To'xtasin Jalolov Zebunnisobegimga yuksak baho berib: "Zebunniso begim otasi hukmdorlik bilan qozona olmagan shuhratni ilm va odob bilan qozongan..." [6: 12], – deb yozar ekan, u tamoman haqlidir. Go'zallik, san'at, ilm Zebunnisoning orzusi edi. U o'zining butun hayotini nafis san'atga, ilmga bag'ishlaydi.

*Duxtari shoham va lekin ro'ba faqr ovardaam,
Zebu ziynat bas haminam– nomi man Zebunnisost.[25: 42]*

Zebunnisoning uch izdoshi – Nodira, Uvaysiy va Mahzunalar ham iste'dodli va ijtimoiy faol ayollar sifatida yetishib chiqdilar. O'zbek mumtoz adabiyoti vakilasi Nodiraning adabiy merosi o'z g'oyaviy-badiiy ahamiyati nuqtayi nazardan mumtoz she'riyatning go'zal namunalaridandir. Shoira hukmdorlarni adolatga chaqirib shunday deydi:

*Bo'yla kim mumtoz erursan barcha sultonlar aro,
Shod qilg'il bandalarning ko'nglini, ehson etib.[12: 85]*

Nodira muhabbat, sadoqat va vafo kuychisidir. U go'zallik va sadoqatni, Sharq xotin-qizlarining dard-alamlari, ohu fig'onlarini kuyladi. U olimlar, shoirlar, ayniqsa, shoiralarni o'z himoyasiga olgan. Shoira o'z devonlarining "hamnishin olima afifalar, fozila hamsuhbat sharifalarning maslahatlari va tashabbuslariga ko'ra jamlangani"ni o'zbekcha devoniga yozgan so'zboshisida alohida qayd etib o'tadi.[16: 15]

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida yashagan, adolatparvarlik g'oyalarini targ'ib etgani bilan mashhur bo'lgan Anbar Otin o'z ijodida ayollarning ahvoli, yashash sharoiti, oila va jamiyatdagi o'rnini aks ettirishga harakat qilgan. U ayollar uchun ham yaxshi kunlar kelishiga va ularning taqdiri to'la o'zgarishiga qattiq ishonib: "Ul zamonda barcha xalq sohibjamol bo'lur. Ul vaqtda qizlar ilmi dunyoviy tahsiliga muyassar bo'lib, urfon taxtida qaror topib, ellar va ulug'lar safiga doxil bo'lurlar, alar g'ayrat va mehnatda erlarga hamfo va yovar bo'lub, obro' topib, hurmat va ikromga sazovor bo'lurlar", [19: 53] - deb yozgan.

Sharq mumtoz adabiyotida Atoiy, Husayniy, Umarxon kabi shoirlarning asarlarida ayollar ko'pincha tor :rada ishq-muhabbat, vafo va sadoqat vositasida tarannum etilgan, lekin noma'lum muallifning "Gul va Navro'z" asarida, ayniqsa Navoiy asarlarida juda keng :rada, ya'ni hukmdor, olima, ijodkor, muhandis-quruvchi, ma'shuqa va boshqa tarzda namoyon bo'ladi. Shuningdek, "Gul va

Navro'z"[7: 30] dostonida Navro'z ilm va hunarda yagona, jismonan baquvvat va sog'lom shahzoda. Shoh Mushkinning qizi Gul ham o'ta jasoratli obrazdir. Uni shoir quyidagicha ta'riflaydi:

*Quyosh oydek yuzingning xijlatidan,
Qochib to'rtinchi ko'k uzra chiqibdur.[8: 34]*

Malika hasad o'tida yongan sardor Bahrom bilan jangga chiqishi shoir tomonidan mohirona tasvirlangan. Bu bilan xotin-qizlarning mardligi ulug'langan, haq-huquqlari himoya qilingan. Malika – ayollarning or-nomusi toptalishiga yo'l qo'ymaydigan faol lider ayol timsoli. Gulning jasorati bilan Adan mamlakati kuchayadi, hukmdor Gul jamiyatni odilona boshqaradi. Ayollarning haqiqiy himoyachisiga aylanadi. Xalqi uni sevadi, uning barcha ishlarini qo'llab-quvvatlashadi. Adan va Yaman mamlakatlari shohlari Gul va Navro'z kurashish uchun maydonga chiqishadi, ammo bir-birlarini tanigach, sulh tuziladi. Shu yerda shoir hukmdor ayolni jangda ham mahoratli ekanini namoyon etadi.

Demak, mumtoz adabiyotimizda lider ayollarga e'tibor, jangchi mard hukmdor ayollar madh etilgani, ularning jamiyatda ham o'z o'rniga ega ekanligining guvohi bo'lamiz.

Mumtoz adabiyotimizda ayollar obrazi 3 toifada yaratilgan:

1-toifa – sevgi-muhabbat bobida tengsiz go'zal, ibo-hayoli, vafodor yor;

2-toifa – davlatni odilona boshqaradigan hukmdor;

3-toifa – farzandini ilm-ma'rifatli qilib tarbiyalaydigan ona siymosida.

Ijtimoiy faol bo'lgan xotin-qizlar o'z davrining salbiy sudralib kelayotgan qarashlariga qarshi kurashuvchan, o'z maqsadi yo'lidagi mashaqqatlarni yengib, adolat va ma'rifat uchun kurashayotganligi to'g'ri ifodalangan.

Eng qadimgi zamonlarda ham ayol bola tarbiyasi, hunarmandchilik, dehqonchilik bilan shug'ullanib, erlarining ovdan kelishini kutgan. Ijtimoiy va axloqiy qoidalarni bolalariga o'rgatgan. Ayol qabilada nafaqat erkakka teng, balki bolalariga nisbatan ustunlikka ham ega bo'lgan.

O'tmishimizga nazar solsak, ijtimoiy hayot sohalarida ayollarning o'rni chegaralangan bo'lsa-da, ijtimoiy faol ayollar jamiyat rivoji uchun o'z hissasini qo'shgan. Biz buni temuriy malikalar – Saroymulxonim, Gavharshodbegim, Gulbadanbegim, Mumtozmahalbegim, Nurjahonbegim, Zebunnisobegim siymosida ko'ramiz. Ular kuchli siyosatdon, insonparvar, saxovatli ayollar bo'lib saltanatni boshqarishda faol ishtirok etgan, mamlakatning ijtimoiy, madaniy ishlariga, ayniqsa, ilmparvar toliblarga homiylik qilishgan. Oila va farzandlari uchun, yurti va xalqi taqdiri uchun kurashish o'zbek ayoli uchun mardlik hisoblangan.

Ayniqsa, Navoiy ijodidagi ijodiy faol ayol obrazi – ijtimoiy tuzum, adolatsizlikka qarshi kurashuvchi, shuningdek ilmparvar, xalqning orzu-istagini ifodalaydigan tarixiy va to'qima obrazlar bo'ldi. Navoiyning "Xamsa"sida Majnun Laylining iti kabi uning nigohiga zor bo'lsa, Bahromning Dilorom hajrida yetti qasr qurdirgani, Farhodning Shirin visoliga yetishish uchun necha bor hushidan ketgani Ayol zotining buyukligiga ishoradir.

Ayol – oilaviy hayot imoratlarining asosiy ustunlaridan biri. Ayollari tarbiya ko'rgan millatni hech kim yenga olmaydi. Ayol tushunchasini go'zal tashbehlar bilan maqtashda, ularning tashqi ko'rinishlarini tasvirlashda, asosan shoir va musavvirlarning hissassi kattadir. Ayol – ona, yor, rafiq, opa-singil. Ammo shu bilan birga ijtimoiy hayotning faol a'zosi. Shuningdek ijtimoiy faol ayol deganda oilada, jamiyatda va madaniyatda o'z o'rniga ega bo'lgan ayol tushuniladi. Ijtimoiy faol ayol davlat arbobi bo'lishi mumkin. U erkak kishi ko'rmagan, masalan, oila, nikoh, qarindosh-urug'chilikni, mehnatni, farzand tarbiyasini, oiladagi zo'ravonlik kabi yuzlab muammolarni o'z boshidan kechiradi va yechimini oson topadi.

Mumtoz adabiyotimizga nazar tashlasak, ayolning asosiy vazifasi oila va oilada farzand tarbiyasi emas, balki ayol jamiyatning bir bo'lagi sifatida ham tasvirlanadi. Bunday obrazlar Sharqning buyuk so'z ustalari Firdavsiy, Nizomiy, Jomiy, Navoiy, Fuzuliy kabilarning ijod mahsulida ham uchratishimiz mumkin.

Masalan, Firdavsiy Manija, Gurdofarid, Humoy, Mehrak va boshqa ayollar obrazlarini mahorat bilan yaratgan. Fuzuliyning "Shifoyi vasl qadrin, hajr ila bemor o'landan so'r", – deya boshlanadigan g'azalida she'riyatning yuksak cho'qqisi bo'lib, oshiq ishq dardida bemor bo'lganda, yor diydori odamga shifo bo'lishi mumkin, deydi:

*Shifoyi vasl qadrin, hajr ila bemor o'landan so'r,
Ziloli zavq-shavqin tashnayi diydor o'landan so'r.
Labing sirrin gelub guftora bandan o'zgadan so'rma,
Bu pimhon nuktani bir voqifli asror o'landan so'r.*[5]

Mirzo Ulug'bek o'zining Buxorodagi o'zi qurdirgan madrasasi darvozasiga "Talab-ul ilmi faridat-un ala kulli muslimun va muslimatun" ("Ilmga intilish butun musulmon erkak va ayollarga farzdir") [9: 23], – deb yozdirgan. Bu ulug' mutafakkirning xotin-qizlarni ilm olishga chaqirganini bildiradi.

O'zbek mumtoz adabiyotida Majlisiiy, Sayqaliy, Xoja kabi shoirlar ayollarning ijtimoiy barkamol obrazlarini yaratgan, ularning sha'niga ijobiy she'rlar yozgan. Demak, mumtoz adabiyotimizda Navoiyga qadar ham ayollarni madh etish orqali ko'plab asarlarning jozibadorligi oshganining guvohi bo'lganmiz.

O'tmishga nazar solsak, tariximizda ham ijtimoiy faol ayollar jamiyat rivoji uchun o'z hissasini qo'shgan. Adabiyotning bosh mavzularidan biri va bosh qahramoni ayol bo'lgan. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixida ayol obrazining his tuyg'ulari, taqdiri, sevgisi, ijtimoiy-siyosiy hayotdagi o'rni o'rganilib, badiiy tasvirlari tahlil qilingan. Mumtoz adabiyotda ayol obrazi tasvirlanganda ularning mamlakatga keltirgan foydasi, ilm-ma'rifatni targ'ib etishi, bola tarbiyasi, sevgisi yo'lidagi vafodorligi, Vataniga muhabbati va davlatni odilona boshqarishi keng targ'ib etiladi.

Har bir ayolning psixologiyasi, dunyoqarashini ochishga alohida o'rin beriladi. Asarlarda ayollar markaziy obraz bo'lmasalar-da, ularning ijtimoiy hayotdagi faolligi to'liq ochib berilgan. Asarlarda ayollarning faolligi, ma'rifatparvarligi, xalq farovonligi yo'lida mashaqqatli mehnati, iqtidori va

iste'dodi yorqin lavhalarda ko'rsatilgan. Dostonlarida xotin-qizlarning ta'lim olishi, hunar egallashi kabi masalasi bugungi davr bilan hamnafas ekanligini tahlil qilishimiz mumkin. Mutafakkir adib chuqur bilim, keng dunyoqarash, katta hayotiy tajribaga ega bo'lgan ayollarni lo'nda va ta'sirchan qilib tasvirlaydi.

Xulosa qilib aytganda, ota-onaga hurmat, tabiat go'zalligi, farzand muhabbati, dushmanga nafrat kabi mavzular mavjud bo'lsa-da, ayollar mavzusini o'rganish, qizlarimizning bilim va kasb-hunar egasi bo'lib voyaga yetishishini aks ettirish, ularning jamiyatda munosib o'rin egallab, ijtimoiy hayotning faol a'zosi bo'lib shakillanishi o'zbek mumtoz adabiyotining asosiy mavzusi bo'lib qolgan. Har qanday buyuk erkakning ortida buyuk ayol turadi. Intellecti yuqori bo'lgan ayol, albatta, buyuk farzandlarni kamolga yetkazadi. Hazrati onalar ulug' zotlarning birinchi ma'naviy ustozlari bo'lgan. Otadan qon, jism o'tsa-da, onadan aql va tafakkur o'tadi. Bu esa jamiyatni rivojlantirishdagi omillardan biri hisoblanadi. Bugun bu ulug' onalarga, bu ulug' ustozlarga, bu ulug' kayvoni ayollarga jamiyat ta'zim qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Qomusiy lug'at. – Toshkent: Sharq, 2016.
2. Bobur ensiklopediyasi. – Toshkent: Sharq, 2017.
3. Bobur. Boburnoma. – Toshkent: Sharq, 2002.
4. G'iyosiddin Xondamir. Habib us-siyar. – Toshkent: Fan. Sharqshunoslik instituti fondidagi qo'lyozmadan foydalanildi. № 2.
5. <https://tafakkur.net/shifoyi-vasl-qadrin-hajr-ila-bemor-olandan-sor/muhammad-sulaymon-ogli-fuzuliy.uz>.
6. Jalolov T. O'zbek shoiralari. – Toshkent: O'zdamnashr, 1959.
7. Lutfiy. Gul va Navro'z. – Toshkent: DAN, 1960.
8. Lutfiy. Tanlangan asarlar. 2-nashri. – Toshkent: DAN, 1960.
9. Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 1965.
10. Mirkarim Osim. To'maris. – Toshkent: Yangi avlod, 2015.
11. Mo'minova A. O'zbek xalq ertaklarida xotin-qizlar obrazi. – Toshkent: Fan, 1967.
12. Nodira. Devon. – Toshkent: Fan, 1965.
13. O'zbek adabiyoti tarixi. 1- tom. -Toshkent: Fan, 1978.
14. O'zbek adabiyoti. 4 tomlik. 1- tom. -Toshkent: Fan, 1959.
15. O'zbek xalq dostonlari. 1-tom. – Toshkent: Fan. 1995.
16. O'zbekistonning ma'rifatparvar ayollari. -Toshkent: Fan, 2001.
17. Orzibekov R. O'zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: Fan, 2006.
18. Rabg'uziy. Qissasi Rabg'uziy. 2-kitob. – Toshkent: Yozuvchi, 1991.
19. Rahim Gulshan Muhiddin qizi. Abdurauf Fitrat va jadid adabiyoti. Filol.fan.nomz.diss. – Toshkent, 1999.
20. Rizayeva K. Urushdan keyingi o'zbek prozasida xotin-qiz ijobiy obrazlarining yaratishning ba'zi usullari. -Toshkent: Yozuvchi, 1959.
21. Tolstov S.P. O'zbekistonning qadimgi madaniyati. – Toshkent: Fan, 1944.
22. Turolova, P. (2020). Adabiyotda ayol madhi. Архив Научных Публикаций JSPI, 1(44). извлечено от https://science.iedu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/5435
23. Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006.
24. Xilvatiy. Mavludun-nabiy. – Andijon: Andijon, 1992.
25. Zebunniso. Majmuai she'rho. – Toshkent, 1958.

TURKIY XALQLAR ADABIYOTI VA XALQ OG'ZAKI IJODI MASALALARI**Abdullayeva N.M.**

*Toshkent Davlat O'zbek tili va Adabiyoti Universiteti,
O'zga tilli guruhlarda o'zbek tili yo'nalishi 4-bosqich talabasi*

Annotatsiya: Mazkur bo'limda turkiy xalqlar adabiyotining umumiy tavsifi, uning shakllanishi va rivojlanish jarayonlari haqida so'z boradi. Adabiyotning asosiy manbalari, jumladan, xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyotning o'zaro ta'siri tahlil qilinadi, xalq og'zaki ijodining turli janrlari, masalan; dostonlar, ertaklar, maqollar, xalq qo'shiqlari va ularning turkiy xalqlarning madaniyatidagi o'rni muhokama qilinadi. Xalq og'zaki ijodining tarixiy rivojlanishi va uning yozma adabiyotga ta'siri, turkiy xalqlar adabiyotining qadimiy davrlari, jumladan, miloddan avvalgi VII asrlardan tosh bitiklargacha bo'lgan davr, Urxun-Enasoy yodgorliklari davri va boshqa muhim davrlar haqida so'z boradi. Bu Turkiy xalqlar adabiyoti va xalq og'zaki ijodi: tarixiy rivojlanish, janrlar va madaniy ahamiyati, davrlarning adabiyotga qo'shgan hissi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: *Turkiy xalqlar, tarixiy rivojlanish, runik yozuvlar, tosh bitiklari, dialektlar, shevalar, Ahmad Yassaviy, Maxtumluli, realistik va modernistik hikoyalar.*

Аннотация: В этом разделе рассматривается общая характеристика литературы тюркских народов, процессы ее формирования и развития. Анализируются основные источники литературы, в том числе взаимовлияние устной народной литературы и письменной литературы. Обсуждаются различные жанры устной народной литературы, такие как эпические поэмы, сказки, пословицы и народные песни, а также их место в культуре тюркских народов. Рассматривается историческое развитие устной народной литературы и ее влияние на письменную литературу, а также древние периоды литературы тюркских народов, включая эпоху с VII в. до н.э. до надписей памятников Орхона и Енисея. Также рассматриваются другие важные периоды. Анализируется историческое развитие, жанры и культурное значение литературы тюркских народов и устной народной литературы, а также вклад этих периодов в литературу.

Ключевые слова: тюркские народы, историческое развитие, рунические письмена, каменные надписи, диалекты, наречия, Ахмад Яссави, Махтумкули, реалистические и модернистские рассказы.

Annotation: This section discusses the general description of Turkic peoples' literature, its formation, and development processes. The main sources of literature, including the mutual influence of oral folk literature and written literature, are analyzed. The various genres of folk oral literature, such as epic poems, fairy tales, proverbs, and folk songs, as well as their place in the culture of Turkic peoples, are discussed. The historical development of folk oral literature and its influence on written literature, as well as the ancient periods of Turkic peoples' literature, including the era from the 7th century BC to the inscriptions of the Orkhon-Yenisey monuments, are examined. Other important periods are also addressed. The historical development, genres, and cultural significance of Turkic peoples' literature and folk oral literature, as well as the contribution of these periods to literature, are analyzed.

Keywords: *Turkic peoples, historical development, runic scripts, stone inscriptions, dialects, vernaculars, Ahmad Yassavi, Mahtumkuli, realistic and modernist short stories.*

✓ Turkiy xalqlar adabiyotining umumiy xarakteristikasi

Turkiy xalqlar adabiyoti boy va rang-barang tarixga ega bo'lib, uning rivojlanishida ko'plab ijtimoiy, madaniy, diniy va siyosiy omillar ta'sir

ko'rsatgan. Tarix davomida turkiy xalqlar o'z adabiyotlarini yaratish jarayonida o'ziga xos uslublar va janrlarni shakllantirgan. Bu adabiyotlar o'zining tili, shakli, mazmuni va qadriyatlarini bilan ajralib turadi. Quyida turkiy xalqlar adabiyotining umumiy xarakteristikasini tahlil qilamiz.

✓ **Turkiy xalqlar adabiyotining tarixi va rivojlanish bosqichlari**

Turkiy xalqlar adabiyoti tarixiy rivojlanish jarayonida bir necha bosqichlardan o'tgan. Har bir bosqich o'zining o'ziga xos xususiyatlariga ega bo'lib, adabiyotning shakllanishida muhim rol o'ynagan.

✓ Qadimiy davr (miloddan avvalgi VII-VI asrlar): Turkiy xalqlar adabiyotining dastlabki yodgorliklari runik yozuvlari va tosh bitiklari orqali saqlangan. Bu davrda turkiy xalqlarning adabiy asarlari ko'proq og'zaki shaklda bo'lib, xalqning kundalik hayotini, urf-odatlarini va qadriyatlarini ifodalagan.

✓ Islomning tarqalishi (VIII-XI asrlar): Islomning turkiy xalqlarga kirib kelishi, arab yozuvining qabul qilinishi, va tasavvuf ta'limotining kuchayishi adabiyotda katta o'zgarishlarga olib keldi. Bu davrda yozilgan asarlar, asosan, diniy va tasavvufiy mavzularda bo'lib, adabiyotning shakllanishida muhim rol o'ynadi. Xususan, Ahmad Yassaviy, Mahmud Koshg'ariy, Alisher Navoiy kabi shoirlar o'z ijodlari orqali bu davrni yuksaltirishgan.

- Mumtoz adabiyot davri (XII-XVI asrlar): Bu davrda turkiy xalqlar adabiyotida mumtoz adabiyot shakllari rivojlandi. G'azal, qasida, ruboiy, masnaviy kabi janrlar o'zining gullagan davriga chiqdi. Fuzuliy, Navoiy kabi shoirlar bu davrda klassik adabiyotning eng yuqori cho'qqilariga erishdilar.

- Zamonaviy adabiyot davri (XIX asr - hozirgi kungacha): XIX asrdan boshlab, adabiyotda realistik, modernistik va postmodernistik yo'nalishlar rivojlana boshladi. Yangi adabiy shakllar va janrlar, jumladan, roman, hikoya va drama keng tarqaldi. Orxan Pamuk, Elif Shafak va Mahir Uyun kabi zamonaviy yozuvchilar turkiy adabiyotini yangi shakllarga olib chiqdilar.

Turkiy xalqlar adabiyotida til o'zining an'anaviy va madaniy xususiyatlarini saqlab qolgan holda, vaqt o'tishi bilan rivojlanib kelgan. Turkiy xalqlarning ko'p tilli va etnik xilma-xilligi bu adabiyotning shakllanishiga ta'sir qilgan.

✓ Turkiy tilining xilma-xilligi: Turkiy xalqlar o'z adabiyotlarida turli dialektlar, shevalar va boshqa tildagi elementlarni qo'llaganlar. Masalan, O'zbek, Qozog'iston, Qirg'iziston, Turkiya, Turkmaniston va boshqa turkiy xalqlar adabiyotlarida o'ziga xos tildan foydalanish mavjud. Har bir hudud o'zining tilini va adabiy an'analari bilan ajralib turadi.

✓ Diniy va falsafiy ta'sir: Islom dini va tasavvuf falsafasi turkiy xalqlar adabiyotiga katta ta'sir ko'rsatdi. Tasavvuf va diniy adabiyot ko'plab turkiy xalqlarning ijodiga yuksak ruhiy va ma'naviy ta'sir ko'rsatgan. Ahmad Yassaviy va Maxtumluli kabi shoirlarning asarlari tasavvufiy g'oyalar bilan boyitilgan bo'lib, turkiy xalqlarning ruhiy qadriyatlarini ifodalaydi.

✓ Og'zaki va yozma adabiyot: Turkiy xalqlar adabiyoti o'zining og'zaki adabiyot va yozma adabiyot o'rtasidagi o'zaro aloqasini saqlab kelgan. Dostonlar, xalq ertaklari, maqollar, afsonalar va qo'shiqlar xalqning madaniy

merosini aks ettiruvchi muhim shakllar bo'lgan. Shu bilan birga, yozma adabiyotda dastlabki yozuvlar runik yozuvlari va arab yozuvi orqali ko'rsatilgan.

Turkiy xalqlar adabiyotining janrlari

Turkiy xalqlar adabiyoti ko'plab janrlarga ega bo'lib, har bir janr o'zining o'ziga xos xususiyatlariga ega. Asosiy janrlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Doston: Xalqning tarixiy, epik va qahramonlik hikoyalarini ifodalovchi janr.

- She'riyat: G'azal, qasida, ruboiy, masnaviy kabi she'riyat janrlari turkiy xalqlarda keng tarqalgan. Bu janrlar, ko'pincha, sevgi, go'zallik, ma'naviy izlanishlar, adolat, falsafiy g'oyalar va ijtimoiy masalalarni yoritadi.

- Hikoya va roman: XIX asrning oxirlaridan boshlab, turkiy xalqlarda realistik va modernistik hikoyalar, romanlar va dramatik asarlar shakllandi. Orxan Pamuk, Elif Shafak, Mahir Uyun kabi zamonaviy yozuvchilar ushbu janrlarda o'zining badiiy ijodini yaratdilar.

- Felyeton va maqola: Siyosiy va ijtimoiy masalalarni yorituvchi janrlar, ayniqsa, XX asrda va zamonaviy adabiyotda keng tarqaldi.

- Turkiy xalqlar adabiyotining ijtimoiy va madaniy ahamiyati

Turkiy xalqlar adabiyoti nafaqat badiiy ijod sifatida, balki jamiyatni anglash va tushunish, madaniyatni rivojlantirish vositasi sifatida ham ahamiyatli bo'lgan. Uning ijtimoiy va madaniy ahamiyati quyidagicha ko'rinadi:

- Xalqning ijtimoiy ongini shakllantirish: Adabiyot xalqning ijtimoiy, axloqiy va siyosiy ongini shakllantiradi. Turkiy xalqlar adabiyotida ko'plab adabiy asarlar ijtimoiy adolat, tenglik, haq-huquqlar va boshqa muhim qadriyatlarni targ'ib qiladi.

- Milliy kimlikni saqlash va rivojlantirish: Turkiy xalqlar adabiyoti milliy kimlikni ifodalash va saqlashda muhim rol o'ynaydi. Bu adabiyot orqali xalq o'zining tarixiy o'tmishini, urf-odatlarini, madaniyatini va qadriyatlarini davom ettiradi.

- Madaniyatlararo aloqalar: Turkiy xalqlar adabiyoti ko'plab boshqa madaniyatlar bilan o'zaro aloqada bo'lib, o'zining xilma-xilligi va boyligini namoyish etadi. Shuningdek, turkiy xalqlar o'rtasida ham o'zaro madaniy almashinuvlar adabiyotga yangi shakllar olib keldi.

Turkiy xalqlar adabiyoti nafaqat o'ziga xos til va madaniyatni ifodalovchi bir tizim, balki ming yillik tarixga ega bo'lgan bir boy merosdir. Tarix davomida turkiy xalqlar o'z adabiyotlarini yaratish jarayonida ko'plab ta'sirlar va o'zaro almashinuvlarni boshdan kechirdi. Xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyot o'rtasidagi aloqalar, o'zaro ta'sirlar bu adabiyotning shakllanishida muhim rol o'ynagan. Bu bo'limda, turkiy xalqlar adabiyotining rivojlanish jarayonlari va uning o'ziga xos jihatlari tahlil qilinadi.

✓ Turkiy xalqlar adabiyotining tarixi va rivojlanishi

Turkiy xalqlar adabiyoti dunyoning turli burchaklarida shakllangan bo'lib, u o'zining ko'p qirrali va rang-barang xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bu adabiyot o'zining dastlabki shakllarini miloddan avvalgi 6-7-asrlarda ko'rgan

bo'lsa-da, uning tarixiy rivojlanishi bilan bog'liq eng yirik yodgorliklar miloddan keyingi VIII-XI asrlarga to'g'ri keladi.

Xalq og'zaki ijodi va uning tarixi aynan shu davrlarda o'zining yuqori rivojlanishiga erishgan. Shu bilan birga, turkiy xalqlarning geografik joylashuvi va madaniy aloqalari adabiyotning shakllanishida katta rol o'ynagan. Markaziy Osiyo, Xitoy, Eron va boshqa o'lkalar bilan bo'lgan aloqalar adabiy tafakkurni rivojlantirib, turkiy xalqlarni yangi adabiy shakllar bilan tanishtirdi.

✓ **Xalq og'zaki ijodining o'rni va janrlari**

Xalq og'zaki ijodi turkiy xalqlar madaniyatining muhim qismi bo'lib, u o'zida turli janrlarni – dostonlar, ertaklar, maqollar, xalq qo'shiqlari, afsonalar va boshqalarni mujassam etadi. Har bir janr o'zining maxsus estetik va mazmuniy xususiyatlari bilan ajralib turadi. Xalq og'zaki ijodining o'ziga xosligi shundaki, u yozma adabiyotdan farqli o'laroq, og'zaki ravishda avloddan avlodga o'tib kelgan. Shunday qilib, bu ijod turkiy xalqlarning ko'p asrlik tarixiy tajribasini o'zida mujassam etgan. Bu bo'limda xalq og'zaki ijodining asosiy janrlari va ular orqali turkiy xalqlarning ko'ngil va ruhiyatiga qanday ta'sir qilgani tahlil qilinadi. Xalq og'zaki ijodining janrlari va ular orasidagi o'zaro bog'liqlik

Xalq og'zaki ijodi turli janrlarda ifodalanadi. Har bir janr o'ziga xos badiiy xususiyatlarga ega bo'lib, xalqning kundalik hayotini, qadriyatlarini va dunyoqarashini aks ettiradi. Keling, asosiy janrlar haqida batafsil to'xtalib o'tamiz:

- **Dostonlar:** Xalq dastanlari ko'plab turkiy xalqlarda keng tarqalgan. Ular, odatda, tarixiy voqealar, buyuk qahramonlar va ularning jasorati haqida bo'ladi. Masalan, "**Manas**" dostonu Qirg'izistonning eng yirik epik asari hisoblanadi.

- **Ertaklar:** Xalq ertaklari turkiy xalqlarning o'ziga xos madaniyati va qadriyatlarini ifodalaydi. Bu ertaklarda insonning yaxshi va yomon tomonlari, odatdagi kundalik hayotdan tashqari fantastik voqealar ko'rsatiladi. Misol uchun, o'zbek xalq ertaklari va turkman ertaklari badiiy yo'nalishlari bilan bir-biridan farq qilsa-da, ko'plab umumiy elementlarga ega.

- **Maqollar va felyetonlar:** Maqollar xalqning aqliy va ijtimoiy tajribasini ifodalaydi. Ular qisqa, ammo ma'noli bo'lib, ko'pincha odamlar o'rtasidagi munosabatlarni, hayotdagi to'g'ri yo'lni ko'rsatadi. Masalan, o'zbek xalq maqollarida ko'p hollarda mehnat, sabr, adolatga taalluqli hikmatlar uchraydi.

- **Xalq qo'shiqlari:** Xalq musiqasi va qo'shiqlari xalq og'zaki ijodining eng muhim qismi bo'lib, unda turli tarixiy voqealar, ijtimoiy tazyiqlar va shaxsiy tajribalar aks ettiriladi. Xalq qo'shiqlari qiyin hayot yo'llarini, muammolarni va qarama-qarshiliklarni ifodalaydi.

Turkiy xalqlar adabiyotining qadimiy davrlari

Turkiy xalqlar adabiyoti o'zining qadimiy davrlarini miloddan avvalgi VII asrlarga borib taqaladi. Shu davrda yaratilgan tosh bitiklar, runik yozuvlar va boshqa yodgorliklar turkiy xalqlarning dastlabki yozma adabiy merosi sifatida qimmatli ahamiyatga ega. Turkiy xalqlarning qadimiy adabiyotini o'rganish nafaqat madaniyatni, balki ularning ijtimoiy va siyosiy tizimlarini, dunyoqarashlarini ham tushunishga yordam beradi. Urxun-Enasoy yodgorliklari

va boshqa qadimiy yozuvlar turkiy xalqlarning ilk adabiy shakllarini o'zida aks ettiradi.

Mumtoz adabiyotning shakllanishi va rivojlanishi

Mumtoz adabiyotning shakllanishi o'zining rivojlanish jarayonida ko'plab turli janrlarni o'z ichiga oladi. Bu davrda dostonlar, qasida, g'azal va ruboiylar kabi janrlar keng tarqalgan. Mumtoz adabiyotning rivojlanishiga turtki bo'lgan omillar orasida turkiy xalqlarning diniy va falsafiy qarashlari, shuningdek, markaziy Osiyo va Fors madaniyatlarining ta'siri mavjud. Bu bo'limda turkiy xalqlarda mumtoz adabiyotning shakllanishi va uning badiiy janrlarining o'ziga xosligi batafsil tahlil qilinadi.

Turkiy xalqlarning adabiy ta'siri va madaniy aloqalari

Turkiy xalqlar adabiyoti, xususan, o'zining og'zaki ijodi orqali, o'zining tarixiy va madaniy aloqalarini namoyish etadi. Turkiy xalqlarning adabiy yodgorliklari ko'plab qit'alar va mintaqalar o'rtasidagi madaniy almashinuvlarni aks ettiradi.

- Markaziy Osiyo va Eron madaniyati: Markaziy Osiyo madaniyati turkiy xalqlar adabiyotiga katta ta'sir ko'rsatdi. Bunda Nasriddin Tusi va Firdavsiy kabi buyuk shoirlar va faylasuflarning asarlari o'ta muhim rol o'ynadi.

- Islom va turkiy xalqlarning diniy ta'siri: Islom dinining tarqalishi turkiy xalqlarning adabiyoti va xalq og'zaki ijodining mazmuni va shaklida katta o'zgarishlarga olib keldi. Islomning diniy qadriyatlari xalqning tafakkuri va ijodida o'z aksini topdi.

- Osiyo va Evropaning madaniy aloqalari: Turkiy xalqlar adabiyoti ko'plab boshqa madaniyatlardan bilan aloqada bo'ldi. Xususan, turkiy xalqlarining Eron, Hindiston, Xitoy va hatto Yevropa bilan madaniy aloqalari, ularning adabiyoti va folkloriga ta'sir ko'rsatdi. Bu o'zaro aloqalar nafaqat adabiyotda, balki san'at, musiqada ham o'z ifodasini topgan.

Turkiy xalqlar adabiyotidagi buyuk shoirlar va ularning ijodi

Turkiy xalqlar adabiyoti o'zining buyuk shoirlari bilan ham ajralib turadi. Alisher Navoiy, Ahmad Yassaviy, Mahmud Koshg'ariy, Maxtumdul va boshqalar turkiy adabiyotning ulkan namoyandalari hisoblanadi. Ularning asarlari o'zining badiiy va g'oyaviy jihatlari bilan xalq madaniyatiga chuqur ta'sir ko'rsatgan. Bu bo'limda yuqoridagi shoirlarning ijodi, ularning yozgan asarlarini o'rganish va bu asarlarning bugungi adabiyotda qanday qabul qilinishi haqida so'z yuritiladi.

Xalq og'zaki ijodining zamonaviy adabiyotdagi o'rni

Zamonaviy adabiyotda xalq og'zaki ijodining o'rni katta. Bugungi kunda xalq og'zaki ijodi turkiy xalqlar adabiyotiga yangi shakllar va janrlar kiritgan. Ko'plab zamonaviy yozuvchilar, shuningdek, she'riyat va prozaga xalq og'zaki ijodining uslublarini va motivlarini kiritgan. Xalq og'zaki ijodining o'ziga xos elementlari – hikoya qilish uslubi, rasm-rusumlar va obrazlar – adabiyotda yangi estetik va badiiy yondashuvlarni yaratishda muhim rol o'ynaydi. Bu bo'limda zamonaviy adabiyotda xalq og'zaki ijodining ta'siri va uning rivojlanishi haqida so'z boradi.

Turkiy xalqlar adabiyotining ahamiyati va kelajagi

Turkiy xalqlar adabiyoti nafaqat o'zining boy tarixiy merosi, balki hozirgi kunda ham jahon adabiyotining ajralmas qismi sifatida e'tirof etiladi. Uning xalq og'zaki ijodi bilan bo'lgan aloqasi adabiy jarayonning boyligini va rang-barangligini ta'minlaydi. Turkiy xalqlar adabiyoti o'zining o'ziga xosligini saqlab qolgan holda, yangi shakllar va g'oyalar bilan rivojlanishda davom etmoqda. Bu bo'limda turkiy xalqlar adabiyotining bugungi holati, uning ahamiyati va kelajagi haqida xulosa qilinadi. Turkiy xalqlar adabiyoti va xalq og'zaki ijodining kelajagi haqida so'z yuritishda, shu kunga kelib bu adabiyotning ko'plab yangi shakllarini yaratish va uning o'rni va rolini mustahkamlash kerakligi ta'kidlanadi. Xalq og'zaki ijodining yangi shakllari va formatlari, masalan, raqamli texnologiyalar, kino va teatrdagi qo'llanilishi, adabiy asarlarni yangi auditoriyaga yetkazishda muhim rol o'ynaydi. Turkiy xalqlar adabiyoti og'zaki an'analar va yozma shakllarning chuqur o'zaro ta'sirida shakllangan va har biri bir-birini boyitib kelgan. Dastlabki runik yozuvlardan to mumtoz adabiyotning rivojlanishigacha bo'lgan jarayonlarda, turkiy xalqlarning adabiyoti ularning madaniy, ijtimoiy va tarixiy o'zgarishlarini aks ettiradi. Xalq og'zaki ijodi, jumladan, dostonlar, ertaklar, maqollar va xalq qo'shiqlari, milliy kimlikni saqlash, qadriyatlarni va tarixiy an'analarni kelajak avlodlarga yetkazish borasida katta ahamiyat kasb etgan.

Xulosam shuki; Turkiy xalqlar adabiyoti o'zining xalq og'zaki ijodidan boshlanib, mumtoz adabiyot orqali shakllanib, zamonaviy adabiyotga ko'plab yangi shakllar va g'oyalar olib keldi. Bu adabiyotning boy tarixi va madaniy ahamiyati nafaqat turkiy xalqlar, balki butun dunyo madaniyatiga qo'shgan ulkan hissa hisoblanadi. Turkiy xalqlar adabiyotining bugungi va kelajakdagi istiqbollari haqida fikr yuritish, uning taraqqiyotini va yangi imkoniyatlarini anglash uchun muhimdir. Turkiy xalqlar adabiyoti og'zaki an'analar va yozma shakllarning chuqur o'zaro ta'sirida shakllangan va har biri bir-birini boyitib kelgan. Dastlabki runik yozuvlardan to mumtoz adabiyotning rivojlanishigacha bo'lgan jarayonlarda, turkiy xalqlarning adabiyoti ularning madaniy, ijtimoiy va tarixiy o'zgarishlarini aks ettiradi. Xalq og'zaki ijodi, jumladan, dostonlar, ertaklar, maqollar va xalq qo'shiqlari, milliy kimlikni saqlash, qadriyatlarni va tarixiy an'analarni kelajak avlodlarga yetkazish borasida katta ahamiyat kasb etgan.

Yozma adabiyotning rivojlanishi, islom dini va boshqa tashqi ta'sirlarning natijasida yangi badiiy shakllar va janrlarning paydo bo'lishiga olib keldi. Ahmad Yassaviy, Maxtumduli kabi mashhur shoirlar turkiy xalqlarning ruhiy va axloqiy qadriyatlarini ifodalovchi asarlar yaratdilar. Og'zaki va yozma adabiyotlarning o'zaro bog'liqligi va ta'siri, turkiy xalqlarning adabiy merosini yanada boyitdi va shakllantirdi.

Bu ikki shakl — og'zaki ijod va yozma adabiyot — turkiy xalqlar madaniyatining rivojlanishida muhim o'rin tutadi va ularning tarixiy tajribalarini aks ettirgan holda, kelajakdagi madaniy va adabiy yo'nalishlarni shakllantiradi. Shunday qilib, turkiy xalqlar adabiyoti o'zining xilma-xilligi va

boyligini saqlab qolgan holda, bugungi kunda ham o'zining ahamiyatini yo'qotmagan.

Turkiy xalqlar adabiyoti va xalq og'zaki ijodi bir-birini boyitib kelgan va birlashgan holda, milliy madaniyatni saqlashda muhim rol o'ynaydi. Og'zaki an'analar va yozma adabiyot o'rtasidagi o'zaro ta'sir adabiyotning boyligini ta'minlab, turkiy xalqlarning tarixiy tajribalarini, qadriyatlarini va ma'naviy merosini bugungi kunda ham saqlab kelmoqda. Bu adabiyotlarning rivojlanishi, shuningdek, kelajak avlodlarga madaniy va adabiy yo'nalishlar beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ahmad Yassaviy. (1990). *Divan-i Hikmat*. -Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Nashriyoti.
2. Mahmud Koshg'ariy. (1986). *Devonu lug'atit-turk*. -Toshkent: Fan.
3. Alisher Navoiy. (2005). *Xamsa*. -Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti.
4. Fuzuliy. (1993). *Divan*. Istanbul: Turkiya Adabiyoti nashriyoti.
5. Orxan Pamuk. (2004). *My Name is Red*. -New York: Alfred A. Knopf.
6. Elif Shafak. (2007). *The Bastard of Istanbul*. -New York: Viking.
7. Suyunç o'g'li, Z. (1990). *Turkiy xalqlar adabiyoti tarixi*. -Toshkent: O'qituvchi.
8. G'afur G'ulom. (1981). *O'zbek mumtoz adabiyoti*. -Toshkent: O'zbekiston Adabiyot nashriyoti.
9. Shodiyev Sh. (2000). *Turkiy xalqlar adabiyoti va uning taraqqiyoti*. -Toshkent: Akademnashr.
10. Folk Literature of the Turkic Peoples. (2011). *Turkish Studies*. -Ankara: Turkish Studies Press.

СОВРЕМЕННАЯ БАШКИРСКАЯ ПОЭЗИЯ В КОНТЕКСТЕ ВОСТОЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Заки Арсланович Алибаев

кандидат филологических наук, доцент

Башкирский Государственный Педагогический университет имени

М.Акмуллы,

директор Национального литературного музея Республики Башкортостан

alibaev.zaki@mail.ru

ORCID: 0009-0009-0783-0545

Аннотация: Данная статья посвящена роли поэзии и литературного наследия в формировании духовных ценностей, национальной идентичности и культурного развития Башкортостана. Автор подчеркивает важность таких качеств, как милосердие, любовь, единство и трудолюбие, которые способствуют укреплению духовной крепости народа. Особое внимание уделяется историческому возрождению башкирской поэзии в 1980-х годах, развитию традиционных жанров и образов, а также современным поэтам, чье творчество отражает любовь к Родине, национальные ценности и духовную силу. В статье анализируются особенности башкирской поэтической традиции, ее связь с восточной литературой и роль поэзии в воспитании молодого поколения. Автор показывает, что поэзия является мощным средством сохранения культурного наследия и объединения народа, вдохновляя на добрые дела.

и духовное развитие. Работа подчеркивает значимость поэзии как важнейшего элемента национальной культуры и духовной жизни Башкортостана.

Ключевые слова: современная поэзия, жанры, образ, метафора автор, поэт, художественные средства

Abstract: This article is devoted to the role of poetry and literary heritage in the formation of spiritual values, national identity and cultural development of Bashkortostan. The author emphasizes the importance of such qualities as mercy, love, unity and hard work, which contribute to strengthening the spiritual strength of the people. Particular attention is paid to the historical revival of Bashkir poetry in the 1980s, the development of traditional genres and images, as well as modern poets whose work reflects love for the Motherland, national values and spiritual strength. The article analyzes the features of the Bashkir poetic tradition, its connection with Eastern literature and the role of poetry in the education of the younger generation. The author shows that poetry is a powerful means of preserving cultural heritage and uniting the people, inspiring good deeds and spiritual development. The work emphasizes the importance of poetry as the most important element of the national culture and spiritual life of Bashkortostan.

Keywords: modern poetry, genres, image, metaphor, author, poet, artistic means.

“Судьба поэта – это судьба народа” говорил великий Пушкин. Вторая ему, духовной мир башкирских поэтов не только ведет хронологическую летопись своей эпохи, но и обогащает жизнь неповторимыми яркими образами. Мустай Карим в своем стихотворении “Прощание с веком” (“Быуат менән хушлашыу”) писал:

В меру добр ты, да и зол ты –
Вот такой расклад.
Сам в грехах увяз по горло,
Ну и в меру свят.

Да, сборник Мустая Карима “Четыре времени любви” (“Мөхәббәттең дүрт мизгеле”) стал украшением башкирской поэзии. Эти произведения полны философских размышлений о мире, жизни, людях и судьбах. И недаром поэт за основу всего мира берет самое сокровенное чувство – Любовь. Лирика народного поэта Башкортостана М. Карима отличается самобытностью поэтических образов, высоким накалом чувств, глубиной философского мышления. В философских воспоминаниях. В своих философских воспоминаниях Мустай Карим, Вновь разжигая в своей памяти угольки воспоминаний, пишет о своих переживаниях перед войной: «Говорят, что любовь ослепляет людей. Оказалось, неправда. Вон как она раскрыла мне глаза. Я заново увидел свою землю, своё небо... Может быть, именно в этот миг наши с моей любимой душой соединились в одну. Мы не смотрели в будущее с тревогой. Не пугала нас предстоящая разлука... В моём сердце родная земля и любимая женщина соединились. Любовь к ним обеим усилила мою волю».

Также поэт старшего поколения – Муса Гали в поэме-монолог “Открой ворота, век!” (“Ишегеңде ас, быуат!”) основательно и серьезно размышляет о времени и о жизни. Вспоминая и радостные и

душираздирающие события прошлого века, на будущее он смотрит с надеждой:” Всегда живого одарит любовью”.

В этот период в башкирской поэзии с особой яркостью, остротой блеснули образы времени и современника. Иногда они даже оказывались в противоборствующих сторонах. Если старшее поколение о своем времени размышляло глубоко и болезненно, а средний возраст корни проблем кинулся искать в истории, молодое же поколение поэтов в большинстве бросилось опровергать прошлое во всех его достижениях и ошибках. Но поэтическая мысль при этом всегда рождала красивые и уникальные образы.

Последняя книга народного поэта Башкортостана Назара Наджми называется “Белый родник” (“Ак шишмә”) (1997). Сам поэт об этом писал:” Капельки из моей первой книги “Капельки” (“Тамсылар”) (1950), капая, пробили камень и превратились в ручей, который, в свою очередь, сравним с полувековым моим творчеством”. В последнем сборнике не наблюдается разнообразие жанров, но там в центре стоят глубоко философичные четверостишия, где отражено именно свое время и современники. Лирический герой поэта - очень живая натура, у него есть свои взгляды на каждое событие, на каждую эпоху. Назар Наджми до конца дней остался верен своей лирической поэзии с глубокой философичностью.

Сборник Хакима Гиляжева “Заблудившиеся звезды” (“Азашкан йондозар”) (1996) также стал последним подарком поэта старшего поколения. В книге делается обзор сегодняшнему дню, прошлому нашей Родины, нашего народа. Через эту призму поэт смотрит в будущее и с тревогой пишет стихи, элегии, посвящения современникам. Стихотворения “Я по-человечески прошел жизненный путь”, “Я – человек!”, “Наша подкова”, “Мелодия матери”, элегия “Заблудившиеся звезды”, басня “Ворона”, сатира “Верующий старик” показывают широкий диапазон поэзии Хакима Гиляжева, его гражданскую лирику.

В стихах Рафаэля Сафина – всё наоборот. Горести, потери поднимают личность всё выше! Пусть даст Господь счастье женщине, не любившей меня» - в нынешнем времени раздора и распрей такие светлые, искренние пожелания редки, такое милосердие многим может показаться странным.

Поэт не боится, что его обидают, он боится обидеть других. Он не позволяет оскорблять не любящего его человека. Он не обвиняет людей, не проклинает других, а ищет вину в себе:

Когда, усталый, прихожу домой,
Не ждёт меня единственная моя
С горячим ужином в моем доме,
Радуюсь за мои успехи.

Лирические стихи и произведения для детей Катибы Киньябулатовой стали хрестоматийными. 2011 году она за иги “Жеребенок” (“Колонсак”), “Благодарность воробей” (“Турғайзар рәхмәте”) поэтесса стала

лауреатом Государственной премии Республики Башкортостан имени Хадии Давлетшиной в области литературы и искусства для детей и юношества.

Поэзия восьмидесятых уникальна еще и тем, что она не только продолжила свои давние традиции, но и начала возвращать уже давно утраченные. В этот период вышли на свободу надолго захороненные жемчужины, обрели свободу мысль и слово, пришло время говорить о своей до этого закрытой истории, без боязни вещать и о заслугах, и о трагических страницах народной истории. На основе этих преобразований были оправданы незаслуженно обиженные личности, как З. Валиди, М. Бурангулов, А. Инан, М. Муртазин и многие другие, внесшие очень большой вклад в развитие башкирского народа и его культуры. Именно в это время были опубликованы книга “Любовь Урала” (“Урал мөхәббәте”) Абуса, трехтомник Рами Гарипова. Слова Белинского “поэт настолько поэт, насколько сильна и глубока его личность” полностью можно обратить к творчеству Р. Гарипова. Обращаясь к душам людей, он наполняет национальную поэзию большой любовью и разными прекрасными узорами. Его поэма “Преклонение” (“Табыныу”), переводы рубаи О. Хаяма, сборник переводов “Моя антология” (“Минең антология”) стали украшением этого периода.

Дух обновления одним из первых подхватил Тимер Юсупов в стихотворении “Не загоните рабочую лошадку” (“Сәсәтмәгез йөкаттарын”). Поэт выступает против пустословия, говоря: “Не читайте доклады на сабантуе!” Давно накопленные чувства, хоронившиеся в душе поэта еще с застойных времен, на волне новых событий ринулись наружу.

В современной башкирской поэзии часты формы традиционной восточной поэзии. Во-первых, этому способствуют объективные причины, связанные с развитием общества, во-вторых выявляются и заново раскрываются корни этих связей, разворачиваются новые.

В книгах Р. Бикбаева “Под солнцем и луною” (“Ай күргәндәй, кояш алғандай”) (1998), “Сто и один чудес” (“Йөз ҙә бер хәҙис”) (2001) ясно видны жанровые особенности традиционной восточной поэзии. Не чужды поэту даже композиционные методы классической литературы.

Также и в поэзии М. Ямалетдинова стали уникальным явлением синтез народной поэтики и жанров восточной литературы. В книге поэта “Здравствуйте, небеса!” (“Һаумы, Кояш”) (1996) собраны кубаиры, поэмы, переводы.

Коль не защитишь сегодняшнее –
Нет и будущего! –

Обращается поэт к современникам. Творчество М. Ямалетдинова в это время обогатилось и тематически, и жанрово. Поэт в своих произведениях всесторонне отображает проблемы эпохи, личности и общества, духовного

мира и действительности. Таким же уникальным явлением стоили переводы сур из Корана.

Часто наблюдается в башкирской поэзии использование не только жанровых особенностей восточной поэзии, но и композиционных приемов. Этому ярким примером может стать цикл стихов С. Алибая "Зодикальный цикл" ("Мөсәл йылы") и книга "Годы и песни" ("Йылдарым һәм йырҙарым") (1996).

Говорю народ, и из души и плоти

Не кровь – а песня льется.

Превращаюсь из домашней птицы

В небесного журавля, - говорит он в стихотворении "Народный стих" ("Халыҡ шиғыры"), раскрывая все душевные раны. Этот сборник составлен из горьких размышлений исканий о судьбе, народе, стране и обществе. Состоящий из семи разделов из произведений в различных жанрах, поэзия С. Алибая привлекает красивыми и утонченными образами.

Это Салават, словно развернувшись,

Из луны-лука стрелу выпустил вдруг, - возвращает он нас в историю. В поэзии последних десятилетий занимают особое место и детские стихи, и лирика, и песни С. Алибая.

В эти годы в неутомимых поисках пребывал Тимер Юсупов. Друг за другом увидели свет его книги стихов "Запах хлеба" ("Икмәк еҫе"), "Череда лет" ("Йылдар сылбыры"), "Золотая пыль" ("Алтын туҙан"), "Горит костер" ("Усаҡ яна"), "Живые угли памяти" ("Хәтеремдең терекуҙҙары"), "Разлив" ("Ташкын"), "Пришли времена" ("Килде заманалары"), "Поспела земляника" ("Беште ер еләккәйҙәре"), в Москве вышла книга "Снежное поле". Говоря о современной башкирской поэзии, произведения Т. Юсупова по праву ставятся на одно из самых престижных мест.

Поэт учит нас оценивать ценность жизни, ценность хлеба в человеческой руке, ценность душевной щедрости и мирной жизни, эти аксиомы раскрываются через огромные утраты, ложившиеся на плечи страны. Трагическая судьба народа, размышления о прошлом и будущем родной земли, хранившем в памяти столько веков – вот на этом зиждется поэзия Т. Юсупова. Но понятие народ не превратился для него в некий абстрактный фон, он оживлен им в красоте и героизме человеческой души.

Потому поэзия Т. Юсупова – это очень человечная поэзия. Его душа – настежь открытая всему миру. Поэт живет стенаниями о других, он всегда стремится к людям, принимает чужие радости как свои. Не зря он пишет: "Мужчины, на которые должно опереться, лежат в гробу, подперев камни". Потому что он прямо смотрит на жестокую правду жизни. Поэтому с годами ему становятся дороже и ценнее настоящие люди, потому и говорит он: "Искал места уверенные, искал опору мужскую".

Тимер Юсупов – поэт, всегда остающийся верным правдивости. Искренность и первобытность чувств и мыслей, рассказы о своем

прошлом, о своих переживаниях – все эти качества его поэзии удивительно человечно раскрыты в его книгах. “Он умеет находить общий язык и с младенцем, и с аксакалом, и со вселенной, и смаленким листочком на земле, и сегодняшним, и прошлым”, - тонко подмечает Р. Бикбаев.

В общем, можно и восхищаться, и сочувствовать, найдя в поэзии Т. Юсупова разные цвета мира, различные состояния души человека, вспышки озарений и угасаний, горечь утрат и радость находок. Народный поэт Башкортостана Т. Юсупов в стихотворение “Иляу” (“Рой”) с болью вспоминает гибель мужчин, защищавших страну. Бессонница поэта вызвана переживаниями за судьбы остальных

Из скольких братьев один остался,
Хочешь, плач ты,
Причитай.
Утраты мне дыханье перекрывают,
И ком горя застыл в горле.

Поэту судьба страны важнее его собственной судьбы. Радость его-общность и единство с Отчизной, священный долг - забота о завтрашнем дне страны

Раскинулся наш Урал-
И мы сильны с Россией.
И гудит радостью наш рой-
Башкортостан родной.
День новый мы встречаем,
Приветствуя солнце на вершинах Урала.
И если кто сунется в наш рой,
То погибель уготована ему.

В последнее время появилась такая стихотворная форма, как дастан. Дастан Т. Карамышевой “Из любви родился мир” (“Мөхәббәттән донъя яралған”) издан в книге “Молитвы души” (“Күңелем доғалары”) (1998). Лирический герой размышляет о том, какие тайны, радости, горечи ожидают на дорогах любви. Также дастан Ф. Тугузбаевой “Птичка Хумай – птица божественная” (“Каңным - һомайғош кәлғәһе”) делает поэтический экскурс в историю рода Канны, знакомит с героическими и любовными эпизодами личностей тех времен. Историзм стал большим нововведением и для поэзии, и для современной литературы. В сборниках “Кипчаки” (“Кыпсактар”), “Аркаим” (“Аркайым”) Т. Ганиевой, “На аргамакте” (“Арғымакта”) И. Киньябулатова поэты обзеревают и величие, и ошибки народа в историческом аспекте. На вид это кажется всеобщей темой, но мы видим здесь эволюцию поэзии через призму лирический переживаний, авторских взглядов и тонких чувств поэтов. “Перейдя горизонты, нашел горизонты, снова открылись тайны мира..” – говорит Т. Ганиева и со своей романтической героиней носится по бескрайним просторам поэтического мира.

Когда кони ржут в моих снах,
Значит, живы обереги духовности, -

Так может писать только отважный душой человек. Перу поэтессы свойственны и народность, яркость образов, горячий порыв. В поэзии Т. Ганиевой ярко выражена и романтика борьбы нашего современника.

“ Зимний мороз. На землю смотрит полная луна. Душа моя, раскрыв полог, собирает звезды. Режу лучину. Замечаю взгляды прадедов: снова появляюсь у очагов, горевших в Шульгане” – с такими красивыми образами Г. Давледи отправляется в древние века. Или же поэт Р. Янбек в стихотворении “Слушая песню” (“Йыр тыңлайым”):

Взбудоражь-ка еще “Буранбаем”,
Пусть слушают, плача навзрыд.
От этих дум, печальных и глубоких,
Пусть задумаются и слушатели.

Историческая тематика и восточные традиции в поэзии живут рядом. Конечно, не всегда в этих произведениях совпадают древние формы жанра. Только бесспорно лишь то, что древние жанры имеют право быть и в современной башкирской поэзии. Это послужит только обогащению разнообразию нашей литературы.

В этот период в поэзии наблюдается жанровые разнообразия, разнообразие форм. Но поэзия осталась верна своим первоначальным корням – гармонии мысли и чувства. Форма сонета, начавшаяся в 30-х годах М. Хаеи, в сегодняшней поэзии часто встречается в творчестве М. Гали и А. Тагировой. “Цикл сонетов А. Тагировой стал для меня открытием, радостным событием”, - писал М. Карим. В книге А. Тагирова “Наследство сердца” (“Йөрәк йәдкәре”)(1996) собраны стихи, сонеты, переводы и поэма. Поэтесса с воодушевлением с сохранением всех особенностей перевела стихи А. Ахматовой, М. Цветаевой. А лирическая героиня собственных произведений даже в сложные времена не опускает руки, думает, ищет, стремится вперед.

Наверное, одними из ярчайших событий стали в современной нашей литературе творчество Р. Назарова и Р. Хисаметдиновой. Изданы книги Р. Назарова “Встреча рассвета” (“Таңды каршылау”) (1965), “По следу солнца” (“Кояш юлынан”) (1970), “Сердце несущим вам” (“Йөрәгемде һезгә илтәм”) (1991), “Молния” (“Йәшен”) (1994), двухтомник (2002). В литературной жизни каждая из этих книг ожидалась как яркое открытие. Поэт в каждой книге все раскрывался и раскрывался полнее и сильнее. Поэзия Р. Назарова – новаторство и по содержанию, и по образности, и по форме. С каждым произведением становятся разнообразнее его художественные приемы. Поэт видится певцом природы. Он умеет видеть и слышать ее во всех цветах и тонкостях, тысячи красок, обрамленных музыкой чувств, умеет подносить и зажигать в душах других, возрождает любовь к жизни, друг к другу, к миру вообще.

Песня дорога мне!
Там растущий
Каждый кустик мне привлекателен.
Словно каждый цветочек
Пустил корни в моем сердце.

Р. Назаров не только поет о дорогой природе, родины, страны, но и живет судьбами земных людей, заботится о них, тревожится вместе с ними, призывает быть бдительными. Ему кажется, что наступит справедливое завтра – все будут счастливы. Лирические стихи, с их тематическим содержанием, образностью, масштабностью добавили совершенно новые краски в башкирскую поэзию. Из радуги чувств, из философской мудрости и больших открытий, из масштабной фантазии, с помощью сочного слова и тончайшей сатиры и юмора соткана его поэзия. “Письмо свиньи” (“Суска хаты”), “Бородатый младенец” (“Һакаллы сабий”), “Кумир” являются тому примером. Все есть тут – и повествование о серьезном сквозь смех, и ироническая издевка, и отвергание, и жестокая правда – судья, и горький и тонкий смех, и любовные шуточки. Возродив традиции великого Ш. Бабича, он создал красивые образцы в лирике и сатире. Хватает в творчестве Р. Назарова и такой жанр, как басня. Не зря его двухтомник поэзии был удостоен премии Салавата Юлаева Республики Башкортостан.

Сборник Р.Хисаметдиновой “Жизнь соловья” (“Һандуғас ғүмере”) издана после ее смерти. Более двухсот стихотворений, собранных в книге, показывают, что поэтесса владела богатым лиризмом, сочными образами.

Птичьезычный народ мой!
Может поэтому
Слово и чувства мои окрылены.
Спасибо жизнь!
Ты родила меня
Одной перышкой на этих птицах.
“Родной язык”

В стихах лирическая героиня не только видит и чувствует каждое явление природы, она представляет их как живые образы, отражает в диалектике жизни. Она обладает силой, способной возвысить жизненные явления до мечтательных высот, до возвышенных образов. В них есть и тонкий лиризм, и тематическое разнообразие, и дерзкий порыв. В близком по духу к творчеству Р. Хисаметдиновой сборнике С. Габидуллина “Будни” (“Көнөбөз”), жившем и творившем в родном Бурзянском районе Башкортостана, главное место занимает образ современника. Поэт пускается в путешествие по истории, по корням, в этом ракурсе отражает проблемы настоящего времени.

Р. Хисаметдинова и С. Габидуллин всю жизнь провели далеко от Уфы, в родных местах, а Фирдаус Баширова всегда жила и творила вдалеке от

родины, в соседней республике Татарстан. Потому ее до этого изданные книги были не на башкирском языке. “Возвращаюсь к веснам” (“Яззарыма кайтам”) – первое издание поэтессы на родном языке. Главное место в ее творчестве занимает тоскливая грусть, размышления о сегодняшней жизни, душевные потрясения современников, взаимоотношения между человеком и природой.

Говоря о новшествах в жанровой разнообразии и форм, имеешь в виду творчество А. Утябай, Ю. Ильясовой, Т. Искандаровой, Х. Юлдашева, Р. Туляк, Р. Кулдавлет, Т. Давлетбердиной, Г. Зарипова, С. Абузар, Г. Кутуева, З. Ханнановой, А. Гарифуллиной. Стихи Ю. Ильясовой из книги “В раковине” открывает нам совершенно новый мир. Она отказывается от многих укоренившихся догматов, на скрывает обжигающие душу сомнения, ошибки и потрясения, ищет новое в формах и построении стиха.

В поэзии 1980-2010 годов тематическое разнообразие, расцвет жанров началось с появления новых возможностей поэтического мышления. Это, в свою очередь, создало условия для новых творческих поисков. Обобщая, можно сказать, что башкирская поэзия, шагая вровень с народом и временем, смогла высказать самые нужные слова в самое нужное время. Также смогла отразить самые сокровенные образцы национального мышления посредством красивого слова, облаченного в совершенную форму. Это говорит о том, что традиции, продолжавшиеся тысячелетиями, не угасли, а продолжают. Хочется верить, что поэтическое слово, начавшееся в “Урал батыр”е, и в XXI веке останется ярким маяком нашей духовной жизни.

Литература:

1. Алибаев З.А. Сила слова. - Уфа: Китап, 2022, 224 с.
2. Антология башкирской поэзии. - Уфа: Китап, 2004. - 550 с.

КАРЫЛАРГА БОЛГОН МАМИЛЕНИН ЖОМОКТОРДО КАМТЫЛЫШЫ

Акжолова Таңнура Нурбековна

*Кыргыз адабияты кафедрасы
Ош мамлекеттик университети,
Ош, Кыргызстан
Магистрант
E-mail: tannuraakzholova*

Аннотация: Макалада бир гана кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгында гана эмес, жалпы эле фольклор таануу илиминде карыларга болгон мамиленин жомоктордо камтылышы тууралуу сөз болуп, алардын жанрдык табияты, өзгөчөлүгү, тарбиялык мааниси тууралуу сөз болот.

Түйүндүү сөздөр: оозеки адабият, жанр, сюжет, ишеним, тажрыйба, карылар, каада-салт, тарбия.

Аннотация: В данной статье рассказывается о содержании в сказках отношения к пожилым людям не только в кыргызском народном устном творчестве, но и в фольклористике в целом, об их жанровой природе, специфике, воспитательном значении.

Ключевые слова: устная литература, жанр, сюжет, вера, опыт, старики, традиции, воспитание.

Abstract: This article tells about the content of fairy tales of the attitude towards the elderly not only in Kyrgyz folk oral art, but also in folklore studies in general, about their genre nature, specificity, educational value.

Keywords: oral literature, genre, plot, faith, experience, old people, traditions, education.

Элдик оозеки чыгармачылыкта кеңири тараган жанрлардын бири болгон жомок – көбүнчө ойдон чыгарылган, окуяларды апыртмалуу, фантазиялуу чагылдырган, сюжети кызыктуу, баяндоо түрүндөгү чыгарма. Жомоктор ыр түрүндө да, кара сөз формасында да болот. Жомоктордун айбанаттар тууралуу, кереметтүү, турмуштук болуп бөлүнөрү белгилүү. Кыргыз элинде жакшы сапаттарга үндөгөн, адал эмгекке, адилеттүүлүккө, жакшы жүрүм-турумга чакырган, мораль, этика негизги идеясы болгон турмуштук жөө жомоктор арбын. Турмуштук жомоктордун мазмунуна, негизги багытына караганда уруучулук, таптык түзүлүштүн мезгилинде пайда болгон деп айтууга негиз бар. Жаралуу мезгили, сюжеттик курулушу, композициялык түзүлүшү, образдар системасы, курч социалдык мазмуну, идеялык өзгөчөлүгү, турмуш чындыгын баяндоосу менен турмуштук жомоктор жөө жомоктордун башка түрлөрүнөн кескин айырмаланат. Бирок турмуштук жомоктордун ичинде архаикалык мотивдер да камтылып, жашап келгени байкалат. Алардын бири – бул карыларга карата болгон мамилелер камтылган мотивдер.

Карыларга болгон мамиле, карыларды өлтүрүү тарыхчыларды, этнографтарды, фольклорчуларды эзелтен эле кызыктырып келген. Бул тууралуу иликтөө жүргүзгөн Н. Велецкая төрт этапты бөлүп көрсөтөт: биринчиден, карылар өлтүрүлгөн, бул салт болгон. Андан кийин ал милдеттүү, формалдуу ырым-жырымга айланды. Социалдык өзгөрүүлөрдүн жана карыларга болгон мамиленин өзгөрүшүнүн басымы астында каада-салт жокко чыгарылып, үчүнчү этап – архаикалык үрп-адат менен күрөшүү жана аны жерлерде калдык катары сактоо баскычы болгон. Төртүнчү этап – фольклордо, элдин эсинде мурдагы карыларды өлтүрүү жөнүндөгү уламыштардын сакталышы. Тилекке каршы, чыныгы версия такыр ачык эмес.

Кызык жагдай – баары бир дээрлик ар бир элде, анын ичинде орустар менен башкырларда, тажиктерде, корейлер менен жапандарда да карыларды өлтүрүү тууралуу уламыштар бар. Бул мотив кыргыз фольклорунда да учурайт. Ошондон улам эмне себептен карылардан арылуу тууралуу сюжет эмнеликтен кеңири тараган деген суроо туулат.

Жооп фактылардын тегиздигинде эмес, обочолонгон фактылар тобунан бүтүндөй жашоо образын кароого өтүүдө. Көчмөн жашоодо кары-картаңдар көйгөй жарата баштайт. Бирок эмне үчүн алар өлтүрүлгөн, бирок дайыма эле калтырылган эмес, бул бизге гумандуураак көрүнөт? Саягы, бул ритуалдык каннибализмден жана жалпысынан дүйнө таанымынан улам болгон окшойт. Карылар өздөрү айбанга тытылгандан, же жөн гана өлүмдү күтүп көпкө кыйналгандан көрө “туура” өлүүнү артык көрүшкөн. Биз баарыбыз билебиз, согуш талаасында жарадар болгондор аларды атып салууну канчалык көп суранышат, бул жөн гана эмоциялар же өлүм коркунучу эмес - бул жашоону каалабоо, азапты токтотуу ниети. Биздин маданият муну түшүнбөйт, ошондуктан эвтаназияга каршы нааразылыктар байма-бай болуп турат. Башкача айтканда, табигый тартип (байыркы адамдын ою боюнча) жана карыянын өз каалоосу бузулат. Байыркы заманда «жөө жүргөн өлүктөр» болгон эмес – же карылыкка жетпеген жаштар, же күчтүү карылар болгон. Карылар аз эле, карылыктын акыркы стадияларында гана алар өздөрүнө да, топко да кыйынчылык жаратып, жашоого болгон ынтызарлыгын жоготушкан.

Карылардын көйгөйү алар баса албай, алсыз болуп калгандан кийин гана пайда болгон. Же алар тайпадан артта калышканда алардын макулдугу менен өлтүрүлгөн. Демек, алар жалпы карыларды эмес, майып карыларды гана өлтүрүшкөн. Демек бул жерде кеп карыялардын пайдасыздыгында же ырайымдуулукта эмес: карыяны бакса болот, бирок аны дайыма ары-бери алып жүрүү кыйын. Анын үстүнө карылар да оорушат. Оору, андан да көп - карылык акыл-эси аздыгы бул сейрек кездешүүчү адамдардын жамааттын жашоосунан четтетилүүгө алып келди. Кары же кемпир дени сак, аң-сезими жайында болсо, алар менен баарлашуу жагымдуу жана насааттуу болсо, аларды угуу абдан кызыктуу. Акылдан азып калса, же араң кыймылдаса, туугандардын каргышына айланат. Заманбап шарттарда карыларга кам көрүү примитивдүү мезгилдерге караганда такыр башкача, ал көбүнчө дарыгерлерге, үйайымдарга жана медайымдарга которулат. Орус макалында: «Кары бар болсо өлтүрмөк, кары жок болсо сатып алмак» дейт. Биз бул жерден жөн эле тамашага айланган карыларды өлтүрүү салтынын калдыктары эмес, терең маанини, эки тараптуу мамилени көрүп турабыз, .

Эң негизгиси: карылар ар дайым баркталып келген, бул патриархаттын жана дыйканчылык доорунун менчиги эмес. Бул туугандар, алар жакшы көргөн жана жоготкусу келбеген жакын адамдар. Карыларды өлтүрүү көбүнчө алардын макулдугу менен же түз каалоосу, өтүнүчү менен болот. Кисляков кызыктуу маалыматтарды келтирет: «И. Вдовин бизге чукчалардын арасында илгери кары-картаңдар өздөрүнүн туугандары менен миграцияга барууга күчү жетпегендиктен, аларды өлтүрүүнү суранышкан учурлар болгонун айтты: бирок, адатта, мындай үмүттөн үрөйү учкан алардын тегерегиндегилер өздөрүнүн аракетин көрүшкөн. Эң жакшысы, карыларды ушундан кайтарып, узакка созулган

өтүнүчтөрдөн кийин гана бул ишке макул болушкан (Кисляков, 79-б.). Карыяларды өлтүргөн окуянын бүтүндөй жообу мына ушунда. Карыларга карата эки тараптуу мамиле бар эле – аларды сыйлашчу, коркушчу, сүйүшкөн, жүктөшчү, бирок бул бизге да тааныш, кадимки көрүнүш. Карыларга кайдыгерликтин, сыйлоонун баскычы болгон эмес. Ырас, дыйканчылык доорунда урук-мүлктүн келиши менен карылар бийликке жетип, баары татаалдашып кетти. Көбүнчө мындай карыя жинди, жаш кезинде кландын татыктуу башчысы болсо да, коомго зыян келтириши мүмкүн. Демек, сейрек кездешүүчү жана системасыз карыларды өлтүрүү салтына айланып калгандыр. Бирок кийинчерээк адеп-ахлак системасы өзгөрдү, алар балдарды да, карыларды да өлтүрүүнү токтотушту, адам жегичтик жийиркеничтүү боло баштады. Бул өнүккөн айыл чарба этабына, мамлекеттик типтеги коомдорго мүнөздүү.

Каада-салттын ушул кечинде өлүмгө дуушар болгон карыялар жагымсыз тагдырга туш болушту. Аларды өлтүрүп же токойго, талаага алып кетишкен, кышында жылытылбаган алачыкта калтырышкан. Көбүнчө кары-картаңдарды алып кетишкени алардын баса албай калганынан кабар берет. Кисляков кызыктуу бир деталдарды келтирет. Тажик уламыштары боюнча, илгери кары-картаңдарды кандайдыр бир үңкүргө же тоолорго таштап коюшкан, бирок алардын жанына казан тамак коюшкан. Мүмкүн, бул кылым караңгылыкка кирип кеткен байыркы салт болсо керек, акыретке, акырет сапарга ишенүү ошондон келип чыккан. Кантсе да, анан алар да ушундай жол менен мүрзөгө тамак таштап кетишкен. Бул түшүнүктүү - карылар өлтүрүлбөгөндүктөн, алар калтырылган, бирок таптакыр алсыз эмес, бирок тамак-аш жана, кыязы, курал (жаныбарларды айдап үчүн). Убакыттын өтүшү менен примитивдүү "эвтаназия" каада-салттын мааниси жоголуп кеткендиктен, ритуалдык киши өлтүрүүгө айланып кеткен. Атайын ырым-жырымдар бар. Көбүнчө карыларды сууга чөгөрүп же токойго алып кетишет. "Тагдырдын ырайымына ыргытуу" бир жолу (сөзмө-сөз) сууга ыргытууну билдирген. Кененирээк Велецкаядан окуй алабыз. Менимче, мындай жапайы салт бардык жерде тез эле жоюлуп, ошондуктан аны жоюу жөнүндөгү жомоктор гана сакталып калган. Бул карапайым карыларга тиешелүү. Алгачкы дыйканчылык доорунда карыларды сыйкырчылыктан шектенип, такыр башка себептер менен өлтүрүп коюшса болот, айырмачылыктар көмүү эмес, атайын өлүм (бөлүп салуу менен) жана өрттөлүүчү ыкма менен көрсөтүлүшү керек. Айрыкча, жалгыз жашаган кары-картаңдарга шектенүү пайда болгон, анткени сыйкырчылар өлүмдү көбүнчө түн ичинде алып барышат деп ишенишкен.

Жерде жатып калган адам шектүү. Бирок карылардын баары эле жаман же пайдасыз эмес. Акылдуу, коомчулукка пайдалуу, боорукер карыялар бар. Орус фольклорунда Яга кемпир жөнүндөгү жомоктордун биринде Ягадан качууга жардам берген картаң жана боорукер кары таеже бар. Василиса жомогунда Ягадан кийин каарман да боорукер кемпир

менен аяктайт. Бул жерде биз кары-картаңдарга карата эки тараптуу мамилени ачык байкайбыз. Биздин оюбузча, карыларга эч качан керексиз таштанды катары же акылман насаатчы катары гана мамиле жасалган эмес. Эгерде жаш адам өзүн кирешелүү (жумушчу, коргоочу) катары көрсөтсө, анда кары адам кенешчи, кичинекей балдардын тарбиячысы, баалуу тажрыйбанын булагы катары иштейт. Карылар корккон, сыйлашкан, бири экинчисине такыр тоскоол болгон эмес. Н.Н. Велецкая кары-картаңдар «кийинки дүйнөгө» кабарчылар катары түшүм үзүлгөндө өлтүрүлгөндүгүн далилдейт, бирок бул дагы эле байыркы заманда, прото-славяндардын доорунда болгон.

Сыягы, алар формалдуу салтка айланганга чейин бардык оорулууларды өлтүрүшкөн эмес. Эч нерсеге жарабаган, жалгыз, ачуулуу кары-картаңдар гана өлтүрүлгөн. Бири экинчисинен алыс эмес, анткени керексиздерге карылык кыйын болуп, карылар наалышчу, ачуусу келип, сөгүнүчү. Бул каргыштар сыйкырдуу болбосо да, сыйкыр катары кабыл алынган. Батыш Европада орто кылымдарда кемпир бир бейкапар сөз үчүн өмүрү менен төлөй турган. Эмне үчүн карыларга мынчалык шектүү, татыксыз (биздин оюбузча) мамиле жасалат? Анткени алар карыганда өлүмдү табигый эмес деп эсептешкен.

Тагдырга мындай ишеним динчилдиги жана жазма маданияты жогору өнүккөн коомдорго мүнөздүү. Христиан адам узак жашоону Кудайдын эркине байланыштырмак, ал эми бутпарастар славян... аны так айтуу кыйын, бирок, сыягы, ал сыйкырчылыкты, жакшыбы, жаманбы, рухтардын жардамынан шектениши мүмкүн. Сибирь элдеринин ишенимдерин изилдөөчү Н. Алексеев якуттар жөнүндө мындай деп жазган: «Эгер адам карыганга чейин жашаса, бул кандайдыр бир нааразычылыкты туудурган, анткени ал балдарынын жана неберелеринин өмүрү үчүн бөлүнгөн убакыттан ары жашайт деп эсептелген. Байыркы каада бул ишеним менен байланышкан - карылар жана кемпирлер өз ыктыяры менен өлүмдү кабыл алуу » (Алексеев, 163-б.). Ошондон улам ымыркайларды же ушуга окшогон нерселерди жесе өмүрдү узартат, көз боочулар жаштардан күч алып, алардын өмүрүн узартат деген ишеним бар. Тартиптин бузулушун, бир турмуштун экинчисин алмаштырып жатканын ушуну менен түшүндүрүштү. Карылар турмуш дасторконунан башка бирөөнүн ордун басып калгандай. Эгерде алар коомго пайдалуу болсо, алар жакшы көрүшчү, эгер жок болсо, алар өздөрү, эреже катары, өлүүнү көздөшкөн. Жалгыздар, четте калгандар, көз боочулар “эл душманы”, илгеркилердин ою боюнча коркунучтуу, бир нерсе болуп кетсе, дароо эле шектенүү пайда болот.

Кыргыз фольклорунда жогоркудан айырмаланып, карылардан арылуу тууралуу маалымат санжыра катары берилген. Кытайда туулуп өскөн, ошол жерде жашаган кыргыз санжырачысы, илим изилдөөчүсү Үсөйүн ажынын чоң багыш уруусунун санжырасында алардын Мыкы деген баатыры өзүнө колукту издеп, Анжияндын үстү жагындагы Ажыке

деген жерден адыгине уруусунун бийи Толубайдын Назбийке деген сулуу кызын жактырганда, кызын алыс жерге бергиси келбеген Толубай бий бүтүн эл-журту менен көчүп келүүнү талап кылып, буга макул болгон Мыкы баатыр элин көчүрүп жөнөмөк болгондо: «Эмгектеген жашты, эңкейген карыны таштайлы, жеа алыс, кийин алып кетербиз» деген жарлык түшүрөт. Алардын ичинен бир жигердүү жигит атасын таштагысы келбей, сандыкка салып алып жөнөйт да, жолдо бара жатканда суу таба албай кыйналышканда, конбой көчүп жүрүп алганда, талаадан түн ичинде күйгөн эки шам чыракты көрүп, аны тапмайынча көчпөйбүз деген өкүм болгондо сандыктагы карыя жол таап берип, кырдаалдан чыгарат (Кыргыздар, 169-171-бб.). Санжырадагы бул маалымат авторго байыркы жомок аркылуу белгилүү болуп, уруунун жер которушун түшүндүрүү үчүн эле даяр сюжетти колдоно койгон деген пикирдебиз.

Жыйынтыктай келсек, элдик жомоктордогу карыларга карата болгон мамиленин ушундай тарыхый, маданий, биологиялык, философиялык жана психологиялык маанилери бар. Бул маселе дагы да тереңирээк изилдөөнү талап кылат.

Адабияттар:

1. Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск, 1980.
2. Велецкая Н. Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. – М.: Наука, 1978.
3. Кисляков Н. А. О древнем обычае в фольклоре таджиков / Фольклор и этнография. – Л.: Наука, 1970.
4. Үсөйүн ажы. Кыргыз санжырасы / Кыргыздар: он төрт томдук. IV том. – Б.: Бийиктик, 2011.

MAHMUD QOSHĠ'ARIYNING "DEVONU LUG'ATI-T- TURK" ASARIDAGI AYRIM MAQOLLAR TASNIFI

Begmatova Dildora Abdunematovna

Mustaqil tadqiqotchi

e-mail: dildorab869@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada Mahmud Qoshġ'ariyning "Devonu lug'ati-t-turk" asaridagi maqollar mazmun-mohiyati to'g'risidagi fikrlar yoritilgan. Asarda keltirilgan 300dan ortiq maqollarning mazmuniga ko'ra tasnifi aks ettirilgan. Maqollar yordamida tashqi olam va hayotiy hodisalar ochib berilgan. Maqolada ayrim maqollarning o'ziga xos poetik xususiyatlari tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: *Kechqurun, tong, shamol, bulut, yomg'ir, qor, quyosh, oy, qish, olov, suv, osmon, yer.*

Аннотация

В статье изложены мысли о содержании и значении пословиц из произведения Махмуда Кашгари "Девон лугатит-турк". В произведении представлено более 300

пословиц, которые классифицированы по их смыслу. С помощью пословиц раскрываются внешние мир и жизненные явления. В статье также анализируются некоторые уникальные поэтические особенности пословиц.

Ключевые слова: вечер, утро, ветер, облако, дождь, снег, солнце, луна, зима, огонь, вода, небо, земля.

Abstract

The article presents thoughts on the content and significance of proverbs from Mahmud Kashgari's work "Divan Lugat-it-Turk". The work features more than 300 proverbs that are classified according to their meanings. Through these proverbs, the external world and life phenomena are revealed. The article also analyzes some unique poetic characteristics of the proverbs.

Keywords: Evening, Morning, Wind, Cloud, Rain, Snow, Sun, Moon, Winter, Fire, Water, Sky, Earth.

Kirish. Mahmud Qoshg'ariy turkiy xalqlarning ijtimoiy-ma'naviy hayotiga daxldor bo'lgan ko'plab tushunchalarni anglatuvchi so'zlarning arab tilidagi ma'nolarini sharhlab bergan. Sharhlarda oddiy izohdan boshlab ayrim afsona va rivoyatlardan ham foydalangan. Ular orasida xalq maqollari ham salmoqli o'rinni tashkil etadi.

"Devonu lug'otit turk" asarida keltirilgan maqollarda o'sha zamon ruhi, dunyoqarashi, kishilarga, mehnatga munosabatning turli xil shakllari o'z ifodasini topgan. Maqollarda tabiat tasviri va yil fasllari misolida xalqning o'tmishi hamda kelajagi o'z aksini topgan. Bu — maqollar so'zlarning ma'no imkoniyatlari naqadar kengligini ko'rsatadi.

Erkä muñ tegir, tağ señirinjä yel tegir. Ma'nosi: "Yel tog' burni (cho'qqisi)ga tekkandek, qiyinchilik kishining boshiga tushadi. Tog' burnidan (cho'qqisidan) yel o'tib ketib, cho'qqi o'z holidan qolganidek, kishidan ham qiyinchilik o'tib ketadi"[1:445].

Bu maqol inson hayotidagi sinovlar, qiyinchiliklar va ularning vaqtinchalik ekanligini ifodalaydi. Tog' cho'qqisiga yel urilgani kabi, inson hayotida ham qiyinchiliklar bo'lib turadi, lekin ular o'tib ketadi va inson o'z kuchini saqlab qoladi. Xuddi to'g'da shamol ta'sir qilib uni yemirganidek, yigitga ham kutilmagan qiyinchiliklar ro'para kelishi mumkin. Bu yerdagi mung so'zi bejiz qo'llanmagan. Mahmud Qoshg'ariyning o'zi bu so'zni shunday izohlaydi.

Мунг II – mung qiyinchilik, baxtsizlik, ya'ni insonning boshiga tushgan baxtsizliklarni sabr bilan ortda qoldirish mumkin. To'g' cho'qqisiga ham har qancha shomol tegmasin o'z joyidan siljimaydi, o'zgarmaydi. Kechagi og'riq bugun unutiladi, lekin inson o'z mohiyatini yo'qotmaydi. Bu maqol hayotning sinovlariga bardoshli bo'lish, sabr qilish va har qanday qiyinchilikdan keyin inson mustahkam qolishini anglatadi. Badiiy asarlar ham shuni ko'rsatadi: inson boshiga tushgan muammo shamoldek o'tib ketadi, lekin haqiqiy, inson o'z mohiyatini saqlab qoladi.

"Keđüglüg ölimäs, küwäçlig kürimäs. Ma'nosi: "Yopinchiqli kishi yomg'irdan ivimay, u bilan saqlanib qoladi, shuningdek, yugan qantarilgan bo'lsa, ot qashinolmaydi, sarkashlik qila olmaydi. Bu maqol ishda hozirlik ko'rishga undab aytiladi"[1:412].

"Keδüglüg ölimäs" "Keδüglüg" – yopinchig', yomg'irdan himoya vositasi bor odam. "Ölimäs" – ivimaydi, nam bo'lmaydi, ya'ni, yomg'irda oldindan tayyorgarlik ko'rgan odam ivimaydi va qiyinchilikka duch kelmaydi. "Küwäçlig kürimäs" "Küwäçlig" – jilovlangan, nazorat ostidagi ot. "Kürimäs" – erkin harakat qila olmaydi, sarkashlik qila olmaydi. Ya'ni, jilovlangan ot boshqaruv ostida bo'lib, o'zicha harakat qilolmaydi. Bu iboralar oldindan tayyorgarlik ko'rish va nazoratni qo'ldan boy bermaslik zarurligini ko'rsatadi. Hayotda har qanday kutilmagan holatlarga oldindan tayyor bo'lish kerak. Yomg'irga yopinchig'i bor odam tayyor bo'lgani uchun qiyinchilikka duch kelmaydi. Xuddi shunday, yaxshi reja va tayyorgarlik bilan ish ko'rgan odam qiyinchiliklarga duch kelmaydi. Jilovlangan ot kutilmagan harakat qila olmagan kabi, tartibga solingan ish yoki har bir inson ham nojoiz va nomunosib ishlardan tiyiladi. Qolaversa, nazorat yo'q joyda tartibsizlik yuzaga keladi, shuning uchun har qanday muhim ishni intizom va reja bilan olib borish kerak. Har qanday katta natijaga erishish uchun avval tayyorgarlik ko'rish kerak. Jamiyatda yoki jamoada tartib bo'lishi kerak, aks holda, nazoratsiz ot kabi hamma o'z yo'liga ketadi. Katta hayotga oldindan tayyorgarlik ko'rgan yosh avlod turmushda qoqilmaydi, qiynalmaydi. Tegishli tayyorgarlik ko'rmagan odam esa og'ir vaziyatga tushib qoladi. Jamiyat va davlat boshqaruvida esa qonunlar va qoidalar jamiyatning "jilovi" bo'lib, ularni o'rnatmaslik tartibsizlikka olib keladi. Har bir davlat tartib-intizom orqali barqarorlikni saqlaydi. "Keδüglüg ölimäs, küwäçlig kürimäs" maqoli bizga shuni o'rgatadi: Har qanday vaziyatga oldindan tayyor bo'lish kerak. Ishning muvaffaqiyatli bo'lishi rejalashtirish va tayyorgarlikka bog'liq. Nazorat va intizom bo'lmasa, tartibsizlik yuzaga keladi. O'z vaqtida reja va chora ko'rgan inson hayotdagi qiyinchiliklardan osonroq o'tadi. Bu maqol insonni tartibli va oldindan o'ylangan hayot kechirishga undaydi.

Yalqsa yemä yağ eδgü, küysä yemä kün eδgü. Ma'nosi: "Kishi yog'dan bo'kib lohaslansa ham, u tuzsiz, totsiz taomdan yaxshidir quyosh kishini kuydursa ham, tuman va bulutli havodan yaxshidir" [1: 472].

Bu maqol inson hayotidagi sharoitlar, tanlov va muqobillar haqida fikr yuritadi. Uning mohiyati shundan iboratki, ba'zan og'irlik yoki zarar yetkazadigan narsa ham mutlaqo befoyda bo'lgan yoki yaxshilik keltirmaydigan narsadan afzal bo'lishi mumkin.

Maqolning birinchi qismi – "Yalqsa yemä yağ eδgü" (lohaslansa ham, yog' yaxshiroq) Bu maqol shuni anglatadiki, inson to'la-to'kis bo'lishi uchun oziq-ovqat tarkibida yog' bo'lishi kerak, hatto u me'yoridan ortsa ham. Yog'li taomlardan so'ng odam o'zini biroz og'ir his qilishi mumkin, lekin u ochlikdan qiynalmaydi.

Maqolning ikkinchi qismi – "Küysä yemä kün eδgü" (quyosh kuydirsa ham, tuman va bulutdan yaxshiroq) inson tanasi va tabiat bilan bog'liq.

Bu tahlillar maqolning haqiqatga yaqin ekanligini ko'rsatadi: yog'siz hayot ochlik olib keladi, quyosh yetishmovchiligi esa inson sog'lig'iga salbiy ta'sir qilishi mumkin. Qiyinchiliklarga qaramay, hayotda muhim bo'lgan narsalarni qadrlash lozim. Yog'li taom og'irlik qilsa ham, u quvvat manbai bo'lib qoladi.

Quyosh tanani kuydirsa ham, u hayot uchun zarurdir. Hayotda tanlov har :m nisbiydir. Mukammal sharoit yo'q: har bir yaxshi narsaning ham biror salbiy tomoni bo'lishi mumkin. Ish va mehnat insonni baxtli qiladi. Ba'zan og'ir mehnat (quyoshning kuydirishi kabi) yaxshi natijalarga olib keladi Hech narsa qilmasdan yashash (bulutli havo kabi) insonni sust va befarq qiladi.

Ushbu maqolni yozishda shaklini biroz o'zgartirish yanada yangi va qiziqarli mulohazalarga sabab bo'lishi mumkin. Jumladan:

*Yalqsa yemä yağ eδgü,
küysä yemä kün eδgü.*

Maqolning ushbu ko'rinishida o'ziga hos bo'lgan asosiy bir hodisa: ritmik-sintaktik parallelizm juda ochiq ko'rinadi. Ayni mana shu holatda maqolda mujassamlashgan ichki bir tenglik, ma'noning yuzaga kelib chiqishiga yordam berayotgan shu aqliy hodisalar mohiyati ochiqroq ko'zga tashlanadi.

Aslida alohida-alohida ikkita hodisalarning o'zaro yaxlit holda bitta xukmning ikki xil shakli ma'lum bo'ladi.

Bu maqol hayotga realistik qarashni, muhim narsalarni qadrlashni va tanlovlarni ongli ravishda qilishni o'rgatadi. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'oti-t-turk" asarida keltirilgan maqollarda o'sha zamon ruhi, dunyoqarashi, kishilarga, mehnatga munosabatning turli xil shakllari aks etgan. Bu maqollar qadimgi turk urug'lari va qabilalari orasida keng tarqalgan bo'lib, ularning variantlari bizgacha yetib kelgan, bu maqollarning bir qancha variantlari hozirda ham xalq orasida keng qo'llaniladi.

Qalın bulutuğ tüpi sürär, qaranqu işiğ urunč açar. Ma'nosi: "Qora bulutdan osmonni bo'ron ochadi, shohlar eshigidagi mushkul ishni pora yechadi". Bu maqol mushkul ahvolda qolgan kishining, zarurat taqozosi bilan, pora berishga undab ayriladi[1:398].

Bu maqol ikki qismdan iborat bo'lib, har ikkisi ham hayotiy hodisalarni metaforik tilda tasvirlaydi. "Qalın bulutuğ tüpi sürär" "Qalın bulut" – qalin, zich bulut, ya'ni og'ir va qorong'i ob-havo sharoiti. "Tüpi sürär" – tubi ochiladi, ya'ni bo'ron kelib bulutlarni tarqatadi. Bu ibora tabiatdagi hodisaga asoslanadi: kuchli bo'ron va shamol zich bulutlarni yo'qotib, osmonni ochadi. "Qaranqu işiğ urunč açar" "Qaranqu" – qorong'ulik, murakkab va og'ir holat. "İşiğ urunč açar" – yorug'lik pul (poraxo'rlik) yordamida ochiladi. Ya'ni, murakkab va mushkul ish pora yoki pulli yo'llar bilan hal qilinadi. Bu ibora hayotdagi amaliy haqiqatni aks ettiradi: kuchli bo'ron bulutlarni yo'q qilgani kabi, hayotdagi mushkul vaziyatlarni ham katta kuch (yoki moliyaviy vosita) hal qiladi. Og'ir sharoitlar og'ir choralarga sabab bo'ladi. Qalin bulutlar – tabiatning muammosi. Qorong'ulik – ijtimoiy muammolar, og'ir sharoitlar. Bu holatda tabiiy kuchlar (bo'ron) yoki inson omili (pul yoki pora) muammoni hal qiladi. Katta kuch (yoki pora) yordamida to'siqlar bartaraf etiladi Osmon qoplanganida bo'ron kelib, bulutlarni tarqatib yuboradi. Kuchli inson yoki moliyaviy vosita (pora) bilan mushkul ishlarni hal qilish mumkin. Inson murakkab holatda qolganida, odatda poraxo'rlik orqali muammosini hal qilishga harakat qiladi. Bu maqol jamiyatdagi poraxo'rlik va nohaqlik bilan bog'liq muammolarni ochib beradi. Ba'zi

jamiyatlarda odamlar mushkul ahvoldan chiqish uchun pora berishga majbur bo'ladilar. Yangi imkoniyatlar yoki qonuniy muammolar pul bilan hal qilinadi. Poraxo'rlik davlat boshqaruvi va ijtimoiy tenglikni buzadi. Agar shaxs faqat pul orqali muammosini hal qilsa, bu adolatsizlikka olib keladi. Maqolning ma'nosi shuni anglatadiki, ko'pchilik insonlar murakkab vaziyatda poraxo'rlikni chiqish yo'li sifatida ko'radi. Ko'p joylarda pora evaziga muammolar hal qilinadi. Masalan, sud jarayonlari, hujjatlar rasmiylashtirish kabi sohalarida ba'zan pora muammoni hal qiladi. "Qal'in bulutuĝ tüpi sürär, qaranqu işğ urunč ačar" maqoli hayotning achchiq haqiqatini ifodalaydi. Og'ir sharoitlar odatda kuchli ta'sir yoki resurs talab qiladi. Tabiiy qonuniyatlar (bo'ron bulutni tarqatgani kabi) jamiyat hayotida ham o'z aksini topadi. Insonlar murakkab sharoitda qolganida, ba'zan pora yoki moliyaviy ta'sir vositalariga murojaat qilishadi. Bu maqol insonlarni hushyorlikka chaqiradi va jamiyatdagi korrupsiya muammolariga ishora qiladi.

Qurmış kiriş tügülmäs, oqruqun taĝ egilmäs. Ma'nosi: "Qurigan yoyni bog'lab bo'lmaydi, shuningdek, arqon bilan tog'ni egib bo'lmaydi". Bu maqol arzimagan bir bahona bilan katta ishga kirishishni istagan kishiga nisbatan qo'llanadi[1:398]. Bu maqol ikki qismdan iborat bo'lib, har ikkisi ham qiyosiy taqqoslash orqali inson hayotidagi muhim qonuniyatlarni ifoda etadi. "Qurmış kiriş tügülmäs" – Qurigan yoyni bog'lab bo'lmaydi. "Qurmış" – qurigan, eskirgan, mo'rtlashgan. "Kiriş" – yoyni kamon qismi, tor yoki arqon. "Tügülmäs" – bog'lab bo'lmaydi, mustahkam bo'lmaydi. Ya'ni, qurib ketgan, mo'rtlashgan yoyni qanday bog'lamang, baribir ishlamaydi. "Oqruqun taĝ egilmäs" – Arqon bilan tog'ni egib bo'lmaydi. "Oqruqun" – arqon, ip. "Taĝ" – tog', katta tog' tizmalari. "Egilmäs" – egib bo'lmaydi. Ya'ni, qanday kuch ishlatmang, arqon bilan tog'ni egish mumkin emas. Bu iboralar bir-biri bilan bog'langan holda inson imkoniyatlarining chegarasini, aql va mantiq :rasida harakat qilish zarurligini bildiradi. Bu maqol insonning real hayotdagi imkoniyatlarini tushunish, ortiqcha umid bog'lamaslik va o'ta katta yoki imkonsiz ishlarga arzimas sabab bilan kirishmaslik kerakligini ifodalaydi. Imkonsiz narsani bajarish iloji yo'q. Bu maqol odatda kichik bahona yoki noto'g'ri sabab bilan ulkan maqsadlarga erishishga intiladigan kishilarga nisbatan qo'llanadi. Masalan, tajribasiz yoki bilimsiz odam biznes yoki siyosatda katta natijalarga erishishga harakat qilsa, bu maqol unga mos keladi. Ko'pchilik insonlar arzimas sabab yoki noto'g'ri motivatsiya bilan katta ishlarga urinishadi, lekin natijasi muvaffaqiyatsizlik bilan tugaydi. Tajribasiz yoki bilimga ega bo'lmagan odam faqat bir necha kichik omillar (masalan, omad) asosida katta biznes boshlamoqchi bo'lsa, natija muvaffaqiyatsiz bo'lishi mumkin. Faqat g'oyaga tayanib, yaxshi reja va mablag' bo'lmasa, biznes yuritish qiyin. Agar kimdir aql-idrok yoki dalillarsiz katta da'volar qilsa, u bu maqolga loyiq bo'ladi. Masalan, biror inson ilmiy dalillarsiz yirik nazariyalar haqida gapirsa, uning gaplari asosli bo'lmaydi. Biror munosabat yoki do'stlik juda yomonlashgan bo'lsa, uni qayta tiklashga urinish bekor bo'lishi mumkin. O'tmishda qilingan katta xatolarni kichik o'zgarishlar bilan to'g'rilash qiyin. "Qurmış kiriş tügülmäs, oqruqun taĝ egilmäs" maqoli insonni real fikrlashga, imkoniyatlarini to'g'ri baholashga va o'ta katta ishlarni arzimagan

sabablar bilan boshlamaslikka undaydi. Ba'zi narsalarni vaqt o'tishi bilan tuzatib bo'lmaydi. Katta maqsadlar uchun jiddiy reja va bilim zarur. Katta loyihalar yoki ishlarga arziyas sabab bilan kirishish muvaffaqiyatsizlikka olib kelishi mumkin. Imkonsiz narsaga urinishdan oldin, vaziyatni tahlil qilish kerak. Bu maqol insonni mehnatsevar, mantiqiy va rejalashtirilgan harakat qilishga undaydi. Yuqoridagi maqolda ta'kidlab o'tilganidek, ushbu maqolda ham ritmik-sintaktik parallelizm hodisasi uchraydi.

Qurmış kiriş tügülmäs,

oqruqun tağ egilmäs

Bunday sintaktik hodisalarni o'zbek xalq maqollarida ham ko'rish mumkin.

«Ota rozi — xudo rozi» [6:16]

Küz keligi yayın belgölüg. Ma'nosi: "Kuzning qanday kelishi ko'klamdan ma'lum". Bu maqol oxiri boshidan bilinadigan ishlar haqida qo'llaniladi [1:378]. Bu maqol hayotiy hodisalar va sabab-oqibat qonuniyatlariga asoslanib, oldindan ko'rinadigan natijalarga ishora qiladi. "Küz" – kuz fasli. "Keligi" – kelishi, ya'ni qanday bo'lishi. "Yayın" – bahor (ko'klam). "Belgölüg" – belgili, ya'ni oldindan ma'lum bo'lgan. Ushbu maqolni o'zbek xalq maqollarida ham uchrashi mumkin: "Kuzning qanday bo'lishi bahordan ayon." Bu iborada kuz faslining xususiyatlari bahordagi ob-havo va tabiatdagi o'zgarishlar bilan bog'liq ekani nazarda tutiladi. Maqol tabiat va iqlim qonuniyatlariga asoslanadi. Quydagi ilmiy asoslarni ko'rish mumkin: Bahordagi harorat, yog'ingarchilik va boshqa omillar kuzgi ob-havoning qanday bo'lishini oldindan belgilaydi. Masalan, bahor yomg'irli va nam bo'lsa, kuz ham nam yoki sovuq bo'lishi mumkin. Agar bahor quruq va issiq bo'lsa, kuz ham qurg'oqchilik bilan kechishi ehtimoli yuqori. Bahor faslida o'simliklarning o'sishi va rivojlanishi kuzgi hosilning qanday bo'lishini ko'rsatadi. Zararkunandalar va kasalliklarning ko'payishi yoki kamayishi kuzgi qishloq xo'jaligi natijalariga ta'sir qiladi. Maqol metaforik ma'noda hayotning sabab-oqibat munosabatlarini ham anglatadi. Harakatlarning natijasi oldindan seziladi. Masalan, o'qish va mehnat qilgan odamning kelajagi porloq bo'lishi kutiladi. Dangasalik yoki noto'g'ri qarorlar inson hayotida salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. O'tmishda sodir bo'lgan hodisalar kelajakni shakllantiradi. Odamlar o'z harakatlari va qarorlarini uzoq muddatli natijalarga asoslab tanlashi kerak. Shaxsiy hayotda ham, jamiyatda ham oldindan belgilangan natijalarni inobatga olish muhim.

Kimin bilä qaş bolsa, yaşın yaqmas. Ma'nosi: "Kimning yonida qosh toshi (u bir oq tiniq toshdir) bo'lsa, chaqmoq unga zarar bermaydi". Chunki u toshning hislati shunday hattoki, u toshni bo'zga o'rab o'tga tashlasa, bo'z ham tosh ham kuymaydi. Bu sinalgandir. Tashna kishi og'ziga solsa, tashnalikdan qutiladi [1:330].

Maqol insoniy munosabatlar va hayotiy tajribalar bilan bog'liq bo'lib, uning ma'nosini chuqurroq tahlil qilish mumkin. "Kimin bila" – kim bilan. "Qas bolsa" – adovati, nizosi bo'lsa. "Yaşın yapmas" – ko'z yoshi yashirmaydi, ya'ni sir tutilmaydi. So'zma-so'z tarjima qilinsa, "Kim bilan adovati bo'lsa, ko'z yoshi uni yashirmaydi" degan ma'no kelib chiqadi.

Bu maqol hayotda kim bilandir urushib, kelishmovchilikka borgan insonning yuragida alam va gina qolishini ifodalaydi. Kimki biror kishiga nisbatan g'azab yoki adovat saqlasa, uning his-tuyg'ulari yashirin qolmaydi, ya'ni ko'z yoshlari yoki harakatlari bilan oshkor bo'ladi. Adovat yoki g'azab yashirin qolmaydi, odamning yuzidan, so'zidan yoki harakatidan bilinib turadi. Qilgan dushmanchilik yoki nizoning ta'siri uzoq davom etadi, uni yashirib bo'lmaydi. Inson yuragidagi alam va dard oxir-oqibat tashqariga chiqadi. Bu maqolni quyidagi turli nuqtai nazardan tahlil qilish mumkin: Inson kim bilandir janjallasha, uning qalbida g'azab, xafalik yoki kin paydo bo'ladi. Agar odam ichidagi g'azabni bostirmasa, u bir kun kelib so'zlarida, yuzida yoki harakatlarida namoyon bo'ladi.

Bunday holatda inson o'zini tutib tura olmaydi, ko'z yoshlari yoki hissiyotlari oshkor bo'ladi. Jamiyatda nizolar, urushlar yoki kelishmovchiliklar uzoq davom etsa, ularning ta'siri o'chmaydi. Dushmanlik va adovat oxir-oqibat munosabatlarni yomonlashtiradi va insonlarni bir-biridan uzoqlashtiradi. Odamlar o'zaro munosabatlarda ehtiyotkor bo'lishi kerak, chunki dushmanlikni yashirib bo'lmaydi. Oila ichidagi kelishmovchiliklarni vaqtida hal qilmaslik oxir-oqibat achchiq va alamli xotiralarga olib kelishi mumkin. Do'stlar o'rtasida kelib chiqqan adovat uzoq saqlanib qoladi, uni yashirish qiyin bo'ladi. Oila nizolari: Agar er-xotin o'zaro kelishmovchilik qilsa, ularning yuzidan bu bilinib turadi, hatto harakatlari bilan ham his qilish mumkin. Do'stlar o'rtasidagi adovat: Kimdir yaqin do'stidan xafa bo'lsa, u buni yashirishga harakat qilsa ham, oxir-oqibat his-tuyg'ulari oshkor bo'ladi. Ish joyidagi kelishmovchilik: Agar kimdir boshqasi bilan ish yuzasidan tortishgan bo'lsa, u buni o'zida saqlay olmaydi va bir kun kelib g'azab yoki hafagarchilik ochilib ketadi.

Bu maqol bizga insoniy munosabatlarda ehtiyotkor bo'lishni o'rgatadi. Dushmanlik va adovatni yurakda saqlash natijasida inson o'zini qiynaydi va oxir-oqibat bu his-tuyg'ular baribir oshkor bo'ladi. Shuning uchun adovat qilishdan ko'ra, muammoni tinch yo'l bilan hal qilish yaxshiroqdir. Adovat yurakda uzoq saqlanib qolsa, uni yashirib bo'lmaydi. Inson o'z tuyg'ularini bostira olmaydi, ular baribir tashqariga chiqadi. Nizo va adovatni iloji boricha erta hal qilish kerak, aks holda, u insonni ich-ichidan yemiradi.

Bu maqol hayotiy haqiqatni aks ettirgan bo'lib, insoniy munosabatlarda :m ehtiyotkor bo'lishni va dushmanlik o'rniga tinchlikka intilishni tavsiya etadi.

Yazın qatıġlansa, qışın sewnür. Ma'nosi: "Yozda tirishgan kishi qishda sevinadi"[1:377].

Maqolining ma'nosi chuqur falsafiy va hayotiy tajribaga asoslangan. Uning mazmunini keng tahlil qilish uchun bir necha nuqtai nazardan yondashish mumkin. "Yazın" – bahor yoki yoz faslini anglatadi, bu esa odatda ekin ekish, mehnat qilish va hosil olish mavsumidir. "Qatıġlansa" – qattiq mehnat qilish, tirishish, intilish degan ma'noda ishlatiladi. "Qışın" – qish fasli, ya'ni natija, hosil yig'ish va yutuq mavsumi. "Sevinür" – quvonadi, baxtli bo'ladi. Bu maqolani so'zma-so'z tarjima qilsak, "Yozda qattiq ishlagan kishi, qishda quvonadi" degan ma'no chiqadi.

Bu maqol hayotiy tajribaga asoslangan. Inson o'z hayotida qanday mehnat qilsa, keyinchalik uning natijasidan bahramand bo'ladi. Yozda dalada ter to'kib, yer haydab, urug' ekkan dehqon qishda hosilidan bahramand bo'ladi. Mehnat qilmagan, dangasa kishilar esa qishda qiynalib qolishi mumkin. O'zbek xalq maqollari orasida "Yozda miyyang qaynasa, qishda qozoning qaynar" ko'rinishidagi maqollar ham insonlarni mehnatsevarlikka undaydi.

Yoshligida ilm olish, tajriba orttirish uchun harakat qilgan inson keksalikda uning mevasini ko'radi. Yoshligida dangasalik qilgan odam esa keyinchalik pushaymon bo'lishi mumkin. Kimki hozir mehnat qilib, sarmoya kiritib, bilim va tajriba orttira olsa, keyinchalik muvaffaqiyatli bo'ladi. Bo'sh vaqtini behuda sarflagan kishi esa muvaffaqiyatga erishishdan uzoq qoladi. Talaba yoshligida tinimsiz o'qib, bilim olsa, kelajakda yaxshi kasb egasi bo'lib, quvonadi. Bu maqol insonni mehnat qilishga, harakat qilishga va kelajakka tayyorgarlik ko'rishga undaydi. Hayotda muvaffaqiyatga erishish uchun yoshligida yoki hozirgi vaqtda tinimsiz ishlash kerak. Aks holda, kelajakda qiynalib qolish ehtimoli katta. Demak, yozda (yoshligimizda, kuchimiz bor paytda) tirishib mehnat qilsak, qishda (keksayganda, natija kerak bo'lganda) sevinamiz.

Xulosa. Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'ati-t-turk" asarida maqollarning juda katta xazinasini jamlangan. Ularning bir qismida tabiat hodisalari misolida hayot, turmush tashvishlari o'z aksini topgan. Ayni mana shu maqollar yaratilishiga ko'ra ancha qadimiydir. Zero, inson dastlabki jiddiy hukmlarni tabiatga, tabiat hodisalariga, o'simlik va hayvonot olamiga qarab chiqargan. Tabiat bilan bog'liq maqollarning katta qismi o'zining majoziy ma'nolari bilan e'tiborni tortadi. Ular ayni paytda kishilik jamiyatiga xos bo'lgan ko'plab axloqiy-ma'naviy hodisalarning mazmun va mohiyatini aniqlashda, ularni aniqroq tasavvur etishda, amaliyotda qo'llash jarayonida yanada katta ahamiyat kasb etadi. Asardagi maqollar mazmuni tarixiy hayot davomida son va mazmun jihatdan xalq og'zaki ijodi namunalari hisobiga yangi-yangi variantlari vujudga kelishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qoshg'ariy, Mahmud. Devonu lug'ati-t-turk (Turkiy so'zlar devoni). Nashrga tayyorlovchi Q. Sodiqov. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2017. – 488b.
2. Is'hoqov Y. So'z san'ati so'zligi. – Toshkent: "O'zbekiston", 2014, 47-6et
3. To'xliyev B. Baddiy tafakkur qomusi / Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. – Toshkent: Bayoz, 2014. – 256 b.
4. To'xliyev B. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. – Toshkent: O'zbekiston, 1991. – 246 b.
5. O'zbek xalq maqollari. Mas'ul muharrir filologiya fanlari nomzodi Sh. Turdimov «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, 2005. – 258 b.
6. To'ra Mirzayev. "So'zdan so'zning farqi bor". 2018.
7. Раҳмонов Н., Жўраев М., Турдимов Ш., Эшонқулов Ж. ва бошқ. Туркий ёзма ёдгорликлар ва фольклор. – Тошкент: Tafakkur avlodi, 2020. – 296 б.

XALQ DOSTONLARIDA ALISHER NAVOIY VA HUSAYN BOYQARO DO'STLIGI TALQINI

Erkinova Madinaxon Umid qizi

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU 2-bosqich talabasi
madinaerkinova221@gmail.com

Annotatsiya: Tarixda yashab faoliyat yuritgan shaxslarning badiiy iste'dodi, she'riyati va adabiy merosini o'rganish, matnshunoslik va adabiy manbashunoslik, adabiyotshunoslik sohalarining muhim vazifalaridan biri sanaladi. O'z davrida ilm va san'at, madaniyat va ma'rifat rivojiga hissa qo'shgan Husayn Boyqaro va Alisher Navoiy siymosining mushtarak jihatlarini o'rganish, xalq og'zaki ijodida bu ikki inson obrazining yaratilishi masalasini kuzatish ehtiyoji mavjud. Navoiy va Husayn Boyqaro obrazi xalq og'zaki ijodi, xususan, rivoyat, afsona, ertak va naqlardagi badiiy talqinini ilmiy aspektida kuzatish adabiyotshunoslikdagi kemptik jihatlarini to'ldirishga xizmat qiladi. Xalq orasida sevimli qahramonga aylanib ulgurgan Navoiy va Husayniy shaxsiyati, do'stlik rishtalarini o'rganish shuni ko'rsatadiki, bu ikki shaxs muttasil ravishda el-yurt farovonligini ko'zlab harakat qilgan. Xurosondagi ilm-adab, san'at ahlini bir joyga jamlab, barcha shart-sharoitlarni yaratib bergan. Natijada ularning bu xislatlari og'izdan og'izga o'tib, qahramonlik eposlariga aylanib ketgan. Maqolada rivoyatlar zaminidagi buyuk do'stlik, sadoqat, vatanga muhabbat masalalari Navoiy va Husayn Boyqaro siymosi orqali kuzatilgan.

Kalit so'zlar: Xuroson, vazir, elchi, bulbul, bosh, qilich, an'ana, do'stlik.

Annotation: The study of the artistic talent, poetry and literary heritage of individuals who lived and worked in history is one of the important tasks of textual studies, literary source studies, literary studies. There is a need to study the common aspects of the figures of Husayn Boykaro and Alisher Navoi, who contributed to the development of science and art, culture and enlightenment in their time, and to observe the issue of the creation of the image of these two people in folk oral literature. Observing the artistic interpretation of the image of Navoi and Husayn Boykaro in folk oral literature, in particular, in legends, myths, fairy tales and proverbs, from a scientific perspective serves to fill the gaps in literary studies. The study of the personalities and friendship of Navoi and Husayn, who became beloved heroes among the people, shows that these two individuals consistently worked for the welfare of the people and the country. The people of Khorasan, who were educated, literate and artistic, gathered together and created all the conditions. As a result, their qualities were passed down from mouth to mouth and turned into heroic epics. The article examines the issues of great friendship, loyalty and love for the homeland in the realm of legends through the figures of Navoi and Husayn Boykara.

Key words: Khorasan, minister, ambassador, nightingale, head, sword, tradition, friendship.

Tarix asrlar davomida ajdodlarimizning bosib o'tgan shonli hayotining guvohidir. O'zbek xalqining zabardast o'g'lonlari yurt va vatan tinchligi yo'lida kechani kecha, kunduzni kunduz demay harakatda bo'lishgan. O'z davrining mashhur shaxslari Alisher Navoiy va husayn Boyqaro ham ana shunday buyuk shaxslardan sanaladi. Xusnigul Jo'rayeva ta'kidlaganidek, "Sulton Husayn Boyqaro hamda g'azal mulkning sultoni Mir Alisher Navoiy qirq yillik tarixga ega do'stdir. O'tmishda ularning birga o'sganliklari, maktabdosh bo'lganliklari ma'lum. Bilamizki, Alisher Navoiy asarlarida Husayn Boyqaro shaxsiyati,

saltanatdorlik faoliyatini o'rgangan. Xususan, ulug' qalam sohibi Alisher Navoiy "Xamsa" sining har bir dostonida Sulton Husayn Boyqaro uchun alohida boblar yozadi. "Majolis un-nafois" tazkirasining sakkizinchi majlisi ham hukmdorga bag'ishlangan. Navoiy deyarli barcha nasriy asarlarini Husayn Boyqaroga atab yozgan. Chunki Husayn Boyqaro Navoiy ijodi va faoliyatiga ham podshoh, ham do'st sifatida ta'siri kata bo'lgan" [2: 23].

Husayn Boyqaro ham yaxshigina turkiygo'y shoir bo'lib Husayniy taxallusi bilan ijod qilgan. Husayniy ham Navoiyni yuksak darajada hurmat qilib, ko'klarga ko'targan hukmdordir. Hattoki, "Husayn Boyqaro ulug' qalam sohibiga bag'ishlab alohida risola ham yozadi. Unda muallif mamlakat rivoji uchun qilingan ezgu ishlar, bunyodkorlik ishlarini sanaydi, bu yo'lda unga aziz avliyolar ruhi hamroh bo'lganligini e'tirof etadi. Eng muhim jihati, zamondoshlari Jomiy va Navoiy unga "jilvai zuhur" bo'lib turganini, ya'ni Haqning nuri ularda aks etib turganini aytadi. Bu aslida ikki avliyo sifat shoirlarga juda yuksak baho edi. Bundan tashqari, Husayn Boyqaro o'zi va shunday ulug'lar yashagan zamonni davrlarning eng zo'ri, deb biladi. Uning yozishicha, Hirotida o'sha davrda mingga yaqin qalam sohibi bo'lgan. Bu esa Navoiy yashagan adabiy muhitning qanchalik boyligini yana bir karra ko'rsatadi.

Husayn Boyqaro Navoiy bilan bolalikdan do'stligi, ko'kaldoshligini aytib, u "turk tilining o'lgan jasadig'a Masih anfosi bila ruh kiyurdi", ya'ni turkiy tilning o'lib qolgan jismiga Iso Masih kabi nafas bilan jon kiritdi, deydi. Keyin Alisher Navoiyning aynan turkiy tilda turli janrlardagi ijod qilganini madh etadi".

"Husayniy zamonasida ilm-madaniyat, islom ma'rifati yo'lidagi qonun-qoidalar, farz va sunnat, adl-u insof, mehr-u muruvvat qat'iy mezon :rasida bo'lgan. Husayn Boyqaro saltanatdorlik masnadida davlatpanohlik qilsa-da, tariqat ilmidan xabardor irfoniylar tafakkur sohiblariga yon bosib, xayrli ishlarga bel bog'lagan" [2: 28]. Bunday oliyjanob podshoh, o'z davrining yuksak rahnamosi bo'lmish Sulton Husayn Boyqaroning homiyligida Navoiydan tashqari Lutfiy, Binoiy, Vosifiy, Mirxond, Xondamir, Badriddin Hiloliy, Husayn Voiz Koshifiy, Atoulloh Husayniy, Sultonali Mashhadiy, Abdujamil Kotib, Kamoliddin Behzod, Shayxim Suhayliy, Mirak Naqqosh, Qosim Ali kabi shoir, olim, naqqosh, rassom, xattotlar ham ijod bilan shug'ullanganlar.

Navoiy va Husayn Boyqaro tarixiy shaxslardir. Bu ikki shaxs Hirot adabiy muhitining sarkori. Bu ikki obrazning qilgan ishlari, yurt tinchligi, ilm-fan, san'at rivojidadagi xizmatlari asrdan asrga, tildan tilga o'tib, Navoiy va Husayn Boyqaro haqidagi ertak, afsona, va rivoyatlarning kirib kelishiga sabab bo'ldi.. Bunday adabiy hodisalarning yuzaga kelishining bir necha sabablari mavjud. Ma'lumki, xalq og'zaki ijodi o'z qahramonlariga bo'lgan mehr-muhabbatini, numday buyuk fi'y, vatanparvar farzandlariga oldidagi ado etib bo'lmas "qarzi"ni uzishga intilishadi" [1,65]. Bundan tashqari, "Xalq sevgi-muhabbat haqida nafis g'azallar, ajoyib dostonlar bitgan, xalqning tinchligi, osoyishtaligi uchun xizmat qilgan farzandlari hayotining o'z asarlarida aniq aks etmay qolgan tomonlarini o'zicha to'ldirishga, ularning nurli va ibratoumuz shakl-u shamoyilini asrlar va kelgusi avlod ardog'ida qoldirishga jazm etadilar" [1: 65].

“Bu ikki obrazning u yoki bu qirrasini ochishga xizmat qiluvchi, ularning o‘z asarlarida qamrab olinmagan, aks etmagan xususiyatlarini yorituvchi ko‘plab hikoyat va rivoyatlarning yaratilishi faqat o‘zbek folkloridagina emas, balki boshqa turkiy xalqlar, qolaversa, butun Sharq og‘zaki ijodiyotida ham yetakchi yo‘nalishga aylandi” [1: 64].

Xalq og‘zaki ijodini o‘rganishga o‘zining samarali hissasini qo‘shgan folklorshunos olimlardan biri bu Mamatqul Jo‘rayevdir.

Mamatqul Jo‘rayev “Sehrli raqamlar siri”, “O‘zbek xalq ertaklarida sehrli raqamlar”, “O‘zbek xalq taqvimi va mifologik afsonalar” singari 30dan ortiq monografiya va kitoblar muallifi. U o‘zbek filologiyasining atoqli namoyandalaridan biri, xalq og‘zaki badiiy ijodiyotini keng ko‘lamda tadqiq etishdan iborat fundamental ilmiy maktabga asos solgan fan tashkilotchisi, eposshunoslikning ko‘plab nazariy masalalarni jahonshumul darajada hal qilgan yirik olimlardan biri hisoblanadi.

Mamatqul Jo‘rayevning navoiyshunoslikka oid olib borgan ilmiy izlanishlari, tadqiqot ishlari Navoiy siymosini chuqurroq o‘rganishdagi ulkan bir adabiy manbalardan biri sanaladi. Olim 1991-yil Hazrat Alisher Navoiyning 557 yillik yubileyi munosabati bilan “El desa Navoiyni” nomli kitob nashr ettirdi. Uning bu majmuasida jahon she‘riyati Sultoni, turkiy tilimizda o‘nlab ulug‘ va umri boqiy asarlar yozgan bobomiz Mir Alisher Navoiy haqida xalq yaratgan rivoyatlar jamlangan.

“El desa Navoiyni” kitobida “Adolat”, “Tulpor nasli”, “G‘azal to‘qish ham ish ekanmi?”, “Gap navosida”, “Qizlar hazili”, “Ona suti”, “Yurt qorovuli”, “Ko‘rpangizga qarab oyoq uzating-da, shohim”, “Saltanatli Amirning sifatleri”, “erksiz shohdan erkin gado afzal”, “To‘rt donishmand”, “Shoir jilovdori”, “G‘azal tili bilan”, “Qaysi pichoq podshoniki?”, “Kiyikning tuyog‘i qayda-yu, qulog‘i qayda?”, “Mirali bilan savdogar” kabi o‘nlab rivoyatlar berilgan.

“El desa Navoiyni” kitobining “Qizlar hazili” nomli hazil-u mutoyibaga boy rivoyatida Alisher Navoiy va qizlarning suhbatlari har bir o‘quvchini o‘ziga jalb qiladi. Shu o‘rinda rivoyatning boshlanish qismiga e‘tibor qaratsak: “Alisher Navoiy o‘z shiyponida g‘azal bitishni yaxshi ko‘rar edi. Bog‘i ham bog‘misan bog‘ edi-da. To‘ti-yu qumrilar sayrab, bulbullar navo qilib turar edi. Bir kun shoir shiyponga joy qildirib, allamahalgacha g‘azal bitibdi. Vaqt qoq tushga kelganda havo isib uyqu bosib, shundoqqina o‘tirgan joyida uxlab qolibdi. Bu payt bog‘ sayliga chiqqan qizlar uni ko‘rib qolib, Alisherbekni so‘zlatish uchun uning dovotini yashirib qo‘yishibdi” [3: 59]. Rivoyat shunday tasvir bilan boshlanadi va sho‘x-shodon qizlar Alisherbekning dovotini ular uchun atab aytgan ushbu g‘azal evaziga qaytarib berishadi:

Oling qizlar, bering qizlar,
Xoma sozin ko‘proq chalsin,
So‘z injusin tezroq teray,
Gulsanamlar o‘qib qolsin.
Oling qizlar, bering qizlar,
Shoiringiz she‘rlar bitsin,

Dovotimga qilmang hazil,
Xoma inju izin tizsin.
Dovotimni bering qizlar,
Mahtal bo'lmay she'rim bitay,
Ozor bermang shirin so'zlar,
Sizga borim hadya etay.

Shundan so'ng, Alisher Navoiy dovotini qaytarib oladi va qizlarning hazilidan ilhomlanib, ko'plab g'azallar bitadi va bu g'azali ham boshqa g'azallari singari xalq orasida tez mashhur bo'lib ketadi.

Yana shunday diqqatni tortuvchi "Erksiz shohdan erkin gado afzal" rivoyatiga to'xtalsak. Biz bu rivoyatda Husayn Boyqaro va Alisher Navoiyning sayohatga chiqqani va yo'lda bir ayolni uchratgani va shu orada Navoiy bilan ayolning suhbatiga e'tibor beramiz. Ushbu suhbatning ma'nosi shuki: "Agar biror inson to'kin-sochinlikda yashasa-yu, lekin erkidan mahrum bo'lsa, u holatdan ko'ra gado bo'lsa ham, erkin yashagan afzaldir". Ya'ni erkinlik– inson uchun boylik, mansabdan ham muhimroqdir.

Qissadan hissa shuki, erkinlik – inson uchun har qanday narsadan afzaldir va bu rivoyat orqali kitobxon erkinlikning ulug'ligini, erk yo'q joyda hatto eng baland mavqe ham arzimastligini tushunib yetadi.

Xulosa qilib aytganda, xalq og'zaki ijodi– bu xalqning ruhiy dunyosi, urf-odatlar, tarixiy xotirasi, dunyoqarashi va madaniyatining muhim ifodasidir. Xalq og'zaki ijodi og'zaki tarzda avlodlardan avlodga o'tib keladi va unda xalqning orzu-umidlari, ezgu ishlari, tarixiy voqealar va qahramonliklari tasvirlanadi. Mana shunday xalq orasida o'z o'rniga ega bo'lgan qahramonlardan Navoiy va Husayn Boyqaro obrazi xalq og'zaki ijodi, xususan, rivoyat, afsona, ertak va naqlardagi badiiy talqinini ilmiy aspektida kuzatish adabiyotshunoslikdagi kemptik jihatlarini to'ldirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ahmedov N. O'zbek adabiyotida Alisher Navoiy siymosini talqin etish muammolari. – Toshkent: 1994. – 343 b.
2. Jo'rayeva X. Husayniy hayoti va ijodining o'rganilish tarixi. –Toshkent: NIF MSh, 2021. –116 b.
3. Jo'rayev M. El desa Navoiyni. – Toshkent: Cho'lpon, 1991. –160 b.
4. Yusupova M. Tarixiy shaxslar obrazining lirik va epik talqini. – Farg'ona: 2023. –138 b.

MUZAFFAR MIRZO IJODIDA TARIXIY OBRAZLAR TALQINI

Mansurova Yulduz Faxriddinovna

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat**O'zbek tili va adabiyoti universiteti magistranti**mansurovayulduz1984@gmail.com***Annotatsiya**

Maqolada ikki buyuk shaxs Husayn Boyqaro va Alisher Navoiy siymosining o'zbek adabiyotidagi badiiy talqinini kuzatish maqsad qilingan. O'zbek adabiyotida o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan Muzaffar Mirzoning... "Sham va shamshir" romanidagi voqealar tahlil qilingan. Roman qahramonlari ruhiyatini ochishda adibning mahorati yoritilgan. Buyuk mutafakkir shoir Alisher Navoiy hamda shoh va shoir Husayn Boyqarolarning buyuk do'stligi, ularning bir-birlariga bo'lgan tuyg'ulari tahlilga tortilgan. Tarixiy shaxslarni o'rganishdagi tasniflash usullari keltirib o'tilgan. Qahramonlar ruhiyatini ochib berish uchun va shu bilan birgalikda o'quvchiga ushbu tarixiy shaxslarning zakiiy, nozik fikrli hamda oqil ekanliklarini odilona tarzda yetkazib berish maqsadida "Sham va shamshir" romanidan parchalar keltirilgan. Asar nafaqat badiiyat jihatdan, balki tarixiy faktlarni aniq tasvirlashga bag'ishlanganligi bilan ilmiy-adabiy qimmatga ega.

Kalit so'zlar: Samarqand, ixroj, tarixiy shaxs, hukmdor, jasorat, tarixiy haqiqat, badiiy talqin.

Аннотация

В статье ставится цель проследить художественное осмысление образов двух великих личностей — Хусейна Бойкаро и Алишера Навои — в узбекской литературе. Проанализированы события романа «Свеча и сабля» Музафара Мирзо, занимающего особое место в узбекской литературе. Раскрыто мастерство писателя в передаче внутреннего мира героев. Анализируется великая дружба великого мыслителя и поэта Алишера Навои и правителя и поэта Хусейна Бойкаро, а также их чувства друг к другу. Приведены методы классификации при изучении исторических личностей. Для раскрытия внутреннего мира героев и одновременной объективной передачи читателю того, что эти исторические личности были умными, проницательными и мудрыми людьми, использованы фрагменты из романа «Свеча и сабля». Произведение обладает не только художественной ценностью, но и научно-литературной значимостью благодаря точному отображению исторических фактов.

Ключевые слова: Самарканд, изгнание, историческая личность, правитель, храбрость, историческая правда, художественная интерпретация.

Abstrakt

This article aims to analyze the artistic interpretation of the figures of two great personalities—Husayn Bayqara and Alisher Navoi—in Uzbek literature. The events of Muzaffar Mirzo's novel "Sham va Shamshir" (Candle and Sword), which holds a distinctive place in Uzbek literature, are examined. The writer's skill in revealing the psychological depth of the characters is highlighted. The profound friendship between the great thinker and poet Alisher Navoi and the king and poet Husayn Bayqara, along with their mutual feelings, are analyzed. The article also discusses methods of classification used in studying historical figures. To portray the characters' inner world and convey to the reader that these historical figures were intelligent, perceptive, and wise, excerpts from the novel "Sham va Shamshir" are included. The work holds scientific and literary value not only for its artistic merit but also for its accurate depiction of historical facts.

Keywords: Samarkand, exile, historical figure, ruler, courage, historical truth, artistic interpretation.

O'zbek adabiyoti tarixi o'zining uzoq o'tmishiga, tarixiga ega. Asrlar davomida buyuk siymolarning yaratgan ma'naviy-ma'rifiy xazinasini bugungi kunda ham dasturulamal vazifasini o'tab kelmoqda. Shu ma'noda ajdodlarning shaxsiyatini hayot yo'lini ilmiy adabiy merosini o'rganish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan sanaladi. Sharq xalqlari bag'rida yetishib chiqqan buyuk siymolar Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Farobiy, Abu Ali Ibn Sino, Zahiriddin Muhammad Bobur, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Husayn Boyqaro singari allomalarning bosib o'tgan shonli yo'li nafaqat tarixiy manbalarda balki badiiy asarlarda ham o'zining talqinini topib kelmoqda. Ular yaratgan ulkan obida badiiy asarlar mazmuniga singib, adib adabiy estetik qarashlari bilan omuxtalashib, badiiy asarning yaratuvchanlik qudratini oshirmoqda.

O'zbek adabiyotida zamonaviy adabiyotlar bilan bir qatorda tarixiy romanlar ham juda ko'plab yaratilgan. Bularni sanasak, son-sanoqsiz. Masalan, Oybekning "Navoiy" romani, Isajon Sulton "Alisher Navoiy", Omon Muxtor "Navoiy va rassom Abdulxayr", ... Mana shunday ijodkorlardan biri Muzaffar Mirzo. Tarixiy shaxslar haqida yaratilgan asarlar turli janrlarda uchrashi mumkin. Ularning eng salmoqlisi romanlarda uchraydi. Tarixiy romanlarni yaratishda yozuvchilarning qo'llagan usullari tarixiy faktlarga yondashuvi jihatidan o'zaro farqlanadi.

Muzaffar Mirzo, 1954 yilda, Toshkent shahrida tug'ilgan. O'zbekiston Milliy Universiteti Jurnalistika fakultetini tugatgan. Yozuvchining Temuriyzoda Sulton Ulug'bek Mirzoning bolalik hayotidan yozilgan "Uzuk ko'zidagi xat" (1980 yil), "Panoh" povestlari (1991 yil) nashr qilingan.

Muzaffar Mirzoning "Sham va shamshir" romanida buyuk mutafakkir shoir Alisher Navoiyning Samarqandda kechgan og'ir hayoti o'z talqinini topgan.

Kitobga so'z boshi yozgan Aziz Qayumov: "Yozuvchi Muzaffar Mirzoning "Sham va shamshir" romanini diqqat bilan, berilib o'qidim. Unda ulug' ustozimiz, shoir va mutafakkir, davlat arbobi Alisher Navoiyning yoshlik yillari to'g'risida hikoya qilingan. Muallif, Muzaffar Mirzo yetuk, talantli, bilimdon, o'z kasbining butun asroridan to'la xabardor adib sifatida ko'rinadi. U xarakterlar tasvirida mahoratli, asar badiiy matosini mazmundor, qiziqarli va malakali ravishda rostlovchi ijodkor o'zini ko'rsatgan".[3: 5]

Olim Aziz Qayumov ta'kidlaganidek, diqqatga sazovor yana bir jihati Alisher Navoiy yosh bo'lishiga qaramay, taqdirning shiddatli uqubatlariga bardosh bera olgani yorqin lavhalarda o'z tasvirini topgan. Ilm va ma'rifatga intilgan yigitning aziz ustozlari haqida mufassal ma'lumotlar berilgan.

Buyuk adibga "ota masobasida(o'rnida)" otalik qilgan insonlardan biri, olimu fozil – Said Hasan Ardasheriga bitilgan nazmiy maktub romanining asosiy g'oyasini belgilagan. Tarixiy nuqtayi nazardan, haqiqat ham "Xazoyin ul-maoniy" devoniga kirgan bu masnaviy Navoiyning "Hasbi-holi" – hol-ahvoli, kechmishi bayonidir.

"Sham va shamshir" romani qunt bilan o'rganilgan tarixiy voqealar asosida yozilgani bilan ahamiyatlidir.

Tarixiy shaxslarni o'rganish jarayonida quyidagicha tasniflashdan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Kuzatishlarimiz bo'yicha buyuk tarixiy shaxslarning talqiniga bag'ishlangan epik hamda lirik asarlarning markazida turgan tarixiy shaxs timsoli va uning yaratilishida o'sha obrazga muallifning e'tiqodi nuqtayi nazaridan razm solish hamda uni anglash badiiy asar yoki lirik misralarning ayni mohiyatini tushunishga yordam beradi. Bu jihatdan tarixiy shaxs timsollarini quyidagicha tasniflash mumkin:

a) hukmdor inson (Amir Temur, Zahiriddin Muhammad Bobur, Husayn Boyqaro); (badiiy asarlarda aks ettirilgan tarixiy-hukmdor shaxs Amir Temur faoliyati tahlil etilsa, ko'proq jang tasvirlari, urushdagi qon kechimlari holati gavdalandiriladi.)

b) mutafakkir (Alisher Navoiy); (Mutafakkir so'zi chuqur falsafiy fikrlash qobiliyatiga ega bo'lgan kishi, tafakkur sohibi ma'nolarini o'zida jam etadi. Bu sifat bilan, eng avvalo, birinchi galda Alisher Navoiy siymosi gavdalandiriladi.)

c) ijodkor inson (tarixda ijod bilan shug'ullangan shaxslar); (tarixiy voqelikni ifodalashda rassom, shoir, musiqachi obrazlari qanchalik haqqoniy tasvirlansa, asarning badiiy qimmatini shu darajada yuksak bo'ladi.)

d) olim obrazi (Beruniy, Ibn Sino, Ulug'bek); (tarixiy – olim shaxs obrazi aks ettirilganda ular tomonidan yaratilgan ilmiy yutuqlar tarixiy-faktik ma'lumotlar fonida badiiy tarzda ifodalandi);

e) sarkarda jangchi obrazi (Jaloliddin Manguberdi kabi). Aslida bu tasniflarning bir nechtasini o'zida aks ettiruvchi tarixiy shaxslar ham mavjud bo'lib, ularning qaysi qirrasini namoyon etilayotgani she'riy misralarda aks etib turadi. Badiiy asarlarda ifodalanayotgan tarixiy shaxs obrazining qaysi tasnifga mos kelishi asar voqeligidagi tasviriy unsurlarda, peyzaj va portret ifodasida yaqqol ko'zga tashlanadi.[4: 25–27]

Navoiy haqidagi asarlarda shoir bilan Husayn Boyqaro o'rtasidagi nozik munosabat tilga olinadi. "Sham va shamshir" romanida Navoiyning Husayn Boyqaroga bo'lgan munosabatini, Husayn Mirzoning shijoati va jasoratini ko'ramiz. "Hirotni begonasi bo'ldim" bo'limidagi Navoiy, Jomiy va Samarqandiyning suhbatini orqali Navoiyning Husayn Boyqaroga bo'lgan munosabatini, tashvishlanishini, do'stiga bo'lgan muhabbatini, nozik qalb egaasi bo'lganligini ko'rishimiz mumkin. Bu suhbatning oxiri ko'tarinkilik bilan tugaganiga, Jomiyning ehtiros bilan Husayn Boyqaroga bergan ta'rifiga guvoh bo'lamiz: "...Qutlug' burj adolatni g'ubordan forig' etmak arafasida", - deya ko'nglidagini dangal aytib yuborganidan Samarqandiy darboza va bog' tarafga xavotirda qarab qo'ydi.

Bobosi Amir Temur kabi qiron burjida tug'ilgan shahzoda Husayn mirzoni nazarda tutgan Samarqandiyga miyig'ida kulib qo'yarkan, Jomiy:

- Sohibqironayn va bahrayn, - dedi ehtiros bilan.

- Ikki yurt vahdatiga vakolatli bo'lmish saodatmand shahzodaning toleyi baland bo'lg'ay".[3: 99]

Husayn Boyqaroning bobokaloni kabi sohibqironayn nisbasi bekorga berilmaganiga guvoh bo'lamiz. Amir Temur hazratlari qirq chog'li navkari bilan

Keshga tahdid solgani kabi, Husayn Boyqaro ham o'ttiz navkari bilan Sulton Sanjarning va hukmdorning va Muhammad Ali boshliq lashkariga qarshi ochiq jangga chiqdi. Ochiq va yakkama-yakka jang qilishda, qilichbozlikda, kamondan o'q otishda bobosi Amir Temur kabi benazir Husayn Boyqaro maxfiylik, hiylalari xususida eshitgan. Biroq bunday tadbirning ishtirokchisi bo'lmagan edi. "Ko'hikiyti xazinasi" bo'limida bunga guvoh bo'lamiz. Bu parcha orqali adib bizga Husayn Boyqaroning ko'p qirralarini ochib bera olgan. Husayn Boyqaroning tafakkuri, Alisher Navoiyga bo'lgan ixlosi – muhabbati, sog'inchi go'zal ifodalangan.

"Bibi munajjim bashorati"da keltirilishicha, Alisher Navoiy Hirotga kelganida Mirak Naqqoshning ayoli Navoiyning mushkuloti oson bo'lishi uchun uning uyiga Bibi munajjimni olib keladi. Navoiyning Husayn Boyqaro bilan qismatdosh ekanligini nujum orqali qiyoslaydi. Bu ikki buyuk shaxs Mushtariy va Sa'd axtar yulduzlariga qiyoslanadi va bu ikki kavkab hamal burjida anjuman etmagining xosiyati haqida so'z boradi.

Husayn Boyqaro va Alisher Navoiyning maktublari ham asar qahramonlarinig naqadar zakiy, nozik fikrli va oqil ekanliklarini ochib bergan. Quyida avval Husayn Boyqaroning maktubi keltiriladi: "Va alar zamonida mol-mulk tasarrufi buzulg'oni jihatidin istagidin mahrum bo'lg'on g'amgin mudarris ayni vaqtda, shukrkim, dorussaltanada taxminan yuz karra zimdan dars aytur, dindagi fozillar va ilmu yaqinlar tahsil olurlar..."

Husayn Mirzo o'z maktubida, sipoh so'zlab bergan voqealar, tog'asi Muhammad Alining sarguzashtlari, uni yana lashkarboshi etib tayinlagani xususida batafsil bayon qilgandi. Alisherning otasidan qolgan xazinani ruxsatsiz tasarruf etgani uchun uzr so'rab, ming taassuf bilan yozgan maktubini she'riy misralar bilan yakunlagandi.

Xonada begona kishi borligiga aslo e'tibor qilmay, dilidagini aytib yubordi:

- Shoh G'oziy..." [3: 460]

Bu parcha orqali yana biz Husayn Boyqaroni shoh G'oziy deb ataganiga ham guvoh bo'lamiz.

Alisher Navoiyning dilini o'rtayotgan alam bilan do'stiga yozgan maktubi ham go'zal satrlar bilan bitilgan: "...Har tong to quyosh nurlari go'zallik yurtining sipohlari himoyati uchun tong daryosidan handaq qazib, zulmat qo'shinini daf etg'ay va har tong to handaqdin chiqib, qora tunning gulchehralari sunbul zulfidek parishon qo'shinini toru mor qilib, osmon qo'rg'ononi qo'lga kirutsun...ochiq, oftobdek yaxshi niyatli otliqlar shohi uchun tangri taolo daryo-ko'llardan handaq qilib, dushman o'z domiga tortsun. Nusratnishon shohimizga hushyorlig'da maqlablig' daryosidan tufrog'ini ko'kka sovurib, yurtu mamlakat qo'rg'onini qo'lga kiritishni nasib qilsun".[3: 462]

Xulosa qilib shuni ta'kidlash joizki, "Sham va shamshir" romani Alisher Navoiy va Husayn Boyqaro siymosini badiiy jihatdan mukammal tasvirlagan asar sifatida qadrlaydi. Tarixiy asar tarixiy shaxs, tarixiy voqealarni qayta jonlantirib, kitobxonni o'z davridan olislarga olib ketadi. Kitobxon "Sham va shamshir" romanini o'qish jarayonida ham tarixiy voqealar qayta jonlanib, xuddi

Navoiy va Husayn Boyqaro bilan hamnafas do'stona munosabatda bo'ladi. Muzaffar Mirzo talqinida Navoiy va Husayn Boyqaro obrazlari yosh bo'lishlariga qaramay taqdirning shiddatli uqubatlariga bardosh bera olgani yorqin tasvirlarda aks etadi.

Muzaffar Mirzoning "Sham va shamshir" asari XV asr ikkinchi yarmi XVI asr boshlaridagi Xuroson davlatining ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy rivojida Alisher Navoiy va Husayn Boyqaro siymosining qo'shgan hissasi, bu ikki buyuk zot hamkorligi, do'stligi natijasida Hirot Sharqning eng gullagan markaziga aylanishi xususidagi tarixiy faktlarni o'zida badiiy aks ettigan asar sifatida qadrlidir. Bugunga qadar yaratilgan tarixiy asarlar sirasida "Sham va shamshir" romani o'zining munosib o'rniga, ilmiy qimmatiga ega. Muallifning boy tajribasi, uzoq yillik kuzatishlari natijasida yuzaga kelgan mazkur asar sharq xalqlari tamadduniga buyuk hissasini qo'shgan ikki buyuk shaxs Alisher Navoiy va Husayn Boyqaro siymosini o'zida yorqin ifodalangan tarixiy roman sifatida adabiyotshunoslikda muhim mavqega munosib deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Аҳмедов Н. Ўзбек адабиётида Алишер Навоий сиймосини талқин этиш муаммолари. Филол. фан. докт. дисс. – Тошкент: 1994. – 343 б.
2. Jo'rayeva H. Husayniy hayoti va ijodining o'rganilish tarixi. – Toshkent: NIF. MSH, 2021. – 116 b.
3. Музаффар Мирзо. Шам ва шамшир. – Тошкент: Ижод-пресс, 2021. – 496 б.
4. Юсупова М. Тарихий шахслар образининг лирик ва эпик талкини. Филол.фан.б.фалс.док. ...дисс. – Фарғона, 2023. – 138 б.

TUSHUNISH - O'RGANISHNING BOSH MEZONI (S. AYNIYNING "ESKI MAKTAB" QISSASI ASOSIDA)

Nizomjonova Durdona Nizomjonovna

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti talabasi

durdonanizomjonova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada jadid davrida maktablarda qo'llanilgan usullar va idrok etish, tushunishga asoslangan usuli savtiya Sadriddin Ayniyning "Eski maktab" asari asosida ochib beriladi. Shuningdek maqolada Sadriddin Ayniy faoliyati, bolalik davri, ilm olish jarayonlari haqida ham tahliliy mulohazalar berib boriladi. XIX asr o'rtalarida Turkiston o'lkasida boshlang'ich maktab hamda o'rta va oliy diniy ta'lim beradigan madrasalar mavjudligi, qishloq maktablarining ko'pchiligi diniy ta'lim beruvchi eng oddiy boshlang'ich maktablar ekanligi, Ayniy ham shunday maktablarning birida ta'lim ko'rganligi, bu maktablarda masjidlarining imomlari va mullalar dars berganligi dalillar asosida yoritilgan. Oldingi davrda ham, hozirgi davrda ham qo'llaniladigan usullar, metodlar tushunishga asoslanishi, shunda o'quvchilarda mustaqil, tanqidiy fikrlash ko'nikmalari paydo bo'lishi haqida fikrlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim shakllari, rus tuzem maktablari, madrasa, tarbiya, usuli savtiya, usuli maddiya, usuli hijoiya, abjad.

Аннотация: В данной статье на основе произведения Садриддина Айни «Старая школа» раскрываются методы, применявшиеся в школах в джадидский период, и в частности метод «усули савтия» (звуковой метод), основанный на восприятии и понимании. Также в статье приводятся аналитические рассуждения о деятельности Садриддина Айни, его детстве и процессе получения им образования. На основе доказательств освещается наличие в Туркестанском крае в середине XIX века начальных школ (мактабов), а также медресе, дававших среднее и высшее религиозное образование; тот факт, что большинство сельских школ являлись простейшими начальными школами, дававшими религиозное образование, что Айни также получил образование в одной из таких школ, и что в этих школах преподавали имамы мечетей и муллы. Приводятся мнения о том, что методы, применяемые как в прошлом, так и в настоящее время, должны основываться на понимании, так как это способствует появлению у учащихся навыков самостоятельного и критического мышления.

Ключевые слова: формы обучения, русско-туземные школы, медресе, воспитание, усули савтия (звуковой метод), усули маддия (метод протяжения гласных), усули хиджоия (слоговой метод), абджад.

Abstract: This article reveals the teaching methods used in schools during the Jadid period, particularly the 'usuli savtiya' (sound method) based on perception and understanding, using Sadriddin Ayni's work "The Old School" as a foundation. The article also provides analytical reflections on Sadriddin Ayni's activities, childhood, and educational process. It highlights, based on evidence, the existence of primary schools (maktabas) and madrasas providing secondary and higher religious education in the Turkestan region in the mid-19th century. It notes that most village schools were the simplest primary schools offering religious education, taught by imams and mullahs from mosques, and that Ayni himself received education in such a school. The article presents the idea that teaching methods, both historical and contemporary, should be based on understanding, as this fosters the development of independent and critical thinking skills in students.

Keywords: forms of education, Russian-native schools, madrasa, upbringing, usuli savtiya (sound method), usuli maddiya (elongation method), usuli hijoiya (syllabic/alphabetical method), abjad.

Ma'lumki, har bir davrda bilim, ma'rifat, ilm olish va uni o'rgatish eng muhim masalardan biri hisoblangan va hozir ham ularni rivojlantirish, yangicha va qulay usullarini ishlab chiqish va eng asosiysi tushunish ko'nikmalarini shakllantirish ta'lim tizimida eng dolzarb ustuvor yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Har bir yangilik avvalgi eskilikning mevasi, moziyga qaytib ish ko'rish xayrlidir deganlaridek, pedagogika sohasida ham avvalgi ulug' adiblarning tutgan ishlaridan, yozib qoldirgan asarlaridan foydalanib ish tutish bu sohaning yangi qirralarini kashf etishda asos bo'lib xizmat qiladi.

Bu borada Ayniy ham bizga o'z asarlari orqali ko'plab kerakli ma'lumotlar qoldirgan. "Eski maktab" asari muallifi Sadriddin Ayniy haqida bahs etsak, Ayniy 1878-yil 15-aprelda Buxoroning G'ijduvon tumanidagi oddiy dehqon oilasida tug'ilgan. Otasi Saidmurodxo'ja adabiyotga oshno, o'qimishli kishi bo'lgan. Bolasi maktab yoshiga yetgach Suktare qishlog'idagi eski maktabga beradi. Yozuvchi bu jarayonni asarda shunday yozadi: "Agar unutmagan bo'lsam, olti yasharlik vaqtim edi. Otam meni qishloq machiti oldidagi maktabga eltib berdi" [Ayniy 2023, 188]. Bunday maktablarda eskicha o'qitish usullaridan foydalanilar edi. O'qish-o'qitish usullarining yaroqsizligidan tashqari, maktab-madrasa talabalari

iqtisodiy ahvolining nihoyatda og'irligi tufayli o'qish 20-25 yilgacha cho'zilib ketar edi [Dolimov 2012, 273]. Yozuvchi o'zi yashab ishtirok etgan hodisalarni qalamga olib "Eski maktab" asarini yaratadi. Bu asar 1935-yilda yozilgan bo'lishiga qaramay asarning bosh qahramoni olti yoshli Sadridin ya'ni adibning o'zi ishtirok etgani sababli asarda 1884-yilgi voqealar tasvirlangan deya olamiz. Aynan shu yili Xiva xoni Feruz tashabbusi bilan o'z saroyida maktab ochilib, rus o'qituvchisi va Mirzo, Rahmonquli qori kabi mahoratli ta'lim-tarbiya ustalari yoshlarga bilim berish bilan shug'ullanar edilar. Bundan tashqari Toshkenda 1884-yil 19-dekabrda rus maktablarida o'qiydigan o'zbek va tojik bolalari uchun birinchi rus-tuzem maktablari ochilgan [Hashimov, Nishonova 2005, 188]. Xuddi shu yili Ismoilbek G'aspirali muhim bir ishga qo'l urdi. U 12 bolani yangicha – "usuli jadid" bilan o'qitishga kirishdi. Qirq kun ichida ularning savodini chiqardi. Ammo Ayniy o'qigan maktabda hali ham eski usuldan foydalanib o'qitilardi. 1885-yilga kelib Markaziy Osiyoning hamma yerlari Rossiya tasarrufiga o'tdi va o'lkada Turkiston general-gubernatorligi tashkil etildi. Chor hukumati zulmi birinchi navbatda madaniyat, fan, san'at, ijtimoiy va pedagogik fikr, turmush tarziga o'z ta'sirini ko'rsatdi. Xalq o'zining milliy me'rosi, qadriyatlari va g'ururidan mahrum bo'la boshladi. Turkiston general-gubernatori fon Kaufman imperatorga yo'llagan bir maktubida Markaziy Osiyo xalqlarining madaniy-ijtimoiy taraqqiyoti uch yuz yil orqaga surib yuborilganini maqtanib yozgan edi [Hashimov, Nishonova 2005, 179]. Bunday zulmning kasriga Sadridin kabi ko'plab bolalar qolgan edi, "Eski maktab" qissasida ham eskicha o'qitish usuliga nisbatan adibning norozi kayfiyatini ko'rishimiz mumkin. Asarda bu kayfiyatni shunday ifodalaydi: "Domla ko'rpachasi ostidagi taxtachaga ko'p narsalarni yozib, otamga ko'rsatdi. Ammo otam savodli bo'lgani uchun domlaning yozganiga qarshi chiqdi va: "Buni bunday yozmaydilar", dedi. Boshda domla janjal chiqardi va otamning gaplarini qabul qilmadi. Lekin otam ham janjal ko'tarib, o'z gapini o'tkazdi va u biroz qizishib: "Unday bo'lsa, o'zingiz yozing", deb taxtachani otamning oldiga irg'itdi. Otam domla yozgan ba'zi narsalarni o'chirib, ularning o'rniga boshqatdan yozdi. Savodim chiqqandan so'ng otam meni sinov qildi. Men yozilgan narsalarni yodaki aytib bera oldim xolos. Otam dedi: "Sen to'tiqushsan, ayb senda emas, ayb sening domlang va xalfangda, ular senga saboqni to'tiqushga o'rgatganday yodlatganlar xolos, ammo hech bir narsani o'rgatmaganlar yoki o'rgata olmaganlar" [Ayniy 2023, 192].

XIX asr o'rtalarida Turkiston o'lkasida boshlang'ich maktab hamda o'rta va oliy diniy ta'lim beradigan madrasalar mavjud edi. Qishloq maktablarining ko'pchiligi diniy ta'lim beruvchi eng oddiy boshlang'ich maktablar edi. Ayniy ham shunday maktablarning birida ta'lim ko'rgan. Bu maktablarda masjidlarining imomlari va mullalar dars berardi. Bunday maktablarda o'qitish eng oddiy diniy vazifalarni yod oldirish bilan, ya'ni Qur'onni yodlab o'rgatish bilan cheklanardi. Bunday madrasalarda faqat o'g'il bolalar o'qir edi. Qizlarga boshlang'ich diniy ta'lim beradigan otinbibini maktablari esa asosan xususiy bo'lib, ba'zi domlalar xotinlarining va otinlarning uylarida tashkil qilingan.

Bunday maktablar muayyan o'quv rejasi va dasturiga ega bo'lmagan, o'qitish saviyasi otinoyinig bilim darajasiga bog'liq bo'lgan. "Katta yoshli o'quvchilardan biri otinoyiga yordamchi qilib saylangan va "halfa" deb atalgan. Otinoyiga ish haqi sifatida ota-onalar oziq-ovqat, kiyim-kechak va "o'tin puli", "bo'yra puli" berishgan. Qizlarga uy-ro'zg'or ishlaridan dastlabki mehnat ko'nikmalari ham berib borilgan. Bu fikrlarga dalil sifatida qissada shunday voqealar keltiriladi: "Domla yoshi kattaroq bir bolaga menga o'rgatishni buyurdi. Bolalar u bolani halfa der edilar. Domla: bugun bo'yralarning barisini titibsizlar, ertaga har birlaringiz sakkiz pul bo'yra puli keltiringlar! – dedi. Otam bir kun xatibni ko'rib: "Mening o'g'limni xotiningizda o'qiydigan qiz bolalar oldiga qabul qilishingizni so'rayman" - dedi. Xatib: "Halvoyini ko'proq bersangiz mayli", - dedi. Ertasi kun onam meni otinbibi maktabiga olib bordi. Nonxo'rakdan keyin shogirdlar otinbibining uyi va hovli yuzlarini toza qilib supurib berar edilar. Ba'zi kunlarda otinbibi qizlarga kir ham yuvdirar edi" [Ayniy 2023, 233]. Bundan ko'rinib turibdiki, u davrda qiz bolalarga alohida, o'g'il bolalarga alohida o'qishdan tashqari turli ko'nikmalar o'rgatilgan.

Jadidchilik davrida uch xil o'qitish usulidan foydalanilgan. Usuli hijoiyada bo'g'inlarga asoslanib ularni yodlatilgan. Asarda bu usulning namunalarini ko'rishimiz mumkin. Bola aytganidek domla bo'g'inlarni aytib turadi, bolalar domlanning ortidan qaytarib yodlaydi. (*Halfa meni o'z taxtachamga qaratib: "Alif, be, te, se deign", dedi. Men ham takrorladim. Keyin zer zabar darslari boshlandi. Alif zabar a, zer ye, pech u, - deya takror qilar edim. Otinbibi cho'pchani uchi bilan har bir harfni ko'rsatar, buning nomini aytirar edi. Lekin otinbibi ham mening u harfni tanish-tanimasligim bilan ishi yo'q edi. "Eski maktab"dan.*) Bolaning o'zi aytganidek, hech nimaga tushunmasdan avval harflarni keyin hijolarni keyin esa (abjad) so'zlarni yod olishgan. Bolalarda bu yoshda eslab qolish, yod olish qobiliyati kuchli bo'lganligi sababli barcha bolalar saboqlarni yod olishgan, xolos. Begona harflarni taniy olmagan, faqat yodlaganini sharillatib aytishgan. Bunday eski maktablar zamondan ancha ortda qolib ketgan. Bolalarning tushunmay yodlab olgan bilimlari hayoti davomida hech bir ishga yaramagan va hatto, esdan chiqarib yuborilgan. Saboqni tugatgach bolaning qo'lga yangi bir kitob berilsa, o'qish tugul harflarni tanishga ham qiynalgan. (*Bir kun otam menga abjad yozilgan taxtachamdagi naqshlarni bitta-bitta ko'rsatib: - Bu nima, bu nima? –deb so'ray boshladi. Men otamning so'raganlariga javib berolmasdim, negaki men bu mashqlarning nima ekanliklarini bilmas edim va shu kungacha biron kishi ularning nima ekanini menga ko'rsatib o'rgatmagan edi. "Eski maktab"dan.*) Bunday o'qitish uslubi bolalarni maktabdan zerikishiga, vaqtini behuda sarflashiga va o'z ustida mustaqil ishlay olmasligiga sabab bo'lgan. Domlarning ko'pi bolalar saboqlarni anglay bilishi bilan jiddiy shug'ullanmagan.

Usuli savtiya – tovush usuli xat-savod o'rgatish usullaridan. Bunda so'zning eng kichik bo'lagi, ya'ni nutq tovushlarini izchil idrok etish va nutq tovushlarini yozuv belgilari orqali tiklash asos qilib olinadi, bugungi kunda ham Alifbe o'rgatishda qo'llaniladi. Bu usul o'zbek maktablarida 19-asrning oxiri – 20-asr

boshlarida qo'llana boshlangan. Savtiya usuli yangi va tushunishga asoslangan bo'lganligi sababli avvalgilaridan samaraliroq hisoblanadi. "Eski maktab" qissasida Sadriddinning ikkala ustoz ham usuli hijoiya va usuli maddiyadan foydalanib saboq bergan. Natijada, bolalar saboqlarni ko'r-ko'rona yodlash bilan cheklangan. Bolalar to'tiqush kabi takrorlayotgan jumllarini aslida nima ekanligini ham bilishmaydi. Bolalar hech bir narsaga tushunmayotganini bilgan Saidmurodxo'ja ustozdan yaxshi saboq berishini talab qilsa, domla uni yomon otliqqa chiqaradi, tog'ri, hamma davrlarda ham yaxshi o'qitishni talab qilganlarga yomon inson sifatida qaralgan. Domlaning saboq berishidan ko'ngli to'lmagan Sadriddinning otasi boshqa ustozga o'g'lini beradi, afsuski, u yerdan ham tuzukroq ish chiqmaydi. Bola tushunyaptimi, tushunmayaptimi o'qituvchining ishi yo'q edi. Axiyri Saidmurodxo'ja tushuntirish (usuli savtiya) yo'lidan foydalanib, har bir narsani birma-bir o'rgatadi va bola hamma narsaga tushunib o'qishni davom ettiradi. Natijada, o'zidan katta mullavachchani el-u yurtning ko'z o'ngida bo'lgan bahsda yengadi. Eski maktabda tushuntirmay o'qitilgani yetmagandek, domla hali o'qita olish saviyasida bo'lmagan, yodlab olganlarini bolalarga takrorlatishdan narisiga o'ta olmaydigan halfaga bolalarning savodini, tarbiyasini va xavfsizligini ham topshirib qo'yadi. Aytayotgan so'zlarining mohiyatiga yetmagan bolalar zerikkanidan har xil bemani qiliqlar chiqara boshlashadi, ustiga ustak domladan qattiq tayoq yeb o'qishga bo'lgan qiziqishlari yana ham susayadi. Bunday vaziyatda kattalar ham o'rganishga qiziqmaydi va natijada o'qishni tark etadi yoki vaqtni zoye ketqazadi. Bolalar bir-biri bilan urushib, turli yomon o'yinlar o'ynab bir-biriga zarar berganlari yetmaganidek, bilim olmoqchi bo'lgan Sadriddin kabi sofdil, bilimga intilivchan o'quvchilarga zarar berib, o'qishini orqaga tortadi. Buning asosiy sababi domlaning e'tiborsizligi hamda bolalarga tushunarli va qiziqarli dars bera olmagan. Chunki bola nihol, uni qanday parvarish qilsa, shunday o'sadi. Ustozlar darslarni tushunarli, qiziqarli va zamonaviy usullardan foydalanib o'tishsa, o'quvchilar ham anglab o'zlarining yangi qirralarini ochadi ya'ni oldida turgan biror jumboqni anglagan holda boshqalarning yordamisiz yecha oladi. Xuddi Sadriddin otasini yordamisiz mullavachchani yenggani kabi. Bilimlar yodlatib qo'yilgan taqdirda esa bolaning yangi qirralari ochish qiyin bo'ladi, chunki u faqatgina yod olganlarinigina ayta oladi xolos. Usuli savtiyadan bugungi kunda bolaning savodini qisqa muddatda chiqarishda qo'llaniladi, bolalar o'qiyotgan so'zlarini tushunadilar va bilganlarini anglaydilar.

Sadriddin Ayniy jadid namoyandalari sifatida eski o'qitish tizimidan qoniqmay Buxoro amirligi hududida dastlabki "usuli savtiya" metodiga asoslangan "usuli jadid" maktablarini do'sti Mirzo Abdulvohid Munzim bilan birgalikda ochadi. "Musulmon o'qituvchilarning Toshkentda bo'lib o'tgan 1qurultoyi (1918-yil avgust) barcha o'zbek maktablarida tovush usulida dars berish haqida qaror qabul qilinadi. Maktabni darsliklar va o'quv qo'llanmalari bilan ta'minlash maqsadida shirkat tuzib o'quvchilar saviyasiga, ruhiyatiga mos keladigan darsliklar yaratadi" [Dolimov 2012, 273].

Fikrlarni xulosalasak, tushunish - o'rganishning asosiy va bosh me'zoni. Uning turli ko'rinishlari mavjud: o'qib tushunish, tinglab tushunish, ko'rib tushunish va h.k. O'qitish jarayonida o'quvchi o'rganayotganlarini anglamas ekan, uni jahonning eng zo'r olimi o'qitsa ham natija berishi qiyin. Bola o'rganganlariga tushunar ekan, hatto maktabga bormasdan ota-onasidan ham o'rgana oladi. Usuli savtiya idrok etgan, tushungan holda o'rgatish usuli bo'lganligi sababli necha asrlar o'tsa ham hali hanuz qo'llanilmoqda. Zero, tushunish - insonga mustaqil fikrlash, ma'lumotlarni analiz qilish va shu bilan birgalikda barcha foydali va kerakli narsalarni o'rganish uchun zamin yaratadi. Oldingi davrda ham, hozirgi davrda ham qo'llaniladigan usullar, metodlar tushunishga asoslanishi lozim. Shundagina o'quvchilarda mustaqil va tanqidiy fikrlash ko'nikmalari rivojlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. S. Ayniy. Eski maktab. – Toshkent: Yoshlar matbuoti, 2023. – 240 b.
2. Dolimov U. Milliy uyg'onish pedagogikasi. –Toshkent: NOSHIR, 2012. – 384 B.
3. Pedagogika tarixi: Darslik. Q2/K. Hashimov, S. Nishonova. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. 2005. – 304 b.
4. Pedagogika tarixi. O'quv qo'llanma / Qambarov M. –Toshkent: Bayoz, 2022. – 288 b.
5. Ibragimov X. Abdullayeva Sh. Pedagogika nazariyasi. Darslik. -Toshkent, 2008. –288 b.

“ARBAIN” VA “NAZM UL-JAVOHIR” DAGI TIL OFATIGA: HIKMATLAR VA HADISLAR HAQIDA

Qurbonboyeva Mohidil Isroil qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent o'zbek tili va adabiyoti

universiteti 1-kurs magistri

Jahongirmohidil1329@gmail.com

Annotatsiya: Til insonga Alloh tomonidan berilgan ne'mat bo'lib, u aslida kichik hodisa bo'lsada, lekin uning ibodati va isyoni juda kattadir, biz tevarak-atrofdan nimani idrok qilsak, til barchasini o'zida mujassam qiladi, ularning bor-yo'qligi haqida xabar beradi, ilmga oid barcha narsani til oshkor qiladi.

Mazkur maqolada mutafakkir Alisher Navoiyning “Nazm ul-javohir” va “Arbain” asarlari o'rganilgan. Tahlil uchun til ofatlari mavzusi tanlab olingan. Ushbu maqolada asarlar qiyosiy tipologik metod orqali tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: pandnoma asarlar, til sukuti, til zarbasi, hikmat, hadis, Ali ibn Abutolib, G'azzoliy, Hasan Basriy o'g'itlari.

Аннотация: Язык — великое благо, дарованное человеку Аллахом. Хотя это может показаться незначительным явлением, как поклонение, так и неповиновение, совершаемое посредством него, имеют огромное значение. Люди воспринимают окружающие их события и сообщают о них посредством языка. Знание, наука, размышление и духовность проявляются посредством языка. В данной статье анализируются произведения великого философа Алишера Навои, в частности «Назм уль-Джавохир» и «Арбаин», с акцентом на тему языковых недостатков. Анализ проводится с использованием сравнительно-типологического метода.

Ключевые слова: поэтические произведения, молчание языка, языковой ход, мудрость, хадисы, учения Али ибн Абу Талиба, Газали, Хасана Басри.

Annotation: Language is a great blessing granted to humans by Allah. Although it may seem like a small phenomenon, both the worship and disobedience performed through it carry immense significance. Humans perceive the events around them and communicate about them through language. Knowledge, science, reflection, and spirituality all manifest through language. This article analyzes the works of the great philosopher Alisher Navoi, specifically "Nazm ul-Javohir" and "Arbain," with a focus on the theme of language faults. The analysis is conducted using a comparative-typological method.

Key words: poetry, silence of language, linguistic move, wisdom, hadith, teachings of Ali ibn Abu Talib, Ghazali, Hasan Basri.

Hazrat Alisher Navoiy bobomiz qoldirgan ilmiy meroslari bizlar uchun axloqiy-diniy tarbiya vositasi bo'lib, hayot yo'llarimizda yo'lchi-shamchiroq vazifasini o'taydi. Shunday bebaho asarlaridan qirq hadisning nazmiy sharhiga bag'ishlangan "Arbain" va pandnoma yo'nalishidagi hazrat Ali ibn Abutolibning hikmatlarini ruboiy shaklida qilingan she'riy tarjimalarni o'z ichiga olgan "Nazm ul-javohir" asarlaridir. Ushbu asarlarda mavzu ko'lami asosan, oltindanda qimmat odob-axloq masalalariga oiddir. Bu maqolada ikki asarda biz til ofatiga oid hikmat va hadislarni o'rganib chiqamiz. "Arbain" asarida 40 hadisdan 4 ta hadis, "Nazm ul-javohir" asarida esa 259 ruboiydan 16 ta ruboiy inson tili va nutqidan to'g'ri foydalanishga bag'ishlangan. Ular mazmunan yaqin, lekin ketma-ket tartibda berilmagan. Zero, ushbu mavzu insoniyat nutq qobiliyatini amalga oshirar ekan, xoh u o'g'zaki xoh yozma bo'lsin o'z dolzarbligini yo'qotmaydi. Anas ibn Molik r. a. rivoyat qiladi: "Rosululloh sollalohu alayhi vassalam bunday rivoyat qildilar: "Qulning qalbi to'g'ri bo'lmaguncha iymoni to'g'ri bo'lmaydi. Qalbi esa uning tili to'g'ri bo'lmaguncha iymoni to'g'ri bo'lmaydi. Qo'shnisi o'zidan amin bo'lmagan kishi esa also jannatga kirmaydi"¹⁵.

Yana bunday buyurdilar: "Kim salomatlikda(omonlikda) bo'lishni istasa, sukut saqlashdan ayrilmasin"¹⁶.

"Nazm ul-javohir"ning kirish qismida ham hazrat Navoiy tilimiz mevasi ya'ni so'zga go'zal ta'riflar beradi: "so'z bog'i ajib gulistonedurkim, anda jonbaxsh atirlik ashjori mavzun va ruhparvar royixalik ko'pdurur va lekin foydasiz xas-u hoshoki, balki zararlik holi xaloki ham bordur"¹⁷.

Bu yerda Navoiy so'z bog'ini ajib gulistonga o'xshatyapti, u shunday ajib gulistonki, ruhimizga ozuqa bo'ladi lekin so'zning foydasiz hashaki ham borki, so'zning zararli holati ham bor. Hazrat Navoiy so'zdan foydalanishimiz o'rniga qarab u gulzorning nafis gullari yoki quruq hashak vazifasini o'tashini go'zal tushuntirib berganlar.

Qay zamonda... qay makonda.. qay davrada... bo'lishimizdan qat'iy nazar kerakli o'rinda til sukuti insonni salomat qiladi deb o'ylaymiz. Jim turish diqqatni jamlaydi va insonni xato qilishdan asraydi. Bu borada "Nazm ul-

¹⁵ Муснат, 1/198

¹⁶ Табароний "ал-Авсат", 1955.

¹⁷ Nazm ul- javohir asari 4-b.

javohir" asarida 113-ruboiyda "Til sukuti-inson salomatligi" degan hikmatlari asos qilib olingan:

Til ildomidin bo'lur g'aromat hosil'
Yuz nav nadomatu malomat hosil'
Oz so'zlaganidin istiqomat hosil,
Sokidligidin vale salomat hosil.¹⁸

Yuqorida keltirilgan ruboiyda aytilishicha, tining ildomi-tezlashishi, to'xtamay so'zlashi so'zlovchiga g'aromat ya'ni ziyon bo'ladi, bo'lganda ham yuz turli nadomat, afsuslanish va malomat o'zga insonlarning til egasiga nisbatan noroziliklarni olib kelishi mumkin, bu esa so'zlovchi insonning yaqinlari, do'stlari va boshqa tanish insonlari oldida hurmatini tushuradi. Oz so'zlagan insonlar :m el orasida hurmat-izzatda bo'ladilar, vujudlari sokin, sakinatda va albatta, salomat bo'ladilar. Mavzuimiz ushbu asarning 137-ruboiysida ham mantiqiy davom etadi "Til zarbasi-tish og'rig'idan kuchlidir" degan o'git asos qilinib olinib:

Chun sinsa ko'ngil zahmi zabon og'rig'idin-
Kim, ermasaning og'rig'i jon og'rig'idin,
Har neki senga yetar lison og'rig'idin,
Bilginki, qattiqdurur sinon og'rig'idin.

Agar tildan aytiluvchi achchiq so'z ko'ngilimizni sindirsa, go'yoki uning og'rig'i jon og'rig'idanda kuchli bo'ladi, jon og'rig'ini davolash mumkinu, til og'rigi istaymizmi, yoqmi yillar davomida biz bilan bilinmas hamroh bo'ladi, xatto, davolanmasligi esdan chiqmasligi mumkin, bu aytiluvchi so'z sirni oshkor qilish, tortishish, xusumat, la'natlamoq, ortiqcha ha'zil, mazahlamoq, yolg'on vada berish, g'iybat, chaqimchilik, maddohlik qilmoq va boshqalar bo'lishi mumkin va bular hammasi vujudimizga jon og'rig'idan qattiqroq ta'sir o'tkazishi mumkin.

Quyida "Nazm ul- javohir" asarida keltirilgan 174-ruboiyda "Tan sihatligi-sukutdan" o'giti asos qilib olinib, so'z ishlatish mahoratini hazrat Navoiy juda go'zal badiyat bilan tasvirlagan:

Daxr ichra sukut jomidin madhush o'l,
Lab birla so'zing yuziga barqapo'sh o'l,
Demonki, so'z ayturg'a balog'at qush o'l,
Nafsingg'a saloh istar esang xomush o'l.¹⁹

Hazrat aytmoqchiki, bu daxr ya'ni dunyo ichida sukut jomini ichib, sukutdan madhush-ko'proq sukutda bo'lishni tanlagin, so'z aytishda ehtiyotkorlik lozim va so'zing barqapo'sh- yashirin bo'lsin, nafis so'zni tanlagin, tinglovchi suhbatdoshinga aytadigan so'zing ozor bermasin, 3- misrada: balog'at- ko'rkamlik, qush esa balandlik timsoli. Oddiy gaplar emas, aksincha ruhiyatni oziqlantiruvchi so'zlar aytilsin, oxirgi misrada esa saloh- poklik ma'nosida ishlatilgan ya'ni nafsingga poklik istamoqchi bo'lsang sukut saqla,

¹⁸ Nazm ul- javohir asari -b.

¹⁹ Nazm ul- javohir asari 31-bet.

umuman olganda bu ruboiyda tanimiz sihatligiga tilimizdan chiquvchi soʻz muhim ahamiyat kasb etishi aytilgan.

Shu oʻrinda 46- hikmat “Soʻzning yahshisi qisqadir” oʻgiti quyidagi ruboiyda goʻzal ifodalanadi:

Har kisaki soʻz demak shiorida turur,
Maʼni guli nutqning bahorida durur,
Soʻz kim desun ulki ixtiyorida durur,
Soʻz yahshiligi chu ixtisorida durur.²⁰

Bu keltirilgan ruboiy yuqoridagi ruboiyimiz oʻzaro bir-birining davomi goʻyo, sababi yuqoridagi 127-hikmatda ham soʻz tanlashda balogʻat qushdek, hozirgi 46-ruboiyda soʻz aytilganda bahor gulidek goʻzal nutq qilish haqida, farqli tomini esa 46-hikmatga yozilgan ruboiyda :m soʻz bizning ixtiyorimizda boʻlishi va yahshi

soʻz tanlashda maʼsuliyatli boʻlishimiz tushuntirilgan.

“Nazm ul-javohir” 21-hikmat “Kishining muloyimligi(ehsondan soʻng) ikkinchi sovgʻadir” deyilgan oʻgitga yozilgan ruboiy kishida iliq hissiyot uygʻotadi:

Ehsonki birovga siyrati son keldi,
Ashkoli spehr oldida oson keldi,
Ehson har necha zebi inson keldi,
Ehsonda tarab ikkinchi ehson keldi.²¹

Ushbu ruboiyda soʻzni muloyim qilish qanchalik savobli amal ekanligi goʻzal tarzda ochib berilgan: ehson insonlar fazilatini bezaydigan yahshi amal ekanligi, ehson nafaqat yerda balki ilohiy maqom ekanligi, ehson har qanday zeb yaʼni boylikdan ustunligi, endi biz agar soʻzimizni muloyim ishlata olsak shunday yahshi darajalarda chiqa olishimiz mumkin.

“Arbain” asari 35- hadisda shunday deyilgan:

Abu Hurayra r. a.dan rivoyat qilinadi:”Nabiy sollallohi alayhi vasallam: Shirin soʻz ham sadaqadir dedilar”

Muttafaqun alayh.
Yahshi soʻz birla hojat ahlin soʻr,
Bermasang yahshi toʻmadin nafaqa.
Ne uchunkim Rasul qavli bila
Yahshi soʻz bordur oʻylakim sadaqa.²²

Hadisda aytilmoqdaki: agar yahshi taom bilan muhtoj kishi holini soʻray olmasak, yahshi soʻz bilan holini soʻrashimiz, yahshi soʻzdan ham sadaqa savobi olinishi aytilmoqda.

²⁰ Nazm ul- javohir asari 18-bet.

²¹ Nazm ul- javohir asari 13-14-betlar.

²² **Муаллиф:** Алишер Навоий

Таржима ва изох муаллифлари: Ҳасанхон Яҳё Абдулмажид, Ҳусайнхон Яҳё Абдулмажид

Номи: Навоийдан чу топқайлар навое. 107.

Xuddi shu tilga ehtiyotkorlik fazilati haqida “Arbain” asari 21-hadisda quyidagicha keltiriladi:

Abu Hurayra roziyallohu anhudan rivoyat qilinadi: “Rosululloh sollallohu alayhi vasallam: “Kishiga har bir eshitgan narsasini gapirish gunoh o'laroq yetarlidir”, dedilar”

Abu Dovut va Ibn Xibbon rivoyat qilgan.

Bu buzuvchi bas kishigakim, eldin

Har neki so'z kim eshitti, fosh etti.

Tog' eshitganni der, gunohidin

Go'yiyo Tengri oni tosh etti.

Odamlardan eshitgan gapini yoyadigan insonga shuning o'zi yetarli gunohdir, tog' eshitganini aytadi ya'ni u har bir ovozni aks sado qilib qaytaradi, go'yo Alloh uni shu sababli tosh qilib qo'ygandek.²³ Tafakkur qilib ko'rsak, insonni tabiatdagi jonli narsalardan uning ongi ajratib turadi. Biz ongli mavjudot sifatida ishtayotgan so'zlarimizga imkon qadar sayqallab eng go'zalini kerakli o'rinda ishlatishimiz lozim.

“Arbain” asari 38-hadisda shunday yoziladi: Anas ibn Molik roziyallohu anhudan rivoyat qilinadi:

Rosululloh sollallohu alayhi vasallam: “Balo nutqqa topshirib qo'yilgandir”, dedilar”

Dedi: “Ko'p so'zlagan xato ko'p etar”

Ulki derlar ani valiyulloh.

Har balokim yetar-erur so'z din,

Bo'yla hukm ayladi Nabiyulloh.²⁴

Hadisda aytilyaptiki, ko'p so'zlaganning xatosi ham ko'p bo'ladi, Donishmand xalqimiz “Oz so'zla-xop sozla” naqlini bejizga aytmaganlar. Hadisda ham kam so'zlab, kerakli so'zni so'zlash haqida aytilmoqda. Hasan Basriy aytadi: “Ko'p gapirganning yolg'oni ham ko'payadi, moli ko'pning gunohi ko'payadi, ahloqi buzuvchi nafs azoblanadi²⁵

Imom Abu Homid G'azzoliy bobomizning “Til ofatlari va undan saqlanish yo'llari” kitobida keltirilishicha: Ibrohim Taymiy bunday degan: “Mo'min gapirmoqchi bo'lganda o'ylaydi, foydasi bo'lsa gapiradi, aksi bo'lsa sukut qiladi.” Bunday ko'rinadiki, behuda so'zlash borasida :mo hushyor bo'lmog'imiz lozim, ehtiyojimizga yetadigan darajada so'zlashimiz kifoya ekanligi hadislarda ham ta'kidlangan.

²³ **Муаллиф:** Алишер Навоий

Таржима ва изоҳ муаллифлари: Ҳасанхон Яҳё Абдулмажид, Ҳусайнхон Яҳё Абдулмажид
китоб Номи: Навоийдан чу топқайлар навое. 93.

²⁴ **Муаллиф:** Алишер Навоий

Таржима ва изоҳ муаллифлари: Ҳасанхон Яҳё Абдулмажид, Ҳусайнхон Яҳё Абдулмажид

Номи: Навоийдан чу топқайлар навое.110.

²⁵Ибн Абу Дуне “ас-Самт ва адабул лисан,90.

Xulosa qilib aytish mumkimki, kishining so'zi uning yaxshiligi yoki yomonligiga guvoh. Aytilgan so'zni qaytarib bo'lmas deganlaridek, bu til deb atalmish yaratiqdan o'z o'rnida go'zal tarzda foydalanish zarur. Zero, kishining so'zlagan so'zlari ko'pgina vaziyatlarda shu inson odobiga ishora bo'ladi. Shunday ekan, har birimiz hozirgi internet asrida xoh u ijtimoiy tarmoqlar bo'lsin, xoh jonli nutqimizda e'tiborli bo'lganimiz yahshi fazilat hisoblanadi, biz orqali farzandlarimiz "sezilmas kuzatuvchi"dek biz kattalardan o'rnak oladilar va ko'pgina hollarda shunday namuna bo'ladilar. Birgina shirin so'zimiz qancha asrlardan o'tib avlodlarimizga yetib boradi, garchi tilizdan yahshi bo'lmagan so'z chiqsa ham...bizdan keyingi avlodga go'zal so'zlarimizni meros qoldiraylik, keraksiz so'zlarni o'rgatib qo'ymaylik. "Arbain" asari 30-hadisda aytilganidek: Kishi musulmonchiligidan go'zalliklaridan biri-behuda narsalarni tark etishidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Навоийдан чу топқайлар навое. Таржима ва изох муаллифлари: Ҳасанхон Яҳё Абдулмажид, Ҳусайнхон Яҳё Абдулмажид. 2023.
2. Муснат, 1/198.
3. Табароний "ал-Авсат". 1955.
4. Абу Ҳомид Ғаззолий. Тил офатлари. Нашриёт: «ШАРҚ» нашриёти. 2017.
5. Shuhrat Sirojiddinov, Dilnavoz Yusupova, Olimlon Davlatov. "Navoiyshunoslik". "Tamaddun" nashriyoti. 2018.
6. Nurboy Jabborov "Maoniy ahlining sohibquroni". Toshkent. "Adabiyot" nashriyoti. 2021.
7. Po'latova Malohat. Avtoreferat. Toshkent. 2020.
8. Aziz Qayumov. Istiqlol davri o'zbek adabiyotshunosligi, 30 jildlik to'plam. Toshkent. 2021.
9. Abduqodir Hayitmetov. Istiqlol davri o'zbek adabiyotshunosligi, 30 jildlik to'plam. Toshkent. 2021.
10. "Nurboy Jabbor saboqlari" telegram kanali.

O'ZBEKISTONDA "MAJOLIS"NING O'RGANILISHI

Yusupova Gulchaman Baxtiyor qizi

ToshDO'TAU O'zbek tili va adabiyot yo'nalishi 1-kurs magistranti
gulchamngulcamn@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalida tazkiralar tadqiqi haqida so'z boradi. Tadqiqotni olib borgan olimlar hamda ularning tadqiqot ishlari tartib bo'yicha jurnalga kirgan maqolalar o'rganiladi. Jurnalning tashkil etilganidan to bugungi kunga qadar mumtoz adabiyotimiz tarixida yozilgan Alisher Navoiy ijodining nodir durdonasi bo'lgan "Majolis un-nafois" tazkirasining maqolalardagi xronologiyasini tuzishga harakat qilingan. O'rganilgan tazkiralardagi olimlarning samarali mehnatlari e'tirof etiladi. Tadqiq etilgan tazkiralarning o'zbek mumtoz adabiyotidagi o'rni borasida so'z boradi.

Kalit so'zlar: tazkira, tadqiqot, yodnoma, mumtoz, tabdil, tarjima.

Аннотация. В этой статье рассказывается об исследовании Тазкира в журнале «Узбекский язык и литература». Ученые, проводившие исследование, изучаются по порядку. С момента основания журнала и до сегодняшнего дня предпринимались

попытки составить хронологию статей, написанных по истории нашей классической литературы. Плодотворная работа ученых в изученных тазкирах признана. Речь идет о роли исследованных тазкиров в узбекской классической литературе.

Ключевые слова: тазкира, исследование, памятка, классика, табдил, перевод.

Abstract. This article will talk about the study of Tazkiras in the Journal "Uzbek language and literature". The scientists who carried out the study will be studied according to the order. From the founding of the magazine to the present day, an attempt has been made to compile a chrnology of articles written in the history of our classical literature. The effective work of scientists in the studied tazkira is recognized. The role of the studied Tazkira in Uzbek classical literature is discussed.

Key words: tazkira, research, memorabilia, classical, tabdil, translation.

Turon zamini o'z bag'rida buyuk daholarni yetishtirgan muqaddas diyor sanaladi. Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Abu Nasr Farobiy, Muhammad Al-Xorazmiy singari buyuk zotlar ilm-fan inkishofiga beqiyos hissa qo'shgan bo'lsalar, Sharq uyg'onish davrining yetuklari Navoiy, Bobur singari allomalar adabiyot va san'at rivojiga kamarbastalik qildi. Shu ma'noda tarixiy adabiy manbalarni o'rganish, ularda zikr etilgan ma'lumotlarni o'zlashtirish, targ'ib va tashviq etish bugungi avlod zimmasidagi mas'uliyatli vazifalardan biridir. Tarixiy nasriy asarlar, tazkiralalar va yodnomalar qa'ridagi asliyatni anglash va uni ommalashtirish insoniyatning ma'naviy kamoloti yo'lida safarbar etishga xizmat qiladi.

Yurtimizda faoliyat olib borgan adabiyotshunos, matnshunos, manbashunos olimlar tarixiy manbalarni qiyosiy-tipologik usulda chog'ishtirib, ularni ilmiy-tanqidiy matnlarini amalga oshirgan. Mazkur maqolada o'tmishda yaratilgan tazkira — yodnomalarni o'rganish yo'lida olib borilgan ilmiy izlanishlar, tadqiqotlar filologik aspektda kuzatilgan. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalining turli yillardagi nusxalarida adabiyotshunos olimlarning tazkiralalar tadqiqiga oid chop ettirilgan maqolalari bir tizimga solinib, qiyosiy usulda o'rganilgan.

Tarixda mavjud: Muhammad Avfiyning "Lubob ul-albob", "Taboqat us-sufiya" (Abdurahmon Sulamiy, X-XI asarlar), "Tazkirat ul-avliyo" (Farididdin Attor, XII asr), "Nafohat ul-uns" (Abdurahmon Jomiy, XV asr), Abu Tohir Xotuniyning (XI) "Manoqib ush-shuaro", Davlatshoh Samarqandiyning Navoiyga bag'ishlangan "Tazkirat ush-shuaro" (1486), Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" singari tazkiralalar asrlar davomida mutaxassislar tomonidan tekshirib kelingan. Tazkiralarda adib ijodi va mahoratiga munosabat bildirish asnosida muallifning adabiy-tanqidiy qarashlari aks ettirilgan.

Ma'lumki, filologiya ixtisosligi bo'yicha keng qamrovga ega "O'zbek tili va adabiyoti" jurnaliga 1958-yil shoir va yozuvchi Oybek asos solgan. Kuzatishlar asnosida 1958-yildan 2021-yilgacha tazkira va yodnomalar tadqiqiga oid maqola bosilgani ma'lum bo'ldi. Ulardan 1958-yildan 2019-yilgacha 9ta maqola Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" asari to'g'risida bo'lsa, qolganlari Hasanxo'ja Nisoriyning "Muzakkir ul-axbob", Gulxaniyning "Majmuai shoiron", Saxiyning "Hasht behist", Majzub Namangoniyning "Tazkirat ul-avliyo" tazkiraloriga bag'ishlanadi.

“O‘zbek tili va adabiyoti” jurnalining 1958-yil 1-sonida adabiyotshunos A.Hayitmetovning “Majolis un-nafois” haqida ba’zi mulohazalar” nomli maqolasi e’lon qilingan (Hayitmetov A. 1958, 53-bet). Olim A.Hayitmetov tazkiraga quyidagicha ta’rif beradi: “Tazkira (arabcha zikr so’zidan olingan bo’lib, eslash, xotiraga keltirish” ma’nosida qo’llanadi. Demak, tazkiralarning afzalligi tarixiy shaxslarning xotirasining abadiylashtirilishi millatdoshlarda o’tmishdagi ijodkorlar haqida tasavvur uyg’onishiga yordam beradi. “Majolis un-nafois” birinchi galda o’zining shu tomoni bilan katta ahamiyatga ega bo’lib, o’sha davrdagi adabiy hayotni o’rganishda yagona manba sifatida ko’p olimlarning diqqatini o’ziga tortib keldi va kelmoqda” (O’sha manba, 55-bet).

Maqolada “Majolis un-nafois”ning yaratilish yillari, qo’lyozma nusxalari, asar haqidagi Navoiyning o’z fikri muxtasar bayon qilingan. A.Hayitmetov tazkira 1948-yilda “Muhokamat ul-lug’atayn” asari bilan birga “Majolis un-nafois” nomi ostida Oybek va Porso Shamsiyevlar tomonidan nashr qilinganligini xabar qiladi.

Navoiy o’z asarlari bilan nafaqat adabiyot, tarix, ilm-u fan rivojiga hissa qo’shdi, balki o’zbek xalqi va, umuman, turkiy xalqlar ma’naviy dunyosini boyitishga xizmat qildi. Uning adabiy merosini o’rganish bugungi kun yoshlari uchun adabiy didni yuksaltirish, tarixni o’rganish, ma’naviy qadriyatlarni, o’zlikni anglashda nihoyatda ahamiyatlidir. (<file:///C:/Users/User/Downloads/Yosh+olimlar+1342.pdf>)

1964-yilda S.G’aniyeva “Majolis un-nafois” tarjimalari haqidagi tadqiqotini e’lon qilgan (Suyuma G’aniyeva, 1963, 68-bet). Olima S.G’aniyeva tazkiraning uchta tarjimasi borligi haqida ma’lumot berish bilan birga ularning o’zaro farqlarini qiyoslab ko’rsatgan. Tarjimalarning birinchisi Faxriy tomonidan Eronda yozilgan va uni safaviylar hukmdori Toxmaspga bag’ishlagan. Ikkinchi tarjima Qazviniy tomonidan amalga oshirilgan, Sulton Salimga bag’ishlagan. va hozirda Istanbulda saqlanadi. Uchinchi tarjima esa Shohali Abulhalil tomonidan amalga oshirilgan. Hozirda Britaniya muzeyida saqlanadi va Nishopur hukmdori Dinmuhammadga bag’ishlanadi.

1965-yil V.Abdullayev bilan B.Valixo’jayev hammuallifligidagi “Majolis un-nafois” tipidagi bir tazkira haqida” (Abdullayev V. Valixo’jayev B, 1965, 18-bet) maqolasi bosilib chiqdi.

“Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” nomli asari Sharq adabiyotidagi tazkirachilik traditsiyasi zaminida paydo bo’lib, o’z navbatida bu traditsiyani boyitgan, rivojlantirgan tasniflardandir (O’sha manba, 18-bet)”.

Mazkur fikrlari orqali olimlar asarning turkiy tilda yaratilgan ilk tazkira ekanligiga ishora qilmoqda. Alisher Navoiydan keyin turkiy tilda jami 31ta tazkira yaratilgan.

S.G’aniyeva izlanishlarining davomi sifatida M.Xalilovanning “Majolis un-nafois”ning forsiycha uchinchi tarjimasi” (Xalilova M., 2000, 51-53-bet) maqolasini ko’rsatish mumkin. Maqolada tarjimonning asarga ko’plab o’zgartirish va katta qisqartirishlar kiritgani qayd etilgan. M.Xalilova buni quyidagicha izohlaydi:

“Faxriy o‘z tarjimasini “Latoifnoma” deb atagan va unga 188 shoir haqida ma’lumot beruvchi 9 ta majlisni ilova qilgan. (Bu majlis o‘z navbatida yana 9 qismga bo‘linadi va ulardan birinchisi Navoiyning o‘ziga bag‘ishlanadi). U Sulton Husayn Bayqaroga bag‘ishlangan VIII majlisni nihoyatda qisqartirib tashlab, uning she’rlaridan keltirilgan 168 ta baytdan 2 baytgina namuna uchun beradi” (O‘sha manba, 51-bet).

2010-yil S.Umarovanning ‘Majolis un-nafois’ning ilmiy-tanqidiy matni xususida” (Umarova S., 2010, 49-53-betlar) nomli maqolasi chop qilingan. Maqolada asarning 1879-yilda toshbosma nusxasi chop etilgani va bundan keyin necha marta va qaysi manbalarda nashr etilgani haqida so‘z boradi. Asarning tanqidiy matnini yaratishda Vena, Parij, Sank-Peterburg, Boku va ikkita Toshkent nusxasi asos qilib olingani aytiladi. Bu vazifani olimi Suyuma G‘aniyeva amalga oshiradi. Sohiba Umarova asarning adabiy-tanqidiy matnini yaratishni sababini quyidagicha keltirib o‘tadi:

“Majolis un-nafois” ilmiy-tanqidiy matnini tuzishdan maqsad:

- a) tazkiradan nusxa ko‘chiruvchi kotiblar asar matnini qanday tushungan va tahririga xos o‘zgarishlarni aniqlash;
- b) asarning birinchi va ikkinchi tahririga xos o‘zgarishlarni uzatish;
- v) matnshunoslik sohasida va “Majolis un-nafois” ustida bo‘ladigan kelgusi tadqiqotlarga namuna va materiallar berish kabilar. Shunga ko‘ra, S. G‘aniyeva nusxalar o‘rtasidagi o‘zaro farqlarning deyarli barchasini nashrda qayd etib borishni ma’qul ko‘radi (O‘sha manba, 50-bet)”

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” tazkirasi turkiy tazkiralar uchun debocha bo‘ldi. Tazkiralar ma’lum bir shaxsni xotirlash bilan birga, muallif bayon qilayotgan xalq tilini, madaniyatini tashuvchi vosita hamdir. XX asrda “Majolis un-nafois” asari qatorida yana bir qancha tazkiralar :rasida ham tadqiqotlar olib borilganki, mazkur ishda “O‘zbek tili va adabiyoti” jurnalida sahifasidagi “Majolis un-nafois” tazkirasi yuzasidan munosabat bildirildi, xolos. Izlanishlarning katta qismi ayni asar haqida bo‘lganligining bosh sababi har qanday adabiy jarayon Navoiysiz bo‘lmasligidan dalolatdir. Maqolalarda asarga turli xil, bir-birini takrorlamaydigan yondashuvlarning guvohi bo‘lishimiz mumkin. Eng ko‘p tadqiqot olimi Suyuma G‘aniyeva tomonidan amalga oshirilgan. Ammo jurnalning dastlabki yillaridan keyin 2023-yilgacha bo‘lgan vaqt davomida bu mavzudagi maqolalar soni kamaya boshlagan. Bizning keyingi vazifamiz ana shu yangi tazkiralar, xususan, XXI asr tazkirachiligi qanday ekanligi javob topishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayev V., Valixo‘jayev B. “Majolis un-nafois” tipidagi bir tazkira haqida // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1965, 5-son. – 18–23-b.
2. Hayitmetov A. “Majolis un-nafois” haqida ba’zi mulohazalar // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1958, 1-son. – 53–59-b.
3. Hayitmetov A. “Majolis un-nafois”ning noyob bir nashri haqida // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2004, 4-son. – 45–47-b.

4. Umarova S. "Majolis un-nafois"ning ilmiy-tanqidiy matni xususida // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2010, 2-son. – 49–53-b.
5. Xalilova M. "Majolis un-nafois"ning forsiycha uchinchi tarjimasini // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2000, 2-son. – 51–53-b.
6. G'aniyeva S. Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" tazkirasi va samarqandlik shoirlar // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1970, 6-son. – 24–28-b.
7. G'aniyeva S. "Majolis un-nafois"ning forsiy tarjimasidagi ba'zi ilovalar haqida // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1964, 2-son. – 64–67-b.
8. G'aniyeva S. Navoiyning "Majolis-un nafois" asari ta'sirida yozilgan tazkira // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1963, 5-son. – 60–68-b.

YASSAVIY VA UBAYDIY HIKMATLARIDA ILOHIY ISHQ TAJALLISI

Avezova Maktuba To'rayevna

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
O'zbek tili va adabiyoti universiteti magistranti
Maktubaavezova87@gmail.ru*

Annotatsiya: Mazkur maqolada hikmatnavislik asoschisi Ahmad Yassaviy hamda uning izdoshlaridan bo'lgan Qul Ubaydiyning hikmatlaridagi ayrim mavzularga to'xtalib, ifoda usuli, badiiy mahorati qiyoslanib, tahlilga tortiladi. Xususan, ilohiy ishq, Allohning birligi, mutlaq irodasi va qudrati hikmatlarda qanday aks etilgani tadqiq qilindi. Ubaydiy Yassaviy an'anasini davom ettirgani holda mushtarak mavzularga o'ziga xos yondashuvi, shoir induvidualizmi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: *Yassaviy, Ubaydiy, hikmat, ilohiy ishq, tavhid, induvidualizm, asma'ul husna.*

Аннотация: В данной статье рассматриваются отдельные темы в мудростях основоположника жанра хикматов Ахмада Ясави и его последователя Кул Убайдия, проводится сравнительный анализ их выразительных средств и художественного мастерства. В частности, исследуется, как в хикматах отражаются темы божественной любви, единства Аллаха, Его абсолютной воли и могущества. Также рассматривается индивидуальный подход Убайдия к общим темам при продолжении традиций Ясави, раскрываются особенности поэтического индивидуализма автора.

Ключевые слова: Ясави, Убайдий, хикмат, божественная любовь, тавхид, индивидуализм, асма аль-хусна.

Annotation: This article explores specific themes found in the wisdom poetry (hikmats) of Ahmad Yassawi, the founder of the hikmat tradition, and his follower Qul Ubaydi. It presents a comparative analysis of their expressive style and artistic mastery. In particular, the study examines how divine love, the oneness of Allah, and His absolute will and power are reflected in their works. The article also discusses Ubaydi's individual poetic approach to shared themes, continuing Yassawi's tradition while showcasing his own literary individuality.

Keywords: Yassawi, Ubaydi, hikmat, divine love, tawhid, individualism, Asma'ul Husna.

Turkiston xalqining shayx ul-mashoyixi bo'lgan (Alisher Navoiy ta'rifi) Xoja Ahmad Yassaviy Yassaviya tariqatiga asos solib, tasavvufni she'riyatga olib kirgan bo'lsa, Shayboniylar davrining yetuk namoyondasi shoh va shoir Ubaydullaxon Yassaviy yaratgan hikmatnavislik an'anasini davom ettirib, bu janrga yangicha hayot bag'ishladi. Yassaviyga izdosh shoirlarning tajribalari

inobatga olinmaganda, XVI asrga kelib adabiyotimiz tarixida bevosita Yassaviy an'anasini davom ettirgan ijodkorlar deyarli uchramaydi. Bu davrda Chig'atoy adabiyoti gullab-yashnagan, hikmat aytish va yozish faqatgina tor :ralardagina saqlanib qolgan edi. Shayboniylarning Movarounnahrda kirib kelishi, xususan, Shayboniixon va uning jiyani Ubaydullaxonning badiiy ijod bilan shug'ullanishlari tufayli Ahmad Yassaviy shaxsiyati va ijodiga qiziqish qayta jonlandi. Hatto Muhammad Shayboniixonning o'zi ham ulug' tariqat peshvosidan ilhomlanib, bir qancha hikmatlar yozgani manbalarda qayd etilgan. Bolaligidanoq Qur'on va hadis ilmini puxta egallagan Ubaydullaxon esa bu janrning qayta takomillashuvi va xalq orasida ommalashuviga turtki bo'ldi, desak mubolag'a bo'lmaydi.

Turkigo'y mutasavvif shoirlar hayoti va ijodini tadqiq qilgan turk olimi Fuat Ko'prulu Ubaydiyini "Qiroati qur'on, tafsir, hadis va fiqh kabi islomiy ilmlarni mukammal egallagan, arabcha va forsiyini she'r yozish darajasida yaxshi bilgan, badiiy san'atlarga kuchli qiziqish ko'rsatgan, hatto naqqosh va musiqashunos" ma'rifatli shoh va talantli shoir sifatida ta'riflagan edi²⁶.

Yassaviyshunos olim Ibrohim Haqqul hikmatlarni tabiiy, riyoziy va ilohiy kabi uch turga bo'lib, Yassaviy hikmatlarining uchinchi turga mansubligini e'tirof etadi: "Yassaviy hikmatlarining bosh sharti olam sir-asrorini odamning o'zini anglashi orqali kashf etilishidir. Ubaydiy ham hikmatnavislikda shu yo'lni tanlagan desak, xato bo'lmaydi".²⁷ Darhaqiqat, g'oyaviy mazmun, tematik jihatdan ikkala shoir hikmatlarida o'xshashliklar bisyor. Ammo ijodkorlarning hikmat yozishdagi o'ziga xos tomonlari ham borki, bunga alohida e'tibor qaratmoq lozim.

"Devoni hikmat"da vazn, qofiya, ifoda turlari va uslub xususiyatlari" maqolasida turk olimi Idris Karakus Yassaviy hikmatlarini mavzu jihatdan tasniflaydi. Unga ko'ra devondan o'rin olgan munajat, na't va madhlardan tashqari, boshqa hikmatlarda zikr etilgan mavzular quyidagicha:

- Ilohiy ishq;
- Allohning birligi, mutlaq irodasi va qudrati;
- payg'ambarlarning sha'ni va sevgisi, sunnat;
- zohidlik va taqvo;
- ibodat, islom axloqi, islomiy rivoyatlar;
- oxirat, qiyomat, jannat va jahannam tasvirlari;
- dunyodan zohidona shikoyat, darveshlik fazilatlar;
- diniy urf-odatlar;
- islomiy so'fiylarning qissalari;
- zikr va hol kabi yassaviylik tariqatining odob va odatlari masalalari.[3]

Ilohiy ishq, Allohning birligi ya'ni tavhid, uning mutlaq irodasi va qudratini madh etish hikmatlar mavzusining asosiy qismini tashkil etadi. Quyida ana shu

²⁶ M.F.Ko'prulu. Adabiyotga doir tadqiqotlar. 2-jild. – Istanbul. 1989.169-bet.

²⁷ Ubaydiy. Hikmatlar. Nashrga tayyorlovchilar M.H.Abdullayev, J.Abdullayev. – Toshkent: Movarounnahr, 2020. 4-b.

mavzular bo'yicha ikkala ijodkor hikmatlarining ifoda uslubi va badiiy tasvir mahoratini ko'rib chiqamiz.

Ahmad Yassaviy hikmatlaridan birida ilohiy ishqqa shunday ta'rif beradi:

*Ishq maqomi turluk maqom, yetib bo'lmas,
Boshdin ayoq jurmu isyon, ketib bo'lmas,
Malomatlar, ihonatlar etib bo'lmas,
Lomakonda Haqdin sabaq oldim mano*²⁸.

Lug'at:

Jurmu isyon – gunoh va itoatsizlik;

Ihonat – xo'rlash, kamsitish, haqoratlash:

Lomakon – bu makondan tashqari bir olamda, ruhoniyatda, karomat, rahmoniy ilhom bilan.

Ushbu hikmat shoirning boshqa ko'plab hikmatlari qatori o'n ikki bo'g'inli hijo – barmoq vaznida bitilgan. Shoir unda ishqning turli maqomda ekani, unga har kim ham yeta olmasligini, inson boshdan oyoq gunohu ma'siyatga botganini, isyonkor ekanini ta'kidlab, oshiq ahlini malomat qilmang, kamsitmang deya uqtirsa, shoir Ubaydiy aksincha:

*Ishq ahli kibi bo'lma malomatsiz, ayo, kim,
Oshiqqa malomat bor erur yaxshi alomat.
Zohid kabi oshiqqa nadomat tilamangkim,
Oshiqda malomatduru zohidda nadomat.*[5]

She'rdagi "ishq, oshiq, zohid" so'zlari – tanosub san'atini yuzaga chiqargan bo'lsa, malomat va nadomat, oshiq va zohid so'zlarining takrorlanib kelishi takrirning namunasidir. Oshiq ahli o'zini malomat qilishi, o'zidan, qilayotgan amallaridan ko'ngli to'lmasligi, gunohlaridan qo'rqib nadomat chekishi nafsiy poklanishning bir belgisidir. Ubaydiy ana shunga ishorat qilib, malomat-u nadomat tuyg'usi oshiqlarda bo'lishi lozim deya uqtirmoqda. "Malomat – solikning kibru-havoga berilmaslik uchun o'z nafsini malomat qilishi. Malomatiylik tariqatida nafsni malomat qilish bosh maqsad hisoblanadi". [6]

Yassaviy yuqoridagi 8-hikmatining keyingi satrlarida ishqni podshoh, oshiqni faqirga o'xshatib, "Ey yoronlar, ishq dardig'a davo bo'lmas, to tiriksan ishq daftari ado bo'lmas" deya xulosa yasagan bo'lsa, Ubaydiy boshqa bir hikmatida ishqqa muhtalo oshiqqlar holatini quyidagicha ta'riflaydi:

*Haq ishqining telbasi telbalikda yetaro,
Qamchi qilib yilonni, tutub arslon minaro.*

Haqiqiy ishq sharbatidan totgan inson telbasifat bo'lib qolishi, bu dunyoni butkul unutib, faqat va faqat Haq taolo yodi bilan yashashini, bunday sarmastlikda hatto ilonni qamchidek o'ynatib, arslon mina olish darajasida qudratli bo'lishiga ishora qilmoqda. Yoki yana bir baytda shoir Ubaydiy ishqni ta'riflay turib, oshiqqa xos sifatlarni keltiradi:

²⁸ Xoja Ahmad Yassaviy. Umring yeldek o'taro. (Nashrga tayyorlovchi Ibrohim Haqqul). - Toshkent: Muharrir, 2020. 31-b.

*Haq vaslig'a kim yetgay aroda ishq o'lmasa,
G'ayrni kim tark etgay aroda ishq o'lmasa.
Oshiq kishi mard o'lmas, mardon ichra fard o'lmas,
Boshtin – ayoq dard o'lmas aroda ishq o'lmasa.*

Haqning vaslig'a yetishmoq, g'ayr – o'zga narsalardan kecha olmoq uchun ham insonga ishq kerak. Bunday mazmun ba'zan "Mosivalloh" (Haqdan o'zga narsalar) so'zi bilan har ikki ijodkor hikmatlarida tez-tez uchrab turadi. Masnaviy shaklida yozilgan ushbu hikmatning yuqoridagi ikki misrasi "*mard, fard, dard*" so'zlari bilan qofiyalanishi uning musiqiy ohangini kuchaytirgan. Shuningdek, tazod (boshtin-ayoq), tanosib (ishq, oshiq, dard) kabi ma'naviy san'atlarning mohirlik bilan qo'llangani baytning ta'sir kuchini oshirishga xizmat qilgan.

Umuman qofiya haqida gap ketganda, Ubaydiy hikmatlarida mutlaq qofiyadan foydalanish asosiy o'rinda turadi, hatto ikkilik shaklida yozilgan aksariyat hikmatlarida ichki qofiyalanish yuqori. Shoir ma'no-mazmunga katta e'tibor bergani holda shakl mukammalligini ham nazardan qochirmaydi. Yassaviyda esa hikmatlar qofiyalanishiga ko'ra biroz erkin. Ya'ni xalq og'zaki ijodiga yaqin bu sodda to'rtliklarda mutlaq qofiya bilan birga muqayyad qofiya ham talaygina.

*Ishq bozori ulug' bozor, savdo harom,
Oshiqlarga sendin o'zga g'avg'o harom,
Ishq yo'lig'a kirganlarga dunyo harom,
Har ne qilsang oshiq qilg'il parvardigor!*

Savdo, g'avg'o, dunyo – so'zlari "o" tovushi orqaligina bir-biriga bog'lanib, muqayyad qofiya vazifasini o'tamoqda. "Ishq bozori" – istiora, "bozor, savdo, dunyo" hamda "Ishq, oshiq" so'zlari tanosubning go'zal namunasidir. Ishqning bozorga o'xshatilishi – ko'chma ma'noda ish, maslak, yo'nalish yoki yo'lni anglatga, bu bozorda savdo harom ekani – Allohni hech bir tamalarsiz, hech narsa kutmasdan, umid qilmasdan sevishtirish lozimligi uqtirilgan holda o'tkinchi hoyu-havaslarning barchasi bekor, chin oshiqlarga O'zidan boshqaning g'avg'osi harom demakdir. Ishqni bunday sifatlash Navoiyda ham mavjud. "G'aroyib ussig'ar"dan o'rin olgan ikkinchi g'azalning matla'siga e'tibor qaratamiz:

*Zihe husnung zuhuridin tushib har kimga bir savdo,
Bu savdolar bila kavnayn bozorida yuz g'avg'o.* [4: 13]

Lug'at:

Zihe – ofarin, qoyil, ajoyib;

Zuhur – ko'rinmoq, namoyon bo'lmoq;

Savdo – hoy-u havas, devonalik;

Kavnayn – ikki dunyo;

Bayt mazmuni: Ofarin ey (Robbim) jamoling namoyon bo'lgach, barchaning boshiga sening ishqing savdosi tushdi. Bu savdo – tashvish, orzu-istaklardan ikki olam bozorida yuz g'avg'o va g'alayonlar yuz berdi.

Navoiy ushbu misralarni Yassaviydan ilhomlangan holda bitgan bo'lishi mumkin. Har ikki shoirda ham mazmun bir – Haq vaslini tilagan kishi Uning

o'ziga chin oshiqlik qilishi, U yaratgan narsalardan butkul ko'ngil uzishi lozim. Ubaydiyning 102-hikmatida kelgan mana bu bayt ham mohiyatan ayni g'oyalarni ifodalaydi.

*Gar ko'ngul ko'zgusida ko'rmak tilarsiz aksini,
Mosivalloh zangin ondin, avvalo, zoyil qiling.*[5: 94]

Zoyil – ketkizuvchi, uzoqlashtiruvchi.

Allohni jamolini ko'rmoq – biz bilgan odatiy ko'rishdan butkul farqli ravishda ko'ngil ko'zgusi (istiora) ila amalga oshirilarkan, bunday sharaftga erishmoq uchun oshiq “Mosivalloh zangi” ya'ni Ollohdan o'zga narsalarning havasini ko'ngildan ketkazishi, butun vujudi -yu shuuru bilan Haq jamolini istashi lozim.

*Mahabbatning sharobidin ichgan kishi,
Sakkiz uchmoh sharobini qo'lga olmas.
Ruhoniylar xilvatig'a engan kishi
Nafsoniylar suhbatig'a o'zin solmas.*[5: 82]

Ushbu misralardan ham ayonki, ilohiy muhabbat sharobidan (istiora) mast bo'lgan kishiga sakkiz jannatning havasi aslo ahamiyatsizdir.

Ubaydiy devonidan o'rin olgan ushbu 82-hikmatda shoir mutlaq qofiya (olmas – solmas) qo'llash barobarida, “Ruhoniylar xilvati – Nafsoniylar suhbatig'a” deya tazodlantirish bilan ichki qofiyaga ham urg'u bergan.

Aslida Sharq shoirlari ijodida tashbeh, istiora, mubolag'a, talmeh va takrir san'ati qo'llanilmagan asarlarni topish mushkul. Yassaviy ham, Ubaydiy ham bu san'atlardan mohirlik bilan foydalangan. Yassaviyda “Muhabbat jomi”, “ishq bobi”, “muhabbat daryosi”, “ishq bog'i”, “sadaf yanglig' ishq”, “muhabbat bozori”, “ishq kimyoyi ahmar” (qizil) kabi sifatlashlar mavjud bo'lsa, Ubaydiy ishqni “mahabbat niholi”, “ishq jomi”, “mahabbat sharobi”, “ishq vodiysi”, “ishq o'ti”, “mahabbat bo'stoni”, “ishq dori” kabi istioralar bilan ifodalaydi.

Allohning birligi yu borligini madh etuvchi hikmatlar, tavhid ruhi bilan sug'orilgan misralar har ikkala shoir ijodida ko'p uchraydi. Yassaviydan farqli o'laroq, Ubaydiy she'riyatida Allohning 99 ismi – Asma'ul Husnaga murojaat ko'proq ko'zga tashlanadi. “Yo Rabbano, Antal – g'ofur ur – rohim, Antal – alimul – hakim, halimul – karim, qaviyyul – azim, sami'ul – alim” – bular Qur'on oyatlari so'ngida tez-tez takrorlanib keluvchi Allohning sifatlarini ifodalagan ismlar bo'lsa, shoir boshqa hikmatlarida “Subhon, Rahmon, G'affor, Fattoh, Yazdon, Sattor, Mannon” deya ilohiy ismlarni aytib Yaratganga munajat qiladi.

Yassaviyda esa ko'proq “Yo Rabbano, Xudovando, Biru Borum, Haq, Alloh, Yo Ilohi, Mavlom ...” deya Allohga xitoblanish yuqori. Shuningdek, har ikkala shoirda ham Qur'on oyatlaridan aynan parcha keltirgan holda she'r bog'lash, oyat, hadislar ilmini sharhlash asosiy mazmun kasb etsa, ifodaviy yondashuv va uslub jihatidan talaygina farqlar ko'zga tashlanadi.

Xulosa qilib aytganda, Ubaydiy zamonasining yetuk olimi va shoiri, kuchli davlat arbobi bo'lish barobarida piri Ahmad Yassaviyning hikmatnavislik maktabi an'anasini davom ettirib, uning tadrijiga munosib hissa qo'sha olgan iste'dodli ijodkorlardan biridir. Ikki shoir hikmatlari qiyosi natijasida shu

ma'lum bo'ldiki, ilohiy ishq mavzusi har ikki ijodkor hikmatlarida bosh planga chiqarilgan, ammo ifoda, tasvir va uslub jihatidan talaygina farqlanishlar ko'zga tashlandi. Badiiy san'atlardan foydalanish, qofiya ilmiga to'liq amal qilish Ubaydiyda yaqqol ko'zga tashlansa, Yassaviyda sodda va xalqona uslub yetakchilik qiladi. Ammo mazmun va mohiyat o'sha-o'sha, Yassaviyning o'lmas merosi asrlar davomida ko'plab ijodkorlarning ilhom manbayi o'laroq ilohiy ishq, ilm-u irfonni tarannum etishda hikmat janrining shakllanib borishiga asos bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayeva M. Mumtoz tarixiy poetika. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2023. – 366 b.
2. Fitrat A. Ahmad Yassaviy. Tanlangan asarlar. (Nashrga tayyorl. H.Boltaboyev). 2-jild. — Toshkent: Ma'naviyat, 2000.
3. Karakus I. Divan-i hikmette vezin, kafiye, anletim turleri ve uslub ozellikleri. Yayin. Tanitmalari. // <https://dergipark.org.Tr/Tr/download/Issue-File/19336>
4. Navoiy A. G'aroyib us-sig'ar. www.ziyouz.com
5. Ubaydiy. Hikmatlar. Nashrga tayyorlovchilar, so'z boshi muallifi M. Abdullayev, J. Abdullayev. – Toshkent: Movorounnahr. 2020. – 444 b.
6. Xoja Ahmad Yassaviy. Umring yeldek o'taro. (Nashrga tayyorlovchi Ibrohim Haqqul). – Toshkent: Muharrir, 2020. – 400 b.

TÜRK HALK HİKAYELERİNDE ANLATI YAPISI

Мухаббат Масадикова Гайбуллаевна

*Түрік тілі мен әдебиеті бөлімінің оқытушысы,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ-сы, Қазақстан
mukhabbat.masadikova@ayu.edu.kz*

Қойшыбай Арайлым

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Филология факультеті, 4-курс Түрік тілі бөлімі, ФТФ-111 тобының
студенті
koishybaeva005@mail.ru*

Аңдатпа

Бұл мақала түрік халық хикаяларының баяндау құрылымы мен тақырыптарына арналған. Халық хикаялары — махаббат, батырлық және мистикалық элементтер араласқан, халық мәдениетінде айрықша орын алатын бай баяндаулар. Мақалада хикая бөлімдері: фасыл, төсеме, негізгі оқиға және бата бөлімдері деп бөлініп, баяндаушы түрі мен баяндау ерекшеліктері қарастырылған. Сонымен қатар, хикаялардағы кейіпкерлер типтері мен олардың қызметтері анықталып, қолданылған мотивтер мен жиі кездесетін тақырыптар (махаббат, батырлық, айырылысу, адалдық т.б.) талданған. Қорытындысында, халық хикаялары — түркі қоғамының әлеуметтік құрылымын, құндылықтары мен дүниетанымын бейнелейтін маңызды баяндау жанры екені айқындалған.

Kilt sөздер: Түрік халық хикаялары, баяндау құрылымы, тақырып, махаббат хикаялары, батырлық хикаялары, сиқыр, дастан, мотив, Пертив Наили Боратов, Деде Қорқыт, фасыл, төсеме, аңыз.

Аннотация

В данной статье рассматривается структура повествования и темы турецких народных сказаний. Народные сказания — это богатые повествования, сочетающие в себе любовь, героизм и мистику, и они занимают особое место в народной культуре. В работе определяются части сказаний: фасыл, введение, основное повествование и заключительная молитва, а также анализируются типы рассказчиков и особенности повествования. Кроме того, выявлены типы героев, их функции, используемые мотивы и распространённые темы (любовь, героизм, разлука, верность и др.). В итоге народные сказания рассматриваются как важный вид повествования, отражающий социальную структуру, ценности и мировоззрение турецкого общества.

Ключевые слова: Турецкие народные сказания, повествовательная структура, тема, любовные истории, героические рассказы, магия, эпос, мотив, Пертева Наили Боратов, Деде Коркут, фасл, вступление, легенда.

Abstract

This article focuses on the narrative structure and themes of Turkish folk tales. Folk tales are rich narratives that intertwine elements of love, heroism, and mysticism, holding a special place in folk culture. The study outlines the sections of a folk tale: introduction, preliminary section, main story, and closing prayer, and examines the narrator types and narrative techniques. Additionally, it identifies character types, their functions, recurring motifs, and common themes (such as love, heroism, separation, loyalty, etc.). In conclusion, folk tales are considered significant narrative forms that reflect the social structure, values, and worldview of Turkish society.

Keywords: Turkish folk tales, narrative structure, theme, love stories, heroic tales, magic, epic, motif, Pertev Naili Boratav, Dede Korkut, introduction, preliminary section, legend.

Giriş

Köken itibariyle dilimize Arapçadan giren hikaye kelimesi anlam itibariyle bir haberi nakletmek, rivayet etmek anlamları bulunmaktadır. Halk hikayesi geçmişteki destanların yerini tutan günümüz yazılı metinlerdir. Destanlar bir toplumu derinden etkileyen ve bu toplumda derin izler bırakan olayların yaşanmasının ardından meydana çıkan sözlü anlatımlardır. Geçmişte Türkler İslam dinini kabul etmeden önce destan anlatısına sahiptiler ve bu destanları kendi aralarında sözlü olarak ozanlar kopuz eşliğinde bir ezgiyle anlatıyorlardı. Zamanla her şeyin değişip geliştiği gibi destanlar da yazılı edebiyatın Türkler arasında yayılmasıyla gelişerek halk hikayeleri olarak edebiyatımızda yerini almıştır.

“ Pertev Naili Boratav : “Belki eskiden destanların gördükleri vazifeleri üzerine almış yeni ve orjinal bir nev’in mahsülleri şeklinde” özetlenen görüşü daha geniş manada aşağıdaki şekildedir:

“... Yeni ve orijinal bir nev’i karakteri alarak meydana gelen halk hikayeleri, yerini tuttuğu destanın bir çok vasıflarını hala taşımaktadır. Fakat bunlar onun asıl karakterini verenler değildir. Süratle bir nev’e gidiş vakı’ası karşısında bulunuyoruz. Destani an’ane gittikçe zayıflıyor, çünkü destanın eski karakterini tayin eden sosyal şartlar gittikçe ortadan kayboluyor.” Halk hikayeleri

destanlardan sonra gelişerek destanların kısalması ve yazıya geçirilmiş halleridir de diyebiliriz.

Kaya (2014) ve Elçin (2004); halk hikâyesini, roman ihtiyacını gideren bir tür olarak görmekle beraber efsane, masal, destan, menkıbe gibi türlerle beslenip içerisinde pek çok unsuru da barındırdığından söz etmektedir. Bu sayede halk hikâyeleri çeşitlenmiş bir yapı göstermektedir. Çeşitlenen bu yapı, hemen hemen her hikâyede büyüyle bezenmiş ve ortaya farklı ritüelleri çıkarmıştır. Bu ritüeller kimi zaman bir cadı etrafında dönerken bazen de pir, derviş, Hızır vb. kişiler tarafından uygulanmaktadır. Türkçe Sözlük'te büyü; "Tabiat kanunlarına aykırı sonuçlar elde etmek iddiasında olanların başvurdukları gizli işlem ve davranışlara verilen genel ad, afsun, sihir, füsün, bağı" ve "karşı durulamaz güçlü etki" şeklinde tanımlanmaktadır. Acıpayamlı, büyüünün daha çok nazar-göz değme, halk hekimliğı, yağmur duası gibi kültürel unsurlarına değinmiş ve bu bağlamda kişinin nazardan nasıl kurtulacağına dair inanmalar öne sürmüştür (1962). Malinowski, büyüünün tanımını yapmış ve onu "Büyü gücü, her yerde hüküm süren ve istediğı ya da gerektiğı her yere yayılan evrensel bir güç değıl. Büyü, tekil, özel bir kudret; türünde tek, yalnız insanın içinde bulunan, yalnız büyü sanatıyla serbest bırakılabilen, kendini sesiyle ifade eden ve ayinin uygulanması yoluyla aktarılan bir güç" şeklinde açıklamıştır. Büyü; psikolojide insanı rahatlatan bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanın kendini bir etmene bağlayarak umut etmesini, avunmasını, istek ve arzularını çeşitli ritüeller etrafında gerçekleştirmesini sağlamakta ve iç dünyasında varlığını korumaya almaktadır. Toplumun sözel belleğindeki büyü kavramına bakıldığı zaman korkulan bir olgu olduğunu görmekteyiz. "Her kültür kendi cadısına ve büyücüsüne sahiptir ve her kültürde bunlara imrenilir ya da bunlardan korkulur". Görüldüğü üzere büyü, dini yaşam boyutunda ele alındığı takdirde korkulan, uzak durulan buna rağmen başvuru bir yöntemdir.

1. Halk Hikayelerinin Özellikleri

1.1. Şekil Özellikleri

15. yüzyıl'dan itibaren belirginleşmeye başlayan halk hikayelerinin bilinen en önemli özelliğı nazım-nesir olarak karışık olmasıdır. Hikaye düz yazı şeklinde ilerlerken bu yapıya en önemli örnek olan Dede Korkut hikayelerinde de olduğu gibi kahramanların ya da kahramanların düşmanlarının, hikayede geçen önemli kişilerin veyahut Dede Korkut'un kendisinin sözlerinin coşkulu bir şekilde duygu belirten sözlerin şiir şeklinde verilmesidir.

"Basat altunlu günlüğün tiküp oturur iken gördiler ki bir hatun kişi gelür. Geldi içerü Basata girdi selam virdi, ağladı, aydur:

Avucına sığmayan elüklü oğlu
Erdil teke buynuzından katı yaylu
İ Oğuzda Taş Oğuzda adı bellü
Aruz oğlu hanum Basat mana meded
didi."

Yukarıda Dede Korkut hikayelerinden Basat'ın Tepegöz'ü öldürmesi hikayesinden verilen örnekte de görüldüğü gibi Basat ve yanına gelen kadından

bahsederken nazım şekliyle fakat kadının söylediklerine gelince nesir şekliyle karşılaşmaktayız.

“Kan Turalı geldi, kara şaykalı teküre selam virdi. Tekür aleyk aldı. Ala kalı döşediler, oturdu. Tekür aydur: yigit ne yerden gelürsin? Kan Turalı yirinden turı geldi, apul apul yorıdı, ağ alnını açdı, ağ bileklerini sığadı, ayıtdı-kim:

Karşı yatan kara tağunı aşmağa geimişem
Akındulu suyunı kiçmege gelmişem
Tar etegüne gin koltuğuna sığınu gelmişem
Tanrı buyuruğı-y-ile Peygamber kavli-y-ile
Kızunı almağa gelmişem
didi.”

Hikayenin kahramanı olan Kan Turalı'nın Trabzon tekfurunun karşısına çıktığında nereden geldiği ve ne için geldiği coşkulu bir dille nazım olarak verilmiştir.

1.2. Muhteva Özellikleri

Destanlarda olduğu gibi halk hikayelerinde de konunun kaynağı halktır. Halkın yaşadığı olayları, duyguları, hisleri kaynak alarak meydana gelen aşk, yiğitlik, kahramanlık, ayrılık, ölüm, sevgi gibi konulardan doğarak halk hikayeleri meydana gelmiştir. Bu hikayelerin büyük çoğunluğunun gerçek ya da gerçeğe yakın oldukları düşünülür.

“ 2. Halk hikayelerini meydana getiren hadiseler gerçek veya gerçepe yakındır. Bu sebeple teşekkül ettikleri devrin tarihi hadiseleri bazen aynı şekilde, bazen de hikaye gerçekliği içinde yer alır. (Köroğlu – Celali İsyanları, Ercişli Emrah – Şah Abbasın Van Kalesini Kuşatması – Yaralı Mahmut – İstanbul Padişahı'nın Genceye Seferi, vs.)

3. Kahramanların başından geçmiş gibi görünen pek çok hadilerde olağanüstülükler vardır. Mesela Köroğlu'nun su üzerindeki üç köpüğü içmesi üzerine şairlik, kahramanlık ve ölümsüzlük hususiyetlerini kazanması; Aşık Galip'in, Hazreti Hızır'ın atının ayağının altından aldığı toprağı, annesinin görmeyen gözlerine sürmesi üzerine anesinin gözlerinin iyileşmesi; Kamber'in bedduası üzerine Azru'nun gelin giderken bindiği bütün atların belinin kırılması; Kerem ile Aslı'nın yanarak kül olması,gibi.”

2. Konularına Göre Halk Hikâyeleri

1. Aşk hikâyeleri: Toplum üzerinde büyük etkileri olan hikâyelerdir. Dilden dile dolaşarak günümüze kadar ulaşmışlardır. Halkın belleğinde önemli bir yer edinen bu hikâyeler sevgi teması üzerine kurulmuştur.

Önemli Aşk Hikâyeleri: Kerem ile Aslı Arzu ile Kanber Tahir ile Zühre Ercişli Emrah ile Selvihan

Önemli: Leyla ile Mecnun ve Yusuf ile Züleyha gibi eserlerin mesnevi şeklinde divan şiirinde de yer almaktadır. Bu tarz hikâyeler halk hikâyesi olarak kabul edilmez.

2. Dini temalı kahramanlık hikâyeleri

Genellikle dini açıdan önemli olan karakterlerin oluşturduğu kahramanlık hikâyeleridir. Bu karakterler tarihe mal olmuş son derece erdemli kişilerdir. Kahramanlıklarıyla hem milletlerine hem de dine katkıda bulunmuşlardır.

Önemli Dini Temalı Kahramanlık Hikâyeleri Danişment Gazi Hikâyeleri Hayber Kalesi Hikâyesi Van Kalesi Hikâyesi Hz. Ali Hikâyeleri

3. Destani halk hikâyeleri

İçinde destansı ögeler bulunduran ve genellikle kahramanlık üzerine kurulmuş hikâyelerdir. Bu türde yazılan iki hikâye dikkatleri çekmektedir: Dede Korkut Hikâyeleri Koroğlu Hikâyesi.

3. Halk Hikayelerinin Bölümleri

Halk Edebiyatı Araştırmacısı Pertev Naili Boratav Halk Hikayelerini fasıl, döşeme, asıl konu, duvak kapama, efsane olmak üzere beş bölüme ayırmıştır.

1- Fasil: Anlatıcının hikayeye geçmeden önce dinleyiciyi anlatılacak olaylara hazırlamak için birtakım şiirler, türküler okuduğu, tekerlemeler söylediği bölümdür.

2- Döşeme: Hikayede olay anlatımına geçmeden önce anlatıcı kişi ve olay mekanlarını tanıtır. Hikaye zamanından bahseder. Çeşitli rivayetlere değinir.

3- Asıl Konu: Hikayenin özünü oluşturan olaylar anlatılır. Çoğunlukla asıl kahramanların öncesi ile hikayeye başlanır. Bir arayış söz konusudur. Örneğin kahramanların dünyaya gelişleri olağanüstüdür. Karı - kocanın çocukları olmaz. Bunlar dilek dileyip adak adarlar. Aradan yıllar geçer. Umutların yitirildiği anda bir ulu kişi gelir (Hızır a.s) karı- kocaya bir elma verir. Kadın hamile kalır. Erkek çocuk dünyaya gelir...

4- Sonuç Dua: Bu bölümde hikaye ya mutlu ya da mutsuz biter. Çoğunlukla aşıklar birbirine kavuşamaz. Vuslat öte dünyadadır. Halk hikayelerinde sadece Aşık Garip mutlu biter. Hikaye mutlu bitiyorsa "Duvak Kapama" denilen bir muhammes türkü söylenir.

5- Efsane: Hikayelerin sonunda gerçek hikayeden bağımsız olaylar anlatılır. Bunlar kavuşmanın öteki dünyada olduğunu anlatmaya yöneliktir. Efsanelerde sevgililerin mezarlarında iki gül biter bu güller kutsal günlerde birbirine sarılır veya mezar çevresinde iki kavak ağacı büyür; bu ağaçlara iki kuş konar ve ötüşürler.

4. Halk hikayelerinin sınıflandırılması:

Halk hikayelerimizi konu bakımından ilk sınıflandıranlar yabancı araştırmacılar olmuşlardır. Nitekim i. Kunoş ve HA. Fischer'e göre hikayelerimiz.

a) Kahramanlık romanı,

b) Saz şairlerinin rornaru,

c) Saz şairleri-kahramanlık romanı olmak üzere üçe ayrılır'. Spies ise halk hikayelerimizin karakterini belirtmek için Kunoş ve Fischer'in tasniflerini beğenmesine rağmen gerek tipleri, gerekse olay örgüsü ve konusu bakımından mukayesesini sonucu gördüğü benzerliklerden dolayı bu özelliği taşıyan masal ve hikayeleri bir tip olarak görmek ister". Ancak Fischer'in de tenkit ettiği gibi halk hikayelerimizin bazıları, ayrı bir özellik gösterirler'. Şurası ımı hakkak ki, sözlü

gelenegimizdeki bütün türleri görebildiğimiz halk hikayeterimizin masallarla ortak tip ve konuları kullanmasından daha tabi bir şey olamaz. Üstelik Spies kitabında sadece matbu birkaç hikaye üzerinde çalışmıştır. Dolayısıyla mahdud sayıdaki metin özellikle sözlü gelenekte yaşayanlar göz önüne alınmadan üzerinde yapılan bu çalışmanın eksikliği ortadadır.

Bazı araştırmacılar ise halk hikayelerimizi kendi içinde çeşitli özellikleri göz önüne alınarak tasnif etmekten ziyade bu anlatı grubunu, kültür tarihimizin farklı dönemlerine ait ürünlerden bir bölümü olarak değerlendirmişlerdir. Edmond Saussey, Nihat Sami, Banarlı Hikmet İlaydın gibi. Hatta İsmail Habip gibi halk hikayelerimizi "destanı hikayeler" olarak vasıflandıranlar da olmuştur .

Bu konuda en yaygın tasnif, Pertev Naili Boratav'a aittir. Halen geçerliliğini koruyan bu tasnife göre halk hikayeleri.

A. Kahramanlık hikayeleri

1. Köroğlu kolları,

1. Diğer kahramanlık hikayeleri

B. Aşk hikayeleri

1. Kahramanı hayali olanlar,

2. Yaşamış ya da yaşadığı kabul edilen Aşıkların hayat hikayeleri olmak üzere iki ana grupta incelenebilir."

Değişen ve gelişen zaman içinde halk hikayelerinin aşk ve kahramanlık konulu olanlarının yanında gerçekten yaşanmış olayları ya da gündelik hayatta da karşımıza çıkan ihtihar, ihanet, boşanma (bir veya daha çok sayıda), iftira, gibi pek çok entrik unsuru bünyesinde barındıranları da teşekkül etmeye başladı. Söz konusu türü bir yerde romana yaklaştıran ve anlatının genişlemesini sağlayan bu hususlar halk hikayeterimizin içinde olağanüstülükleri oldukça azalmış, özellikle geleneklerle ilgili uygulamaların yaygın olduğu bölgede bugün de tesbit edilenleriyle aynı olduğu bilinen hatta bir kısmı gerçekten yaşanmış olaylara dayanan "realist konulu" hikayelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Yahya Bey (veya Yemen Hanım), Surrneli Bey, Neeip ile Kara (veya Telli) gibi 20 yy.tın başından itibaren teşekkül ettiği tahmin olunan arılatılar, bu gruba örnektirler.

SONUÇ

Halk hikâyelerinde büyü, geleneksel olarak gizemli ve doğaüstü güçlerin yardımıyla gerçekleşen ritüeller olarak tanımlanabilir. Büyü; sihirbazlar, cadılar veya şamanlar gibi figürler tarafından yapılmakta ve insanlar, nesneler ya da olaylar üzerinde etki yaratmayı amaçlamaktadır. Halk hikâyelerinde büyü, genel olarak sembolik ve mitolojik bir anlama sahiptir. Hikâyelerde geçen olağanüstülükler doğaüstü güçlerin varlığına dair fikirleri işaret ederken aynı zamanda karakterlerin yaşadığı olaylara farklı bir bakış açısı kazandırmaktadır. Büyülü nesneler, büyücüler, cadılar, Hızır veya pirlar, karakterlerin içsel duraksamalarını durdurma veya engelleme gibi işlev üstlenmektedir. Hikâyelerde büyü, çeşitli amaçlar etrafında oluşmakta ve âşıkları ayırmak veya birbirlerine kavuşmalarına engel olmak, kahramana güç vermek veya çocuksuz ailelerin çocuk sahibi olmalarına yardım etmek gibi hedeflerde

başvurulmaktadır. Kahramanlar, büyücülerden veya doğaüstü varlıklardan aldığı güçlerle desteklenmekte ve bu gücü amaçları doğrultusunda kullanmaktadır. Halk hikâyelerinde çeşitli tılsımlar kullanılmaktadır. Kullanılan bu tılsımlar büyünün etkisini artırmak ve büyüye hizmet etmek amacı gütmektedir. Tılsımların sembolik yoğunluğunun olması kullanılan aracın, nesnenin etkisini artırmaktadır. Kimi hikâyelerde bilezik kimi hikâyelerde muska kiminde de elma, nar, bade vb. olarak karşımıza çıkan nesneler kahramanın hayatındaki dönüm noktalarına işaret etmektedir. Hikâyelerde bulunan tılsımlar kahramanın içsel dönüşümü tetiklemekte ve olağanüstü nitelik kazandırmaktadır. İncelenen halk hikâyelerinde çocuksuz ailelerin elma ve nar yiyerek çocuk sahibi olduğu görülmektedir. Bu iki meyvenin de büyüsel bir işlevi bulunmaktadır. Elma ve nar burada doğurganlığı ve bereketi sembolize eden bir nesne hâlini almıştır. Çocuk sahibi olmak için yararlanılan elma ve narın da doğurganlık anlamına istinaden sempatik büyü olan taklit büyüsu içerisinde değerlendirilebilir. Yani doğurganlık elma ve nar nesneleri sayesinde gelmektedir. Elma veya nar yiyen kişi etki altına girerek sembolizmi hayatına aktarır. Pir elinden bade veya aşk şarabı içerek âşık olan kahramanlar da olağanüstülük ve büyüsel nitelik barındıran bir başka konudur. Burada pirin doğaüstü bir varlık olması büyüyle ilişkilendirmek açısından son derece önem arz etmektedir. Büyünün temelinde var olan doğaüstü varlıkları etkisi altına alma durumunu burada net bir şekilde görmekteyiz. Badenin büyüsel niteliği ise taşıdığı anlamda gizlidir. Bu sıvının duygusal, mistik ve âşık edici yanı bulunmaktadır. Sempatik büyü başlığı altında değerlendirilebilir.

Kaynakça

1. ALPTEKİN, Ali Berat, *Halk hikayelerinin motif yapısı*, Akçağ yayınları, s.6, Ankara 1997.
2. ACIPAYAMLI, O. (1962). "Anadolu'da Nazarla İlgili Bazı Âdet ve İnanmalar". DTCF Dergisi, 20(1-2), 1-42.
3. AKKAŞ, S. (1999). *Derdiyok ile Zülfüsiyah Hikâyesi Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma. [Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]*. Niğde
4. Boratav, P. N. (1988). *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*. İstanbul: Açılım Yayınları.
5. ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı 1-2*, s.209, Türk Dili Kurumu Yayınları, Ankara 2016.
6. ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı 1-2*, s.188, Türk Dili Kurumu Yayınları, Ankara 2016.
7. ALPTEKİN, Ali Berat, *Halk hikayelerinin motif yapısı*, Akçağ yayınları, s.19, Ankara 1997
8. MARTIN, L. (2009). *Cadılığın Tarihi (Ortaçağ'da Bilge Kadının Katli)*. (Çev.: Barış Baysal). İstanbul: Kalkedon Yayınları.

ALISHER NAVOIY SHAXSINING JAMIYATDAGI NUFUZI

Ishonxanova Iroda Abduvaxitovna

*pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b., Alisher Navoiy
nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti*

irodaishonxanova@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-1761-8408

Almanova Sumbula Usmanovna

*Ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi, Toshkent shahar, Yunusobod tumani 117-
maktab rahbari*

sumbula.almanova@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'rta va oliy ta'lim tizimida Alisher Navoiy hayoti va ijodining o'rganilishi, Navoiy siymosining jamiyatimiz hayotidagi o'rni haqida ma'lumot berilgan. Ulug' mutafakkir ijodining o'qitilishi borasida fikrlar bildirilgan.

Kalit so'zlar: "Navoiyxonlik", mushoira, bahru bayt, adabiyot, darslik, dastur, filologiya.

Аннотация

В данной статье представлена информация об изучении жизни и деятельности Алишера Навои в системе среднего и высшего образования, а также роли личности Навои в жизни нашего общества. Были высказаны мнения о педагогическом значении трудов великого мыслителя.

Ключевые слова: «Навоиведение», поэзия, бахру бейт, литература, учебник, программа, филология.

Abstrakt

This article presents information about the study of the life and work of Alisher Navoi in the system of secondary and higher education, as well as the role of Navoi's personality in the life of our society. Opinions were expressed about the pedagogical significance of the works of the great thinker.

Key words: "Navoi Studies", poetry, bakhru beyt, literature, textbook, program, philology.

Tarixda shunday shaxslar yashab o'tganki, ularning o'rni beqiyos. Shunday insonlardan biri Alisher Navoiydir. G'azal mulki sultonining nomi jamiyatimiz hayotida, asrlar o'tsa-da, o'z qimmatini yo'qotmay keladi. Har yili 9 fevral sanasi katta tantana bilan nishonlanadi, ko'plab joylarda turli tadbirlar, xotira kechalari, mushoiralar o'tkaziladi. O'zini o'qimishli, madaniyatli deb hisoblagan jamiyat a'zosi Alisher Navoiydan g'azal yoki ruboiy yoddan biladi, uning hayoti va ijodi haqida mulohaza yurita oladi. Salkam 6 asrga yaqin vaqt o'tsa ham, o'z qimmatini yo'qotmagan shoirimizning hikmatli so'zlarini tahlil qilib bera oladi. Yurtimizning turli joylarida hali-hamon "Navoiyxonlik", mushoira, bahru baytlar o'tkaziladiki, ularning ishtirokchilari esa adabiyot va she'riyatga aloqador bo'lmagan kasb egalari. Badiiy adabiyotga ozgina bo'lsa ham aloqador bo'lgan hofizlar mumtoz qo'shiqlarning mazmuniga e'tibor berib kuylashlari sababli g'azallar tahlili va talqinida ularning faolliklarini ko'rishimiz mumkin. Hayotimiz davomida adabiyotga aloqador bo'lmagan soha vakillari, masalan, aniq fanlar,

tibbiyot yoki huquqshunoslik bo'yicha mutaxassislarning Alisher Navoiy hayoti va ijodi haqida o'z mustaqil fikrlarini bildirib olishlariga guvoh bo'lganmiz. Ularning ba'zilari, hattoki, Navoiy asarlariga naziralar ham yozib ko'rganlar. O'quvchilik paytlarida Alisher Navoiy ijodiga bag'ishlangan kechalarda faol ishtirok etishgan. Sahna ko'rinishlarida ijro etgan she'rlarini keyinchalik ham yoddan o'qib bera oladilar.

Xo'sh, bu xususiyat xalqimizning, millatimizning necha foizida bor deb o'ylaysiz? Alisher Navoiy haqidagi o'rta maktabda olingan bilimlar qay darajada samarali? Qanday usullarni qo'llasak, o'zlashtirgan ma'lumotlarimizni yodimizda saqlab qolamiz? Nega aksariyat kishilar Alisher Navoiydan to'liq bitta g'azalni ham yod bilishmaydi? Yoki hamma ham "Xamsa" tarkibidagi dostonlarning joylashish tartibini to'g'ri aytib berolmaydi? Maktab dasturiga kiritilgan "Mehr va Suhayl" hikoyatini "Sab'ai sayyor" olingan parcha emas, balki dostonning asosiy syujet chizig'i deb hisoblaydi? Shu savollarga javob topish uchun biz xalq vakillari orasida so'rovnoma o'tkazib, o'zimizga kerakli xulosalar chiqarishni o'z oldimizga maqsad qilib qo'ydik.

Xalqimizning shunday madaniyatli, o'qimishli, ma'naviyatli vakillari borki, hazrat Alisher Navoiyga bo'lgan cheksiz muhabbati tufayli shoir ijodiga mo' murojaat qilib turishadi. Hattoki, ularning faoliyat yuritadigan sohalari adabiyotdan, she'riyatdan yiroq bo'lsa ham. Fizika-matematika fanlari doktori, professor Abdulla A'zamovni shu jumlagi kiritish mumkin. Olimimiz aniq fanlar sohasida mutaxassis bo'lishlariga qaramay, adabiyotga, xususan Alisher Navoiy ijodiga bo'lgan muhabbatlari tahsinga loyiq. Abdulla A'zamovning "Kitob? Kitob... Kitob!" maqolasida shunday fikr bor: "Navoiyni o'qish qiyin." Nega? Teleskopsiz ham yulduzli osmondan zavq ola bilish mumkin-ku." Agar osmon adabiyotga, yulduzlar Navoiy asarlariga, teleskop lug'at va izohlarga mengzalayotgan bo'lsa, muallif Alisher Navoiy asarlarini qalban his etib tushunishni nazarda tutmoqda. Maqolaning davomida shunga yaqin xulosa ham keltirilgan: "Tarixda buyuk zotlar ko'p o'tgan. Hech ular bilan zamondosh bo'lmaganingizdan, ular bilan uchrashish, suhbatidan bahramand bo'lish imkoniyati yo'qligidan afsus qilganmisiz? Afsuslanishga hojat yo'q: ularning kitoblarini, ular haqidagi kitoblarni o'qing. Ular xuddi tirilib kelib, sizga suhbatdosh bo'lishmasa, men kafil."

Abdulla A'zamov nafaqat publisistik, balki ilmiy jihatdan ham adabiyotga va Alisher Navoiy hazratlariga mehr-muhabbatini ko'rsata olgan. Olimimizning "Aruz (Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur saboqlar)" hamda "Alisher Navoiy g'azallarida hazil-mutoyiba" nomli risolalari bor. Ularda Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur ijodlari hamda aruz vazni yaxshi tadqiq qilingan. Vazn talabi bilan fe'l shakllarining o'zgarishi, inversiya(gap bo'laklari o'rnining almashishi)ning qo'llanishi, hijo(bo'g'in) turlarining almashishi qanchalik muhimligi aks etgan. Yuqoridagilardan tashqari, Abdulla A'zamov Alisher Navoiy haqida dramatik asarlar ham yozgan. Birinchi dramatik asar "Dugohi Husayniy" deb ataladi. Unda Alisher Navoiy va boshqa tarixiy shaxslardan tashqari, Guli obrazi bor. Guli Alisherning tog'asi Mirsaid

Kobuliyni qii sifatida tasvirlangan, ularning to'ylari bo'lmagan, lekin nikohlari o'qilgan. Abulqosim Boburdan keyin taxtga o'tirgan Abu Said Mirzoning zulmi tufayli Mirsaid Kobuliy ham, Guli ham halok bo'lishadi. Navoiyni tog'alari Abu Said Mirzo tomonidan o'ldirilganligi tarixiy fakt hisoblanadi. Guli timsoli esa Uyg'un va Izzat Sulton dramasi ta'siri, nazarimizda.

Ikkinchi drama "O'zini-o'zi izlagan va topgan odam" deb ataladi. Dramada Alisher Navoiyni saroydagi faoliyati aks etgan. Ijodkor Husayn Boyqaro atrofidagi a'yonlarning Navoiyga bo'lgan xusumatlarini va fe'l-atvorlarini yoritib berishga harakat qilgan. Sahna asarida Navoiy haqidagi rivoyatda keltirilgan

Ko'kragimdur subhning pirohanidin chokroq,

Kiprigim shabnam to'kilgan sabzadin namnokroq

baytining tarixi ham keltiriladi. Rivoyatda Alisher Navoiy uni bir faqir kishidan sotib olgani hikoya qilingan. Mavlono Lutfiyning tahsiniga sazovor bo'lgan

Orazin yopqach, ko'zimdin to'kilur har lahza yosh,

O'ylakim, paydo bo'lur yulduz nihon bo'lg'ach quyosh

bayti ham keltirib o'tilgan.

Muhtaram olimimiz Abdulla A'zamov Alisher Navoiy ijodi muxlisi sifatida uning g'azaliga muxammas ham bog'laganlar:

Misli xonaqohingizni aylamak ziyoratim –

Har kuni devoningizni qo'lga olmoq odatim.

Bu g'azalni o'qiganda haddan oshmish hayratim:

"Bo'lmish andoq munqati' ahli zamondin ulfatim

Kim, o'zum birla chiqishmas ham zamone suhbatim".

Yoki Alisher Navoiyni mashhur ruboiysiga musannoni keltirishimiz mumkin:

"Ko'z birla qoshing yaxshi, qabog'ing yaxshi,

Eng birla menging yaxshi, saqog'ing yaxshi."

Ummonda qoshing misli darakchi qushdek,

Ko'zing – yo'l yoritguvchi mayog'ing yaxshi.

O'xshatsa qomating gar daraxtu gulga,

G'unchayu guling ne dey? Butog'ing yaxshi.

Firog'ing shirin, ammo visolga yetmas:

"Yuz birla so'zing yaxshi, dudog'ing yaxshi."

Bu misrani kim aytgan – bilibmi, bilmay

Chimrilgan qoshing, uygan qovog'ing yaxshi.

Ta'rifing Navoiydin o'tkazib bo'lmas:

"Bir-bir ne deyin, boshdin ayog'ing yaxshi."

Yana bir olimimiz – fizika-matematika fanlari doktori, professor Mansurxon Toirov ham adabiyotga bo'lgan alohida e'tibori bilan ajralib turadi. Ustozning "Majnun maktablari" maqolasi haqida so'z yuritmoqchimiz. Maqola 2013 yil "Vatanparvar" gazetasida chop etilgan. Unda o'zbek mumtoz adabiyotidagi Layli va Majnun haqidagi dostonlarning yaratilishi tarixi haqida so'z boradi. Ma'lumki, "Layli va Majnun" dostonining ilk ijodkori Nizomiy deb hisoblanadi. Lekin

muallif bunday dostonni birinchi bo'lib Ro'dakiy yozganini, ehtimol, bizgacha yetib kelmaganini aytib o'tadi. Yana Fuzuliyning "Forsiyda Layli va Majnunlar serob, Lekin turkiyda bu rivoyat yo'q" so'zlarini keltirib, uning Navoiyning "Layli va Majnun" dostonidan bexabarligining sababini topishga urinadi. Olimimiz "Layli va Majnun" qissasiga bag'ishlangan asarlardan ikkitasi haqida so'z yuritadi. Birinchisi – hazrat Inoyatxon bayoni bo'lib, ikkinchisi 1976 yili Kiyevda chop etilgan B.Shidfar tahriri va so'zboshisi asosidagi "Banu Amir qabilasilik Majnun haqida rivoyat" (Skazaniye o Madjnune iz plemeni Benu Amir) hisoblanadi. Hazrat Inoyatxon bergan rivoyatida Majnunning telbaligiga davo topolmagan ota-onalari Laylining ota-onasiga maktub yozib, ularning nikohiga rozilik berishlarini so'raydilar. Yana shu rivoyatda Majnun Layliga salomini bir tuyakash xat tashuvchidan yetkazmoqchi bo'ladi. Lekin sevgilisiga izhori shu qadar ko'pligidan so'zini tugatolmay, xat tashuvchi bilan Layli yashaydigan joygacha birga boradi. Maqola muallifi Layli va Majnunning shoirlar tomonidan o'ylab topilgan siymolar emasligi, zamondoshlari tomonidan "Laylining Majnuni" taxallusini olgan shoir Qays ibn al-Mulavvah shimoliy arablarning Banu Amir qabilasi farzandi bo'lganligini ma'lumot sifatida keltiradi. Tarixiy manbalarni asosan rus tilida ko'rib chiqqan olimimiz shunday mulohaza bildiradi: "Men Navoiyning chig'atoy tilida (eski o'zbek tilida) yozilgan "Layli va Majnun" dostonini tushunishimda ko'proq Lipkinning rus zaboniga aylantirilgan tarjimasiga suyandim, desam ko'pam kulgiga qolmasman va navoiyshunos bo'lmaganim uchun uzrim qabul qilinar. Mabodo tilimizning shakllanishi ustida betinim salkam yuz yildan buyon ishlayotgan tilshunos olimlarimiz bizning tilimizni sekin-asta Navoiy asarlarini to'liq tushuna oladigan yo'nalishda rivojlantira borishganda, balki tilimiz hozirgidan-da go'zalroq bo'larmidi va bizlar Navoiy asarlarini hech bir duduqlanmasdan o'qib rohatlanib yurarmidik." Muhtaram olimimiz Alisher Navoiy o'zining "Layli va Majnun" dostonini ustozi Abdurahmon Jomiydan avval yozib tugatganida ham alohida e'tibor qiladi.

O'zbek adabiyotiga befarq bo'lmagan yana bir yurtdoshimiz – huquqshunoslik fanlari doktori, ko'plab badiiy asarlar muallifi Komiljon Sindarov. U kishi mumtoz adabiyotga ham murojaat qilganlar. Alisher Navoiy g'azallariga bog'lagan muxammaslari fikrimizga dalil bo'la oladi.

Bizni bir parvonayu, o'zni anga sham qildingiz,
Ne balolig' bo'lsakim, qoshimizda jam qildingiz.
Qadrimizni yer bilib, ko'zimizni nam qildingiz,
Bizni, ey ishqu junun, rasvoi olam qildingiz,
Har ne rasvolig'din afzunroq bo'lur ham qildingiz.

Yoki:

Qomati ko'zni olar sarvi ravonim bor emish,
Sochi sunbul, yuzi ol, qoshi kamonim bor emish,
Tengi yo'q sohibjamol, mohi tobonim bor emish,
Seni ko'rgach, der edim, bir mehribonim bor emish,
Alloh-Alloh, ne balo botil gumonim bor emish.

Yuqoridagi ikkala muxammas ham bir xil – mumtoz adabiyotimizda eng ko'p uchraydigan vazn – ramali musammani mahzuf vaznida yozilgan. Faqatgina “Qadrimizni yer bilib, ko'zimizni nam qildingiz” misrasida, Alisher Navoiy ta'rifi bilan aytganda, vaznida “aybg'inasi bor.” Agar muxammaslarning boshqa bandlariga e'tibor bersak, mumtoz adabiyotdagi kabi tashbeh, talmeh, tazod, mubolag'a kabi she'riy san'atlarni uchratishimiz mumkin. Bu esa muallifning nafaqat adabiyot ixlosmandi, balki uning qoidalarini yaxshi o'zlashtirgan mutaxassis ekanligini anglaymiz.

Xalqimiz orasida yuqoridagi kabi ma'naviyatli insonlar ko'plab topiladi. Kelajakda ham shu kabi adabiyot ixlosmandlari, Alisher Navoiyning bir umrlik muxlislari xalqimizga ilhom berishi uchun nima qilishimiz kerak?

Bizningcha, yosh avlodga ulug' bobokalonimiz haqida ma'lumot berishni maktab davridan ham avvalroq boshlashimiz kerak. Bu esa, bolaning tili to'liq chiqib, so'zlarning ma'nosiga qiziqqa boshlagan paytiga to'g'ri kelishi kerak. Agar bola nutq zaxirasining rivojlanishi haqida so'z ketsa, psixologlar shunday fikr bildirishgan: 2 yoshli bolaning nutq boyligi 250-400 so'zdan iborat bo'lsa, 3 yoshli bolaning so'z boyligi 1000-1200 so'zgacha bo'lar ekan. 7 yoshli bolaning nutq zaxirasi esa 4000 so'zga qadar borar ekan. Bu statistikadan xulosa qilish mumkinki, bog'cha yoshiga, ya'ni 3 yoshga yetgan bola olam bilan yaqindan tanishish uchun ochiladi. 3-7 yoshli bolalarda xotira juda yaxshi rivojlangan bo'ladi. Shu sababli ko'plab olimlarimiz bolalarga bog'cha yoshidan Alisher Navoiy asarlaridan namunalar yodlatish kerakligi haqida fikr bildirgan edilar. Biz bu mulohazalarga qo'shilgan holda, shoirimizning so'zlari soddaroq tarzdagi ruboiylari va hikmatli so'zlarini bolalarga yod oldirish eng samarali fikrlardan ekanligini ta'kidlamoqchimiz. Chunki bu xotirada saqlangan she'rlar keyinchalik ma'nosini chuqur tushunib olish uchun manba sifatida xizmat qiladi. Bundan tashqari, bog'cha yoshidagi davrda bolalarda xarakter xislatlarining namunalari shakllanib, axloqiy xarakterning asoslari yuzaga keladi. Ana shunday mas'uliyatli paytda yod olingan she'r va hikmatli so'zning ma'nosini kattalardan so'rab, tushunib olgan bola endi butun umr ularga amal qilishga harakat qiladi. Axir, “yoshlikda olingan bilim toshga o'yilgan naqshdir” gaplari bejiz aytilmagan.

O'rta umumta'lim maktablarining deyarli barcha sinflarida Alisher Navoiy hayoti va ijodi haqida ma'lumot beriladi, asarlaridan namunalar keltiriladi. Har bir sinf darsligiga o'sha sinf o'quvchilarining yoshlariga moslab, Alisher Navoiy asarlari va u haqida hikoya qiluvchi asarlar ham kiritilgan. Alisher Navoiy shaxsi haqida o'quvchilarda aniqroq tasavvur uyg'otish uchun manbalardan unumli foydalanish zarur deb hisoblaymiz. Masalan, 11-sinf adabiyot darsligiga Xondamirning “Makorim ul-axloq” asaridan olingan parchalar kiritilgan. Ular, albatta, Alisher Navoiy shaxsiyati haqidagi tasavvurlarimizni kengaytiradi. Hammamizga ma'lum va mashhur bo'lgan “El desa Navoiyni” to'plamidan ham barcha yoshdagilar uchun ibrat bo'la oladigan hikoyatlarni ko'plab topishimiz mumkin va ulardan o'z o'rnida faol foydalansak, maqsadga muvofiq bo'lardi.

O'rta maktablarda “Adabiyot” va “O'qish” fanlaridan tashqari, “Tarbiya”, “Ma'naviyat asoslari” kabi fanlar, qolaversa, har hafta o'tkaziladigan tarbiyaviy

soatlar bor. Ushbu darsliklarga ham Alisher Navoiy hayoti haqidagi ibratli rivoyatlar kiritilsa, kelajak avlod ma'naviyatini o'stirishga hissa qo'shgan bo'lardik.

Bir e'tiborga loyiq holatni keltirib o'tamiz: o'rta maktab ta'limini olgan har bir vatandoshimiz Alisher Navoiyning "Sher va Durroj" hikoyatini, "G'urbatda g'arib shodmon bo'lmas emish" ruboiysini va "Kelmadi" radifli g'azalidan juda bo'lmasa bir baytni yodda saqlab qolgan. Bulardan tashqari Uyg'un va Izzat Sultonning "Navoiy" dramasi ham xalqimiz vakillariga yaxshi tanish. Ushbu asar maktab darsliklariga kiritilmagan bo'lsa ham. Chunki ko'plab tadbirlarda bu dramadan parchalar sahnalashtirilgan va unda monolog hamda dialoglarni ijro etganlar bir umr yoddan chiqarishmaydi. "Navoiy" dramasi sababli xalqimizning juda ko'plab vakillari Alisher Navoiyning hayotida Guli bo'lganiga ishonishadi. Va bu holatga, albatta, "Alisher Navoiy" kinofilmi ham sabab bo'lgan, chunki filmda Guli obrazi bor, "Navoiy" dramasidagi parchalardan unumli foydalanilgan. Shu o'rinda xulosa sifatida bir fikr aytish mumkin: multfilm yoki kinofilmga ko'chirilgan asarlar oddiy xalq ongiga yaxshiroq o'rnashar ekan! Mashhur kinofilm qahramoni aytganidek: "Kitob ham, teatr ham yo'q bo'ladi, faqat televideniye qoladi!" Teatrlardagi spektakllar o'z yo'liga, televideniyeining o'rni boshqacha ekan, nazarimizda. Agar Alisher Navoiy asarlari asosida badiiy jihatdan saviyali ssenariylar tuzilib, suratga olinsa, maqsadga muvofiq bo'lardi. Shunda ko'plab tomoshabinlar Farhod komil inson bo'lishi uchun qanday to'siqlarni yengib o'tgani, Bahromshoh nimalarni boshidan kechirgani-yu, qanday hikoyatlarni eshitgani haqida ma'lumotga ega bo'lishardi. Darslik rejalariga kiritilmagan bo'lsa ham, "Lison ut-tayr" dostonidagi Shayx San'on hikoyatini ham ekranlashtirilsa, shu bilan birga, albatta, Alisher Navoiy haqidagi filmning ham yangilansa, maqsadga muvofiq bo'lardi.

G'azal mulkining sultoni hayot va ijod yo'lining o'rganilishi oliy o'quv yurtlarida ham davom etadi. Oliy o'quv yurtlarida o'qitiladigan "O'zbek tili"(rus guruhlari uchun), "O'zbek tilining sohada qo'llanishi" kabi fan dasturlarida Alisher Navoiy hayoti va ijodiga ma'lum soatlar ajratilgan. "O'zbek tili" fanida "O'zbek tili – davlat tili" mavzusida Alisher Navoiyning hikmatli so'zlaridan namunalar berilgan, mustaqil topshiriqlar ro'yxatiga "Alisher Navoiy – o'zbek adabiy tilining asoschisi" mavzusi kiritilgan. Bu vazifalar rusiyzabon guruh talabalarining buyuk mutafakkirimizning hayoti va ijodi bilan yaqinroq tanishish imkonini beradi.

Nofilologik yo'nalishlarning 7-8-semestrlari uchun mo'ljallangan "O'zbek tilining sohada qo'llanishi" fani o'quv dasturida Alisher Navoiy hayoti va ijodiga ma'lum soatlar ajratilgan. Ushbu soatlarda Alisher Navoiyning hayoti, bunyodkorlik faoliyatiga keng o'rin berilgan. Navoiyning tilshunoslikka oid qarashlari haqida ma'lumot berilgan va "Muhokamat-ul-lug'atayn" asarining o'ziga xos xususiyatlari o'rganilgan.

Ushbu fan dasturida Alisher Navoiy lirikasiga ham ahamiyat qaratiladi, "Xazoyin ul-maoniy" devoni tarkibi haqida so'z yuritiladi. Bundan tashqari, xamsachilik an'analari va "Xamsa" dostonlariga ham to'xtab o'tilgan.

Alisher Navoiy hayoti va ijodining oliy ta'lim muassasalarida o'qitilishi bo'yicha asosiy fan "Navoiyshunoslik" hisoblanadi. Filologiya yo'nalishlariga mo'ljallangan bu fan dasturi 4 modul asosida o'qitiladi:

1- modul. Alisher Navoiy hayoti va ijodi

2- modul. Navoiy poetikasi

3- modul. Navoiy lirikasini sharhlab o'qitish

4- modul. Navoiy dostonlari va nasriy asarlarini sharhlab o'qitish

Oliy ta'lim tizimida Alisher Navoiy hayoti va ijodi nechog'lik chuqur tadqiq qilinsa, ta'lim sohasi bo'yicha yetishib chiqqan mutaxassislar shunchalik bilimdon va tajribali bo'lishadi. Ularning yosh avlodga bergan bilimlari yordamida Alisher Navoiy shaxsiyatining jamiyatdagi o'rni ham yuksalaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Olim S.va boshqalar. Adabiyot. Darslik. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinf o'quvchilari uchun. – Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti, 2019. – 352 b.

2. Sh.Sirojiddinov va boshqalar. Navoiyshunoslik. Darslik. – Toshkent: "Tamaddun", 2019.

3. To'xliyev va b. Ta'lim bosqichlarida Alisher Navoiy asarlarini o'rganish. – Toshkent: Bayoz, 2017. – 208 b.

4. To'xliyev B.va boshqalar. Adabiyot. Darslik. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 11-sinf o'quvchilari uchun. I qism. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2018. – 200 b.

5. Yo'ldoshev Q. va boshqalar. Adabiyot. Darslik. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinf o'quvchilari uchun. – Toshkent: O'zbekiston, 2019. – 368 b.

6. Аъзам А. Тажрибалар. – Тошкент: Шарқ, 2007. – 272 б.

7. Ҳасанова А., Зуннунов А. Мактабда Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш. Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – 88 б.

II SHU'BA. HOZIRGI TURKIY TILSHUNOSLIKNING DOLZARB MUAMMOLARI

TERMIN – TERMINOLOGIK BIRLIK

Ravshanxo'ja Rasulov

*Chirchiq davlat pedagogika instituti professori,
filologiya fanlari doktori*

Annotatsiya: Ushbu maqolada til va jamiyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlik, shuningdek, terminlar mohiyati, ularning ilmiylik mezonlari va umumtil birliklaridan farqlanishi haqida tahliliy fikrlar ilgari suriladi. Til ijtimoiy hodisa sifatida jamiyatdagi ilmiy taraqqiyot va tafakkur mahsulini aks ettirsa, terminlar ushbu taraqqiyotning konseptual vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Muallif termin va so'z o'rtasidagi semantik, funksional va emotsional farqlarni tahlil qilib, terminlarga xos bo'lgan aniqlik, ilmiylik, mantiqiylik, emotsional neytrallik kabi belgilarni asoslab beradi. Shuningdek, "metodika-usuliyot", "metod-usul", "sistema-tizim" kabi terminlar o'rtasidagi noto'g'ri muqobillashtirish holatlari tahlil qilinadi. Ayniqsa, "sistema" terminining sun'iy tarzda "tizim" bilan almashtirilishi tanqidiy tahlil qilinadi. Maqolada terminologik aniqlik, fanda tushuncha va atama uyg'unligini saqlash zarurligi hamda lug'aviy o'zgarishlarga ehtiyotkorlik bilan yondashish lozimligi ta'kidlanadi. Ushbu tahliliy yondashuv o'zbek tilshunosligida ilmiy uslubiylikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: terminshunoslik, ilmiy uslub, tushuncha va atama, lingvistik analiz, termin kriteriyalari, semantik tafovut, metod va uslubiyot, sistema va tizim, fan va til, atamalar birligi.

Annotation: This article explores the intrinsic relationship between language and society, focusing on the essence of terminology, its scientific criteria, and its distinction from general vocabulary. As language reflects the cognitive and scientific progress of society, terms act as conceptual tools of this development. The author analyzes the semantic, functional, and emotional differences between general words and terms, emphasizing terminological features such as precision, scientific clarity, logical consistency, and emotional neutrality. The paper also critically examines common cases of incorrect equivalence, including pairs like "metodika-uslubiyot," "method-approach," and "systema-tizim." In particular, the forced replacement of the term *systema* with *tizim* is critically assessed. The article argues for the necessity of terminological clarity, consistency between concepts and terms in science, and a cautious approach to lexical replacements. This analytical perspective contributes to the development of scientific style and methodological precision in Uzbek linguistics.

Keywords: terminology studies, scientific style, concept and term, linguistic analysis, term criteria, semantic distinction, method and methodologies, system and structure, science and language, terminological consistency.

Аннотация: В данной статье рассматривается внутренняя связь между языком и обществом, а также сущность терминов, их научные критерии и отличие от общезыковых единиц. Язык, как социальное явление, отражает научный прогресс и мышление общества, а термины выступают концептуальными средствами этого прогресса. Автор анализирует семантические, функциональные и эмоциональные различия между словами и терминами, подчеркивая такие признаки терминов, как точность, научность, логичность и эмоциональная нейтральность. В статье критически рассматриваются случаи ошибочной эквивалентности терминов, в том числе пары "методика-усул" (методика-усулёт), "метод-подход" и "система-тизим". Особое внимание уделяется критическому анализу искусственной замены термина *система* на *тизим*. Подчеркивается необходимость терминологической точности, согласованности понятий и терминов в науке, а также осторожного подхода к лексическим изменениям. Этот аналитический подход способствует укреплению научного стиля и методологической строгости в узбекском языкознании.

Ключевые слова: терминоведение, научный стиль, понятие и термин, лингвистический анализ, критерии термина, семантическое различие, метод и методика, система и тизм, наука и язык, единство терминов.

Jamiyat taraqqiyoti til taraqqiyoti ekan, til jamiyat rivojining mezoni sifatida uni ko'zgu kabi aks ettirib turadi. Aniqrog'i jamiyatdagi barcha o'zgarishlar, yangiliklar, narsa-hodisa tilda - so'zda aks etadi. Demak, til aniq qilib aytganda, so'zdir, so'zlarning jamidir, so'zlar xazinasidir, imkoniyatidir.

Til xazinasidagi so'zlar shu darajada turli-tumanki, ma'no jihatdan rang-barangki, bu mutlaqo tabiiy holda moddiy va ma'naviy boyliklarning yaratuvchisi, ijodkori bo'lgan jamiyatdan, til va jamiyatning dialektik munosabatidan kelib chiqadi.

Til imkoniyatida shunday so'zlar borki, ular alohida muayyan semantik maydon sifatida fan bilan, fan taraqqiyoti bilan, fandagi yangiliklar, o'zgarishlar bilan bevosita, zaruran bog'liq yuzaga keladi, yashaydi. Ma'lumki, bunday so'zlar terminlar nomi bilan yuritilib, fan uchun xizmat qiladi. Aniqrog'i, fan haqida so'z borar ekan, uni terminsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Chunki fanning "hayoti", faoliyati, "ijodkorligi" termin orqalidir, termin bilandir. Termin fanning kurash qurolidir, yaratish, yashash qurolidir, uning mavjudligidir.

Fan ilmiylikni, aniqlikni, mantiqiylikni talab qilar ekan, bu talablar, dastavval, birinchi navbatda, bevosita termin bilan bog'lanadi. Chunki termin ilmiyligi, aniqligi bilan muayyan fanga oidligi, ko'p ma'nolilik xususiyatiga ega emasligi (monosemantikligi), qo'llanish :rasi chegaralanganligi, ijobiy yoki salbiy bo'yoqqa (ma'no qirralariga, konnotatsiyaga) ega emasligi kabilar bilan boshqa guruh so'zlaridan, mavzuiy-semantik maydonlardan farq qiladi, ajralib turadi. Terminlar shunga ko'ra mustaqil hisoblanadi.

Professor O.S.Axmanova termin haqida shunday deydi: "Termin maxsus (ilmiy. texnik) tilga xos bo'lgan, maxsus tushunchani aniq ifodalaydigan va maxsus predmetlarni anglatish uchun yaratiladigan (qabul qilinadigan, o'zlashtiriladigan) so'z yoki so'z birikmasidir" [1]. Ushbu fikrga qo'shilgan holda, e'tirozimiz shundaki, muallif nima uchundir terminga izoh berishda, uning mohiyatini, ichki "dunyosini" ochishda, uni ta'riflashda asosiy mezon sifatida terminning aniqlik xususiyatiga, belgisiga urg'u beradi. Bunday qarash-munosabat boshqa qator manbalarda - lug'atlarda [2] ham uchraydi.

Fikrimizcha, termin haqida fikr yuritilar va unga izoh berilar hamda uning muhim belgi-xususiyatlari sanalar ekan, birinchi navbatda, uning ilmiylik xususiyati qayd etilishi, ayni xususiyatning dominanta ekanligi aytilishi lozim. Chunki termin, dastavval ilmiylik xususiyatiga - semasiga (ma'no komponentiga) ko'ra ajralib turadi. Terminning qolgan barcha xususiyatlari: aniqligi, bir ma'noliligi, emotsionallikdan xoli ekanligi. qo'llanish qamrovining torligi, chegaralanganligi kabilar uning ilmiylik mohiyatidan tushunchasidan kelib chiqadi. Termin aynan mana shu nuqtasiga ko'ra umumiste'moldagi so'zlardan, atamalardan farq qiladi, ajratiladi. Shuningdek,

so'z, atama keng, umumiy;

Termin — tor, xususiy;

So'z, atama — nisbatan mavhum, abstrakt;

Termin — aniq, konkret;

So'z, atama — ilmiylik tushunchasiga (semasiga) ega emas;

Termin — ilmiylik tushunchasiga (semasiga) ega;

Atama — eskirgan, nofaol;

Termin — faol, harakatchan;

So'z — emotsionallikka, ekspressevlikka ega;

Termin — emotsionallikka, ekspressevlikka ega emas;

So'z — jamiyat, umumga, turli soha vakillariga oid;

Termin — fanga, fan vakillariga oid;

So'z — aloqa quroli;

Termin — fan quroli;

So'z — kelib chiqishiga ko'ra birlamchi;

Termin — kelib chiqishiga ko'ra ikkilamchi. U jamiyat taraqqiyotining muayyan davrida fan bilan, fan taraqqiyoti bilan, fan faoliyati bilan yuzaga kelgan.

So'z — leksikada o'rganiladi, leksikologiyaning tekshirish obyekti.

Termin — terminologik leksikaning vakili, a'zosi sifatida terminologiyada o'rganiladi va b.

So'zning ham, terminning ham hayoti xalq bilan, jamiyat bilan bog'liq. Chunki jamiyat bor ekan, so'z ham, termin ham yashayveradi, jamiyatga, fanga xizmat qilaveradi, muayyan vazifani bajaraveradi.

Shu o'rinda ayrim terminlar va ularning muqobili, muvofiq'i sifatida berilayotgan so'zlar haqida ham fikr, munosabat bildiramiz. Gap shundaki, ko'p yillardan beri metod, metodika termininig qo'llanishida uning o'zbekcha muqobilining, sinonimining berilishida noaniqlikka, chalkashlikka yo'l qo'yilib kelingan edi. Aniqrog'i, aslida *metod – usul* [3] *metodika usuliyot* (usullarning jami yig'indisi). Shunday ekan, nima uchun metodika terminining o'zbekcha muqobili sifatida usuliyot emas, balki *uslubiyot* so'zi qo'llanilmoqda? Vaholanki, *uslubiyot* so'zi *usuliyot* so'zi bilan shaklan tovush qurilishiga, tuzilishiga ko'ragina umumiy, ancha o'xshash, ammo mohiyatan, mazmunan esa boshqa. *Uslubiyot uslub (stil)* so'zidan olingan bo'lib, uslubning jamini, yig'indisini bildiradi. Shuningdek, *uslub* so'zidan *uslubshunoslik* so'z — termini, tilshunoslikning alohida sohasini bildiruvchi til birligi yuzaga kelgan. Shunga ko'ra kundalik hayotda, ayniqsa, fanda maorif jarayonida tez-tez uchrab turadi, *ilmiy-uslubiy ishlar, ilmiy-uslubiy qo'llanmalar, ilmiy-uslubiy manbalar* so'z birikmalaridagi uslubiy so'zining qo'llanilishini maqsadga muvofiq emas deb hisoblaymiz. Negaki ushbu so'z *metodika* — *metod* termini ifodalaydigan mazmunni, ma'noni bermaydi, berolmaydi ham. Boshqacha aytganda, *ilmiy-uslubiy ishlar emas, ilmiy-usuliy ishlar, ilmiy-usuliy manbaalar, ilmiy-usuliy asarlar* deyilishi to'g'ri. Yana ham to'g'risi va yana ham maqsadga to'la muvofiq'i, mazmunan anig'i, qat'iyi *ilmiy-metodik qo'llanmalar, ilmiy-metodik manbalar, ilmiy-metodik ishlar, ishlanmalar, to'plamlar* deyilishidir. Chunki *metodika*,

metodik terminlari faol bo'lib, mo'ljaldagi tushunchani (ma'noni) aniq va to'liq beradi. Uslubiy so'zi esa faolsiz bo'lib, mazmunan metodik terminiga yaqinlashsa, ammo ayni terminning o'rnini aynan, yetarli darajada, to'liq bosolmaydi va undagi tushunchani yetkazib, to'la-to'kis berolmaydi. Qolaversa, ilmiy-uslubiy qo'llanmalar, manbalar deyilishida g'alizlik ham bo'lib, uning talaffuzi ham qiyin kechadi. Shunga ko'ra bunday hollarda *metodik* terminining qo'llanishini har jihatdan to'g'ri bo'ladi, deb hisoblaymiz.

Yuqorida aytilganlarga ko'ra manbalar, qo'llanmalar, tadqiqotlar, ishlanmalar bilan bog'liq holda fikr berishda *ilmiy-metodik* ishlar (yoki manbalar, tadqiqotlar) deb qo'llanishi odat tusiga kirishi lozim. Chunki bu mazmunan aniqligi, mantiqiyliigi, talabga javob berishi, g'alizlik, har xillik, chalkashlikdan qutqarishi, fanga oidligi va eng muhimi, ilmiyligi bilan ajralib turadi.

Shu o'rinda shuni ham aytishimiz shart. Hozirda uslubiy so'zi ma'no kengayishi natijasida u *metodik*, *usuliy* so'zlarining vazifasini bajarishiga to'la o'tdi. M: o'quv-uslubiy jurnal, qo'llanma va b. Aslida esa mantiqiy prinsipga ko'ra o'quv metodik yoki o'quv-usuliy jurnal, qo'llanma deyish lozim.

Shu o'rinda *sistema* terminiga ham to'xtalib o'tsak. *Sistema* termini [4] salmoqliligi, ilmiy jihatdan chuqur mazmunga egaligi, dunyo miqyosida qo'llanishi, ayniqsa, fanda faolligi, ilmiy nutqqa ham, ilmiy - ommabop nutqqa ham xosligi bilan ajralib turadi. U terminologiya sohasining, terminologik leksikaning eng yetakchi, eng muhim, eng faol, eng nufuzli terminlaridan biri hisoblanadi, o'zida ilmiy tushunchani tashiydi. Shunga ko'ra u aniqlikka egadir. Shunday ekan, ushbu terminning mantiqiy "yuki"ni ko'tarish, tashish uchun majburan qo'llanayotgan *tizim* so'zi, uning *sistema* termini o'rnida ishlatilishi maqsadga muvofiqmi?, To'g'rimi? Albatta, yo'q. Nima uchun? Shuning uchunki, birinchidan, eng muhimi *tizim* so'zida, uning mohiyatida ilmiylik belgisi-tushunchasi yo'q. Demak, ikkinchidan, u termin emas, termin bo'lolmaydi. Uchinchidan, ayni so'z mazmunan noaniq, nisbatan mavhum. To'rtinchidan, *tizim* so'zi umumiste'molda, kundalik nutq jarayonida kam ishlatiluvchi, asosan, so'zlashuv nutqiga oid bo'lgan so'zdir. Yana ham anig'i, *tizim* so'zi "ip, sim va sh.k.ga terilgan narsa, shoda, Bir *tizim* marvarid. Bir *tizim* marjon. Bir *tizim* pomidor qoqi. Bir *tizim* qalampir" [5] izohini beradi.

Sistema esa termin sifatida mohiyatan qism (bo'lak) va butun munosabatidan. ularning dialektik bog'liqligidan, uzviy birligidan tashkil topadi. Yana ham anig'i *sistema* "...qismlardan tashkil topgan butunlik: bir butunlikning (butundan iborat narsaning muayan tartibda joylashgan va o'zaro bog'langan elementlari (qismlari)ning birlashmasi, jami; u yoki bu nazariya asosida yotgan prinsiplar (nuqtayi nazar, qarashlar)ning jami; umumiy vazifaga ko'ra o'zaro bog'langan a'zolarining jami"[6]. Masalan: quyosh sistemasi, falsafiy sistema, pedagogik sistema, tarbiya sistemasi, yer sistemasi, so'z yasaliish sistemasi, so'z turkumlari sistemasi, kelishiklar sistemasi, grammatik sistema va boshqalar.

Ma'lum bo'ldiki, *sistema* terminiga xos qism va butun munosabati, ular orasidagi uzviylik, dialektik bog'liqlik ilmiy uslubga xoslik, aniqlik, keng ma'nodagi fanga oidlik *tizim* so'zida yo'q.

Tizim so'zining o'ziga xos qo'llanish :rasi bo'lib, u so'zlashuv nutqiga oidligi, tilimizning lug'at tarkibidan mustahkam o'rin egallaganligi, milliyligi, o'z o'rnida turli shakllarda-yasalishlarda ijtimoiy vazifa bajarishi bilan alohida qadrlanadi.

Aytilganlarga ko'ra *tizim* so'zining *sistema* termini o'rnida qo'llanishi sun'iy, majburiy bo'lib, bu yuzaki, shaklan o'zbekchalashtirish bo'lib, mohiyatan, mazmunan talabga javob bermaydi. Binobarin, ayni jarayon amaliyotda o'zini oqlamaydi. Aksincha, noaniqlikni, g'alizlikni keltirib chiqaradi. Qiyoslang: til tizimi, unlilar tizimi, zamonaviy pedagogik texnologiyalar tizimi, quyosh tizimi, yer tizimi, davolash tizimi, o'quv tizimi va boshqalar.

Shu o'rinda aytishimiz shart. Hozirda tizim so'zining qo'llanilish :rasi juda kengayib, mano kengayishi natijasida u *sistema* terminining o'rnini qat'iy egalladi, *sistema* terminiga nisbatan tilda qo'llanish faolligi ortib, ushbu termin qo'llanilishi lozim bo'lgan o'rinlarda tizim so'zi ijtimoiy-funksional faollashdi. U jamiyat tomonidan fan :rasida yetakchi so'z-"termin"ga aylandi. Shu yo'nalishda mustahkam o'rin egalladi. Natijada 2008-yil, 2020- yillarda nashr qilingan 5 jildli "O'zbek tilining izohli lug'at" larining 4-jildining 84-85-betlarida ayni so'z quyidagicha izohlanadi: 3. O'zaro bog'liq va uzviy tartibda bo'lgan narsa-hodisalar birligi majmui. 4. O'zaro bog'liq qismlardan tashkil topgan tuzilma... [7] va b.

O'zbek tilining 1981-yilda nashr qilingan 2 jildli izohli lug'atining 2-jildida (171-betda) tizim so'zining yuqorida qayd etilgan izohlari yo'q.

Yuqorida qayd etilgan fikrlarni obyektiv, struktura, diagnoz, realizatsiya, programma, texnologiya, kriminal, sitata, ekspress, stadion, assotsiatsiya, aktiv, sivilizatsiya, monitoring, baza kabi terminlar va ularning muqobili sifatida berilayotgan so'zlarga nisbatan ham aytish mumkin.

Jamiyatda, til va jamiyat dialektikasida terminlarning qo'llanishi, ularning turli sabablarga ko'ra lisoniy jarayonga kirib kelishi va faol ishlatilishi mutlaqo tabiiy bo'lib, bu til siyosatining, jamiyat taraqqiyotining obyektiv, mantiqiy, zaruriy mahsuli hisoblanadi. Kirib kelayotgan terminlarning o'zbekcha muqobili bo'lgan taqdirda ham ulardan voz kechib bo'lmaydi. Ularni ham bilishimiz va ulardan ham o'rinli foydalanishimiz lozim. Chunki ular dunyo miqyosida faolligi bilan, fan uchun xizmat qilishi bilan muhimdir. Shuningdek, jamiyat bor ekan, fan, taraqqiyot bor ekan, ularning (terminlarning) funksional qamrovi, :rasi kengayib boraveradi. Bu jarayon jamiyat taraqqiyotining obyektiv mahsuli sifatida ijobiy baholanishi lozim. Ayni jarayonlarning oldini olish va unga qarshi asossiz kurash olib borish dialektik falsafani-metodologiyani, til va jamiyat dialektik munosabatini tushunmaslik, nazariya bilan amaliyotining uzviyligini tan olmaslikdir.

Xullas, termin fan, texnika, san'at, adabiyot, siyosat kabilarning "vakili", faoliyat quroli, yashash usuli sifatida tilning leksik sistemasida alohida e'tiborga, fan taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan, faqat o'zigagina xos qator

xususiyatlari bilan ajralib turuvchi, jamiyatga, uning taraqqiyotiga faol xizmat qiluvchi va jamiyat ilmiy taraqqiyoti darajasini ko'rsatuvchi muhim mezonidir, fan taraqqiyotining eng asosiy ko'zgusidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов.- М.,1966, с. 474.
2. Олим Усмон, Ренат Дониёров. Русча интернационал сўзлар изоҳли луғати. - Т : Г. 1965.451-б; Д.Э.Розенталь Д.Э., М.А.Теленкова М.А. Словарь справочник лингвистических терминов. -М., 1976. -С.486.
3. Усмон О., Ренат Дониёров. Ўша луғат, 278-бет; Ўзбек тилининг изоҳли луғати, М.1981,461-бет; Ўзбек тилининг изоҳли луғати, II жилд. - Т., 2020, 582-б.
4. Ахманова О.С. О'sha lug'at 412-bet. Д.Э.Розенталь Д.Э., Теленкова М.А., О'sha lug'at. 390-б. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, III жилд.- Тошкент, 2020. 526-б. А.Ҳожиёв. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. -Тошкент, 1985, 77 -б.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати II том. -М., 1981. 171-б; Ўзбек тилининг изоҳли луғати, IV жилд. -Тошкент, 2020, 84-б.
6. Кондаков Д.Э. Логический словарь. - М.: 1971, 475-б., Ўзбек тилининг изоҳли луғати, I II жилд. -Тошкент, 2020, 526-б.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. III жилд.- Тошкент, 2020, 84-б.

TURKIY TILLAR MORFEMALARI BIRIKUVIDAGI AYRIM CHEKLOVCHI OMILLAR HAQIDA

Mirzaqulov Tursunali O'tayevich

filologiya fanlari doktori, professor, Ipak yo'li innovatsiyalar universiteti

MirzakulovT.U.1948@gmail.com

Annotatsiya: Morfemika birliklari :rasida ham birikishning o'ziga xos qulaylik yaratuvchi, ham cheklovchi omillari mavjud. Har ikki omil- bir umumiy natija yasama so'z tarkibida morfemalarning birikishi qonuniyatlari haqida ma'lumot berishi kerak. Ushbu axborotda ayrim cheklovchi omillar haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: til mazlun sathi, lingvopsixologik omillar, morfonologiya, morfotaktika, morfosintaksis, valentlik.

Annotation: Within the framework of morphological units, there are factors that both facilitate and restrict the combination of morphemes. Both types of factors should ultimately provide insights into the regularities of morpheme combination in derived words. This article discusses certain restrictive factors in this regard.

Keywords: language content level, psycholinguistic factors, morphophonology, morphotactics, morphosyntax, valency.

E.A. Zemskaya, I.S. Uluxanov morfemalar birikishi qonuniyatlari :rasidagi cheklovchi omillarini quyidagicha ko'rsatadilar: 1) semantik; 2) formal; 3) stilistik; 4) leksik; 5) so'z yasalishiga xos cheklashlar (1,323). Keyinchalik E.A. Zemskaya yuqoridagi omillarni qayta guruhlarga ajratadi: semantik, formal hamda so'z yasalishi bilan bog'liq cheklash tilning sistem tabiatdan, stilistik va leksik cheklash esa norma, uzus tabiatdan kelib chiquvchi cheklashdir.

O'zbek tili morfemalariga xos xususiyatlar ularning shakllangan tabiatdan kelib chiqqanligidan, ularning birikishi ham (ma'lum qoidalarga tayanishi) tilning asrlar osha shakllangan sistema hosil qiluvchi tabiati bilan izohlanadi. Nominativ birliklarning transformatsiyasi (so'z yasalishi), bu birliklarning formal- paradigmatic o'zgarishlari (shakl yasalishi) tildagi universal semantik cheklash tufayli amal qiladi. Jumladan, so'z turkumlari so'zlarning dastlabki yirik kategoriyasi bo'lganligidan, keng ko'lamli cheklash biror affiksning u yoki bu so'z turkumiga taalluqli asos bilan birika olish qobiliyatida ko'rinadi. Masalan, sinkretik xarakterdagi (ot va sifat yasovchi) – (u)vchi affiksi faqat fe'l asoslari bilan birika oladi: keluvchi, tuzuvchi, o'quvchi, aytuvchi... boshqa so'z turkumlariga xos asoslar birika olish semantik jihatdan cheklangandir.

So'z yasovchi qo'shimchalarning bir guruhi (masalan -li, -lik, -la) bir necha so'z turkumi :rasida integrativ (birlashtiruvchi) vazifada amal qilsa, ayrimlari esa bir turkum :rasida amal qiladi (birinchi jarayonni prof. A.G'.G'ulomov tashqi yasalishi, ikkinchi jarayoni ichki yasaliş deb nomlagan).

Keng ko'lamli semantik cheklash bilan birga, tor ko'lamdagi, maxsuslashgan semantik cheklash ham amal qiladiki, ma'lum bir affiks so'z turkumiga xos barcha asoslar bilan emas, balki sanoqli asos bilangina birika oladi. Masalan, jamlovchi son yasovchi – ov, -ovlon affikslari ikkidan yettigacha bo'lgan sonlargagina qo'shila oladi: ikkovi, ikkovlon,...Yettov, yettovlon, sakkizov, sakkizovlon... kabi birikuvlar g'ayritabiidir.

Ba'zangina, o'nov, o'novlon yasalmasi o'xshashlik asosida shakllanishi mumkin. Bunday qo'shilish akad. A.N. Kononovning ko'rsatishicha, qadimgi turkiy tilda amal qiluvchi sanoqning yettilik sistemasi bilan bog'liq (2). Yoki -larcha morfemasi yirik miqdor bildiruvchi ayrim son asoslar bilan birikadi, xolos; o'nlarcha, yuzlarcha, minglarcha... (elliklarcha, ikki yuzlarcha, ikki minglarcha kabi yasalmalar semantik muvofiqlashmagan birikuvlardir).

So'z yasalishi jarayoni o'z mahsuli, natijasiga ko'ra ko'proq tilning diaxron aspektiga yo'nalgan bo'lsa, shakl yasalishi, ayniqsa, relyatsion shakllar til birliklari o'rtasidagi sinxron-sintagmatik aloqalarni ta'minlovchi vosita sifatida tilning muayyan bosqichdagi holati bilan bog'liqdir. Chunki yangi so'z, yangi lug'aviy birlik har kuni yaratilavermaydi. Prof. A.G'.G'ulomovning ta'biri bilan aytganda, yangi so'z turmushning talabi bilan tug'iladi.

Ijtimoiy hayot, inson ongidagi o'zgarishlar semantik siljishlarni mavjud materialni qayta muomalaga tushirish (ko'p ma'nolilikni yuzaga keltirish), transpozitsiya, morfem birliklar sintagmalarida yangi ma'noni ifodalash kabi yo'llar bilan mustahkamlashga ishlatiladi. Xususan, yangi sintagmatik birikuvlar o'xshashlik (analogiya) yo'li bilan mavjud modellar asosida yaratilaveradi: masalan, sayilgoh majlisgoh, qarorgoh kabi birikmalarga taqliddan o'rin-joy ma'nosini bildiruvchi o'yingoh (stadion), tayyoragoh (aeroport), oliygoh, ta'limgoh, bilimgoh yasalmalari yuzaga keladiki, bular jamiyatdagi turli xil kayfiyat va intilishlarni aks ettiradi.

Pragmatik cheklash ham semantik cheklash :rasidagi qo'shimcha omildir. Masalan, kichraytirish -erkalash, hurmat, kinoya, kesatq kabi ma'nolarda

qo'llaniladigan kichiraytirish - erkalash shakllari bunga yaqqol misol bo'la oladi. Bular uslub bo'yog'i bilan bog'liq bo'lgan cheklovchi omillardir.

Morfemalar birikuvi qoidalarini cheklovchi semantik xususiyatlar, bir tomondan, nafaqat morfemika sathi, balki umuman til strukturasidagi universal cheklovchi omil sifatida ko'rinsa, ikkinchi tomondan, bu semantik cheklash ayrim tub so'zlarning leksik-semantik guruhlarida :rasidagi semantik-so'z yasash valentligiga taalluqlidir. Chunonchi, ikkinchi jihatga tegishli cheklashlar universal-mutlaq tavsifda bo'lmay, balki ehtimollilik xususiyatga ega bo'lgan hodisadir (3).

Tilda bir tushunchani ifodalash uchun bir necha sinonimik vositalarning mavjud bo'lishi tabiiy bir holdir. Shu bilan birga, yangi ma'no turli vositalar, jumladan, tub so'z orqali, morfemalar birikuvi orqali bir ramzni turli pozitsiyaga o'tkazish (transpozitsiya) orqali ifodalanishi mumkin. Til sathidagi semantik-funksional differentsiatsiyalashuv ana shu vositalarning qo'llanish ko'lamini ham belgilab beradi. Masalan: til taraqqiyotidagi tebranishlar shofer-haydovchi, stanok-dastgoh, kosmonavt-fazogir, mashshoq-musiqachi kabi paradigmatic qatorlardan biror komponentga imtiyoz berib tursa-da, neytral nutq talabi ko'proq ikki qismli birlikka emas, balki tup so'zga imtiyoz beradi (4). Demak, ayrim o'rinlarda yasalmadan qutilishi mumkin bo'lgan ma'noni ifodalovchi tub so'zning mavjudligi xuddi shu ma'nodagi yasama so'zga, uning faollashuviga to'sqinlik qiladi.

Demak, til birliklari birikuvi :rasida amal qiladigan semantik cheklashlar umumiy universal xususiyatga ega. Ana shu cheklashlarning tabiatni to'g'ri idrok etmaslik morfemalar sintagmatikasida sun'iy birliklarini yuzaga keltirish mumkin. Xususan, XX asrning 70-yillaridan boshlab o'zlashmalari :rasida kuzatiladigan va ayrim o'zbekcha asoslarga ham qo'shila oladigan arabcha - iy, -viy qo'shimchasini o'zlashmalar sohasida omonimiyani cheklash (fizik-ot-fizik -sifat) maqsadida ot+ot tipidagi (atom bomba, quyosh soati) hamda rus tilidagi sifat + ot (световое излучение) ko'rinishdagi birikmalarning birinchi qismiga - iy, -viy qo'shimchasi orttirila boshlandi: atomiy bomba, quyoshiy soat, mashinaviy texnika, analitikaviy perspektiva ...

Jurnalist R.Abdurahmonov "Fizikadan ruscha-o'zbekcha lug'at" (Toshkent, 1978) dan joy olgan yorug'liqiy (ёруғлик +ий световой), anodoviy kabi birikmalar o'ziga xos ixtiro bo'lganligini ta'kidlab, tunuka tom, yog'och qoshiq, temir karavot birikmalardagi birinchi qismini tunukaviy tom, yog'ochiy qoshiq, temiraviy karavot deb yozsakmikan deb hajv ostiga oladi (6).

Prof. A.F.G'ulomov: "Tuxum sho'rva, sut choy kabi qo'shilmalarda ot (tuxum, sut) o'zi uchun tipik bo'lgan sintaktik funksiyada emas, balki sifat bajaradigan funksiyaga qo'llangan, lekin uning sifat kabi o'qilishi boshqacha so'z bilan birikishda va shu qo'shilishdagi ma'nosi asosida kelib chiqadi, bu qoshilmadan ajralgach, yana otligicha qoladi. U tuxumli, sutli kabi formalarda shakllangach, endi sifat sanaladi, "-deb ot+ot tipidagi izofali birikma bilan sifat+ot tipidagi birikmalarning munosabati haqida fikr yuritadi

Ma'lumki atamalar hosil qilishda turkiy izofa qadimdan faol qo'llanib kelinadi: bug'doy un, arpa non, qo'larra, oshpichoq, toshko'mir, qo'qonarava, elektr quvvati: ... shu sababli, atom bomba, quyosh soati, issiqlik sig'imi kabi atamalar -iy, -viy qo'shimchalari orttirishiga muhtoj emas.

Umuman olganda, morfemalar sintagmatikasi ham "dastlab yondosh elementlarning ma'nosi, keyin esa ularning formasi" tamoyiliga amal qiladi. Valentligi ma'no jihatdan muvofiqlashgan morfemalarning formal jihatdan ham moslashuvi talab etiladi. Morfemalar birikuvidagi formal cheklashlar morfonologik qoidalar asosida bartaraf etiladi.

So'z yasalishi nuqtai nazaridan cheklash u yoki bu yasama asosdan yana yangi so'z yasash imkoniyati bor-yo'qligi bilan bog'langan cheklashdir: ikkilamchi, uchlamchi affikatsiya tufayli yasama so'z yangi bosqichdagi yasama so'z uchun asos bo'ladi: suva+q; suvoq+chi, suvoqchi+lik, bu jarayonida avval tashqi yasovchi, keyin ichki yasovchi qo'shiladi taroq+ chi, taroq chi+lik taroqchilik.

So'z yasalishi tizmasini yakunlovchi birlik - lik qo'shimchasidan so'ng yangi so'z yasovchi qo'shila olmaydi, shu affiks bilan birikkan asoslarning so'z yasalishi imkoniyati barham topadi.

Sintagmatikadagi leksik cheklash nafaqat morfemika balki leksikologiya, sintaksis sathlariga ham tegishli hodisa bo'lib, bir chiziqli yo'nalishda bir so'z leksik ma'nosi-sememalarning reallashuvi jarayonida sintagmalarining hosil bo'lishini nazarda tutiladi

Morfem sintagmatikaga ham boshqa til sathlarida bo'lgani kabi morfemika birliklari ham mazmun ham ifoda sathlarining murakkab munosabatidan tarkib topadi Morfemika sathida ham irratsionallik (F.de Sossyur) yoki asimmetriya (S.O. Karsevskiy) ning turli ko'rinishlari mavjud: "Agar til mexanizmi to'la ratsional bo'lganda edi, uni narsa o'zida kabi o'rganish mumkin bo'lar edi". (5,165).

Albatta, tilining mohiyati har qanday qoida andaza va qoida nisbatan boy va ko'p qirralidir. Har qanday qoida va umumlashmalar eng tipik bog'lanishlarni aks ettiradi, ana shunday bog'lanishlar til sistemasida amal qiluvchi o'z asosiga ega bo'lgan turli qonuniyatlar bilan izohlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Земская Е.А. Словообразование. Современный русский язык. (под ред. В.А.Белошапковой).– М., 1989.
2. Кононов А.Н. Показатели собирательности - множественности в тюркских языках. – Л., 1969.
3. Милославский И.Г. Об ограничении сочетаемости русских морфем // "Вестник МГУ", серия 9, филология 2. – М., 1979.
4. Бердиалиев А. Адабий нутқдаги ўзгаришлар ва унинг тил парадигматик системасига таъсири. –Тошкент, 1990.
5. Соссюр Ф. де Курс общей лингвистики. Труды по языкознанию. – М., 1977.
6. Абдурахмонов Р. Ёруғликий. – "Муштум" журналы. –Т., 1979, 17-сон.

АНА ТІЛІНІҢ СӨЗ СЫРЫ

Е.М. Молдасанов

ф.ғ.к., доцент Абай атындағы ҚазҰПУ Қазақстан
er.alban2005@mail.ru

Абдувалитов Н.Б.

п.ғ.ф.д., доцент Низами атындағы
Ташкент мемлекеттік педагогикалық университет
Өзбекстан

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер құрамындағы көнерген сөздерді 6-сынып оқушыларына меңгертудің ғылыми-әдістемелік жолдары қарастырылады. Мақал-мәтелдер – көнерген сөздерді тарихи-мәдени контексте түсіндірудің ең тиімді құралдарының бірі. Оқушылардың танымдық ерекшеліктері мен жас деңгейіне сай оқыту әдістері ұсынылып, тәжірибелік сабақ үлгілері мен нәтижелер сараланады. Жұмыста интербелсенді әдістердің тиімділігі мен оқушының сөздік қорына, ұлттық сана-сезіміне әсері де талданған.

Мақал-мәтелдерде сақталған архаикалық лексикалық бірліктерді тану – тіл тарихын зерттеудің маңызды құрамдас бөлігі. Сондай-ақ, архаизмдердің этимологиясын айқындау арқылы олардың тілдік мәнін ашуға бағытталған әдістемелік тұжырымдар беріледі.

Кілт сөздер: көнерген сөздер, мақал-мәтел, тарихи таным, оқыту әдістемесі, 6-сынып, интербелсенді әдіс, ұлттық құндылық.

Аннотация. В статье рассматриваются научно-методические подходы к обучению устаревшей лексики на основе казахских пословиц и поговорок у учащихся 6 класса. Пословицы выступают эффективным средством понимания исторической лексики в культурном контексте. Представлены методы обучения с учетом возрастных особенностей учеников, а также обсуждаются результаты применения интерактивных технологий.

В статье рассматриваются пути преподавания устаревших слов через казахские пословицы и поговорки. Также в статье представлены выводы, направленные на раскрытие языковой ценности архаизмов.

Ключевые слова: устаревшие слова, пословицы, историческое сознание, методика обучения, 6 класс, интерактивные методы, национальные ценности.

Abstract. This article discusses the methodological approaches to teaching archaic words through Kazakh proverbs and sayings for 6th-grade students. Proverbs serve as a vital tool for understanding historical language in a cultural context. The study proposes teaching methods aligned with the cognitive characteristics of middle school students and evaluates the impact of interactive approaches on vocabulary expansion and cultural awareness.

This article explores the methods of teaching obsolete words through Kazakh proverbs and sayings. The study also presents theoretical insights aimed at revealing the linguistic significance of archaisms.

Keywords: archaic words, proverbs, historical awareness, teaching methodology, Grade 6, interactive method, national values.

Кіріспе. Қазақ тіл білімінде көнерген сөздерді оқыту – тек тілдік құбылысты түсіндіру ғана емес, сонымен қатар ұлттық дүниетанымды қалыптастырудың да маңызды тетігі. Тілдегі көнерген сөздер – ұлт

тарихының, мәдениетінің, руханиятының айнасы. Олар мақал-мәтелдерде жиі кездеседі және сол арқылы тарихи дәуір тынысы, салт-дәстүр, тұрмыс тіршілік көрініс табады. Алайда мектеп бағдарламасында бұл бағытқа арнайы назар аз бөлінеді. Әсіресе, 6-сынып оқушыларына көнерген сөздерді түсіндіру кезінде тартымды, жас ерекшелігіне сай әдістер қажет. Сондықтан бұл мақалада мақал-мәтелдерді негізге ала отырып, көнерген сөздерді оқытудың жолдары қарастырылады.

Әдебиетке шолу. Рухани жаңғыру үдерісі ұлттық сана-сезімнің күшеюінен бастау алады. Ал бұл сана-сезімнің өзегі – ана тіліміз. Ұлы Абай айтқандай, «пенде адам болып жаратылған соң, дүниеде ешбір нәрсені қызық көрмей жүре алмайды. Сол қызықты нәрсесін іздеген кезі өмірінің ең бір қызықты уақыты болып ойында қалады» [1.7]. Ана тіліндегі сөздердің ішкі мағынасын білу, білуге ұмтылу бір ғанибет – нәрсе. Ана тіліміздегі сөздердің барша байлығын игеру, тарихын білу – рухани парызымыз. Түркі халықтарына ортақ сөздердің көпшілігі қазақ тілінің де төл сөзі болып келеді. Зат есім сөздер: бала, жер, тас, көз, су, тау, қол т.б. Сынесім сөздер: ақ, жақ, ыс, жаман, қара. Есім сөздер: мен, сен, ол, қанша. Сан есім сөздер: он, жиырма, жүз. Тек фонетикалық өзгерістерге ұшырағаны байқалады. Мысылы сөзі көне түркі тілінде сары-сарығ, үлкен-үлұғ т.б. Ұлттың тарихи жады – тілдік сананың ажырамас бір бөлігі болып табылады және ол ешқашан маңызын жойған емес. Тарихи жады тілдің дыбыстық және грамматикалық құрылымының, сондай-ақ лексика-семантикалық қорының тұрақтылығынан айқын көрінеді. Осындай тұрақты негіздер ұрпақтар арасындағы табиғи сабақтастықты сақтап, рухани мұраларды жеткізуші қызмет атқарады. Осы тұрғыдан алғанда, тіл тарихын, соның ішінде көнерген сөздердің пайда болу мен қолданылу тарихын зерделеу – маңызды міндет.

Қазақтың мақал-мәтелдері – халық ауыз әдебиетінің көне әрі мазмұнды жанрларының бірі. Бұл фольклорлық үлгілерде халықтың өмірлік тәжірибесі, дүниетанымы, салт-дәстүрлері мен тарихи-этнографиялық болмысы көрініс табады. Мақал-мәтелдердің құрылымдық тұрақтылығы олардың ғасырлар бойы өзгеріске ұшырамай, өз қалпын сақтап қалғанын дәлелдейді. Мұндай тілдік тұрақтылық олардың халық санасында тәрбиелік және өнегелік мәнге ие болуының нәтижесі ретінде қарастырылады. Осы орайда, мақал-мәтелдерді тілдік тұрғыдан зерттеу олардың алғашқы қалыптасу кезеңіндегі лексикалық және синтаксистік ерекшеліктерін тануға мүмкіндік береді. Бұл – қазақ тілінің тарихи дамуын тереңірек тануға жол ашады.

Мақал-мәтелдердің сөздік құрамы тақырыптық және жанрлық ерекшеліктерге сәйкес қалыптасады. Қазақтың мақал-мәтелдерінің басым көпшілігі еңбекке негізделген ортада дүниеге келгендіктен, олардың құрамында тұрмыс, саясат, діни ұғымдарға байланысты кең таралған лексикалық бірліктер кездеседі. Бұл фольклорлық мұралардың бастауын ерте түркі жазба ескерткіштерімен байланыстыруға болады. Сонымен

қатар, паремиологиялық және лексикографиялық дереккөздерде де саяси және діни мазмұндағы көнерген сөздердің кездесуі – табиғи заңдылық.

Көнерген сөздер – лексикалық қордың тарихи қабаты ретінде тіл білімінің диахронды зерттеу нысанына жатады. І. Кеңесбаев, І. Жарылқасынұлы, С. Исаев еңбектерінде көнерген сөздердің түрлері (архаизм, историзм) мен олардың тілдегі қызметі жан-жақты сипатталған. Архаизм – қазіргі тілде қолданылмайтын, бірақ бұрынғы дәуірде белсенді болған сөздер (мыс: әмірші, бек, жарлық), ал историзм – белгілі бір тарихи оқиғамен байланысты, көне заттар мен ұғымдарды білдіретін сөздер (мыс: сауыт, садақ, хан).

Мақал-мәтелдердегі лексикалық бірліктердің көнерген сипатқа ие болуы олардың ежелгі дәуірден бері қолданылып келе жатқанын дәлелдейді. Тілші-ғалым Р. Сыздықова мақал-мәтелдерді тілді оқытудың тиімді құралы ретінде қарастырып, олардың тарихи-мәдени мазмұнына ерекше мән береді. Сондай-ақ, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерді оқытуда көркемдік тәсілдер мен бейнелілікке көңіл бөлу қажеттігін ұсынады.

Негізгі бөлім. Қазақ мақал-мәтелдері – халқымыздың дүниетанымы мен тарихи тәжірибесін жинақтаған тілдік мұра. Бұл тұрақты құрылымдарда көптеген көнерген сөздер (архаизмдер) сақталған. Олар – ежелгі замандарда жиі қолданылғанымен, қазіргі тілдік қолданыстан шығып қалған немесе мағынасы өзгерген сөздер. Архаизмдер – халықтың тарихымен, қоғам құрылымымен, мәдениетімен тығыз байланысты. Сол себепті мақал-мәтелдердегі архаизмдерді зерттеу – қазақтың өткен болмысын, танымын тануға жол ашады.

Архаизмдерді лексикалық тұрғыдан шартты түрде бірнеше топқа бөлуге болады: 1) тарихи архаизмдер – көне қоғамдық құрылымға, лауазымдарға, дәстүрлерге қатысты; 2) тұрмыстық архаизмдер – киім-кешек, шаруашылық, салт-санаға байланысты; 3) діни-мифологиялық архаизмдер – діни наным-сенімдер мен көне культтерге қатысты.

Қазақ мақал-мәтелдерінде жиі кездесетін архаизмдердің бірі – «төре» сөзі. «Бабалар сөзі» жүз томдық сериясының мақал-мәтелдерге арналған 65-томында бұл сөз кездесетін бірнеше тұрақты тіркестер жинақталған. Мысалы: «Жер шайқалса – төбеге қатер, ел шайқалса – төреге қатер», «Таста тамыр жоқ, төреде бауыр жоқ», «Төреге ерген ерін арқалайды»[2.27], т.б. Осы мақалдарда «төре» сөзі тек Шыңғыс хан ұрпағын емес, кең мағынасында мемлекеттік қызметкерді, тәртіп пен заң иесін, тіпті қоғамдық әдеп сақтаушыны білдіріп тұр.

Ежелгі түркі жазба ескерткіштері мен сөздіктерінде бұл сөздің «заң», «тәртіп» мағынасында қолданылғаны айқын көрінеді. Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрк» сөздігінде: «Күш есіктен кірсе, төре түңліктен шығады» деген мақалдың өзі тәртіпсіздік орнаған жерде заңның мәнсіз болатынын меңзейді. Сонымен қатар, «Il gider, töre kalir» [3,16] деген

мақал – салт-дәстүр мен құқықтық нормалардың ұлт өмірінде тұрақты орын алатынын көрсетеді.

Көптеген түркі тілдеріндегі «төр», «төре» сөздерінің мағыналық аясын салыстырмалы түрде қарастырғанда, олардың барлығы да тәртіп, басқару, құрылым, билік, заң ұғымдарын қамтитыны аңғарылады. Тіпті кей зерттеушілер бұл сөздің түп-тамырын «Тора» атты діни заң жинағымен байланыстырып, иврит тілімен байланысын да болжайды[4.52].

Осыдан келіп, «төре» сөзі тек тарихи атақ емес, сонымен қатар қоғамдағы заңдылық пен моральдық тәртіптің бейнесі ретінде көрінеді. Мақал-мәтелдер арқылы бұл мағына сақталып, көнерген сөздің мазмұндық жүгін бүгінгі ұрпаққа жеткізіп отыр.

Қазақ мақал-мәтелдеріндегі архаизмдер – тарихи, құқықтық және мәдени ақпаратты бойына сіңірген құнды лексемалар. Солардың бірі – «төре» сөзі, ол тек бір әулеттің атауы емес, ежелгі құқықтық және басқару ұғымдарымен тығыз байланысты. Бұл архаизмді жан-жақты талдау арқылы халқымыздың құқықтық санасы мен дүниетанымын, сөз мәдениетін тереңірек ұғына аламыз. Ендеше оқушыларға қарапайым мақал-мәтелдерді үйрете отырып, ондағы көнерген сөздердің түпкі мәніне үңілер болсақ, оқушы санасында тамаша тарихи танымның қалыптасатыны жоғарыдағы талдаудан-ақ аңғарылып тұр.

Әдіс-тәсілдер. Оқу үдерісінде мақал-мәтелдер арқылы көнерген сөздерді меңгерту үшін оқушының жас ерекшелігі мен қабылдау мүмкіндігін ескере отырып, төмендегі әдістер тиімді деп санаймыз:

1. Ассоциация әдісі: Оқушыға мақал ішіндегі көнерген сөзді ұсынып, оған қазіргі өмірмен байланыстыра отырып, ұқсастық табу тапсырылады.

2. Рөлдік ойын: Мақалдағы тарихи сөзге негізделген көрініс көрсету арқылы мағынаны меңгерту.

3. «Кілт сөз» әдісі: Мақалдың ішінен бір көнерген сөз таңдалып, оқушылар сол сөзді қолдана отырып, жаңа мақал ойлап табады.

4. Интербелсенді платформа қолдану (Kahoot, Quizizz): Мақалдар мен көнерген сөздерді сәйкестендіру ойыны арқылы есте сақтау қабілетін арттыру.

5. Картотека құрастыру: Әр оқушы мақал ішіндегі көнерген сөзді жеке картотекаға жинап, мағынасын, синонимін, сөйлем ішіндегі қолданылуын жазады[5.18].

Нәтижелер мен талқылау. Зерттеу барысында мақал-мәтелдер арқылы көнерген сөздерді оқыту әдісінің тиімділігі дәлелденді. Бұл әдіс оқушылардың тіл байлығын кеңейтуге және көнерген сөздерді меңгеру процесін жеңілдетуге мүмкіндік берді. Мақал-мәтелдер тілдің байлығын көрсетіп қана қоймай, оларды қолданудың маңыздылығын түсіндіреді. Оқушылардың сөздік қорын арттыруда мақал-мәтелдер ұтымды құрал болып шықты, себебі олар көркем, әрі есте сақтау оңай. Сонымен қатар, мақалада көнерген сөздерді қолданысқа енгізу барысында оқушылардың

грамматикалық қателіктерінің саны азайғаны байқалды. Оқытушылар мен оқушылардың пікірлері бойынша, мақал-мәтелдерден алынған мысалдар оқушылардың өздігінен шығармашылық жұмыс жасауына ықпал етеді.

Мақала аясында жүргізілген тәжірибелік сабақтар 6-сынып оқушыларының көнерген сөздерге деген қызығушылығы арта түскенін көрсетті. Әсіресе, рөлдік ойын мен мақалдарды өздері ойлап табу кезеңі оқушылардың белсенділігін арттырып, шығармашылық қабілетін оятты.

Жасалған бақылаулар мен сауалнамалар негізінде төмендегідей нәтижелер анықталды: 85% оқушы көнерген сөздердің мағынасын мақал арқылы оңай түсінген; 78% оқушы көнерген сөздерді өз сөздік қорында қолдануға тырысқан; 90% оқушы тарихи мазмұндағы сөздерді қазіргі ұғымдармен салыстыра алған. Бұл көрсеткіштер мақал-мәтелдердің тек тілдік құрал ғана емес, мәдени-тарихи танымды дамытатын маңызды материал екенін дәлелдейді.

Қорытынды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, мақал-мәтелдер арқылы көнерген сөздерді оқыту қазақ тілін үйренуде маңызды рөл атқарады. Олар тек тілдің тарихын емес, мәдениет пен ұлттық дәстүрді де танытуға мүмкіндік береді. Оқушылар мақал-мәтелдер арқылы өткенді танып, қазіргі өмірде кездесетін көнерген сөздерді қолдануға үйренеді. Осылайша, мақал-мәтелдер оқу үдерісінде тиімді әдіс ретінде қолданыла алады. Бұл тәсілдің басты артықшылығы – оқушылардың тілдік және мәдени білімін тереңдетіп, оларды өз бетінше жұмыс істеуге ынталандырады.

Мақал-мәтелдер – көнерген сөздердің табиғатын түсіндіруге арналған таптырмас әдістемелік материал. Оларды оқу үдерісінде тиімді пайдалану оқушының сөздік қоры байып, әдеби тіл нормаларын меңгеру деңгейі жоғарылайды. Осы мақалада ұсынылған әдіс-тәсілдер арқылы 6-сынып оқушыларына көнерген сөздерді меңгертудің нәтижелі болатыны тәжірибе арқылы дәлелденді. Болашақта бұл бағытта қосымша көрнекі құралдар мен мультимедиялық ресурстарды арттыру қажет.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Сыздық Р. Сөздер сөйлейді. Алматы, «Арыс» баспасы – 2004. 230 б.
2. Бабалар сөзі: жүз томдық. Қазақ мақал-мәтелдері. Астана, «Фолиант», 2010. – Т. 65. – 414 б.
3. Kaşgarlı M. Divanü Lugat-it Türk Tercemesi II, Çev., Besim Atalay, - Ankara: Türk Dil Kurumu Yay, 1940. - 336 s.
4. Құрышжанұлы Ә. Ескі түркі жазба ескерткіштері. – Алматы: Қайнар, 2001. – 472
5. Еркибаева Г. Оқыту үрдісіндегі жаңа технологиялар. – Шымкент: Әлем, 2022. - 236 б.
6. Abduvalitov N. Ways of Teaching Samples of World Literature at Literature Classes by Grene Features. <http://ijmmu.com> editor@ijmmu.com ISSN 2364-5369 Volume 9, Issue 3 March, 2022 Pages: 219-223.
7. Bazarbayeva Raykhan Abdimumin qyzy Socio-psychological bases of forming speaking competence based on students' creative thinking. Web of Scientists and Scholars:

Journal of Multidisciplinary Research. <https://webofjournals.com/index.php/12/article/view/3485>

8. Abduvalitov N.B. The Problem Of Comparative Study Of Samples Of World Literature In General Secondary Schools // The American Journal of Social Science and Education Innovations (ISSN – 2689-100x) Published: American, 2021. – P: 44-47. Impact Factor: 2020: 5. 525.

TERMIN, ATAMA, SO'ZNING FARQLI VA O'XSHASH XUSUSIYATLARI

Axmedova Shaxnozaxon Farxod qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

tayanch doktoranti

shaxnozaxon4407@icloud.com

ORCID ID: 0009-0004-3129-6091

Annotatsiya. Ushbu maqola termin, atama va so'zning ko'pincha sinonim sifatida ishlatilishi, ammo ularning mazmun jihatidan farqlanishi muammolariga bag'ishlangan. Maqolaning maqsadi ushbu muammoni hal etishga qaratilgan bo'lib, ushbu tushunchalarning tilshunoslikdagi o'rni va ularga berilgan ilmiy yondashuvlarni o'rganish, amaliy tahlillar orqali ularning farqli xususiyatlarini aniqlashdan iborat. Shuningdek, terminlarning ilmiy-texnik sohalarda aniq va barqaror ma'no ifodalovchi birlik sifatida qo'llanishi, atama va istilohlarning mazmun jihatidan farqlanishi, so'zning umumtil birliklari bilan bog'liqligini yoritishni taklif etishdir.

Kalit so'zlar: *Termin, terminologiya, terminologik tizim, atama, leksema, istiloh, so'z, umumtil.*

Аннотация. Данная статья посвящена проблеме частого использования терминов и слов как синонимов, но их содержательных различий. Целью статьи является решение этой проблемы, изучение роли этих понятий в языкознании и научных подходов, придаваемых им, определение их точности и выявление их отличительных черт путем практического анализа. Также предлагается выделить использование терминов в научных и технических областях как единиц, выражающих четкое и устойчивое значение, содержательные различия терминов и выражений, связь слов с универсальными языковыми единицами.

Ключевые слова: *Термин, терминология, терминологическая система, модное слово, лексема, слово, универсальный язык.*

Abstract . This article is devoted to the problem of the frequent use of terms and words as synonyms, but their differences in content. The purpose of the article is to solve this problem, to study the role of these concepts in linguistics and the scientific approaches given to them, to determine their accuracy and to identify their distinctive features through practical analysis. It is also proposed to highlight the use of terms in scientific and technical fields as units expressing a clear and stable meaning, the differences in content of terms and expressions, and the connection of words with universal language units.

Key words: *Term, terminology, terminological system, buzzword, lexeme, word, universal language.*

So'nggi yillarda mamlakatimizda o'zbek tili rivojiga bo'lgan e'tibor avvaldagidanda kuchayib, o'zbek tilida terminlar va atamalar bilan ishlashga bo'lgan ehtiyoj yanada ortdi. Bir qarashda termin va atama leksemalarini bir

birdan farqi yo'qdek tuyiladi, ya'ni ko'plab manbalarda ular bir xil tushunchalar deb hisoblanadi. Ammo tilshunoslikda ularning farqli jihatlarini yaqqol ko'zga tashlanadi. Quyida "termin", "atama", "so'z" ning o'xshash va farqli tomonlarini ko'rib chiqamiz.

O'zbek tilining izohli lug'atida termin so'ziga quyidagicha ta'rif berilgan. "Termin – (lot. terminus – "chek" – "chegara") Fan, texnika, kasb-hunarning biror sohasiga xos muayyan bir tushunchaning aniq va barqaror ifodasi bo'lgan so'z yoki so'z birikmasi" [O'TIL – 6, 2023: 222–223]. Termin so'zini turlicha tushunish mavjud. Chunonchi, mantiqshunos(logik)lar uchun termin-anii obyektga tegishli tavsif (yoki tavsiflar) yig'indisini nazarda tutuvchi va unda tatbiq etiluvchi so'z hisoblanadi. Har qanday tildagi istalgan so'z termin bo'lishi mumkin.

Fan va texnikada termin sun'iy o'ylab topilgan yoki tabiiy tildan olingan maxsus so'z sanaladi. Bunday so'zlarning qo'llanish sohasi u yoki bu ilmiy maktab vakillari tomonidan aniqlashtiriladi yoxud chegaralanadi. Umumtil terminlaridan farqli o'laroq, ilm-fan, texnikaga xos terminlar iyerarxik birliklar sifatida terminologik sistemalarga birlashadi, ular o'z ma'nolariga faqat ayni sistema ichida erishadi, bu sistemada ularga mantiqiy (tushunchaga oid) terminologik maydon mos keladi. Termin ta'rifi xususida ilmiy adabiyotlarda ko'pdan-ko'p mulohazalar bildirilgan. Deyarli barcha ta'riflarda termin maxsus ilmiy-texnikaviy tushunchani ifodalovchi so'z yoki so'z birikmasi tarzida tavsiflanadi [Dadaboyev, 2019: 4].

O.Vinokurning fikricha, termin har :m anii tushunchani ifodalaydi. Terminlar sistemasi tili ongli ravishda shakllantiriladi. Zero termin o'z-o'zidan, stixiyali tarzda paydo bo'lmaydi, balki zarurligi, jamiyatda unga ehtiyoj mavjudligi bois yaratiladi [Vinokur, 1961: 3-10]. Bu jarayon tilning rivojlanishi va ijtimoiy ehtiyojlarga moslashuvi bilan bog'liq. Terminning umumiy qo'llanishdagi so'zdan farqi uning definitiv funksiyasining mavjudligidir. Bunda termin ortida predmet yoki hodisaning emas, balki uning mantiqiy ta'rifi turadi. Terminlar anii va belgilangan ma'noga ega bo'lib, ilmiy va kasbiy sohalarda o'zaro tushunishni ta'minlaydi.

A.S.Gerdning mulohazasiga ko'ra, termin – ilm-fan taraqqiyotining muayyan bosqichida mavjud tushunchalarning asosiy xususiyatlarini anii va to'laligicha aks ettiruvchi maxsus terminologik ma'noga ega tabiiy va sun'iy til birligi, ya'ni so'z yoki so'z birikmasidir [Gerd 1991;1–4]. O.S.Axmanovanning ta'kidlashicha, terminologiya qaysidir fan o'z taraqqiyotining oliy darajasiga erishgandagina yuzaga chiqadi, ya'ni termin muayyan tushuncha anii ilmiy ifoda kasb etgandan so'ng tan olinadi. Terminni termin bo'lmagan leksemadan farqlashning muhim vositasi uni ilmiy asosda ta'riflashning mumkin emasligidadir. V.G.Gak terminning ta'rifini berish barobarida uning mohiyatini ochadi va terminning biror bir til so'z boyligidagi o'rnini belgilaydi. U ilmiy ishlarda terminga lug'aviy birliklarning alohida turi tarzida qaralishiga e'tiroz bildiradi, hamda termin-funksiya, leksik birliklar qo'llanishining bir ko'rinishi, degan g'oyani ilgari suradi [Gak 1972;68–71]. U terminlarni faqat ilmiy va

texnik sohalarda ishlatiladigan so'zlar sifatida emas, balki til tizimida o'ziga xos funksiyaga ega bo'lgan leksik birliklar sifatida ko'radi. Gakning fikricha, terminlar tilning maxsus leksik birliklari bo'lib, ular o'zining aniq va ravshan ma'nosi bilan ajralib turadi. Ular til tizimida o'ziga xos o'rin tutadi va ularning mohiyati ularning funksiyasida yotadi.

V.P.Danilenkoning e'tirof etishicha, jamiyatda sodir bo'ladigan har qanday jarayonning in'ikosi dastavval terminologiyada o'z ifodasini topadi yoki muayyan terminlarning transformatsion o'zgarishi oqibatida voqelanadi [Danilenko, 1971:9]. Danilenko "Ruscha terminologiya: lingvistik tavsif tajribasi" nomli asarida terminlarning ilmiy va texnik sohalarda qanday shakllanishini va rivojlanishini tahlil qiladi. U terminlarni faqat so'zlar sifatida emas, balki til tizimidagi o'ziga xos funksiyaga ega bo'lgan birliklar sifatida ko'radi. Bu qarashlar tilshunoslikda terminologiyaning rivojlanishiga katta hissa qo'shgan.

D.S.Lottening ishlarida terminga alohida belgi sifatida emas, balki aniq tizimning a'zosi shaklida qarash, munosabatda bo'lish zarurligi ta'kidlangan. Uning fikriga ko'ra, terminlar tizimli xarakterga egaligi aytiladi. Terminlarning terminlar sistemasidagi o'rni, mavqei muayyan tushunchaning tushunchalar sistemasidagi o'rni, mavqei bilan aniqlanadi [Lotte, 1994]. U tomonidan ishlab chiqilgan terminlarga qo'yiladigan me'yoriy talablar tizimlilik, bir ma'nolilik, qisqalik, aniqlik, lisoniy asoslardan iborat.

Terminga muayyan talab qo'yiladi, ushbu jihat uni umumtil va lahja hamda shevalardagi oddiy so'zlardan ajratib turadi [Dadaboyev, 2019: 6]. Bu fikr D.S. Lotte ishlab chiqqan talablarni ilgari suradi. H. Dadaboyevning fikricha, termin alohida talablar asosida bo'lishi kerak, shunda u umumtil, so'z, lahja kabi tushunchalardan farq qiladi.

Terminologiya – ma'lum bir tilga tegishli atamalar bilan belgilanadigan haqiqatni ifodalovchi tushunchalar to'plami hamda ma'lum bir sohadagi ixtisoslashgan so'zlar va tegishli ma'nolar guruhi, shuningdek, bunday atamalarni o'rganish va ulardan foydalanishdir [Sonnaveld, 1994]. Sonnaveldning terminologiyaga bergan ta'rifi terminologiyaning tushunchalar tizimi, ixtisoslashgan leksika, ilmiy va amaliy ahamiyat kabi asosiy jihatlarini ham belgilab beradi.

Termin ma'lum kontekstlarda ma'lum ma'nolarga ega bo'lgan so'z, qo'shma so'z yoki so'zli iboradir. Ular boshqa kontekstlarda va kundalik tilda bir xil so'zlarga ega bo'lgan ma'nolardan farq qilishi mumkin [Rayt., Budin, 1997]. Bu ta'rif bilan muallif termin yagona leksemadan iborat emasligini, uning kengaygan holda ham kelishini ta'kidlagan. Masalan, *anatomiya*, *pedagogika*, *leksikologiya* (so'z holatida kelishi), *kredit kartasi*, *kompyuter tarmog'i*, *biologik xilma-xillik* (qo'shma so'z holatida uchrashi), *yadro energiyasi*, *moliyaviy tahlil*, *grammatika qoidalari*, *fotosintez jarayoni* (so'zli ibora shaklida kelishi).

Terminologiya leksikografiyadan farq qiladi, chunki u tushunchalarni, konseptual tizimlarni va ularning belgilarini (atamalarini) o'rganishni o'z ichiga oladi, leksikografiya esa so'zlar va ularning ma'nolarini o'rganadi, shu bilan birga, inson faoliyatining bir yoki bir qancha fan sohalariga xos bo'lgan

“tushunchalarini belgilash”ni muntazam ravishda o'rganadigan fandır. Terminologiya tilshunoslikning asosiy bo'limlaridan biri bo'lib, ba'zi manbalarda terminosistema deb ham ataladi. Terminosistema – inson bilimlari yoki faoliyatining har qanday maxsus sohasi – belgilari tizimi, uning tushunchalari tizimiga nisbatan izomorfik, kommunikativ ehtiyojlariga xizmat qiladi. Bunga hujjatlashtirish va foydalanishni rag'batlantirish maqsadida kontekstdagi atamalarni o'rganish va tahlil qilish orqali erishiladi hamda bir yoki bir nechta tillar bilan cheklanishi mumkin. (Misol uchun, “ko'p tilli terminologiya” va “ikki tilli terminologiya”) yoki turli sohalarda atamalardan foydalanishga qaratilgan fanlararo harakterga ega bo'lishi mumkin.

Tilshunoslikda terminologiya muhim ahamiyat kasb etishi sababli uning o'ziga xos asosiy xususiyatlari mavjud: ulardan biri maxsus atamalar to'plamidir.

“Atama” leksemasi haqida so'z yuritadigan bo'lsak, atama termindan kengroq tushunchadir. Hozirgi kunda “termin” so'zi bilan bir qatorda “atama”, “istiloh” so'zlari ham ayni ma'noda qo'llanmoqda. Lekin ular *termin* so'zining hozirgi ma'nosini to'liq ifoda eta olmaydi. “Atama” so'zi keng ma'noda bo'lib, geografik obyektlar, atoqli nomlarga nisbatan qo'llanadi. “Istiloh” so'zini esa termin ma'nosida tarixiy mavzulardagi matnlar (mas., adabiyot tarixi, Sharq falsafasi va boshqalar)da bemalol qo'llash mumkin.

Terminologiya masalalariga qaratilgan ayrim ishlarda *termin-atama-istiloh* so'zlaridan sinonimik uya tarzida foydalaniladi. Sir emaski, o'zbek tiliga davlat maqomi berilgandan keyin ba'zi subyektiv nuqtayi nazarlar natijasida termin o'rnida atama derivatini qo'llash faollashdi. Bir qaraganda, baynalmilal o'zlashmaga har jihatdan mos tushgan o'zso'zning qo'llanishi ma'quldek tuyuladi. Lekin termin o'zlashmasining ta'rifi bilan atama yasamasi qamrovini qiyoslash har ikki leksemani sinonim tarzda ishlatishning maqsadga muvofiq emasligini ko'rsatadi. O'z vaqtida A.Hojiyev *termin* so'zini *atama* yasamasi bilan almashtirishning noto'g'ri ekani, uning sabab va oqibatlari xususida jiddiy mulohaza yuritgan edi [Hojiyev, 1996: 22–25]. Shularni hisobga olgan holda, termin o'zlashmasini ilm-fan, texnika sohalari yoki tarmoqlarida qo'llanuvchi so'z va so'z birikmalari, atama so'zini shartli ravishda qo'yilgan nomlar (nomenklatura, nomenlar), xususan, geografik obyektlar, joy nomlari (toponimlar), arabcha istiloh o'zlashmasini esa tarixiy terminologiya aspektidagi izlanishlar, tarixiy manbalar matnidagi tushunchalarga nisbatan ishlatish o'zini oqlaydi [Madvaliyev, 2017: 28–30].

Atama ma'lum fan yoki hunar sohasiga oid tushunchalarni qayd qilish, saqlash va bu sohada to'plangan bilim, tajriba, texnik mahorat va malakani boshqalarga berish vositasidir. M. Odilova, D.Jabborova, S.Jo'rayevlarning “Pedagogik atamalar” lug'atida atamaga shunday ta'rif beriladi: Atama – bilim yoki faoliyatning maxsus sohasiga :r tushunchani ifodalovchi so'z yoki so'z birikmasi [Odilova, Jabborova, Jo'rayev, 2023]. Ushbu olimlar ham *atamaga termin* klassifikatsiyasi kabi ta'rif berishgan. Ya'ni *atama* maxsus sohaga oid tushunchalarni so'z yoki so'z birikmasi ko'rinishida ifodalaydi.

Ukrain filolog olimi Simonenko L.O. atama haqida shunday fikrlarni keltiradi: "Atama oddiy so'zdan farqli o'laroq, uslubiy jihatdan ko'proq tartibga solinadi, u "betaraf", "hissiyotsiz", "ekspressiv" kabi tushunchalarda neytral bo'ladi, "hissiy va ekspressiv lug'at" kabi tushunchalardan farq qiladi" [Simonenko, 1991: 152]. Haqiqatan ham, aynan shunday, agar *atama* tushunchasini so'zdan farqlash zarurati tug'lsa, *atama* hissiyotlarsiz, ya'ni his-tuyg'uni ifodalamaydi, desak to'g'ri bo'ladi. Hozirgacha so'z bilan *terminning* umumiy va xususiy tomonlari yetarli darajada ochib berilmagan. Kundalik turmushda keng iste'molda bo'lgan so'zlar ayni paytda turli sohalarga oid terminlar hisoblanadi. Masalan, *quloq, burun, tomoq* — anatomiya va tibbiyot; *gilam, sholcha, palos* – gilamdo'zlik; *kitob, ruchka, daftar* – pedagogik soha terminlari bo'lish bilan birga umumxalq tilida faol qo'llanadi.

So'zga "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" da quyidagicha ta'rif berilgan: So'z bu – tilning narsa-hodisalar, jarayonlar va xususiyatlarni nomlash uchun xizmat qiladigan eng muhim struktur ma'noviy birligi; o'z tovush qobig'iga ega bo'lgan, borliqdagi narsalar haqidagi tushunchani, ular o'rtasidagi aloqani yoki ularga munosabatni ifodalay oladigan, turli grammatik ma'no va vazifalarda qo'llanadigan eng kichik nutq birligi, leksemaning nutqda muayyan shakl va vazifa bilan voqelangan ko'rinishi. So'z gap uchun qurilish materiali bo'lib xizmat qiladi, lekin undan farqli ravishda, xabar yoki tugal fikr bildirmaydi. O'zida leksik va grammatik ma'noni birlashtirgan hodda so'z muayyan so'z turkumiga mansub bo'ladi, o'z tarkibida muayyan til tizimida oldindan tayin bo'lgan barcha grammatik ma'nolarni ifodalaydi [O'ZME, 2000-2006: 822-823]. Bunda so'zga umumiy tarzda ta'rif berilgan bo'lib, uning xabar yoki gap kabi tugal fikr bildirsa olmasligi, ma'lum so'z turkumiga mansub bo'lishi, grammatik ma'no ifodalashi, nutqning eng kichik birligi kabi ma'nolar ifodalashi bildirilgan.

Tilshunoslikda "so'z" atamasi leksemaga nisbatan ham qo'llanadi va leksik so'z deb yuritiladi. Masalan, "so'z yasalishi", "yasama so'z" birikmalarida "so'z" xuddi shu ma'noda qo'llanadi. Leksemaning nutqda muayyan shaklda voqelangan holati tilshunoslikda "so'z shakl", "leksema shakl" yoki "morfologik so'z" deb ham yuritiladi.

Bundan tashqari lug'aviy ma'noga ega bo'lmagan, lekin o'z tovush qobig'iga, o'ziga xos ma'no, vazifasiga ega bo'lgan, shu bilan birga so'z yasash yoki so'z shaklini hosil qilish uchun foydalaniladigan morfemalardan farqlanuvchi til birliklari ham "so'z" deb yuritiladi. Bular yordamchi so'zlar (*bilan, lekin, kabi, xuddi*), undovlar (*obbo, ehhe, voy*), taqlid so'zlar (*miyov, dukur-dukur, yalt-yult*) va modal so'zlar (*shubhasiz, demak, ehtimol*).

Xulosa qilib aytganda, so'nggi paytlarda tilshunoslik fani rivojlanib, o'z tadqiqot maydonini boyitar ekan, har bir soha terminlarini o'rganish uning eng muhim va dolzarb masalalaridan biriga aylandi. Hozirgi davrda terminlarni o'rganish orqali tilshunoslikning alohida tarmog'i – terminologiya shakllandi va kundan-kunga rivojlanib borayotgan sohalardan biriga aylanib bormoqda. Xalqaro munosabatlarni ifodalovchi siyosiy va ijtimoiy terminlarni o'z ichiga olgan har qanday til leksikasining salmoqli qismini tashkil etishda terminlar

asosiy rol o'ynamoqda. Istalgan til va madaniyatni o'zaro munosabatini tasvirlashda, ayniqsa, tarjima jarayonida mavzuga mos terminlarga duch kelinadi. Til birliklari orasida terminlar so'z va so'z birikmasi obyektlarini nomlash va farqlash kabi vazifalari, shuningdek, individuallashtirish va identifikatsiyalash kabi tamoyillari bilan alohida ajralib turadi. Xalqlar va madaniyatlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarda terminlar muammosi oldindan mavjud. *Termin, atama* va *so'z* o'rtasidagi asosiy farq ularning aniq ma'no ifodalash darajasida va qo'llanilish sohasida yotadi. Terminlar ilmiy va texnik sohalarga xos aniq ma'nolarni anglatadi, atamalar esa kengroq tushunchalarni ifodalaydi, so'zlar tildagi barcha ma'no birliklarini o'z ichiga oladi hamda har qanday kontekstda ishlatilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Begmatov E., Hojiyev A., Mirzayev T. O'zbek tilining izohli lug'ati / 6 jildli. 5-jild – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – 964 b.
2. Dadaboyev H, O'zbek terminologiyasi: o'quv qo'llanma. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2019. – 136 b.
3. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. Труды МИФЛИ. Т.5. – М.: Сборник статей по языкознанию, 1961. – С. 3–10.
4. Герд А.С. Значение термина и научное знание / Научно техническая информация. Серия 2. – М.: 1991. №10. – С. 1–4.
5. Гак В.Г. Асимметрия лингвистического знака и некоторые общие проблемы терминологии (семантические проблемы языка науки). Материалы научного симпозиума. – М.: МГУ, 1972. – С. 68–71.
6. Даниленко В.П. Об основных лингвистических требованиях к стандартизируемым терминам//Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики. – М.: МГУ, 1971.
7. Лотте Д.С. Очередные задачи технической терминологии. Т.1. – М.: Московский лицей, 1994.
8. Сонневельд Х.Л. Введение в терминологию, в "Терминологии". – Кієв, 1994.
9. Райт С.Э., Будин Г. Справочник по управлению терминологией, том 1, Основные аспекты управления терминологией, – Амстердам-Филадельфия: Джон Бенджаминс, 1997.
10. Ҳожиєв А. Термин танлаш мезони. – Toshkent, 1996. – 22–25 b.
11. Мадвалиев А. Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. – Toshkent: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2017. 28–30 b.
12. Odilova M., Jabborova D., Jo'rayeva S. Pedagogik atamalar. – Namangan, 2023. – 10 b.
13. Симоненко Л. Формування укр. біол. термінології, – Київ: Наук. Думка, 1991.
14. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi / 12 jildli. 8-jild. – Toshkent, 2004. – 712 b.

ONA TILI IMKONIYATLARINI KO'RSATUVCHI TIL BIRLIKLARI

Esayeva Dilafruz Azamatovna

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU magistranti

esayevadilafruz@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada obrazli til vositalarining turlari, ularning o'ziga xos xususiyatlari va tilshunoslik va adabiyotshunoslikdagi ahamiyati haqida bir qancha ma'lumotlar keltirilgan. Shuningdek, obrazli tilning kommunikatsiya jarayonida qo'llanishi, ularning o'zaro bir-biridan farqli jihatlari va obrazli til vositalarining dunyo tilshunoslari tomonidan o'rganilgani xususida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: troplar, metafora, konseptual metafora, metonimiya, perifraza.

Аннотация: В статье даются некоторые сведения о типах образных языковых средств, их специфических особенностях и значении в лингвистике и литературоведении. В книге также подробно рассматривается использование образных средств языка в процессе коммуникации, их отличия друг от друга, а также изучение средств образного языка лингвистами всего мира.

Ключевые слова: тропы, метафора, концептуальная метафора, метонимия, перифраза.

Abstract. This article provides some information about the types of figurative language devices, their specific characteristics, and their importance in linguistics and literary studies. It also discusses in detail the use of figurative language in the communication process, their differences from each other, and the study of figurative language devices by linguists around the world.

Keywords: tropes, metaphor, conceptual metaphor, metonymy, periphrasis.

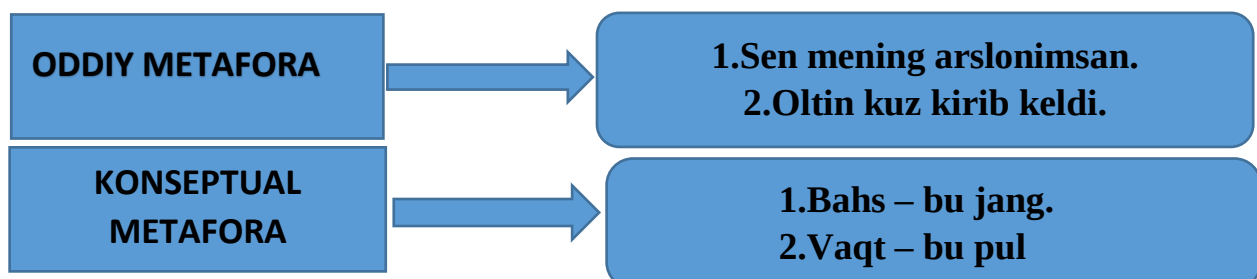
Har qanday tilda uning imkoniyatlarini, jozibadorligini ko'rsatib beruvchi vositalar bo'lib, ular shu tilning qanchalik darajada boyligi va ko'lamdorligini ko'rsatib beradi. Qadim zamonlardayoq insoniyat bir- birlari bilan muloqot qilish chog'ida muayyan narsa, buyum, hodisa, tushuncha, yoki voqelikni nomlash, ularni sodda yo'sinda atab qolmasdan, shu voqelik va hodisalarga qo'shimcha ma'no, bo'rttirish, o'xshashlariga qiyoslash, o'ziga xos belgilari asosida ifodalab kelganlar. Nutqning bu tarzda ifodalanishi kommunikatsiya jarayonini ta'sirchan, bir xillikdan holi, salbiy yoki ijobiy bo'yoqdorligini oshirish uchun xizmat qilgan. Shu bilan birgalikda, figurativ tildan foydalanish asnosida insonlarda obrazli fikrlash ko'nikmasi shakllanib, tasviriy va konseptual tafakkurlari rivojlanib boradi. Aynan shu asnoda, vaqtlar o'tishi bilan obrazli til vositalarining ahamiyati tobora takomillashib kelgan.

Obrazli til – bu tilning badiiy estetik va hissiy jihatdan ifodalangan shakli bo'lib, u so'zlar, iboralar, jumlar va matnlarning ma'nosini yanada boyitish, chuqurlashtirish ta'sirchanligini oshirish, kommunikativ vaziyatlarda esa, so'zlovchi va tinglovchi o'rtasida yangi aloqalarni yaratish uchun xizmat qiladi. Obrazli til xususiyatlari nafaqat o'zbek, balki dunyo tillarining tilshunosligi va adabiyoti uchun muhim vosita bo'lib, ushbu xususiyat shu tilda muloqot qiluvchilarning tarixi, urf- odatlari, tafakkur tarzi va o'sha jamiyatga xos an'analarni o'zida mujassam etadi.

Obrazli til tilshunoslik va adabiyot sohalari uchun asosiy obyekt hisoblanib, kontekstning strukturasi, semantikasi va pragmatikasini yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi. Aslini olganda obrazli til vositalariga har qadamda duch kelish mumkin. Masalan, kundalik hayotda, ishxonada, ommaviy axborot vositalarida va hokazo. Ilmiy jihatdan tilshunoslikda obrazli tilning ikkinchi nomi *troplar* deb ham nomlanib, u dastlab mil. av. IV asrda yunon olimi Aristotel tomonidan qo'llangan [O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi 7: 661]. O'zbek tilshunosligida obrazli tilning bir nechta turi keng miqyosda ishlatiladi. Jumladan, metafora, metonimiya, perifraza, tasviriy ifodalar va iboralar shular jumlasidandir.

Metafora – qisqa va aniq qilib aytganda “ko'chirma” demakdir. Mashhur yunon faylasufi Aristotel metaforalarga shunday ta'rif beradi: *“Oddiy so'zlardan biz faqatgina yangi ma'no tushunishimiz mumkin. Metaforalar esa uni to'liq ta'sirchan qilib tinglovchiga yetkazish yoki anglash uchun muhim ahamiyat kasb etadi”*. Darhaqiqat, metaforalar tilshunoslikda ham adabiyotshunoslikda ham keng qo'llanib, nutqni obrazli qilishga yordam beradi, kishida emotsiya, estetik zavqni uyg'otadi, shu bilan birga, ona tilimizdagi inson va tabiat o'rtasidagi hodisalarni eng nozik nuqtalarigacha ifoda eta olishga qodir bo'lgan rang-barang tasvirlarni ongimizda yaqqol namoyon etadi. *Masalan, qish fasli kelishi bilan dala va qirlar kumush choyshabga burkanadi*. Bunday nozik tasvirlar tasviriy matnlar va she'riy asarlarda juda ta'sirchan tasvirlanadi. Aslida choyshabga o'ranish, burkanish insonga xos holat. Ammo tasvir holatiga o'zgacha tus, joziba baxsh etish maqsadida inson holati tabiat tasviriga “ko'chirilgan”. Tilshunoslik nazariyasida “konseptual metafora” tushunchasi mavjud bo'lib, bu nazariya ilk bor 1980-yilda Jorj Lakoff va Mark Jolsonlar tomonidan “Metaphors We Live By” (Biz bilan yashayotgan metaforalar) nomli asarida taklif qilingan. Asarda takidlanishicha, konseptual metafora nazariyasining asosiy maqsadi, metaforalar tilning uslubiy xususiyati bo'libgina qolmasdan, balki bu fikrning o'zidir. [Ya'ni ular inson ongida avtomatik tarzda ishlab chiqariladigan fikrlar majmuasidir [Lakoff, G.] Asarda oddiy metafora va konseptual metafora quyidagicha farqlanadi:

Metonimiya – bu so'z yoki iboralarning bevosita bog'liqlik asosida boshqa ma'noni anglatishi, ya'ni qism va butun, sabab va natija, joy va tashkilot kabi aloqadorlik shakllari orqali amalga oshadigan semantik jarayondir. narsa va hodisalarni boshqa nom bilan nomlashdir. Metonimiya hodisasi ancha murakkab ma'no ko'chish hodisasi bo'lib, o'z navbatida ham tilshunoslar, ham

adabiyotshunoslarning e'tiborini o'ziga jalb etib keladi. Metonimiya tilni ixcham va samarali qilishga xizmat qilib, kundalik nutqimizda tez-tez qo'llanadi va tilimizning ma'no yuksakligini oshirishga xizmat qiladi. *Masalan, bir kosani simirdim, auditoriya jonlandi, stadion hayajonga tushdi.*

Metonimiya haqida Aristotel o'zining "Poetika" va "Ritorika" asarlarida nutqni bezash vositasi sifatida tasniflaydi. XX asrga kelib rus tilshunosi Roman Yakobson metonimiyani til tizimining muhim qismi sifatida tahlil qilib, uni sintagmatik bog'liqlik asosida aloqadorlik deb tasniflaydi [Якобсон Р.]

AQSH tilshunoslari esa metonimiyani inson tafakkurining asosiy vositasi deb ko'rsatadilar. Ularning fikricha, metonimiya faqat nutq bezagi emas, balki inson ongida dunyoni tushunish vositasi va odamlar ushbu vositalar orqali tushunchalarni soddalashtiradi va konkretlashtiradi [Lakoff, G 242]. Metonimiya adabiyotshunoslik yo'nalishi uchun ham eng kerakli vosita bo'lib, obraz yaratish, ma'noni chuqurlashtirish, ramziy ifodalar berish maqsadida foydalaniladi. Ernest Hemingueyning "Chol va dengiz" asarida "dengiz" insonning taqdiri va hayotning ramziy ifodasi sifatida metonimiya qo'llangan. Shekspirning "Makbet" asarida gunoh va vijdon azobining metonimik belgisi sifatida "qonli qo'llar" iborasi ishlatilgan.

Nutqning obrazlilikini ta'minlovchi vositalardan yana biri – bu perifrazalardir. Perifraza, perifraz (yun.periphrasis – tasviriy ibora; kinoya, istiora) – borliqdagi narsa va voqealarning nomini to'g'ridan to'g'ri atamasdan, ularni bilvosita, ya'ni turli xil so'z yoki tasviriy vositalar bilan ifodalash [O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi]. Masalan, "o'qituvchi" o'rnida "ta'lim fidoyilari", "shifokorlar" o'rnida "salomatlik posbonlari". Perifrazalar emotsional – ekspressivlik ma'nolarini o'zida mujassamlashtirgan, so'zlovchining xarakter xususiyatini ochib beruvchi, tasviriy obrazlar orqali ifodalangan erkin ibora yoki butun jumla shaklida ma'noga ega bo'lgan tilning uslubiy vositalardan biri sifatida talqin qilinib kelingan [Ahmadova]. A.Hojiyevning "Lingvistik terminlarning izohli lug'ati"da perifrazalarga quyidagicha izoh berilgan: "Narsa, hodisani o'z nomi bilan emas, tasviriy usul bilan ma'lum kontekst, vaziyatdagi xarakterli belgi – xususiyati orqali ifodalaydigan stilistik priyom. Masalan, dala malikasi, (makkajo'xori)" [5: 67]

Xulosa o'rnida takidlash lozimki, figurativ tilni yuzaga keltiruvchi vositalar tilshunoslikda, shuningdek, adabiyotshunoslikda ham muhim ahamiyatga ega. Ushbu vositalarsiz nutq jarayonida xilma-xillik, emotsional-ekspressivlikka erishish qiyin. Adabiyotshunoslikda esa badiiy matnning mohiyati, qahramonlar va peyzaj tasvirini jozibador, real ifodalash mushkul. Tilshunoslik va adabiyotshunoslikda figurativ til vositalari og'zaki va yozma nutqqa ko'rkamlik, qisqalik va mazmundorlik berish bilan birga, undan foydalanuvchilarning tafakkur tarzini boyitishda, kreativlikni oshirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayev.A. O'zbek tilida ekspressivlik ifodalanishi. – Toshkent, 1983.

2. Ahmadova.U.Perifraza atamasi va uning nomlashdagi o'rni. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social science. Scientific Journal Impact Factor. Volum:8. 432-442-b.
3. Dadaboyev.H. O'zbek terminologiyasi: o'quv qo'llanma. – Toshkent, 2019.
4. G.Lakoff, M.Johnson. Metaphor we live by. Chicago – University of Chicago Press. 1980.
5. Hojiyev.A. Lingvistik terminlarning izohli lug'ati. – Toshkent, 1985.
6. O'zbek tili stilistikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1983.
7. O'zME.Birinchi jild. – Toshkent, 2000.
8. <https://pres.uchicago.edu>
9. <https://bibliotekanauki.pl>
10. <https://www.poised.com>
11. <https://www.grammarly.com>

OLMOSHLARNING KONTEKSTDA QO'LLANISHI

Sharipova Xumora Zayniddinovna

Alisher Navoiynomidagi ToshDO'TAU magistranti

sharipovaxumora0@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada olmosh so'z turkumi pragmatik yondashuv asosida tahlil etilgan bo'lib, ularning kontekstda qanday semantik va kommunikativ vazifada kelishi o'rganiladi. Ishda turli kontekstlarda olmoshlarning qo'llanishiga :r misollar asosida ularning funksional xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, mavzuda olmoshlarning zamonaviy adabiy til va og'zaki nutqdagi qo'llanilishiga oid misollar orqali ularning stilistik imkoniyatlari ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: pragmatika, kontekst, olmosh, kommunikativ vaziyat, til birliklari, lingvistik muhit.

Аннотация. В данной статье местоимения рассматриваются с прагматической точки зрения, изучается их семантическая и коммуникативная функция в контексте. На основе примеров использования местоимений в различных контекстах раскрываются их функциональные особенности. Также в работе приведены примеры из современного литературного языка и устной речи, демонстрирующие стилистические возможности местоимений.

Ключевые слова: прагматика, контекст, местоимение, коммуникативная ситуация, языковые единицы, лингвистическая среда.

Abstract. In this article, pronouns are analyzed from a pragmatic perspective, focusing on their semantic and communicative functions in context. The functional characteristics of pronouns are explored through examples of their use in various contexts. Additionally, the article presents examples from modern literary language and spoken discourse to illustrate the stylistic potential of pronouns.

Keywords: pragmatics, context, pronoun, communicative situation, language units, linguistic environment.

Tilshunoslikda olmoshlar shaxs, predmet yoki belgilarning nomini bevosita aytmasdan bildiruvchi so'zlar sifatida grammatik jihatdan o'rganilgan bo'lsa-da, biroq ularning kontekstga bog'liq semantik va kommunikativ funksiyalari, xususan, pragmatik yondashuv :rasida olib boriladigan tahlillari hozirgi kunda alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Morfopragmatika lingvistik pragmatikaning bir sohasi bo'lib, olmoshlarning pragmatik xususiyatlari aynan ushbu sohada o'rganiladi. Ma'lumki, tilshunoslikka oid nazariy adabiyotlarda olmosh so'z turkumi xususida boshqa so'z turkumlariga nisbatan noan'anaviy lisoniy qarashlar mavjud. Bunday qarashlar, albatta, olmosh turkumiga xos so'zlarning lingvistik tabiatiga bog'liq holda shakllandi. "Olmosh predmet yoki belgini konkret ko'rsatib bermaydi. Olmoshlarning qaysi so'z turkumi o'rnida qo'llanishi grammatik bog'langan nutq jarayonida konkretlashadi", "Olmoshning ma'nosi noaniqroq, umumiyroq bo'ladi. Olmoshlar predmet, uning belgisi va miqdorini bildirish uchun xizmat qiladi. Olmoshning qaysi so'z turkumi o'rnida kelganligi ko'pincha kontekstdan, oldingi gaplardan anglashiladi". Olmoshning konkret ma'nosi kontekst, situatsiya nutq jarayonida ishtirok etuvchilarning munosabatiga qarab konkretlashadi [Faxri Kamol, 1957:385]. Olmosh xususidagi bu talqindan shuni aniq sezish mumkinki, boshqa so'z turkumi kabi o'zining konkret ma'nosiga ega emas. Faqat nutqiy vaziyat va kontekst qurshovida, olmosh turkumiga xos so'zlarning ma'nosi konkretlashadi. Demak, olmoshlar o'zining leksik-semantik hamda grammatik belgilaridan tashqari yana boshqa qator xususiyatlarga egaki, bu uni tildagi yangi bir yo'nalish asosida tadqiq etish imkoniyatini yaratadi. Olmosh so'z turkumiga xos so'zlarning eng xarakterli tomoni shundaki, garchi uning ma'no ifodalash qobig'i puch bo'lsa-da, biroq bu turkumdagi so'zlar mustaqil so'z sifatida boshqa mustaqil so'zlar qatoriga qo'yilgan barcha talablarga javob beradi va mustaqil so'z tabiatiga tushadi. So'zlarni turkumlarga ajratish qoidalariga ko'ra, olmoshlar mustaqil holda savolga javob bo'ladi, o'zi alohida gap bo'lagi vazifasini bajaradi hamda mustaqil ravishda leksik ma'no ifoda etadi. Mana shu talablar olmoshlarni ham mustaqil so'zlar qatorida to'g'ri tasnif qilganini ko'rsatadi. Biroq olmosh turkumiga xos so'zning semantik tahlili nutq vaziyati bilan uzviy aloqador ekanini ko'rsatadi [Tursunov, 1965: 46]. Demak, nutq vaziyati bilan bog'landimi, bunday so'zlarni yangi tadqiq etish yo'nalishini belgilash va ularni tildagi lingvistik o'rnini ko'rsatishni shu kunning dolzarb vazifasi qilib qo'yadi.

Kishilik olmoshlari so'zlovchi – nutq subyekti, tinglovchi hamda uchinchi shaxs ma'nosini ifoda etuvchi maxsus so'zlardir. Bular olmoshlarga xos semantik ma'no deb yuritilgan. Olmoshga xos pragmatik ma'no "men" yoki "biz" shaklining "manmanlik" ma'nosida qo'llanishi bilan xarakterlanadi [Hakimov, 2013:34]. Jumladan: *Men o'qitgan juvonlarning hammasi ham kam bo'lgani yo'q! – dedi Huriniso kerilib. – Tojixonni kechki maktabda o'qitganman!* (A. Qahhor) Bu matnlarda "manmanlik" ma'nosi "men" kishilik olmoshi vositasida bayon qilingan.

Ayrim o'rinlarda "men" o'rnida "biz" kishilik olmoshi qo'llanib kamtarlikni ifodalasa, ba'zi hollarda bu ma'no kinoya, kesatiq bilan almashadi hamda bayon qilingan ma'noning ta'sir etish darajasini kuchaytiradi:

– *Butun bir ro'zg'orni ko'targan tuyaga bitta elak og'irlik qilgan ekan. Bizning jiyanimiz to'g'risida arzimaydigan masalani pardoqlab kecha majlisga solganingiz menga uncha botmay turibdi. O'n bir yashar qiz bolani egov qilib,*

bizning obro'yimizni egovlamasangiz ham bo'lar edi. Bu to'g'rida maktab direktori, o'qituvchilar gapirsa, o'zinga olmas edim, nega desangiz mahmadonalik kasbi. (A.Qahhor)

“Sen”, “siz” olmoshi kommunikativ vaziyat bilan bog'liq ravishda nutq subyekti hamda tinglovchi orasidagi yaqinlik, hurmat ma'nosini ifoda etadi: *Ertadan keyin... birinchi masala qilib sizning hisobingizni qo'ysak yaxshi bo'lar edi.* – Mayli, – dedi Qalandarov mamnun bo'lib, – *Sen, sizlar shuncha ish qilganda, men besh-o'n minut javrab bersam nima qipti!* (A.Qahhor)

Ko'rsatish olmoshlari o'z nomi bilan shaxs predmet yoki belgini ko'rsatadi hamda matn qismlarini bog'lash uchun xizmat qiladi. Bundan tashqari, ko'rsatish olmoshlari nutq vaziyati ta'sirida so'zlovchining tinglovchiga munosabatini ifoda etadi: *Odamlarning gap-so'zi, muomalasidan Saida bu yerga bir necha marta kelganini, bular orasiga kirishib ketganini payqab Qalandarovning g'ashi keldi. U kosani bo'shatib, yana yarim cho'mich so'radi: ikkinchi kosani ham ta'm olib, maqtab-maqtab ichar ekan, Saidani bu odamlarga begona toifadan qilib ko'rsatmoqchi bo'ldi: Oshdan ichmadingiz-a... Bularning ovqati og'zingizga yoqmasi..yoqmaydi!* (A.Qahhor)

“Shu” olmoshi nutq subyektini tinglovchiga bo'lgan qat'iy salbiy munosabati asosidagi kamsitish ma'nosini ifoda etadi.

– *To'g'ri, lekin dehqonning mehnati boshqacha... dehqon yil-o'n ikki oy, qishin-yozin mehnat qiladi!* – dedi Qalandarov Saidani butkul nodonga chiqargan bir ohangda.

– *Qaysi fabrika, qaysi zavod yoki shaxta qish yoki yozda to'xtab qoladi,* – dedi Saida. Qalandarovning da'vosiga qarshi bunday javob hech kimning esiga kelmagan bo'lsa kerak, hamma kulib yubordi va Saidaning gapini ma'qulladi. Qalandarov ichida o'zini so'kdi: *“Shu mahmadona bilan so'z urushtirib nima obro' topar edim, nima keragi bor edi?”* – dedi... (A.Qahhor)

O'zlik olmoshi o'z so'zi bilan ifodalanib, bu so'zning ma'nosi ham nutq vaziyatida oydinlashadi. O'z so'ziga -lari qo'shimchasini qo'shib qo'llash bilan matnda piching, kesatq ma'nolari bayon qilinadi. *Qalandarovning ro'y-rost achchig'i kelib, chakka tomirlari bo'rtidi.* – *O'zlari biladilar,* – dedi qoshlarini chimirgan holda.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, olmoshlar tilning pragmatik jihatdan eng dinamik birliklaridan biri bo'lib, ular muloqotda ishoraviy, ko'rsatish va bog'lovchi vazifalarni bajaradi. Ularni o'rganishda kontekst va muloqot ishtirokchilari orasidagi munosabatlar asosiy mezon bo'lib xizmat qiladi. Shuning uchun olmoshlarning pragmatik tahlili, ayniqsa ularni o'rgatishda, muhim amaliy ahamiyatga ega. Shuning uchun ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish, olmosh so'z turkumini o'rganish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hakimov M. O'zbek pragmalingsvistika asoslari. – Toshkent, 2013.
2. Hakimov M.O'zbek ilmiy matnning sintagmatik va pragmatik xususiyatlari. – Toshkent, 1993. 17–21-b.
3. Hozirgi zamon ozbek tili. Faxri Kamol taxriri ostida. – Toshkent, 1957. – 385-b.

4. Tursunov U va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: 1965.

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA ONOMASTIK BIRLIKLAR TADQIQOTI VA BOSHQA TURKIY TILLAR BILAN TAQQOSI

Umarova Diafruz Razzakberdiyevna

Tayanch doktorant, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

dilafruz.umarova@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3544-9962

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilshunosligida onomastika – ya'ni atoqli otlarning o'rganilishi, uning antroponimika, toponimika, gidronimika, etnonimika kabi yo'nalishlari haqida so'z yuritiladi. Asosiy e'tibor o'zbek onomastikasining rivojlanish tarixi, ilmiy maktablari, metodologik asoslari va boshqa turkiy tillar bilan qiyosiy tahliliga qaratilgan. Shuningdek, maqolada turkiy xalqlarda umumiy onomastik motivlar va farqlanuvchi xususiyatlar ham ko'rib chiqiladi. Bugungi kunda onomastik tadqiqotlarning dolzarb muammolari va istiqbollari ham yoritiladi.

Kalit so'zlar: *Onomastika, antroponimika, toponimika, turkiy tillar, nomlar semantikasi, o'zbek tilshunosligi, metodologiya.*

Abstract This article explores the study of onomastics in Uzbek linguistics, focusing on the classification and analysis of proper names such as personal names (anthroponyms), place names (toponyms), hydronyms, and ethnonyms. Special attention is given to the historical development of Uzbek onomastics, its scientific foundations, and comparative analysis with other Turkic languages. The paper also examines shared onomastic patterns among Turkic peoples as well as their unique cultural features. Current challenges and future directions in the field are discussed.

Key words: *onomastics, anthroponymy, toponymy, Turkic languages, semantics of names, Uzbek linguistics, methodology.*

O'zbek tilshunosligida *onomastika* – atoqli otlar (shaxs, joy, obyekt nomlari) bilan shug'ullanuvchi muhim bo'lim sanaladi. Uning asosiy yo'nalishlariga shaxs nomlarini o'rganadigan antroponimika, joy nomlarini o'rganuvchi toponimika, xalq nomlarini o'rganuvchi etnonimika, shuningdek gidronimika (suv nomlari), zoonimika (hayvon nomlari), oronimika (tog'-tizmalarining nomlari) va hokazo kiradi [3]. Onomastika sohasida ma'lum bo'lgan barcha xususiy nomlar va atamalar tizimi onomastik leksikoda aks etadi. Bu fan tili va madaniyati bilan chambarchas bog'liq bo'lib, xalqlar tarixi, etnosi, an'ana-urfi o'z ifodasini topadi. Masalan, o'zbek toponimikasida qadim savdo yo'llari, qadimiy aholi yashash joylari, folklor manbalaridagi voqealar aks etgani qayd etilgan [7; 37].

Har bir xalqning dunyoqarash manzarasida egalik nomlari (onimlar) muhim o'rin egallaydi. Ular o'z semantik tarkibida madaniy jihatdan qimmatli ma'lumotni saqlab qoladi, turli emotsional, estetik va baholovchi konnotatsiyalarga ega bo'ladi. "Agar shaxs mamlakatshunoslikka oid bilimlar, baholovchi assotsiatsiyalarni egallamagan bo'lsa, u nafaqat egalik nomlari qatnashgan alohida gaplarning ma'nosini, balki badiiy obrazlarni, bayon etilgan

mazmunlarni ham to'g'ri anglay olmaydi, – zero, onimlar boy madaniy-tarixiy ma'lumot yukini olib yuradi va ular metafora, taqqos, timsolga aylanishi, shu orqali muayyan hodisa, joy yoki shaxs bilan bog'liq assotsiatsiyalarni uyg'otishi mumkin" [10; 37-38].

Ma'noning ontologik mohiyati, ma'lumki, uning komulyativ ya'ni yig'ma, jamlovchi xarakterida namoyon bo'ladi. Onimlar (so'zli belgilovchilar) esa madaniy-tarixiy, milliy-etnik va geografik mazmunga ega chuqur axborotning tashuvchisi hisoblanadi" [9; 68].

Madaniy-tarixiy, milliy-etnik komponenti yaqqol namoyon bo'lgan onimlar milliy madaniy makonga oid pratsedent nomlar sifatida qaralishi mumkin. Bunday pratsedent hodisalar muayyan milliy-lingvokulturaviy hamjamiyat vakillariga yaxshi tanish, kognitiv (ya'ni idrokiy va emotsional) jihatdan dolzarb bo'lib, ularga murojaat qilish – ya'ni ularni til vositasida eslatish – ushbu hamjamiyat vakillari nutqida muntazam ravishda yangilanib turadi [11; 51].

Onomastika yunoncha *ónoma* («ism») so'zidan olingan bo'lib, tilshunoslikning o'ziga xos bo'limi – atoqli otlarni, ya'ni shaxs va obyekt nomlarini o'rganadi. [3] U kiritadigan asosiy terminologiya va tushunchalar o'zaro uzviy bog'liq turli yo'nalishlarga ajratiladi. Masalan, *antroponimika* shaxs ismlari, familiya va patronimikalar (ota/ona ismiga qo'shimchalar)ni; *toponimika* mahalliy joy nomlari (shu jumladan shahar, qishloq, daryo va tog' nomlari); *gidronimika* suv ob'ektlari (daryo, ko'l); *oronimika* balandlik, tog' tizmalari nomlari; *zoonimika* hayvonlar nomlari; *etnonimika* esa xalqlar, elatlar nomini o'rganadi [3].

Turkiy tilshunoslikda ham onomastika masalalariga katta e'tibor qaratiladi. Ilmiy manbalarda Radlov, Gordlevskiy, Baskakov, Sattarov kabi olimlar turkiy onomastika, xususan antroponimika va toponimikani chuqur tadqiq qilgani qayd etiladi. [3] Onomastika fanining metodologik asosiga xos jihatlar ham bor: masalan, umumlashtiruvchi ilmiy tamoyillar, tilning lexik tizimi bilan o'zaro bog'liqlik, onomastik birliklarning o'ziga xos leksik hamda semantik tuzilmasi. Onomastik so'zlar, qolip va qo'shimchalar orqali hosil bo'lib, turk tillaridagi nomlar ko'pincha ma'lum ildiz va qo'shimchalarning birikmasidan tashkil topadi [1; 443]. Bundan tashqari, madaniy elementlar (e'tiqod, tabiat, tarix, badiiy an'analar) ham onomastika sohasida uchraydi: masalan, ilmiy tahlilda she'riy eposlardagi nomlar tahlili an'anaviy madaniy qirralarni yoritishda muhim ekani qayd etilgan [4; 110].

O'zbek tilida onomastika – nisbatan yangi ilmiy yo'nalishdir. Uning mustaqil fan sifatida shakllanishi XX asr ikkinchi yarmi, ya'ni 1960–70-yillarga to'g'ri keladi. Shu davrdan boshlab o'zbek antroponimiya va toponimikasi bo'yicha salmoqli ilmiy izlanishlar boshlandi. Masalan, E.Begmatov (1965), G.Sattarov (1990), S.Rahimov (1998), R.Xudoyberganov (2007) kabi olimlar o'zbek shaxs nomlari to'plamini yarata turib, turkiy va boshqa nomlarning kelib chiqishni tahlil qilishdi. [4; 110] E.Begmatov "Человеческие имена" (1970), "O'zbek ismlarining yozilishi" (1972), "O'zbek ismlari" (1991), "O'zbek ismlarining ma'nosi" (birinchi marta 1998, keyin 2004 va 2010) hamda "Ism go'zalligi"

(1994) kabi mustaqil asarlar yaratdi. [4; 111] Bu tadqiqotlarda o'rganilgan o'zbek antroponimlarning asosiy qismi turkiy ildizga ega bo'lib, ulardan uzoq jamiyat tarixidagi arab-islom ta'siri natijasida fors-arabcha ism qatlamlari ham kelib chiqqanligi aniqlangan.

XX asr so'nggi va mustaqillik yillarida o'zbek onomastikasiga bo'lgan qiziqish ancha o'sdi. 1991-yilda Xiva shahrida xalqaro onomastik ilmiy-amaliy konferensiya o'tkazilib, respublikada o'qitiladigan "O'zbek onomastikasi" bo'yicha maxsus kurslar ishlab chiqildi [3; 172-175]. O'zbekistonning ko'plab oliy o'quv yurtlarida "O'zbekiston toponimiyasi" kabi maxsus darsliklar yaratildi. Shu bilan birga, O'zbekistonda viloyatlar bo'yicha mintaqaviy toponimika va hududiy antropologiya loyihalari amalga oshirilmoqda. Masalan, Navoiy viloyati, Buxoro mikrotoponimlari bo'yicha alohida tadqiqotlar olib borilgan.

Toponimika sohasida ham sezilarli yutuqlar mavjud. XX asr 60–70-yillarida O'zbek toponimikasini ilmiy o'rganish boshlandi. Iqtisodchi-geograf olim bu nuqtayi nazardan H.Hasanovning "O'rta Osiyo joy nomlari tarixi" (1971) monografiyasi markaziy o'ringa egadir. Ushbu asarda hududdagi toponimlarning tarixi, xilma-xilligi va hosil bo'lish qonuniyatlari batafsil ko'rib chiqilgan, tarixiy-geografik nomlar lug'ati berilgan [7; 37]. Keyingi davrlarda ham Z.Do'simov ("Joy nomlarining qisqacha izohli lug'ati", 1977; "Xorazm toponimlari", 1985; "Toponimika asoslari", 2002 va boshqalar) hamda T.Nafasov, S.Qoraev, B.O'rinboev, T.Rahmatov kabi olimlar respublika va mintaq toponimikasiga bag'ishlangan ishlari bilan tanilgandir. O'zbek toponimikasida xalqning uzoq tarixiy tajribalari, tabiat hodisalari, afsona va qissalari aks etgani ko'rsatib o'tiladi – masalan, joy nomlari orqali qadimiy savdo yo'llari, aholi harakatlanish yo'nalishlari va ijtimoiy voqealarning ifodalanishi kuzatilgan [7; 37].

Respublikada o'zbek onomastikasi bo'yicha turli ilmiy konferentsiyalar ham tashkil etilib, turli xil topshiriq va metodologiyalar muhokama qilindi. Masalan, 1974-yilda Buxoroda "Markaziy Osiyo onomastikasi dolzarb muammolari" mavzusida keng ko'lamli konferensiya bo'lib o'tdi, unda L.I.Roizenzon, H.Berdiyev, B.Yuldashev, R.Kungurov kabi olimlar ishtirok etdi [5]. Keyingi yillarda Jizzax (1985), Guliston (1987), Qarshi (1989), Navoiy (1993, 1998) shaharlarida "O'zbekiston onomastikasi" mavzusida respublika hamda xalqaro konferentsiyalar o'tkazildi [6]. Bu anjumanlar onomastika ilmiy maktablari va yosh tadqiqotchilarni faollashtirishga xizmat qildi.

Turkiy tillar onomastik tizimlari struktura va semantika jihatdan o'zaro yaqindir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, turkiy xalqlarda nomlarning asosiy qismini turkiy kelib chiqishga ega bo'limlar tashkil etadi va ular orasida ma'no va tuzilma jihatidan ko'pincha o'xshashliklar aniqlanadi [1; 444]. Qardosh millatlar milliy-diniy yaqinlikka ega bo'lgani uchun ularning ismlarida ham arab va fors urf- odat ta'siri mavjuddir; masalan, o'rtoqliklari, shaxs atalishlarida "Ali", "Husan", "Fatima" kabi arabcha nomlar keng tarqalgan. Shu bilan birga, barcha turkiy tillarda qadimiy davrlardan meros bo'lgan mahalliy (turkiy) onomastik elementlar saqlangan (masalan, "Alp", "Han", "Beg" kabi so'zlardan tashkil topgan tarixiy nomlar) [1; 444]. Tuzilish xususiyatlariga kelsak, qadimiy

turk xalqlarida nomlar ko'pincha bir ildiz so'zga affiks yoki qo'shimcha birikishi orqali hosil bo'lgan. Masalan, turk mumtoz matnlarida uchraydigan Abi-č, Abi-q, Beg-lan, Otamiš, Öz-miš, Meñlik, Muñ-suz kabi keng tarqalgan antroponimlar shularga misoldir; bunda "-č, -q, -lan, -miš, -su, -lik" kabi qo'shimchalar yordamida yangi ism shakllangan [1; 444]. Hozirgi kunda ham ko'p turkiy tillarda shaxs ismiga *-ly, -bey, -o'g'li* kabi turli patronimik yoki nisbiy qo'shimchalar qo'shiladi: masalan, Qozog'istonda "ұлы" (*o'g'li*), "қызы" (*qiz'*) qo'shimchalari qo'llanadi, bu esa rus tilidan kirib kelgan "-ev, -ova" o'rnini egallaydi [8].

Semantik xususiyatlarda ham turkiy xalqlarning onomastika elementlarida jamoat umumiyligi seziladi. Tadqiqotchilar qayd etishicha, turli turkiy xalqlarning ismlari oqimi – garchi fonetik o'zgarishlarga uchrasa-da – ko'p jihatdan o'xshash asosiy tushunchalarga tayanadi [1; 445]. Masalan, qadimiy Turk dunyosida "Yulduz" (*yulduz*), "Temir" (*temir*), "Aryl" (*aralashma ma'noda "qimmatbaho", "qudratli"*) kabi etnik xususiyatli so'zlar turli hududlarda ham bir xil funksiya bilan to'g'ri kelgan. Shuningdek, hamma turkiy xalqlarda tabiat hodisalari, atrof-muhit ob'ektlariga taqlid qilib ism qo'yish an'anasi mavjud. Misol uchun, o'zbek tilida ko'p uchraydigan "Gulbahor", "Oybek" kabi shaxs ismida guldastalar, oy, yulduz kabi ramzlar saqlanar ekan, qozoq, qirg'iz yoki turk tillarida ham "Guljauhaz", "Nurg'ali", "Qizyljum" singari ekvivalent naqshlar ko'zga tashlanadi.

Madaniy kontekstda, har bir xalq onomastikasiga o'ziga xos urf-odatlar va tasavvurlar ham aks etadi. O'zbek adabiyotida va folklorida namoyon bo'lgani kabi, harbiy qahramonlar, diniy shaxslar, tabiatni ifodalovchi obrazlar nomlarda muhim rol o'ynaydi. Masalan, o'zbek o'g'il bola ismlarida "G'anim", "Jannatxon" (*darakchasi "jannatiy" ma'nosi*), "Navro'zboy" kabi iboralar an'anaviy; Turk tilida esa ko'proq "Mehmet Ali", "Ayşe Nur" kabi iboralar, qirg'iz tilida "Joldosh", "Namys" kabi ma'nolar ko'zga tashlanadi. Shu tariqa, onomastik birliklarning semantik turlari va motivlari millatlararo umumlashgan bo'lib, ammo har bir xalqning milliy dunyoqarashi bilan ajralib turadi.

Turkiy tillarda onomastik birliklarni taqqoslashda turli metodlardan foydalaniladi. Asosan solishtirma-tarixiy metod eng ko'p qo'llaniladi: bu metod nomlarning kelib chiqishini tekshirish, etimologiyasini solishtirish imkonini beradi [1; 445]. Shuningdek, izlanishlarda statistik tahlil, lingvogeografik xaritalash va korpus tahlili ham muhim rol o'ynaydi. Masalan, Xorazm dostonlaridagi ismlar tahlili onomastik tarmoqning tarqalishi va ko'lami haqida ma'lumot beradi [4; 113]. So'nggi yillarda katta miqdordagi onomastik ma'lumotlarni jamlash, elektron lug'atlar tuzish va turkiy nomlarning kesimotografik taqqoslash tahlillari ustida ishlanmoqda. Ba'zi tadqiqotchilar ta'kidlashicha, turkiy xalqlar orasida onomastikaning ruhiy-ma'naviy bog'liqligini saqlab qolish maqsadida turkiy tillar bo'ylab yagona nomlar lug'ati ishlab chiqilishi lozim [1; 445]. Bunday lug'at kelgusida turkiy nomshunoslikni birlashtiruvchi asosiy resurs bo'lishi, yangi onomastik birliklarni aniqlashda hamda lotin-krill standartlarini belgilashda qo'l kelishi aytilmoqda [1; 456].

Metodologik jihatdan, antroponimlarni tahlil qilishda antropologik va sotsiologik yondashuvlar ham qo'llaniladi. Ya'ni shaxsning ismi uning oilaviy va etnik kelib chiqishi, tarixiy shaxslar ismlari, qadriyatlar bilan qanday bog'liqligini o'rganish mumkin. Toponimika tadqiqotida esa tillarning tarixiy geografik, arxeologiya, folklor va gazeta-arxiv ma'lumotlari asosida arxivlik toponimlarni o'rganish metodlari muhim sanaladi. Shuningdek, interfaol so'rovnom va maydon tadqiqotlari yordamida yashovchi aholi orasida nom qo'yish an'analari ham o'rganiladi. Xulosaviy tahlil yo'li bilan turli tilda bir xil ma'noga ega bo'lgan nomlar guruhlar (masalan, turkiy xalqlarda «gul» ma'nosidagi sifatlar bilan yaratilgan toponimlar) aniqlanadi.

Turkiy onomastika oldida bir qator dolzarb masalalar mavjud. Bugungi kunda sahih onomastika ma'lumotlar bazasi tuzish, korpuslarni kengaytirish zarurati sezilmoqda – bu til birligidagi nomlarni raqamli formatda saqlash va taqqoslash imkoniyatlarini oshiradi. Shuningdek, onomastik fonetika va imlo me'yorlarini bir xilda belgilash bo'yicha ishlar olib borilmoqda: masalan, "O'zbekiston toponimlari" izohli lug'atini tuzish jarayonida lotin-kiril transliteratsiya muammolari muhokama qilinadi.

Madaniy kontekstda zamonaviy globalizatsiya turkiy xalqlarda yana yangi nom qo'yish motivlarini yuzaga keltirmoqda. Bolalarga shaxsiy dunyoqarashni aks ettiradigan yorqin o'zga tillardan olingan ism-matnlari tarqalmoqda. Bu holat onomastik an'analarni yangidan tiklash, eskicha nomlarni qayta kashf etish ishlarini qo'zg'ab kelmoqda.

Bundan tashqari, siyosiy hodisalar ham toponimiyada qiyinchiliklar keltirib chiqaradi. Masalan, viloyat va shahar nomlarining o'zgartirilishi, ichki migratsiya oqibatida eski etnonimlarning yo'qolishi va boshqalar onomastika obyektlariga r muammolar sanaladi.

Kelajakda turkiy onomastik tadqiqotlarni rivojlantirish uchun interfaol ilmiy hamkorlik zarur: ilmiy markazlar, kutubxonalar va oliygohlar o'rtasida ma'lumot almashish, turkiy nomshunoslik bo'yicha xalqaro jurnal va konferensiyalar kengaytirilishi lozim. Yangi avlodga adabiy va tarixiy onomastik merosni izohlashda, turkiy tillararo umumiy prinsiplar asosida lug'at va elektron resurslar yaratishda imkoniyatlar katta. Tadqiqotchilar fikricha, kelgusida "Umumturkiy onomastika lug'ati" loyihasi ustida ish olib borish – eng dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi [1; 445].

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston tilshunosligida onomastika sohasi o'zining asosiy bo'limlari (antroponimiya, toponimika, etnonimika va boshqalar) bilan an'anaviy ravishda rivojlanib kelmoqda. XX asr oxiri va mustaqillik yillarida ushbu soha markazlashtirilgan tarzda ilgari surilib, ko'plab monografiya, lug'at va ilmiy maqolalar mualliflari o'zbek onomastikasiga katta hissa qo'shishdi [2].

Turkiy tillar qamrovida esa O'zbekiston onomastikasi yetakchi o'rin tutadi: o'zbek tilida toponimik materiallar, shaxs nomlari va etnonimlar batafsil to'plangan va o'rganilgan. Boshqa turkiy tillarga nisbatan taqqoslaganda, o'zbek onomastik tizimi umumiy turkiy qonuniyatlarga bo'ysinsa-da, milliy

xususiyatlarga ham egadir. Masalan, o'zbek tili toponimikasida fors-arabcha komponentlar ko'p uchrashi, oilaviy va shaxs nomlarida tarixiy sha'n-sharafga urg'u berilishi kabi o'ziga xos jihatlari bor. Taqqoslov tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, turkiy xalqlarda onomastik ma'no kategoriyalari (masalan, tilak-umid bildiruvchi nomlar, diniy-ruhiy motivli nomlar) mushtarak bo'lsa-da, har bir xalqda ular turlicha aks etadi.

Hozirgi kunda onomastika tadqiqotlarida asosiy e'tibor kadrlar tayyorlashga, ma'lumotlar bazasini boyitishga va turkiy nomshunoslikni chuqurlashtirishga qaratilmoqda. Yangi istiqbol sifatida, kompyuter texnologiyalari yordamida nomlar korpusi yaratish, til pedagogikasida onomastik materiallardan foydalanish va xalqaro akademik aloqalarni mustahkamlash rejalashtirilgan. Shu bilan birga, dunyo turkiy xalqlarining onomastik merosini asrab-avaylash, uning qanchalik o'rganilmagani masalalari hozirgi ko'p qirrali izlanishlarga muhtoj. Umuman olganda, mustaqil O'zbekiston tilshunosligida onomastika tadqiqotlari yaqinda yuzaga kelgan bo'lsa-da, bu soha tez rivojlanib, endilikda turkiy xalqlarning o'ziga xos tillari :rasida solishtirma tadqiq qilinmoqda. Ushbu yo'nalishning istiqbollari esa ilmiy leksikografiya, lingvistik antropologiya va mintaqalararo madaniy aloqalarni hisobga olib yanada kengayishi kutilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abduali, B., Konuratbayeva, Zh. M., Abikenova, G. T., Karipzhanova, G. T., Sagdieva, R. K., Husnutdinov, D. H., Mirzagitov, R. H., Giniyatullina, L. M. Historical and linguistic system of Turkic names and some specific features of creating vocabulary // *Man In India*. – 2017. – T. 97, №18. – S. 443–456.
2. Kamoliddin Sh.S. Ancient Turkic toponymy of Central Asia. – Tashkent: Shark, 2006.
3. Kilichev, B. Onomastika [Matn] : o'quv qo'llanma / Bayramali Kilichev. – Buxoro, 2023. – 180 b.
4. Madiyorov, Sh. K. On the statistics of onomastic networks in the lexicon of Khorezm dastans // *EPRA International Journal of Research and Development (IJRD)*. – 2022. – Vol. 7, No. 5. – P. 110-113
5. Magazanik E.B. Onomapoetics or "speaking names" in literature. - Tashkent: Fan, 1978.
6. Muhammadjonov A. About the geonym "Turon" // *Uzbek language and literature*, 2007. №2.
7. Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. - Тошкент: Фан, 1965. – Б. 37.
8. e-history.kz.
9. Биежкенова А. Е. Ономастическая оценка в языковой картине мира / А. Е. Биежкенова // *Хабаршы Вестник. Филология сериясы*. – № 2 (84). – Алматы, 2005. – С. 67-70.
10. Бирилло Ж. Ономастические ассоциации как отражение национально-культурной принадлежности языковой личности / Ж. Бирилло // *Новое в теории и практике описания и преподавания русского языка*. – Варшава, 1999. – С. 36-42.
11. Красных В. В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность? Человек. Сознание. Коммуникация. – М., 1998.

KAZAK TÜRKÇESİNİN TÜRKİSTAN AĞZINDA EDATLAR

PhD Zhumagali İBRAGİMOV

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türkistan/KAZAKİSTAN
zhumagali.ibragimov@ayu.edu.kz

Özet. Kazak Türkçesinin Türkistan ağızında edatlar, kelime ve cümleler arasında anlam ilişkisi kurarak iletişimi zenginleştiren önemli dil unsurlarıdır. Bu bölgede konuşulan ağızda edatlar hem bağımsız kelimeler olarak hem de eklerle türetilmiş biçimlerde kullanılmaktadır. Anlam bakımından yer-yön, zaman, sebep-sonuç, amaç, araç, benzetme gibi ilişkileri kurmakta önemli görev üstlenirler. Türkistan ağızında sık kullanılan edatlardan bazıları şunlardır: *anaw* “işte o”, *“mini”* (işte bu), *“äytpese”* (yoksa), *“sonda da”* (ancak), *“öytkeni”* (çünkü), *“söytüb”* (böylece, öylece), *“yéndi”* (şimdi, artık). Bu edatlar, çoğu zaman hâl ekleriyle beraber kullanılarak cümleye çeşitli anlamlar katar. Özellikle “dep” gibi edatlar zarf-fiil kökenli olup sebep-sonuç ilişkisi kurmak için kullanılır. Fonetik olarak, bazı edatlar yöresel telaffuz farklılıkları gösterir. Örneğin, standart dilde “üçin” olan edat, Türkistan ağızında “üşin” veya “üşün” şeklinde telaffuz edilir. Bu tür farklılıklar, ağızların özgünlüğünü yansıtır ve bölgesel dil kimliğinin **korunmasında önemli rol oynar**. Türkistan ağızlarında edatlar hem dilin gramer yapısını hem de kültürel yansımalarını barındırır. Edatlar yalnızca dilbilgisel işlevleriyle değil, aynı zamanda sözlü anlatımın doğallığı ve yerel ifade biçimleriyle de dikkat çeker.

Anahtar Kelimeler: Kazak Türkçesi, Türkistan ağızı, fonetik farklılık.

Abstract. In the Turkistan dialect of Kazakh Turkish, postpositions are important linguistic elements that establish meaning relationships between words and sentences, enriching communication. In this dialect, postpositions are used both as independent words and in forms derived from affixes. They play a crucial role in expressing relationships such as place, direction, time, cause-effect, purpose, means, and comparison. Some of the commonly used postpositions in the Turkistan dialect include: “üşin” (for), “qaray” (towards), “sekildi” (like), “deyin” (until), “turalı” (about), “men” / “pen” (with), “dep” (saying). These postpositions are often used with case markers, adding various meanings to the sentence. Especially postpositions like “dep”, derived from the verbal noun suffix, are used to express cause-effect relationships. Phonetically, some postpositions show regional pronunciation differences. For instance, the postposition “üçin” in standard Kazakh is pronounced as “üşin” or “üşün” in the Turkistan dialect. Such differences reflect the uniqueness of the dialects and play an important role in preserving regional linguistic identity. In the Turkistan dialect, postpositions encompass both the grammatical structure of the language and its cultural reflections. They are not only grammatically functional but also noteworthy for their contribution to the naturalness of oral expression and local ways of speech.

Keywords: Kazakh Turkish, Turkistan dialect, phonetic differences.

Giriş

Yazı dilinde unutulup gitmiş birçok sese, eke ve kelimeye ait veriler ağızlarda yaşamaya devam etmektedir. Bu yüzden, dilin tarihi seyir içerisinde geçirdiği değişme ve gelişme süreçlerini tespit etmede ağızlar çok önemli bir rol oynar. Ağızlarla ilgili derlenen metinlerde ve bunlarla ilgili yapılan çalışmalarda ölçünlü dilin çeşitli düzeydeki sorunlarının çözümüne ilişkin ciddi veriler yer almaktadır (Akar, 2016: 171-172).

Ağız bilimi, toplum üyelerinin ortak hafızasından asırlar boyu süzülerek gelen başta dilin gramatikal öğelerini ve söz varlığına ait birçok unsurunu

araştırmacılar kanalıyla gün yüzüne çıkarması ve dil araştırmalarına yol göstermesi yoluyla genel dil bilgisi içerisinde ayrı ve özel bir yere sahiptir. Standart dilin genel kurallarına aykırı görülen birçok istisnâ dil olayı, derleme çalışmalarıyla elde edilerek konuşurlar arasında karakteristik özellik gösteren bulgularla hazırlanmış ağız bilimi eserleri vasıtasıyla daha kolay izah edilebilir (Akdi, 2024: 373).

Kazak Türkçesi, Türk lehçeleri içerisinde tarihsel gelişimi, söz varlığı ve bölgesel ağızları bakımından oldukça zengin bir yapıya sahiptir. Kazak halkının geniş coğrafi alana yayılmış olması, farklı bölgelerde çeşitli ağızların oluşmasına neden olmuştur. Bu ağızlar, fonetik, morfolojik, söz dizimi ve anlam katmanlarında farklılıklar göstererek Kazak Türkçesinin iç çeşitliliğini oluşturur. Bu çerçevede, Güney Kazakistan bölgesinde yer alan ve tarihsel, kültürel açıdan önemli bir şehir olan Türkistan'da konuşulan ağız, dilsel bakımdan ayrı bir öneme sahiptir. Türkistan ağızı, geleneksel Kazak yaşam tarzının ve sözlü kültürünün izlerini taşıyan, fonetik ve gramatikal özellikleri bakımından oldukça özgün bir ağız grubudur.

Türkistan ağızında, özellikle halk arasında kullanılan deyim, atasözü ve günlük konuşmalarda sıkça karşılaşılan edatlar, bu ağızın en dikkat çeken unsurlarındandır. Edatlar, kelimeler ve cümleler arasında çeşitli anlam ilişkileri kurarak, anlatımı daha etkili ve anlaşılır kılar. Dilbilgisel açıdan bakıldığında edatlar, çoğu zaman bağımsız bir anlam taşımaz; ancak cümle içerisindeki kullanımıyla birlikte yer, zaman, neden-sonuç, amaç, yön, birliktelik ve karşılaştırma gibi ilişkileri kurar. Bu yönüyle edatlar, yalnızca birer bağlayıcı unsur olmakla kalmaz, aynı zamanda anlamı belirleyen ve zenginleştiren dil araçlarıdır.

Türkistan ağızında kullanılan edatlar hem yapısal hem de fonetik açıdan bazı farklılıklar gösterir. Örneğin, standart Kazak Türkçesinde “üçin” olarak kullanılan edat, Türkistan ağızında “üşin” ya da “üşün” biçiminde söylenir. Benzer şekilde, “men” (ile) edatı kimi zaman “pen” veya “ben” şeklinde telaffuz edilebilir. Bu tür değişiklikler yalnızca fonetik düzeyde kalmaz; aynı zamanda edatların kullanıldığı bağlamlar da ağızdan ağıza farklılık gösterebilir. Bunun yanında, edatların fiilimsilerle birlikte kullanımı da dikkat çeker. Özellikle “-ıp/-ip” zarf-fiil ekiyle türeyen “dep” edatı, neden-sonuç ilişkisi kurmak amacıyla yaygın bir şekilde kullanılır. Bu tür yapılar, ağızda hem dilin tarihî katmanlarının izlerini hem de modern kullanım biçimlerini bir arada barındırır.

Ayrıca, Türkistan ağızındaki edatlar, sözlü kültürdeki anlatım kalıplarında da önemli yer tutar. Atasözleri, destanlar, masallar ve halk hikâyelerinde geçen kalıplaşmış edat yapıları, halkın düşünce sistemini, olaylara bakışını ve dil estetiğini yansıtır. Bu da edatların yalnızca gramer öğesi olmadığını, aynı zamanda kültürel ve toplumsal bir işlev taşıdığını gösterir.

Bu çalışma, Kazak Türkçesinin Türkistan ağızında edatların türlerini, yapılarını, fonksiyonlarını ve kullanım örneklerini inceleyerek; bölgesel dil özelliklerinin sistematik biçimde ortaya konmasını amaçlamaktadır. Edatların

bu ağız içindeki yeri ve işlevi dilin hem yapısal hem de kültürel yönünü anlamada önemli bir anahtar konumundadır.

1. EDATLAR

Ünlemler **mā!** "işte!" **mā wol maşna bomasa, başha maşnalar baramayd eken** "Eyvah, o araba olmazsa, diğer arabalar gidemiyormuş"

"oybay!" "eyvah" **"oybay anday yéğen, minday yéğen** "Eyvah, öyleymiş böyleymiş" **tū!** "tüh!"

tū minyağıñ minay, minyağıñ minaw tēñiz "Vah, vah bu taraf böyle, şu taraf deniz" (İbragimov, 2020, 221).

Seslenme Edatları

äy "ey"

äy bu adam adamğa häyib bala bered diyd "Ey bu insan insana nasıl çocuk verir diyor"

ey "ey"

ey, mean wonday aramdığıñ gerek joq "Ey bana böyle kötü niyetliliğin gerreği yok"

ē "ey"

ē men artamaym "Ey ben yükleyemem"

ēy, caş şigit "Ey genç" (İbragimov, 2020, 222).

Gösterme Edatları

anaw "işte o"

ōw bılay barıb tohdab dur "İşte bu tarafta duruyor"

mini "işte bu"

mi alımda tır inōw, mini mini "İşte önümde dur işte bu bu"

mānā mānā minaw mekteb "İşte bu okul" (İbragimov, 2020, 224).

Bağlama Edatları

āri "hem"

sodam beri jurd köwöydi dağı āri durussalıb qald "Ondan beri halk çoğaldı hem düzeldi"

da, dā, de, ta, te "de/de"

mal da bāğdım, şōp te şabdım "Hayvan da güttüm, ot ta biçtim"

bār kirib gited dā biziñ babamız kirmey turad "Hepsi girer ve bizim babamız girmez"

yēñ kişkāntāymis dā üylöndürdük "En küçüğümüzü de evlendirdik"

biylikti de alıv_ağan "Yönetimi de almış" (İbragimov, 2020, 224).

ye... ye... "ya... ya..."

ye ul, ye qız perzend joq dēd "Ya oğul, ya kız çocuk yok dedi" (İbragimov, 2020, 226).

Sıralama Edatları

menen "la, le"

mal mene malşı "Hayvan ile çoban"

şımır menen zaħar kezdesib ğalad "Şımır ile zahar karşılaşır"

inisi menen jāmīr iyšān "Kardeşi ile jamir işan" (İbragimov, 2020, 226).

Denkleştirme Edatları

äytpese “yoksa”

äytbese neğe amaydı “Yoksa niyene almıyor”

biraq “ama”

wötişig aytamaym biraq caman jër yemes “Yalan konuşamam ama kötü bir yer değil”

biraq biziñ jeñildig artıma jiberemiz degen jivermed “Bizim arkamızdan yardım göndeririz demişti fakat göndermedi”

amudaryan yëni ülken biraq ılay ılay sayaz yëken goy “Amuderyanın eni büyük fakat çamurlu, derin değil”

seksen metirden şıqqan suw biraq aşşilew “Seksen metreden çıkmış su fakat biraz acı” (İbragimov, 2020, 228).

nemese “veya”

yëKi sağad sayın nemese üş sağad sayın sawıla vered “Her iki saat veya her üç saat sağılır”

ülken pireziynen nemese teriden jasalğan “Büyük bezden veya deriden yapılmış” (İbragimov, 2020, 228).

Karşılaştırma Edatları

sonda da “ancak”

sonda da bir gün cumıstañ galğan yemesbiz “Ancak bir gün işten kalmadık”

Cümle Başı Edatları

äytewir “nasıl olsa, nihayet”

äytewir qāy jërde mahta vosa so jërde terib bala şağamızven “Nihayet nerede pamuk olursa orda topladık çoluk çocuğumuzla”

biz jastayımızdan äytew istedik yëñbektı “Nasıl olsada biz gençliğimizden çalıştık”

paydas äytewir biz yënd tölne garaymız “Nasıl olsada biz karımızı hayvan yavrusuna göredir”

tapqanın malday, malday bağıb äytew tirşilig isteb jatır goy “Kazandıklarını hayvan alıp nasıl olsada çalışıyor” (İbragimov, 2020, 229).

ägär “eğer”

ägär dā mınaw “Eğer de bu”

onda “öyleyse”

wonda sözüñüz tındañız déb qaytıb qoyub_ed “O zaman sözünüzü dinleyiniz diye tekrar koymuştu”

öytkeni “çünkü”

wöytkeni artıyzan buniñ atamızdıñ qazdırıb gedgen artıyzanı “Çünkü artezyen dedemizin kazdırdığı artezyeni”

üydköñü jâldeğdey anamdı ayādım “Sebebi anneme acıdım” (İbragimov, 2020, 229).

söytüb “böylece, öylece”

söytüb jañadan tam saldı “Öylece yeniden ev yaptı”

söytüb sütti qolmeñ suwıttıq jañağı “Öylece sütü elimizle soğuttuk”

söytüb yendi viz yer adambız “Böylece şindi biz er kişiyiz” (İbragimov, 2020, 22).

tek “sadece”

tek tarımbasañ boldı diyd “Sadece daralmassan oldu diyor”

^{wol} kissi **tek** qonaq bolub kütüvşü voğan “O kişi sadece misafir olup bekleyici olmuş” (İbragimov, 2020, 229).

yendi “şimdi, artık”

yendi me şıyPasin aytayın “Şimdi ben şifasını söyleleyim”

yendi ^{wo} kisini ayta verseñ nesi köb goy “Şimdi o kişi hakkında konuşsak şok şey var”

yendi cılhınıñ yetin kövürek jemis qışhı günderi “Şimdi yilkının etini çok yiyoruz kış günleri”

yendi daryanı yendi biz bilemis “Şimdi biz sirideryayı biliyoruz” (İbragimov, 2020, 22).

Çekim Edatları

beri “beri”

bılırdam **beri** tam sab jatır “Geçen seneden beri ev yapıyor”

daryadam **beri** “Deryadan beri” (İbragimov, 2020, 224).

deyin “kadar, değin”

marıdha **deyin** istedim “Marta kadar çalıştım”

keşege **dëyin** mäşnäsi ayadım “Düne kadar arabasını sürdüm”

äli güñgö **dëyin** “Şu güne kadar” (İbragimov, 2020, 224).

goy “işte”

şekken yet jaşhı **goy** “Kıymalı et iyidir”

keyin “sonra”

miynistirge äkgeneñ **giyin** “Bakana getirdikten sonra”

piskene **ken** “Piştikten sonra”

sayın “her”

yèKi sağad **sayın** nemese üş sağad **sayın** “Her iki saat veya her üç saat”

şeyin “kadar, değin”

azanañ keşge **şeyin** “Sabahtan akşama kadar”

tayaw “doğru”

küzge **tayaw** “Güze doğru”

tuwralı “hakkında”

jazğan kitabdarı **tuwralı** “Yazdığı kitapları hakkında”

^{wözüm} **tuwralı** “Kendim hakkında”

üşin “için”

köbeyüw **üşün** “Çoğalmak için” (İbragimov, 2020, 224).

Sonuç

Kazak Türkçesinin Türkistan ağzında edatlar, dilin yapısal ve anlamsel zenginliğini ortaya koyan önemli dil öğelerindendir. Bu edatlar, kelimeler ve cümleler arasında anlam ilişkileri kurarak dilin işlevselliğini artırırken, aynı zamanda bölgesel dil kimliğinin korunmasına da katkı sağlar. Türkistan

ağızlarında edatlar, yalnızca dilbilgisel bir görev üstlenmekle kalmaz, aynı zamanda halkın düşünce yapısını, kültürel değerlerini ve iletişim biçimlerini yansıtır. Bu ağızda kullanılan “üşin”, “qaray”, “sekildi”, “deyin” gibi edatlar, yer, yön, zaman, sebep-sonuç gibi ilişkileri ifade etmekte kritik rol oynar. Fonetik olarak ise, edatların yerel telaffuz farklılıkları, bu ağızların özgünlüğünü ve dilin canlılığını gösterir. Türkistan ağızındaki edatların kullanım biçimleri, bu ağızların sadece gramer yapılarıyla değil, aynı zamanda kültürel mirasla da bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır. Edatlar, halk arasında günlük konuşmada ve sözlü kültürde kullanılan kalıplaşmış ifadelerle birleşerek, yerel dilin ve iletişim biçimlerinin daha doğal ve anlaşılır olmasına yardımcı olur. Sonuç olarak, Kazak Türkçesinin Türkistan ağızındaki edatlar, dilin fonetik ve morfolojik çeşitliliğini yansıtan önemli dil unsurlarıdır ve bu ağızların dilbilgisel özelliklerinin yanı sıra kültürel değerlerini anlamada da önemli bir kaynak teşkil etmektedir.

Kaynakça

1. Akar A. Sosyal Bilimlerin Veri Kaynağı Olarak Ağızlar. Gazi Akademik Bakış. – 2016. – Cilt 10. – №19. – S. 169–182.
2. Akdi, V. (2024). Türkiye Türkçesi ağızlarında “kadar” edatının görünüşleri. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 14(1), 373-385.
3. İbragimov, Zh. Siriderya boyu (Kızılorda-Türkistan) Kazak Ağızları: Yayınlanmamış Doktora tezi. – Muğla: Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020. s. 778.
4. Kaliyev G., Sarıbayev Ş. Kazak Diyalektologiyası // Uluslararası Araştırmalar Dergisi. - 2002. - Cilt:4, Sayı 9. – 221-238
5. Omarbekov S. ve Junisov N. Awızeki Tilimizdin Dıbıs Jüyesi. – Almatı: Mektep Yayınları, 1985.

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СТРУКТУРА СЛОВА В РУССКОМ И БАШКИРСКОМ ЯЗЫКАХ: СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ

Зульфия Ишкильдина

кандидат филологических наук, доцент кафедры дошкольного и начального образования Стерлитамакского филиала ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» Республики Башкортостан.

Э-почта: z.k.ishkildina@struust.ru

ORCID: 0000-0003-0098-4508

Светлана Косцова

Старший преподаватель кафедры дошкольного и начального образования Стерлитамакского филиала ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий» Республики Башкортостан.

Э-почта: s.a.kostsova@struust.ru

ORCID: 0000-0001-6822-0569

Аннотация. Статья посвящена сопоставительному изучению строения производного слова в разноструктурных языках.

Ключевые слова: сопоставительное языкознание, русский язык, башкирский язык, словообразование, структура слова.

Abstract. The article is devoted to the comparative study of the structure of a derivative word in languages with different structures.

Keywords: comparative linguistics, Russian language, Bashkir language, word formation, word structure.

ВВЕДЕНИЕ

Словообразование – процесс динамичный, живой: слова в языке появляются, образуются, живут, устаревают, выходят из употребления; в языке постоянно происходит обогащение его лексического фонда. Исходя из этого, можно предположить, что словообразование, как и всякое языковое явление, должно находить свое научно-теоретическое обоснование и в соответствии с этим своевременное лингвистическое описание.

Проблемам словообразования всегда уделялось большое внимание, но наиболее интенсивно оно стало изучаться в 50-е годы XX века. Фундаментальные исследования в области русской словообразовательной системы проведены В.В. Виноградовым, Е.С. Кубряковой, Н.М. Шанским, Е.А. Земской, А.Н. Тихоновым, И.С. Улукхановым, В.В. Лопатыным, В.Н. Немченко, А.И. Моисеевым и др.; в тюркологии – Н.А. Баскаковым, Э.В. Севортьяном, А.Г. Гулямовым, А.Н. Кононовым, А.И. Искаковым, А. Касымходжаевой, С. Усмановым, Б.О. Орузбаевой, М.А. Хабишевым, Ф.А. Ганиевым, А.Т. Кайдаровым, Г. Садвакасовым, Э.Р. Тенишевым, А.М. Щербаком, А. Калыбаевой и Н. Оралбаевой, А.Ю. Бозиевым и др.

Благодаря исследованиям отечественных языковедов, произошло отпочкование словообразования от морфологии, и оно стало рассматриваться как самостоятельный раздел языкознания; была создана общая теория словообразования; разработаны основы словообразовательной морфемики; определены основные способы и средства словообразования в конкретных языках.

В башкирском языкознании проведен ряд исследований по отдельным проблемам словообразования: изданы специальные монографии по отдельным частям речи, разделы словообразования представлены в научных грамматиках, учебных пособиях, опубликованы статьи. К числу таких работ в первую очередь следует отнести специальные исследования А.А. Юлдашева и Т.М. Гарипова, известную грамматику башкирского языка Н.К. Дмитриева, работы Дж.Г. Киекбаева, З.Г. Ураксина, К.Г. Ишбаева, Э.Ф. Ишбердина, М.Х. Ахтямова, М.В. Зайнуллина, Н.Х. Ишбулатова.

В своих исследованиях мы опираемся на труды вышеназванных авторов и придерживаемся того взгляда, согласно которому словообразование рассматривается как самостоятельный раздел лингвистики.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

По морфемной структуре и способам образования слов и их грамматических форм русский язык относится к типу флективных языков, а башкирский язык – к типу агглютинативных языков, поэтому в русском языке структура словоформы значительно отличается от структуры словоформы башкирского языка.

С точки зрения словообразовательной все слова любого языка делятся на два типа – непроизводные и производные. К непроизводным относятся слова, которые не образованы от других слов. Среди них по морфемному составу выделяются две группы слов. В первую группу входят неизменяемые слова, состоящие из корня и окончания, например: *бант-∅, весн-а, год-∅, зерн-о, син-ий* и т.п. Другую группу составляют неизменяемые слова типа *бра, кафе, пальто, такси, хаки; ай, брысь, мяу, там, ох*, состоящие только из корня. Слова обеих групп имеют нечленимую основу, которая равняется корню.

К непроизводным А.Н. Тихонов относит также слова со связанным корнем на том основании, что «в современном русском языке у них нет производящих, т.е. ни от какого другого слова они не образованы», хотя в составе их основы, кроме корня, имеются словообразовательные аффиксы [Тихонов, 2003, с. 101].

К производным относятся образованные от других лексем слова, значение и звучание которых обусловлены семантикой и звуковой формой других, однокоренных с ними слов: *безбрежный → берег, голубизна → голубой, клюквенник → клюква*.

Производные слова независимо от их морфемного состава включают два элемента: производящую основу (или производящее слово) и словообразующий (словообразовательный) аффикс, т.е. формант. Иначе говоря, производящая основа и словообразующий формант в совокупности это и есть словообразовательная структура слова.

Производящее слово – слово, от которого или от основы которого было образовано новое, производное слово.

Производящая основа – это основа, служащая для образования новых слов. В качестве производящих могут выступать как непродеривные, так и деривные основы. Например, *лес* → *лесной*, *пригород* → *пригородный*, *горный* → *горн'-ак* (*горняк*). При таких способах словообразования, как сложение, аббревиация, сращение (лексико-синтаксический), производящими могут быть две и более основы. Так, в словах *выставка-продажа*, *первоисточник*, *дикорастущий* выделяются по две производящих основы: *выставк-* + *продаж-*, *перв-* + *источник*, *дико* + *растущ-*.

Производящая основа всегда выступает и как мотивирующая основа.

Производящая основа (производящее слово) составляет первый блок словообразовательной структуры производного слова. Вторым блоком словообразовательной структуры производного слова является словообразовательный формант.

Словообразовательный формант – это тот элемент, который отсутствует в составе производящей основы и с помощью которого образовано производное слово: *учитель* → *учи-ть* + *тель* (*учи-* – производящая основа, *-тель* – словообразовательный формант). Причем, второй блок структуры может включать не один аффикс, а два, но непременно разнотипных аффикса (префикс и суффикс), например, *пригор-ок*. Второй блок не может включать два одготипных аффикса, т.е. не может быть два словообразующих префикса или два словообразующих суффикса. Нельзя, к примеру утверждать, что слово *горняк* образовано с помощью двух суффиксов *-н-* и *-ак-*, ибо суффикс *-н-*, являясь суффиксом имен прилагательных, не может образовать имя существительное (этот суффикс выполнил свою словообразовательную функцию в прилагательном *гор-н-ый*).

В качестве формантов в современном русском языке выступают:

- 1) аффиксы (префиксы, суффиксы, постфиксы и их комбинации) – *пере-читать*, *чита-тель*, *учить-ся*, *раз-бежать-ся*;
- 2) сокращение (усечение) производящей основы – *магнитофон* → *маг*, *специалист* → *спец*;
- 3) устойчивый порядок компонентов при сложении и сращении и единое главное ударение: *школа-интернат*, *вышеуказанный*;
- 4) изменение (обычно сужение) и переоформление морфологической парадигмы слова, связанное с переходом из одной части речи в другую – *столовая*, *учёный*, *кругом* (имя существительное → наречие → предлог).

Все форманты делятся на два больших класса: аффиксальные (1) и безаффиксные (2, 3, 4).

В сопоставляемом башкирском языке производные слова также состоят из двух частей: производящей основы и словообразовательного средства (форманта): *буй* 'рост' → *буй-сан* 'рослый', *муйыл* 'черемуха' → *муйыл-лык* 'черемушник', *уй* 'дума; мысль' → *уй-ла-* 'думать; мыслить'.

В современном башкирском языке в функции производящей основы выступают корневые слова (*ай* 'луна' → *ай-лы* 'лунный', *кайын* 'береза' → *кайын-лык* 'березняк', *кала* 'город' → *кала-сык* 'городок'), производные слова (*ата+әсә* 'родители' → *ата-әсә-ле* 'имеющий родителей', *умарта+сы* 'пчеловод' → *умартасы-лык* 'пчеловодство', *шат+лык* 'радость' → *шатлык-лы* 'радостный').

В качестве словообразовательных средств (форманта) в башкирском языке употребляются:

1) словообразующие аффиксы: *ком* 'песок' → *ком-лок* 'песчаник', *умарта* 'улей для пчел' → *умарта-сы* 'пчеловод', *эш* 'работа' → *эш-лә-* 'работать';

2) сложение основ (слов): *мең* 'тысяча' + *япрак* 'листик' → *меңъяпрак* 'тысячелистник', *оло* 'старший' + *әсәй* 'мать' → *өләсәй* 'бабушка';

3) спаривание основ (слов): *ата* 'отец' + *әсә* 'мать' → *ата-әсә* 'родители', *таулы* 'горный' + *ташлы* 'каменистый' → *таулы-ташлы* 'горно-каменистая (местность)';

4) повторение основ (слов): *тимер-томор* 'металлолом', *сак-сак* 'еле-еле';

5) сокращение слов: *Магнитогорск* → *Магнит*;

6) сложение сокращенных частей слов: *Стәрлетамак филиалы* → *СФ*;

7) перенос ударения: *ерлэ халык* 'местное население' → *эрле атлай алмай* 'никак шагать не может' (наречие) и др.

Производное слово и по форме, и по смыслу восходит к своему производящему слову (основе) и зависит от него. Формальная зависимость производного от производящего слова проявляется в том, что в каждом производном слове материально представлено или все производящее слово или его основа (полная или усеченная, фонетически измененная или неизмененная).

В производном слове представлена и семантика производящего. Значение производного определяется значением производящего. Поэтому значение производного слова можно объяснить через значение производящего, т.е. раскрыть смысл производного слова можно, включив в его толкование производящее слово. Например: *запрыгать* 'начать прыгать', *попрыгать* 'прыгать некоторое время и перестать', *крановщик* 'тот, кто работает на кране', *тигренок* 'детеныш тигра', *мамин* 'принадлежащий маме'.

В каждом производном слове выражено его формально-семантическое отношение к своему производящему. Выразителем этого

отношения в структуре производного слова является словообразовательный формант. «Формально-семантическое отношение производного слова к его производящему, выражаемое формантом, называется словообразовательной структурой слова» [Тихонов, 2003, с.107].

ВЫВОД

Из вышеизложенного можно сделать выводы следующего характера. Словообразовательной структурой обладают только производные (мотивированные) слова, и проявляется она в их способности члениться на составные части – производящую (мотивирующую) и формантную. Слово, имеющее только одно производящее (мотивирующее), обладает только одной словообразовательной структурой. Во многих случаях производные слова имеют по два, реже более двух производящих (мотивирующих). Такие производные обладают соответственно двумя и более словообразовательными структурами. Например: *обрадоваться*: *обрадовать* → *обрадовать-ся* и *радоваться* → *об-радоваться*. Иначе говоря, глагол *обрадоваться* может пониматься либо как постфиксальное образование, либо как префиксальное. Такое явление в словообразовании, обусловленное множественностью мотиваций, когда производное может быть представлено в виде не одной словообразовательной структуры, называется множественностью словообразовательной структуры.

Понятия «словообразовательная структура слова» и «морфемный состав слова» тесно связаны между собой. Однако они имеют существенные различия, которые проявляются в следующем: 1) морфемным составом обладают все слова, тогда как словообразовательную структуру имеют только производные слова; 2) словообразовательная структура слова всегда бинарна (двухкомпонентна), в то время как для морфемного состава слова бинарность не является его характерным признаком: слово может состоять всего лишь из одной морфемы и может состоять из множества морфем.

Литература

1. Гарипов Т.М. 1959. Башкирское именное словообразование. – Уфа, 1959. – 224 с.
2. Ишбаев К.Г. 2000. Башкирский язык. Морфемика. Словообразование. – Уфа: Гилем, 2000. – 247 с.
3. Ишбаев К.Г., Абдуллина Г.Р., Ишкилдина З.К. 2006. Башкорт теленең морфемикаһы, һүзьяһалышы һәм морфонологияһы. – Өфө: Гилем, 2006. – 178 б.
4. Ишбаев К.Г., Ишкильдина З.К. 2011. Вопросы башкирского и сопоставительного языкознания: сборник научных статей. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2011. – 142 с.
5. Тихонов А.Н. 2003. Современный русский язык. (Морфемика. Словообразование. Морфология). Изд. 2-е, стереот. – М.: Цитадель-трейд, ИД Рипол Классик, 2003. – 464 с.

TOPONIMIKA FANI VA UNING RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Ahmedova Shaxnozaxon

ToshDO'TAU doktoranti

Annotatsiya. Toponimika fani kelib chiqish bosqichlari, o'rganish uchun muhim jihatlari. Toponimlar va ularning lisoniy jihatlari. Qardosh xalqlar adabiyotida toponimka fan sifatida o'rganilishi. Joy nomlari sohasining O'rta Osiyoda o'rganilishi. Tilshunosligimizda onomastika bilan bog'liq izlanishlar. Bu sohaning tilshunosligimizdagi ahamiyati xususida to'xtalib o'tamiz. Maqolani tayyorlashda qiyosiy-tarixiy, tavsifiy hamda tipologik tahlil metodlaridan foydalandik. Maqsad toponimikaning fan sifatida rivojlanish bosqichini klasifikatsiya qilish orqali bu sohaning qanchalik muhim ekanligini izohlashlash. Tizim taraqqiyotiga o'z hissamizni qo'shish. Shu orqali tilshunosligimiz rivojlanishi uchun kamarbasta bo'lish. Fan sifatidagi o'rnini mustahkamlash.

Annotation. The stages of the origin of the science of toponymy, important aspects for study. Toponyms and their linguistic aspects. The study of toponymy as a science in the literature of fraternal peoples. The structural structure of the field of place names. Research related to onomastics in our linguistics. We touched upon the importance of this field in our linguistics. We used comparative-historical, descriptive and typological analysis methods in preparing the article. The goal is to explain the importance of this field by classifying the stages of development of toponymy as a science. To contribute to the development of the system. In this way, to become a belt for the development of our linguistics. To strengthen its position as a science.

Абстрактный. Этапы зарождения науки топонимики, важные аспекты для изучения. Топонимы и их лингвистические аспекты. Изучение топонимии как науки в литературе братских народов. Структурная структура области топонимов. Исследования, связанные с ономастикой в нашей лингвистике. Мы коснулись важности этой области в нашей лингвистике. При подготовке статьи использовались методы сравнительно-исторического, описательного и типологического анализа. Цель — объяснить важность топонимики как дисциплины, классифицируя этапы ее развития. Внести вклад в развитие системы. Таким образом, мы можем стать катализатором развития нашей лингвистики. Укрепление ее позиций как науки.

Kalit so'zlar. Toponimika, onomastika, tarix va taraqqiyot, rivojlanishning nomlarga ta'siri.

Keywords: Toponymy, onomastics, history and development, the impact of development on names.

Ключевые слова. Топонимия, ономастика, история и развитие, влияние развития на названия.

Bugungi shiddat bilan rivojlanib borayotgan zaminda har bir nom va uning o'ziga xos nomlanish tarixi bor. Xo'sh, bizga nomlash nima uchun zarur bo'lgan. Hech shubhasiz, insoniyat o'zi yashagan hududni boshqasidan farqlash uchun, albatta. Toponimika sohasi ayni shu nomshunoslik haqidagi fandir. Toponim so'zi (yunoncha topos – joy, makon, onima – nom, ism) – har qanday geografik ob'ektning atoqli oti, nomi, jumladan, gidronim, oykonim, oronim, urbanonim, agroonim va boshqalardan tarkib topadi²⁹. Toponim - geografik nom ham so'z. Hozirda geografik ob'ektlarning nomlarini o'rganadigan fan bu – toponomika

²⁹ Ahmadaliyev Y.I. Toponimika va geografik terminshunoslik. – Farg'ona, 2018. – 10- b.

yurtimiz nomlariga oid aniq ma'lumotlar Strabonning „Geografiya“ nomli asarida keltirilgan. O'rta asrlarga kelib esa Abu Rayhon Beruniyning „Hudud ul-olam“ asarida ham joy nomlari haqida ancha keng ma'lumotlar keltirib o'tilgan.. Mahmud Koshg'ariyning „Devonu lug'otit turk“ , Boburning „Boburnoma“ asarlarida joy nomlarining lingvistik xususiyati va nomlanishiga oid qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. Toponimika atamasining paydo bo'lganiga hali bir asr bo'lgani yo'q. Lekin toponimika masalalari tarix, geografiya, tilshunoslikka oid asarlarda qadim zamonlardan boshlab uchrab kelganini yuqoridagi asarlardagi ma'lumotlardan bilish mumkin. Toponimikaning fan sifatida rivojlanishida geografik sayyohlarning xizmati yuqori. Dastlab ular o'zlari sayohat qilgan yerlar haqida ma'lumot beruvchi qo'llanmalar yaratgan. Shu tariqa XIX asr oxiriaridan e'tiboran dunyoda amaliy grammatika, xususan kartografiya ehtiyojlari munosabati bilan toponimikaga qiziqish kuchaydi. Toponimikadan maxsus asarlar paydo bo'ldi, geografik nomlarni o'rganadigan komissiyalar va jamiyatlar tashkil etildi. Masalan, Angliyada 1923-yilda dunyoda birinchilardan bo'lib mamlakatdagi barcha tomonimik ishlarni muvofiqlashtirish uchun Toponimika jamiyati tuzildi. Keyinchalik G'arbiy Yevropa, Fransiya, Germaniya, Polsha va boshqa mamlakatlarda ham xuddi shunday jamiyatlar yoki guruhlar paydo bo'la boshlagan. Rossiyada toponimik tadqiqotlar tarix, geografiya va filologiya fanlari vakillari tomonidan olib borildi. Akademik Shegreli (1794-1855), mashhur tarixchi va etnograf N.L.Nadejdin (1804-1856), tilshunos A.Kastreislari (1813-1852) rus toponimikasining dastlabki tadqiqotchilaridandir. 1847-yilda Rossiya Geografiya jamiyatida tuzilgan geografik terminologiyani o'rganish komissiyasi va Rus tili va adabiyoti havaskorlari jamiyati (1811-1930) toponimikaga katta ahamiyat berdi. 1904-yilda Rossiya geografiya jamiyati qoshida Kartografiya komissiyasi tuzildi. Rus toponimikasi bo'yicha A.Matveev, E.M.Mirzayev, V.A.Nikonov, A.Popov, A.V.Superanskaya, A.A.Refonmatskiy, B.A.Serebrennikov, V.N.Toporov, O.N.Trabadiyevning asarlari ma'lum va mashhur. Moskvalik yirik toponimistlardan biri V.A.Nikonov toponimikaning fan sifatida rivojlanishiga o'zining beqiyos hissasini qo'shdi. Uning Toponimikaga kirish nomli asarida bu soha haqida foydali fikrlar aytilgan. Uning yozishicha:„ Toponimlar tarix taqozosi ila vujudga keladigan ijtimoiy hodisa, geografik nomlarning tarkib topishida suffikslarning – Grammatik qo'shimchalarning ayniqsa slavyan toponimiyasida) katta o'rin tutishini alohida uqtirdi.Qardosh xalqlar ham toponimika sohasida bir qancha ishlar qilishgan va har bir xalq toponimlari bir-biridan farq qiladi. Xususan Q. Hakimovning „Toponimika“ darsligida bu haqida quyidagi ma'lumotlar keltirilgan.

Qozog'iston Respublikasi toponimiyasi. Qozog'iston toponimik landshafti nihoyat xilma-xil. Mamlakat hududidagi geografik nomlar shimoldan janubga qarab o'zgarib boradi. Toponimist olimlarning yozishicha, mamlakatning shim oliy hududlaridagi toponimlar ko'proq Sibir mintaqasidagi nomlarga o'xshaydi, janubiy hududlarda esa O'rta Osiyoga xos bo'lgan nomlarni ko'rish mumkin. Qozog'istonda turkiy (qozoqcha) nomlardan tashqari so'g'diy, mo'g'ul, arab, ruscha toponimlari uchraydi.

Tojikiston Respublikasi toponimiyasi. Tojikiston hududidagi toponimlarning kelib chiqishi ancha murakkab. Tojik tili hind-evropa tillar oilasining eron guruhiga mansubligi bois, respublika toponimiyasining asosiy qismini eroniy (tojikcha) nomlar tashkil etadi. Tojikiston turkiy tilli davlatlar bilan chegaradosh va bu holat joy nomlarida o'z aksini topgan. Respublika-ning barcha hududlarida turkiy (o'zbekcha, qirg'izcha) toponimlarni uchratish mumkin. Xususan, O'zbekiston bilan chegaradosh bo'lgan, So'g'd viloyati toponimiyasi tarkibida o'zbekcha nomlarning salmog'i ancha katta.

Qirg'iziston Respublikasi toponimiyasi. O'rta Osiyoning boshqa mintaqalariga ko'ra Qirg'iziston toponimiyasi o'ziga xosligi bilan alohida ajralib turadi. Respublika toponimiyasi tarkibida turli tillargaxos bo'lgan toponimlar salmog'i katta va ular har xil yo'llar va sabablar bilan paydo bo'lgan. Mintaqa geografik nomlari tarkibida qozoq tili elementlari ancha ko'p va bu holat ularni qadimdan yaqin qo'shni xalqlar bo'lganligidan dalolat beradi.

Turkmaniston Respublikasi toponimiyasi Turkmaniston joy nomlarining asosiy qismini turkiy (turkman) tillardan kelib chiqqan nomlar tashkil etadi. Respublika toponimiyasi tarkibida tabiiy omillar asosida shakllangan geografik nomlar (yaylov, qum, quduq, buloq) keng tarqalgan. Tipik turkmancha nomlarga Qizilsuv, Toshliq, Qumdog 'Qoraqum, N ebitdog\ K o p e d o g⁴ va boshqalar misol bo'ladi. Turkmanistonda forsiy (eron) tillardan kelib chiqqan geografik nomlar ham ko'p. Masalan, Feruza, Sumbar, Bod xiz, Murg'ob, Herirud, Serhedobod, Lebap, Chohiyu kabi nomlar shular jumlasiga kiradi.

U toponimlarning bir-biri bilan bog'liq xolda paydo bo'lishining qator qonunini hamda geografik obyektlarning kam uchraydigan xarakterli xususiyatlarga qarab nom olishining nisbiy negativlik qonunini kashf etgan. Yurtimizda toponimikaga oid dastlabki ishlar arab geograflari tomonidan tuzilgan. O'rta Osiyo, jumladan O'zbekiston toponimikasiga oid dastlabki asarlardan biri vengriyalik olim Arminiy Vamberiyning (1832-1913) O'rta Osiyoga maxfiy sayohati mahsuli bo'lmish «Markaziy Osiyoning geografik nomlari» (nemis tilida) deb atalgan asaridir. Asarning lug'at qismida 600 ga yaqin geografik nom va atama alifbo tartibida berilgan. Bu esa o'sha davr uchun katta yutuq edi.³² O'zbekiston toponimiyasini tadqiq qilish bilan shug'ullanadigan har bir mutaxassis M.S.Andreev, S.P.Tolstov, Y.G'.G'ulomov, B.A.Ahmedov, A.R.Muxammadjonov, M.Masson, O.D.Chexovich, A.A.Semenov, O.A.Suxareva kabi olimlarning tarixiy-geografik asarlaridan O'zbekiston toponimlarining ma'nosi, kelib chiqishi haqida talay materiallar topadi. O'zbekistonda toponimika fanining va geografik atamashunoslikning rivojlanishida professor H.H.Hasanovning xizmatlari katta. Olimning «Geografik nomlari imlosi» (1962) «O'rta Osiyo joy nomlari tarixidan» (1965), —Geografik nomlar sirii (1985), «Yer tili» (1977), «Geografiya atamaları lug'ati» (1966), «O'rta Osiyolik geograf va sayyohlar» (1964), «Sayyoh olimlar» (1981) kabi asarlarida, ko'plab risolalari va maqolalarida toponimikaga oid juda foydali

³² Qorayev S. Toponimika.- Namangan, 2010. -18- b.

ma'lumotlarni olish mumkin. ilshunos toponimistlardan professorlar T.Nafasov, Z.Do'simov, dotsent N.Oxunov O'bekistonda toponimikaning rivojlanishiga, toponimlarning nominatsion (nomlanish) qonunlarini ochib berishga salmoqli hissa qo'shdi va ko'plab joy nomlarining etimologiyasini aniqlab berdilar. bekistonda toponimika fanining rivojlanishiga salmoqli hissa qo'shgan olimlardan biri T.Nafasov O'zbekistonda birinchi bo'lib toponimikadan nomzodlik dissertatsiyasini yoqladi. Keyinchalik sohaga oid bir qancha risola, maqolalar chop etdi.

Toponimikaga oid uning turli qirralarini ochishga :r qator olimlar samarali ishlar qilishgan.Har biri turli tomondan yondashgan.Hozir biz toponimkaning lingvistik jihatiga e'tiborimizni qaratamiz

Toponimika tilshunoslik (lingvistika) fani bilan ham uzviy bog'liq. Chunki, toponim - bu so'z, atoqli ot, lingvistik kategoriya, til mahsuli, shu bois til qonuniyatlariga bo'yso'nadi va filologlar tomonidan o'rganiladi. Nomlar tildagi muayayn qatlamning tarixi, shakllanishi, rivojlanishini o'zida aks etadi. M a' lumki, tilshunoslikda atoqli otlami o'rganuvchi onomastika (yunoncha, onomastike - 41nom berish san'a ti") sohasi mavjud. Onomastika - atoqli otlami turlarini yoki onimlami o'rganadi, jumladan, kishilar ismi - antroponim, o'simlik nomlari -fitonim, hayvonlar nomi - zoonim, urug', qabila, xalqlar nomi - etnonim va hokazo. Shular qatorida geografik ob'ektlaming atoqli nomlariga yoki toponimlarga ham alohida e' tibor beradi³³. O'zbekiston toponimiyasini lingvistik aspektida o'rganish o'tgan asming 60- yillarida boshlandi. Tilshunos toponimist olimlardan T.Nafasov, E.Begmatov, Z .Do'simov, N.Oxunov, T.Enazarovlar O 'zbekistonda toponimika fanining rivojlanishiga, geografik nomlarning leksik-semantik xususiyatlarini aniqlashda, nomlanish qonuniyatlarni ochib berishda katta hissa qo'shganlar. O'zbekistonda toponimika xalq tabiiy geografik terminlari, ularning paydo bo'lishi, shakllanish xususiyatlari, tarqalish areallari, manbalari, ilmiy va o'quv adabiyotlarga kiritish tamoyillari kabi masalalar M.Mirakmalov tomonidan o'rganilgan.

Nomning ma'naviy-ma'rifiy ahamiyati. Har bir geografik nomda muayyan ma'no va mazmun yashirin, ulami o'rganish kishida o'tgan ajdodlariga nisbatan faxr va g'urur hissini uyg'otib, vatanparvarlik tuyg'usini shakllantiradi. Nomning ta'lim va tarbiyaviy ahamiyati juda yuqori. Mutaxassislarning ta'kidlashicha, geografiya darslarida toponimik ma'lumotlardan foydalanish yaxshi samara beradi. Toponimlar ma'nosini izohlash, geografik ob'ektning o'ziga xos xususiyatlari haqida qo'shimcha ma'lumot beradi va o'quvchilar bilimlarini mustahkamlaydi. Xulosa qilib aytganda toponimika fani uch sohaning omixtasi, birlashgan nuqtasi sanaladi. Bu sohani o'rganish orqali nomga oid ham geografik, ham tarixiy ma'lumotlarni bilib olamiz. Har bir nomning kelib chiqishi shu nomga oid birliklarning yaratilishiga oid muhim voqelikni o'zida aks ettiradi. Lekin bu abadiy emas. Davr o'tishi bilan bu o'z xususiyatini yo'qotishi mumkin. Ammo shu nom qo'yilgan davr kishilari uchun juda ahamiyatli. Chunki nomda

³³ Hakimov Q. Toponimika. 26-b.

xalqning madaniyati, turmush-tarzi, urf-odatlar, tiliga oid muhim jihatlar o'z aksini topadi. Shuning uchun ham mustaqillikning dastlabki yillarida ayrim ruslashgan nomlar o'zbekcha nomlar bilan o'zgartirildi. Demak, xalqning madaniyatini aks ettiruvchi ko'zgu sifatida toponimika alohida ahamiyat kasb etadi. Bu fanni rivojlantirish tilshunoslik, tarix va geografiya fanlarining taraqqiy etishiga ham zamin bo'ladi. Biz ham bu maqolamizda toponimikaning fanlar orasidagi muhim soha ekanligini e'tirof etishni maqsad qildik. Chunki bu soha tilning lingvokulturologik jihatini ko'rsatuvchi muhim manbalar jamlanmasi desak xato qilmaymiz. Tildagi bu tizim rivojlantirish orqali ona tilimiz rivojiga hissa qo'shamiz. Shu orqali tilimizga bo'lgan hurmatimizni izhor etamiz. Davlatimiz rahbari aytganlaridek: *"Ma'lumki, milliy til har bir madaniy xalqning tarixi va o'zligini, ruhiy-ma'naviy dunyosini o'zida aks ettiradigan tengsiz boylikdir. Qadimiy tariximizning eng og'ir va sinovli davrlarida ham bizni yagona xalq sifatida birlashtirib, azaliy qadriyatlarimizni asrlar osha bezavol saqlab kelayotgan ona tilimizni har qancha ardoqlasak, ulug'lasak arziydi"*.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <https://kun.uz/news/2024/10/21/til-har-qanday-xalq-uchun-hassos-va-tasirchan-masala-shavkat-mirziyoyev>
2. Hasanov H. Yer tili. – Toshkent, 1977. – 4 -b.
3. Малитский Н.Г. Ташкентская махалля. – Ташкент, 2020.
4. Q.Hakimov. Toponimika. – Toshkent, 2016.
5. S.Qorayev. Toponimika.- Namangan, 2010. -18 -b.
6. Ahmadaliyev Y.I. Toponimika va geografik terminshunoslik. – Fargona, 2018. – 10 -b.
7. Navro'zov. Xarbiy topografiya. – Toshkent, 2015. – 4 -b.

O'ZBEK VA RUS TILLARI MUROJAAT VOSITALARI TADQIQIGA DOIR

Shirinova Yekaterina Turakulovna

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

yekaterina@navoiy-uni.uz

ORCID: 0000-0002-9164-5327

Annotatsiya

Murojaat vositalari eng muhim kommunikatsiya vositalaridan biri bo'lib, ular bizga suhbatdoshlarimizning e'tiborini jalb qilish, fikrlarimizni, his-tuyg'ularimizni ifoda etish va o'zaro munosabatga kirishishda yordam beradi. Muloqot jarayonida murojaat vositalari muhim o'rin tutadi. Murojaat vositalari deganda, biz suhbatdoshga yoki auditoriyaga yo'naltirilgan, ularning e'tiborini jalb qilish, hurmatini ko'rsatish, ijtimoiy maqomini belgilash kabi vazifalarni bajaruvchi verbal va noverbal vositalarni tushunamiz. Ushbu maqolada tilshunoslikda murojaat vositalarining o'rganilganlik darajasiga e'tibor qaratiladi hamda o'zbek va rus tillari murojaat vositalari antroposentrik tadqiqining dolzarbligi xususida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: murojaat vositalari, tilshunoslik, verbal, noverbal, til birliklari, kommunikatsiya, muloqot, sotsiolingvistika, pragmatika, nutqiy etiket, undalma, madaniyatlararo kommunikatsiya ...

Аннотация

Речь является одним из важнейших средств общения, помогая нам привлекать внимание собеседников, выражать свои мысли, чувства и вступать во взаимодействие. Средства коммуникации играют важную роль в процессе коммуникации. Под средствами обращения мы подразумеваем вербальные и невербальные средства, направленные на собеседника или аудиторию, выполняющие такие функции, как привлечение их внимания, проявление уважения и установление социального статуса. В данной статье рассматривается уровень изученности средств обращения в языкознании, а также обсуждается актуальность антропоцентрического изучения средств обращения в узбекском и русском языках.

Ключевые слова: средства обращения, лингвистика, вербальные, невербальные, языковые единицы, коммуникация, диалог, социолингвистика, прагматика, речевой этикет, обращение, межкультурная коммуникация...

Abstract

Speech is one of the most important means of communication, helping us to attract the attention of interlocutors, express our thoughts, feelings and interact. Communication tools play an important role in the communication process. By means of address we mean verbal and non-verbal means aimed at the interlocutor or audience, performing such functions as attracting their attention, showing respect and establishing social status. This article examines the level of study of means of address in linguistics, and discusses the relevance of anthropocentric study of means of address in the Uzbek and Russian languages.

Keywords: means of address, linguistics, verbal, non-verbal, language units, communication, dialogue, sociolinguistics, pragmatics, speech etiquette, address, intercultural communication...

Dunyo tilshunosligida antroposentrik yondashuv zamirida yuzaga kelgan integrativ fanlar: lingvomadaniyatshunoslik, lingvopragmatika, sotsiolingvistika, psixolingvistika doirasida insonlararo kommunikatsiya jarayonlari muhim tadqiqot obyekti sifatida o'rganilmoqda. Mazkur jarayonda eng muhim kommunikativ-pragmatik yuk murojaat vositalari zimmasiga tushadi. Tilshunos olimlar P.Braun va S.Levinsonlar mazkur muloqot jarayonining tashkil etuvchilariga shunday ta'rif beradilar: "Murojaat vositalari deganda, nutqda tinglovchiga yoki suhbatdoshga nisbatan qo'llanadigan, uning e'tiborini jalb qilish, hurmatini bildirish yoki munosabatini ifodalash uchun xizmat qiladigan til birliklari tushuniladi (P.Braun, S.Levinson, 1987).

O'zbek tilining izohli lug'atida "murojaat" so'zining ta'rifi quyidagicha berilgan:

- ko'rib chiqish, taqqoslash;
- biror narsa so'rash, ishni qayta ko'rish;
- bировга qarata aytilgan gap, qilingan da'vat, chaqiriq [O'zbek tilining izohli lugati 2006, 645].

Tilshunoslikda olib borilgan tadqiqotlarning aksariyatida yuqorida keltirilgan ta'rifning asosan oxirgi bandida nazarda turilgan jihatga urg'u berilgan va aynan shu band insonlararo muloqot jarayonida namoyon bo'ladi. Murojaatlar tilshunoslikning sintaksis bo'limida undalma nomi ostida tadqiq qilingan va bunday tadqiqotlar ushbu sohadagi tadqiqotlarning asosini

tashkil etadi. Undalma bo'yicha maxsus tadqiqot olib borgan A.Sayfullayev undalmaning leksik-semantik xususiyatlari, gapdagi o'rni va uning tarkibini yoritib bergan. Ba'zi tilshunoslar undash, chaqiriq ma'nolarini qamrab olgan so'zlarni vokativ formadagi so'zlar deb izohlaydilar. Masalan, B.O'rinboyev undalma termini o'rnida "vokativ kategoriya" terminini qo'llaydi. Undalma o'zbek tilshunosligida ko'proq sof lingvistik tomondan tahlil qilingan bo'lib, keyingi yillardagi tadqiqotlarda esa undalmaning ijtimoiy-lisoniy xususiyatlariga ham e'tibor kuchaydi. Ijtimoiy tilshunoslik nuqtayi nazaridan qaraganda, ko'pgina ishlarda "undalma" termini o'rnida "murojaat shakllari" termini qo'llanmoqda. Mustaqillik yillarida "murojaat" termini faol qo'llanib, u ko'proq sotsiolingvistikaning o'rganish obyekti tashkil qiladi. Bundan tashqari, murojaat shakllari termini undalma terminiga nisbatan keng qamrovli hisoblanadi. Biz esa murojaat vositalari terminini qo'llashni joiz topdik, chunki mazkur termin verbal va noverbal murojaat vositalarini qamrab oladi. Undalma eng asosiy ifoda shakllaridan biri bo'lib, murojaat vositalarining verbal ko'rinishidir, chunki sintaktik strukturalarda til birliklari undalma sifatida ishtirok etadi. Tilshunoslikda murojaat vositalariga berilgan ta'riflardan hamda shaxsiy kuzatuv va tajribalarimizdan kelib chiqib, murojaat vositalariga quyidagi mualliflik ta'rifini beramiz:

Murojaat vositalari subyektning obyektga (tinglovchiga yoki suhbatdoshga, ba'zan esa, hatto, jonsiz narsalarga, mavhum tushunchalarga) nisbatan qo'llanadigan, uning e'tiborini jalb qilish, unga nisbatan hurmat yoki hurmatsizlik hislarini bildirish (munosabatini ifodalash, bunda jonli obyektlar nazarda tutiladi) uchun xizmat qiladigan verbal va noverbal vositalardir.

Murojaat vositalarini dastlab ikki yirik guruhga ajratib olish maqsadga muvofiq, bular: verbal va noverbal murojaat vositalari.

Verbal murojaat vositalari e'tiborni jalb qilish, munosabatlarni ifodalash uchun qo'llanadigan til birliklari bo'lib, ularning turli til sathlari kesimida turlarga ajratish mumkin (yuqorida qayd qilib o'tganimizdek aynan verbal vositalar undalma sifatida ajratib ko'rsatilishi mumkin).

Noverbal murojaat vositalari esa xuddi shu maqsadni ifodalaydigan kinesika (tana tili): mimika (yuz ifodalari, imo-ishoralar, nigoh), jestika (qo'l harakatlari) hamda takesika (teginish), proksemika (suhbatdoshlar orasidagi masofa) vositalaridir.

Murojaat vositalari turli tillarda turlicha namoyon bo'lishi mumkin. Murojaat vositalarining tanlanishi madaniy omillarga ham bog'liqdir. Masalan, ba'zi madaniyatlarda yoshi kattalarga ismlari bilan murojaat qilish odobsizlik hisoblansa, boshqa madaniyatlarda bu normal holat ekanligi A.Vejbitskayaning asarlarida ham qayd qilingan. Qoaversa, ayrim tillarda verbal murojaat vositalari, ayrimlarida esa noverbal murojaat vositalari faolroq qo'llanishi mumkin.

Murojaat vositalari tilshunoslikda uzoq vaqtdan beri o'rganib kelinmoqda. Ushbu sohadagi muhim tadqiqotlardan biri P.Braun va S.Levinsonning "Politeness: Some universals in language usage (Xushmuomalalik: tildan

foydalanishdagi ayrim universalialar)" (1987) asaridir. Ushbu asarda mualliflar murojaat vositalarining universalligi va madaniy xususiyatlarini o'rganadilar va "yuzni saqlash" nazariyasini ilgari suradilar. Ushbu nazariyaga ko'ra, odamlar kommunikatsiya jarayonida o'zlarining va boshqalarning "yuzini" (hurmatini, izzatini) saqlashga harakat qiladilar va murojaat vositalari bu maqsadga erishishga yordam beradi.

Bundan tashqari, murojaat vositalari sotsiolingvistika, pragmatika va madaniyatlararo kommunikatsiya sohalarida ham o'rganiladi. Sotsiolingvistlar murojaat vositalarining ijtimoiy omillar (yosh, jins, ijtimoiy tabaqa) bilan bog'liqligini o'rganadilar (Holmes, 2001). Pragmatiklar murojaat vositalarining nutqiy aktlardagi rolini va ularning ma'nosini tahlil qiladilar (Lich, 1983). Madaniyatlararo kommunikatsiya mutaxassislari turli madaniyatlarda murojaat vositalarining qanday farq qilishini va bu farqlar kommunikatsiya jarayoniga qanday ta'sir qilishini o'rganadilar (Gudikanst, Ting-Tumey, 1988).

Rus tilshunosligida murojaat vositalari ancha chuqur o'rganilgan. Bu sohada V.V.Vinogradov, Y.S.Stepanov, N.I.Formanovskaya, V.Y.Zaxarova, L.I.Shatalova, L.P.Rijova³⁴ kabi olimlarning ishlari muhim ahamiyatga ega. V.V. Vinogradovning "Rus tili grammatikasi" (1954) asarida murojaat shakllarining grammatik kategoriyalari tahlil qilingan. Y.S.Stepanov o'zining "Rus tili semiotikasi" (1971) kitobida murojaatning madaniy va ijtimoiy ma'nolarini ochib bergan. N.I.Formanovskaya esa "Nutqiy muloqot: pragmatika va grammatika" (1998) asarida murojaatning pragmatik funksiyalarini ko'rib chiqqan.

O'zbek tilshunosligida murojaat shakllarini o'rganish nisbatan yaqinroq tarixga ega³⁵. Biroq, so'nggi yillarda ushbu mavzuga qiziqish sezilarli darajada oshdi. O'zbek tilidagi murojaat shakllari asosan pragmatika, sotsiolingvistika va nutq madaniyati nuqtayi nazaridan o'rganilmoqda. Xususan, o'zbek tilshunosligida E.Begmatov, B.O'rinboyev, R.Qo'ng'urov, Sh.Safarov, Sh.M.Iskandarova, S.M.Mo'minov, N.Mahmudov, R.Rasulov, D.M.Teshaboyeva,

³⁴ Захарова В.Е. О функциях и структуре начального обращения в частных письмах А.П.Чехова // Языковое мастерство А.П.Чехова. Ростов, 1988. – С.110-115; Шаталова Л.И. Формы и функции обращений в современном русском языке. Автореф. дис. канд. филол. наук. Минск, 1979. - 24 с; Рыжова Л.П. Коммуникативные особенности обращения // Содержательные аспекты предложения и текста. - Калинин, 1983. Рыжова Л.П. Коммуникативные функции обращения // Семантика и прагматика синтаксических единств. - Калинин, 1981;. Рыжова Л.П. Обращение: нормы и правила потребления // Прагматика и семантика синтаксических единиц. - Калинин, 1984.

³⁵ Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек тилида вокатив категория. – Тошкент: Фан, 1972; Искандарова Ш. Ўзбек нутқ одатининг мулоқот шакллари: Филол. фанлари номзоди дисс. ... автореф. – Самарқанд, 1993; Рахматуллаева Б. Этикетные формы обращения и привлечения внимания в современном русском языке (в сопоставлении с узбекским): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1992; Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лосоний хусусиятлари: Филол. фанлари д-ри дисс. ...автореф. – Тошкент, 2000; Акбарова З. Ўзбек тилида муурожаат шакллари ва унинг лосоний тадқиқи: Филол.фанлари номзоди дисс. ... автореф. – Тошкент, 2007.

A.J.Omonturdiyev, A.Aripova, Z.A.Akbarova, N.Ahmedova, Sh.Sodiqova, D.D.Pulatova singari olimlar ushbu soha tadqiqi bilan shug'ullanganlar.

O'zbek va boshqa tillardagi murojaat vositalarining qiyosiy tahlili bo'yicha bir qator olimlar ilmiy tadqiqotlar olib bormoqdalar. Xususan, M.Aliqulova o'zbek va ingliz tillarida murojaat shakllarining chog'ishtirma tahlilini, Kaxarov K. O'zbek va nemis nutqiy etiketlarining qiyosiy tadqiqini amalga oshirganlar. Qiyosiy tahlilga oid tadqiqotlar :rasida, odatda, o'zbek tilidagi murojaat shakllarining boshqa tildagi ekvivalentlari, ularning ma'no va uslubiy xususiyatlari solishtiriladi. Shuningdek, turli ijtimoiy vaziyatlarda qo'llanadigan murojaat shakllarining farqlari ham o'rganiladi.

O'zbekistonda turli millat vakillari istiqomat qiladi va rus tili hali ham muhim kommunikatsiya vositasi hisoblanadi. Shuning uchun, o'zbek va rus tillaridagi murojaat vositalarining farqlarini bilish, madaniyatlararo muloqotni samaraliroq qilishga yordam beradi. Ayniqsa, o'zbek va rus tillaridagi murojaat vositalarining antroposentrik tadqiqini amalga oshirish, mazkur muloqot vositalarini lingvopragmatik, lingvokulturologik, psixolingvistik, sotsiolingvistik aspektlarda chog'ishtirma-tadqiqini amalga oshirish mazkur mavzuning dolzarbligini belgilaydi va buni quyidagi omillar bilan asoslash mumkin:

1. Sotsiolingvistik omil: O'zbekistonda ijtimoiy o'zgarishlar tufayli tilga bo'lgan munosabat ham o'zgarmoqda. Murojaat vositalari jamiyatdagi ijtimoiy maqom, yosh, jins kabi omillarga bog'liq holda qo'llanadi. Shuning uchun, zamonaviy o'zbek jamiyatida o'zbek va rus tillari murojaat vositalarining qo'llanishini o'rganish muhim ahamiyatga ega.

2. Madaniy omil: o'zbek va rus tillari o'rtasida madaniy farqlar mavjud. Masalan, o'zbek tilida "siz"lash odobi rus tiliga qaraganda kuchliroq. Bu farqlar muloqotda tushunmovchiliklarga olib kelishi mumkin. Qiyosiy tadqiqotlar bu farqlarni aniqlashga va madaniyatlararo muloqotni yaxshilashga yordam beradi.

3. Pragmatik omil: murojaat vositalari nutqning ta'sirchanligini oshirishga xizmat qiladi. To'g'ri tanlangan murojaat vositasi suhbatdoshning e'tiborini jalb qilish, hurmatini qozonish va muloqotni muvaffaqiyatli amalga oshirishga yordam beradi. Shuning uchun, murojaat vositalarining pragmatik funksiyalarini o'rganish muhimdir.

4. Ta'limiy omil: O'zbekistonda rus tilini o'rganuvchilar uchun murojaat vositalarining o'ziga xos xususiyatlarini bilish muhim. Bu ularga rus tilida to'g'ri muloqot qilishga va madaniy xatolarga yo'l qo'ymaslikka yordam beradi. Shuningdek, o'zbek tilini o'rganayotgan chet elliklar uchun ham bu ma'lumotlar foydali bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek va rus tillarida murojaat vositalarining antroposentrik-chog'ishtirma tadqiqi tilshunoslikda muhim o'rin tutadi. O'zbek va rus tillaridagi murojaat vositalarining qiyosiy tahlili madaniyatlararo muloqotni yaxshilashga, til o'rganuvchilarga yordam berishga va tilshunoslik nazariyasini boyitishga xizmat qiladi. Shu nuqtayi nazardan ushbu sohada kompleks tadqiqotlar olib borish, murojaat vositalarining sotsiolingvistik, lingvomadaniy, psixolingvistik va pragmatik jihatlarini chuqur o'rganish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Акбарова З. Ўзбек тилида мурожаат шакллари ва унинг лисоний тадқиқи: филол.фанлари номзоди дисс. ... автореф. – Тошкент, 2007.
2. Ahmedova N. O'zbek tilida murojaat birliklarining semantik-konnotativ tadqiqi: Filol.fanlari nomzodi diss. ...avtoref. -Toshkent, 2008.
3. Brown, P., & Levinson, S. C. Politeness: Some universals in language usage. Cambridge University Press. 1987// Politeness: Some Universals in Language Usage | Penelope Brown, Stephen C. Levinson, John J. Gumperz | download on Z-Library
4. Gudykunst, W. B., & Ting-Toomey, S. Culture and interpersonal communication. 1988. // Culture and Interpersonal Communication - William B. Gudykunst, Stella Ting-Toomey - Google Книги.
5. Holmes, J. An introduction to sociolinguistics. 2001// An Introduction to Sociolinguistics.
6. Искандарова Ш. Ўзбек нутқ одафининг мулоқот шакллари: Филол. фанлари номзоди дисс. ... автореф. – Самарқанд, 1993.
7. Muxamedova S.X., Shirinova Y.T. Ko'p tillilik va ko'p madaniyatlilik muhitida o'zbek tilini o'rgatish masalalariga :r. O'zbek tilining xorijda o'qitilishi: ta'lim nazariyasi va amaliyoti, 2024, 1(01), 3–6. Retrieved from <https://aphil.tsuull.uz/index.php/anjuman/article/view/96>
8. Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: филол. фанлари д-ри дисс. ...автореф. – Тошкент, 2000.
9. Pulatova D. D. O'zbek tilida murojaat shakllarining sotsiopragmatik tadqiqi. Fil.f.b...diss.avtoref. – Toshkent, 2024.
10. Рахматуллаева Б. Этикетные формы обращения и привлечения внимания в современном русском языке (в сопоставлении с узбекским): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1992.
11. Рыжова Л.П. Коммуникативные особенности обращения // Содержательные аспекты предложения и текста. - Калинин, 1983.
12. Рыжова Л.П. Коммуникативные функции обращения // Семантика и прагматика синтаксических единств. - Калинин, 1981.
13. Рыжова Л.П. Обращение: нормы и правила потребления // Прагматика и семантика синтаксических единиц. - Калинин, 1984.
14. Захарова В.Е. О функциях и структуре начального обращения в частных письмах А.П.Чехова // Языковое мастерство А.П.Чехова. Ростов, 1988.
15. Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек тилида вокатив категория. – Тошкент: Фан, 1972.
16. Шаталова Л.И. Формы и функции обращений в современном русском языке. Автореф. дис. канд. филол. наук. Минск, 1979. - 24 с.
17. Wierzbicka, A. (2003). Cross-cultural pragmatics: The semantics of human interaction (2nd ed.). Mouton de Gruyter. 540 p. Cross-cultural pragmatics by Anna Wierzbicka | Open Library
18. Shirinova, Y., Iskandarova, G. (2024). Inson – madaniyatlar chorrahasida. O'zbekiston: til va madaniyat. Amaliy filologiya masalalari. 2 (5): 83-89. :: 10.52773/tsuull.uzlc.aphil.2023.2.5/NQUG6205// <https://aphil.tsuull.uz/index.php/language-and-culture/article/view/79>
19. Shirinova, Y.T. 2022. Madaniyatlararo kommunikatsiya xususida // INTERNATIONAL CONFERENCE DEDICATED TO THE ROLE AND IMPORTANCE OF INNOVATIVE EDUCATION IN THE 21ST CENTURY. September. (в формате PDF) МЕЖДУНАРОДНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ, ПОСВЯЩЕННАЯ РОЛИ И ЗНАЧЕНИЮ ИННОВАЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В 21 ВЕКЕ (researchgate.net)

20. Ширинова, Е. Т. 2023. «Некоторые соображения о коммуникации». Узбекистан: язык и культура. Вопросы прикладной филологии. 1(5): 84-91. Получено с <https://aphil.tsuull.uz/index.php/language-and-culture/article/view/84-91> :: <https://www..org/10.52773/tsuull.uzlc.aphil.2023.1.5/EFEZ1339>
21. Shirinova, Y. (2024). НЕКОТОРЫЕ ПРИНЦИПЫ И ПОДХОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА В МНОГОЯЗЫЧНОЙ И ПОЛИКУЛЬТУРНОЙ СРЕДЕ. *Uzbekistan Language and Culture*, 1(01). Retrieved from <https://aphil.tsuull.uz/index.php/language-and-culture/article/view/110>
22. Shirinova, Y. (2024). КОНФЛИКТНОЕ ОБЩЕНИЕ: ФАКТОРЫ, ПРИЧИНЫ, НЕКОТОРЫЕ ПУТИ ПРЕОДОЛЕНИЯ. *Uzbekistan Language and Culture*, 2(02). Retrieved from <https://aphil.tsuull.uz/index.php/language-and-culture/article/view/113>
23. Tuychieva M. U. (2023). Pedagogical, methodological and psychological aspects of attracting teenagers to fiction. *European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, 3(11), 28-39.
24. Tuychieva M. U. (2025). Research on logical thinking in literary education. *Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture*, 5(3), 27-33.
25. Tuychieva M. (2025). The importance of age-specific characteristics in the process of guiding thinking in literary education. *Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture*, 5(4), 18-22.

QARAQALPAQ DİLİNDƏ KONSONATLARIN (SAMİTLƏRİN) İŞLƏNMƏSİ

Aynur Cəfərova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Türkoloji mərkəzin türk dilləri bölməsinin mütəxəssisi

ceferova1987@internet.ru

Orcid: 0009-0000-2034-186

Annotasiya

Qədim Türk xalqlarından biridə Qaraqalpaq türkləri olmuşdur. Qaraqalpaq dilli türk dillər ailəsinin qırpaq yarımqrupuna daxil olub, Qaraqalpaqstan Muxtar Respublikasının rəsmi dövlət dili olmuşdur. Qaraqalpaq dilində təxminən 400 min nəfər danışır. Onlar əsasən Özbəkistanda yaşayırlar. Bu dil noqay, qazax və qaraçay dilləri ilə birgə qırpaq-noqay qoluna aid edilir. Leksik baxımdan daha çox qazax dilinə yaxın olsada orfoqrafik cəhətdən onlardan fərqlənir. Ümumiyyətlə bütün türk dilləri qədim türk dillərinin dil xüsusiyyətlərini fonetik , leksik, morfoloji və sintaktik quruluşunu özündə qoruyub saxlamışdır. Qaraqalpaq yazı dili Qaraqalpaqstanın qurulması (1925) ilə başlayır. Danışiq dili isə qazax və qırğız dillərinə çox yaxındır. Qaraqalpaqlar 1924-1928-ci illərdə ərəb əlifbasından istifadə etmişlər. 1928 – ci ildə isə Latın qrafikalı əlifba əsasında qaraqalpaq əlifbası düzəldilib qəbul edilmişdir. Qaraqalpaq əlifbası 9 sait və 23 samit olmaqla 32 hərfdən ibarət olmuşdur. Sonradan 1932 –ci ildə rusların təsiri ilə kiril əlifbasına keçmişlər. 1996 –cı ildən yenidən latın əsaslı Qaraqalpaq əlifbası qəbul edilmişdir. Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi Qaraqalpaq türkcəsində də 23 samit var və bu samitlərin yaranması tələffüz zamanı hava axının ağız boşluğunda müxtəlif manelər rast gəlir bunların bəzisi sadəcə küy , bəziləri isə küy və avaz əsasında formalaşır. Qaraqalpaq dilindəki samitlər işlənməsinə nəzər yetirdikdə görürük ki, türk dillərinin fonetikasına daxil olan konsonatların (samitlərin) sinifləndirilməsində tam bir birlik yoxdur. Bunun səbəbi isə odur ki, indiyə qədərki fonetik laboratoriyaların verdikləri ilə müasir fonetik məlumatlardan faydalanmaq imkanı olmadığı üçün olması gərəkdiyindən fərqli şəkildə aparılmışdır.

Açar sözlər: Türk dilləri, Qaraqalpaq dili, samitlər, samitlərin növləri, samitlərin işlənməsi.

Annotatsiya

Qadimgi turkiy xalqlardan biri qoraqalpoq turklari edi. Qoraqalpoq tili turkiy tillar oilasining qipchoq turkumiga kiradi va Qoraqalpog'iston Avtonom Respublikasining rasmiy davlat tili hisoblanadi. 400 mingga yaqin aholi qoraqalpoq tilida so'zlashadi. Ular asosan O'zbekistonda yashaydi. Bu til no'g'ay, qozoq, qorachay tillari bilan birga qipchoq-no'g'ay tarmog'iga kiradi. U lug'aviy jihatdan qozoq tiliga yaqinroq bo'lsa-da, orfografik jihatdan ulardan farq qiladi. Umuman olganda, barcha turkiy tillar qadimgi turkiy tillarning lingvistik xususiyatlarini, jumladan, ularning fonetik, leksik, morfologik, sintaktik tuzilishini saqlab qolgan. Qoraqalpoq yozma tili Qoraqalpog'istonning tashkil topishi bilan boshlangan (1925). So'zlashuv tili qozoq va qirg'iz tillariga juda yaqin. Qoraqalpoqlar 1924—1928-yillarda arab alifbosidan foydalanganlar. 1928-yilda lotin yozuvi asosida qoraqalpoq alifbosi yaratilib, qabul qilingan. Qoraqalpoq alifbosi 32 ta harfdan, shu jumladan 9 ta unli va 23 ta undoshdan iborat bo'lgan. Keyinchalik, 1932-yilda ular Rossiya ta'sirida kirill alifbosiga o'tishdi. 1996 yildan boshlab lotin yozuviga asoslangan qoraqalpoq alifbosi yana qabul qilindi. Ozarbayjon turkchasida bo'lgani kabi qoraqalpoq turk tilida ham 23 ta undosh bo'lib, bu undoshlarning talaffuzi davomida og'iz bo'shlig'ida turli to'siqlar uchrab turadi, ularning bir qismi faqat shovqin, ba'zilar esa shovqin va avaz asosida hosil bo'ladi. Qoraqalpoq tilidagi undoshlarning qo'llanishini ko'rib chiqsak, turkiy tillar fonetikasiga kiruvchi undoshlar (undoshlar) tasnifida to'liq birlik yo'qligini ko'ramiz. Buning sababi shundaki, hozirgi kunga qadar fonetik laboratoriyalar tomonidan taqdim etilgan zamonaviy fonetik ma'lumotlardan foydalanish imkoni bo'lmagani uchun u kerak bo'lganidan boshqacha o'tkazildi.

Kalit so'zlar: turkiy tillar, qoraqalpoq tili, undoshlar, undoshlarning turlari, undosh tovushlarni qayta ishlash.

Summary

One of the ancient Turkic peoples was the Karakalpak Turks. The Karakalpak language belongs to the Kipchak subgroup of the Turkic language family and is the official state language of the Karakalpak Autonomous Republic. The Karakalpak language is spoken by approximately 400,000 people. They live mainly in Uzbekistan. This language belongs to the Kipchak-Nogai branch, along with the Nogai, Kazakh and Karachay languages. Although it is lexically closer to the Kazakh language, it differs from them in terms of spelling. In general, all Turkic languages have preserved the linguistic features of the ancient Turkic languages, including their phonetic, lexical, morphological and syntactic structure. The Karakalpak written language begins with the establishment of Karakalpakstan (1925). The spoken language is very close to the Kazakh and Kyrgyz languages. The Karakalpaks used the Arabic alphabet in 1924-1928. In 1928, the Karakalpak alphabet was created and adopted based on the Latin script. The Karakalpak alphabet consisted of 32 letters, including 9 vowels and 23 consonants. Later, in 1932, under the influence of the Russians, they switched to the Cyrillic alphabet. Since 1996, the Latin-based Karakalpak alphabet has been adopted again. As in Azerbaijani Turkish, there are 23 consonants in Karakalpak Turkish, and during the formation of these consonants, various obstacles are encountered in the oral cavity of the air flow, some of which are formed based on noise, and some are formed on the basis of noise and voice. When we look at the processing of consonants in the Karakalpak language, we see that there is no complete unity in the classification of consonants (consonants) included in the phonetics of Turkic languages. The reason for this is that, since it was not possible to benefit from modern phonetic data provided by phonetic laboratories so far, it was carried out differently than it should have been.

Key words: Turkic languages, Karakalpak language, consonants, types of consonants, processing of consonants.

Giriş

Qədim Türk xalqlarından biridə Qaraqalpaq türkləri olmuşdur. Qaraqalpaq türkləri bu günə kimi uzun bir tarixi inkişaf yollarından keçmişdir. Bu tarixi inkişaf yollarında qarşılaşdıqları problemlər onların həyatına, mədəniyyətinə və təhsillərinə müəyyən təsirini göstərmişdir. Qaraqalpaq türkləri qədim rus qaynaqlarında “ Çerniyi Klubuki ”, ərəb mənbələrində isə “ Qarabörüklü ” adları ilə adlandırılmış və bunların hər ikisində Qaraqalpaq mənasını verir. Qaraqalpaq adı bəzi rəvayətlərdə Peçeneklərlə əlaqələndirilmiş, beləki oğuzlar tərəfindən IX əsrdə Volqa ərazisindən çıxarılan Peçeneklər cənub-şərqi Avropaya gələrək X əsrdə buradakı Macarları qovaraq Tuna və Balkan dağlarına qədər olan ərazini işğal etmişlər. XI əsrdə oğuzların buralara gəlməsi ilə Peçeneklərin siyasi qüdrəti zəifləmiş və bir müddət sonra burada Qıpçaqlar məskunlaşmışlar. Tarixi qaynaqlarda Qaraqalpaqlar ilk dəfə XVI əsrin sonunda, Sırdərya boyunca yaşayan bir qövmlər olaraq göstərilmişdir. Qaraqalpaqların mənşəyi haqqında öz aralarında mövcud olan rəvayətlərə görə onların tarixi noqaylarla bağlı olması və qədim vətənləri Kazan ilə Astarxan xanlıqları arasındakı Volqa çayı sahillərində olduğunu qeyd etmişlər. Ancaq Topal Teymurun hakimiyyəti dövründə onları Türküstan ərazisinə gətirilib Sırdərya boyunca yerləşdirilmişdir. XVI əsrin əvvəllərində Xarəzm ölkəsi buxaradan ayrılıb müstəqil xanlıq olmuş və paytaxtın adı ilə Xivə Xanlığı adlandırılmışdır. 1858 –ci ildə Qaraqalpaq xanlığı Xivəyə xanlığına tabe olmuş, 1873 – cü ildə isə rus və Xivə xanlığı ilə olan müqaviləyə görə Amudəryanın sağ tərəfindəki Xivə xanlığı Sırdərya əyalətinə tabe edilir, bu anlaşılmaya görə də qaraqalpaqlar rus uyğuru adlandırılmışdır. 1916 –ci ildə rus alman döyüşündə çarın fərmanına əsasən Türküstan və Qazaxstanda böyük bir inqilab olmuş. İnqilab nəticəsində çar hökuməti süqut etdiyi üçün minlərcə Türküstanlı əsarətdən qurtulmuş, bu üsyanda Qaraqalpaqlarda çox itkilər vermişlər. Böyük Türkistan adı ortadan qaldırıldıqdan sonra Xivə yerinə Qaraqalpaqıstan respublikası qurulmuşdur.

Qaraqalpaq dilli türk dillər ailəsinin qıpçaq yarımqrupuna daxil olub, Qaraqalpaqıstan Muxtar Respublikasının rəsmi dövlət dili olmuşdur. Qaraqalpaq dilində təxminən 400 min nəfər danışır. Onlar əsasən Özbəkistanda yaşayırlar. Bu dildə danışan əhəlinin təxminən 2 min nəfəri Əfqanıstanda, daha az sayda isə Rusiyada, Qazaxıstanda və Türkiyədə yaşayır. Bu dil noqay, qazax və qaraçay dilləri ilə birgə qıpçaq-noqay qoluna aid edilir, ləksik baxımdan daha çox qazax dilinə yaxın olsada orfoqrafik cəhətdən onlardan fərqlənir. Ümumiyyətlə bütün türk dilləri qədim dövrdən bu günə kimi müəyyən dəyişikliyə uğrasada hər bir türk dilli qədim türk dillərinin dil xüsusiyyətlərini fonetik , ləksik, morfoloji və sintaktik quruluşunu özündə qoruyub saxlamışdır. Bu gün hər hansı bir türk dilinin qrammatikasına nəzər saldıqda qədim türk dillərinə məxsus dil xüsusiyyətlərinin özündə saxladığının şahidi oluruq. Qaraqalpaqlar digər müsəlman türkləri kimi 1924-1928-ci illərdə ərəb əlifbasından istifadə etmişlər. Onların ağır həyat şəraiti, daimi digər dövlətlərin basqısı altında olması onların mədəniyyət və təhsillərində böyük təsir etmiş, çox az sayda əhali təhsil ala bilmişdir. Qaraqalpaq yazı dili Qaraqalpaqıstanın qurulması (1925) ilə başlayır.

Yazı dili bütün Türküstan əhalisinin XIX əsrin sonuna qədər müştərək istifadə etdikləri türkcədir. Danışq dili isə qazax və qırğız dillərinə çox yaxındır. Bundan əlavə olaraq Qaraqalpaq şivəsində vardır ki, buda şimal-şərqi və cənub-qərbi olmaqla iki əsas ağza bölünməkdədir. Bir-birindən çox fərqli olmayan bu iki ağızdan başqa, Qaraqalpaqıstan hüdudları boyunca, qaraqalpaq-qazax, qaraqalpaq-türkmən və qaraqalpaq-özbək qarışıq ağızları da vardır. Qaraqalpaq dili noqay və qazax dilinə daha çox yaxındır. Qaraqalpaq dili ilk dəfə yazı dili olaraq Sovet dövründə meydana gəlmiş, əvvəllər ərəb hərflərinə söykənən bir əlifba kimi inkişaf etdirilmişdir. 1928 – ci ildə isə Latın qrafikalı əlifba əsasında qaraqalpaq əlifbası düzəldilib qəbul edilmişdir. Bu latın əlifbası əsasında düzəlmiş qaraqalpaq əlifbası 9 sait və 23 samit olmaqla 32 hərfdən ibarət olmuşdur. Sonradan 1932 –ci ildə rusların təsiri ilə kiril əlifbasına keçmişlər. 1996 –cı ildən yenidən Latın əsaslı Qaraqalpaq əlifbası qəbul edilmişdir. Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi Qaraqalpaq türkcəsində də 23 samit var və bu samitlərin yaranması tələffüz zamanı hava axının ağız boşluğunda müxtəlif manelər rast gəlir bunların bəzisi sadəcə küy , bəziləri isə küy və avaz əsasında formalaşır. Qaraqalpaq dilində işlənən samitlər aşağıdakılardır:

/ b / samiti tələffüz zamanı alt və üst dodaqlar öz aralarında bir birinə yapışib birdən ayrılması nəticəsində partlamalı şəkildə çıxdığı üçün qoşa dodaqlı, patlayıcı , cingiltili samit adlanır. Kəlmənin əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir: *bol* (*olmaq*), *bil* (*bilmək*), *birəq* (*lakin*), *bılay* (*belə, bu şəkildə*), *böbek* (*uşaq*), *oba* (*oba , yurd*) vs. Kəlimə sonunda işlənən / b / samiti tələffüz zamanı / p / kimi tələffüz olunur: *öbis* (*öpüş*), *azab* (*əzab*), *kitab* (*kitap*) vs.

*Хәркимсәнің яры болса,
Қыялыны айтпай билсин, [4, 7]*

/ ç / samiti dil önü, patlayıcı , kar samitdir. Qaraqalpaq dilində / ç / səsinə Rus dilindən keçən sözlərdə rast gəlinir: *çemodan* (*çemodan*), *Çerkes* (*Çərkəzlər*) vs. Xalq dilində daha çox / ç / səsinin yerinə / ş / istifadə olunur: *şek* (*çek*), *şempion* (*çempion*), *şuwwaş* (*çuvaş*) vs. [HQT- F, 106]

/ d / patlayıcı, cingiltili, dil önü samitdir. Kəlimənin əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir: *dala* (*düzənlik*), *dorba* (*torba*), *dos* (*dost*) vs.

*Бағ ишинде қызыл гүлдек доланып,
Саллана-мәстана келән сәўдигим, [4, 16]*

/ f / samiti kar , diş-dodaq, sızıcı samitidir. / f / səsi tələffüz edilərkən alt dodaq, üst dişlərə yaxınlaşıb (ağız içində) geniş bir boşluq yaranır. Hətta bəzən üst dişlərin alt dodağa dəyməsində mümkündür. Buna görə də bu səslərə “ ağız” səsləridə deyilir. Kəlimənin əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir : *fakultet* (*fakültə*), *feyil* (*feil*), *kofe* (*kofe*), *tüf* , *üf* (*ədat*). Bu samitkəlimə sonunda cüt dodaq / w / kimi tələffüz edilir.

*Гайры менен босқа үлфәт болмағыл,
Өзиңе хәм маған қайғы салмағыл [4, 123]*

/ g / samiti partlayan, cingiltili, arxa damaq (dil arxası) samitidir. Sözü əvvəlində , ortasında və sonunda işlənir: *gone* (*köhnə*), *gedey* (*kasıb*), *ögiz* (*öküz*), *bügin* (*bugün*) vs.

*Әуел күндә хош йигитке,
Бир әжайып ат керекдур, [4, 125]*

/ ğ (a) / samiti sızıcı, cingiltili, kiçik dil samitidir, tələffüz zamanı “gurultu” eşidilir, qalın saitlərlə birlikdə işlənir. Yazıda incə saitlə birgə gələrsə / ğ / samitini təsiri ilə incə sait qalın tələffüz edilir. Azərbaycan türkcəsindən fərqli olaraq sözü əvvəlində, ortasında və sonunda gəlir. Kəlimə önündə işlənənlər əsasən ərəb və fars dillərindən keçmiş sözlərdə olur. Türk kəlimələrində bu səsi / q / samiti ilə işlənir : *ğarip* (*qərib*), *ğazep* (*qəzəb*), *ğazna* (*xəzinə*), *ğaz* (*qaz*), *ğarri* (*yaşlı*), *ağla* (*yaxşı*), *ağım* (*tərəf*), *jağa* (*yaxa*), *bağ* (*bağ*) vs.

*Саны йоқ болсын қылығы,
Журттан өтсин зейинлиги [4, 7]*

/ h / samiti kar, qırtlaq samitidir, bu samiti dilçi alim Baskakovun Karaqalpakskiy yazık . II. C.1972, s 70, kitabında tonsuz sammit kimi adlandırmış ancaq Ubaydullaevin “ Hazirgi zaman qaraqalpaq tili”, Fonetika, Nökiş, s 45-46 [HQT-F, 113] tonlu samit kimi göstərilmişdir. Sözü əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir: *haywan* (*heyvan*), *haji* (*hacı*), *haqıyqat* (*həqiqət*), *hadiyse* (*hadisə*), *bahar* (*bahar*), *qaharman* (*qəhrəman*), *muhabbat* – (*məhəbbət*), sözü sonunda az rast gəlmək olur *ah*, *pah*, *üh* vs.

/ x / samiti kar, dil arxası , sızıcı samitidir, kəlimənin əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir: *xat* (*xətt*), *xor* (*xor*), *xabar* (*xəbər*), *ximiya* (*kimya*), *anarxiya* (*anarxiya*), *baxıt* (*bəxt*), *ruwx* (*ruh*), *tariyx* (*tarix*) vs.

*Гүлгүн кийип, мәстан басып келән қыз,
Хабар берип, нәрийзадым, йол болсун, [4, 8]*

/ j / samiti cingiltili, dil önü, sızıcı (az təmaslı) samitidir . / j / səsi əsasən / y / səsinin (bəzən / c / səsinin) qarşılığıdır. / j / səsi, sözü əvvəlində , ortasında və sonunda işlənir : *joldas* (*yoldaş*, *dost*), *jaqsı* (*yaxşı*, *gözəl*), *jılqı* (*ilxı*, *at sürüsü*), *jürek* (*ürək*), *jumis* (*iş*, *vəzifə*), *jigit* (*gənc*, *igid*), *ajar* (*gözəllik*), *ajirat* (*ayırmaq*), *mawij* (*dalğa*, *daşqın*) vs.

/ k / samiti kar, ön damaq (dil arxası), sızıcı (az təmaslı) samitidir. / k / səsi sadəcə incə saitlərlə birlikdə işlənir. Sözü əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir: *köp* (*çox*), *kün* (*günəş*), *kisi* (*kişi*), *jekke* (*tək*, *tənha*), *eki* (*iki*), *kekse* (*yaşlı*), *elek* (*ələk*), *eñbek* (*əmək*, *sıxıntı*) vs.

/ q / samiti cingiltili, kiçik dil samitidir. Sözü əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir: *qara* (*qara*), *qamşı* (*qamçı*), *quyriq* (*quyruq*), *aqtar* (*axtarmaq*), *aqibet* (*aqibət*, *son*), *aqıl* (*ağıl*), *aqın* (*şair*), *aq* (*ağ*), *jok* (*yox*), *oq* (*ox*), *suwıq* (*soyuq*, *ayaz*) vs.

*Ақ Меңеш, толғатқаның егиз болсын,
Тапқаныңның бири ул, бири қыз болсын, [4, 165]*

/ l / samiti axıcı (sonant), cingiltili, dil önü samitidir. Kəlmənin əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir. Kəlmənin əvvəlində alima sözlərdə (

ərəb, fars və qərb dilləri) işlənir: *laqab* (ər. *ləqəb*), *lazım* (ər. *lazım*) *lal* (f. *lal*, *səssiz*, *susqun*), *lazzet* (Ər. *ləzzət*), *limon* (Yun *limon*), *liberal* (Fr.*liberal*) vs. Kəlimənin ortasında və sonunda işlənənlər : *alma* (*alma*), *bala* (*uşaq*, *övlad* , *bala*),*jalğan* (*yalan*), *ılaq* (*oğlaq*), *delbe* (*dəli*), *al* (*almaq*), *öl* (*ölmək*), *el* (*ölkə* , *el*) vs.

Алтыннан айдары бар ул табарсаң, [4, 165]

/ m / samiti sonor ,qoşa dodaq, cingiltili samitidir. Kəlmə əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir: *maqala* (Ər. *məqalə*), *mal* (*heyvan*), *majbur* (*məcbur*),*moyın* (*boyun*), *modele-* (Fr. *Model*), *material* (*material*) , *keme* (*gəmi*), *jaman* (*yaman* , *pis*), *samsam* (*ağılsız*) vs.

Қозым сойып, пәтияңды мен алайын, [4, 164]

/ n / samiti sonor, dil önü, cingiltili samitidir. Kəlimə əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir: *ana* (*ana*), *sen* (*sən*), *endi* (*indi*), *kelin* (*gəlin*), *kün* (*gün*) vs.

Сен жерсең, бул қозыны қайтып келсең, [4, 164]

/ ɲ / samiti sonor, cingiltili, kiçik dil samitidir / q / samit səsinin tələffüzünə oxşar olsada / ɲ / səsinə tələffüz ederkən burun yolu açıq olur. Hava axını da burun kanalından keçir buna görə də səs tellərində titrəşmə olur və səda qarışır. / ɲ / səsi kəlimə içi və sonunda işlənir: *jaŋa* (*yeni*), *jeŋis* (*zəfər*), *teŋiz* (*dəniz*), *aŋ* (*ov*), *keŋ* (*geniş*), *mıŋ* (*min*) vs.

/ p / samiti qoşa dodaq, patlayıcı, kar samitdir. Kəlimənin əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir: *pal* (*bal*), *pay* (*pay*, *hissə*), *qarı* (*qarı*), *apa* (*ana*), *jipek* (*ipək*), *jip* (*ip*), *köp* (*çox*), *azap* (*əzab*) vs

Хәжеке, кетсең қайтып келмеймисең, [4, 162]

/ r / samiti cingiltili, dil önü, axıcı samitdir. Kəlimənin əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir. Kəlimə əvvəlində daha çox ərəb, fars, rus və avropa dillərindən keçmiş sözlərdə işlənir: *radio-* *radio*, *rayon-* *rayon*, *raxib-rəqib*, *rahm-* *mərhəmət* vs. Kəlimə ortasında və sonunda işlənənlər: *ara* (*ara* , *məsafə*), *artıq* (*artıq* , *çox*), *arza* (*ərz*, *rica*, *istək*), *bar* (*var*) , *er* (*ər*, *igid*), *majbūr* (*məcbur*) vs.

Ер ұғым башына мүшкіл ис түшті, [4, 142]

/ s / samiti sızıcı, kar, dil önü samitidir. Sözü əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir: *sol* (*o*, *bu*) *sulw* (*gözəl*), *segiz* (*səkkiz*), *isle* (*işləmək*) *dastan* (*dastan*) , *as* (*aş*, *plov*), *asıq* (*tələsmək*), *es* (*ağıl*), *tas* (*daş*), *dos* (*dost*) vs.

Әсир болып қолға түшті, Бозатай. [4, 144]

/ ş / samiti sızıcı, kar, dil önü samitdir, sözü əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir: *şas* (*sac*), *şöl* (*çöl*) *şarıq* (*çarıq*) , *keşe* (*dünən*), *eşek* (*eşək*) , *iş* (*icmək*) vs.

/ t / samiti partlayıcı, kar, dil ucu samitdir, sözü əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir: *ter* (*tər*), *tülki* (*tülkü*), *ata* (*ata*), *at* (*ad*) vs.

Кимсениң қардашы, уғыл хәм қызы, [4, 143]

/ w / samiti axıcı, qoşa dodaq, cingiltili samitidir. Bu səs, yanındakı saillə birlikdə yalan diftong yaradır. Qaraqalpaq dilinə aid sözlərdə / o / , / ö / sailləri sözü əvvəlində rast gəlinmir, onların önündə daim / w / səsi işlənir: *wol* (*o*),

won (on), wömir (ömür), woq (ox) vs. Kəlimə əvvəlində , ortasında və sonunda işlənir: watan (vətən), wade (vadə, söz), wasiyat (vəsiyyəət), awhal (əhval, hal), taw (dağ), saw (sağ) vs.

/ y / samiti sızıcı, axıcı, dil ortası, cingiltili samitdir, sözün əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir: yod (yod), yupqa (yuxa, incə), yar (yar . sevgili), ayqın (açıq, aşkar) bayram (bayram), ay (ay), pay (pay hissə), payda (fayda) vs.

/ z / samiti sızıcı, dil önü, cingiltili samitdir, sözün əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir. Sözün əvvəlində ərəb, fars, avropa və rus mənşəli sözlərdə işlənir: zavod (Rus , zavod), zakon (qanun) , zahar (F. zəhər), zahmet (F. zəhmət), azap (Ə. əzab) , azot (F. azot) vs. Sözün sonunda işlənənlər: az (az) , jaz (yaz fəslı), jaz (yazmaq), gez (gəzmək), söz (söz), gız (qız) vs.

Ол хәм айра түсті сеннен, қыз Қатша [4, 138]

Qaraqalpaq dilindəki samitlər işlənməsinə nəzər yetirdikdə görürük ki, türk dillərinin fonetikasına daxil olan konsonatlardan (samitlərdən) sinifləndirilməsində tam bir birlik yoxdur. Bunun səbəbi isə odur ki, indiyə qədərki fonetik laboratoriyaların verdikləri ilə müasir fonetik məlumatlardan faydalanmaq imkanı olmadığı üçün olması gərəkdiyindən fərqli şəkildə aparılmışdır. Günümüzdə bir çox türk dilləri qrammatikasında *r* və *l* samiti ön damaq samiti kimi, *ş, j, c, ç* samiti isə diş arasы sammit kimi göstərilmişdir. [3, 52]. Həmçininə onuda demək olar ki, Qaraqalpaq dili daha çox türk dillər ailəsinin qırçaq qrupa daxil olan Qazax və Qırğız dillərinə yaxınlığı hiss olunur.

Ədəbiyyat

- 1.Əbdüləzəl Dəmirçizadə . 2007.s 253. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasы . -Bakı. Şərq Qərb
2. Абатбай Дәулетов. 2005.s 145. Хәзирги Қаракалпак Тили Фонетика . -Нөкис “Қаракалпакстан ”
3. Ceyhun Vedat Uyğur. 2008. s.303.Karakalpaq Türkçesi Grameri. Ankara.
4. http://kitapxana.com/static/pdf/kitapxana.com_ziyyar.pdf
5. Mahmud Kaşğarlı jurnalı, 2024, cild 2, N-1, Bakı.

IV SHU'BA. TURKIY XALQLARNING UMUMIY MADANIY MEROSI

ОБ АРХАИЧЕСКИХ БАШКИРСКИХ ЭПОСАХ «УРАЛ БАТЫР» И «АКБУЗАТ»

Аминев Закирьян Галимьянович

*кандидат философских наук, старший научный сотрудник Института
стратегических исследований ГБНУ "Академия наук
Республики Башкортостан»*

Аннотация. В статье описывается как в башкирском эпосе «Урал батыр» объясняется – кем, когда, где, из чего и каким образом был создан мир (Донъя), как появились – первый человек, а потом башкиры, которые потом заселили Уральские горы.

Annotatsiya. Maqolada "Ural Botir" boshqird dostonida dunyo (Donya) kim tomonidan, qachon, qaerda, nimadan va qanday yaratilganligi, birinchi odam qanday paydo bo'lganligi, so'ngra Ural tog'larida yashagan boshqirdlar qanday tushuntirilganligi tasvirlangan.

Abstract. The article describes how the Bashkir epic "Ural Batyr" explains - by whom, when, where, from what and how the world (Donya) was created, how the first man appeared, and then the Bashkirs, who then populated the Ural Mountains.

Ключевые слова. Эпос «Урал батыр», демиург Урал, Уральские горы, пещера Шульган-таш, титан Алп.

Kalit so'zlar. "Ural botiri" dostoni, demiurgi Ural, Ural tog'lari, Shulgan-tosh g'ori, Titan Alp.

Key words. Epic "Ural Batyr", demiurge Ural, Ural Mountains, Shulgan-tash cave, Titan Alp.

В мире не так уж много народов, создавших и донесших до наших дней эпосы, объясняющие возникновение мира. У тюркоязычных башкир сохранился эпос «Урал батыр», где их древние предки объясняют кем, когда, из чего и каким способом был создан этот мир (по-башкирски «Донъя») [2].

Весь башкирский фольклор пронизан мотивом Урала, как обобщенного образа родины, отчей земли башкир. В древней песне «Урал», народном гимне башкир - Урал воспевается как исконно родная земля, где лежат кости предков, погибших за эту землю, что вся эта земля пропитана кровью башкир, что даже с деревьев, растущих на Урале, если их срубить, капает кровь предков башкир. Урал в сознании башкира всегда представляется как самая надежная опора и защита, и в повседневной жизни, в борьбе с врагами. Примеры, где башкиры воспевают, восхваляют родной Урал, можно найти во всех жанрах башкирского фольклора.

Известно, что первоначально слово «Урал» применялось именно к территории Южного Урала, где сформировались и обитают до сих пор башкиры, которые как раз и называли свои родные горы Уралом. В свое время еще исследователь XIX в. В.Шишонко справедливо отметил, что название: «Урал» заимствовано от Башкирцев, которые придавали его водоразделу в нынешнем округе Златоустовских заводов и несколько южнее и несколько севернее; Русские вначале тоже только эту часть

хребта называли Уралом. (Так в книге большому Чертежу говорится, что р. Белая вытекла от Уральтовыя горы). И до ныне в простонародье только эта часть хребта называется Уралом». [3, С. 57-58].

В целом же Уральские горы русские до восемнадцатого века называли «Камень», «Каменный пояс». Слово «Урал» применительно к горной гряде, протянувшейся от Северного ледовитого океана до Мугоджарских гор, впервые применил русский историк и государственный деятель В.Н. Татищев, с легкой руки которого нынешние Уральские горы и получили свое название. Татищев В.Н. это название заимствовал у башкир, коренных жителей южно-уральской части этой горной страны. Башкиры же свои родные горы издревле называли «Урал», а свою родную страну, где они обитали, называли «Урал иле» («страна Урала»).

После присоединения Башкирии к русскому государству, русские исторические источники долгое время сообщают, что по обе стороны Южного Урала проживают башкиры. Постепенно, по мере осваивания этого горного края, здесь появляются русские, татары, марийцы, мордва, удмурты, чуваш и представители многих других народов. Сейчас «Южный Урал» большой многонациональный регион, куда входит Республика Башкортостан и часть земель сопредельных Челябинской, Оренбургской, Свердловской и Пермской областей. Каждый из народов, живущих на Южном Урале, имеет различный срок обитания на этой территории, но ни у кого из них, кроме башкир, нет мифологии, многогранно и глубоко отражающей южно-уральские реалии. Все народы, кроме башкир, появились на территории Южного Урала уже в достаточно зрелом возрасте, пройдя свой этап мифотворчества в иных регионах. Именно поэтому у этих народов нет древних фольклорных произведений, связанных с территорией Южного Урала и объясняющих мифологическими, фольклорными средствами возникновение Уральских гор и его природных богатств. О древности проживания башкир на Южном Урале подтверждают и топонимы, которых специалисты называют паспортом земли. Наиболее древняя часть Южно-уральских топонимов, как установили исследователи, составляет башкирский пласт. У башкир до сих пор сохраняются многочисленные топонимические легенды с мифологическим содержанием. Эту особенность Башкирской земли отмечали, в свое время, многие дореволюционные путешественники, посещавшие Башкирию. Их удивляло и поражало, что каждая местность у башкир имеет свою легенду или предание. Специалистами считается установленным, что топонимы, как названия места обитания человека, тесно связаны с мифологическим мышлением, а именно с имянаречением. Древние люди, придя на новое место и, осваивая его, давали ему название, и тем самым как бы создавали эту местность и окультуривали его, приспособливали к своей жизни. Таким образом, вся территория Южного Урала окультурена башкирами, то есть - отмечена их топонимами, легендами, преданиями, как маркерами. И ни у одного из ныне живущих

на Южном Урале народов, кроме башкирского, нет такого плотного и многостороннего обоснования всей наличной духовной и материальной культурой своего родства с Уралом. Не будет преувеличением, если скажем, что идейно-тематическую основу всего башкирского фольклора составляют сюжеты с описаниями истории освоения башкирами просторов Южного Урала и прилегающих земель, как их родины, с воспеванием красот родной земли. Вся описанная в башкирском фольклоре природа легко узнаваема. Это – природа родного им Южного Урала. Более того, главное, фундаментальное произведение башкирского фольклора, посвященное временам зарождения жизни на земле, то есть состоящий из космогонических мифов, носит название «Урал батыр». Известно, что во времена мифологические рассказать о том, как возник, создавался тот или иной предмет или же вещь, было равносильным созданию этой самой вещи или предмета, а также местности.

Поэтому, повествуя в эпосе «Урал батыр» о том, как создавался мир, где первоначально начали жить предки башкир, сказители тем самым как бы создавали Уральские горы и давали ему название. В эпосе повествуется, как титаническими усилиями Урала была создана горная страна, где поселились башкиры. После смерти Урал батыра похоронили в созданной им горной стране и, по представлениям предков башкир, части его тела превратились в природные богатства Уральских гор, а сами горы стали называться по имени создавшего их первопредка башкир. В традиционной культуре башкиры еще в начале XX века себя всегда называли «детьми Урала», имея в виду, что они произошли от своего первопредка Урала. Это же мы обнаруживаем и в башкирских шежере. В частности, в шежере племени бурзян одним из самых древних предков указывается Урал.

Эпос «Акбузат» был записан выдающимся собирателем башкирского фольклора Мухамметшой Бурангуловым в 1917 году у уроженца и жителя в башкирского аула Бабалар нынешнего Куюргазинского района Республики Башкортостан Гатиятуллы Биккужина. Текст эпоса хранится в научном архиве Уфимского федерального исследовательского центра (фонд3, оп.12/297, с.1-67). Впервые текст был опубликован в 1943 году в сборнике «Эпосы о батырах» (на башкирском языке) [1].

По мнению исследователей башкирских эпосов, «Акбузат» является дальнейшим логическим развитием эпоса «Урал батыр», описывающего процесс становления мира. В «Акбузате» главный герой по имени Хаубан продолжает начатую Урал батыром борьбу с силами, представляющими враждебные всему живому с такими представителями как аждаха, дейеу и их царем Шульганом. В процессе борьбы Хаубан уничтожает многочисленные аждаха, дейеу и других помощником Шульгана, как олицетворение хаоса. Уничтожая хаос, Хаубан устанавливает порядок, дает башкирам разные виды скота (кони, коровы и т.д.), а потом поселяет на упорядоченной земле свое потомство семь башкирских родов, от которых

и берет начало башкирский народ. Такими образом, в эпосе «Акбузат» продолжается описание становления мира. Появление из-под воды многочисленных стад скота, по мнению исследователей, распространено у многих народов в разных концах света, в том числе и узбеков-локайцев.

Одним из особенностей эпоса «Акбузат» является также то, что в нем очень умело переплетены два пласта – архаический, космогонический и более поздний описывающий уже господство развитых социальных отношений, неравенство между людьми, наличие богатых и бедных, господство над всеми хана по имени Масим.

Все вышеперечисленные примеры из башкирской культуры показывают, что территория Южного Урала является исконной родиной башкир, где они сформировались в необозримо древние времена, где обитают и поныне. Других народов, которые бы своей пуповиной приросли к территории Южного Урала, нет. Более того, если у башкир Урал – это священный центр мира, пуп земли (по-башкирски - ер кендеге), где башкир ищет и может найти свою защиту и еду, одежду и все необходимое для жизни, то у других народов отношение к Уралу несколько иное.

Литература

1. Акбузат // Башкирское народное творчество. – Уфа. Башкирское книжное издательство, 1972 (на башк. яз.).
2. Урал батыр // Башкирское народное творчество. – Уфа. Башкирское книжное издательство, 1972 (на башк. яз.).
3. Шишонко В. Пермская летопись, пятый период, часть вторая с 1695 – 1701 гг. – Пермь: Типография Пермской земской управы, 1887 г.

БАЙЫРКЫ ТАШ ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕРДЕГИ ОРТОК СӨЗДӨР

Турганбаев Нурмамат Орозович

Филология илимдеринин кандидаты, доцент.

Ош мамлекеттик университетинин филология жана маданияттар

аралык коммуникация институту

Nurturganbaev64@mail.ru

Аннотация. Макалада бүгүнкү күнү да актуалдуулугун жоготпой, түрк тилдүү элдерде илимий өңүттө да, саясий өңүттө да ордун таап жаткан Орхон-Енисей таш жазма эстеликтеринин маанилүүлүгү боюнча сөз болот. Аталган жазма эстеликтерди изилдөө иштер тээ XIX кылымда башталса да күн өткөн сайын анын баалуулугу артып келет. Макалада байыркы жазма эстеликтердин фонетика, лексика жана грамматика маселелеринин кээ бир түрк тиледрине салыштырылган кыскача фактылары берилет. Ошондой эле эстеликтердеги тексттердин мисалында бул жазуулар түрк тилдеринин ичинен кайсыл топко көбүрөөк таандык экендиги боюнча да азыноолак сөз болот.

Ошондой эле биздин ата-бабаларыбыздын эң чоң эмгеги - адамзат үчүн абдан баалуу болгон жазуунун фонологиялык түрүнүн калыптанышында да чоң роль

ойношкондугу болуп саналат. Ушул чакан макалада байыркы түрк элдеринин тилинин, адабиятынын, жазуусунун тарыхый жактан өнүгүшүндө жасаган зор кадамдары тууралуу да сөз болот. Кийинки мезгилдерде түрк тилдүү окумуштуулардан Б.М.Юнусалиев, Н.Орхун, Г.Айдаров, С.Сыдыков сыяктуу окумуштуулардын илимий изилдөөлөрү боюнча да айтылды.

Негизги сөздөр: рун алфавити, арамей жазуусу, таш жазма эстеликтер, байыркы доор, түрк тилдери, Орхон-Енисей жазмалары.

Аннотация. В статье рассматривается значение Орхон-Енисейских петроглифов, которые не утратили своей актуальности и сегодня и находят свое место как в научных, так и в политических кругах тюркоязычных народов. Хотя изучение этих письменных памятников началось еще в XIX веке, их ценность растет с каждым днем. В статье приводятся краткие сведения о фонетике, лексике и грамматике древних письменных памятников в сравнении с некоторыми тюркскими языками. Речь идет также о спорах о том, к какой группе тюркских языков относятся эти надписи, исходя из текстов на памятниках.

Необходимо отметить, что величайшей заслугой наших предков является то, что они также сыграли важную роль в формировании фонологической формы письма, которая была очень ценна для человечества.

В данной небольшой статье также речь идет о больших шагах, предпринятых древними тюркскими народами в историческом развитии их языка, литературы, письменности. Наряду с этим в последние десятилетия в исследование старинных надписей внесли свою лепту и работы тюркоязычных ученых Б.М. Юнусалиева, Н. Орхун, Г. Айдарова и С. Сыдыкова.

Ключевые слова: рунический алфавит, арамейское письмо, каменные надписи, древность, тюркские языки, орхон-енисейские надписи.

Abstract. The article examines the significance of the Orkhon-Yenisei petroglyphs, which have not lost their relevance today and find their place in both scientific and political circles of Turkic-speaking peoples. Although the study of these written monuments began in the 19th century, their value is growing every day. The article provides brief information about the phonetics, vocabulary and grammar of ancient written monuments in comparison with some Turkic languages. It also discusses the disputes about which group of Turkic languages these inscriptions belong to, based on the texts on the monuments.

It should be noted that the greatest merit of our ancestors is that they also played an important role in the formation of the phonological form of writing, which was very valuable for humanity.

This short article also discusses the great steps taken by the ancient Turkic peoples in the historical development of their language, literature, and writing. Along with this, in recent decades, the works of Turkic-speaking scholars B.M. Yunusaliev, N. Orkhun, G. Aidarov, and S. Sydykov have contributed to the study of ancient inscriptions.

Key words: runic alphabet, Aramaic script, stone inscriptions, antiquity, Turkic languages, Orkhon-Yenisei inscriptions.

Киришүү. Орхон–Енисей дарыяларынын жээгинен табылган бул таш жазуулары V–VIII кылымдарга таандык болуп эсептелет. Кыргыз эли менен бирдикте түрк, казак, өзбек, уйгур, түркмөн, якут, тува, хакас, алтай, кара калпак ж. б. түрк элдеринин баарына бирдей энчилеш эстеликтер. Ташка чегилген жазуулардын таалим–тарбиялык мазмуну терең жана көп кырдуу. Алардын текстинде мекендин бейпилдигин сактоо, ички жана сырткы душмандар менен болгон алакан, демократиялуулук, калыстык, муундар ортосундагы салттуу

мамилелерди бекемдөө, элдер аралык байланыш үчүн да актуалдуулугун жогото элек ойлор, осуят насыяттар мол учурайт. Ата журттун, элдик бейпилдиги, бакыбаттыгы журт башчысынын көрөңгөсүнө, адилеттигине жана элдин ыймандык нарк дөөлөттөрүнө жараша болоору жазууда өзгөчө эскертилет. Коомдук турмушту уюштуруунун адилет, демократиялык салттарына артыкчылык берүү байыркы түрк элдеринде жогорку баалуулук катары баркталгандыгын айкын көрүүгө болот.

Изилдөөнүн натыйжалары. Түрк элдеринин тилин, адабиятын изилдөө кийинки гана доорлорго туура келет. Байыркы доордогу, тактап айтканда, IV – IX кылымда таш бетине жазылып калган жазуулардан башталат. Даректүү маалыматтарга таянсак, түрк тилдерин алгачкылардан болуп изилдөөчүлөр, негизинен, чет элдик окумуштуулар менен катар орус окумуштуулары көтөгөн изилдөө иштерин жүргүзүшкөндүгү илимий чөйрөдө кеңири маалым. Албетте, анын тарыхый себептери бар. Биринчиден, түрк элдери ошол доорлордо өзүнчө каганат түзүшүп, чоң империя болуп жашагандыгы. Экинчиден, түрк элдери жашаган жерлер өтө чоң аймакты ээлегендиктен, алар жашаган аймактын очогу катары азыркы Монголия менен Россиянын чектешкен жерлери түрк тилдүү элдердин маданий борбору катары эсептелип, жазуу маданиятын таш беттерине калтыргандыгы.

Аталган эстеликтердеги алфавит рун деп аталып, анын пайда болуусу боюнча айрым окумуштуулар архасыт доорундагы арамей жазуусуна негизделип түзүлгөн, деген пикирлер айтылат. Чындыгында, эстеликтердеги тамгалар ошол доордогу ар бир уруунун эн тамгасы экендиги чындыкка жакындашат.

Түркологияда орхон-енисей эстеликтеринин тили боюнча илимий эмгектер жазылып, анын фонологиялык өзгөчөлүктөрү, лексикалык параллелдери, сөз түркүмдөрү ж.б. өзгөчөлүктөрү иликтөөгө алынып келүүдө. Кыргыз тил илиминде да орхон-енисей жазма эстеликтеринин тили ар кандай багытта изилденип келе жатат³⁶

Тарыхта белгилүү болгондой, биздин замандын V–VII кылымдарында, тагыраак айтканда, 552-жылдары Арабия, Византия, Египет, Индия, Кытай менен чектешкен чоң аймактуу түрк урууларынын башын бириктирген Түрк каганаты болгон. Албетте, ошондой чоң империянын улуу тарыхы, маданияты болору шексиз. Ошол империянын тарыхына, маданиятына, жазуусуна ар бир түрк уруулары өздөрүнүн салымын кошору белгилүү. Ошол улуу империянын курамын кыпчактар, огуздар, оноктор, наймандар, кыргыздар, түргөш, каңды, усун, уйгур, татар, башкыр, чубаш, өзбек, казак, карлук, йагма, йагыл, чик, чигил, курукан, якут ж.б. түзгөн.

³⁶ Г.Жаманкулова. Байыркы кыргыз тили. -Бишкек, 2016.

2. Наджип Э. Кипчакско-огузский литературный язык мамлюковского Егпета XIV века. - М., 1961

3. Ашыралиев К. Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги уңгу сөздөр. Ф.: 1963, 120 б.

Тектеш түркий кыпчактар доорун изилдеп, түркология илимине эң зор үлүшүн кошкон Э.Наджип: “Түрк тилдүү элдердин эски жазма адабиятын калыптандырууда бүгүнкү татар, башкурт, казак, өзбек, каракалпак, түркмөн, азербайжан элдеринин ата бабалары белгилүү даражада үлүш кошту”, деп жазган³⁷.

К.Ашыралиев өзүнүн “Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги уңгу сөздөр” деген китебинде жазма эстеликтердеги уңгу сөздөрдү жана кайсыл бир жасалма сөздөрдүн алган ордуна карай сөз түркүмдөрү боюнча бөлүштүрүп, түрк тилдеринин ичинен беш тилге салыштырып караган³⁸.

Батыш Европа аалымдары бул жазууну рун (табышмактуу жазуу) деп атайт. Ырасында, “Рун” деген терминди илимге Петр Идин убагында Орус-швед согушунда туткунга түшкөн швед офиссери Ф.И.Страленберг киргизген. Анын маанисин чечмелегенде, ташка чегерилип жазылган сырдуу, табышмактуу жазуулар дегенди билдирет.

Бул жазма эстеликтер тууралуу чет элдик изилдөөчүлөр менен катар эле Россия илимдер академиясынын окумуштуулары да бир топ илимий экспедицияларды уюштуруп, аталган жазуулардын кайсыл элге таандык экендиги тууралуу көптөгөн изилдөө иштерин жүргүзүшкөн. Изилдөөлөрдүн адгачкы мезгилдеринде бул жазууларды айрым окумуштуулар фин элине таандык десе, айрымдар индогот тилине, айрымдары якут тилине десе, В.Томсен, В.Радлов, М.Мелиоранский сыяктуу көрүнүктүү түркологдор бул жазууларды эски кыргыз жазуусу деген пикирлерди айтып келишкен. Орхан - Енисей эстеликтери түрк калктарынын салттуу педагогикалык маданиятын, тарыхын изилдеп үйрөнүүнүн даректүү булагы катары каралууга тийиш.

Эстеликтерди талдап, окулуу сырын табуу даниялык көрүнүктүү окумуштуу В.Томсендин үлүшүнө туура келген. Ал окумуштуу алгач эстеликтерде кездешкен тамгалардын экинчи бир тамга менен айкашып, катар келе турган жана келбей турган өзгөчөлүктөрүн байкаган. Чындыгында, рун жазмасындагы үнсүз тыбыштар кандай үндүүлөр менен (жоон же ичке) айкашып келгендигине жараша эки же андан көп тамгалар (шартуу белгилер) менен берилет. Бир эле тамга менен берилген 6 (алты) гана үнсүз бар, калган үнсүздөрдүн баары экиден тамга менен берилген. Ошондой эле эстеликтерден бириккен (йоддошкон) тамгаларды да көрүүгө болот.

Ал эми үндүү тыбыштар эстеликтерде сегиз тыбышка ээ болгону менен 4 (төрт) гана тамга (шарттуу белги) менен берилген. Бул өзгөчөлүктү да туура байкаган В.Томсен жазуулардын окулушунда үндүү тыбыштардын колдонулушуна байланыштуу алардын жоон жана ичкелигине карай айтыла турган эки түрдүү өзгөчөлүк болорун байкаган. Анткени, түрк тилдериндеги үндүүлөрдүн үндөштүк мыйзамынын

(сингармонизм) эрежелерин жеткиликтүү билүү өтө маанилүү экендигине көзү жеткен. Ал үчүн окумуштуу шарттуу түрдө CVC (консонант, вокал, консонант) тамгаларын алып, C-үнсүз, V-үндүү же муну тескерисинче, V-үнсүз, C-үндүү болуу керек деп караган. Мындан кийин жазууну кандай окуу керек деген жыйынтыкка келген. В.Томсен жазууну окуу солдон оңду карай эмес, тескерисинче, оңдон солду карай окуу керектигин да аныктаган. Натыйжада окумуштуунун бул ою туура жыйынтык берген. Андан кийин эстеликтерде негизинен канча тамга бар экендигин, аны канча тамганын ордуна колдоднула тургандыгын ажырата билүү керек экендигин аныктаган. Ал эстеликтердеги тексттерге, андагы кездешкен тамгаларага абдан көп үңүлүп, көп караган. Тамгаларды бири менен бирин аябай салыштырган. Бул машакаттын баары окумуштуу үчүн чоң натыйжаларды берген. Ошентип, окумуштуу жыйынтыгында эстеликтерде 38 негизги тамга бар экендигин далилдеген.

1893-жылы 15-декабрь күнү Дания королунун илимий коомдук жыйынында В.Томсен Култегин менен Билге кагандын эстеликтериндеги жазууларды кантип окуунун ачыкчын таап, алгачкылардан болуп туура окуган³⁹.

Бул жазуулардагы негизги өзгөчөлүктөр катары төмөнкүлөрдү саноого болот:

1. сап солдон оңду карай эмес, оңдон солду карай жазылган;
2. ар бир сөздүн ортосуна сөздөн сөздү ажыратуу максатында кош чекит коюлган;
3. түрк тилдеринде сингармония кубулушу болгонжуктан, ичке үндүүлөр менен айкашып келген үнсүздөр өзүнчө тамга менен, жоон үндүүлөр менен айкашып келген үнсүздөр өзүнчө тамга менен берилген.
4. бул жазууларда үндүү тыбыштар эмес, үнсүз тыбыштар маанилүү ролду ойногон. Үндүү тыбыштар жазылбай да калган учурлар көп кездешет, анткени үнсүз тыбыштарга карай же жоон үндүүлөрдү же ичке үндүүлөрдү кошуп окушкан;
5. жазма эстеликтердеги сегиз үндүүнү төрт гана тамга (шарттуу белги) менен беришкен жана кайсыл үнсүз тыбыш менен айкашкандыгына карата тиешелүү үндүүнү кошуп айтышкан;
6. жазма эстеликтерде жоон үндүүлөр менен да, ичке үндүүлөр менен да айкашкан беш үнсүз тыбыш бар;
7. ошондой эле төрт бириккен (йоддошкон) тамга бар.
8. морфофонологиялык же фономорфологиялык жазуу, тактап айтканда бул тамгаларда үн бар, фонологиялык касиетке ээ;
9. Орхон эстелигинде 38 тамга кездешет.

Учурда биз колдонуп жүргөн тамгалардын көбү кийин ар түрдүү элдерден өздөштүрүлгөндүктөн, айрым тамгалар жазма эстеликтердин тексттеринде кездешпейт. Мсалы, орус тили аркылуу кирип калган *в, ф, щ*,

³⁹ Г.Айдаров. Орхон ескертиштеринин тексти. -Алматы. 1990, 23-б.

ц жана араб тилинен кирген ж тамгалары жок. Ж тыбышынын ордуна й тыбышы колдонулгандыгын эстеликтердеги тексттерден байкайбыз. Буга далил катары Билге кагандын эстелигиндеги: “йети йегирме йашыма таңгут тапа сүледим”, - деген саптар далил болот. Жазма эстеликтердеги сөздөрдүн баары эле бир элде толук сакталган эмес. Айрымдарында сакталган кайсыл бир сөз башка бир түрк элинде жолукпайт. Бирок биринде жолукпаган сөздөр башка түрк элдеринде сөзсүз жолугат. Мисалы, *асан* деген сөз азыркы кыргыз элинде адам аты катары гана колдонулса, башка түшүнүктө колдонулбайт. Ал эми өзбек элинин тилинде бул сөз адам ысымын билдирүүдөн сырткары, сын атооч сөз катары активдүү колдонулуп келет: Бир йил ишлаш хам асанми (бир жыл штөө да оңойбу) Ошондой эле ошол доорлордо колдонулган айрым макал-лакаптар бүгүнкү жашап жаткан түрк элдеринде кээ бир айырмачылыктар менен каолдонулуп келе жаткандыгын байкоого болот. Мисалы, кыргыз элиндеги “Алдыңды бала бассын, артыңды мал бассын”, - деген макал хакас, тува элдеринде “Алдыңкы этегиңди бала бассын, арткы этегиңди мал бассын”, деп колдонулат. Натыйжада кыргыз элинде “этек” деген сөз түшүп калып колдонулушунан улам, айрым чаташууларга жол берилип калганын байкап жүрөбүз.

Тилдин лексикалык қору көптеген доорлордун жыйындысы экени белгилүү. Байыркы доордо орток түрк тили тынбай өнүгүүнүн натыйжасында бир нече тилдерге салаалап, ар бир тил улуттук өзгөчөлүккө карай байып отурган, тагыраак айтканда, ар бир тил өзүнүн мурдагы уңгулаштыгын сактап қалды. Бутактап чыккан тилдер өз энчисине тийген орток сөздөрдү негизи кылып алышкан. Ал жалпы колдонуудагы лексикага түрк тилдеринин ар диалектилеринде түрлдүү вариантта қолдонулган, бирок семантикалык мааниси бирдей, окшош сөздер болуп эсептелет. Мисалы, “ай”, “күн”, “асман”, “жетиген” ж.б. Ошентип, жалпы қолдонуудагы лексика адамдын иш-аракетин, қурчаган негизди (ядрону) толук қамтыды.

Жогоруда кеп болгон К.Ашыралиевдин “Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги уңгу сөздөр” деген эмгегинде сөздөрдү сөз түркүмдөрү боюнча бөлүштүргөн. Албетте, байыркы доордогу сөздөр менен бүгүнкү күндөгү сөздөрдүн корун салыштырууга болбойт. Анткени коом өзгөргөн сайын тил да өзгөрүп, коом өнүккөн сайын тилдин кору да өнүп-өсүп турат.

Эстеликтердеги зат атооч сөздөрдү астрономиялык аттарды, топонимдерди, жыл мезгилдерин, буюмдардын, кийим-кеченин, куралдардын, айбанаттарды аттарын бтлгтзген жана тамак-аштарга, жемиштерге ж.б. байланыштуу сөздөрдү өзүнчө бир топко, сын атоочторду, сан атоочторду, ат атоочторду жана этиш менен тактооч

сөздөрдү өзүнчө топторго бөлүп караган. Бул сөздөрдөрдү ич ара дагы бир топ майда бөлүктөргө бөлүп караган⁴⁰ [2. 22-36]/

Өзгөчө колдонгон сөздөр катары сан атоочторду айтууга болот. Эстеликтердин тексттинде жолуккан сан атоочтордун колдонулушу бүгүнкү күндөгү колдонгон сан атоочтордон айырмаланат. Тактап айтканда бир ондук сан кемитилип айтылганын Билге каганга коюлган эстеликтеги тексттен ачык көрөбүз:

Оригиналы:

Котормосу:

Үзе көк теңри

Үстүбүздө көк теңири

йети йегирми йашыма

он жети жашымда

танут тапа сүледим

таңгутка (кытайга) карай беттендим

танут юудуныг буздым

таңгут калкын талкаладым

оглын, йотазын, йылкысын

уулун, аялын, жылкысынн

барымын анта алтым

дүнүйөсүн ошондо жоолодум⁴¹[1. 74/].

Жогорку тексттен көрүнгөндөй, татаал сан атоочтор колдонулганда бир ондук сан кошулуп айтылган:

Үч йегирим – он үч

Беш йегирми он беш

Алты отуз – жыйырма алты

Токуз кырк отуз тогуз

Йети йетимиш – алтымыш жети

Йүз беш йегиме – жүз он беш ж.б. мындай эсептик сандар ондук сандардын ичинде гана колдонулуп, ал эми жүздүк, миңдик сандар бүгүнкү күндөгүдөй эле тартипте колдонулгандыгын көрөбүз:

Йүз элиг – жүз элүү

Алты биң – алты миң

Йети биң – жети миң ж.б. [2/30].

Мындан сырткары, йарум (жарым), түмөн (он миң) деген сан атоочтор колдонулат. Ошондой эле иреттик сан атоочторду -мынч мүчөсү уюштургандыгын төмөнкү мисалдар менен далилдеген:

алтынч - алтынчы

йетинч – жетинчи

токузунч тогузунчу

онунч – онунчу

бир йегирминч – он биринчи . [2/30].

Аталган эмгекте сан атоочтор сыяктуу эле башка сөз түркүмдөрү менен катар кызматчы сөз түркүмдөрү боюнча да азыноолак сөз кылып, майда тпоторго ажыраткан.

Енисей жазуусу – Орхон жазуусунан мезгили боюнча мурунку жазуу. Енисей эстеликтери табылган жерлерде байыркы кыргыздар жашашкан

⁴⁰ . Ашыралиев К. Орхон - Енисей жазма эстеликтериндеги уңгу сөздөр. - Ф.: 1963, 22-36 бб.

⁴¹ Айдаров Г. Орхон ескерткиштеринин текси. -Алматы, 1990, 220 б.

жана ал жазууларды кыргыздар калтырышкан, ошону менен бирге элеаны кыргыздар менен ирегелеш жашаган башка уруулар да колдонушкан. Енисей жазуусунун алгачкы мезгили – V кылым. Орхон жазуусу мезгили боюнча Енисей жазуусунан кийинки өркүндөтүлгөн жазуу болуп эсептелет [3.584].

Корутунду. Жалпы түрк элдерине таандык болгон Орхон-Енисей жазууларын ар атараптан изилдөө иши бүгүн да актуалдуу бойдон калууда. Учурда түрк тилдү элдердин ар тараптан жакындашууга болгон аракетине биздин аз да болсо салымыбыз болот деген ишенимдебиз.

Жыйынтыктап айтканда, биздин ата-бабаларыбыз калтыран таш жазмаларынын келип чыгышы бир топ татаал маселе болуу менен өтө узак убакытты өз ичине камтыганын байкоого болот. жалпы эле түрк элдерине таандык болгон таш жазма эстеликтердин тексти көптөгөн окумуштуулардын изилдөө объектиси болуп келе жатканы менен тиешелүү деңгээлде изилдөөнүн толук борборуна айлана элек. Көрүнүктүү түркологдор С.Е.Малов, В.В.Радлов өңдүү окумуштуулар бул жазууларды кыргыз элине таандык кылганы ырас, бирок ал божомолдорго так ойлор айтылып, жыйынтыктуу чекит коюла элек.

Пайдаланылган адабияттер:

1. Айдаров Г. Орхонескеркиштериниң тексти. Алматы, 1990, 220 б.
2. Ашыралиев К. ОрхонЕнисей жазма эстеликтериндеги уңгу сөздөр. Ф.: 1963, 120 б.
3. Жаманкулова. Г. Байыркы кыргыз тили. -Бишкек, 2016, 651 б.
4. Малов С.Е.Памятники древнетюркской письменности. -М.:1951.
5. Наджип Э. Кипчакско-огузскийлитературный язык мамлюковского Егпета XIV века. -М., 1961
6. Тенишев Э.Р. Древнекыргызский язык. – Бишкек: 1997, 360 б.

TÜRK ANLATI GELENEĞİNDEKİ GÖLGE OYUNLARI: KARAGÖZ

Адилбекова Эльмира Сейтимовна

PhD, Түрік тілі мен әдебиеті бөлімінің доценті,

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,

Түркістан қ-сы, Қазақстан

elmira.adilbekova@ayu.edu.kz

Емре Гүлже

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,

Филология факультеті, Түркітану бөлімі, магистратура 1-курс, МТУ 411

тобының студенті

emregulce@outlook.com

Аңдатпа

Бұл мақалада түркі баяндау дәстүрінде маңызды орын алатын көлеңке ойындары, әсіресе Қарагөз терең талданады. Ойынның шығу тегі мен Осман империясындағы тарихи дамуы, төрт бөлімнен (кіріспе, сұхбат, негізгі бөлім, қорытынды) тұратын құрылымдық ерекшеліктері және Осман қоғамының көпұлтты сипатын бейнелейтін кейіпкерлер құрамы егжей-тегжейлі сипатталған. Қарагөз өнерінің қойылымдық қырлары — Хаялидің жан-жақты шеберлігі, бейнелер жасау техникасы, перде мен жарықтың эстетикалық-символикалық мәні және музыканың айрықша рөлі атап өтіледі. Ойындардағы әзіл, әлеуметтік сын айту мүмкіндігі мен мәдени көріністерге талдау жасалады. Қарагөз, Ортаойын және Меддахтық сияқты басқа түрік баяндау түрлерімен салыстырылып, оның өзіндік орны анықталады. Қорытындысында Қарагөздің жай ғана ойын-сауық емес, қоғам жадының маңызды бөлігі, ұлттық мәдениет айнасы және ЮНЕСКО-ның Материалдық емес мәдени мұралар тізіміне енгізілген құнды мұра екендігі көрсетіледі.

Кілт сөздер: Қарагөз, көлеңке ойыны, түркі баяндау дәстүрі, Осман империясы, әзіл, әлеуметтік сын, мәдени мұра, ЮНЕСКО, халық театры, кейіпкерлер жүйесі, мәдени айна.

Аннотация

В данной статье подробно рассматриваются теневые представления, занимающие важное место в турецкой повествовательной традиции, особенно Карагёз. Раскрываются истоки и историческое развитие этого искусства в Османской империи, а также его структурные особенности, состоящие из четырех частей (вступление, диалог, основное действие, завершение) и богатый состав персонажей, отражающих космополитическую структуру османского общества. Отмечаются исполнительские аспекты Карагёза — многосторонние навыки кукловода (Хаяли), техника изготовления фигур, эстетико-символическое значение экрана и освещения, а также незаменимая роль музыки. Анализируется юмор спектаклей, их потенциал общественной критики и культурные отражения. Карагёз сопоставляется с другими турецкими повествовательными жанрами, такими как Ортаюну и Меддахлык, с целью определить его уникальное положение. В заключение подчеркивается, что Карагёз — это не только развлечение, но и динамичное культурное зеркало, важная часть общественной памяти, чья универсальная ценность подтверждена включением в список нематериального культурного наследия ЮНЕСКО.

Ключевые слова: Карагёз, теневой театр, турецкая повествовательная традиция, Османская империя, юмор, социальная критика, культурное наследие, ЮНЕСКО, народный театр, система персонажей, культурное зеркало.

Abstract

This article thoroughly examines shadow plays, which hold a significant place in Turkish narrative tradition, focusing particularly on Karagöz. It explores the origins and historical development of the play within the Ottoman Empire, its structural features consisting of four sections (prologue, dialogue, main act, conclusion), and a rich cast of characters reflecting the cosmopolitan nature of Ottoman society. The performance aspects of Karagöz are highlighted — including the versatile skills of the puppeteer (Hayalî), figure-making techniques, the aesthetic and symbolic importance of the screen and lighting, and the indispensable role of music. The article analyzes the humor, potential for social criticism, and cultural reflections found in the plays. By comparing Karagöz with other Turkish narrative forms such as Ortaoyunu and Meddahlık, the article defines its unique position. In conclusion, it emphasizes that Karagöz is not merely entertainment but a dynamic cultural mirror, an essential part of social memory, whose universal value is confirmed by its inclusion in the UNESCO Intangible Cultural Heritage List.

Keywords: Karagöz, shadow play, Turkish narrative tradition, Ottoman Empire, humor, social criticism, cultural heritage, UNESCO, folk theatre, character repertoire, cultural mirror.

1. Giriş

Türk anlatı geleneği, destanlardan halk hikâyelerine, masallardan geleneksel tiyatroya kadar uzanan köklü ve zengin bir mirastır. Dede Korkut anlatıları gibi erken örnekler, bu geleneğin derinliğini ve toplumsal hafızanın bir ürünü olduğunu gösterir. Bu geniş alan içinde gölge oyunları, özellikle de Karagöz, kendine özgü estetiği ve toplumsal işlevleriyle önemli bir yer tutar. "Çadır Hayal" veya "Hayal-i Zıl" gibi farklı isimlerle de anılsa da, oyun başkarakterleri Karagöz'ün adıyla özdeşleşmiştir. Deriden yapılan tasvirlerin arkadan verilen ışıkla beyaz bir perdeye yansıtılması prensibine dayanan Karagöz, sadece bir gösteri sanatı değil, aynı zamanda Türk halk edebiyatının da önemli bir veçhesidir. Karagöz'ün Türk anlatı geleneğinden bağımsız bir olgu olmadığı, aksine onunla simbiyotik bir ilişki içinde olduğu ve bu büyük anlatısal ekosistem içinde incelenmesi gerektiği vurgulanır.

Bu makale, Karagöz'ün yalnızca özgün bir performatif türü temsil etmekle kalmayıp, aynı zamanda toplumsal dinamikleri yansıtan, sosyal eleştiri sunan ve diğer halk ifade biçimleriyle dinamik bir etkileşim içinde olan Türk anlatı geleneğinin hayati bir bileşeni olduğunu savunacaktır. Makalenin ilerleyen bölümlerinde Karagöz'ün kökenleri, tarihsel süreci, yapısal unsurları, karakter dünyası, icra estetiği, tematik derinliği ve diğer türlerle karşılaştırmalı konumu detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

2. Osmanlı Dönemindeki Önemli Tarihsel Dönüm Noktaları

Karagöz'ün kökenine dair Mısır, Orta Asya/Çin, Hindistan, Bizans ve Anadolu kaynaklı çeşitli rivayetler bulunsa da, oyunun Osmanlı İmparatorluğu döneminde gelişip serpildiği ve en parlak dönemini yaşadığı genel kabul görür.

• **16. Yüzyıl:** Karagöz'ün Osmanlı kültüründe belirginleşmeye başladığı dönemdir. 1582'de Şehzade Mehmed için düzenlenen şenlikleri anlatan

Surname-i Hümayun, Karagöz oyununu geniş biçimde tasvir eden önemli bir belgedir.

- **17. Yüzyıl:** Karagöz'ün "kesin biçimini" aldığı dönemdir. Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sinde Karagöz oyunları ve ünlü Hayalîler hakkında zengin bilgiler bulunur. IV. Murad gibi padişahların dahi bu oyunları seyrettiği bilinir.

- **Yaygınlaşması:** Karagöz oyunları, özellikle Ramazan aylarında, sünnet düğünlerinde, bayramlarda, şenliklerde, kahvehanelerde ve konak bahçelerinde yaygın olarak oynatılmıştır. Bu yaygınlık, oyunun toplumun farklı kesimleri tarafından ne kadar benimsendiğini göstermektedir.

3. Karagöz Oyunlarının Yapısal Unsurları ve Karakter Dünyası

Karagöz oyunları, yüzyıllar boyunca belirli bir yapısal düzen ve karakteristik tiplerle şekillenmiştir. Bu yapı ve karakterler, oyunların hem tanınabilirliğini sağlamış hem de Osmanlı toplumunun kültürel ve sosyal dokusunu yansıtan bir platform oluşturmuştur.

Arketipsel Dört Bölümlü Yapı Geleneksel Karagöz oyunları genellikle dört ana bölümden oluşur:

- **Mukaddime (Giriş/Prolog):** Konuyla ilgisiz bir "göstermelik" tasvirin perdeye yansmasıyla başlar. Nareke sesi eşliğinde göstermelik yukarı çekilir ve Hacivat sahneye gelerek bir semai ile tasavvufi veya felsefi içerikli "perde gazeli" okur. Ardından Karagöz'ü davet eder ve ilk atışmalarıyla bu bölüm sonlanır.

- **Muhavere (Söyleşi/Diyalog):** Karagöz ile Hacivat arasında geçen, asıl konudan bağımsız, nükteli ve genellikle anlamsız bir konuşmadır. Karagöz'ün yanlış anlamaları, kelime oyunları ve bilmeceler bu bölümün temelidir. Amacı seyirciyi güldürmek ve oyuna hazırlamaktır.

- **Fasıl (Oyun/Ana Bölüm):** Oyunun asıl konusunun işlendiği ve diğer karakterlerin (tiplerin) sahneye çıktığı bölümdür. Oyun adını genellikle bu bölümden alır (örn. "Kanlı Nigâr", "Yalova Sefası").

- **Bitiş (Final/Epilog):** Oyunun çok kısa süren son bölümüdür. Genellikle Karagöz ile Hacivat arasında geçen son bir atışma veya kavgayla biter. Hacivat'ın "Yıktın perdeyi eyledin viran..." sözüyle oyunun bittiği ilan edilir. Karagöz de genellikle "Her ne kadar sürç-i lisan ettikse affola" diyerek özür diler ve bir sonraki oyunun adını duyurabilir.

Merkezi İkili: Karagöz ve Hacivat – Zıtlıkların Uyumı Karagöz oyunlarının temelini oluşturan iki ana karakter Karagöz ve Hacivat'tır. Zıt özellikleriyle hem çatışma hem de komedinin kaynağını oluştururlar:

- **Karagöz:** Okumamış, halktan, dobra ve patavatsız bir karakterdir. Hacivat'ın süslü dilini yanlış anlar veya alay eder, bu da komik durumlara yol açar. Genellikle işsizdir, geçim sıkıntısı çeker. Halkın sağduyusunu ve pratik zekasını temsil eder.

- **Hacivat:** Medrese eğitimi görmüş, görgülü, nazik ve kibar bir tiptir. Arapça ve Farsça kelimelerle dolu bir dil kullanır, bilgiçlik taslar. Genellikle Karagöz'e akıl hocalığı yapar, ancak çoğu zaman onun sırtından geçinir. Toplumun eğitilmiş, yarı aydın kesimini veya düzenle uyumlu bireyi temsil eder.

Bu iki karakterin arasındaki dinamik, toplumsal sınıflar, eğitim seviyeleri ve dünya görüşleri arasındaki farklılıkları mizahi bir dille yansıtır. Atışmaları ve yanlış anlamaları, oyunların temel güldürü unsurudur.

"Tipler" (Yardımcı Karakterler) Karagöz oyunları, Osmanlı İmparatorluğu'nun çok etnili ve sosyal açıdan çeşitli yapısını yansıtan zengin bir yardımcı karakterler (tipler) kadrosuna sahiptir. Bu tipler, kendi şiveleri, meslekleri ve karakteristik davranışlarıyla perdeye çıkararak oyunlara renk katar. Başlıca tipler şunlardır:

- **Zenne:** Oyundaki tüm kadın karakterlere verilen genel ad. Genç, yaşlı, fettan, kavgacı, dedikoducu gibi farklı kadın tiplerini içerir.

- **Çelebi:** Genç, zengin, kibar, iyi giyimli ve İstanbul Türkçesini kusursuz konuşan bir mirasyedi veya züppe tiptir.

- **Tiryaki:** Afyonkeş, uyuşuk, sürekli uyuklayan ve lafı ağzında geveleyen bir tiptir.

- **Beberuhi (Altı Kulaç):** Yaşına göre çocuk zekâlı, yaygaracı, kısa boylu ve genellikle kambur bir cüce tiptir. Sürekli aynı soruyu tekrarlar.

- **Tuzsuz Deli Bekir:** Mahallenin kabadayısıdır. Elinde içki şişesi ve kamasiyla dolaşır, olaylar karmaşılaştığında kaba kuvvetle çözüm bulmaya çalışır.

- **Bölgesel ve Etnik Tipler:** Laz (hızlı konuşan, sinirli), Acem (zengin tüccar, ağdalı Fars şivesi), Arnavut (bahçıvan/korucu, saf ve inatçı), Arap (dilenci/köle), Yahudi (eskici/sarrafi), Rum (meyhaneci/doktor), Ermeni (kuyumcu/hizmetkâr) ve Kastamonulu (iri yarı oduncu) gibi karakterler, Osmanlı toplumunun kozmopolit yapısını yansıtır. Bu tiplerin temsili, oyunlara hem kültürel zenginlik katar hem de dönemin toplumsal yapısına dair ipuçları sunar, ancak genellikle abartılı ve karikatürize edilmişlerdir.

4. Karagöz Sanatının İcra Boyutu: Teknik ve Estetik

Karagöz sanatı, kendine özgü bir icra tekniği ve estetiğine sahip karmaşık bir performanstır. Bu performansın merkezinde "Hayalî" veya "Hayalbaz" adı verilen usta sanatçı yer alır.

"Hayalî" veya "Hayalbaz" (Kuklacı) - Tek Kişilik Orkestra Karagöz oyunu, geleneksel olarak tek bir sanatçı tarafından icra edilir. Hayalî, perdenin arkasında adeta tek kişilik bir tiyatro topluluğu gibi çalışır ve sayısız beceriyi bünyesinde barındırır:

- **Ses Yeteneği:** Oyundaki tüm karakterleri (Karagöz, Hacivat, Zenneler, etnik tipler, hayvanlar) farklı ses tonları, şiveler ve konuşma tarzlarıyla canlandırır.

- **Kukla Oynatma Becerisi:** "Tasvir" adı verilen figürleri, değnekler aracılığıyla ustaca hareket ettirir.

- **Doğaçlama (Tuluat):** Karagöz oyunlarının yazılı metne bağlı olmaması, Hayalî'nin diyalogları doğaçlama yoluyla geliştirmesini, güncel olaylara göndermeler yapmasını ve seyircinin tepkisine göre oyunu şekillendirmesini gerektirir.

• **Müzik Bilgisi ve İcrası:** Oyunlarda önemli yer tutan şarkıları, türküleri ve gazelleri usulüne uygun okur, güçlü bir ritim duygusu vardır.

• **Edebi Yetkinlik:** Birçok Hayalî, mevcut oyunları kendi üsluplarına göre uyarlar, yeni tekerlemeler, diyaloglar ekler, hatta kendi oyunlarını yazardı.

• **El Sanatları Becerisi:** Bazı Hayalîler, kendi tasvirlerini yapacak kadar el sanatlarına da hâkimdi.

Hayalî'nin bu çok yönlü yetenekleri, onu adeta bir "total tiyatro" sanatçısı konumuna getirir. Hayalî'nin eğitimi, geleneksel olarak "usta-çırak" ilişkisi içinde gerçekleşirdi. "Çırak" veya "Yardak" adı verilen yardımcılar, yıllarca ustanın yanında çalışarak oyunun inceliklerini öğrenerek ustalıkla yükselirdi.

"Tasvir" (Kukla/Figür) Yapımı - Derideki Sanat Karagöz oyunlarının görsel unsurlarının temelini oluşturan tasvirler, büyük bir ustalık ve özenle hazırlanırdı:

• **Malzeme:** Geleneksel olarak, ışığı geçirmesi ve dayanıklı olması nedeniyle işlenmiş hayvan derileri (deve veya manda derisi) kullanılırdı. Günümüzde karton, asetat gibi farklı malzemeler de kullanılmaktadır.

• **Teknik:** Şeffaflaştırılan deriden kesilen figürler, "nevregan" adı verilen keskin bir aletle işlenir, delikler açılarak ışık oyunlarına olanak tanınır ve doğal boyalarla renklendirilirdi. Figürlerin eklem yerleri hareketli olacak şekilde perçinlenirdi. Karagöz tasvir sanatı, minyatür ve özellikle "Katı" (kâğıt oyma) sanatıyla yakın bir ilişki içindedir.

"Perde" (Ekran) - Dünyanın "Ayna"sı Karagöz oyunlarının sahnesi olan perde, basit bir bez parçasından daha derin anlamlar taşır:

• **Tanım:** Genellikle beyaz renkli, yarı saydam pamuklu bir kumaştan (patiska veya mermerşahi) yapılan, bir çerçeveye gerilmiş ekrandır.

• **"Ayna" Sembolizmi:** Perdeye sık sık "ayna" denilmesi, perdenin dünyayı veya hakikati yansıttığı şeklinde yorumlanabilir. Tasavvufi yorumlarda ise perde kâinatı, tasvirler varlıkları, ışık ruhu ve Hayalî de Yaradan'ı temsil eder.

• **"Küşteri Meydanı":** Perdeye, Karagözcülerin piri kabul edilen Şeyh Küşteri'ye atfen "Küşteri Meydanı" da denir. Bu, Şeyh Küşteri'nin Karagöz geleneğindeki manevi önemini vurgular.

Işığın Büyüsü - Şem'a (Mum Işığı) Işık, Karagöz tekniğinin temel direğidir ve oyunun atmosferini belirleyen en önemli unsurlardan biridir:

• **Geleneksel Işık Kaynağı:** Eskiden perdeyi aydınlatmak için mum (şem'a), yağ kandili veya meşale kullanılırdı.

• **Estetik Önemi:** Mum ışığının titrek ve loş aydınlığı, gölgelere canlı ve büyümlü bir hava katar. Bu durum, Karagöz'ün kendine has gizemli atmosferini oluşturur. Elektrik ışığının sabit ve cansız olduğu, bu nedenle Karagöz'ün orijinalitesini bozduğu düşünülür.

Müziğin ve Sesin Vazgeçilmez Rolü Müzik ve ses efektleri, Karagöz oyunlarının ayrılmaz bir parçasıdır ve anlatımı güçlendirir:

• **Müziğin İşlevi:** Her karakterin perdeye çıkışı genellikle kendine özgü bir müzik veya şarkı eşliğinde olur. Müzik, oyunun atmosferini belirler, duygusal geçişleri sağlar ve seyircinin dikkatini canlı tutar.

• **Kullanılan Çalgılar:** Hayalî'nin yardımcısı (Yardak) tarafından çalınan tef, zil, zilli maşa ve nareke en yaygın çalgılardır.

• **Ses Taklitleri ve Efektler:** Hayalî'nin farklı karakterler için yaptığı ses taklitleri, oyunun işitsel zenginliğinin temelini oluşturur. Ayrıca nareke gibi aletlerle çeşitli ses efektleri de yapılır.

Bu teknik ve estetik boyutlar, Karagöz'ü sadece bir metin canlandırması olmaktan çıkarıp, görsel, işitsel ve performatif unsurların ustaca bir araya getirildiği bütüncül bir sanat formu haline getirir.

5. Tematik Zenginlik: Mizah, Toplumsal Eleştiri ve Kültürel Yansımalar

Karagöz oyunları, eğlenceli ve güldürücü olmalarının yanı sıra, dönemin toplumsal yapısını, kültürel değerlerini ve eleştirel bakış açılarını yansıtan zengin bir tematik içeriğe sahiptir.

Karagöz Oyunlarında Baskın Temalar Karagöz oyunlarının konuları genellikle günlük hayattan, halkın karşılaştığı sıradan durumlardan ve toplumsal ilişkilerden beslenir:

• **Günlük Yaşam ve Yaygın Sorunlar:** İş arama, geçim sıkıntısı, komşuluk ilişkileri, yanlış anlamalar ve absürt durumlar sıkça işlenen temalardır.

• **Aşk, Evlilik ve Aile Hayatı:** Aşk, evlenme isteği, görücü usulü evlilik, karı-koca ilişkileri ve aile içi çatışmalar mizahi bir dille ele alınır.

• **Seyahat ve Macera:** Bazen Karagöz ve Hacivat, çeşitli maceralara atılır veya bir yere seyahat ederler (örn. "Yalova Sefası").

• **Edebi ve Kahramanlık Anlatılarının Parodileri:** Karagöz oyunları, zaman zaman popüler halk hikâyelerini, destanları veya diğer edebi türleri hicvederek kendi mizahi dünyasına uyarlar.

Karagöz Mizahının Doğası Karagöz oyunlarının temel amacı güldürmektir ve bu güldürü çeşitli unsurlardan beslenir:

• **Dil Komiği:** Mizahın en önemli kaynağı dildir. Karagöz'ün, Hacivat'ın ağdalı Osmanlıcasını yanlış anlaması veya alay etmesi bitmek bilmeyen bir komedi kaynağıdır. Kelime oyunları, cinaslar ve argo ifadeler sıkça kullanılır.

• **Hareket Komiği (Slapstick):** Karagöz'ün sık sık diğer karakterleri dövmesi, düşüp kalkmalar ve abartılı hareketler gibi fiziksel komedi unsurları önemli bir yer tutar.

• **Durum Komiği ve Absürtlük:** Karakterlerin içine düştüğü beklenmedik, tuhaf ve absürt durumlar, olayların mantık dışı bir şekilde gelişmesi de güldürüye katkı sağlar.

• **Karakter Komiği:** Her bir tipin kendine has abartılı özellikleri, şiveleri, konuşma tarzları ve davranış biçimleri başlı başına birer mizah unsurudur.

Toplumsal Eleştiri ve Hiciv Aracı Olarak Karagöz Karagöz, salt bir eğlence aracı olmanın ötesinde, dolaylı da olsa toplumsal eleştiri ve hiciv işlevi de görmüştür:

• **Toplumsal Sorunların Yansıtılması:** Oyunlarda, rüşvet, adam kayırma, cahillik, batıl inançlar, toplumsal yozlaşma, adaletsizlikler ve günlük yaşamın zorlukları gibi konulara mizahi bir dille değinilirdi.

• **Halkın Sesi:** Karagöz karakteri, okumamış ama sağduyulu halkı temsil ettiği için, onun ağzından dile getirilen eleştiriler, halkın söyleyemediği duygu ve düşüncelerin ifade edilmesine olanak tanırırdı.

• **Otoriteyle İlişkisi:** Karagöz'deki toplumsal eleştiri, genellikle dolaylı ve üstü kapalı bir şekilde yapılırdı. Doğrudan siyasi otoriteyi hedef alan eleştiriler nadirdi ve oyunlar zaman zaman padişaha methiye ve dua içeren bölümler de barındırabilirdi.

Osmanlı Toplumuna Bir Ayna – Kültürel Yansımalar Karagöz oyunları, abartılı ve karikatürize edilmiş olsalar da, oynandıkları dönemin Osmanlı toplum yapısına, gelenek ve göreneklerine, inançlarına ve günlük yaşamına dair değerli ipuçları sunar:

• **Kozmopolit Yapı:** Oyundaki çeşitli etnik ve bölgesel tipler (Rum, Ermeni, Yahudi, Arnavut, Arap, Acem, Laz vb.), Osmanlı İmparatorluğu'nun, özellikle de İstanbul gibi büyük şehirlerin çok kültürlü ve kozmopolit yapısını yansıtır.

• **Dil ve Sosyal Katmanlaşma:** Karagöz'ün halk diliyle, Hacivat'ın ise eğitilmiş kesimin diliyle konuşması; diğer tiplerin kendi şive ve ağızlarını kullanması, dönemin dil çeşitliliğini ve sosyal katmanlaşmayı gözler önüne serer.

• **Gelenek ve Görenekler:** Oyunlarda evlenme adetleri, bayram kutlamaları, komşuluk ilişkileri, meslekler, giyim kuşam gibi pek çok kültürel unsur yer alır.

Eğitsel ve Didaktik Akımlar Karagöz oyunları, eğlendirmenin yanı sıra, örtük bir şekilde eğitsel ve didaktik işlevler de üstlenmiştir:

• **Ahlaki Dersler:** Oyunlar, iyi-kötü, doğru-yanlış gibi kavramları karakterler ve olaylar üzerinden işleyerek dolaylı yoldan ahlaki dersler verebilirdi.

• **Kültürel Değerlerin Aktarımı:** Toplumun gelenekleri, görenekleri, değer yargıları ve "milli kültür" ile "milli dil bilinci" gibi kavramlar oyunlar aracılığıyla pekiştirilirdi.

• **Tasavvufi Yorumlar:** Özellikle Şeyh Küşteri ile ilişkilendirilen tasavvufi yorumlar, oyunlara daha derin, manevi ve öğretici bir boyut katma çabasını gösterir. Bu yoruma göre perde kâinatı, tasvirler mahlûkatı, ışık ruhu, Hayalî ise mutlak varlığı simgeler.

Bu tematik zenginlik, Karagöz'ü sadece bir güldürü aracı olmaktan çıkarıp, onu Osmanlı toplumunun ve kültürünün canlı bir yansıtıcısı ve yorumlayıcısı konumuna getirmiştir.

6. Karagöz'ün Türk Anlatı Geleneğindeki Yeri ve Diğer Türlerle Etkileşimi

Karagöz, Türk halk tiyatrosunun temel taşlarından biri olarak kabul edilir ve geniş Türk anlatı geleneği içerisinde kendine özgü bir konuma sahiptir. Bu özgünlük, icra edildiği ortam (gölge kukla tiyatrosu), karakteristik tipler ve müzik ile görsel mizahın derinlemesine bütünleşmesinden kaynaklanır. Karagöz, saf sözlü anlatım (Meddahlık gibi) ile tam anlamıyla canlandırılmış canlı drama (Ortaoyunu gibi) arasında bir köprü görevi görerek benzersiz bir ara konumda

yer alır. Hikâye anlatım geleneklerini korurken, görsel ve performatif boyutlarıyla anlatıyı "tiyatrolaştırır".

İlgili Geleneksel Oyunlarla Karşılaştırma

• **Ortaoyunu:** Sıklıkla "canlı Karagöz" olarak tanımlanır. Yapısal olarak Karagöz'e çok benzer: Mukaddime, Muhavere, Fasıl ve Bitiş bölümlerini içerir. Karakter arketipleri de büyük ölçüde örtüşür (Pişekâr, Hacivat'a; Kavuklu ise Karagöz'e denk düşer). Farklılıkları ise Ortaoyunu'nun canlı oyuncularla, açık bir alanda oynanması ve daha fazla fiziksel hareket içermesidir.

• **Meddahlık:** Tek bir anlatıcının (Meddah) hikâyeler anlattığı, farklı karakterleri taklit ettiği bir sözlü anlatı sanatıdır. Tek bir icracının birden fazla rolü üstlenmesi, ses yeteneği ve doğaçlama gibi açılardan Karagöz ile benzerlikler taşır. Ancak Meddahlık öncelikle anlatıya dayanırken, Karagöz görsel ve dramatiktir.

• **Halk Hikâyeleri ve Dede Korkut:** Karagöz'ün, daha eski sözlü anlatı geleneklerinde yer alan temalardan, karakter tiplerinden veya anlatı motiflerinden beslenmiş olması muhtemeldir. Karagöz'ün doğaçlamacı yapısı, tıpkı halk hikâyelerinin zamanla uyarlanması gibi, güncel olayların ve popüler öykülerin oyunlara dahil edilmesine olanak tanımıştır.

Bu türlerin birbirinden tamamen yalıtılmış olarak var olmadığı, aksine birbirlerini etkiledikleri ve ortak bir kültürel referans havuzunu, mizah anlayışını ve seyirci beklentilerini paylaştıkları düşünülmelidir.

Sonuç

Türk anlatı geleneğinin zengin ve çeşitli bir kolu olan gölge oyunu Karagöz, yüzyıllar boyunca sadece bir eğlence aracı olmanın çok ötesine geçerek, toplumsal bir ayna, kültürel bir bellek ve sanatsal bir ifade biçimi olarak varlığını sürdürmüştür. Karagöz'ün köken tartışmaları onun farklı kültürlerle etkileşim içinde şekillendiğini düşündürürken, Osmanlı dönemindeki gelişimi onu kendine has bir kimliğe kavuşturmuştur. Dört bölümden oluşan sağlam yapısı; Karagöz ve Hacivat gibi unutulmaz ana karakterleri ve Osmanlı toplumunun kozmopolit dokusunu yansıtan zengin "tipler" kadrosuyla Karagöz, hem güldürmüş hem de düşündürmüştür.

Hayalînin tek başına sergilediği olağanüstü vokal ve manipülasyon becerileri, deriden yapılan tasvirlerin incelikli sanatı, perdenin "ayna" olarak taşıdığı sembolik anlamlar, mum ışığının yarattığı büyümlü atmosfer ve müziğin ayrılmaz rolü, Karagöz'ü benzersiz bir estetik deneyime dönüştürmüştür. Tematik olarak günlük yaşamdan toplumsal eleştiriye, saf mizahtan kültürel yansımalar kadar geniş bir yelpazeyi kucaklayan Karagöz oyunları, oynandığı dönemin ruhunu ve dinamiklerini bugüne taşıyan değerli birer vesika niteliğindedir. Ortaoyunu, Meddahlık ve diğer halk anlatılarıyla karşılaştırıldığında, Karagöz'ün gölge tekniğiyle sunduğu görsel ve dramatik anlatım biçimiyle Türk anlatı geleneğinde özgün bir yer edindiği açıktır.

Günümüzde Karagöz, geçmişteki yaygınlığını yitirmiş olsa da, kültürel mirasımızın önemli bir parçası olarak varlığını sürdürme çabası içindedir. Bu çabaların en somut göstergelerinden biri, Karagöz'ün 2009 yılında UNESCO

İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsili Listesi'ne kaydedilmesidir. Bu uluslararası tanınma, Karagöz'ün evrensel değerini tescillemiş ve korunmasına yönelik farkındalığı artırmıştır. Ancak, bu değerli mirasın gelecek nesillere aktarılması, yeni Hayalîlerin yetişmesi, modern eğlence anlayışıyla rekabet edebilmesi ve geleneksel özünü koruyarak çağdaş yorumlara açık olması gibi önemli zorlukları da beraberinde getirmektedir.

Karagöz'ün UNESCO statüsünün görünürlük ve kaynaklar açısından faydalı olduğu kabul edilmekle birlikte, devam eden çabaların, Karagöz'ün yaşayan, uyarlanabilir niteliklerini beslemeye, yeni Hayalîleri geleneğin özünü ustalaşmaları için desteklemeye ve aynı zamanda yaratıcı sürekliliğe alan tanımaya özen göstermesi gerekmektedir. Sonuç olarak, Karagöz, sadece geçmişe ait bir tiyatro formu değil, aynı zamanda Türk kültürüne, diline, mizah anlayışına ve evrensel insani durumlara dair zengin ipuçları sunan, yaşayan veya canlandırılmaya değer bir gelenektir. Onun eşsiz anlatı merceğinden yansıyanlar, bugün bile bizlere çok şey anlatmaya devam etmektedir.

KAYNAKÇA

1. And, M. (1985). *Geleneksel Türk Tiyatrosu: Kukla, Karagöz, Ortaoyunu*. İnkılâp Kitabevi.
2. And, M. (2004). *Geleneksel Türk Tiyatrosu*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
3. Arslan, Y. ve Karakuş, O. K. (2012). *Kitabın adı: Alt başlığı*. Yayıncı.
4. Austen, J. (2005). *Kitabın adı*. (Çevirmenin Adının İlk Harfi, Çevirmenin Soyadı, Çev.). Yayıncı. (Orijinal eserin yayın tarihi 1814).
5. Aykan, B. (2015). Patenting Karagöz: UNESCO, nationalism and multinational intangible heritage. *International Journal of Heritage Studies*, 21(10), 949-961.
6. Balaban, M. R. (1936). *Karagöz*.
7. Baltacıoğlu, İ. H. (t.y.).
8. Bursa Uludağ Üniversitesi Karagöz ve Kukla Oyunları Uygulama ve Araştırma Merkezi. (t.y.). *KARAKUM*.
9. Çocuk Akademi. (t.y.). *Karagöz ve Hacivat Konuşmaları*.
10. Colakoğlu Kılıç, G. (2009). *Gelenekten Beslenen Bir Gölge Oyunu: Karagöz*. Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi.
11. Dergipark. (2014, Aralık). *Osmanlı Döneminde Gölge Oyunu Karagöz'ün Toplumsal Hayattaki Yeri, Önemi ve Eğitimsel İşlevi*.
12. Dergipark. (t.y.). *Türk Anlatı Geleneği*.
13. Dergipark. (t.y.). *Türk Gölge Oyunu Karagöz'ün Kökeni Hakkında Yeni Bir Yaklaşım*.
14. Dergipark. (t.y.). *Şeyh Küşterî ve Karagöz*.
15. Eğitim.com. (t.y.). *Karagöz Oyununun Özellikleri Nelerdir?*

RENKLERİN SİYASİ VE TOPLUMSAL OLAYLARDA KULLANIMI

PhD. Turgay AKDURUŞ

Doctor of Philosophy in Philological Sciences Turgay AKDURUSH

ÖZET

Renkler, bilim dünyasında farklı yönleriyle ele alınan kavram alanlarından olup tıp, fizik, psikoloji, mimari ve dil biliminde o bilim dalının bakış açısıyla inceleme konusu yapılır. İnsanlık tarihi boyunca renkler sadece görsel birer obje olarak değerlendirilmemiş derin anlamlar ve semboller taşıyan önemli birer iletişim araçları olmuştur. Renklerin pozitif bilimlerde ele alınış biçimi ve yapılan değerlendirmeler genellikle benzer iken ülke ve topluluklarda ele alınış ve yorumlanış biçimi genellikle farklıdır. Bu durum daha çok toplumların tarih, folklor ve kültürü ile ilgilidir. Bu nedenle renkler birer kültürel kod taşıyıcısıdır. Her kültürde farklı bir anlam yüklenen renkler, toplumsal ve siyasi olaylarda da güçlü birer ifade biçimi olarak karşımıza çıkar. Bu makalede, renklerin az bilinen bir yönüne onların toplumsal hareketler, siyasi ideolojiler ve kültürel kimlikler üzerindeki etkileri incelenecektir. Çalışmada renklerin sadece estetik bir unsur olmadığı, aynı zamanda toplumsal ve siyasi dinamikleri şekillendiren ve önemli mesajlar veren güçlü sembolik araçlar olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yazının kapsamı tarihten günümüze önemli siyasi ve toplumsal olaylarla sınırlıdır. Yöntem olarak önemli gösteri ve olayları konu edinen yazılı ve görsel malzemeler değerlendirilmiştir. Çalışmanın renk simgeciliğine ve kültürel odaklı renk çalışmalarına katkı sağlayacağına inanılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Renkler, siyasette renkler, toplumsal olaylarda renkler, gösterilerde renkler.

ABSTRACT

Colors are conceptual fields examined from different perspectives within the scientific world, serving as subjects of study from the viewpoint of disciplines such as medicine, physics, psychology, architecture, and linguistics. Throughout human history, colors have not merely been regarded as visual objects; they have functioned as significant communication tools carrying deep meanings and symbols. While the treatment and evaluations of colors in the positive sciences are generally consistent, their approach and interpretation in different countries and communities often vary. This divergence is primarily related to the history, folklore, and culture of these societies. Consequently, colors serve as carriers of cultural codes. Colors, which are assigned different meanings in every culture, also emerge as powerful forms of expression in social and political events. This article will examine a lesser-known aspect of colors: their impact on social movements, political ideologies, and cultural identities. The study concludes that colors are not merely aesthetic elements but also powerful symbolic tools that shape social and political dynamics and convey significant messages. The scope of the paper is limited to significant political and social events from history to the present day. As a methodology, written and visual materials concerning important demonstrations and events were evaluated. It is believed that this study will contribute to the fields of color semiotics and culturally-focused color studies.

Keywords: Colors, colors in politics, colors in social events, colors in demonstrations.

GİRİŞ

Doğadaki renkler canlıların ve nesnelerin yalnızca görsel şeklini tarif etmekle sınırlı kalmaz, renkler aynı zamanda bu görsel algıların dışında farklı anlam ve çağrışımlar da ifade edebilir. Renklerin bu yönü renk sembolizmi olarak açıklanır. Renk sembolizmi günümüzde farklı kavram, düşünce, eylem ve

dünya görüşlerini ifade etmede kullanılan bir dizi simgeden meydana gelir. Toplum yaşamında, gelenek-göreneklerde ve inanç sisteminde bu semboller sıkça karşımıza çıkar ve bu şekilde her toplumda renklere dair sembolik inançlar vardır (Kaydarov vd., 1986: 64).

Renk kavramının sembolik içeriğinde ulusal ve kültürel değerlere dair önemli unsurlar gözlemlenir. Çünkü renk kavramının bütünlüğünü oluşturan görüntü sistemi dünya görüşüyle birlikte belirli bir dilin maddi, manevi değerleri ve sosyokültürel birikimleriyle bir şekilde bağlantılıdır (Jarkınbekova, 2004: 185).

Renklerin sembolik anlamları ilk başlarda kaynağını tabiattan almaktaydı. Kırmızının ateş gibi canlı ve sıcak olması, mavinin deniz gibi dingin ve serin olması yeşilin orman gibi ferah ve rahatlatıcı olması gibi benzetmeler bir araya gelip soyut kavramlarla ilişkilendirildiğinde kültürel farklar da ortaya çıkmaya başlar. Renklerin simgesel anlamları geçmişten günümüze kültürlerde çok etkili olmuştur. Parlak ve renkli imgeler, tinsel güçlerle ilişkileri düzenlemek amacıyla önemli bir görev üstlenmişlerdir. Örneğin parlak ve güçlü renkler Mezopotamya'da gezegenleri; Mısır'da ise tanrılar sistemini anlatmak için kullanılırdı. Bu sebeple özellikle mimaride, elde edilmesi pahalı ve zor da olsa böyle parlak ve güçlü renkler kullanılmaktaydı. Yani eski kültürlerdeki renk tercihleri ya gelenekler ya da dinsel inanışlar çerçevesinde şekillenmekteydi. Günümüz insanının renk tercihleri ise artık dinî semboller veya gelenekler ışığında değil, genel duygusal çağrışımlarla yapılmaktadır (Eminoğlu, 2014: 6).

Şekil 1.1. Renk çarkı⁴²

Türkiye'de Milli Eğitim Bakanlığı tarafından meslekî ve teknik eğitim okul/kurumları için hazırlanmış olan bir modülde renklerin psikolojik tesirlerine dair şu bilgiler verilmiştir:

Sarı: Sarı, renk çemberinin en aydınlık rengidir. İnsanoğlunda sevinç ve neşe duygularını uyandırır. Diğer yandan saldırganlık ifade eder. Güneşin doğuş ve batışında akkor aydınlatmanın rengi olduğu için sarı, ışığı sembolize eder.

Kırmızı: Renklerin içinde en dikkat çekici olanı ve en kuvvetli olanıdır. Canlılık ve sıcaklık ifade eder. Huzursuz edici, heyecanlandırıcı bir renktir.

Mavi: Sakinlik ve soğukluk tesirleri vardır. Doğada en sık karşılaşılan iki ana elemanın rengidir.

Turuncu: Işıma kavramını ifade eder. Ateşin rengidir ve sıcaklığı hatta kuraklığı anlatır.

Mor: Bir yandan zenginlik ve gösteriş bir yandan esrarengizlik ve sonsuzluk ifade eder. Sihir ve astrolojiyle bağdaştırılır.

⁴²<https://medium.com/@9549yildizkurtuldu/tasarim-ve-renk-a58dbed42bd5> (Çevrimiçi Erişim Tarihi: 13.05.2025).

(Çevrimiçi)

Yeşil: Doğada yer alan başlıca renktir. Bitkiler yeşildir, bu da büyümeyi çağırır. Serinlik, tazelik, memnunluk, sükûnet ve ümit telkin eder.

Siyah: Yaygın olarak matem, hüznün ve belirsizliğin simgesi olarak bilinse de aslında, gücün, korumacılığın, doğumun ve gizemliliğin simgesi olan bir renktir.

Beyaz: Beyaz saflığı, temizliği, bozulmamışlığı simgeler. Zaman zaman kullandığımız "Beyaz bir sayfa açtım." deyişi beyaz rengin aynı zamanda yeniden başlamanın da simgesi olduğunun bir göstergesidir (MEGEP, 2012: 55).

Renkler, insan psikolojisi üzerinde derin etkilere sahiptir ve bu etkileri siyasi ile toplumsal hareketlerde de görmek mümkündür. Bir rengin belirli bir ideoloji, parti, hareket veya duygu ile ilişkilendirilmesi, karmaşık düşüncelerin veya aidiyet duygusunun hızlı ve etkili bir şekilde iletilmesini sağlar. Renkler bu bağlamlarda şu işlevleri görebilir:

Kimlik ve Aidiyet Belirleyicisi: Renkler, protesto eden grupların kimliğini güçlendirebilir ve birlik duygusunu artırabilir. Örneğin, belirli bir renkte giyinmek, katılımcılar arasında bir dayanışma hissi yaratır. Bir grup veya hareketin kendi rengini benimsemesi, üyeleri arasında bir birlik ve kimlik duygusu oluşturur. Aynı renge bürünen insanlar, ortak bir amaç etrafında toplandıklarını hissedebilirler.

Mesaj İletimi: Renkler, bir hareketin temel mesajını hızlı ve etkili bir şekilde iletebilir. Örneğin, yeşil bir bayrak, doğaya atıfla çevreci bir anlayışı temsil edebilir.

Dikkat Çekme Canlı ve dikkat çekici renkler, medya ve kamuoyunun dikkatini çekmek için kullanılır, bu da hareketin görünürlüğünü artırır. Kırmızı, turuncu ve sarı renklerin dikkat çekici özellikleri vardır.

Sembolizm ve Anlam Taşıyıcısı: Renkler, soyut kavramları veya ideolojileri somutlaştırabilir. Örneğin, kırmızı genellikle emek hareketleri ve sosyalizm ile ilişkilendirilirken, yeşil çevre politikalarını veya İslami hareketleri sembolize edebilir.

Duygusal Etki Yaratma: Renklerin psikolojik etkileri, siyasi kampanyalarda veya protestolarda belirli duyguları harekete geçirmek için kullanılabilir. Kırmızı enerji ve tutkuyu, mavi güven ve istikrarı, siyah ise protesto veya isyanı çağırabilir. Renkler, katılımcılarda belirli duygular uyandırabilir. Örneğin, sarı renk umut ve neşeyi simgelerken, siyah yas ve kaybı temsil edebilir.

Farkındalık ve Görünürlük Sağlama: Belirli bir rengin sürekli olarak kullanılması, o hareketin veya partinin daha kolay tanınmasını ve hatırlanmasını sağlar. Özellikle görsel medyanın yaygın olduğu günümüzde bu büyük önem taşır.

Tarihsel ve Kültürel Bağlantılar Kurma (Tarihsel Referanslar) Bazı renklerin belirli tarihî olaylar veya kültürel değerlerle güçlü bağları vardır. Bu bağlar, renklerin siyasi veya toplumsal anlamlarını daha da pekiştirir. Belirli renkler, tarihsel olaylarla ilişkilendirilerek güçlü bir sembol haline gelir. Örneğin, Sarı Yelekliler Hareketi'ndeki sarı renk.

Protesto Stratejisi Renk seçimi, protestonun stratejik bir parçası olabilir. Bazı gruplar, belirli renkleri seçerek rakiplerine karşı bir mesaj vermek isteyebilir.

Uluslararası Destek Renkler, uluslararası düzeyde dayanışma ve destek arayışında kullanılabilir. Örneğin, belirli renkler, global hareketlerin sembolü haline gelebilir.

Kampanya ve Tanıtım Renkler, siyasi kampanyalarda ve toplumsal hareketlerde marka oluşturma amacıyla kullanılabilir, bu da hareketin tanınırlığını artırır.

RENKLERİN SİYASİ VE TOPLUMSAL OLAYLARDA KULLANIMI

Renklerin psikolojik etkileri, bireylerin duygusal durumlarını ve toplumsal algılarını şekillendirmede önemli bir rol oynamaktadır. Örneğin, kırmızı renk çoğunlukla güç ve tutku ile ilişkilendirilirken, mavi renk güven ve huzur simgesi olarak algılanır. Bu bağlamda siyasi toplumsal olaylarda kullanılan renklerin verdikleri mesajlar ve kamu algısı üzerindeki etkileri incelenmeye değerdir. Renklerin siyasal olaylarda sıkça yer alması aslında renklerin partiler tarafından da güçlü birer sembol olarak benimsenmiş olmasının bir sonucudur. Renklerin partilerce kullanılmasının kökenleri ise Antik Yunan ve Roma'ya dek uzanmaktadır (Sawer, 2006: 2). Tarih boyunca birçok toplumsal ve siyasi hareket, kimliklerini, amaçlarını veya ayrışmalarını göstermek için renkleri kullanmıştır. Bu renkler bazen bir protestonun sembolü bazen farklı grupları temsil eden bir simge, bazen de bir devrimin adı olmuştur. Aşağıda siyasi ve toplumsal olaylarda renklerin sembolik kullanımına dair önemli olaylardan örnekler verilecektir:

Nika Ayaklanması (Bizans İmparatorluğu, MS 532) Maviler ve Yeşiller

İstanbul Hipodromu'ndaki araba yarışlarında taraftar grupları olan Maviler (Venetoi) ve Yeşiller (Prasinoi) arasındaki rekabet, imparatorluk içindeki siyasi ve dini farklılıkları yansıtıyordu. Bu gruplar arasındaki gerilim, Nika Ayaklanması olarak bilinen büyük bir isyana dönüşmüş ve binlerce kişinin ölümüne yol açmıştır. Maviler genellikle geleneksel aristokrasiyi ve Ortodoksluğu temsil ederken, Yeşiller daha çok halk sınıflarını ve monofizitizmi destekliyordu. Bu örnekte mavi ve yeşil renkleri siyasal anlamda toplum tabakalarını belirtmek için kullanılmıştır (World History Encyclopedia, 2009).

Rus İç Savaşı (Rusya, 1917-1922) Kızılar ve Beyazlar

Bolşevik Devrimi'nin ardından Rusya'da patlak veren iç savaşta, komünist Bolşevikler ve destekçileri genellikle "Kızılar" olarak anılıyordu. Kırmızı renk, sosyalizmi ve devrimi simgeliyordu. Bolşevik karşıtı çeşitli gruplar ise "Beyazlar" olarak biliniyordu. Beyaz renk genellikle monarşiyi, kiliseyi ve liberal/demokratik bazı akımları temsil ediyordu, ancak Beyaz Ordu içinde farklı ideolojilere sahip gruplar da bulunuyordu. Kızılar, Bolşevik lider Vladimir Lenin önderliğinde sosyalist bir devlet kurmak istemekteydi. Kırmızı renk, daha öncesinde de sosyalist ve komünist hareketlerle ilişkilendirilen evrensel bir devrim ve işçi sınıfı sembolüydü. Rus İç Savaşı'nda Kızıl Ordu'nun bayraklarında, üniformalarında ve propagandasında kırmızı renk baskındı. Bu renk,

Bolşeviklerin ideolojisini, devrimci ruhu ve kan dökülerek elde edilecek zaferi simgeliyordu. Beyazlar ise Bolşevik karşıtı çeşitli güçlerin bir araya geldiği koalisyonuydu. Bu koalisyon içinde monarşistler (Çarlığın geri gelmesini isteyenler), kapitalistler, farklı sosyalist fraksiyonlar ve geçici hükümetin destekçileri gibi çok çeşitli siyasi görüşlere sahip gruplar yer alıyordu. Beyaz rengin seçilmesinin kesin kökeni tarihçiler arasında tartışmalı olsa da, genellikle Bolşevik karşıtlığını ve devrim öncesi düzene bir bağlılığı temsil ediyordu. Beyaz renk, bazı açılardan saflığı veya eski düzenin "temizliğini" simgeliyor olabilirdi. Beyazlar, ideolojik olarak çok parçalı oldukları için Kızılar kadar net bir renk sembolizmine sahip değillerdi, ancak "Beyaz" genel bir tanımlayıcı haline gelmişti (Encyclopædia Britannica, 1994)

Süfrajat Hareketi (İngiltere, XX. Yüzyıl Başları) Mor, Yeşil ve Beyaz

Kadınların oy hakkı için mücadele eden önemli bir kadın hakları hareketidir. Renkler, özellikle İngiltere'deki Süfrajat Hareketinde önemli bir sembolik ve görsel rol oynamıştır. Süfrajatler, mor, yeşil ve beyaz renklerini kullanmışlardır. Bu hareket içinde kullanılan renklerden mor veya menekşe asaleti, sadakati, azmi ve onuru simgeliyordu. Beyaz hem saflığı hem de politik yaşamdaki temizliği temsil ediyordu. Birçok aktivist bu nedenle görsel etki ve birlik için yürüyüşler sırasında beyaz elbiseler giydi. Yeşil renk, umudu ve yeni başlangıçları simgeliyordu. Kadınların oy kullanma hakkına sahip olacağı yeni bir dönemin umudunu taşıyordu. Sonuç olarak bu renkler afişlerde, eşarplarda, rozetlerde, bayraklarda, mücevherlerde ve diğer propaganda materyallerinde yoğun olarak kullanılmıştır. Bu renkler, hareket için güçlü bir görsel kimlik oluşturmaya yardımcı olmuş, üyeler arasında birlik duygusunu pekiştirmiş ve protesto ve gösteriler sırasında varlıklarını oldukça görünür kılmış ve dikkat çekici olmuştur (Ataman, 2022).

Kara Panter Partisi (ABD, 1966-1982) Siyah

1966'da Kaliforniya'da kurulan siyahi vatandaşların haklarını savunan bir Afro-Amerikan partiydi. Hareket, sivil hakların şiddete başvurmadan savunmasına çalışıyordu. Bununla alakalı olarak partinin ana hedefleri arasında polis şiddetine son verilmesi, siyahi topluluklar için daha iyi barınma, eğitim ve istihdam sağlanması ve siyasi tutukluların serbest bırakılması yer alıyordu. Partinin adından da anlaşılacağı üzere siyah renk bu oluşumda ciddi bir öneme sahipti. Bu, sadece siyahi insanları değil, aynı zamanda dayanışmayı, gücü ve direnişi temsil ediyordu. Partinin üyeleri genellikle siyah bereler, siyah deri ceketler ve siyah pantolonlardan oluşan bir üniforma giiyorlardı. Bu tek tip siyah giyim, üyeler arasında disiplin, birlik ve ciddi bir duruş simgeliyordu (Caunes ve Özdoğan, 2015).

Gül Devrimi (Gürcistan, 2003) Gül Rengi

Gürcistan'da 2003 yılında gerçekleşen ve iktidarın büyük ölçüde kansız bir şekilde değişimiyle sonuçlanan bir protesto hareketidir. Protestolar, seçim sahtekarlığı iddialarının ardından kitlesel gösterilere önüşmüş ve devlet başkanının istifasıyla sonuçlanmıştır. Buradaki protestolar, "Renkili Devrimler" olarak bilinen, Sovyet sonrası alanda bir dizi büyük ölçüde barışçıl

ayaklanmanın ilk örneklerinden biri olarak kabul edilir. Devrimin temel sembolü ve adının kaynağı güldü. Göstericilerin parlamento binasına girerken veya protestolar sırasında kırmızı güller taşıması, hareketin şiddetsiz doğasını ve barışçıl bir değişim isteğini simgeliyordu. Gül, aynı zamanda güzellik, umut ve diriliş gibi pozitif anlamlar taşıyarak protestocuların yeni bir başlangıç arzusunu ifade ediyordu. Burada kullanılan obje gül olsa da renginden dolayı kırmızı ve pembe renklerin barış sembolü olarak kullanıldığı sonucuna ulaşılabilir (Köktaş, 2015).

Turuncu Devrim (Ukrayna, 2004) Turuncu

Turuncu Devrim 2004 yılında Ukrayna'da yaşanan ve hileli olduğu iddia edilen devlet başkanlığı seçim sonuçlarına karşı büyük çaplı gösteriler ve sivil itaatsizlik eylemleriyle karakterize edilen bir harekettir. Devrim, Viktor Yuşçenko'nun destekçilerini, rakibi ve dönemin Başbakanı Viktor Yanukoviç'in kazandığı ilan edilen ikinci tur seçim sonuçlarına karşı gerçekleştirmiştir. Protestolar sonucunda seçim sonuçları iptal edilmiş ve tekrar edilen ikinci turda Yuşçenko devlet başkanı seçilmiştir. Bu devrime adını veren turuncu renk, Viktor Yuşçenko'nun 2004 başkanlık kampanyasının rengiydi. Seçim sonrası protestolar başladığında, bu renk hızla tüm muhalif hareketin ve devrimin kendisinin sembolü haline geldi. Protestocular turuncu kurdeleler, bayraklar, giysiler, şapkalar ve diğer aksesuarları yaygın olarak kullandılar. Meydanlarda turuncu renk baskın hale gelmişti. Turuncunun dikkat çekici ve heyecan verici özelliği protestolarda vurgulanmıştır (Encyclopædia Britannica, 1994)

Yeşil Hareket (İran, 2009) Yeşil

İran'da 2009 yılındaki cumhurbaşkanlığı seçimlerinin sonuçlarına karşı gelişen bir siyasi hareketin adı daha sonraları Yeşil Hareketi olarak anılacaktı. Haziran 2009 seçimlerinde Mahmud Ahmedinejad'ın yeniden cumhurbaşkanı seçildiğinin ilan edilmesi üzerine, seçimlerde yaygın hile yapıldığı iddiaları ortaya atılmış ve bu durum kitlesel protestolara yol açmıştır. Hareketin liderleri ve destekçileri, seçim sonuçlarının iptalini ve yeniden yapılmasını talep etmişlerdir. Seçim sonuçlarının açıklanmasının ardından, özellikle Mir Hüseyin Musavi ve Mehdi Kerrubi gibi reformcu adayların destekçileri Tahran başta olmak üzere birçok şehirde sokağa döküldü. Yüz binlerce insan barışçıl gösteriler düzenleyerek "Oy Nerede?" sloganı attı. Sosyal medya haberleşme ağları hareketin örgütlenmesinde ve haberlerin yayılmasında önemli bir rol oynadı. Ancak rejim, protestolara sert müdahale ederek göstericileri dağıttı, çok sayıda kişiyi tutukladı ve bazı göstericiler hayatını kaybetti. Liderler Musavi ve Kerrubi ev hapsine alındı. Bu gösteriler sırasında yeşil renk, hareketin sembolü ve adının kaynağını oluşturmuştur. Yeşil, cumhurbaşkanlığı seçimlerinde reformcu aday Mir Hüseyin Musavi'nin kampanya rengi olarak benimsenmişti. Seçim sonrası protestolar başladığında, yeşil renk hızla tüm seçimlere hile karıştığına inanan ve reform talep eden geniş kitlelerin ortak sembolü haline geldi (Sarıhan, 2023).

Arap Baharı (Ortadoğu, 2010-2012) Siyah, Beyaz, Yeşil ve Kırmızı

Arap Baharı, 2010-2011 yıllarında başlayarak Arap dünyasının büyük bir bölümüne yayılan hükümet karşıtı protesto, ayaklanma ve isyan hareketleridir. Tunus'ta başlayıp kısa sürede Mısır, Libya, Yemen, Suriye, Bahreyn ve diğer Arap ülkelerine sıçrayan bu hareketler, bölgedeki otokratik rejimlere karşı halkın demokrasi, özgürlük, insan hakları, yolsuzluğa son verilmesi ve daha iyi yaşam koşulları talepleriyle ortaya çıkmıştır. Arap Baharı, birçok ülkede liderlerin devrilmesine yol açmış, ancak bazı ülkelerde iç savaflara veya artan baskıya neden olmuştur. Gürcistan'daki ve Ukrayna'daki devrimlerin aksine hareketi tanımlayan tek bir renk veya renk şeması yoktur. Birçok ülkedeki protestocular, ulusal kimliklerini ve milliyetçilik anlayışlarını vurgulamak, rejime karşı tüm halkı temsil ettiklerini göstermek ve ulusal birliği simgelemek için kendi ülkelerinin bayraklarının renklerini (örneğin, Mısır'da kırmızı, beyaz, siyah; Tunus'ta kırmızı, beyaz; Suriye'de siyah, beyaz, yeşil, kırmızı yıldızlarla vb.) yoğun olarak kullanmışlardır. Bu şekilde Arap Baharı Hareketi'nde bayraklar ve millî renkler öne çıkmıştır. (Encyclopædia Britannica, 1994)

Şemsiye Hareketi (Hong Kong, 2014) Sarı

2014 yılında Hong Kong'da gerçekleşen büyük çaplı sivil itaatsizlik eylemleri ve oturma protestolarıdır. Protestolar, Çin hükümetinin 2017 Hong Kong Özel İdari Bölgesi Baş Yöneticisi seçimleri için adayların belirlenmesinde kısıtlamalar getirme kararına tepki olarak başlamıştır. Protestocular, tam demokratik seçim (genel oy hakkı) talep ediyorlardı. Hareket, adını polisın biber gazı ve göz yaşartıcı gazı karşı korunmak için protestocuların sarı şemsiye kullanmasından almıştır. Bu şekilde sarı şemsiyeler ve sarı renk hareketin simgesi olmuştur (Ergenç, 2015).

Sarı Yelekliler Hareketi (Fransa, 2018) Sarı

Fransa'da 2018 yılının sonlarında başlayarak ve kısa sürede tüm ülkeye yayılmış olan hükümetin vergi politikalarına ve ekonomik eşitsizliğe karşı başlayan protestolardır. Başlangıçta akaryakıt vergilerine yapılan zamma tepki olarak ortaya çıksa da, zamanla hükümetin genel ekonomik politikalarına, yüksek yaşam maliyetine, sosyal eşitsizliklere ve siyasi elitlere karşı duyulan hoşnutsuzluğun bir ifadesi haline gelmiştir. Göstericiler, araçlarda bulundurulması zorunlu olan sarı güvenlik yeleklerini giyerek sıradan vatandaşların maruz kaldığı ekonomik yükü ve görünür olma taleplerini vurgulamışlardır. Hong Kong'taki gösteriler gibi Fransa'daki gösterilerin simgesi de sarı renk olmuştur (Gürcan, 2019).

SONUÇ

Renklerin günümüz siyaset ve toplumundaki rolü ile alakalı ülke ve toplumların hayatında önemli yeri olan protesto ve gösterilerde farklı farklı renklerin kullanılması bu toplumların renklere yüklediği semgesel anlamla ilgilidir. Şu durumda siyasi ve toplumsal olaylarda standart bir rengin olduğu söylenemez. Toplumların hayatında önemli bir yer tutan protesto ve gösterilerde renklerin kullanımı, o toplumların kültürel ve tarihsel bağlarıyla

yakından ilişkilidir. Bu durum, siyasi ve toplumsal olaylarda standart bir rengin kullanılmadığını gösterir. Her renk, farklı anlamlar ve mesajlar taşıyabilir. Bu çeşitlilik, toplumsal hareketlerin zenginliğini ve dinamikliğini de yansıtır. Ancak yine de günümüz dünyasında bazı renklerin küreselleşen haberleşme ağının etkisiyle standartlaşmaya başladığı söylenebilir. Bunlar, kırmızı genellikle devrimci ve sosyalist hareketlerde kullanılır. Sarı, dikkat çekmek için tercih edilir, bazı hareketlerde özgürlük ve demokrasi talebini simgeler. Yeşil, çevre ve sürdürülebilirlik temalı hareketlerde yaygındır. Mavi, barış ve istikrar simgesi olarak kullanılır.

KAYNAKLAR

1. Ataman, Ö. (2022). The Suffragette Movement: Through Anguish and Resolution Emancipation Was Achieved. *SineFilozofi*, 7(Özel Sayı (4)), 285-299.
2. Atıcı Köktaş, N. (2015). Saakaşvili Dönemi Gürcistan: İç ve dış politika üzerine bir değerlendirme. *Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(2), 95-110.
3. Caunes, S., & Özdoğan, H. K. (2015). 1960'larda etnik/sosyalist hareket olarak kara panter partisi. *MSGSÜ Sosyal Bilimler*(12), 165-202.
4. Eminoğlu, H. (2014). *Türkçede Renkler Sözlüğü*. Ankara: Gazi Kitabevi.
5. Encyclopædia Britannica. (1994). Arab Spring maddesi. <https://www.britannica.com/event/Arab-Spring> adresinden 14 Mayıs 2025 tarihinde alınmıştır.
6. Encyclopædia Britannica. (1994). Russian Civil War maddesi. <https://www.britannica.com/event/Russian-Civil-War> adresinden 14 Mayıs 2025 tarihinde alınmıştır.
7. Encyclopædia Britannica. (1994). The Orange Revolution and the Yushchenko presidency maddesi. <https://www.britannica.com/place/Ukraine/The-Orange-Revolution-and-the-Yushchenko-presidency#ref986649> adresinden 14 Mayıs 2025 tarihinde alınmıştır.
8. Ergenç, C. (2015). Sınıflar, kalabalıklar ve devlet: hong kong şemsiye hareketi'nin düşündürdükleri. *Mülkiye Dergisi*, 39(2), 297-308.
9. Gürçan, E. C. (2019). Bir "siyasal süreç" olarak fransız sarı yelekliler hareketi'nin ortaya çıkışı. *Mülkiye Dergisi*, 43(2), 435-458.
10. Jarkınbekova, K., Ş. (2004). *Yazıkovaya Kontseptualizatsiya Tseveda v Kazahskom i Russkom Yazıkah*. El-Farabi Üniversitesi. Doktora Tezi, Almatı.
11. Kaydarov, Ä.,T.,Ömirbekov, B., Ahtamberdiyeva, Z.T. (1986). *Sırğa Tolı Tür men Tüs*. Almatı.
12. MEGEP. (2012). *Grafik ve Fotoğraf-Işık ve Renk Oluşumu*. Ankara: MEB.
13. Sarıhan, A. (2023). Bir sosyal hareket örneği olarak iran yeşil hareketi. *İran Çalışmaları Dergisi*, 7(2), 217-241.
14. Sawyer, M. (2006). Wearing your politics on your sleeve: the role of political colours in parties and social movements. Refereed Paper Presented to the Australasian Political Studies Association Conference University Of Newcastle.
15. World History Encyclopedia. (2009). Empress Theodora maddesi. <https://www.worldhistory.org/Empress-Theodora/> adresinden 14 Mayıs 2025 tarihinde alınmıştır.

İŞLEVSEL TİPTEN BELLEKSEL TEMSİLE: EMİR TİMUR'UN TÜRKİYE SAHASINDAKİ HALK ANLATILARINDA TİPOLOJİK DÖNÜŞÜMÜ

Filiz GÜVEN

Doç. Dr. Sinop Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,

fguven@sinop.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-9123-929X>

Zeynep AVCI

Lisansüstü öğrencisi, Sinop Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Ens.,

zeynepkfy48@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-8033-8411>

ÖZET

Bu çalışma, Emir Timur'un Türkiye sahasındaki halk anlatılarında nasıl temsil edildiğini incelemekte ve onun farklı anlatı türlerinde üstlendiği tipolojik işlevleri çözümlemeyi amaçlamaktadır. Timur'un anlatılarda sabit bir tarihî şahsiyet olarak değil, bağlamsal olarak dönüştürülebilir bir halk tipi olarak kurgulandığı varsayımı temel alınmıştır. Çalışmada biri şiir, biri fıkra ve biri anlatı-şiir karışımı olmak üzere üç sözlü kültür örneği çözümlenmiştir: "Dâsitân-ı Sukût-ı Kars", Nasreddin Hoca fıkralarından bir varyant ve "Timur ile Karınca" anlatısı.

Yapılan çözümlemelerde Timur'un halk anlatılarında bazen "karşı güç", bazen "küçültülen otorite", bazen de "dönüşen kahraman" tipine evrildiği ortaya konmuştur. Jung'un kahraman arketipi, Propp'un anlatı işlevleri, Dundes'in mizahın işlevi ve Assmann'ın kültürel bellek kuramları aracılığıyla her bir metin hem yapısal hem ideolojik düzlemde değerlendirilmiştir. Timur'un anlatılarda merkeze yakınlığı ya da uzaklığı, halkın tarihî figürleri kolektif bellek aracılığıyla nasıl yeniden ürettiğini göstermektedir. Bu üç örnek üzerinden yapılan değerlendirmeler, çalışmanın temel varsayımını doğrular niteliktedir: Timur, halk bilimi bağlamında sabit bir tarihî figür değil, anlatının işlevsel ve ideolojik ihtiyacına göre dönüşen, esnek bir anlatı tipi olarak yeniden kurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Emir Timur, halk anlatısı, kahraman arketipi, kolektif bellek, tipoloji.

ABSTRACT

This study examines how Emir Timur is represented in Turkish oral narratives and aims to analyze the typological functions he assumes across different narrative forms. It is based on the assumption that Timur is not depicted as a fixed historical figure but as a transformable folk type shaped by contextual and ideological needs. The study analyzes three oral tradition texts—a folk poem titled Dâsitân-ı Sukût-ı Kars, a variant of a Nasreddin Hoca anecdote, and the didactic tale Timur and the Ant, presented in both prose and verse.

The analysis demonstrates that Timur is alternately represented as an "antagonistic force," a "diminished authority," or a "transformative hero." Each narrative is evaluated through the lenses of Carl Gustav Jung's archetypal theory, Vladimir Propp's narrative functions, Alan Dundes' theory on the social function of humor, and Jan Assmann's concept of cultural memory. Timur's narrative proximity to or distance from the heroic center reveals how collective memory reshapes historical figures within the folk imagination. The study confirms its central hypothesis: Timur does not function as a monolithic historical figure in oral tradition but emerges as a flexible narrative construct, shaped by the functional and ideological demands of each storytelling context.

Keywords: Emir Timur, folk narrative, hero archetype, collective memory, typology.

1. Giriş

Halk anlatılarında tarihî şahsiyetlerin temsili, yalnızca geçmişin edilgen bir yansıması değil; kolektif belleğin, ideolojik yönelimlerin ve toplumsal değerlerin işlevsel olarak yeniden inşa edildiği anlatı sistemlerinin bir ürünüdür. Timur (Timurlenk), 14. yüzyıl Türk-İslam coğrafyasında önemli bir askerî ve siyasî figür olarak tarihsel bir yer edinmiş olsa da, halk anlatılarındaki temsili bu tarihsel kimliğin çok ötesine geçerek çok katmanlı, bağlamsal ve dönüştürülebilir bir yapı arz etmektedir. Farklı sözlü kültür çevrelerinde Timur, kimi zaman kurucu kahraman, kimi zaman merkezî kahramanı tehdit eden karşı güç ya da dönüşüm geçiren bir tip olarak konumlandırılmıştır. Bu çeşitlenme, halk bilimi açısından yalnızca tipolojik çözümleme açısından değil; aynı zamanda belleğin ideolojik işleyiş biçimleri açısından da önemlidir.

Bu çalışma, Timur'un halk anlatılarında tarihî kimliğinden ziyade, anlatının üretildiği toplumsal bağlam doğrultusunda şekillenen işlevsel bir anlatı tipi olarak nasıl temsil edildiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmada üç örnek merkeze alınmıştır: 14. yüzyıla ait "Dâsitân-ı Sukût-ı Kars" şiiri, Nasreddin Hoca fıkralarından bir varyant ve "Timur ile Karınca" adlı didaktik anlatı. Her biri Anadolu sahasında halk belleğinin Timur'u nasıl yeniden şekillendirdiğini ve ne tür ideolojik ihtiyaçlara cevap verdiğini gösteren metinlerdir. Şiirde Timur dışarıdan gelen yıkıcı bir güç; fıkrada ironik bir otorite; karınca anlatısında ise dönüşüm geçiren bir kahraman tipine evrilmiştir (Dağcı & Arıkan, 2021). Bu temsillerin arkasında yatan ortak varsayım şudur: Timur, halk anlatılarında sabit bir tarihî figür değil; anlatının üretildiği belleğe, kültürel ve ideolojik bağlama göre yeniden kurulan, işlevsel bir tiptir. Anadolu sahasında tehditkâr bir güç, Özbekistan sahasında ise kutlu ve meşru bir otorite olarak temsil edilmesi (Yaxshiyeva, 2024; Halimova, 2025; Nasrullayeva, 2024), bu durum belleğin birbirinden farklı toplumsal alanlarda yeniden inşasıyla ilgilidir. Nitekim konuyla ilgili Duman (2012), Nasreddin Hoca fıkralarında Timur'un ironik biçimde temsil edilmesini halkın dolaylı direniş biçimlerinden biri olarak yorumlamaktadır.

Çalışmada anlatı tiplerinin merkeze olan mesafesi esas alınarak tipolojik işlevleri çözümlenecek; Jung'un kahraman arketipi kuramı (2003), Propp'un anlatı işlevleri modeli (2010), Dundes'in mizahın işlevi (1980) ve Assmann'ın kültürel bellek (2008) yaklaşımları kuramsal temel olarak kullanılacaktır. Çalışmada, yöntem olarak nitel anlatı çözümlemesi ve karşılaştırmalı analiz tercih edilmiştir.

2. Kuramsal ve Yöntemsel Yaklaşım

Halk anlatılarında kahraman tipi, tarihsel bir gerçeklikten ziyade kültürel bellekteki konumu ve anlatı bağlamındaki işlevi doğrultusunda biçimlenir. Emir Timur'un sözlü kültürdeki temsili, yer aldığı coğrafi ve türsel bağlama göre değişkenlik göstererek kimi zaman idealize edilmiş bir kahramana, kimi zaman dışlanan bir karşı güce, kimi zaman da içsel dönüşüm geçiren bir bireye evrilir. Bu çeşitliliği kavrayabilmek için yapısalcı, psikolojik ve belleğe vurgu yapan yaklaşımların bir arada değerlendirilmesi gerekir.

Jung'un (2003) kahraman arketipi kuramı bu bağlamda yapılan bir incelemeye merkezî bir kuramsal dayanak sunar. Jung'a göre arketipler, kolektif bilinçdışında tüm insanlığın ortak hafızasında yer alan, evrensel ve tekrarlanan tiplerdir. Kahraman arketipi bazen bir kurtarıcıyı, bazen de kolektif korkuların temsili olan "gölge"yi (shadow) yansıtır. Anadolu'daki anlatılarda Timur çoğunlukla ideal kahramanın karşısında yer alan, yıkıcı ve korku uyandıran bir "gölge arketip" olarak temsil bulurken aynı durum başka bağlamlarda aynı oranda geçerli değildir. Bu psikolojik düzleme karşılık gelen yapısal okuma ise, Propp'un (2010) masal morfolojisine dayanan anlatı işlevleri modeliyle gerçekleştirilir. Propp'un tipolojik ayrımı kahraman, karşıt, yardımcı, verici gibi işlevsel rollere dayanır. Timur, "Dâsitân-ı Sukût-ı Kars" adlı metinde istilacı güç; Nasreddin Hoca fıkrasında ironik bir otorite; "Timur ile Karınca" anlatısında ise dönüşen kahraman olarak biçimlenir. Böylelikle Timur'un anlatı içindeki konumu sabit değil, anlatının ideolojik ve estetik ihtiyacına göre değişen işlevsel bir örüntüye sahiptir. Dundes'in (1980) mizahın işlevine ilişkin kuramı ise özellikle fıkra çözümlemelerinde halk bilinci ile otorite arasındaki örtük gerilimi açığa çıkarır. Dundes, mizahın doğrudan çatışmaya giremeyen gruplar için bir "toplumsal güvenlik supabı" işlevi gördüğünü savunur. Bu bağlamda Timur'un fıkra içerisinde küçültülmesi, halkın otoriteyle doğrudan hesaplaşmadığı durumlarda başvurduğu dolaylı bir direnç biçimi olarak okunabilir. Assmann'ın (2008) kültürel bellek kuramı, anlatıların tarihî figürleri sabit biçimde aktarmadığını, aksine toplumsal bellek tarafından ideolojik ihtiyaçlara göre yeniden yapılandırıldığını savunur. Timur'un Özbek anlatılarında "kutlu hakan" kimliğiyle idealize edilmesine karşın, Anadolu sahasında otoriteye mesafeli veya dışlayıcı tip olarak temsil edilmesi (Yaxshiyeva, 2024; Halimova, 2025), belleğin toplumsal işlevine işaret eder.

Bu kuramsal çerçeve doğrultusunda çalışmada nitel anlatı çözümlemesi, karşılaştırmalı tipolojik analiz ve kuramsal temelli yorumlama yöntemleri birlikte kullanılmıştır. Her bir anlatı, Jung'un arketip kuramı, Propp'un anlatı işlevleri modeli, Dundes'in mizah çözümlemesi ve Assmann'ın kültürel bellek yaklaşımı ışığında; yapısal, işlevsel ve ideolojik düzeylerde çözümlemeye tabi tutulmuştur. Timur'un anlatılardaki merkeze yakınlığı veya uzaklığı, halkın tarihî figürleri nasıl yeniden kurguladığını gösteren dinamik bir tipolojik dönüşüm süreci olarak ele alınmıştır.

3. Anlatı Analizleri

3.1. "Dâsitân-ı Sukût-ı Kars": Dış Gücün Tipolojik Kodlanması⁴³

⁴³ Bu yıl kıştan keçip bizim yazımız
Çağır (çığır) bülbül güle yetmez nazımız
Düşüp can kaydına itdük özümüz
Çü Kars ögin alıp Kağan-ı Tatar

Olar kûsa vurur haçan sûr çalar
Kopar yevm-i kıyâm yüreğ(i)miz çalar

14. yūzyıla ait bir ağıt olan *Dāsītān-ı Sukūt-ı Kars*, yalnızca bir ŗehir kuŗatmasını belgeleyen tarihsel bir metin değil; aynı zamanda halkın yaŗadığı kolektif travmayı, tipolojik ve ideolojik kodlarla yeniden ŗreten çok katmanlı bir anlatı örneğidir. Metin, doğrudan Emir Timur adını anmasa da “Kađan-ı Tatar” ifadesiyle onu tipik bir dıŗ tehdit figŗrŗ olarak iŗlevselleŗtirir. Bu temsil biçimi, anlatının tarih  belgelerden çok anlatı belleği ve halk tahayyŗlŗyle kurduğu bağlam ŗzerinden anlam kazanır (Sakaođlu & Yurdanur, 1984). ŗiirin yapısal dŗzlemi, Vladimir Propp'un masal morfolojisine dayalı iŗlev modeline (Propp, 2010) yŗksek dŗzeyde uyum gösterir. “ŗ Kars đin alıp Kađan-ı Tatar” dizesiyle baŗlayan dıŗ tehdidin beliriŗi, “Leŗkarını yurtlattı kapugna batar” dizesiyle tamamlanan zŗlŗŗ evresiyle klasik bir kuŗatma-anlatısı rgŗsŗ kurar. Timur burada, “engel çıkaran” ve “zarar verici” iŗlevleriyle antagonisttik bir tiplermeye bŗrŗnŗrken; Kars halkı kolektif savunucu tipini temsil eder. Bireysel kahramanın yerini kolektif bir dayanıŗma alır ki bu durum, halk anlatılarındaki kahraman tipolojisinin yerel kŗltŗrel ihtiyaçlara göre ŗekillenebildiđini göstermektedir. Jung'un kolektif bilindiŗi kuramına dayanan kahraman arketipi

Yol dilerler ŗehrin içre geçerler
Han buyurub: Hamı kes oh daŗ atar

Kalana bedene olar daŗ vurur
Zafer bulmaz kapug đnŗnde durur
Laçın yuvasına ilanlar yrŗr
Bala avazesı semanı tutar

Çok iltimas kıldı Han'a o Aksağ
Kalangızı teslim eylen der yoksadı
Ulugnuz kırılır kiigniz tutsadı
Olur leŗkarıma derim ŗehri atar

Kalana gŗvenib reddeyledi Han
Dedŗk yurt uğruna feda baŗ ŗ can
Bu haber mel'una yetdŗđni zaman
Leŗkarını yurtlattı kapugna batar

Terkinde aŗdılar kala kapusın
Zulumk rlar yıhdı (yahdı) ŗehrin yapısın
Batırdılar saray eyvan napusın
Tikili taŗ yohdu tofrağa katar

Zulumda tay olmaz Firavn ŗ Cengiz
Ahsağ'a topluyub bir derya dengiz
Misal bedk r leŗkarla gena (gene) Cengiz
Hayıf im ratnı ağanı satar

İŗimiz kalıbdı uca Tanđrı'ya
Baykan (Bıkan) eydŗr: Gŗnŗm yetdi songrıya
Devrŗsŗnde yatırdılar kangrıya
Zalım Tatar hamı fidanı atar

anlayishi, bu şiirdeki Timur tipinin çözümlemesinde işlevseldir. Jung'a (2003) göre arketipler sabit tipolojik yapılardır; ancak anlatının kolektif bilinçdışı tarafından dönüştürülmesiyle bu figürler gölge arketiplere evrilebilir. Timur, bu anlatıda Jung'un gölge olarak tasvir ettiği, "karanlık arketip" (shadow) konumuna çekilmiş; toplumun yıkım, korku ve yozlaşmış güç temsillerini taşıyan bir simgeye dönüştürülmüştür. Şiirde geçen "yevmi kıyam" (kıyamet günü) vurgusu, Timur'un gelişyle kopan kıyamet atmosferini somutlaştırır. Nihai olarak şiirde, "işimiz libdı ca Tangrı'ya" ifadesiyle dünyevî otoriteye güvenin kaybolduğu ve ilahi yardım beklentisinin öne çıktığı bir kapanış sağlanır.

Bu ideolojik mesafe, Assmann'ın kültürel bellek kuramı (2008) bağlamında göre de açıklanabilir. Kültürel bellek, geçmişi sabit bir veri olarak değil, güncel ihtiyaçlara göre biçimlendirilmiş bir inşa süreci olarak işler (Assmann, 2008), Timur'un bu şiirde "zalım", "zorba" ve "dışlayıcı" tipte konumlandırılması; halkın belleğinde onu nasıl hatırlamak istediğine ve hangi tarihsel travmalarla özdeşleştirdiğine dair güçlü bir göstergedir. Timur'un adının anılmadan tip olarak kodlanması, belleğin biçimlendirme sürecinde işlevsel bir örtük aktarım tekniğine işaret eder. Bu anlatıdaki duruma benzer bir durum da Duman (2012)'in tespitlerinde görülür. Nasreddin Hoca fıkralarında Timur, ironik bir tipe dönüştürülür ve halk otoriteyle doğrudan çatışamayarak dolaylı bir hesaplaşma yöntemi olarak fıkralarda işlenir. *Dâsitân-ı Sukût-ı Kars*'ta da olan şey, Timur'un doğrudan adlandırılmaması, ancak temsilin olumsuz çağrışımlarla inşa edilmesi, belleğin hem koruyucu hem dönüştürücü doğasına işaret eder.

Dilsel yapı da bu ideolojik dışlamayı desteklemektedir. "Tikili taş yohdu tofrağa katar", "bala avazesi semanı tutar" ve "zalım Tatar" gibi dizeler yalnızca fiziksel yıkımı değil, anlatıcının duygusal belleğinde yankılanan felaketin boyutunu da yansıtır. Bu anlatım tarzı, sadece tarihsel bir olayın kaydı değil, aynı zamanda kolektif duygulanımın şiirsel biçimidir. *Dâsitân-ı Sukût-ı Kars*, Emir Timur'un halk anlatılarında merkezî kahraman arketipinden bilinçli olarak dışlandığı; karanlık güç, travmatik figür ve tarihsel yıkımın taşıyıcısı olarak yeniden inşa edildiği bir örnektir. Anlatı, hem yapısal (Propp), hem arketipsel (Jung), hem de belleksel-ideolojik (Assmann) düzlemde Timur'u merkezden uzaklaştıran bir inşa süreci barındırmakta; halkın tarihî figürleri ihtiyaçlar doğrultusunda nasıl dönüştürdüğünü gözler önüne sermektedir.

3.2. Nasreddin Hoca Fıkrası: Küçültülen Otoritenin Mizah Yoluyla Temsili⁴⁴

Timur'un halk anlatılarında bir merkezî kahraman değil, halkın mizah yoluyla sınırlandığı otoriter bir tip olarak yer almasının en çarpıcı örneklerinden biri, Nasreddin Hoca ile arasında geçen kısa ama anlamca yoğun bir fıkrada karşımıza çıkar. Fıkraya göre, Timur bir gün sofrada otururken Nasreddin Hoca'ya dönerek sorar: "Seninle bir eşek arasında ne fark var?" Hoca

⁴⁴Timur bir gün Hocaya 'ya sorar: "Seninle bir eşek arasında ne fark var?" Hoca, gayet sakince "Aramızda ancak iki üç arşınlık bir mesafe var," der (Boratav, 2017).

ise gayet sakinçe: “Aramızda ancak iki üç arşınlik bir mesafe var,” diyerek cevap verir. Bu tek cümlelik yanıt, yalnızca hazırcevaplıktan ibaret bir mizah örneği değildir; halk bilinciyle iktidar arasında kurulan tipolojik ve anlatısal ilişkinin derin sembolik göstergesidir. Propp’un (2010) anlatı işlevleri kuramına göre, bu fıkrada Timur “zarar verici” ya da “test eden” güç işlevini üstlenirken, Hoca anlatının dengesini yeniden kuran çözümleyici tiptir. Timur’un sorusu doğrudan bir aşağılama içerirken, Hoca’nın cevabı hem bu aşağılama girişimini bertaraf eder hem de egemenliğin söylemsel gücünü kırar. Bu bağlamda Nasreddin Hoca, klasik halk anlatılarındaki “verici” ya da “bilge yardımcı” işlevinden çok, merkezî kahramanın halk versiyonu olarak belirmektedir. Jung’un kahraman arketipi kuramı (2003) ise Hoca’yı kolektif bilinçdışının taşıyıcısı olarak yorumlamamıza imkân tanır. Timur, burada yine Jung’un “gölge arketip” (shadow) kategorisine denk gelir. Kibirli, buyurgan, aşağılayıcı iktidar temsili, Hoca’nın cevabıyla sembolik olarak etkisizleştirilir. Hoca ise kolektif bilinçdışı düzlemde halkın direnç, soğukkanlılık ve söylem gücüyle temsil edilen ideal tiptir. Fıkranın mizahî boyutu, halkı iktidarla doğrudan çatışmaya sürüklemeyi (Dundes, 2008). Bu fıkrada da Hoca, doğrudan fiziksel veya sosyal güç kullanmaksızın yalnızca dil yoluyla iktidarı tersyüz eder. Mizah, burada yalnızca güldürü aracı değil, söylemsel iktidar eleştirisinin halkçı biçimi haline dönüşür.

Bu fıkranın sözlü gelenekteki yerini ve ideolojik işlevini en isabetli biçimde değerlendiren isimlerden biri de Boratav (2017)’dir. O, Nasreddin Hoca ile Timur arasında geçen fıkraların, özellikle Anadolu sahasında Timur’un iktidar hırsı karşısında halkın temsili olan Hoca’yı “itidal ve sebat” timsali olarak idealize ettiğini belirtir ve “Türk milletinin Hoca Nasreddin’in çehresine bu çeşit çizgiler ilave ederek, bu saf ve iyi adamı Timur’un karşısına çıkarmak suretiyle onun portresini tamamlaması” açısından da anlamlı bulur (Boratav, 2017: 315).

Kısaca fıkranın bu varyantında, Nasreddin Hoca yalnızca hazırcevap bir halk tipi değil; merkezin dışına itilmiş otorite olarak Timur’a karşı söylem geliştiren halk temsilcisidir. Timur ise halk belleğinde yalnızca geçmişin büyük hükümdarı değil, mizah yoluyla küçültülen, sınırlandırılan ve merkezin dışına itilen bir anlatı tipi olarak yeniden inşa edilmiştir. Bu temsil, bildirinin temel savını doğrudan destekleyen tipik bir örnek niteliğindedir.

3.3. “Timur ile Karınca”: Dönüşen Kahraman ve Pedagojik Bellek⁴⁵

⁴⁵Timur, Kitaptan gözünü kaldırıp bazen gökyüzüne, bazen yere bakıp dururken gözü birden karşısındaki yuvadan çıkıp tepeye yürüyen karıncalar kervanına dikti. Kervanın bir köşesinde zorla yürüyen aksak bir karınca dikkatini çekmişti. O da diğer karıncaların peşinden taşın üstüne çıkmaya çabalıyordu. Taşın yarısına geldiğinde düşüyor, tekrar tırmanıp tekrar düşüyordu. Timur gözlerini hiç ayırmadan karıncanın bu gayretini seyretti. Bu hal defalarca tekrarlandı. Nihayet karınca bin bir zahmetle, meşakkatle taş tırmandı, oradaki ekmek parçalarını alıp diğer karıncaların peşinden gitti. Timur hayretler içerisindeydi. Karıncanın onlarca kez düşüp kalmasına rağmen yılmadan, bıkmadan mücadele etmesine, metanetine, gayretine şaşıp kalmıştı. Kendi kendine şöyle düşündü, “Şu aciz karınca kadar değil misin? O, yapacağı işi başarmak için yaralı haline bakmadan şu kadar mücadele etti! Sen ise Allahu Teâlâ’nın akıl ve idrak verdiği insan iken ümitsizliğe mi düşeceksin!” Yerinden kalkıp

“Timur ile Karınca” anlatısı, Emir Timur’un halk anlatılarında yalnızca bir dış güç, zalim ya da mizahın hedefi olan bir otorite değil; aynı zamanda dönüşebilen, içsel muhasebe yapabilen ve yeniden merkeze yerleşebilen bir kahraman tipi olarak da temsil edilebildiğini gösteren nadir örneklerden biridir. Bu anlatının düz yazı biçimi, halk hikâyesi formlarını; Ahmet Şafak tarafından kaleme alınan şiir ise manzum halk anlatısı biçimini taşır. Her iki formda da Timur, fiziksel eksikliğin ötesinde bir zihinsel dönüşüm ve ahlaki uyanış deneyimlemektedir.

Düz anlatıda Timur’un dikkatini çeken aksak karınca, anlatısal olarak yardımcı/verici tip işlevi görür. Jung (2008)’in “yol gösterici, yardımcı” işlevini yerine getiren öğretici tiptir karınca. Timur ise başlangıçta pasif, yorgun, vazgeçmiş bir kahraman prototipindedir. Ancak karıncadan aldığı ilhamla yeniden ayağa kalkar, seferini sürdürür. Bu bağlamda Timur’un anlatı içindeki pozisyonu sabit değil; işlevsel bir dönüşüm geçirerek “yeniden merkeze taşınan kahraman” tipine evrilir.

Timur’un bu anlatıda bireyleşme **sürecine** şahit olunur. Bu durumu, Jung (2003)’un, kahraman, yalnızca zafere ulaşan kişi değil; aynı zamanda yenilgi, kırılma ve içsel aydınlanma evrelerinden geçen kişidir, düşüncesiyle örtüşür. Timur’un ayağından yaralanması, otoritesine dair inancını yitirmesi ve bir karıncadan ilham alarak tekrar yükselmesi bu süreci açık biçimde yansıtır. Şiirde

arkadaşlarının yanına yöneldi. Onun mücadelesi şimdi başlıyordu! Timur'un bu karınca olayı Ahmet Şafak Bey tarafından şiir şeklinde yazılmış ve bestesi de yapılmıştır.

Timur bir gün savaşta ayağından vurulmuş
 Timur o gün savaşta çok acayip yorulmuş
 Zar zor atmış kendisini ovasına evine
 Bakmış çok kederlenmiş ayağına haline
 Bu işler bitti demiş bakıp da bedenine
 Topaldan hakan olmaz demiş kendi kendine
 Bir de ne görsün Timur, bir küçücük karınca
 Tahtına tırmanıyor, hep düşüyor karınca
 Kalk haydi kalk Timur, şu dünyaya bak Timur
 Büyük adam olmanın yolu büyük düşünmek
 Ayağın topal olsun, yüreğin olmasın lenk
 Bir iki üç derken, Timur bu iş güç derken
 Karınca kırkıncıda çıkmış Timur tahtına
 Timur ondan utanmış, hemen ayağa kalkmış
 Toplamış obasını, konuşmaya başlamış
 Bu iş burda bitmedi, şimdi başladı asıl
 Topal ayak bu işte erenliğe sis basın
 Yüreğin ahbal olsun vicdanın olsun yeter
 Haydi, ne duruyorsun sürünmek daha beter
 Kalk haydi kalk Timur, şu dünyaya bak
 Timur Büyük adam olmanın yolu büyük düşünmek
 Ayağın topal olsun, yüreğin olmasın lenk (Şimşirgil, 2017: 46-47)

geçen “Ayağın total olsun, yüreğin olmasın lenk” dizesi, halk kültürünün fiziksel bütünlükten çok ahlaki ve zihinsel duruluğa verdiği önemi hatırlatır.

Diğer iki anlatı göz önüne alındığında görülen bu temsil farklılığı, Assmann'ın (2008) kültürel bellek kuramı çerçevesinde değerlendirildiğinde, Timur'un belleksel olarak dışlandığı anlatıların dışında, belirli bağlamsal ve pedagojik ihtiyaçlar doğrultusunda olumlanan bir tipe de evrilebildiğini gösterir. Halk burada Timur'u tarihi bir kişi olarak değil, ahlaki öğretiye aracılık eden dönüşen bir tip olarak yeniden belleğe kaydeder.

Hikayeye sonradan Şafak tarafından eklenen şiir ise, halk şiirinin didaktik doğasına uygundur. “Timur ondan utanmış, hemen ayağa kalkmış” gibi dizeler, halk şiirindeki utanma-motivasyon-dönüşüm çizgisini takip eder. Timur burada, kötücül ya da otoriter değil; tökezlemiş, insanlaşmış ve yeniden yücelmiş bir tipe dönüşür. Bu sunum, halk anlatılarında tipin sabit değil, kültürel ihtiyaçlara göre şekillenen bir temsil olduğunu gösterir.

Bu anlatı ve şiir, bildiride savunulan temel varsayımı destekleyici bir karşı örnek sunar: Timur, Türkiye sahasındaki anlatılarda çoğunlukla merkezî kahramanın karşısında konumlandırılmış olsa da, bazı anlatı bağlamlarında bireysel dönüşüm, iç muhasebe ve metanet gibi erdemlerle merkeze taşınabilen bir kahraman temsiline de dönüşmektedir. Bu çok yönlü temsil, halk anlatılarının ideolojik ve pedagojik yönlerini gözler önüne serer.

4. Değerlendirme ve Sonuç

Bu çalışmada Emir Timur'un halk anlatılarında sabit bir tarihî kişilik olmaktan çıkarılarak farklı anlatı türlerine göre çeşitli tiplere dönüştürüldüğü ortaya konmuştur. İncelenen üç örnek üzerinden, halkın kolektif belleğinde Timur'un bazen bir tehdit figürü, bazen ironik bir otorite, bazen ise dönüşen bir kahraman olarak temsil edildiği gösterilmiştir. Bu temsil biçimleri, halk biliminin tip, işlev ve anlatı estetiğine ilişkin kavramları ışığında yorumlanmış; Jung, Propp, Dundes ve Assmann'ın kuramlarıyla desteklenmiştir.

“Dâsitân-ı Sukût-ı Kars” şiirinde Timur, doğrudan adı anılmasa da “Kağan-ı Tatar” olarak kodlanmakta ve kolektif bir savunma bilinci etrafında dış tehdit figürü olarak inşa edilmektedir. Bu anlatıda Timur, merkeze uzaklaştırılmış, karanlık bir güç olarak temsil edilmiştir. Jung'un gölge arketipi ve Propp'un karşı güç işleviyle tam uyumlu olan bu yapı, halkın yaşadığı tarihî travmayı belleksel bir kurgu aracılığıyla dönüştürdüğünü göstermektedir.

Nasreddin Hoca fıkrasında Timur, halkın doğrudan karşı gelemeyeceği bir otorite olarak mizahın hedefi hâline gelmiştir. “Seninle eşek arasında ne fark var?” sorusuna Hoca'nın verdiği “Ancak iki üç arşınlık mesafe” cevabı, otoritenin söylemsel gücünü mizah yoluyla bozan bir halk stratejisidir. Bu anlatı, Dundes'in mizahın işlevine ilişkin kuramıyla birlikte, Boratav'ın halkın Hoca'ya yüklediği direnç figürü yorumunu da doğrular niteliktedir. Timur burada küçültülen, ironize edilen ve merkezin dışında tutulan bir figürdür.

“Timur ile Karınca” anlatısı ise çalışmanın kuramsal çerçevesi açısından özgün bir karşı örnek sunar. Timur burada fiziksel ve zihinsel bir kırılma

yaşayan, ancak bir karıncadan aldığı ilhamla yeniden ayağa kalkarak içsel dönüşüm geçiren bir kahramana dönüşür. Bu anlatı, Jung'un bireyleşme süreci ve Propp'un yardımcı tip aracılığıyla kahramanın yeniden merkeze yerleşmesi kavramlarıyla örtüşmektedir. Aynı zamanda Assmann'ın kültürel belleğin dönüştürücü ve pedagojik işlevine işaret eden bir anlatıdır.

Bu üç anlatı örneği, Emir Timur'un halk anlatılarında sabit bir "tip" değil, anlatının türü, ideolojik çerçevesi ve belleksel yönelimi doğrultusunda sürekli biçim değiştiren bir figür olduğunu ortaya koymuştur. Anadolu sahasında Timur, çoğunlukla merkezin dışında, karşı güç veya ironik otorite olarak sunulurken; bazı anlatılarda ahlaki değerler sistemine yeniden bağlanan, merkezileşen bir karaktere dönüşebilmektedir. Bu çok yönlü temsil biçimi, halk anlatılarında kahraman tipinin sabit değil, bağlamsal ve işlevsel olarak inşa edildiğini gösteren çarpıcı bir örnektir. Böylelikle halk anlatılarında tarihî figürlerin, yalnızca geçmişin yansıtımı değil; güncel değer sistemlerinin, kültürel ihtiyaçların ve kolektif belleğin yeniden biçimlendirme gücüyle şekillendiği birer anlatı tipi hâline geldiği söylenebilir.

Kaynakça

1. Assmann, J. (2018). *Kültürel bellek: Eski yüksek kültürlerde yazı, hatırlama ve politik kimlik* (A. Tekin, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
2. Boratav, P. N. (2017). *Folklor ve edebiyat II* (Bütün eserleri 8). Bilgesu Yayınları.
3. Dağcı, Ö. F., & Arıkan, A. (2021). Türk ve Ladino Edebiyatlarına Mukayeseli Bir Bakış.
4. Nasreddin Hoca ve Djoha öyküleri. *İsrailiyat: Yahudi Araştırmaları Dergisi*, 9, 20–41.
5. Duman, M. (2012). Halkın kahramanı Nasreddin Hoca Timur'a karşı. *Folklor/Edebiyat*, 18(69), 59–70.
6. Dundes, A. (1980). *Interpreting Folklore*. Indiana University Press.
7. Jung, C. G. (2003). *Dört Arketip* (Z. Ş. Kural, Çev.). Metis Yayınları.
8. Propp, V. (2010). *Masalın Biçimbilimi* (M. Aydın, Çev.). Doğu Batı Yayınları.
9. Şimşirgil, A. (2017). *Otağ II: Emir Timur*. Timaş Yayınları.
10. Yaxshiyeva, Z. (2024). Tarixiy obrazlar va ularning talqini: Temur siymosi misolida. *Ўзбекистон миллий энциклопедияси нашриёти*, 18(25), 131–138.
11. Halimova, S. R. (2025). Oybek asarlari haqida. *Modern Science and Research*, 4(3), 958–961.
12. Nasrullayeva, U. (2024). Evolution of mythical and historical heroes in Western and Eastern literature. *Foreign Linguistics and Linguodidactics*, 2(6), 153–157.
13. Yavuz, C. (2022). Çuvaşlar ve Emir Timur: Folklor, edebiyat ve kimlik. *Türkbilig*, 44, 97–110. <https://doi.org/10.34015/turkbilig.1177407>

НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ И ВКЛАД ВЫДАЮЩЕГОСЯ УЧЕНОГО-ТЮРКОЛОГА РАШИТА ШАКУРОВА В ГУМАНИТАРНУЮ НАУКУ⁴⁶

Камалова Гульдар Рашитовна

*кандидат политических наук, доцент, заместитель директора по научной
работе, Институт стратегических исследований ГБНУ*

«Академия наук Республики Башкортостан»

guldar@mail.ru

ORCID: 0000-0002-7731-0352

Шакурова Шаура Рашитовна

кандидат филологических наук, старший научный сотрудник,

Институт стратегических исследований

ГБНУ «Академия наук Республики Башкортостан»,

старший научный сотрудник

ФГБОУ ВО «Башкирский государственный педагогический университет им.

М.Акмуллы»

sh-shaura@mail.ru

ORCID: 0000-0002-0450-3487

Аннотация. В статье рассматривается научное наследие известного учёного-тюрколога профессора Р.З.Шакурова, его вклад в башкирскую гуманитарную науку середины XX-XXI вв. Р.З. Шакуров успешно работал в различных научных направлениях, внес весомый вклад в развитие башкирского языкознания (в том числе диалектологии, топонимики), фольклористики, литературоведения, энциклопедистики и т.д. Ученый стоял у истоков формирования башкирской энциклопедистики в постсоветский период, именно ему – известному ученому-тюркологу было поручено сформировать, потом возглавить группу ученых для создания башкирской энциклопедии в начале 1990-х годов. Р.З. Шакуров разработал концепцию и словник для башкирской энциклопедии. С 1991 г. назначается руководителем группы Башкирской советской энциклопедии, заведующим отделом башкирской энциклопедии. С 1995-1998 гг. - директор Научного издательства «Башкирская энциклопедия». Им была подготовлена и издана первая среди бывших автономных республик краткая энциклопедия «Башкортостан» на русском (1996) и башкирском (1997) языках. Рашитом Шакуровым разработана концепция многотомной универсальной «Башкирской энциклопедии», утвержденная Научно-редакционным советом Башкирской энциклопедии 17 января 1996 года, подготовлен словник, которые легли в основу семитомной энциклопедии. Р.З. Шакуров – автор более 30 книг, более 450 научных публикаций, в периодической печати опубликовано более 800 статей по литературе, фольклору, топонимике, диалектологии, истории и культуре Башкортостана и башкир. Одна из последних книг ученого – «Сокровища башкирского народного творчества», изданная в 2024 г. при поддержке Фонда Грантов Главы Республики Башкортостан, – включает в себя фольклорную коллекцию, собранную за более чем полувековой период. Рашит

⁴⁶Работа выполнена в рамках Государственного задания ИСИ ГБНУ АН РБ на 2025 г., тема НИР: «Вклад выдающегося башкирского ученого профессора Рашита Шакурова в башкирскую гуманитарную науку», НИОКТР №125021302091-4

Шакуров внес неоценимый вклад в гуманитарную науку и воспитал несколько поколений ученых, которые продолжают его исследования.

Ключевые слова: ученый-тюрколог, фольклор, башкиры, Рашит Шакуров (Рашит Шакур), научное наследие, ученый-энциклопедист, топонимика, диалектология, языкознание, литературоведение.

Abstract. The article examines the scientific heritage of the famous Turkologist Professor R.Z. Shakurov, his contribution to Bashkir humanities in the mid-twentieth and twenty-first centuries. R.Z. Shakurov successfully worked in various scientific fields, made a significant contribution to the development of Bashkir linguistics (including dialectology, toponymy), folklore studies, literary studies, encyclopedias, etc. The scientist stood at the origins of the Bashkir encyclopedia in the post-Soviet period, and it was he, a well-known Turkologist, who was formed and then lead a group of scientists to create the Bashkir encyclopedia in the early 1990s. R.Z. Shakurov developed the concept and dictionary for the Bashkir encyclopedia. Since 1991, he has been appointed head of the Bashkir Soviet Encyclopedia group and head of the Bashkir Encyclopedia Department. From 1995 to 1998, he was the director of the Scientific Publishing House «Bashkir Encyclopedia». He prepared and published the first short encyclopedia of Bashkortostan among the former autonomous republics in Russian (1996) and Bashkir (1997). Rashit Shakurov developed the concept of a multi-volume universal «Bashkir Encyclopedia», approved by the Scientific and Editorial Board of the Bashkir Encyclopedia on January 17, 1996, and prepared a dictionary that formed the basis of the seven-volume encyclopedia. Shakurov is the author of more than 30 books, more than 450 scientific publications, and more than 800 articles (have been published in periodicals) on literature, folklore, toponymy, dialectology, history and culture of Bashkortostan and Bashkirs. One of the scientist's latest books, «Treasures of Bashkir Folk Art», published in 2024 with the support of the Grant Fund of the Head of the Republic of Bashkortostan, includes a folklore collection collected over a period of more than half a century.

Rashit Shakurov has made an invaluable contribution to the humanities and has educated several generations of scientists who continue his researches.

Keywords: Turkologist, folklore, Bashkirs, Rashit Shakurov (Rashit Shakur), scientific heritage, scientist-encyclopaedist, toponymy, dialectology, linguistics, literary study.

Рашит Закирович Шакуров (1937-2024) был выдающимся ученым. Профессор Р.З. Шакуров успешно работал в различных научных направлениях, внес весомый вклад в развитие башкирского языкознания (в том числе диалектологии, топонимики), фольклористики, литературоведения, энциклопедистики. Был удостоен почетных званий заслуженного работника культуры Башкирской АССР (1988), заслуженного деятеля науки Республики Башкортостан (1997), Отличника образования Республики Башкортостан (1997), Народного поэта Башкортостана (2021), награжден орденом Салавата Юлаева (2007), орденом «За заслуги перед Республикой Башкортостан» (2020), являлся руководителем Топонимической службы Комиссии при Правительстве Республики Башкортостан по реализации закона РБ «О языках народов РБ» (2003-2011), членом Совета при Главе Республики Башкортостан по вопросам развития культуры и искусства. Член союза журналистов СССР (1961), член союза писателей СССР (1978), член Международной тюркской академии (1997), член Международного литературного фонда (2007).

Лауреат государственной премии РБ им. Салавата Юлаева (2012), литературных премий им. Мифтахетдина Акмуллы (1989), им. Рами Гарипова (1999), им. Зайнаб Бишевой (2012). Доктор филологических наук (1998), профессор ВАК (2012). Почетный гражданин города Уфы (2018) и Стерлитамакского района Республики Башкортостан (2022).

С 1961 года участвовал в фольклорных и других научных экспедициях, научных командировках, с 1973 руководил топонимической, диалектологической и археографической экспедициями (Республика Башкортостан, Курганская, Челябинская, Оренбургская, Самарская и др. области РФ). Составитель топонимических словарей, в том числе «Словаря топонимов Башкирской АССР» (1980), словаря топонимов Республики Башкортостан (2002), автор учебника «Башкирская диалектология» (2012).

Рашит Шакуров стоял у истоков создания первой башкирской энциклопедии, работал старшим научным сотрудником в Институте истории, языка и литературы УНЦ РАН, руководителем группы Башкирской советской энциклопедии ИИЯЛ БФАН, затем БНЦ УрО АН СССР (1984-1992), был первым директором научного издательства «Башкирская энциклопедия» (1995-1998). Им обоснована концепция многотомной универсальной «Башкирской энциклопедии» (1996). Являлся членом Главной редакции 6-ти томного издания «История башкирской литературы» («Башкорт әзәбиәте тарихы», 1990-1996). С 1998-2012 гг. – профессор Башкирского государственного педагогического университета им. М. Акмуллы, где читал лекции по дисциплинам «Введение в тюркологию», «Сравнительная грамматика тюркских языков», «Башкирская диалектология», «Топонимия Башкортостана» и др.

Рашит Шакуров – автор более 30 книг, более 450 научных публикаций, в периодической печати опубликовано более 800 статей по литературе, фольклору, топонимике, диалектологии, истории и культуре Башкортостана и башкир. Он же является одним из авторов 6-ти томной «Истории башкирской литературы». Рашит Шакур – народный поэт Республики Башкортостан. Его первый сборник стихов «Йөрәгемдә – кояш» («Солнце – в моем сердце») вышел в 1970 году [1] и был тепло принят читателями. Затем вышли «Тауҙарым, далаларым» («Горы мои, степи мои»), «Заманалар юлында» («Иду сквозь века»), «Ыласындар оса бейектә» («Соколы летают высоко») и др. [2,3,4]. Всего издано девять поэтических сборников автора, десятый сборник стихов в переводе с башкирского на русский язык ждет своего издания. Рашит Шакур является соавтором литературного текста Государственного гимна Республики Башкортостан, а также популярной песни, которая стала неофициальным гимном – песни «Башкорт телендә һөйләшәм» («Я говорю на башкирском языке», другое название этой песни - «Ерем, илем, телем» («Земля моя, страна моя, язык мой»). Интересна история этой песни: в 1964 г. (с доп. в 1973 г.) Рашит Шакуров пишет стихотворение для детей «Я говорю на

башкирском языке», композитор Мухаррам Салимов пишет на эти стихи музыку. Более пятидесяти лет эта песня исполняется в детских садах и школах, а в 2021 году получает новое дыхание. Зилия Бахтиева выпускает клип «Башкорт телендә һөйләшәм», который мгновенно стал мегапопулярным [5]. Всего на слова Р.Шакура написано более пятидесяти песен, опубликованные в 2003 году в сборнике «Сәңгелдәгем – сал дала» («Колыбель моя – седая степь») [6]. Отдельные его стихи переведены с башкирского языка на русский, казахский, турецкий, чувашский, болгарский, немецкий и др. языки. Рашит Закирович успел подготовить рукопись книги своих стихов в переводе на русский язык, которая пока еще ждет своей публикации.

Рашит Закирович был удивительно одаренным человеком. По его сценариям были сняты документальный фильм «Солнечная мелодия Хусаина Ахметова» (режиссер Флера Сафиуллина), короткометражный фильм «Акмулла» (режиссер Амир Абдразаков). Рашит Шакур стал главным научным консультантом четырехсерийного научно-популярного фильма «В поисках Акбузата» (реж. Рияз Исхаков, сценарист Шаура Шакурова), участвовал в создании игрового фильма «Атай» (реж. Дамира Халитова, 42 мин.) в качестве редактора и переводчика сценария на башкирский язык.

Надо отметить, что Р.З. Шакуров еще в 1960-е годы был первым, кто начал изучать жизнь и творчество великого башкирского поэта-просветителя Мифтахетдина Акмуллы (первые статьи появляются в газетах и журналах), затем выпускает монографию «Звезда поэзии», которая выдержала три издания (1981, 1996, 2006) и стала библиографической редкостью [7,8,9], позднее Ризаитдина Фахретдинова, вел авторские циклы, написал и издал книги, посвященные ученым, общественным деятелям, народным певцам, музыкантам и др. в целях сохранения их вклада в башкирскую науку, историю, культуру. Именно желание сохранить ценные материалы, воспоминания, биографические данные (в том числе через свой опыт коммуникации с субъектами исследований) привели к появлению авторского цикла научно-биографических очерков энциклопедического характера – «Знаменитые башкиры» («Арзаклы башкорттар»). Литературоведческие очерки о жизни и творчестве таких выдающихся представителей башкирской гуманитарной науки и культуры, как Салават Юлаев, Мифтахетдин Акмулла, Мухаметша Бурангулов, Зайнулла Расулев, Ризаитдин Фахретдинов, Мухаметша Бурангулов, Зайнаб Биешева, Хадия Давлетшина, Джалиль Киекбаев, Яныбай Хамматов, Хусаин Ахметов, Мухтар Сагитов, Газим Шафилов, Фарит Камаев и другие являются золотым фондом. В результате многолетних фольклорных изысканий выходят книги: сборник очерков и статей «Сынрау торналар иле» («Страна поющих журавлей», 1996), «Знаменитые башкиры» («Арзаклы

башкорттар», 1998, «Һайланма әсәрҙәр» (Избранные произведения, 2020) и др. [10,11, 12].

Во время работы (1965-1969) заведующим отделами культуры и быта, литературы и искусства редакции газеты «Совет Башкортостаны» Рашит Закирович основал свою знаменитую рубрику «Наши песни и мелодии» («Йырҙарыбыҙ, көйҙәребез») и опубликовал десятки материалов об истории возникновения башкирских песен и мелодий. Таким образом, Р.З. Шакуров собирает уникальные материалы и в последующие годы реализует идею публикации песен узун-күй вместе с их историей и нотными записями с музыковедом, фольклористом Ф.Х. Камаевым при составлении сборника песен из репертуара народного кураиста Карима Диярова «Мелодии седого Урала» («Сал Уралдың моңдары», 1988) [13].

В 1989-1991 годах Рашит Шакуров возглавлял Башкирский народный центр «Урал». Долгие годы являлся членом правления Союза писателей Башкортостана, председателем Комиссии по вопросам истории, языка и духовной культуры исполкома Всемирного курултая башкир. Активно работал членом Комиссии по административно-территориальному устройству при Президенте Республики Башкортостан, состоял членом комиссий по реализации Закона «О языках народов Республики Башкортостан» при Правительстве Республики Башкортостан и Администрации городского округа г. Уфы.

Рашит Закирович Шакуров на протяжении всей своей жизни занимался сбором материалов для создания энциклопедий. Первые сохранившиеся вырезки из газет датируются концом 1970-х годов и находятся в личном архиве ученого. Шакуров начал проявлять интерес к энциклопедиям с молодости, изучая литературу, топонимику, фольклор, историю и географию. В 1970-е годы, узнав о выходе 12-томной «Казахской советской энциклопедии», он заказал первые четыре тома через систему «Книга-почтой» и с удовольствием их изучил. В это же время в Советском Союзе издавалась 30-томная «Большая советская энциклопедия», а в Монгольской Народной Республике (МНР) активизировалась работа над Малой монгольской энциклопедией.

Рашит Закирович активно сотрудничал с коллегами из государственного научного издательства «Большая Российская энциклопедия», изучал опыт энциклопедистов Казахстана, Испании, Монголии, а летом 1991 года посетил своих коллег в Узбекистане и Туркменистане, переписывался с литовскими учеными.

В 1960-х годах в союзных республиках начали издаваться многотомные национальные универсальные энциклопедии и именно этот опыт был особенно интересен Рашиту Шакурову: в своих воспоминаниях он отмечал, что вариант литовской энциклопедии «Литва» (Вильнюс, 1989) стал успешным примером краткой энциклопедии [14, с.438]. Так, в кратчайшие сроки с успехом была подготовлена и издана первая среди бывших автономных республик краткая энциклопедия «Башкортостан» на

русском (главный редактор издания Р.З.Шакуров, 1996) и башкирском (главный редактор издания Р.З.Шакуров, 1997) языках под руководством Рашита Шакурова [15,16]. В дальнейшем для создания семитомника были использованы: подготовленная Рашитом Шакуровым концепция, словник и др. материалы. Также Р.З. Шакуров написал для энциклопедий статьи по фольклору, литературе, языкознанию, в том числе: по 54 персоналиям (в русской версии, 1996), 70 персоналиям (в башкирской версии, 1997) – биографические статьи о выдающихся ученых, писателях, государственных и общественных деятелях Башкортостана. В 7-томную энциклопедию вошли, в том числе, статьи Р.З.Шакурова по 33 персоналиям – выдающимся ученым, писателям и др.

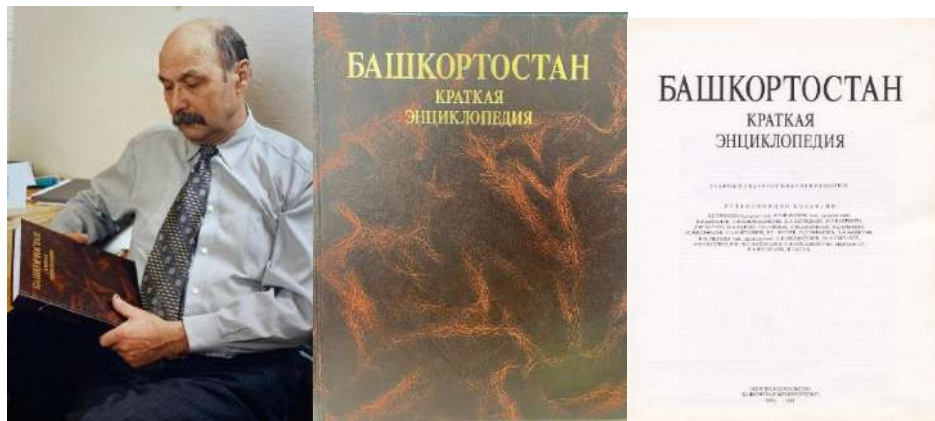

Фото 1,2,3. На фото 1 - Р.З. Шакуров с первым экземпляром краткой энциклопедии «Башкортостан», 1996 год (фото из семейного архива ученого). На фото 2,3 - обложка и титульный лист краткой энциклопедии «Башкортостан»

Топонимикой Рашит Закирович Шакуров начал заниматься еще в студенческие годы. В ходе различных экспедиций собирал, в том числе, материал для будущих научных исследований. В 1974 году защитил диссертацию на соискание ученой степени кандидата филологических наук по теме «Топонимия бассейна реки Дёмы» [17] в Институте языкознания АН СССР (Москва), научным руководителем стал выдающийся ученый доктор филологических наук, профессор Н.А. Баскаков. По воспоминаниям ученого, Николай Александрович, прочитав диссертационное исследование Рашита Шакурова, был в восторге и воскликнул другим аспирантам, которые были в это время в его кабинете: «Вот так надо писать диссертацию!» [18, 238].

В 1998 году Рашит Закирович защитил диссертацию на соискание ученой степени доктора филологических наук по теме «Историко-стратиграфическое и ареальное исследование башкирской топонимии Южного Урала и Предуралья» [19]. Его книги по топонимике стали библиографической редкостью: «**Ерзең хәтер** китабы» («Книга памяти земли», 1984), «По следам географических названий» (1986), «Исемдәрҙә –

ил тарихы» («Свидетельствуют имена», 1993), «Ерзең тере хәтере: топонимика серзәре» («Живая память земли: загадки топонимики», 2020) [20,21,22,23].

При непосредственном участии Рашита Закировича Шакурова был создан Топонимический словарь Республики Башкортостан. Многие годы в различных республиканских газетах и журналах Башкортостана Рашит Шакуров вел рубрики, посвященные, в том числе топонимике: «Загадки топонимики» («Топонимика серзәре»), «Названия и имена» («Исемдәр, атамалар»), «Сокровища памяти» («Хәтер хазинаһы»). Публикации по топонимике появляются в различных материалах всесоюзных, позднее всероссийских, международных конференций. Был руководителем Топонимической службы Комиссии при Правительстве Республики Башкортостан по реализации закона РБ «О языках народов Республики Башкортостан» (2003-2011).

В работе «Историко-стратиграфическое и ареальное исследование башкирской топонимии Южного Урала и Предуралья» Р.З. Шакуров представил комплексное историко-стратиграфическое и лингвогеографическое исследование башкирской топонимии (гидронимия, оронимия, ойконимия, частью, где было необходимо – микротопонимия). Исследование было проведено на основе сопоставления топонимии Южного Урала и Предуралья (современного и исторического Башкортостана) с топонимией других близких и отдаленных регионов России. Необходимо отметить, что ученым был проведен глубокий анализ и привлечены данные из смежных наук – археологии, этнографии, географии, фольклора. Как отмечает сам Рашит Закирович, в работе были обобщены материалы исследований, проведенных им в период с 1973 по 1998 годов. Как пишет Рашит Закирович, «дальнейшее развитие топонимики как специфического и весьма актуального направления научного исследования выдвигает новые задачи и проблемы. Прежде всего, в собственно лингвистическом плане наряду с лексико-семантической классификацией топонимов (в т.ч. гидронимов, оронимов, ойконимов и т.д.) наиболее плодотворным представляется использование метода выявления топооснов и топоформантов. Причем рассматривать эти компоненты географических наименований нужно не в отрыве друг от друга, а в неразрывной связи: во-первых, топооснова и топоформант - это «две неизменные составные части топонима»; «во-вторых, нередко только такой подход может помочь исследователю избежать ошибок при отнесении топонима к тому или иному ряду наименований, а, следовательно, и при этимологических изысканиях. Приведем несколько примечательных для башкирской топонимии примеров. Известный топонимист А.К.Матвеев установил в свое время, что ороним Большой Шатак - название наиболее значительной горы хребта Баш-Тау в Белорецком районе - в самом башкирском языке функционирует в формах Бишитәк, Бешәтәк и имеет прозрачную основу в

знач. «пять подолов (оборок)» в смысле «пять склонов», «пять подъемов» (биш, беш - «пять», итэк, этэк - «подол», «оборка», «подошва горы», «склон» [19, с.3].

В 2024 году вышла в свет уникальная книга – «Сокровища башкирского народного творчества» («Башкорт халык ижады хазиналары») [24]. Автор-составитель – Рашит Закирович Шакуров работал над книгой в течение последних нескольких лет, закончив титанический труд накануне своего ухода из жизни. Книгу опубликовали его дочери – авторы данной статьи при поддержке Фонда Грантов Главы Республики Башкортостан. В предисловии автор пишет, что у каждой книги своя уникальная история. Действительно, автор-составитель внушительного сборника образцов башкирского фольклора, в течение многих лет, начиная с 1959 года, собирал по крупице образцы народного творчества, благодаря чему удалось собрать воедино огромное количество материала, которое заботливо хранилось в архиве ученого все эти годы. Как отмечает сам автор, идея о подготовке и издании книги о башкирском фольклоре зародилась при написании им книги воспоминаний («Йөрәктәге язмалар» («Письмена на сердце», 2018) [24, с.9]. Самая ранняя полевая запись, опубликованная в книге «Сокровища башкирского народного творчества», относится к 6 ноября 1959 года: *«Это часы моей незабываемой встречи, когда после долгой службы в армии, я, истосковавшийся по близким и односельчанам, по родной речи, вернулся в родной аул, встретился со всеми за праздничным столом. Сколько песен было спето, сколько пожеланий в мой адрес было сказано в этот вечер. А я весь вечер не выпускал из рук карандаш, записывая в записную книжку песни, частушки, пословицы и поговорки»* [24, с. 9, перевод с башкирского языка авторов статьи]. В течение всей своей жизни Рашит Закирович не расставался с записными книжками и карандашом: они всегда лежали в верхнем кармане его пиджака, чтобы успеть записать уникальные образцы башкирского народного творчества.

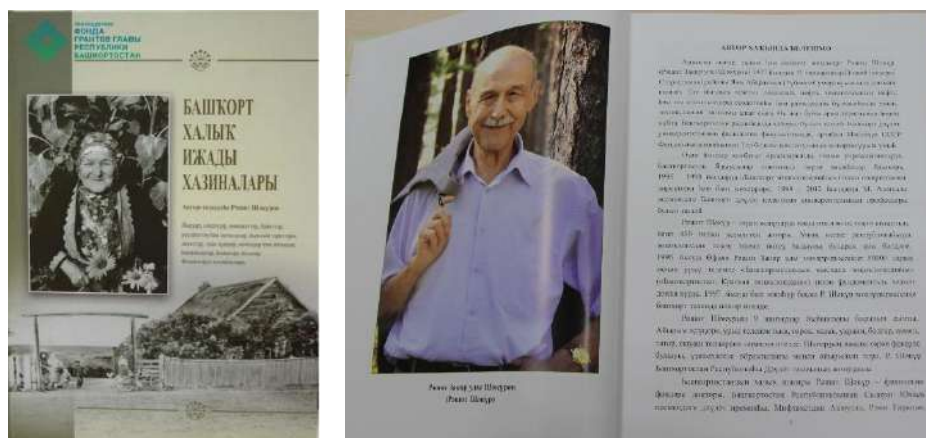

Фото 4.5. Обложка книги «Сокровища башкирского народного творчества» Р.З.Шакурова, на которой известный фотограф Р.И. Кильмаматов запечатлел мать Рашита Закировича – Масруру Харрасовну

Шакурову-Смакову во время совместной с ним экспедиции в Альшеевский район в деревне Кармышево в 1981 году, на второй фотографии обложки – отчий дом Рашида Закировича в родной деревне Сумар (Ново-Абдрахманово) Альшеевского (ныне Стерлитамакского) района БАССР, 1961 год, автор фото – родная сестренка Рашида Закировича – Рашида Закировна Сатлыкова (в девичестве – Шакурова). На второй фотографии (разворот книги на с.6-7) – фото и информация об авторе книги Р.З. Шакурове (фото из семейного архива ученого)

Таким образом, Рашит Шакуров начал собирать фольклорные материалы еще до поступления в университет – в 1959 году. Можно говорить о том, что Рашит Закирович чувствовал время, вспомним, что традиция проведения фольклорных экспедиций по сбору башкирского фольклора учеными ИИЯЛ БНЦ УрО АН СССР так же начинается в этот период (1959 г.) [25, с. 52]. Р.З.Шакурову посчастливилось обнаружить и записать варианты таких башкирских народных эпосов как «Кунгыр-буга» («Куңыр буға»), «Заятуляк и Хыухылу» («Заятүләк менән Һыуһылыу»), «Кузыйкурпәс менән Маянхылыу» («Куҙыйкүрпәс менән Маянһылыу»).

Структура книги «Сокровища башкирского народного творчества» построена в соответствии с жанровыми типами и сгруппирована в следующие разделы: «Песни, причитания, мунажаты, баиты», «Предания и легенды, истории песен, странные истории», «Сказки», «Эпические произведения», «Пословицы и поговорки, приметы, загадки» и «Кулямасы» («Анекдоты»). В завершающем разделе «Дороги дарят мне песни» размещены записи, посвященные фольклорным экспедициям Р.З.Шакурова.

Рашит Шакуров, будучи профессором Башкирского государственного педагогического университета им. М.Акмуллы (1998-2012), вел различные дисциплины по языкознанию (топонимика, диалектология и др.), сумел увлечь своих студентов в сбор и изучение фольклорных текстов, топонимии родного Башкортостана.

Энциклопедические знания, работа в разных научных направлениях позволила ученому внести большой вклад в гуманитарные науки. В сохранении и передаче следующему поколению богатого пласта культуры башкирского народа – в этом видел ученый свою миссию, которую он пронес через всю свою жизнь.

Литература

1. Шәкүр Р. Йөрәгемдә – кояш (Солнце – в моем сердце: Стихи). Уфа: Башкнигоиздат, 1970. -63 с. (на башкирском языке).
2. Шәкүр Р. Тауҙарым, далаларым (Горы мои, степи мои: Стихи). Уфа: Башкнигоиздат, 1982. -62 с. (на башкирском языке).
3. Шәкүр Р. Заманалар юлында (Иду сквозь века. Стихи и поэмы). Уфа: Башкнигоиздат, 1988. -136 с. (на башкирском языке).

4. Шәкүр Р. Ыласындар оса бейектә (Соколы летают высоко: стихи, песни) Уфа: Китап, 2007. -368 с. (на башкирском языке).
5. Аралбаева Л. Старая песня о главном: в Уфе по-новому исполнили песню «Мин башкортса һөйләшәм» //ИА «Башинформ». 14.12.2021. <https://www.bashinform.ru/news/culture/2021-12-14/staraya-pesnya-o-glavnom-v-ufe-po-novomu-ispolnili-pesnyu-min-bash-ortsa-yl-sh-m-2619784>.
6. Шәкүр Р. Сәңгелдәгем - сал дала: йырҙар (Колыбель моя – седая степь: песни). Уфа: Гилем. 2003. -111 с.: с нотами. (на башкирском языке).
7. Шакур Р. Звезда поэзии. Мифтахетдин Акмулла. Жизнь. Творчество. Мировоззрение. Монография. 1-е изд. Уфа: Башкнигоиздат, 1981. -144 с.
8. Шакур Р. Звезда поэзии. Мифтахетдин Акмулла. Жизнь. Творчество. Мировоззрение. Монография. 2-е изд., доп. Уфа: Китап. 1996. -184 с.: ил.
9. Шакур Р. Звезда поэзии. Башкирский поэт-просветитель Мифтахетдин Акмулла. Монография. Изд. 3-е, доп. Уфа: Китап. 2006. -200 с.
10. Шәкүр Р. Сыңрау торналар иле. Мәкәләләр һәм очерктар (Страна поющих журавлей. Статьи, очерки). Уфа: Китап, 1996. -416 с. (на башкирском языке).
11. Шәкүр Р. Арзаклы башкорттар. Ғилми-биографик очерктар (Знаменитые башкиры. Научно-биографические очерки). Уфа: Китап, 1998. (на башкирском языке).
12. Шәкүров Р.З. Һайланма әсәрҙәр (Избранные произведения). 2 том: литературоведение, творческие портреты, интервью. Уфа: Китап, 2020. -368 с. (на башкирском языке).
13. Дияров К. Сал Уралдың моңдары: курайсы Кәрим Дияров репертуарынан башкорт халык йырҙары һәм йыр риуәйәттәре. – Өфө: Баш. китап. нәшр., 1988. – 152 б. / Төзөүселәре: Рәшит Шәкүр, Фәрит Камаев, текстарҙы баһмаға әҙерләүсе, баш мәкәлә авторы Р.З.Шәкүров (на башкирском языке).
14. Шәкүр Р. Баш йортобоз – Башкортостан: мәкәләләр һәм очерктар (Мой родной Башкортостан. Статьи, очерки). Уфа, 2011. -464 с. (на башкирском языке).
15. Башкортостан: Краткая энциклопедия/Гл. ред. Р.З. Шакуров. Уфа: Научное издательство «Башкирская энциклопедия», 1996. 672 с., илл.
16. Башкортостан: Кыскаса энциклопедия/ Баш мөхәррир Р.З.Шәкүров. Өфө: «Башкорт энциклопедияһы» дәүләт ғилми нәшриәте, 1997. 696 бит, һүрәттәр менән.
17. Шакуров Р.З. Топонимия бассейна реки Дёмы: Дис. На соиск.учен.степ. канд. филол. наук: спец. 0.02.06. -М., 1973, -388 с.
18. Шәкүров Р.З. Йөрәктәге язмалар: хәтирәләр. Уфа: Китап, 2018. 392 с. (на башкирском языке).
19. Шакуров Р.З. Историко-стратиграфическое и ареальное исследование башкирской топонимии Южного Урала и Предуралья: Дис. в виде науч. докл. на соиск. учен. степ. д-ра филол. наук: спец. 10.02.02. –Уфа, 1998. – 81 с.
20. Шәкүр Р. Ерҙең хәтер китабы (Книга памяти земли: Научно-художественные очерки и статьи). Уфе: Башкнигоиздат, 1984. -168 с. (на башкирском языке).
21. Шакуров Р.З. По следам географических названий: топонимия бассейна реки Дёмы. Монография. Уфа: Башкнигоиздат, 1986. -181 с.
22. Шәкүр Р. Исемдәрҙә – ил тарихы. (Свидетельствуют имена. Исследования, статьи). Уфа: Китап, 1993. -256 с. (на башкирском языке)
23. Шәкүров Р.З. Ерҙең тере хәтере: топонимика серҙәре (Живая память земли: загадки топонимики. Статьи, исследования). Уфа: Информреклама. 2020. -382 с. (на башкирском языке).
24. Башкорт халык ижады хазиналары (Сокровища башкирского народного творчества). Автор-составитель: Р.З. Шакуров. Отв. ред. Ш.Р. Шакурова, ред. Г.Р. Камалова. Уфа: Принт+, 2024. -520 с. (на башкирском языке).

25. Хусаинова Г.Р. Башкирская фольклористика в системе современной гуманитарной науки (опыт собирания, издания, исследования)//Известия УФИЦ РАН. Серия: История. Филология. Культура. Том 1. №1. 2024. С.50-56. :: 10.31040/2222-8349-2022-0-2-50-56

TÜRK MODERNLEŞMESİNİN TAŞIYICI GÜCÜ: HALK TİYATROSU

Алиева Ляззат Бердуақасқызы

*Түрік тілі мен әдебиеті бөлімінің аға оқытушысы,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ-сы, Қазақстан
lyazzat.aliyeva@ayu.edu.kz*

Ұлас Жанниет

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Филология факультеті, 4-курс Түрік тілі бөлімі, ФТФ-111 тобының
студенті
zhanniyett@gmail.com*

Аңдатпа

Бұл мақалада Түркиядағы жаңару үдерісіндегі халық театрының атқарған маңызды рөлі мен оның мәдени өзгерістерге қосқан үлесі сараланады. Османлы дәуірінен Республика кезеңіне дейін Қарагөз, Хаживат, меддах және орта ойын секілді дәстүрлі театр түрлері халықты тәрбиелеу, әлеуметтік мәселелерді сынға алу және заманауи құндылықтарды тарату құралы ретінде қызмет атқарған. Авторлар Қарагөз бен Хаживат туралы аңыздар мен тарихи деректерге сүйене отырып, көлеңке театрының Шығыстан Османлыға таралып, түрік халқының шығармашылық еңбегімен ұлттық сипатқа ие болғанын көрсетеді.

Кілт сөздер: түрік театры, халық театры, жаңару, Қарагөз, Хаживат, Республика кезеңі, мәдени өзгеріс.

Аннотация

В статье рассматривается значительная роль народного театра в процессе модернизации Турции и его вклад в культурные преобразования. В период от Османской империи до эпохи Республики такие традиционные формы театра, как Карагөз, Хадживат, меддах и орта oyunu, выполняли функцию просвещения народа, критики социальных явлений и распространения современных ценностей. Авторы, опираясь на легенды и исторические документы о Карагөзе и Хадживате, подчеркивают, что теневой театр пришёл с Востока в Османскую империю и приобрёл уникальные национальные черты благодаря творческому вкладу турецкого народа.

Ключевые слова: турецкий театр, народный театр, модернизация, Карагөз, Хадживат, республиканский период, культурные изменения.

Abstract

This article explores the significant role of folk theatre in Turkey's modernization process and its contribution to cultural transformation. From the Ottoman era to the Republican period, traditional theatre forms such as Karagöz, Hacivat, meddah, and orta oyunu functioned as tools for public education, social criticism, and the dissemination of modern values. Drawing on legends and historical records about Karagöz and Hacivat, the authors emphasize that shadow play originated in Eastern societies, was introduced to the

Ottoman Empire, and gained a unique national character through the creative efforts of the Turkish people.

Keywords: Turkish theatre, folk theatre, modernization, Karagöz, Hacivat, Republican era, cultural transformation.

Giriş

Türk modernleşmesi, Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren özellikle Tanzimat ve Meşrutiyet süreçlerinde ivme kazanmış, Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte devlet politikası hâline gelmiştir. Karagöz ve Hacivat, 14. yüzyılda Osmanlı döneminde ortaya çıktığı düşünülen geleneksel Türk gölge oyununun ana karakterleridir. En yaygın anlatıya göre, bu karakterlerin ilham kaynağı Bursa'da yaşamış iki gerçek kişidir. Rivayete göre, Bursa Ulu Camii'nin inşası sırasında demirci ustası Karagöz ile duvarcı Hacivat, işçileri oyalayıp güldürdükleri için inşaatın gecikmesine sebep olmuşlardır. Bu durum padişahın kulağına gidince, ikisi de idam edilir. Daha sonra olanlardan pişmanlık duyan padişah, onların anısını yaşatmak için bu kişileri sahnede canlandıracak bir oyunun yapılmasını ister. Böylece Karagöz ve Hacivat oyunlarının temeli atılır.

Ancak bazı araştırmacılar bu hikâyenin bir efsane olabileceğini, gölge oyunlarının çok daha önce Çin ve Hindistan gibi doğu ülkelerinde ortaya çıktığını ve buradan Orta Doğu'ya, ardından Osmanlı'ya geçtiğini öne sürerler. Bu görüşe göre Karagöz ve Hacivat, Osmanlı'nın bu sanatı kendi kültürüne uyarlamasıyla doğmuştur. Oyunun mizahi yapısı, halkın günlük yaşamını, geleneklerini ve sosyal eleştirilerini yansıtmaları bakımından büyük önem taşır.

Bu dönüşüm yalnızca siyasi ve hukuki alanlarda değil, kültürel yaşamda da köklü etkiler yaratmıştır. Bu bağlamda tiyatro, hem bir eğitim aracı hem de toplumu dönüştüren bir güç olarak kullanılmıştır. Halk tiyatrosu geleneği ise bu modernleşme sürecinin zeminini hazırlayan en önemli kültürel yapı taşlarından biri olarak öne çıkar. Karagöz, orta oyunu, meddah gibi geleneksel türlerle başlayan bu serüven, zamanla Batı tiyatrosu etkisiyle evrilmiş ve halkın bilinçlenmesinde büyük rol oynamıştır.

Türk Halk Tiyatrosunun Tarihsel Gelişimi

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan süreçte Türk toplumu büyük bir dönüşüm süreci yaşamıştır. Bu modernleşme çabaları içinde halk tiyatrosu, sadece bir eğlence aracı değil; halkın bilinçlenmesi, sosyal eleştirinin yapılması ve modern değerlerin aktarılması açısından önemli bir rol oynamıştır. Karagöz-Hacivat, orta oyunu ve meddah gibi geleneksel tiyatro biçimleri, zamanla modern tiyatronun temellerini oluşturmuş, halkın kültürel dönüşümüne öncülük etmiştir. Geleneksel Türk tiyatrosunun özünü teşkil eden, hatta onları birçok yönlerden etkileyen bu geleneksel sanatın durumu hakkında, çeşitli görüşler ortaya atılmış, kaynağı Mısır'a, Çin'e, Orta Asya'ya bağlayanlar olmuştur. Elimizde bulunan belgelerin ışığı altında, bu sanatın Türk halkının öz malı olduğu, onun yaratıcı muhayyilesinden doğduğu açıkça bellidir.

1. Geleneksel Türk Halk Tiyatrosu Türleri ve Özellikleri

Karagöz oyunu, Osmanlı toplumunun çok katmanlı yapısını hicivle işleyerek halkın duygularına tercüman olmuştur. Türkler 16. yüzyılın başında perde gerisinden gölge yansıtma tekniğini Mısır'dan almışlardır. Mısır oyunlarında birbirinden kopuk sahneler bulunduğu için ilk başlarda Türk gölge oyunlarında da buna uyulmuştur. Ayrıca, Mısır gölge oyunlarında belirli, kalıplaşmış kişilere pek rastlanmaz. Nitekim 16. yüzyılda Karagöz ve Hacivat'ın adını pek duymayız.

Hacivat Karagöz Gölge Oyununun Tarihçesi ve Gelişim Süreci detaylandırmak gerekirse, Mısır'dan alınmış olan bu yeni oyuna zamanla Türk yaratıcılığı katılmış, çok renkli, hareketli bir biçim verilmiş, kesin biçimini aldıktan sonra da Osmanlı İmparatorluğunun etki alanı çevresinde yayılmıştır. Böylece gölge oyunu Mısır'a yani geldiği yere bu yeni biçimiyle dönüp yerleşmiştir. Nitekim birçok gezgin, 19. yüzyılda Mısır'daki gölge oyununu anlatırken, bunun Karagöz olduğunu, Mısır'a Türkler tarafından sokulduğunu ve çoğunlukla Türkçe oynatıldığını belirtmişlerdir.

Bir rivayete göre, Sultan Orhan Gazi döneminde Bursa'da Ulu Cami inşaatın da çalışan iki işçidir demirci ustası olan Kambur Bâli Çelebi (Karagöz) ile duvarcı ustası olan Halil Hacı İvaz (Hacivat). Arasında geçen nükteli konuşmaları dinlemek isteyen işçiler işi gücü bırakıp onların etrafında toplanır, bu yüzden de inşaat yavaş ilerlermiş. Bu durumu öğrenen padişah her ikisini de idam ettirmiş. (Bir rivayete göre ise ülkeden sürgün edildikleri söylenmektedir). Ancak bir süre sonra pişman olan Padişah bulunmaları için emir verir.

Şeyh Küşteri Karagöz ve Hacivat'ı bulamayınca benzer tasvirlerini bir perde arkasında oynatması ile bu oyun doğmuştur (Siyavuşgil, 1941, s. 32-33). Günümüzde de Karagöz perdesine Şeyh Küşterî Meydanı denir ve Şeyh Küşterî Karagözcülüğün pîri kabul edilir. Karagöz ve Hacivat'ı perdeye taşıması ile bilinmektedir (Oral, 1996, s. 33). Burada üzerinde durulması gereken nokta şudur ki; Bursa'da ki Ulu Cami Sultan Orhan döneminde değil, Yıldırım Bayezid döneminde yapılmıştır.

Karagöz; halkı temsil ederken, Hacivat; eğitilmiş, medrese görmüş sınıfı simgeler. Aralarındaki çatışma, hem sınıfsal farklılıklara hem de modernleşme-yerellik arasındaki gerilime ışık tutar. Osmanlı döneminde halk tiyatrosu üç temel biçim üzerinden şekillenmiştir. Orta oyunu, Karagöz gibi doğaçlamaya dayalıdır ama canlı oyuncularla sahnelenir. Kavuklu ve Pişekâr gibi tipler, belirli karakter kodlarını temsil eder. Meddah, tek başına sahneye çıkan, ses ve mimik kullanarak çeşitli karakterleri canlandıran anlatıcıdır. Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde dini bayramlar, düğünler ya da mevsim geçişlerinde oynanan bu oyunlar, kolektif belleği canlı tutar.

2. Modern Tiyatroya Geçiş ve Batı Etkisi

19. yüzyılda başlayan modernleşme hareketleriyle birlikte, Tanzimat sonrası halk tiyatrosu yerini yavaş yavaş batı tarzı tiyatroya bırakmıştır. Ancak bu geçiş keskin değil, iç içe bir dönüşüm şeklinde olmuştur. Şinasi'nin "Şair Evlenmesi" (1860), geleneksel tiyatrodan farklı olarak sahne tekniği ve yazılı metin içermesiyle Türk tiyatrosunda bir dönüm noktasıdır. Namık Kemal, halkı

eğitmek amacıyla tiyatroyu bir “ahlaki okul” olarak tanımlar. Bu dönemde halk tiyatrosu, modern tiyatroya bir köprü görevi üstlenmiştir. anizmat Dönemi, Osmanlı toplumunun Batı'yla kültürel ve siyasal anlamda yakınlaştığı bir dönemdir. Bu dönemde edebiyatta da önemli dönüşümler yaşanmış, klasik divan şiirinin yerine Batılı anlamda edebi türler ortaya çıkmıştır. Bu türlerden biri olan tiyatro, Türk edebiyatına ilk kez Şinasi tarafından kazandırılmıştır. 1859 yılında yazılan "Şair Evlenmesi", Türk edebiyatının ilk yerli tiyatro eseri olarak kabul edilir. Şinasi bu eseriyle hem tiyatro sanatını tanıtmış hem de geleneksel evlilik anlayışını eleştirerek toplumda sosyal bir değişim talep etmiştir.

3. Cumhuriyet Döneminde Halk Tiyatrosunun Eğitici Rolü

Cumhuriyetin ilanı ile birlikte tiyatro, toplumu modernleştirme projesinin bir parçası hâline gelmiştir. Halkevleri aracılığıyla taşraya kadar ulaşan tiyatro faaliyetleri, halkı eğitmenin ve bilinçlendirmenin bir yolu olarak görülmüştür. Köy seyirlik oyunları ve gezici tiyatro grupları ile modernleşme değerleri (kadın-erkek eşitliği, eğitim, sağlık) halka tiyatro üzerinden anlatılmıştır. Musahipzade Celal gibi yazarlar, geleneksel motifleri modern yapılar içinde işleyerek halk tiyatrosunu yeniden üretmiştir. Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte Türkiye'de birçok alanda köklü değişiklikler yaşanmış, özellikle eğitim, kültür ve sanat alanlarında halkı bilinçlendirme çabaları ön plana çıkmıştır. Halk tiyatrosu, bu dönemde sadece bir eğlence aracı olarak değil, aynı zamanda halkı eğiten, yönlendiren ve modernleşme sürecine dahil eden bir iletişim aracı olarak kullanılmıştır. Köy seyirlik oyunları, Karagöz ve Ortaoyunu gibi geleneksel biçimler, Cumhuriyet idealleriyle yeniden yorumlanmış ve tiyatro, halkı yeni rejimin değerleriyle tanıştırmada önemli bir araç hâline gelmiştir. Bu makalede, Cumhuriyet Döneminde halk tiyatrosunun eğitici işlevi, tarihsel gelişimi ve etkileri incelenecektir.

1923 sonrası Türkiye'de eğitim, okullaşma ve halkın bilinç düzeyinin artırılması öncelikli devlet politikaları hâline gelmiştir. Okuma yazma oranının düşüklüğü ve kırsal kesimde bilgiye ulaşımın sınırlı olması nedeniyle tiyatro, görsel ve işitsel bir eğitim aracı olarak öne çıkmıştır. 1930'lu yıllarda Halkevleri ve Köy Enstitüleri tiyatroyu bir eğitim vasıtası olarak sistemli biçimde kullanmaya başlamıştır.

Halkevlerinde sergilenen tiyatro oyunları, hem halkın kültürel gelişimine katkıda bulunmuş hem de sağlık, hijyen, üretim teknikleri gibi günlük yaşamla ilgili konularda bilinç oluşturmıştır. Aynı zamanda, kadınların toplumda daha aktif rol alması gerektiği gibi sosyal mesajlar da bu oyunlar aracılığıyla iletilmiştir.

4. Halk Tiyatrosunun Günümüzdeki İzleri

Günümüzde dizi, sinema ve sahne sanatlarında halk tiyatrosunun izlerini görmek mümkündür. Kavuklu ve Pişekâr tipi karakterlerin çağdaş versiyonları çeşitli komedi programlarında kullanılmaktadır. Ferhan Şensoy ve Yılmaz Erdoğan gibi sanatçılar, halk tiyatrosu motiflerini günümüz izleyicisiyle buluşturmuştur. Halk tiyatrosu, toplumsal sorunlara temas etme geleneğini çağdaş sanat içinde sürdürmektedir.

Milli Eğitim Bakanlığı, halk tiyatrosunu kültürel miras eğitimi kapsamında ders programlarına dahil etmiştir. Özellikle ilkokul ve ortaokul düzeyinde ğrencilere Karagöz, Ortaoyunu ve meddahlık gibi türler hem izletilmekte hem de uygulamalı olarak tanıtılmaktadır. Günümüz televizyon dizilerinde halk tiyatrosunun mizah anlayışı, tipler ve sosyal eleştiri yönü sıkça kullanılmaktadır. Bazı dizilerde Karagöz ve Hacivat benzeri ikililer, Kavuklu-Pişekr gibi karşıt karakterler bulunur. Tiyatroda kullanılan aşırı abartılı mimikler ve jestler, özellikle komedi dizilerinde hl etkilidir. "Seksenler", "Ekmek Teknesi" gibi dizilerde halk tiyatrosuna özgü tipler (ağa, mahalle delikanlısı, meddah tarzı anlatıcı) gze çarpar.

Halk tiyatrosu, günümüzde sahne, medya, eğitim ve kültürel etkinlikler gibi pek çok alanda farklı formlarda varlığını sürdürmektedir. Geleneksel biçimleri zamanla dönüşse de özündeki eğlendirici, eğitici ve düşündürücü işlevlerini korumaktadır. Bu izler, halk tiyatrosunun bir "geçmişten bugüne köprü" işlevi gördüğünü ve toplumun kültürel belleğinde hala canlı bir yer tuttuğunu göstermektedir. Günümüzde yapılması gereken, bu değerli kültürel mirasın sadece nostaljik bir unsur değil, yaşayan bir iletişim biçimi olarak değerlendirilmesidir.

Sonuç

Halk tiyatrosu, Türk modernleşmesinin taşıyıcı glerinden biri olarak; halkın eğitiminde, kültürel dönüşümünde ve toplumsal eleştirinin gelişiminde büyük rol oynamıştır. Modern tiyatronun yapı taşları, halk tiyatrosunun doğrudan mirasçısıdır. Bugün bile halk tiyatrosunun öğeleri, güncel sanat formları içinde yaşamaktadır. Türk halk tiyatrosu, sadece bir eğlence aracı değil, aynı zamanda halkın sosyal, kültürel ve siyasi dönüşümünde etkin bir rol oynamış bir platformdur. Geleneksel formların modern tiyatroyla harmanlanması, Türkiye'nin kültürel zenginliğini ve halkla devlet arasında köprü kurulmasını mümkün kılmıştır. Bu bağlamda halk tiyatrosu, Türk modernleşmesinin taşıyıcı gücü olarak değerlendirilmeyi fazlasıyla hak etmektedir.

Karagöz ve Hacivat gibi geleneksel tiyatro türleri, halkın mizah anlayışını, sosyal yaşamını ve dönemin toplumsal yapısını yansıtarak, halkla yönetim arasındaki ilişkiye dair eleştirel söylemler üretmiştir. Özellikle Karagöz oyunlarında halk kesimini temsil eden Karagöz ile medrese görmüş aydın sınıfı temsil eden Hacivat karakterleri üzerinden sınıfsal çatışmalar ve sosyal meseleler mizahi bir dille işlenmiştir. Bu özellikleriyle halk tiyatrosu, halkın toplumsal olaylara bakışını şekillendiren ve kolektif belleği diri tutan bir iletişim aracı olmuştur.

Cumhuriyet Dönemi'nde Halkevleri ve Köy Enstitüleri aracılığıyla tiyatro, halkı modernleşme idealleriyle buluşturmak, kadın-erkek eşitliği, sağlık, eğitim gibi toplumsal değerleri yaygınlaştırmak ve kırsal kesime kültürel hizmet sunmak amacıyla kullanılmıştır. Gezici tiyatro toplulukları ve köy seyirlik

oyunlari sayesinde tiyatro, taşra halkının yaşamaına doğrudan temas etmiş, böylece modernleşme sürecinin tabana yayılmasına katkı sağlamıştır.

Günümüzde ise halk tiyatrosunun izleri, dizi, sinema ve sahne sanatları başta olmak üzere medya ve kültürel etkinliklerde sürmekte; halk tiyatrosunun mizah anlayışı, karakter tiplerleri ve toplumsal eleştiri geleneği çağdaş sanat biçimlerine uyarlanmaktadır. Karagöz-Hacivat benzeri ikililer, meddah tarzı anlatıcılar ve halk tipolojileri günümüz sanatında yeniden yorumlanarak varlığını sürdürmektedir. Bu durum, halk tiyatrosunun yalnızca nostaljik bir unsur değil, yaşayan ve sürekli yenilenen bir kültürel miras olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak, halk tiyatrosu, Türk modernleşme sürecinde halkla devlet arasında köprü kuran, toplumun sosyal, kültürel ve siyasi dönüşümüne katkıda bulunan güçlü bir kültürel yapı taşı olmuştur. Modern tiyatronun yapı taşlarını oluşturan halk tiyatrosu, günümüz sanat anlayışına da yön vermeyi sürdürmektedir. Bu bağlamda halk tiyatrosu, yalnızca geçmişin bir hatırası değil, bugünün toplumsal belleğini diri tutan ve gelecek kuşaklara aktarılması gereken değerli bir kültürel miras olarak değerlendirilmelidir.

Kaynakça

1. And, M. (1972). Türk Tiyatrosunun Evreleri. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
2. Özdemir, H. (2005). Türk Tiyatrosunda Modernleşme Süreci. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
3. Karabağ, A. (2016). Halk Tiyatrosundan Modern Tiyatroya Geçişte Köprü Rolü. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (40), 215–230.
4. Arslan, M. (2011). Cumhuriyet Döneminde Halk Eğitimi ve Tiyatro. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(19), 112–120.
5. Ertürkmen, A. (2002). Geleneksel Türk Tiyatrosu. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
6. Kocatürk, V. (1984). Türk Edebiyatı Tarihi. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
7. Gölpınarlı, A. (1979). Meddahlık ve Karagöz. İstanbul: Cem Yayınevi.
8. Halman, Talât Sait. *Türk Gölge Oyunu: Karagöz*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.
9. Duymaz, Ali. "Türk Gölge Oyunu: Karagöz ve Hacivat." *Millî Folklor Dergisi*, sayı 49, 2001, ss. 35–41.
10. Şener, Sevdâ. *Cumhuriyet Dönemi Türk Tiyatrosu*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1983.
11. Parlatır, İsmail. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Tiyatrosu. Ankara: Akçağ Yayınları, 2002.
12. İnci Enginün. Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e. İstanbul: Dergah Yayınları, 2006.

SƏMƏRQƏND ŞƏHƏRİNİN TARİXİ MEMARLIQ ABİDƏLƏRİ

Əhmədova Səbirə Şövqi qızı*Filologiya fakültəsinin tələbəsi**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin tələbəsi**ORCID: orcid.org/0009-0005-3137-283X**ehmedovasebire06@gmail.com**Elmi rəhbər: f.e.d., prof. Mirvari İsmayilova*

Xülasə: Səmərqənd şəhəri Özbəkistanın və dünyanın ən qədim şəhərlərindən biridir. Səmərqənd tarix boyu bir çox hökəmdarlar tərəfindən fəth edilmiş və bir çox mədəniyyətlərə ev sahibliyi etmişdir. Şəhər 14-cü əsrdə Teymurilər dövlətinin paytaxtı olmuş və iri mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdir. Burada türkün, Şərqi qədim və canlı tarixi yatır. Şəhərdə bir çox qədim tikililər, saraylar, məscid və mədrəsələr mövcuddur. Bu qədim tikililərin hər biri isə böyük bir tarixdir. Məqalədə Səmərqənd şəhərində yerləşən bir sıra abidələr, həmçinin onların tarixi, haqlarında danışılan əfsanə və rəvayətlər araşdırılır. Bu abidələrə misal olaraq "Gur-Əmir" məqbərəsini, "Şahi Zində" abidəsini, Registan meydanını göstərmək olar. Abidələrin hər biri öz memarlığı və tarixi ilə ziyarətə gələnləri heyran edir. Bu abidələr nəyinki Səmərqənd, bütün türk dünyası üçün əsil memarlıq incisidir.

Açar sözlər: Qədim tarix, mədəniyyət mərkəzi, abidə, məqbərə, "Gur-əmir", memarlıq.

Annotatsiya: Samarqand O'zbekiston va dunyoning eng qadimiy shaharlaridan biridir. Samarqand tarix davomida ko'plab hukmdorlar tomonidan zabt etilgan va ko'plab madaniyatlarga mezbonlik qilgan. Shahar 14-asrda Temuriylar davlatining poytaxti bo'lib, yirik madaniyat markaziga aylandi. Turklar va Sharqning qadimiy va jonli tarixi shu yerda. Shaharda ko'plab qadimiy binolar, saroylar, masjidlar va madrasalar mavjud. Bu qadimiy binolarning har biri buyuk tarixdir. Maqolada Samarqand shahrida joylashgan bir qator obidalar, ularning tarixi, ular haqidagi rivoyat va ertaklar ko'rib chiqiladi. Bu yodgorliklarga "Gur-Amir" maqbarasi, "Shohi Zinda" yodgorligi, Registon maydonini misol qilib keltirish mumkin. Yodgorliklarning har biri o'zining me'morchiligi va tarixi bilan tashrif buyuruvchilarni hayratda qoldiradi. Bu obidalar Samarqand va butun turk dunyosi uchun haqiqiy me'morchilik durdonasi hisoblanadi.

Kalit so'zlar: Qadimgi tarix, madaniyat markazi, yodgorlik, maqbara, "G'ur-amir", me'morchilik.

Abstract: The city of Samarkand is one of the oldest cities in Uzbekistan and the world. Samarkand has been conquered by many rulers throughout history and has been home to many cultures. The city became the capital of the Timurid state in the 14th century and became a major cultural center. Here lies the ancient and living history of the Turks and the East. There are many ancient buildings, palaces, mosques and madrasahs in the city. Each of these ancient buildings is a great history. The article examines a number of monuments located in the city of Samarkand, as well as their history, sisana and raiyats about them. Examples of these monuments are the "Gur Mir" mausoleum, "Shahi Zinda" monument, Registan square. Each of the monuments impresses the visitors with its architecture and history. These monuments are the original architectural gems of Samarkand and the entire Turkic world.

Key words: Ancient history, cultural center, monument, mausoleum, "Gur-emir". Architecture.

Özbəkistanın ən böyük şəhərlərindən biri Səmərqənd şəhəridir . Özbəkistanın cənubunda yerləşən bu tarixi şəhər Səmərqənd vilayətinin mərkəzidir. Bu möhtəşəm şəhərin tarixi isə çox qədimdir. Bir sıra mənbələrdə göstərilir ki, Ərdəbil , Gəncə , Qum , Mərv , Qəzvin , Daşkənd , Səmərqənd , Barçuk , Balaskun və digər bir sıra şəhərlərin əsasını Alp Ər Tonqa qoymuşdur .[9]

Şəhər Teymurilər dönməindən qalma bir çox tarixi abidəylə bəzənmişdir . Məsəlman dünyasında ilk kağız karxanası Səmərqənddə tikilmiş , sonralar buradan Ərəb xilafəti və Avropaya yayılmışdır. 1220- ci ildə Çingiz xan tərəfindən dağıdılıb viran edildikdən sonra , Teymurləng tərəfindən paytaxt elan edilib .[11] Bu zamandan sonra şəhər yeridən inkişaf etmiş və iri mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdir. Şəhərdə bir çox qədim tikili , məscid , saray , məqbərə mövcuddur. Abidələr hər biri özlüyündə başdan – başa bir tarixdir .

Gur Əmir məqbərəsi: Əmir Teymur 1405- ci ildə Çinə yürüyüş zamanı vəfat edir. Ölümünün səbəbi dəqiq məlum olmasa da bir sıra mənbələrdə belə qeyd edilir ki , hökmdar öz ordusunu cəsarətləndirmək üçün buz kimi çaya girir və bir neçə gün sonra soyuqdəymədən vəfat edir. Hökmdarın cəsədi Xəlil Sultan tərəfindən Səmərqəndə gətirilir və nəvəsi Məhəmməd Sultanın yanında dəfn edilir. Belə göstərilir ki, Əmir Teymur nəvəsi Məhəmməd Sultanı çox sevir . Onun ölümündən sonra isə qəbiri üzərində məqbərə, məscid ucaldılmasını əmr edir . Beləliklə, “Gur Əmir” adlanılan bu məqbərədə demək olar ki , bütün Teymur xanədanının məzarları sıralanıb. Ortada Əmir Teymurun məzarı , ətrafında oğulları Miranşah və Şahrux , eləcə də nəvəsi Uluqbəy dəfn olunub . Məqbərədə 10- a qədər məzar var ki , bunlardan yalnız Teymurun qəbiri qara nefrit daşından yonulub . Digər məzarlar isə adi mərmərdəndir. [2]

Əmir Teymurun məzarı haqda ən çox yayılan əfsanə məzarın lənətli olmasıdır. Bələki bu əfsanənin tarixi 1941- ci ilə gedib çıxır . Belə ki , bu dövrdə tədqiqatçılar məzarı açaraq cəsədin həqiqətən də Əmirə məxsus olumasını yoxlamaq istiyirlər . [2] Bu zaman məzar üzərində belə bir yazı tapılır : “Kim mənim məzarımı pozarsa , başına böyük bir bəla gələcək” . Bundan sonra bir çox din xadimləri məzarın açılmasına qarşı çıxır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq tədqiqatçılar məzarı açır . Məzarın açılmasından bir neçə gün sonra isə Almaniya SSRİ- yə hücum edir. Bir çox insanlar bu hadisəni məhz Teymurun məzarının lənətinin həyata keçməsi ilə əlaqələndirir. [4]

Bir digər əfsanəyə görə məqbərədə gizli bir otaq var və bu otaq yalnız Teymurun nəslindən olan bir şəxs tərəfindən açıla bilərdi. Otağın içində qədim xəzinələr, müqəddəs əşyalar və zamanın gücünü daşıyan simvolların olduğu deyilir. Sovet dövründə bu otaq tapılmağa çalışılsada, heç bir axtarış nəticə verməmişdir.

Registan meydanı: Registan meydanı Səmərqəndin ürəyi hesab olunur . Buranın əsası 15- ci əsrdə Uluqbəy tərəfindən qoyulmuşdur . Orta Asiya memarlığının nadir nümunələrindən olan bu meydanda 3 ayrı mədrəsə yerləşir. Qum ölkəsi mənasını verən bu meydanda Uluqbəy mədrəsəsi (XV əsr), Şirdor mədrəsəsi (XVII əsr) və Tilla-Kari mədrəsəsi (XVII əsr) yerləşir. [2] İlk

mədrəsənin qurulması ilə birlikdə bütün bayramlar, festivallar və Bazar günü bazarı burada qurulmağa və qeyd olunmağa başlamışdır. Mədrəsə İslam dininin ali məktəbləri sayılır. Uluqbəy mədrəsəsi 1417-1420-ci illər tarixlərində Uluqbəy tərəfindən qurulmuş və şəxsən özü burada, ölümünə qədər riyaziyyat və astronomiyadan dərs keçmişdir.

Uluqbəyin ölümündən 200 il sonra, Səmərqəndin hakimi olan Yalangtuş Bahadurın əmri ilə birinci mədrəsənin eynisi olaraq, ikinci bir mədrəsə inşa etdirilmiş və Şir-Dor mədrəsəsi adı verilmişdir.[6] Aralarındakı yeganə fərq yeni mədrəsədə artıq iki dənə qışda istifadə edilmək üçün hazırlanmış təhsil dəhlizi olmasıdır. Bunun xaricində baş quruluş birinci mədrəsə ilə eynidir. Bundan bir neçə il sonra təkrar üçüncü mədrəsə, Tilla-Kari tikdirilmişdir. Kənardan görünüşü digər iki mədrəsəyə oxşamaqla birlikdə bu mədrəsənin daxili quruluşu bir qədər fərqlidir. Mədrəsələr eyni plan əsasında inşa edilmişdir. Dörd küncü bir bağça, dörd eyvan və dairə boyunca sıralanmış otaqlar. Otaq qapıları İslam dinində mühüm bir xüsusiyyət olan hörmət və təvazökarlığı vurğulamaq üçün xüsusən alçaq düzəldilmişdir. Qapılardan girərkən və çıxarkən mütləq başın aşağıyılması lazımdır.

Şirlərin məskəni :Şirdor və ya tərcümədə “Şirlərin məskəni” adlandırılan bu mədrəsə Uluqbəyin mədrəsəsindən sonra tikilib. Tikilişinə 1619-cu ildə başlanıb və 1636-cı ildə başa çatıb. Onun tikintisinə memar Əbdül Cabbar rəhbərlik edib. XX əsrin əvvəllərində restavrasiya işləri aparılıb və 1960-cı illərə qədər mədrəsənin bütün memarlıq ansamblı bərpa olunub. Mədrəsəyə ilk ayaq basdıqda ziyarətçilər güc rəmzi olan – kürəyində günəş daşıyan bəbir, svastika təsviri və “Allahu əkbər” yazısı ilə bəzədilən postlarla qarşılaşır. Divarlarda isə Quran ayələri, mozaika ilə işlənən bəzəklər, şir təsvirli kərpiclər, bəzən səmanın özündən də parlaq görünən günbəzlərin firuzəyi parlaqlığı hamını heyran edir.[3]

Tilla – kari: “Qızılla işlənən” mənasını verən Tilla-Karinin binası 1646-cı ildə Uluqbəyin dövründə qoyulub. Binanın əsas fasadı meydana baxır. Tikili ikimərtəbəli hücrə və künc qüllələri olan iki qanaddan ibarətdir. Həyət kvadrat formasındadır və hər tərəfdən qalereya və yaşayış sahəsilə əhatə olunub. Mədrəsənin “qızılla örtülmüş” adlandırılması heç də təsadüfi deyil. Həqiqətən də, burada divarlar və sərdabələr təkcə ənənəvi rəsm və mozaika naxışları ilə deyil, həm də bol zərlə bəzədilib. Vaxtilə mehrab adlanan minbər isə qızılla örtülüb.[3]

İri, mavi mozaikalarla bəzənmiş üç böyük bina. Divarlarında qızılı və tünd mavi rənglər bir-birinə qarışıb sanki ulduzlu bir səmanı xatırladır. Günəş şüası düşəndə, bütün mozaikalar parlaqlıqla işıldayır. [2]

Bu abidə haqqında bir sıra əfsanələr var . Əfsanəyə görə Registan meydanındakı mozaika və naxışların içində gizli dualar və qoruyucu sözlər yerləşdirilib.Bəzi inanclara görə, bu naxışlar o qədər ustalıqla düzülüb ki, baxan insanın gözüne görünməyən, lakin ruhuna təsir edən enerjilər buraxırmış.Xüsusən də gecə vaxtı meydanda dayanıb divarlara diqqətlə baxsan, bu “sözlərin nəfəsini” hiss edə bilərsən deyirlər.

Şahi Zinda: Şaxi Zinda kompleksinə 11-15-ci və 19-cu əsrlərə aid məqbərələr və dini tikililər daxildir. Şahi Zinda ("yaşayan kral") adı Qutam ibn Abbasın burada dəfn edilməsi ilə bağlı əfsanə ilə əlaqələndirilir. O, VII əsrdə, ərəb istilasından dərindən Səmərqəndə İslamı təbliğ etmək üçün gəlmişdi. Məşhur əfsanələrdə inancına görə onun başının kəsildiyi, amma ölmədiyi, başını götürüb indi də yaşadığı dərin quyuya (Cənnət bağı) girdiyi söylənir.[2]

Şahi Zinda kompleksi səkkiz əsr (11-19-cu əsrlər) boyu formalaşmışdır və hazırda iyirmidən çox tikilini ehtiva edir. Kompleks üç tikili qrupundan ibarətdir: yerli dildə çartak adlandırılan dörd tağlı günbəz keçidlərlə birləşdirilmiş alt, orta və yuxarı. Buradakı ən qədim tikililər 11-12-ci əsrlərə aiddir. İndi bu tikililərin əsasən özülləri qalmışdır. Tikililərin çox hissəsi 14-15-ci əsrlərə aiddir. 16-19-cu əsrlərdə kompleksdə aparılmış yenidənqurma işləri heç bir əhəmiyyət daşımamış və onun ümumi tərkib və görünüşünü dəyişdirməmişdir. [2]

Tikililərin yuxarı qrupu bir-birinə baxan üç məqbərədən ibarətdir. Onlar arasında ən erkən tikilmiş şimaldan keçidi tamamlayan Xoca-Əhməd məqbərəsidir. Sağda yerləşən, 1361-ci ildə tikilmiş məqbərə eyni keçidi şərqdən məhdudlaşdırır. [10]

Orta qrup XIV əsrin son rübü – XV əsrin birinci yarısına aid məqbərələrdən ibarətdir və Teymurun yaxınları olan hərbi və ruhani təbəqənin adları ilə əlaqələndirilir. Qərb tərəfdə Teymurun qardaşı qızı Şadi Mülk Ağanın məqbərəsi önə çıxır. Bu günbəzli məqbərə 1372-ci ildə inşa edilmişdir. Qarşı tərəfdə Teymurun bacısı Şirin Bikə Ağanın məqbərəsi yerləşir. Şirin Bikə Ağa məqbərəsinin yanında XV əsrin birinci yarısına aid qeyri-adi bir məzar abidəsi olan "Sekizron" yerləşir. [10]

Şahi Zinda haqqında ən çox yayılan əfsanə "yaşayan şah" əfsanəsidir. Belə ki məqbərənin adının bağlı olduğu Qusam İbn Abbas burada öldürülür və dəfn edilir. Ancaq deyilir ki, o, əslində ölməyib – Allah ona "dirilik" verib və o, gizli bir yerə (yerin altına) çəkilərək oradakı bir quyuya düşüb. Həmin quyuda hələ də yaşadığına, dua edənlərin duasını eşitdiyinə inanılır. Bu səbəbdən də kompleksin adı "Şahi Zinda" – "Yaşayan Şah" adlandırılır.

Bir digər əfsanədə göstərilir ki, Şahi Zinda kompleksində çox gizli bir yer var: qədim bir darvazanın arxasında, kimsənin asanlıqla tapa bilmədiyi bir kiçik hücrə. Bu hücrəyə yalnız gecə yarısı dua etmək istəyənlər girərdi. Əfsanəyə görə, burada dua edənlər ürəklərindəki ən böyük arzularının gerçəkləşdiyini görürdülər. Hətta deyirlər ki, 100 il əvvəl bir kasıb oğlan bu hücrəyə girib dua edib və ertəsi gün həyatında inanılmaz dəyişikliklər olub, böyük bir alim və zəngin insan kimi tarixə düşüb.

Bibi-xanım Məscidi : Orta əsr tarixçiləri qeyd edir ki, Bibi-xanım məscidi hündür minarələrinin üzərində bütün dünyaya meydan oxuyur. Əfsanəyə görə, Teymurun sevimli həyat yoldaşı Bibi – xanım bu məscidi öz hökumdarının növbəti yürüşdən qayıtması şərəfinə hədiyyə olaraq tikdirmək qərarına gəlir. Məscidin inşası üçün imperiyanın ən yaxşı memarı dəvət olunur. Hətta

Azərbaycan , Fars, Hindli memar, rəssam və nəqqaşlardan ibarət 100 qədər məşhur usta işə cəlb edilir. [2]

Məscidin inşası həqiqətən Teymur şah yürüşlərdə olarkən aparılırdı, ancaq tikinti əmrini o özü şəxsən, 1399-cu ildə, Hindistandan zəngin qənimətlə qayıtdıqdan sonra vermişdi, işin gedişatına həqiqətən şahın həyat yoldaşı nəzarət edirdi, amma onun adı Bibi- xanım yox , Sarayı – Mülk – xanım idi, gənc deyildi, əksinə, yaşlı qadın idi və məscidin özünü deyil, məscidin qarşısındakı mədrəsəni tikdirirdi. Məscidi tikmiş memar da 1 nəfər deyildi – Teymur şah bunun üçün nəhəng imperiyanın hər tərəfindən ən yaxşı sənətkarları işə cəlb etmişdi. [2]

Səmərqənd Bibi – xanım məscidi müsəlman aləmində ucaldılmış ən möhtəşəm tikililər sırasına daxildir. Müasir dövrümüzə dağılmış hələ də öz möhtəşəmliyi və dekorativ tərtibatının zənginliyi ilə heyramiz təsir bağışlayır.

Məscidin dekorativ tərtibatı rəngarəng və zəngindir. Burada mayolika, mozaika, üzlənmiş kərpic, qızıl və parlaq divar rəsmlərinə rast gəlmək olar. Nəbatı və həndəsi ornamentlər, ərəb yazıları, iri pannolar şərq xalçası kimi məscidin divarlarını və fasadını örtmüşdür. Məscidin cənub – qərb hissəsində yarımçıq qalmış minarənin qalıqları ucalır. Minarənin üzərinə şirəli kərpicdən qurulmuş naxış spirali örtür. [5]

Əfsanəyə görə, Əmir Teymur Hindistana yürüş etdikdə, sevimli xanımı Bibi -Xanım onun qayıdışına hədiyyə olsun deyə nəhəng bir məscid tikdirmək istəyir. Tikinti işləri zamanı məscidin baş memarı Bibi- Xanıma vurulur və deyir: “Əgər bir öpüş almasam, bu məscidi tikib başa çatdırmaram.”

Bibi-Xanım istəməsə də, məscidin tikilməsini çox arzuladığı üçün razılaşır. Memar onun yanağından öpür və həmin öpüşün izi xanımın yanağında qalır. Teymur qayıdanda bunu görür və çox qəzəblənir. Memarı öldürtdürür, lakin Bibi Xanıma çox bağlı olduğu üçün onu bağışlayır. Məscid isə əbədi olaraq sevginin və qısqanc ehtirasın simvolu olaraq qalır.

Uluqbəy rəsədxanası: orta əsrlərin ən böyük rəsədxanalarından biri. Səmərqənd şəhəri yaxınlığında Uluqbəy tərəfindən tikilmişdir. Rəsədxananın inşa tarixi haqda bir sıra müqayisəli (1420 ; 1428 ; 1429) fikirlər var .Uluqbəy rəsədxanasında tərtib edilən ulduz kataloqu uzun müddət dünyada ən mötəbər kataloq sayılmışdır. [2]

Uluqbəy təkcə bir hökmdar deyildi, həm də böyük astronom idi. Bir əfsanəyə görə, o, gecələr rəsədxanasının qülləsinə çıxar və ulduzlarla danışardı. İnanılırdı ki, Uluqbəyin özünə məxsus bir ulduzu var idi və o, hər dəfə çətin qərarlar verməli olduqda həmin ulduza baxaraq ilham alırdı. Maraqlısı budur ki, öz dövründə hesab etdiyi bəzi ulduz mövqeləri müasir dövr ölçmələri ilə də üst-üstə düşür.

XVI əsrin ortalarında rəsədxana sökülüb və bu unikal kompleksi qoruyub saxlamaq mümkün olmayıb. İndi muzeydə qədim rəsədxananın maketi, astronomik cədvəllərin fraqmentləri, sekstant və Uluqbəyin özünün həyat yolunu əks etdirən qədim freskalar var. Bura gəzinti və xüsusilə astronomiya, eləcə də ümumilikdə Özbəkistanın tarixi ilə tanış olmaq üçün əla məkandır. Bir

sözlə, bura Səmərqəndin tarixi ilə bağlı ən mühüm sirlərin qorunub saxlandığı yerdir. [9]

Xoca Donyer (Daniyel) məqbərəsi: Səmərqəndin ən məşhur ibadət yerlərindən biri olan bu məqbərəni dünyanın müxtəlif yerlərindən minlərlə zəvvar ziyarət edir. Xoca Donyer məqbərəsi isə Səmərqənd şəhərinin kənarında, Əfrasiyab təpəsinin şimal tərəfində, Siab çayının sahilindədir. [9]

Qədim Səmərqəndin çoxsaylı mavzoleyləri arasında Xoca Daniyarın məqbərəsi xüsusilə fərqlənir. Bu, müsəlmanların Xoca Daniyar, xristianların Daniil, yəhudilərin isə Daniel adlandırdığı məqbərədir. Daniyar peyğəmbərin nəşi burada dəfn edilib. Dünyada müsəlmanları, xristianları və yəhudiləri bir məkanda birləşdirən tək-tək ziyarətgahlardandır. Xristianlıqda Daniil “Müqəddəs Peyğəmbər” sayılır. [7]

Daniyar peyğəmbərin nəşinin Səmərqəndə gətirilməsi ilə bağlı hekayətlər və əfsanələr çoxdur. Onların ən məşhuru Əmir Teymurun adı ilə bağlıdır.

Yürüşlərinin birində Əmir Teymur Kiçik Asiyaya gedir və Suz şəhərini mühasirəyə alır, lakin şəhəri məğlub edə bilmir, bu, böyük sərkərdəni çox təəccübləndirir. Belə ki, Əmir Teymur hücum etdiyi bütün şəhər və dövlətləri işğal edir, öz imperiyasına qatırdı. O zaman ağsaqqalalar ona deyir ki, Suzu Daniyar peyğəmbərin ruhu qoruyur. Bu zaman böyük sərkərdədə Səmərqəndə sülh və sabitlik gəlməsi üçün Xoca Daniyarın nəşinin bir hissəsini Səmərqənddə dəfn etmək ideyası yaranır. Əmir Teymur Suzun hökmdarına xəbər göndərir ki, Daniyarın sağ əlini ona versə, şəhəri tərk edib gedəcək. Razılığa gəlirlər. Bundan xəbər tutan Suz ruhaniləri Xoca Daniyarın nəşinin bir hissəsinin Səmərqəndə aparılmasına razı olurlar. Onlar bildirirlər ki, Səmərqəndə gedib Daniyarın sağ əlini yenidən öz yerinə qaytaracaqlar. [7]

Əmir Teymurun ordusu və Daniyarın sağ əlinin yükləndiyi at Səmərqənd yaxınlığında, Siab çayının sahilində qəflətən durur, sonra at ayağı ilə yerə vurur və oradan suyu müalicəvi olan bulaq axmağa başlayır. Əmir Teymur göstəriş verir, bulağın yaxınlığında, təpənin üstündə 18 metr uzunluğunda qəbir qazılır, Xoca Daniyarın sağ əli dəfn olunur. Daniyarın sağ əlinin qəbrin hansı tərəfində dəfn edildiyini isə bir adam bilirmiş, o da tezliklə vəfat edir. Qəbrin üstündə böyük məqbərə tikilir, yaxınlıqda məscid inşa edilir. Bu məkan elə o vaxtdan ziyarətgaha çevrilir [7]

Bu və bu kimi bir çox abidələr Səmərqənd , həmçinin Özbəkistan memarlığının nə qədər qədim və heyvətəməz olduğunun sübutudur . Özbəkistan müasir modern memarlıq abidələri ilə də zəngindir. Burada sözün həqiqi mənasında qədimliklə müasirlik bir vəhdət təşkil edir. Bu vəhdət isə günəşli Səmərqəndin daha da gözəlləşməsinə vəsilə olur. Səmərqənddə yerləşən bu tarixi abidələr şəhərin gözəlliyinə gözəllik qatmaqla birlikdə, onu dünyanın memarlıq incilərindən biri edir. Bu tarixi əsərlər özlüyündə Teymuri memarlığını, İslam motivlərini və türk ənənələrini birləşdirir.

Ədəbiyyat

1. “Mahmud Kaşğarlı.” Beynəlxalq elmi jurnalı. II cild. Bakı. 2024

2. <https://www.anl.az/down/meqale/525/2018/sentyabr/604260.htm>
3. <https://respublika-news.az/news/mocuzeler-seheri-semerqend>
4. <https://az.m.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fmiri-Gur>
5. https://az.m.wikipedia.org/wiki/Bibixan%C4%B1m_m%C9%99scidi
6. [https://az.m.wikipedia.org/wiki/Registan_meydan%C4%B1_\(S%C9%99m%C9%99rq%C9%99nd\)](https://az.m.wikipedia.org/wiki/Registan_meydan%C4%B1_(S%C9%99m%C9%99rq%C9%99nd))
7. <https://xalqqazeti.az/az/medeniyyet/132204-qedim-semerqendin-birlik-ziyaretgahi-xoca>
8. https://az.m.wikipedia.org/wiki/Uluqb%C9%99y_r%C9%99s%C9%99dxanas%C4%B1
9. https://edebiyatqazeti.az/news/sience/9128-alp-er-tonqa-turanin-qurucusu?utm_source=
10. https://az.m.wikipedia.org/wiki/%C5%9Eaxi_Zinda
11. <https://az.m.wikipedia.org/wiki/S%C9%99m%C9%99rq%C9%99nd>

AZƏRBAYCAN MUĞAMI

Fatimə Salmanova

Filologiya fakültəsinin tələbəsi

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Ordic: ordic.org/0009-0000-0906-464X

fiyamist6717@gmail.com

Elmi rəhbər: f.e.d.prof. Mirvari İsmayılova

*Muğam bir xəzinədir, açarındır duyğular,
Muğamda sevinc də var, muğamda kədər də var.*

*Muğam mənim xalqımın misilsiz kamalıdır,
Tarixidir, eşqidir, arzusu, amalıdır.*

Bəxtiyar Vahabzadə

Xülasə: Muğam sadəcə hansısa bəstəkar tərəfindən bəstələnmiş sadə bir musiqi və ya avaz deyil. Muğam insan ruhunu oxşayan, onun psixologiyasına müxtəlif istiqamətli təsirlər göstərə bilən unikal bir vasitədir. O, təkcə bir musiqi janrı deyil, həm də qədim tariximizi, ruhumuzu, duyğularımızı əks etdirən zəngin bir bədii irs nümunəsidir. Dünyada mövcud olan musiqi janrlarından fərqli olaraq, muğam bir çox xalqların milli-mədəni irsinin formalaşmasında və bugünkü dövrə qədər gəlib çatmasında mühüm rol oynayıb. Bu məqalədə muğam haqqında ümumi məlumat veriləcəkdir. Muğam nədir, necə yaranıb və hansı xüsusiyyətlərə malikdir — bütün bunlara aydınlıq gətiriləcək. Eyni zamanda muğamın bədii irs kimi xalq yaddaşındakı yeri və bu gün də yaşadılması mövzusunə toxunulacaqdır.

Açar sözlər: Azərbaycan mədəniyyəti, muğam, musiqi janrı, bədii irs, mədəniyyətin qorunması.

Annotatsiya: Muğom shunchaki bastakor tomonidan yaratilgan oddiy musiqi yoki tovush emas. Muğom – inson qalbiga chorlovchi, uning psixologiyasiga turli təsir ko'rsatadigan noyob vositadir. Bu nafaqat musiqiy janr, balki qadimiy tariximizni, qalbimizni, his-tuyg'ularimizni o'zida əks ettiruvchi boy badiiy meros namunasidir. Muğom jahondagi boshqa musiqi janrlarından fərqli olaraq, ko'plab xalqlar milliy-mədəni merosining şakllanishi və bugungi kungacha saqlanib qolishida muhim rol o'ynadi. Ushbu maqolada

mug'om haqida umumiy ma'lumot beriladi. Mug'om nima, u qanday paydo bo'lgan va qanday xususiyatlarga ega - bularning barchasiga oydinlik kiritiladi. Shu bilan birga, mug'omning badiiy meros sifatida xalq xotirasida tutgan o'rni va bugungi kungacha saqlanib qolishi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Ozarbayjon madaniyati, mug'om, musiqiy janr, badiiy meros, madaniyatni saqlash.

Abstract: Mugham is not just a simple piece of music or sound composed by a composer. Mugham is a unique tool that appeals to the human soul and can have various effects on its psychology. It is not only a musical genre, but also an example of a rich artistic heritage that reflects our ancient history, soul, and emotions. Unlike other musical genres in the world, mugham has played an important role in the formation of the national and cultural heritage of many peoples and its preservation to the present day. This article will provide general information about mugham. What is mugham, how did it originate and what features does it have - all this will be clarified. At the same time, the place of mugham in the people's memory as an artistic heritage and its preservation today will be touched upon.

Keywords: Azerbaijani culture, mugham, musical genre, artistic heritage, preservation of culture.

Azərbaycan xalqı qədim və zəngin tarixə sahib olmaqla yanaşı, dərin köklərə malik mədəniyyət yaratmışdır. Bu mədəniyyətin ayrılmaz hissəsi olan musiqi sənəti də əsrlər boyu xalqımızın düşüncə tərzini, dünyagörüşünü və emosional dünyasını əks etdirmişdir. Bir çox sahələrdə olduğu kimi, musiqi sahəsində də xalqımız bəşəriyyətə dəyərli irs bəxş etmişdir. Azərbaycanı və onun milli-mədəni kimliyini dünya miqyasında tanıdan ən mühüm sənət nümunələrindən biri muğamlarımızdır.

Muğam Azərbaycan xalq musiqisinin əsas sütunlarından biridir. Şərq musiqi mədəniyyətinin zəngin qatlarını özündə daşıyan muğam təkcə musiqi alətləri ilə icra edilmir, həmçinin ifaçının səs tembrinə, emosional yaşamasına və ruh halına da xüsusi həssaslıqla yanaşmağı tələb edir. Bu unikal musiqi janrı təkcə sənət sahəsi kimi deyil, həm də xalqın mədəni kimliyinin qorunması və beynəlxalq səviyyədə təbliği baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Muğam yalnız bir musiqi forması deyil, eyni zamanda insanın daxili aləminə işıq salan, onu düşüncələrə qərq edən, emosional yüksəlişlərə aparan incə və təsirli bir sənət nümunəsidir. Bu səbəbdən də muğam sənəti azərbaycanlılar üçün milli kimliyin ifadəsi, özünüdərk prosesinin ayrılmaz hissəsi kimi dəyərləndirilir. Bu musiqi ənənəsi yalnız azərbaycanlılar arasında deyil, ölkəmizdə yaşayan digər xalqlar – talışlar, ləzgilər, dağ yəhudiləri, gürcülər, avarlar və başqaları arasında da geniş yayılmış və sevilmişdir.

Muğamın ecazkar səsləri insan ruhuna toxunur, dinləyicini mənəvi dünyasına aparır. O, adi bir musiqidən daha artıqdır – sanki ilahi bir çağırış, qəlbə nüfuz edən bir səsdir. Ruh halımızdan asılı olmayaraq muğamda hər bir insan özünü tapır – istər hüznü və kədərli anlarda, istərsə də sevinc və məhəbbət dolu çağlarda. Muğam həyatın bütün mərhələlərində insanı müşayiət edən, ona mənəvi dayaq olan sənət növüdür. Əsrlər boyunca xalqla birgə yol keçən muğam, onu saflaşdıraraq, yüksəldərək zamanları və nəsilləri birləşdirən mədəni körpü rolunu oynamışdır.

Əsas hissə

Muğam, Şərq ölkələrinin klassik xalq musiqi yaradıcılığının əsas janrlarından biri kimi tanınır. "Muğam" sözü ərəb, fars və türk dillərində işlənən "məqam" sözündən yaranmışdır. Bu termin simli musiqi alətlərindəki pərdəyə – yəni not yerinə istinad edir. Hər bir muğamın əsas (mayə) notu məhz həmin pərdədə yerləşdiyi üçün bu adla tanınır.

XIV əsrə qədər Yaxın Şərq xalqları arasında ortaqlıq musiqi janrları mövcud olmuşdur. Lakin sonrakı dövrlərdə baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklər bu vahid janrın fərqli xalqların musiqi ənənələrinə uyğun şəkildə parçalanmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan muğamı da bu prosesin nəticəsi olaraq formalaşmış və Şərq musiqi mədəniyyətinin dərin qatlarına bağlı qalmışdır.

Muğam dəstgahı çoxhissəli vokal-instrumental musiqi əsəridir. Bu dəstgahlar instrumental giriş olan dərəcədən (bərdəşdən), improvizasiya xarakterli şöbələrdən, təsnif və rənglərdən ibarətdir. Muğamın ahəngi Quran tilavəti edən mouzəçilərin səs tembrindən, melodiya isə fars saraylarının incə musiqi ənənələrindən təsirlənmişdir. İfa tərzisi isə Azərbaycan aşıq sənətindən bəhrələnmiş, xalq ruhunu özündə cəmləmişdir.

Muğamların konkret müəllifi olmur – bu sənət xalqın yaratdığı, yüzillər ərzində formalaşmış və inkişaf etmiş bir mirasdır. Muğamlar adətən tarzən, kamançaçı və xanəndədən ibarət trio tərəfindən ifa olunur. Klassik Şərq muğamı ümumilikdə 12 əsas muğam və 6 avazatdan ibarət olmuşdur. Əsas muğamlar sırasında Üşşaq, Nəva, Rast, Hicaz, Busəlik və s. Göstərilir. Azərbaycan muğam sənətində isə 7 əsas və 3 köməkçi muğam mövcuddur. Əsas muğamlar – "Rast", "Şur", "Segah", "Çahargah", "Bayatı-Şiraz", "Şüştər" və "Humayun"; köməkçi muğamlar isə "Şahnaz", "Sarənc" və "İkinci növ Çahargah"dır.[3]

Azərbaycan musiqisində mövcud muğam formaları içərisində bədii məzmun və miqyas baxımından ən əhatəli dəstgahdır. Tarixi mənbələrə əsasən, 1922-ci ildə Bakıda fəaliyyətə başlayan ilk Avropa tipli musiqi məktəbinin proqramına muğam tədrisi də daxil edilmişdi. Bu mühüm yenilik Azərbaycan dəstgahlarının strukturunda islahatlara səbəb olmuş və müxtəlif məhəlli muğam məktəblərinin bir-birinə yaxınlaşmasını təmin etmişdir.

Müasir dövrdə muğam üç əsas kateqoriyaya bölünür: 1) Əsas muğamlar; 2) Kiçik həcmli muğamlar; 3) Zərbi muğamlar. Bunlara əlavə olaraq, "Rast" və "Segah" ailəsinə daxil olan müxtəlif muğam variantları da mövcuddur.

Görkəmli bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov muğam dəstgahlarının psixoloji-emosional təsiri barədə qeyd edir ki, "Rast" dinləyicidə mərdlik və gümrahlıq, "Şur" lirik əhval-ruhiyyə, "Segah" məhəbbət hissi, "Şüştər" kədər, "Çahargah" ehtiras və həyəcan, "Bayatı-Şiraz" qəm, "Humayun" isə daha dərin hüzn hissi yaradır. [2] Xanəndə Şuşinski isə muğamı "yaralı ürəklərin məlhəmi" adlandırır. Muğam yaradıcı təfəkkür və improvizasiya üçün geniş imkanlar təqdim edir. Xanəndə öz zövqünə və bacarığına əsaslanaraq bir muğamdan digərinə keçə bilər və beləliklə, fərdi ifaçılıq üslubu yaradır. Azərbaycan bəstəkarları arasında muğamdan bəhrələnərək əsərlər yaradan sənətkarlar çoxdur. Fikrət Əmirovun "Şur" və "Kürd-Ovşarı" simfonik muğamları bu janrın əsasını qoymuşdur.

Niyazinin "Rast" simfonik muğamı isə ən gözəl nümunələrdən biridir. Bu irsi Xan Şuşinski, Zülfü Adıgözəlov, Yaqub Məmmədov, Rübabə Muradova, Arif Babayev kimi sənətkarlar yaşatmış, bu gün isə Alim Qasımov, Mənsur İbrahimov, Zabit Nəbizadə, Aygün Bayramova və digərləri tərəfindən layiqincə davam etdirilir. Müntəzəm təşkil edilən muğam müsabiqələri yeni istedadların üzə çıxmasına geniş şərait yaradır.

Azərbaycan muğam sənəti, yalnız ölkəmizin mədəniyyətinin deyil, həm də dünya musiqi irsinin zənginliklərindən biridir. 7 noyabr 2003-cü il tarixində UNESCO tərəfindən bəşəriyyətin qeyri-maddi mədəni irsinin şah əsəri elan edilən muğam, öz dərin və zəngin tarixi ilə bəşəriyyətin ortaq mədəniyyətində mühüm bir yer tutur. [4] Bu, həmçinin Azərbaycan mədəniyyətinin beynəlxalq səviyyədə tanınması və qorunması istiqamətində atılmış böyük bir addım olmuşdur. 2008-ci ildə muğamın UNESCO-nun Reprezentativ Siyahısına daxil edilməsi, onun dünya musiqi xəzinəsindəki mövqeyini gücləndirmiş və daha geniş miqyasda təbliğ olunmasına şərait yaratmışdır. Bakıdakı Beynəlxalq Muğam Mərkəzi, muğamın inkişafı və tədrisi üçün əvəzsiz bir platformadır. Bu mərkəz, muğam sənətinin gələcək nəsillərə ötürülməsi və geniş kütlələrə tanıtılması məqsədini daşıyır. Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə regionlarda muğam mərkəzlərinin inşası, muğamın daha da inkişaf etməsi və geniş yayılması üçün əhəmiyyətli bir addım olmuşdur. Bu mərkəzlər, Azərbaycanın müxtəlif guşələrində yaşayan gənc xanəndələrə təlim və dəstək verərək, onların istedadlarını inkişaf etdirməyə kömək edir. Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərliyi ilə Heydər Əliyev Fondu, Azərbaycan muğam sənətinin qorunması və inkişaf etdirilməsi üçün müxtəlif layihələr həyata keçirmişdir. 2005-ci ildən etibarən təşkil olunan "Azərbaycan muğamları" layihəsi, gənc ifaçılara dəstək vermək, muğamı daha geniş auditoriyaya tanıtmək və onun beynəlxalq səviyyədə tanınmasına kömək etmək məqsədini güdür. Bu təşəbbüslər sayəsində

Azərbaycan muğamı yalnız ənənəvi ifaçılarla deyil, həm də müasir gənc ifaçılarla öz həyatını davam etdirir. Gənclərin yaradıcı yanaşmaları, muğamın çağdaş dövrün tələblərinə uyğunlaşa biləcəyini və bu sənətin zamana uyğun yeniliklərə açıq olduğunu göstərir. UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs Siyahısına daxil edilmiş muğam, yalnız Azərbaycan üçün deyil, dünya musiqisi üçün dəyərli bir xəzinədir. Bu, həm də Azərbaycan xalqının mədəniyyətinə, tarixinə və mənəvi dəyərlərinə olan hörmətin bir təzahürüdür. Heydər Əliyev Fondunun təşkilatçılığı ilə keçirilən "Muğam aləmi" Beynəlxalq Muğam Festivalı, bu sənətə göstərilən diqqət və qayğıyı bir daha təsdiq edir. Festivalda iştirak edən muğamsevərlər və elmi tədqiqatçılar, muğamın dünya səhnəsindəki mövqeyini gücləndirir və onun gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün zəmin yaradırlar. Muğam sənətinin təbliği ilə bağlı keçirilən beynəlxalq festivallar və elmi simpoziumlar, Azərbaycan musiqisinin yalnız ölkəmizdə deyil, dünyanın hər bir guşəsində tanınmasını təmin edir. Bu tədbirlər, muğamın tək-cə bir musiqi janrı deyil, həm də insan ruhunun dərinədən təsirlənən və xalqımızın hisslərini, tarixini və mədəniyyətini əks etdirən bir sənət forması olduğunu bir daha göstərir.

Muğamın təbliği, həm də milli mədəniyyətimizin gələcəyinin qorunmasına xidmət edir. Bu sənət, Azərbaycanın zəngin musiqi irsinin bir hissəsi olaraq, ölkəmizin beynəlxalq aləmdəki mədəni statusunu yüksəldir. Hər il 26 avqustda qeyd olunan muğam bayramı, Azərbaycan xalqının mədəni kimliyinin və muğam sənətinin davamlılığını təmin edən bir gün olaraq, muğamsevərlərin və sənətçilərin bu sahəyə verdiyi töhfələri dəyərləndirir. Bu bayram, yalnız muğamın təbliği deyil, həm də xalqımızın mənəvi zənginliyinin və mədəniyyətinin təntənəsidir. Azərbaycan muğamı, zamanın tələblərinə uyğunlaşa bilən bir sənət forması olaraq, yalnız ölkəmizdə deyil, dünya səhnəsində də mövqeyini möhkəmləndirməkdədir. Onun qorunması və təbliği, həm milli, həm də global mədəni irsimizin zənginləşməsinə və gələcək nəsillərə ötürülməsinə böyük töhfə verir. Bu səbəbdən, muğam sənətinin gələcəkdə də davamlı və dinamik bir sənət forması olaraq inkişaf etməsi, dünya mədəniyyəti üçün böyük əhəmiyyət daşıyır.

Muğam Azərbaycan mədəniyyətinin ayrılmaz və qiymətli bir hissəsidir. Onun tarixi, ənənələri və ifa üsulu, yalnız musiqi sahəsində deyil, xalqın bütün mənəvi həyatını əks etdirən dərin bir sərvətdir. Bu sənət forması əsrlər boyu xalqın emosional dünyasını, yaşadığı dövrün kədərini və sevincini bir araya gətirərək onu mədəniyyətin bir parçası halına gətirmişdir. Təəssüf ki, uzun müddət muğamın əhəmiyyəti lazımi şəkildə qiymətləndirilməmiş, bir çox digər mədəni irslər kimi, nəzərdən kənarda qalmışdır. Lakin bu gün muğamın dünya mədəniyyətində tanınması, həmçinin UNESCO tərəfindən qeyri-maddi irs kimi tanınması, onun qorunması və təbliği istiqamətində atılan addımlar, bu zəngin mədəni irsin gələcək nəsillərə ötürülməsi məqsədini güdür.

Bu gün muğam, sadəcə klassik sənətkarlar tərəfindən deyil, gənc nəslin ifaçıları tərəfindən də yaşadılır və bu, onun dinamik təbiətini, zamanla uyğunlaşmasını və yeniliklərə açıq olduğunu göstərir. Muğamın gələcəyi bu gün onun təbliği, qorunması və gənc ifaçılar tərəfindən mənimsənilməsi ilə təmin edilir. Beləliklə, muğam yalnız Azərbaycan xalqının milli kimliyinin təməlini qoyan bir sənət forması deyil, həm də dünya mədəniyyətinə mühüm bir töhfədir. Onun qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi, həm də mədəni irsimizin zənginliyinin və dəyərinin tanınması deməkdir.

Ədəbiyyat

1.Nəcəfzadə A.İ., Məmmədəliyev V.M. Muğam. Ali musiqi məktəbləri üçün dərs vəsaiti. Bakı, "Ecoprint", 2017, 160 səh.

2.https://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/xalqqazeti_aprel2009/75942.htm

3.<https://azerbaijan.az/related-information/39>

4.https://unesco.az/az/articles/intangible_cultural_heritage/azerbaijani-mugham

TURKIY XALQLARNING MILLIY QADRIYATLARINI TALQIN ETISH

Sobirova E'zoza G'ayrat qizi

*Alisher Navoiy nomidagi O'zbek tili va adabiyoti**universiteti 1-kurs magistranti**ezoza.sobirova0824@gmail.com*

Annotatsiya: Mazkur maqolada turkiy xalqlarning madaniy - marifiy meroslari, qadimgi urug' qabilalarning o'zaro muloqoti, turkiy xalqlarning qadimiy asl makonlari haqidagi tasavvurlar, turizmni rivojlantirishda olib borilgan ishlar, iqtisodiy-ijtimoiy manfaatlari, Turkiy davlatlar tashkiloti tomonidan an'ana sifatida a'zo davlatlar shaharlari Turkiy dunyo madaniy poytaxti deb e'lon qilish masalalari yoritilgan.

Аннотация: В статье рассматриваются культурное и образовательное наследие тюркских народов, взаимодействие древних племен, представления тюркских народов о своей древней родине, проводимая работа по развитию туризма, их экономические и социальные интересы, а также традиционное объявление Организацией тюркских государств городов ее государств-членов культурными столицами тюркского мира.

Abstract: This article covers the cultural and educational heritage of the Turkic peoples, the interaction of ancient tribes, the perceptions of the Turkic peoples about their ancient homelands, the work carried out to develop tourism, their economic and social interests, and the traditional declaration by the Organization of Turkic States of the cities of its member states as the Turkic World Cultural Capitals.

Ключевые слова: Пантюркистский, генезис, этнос, памятники древности, инициатива, этнопедагогический, культура, образование, сотрудничество, ценности, род.

Keywords: Pan-Turkic, genesis, ethnicity, ancient monuments, initiative, ethnopedagogical, culture, education, cooperation, values, clan.

Kalit so'zlar: Umumturkiy, genezis, etnik, qadimiy obidalar, tashabbus, etnopedagogik, madaniyat, tarbiya, hamkorlik, qadriyatlar, urug' - qabila.

Biror xalqning kelib chiqishi haqida fikr yuritganda fanda o'rnashib qolgan umurturkiy, umumeroniy, umumslavyan, umumariy, xind-yevropa umumiyliigi, oltoy xalqlari umumiyliigi singari farazlar yashashga qanchalik haqli ekanini o'ylab ko'rish lozim. Bordi-yu, shu kabi umumlashma tasavvurlar fanda amal qilar ekan, genezis masalasida aniq xulosalar uchun yetarli asos yo'qligi tufayli shartli ravishdagina ulardan foydalanish mumkindir. Zero, bizningcha, etnik jarayonlarda qachonlardir birdan bir, yagona yadro, umum birlik hech qachon bo'lgan emas. Etnik birlik tuyg'usi ko'p ming yillik jarayon oqibatidir. Qadimiy negizning o'zidayoq urug' va qabilalarning o'zaro muloqoti, iqtisodiy-ijtimoiy manfaatlari, hududiy vosita orqali yaqinlasha borgan. Bu esa etnik mansublik tuyg'usining bosh omilidir. Shu jarayon ko'p hollarda yetakchi (dominant) etnik birlik, ya'ni iqtisodiy-ijtimoiy etnik guruh atrofiga unga tobe guruhlarini yig'ish salohiyatiga ega bo'lgan. Natijada etnik umumiylikning ijtimoiy asosi vujudga kela boshlagan.

Turkiy xalqlar etnogenezini yuqoridagi kabi Oltoy birligi davriga bog'lash Xitoy manbalarida turk-turkyut-tukyu kabi atalgan etnik konsolidatsiya xodisasining makonini Xitoyga nisbatan shimoli-g'arbda joylashgan Oltoy

tog'lari etagi bilan aloqador ko'rsatilishidan tug'ilgan. Bunday qarash turkiy xalqlarning qadimiy asl makonlari haqidagi tasavvurni juda tor qilib ko'rsatadi. Gap shundaki, qadimgi Xitoy Oltoyidagi tarixiy vaziyatlar bilan yaqinroq tanish bo'lgan. Shu bilan barobar miloddan avvalgi I ming yillikdayoq O'rta Osiyo, Volga bo'yi, Don Kuban, havzalari, Shimoliy Kavkaz, Janubiy rus cho'llari – to Dunaygacha ulkan xududlarda kechgan etnik jarayonlardan bexabar edi. Xatto turklar – turkyutlar, tu-kyu atamallari bilan Xitoy milodiy V asrdagina tanishgan va ularni o'zi uchun shimoldan xavf solib turuvchi kuch sifatida qaragan.⁴⁷

Turkiy xalqlar o'zining qadimiy va boy obidalari, meroslari bilan dunyo e'tiborini o'ziga jalb etadi. Turkiy davlatlar tashkiloti tomonidan an'ana sifatida a'zo davlatlar shaharlari Turkiy dunyo madaniy poytaxti, deb e'lon qilib kelinadi.

Hozirgi kunda Turkiy davlatlar tashkiloti :rasidagi Turkiy universitetlar Ittifoqi faoliyat olib bormoqda hamda Yoshlar festivallari, Turkiy yoshlar lageri va Turkiy davlatlarning yosh diplomatlari uchun kurslar muntazam ravishda o'tkazib kelinmoqda. 2018-yilda Boku shahrida Turkiy kengashning birinchi talabalar o'yinlari (Turkiya Universiadasi) bo'lib o'tdi. Butunjahon ko'chmanchilar o'yinlarining muntazam o'tkazilishi ham turkiy tilli xalqlar o'rtasidagi madaniy-tarixiy aloqalarni mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Madaniy sohada hamkorlikning yana bir muhim jihatlaridan biri shundaki, uning turizmni rivojlantirishdagi hissiyasi juda katta. Xususan, so'nggi yillarda ayniqsa a'zo davlatlar turizmni rivojlantirish bo'yicha jiddiy ahamiyat qaratishmoqda. Mazkur yo'nalishni mamlakat iqtisodiy o'sishda asosiy tayanch va yo'nalishlarga aylantirishga harakat qilishmoqda. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, Turkiy davlatlar tashkiloti qardosh xalqlar o'rtasidagi turizmni rivojlantirish ayniqsa katta ahamiyat qaratadi. Ushbu sohada «Zamonaviy ipak yo'li» maxsus qo'shma loyihasi ishga tushirilgan bo'lib, u a'zo mamlakatlarning madaniy va tarixiy shaharlariga 14 kunlik sayohatni o'z ichiga oladi. Tashkilot yoshlarga sayohat qilish, tengdoshlari bilan uchrashish va turli sohalarda zamonaviy va istiqbolli loyihalarni birgalikda amalga oshirish uchun yangi imkoniyatlar yaratdi. O'zbekiston turkiy xalqlar tarixida asosiy madaniy markazlaridan biri sifatida muhim o'rin egallaydi. Shu sababdan mamlakatimizning mazkur tashkilotga a'zo bo'lishi uning nufuzini yanada oshirdi. Mamlakatimiz Turkiy davlatlar tashkiloti :rasida madaniy hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan tashabbuslar ilgari surib kelmoqda. Xususan, tashabbuslar :rasida Alisher Navoiy nomidagi mukofotni ta'sis etish taklifi muhim ahamiyatga egadir. 2020–2021-yillarda Xiva shahri Turkiy dunyo madaniy poytaxti deb nomlandi.⁴⁸

⁴⁷Ishoqov.M. **Turkiy halqlarning kelib chiqishi va makoniga doir ba'zi mulohazalar.**Toshkent-2004.<https://shosh.uz/turkiy-halqlarning-kelib-chiqishi-va-makoniga-doir-ba'zi-mulohazalar/>

⁴⁸ Izzatullayev.B. **Umumiy madaniy rishtalar — turkiy davlatlar hamkorligining poydevori.**<https://xabar.uz/uz/madaniyat/umumiy-madaniy-rishtalar-turkiy-davlatlar-ham>.

Shaxs va madaniyat o'rtasidagi munosabat, murakkab jarayon hisoblanadi. Shaxsning ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishiga imkon yaratuvchi ruhiy va ma'naviy dunyoqarashi ijobiy va salbiy munosabatlari yig'indisidan tashkil topadi. Insonga ishchanlik, fi'yilik, matonat, o'tkir zehn kabi ijobiy fazilatlar bilan birga kaltafahmlik, yalqovlik, shafqatsizlik, inson manfaatlarini to'g'ri tushuna olmaslik, haqiqiy qadriyatlarni soxtasidan ajrata bilmaslik illatlari ham xosdir. Shuning uchun madaniyatni nafaqat qadrlash va saqlash, balki unga tanqidiy munosabatda bo'lish ham talab etiladi.⁴⁹

Shaxs bilan madaniyatning o'zaro munosabatlari quyidagi sohalarda namoyon bo'ladi: birinchidan, shaxs muayyan madaniy muhitda shakllanadi va o'sha madaniyatni o'zlashtirib tarbiyalanadi; ikkinchidan, madaniy qadriyatlarning egasi va ifodalovchisi sifatida konkret madaniy muhitda ijtimoiy faoliyat ko'rsatadi; uchinchidan, madaniy ijodiyot subyekti sifatida madaniyatni rivojlantirishga etnopedagogik xizmat qiladi. Demak, Turkiy davlatlar xalqlari :mo milliy tarixiy madaniyatlarni saqlab, etnopedagogik hamkorlikni takomillashtirishda ijtimoiy faol ishtirok etishlari muhim ahamiyatga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ishoqov.M.Turkiy halqlarning kelib chiqishi va makoniga :r ba'zi mulohazalar.Toshkent-2004.<https://shosh.uz/turkiy-halqlarning-kelib-chiqishi-va-makoniga-r-ba'zi-mulohazalar/>
2. Izzatullayev.B.Umumiy madaniy rishtalar — turkiy davlatlar hamkorligining poydevori.<https://xabar.uz/uz/madaniyat/umumiy-madaniy-rishtalar-turkiy-davlatlar-ham>.
3. Egamberdiyeva T.A.Milliy madaniyatlar va qadriyatlarning shakllanishi hamda taraqqiyotida turkiy davlat xalqlarining etnopedagogik hamkorligi.<https://doi.org/10.5281/zenodo.11004146>

QƏRBİ AZƏRBAYCAN BÖLGƏSİNİN ZƏNGİN MƏTBƏXİ

Ayan Əlizadə

Filologiya fakültəsinin tələbəsi

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ORCID.org/0009-0002-7099-3661

ayan_elizade@icloud.com

Elmi rəhbər: f.e.d.,prof.Mirvari İsmayılova

Xülasə: Qərbi Azərbaycan mətbəxi — İrəvan xanlığı, Göyçə, Zəngəzur və Dərələyəz kimi tarixi bölgələrdə formalaşmış, xalqın həyat tərzini, ənənələrini və mədəniyyətini əks etdirən zəngin kulinariya irsidir. Bu mətbəx əsasən təbii məhsullardan, ət və süd əsaslı yeməklərdən, bol tərəvəz və ədviyyatlardan istifadə, təndir, sac və ocaq yeməkləri ilə xarakterizə olunur. Qovurma, haşıl, çığırtma, kələcoş, əriştə, səbzi, dolma, şirinç, İrəvan kətəsi, kömbəc və daş küftəsi kimi yeməklər bu mətbəxin tanınmış nümunələrindəndir. Xüsusi süfrə adətləri,

⁴⁹ Egamberdiyeva T.A.Milliy madaniyatlar va qadriyatlarning shakllanishi hamda taraqqiyotida turkiy davlat xalqlarining etnopedagogik hamkorligi. <https://DOI.org/10.5281/zenodo.11004146>

mərasim yeməkləri və bitkilərdən hazırlanan turşular da bu mətbəxi fərqləndirir. Qərbi Azərbaycanlılar sağlam və təbii qidalanmaya önəm verərək bağ-bostan məhsullarını israf etmədən istifadə ediblər. Çəşir və qırxbuğum kimi bölgəyə məxsus bitkilər həm yeməklərdə, həm də şəfa məqsədilə istifadə olunub. Mətbəxə aid yeməklərin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi bu gün də aktual məsələdir. Eyni zamanda vurğulanır ki, ermənilər Qərbi Azərbaycan və Qarabağ mətbəxinə məxsus yeməkləri mənimsəyərək dünyaya öz adları ilə tanıdırlar. Bu səbəbdən milli kulinariya irsimizin düzgün tanınması xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, zəngin mətbəx, təbii məhsul, mədəniyyət, kulinariya.

Annotatsiya: G'arbiy Ozarbayjon oshxonasi Iravon xonligi, G'oycha, Zangezur va Daralayaz kabi tarixiy hududlarda shakllangan, xalqning turmush tarzi, urf-odatlari va madaniyatini aks ettiruvchi boy pazandalik merosidir. Bu oshxonada asosan tabiiy mahsulotlar, go'sht va sutdan tayyorlangan taomlar, mo'l-ko'l sabzavot va ziravorlardan foydalanish, tandir, saj va ocay taomlari ajralib turadi. Govurma, hashil, chigirtma, kelajosh, arishte, sabzi, dolma, shirinch, Iravon ketasi, ko'mbec, dash kuftesi kabi taomlar bu oshxonaning mashhur namunalaridir. Maxsus dasturxon odatlari, tantanali taomlar va o'simliklardan tayyorlangan tuzlangan bodringlar ham bu oshxonani ajratib turadi. G'arbiy ozarbayjonliklar sog'lom va tabiiy ovqatlanishga ahamiyat berib, bog' va poliz mahsulotlarini isrof qilmasdan ishlatgan. Choshir, kirxbug'um kabi o'simliklardan ham taom tayyorlashda, ham shifobaxsh maqsadlarda foydalanilgan. Oshxonaga oid taomlarni asrab-avaylash va ularni kelajak avlodlarga yetkazish bugungi kunda ham dolzarb masaladir. Shu bilan birga, armanlar G'arbiy Ozarbayjon va Qorabog' oshxonasidan taomlarni o'zlashtirib, o'z nomlari bilan dunyoga tanitganliklari ta'kidlanadi. Shu bois milliy pazandalik merosimizni to'g'ri targ'ib qilish alohida ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: G'arbiy Ozarbayjon, boy oshxona, tabiiy mahsulotlar, madaniyat, pazandalik.

Abstract: Western Azerbaijani cuisine is a rich culinary heritage that was formed in historical regions such as the Iravan Khanate, Goycha, Zangezur and Daralayaz, reflecting the lifestyle, traditions and culture of the people. This cuisine is characterized by the use of mainly natural products, meat and milk-based dishes, abundant vegetables and spices, and dishes made from tandoor, sazh and ocay. Dishes such as govurma, hashil, chigirtma, kelajosh, arishte, sebzi, dolma, shirinch, Irevan keta, kombej and dash kufte are well-known examples of this cuisine. Special table customs, ceremonial dishes and pickles made from plants also distinguish this cuisine. Western Azerbaijanis, giving importance to healthy and natural nutrition, used garden and melon products without wasting them. Plants native to the region such as chashir and kirkhbugum were used both in dishes and for healing purposes. Preservation of dishes belonging to the cuisine and their transmission to future generations is still a relevant issue today. At the same time, it is emphasized that Armenians have adopted dishes belonging to Western Azerbaijan and Karabakh cuisine and introduced them to the world under their own names. Therefore, the correct introduction of our national culinary heritage is of particular importance.

Keywords: Western Azerbaijan, rich cuisine, natural products, culture, culinary.

Azərbaycan mətbəxi təkcə ləziz yeməkləri ilə deyil, həm də bir xalqın keçmişini, adət-ənənələrini və həyat tərzini yaşatması ilə seçilir. Xüsusilə, Qərbi Azərbaycan mətbəxi əsrlər boyu formalaşan, nəsildən-nəslə ötürülən zəngin irsdir. Bu yeməklər təkcə süfrəmizdə yer alan təamlar deyil, həm də yaddaşıımızda yaşayan tarixdir.

Bildiyiniz kimi, İrəvan qədim xanlıqlardan biridir və orada bu xanlığa məxsus saray mətbəxi formalaşib. Bu, bütövlükdə Qərbi Azərbaycan mətbəxinin

yanmasın, onun zəngin mədəniyyət tarixinin formalaşmasına təsir göstərib. Qərbi Azərbaycan mətbəxi dedikdə ilk öncə zəngin saray mətbəxi, onun tarixi, süfrə mədəniyyəti, etikası göz önünə gəlir. Ümumilikdə Azərbaycan Respublikasının bugünkü müasir mətbəxinin əsasını təşkil edən qədim mətbəxlərdən biri də Qərbi Azərbaycan mətbəxidir. Qərbi Azərbaycan, o cümlədən İrəvan mətbəxinə təsir göstərən ilkin amillərdən biri olan ocaqda, təndirdə yemək bişirmək günümüzə kimi gəlib çıxıb. Bugünkü gündə biz bu amilin itib-batmaması üçün çalışırıq.

Qərbi Azərbaycan mətbəxi dedikdə nə nəzərdə tutulur? Hansı özünəməxsus xüsusiyyətləri var idi? Bu mətbəxin ən məşhur, özəl yeməyi hansı idi?

Qərbi Azərbaycan (tarixi İrəvan xanlığı, Göyçə mahalı, Zəngəzur, Dərələyəz və digər torpaqlar) xalqının mətbəxi minillik tarixə, təbii imkanlara və zəngin mədəniyyətə sıx bağlıdır. Bu mətbəx təbii qida məhsullarından istifadə, ədviyyatlı yeməklər, süd və ət əsaslı xəmir yeməkləri, xüsusi bişirmə texnikaları ilə xarakterikdir.

Qərbi Azərbaycan Mətbəxinin Xüsusiyyətləri:

- Təbii və bol mövsümü tərəvəz, ədviyyat istifadəsi;
- Ət və süd məhsullarının yeməklərdə geniş istifadə olunması;
- Xəmir yeməklərinin çoxluğu;
- Bişirmədə qaynatma, qovurma, buğda bişirmə texnikalarının üstünlüyü;
- Yemək adətlərinin mərasim xarakterli olması.

Tutmaş- "Xörək növü" mənasında Qərbi Azərbaycanın Basarkeçər şivəsində işlənir.(2, 385)Qərbi Azərbaycan mətbəxinə xas olan qədim və ləzzətli yeməklərdən biridir. Bu yemək həm dadı, həm də faydalı tərkibi ilə seçilir. Adətən xəmir və qatıq əsaslı sulu yemək növü kimi təqdim olunur.Evdə yoğrulmuş və kəsilmiş xəmir tikələrinin (əriştəyə bənzər) qatıq və bəzən də ət və ya noxudla birlikdə bişirilməsi ilə hazırlanan yeməkdir. Qatıqlı şorba növü hesab olunur və həm doyurucu, həm də yüngül bir yeməkdir.

Haşıl-Qərbi Azərbaycan mətbəxinin ən qədim və məşhur yeməklərindən biridir. Buğda dənələri və ya əzməsi su ilə bişirilərək sıyıq halına gətirilir, üstünə ərənmiş yağ (bəzən yağda qızardılmış soğan) əlavə edilir. Haşıl adətən ailəvi yeməklərdə, soyuq günlərdə və qış mövsümündə daha çox yeyilirdi.

Çığırtma-Toyuq, balıq və ya quzu ətindən hazırlanır. Ət əvvəlcə azacıq qızardılır, sonra üzərinə yumurta qırılıb bişirilir. Çığırtmanın müxtəlif növləri vardır: toyuq çığırtması, balıq çığırtması və s. Bu yemək həm gündəlik süfrələrdə, həm də bayram süfrələrində rast gəlinirdi.

Sulu Xəmir-Xəmir tikələri suyun içində bişirilir, bəzən ət və ya kərə yağı ilə birlikdə təqdim olunur. Sadə, doyurucu və qidalandırıcı bir yemək növüdür.

Kələç-Qatıq əsasında hazırlanır. Ət parçaları qaynadılır, sonra qatıq əlavə edilir. Üzərinə qızardılmış soğan tökülür və adətən doğranmış çörək tikələri ilə süfrəyə verilir.

Qovurma-Qoyun və ya mal əti əvvəlcə doğranır, sonra öz yağında qovrulur. Bəzən qış üçün saxlanmaq məqsədilə qovrulmuş ət bankalara və ya qablar

içində yağın içində qorunurdu. Bu üsul həm ətə xüsusi dad verirdi, həm də onu uzun müddət saxlanılmasına imkan yaradırdı.

Əriştə-Əriştə xəmiri evdə hazırlanır, nazik kəsilir və qurudulurdu. Bişirilib kərə yağı ilə qarışdırılır və bəzən ətlə birlikdə yeyilirdi.

Göyərtili əsaslı yeməklər — məsələn, turşəng, ispanaq, kəvər, şüyüd və başqa otlardan hazırlanan xörəklər çox populyardır. Səbz xörəkləri həm ətsiz, həm də ətli bişirilirdi.

Şirinç-Düyü, süd və şəkər tozu ilə hazırlanan sadə, amma ləzzətli şirniyyat növüdür. Şirinç toy şənliklərində və Novruz bayramında hazırlanırdı.

Paxlava və Şəkərbura-Novruz bayramının ənənəvi şirniyyatları arasında olan paxlava və şəkərbura Qərbi Azərbaycanda da özünəməxsus tərzdə hazırlanırdı. Əllə yoğrulmuş nazik qatlı xəmindən paxlava bişirilir, içərisinə qoz və badam dolğusu əlavə edilirdi.

Quru Meyvə Kompotları-Armud, alça, ərik və başqa meyvələrin qurudulması və onlardan şirin kompot hazırlanması bölgə mətbəxində geniş yayılmışdı.

Toy qovurması: Toy ərəfəsində çoxlu miqdarda qovurma hazırlanırdı.

Baş-ayaq soyutması: Xüsusi mərasim yeməyidir.

Nardanaş: Nar və ətin birlikdə bişirilməsi ilə hazırlanır.

Təndir çörəyi: Təndirdə bişirilən nazik ətirli çörək;

Yuxa: İncə, nazik xəmir qatları. Bu söz Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək və Qarakilsə şivələrində “*sacda bişirilən lavaş*” və “*nazik*” mənalarında işlənir. (4, 417) “Yuxa” sözünü Mahmud Kaşğari “yuğa” şəklində qeydə almış, “yuxa, lavaş” mənasında oldığını göstərmişdir. Kaşğarının “Divan”ında bu sözün “yuvka”, “yupka” fonetik variantları da qeydə alınmışdır. (3, 31)

Qatlama: Çox qatlaşdırılıb yağla bişirilən xəmir məmulatı.

İçkilər:

Ayran- qatıq və suyun qarışımından hazırlanırdı.

Dovğa - qatıq, düyü və göyərtilərlə hazırlanan sulu yeməkdir, həm isti, həm də soyuq halda verilirdi.

Bitki çayları -dağ nanəsi, kəklikotu, gülümbahar kimi bitkilərdən dəmlənən çaylar həm şifahi, həm də gündəlik içki kimi istifadə olunurdu.

Süfrə Adətləri:

- Yeməkdən əvvəl dua oxunması;
- Böyüklərə öncəlik verilməsi;
- Çörəyin üzüstə qoyulmaması;
- Duzun bərəkət simvolu kimi süfrəyə qoyulması.

Qərbi Azərbaycan mətbəxinin əsasını təndirdə, sacda, ocaqda bişən yeməklər təşkil edir. Qərbi Azərbaycanın hər bölgəsinin özünəməxsus yeməkləri var.

Ümumilikdə isə Qərbi Azərbaycanın ən məşhur yeməklərindən biri qovurmadır. Keçmişdə soyuducu olmadığından təbii üsullarla yeməyi qışda saxlamaq üçün əti öz yağında qovururdular. Qovrulan əti ən az 6 ay saxlaya bilirdilər. Qovurma Qərbi Azərbaycan mətbəxinin vazkeçilməzidir. Çünki bütün yeməklər demək olar ki, onun əsasında hazırlanır.

Aşıq Ələsgərin şeirlərində Şəmkirdən gələn düyü, Sarıyaldan gələn yağ, Gəncənin meyvəsi, Bağdadın xurması mənəvlərdə işlədildiyini yazmaqla Göyçənin digər bölgələrimizlə, hətta xarici ölkələrlə əlaqəsini də açır. Nəhayət, Aşıq Ələsgər Göyçənin mətbəxi barədə yazır:

“Göyçənin qonağa çoxdu hörməti
Qaysava, qayğanaq verir ləzzəti
Plov, dolma, kabab, əmliyin əti
İnsaf elə tək motaldan danışma”. (1, 172)

Qeyd edək ki, qaysava xörəyi, əsasən, yağda qızardılmış quru ərikdən ibarətdir,

Qərbi Azərbaycan mətbəxinin çoxçeşidli olması zəngin flora və faunaya sahib olmasından irəli gəlir. Bizim mətbəxdə ət yeməkləri ilə yanaşı, müxtəlif dənli bitkilərdən, dağ bitkilərindən istifadə olunub. İrəvan mətbəxinin digər mətbəxlərdən fərqli xüsusiyyəti budur ki, heyvan mənşəli məhsullarla birlikdə bu bitkilərdən də çox istifadə olunur. Bunun ən bariz nümunəsi Qərbi Azərbaycana xas olan İrəvan səbzisidir. Çünki tərxun bitkisi təbii halda yalnız Azərbaycanın iki bölgəsində yetişdirilir. Bu bölgələr də İrəvan və Naxçıvan şəhərləridir. Hal-hazırda isə Naxçıvan və Gəncədə yetişdirilir.

Qərbi Azərbaycan mətbəxi dedikdə bir çox yemək ağıla gəlir. Qovurma, səbzə plov, İrəvana xas balıq çörəyi, İrəvan kətəsi, kömbə, yeznə qalın şirniyi (hansı ki bizim xeyir işlərdə qaynana xüsusi olaraq yeznəsi üçün bişirilir), qırxbuğum kətəsi və s. Çox zəngin bir mətbəxə sahib olduğumuz halda təəssüf ki, tariximizi itiririk. Qərbi Azərbaycan mətbəxinə məxsus yeməkləri bugünkü gündə də bişiririk ki, unudulmasın və gələcək nəsillərə miras qalsın.

Ümumiyyətlə, Qərbi Azərbaycanlılar sağlam qidalara üstünlük verirlər. Həm faydalı, həm də dadlı mətbəxə sahibdir. Qərbi Azərbaycan əhalisinin bağ-bostanında yetişdirilən heç bir bitki itkiyə getməyib. Yetişdirilən hər bir məhsul dəyərləndirilib və çox gözəl təamlar ortaya çıxıb. Bu təamların ən məşhurlarından biri də bizim kələm dolmamızdır. Bəzən də buna yay dolması deyirik. Kələm, pomidor, bibər və badımcanın eyni anda bişərək hazırlandığı bir yeməkdir. Bəzən içinə noxud ləpəsi də əlavə edilir. Tərkibinin əksər hissəsini yağlı dana və ya quzu əti, Qafan, Mehri və İrəvanda çox istifadə olunan bitkilər, xüsusilə də ağ və qara reyhan təşkil edir. Təbii şəkildə yetişdirildiyi üçün bütün tərəvəzlər ət ilə eyni anda qazana düzülür və çox dadlı yemək ərsəyə gəlir.

Doğrudur, Qərbi Azərbaycanlılar daha çox quru, qızartma yeməklərə üstünlük versələr də, sulu yeməklər də bişirirdilər. Masalarda ən çox yer alan ərşətə şorbası, əvəlik istisi, maş şorbası, toyuq və hinduşka ətindən hazırlanan şorbalər kimi duru yeməklərdir.

Bizim mətbəxin vazkeçilməzi turşular, duza qoyulmuş şorabalar, marinad edilmiş salatlardır. Süfrə mədəniyyətimizi təqdim etdikdə masaya ilk öncə ağıla gələn hər növ meyvə və tərəvəzlərdən hazırlanan şorabalar qoyulur. Bu baxımdan Azərbaycan mətbəxinin ən zəngin hissəsini Qərbi Azərbaycan təşkil edir.

Qərbi Azərbaycana məxsus yabanı bitki olan çəşir turşusunu da xüsusi vurğulamaq istəyirəm. Çəşirin saymaqla bitməyən faydaları var. Hətta onkoloji xəstəliklərdə ilk olaraq dərman əvəzinə məhz çəşir bitkisi məsləhət görülür. Bu bitki dağlıq bölgələrimizdə, İrəvan, Dərələyəz, Göyçə mahalında bitir. Hal-hazırda bu bitkinin Naxçıvandan, Xızı dağlarından, Şamaxıdan gətirilərək satışı həyata keçirilir. Çəşir turşusunu hazırlamaq üçün bu bitki ilk öncə 10 gün ərzində acısı çıxdıqdan sonra duza qoyulur. Eyni zamanda, gül kələmi turşusu da buralarda hələ təzə-təzə məşhurlaşmağa başlasa da, İrəvanda çox öncədən hazırlanırdı. Bunlarla yanaşı, bölgəmizə məxsus tam yetişməmiş qarpız şorabası, növbənöv heyva, əzgil, zoğal turşuları, xiyar, ağ və qırmızı kələm turşuları, badımcın, qırmızı soğan, arpacıq soğan turşuları da süfrəmizin olmazsa olmazlarındanır.

İrəvan mətbəxinin Bakı mətbəxindən bir çox fərqləri var. İrəvan Qərbi Azərbaycanın paytaxtı, Bakı isə Şərqi Azərbaycanın paytaxt şəhəridir. Hər iki paytaxt şəhəri zəngin mətbəxə sahibdir. Amma Bakı mətbəxində xəmir xörəkləri ağırlıq təşkil etdiyi halda Qərbi Azərbaycanda daha çox kabab, sac yeməkləri, təndirdə bişən yeməklərə və dənli bitkilərə üstünlük verilir. Bakıda qutab, xəngəl və s. yeməkləri bişirilsə, Qərbi Azərbaycanlılar daha çox növbənöv plovlar, qızartmalar, buğlama, xaşlama yeməkləri hazırlayır. Məsələn, Bakı mətbəxində də, Qərbi Azərbaycan mətbəxində də küftə yeməyi bişirilir. Amma Qərbi Azərbaycanlıların əksəriyyəti bugünkü gündə belə nə qədər texnika inkişaf etsə də, küftənin ətinə atçəkən maşında çəkmirlər. Ət döymək üçün toxmaq deyilən xüsusi alətdən istifadə olunur. Əti tam şəkildə döyüb əzdikdən sonra içinə noxud ləpəsi, quru reyhan qatılır və pomidorlu ət suyunda bişirilir. Biz buna daş küftəsi deyirik. Bakı mətbəxində bayram süfrələrinin əsasını paxlava, şəkərbura təşkil edirsə, bizim xeyir iş süfrələrimizi, bayram süfrələrimizi ən çox kömbəc, İrəvan kətəsi, içi qoz, fındıq, hil və s. ilə doldurulmuş quru meyvələr bəzəyir.

İrəvan kətəsi Azərbaycan mətbəxinə məxsus ən qədim şirniyyatlardan biridir. İlkin olaraq bir çoxuna iradəmi bildirmək istəyirəm ki, adını düzgün qeyd etmədikdə ermənilər bizim mətbəximizə sahibləndiyi kimi daha da ürəklənir. Bir hərf belə tariximizi dəyişdirir. Yerəvan yox, İrəvan kətəsi! İrəvan kətesinin tərkibi bir çox başqa kətelərdən fərqlənir. Qarabağ və Bakı kətesindən fərqli olaraq İrəvan kətesində döymə xəmindən istifadə olunur. Yağ və un bıçaqla döyülüb soyudulur və sonradan yayılıb cürbəcür içliklərlə hazırlanır. Döymə xəmir xırt-xırt, ovuntulu, daha ləziz olur. İrəvan kətesinin tərkibində ev şəraitində hazırlanmış qaymaq, yağ, baldan istifadə edilir. Hal-hazırda qaymaq əvəzinə xamaya üstünlük verirlər. Təvsiyə edərdim ki, yağlı və ev üsulu xamadan istifadə etsinlər. Yağlı süd məhsullarından istifadə etdikdə kətə daha dadlı alınır.

Qərbi Azərbaycanda yetişən 2400 bitkidən biri də qırxbuğumdur və sırf bu bölgəyə məxsusdur. Qərbi Azərbaycana yaxın bir neçə bölgə bu bitkidən istifadə edərək bugünədək gətirib çıxarıblar. Hazırda ən çox Gədəbəy, Şəmkir, Gəncə bölgələrində çox satılır. Bu bitki Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz, Göyçə

mahalında çox yetişdirilib. Qırxbuğum yüksək dağlarda bitən bir bitkidir. Onagörə də düzən yerlərdə, Hacıkənd, Gədəbəy bölgələrində bitənə Qərbi Azərbaycanda bitən qırxbuğumun çox fərqi var. Ən qızgın şəkildə yeyildiği vaxt aprel ayının əvvəlindən may ayının ortalarına kimi olan vaxtdır. Mayın ortalarından artıq bu bitkinin zoğları qalınlaşır və yeməli olmur. Ona görə də bu qısa müddətdə nə qədər istehlak edilsə, bir o qədər faydalı olar.

İddia edərdim ki, ermənilərin hazırda özlərininki kimi tanıtdığı mətbəxin 99%-ni Azərbaycan yeməkləri təşkil edir. Mətbəxlərinin yarısından çox hissəsi İrəvan, 40-45%-i isə Qarabağ mətbəxindən oğurlanmış yeməklərdir. Onlar bizim yeməklərin adlarında hərflə dəyişikliyi edərək bütün dünyada erməni yeməkləri kimi tanıdılar. Əsasən, Rusiya dövlətində kompakt halında yaşadıkları üçün orada Qafqaz yeməklərini erməni yeməkləri kimi tanıtımı ilə məşğuldurlar. İstər lavaşımız, istər İrəvan kəməzi, istərsə də digər yeməklərimizə sahib çıxırlar. Təəssüf ki, biz onlar qədər yeməklərimizin tanıtımı üzərində çalışmırıq. Gələcək nəsillərə bu yeməkləri tanıtdırmaq üçün çalışmaq lazımdır. İnternetdə Qərbi Azərbaycan mətbəxi yazdıqda haqqında çox məlumat tapa bilməzsiniz. Kələç, pasos dolma, sucuq, İrəvan kəməsi ermənilərin ən uğurla dünyaya təqdim etdikləri yeməklərimizdir. Onların mətbəxləri sırf bizim yeməklərimiz üzərində qurulub.

Nəticədə, 413 xörək nüsxəsi toplanmış, onların texnoloji təhlilləri aparılmış, disturlar texnoloji, tarixi, coğrafi, etnoqrafik cəhətdən dəqiqləşdirilmiş, təcrübədə hazırlanmış və şəkilləri çəkilmişdir.

İrəvan mətbəxinə aid tədqiqatlar kitablaşdırılmışdır. Elmi tədqiqatlar bu kitabda 74 səhifə, xörək disturları isə 389 səhifədə yer almışdır. Kitabda 220 xörəyin, yemək, şirniyyat, çörək məmulatlarının, içkilərin və s. şəkli verilmişdir.

Erməni mütəxəssisi İrina Petrosyan yazır ki, "Rusiya işğal dövründə Şərqi Ermənistan (19-cu əsrin sonu - 20-ci illərin əvvəllərində — T.Ə.) müsəlman əhali çoxluq təşkil edirdi. Əhalinin təxminən 20 faizi erməni idi. Ermənistan ermənilərin yenidən məskunlaşması Rusiya işğalına qədər başlamamışdır. Həmin vaxt İran və Osmanlı imperiyasından olan ermənilərin çoxu tarixən Ermənistan adlandırılan bölgədə yenidən məskunlaşmağa başladı.

Şərqi Ermənistan yaşayan insanların çoxu keçmişdə müasir azərbaycanlıların əcdadı olan şiə tatarlarının nəsilləri idi. Burada çoxsaylı sünni türklər və kürdlər də yaşayırdı".

Və əlavə edir ki, Ermənilərin əsrlərlə dövləti olmamışdır. Dəqiq sərhədləri uzun dövlətçilik tarixi olan xalqlardan fərqli olaraq ermənilərin milli mətbəxi yoxdur".

Əlbəttə ki, bu gün ermənilər tərəfindən təbliğ edilən "tarixi", "qədim" erməni yeməkləri, əsasən, İrəvan xanlığı bölgə mətbəximizdən əxz edilən Azərbaycan mətbəx nümunələridir.

Nəticə

Qərbi Azərbaycan mətbəxi Azərbaycan xalqının tarixini, həyat tərzini və mədəni irsini əks etdirən nadir və zəngin bir dəyərdir. Bu mətbəx yalnız yeməklərin müxtəlifliyi ilə deyil, həm də süfrə adətləri, bişirmə üsulları və təbii

məhsullara əsaslanması ilə seçilir. İrəvan, Göyçə, Zəngəzur, Dərələyəz kimi bölgələrə xas yeməklər sadəcə qida deyil, həm də xalqın yaddaşında yaşayan tarixi izlərdir. Qovurma, haşıl, tutmaş, çığırtma, səbz plov, daş küftəsi, İrəvan kəbəsi kimi yeməklər bu mədəniyyətin nümunələridir.

Bu mətbəxin əsas xüsusiyyəti isə təbiətə bağlılıq, sağlam qidalanma və ən əsası, nəsil-dən-nəslə ötürülən kulinariya ənənələridir. Günümüzdə bu dəyərlərin qorunub saxlanması və gələcək nəsillərə çatdırılması vacib vəzifələrdən biridir. Qərbi Azərbaycan mətbəxinə məxsus yeməklərin bişirilməsi, süfrə mədəniyyətinin yaşadılması yalnız mətbəx deyil, milli kimliyimizin də yaşamasıdır.

Ədəbiyyat

1. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2004, 400 s.
 2. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı, "Elm və təhsil", 2011, 440 s.
 3. Kaşğari M. Divani lüğət-it-türk. Dörd cild. IV cild. Bakı, "Ozan", 2006, 752 s.
- Karşılaştırmalı türk lehçələri sözlüğü. I cild, Ankara, 1993, 1183 s.

TARİX DƏRSLƏRİNDƏ AKMEOLOJİ SƏRİŞTƏNİN FORMALAŞDIRILMASINDA İSTİFADƏ OLUNAN ÜSUL VƏ VASİTƏLƏR

Həsənova Ülkər Fikrət

Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun doktorantı

ulker.bdu@bk.ru

Bakı/Azərbaycan

ORCID: 0009-0009-6054-7503

Xülasə. Akmeoloji səriştə, insanın şəxsi inkişafının zirvəsinə çatmasını təmin edən və onun maksimum potensialını ortaya çıxaran bilik, bacarıq və keyfiyyətlər toplusudur. Bu səriştənin inkişafı, şagirdin özünü daha yaxşı tanıması, təhsil prosesində uğur qazanması və həyatında daha təsirli olmasını təmin edir. Tarix dərslərində şagirdlərdə akmeoloji səriştənin formalaşdırılması təhsil prosesində şagirdlərin intellektual, emosional və şəxsiyyət kimi inkişafına yönəlmiş vacib bir aspektdir. Akmeologiya – insanın peşəkar və şəxsi inkişafının zirvə nöqtəsinə çatmasını öyrənən elmdir və bu baxımdan, tarix dərsləri bu səriştənin inkişafı üçün geniş imkanlar təqdim edir.

Tarix dərslərində akmeoloji səriştənin formalaşdırılması, yalnız tarixi məlumatların ötürülməsindən ibarət olmayıb, həm də şagirdin şəxsiyyətinin inkişafına, tənqidi düşünmə və özünüidarəetmə bacarıqlarının inkişafına xidmət edir. Bu məqsədlə müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə olunur. Tarix dərslərində tətbiq edilən düzgün üsul və vasitələr şagirdlərin yalnız məlumatı əzbərləməsinə yox, onu təhlil etməsinə, dəyərləndirməsinə və şəxsiyyət kimi inkişaf etməsinə xidmət edir. Bu isə akmeoloji səriştənin əsas məqsədidir: şagirdin potensialını tanıması və onu reallaşdırması.

Açar sözlər: Akmeologiya, üsul, şagird, səriştə, problem, tarix dərsi.

Annotatsiya .Akmeologik kompetentsiya - bu shaxsning shaxsiy rivojlanish cho'qqisiga chiqishini ta'minlaydigan va uning maksimal salohiyatini ochib beradigan bilim, ko'nikma va fazilatlar to'plami. Bu kompetensiyaning rivojlanishi talabaning o'zini yaxshiroq bilishini, ta'lim jarayonida muvaffaqiyat qozonishini va hayotida samaraliroq bo'lishini ta'minlaydi. Tarix darslarida talabalarda akmeologik kompetentsiyani shakllantirish ta'lim jarayonida

o'quvchilarning intellektual, hissiy va shaxsiy rivojlanishiga qaratilgan muhim jihatdir. Akmeologiya - bu insonning kasbiy va shaxsiy rivojlanishining cho'qqisiga qanday erishishini o'rganadigan fan bo'lib, shu munosabat bilan tarix darslari ushbu kompetentsiyani rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Tarix darslarida akmeologik kompetentsiyani shakllantirish nafaqat tarixiy ma'lumotlarni uzatishdan iborat, balki o'quvchi shaxsini, tanqidiy fikrlash va o'z-o'zini boshqarish qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Buning uchun turli xil usullar va vositalar qo'llaniladi.

Tarix darslarida to'g'ri qo'llaniladigan metod va vositalar o'quvchilarga ma'lumotlarni eslab qolish bilan birga, uni tahlil qilish, baholash, shaxs sifatida kamol topishiga ham yordam beradi. Bu akmeologik kompetentsiyaning asosiy maqsadi: talaba salohiyatini tan olish va uni amalga oshirish.

Kalit so'zlar: Akmeologiya, metod, talaba, kompetentsiya, muammo, tarix darsi.

Abstract. Acmeological competence is a set of knowledge, skills and qualities that ensure a person reaches the peak of his personal development and reveals his maximum potential. The development of this competence ensures that the student knows himself better, succeeds in the educational process and is more effective in his life. The formation of acmeological competence in students in history lessons is an important aspect aimed at the intellectual, emotional and personal development of students in the educational process. Acmeology is a science that studies the peak of a person's professional and personal development, and in this regard, history lessons provide ample opportunities for the development of this competence. The formation of acmeological competence in history lessons does not only consist of transmitting historical information, but also serves the development of the student's personality, the development of critical thinking and self-management skills. For this purpose, various methods and tools are used. The correct methods and tools applied in history lessons help students not only memorize information, but also analyze it, evaluate it and develop as a person. This is the main goal of acmeological competence: to recognize the student's potential and realize it.

Keywords: Acmeology, method, student, competence, problem, history lesson.

Müasir dövrdə təhsilin əsas məqsədi yalnız bilik vermək deyil, həm də düşünən, analiz edən, yaradıcı və məsuliyyətli şagirdlərin şəxsiyyətli vətəndaşların yetişdirilməsidir. Bu baxımdan, akmeoloji səriştənin inkişafı təhsil prosesində mühüm yer tutur. Akmeoloji səriştə insanın öz potensialını maksimum dərəcədə üzə çıxarması və bu potensialı şəxsiyyət kimi inkişafında istifadə etməsi bacarığıdır. Xüsusilə, tarix dərsləri bu səriştənin formalaşdırılması üçün geniş imkanlar təqdim edir. Tarix fənni kimi təkcə keçmişə öyrənmək deyil, həmçinin bu günə və gələcəyə düzgün baxış formalaşdırmaq üçün bir vasitədir. Məhz bu məqalədə tarix dərslərində təhsilalanlarda akmeoloji səriştənin formalaşdırılmasında istifadə olunan üsul və vasitələrin rolu ön plana çəkilmişdir.

Ümumilikdə, Akmeologiya – insanın fərdi və peşəkar inkişafının zirvə nöqtəsinə çatma yollarını öyrənən elmdir. Bu elmin təhsil sahəsində tətbiqi “akmeoloji səriştə” anlayışını meydana çıxarır. Akmeolojisəriştə dedikdə, şagirdin:

1. özünü dərk etməsi,
2. təfəkkür və yaradıcı potensialını reallaşdırması,
3. müstəqil qərar verməsi,

4. sosialməsulıyyətdaşması,

5. liderlikvə təşəbbüskarlıqnümayış etdirməsi kimixüsusiyyətlər başa düşülür.

Tarixdərslərıbubacarıqlarınınıkişafı üçün əlverişlimühityaradır. Tarixihadisələrıntəhlili, fərqlıbxış bucaqlarınınmüqayisəsisəbəb-nəticə əlaqələrininqurulması və qiymətləndirilməsi şagirdintənqidivə yaradıcı düşüncə qabiliyyətiniinkişafetdirir(5,s.6).

Tarix dərslərində şagirdlərin fəallığını təmin etmək və onların akmeoloji səriştelərini formalaşdırmaq üçün müxtəlif təlim üsullarından istifadə olunur. Bu üsullar həm dərsin keyfiyyətini artırır, həm də təhsiləlanın şəxsiyyət kimi inkişafına təkən verir.

1. Problemli təlim üsulu: Problemli təlim şagirdin fəal düşünməsini və yaradıcı yanaşmasını təmin edən effektiv üsuldur. Bu metod şagirdləri tarixi hadisələrə yalnız hazır cavablarla deyil, yaradıcı yanaşma ilə yanaşmağa sövq edir. Şagirdlər tarixi şəraitdə qərar qəbul edən rolunda çıxış edir və hadisələrə fərqli və bir çox baxış bucağından yanaşırlar. Bu, onların analitik və sistemli düşüncə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu üsulda təhsilverən suallar və tapşırıqlar vasitəsilə şagirdlərdə maraq və tədqiqat aparmaq istəyi oyadır.Məsələn: "Əgər Almanıya Birinci Dünya Müharibəsində qalib gəlsəydi, dünyanın yeni siyasi xəritəsi necə olardı?" Bu cür suallar təhsiləlanı təkəkkürə və proqnozlaşdırmaya yönəldir.

2. Debat vədiskussiya: Təhsiləlanlar tarixi hadisələr və şəxsiyyətlər haqqında müxtəlif mövqeləri müdafiə edərək ünsiyyət bacarıqlarını, arqumentləşdirmə və tənqidi yanaşma qabiliyyətlərini inkişaf etdirirlər (4,s.25). Şagirdlərə tarixdə baş vermiş hadisələr və şəxsiyyətlər ətrafında müzakirələr aparmaq imkanı verilir. Bu müzakirələr zamanı müxtəlif fikirlərə hörmət, arqumentlə çıxış etmə və öz mövqeyini əsaslandırma kimi bacarıqlar formalaşır.Mövzu nümunəsi: "Sultan Sülyəman Qanununin hakimıyyəti illərindəOsmanlı imperıyasını vəziyyəti necə idi?" - bu sual ətrafında keçirilən debat şagirdlərin hadisələri müxtəlif baxış bucaqlarından dəyərləndirməsinə şərait yaradır.

3. Tədqiqat və layihə fəaliyyəti: Şagirdlərin müstəqil şəkildə araşdırma aparması və nəticələrini təqdim etməsi onların məsulıyyət hissini, analitik düşüncə və zamanın idarə edilməsi bacarığını inkişaf etdirir.Nümunə layihələr:

1. "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə maarifçilik hərəkəti"

2. "Orta əsrlər Şərq sivilizasiyalarının Avropa mədəniyyətinə təsiri"(1)

Bu üsulla şagirdlər qrup və cütlər şəklində araşdırma aparıb, nəticələri çıxarıb təqdimat hazırlayırlar. Ən sonda təhsilverən onların təqdimatını digər şagirdlərlə birlikdə dəyərləndirir.

4. Rollu oyunlar və simulyasiyalar: Şagirdlər tarixi şəraitləri canlandıraraq həmin dövrün düşüncə tərzinə bürünürlər. Tarixi hadisələrin canlandırılması şagirdlərdə empatiya, yaradıcılıq və məsulıyyət hissini gücləndirir. Onlar tarixə "daxildən" baxaraq qərarvermə proseslərini yaşayır və tarixi şəxsiyyətlərin psixoloji motivasiyasını anlamağa çalışırlar. Bu zaman empatiya,

qərarqəbuletmə və sosial bacarıqların inkişafıdır. Nümunə olaraq qeyd edə bilərik: “Potsdam Sülh Konfransı” simulyasiyası – təhsilənlər konfrans iştirakçıları kimi çıxış edərək öz mövqelərini müdafiə edirlər. Və yaxud təhsilənlər hansısa bir tarixi şəxsiyyətin rolunu canlandıraraq, onların verdikləri qərarları təhlil edir və dəyərləndirir. Bu üsul şagirdlərin tənqidi təfəkkürünü inkişaf etdirir (3, s.57).

5. Tarixi şəxsiyyətlərin təhlili: Liderlik xüsusiyyətlərinin və qərarvermə bacarıqlarının analiz edilməsi. Akmeoloji yanaşma ilə onların inkişaf zirvəsi və şəxsiyyət olaraq formalaşmaları araşdırılır. Tarixi hökmdar və ya kralın verdikləri qərarların müsbət və mənfi tərəflərini təhlil edib, öz münasibətlərini bildirir.

6. Mənbə və sənədlərlə işləmə: Tarixi sənədlər, məktublar, xatirələr üzərində iş aparmaq. Müstəqil düşünmək, arqument qurmaq bacarığını inkişaf etdirir.

7. Refleksiya və özünüqiymətləndirmə: Tarix dərslərində reflektiv suallar şagirdlərin öz biliklərini və emosional reaksiyalarını analiz etməsinə imkan yaradır. Bu isə özünüdərk və şəxsiyyət inkişafı baxımından əhəmiyyətli bir şeydir. Şagirdlərin dərslər sonunda “Mən bu mövzudan nə öyrəndim?”, “Bu bilik mənə necə dəyişdi?” kimi suallarla düşünmələri. Akmeoloji özünüdərk bacarığını gücləndirir.

8. Əqli hücum (brainstorming)- Bu metod müəllim yeni mövzuya keçərkən təhsilənlərdən fərqli cavablar almaq üçün açıq suallar verir. Bu üsul şagirdləri müstəqil düşünməyə və iştirak etməyə təşviq edir. Əqli hücum şagirdlərə özünü ifadə etməyə öyrəşdirir, qrupla işləməyi və mübahisə etmədən fikrini bildirməyə kömək edir.

9. BİBÖ- Tarix dərslərində istifadə olunan əsas təlim üsullarından biridir BİBÖ üsuludur. BİBÖ üsulu şagirdlərin təfəkkürü inkişaf etdirir, analiz və sintez bacarıqlarının formalaşdırılmasına inkişaf etməsində mühüm rol oynayır. Misal olaraq aşağıdakı formada BİBÖ cədvəlini qura bilərik.

Bilirəm	İstəyirəm bilim	Öyrəndim

10. Viktorinalar və interaktiv testlər: Quizizz, Kahoot, Wordwall və digər platformalar üzərindən oyun formatında testlər tətbiq olunur.

Tarix dərslərində şagirdlərdə akmeoloji bacarığın formalaşdırılmasında müəyyən vasitələr də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. bu vasitələr aşağıdakılardır.

1. Tarixi xəritələr və sənədlər- şagirdlərin tarixi dövrdəki ərazilərin və sənədlərin görməsi ilə onlarda tədqiqatçılıq bacarığı inkişaf edir. Mənbə ilə işləmək bacarığını formalaşdırır.

2. Ədəbi mətnlər və sənədli filmlər- bu vasitə zamanı şagirdlərin milli-mənəvi dəyərlərlə tanış olur, tarixə humanist və estetik yanaşır. Məsələn: şagirdlər ədəbiyyatdan "Vaqif" poemasını oxuyur, həmçinin tarix kitablarında oxuduqları Vaqifə həm tarixi, həm ədəbi yöndə dəyərləndirirlər.

3. İnteraktiv lövhələr və təqdimatlar- bu zaman tarix dərsləri vizual materiallar vasitəsilə daha maraqlı, cəlbədicə və əyani olur.

Tarix dərslərində bu və ya başqa vasitələrindən istifadə etməklə tədrisə maraq qatır. Müasir təlim metodlarından düzgün istifadə etməklə şagirdlər daha yaradıcı, fəal və tənqidi düşüncəyə malik olurlar.

Akmeoloji sərəştənin formalaşmasında müəllimin rolu danılmazdır. Müəllim bu prosesdə əsas istiqamətləndirici şəxsdir. O, şagirdlərə öz inkişaf yollarını tapmaqda, bacarıqlarını üzə çıxarmaqda və təkmilləşdirməkdə bələdçilik edir. Bu zaman müəllim: yaradıcı mühit yaradır, fərdi yanaşma tətbiq edir, şagirdlərin təşəbbüsünü dəstəkləyir, tənqidi və yaradıcı düşünməni təşviq edir. Bu yanaşmaların tətbiqi ilə müəllim şagirdlərin akmeoloji potensialını üzə çıxarır və inkişaf etdirir (2).

Tarix dərsləri şagirdlərin yalnız tarixi biliklərə yiyələnməsi ilə kifayətlənmir, həm də onların şəxsiyyət kimi inkişafına xidmət edir. Bu dərslərdə tətbiq olunan müasir və fəal təlim üsulları şagirdlərin:

- tənqidi düşüncə,
- müstəqil qərarvermə,
- liderlik və təşəbbüskarlıq,
- sosial məsuliyyət və əməkdaşlıq bacarıqlarının

inkişafına şərait yaradır. Bunların hamısı isə akmeoloji sərəştənin əsas komponentləridir.

Beləliklə, tarix dərslərində daha çox interaktiv və tədqiqat yönümlü metodlardan istifadə olunmalıdır. Məktəblərdə layihə əsaslı tarix dərsləri genişləndirilməli, şagirdlərə fərdi tədqiqat aparmaq üçün şərait yaradılmalıdır. Texnologiya ilə inteqrasiya olunmuş dərslər planları hazırlanmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİ ÜÇÜN ÜMUMİ TARİX FƏNNİ ÜZRƏ TƏHSİL PROQRAMI (KURİKULUMU) (VI-XI siniflər). Bakı-2013

2. Əliyev E., Müəllimlərin peşəkar kompetensiyalarını artırmaq zərurəti, 01 Fevral 2019.

3. Источник: <https://muallim.edu.az/news.php?id=4072>,

- 4.Əmirov M., TAM ORTA MƏKTƏBDƏ TARİXİN FƏAL/İTERAKTİV TƏLİMİ METODİKASI, Bakı.2011. 706 s.
- 5.Musayev.D., Tarixin tədrisində interaktiv metodlardan istifadənin imkanları. Bakı.2022., 232 s.
- 6.Veysova.Z., Fəal/interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait. Bakı.2007. 149 s.

UŞA-QARABAĞIN MƏDƏNİ İNCİSİ

Aysel Hüseynova

Filologiya fakültəsinin tələbəsi

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ORCID:0009-0001-8900-9700

Huseynovaaysel772@gmail.com

Elmi rəhbər: f.e.d,prof.Mirvari İsmaylova

Xülasə: Şuşa — Azərbaycan tarixində, mədəniyyətində və musiqisində xüsusi yeri olan qədim şəhərdir. Qarabağın dağlıq hissəsində yerləşən bu şəhər XVIII əsrdə Pənahəli xan tərəfindən salınıb və Qarabağ xanlığının paytaxtı olub. Şəhərin strateji mövqeyi onu həm hərbi, həm də mədəni baxımdan mühüm mərkəzə çevirib. Şuşa Vaqif, Üzeyir Hacıbəyli, Bülbül, Nətvən, Xurşidbanu, Qasım bəy Zakir kimi məşhur şəxsiyyətlərin vətənidir. Burada muğam, xalq şeiri və klassik poeziya bir araya gəlib, Azərbaycan mədəniyyətinin əsasını formalaşdırıb. 1992-ci ildə erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuş Şuşa, 8 noyabr 2020-ci ildə Azərbaycan Ordusu tərəfindən qəhrəmancasına azad olunub. Bu azadlıq həm milli qürur, həm də mədəni dirçəlişin simvoluna çevrildi. Bu gün Şuşa Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı kimi yenidən qurulur və dirçəlir. Şəhər, keçmişin izlərini qoruyaraq gələcək nəsillərə və dünya ictimaiyyətinə Azərbaycanın tarixi və mədəni kimliyini tanıdır.

Açar söz : Mədəniyyət paytaxtı, Tarixi şəhər, Azərbaycan mədəniyyəti, Dirçəliş və quruculuq.

Annotatsiya: Shusha – Ozarbayjon tarixi, madaniyati va musiqasida alohida o'ringa ega qadimiy shahar. Qorabog'ning tog'li qismida joylashgan bu shahar XVIII asrda Panahalixon tomonidan asos solingan va Qorabog' xonligining poytaxti bo'lgan. Shaharning strategik joylashuvi uni harbiy va madaniy jihatdan muhim markazga aylantirgan. Shusha – Voqif, Uzeyir Hojibeyli, Bulbul, Natavon, Xurshidbanu, Gasim bey Zokir kabi mashhur shaxslarning vatani. Bu yerda mug'om, xalq she'riyati va mumtoz she'riyat qo'shilib, Ozarbayjon madaniyatining asosini tashkil etgan. 1992-yilda Armaniston qurolli kuchlari tomonidan bosib olingan Shusha shahri 2020-yil 8-noyabr kuni Ozarbayjon armiyasi tomonidan qahramonlarcha ozod qilindi.Bu ozodlik ham milliy g'urur, ham madaniy tiklanish timsoliga aylandi. Bugun Shusha qayta qurilib, Ozarbayjonning madaniy poytaxti sifatida qayta tiklanmoqda. O'tmish izlarini saqlab qolgan shahar kelajak avlodlar va jahon hamjamiyatiga Ozarbayjonning tarixiy va madaniy o'ziga xosligini tanishtiradi.

Kalit so'zlar: Madaniyat poytaxti, Tarixiy shahar, Ozarbayjon madaniyati, Tiklanish va bunyodkorlik.

Abstract: Shusha is an ancient city with a special place in the history, culture and music of Azerbaijan. Located in the mountainous part of Karabakh, this city was founded by Panahali Khan in the 18th century and was the capital of the Karabakh Khanate. The city's strategic location has made it an important center in both military and cultural terms. Shusha is the homeland of famous personalities such as Vagif, Uzeyir Hajibeyli, Bulbul, Natavan, Khurshidbanu, Gasim bey Zakir. Mugham, folk poetry and classical poetry came together here,

forming the basis of Azerbaijani culture. Shusha, which was occupied by Armenian armed forces in 1992, was heroically liberated by the Azerbaijani Army on November 8, 2020. This liberation has become a symbol of both national pride and cultural revival. Today, Shusha is being rebuilt and revived as the cultural capital of Azerbaijan. The city, preserving the traces of the past, introduces the historical and cultural identity of Azerbaijan to future generations and the world community.

Keywords: Capital of Culture, Historical city, Azerbaijani culture, Revival and creation.

Azərbaycan tarix boyu çoxsaylı mədəniyyət ocaqları, siyasi və iqtisadi mərkəzləri ilə tanınmışdır. Bu mərkəzlər arasında xüsusi yer tutan, əsrlər boyu təkcə ölkə daxilində deyil, bütün Qafqazda öz nüfuzu və təsiri ilə seçilən bir şəhər var – bu, Şuşadır. Şuşa, sadəcə bir şəhər deyil; bu, Azərbaycan xalqının ruhunun, mədəniyyətinin, tarixinin və milli kimliyinin ayrılmaz hissəsidir. Qarabağın səmalarında uçan bu şəhər, əsrlərdir ki, şairlərin, musiqiçilərin, alimlərin və qəhrəmanların vətəni olmuşdur. Şuşanın yaranma tarixi, onun keçdiyi mərhələlər, zaman-zaman üzləşdiyi çətinliklər və nəhayət, XXI əsrdə yenidən azad olunaraq dirçəlməsi – bütün bunlar Azərbaycan xalqının tarixində dərin iz buraxmışdır.

Şuşa şəhəri yalnız coğrafi və strateji baxımdan deyil, həm də mənəvi baxımdan ölkə üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Onun dağlar qoynunda yerləşən təbiəti, sıldırım qayalar üzərində uçan qala divarları, qədim məscid və karvansaraları, musiqi və poeziya ilə dolu məclisləri, xalq sənətinin və ağızdan-ağıza keçən dastanların beşiyi olması bu şəhəri bənzərsiz edir. Şuşa Azərbaycan musiqisinin – xüsusilə də muğam sənətinin beşiyidir. Bülbül, Seyid Şuşinski, Xan Şuşinski kimi sənətkarlar burada yetişmiş və Azərbaycanın mədəni simasını formalaşdırmışdır.

Lakin Şuşa təkcə mədəniyyət şəhəri deyil. O, həm də qəhrəmanlıq və dirəniş rəmzidir. 1992-ci ildə şəhər Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildi və 28 il düşmən tapdağında qaldı. Bu müddət ərzində şəhərin tarixi abidələri dağıldı, mədəni irsi məhv edilməyə çalışıldı. Buna baxmayaraq, Azərbaycan xalqı heç vaxt Şuşanı unutmadı və onun azad ediləcəyi günə ümidini itirmədi. 2020-ci ilin noyabrında baş vermiş 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində Şuşa azad edildi və bu gün yenidən bərpa olunaraq əvvəlki şöhrətini bərpa etməyə başlayıb.[6]

Bu məqalədə Şuşa şəhərinin tarixi, mədəni əhəmiyyəti, coğrafi mövqeyi, musiqi və ədəbiyyat sahəsində rolu, işğal və azadlıq dövrləri, eləcə də bu gün aparılan yenidənqurma və bərpa işləri geniş şəkildə təhlil ediləcək. Şuşanın dünəni, bu günü və gələcəyi ilə bağlı aparılan bu araşdırma, oxucunu təkcə bir şəhərin deyil, bir xalqın yaddaş və iradə tarixinin dərinliklərinə aparacaq.

Şuşanın tarixi inkişaf dövrləri haqqında danışsaq deyə bilərik ki, Şuşa şəhərinin əsası 1752-ci ildə Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xan tərəfindən qoyulmuşdur. O dövrdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələri müstəqil xanlıqlar şəklində idarə olunurdu və hər bir xan öz ərazisində siyasi sabitlik və müdafiə üçün möhkəm qala şəhərləri salmağa çalışırdı. Pənahəli xan da belə bir məqsədlə əvvəlcə Bayat qalasını, daha sonra isə Şahbulaq qalasını tikdirmiş,

lakin nəhayət, daha müdafiəolunması və strateji əhəmiyyətə malik olan Şuşa dağını seçmişdir. Beləcə, Şuşa şəhəri yaranmış və Qarabağ xanlığının mərkəzinə çevrilmişdir.[3]

Şuşanın yerləşdiyi ərazi təbii-coğrafi baxımdan çox əlverişli idi. Şəhər dəniz səviyyəsindən təqribən 1400–1600 metr yüksəklikdə yerləşdiyindən düşmən hücumlarına qarşı müqaviməti yüksək idi. Həmçinin şəhərin ətrafı sərt dağ yamacları və qayalıqlarla əhatələndiyindən müdafiəsi asan idi. Məhz bu səbəbdən Şuşa həm qala, həm də inzibati-siyasi mərkəz funksiyasını daşımağa başladı.[2]

XVIII əsrin sonlarına doğru Şuşa təkcə siyasi deyil, həm də mədəni və iqtisadi mərkəz kimi inkişaf etməyə başladı. Şəhərdə bazarlar, karvansaralar, sənətkarlıq emalatxanaları və məscidlər tikildi. Burada müxtəlif sənət sahələri – toxuculuq, dulusçuluq, misgərlik və sair inkişaf etdi. Şuşada yaşayan əhali arasında savadlılıq səviyyəsi yüksək idi, şəhərdə mədrəsələr fəaliyyət göstərirdi, dini və elmi biliklər tədris olunurdu.

XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ xanlığı Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edildi və 1822-ci ildə rəsmi olaraq ləğv olundu. Lakin Şuşa öz mədəni və iqtisadi əhəmiyyətini qoruyub saxladı. Rusiya dövründə Şuşa Qafqazda aparıcı şəhərlərdən biri olaraq qalmağa davam etdi. Bu dövrdə şəhərdə müxtəlif mədəni tədbirlər keçirilir, teatr tamaşaları nümayiş etdirilir, yeni məktəblər və ictimai müəssisələr açılırdı. Şuşa eyni zamanda Azərbaycanın bir çox görkəmli şəxsiyyətlərinin doğulduğu və fəaliyyət göstərdiyi yerə çevrilmişdi.[5]

Tarixin müxtəlif mərhələlərində Şuşa bir çox siyasi və hərbi hadisələrin mərkəzində olmuşdur. XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində ermənilərlə azərbaycanlılar arasında baş verən toqquşmalar zamanı da Şuşa mühüm rol oynamışdır. 1905–1906-cı illərdə baş verən erməni-müsəlman davası zamanı Şuşada da qanlı toqquşmalar baş vermiş, şəhərin müəyyən hissələri dağıdılmışdı. Lakin bu çətinliklərə baxmayaraq, Şuşa yenidən ayağa qalxmış, mədəniyyətini və şəhər ruhunu qoruyub saxlaya bilmişdir.

Sovet dövründə də Şuşa Qarabağ bölgəsinin əsas şəhərlərindən biri olmuş, burada mədəniyyət müəssisələri, məktəblər, kitabxanalar fəaliyyət göstərmişdir. 1977-ci ildə Şuşa şəhəri “tarixi-memarlıq qoruğu” elan edilmiş və bu qərar şəhərin tarixi irsinin qorunmasına yönəlmişdi. Lakin bu qorunma tədbirləri 1992-ci ilədək davam edə bildi – həmin il şəhər Ermənistan tərəfindən işğal olundu.[9]

Şuşa və Musiqi – Azərbaycan Muğamının Beşiyi kimi dedikdə, Şuşa şəhəri Azərbaycan musiqisinin beşiyi, klassik və xalq musiqimizin ən parlaq ulduzlarının yetişdiyi müqəddəs məkandır. Bu şəhər təkcə təbiəti, tarixi və memarlığı ilə deyil, həm də musiqisi ilə tanınmış, Azərbaycanın mədəni kimliyinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Şuşada doğulan və burada yetişən musiqiçilər Azərbaycan musiqisinin inkişafına misilsiz töhfələr vermiş, muğam sənətinin dünyada tanınmasına səbəb olmuşlar.[4]

Şuşanın musiqi həyatının əsasını muğam sənəti təşkil edir. Muğam – Azərbaycan xalqının ruhunu, hisslərini, fəlsəfəsini və dünyagörüşünü əks

etdirən musiqi janrıdır. Şuşa isə bu sənətin ən zəngin şəkildə yaşadığı və inkişaf etdiyi məkandır. Şəhərdə demək olar ki, hər bir ailədə musiqiyə böyük maraq vardı, muğam ifaçılığı, xanəndəlik, tar, kamança kimi alətlərdə ifa etmək kimi ənənələr nəsildən-nəslə ötürülürdü. Toylar, məclislər, dini mərasimlər, məhəllə görüşləri muğamsız təsəvvür olunmurdu.

XIX əsrdən başlayaraq Şuşa artıq musiqi mərkəzinə çevrilmişdi. Şəhərdə keçirilən musiqili məclislərdə Azərbaycan musiqisinin klassikləri yetişmiş və ifaçılıq məktəbi yaranmışdı. Bu məktəbin əsasını qoyan və onu zirvəyə qaldıran sənətkarlar arasında ən tanınmışı Bülbül olmuşdur. Bülbül təkcə gözəl səs sahibi olmaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda akademik musiqi təhsili alaraq xalq musiqisini elmi əsaslarla birləşdirmişdir. Onun təşəbbüsü ilə Azərbaycanda ilk musiqi təhsili verən məktəblər açılmış, gənc istedadlar üzə çıxarılmışdır.[9]

Şuşa muğam məktəbinin digər nəhəng nümayəndəsi Xan Şuşinski idi. Onun səsi, muğamları ifa tərz, səhnə mədəniyyəti Azərbaycan musiqi tarixində əvəzsiz yer tutur. Seyid Şuşinski, Cabbar Qaryağdıoğlu, Qurban Pirimov kimi ustad sənətkarlar da məhz bu torpağın yetirmələridir. Onların ifasında səslənən muğamlar təkcə musiqi deyil, həm də milli kimliyimizin səsi idi. Bu sənətkarlar Şuşanı yalnız ölkə daxilində deyil, beynəlxalq aləmdə də tanıtmışdılar.

Şuşada təkcə muğam deyil, xalq mahnıları, rəqs musiqiləri, aşıq sənəti də inkişaf etmişdi. Aşıqlar da şəhərin musiqi həyatının ayrılmaz hissəsi idilər. Məclislərdə sazın müşayiəti ilə söylənən dastanlar, qoşmalar və gəraylılar insanlara tarixlərini, qəhrəmanlarını, sevgilərini və ayrılıqlarını xatırladırdı. Şuşa həm də xalq çalğı alətlərinin geniş istifadə olunduğu, musiqi ansambllarının fəaliyyət göstərdiyi şəhər idi.[1]

Sovet dövründə də Şuşada musiqi həyatı davam etmiş, burada musiqi məktəbləri, mədəniyyət evləri, xalq çalğı alətləri ansamblları fəaliyyət göstərmişdir. Lakin 1992-ci ildə şəhərin işğalı ilə bu zəngin musiqi mühiti də sükuta qər q oldu. Muğamın doğma sədaları kəsildi, sənətkarlar yurd-yuvalarından didərgin düşdü.

2020-ci ildə Şuşanın azad olunması ilə bu sükut pozuldu. Artıq Şuşada yenidən muğam sədaları yüksəlməkdədir. 2021-ci ildən etibarən Şuşada "Xarıbülbül" musiqi festivalları təşkil olunur, dünya şöhrətli sənətkarlar burada çıxış edirlər. Bu festivallar təkcə mədəni hadisə deyil, həm də Azərbaycanın ruhunun dirçəlişidir. Şuşanın yenidən musiqi beşiyinə çevrilməsi, onun əsrlər boyu daşdığı mədəni yükün davam etdiyini sübut edir.[3]

Ədəbiyyat və poeziya cəhətdən Şuşa şəhəri yalnız musiqi və sənət sahəsində deyil, həm də ədəbiyyat və poeziya sahəsində də zəngin bir irsə malikdir. Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında, xüsusilə də XIX və XX əsrlərdə, Şuşa mühüm rol oynamışdır. Şuşa, sadəcə olaraq bir şəhər deyil, eyni zamanda ədəbiyyatın inkişaf etdiyi bir mərkəz, şairlərin və yazıçıların yetişdiyi torpaq olmuşdur. Bu şəhərdə həyat tapmış, fikirlərini və duyğularını sənətə çevirən bir çox görkəmli ədəbiyyat nümayəndəsi yetişmişdir.

Şuşada doğulan və burada fəaliyyət göstərən şairlər və yazıçılar Azərbaycan ədəbiyyatına silinməz izlər buraxmışdır. Bunlardan ən məşhuru, şübhəsiz, Molla

Pənah Vaqifdir. XVIII əsrin sonunda yaşamış bu böyük şair və mütəfəkkir Azərbaycan ədəbiyyatının ən parlaq simalarından biridir. Onun yaradıcılığı, xüsusilə də “divan” və “qəzəl” janrlarında yazdığı əsərləri, əslində, Şuşanın ədəbi irsini təmsil edir. Molla Pənah Vaqif həm də Şuşa şəhərinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamış, şəhərdə məktəblər və dini mədəniyyət ocaqları açmışdır.[6]

Şuşa həmçinin çoxsaylı digər şair və yazıçıların, o cümlədən İsmət Şıxlının, Həsənoğlu, Əli bəy Hüseynzadə kimi dövrün tanınmış ədəbiyyatçıları üçün də vətən olmuşdur. Bu ədiblər və şairlər öz əsərlərində yalnız öz şəxsi həyatını və təcrübələrini deyil, həm də milli kimliyin və vətənpərvərliyin, insan haqları və azadlığının izlərini göstərmişdirlər. Şuşa, bu baxımdan, ədəbiyyat və poeziyanın rəmzi halına gəlmişdir.

Şuşanın ədəbiyyat və poeziya ilə əlaqəsi yalnız yazılı əsərlərlə bitmir. Şuşa, həm də şifahi poeziyanın inkişaf etdiyi bir məkandır. Burada yaşayan aşıqlar, nağılcı və dastançılar, nəğmələrini və dastanlarını xalqın yaddaşına həkk etmişlər. Şuşada aşiq sənətinin çox mühüm bir yeri olmuş və burada aşıqların öz şeir və nəğmələrini ifa etdiyi məclislər təşkil olunurdu. Bu məclislər yalnız musiqi deyil, həm də sözün sənətini, poeziyanı əks etdirən vacib tədbirlər idi.[8]

Bununla yanaşı, Şuşa çoxsaylı ədəbiyyat mütəxəssislərinin də yığıldığı bir mərkəz olmuşdur. Burada keçirilən ədəbi tədbirlər, müzakirələr və məclislər Azərbaycanın zəngin ədəbiyyat irsinin qorunub saxlanılmasına xidmət etmişdir. Şuşa həmçinin müxtəlif ədəbiyyat dərnəklərinin və ədəbi şuraların mərkəzləri olmuşdur. Bu dərnəklər və şuralar Azərbaycanın ədəbiyyat və poeziya sahəsində yeni dövrlərin başlamasına təsir etmişdir.

1992-ci ildə Şuşa şəhərinin işğalı ilə, bu zəngin ədəbiyyat irsi də böyük bir zərbə aldı. Şəhərdən gedən yazıçılar və şairlər, əsərləri ilə birgə öz yurdlarından da didərgin düşdülər. Lakin 2020-ci ildə Şuşanın azad olunmasından sonra bu ədəbi irsin bərpa edilməsi və yaşadılması istiqamətində müsbət addımlar atılmağa başlanmışdır. Şuşada bu gün də ədəbiyyat və poeziya festivalları keçirilir, ədəbiyyatçıların görüşləri təşkil olunur. Şuşa, öz əzəmətinə və ədəbi gücünü yenidən bərpa edərək, Azərbaycan ədəbiyyatının gələcək inkişafı üçün əhəmiyyətli bir mərkəz halına gəlmişdir.[5]

Şuşanın ədəbiyyat və poeziya sahəsindəki rolu yalnız tarixdə qalmaqla kifayətlənmir. Bu şəhər, həm də Azərbaycanın mədəniyyətinin və mənəvi dəyərlərinin yaşadığı, qorunduğu və gələcək nəsillərə ötürüldüyü bir məkan olaraq qalır. Şuşa, ədəbiyyatçıların, şairlərin və yazıçıların ilham almağa gəldiyi, ürəklərinin açıldığı və sözlərinin dərinləşdiyi yerdir.

Memarlıq və Şəhərsalmaya gəldikdə isə, Şuşa şəhəri Azərbaycan memarlığının və şəhərsalmaənənələrinin ən gözəl nümunələrindən biridir. Şuşanın memarlıq üslubu, onun tarixini və mədəniyyətini ən yaxşı şəkildə əks etdirən bir güzgüdür. Şəhərin yerləşdiyi dağlıq ərazi, memarlara həm məhdudiyyətlər, həm də yaradıcılıq baxımından böyük fərsətlər təqdim etmişdir. Şuşanın tikililərinin bir çoxu, bu unikal təbii şəraitə uyğun olaraq inşa

edilmiş və dövrün memarlıq sənətinin zirvələrindən biri hesab edilən əsərlərdir.[3]

Şuşada ən diqqətəlayiq memarlıq abidələrindən biri də Şuşa qalasıdır. Bu qala, şəhərin müdafiəsi üçün tikilmiş, həm də strateji əhəmiyyət daşıyan bir quruluşdur. Şuşa qalası, dağ yamaclarına inşa edilmiş və təbii əngəllərlə bərpa edilərək, həm şəhəri qorumağa etmiş, həm də onu ətraf mühitlə əlaqələndirən mühüm bir memarlıq obyektinə çevrilmişdir. Qalanın divarları, qüllələri və qapıları Şuşa şəhərinin tarixi ilə sıx bağlıdır.

Şuşada memarlıq abidələri yalnız qala ilə məhdudlaşmır. Şəhərdəki digər məşhur tikililər arasında Cümə məscidi, Saat Qülləsi, Xənjərli və digər məbədlər və karvansaralar da mövcuddur. Cümə məscidi, öz mükəmməl inşaatı ilə Şuşanın dini həyatını əks etdirən ən önəmli memarlıq abidələrindəndir. Bu məscid, sadə və zərif xətləri ilə Azərbaycan memarlığının ən gözəl nümunələrindən biridir.[2]

Şuşa şəhərinin digər diqqət çəkən memarlıq xüsusiyyəti isə onun daşla inşa edilmiş binalarıdır. Şəhər, əsasən yerli daşdan tikilmiş və bu daşların həm binaların strukturu, həm də şəhərin ümumi görünüşü ilə mükəmməl uyğunluğu diqqət çəkir. Şuşa memarlığında zərif naqşlar, sətirlər və naxışlar da mövcuddur, bu isə şəhərin vizual cəhətdən zənginliyini artırır.

Sovet dövründə Şuşada memarlıq və şəhərsalma fəaliyyətləri inkişaf etmiş və şəhərdəki infrastruktur yenilənmişdir. Bu dövrdə şəhər, yeni tikililər və binalarla zənginləşmiş, lakin eyni zamanda tarixi abidələr də qorunub saxlanmışdır. Şuşanın işğalından əvvəl şəhərdəki memarlıq abidələrinin əksəriyyəti yaxşı qorunmuşdu və bu abidələr şəhərin bədii və tarixi dəyərini vurğulayan önəmli obyektlər idi.

2020-ci ildən sonra, Şuşanın azad olunmasından sonra şəhərin memarlıq irsinin bərpası və mühafizəsi məqsədilə bir sıra tədbirlər görülmüşdür. Şəhərsalma və infrastruktur sahəsində aparılan işlər, həm tarixi abidələrin bərpasını, həm də şəhərin gələcək inkişafını nəzərdə tutur. Bu, Şuşanın həm mədəni, həm də iqtisadi baxımdan yenidən canlanmasına və öz əzəmətinə bərpa etməsinə imkan yaratmışdır.[8]

Şuşanın memarlığı, həmçinin mədəniyyət və tarix baxımından da önəmlidir, çünki bu şəhərin binaları yalnız struktural deyil, həm də mənəvi dəyər daşıyır. Hər bir tikili, burada yaşayan insanların həyat tərzini, inancını və mədəniyyətini simvollaşdırır.

ŞuşaDini Mədəniyyətmərkəzi kimi Azərbaycan mədəniyyətinin və dini həyatının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Şəhər, həm dini tikililəri, həm də burada fəaliyyət göstərən dini təhsil müəssisələri ilə məşhurdur. Şuşada yerləşən Cümə məscidi, Şuşa qalası və digər dini abidələr şəhərin dini zənginliyini və mənəvi həyatını göstərir.

Şuşa, XIX əsrdə Sufi təlimlərinin yayıldığı bir mərkəz olaraq da tanınır. Bu dövrdə Şuşada bir çox Sufi məktəbləri və dərgahları fəaliyyət göstərmişdir. Həmçinin, Şuşa, yerli əhalinin dini inancına əsaslanan bir çox dini mərasimlərin keçirildiyi bir yerdir. Şəhərdəki məscidlər və dini məkanlar, insanların həyatında mühüm yer tutmuş və bugünkü günə qədər qorunub saxlanmışdır.[9]

Təhsil mövzusunda Şuşatarix boyu Azərbaycanın təhsil sahəsində də mühüm bir mərkəz olmuşdur. XIX əsrin əvvəllərində Şuşada təhsil müəssisələrinin sayı artmış, şəhər müstəqil təhsil ocaqlarının fəaliyyət göstərdiyi bir məkana çevrilmişdir. Şuşada tərbiyə olunmuş bir çox alim və müəllim, Azərbaycanın təhsil sisteminə böyük töhfələr vermişdir.

Şuşa həmçinin mədəniyyət və elm sahələrində də önəmli rol oynamışdır. Burada müxtəlif məktəblər, dərnlər və mədəniyyət evləri fəaliyyət göstərmişdir. Şuşanın əzəmətli təhsil mühiti, dövrün görkəmli alim və müəllimlərinin yetişməsinə imkan yaratmışdır.

Şuşa Azərbaycan xalqının ruhunda və qəlbində yaşayan bir şəhərdir. Onun tarixi, mədəniyyəti, əzəmətli dağları, musiqili sədaları daim yaşamaqdadır. Bu şəhər bir xalqın yaddaşı, kimliyi və gələcəyə olan ümididir. Əldə etdiyimiz zəfər sayəsində bu gün Şuşa yenidən dirçəlir və gənc nəsil üçün həm fəxr, həm də vətənpərvərlik nümunəsi kimi yaşayır. Şuşa yalnız bir şəhər deyil, o, bir idealdır – əzmkarlığın, mədəniyyətin, xalq ruhunun zirvəsi!

ƏDƏBİYYAT

1. "Mahmud Kaşğarlı." Beynəlxalq elmi jurnalı. II cild. Bakı. 2024
2. "Azərbaycan Tarixi" – akademik nəşr, AMEA Tarix İnstitutu (mənbə: Qarabağ xanlığı, Şuşanın tarixi)
3. Fəridə Məlikova – "Şuşa: Tarix və Mədəniyyət Abidələri" (AMEA-nın nəşriyyatı)
4. Əjdər İsmayilov – "Qarabağ: Tarixi və Ədəbi Miras"
5. Məmməd Hüseyn Tahirli – "Şuşa Ensiklopediyası" (Bakı, 2005)
6. İsmayıl Məmmədov – "Azərbaycanın Musiqi Mədəniyyəti" (muğam və musiqi irsi)
7. Vəqif Arzumanlı – "Qarabağ: Əsrlərin Sədasi" (ədəbi şəxsiyyətlər və folklor)
8. "Qarabağ – Azərbaycanın İncisi" (foto-albom və təhlil yazıları toplusu)
9. Dövlət Arxiv Fondu – Şuşa şəhəri ilə bağlı arxiv sənədləri və xəritələr

AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏK XALÇALARI

Hüseynova Fatimə

Filologiya fakültəsinin tələbəsi

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ORCID:0009-0005-4354-4256

Huseynovaf427@gmail.com

Elmi rəhbər: f.e.d., prof. Mirvari İsmayılova

Xülasə .Məqalədə Azərbaycan və Özbəkistan xalçaçılıq sənətinin tarixi-etnoqrafik və texniki aspektləri müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Məqalədə Azərbaycan və Özbəkistan xalçaçılıq ənənələri elmi əsaslarla müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Tədqiqatın məqsədi hər iki xalqın xalça sənətində formalaşmış estetik üslub xüsusiyyətlərini, texnoloji proseslərini, material seçimini və rəmzi ornamentikasını araşdırmaqdır. İpək və yun kimi xammal növlərinin istifadəsi, sapların boyanması və xalça toxuculuğunda tətbiq olunan alət və üsullar sistemli şəkildə təqdim edilir. Xüsusi olaraq Naxçıvan və İrəvan xalça məktəblərinin spesifik cəhətləri və onların ənənəvi dizayn xüsusiyyətləri şərh edilir. Məqalədə hovlu və hovsuz xalça növlərinin texnoloji və funksional fərqləri izah olunmaqla yanaşı, xalça üzərində imza

yerləşdirmə praktikasının semantik və mədəni mənalari da nəzərdən keçirilir. Araşdırmalarına istinad edilərək, xalça sənətinin etno-mədəni identiklik və sənətsünaslıq baxımından əhəmiyyəti əsaslandırılır. Tədqiqatın nəticələri onu göstərir ki, hər iki xalqın xalçaçılıq sənətində mədəni özünəməxsusluqlarla yanaşı ortaq bədii və texnoloji elementlər də müşahidə olunur.

Açar sözlər: Azərbaycan xalçaları, özbək xalçaları, naxışlar, xalça sənəti və texnikası, mədəni irs.

Annotatsiya. Maqolada ozarbayjon va o'zbek gilamchiligining tarixiy-etnografik va texnik jihatları tahlil qilingan. Maqolada ozarbayjon va o'zbek gilamchiligi an'analari ilmiy asosda tahlil qilingan. Tadqiqotning maqsadi har ikki xalq gilamchiligida shakllangan estetik uslub xususiyatlari, texnologik jarayonlar, material tanlash va ramziy bezaklarni o'rganishdan iborat. Ipak va jun kabi xomashyodan foydalanish, iplarni bo'yash va gilamdo'zlikda qo'llaniladigan asbob-uskunalar va usullar tizimli ravishda yoritilgan. Xususan, Naxchivan va Yerevan gilam maktablarining o'ziga xos xususiyatlari va ularning an'anaviy dizayn xususiyatlari haqida fikr yuritiladi. Maqolada hovlili va hovlisiz gilam turlari o'rtasidagi texnologik va funksional farqlarni tushuntirish bilan birga, gilamga imzo qo'yish amaliyotining semantik va madaniy ma'nolari ham ko'rib chiqiladi. Ularning izlanishlariga murojaat qilib, gilamchilik san'atining etnik-madaniy o'ziga xoslik va san'at tarixidagi ahamiyati asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, har ikki xalqning gilamdo'zlik san'atida madaniy o'ziga xosliklardan tashqari umumiy badiiy-texnologik unsurlar ham kuzatiladi.

Kalit so'zlar: Ozarbayjon gilamlari, o'zbek gilamlari, naqshlari, gilam san'ati va texnikasi, madaniy meros.

Abstract. The article provides a comparative analysis of the historical-ethnographic and technical aspects of Azerbaijani and Uzbek carpet weaving. The article provides a comparative analysis of Azerbaijani and Uzbek carpet weaving traditions on scientific grounds. The aim of the study is to investigate the aesthetic style characteristics, technological processes, material selection and symbolic ornamentation formed in the carpet art of both nations. The use of raw materials such as silk and wool, dyeing of threads and tools and methods applied in carpet weaving are systematically presented. In particular, the specific features of the Nakhchivan and Iravan carpet schools and their traditional design features are commented on. The article, in addition to explaining the technological and functional differences between the types of courtyard and courtyard-free carpets, also considers the semantic and cultural meanings of the practice of placing signatures on carpets. Referring to his research, the importance of carpet art in terms of ethno-cultural identity and art history is substantiated. The results of the study show that in addition to cultural specificities, common artistic and technological elements are observed in the carpet weaving art of both peoples.

Keywords: Azerbaijani carpets, Uzbek carpets, patterns, carpet art and technique, cultural heritage.

Xalça təkcə bədii estetik zövqün təəllüsü deyil həm də qan yaddaşının vizual göstəricisi, zaman körpüsü, milli mənəvi dəyərlərin, mədəni təşəkkülün, xalq təfəkkürünün ilmələrinin pıçıltısı, dünəndən sabaha salnamə kodudur. Xalçaçılıq Şərq xalqlarının qədim və zəngin sənət sahələrindən biridir. Azərbaycan və Özbəkistan bu sahədə öz milli xüsusiyyətləri, texnikaları və motivləri ilə fərqlənən xalçaçılıq məktəblərinə malik ölkələrdir. Hər iki ölkənin xalça sənəti təkcə məişət əşyası deyil, həm də mədəni irsin, dünya görüşünün və tarixinin daşıyıcısıdır.

Azərbaycan xalçaları: Azərbaycan xalçaçılığı min illərlə yaşı olan sənətdir. Arxeoloji qazıntılar və yazılı mənbələr sübut edir ki, Azərbaycanda xalçaçılıq ən azı eramızdan əvvəl II minilliyə aiddir. Əvvəllər, Azərbaycan xalçaları əsasən yeddi əsas məktəbə bölünüb: Quba, Şirvan, Gəncə, Qarabağ, Qazax, Təbriz və Bakı. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olub ki, xalçaçılıq məktəbi 7 deyil, 9 qrupa bölünməlidir. Naxçıvan və İrəvan qrupunu da bura daxil ediblər. Hər bir məktəbin özünəməxsus kompozisiyası, ornamentləri və rəng çalarları vardır. Azərbaycan xalçaları yalnız bölgələrə görə fərqlənir. Hazırlanma üsullarına görə də seçilir. Daha ümumi şəkildə onları iki böyük qrupa ayırmaq olar: xovlu və xovsuz xalçalar. Xovsuz xalçaların onlarla növ vardır: palaz, kilim, cecim, sumax, şəddə, vərni... Xovsuz məmulatlar sırasına xalçalardan əlavə məfrəş və xurcunlar, çuval və çullar, heybə və örkənlər, kiçik çantaları əvəz edən xalça məmulatları, torbalar və digərləri də xovsuzlar qrupuna aid edilir. Xalçalardakı bu müxtəliflik insanların həyat tərzilə əhəmiyyətli dərəcədə bağlıdır.

Naxçıvan xalçaları: E.ə IV-III minilliklərdə mövcud olan Kültəpə qədim yaşayış məskənindən tapılmış ibtidai gil çəhrələr və sümükdən hazırlanmış iy ucları Naxçıvanın ən qədim toxuculuq mərkəzlərindən biri olduğunu sübut edir. Bu diyarın insanları bitkilərdən boyaq rəngi almağın sirlərinə bələd olublar. Naxçıvan xalçalarının şöhrətinə bir çox qədim mənbələr şahidlik etməkdədir.

X- cu əsrin II-ci yarısına aid "Hüdud-əl-ələm" əsərində Muğanın palaz və çuvalı, Şirvanın parçaları ilə bərabər Naxçıvan, Xoy və Səlməsin xalçaları barədə dəyərli məlumatlar var.

Dünyada şəxsi kolleksiyalarda Naxçıvan şəhərindən 5, Babək rayonundan 5, Culfadan 5, Kəngərliyə 3, Ordubaddan 6, Sədərəkdən 4, Şahbuzdan 6, Şərurdan 10 hovlu və hovsuz xalça məmulatları saxlanılır.

Xalçaçılıq üçün önəmli mərhələ sayılan boyaqxanalar hələ qədim zamanlardan Naxçıvan və Ordubadda məşhur idi. Parlaqlığı və şux çalarları ilə digər bölgə üslublarından fərqlənən boyaqlar öz texnikasında xalq ənənələrinə söykənirdi. Dağlarda bitən kollardan, gül-çiçək, zoğ, yarpaq və meyvə qabıqlarından ipləri boyamaq üçün cürbəcür rənglər alırdılar. Sarı və sarımtıl rənglər sarıçöp, sarıgül və əncir yarpaqlarından, qırmızı və çəhrayı rənglər qırmız böcəyindən, nohudu və şəkəri rənglər soğan və alma qabığından, palıd rəngi qoz qabığından, sürməyi və göy rənglər təbii indiqodan alınır. Boyaqçılar təbii rənglərin boyama qabiliyyətlərini artırmaq məqsədilə onların tərkibinə zəy, duz kimi bərkidici maddələr qatırdılar.

Naxışların mənalari. Azərbaycan xalçalarında tez-tez rast gəlinən motivlər arasında "göl" (mərkəzi medalyon), "buta", "ağac", "quş" və "heyvan" təsvirləri vardır. Atların, dəvələrin növbə ilə düzülməsi, dəvət karvanı sujetləri əbədi həyata, ömür karvanına bir işarədir. Deməli, Azərbaycan xalçalarında ağacla bərabər, günəşin simvollarından biri sayılan atın, aslanın, keçinin təsviri ailə modelinin, nəsil artımının göstəricisidir. Romb və qarmaq formalı həndəsi naxışlar əkin sahəsini, artımı, bolluğu simvolizə edir. Naxçıvan xalçalarının böyük əksəriyyətində həyat ağacı vardır. Bəs, nə üçün milli xalçalarımızda həyat

ağacı və onunla bağlı, günəşin tez-tez təsvir edilməsi hadisəsi ilə rastlaşırıq? Çünki, bir çox xalqlarda eləcə də, türkdilli xalqlarda ən qədim zamanlarda belə bir inanc varmış ki, günəş kainatın, insanların yaradıcısı olmuşdur. Dünya ağacı kainatın yaradıcısı olduğu üçün, günəş və onun xalçalardakı buta şəklində təsviri də sevib-sevilmək, məhəbbət ehtirasını, həyat qüvvəsini, artıb-törəməni ehtiva edir[1,s.131]. Bundan başqa göz, quş təsvirləri, həsrəti kədəri bildirən fiqurlar vardır. Bəzi xalçalarda “s” işarəsi var idi ki, bu da bolluğu bildirirdi.

Naxçıvan xalçalarının *hovlu və hovsuz qruplarının* texnologiyası da ümumi Azərbaycan xalçaçılıq texnologiyası ilə uyğundur. Palaz, cicim, kilim, şəddə, zili, ladı, vərni, sumax hovsuz xalçalar qrupuna daxildir və sadə keçirmə, mürəkkəb keçirmə və sadə dolama üsulları ilə ərsəyə gəlir. Xalı və xalçalar isə hovlu xalçalar qrupundadır. Düyünləmə (dolama ilmə) və ya qullabı ilmə üsulu ilə toxunur.

Xalçalar həm ibadət məqsədi ilə, həm də gündəlik məişətdə döşəmə, divar bəzəyi və cehizlik kimi istifadə olunurdu. Naxçıvan xalçalarından danışarkən *namazlıq xalçalarını* unutmamaq olmaz. Onlar buta, tirmə motivləri ilə, heyvan fiqurları ilə bəzədilirdi.

El yaddaşı, xalq təfəkkürü barmaqlardan ilmələrə, naxışlara hopur və əbədiyyət qazanır. Zamanın gərdişindən çıxmış çeşidli yumaqlar, kələflər, bədii estetik zövqün təcəllüsü, dövrün açılış kodu olan naxışlar, qayaların əzəmət ritmini, dəvələrin məğrur, mətin addım səslərini çatdıran *həvə* (toxucu alət) bu günün yeni sənət nümunələrinin yaranmasına rəvac verir. Ulu sənətin, qədim və mükəmməl məktəbin əbədiliyi onun fundamental araşdırmasından, dürüst tədqiqi və məqsədyönlü təbliğindən daha çox asılıdır. Naxçıvan Muxtar Respublikası iqtisadi inkişaf nazirliyinin nəzdində fəaliyyət göstərən tədris mərkəzi də elə bu məramı xidmət edir. Müxtəlif yaş qrupundan olan xanımlar burada həm dünənimizin təfəkkür və həyat tərzini, naxış möcüzələrindən öyrənəcəklər. Həm də şöhrətli bir məktəbin davamçıları kimi ilmə poetikasını sabahımıza ötürəcəklər.

Tarixi-mədəni irsin, milli-mənəvi dəyərləri ehtiva edən etnomədəniyyət salnaməsinin qorunması və gələcək nəsillə çatdırılması önəmli məsələdir. 1998-ci ildən fəaliyyətə başlayan Naxçıvan Dövlət Xalça muzeyi də bu məramı xidmət edir. Əvvəlcə 200 illik tarixə malik xan sarayında yerləşən muzey 2010-cu ildən Heydər Əliyev prospektindəki yeni binaya köçürülüb. İlk mərhələdə qonaqları 359 eksponatla qarşılayan Naxçıvan Dövlət xalça muzeyində nümunələrin sayı indi 500-ü keçib. Hazırda bu mədəniyyət ocağında 109 Naxçıvan qrupuna aid xalça nümayiş etdirilir.

Qarabağ xalçaları: Qarabağ nəinki öz füsunkar təbiəti, heyratəmiz musiqisi, nadir cins atları, yeraltı və yerüstü sərvətləri ilə həm də əlvan naxışlı xalçaları ilə dünyaya səs salıb. Qarabağ xalçalarının 33 kompozisiyası mövcuddur. Yerli qoyun növlərinin yununun xüsusiyyətlərinə görə Qarabağ xalçaları sıx hündür və yumşaq xova malikdir. Bu xalçalar həyat eşqi və parlaq koloriti ilə seçilir. Qarabağ xalçaları deyəndə göz önünə allı-güllü, bəzəkli, bir qədər tünd rəngli, qırmızı rəngin bolluğu ilə seçilən xalçalar gəlir. Qarabağ xalçalarının forması

uzunsov rəng palitrası isə olduqca zəngindir. Onlar dörd qrupa bölünürlər: medalyonsuz, medalyonlu, namazlıqlar və süjetli. Aran xalçası, “Bağcadagüllər xalçası”, “Balıq xalçası”, “Buynuz xalçası”, “Bərdə xalçası”, “Bəhmənli xalçası”, “Qarabağ xalçası”, “Qoca xalçası”, “Qasımuşağı xalçası”, “Ləmbəran xalçası”, “Muğan xalçası”, “Talış xalçası”, “Lampa xalçası”, “Malıbəyli xalçası”, “Xanqərvənd xalçası”, “Xanlıq xalçası”, “Xantirmə xalçası”, “Çələbi xalçası”, “Şabalıdbuta xalçası”, və s. çeşnili xalça kompozisiyaları Qarabağ xalçaçılıq məktəbinin klassik nümunələrindəndir [5]. Qarabağda xalçaçılığın geniş vüsət aldığı XVIII-XIX əsrlərdə bu sahədə daha böyük nailiyyətlər əldə edilib. Qədimliyi ilə seçilən bu xalçalar Azərbaycan dekorativ tətbiqi sənətinin nadir incilərindəndir. Qarabağda toxunmuş rəngarəng xalçalar içərisində, öz kompozisiyasına görə seçilən xalçalardan biri də xalq arasında “Buynuz” adı ilə şöhrətlənən sənət nümunələri olmuşdur. Bu xalçalarda naxış elementlərinin əsas formasının stilizə edilmiş qoç buynuzu olması, xalqımızın qədim qoç onqomu – totemi ilə bağlıdır [1, s. 132].

Almaniyanın Berlin şəhərində yerləşən Perqam muzeyində XV əsrdə Qarabağda toxunmuş orijinal kompozisiyaya malik kiçik xovlu xalça var. Muzeyin nadir eksponatlarından olan “Əjdaha və Simurq” adlı bu xalça xeyirləşərin mübarizəsini təsvir edir. Qədim əcdadlarımız Simurqu yer üzündə Günəşin mənbəyi, güc və cəsarət “mənbəsi” hesab etmiş, onu nəsil artımını himayə edən, ailə ocağının və dəyərlərinin keşiyində duran, həyatın qoruyucusu hesab etmişlər [1, s. 130].

İrəvan xalçaları : İrəvan qrupu üzrə aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, ermənilər bu bölgədə yerləşən mədəniyyət abidələrimizlə birgə xalçalarımızı da mənimsəməyə çalışmışlar. Sovet dövründə Ermənistanda fəaliyyət göstərən “Ayqorq” xalça birliyində istehsal olunan xalçalar qədim Azərbaycan xalçalarının əsasında toxunurdu. “Ayqorq” xalça birliyinin sifarişi ilə toxucular Azərbaycan xalçalarına məxsus naxış, simvol və elementlər əsasında xalçalar toxuyur, yığma bir xalça modeli hazırlayır və onlara erməni adı qoyurdular. Bundan başqa erməni işbazlar bu xalçaları özününküləşdirmək məqsədi ilə çeşnilərin üzərinə erməni hərfləri əlavə edirdilər. Belə çeşnilərə nəzər yetirdikdə oradakı bütün naxışların türklərə, qərbi Azərbaycanın əzəli sakinləri olan Azərbaycan türklərinə məxsus olduğunu asanlıqla görə bilərik. “Lori” adlandırılan xalça Azərbaycanın Şirvan, qondarma olaraq “berd” adı verilən xalça isə Qazax xalça məktəbinə məxsus çeşnilərin plagiatıdır. O zaman dünyaya “sovet xalçaları” adı altında yayılan bu məhsullar Azərbaycan çeşnilərinin eynisi idi. Sovet ittifaqı dağıldıqdan sonra bəzni dairələrdə erməni xalçaları kimi tanınmağa başladı. Ancaq bütün bunlar müvəqqəti çəşqınlıq yaratsa da zaman keçdikcə Azərbaycan xalqının milli- mədəni irsini mənimsəməyə cəhd edənlərin ifşası ilə nəticələndi. Bu gün Azərbaycan xalçaları dünyanın hər yerində tanınır və layiqincə dəyərləndirilir.

Bu bölgənin təbiəti, əhalisinin məşğuliyyəti, inancları kimi, tarixi abidələrindən qaynaqlanan ornamentlər, naxışlar da İrəvan qrupuna aid xalçalarda öz əksini tapmış onları daha da zənginləşdirmişdir. İrəvan xalçasının

üzərindəki əjdaha elementinin olması gücü və müdafiəni ifadə etməsi ilə bağlıdır. Üç künc formalı dua işarələri bələlərdən, bəd nəzərdən qorunmanı, quş motivi həsrəti, intizarı bildirirdi. Qoçbuynuzu elementi isə qəhrəmanlıq, bərəkət və mərdliyi, daraq elementi evliliyi, xalçanın kənarlarında zəncirvari təsvir şəra qarşı birliyi, göz işarəsi bəd-nəzərdən qorunması üçündür. Əslində, haqqında danışdığımız bu işarələri və naxışları Azərbaycan xalçalarının hər birində görmək mümkündür. Elmi araşdırmaların nəticəsi onu göstərir ki, bu elementlərin əksəriyyəti gözdən, bəd-nəzərdən, şər qüvvələrdən, təbii fəlakətlərdən qorumaq məqsədilə xalçaçılar tərəfindən işlədilmişdir. Bu xalçaların ən böyük möcüzəsi və sirləri ondadır ki, sadə xalçaçı qadın bu elementləri yüksək dəqiqliklə, simmetrik şəkildə əks etdirə bilmişdir.

Müasir dövrdə Azərbaycan xalçaçılığı: Azərbaycan xalçaçılığı çoxəsrlik ənənələrə malikdir və bu sənət bu gün də yaşayır, yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyub. Ənənəvi üsullara əsaslanmaqla yanaşı, müasir dövrdə Azərbaycan xalçaçılığı həm texniki, həm də estetik baxımdan yenilənmişdir. Müasir dövrümüzdə xalçalarımız, rəqslərimiz qədər gen yaddaşımızın, etnik düşüncə və soykökümüzün bu sirli möcüzələri olan naxışları və işarələri – piktoqrafları özündə yaşadan və təbliğ edən başqa ecazkar qüvvə yoxdur. Başqa xalqlar nə xalçalarımızı, nə də rəqslərimizi “oxuya” bilir, “sirrini” bilir [1,s.113].

1) Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 2010-cu ildə imzaladığı sərəncamla Azərbaycan xalçaçılığı UNESCO-nun Bəşəriyyətin Qeyri-Maddi Mədəni İrs Siyahısına daxil edilmişdir.

2) 2016-cı ildə “Azərxalça” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti yaradıldı. Məqsəd xalçaçılığı qorumaq, ustaları dəstəkləmək və xalça ixracını artırmaq idi.

3) Azərbaycanda bir neçə xalça fabrikləri açıldı: Ağdam, Tərtər, Füzuli, Şəki, Quba, Qazax və digər şəhərlərdə yeni xalça emalatxanaları fəaliyyətə başladı.

4) Dövlət proqramları çərçivəsində xalçaçılıq sənətinə marağın artırılması üçün peşə məktəbləri və xalçaçılıq kursları açılıb.

Özbəkistan xalçaları: Özbəkistan xalçaçılığı çox qədim sənət sahəsidir və bu ölkənin zəngin mədəni irsinin ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Özbək xalçaları əsasən Buxara, Xivə, Səmərqənd və Qaşqadərya bölgələrində hazırlanır. Bu xalçalar həm estetik gözəllikləri, həm də yüksək keyfiyyətləri ilə seçilir.

Ən məşhur növləri Buxara, Xivə və Səmərqənd xalçaları olmuşdur. Buxara xalçaları: Dünyada ən tanınmış Özbək xalçalarındandır. Üzərində xırda rombvari və ya sekizbucaqlı gül motivləri sıx yerləşdirilmiş olur. Buxara xalçalarının keyfiyyətini həm düyün sıxlığı, həm də naxışların aydınlığı müəyyən edir. Xalçaların fonu əsasən tünd qırmızı rəngdə olur. Ən yaxşı Buxara xalçalarında 1 kvadrat desimetrdə 300-400 düyün ola bilər. Xivə xalçaları: Daha iri naxışlı, zəngin ornamentlərlə bəzədilmiş olur. Səmərqənd xalçaları: İpək və yun qarışığından hazırlanır, daha incə və zərif naxışlarla diqqət çəkir.

Hazırlanmasında ənənəvi olaraq təmiz yun, bəzən ipək istifadə olunur. Əllə əyirilmiş yun saplardan toxunur, bəzi bölgələrdə ipək saplarla bəzək vurulur, həm hovlu, həm də hovsuz xalçalar hazırlanırdı. Azərbaycan xalçaçılığında olduğu kimi təbii boyalardan istifadə olunurdu. Bitkilərdən, ağac

qabıqlarından, hətta həşəratlardan alınan təbii boyalarla yun və ipək saplar rəngləndirdi.

Naxışların və simvolların rəmzi mənalari: Özbək xalçalarındakı naxışlar təsadüfi seçilmir. Onlar müəyyən inancları və simvolik mənalari ifadə edir: Gül (çiçək) motivləri — həyatın davamlılığını, yenilənməni simvolizə edir. Buxara Gülü motivinin növləri bunlardır:

1. Tekke Gülü: Ənənəvi sekizbucaqlı forma, tünd qırmızı fon üzərində simmetrik düzülür. Bu, qədim Tekke türkmən tayfasının naxışından gəlmədir.

2. Sarıq Gülü: Daha iri və daha sadə formada olur. Aralarındakı boşluqlar daha aydın görünür.

3. Salor Gülü: Daha mürəkkəb, çoxbucaqlı və naxışlı formadadır. Çox vaxt ipək sapla işlənir.

4. Erzari Gülü: İncə və zərif işlənmiş, bəzən mavi və yaşıl rənglər əlavə edilmiş olur.

Toxuculuqda istifadə olunan alətlər və texniki vasitələr:

Əyirici: Yun sapı hazırlamaq üçün istifadə olunur.

Xalça çərçivəsi: Toxuma prosesi üçün əsas qurğudur.

Daraq və ya dişlik: Toxunmuş sapları sıxlaşdırmaq üçün istifadə edilir.

Kəsici bıçaqlar: Sap uclarını düzəltmək və naxışları aydınlaşdırmaq üçün istifadə olunur

Müasir dövrdə Özbək xalçaçılığı: Bu gün Özbəkistan xalçaçılığı dövlət tərəfindən qorunur və inkişaf etdirilir. Xüsusilə Margilan, Buxara, Ürgənc və Səmərqənd kimi şəhərlərdə xalçaçılıq emalatxanaları və sənət məktəbləri fəaliyyət göstərir. Müasir ustalar qədim naxışları qorumaqla yanaşı, yeni dizaynlar da yaradırlar.

Özbəkistanda xalçaçılıq sənəti UNESCO tərəfindən qorunan qeyri-maddi mədəni irs sahəsi kimi tanınması üçün namizəd göstərilib. Hazırda Özbəkistan hökuməti xalçaçılığı UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs Siyahısına daxil etdirmək üçün təşəbbüslər həyata keçirir. Yəni hələ rəsmi daxil edilməyib, amma proses gedir.

Azərbaycan və Özbəkistan xalçaçılıq ənənələrinin ümumtürk mədəni kontekstində formalaşan ortaq cəhətləri ilə yanaşı, regional xüsusiyyətlərdən irəli gələn spesifik fərqlilikləri də müşahidə olunmaqdadır.

Oxşar cəhətlər: Azərbaycan və Özbəkistan xalçaçılıq ənənələri arasında bir sıra ortaq xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Hər iki xalçaçılıq məktəbində əsas xammal kimi yüksək keyfiyyətli yun və ipək materiallardan istifadə edilir ki, bu da xalçaların davamlılığını və estetik görünüşünü təmin edir. Xalçalar ənənəvi olaraq tamamilə əl işçiliyi ilə toxunur və bu prosesdə nəsil-dən-nəslə ötürülən ustalığ və peşəkar təcrübə mühüm rol oynayır. Ornamentik baxımdan hər iki xalçada geometrik fiqurlar, stilizə olunmuş çiçək motivləri və digər simvolik naxışlar geniş yer tutur. Rəng seçimi baxımından isə qırmızı, mavi və sarı kimi parlaq və kontrastlı tonlara üstünlük verilir ki, bu da xalçaların vizual dinamikliyini və estetik ifadə gücünü artırır.

Fərqli cəhətlər: Azərbaycan və Özbəkistan xalçaçılıq ənənələri ortaq etnokültürel köklərə əsaslanırsa da, regionlara xas spesifik xüsusiyyətləri ilə bir-birindən fərqlənir. Azərbaycan xalçaları coğrafi bölgələr üzrə – Naxçıvan, Quba, Şirvan və digər xalça məktəbləri çərçivəsində – fərqli texnika və üslub xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu məktəblərdə toxunan xalçalarda yerli xüsusiyyətlərə uyğunlaşan simmetrik və strukturlaşdırılmış kompozisiyalar – o cümlədən “çörək daşları” kimi arxetipik motivlər – ön plandadır. Özbək xalçaları isə əsasən Buxara, Səmərqənd və Xivə kimi şəhərlərin mədəni və dini mühitinin təsiri altında formalaşaraq, daha çox mənəvi məzmunlu və bədii baxımdan mürəkkəb motivlərlə (məsələn, lalə, “küi” və sair) zənginləşmişdir. İkonografik baxımdan da fərqliliklər aydın görünür: Özbək xalçalarında dini simvollar – məscid, minarə və digər İslam memarlıq elementləri – geniş yer tutur. Azərbaycan xalçalarında isə əsas vurğu dünyəvi həyat tərzini və təbiət obrazlarını əks etdirən motivlər üzərində qurulmuşdur ki, bu da onların estetik semantikasında fərqli mədəni prioritetlərin izlərini göstərir.

Araşdırma nəticəsində müəyyən olunur ki, Azərbaycan və Özbəkistan xalçaçılıq ənənələri ortaq türkdilli mədəniyyətin dərin qatlarından qaynaqlansa da, hər iki xalqın milli-estetik zövqünü və sosial-mədəni xüsusiyyətlərini əks etdirən spesifik cizgilərlə fərqlənir. Xalçaların toxunuş texnologiyası, istifadə olunan xammal növləri (ipək, yun və s.), ornamentik motivlərin semantikasi və kompozisiya prinsipləri bu fərqliliyin əsas göstəriciləri kimi çıxış edir. Naxçıvan və İrəvan xalça məktəblərində müşahidə olunan zəngin rəng palitrası və simvolik təsvirlər Azərbaycanın regional xalçaçılıq ənənələrinin inkişaf səviyyəsini nümayiş etdirir. Özbək xalçalarında isə xüsusilə geometrik motivlərin üstünlük təşkil etməsi və rəng harmoniyasına verilən diqqət milli üslubun formalaşmasında mühüm rol oynayır. M. İsmayılovanın elmi tədqiqatlarına əsaslanaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, xalça sənəti təkcə dekorativ-tətbiqi sənət nümunəsi deyil, həm də xalqın tarixi yaddaşını, dünya görüşünü və identikliyinə ifadə edən mühüm mədəni miras formasıdır. Bu baxımdan, xalçaçılıq ənənələrinin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi aktual elmi və mədəni vəzifə olaraq qalır.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılova, M. “Azərbaycan və Özbək xalçalarının naxış sistemi”, M. Kaşğarlı Beynəlxalq Elmi Məqalələr Toplusu, 2023.
2. Azərbaycan xalçaçılığı tarixi. Bakı: Elm nəşriyyatı, 2015.
3. <https://youtu.be/bJYy7Cq0pY?si=fUF4ZitNBlaq8Xc1>
4. <https://youtu.be/Q7kWDr1BH3E?si=mWTt0efPQQSMrYAn>
5. <https://www.azculture.uz/elave-melumatlar.php?link=qarabagxalcha>

ÇÖVKƏN OYUNU

Zülfiqarova Aytən

Filologiya fakültəsinin tələbəsi

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

orcid.org/0009-0001-2551-5460

Zulfuqarliayten57@gmail.com

Elmi rəhbər: f.e.d.prof. Mirvari İsmayılova

Xülasə. Çövkən oyunu Azərbaycan xalqının qədim mədəni irsinin ayrılmaz hissəsi olaraq, həm idman, həm də sosial-mədəni baxımdan zəngin və kompleks bir fenomen kimi qiymətləndirilir. Bu atüstü kollektiv oyun ilk dəfə orta əsrlərdə formalaşmış, döyüş və süvari bacarıqlarını təkmilləşdirmək məqsədi ilə tətbiq olunmuş və zamanla xalq arasında geniş yayılmışdır. Məqalədə Çövkənin tarixi kökləri, etnoqrafik və arxeoloji mənbələrdəki izləri, oyunun klassik və müasir formaları, qaydaları, iştirakçı profilləri və oyun alətləri geniş şəkildə təhlil edilir. Eyni zamanda, Çövkənin Azərbaycan mədəniyyətindəki simvolik rolu, milli kimliyin ifadə vasitəsi kimi funksiyası və UNESCO tərəfindən Qeyri-Maddi Mədəni İrs kimi tanınmasının əhəmiyyəti vurğulanır. Məqalə həm də müasir dövrdə bu ənənəvi oyunun dirçəldilməsi, populyarlaşdırılması və beynəlxalq səviyyədə tanınması istiqamətində görülən tədbirləri qiymətləndirir. Çövkənin yalnız keçmişin yadigarı deyil, eyni zamanda çağdaş mədəni siyasətin və mədəniyyət diplomatiyasının aktiv komponenti kimi rolu ön plana çıxarılır. Bu araşdırma, Çövkənin yalnız idman oyunu deyil, həm də dinamik mədəni irs nümunəsi olduğunu göstərməyi hədəfləyir.

Açar sözlər: Çövkən, atüstü oyun, qeyri-maddi mədəni irs, Azərbaycan mədəniyyəti, maddi oyun, tarixi idman növü, UNESCO, mədəni irsin qorunması.

Annotatsiya. Chovken o'yini ozarbayjon xalqining qadimiy madaniy merosining ajralmas qismi sifatida ham sport, ham ijtimoiy-madaniy nuqtai nazardan boy va murakkab hodisa hisoblanadi. Bu jamoaviy ot minish o'yini ilk bor o'rta asrlarda shakllangan bo'lib, jangovar va otliqlar mahoratini oshirish maqsadida qo'llanilgan va vaqt o'tishi bilan xalq orasida keng tarqalgan. Maqolada Chovkenning tarixiy ildizlari, etnografik va arxeologik manbalardagi izlari, o'yinning klassik va zamonaviy shakllari, qoidalari, ishtirokchilari profili, o'yin asboblari keng tahlil qilingan. Shu bilan birga, Chovkenning ozarbayjon madaniyatidagi ramziy o'rni, milliy o'zlikni ifodalash vositasi sifatidagi funksiyasi, YUNESKO tomonidan nomoddiy madaniy meros sifatida e'tirof etilishi muhimligi ta'kidlanadi. Maqolada zamonaviy davrda ushbu an'anaviy o'yinni qayta tiklash, ommalashtirish va xalqaro miqyosda targ'ib qilish borasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar ham baholanadi. Chovken nafaqat o'tmish yodgorligi, balki zamonaviy madaniyat siyosati va madaniy diplomatiyaning faol tarkibiy qismidir. Ushbu tadqiqot Chovkenning nafaqat sport o'yini, balki dinamik madaniy meros namunasi ekanligini ko'rsatishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Chovken, ot o'yini, nomoddiy madaniy meros, Ozarbayjon madaniyati, moddiy o'yin, tarixiy sport, YUNESKO, madaniy merosni muhofaza qilish.

Abstract. The game of Chovgan represents an integral part of Azerbaijan's ancient cultural heritage, distinguished by its rich socio-cultural and athletic dimensions. As a traditional equestrian team sport, Chovgan originated in the medieval period, serving initially as a training ground for cavalry and martial skills, before evolving into a widely practiced and celebrated folk game. This article explores the historical roots of Chovgan, drawing on ethnographic and archaeological sources, and examines its classical and contemporary forms, rules, equipment, and the profile of its participants. Particular emphasis is placed on the symbolic significance of Chovgan in Azerbaijani culture, where it functions as a means of expressing national identity. The article also highlights the importance of its recognition by

UNESCO as Intangible Cultural Heritage and evaluates current efforts aimed at revitalizing, promoting, and internationalizing this traditional game. Chovgan is presented not merely as a relic of the past, but as a dynamic element of contemporary cultural policy and cultural diplomacy. This study ultimately argues that Chovgan is both a sport and a living cultural legacy.

Keywords: Chovgan, equestrian game, intangible cultural heritage, Azerbaijani culture, national game, historical sport, UNESCO, cultural heritage preservation.

Çövkən oyunu Azərbaycan xalqının qədim tarixə malik mədəniyyətində xüsusi yer tutan ənənəvi atüstü oyundur. Bu oyun təkcə əyləncə və idman növü olmaqla kifayətlənmir, həm də cəngavərlik, çeviklik və kollektiv bacarıqların inkişafına xidmət edən bir vasitə kimi tarixən böyük əhəmiyyət daşıyır. Çövkənin ilk izlərinə Orta əsrlərdə rast gəlinir və bu oyun klassik Şərq ədəbiyyatında, miniatur sənətində və tarixi mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Əsrlər boyu həm saraylarda, həm də xalq arasında geniş yayılmış bu oyun, sosial status və mədəni kimliyin təzahür formalarından biri olmuşdur.

Müasir dövrdə çövkən təkcə mədəni irsin qorunması baxımından deyil, həm də Azərbaycan dövlətinin milli kimlik və mədəniyyət siyasətində xüsusi yerə malikdir. 2013-cü ildə UNESCO tərəfindən "təcili qorunmağa ehtiyacı olan qeyri-maddi mədəni irs" siyahısına daxil edilməsi bu oyunun beynəlxalq səviyyədə tanınmasına və dirçəldilməsinə təkan vermişdir. Bu məqalədə çövkənin tarixi, funksional və estetik xüsusiyyətləri araşdırılır, onun çağdaş mədəniyyət və idman kontekstində rolu təhlil olunur. Məqsəd, çövkənin yalnız keçmişin yadigarı deyil, həm də dinamik və yaşar mədəni dəyər olduğunu sübut etməkdir.

Çövkən, bəzən çovqan— at ilə oynanılan idman komanda oyunu və müasir polo oyununun bir versiyasıdır. Çövkən" sözü bəzi Azərbaycan mənbələrində "ağacqı" kimi işlədilmişdir. Çövkən oyununun adı da oyunda işlədilən alətin adı ilə adlandırılmışdır. Bu da ağacdən hazırlanmış, çövkən adlandırılan alətdir. Çövkəni oyunçular at belində bu alətin köməyi ilə oynayırlar.

Çövkən IX-XVII yüzilliklərdə Azərbaycanda geniş yayılmış, əsasən at üstündə, qismən atsız oynanılan qədim oyun və bu zaman istifadə olunan ucu əyri uzun dəyənəyin adıdır. Musiqinin müşayiəti ilə keçirilən bu oyunda atları rəng etibarlı ilə bir-birindən fərqli olan hər dəstədə 6-8, bəzən isə daha çox atlı iştirak edir. Oyunda əsas məqsəd dəyənəklə rəqib qapısına top vurmaqdır i. Əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında geniş şöhrət qazanmış, bəzən isə kişilərlə yanaşı, qadınların iştirakı ilə keçirilən bu oyunun əski qaynaqlarda "kuyiçövkən", "çomaq oyunu" və "çövkənbazi" adları ilə qeyd edilən başqa variantları da olmuşdur. Azərbaycan dilində "çövkən" termini "çovqan" kimi də səslənir və "Azərbaycan dilinin izahlı lüğət"lərində bu sözün mənası "at üstündə ucu əyri çomaqla top-top oyunu" kimi təsvir edilir. "Çövkən" sözünün və oyununun türk mənşəli olması türklər yaşayan arealda böyük izlər buraxaraq digər xalqlar tərəfindən mənimsənilmişdir.

Komanda oyun növü olan çövkən yarışları eramızın birinci minilliyinin ortalarında formalaşmış, yüzillər ərzində Azərbaycanda, Orta Asiyada, İranda, Türkiyədə, İraqda və qonşu ölkələrdə məşhur olmuşdur. Mənbələr XII əsrdə İslam dünyasının mədəni mərkəzlərindən Bağdadda Orta Şərq ölkələrinin atçaparlari arasında tarixdə ilk beynəlxalq çövkən yarışlarının keçirildiyi göstərir. Çövkən yarışlarının Azərbaycanda çox qədimdən məşhur olduğu faktlarla təsdiqlənmişdir. Örenqalada aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan şirli qab üzərində çövkən oyunun təsvir edildiyi rəsm bu oyunun IX əsrdə Beyləqan şəhərində yayıldığını əyani sübutdur.

Azərbaycan ədəbiyyatında çövkənin izlərinə çox rast gəlinir. "Kitabi-Dədə Qorqud" boylarında, I Şah Təhməsinin "Kuh və çövkən" və Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" əsərində çövkəndən bəhs edilmişdir. Klassik Azərbaycan şairləri olan Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvani, Zülfüqar Şirvani, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai və digərlərinin şeirlərində çövkənlə bağlı müəyyən ifadələrə rast gəlinir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının "Salur Qazanın evinin yağmalanması" boyunda yazılır:

Qılıncını nə öyərsən, mərə kafir, əyri başlı çövkənimcə gəlməz mənə.

Ədəbi nümunələrdən də məlum olur ki, Azərbaycanda çövkən oyununda təkcə kişilər deyil, qadınlar da iştirak edib. Nizaminin "Xosrov və Şirin" poemasında Şirin çövkən meydanında Sasani hökmdarı II Xosrovdan geri qalmır. Şirin ilə bərabər qızların da bu oyunda iştirakı təsvir edilmişdir. Yazıçı Məmməd Səid Ordubadinin "Qılınc və qələm" romanında xüsusi bir fəsil çövkən oyununa həsr olunub. O bölmədə göstərilir ki, Ərəb Xilafəti dövründə bu oyun ən təntənəli bayramlar, xüsusi günlər zamanı keçirilirdi və bu oyunun ən yaxşı ustaları kimi azərbaycanlılar ora aparılırdı.

1842-ci ildə Britaniyalı səyyah M. Braun çövkən haqqında öz fikirlərini belə izah edirdi:

Bu, atlarla əsl hokkey oyununa bənzəyir. Çox gözəl oyun növüdür və düşünürəm ki, qərblilər üçün də faydalı olardı.

Qarabağ xanlığı dövründə çövkən oyunlarına maraq daha da artıb, Şuşa şəhərindəki Cıdır düzündə, Xankəndi və Xocalı arasındakı ərazidə, Ağdamda cıdır yarışları, müxtəlif atüstü oyunlar, o cümlədən çövkən yarışları keçirilib. 1950-ci illərdə başda çövkən olmaqla bir sıra Azərbaycan milli atüstü oyunları bərpa edildi. Bu sahənin tədqiqatçısı Fikrət Hüseynov tarixi sənədlər və folklor materialları əsasında oyun qaydalarını hazırlayaraq kitabça şəklində çap etdirdi. 1960-cı ilin may ayında ilk dəfə olaraq Azərbaycanın qərb bölgəsinin bir neçə kənd komandası arasında çövkən yarış keçirildi. Bir ildən sonra çövkən yığma komandası Bakı cıdır meydanında respublika komandasına 2:1 hesabı ilə qalib gəldi. Çövkən Moskvada keçiriləcək yarışlarda iştirak etmək hüququ qazandı.

2006-cı ildən Şəki rayonunun Daşüz kəndində yerləşən Respublika Atçılıq Turizm Mərkəzinin Şəki filialında çövkən üzrə "Prezident Kuboku" keçirilir. Həmin ildə çövkənlə məşğul olan və yarışlarda iştirak edən cəmi 3 Azərbaycan rayonu var idi, 2014-cü il müddətində onların sayı 20-ə çatmışdır. 2016-cı ildə

Prezident Kuboku uğrunda Azərbaycanından 22 şəhər və rayonundan 24 komanda iştirak etmişdir.

"Qarabağ atı ilə oynanılan çövkən oyunu" 2013-cü ildə UNESCO-nun Qeyri-maddi mədəni irsinin Reprezentativ Siyahısına daxil edilmişdir. [1]

Çövkən oyunu Azərbaycan xalqının tarixi, mədəniyyəti və sosial həyat tərzilə sıx bağlı olan dəyərli bir milli irs nümunəsidir. Bu oyun əsrlər boyunca yalnız bir əyləncə və idman növü kimi deyil, həm də hərbi bacarıqların, kişi ləyaqətinin və kollektiv dəyərlərin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Tarixi mənbələr, ədəbiyyat və incəsənətdəki izləri onun dərin köklərə malik olduğunu təsdiq edir. Müasir dövrdə çövkənin dirçəldilməsi və UNESCO tərəfindən tanınması, Azərbaycanın mədəni irsinin qorunması və dünyaya tanıtılması istiqamətində atılmış mühüm addımlardandır. Bu oyunun yenidən xalq arasında populyarlaşdırılması, həm də milli kimliyin və mədəni diplomatiyanın gücləndirilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır.

Nəticə etibarilə, çövkən yalnız keçmişə aid nostalji bir oyun deyil, həm də çağdaş dövr üçün aktual, yaşar və inkişaf etməyə qadir bir mədəni irs formasıdır. Onun qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi yalnız Azərbaycan üçün deyil, ümumbəşəri mədəni müxtəlifliyin qorunması baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. UNESCO. (2013). Chovqan, a traditional Karabakh horse-riding game in the Republic of Azerbaijan. Retrieved from <https://ich.unesco.org/en/USL/chovqan-a-traditional-karabakh-horseriding-game-in-the-republic-of-azerbaijan-00849>
2. Hacıyev, R. (2015). Azərbaycanın atüstü milli oyunları. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
3. Məmmədov, T. (2018). Çövkən oyununun tarixi və mədəni funksiyaları. Azərbaycan Folkloru, 12(3), 45–52.
4. Aliyev, E. (2020). Traditional Equestrian Sports in Azerbaijan: A Historical Perspective. Baku Journal of Cultural Studies, 5(2), 77–88.
5. UNESCO. (n.d.). Intangible Cultural Heritage: Lists. Retrieved from <https://ich.unesco.org/en/lists>
6. İsmayılova, L. (2019). Çövkənin milli kimlikdə rolu. Milli İrs Jurnalı, 4(1), 23–30.
7. Mahmud Kaşgarlı Cild II. №1. 2024, Tom II №1. 2024, Volume II. №1. 2024

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR - TURKIY MADANIYAT TARG'IBOTCHISI

Abbosova Mubina
ToshDO'TAU stajer-tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning turkiy madaniyat targ'ibotchisi sifatidagi faaliyati xususida so'z boradi.

Kalit so'zlar: turkiylar, madaniyat, Boburnoma, xalq, urf-odat...

Аннотация. В статье рассматривается деятельность Захириддина Мухаммада Бабура как пропагандиста тюркской культуры.

Ключевые слова: турки, культура, бабурнаме, люди, обычаи...

Abstract. The article examines the activities of Zakhiriddin Muhammad Babur as a propagandist of Turkic culture.

Keywords: Turks, culture, Baburnama, people, customs...

Yuksak aql-idroki, bukilmas po'alt iroda sohibi Bobur Mirzo dunyo davlatchiligi tarixida nafaqat buyuk imperator, balki hassos shoir va alloma olim sifatida ham yorqin iz qoldirdi.

Mana besh asrdirki, uning "Boburnoma" asarida uchragan ma'lumotlar Markaziy Osiyo, Afg'oniston, Hindiston tarixini, shuningdek, bu o'lkalarning madaniyati bilan bog'liq tadqiqotlar uchun bebaho manba vazifasini o'tab kelmoqda. Undagi topografik va geografik ma'lumotlar, hayvonot olami, o'simliklar dunyosi, xalqlarning turmush tarzi va an-analari, milliy qadriyatlariga :r bir-biridan qiziq xulosalar Boburning naqadar sinchkov va teran mulohaza sohibi bo'lganini anglatadi. Shuning uchun ham tarixchilar, etnograflar, arxeologlar, san'atshunoslar, botaniklar, zoologlar, tilshunoslar va yana ko'plab fan sohalari vakillari o'z tadqiqotlarida "Boburnoma"ga qayta-qayta murojaat qilib keladilar. Boburning asarlari bir necha tillarga tarjima qilinganining ham sababi shunda.

"Boburnoma"da muallif imkon qadar o'zbek xalqining urf-odatlarini, bunyodkorlik faoliyati, san'atsevarligini ko'rsatishga harakat qiladi. Shaharlar ta'rifi, har bir hududning o'ziga xos tasvirlari, meva-chevalariyu bog'u rog'lari O'zbekistonning Bobur davridagi jannatmonand tasvirini tiklashga yordam beradi.

Bobur Hindistonni zabt etgach, uning qo'shini Hind diyorida muqim yashab qoladi. Tabiiyki, u bilan birga kelgan katta miqdordagi xalq, amaldorlar, xizmatchilar va ularning oilalari hindlarning urf-odatlarini, turmush tarzi bilan hisoblashishga majbur bo'la boshlaydilar. Shu jarayonda Boburshoh o'zi bilan kelgan xalqning turkiy o'zligidan, diniy qarashlari, madaniyati va san'atidan ajralib qolmasligi uchun o'ylanadi. Agar biz Boburshohning yaratgan asarlari mazmun va mohiyati haqida o'ylanadigan bo'lsak, ular , birinchi navbatda, islomiy-turkiy madaniyatni saqlab qolish va targ'ib etishga yo'naltirilganini sezamiz.

Bobur "Mubayyin" asarini 1521 yilda yozdi. Bu asar - islom dini asoslarini bayon etuvchi yirik asar. Unda diniy qonun-qoidalar chuqur bilimdonlik bilan bayon etilgan. U o'zbek tilida yaratilgan va o'g'illari Humoyun hamda Komronga atalib, fiqhiy o'gitlar majmuasini tashkil etadi.

Buyuk vatanparvar Bobur o'z avlodlari va o'zidan keyin hind diyorida yashab qoluvchi vatandoshlari o'z islomiy aqidalarini unutmasligini xohladi, o'zbek tilida yozilgani esa ularni hamisha ona tilidan yiroqlashishiga yo'l qo'ymasligiga ishonadi. U shunday yozadi:

Chun kishi qasdi mavzi'e qilsa.
Maqsadining masofatini bilsa.
Uch tunu uch kun o'lsa ushbu vali,
der safar muddati shariat eli...

Yo'qsa o'n besh kecha bila kunduz
 Turmog'in niyat etsa budur so'z.
 Ul kishining muqim o'lur nomi,
 Ketar andin musofir ahkomi.⁵⁰

Bobur ishorasiga e'tibor qaratsangiz, kishi bir joyda 15 kundan uzoq yashab qolsa, undan musofir maqomi soqit bo'ladi va u diniy ahkomlar to'liq bajarishi kerakligi aytilmoqda. Bu esa Boburning Hindistonda o'z vatanida rioya qilingan musulmonchilik qoidalarini unutmaslikka da'vatini anglatadi.

Keyingi asari uning "Muxtasar" asaridir. Ushbu asar o'zbek she'riyati nazariyasiga bag'ishlangan bo'lib, Alisher Navoiyning "Mezon ul-avzon" asaridan keyin turkiy she'r ilmiga bag'ishlangan ikkinchi asar sifatida turkiy olam madaniyati xazinasiga qo'shilgan qimmatbaho manba hisoblanadi. Ulargacha turkiy tilda she'r nazariyasiga oid asarlar asosan, arab va fors-tojik olimlari tomonidan yaratilgan edi. Ibn Hojib (1182-1249), Rashiddin Vatvot (1183 yil vafot etgan), Xoja Nosiriddin Tusiy (1210-1274) tomonidan aruz ilmiga bag'ishlab yozilgan asarlarni o'qish va uqish turkiy tilli shoirlar uchun bir muncha qiyinchilik tug'dirgan. Bobur davrida, ayniqsa, hind diyorida yashovchi turkizabonlarning o'zbek tilidagi adabiyotini rivojlantirish uchun tushunarli tilda bir qo'llanma yozib qoldirish zarurati bor edi. Shunday sharoitda Bobur o'z she'riyati misollaridan foydalanib, Hinddagi bo'lajak turkigo'y shoirlar uchun qisqa va sodda tilda aruz ilmiga oid qo'llanma yaratib qoldirishni niyat qiladi. Uni shuning uchun "Muxtasar" ya'ni "qisqa" deb atadi va Hindga ko'chib o'tgan qavmiga taqdim etdi: "Chun bu "Muxtasar" safarda bayozg'a bordi ul munosib bila musofir masoyilini bitildi" (ya'ni shu yurish munosabati bilan (ko'chib kelgan) musofirlar oldidagi masalalarni tushuntirish uchun "Muxtasar" yaratildi)⁵¹.

Bobur Hindistonda o'z davlatini tuzar ekan, kelajak avlod o'z madaniyati, urf-odatlar va diniy qarashlarini unutmasligi haqida qayg'urgan. U turkiy adabiyot, ona tili va adabiyoti, san'ati asrlar davomida to'xtovsiz rivojlanib borishini istagan. Bu ezgu niyat uning avlodini va xalqini Vatan tuyg'usi bilan bog'lab turishiga ishongan.

Foydalanilgan adabiyotlar

Zahiriddin Muhammad Bobur. Mubayyin/nashrga tayyorl. S.Hasanov.-Toshkent, Movarounnahr, 2014.

Zahiriddin Muhammad Bobur. Muxtasar/nashrga tayyorl. S.Hasanov.-Toshkent, FAN, 1971.

Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma./nashrga tayyorl. Porso Shamsiev.- Toshkent, Yangi asr avlodi, 2015.

⁵⁰ Бобур. Мухтасар/ Нашрга тайёрл. Саидбек Ҳасан/. Тошкент, ФАН, 1971, 201-б.

⁵¹ Мухтасар, 45а-варақ.

**V SHU'BA. MADANIY HAMKORLIKNING
TA'LIM TIZIMIDAGI O'RNI: TIL VA
ADABIYOT**

ОБЩЕЕ И ОСОБЕННОЕ В ГЕНЕЗИСЕ УММЫ В ТЮРКСКИХ РЕСПУБЛИКАХ РОССИИ: ОПЫТ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ИСТОРИЧЕСКИХ СМЫСЛОВ

Бердин Азат Тагирович

кандидат философских наук, ведущий научный сотрудник Института стратегических исследований Академии наук Республики Башкортостан

Аннотация: Текст посвящен анализу общего и особенного в характере развития мусульманской уммы в контексте референтных друг другу национальных республик тюркских народов Российской Федерации – башкир и татар. Обозначены наиболее актуальные для сопоставления сюжеты развития мусульманской уммы России в республиках Башкортостан и Татарстан в исторической ретроспективе.

Ключевые слова: умма, историческая память, муфтият, Ахмед ибн Фадлан, Волжская Булгария, башкиры, татары, симбиоз.

Annotatsiya: matn Rossiya Federatsiyasi turkiy xalqlarining bir – biriga mos keladigan milliy respublikalari-boshqirdlar va tatarlar kontekstida musulmon ummasining umumiy va o'ziga xos rivojlanishini tahlil qilishga bag'ishlangan. Rossiya musulmon ummatining tarixiy retrospektivda Boshqirdiston va Tatariston respublikalarida rivojlanishining eng dolzarb mavzulari ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: Umma, tarixiy xotira, muftiyat, Ahmed ibn Fadlan, Volga Bolgariyasi, boshqorlar, tatarlar, simbioz.

Abstract: The text is devoted to the analysis of the general and special in the nature of the development of the Muslim Ummah in the context of the reference national republics of the Turkic peoples of the Russian Federation – Bashkirs and Tatars. The most relevant subjects for comparison are the development of the Muslim Ummah of Russia in the republics of Bashkortostan and Tatarstan in historical retrospect.

Keywords: umma, historical memory, muftiate, Ahmed ibn Fadlan, Volga Bulgaria, Bashkirs, Tatars, symbiosis.

Несмотря на беспрецедентный за последние полстолетия геополитический кризис, российско-мусульманские связи демонстрируют впечатляющую активность, важной площадкой и акторами которых являются регионы России с традиционно мусульманским населением. Наиболее актуальный пример: с 13 по 18 мая 2025 г. в Казани на общероссийском уровне проходит XVI Международный экономический форум «Россия – Исламский мир: KazanForum». В программе заявлены представители 103 государств мира, более 140 деловых конференций, распределенных по 20 тематическим трекам, в числе гостей – премьер Малайзии, прибывший на форум непосредственно после знаковой встречи в Москве с Президентом РФ В.В. Путиным [1]. Подобные процессы вызывают повышенный интерес мусульман мира к РФ и, в частности, актуализацию исторической ретроспективы развития мусульманской уммы в России. Крупнейшими историческими центрами Ислама в Российской Федерации (помимо мусульманских регионов Северного Кавказа) являются соседние республики Башкортостан и Татарстан, с населением, большинство которого составляют этнические мусульмане (55% населения в РБ, 53% населения в РТ (за вычетом кряшен) по

переписи 2020 г.), а титульные народы данных субъектов РФ: башкиры и татары соответственно, исторически придерживаются исламского вероисповедания ханафитского мазхаба суннитского толка.

В историософии Башкортостана распространена концепция башкиро-татарского этносоциального симбиоза, где каждый народ исторически выполнял свою роль и занимал самостоятельную этнополитическую нишу [2]. В данных тезисах мы попытаемся вкратце сформулировать через концепцию башкиро-татарского симбиоза интерпретацию общего и особенного в характере исторического развития мусульманской уммы в контексте национальной проектности референтных друг другу тюркских народов Урало-Поволжья – башкир и татар. В рамках указанного этнополитического симбиоза, роль башкир и татар в истории России функционально различается: башкиры меняли реальность в России, а татары органически адаптировали эту новую реальность в российское пространство. Так, башкирский проект стал прецедентом по созданию национальной территориальной автономии в РСФСР, заложив основы российского федерализма столетие назад (по этой причине среди башкир для Республики Башкортостан распространено неофициальное название «Первая республика»), а Республика Татарстан является примером креативного позиционирования для многих регионов России. В тюркском мире России татарский и башкирский национальные проекты в этом плане, образно говоря, это как Афины и Спарта греческих полисов, не столько конкурировали, сколько, наоборот дополняли друг друга в формировании тюркского и мусульманского социокультурного очага в России.

В Татарстане на официальном уровне утверждается, что принятие Ислама произошло в г. Болгаре, масштабный историко-культурный которого, созданный под личным патронажем первого президента РТ Минтимера Шаймиева, ныне позиционируются как «центр татарского ислама». Актуальные ныне аспекты политической мифологизации данного сюжета регулярно рассматриваются, в частности, в работах казанского исследователя А.В. Овчинникова [3].

Менее известны современные интерпретации развития Ислама в Башкортостане. Наиболее ранние свидетельства проникновения ислама на территорию исторического Башкортостана относится к эпохе существования Исламского халифата VIII в. В частности, к ним относятся мусульманские захоронения Левашовского могильника (безкурганные могилы) в Ишимбайском районе Башкортостана близ д. Юмагужино [4]. Более надежно, по историческим источникам ислам известен в Башкирии с X в. Но задача анализа исторической ретроспективы, отражаемой в общественном сознании сужает хронологические рамки сюжета до хорошо документированных «российского», «советского» и «постсоветского» периодов истории региона.

В этом плане очевидно, что уже «булгарский», точнее, «доордынский» период, являющийся для Татарии культовым в плане построения современной мусульманской идентичности, для Башкирии также хорошо отражен как в местном фольклоре и мифологии, так и мифологии исторической, официальной, о чем свидетельствует и федеральный масштаб празднований «принятия Ислама Волжской Булгарией». Источники свидетельствуют, что развитие Ислама в раннесредневековой Башкирии отнюдь не ориентировалось только на Булгарию, официально принявшую ислам именно с посольством 921/22 г. от халифа аль Муктадира во главе с Ахмедом ибн Фадланом [5], который и оставил нам первые подробные записи о башкирах. В них описаны как современные ему доисламские верования башкир, так и башкир-мусульманин, явно не связанный с булгарской миссией посланника халифа. Арабский географ Якут аль-Хамави (1179 - 1229) описывал встречу в начале XIII в. с «большим числом» учащихся башкир в г. Алеппо [6, с.25]. Характерное для околонучной публицистики преувеличение булгарского влияния в развитии ислама в Башкортостане пока не находит источникового подтверждения. Оно эксплуатируется именно как политизированный сюжет в татарстанской историографии, в рамках мессианизма татарского национального проекта, как в период его зарождения на рубеже XIX-XX вв., так и в период его новой экспансии в связи с «мобилизацией политизированной этничности» времен перестройки и постсоветского периода. Причем его националистический характер не скрывается на уровне таких политических тяжеловесов, как, например, М.Ш. Шаймиев, Талгат Таджутдин, что ярко проявилось в скандале со статуей «Хранительница» [7]. А татарский национализм вызывает естественное отторжение у башкир, чей национальный проект в ряде аспектов является оппонентом татарскому [8]. Упомянутый выше миф о транзите Ислама в Башкирию именно через булгар восходит к классической для татарской историографии концепции «булгаризма» работе «Таварих-и-Булгар» историка XIX в. Хисамутдина ибн Шарафутдина аль-Муслими аль-Булгари. Сюжет о первых мусульманах среди башкир в ней отличается очевидной легендарностью. Например, сахабам булгарского периода в Башкирии аль-Булгари приписывает обращение «в Ислам башкирских и мишарских племен, которые еще не знали его» - в то время как в означенный период мишарей не существовало вообще, а в Башкирию, по выражению П.И. Рычкова, они «были накликаны» из России как «сходцы из Алатырского и Синбирского уездов, которым по грамоте 7196 года повелено было служить по городу Уфе», т.е. в 1688 г., уже в конце XVII века, будучи несомненно мусульманами по вероисповеданию [9, с.60]. В то же время булгарское наследство объективно сохраняет в умме Урало-Поволжья свое историко-культурное значение, поскольку процесс исламизации Булгарии неразрывно связан с самим этногенезом предков татарского народа: разделением булгар по конфессиональному признаку на субстраты

чувашского и казанско-татарского этносов, оформившегося только в московский период, с последней трети XVII века.

Но если рассматривать историческую ретроспективу для Башкортостана, то очевидно, что с образованием очага Ислама на Волге берет начало новая тенденция: к непосредственному воздействию на башкир из глобального центра Ислама – халифата, добавляются посреднические очаги, по которым транслируются актуальные воздействия исламской мысли на Башкирию – западное, из Булгара/Сарая/Казани [10, с. 156] и юго-восточное, из Средней Азии. В частности, большое влияние на распространение суфизма ветви Ясавийа, по мнению историка Салавата Таймасова [11], сыграл поход властелина Средней Азии эмира Тимура (Тамерлана), к эпохе которого относятся такие памятники мусульманского зодчества в Башкортостане, как кэшене: в частности, мавзолей Хусейн-бека из Туркестана, известного в башкирском эпосе как проповедник Ислама [12, с.177]. Характерно при этом, что политическая власть ни Булгарии в доордынский период, ни эмирата Тимура в ордынский и постордынский периоды не распространялась на Башкирию – религиозно-культурное влияние этих очагов ислама в Башкирии не совпадало с политическим. Аналогию можно провести с воздействием византийского православия на Киевский каганат и позднюю Русь – оно не сопровождалось политическим подчинением. Эти транзитные, отчасти конкурентные друг другу векторы исламского влияния – с Волги и Средней Азии, добавились к непосредственному источнику исламской образованности в Башкирии – напрямую из халифата. Они усиливались в истории периодически, например, на рубеже XIX-XX вв. и в советское время. В постсоветский период эти посреднические импульсы вновь сменились на прямые воздействия со стороны двух мировых источников: Турции и арабских стран Ближнего Востока, также конкурентных друг другу [13].

Этапным является период Орды, когда ее исламизация привела к закреплению исламизации исторического Башкортостана. Причем и в этом процессе Башкирия играла отнюдь не пассивную роль – современники свидетельствуют, что «Государя же всей Баскардии с большей частью его семьи мы нашли совершенно зараженным сарацинским заблуждением» (т.е. Исламом) еще в период, когда сама Орда не была полностью исламизирована [14]. В период постордынских государств все ханства, распространявшие свое политическое влияние на территории Башкирии: Казанское, Сибирское, естественно, были мусульманскими, как и, судя по хикаятам («Последний из Сартаева рода», «Бабсак и Кусяк», «Ек-мерген») [12] и шежере, и башкирское общество, политически полунезависимые башкирские бии времен смуты на постордынском пространстве. Безусловно мусульманскими были и ногайские элиты, - настолько, что основатель династии Ногайской Орды Едигей (вошедший в башкирский эпос «Идукай и Мурадым») и его сын

Нураддин обосновывали свою легитимность местным элитам и населению в терминах мусульманской идеологии: своим происхождением от святого Тюре-Баба-Тукляса (некоторые историки ассоциируют его с упомянутым подвижником суфизма в Средней Азии Ахмедом Ясави) [15, с.32]. К тому времени Ислам бесповоротно и навсегда вошел в культурную традицию башкир, сохранив в их демонологии рудименты доисламских верований [16].

В следующий, российский период истории Башкирии создано принципиально иное положение: башкиры, как другие народы Урало-Поволжья, оказывались в составе христианского, православного государства. Здесь в развитии уммы Башкирии, представленной тогда в основном самими башкирами, сказались социально-политические особенности собственно башкирского общества. В отличие от остальных мусульман России XVI-XVIII вв. – завоеванного Иваном Грозным Казанского, Сибирского и Астраханского ханств или малочисленных служилых татар-касимовцев и мишарей, башкиры вошли в состав России добровольно, на условно договорных началах, предоставляющих им определенную степень автономии. Они могли открыто бороться, и боролись именно против нарушения этих начал при их нарушении царями или местной администрацией. Главными из этих начал были элементы автономии экономической — вотчинное право башкир на землю, увязанное с собственной этносоциальной структурой именно башкирского этноса; социальной и правовой — особый, «башкирский» привилегированный статус («асаба»), близкий к казачьему, обусловленный службой в собственных вооруженных силах, перешедших в подчинение России; религиозной — право на свободное исповедание Ислама, и судебной — мусульманское судопроизводство (шаригат) [17, с.190]. Такая автономия башкирского общества привела к традиционно активной позиции башкирской уммы, значительной самостоятельности ее политического и духовного развития. Автономная роль башкир в развитии ислама в России в XVII-XVIII вв. заключалась в том, что они взяли на себя в этот период роль основного защитника прав российской уммы, поскольку располагали достаточными военными, социальными и политическими возможностями для этого, как дипломатическим (переговоры с царской администрацией, выработка условий жизни, установка связей с мусульманскими центрами в Стамбуле, Крыму, Северном Кавказе), так и вооруженным путем (башкирские восстания). Такая роль привела к соответствующей рефлексии, отмеченной такими историческими памятниками исламской мысли Башкирии, как воззвания и «Письмо Батырши императрице Елизавете Петровне» [18].

Исторической спецификой региона является тот факт, что, охватывая собой достаточно большую и геополитически важную территорию и при этом с конца XVI века находясь в географическом центре православного государства, Башкортостан всегда был территорией свободы Ислама.

Свобода исповедания Ислама считалась одним из главных условий добровольного принятия башкирами русского подданства, осуществленного при Иване Грозном и его преемниках до середины XVII века включительно. Любое нарушение этой нормы воспринималось башкирами как основание для прекращения своих обязательств подданства по отношению к монарху.

Христианизация показала свою полную неосуществимость в Башкирии еще при первых же попытках ее реализации в XVII веке, что было подтверждено, после башкирского восстания за свободу веры 1681-83 гг., указами царей Петра I и Ивана V о нераспространении на мусульман Башкирии практик массового крещения. В этом плане цели повстанцев были достигнуты, поэтому после победы в восстании Сеита Садиира (1681-83 гг.) [9, с.53] и вооруженной демонстрации готовности подняться за веру, почти все восстания протекали уже под вполне светскими лозунгами, - свобода исповедания Ислама именно в Башкирии не ставилась под сомнение. Отсюда и традиционное для Башкортостана отсутствие фанатизма и межрелигиозной розни, характерных, например, для Балкан: функции и аудитории православной церкви и мусульманской уммы в Башкирии были традиционно разграничены. Более того, именно завоевание свободы Ислама в Башкирии заложило основу традиционной веротерпимости в межнациональных контактах многоэтнического населения Башкирии, отличающее ее до сих пор. Под защиту башкирских вольностей от крещения и закрепощения в Башкирию уходили многотысячные массы предков татар, чувашей, представителей угро-финских народов. До настоящего времени Башкортостан является крупнейшим, помимо их «собственных» национальных республик (Татарстана, Чувашии, Мари Эл, Удмуртии), этническим и конфессиональным очагом для казанских татар, чувашей, мари, удмуртов. Складывалась сложная система межнационального и межконфессионального общежития, которая позже воспроизводила себя.

Так, неудачные, но очень болезненно воспринятые попытки массового крещения в Урало-Поволжье, связанные с деятельностью печально знаменитой среди татар и язычников Новокрещенской конторы и епископа Луки Конашевича, вошедшего даже в татарский фольклор [19], на башкир вообще не распространялись. Акты насильственного крещения в Башкирии происходили по иной линии, как эксцессы ожесточения в период самой жестокой башкирской войны 1735-40 гг.: в основном распространяясь на пленных башкир и их семьи. Они сопровождались тремя известными историкам случаями казней через сожжение за обратный переход крещеных пленных в Ислам: башкир Тойгильде Жулякова, Кисянбике Байрасовой и оказавшегося мусульманина Романа Исаева [20, 253]. Но и эти казни связаны не с Новокрещенской конторой, а с массовыми экзекуциями генералов Соймонова и Урусова над башкирскими повстанцами, т.е. актом войны, причем самой ожесточенной

за всю историю Башкортостана. Несмотря на то, что деятельность упомянутой конторы происходила в период самого тяжелого за всю историю башкирских восстаний поражения башкир в «башкирской войне» 1735-40 гг., основание для нераспространения массовых миссионерских практик на собственно башкирское население местная администрация выдвинула неоспоримое: первая же попытка ущемления Ислама вызовет новое восстание недавно усмирённых башкир, причем с риском поддержки их на этот раз всеми мусульманами края [21, с.75], как уже произошло в 1707-08 гг. во время последнего успешного башкирского восстания 1705-11 гг. [22].

В Казанском уезде способы адаптации уммы к российским реалиям были совершенно иными, поскольку местное население не обладало никакой автономностью, и Ислам стал основой этнокультурной идентификации без попыток силовой поддержки своих прав. После безусловного подтверждения лояльности местного населения России, в том числе на фоне перманентно мятежной Башкирии, Казань постепенно стала одним из культурных центров российского Ислама. Впрочем, на башкир влияние Казани выражалось только в рекрутации мулл – причем и этот процесс, судя по воспоминаниям Батырши, не пользовался доверием у башкирского населения. Влияние «казанских мулл» на башкирские восстания было во многом преувеличено поздними историками [23, с.4], под впечатлением совершенно новых, современных им историографических стереотипов XIX века, поскольку источниками никак не подтверждается. Напротив, рекрутация мулл из татар поддерживалась именно властями, по причине лояльности и многократно подтвержденного «мирного» стереотипа поведения казанских мусульман. Но в результате казанские муллы получили свободу обращения в Ислам (дават) местного языческого: чувашского и финно-угорского населения, в том числе в рамках полиэтнического башкирского сословия тептярей, причем обращенные в Ислам зачастую принимали и формировали новую, татарскую этническую идентичность.

От башкир дават на язычников также шел, и ограничивался еще более жесткой законодательной реакцией вплоть до искусственного ограничения межэтнических браков башкир даже с единоверцами – татарами. Но башкирский дават был затруднен сословными, этнопсихологическими и статусно-ролевыми различиями: башкиры преимущественно находились в особом, башкирском служилом сословии коллективных землевладельцев-вотчинников, «асаба», четко отделявшем их от остального инородческого населения края, попадавшими с исламизацией в рамки альтернативного формирующегося этнонационального проекта - татарского.

При этом сами башкирские восстания, сыгравшие столь значительную роль в развитии исламской уммы России, в целом нельзя назвать собственно религиозным движением. Мусульманский фактор проявлял

себя в «башкирских войнах» XVII-XVIII в. (восстание 1681-83 гг. возглавил Сеит Садир, в числе лидеров восстания 1705-11 гг. были Кусюм мулла Тюлекеев, Исмагил-мулла, восстания 1735-40 – Кильмяк абыз Нурушев, Бепеней мулла Торопбирдин, идеологом восстания 1755 г. пытался стать знаменитый ахун Батырша [18; 24]), но в основном как показатель активности вероучителей в жизни общества, выдвигавшего при мятежах в основном вполне светские требования. В период пугачёвского восстания 1773-75 гг. истинным лидером этого движения среди башкир являлся не Салават Юлаев, ставший башкирским национальным героем, а старшина и абыз (мусульманский законоучитель) Кинзя Арсланов - ставший одним из главных сподвижников и участников Тайного Совета Главной армии самозванного «императора Петра III» - Емельяна Пугачева. Но в целом такое лидерство нетипично, поскольку участие не означает руководства, и чаще движение возглавлялось, как и положено по шариату, военными и административно-политическими, а не духовными лидерами башкирских общин - биями, тарханами, позже – башкирской старшиной. Т.е. почти во всех случаях санкция на войну от представителей духовенства была обязательной, но поводы и причины для восстаний, как и попытки их дипломатического урегулирования в подавляющем большинстве случаев были вполне светскими, и не укладываются в антиколониальный дискурс. После Пугачевщины, в которой башкиры проявили себя как одна из инициативных и ведущих сил этой российской гражданской, по сути, войны, имперской администрацией была выстроена приемлемая на то время модель административно-властных отношений. Для решения башкирского вопроса был подготовлен проект Башкиро-мишарского Войска (1798-1865 гг.), а для решения мусульманского вопроса инструментом посредничества между государством и уммой с 22 сентября 1788 года стал муфтият (Оренбургское Духовное управление магометан). Учрежден он был, соответственно, на территории Башкирии - потому, что в числе его институциональных задач было умиротворение прежде всего этого беспокойного и ключевого для империи края.

Если Казань стала скорее столицей мусульманской образованности, то Уфа и Оренбург – ставками муфтията, где решались административные вопросы жизни уммы России (кроме Кавказа и Крыма, имевших собственные мощные мусульманские центры). Духовное управление было учреждено Высочайшим Повелением Императрицы Екатерины II «Об учреждении Оренбургского магометанского духовного собрания» 22 сентября 1789 года, подконтрольно государственным органам империи, с закреплением основных функций и привилегий «официального» местного исламского духовенства.

Правила взаимодействия, разграничение полномочий между государственными управленческими и контролирующими органами и Духовным управлением мусульман в отношении правовых, социальных и бытовых сфер жизни местного населения, пределы их компетенции были

в целом определены к середине XIX в. [25] Идеиные отношения внутри исламской уммы не являлись предметом вмешательства царской администрации, разве что в рамках контроля и надзора за общественным сознанием в его отношении к социально-политическому строю Российской империи. Исключением служит арест и ссылка знаменитого проповедника суфизма Зайнуллы Расулева по доносу кадимистов. Ныне в РБ широко осмысливается роль шейха Зайнуллы Расулева [26], его последователей (мюридов) и главных оппонентов – прежде всего, известных башкирских религиозных, общественных и политических деятелей шейхов Курбангалиевых [27]. Но в целом возникшее в середине XIX в. в среде исламских образованных людей реформаторское движение джадидов и их полемика с кадимистами-консерваторами воспринималось как местная особенность общего направления либерализации пореформенного российского общественного сознания. Вклад мусульман Башкирии в дело татаро-башкирского мусульманского Просвещения хорошо известен – достаточно вспомнить имена таких башкирских просветителей, как Мурат Рамзи, Ризаитдин Фахретдинов, Мифтахетдин Камалетдинов (Акмулла), Муххаметсалим Уметбаев и мн.др. На монографическом уровне исследованы такие отдельные явления в его русле, как джадидизм, мусульманский либерализм нач. XX века [28], деятельность мусульманских депутатов в Государственной Думе Российской империи [29]. Мусульманское просвещение широко поддерживалось меценатами из уфимского (медресе «Усмания», «Галия») и оренбургского татарского купечества («Хусаиния»), в Троицке мечеть «Расулия» основал упомянутый широко известный башкирский религиозный деятель Зайнулла Расулев. Мусульманское Просвещение послужило питательной средой для качественного роста национального сознания как башкирской (А.-З. Валиди, М. Халиков, М.-Г. Курбангалиев и др.), так и татарской (Ш. Марджани, Г. Баруди) интеллектуальной элиты и превращения его в полноценное национальное движение, и в период Гражданской войны вернуло башкир на путь военной борьбы за национальные права в годы Гражданской войны.

С начала XX века, с зарождением национальных интеллигенций и распространением мировоззрения нациестроительства башкирский и татарский национальные проекты оформлялись как изначально конкурентные (отсюда и современное статусно-ролевое соперничество между соответствующими автономиями). Именно поэтому в Башкирии по результатам Гражданской войны, в которой башкирские автономисты фактически отвоевали первую в Советской России автономию в виде БАССР, действовало отдельное Духовное управление мусульман Башкортостана. По результатам Гражданской войны, в котором башкирский национальный проект доказал свою субъектность самым активным образом, в том числе через единственную в РСФСР легитимированную на договорных началах автономную республику и

боевые действия Башкирского корпуса и Башкирской кавалерийской бригады [30], государство пошло навстречу запросам башкирского населения и конфликтность была относительно успешно купирована. Можно считать очевидной исторической тенденцией, что жесткими сторонниками создания отдельного духовного управления Башкортостана были все наиболее яркие лидеры башкирского национального движения, в том числе оказавшиеся по разные стороны баррикад в Гражданской войне – Ахмет-Заки Валидов и Муххамед-Габдельхай Курбангалиев (шейхи Курбангалиевы представляли башкирское население Давлетбаевской, Мавлютовской, Метелевской и Мухаметкулуевской волостей Челябинского уезда, которые составили впоследствии Аргаяшский кантон Малой Башкирии) [31], так же как и башкирский большевик Шагит Худайбердин. Мухаммед-Габдельхай Курбангалиев, духовный глава «белых» башкир, позже – Великий имам Дальнего Востока, впервые обосновал необходимость духовной самостоятельности башкир. Главной задачей они считали немедленное создание автономного духовного управления мусульман Башкирии. В 1918 г. обязанности председателя исполнял Сагит Мрясов, которого Заки Валидов назвал «наш муфтий». Безусловно, при первом столкновении с большевиками мусульмане Урало-Поволжья воспринимали их как безбожников и носителей хаоса, но после перехода А.-З. Валидова с большей частью личного состава Башкирского корпуса на сторону Красной Армии, в башкирских частях Красной Армии место комиссаров занимали муллы. Все руководители Башкирской республики, включая одного из основателей автономной Башкирской социалистической республики Ахмед-Заки Валидова, и не думали отказываться от исламской идентичности. Сам А.-З. Валидов, мусульманин, но типичный светский интеллигент эпохи национального Модерна, придерживался прагматичных позиций и считал возможным сотрудничество с Советской властью, если она признает автономию и в Башкирии не допустит прямых гонений на религию. В автономной Башкирии их действительно не было, на её территорию не допускались даже продотряды Красной армии, вплоть до 1921 года, и нарушение этого режима стало одной из причин так называемой башкиро-советской войны и эмиграции А.-З. Валиди. Т.е. хотя конфликты между мусульманством и Советской властью были, но они не носили принципиально столь непримиримого характера, как в случае с православной церковью, поскольку церковь однозначно выбрала одну из сторон в гражданском конфликте, фанатичный атеизм большевиков, включая В.И. Ленина и Л.Д. Троцкого также был традиционно направлен именно на господствующую церковь. Итак, необходимость подобного духовного управления башкир, ныне известного как ДУМ РБ было осознано и «белыми» правительствами Директории, адмирала Колчака, атамана Семенова, и Советской властью, при которой этот проект и был осуществлен.

Но в целом в советские годы в условиях атеистической идеологии, исламский религиозный компонент резко сократился. В период СССР начиная с периода форсированной индустриализации и до распада СССР, со сменой поколений, воспитанных уже в обстановке тотальной секуляризации общественной жизни и образования, в Башкирской АССР Ислам продолжал легально существовать в виде духовной и этнокультурной традиции незначительной части населения региона. В 1937 году Духовное управление мусульман Башкортостана упразднили, его руководство репрессировали. Управление мусульманами не только Башкирии, но и всей России (включая, разумеется, и Татарскую АССР) формализовалось в виде одного единого Центрального Духовного Управления мусульман Европейской части СССР и Сибири (с 1923 г. – ЦДУМ РСФСР, с 1948 г. – ДУМЕС), также со ставкой в Уфе, как и его предшественник: Оренбургское (Уфимское) магометанское духовное собрание. При этом доминирование этнических татар в этом центральном для всей России муфтияте оставалось традиционным. Однако этот факт уже не имел такого значения, как в предшествующую эпоху, во-первых, по причине успешного противоборства любым националистическим амбициям и настроениям со стороны Советской власти. Во-вторых, в силу ослабления влияния религии на национальную проектность – которая стала официальным строительством советских социалистических наций, в том числе башкирской и татарской, при доминировании идеологии коммунистического интернационализма. За время Советской власти атеизация стала почти сплошной в столь индустриализированных автономных республиках, как Башкортостан и Татарстан, только в деревнях в среде старшего поколения сохранялись исполняющие мусульмане, и при СССР на них действительно хватало одного Духовного управления мусульман – ДУМЕС. С другой стороны, важен факт, что именно Уфа, ставшая столицей Советского Башкортостана, сохранила правопреемственность и осталась административным центром Ислама в РСФСР.

После распада Советского Союза начался процесс трансформации и муфтиятов. В 1992 году ДУМЕС трансформировалось в Центральное Духовное Управление мусульман России и европейских стран СНГ (ЦДУМ России) с центром в г. Уфа. Таким образом, Уфа сохранила свой статус административного центра российского Ислама.

При этом важной спецификой является тот факт, что при основании параллельно Духовного управления мусульман Башкортостана, ДУМ РБ позиционировался в исторической ретроспективе именно как законный правопреемник созданного в 1917 г. Духовного управления Башкурдистана (ЦДУМ БАССР), закрытого в 1937 г., в то время как Духовное управление мусульман Республики Татарстан было образовано в феврале 1998 г. исключительно на волне суверенизации как конфессиональное обеспечение Республики Татарстан. В Уфе сложилась

более сложная и исторически обусловленная система, в которой ЦДУМ И ДУМ РБ взаимно дополняют друг друга. ЦДУМ со времен Екатерины Великой легитимировал Ислам в России «сверху», со стороны власти, а башкирский муфтият – «снизу», со стороны башкирского мусульманского населения.

Итак, историческая специфика башкирского общества вплоть до Кавказских войн заключалась в роль основного защитника прав российской уммы. Такая роль привела к соответствующей рефлексии: с середины XVI века находясь в географическом центре православного государства, Башкортостан всегда был территорией свободы ислама, а с 1788 г. по настоящий момент – официальным административным центром ислама в России. Отсюда и традиционное для Башкортостана отсутствие фанатизма и межрелигиозной розни, характерных, например, для Балкан: функции и аудитории православной церкви и мусульманской уммы в Башкирии были традиционно разграничены. При СССР Башкирская и Татарская автономные ССР пережили процесс форсированной советской модернизации, превратившей их в мощные индустриальные регионы, и, соответственно, связанной с этими процессами сплошной атеизацией, в значительно большей степени изменившей религиозный ландшафт этих тюркских республик, чем мусульманских кавказских и центрально-азиатских регионов страны. В период постсоветский внутри самой уммы также сложилась изошренная и гибкая двух муфтиятов: ЦДУМ и ДУМ РБ, функционально дополняющих друг друга. Постсоветская модель управления уммы в Татарии сформировалась более просто: безусловно доминирующей на всей территории Татарстана оказался новый, «национальный» муфтият, функционально аналог ДУМ Республики Башкортостан – ДУМ Республики Татарстан. Башкортостан и Татарстан действительно являются образцом традиционного сотрудничества, прежде всего, мусульманской и православной, а также иных конфессий. Более того, именно историческая роль Башкирии как территории свободы Ислама в географическом центре России, Уфы – как важного (а в досоветский и советский период - единого) административного центра российской уммы, а Казани – как неформальной столицы мусульманского Просвещения, наряду с творческой переработкой советского концепта «дружбы народов» в период постсоветского религиозного возрождения заложило основу традиционной веротерпимости в межнациональных контактах многоэтничного населения Башкортостана и Татарстана, отличающее данные республики по настоящее время.

ЛИТЕРАТУРА

1. XVI Международный экономический форум «Россия – Исламский мир: KazanForum». URL.: <https://kazanforum.ru/>. Дата доступа: 15.05.2025.
2. Бердин А.Т. Башкиро-татарский этносоциальный симбиоз с точки зрения историософии // Вестник Башкирского университета. Т.20. №2. С. 681-685. URL.:

<https://cyberleninka.ru/article/n/bashkiro-tatarskiy-etnosotsialnyy-simbioz-s-tochki-zreniya-istoriosofii/viewer> Дата доступа: 15.05.2025.

3. Овчинников А.В. «Возрождение» Болгара и Свияжска – новейший опыт конструирования исторической памяти в условиях региональной политической ситуации // Исторический формат. 2017. № 1-2. С. 249-281.
4. Юнусова А.Б. Ислам в Башкортостане. – М.: Логос, 2007. – 91 с.
5. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. – Харьков: Изд-во Харьковского гос. университета им. А. М. Горького, 1956. – 347 с.
6. История Татарии в материалах и документах. – М.: Соцгэкиз, 1937. – 503 с.
7. Талгат Таджутдин предложил Минтимеру Шаймиеву возглавить ЦДУМ России. 15.06.2012. ИАП IslamRF. URL.: <https://islamrf.ru/news/russia/rusnews/22512> Дата доступа: 15.05.2025.
8. Бердин А.Т. Башкиро-татарский этносоциальный симбиоз с точки зрения историософии // Вестник Башкирского университета. 2015. Т. 20. № 2. С. 681-685.
9. Рычков П.И. Топография Оренбургской губернии. – Уфа: Китап, 1999. – 312 с.
10. Башкирские шежере / сост., пер. текстов, введ. и комм. Р. Г. Кузеева. – Уфа: Башкирское книжное издательство, 1960. – 304 с.
11. Таймасов С.У. Тимурленг в стране башкир: к вопросу о маршруте 1391 г. и происхождении мавзолея Хусаин-бека // Панорама Евразии. 2012. №1 (9). С.20-24.
12. Последний из Сартаева рода // Башкирское народное творчество. Т.2. Предания и легенды. – Уфа: Башкирское книжное издательство, 1987. С.173-179. – 590 с.
13. Цибенко В.В. Турецкое религиозное влияние в республике Башкортостан в контексте этнополитических процессов // Исламоведение. 2019. Т.10. №1. С.27-40. URL.: <https://cyberleninka.ru/article/n/turetskoe-religioznoe-vliyanie-v-respublike-bashkortostan-v-kontekste-etnopoliticheskikh-protsessov> Дата доступа: 15.05.2025.
14. Аннинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII-XIV вв. о татарах и восточной Европе // Исторический архив, Том III. – М.-Л. 1940. С. 71-112.
15. Азнабаев Б. А. Интеграция Башкирии в административную структуру Российского государства (вторая половина XVI – первая треть XVIII вв.). – Уфа, 2005. – 228 с.
16. Аминев З.Г., Ямаева Л.А. Региональные особенности ислама у башкир. – Уфа: ДизайнПолиграфСервис, 2009. – 182 с.
17. Гвоздиков И.М. Башкортостан накануне и годы Крестьянской войны 1773-1775 гг. – Уфа: «Китап», 1993. – 512 с.
18. Письмо Батырши императрице Елизавете Петровне. – Уфа: УНЦ РАН, 1993. – 250 с.
19. Ислаев Ф. Г. Православные миссионеры в Поволжье. – Казань: Татарское книжное издательство, 1999. – 125 с.
20. История Башкортостана с древнейших времен до 60-х годов XIX века / Ответственный редактор Х.Ф. Усманов. – Уфа: Китап, 1996. – 520 с.
21. Ислаев Ф.Г. Татарские мечети Казанского уезда середины XVIII века / Ф.Г.Ислаев, Р.Ф.Галлямов // Гасылар авызы – эхо веков. 2004. №2. С.75.
22. Таймасов С.У. Алдар-Кусюмовское восстание и политическое положение Башкортостана в первой трети XVIII века // Ватандаш. 2008. № 8. С.52-65.
23. Фирсов Н.А. Инородческое население прежнего Казанского царства в новой России до 1762 года и колонизация закамских земель в это время. – Казань, 1869. – 448 с.
24. Бердин А.Т. О проблемах взаимодействия государства и мусульманского сообщества на примере Республики Башкортостан // Проблемный анализ и

государственно-управленческое проектирование. 2015. С.79-96. - URL.: <https://www.ogt-journal.com/jour/article/viewFile/150/149> Дата доступа: 15.05.2025.

25. Ислам в Российской империи (законодательные акты, описания, статистика). Сост. и автор введ. статьи, комм. и приложений Д.Ю. Арапов. – М.: Академкнига, 2001. – 367 с.

26. Зайнулла Расулев – выдающийся башкирский мыслитель-философ, теолог и педагог-просветитель мусульманского мира / Материалы международной научно-практической конференции. – Уфа, 2008. – 388 с.

27. Юнусова А. Б. Великий имам Дальнего Востока // Вестник Евразии. 2001. № 4 (15). С. 83-117. URL.: <http://cyberleninka.ru/article/n/velikiy-imam-dalnego-vostoka-muhammedgabdulhay-kurbangaliev> Дата доступа: 15.05.2025.

28. Ямаева Л.А. Мусульманский либерализм начала XX века как общественно политическое движение. – Уфа: Гилем, 2002. – 300 с.

29. Мусульманские депутаты Государственной думы России. 1906-1917 гг.: Сборник документов и материалов / Составитель, автор вступительных статей и примечаний Л.А. Ямаева. – Уфа: Китап, 1998. – 384 с.

30. Муртазин М.Л. Башкирия и башкирские войска в Гражданскую войну. – Уфа: Изд-во: Инсан, 2007. – 208 с.

THE AIM OF AZERBAIJANISM AND DISSIDENTISM IN KHALIL RZA ULUTURK'S ARTISTIC CREATIVITY

Gahramanov Sabuhi Adil oglu

PhD in Philology

Azerbaijan University of Languages

Post graduate student for the program Doctor of Sciences

gahramanovsabuhi@gmail.com

ORCID:0009-0008-9817-0409

Abstract

Khalil Rza Uluturk fought for the freedom of the Azerbaijani people with his poetry and socio-political activities, at the same time he was known as one of the active representatives of the national independence movement. In the article the manifestation of the ideas of azerbaijanism, glorification and promotion of the national values, motifs of opposition to the regime that have risen to dissidentism on the paths of affirmation of national existence in Khalil Rza Uluturk's poetry are investigated. Despite the ideological pressure of the Soviet regime, the poet presented the ideas of national freedom and independence as the main leitmotif of his poetry. In Khalil Rza Uluturk's poems call for the protection of azerbaijanism, national identity, language and cultural values are accompanied by provocative expressions. In his activity the skillful elaboration of the "Aesopian language" and the unity of the dissident spirit with the means of artistic expression are clearly noticeable. The facts given from the poet's diary and biography in the article serve to illustrate his image of a dissident more fully.

Keywords: *Dissidentism, provocative poetry, a sense of individual "myself", the aim of Azerbaijanism, the struggle for the native language.*

Introduction

Khalil Rza Uluturk fought for the freedom of the Azerbaijani people with his poetry and socio-political activities, at the same time he was known as one of the

active representatives of the national independence movement. The poet, who was constantly persecuted in Soviet times, at the end of the regime, during the events of January 20, 1990, was arrested for opposing the despicable policy of the empire and held as a political prisoner in the famous "Lefortovo Prison" in Moscow. He continued his activity even during his days in prison, remained committed to his fight against the crimes committed by the empire and did not regret for it. He declared the inviolability of his will for freedom with some verses such as *"Not only prison, punishment... Not even with death at all / My freedom can't be taken away from me!"* (8, p. 173).

Throughout his life, Khalil Rza Uluturk was a militant poet who fought for national existence and resisted the pressure of the Soviet regime. Great leader Heydar Aliyev speaking about the dissident movement in Azerbaijan during the 1960s and 1970s years "Khalil Rza is remembered as one of the great dissidents" (1, p. 328). Highly appreciating the role of the first three poets, awarded the Order of Independence in the Republic of Azerbaijan such as Bakhtiyar Vahabzade, Mammad Araz and Khalil Rza Uluturk, in the struggle for national independence, the National Leader said: "Khalil Rza was at the forefront of the Azerbaijani people's struggle for national freedom, rose to this struggle and became an example to our youth as a scientist, a poet and a respected person. He has always lived with the feelings of independence of Azerbaijan, spent a conscious part of his life to achieve it and rendered great services" (1, p. 148).

The main part

In 1960 Khalil Rza wrote the famous poem "Freedom" against the deceptive imperial policy of the Soviet regime, exposing the veiled nature of colonialism:

*"I don't want freedom, gram by gram, grain by grain.
I have to break this steel chain with my teeth!
I don't want freedom as a drug, as a medicine,
I want it as the sun, as the earth, as the heavens!
Step, step aside, you, invader!
I am the loud voice of this land!
I don't need a puny spring,
I am thirsting for oceans!"* (7, p. 70)

Such a poem, with its obvious purpose, could not have been published without circumventing Soviet censorship. Then the poet Ayaz Vafali, who worked in the newspaper "Literature and art" remembered that: "... no press organ dared to publish it. G.Gasimzade changed the name of the poem with the title "Africa's voice" and published it" (4, pp. 22-23). The poet-literary critic Gasim Gasimzade, who was also an ardent patriot, wrote about this in 1993: "Back in the sixtieth year, when I was the editor-in-chief of the newspaper "Literature and art" Khalil's poems such as "... *I don't want freedom, gram by gram, grain by grain...*", I also internally perceived the reprimand of the governing bodies as a reward for publishing his poems..." (5, p. 471). The name of the poem, its exposing essence, the determination of the lyrical hero to fight, his "loud voice", his "thirst" for freedom, although the goal seemed to change,

caused a great resonance in a wide audience of readers. In general, the poem, first published under the title "Voice of Africa" occupied a symbolic place in the poet's activity, passing through his poetry under various names as a leitmotif. As shown by the literary critic Alizade Asgarli: "... The poetic searches of the 1960s largely clarified the sources of Kh.Rza's ideal and manifested the ideas of Turkism, patriotism, freedom and independence. In the poem "Voice of Africa" (1960) (later "The poet's voice", "Azerbaijan's voice", "Voice of people", "My voice") the meaning capacity of the idea of freedom, its poetic intonation, means of expression, the human "myself" is strongly expressed" (3, p. 162).

Khalil Rza, who was pressured for his poems, had to resort to the "Aesopian language" in his later work, in his poems of the 1960s and 1970s, he expresses his irreconcilable position and rebellious spirit towards the regime with more indirect points of view. The poet who showed his attitude to some different people's struggle for freedom in his poems such as in his poem "Homeland or Death" (1960-1962) to the Cuban people's, in the poem "Letter to the Kurdish People" (1963) to the Kurdish people, in the poems "Vietnam", "Get Out of Vietnam!" (1966-1968), "March of anger", "Vietnamese Girl Hanoi Baby" (1990) to the Vietnamese people, in the poem "Two arabs, two paths" (1977) to the Palestinian people, at the same time he made the voice of his people heard among the lines, writing down their feelings of protest: *"The types of conquest have changed a bit in the 20th century / Now, conquerors bring not only wealth and gifts, / But also spirituality. / Our homeland is a blessing / It also tears the feeling of homeland from the minds! / From the hearts!.."* ("Extortionists", 9, p. 334).

Khalil Rza Uluturk's militant poet character, his consistent struggle for the national goal and the ideal of azerbaijanism is reflected not only in his poetry, but also in his diaries, which he wrote during his lifetime. The poet's researcher Alizade Asgarli in the monograph "Khalil Rza Uluturk's poetics" (3) on the base of the "The poet's archive. During 1962-1994 years", including the poet's diaries, studies the bitter pages of the biography of the dissident poet persecuted by the regime.

The poem "Lenin's policy", based on Khalil Rza's self-defense intentions, was also a means of "Aesopian language" in the poet's activity. "There is almost no direct glorification of the Soviet system in Khalil Rza's poetry" (3, p. 184). Even in his poems such as "The Flag of Great Days", "My Sun", "Humanity and Lenin", "This Party", etc., which at first glance are about the praise and propaganda of the Soviet country, its structure, Lenin's teachings and the Communist Party, the poet, basing on Lenin's speech and the party, stands guard over values such as humanism, justice, homeland, truth and language, as if he was taking the opponent's weapon from his hands. In the 1970 variant of the poem "This Party" during the description of historical facts voiced from Lenin's language, the poet declares his truth to the reader: *"To live on the highest peaks, like Lenin! / To be able to love the Earth, the sky, the world, my homeland, my native country, glorious native language like Lenin! Neither silence, / nor bowing*

down, / nor retreating!" (7, p. 14). Or in the poem "My Weapon", written in 1979, the lyrical hero in his daily struggle for his truth, armed with the name Lenin, the Lenin password, completes his last goal with an enlightened ideal such as "I destroy all the hardships. / I go with Lenin / to the native-speaking tomorrow!" (7, p. 12).

National self-consciousness, the sense of freedom, the spirit of struggle are constant attributes in Khalil Rza's poem. At the first stage of his activity, these aspects appear in the poet's works in the form of attachment to the native hearth, expression of national-spiritual being, irreconcilability to any kind of alienation and estrangement. Khalil Rza came to literature in the 1950s, during a period of sharp criticism of the relatively "softening" of the Soviet regime, the era of the cult of Stalin's personality. In his poems such as "My Fatherland, My Father's Home" (1957), "Smile" (1958), "Friendship" (1958), "Father's hands" and others like as "the poems of 50s years" fatherly honor, maternal love, parental advice, feelings of friendship and loyalty to native land form the national and spiritual character of the poet's lyrical hero.

The lyrical poem "Floods carried Sara away" was written after the work "Gulustan" by B.Vahabzadeh and despite the persecutions faced by its author, he continued bravely the topic by accusing the perpetrators of the division of the Azerbaijani people in two, saying, *"The Contract 'Gulustan' was written / Thousands of beautiful gardens of my country were destroyed..."* (11, p. 92).

The poem, which begins with sad and painful lyrical notes, referring to a folk song, suddenly changes its focus and becomes rooted in a tone of protest and anger: "Who says that the floods carried away Sara / Hands reaching out to my homeland took her from the Shahenshah's garden, from the Winter Palace/..." (11, p.91). As the rich wealth of the country, its mysterious beauty, unique geography, ancient historical and cultural monuments evokes pride and inspiration in the poet's poetic description, at the same time in the eyes of the usurper leads to jealousy and occupation: *"On one side the Shah of Shahs and on the other the Tsar wrote the peace decree in blood. / They wrapped the wounds of a great nation with barbed wire..."* (11, p. 92). Comparing the situation of Azerbaijan with the poet Fuzuli's grief such as *"On the night of separation, my soul aches, my eyes bleed..."* the poet, remembering his longing, ends the work with notes of protest-rebellion and hope-belief "The heart is a prisoner, the homeland is a prison, Where are Babek and Javanshir?":

*"No longing, no anguish,
Let there be a united Azerbaijan!
Let it unite, let it be one soul,
Both that shore and this shore!"* (11, p. 93).

The Azerbaijani train, which made its way to the South in 1959 with the poem "Qthe train goes along Araz River" by Khalil Rza, never stopped, but accelerated even more. Reworking the poem, the poet tuned the calm-painful, tragic-languid notes to a sharper, emotional, evocative-spirited harmony: *"The*

train is moving, carrying its anger with the winds, / The thunder is breathing into the lightning..." ("The train goes", 11, p. 103-105).

In the poem "When someone passes through the region Mehri..." (1989) by Kh.Rza, the poet again appeals to the image of the train. Describing the Karabakh events, including the stone-pelting and shooting of a train passing through Mehri, in realistic colors such as "*Steaming, pure, warm blood flowed across the floor...*", "*My copybook, pen, book and table are in blood...*" (10, p. 279), the poet sharply accuses those - Igidyans, Dedemyans, Balayans, Henrikh Baroviks, Igor Belyayevs - who started and incited the Karabakh conflict and reveals their innermost feelings. The pain of the North and the South is reflected in this poem: "The train is going, the train is passing through the wires. / The train passes through the wound of the country called Araz..." (10, p. 279). However, Khalil Rza does not intend to stigmatize the Araz River or dwell on its troubles, its .

However, Khalil Rza does not intend to stigmatize River Araz or to dwell on the troubles, his lyric "myself" says that: "*Die on the rails, get out, black ghost, / Don't be a hindrance to my train...*" (10, p. 281), he maintains the image of a brave man hardened in struggles:

*"I am the stream of history that comes from behind the eras,
Get out, oh darkness, I'm a train of light!"* (10, p. 281)

The poet is optimistic, his "train of light" heralds tomorrow, just as it came from antiquity. He finishes one of the poems with the following words: "*Turkan, the last quarter of the 20th century, Kazan-Darband-Baku-Tabriz-Tehran ... train*" ("Don't be afraid, don't be afraid", 11, p. 117). In the poem called "Our power is unshakable" dedicated to the 1988 square events, not only "Mehri, Gafan, Basarkecher are in bloody situations", but also "The mountains such as Tabriz Mountain, Darband Mountain, / Borchali and Karkuk Mountain..." (11, pp. 142-143) are roaring together. The poet always live with the love of "Heart is Darband, dream is Tabriz" ("Your answer", 11, p. 126); but in the poem written with the epigraph "I send to Tabriz" the poet send the message with the following words: "*Baku, Tabriz, Hamadan staring into the eyes as the weapon from Darband to Zanzan and to whole Azerbaijan!*" ("My poem", 11, p. 147).

During the Soviet era, Khalil Rza was also criticized for his individualism, allegedly overemphasizing his sense of "myself" and placing himself above the collective "myself". However, the prominence of the individual "myself" feeling is the peculiarity and advantage of Khalil Rza's lyrics, it allows him to perceive any theme exactly "like himself", to write in his own style. As Alizade Asgar mentions: "Khalil Rza Uluturk's public protests are expressed in lyrical narration, sometimes in lyrical-pathetic, lyric-journalistic intonation. However, such diversity, naturally, comes from the restless, frantic, sometimes wise, calm nature of the lyrical hero" (3, p. 190).

Khalil Rza's poetry is characterized by struggle and this spirit was reflected in his poetry precisely in the struggle for the goal of nationality, humanism, azerbaijanism. The poet believes in the sanctity of art, the word frantically ("Brave men and troubles", 1976) and tells: "What do I have besides purity... /

What do I have besides purity in the daily art battle?" ("To live", 10, p. 135). Khalil Rza is a poet of faith, at the beginning his poetic idea is to protect national character, morality, purity, courage, honesty, to turn moral integrity against inhuman, imperfect, skinny, inhuman qualities. He names one of his poems so: "Anthem of humanity" (1984): "I don't have time to think, day and night I'm at work, / I walk in water, in fire, in ice..." (10, p. 238). Telling "However, you are convinced / you are absolutely right in your own beliefs..." ("Forward", 7, p. 31), he prefers to jump into the field, in the poem "Self-portrait" he assures that he will overcome "Whatever thorns, stones and bumps are in his path" (10, 133), "Long live, my poetry, / Be stronger in the battle..." ("Honesty", 10, p. 87), "You are my professional weapon, poetry!" ("Poetry, poetry", 10, p. 175), in his poems "I am grateful to you" (1978), "When someone lives with conscience" the poet declares that he is ecstatic and gains strength from fighting all kinds of unscrupulous people; according to the poet's thought, "When someone is alone in the battle / Being a little brave" is heroism in itself ("Heroism", 10, p. 147). However, Kh.R. Uluturk never considers himself alone in the fight for justice, he accepts our thousand-year-old poetry as the qibla, telling the following words such as "These roads are dear for me / As the works "Hophopname" or "Khamsa" ("I am behind", 10, p. 144), "I have a path as white as the Milky Way in the world of art / I have a desk at home that looks like Babek Castle..." ("I want authority", 10, p. 174) – he continues his way in the field of battle with even louder voice.

Akif Huseynov writes: "Khalil has a hot, enthusiastic character. He writes with passion, reaching the point of madness... His poetry, his word is inseparable from his personality. There is no isolation between the inspiration of the poet and his "myself", there is integrity, unity here. It is no coincidence that the image of the author in these poems is so obviously" (5, p. 159).

During the end of 1970s and 1980s, Khalil Rza's sense of individual "myself" became fully socialized, the lyrical hero goes beyond self-expression on individual topics and begins to speak on behalf of the people, the nation, the native land and humanity. The poet now, with complete confidence, stands above all his ill-wishers and makes manifestations in the name of eternity:

I am Nasimi's wings, I am Fuzuli's legacy,

I will break with my teeth any handcuffs,

I am the backbone of my homeland, the scepter of the earth and the sky... ("I am eternal", 10, p. 155)

Kh.R. Uluturk, who gained this authority throughout his life and struggle, had the right to demonstrate his thoughts as the followings: "Your feet are on Earth, your hands are reaching for the Moon and Mars / If there are five sons in the world, one is you, Khalil Rza!" ("My country, cheers!", 10, p. 145), "Step a side, Khalil Rza is coming!" ("The song of Pride", 10, p. 253), "Khalil Rza lives in modern Azerbaijan - / He is an example to many generations!" ("At least one person", 10, p. 267). In these monologue-poems, the citizen-poet, by becoming complete and identifying with his lyrical hero, expresses the voice of his nation

in a generalized manner. The name of Khalil Rza itself was embodied and symbolized here:

*"Wherever they criticize Khalil Rza,
If a person complains,
Just say one word, firmly and calmly,
Tell: Khalil Rza is Azerbaijan!"* ("Your answer", 11, p. 125)

Those who accused Khalil Rza in self-indulgence were wrong: "Unfortunately, Khalil simply praises only himself in many of his writings. After all, modesty is also an important quality for a poet..." (5, p. 159). In his poems, Kh.Rza was not only the author, as it was said, but he was also an image of pride. The poet has always been able to approach this image demanding and critical and he has painted his psychological portrait: "With his all lucks and defects, tell, Khalil Rza is Azerbaijan!" (11, p. 125). In his poem "Woe to that day!", which was self-report characterized, the poet, who tells "myself", "My language, my country, my native land" in his poems, considers the possibility of one day succumbing to his own desires as a disaster:

*How bad it is to sacrifice to the glory of a medal,
That you have dreamed of for years,
My aim fell silent immediately.
Woe to that day, Khalil Rza* (Woe to that day!, 10, p. 236)

As the socio-political themes in Khalil Rza Uluturk's poems intensified, his sphere of influence increased, earning the poet nationwide recognition. Almost all of Rza's civic-minded, dramatic and conflict-filled works are dedicated to the poetic expression of the most important problems of our time and spiritual life (6, p. 17).

In his poems such as "I get younger in battles" (1989), "I am Azerbaijan", "Arm yourself" (1988), "It's good that there is Turkey" (1988), "People's will", "Our name, surname", "You gave me a gun", "Freedom Square" (1988), "Chanlibel", "Continues 37" (1989), "Baku in a rally" (1989), etc. the poet not only exposes the colonial nature of the regime, but also writes about the awakening of the nation, the desire and will for independence, the struggle against injustice, and answers to the voice of the people:

*"Arm yourself with a flood called purity in your blood!
Arm yourself with your love, your love for the world!
Do not think that you are alone:
The Earth and the sky belong to you.
You will win!"* ("Arm yourself", 11, p. 139)

These poems, written at a time when Soviet power had not collapsed yet, essentially carried the spirit of dissidence. National leader Heydar Aliyev, who led the Azerbaijan Soviet Socialist Republic during 1969-1982 years, protected the poet from persecution of the empire for his activities at that time: "We never arrested a dissident and never arrested a person for anti-Soviet propaganda or nationalist propaganda. But there were many proposals and pressures like this..."

They also set the task of arresting Khalil Rza. However, I didn't allow to realize it, I saved him. I have saved many of them" (2, p. 342-343).

Conclusion

Khalil Rza Uluturk's activity is devoted to the glorification and promotion of the values of Azerbaijanism as a whole, the protection and development of the native language, the embodiment of the ideal of entire Azerbaijan. In 1990, during the events of January 20, Khalil Rza Uluturk was arrested by the regime, which kept the dissident poet under persecution throughout the Soviet system, the poet, accused of political activities related to his participation in the national movement, was released after eight months in prison only at the demands of the Azerbaijani people. Khalil Rza Uluturk's poems reflecting the life of the prison, along with the image of the militant poet, suffering, unbending and brave, read the death sentence to the Soviet empire, which was experiencing the last sunset.

This poetry, a vivid manifestation of dissidentism in literature, does not fit into the ideological frameworks of the Soviet regime and gives a lesson in national identity for future generations. Khalil Rza Uluturk's image as a dissident poet has become a symbol of the national struggle of the Azerbaijani people.

Literature

1. Aliyev, H.A. The embodiment of wisdom. Reports, speeches, meetings, interviews. – Baku: Elm, – 2023. – 512 p.
2. Aliyev, H.A. Our independence is eternal: [in 46 volumes] / H.Aliyev. – Baku: Azerneshr, – v. 10. – 2002. – 472 p.
3. Asgarli, A., Khalil Rza Uluturk's poetics. – Baku: Aspoligraph, – 2012. 496 p.
4. Guliyeva, S.H., Gasim Gasimzade's creative way. – Baku: Elm, – 2024. – 244 p.
5. The contemporaries about Khalil Rza Uluturk / Compiler F.Uluturk. - Baku: Chinar-Print, - 2004. - 625 p.
6. Nabyev, B.A. Selected Works: [in 5 volumes] / B.A.Nabyev. -Baku: Chinar-Print, - v. 3. – 2009. - 616 p.
7. Rza, Kh. I will find you. Poems. – Baku: Yazichi, – 1980, – 267 p.
8. Uluturk, R.Kh. In the Lefortovo prison. - Baku: Chinar-Print, 2006, 482 p.
9. Uluturk, R.Kh. The native land begins from me. Baku, Apostroff, 2014, 448 p.
10. Uluturk, R.Kh. Selected Works: [in 2 volumes] / Kh. R.Uluturk. – Baku: Sherg-Gerb, - v. 1. – 2005. – 296 p.
11. Uluturk, R.Kh. Selected Works: [in 2 volumes] / Kh. R.Uluturk. – Baku: Sherg-Gerb, - v. 2. – 2005. – 248 p.

**ПОЭТИКА ДОМА В РАННЕЙ ПРОЗЕ Л.Н. ТОЛСТОГО
(НА МАТЕРИАЛЕ АВТОБИОГРАФИЧЕСКОЙ ТРИЛОГИИ «ДЕТСТВО»,
«ОТРОЧЕСТВО», «ЮНОСТЬ»)**

Гайфуллина Миляуша Фаниловна

кандидат филологических наук, доцент кафедры дошкольного и начального образования Стерлитамакского филиала Уфимского университета науки и технологий

m.f.gayfullina@struust.ru

ORCID: 0009-0000-0437-4104

Абдуллина Лилия Бакировна

кандидат педагогических наук, доцент кафедры дошкольного и начального образования Стерлитамакского филиала Уфимского университета науки и технологий

l.b.abdullina@struust.ru

ORCID: 0000-0002-7131-7019

Аннотация

Уже в ранней прозе Л.Н. Толстого описание дома – не просто некий фон происходящих событий, но и выражение особого поэтического смысла. В частности, в автобиографической трилогии «портрет» дома является своеобразным ключом к пониманию духовно-нравственной реальности героев. В автобиографической трилогии образ дома является доминирующей сюжетообразующей компонентой текста и выступает в смыслопорождающей роли. Характер главного героя раскрывается через «портрет» дома Иртеневых, представленного в тексте в сложном смысловом соединении описаний «внутреннего» и «внешнего» в устройстве ряда домов (Валахиных, Корнаковых, Ивиных и Нехлюдовых).

Ключевые слова: образ дома, интерьер, литературный характер, творчество Л.Н. Толстого, автобиографическая трилогия.

Abstract

Already in L. N. Tolstoy's early prose, the description of the house is not just a kind of background of events, but also an expression of a special poetic meaning. In particular, in the autobiographical trilogy "portrait" of the house is a kind of key to understanding the spiritual and moral reality of the characters. In the autobiographical trilogy, the image of the house is the dominant plot-forming component of the text and acts in a sense-generating role. The character of the main character is revealed through the "portrait" of the Irtenev house, presented in the text in a complex semantic combination of descriptions of "internal" and "external" in the structure of a number of houses (the Valakhins, Kornakovs, Ivins and Nekhludovs).

Keywords: the image of the house, the interior, the literary character, the work of Leo Tolstoy, the autobiographical trilogy.

ВВЕДЕНИЕ

Сложилось устойчивое мнение, что Л.Н. Толстой – в наибольшей степени из современников – был подвержен творческой эволюции во всех ее

проявлениях. По свидетельству Е.Л. Мураткиной, «художественное мировоззрение писателя изменялось на протяжении его долгой жизни. Но еще на раннем этапе творчества Толстой понял, что изучение души человеческой - это задача первостепенной важности, эта мысль стала основой всего творчества писателя. Спасение человека должно начинаться изнутри, с его души» [3, с.10]. 23-летний Толстой, остро чувствующий свои недостатки и слабости, недовольный своей настоящей жизнью, в попытке преодоления безысходности, обращается к своему прошлому, к своим «истокам».

Практически вся жизнь Л.Н. Толстого прошла в родовом имении Ясная Поляна, ставшим неотъемлемой частью не только жизненного пути писателя, но и всего его творчества.

Описание дома в толстовских произведениях включает в себе особый поэтический смысл. Дом – это не просто жилище, даже не только произведение архитектуры, а жизненное пространство человека, главным компонентом которого является духовно-нравственная реальность человеческого бытия.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В автобиографической трилогии «Детство», «Отрочество», «Юность» дом становится полноправным действующим лицом, с неповторимым обликом, то есть имеющим свое «лицо» (интерьер, описание усадьбы, внешний вид дома и т.д.) и соответствующий внутренний мир (люди, обитатели этого дома; человеческие взаимоотношения).

В сюжетно-композиционной канве художественного произведения выделяются «портреты» домов нескольких семейств: Балахиных, Корнаковых, Ивиных, Нехлюдовых; среди них цетрообразующее звено – дом Иртеньевых.

Уже с первых страниц трилогии авторское внимание сосредотачивается на усадебной жизни Иртеньевых во всех ее внешних и внутренних проявлениях, где подробнейшим образом описываются дом, комнаты, вещи, они дают возможность ощутить домашний уют: «В середине комнаты стоял стол, покрытый оборванной черной клеенкой, из-под которой во многих местах виднелись края, изрезанные перочинными ножами. <...>Последняя стена была занята тремя окошками. Вот какой был вид из них: прямо под окнами дорога, – на которой каждая выбоина, каждый камешек, каждая колея давно знакомы и милы мне; за дорогой – стриженная липовая аллея, из-за которой кое-где виднеется плетеный частокол; через аллею виден луг, с одной стороны которого гумно, а напротив лес; далеко в лесу видна избушка сторожа. Из окна направо видна часть террасы, на которой сиживали обыкновенно большие до обеда. Бывало, покуда поправляет Карл Иванович лист с диктовкой, выглянешь в ту сторону, видишь черную головку матушки, чью-нибудь спину, смутно слышишь оттуда говор и смех» [5, с. 7]. Описание

внутреннего убранства дома плавно перетекает к природным зарисовкам и изображению обитателей дома. Создается впечатление гармонии и безмятежности.

Неотъемлемыми элементами уклада жизни дома Иртеньевых являются чаепития, обеды, охота, игры, прогулки, занятия с учителем, и т.д. – все это изображается как неоднократно повторяющиеся, привычные действия.

Внутренний мир дома Иртеньевых, характер взаимоотношений живущих в нем людей (членов семьи, слуг и т.д.) в художественном тексте очень тонко, во всех мельчайших подробностях, передается через непосредственное детское мировидение Николенки, что позволяет увидеть некоторые детали, которые взрослый взгляд просто бы не заметил.

Особым трепетным чувством описаны любовь к детям матери, Натальи Николаевны, ласки и самопожертвования няни Натальи Савишны, сдержанная любовь к внукам бабушки. «Как форма любви представлена и естественная религиозность людей. Это и непосредственное чувство юродивого Гриши, обращенное к богу, и отношение самого Николенки к матери: «Любовь к ней и любовь к Богу как-то странно сливались в одно чувство» [4, с. 98].

Если в трилогии для главного героя образ матери – некий духовный ориентир, то образ отца имеет совершенно иного рода аксиологическую значимость.

В главе «Юродивый» за обеденным столом между родителями Иртеньева возникает внешне незначительный спор по поводу Гриши, живущего в их доме по милости и добродушию матери. Наталья Николаевна просит своего супруга запереть собак, так как они чуть ли не загрызли бедного юродивого. Гриша, услышав, что речь идет о нем, своими неясными лепетами попытался сказать, что не нужно наказывать охотника, натравившего на него собак.

«А! вот что! – сказал папа. – Почему же он знает, что я хочу наказывать этого охотника? Ты знаешь, я вообще не большой охотник до этих господ, – продолжал он по-французски, – но этот особенно мне не нравится и должен быть...»

– Ах, не говори этого, мой друг, – прервала его мама, как будто испугавшись чего-нибудь, – почему ты знаешь?

– Кажется, я имел случай изучить эту породу людей – их столько к тебе ходит, – все на один покрой. Вечно одна и та же история...» [5, с. 19].

В этом небольшом эпизоде видно, что у супругов Иртеньевых разные жизненные установки. Наталья Николаевна в своих поступках и намерениях всегда руководствуется своим добрым сердцем, высокими религиозными ценностями. А для ее супруга главным в жизни является социальный ориентир. Даже ненароком произнесенная авторская фраза «продолжал он по-французски» подчеркнуто свидетельствует о его

предвзятом отношении к людям более низкого социального статуса. Развитие такой тенденции мы наблюдаем и в характере Николенки Иртеньева, которая особенно усиливается в последней части трилогии, в повести «Юность», где главный герой вслед за своим братом Володей и его другом Дубковым начинает увлекаться идеями *comme il faut*. Ярким примером является эпизод («Юность», глава «Я собираюсь делать визиты»), где Иртеньев высокомерно обходиться с людьми, казалось бы, близкими, с детства знакомыми, но по социальному положению находящимися ниже их семьи – стариком Грапом и его сыном Иленькой: «Я холодно поздоровался <...>, не пригласив их сесть, потому что мне было совестно это сделать, думая, что они это могут сделать и без моего приглашения» [5, с. 223].

В нескольких эпизодах трилогии отец предстает как человек, любящий выступать перед публикой, много говорить. Для него очень важно мнение окружающих, особенно влиятельных светских особ. Даже в сцене панихиды матери отец предстает очень «эффектным»: «Его высокая фигура в черном фраке, бледное выразительное лицо и, как всегда, грациозные и уверенные движения, когда он крестился, кланялся, доставая рукою землю, брал свечу из рук священника или подходил ко гробу, были чрезвычайно эффектны; не знаю почему, мне не нравилось в нем именно то, что он мог казаться таким эффективным в эту минуту» [5, с. 89].

В раскрытии образа отца примечателен эпизод (глава «Папа»), где глава семьи разговаривает с приказчиком Яковом. Внимание ребенка занимают более жесты Якова, нежели их диалог: «Чем больше горячился папа, тем быстрее двигались пальцы, и наоборот, когда папа замолкал, и пальцы останавливались; но когда Яков сам начинал говорить, пальцы приходили в сильнейшее беспокойство и отчаянно прыгали в разные стороны» [5, с. 10].

По интенсивности жестов рук Якова можно понять, как он в общении с не очень сведущим в хозяйственных вопросах помещиком умело и ловко может управлять ситуацией в свою пользу:

«– Слушаю-с, сказал Яков. – А какое приказание будет насчет хабаровских денег?

Хабаровка была деревня тамап.

– Оставить в конторе и отнюдь никуда не употреблять без моего приказания.

Яков помолчал несколько секунд; потом вдруг пальцы его завертелись с усиленной быстротой, и он, переменяв выражение послушного тупоумия, с которым слушал господские приказания, на свойственное ему выражение плутовской сметливости, подвинул к себе счеты и начал говорить» [5, с. 11].

И говорил он складно и много, по-своему обоснованно, умеючи наступая на слабые стороны своего хозяина, вследствие чего добивается

желаемого. Наконец-то, Петр Александрович, произнес нужную и важную для приказчика фразу: «...если в получении этих денег действительно будет задержка, то, нечего делать, возьмешь из хабаровских, сколько нужно будет.

– Слушаю-с.

По выражению лица и пальцев Якова заметно было, что последнее приказание доставило ему большое удовольствие» [5, с. 12-13].

После смерти матери привычный уклад в семейной жизни ощутимо меняется, так как именно она была хранительницей домашнего уюта. Перемена сказывается как во внешнем облике дома, так и во внутреннем. Прекращаются традиционные семейные чаепития, торжественные обеды. Особенно болезненно переживает Иртеньев второй брак отца: в мачехе, Авдотье Васильевне, не было «той в высшей степени развитой способности понимания», характерной членам семьи Иртеньевых. И жила она «как будто только сейчас приехала: вставала и ложилась то поздно, то рано; то выходила, то не выходила к обеду; то ужинала, то не ужинала. <...> Еще страннее было для нас то, что в ней было, при гостях и без гостей, две совершенно различные женщины: одна, при гостях, молодая, здоровая и холодная красавица, пышно одетая, не глупая, не умная, но веселая; другая без гостей, была уже немолодая, изнуренная, тоскующая женщина, неряшливая и скучающая, хотя и любящая» [5, с. 310]. В итоге, наблюдается нарушение основополагающих начал бытия, вызванное неприятием сложившихся норм быта и определявших домашнее устройство.

Какие бы изменения в судьбе Иртеньева не произошли, главной нравственной опорой в его жизни является дом, который несет в себе светлую память о матери и воспоминания об ушедшем беззаботном детстве. «Мне невольно представился вопрос: как могли мы, я и дом, быть так долго друг без друга? – и, торопясь куда-то, я побежал смотреть, все те же ли другие комнаты? Все было то же, только все сделалось меньше, ниже, а я как будто сделался выше, тяжелее и грубее; но и таким, каким я был, дом радостно принимал меня в свои объятия и каждой половицей, каждым окном, каждой ступенькой лестницы, каждым звуком пробуждал во мне тьмы образов, чувств, событий невозвратимого счастливого прошедшего» [5, с. 261]. Столько любви и тепла вкладывает автор в эти строчки, сколько свидетельств в этом веры и надежд на устойчивость миропорядка.

Балахины – мать и дочь – были близкими родственниками Иртеньевых, которые «жили в маленьком, чистеньком деревянном домике, вход которого был со двора. Дверь отпер мне, по звону в колокольчик, который был тогда еще большою редкостью в Москве, крошечный, чисто одетый мальчик. Он не умел или не хотел сказать мне, дома ли господ, и, оставив одного в темной передней, убежал в еще более темный коридор.

Я довольно долго оставался один в этой темной комнате, в которой, кроме входа и коридора, была еще одна запертая дверь, и отчасти удивлялся этому мрачному характеру дома, отчасти полагал, что это так должно быть у людей, которые были за границей. Минут через пять дверь в залу отперлась изнутри посредством того же мальчика, и он провел меня в опрятную, но небогатую гостиную, в которую вслед за мною вошла Сонечка» [5, с. 225-226].

Уже в описании дома, где преимущественно употреблены прилагательные «маленький», «крошечный», заметно, что Валахины небогаты и ведут скромный образ жизни, но с претензией быть более самих себя: наличие колокольчика, вышколенных слуг, что является большой редкостью в городе. А наличие «еще одной запертой двери» - некое выражение ключа для понимания внутреннего мира семьи Валахиных.

Чем живет их семья? Создается впечатление, что между матерью и дочерью складываются очень непростые взаимоотношения. Когда рядом не было матери, Сонечка казалась несколько неизменившейся: «прелестные выпуклые глаза и светлая, добродушно веселая улыбка были те же, которые я знал и любил в детстве» [5, с. 226]. Но при появлении матери с Сонечкой происходит «странная перемена»: она изменилась в лице, даже улыбка стала другой – превращается в барышню, «приехавшую из-за границы». Хотя «казалось, такая перемена не имела никакой причины, потому что мать ее улыбалась так же приятно и во всех движениях выражала такую же кротость, как и в старину». Поэтому у Иртеньева складываются неоднозначные впечатления об этом семействе. Возникает ощущение, что Валахины ведут скромный, можно сказать, скрытный образ жизни. Таким образом, все детали свидетельствуют о той стороне жизни, которая оказывается на периферии читательского внимания.

Следующее семейство, к которым с визитом приходит Николенька, – Корнаковы. Обратим внимание на описание их дома: «Лестница была чрезвычайно парадна и опрятна, *но не* роскошна. Везде лежали полосухи, прикрепленные чисто-начисто вычищенными медными прутами, *но ни* цветов, *ни* зеркал *не* было. Зала, через светло наложенный пол которой я прошел в гостиную, была также строго, холодно и опрятно убрана, все блестело и казалось прочным, *хотя и не* совсем новым, *но ни* картин, *ни* гардин, никаких украшений *нигде не* было заметно. Несколько княжен были в гостиной. Они сидели так аккуратно и праздно, что сейчас было заметно: они *не так* сидят, *когда у них не* бывает гостя» [5, с. 229].

Заметим, что уже в описании дома практически в каждой фразе есть момент противопоставления. Поэтому в тексте изначально чувствуется неестественность, некий настрой к тому, что в семье Корнаковых не все так идеально, как кажется или видится. Внутренний мир дома, взаимоотношения членов семьи напоминают театрализованное

представление, которое, очевидно, демонстрировалось уже много раз, так как каждый из участников этого действия прекрасно знает свою роль: «Когда она (старшая княжна) говорила о брате и особенно о том, что он против воли тамап пошел в гусары, она сделала испуганное лицо, и все младшие княжны, сидевшие молча, сделали тоже испуганные лица; когда она говорила о кончине бабушки, она сделала печальное лицо, и все младшие княжны сделали то же; когда она вспомнила о том, как я ударил St.-Jerome'a и меня вывели, она засмеялась и показала дурные зубы, и все княжны засмеялись и показали дурные зубы» [5, с. 229].

В семье Корнаковых нет индивидуальностей: все члены семьи на одно лицо (в прямом и переносном смыслах). Дом напоминает театр одноликих актеров, где главным режиссером, можно сказать, руководителем «семейной труппы», является мать. Она всегда знает, когда и кому выступать: «она взяла меня за руку и подняла свою руку к моим губам, чтобы я поцеловал ее, чего бы я иначе, не полагая этого необходимым, никак не сделал»; «сделала такой жест глазами, что князь, должно быть, догадавшись, чего она хотела, подошел ко мне и самым бесстрастным, даже недовольным выражением лица протянул мне свою небритую щеку, в которую я должен был поцеловать его» [5, с. 230]. Княгиня Корнакова любит работать на публику, поэтому неслучайна деталь в ее портрете: «с бегающими глазами и привычкой оглядываться на других».

Ивины – очень влиятельная и состоятельная семья, что проявляется в описании как внешнего облика дома, так и внутреннего. Каждый элемент дома отличается впечатляющими размерами. Прилагательное «большой» и его синонимы употреблены Иртеньевым практически при характеристике всех частей дома: «в огромном красивом доме», «по большой лестнице», «к большому крыльцу», «комнаты, через которые мы прошли, были чрезвычайно велики, высоки» и т.д. При виде таких громадных размеров дома и богатого убранства Николенька даже оробел: «мне показалось, что я сделался ужасно маленький (и не в переносном, а в настоящем значении этого слова)» [5, с. 232].

Хозяева дома Иртеньева приняли без особой радости, но учтиво. Заметим деталь, которая будет повторяться неоднократно: при разговоре с Николенькой младший Ивин смотрел в брови своего собеседника, то есть взгляд направлен не на глаза говорящего, а выше – инстинктивная демонстрация своего превосходства.

Более теплый и дружелюбный прием оказала Ивина, но и в ее движениях и действиях чувствовалось отсутствие естественности: она много плакала, демонстративно выражая свое сочувствие Иртеньеву по поводу смерти его матери, ставя при этом в неловкое положение Николеньку. Но с появлением в комнате генерала Ивина она резко изменилась: попрощалась, «вдруг как-то гордо кивнув головой и, так же, как сын, посмотрев мне в брови». А генерал Ивин вовсе никак не отреагировал на главного героя: «Я встал и поклонился ему, но Ивин, у

которого было три звезды на зеленом фраке, не только не ответил на мой поклон, но почти не взглянул на меня, так что я вдруг почувствовал, что я не человек, а какая-то не стоящая внимания вещь – кресло или окошко, или ежели человек, то такой, который нисколько не отличается от кресла или окошка» [5, с. 234].

Среди домов, представленных в трилогии, особое место занимает «семейное гнездышко» Нехлюдовых. Можно предположить, что именно этот дом среди других вышеописанных – функционально выступающих фоном – более близок к толстовскому идеалу Дома.

Знакомство Николеньки Иртеньева с семейством Нехлюдовых происходит на их даче в Кунцево. Примечательно, что в тексте практически отсутствует описание дома. В центре внимания – обильные природные зарисовки и непосредственно члены семьи (Дмитрий Нехлюдов, мать Марья Ивановна, сестра Варенька, тетя Софья Ивановна и Любовь Сергеевна), каждый из которых обладает своеобразным богатым внутренним миром. Уже в начале общения, когда Нехлюдов только представлял своих родственников своему другу, Иртеньев заметил, что каждая из дам была занята каким-нибудь делом: «две с работами, одна с книгой, а другая с собачкой».

Нехлюдовы пропитаны природной красотой и силой, их движения и слова естественны, они всегда открыты внешнему миру. Несмотря на возникающие в доме споры, разногласия, чувствуется, что среди членов семьи царит взаимопонимание и любовь. Иртеньев обоснованно при характеристике внутреннего мира дома употребляет слово «кружок», «которому направление и характер, видимо, давала княгиня Марья Ивановна, имел для меня совершенно новый и привлекательный характер какой-то логичности и вместе с тем простоты и изящества. Этот характер выражался для меня и в красоте, чистоте и прочности вещей – колокольчика, переплета книги, кресла, стола, – и в прямой, поддержанной корсетом, позе княгини, и в выставленных напоказ буклях седых волос, и в манере называть меня при первом свидании просто *Nikolas* и он, в их занятиях, в чтении и в шитье платья, и в необыкновенной белизне дамских рук. <...> Но более всего этот характер выражался в их манере, всех трех, отлично говорить по-русски и по-французски, отчетливо выговаривая каждую букву, с педантической точностью доканчивая каждое слово и предложение» [5, с. 251-252].

Очевидно, что общение Иртеньева с Нехлюдовыми благотворно влияет на его духовно-нравственное развитие. Особенно важным и нужным человеком в судьбе юного Николеньки становится Дмитрий Нехлюдов, который, несмотря на какие-то недостатки в характере своего друга, увидел в Иртеньеве богатый человеческий потенциал и старался взвешенным образом советами развивать его.

ВЫВОД

Таким образом, уже в ранних произведениях Л.Н. Толстого Дом предстает доминирующей сюжетообразующей компонентой текста. «Толстой всегда был убежден в необходимости для каждого человека высшего идеала, руководящего им в хаосе бесконечных воздействий внешнего мира и внутренних импульсов и желаний», – пишет В.Я. Линков [2, с. 53]. Дом, семья являются очень важными, по сути, основополагающими ценностями бытия человека. От содержания того смысла, который в них вкладывается, в немалой степени зависит формирование мироощущения человека и его адаптация к жизненным испытаниям.

В автобиографической трилогии Л.Н. Толстого «портрет» дома Иртеньевых и характер главного героя раскрываются в сложном соединении описаний внешнего и внутреннего мира домов разных семейств. Как писал М.М. Бахтин, самоопределение человека осуществляется по «простой формуле»: «я гляжу на себя глазами другого, оцениваю себя с точки зрения другого. Но за этой простотой необходимо вскрыть необычайную сложность взаимоотношений участников (их окажется много) этого события» [1, с. 241]. Данная «формула» вполне применима и к толстовскому тексту.

В «портрете» дома Иртеньевых угадываются черты каждого из изображенных в тексте домов: элементы лицемерия, позерства, «эффектного» выступления перед публикой Корнаковых и Валахиных, стремления демонстрировать свой социальный статус Ивиных зеркально отражаются, в основном, в образе отца, мачехи и уже более взрослого Николеньки (повесть «Юность»); естественность в движениях и действиях, чуткое понимание природы, искренняя любовь и доброта к ближним и окружающему миру Нехлюдовых перекликаются с образом матери, няни и самого юного Иртеньева.

По мнению В.Я. Линкова, «личность в изображении Толстого имеет прочное, почти неизменное ядро, окруженное периферийной сферой философских, религиозных, общественно-политических и других взглядов, которые легко и даже незаметно могут изменяться, при этом личность остается той же» [2, с. 54]. А вот это «неизменное ядро» человека, прочная основа личности формируется в детском возрасте в семье, дома. Безусловно, Николенька Иртеньев – глубокая личность, имеющая прочную духовно-нравственную базу, в формировании которой чувствуется огромная роль матери. Герой трилогии предстает перед нами сразу в своей близости ко всем другим людям и в выраженности в нем глубочайших возможностей человека.

Следовательно, Дом в толстовском произведении – это такое основополагающее жизненное начало, которое оставляет свой «след» в судьбе человека, определяет его биографию. С точки зрения текстообразования Дом выступает в смыслопорождающей роли.

Идеи об «идеальном доме» в творчестве Толстого будут развиваться и в последующих произведениях писателя: попытка создания счастливого семейного мирка в «Семейном счастье» и изображение целой галереи «портретов» домов в «Войне и мире», «Анне Каренине» и т.д.

Литература

1. Бахтин М.М. Автор и герой: К философским основам гуманитарных наук. СПб.: Азбука, 2000. – 336 с.
2. Линков В.Я. Мир и человек в творчестве Л.Толстого и И.Бунина. М.: Изд-во МГУ, 1989. – 174 с.
3. Мураткина Е.Л. Лев Толстой и Чарльз Диккенс. Автореферат дис. ... д-ра филол. наук. СПб., 2007. – 48 с.
4. Осипова Э. Повесть «Детство» и восприятие раннего творчества Л.Н.Толстого американскими писателями /Л.Н. Толстой в 1850-е годы: рождение художника: Материалы международной научной конференции, проходившей в Тбилиси 4-9 июля 2002г. Тула, 2002. С. 9-17.
5. Толстой Л.Н. Детство. Отрочество. Юность /Толстой Л.Н. Собр. соч.: В 14-ти т. Т.1. М., 1951. - С. 3-329.

ABDULLA KAHHAR'IN MAHALLE ADLI HİKÂYESİNDE İDEOLOJİK ÖZNELEŞME SÜRECİ

Gözde GÜNGÖR

*Dr. Öğretim Üyesi; Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü, Sinop -Türkiye.*

gozdegor@gmail.com

Orcid: 0000-0002-2634-6793

ÖZET

Edebî metinler yalnızca bireysel yaşantıların estetik temsili değil, aynı zamanda toplumsal ideolojilerin yeniden üretildiği, içselleştirildiği veya görünmez kılındığı yapılardır. Bu bağlamda edebiyat, birey ile toplum arasındaki ideolojik ilişkinin hem içeriksel hem biçimsel düzeyde takip edilebildiği bir alan sunar. Bu çalışma, Sovyet devri Özbek edebiyatında realist hikâyeciliğin güçlü temsilcilerinden biri olan Abdulla Kahhar'ın *Mahalle* adlı hikâyesini L. Althusser'in ideoloji kuramı çerçevesinde çözümlemeyi amaçlamaktadır.

Mahalle adlı hikâyede, eşinin ölümünün ardından hayatla bağlarını koparan Hikmet dedenin yeniden toplumsal sorumluluk üstlenmesiyle başlayan dönüşümü merkeze alınır. Anlatıda, bireyin kolektif ihtiyaçlar ve gündelik yaşam pratikleri aracılığıyla nasıl ideolojik bir özneye dönüştüğü gözler önüne serilir. Başlangıçta Hikmet dede edilgen biriyken mahalleliyle kurduğu ilişkileri, resmi kurumlarla teması ve sonunda mezarını iade etmesi gibi eylemleri sonucunda sosyalist toplumun yeniden üretimine katılan etkin bir özneye dönüşür.

Anlatı aynı zamanda bireyin devletin ideolojik aygıtlarıyla kurduğu ilişkiyi göstermeye de olanak sağlamaktadır. Aile, okul, mahalle ve basın gibi ideolojik yapıların, bireyi gönüllülük görünümünü altında belirli toplumsal roller ve davranış kalıplarına yönlendirmesini Hikmet dedenin eylemleri üzerinden açıklamak mümkündür. Bu bakımdan *Mahalle*, bireysel bir iyileşme anlatısı olmanın ötesinde ideolojinin birey üzerindeki işleyişini hem içerik hem yapı düzeyinde görünür kılan bir anlatı örneğidir.

Anahtar Kelimeler: Abdulla Kahhar, Mahalle, Sovyet devri Özbek Edebiyatı, L. Althusser, ideoloji,

ABSTRACT

Literary texts are not only aesthetic representations of individual experiences but also structures in which social ideologies are reproduced, internalized, or rendered invisible. In this context, literature provides a space where the ideological relationship between the individual and society can be traced both in terms of content and form. This study aims to analyze *Mahalla*, a short story by Abdulla Kahhar—one of the leading realist writers of Soviet-era Uzbek literature—within the framework of L. Althusser's theory of ideology.

In the story, the transformation of Grandpa Hikmat, who becomes socially disengaged after the death of his wife, lies at the center. The narrative reveals how the individual becomes an ideological subject through collective needs and everyday practices. Grandpa Hikmat's initial passivity, his interactions with the neighborhood community, his contact with official institutions, and finally his decision to relinquish the grave he had prepared for himself symbolize his evolution into an active subject contributing to the reproduction of socialist society.

The narrative also allows for an examination of the individual's relationship with the state's ideological apparatuses. Institutions such as the family, school, neighborhood, and the press are shown to direct individuals into specific social roles and behavioral patterns under the guise of voluntariness. In this regard, *Mahalla* stands as an exemplary narrative that makes visible the operation of ideology upon the individual at both the thematic and structural levels.

Keywords: Abdulla Kahhar, Mahalla, Soviet-era Uzbek Literature, L. Althusser, Ideology.

Giriş

Toplumsal yaşamın sürekliliğini sağlayan en temel mekanizmalardan biri ideolojidir. Fransız Marksist düşünürlerden biri olan Althusser'e (2002: 12, 51) göre ideoloji, bireylerin içinde yaşadıkları toplumsal koşullarla ilişkilerini doğrudan değil, bu koşulların hayalî temsilleri aracılığıyla kurmalarına imkân tanır. Bu hayalî temsil, bireyin içinde bulunduğu toplumsal düzeni doğal, zorunlu ve değiştirilemez olarak algılamasını sağlar. İdeoloji, bireyin kendisini belirli bir konumda tanımasını mümkün kılar; birey kendisini "özgürce" seçtiği fikirlerin taşıyıcısı sanırken, aslında bu fikirler ona toplumun ideolojik yapıları tarafından sunulmuş ve içselleştirilmiş fikirlerdir. Böylelikle birey, kendisini özne olarak deneyimlerken aynı anda ideolojik sistemin taşıyıcısı hâline gelir (Althusser, 2002: 56).

İdeolojinin bireyi özneleştirme süreci, bireyin belirli roller ve davranış kalıpları içine çağırılmasıyla işler. Bu çağrı, dışsal bir zorlamayla değil, bireyin kendi inançları ve değerleri doğrultusunda hareket ettiğini sanmasıyla gerçekleşir. Birey, ideolojik yapının kendisine sunduğu konumları içselleştirir ve bu konumlara uygun şekilde eylemde bulunur. Özneleşme süreci, bireyin kendisini özne olarak kurması ve bu özne pozisyonunu doğal ve kaçınılmaz bir gerçeklik gibi yaşaması anlamına gelir. Bu noktada ideoloji, bireylerin toplumsal yapıyla kurduğu ilişkiyi görünmez bir biçimde düzenler.

Althusser'in (2002: 59) ideoloji kuramının ayırt edici yönlerinden biri, onun ideolojiyi yalnızca düşünsel bir sistem olarak değil, aynı zamanda "maddi pratikler bütünü" olarak tanımlamasıdır. Bireyler yalnızca belirli fikirlere

inanmakla kalmaz, aynı zamanda bu inançları gündelik hayattaki davranışları ve alışkanlıklarıyla sürekli olarak yeniden üretirler. Düşünür bu durumu açıklarken bireyin “inandığı gibi davranması”nı değil, “davrandığı gibi inanması”nı vurgular (Althusser, 2012: 57). Bu noktada ideoloji, bireyin yalnızca bilinç dünyasında değil, eylemlerinde ve toplumsal ilişkilerinde de kökleşmiş bir gerçeklik hâline gelir. Örneğin, bir öğretmenin her sabah sınıfına girip öğrencilerini yoklaması, sadece bir idari işlem değil; aynı zamanda belirli bir düzenin, otoritenin ve kurumsal yapının ideolojik olarak yeniden kurulmasıdır. Aynı şekilde, bireyin ailesindeki rollerini yerine getirmesi ya da bir yurttaş olarak devlete bağlılık göstermesi de bir maddi pratik örneğidir. İdeolojinin başarısı da tam olarak burada yatar: bireyin kendisini özgür bir özne olarak kurduğu andan itibaren, sistemin yeniden üretimini gönüllü olarak üstlenmesi sağlanmış olur. Dolayısıyla ideoloji, bireyin dünyayı algılayış biçimini olduğu kadar, bu algıya göre nasıl yaşadığını da biçimlendiren kapsamlı bir toplumsal işleve sahiptir.

Bu sürecin temel araçları, devletin ideolojik aygıtlarıdır. Aile, okul, din kurumları, basın, kültürel yapılar, sendikalar, hatta sanat ve edebiyat bu aygıtlar arasında yer alır (Şimşek, 2021: 114). Bu kurumlar, bireylere doğrudan baskı uygulamak yerine, onları gönüllü itaat içine sokan yapılar olarak işler. Birey, bu kurumların sunduğu roller içinde kendisini özgür bir özne olarak kurar; fakat aslında bu özne konumu, ideolojik sistemin önceden belirlediği çerçevede tanımlanmıştır.

Fransız düşünüre göre ideolojinin en belirgin özelliklerinden biri ise kendisine hiçbir zaman “ideoloji” dememesidir. İdeoloji, birey tarafından açıkça fark edilmez; gündelik yaşamın doğal bir parçası olarak sunulur. Birey, içinde bulunduğu sistemi sorgulamaz; çünkü ona sunulan dünya tasarımı, kendi deneyimleriyle uyumlu ve anlamlı görünür. Bu anlamda ideoloji, görünmezliğiyle işler. Bireyin kendisini bir özne olarak kurduğu ve bu özneyi sorgulamadığı her durumda ideolojik yapı başarıyla çalışıyor demektir. Bu durum, ideolojinin yalnızca düşünsel değil, aynı zamanda maddi bir yapıya sahip olduğunu da gösterir. İnançlar davranışa dönüşür; birey, inandığı değerler doğrultusunda belirli pratikleri sürdürür ve bu pratikler, sistemin yeniden üretimini sağlar (Althusser, 2002: 64-65).

Sovyetler Birliği, bu ideolojik işleyişin tarihsel olarak en güçlü ve sistematik biçimde uygulandığı rejimlerden biridir. 1930'lardan itibaren tüm kamusal kurumlar – özellikle eğitim, edebiyat, sanat ve medya – sosyalist ideolojinin yaygınlaştırılması ve içselleştirilmesi amacıyla yeniden örgütlenmiştir. Sanat ve edebiyat, yalnızca estetik üretim alanı değil, bireyin sosyalist değerlerle donatıldığı bir ideolojik aygıt hâline getirilmiştir. Bu dönemde oluşturulan “Sovyet insanı” (Homo-Soveticus) ideali; çalışkan, fedakâr, toplumcu ve itaatkâr bir özneyi hedeflemiş, bireyin yaşama dair bütün yönlerini ideolojik çerçeveye dâhil etmiştir (Özdemir, 2018: 104). Edebiyat da bu idealin taşıyıcısı olmuş; birey-toplum ilişkisi bu ideoloji ekseninde yeniden dizayn edilmiştir (Güngör, 2023: 209).

XX. yüzyıl Özbek edebiyatının önemli temsilcilerinden biri olan Abdulla Kahhar, sade ve yoğun anlatımıyla tanınan, realist hikâyeciliğin güçlü bir temsilcisidir. Onun hikâyeciliğinde Rus yazar A. Çehov'un etkisi büyüktür (Mirzayev, 2005: 222). Mizah ve hicivden beslenen eserlerinde toplumsal gerçekliği yansıtan kahramanlar yaratmış, bireyin iç dünyası ile toplumsal yapılar arasındaki ilişkiyi derinlemesine incelemiştir. Yazarın II. Dünya Savaşı sonrası kaleme aldığı realist anlatılarından biri olan *Mahalle* adlı hikâyesini (Karimov vd, 1999: 276) ideolojinin birey üzerindeki işleyişini yansıtan bir anlatı olarak değerlendirmek mümkündür.

***Mahalle* Hikâyesinde İdeolojik Özneleşme Süreci ve Kurumsal Yapılar**

Abdulla Kahhar'ın *Mahalle* başlıklı hikâyesini, bireyin ideolojik özneye dönüşme serüveni olarak okumak mümkündür. Hikâye yaşlı bir çiftin günlük yaşamından kesitlerle başlar. Rohat Nine, evde soba başında otururken, eşi Hikmet dede torununun yırtık kitabını onarmaktadır. Aralarında geçen küçük bir diyalog sonrasında Rohat Nine uzanır ve kısa bir süre içinde, hiçbir belirgin hastalık belirtisi göstermeden hayata veda eder. Elli üç yıllık evliliğin ardından gelen bu ani kayıp, Hikmet dedenin ruh dünyasında büyük bir çöküntü yaratır. Cenaze sonrası tüm törenler yerine getirilir ancak dede, derin bir yalnızlığa gömülmeye başlamıştır. Fiziksel olarak zayıflar, içine kapanır ve yaşama olan ilgisini tümüyle kaybeder. Ailesi onu yeniden yaşama döndürmek için türlü yollar arar; torunları oyuncaklarını odasına taşır, oğlu şehir turuna çıkarır, gelini teyp getirir. Ancak bu çabaların hiçbirisi, yaşlı adamın iç dünyasında oluşan boşluğu dolduramaz. Gün geçtikçe hayattan uzaklaşan dede, nihayet bir gün kaybolur ve mezarlıkta, kendisine kazdırdığı mezarda ortaya çıkar. Bu davranış, onun ölümle yüzleşmesinin ve yaşamından umudunu tamamen kestiğinin açık bir göstergesidir.

Ancak bu noktada mahalleliyle kurulan bir temas, anlatının kırılma noktasını oluşturur. Mahallenin doktoru, "sekiz kovalık bir semaver"e ihtiyaçları olduğunu dile getirir. Bu sözler, basit bir ihtiyacın ifadesinden ziyade Hikmet dedenin yeniden harekete geçmesini sağlayan toplumsal bir çağrı niteliğindedir. Dede, bu çağrıya derhal karşılık verir ve semaveri temin etmek için yoğun bir çaba içerisine girer. . Bu süreçte oğlundan para alır, dükkân dükkân dolaşıp yardım ister. Nihayet semaver bulunur ve mahalle toplantısında takdim edilir. Böylece dede mahallelinin takdirine mazhar olmuştur.

Semaverin ardından mahallede ortak eşyaların temini ve yönetimi konusu gündeme getirilir. Eşyaların temini hususunda görev yine Hikmet dedeye verilmiştir. Yapılacak düğün, ziyafet ve törenlerde kullanılmak üzere gerekli eşyaların alımı ve dağıtımı onun sorumluluğuna bırakılır. Bu noktadan itibaren Hikmet dede, artık her gün kapı kapı dolaşarak para toplamaya, alışveriş yapıp kayıt tutmaya başlar. Temin ettiği eşyaları okulun deposuna kilitlemesi ise onun artık yalnızca bir mahalle sakini değil, kolektif yaşamın düzenleyici bir parçası hâline geldiğini gösterir niteliktedir.

Mahallelinin yaşam konforuna dair Hikmet dedenin sorumlulukları günden güne artmaktadır. Baharın gelmesiyle birlikte bu defa da şehirdeki ağaçlandırma faaliyetleri gündem olur. Bu esnada yerel bir gazetede mahalleye ilişkin yanlış bir bilgi yayımlanır. Durumu haber alan Hikmet dede, derhal mahallede dikilen fidanları tek tek inceleyip durum tespiti yapar ve bizzat gazeteye giderek yanlışlığı düzeltir. Böylece dede artık kamusal sorumluluğu üstlenen ve kurumsal iletişime giren etkin bir özne hâline gelir.

Hikâyenin sonunda mezar mevzusu yeniden gündeme getirilir. Mahallenin işleriyle hemhal olan Hikmet dede, artık bu mezara ihtiyacı olmadığına karar vermiştir. Bu sebeple mezarlık müdürlüğüne bir mektup yazarak kazdırdığı mezarı iade etmek istediğini bildirir (Kahhar, 2018: 99-106). Dedenin mezarı iade etme kararı, yalnızca fiziksel bir mekândan vazgeçmek değil, aynı zamanda ölümle kurduğu içsel bağın çözülmesidir. Artık Hikmet dede hayatı, geçmişin yasına gömülü pasif bir bekleyiş olarak değil; toplumsal sorumluluklarla şekillenen aktif bir varoluş alanı olarak yeniden kurgulamıştır.

Bir sabah dede ortadan kayboldu. Aranmadık yer bırakılmadı: dost-akraba, tanıdık-bildik, hatta acil servis hastanelerine bile başvuruldu, polise müracaat edildi. Her yer aranmıştı ama mezarlık akla gelmemişti — meğer dede mezarlıktaymış. Hikmet dede zaman zaman mezarlığa gider, ninesinin mezarının başında bir-bir buçuk saat oturur gelirdi; ama böyle ortadan kaybolduğu görülmemişti. Bu defa gittiğinde ninesinin mezarını ziyaret etmeyi bile unutmuş, onun yanına kendine mezar kazdırmıştı (Kahhar, 2018: 102).

Hikmet dedenin mezarını terk edip yeniden mahalle yaşamına katılması, onun yalnızca bireysel bir toparlanma sürecine girdiğini değil, aynı zamanda toplumsal düzenin sürekliliğini sağlayan ideolojik yapılarla yeniden bütünleştiğini gösterir. Hikâyenin ilerleyen bölümlerinde dedenin mahalle düzeyinde üstlendiği görevler, onu edilgen bir yas figüründen etkin bir özneye dönüştürür. Bu dönüşüm, bireyin ideolojik özneleşme sürecini anlamak açısından örnekleyici bir nitelik taşır. Althusser'e (2002: 65, 71) göre birey, belirli roller ve davranış kalıpları içine "çağrılarak" özneleşir. Bu çağrı, bireyin kendi arzularıyla örtüşen bir biçimde işler; birey, kendisini özgürce seçim yapan bir varlık olarak deneyimlerken aslında ideolojik sistemin taşıyıcısı hâline gelir.

Bu bağlamda Hikmet dedenin özneleşme süreci, mahalledeki somut ihtiyaçlar etrafında şekillenen çağrılarla başlamaktadır. Önce semaver ihtiyacının dile getirilmesi, ardından mahalle eşyalarının temini, son olarak da yanlış bir gazete haberinin düzeltilmesi sürecinde dede, topluluk tarafından sürekli yeni görevler üstlenmeye çağrılır. Bu görevlerin her biri, onu giderek daha fazla kamusal alanda görünür ve sorumluluk sahibi bir figüre dönüştürür. Özellikle yerel gazetede çıkan haberin ardından yaşanan sahne, bu dönüşümün ideolojik anlamda tamamlandığını gösterir. Dede,

mahallede dikilen fidanların durumunu ayrıntılı biçimde inceler, yanlışlığı tespit eder ve doğrudan gazete redaksiyonuna başvurarak düzeltme yapılmasını sağlar. Artık o yalnızca mahalle malzemelerinin sorumlu muhafızı değil, aynı zamanda bilgi üretiminde denetleyici rol üstlenen bir yurttaş konumundadır:

İlkbahar geldi. Şehirde ağaç dikme mevsimi başladı. Bu vesileyle bir gazete, geçen baharda hangi mahallelerin planı tamamlayamadığını, hangilerinin bu işte örnek olduğunu yazdı ve örnek mahalleler arasına “Yeni Mahalle”yi da kattı. Torunu bu haberi dedeye gösterip güldü, çünkü dikilen fidanların çoğu tutmamıştı. Dede çıktı, mahalleyi dolaştı, fidanları inceledi. Geçen baharda toplam bin yedi yüz altmış beş adet fidan dikilmişti; bunlardan yalnızca sekiz yüz altısı tutmuştu. Tutmuş olanlardan da yirmi iki tanesi kırılmış, sekiz tanesi çürük, dayanıksız ve ömrü kısa ağaçlar çıkmıştı. Dede bu bilgileri alıp doğruca gazete redaksiyonuna gitti, önce biraz çekinerek konuştu, ama sözünün geçtiğini fark edince sesini yükseltti. Gazete, ertesi günkü sayısında “Yeni Mahalle” hakkında yanlış bilgi veren muhabirine ceza verildiğini, muhabiri kandıran mahalle gönüllüleri sekreterine de uyarı yapıldığını ve aynı zamanda hatayı fark eden Hikmet dedeye teşekkür edildiğini duyurdu (Kahhar, 2018: 105).

Bu sahne, yalnızca bireyin etkinleşmesini değil, aynı zamanda Sovyet sisteminin inşa etmeye çalıştığı “çalışan insan” motifini (Elmacıoğlu, 2019: 90) temsil eder. Sovyet ideolojisi, bireyi edilgin bir itaat nesnesi olarak değil, ideolojik yapılarla bütünleşmiş, üretken, bilinçli ve kamusal sorumluluk sahibi bir özne olarak tasavvur eder. Hikmet dedenin gazeteye müdahale etmesi, bu idealin somutlaştığı andır. Onun bilgiye dair müdahalesi, bireyin yalnızca ekonomik ya da fiziksel değil, bilişsel düzlemde de sistemin yeniden üretiminde rol aldığını gösterir.

Kuramın “devletin ideolojik aygıtları” olarak tanımladığı yapıların işlevi de metin boyunca belirginleşir. Althusser (2002: 33-34) hükümet, yönetim, ordu, polis, mahkemeler ve hapishaneleri baskı aygıtları olarak nitelerken dini müesseseleri, eğitim kuruluşlarını, basını, hukuki, siyasal, sendikal ve kültürel kurumları ise devletin ideolojik aygıtları olarak konumlandırır. Bu kuram çerçevesinde hikâyede geçen aile, okul, mahalle komitesi ve basını da bireyi görünmez biçimde yönlendiren ideolojik aygıtlar olarak değerlendirmek mümkündür. Hikmet dedenin torunlarıyla kurduğu bağ, okulun deposuna mahalle eşyalarını yerleştirmesi, gazeteye müdahalesi, hep bu aygıtlarla kurduğu dolaylı ilişkinin örnekleridir. Bu yapıların her biri, Hikmet dedenin davranışlarını belirli kalıplara yönlendirirken, dede tüm bu eylemlerini doğrudan bir baskı yoluyla değil, gönüllülük yanılsaması içinde gerçekleştirmektedir. Böylelikle bütün bu pratikleri kendi seçimiyle gerçekleştirdiğini düşünürken, aslında ideolojik sistemin yeniden üretiminde işlevsel bir figüre dönüşmüştür.

Mahalle, bireysel çöküşün tasviriyle başlar; toplumsal bütünleşmeyle devam eder ve nihayetinde, sembolik bir geri dönüş ile taçlanır. Hikmet dedenin kendine mezar kazdırması ve daha sonra bu mezarı mezarlık idaresine iade etmesi ise anlatının ideolojik zirve noktasıdır: “Mezarlık müdürü ve mezarlıclara

duyurulur: kavak ağacının altına benim adıma kazılmış olan mezarı mezarlık idaresine teslim ediyorum, çünkü artık onu kullanmayacağım.” (Kahhar, 2018: 106). Bu eylem, Hikmet dedenin yaşamla yeniden kurduğu bağın yanı sıra, toplumla ve ideolojik sistemle kurduğu güçlü bağın da sembolik ifadesidir.

Sonuç

Abdulla Kahhar'ın *Mahalle* adlı hikâyesi, bireyin ideolojiyle kurduğu ilişkinin yalnızca içeriğini değil, aynı zamanda biçimsel işleyişini görünür kılan güçlü bir edebî örnek olarak değerlendirilebilir. Hikmet dedenin yaşadığı bireysel çöküş ve ardından gelişen toplumsal yeniden bütünleşme süreci, Althusser'in ideoloji kuramında tanımladığı özneleşme mekanizmalarının somut bir temsiline dönüşmektedir. Hikâye boyunca birey, dışsal bir zorlama olmaksızın, gönüllü katılım görünümlü çağrılar aracılığıyla ideolojik aygıtlarla bütünleşir; bu bütünleşme ise hem bilişsel hem pratik düzeyde gerçekleşir.

Anlatının en çarpıcı yönlerinden biri, özneleşme sürecinin dramatik olaylar ya da kahramanlık anlatıları üzerinden değil, gündelik yaşamın sıradan pratikleri ve bireyin olağan tepkileri aracılığıyla inşa edilmesidir. Hikmet dede bir savaş kahramanı ya da bir devrim figürü değildir; yalnızca mahallenin semaverini bulan, ortak eşyaları yöneten, gazeteye düzeltme yazan, yani ideolojinin mikro düzeyde yeniden üretimini sağlayan bir “gündelik özne”dir. Bu yönüyle hikâye, Sovyet edebiyatındaki idealize figürlerden farklı olarak daha sahici ve doğal bir özneleşme anlatısı sunar. Devletin ideolojik aygıtlarının (aile, okul, medya, mahalle yapısı vb.) bireyi yönlendirdiği savı, A. Kahhar'ın anlatısında deneyimsel bir hikâye aracılığıyla sahnelenmiştir. Bu sahnelenme, okuyucunun ideolojinin görünmez işleyişini fark etmesine olanak tanırken, aynı zamanda anlatının eleştirel derinliğini de artırır.

Bu bağlamda *Mahalle*, yalnızca Sovyet dönemi Özbek toplumuna dair bir portre çizmekle kalmaz; aynı zamanda ideolojinin birey üzerindeki işleyişini anlamaya yönelik edebî bir örnek metin işlevi de görür. Hikmet dedenin dönüşüm süreci, ideolojik özneleşmenin gündelik, sıradan, çoğu zaman fark edilmeyen ama etkili biçimlerini gözler önüne serer. Kahhar'ın bu kısa hikâyesini hem edebiyatın ideoloji kuramlarıyla nasıl kesiştiğini ve bu kuramların edebî düzlemde nasıl temsil edilebildiğini gösteren hem de edebiyat ile ideoloji arasındaki ilişkinin yalnızca tematik değil, yapısal düzeyde de takip edilebileceğini ortaya koyan bir anlatı olarak değerlendirmek mümkündür.

Kaynaklar

Althusser, L. (2002). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Elmacıoğlu, E. (2019). “Sovyet-Rus Edebiyatının Şekillenme Sürecine Genel Bir Bakış”. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)* 6 (1), 79-91.

- Güngör, G. (2023). "Sosyalist Realizm Çerçevesinde Mir Celal Paşayev'in Bir Gencin Manifestosu Başlıklı Eseri". Yazıt. 3(2), 209-224.
- Kahhar, A. (2018). "Mahalla", *Bemor*, Taşkent: Edebiyat Uçkunleri, 99-106.
- Karimov, N. vd. (1999). *XX Asr Özbek Edebiyeti Terihi*. Taşkent: Okıtuvçi.
- Mirzayev, S. (2005). *XX Asr O'zbek Adabiyoti*, Toshkent: Yangi Asr Avlodi.
- Özdemir, B. (2018). "Sovyetler Birliğı'nde Komünist İdeolojinin Eğitime Yansımaları: 1920'li ve 1930'lu Yılları". *ÇOMÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 3(1), 103-111.
- Şimşek, I. (2021). "Louis Althusser'in İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları Adlı Çalışması Üzerine Bir Değerlendirme". *Medya Kültür*. 1 (1), 112-115.

POEZİYANIN ÇOXNÖQTƏ İLƏ İŞARƏLƏNƏN LEKSİK VAHİDLƏRİNDƏ FORMAL QƏNAƏTİN ANLAMA MODELLƏRİ

Həsənova Könül Nəriman qızı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ADPU-nun Filologiya fakültəsinin dekanı
<https://ORCID.org/0000-0001-8795-252X>
konul.hasanova@adpu.edu.az

Xülasə. Konseptual təhlil prosesində adresantın bilik və təcrübəsini inikas etdirən poeziyanın çoxnöqtə ilə işarələnən leksik vahidlərində lingvistik qənaətin formal tipi meydana çıxır. Şeir dilinin geniş və ciddi lingvokulturoloji yöndə tədqiqi, qənaət qanununun təzahür səviyyələrinin öyrənilməsi, mətnə buraxılmış leksik vahidlərin beyində əksi prosesinin araşdırılması xüsusi aktualıq kəsb edən məsələlərdəndir. Poeziyada lingvistik qənaətin çoxnöqtə ilə işarələnərək müvafiq leksik vahidlərin - sintaktik fiqurların buraxılması bir psixoloji hadisə kimi dəyərləndirilməli və dildə anlaşıma yaradan bir üsul, manera, üslubi hadisə kimi də qiymətləndirilməlidir. Poetik kontekstdə adresantın adresata ötürdüyü bədii informasiyanın çoxnöqtə duyğu işarəsi şəklində tədqiqi hər iki tərəfdə, yəni söz sənətkarı ilə oxucu arasında psixoloji hadisə təsəvvürünü yaradır və şeir nitqində çoxnöqtənin dilin təbii və qanunauyğun hadisəsi olduğuna, psixoloji gərginliklə bağlı yarandığına heç bir şübhə yeri qoymur. Psixoloji hadisə kimi şeir dilində çoxnöqtə ilə işarələnərək müəyyən leksik vahidlərin formalaşması şeir yaradıcılığının ən mühüm lingvistik atributlarından və adresantı dərindən düşündürməyə sövq etdirməklə bərabər, onun təfəkkürünü də inkişaf etdirir.

Açar sözlər: çoxnöqtə durğu işarəsi, psixoloji hadisə, konseptual təhlil prosesi, buraxılmış leksik vahidlər, beyində əksi.

Annotatsiya. Kontseptual təhlil jarayonida lingvistik xulosaning rasmiy turi she'riyatning nuqtalar bilan belgilangan leksik birliklarida paydo bo'lib, adresatning bilim va tajribasini aks ettiradi. She'r tilini keng va jiddiy lingvomadaniy jihatdan o'rganish, xulosa chiqarish qonunining namoyon bo'lish darajalarini o'rganish, matnda tushirib qoldirilgan leksik birliklarning miyada aks etish jarayonini tekshirish alohida dolzarb masalalardandir. She'riyatda lisoniy xulosani nuqtalar bilan belgilash orqali tegishli leksik birliklar – sintaktik figuralarning tushib qolishi psixologik hodisa sifatida baholanishi bilan birga, tilda tushuncha hosil qiluvchi usul, uslub, stilistik hodisa sifatida ham baholanishi kerak. She'riy kontekstda adresat tomonidan ko'p nuqtali emotsional belgi ko'rinishida adresatga yetkazilgan badiiy ma'lumotlarning taqdim etilishi har ikki tomonda, ya'ni so'z ijodkori va o'quvchi o'rtasida psixologik hodisa to'g'risidagi g'oyani vujudga keltiradi va she'riy nutqdagi ko'p ovozlilik tabiiy va muntazam psixologiya hodisalari tufayli yuzaga kelishi shubhasizdir. She'riyat tilida ma'lum leksik birliklarning psixologik hodisa sifatida ularni ellipsis bilan belgilash orqali

shakllanishi she'riy ijodning eng muhim lingvistik atributlaridan biri bo'lib, adresatni chuqur fikrlashga undash bilan birga, uning tafakkurini ham rivojlantiradi.

Kalit so'zlar: ellips tinish belgisi, psixologik hodisa, kontseptual tahlil jarayoni, tushirib qoldirilgan leksik birliklar, miyada aks ettirish.

Abstract. In the process of conceptual analysis, lexical units marked by ellipses that reflect the addresser's knowledge and experience form a formal type of linguistic inference in poetic language. The extensive linguocultural study of poetic speech, the investigation of the manifestations of the inference principle, and the cognitive reflection of omitted lexical units in the mind are issues of particular relevance in modern linguistics. In poetry, the omission of syntactic figures replaced by ellipses should be viewed not only as a psychological phenomenon but also as a stylistic device that facilitates comprehension. Within the poetic context, the ellipsis, functioning as an emotive marker, creates a psychological resonance between the author and the reader, serving as a conduit for emotionally charged artistic information. Thus, the ellipsis emerges as a natural and law-governed element of poetic speech, arising from psychological tension and standing as a key linguistic attribute of poetic creativity, contributing both to deeper contemplation and the development of reflective thinking.

Keywords: ellipsis, psychological phenomenon, conceptual analysis, omitted lexical units, cognitive reflection.

Şeirdə poetikliyin, ahəngdarlığın, musiqililiyin, ritmikliyin ölçüləri daxilində fəaliyyət göstərən çoxnöqtə durğu işarəsi intensiv işlənmə xüsusiyyətlərinə görə, ona heç bir üslubi xələl gətirmir, əksinə şeir dilində düşündürücü lingvistik faktor kimi mətn çərçivəsində bədii fikrin lirik əhatə dairəsini daha da dəqiqləşdirməyə, konkretləşdirməyə xidmət göstərir. Şeir mətnlərinin başlanğıc, orta, son mövqelərində özünü təzahür etdirən punktuasiya göstəricisi poetik sistemin qeyri-bədii elementlərdə xilas edir və təfəkkürdə mətnə müvafiq tərzdə mentallaşır. Çoxnöqtə dilçilik elmində kiçik bir qrammatik konsept tipidir və o, mətnlərin müvafiq yerlərində bir növ dayanacaq, durma, stansiya rolunu oynayır, fasilə yaradır və bu durğu işarəsinin də üslubi gedişlə bağlı mental və neyroloji əsasları vardır. *“Bu əsaslara görə insan öz aləmini dildə ifadə edir və təzahür etdirir”* (1, 15). Çoxnöqtə və koqnitoloji istiqamətdə dil vahidi kimi şeirdə bir növ ani bir sükut yaradır və oxucunun neyroloji sisteminə təsir göstərərək, onu düşüncələr aləminə sövq etdirir. T. Hacıyev çoxnöqtə ilə buraxılmış sintaktik fiqurların insan təfəkküründəki düşüncələri və onun hisslərdə yaratdığı emosionallıqdan bəhs edərək göstərir ki, “şeirin sonunda bir nöqtə əvəzinə üç nöqtə qoyulur. Oxucu düşüncəli qalır, bilmir mətləbi necə həll etsin - başqalarındakı düşüncəli fikirlərdən fərqli olaraq, burada oxucunu sualın cavabını tutuşdururlar, oxucunu öz sualları ilə oyatdıqları emosiyaların əlində qoyurlar - bunun nəyi pisdir ki? Qoy oxucu dərin-dərin düşünsün, emosiya quyusunda (sualın cavabı tapılmasa da) onun əlində əsir-yesir qalsın” (2, 170). Şeir mətnlərinin əvvəl, orta, son mövqelərində istifadə edilən çoxnöqtə mətnə müvafiq şəkildə də insanın beynində buraxılan leksik vahidlər qədər anlama modelləri yaradır. Məsələn:

Özünü qoru, ey dost! Ey dost, gərəkən bizə!

... Qorun fitnədən, şərdən,

Bala bükülüb sənə verilərək zəhərdən (3, 113).

Birinci misrada “ey dost” təkrar sintaktik fiqurlarının yerində ikinci misrada çoxnöqtədən istifadə edilsə də, mexaniki olaraq, təsəvvürümüzdə xitab modeli təkrar tipi canlanır, insanın hisslər aləminin əsas istiqamətlərini düzgün təyin edir və formal qənaətin də yaranmasına səbəb olur. Buraxılmış xitabdan ibarət təkrar fiqurların yerində çoxnöqtə işarəsindən xüsusi bir ifadəlilik şəklidir və tekstdə təhrikədilik çalarını zənginləşdirir, məntiqi təfəkkürlə uzlaşdırmaqla, poetik fikir yığcam şəkildə qavranılmasını da asanlaşdırır. Bədii fikrin belə mənalı və yığcam şəkillərində verilməsində, eyni zamanda emosionallıqla ekspressivliyin bir nöqtədə birləşməsində, dərin duyğularının formalaşmasında linqvistik qənaət çox böyük rola malikdir.

Punktuasiya göstəricisi kimi çoxnöqtə sadalama intonasiyası ilə deyilən həmcins üzlər arasında da fasilənin yaranmasına səbəb olur və bu daha çox özünü misranın orta hissəsində təzahür etdirir. Məsələn:

Lalə, nərgiz ... Naxışlanıb dörd yanın,
Tər güllərin arasında bitmişəm (4, 126).

Birinci misrada aydın şəkildə anlama modelində belə bir təsəvvür yaradır ki, burada təkcə 2 gül adı deyil, əksər gül-çiçəklər nəzərdə tutulur, yəni bənövşə, çobanyastığı, qərənfil, novruzgülü və s. onlarla fitonimik adları işarələyir və belə qənaət strukturlu işarələnmə poetik deyimin mənbəyində duraraq məntiqi düşüncədə emosional keyfiyyətlər yaradır. Şeir strukturca qısalaşır, bədii cəhətcə isə daha da zənginləşir, konkret sintaktik pozisiyada çıxış edənlərlə iştirak etməyənlərin bir növ dinamik vəhdəti yaranır.

Bəzən söz sənətkarı bir misra daxilində iki dəfə çoxnöqtədən istifadə etməli olur ki, bu da şairin poetik hisslərinin daha da aktivləşməsinə dəlalət edir. Adresantın adresata ötürdüyü poetik təqdimatda hər ikisini, yəni məlumatı verənlə məlumatı alanın estetik qavrayışı həlledici rol oynayır və təfəkkürdə inikasını reallaşdırır. Məsələn:

Bütövlük gözləmə bu kəm-kəsirdə?!
Söz gərək qovrula... dil gərək yana...

Çoxnöqtənin iki dəfə işlədilməsi formal qənaəti şərtləndirir və onların yerinə feillərə müvafiq gələn sinonim variantları əlavə etməklə, yəni “od tuta”, “alışa yana” ifadələrini də əlavə etmək mümkündür ki, bunlar da təsəvvürdə əksini tapmış ifadəlilik şəkilləridir.

Bəzən bir şeir bəndində müxtəlif misralarda orta və son mövqələrdə çoxnöqtə qrafik işarəsindən istifadə edilməklə düşündürücü poetik fikirlər formalaşdırılır. Məsələn:

Bir də... inanmağa zamanmı qaldı?
Yır-yığış başlayıb, gün axşamdı ki...
Bu dağdan aşmağa gümanmı qaldı?
Mənə öləziyən günəş şamdı... (4, 139)

Təsvir olunan poetik fikirlərin çoxnöqtə ilə işarələnərək lakonik şəkillərdə verilməsi adresatın təfəkküründə məntiqi cəhətdən assosiasiyalar yaradır və burada buraxılmış ifadələrin təsəvvürdə canlandırılmasını tələb edir. Birinci misrada “ki” köməkçi sözünü, ikinci və üçüncü misralardakı “ki” elementindən

sonra isə buraxılmış və çoxnöqtə ilə işarələnmiş ifadələrlə şair demək istəyir ki, bədii fikir bitməmiş və davamlı bir şəkildədir. Belə formal qənaət şəkilləri bir tərəfdən poetik fikir genişliyini özündə ehtiva edirsə, digər yəndən isə strukturca daraldır, emosional çalarları vüsətləndirir.

Çox nöqtədən poeziyada bir yönümlü qrafik işarə kimi istifadə edilir və *“qrafika şeir ritminin ilk elementi olaraq, şeir sənətinin bütün ölçülərində - həm nizamlanmamış vurğusuz sərbəst şeirin özündə şeir misralarının çərçivəsini möhkəmləndirir. Poetik nitq, beləliklə, şeiri təşkil edən elementlərin özündə bölünməz, sıxlaşdırılmış, xüsusi nəzərə çarpan, diqqət cəlb edən nitqdır”* (5, 11). Bədii qavrayış sistemində isə çoxnöqtə konkret və əyani olaraq, nitq ünsürlərinə çevrilir. Məsələn:

Ayrı düşdüyümüz gör neçə aydı,
Biz nəyi saymışdıq, fəlek nə saydı... (4, 161)

İkinci misra strukturunda “sən saydığını say, gör fəlek nə sayır” ikikomponentli atalar sözü maksimum əridilmiş şəkildədir və çoxnöqtə isə “gör” hərəkət bildirən sözünün əvəzində işlədilmiş və nitq vahidini konkret şəkildə qrafik işarə əvəz etmişdir.

Bəzən söz sənətkarı şeir mətnlərinin sərlövhələrində də çoxnöqtədən üslubi məqsədlərlə istifadə edir. Məsələn, şair Məmməd Aslan bir şeirinin başlığında arzu, istək bildirən “kaş ki...” ədatını işlətməklə lirik “mən”in mücərrəd, sentimental düşüncələrini poetikləşdirmiş və həmin köməkçi elementik mətnin qarşısında işlətməklə emosional keyfiyyətlərlə zəngin bir əsər yarada bilmişdir:

Kaş ki, bu xəyala o vaxt düşəydin,
Ömrümün bəxtəvər çağıydı onda,
Uğruma qəmlərdən qabaq düşəydin,
Gözlərin ömrümə yağaydı onda (4, 165)

Şair 5 bəndlik bütöv bir şeir mətnində 100-dən çox leksik vahiddən istifadə etmişdir ki, bunlar çox nöqtə qrafik işarəsinin əvəzində işlədilmişdir və həmin punktuasiya göstəricisi mətn strukturunda çıxış etməsə də, sərlövhə hissəsindəki işarə qənaət edilmiş şəkildə dərin emosional ovqatın yaranmasına da yaxından köməklik göstərmişdir. Astronomik leksik vahidlər şeir dilində ən aktiv işlədilən söz qruplarından olub, təbiət hadisələrini beyində konsept edirsə bu anlayışa daxil olan sözlər təbiət hadisələrinin təfəkkür və düşüncədə sistemləşməsini xarakterizə edir. Məs: astronomik konseptin ətrafında tufan, boran, ildırım, yağış, külək, dolu, qar, şimşək və s. kimi leksik vahidlər toplusu olur və bunlardan poeziyada intensiv şəkildə istifadə edilir, lakin şeirin tərtubu prinsiplərinə uyğun olaraq, onların hamısından deyil, bir neçəsindən istifadə edilir, digərləri isə çox nöqtə durğu işarəsi ilə əvəz olunur ki, bu yolla da struktur qənaət hadisəsi yaradılır, sözügedən konseptin digər leksik vahidləri də onların ətrafında təsəvvürə gətirilir. Məs:

Tufan qopdu: ildırımlar, zərbələr...
Günəş doğur, zirvələrə zərbələr (4, 182)

Birinci misranın son hissəsində qoyulan çox nöqtə işarəsindən sonra təfəkkürdə xeyli sayda təbiətə aid hadisələr əksini tapa bilir. “Quş” konsepti ilə

bağlı leksik vahidlərin ikisi şeir dilində işlənir, digərləri isə çoxnöqtə ilə əvəz edilərək qənaət hadisəsi yaradır. Məs:

Göl buruldu göz yaşından,
Üzər ördək, qalar... sonda (4, 199)

Çoxnöqtə bənd strukturunda xeyli sayda su quşu adlarının da örtülü şəkildə çıxış etdiyini işarələyir və deməli, o, məntiqi leksik sahə üçün bir növ zəmin hazırlayan linqvistik bir vasitədir. "Zaman" konsepti ilə bağlı leksik göstəricilərdən ikisi mətn mühitində çıxış edir, digərləri isə öz ifadəsini çoxnöqtə işarəsində tapır və bu da konseptin leksik vahidlər sıxlığını aradan qaldırır. Məs:

Harda görmüşdük neçənci ildə?
Ay keçdi, il keçdi... sanayammazsan (4, 203)

Qrafik vasitənin yerində "zaman" konsepti ilə bağlı leksik vahidlər (gün, saat, ay, il, həftə və s.) adresantın beyin sistemində əksini tapır, hətta "sanayammazsan" feilində ədəbi dilin norması pozulur və struktur sıxılma hadisəsi də özünü göstərir və əslində hərəkət konseptinə aid olan bu söz açıq şəkildə "saya bilməzsən" modelində olmalıdır. Beyin sisteminin əsas göstəricisi yaddaş hesab olunur ki, bütün bu linqvistik proses və hadisələri yaddaşın gücü ilə restavrasiya edə bilirik.

Koqnitiv istiqamətdə "insan" konseptinə bir sıra sinonim leksik vahidlər (adam, bədən, vücut, kəs, məxluq) (6, 145) sözlər daxildir və şeir mətnlərində müəyyən bədii təsvirlə bağlı onlardan biri işlənir, çoxnöqtə ilə digərləri isə ifadəlilik imkanları qazanır və bu anlayışla bağlı həmin sözlər də təfəkkürdə inikas olunur. Məs:

Nə daş – qaya olduq, nə adam olduq...
Vallah yadlaşmışıq Nadi xaloğlu (4, 709).

Birinci misranın sonunda "adam olduq" birləşməsindən sonra istifadə edilən çoxnöqtə konkret hissi, idraki mühit yaradır və bu mühitdə onun sinonim variantlarının da yeri görünür. *"Şeirdə hissi idrakın yeri geniş, sözlərin isə yeri olduqca dardır"* (7, 93) və bu özlüyündə qənaət hadisəsinə də rəvac verən bir amildir.

Poetik nitqin çoxnöqtə ilə işarələnən ifadəlilik şəkillərinin birinin verilməsi ilə konsept göstəricisini müəyyənləşdirmək olduqca asan olur və hansı sinonim variantların buraxıldığı beyin aparatında təsvir olunur. Məs:

İnsan rəzil, insan ulu...
Bir nizamla getmir yolu... (4, 204).

Hər iki misranın son hissəsində "ulu" sözünə sinonim, "yol" sözünə isə sinonim olaraq (ulu – qədim, köhnə) və (yol – iz, ləpir, rəd) iki konsept göstəricisinə aid sözlər də təsəvvürə gətirilir, lakin onlardan biri şeir mətnində görünümlü mövqelərdə əksini tapır və bu da adresatın üslubi məqsədindən irəli gəlir. "Dilin üslubi təbiəti müəyyən məzmunu ifadəsində ayrı-ayrı lirik-semantik formalı müxtəlif səviyyələrdə sinonimlərə xarakterik fərqləndirici keyfiyyətlər verir. Burada hansı leksik-semantik normanın mətləbə müvafiqliyi istifadə imkanları müəyyənləşir. Hansı söz (forma) niyyətini sərrast verirsə, mətn

mühitinə uyğunlaşarsa, o da işlənmə üstünlüyü qazanır" (8, 50). "Yol" və "ulu" anlayışları ayrı-ayrılıqda müstəqil və geniş konseptlərdir və onların hər birinə ayrıca xüsusi bir tədqiqat işi, özü də linqvokulturoloji aspektdə həsr etməyə dəyər, lakin biz burada qənaət prinsipini araşdırdığımıza görə, onun mətn mühitindəki struktur cəhətlərinə diqqət yetirməyi obyekt kimi seçdiyimizdən sinonim variantları ilə kifayətlənirik.

Poeziyada elə hallar olur ki, "qida" konsepti ilə bağlı bir neçə leksik vahidlər çıxış edir, digərləri isə qrafik işarələənərək, buraxılır həmin anlayışları özündə, yəni təsəvvürdə təcəssüm etdirirlər. Məs:

Yalan – yaltağın yediyi,
Aşı, ərşəsi, hədiyi... (4, 256).

Çox nöqtə istifadə edilən ikinci misranın son hissəsində "qida" konsepti ilə bağlı xeyli sözlər (bozbaşı, küftəsi, xaşılı, bozartması, plovu və s.) təsəvvürdə də canlanır. "Qida" konseptinə daxil olan adlar qrupunun mətnində birinin və ya bir neçəsinin işlədilməsi bir tərəfdən psixolinqvistik hadisədirsə, digər tərəfdən hisslərə güclü təsir göstərən emosional vasitəsidir. Poetik konseptdə lirik fikrin ifadəsində çoxnöqtə yerinə təsəvvürdə əks olunmuş leksik vahidlərin yaranması üçün məntiqi təfəkkür çox güclü bir faktordur və o, təsəvvürlərdə əşya və predmetlərin parlaq obrazını yaradır.

Çoxnöqtə ilə müşayiət olunan leksik vahidlər poeziyada həm sintaktik qeyri-müəyyənlik, həm də semantik açıqsonluluq yaratmaq məqsədi daşıyır. Bu qeyri-müəyyənlik bəzən qəsdən yaradılmış sükut, bəzən də ifadə olunmaq istənilən, lakin dilə gətirilməsi mümkün olmayan dərin mənaların simvolu kimi çıxış edir. Bu cür strukturlar oxucunu aktiv iştirakçıya çevirir, onu şairin tamamlamadığı fikri düşünməyə və mənalandırmağa vadar edir.

Dilçilik baxımından çoxnöqtə ilə ifadə olunan leksik vahidlər sintaktik cəhətdən natamamlıq, semantik baxımdan isə potensial anlam sahəsi yaradır. Bu sahədə semantik yük, adətən, kontekstə və mətn daxili münasibətlərə əsasən formalaşır. Bu səbəbdən, çoxnöqtənin yer aldığı cümlələr təkcə poetik deyim deyil, həm də intellektual anlam strukturlarına çevrilir.

Poetik mətnə çoxnöqtənin yaratdığı formal qənaət modeli, oxucuda müəyyən bir emosional gözlənti formalaşdırır. Bu gözlənti poetik təsirin gücləndirilməsi ilə yanaşı, poetik diskursun strukturunda sükutun və qeyri-sözlü ifadənin təsir gücünü də artırır. Beləliklə, çoxnöqtə yalnız yazının deyil, həm də düşüncənin davam etdiyini göstərən bir göstəriciyə çevrilir.

Estetik baxımdan, çoxnöqtənin tətbiqi poetik diskursda bəzi hallarda ekspressiv pauza funksiyası daşıyır. Bu pauza vasitəsilə şair mətnə "danışmayan", lakin çox şey ifadə edən məqamlar yaradır. Bu xüsusiyyət Azərbaycan poeziyasında, xüsusilə də XX əsrin ikinci yarısından etibarən daha da qabarıq şəkildə müşahidə olunur.

Çoxnöqtə ilə işarələnən leksik vahidlərin psixolinqvistik təhlili göstərir ki, bu strukturlar şairin daxili emosional vəziyyətinin və düşüncə tərzinin birbaşa göstəricisidir. Şair bəzən hiss etdiyi, lakin ifadə edə bilmədiyi və ya etmədiyi

fikirləri bu yollarla təqdim edir. Bu isə mətni daha çoxşaxəli və subyektiv şərhlərə açıq hala gətirir.

Nəhayət, çoxnöqtə ilə müşayiət olunan leksik vahidlərdəki formal qənaət modelləri poeziyanın dərin mənalı təhlilində mühüm rol oynayır. Bu modellər mətndə açıq buraxılan sahələrin struktur və semantik əlaqələrini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu da göstərir ki, çoxnöqtə vasitəsilə qurulan poetik məkan yalnız emosional deyil, həm də intellektual və analitik bir dəyər daşıyır.

Nəticə. Semantik motivləşməni şeir mətnlərində çoxnöqtə punktuasiya göstəricisi ilə yaratmaq mümkündür və bu prinsip söz sənətkarının əqli düşüncəsindən, fitri intellektual qabiliyyətindən törəyərək, formal qənaəti də özündə ehtiva etdirir. Çoxnöqtə şeir dilinə, şeir üslubuna xas olan linqvistik göstərici kimi vizual olaraq, güclü ifadəlilik imkanlarına malik olur və bu imkanlar adresantın yaddaş aparatı ilə müəyyənləşir və real şəkildə təfəkkürdə gerçəkləşir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədova Ü. Müxtəlif sistemli dillərdə "qadın" konseptinin linqvokulturoloji xüsusiyyətləri. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2018, 29 s.
2. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dil tarixi, II cild, Bakı, 1987, 293 s.
3. Rüstəmxanlı Sabir. Zaman məndən keçir. Bakı, "Azər nəşr", 1995, 599 s.
4. Məmməd Aslan. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Avrasiya press", 2006, 320 s.
5. Федеров В.О. О природе поэтической реальности. Москва, «Советский писатель», 1984, 184 стр.
6. Seyidəliyev N. Qurbanova T. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti, Bakı, "Maarif", 2003, 322 s.
7. Виноградов В.В. Проблема авторства и теория стилей. Москва, «Художественная литература», 1961, 616 стр.
8. Огнев В. Горизонты поэзии. Москва, «Художественная литература», в 2—х томах, I том, 1982, 559 стр.

ALEKSANDR BOROVKOV – ALISHER NAVOIY TADQIQOTCHISI SIFATIDA

Ishonxanova Iroda Abduvaxitovna

pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b., Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

irodaishonxanova@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-1761-8408

Annotatsiya

O'zbek mumtoz adabiyoti ko'p yillik tarixga ega. Bir necha asrdan beri Sharq adabiyoti namunalari ilmiy tadqiqot obyekti bo'lib kelmoqda. Xususan, shoir va faylasuf Alisher Navoiy shaxsiyati dunyo miqyosidagi olimlarni o'ziga jalb etadi. Ijodkor va uning asarlariga :r tadqiqotlarga har :m talab bor. Ayniqsa, rus adabiyotshunoslari bu borada ilmiy tadqiqot

ishlarini faol olib borganlar. Maqolada turkiyshunos olim Aleksandr Konstantinovich Borovkovning ilmiy maqolalari borasida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, Bobur, Mirxond, Borovkov, Bartold, Nikitskiy, Bloshe, Belen.

Аннотация

Узбекская классическая литература имеет давнюю историю. На протяжении нескольких столетий образцы восточной литературы являются объектом научного исследования. В частности, личность поэта и философа Алишера Навои привлекает внимание ученых мирового уровня. Всегда существует спрос на исследования, посвященные творцу и его творениям. В частности, российские литературоведы активно вели научные исследования в этом направлении. В статье рассматриваются научные статьи тюрколога Александра Константиновича Боровкова.

Ключевые слова: Алишер Навои, Бабур, Мирханд, Боровков, Бартольд, Никитский, Блоше, Белен.

Abstrakt

Uzbek classical literature has a long history. For several centuries, samples of Oriental literature have been the object of scientific research. In particular, the personality of poet and philosopher Alisher Navoi attracts the attention of world-class scientists. There is always a demand for research on the creator and his creations. In particular, Russian literary critics actively conducted scientific research in this area. The article examines the scientific articles of the turkologist Alexander Konstantinovich Borovkov.

Keywords: Alisher Navoi, Babur, Mirkhand, Borovkov, Bartold, Nikitsky, Bloche, Belen.

O'zbek adabiyoti tarixi juda qadim davrlarga borib taqaladi. Uning boy va qadimiy manbalari dunyo olimlarini ham :mo qiziqtirib kelgan. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi, xususan, Alisher Navoiy shaxsi va ijodi bilan bog'liq ma'lumotlar dunyo olimlari e'tiborini jalb qilgan. Rus adabiyotshunoslarining ko'pchiligi o'zbek mumtoz adabiyotiga tadqiqot obyekti sifatida murojaat qilgan. Shunday olimlardan biri – tilshunos-turkolog, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining muxbir a'zosi (1943-yil), O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan fan arbobi, SSSR Fanlar akademiyasi muxbir a'zosi (1958-yil), filologiya fanlari doktori, professor Aleksandr Konstantinovich Borovkov. U 1904-yil Toshkentda, ishchi oilasida tug'ilgan. 1922–1928-yillarda O'rta Osiyo Davlat Universitetining Sharqshunoslik fakultetida tahsil olgan.

A.K.Borovkov ilmiy faoliyatining asosiy yo'nalishlari dialektologiya (shevashunoslik) va leksikografiya (lug'atshunoslik), o'zbek tili va adabiyoti, Qorachoy-Bolqor tili grammatikasi, O'rta Osiyo xalqlari madaniyatini tadqiq etish bo'lgan. Uning Chig'atoy tilining yozma yodgorliklari sohasidagi tadqiqotlari ham katta ahamiyatga ega.

Toshkentda yashagan davrida u zamonaviy o'zbek ilm-fanining shakllanishi va rivojlanishiga katta hissa qo'shgan. Tole Hiraviyning "Badoye' ul-lug'at" (1961) va "XII–XIII asrlardagi O'rta Osiyo tafsiri leksikasi" (1963) manbalari nashr etilishi bilan Borovkov fundamental (bazaviy) eski o'zbek lug'atini yaratishga yo'l ochdi.

U o'zbek tili tadqiqoti uchun juda ko'p ish qildi, jumladan, materialining to'liqligi va bajarilish darajasi jihatidan beqiyos va ko'plab nashrlarni o'zida jamlagan "O'zbekcha-ruscha lug'at"ni qoldirdi.

Olim A.K.Borovkov tadqiqotlarining muhim qismi, shubhasiz, Alisher Navoiy hayoti va faoliyati yuzasidan olib borilgan izlanishlar hisoblanadi. Tadqiqotchi Alisher Navoiy asarlarini o'rganish bilan birga, ijodkor haqidagi ilmiy tadqiqotlar bilan ham tanishgan, ularni batafsil o'rgangan. Ushbu faoliyat mahsuli sifatida bir necha ilmiy maqolalar dunyoga kelgan. Biz o'z maqolamizda Borovkovning Alisher Navoiy shaxsiyati va ijodiy faoliyatiga :r chiqishlari haqida mulohaza yuritmoqchimiz.

Tadqiqotchi A.K.Borovkovning Alisher Navoiy tavalludining 500 yilligiga bag'ishlangan maqolasi SSSR Fanlar akademiyasi to'plamida chop etilgan.

Maqola Alisher Navoiyning bolaligi, Husayn Boyqaro bilan do'stligi tasviri bilan boshlanadi. Muallif Temuriylar davlatining Navoiy davridagi holati haqida ham ma'lumot bergan. Shuningdek, muallif Navoiy davridagi Hirot butun O'rta Osiyo uchun madaniy markaz bo'lganini ta'kidlaydi. Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy zamonasining bilimdon hamda faylasuf insonlari sifatida o'z atrofiga shoirlar, tarixchilar, rassomlar, me'morlar va xattotlarni birlashtirganlar. Shu bilan birga, Borovkov Alisher Navoiyning qiziqish :rasi kengligini ta'kidlaydi. Olim o'z fikrlarining dalili sifatida Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma", Mirxondning "Ravzat us-safo" asarlaridan parchalar keltiradi. Chunonchi, Boburning ustod Qulmuhammad, naychi Shayxiy va Husaynning mohir musiqachi, ustod Behzod va Shoh Muzaffarning yaxshi musavvir bo'lib shakllanishida Alisher Navoiyning o'rni beqiyos bo'lgani haqidagi fikrlari katta qiymatga ega. Mirxondning tarixiy asari haqida so'zlarkan, maqola muallifi Alisher Navoiyga berilgan ta'riflarga katta e'tibor qaratadi. Xususan, Mirxond Alisher Navoiyning bayonda aniqlikni saqlashi, muallifning me'yordan ortiq batafsilliklar yoki haddan tashqari qisqalik o'rtasida turishi uchun noo'rin bezaklarsiz, metafora va allegoriyalarni yuklamasdan, boshqa mualliflar yozuvlaridan ko'chirmasdan yozish kerakligiga alohida e'tibor qaratganiga urg'u bergan.

"Alisher Navoiy hayotlik davridayoq o'z zamonining eng old shoiri va olimi sifatida shuhrat qozondi. Uning zamondoshi, yuksak darajali shoir Zahiriddin Muhammad Bobur "Xamsa" ("Beshlik") va Navoiyning she'riy devonlarini ajratib ko'rsatgan"[8: 108] – deydi maqola muallifi. Shuningdek, Zahiriddin Muhammad Bobur Navoiyning ba'zi asarlarini boshqalariga nisbatan sustroq deya fikr bildiradi hamda ular qatoriga "Munshaot" va "Mezon ul-avzon" asarlarini kiritadi. Bobur Navoiy qalamiga mansub bir qancha yaxshi musiqaga oid asarlarini ham qayd etmay qolmaydi. Shu o'rinda A.Borovkov Navoiyning tarixchisi Davlatshoh Samarqandiy ham "Xamsa" va "Chor devon"ga yuksak baho berganligini aytib o'tadi [8: 108].

Alisher Navoiyning mashhurligi Markaziy Osiyo va undan tashqarida vafotidan keyin ham so'nmadi. Navoiy asarlarining qo'lyozmalari qayta ko'chirildi va ular juda keng tarqaldi; litografiyalar paydo bo'lishi bilan uning asarlarining litografik nashrlari paydo bo'la boshladi. Navoiy ijodiga bo'lgan qiziqish Eron va Turkiyada uning asarlari negizida bir qator lug'atlarning paydo bo'lishiga sabab bo'ldi.

Alisher Navoiy ijodining Yevropa tanqidchilari tomonidan baholanishi mavzusini nazardan chetda tutib bo'lmaydi. O'tgan asrning o'rtalarida fransuz sharqshunosi, Fransiyaning Konstantinopoldagi elchixona kotibi hamda tarjimoni M. Belen va rus sharqshunosi, Sankt-Peterburg universiteti magistri M. Nikitskiy bir-biridan mustaqil ravishda Alisher Navoiy ijodiga yuksak baho berishdi. Keyingi vaqtda fransuz sharqshunosi Ye. Bloshe va Sharqning mashhur rus tarixchisi akademik V. V. Bartold undan oldin kutilmaganda Alisher Navoiyni o'ziga xoslikdan mahrum taqlidchilar va tarjimonlar toifasiga kiritib, obro'sini to'kishdi.

Bloshe Navoiy asarlariga sharhida yozadi: "... ular tasavvurlarining yorqinligi, ilhomning ilohiy olovi nuri bilan porlamaydi, balki :m fors adabiyoti yilnomalarida ulug'langan shoirlarga sust taqlid bilan cheklangan." [2: 95]

V. V. Bartoldning 1917-yilda yozgan hukmi ham ancha jiddiy: "Temurlang va uning avlodlari davrida, fors tilida yozishga taqlidlar bo'lganidek, turkiy tilda she'riy asarlar yaratishga urinishlar bo'ldi; bunday shoirlar guruhiga mansub Mir Alisher Konstantinopoldan Tobolskkacha bo'lgan turkiy xalqlarning o'qimishli sinfining sevimli shoiriga aylandi... Lekin, Mir Alisherning she'riyati faqat taqliddan iborat; Mir Alisher turkiy tilning fors tilidan qolishmasligini isbotlashga urindi va buning uchun fors adabiyotidan o'ziga ma'lum bo'lganlarga o'xshash, ba'zan xuddi shu nomlar ostida asarlar yozgan". [4: 10–11]

Bu mulohazalar nafaqat "tadqiqotchilar Navoiyning fors shoirlariga tobeligini bilishlari bilan bog'liq, balki u qanday shaklda ifodalanganligi ular tomonidan aniqlanmagan". Bu faqat qisman to'g'ri, masalaning mohiyati shundaki, bu sharhlar turkiy xalqlarning begona madaniyat va ta'sirga to'liq qaramligi haqidagi eski burjua mafkuraviy tushunchaning ifodasidir. Shu sababli, "umumturkiy madaniyat" chin tarixiy sharoitlardan qat'i nazar, "umum eron madaniyati" ga zid qo'yilgan edi.

Temur va temuriyzodalar davrida buyuk davlat bo'lgan Markaziy Osiyo, uning madaniyati – somoniylar davri madaniy merosi hamda Xorazm, Xuroson va Movoraunnahrning "musulmon hududlari" madaniy yutuqlarining sintezidan iborat edi; Navoiy davrida, turgan gapki, diniy mafkura hukmron bo'lganligi, diniy qobiq ichida badiiy adabiyotda ham sinfiy kurash olib borilganligi, albatta, Alisher Navoiy asarlarida o'z aksini topganligi ham shubhasizdir. O'rta Osiyoda o'sha davrning hukmron adabiy tillari bo'lgan arab va fors tillarida yaratilgan katta adabiyot Alisher Navoiy uchun mezon vazifasini o'tagan.

Shunday bo'lsa-da, adabiyotda allaqachon ommalashgan mavzular bilan chiqqan hollarda ham Alisher Navoiy taqlidchilikdan yiroq bo'ldi. Buyuk Ozarbayjon shoiri Nizomiyni (1141-1203) "Xamsa" siga ("Beshlik") taqlidida va ayniqsa, "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun" she'riy romanlarida Alisher Navoiy faqat mashhur syujetlardangina foydalangan. Aslida, Alisher Navoiy bu mavzularga murojaat qilgan yagona shoir emas edi. O'rta asrlar Yevropasida Tristan va Izolda hikoyasi ko'plab she'riy va nasriy qayta ishlanishlarda tarqalgani kabi, Majnun va Laylining arabcha sevgi hikoyasi Sharqda sevimli

nazmiy mavzu bo'lgan va u ko'p marta qayta ishlangan. Xusrav Parvizning hikoyasi Shirinniki kabi mashhur bo'lgan.

Alisher Navoiy qalamiga mansub "Farhod va Shirin" romani mutlaqo yangicha qiyofa kasb etdi. Alisher Navoiy Farhod, Xusrav va Shirin obrazlarini yangicha mazmun, yangicha dramatik maqom (ko'rinish)lar bilan yaratib, mohiyatan yangi asar yaratdi. Navoiyning bu asari milliyligi bilan hayratlanarli; bu asar xalq ijodiyotini o'ziga singdirganligi bilan hayratlanarli va Farhod va Shirin haqidagi bir qator xalq afsonalari uning she'riy romanida shunchalik sado berishi bejiz emas. Aynan shular Navoiyning mazkur roman asosida yozilgan yangi, zamonaviy o'zbek "Farhod va Shirin" musiqiy spektaklining ulkan muvaffaqiyatini asoslaydi.

Tadqiqotchi o'z maqolasida Navoiy davrida arab va fors tillari hukmron bo'lganini ta'kidlagan. U birinchilardan bo'lib ona tilini qizg'in himoya qildi. U, ehtimol, zamonaviy tilshunoslik nuqtayi nazaridan biroz soddaroq usulda bo'lsa ham fors tili lug'at boyligiga havolalar qilish orqali ona tilining grammatik shakllarga boy, xilma-xil va moslashuvchan bo'lganligi uchun ona tilining ustunligini isbotlashga intildi. Navoiyning fikricha, fors tili birmuncha yengil bo'lganligi tufayli afzal ko'rilgan.

"Alisher Navoiyni haqli ravishda o'zbek adabiy tilining asoschisi, deyish mumkin va bu til o'zbek adabiy tilining rivojlanishiga negiz bo'la oldi, deya olamiz," [8: 111] – qayd etadi Borovkov.

Olimning fikricha, Alisher Navoiy ijodini chinakam ilmiy va har tomonlama o'rganish 1941 yilda, ushbu buyuk o'zbek yozuvchisi tavalludining besh yuz yilligi munosabati bilan boshlandi. Tarixan o'zbek xalqi Alisher Navoiy madaniy merosining vorisi hisoblanadi.

Sharqshunos A.Borovkovning yana bir maqolasi "Alisher Navoiy hayoti va ijodining o'rganilishi" (Изучение жизни и творчества Алишера Навои) [7: 11–29] deb nomlanib, 1940-yilda O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi nashriyotida chop etilgan "O'zbek adabiyoti asoschisi" (Родоначальник узбекской литературы) to'plamiga kiritilgan. Maqola Alisher Navoiy tavalludining 500 yilligi arafasida e'lon qilingan.

Maqola ma'rifatparvar va insonparvar Alisher Navoiy hayotlik davridayoq juda mashhur bo'lgani, uning shuhrati vafotidan keyin ham so'nmagani ta'rifi bilan boshlangan. Navoiyning betakror asarlari asrlar davomida badiiy mahorat va chuqur ijodiy tafakkur namunasi bo'lib kelmoqda.

O'z davrining bilimdon kishisi sifatida Alisher Navoiy Samarqand va Hirotidagi Temuriylar davlati madaniy hayoti markazida bo'lgan. Temuriylar davri butun O'rta Osiyo uchun muhim madaniy yuksalish davri bo'lgan. IX–XI asrlarda Balx, Marv, Buxoro va Xorazmda mehnat qilgan Beruniy, Xorazmiy va Ibn Sinolar faoliyati temuriylar davrida davom ettirildi. Ibn Sinoning falsafiy qarashlari, shubhasiz, Alisher Navoiy dunyoqarashida aks etgan.

Ma'lumki, Alisher Navoiy davrida temuriylarning madaniy markazi Samarqanddan Hirotga ko'chgan. Navoiy davrida Hirot shoirlar, olimlar, me'morlar va musiqachilar markazi vazifasini bajargan. Bu haqda Bobur o'zining

“Boburnoma” asarida qayd qilib o'tgan. Uning fikricha, Hirotida bir ishni boshlagan odam uni talab darajasida oxiriga yetkazgan. Navoiy barchaga birdek ustozlik va homiylik qilgan.

Alisher Navoiydan meros qolgan asarlar uning ijodiy qiziqishi kengligi, tengsiz iste'dodi, mehnatkashligi va dunyoqarashi yaxlitligini aks ettiradi. 30dan ortiq she'riy va nasriy asarlari ma'lum. Zamondoshlari Bobur, Xondamir, Davlatshoh Samarqandiy va boshqalar uning “Xamsa”si va to'rt devonini birinchi o'ringa qo'yadilar.

Abdurahmon Jomiy Navoiyning dostonlarini Nizomiy va Dehlaviynikidan ustun qo'ygan. Shoirning “Majolis un-nafois”, “Muhokamat ul-lug'atayn”, “Mezon ul-avzon”, “Mahbub ul-qulub” va boshqa asarlari ham zamondoshlari orasida mashhur bo'lgan. “Hech kim onchalik ko'b va xo'b yozgan emas,” – aytib o'tgan Bobur. Bu ta'rif umum e'tirofga sazovor bo'lgan. Ammo, ma'lum sabablarga ko'ra, Alisher Navoiy ijodi yetarli darajada o'rganilmagan.

16-asr boshidagi yangi davlat chegaralarining o'rnatilishi til va sheva chegaralarini ham o'zgartirdi. Xurosonda Navoiyning ona tili fors tili bilan bir qatorda adabiy til vazifasini bajarmay qo'ydi. O'zbek xonliklari hukmron sinflari temuriylar madaniyatini unutish va la'natlashga tayyor edilar. Bu holat Navoiy adabiy merosini o'rganishga xayrixoh emasdi. Ammo, Alisher Navoiy ijodiga bo'lgan qiziqish so'nmagan, o'zbek adabiyoti va adabiy tilining keyingi rivojida uning asarlari ahamiyati katta bo'lgan. O'zbek shoir va yozuvchilarining yangi avlodi Alisher Navoiy asarlari ruhida tarbiyalanishgan va uning an'alarini davom ettirishgan. O'zbekistonda bosmaxonalar paydo bo'lganga qadar Alisher Navoiy asarlari qo'lyozmalari juda ommalashgan, ular shaxsiy kutubxonalarning qimmatli mulki hisoblangan.

Olimning fikricha, Alisher Navoiyning Qo'qon xonligiga ta'siri katta bo'lgan. Xonlikdagi hukmdorlar o'zlarini temuriyzoda hisoblaganlar va she'riyatda ularning an'alarini davom ettirganlar. Shu bilan birga, Alisher Navoiy ijodi tatar, qozoq, turkman adabiyotiga ham ta'sir ko'rsatgan. Volgabo'yi, Qrim, Ozarbayjon, Turkiya, Eron, Afg'oniston, Sharqiy Turkistonda ham qiziqish katta bo'lgan. Gruzin tiliga ham tarjima qilingan.

Navoiy ijodining chuqur xalqchilligi ijodkorning qahramonlari va sujetining xalq og'zaki ijodida aks etgani bilan dalillanadi. Masalan, xalq tilida Farhod va Shirin haqida turli rivoyatlar mavjud. Sirdaryoning ayrim joylarida Farhodning qo'li tekkan joylar borligi aytiladi. Shuningdek, Layli va Majnun haqida ham rivoyatlar bor. Ikkinchi tomondan, Navoiy o'z asarlarida xalq og'zaki ijodining afsona va rivoyatlaridan foydalangan.

Navoiy asarlari turli xattotlar tomonidan turli yillarda ko'chirilgani sababli asl nusxaning o'zgarishiga ta'sir qilmasdan qolmaydi. Ayniqsa, “Mahbub ul-qulub” asarida o'zgarishlar ko'p bo'lgan, chunki u eng ommabop asarlardan hisoblanadi, unda Navoiy maishiy va ma'naviy masalalar yuzasidan o'tkir fikrlar bildirgan. Bunda xattotning o'zgartirishi maqsadli deb o'ylaymiz. [7: 16] Navoiy asarlarining bir qismi faqat nodir nashrlarda saqlangan, bir qismi yo'qolgan. Qo'lyozmalarning ko'p qismi she'riy asarlarga to'g'ri keladi. Asrlar davomida

dostonlar, she'rlar va "Mahbub ul-qulub" asari kitobxonlar orasida juda mashhur bo'lgan.

"Muhokamat ul-lug'atayn" taqdiri ham qiziq. Unda turkiy tilning go'zalligi isbotlab berilgan. Bu asarning qo'lyozmasi sanoqli. Chunki Navoiy vafotidan keyin ona tili muammosi o'z dolzarbligini yo'qotgan. 19-asrning 2-yarmida unga qiziqish uyg'ongan. 19-asr oxiri, 20-asr boshida turk va qrimtatar tillariga tarjima qilingan. 1917-yil Qo'qonda yangi qo'lyozma asosida chop etilgan. Yevropa olimlari Navoiyning bu asariga filologik nuqtayi nazardan e'tibor qaratishdi. Shuningdek, maqolada Navoiy asarlari uchun tuzilgan lug'atlar haqida ham ma'lumotlar berilgan. Bu Navoiyga bo'lgan qiziqishni anglatadi.

Ulug' shoir haqidagi ma'lumotlar Yevropa adabiyotiga 17-asrda kiritildi, shoir ijodi bilan jiddiy tanishuv 19-asrning 1-yarmida boshlangan. 1871-yilda fransuz sharqshunosi Katremer o'z xrestomatiyasida 1-marta Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" va "Tarixi muluki Ajam" asarlarini chop ettirdi. Katremer nashri tugullanmay qoldi. Keyinroq Navoiy asarlaridan parchalar turli xrestomatiyalarda, jumladan Berezinning "Turkiy xrestomatiya"sida chop etildi. Yevropa sharqshunoslari shoir asarlariga filologik nuqtayi nazardan yondashganlari bois, Navoiy asarlari universitet til kurslari va xrestomatiyalarga majburiy adabiyot sifatida kiritildi.

Alisher Navoiy haqidagi 1-ilmiy ish sifatida Nikitskiyning magistrlik dissertatsiyasi tilga olinadi. Unda Davlatshoh Samarqandiy va Xondamir asarlaridan manba sifatida unumli foydalanilgan. Besh yildan so'ng fransuz sharqshunosi M.Belen maydonga chiqdi. Ammo bu ikki ijodkor Navoiy ijodini yuzaki tadqiq qilishgan. Ular shoir ijodi va faoliyatida yagona g'oyaning mavjudligi, asarlari tuzilishi, ularning fors adabiyoti bilan bog'liqligi masalalariga to'xtalishmagan. M.Belen uchun Navoiy o'z davrining mutafakkiri va Xusrav Dehlaviy, Nizomi, Jomiylarning tarjimoni hisoblanadi. Shu bilan birga, Belen Navoiyning tarix, mantiq, falsafa, din, tasavvuf, she'riyat, musiqa sohalariga qiziqishini ta'kidlaydi.

Navoiyning badiiy asarlari fors adabiyotidan o'girilgan, tarixiy-badiiy asarlari esa katta qiymatga ega, degan xato tasavvur paydo bo'ladi. Bu tushuncha bilan Alisher Navoiy ijodini munosib baholash mumkin emas. M. Belen "Mahbub ul-qulub" asari yuzasidan maxsus tadqiqot olib borgan, umumlashtirishdan chekingan hamda "sharqona axloq" masalasini ta'riflash bilan kifoyalangan.

Keyingi olimlar tadqiqotida ham bunday ikkilanishlar uchrab turadi. Lekin ona tilining rivojlanishi masalasida Navoiyning fidoyiligi :mo ta'kidlangan. She'riy asarlari haqida gap borganda, hech qanday asosga ega bo'lmagan holda ularning original emasligini aytishadi. Bunday fikrning keng tarqalishiga sabab – dostonlar va she'rlar qat'iy shakl va an'analar asosida yozilganligi hamda tadqiqotchilar tomonidan qiyosiy-tanqidiy o'rganish amalga oshirilmaganligi. Birgina tuyuq janrini ko'rib chiqsak, bunday so'z o'yini fors adabiyotida yo'qligiga amin bo'lamiz.

Maqolada Alisher Navoiyning yolg'izligi va uning Husayn Boyqaro bilan munosabati haqida turli olimlarning fikrlari berilgan. M.Nikitskiy va F.Belen

ishlari ancha vaqtgacha Alisher Navoiy haqidagi yagona umumiy tadqiqot sifatida qoldi. Keyingi ishlarda bu tadqiqotlardan nusxa ko'chirish holatlari uchradi.

Burjua ilmi jahon adabiyotini faqat Yevropa adabiyoti bilan cheklaydi. Sharq adabiyotini o'rganish tizimsiz holda kechgan. Burjua sharqshunosligiga imperialistik ta'sirning kuchayishi tadqiqotlar :rasini yanada toraytiradi.

Mashhur turkolog olimlardan biri "hamma joyda" va har :m turkiylar madaniyat sohasida taqlidchi bo'lishgan" deb fikr bildiradi (bu olim kimligini maqola muallifi yozmagan). Bu fikr ma'ruzalarda aytib o'tilgan. Bu yanglish ma'lumot barcha turkiy adabiyot vakillari qatorida Alisher Navoiyga ham tegishli bo'lgan. Mashhur olim V.V.Bartold ham shu fikrda bo'lgan va o'z tadqiqotlarida buni ko'p marta ta'kidlagan. Fransuz sharqshunosi El.Blode ham shunday fikrni bildiradi. Ular asarlarni to'liq tadqiq qilmasdan bu fikrlarni bildirganlar. [7: 20]

Maqolada Alisher Navoiyning davlat arbobi sifatidagi faoliyatiga to'xtab o'tiladi. To'xtasin Jalolov "Xamsa" haqidagi maqolasida Alisher Navoiy Nizomiy va Dehlaviy asarlaridagi Bahrom obrazini tanqid qilganiga e'tibor qaratadi. Chunki Navoiy :m maishatda, mast holda yuradigan odam haqiqiy sevgiga qodir emas deb hisoblaydi. "Farhod va Shirin" dostonidagi Xusrav timsoli ham avvalgi "Xamsa"lardagidan farq qiladi.

Alisher Navoiy asarlarining originalligi haqiqiy tadqiqotlar boshlangandan so'ng hech qanday shubha uyg'otmay qo'ydi. Professor A.A.Semyonov o'z qisqa ocherkida buni buni alohida ta'kidlab o'tdi. Beshlik tarkibidagi dostonlarning soni, nomlanishi, voqealar rivojida o'xshashlik ham uning mustaqil asarligiga shubha uyg'otolmaydi, chunki ijodkor unga o'ziga xos tarzda yondashgan. Hatto "Lison ut-tayr" dostonida ham Fariduddin Attorga ergashish bo'lsa ham, original nuqtalar Navoiy asarini ajratib turadi.

Alisher Navoiy dostonlarning o'ziga xos xususiyati – ularning xalqchilligi. Dostonlardagi sarguzasht-fantastika elementlari xalq ijodiyotiga yaqinlashtiradi. Xalq og'zaki ijodiga yaqinlikni tuyuqlar va hikmatli so'zlar misolida Hodi Zarifov ham ta'kidlab o'tgan.

"Alisher Navoiyning lirik she'rlari forsiy adabiyotga ergashib yozilganligi haqidagi fikrni shoir va adabiyotshunos, "Chor devon"ni nashrga tayyorlagan Uyg'un tadqiqoti rad etadi" [7: 29] – deya fikr bildiradi olim A.Borovkov.

Alisher Navoiy lirikasi faqat gul va bulbul sevgisiga bag'ishlangan emas. Lirik she'rlar va boshqa asarlarda ham insonga muhabbat, uni qadrlash, yolg'onchilik, ikkiyuzlamachilik va mutaassiblikka qarshi nafratni ko'ramiz.

Shuningdek, tadqiqotchi Alisher Navoiyning tasavvufga munosabati haqidagi savol juda murakkab deb hisoblaydi, chunki maqola yozilgan vaqtda ilmiy farazlarga ko'ra feodalizm davrida din hukmron mafkura bo'lgan va ko'pincha yangi siyosiy va madaniy g'oyalar din qobig'ida ifodalangan degan fikr bo'lgan. Sharqdagi tasavvuf turli sinflar siyosiy kurashida asosiy rolni o'ynadi va she'riyat taraqqiyotiga o'z ta'sirini o'tkazgan deb qabul qilingan. Shuning uchun Alisher Navoiyning tasavvufga munosabati mustaqil muammo hisoblanadi. Nima

bo'lganda ham, Alisher Navoiy she'riyati shoir obrazlarida, qiyos va metaforalarida yashirin tasavvufiy sir izlash uchun o'ta insoniy, o'ta hayotiydir.

Xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki, Aleksandr Borovkov o'z ilmiy faoliyatida Sharq mumtoz adabiyoti masalasiga juda jiddiy e'tibor bergan. Bu borada e'lon qilingan ko'plab manbalar bilan tanishgan. Olimning maqolalarida har bir fikr ilmiy jihatdan asoslangan, mavzuga :r adabiyotlardan dalillar keltirilgan holda xolis xulosalar berilgan. Tadqiqotchi ishlarida o'zi yashagan davr ilmiy muhitining manzarasi yaqqol ko'rinib turadi. Alisher Navoiy shaxsi va asarlari bo'yicha berilgan xulosalar ham aniq faktlarga tayangan holda, xolislik bilan chiqarilgan. Olim yashagan davrdagi dinga va tasavvufga bo'lgan munosabat tufayli ba'zi xulosalar bugungi ilmiy farazlarga mos kelmasligi mumkin. Ularni solishtirish, qiyoslash hamda zarur yechimlarni topish bugungi kun adabiyotshunoslarining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Bu masalaga jiddiy ahamiyat berish zarur deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Berdak Yusuf. Mumtoz adabiy asarlar lug'ati. – Toshkent, Sharq, 2010. – 528 b.
2. Les enluminures des manuscrits orientaux turcs, arabes, persans de la Bibliothéque Rationale par Ed. Blochet. Paris, 1926. – 163 c.
3. Sirojiddinov Sh. va b. Navoiyshunoslik. Darslik. – Toshkent: Tamaddun, 2019. – 520b.
4. Бартольд В. Из прошлого турок. Отд. оттиск, П гр., 1917. – 16 с.
5. Навоий замондошлари хотирасида. – Тошкент: Ғафур Ғулом нашриёти, 1985. – 224б.
6. Навоийнинг ижод олами. Мақолалар тўплами. – Тошкент: Фан, 2001. – 200б.
7. Родоначалъник узбекской литературы. Сборник статей об Алишере Навои. – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1940. – 215 с.
8. Советское востоковедение. I. // М., Л.: 1940. – 268 с.
9. Эркинов А. Навоийни англаш сари. – Анқара: Акчағ, 2021.

TÜRKİYE'DE EĞİTİM ALANINDA YAZILAN LİSANSÜSTÜ TEZLERDE BAĞIMSIZ TÜRK CUMHURİYETLERİNE YÖNELİK İLGİNİN SEYRİ (2000-2025): AKADEMİK PERSPEKTİFTEN KÜLTÜREL BÜTÜNLEŞMEYE BİR BAKIŞ

Ebru KABAKÇI

*Dr.; Ege Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, İzmir-Türkiye.
e.kabakci@gmail.com. ORCID: 0000-0003-0317-0024*

ÖZET

Türk dünyası, tarih boyunca ortak dil, tarih, inanç ve kültürel kodlarla birbirine bağlı olmuş; farklı coğrafyalarda gelişen siyasi yapılanmalar bu bağları kesintiye uğratsa da 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, özellikle bağımsızlıklarını kazanan Türk cumhuriyetlerinin birbirleriyle olan ilişkileri yeniden canlanmıştır. Siyasi ve ekonomik alanda başlayan bu yeniden yakınlaşma süreci dil, edebiyat ve kültür alanında sürdürülmüş, geliştirilen iş birliklerinin en stratejik ve sürdürülebilir alanlarından biri, şüphesiz, eğitim olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti hem tarihî sorumluluğu hem de kültürel liderlik konumuyla bağımsız Türk cumhuriyetleriyle olan ilişkilerini eğitim politikaları, kültürel projeler ve akademik iş

birlikleri üzerinden geliştirmeye devam etmekte, eğitim alanındaki çok katmanlı iş birlikleri yalnızca uygulamada değil, akademik üretim alanında da karşılık bulmaktadır. Bu çalışmanın amacı, 2000–2025 yılları arasında Türkiye Cumhuriyeti'nde eğitim alanında hazırlanan lisansüstü tezlerin, bağımsız Türk cumhuriyetleriyle olan ilgisini tespit etmektir. Çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yoluyla yürütülmüştür. Çalışma sonucunda Türkiye'de son yirmi beş yılda, Bağımsız Türk Cumhuriyetleri üzerine eğitim alanında yapılan akademik üretimin ülkelere göre dağılımı ile zaman içerisindeki değişimi ve bu verilerin siyasi/diplomatik bağlamla ilişkisi ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Bağımsız Türk Cumhuriyetleri, Lisansüstü Tezler.

ABSTRACT

Throughout history, the Turkic world has been united by a shared language, history, belief system, and cultural codes. Although political structures that developed in different geographies have at times disrupted these ties, relations—particularly with the newly independent Turkic republics—have been revitalized since the last quarter of the 20th century. This process of rapprochement, which initially began in the political and economic spheres, has continued in the fields of language, literature, and culture. Among the most strategic and sustainable areas of cooperation developed during this period has been education. The Republic of Türkiye, driven by both its historical responsibility and its role as a cultural leader, continues to strengthen its relations with the independent Turkic republics through education policies, cultural initiatives, and academic collaborations. These multilayered educational partnerships are reflected not only in practical implementation but also in academic output. The aim of this study is to identify the level of academic interest in the independent Turkic republics as reflected in postgraduate theses prepared in the field of education in the Republic of Türkiye between 2000 and 2025. The study is conducted using the document analysis method, a qualitative research approach. The findings will reveal the distribution and evolution over time of academic output in the field of education concerning the independent Turkic republics, as well as its relationship with the broader political and diplomatic context.

Keywords: Education, Independent Turkic Republics, Postgraduate Research,

Giriş

Türk dünyası kavramı her ne kadar “tarihsel ve kültürel kökenleri itibariyle geniş bir coğrafyayı ve bu coğrafyada yaşayan, dil, tarih, kültür, sanat, edebiyat gibi ortak değerler etrafında birleşen ve bu sayede ortak bir kimlik ve aidiyet duygusu geliştiren Türk halklarını tanımlamakta (ATAM, 2014) kullanılsa da bugün Türk dünyası kavramından dar anlamda anladığımız Türk Devletleri Teşkilatı'na (TDT) üye ülkeler olan Türkiye Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti, Kazakistan Cumhuriyeti, Kırgız Cumhuriyeti ve Özbekistan Cumhuriyeti ile gözlemci üye statüsündeki Türkmenistan Cumhuriyeti ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'dir⁵². Bu ülkeler son yıllarda, *Bağımsız Türk Cumhuriyetleri* şeklinde de adlandırılmaktadır.

Bu ülkeler tarih boyunca ortak dil, tarih, inanç ve kültürel kodlarla birbirine bağlı olmuş, farklı coğrafyalarda gelişen siyasi yapılanmalar zaman zaman bu bağları kesintiye uğratsa da 20. yüzyılın son çeyreğinde yeniden canlanan ilişkilerle birlikte söz konusu ülkeler arasında yeniden bir yakınlaşma süreci

⁵² Macaristan da söz konusu teşkilatta gözlemci ülke statüsünde yer alır. Ancak Türklerle etnik ve dilsel farklılıkları bulunduğu için Türk Devletleri veya Bağımsız Türk Cumhuriyetleri tanımları içerisinde yer almaz.

başlamıştır. 21. yüzyılla birlikte bu süreç kurumsallaşarak başta Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) olmak üzere birçok platform aracılığıyla Türk halkları arasında siyaset, ekonomi, kültür vb. alanlarda iş birliği ve bütünleşme hedeflenmiştir. Bu iş birliklerinin en stratejik ve sürdürülebilir olduğu alanlardan biri ise şüphesiz eğitimidir.

Bağımsız Türk cumhuriyetleri arasındaki eğitim temelli bütünleşme yalnızca devlet politikalarıyla değil; uluslararası örgütler, kültürel kurumlar ve akademik iş birlikleri aracılığıyla da desteklenmektedir. Türkiye Cumhuriyeti bu noktada hem tarihî sorumluluğu hem de kültürel liderlik konumuyla bu ülkelerle hem kendi ilişkilerini de bu ülkelerin birbirileri arasındaki ilişkileri; eğitim politikaları, kültürel projeler ve akademik iş birlikleri üzerinden geliştirme rolü üstlenmiştir. Özellikle Millî Eğitim Bakanlığı (MEB), Yükseköğretim Kurulu (YÖK), Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) ve bunun çatısı altında bulunan TÜRKSOY, TÜRKPA (Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi), Türk Akademisi, Türk Kültür ve Miras Vakfı ile T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlı olan Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) ile Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) gibi pek çok kurum ve kuruluş, bağımsız Türk cumhuriyetlerinin eğitimsel bütünleşmesini farklı düzeylerde destekleyen projeler yürütmektedir. Ayrıca Yunus Emre Enstitüsü, Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi gibi kurumlar hem akademik üretimi hem de öğrenci hareketliliğini destekleyerek kültürel bütünleşmenin eğitim alanındaki önemli uygulayıcıları olmaktadır.

Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin eğitim yoluyla bütünleşmesi yönündeki çabaların önemli bir ayağı da akademik alanda yapılan üretimlerdir. Bu süreçte makaleler, bildiriler, ortak araştırma projeleri ve bilimsel toplantılar ülkeler arası etkileşimin hem içeriğini hem de sürekliliğini sağlamada önemli rol oynarken lisansüstü tez çalışmaları, akademik camianın genç üyeleri olan yüksek lisans ve doktora öğrencilerinin bu çok katmanlı iş birliklerine dâhil olmasını mümkün kılarak bilimsel üretimin tabana yayılmasını sağlamaktadır. Bu çalışmalar, bir yandan akademik eğilimleri ve araştırma önceliklerini ortaya koyarken diğer yandan kültürel yakınlık, toplumsal ilgi ve stratejik iş birliği alanları hakkında da dolaylı veriler sunmaktadır.

İlgili literatür tarandığında Türkiye'de bağımsız Türk cumhuriyetleri üzerine farklı alanlarda yazılmış pek çok tezin taraması yapılmış olduğu hâlde (Kapan, 2019; Güzel ve Erol, 2019) son yirmi beş yılda eğitim alanında yazılmış olan tezlerin ülkelere, yıllara ve tez türüne göre dağılımlarını inceleyen bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışma, alandaki bu boşluğu doldurmak üzere hazırlanmıştır. Çalışmanın, 2000'li yılların başından bu yana, eğitim alanında bağımsız Türk Cumhuriyetleri'ne yönelik akademik ilginin seyrini meydana çıkarması ve bu seyir üzerinden bir ilgi ve iş birliği haritası ortaya koyması hedeflenmektedir.

Yöntem

Araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemiyle yürütülmüştür. Doküman analizi, "araştırılması hedeflenen olgu veya olgular

hakkinda bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar" (Yıldırım ve Şimşek, 2021, s.189). Araştırmancının veri setini, Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nin (YÖKTEZ) veri tabanında (<https://tez.yok.gov.tr>) kayıtlı bulunan ve 2000-2025 yılları arasında eğitim alanında yapılmış olan lisansüstü tezler arasından, başlıklarında bağımsız Türk cumhuriyetlerinden birinin adını veya buna gönderme yapacak bir terimi içeren tezler oluşturmaktadır. Veri setinin belirlenmesinde ölçüt örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Ölçüt örnekleme, "önceden belirlenmiş bir dizi ölçütü karşılayan bütün durumların çalışılmasıdır. Ölçüt araştırmacı tarafından oluşturulur ya da daha önceden hazırlanmış ölçütler listesi kullanılabilir" (Marshall ve Rossman, 2014'ten akt. Baltacı, 2018, 254)

Araştırma kapsamında YÖKTEZ veri tabanındaki *Gelişmiş Tarama* sekmesi kullanılmış ve *Aranacak Kelime(ler)* kısmına anahtar kelimeler yazılmıştır. Her bir anahtar kelime için *Yıl* filtresine "2000-2025", konu filtresine "eğitim-öğretim" girilmiş ve tarama yapılmıştır. Kullanılan anahtar kelimeler şunlardır: "Azerbaycan", "Kazakistan", "Kırgızistan" "Kırgız Cumhuriyeti"⁵³, "Özbekistan", "Türkmenistan", "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti", "KKTC", "Türk devletleri", "Türk dünyası", "Türk Cumhuriyetleri", "Orta Asya" "Türkî Cumhuriyetler", "Türki Cumhuriyetler", "Bağımsız Türk Cumhuriyetleri". Bu kelimelerden son üçüne ait veriye rastlanılmamıştır. Taramadan elde edilen sonuçlardaki mükerrer tezler elenmiş⁵⁴ ve araştırmancının nihai veri seti olan 178 teze ulaşılmıştır.

Veri toplama aracı olarak araştırmacı tarafından hazırlanan ve Tez No, Yazar, Yıl, Tez Adı (Orijinal/Çeviri), Tez Türü, Konu/Alan, Üniversite, Anahtar Kelime bilgilerini içeren "BTC Tezler" başlıklı form kullanılarak veriler bu forma girilmiştir. Tezlerde içerik analizi yapılmamış, yalnızca başlıklar üzerinden değerlendirme yapılmıştır. Elde edilen verilerin analizi aşamasında; tezlerin odaklandığı ülkeler, yazıldıkları yılların dağılımları ve tezlerin türleri, frekans ve yüzde değerleri ile hesaplanmıştır. Bu sayede, tezlerin hangi yıllarda daha fazla yazıldığını, hangi ülkelerin daha çok tercih edildiğini ve hangi tür tezlerin daha çok yazıldığını ortaya koymak mümkün olmuştur.

Çalışmanın eğitim alanında yapılan tezlerle sınırlandırılması, ülkeler arasındaki ilişkilerin pedagojik boyutunun ortaya çıkarılmasını sağlamıştır. Ayrıca çalışma, bu süreçte dünyada yeni öğretim stratejilerinin benimsenmesi ve söz konusu ülkeler arasındaki kültürel ve eğitimsel iş birliklerinin artması sebebiyle son 25 yılla sınırlandırılmıştır. Çalışmanın geçerlik ve güvenilirliğinin sağlanması için lisansüstü tezlerin bilgisi (çalışmada sayfa kısıtı

⁵³ Ülkenin resmî adı Kırgız Cumhuriyeti olduğundan bu terimle ayrıca arama yapılmıştır. Diğer ülkelerin resmî adları zaten ülkelerin adlarını içerdiğinden (Kazakistan – Kazakistan Cumhuriyeti gibi) bu ülkelerde 'cumhuriyet' terimi eklenerek ayrıca bir arama yapılmasına gerek duyulmamıştır.

⁵⁴ İlgili taramada 181 adet teze ulaşılmış, sisteme aynı veya farklı tez numarasıyla ancak aynı tez başlığı ve yazar adıyla mükerrer şekilde girilen 5 tezdeki mükerrer girişler, kapsamdan çıkarılmıştır.

bulundugundan) tez numarası, yılı, tez türü ve anahtar kelime başlıklarıyla sınırlı olmak üzere çalışmanın sonunda, Ek-1'de verilmiştir.

Çalışmada Türk Devletleri Teşkilatı'nın (TDT) yapısı esas alınarak Türkiye dışında TDT'ye üye olan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve gözlemci üye statüsünde yer alan Türkmenistan ile Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) inceleme kapsamına alınmıştır. Macaristan, TDT'de gözlemci statüsünde yer almasına rağmen anılan Türk devletleriyle etnik ve dilsel yakınlık taşımaması nedeniyle kapsam dışında tutulmuştur. Çalışmaya, Türkiye Cumhuriyeti'ndeki üniversitelerin yanı sıra Türkiye Cumhuriyeti'nin ortak kuruluşu olan Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi ve Türkiye ile kurumsal bağları olan KKTC'deki Amerikan Üniversitesi ile European University of Lefke üniversitelerinde yapılan tezler de, YÖKTEZ'de kayıtlı bulundugundan, araştırmaya dahil edilmiştir.

Bulgular

Araştırma kapsamında YÖKTEZ üzerinde "Özbekistan", "Kazakistan", "Kırgızistan", "Kırgız Cumhuriyeti", "Türkmenistan", "Azerbaycan", "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti", "KKTC", "Türk dünyası", "Türk cumhuriyetleri", "Türk devletleri", "Orta Asya", "Türkî cumhuriyetler", "Türki cumhuriyetler" "Bağımsız Türk Cumhuriyetleri" terimleri taranmış; son üçünü içeren veriye rastlanmamıştır. Başlığında söz konusu anahtar kelimelerinden en az birini içeren lisansüstü tezlerin bu kelimelere göre dağılımı, Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Lisansüstü Tezlerin Anahtar Kelimelere göre Dağılımları

Anahtar Kelimeler	(f)	(%)
Azerbaycan	60	33,7
Kırgızistan	31	17,4
Kazakistan	23	12,9
KKTC	21	11,8
Türk Dünyası	20	11,2
Türkmenistan	9	5,1
Türk Cumhuriyetleri	5	2,8
Türk Devletleri	5	2,8
Özbekistan	2	1,1
Orta Asya	2	1,1
Toplam	178	100

Tablo 1 incelendiğinde Türkiye'de son 25 yılda eğitim alanında hakkında en çok lisansüstü tez yazılan ülkenin Azerbaycan olduğu görülmektedir (60 tez, %33,7). Bunu Kırgızistan (31 tez, %17,4) ve Kazakistan takip etmekte (23 tez, %12,9), ardından KKTC (21 tez, %11,8) gelmektedir. Başlığında "Türk Dünyası" terimi içeren tezlerin sayısının (20, %11,2), "Türk Cumhuriyetleri" ve "Türk Devletleri" terimlerini içeren tezlerin sayısından epeyce fazla olduğu görülüyor. Başlığında "Türk Cumhuriyetleri" ve "Türk Devletleri" terimlerini içeren tezlerin sayısı eşit (5 tez, %2,8), "Orta Asya" terimi içeren tezlerin sayısı 2'dir (%1,1).

Hakkında en az tez yazılan ülkeler Türkmenistan (9 tez, %5,1) ve Özbekistan'dır (2 tez, %1,1).

Bu tezlerin yıllara göre dağılımları, araştırmanın bir diğer bulgusu olarak Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2: Lisansüstü Tezlerin Yıllara göre Dağılımı

Yıllar	(f)	(%)
2000	2	1,12
2001	4	2,25
2002	2	1,12
2003	1	0,56
2004	4	2,25
2005	6	3,37
2006	7	3,93
2007	4	2,25
2008	5	2,81
2009	6	3,37
2010	2	1,12
2011	3	1,69
2012	4	2,25
2013	2	1,12
2014	5	2,81
2015	4	2,25
2016	2	1,12
2017	13	7,30
2018	9	5,06
2019	22	12,36
2020	8	4,49
2021	9	5,06
2022	19	10,67
2023	18	10,11
2024	18	10,11
2025	1	0,56
Toplam	178	100

Tablo 2 incelendiğinde bu ülkelerle ilgili yazılan tezlerin sayısının, 2000–2016 yılları arasında düşük seviyelerde olduğu ve istikrarsız bir görüntü çizdiği ancak 2017'den sonra belirgin bir şekilde arttığı gözlemlenmektedir. Özellikle 2019 yılında sayısal olarak en üst seviyede olan tezler sonraki iki yıl boyunca yeniden düşüş gösterse de 2022 yılında tekrar tırmanışa geçmiştir. İçinde bulunduğumuz 2025 yılının ilk dört ayında yazılan tezlerin toplam sayısı ise 1'dir (%0,56).

Tablo 3: Lisansüstü Tezlerin Tez Türüne göre Dağılımı

Tez Türü	(f)	(%)
Yüksek Lisans	148	83,1
Doktora	30	16,9
Toplam	178	100

Tablo 3 incelendiğinde lisansüstü tezlerin en fazla yüksek lisans tezi olarak yazıldığını görülmektedir. Doktora tezleri, toplam sayının çeyrek oranından daha az bir paya sahiptir (%16,9).

Tartışma ve Sonuç

Elde edilen bulgular neticesinde şu sonuçlara ulaşılmıştır:

- Son 25 yılda Türkiye’de eğitim alanında üzerinde en çok tez yazılan ülke Azerbaycan’dır. Azerbaycan; Türkiye ile dil, kültür ve tarih açısından en yakın ülkelerden biridir. Birbirlerini “kardeş” olarak tanımlayan bu iki ülkenin siyasi ve diplomatik ilişkilerinin yoğun oluşu, Azerbaycan’a yönelik akademik ilgiyi de arttırmış görünmektedir. Aynı zamanda her iki ülkede benzer alfabelerin kullanılıyor oluşu, akademik çalışmaları kolaylaştıran bir unsur olmuş olabilir.

- Hakkında en çok tez yazılan ikinci ülke olan Kırgızistan’dır. Kırgızistan ile ilgili tezlerin sayıca fazla olmasının başlıca nedenlerinden biri, 1995 yılında kurulan Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesinin sunduğu akademik platform ve araştırma olanakları olabilir. Bu üniversite, iki ülke arasında kurumsallaşmış bir akademik köprü görevi görerek özellikle Türkiye’den araştırmacıların Kırgızistan üzerine odaklanmalarını kolaylaştırmakta, saha çalışması imkanlarını arttırmaktadır.

- Kazakistan ile ilgili tezlerin yine sayıca fazlalığı, büyük ölçüde Türkiye ve Kazakistan tarafından ortaklaşa kurulan Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesinin sağladığı kurumsal altyapı ile ilişkilendirilebilir. Bu üniversite, araştırmacılara akademik iş birliği, saha çalışması ve veri erişimi bakımından önemli fırsatlar sunarak Kazakistan’ı çalışma konusu olarak öne çıkarmaktadır. Ayrıca Kazakistan’ın Türk Dünyası içindeki stratejik konumunun da bu akademik ilgiyi pekiştirdiği düşünülebilir.

- KKTC, Türkiye tarafından resmen tanınan, Türkiye ile çok yönlü ilişkileri olan bir ülkedir. Türkiye’nin “yavru vatan” olarak adlandırdığı KKTC’de faaliyet gösteren birçok üniversite, Türkiye’den akademisyen ve öğrenci kabul etmekte ve bu da karşılıklı akademik üretimi teşvik etmektedir.

- “Türk Dünyası”, “Türk Cumhuriyetleri” ve “Türk Devletleri” gibi çatı kavramlar, ortak tarih, dil, kültür ve kimlik üzerinden kurgulanan geniş bir coğrafi ve kültürel alanı kapsamaktadırlar. Bu üç kavram arasında “Türk Dünyası” ifadesinin daha sık kullanılıyor olmasının temel nedenlerinden biri, diğer iki terime kıyasla daha kültürel, ideolojik ve tarihsel temelli bir kapsayıcılığa sahip olması olabilir. Bu sebeple, tez başlıklarında ve içeriklerinde “Türk Dünyası” teriminin daha fazla yer bulması hem kavramsal kapsamın genişliği hem de ideolojik bütünlük sağlaması açısından anlaşılır bir durumdur.

- Türkmenistan üzerine yazılmış tez sayısının görece düşük olmasının en önemli nedenlerinden birinin ülkenin dışa kapalı ve izolasyonist dış politika anlayışı izlemesi olduğu tahmin edilmektedir. Bağımsızlığını kazandıktan sonra tarafsızlık ilkesini benimseyen Türkmenistan'ın Türkiye ile dostane diplomatik ilişkileri bulunsa da akademik iş birliği düzeyi Azerbaycan, Kırgızistan veya Kazakistan'a kıyasla çok daha sınırlıdır. Bu nedenle, Türk araştırmacıların Türkmenistan'a saha erişimi ve veri toplama olanakları kısıtlıdır. Bu durum, tez çalışmalarının yürütülmesinde hem lojistik hem metodolojik engel oluşturmaktadır.

- Bulgulardaki en dikkat çekici sonuç, son 25 yılda Özbekistan ile ilgili yalnızca 2 tezin yazılmış olmasıdır. Özbekistan, uzun süre boyunca uyguladığı merkezîyetçi ve kapalı iç politika modeli nedeniyle dış araştırmacıların ülkeye girişini, yerel akademisyenlerle temasını ve veri erişimini büyük ölçüde kısıtlamıştır. Bu durum, Türkiye'de yapılan akademik çalışmalar için caydırıcı bir ortam yaratmıştır. Ayrıca Özbekistan'da Türkiye ile kurulmuş büyük ölçekli ortak bir üniversitenin olmaması da akademik ilgiyi sınırlayan faktörlerden biri olmalıdır.

- Yıl itibarıyla lisansüstü tez sayılarında gözlenen artış ve azalışlar, sadece akademik eğilimlerle değil, aynı zamanda Türkiye ile bağımsız Türk Cumhuriyetleri arasındaki siyasal ve diplomatik ilişkilerin seyriyle de doğrudan ilişkilidir. Özellikle 2000'li yılların başlarında bu ülkelerin bağımsızlıklarının henüz yeni olması, Türkiye'nin bölgeyle ilişkilerini kurumsallaştırma sürecinde olması ve akademik ilginin şekillenme aşamasında bulunması nedeniyle tez sayıları görece sınırlı kalmıştır. Ancak 2010'lu yıllarla birlikte Türk Konseyi'nin (günümüzdeki adıyla Türk Devletleri Teşkilatı) kurulması, TİKA, YTB, TÜRKSOY gibi kurumların faaliyetlerini artırması ve ortak üniversitelerin (örneğin Manas ve Ahmet Yesevi Üniversiteleri) akademik görünürlük kazanması, bu alana olan ilginin de gözle görülür biçimde artmasını sağlamış görünmektedir. Son yıllarda ise, Türk Devletleri Teşkilatı'nın kurumsal yapısının güçlenmesi, ortak eğitim politikalarının geliştirilmesi ve karşılıklı öğrenci-akademisyen hareketliliğinin artması sayesinde konuya duyulan ilginin akademik düzlemde daha belirgin hâle geldiği söylenebilir.

- Lisansüstü çalışmaların yüksek lisans düzeyinde yoğun, doktora düzeyinde düşük oluşu, alana ilginin henüz derinlikli ve kurumsallaşmış bir yapıya kavuşmadığı şeklinde yorumlanabilir. Doktora çalışmalarının azlığı konuya yönelik akademik rehberlik ve kurumsal desteğin yetersiz olabileceğine ya da araştırma altyapısının sınırlılığına işaret ediyor olabilir.

Türkiye ile bağımsız Türk cumhuriyetleri ve KKTC arasında gelişen çok yönlü ilişkiler, yalnızca diplomatik ve ekonomik sahalarda değil, özellikle eğitim alanında da son yıllarda stratejik bir boyut kazanmıştır. Ortak yükseköğretim kurumları, bu alandaki iş birliklerinin somut ve kurumsallaşmış örneklerini oluştururken bakanlıklar ile kurum ve kurumlar bu sürece çok katmanlı destek sunmaktadır. Ancak, köklü tarihsel bağlara ve kurumsal iş birliklerine rağmen eğitim alanındaki akademik üretim, hâlen mevcut potansiyeli tam anlamıyla

yansitmaktan uzaktır. Türkiye ile söz konusu ülkeler arasındaki ortak tarih, kültür ve dil mirasına dayanan ilişkilerin daha derinlikli şekilde incelenebilmesi için lisansüstü, özellikle de doktora düzeyindeki nitelikli bilimsel çalışmaların sayıca artması büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda, köklü bir medeniyet ve kültürel geçmişe sahip olan Özbekistan üzerine yazılmış tezlerin sınırlı sayıda kalması, dikkat çekici bir durum olarak ortaya çıkmakta ve gelecekte telafi edilmesi gereken önemli bir eksiklik olarak değerlendirilmektedir. Nitekim, Ortak Türk Alfabesi'nin yeniden gündeme geldiği bu günlerde, alfabe birliğinin sağlanması hâlinde kaynaklara erişimin kolaylaşacağı, bu durumun ortak araştırma alanlarını genişleterek karşılıklı akademik ilgiyi artıracığı ve böylece gelecekte yapılacak olan lisansüstü tez çalışmalarının sayısında artışa, içerik açısından ise daha derinlikli ve kapsamlı yaklaşımların gelişmesine katkı sağlayacağı öngörülmektedir.

Kaynaklar

Atatürk Araştırma Merkezi (ATAM) (2024, 21 Aralık). Türk Dünyası Ansiklopedisi Takdimi. <https://atam.gov.tr/> adresinden 1 Mayıs 2025 tarihinde alınmıştır.

Baltacı, A. (2018). Nitel Araştırmalarda Örneklem Yöntemleri ve Örnek Hacmi Sorunsalı Üzerine Kavramsal Bir İnceleme. Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7(1), 231-274.

Güzel, M., ve Erol, M. S. (2019). Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasındaki İlişkilerin Bilim Diplomasisi Boyutu. Bölgesel Araştırmalar Dergisi, 3(1), 12-49.

Kapan, K. (2019). Türkiye'de Orta Asya çalışmaları: akademik çalışmalara yönelik (lisansüstü tezler) bir içerik analizi. B. Gonencgil, T. A. Ertek, I. Akova ve E. Elbasi (Ed.), 1st Istanbul International Geography Congress Proceedings Book (s. 581-587) içinde. İstanbul, Türkiye: Istanbul University Press. <https://doi.org/10.26650/PB/PS12.2019.002.057>

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2021). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Seçkin.

EK-1: Veri Seti

Sıra No	Tez No	Yıl	Tez Türü	İlgili Ülke
1	160177	2005	Yüksek Lisans	Özbekistan Cumhuriyeti
2	314856	2012	Yüksek Lisans	Özbekistan Cumhuriyeti
3	159470	2005	Yüksek Lisans	Kazakistan Cumhuriyeti
4	187269	2006	Yüksek Lisans	Kazakistan Cumhuriyeti
5	407244	2015	Yüksek Lisans	Kazakistan Cumhuriyeti
6	498280	2017	Yüksek Lisans	Kazakistan Cumhuriyeti
7	471970	2017	Yüksek Lisans	Kazakistan Cumhuriyeti
8	532903	2018	Yüksek Lisans	Kazakistan Cumhuriyeti
9	583016	2019	Doktora	Kazakistan Cumhuriyeti
10	584940	2019	Yüksek Lisans	Kazakistan Cumhuriyeti
11	581797	2019	Yüksek Lisans	Kazakistan Cumhuriyeti
12	582705	2019	Yüksek Lisans	Kazakistan Cumhuriyeti
13	555351	2019	Yüksek Lisans	Kazakistan Cumhuriyeti
14	622823	2019	Doktora	Kazakistan Cumhuriyeti
15	646719	2020	Yüksek Lisans	Kazakistan Cumhuriyeti
16	694928	2021	Yüksek Lisans	Kazakistan Cumhuriyeti
17	663793	2021	Yüksek Lisans	Kazakistan Cumhuriyeti
18	746034	2022	Yüksek Lisans	Kazakistan Cumhuriyeti
19	773598	2022	Doktora	Kazakistan Cumhuriyeti

20	771230	2022	Yüksek Lisans	Kazakistan Cumhuriyeti
21	832789	2023	Yüksek Lisans	Kazakistan Cumhuriyeti
22	775449	2023	Doktora	Kazakistan Cumhuriyeti
23	779504	2023	Yüksek Lisans	Kazakistan Cumhuriyeti
24	894085	2024	Yüksek Lisans	Kazakistan Cumhuriyeti
25	908201	2024	Doktora	Kazakistan Cumhuriyeti
26	106731	2001	Doktora	Kirgız Cumhuriyeti
27	126407	2003	Yüksek Lisans	Kirgız Cumhuriyeti
28	823733	2005	Yüksek Lisans	Kirgız Cumhuriyeti
29	206652	2007	Yüksek Lisans	Kirgız Cumhuriyeti
30	228302	2008	Yüksek Lisans	Kirgız Cumhuriyeti
31	513546	2008	Doktora	Kirgız Cumhuriyeti
32	577028	2009	Yüksek Lisans	Kirgız Cumhuriyeti
33	577256	2009	Yüksek Lisans	Kirgız Cumhuriyeti
34	580506	2010	Yüksek Lisans	Kirgız Cumhuriyeti
35	613152	2010	Yüksek Lisans	Kirgız Cumhuriyeti
36	613365	2011	Yüksek Lisans	Kirgız Cumhuriyeti
37	613970	2012	Yüksek Lisans	Kirgız Cumhuriyeti
38	614292	2013	Yüksek Lisans	Kirgız Cumhuriyeti
39	614167	2013	Yüksek Lisans	Kirgız Cumhuriyeti
40	355338	2014	Doktora	Kirgız Cumhuriyeti
41	614608	2014	Yüksek Lisans	Kirgız Cumhuriyeti
42	614942	2017	Yüksek Lisans	Kirgız Cumhuriyeti
43	461466	2017	Yüksek Lisans	Kirgız Cumhuriyeti
44	458640	2017	Yüksek Lisans	Kirgız Cumhuriyeti
45	615037	2018	Yüksek Lisans	Kirgız Cumhuriyeti
46	615166	2018	Yüksek Lisans	Kirgız Cumhuriyeti
47	583430	2019	Yüksek Lisans	Kirgız Cumhuriyeti
48	615189	2019	Yüksek Lisans	Kirgız Cumhuriyeti
49	615638	2019	Doktora	Kirgız Cumhuriyeti
50	583779	2019	Doktora	Kirgız Cumhuriyeti
51	657679	2020	Doktora	Kirgız Cumhuriyeti
52	657710	2020	Doktora	Kirgız Cumhuriyeti
53	740147	2022	Yüksek Lisans	Kirgız Cumhuriyeti
54	740143	2022	Yüksek Lisans	Kirgız Cumhuriyeti
55	891431	2024	Yüksek Lisans	Kirgız Cumhuriyeti
56	862838	2024	Yüksek Lisans	Kirgız Cumhuriyeti
57	98876	2000	Doktora	Türkmenistan Cumhuriyeti
58	617474	2019	Yüksek Lisans	Türkmenistan Cumhuriyeti
59	628180	2020	Yüksek Lisans	Türkmenistan Cumhuriyeti
60	709493	2021	Yüksek Lisans	Türkmenistan Cumhuriyeti
61	756550	2022	Yüksek Lisans	Türkmenistan Cumhuriyeti
62	722805	2022	Yüksek Lisans	Türkmenistan Cumhuriyeti
63	723202	2022	Yüksek Lisans	Türkmenistan Cumhuriyeti
64	910506	2024	Yüksek Lisans	Türkmenistan Cumhuriyeti
65	875035	2024	Yüksek Lisans	Türkmenistan Cumhuriyeti
66	110572	2001	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
67	111215	2002	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
68	147402	2004	Doktora	Azerbaycan Cumhuriyeti
69	141287	2004	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
70	161657	2005	Doktora	Azerbaycan Cumhuriyeti
71	161674	2005	Doktora	Azerbaycan Cumhuriyeti
72	274334	2006	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
73	190485	2006	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
74	191161	2006	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
75	214408	2007	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti

76	261838	2008	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
77	250885	2009	Doktora	Azerbaycan Cumhuriyeti
78	241684	2009	Doktora	Azerbaycan Cumhuriyeti
79	298402	2011	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
80	328700	2012	Doktora	Azerbaycan Cumhuriyeti
81	450087	2016	Doktora	Azerbaycan Cumhuriyeti
82	458666	2017	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
83	471239	2017	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
84	488579	2017	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
85	622741	2017	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
86	798304	2017	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
87	475536	2017	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
88	498754	2018	Doktora	Azerbaycan Cumhuriyeti
89	526497	2018	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
90	534541	2018	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
91	568690	2019	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
92	553931	2019	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
93	557709	2019	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
94	609290	2019	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
95	622490	2019	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
96	548530	2019	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
97	673944	2021	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
98	705224	2021	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
99	696482	2021	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
100	693567	2021	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
101	656847	2021	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
102	730481	2022	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
103	719529	2022	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
104	803646	2022	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
105	756438	2022	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
106	747934	2022	Doktora	Azerbaycan Cumhuriyeti
107	742984	2022	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
108	737452	2022	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
109	725318	2022	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
110	722192	2022	Doktora	Azerbaycan Cumhuriyeti
111	812650	2023	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
112	836529	2023	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
113	797946	2023	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
114	799535	2023	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
115	806462	2023	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
116	792278	2023	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
117	804358	2023	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
118	840415	2023	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
119	859679	2024	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
120	902870	2024	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
121	870391	2024	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
122	885198	2024	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
123	923767	2024	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
124	875960	2024	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
125	919042	2025	Yüksek Lisans	Azerbaycan Cumhuriyeti
126	189759	2006	Yüksek Lisans	KKTC
127	204787	2006	Yüksek Lisans	KKTC
128	309522	2009	Doktora	KKTC
129	464832	2014	Doktora	KKTC
130	443310	2015	Doktora	KKTC
131	726342	2018	Yüksek Lisans	KKTC

132	904431	2024	Yüksek Lisans	KKTC
133	100190	2001	Yüksek Lisans	KKTC
134	122380	2002	Yüksek Lisans	KKTC
135	145045	2004	Yüksek Lisans	KKTC
136	160549	2005	Yüksek Lisans	KKTC
137	773467	2009	Yüksek Lisans	KKTC
138	402282	2015	Yüksek Lisans	KKTC
139	402259	2015	Yüksek Lisans	KKTC
140	757329	2017	Yüksek Lisans	KKTC
141	722497	2018	Yüksek Lisans	KKTC
142	533904	2019	Yüksek Lisans	KKTC
143	709293	2020	Yüksek Lisans	KKTC
144	721768	2020	Yüksek Lisans	KKTC
145	839091	2021	Yüksek Lisans	KKTC
146	802355	2023	Yüksek Lisans	KKTC
147	144659	2004	Yüksek Lisans	Türk Dünyası
148	209789	2007	Yüksek Lisans	Türk Dünyası
149	219687	2008	Doktora	Türk Dünyası
150	280020	2011	Yüksek Lisans	Türk Dünyası
151	311015	2012	Yüksek Lisans	Türk Dünyası
152	356186	2014	Yüksek Lisans	Türk Dünyası
153	371234	2014	Yüksek Lisans	Türk Dünyası
154	418158	2016	Yüksek Lisans	Türk Dünyası
155	469426	2017	Yüksek Lisans	Türk Dünyası
156	529537	2018	Yüksek Lisans	Türk Dünyası
157	581757	2019	Yüksek Lisans	Türk Dünyası
158	585335	2019	Yüksek Lisans	Türk Dünyası
159	555351	2019	Yüksek Lisans	Türk Dünyası
160	644096	2020	Yüksek Lisans	Türk Dünyası
161	634633	2020	Yüksek Lisans	Türk Dünyası
162	741653	2022	Yüksek Lisans	Türk Dünyası
163	803646	2022	Yüksek Lisans	Türk Dünyası
164	859029	2024	Yüksek Lisans	Türk Dünyası
165	868044	2024	Yüksek Lisans	Türk Dünyası
166	899069	2024	Yüksek Lisans	Türk Dünyası
167	102169	2000	Yüksek Lisans	Türk Cumhuriyetleri
168	100054	2001	Yüksek Lisans	Türk Cumhuriyetleri
169	205256	2006	Yüksek Lisans	Türk Cumhuriyetleri
170	226268	2008	Yüksek Lisans	Türk Cumhuriyetleri
171	827375	2023	Yüksek Lisans	Türk Cumhuriyetleri
172	220518	2007	Yüksek Lisans	Türk Devletleri
173	620775	2019	Yüksek Lisans	Türk Devletleri
174	822567	2023	Doktora	Türk Devletleri
175	902694	2024	Doktora	Türk Devletleri
176	861088	2024	Doktora	Türk Devletleri
177	815645	2023	Yüksek Lisans	Orta Asya
178	808081	2023	Yüksek Lisans	Orta Asya

ХИАЗМДУУ КАЙТАЛООЛОРДУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Кожоева Гулжамал Жайлообаевна

филология илимдеринин кандидаты, доцент,

Ош мамлекеттик университети

gulkyrgyz@mail.ru

ORCID: 0000-0001-5727-2427

Аннотация: Макалада хиазмдуу кайталоолордун өзгөчөлүктөрү, стилистикалык ыкма катары колдонулушу каралат. Бирдей эки лексикалык бирдиктердин текстте кайчылашып крестик түрдө кайталанышы хиазм болот. Хиазмдуу түзүлүштөгү кайталоолор колдонуу өзгөчөлүгүнө карай тыбыштык, морфемалык, лексикалык, синтаксистик болуп ажыратылат. Түзүлүшүнө карата жөнөкөй жана татаал түрлөргө бөлүнөт. Хиазм сырткы жайгашуу тартиби боюнча бирдей эмес. Кээ бирлери кайчылаш кайталанганы менен X көрүнүшүндө толук сүлпөткө келбестен аралыгы алыс, үч бурчтуу жана ар кандай типте учурайт. Аталган өзгөчөлүктөрүнө карай хиазм кубулушун толук, аралыгы алыс жана кемтик деп бөлүштүрүүгө да болот.

Хиазмдуу конструкциялар көркөм стилде чоң мааниге ээ. Хиазмдуу түзүлүштөгү кайталоолор көркөм стилдин бардык жанрларында колдонулуу менен кептин көркөмдүүлүгүн арттырат. Тексттин стилистикалык маанисин жогорулатат.

Ачкыч сөздөр: хиазм, кайталоо, инверсия, кубулуш, стилистика, параллелизм, текст, метатеза.

Аннотация: В статье рассматриваются особенности хиазмических повторов и их использование в качестве стилистического приема. Хиазм — это повторение в тексте двух одинаковых лексических единиц перекрещивающимся образом. Повторы в хиазмической структуре в зависимости от специфики их использования подразделяются на фонетические, морфемные, лексические и синтаксические. По своей структуре он делится на простой и сложный. Хиазма неравномерна по своему внешнему расположению. Некоторые из них, хотя и повторяются крест-накрест, не образуют полную X-образную форму, а расположены далеко друг от друга, имеют треугольную форму и встречаются в различных типах. На основании этих характеристик феномен хиазма можно разделить на полный, дистантный и неполный.

Хиазмические конструкции имеют большое значение в художественном стиле. Хиазмические повторы используются во всех жанрах литературного стиля, усиливая красоту речи. Повышает стилистическую ценность текста.

Ключевые слова: хиазм, повтор, инверсия, явление, стилистика, параллелизм, текст, метатеза.

Abstract: The article examines the features of chiasmic repetitions and their use as a stylistic device. Chiasmus is the repetition of two identical lexical units in a text in a crisscrossing manner. Repetitions in a chiasmic structure, depending on the specifics of their use, are divided into phonetic, morphemic, lexical and syntactic. According to its structure, it is divided into simple and complex. Chiasma is uneven in its external arrangement. Some of them, although they are repeated crosswise, do not form a complete X-shape, but are located far from each other, have a triangular shape and are found in various types. Based on these characteristics, the phenomenon of chiasma can be divided into complete, distant and incomplete.

Chiasmic constructions are of great importance in artistic style. Chiasmic repetitions are used in all genres of literary style, enhancing the beauty of speech. Increases the stylistic value of the text.

Key words: chiasmus, repetition, inversion, phenomenon, stylistics, parallelism, text, metathesis.

Стилистикалык ыкманын бир түрү бул – хиазм. Илимий термин катары хиазм түшүнүгү ар түрдүү тармактарда колдонулуп келет. Анатомияда, геометрияда, скульптурада ж.б. Лингвистикада хиазм кайталоо каражатынын бир түрү. Грекчеден алганда (гр. *chiasmus*, X(хи)+азм мүчө) кайчылаш келген символдук белги дегенди билдирет. Бирдей эки лексикалык бирдиктердин текстте кайчылашып крестик түрдө жайгашуусу [4, 382 б.] хиазм кубулушун түзөт. Ошондой эле эки компонентин инверсия сыяктуу «ab-ba» схемасында кайталанышы [3, 432 б.] да хиазмдуу фигура болуп саналат.

~~Байды кул~~ десе, күлкүсү келет,

~~Кудду бай~~ десе, өлгүсү келет.

~~Жакшы аял жаман~~ эрди эр кылат,

~~Жаман аял жакшы~~ эрди жер кылат.

Келтирилген мисалдарда *бай-кул*, *жакшы-жаман* деген сөздөр крестик түрдө кайталанды. Биринчи хиазмда табыш жөндөмөнүн мүчөсү бар, *кул-өл* деген сөздөрдөн башкалары параллелизмге баш ийип турат. Экинчи текст толук параллелдүү. Эки сапты бир гана *ж* тыбышы (*эр-жер*) жана хиазм кубулушу гана айырмалап турат. Мындай конструкциядагы сүйлөмдөр хиазмдуу кайталоолорго мисал боло алат.

Хиазмдык алкакты окумуштуулар ар кандай иликтөөгө алышат. Айрым изилдөөчүлөр аны параллелдүүлүктүн тетири же кайтарылган түрү катары синтаксистик параллелизмдин чегинде карашат (В.Я.Голуб, 1988, 77 б.; В.С.Соловьева, 1980, 47 б.). Кээ бир стилисттер хиазмды синтаксистик фигура катары изилдешет (Ю.В.Скребнев, 1997, 591 б.; Д.Н.Александров, 2000, 507 б.). Ал эми окумуштуу В.П.Москвин хиазмды деңгээл аралык мүнөздө иликтейт.

Көркөм тексттерде хиазмдык кайталоолор кеңири учурайт. Кептин көркөмдүүлүгүн артырат. Мисалы:

Жамандан жакшы туулат адам айтса ынангыс,

Жакшыдан жаман туулат бир аяк ашка алгысыз (макал).

- *О, бечера ...ач* экен да... - деп шыпшынды, - *ач* экен *бечера* (Т.Касымбеков). *Жүздүн жылуулугу көңүлдү жылытат. Көңүлдүн жылуулугу* кишилерди сырдаш дос кылат (Т.К.) деген сыяктуу сүйлөмдөр түзүлүш өзгөчөлүгү боюнча да, маанисинин өтө тыгыз берилиши менен да айырмаланат. Угуучуга бирдей эле сөздөр кайталанып жаткандай сезилет. Бирок хиазмдуу кайталанган сөздөрдүн лексикалык маанилери бир болгону менен, стилистикалык жактан алып караганда алардын маанилери бирдей эмес. Мисалдардан көрүнгөндөй *жамандан жакшынын туулушу*, *бечеранын ач экендиги*, *жүздүн жылуулугу көңүлдү жылытканы* аттуу сүйлөмдөргө кайчы түшүнүктөрдүн берилиши *жакшыдан жамандын туулушу*, *курсагы ачтын бечера экендиги*, *көңүлдүн жылуулугу тууралуу* сүйлөмдөр окшош эмес. Стилистикалык мааниси да, көркөм берилиши да ар башка. Натыйжада хиазмдуу түзүлүштөгү кайталоолор өз ара бирин-бири толуктап, бирин-бири тактап турат да, жалпы пикирдин

таасирдүүлүгүн жогорулатып, экспрессивдүүлүктү жаратат. Ошондой эле Х тибиндеги сүйлөмдөр кепте туш келди, ыксыз колдонулбастан, эстетикалык табитин негизинде калыптанат.

Хиазмдуу берилген сүйлөмдөр көркөм түскө боелуп турат. Мына ошондуктан сүйлөмдөгү сөздөрдү кресттик түрүндө кайталоо, айтылып жаткан ойдун маңызын тереңдетет. Философиялык жактан адамды ойлонтууга коом менен табияттын шайкештигин, өз ара тыгыз байланышта экендигин түшүнүүгө мажбурлайт.

Маселен, *Эл жерди багат*,

Жер элди багат. Эгерде бул сүйлөмдүн конструкциясы хиазмдуу жайгаштырылбастан, тек гана кайталанып *эл жерди багат, эл жерди багат* формасында түзүлсө, анда макалдын көркөмдүк дарамети басаңдап калмак. Мында болгону *эл, жер, багат* деген үч сөз гана катышты. Бул паремиянын күчтүүлүгү, таасирдүүлүгү кресттик түзүлүштө кайталанып жаткандыгында. Эл жерди ар кандай пайдалуу заттар менен байытат, ага кам көрөт. Ал эми жер ошончолук жакшы болсо, элге мол түшүм берет. Башкача айтканда, жер элди багат. Ушундай кеңири камтылган ой ачык, айкын көрсөтүлүп, тексттин мааниси терең ачылды.

Хиазмдуу типтеги кайталоолор кепте бир топ таасирдүү туюнтулат. М:

Мадырайган соргогум,

Мени жакырсын деп кордодуң.

Жакыр да болсом, мен өзүм

Жаандан чыккан жоргомун (Т.Сатылганов). Бул ыр саптарындагы *мен* – *жакыр* деген сыяктуу сөздөрдүн кайчылаш орун алмашып келиши, стилистикалык кайсы бир максатта колдонулуп келди. Мында сүйлөөчүнүн иш аракетине же белгилүү бир объективдүү чындыкка канааттанбагандыгын туюнтуу менен угарман өзүнүн ой-пикирин же жекече көз-карашын таңуулап жатат. Атайын, *мен* – *жакыр* деген сөздөрдү өзгөчө белгилеп, угарман сүйлөөчүгө карата эрки күчтүү экендигин далилдөө максатында кайчы пикирди жарата алды.

Ал эми төмөнкү мисалда:

Бакшы жакшы болобу,

Жакшы бакшы болобу деген макалда *бакшынын жакшы, жакшынын бакшы* болбостугун б.а. зат же нерсе бири-бирине эч качан айланбастыгы жана алмашбастыгы таамай көрсөтүлдү. Тексттин мазмуну кайчылаш параллель кайталанды. Натыйжада окурманда ишенимдүү таасир калтырды.

Хиазмдуу кайталоолордун кепте көп кездешиши, буга чейин мындай Х конструкциядагы сүйлөмдөрдү элибиз оозеки сүйлөшүүдө көп колдонулуп келгендигин тастыктайт. Чындыгында кайчылаш кайталоолор элдик тилдин таасиринде калыптанып, кепте кеңири керектелет. Оозеки сүйлөшүүдө: - *Асел, базарга барасыңбы?* - *Бол, өзү барасыңбы базарга?* - *Ак нерсе эч качан кара болбойт, кара нерсе эч качан ак болбойт.* -

Келиңиздер, **үйгө киргиле, киргиле үйгө** (сүйл.кеб.). Аталган мисалдарда хиазм толуктоо маанисинде берилди. Сүйлөмдөгү ойго аныктык маани киргизилди.

Х түзүлүштөгү кайталоолордун оозеки кепте колдонулушу, стилистикалык өзгөчө маанилүүлүккө ээ. Анткени сүйлөшүүдө монологдук кепке караганда, диалогдук кеп көп пайдаланылат. Сүйлөөчү адамдын айткан кебине, угуучу адам же адресат кайчы пикирди берет. М: - **Китепти окудунбу? - Окудум китепти. - Чай ичтиңби? - Ичтим чай** (сүйл.кеб.) деген сыяктуу суроолуу сүйлөмдөрдө сүйлөөчүнүн ою толук айтылат. Угуучу кээде сүйлөмдү толук кайталайт, айрым учурда кыска жоопту берет. Эгерде угарман тарабынан кыймыл-аракет толук аткарылган болсо, анда суроолуу сүйлөмгө инверсия тибиндеги сүйлөм жооп болуп түшөт. Кээде сүйлөм төмөнкүдөй вариантта келет: - **Окудум китепти. - Китепти окудунбу? - Ичтим чай. - Чай ичтиңби?** (сүйл.кеб.). Мында инверсия тибиндеги сүйлөм Х крестик кайталанып, суроолуу сүйлөмдөн мурда келди. Демек, хиазмда суроо же жооп көбүнчө инверсиялуу берилет.

Хиазм көбүнчө саламдашуу, көрүшүү, учурашуу мотивдеринде кеңири берилет. Анткени мындай типтеги сүйлөмдөрдө, берилген суроо кайчылаш жоопту талап кылат. - **Ассалому алейкум, кол башчы! - Алейкум ассалом,, - Нүзүп календердин кебетесин бат-бат чаргып тиктеди...**(Т.Касымбеков).

Х түзүлүшүндөгү кайталоолордун баары хиазм кубулушун түзгөн менен, колдонулуу жана мааниси, жайгашышы боюнча бирдей деңгээл аралык мүнөздө болбойт. Хиазмды синтаксистик параллелизмдин бир түрү катары эсептөө максатка ылайык келбейт. Параллелизмде сөздөр параллелдүү кайталанса, хиазмда сөздөр кайчылаш кайталанат. Башкача айтканда, кресттик түрүндөгү эки сөз тизмегинин элементтеринен турат. Берилүүчү ой карама-каршы туюнтулат.

Хиазмдуу түзүлүштөгү кайталоолор кепте ар түрдүү позицияда келет. Өз ара колдонулган сөздөрдөгү тыбыштарда, бир сүйлөм ичинде, татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр ортосунда, сөздүн уңгуларында, ыр саптарында кайталанган сөздөр кайчылаш түрдө жайгашат. Ошондуктан хиазмдуу түзүлүштөгү кайталоолор колдонуу өзгөчөлүгүнө карай төмөндөгүдөй түрлөргө бөлүнөт:

1. **Тыбыштык хиазмдуу түзүлүштөгү кайталоолор.** Мында тыбыштар кайчылаш түрдө сөздөрдө кайталанат. Сөздөгү тыбыштардын же морфемалардын орун алмашып айтылышы метатеза кубулушу болот. Метатеза кубулушуна баш ийген сөздөрдөгү тыбыштар хиазм кубулушунун тыбыштык түрүнө мисал боло алат. Мисалы:

~~айрыма мыкчы~~ ~~ынсап~~ күнөм

~~айырма мыкчы~~ ~~нысап~~ күмөн ж.б.

Негизинен кепте үндүү, үнсүз тыбыштар кайталанып, сөз жасоо мүмкүнчүлүгү түзүлөт. Ошондой эле, айтууда шыдыр, жеңилдикти туудурат. Бирок жогорудагы тыбыштар

кресттик кайталанганы менен, кепте экспрессивдүүлүктү жаратып, стилистикалык фигура катары эсептелбейт.

2. **Морфемалык хиазмдуу түзүлүштөгү кайталоолор.** Хиазмдуу сөздөр морфологиялык түзүлүшү боюнча, сөз түркүмдөрүнө тиешелүүлүгү боюнча да, бир кылка эмес. Мындай кайталоолор уңгу жана мүчөлөрдүн кайталанышынан түзүлөт. Сүйлөмдө морфемалык бөлүктөрдү кайталоо менен тыңдоочуга таасир берүүгө болот.

*Беш көкүл **чачым кулпурат**, досум,*

***Кулпурган чачты** сылап өт, досум* («Кулмурза менен Аксаткын»). Бул ыр саптарында негизги морфемалар кайталанып келди.

Морфологиялык каражаттардын негизинде уюшулган сөздөр гана хиазмдуу болбостон, мүчөлөр да өз ара хиазмдуу кайталанат. Кепте мүчөлөрдүн кресттик кайталанып келиши өзгөчө маанини туюнтат.

Өзүң кетип кайтпастыкка жашынып,

Калды элесиң сезимдерге басылып (Ж.Мамытов. «Ажал менен сулуулук»).

Самап жүргөн айылым күтөт карап,

Сагынычым ансайын күчөп барат (С.Жусуев. «Тоо жолунда»).

Ошондой эле уңгу менен мүчөнүн бирдей X тибинде кайталанып келишин да, кепте кеңири кездешет. Караңыз:

*Бардар киши **байлыкка** мас, **акылга** пас,*

*Кедей киши **акылга** мас, **байлыкка** кас.* Берилген мисалда уңгу түрүндө *байлык-акыл* жана *барыш жөндөмөнүн -га* мүчөсү кайталанды. Мындай типтеги сүйлөмдөр аркылуу сүйлөөчү тарабынан берилген ой адресатка таасирдүү багыта айтылат.

3. **Лексикалык хиазмдуу түзүлүштөгү кайталоолор.** Көркөм стилдин бардык жанрларында, оозеки сүйлөшүүдө, хиазмдын бул түрү кеңири колдонулат. Сөздөр X түзүлүшүндө кайталанып, сүйлөмдүн стилистикалык маанисин терең ачып берет. Мисалы:

***Тоо** бузулуп **түз** болду*

Ойротто жок иш болду.

***Түз** бузулуп **тоо** болду*

Кылымда жок иш болду (Жеңижок. «Дүнүйө»). Бул саптарда *тоо-түз* сөздөрү кайчылаш антонимдик катышта келди. Логикалык басым менен айтылып, куплеттин маани-маңызын билдире алды. Хиазм дистанттык жана симметриялуу мүнөздө колдонулду. Семантикалык жактан да *тоо-түз* сөздөрү бири-бирине карама-каршы. Бул хиазм аркылуу жер-дүйнө бир формада турбастыгы, дайыма кыймылда өзгөрүлмө абалда, нерсенин бир формадан, экинчи формага өтүшү табигый мыйзам ченемдүү көрүнүш экендиги тастыкталды.

4. **Синтаксистик хиазмдуу түзүлүштөгү кайталоолор.** Сөз айкаштары, сүйлөмдөр хиазмдуу кайталанат. Сөз чеберлери синтаксистик хиазм аркылуу ойдун стилистикалык дараметин бийиктетет. Мисалы:

*Калкылдайт **кара канат**, ала канат*

От бүркүп албырттанат чыгыш тарап...

Калкылдайт ала канат, кара канат

Удургун куюн улуп батыш тарап...(Т.Сыдыкбеков. «Кылымдын мүнөзү»).

Ач калганда ток болууну унутпа, ток болгондо ач калууну эсте. Бул мисалдарда синтаксистик хиазмдар ишке ашты.

Инверсия түрүндөгү хиазмдуу кайталоолор да ушул топко кирет. Баяндооч ээден мурда келип, сөздөр орун тартиби боюнча орун албастан хиазмдуу кайталанат.

Сүйгөнгө үйүр эмес - кошконго үйүр,

Кошконго үйүр эмес – сүйгөнгө үйүр.

Хиазмдуу түзүлүштөгү кайталоолор сүйлөмдө синтаксистик жактан бирдей милдет аткарабайт. Баш мүчөлөрдүн кайталануусунан гана түзүлбөстөн, айкындооч мүчөлөр да аралаш хиазмдуу кайталанат.

Хиазмдуу кайталоолор түзүлүшү боюнча экиге бөлүнөт: 1. Жөнөкөй хиазмдуу түзүлүштөгү кайталоолор. 2. Татаал хиазмдуу түзүлүштөгү кайталоолор.

Бир сүйлөм ичинде же ыр түрмөктөрүндө бир эле Х тибиндеги кайталоонун пайда болушу жөнөкөй хиазмдуу түзүлүштөгү кайталоолорго кирет. Мисалы:

Ыр менен ый

Ый менен ыр

Дос менен

Кастай экөө бирикпесин сезем мен (С.Шатманов. «Ыр менен ый»).

Ал эми эки же андан ашык Х түрүндөгү кайталоолордун сүйлөм бөлүктөрүндө же ыр түрмөктөрүндө орун алышы татаал хиазмдуу түзүлүштөгү кайталоолор болот. Мисалы:

Мен сени карап күлдүм,

Сен мени карап күлдүң.

Мен сени карап күлгөндө,

Сен мени карап күлгөндө

Экөөбүздү дагы ким карап күлдү? (жаңылмач). Бул мисалда үч Х сүлпөттөгү кайталоо пайда болду. Мындай көрүнүштөгү сүйлөмдөр берилген ойду тастыктоо маанисинде, кептик зарылчылыктан келип чыгат.

Хиазм кубулушу сырткы жайгашуу тартиби боюнча бирдей эмес. Кээ бирлери кайчылаш кайталанганы менен Х көрүнүшүндө толук сүлпөткө келбестен аралыгы алыс, үч бурчтуу жана ар кандай типте болот. Мына ушундай өзгөчөлүктөрүнө карай хиазм кубулушун *толук, аралыгы алыс жана кемтик* деп бөлүштүрүүгө болот.

Сөз айкалыштары кресттик Х тибинде кайталанып, кайчылашкан сөздөр маанилик жактан байланышып, эреже толук сакталса, хиазмдуу түзүлүштөгү кайталоонун толук түрү болуп саналат.

Мисалы: **Элге эр кымбат**

Эрге эл менен жер кымбат. Келтирилген макалда кайталанган сөздөр өз ара тыгыз мазмундуу хиазмдуу берилди. *Элге* – *эр*, баатыр канчалык деңгээлде кымбат керек болсо, *эр үчүн эл* менен жер ошончолук кымбат, бийик. Ошондой эле элге эмне үчүн эр кымбат? деген суроо туулат. Ага жооп катарында хиазмдуу, эрге эл менен жер кымбат деген анык, так кайчы пикир жаралды. Демек, сүйлөмдөгү сөздөр мааниси боюнча да, түзүлүшү жагынан да кресттик кайталанды.

Кресттик түрүндөгү кайталанган сөздөр айрым учурларда аралыгы алыс Х тибинде болот. Мисалы:

Атты сатсак окустан

Кор болобуз кокустан.

Аты жокто ырыс жок

Ырыс жокто туруш жок (Тоголок Молдо). Же болбосо:

Туура бийде тууган жок

Туугандуу бийде ыйман жок. Мында *жокто-ырыс*, *бий-тууган* деген сөздөр сүйлөмдө маанилеш кайчылаш позицияда келип, хиазмдуу түзүлүштөгү кайталоолордун аралыгы алыс түрүнө мисал боло алды. Хиазмдуу кайталоолордо дагы бир негизги аспектини эске алуу керек. Алардын сүйлөмдө алган ордун, байланышын, маанилик бөтөнчөлүктөрүн иликтөө абзел. Айтылган ойлорду тактоо үчүн жогорудагы мисалдарды анализдөөгө алабыз. *Жокто-ырыс*, *бий-тууган* аттуу сөздөр кайчылаш кайталанып келди.

Ошондой эле: **Жамандыкка жакшылык** – *эр кишинин иши*,

Жакшылыкка жакшылык - *ар кимдин иши*.

Адамга мал табылышы оңой,

Адамга адам табылышы кыйын.

Дос менен дос болсоң – *мактан*,

Кас менен дос болсон – *сактан*. Келтирилген макалдар хиазмдуу кайталоонун кемтик түрүнө кирет. Анткени бул түрүндө кресттиктин бир тарабы кемип тескери У көрүнүшүндө (үч бурчтук сүлпөттө) болот. Кемтик хиазмдар да кепте кеңири колдонулат.

Ошентип, хиазмдуу түзүлүштөгү кайталоолордун түрлөрү өз алдынча бөтөнчөлүктөргө ээ. Хиазм кубулушу колдонулушу боюнча вертикалдык жана горизонталдык багытта болот. Саны боюнча төрттүк, алтылык, сегиздик бөлүктү хиазмдар болуп, мындан да ашык болушу мүмкүн. Мындай хиазмдардын бөлүктүк түрлөрү кепте атайын стилистикалык максатта керектелет.

Демек, хиазм – стилистикалык фигура, жалпы мүчөгө бириккен эки элементтен турган сөз тизмектеринин кресттик түрдө жайгашуусу болуп эсептелет. Мындай типтеги конструкциялар көркөм стилде чоң мааниге ээ. Хиазмдуу түзүлүштөгү кайталоолор көркөм стилдин бардык жанрларында колдонулуу менен кептин көркөмдүүлүгүн арттырат. Сүйлөмдүн стилистикалык маанисин жогорулатат.

Адабияттар:

1. Александров Д.Н. Риторика.-М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. - 534 б.
2. Голуб И.Б. Стилистика русского языка. -6-е изд. – М.: Айрис-пресс, 2005. – 448 б.
3. Москвин В.П. Стилистика русского языка. Теоретический курс. – Ростов-на Дону-2006. 630 б.
4. Романова Н.Н. Филиппов А.В. Стилистика и стили. Москва-2006. 416 б.
5. Скребнев Ю.М. Фигуры речи. // Русский язык: энцикл. - М., 1997. - 597-598 бб.
6. Соловьева В.С. Антитеза в хиазмах Блока. // Рус.яз.в шк. - 1980. -№6. - 47-52 бб.

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAY VƏ TARİXİ MISSİYASI**Musayev Dəyanət Musa oğlu,***pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,**Azərbaycan DövlətPedaqoji Universitetinin dosenti,**Türkoloji Mərkəzinin Türk tarixi bölməsinin müdiri,**Dayanat.Musayev@adpu.edu.az**ORCID ID:0000-0001-8503-224*

Xülasə. Məqalədə I Türkoloji Qurultayın hazırlanması, keçirilməsi və tarixi missiyası araşdırılır. Qurultayın məqsədləri və bu məsələdə Sovet İttifaqının əsl niyyəti təhlil olunur. Qurultayın gündəliyində müzakirə olunan mühüm məsələlər və elmi məruzələrin nəticələri ümumiləşdirilir. Məqalədəmüasir dövrdə vahid türk əlifbasının qəbulu məsələsinə də baxılır. Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqlarının elmi-mədəni birliyinə, orta q milli-mənəvi dəyərlərin inkişafına geniş üfüqlər açan ictimai tədbirdir. Birinci Türkoloji Qurultayda Azərbaycan ziyalıların fəal iştirakı ölkədə təkcə dilçilik sahəsində deyil, həm də ədəbiyyat, tarix, mədəniyyət, folklor, etnoqrafiya, maarifçilik sahəsində böyük elmi-yaradıcı qüvvələrin meydana çıxmasından və formalaşmasından xəbər verir. Qurultay heç bir seçkili orqanı geridə qoymadı və türkologiyaya dair materialların toplanması və sistemləşdirilməsi, əlyazmaların qeydə alınması və saxlanması, yerli dialektlərin öyrənilməsi və s. üçün bütün türk respublika və bölgələrinə yerli Türkoloji Komitələr təşkil etməyi tövsiyə etməklə kifayətləndi. Qurultay biblioqrafik nadirliyə çevrilmiş və hazırda yeganə olan Radlovun türk dialektləri lüğətinin yenidən nəşrinin məqsədəuyğunluğunu qəbul etdi. Məqalənin sonunda I Türkoloji Qurultayın tarixi əhəmiyyəti ümumiləşdirilir.

Açar sözlər: *türk xalqları, latın əlifbası, türkologiya, türk cümhuriyyətləri, yazı, müasir, türkoloji qurultay.*

Annotatsiya. Maqolada Birinchi Turkologik Qurultoyga tayyorgarlik, o'tkazish va tarixiy missiyasi ko'rib chiqiladi. Qurultoyning maqsadlari va Sovet Ittifoqining bu boradagi haqiqiy niyatlari tahlil qilinadi. Kongress kun tartibida muhokama qilingan muhim masalalar va ilmiy ma'ruza natijalari umumlashtiriladi. Maqolada zamonaviy davrda yagona turkiy alifboning qabul qilinishi masalasi ham ko'rib chiqiladi. Birinchi Turkologik Qurultoy turkiy xalqlarning ilmiy-madaniy birligi, umumiy milliy-ma'naviy qadriyatlarni rivojlantirish uchun keng ufqlar ochadigan ommaviy tadbirdir. Birinchi Turkologik Qurultoyda ozarbayjon ziyolilarining faol ishtirok etishi mamlakatda nafaqat tilshunoslik, balki adabiyot, tarix, madaniyat, xalq og'zaki ijodi, etnografiya, ma'rifat kabi sohalarda ham katta ilmiy-ijodiy kuchlar vujudga kelgan va shakllanganidan dalolat beradi. Qurultoy hech qanday saylangan organni ortda qoldirmay, turkologiyaga oid materiallarni to'plash va tizimlashtirish, qo'lyozmalarni yozib olish va saqlash, mahalliy shevalarni o'rganish va hokazolarga e'tibor qaratdi. U barcha turkiy respublika va viloyatlarga mahalliy Turkologik qo'mitalar tashkil etishni tavsiya etish bilan

kifoyalandı. Qurultoy bibliografik nodir narsaga aylangan va hozirda yagona bo'lgan Radlovning turkiy shevalar lug'atini qayta nashr etishni maqsadga muvofiq deb topdi. Maqolaning oxirida Birinchi Turkologik Qurultoyning tarixiy ahamiyati umumlashtiriladi.

Kalit so'zlar: turkiy xalqlar, lotin alifbosi, turkologiya, turkiy respublikalar, yozuv, zamonaviy, turkologik kongress

Abstract. The article examines the preparation, holding and historical mission of the First Turkological Congress. The goals of the Congress and the true intention of the Soviet Union in this matter are analyzed. The important issues discussed on the agenda of the Congress and the results of scientific reports are summarized. The article also considers the issue of the adoption of a single Turkic alphabet in the modern era. The First Turkological Congress is a public event that opens up broad horizons for the scientific and cultural unity of the Turkic peoples and the development of common national and spiritual values. The active participation of Azerbaijani intellectuals in the First Turkological Congress indicates the emergence and formation of great scientific and creative forces in the country not only in the field of linguistics, but also in the fields of literature, history, culture, folklore, ethnography, and enlightenment. The Congress did not leave behind any elected body and was content with recommending that all Turkic republics and regions organize local Turkological Committees for the collection and systematization of materials on Turkology, registration and preservation of manuscripts, study of local dialects, etc. The Congress recognized the expediency of republishing Radlov's dictionary of Turkic dialects, which has become a bibliographic rarity and is currently the only one. At the end of the article, the historical significance of the I Turkological Congress is summarized.

Keywords: Turkic peoples, Latin alphabet, Turkology, Turkic republics, writing, modern, Turkological congress.

I Türkoloji Qurultayın Bakıda keçirilməsi tamamilə qanunauyğun bir halidi, çünki həmin dövrdə bir çox elmi-mədəni sahələrdə olduğu kimi türkologiya elmində də Azərbaycan öndə gedirdi. Ölkəmiz həmin dövr üçün geniş mənada türkologiyanın əsas mərkəzlərindən biri idi.

Qeyd edək ki, 1920-ci ildə Şərq xalqlarının Birinci Qurultayı da məhz Bakıda keçirilmişdir. Həmin tədbir nəticəsində Azərbaycanın türk-müsəlman dünyasında əhəmiyyətli mövqeyi və böyük intellektual potensialı diqqəti cəlb etmişdir. Azərbaycanlı ziyalıların Şərq xalqlarının Qurultayındavə Birinci Türkoloji Qurultayda fəal iştirakı ölkəmizdə yalnız dilçilik sahəsində deyil, həm də ədəbiyyat, tarix, mədəniyyət, folklor, etnoqrafiya və maarifçilik sahəsində də böyük elmi və yaradıcı qüvvələrin yetişib formalaşdığını nümayiş etdirir. Birinci Türkoloji Qurultayda keçmiş Sovet İttifaqının müxtəlif bölgələrində, geniş bir coğrafi məkanda yaşayan çoxsaylı türk xalqlarının mədəni həyatı üçün bir sıra global məsələlər müzakirə olunmuşdur. Bu toplantıda yaxın gələcəyə yönələn mühüm qərarlar qəbul edilmiş və ən başlıcası keçmiş Sovet İttifaqı məkanında yaşayan bütün türk xalqları üçün latın qrafikalı əlifbaya keçidin elmi-metodoloji prinsipləri işlənib hazırlanmışdır.

I Türkoloji qurultayda iştirakçılar tərəfindən müqayisəli türkoloji dilçilik məsələlərində diqqət ayrılmışdır. İstər müqayisəli dilçilik, istərsə də müqayisəli türkoloji dilçilik tarixi-genetik qohumluq kimi anlaşılan dil qohumluğu dərəcəsini müəyyənləşdirməyə səy göstərir. Ulu dillərin bərpası,

dillərin, dil ailələrinin və onların qruplarının tarixində diaxron proseslərin tədqiqi ilə məşğul olur. Bütün XIX əsr boyu dilçilikdə hakim mövqə tutmuş müqayisəli-tarixi dilçilik məsələləri I Türkoloji Qurultay kimi elmi məclisdə də diqqətdən kənarda qala bilməzdi. Qurultayda bu barədə söylənmiş fikirləri İ.Tahirov iki qrupda birləşdirir: 1. Türk dillərinin özləri arasında qohumluğun ortaya çıxarılması məqsədilə müqayisəsi; 2. Türk dillərinin monqol, tunqus, fin-uqor, yafəs dilləri ilə qohumluğunun müəyyənləşdirilməsi məqsədilə müqayisəsi (3, s. 72).

Türkologiya türk və türkdilli xalqların keçmişində, bu günün də və gələcəyində dillərini, ədəbiyyatını, tarixini, folklorunu, dinini, etnoqrafiyasını, mənəvi və maddi mədəniyyətini öyrənən elmi humanitar fənlər məcmusudur. Azərbaycanda şərti olaraq türkoloji adlandırılan ilk tədqiqatlar XVII əsrə, yerli alimlər tərəfindən tərtib edilmiş fars-türk və türk-fars lüğətlərinin meydana çıxdığı vaxta təsadüf edir. Onlardan birinin müəllifi Mehdi Xan Astarabadi idi. Onun XVII əsrdə yazdığı təsirli əsərində 170 səhifəlik geniş müqəddimədə Azərbaycan dilinin qrammatik qaydalarını farsdili ilə müqayisə edərək təsvir etmişdir. Mehdi Təbrizinin 1794-cü ildə yazdığı başqa bir lüğətdə ön söz, qrammatik esse və lüğətin özündən ibarəti. Şimali Azərbaycan Rusiyanın tərkibinə daxil olduqdan sonra ümumən şərqşünaslıq, xüsusəndə türkologiya sahəsində silinməz iz qoyan alimlər yetişdi.

Onların arasında təkcə Rusiyada deyil, bütün Avropada tanınan məşhur ədəbiyyatşünas alim, dilçi, islamşünas, tarixçi, coğrafiyaşünas, pedaqoq və tərcüməçi, həmyerlimiz (azərbaycanlı) Mirzə Kazımbəy (1802-1870) xüsusi yer tutur. Tanınmış şərqşünas, islamşünas, tarixçi alim V.V.Bartold Mirzə Kazımbəyi "şərqşünaslığının yaradıcısı", görkəmli türkoloq, akademik A.N.Kononovisəonun "Avropa elmini Şərq elmi ilə birləşdirdi" yini yazırdılar. O, Azərbaycan, tatar, türk, ərəb, fars, rus, ingilis, fransız, alman və ıvrit dillərini mükəmməl bilirdi, danışdı və yazdı (6).

Latınlaşma ideyası təkcə ərəb qrafikasından istifadə edən və SSRİ-də yaşayan xalqları əhatə etmədi, həm də onun hüdudlarından çox-çox kənara da nüfuz etdi. Digər türk-tatar xalqlarını mədəni inqilaba cəlb etmək üçün Yeni Azərbaycan Əlifbası Komitəsi 1-ci Türkoloji Qurultayın çağırılmasına hazırlaşmağa başladı.

1926-cı il fevralın 26-dan martın 6-dək Azərbaycanın paytaxtı Bakıdakı İsmailiyyə sarayında keçirilən I Türkoloji Qurultay türk xalqlarının mədəni integrasiyasında yeni mərhələnin başlanğıcını qoyan ən əlamətdar hadisələrdən biridir.

Hələ 1925-ci ilin avqustunda SSRİ Xalq Komissarları Soveti (Sovnarkom) Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın çağırılması haqqında qərar qəbul etdi. Qurultay məsələsi ilk dəfə bir il əvvəl Azərbaycan tərəfindən qaldırılaraq SSRİ hökumətinə təqdim edilmişdir. Azərbaycan qrafikasının latın qrafikalı əlifbaya keçidinə icazə verilməsi zərurəti SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin Türkoloji Qurultayın çağırılması haqqında qərarından altı ay əvvəl SSRİ Elmlər

Akademiyası və Ümumittifaq Şərqşünaslıq Assosiasiyası tərəfindən I Azərbaycan Diyarşünaslıq Qurultayında qaldırılmışdı.

Təşkilat komitəsi "Bülleten" nəşr etdi və onun səhifələrindən Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın hazırlanması ilə bağlı bütün işlərin aparılmasını elan etdi.

SSRİ-nin türk dilli respublikalarından və SSRİ-nin digər vilayətlərindən qurultaya 131 nəfər həlledici səsə malik nümayəndə gəlmişdi. Bundan əlavə, qurultayda türk dilli respublikaların və SSRİ-nin digər bölgələrinin elmi və ictimai təşkilatlarından 600 nümayəndə, o cümlədən SSRİ Elmlər Akademiyasının, Şərqşünaslıq Assosiasiyasının, Moskva Şərqşünaslıq İnstitutunun, Kazan Universitetinin, Bakı Dövlət Universitetinin, Daşkənd Universitetinin, Leningrad Universitetinin nümayəndələri iştirak edirdi.

İclası Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səmədağa Ağamalıoğlu sədrlik etmiş, qurultayın Rəyasət Heyətinə aşağıdakılar seçilmişlər: Səmədağa Ağamalıoğlu, Fərhad Ağazadə, Ruhulla Axundov, Hənəfi Zeynallı, Həbib Cəbiyev, Mustafa Quliyev, Nikolay Aşmarin, Əziz Qubaydulin, Xalid Səid Xocayev, Bəkir Çobanzadə, Cəbbar Məmmədzadə, Ziefeldt Artur Rudolfoviç, Pənah Qasimov, Müseyib İlyasov, Cəlil Məmmədzadə, Fərid Xurşid, Həmid Sultanov, Mirzə Davud Hüseynov, Hüseyn Musayev, Əhməd Pepinov, Hüseyn Musayev, Əhməd Pepinov, İbrahim Rza Şəbustari, Həsən Musayev və qurultayın yeganə qadın üzvü Ayna Sultanova.

Məşhur şərqşünas, tarixçi-alim, akademik V. Bartold, akademik S. Oldenburq, Avropa alimlərinin nümayəndəsi professor T. Menzel, RSFSR Xalq Maarif Nazirliyindən İ. Naqovitsin, professor B. Çobanzadə, professor A. Samoyloviç, Qazaxıstandan A. Baytursinov, Yakutiya dan İ. Baraxov, şərqşünaslar Assosiasiyasından İ. Borozdin və M. Pavloviç, Tatarıstandan Həlimcan İbrahimov, Başqırdıstandan İdelquzin, Türkiyədən Fuad Köprülüzadə, Dağıstandan C. Qorxmazov, Özbəkistandan İ. Naxamov, Qara-Qırğızıstandan K. Tınıstanov, Türkmənistandan R. Berdiyev, Krimdən O. Akçokraklı, Şimali Qafqazdan Umar Əliyev və b. iştirak etmişlər. Bundan başqa, Azərbaycan və digər respublikaların nümayəndə heyəti adından Əlibəy Hüseynzadə, Mustafa Quliyev, V. Banq, akademik Nikolay Marr, Anatoliy Lunaçarski və Vilhelm Tomsen Konqresin Rəyasət Heyətinin fəxri üzvləri seçildilər (1).

Onlardan başqa konqresin işində aşağıdakı əcnəbi elm adamları iştirak edirdilər: Türkiyədən nümayəndələr Sami Rufet, Nejb Asim, Fuad Raif, Bursalı Mehmed Tahir bəy, Ferid Xursud, Şəmsəddin bəy, Ethem Bəy, Almaniyadan nümayəndələr Teodor Menzel, Muth Hartmann, Gize, Paul Vitek, Volter Radebold, Villi Banq Kaup, Qeorq Yakob, Q. Ştümme, Macarıstandan olan nümayəndələr Dyula Mesaroş, İğnaç Kunoş, Dyula Nemet, Bernat Munkaçı, M. Horten, İrandan olan nümayəndələr Məcid Soltane, İbrahim Şəbistari, Fransadan nümayəndə J. Denis, İtaliyadan nümayəndə L. Bonelli, Finlandiyadan nümayəndə Setele, İsveçdən nümayəndə Sven Hedin.

Qurultayda türklərin və bütövlükdə türk dünyasının tarixi, dili, əlifbası, etnogenezi, etnoqrafiyası, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və digər mövzularla bağlı ümumilikdə 14 məsələ üzrə 40-a yaxın məruzə dinlənildi. Qurultayın

gündəliyinə türk xalqlarının mədəniyyətinin inkişaf yolları və latın əlifbası əsasında yazılmalı bağlı məsələlər daxil edilib.

Birinci Türkoloji Qurultayda türk dillərinin aşağıdakı yeddi mühüm məsələsi müzakirə edilmiş və müvafiq qərarlar imzalanmışdır:

1. əlifba haqqında məsələ;
2. orfoqrafiya problemi;
3. terminologiya məsələsi;
4. təhsil metodologiyası məsələsi;
5. qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və müdaxiləsi problemləri;
6. türk dillərinin ədəbi-lingvistik problemləri, o cümlədən vahid ədəbi dil məsələsi;
7. Türk dillərinin protodil nəzəriyyəsi və tarixi problemləri (2).

Birinci Türkoloji Qurultayda qəbul edilən qərarlar arasında ortaq əlifba, ortaq ədəbi dil, ortaq terminologiya kimi məsələlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Ərəb əlifbasında islahatların aparılması və latın qrafikalı əlifbanın qəbulu, türk-tatar xalqları üçün milli terminologiyanın və ədəbi dilin yaradılması məsələləri müzakirə olunub.

Qurultay yeni əlifbanın ərəb əlifbası üzərində üstünlüyünü və texniki üstünlüyünü, onun "böyük mədəni, tarixi və mütərəqqi əhəmiyyətini" qəbul edərək, Azərbaycanda və SSRİ-nin digər rayon və respublikalarında (Yakutiya, Kabardin-Balkariya) yeni latın qrafikalı əlifbanın tətbiqini böyük bir müsbət əlamət kimi qeyd etdi.

Konqres zamanı bir çox elmi məruzələr dinlənilib, onlardan bəziləri xüsusi diqqətə layiqdir. Diqqət çəkən məruzələr arasında V.V.Bartoldun "Tarixin müasir vəziyyəti və türk xalqlarının öyrənilməsinin vəzifələri", S.F.Oldenburqun "Türk xalqları arasında etnoqrafik tədqiqat metodları", A.A.Müllerin "Türk xalqları arasında təsviri obrazlar sənəti haqqında", F.Köprülüzadənin "Türk xalqları arasında ədəbi dillərin inkişafı", A.N.Samoyloviçin "Türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və gələcək vəzifələri", B.Çobanzadənin "Türk dialektlərinin sıx əlaqəsi haqqında", H.Zeynallının "Türk dillərində elmi terminoloji sistem haqqında". "Qədim türk dillərinin tədqiqinin müasir vəziyyəti və perspektivləri" S.Yu. Malova, "Türk dillərində orfoqrafiya" Fərhad Ağazadə, "Türk xalqlarının sosial-mədəni şəraiti ilə bağlı əlifba sisteminin formalaşması problemləri", N.F. Yakovlevin "Türk xalqlarının sosial-mədəni şəraiti ilə bağlı əlifba sisteminin formalaşması problemləri", Ç.Məmmədzadənin "Türk xalqlarının əlifba sistemləri haqqında", Kemanovun "Türk dillərinin tədrisi metodikasının əsasları", N.N.Poppenin "Türk dillərinin Altay dilləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinin tarixi və hazırkı vəziyyəti", H.Şerfanın "Ərəb və latın yazısının türk-tatar xalqları üçün tətbiqi sualları", T.Menzelin "Balkan türk ədəbiyyatının öyrənilməsinin nəticələri və perspektivləri" və bir çox başqa məqalələri qeyd etmək olar. Bu təqdimatlar Qurultayın işinə dərinlik və zənginlik qatmışdır.

Görkəmli özbək şairi Əlişir Nəvainin 500 illik yubileyinin qeyd edilməsində Qurultayın nümayəndələri də iştirak etmişdilər. Qurultay II Türkoloji Qurultayın 1927-ci ildə Səmərqənd şəhərində keçirilməsi barədə qərar qəbul etsə də, məlum səbəblərdən bu qərar həyata keçirilmədi.

Birinci Türkoloji Qurultayın ən mühüm vəzifələrindən biri ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçid idi. Türk dünyasında bu ideyanı ilk həyata keçirən Azərbaycan olmuşdur. 1922-ci il sentyabrın 21-də Azərbaycan SSR-də əlifba yazısının dəyişdirilməsi, yeni əlifbanın yaradılması və tətbiqi məqsədi ilə Səməd ağa Ağamalıoğlunun rəhbərliyi ilə Yeni Türk Əlifbasının Tətbiqi Komitəsi yaradıldı. Azərbaycan 1923-cü il oktyabrın 20-də rəsmi olaraq latın əlifbasına keçib.

1928-ci ildə Qazi Mustafa Kamal Atatürkün (Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu) təşəbbüsü ilə aparılan dil islahatından sonra Türkiyə latın əlifbasına keçdi, 1929-cu ildən isə qurultayın qərarı ilə Sovet İttifaqına daxil olan digər türk respublikaları ortaq latın əlifbasından istifadə etməyə başladılar.

1929-cu il yanvarın 1-dən Azərbaycan tamamilə latın əlifbasına keçib. Birinci Türkoloji Qurultayın qərarına uyğun olaraq həmin il digər türkdilli xalqlar və cümhuriyyətlərlə yanaşı Türkiyə Cümhuriyyəti də latın əlifbasına keçdi. Bu keçid xalqın kütləvi savadsızlığının aradan qaldırılmasında, türkdilli xalqlar arasında mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsində müstəsna rol oynamışdır. Bu "ssenari"ni yaddaşlardan silmək üçün kütləvi kitab yandırma kampaniyası da aparıldı.

Qurultay heç bir seçkili orqanı geridə qoymadı və türkologiyaya dair materialların toplanması və sistemləşdirilməsi, əlyazmaların qeydə alınması və saxlanması, yerli dialektlərin öyrənilməsi və s. üçün bütün türk respublika və bölgələrinə yerli Türkoloji Komitələr təşkil etməyi tövsiyə etməklə kifayətləndi. Qurultay bibliografik nadirliyə çevrilmiş və hazırda yeganə olan Radlovun türk dialektləri lüğətinin yenidən nəşrinin məqsədəuyğunluğunu qəbul etdi.

Tezliklə latın qrafikası xalqların sürətləndirilmiş yaxınlaşması və birləşməsi siyasətini həyata keçirməyə başlayan Sovet rəhbərliyini qane etmədi. 1939-cu ildə bu proses (latın əlifbası ilə bağlı) Sovet İttifaqının o zamankı lideri Stalin rejiminin təzyiqi ilə dayandırıldı. Bu siyasətə uyğun olaraq SSRİ xalqlarının bütün dillərinin kiril əlifbasına əsaslanan yazıya keçirilməsinə başlandı.

Qurultaydan dərhal sonra Azərbaycanda bu tarixi hadisə ilə bağlı sənədli film çəkildi. 1926-cı ildə "Birinci Türkoloji Qurultay" filmi nümayiş olundu. Bu Azərbaycanda keçirilən ilk türkoloji qurultaydan bəhs edən ilk film idi.

Filmdə Türkoloji Qurultayın işi, türk xalqları tərəfindən yeni latın əlifbasının qəbulu, o cümlədən türk xalqlarının ədəbiyyatı və dili ilə bağlı məsələlərlə bağlı qurultayın yekdil qərarları yer aldı.

Qurultayın ən fəal iştirakçılarından olan gənc azərbaycanlı alim, professor Bəkir Çobanzadə yazırdı: "İndiyə qədər Şərqi qaranlıqından istifadə edən Qərb imperialistlərinin əlində istismar və müstəmləkəçilik siyasəti vasitəsi kimi xidmət edən türkologiya bundan sonra bəşər sivilizasiyası tarixinin ən naməlum, eyni zamanda maraqlı sənədləri üzərində birgə işləyərək vicdanlı və ciddi

insanların təfəkkürünün qiymətli nəticəsi olacaqdır. Türkoloqların qurultayı bəşəriyyətin geridə qalmış hissəsini müasir sivilizasiyanın ən yaxşı hissəsi ilə birləşdirən beynəlmiləliyə doğru atılan yeni addımdır və bəşər mədəniyyəti tarixində öz yerini tutacaqdır”.

1923-cü ildən Azərbaycanda yeni türk əlifbasının dövlət əlifbası kimi qəbul edilməsinə baxmayaraq, məhz bu qurultaydan sonra rəsmi şəkildə yekdilliklə latın qrafikalı əlifbaya keçid gerçəkləşdi. Buna qədər respublika ərazisində ərəb yazısından istifadəyə də geniş yer verilirdi. Qurultayın qərarına əsaslanaraq 1929-cu il yanvarın 1-dən Sovet hökuməti ərəb əlifbasının istifadəsinə qadağa qoydu. İri kitab yandırma kampaniyası da bu yazını yaddan çıxartmaq məqsədi güdürdü.

Qurultayın qərarı ilə Sovetlər birliyinə daxil olan digər türk respublikalarında da ərəb əlifbasının yerinə latın qrafikalı yazıya keçildi. Bəzi türk respublikalarında bu keçid daha erkən tətbiq olundu. Belə ki, 1927-ci il iyulun 3-də Tatarıstan respublikasının partiya təşkilatı "Yeni əlifba"ya keçidi rəsmi şəkildə elan etdi. Azərbaycan SSR latın qrafikalı əlifbaya keçəndən 5 il sonra Türkiyə Cümhuriyyəti də bu əlifbaya keçdi.

Beləliklə, qurultayın qərarı nəticəsində bütün türk respublikaları ərazisində 1929–1939-cu illərdə latın qrafikalı əlifbadan istifadə edildi. Lakin 30-cu illərin sonunda Sovet İttifaqı rəhbərliyi tərəfindən latın qrafikalı əlifbanın dəyişdirilməsi yönündə işlərə başlandı. 1939-cu ildə isə SSRİ-nin milli respublikalarında ümumi kiril əlifbasından istifadəsi qərarı qəbul edildi. Rəsmi açıqlamaya görə latın əlifbasından kiril qrafikasına keçid "zəhmətkeşlərin ümumi istəyi" adı altında pərdələndi.

30-cu illərin sonlarında qurultayın bir çox iştirakçısı pantürkçülük, millətçilik, əks-inqilabi fəaliyyətdə günahlandırıldı, repressiya edildi və öldürüldü. Bunların arasında Ruhulla Axundov, Aleksandr Samoylov, Cəlaləddin Qorxmazov, Bəkir Çobanzadə, Osman Akçökraklı, Əhməd Bayrutsunov, Salman Mümtaz, İsidor Baraxov, Hənəfi Zeynallı, Hikmət Cəvdet-zadə və başqaları var idi. Ümumilikdə qurultayın 100-dən artıq iştirakçısı müxtəlif formada repressiyalara məruz qaldı.

Amma Azərbaycan elminin yüksək potensialını, Azərbaycan rəhbərliyinin mədəni inkişaf problemini həll etməyə hazır olduğunu qeydə alan türkoloqların qurultayı eyni zamanda repressiyaya məruz qalanların qurultayı kimi nəsilərin yaddaşında qaldı. Kütləvi repressiyalar Azərbaycan ziyalılarından da yan keçmədi. Milli respublikalarda repressiya qurbanlarına qarşı əsas ittihamlardan biri də onların «burjua millətçilikdə» ittiham edilməsidir. Bolşevik hökumətinin sonradan "xalq düşməni" adlandırdığı şəxslər düşərgələrə göndərilir və ölümə məhkum edilirdi. Onların arasında görkəmli Azərbaycan şairi Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşviq, Tağı Şahbazi, Əli Razi, Yusif Vəzir Cəmənzəmənlı, Əhməd Cavad, Azərbaycan pedaqoqu, dilçi, yazıçı, tərcüməçi Sultan Məcid Qənizadə, tanınmış dövlət və siyasət xadimləri Qəzənfər Musabəyov və Dadaş Bünyatzadə, Azərbaycan səhnəsinin aparıcı aktyorları Ülvi Rəcəb Şaşıqşvili və Abbas Mirzə Şərifzadə, türkoloq-alim, professoru Bəkir Çobanzadə, Ruhulla Axundov,

Aleksandr Samoyloviç, Cəlaləddin Qorxmazov, Osman Ağçoğrağcı, Əhməd Baytursunov, Salman Mümtaz, İsidor Baraxov, Hənəfi Zeynallı, Hikmət Cövdət-zadə və b. var idi. Ümumilikdə 100-dən çox Qurultay iştirakçısı müxtəlif repressiyalara məruz qalıb.

Məhz qurultayda iştirak etdiyi üçün 17 Azərbaycan nümayəndəsinin adı var. repressiyalardan əvvəl dünyasını dəyişmiş Səmədağa Ağamalıoğlu, başqa Azərbaycan nümayəndələrinin hamısı, istisnasız hamısı Stalin repressiyalarının qurbanı olublar. Güllələnən güllələnib, sürgün edilən sürgün edilib, hər halda heç biri qayıtmayıb. Stenoqramdan adları qeyd olunan aşağıdakılardır: Ağazadə Fərhad, Axundov Ruhulla, Qubaydulun Qaziz (Bakıda işləyən tatar alimi), Sultanov Həmid, Xocayev Xalid Səyid, Çobanzadə Bəkir, Əfəndiyev Sultan Məcid, Musabəyov Qəzənfər, Cəbiyev Həbib, Zeynallı Hənəfi, Zifelt Simumyagi (Bakıda işləyən eston ədəbiyyatçı), Qasımov Pənah, Quliyev Mustafa, Məmmədzadə Cabbar, Məmmədzadə Cəmil, Pepinov Əhməd Cövdət, Sultanova Ayna.

Məlumdur ki, 1937-1938-ci illərdə repressiya qurbanlarının ümumi sayı 80 min nəfərdən çox idi.

1976-cı il aprelin 28-də Türkmənistan SSR Elmlər Akademiyasının Maxtunkuli adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda Birinci Türkoloji Qurultayın 50 illiyinə həsr olunmuş "Türkmən filologiyasının aktual problemləri" mövzusunda gənc filoloqların ikinci respublika konfransı keçirilmişdir.

1991-ci ildə SSRİ-nin dağılmasından sonra Sovet İttifaqının bütün keçmiş türk respublikalarında latın əlifbasının bərpası hərəkatı başladı. Hazırda Azərbaycan, Özbəkistan və Türkmənistan latın əlifbasına keçib. Qazaxıstan və Qırğızıstan bunu mərhələli şəkildə həyata keçirmək niyyətindədir, lakin Rusiya Federasiyasının muxtar türk birləşmələri Rusiya prezidentinin veto hüququna görə bunu edə bilmir.

Birinci Türkoloji qurultay dövlət səviyyəsində öz qiymətini Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra almışdır. 2005-ci il noyabrın 5-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev "Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında" Sərəncam imzalamışdır. Həmin sərəncama əsasən 2006-cı ildə Bakıda Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans keçirilmişdir.

2015-ci ildə Azərbaycanda Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyi dövlət səviyyəsində qeyd olundu. Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinin layiqincə qeyd olunmasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2016-cı il fevralın 18-də Sərəncam imzalayıb. Sərəncama əsasən, 2016-cı il noyabrın 14-də və 15-də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) I Türkologiya Qurultayının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq konfrans keçirilib (AMEA) Birinci Türkoloji Qurultayın ideya və çağırışları milli-mənəvi dəyərlərin, milli mədəniyyət və ədəbiyyatın inkişafında, elmi-mədəni inteqrasiyada mühüm rol oynamışdır.

Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqlarının elmi-mədəni birliyinə, ortaq milli-mənəvi dəyərlərin inkişafına geniş üfüqlər açan ictimai tədbirdir. Birinci Türkoloji Qurultayda Azərbaycan ziyalıların fəal iştirakı ölkədə təkcə dilçilik sahəsində deyil, həm də ədəbiyyat, tarix, mədəniyyət, folklor, etnoqrafiya, maarifçilik sahəsində böyük elmi-yaradıcı qüvvələrin meydana çıxmasından və formalaşmasından xəbər verir.

Hazırda Azərbaycanda türkşünaslıq əsasən dilçilik, ədəbiyyat, şərqşünaslıq, folklor institutlarında, qismən də AMEA-nın arxeologiya və etnoqrafiya, tarix, əlyazmalar və bəzi digər bölmələrində aparılır. Türkologiya Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı Dövlət Universiteti və Bakı Slavyan Universitetinin türkologiya kafedralarında intensiv şəkildə öyrənilir.

2024-cü ildə Bakıda Beynəlxalq Türk Akademiyası və Türk Dilçilik Cəmiyyətinin birgə təşkilatçılığı ilə sentyabrın 9-dan 11-dək Ortaq Türk Əlifbası Komissiyasının üçüncü iclası öz işini uğurla başa vurdu. Türk Akademiyası Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkiyəni birləşdirən Türk Dövlətləri Təşkilatının nəzdində yaradılmış beynəlxalq təşkilatdır. Bundan əlavə, Macarıstan və Özbəkistan müşahidəçi statusuna malikdir. Təşkilatın baş qərargahı Astanada yerləşir və əsas məqsədi türk ölkələri və regionları arasında elm və təhsil sahəsində əməkdaşlığı inkişaf etdirməkdir (8).

Komissiyada ətraflı müzakirələr aparılıb, gələcək inkişaf tələb edən aspektlər müəyyən edilib. Gərgin iş nəticəsində vahid türk əlifbası təklifi razılaşdırıldı. Türk dünyası ölkələri latın əlifbasına əsaslanan 34 hərfdən ibarət vahid əlifbanın təsdiq edilməsi barədə qərar qəbul ediblər. Bu, Türk Dövlətləri Təşkilatının Bakıda təşkil etdiyi komissiyanın üçüncü iclasından sonra məlum olub (7).

2024-cü il sentyabrın 11-də Türk Dövlətləri Təşkilatının xüsusi olaraq yaratdığı ortaq türk əlifbası komissiyası onun yenilənmiş variantını qəbul edib.

Mütəxəssislərin fikrincə, vahid əlifbanın hazırlanması türk ölkələri arasında təhsil və mədəniyyət sahələrində daha sıx əməkdaşlıq istiqamətində mühüm addım olacaq. Türk Akademiyası bu nailiyyətin tarixi əhəmiyyətini vurğulayır, elm və təhsil müəssisələrini təşəbbüsü dəstəkləməyə və onun həyata keçirilməsinə kömək etməyə çağırır.

Ortaq türk əlifbasının inkişafı türk xalqlarının dil irsini qoruyub saxlamaqla, onların qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlığına təkan verir. Ortaq türk əlifbasının yaradılması türk xalqları arasında qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlığı gücləndirməklə yanaşı, onların dillərinin qorunub saxlanmasına da töhfə verəcək.

Bu gündə türkdilli xalqların yaxınlaşması və ortaq türk tarixinin yaranması yolunda davamlı işlər aparılır. Beləki, 31 mart 2025-ci il tarixində Qırğızıstan, Tacikistan və Özbəkistan liderləri üç ölkənin dövlət sərhədlərinin birləşməsi qovşağı haqqında tarixi Saziş imzalayıblar. Xucənd Bəyannaməsi adlanan "Sərhəd qovşağı haqqında" Saziş və "Əbədi dostluq" haqqında bu mühüm sənədləri prezidentlər Emoməli Rəhmon, Sadır Japarov və Şavkat Mirziyoyev imzalayıblar. Bu sənədlər Mərkəzi Asiya dövlətləri arasında mehriban qonşuluq

münasibətlərinin və qarşılıqlı anlaşmanın möhkəmlənməsini simvolizə edir. Bu saziş həm regional əməkdaşlığın, həm də mehriban qonşuluq münasibətlərinin möhkəmləndirilməsinin, infrastruktur və iqtisadi layihələrin birgə həyata keçirilməsinə, regionun turizm imkanlarının genişləndirilməsinə təkan verəcəkdir (5).

Bir çox alimlərin və siyasətçilərin təbiri ilə desək, XXI əsr türk dilli xalqlarının əsri olacaqdır. Ortaq türk əlifbasının qəbulu və "Əbədi dostluq" haqqında mühüm sənədlərin imzalanması qardaş türk dilli ölkələr arasında möhkəmlənən dostluq, mehriban qonşuluq, qarşılıqlı etimad və strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinin mühüm rəmzinə çevriləcək.

Ədəbiyyat

1. Hacıyeva Z.Ə. Azərbaycanı tədqiq edən və öyrənən cəmiyyət (Tətəbbö): Azərbaycanda elmin inkişaf tarixindən, Bakı, Elm, 2021. 108 s.
2. Qasimov C.Ə. Bəkir Çobanzadə: monoqrafiya, Bakı: DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyasının nəşriyyatı, 2018. - 328 s.
3. Tahirov İ. I Türkoloji Qurultay və müqayisəli dilçilik məsələləri. "Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans: Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar" beynəlxalq konfransın materialları, I hissə, Bakı, 2016. S. 72-75
4. Turan A. XX əsr - fəryadın metafizikası / A. Turan; red., ön sözün müə. E. S. Akimova. - Bakı: Elm və təhsil, 2017. - 424 s.
5. Özbəkistan, Tacikistan və Qırğızistan liderləri dövlət sərhədlərinin birləşməsi qovşağı haqqında sənəd imzalayıb, 31.03.2025, <https://www.xalqqazeti.az/az/dunya/219753-ozbekistan-tacikistan-qirgizistan-liderleri-dovlet>
6. Агаев Н. Форум отложенных надежд, Азербайджанские известия, 2016, 25 февраля, с.3.
7. Жанбирова А. Страны тюркского мира приняли единый алфавит из 34 букв на основе латиницы, <https://kz.kursiv.media/2024-09-12/dlzh-turk-alphabet/>
8. Мустафаев Ш. Глава Тюркской академии: единый тюркский алфавит важен для языкового и духовного единства, <https://www.aa.com.tr/ru>

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAYDA İŞTİRAK EDƏN ÖZBƏK NÜMAYƏNDƏLƏRİ

Mirzəzadə Rəqsanə

Filologiya fakültəsinin tələbəsi

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

orcid.org/0009-0005-2441-6291

rqsanmirzzad@gmail.com

Elmi rəhbər: f.e.d.prof. Mirvari İsmayılova

Xülasə: 1926-cı il fevralın 26-da Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultayda iştirak edən özbək nümayəndələrinin fəaliyyəti və türkdilli xalqların elmi, mədəni və dil məsələlərinin müzakirəsindəki rolu araşdırılır. Qurultayda iştirak edən 131 nümayəndədən 6-sının Özbəkistandan olması, bu xalqın ümumtürk integrasiya proseslərində fəal iştirak etdiyini göstərir. Tədqiqat Abdurrəşid Abducabbarov, Qazi Alim Yunusov və Məşriq Yunus

oğlu Elbəy kimi ziyalıların maarifçilik, mətbuat və ədəbiyyat sahələrindəki fəaliyyəti, həmçinin Sovet repressiyalarına baxmayaraq, ictimai-mədəni həyatdakı mövqelərini qoruyub saxlamaları üzərində qurulmuşdur. Qurultay çərçivəsində özbək nümayəndələrinin yalnız iştirakçı kimi deyil, həm də konkret elmi və təşkilati təkliflərlə çıxış edərək türkologiya elminə töhfələr verdikləri müəyyən edilmişdir. Xüsusilə Abdurrəşid Abducabbarovun irəli sürdüyü təkliflərin elmi və praktiki əhəmiyyəti qeyd olunur. Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, özbək nümayəndələrinin təşəbbüsləri türkdilli xalqlar arasında elmi-mədəni inteqrasiyanın güclənməsinə və ümumtürk ideyalarının formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir.

Açar sözlər: Birinci Türkoloji Qurultay, Özbək nümayəndələri, Özbəkistan, Azərbaycan – Özbəkistan münasibətləri.

Annotatsiya: 1926-cı il 26-fevralda Bökudə toqulan I Türkologik Qurultoyda qatnashgan o'zbek vakillarining faoliyati, türkiy tilli xalqların ilmiy, mədəni, tilshunoslik masalalarını muhokama qilishdagi roli o'rganiladi. Qurultoyda qatnashgan 131 nəfər vakildən 6 nəfəri O'zbekistondan to'lganligi bu xalqning panturkiy integratsiya jarayonlarida faol ishtirok etganidan dalolat beradi. Tadqiqot Abdujabbarov, G'ozı Olim Yunusov, Mashrig Yunus o'g'li Elbey kabi ziyolılarning təlim, mətbuat və ədəbiyyat sahələrindəki faoliyati, sovet qatag'onlarına qaramay, ictimai-mədəni həyatdağı mavqeyini saqlab qolganlıklarına asoslanadi. Qurultoy :rasida o'zbekistonlik vakillar nafaqat ishtirokchi sifatida, balki aniq ilmiy-tashkiliy takliflar bilan ham türkologiya fanına hissa qo'shgani anıqlandı. Xususan, Abdurrahid Abdujabbarov tomonidan ilgari surilgan taklifların ilmiy-amaliy əhəmiyyəti alohida təkidlanadi. Tadqiqot natijaları shuni ko'rsatadiki, o'zbek vakillarının təşəbbüsləri türkiyzabon xalqlar o'rtasında ilmiy-mədəni inteqrasiyanın güclənməsinə, panturkistik g'oyalarning shakllanishına katta təsir ko'rsatdı.

Kalit so'zlar: Birinci Türkologik qurultay, O'zbekiston vakilları, O'zbekiston, Ozarbayjon-O'zbekiston munosabatlari.

Abstract: The participation of Uzbek delegates in the First Turkological Congress held in Baku on February 26, 1926, and their role in the discussion of scientific, cultural, and linguistic issues among Turkic-speaking peoples are explored in this study. The fact that 6 out of the 131 delegates at the congress were from Uzbekistan indicates this nation's active involvement in the overall Turkic integration processes. The research focuses on the educational, journalistic, and literary activities of intellectuals such as Abdurashid Abdujabbarov, Ghazi Alim Yunusov, and Mashriq Yunus oglu Elbay, as well as their ability to maintain their positions in public and cultural life despite Soviet repressions. It was determined that Uzbek representatives at the congress not only participated as attendees but also contributed to Turkological science with specific scientific and organizational proposals. In particular, the scientific and practical significance of the suggestions put forward by Abdurashid Abdujabbarov is emphasized. The results of the study show that the initiatives of the Uzbek delegates had a significant impact on strengthening scientific and cultural integration among Turkic-speaking peoples and shaping pan-Turkic ideas.

Keywords: First Turkological Congress, Uzbek representatives, Uzbekistan, Azerbaijan-Uzbek relations.

1926-cı il fevralın 26-da Azərbaycan tədqiq və tətəbbö cəmiyyəti və Ümumittifaq Şərqşünaslar Cəmiyyəti Bakıda Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayı çağırdı. Qurultay Maarif Sarayında (indiki Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası binasında) keçirildi. Qurultayın keçirildiyi maarif sarayının 3-cü mərtəbəsində iclas salonunun qabağındakı foyedə türk xalqlarının elm, maarif və mədəniyyət sahəsində qazandığı beşillik uğurları əks etdirən geniş sərgi açılmışdı.

Qurultaya 131 nümayəndə gəlmişdi. Onların 98-i türk, 33-ü qeyri-millətlərin nümayəndəsi idi. Qurultay nümayəndələri içərisində bircə nəfər qadın (Ayna Sultanova) var idi. Qurultaya nümayəndələr həm regionlar, həm də millilik üzrə seçilmişdilər. Belə ki, Azərbaycandan-6, Naxçıvandan-1, Təşkilat komitəsindən-15. Gürcüstandan-1, Ermənistandan-1, Acarıstandan-1, Türküstandan-4, Krımdan-3, Tatarıstandan-6, Başqırdıstandan-3, Qazaxıstandan-3, Özbəkistandan-6, Türkmənistandan-4, Qırğızstandan-2, Oyrot vilayətindən-1, Yaqutstandan-3, Kalmık vilayətindən-1, Çuvaşstandan-2, Çinin Uyğur vilayətindən-1, Abxaziyadan-1, Xakasiyadan-1, Qaraçaylardan-1, Şimali Qafqazın Türkmən vilayətindən-1, Elmlər Akademiyasından-3, Şərqşünaslar cəmiyyətindən-3, Daşkənd universitetindən-1, Leninqrad universitetindən-1, Şimali-Qafqaz İcraiyyə Komitəsi Millətlər Sovetindən-2, Ufa XMK-dan-1, RSFSR Millətlər Sovetindən-4, SSRİ MİK Millətlər Sovetindən-1, Cənubi Azərbaycandan-2.

Fərdi şəkildə dəvət edilmişlər: Azərbaycandan-2, Tatanstandan-2, Şimali Qafqazdan-2, Moskvadan-2, Ukraynadan-1, Leninqraddan-1, Krımdan-2, Dağıstandan-2, Zaqafqaziyadan-2, Ermənistandan — 4, Başqırdıstandan — 2, Türkiyədən — 3, Almaniyadan — 2, Macarıstandan — 1 nümayəndənin iştirak etdiyi 1926-cı il Birinci Türkoloji Qurultayda özbəklərin çoxluğu təsadüfi deyildi. Azərbaycanlılar və özbəklər minlərlə kilometr uzaqda yaşasalar da, ortaq tarixi və mədəni köklərə malik idilər. Bu yaxınlıq, xüsusilə klassik ədəbiyyat sahəsində özünü göstərmişdir. Məhəmməd Füzuli və Əlişir Nəvainin əsərləri hər iki xalq arasında sevilərək oxunmuşdur.

Ədəbiyyat və elm sahəsindəki bu qarşılıqlı əlaqənin bariz nümunələrindən biri də Qarabağda doğulub, ömrünün böyük hissəsini Səmərqənddə yaşamış Yusif Qarabaği olmuşdur. Onun əsərləri yalnız yaşadığı dövrdə deyil, sonrakı nəsillər tərəfindən də maraqla qarşılanmış, Buxara əmiri onun şəərəfinə xüsusi kitabxana tikdirmişdir. Hazırda Özbəkistanda onun 24 traktatı saxlanılır. Azərbaycan-Özbək əlaqələrinin inkişafında iştirak edənlər sırasında Seyid Rza Əlizadənin də adı çəkilməlidir. Dövrünün qabaqcıl maarifçilərindən olan Əlizadə çoxsaylı dilləri bilmiş, müxtəlif qəzet və jurnallarda məqalələrlə çıxış etmiş, məktəblər və teatr tamaşalarının təşəbbüskarı kimi tanınmışdır. O, həmçinin dərslilər və dini kitablar yazaraq regionun maarifləndirilməsinə töhfə vermiş, əsərləri bu gün də bir sıra ölkələrin mədrəsələrində istifadə olunur. Pakistanın Lahor şəhərində onun 33 kitabı saxlanılır. Azərbaycanlıların Özbəkistanda qazandığı nüfuz yalnız könüllü köçənlərlə məhdudlaşmamışdır. Sürgün edilən azərbaycanlılar da çalışqanlıq və bacarıqları ilə seçildilər. Onlardan biri də yazıçı və ictimai xadim Maqşud Şeyxzadə olmuşdur.

Bütün müstəmləkəçilər kimi Rusiya da əsarət altına aldığı xalqları parçalamaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edirdi. 19-cu yüzildə Türküstanda cədidçilərlə qədimçilər arasında gərginlik o yerə çatmışdır ki, az qala müstəmləkəçilərin zülmü yaddan çıxmışdı (1, s.76). Onlar birləşib işğalçılara qarşı xalqı səfərbərliyə almaqda, bir-birinə qarşı barışmaz düşmənlər kimi davranırdılar. Hökumət dairələri cədidçilərin tərəfini saxlasa da,

onlar üzərindəki nəzarətini bir an da olsa azaltmırdı. Hətta cədidçilərin fəalları həbs etməkdən, sürgünə göndərməkdən və başqa vasitələrlə cəzalandırmaqdan da çəkinmirdi. Bolşeviklər hakimiyyətə gəldikləri vaxt verdikləri saxta vədlərə aldanan cədidçilərin əksəriyyəti onların tərəfini saxladılar. Elə ki, Sovetlər mövqelərini yerlərdə möhkəmlətməyə başladı, cədidçiləri də sıxışdırdı, təqib etdi, həbslərə atdı və güllələtdi. 1926-cı ildə Bakıda Türköloji Qurultaya hazırlıq gedəndə Özbəkistanda Mənevverkarı Abdurəşidovun, Abdurrauf Fitrət, Abdulhamid Çolpan, Abdulla Avlanidir, Qulom Zafariy, Tavollo ləqəbilə tanınan Tulaqan Xujamyarovun, Abdulla Qədiri, Seyid Rza Əlizadə və b. cədidçilər müxtəlif vəzifələrdə işləyirdilər və cəmiyyətdə də böyük nüfuzları vardı. Onların əksəriyyəti də ərəb əlifbasında islahatlar aparılması və ya yeni əlifbaya keçilməsi uğrunda illərdir mübarizə aparırdılar. Lakin onlardan heç biri Qurultaya nəinki nümayəndə kimi, heç dəvət olunan, fəxri qonaq kimi də çağırılmadılar. Özbəkistandan Türköloji Qurultayda Abdurəşid Abducabbarov, Qazi Alim Yunusov, Şakircan Rəhimi, Bikcan Rəhmanov, İsmail Sadri, Aşurəli Zahiri, Məşriq Yunus oğlu İlbək (Elbək), Rəhim İnaqomov göndərildi. (1926-cı il, 2006:345-350). Rəhim İnaqomov, Abdurəşid Abducabbarov, Qazi Alim Yunusov və Qazan tatarlarından olub da Səmərqənddə yaşayan Mecid Usmanov Səmərqənd göndərilmişdir. O dövrdə Səmərqənd Özbəkistanın paytaxtı idi.

Məşriq Yunus oğlu İlbək (Elbək) 1898- ci ildə Özbəkistanın Bostanlıq rayonunun Xumsan kəndində kasıb ailədə doğulmuşdur. Məşriqin uşaqlıq illəri Türköstan torpaqlarının bölünməsi, talan edildiyi ağır dövrdə keçirdi. O, 1905-ci ildə dörd illik məktəbə daxil olur və əla oxuyur. Sonra Daşkəndə gələrək, Quyu Divanbəyi məhəlləsində 1911-ci ildə yeni üsullu (Üsuli-cədid) məktəbə daxil olur. Maddi sıxıntı içərisində yaşayan Elbək təhsilini davam etdirib elm öyrənirdi. Daşkənd şəhərinin, Şayxontoxur məhəlləsində Mənevver Qarının (o dövrdə ən nümunəvi sayılan) Rüşdiyyə məktəbini bitirdikdən sonra müəllimlik etdi. Müəllimliklə bərabər Elbək mətbəədə də işlədi. Beləcə, O, mətbuat, çap işlərini püxtə öyrəndi. Yaradıcılığının ilk mərhələsinə başlayaraq, müxtəlif mətbuatlarda məqalələr çap etməyə başladı. Türköstanın əvvəl Çar Rusiyasının, sonra isə bolşeviklərin alovunda yandığı bir vaxtda, Elbək kimi ürəyi odlu vətənpərvər ziyalılara ehtiyac var idi. Eyni zamanda sovet ideologiyası qabaqcıl milli ziyalıları nəzarətdə saxlasa da, onları ələ alıb, özlərinə xidmət etdirmək məqsədi ilə bəzən onlara şərait də yaradırdılar. Elə bu illərdə gənc şair, yazıçı Elbək 1917-ci ildən başlayaraq, müxtəlif mətbuatlarda "Kurulqa" (silaha), "Turan", "Türk sözü", xüsusən 1920-ci ildən texnikum və institutda dərs verdiyi zaman, araşdırmalar apardı, dərsliklər yaratdı, məqalələr dərc etdi. Qeyd etdiyimiz kimi, bolşeviklərin aldadıcı güzəştlərindən bir az yararlanan Elbək 1926-cı ildə Bakı qurultayından geri döndükdən sonra vətəninə, xalqına edilən haqsızlığa dözə bilmədiyindən öz etirazını " Lena gülləboranı", "Azadlıq gülləboranı", "Özbək igidinə", "Müjdələr", "Dəniz", "Solğun çiçək", "Könül çiçəyi" və başqa çoxsaylı şeirləri ilə bildirirdi (1, s77). Elbəyin zəngin elm və publisistik irsini qısa bir vaxt çərçivəsində, yaxud bir neçə vərəqə sığdırmaq mümkün deyil. Acınacaqlısı odur ki, cəmi qırx dörd il ömür yaşayan, ondan da beş ilini Stalin

rejimi casuslarının zülmünə dözə bilməyib 1942-ci ildə xalq düşməni" damğası ilə həbsxanada vəfat etdi. Məhz Özbəkistan müstəmləkədən azad olduqdan sonra Elbəyin qızıl xəzinəsindən əsərləri çap olundu və xatirəsi əbədiləşdirildi.

Qazi Alim Yunusov (1889-1942) - Özbəkistanın tarixçisi və folklorşünası kimi fəaliyyət göstərmişdir. Daşkənd şəhərində doğulsa da əsasən qədim Səmərqənd şəhərində yaşayıb, yaratmışdır, Özbəkistan Akademiyası mərkəzində sədr müavini vəzifəsində çalışaraq xalq epik mahnılarını, dastanlarını və özbək xalqının milli quruluşu tarixi barəsində materiallar toplayaraq çap etmişdir. Qazi Alim Yunusovda Birinci Türkoğlu Qurultayda iştirak etmişdir. Özbəkistan nümayəndəsi Qazi Alim Yunusovun qurultayda bir çıxışda olmuşdur. Bu çıxışda o belə demişdir: "Burada türk xalqlarının etnoqrafiyasından, bu sahədəki uğurlardan danışıldı. Amma bu məruzələr o qədər məhdud idi ki, jurnallardan götürülmüş məqaləni xatırladırdı. Bu məruzələr türk xalqlarının maddi-mədəniyyət tarixini əks etdirən faktlarla kifayət qədər əsaslandırılmamışdı. Mən istərdim ki, Orta Asiya türklərinin tarixi və etnoqrafiyası ki, başqa xalqlara da güclü təsir göstərmişdir, onlar dərinədən öyrənilsin. No Moskva, no Leningrad bu məsələ ilə ciddi məşğul olmamışdır. Mən istərdim ki, qurultay bu məsələyə ciddi fikir versin". Onun da millətsevərliyi, bilimdənliyi nəticəsində 4 dekabr 1937-ci ildə NKVD-nin üçlüyü tərəfindən on il həbs olunmuşdur. 5 may 1942-ci ildə Arxangel vilayətində həbsxanada vəfat etmişdir.

Özbəkistan Akademiyası Mərkəzinin sədri Abdurrəşid Abdülcəbbarovda Birinci Türkoğlu Qurultayda iştirak etmişdir. Bu qurultayda bir çox təkliflər irəli sürmüşdür. Onun bu təklifləri öz növbəsində qurultaya töhfəsini vermişdir. A. Abdülcəbbarov Azərbaycan, Türkmənistan, Qazaxıstan və başqa respublikaların nümayəndə heyətləri adından qurultayın rəyasət heyətinin aşağıdakı nümayəndələrə (22 nəfər) ibarət olmasını təklif etdi (Özbəkçə):

1. Ağamalıoğlu Səmədağa (vəzifəsi göstərilmir)	13. Naqoviçin - RSSR XMK;
2. Axundov Ruhulla - Azərbaycan	14. Oldenburq - akademik;
3. V.V. Bartold - akademik	15. Pavloviç - Şərqsünaslar Assosiasiyası;
4. Ə. Baytursun - Qazaxıstan	16. Samoyloviç A.N. - professor;
5. İ.N. Baraxov - Yaqutstan Respublikası	17. Tınıstanov - Qara-qırğızıstan;
6. Borozdin - Şərqsünaslıq Assosiasiyası	18. Çobanzadə B.V. - professor;
7. Cəbiyev Həbib (vəzifəsi göstərilmir)	19. Berdiyev - Türkmənistan
8. İbrahimov Qalimcan - Tatarıstan	20. Ağçörəkli - Krım;
9. İdelquzm - Başqırdıstan	21. Əliyev Omər - Şimali Qafqaz;
10. Köprülüzadə M.F. - Türkiyə	22. Mençel - professor, Avropa alimləri nümayəndəsi;
11. Qorxmazov - Dağıstan	
12. Nahamov İ. - Özbəkistan;	

Bundan sonra Abulcabbarov yenə həmin nümayəndə heyəti adından özü də daxil olmaqla 5 nəfərdən ibarət mandat komissiyasının tərkibini təklif edir. Buraya 1) Məmməd zadə (YTƏK-dən); 2) V.B.Tomaşevski (Leninqrad Universitetinin rektoru, 1925-ci illər- də BDU-da kafedra müdiri olmuşdur - A.B.); 3) İvanov A.A. - jurnalist, yaqut; 4) Abulcabbarov R. Özbəkistan, Akademik mərkə- zin direktoru; 5) İvanov C.İ. - Cuvaş, Cuvaşiya MİK.

Qurultayın redaksiya heyəti isə 6 nəfərdən ibarət təklif edilir. Yenə A.Abdulcabbarov komissiyayı tərkibini aşağıdakı kimi təklif edir:

1. Zifeld A.Z. - filoloq, Bakı, Təşkilat Komitəsi üzvü;
2. Yakovlev N.F. - professor, Moskva, xüsusi-fərdi dəvət edilmişdir;
3. Maqsudov Q.A. - Tataristan XMK kollegiya üzvü, Qazan
4. Habitov H.A. - pedaqoq, Başqırt, Ufa şəhəri;
5. Rəhimi Şakircan - Özbək. XMK;
6. Oşayev Xalid

Komitəsi;

Çeçen. Çeçenistan Vilayət İcraiyyə

Abdurrəşid Abdulcabbarov qurultayın katibliyinə 5 nəfərin seçilməsini təklif edir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Qasimov Pənah - Azərbaycan Maarif işçiləri Komitəsinin sədri;
2. Veltman Solomon - jurnalist, ümumittifaq şərqşünaslar assosiasiyası;
3. Gəldiyev Məhəmməd – Türkmənistan XMK;
4. Odabaş H.A. – Kırım Dövlət Universitetinin müəllimi
5. Sultanova Ayna – müəllimə, Bakı.

Təklif olunan bütün üzvlər yekdilliklə qəbul edilir.

Birinci Türkoloji Qurultay təkcə elm və dil sahəsində deyil, həm də türk xalqları arasında həmrəyliyin və birliyin gücləndirilməsi baxımından mühüm bir hadisə olmuşdur. Qurultayda iştirak edən özbək nümayəndələri — Abdurrəşid Abducabbarov, Qazi Alim Yunusov, Məşriq Yunus oğlu Elbəy və digərləri — öz intellektual səviyyələri, ictimai mövqeləri və mədəni irsə bağlılıqları ilə seçilmiş, türk dünyasının ortaq dəyərlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışlar. Onların qurultayda irəli sürdükləri təkliflər və çıxışlar türkologiya elminin gələcək inkişafına mühüm töhfələr vermişdir. Repressiya və təqiblərə baxmayaraq, bu ziyalıların fəaliyyəti sübut edir ki, türkdilli xalqların maarifləndirilməsi, milli kimliyinin qorunması və ortaq mədəni irsin yaşadılması istiqamətində səylər dönməz və dəyərli olmuşdur. Bu baxımdan, özbək nümayəndələrinin Birinci Türkoloji Qurultaydakı iştirakı tariximizdə və elm tarixində önəmli yer tutur.

Ədəbiyyat

1. Birinci Türkoloji Qurultay: görünən və görünməyən tərəflər. Elmi sessiyanın materialları (10 iyun 2016-cı il). Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı, 2016, -100 səh.

2. Adil Babayev. Birinci Türkoloji Qurultay və Azərbaycanda türkologiya. Bakı, "Elm", 2016, 336 səh.

3. Elman Quliyev. Türk xalqları ədəbiyyatı. (derslik, təkmilləşdirilmiş və əlavələr edilmiş yeni nəşr). Bakı, "Elm və təhsil", 2025, 864 səh.

4. Mahmud Kaşğarlı Cild II. №1. 2024, Tom II №1. 2024, Volume II. №1. 2024
5. "Ayna" (Güzgü) jurnalı, 35-ci nömrə, 1914
6. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (2006) (Stenoqram materialları, bibliqrafiya və foto-sənədlər), Ruscadan tərcümə, ön söz və şərhлərin müəllifləri: professor Kamil Vəli Nərimanoğlu, Elmi işçi Əliheydər Atakişiyev. "Çinar-Çar" nəşriyyatı, Bakı.

МУСТАЙ КАРИМ: ШАХС ВА ИЖОД УЙЃУНЛИГИ

Гулноз Сатторова

*ЎзРФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти
катта илмий ходими, филология фанлари номзоди*

Калит сўзлар: *бошқирд адабиёти, шоир, қисса, миллий ғурур, ижод, шахсият.*

Ҳар бир халқ ва миллат маънавиятининг шаклланиши ва ривожланишида шу миллатнинг буюк истеъдодлари, мутафаккирларининг таъсири ва алоҳида ўрни бўлади. Шундай ижодкорлар борки, улар жамият ижтимоий-сиёсий ҳаёти, миллий юксалиши йўлида яратган асарлари билан пойдевор қўядилар. Миллат адабиётининг юксалиши учун асос бўладилар. Ана шундай ижодкорлардан бири бошқирд халқининг суюкли фарзанди Мустай Каримдир. Дарҳақиқат, XX асрнинг 40-90-йиллари бошқирд адабиётини адиб ижодисиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Мустай Карим 1919 йил 20 октябрда Бошқирдистоннинг Чишмин тумани Кляшево қишлоғида таваллуд топган. Дастлаб ижодини шеърлар ёзишдан бошлаган адиб иккинчи жаҳон уруши қатнашчиси ҳамдир. У «Баҳор садолари» (1940), «Менинг тулпорим» (1943), «Шеърлар» (1944), «Қайтиш» (1947), «Танланган асарлар», «Европа— Осиё» (1954) ва бошқа шеърый тўпламлар муаллифи. Мустай Каримнинг «Тўй давом этади» (1947), «Ёлғиз қайин» (1950), «Қиз ўғирлаш» (1959), «Айтилмаган қўшиқ» (1961), «Ой тутилган тунда» (1964), «Ойгул Ватани» (1969) каби пьесалари замонавий ва тарихий мавзуларда ёзилган бўлиб, уларда бошқирд халқининг турмуш тарзи ўз ифодасини топган. «Олис-олис болалик» (1974—78) автобиографик қиссаси ва «Ой тутилган тунда» (1972), «Оловни ташлама, Прометей» (1976) пьесалари ўзбек тилига таржима қилинган. «Ой тутилган тунда» асари шоира Зулфия томонидан таржима қилиниб, Ўзбек миллий академик драма театри сахналарида бир неча бор намоиш этилган. Мустай Карим Бошқирдистон халқ шоири. У Алишер Навоий, Ойбек, Ҳ. Олимжон, Зулфия ижоди ҳақида бир қанча мақолалар ёзган. Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонини бошқирд тилига таржима ҳам қилган. Бу асар шоирнинг танланган асарлари жилдликларидан жой олган.

Мустай Каримга табиат шоирлик истеъдоди ва донишманд мутафаккирлик неъматини берди. Унинг ҳаёт ҳақида, миллат ҳақида,

Ватан ҳақида ёзганларини ўқиркансиз ҳар бир фикри замирида ҳаётий тажриба, миллий ғурур ётганлигининг гувоҳи бўласиз. Ушбу тажрибанинг асосий қатлами адибнинг 1941-1945 йиллардаги Иккинчи жаҳон урушида иштирокига бориб боғланади. “Ватан”, “юртдошлик”, миллат каби тушунчалар Мустай Каримга бутун умри давомида ҳамроҳ бўлганлиги ҳам шундандир. Ижод мотивлари сифатида она Ватанга фарзандлик муҳаббати ва садоқати шоир таржимаи ҳоли билан ҳамоҳангдир. Тўрт йил узлуксиз давом этган иккинчи жаҳон урушидаги иштироки сабаб шоирнинг қайғу ва хотиралари кучайиб, чуқурлашиб унинг ижодига кўчади.

Дастлаб шеърий асарлари билан адабиёт майдонига кириб келган ижодкор ҳаётининг сўнгги йилларида кўпроқ насрий асарлар ёза бошлади. У қатор ҳикоялар, қиссалар, пьесалар яратди. Гарчанд унинг ижодида наср етакчи ўрин эгалласа-да, асарлари лирик жўшқинлик билан ўқилади. Ҳаётни фалсафий англаш, шахсий ҳаётини Ватан тақдири билан боғлаш адиб ижодининг асосий хусусиятларидан биридир.

Ўзбек китобхонлари адибнинг “Олис-олис болалик” (1978) қиссаси билан яхши таниш. Асар автобиографик характерга эга. Мустай Карим иккинчи жаҳон уруши даврида яшаган, ўша машъум уруш иштирокчиси бўлган ва бу адиб ижодига, унинг келажак тақдирига кучли таъсир кўрсатганлиги бу асарда кўрсатиб берилган. Болалик - ҳар бир инсон ҳаётидаги алоҳида давр. Бўлажак ёзувчи болалик онларида кўрган-кечирганлари, ўз ҳаётида катталарнинг ўрни ҳақидаги хотираларини, маънавий - ахлоқий қадриятларни ўзлаштириб, уларни бадийлаштириб ушбу асарни яратган. “Бизнинг бахтли ва бахтсиз болалигимиз бизни узоқ йиллар давомида кузатиб боради. Тўғрироғи, у қалбда яшайди ва тарк этмайди”, деб ёзади адиб қиссасида. Асар муаллифнинг ана шундай хотиралари асосида яратилган.

У асарларида уруш манзараларини тасвирлар экан, бу машъум урушда тирик қолишдек бахтга муяссар бўлганини, бу тириклик шукронаси учун ҳаётда доимо тўғри йўлни танлаш, меҳнат қилиш, ўз она халқи ва Ватанининг маънавий-ахлоқий тараққиёти учун ҳисса қўшиш, деб билганлигини таъкидлайди.

Бу каби қарашлар адибнинг барча асарларида етакчи тамойилга айланган.

2019 йил Мустай Карим таваллудининг 100 йиллигини нишонлаш тантаналарида иштирок этиш учун Уфа шаҳрида бўлдик. Тадбирлар давомида адибнинг “Афв” қиссаси асосида саҳналаштирилган “Луна и листопад” номли пьеса примьерасида иштирок этдик. Асар Иккинчи Жаҳон уруши давридаги қаҳрамонлар ва бу урушнинг жамият ҳаёти, инсонлар тақдирига таъсирини кўрсатиб беришга бағишланган. Асарда чуқур шахсий ва ижтимоий зиддиятларни акс эттирувчи кураш, қаҳрамонлик ва изтироб мавзулари ёритилган. Қиссада уруш даҳшатларига дуч келган, тақдирларини ўзгартирувчи ахлоқий танловлар

қилган қаҳрамонларнинг психологик портретлари чизиб берилган. Улар уруш даҳшатларига қарамай, инсоний ғазилатлар: меҳр-шафқат, жасорат ва фидойиликни унутмаган, тарихнинг оғир синовларида ҳам ўз эътиқодларига содиқ қолган кишилардир.

Бу асарда реалистик воқеа ва ҳодисалар кўпинча туш, афсона, эртак унсурлари билан алмашилиб туради. Муаллиф бош қаҳрамонларнинг муҳаббатини тасвирлашда гипербола, рамз, аллегория каби романтик бадий воситалардан кенг фойдаланади. Адиб Шарқ адабиёти ва фольклорида кенг тарқалган мураккаб сонлар сеҳридан ҳам фойдаланилган. Фронт чизиғидан ўн етти километр узоқликда жойлашган қишлоқда истиқомат қилувчи ўн етти ёшли қизалоқ ғожиали воқеадан роппа-роса ўн етти кун олдин кучли эҳтиросла севиб қолади... Асарда бу рақам маълум бир сирни яширади ва бу сир жуда ғожеали тарзда очилади. Асар тугаб бораётган уруш воқеаларига бағишланган. Бироқ, унда қаҳрамонлик ёки жанг саҳналари йўқ. Бу ерда асосий эътибор ҳали уруш нималигини англаб етмаган ёш чақирилувчининг қатл этилиши эпизодига қаратилади. “Афв” қиссасида моҳиятан ўтмиш воқеалари, аммо яқин ўтмиш, 1941-1945 йиллардаги Иккинчи жаҳон уруши давлари муаллифнинг диққат-эътиборидадир. Дезертир сифатида адолатсиз равишда судланган ва ҳарбий трибунал томонидан қатл этилган (уруш даври совет жангчиси Любомир Зухнинг бахтсиз, ғожиали тақдири ўқувчини уруш ҳар доим ғайриинсоний, бировга нисбатан шафқатсиз эканлигидан огоҳлантиради.

Йигирма ёшли жангчи жинояти учун эмас, балки эҳтиросли муҳаббати учун ўз ҳаёти билан ўлпон тўлаши асарнинг кульминацион нуқтасини ташкил қилади. Бу ҳар қандай ўқувчининг қалбини ларзага солади.

Тарихий ўтмиш ва бугунги кун ўртасидаги чуқур ахлоқий-фалсафий алоқалар халқ шоирининг шеърият, наср, драматургия ва публицистикадаги барча машҳур асарларининг мазмунли ва мажозий устунлигини ташкил этади.

Мустай Карим ижоди ўша даврнинг тарихий, тарихий-фалсафий ва тарихий-маданий контекстига чинакам намунасидадир.

Адибнинг “Ялалетдин Ота” қиссаси 1994 йилда ёзилган. “Мен бу асарни иштиёқ билан, меҳр билан, ҳатто илҳом билан ёздим. Ёзиш жараёнида Михаил Алексеевич Зайцев доим кўз олдимда турарди. Мен унинг болалигини тасвирлашга ҳаракат қилдим. Тахминан ўн йил олдин у менга болалар уйидаги ўқитувчиси ҳақида гапириб берди”, деб ёзади адиб ўз кундаликларидан бирида.

Асар болалик бахти ўғирланган меҳрибонлик уйи тарбияланувчилари ҳақида. Бу ерда тарихийлик ва замонавийлик бир-бирига уйғун ҳолда болалар уйи тарбияланувчиси Миша Куянов (келажакдаги машҳур ижтимоий ва сиёсий арбоб Михаил Зайцев) ва дўстларининг меҳрибон мураббийси урушдан қайтган кекса ўқитувчи – инсонпарвар ва адолатли

Ялалетдин Отадан олган ҳаёт сабоқлари, бу сабоқлардан доимий ҳаёт қўлланмаси сифатида фойдаланган болалар уйининг собиқ тарбияланувчиси Михаил Куяновнинг ҳаёти тасвирлаб берилади.

Мустай Карим пьесалари Бошқирдистон театрлари репертуарининг асосий қисмини ташкил этади, Ҳар йили адиб таваллуди муносабати билан янгидан-янги асарлари саҳналаштирилади. Пьесаларда даврнинг энг муҳим, глобал муаммолари: инсон ва жамият, инсон ва Ватан, ички шахсий эркинлик, демократия ва мустабидлик каби масалалар ўз ифодасини топган. Мустай Карим драматургияси, айниқса, унинг трагедия жанридаги асарлари бошқирд адабиётини янги босқичга кўтарган, десак муболаға бўлмас. Ушбу китобдан жой олган "Ой тутилган тунда" трагедияси 17-асрда юз берган воқеалар қаламга олинган. Асар қаҳрамони-доно ва тадбиркор аёл Танкабика. У эри вафотидан сўнг бошқирд яйловларида ҳукмронлик қилиб, катта бир оилани бошқаради. Асарнинг Ой тутилган тунда, деб номланишида ҳам катта бир ғоявий юк бор.

Мустай Карим ижоди ғоявий-бадиий мазмун ва шакл жиҳатдан серқирра ва ранг-барангдир. Воқеликни чуқур англаш, борлиқнинг ўткир ижтимоий-ахлоқий ҳодисаларига эътибор, ўз замонаси оламига, инсон қалбининг мазмун-моҳиятига назар ташлашга интилиш – буларнинг барчаси унинг асарлари ўзига хослигини англатади. Ёзувчи тасвирланган воқеликлар моҳиятига нозик кириб бориш қобилияти, миллий характерга, ижтимоий ҳаёт ва кундалик ҳаёт тафсилотларига қизиқиши, уларни чуқур ўрганиш ва идрок этишга интилиши билан ажралиб туради. Унинг асарларидаги асосий мавзулар - бу оддий инсоннинг ҳаётий ҳикояларидир.

Ёзувчи асарларини ўқиган ўқувчи адиб ижодидаги бу ҳаётий воқеликлар билан яқиндан танишади, қаҳрамонлар билан бирга яшайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Карим М. Собрание сочинений. В 3-х т. М.: "Художественная литература", 1983. 201.
2. Карим М. Сочинения: В 4-х т. /На баш. яз./. Уфа, Башкнигоиздат, 1987-1988.
3. <https://ziyouz.uz/jahon-sheriyati/boshqird-sheriyati/mustay-karim>.
4. Карим Мустай. АФВ. Танланган асарлар. Тошкент. Фан. 2025 360 б.
5. Сатторова Гулноз. ТУРКИЙ ХАЛЦЛАР АДАБИЁТИДАГИ УЗАРО МУШТАРАКЛИКЛАР./Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. SJIF 2024 = 7.404 / ASI Factor = 1.7

RƏŞAD NURİ GÜNTƏKİNİN “ÇALIKUŞU” ƏSƏRİNİN TƏHLİLİ

Nərmin Rəhimova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Türkoloji Mərkəzin mütəxəssisi

narminrahimova7@gmail.com

ORCID: 0009-0008-6350-6144

Annotasiya

Müasir türk realist dövrünün görkəmli nümayəndələrindən Rəşad Nuri Güntəkin 1889-cu ildə İstanbulda hərbi həkim ailəsində anadan olmuşdur. Rəşad Nuri Güntəkin karyerasına müəllimliklə başlamış və ədəbiyyata olan dərin marağı sayəsində özünü bu sahədə inkişaf etdirərək bir çox roman, hekayə və pyeslər yazmışdır. O, əsərlərində Anadolu xalqının həyatından, sosial problemlərdən bəhs edərək insan-mühit əlaqəsini vurğulamışdır. Rəşad Nuri Güntəkinin “Çalıkuşu” romanı Türk ədəbiyyatının ən sevilən klassik əsərlərindən biridir. Roman İstanbulda kök salmış bir ailənin qızı Fəridənin nişanlısı tərəfindən xəyanətə uğradıqdan sonra özünü müəllimlik peşəsinə həsr etməsi və Anadolu şəhər-şəhər səyahət etməsindən bəhs edir. Romanda sevgi, qısqanclıq, qadın hüquqları və bürokratiyanın tənqidi kimi bir çox mövzuya toxunulmuşdur. Fəridənin macərasının arxa planında Osmanlı İmperatorluğunun son illərinin təsviri öz əksini tapmışdır. Əsər emosional hadisəni təsvir etməklə yanaşı, dövrün sosial problemlərini də tənqidi şəkildə ortaya qoyur. Rəşad Nuri “Çalıkuşu” əsərində yaşadığı dövrün təhsil problemlərini ədəbi yolla dilə gətirmişdir. Təhsilə olan bu həssaslığı bilavasitə onun özünün də müəllim olmasından qaynaqlanır. Belə ki, sevgidən üzü gülməyən Fəridə obrazı müəllimliyə yönələrək öz həyat yolunu yenidən istiqamətləndirmişdir. Buna görə də, əsərin gedişatında oxucuların diqqətini daha çox təhsil mövzuları çəkir. Onlar bir nöqtədən sonra Fəridə və Kamuran arasındakı məhəbbətlə yanaşı, Anadolunun vəziyyəti və müəllimlərin məsələlərinə maraq duymağa başlayırlar. “Çalıkuşu” əsərinin bu qədər diqqət çəkməsinin səbəbi romanda bəhs edilən problemlərin günümüzdə də öz aktuallığını qoruması və Türk təhsil sistemində hələ də davam edən, həll yolu tapılmayan məsələlərin burada işıq üzü görməsidir.

Açar sözlər: Rəşad Nuri Güntəkin, “Çalıkuşu” romanı, Türk ədəbiyyatı, sevgi, təhsil, müəllim.

Abstract

Reshad Nuri Guntekin, one of the famous figures of the modern Turkish realist era, was born in 1889 in Istanbul to a military doctor's family. Reshad Nuri Guntekin, who began his career and developed his deep interest in literature, wrote many novels, stories and plays. In his works, he noted the human-environment relationship that speaks of the life of the Anatolian people and social problems. Reshad Nuri Guntekin's novel “Çalıkuşu” is one of the most beloved classic works of Turkish literature. The novel tells the story of Farida, the daughter of a family rooted in Istanbul, who, after being betrayed by her fiancé, devotes herself to the teaching profession and does not travel from city to city in Anatolia. The novel touches on many topics such as love, jealousy, women's rights and the struggle of bureaucracy. The background of Farida's adventure is reflected in the description of the last years of the Ottoman Empire. In addition to describing an emotional event, the work also reveals the social problems of the period in a controlled manner. In his work “Çalıkuşu”, Reshad Nuri expressed the educational problems of the time they lived in a literary way. This knowledge of education stems directly from his being a teacher himself. Thus, the image of Farida, who was not happy with love, is redirected to her life path towards teaching. Therefore, according to the course of the work, the readers' attention is more attracted to educational topics. After a certain point, they begin to be interested in the situation of Anatolia and the problems of teachers, in addition to the harm caused by Farida and Kamuran. The

reason why the work “Çalikuşu” attracts so much attention is that the problems that continue in the novel maintain their relevance today and the issues that are still developing in the Turkish education system and for which no solution has been found are brought to light here.

Keywords: Reshad Nuri Guntekin, the novel “Çalikuşu”, Turkish literature, love, education, teacher.

Xulosa

Zamonaviy turk realistik davrining ko'zga ko'ringan namoyandalaridan biri Rashad Nuri Guntekin 1889 yilda Istanbulda harbiy shifokor oilasida tug'ilgan. Reshad Nuri Guntekin o'z ijodini o'qituvchilikdan boshlagan va adabiyotga bo'lgan chuqur qiziqishi tufayli o'zini shu sohada rivojlantirib, ko'plab roman, hikoya, dramatik asarlar yozgan. U o'z asarlarida Anado'li xalqining hayoti va ijtimoiy muammolariga to'xtalib, inson-atrof-muhit munosabatlariga urg'u bergan. Reshad Nuri Gyuntekinning “Chaligushu” romani turk adabiyotining eng sevimli mumtoz asarlaridan biridir. Romanda ildizi Istanbulda bo'lgan bir oilaning qizi Farida ismli turmush o'rtog'ining xiyonatidan so'ng o'zini o'qituvchilik kasbiga bag'ishlab, Onado'lining shaharma-shahar sayohati haqida hikoya qiladi. Romanda sevgi, rashk, ayol huquqlari, byurokratiya tanqidi kabi ko'plab mavzular yoritilgan. Farida sarguzashtining foni Usmonlilar saltanatining so'nggi yillari tasvirida o'z aksini topgan. Asarda hissiy hodisani tasvirlash bilan birga, davrning ijtimoiy muammolari ham tanqidiy ochib berilgan. Rashad Nuriy o'zi yashab o'tgan davrning ta'lim-tarbiya muammolarini “Chaligushu” asarida adabiy yo'l bilan ifodalagan. Ta'limga bo'lgan bunday sezgirlik bevosita uning o'zi o'qituvchi ekanligidan kelib chiqadi. Shu tariqa, mehr-muhabbatga to'lib-toshgan Farida siymosi o'qituvchilikka yuzlanib, hayot yo'lini qaytadan yo'naltirdi. Shu bois ish davom etar ekan, kitobxonlar diqqatini tarbiyaviy mavzularga qaratadi. Ular ma'lum bir vaqtdan so'ng Faride va Kamuran o'rtasidagi muhabbatdan tashqari Anado'lidagi vaziyat va muallimlar masalalari bilan ham qiziqqa boshlaydilar. “Chaligushu” ning bu qadar e'tiborni tortganiga sabab, romanda muhokama qilingan muammolar bugungi kunda ham dolzarbligicha qolishi, Turkiya ta'lim tizimida haligacha hal etilmagan masalalarga oydinlik kiritilishidir.

Kalit so'zlar: Rashad Nuri Guntekin, “Chaligushu” romani, turk adabiyoti, sevgi, tarbiya, ustoz.

Giriş

Müasir türk realist dövrünün görkəmli nümayəndələrindən Rəşad Nuri Güntəkin 1889-cu ildə İstanbulda hərbi həkim ailəsində anadan olmuşdur. Rəşad Nuri Güntəkin karyerasına müəllimlikə başlamış və ədəbiyyata olan dərin marağı sayəsində özünü bu sahədə inkişaf etdirərək bir çox roman, hekayə və pyeslər yazmışdır. O, əsərlərində Anadolu xalqının həyatından, sosial problemlərdən bəhs edərək insan-mühit əlaqəsini vurğulamışdır. Bundan əlavə, Milli Təhsil Nazirliyində Müfəttiş olaraq Anadoluda gəzmiş və bu təcrübələrini əsərlərində əks etdirmişdir. 1956-cı ildə Londonda vəfat etmiş və İstanbuldakı Karacaahmet qəbiristanlığında dəfn edilmişdir.

Rəşad Nuri Güntəkin bədii yaradıcılığa hekayə ilə başlamışdır və onun ilk qələm təcrübəsi “Köhnə dost” adlı hekayəsidir. Yazıçının hekayələri bir çox mövzuları özündə ehtiva etmişdir. Rəşad Nurinin hekayələrində cəmiyyətin acı reallıqları əksini tapmış, o, problemlərin ictimai-siyasi həllinə bədii dillə çıxış yolu axtarmışdır. Yazıçı yaşadığı dövrün çatışmazlıqlarını tənqid etdiyi və onlara qarşı etirazını dilə gətirdiyi bir sıra hekayələr kitabının da müəllifidir. Bu kitablara “Tanrı müsafiri” (1927), “Sönmüş ulduzlar” (1928), “Leyli və Məcnun” (1928), “Fövqəladə işlər” (1930) aiddir.

Rəşad Nuri yaradıcılığında dram əsərləri də xüsusi yer tutur və bu əsərlərin əsas mövzusunı müasirlik, reallıq kimi mövzular təşkil edir. Yazıçı dramaturgiyaya ilk addımını 1920-ci ildə "Xəncər" pyesi ilə atmışdır. Güntəkinin ən məşhur dram əsərləri arasında "Çalıquşu" (1922), "Dodaqdan qəlbə" (1924), "Yaşıl gecə" (1928) və "Yarpaq tökülməsi" (1943) və s. var.

Rəşad Nuri Güntəkinin "Çalıquşu" romanı Türk ədəbiyyatının ən sevilən klassik əsərlərindən biridir. Roman İstanbulda kök salmış bir ailənin qızı Fəridənin nişanlısı tərəfindən xəyanətə uğradıqdan sonra özünü müəllimlik peşəsinə həsr etməsi və Anadoluda şəhər-şəhər səyahət etməsindən bəhs edir. Romanda sevgi, qısqanclıq, qadın hüquqları və bürokratiyanın tənqidi kimi bir çox mövzuya toxunulmuşdur. Fəridənin macərasının arxa planında Osmanlı İmperatorluğunun son illərinin təsviri öz əksini tapmışdır. Əsər emosional hadisəni təsvir etməklə yanaşı, dövrün sosial problemlərini də tənqidi şəkildə ortaya qoyur. Rəşad Nuri "Çalıquşu" əsərində yaşadığı dövrün təhsil problemlərini ədəbi yolla dilə gətirmişdir. Təhsilə olan bu həssaslığı bilavasitə onun özünün də müəllim olmasından qaynaqlanır.

"Çalıquşu" əsəri 1922-ci ildə "Vaxt" qəzetində çap olunaraq böyük diqqət çəkmişdir. Fəridənin hekayəsi həm türk cəmiyyətinin qurtuluş mübarizəsinin simvolu, həm də türk ədəbiyyatının Anadoluya keçidini simvolizə edən bir roman kimi qəbul edilmişdir. Roman tarixi sənədi əvəz etmir, lakin tarixə işıq salır, o yolu gedənlərə kömək edir. Yazıldığı dövrün problemlərini anlamağa kömək edir. Üstəlik romanda dövrün mühüm hadisələri tənqidi prizmadan ədəbi dil və üslubda təsvir edilmişdir. Əsərdəki bir sıra məsələlər günümüzdə də öz aktuallığını daşımaqdadır. Cümhuriyyət dövrünün aparıcı problemlərindən biri də bir çox dövrlər kimi bu, şübhəsiz ki, təhsillə bağlıdır. Həmin dövrün təhsil problemlərini günümüzdə çatdıran yazılı mənbələrdən biri o dövrdə qələmə alınmış romanlardır. Rəşad Nuri Güntəkinin "Çalıquşu" romanı bu baxımdan xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Fəridə fransız məktəbində oxuyan nadinc bir qızıdır. Eyni zamanda o, çox gözəl və hörmətli bir ailənin qızıdır. Əsərin sonrakı hissələrində romanın ikinci ən mühüm qəhrəmanı Kamuran peyda olub Fəridənin ürəyini oğurlayır. Ancaq şəxsi xüsusiyyətlər baxımından bu iki sevgili bir-birinin tam əksidir. Fəridə dəcəl, üsyankar və cəsurdur. Kamuran isə utancaq, itaətkar cəsarətsizdir. O, itaətkar və cəsarətlidir. Fəridə fransız orta məktəbini bitirib müəllimlik diplomunu aldığı müddətdə Kamuranı çox sevməsinə baxmayaraq ürəyində ona qarşı şübhələr yaranır və xəyanətə uğradığı qənaətinə gəlir. Bu bəlalardan qaçmaq üçün müəllimlik üçün müraciət edir və İstanbuldan başqa bir şəhərə işləməyə getməyə qərar verir. Onun məqsədi Kamurandan uzaqlaşmaq idi. Beləliklə, bu məqsədinə nail olur və onun təyinatı Zeynilər kəndinə verilir. Bu yer həm fiziki şərait, həm də mentalitet baxımından təhsil problemləri ilə doludur. Amma Fəridə çox bəlalarla üzləşəcəyini bilə-bilə inadında ısrar edir və müəllimlik fəaliyyətinə başlayır. Lakin sonradan bu təkidindən vaz keçərək Kamurana qovuşur. Bütün bunlar Fəridənin gündəliyində bizə öz əksini tapıb. Bu çərçivədə romanda yarım əsr əvvəlki dövrün təhsil həyatı panoramik şəkildə

təqdim olunur. Buradakı tapıntıların doğruluğunda Rəşad Nurinin müəllim olmasının böyük rolu var idi.

“Çalıquşu” romanının baş qəhrəmanı Fəridənin simasında idealist bir müəllimin yaşadıkları izah edilsə də, əslində başlanğıcda o, belə deyildi. O, tamamilə fərdi və psixoloji səbəblə Anadoluya getmiş və romanın bir hissəsində Rəşad Nuri Fəridənin niyə müəllimliyi seçdiyini aydın şəkildə vurğulamışdır. Müəllif əsərdə Fəridənin Kamurana olan nifrəti sayəsində öz kəndini tərk etməklə yetinməyib ümumiyyətlə onun yaşadığı, nəfəs aldığı dünyadan qaçmaq istəyini bədii dillə ifadə etmişdir. O, Çalıquşunun Zeynilər kəndinə, oradan Çanaqqalaya, oradan da İzmirə və başqa yerlərə getməsinə sanki əzab çəkərək olğunlaşan bir aşiqin mistik hekayəsinə oxşadır. Amma bir nöqtədə dayanır və fikirləşir ki, Fəridənin bütün bu sıxıntılara niyə dözdüyünü açıq şəkildə bildirir:

Niyə bu son ayrılıq saatında həqiqəti gizlətmək lazımdır? Bu oxumayacağın dəftəri mən sənə üçün yazdım, Kamuran Bəli, nə demişəmsə, nə yazmışamsa, həmişə sənə üçün idi. Səhv, çox səhv iş gördüyümü bu gün etiraf edəcəyəm. (1, s. 383).

Əslində roman boyu baş verən təsadüflər və sürprizlər bizə Fəridənin məqsədini aşkara çıxarır. Çünki Rəşad Nuri bəyin romanında hər hadisə bir sürprizdir, yəni damdan düşmüş kimi baş verir. Hər bir hadisə məntiqi ardıcılığa tabe deyil.

Fəridənin Kamurandan qaçması, Maarifdə müəllim təyin olunması, Bursaya gəlişi və yerinin başqası tərəfindən tutulduğunu bilməsi, Zeynilərə getməsi, oradan Bursaya qayıtması və xüsusilə də onun taleyində həlledici dönüş nöqtəsi olan Darü'l Muallimat'a Fransızca müəllimi təyin olunması bütün bunlar hər biri təsadüflərdir. Yuxarıda deyilənlərdən də anlaşıldığı kimi, Fəridə bir qaçışın və bu qaçışdakı peşmançılığın simvolu kimidir. Müəllif sətirələr arasında gizlədir ki, son peşmançılıq fayda etməz.

-Səncə mən də getdiyimə görə peşman deyiləm?

Kamuran onun üzünü görə bilmirdi, yalnız çənəsini, dodaqlarını sığallayan sevgi dolu barmaqlarına axan isti göz yaşlarını hiss edirdi. (4).

Müəllif hər dəfə Fəridəni danışdırmaqla əsl məqsədini ortaya qoyur və onun əsas məqsədlərindən biri də Kamuranla ürəyi yanmış Fəridəni bir araya gətirərək romanı xoşbəxt sonluqla bitirməkdir. Əsərdən nümunəyə nəzər yetirək:

Fəridə dedi: Mən nə acınacaqlı hisslərlə ailə evindən qaçdığımı, həyatım necə dərdlərlə dolduğunu, hansı məcburiyyətlə ailə qurduğumu izah etmək çox çətindir. (1, s. 416).

Fəridənin müəllim olmaqda inadkarlığı təkcə İstanbuldan kənarda yaşanan problemli həyata dözməkdə özünü göstərmir. O, həmçinin, özündən yaşca böyük, sevmədiyi İhsan bəylə evlənmək qərarına gəlir. -İhsan bəy, sizinlə evlənməyi xahiş edirəm. Məni məni qəbul edin, görəcəksiniz sizi necə xoşbəxt edəcəyəm... (1, s. 348)

Sevgi romanı kimi oxunan bu əsər, özündə həm də Cümhuriyyətin ilk illərindəki təhsil və təlim problemləri, Anadolunun yoxsulluğu, baxımsızlığı və

geriliyi, insanların mentalitet problemləri və insanların peşə həyatındakı çətinlikləri də ehtiva edir.

“Çalıquşu” əsəri bizə inadkar bir sevgilinin başına gələnləri danışarkən, digər tərəfdən idealist gənc müəllim şəxsiyyətində Türkiyənin, o dövrün təhsil problemlərini əks etdirir.

Fəridə romanın əvvəlində oxuduğu ibtidai məktəbin fiziki şəraitini uşaq nöqtəyi-nəzərindən izah edərkən, dolayısı ilə məktəblərin fiziki quruluşunun uşaqlar tərəfindən sevimli bir evdən çox, qorxunc bir məkan kimi qəbul edildiyini nəzərə çatdırır. Bir tərəfində böyük bir taxta dirək var idi Sakit, ləyaqətli, hündürboylu, nə edilsə də aldatmaq mümkün olmayan, bıçağımın ucu ilə arabir açdığım yaralara ləyaqətlə dözən qonşu. Digər tərəfində isə, qapaqları heç açılmayan və monastır tərbiyəsinin tələb etdiyi sərin və qürurlu qaranlığı təmin etmək üçün tikilmiş uzun bir pəncərə var idi (4).

Rəşad Nuri Güntəkinin “Çalıquşu əsəri”ndə bəhs edilən təhsil problemləri günümüzdə də öz aktuallığını qorumaqdadır. Əsərdə məktəblərin fiziki çatışmazlığı, təhsildə intizam üsulları və cəza formaları, müəllimlərin gözləntiləri və problemləri, təhsildə intriqalar və s. kimi məsələlərə toxunulmuşdur.

Fəridənin ibtidai sinif xatirələrini təşkil edən bu mənfi xatirələr sonradan müəllim olanda da onun qarşısına çıxdı. Həyəcanla dərs deməyə kəndə gələn Fəridə Zeynilər kəndini görəndə ilk şokunu yaşadı. Belə ki, o kəndi xəyalında bu cür canlandırmamışdı və bu onun tam emosional dağıntı yaşamasına səbəb oldu. Lakin, bir müddət sonra vəziyyəti qəbullandı. Kənddə qalacağı evə çatdıqda isə Fəridə bir daha təəccüb və təəssüf hissi keçirdi.

Köhnəlikdən divar kağızı deşik-deşik olmuş, tavan qaralmış, soba sınmış və çarpayı pis vəziyyətdə idi. Havasız bir zirzəmiyə düşmüş kimi ürəyim sıxılır, əllərim, ayaqlarım üşüyürdü. Deməli, bundan sonra mənim həyatım bu otaqda keçəcək! (1, s174).

Fəridəni üçüncü dəfə təəccübləndirən isə müəllim olaraq təyin edildiyi məktəb oldu. Məktəbin yeni təmir edildiyi söylənsə də, buna təmir demək mümkün deyildi. Şərait çox pis vəziyyətdə olduğu üçün müəllif məktəbi təsvir edərkən onu ahıra bənzətməmişdir. Bütövlükdə bütün bu kənddəki şəraitsizlik istər-istəməz Fəridənin müəllimliyə həyəcanının azalmasına səbəb olmuşdur.

Rəşad Güntəkinin fikrincə, illər ərzində təhsil sistemində heç bir köklü dəyişikliklər edilməmiş, kənd məktəblərinin şəraiti yaxşılaşdırılmamışdır. Sadəcə olaraq zamanla insanlar bu vəziyyəti qəbullanmış və öyrəşmişlər.

Rəşad Nuri Güntəkin “Çalıquşu” əsərində təhsil sistemindəki tərbiyə metodu və cəzalandırma üsullarından da bəhs etməyi unutmamışdır. O dövrdə insanlar elə düşünürdü ki, cəza verməklə istənməyən davranış aradan qaldırılır. Ancaq bunun əksinə, cəza fərdləri təzyiq altında saxlamaqdan başqa bir işə yaramırdı. Müəllif müəllimlərin cəzalandırma üsulları haqqında danışarkən müəllimin tənbel və günahkar şagirdi namusuna toxunmayacaq sözlərlə acılamağını, ayaq üstə saxlamasını, qulağını çox incitməyəcək qədər çəkməsini, çubuqla yüngül şəkildə döyməsini və s. nümunə gətirmiş və bunları açıqca

qınamışdır. Onun fikrincə, bu cür cəza şəkilləri tərbiyədə heç də effektiv deyildi. Məsələn, romanın bir hissəsində Fəridənin baxış bucağından o dövrün müəllimlərini belə ifadə etmişdir:

“Heç yadımdan çıxmaz. Dəcəlliyim və çox danışmağımdan bezən müəllimlər məni dostlarımdan ayıraraq bir partada tək otuzdurardılar.” (2, s.7).

Müəllimlər üçün adi hal kimi görünsə də, bu cəza bir uşağın illərlə yanında qalmış və pis təsir etmişdir. Rəşad Nuri Güntekin şagirdləri zorakı yolla deyil, həvəsləndirməklə təhsilə cəlb etmək lazım olduğunu qeyd etmişdir.

Yazar müəllim problemləri və gözləntiləri kontekstində idealları və reallıqları qarşılaşdırmış və ikisi arasındakı fərqi oxucusuna çatdırmışdır. Fəridə beynində yaratdığı ideal müəllim obrazı ilə müəllimliyə başlamışdır. Lakin əsərin gedişatında müəllimin də insan olmasından və ideal insanın mövcudluğunun imkansızlığından bəhs edilmişdir. Məsələn, insanlarda bu cür düşüncə var idi ki, müəllim əvvəlki gün nə qədər yorulmuş olarsa olsun, səhər tezdən oyanmalı və işinin başında olmalıdır. Fəridə bütün bu düşüncələrə, cəmiyyətin müəllimlərdən gözləntilərinə önəm verirdi. Buna görə ki, yazıçı Fəridənin təmsalında müəllimlərin vəzifə məsuliyyətinin fərqi olmasını və öhdəliklərini yerinə yetirməsini romanda bədii şəkildə əks etdirmişdir.

Rəşad Nuri Güntekin “Çalıquşu” romanında təhsildə tanışlıq əlaqələrindən sui-istifadə hallarına da diqqət çəkmişdir. Vəsitiçi olmadan işdə nəticə əldə etmənin və uğur qazanmanın çətinliyini vurğlamış və bu hallara etirazını bildirmişdir.

Türk ədəbiyyatının dövrləri arasında sərhəd daşı rolunu oynayan “Çalıquşu” romanı bir baxımdan Anadoludakı səfalətli vəziyyəti təcəssüm etdirir, digər tərəfdən isə zahirən sevgi, əslində isə bir inad uğruna dözülməli bir çox sıxıntılardan bəhs edir. Başlanğıcda sevgi romanı təəssüratı bağışlasa da, burada bir çox mövzulara toxunulmuşdur. Belə ki, sevgidən üzü gəlməyən Fəridə obrazı müəllimliyə yönələrək öz həyat yolunu yenidən istiqamətləndirmişdir. Buna görə də, əsərin gedişatında oxucuların diqqətini daha çox təhsil mövzuları çəkir. Onlar bir nöqtədən sonra Fəridə və Kamuran arasındakı məhəbbətdən əlavə Anadolunun və müəllimlərin məsələlərinə maraq duymağa başlayırlar. “Çalıquşu” əsərinin bu qədər diqqət çəkməsinin səbəbi romanda bəhs edilən problemlərin günümüzdə də öz aktuallığını qoruması və Türk təhsil sistemində hələ də davam edən, həll yolu tapılmayan məsələlərin burada işıq üzünə çıxmasıdır. Rəşad Nuri Güntekin Fəridənin vəsiti ilə tənqidi və realist cəhətdən Türk təhsil sistemindəki başlıca problemləri dilə gətirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Güntekin, Reşat Nuri (2005), Çalıquşu, İnkılap Kitabevi, İstanbul.
2. Akyüz, Yahya (2005), Türk Eğitim Tarihi, PegemA Yayıncılık, Ankara.
3. Emil, Birol (1984), Reşat Nuri Güntekin'in Romanlarında Şahıslar Dünyası, İ.Ü.E.F. Yayınları, İstanbul.
4. <https://islamansiklopedisi.org.tr/guntekin-resat-nuri>

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ФАКТОРЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ЛАНДШАФТА НА МАТЕРИАЛЕ ЗАУРАЛЬСКИХ РАЙОНОВ БАШКОРТОСТАНА

Юсупов Ильшат Фаритович

*Научный сотрудник Института стратегических исследований ГБНУ
«Академии наук Республики Башкортостан», кандидат социологических наук*

Ilshat iosopov@mail.ru

Аннотация. В статье анализируются результаты социологического исследования по проблемам этноязыковой ситуации в районах Зауралья Республики Башкортостан. Полученные в опросе данные свидетельствуют о том, что язык в Республике Башкортостан является важнейшим этнообразующим фактором. В статье подчеркивается, что родной язык для человека определяется его этнической принадлежностью. При этом степень владения языком, а также сфера его применения языка не могут служить критериями определения родного языка. Полученные результаты подтвердили, что семья в современном обществе остается важнейшим институтом сохранения и трансляции родного языка.

Ключевые слова: этноязыковая ситуация, родной язык, башкирский язык, русский язык.

Annotatsiya. Izoh. Maqolada Boshqirdiston Respublikasining Trans-Ural mintaqalaridagi etnolingvistik vaziyat muammolari bo'yicha sotsiologik tadqiqot natijalari tahlil qilingan. So'rovda olingan ma'lumotlar Boshqirdiston Respublikasida til etnik shakllantiruvchi eng muhim omil ekanligini ko'rsatadi. Maqolada insonning ona tili uning etnik kelib chiqishi bilan belgilanishi ta'kidlangan. Shu bilan birga, tilni bilish darajasi, shuningdek uni qo'llash :rasi ona tilini aniqlash mezonlari bo'lib xizmat qila olmaydi. Natijalar zamonaviy jamiyatda oila ona tilini saqlash va uzatish uchun eng muhim institut bo'lib qolayotganini tasdiqladi.

Kalit so'zlar: etno tilidagi vaziyat, ona tili, boshqird tili, rus tili.

Abstract. The article analyzes the results of a sociological study on the problems of the ethno-linguistic situation in the Trans-Urals regions of the Republic of Bashkortostan. The data obtained in the survey indicates that the language in the Republic of Bashkortostan is the most important ethnically forming factor. The article emphasizes that a person's native language is determined by their ethnicity. At the same time, the degree of language proficiency, as well as the scope of its application, cannot serve as criteria for determining the native language. The results confirmed that the family in modern society remains the most important institution for the preservation and transmission of the native language.

Keywords: ethnolanguage situation, native language, Bashkir language, Russian language.

Введение

Сегодня актуальность исследований в сфере межнациональных отношений в том числе в этноязыковой ситуации в Республике Башкортостан не вызывает сомнений. Президент страны В.В. Путин на одном из заседаний Совета по межнациональным отношениям и Совета по русскому языку отметил двуединство целей и задач государственной этноязыковой политики: «С одной стороны, безусловное и равное уважение ко всем народам России, их языкам, диалектам, традициям, ко

всему так называемому нематериальному наследию любой, пусть самой малочисленной народности. С другой стороны, признание русского языка главным фактором единства Российской Федерации, обязательность владения русским языком всеми гражданами России вне зависимости от их национальности, места рождения и проживания» [1]. Сегодня именно субъекты Российской Федерации должны выступать основными гарантами сохранения и развития языков и культур народов, проживающих на их территории, поскольку имеют для этого достаточные закрепленные законодательно полномочия, и где, соответственно, должны быть созданы комфортные условия для обучения родных и государственных языков.

Актуальность исследования этноязыковой ситуации в регионе обусловлена необходимостью учета национально-языкового компонента, этноязыковой компетенции и выявления тенденций в языковом поведении населения для проведения эффективной этноязыковой политики с целью укрепления единства российской нации, этнокультурного развития народов и поддержания социальной стабильности профилактики межнациональной конфликтности.

Цель исследования – изучение этноязыковой ситуации в районах Республике Башкортостан на примере районов Зауралья (Абзелиловского, Баймакского, Белорецкого). Задачами исследования являются изучение представлений, мнений, оценок респондентов относительно:

- этнической идентичности населения;
- значения языка как этнообразующего фактора;
- представлений о родном языке;
- степени владения, частоты применения языков этносов Республики Башкортостан и других языков;
- оценки возможностей, предоставляемых в овладении языками и мероприятий, направленных на популяризацию государственных и родных языков;
- дистрибуции и применения языков в основных сферах общественной жизни;
- преемственности поколений в использовании языков;
- потребности в изучении языков.

Метод исследования – стандартизованное интервью. Выборка многоступенчатая, территориальная, квотная, репрезентативная по полу, возрасту, национальности и месту проживания. Объем выборочной совокупности составил 185 человек. Ошибка выборки не превышает $\pm 5\%$ при доверительной вероятности 0,95.

Срок проведения полевой части исследования: апрель 2023 г.

География исследования включала следующие города и районы Зауралья Республики Башкортостан: Белорецк, Баймак, Сибай и районы: Абзелиловский, Баймакский, Белорецкий.

Распределение выборочной совокупности по признаку пола: 43,2%

мужчин, 56,8% женщин.

Возрастная структура респондентов:

- 18-24 года – 5,9%;
- 25-29 лет – 5,9 %;
- 30-39 лет – 21,1%;
- 40-49 лет – 19,5%;
- 50-59 лет – 17,3%;
- 60 лет и старше – 30,3%.

Эмпирические данные были проанализированы при помощи описательной статистики с применением программного обеспечения PASW Statistics.

Для конструктивного развития межнациональных отношений, предупреждения языковых конфликтов и поддержания межнационального согласия необходим мониторинг этноязыковой ситуации полиэтнического региона, который в свою очередь актуализирует учет социологических, этнолингвистических и других факторов и параметров.

Полученные в опросе данные свидетельствует о том, что язык в Республике Башкортостан является важнейшим этнообразующим фактором. Так, в исследовании рассматривался вопрос, как соотносятся в представлениях населения этнический и родной языки. Респондентам был задан вопрос о том, какой язык они считают родным. Чуть меньше половины опрошенных 35,7 % в качестве родного назвали русский язык, 49,2% родным назвали башкирский; башкирский и русский в равной степени – 9,7 %, 2,2 % - башкирский, русский, татарский в равной степени, 1,6 – татарский, 1,1 – башкирский и татарский в равной степени.

Родной язык является важнейшим этнокультурным маркером этнической идентичности. Этот факт теоретически осознается при проведении национальной политики России, в том числе на самом высоком уровне. Так, на заседании Совета при Президенте по русскому языку 5 ноября 2019 г. В.В. Путин вполне справедливо отметил: «Для каждого народа вопрос сохранения родного языка – это вопрос сохранения идентичности, самобытности и традиций. И комплексная, всесторонняя работа по изучению, поддержке языков народов России, безусловно, должна продолжаться» [1].

В сельских районах башкирского Зауралья проживает преимущественно башкирское население. При этом в городах традиционно превалирует русское население. Поэтому неудивительно, что большой процент респондентов показал башкирский как родной язык.

Следует отметить что 9,7% ответили, что башкирский и русский в равной степени. Этот показатель, на наш взгляд, говорит о повышении значимости русского языка среди башкир. Также, немаловажным фактом может являться тенденция роста в обществе общегражданской идентичности не в ущерб региональной идентичности. Как показали

ответы, для большинства башкир язык не является главным маркером этнической идентичности. На вопрос родной язык для вас это ...?, только 29,9 % башкир ответили что это «язык народа, к которому человек себя относит», 28,2 % процента это язык, на котором разговаривают мои родители», 18,8% «это язык, усвоенный в раннем детстве, без специального обучения».

Это, на наш взгляд, говорит о росте билингвизма среди башкирского населения. Интегрирующая функция русского языка значима в особенности в такой полиэтничной среде, как Республика Башкортостан. Равностепенность русского языка как родного языка наряду с другими языками показывает перераспределение функций языков (урбанизация, полиэтничность, смешанные семьи, смешанные этноколлективы). Исследование показало значительный разброс в определении того, что такое родной язык.

Каждый четвертый опрошенный ответил, «Это язык народа, к которому человек себя относит» - 27%, 24,9 % опрошенных ответили, что «Это язык, на котором разговаривают мои родители», «Это язык, усвоенный в раннем детстве, без специального обучения» ответили 21,6 % опрошенных. Незначительная часть опрошенных ответили, что «Это язык, на котором человек разговаривает чаще всего» 9,7 % и 9,2% – «Это язык, на котором человек думает». Большинство опрошенных на вопрос об отражении установок в отношении родного языка отметили «Есть желание и внутренняя потребность в изучении своего родного языка» - это 66,5 %. 14,6 % ответили «Нет ни желания, ни потребности в изучении своего родного языка». Немногочисленная часть опрошенных - 8,6 % ответили «есть необходимость, потребность в изучении родного языка по роду деятельности».

Двумерный анализ по национальному признаку показал следующие ответы. 78% башкир ответили «Есть желание и внутренняя потребность в изучении своего родного языка».

Среди русских такой ответ выбрали 42,9%, среди татар 66,7%. Высокий процент ответов на данный вопрос среди нерусских национальностей показывает значимость родного языка в конкурирующей среде в оппозиции другим языкам, в том числе русскому. Низкий процент среди русских, скорее, показывает разницу в установках на восприятие самого понятия родного языка.

Для русских русский язык - это «обычный», «нормальный язык», у них не возникает ситуации противопоставления: «родной язык» и «неродной язык», как у башкир и татар.

Абсолютное большинство - 83,2 % на вопрос «Где Вы главным образом освоили родной язык?» - ответили «в родительской семье (через общение с родителями, родственниками)». Только 5,9 % выбрали ответ - «в школе».

Это дополнительно подтвердило гипотезу, что институт семьи играет огромную роль в воспроизводстве этнической идентичности и в привитии языковых компетенций ребенку. В семье закладываются основы владения родным языком и формирования этноязыковой картины мира.

Вместе с тем, следует отметить тенденцию последнего времени: в башкирских и татарских семьях снижается уровень общения родителей с детьми на родном языке, особенно это наблюдается в больших городах, в частности, в семьях, где дети родились уже в городе во втором или третьем поколении.

В этих условиях сами родители все реже стали говорить на своем родном языке. Данный процесс усугубляется тем, что родной язык (башкирский, татарский) не может конкурировать с русским языком с быстрыми темпами процесса цифровизации в обществе (гаджеты, мессенджеры, Интернет, СМИ), которыми дети стали постоянно пользоваться.

Сегодня не редкость, когда дети даже в самых отдаленных башкирских или татарских селах разговаривают с родителями на русском языке, одной из причин этого процесса является процесс цифровизации и следствием которого является спад коммуникативности башкирского и татарского языка.

Следует вновь отметить, что проблема осознается на государственном, в том числе на республиканском уровне. Еще в сентябре 2020 г. в ходе Межрегионального форума учителей башкирского языка и литературы Глава Республики Башкортостан Р.Ф. Хабиров отметил, что изучать родной язык нужно с самых малых лет, и для этого в детских садах должны быть созданы все условия. Чтобы повысить престиж профессии, Глава республики поддержал идею проведения конкурса «Лучший воспитатель по изучению родного языка» [3].

Вопросы преподавания родных и государственных языков в национальных республиках на уровне средней школы был долгие годы весьма дискуссионным в общественно-политическом пространстве, наибольшую остроту эти обсуждения приняли в период так называемого этнолингвистического конфликта 2017 г. в особенности в республиках Башкортостан и Татарстан.

Этим процессам посвящена достаточно резонансная в экспертном сообществе научная литература, включая исследования научной школы Л.М. Дробижевой, а также, на материале республик Башкортостан и Татарстан – нашей научной группы [2, с.25-35; 25; 28].

Одним из важных вопросов в ходе нашего исследования был вопрос необходимости изучения родного языка в школах. 88,6 % опрошенных на этот вопрос ответили «да», 5,9 – «скорее, да», 5,4 затруднились ответить. Высокий процент поддерживающих преподавание родного языка показали русские 91,1 %, башкиры 88,0%, татары 77,8 %. Это подчеркивает значимость преподавания родного языка в школах (Таблица 1).

Таблица 1 – Ответ на вопрос «Как вы считаете, необходимо ли сегодня изучать родные языки в школах?»

Ваша национальность	Башкиры	Русские	Татары	Всего
Да	88,0%	91,1%	77,8%	88,6%
Скорее да, чем нет	5,1%	7,1%	11,1%	5,9%
Затрудняюсь ответить	6,8%	1,8%	11,1%	5,4%

Здесь, на наш взгляд, данный контекст вопроса следует в дальнейшем изучить другими методами исследования (фокус-группы, глубинное интервью), поскольку значение и роль родного языка для разных национальностей воспринимается по-разному.

Ученые представили систему речевой деятельности в виде формулы: компетенция – отношение – ориентация. При этом под ориентацией понимается не только отношение к языку («родной – не родной»), но и представление о его статусе в обществе, его реальном и потенциальном функционировании в различных сферах [4, 63]. Для русских статус русского языка очевидно не может вызвать сомнения, чтобы его противопоставлять «русский язык – родной или не родной для русского». Очевидно, что русский ответит, что нужно изучать его русский язык «родной» язык.

В заключение, следует отметить, что первичный анализ результатов данного исследования свидетельствуют о том, что родной язык для человека, прежде всего, определяется его этнической принадлежностью. При этом степень владения языком, а также сфера его применения языка не могут служить критериями определения родного языка.

Для большинства башкир родной язык не является главным маркером определения этнической идентичности. Мы уже отмечали что только 29,9 % башкир ответили, что это «язык народа, к которому человек себя относит», 28,2 % процента это язык, на котором разговаривают мои родители», 18,8% «это язык, усвоенный в раннем детстве, без специального обучения».

Функционально родные языки становятся вторым языком общения после русского языка. Интегрирующая роль русского языка как языка межнационального общения возрастает при этом не в ущерб родным языкам. Подтверждением этому являются ответы среди башкир на вопрос: «Какой язык или языки Вы считаете для себя в большей степени родным?» Почти 13% ответили Башкирский и русский в равной степени 12,8%, 76,9% выбрали ответ родной язык башкирский язык.

Результаты ответов респондентов подтвердили нашу гипотезу о роли семьи в изучении и освоении родного языка, большинство респондентов независимо от национальности ответили, что освоили родной язык в родительской семье (через общение с родителями, родственниками).

Семья в современном обществе остается важнейшим институтом сохранения и трансляции родного языка. Вместе с тем, следует отметить, что постепенно ослабевает традиция передачи культурной информации поколениями, традиций, родных языков (предположительно, в силу процессов урбанизации, цифровизации). Опыт отправки детей на каникулы к бабушкам и дедушкам в сельскую местность не дает, как прежде, должного эффекта в освоении родных языков.

Отдельные вопросы данного исследования безусловно требуют дальнейшего изучения и анализа с применением других методик (фокус-групп и глубинного интервью).

Литература

1. Совместное заседание Совета по межнациональным отношениям и Совета по русскому языку. - URL.: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/49491> (дата обращения 17.06.2023).
2. Дробижева Л.М., Арутюнова Е.М., Бердин А.Т. и др. Межнациональное согласие в общероссийском и региональном измерении. Социокультурный и религиозный контексты: [монография] / Отв. ред. Л.М. Дробижева. – М.: ФНИСЦ РАН, 2018. - 552 с.
3. Радий Хабиров выступил на форуме учителей башкирского языка и литературы. - URL: <https://bash.news/news/133961-radiy-khabirov-vystupil-na-forume-uchiteley-bashkirskogo-yazyka-i-literatury> (дата обращения 05.06.2023).
4. Аюпова Л.Л. Языковая ситуация: социолингвистический аспект. – Уфа, 2000. - 156 с.

КӨРКЕМ МӘТІНДІ ТАЛДАУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ КРЕАТИВТІ КОМПЕТЕНЦИЯСЫН ДАМУ

Р.А. БАЗАРБАЕВА

*оқытушы Қазақ тілі және әдебиеті
кафедрасы Низами атындағы ТМПУ*

Аннотация. Жаһанданудың ықпалы күшейген сайын білім беру саласында болашақ қоғам мүшелерінің креативтілігін қалыптастыру жалпы адамзаттық феномендік сипатқа ие бола бастады. Бұл мақалада ана тілі мен оқу сауаттылығы сабақтарында көркем шығарманы оқу арқылы бастауыш сынып оқушыларының креативті ойлау қабілеттерін дамыту мақсатын көздейтін ой-пікірлер мен ұсыныстар келтірілген.

Кілт сөздер. Креатив, шығармашыл тұлға, жоба, шығармашылық қабілеттер, проблемалық жағдай, сюжет, креатив тапсырмалар, безендіру, модель т.б

Annotatsiya. Globallashuvning ta'siri oshgani sayin, kelajakdagi jamiyat a'zolarining talim sohasidagi ijodkorligini shakllantirish universal fenomenal xarakterga ega bo'ladi. Ushbu maqolada ona tilida badiiy adabiyot o'qish va o'qish savodxonligi darslari orqali yosh maktab o'quvchilarining ijodiy ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan fikr va tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar. Ijodkorlik, ijodiy shaxs, loyiha, ijodkorlik, kompetentsiya, muammoli vaziyat, syujet, ijodiy vazifalar, dizayn, model va boshqalar.

Бастауыш мектеп жасы баланың психологиялық дамуының элементтерін қалыптастырудағы маңызды кезең болып, шығармашылық дағдылардың мазмұны, мотивтері мен қажеттіліктері, адамгершілік құндылықтары, өзін-өзі тануы, ерікті балғындықтағы мінез-құлықты реттеу кезеңі болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, «шығармашылық және тұлға», «шығармашыл тұлға және қоғам», «шығармашылық қабілеттер», «креативтілік» сияқты ұғымдар психологтардың, мұғалімдердің және ата-аналардың назарындағы күрделі мәселелер тізімінде үнемі болып тұрады.

Шығармашылықта жеке адам алған жаңа өнім объективті түрде жаңа (әлеуметтік маңызы бар жаңалық) және субъективті түрде жаңа (өзі үшін жаңалық) болуы мүмкін. Шығармашылық процестің дамуы өз кезегінде қиялды байытады, баланың білімін, тәжірибесі мен қызығушылықтарын кеңейтеді.

Шығармашылық белсенділік балалардың эмоцияларын дамытады, есте сақтау және ойлау сияқты жоғары психикалық функциялардың оңтайлы және қарқынды дамуына ықпал етеді. Соңғысы, өз кезегінде, баланың оқудағы жетістігін анықтайды.

Әр баланың өзіндік ерекшеліктері бар, оларды өте ерте тануға болады. Бастауыш сынып оқушыларының креативті компетенциясын қалыптастыру мәселесі оқу процесінің негізі болып, уақыт өте келе өзектілігін жоғалтпайтын, үнемі, байыпты назар аударуды және одан әрі дамуды қажет ететін педагогикалық проблема болып табылады. Бүгінгі таңда қоғам белсенді, шығармашыл, креатив тұлғаны тәрбиелеудің, өзекті әлеуметтік-экономикалық және мәдени мәселелерді шешудің жаңа тәсілдерін іздеуге дайын. Жаңа демократиялық қоғамда өмір сүруге қабілетті, қоғамға пайдалы адамдарды тәрбиелеу қажеттілігін терең түсінеді. Сондықтан бастауыш мектепте оқу сауаттылығы сабақтарында озық тәжірибелерді жинақтап, оқушылардың шығармашылық құзыреттілігін ынталандырудың тиімді әдістерін жүйелеген жөн. Ол үшін келесі міндеттерді шешу қажет:

- 1) проблема шеңберінде ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді зерделеу;
- 2) бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамыту деңгейін анықтау.
- 3) оқу сауаттылығы сабақтарында мәтінді талдау арқылы оқушылардың шығармашылық құзыреттілігін қалыптастыруға көмектесетін әдістер мен тәсілдерді белсенді қолдану.

Тапсырмаларды орындау, жоғарыда айтылғандай, белгілі бір талаптарға сәйкес жүзеге асырылады. Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру негізінен осы теорияның концептуалды аппараты, мазмұны мен негізгі ережелері арқылы дамиды. Олар креативтілік құбылысын әртүрлі тәсілдермен зерттейді, бірақ бүгінгі күнге дейін бұл туралы нақтылық жоқ. Заманауи білім беру стратегиясы –

барлық оқушыларға өз қабілеттері мен шығармашылық әлеуетін ерекшеліксіз толық көрсетуге мүмкіндік беру.

Жаһандану жағдайында қоғамға проблемалық жағдайдан шығудың жолдарын таба алатын, дәстүрлі емес шешімдер қабылдайтын, шығармашылықпен ойлана алатын адамдар қажет. Сондықтан, оқу сауаттылығы сабақтарында бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық белсенділігін арттыру мәселесі аясында қажетті тәсілдерді орнатқан жөн. Бұл ретте келесі әрекеттерді орындау маңызды:

1. Оқушылардың шығармашылығына тән ерекшеліктерді қалыптастыру. Бұл оларды жаңа білім беру өнімдерін жасауға байланысты іс-шаралар мен іс-әрекеттерді орындауға бағыттайды. Креативтіліктің ойлау, елестету және іс-әрекетті ұйымдастыру сияқты компоненттерін ажыратуға рұқсат етіледі. Е.П.Канайкинаның ғылыми-зерттеу жұмысы оқушылардың шығармашылық ойлауы мен қиялын дамыту үшін келесі дағдыларды қалыптастыру қажеттілігіне баса назар аударады:

- объектілерді, жағдайларды және құбылыстарды әртүрлі негіздер бойынша жіктеу;
- себеп-салдар байланысын орнату;
- коммуникацияларды қарау және жүйелер арасындағы жаңа байланыстарды анықтау;
- әзірленіп жатқан жүйеге шолу;
- жобалау;
- объектінің қарама-қарсы қасиеттерін бөлектеу;
- қайшылықтарды анықтау және қалыптастыру;
- кеңістіктегі және уақыттағы объектілердің қарама-қарсы қасиеттерін бөлу;
- кеңістіктік объектілерді бейнелеу;
- қиял кеңістігінде әртүрлі бағдарлау жүйелерін қолдану;
- таңдалған қасиеттер негізінде объектіні бейнелеу.⁵⁵

Біздіңше, мәселені шешудің өзіндік ерекшелігін бағалау; шешім іздеу саласын тарылту; объектілердің, жағдайлардың, құбылыстардың бағытындағы қиялдағы өзгерістер; объектілерді берілген тақырыпқа сәйкес бейімдеу осыған байланысты маңызды міндеттердің бірі болып табылады.

Оқу сауаттылығы сабақтарында әр оқушы өзінің бейімділігі мен қабілетіне қарай жазушы, сыншы, суретші, оқырман, актер сияқты рөлдерде өзін көрсете алады. Шығармашылық белсенділік өзара қарым-қатынасты қажет ететіндіктен, оларды кезең-кезеңімен орындауға мүмкіндік беретін жаттығулар мен тапсырмалардың арнайы жүйесі қажет. Шығармашылық іс-әрекеттің түріне қарай, оқу сауаттылығы

⁵⁵ Канайкина Е.П. Приемы развития творческих способностей учащихся начальных классов на уроках литературного чтения // <https://nsportal.ru/nachalnaya-shkola/chtenie/2014/12/07/priemy-razvitiya-tvorcheskikh-sposobnostey-uchashchikhsya>

сабақтарында студенттерді ынталандыруға байланысты ауызша сөйлеуге, театр өнеріне және лирикаға тән шығармашылық іс-әрекеттің түрлері әр түрлі болады. Оқушылардың оқу сауаттылығы сабақтарындағы шығармашылық құзыреттілігін практикалық тұжырымдауда мұғалім оқу нұсқаулықтары, оқу өнімдері, шығармашылық жұмыстарға арналған үлгілер мен тест тапсырмалары, оқу құралдары туралы мәселені нақтылайды. Мысалы, 3-сынып оқулығында берілген «Текемет», «Зергер», «Сәулет деген не?»⁵⁶ тақырыптар зерттеле отырып, оқырмандар белгілі бір тақырып бойынша әңгіме немесе мәтін құрастырып қана қоймай, сюжеттің немесе кейіпкерлердің образының мінез ерекшеліктерін өзгерте алады, сонымен қатар көркем шығармадағы детальдың макетін жасау, тігу, сондай-ақ табиғи пәндер негізінде алынған білімімен оқиғалар орын алған жерлердің картасын сызу немесе ондағы бағыттарды белгілеу міндеттерін жүктеуге де болады. Соның ішінде «Сәулет деген не?» тақырыбы бойынша 1-тапсырмамен сабақтастықта «Қазақ отауы» шығармашылық жұмысын ұсынып, өз ойын шығармашылықпен жеткізуге ынталандыруға болады. Оқушылар қазақ отауының үлгісін жасау кезінде оны әртүрлі жіптер, маталар және ағаштар арқылы дайындайтындығына негізделеді. Отауды көркем безендіруде түстер мен өрнектердің маңыздылығын негіздей отырып, олардың көркемдік іс-әрекетке және ұлттық құндылықтарға деген құрметі артады. Аяқталған жұмыс бағаланғаннан кейін бұл модельдер талдауға ұсынылады.

Оқу сауаттылығы сабақтарында проблемалық талдау негізінде мәтінді зерттеу креативтіліктің қалыптасуында да тиімді. Бұл жағдайда мәселе мұғалімнің көмегімен немесе өз бетінше шешім іздейтін оқушыға ұсынылады. Проблемалық білім беру студенттерді зерттеушілік дағдыларын дамыта отырып, креативті ойлауға үйретеді. Креатив тапсырмаларды тек жазу ғана емес, жасау тәсілімен орындау студенттердің теориялық білімдерін іс жүзінде қолдану дағдыларын да жетілдіреді.

Әр түрлі дайындықтан өткен оқушылар тапсырмаларды өз қабілеттері деңгейінде орындай алады. Тапсырмаларды бірте-бірте қиындата отырып, оларды көбірек зерттеуге, әртүрлі идеяларды ұсынуға және күрделірек өнімді жасауға бағыттауға болады. Мүмкіндігі төмен оқушыларға көмек ұйымдастырылады. Мысалы, 3-сыныпта кітапқа том дайындау кезінде оның моделін әр түрлі деңгейде таңдау ұсынылады. Бұл жағдайда дайындықтың төмен деңгейі қарапайым безеу элементтері бар көлем (мата, желім немесе картон қағаз) болып саналады. Ортаңғы деңгей – қарындаштар немесе ескертпелер жазуға арналған кішкене дәптерді төсеуге арналған бөлек қалталар; жоғары деңгей – бөлшектері өзгертілген

⁵⁶Абдувалитов Н. [Тағы басқ.]. Ана тілі және оқу сауаттылығы. 3-сынып [Мәтін]: оқулық / 2-бөлім. – Ташкент: Республикалық білім орталығы, 2025. – 179-б.

том (мысалы, қапшық, сөмке тәрізді), күрделі безеу элементтерін енгізу: аппликация жасау, кесте тігу. Мәтіндік сюжетке немесе сол шығарманың кітап формасына, оның мұқабасын жасауға байланысты кез-келген деталь бастапқыда оның жобасын дайындау бойынша мақсатты жұмысты, тапсырмаға шығармашылық көзқарасты қажет ететін сияқты. Бұл келесі педагогикалық шарттарды сақтай отырып, креативтілікті қалыптастыруға көмектеседі:

1. Тапсырмаға оң мотивацияны қалыптастыру.
2. Өзін-өзі жүзеге асыруға ұмтылумен сипатталатын қызмет түрлері.
3. Оқушылардың шығармашылық іс-әрекетін дамытуды ынталандыру.

4. Мұғалім мен оқушының серіктестігі негізінде іс-шараларға қатысу.

Қорыта айтқанда, оқушылардың креативті компетенциясын қалыптастыру шығармашылық жұмыстар, жобалар, проблемалық және ойын жағдайлары арқылы оқу-танымдық процесті ұйымдастыруда шығармашылық элементтерді қолданудың нәтижесі болып табылады. Бұл тәжірибе сапалы жұмыс критерийлерін істеп шығуға, атап айтқанда, сабақтардағы жағымды эмоционалды жайлылықты, жоғары танымдық қызығушылықты, оқушылардың көпшілігінде бұрын алған білімдері мен дағдыларын жаңа жағдайларға ауыстыруға, пәнге және мұғалімге деген оң көзқарастың пайда болуына мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Канайкина Е.П. Приемы развития творческих способностей учащихся начальных классов на уроках литературного чтения // <https://nsportal.ru/nachalnaya-shkola/chtenie/2014/12/07/priemy-razvitiya-tvorcheskikh-sposobnostey-uchashchikhsya>
2. Yakubova M.Y. Umumta'lim maktab o'quvchilarida kreativlik kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish ("Texnologiya" fani misolida). Ped. fan fals. dok. (PhD) ... diss. avtoref. – Chirchiq, 2023. – 51 b.
3. Абдувалитов Н. [тағы басқ.]. Ана тілі және оқу сауаттылығы. 3-сынып [Мәтін]: оқулық / 2-бөлім. – Ташкент: Республикалық білім орталығы, 2025. – 179-б.
4. Abduvalitov N. Ways of Teaching Samples of World Literature at Literature Classes by Grene Features. <http://ijmmu.com> editor@ijmmu.com Volume 9, Issue 3 March, 2022 Pages: 219-223.
5. Bazarbayeva Raykhan Abdimumin qyzy Socio-psychological bases of forming speaking competence based on students' creative thinking. Web of Scientists and Scholars: Journal of Multidisciplinary Research. <https://webofjournals.com/index.php/12/article/view/3485>

LINGVOKULTUREMALARNING TIL VA ADABIYOT TA'LIMI JARAYONIDAGI ROLI XUSUSIDA

Inogamova Nargiza Shavkatovna

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti

Kompyuter lingvistikasi va amaliy tilshunoslik kafedrasi katta o'qituvchisi

Inagamovan74@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4529-9005>

Annotatsiya: Yangi O'zbekistonni barpo etish jarayonida milliy til va milliy adabiyotni tadqiq etishga nafaqat nazariy-metodologik, balki amaliy jihatdan yondashish ham bugungi kun zarurlaridan biridir. Shu bois mazkur maqolada o'zbek tilini talabalarga ikkinchi til sifatida o'qitish jarayonida milliy til va milliy adabiyot haqida atroflicha ma'lumot berish yo'li bilan yoshlarda tilga hurmat, uni o'rganishga bo'lgan ishtiyoq hamda estetik tarbiyani shakllantirish, bunda milliy til va milliy adabiyotimizning o'rni katta ekanligini yoshlar ongiga singdirish, ularda ajdodlarimiz uchun nihoyatda qadrli bo'lgan ma'naviy merosimizga muhabbat, hurmat hissini uyg'otish borasidagi mulohazalar berilgan.

Kalit so'zlar: milliy til va milliy adabiyot, zamonaviy ta'lim texnologiyalari, darsga tizimli yondashuv masalalari, lingvokulturema, koloristika, lingvokulturologiya, madaniyatshunoslik.

Аннотация: В процессе построения Нового Узбекистана становится актуальной не только теоретико-методологическая, но и практическая необходимость изучения национального языка и национальной литературы. В связи с этим в данной статье рассматриваются вопросы формирования у молодёжи уважения к языку, стремления к его изучению, а также эстетического воспитания через всестороннее ознакомление с национальным языком и литературой при обучении узбекскому языку как второму. Подчёркивается важная роль национального языка и литературы в формировании сознания молодёжи, пробуждении любви и уважения к духовному наследию, которое было особо ценным для наших предков.

Ключевые слова: национальный язык и литература, современные образовательные технологии, вопросы системного подхода к обучению, лингвокультурема, колористика, лингвокультурология, культурология.

Annotation: In the process of building the New Uzbekistan, it is essential not only to approach the study of the national language and national literature from a theoretical and methodological standpoint but also from a practical perspective. Therefore, this article discusses the importance of providing students with comprehensive information about the national language and literature when teaching Uzbek as a second language. The aim is to foster respect for the language, a desire to learn it, and aesthetic appreciation among youth. The article emphasizes the significant role of the national language and literature in shaping young people's consciousness and awakening in them a sense of love and respect for our spiritual heritage, which was of great value to our ancestors.

Keywords: national language and literature, modern educational technologies, issues of systematic approach to teaching, linguocultureme, coloristics, linguoculturology, cultural studies.

Har bir xalqning, xususan, o'zbek xalqining tarkib topishi tarixi qanchalik uzoq o'tmishga borib taqalsa, uning milliy tili, adabiyoti ham shunchalik teran tarixiy ildizga ega ekanligi ma'lum bo'lib boraveradi. Milliy til va milliy adabiyot xalqning ma'naviy ehtiyojlari zamirida paydo bo'lib, shakllanib, sayqallanib o'z

mazmunida shu xalqning orzu-o'ylari, istaklari, turmush tarzi, axloq normalarini mujassam etadi. Shuning uchun ham har bir xalq, millat, elat oliy qadriyat sanalmish tili va adabiyotini ko'z qorachig'iday avaylab-asrashi, taraqqiy ettirishi, kelgusi avlodlarga ma'naviy qadriyat sifatida yetkazmog'i lozim. Darhaqiqat, til va adabiyot xalqning, millatning ma'naviyati, milliy qadriyatlarining ajralmas qismidir. Ma'naviyatning yuksalishi esa estetik tarbiyaning mukammallashuviga zamin yaratadi. Til, adabiyot, estetik tarbiya va ma'naviyat tushunchalari milliy qadriyatlar asosida birlashadi.

Darhaqiqat, mustaqil davlat sifatida Yangi istiqbol sari dadil qadamlar tashlayotgan O'zbekiston Respublikasi o'ttiz to'rt yil bo'libdiki, ijtimoiy-iqtisodiy muammolarining maqbul va ustuvor yechimlarini o'zi topib kelmoqda. Respublikada olib borilayotgan til siyosati ham ana shunday mukammal va to'g'ri tanlangan yo'l hisoblanadi. O'zbek tilining Davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini oshirishga qaratilgan ustivor vazifalar o'zbek tilining Davlat tili sifatida ijtimoiy imkoniyatlarini yanada kengaytirishga va uning rasmiy-idoraviy muloqot sohasidagi mavqeyini ham mustahkamlashga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga yurtimizda Respublika hududida yashayotgan boshqa millat vakillarining davlat tiliga bo'lgan hurmatini saqlagan holda o'z milliy tillaridan foydalanish, fuqarolarning rus va chet tillarini o'rganish va rasmiy qo'llashlari uchun ham keng imkoniyat yaratilmoqda. Boshqa millat vakillarining respublika davlat tilini o'rganishlarini, o'zbek tilida erkin so'zlasha olish va ish yurita bilishlarini hozirgi va kelajak turmushning o'zi taqozo etmoqda. Hamjihatlik va do'stlikda yashab, tub mahalliy xalqning tili, madaniyati, urf-odatlarini e'zozlash respublika hududida istiqomat qiluvchi boshqa millatga mansub aholining ma'naviy burchi va hayotiy ehtiyojiga aylanmoqda. Shunga ko'ra, bugungi kunda o'zbek tilini ta'lim-tarbiya tizimida uzluksiz o'rgatish ishini yanada takomillashtirish zaruriyati tug'ilmoqda. Bu esa pedagoglarning bilim saviyasi, malakasini oshirish bilan birga til o'qitishga yangi konseptual yondashuvlarni belgilab chiqish, ta'lim samaradorligini oshirish, til o'qitishda jahonda qo'llanadigan ilg'or metod va texnologiyalardan foydalanish masalasini yuzaga keltirdi.

Bugungi kunda, ta'lim tizimini yangilash, fanlarga oid yangi, zamonaviy darslik va qo'llanmalar yaratish, shu bilan birga, darsga tizimli yondashuv masalalari o'z yechimini topishi kerak bo'lgan davrda, til o'qitish bo'yicha yaratilayotgan o'quv adabiyotlari ta'lim texnologiyasi tizimining barcha belgilarini o'zida mujassam qilishi zarur. O'zbek tilining leksik, grammatik, uslubiy imkoniyatlarini lingvistik tadqiq etish bilan bir qatorda, tilshunoslarimiz oldida o'zbek tilini Davlat tili sifatida o'qitishning samarali uslublari bo'yicha izlanishlarni kuchaytirish vazifasi zaruriyatga aylanib bormoqda. Davlat tilini ikkinchi til sifatida o'rgatish, mamlakatimizda o'zbek tilini har jabhada keng qo'llash, O'zbekiston fuqarolarining davlat tilini bilishi, bu tilda erkin so'zlasha olishi, o'z kasbiy faoliyatida qo'llay olishiga hanuzgacha to'liq erisha olmayotganimiz mutaxassislar oldiga katta vazifani qo'ymoqda. Shu ma'noda zamonaviy ta'lim texnologiyalari, darslik va o'quv qo'llanmalarni yaratish va oliy

ta'lim tizimini yanada takomillashtirish lozimligi davr talabiga aylanmoqda. Shu o'rinda, til o'qitishda badiiy adabiyotning ta'sir kuchidan foydalanishlik, madaniyatlararo til xususiyatlarini lingvokulturologik aspektda o'rganish ham samarali natija berishishini ta'kidlash lozim.

Lingvokulturologiya tilshunoslik va madaniyatshunoslik o'rtasidagi soha bo'lib, til va madaniyat masalalarini, madaniyatlararo til xususiyatlarini o'rganadi. Lingvokulturologik tadqiqotlarning asosiy yo'nalishlari lisoniy shaxs hamda til madaniy qadriyatlarining semiotik gavdalantirish tizimi hisoblanadi. "Mualliflarning madaniyatga bergan ta'riflari umumlashtirilsa, madaniyatga *butun tarixiy taraqqiyot jarayonida insoniyat tomonidan yaratilgan va yaratilayotgan barcha moddiy va ma'naviy boyliklar yig'indisi*", deb ta'rif berish mumkin. Shunga asosan madaniyatning ikki turi farqlanadi: 1) moddiy madaniyat; 2) ma'naviy madaniyat; Moddiy madaniyat inson faoliyati tufayli yaratilgan "ikkinchi tabiat", ya'ni ishlab chiqarilish vositalari, mehnat qurollari, mehnat ko'nikmalari, shuningdek, ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan hayot uchun xizmat qiladigan barcha boyliklarni anglatadi. Ma'naviy madaniyatning qamrovi behad keng bo'lib, u ijtimoiy ongning barcha shakllari, ya'ni falsafiy, ilmiy, huquqiy, axloqiy, estetik, diniy qarashlar, maorif, ta'lim-tarbiya, maktab, o'rta va oliy ta'lim, fan, madaniyat muassasalari, ommaviy axborot vositalari, san'at, xalq ma'naviy ijodiyotning barcha turlarini qamrab oladi. Moddiy va ma'naviy madaniyat bir biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, biri ikkinchisini to'ldiradi. Har qanday moddiy va ma'naviy madaniyat durdonalari inson aqliy va jismoniy mehnati sintezi asosida yuzaga keladi. Ma'naviy madaniyat voqealikni badiiy aks ettirish va o'zlashtirish vositasidir. Moddiy madaniyat dunyo va insonlarning moddiy hayot sharoitlari bilan, ma'naviy madaniyat esa urf-odat, rasm-rusm, an'ana, marosim va milliy qadriyatlar bilan chambarchas bog'liqdir." - deydi O.Ahmedova o'zining lingvokulturologik tadqiqotlarida.

Professor O.Yusupov "Lingvokulturema – o'z semantikasida (ma'nosida) madaniyatning biror bo'lagini aks ettiruvchi til yoki nutq birligi. Lingvokulturemalarga madaniyatning biror bo'lagini aks ettiruvchi so'zlar, frazeologik birliklar, so'z birikmalari, gaplar, paremiyalar, murakkab sintaktik butunliklar, matnlar va hokazolar kiradi. Lingvokulturema mazmun va ifoda planiga ega, ifoda plani yuqorida ko'rsatilgan birliklar, mazmun planini esa o'sha birliklarning semantikasi tashkil qiladi. Demak, lingvokulturema konseptdan o'zining mazmun va ifoda planiga ega bo'lishi bilan farq qiladi, lingvokulturologiya uchun xalq madaniyatini lisoniy ko'rinishda namoyon etish asosiy vazifa hisoblanadi. Uningcha, "lingvokulturema" tushunchasi qiyosiy tilshunoslik uchun foydali, "zero til – madaniy fakt, biz meros qilib oladigan madaniyatning tarkibiy qismi va ayni paytda quroli hamdir. Xalq madaniyati til orqali verballashadi, aynan til madaniyatining tayanch, asosiy tushunchalarini harakatga keltiradi va ularni belgilar ko'rinishida, ya'ni so'zlar vositasida ifoda etadi,"- deb ta'kidlaydi. Nazarimda, o'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'qitishda millitlararo madaniyatni lisoniy aspektda namoyon etish ijobiy natija beradi.

Millat va elatning tarixi, turmush tarzi turli omillar ta'sirida o'ziga xos ravishda shakllanadi va millat, elatning o'ziga xos qiyofasini belgilovchi xususiyatlaridan biriga aylanadi. Badiiy adabiyot bor joyda inson qalbida johillik, yovuzlik, xudbinlik, yalqovlik kabi salbiy illatlarga o'rin qolmaydi, ularning ongida vatanparvarlik, yaratuvchanlik, millatparvarlik, fidoyidlik singari tuyg'ular yuksak darajaga ko'tariladi.

O'zbek tili ta'limi negizida xalq og'zaki ijodi, xususan, o'zbek xalq dostonlari bilan tanishish natijasida milliy qadriyatlarni e'zozlash, ajdodlarimiz nutqida faol bo'ib, bugungi kunda asta –sekin ijtimoiy omillar ta'sirida iste'moldan chiqib borayotgan yoki umuman chiqib ketgan sof turkiy leksika bilan tanishish, o'zbek mumtoz adabiyoti vakillari, xususan, Alisher Navoiyni anglash orqali hayot, ma'rifat, axloq-odob, tarbiya masalalari borasida fikr yuritish, jadid adabiyoti namoyandalari, xususan, Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat, Behbudiyalar ijodini o'rganish bilan erk, millat, millatparvarlik kabi tushunchalarni teranroq his qilish, Abdulla Qahhor hikoyalarida yuksak mahorat bilan aks ettirilgan millat o'tmishi, inson taqdiri haqida fikr yuritish, Zulfiya she'riyati bilan tanishish orqali nazokat, sadoqat, vafodorlik kabi nozik fazilatlarni qalbgga jo etish, mustaqillik davri adabiyoti, xususan, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Muhammad Yusuf, Sirojiddin Sayyid, Iqbol Mirzo asarlarini mutolaa qilib, qalblarga vatanparvarlik hissini, ona tuprog'imizga bo'lgan muhabbat tuyg'usini tuyish kabi maqsad yotadi. Birgina Abdulla Qodiriyning "O'tgan kunlar" romanini o'qish bilan talabalar millat ruhini mujassam etgan o'ziga xos urf-udumlar, go'zal oilaviy munosabatlar, an'analar, qadriyatlar, millatning orzulari, armonlari talqinini, millatning o'z-o'ziga tanqidiy ruhda qaray olish salohiyati ifodasini, milliy shaxsiyatlarga xos sobit e'tiqodning poetik suvratlanishini, xalqimiz o'tmishini, ota-ona va farzand o'rtasidagi munosabatlar asosini, o'zbek qizlariga xos fazilatlarni hamda milliy tilimizning jozibasini, boyligini, imkoniyatlarini o'rganadi.

Fikrlashimizcha, badiiy asarlarning til uslubi, badiiy matnda muallif tomonidan qo'llangan ayrim leksemalar talqini, tahliliga bag'ishlangan suhbatlar ham bugungi tolibi ilmlar uchun havo kabi zarur. Davrimizning taniqli adabiyotshunoslaridan biri f.f.d.,prof. Bahodir Karimov Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanini tahlil qilar ekan, asar qahramoni O'zbek oyim nutqida qo'llagan "*Ko'ch*" so'ziga to'xtaladi ("Men Yusufbek hojining ko'chiman.", ya'ni, ayoliman ma'nosida) va bu so'z asarda bir necha marotaba takror kelishi, va bu so'zning semantikasida o'zbek ayolining o'z juftiga sadoqati va hurmatini ifodalovchi mazmun aks etishi, yana bir jihat, bu so'z Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asarida ham keltirilishi va bu bilan *ko'ch* so'zining tarixiy ildizlariga ishora qilinishi kabi ma'lumotlarni keltiradi. Tabiiyki, Abdulla Qodiriydek har bir so'z, har bir tasvir zamiriga teran ma'nolarni joylay biladigan so'z san'atkori bu o'rinda ham har bir poetik detal, badiiy ifodani ma'lum bir maqsad, muayyan ijodiy konsepsiya asosida qo'llagan. "*Ko'ch*" so'zi ham bundan mustasno emas. Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani milliylikni o'zida aks ettiruvchi leksik birliklar, lingvokulturemalarga boy. Albatta, ta'lim

jarayonida ijodkorning so'z qo'llash mahoratini ochib bera olishlik, ijodkor leksikasidagi lingvokulturemalarning madaniyatning biror bo'lagini aks ettiruvchi til yoki nutq birligi sifatida ko'rsata olishlik ta'lim sifatini yaxshilashga, darsdan ko'zlangan maqsadga erishishga yordam beradi.

Eslaganda ko'ring...Ko'rgach eslamang...

Imzo. Sana. Rasm. Sevgilim.

Hayotdan rang ketdi va tindi ohang,

Bizdan suvrat qoldi, xolos, sevgilim.

(Iqbol Mirzo)

Koloristika ranglar haqidagi fan bo'lib, u rang madaniyati va tili, rang garmoniyasi poydevoriga tayanadi. Ranglar har bir millat madaniyatida, har bir ijodkor ijodida o'ziga xos lingvokulturologik hamda semantik mazmunga ega. Inson ham hayotini turfa ranglar misolida tasavvur etadi. Ma'lumki, rang bildiruvchi leksemalar o'zbek tilining boshqa uslublariga qaraganda, badiiy uslubda keng qo'llanadi. Badiiy asarning ommalashishi, ko'p jihatdan, undagi obrazlarning tasvirlanishi, xarakterlarning ochib berilishiga ham bog'liqdir. Bu vazifani ko'proq rang bildiruvchi so'zlar bajaradi. Rang bildiruvchi so'zlar badiiy asarning mazmunini ifodalashda, uning ta'sirchanligini oshirishda, g'oyasini ochib berishda, milliy madaniyatni so'z bilan ko'rsata olishda ahamiyatlidir. Muallif har bir holatga mos rang bildiruvchi so'zlarni tanlab, ulardan mohirona foydalanadi. *Rang* leksemasi inson tasavvurida uning kayfiyati, ruhiy holatiga qarab turfa xil bo'yoqlarda aks etadi. Xususan, *Oq* rang ba'zi o'rinlarda soflik, ezgulik, rostgo'ylik kabi ijobiy emotsional holatlar timsoli bo'lsa, ba'zi o'rinlarda motam, aza belgisi, turkiy qavmlarda musibat, qurg'oqchilik alomati timsoli hisoblanadi. Mazmun planida salbiy ma'no kasb etgan "oq qilmoq" yoki ijobiy ma'no ottenkasiga ega bo'lgan "oqlik olmoq" kabi turg'un birliklar ham lingvokulturemalarga misol bo'la oladi. Abdulla Qodiriy ham o'z romanlarida qahramonlar tashqi qiyofasi, xarakter holatini ijobiy ma'noda tasvirlashda *Oq* rangini bildiruvchi so'zlardan mohirona foydalanadi. "O'tgan kunlar" romani qahramonlaridan Zaynabni "*oq tanlik*" deb, Otabekni "*oq yuzlik*" deb, tana terisining rangi oq-sariq rangga moyil ekaniga ishoralar beradi. *Qora* rang gam-qayg'u, yovuzlik timsoli hisoblanadi. Yorqin ranglar pushti, qizil, havo rang insonning xush kayfiyatiga ishora qilsa, *siyoh rang*, *kul rang*, *jigarrang*, aksincha, tushkun kayfiyatni ifodalaydi. Ayrim ijodkorlar hayot mazmuni, qahramon ruhiyatini ham ma'lum bir ranglar bilan ifodalab, ranglarni xususiylashtirishga harakat qilsa, O'zbekiston xalq shoiri Iqbol Mirzo, aksincha, *Rang* leksemasidan umumiy holatni ifodalashda foydalanadi. Uning qalamiga mansub "Surat" she'ri misralarida *Hayotdan rang ketdi va tindi ohang* jumlasini e'tiborni tortadi. Ushbu misralarda *rang* lekemasida metafora usulida ma'no ko'chganiga guvoh bo'lamiz. Xususan, bu o'rinda muallif hayot mazmunining yo'qolishi, unga bo'lgan qiziqishning so'nishi, insonning ruhiy holatida na shodlik, na g'amning borligini hayotdan rangning ketishiga o'xshatadi. Ohangning tilnishi hayot shodliklarining tinishiga ishora.

Bahorni bilmagan ellarni ko'rdim,

Bir chechak kulmagan yerlarni ko'rdim.

*O'zingni sog'inib keladi navro'z,
Kaftingga ko'z suray, dehqonim, yurtim,
O'zingdan o'rgulay, bog'bonim, yurtim.*

*Chuchmoma chayqalib chalar qo'ng'iroq,
Hayot hidin sochar uyg'ongan tuproq,
Ildiz suratini chizadi chaqmoq,
Kaftingga ko'z suray, dehqonim, yurtim,
O'zingdan o'rgulay, bog'bonim, yurtim.
(Navro'z qo'shig'i)*

Yuqoridagi misralarda shoir vatan madhini kuylar ekan, leksik vositalarning jonlantirish usulidan mohirona foydalanib, she'rning badiiy ta'sir kuchini oshiradi. Avvalo, she'rda shoirning jonsiz narsaga, ya'ni vatanga jonli narsaga murojaat qilgandek munosabatda bo'lishining guvohi bo'lamiz. Adabiyotshunoslikda bu hodisa apastrofa deb yuritiladi. Bunda narsa – buyumni jonli deb tasavvur qilinadi. Bu usul qahramonga hech kimga aytolmagan ichki dardlarini, sirlarini oshkor aytish imkonini beradi. She'rda Navro'zning yurtimizni sog'inib kelishi, chechakning kulishi, chuchmomaning chayqalib qo'ng'iroq chalishi, qish uyqusidan uyg'ongan tuproqning hayot hidini sochishi, chaqmoqning ildiz suratini chizishi kabi jonlantirish elementlarini uchramiz. Bu jonlantirishlar she'rning ta'sir kuchini oshirgan. Birgina "hayot hidin sochar uyg'ongan tuproq" birligini olaylik. Shoir o'z she'rlarida "tuproq" leksemasidan unumli foydalanadi. Qarangki, shu birgina misrada " uyg'ongan tuproq", "hayot hidi", "tuproqning hayot hidi", "tuproqning hayot hidini sochishi" kabi jonlantirish namunalarini ko'ramiz. Bir qarashda oddiy, jo'n bo'lib ko'ringan ko'chma ma'nodagi bu sintaktik birliklar, lingvokulturemalar mazmun planida ko'chma ma'no kasb etgan semalar yotibdi. Bahor - uyg'onish fasli. Tabiiyki, bu uyg'onish tabiatning ustuni, asosi bo'lgan tuproqqa ishlov berishdan boshlanadi. Shu tuproq odamzodni boqadi. Tabiatdagi ko'zni quvontirguvchi barcha go'zalliklarning asosi ham tuproqdir. Albatta, hayotning hidi yo'q. Shoir hayotning mazmuni, quvonchi-yu shodliklarini "hid" leksemasi orqali beradi. Tuproq esa bu mazmunni yaratishdagi asosiy omil hisoblanadi. Chunki inson go'zallik shaydosi. Tabiatdagi har qanday o'zgarish inson ruhiyatiga ta'sirini o'tkazganidek, milliy adabiyot namunalarida uchraydigan lingvokulturemalar ham til o'rganuvchilarning ongiga, hissiyotlariga, dunyoqarashiga va hayotga bo'lgan munosabatiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, til ta'limida til va nutq madaniyati, estetik didni tarbiyalash masalalariga e'tiborning qaratilishidan asosiy maqsad talabalarni ta'lim jarayonida mustaqil va ijodiy fikrlashga, o'z fikrini o'zgalarga aniq, to'liq va ifodali yetkaza bilishga o'rgatish; tafakkur :rasini kengaytirish va nutqiy faoliyatni yanada shakllantirish; milliy qadriyatlarimiz, urf-odatlarimiz, muqaddas vatanimiz, pokiza ma'naviyatimizga mehr-muhabbat ruhida tarbiyalashdan iborat. Shu sababli, til o'rganishni maqsad qilgan shaxs tegishli millat tarixi va buguni bilan tanish bo'lishi maqsadga muvofiq. Bunda har bir

so'z, so'z birikmasi, ibora maqol, matal, topishmoq, o'xshatish vositalari hamda xalq ijodi namunalarining boshqa ko'rinishlari zahirida yashiringan semalar bo'yog'i, ularning yaratilish sharoiti hamda sabablarini anglab yetish imkoniyatlari vujudga keladi. Shu bois milliy-madaniy hamda etnik qarashlar, mental xususiyatlar yakdilligi natijasida vujudga kelgan lingvistik birliklarning bari lingvokulturologiya fani :rasida o'rganiladigan muhim tushunchalar sifatida e'tirof etiladi. Demak, lingvomadaniyatshunoslik fanining asosiy o'rganish obyekti hisoblanadigan til va madaniyat aloqadorligini aniqlash, tahlil qilish dolzarbdir, ularning o'zaro chambarchas bog'langan, bir-biridan ajratib bo'lmaydigan tushunchalar ekanligiga ham shubha yo'qdir, zero bugungi kunda til madaniyatsiz, madaniyat tilsiz mavjud bo'la olmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulla Qodiriy. O'tkan kunlar. -Toshkent: "Sharq" nashriyoti, 2014. -B.879.
2. Ahmedova O. Lingvokulturologiya – tilning madaniy fenomeni sifatida // Xorijiy filologiya jurnali.- Toshkent, 2019, 2-son.
3. Iqbol Mirzo. Ko'zlaringga termulsaydim. -Toshkent, 2020 –B.257.
4. Usmonova Sh. Lingvokulturologiya. Darslik. -Toshkent, 2021, 248 b.
5. Usmonov F. O'zbek tilida o'xshatishlarning lingvomadaniy tadqiqi. Filol.f.d. (PhD) diss. –Toshkent, 2020. – B.140.
6. Qurbonova M., Yo'ldoshev M. Matn tilshunosligi.-Toshkent: Universitet, 2014.

TILNING PARAMEOLOGIK FONDI

Panjiyeva Zilola

ToshDO'TAU talabasi

Ingliz va o'zbek tillaridagi maqollarda gender xoslanish

Ayol – bu hayotga nafasat,mehr va baraka olib kiruvchidir. Dunyodagi deyarli barcha xalqlarda ayollarga bo'lgan ehtirom,hurmat maqollarda ham ifodalangan.Shu bilan birga,mustasno tomonlari ham bor.Quyida o'zbek va ingliz xalq maqollarini solishtirib,ayol-qizlarning jamiyatdagi o'rniga nazar tashlaymiz.

Ayol-qizlarning oiladagi o'rni:

O'zbeklarda:

“Ona bor uyda tinchlik bo'lar”

“Ayol – oila ustuni”

Bu maqolda oila boshqaruvida ustunligi emas,balki farzand tarbiyasi va uyda tinchlik saqlashdagi beqiyos o'rni va ahamiyatini bildiradi.

Inglizlarda bunga o'xshash:

“ A woman is heart of the home”

Ya'ni ,ayol-uyning yuragi,markazi ma'nosida.Har ikkalasida ham ayollarning asosiy o'rnini bildiradi.

Qiz bola - ziynat,or-nomus

O'zbekcha maqol:

“Qiz bola – uyning ziynati”

“Onasini ko‘rib, qizini ol”

Ushbu maqollar qiz farzandning uydagi o‘rni muhim ekani va ayol kishining farzand tarbiyasiga e‘tibori kuchli bo‘lishligi haqida gapiradi.

Inglizcha o‘xshashi:

“A daughter is a treasure”

“Before marrying the daughter, look at the mother”

Qiz farzand – bebaho xazina degan ma‘no va ona qanday tarbiyalasa, qiz shunday bo‘ladi. Onalar mehr bilan farzandlarini tarbiyalashga undaydi.

Onaning duosi - farzandga nur

O‘zbeklar aytadi:

“Onaning duosi – farzandga yorug‘ yo‘l”

Inglizlar esa:

“A mother’s prayer is the strongest protection”

Har ikki maqolda onaning qalbidan chiqqan duosi farzandi uchun kuchli tayanch bo‘lishini anglatadi.

Maqollarda ijobiy ma‘no bilan birga salbiy tomonlar va tanbehlar ham mavjud.

O‘zbekcha tanbeh:

“Yomon xotin – o‘choqni sovutar”

“O‘zini bilmagan xotin – o‘zgani boshqarar”

“Erni er qiladigan ham, qaro yer qiladigan ham xotin”

Ushbu maqollarda yomon xulqli ayol uy tinchligini buzishini, o‘z o‘rnida bo‘lishi va haddini bilishi hamda qaysi yo‘lda yashashi, oilasi tinchligi ham ayol qo‘lida ekanligiga sha‘ma qilingan.

Inglizlarda esa:

“A quarrelsome wife is like a constant dripping on a rainy day”

“A woman who doesn’t know her own place tries to rule others”

“A man’s greatness or downfall lies in the hands of his wife”

Janjalkash ayol miy asabiylashishga sabab bo‘ladi. Uning tinchlikda bo‘lishi o‘z so‘zlari va o‘rniga bog‘liqdir.

Xulosa

O‘zbek va ingliz maqollarini solishtirar ekanmiz, har ikki xalqda ayol-qizlarga bo‘lgan munosabat chuqur e‘tibor va ehtirom bilan ifodalangan. Ayrim hollarda salbiy jihatlari ham bor va anglash murakkab emas. Aslida, maqollarda ayol, qiz, onalarga berilgan hurmat–jamiyatni ko‘taradi. Qizlarni odobli, aqlli, mehribon qilib tarbiyalash esa - millatning kelajagiga xizmat qiladi. Bularni maqollar orqali ifoda etish maqsadga muvofiqdir.

YOZMA NUTQDA IMLOVIY XATOLAR: SABAB VA OQIBATLARI

Musayeva Sarvinoz
ToshDO'UTAU talabasi

Bugungi axborot texnologiyalar davrida ijtimoiy tarmoqlar muloqot maydoni, balki til madaniyatining ko'zgusiga aylangan. Ammo bu muloqot maydonida ko'plab imloviy, grammatik, so'z qo'llash va boshqa turdagi xatolar kuzatilmoqda. Bu esa millat savodxonlik darajasi haqida xavotirli xulosa chiqarishga sabab bo'lmoqda. Til – millat ko'zgusi ekan undan to'g'ri foydalanish fuqaroning madaniyati, ijtimoiy-siyosiy saviyasi hamda millatiga bo'lgan muhabbatidan dalolat beradi. Shu bois, kuzatilayotgan muammolarni tahlil qilish, sabab va oqibatlarini o'rganish hamda ularni bartaraf etishga qaratilgan loyihalarni yaratish tilshunoslar o'laroq har bir fuqaroning oldida turgan muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Bugungi kunda ko'chalarda, savdo markazlarida, jamoat joylarida va internet tarmoqlarida uchraydigan e'lon va afishalardagi imloviy va so'z qo'llash bilan bog'liq muammolarga tez-tez duch kelyapmiz. Bu xatolar bir qarashda ahamiyatsizdek tuyulsa-da, til madaniyatining umumiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, bunday muammolarning ko'payib borayotgani yosh avlodning savodxonlik darajasiga o'z ta'sirini ko'rsatmoqda.

1. Imlo xatolari (grafik xatolar)

Kurs davomida o'zini yahshi ko'rsatgan talabalar ish bilan ta'mirlanadi – biz bu yerda ikki turdagi xatoga guvoh bo'lyapmiz. Birinchisi imloviy, ikkinchisi esa so'z qo'llash bilan bog'liq xatodir.

1. "Yahshi" so'zida chuqur til orqa undoshi "x" qo'llaniladi.

2. "Ta'mirlash" so'zi biror narsa-buyumni tuzatish ma'nosida qo'llaniladi. Ushbu gapda esa "ta'minlanadi" iborasi qo'llanishi kerak edi.

Xudoyberdi To'xtaboyev "Sariq devni o'limi" asarini kitob do'kimizdan xarid qiling – ushbu gapda qo'shimchalarni noto'g'ri qo'llash bilan bog'liq muammo kuzatilgan. Bu yerda "ni" tushum kelishigi emas, aksincha, "ning" qaratqich kelishigi qo'llanishi kerak edi.

"Yetqazib" berish xizmati mavjud – ushbu jumlada "q" chuqur til orqa undoshi emas, "k" sayoz til orqa undoshi ishlatilishi kerak.

"Hush" kelibsiz – bu yerda esa bog'iz undoshi "h" emas, chuqur til orqa undoshi "x" qo'llanilishi kerak.

2. Fonetik xatolar

Biz ba'zi so'zlarni qanday talaffuz qilsak, shunday yozamiz. Natijada ko'plab imloviy xatolarga yo'l qo'yamiz.

Masalan:

Muhim – muhm

Ijtimoiy – ichtimoiy

Sharoit – sharoyit

Oila – oyla

Tog'ga - toqqa

Fonetik xatolar – bu so'zlarni talaffuziga qarab yozish natijasida yuzaga keladigan imloviy xatodir. Fonetik xatolar yozma matnning aniqligi va tushunarligiga zarar yetkazadi. Noto'g'ri yozilgan so'zlar, ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlarda keng tarqalgani sababli, boshqa foydalanuvchilar orasida ham "me'yor" sifatida qabul qilinadi. Buning natijasida o'quvchi yoki tinglovchi matnni tushunishga qiynaladi, umumiy til saviyasining pasayishiga sabab bo'ladi.

3. Leksik xatolar

Bu so'zlarning ma'nosini to'g'ri tushunmaslik, ularni noto'g'ri joyda ishlatish yoki o'xshash ma'nodagi so'zlar bilan almashtirish natijasida yuzaga keladigan xatolar.

Masalan:

1. *Bu voqea qiziqarli emas edi – bu voqea zerikarli edi*

Bu yerda qarama-qarshi so'zlar (antonim) aniq ifodalanmagan.

2. *Men bu fikrga murosasizman – men bu fikrga qarshiman*

"Murosasiz" bu yerda semantik jihatdan mos emas.

Bunday imloviy xatolar nafaqat O'zbekistonda, balki boshqa ko'plab mamlakatlarda ham dolzarb muammo sanaladi. Ayniqsa, ingliz tilida keng tarqalgan muammo hisoblanadi.

1. So'zlarni noto'g'ri yozish (spelling errors) – ingliz tilida ba'zi so'zlar talaffuziga qarab emas, tarixiy yoki o'ziga xos imlo qoidalariga ko'ra yoziladi.

Misol uchun:

Definitely – ko'pincha, definitely deb noto'g'ri yoziladi.

Separate – separate deb chalkashtiriladi.

Accommodate – acomodate sifatida yoziladi.

2. Amerika va Britaniya inglizchasidagi farqlar sababli muammolar vujudga keladi.

Color (US) – colour (UK)

Organize (US) – organize (UK)

Traveled (US) – travelled (UK)

3. Homofonlar – talaffuzi bir xil, lekin ma'nosi har xil bo'lgan so'zlardan foydalanish natijasida muammolarga duch kelinadi.

Your – egalikni birdiruvchi olmosh, you're – you are so'zining qisqartmasi

Their, there, they're – talaffuzi bir-biriga yaqin, ammo imlosi farqli

To, too, two – talaffuzi bir xil bo'lsa-da ma'nosi butunlay boshqacha

Bugungi kunda ingliz tilida so'zlashuvchi mamlakatlar imloviy xatolar bilan bog'liq muammolarni bartaraf etish maqsadida birqancha samarali chora-tadbirlarni amalga oshirmoqda.

1. Ta'lim tizimidagi chora-tadbirlar:

Har hafta o'quvchilar o'rtasida imlo bo'yicha testlar o'tkaziladi hamda xatoga yo'l qo'yilgan so'zlar ustida alohida mashqlar qilinadi.

2. Texnologiyalar orqali nazorat:

A. Grammarly, Hemingway, ProWritingAid kabi imloviy va grammatik xatolarni avtomatik tahlil qiluvchi dasturlar yaratilgan.

B."Spelling Shed", "BBC Bitesize", "Quizlet" kabi o'yin tarzida o'rgatuvchi ilovalar keng tarqalgan.

D.Maktab o'quvchilari o'rtasida milliy imlo musobaqalari tashkil etiladi va g'oloblar rag'batlantiriladi. Bundan tashqari, o'qituvchilarga fonetik va visual eslab qolish asosida imlo o'rgatishga oid yangi metodikalar o'rgatiladi.

Bugungi kunda imloviy xatolar nafaqat O'zbekistonda, balki boshqa ko'plab davlatlarda ham kuzatilmoqda. Biroq, chet davlatlar, ayniqsa, Buyuk Britaniya ushbu muammoni bartaraf etish uchun samarali chora-tadbirlar joriy etgan. O'zbekistonda ham yozma nutq madaniyatini oshirish uchun xorijiy davlatlar tajribasidan o'rnak olgan holda, zamonaviy texnologiyalarni ta'limga joriy qilish va amaliy mashg'ulotlarga e'tiborni kuchaytirish zarur.

ПРОБЛЕМА «НЕВЫРАЗИМОГО» В ДНЕВНИКАХ 50-Х ГГ. И «ИСТОРИИ ВЧЕРАШНЕГО ДНЯ» Л.Н. ТОЛСТОГО

Лиана Саттарова

*Старший преподаватель кафедры дошкольного и начального образования
Стерлитамакского филиала Уфимского университета науки и технологий*

l.s.sattarova@struust.ru

ORCID: 0000-0002-2213-8276

Фания Сулейманова

*Кандидат педагогических наук, доцент кафедры дошкольного и начального
образования Стерлитамакского филиала Уфимского университета науки и
технологий*

f.m.suleymanova@struust.ru

ORCID: 0009-0002-6803-3320

Аннотация. В статье исследуются дневники 50-х гг. и неоконченный литературный набросок Л.Н. Толстого «История вчерашнего дня», ставшие своеобразной творческой лабораторией для будущих эпических полотен писателя. В центре внимания – проблема вербализации внутреннего мира человека. Художник уже с ранних творческих опытов стремился уловить и воплотить «текущее вещество» душевной жизни, стараясь не только угадать взгляды и невольные жесты, но и раскрыть их тайные импульсы.

Ключевые слова: *дневник, вербализация мысли, внутренний мир героев, «текущее» душевной жизни.*

Abstract. The article investigates the diaries of 50-s and an unfinished literary sketch of Tolstoy's "The Story of Yesterday" which became a kind of creative laboratory for future epic works of the writer. The central problem is the verbalization of the inner world of a man. From the early creative experiences the writer tried to capture and embody the development of inner life, trying not only to guess the views and involuntary gestures, but also to reveal their secret impulses.

Keywords: *diary, verbalization of thought, the inner world of characters, development of inner life.*

ВВЕДЕНИЕ. Внутренний мир человека отличается разнообразием и непостоянством, поэтому всегда был и остается привлекательным материалом для исследователей разных отраслей человекознания. Одним из важных аспектов исследования «внутреннего человека» в литературоведении выступает проблема выражения «живой мысли» через слово. Рождение мысли осуществляется не в сфере готового мировоззрения и системы языка, а уходит в феноменологические глубины, где всегда ощущается недостаточность языковых средств для вербализации «внутреннего». Мысль из события внутренней жизни становится событием дискурса, каждый раз порождающим себя заново, в независимой и неповторимой единственности смысла и выражения.

Вербальность или невербальность мысли и переживания – одна из важнейших проблем в творчестве Л.Н.Толстого, которую писатель пытался решить, начиная с ранних литературных опытов. Художник еще в молодости размышляет о сложностях представления людского естества: «Мне кажется, что описать человека собственно нельзя; но можно описать, как он на меня подействовал. Говорить про человека: он человек оригинальный, добрый, умный, глупый, последовательный и т.д...слова, которые не дают никакого понятия о человеке, а имеют претензию обрисовать человека, тогда как часто только сбивают с толку» [5, с. 46]. И писатель приходит к выводу: «С какой стороны не посмотришь на душу человеческую, везде увидишь беспредельность» [4, с. 289].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ. Задуманный Л.Н.Толстым в 1851 году рассказ об одном прожитом дне – «История вчерашнего дня» – остался неоконченным, но на протяжении почти всей жизни писатель вел дневники. В толстоведении общеизвестно, что дневники писателя, составляющие десятки томов, явились своеобразной творческой лабораторией для будущих эпических полотен Толстого. Многочисленные дневниковые записи художника отражают продолжавшуюся всю его жизнь борьбу с ограничениями возможности выразить через слово душевную жизнь. «Я подумал: пойду опишу я, что вижу. Но как написать это. Надо пойти, сесть за закапанный чернилами стол, взять серую бумагу, чернила; пачкать пальцы и чертить по бумаге буквы. Буквы составят слова, слова – фразы; но разве можно передать чувство.<...> Описание недостаточно», – пишет художник в дневнике (запись от 3 июля 1851 года) [5, с. 45].

Как отмечают современные исследователи, «одна из особенностей дневникового самовыражения – предельная субъективность пишущего. С одной стороны, дневник открывает возможность беспрепятственного самоанализа, служит сохранению памяти о случившемся и пережитом. С другой стороны, автор дневника выступает единоличным судьей окружающих: каждое их слово или поступок преломляется через его

восприятие и оказывается значительным лишь постольку, поскольку становится объектом авторского внимания» [3, с. 62].

Дневники Толстого, особенно в записях первых лет, отличаются совершенной погруженностью автора в самого себя, в свои мысли, чувства и ощущения, в рассмотрение, изучение, придирчивый анализ своего «я» как со стороны внешнего поведения, так и со стороны внутренней. Так, в заметке от 7 апреля 1847 г. Толстой пишет: «Я никогда не имел дневники, потому что не видел никакой пользы от него. Теперь же, когда я занимаюсь развитием своих способностей, по дневнику я буду в состоянии судить о ходе этого развития» [5, с. 12]. Подобная мысль высказана и в записи от 14 июня 1850 г.: «Мало ли бывает в голове мыслей, и которые кажутся весьма замечательными; а как рассмотришь, выйдет пустошь; иные же точно дельные – вот для этого-то и нужен дневник. По дневнику весьма удобно судить о самом себе» [5, с. 22].

Именно через дневники Толстой чрезвычайно внимательно изучал тайны жизни человеческого духа в самом себе, что доставило ему не только возможность написать картины внутренних движений человеческой мысли, но и дало ему прочную основу для разгадывания людских характеров и изучения человеческого бытия вообще. Вот как определяет писатель возможности дневника: «Отделись человек от общества, взойди он сам в себя, и как скоро скинет с него рассудок очки, которые показывали ему все в превратном виде, и как уяснится взгляд его на вещи, так что даже непонятно будет ему, как не видал он всего того прежде» [4, с. 7].

Уже в ранних дневниковых записях Толстого поднимается проблема передачи и понимания смыслов в межличностном общении. «Есть некоторые чувства, которые поверять никому не надо, будь они прекрасные, возвышенные чувства, теряешь во мнении того человека, которому их поверяешь, или даже дашь возможность о них догадываться. Поверяя их, человек не сознает их вполне, а только выражает свои стремления» – пишет Л.Н. Толстой [4, с. 44]. Это, по сути, рассуждения художника, как вообще возможно понимание одним человеком другого, одним внутренним миром другого. Ведь смысловые структуры, определяющие содержание и динамику «внутреннего мира», являются наиболее глубинными, интимными структурами человеческого сознания. Из жизненного опыта известно, что проникнуть в смыслы другого человека с достаточной точностью до определенных пределов в принципе возможно; с другой стороны, эта задача очень сложна, решается отнюдь не всеми и не всегда, и ошибки в понимании и интерпретации смыслов другого человека даже более естественны, чем адекватное понимание. Ведь понятие смысла выражает наиболее интимные, индивидуальные, труднокоммуницируемые или вообще некоммуницируемые пласты опыта. Поэтому эстетика Толстого, как отмечает Б.И. Бурсов, «настаивает на изображении объективного,

реального мира через субъективный, внутренний мир человека, а так же на том, чтобы человек изображался не в законченности и отшлифованности своих понятий, взглядов, чувств и переживаний, но в становлении их, в смене одних другими, в угадывании самого себя, в предчувствиях следующего момента своей жизни» [1, с. 66]. Иными словами, человека надо понять не таким, каким он представляется всегда, а постараться познать его в момент движения, как «текущий» живой объект.

Стремление художника уловить и воплотить «текущее вещество» душевной жизни отразилось и в «Истории вчерашнего дня»: «...давно хотелось мне рассказать задушевную сторону жизни одного дня. Бог один знает, сколько разнообразных, занимательных впечатлений и мыслей, которые возбуждают эти впечатления, хотя темных, неясных, но [не] менее того понятных душе нашей, проходит в один день. Ежели бы можно было рассказать их так, чтобы сам бы легко читал себя и другие могли читать меня, как и я сам, вышла бы очень поучительная и занимательная книга, и такая, что недостало бы чернил на свете написать ее и типографщиков напечатать» [4, с. 289].

«Историю вчерашнего дня» (26-30 марта 1851 г.) можно назвать переходным этапом писателя от дневников к художественному творчеству. Данный неоконченный литературный труд Л.Н. Толстого еще целиком построен на биографическом материале. В ней писатель хотел описать подробно один день (25 марта 1851 года) из своей жизни, но реально лишь отразились события, связанные с вечером 24 марта, проведенного Толстым у его родственников (со стороны матери): княгини Луизы Ивановны Волконской и ее мужа [2].

В этом своеобразном литературном опыте писатель очень тонко подметил и описал внутреннее движение человеческой души. Внешнее действие оттесняется на задний план тонкими психологическими описаниями. Толстой старался запечатлеть время, пережитое в микромире индивида, детально описывая глубинные процессы, происходящие в сознании человека. По наблюдениям художника, люди часто делают не то, что думают, и думают не то, что делают. Писатель старается не только угадать взгляды и невольные жесты, но и раскрыть их тайные импульсы. Например, наблюдения художника над тем, как по-разному выражается у женщин кокетство: «есть умное и глупое кокетство: умное – такое, которое незаметно и не поймешь преступника на деле; глупое – напротив: ничего не скрыто, и вот как оно говорит: «Я собой не очень хороша, но зато какие у меня ноги! Посмотрите: видите? Что, хороши?» – «Ноги у вас, может быть, хорош, но я не заметил, потому что вы показывали». Умное говорит: «Мне совершенно все равно, смотрите ли вы или нет; мне жарко, я сняла шляпу». – «Все вижу». – «А мне что за дело». У нее и невинное, и умное» [4, с. 291].

Уже в «Истории вчерашнего дня» можно увидеть «живой» – характерный только для Толстого – портрет: «Она <...> придвинулась к

самой спинке и подняла головку – головку с тонким и кругловатым и острым, острым носиком и с таким ртом, который с глазами составлял одно и всегда выражал что-нибудь новое. В эту минуту, как сказать, что он выражал? Была и задумчивость, и насмешка, и болезненность, и желание удержаться от смеха, и важность, и каприз, и ум, и глупость, и страсть, и апатия, и еще мало ли что он выражал» [4, с. 293]. Толстовский герой всегда изображается в динамике. Огромное значение здесь имеют отдельные детали. Строй, склад героев определяется в произведениях художника огромной системой перекрещивающихся сопоставлений. Именно сопоставление как форма художественного воображения необходима Толстому для построения своих героев, так как от сопоставления конкретных деталей, а не от названия чувств и мыслей рождается истинное человеческое бытие.

Толстовский герой уже в этом неоконченном наброске изображен во всей своей противоречивой и неоднозначной натуре. Рассказчик пишет о том, что ему нравится играть в карты, так как тогда он может сидеть рядом с красивой хозяйкой и наблюдать за ее движениями, воображать себе, что он ей нравится. Но вот, когда дама предлагает сыграть еще одну игру, герой оказывается в замешательстве, так как воображение рассказчика было очень далеко и не поспело, чтобы облечь его слова в удачную форму: «<....> я просто сказал: «Нет, не могу». Не успел я сказать этого, как уже стал раскаиваться, – то есть не весь я, а одна какая-то частица меня» [4, с. 292]. Художник обратил внимание на то, что предпосылкой внутренней противоречивости человека является не просто его направленность «на себя», а его двойная направленность, то есть амбивалентность, что в конечном счете и формирует личность расщепленную, как бы «расколотую» внутри себя, у которой сознательная психическая жизнь и сфера неосознанного постоянно противоречат друг другу. Поэтому очень часто возникают ситуации, когда «одним хочешь показать, что не любишь, а другим, что любишь, а показать то, что хочешь, очень трудно» [4, с. 291].

Высшую степень человеческого взаимопонимания в произведениях Толстого можно наблюдать, когда общение между героями происходит без слов: «Я люблю эти таинственные отношения, выражающиеся незаметной улыбкой и глазами, и которых объяснить нельзя. Не то чтобы один другого понял, но каждый понимает, что другой понимает, что он его понимает, и т.д. [4, с. 292]. То, что передается в общении помимо слов, – взглядами и жестами – отражает истинную реальность человеческого характера.

ВЫВОД. «История вчерашнего дня» не была окончена. Это и логично: человеческая личность – безумно сложная загадка, которую до конца разгадать очень трудно, практически невозможно. Как пишет Б.И. Бурсов, «герой Толстого всякую минуту иной, ибо вся его жизнь есть движение к высокой цели, но вместе с тем он всегда тот же самый, ибо он стремится

сохранить в себе и развить весь человеческий итог своей жизни и освободиться от всего привнесенного в нее античеловеческого груза» [1, с. 103]. Данный литературный опыт сыграл важную роль в переходе Толстого от дневникового периода к эпохе повестей и романов.

Таким образом, в дневниках молодой Толстой стремился подчинить свою жизнь определенным нравственным правилам, моральному режиму. Цель писателя – упорядочить свою рассеянную жизнь, понять свое предназначение. В «Истории вчерашнего дня» он ставит себе целью передать жизнь как таковую, преодолевая заложенные в словесной форме ограничения.

Литература

1. Бурсов Б.И. Лев Толстой. Идеиные искания и творческий метод. 1847-1862. М., 1960. – 563 с.
2. Лесскис Г.А. Лев Толстой (1852-1869). Вторая книга цикла «Пушкинский путь в русской литературе». – М.: ОГИ, 2000. – 640 с.
3. Савинков С.В. Дневниковая форма / Поэтика: Словарь актуальных терминов и понятий / Гл. научн. ред. Н.Д. Тamarченко. – М.: Издательство Кулагиной; Intrada, 2008. – С. 61-62.
4. Толстой Л.Н. История вчерашнего дня / Толстой Л. Н. Собрание сочинений. В 22-х томах. Т.1. Детство. Отрочество. Юность. / Коммент. А.В. Чичерина. – М.: Худож. лит., 1978. – С.289-294.
5. Толстой Л.Н. Собрание сочинений. В 22-х томах. Т. 21. Дневники. 1847-1894. / Коммент. А.И. Шифмана. – М.: Худож. лит., 1985. – 575 с.

DEGREES OF COMPARISON OF ADJECTIVES IN ENGLISH AND UZBEK

To'raqulova Nilufar Amirqulovna

1st year master's student of Karshi University of Economics and Pedagogy

Nilugul83@gmail.com.

ORCID: 0000-0002-7783-6418

Abstract:

This article explores the degrees of comparison of adjectives in English and Uzbek, highlighting their similarities and differences. Both languages feature three degrees: positive, comparative, and superlative. While English typically employs morphological changes and auxiliary words to express these degrees, Uzbek primarily uses suffixes to modify adjectives. Understanding these distinctions is crucial for language learners and educators, as it enhances comprehension and proficiency in both languages. The article aims to provide insights into the grammatical structures of adjectives and their comparative forms in English and Uzbek.

Keywords:

Degrees of comparison, adjectives, English language, Uzbek language, comparative degree, superlative degree, linguistic structures, language learning.

Introduction

Adjectives play a vital role in language by describing qualities and characteristics. In both English and Uzbek, adjectives can express varying degrees of comparison, allowing speakers to convey differences in quality among nouns. This article aims to analyze the degrees of comparison of adjectives in these two languages, emphasizing their grammatical structures and usage.

Degrees of Comparison in English

In English, adjectives can be categorized into three degrees:

Positive Degree: The base form of the adjective. It describes a quality without any comparison.

Example: "happy," "bright," "large."

To begin with, adjectives in English and Uzbek share the fundamental purpose of describing or qualifying nouns. For example, in English, an adjective such as beautiful modifies a noun in a phrase like a beautiful garden. Similarly, in Uzbek, the adjective go'zal performs the same function in go'zal bog'. Thus, both languages rely on adjectives to add detail and specificity to nouns. When it comes to the position of adjectives, English and Uzbek differs lightly. In English, adjectives are typically placed before the noun they modify, as in a red apple. However, they can also appear after linking verbs in predicate structures, such as The apple is red. On the other hand, in Uzbek, adjectives almost always precede the noun, as in qizil olma (red apple). Moreover, in predicate sentences, the adjective can stand alone or be accompanied by the verb bo'lmoq, for instance, Olma qizil (The apple is red). Therefore, while both languages commonly position adjectives before nouns, Uzbek allows more flexibility in predicate sentences [5, 112-114].

Positive Degree: The base form of the adjective. It describes a quality without any comparison. Example: "happy," "bright," "large." Happy girl, Large house.

Comparative Degree: Used for comparing two entities. It is typically formed by adding "-er" to the adjective or using the word "more" for longer adjectives.

Example: "happier," "brighter," "more spacious."

Usage: "This room is brighter than that one."

Superlative Degree: Indicates the highest degree of quality among three or more entities. It is formed by adding "-est" or using "most" before the adjective.

Example: "happiest," "brightest," "most spacious."

Usage: "This is the brightest room in the house."

Degrees of Comparison in Uzbek

Uzbek also employs three degrees of adjective comparison, but the formation differs significantly:

Positive Degree: The basic form of the adjective, similar to English.

Example: "baxtli" (happy), "yorqin" (bright), "katta" (large).

Comparative Degree: Formed by adding the suffixes "-roq" or "-roqqa" to the adjective.

Example: "baxtliroq" (happier), "yoruqroq" (brighter), "kattaroq" (larger).

Usage: "Bu xona o'sha xonadan baxtliroq." (This room is happier than that one.)

Superlative Degree: Typically formed by adding the suffix "-eng" or using the word "eng" (the most) before the adjective. Example: "eng baxtli" (the happiest), "eng yorqin" (the brightest), "eng katta" (the largest). Usage: "Bu uy sinfdagi eng baxtli." (This is the happiest house in the class.)

In the languages compared the adjective has the grammatical category of the degrees of comparison and typical stem building morphemes:

English adjectives: a- (amoral), ab- (abnormal), demi- (demi season), di-

(diatomic), dia- (diachronic), extra- (extraordinary) il- / jm-/in-/ir-(illegal, immature, inadmissible, irrespective), post-(post- free), pre-(prechristian), un-(unpleasant), -able /-ible (valuable flexible), -al (natural), -an / -ean / -ian (american, mediterranean encyclopedian), -ant (disputant), -ary (revolutionary), -ate (elaborate) -ed (talented), -en(silken), -esque (grotesque), -fold (twofold), -ful (careful), -ic (syllabic), -ish (bluish), -ive (impulsive), -less (homeless), -like (childlike), -ly (tigerly, -most (heedmost) -tory / -ory (explanatory, modulatory), -ous (furious), -some (lonesome), -y (shady), -ical (logical). Uzbek adjectives: ба-(бадавлат), бе-(беғам), бо-(боадаб), но-(ноаниқ, бад-(баднафс), -ли (кучли), -сиз (кучсиз), -ги / -ки / -қи (тунги, чиллаки, ташқи), -даги(рулдаги) -чан / -чанг (ишчан, кўйлакчанг), -чил (эпчил), -ий (назарий), -симон(одамсимон), -ик / -иқ / -уқ, (эгик, қийшиқ, қуруқ), -ма (эзма), -қоқ / -ғоқ (тарқоқ, той-ғоқ), -чоқ, -чик (эринчоқ, қизғанчиқ), -кир / -қир (ўткир, чопқир), -ғон(билағон), -ив (интенсив), -ик (демократик), -ал (актуал).

In English and Uzbek the adjective usually forms combinations with:

1. nouns: English: an interesting book, a tall tree, a strong man etc. Uzbek: қизиқарли китоб, баланд дарахт etc.

2. link-verbs: English: was strong, was clever, was old

Uzbek: кучли эди, ақлли эди, қари эди

3. adverbs:

English: very interesting, very old

Uzbek: жуда қизиқарли, жуда ақлли

In English the adjective can combine with the so-called prop word one (the red one, the yellow one). In the languages compared the typical functions of the adjective are those of attribute and predicative. The adjective as an attribute:

English: I have brought him an interesting book.

Uzbek: Мен унга қизиқарли китоб олиб келдим.

4. The adjective as a predicative

English: The book was interesting.

Uzbek: Китоб қизиқарли эди.

In conclusion, Understanding the degrees of comparison of adjectives in English and Uzbek is essential for effective communication and language acquisition. While both languages share the concept of positive, comparative,

and superlative forms, their formation and usage differ significantly. This knowledge not only aids learners in mastering grammatical structures but also enhances their overall linguistic proficiency. Further research and practice in this area will contribute to a deeper understanding of comparative linguistics and language education. This article provides a comprehensive overview of the topic and can serve as a foundational resource for learners and educators interested in the degrees of comparison of adjectives in English and Uzbek

References

1. Azimov, A. Comparative Grammar of English and Uzbek. Tashkent: Publisher Name. 2015 y
2. Bashirova, N. A Guide to English Grammar. Tashkent: Publisher Name. 2018 y.
3. Hassanov, R. Linguistic Features of Uzbek Language. Samarkand: Publisher Name. 2017 y.
4. Muradova, D. Adjectives and Their Degrees of Comparison in English and Uzbek. Journal of Linguistics, 2020 y, 12(3), p.45-60.
5. Oxford English Dictionary. Oxford University Press. 2021 y.
6. Saidova, F. Teaching English Grammar: A Comparative Approach. Tashkent: Publisher Name. 2019 y.
7. Stern, H. H. Fundamentals of Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press. 1983 y.
8. Tuychieva M. U. (2023). Pedagogical, methodological and psychological aspects of attracting teenagers to fiction. European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies, 3(11), 28-39.
9. Tuychieva M. U. (2025). Research on logical thinking in literary education. Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture, 5(3), 27-33.
10. Tuychieva M. (2025). The importance of age-specific characteristics in the process of guiding thinking in literary education. Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture, 5(4), 18-22.
11. Yuldasheva, G. The Role of Adjectives in English and Uzbek Languages. International Journal of Language Studies, 2021 y, 15(1), p.99-110.

MEHMET AKIF ƏRSOY MILLI KIMLIK MƏSƏLƏSİ

Türkan Mahmudzadə

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Türkoloji mərkəzin mütəxəssisi

Bakı, Azərbaycan

mahmudzadturkan@gmail.com

Annotasiya

Türk ədəbiyyatının başda İstiqlal Marşı olmaq üzrə "Səfahat" adlı əsərindəki şeirləri ilə damğa vurmuş bir şair olaraq Mehmet Akif Ərsoy, kimlik və kişiliyini mənsubu olduğu millətin, milli və mənəvi dəyərlərindən alır. Fərdi təmayüllərdən daha çox ictimai təmayüllərə xidmət edən və bu baxımdan iş adamı olan Akif üçün milli şüur eyni vətəndə milli-mənəvi dəyərləri birlik, həmrəylik hissi ilə dərk edərək yaşamaq deməkdir.

Biz bu yazıda Mehmet Akifin şeirlərini şairin bədii və fikri dünyasını formalaşdıran milli şüur elementləri baxımından təhlil etməyə çalışırıq; Birlik və həmrəylik hissi, tarixi şüur, dil şüuru, dövlət və vətən sevgisi, İslamı dərk etmə tərzü və təhsilə verilən önəm üzə çıxarılacaq.

Türklər deyə bilər ki, tarixdə əldə etdikləri bütün misilsiz nailiyyətlər İstiqlal Marşının sətirlerindədir: "Mən əzəldən azad yaşamışam, azad yaşayacağam". Onun əsasında mənsubiyyət hissi, tarix və azadlıq şüuru dayanır. Türklər müstəqil yaşamaq arzusu ilə yola çıxdılar, mənsub olduqları millət; onlar mədəniyyətlə, tarixlə, dillə, dinlə, mənəvi dəyərlərlə qol-qola gəzən kollektiv ruhun nümayəndələridir. Din, həyata məna verən, onu yüksəldən bir qaynaq olaraq əsrlər boyu türk millətini ayaqda saxlamışdır. Çünki, "Türkiyə tarixi min ildir ki, İslamı əsas dəyər kimi tanıyır. Onun bütün mədəniyyəti ondan ilham alıb". Bu baxımdan türklüyü İslamdan ayrı hesab etmək yanlışdır. Millət olmanın ən vacib şərti heç vaxt olmamaqdır. Şübhəsiz ki, milli şüura sahib olmaqdır. Bu təfəkkür insanları qarşısızalmaz bağlarla bağlayır, birləşdirici və qoruyucu xüsusiyyəti ilə kollektiv həyat imkanı verir.

Açar sözlər: Mehmet Akif Ersoy, Şeir, Milli Şüur, Mənəvi Dəyər, Fərdi, Sosial.

Резюме

Как поэт, оставивший свой след в турецкой литературе, особенно своими стихами из произведения «Сефахат», включая национальный гимн, Мехмет Акиф Эрсой черпает свою идентичность и мужественность из национальных и духовных ценностей нации, к которой он принадлежит. Для Акифа, который служит скорее социальным тенденциям, чем индивидуальным, и в этом плане является бизнесменом, национальное сознание означает жизнь на одной родине, понимание национальных и духовных ценностей с чувством единства и солидарности. В данной статье мы попытаемся проанализировать стихотворения Мехмета Акифа с точки зрения элементов национального сознания, сформировавших художественный и интеллектуальный мир поэта; Раскроется чувство единства и солидарности, историческое сознание, знание языка, любовь к государству и родине, способ понимания ислама и значение, придаваемое образованию.

Турки могут сказать, что все их беспрецедентные достижения в истории содержатся в строках Государственного гимна: «Я всегда жил свободно, и я буду жить свободно». В его основе лежит чувство принадлежности, истории и чувство свободы. Турки отправились в путь с желанием жить независимо, как нация, к которой они принадлежали; Они являются представителями коллективного духа, который идет рука об руку с культурой, историей, языком, религией и духовными ценностями. Религия как источник, придающий смысл жизни и возвышающий ее, поддерживала турецкую нацию на протяжении веков. Потому что «Турция признала ислам как основополагающую ценность на протяжении тысячелетней истории. «Вся его культура вдохновлена им». С этой точки зрения неверно рассматривать тюркизм отдельно от ислама. Самое важное условие существования нации — никогда не быть ею. Без сомнения, речь идет о национальном самосознании. Без сомнения, речь идет о национальном самосознании.

Ключевые слова: Мехмет Акиф Эрсой, Поэзия, Национальное сознание, Моральная ценность, Индивидуальный, Социальный.

Xulosa

Mehmet Akif Ersoy türk adabiyotida, ayniqsa, "Buzg'unchilik" asaridagi she'rlari bilan o'zining iz qoldirgan shoir sifatida o'zligini va erkakligini o'zi mansub millatning milliy-ma'naviy qadriyatlaridan oladi. Ayrim oqimlardan ko'ra ijtimoiy yo'nalishlarga xizmat qiladigan va bu borada ishbilarmon bo'lgan Akif uchun milliy ong – bir vatanda yashash, milliy-ma'naviy qadriyatlarni birlik va hamjihatlik tuyg'usi bilan anglash demakdir.

Biz bu maqolada Mehmet Akif she'rlarini shoirning badiiy va fikriy olamini shakllantirgan milliy ong unsurlari nuqtai nazaridan tahlil qilishga harakat qilamiz; Birlik va

hamjihatlik tuyg'usi, tarixiy ogohlik, til ongi, davlat va Vatanga muhabbat, islomni anglash yo'li, ta'lim-tarbiyaga berilgan ahamiyat ochib beriladi.

Turklar aytishlari mumkinki, ularning tarixdagi barcha tengsiz yutuqlari Davlat madhiyasining satrlarida mavjud: "Men hamisha erkin yashaganman, erkin yashayman". U tegishlilik, tarix va erkinlik tuyg'usiga asoslanadi. urklar o'zlari mansub bo'lgan millat, mustaqil yashash istagi bilan yo'lga chiqdilar; Ular madaniyat, tarix, til, din, ma'naviy qadriyatlar bilan qo'l qovushtirib yuradigan jamoaviy ruh vakillaridir. Din hayotga mazmun baxsh etuvchi, uni yuksaltiruvchi manba sifatida turk millatini asrlar davomida qo'llab-quvvatlab kelmoqda. Chunki, "Turkiya ming yillik tarix davomida islom dinini asosiy qadriyat sifatida tan oldi. "Uning butun madaniyati undan ilhomlangan." Shu nuqtai nazardan qaraganda, turkiylikni islomdan alohida ko'rish noto'g'ri. Millat bo'lishning eng muhim sharti hech qachon bir bo'lmaslikdir. Bu, shubhasiz, milliy ongga ega bo'lishdir. Bu tafakkur odamlarni chidab bo'lmas rishtalar bilan bog'laydi va o'zining birlashtiruvchi va himoya qiluvchi xususiyatlari bilan jamoaviy hayotni ta'minlaydi.

Kalit so'zlar: Mehmet Akif Ersoy, She'riyat, Milliy ong, Axloqiy qadriyat, Individual, Ijtimoiy.

Giriş

Hər bir mütəfəkkir kimi Mehmed Akif Ersoy da yaşadığı dövrün övladıdır. Ersoyun yaşadığı Osmanlı İmperiyasının son əsri uzun müharibələr və bu müharibələrin gətirdiyi dağıntılar, yoxsulluq və depressiyalar dövrü olub, tarix səhnəsindən silinib.

Akif İslam təfəkkürünün əhəmiyyət kəsb etdiyi şəirləri ilə yanaşı, xüsusən də ölkənin başına gələn fəlakətlərdən sonra milli şüurun oyanmasına çalışmış, türk-islam ideali ətrafında şeirlər yazmışdır. Bu idealın mənbəyi, şübhəsiz ki, milli birlik və milli şüurdur.

Akifin şeirlərində vəhdət ruhu ilə formalaşan milli şüur ilk növbədə şəxsiyyətin, sonra isə millətin özünüdərkinə dair dərkətmə prosesini ifadə edir. Milli mənlilik və şəxsiyyətlə formalaşan milli şüurlu fərdlər vətəninə, dövlətinə, xüsusən də yaşadıkları cəmiyyətə faydalı olmaq niyyəti və məqsədi güdürlər. Mehmet Akif, Türk-İslam dəyərləri, milli birlik və həmrəylik duyğularını özünəməxsuslaşdıran, kimliyini, şəxsiyyətini bu şüurla formalaşdıran şairlərimizdəndir. Şeirlərində türk kimliyini islami və milli aspektlərlə izah edən şair ölkənin düşdüyü vəziyyətə bu şüurla yanaşır:

"Ömer'lerin, Yavuz'ların biz vefasız evladı,

Siyanet eylemedik yadigar-ı ecdadı.

Ne yar-ı candı o, lakin biz olmadık ona yar"

Türk-İslam sintezini mənimsəyən bir ziyalı kimi Akif keçmişin davamı olaraq atalarından miras qalan torpaqları və bu gün daşdıqları kimlikləri lazımi səviyyədə qoruya bilməməklə tarixi xəyanət etdiklərini bildirib. Bu xəyanətdə İslamdan gələn dəyərlər və türk şüurunun yaratdığı dəyərlər unudulub, Hz. Ömər və Yavuz Sultan Səlimə qarşı vefasızlıq baxımından qiymətləndirilir. İslamı və türklüyü bir qazanda əritdiyi, savaşı bütün varlığı ilə hiss edərək yazdığı "Çanaqqala Şəhidləri" nə şeiri Akif türk-islam idealında yazılmış qəhrəmanlıq dastanıdır:

"Ne büyükşün ki kanın kurtanyar Tevhid'i
Bedrin arslanları ancak, bu kadar şanlı idi.
Sen ki, son ehl-i salibin kirarak savletini
Şarkın en sevgili sultanı Salahaddini,
Kılıç Arslan gibi iclaline ettin hayran...
Sen ki, İslamı kuşatmış, boğuyorken hüsrən,
O demir çenberi göğşünde kırıp parçaladın;

Ey şəhid oğlu şəhid, isteme benden makber,
Sana ağışunu açmış duruyor Peygamber."

Akifin ideal şəxsiyyəti "İslam dininin mahiyyətinə sadıq, tarixi dəyərlərin xidmətçisi, qətiyyətli, zəhmətkeş, zamanın gətirdiyi yeniliklərə açıq, dünyəvi, gələcəyə hazırlaşmağa çalışan, qanunlara hörmətlə yanaşan, öz milli keçmişindən, tarixi dəyərlərindən güc alan kimsədir". Millətin özünü və başqalarını tanıması vasitəsi olan dil, birlik və həmrəyliyin təmin edilməsində ilkin dəyərlərdən biridir. O, insan icmalarının bir millət kimi formalaşmasına şərait yaradır və mədəni irsin milli tarixdən gələcəyə ötürülməsində mühüm rol oynayır.

Akif, şeir, türk millətinin bu gününü və gələcəyini təmsil edən insanlara, məqalələri/köşəkləri, söhbətləri və moizələri ilə; vətən, millət, dil, din, dövlət və bayraq sevgisini aşılamaq istəyir. Bunlardan ən gür olanı Dövlət Himnidir.

Akirin fikrincə, ölkənin xilas qışqırmaqla deyil, çətin zamandadır, birlik və həmrəylik ruhu ilə hərəkətə keçməklə əldə edilə bilər. Bu baxımdan o hesab edir ki, mənsubiyyət hissi ilə fəaliyyətə yönəlmiş milli mübarizə ancaq oyanmış şüurla reallaşə bilər.

İnandıklarını yaşayan, yaşadıklarını sənəti ilə birləşdirən Akif dövrünün fərqli və müstəqil bir ziyalı şairi idi. İşğal dövründə qərblə əlaqədə nicat axtaran, milli şüurdan məhrum olan bəzi duyarsız ziyalılara, onlara inanan duyarsız insanlara rəğmən çox güclü səsə mandat və müdafiəyə qarşı çıxdı. Anadolu xalqını milli mübarizəyə çağırmaq, yuxuda olan şüurunu oyatmaq üçün səfərləri zamanı verdiyi moizələrinin əsas mövzusu; Ümumiyyətlə, türk-islam idealını dirçəltmək, vətəni düşmən işğalından xilas etməyin yollarını tapmaq və millidöyüş ruhuna töhfə vermək.

Akifdə milli şüuru formalaşdırən ünsürlərdən biri də fərd-dövlət münasibətidir. Milli şüurlu şəxsiyyətlər də öz dövlətinin gələcəyini düşünürlər. O deyir ki, dövləti qorumaq üçün nə etməli, nələr edə biləcəyini düşünen hər bir fərddə milli şüur var. Mehmet Kaplan dövləti azadlıq, istiqlal və suverenlik kimi təyin edərkən, bunları türk millətinin ən üstün dəyərləri olaraq ifadə edir. Akifin fikrincə, şəxsi mənafeyini güdən, dövlətini düşünməyənlər milli-mənəvi ruhun yaratdığı şüurdan məhrum olduqları üçün ictimai varlığını qoruyub saxlaya bilmirlər. Çünki dövlət eyni zamanda ictimai varlığın qoruyucu obrazıdır.

Akif milli şüurun inkişafı kontekstində təhsilin əhəmiyyətinə də diqqət çəkir. Təhsilin zəruriliyindən danışarkən onun cəhalətə qalib gəlmək üçün milli

şüurun ifadəsi kimi qəbul olunmasını istəyir. Təhsil öyrənməklə birlikdə düşünülməli olan bir anlayışdır. Öyrənmə bilmək anlayışı ilə bağlıdır. Özünü, ətraf mühiti, dünyanı tanımaq, tanımaq, bunları anlamlandırmaq təhsil prosesini təşkil edir. XX əsrdə Qərb pozitiv elmlər və texnoloji inkişaf edirdi. Məna baxımından yüksək səviyyəyə çatdığımız halda, təhsil sistemimizin əsasını təşkil edən mədrəsələrin müsbət elmlər qarşısında qeyri-kafi olması Əkinin şəirlərinin mövzudur.

Mehmet Akif həm həyat tərzi, həm də sənətinə daxil etdiyi ideyalarla özünü millətinə həsr etmiş bir iş adamıdır. Mehmet Akif həm həyat tərzi, həm də sənətinə daxil etdiyi ideyalarla özünü millətinə həsr etmiş bir iş adamıdır. O, dövrünün ümumi cərəyanlarının bir parçası olaraq özünəməxsus üslubu, bəxş bucağı ilə əsərlər yaratmış, dövrünün siyasi-ictimai şəraitində fərddən daha çox sosiala töhfə verməyi özünə borc bilmişdir. O, öz dövründə Osmanlı İmperatorluğunun dağılmasının/parçalanmasının şahidi olub. Akif güclü səsi ilə olanla olmalı olanın kəskin təzadını ifadə etməyə çalışırdı. Onun ən böyük xüsusiyyəti, şübhəsiz ki, Türkiyə cəmiyyətinə "İstiqlal Marşı" kimi qeyri-adi bir əsər bəxş etməsidir. Milli mübarizə illərindən əvvəl daha çox İslami xətt üzrə əsərlər ərsəyə gətirən Akif sonralar şərtlərin gətirdiyi mənfiliklərə, türk-İslam ideali ətrafında işlənmiş milli-mənəvi dəyərlərə biganə qalmamışdır. O, alban mənşəli olmasına baxmayaraq, inancına görə irq və tayfa kimi dar stereotipləri rədd edib, türklüyünü və bütövlükdə türklüyünü öz inancına uyğunlaşdıraraq İslamdan ayırmayıb. Mehmet Akifin milli şüur qavrayışı milli birlik və həmrəylikdən qaynaqlanır və tarix, din, dil, dövlət/vətən, bayraq kimi bütün kimlik dəyərlərini əhatə edir.

İslam hər çağa cavab verə bilən canlı və dinamik bir dindir. Ersoyun fikrincə, İslamın bu yenilikçi xüsusiyyəti özlüyündə heç nə demək deyil. İslama çağdaş bir şərhə yanaşmağın zəruriliyinə inanan Ersoy bunu ancaq İslamın yeniliklərlə uyğunlaşdığını şüurlu düşünməklə edə bilər. O, müsəlmanların hələ də elmi araşdırmalar vasitəsilə bunu edə biləcəyini müdafiə edir. Yəni elmlə möhkəmlənən və mahiyyəti yaxşı başa düşülən bir İslamın dünyanı əhatə etmə və müsəlmanları hidayət etmə gücünə malik olduğuna inanır. Ancaq indiki şəraitdə innovativ düşüncəyə təkan verəcək belə bir zehniyyətin olmadığını və bunu böyük çatışmazlıq kimi gördüyünü söyləməsi onun tənqidi münasibətinin nümunəsidir.

Qeyd edək ki, Ərsoy sivilizasiyaya qarşı deyil, çünki o, sivilizasiyaya çox əhəmiyyət verir. Onun qarşı çıxdığı şey öz libasındakı sivilizasiyadır, inteqrasiya olunmuş müstəmləkəçilikdir. Qərblə müstəmləkəçilik münasibətlərinin bir araya gəldiyi bir dövrdə Ersoy Qərbə qarşı ehtiyatlı və hətta sayıq idi. Ersoyun Qərb mədəniyyətinə qarşı çıxması o demək deyil ki, İslam adına Qərbdən heç nə almaq istəmir. Qəbul etməkdə tərəddüd etməsinin digər səbəbi isə dinidir. Başqa sözlə, Qərb son nəticədə xristian ənənəsinə əsaslanır, lakin dünyəviləşmə prosesi ilə ondan uzaqlaşır. Ona görə də Mehmed Akif Ersoyun Qərbə qarşı ehtiyatlı və ayrı-seçkilikçi münasibəti var. Həqiqətən də Ərsoya görə Qərbin elmi və texnologiyası alınmalıdır, istifadə edilməlidir, lakin onun mədəniyyətindən

qaçınmaq lazımdır. Ersoy "Terakki'nin Sırrı" şeirində mövzu ilə bağlı bunları söyləyir:

"Başka yerlerde taharrîye heveslenmeyiniz.
Onu kendinde bulur yükselecek bir millet;
Çünkü her noktada tâklid ile sökmez hareket.
Alınız ilmini Garb'ın, alınız san'atini;
Veriniz hem de mesâinize son sür'atini"

Bir sözlə Mehmet Akif Ərsoy yaradıcılığına diqqət yetirdikdə görürük ki, onun əsərlərinin başlıca mövzusu vətənpərvərlik hissi, vətənə sevgidir. Onun əsas amalı milli şüura sahib olmaqdır. Bu təfəkkür insanları qarşısızalmaz bağlarla bağlayır, birləşdirici və qoruyucu xüsusiyyəti ilə kollektiv həyat imkanı verir.

Ədəbiyyat

1. Aktaş, Şerif, "Milli Romantik Duyuş Tarzı ve Mehmet Akif Ersoy", Millî Kültür, s. 54-60, 1989.
2. Aktaş, Şerif, "Mehmet Akif ve İnsan", Hece (Mehmet Akif Özel Sayısı), Sayı: 133, s. 25-37, 2008.
3. Demir, Yavuz, "Mehmet Akif ve Ömer Seyfettin'in Eserlerinde Bulgar Zulmü Üzerine", Türk Kültürü, Sayı: 286, s. 112-122, 1987.
4. Kaplan, Mehmet, Büyük Türkiye Rüyası, Dergah Yayınları, İstanbul, 1992.
5. Ersoy, Mehmet Akif, Safahat, (Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), Kapı Yayınları, İstanbul, 2011.

XORIJIY TILNI O'RGANISHDA GAPIRISH KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Xamidullayeva Fotima Adxam qizi

O'zbek tili va adabiyoti ta'limi kafedrası 1-kurs tayanch doktoranti, *Alisher*

Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

urunova5000@gmail.com

ORCID: 0009-0004-0145-2225

Аннотация

Говорение широко признаётся одним из самых сложных навыков в изучении иностранного языка. В отличие от рецептивных навыков, говорение требует одновременной активации лингвистических, когнитивных и социально-эмоциональных ресурсов. Несмотря на ключевую роль устного общения, механизмы развития говорения изучены недостаточно глубоко. Способность к беглой и адекватной речи зависит от множества взаимосвязанных факторов: *лингвистических, когнитивных, психологических и социокультурных*. В последние десятилетия появились важные теоретические модели, объясняющие природу говорения, включая модель порождения речи Левелта, гипотезу выхода Свейн и гипотезу взаимодействия Лонга. Цель статьи — проанализировать ключевые теоретические подходы к развитию навыков говорения у изучающих иностранный язык, с акцентом на

психолингвистические механизмы, влияющие факторы и основные модели в области изучения иностранного языка.

Ключевые слова: *Говорение, модель Левелта, психолингвистические механизмы, развитие говорения, обучение на основе задач, второй язык, производство речи, рабочая память.*

Annotatsiya:

Gapirish ko'nikmasi xorijiy tilni o'rganishdagi eng murakkab ko'nikmalardan biri sifatida tan olingan. Retseptiv qobiliyatlardan farqli o'laroq, gapirish ko'nikmasi bir vaqtning o'zida lingvistik, kognitiv va ijtimoiy-emotsional bilimlarni faollashtirishni talab qiladi. Og'zaki nutqning asosiy jihatlarini aniqlanishiga qaramay, nutqni rivojlantirish mexanizmlari yetarlicha chuqur o'rganilmagan. Ravon va to'g'ri gapirish qobiliyati bir-biriga bog'langan ko'plab omillarga bog'liq: lingvistik, kognitiv, psixologik va ijtimoiy-madaniy. So'nggi o'n yillikda, nutqning tabiatini tushuntirish uchun muhim nazariy modellari paydo bo'ldi, jumladan, Leveltning nutq ishlab chiqarish modeli, Swainning chiqish gipotezasi va Longning o'zaro ta'sir gipotezasi. Maqolaning maqsadi xorijiy tilni o'rganish sohasidagi psixolingvistik mexanizmlar, ta'sir etuvchi omillar va asosiy modellarga e'tibor qaratgan holda, o'rganuvchilarda nutq ko'nikmalarini rivojlantirishning asosiy nazariy yondashuvlarini tahlil qilishdir.

Kalit so'zlar:

Gapirish ko'nikmasi, Levelt modeli, psixolingvistik mexanizmlar, nutqni rivojlantirish, vazifaga asoslangan o'rganish, ikkinchi til, nutq ishlab chiqarish, operativ xotira.

Abstract

Speaking is widely recognized as one of the most complex skills in second language learning. Unlike receptive skills, speaking requires the simultaneous activation of linguistic, cognitive, and socio-emotional resources. Despite the key role of oral communication, the mechanisms of speaking development have not been studied in depth. The ability to speak fluently and adequately depends on many interrelated factors: linguistic, cognitive, psychological, and sociocultural. In recent decades, important theoretical models have emerged to explain the nature of speaking, including Levelt's speech production model, Swain's output hypothesis, and Long's interaction hypothesis. The purpose of this article is to analyze the key theoretical approaches to the development of speaking skills in foreign language learners, with an emphasis on psycholinguistic mechanisms, influencing factors, and major models in the field of foreign language learning.

Keywords:

Speaking, Levelt model, psycholinguistic mechanisms, speaking development, task-based learning, second language, speech production, working memory.

Говорение широко признано одним из самых сложных и трудных навыков, которые необходимо приобрести в процессе изучения второго языка (Bygate, 1987) ⁵⁷. В отличие от рецептивных навыков, таких как *слушание и чтение*, говорение требует одновременной активации языковых, когнитивных и социально-аффективных ресурсов. Несмотря на центральную роль устного общения в повседневном взаимодействии, механизмы, лежащие в основе развития навыков говорения, остаются менее изученными по сравнению с другими областями усвоения языка (Ellis, 2003) ⁵⁸. Способность воспроизводить беглую и контекстуально

⁵⁷ Bygate, M. (1987). Speaking. Oxford University Press.

⁵⁸ Ellis, R. (2003). Task-based Language Learning and Teaching. Oxford University Press.

соответствующую речь зависит от множества взаимосвязанных факторов, включая языковую компетентность, когнитивные способности обработки, психологические переменные, такие как тревожность и мотивация, а также социально-культурные условия (MacIntyre & Gardner, 1991; Dörnyei, 2005)⁵⁹. Понимание того, как эти факторы взаимодействуют, необходимо для построения всеобъемлющей теоретической модели развития говорения. За последние десятилетия появилось несколько влиятельных теоретических рамок для объяснения природы говорения, включая психолингвистическую модель производства речи Levelt (1989)⁶⁰, гипотезу вывода Swain (1985)⁶¹ и гипотезу взаимодействия Long (1996)⁶². Эти модели дают ценную информацию о когнитивных и социальных измерениях использования устной речи. Целью данной статьи является анализ ключевых теоретических подходов к развитию навыков говорения у изучающих второй язык, уделяя особое внимание психолингвистическим механизмам, факторам влияния и основным моделям, предложенным в области освоения иностранного языка. Более глубокое теоретическое понимание говорения как сложного и динамического процесса может способствовать развитию исследований и более эффективной педагогической практики в языковом образовании.

Говорение в лингвистических и психолингвистических исследованиях обычно классифицируется как продуктивный языковой навык, характеризующийся генерацией и артикуляцией осмысленных высказываний в реальном времени (Bygate, 1987)⁶³. В отличие от рецептивных навыков, которые включают декодирование существующего языкового ввода, говорение требует активного построения и выражения мыслей под коммуникативным давлением. Различие между продуктивными и рецептивными навыками имеет решающее значение для понимания сложности говорения, поскольку оно требует не только языковой компетенции, но и способности быстро и правильно обрабатывать информацию в динамическом контексте.

Лингвисты предложили различные модели для понимания процессов, вовлеченных в производство речи. Согласно Levelt (1989)⁶⁴, производство речи включает три основных этапа: **концептуализацию, формулирование и артикуляцию**.

Первый этап, *концептуализация*, включает формулирование идей и выбор соответствующих концепций. На этапе *формулирования* эти

⁵⁹ MacIntyre, P.D., & Gardner, R.C. (1991). Methods and results in the study of anxiety and language learning: A review of the literature. *Language Learning*.

⁶⁰ Levelt, W. J. M. (1989). *Speaking: From Intention to Articulation*. MIT Press.

⁶¹ Swain, M. (1985). Communicative competence: Some roles of comprehensible input and comprehensible output in its development.

⁶² Long, M. H. (1996). The role of the linguistic environment in second language acquisition.

⁶³ Bygate, M. (1987). *Speaking*. Oxford University Press.

⁶⁴ Levelt, W. J. M. (1989). *Speaking: From Intention to Articulation*. MIT Press.

концепции переводятся в языковые формы (т. е. слова, фразы, предложения). Наконец, на этапе *артикуляции* языковые формы преобразуются в звуки, которые воспроизводятся как речь. Каждый из этих этапов требует определенных когнитивных ресурсов, на которые в значительной степени влияют такие факторы, как рабочая память говорящего и владение языком.

Во время концептуализации мы разрабатываем намерение и выбираем соответствующую информацию из внутренней (память) или внешней (стимулы) среды для создания высказывания. Об этом уровне известно очень мало, поскольку он является довербальным. Levelt (1989) разделил этот этап на микропланирование и макропланирование. Считается, что макропланирование — это разработка цели коммуникации в подцели и соединение их с соответствующей информацией. Микропланирование присваивает этим фрагментам информации правильную форму и определяет фокус высказывания.

Формулировка делится на лексикализацию и синтаксическое планирование. При лексикализации мы выбираем соответствующие словоформы, а при синтаксическом планировании мы объединяем их в предложение. Говоря о словоформах, нам нужно рассмотреть идею лемм. Это базовая абстрактная концептуальная форма, которая является основой для других производных. Например, *break* можно считать леммой, которая является основой для других форм, таких как *break*, *breaks*, *broke*, *broken* и *breaking*. Извлечение леммы использовало концептуальную структуру для извлечения леммы, которая делает синтаксические свойства доступными для кодирования (Kempen & Hoenkamp, 1987)⁶⁵. Это может указывать такие параметры, как число, время и род. Во время кодирования словоформы информация, связанная с леммами, используется для доступа к морфемам и фонемам, связанным со словом. Причина, по которой предполагается существование этих двух уровней обработки, поиска леммы и кодирования формы слова, исходит из речевых ошибок, когда слова обмениваются в пределах одних и тех же синтаксических категорий. Например, существительные обмениваются существительными, а глаголы — глаголами из разных фраз.

⁶⁵ Kempen, G., & Hoenkamp, E. (1987). An incremental procedural grammar for sentence formulation. *Cognitive Science*, 11(2).

Рисунок 1.1.: Когнитивные требования к изучающим язык при воспроизведении речи (на основе модели обработки речи Левелта).

Развитие говорения — это не только вопрос освоения языковых форм; она также включает в себя способность координировать и управлять когнитивными процессами в условиях ограничений по времени. В этом отношении особенно важна *концепция беглости*, часто описываемая как легкость и скорость, с которой человек может производить речь. Беглость достигается посредством автоматического извлечения языковых форм из памяти, которая, согласно модели рабочей памяти Баддели (1992)⁶⁶, в значительной степени зависит от емкости когнитивных ресурсов человека.

Психолингвистические исследования производства речи выявили несколько когнитивных процессов, которые имеют решающее значение для успешной устной коммуникации. Модель Levelt (1989) остается одной из самых влиятельных в понимании стадий производства речи. Она постулирует, что говорящие проходят через процесс концептуализации, формулирования и артикуляции, каждый из которых включает в себя различные когнитивные процессы. Стадия формулирования, в частности, находится в центре внимания многих психолингвистических исследований, поскольку она включает в себя выбор подходящих языковых форм для выражения мыслей. Это сложная задача, требующая не только языковых знаний, но и способности эффективно извлекать и комбинировать эти формы.

⁶⁶ Baddeley, A. (1992). Working memory. Science.

Другим важным аспектом производства речи является роль *рабочей памяти*. Согласно модели рабочей памяти Baddeley (1992), говорящие полагаются на свои когнитивные ресурсы для удержания и обработки языковой информации при производстве речи. Это означает, что способность говорить бегло напрямую связана с объемом рабочей памяти человека и его способностью одновременно обрабатывать и производить язык. Более того, скорость, с которой человек может извлекать слова и фразы из памяти, является ключевым фактором, определяющим его беглость.

Развитие навыков говорения зависит от ряда факторов, как внутренних, так и внешних по отношению к учащемуся. Языковая компетентность, включая размер словарного запаса и знание грамматики, имеет важное значение для беглости и точности говорения. Однако изучающие язык должны также развивать когнитивные способности, чтобы справляться с требованиями производства речи в реальном времени, что требует быстрого принятия решений и обработки языковой информации.

Психологические факторы, такие как языковая тревожность и мотивация, играют важную роль в формировании способности учащегося говорить уверенно и эффективно. Макинтайр и Гарднер (1991) подчеркнули негативное влияние языковой тревожности на эффективность говорения, предположив, что учащиеся, испытывающие тревожность, могут быть менее склонны к устному общению, что препятствует их развитию. Напротив, мотивация, как обсуждает Dörnyei (2005), имеет решающее значение для поощрения учащихся к практике говорения и преодолению трудностей, связанных с использованием языка в реальных контекстах.

В дополнение к этим внутренним факторам, социально-культурные аспекты также влияют на развитие говорения. Контекст, в котором взаимодействует учащийся — будь то обстановка в классе, языковой обмен или погружение в чужую страну — может существенно повлиять на его возможности практиковать говорение и типы коммуникативных взаимодействий, которые он испытывает. Социальный контекст формирует воздействие учащегося на различные речевые акты, регистры и коммуникативные стратегии, все из которых вносят вклад в его общую компетентность в говорении.

Теоретические модели изучения языка предоставили ценные сведения о том, как можно развивать навыки говорения. Одной из самых влиятельных моделей является гипотеза взаимодействия Лонга (1996), которая утверждает, что взаимодействие необходимо для развития языка. По мнению Лонга, учащиеся усваивают язык наиболее эффективно, когда они вовлечены в осмысленные коммуникативные обмены, поскольку эти взаимодействия предоставляют возможности для обсуждения смысла и обратной связи. Гипотеза взаимодействия подчеркивает важность

социального взаимодействия в изучении языка и предполагает, что оно играет центральную роль в развитии навыков говорения.

Аналогичным образом, гипотеза вывода Суэйна (1985)⁶⁷ утверждает, что создание языкового вывода имеет решающее значение для изучающих язык, поскольку позволяет им замечать пробелы в своих знаниях и разрабатывать новые языковые структуры. Гипотеза Суэйна подчеркивает важность говорения не только как средства общения, но и как инструмента для изучения и закрепления языковых форм.

Обучение языку на основе задач (TBLT) — еще один подход, который подчеркивает важность ориентированного на задачи общения в развитии навыков говорения (Эллис, 2003). Эта модель поощряет учащихся заниматься реальными задачами, которые требуют от них использования языка в аутентичных, практических контекстах. Выполняя такие задания, как решение проблем, ролевые игры или обсуждения, учащиеся получают возможность использовать свои языковые навыки динамично и осмысленно.

Заключение

В заключение следует отметить, что развитие навыков говорения при освоении второго языка является сложным процессом, на который влияют различные когнитивные, лингвистические и социально-аффективные факторы. Теоретические рамки, такие как модель производства речи Levelt (1989), гипотеза взаимодействия Long (1996) и гипотеза вывода Swain (1985), дают ценную информацию о природе говорения и его роли в изучении языка. Будущие исследования должны продолжить изучение взаимодействия между этими факторами и того, как они способствуют развитию навыков говорения. Более глубокое понимание этих теоретических перспектив не только продвинет исследования в области освоения второго языка, но и послужит основой для более эффективной педагогической практики в языковом образовании.

Литература

1. Bygate, M. (1987). Speaking. Oxford University Press. 1–75.
2. Ellis, R. (2003). Task-based Language Learning and Teaching. Oxford University Press. 138–167, 210–235.
3. MacIntyre, P.D., & Gardner, R.C. (1991). Methods and results in the study of anxiety and language learning: A review of the literature. *Language Learning*, 41(1), 85–117.
4. Dörnyei, Z. (2005). The Psychology of the Language Learner: Individual Differences in Second Language Acquisition. Lawrence Erlbaum. стр. 81–104 стр. 9–31
5. Levelt, W. J. M. (1989). Speaking: From Intention to Articulation. MIT Press. 73–118 119–158, 159–206.
6. Baddeley, A. (1992). Working memory. *Science*, 255(5044), 556–559.

⁶⁷Swain, M. (1985). Communicative competence: Some roles of comprehensible input and comprehensible output in its development.

7. Kempen, G., & Hoenkamp, E. (1987). An incremental procedural grammar for sentence formulation. *Cognitive Science*, 11(2), 201–258.
8. Long, M. H. (1996). The role of the linguistic environment in second language acquisition. In W.C. Ritchie & T.K. Bhatia (Eds.), *Handbook of second language acquisition*, 413–468.
9. Swain, M. (1985). Communicative competence: Some roles of comprehensible input and comprehensible output in its development. In S. Gass & C. Madden (Eds.), *Input in second language acquisition*, 235–253.

DAVLAT TILINI O'QITISHNING ASOSIY TAMOYILLARI (TOJIK TILLI MAKTABLAR MISOLIDA)

Xojiyeva Iroda Zokirjon qizi

*mustaqil izlanuvchi, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va
adabiyoti universiteti*

irodaxojiyeva024@gmail.com

ORCID: 0009-0001-6197-7830

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilini davlat tili fani sifatida o'qitishning asosiy tamoyillari, yondashuvlari, hozirda mamlakatimizdagi tojik tili maktab o'quvchilari, ulardagi bilingvizm masalasi, funksional-kommunikativ yondashuvning afzallik va kamchiliklari tojik tili maktablar misolida tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: davlat tili, tojik tili maktablar, davlat tilini o'qitishning asosiy tamoyillari, yondashuvlar, bilingvizm, ikkinchi til.

Абстрактный. В данной статье рассматриваются основные принципы и подходы к преподаванию узбекского языка как государственного, современное положение учащихся таджикоязычных школ в нашей стране, проблема билингвизма среди них, а также преимущества и недостатки функционально-коммуникативного подхода на примере таджикоязычных школ.

Ключевые слова: государственный язык, таджикоязычные школы, основные принципы обучения государственному языку, подходы, билингвизм, второй язык.

Abstract. This article examines the basic principles and approaches to teaching Uzbek as a state language, the current situation of students in Tajik-language schools in our country, the problem of bilingualism among them, as well as the advantages and disadvantages of the functional-communicative approach using Tajik-language schools as an example.

Key words: state language, Tajik-language schools, basic principles of teaching the state language, approaches, bilingualism, second language.

Dunyoning bir qator mamlakatlarida til o'zlashtirish, til o'qitish metodlari yuzasidan ko'plab tadqiqot ishlari amalga oshirilgan bo'lib, mazkur ishlarning natijalari orqali qo'lga kiritilgan ma'lumotlar tahlil etilganda, til o'qitishning o'ziga xosliklari, tilni ona tili yoki birinchi til (Language - 1), ikkinchi til – (Language - 2), chet tili yoki xorijiy til (Foreign language) sifatida o'qitish kabi tushunchalar rivojlana boshladi. Xususan, tilni ona tili sifatida o'qitish, tilni ikkinchi til sifatida o'qitish, tilni chet tili sifatida o'qitish metodlarining o'xshash va farqli tomonlari o'rganildi. Unga ko'ra, birinchi til bu – bolaning tug'ilganidan boshlab tabiiy holda o'rgangan va keyinchalik boshqa tillarni o'rganishida asos

bo'ladigan til, ikkinchi til esa "bu – inson tug'ilgandan so'ng tabiiy ravishda o'zlashtirgan o'z ona tili (ya'ni, birinchi til – L1) asosida o'zlashtiriladigan yoki ma'lum maqsadda o'rganiladigan boshqa bir tildir"⁶⁸. Bundan tashqari, "Ikkinchi til – asosiy so'zlashuv tili boshqa bo'lgan holda, o'qish, ish va boshqa maqsadlar uchun foydalaniladigan jamiyat boshqaruvida amal qiladigan rasmiy til bo'lib, odatda ona tilidan boshqa tilda so'zlashuvchilar foydalanadigan til hisoblanadi. Chet tili esa o'quvchining ijtimoiy kontekstida qo'llanilmaydigan, kundalik hayotda qo'llashga ehtiyoj sezilmaydigan, sayohat va madaniyatlararo muloqot jarayonida foydalanish mumkin bo'lgan, shuningdek, maktabdagi o'quv dasturlari tarkibida qo'shimcha til sifatida o'rganiladigan tildir".⁶⁹ Shuningdek, "Xorijiy til yoki chet til – maktabda o'rganilgan va funksional jihatdan chegaralangan til bo'lib, asosan millatlararo muloqotda qo'llanadi. Xorijiy til unda so'zlashuvchi, uning egasi bo'lgan xalq ushbu davlatdan tashqarida yashaydigan, fuqarolarning aksariyati uchun ona tili bo'lmagan tildir. Ikkinchi til shaxsning ona tilidan keyin o'rganadigan tilidir. Keyinchalik hayot tarzi va sharoitga qarab bu til funksional jihatdan yoki ikkinchi til sifatida qo'llanadi, yoxud birinchi o'ringa chiqadi. Ona tili va xorijiy (yoki o'zga) tilni o'rganish orasida katta tafovut mavjud. Ona tilini inson ongli ravishda o'rganishga intilmaydi, balki kichik yoshidan fikrlashga o'rganish jarayonida o'zlashtiradi. Ona tili bola uchun, avvalo, jamiyatning tajribasini o'zlashtirish vositasi, keyin esa o'z fikrini ifodalash vositasi bo'lib hisoblanadi"⁷⁰.

Tilni ona tili, ikkinchi til va chet tili sifatida o'qitishning o'ziga xos farqli tomonlari dastlab til o'qitish metodlarida namoyon bo'ladi. Masalan, o'zbek tili mamlakatimizda bir vaqtning o'zida o'zbeklar uchun ona tili, O'zbekistonda yashovchi o'zga millat vakillari uchun ikkinchi til, xorijliklar uchun esa chet tili sifatida o'qitiladi va o'qitish jarayonida tilga turli yondashuvlar asosida qaraladi. Misol uchun, o'zbek tili xorijliklarga birinchi bosqichda A1 darajani (beginner) egallashni talab etsa, (tanishtirish, salomlashuv, oila, o'zingiz haqingizda gapirish), ona tili o'qitishda bu yondashuv o'zini oqlamaydi. Ikkinchi til o'qitishda esa o'zbek tilini ona tili kabi o'qitish ham, xorijliklarga xos boshlang'ich darajadan boshlash ham tavsiya etilmaydi, ya'ni bu yerda mutlaqo yangi tamoyil, metod va yondashuvlar asosida o'qitish lozim bo'ladi. Chunki ikkinchi tilni o'qitishning o'zi o'z navbatida bir necha turlarga bo'linadi: Ayni vaqtda tilni ikkinchi til sifatida o'qitishning o'zi ham tilni til muhitida o'qitish (respublikamizda yashovchi turli millatlar vakillariga o'zbek tilini davlat tili sifatida o'qitish) hamda til muhiti mavjud bo'lmagan holatda o'qitish (xorijiy mamlakatlarda o'zbek tilini o'qitish) yo'nalishlariga bo'linadi⁷¹. Shuning uchun ikkinchi tilni o'zlashtirish jarayoni *tilni o'zlashtirish va tilni o'rganish* sifatida

⁶⁸ Hatch, E.M. Second language acquisition. – Kaliforniya, 1978. – 488-s.

⁶⁹ Muriel Saville-Troike. Introducing second language acquisition. – Texas, 1936. – 13-s.

⁷⁰ Asilova G.A. O'zbek tilini o'qitish metodikasining ilmiy-nazariy asoslari. – T.: ilmiy maqola, 2023. – 65-s.

⁷¹ Muhiddinova X.A. O'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'qitish metodikasi. – T.: o'quv qo'llanma, 2023. – 6-s.

farqlanadi. Ikkinchi tilni o'zlashtirish jarayoni 2 usulda amalga oshadi, shunga ko'ra, o'zlashtirish va o'rganish deb farqli ravishda izohlanadi⁷²:

1) *tabiiy o'zlashtirish usuli* (norasmiy o'rganish – Informal learning) – ko'p jihatdan bolaning o'z ona tilini o'zlashtirish jarayoniga o'xshab ketadi. Bu usul bir kishining hayotiy vaziyatlar taqozosi bilan o'z ona tilidan boshqa tilda so'zlashuvchilar orasida yashashiga to'g'ri kelganda va umuman boshqa bir til muhitiga tushib qolganda sodir bo'ladi. Masalan, yapon bolasi AQShga olib kelinganda, ingliz bog'chasi yoki maktabiga boradi, atrofida ingliz muhiti bo'ladi. Bola esa hech qanday til o'rganish darslarisiz ham bora-bora ingliz tilida so'zlasha oladigan darajaga yetadi. Bu jarayon hayotiy vaziyat ehtiyoji o'laroq yuz beradi. Shu sababdan ham birinchi tilni o'zlashtirishga o'xshaydi.

2) *maqsadli o'rganish usuli* (rasmiy ta'lim – Formal learning) – tilni alohida kurslar va o'quv qo'llanmalari orqali, tizimli ravishda o'rganishni nazarda tutadi. Masalan, xitoylik talaba AQShga o'qishga keladi va til o'rganish maqsadida ingliz tili kurslariga boradi yoki Polshada o'qiyotgan talaba arab tilini o'rganish uchun qo'shimcha darslar oladi. Ikkinchi tilni bunday o'rganish usuli odatda o'rganuvchilarning maqsadidan kelib chiqib tashkillashtirilgani bois tilni tabiiy o'zlashtirish jarayonidan nisbatan uzoqroq bo'ladi.

Shu o'rinda ma'lum tilni tabiiy o'zlashtirish bevosita kishilarning tildan foydalanish ehtiyojidan ham kelib chiqishini qayd etish zarur. Masalan, O'zbekiston hududi qadimdan ko'p millatli davlatlardan biri bo'lib, aholining etnik tarkibi, shu tilda so'zlashuvchilarning soni nuqtayi nazaridan ta'lim olish tillari: o'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman, qoraqalpoq, rus, tojik etib belgilangan. Mamlakatning ma'lum hududlarida qozoqlar va o'zbeklar, o'zbeklar va tojiklar, o'zbeklar va ruslar, o'zbeklar va turkmanlar, o'zbeklar va qirg'iz, o'zbeklar va qoraqalpoq millati vakillari aralash holda istiqomat qilishadi. Biz yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, bir hududda ish va boshqa maqsadlar uchun foydalaniladigan, jamiyat boshqaruvida amal qiladigan rasmiy til⁷³ va oila muhitidagi til ko'p hollarda bolaning har ikki tilni ham tabiiy o'zlashtirishga olib boradi va ikki tillilik muhiti shakllanadi. Bunday holatdagi bolalar bilingual deb ham yuritiladi. Sababi insonning eng birinchi o'rgangan tili uning birinchi ona tili bo'lsa, ikkinchi til undan so'ng o'rganilgan til sanaladi, lekin bilinguallik muhitida bola har ikki tilni ham o'zlashtiradi. "Bilingvizm – har ikki tilda so'zlash (va o'ylash) qobiliyati bo'lib, bu tillar umumiylikka ega bo'lishi yoki ega bo'lmasligi va turli ildizlarga ega bo'lishi, ikkala til ham rasmiy, ham norasmiy vaziyatda qo'llanishi mumkinligi ta'kidlanadi"⁷⁴.

Xuddi shunday biz tadqiq etayotgan tojik tilli maktablarda o'zbek va tojik tillari bolalar uchun rasmiy va norasmiy vaziyatlar tufayli birdek o'zlashtirilgan, ya'ni oila davrasi, mahalla, qishloqda ishlatiladigan til – tojik tili bo'lsa, o'qish, ish jarayonida rasmiy davlat tili – o'zbek tilidan foydalaniladi. Sababi tojik tilidan

⁷² Muriel Saville-Troike. Introducing second language acquisition. – Texas, 1936. – 27-s.

⁷³ Muriel Saville-Troike. Introducing second language acquisition. – Texas, 1936. – 13-s.

⁷⁴ Shamsiyeva M.B. Bilingual bolalar nutqining psixolingvistik tadqiqi. – A.: PhD avtoreferati, – 2022. – 12-s.

foydalanish chegaralangan bo'lib, korxona, ta'lim muassasalarida asosiy ish davlat tilida yuritilishi belgilangan.

Bundan tashqari, "...ta'lim rus va boshqa tillarda olib boriladigan maktablarda o'zbek tilini o'qitishda ham "o'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'qitish" atamasi ishlatilib kelindi. Keyingi yillarda esa umumiy o'rta ta'lim bosqichi o'quv dasturlarida milliy maktablarda o'zbek tilini o'qitishga nisbatan ona tili atamasi, ta'lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablarda esa o'zbek tili atamasi qo'llana boshlandi. Shunga mos holda ta'lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablar uchun chop etilayotgan darsliklar ham "O'zbek tili" deb, o'zga tilli guruhlarda o'zbek tilini o'qitish "*davlat tili ta'limi*" deb nomlanmoqda"⁷⁵.

O'zbek tilini mamlakatda yashab turgan o'zga tilli aholi qaysi darajada egallashi va qanday tamoyillarda yondashish lozim? Sababi qozoq, qirg'iz, turkman, qoraqalpoq tillari o'zbek tili bilan bir til oilasiga mansub bo'lsa, rus va tojik tillari alohida, farqli til oilasidan hisoblanadi. Qolaversa, davlat tilidan kundalik hayotda foydalanish darajalari millatlararo turlicha. Masalan, tojik, qozoq, qirg'iz, turkman, qoraqalpoq millatiga mansub o'quvchilar hayotiy vaziyatlarda (o'qish, ish) ko'proq o'zbek tiliga murojaat etsa, rus millatiga mansub o'quvchilarning o'zbek tilidan foydalanish ehtiyoji nisbatan kamroq. Demak, ular tilni o'zlashtirish uchun katta zaruratga qisman ega emas. Kishilar bilan muloqot jarayonini rus tilidan foydalanib amalga oshirishadi, ta'lim olish uchun rus tiliga ixtisoslashgan maktab va oliy ta'lim muassasalari mavjud.

Yuqoridagi asoslarga ko'ra davlat tili ta'limi bugungi kunga qadar turli tamoyillar, yondashuvlar asosida amalga oshirilgan. "Til o'rganishda asosan nutq, muloqot yuritish, kommunikatsiya masalalari yetakchi o'rinda turgani uchun til ta'limi tamoyillarini belgilashda ko'proq shu jihatga ustuvor ahamiyat beriladi. Jumladan, til ta'limida muloqot yuritishga o'rgatishda qo'llanib kelayotgan eng faol tamoyillar sifatida quyidagilar ko'rsatiladi"⁷⁶

O'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'qitishning asosiy tamoyil va yondashuvlari

<i>O'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'qitishning asosiy tamoyillari</i>	<i>O'zbek tilini o'qitishda zamonaviy yondashuvlar</i>
1. Aspektlar tamoyili.	1.Lingvistik yoki an'anaviy tizimli tamoyil.
2. Struktura tamoyili.	2.O'zbek tilini matn tahlili asosida o'qitish tamoyili
3. Aspektli struktura tamoyili.	3.Funksional-kommunikativ yondashuv.
4. Transformatsiyalash tamoyili.	
5. Funksional tuzilish tamoyili.	

⁷⁵ Muhiddinova X.A. O'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'qitish metodikasi. – T.: o'quv qo'llanma, 2023. – 12-s.

⁷⁶Muhiddinova X.A. O'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'qitish metodikasi. – T.: o'quv qo'llanma, 2023. – 14-s.

6. Ideografik grammatika yo'nalishi.

7. Kommunikativ tamoyil.

1-jadval.

O'zbek tilini rus yoki boshqa tilli guruhlarda o'qitishning yuqorida keltirilgan zamonaviy yondashuvlarining o'ziga xos tomonlari bilan birga turli kamchiliklarga ega ekanligini ham ko'rib o'tish lozim. Masalan, 1. Lingvistik yoki an'anaviy tizimli tamoyilda⁷⁷ asosiy e'tibor o'zbek tilini ona tili kabi chuqur, grammatik izchillik bilan o'qitishni nazarda tutsa, 2. O'zbek tilini matn tahlili asosida o'qitish tamoyili⁷⁸ turli kasb-hunarga oid matnlar ustida ishlash, kasbiy atamalaming nutqda qo'llanishini o'rgatish, kasb-hunarga oid suhbat matnlari vositasida o'quvchi-talabalar kasbiy, ixtisosiy nutqqa moslashtirish, ixtisoslik bo'yicha matnlarni tahlil qildirish jarayonida talabalarning kasbiy nutqqa oid lug'at boyligini o'stirish kabilarni o'z ichiga oladi. 3. Funksional-kommunikativ yondashuv⁷⁹ esa "ma'lum o'quv dasturlari asosida "... kundalik muloqot ehtiyoji uchun zarur bo'lgan nutqiy mavzular va nutqiy modellar vositasida o'quvchilarda o'zbek tilida o'z fikrini og'zaki va yozma tarzda erkin ifodalash, mustaqil so'zlashish ko'nikmalarini hosil qilish asosiy maqsad qilib olingan. Bunda o'quvchi-talabalarga grammatik mavzulami emas, balki muayyan fikmi ifodalash uchun zarur bo'ladigan nutqiy qurilmalar asosida biron-bir nutqiy mavzuda so'zlashishga o'rgatish ko'zda tutiladi, grammatik qoidalar esa faqat nutqiy ehtiyojdan kelib chiqib beriladi. Shuning uchun har bir mavzu bo'yicha beriladigan fonetik, leksik, grammatik (morfologik va sintaktik) bilimlar til sathlari bo'yicha emas, balki kompleks holda berilib, o'quvchilarni 4ta asosiy amal: tinglab tushunish, so'zlash, o'qish va yozish asosida nutqiy faoliyat yuritishga o'rgatish ko'zda tutiladi. Shundan kelib chiqib, o'zbek tilini kommunikativ yondashuvning mavzuviylik yoki funksional-semantik yo'nalishlari mavjud bo'lib, birinchisida "o'zbek tili" dasturi va darsliklari nutqiy mavzularga bo'lingan holda tuziladi va shu mavzu :rasida faol qo'llanadigan grammatik vositalarni o'rgatib borish rejalashtiriladi. Biroq nutqiy mavzularning yetakchilik qilishi grammatik bilimlarni tarqoq holda berilishiga, mustahkamlanib borilmasligiga, mavzularning taqvimga mos tarzda takrorlanib kelishi (ya'ni qishda qish, kuzda kuz mavzulari, bayramlarning har yili qaytarilishi) oqibatida qaytariqlar yuz berishiga, natijada, o'zbek tilining o'qilishda uzviylik va uzluksizlikning ta'minlanmasligiga olib keldi. Haqiqatan ham, mavzuviylik leksikani bir mavzu :rasida jamlab borishda qulaylik tug'dirsada, lekin bir mavzudan ikkinchi mavzuga o'tganda, oldingi o'rganilgan leksikadan keyingi mavzularda deyarli foydalanilmasligi faol leksik minimumni

⁷⁷Muhiddinova X.A. O'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'qitish metodikasi. – T.: o'quv qo'llanma, 2023. – 17-s.

⁷⁸Muhiddinova X.A. O'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'qitish metodikasi. – T.: o'quv qo'llanma, 2023. – 17-s.

⁷⁹Muhiddinova X.A. O'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'qitish metodikasi. – T.: o'quv qo'llanma, 2023. – 18-s.

puxta o'zlashtirmaslikka olib kelmoqda. Mavzuviylik tamoyili so'zlarni guruhlab o'rganish uchun muayyan qulaylik yaratsa-da, so'zlarning takroriy ishlatilish chastotasini ta'minlashda mutlaqo noqulay, grammatik vositalarni izchil rejalashtirish masalasida esa uning qulaylik tomoni yo'q darajada. Ushbu prinsip asosida tanlangan o'quv materiallari bilimlarni umumlashtirish, ularni izchil tizimga solish, mazkur bilim va tushunchalarning tarkibini, mohiyatini anglashga imkon bermaydi. Bunday sharoitda o'quvchilar nima asosiy, qaysi tushuncha ikkinchi darajali, muayyan holatning sababi va oqibati nimadan iborat, qaysi xususiyat muhim, qaysisi esa uning tarkibiy qismiga kiradi, xatolar, noaniqliklarning uzviyligi qayerda ko'rinadi, degan savollarga aniq javob topa olmaydilar. Ular egallagan bilimlar dinamik xarakter kasb etmaydi. o'quvchi taqdim etilgan bilimlar iyerarxiyasi (pog'onaviyligi) va uzviyligini aniq his etsa, ularning o'zaro aloqadorligi va bir-biriga ta'sirini anglasagina, bu bilimlar muayyan ko'nikma, malaka va kompetensiyalarga aylanadi.

Shuning uchun ham darsliklarda mavzular nomi o'zgartirildi: "Funksional-semantik yondashuvda aynan shu maqsadni amalga oshirish maqsad qilib qo'yilgan bo'lib, shundan kelib chiqqan holda hatto mavzularni ham sof grammatik tarzda emas, balki semantik (ma'naviy) nuqtai nazardan nomlash, ya'ni mavzularni "Sifat", "Sifatning ma'no turlari" yoki "Sifat darajalari" deb emas, balki "Insonning tashqi qiyofasini yoki xususiyatlarini tavsiflash", "Narsa-buyumlarni tasvirlash" yoki "Vaqtning ifodalash", "Sababni ifodalash" kabi nomlash rejalashtirilib, bunda sifatlarning o'zini emas, muayyan fikrni ifodalashdagi amaliy qo'llanishini o'rgatish ko'zda tutiladi. Ko'rinadiki, mazkur yondashuvda grammatik mavzularning ham muayyan bir izchillik asosida o'qitilishi nazarda tutiladi, ammo bu izchillik o'zbek tilining tizimli grammatikasi asosida emas, balki funksional-semantik nuqtayi nazardan, ya'ni muayyan ma'noga bog'liq fikrni ifodalash yo'llari, usullaridan kelib chiqib belgilanadi"⁸⁰. Keyingi yillardagi darsliklar yaratilishiga nazar solsak, bu yondashuv amaliyotda qo'llanilayotganligini ko'ramiz. O'zbek tilidan yaratilgan 6-,7-,10-sinf "O'zbek tili" darsliklarida grammatik mavzular ma'lum bir fikrni ifodalovchi so'zlar asosida yoritildi. Misol uchun, 10-sinf "O'zbek tili" darsligida ko'chirma gap va o'zlashtirma gaplarda tinish belgilarining qo'llanilishi "Nechta do'stim bo'lishi kerak?" nomli mavzu orqali berilib, mashq va topshiriqlar tarkibi dialoglar orqali bayon qilingan⁸¹.

Rus sinflar o'zbek tilini o'qitish uchun bu tamoyil asosida yondashish manfaatli bo'lishi mumkin, lekin tojik tilli guruhlarda yana bir muammoni, ya'ni nutqiy mavzular bilan yaxshi tanish bo'lgan kundalik hayotda o'zbeklar bilan keng muloqotda bo'lgan o'quvchilarning darsga, fanga qiziqishi pasayishini keltirib chiqaradi. Ayniqsa, 10-11-sinflarda oliy ta'lim muassasalariga o'qishga kirish uchun tayyorlanayotgan o'quvchi uchun o'zbek tili darsliklarida

⁸⁰ Muhiddinova X.A. O'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'qitish metodikasi. – T.: o'quv qo'llanma, 2023. – 23-s.

⁸¹ Asilova G.A. [va boshqa.]. O'zbek tili 10-sinf, – Toshkent: darslik, Respublika ta'lim markazi, 2022. – 22-s.

grammatikaning nutqiy vaziyatlarga moslashtirga holda tarqoq berilganligi ularda grammatik bilimlarning sust ekanligini ko'rsatadi. To'g'ri, avvalo, o'zga millat vakillari uchun eng muhimi o'zbek tilida ravon so'zlasha olishni ta'minlash, lekin mamlakatimizda til muhitida yashayotgan, yoshligidan har ikkala tilni teng o'zlashtir olib boriladigan maktab o'quvchilari respublikamizning ko'plab viloyatlarida (Farg'gan o'quvchilar talaygina. Xususan, bugungi kunda Respublikamizda ta'lim tojik tilidaona, Surxandaryo, Samarqand, Buxoro, Namangan, Toshkent viloyati, Navoiy⁸²) istiqomat qiladi. Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligining 2023-yil, 10-oktabrdagi "Respublikamizdagi umumiy o'rta ta'lim maktablarining ta'lim olish tili bo'yicha tasniflanishi haqida" bergan ma'lumotlariga ko'ra, **tojik tilida:** jami maktablar soni – **470 ta**, shundan: faqat tojik tilida dars olib boriladigan maktablar soni – **132 ta**; aralash tillarda dars olib boriladigan maktablar soni – **338 ta deb qayd etilgan**⁸³.

Xulosa qilib aytish joizki, O'zbekistondagi aholining o'zbek, rus millatiga mansub kishilaridan keyingi yirik qatlami tojiklar sanaladi. Shu bois, ta'lim tojik tilida olib boriladigan umumta'lim maktablarida o'zbek tilini tojik sinflarda o'qitishning metodik asoslarini takomillashtirish, ikkinchi til sifatida o'qitishning murakkabliklari hamda multilingual muhitda davlat tili sifatida o'qitishning o'ziga xosliklarini tadqiq etish dolzarb sanaladi. Qolaversa, nafaqat tojik tilli maktablarda, balki o'zbek tilidan kundalik hayotdan keng foylanuvchi millat vakillari uchun o'zbek tilini ikkinchi til va ona tili sifatida o'qitishning integratsiyalashtirgan holatida o'qitish maqsadga muvofiq.

ORTAK TÜRK EDEBIYATI MI, MILLÎ EDEBIYAT MI? PARADIGMALAR ARASI DENGİ ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR İNCELEME: TÜRKİYE, AZERBAYCAN VE ÖZBEKİSTAN ÖRNEĞİ

Mohinur Akhmedova Ziyodulla Kızı

Alişir Nevai adında Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi Doktora öğrencisi

mahinuraktr@gmail.com

ORCID: 0009-0008-2845-7383

Özet

Bu çalışma, Türkiye, Azerbaycan ve Özbekistan'daki yükseköğretim kurumlarında edebiyat öğretiminin hangi paradigmalar etrafında şekillendiğini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Millî edebiyat anlayışı ile ortak Türk edebiyatı yaklaşımı arasındaki gerilim,

⁸² Axborot va ommaviy kommunikatsiya agentligi xabari // "Respublikamizda qancha tojiklar yashashi ochiqlandi", 2021-yil, 27-avgust. <https://xabar.uz/uz>

⁸³ O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligining "Respublikamizdagi umumiy o'rta ta'lim maktablarining ta'lim olish tili bo'yicha tasniflanishi haqida" ma'lumoti, 2023-yil, 10-oktabr, (2023-2024-o'quv yillari misolida) <https://uzedu.uz/uz/news/1285>

pedagogik uygulamalar, müfredat içerikleri ve kuramsal altyapı bağlamında incelenmiştir. Her üç ülke de tarihî, kültürel ve dilsel ortaklıklarına rağmen öncelikle kendi millî edebiyatını merkezde tutmakta; ortak edebiyat ise çoğunlukla tanıtıcı düzeyde ele alınmaktadır. Bu makale, her iki paradigmanın dışlayıcı değil tamamlayıcı şekilde kurgulanabileceğini savunmakta; edebiyat öğretiminde karşılaştırmalı yaklaşım, ortak müfredat ve ortak terminoloji önerileriyle çözüm yolları sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ortak Türk Edebiyatı, Millî Edebiyat, Edebiyat Öğretimi, Türkiye, Azerbaycan, Özbekistan, Yükseköğretim, Pedagoji.

Abstract

This study aims to analyze the paradigmatic foundations of literature education in higher education institutions in Turkey, Azerbaijan, and Uzbekistan. The tension between the concepts of national literature and common Turkic literature is examined within the context of pedagogical practices, curriculum content, and theoretical approaches. Although the three countries share strong historical, cultural, and linguistic ties, they primarily focus on their respective national literatures, while common literature is mostly treated as introductory content. The article argues that these paradigms can be complementary rather than exclusive and offers solutions through comparative education models, joint curricula, and the development of shared terminology.

Keywords: Common Turkic Literature, National Literature, Literature Teaching, Turkey, Azerbaijan, Uzbekistan, Higher Education, Pedagogy.

Edebiyat, milletlerin tarihî belleğini, kültürel kimliğini ve estetik algısını şekillendiren temel bir disiplindir. Ancak edebiyat yalnızca ulusal sınırlar içinde gelişen bir alan değildir; özellikle dil, tarih ve kültür açısından ortak paydalara sahip topluluklar arasında da güçlü bağlar kurar. Türk dünyası olarak tanımlanan coğrafya, tarihî süreçte farklı devlet yapıları ve politik koşullar içinde gelişmiş olsa da, dilsel ve kültürel ortaklıklar bakımından dikkat çekici bir birlik arz etmektedir. Bu birlik, edebî mirasta da kendisini göstermektedir. Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmasının ardından, millî kimlik inşası sürecinde millî edebiyat anlayışı önemli bir rol oynamış; ancak buna paralel olarak "Ortak Türk Edebiyatı" fikri de, özellikle Türkiye öncülüğünde akademik ve kültürel çevrelerde güç kazanmaya başlamıştır. Bu noktada ortaya çıkan temel soru şudur: Edebiyat öğretiminde millî olanla ortak olan nasıl dengelenmelidir?

Kuramsal Çerçeve: Millî Kimlik ve Ortak Bellek

Edebiyatın bir kimlik inşa aracı olduğu savı, Benedict Anderson'un "hayalî cemaat" kuramıyla açıklanabilir. Anderson'a göre milliyetçilik, ortak bir tarih, kültür ve dil çevresinde inşa edilen hayalî bir birliktir ve edebiyat bu birliğin yaratılmasında merkezi bir rol üstlenir. Diğer yandan Pierre Nora'nın "millî hafıza" ve "hafıza mekânları" kavramları, edebî metinlerin yalnızca bireysel değil, toplumsal belleği de şekillendirdiğini vurgular. Bu kuramsal zemin üzerinden değerlendirildiğinde, Türk dünyasındaki edebiyat öğretimi iki ana eksen etrafında şekillenmektedir:

a) Millî edebiyat paradigması, her ülkenin kendi tarihsel-kültürel bağlamına göre oluşan özgün edebiyatını merkeze alır.

b) Ortak Türk edebiyatı paradigması, tarihi, destanları, halk anlatıları ve büyük edebî şahsiyetleri ortak kabul edilen bir edebi belleği ön plana çıkarır.

Bu çalışmada, bu iki yaklaşımın nasıl öğretildiği, nasıl karşılandığı ve hangi metodolojik zeminlerde buluşabileceği üç ülke örneğinde incelenecektir.

1. Türkiye'de Edebiyat Öğretimi: Kültürel Merkez mi, Ulusal Söylem mi?

Türkiye'de yükseköğretim düzeyinde edebiyat öğretimi, ağırlıklı olarak "Türk Dili ve Edebiyatı" bölümleri çerçevesinde yürütülmektedir. Müfredat incelendiğinde, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi edebiyatına geniş yer verildiği, ancak Orta Asya, Kafkasya ve diğer Türk topluluklarının edebiyatlarının ya seçmeli dersler yoluyla ya da "Türk Dünyası Edebiyatı" başlığı altında sınırlı biçimde ele alındığı görülmektedir. Ortak Türk edebiyatına ilişkin derslerin sınırlılığı, bu alanın hâlâ "yardımcı" veya "ikincil" olarak konumlandırıldığını göstermektedir. Buna rağmen, Türkiye'deki bazı üniversitelerde (örneğin Hacettepe, Ege, Marmara,) Türk dünyasına yönelik özel programların açılmış olması, ortak edebiyat anlayışına yönelik akademik ilgiyi canlı tutmaktadır. Türkiye, dil ve edebiyat açısından merkezî bir konumda olmasına rağmen, öğretim metodolojisinde henüz kapsayıcı bir ortak edebiyat programı geliştirememiştir.

2. Azerbaycan'da Edebiyat Öğretimi: Kültürel Süreklilik ve Sovyet Sonrası Dönüşüm

Azerbaycan, edebiyat öğretimi açısından hem Sovyet etkisini yaşamış hem de Türk dünyasına aidiyet vurgusunu güçlü tutmaya çalışmış özel bir örnek teşkil eder. Sovyetler Birliği döneminde uygulanan ideolojik müfredatlar çerçevesinde Azerbaycan edebiyatı, sosyalist gerçekçilik ve Sovyet tarih anlatısına uygun olarak yeniden kurgulanmış; bu dönemde ortak Türk mirası unsurları büyük ölçüde görmezden gelinmiştir. Ancak bağımsızlıktan sonra hızlı bir biçimde tarihî köklere dönüş başlamış, özellikle klasik Azerbaycan edebiyatı (Fuzuli, Nesimi, Vagif) yeniden yorumlanarak millî kimliğin ana taşıyıcısı haline gelmiştir. Azerbaycan üniversitelerinde günümüzde uygulanan edebiyat öğretimi programlarında hem klasik hem modern Azerbaycan edebiyatı önemli bir yer tutmakta; bunun yanı sıra "Türk Dünyası Edebiyatı" veya "Kardeş Halkların Edebiyatı" gibi ders başlıklarıyla Türkiye, Özbekistan, Kazakistan gibi ülkelerin edebî mirasına da yer verilmektedir. Ancak bu içerikler sistematik bir bütünlükten yoksundur. Dersler çoğunlukla tanıtıcı ve karşılaştırmalı niteliktedir; metodolojik olarak ise millî edebiyatın merkezde olduğu bir anlayış sürdürülmektedir. Yine de Azerbaycan'daki akademik yayınlarda ve sempozyumlarda ortak edebiyat teması son yıllarda artan bir şekilde tartışılmakta; özellikle Bakü Devlet Üniversitesi ve Azerbaycan Diller Üniversitesi bu tartışmalara öncülük etmektedir. Ortak edebî şahsiyetlerin (örneğin Fuzuli, Mahdumkulu, Ali Şir Nevaî) birden fazla ülkeye ait sayılması, bu yaklaşımın zeminini güçlendirmektedir.

3. Özbekistan'da Edebiyat Eğitimi: Çağatay Mirası ile Millîleşme Arasında

Özbekistan'da edebiyat öğretimi, tarihî olarak güçlü bir klasik edebiyat mirasına dayanır. Özbekistan'da edebiyat eğitimi, tarihî ve kültürel olarak

zengin bir gemiŖe dayanmakla birlikte, modern ulus-devlet inŖa süreciyle birlikte yeniden yapılandırılmıştır. Bu yeniden yapılandırma sürecinde iki temel yönelim dikkat çekmektedir: Birincisi, Çağatay Türkçesi ve onun en önemli temsilcisi olan Ali Ŗir Neva’i etrafında Ŗekillenen klasik edebiyat mirası; ikincisi ise Sovyet sonrası dönemde mill’i kimlik inŖasına hizmet eden, modern zbek edebiyatının ön plana çıkarılmasıdır. Çağatay Mirası hakkında konuŖmamız gerekirse: Çağatay Türkçesi, Orta Asya’da uzun süre edeb’i dil olarak kullanılmış, Farsça ve Arapça kadar prestijli bir konuma ulaŖmıŖtır. Özellikle Ali Ŗir Neva’i, sadece zbek edebiyatının değil, tüm Türk Dünyası’nın ortak edeb’i hafızasında yer edinmiŖtir. Bugün Özbekistan’daki niversitelerde Neva’i’nin eserleri sadece filolojik analizle değil, aynı zamanda kültürel kimlik perspektifiyle de ele alınmaktadır. Neva’i’nin dil, millet ve ahlak anlayıŖı, aędaŖ zbek edebiyat eğitiminin kurucu metinleri arasında yer almaktadır.

Mill’ileŖme Süreci ise 1991’de bağımsızlığın kazanılmasıyla birlikte Özbekistan, edebiyat eğitiminde mill’ileŖme yönelimini glendirmiŖtir. Sovyet döneminde ideolojik çerçevede Ŗekillenen müfredatlar gözden geçirilmiş; yerine tarih’i ve kültürel köklere dayalı bir edebiyat anlatısı oluŖturulmuŖtur. Abdullah Kadiri, Hamza Hakimzade Niyazi, Cho’lpon gibi modern dönemin mill’i yazarları, ders kitaplarında ön plana çıkarılmıştır. Bu süreçte, klasik edebiyat ile modern edebiyat arasında bir srekliyet kurulmaya alıŖılmıştır.

Pedagojik Uygulamalar:

Özbekistan’daki edebiyat eğitimi, edeb’i türlere göre değil, dönemsel temsiliyetlere göre düzenlenmektedir. Örneğin, "XX. Asr BaŖlarıda zbek Mumtoz va Jadid Adabiyoti" gibi derslerde hem klasik hem de modern yazarlar bir arada okutulmaktadır. Ayrıca, dijital kaynaklar ve edebiyat portalları (rneğin: adabiyot.uz) sayesinde öğrenciler farklı dönemlerden metinlere çevrim içi eriŖim sağlayabilmektedir. Bu bağlamda, Özbekistan edebiyat eğitimi, hem ortak Türk mirasını hem de yerel mill’i bilinci harmanlayan özgün bir yapı sergilemektedir.

Neva’i niversitesi, TaŖkent Devlet Milli niversitesi gibi yükseköğretim kurumlarında edebiyat ğretimi byk ölçüde klasik zbek edebiyatı ve Sovyet sonrası modern zbek yazarları çerçevesinde yürütülmektedir. Bununla birlikte, son yıllarda Özbekistan’da da Türk dünyasıyla akademik entegrasyonun teŖvikiyle birlikte, "Ortak Türk Edebiyatı" perspektifi müfredata sınırlı da olsa dahil edilmeye baŖlanmıŖtır. Ancak bu yaklaŖım hl deneyisel düzeydedir ve ğretim elemanlarının ortak edebiyat pedagojisi konusundaki donanımı eŖitlilik göstermektedir. Yapısal olarak zbek edebiyatı, hem coğrafi hem tarih’i olarak Türk dünyasının merkezinde yer almasına rağmen, ğretim programlarında bu merkeziet net biçimde yansıtılmamaktadır. Özellikle Türkiye ve Azerbaycan ile karŖılaŖtırmalı edebiyat derslerinin yaygınlaŖtırılması, bu dengenin yeniden kurulmasına katkı sağlayabilir.

4. Paradigmal Gerilim ve Uyum ArayıŖları

Mill’i edebiyat ile ortak Türk edebiyatı paradigması, ilk bakıŖta birbirine zıt gibi görünse de aslında derin bir etkileŖim içindedir. Bu iki yaklaŖım, farklı

dönemlerde öne çıksa da eğitim sistemleri içinde birlikte var olma çabası içindedir. Gerilim Noktaları ise :

- Sahiplenme Çatışmaları:

- Fuzuli, hem Azerbaycan hem Irak Türkleri hem de Osmanlı edebiyatı içinde konumlanmıştır. Hangi ülkenin edebiyatına ait olduğu sorusu akademik tartışma konusu olmuştur.

- Ali Şir Nevaî, Türkiye'de "Çağatay sahası"nın şairi olarak sunulurken, Özbekistan'da millî şair statüsündedir.

- Müfredat Ayrışmaları:

- Türkiye'de lisans düzeyinde Ortak Türk Edebiyatı genellikle seçmeli derstir. Oysa Özbekistan ve Azerbaycan'da millî edebiyat odaklı, klasik şairlerin kendi ülkesine aidiyeti vurgulanarak işlenmesi tercih edilir.

- Ortak figürler üzerine disiplinlerarası çalışmalar azdır. Öğrenciler, örneğin "Fuzuli'nin üç ülkedeki algısı" üzerine proje çalışmaları yapmazlar.

Uyum Arayışları:

- Bütünleştirici Projeler:

- TÜRKSOY ve Türk Akademisi'nin düzenlediği "Ortak Türk Edebiyatı Çalıştayları" bu paradigma çatışmalarını yumuşatma çabasıdır.

- Uluslararası sempozyumlar, örneğin "Ortak Şairler Ortak Değerler" başlığıyla yapılan etkinliklerde, millî ve ortak yorumlar birlikte tartışılmaktadır.

- Akademik Ortaklıklar:

- Türkiye-Azerbaycan-Özbekistan üniversiteleri arasında imzalanan işbirliği protokollerinde edebiyat bölümleri özel olarak dahil edilmiştir.

- Bu protokoller çerçevesinde "çok merkezli" bir edebiyat anlatısı geliştirilmeye başlanmıştır.

Somut Bir Öneri – Üçlü Ders Projesi:

- "Ali Şir Nevaî Üzerine Üç Yorum" dersi: Türkiye, Özbekistan ve Azerbaycan'dan üç akademisyen tarafından hibrit (çevrimiçi) olarak verilebilir.

- Öğrenciler, Nevaî'nin üç farklı bakış açısıyla nasıl yorumlandığını karşılaştırmalı biçimde inceleyebilir.

Türkiye, Azerbaycan ve Özbekistan'daki edebiyat öğretimi incelendiğinde, her üç ülkenin de öncelikle kendi millî edebiyatlarını merkezde tutmaya çalıştığı; ancak kültürel ortaklıkların farkında olarak zaman zaman "ortak edebiyat" kavramına yöneldiği görülmektedir. Bu durum, iki paradigma arasında bir gerilim doğurmaktadır:

Millî edebiyat paradigması, ulus-devletin kültürel temellerini güçlendirme misyonuyla hareket eder. Bu anlayış, özellikle bağımsızlık sonrası dönemde ulusal kimlik inşası için elzem görülmüştür. Ancak bu yaklaşım, ortak mirası göz ardı etme riskini taşır;

Ortak Türk edebiyatı paradigması ise, tarihsel, kültürel ve dilsel bağlara yaslanarak kolektif bir belleği vurgular. Bu paradigma, özellikle küreselleşme ve bölgesel işbirliği çağında anlam kazanmaktadır. Ancak bu yaklaşım da, yerel özgünlükleri ikinci plana itme eleştirilerine maruz kalabilir. Gerilim, yalnızca

teorik düzeyde değil, müfredat hazırlığı, ders materyali oluşturulması ve öğretim elemanlarının yeterliliklerinde de kendisini göstermektedir

5. Ortak Pedagojik Zemin İçin Öneriler

Bu çalışma, paradoksal gibi görünen bu iki paradigmanın aslında birbirini dışlamak zorunda olmadığını, aksine tamamlayıcı biçimde yeniden kurgulanabileceğini önermektedir. Bunun için aşağıdaki pedagojik öneriler geliştirilebilir:

Çift Katmanlı Müfredat Modeli: Her ülkenin üniversitelerinde öncelikle kendi millî edebiyatı detaylı biçimde öğretilmeli; ancak buna paralel olarak zorunlu ya da modüler ortak Türk edebiyatı dersleri de yer almalıdır. Örnek olarak:

- Türkiye’de bir edebiyat bölümü öğrencisi, Tanzimat’tan günümüze Türk edebiyatı derslerini alırken; aynı zamanda “Çağatay Edebiyatı”, “Türk Dünyası Kadın Yazarları”, “Ortak Destanlar” gibi içerikleri kapsayan bir ortak edebiyat dersi de almalıdır.

- Azerbaycan’da bu dersin içinde hem Fuzuli hem Nevaî hem de Yusuf Has Hacib ele alınabilir.

Karşılaştırmalı Edebiyat Yaklaşımı: Aynı şair veya edebî tür farklı ülkelerde nasıl konumlandırılıyor? Bu yaklaşım, öğrencilere eleştirel düşünme becerisi kazandırır. Örneğin:

- Ali Şir Nevaî: Türkiye’de ortak Türk edebiyatının kurucu figürü; Özbekistan’da millî şair.

→ Öğrencilerden, her iki ülkedeki ders kitaplarını karşılaştırmaları ve bu farkların nedenini analiz etmeleri istenebilir.

- Köroğlu Destanı: Hem Azerbaycan hem Türkiye’de farklı versiyonlarla yer alır.

→ Derslerde bu varyantlar karşılaştırılabilir; “Kahramanlık kavramı” ülkeden ülkeye nasıl evriliyor?

Ortak Ders Kitapları ve Dijital Platformlar

Öneri: TÜRKSOY veya Türk Akademisi çatısı altında üç dilli (Türkçe, Azerbaycanca, Özbekçe) bir ortak edebiyat kitabı hazırlanmalı. İçerik Önerileri olarak:

- Ortak şahsiyetler: Yusuf Has Hacib, Nevaî, Fuzuli, Mahtumkulu
- Ortak temalar: Göç, kahramanlık, aşk, bilgelik
- Ortak türler: Destan, mesnevi, halk hikayesi

Dijital örnek:

- Açık ders platformu (MOOC): “Türk Dünyasında Ortak Edebiyatın Temelleri” başlıklı bir ücretsiz çevrimiçi kurs, tüm Türk cumhuriyetlerinin öğrenci ve akademisyenlerine açık olabilir.

Öğrenci ve Akademisyen Değişim Programları. Mesela mevcut Mevlana ve Erasmus+ programlarının dışında, sadece Türk dünyasına özgü bir “Türk Dünyası Edebiyat Değişim Programı” oluşturulabilir.

Uygulama şekilleri de aşağıdaki örneklerle olabilir:

• Türkiye'den bir edebiyat öğrencisi 1 dönem Bakü veya Taşkent'te ders alır.

• Ortak edebiyat dersi kapsamında, ülkelerin farklı bakış açılarını yerinde öğrenir.

• Akademisyenler ortak ders verir: Örneğin bir dönemlik çevrimiçi "Ortak Şairler Semineri" dersi, Türkiye'den bir akademisyen ve Özbekistan'dan bir akademisyen tarafından birlikte verilebilir.

Ortak Terminoloji ve Teori Geliştirme. Sorun şuki: "Millî edebiyat", "klasik edebiyat", "halk edebiyatı" gibi terimler farklı ülkelerde farklı anlamlara gelebiliyor. Mesela bu sorunlara şu şekillerde çözüm bulabiliriz:

- Ortak bir "Türk Dünyası Edebiyat Terimleri Sözlüğü" hazırlanmalı.
- Kuramsal çerçevelerde ortak anlatı modelleri geliştirilmelidir.

Örnek:

• "Dede Korkut Tipolojisi" ya da "Göç Anlatısı" gibi motif merkezli edebiyat analiz kuramları oluşturulabilir.

Sonuç: Paradigmalar Arasında Köprü Kurmak

Bu makale, Türkiye, Azerbaycan ve Özbekistan'daki edebiyat öğretiminde "millî edebiyat" ve "ortak Türk edebiyatı" paradigmaları arasında süregelen denge arayışını ortaya koymuştur. Her üç ülke de kendi millî edebiyatını öncelikli görse de, tarihî ve kültürel ortaklıklar ortak bir edebî anlatının mümkünlüğüne işaret etmektedir. Bu bağlamda, pedagojik uyum, müfredat entegrasyonu ve kuramsal gelişmeler yoluyla her iki paradigmanın birlikte işler kılınabileceği sonucuna varılmıştır. Edebiyat, yalnızca geçmişin anlatıcısı değil, aynı zamanda geleceğin kurucusudur. Bu çalışma, Türkiye, Azerbaycan ve Özbekistan'ın yükseköğretim düzeyinde edebiyat öğretiminde benimsedikleri paradigmalar yapıları, tarihsel, pedagojik ve kültürel eksenlerde karşılaştırmalı olarak ele almıştır. Ortak Türk edebiyatı ile millî edebiyat anlayışı arasındaki ilişkiler; çatışma, örtüşme ve tamamlayıcılık düzlemlerinde analiz edilmiştir. Sonuçlar, her üç ülkede de millî edebiyatın eğitimde merkezi bir konumda olduğunu; ortak edebiyatın ise çoğu zaman tanıtıcı, tamamlayıcı ya da seçmeli içeriklerle sınırlı kaldığını göstermektedir. Bununla birlikte, bu paradigmalar yapıların birbirini dışlaması gerekmemektedir. Aksine, hem tarihsel hem de kültürel bağlamda bu iki yaklaşımın bir arada düşünülmesi, daha kapsayıcı ve bütüncül bir edebiyat eğitimi anlayışını beraberinde getirebilir. Özellikle ortak edebî şahsiyetlerin (Fuzuli, Nevaî, Nizami vb.) farklı ülkelerdeki temsilleri, karşılaştırmalı edebiyat öğretiminin güçlü bir zeminini oluşturabilir. Özbekistan örneğinde görüldüğü gibi, Çağatay edebî mirasının Nevaî ekseninde hem klasik hem de millî anlatılarla bütünleştirilmesi, diğer ülkeler için de ilham verici bir model olabilir. Türkiye'deki edebiyat tarihçiliğinin dönemsel ve türsel ayrımına karşın, Azerbaycan'da edebiyatın kültürel kimliğe doğrudan bağlanması da dikkat çekici stratejilerdendir.

Sonuç Önerileri:

1. Ortak Müfredat Komisyonları: Türk dünyasında ortak edebiyat şahsiyetlerinin birlikte okutulabileceği çerçeve dersler belirlenmeli.

2. Disiplinlerarası Eğitim: Dil, tarih, felsefe ve sosyoloji gibi alanlarla ilişkilendirilmiş edebiyat öğretimi yaygınlaştırılmalı.

3. Ortak Dijital Arşivler: Türk dünyasına ait edebî eserlerin ortak bir platformda erişime sunulması, pedagojik eşgüdümü kolaylaştıracaktır.

4. Çok Merkezli Anlatılar: Ortak Türk edebiyatı, Ankara merkezli değil; çok merkezli (Bakü, Taşkent, Almatı vb.) bakış açılarıyla işlenmelidir.

5. Yüksek Lisans ve Doktora İşbirlikleri: Ortak tez programları ve araştırma projeleri desteklenerek akademik dolaşım sağlanmalıdır.

Bu bağlamda, edebiyat öğretimi üzerinden kurulacak paradigmlar arası denge, hem ortak Türk kimliğinin güçlenmesine hem de yerel farklılıkların anlamlandırılmasına katkı sağlayacaktır. Bu da Türk Dünyası'nın kültürel bütünlüğü açısından stratejik bir adım olacaktır.

Kaynakça

1. Ahmet, A. (2020). Türk Dünyası Ortak Edebiyatı ve Eğitimdeki Yansımaları. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (96), 189–203.
2. Alizade, F. (2016). Azerbaycan'da Edebiyat Öğretiminin Tarihî Gelişimi ve Güncel Yönelimler. *Bakü Devlet Üniversitesi Yayınları*.
3. Altınkaynak, R. (2019). Millî Edebiyat Anlayışı ve Eğitim Politikaları Üzerindeki Etkisi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 52(1), 45–63.
4. Ataş, A. (2013). Ortak Türk Edebiyatı: Kavram, Kapsam, Kuram. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 53(2), 25–46.
5. Bekmuratov, N. (2015). O'zbekiston Oliy Ta'limida Adabiyot O'qitish Metodikasi. Tashkent: TDPNU Nashriyoti.
6. Gülsevin, G. (2018). Ortak Türk Edebiyatı Dersi İçin Bir Model Önerisi. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 229, 85–97.
7. Hacıyev, M. (2021). Çağdaş Azerbaycan Edebiyatında Millî Kimlik ve Edebî Anlatı. *Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Dergisi*, 19(3), 100–117.
8. Necef, M. (2017). Türk Dünyasında Ortak Değerlerin Edebiyat Yoluyla Aktarımı. *Uluslararası Türk Dünyası Kongresi Bildirileri*, Eskişehir, 231–240.
9. Öztürk, B. (2010). Ali Şir Nevai'nin Türk Dünyasındaki Yeri ve Öğretimi. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 67, 55–73.
10. Türksoy (2022). Türk Dünyası Eğitim İşbirliği Raporu. Ankara: Türksoy Yayınları.
11. Türkmen, A. (2011). Ortak Türk Edebiyatı ve Millî Edebiyat Tartışmalarına Kuramsal Bir Yaklaşım. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 33–49.
12. Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2021). Nitel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

QARABAĞIN FÜZULİ RAYONUNUN HİDRONİMLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xatirə Bayramova

Filologiya fakültəsinin tələbəsi

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ORCID: 0009-0009-7990-2480

xatirebayramova06@gmail.com

Elmi rəhbər: f.e.d., prof. Mirvari İsmayılova

*Könlüm keçir Qarabağdan,
Gah bu dağdan, gah o dağdan.
Axşamüstü qoy uzaqdan
Havalansın Xanın səsi,
Qarabağın şikəstəsi...
Səməd Vurğun*

Xülasə: Qarabağın Füzuli rayonu Azərbaycanın zəngin mədəni və tarixi irsinə malik bölgələrindən biridir. Bu ərazi yalnız coğrafi mövqeyi və təbii sərvətləri ilə deyil, həm də dilin inkişafında mühüm rol oynamış toponimlərlə seçilir. Füzuli rayonunun su hövzələri – bulaqlar, arxlar, çaylar və göllər – burada müxtəlif və çoxsaylı hidronimlərin yaranmasına şərait yaratmışdır. Hidronimlər bölgənin təkcə coğrafi şəraitini deyil, həm də yerli əhəlinin yaşayış tərzini, mədəniyyətini və tarixi yaddaşını əks etdirən dil vahidləridir. Məqalədə Füzuli rayonundakı hidronimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri təhlil olunur. Bu təhlil hidronimlərin mənşəyi, semantikasi və funksional istifadəsini araşdırmaqla onların dildə və mədəni yaddaşda oynadığı rolu üzə çıxarır. Nəticədə, hidronimlərin yalnız coğrafi göstəricilər deyil, həm də sosial, tarixi və mədəni dəyərə malik olduğu göstərilir.

Açar sözlər: Qarabağ, Füzuli, hidronim, bulaq, arx, leksik-semantik.

Annotatsiya: Qarabog'ning Fuzuliy viloyati Ozarbayjonning boy madaniy va tarixiy merosga ega mintaqalaridan biridir. Bu hudud nafaqat geografik joylashuvi va tabiiy resurslari, balki til taraqqiyotida muhim rol o'ynagan toponimlari bilan ham ajralib turadi. Fuzuliy viloyatining suv havzalari – buloqlar, ariqlar, daryo va ko'llar bu yerda turli va ko'p sonli gidronimlarning paydo bo'lishiga sharoit yaratgan. Gidronimlar nafaqat hududning geografik sharoitini, balki mahalliy aholining turmush tarzi, madaniyati, tarixiy xotirasini ham aks ettiruvchi til birliklaridir. Maqolada Fuzuliy hududidagi gidronimlarning leksik-semantik xususiyatlari tahlil qilingan. Bu tahlil gidronimlarning kelib chiqishi, semantikasi va funksional qo'llanishini o'rganib, ularning til va madaniy xotiradagi rolini ochib beradi. Natijada gidronimlar nafaqat geografik ko'rsatkich, balki ijtimoiy, tarixiy va ma'naviy qadriyatga ega ekanligi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar:: Qarabog', Fuzuliy, gidronim, buloq, ark, leksik-semantik.

Abstract: The Fuzuli district of Karabakh is one of the regions of Azerbaijan rich in cultural and historical heritage. This area stands out not only for its geographical location and natural resources but also for the toponyms that have played an important role in the development of the language. The water bodies of the Fuzuli district—springs, canals, rivers, and lakes—have contributed to the formation of a wide variety of hydronyms. Hydronyms are linguistic units that reflect not only the geographical conditions of the region but also the lifestyle, culture, and historical memory of the local population. This article analyzes the lexical-semantic features of hydronyms in the Fuzuli district. By examining their origins,

semantics, and functional usage, the study reveals the role hydronyms play in language and cultural memory. As a result, it is shown that hydronyms are not only geographical indicators but also bear social, historical, and spiritual value.

Keywords: Karabakh, Fuzuli, hydronym, spring, canal, lexical-semantic.

Azərbaycanlılar üçün Qarabağ təkcə coğrafi məkan deyil, həm də xalqın ruhunu, tarixini və mədəniyyətini yaşadan müqəddəs torpaqdır. Bu diyar əsrlər boyu Azərbaycanın tarixi yaddaşında silinməz izlər buraxmış, ədəbiyyat, musiqi və incəsənətin beşiyi olmuşdur. Lakin Qarabağın taleyi həmişə sabit qalmamış, zaman-zaman ağır sınaqlarla üzləşmişdir. 1990-cı illərin əvvəllərində baş verən Qarabağ müharibəsi Azərbaycan xalqına ağır itkilər yaşatmış, 1993-cü ildə Ermənistan silahlı qüvvələri Qarabağın böyük bir hissəsini işğal etmişdir. Bunun nəticəsində yüz minlərlə insan doğma yurd-yuvasını tərk etməyə məcbur olmuşdur. Lakin 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsi bu tarixi ədalətsizliyə son qoydu. Müasir Azərbaycanın bu şərəfli mübarizə yolu tarixin ən çətin günlərində xalqımız üçün günəş kimi doğan, ümid işığı yandıran Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti ilə formalaşdı. O, ömrünün son günlərində bizə bir vəsiyyət qoydu – Qarabağ. Bu müqəddəs vəsiyyəti həyata keçirmək, vətənə, torpağa olan borcumuzu qaytarmaq isə artıq bir amal oldu. Məhz onun uzaqgörənliyi və millət sevgisi sayəsində formalaşan təməl, xalqımızı zəfər yoluna apardı. Azərbaycan Ordusu Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı və nəhayət, Şuşanı işğaldan azad edərək tarixi qələbə qazandı. 44 günlük mübarizəmiz o taleyüklü payız günü başladı. Azərbaycanımızı bir yumruq kimi birləşdirərək bütün dünyaya tanıtdıq. Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevin qətiyyəti sayəsində biz onun dəmir yumruğunun ətrafında bütöv bir xalq kimi birləşdik. Bu dəmir yumruq, həm Heydər Əliyev yolunun fəxri davamçısı olan Ali Baş Komandanın, həm də hər bir şəhidimizin, hər bir Azərbaycan övladının iradəsi və gücü var idi. Bu zəfər təkcə torpaqların geri qaytarılması deyil, həm də milli ruhun, qürurun və ədalətin bərpası idi. Lakin Qarabağın yaddaşı təkcə onun siyasi tarixi ilə deyil, həm də coğrafi adları—toponimlər, oykonimlər və hidronimləri ilə qorunur. Xüsusilə, Füzuli rayonunun hidronimləri bu bölgənin tarixi və dil xüsusiyyətləri baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hidronimlərin tədqiqi təkcə coğrafi adların mənşəyini öyrənmək deyil, həm də bu adların fonetik xüsusiyyətlərini araşdırmaq baxımından vacibdir.

Qarabağ əsrlər boyu Azərbaycanın mədəni, siyasi və hərbi mərkəzlərindən biri olmuşdur. Burada həm dövlətçilik ənənələri formalaşmış, həm də elmi və ədəbi mühit inkişaf etmişdir. Xüsusilə də, XVIII əsrdə Pənahəli xan tərəfindən yaradılan Qarabağ xanlığı bu bölgənin siyasi güc mərkəzinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Bununla yanaşı, Qarabağın strateji mövqeyi onun daim müxtəlif güclərin maraq dairəsində olmasına gətirib çıxarmışdır. Eyni zamanda, Qarabağ təkcə siyasi və hərbi gücü ilə deyil, həm də mədəni irsi ilə seçilmişdir. Burada doğulmuş və yaşamış şairlər, musiqiçilər, alimlər Azərbaycanın elmi və ədəbi irsinə əvəzsiz töhfələr vermişlər. Xüsusilə də, muğam sənətinin inkişafında Qarabağın xüsusi rolu olmuşdur.

Qarabağın qədim tarixini araşdırarkən Azıx mağarasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Belə ki, bu mağara bəşəriyyətin ən qədim yaşayış məskənlərindən biri hesab olunur. 1960-cı illərdə arxeoloq Məmmədli Hüseynovun rəhbərliyi ilə burada aparılan qazıntılar nəticəsində 350-400 min il əvvəl yaşamış ibtidai insanın alt çənə sümüyü aşkar edilmişdir. Bu tapıntı təkcə arxeoloji baxımdan deyil, həm də regionun hidronimləri ilə bağlı araşdırmalarda əhəmiyyətli rol oynayır. Belə ki, mağaranın yerləşdiyi ərazi və ona yaxın su mənbələri bu bölgənin tarixi-coğrafi strukturunu daha dərinlən anlamağa imkan verir. Bu baxımdan, Füzuli rayonunun su obyektləri—çayları, bulaqları və digər hidronimləri—yalnız coğrafi baxımdan deyil, həm də dilçilik aspektindən araşdırılmalıdır. Hidronimlər təkcə coğrafi obyektlərin adları deyil, həm də tarixi proseslərin izlərini yaşadan dil elementləridir.

Füzuli rayonu Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində, Araz çayının sol sahilində yerləşir. Rayon əsasən dağətəyi və düzənlik ərazilərdən ibarətdir. İqlimi mülayim-isti olub, yayları quraq, qışları isə yumşaq keçir. Tarixən bu rayon müxtəlif adlarla tanınmışdır:

Qarabulaq (1827-ci il), Qaryagin (çar Rusiyasının inzibati dəyişiklikləri nəticəsində rus polkovniki Qaryaginın şərəfinə adlandırılıb), Sərdar (qısa müddətə inqilabçı B. Sərdarovun adını daşıyıb), Füzuli (8 avqust 1930-cu ildə inzibati vahid kimi təşkil olunub və 1959-cu ilin aprelində Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin şərəfinə belə adlandırılıb).

Bu baxımdan, Füzuli rayonunun hidronimləri yalnız coğrafi obyektlər deyil, həm də yerli dilin, mədəniyyətin və tarixin izlərini özündə cəmləyən dərin semantik yük daşıyır. Bu yazıda, Füzuli rayonunun su obyektləri—çaylar, bulaqlar və digər hidronimlər—onların mənşəyi, semantikasi və yerli dilə təsiri baxımından təhlil ediləcək.

Araz çayı. Araz çayı tarix boyu Azərbaycan xalqının taleyində mühüm rol oynamışdır. Bu çay, bir xalqın parçalanmasına, bir millətin iki sahələ bölünməsinə şahidlik etmişdir. Xalqımız Arazın hər iki sahilində yaşasa da, onun suyu təkcə təbii sərvət olaraq deyil, həm də həyatlarının ayrılmasına və birləşəcəkləri günə qədər çəkdikləri iztirabların simvoluna çevrilmişdir. Araz - Türkiyə, İran, Azərbaycan və Ermənistan əraziləri və sərhədləri ilə axan çaydır. Çay öz mənbəyini Türkiyə ərazisindəki (Cadılar yurdu Nəzrin Bingöl massivi) Ərzurum dağlarından götürür. Azərbaycan Respublikası və İran ərazilərindən keçərək, Azərbaycanın Sabirabad şəhəri yaxınlığında Suqovuşan adlanan ərazisində Kür çayı ilə birləşib Xəzər dənizinə tökülür. Bu çay iki Azərbaycanı - Cənubi Azərbaycan ilə Şimali - Azərbaycan Respublikasını bir-birindən ayıran çay olaraq, hər iki tərəfin mədəniyyətində əks olunur.

Arazı ayırdılar,
Qum ilən doyurdular,
Mən səndən ayrılmazdım,
Zülmünən ayırdılar. [5]

Araz (Arras) hidroniminin mənşəyi barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar, bu adı qədim türklərin ulu babası və xaqanı sayılan

Əfrasiyabın qardaşı Aqrerasın adı ilə bağlayırlar. Bu zaman Aqreras → Areras → Arras → Araz inkişafı müşahidə olunur. "Avesta" mənbələrində isə Aqreras adı Aqrerat şəklində verilib. Bu nəzəriyyə, Arazın qədim türk dillərindəki izlərini ortaya qoyur və onu regionun qədim mədəniyyətləri ilə əlaqələndirir. Bəzi dilçilər Araz adını qədim pars (zend) dilindəki "qaçmaq" mənasını verən "feldən" törətdiyini iddia edirlər. Bu isə Arazın güclü axınının onun adının mənşəyinə təsir etdiyi nəzəriyyəsini irəli sürür. Həmçinin, ərəb mənşəli "Uz" ("qaçmaq") termini ilə bağlı fikirlər də mövcuddur. Tarixən Azərbaycan ədəbiyyatında bu çayın adı Aras kimi yazılmış, müasir tələffüz qaydalarına uyğun olaraq Araz forması qəbul edilmişdir [7, s.58].

Qədim Qozluçay dərəsinin söykəndiyi Ərgünəş dağının başı həmişə qarla örtülü olarmış. Hər baharda qar əriməyə başlayarmış. Əriyən qarın suyu selə dönər, dərələr boyu baş alıb gedərmiş. Aran torpağının közərən sinəsinə çatmamış quruyarmış. Bu yerlərdə susuzluqdan vəhşi heyvanların, ilanların səsi eşidilərmiş. Buralarda yaşıllıq deyilən şey olmamış. Aran torpaqlarının sinəsini sərinlədən bugünkü Araz çayı o zaman hələ yox imiş. Təkcə Ərgünəşdən süzülüb gələn qar suyundan yaranan Qozluçay var imiş. Ərgünəş dağı suyunu Aran torpağına verməzmiş. İndiki Maralyan kəndinin yerində bir-iki daxma varmış. Orada kasıb bir qoca kişi yaşayırmış. Onun Maral adlı gözəl bir qızı varmış. Gözəlliyi çoxlarını dərddə salarmış. Bir gün bir varlı oğlu Maralın sorağına kəndə gəlir. Qız onu bəyənmir. Varlı oğlu qəzəblənib hiyləyə əl atır. Qaranlıq bir gecədə Maralı oğurlayır və nəhəng bir daşın yanına gətirir. Maral oğlana yaxınlıq vermir. Qız səhranın ortasında iri qara daşa üz tutub yalvarır. Elə bu anda daşın altından nəhəng bir ilan çıxır və Maralın namusuna toxunmaq istəyən daşürəkli oğlana tərəf sürünür. Oğlan da, qız da qorxurlar. Qız hətta çıxır və huşunu itirir. Qara gürzə çəkilib gedəndən sonra zalım oğlan Marala əzab verməyə davam edir. İsti yay günü olduğundan Maralın dodaqları yerin bağı kimi od tutub yanırmış. Oğlan dolçasındakı Ərgünəş dağının suyundan bir damcı da Marala vermir. Qızın gözləri qarşısında sudan doyunca içir, qalan bir-iki damcını da onun üstünə atır. Qızın üstünə düşən su damcılarının yerindən tüstü çıxırmış. Qıza yanıq verən oğlan: "Hə, necəsən, Maral? Yan, tüstülən!" – deyirmiş. Qızın halına acıyan qara gürzə sürünüb Maralı incidən oğlanı elə çalır ki, əvvəlcə onun əti-əzası, sonra da sümükləri çürüyür. Maralın anası yoxmuş. Atası çox yerlər gəzir, dərələr keçir, dağlar aşır. "Bala" deməkdən dili ağzında kösöv bağlayır. Amma qızını tapa bilmir, onu gördüm deyən olmur. Kişi göz yaşlarını ürəyinə axıda-axıda yanıqlı bayatılar çəkir, elə hey:

Gülşənim yox, gülüm yox,
Bundan böyük zülüm yox,
Balam itkin düşübdür,
Niyə mənə ölüm yox? [7]

Yazıq ata qəmli bayatılar söyləyib ürəyinin odunu söndürmək istədiyi vaxt onun əziz ciyərparası hamının gözündən uzaq, kimsəsiz bir dərədə üzünü göylərə tutub: "Su, su..." – deyər yalvarır, imdad diləyirmiş. Çox keçmir ki, göy üzünü qara buludlar bürüyür, güclü şimşək çaxır, göy guruldayır, yağış yağır.

Taqəti tükənən Maral qijiltı ilə axan çaya tərəf sürünür. Bədbəxtlikdən çaya çatmağa az qalmış susuzluqdan qızın bağı çatlayır, ölür. El-oba bu xəbəri eşidib gəlir. Maralın çaya çatmağına “ara-az” qalmış öldüyünü görürlər. O zamandan bu torpağın sinəsində qijiltı ilə axıb gedən bu çayın adı Araz qalır. [7,57]

Araz çayının yaranması ilə bağlı mifoloji rəvayətlər göstərir ki, hidronimlər təkcə coğrafi adlar deyil, həm də tarixi-mədəni yaddaşın bir hissəsidir. Bu baxımdan, Füzuli rayonunun digər hidronimləri kimi, Ağoğlan adı da özünəməxsus leksik-semantik xüsusiyyətlərə malikdir və onun etimoloji araşdırılması mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın zəngin toponimik irsi içərisində Ağoğlan çayı xüsusi yer tutur. Qarabağın təbii coğrafiyasına aid olan bu çay, adının semantik yükü baxımından da diqqətəlayiqdir. Ağoğlan çayının leksik, etimoloji və simvolik mənalarını araşdırmaq, onun tarixi və mədəni kontekstdə yerini müəyyən etməyə imkan yaradır.

Ağoğlançayı. Füzuli rayonunun Yağlıvənd kəndi ərazisində qeydə alınmışdır və Köndələn çayının qoludur. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə, Ağoğlan çayı Həkəri (Əkərə) çayının sağ qolu olub, Laçın rayonu ərazisindən axır. Yuxarı axarında Minkənd və ya Əhmədli, aşağı axarında isə Zabux adlanır. Adını ərazidəki eyniadlı Ağoğlan dağından almışdır. Lakin bu məqalədə Füzuli rayonunun Yağlıvənd kəndi ərazisində qeydə alınan Ağoğlan çayına fokuslanacağıq. Ağoğlan çayının adı iki əsas komponentdən ibarətdir: “ağ” və “oğlan”. “Ağ” sözü Azərbaycan dilində saflıq, duruluq və müqəddəslik mənalarını ifadə edir. Suyun təmizliyi və şəffaflığı bu çayın əsas xüsusiyyətlərindən biri olduğundan, adın bu xüsusiyyətə əsaslandığı ehtimal edilir. “Oğlan” sözü isə igidlik, gənclik və güc kimi mənə çalarlarına malikdir. Azərbaycan xalq ədəbiyyatında və folklorunda “ağ oğlan” ifadəsi tez-tez rast gəlinən qəhrəmanlıq motivlərindən biridir. Bu baxımdan, Ağoğlan çayının adı tarixi və mifoloji məzmun daşıyan ifadələr sırasında yer ala bilər. Azərbaycan xalq ədəbiyyatında “oğlan” sözü çox zaman igidlik və qəhrəmanlıq obrazı ilə əlaqələndirilir. “Ağ oğlan” ifadəsi isə müqəddəs, ilahi gücə sahib qəhrəman obrazını yaradır. Ağ oğlan mif obrazını Göy Tanrısı və Dünya Ağacı ilə bağlayan alimlərdə var. Belə ki, türk xalqları arasında geniş yayılmış əfsanəyə görə, Ağoğlan ilk insandır. Azərbaycan mif deyimində də qeyd edilir ki, o, gündə üç dəfə gözə görünər, günün qalan vaxtını isə meşəyə çəkilib tək yaşayırmış. [7, s. 52]

Beləliklə, Ağoğlan çayının adı təkcə coğrafi mənə daşımır, eyni zamanda onun semantik və mifoloji qatları da mövcuddur. Bu hidronim həm suyun xüsusiyyətlərinə, həm də xalqın tarixi və mədəni yaddaşında xüsusi yer tutan mifoloji və etnoqrafik təsəvvürlərə əsaslanır. Füzuli şəhərindən 10 kilometr qərbdə, çoxlu bulaqların əhatəsində [7, 90] öz fərqi ilə tanınan bir bulaq var.

Başbulaq hidronimi Füzuli rayonu ərazisində qeydə alınmış və adının leksik-semantik xüsusiyyətləri baxımından maraqlı nümunələrdən biridir. Hidronimin tərkibindəki “baş” komponenti mənbə, başlanğıc mənasını ifadə edir. Bu, bulağın əsas su mənbəyi və ya ərazidəki ən önəmli su çıxışı olması ilə əlaqələndirilə bilər. Azərbaycan dilində “baş” sözü bir çox coğrafi adlarda

yüksəklik, başlanğıc və əsas məqam anlamında işlədilir. Digər tərəfdən, “bulaq” komponenti isə təmiz su çıxışını bildirən ümumi coğrafi termindir. Azərbaycan toponimiyasında bulaqla bağlı adlar geniş yayılıb və bu adların çoxu həmin bulağın xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq formalaşır. Başbulaq hidronimi də ehtimal ki, ya suyun bolluğu, ya da onun digər bulaqlardan fərqli olaraq xüsusi bir başlanğıc nöqtəsi olması ilə əlaqədardır. Azərbaycan xalq ədəbiyyatında bulaq motivi müqəddəslik, saflıq və həyat mənbəyi kimi təsvir olunur. Bu baxımdan, Başbulaq hidroniminin həm fiziki-coğrafi, həm də mənəvi-semantik yükü vardır. Mənbələrin bir çoxunda bulaqlar müqəddəs yerlər kimi göstərilir, suyun isə həyatverici gücə malik olduğu vurğulanır. İndi isə, Füzuli rayonu ərazisindəki digər mühüm hidronimlərdən biri olan Çərəkən çayının leksik-semantik xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

Çərəkən çayı. Füzuli rayonu ərazisindən axan, uzunluğu 25 km olan Çərəkən çayı, həm coğrafi, həm də mədəni baxımdan əhəmiyyətli bir hidronimdir. Çərəkən çayının adını izah edən müxtəlif nəzəriyyələr mövcuddur. Bu adın mənşəyini izah edərkən, bir neçə əsas aspekti nəzərə almaq lazımdır. Tarixən, orta əsrlərdə Anadoluda Çərəkli adlı bir tayfa yaşamışdır. Çərəkli adı, Səlcuq oğuzlarının Əfşar (Avşar) tayfasının Çeriklu qolunun fonetik formasıdır. Bu tayfa adı ilə əlaqələndirilənlər də mövcuddur. Çərəkli tayfasının adı, çayın adının məhz bu tayfa ilə bağlanmasını ehtimal edənlər tərəfindən əsas gətirilir. Həmçinin, hidronimin “Şərikan” şəklində izahı da mümkündür və bu da onun qədim dövrlərdəki formalarına işarə edir. Çərəkən çayının adı ilə bağlı maraqlı bir digər məqam, Azərbaycan dilindəki “-an/-ən” şəkilçilərinin istifadəsidir. Bu şəkilçilər, dilimizdə yer bildirən və cəmlilik ifadə edən formalar yaradır. Bu baxımdan, “Çərəkən” adının axan ərazidən və ya oradakı əhali ilə əlaqədar olaraq adlandırılması mümkündür. Eyni zamanda, “çərə” sözü qədim türk dilində “otlaq” və ya “yaylaq” mənasında işlədilir ki, bu da çayın ətrafında belə sahələrin olması ehtimalını gücləndirir. Çayın adı da bu kontekstdə, təbii mühitin və insanların həyatını əks etdirən bir ifadə olaraq ortaya çıxır. Bundan əlavə, Çərəkən çayının adının fonetik təhlili də diqqətə layiqdir. Fars dilində “çərək” sözü “dördü bir” və ya “yara” anlamlarına gəlir. Çərə sözü isə həmçinin “azar”, “xəstəlik” kimi mənalar daşıyır. Bu semantik yük, çayın axdığı ərazinin xüsusiyyətləri ilə uyğun gəlir. Beləliklə, Çərəkən çayının adı həm təbii, həm də sosial və mədəni aspektlərə bağlı bir mənaya sahibdir. Tarixi qaynaqlarda isə, XVIII-XIX əsrlərə aid olan məlumatlarda Səyaq adlanan ərazidə Cəbrayıl elinin oymaqlarından biri olan Çərəkənli oymağı qeyd edilir. Hazırda Cəbrayıl rayonunda Çərəkən kəndi, Çərəkən qayası və Çərəkən çayı adları mövcuddur. Bu toponimlər, çayın ətrafındakı coğrafi və sosial strukturu göstərir, eləcə də çayın mədəniyyətlə əlaqəsini ön plana çıxarır. Çərəkən çayının təbii sərhədləri və bu çayın ətrafında yerləşən kəndlərin adları, Qarabağ bölgəsinin zəngin mədəni və təbii irsini əks etdirir.

Gecəgözlü gölü. Eyni coğrafi məkanda yerləşən, gecə işığında özünəməxsus gözəllikləri ilə tanınan və adını Gecəgözlü toponimindən alan Gecəgözlü Gölü, bu ərazinin təbiəti ilə bağlı mövcud olan dərin semantik əlaqələri nümayiş etdirir.

Gecəgözlü Gölü adının semantik təhlili bir neçə mühüm komponentdən ibarətdir: “gecə” və “gözlü”. Bu komponentlər, adın yaranmasında gölün xüsusiyyətləri ilə əlaqəli dərin mənalar daşıyır. “Gecə” sözü, Azərbaycan dilində vaxtın gecə dövrünü ifadə edir və gölün xüsusiyyətlərini daha yaxşı başa düşmək üçün vacibdir. Bu komponent, gölün gecə vaxtı yaratdığı unikal təbiət fenomenlərinə və təbiətə aid xüsusiyyətlərə işarə edə bilər. “Gözlü” komponenti isə adın estetik və vizual xüsusiyyətlərini təmsil edir. Hidronimin adının mənşəyini dərk edərkən, Gecəgözlü toponimi, həmçinin yerli əhali və onların tarixi ilə də sıx bağlıdır. Bu toponim, Qarabağda yaşamış Cavanşir tayfasının Gecəgözlü tirəsinin adı ilə əlaqəlidir. Bu etimoloji əlaqə, gölün adının bu tirə ilə bağlılığını göstərir və təbiətin bu ərazidəki tarixlərlə iç-içə olduğunu vurğulayır. Bundan əlavə, gölün adı həm də tarixi baxımdan xüsusi bir əhəmiyyətə malikdir. Gecəgözlü Gölü, bu adla bağlı olan qədim mədəniyyətləri və yaşayış sahələrini təmsil edir, həmçinin yerli əhalinin təbiətlə olan əlaqəsini ortaya qoyur. Toponim olaraq nəzər saldıqda görürük ki, Gecəgözlü obası Cavanşir elinin Yağlıvənd oymağına bağlı olub. XVIII əsrin II yarısında o, Yağlıvənd oymağından ayrılıb. Seyidəhmədli və Mahmudlu obaları ilə birləşərək hacılı camatını yaradıb.

Köndələnçay, Füzuli rayonunun ən mühüm su axarlarından biri olaraq, həm coğrafi, həm də hidronomik baxımdan xüsusi bir əhəmiyyətə malikdir. Bu çay, uzunluğu ilə bölgənin su sərvətini və əkinçilik sahələrini təmin edən əsas su mənbələrindən biridir. Füzulinin ən böyük çaylarından biri olan Köndələnçay, yalnız bölgənin təbii landşaftını deyil, həm də əhali üçün həyat qaynağını təşkil edir. Köndələnçay, Xocavənd və Füzuli rayonları arasından axaraq, bölgənin təbii və mədəni irsini əks etdirən su xəttini təmsil edir. Bu çay, həmçinin, kəndlərin adlarının yaranmasında və yerli həyat tərzinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Hidronimin leksik-semantik təhlili, çayın təbii xüsusiyyətlərini və axış istiqamətini açıqlamaqla yanaşı, bu çayın həm də bölgənin sosial-iqtisadi inkişafına necə təsir göstərdiyini göstərir. Köndələnçay, Kiçik Qafqazın Çaxmaq silsiləsinin şərq yamaclarından başlayaraq, Xocavənd və Füzuli rayonlarından keçərək, Bala Bəhmənli kəndinin yaxınlığında Araza tökülən çaydır. Çayın uzunluğu 102 km, hövzəsinin sahəsi isə 594 km²-dir. Bu çay, Azərbaycanın tipik su axarlarının formalaşma şəraitinə görə özünəməxsus bir yerdə durur və Azərbaycanın hidronimlərindən biri kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Adın tərkibinə nəzər saldıqda, “Köndələn” və “çay” komponentləri nəzərə çarpır. “Köndələn” sözü, çayın əyri və ya eninə axması anlamını verir. Bu, çayın yerindəki əraziyə uyğun olaraq, düz deyil, əyri şəkildə axması ilə əlaqədar olan bir xüsusiyyəti ifadə edir. Bu isə çayın həm coğrafi, həm də hidronomik strukturunun özəlliyini göstərir. Çayın axış istiqamətindəki bu “köndələn” element, adın mənasına yeni bir dərinlik qatır və çayın təbii xüsusiyyətlərini dəqiq şəkildə əks etdirir. “Çay” komponenti isə sadə və ümumi bir hidronim olaraq su axarını, təbiətindəki hərəkəti bildirir. Bu da çayın suyun axdığı və formalaşdığı yer haqqında məlumat verir. Nəticədə, Köndələnçay adının semantik təhlili, çayın yerə aid xüsusiyyətlərini və axış yönünü birləşdirərək, bu hidronimin mənasını tam şəkildə açıqlayır.

Kürdmahmudlu Kəhrizi. öz adını daşdığı kənd kimi, yalnız bir su mənbəyi deyil, həm də tarixin dərin izlərini özündə yaşadan bir məkandır. Su mənbələri insanların məskunlaşmasında mühüm rol oynadığı kimi, onların adları da bölgənin etnoqrafik və linqvistik xüsusiyyətlərini əks etdirir. Kürdmahmudlu toponimi patronimik toponimlər sırasına daxildir. Mahmud komponenti ərəbcə “tərifli”, “təriflənmiş” mənalarını ifadə edir. Tarix boyu türklərdə və azərbaycanlılarda Mahmud adı geniş yayılmış və nəsil adları ilə birləşərək yaşayış məntəqələrinin formalaşmasında mühüm yer tutmuşdur. Toponimin ilk hissəsi olan “Kürd” komponentinə gəldikdə isə, onun bölgənin etnik tərkibi ilə bağlı olması mümkündür. Məşhur türkoloq F.Sümər oğuz boylarını araşdırarkən kürdmahmudlu adını da çəkmiş və bu boyun tarixi köklərinə diqqət yetirmişdir. Nizami Gəncəvi adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan mənbələrdə də Kürdmahmudlu tayfasının Kəngərli nəslə ilə bağlı olduğu qeyd edilir. Bu tarixi məqamlar, Kürdmahmudlu Kəhrizinin mövcudluğunun təsadüfi olmadığını, onun bölgənin etno-mədəni irsi ilə sıx əlaqəli olduğunu göstərir. Kəhrizlər Azərbaycanın quraq bölgələrində su təchizatının əsasını təşkil edən mühəndis qurğuları olub, kənd təsərrüfatının inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Kürdmahmudlu Kəhrizi də bölgədə su mənbəyi kimi əkinçilik və heyvandarlıq üçün əlverişli şərait yaradaraq, bu yaşayış məntəqəsinin davamlılığına töhfə vermişdir. Beləliklə, bu hidronim yalnız coğrafi ad deyil, həm də bölgənin tarixi, etnik mənşəyi və təsərrüfat strukturu ilə bağlı mühüm leksik-semantik elementləri özündə cəmləşdirir.

Quruçay. Təkcə suvarma və məişət ehtiyacları ilə məhdudlaşmır; o, həm də tarixi yaddaşı yaşadan, insanlığın izlərini qoruyan bir coğrafi anlayışdır. Kürdmahmudlu kəhrizi kimi su mənbələri bölgənin həyatında mühüm rol oynadığı kimi, Quruçay da minilliklər boyunca ətraf yaşayış məntəqələrinin su tələbatını qarşılımış, təsərrüfat fəaliyyətlərinin əsas dayağı olmuşdur. Quruçay özündə neçə minillikləri daşıyır. İlk insanın ayaq izlərini yaşadır. O, sadəcə bir tarix, sadəcə bir hidronim deyil. Quruçay insanlıq salnaməsinin başlanğıc nöqtələrindən biridir. Var olduğu dövrdən xalqa xidmət edir, zamanın dərinliklərindən süzülüb gələn bir yaddaş kimi axır. Quruçay, Arazın sol qoludur və Xocavənd və Füzuli rayonlarının ərazisindən axır. Bu çay, xüsusilə daşqınlar zamanı suyun yönləndirilməsi məqsədilə böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki suyun böyük hissəsi Dövlətyarlı su anbarına axıdılır. Lakin bu çayın həyatda oynadığı rol yalnız su təminatı ilə məhdudlaşmır; o, eyni zamanda bölgə əhalisinin təsərrüfat fəaliyyətlərinə dəstək olan bir həyat mənbəyidir. Amma dediyimiz kimi Quruçay yalnız coğrafi bir ad, yalnız axan bir su deyil. O, zamanın bizə ötürdüyü bir mirasdır. Əsrlər boyu onun sahillərində nəsillər yaşayıb, iz qoyub, öz həyatlarını bu çayın ahənginə uyğun qurublar. Quruçay tarixin, dilin və mədəniyyətin daşıyıcısı kimi diqqət çəkir. Onun adı coğrafi məkanın xüsusiyyətlərini əks etdirsə də, bu çayın yaddaşı minilliklərə söykənir. Tarixi izlər, insan yaşayışının ilk dövrlərindən bəri burada formalaşan həyat tərzə və bu su hövzəsinin iqtisadi-sosial əhəmiyyəti Quruçayı bölgənin ayrılmaz bir parçasına çevirir. Quruçay hidronimi təkcə coğrafi məkan anlayışı deyil, həm də

tarixi, etnoqrafik və dilçilik aspektlərindən maraqlı təhlil tələb edən bir anlayışdır. Hidronimin leksik-semantik təhlili onun komponentlərinin mənşəyi və məna çalarları üzərində qurulur. Quruçay sözü iki komponentdən ibarətdir: “quru” və “çay”. “Quru” komponenti Azərbaycan dilində “su olmayan”, “susuz”, “rütubətsiz” mənalarını ifadə edir. Hidronim kontekstində bu söz, çayın il boyu daimi axara malik olmaması, müəyyən mövsümlərdə – xüsusilə yay aylarında suyunun azalması və ya tamamilə quruması ilə əlaqələndirilə bilər. Digər tərəfdən, “çay” komponenti isə qədim türk mənşəli olub, axar su anlamını bildirir və su obyektlərini ifadə edən ən geniş yayılmış hidronimik vahidlərdən biridir. Bu mənada, Quruçay hidronimi coğrafi realıqla tam uzlaşır, çünki çay müəyyən dövrlərdə suyunun azalması və ya mövsümi dəyişikliklərə məruz qalması ilə seçilir.

Leksik-semantik təhlildə Quruçay toponiminin tarixi aspektləri də önəmlidir. Bu çay, insanlığın ən qədim izlərini özündə saxlayan ərazilərdən keçir. Xocavənd və Füzuli rayonlarının ərazisindən axaraq, Araz çayına qovuşur. Bu bölgələr tarixən ilk insan məskənlərindən biri kimi tanınır və burada aşkarlanan arxeoloji tapıntılar, xüsusilə paleolit dövrünə aid izlər, Quruçayın təkcə təbiət elementi deyil, həm də qədim insanların həyatında mühüm rol oynadığını göstərir. Çayın mövsümi dəyişiklikləri bölgənin təsərrüfat fəaliyyətlərinə birbaşa təsir göstərmiş, yerli əhalinin suvarma işlərini onun axarına uyğun tənzimləməsinə səbəb olmuşdur. Beləliklə, Quruçay hidronimi təkcə coğrafi termin deyil, həm də tarixi yaddaşı özündə daşıyan, dilin və mədəniyyətin izlərini yaşadan mühüm bir leksik vahiddir. O, keçmişdən gələcəyə uzanan bir yaddaş xəttidir və insanlığın bu ərazidəki mövcudluğunun dilsiz şahididir. Bu araşdırma göstərir ki, hidronimlərin leksik-semantik təhlili onların təkcə mənşəyi və etimologiyası haqqında deyil, həm də mədəniyyət və tariximizdəki yeri haqqında dərin bilgiler təqdim edir. Quruçay və digər hidronimlər bir daha sübut edir ki, coğrafi adlar xalqın yaddaşını, tarixi keçmişini və mədəni dəyərlərini yaşadan mühüm dil vahidləridir.

Aparılan araşdırma göstərir ki, Qarabağın Füzuli rayonunun hidronimləri yalnız coğrafi obyektlərin adlandırılması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda onların tarixi, etnoqrafik və dilçilik xüsusiyyətlərini əks etdirən mühüm dil vahidləridir. Bu hidronimlər leksik-semantik baxımdan həm mənşəyi, həm də məna çalarları ilə diqqət cəlb edir, bölgənin təbii-coğrafi şəraitini, tarixi prosesləri və etnolingvistik inkişafını özündə əks etdirir.

Tədqiqat göstərir ki, hidronimlərin yaranması və formalaşması müəyyən sosial, iqtisadi və ekoloji faktorlarla sıx bağlıdır. Onlar təkcə su hövzələrinin adları kimi deyil, həm də xalqın dilində və yaddaşında qorunan tarixi izlər, mədəni irs nümunələri kimi dəyərləndirilməlidir. Füzuli rayonunun hidronimləri xalqın coğrafi mühitlə olan əlaqəsinin, minilliklər boyu davam edən təsərrüfat fəaliyyətlərinin və mədəni inkişaf proseslərinin dilə köçürülmüş ifadəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azerlit.info. (n.d.). [Məqalə]. <http://azerlit.info/?article=4282>
2. Cəfərov, S. (2007). Müasir Azərbaycan dili. I hissə: Leksika. Bakı: Şərq-Qərb.
3. Cəfərov, S. (2007). Müasir Azərbaycan dili. II hissə: Leksika. Bakı: Şərq-Qərb.
4. Dəmirçizadə, Ə. (2007). Müasir Azərbaycan dili. I hissə: Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. Bakı: Şərq-Qərb.
5. Gülec, İ. (2020, December 13). Arazi ayırdılar. Fikriyat. <https://www.fikriyat.com/yazarlar/ismail-gulec/2020/12/13/arazi-ayirdilar>
6. Mahmud Kaşgarlı. (2024). Cild II, №2. Bakı
7. Tapdıqoğlu, N. (2006). Füzuli rayonu və onun toponimiyası. Bakı: [Nəşriyyat yoxdur].
8. Vurğun, S. (n.d.). Azərbaycan. Wikisource. [https://az.m.wikisource.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_\(S%C9%99m%C9%99d_Vur%C4%9Fun\)](https://az.m.wikisource.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_(S%C9%99m%C9%99d_Vur%C4%9Fun))

XORXE LUIS BORXES ASARLARIDA EKZISTENSIALİZM

Davletova Shalola Bahodir qizi

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti
universiteti tayanch doktoranti Toshkent, O'zbekiston
E-mail: shaloladavletova96@gmail.com*

Annotatsiya. Ekzistensializm (lotincha – yashash, mavjudlik), mavjudlik falsafasi – falsafadagi yo'nalish. XX asr boshida Rossiyada, Birinchi jahon urushidan keyin Germaniyada, Ikkinchi jahon urushi davrida Fransiyada, urushdan keyin boshqa mamlakatlarda paydo bo'lgan. Maqolada ushbu falsafa yo'nalishining mashhur yozuvchi Xorxe Luis Borxes ijodiga ta'siri yoritiladi.

Kalit so'zlar: mavjudlik, chalkashlik, hikoya, falsafiy mazmun, bosh qahramon, badiiy asar.

Абстракт. Экзистенциализм (лат. Экзистенциализм), философия существования – направление в философии. В России он появился в начале XX века, в Германии — после Первой мировой войны, во Франции – во время Второй мировой войны, в других странах – после войны. В статье рассматривается влияние этого философского течения на творчество известного писателя Хорхе Луиса Борхеса.

Ключевые слова: существование, смятение, история, философское содержание, главный герой, произведение искусства.

Abstract. Existentialism (Latin - living, existence), philosophy of existence - a stream in philosophy. It appeared in Russia at the beginning of the 20th century, in Germany after the First World War, in France during the Second World War, and in other countries after the war. The article discusses the influence of this philosophical direction on the work of the famous writer Jorge Luis Borges.

Keywords: existence, confusion, story, philosophical content, main character, work of art.

Xorxe Luis Borxes asarlari tushunilishi nuqtayi nazaridan eng murakkab postmodern yozuvchilardan biri sifatida tan olinadi. Ko'pgina postmodern ijod namunalari kitobxonlarga qiyinchilik tug'dirsa-da, Borxes ijodini zamondoshlari ijodiga qaraganda jumboqli va o'zgacha qilgan omil – uning falsafaga maftun bo'lganligidir. Borxes asarlari nafaqat murakkab falsafiy mavzular va mashhur

faylasuflardan keltirilgan havolalar bilan to'la, balki uning o'zi ham o'ziga xos falsafiy fikrlash uslubiga ega ijodkordir. Borxes ijodida falsafa badiiy vosita sifatida keng e'tirof etilib kelinmoqda. Bu haqida so'rashganida yozuvchining o'zi ham "Men chalkashlikni badiiy vosita sifatida ishlatuvchi oddiy odamman", deb javob qilgan edi.

Shunga qaramay, Borxes shaxsiyati (u o'zi yozuvchimi yoki faylasufmi) borasidagi muhokamalar hali ham davom etmoqda. Borxesni adabiy faylasuf sifatida ko'rib chiqish uchun muhim birinchi qadam u yashagan davrdagi g'arb intellektual va badiiy tafakkurining holatini tushunishdir. Borxes ijodi XX asrning o'rtalarida o'zining eng yuqori cho'qqisiga chiqdi, aynan shu davrda muhim intellektual qarashlar shakllandi, falsafa va adabiyot G'arb dunyosida to'liq to'qnashuvni boshdan kechirdi. Uilyam Barretning "Irratsional odam" [1] asariga ko'ra, bu to'qnashuvning sababi XIX asrning ekzistensialistik falsafiy oqimi va sanoat asridagi zamonaviy dunyoning ijtimoiy-madaniy muammolari hamda jahon urushlari o'rtasidagi o'zaro kesishuvdir.

Ushbu intellektual oqimlar va tarixiy kuchlar to'qnashganda, zamonaviy inson o'zini topishga intildi, borliq hamda shaxs haqidagi savollar, insonning hayoti, o'limi, erkinligi va tarixi haqidagi g'oyalar ko'paya boshladi. Natijada, uzoq vaqtdan beri akademik falsafaning ishi hisoblangan mavjudlikning tabiatiga tegishli savollar zamonaviy dunyo yaratgan sharoitlar tufayli jamoatchilikning ishiga aylandi.

Oddiy xalqning insoniyat mavjudligi borasidagi falsafiy fikrlari hamda muhokamalariga san'at vositasida oydinlik kiritish davr talabiga aylanib qoldi. Barret ta'kidlaganidek, "san'at – bu davrning umumiy orzusi, bizda o'tkir ko'ra oladigan ko'zlar bo'lganida edi, biz vaqt fiziologiyasini aniq kuzatishimiz mumkin bo'lar edi". Shunday qilib, inson mavjudligi haqidagi asosiy savollar zamon falsafasiga ham, adabiyotiga ham singib ketdi va ushbu sohalar bir xil savollarga javob berishga intila boshladi.

Borxes adabiyot sahniga chiqqanida zamonaviy yozuvchilarning ilk avlodi mavjudlikni markaziy masala darajasiga endigina ko'tarishgan edi. Jeyms Joys va Uilyam Folkner singari yozuvchilar aniqlikka erisha olmagan bo'lsalarda, adabiy asarlarida bu savolga javob berishga harakat qilayotgan edilar.

Ekzistensializm tushunchasi o'zining aniq qoidasiga ega emas. Bu tushuncha falsafaning markaziy harakatlaridan biri sifatida ishlatiladi. Stanford falsafa ensiklopediyasiga ko'ra, ekzistensializm, asosan, intellektual tarixga tegishli atamadir.

Ekzistensialistik tafakkur davomida G'arbning tarixiy, ilmiy, falsafiy va diniy mavjudlikni izohlashga urinishlari muvaffaqiyatsizlikka uchradi. 1946-yilda o'zining "Ekzistensializm – bu gumanizm" ma'ruzasida Jan-Pol Sartr ekzistensialistik nazariyaga ko'ra, odamlarning bu tushunchaga qanday yondashishlari kerakligini tushuntirdi. U "mavjudlik mohiyatdan oldin keladi – yoki bu subyekt sifatida boshlanadi". Bu fikr ancha tushunarsiz bo'lsa-da, uni ortidagi ma'no juda oddiy bo'lib, bu ehtimol, intellektual tarixdagi eng oson ta'rifdek tuyiladi.

Borxesning fantastik asarlari ushbu urinishlarning yani odamlar haqiqatni kodlash uchun foydalanadigan nazariyalarning befoydaligini ochib berdi. U "Tlon, Uqbar, Orbis-Tertius" kabi hikoyalari orqali bu mavjudlikni asoslab bo'lmashligini ifodalaydi, "Ilmda aniqlik" sarlavhali yarim sahifali essesi orqali butun boshli mavjudlik nazariyasi sohasiga insonning kelajakdagi traektoriyasi va maqsadi borasida savol tashlaydi.

Uning ba'zi hikoyalari ratsionalizmga qarshi ekzistensialistik ko'rinsa-da, boshqalari voqelik va ongning individual tajribasini aks ettirish orqali ekzistensialistik fikr orqali ekzistensializmga ishora qiladi. Masalan, "Xarobalar girdobi" ("The Circular Ruins")da bosh qahramon boshqa bir inson tushining mahsuli bo'lib chiqadi. Ba'zi hollarda, Borxesning hikoyalari ochiq ekzistensial harakat qahramonlariga ergashadi, masalan, Doktor Yu Tsun "Tarmoqlangan so'qmoqlar bog'i" ("The Garden of Forking Paths") hikoyasida, u axloqiy dilemmaga yuzlashib, o'z hayotini insoniyatning eng katta manfaati deb hisoblagan narsa uchun qurbon qiladi. Ushbu hikoyalarning aksariyati butun ekzistensializm tafakkurida tan olingan qandaydir istehzoli burilishlar bilan haqiqatning alamli va achinarli holatini ochib berishga intilayotganga o'xshaydi.

Borxes asarlari tematik jihatdan ekzistensializmga juda yaqin bo'lganligiga qaramay, u ekzistensialist yozuvchi sifatida ko'p tahlilga tortilmagan. Borxesni bu yo'nalishda o'rgangan tadqiqotlar sanoqlidir. Ulardan biri Ion T. Agheana tomonidan "Borxes nasri: ekzistensializm va hayratlanish dinamikasi" [3] asari Borxesni faylasuf sifatidagi qirralarini ochib berdi. Garchi tahlilda bir qancha kamchiliklarga yo'l qo'yilganligi, jumladan, Agheana Borxes qahramonlariga faqatgina ekzistensial agent sifatida yondashganligi bu tahlilning tor :rada amalga oshganligini ko'rsatadi.

Agheananing urinishi muvaffaqiyatsizlikka uchragan bo'lsada, Borxesni ekzistensialist sifatida o'qish g'oyasini tanqidiy dunyo uchun arzirli mavzulardan biriga aylantirgan omildir. V.H.Bosartning "Borxes falsafasi: o'zlik, vaqt, metafizika" kitobi bu fikrni ikkita muhim sababga ko'ra yoqlab chiqdi: Avvalambor, falsafa professori Bossart Borxesni qiziqtirgan ba'zi falsafiy muammolarni, ekzistensialistik nuqtayi nazardan (vaqt va men kabi), hal qilish ustida bosh qotirdi va ayni savollar Borxesni boshqa faylasuflar tomonidan faylasuf sifatida jiddiy qabul qilinishiga turtki bo'ldi. Ikkinchidan, Bosart Agheananing Borxesni ekzistensialist sifatida o'qishga urinishini muhokama qiladi va bu yetarli emasligini ta'kidlaydi.

Umuman olganda Agheana [3] va Bosart Borxesdagi bir nechta ekzistensial mavzular (erkinlik, izzat, umidsizlik va o'zlik)ni hisobga olib, Borxesda ekzistensializm imkoniyatini ko'rib chiqadilar. Borxes ham estetika ham badiiylikka e'tibor qaratgan ekzistensial ijodkor sifatida talqin etildi.

O'quvchi yozuvchidan qanday mahsulot kutishini hisobga olgan holdam umumiy adabiy qoidalarini qo'llash, ularga o'zgartirishlar kiritish yoki tubdan qayta shakllantirish orqali Borxes badiiy asar shakli hamda mazmunini murakkablashtirgan holda boyitdi. Bunda Borxes o'zining badiiy mahoratini

novatorlik bilan, o'zigacha bo'lgan badiiy til qoidalari chegarasini buzgan holda namoyish etdi.

U nafaqat ijodkorlarning dunyoni estetik tartibga solish imkoniyatlarini ochib berdi, balki o'quvchini ham badiiy matn orqali dunyoni tushunishga bo'lgan intilishlari olamiga yetakladi. Uning badiiy to'qimalari, jadal voqealar hamda beqarorliklar o'quvchini estetik faol bo'lishga undaydi chunki hikoyadagi olam imkoniyatlari qahramonlarni turli yo'nalishlarga harakatlantiradi. Bu erkinlik o'quvchi nuqtayi nazaridan kashf etilgan hikoya olamida uning o'zi yashayotgan dunyoni anglashdagi rolini ham o'z ichiga oladi.

“Tarmoqlangan so'qmoqlar bog'i” hikoyasi Borxesning aynan shu andozadagi hikoyalariga yaqqol misol bo'la oladigan ekzistensialistik-estetik kuchga ega hikoyadir. Chunki u badiiy erkinlik o'quvchilar imkoniyatlarini kengaytirish uchun yo'naltirilishi kerakligini ko'rsatadi. O'quvchi “Tarmoqlangan so'qmoqlar bog'i” asarida keltirilgan murakkabliklar hamda imkoniyatlar bilan kurashar ekan, o'zining hikoyaning chalkashliklaridan ma'no chiqarishdagi rolining muhimligi anglashi kerak. Shuning uchun ham, “Tarmoqlangan so'qmoqlar bog'i” hikoyasi Sartrning badiiy asar ijodkor hamda o'quvchi o'rtasidagi aloqa hamda erkinlik haqidagi tavsifiga to'la mos keladi.

Xulosa. Xorxe Luis Borxes adabiyot va falsafa o'rtasidagi ko'priki mustahkamlagan ijodkorlardan biridir. U adabiyotning imkoniyatlarini falsafiy qarashlari bilan boyitdi va kitobxonga yangicha usuldagi, erkin fikrlash va mushohada qilish imkoniyatini yaratib berdi.

Adabiyot:

1. Irrational man: A study in Existential Philosophy. William Barret. United States, 1958.
2. Philosophy in Borges: Self, Time, Metaphysics. W.H. Bossart, 2003.
3. The Prose of Borges: Existentialism and the Dynamics of Surprise. Ion T. Agheana, 1984.
4. The Sound and the Fury. William Faulkner. United States, 1929.
5. Ulysses. James Joyce. Paris, 1922.

A CATEGORIZED AND STATISTICAL EXAMINATION OF RELIGIOUS TERMINOLOGY IN *KUTADGU BILIG*.

Ismailova Gulnoza Odiljon qizi

Namangan Davlat Universiteti tayanch doktoranti

Gulnozaodilovna97@mail.ru

ORCID ID 0009-0003-2997-4589

Annotation: This article explores the religious lexicon found in *Qutadg'u Bilig*, an 11th-century Turkic literary work written during the flourishing period of Islamic civilization in Central Asia. The study highlights the influence of Islamic culture on the vocabulary of the text, identifying approximately 600 terms of Islamic origin, with 400 Arabic and over 120 Persian loanwords. The analysis reveals that despite the strong Islamic influence, the text

avoids direct Quranic citations and hadith references, instead incorporating religious concepts through paraphrased meanings.

A significant portion of the article is dedicated to categorizing 44 religious terms found in the text, classifying them into thematic groups such as worship and religious practices, theology and faith, halal and haram, eschatology, Islamic sources, symbolic religious terms, and religious rituals. A linguistic analysis of these terms demonstrates the interplay between Arabic, Turkic, and Persian languages, reflecting the historical and cultural integration of Islam within Turkic society.

Keywords: Kutadgu Bilig, religious terms, Islamic lexicon, Arabic words, Turkic language, religious thought, tafsir, hadith.

Annotatsiya: Ushbu maqolada Yusuf Xos Hojibning “Qutadg’u Bilig” asaridagi diniy terminlar tasnifiy va statistik jihatdan o’rganilgan. Tadqiqot natijalariga ko’ra, asarda jami 600 ga yaqin diniy atamalar aniqlanib, ularning 59,1 foizi arab, 18,2 foizi fors tillaridan, qolganlari esa turkiy ildizli ekani aniqlangan. Asarda diniy terminlar Qur’on va hadis mazmuniga asoslangan bo’lib, ularning ko’pchiligi to’g’ridan-to’g’ri tarjima qilinmasdan, muallif tomonidan badiiy va falsafiy tarzda talqin etilgan. Maqolaning asosiy maqsadi – diniy terminlarni tasniflash, ularning kelib chiqishini aniqlash, shuningdek, ularning badiiy asardagi funksional vazifasini yoritishdan iborat. Ushbu tahlil islomiy leksikaning turkiy madaniyat bilan uyg’unlashuv jarayonini ko’rsatadi va “Qutadg’u Bilig” asarining diniy-ma’naviy mazmunini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Kalit so’zlar: Qutadg’u Bilig, diniy terminlar, tasnif, arabcha atamalar, islomiy leksika, tafsir, hadis, turkiy til.

Аннотация: В данной статье религиозная терминология в произведении Юсуфа Хос Ходжиба «Кутадгу Билиг» рассматривается с классификационной и статистической точек зрения. В результате исследования было выявлено около 600 религиозных терминов, из которых 59,1 % имеют арабское происхождение, 18,2 % — персидское, остальные — тюркское. Религиозные понятия в произведении в основном основаны на содержании Корана и хадисов, при этом автор не переводит их дословно, а интерпретирует в художественно-философском ключе. Цель статьи — классифицировать религиозные термины, определить их происхождение и раскрыть их функциональную роль в художественном тексте. Данное исследование демонстрирует процесс интеграции исламской лексики в тюркскую культуру и способствует более глубокому пониманию духовно-религиозного содержания произведения.

Ключевые слова: Кутадгу Билиг, религиозные термины, классификация, арабская лексика, исламская терминология, толкование, хадис, тюркский язык.

Introduction

The *Kutadgu Bilig*, a monumental work in Turkic literature, offers a rich field for linguistic and cultural studies, particularly in the context of religious terminology. This ancient text, written by the scholar and statesman Yusuf Khass Hajib in the 11th century, not only serves as an important source of wisdom and ethics but also embodies a unique intersection of religion, philosophy, and politics in the Turkic world. The religious terminology within the *Kutadgu Bilig* reflects the socio-religious landscape of its time, which is deeply influenced by Islamic thought and practices.

The primary aim of this study is to conduct a categorized and statistical analysis of the religious terminology in the *Kutadgu Bilig*, shedding light on its linguistic structure, semantic richness, and cultural significance. By focusing on

the religious terms, this research aims to uncover the underlying values and beliefs that shaped the worldview of the Turkic-speaking societies during the medieval period. Through an examination of key religious concepts, such as divine authority, morality, and the afterlife, this study contributes to a deeper understanding of the intersection between language, culture, and religion in the context of *Kutadgu Bilig*.

Furthermore, this work draws attention to the challenges and nuances of translating religious terminology from the original Turkic into other languages, including Russian and English, which often requires careful consideration of the socio-religious context in both the source and target languages. The study also compares how these terms have been interpreted and preserved across different linguistic traditions.

Methods

This research employs a mixed-method approach, combining qualitative and quantitative techniques to analyze the religious terminology in *Kutadgu Bilig*. The study follows these steps:

1. Textual Analysis: The primary method of analysis involves a close reading of the *Kutadgu Bilig* text, with a focus on identifying religious terms and phrases. The text is examined for key religious concepts related to divinity, morality, afterlife, and social ethics. Special attention is given to terms associated with Islam, as the text reflects the Islamic influence on Turkic society during the 11th century.

2. Categorization: The identified religious terms are categorized based on their semantic fields. These categories include concepts such as divine attributes, religious practices, eschatological beliefs, and moral teachings. The classification is done according to both linguistic characteristics (e.g., noun, verb, adjective) and thematic context (e.g., divine will, justice, sin, salvation).

3. Statistical Analysis: A quantitative approach is used to measure the frequency and distribution of each religious term across the text. This analysis provides a statistical overview of the prominence of religious concepts within the work and allows for comparisons between the relative importance of different religious ideas in the *Kutadgu Bilig*.

4. Comparative Analysis: The religious terminology in *Kutadgu Bilig* is compared with the religious vocabulary found in other key texts of the period, such as the *Divanü Lügati't-Türk* and works of Islamic philosophers and theologians. This comparison helps contextualize the religious language of *Kutadgu Bilig* within the broader intellectual and religious trends of the time.

5. Translation and Interpretation: Given the multilingual nature of religious terminology, a part of the methodology includes examining how these terms have been translated into Russian and English. The translation process is analyzed to highlight the challenges and potential shifts in meaning when religious concepts are transferred between languages and cultures.

6. Linguistic Framework: The research draws on principles of historical linguistics, sociolinguistics, and translation studies to interpret the findings. The

influence of Arabic and Persian on the Turkic language used in *Kutadgu Bilig* is particularly emphasized in relation to religious terminology.

Through these methods, this study aims to provide a comprehensive understanding of the religious terminology in *Kutadgu Bilig* and its role in shaping the text's moral and philosophical teachings.

Results and discussion

"Qutadg'u Bilig" was written during the time when Islamic civilization flourished in Central Asia in the 11th century, and therefore, the work contains numerous verses related to Islamic beliefs. The text is one of the earliest and richest literary works in the Turkish language post-Islam, encompassing approximately 3,000 word types. The early period of the work's composition is comparable in terms of vocabulary richness only to "Kıyasü'l-Enbiya," another Islamic work. Around 600 of these terms come from a cultural context that was new to the Karakhanids, namely, the Islamic culture. Nearly 400 of these terms have Arabic roots, while more than 120 have Persian origins. In addition to Turkish, Arabic, and Persian, the "Qutadg'u Bilig" lexicon also includes some words that were widely used in the language of the Buddhist Uighurs. However, the number of these words in the context of Islamic culture in "Qutadg'u Bilig" does not exceed 100. Among them, Sanskrit and Sogdian words total more than 15. Some of these words, particularly from Chinese, Sanskrit, and Sogdian, amount to several thousand[1].

As each reader goes through the work, it becomes evident that Yusuf Khassejib drew profound inspiration from Islam, particularly from the Qur'an and the Sunnah. One of the most compelling pieces of evidence for this is the inclusion of sections at the beginning of the text such as "Praise of Allah, the Almighty and Glorious" (verses 1–33) and "Praise of the Prophet, peace be upon him" (verses 34–48). These parts of the work extol the greatness of the Creator and the virtues of the Prophet.

Although the text does not contain direct quotations from the Qur'an or Hadith, many of its expressions and allusions are clearly rooted in Islamic sources. The absence of explicit Arabic terms and religious phrases makes it difficult for readers without a strong background in Islamic studies to immediately recognize these references or trace them to their origins. For instance, terms like "Allah," "Prophet," or "Messenger," which are commonly found in religious texts, are rarely used in *Kutadgu Bilig*. This suggests that the influence of Hadith and the Qur'an is conveyed more through meaning and thematic elements than through direct citation[2].

It is well known that the disciplines of Islamic creed (*'aqidah*) are traditionally studied in four main branches: theology (*ilāhiyyāt*), prophethood (*nubuwwah*), cosmology (*kawniyyāt*), and the study of the unseen (*sam'iyāt* or *ghaybiyyāt*). All these aspects can be found reflected, either directly or indirectly, in Yusuf Khassejib's seminal work *Kutadgu Bilig*. The text opens with the phrase *Bismillāh al-Raḥmān al-Raḥīm* ("In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful"), marking a clear indication of its religious foundation.

Notably, Yusuf Khash Hajib is considered the first poet in Turkic literary history to begin his epic with the *basmala*, thereby setting a precedent for future authors in the Islamic literary tradition.

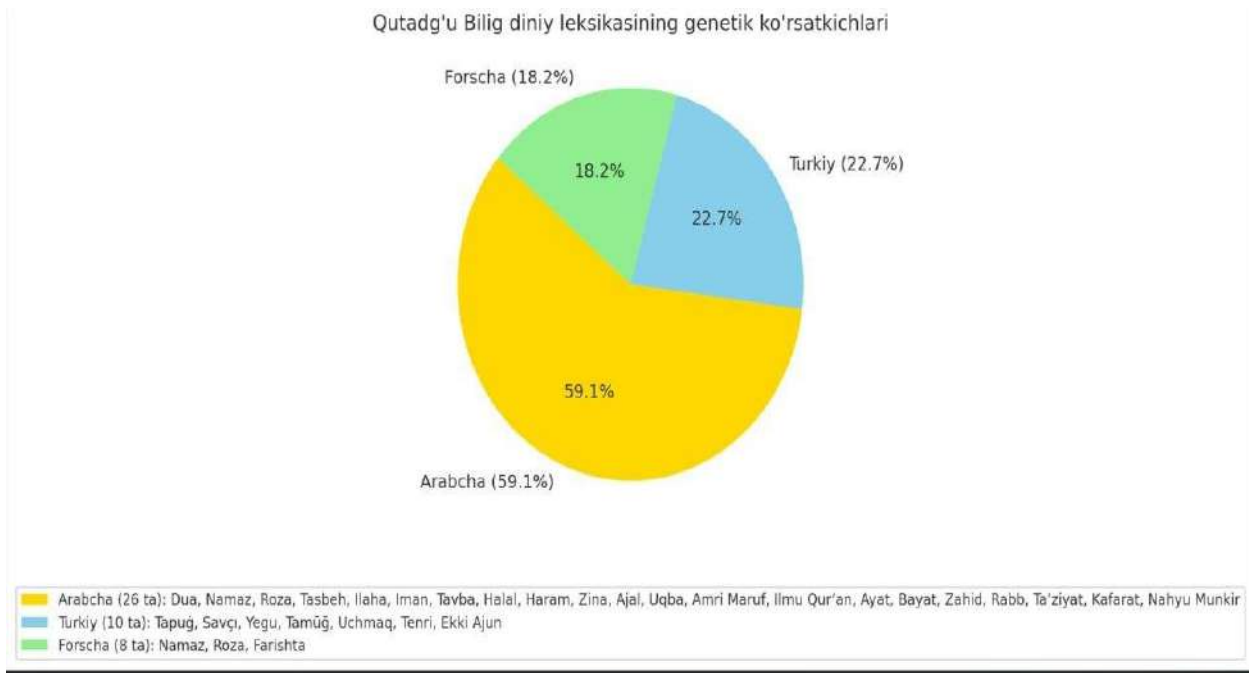
However, a closer reading reveals that the poet deliberately avoids using the name of Allah in its Arabic form throughout the entire work. Instead, he employs Old Turkic equivalents such as *Bayat*, *Idi*, and *Tengri* to refer to the divine. Similarly, for concepts like paradise (*jannah*), hell (*jahannam*), or angels (*malā'ikah*), he uses indigenous Turkic terms like *uchmaq* (paradise), *tamugh* (hell), and other native equivalents. This choice not only reflects a conscious linguistic and cultural adaptation of Islamic concepts into the Turkic worldview, but also suggests a deep and nuanced integration of religious ideas into the socio-cultural framework of the time.

As a result of our detailed investigation, a total of 44 religious lexical items were identified in the *Kutadgu Bilig*, each analyzed for its etymology, semantic range, and functional role within the text. These terms were systematically categorized according to their thematic relevance and semantic functions. The classification includes several key groups: vocabulary related to worship and ritual practices; concepts of belief and doctrine; notions of lawful (*ḥalāl*) and unlawful (*ḥarām*); eschatological themes concerning the afterlife and divine judgment; references to the Qur'an and Islamic sources; symbolic religious terminology; as well as lexicon linked to religious ceremonies and historical events.

This analysis reveals not only the depth of Yusuf Khash Hajib's religious knowledge, but also his exceptional ability to localize and culturally adapt Islamic theology for a Turkic-speaking audience. His work serves as a linguistic bridge, embedding sacred Islamic values into the fabric of Turkic literary heritage. Moreover, this strategy reflects the broader historical process of Islamization among Turkic peoples, wherein local traditions and languages were harmonized with Islamic principles without losing their distinctive cultural identity. The *Kutadgu Bilig* thus stands not only as a literary masterpiece, but also as a testament to the dynamic and integrative power of Islamic civilization across linguistic and cultural boundaries.

The diagram below presents the classification of religious terms found in *Kutadgu Bilig* as a percentage distribution. Through this visual representation, one can easily observe the relative share of each category within the overall composition. These statistical insights offer a valuable foundation for a more nuanced analysis of the challenges associated with translating religious terminology.

Findings from the conducted research demonstrate that the etymological origins of the 44 identified religious lexical items reflect a rich network of linguistic interactions among Arabic, Turkic, and Persian languages. This multilingual influence points to the dynamic exchange and mutual enrichment that occurred throughout centuries of cultural contact in the Islamic world.

According to the data, Arabic-derived lexemes constitute the majority, with 26 items accounting for 59.1% of the total. This predominance can be attributed to the central role of Arabic as the language of the Qur'an, as well as its established position as the principal medium of Islamic theology and religious scholarship. The frequent appearance of Arabic-origin terms in the text underscores the deep-rooted influence of Islamic teachings on the intellectual and spiritual foundations of *Kutadgu Bilig*, despite the poet's careful integration of Turkic linguistic elements.

This distribution also highlights potential challenges in translation, especially when it comes to conveying the full semantic and cultural weight of Arabic-origin religious terms into other languages. Translators must navigate not only the lexical differences, but also the theological and contextual nuances embedded within these terms. Consequently, this data serves as a crucial step toward understanding how the sacred lexicon was adapted, localized, and semantically restructured within a Turkic-Islamic literary framework.

The *Qutadghu Bilig* stands as one of the most significant monuments of Turkic-Islamic literature, distinguished by its rich religious and ethical content. One of the noteworthy features of the text is its diverse use of divine names and epithets referring to God, drawn from various linguistic and cultural sources. These include Arabic, Persian, and Old Turkic appellations, each reflecting different layers of religious and sociocultural influence prevalent during the period of Islamization among Turkic communities. The multiplicity of divine names not only illustrates the linguistic plurality of the text but also serves as a

mirror to the transitional phase in which Turkic societies were embracing Islam while preserving elements of their pre-Islamic heritage.

Arabic Divine Names: Under the profound influence of Islamic theology, the *Qutadghu Bilig* incorporates a number of Arabic divine names, many of which are derived from the *Asma' al-Husna*, the Beautiful Names of Allah mentioned in the Qur'an and Hadith. Among these are "Akbar" (The Greatest), "Qadir" (The Omnipotent), "Rabb" (The Sustainer), "Dhu al-Jalal" (Lord of Majesty), and "Karim" (The Generous). These names encapsulate essential attributes of the Islamic conception of God and reflect the extent to which Arabic religious terminology had permeated Turkic literary culture. The usage of such names in the text suggests their instrumental role in disseminating Islamic teachings and shaping spiritual thought among the newly converted Turkic peoples.

Persian Divine Terminology: In addition to Arabic influence, the text reveals the presence of Persian terms used to refer to God, such as *Huda* and *Parvardigar*. These words, while rooted in Zoroastrian and Persian Islamic traditions, became widely adopted in Islamic literature, especially within regions under strong Persian cultural sway. Their appearance in the *Qutadghu Bilig* exemplifies the indirect cultural transmission of Islamic concepts via Persian literary and religious discourse, and further signifies the Persianate intellectual climate in which many Turkic authors operated. This linguistic layering indicates that the spread of Islam among the Turks was not monolithic but rather mediated through various cultural and linguistic filters.

Old Turkic Terms for the Divine: One of the most remarkable aspects of *Qutadghu Bilig* is its retention and recontextualization of pre-Islamic Turkic terminology for the divine. Terms such as *Tengri* (the supreme deity of ancient Turkic belief), *Idi*, *Bayat*, and *Ugan* are employed to denote the concept of God. This demonstrates a conscious effort by the author to preserve elements of indigenous spirituality within an Islamic framework. Such linguistic hybridity indicates that while the Turkic peoples adopted Islam, they also maintained continuity with their cultural heritage, integrating new religious ideas without completely discarding traditional ones. The presence of these native terms alongside Arabic and Persian theonyms reveals a layered and adaptive linguistic strategy reflective of a society in the midst of religious and cultural transformation.

Descriptive Epithets and Linguistic Creativity: Beyond individual names, the text also features descriptive phrases and honorific epithets to convey the majesty and uniqueness of God. Expressions such as *ulughliq sohibi* ("the possessor of greatness") exemplify how divine attributes were linguistically localized and culturally embedded within the Turkic vernacular. These creative adaptations not only enriched the spiritual vocabulary of Turkic Islam but also served to articulate theological concepts in ways that resonated with native speakers.

The Centrality of “Bayat”: Among the various names for God found in *Qutadghu Bilig*, the term *Bayat* emerges as the most frequently used, occurring 378 times throughout the text. Its high frequency attests to its centrality in the religious and moral discourse of the work. The consistent use of this term, often accompanied by qualifying adjectives, plays a crucial role in delineating the semantic scope and connotative dimensions of divinity within the text. These epithets help to clarify the function, perception, and reverence associated with *Bayat*, shedding light on how Turkic Muslims conceptualized God's presence and authority in both worldly and metaphysical contexts.

Our analysis of the *Qutadghu Bilig* reveals that the term *Bayat* is frequently employed with the attribute *bir* (meaning "one" or "unique"), highlighting the monotheistic essence of the text. This emphasis on the oneness of the divine underscores one of the foundational principles of Islamic theology—*tawhīd*, or the absolute unity of God. The repeated pairing of *Bayat* with the notion of singularity not only reflects the author's theological orientation but also resonates with pre-Islamic Turkic spiritual beliefs, particularly the widespread conceptualization of “*Bir Teŋri*” (“One God”) among ancient Turkic communities. This linguistic convergence demonstrates a continuity of religious thought, wherein the Islamic doctrine of monotheism seamlessly integrates with indigenous traditions.

The second most frequently used theonym referring to God in the text is *Idi*, which appears 102 times. This term, deeply rooted in the Old Turkic lexicon, connotes divine authority, absolute power, and sacred governance. Its usage in the text suggests that *Idi* was semantically rich and culturally significant, likely serving as a pre-Islamic concept that was adapted into Islamic discourse. The prominence of this term implies that the author of *Qutadghu Bilig* consciously selected terminology familiar to the Turkic audience, thereby facilitating the reception and internalization of Islamic ideas.

In addition, the term *Teŋri* occurs 41 times within the text. Historically, *Teŋri* denoted “sky” in Old Turkic but evolved into a core theological term denoting the supreme deity. In earlier religious systems such as Tengriism, it referred to the celestial god central to Turkic and Mongolic cosmologies. According to Gerard Clauson, the term was also utilized in Manichaean and Buddhist Turkic texts as a general designation for “God.” Interestingly, *Qutadghu Bilig* preserves this term and recontextualizes it within an Islamic framework, treating *Teŋri* as a synonym for Allah[3]. This indicates a deliberate cultural strategy—preserving native terminology while infusing it with new religious significance.

Furthermore, the Arabic-derived term *Rabb* appears 16 times throughout the text. It holds a prominent place in Islamic theology and Qur’anic discourse, where it characterizes God as the Sustainer, Lord, and Master of the universe. The inclusion of *Rabb* alongside Turkic and Persian terms reveals the multilayered nature of divine representation in the text. Its relatively lower frequency, compared to *Bayat* or *Idi*, may indicate that while Arabic theological

vocabulary had begun to permeate the Turkic literary sphere, local terms still held primacy in communicating sacred concepts.

Conclusion

In sum, *Qutadghu Bilig* stands as a remarkable testament to the linguistic and theological transformations that accompanied the spread of Islam among Turkic-speaking peoples. The text's use of various divine names—*Bayat*, *Idi*, *Teŋri*, and *Rabb*—not only illustrates the coexistence of Arabic, Persian, and Old Turkic elements but also reflects a conscious effort to harmonize Islamic monotheism with indigenous spiritual and cultural traditions. The prominence of the term *Bayat*, especially in conjunction with the attribute *bir* ("one"), underscores the centrality of the Islamic concept of divine unity (*tawhīd*) while simultaneously evoking the pre-Islamic belief in a singular, supreme deity. Meanwhile, the continued use of native terms like *Idi* and *Teŋri* highlights the adaptive strategies employed by early Muslim intellectuals to embed new religious meanings within familiar linguistic frameworks. By examining the frequency, context, and semantic nuances of these theonyms, this study sheds light on how *Qutadghu Bilig* serves not only as a literary and ethical guide but also as a cultural bridge between old and new worldviews. Ultimately, the work provides invaluable insight into the dynamic interplay of language, religion, and identity during a pivotal era in Turkic history.

Used literature

1. Mehmet Ölmez, "Kutadgu Bilig"ın Sözvarlığı ve AdakÇu „Birlikte, Beraber, Yanyana" Üzerine", Doğumunun 990. yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009 (Ankara: Türk dil kurumu yayınları, 2011): 399-407 .
2. Çakıcıoğlu, E. (2011). Akvaryum Türk Klasikleri Kutadgu Bilig Yusuf Has Hâcib (Ed. E. Çakıcıoğlu). Akvaryum Yayınevi. İstanbul.
3. Tanyu, Hikmet (1980), İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları, Ankara.cuk.edu.tr.

10–11-SINF O'QUVCHILARIGA SUN'IY INTELLEKT ORQALI MATN YOZISHNI O'RGATISH

Ro'ziyeva Aziza Bobirovna

Alisher Navoiy nomidagi

*Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti o'zbek tili va adabiyoti
mutaxassisligi 1-bosqich magistranti
azizaruzieva200205@gmail.com*

Abdusattorova Xadicha Xusanboy qizi

Alisher Navoiy nomidagi

*Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
o'zbek tili va adabiyoti fakulteti 4-bosqich talabasi
abdusattorovaxadicha3@gmail.com*

Annotatsiya: Ushbu maqolada sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining ta'lim jarayonida, ayniqsa, yozma nutqni rivojlantirishdagi roli tahlil etiladi. Sun'iy intellekt vositalari yuqori sinf o'quvchilarining yozish ko'nikmalarini shakllantirishdagi ahamiyati haqida ma'lumotlar berilgan. Tadqiqotlarda SI vositalarining o'quvchilarga matn yaratish, uni tahrirlash va mantiqiy izchillikni saqlashda qanday yordam berishi ko'rsatib o'tilgan. AI vositalari orqali yozuvning aniqligi, grammatik to'g'riligi va ijodiy ifodaliligi oshishi ta'kidlanadi. QuillBot va Chat GPT kabi texnologiyalarning samaradorligi sinov-tajriba ishlari orqali tekshirilgan bo'lib, natijalarga ko'ra, ushbu vositalar o'quvchilarning grammatik savodxonligini oshirish, ijodiy va mantiqiy fikrlashni rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatgani qayd etilgan. Shuningdek, sun'iy intellekt grammatikani, punktuatsiyani, uslubni, lug'atni va umumiy tuzilishni yaxshilashda yordam berishi mumkinligi borasida ham so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, yozma nutq, matn tahlili, QuillBot, Chat GPT, monoton ta'lim.*

Аннотация. В данной статье анализируется роль технологии искусственного интеллекта (ИИ) в образовательном процессе, особенно в развитии письменной речи. Представлена важность ИИ в виде помощи ученикам старших классов. Программы показывают, как ИИ может помочь ученикам в ведении текста, его редактировании и логическом управлении. Подчеркиваются точность, грамматическая правильность и творческая выразительность письма посредством ИИ. Была протестирована контрольно-экспериментальная работа технологий письма QuillB и Chat GPT, проверена контрольно-экспериментальная работа, а также программы оказали влияние на развитие творческого и логического мышления, а также на способность ИИ определять грамотность учеников в учебной программе. Также упоминается, что искусственный интеллект может помочь улучшить грамматику, пунктуацию, стиль, словарный запас и общую структуру.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, письменная речь, анализ текста, QuillBot, Chat GPT, монотонное обучение.*

Abstract: This article analyzes the role of artificial intelligence (AI) technology in the educational process, especially in the development of written speech. The importance of AI in the form of assistance to high school students is presented. The programs show how AI can help students in maintaining text, editing it, and logical management. The accuracy, grammatical correctness, and creative expressiveness of writing through AI are emphasized. The test-and-experimental work of the QuillB and Chat GPT writing technologies was tested, and the test-and-experimental work was checked, and the programs provided an impact on the development of creative and logical thinking, as well as on the ability of AI to determine

the literacy of students in the curriculum. It is also mentioned that artificial intelligence can help improve grammar, punctuation, style, vocabulary, and overall structure.

Keywords: *artificial intelligence, written speech, text analysis, QuillBot, Chat GPT, monotonous learning.*

Axborot va aloqa evolyutsiyasi texnologiyalar, ayniqsa sun'iy intellekt so'nggi yillarda ta'lim muhitini tubdan o'zgartirdi. Ushbu yutuqlar o'quvchilarning o'qish, yozish shunga o'xshash o'quv faoliyatiga ta'sir qiladi. Dunyo bo'yicha ta'limda sun'iy intellektni tatbiq etish bo'yicha tadqiqotlarda sinf sharoitida sun'iy intellektidan foydalanishning turli shakllari o'rganilgan va bu tadqiqotlar asosan sun'iy intellektning o'quvchilar o'zlashtirishi borasida taqdim etadigan afzalliklariga urg'u beradi.

N.Göksel va A.Bozkurt ta'limda sun'iy intellekt qo'llanilishi bo'yicha izlanishlarni tahlil qilar ekan, tadqiqotchilarning e'tiborini tortgan uchta jihatni aniqlashgan: adaptiv ta'lim, ekspert tizimlari va ITT (intellektual tutorlik tizimlari);

kelajakda ta'lim jarayonlarida sun'iy intellektning roli [1].

Ta'lim sohasida SI vositalari tabiiy tilni qayta ishlash va mashinani o'rganish algoritmlaridan foydalangan holda matnni tahlil qilish hamda yozuvga moslashtirilgan fikr-mulohazalar taqdim etadi. Sun'iy intellekt o'quvchilarga grammatikani, punktuatsiyani, uslubni, lug'atni va umumiy tuzilishni yaxshilashda yordam berishi mumkin. Chunki bu vositalar xatolarni aniqlaydi va yaxshilanish uchun tavsiyalar beradi. Shu bilan birgalikda, sun'iy intellekt yordamida tilni o'rganish faqat grammatika va imlo xatolarini aniqlash bilan cheklanib qolmaydi.

Qayta rivojlangan SI vositalari yozuv uslubi, ohang va aniqlik bo'yicha fikrlar taqdim etadi [2].

Yozish – bu o'quvchilarning turli mavzularda hikoyalash, muhokamalar qilish, tasvir asosida matn yaratish kabi ko'plab vazifalar yig'indisidir. Shunga qaramay, nutqiy ko'nikmalar orasida yozma nutqni rivojlantirish eng qiyin qobiliyatlardan biri sifatida qaraladi. Shu qiyinchiliklarni yuzaga keltiradigan omillar:

- g'oyalarning yetishmasligi;
- fikrni tartiblash va boshqarish;
- fikr almashishning cheklanganligi;
- lug'at boyligining kamligi;
- o'qituvchilarning ko'proq nazariyaga asoslanishi (monoton o'qitish uslubi);

Bunga yechim sifatida ingliz olimlari ikkita taklifni ilgari surishgan. Bularning birinchisi ijodkorlikni turli xil usullar bilan rivojlantirish, ikkinchisi sun'iy intellekt bilan ta'limni integratsiyalash.

Bugungi kunga kelib matn yozishga qaratilgan QuillBot, Chat GPT, Grammarly, Deep L, Essay Writer, Wordtune, Jasper, Sudowrite, Rytr, Paraphraser.io kabi SI lar mavjud.

QuillBot onlayn platformasi matnda jummalarni ifodalash, grammatikani tekshirish, iqtibos yaratish, va umumlashtirish kabi vazifalarni bajaradi. Aniqlash va tuzatish orqali o'quvchilarning grammatik savodxonligi rivojlanadi [3].

Ingliz olimlari QuillBot orqali 11-sinf o'quvchilarida matn yozish ko'nikmasini rivojlantirish uchun sinov-tajriba ishlarini amalga oshirishgan. Ular bu ishni 3 bosqichda olib borgan:

1-bosqichda sinf atmosferasi, dars muhiti, o'qitish va o'qish dinamikasi kabilar o'rganib chiqilgan. Dastlab QuillBotning vazifasi va uning yaratilishi haqida ma'lumotlar berildi.

2-bosqichda o'quvchilarga QuillBotni taqdim etib, uni ta'lim bilan integratsiyaladilar. Ba'zi o'quvchilar bu jarayonga mas'ulyatsizlik bilan yondashgan bo'lsa, ba'zilari qiziqish bildirgan.

3-bosqichda esa o'quvchilarning diqqati jamlangan va faolligi oshgan. Bu jarayonda o'quvchilarning bir-biriga bo'lgan munosabati sezilarli darajada yaxshilangan. Ular bir-biriga yozgan matnlarini Quillbot orqali tahrirlashni, fikrlarni umumlashtirish va grammatik bog'lanishlarni o'rgatishni boshlashdi.

Dastlabki sinov natijalari 53,55 foiz, QuillBotdan foydalangach 78,90 foiz natijani tashkil etdi.

Bugungi kunda O'zbekistonda sun'iy intellektlardan biri bo'lgan Chat GPT ommalashib bormoqda. Chat GPT – bu OpenAI tomonida ishlab chiqilgan, sun'iy intellektga asoslangan suhbatbot bo'lib, tabiiy tilni tushunish, inson bilan muloqot qilish qobiliyati, matnlarni tushunish va tahlil qilish qobiliyatiga ega.

10–11-sinf o'quvchilariga matn yozishni Chat GPT orqali o'rgatish bir qator afzalliklarga ega:

- tez va samarali yozish;
- tuzilish va mantiqiy izchillik (kirish, asosiy qism va xulosalarga ajratib beradi);
- obyektiv va neytral yondashuv (fakt va argumentlarga asoslangan holda);
- til va grammatik xatolarsiz yozish;
- tahrirlash va qayta ishlash imkoniyati;
- innovatsion va kreativ yondashuv;
- til boyligi va sinonimlar bilan ishlash imkoniyati.

10-11-sinf o'quvchilari orasida matn yozish bo'yicha sinov-tajriba ishlari amalga oshirildi. Ular dastlab ma'lum bir mavzu va tasvir orqali matn yaratib, Chat GPT orqali tahrirlab, qayta ishlashdi. Bu jarayon ularga bir qadar yengillik va kreativ fikrlash imkonini yaratdi.

10-sinf o'quvchilarga quyidagi rasm orqali hikoya matni yaratish topshirig'i berildi.

O'quvchi tomonidan yozilgan matn:

Bir kuni Anvar o'rmonda sayir qilib

yurganda yerda yotgan qushni ko'rib qoldi. Qush yerda yotardi. U qushni ko'tarib uyiga olib ketti. Keyin uyiga kirib uni qafasga soldi, unga ovqat berdi uni boqdi. Keyin qush tuzaldi. Bir kuni Anvar derazadan ko'cha tomosha qilib turganida daraxtdagi qushlarni ko'rdi, ular daraxtdan daraxtga uchib yurardi. Anvarning ularga havasi keldi va o'zini qushini ham qafasdan chiqardi. Qush mazza qilib osmonda uchdi.

(10-sinf o'quvchisi M. Baxtjan)

SI dan foydalanib tahrirlangan va qayta ishlangan matn:

Mehribon Anvar

Bir kuni Anvar o'rmonda sayr qilib yurganida, yerda yotgan qushni ko'rib qoldi. Qush juda zaif va holdan toygan edi. Anvar unga rahmi kelib, ehtiyotkorlik bilan qo'liga oldi va uyiga olib ketdi.

Uyga kelgach, Anvar qushni qafasga joylashtirdi, unga don-dun berib, suv qo'ydi va diqqat bilan parvarish qila boshladi. Oradan kunlar o'tib, qush sog'ayib, kuchga kirdi.

Bir kuni Anvar derazadan tashqariga qarab turarkan, daraxtdan daraxtga erkin uchayotgan qushlarni ko'rdi. Ularning ozodligi unga yoqdi va qafasdagi qushini esladi. Anvar qushning ham erkin bo'lishini istab, qafas eshigini ochdi.

Qush qanotlarini yozib, osmonga ko'tarildi. U zavq bilan parvoz qilib, boshqa qushlarga qo'shildi. Anvar xursand bo'lib, uning uzoqlarga uchib ketishini kuzatdi va o'zining to'g'ri ish qilganini his qildi.

11-sinf o'quvchilariga "Bitiruvchi sinf o'quvchilari o'zlarining qiziqishlarini hisobga olgan kasb tanlashi kerakmi yoki ota-onasining qistovi bilanmi?" degan mavzuda muhokama matni yozish topshirig'i berildi

O'quvchi tomonidan yozilgan matn

Men harbiy bo'lishni xohlayman lekn uymdagilar bunga qarshi chiqadi. Uyda bitta o'g'ilman onam shuning uchun ketmaysan deb ko'p gapiradi. Shuning uchun majburligimdan temiryo'lchi kasbini tanladim. Bunga uncha qizishim yo'q. Harbiy qurollar bilan ishlashni tog'larda yurishni kuchli bo'lishni xohlayman. Bu sohani yuragim tanlayveradi. Hozir uydagilarm aytganiday temiryo'lchi bo'lishga tayyorlanayapman, lekn ota-ona farzandini qizishini hisobga olishi kerak deb o'ylayman bo'lmasa bolalar men kabi yomon ahvolga tushib qoladi. :m harbiylikni o'ylayapman, sinfdoshlarimning ko'pi o'zi xohlagan kasb egasi bo'lmoqchi ularga juda havasim keladi. Mendaylar ham ko'p ular ham ota-

SI dan foydalanib tahrirlangan va qayta ishlangan matn

Bitiruvchi sinf o'quvchilari o'z qiziqishlari asosida kasb tanlashlari kerakmi yoki ota-onalarining fikriga quloq tutishlari lozimmi? Bu savol har :m muhokama mavzusi bo'lib kelgan.

Shaxsan men harbiy bo'lishni orzu qilaman. Bu soha meni o'ziga tortadi, harbiy qurollar bilan ishlash, tog'larda yurish, jismonan kuchli bo'lishni xohlayman. Biroq oilam bunga qarshi. Uyda yagona o'g'il bo'lganim sababli, onam meni harbiy xizmatga qo'yib yuborishni istamaydi.

Shu sababli majburiy ravishda temiryo'lchi kasbini tanladim. Lekin bu soha menga unchalik qiziq emas. Haqiqatan ham ota-onalar farzandining kelajagini o'ylab, unga yo'l ko'rsatishlari kerak. Biroq shu bilan birga, bolalarning qiziqish va istaklari ham

onasini gapiga qarshi chiqolmaydi
(11-sinf o'quvchisi A.Otabek)

inobatga olinishi lozim. Chunki inson o'zi yoqtirgan ish bilan shug'ullangandagina muvaffaqiyat qozonadi va baxtli bo'ladi. Xulosa qilib aytganda, kasb tanlashda otalarning tajribasi muhim, ammo bu masalada faqat ularning fikriga tayanish ham to'g'ri emas. Eng maqbul yo'l – otalarning maslahatlari va farzandning qiziqishlari o'rtasida muvozanat topish. Har bir inson yuragi tanlagan kasb bilan shug'ullangandagina o'z hayotidan rozi bo'lib, haqiqiy muvaffaqiyatga erishishi mumkin.

O'quvchilar tomonidan yozilgan matnlar ko'pincha imlo va uslubiy xatolarga, xatboshilarning mavjud emasligiga, fikrlarning izchil va aniq ifodalanmaganligiga duch keladi. Bunday holatlar matnning umumiy sifati va tushunarililigi salbiy ta'sir ko'rsatadi. Sun'iy intellekt yordamida tahrirlangan matnlar esa strukturaviy jihatdan yaxshilangan, mantiqiy jihatdan izchil, muammolarga yechimlar taklif etilgan, dalillar bilan asoslangan va qismlari bir-biri bilan bog'langan holda yaratiladi. Shuningdek, bunday matnlar til va uslub jihatidan ham silliq va mazmunan boy bo'ladi.

Sun'iy intellekt vositasida yaratilgan yoki tahrirlangan matnlar o'quvchilarda bir qator kompetensiyalarning shakllanishiga xizmat qiladi. Jumladan, bu jarayonlar ijodiy va mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi, imloviy va uslubiy xatolarni kamaytirishga yordam beradi, fikrni dalillar bilan asoslash, bir fikrni turlicha ifoda etish, takror so'zlar va iboralardan saqlanish malakasini shakllantiradi.

Natijada, o'quvchi mavzuga mos, mazmunan boy, mantiqiy jihatdan puxta asoslangan, lingvistik jihatdan to'g'ri va uslubiy jihatdan yaxlit matnlar yarata oladi. Bu esa nafaqat yozma nutqni rivojlantirishga, balki tanqidiy va tizimli fikrlash kompetensiyalarining shakllanishiga ham xizmat qiladi. Shu bilan birga, sun'iy intellekt bilan ishlash o'quvchini zamonaviy texnologiyalardan maqsadli foydalanishga, matn tahlili va tahriri borasida reflektiv yondashuvni shakllantirishga undaydi.

Adabiyotlar:

1. Goksel N., Bozkurt A. Artificial Intelligence in Education: Current Insights and Future Perspectives // Handbook of Research on Learning in the Age of Transhumanism / book auth. (ed) S. Sisman-Ugur, G. Kurubacak, 2019. IGI Global.
2. Tursinova K., Shavqiyeva M., Komilov E "Yuqori sinf o'quvchilarining yozma nutq ko'nikmalarini sun'iy intellekt texnologiyalari asosida rivojlantirish metodikasi" Pedagogical international research journal . –100-b.
3. Mozgovoy M. (2011). Dependency-based rules for grammar checking with language tool. Proceedings of Federated Conference on Computer Science and Information Systems – FedCSIS (pp. 209–212).

4. Riza Laras Amyatun, Adhan Kholis. can artificial intelligence (AI) like QuillBot AI assist students' writing skills? Assisting learning to write texts using AI // ELE reviews: English Education Reviews, 3(2), 135–154, November 2023.

НОВЫЕ ПОЭТИЧЕСКИЕ ТЕНДЕНЦИИ В СОВРЕМЕННОЙ ИРАКСКО-ТУРКМЕНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Валида Шихалиева Надир кызы

Азербайджанский государственный педагогический университет

Тюркологический центр

Основатель кафедры турецкого языка

v.shikhaliyeva@gmail.com

ORCID ID: [0009-0002-0708-8335](https://orcid.org/0009-0002-0708-8335)

Аннотация. Несмотря на свое глубоко укоренившееся прошлое, богатое историческое и культурное наследие, оставшееся в стране, обычаи и традиции, которые сохранились до сих пор, фольклор и народную музыку, туркменская община, существовавшая в Ираке на протяжении веков, сознательно или бессознательно игнорируется, и предпринимаются попытки игнорировать ее существование. Туркмены, которые годами жили в условиях жесткого гнета в Ираке, сохранили свою национальную идентичность, язык и культуру, несмотря на геноцид, ассимиляцию и неблагоприятные условия, которым они подвергались. Туркмены продолжают свою борьбу за обретение своих прав по сей день. Туркмены, которые не восстали против государства по сей день, не брали в руки оружие и не восставали против правительства, а наоборот, имели демократическую, миролюбивую, гражданскую, городскую культуру и всегда были лояльны государству. Туркмены, которые играют важную роль в развитии и подъеме Ирака, составляют третий основной компонент страны с точки зрения потенциала населения. Туркмены, чьим единственным желанием является гуманная жизнь на своей собственной земле, борются за выживание и продолжение своего национального существования среди двух отдельных угроз с севера и юга. Туркменская община, которая поддерживает территориальную целостность Ирака, является плюралистическим парламентарием, уважает права человека и желает добиться своих политических, административных и культурных прав. Туркменская община, лишенная всех видов политической, социальной, культурной, экономической и дипломатической поддержки, к сожалению, подверглась несправедливому притеснению и угнетению со стороны иракского руководства. На севере страны, который называется Зоной безопасности, туркмены столкнулись с обращением, ничем не отличающимся от обращения руководства Багдада.

Ключевые слова: иракские туркмены, современность, литература, независимость, борьба.

Annotatsiya. O'zining chuqur ildiz otgan o'tmishi, mamlakatda qoldirilgan boy tarixiy va madaniy merosi, bugungi kungacha saqlanib qolgan urf-odat va an'analari, xalq og'zaki ijodi va xalq musiqasiga qaramay, Iroqda asrlar davomida mavjud bo'lgan turkmanlar jamiyati ongli yoki ongsiz ravishda e'tibordan chetda qolib, uning mavjudligini mensimaslikka urinishlar qilinmoqda. Yillar davomida Iroqda qattiq zulm ostida yashayotgan turkmanlar genotsid, assimilyatsiya va duch kelgan noqulay sharoitlarga qaramay milliy o'zligini, tilini va madaniyatini saqlab qoldi. Turkmanlar o'z haq-huquqlarini qo'lga kiritish uchun kurashni shu

kungacha davom ettirdilar. Shu kungacha davlatga qarshi bosh ko'tarmagan turkmanlar qo'liga qurol ko'tarmagan, hukumatga isyon ko'tarmagan, aksincha, demokratik, tinchliksevar, fuqarolik, shaharchilik madaniyatiga ega bo'lib, davlatga :mo sodiq bo'lgan. Iroqning rivojlanishi va yuksalishida muhim rol o'ynagan turkmanlar aholi salohiyati bo'yicha mamlakatning uchinchi asosiy tarkibiy qismini tashkil qiladi. O'z yurtida insonparvar yashashni yagona orzusi bo'lgan turkmanlar shimol va janubdan ikki xil tahdid ostida omon qolish va milliy borligini davom ettirish uchun kurashmoqda. Iroqning hududiy yaxlitligini qo'llab-quvvatlovchi turkmanlar jamiyati plyuralist parlamentariydir, inson huquqlarini hurmat qiladi va o'zining siyosiy, ma'muriy va madaniy huquqlariga erishishni istaydi. Har xil siyosiy, ijtimoiy, madaniy, iqtisodiy va diplomatik yordamlardan mahrum bo'lgan turkman jamiyati, afsuski, Iroq rahbariyati tomonidan nohaq zulm va zulmga uchradi. Xavfsizlik zonasi deb atalgan mamlakat shimolida turkmanlar Bag'dod rahbariyatidan farq qilmaydigan munosabatga duch kelgan.

Kalit so'zlar: Iroq turkmanlari, zamonaviylik, adabiyot, istiqlol, kurash.

Abstract: .Despite its deep-rooted past, rich historical and cultural heritage left in the country, customs and traditions that still survive today, folklore and folk music, the Turkmen community that has existed in Iraq for centuries is consciously or unconsciously ignored, and attempts are made to ignore its existence. The Turkmens, who have been living under severe oppression in Iraq for years, have preserved their national identity, language and culture despite the genocide, assimilation and adverse conditions they have been subjected to. The Turkmens have continued their struggle to obtain their rights to this day. The Turkmens who have not rebelled against the state to this day have not taken up arms or rebelled against the government, but on the contrary, have had a democratic, peace-loving, civil, urban culture and have always been loyal to the state. The Turkmens, who play an important role in the development and rise of Iraq, constitute the third main component of the country in terms of population potential. The Turkmen, whose only desire is to live humanely in their own land, are struggling to survive and continue their national existence amidst two separate threats from the north and the south. The Turkmen community, which supports the territorial integrity of Iraq, is a pluralist parliamentarian, respects human rights, and desires to achieve its political, administrative, and cultural rights. The Turkmen community, deprived of all kinds of political, social, cultural, economic, and diplomatic support, has unfortunately been subjected to unjust oppression and oppression by the Iraqi leadership. In the north of the country, which is called the Security Zone, the Turkmen have faced treatment no different from that of the Baghdad leadership.

Key words: Iraqi Turkmens, modernity, literature, independence, struggle.

Несмотря на свое глубоко укоренившееся прошлое, богатое историческое и культурное наследие, оставшееся в стране, обычаи и традиции, которые сохранились до сих пор, фольклор и народную музыку, туркменская община, существовавшая в Ираке на протяжении веков, сознательно или бессознательно игнорируется, и предпринимаются попытки игнорировать ее существование. Туркмены, которые годами жили в условиях жесткого гнета в Ираке, сохранили свою национальную идентичность, язык и культуру, несмотря на геноцид, ассимиляцию и неблагоприятные условия, которым они подвергались. Туркмены продолжают свою борьбу за обретение своих прав по сей день. Туркмены, которые не восстали против государства по сей день, не брали в руки оружие и не восставали против правительства, а наоборот, имели демократическую, миролюбивую, гражданскую, городскую культуру и

всегда были лояльны государству. Туркмены, которые играют важную роль в развитии и подъеме Ирака, составляют третий основной компонент страны с точки зрения потенциала населения. Туркмены, чьим единственным желанием является гуманная жизнь на своей собственной земле, борются за выживание и продолжение своего национального существования среди двух отдельных угроз с севера и юга. Туркменская община, которая поддерживает территориальную целостность Ирака, является плюралистическим парламентарием, уважает права человека и желает добиться своих политических, административных и культурных прав. Туркменская община, лишенная всех видов политической, социальной, культурной, экономической и дипломатической поддержки, к сожалению, подверглась несправедливому притеснению и угнетению со стороны иракского руководства. На севере страны, который называется Зоной безопасности, туркмены столкнулись с обращением, ничем не отличающимся от обращения руководства Багдада.

Начиная с начала XX века в иракско-туркменской литературе стали появляться новые тенденции. Свободный стих начал появляться в иракско-туркменской литературе с 1950-х годов. В 1950-х годах стихи, написанные вольным стихом, уже встречались в творчестве Инаята Рафика и Абдулхалига Баятлы. Позднее к этому движению присоединились Салах Новрес, Насрин Эрбиль, Кахтан Хормозлу, Нихат Аггююнулу. В 1980-х годах традицию письма вольным стихом продолжили Мехмет Омер Казанджи, Нусрет Мардан, Исмет Озджан Мустафа Зия и Рамзи Кавус. Этот новый тип поэзии, выражающий оптимистическую веру в будущее в метафорическом стихе, широко распространен в современной туркменской литературе. Примерами тех, кто писал силлабическим стихом, являются Аднан Касапоглу, Шамседдин Кузечи, Экрем Керкуклы, Мехмет Хамзалы, Ахмед Ортахчи и другие.

До 1980-х годов в туркменской поэзии укоренилась идея о том, что истинная поэзия должна быть такой, основанной на гармонии метра и рифмы в традиции классической поэзии. Классическая поэзия была поэзией с границами, охватывающими такие темы, как любовь, религия, жалобы на время и т. д. Социальные темы редко встречались в классической поэзии. Поэты того периода в основном выражали свои идеи косвенно, предпочитая сравнения, эпитеты, метафоры, каламбуры и т. д. В формах газели, касыды, рубай, маснави и т. д. косвенное ударение проявлялось в арабо-персидских словах стихов, написанных на этом языке. Первые ростки развития поэзии в туркменской литературе начали появляться в 1958 году. В 1958-1980 годах в туркменской поэзии начали появляться двустишия. Однако и здесь проявились два направления: в то время как одна группа поэтов писала в форме простых стихов, другая группа поэтов писала стихи, содержащие арабские и персидские слова. Два направления проявились и в форме поэзии: одни писали верлибром, другие - арузом. С 1980-х годов в туркменской литературе начали

происходить изменения. Как и в других странах, таких как Турция и Азербайджан, современные исследователи и исследовательские институты в Ираке продолжают анализировать литературу и поэзию иракских туркмен, подчеркивая ее связь с историческими, политическими и социальными реалиями региона.

Современная иракско-туркменская поэзия — это динамичное и многообразное явление, отражающее сложные исторические и социальные процессы, происходящие в регионе. К основным направлениям современной иракско-туркменской поэзии, то есть современным поэтическим движениям, можно отнести следующие:

1. Социальный реализм: Поэты этого движения обращают внимание на актуальные проблемы общества, такие как война, беженцы, дискриминация, социальная несправедливость. Представители этого движения используют поэзию как средство протеста и борьбы за свои права.

2. Экзистенциализм: Поэты-экзистенциалисты исследуют вопросы бытия, смысла жизни, одиночества и смерти. Их стихи часто носят философский характер и обращаются к внутреннему миру человека.

3. Постмодернизм: Постмодернисты экспериментируют с формой, языком и жанром. Они разрушают традиционные представления о поэзии, играют с интертекстуальностью и используют элементы популярной культуры.

4. Феминизм: Поэтессы поднимают вопросы гендерного равенства, прав женщин и роли женщин в обществе. Их стихи часто имеют ярко выраженный политический характер.

5. Национально-патриотическое направление: Поэты с этим направлением воспевают свою родину, культуру и историю. Они подчеркивают важность сохранения национальной идентичности в условиях глобализации.

Фазиль Баят, Ата Сарыкбаши, Хай Сахип, Хусейн Али Дакуклу, Абдулазиз Семин, Ибрагим Дакуклу, Фарук Кёпрюлю, Шемседдин Кузечи, сыгравшие большую роль в изучении туркменской литературы, относятся к.

История расселения туркмен в Ираке древняя. Турецких бояр-огузов называли «туркменами». В нашем туркменском языке это слово употребляется в значении храбрый, мужественный.

С 1918 года и по сей день, несмотря на политику истребления и другие трудности, туркмены смогли издать большое количество газет, журналов и брошюр. Газеты «Братство Лурнали», «Башир» и «Джурд» издавались, несмотря на все политические давления.

Массовые убийства и жестокие репрессии, начавшиеся с британской оккупацией, еще больше усилились после ирано-иракской войны и войны в Персидском заливе. После режима Саддама Хусейна иракские туркмены боролись за выживание.

Характеристики современной иракской туркменской поэзии:

1. Разнообразие тем: поэты охватывают широкий спектр тем, от личного опыта до глобальных проблем.

2. Эксперименты с формой: современные поэты активно экспериментируют с поэтической формой, используя как традиционные, так и новаторские стили.

3. Влияние мировой поэзии: иракские туркменские поэты активно взаимодействуют с мировой поэзией, черпая вдохновение у поэтов из разных стран и культур.

4. Социальная значимость: многие поэты используют свои произведения, чтобы протестовать против социальной несправедливости, дискриминации и войны.

5. Исследовательские проблемы

6. Ограниченный доступ к текстам: многие произведения современных иракских туркменских поэтов доступны только на туркменском языке, что затрудняет их изучение для более широкой аудитории.

7. Политическая нестабильность

Изучение современной иракской туркменской поэзии является относительно молодой и активно развивающейся областью гуманитарных наук. Несмотря на свою важность для понимания культурного и исторического контекста региона, эта область все еще недостаточно изучена.

Какие трудности возникают при проведении исследований?

* Ограниченный доступ к текстам: Многие работы доступны только на туркменском языке и в ограниченном количестве.

* Политическая нестабильность: Военные конфликты и политическая нестабильность в регионе препятствуют научным исследованиям.

* Отсутствие систематических исследований: Изучение иракско-туркменской поэзии находится на ранней стадии, и в этой области мало систематических исследований.

* Языковой барьер: Необходимость владения туркменским языком для работы с оригинальными текстами.

Перспективы исследований

Несмотря на трудности, изучение современной иракско-туркменской поэзии является перспективным направлением. Современные технологии, такие как Интернет и цифровые гуманитарные науки, открывают новые возможности для изучения и распространения поэзии.

Возможные направления исследований:

Антологии и библиографии: Создание антологий и библиографий современной иракско-туркменской поэзии.

Перевод поэзии: Перевод поэтических произведений на другие языки с целью расширения аудитории.

Исследования социальных последствий

Современные исследователи иракско-туркменской поэзии играют важную роль в анализе культурных и литературных процессов, происходящих среди этого народа, особенно в Ираке, в условиях политической нестабильности и конфликтов. Несмотря на сложные обстоятельства, несколько ученых и экспертов исследуют и документируют творческое наследие иракских туркмен, включая их поэзию.

При рассмотрении современной иракско-туркменской поэзии становится ясно, что те, кто писал и творил в литературной сфере, находились под влиянием азербайджанских и турецких поэтов. В некоторых примерах поэзии влияние литературы о путешествиях можно увидеть более отчетливо. В результате в области современной литературы начала проявляться новая тенденция. Также видно, что поэзия пишется в трех измерениях - аруз, силлабус и свободный стих. Следующие тенденции были очевидны в иракско-туркменской литературе 20-го века:

Поэзия дивана - это тип поэзии, написанной на арабском, персидском и турецком языках. Большинство писателей этого типа пишут в поэтических измерениях арабского языка. В современной литературе авторами этого типа поэзии являются Хиджри Деде, Осман Мазлум, Фелекоглу, Джелал Риза Эфенди, Махаммад Иззет Хаттат, Хасан Ковсер Сабах Тузлу и Риза Чолакоглу.

Слоговая поэзия. Поэзию такого типа стали писать чаще после открытия иракского туркменского радио. Али Маруфоглу, Иззедин Абди, Абдулазиз Семин, Ахмет Отракчи, Сефеддин Биравчи, Хусам Хасрет, Салах Новрес, Экрем Керкукюлю, Фарук Фаиг Кёпрюлю, Мехмет Хамзалы, Аднан Касапоглу и Шемсеттин Кузечи

Свободный стих начал появляться в иракско-туркменской литературе начиная с 1950-х годов. Имена Инаята Рафика и Абдулхалига Беятлы упоминаются среди первых писателей этого типа. Позже тип свободного стиха стал встречаться в литературе Салаха Новреса, Несрин Эрбиль, Каахтана Хюрмюзлю и Нихата Агкоюнлу. В 1980-х годах он был обнаружен в работах Мехмета Омера Казанджи, Нусрата Мардана, Хамзы Хамамджи, Исмета Озджана, Мустафы Зии и Ремзи Чавуса.

Эпосы. В иракско-туркменской литературе эпосы встречаются в произведениях Мехмета Мехти Баятылы, Хусейна Али Мубарака, Хасана Ковсера и Хидыра Галиба Кахьяоглу. Одиннадцатислоговые эпосы встречаются в двух формах. Они либо в форме 6+5, либо в форме 4+4+3.

Хойраты. Хойраты, составляющие основу народной литературы, широко распространены в иракско-туркменской литературе. К хойратам, выражающим глубокий смысл, относятся Джумхур киркукул, Джихат Демирчи, Ширван Сачиузун, Шукюр Бозорк, Омер Агбаг-Нихат Байрактар, Тюркеш Мехмет Тузлу, Эртан Исмаил и др.

В целом следует отметить, что изучение иракской туркменской литературы позволило предотвратить забвение литературы,

принадлежащей туркменскому народу, путем выявления забытых писателей и поэтов, изучения современных тенденций.

Литература

1. Эльман Гулиев. Иракско-туркменская литература 1-й выпуск Народный фронт, 17-20 октября. - № 104. - С. 14. 2020.
2. Газанфар Пашаев. Избранные произведения. Том I, 2012
3. Газанфар Пашаев. Избранные произведения. Том II, 2012
4. Шамседдин Кузачи. Поэты Киркука, Том III, 2012
5. Шамседдин Кузачи. Туркменская литература - после войны в Персидском заливе (1991-2003), 2005
6. Мехмет Омер Казанчи. "Искра". 1-е издание. Стамбул, 2008, 156 стр.
7. Мехмет Омер Казанчи. Velvet Leaves Research and Manuscripts 1-е издание, 236 страниц, октябрь 2022 г., Анкара
8. Международный журнал «Махмуд Кашгарлы», том 1, № 1. 2023

HOZIRGI TURKIY TILLARDA UCHRAYDIGAN VARIATIVLIK MUAMMOLARI VA TADQIQOT YONALISHLARI

Omonova Qunduz Alisher qizi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

3-bosqich talabasi

qunduzomonova452@gmail.com

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada hozirgi turkiy tillarda uchraydigan variativlik muammolari yoritiladi. Variativlik tushunchasi tilshunoslikda asosiy hodisalardan biri sifatida korib chiqilib uning fonetik, leksik, morfologik, va sintaktik darajalari tahlil qilinadi.

KALIT SO'Z: Turkiy tillar, variativlik, lisoniy variativlik, sotsiolingvistika.

Turkiy tillar oilasi dunyo bo'ylab keng tarqalgan bo'lib, ularning har biri o'ziga xos tarixiy rivojlanish yo'liga ega. Hozirgi davrda turkiy tillarda kuzatilayotgan til variativligi muammosi lingvistik tahlil va sotsiomadaniy yondashuvlar nuqtayi nazaridan dolzarb hisoblanadi. Variativlik nafaqat tabiiy til rivojining mahsuli, balki sotsiopolitik, tarixiy va geografik omillarning ham natijasidir.

АННОТАЦИЯ: В данной статье освещаются проблемы вариативности, встречающиеся в современных тюркских языках. Понятие вариативности рассматривается как одно из основных явлений в лингвистике, анализируются её фонетический, лексический, морфологический и синтаксический уровни.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Тюркские языки, вариативность, языковая вариативность, социолингвистика.

ANNOTATION: This article explores the issues of variability observed in modern Turkic languages. The concept of variability is considered one of the key phenomena in linguistics, and its phonetic, lexical, morphological, and syntactic levels are analyzed.

KEYWORDS: Turkic languages, variability, linguistic variability, sociolinguistics.

Tilshunoslikda variativlik termini til tizimi :rasida bir ma'no yoki funktsiyani ifodalovchi bir nechta shakllarning mavjudligi holatini anglatadi. Bu holat tilda :miy tarzda uchraydi va tilning tirik, dinamik tizim ekanidan dalolat beradi.

Variativlik ko'p hollarda tilning hududiy, ijtimoiy yoki stilistik darajadagi tafovutlari bilan bog'liq bo'ladi. Variativlik nutqiy kommunikatsiyaning barcha darajalarida – turli til fonetik va urg'u variantlariga yo'l qo'yilishini tushunib yetishigacha bo'lgan darajalarda namoyon bo'ladi. Masalan, Toshkent shahrida piyola so'zini ikki xil talaffuz qilish kuzatiladi: "pila" va "pela". Bu fonetik variativlikka misol bo'ladi. Yoki Farg'onada narvon o'rniga shoti, Xorazmda sabzi o'rniga gashir so'zlarining qo'llanilishi leksik variativlikka misol bo'ladi.

Vositalarini bilishdan tortib, to so'zlashuvchining bir tilga tegishli turli lisoniy belgilarning shaklidagi tashqi ko'rinishidagi nomutanosiblikka, har xillikka variativlik deyiladi. Lisoniy variativlik sotsiolingvistikaning an'anaviy tarzda ko'p o'rganiladigan muammolardan biri. Sotsiolingvistik nuqtai nazardan variativlik hodisasi turli til variantlarining til egalari tomonidan ijtimoiy va nutqiy muloqot sharoitlaridagi farqlarga bog'liq holda qo'llanilishi sifatida tadqiq qilinadi. Variativlikni nemis tilshunoslari individual nutqiy aktlar emas, balki so'zlashuvchilarning muayyan guruhiga xos bo'lgan, ijtimoiy o'zaro bog'langan til qo'llanishining shakllari va usullari deb izohlashadi: K. Naringzning ta'kidlashicha, til variantlari mavjudligining manbalari va sabablari haqidagi masala, albatta til va jamiyatning o'zaro munosabatlarini aniqlashga olib keladi. Har qanday til jamoatida ijtimoiy xususiyatlar bilan bir qatorda til xususiyatlari jihatidan ham bir-biridan farqlanadigan turli guruhlar mavjud bo'ladi. Bundan tashqari, turli kommunikativ vaziyatlarda kommunikativ akt qatnashchilari o'rtasida o'zaro munosabatlarga bog'liq bo'lgan turfa til variantlari ham qo'llaniladi.

E'tirof etish joizki, barcha til jamoatlari va tillar uchun universal bo'lgan vaziyatlar va shakllarning to'plami mavjud emas. Tilning ichki differensiatsiyasi jamiyat ijtimoiy strukturasi oqibati va ifodasi hisoblanadi. Til va nutqning ijtimoiy variativligi ikki: stratifikatsion va vaziyat o'lchovlarining mavjudligi bilan xarakterlanadi. Stratifikatsion (lot. stratum- „qatlam“ + facere- „qilmoq“) variativlik to'g'ridan-to'g'ri jamiyatning ijtimoiy strukturasi bilan bog'liq bo'ladi. Amerikalik sotsiolingvist U. Labovning "Nyu-Yorkda ingliz tilining ijtimoiy stratifikatsiyasi" nomli asarida ijtimoiy variativlikning ikki tomonlama tabiati hamda stratifikatsion va vaziyatli variativlik o'rtasidagi o'zaro aloqa atroflicha yoritib berilgan. Labov variativlikning ikki turning "miy modeli"ni aniqlashga muvaffaq bo'lgan. Bir tomondan ayrim nutqiy ko'rsatkichlar va ijtimoiy struktura (ayni nutqiy kontekstda quyi ijtimoiy tabaqaga mansub bo'lgan informantlar yuqori ijtimoiy tabaqaga mansub bo'lgan informantlarga nisbatan noadabiy shakllardan keng foydalagan) o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik belgilangan bo'lsa, ikkinchi tomondan barcha informantlarda rasmiy holatlarda adabiy shakllarni qo'llash ko'rsatkichini ortgani qayd qilingan. Demak, stratifikatsion va vaziyatli variativlik o'rtasida chambarchas o'zaro aloqa mavjud. Shuningdek, Labov ijtimoiy variantlar (lisoniy hamjamiyatning qatlam va zamonaviy kommunikatsiya vositalari (ijtimoiy tarmoqlar, bloglar, internet matnlari) tilga yangicha shakl va ida vositalarini olib kirib, variativlikni yanada kuchaytirmoqda. Tilshunoslikda variativlik termini til tizimi rasida bir

ma'no yoki funksiyani ifodalovchi bir nechta shakllarning mavjudligi holatini anglatadi. Bu holat tilda miy tarzda uchraydi va tilning tirik, dinamik tizim ekanidan dalolat beradi. zamonaviy kommunikatsiya vositalari (ijtimoiy tarmoqlar, bloglar, internet matnlari) tilga yangicha shakl va ifoda vositalarini olib kirib, variativlikni yanada kuchaytirmoqda. Turkiy tillarda variativlik tabiiy hodisa bo'lishiga qaramay, u bir qator amaliy va nazariy muammolarni ham keltirib chiqaradi. Til siyosati, ta'lim, tarjima, ommaviy axborot vositalari va yozma adabiyotda bu farqlarning mavjudligi muayyan noaniqliklar va murakkab bo'lmoqda adabiy til ko'pincha rasmiy, standart shakl sifatida qabul qilinadi, biroq mintaqaviy lahjalar va shevalar bu normadan jiddiy farq qilishi mumkin. Masalan, o'zbek tilining adabiy shakli toshkent shevasiga yaqin bo'lsa-da, Andijon, Buxoro yoki Qashqadaryo lahjalarida fonetik va leksik o'ziga xosliklar mavjud. Tarjima va til o'qitishdagi muammolar variativlik tarjima jarayonida so'z yoki iboralarining turli tillarda har xil ma'no anglatishi tufayli noaniqliklarga sabab bo'ladi. Masalan, kitaplik so'zi turk tilida javon (kitob qo'yiladigan joy), o'zbek tilida esa kitoblik (bilimdonlik) ma'nosida tushunilishi mumkin. Xuddi shu muammo chet elliklar uchun turkiy tillarni o'qitishda ham uchraydi. Tadqiqotchilar bu sohada yangi yondashuvlar va metodologiyalarni qo'llab, turli xil nuqtai nazarlardan tahlillar olib bormoqdalar. Quyida zamonaviy tadqiqot yo'nalishlariga to'xtalib o'tamiz. Sotsiolingvistik yondashuvlar-sotsiolingvistik variativlikni ijtimoiy kontekstda, tilning ijtimoiy qatlamlar, jins, yosh, ta'lim darajasi kabi omillar bilan bog'liq holda o'rganadi. Bu yo'nalishda tilshunoslar, masalan, turli yosh guruhlari orasidagi til farqlarini, shuningdek, tilning ijtimoiy tarmoqdagi rolini tahlil qiladilar.

Bugungi kunda variativlik masalalari quyidagi yo'nalishlarda o'rganilmoqda: Sotsiolingvistik tadqiqotlar: Ijtimoiy qatlamlar, yosh, jins, ta'lim darajasi va boshqa omillarning variativlikka ta'siri. Komparativ tahlillar: Turkiy tillararo qiyosiy tadqiqotlar asosida o'xshashlik va tafovutlarni aniqlash. Dialektologiya va areallik: Turkiy tillarning lahja va shevalarini o'rganish. Normativlashtirish muammolari: Standart tilni yaratish va saqlashda yuzaga keladigan variant tanlovi. Korpus lingvistika: Elektron matnlar bazasi orqali til variantlarini statistik tahlil qilish.

Hozirgi turkiy tillarda variativlik muammolari tilda mavjud bo'lgan o'zgarishlar, tafovutlar va farqlarni o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Tillar orasidagi fonetik, leksik, grammatik va stilistik farqlar, shKo'plab turkiy tillarda standart til va mintaqaviy/lahja variantlari o'rtasida tafovut mavjud. Bu esa ta'limda, ommaviy axborot vositalarida tushunmovchilikka olib keladi. Yechim sifatida dialektal variantlarni tanqid qilmasdan, ularni standart til :rasida izchil muvofiqlashtirish. Standart til me'yorlari bo'yicha lug'atlar, darsliklar va uslubiy qo'llanmalar yaratish. uningdek, mintaqaviy lahjalarning tilda olib borayotgan o'zgarishlar, zamonaviy tadqiqotchilarni yangi metodologiyalar va ilmiy yondashuvlarni ishlab chiqishga undamoqda.

Tillardagi til variativligi muammosi, har qancha murakkab bo'lmasin, bu tillarning boyligi va dinamikasining ko'rsatkichi hisoblanadi. Ushbu

muammolarga zamonaviy yondashuvlar asosida yechim topish, ayniqsa sotsiolingvistika, kompyuter lingvistikasi va ta'lim texnologiyalari sohasidagi yangiliklarni jalb qilish orqali, turkiy tillarning barqaror taraqqiyotiga xizmat qiladi. Sotsiolingvistik yondashuvlar: Til variativligining ijtimoiy qatlamlar, yosh guruhlari, shahar va qishloq joylari o'rtasidagi tafovutlar asosida shakllanishini tahlil qilish orqali tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Shuningdek, zamonaviy texnologiyalar yordamida variativlikni o'rganish — masalan, sun'iy intellekt, avtomatik til tanish tizimlari va tarjima vositalari orqali turli variantlarni aniqlash va solishtirish — tadqiqotlarning yangi, innovatsion yo'nalishlaridan biri bo'lib bormoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Baskakov N.A. Turk tillarining tasnifi. – M.: Nauka, 1966.
2. Labov, U. "Nyu-Yorkda ingliz tilining ijtimoiy stratifikatsiyasi" – Ushbu asarda tilning ijtimoiy qatlamlarga ko'ra farqlanishi va vaziyatga qarab o'zgarishi tahlil qilingan.
3. Holms J. "Sotsiolingvistikaga kirish" – Til va jamiyat o'rtasidagi munosabat, til variativligi va ijtimoiy omillarni o'rganishga bag'ishlangan.
4. Trudgill P. "Sotsiolingvistik: til va jamiyatga kirish" – Tilshunoslikda variativlik va ijtimoiy tafovutlar haqida asosiy manbalardan biri.
5. Shermatov Z. O'zbek tili dialektologiyasi. – Toshkent: Fan, 1985.

IKKKINCHI TILNI O'QITISHDA IJTIMOY VA LINGVISTIK XILMA-XILLIKNI QOLLAB - QUVVATLOVCHI (EQUITABLE) YONDASHUV

Rahmatillayeva Nozima Nigmatilla qizi

Toshkentdagi Webster universiteti TESOL magistranti

raxmatillayeva.n.n@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-3632-202X>

Annotatsiya: Zamonaviy jamiyatda ijtimoiy-iqtisodiy holat, madaniy me'yorlar, tengdoshlarning ta'siri va ta'lim konteksti kabi ijtimoiy omillar insonlarning tildan turli holatlarda va muloqotda qanday foydalanishini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Bu omillarni tushunish til va madaniyat jihatidan xilma-xil bo'lgan sinflar uchun dars rejalashtirishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu profil tadqiqot maqolasi IELTS imtihoniga tayyorlov kursida butun guruh, kichik guruhlar va individual o'quvchilarning ehtiyojlarini qondirish uchun qo'llanilayotgan pedagogik strategiyalar va baholash usullarini o'rganishga qaratilgan. Sinfdan O'zbekiston, Toshkent shahridagi o'quv markazida tahsil olayotgan, yoshi 13–14da bo'lgan, turli til, madaniyat va ijtimoiy kelib chiqishga ega bo'lgan 15 nafar o'quvchi mavjud. Ushbu kontekstda o'qituvchi sifatida o'quvchilarning ishtiroki, faolligi, natijalari va xatti-harakatlariga jins, etnik kelib chiqish, til interferensiyasi va madaniy omillar kabi ijtimoiy omillar qanday ta'sir qilishini chuqur tushunish muhimdir, ayniqsa IELTS kabi yuqori natijaga erishishni talab qiladigan imtihonlarga tayyorlanish jarayonida bu juda muhimdir. Labov (1963, 1972) tadqiqotlari, Tannen (1990) tomonidan ilgari surilgan Farqlanish modeli, Zimmerman va West (1975) tomonidan ishlab chiqilgan Hukmronlik modeli hamda Francis & Skelton (2005) tomonidan taklif etilgan Tenglik modeli, Bayley & Villarreal (2018) va Baugh (2005)ning madaniy jihatdan inklyuziv yondashuvlari asosida bu tadqiqot maqolasi jins, til interferensiyasi va madaniy sezuvchanlikni hisobga olgan holda inklyuziv, empatik va qo'llab-

quvvatlovchi pedagogik yondashuvlar, differensial ta'lim va baholash uslublari qanday qilib o'quvchilarning natijalarini yaxshilash va har bir oquvchi uchun qollab quvvatlovchi imkoniyatlar yaratishda yordam berishini tahlil qiladi. Maqola yakunida ta'lim va baholashda qo'llanishi mumkin bo'lgan turli strategiyalar taklif etiladi hamda madaniy jihatdan inklyuziv va teng imkoniyatlarni ta'minlovchi yondashuvlarni boshqa o'qituvchilar ham o'z kontekstlarida qo'llashlari muhimligini olg'a suradi.

Kalit so'zlar: differensial ta'lim, inklyuziv pedagogika, baholashni moslashtirish, o'smir o'quvchilar, sotsiomadaniy omillar, til interferensiyasi, jins dinamikasi, etniklik, madaniy sezgirlik, ko'p tilli sinf, adolatli ta'lim, yuqori natijali testlar, ta'limda tenglik, o'quvchi xilma-xilligi, o'qitish strategiyalari, formatif baholash, moslashuvchan ta'lim, til o'rganish.

Аннотация: В современном обществе такие социальные факторы, как социально-экономическое положение, культурные нормы, влияние сверстников и образовательный контекст, играют значительную роль в формировании того, как люди используют язык в различных ситуациях и взаимодействиях. Понимание этих факторов имеет решающее значение при разработке обучения для классов с лингвистическим и культурным разнообразием. Данное исследование направлено на изучение педагогических стратегий и адаптаций в оценивании, применяемых на курсе подготовки к экзамену IELTS, с целью удовлетворения разнообразных потребностей учащихся — как всей группы, так и подгрупп и индивидуальные учеников. В классе обучаются 15 студентов в возрасте 13–14 лет, представляющих разные лингвистические, культурные и социально-экономические слои населения, в образовательном центре в Ташкенте, Узбекистан. Преподавателем в этом контексте, важно осознавать и глубоко понимать, как на вовлечённость, участие, успеваемость и поведение студентов влияют такие социальные факторы, как гендер, этническая принадлежность, языковая интерференция и культурные особенности, особенно в условиях подготовки к экзамену с высокими ставками, такому как IELTS. Основываясь на исследованиях Лабова (1963, 1972), моделях, таких как модель различий (Tannen, 1990), модель доминирования (Zimmerman and West, 1975) и модель справедливости (Francis & Skelton, 2005), а также используя идеи инклюзивного обучения Bayley & Villarreal (2018) и Baugh (2005), исследование анализирует, как инклюзивные педагогические практики, сочувственный и поддерживающий подход, дифференцированное обучение и оценивание с учётом гендерных различий, языковой интерференции и социокультурных особенностей могут помочь сократить разрыв в результатах и создать равные условия для каждого ученика. Статья завершается предложением различных стратегий в обучении и оценке, подчеркивая, что адаптация дифференцированных и инклюзивных подходов может значительно улучшить успеваемость учащихся, учитывая их потребности как группы, подгрупп и отдельных личностей, и призывает других преподавателей внедрять справедливые и культурно чувствительные методы в своих классах.

Ключевые Слова: дифференцированное обучение, инклюзивная педагогика, адаптация оценивания, подростковые учащиеся, социокультурные факторы, языковая интерференция, гендерная динамика, этничность, культурная чувствительность, многоязычный класс, справедливое образование, экзамены с высокими ставками, образовательное равенство, разнообразие учащихся, стратегии преподавания, формативное оценивание, адаптивное обучение, изучение языков

Abstract: In the modern society, social factors such as socioeconomic background, cultural norms, peer influence, and educational context play a significant role in shaping how individuals use language across different settings and interactions. Understanding these factors is essential when designing instruction for linguistically and culturally diverse classrooms. This profile research paper aims to explore the pedagogical strategies and assessment adjustments employed in IELTS preparation course to meet diverse needs of

students – as a whole group, as sub-groups and as individual learners. The classroom comprises of 15 students, aged 13–14, from different linguistic, cultural, and socioeconomic backgrounds studying at learning center in Tashkent, Uzbekistan. As being an instructor this context, it is important to recognize and deeply understand how they way students' engagement, participation, performance, behaviors are influenced by social factors such as gender, ethnicity, language interference, and cultural sensitivities particularly when they are preparing for high stakes exam such as IELTS (International English Language Testing System) examination. Relying on research studies Labov (1963) and Labov (1972), theories, models such as the Difference Model (Tannen, 1990), the Dominance Model (Zimmerman and West, 1975), and the Equity Model (Francis & Skelton, 2005), adapting culturally inclusive teaching ideas from Bayley & Villarreal (2018) and Baugh (2005), the research article analyzes how inclusive teaching practices, empathetic and supporting pedagogical approaches, differentiated instructions and assessment methods especially focusing on learners' needs regard to gender dynamics, language interference and socio-cultural sensitivities, differentiated teaching approaches, I am planning to adopt, can help bridge performance gaps and create equitable opportunities for every individual learner in my classroom. The research paper concludes with suggesting different strategies in pedagogy and assessment highlighting the importance of adapting differentiated pedagogy and assessment can significantly improve student outcomes by focusing on their as a whole, as sub-groups and as an individual specific needs in my specific context which ultimately calls for other instructors to adapt culturally inclusive and equitable classroom approaches in their own contexts.

Keywords: differentiated instruction, inclusive pedagogy, assessment adjustments, adolescent learners, sociocultural factors, language interference, gender dynamics, ethnicity, cultural sensitivity, multilingual classroom, equitable education, high-stakes testing, educational equity, learner diversity, teaching strategies, formative assessment, responsive teaching, language learning.

GENERAL ROFILES

The class consists of 15 learners who are at the age of 13-14, 10 females and 5 male eenagers, preparing for IELTS examinations at a private language center. This year is their second year of studying at this language center. They have started learning English from the

beginning course last year. Their average proficiency level is around Band 5 (“modest user”) in which five students have band 5.5 score certificate while six of all hold band 4.5 score certificate from IELTS. The rest four students did not experience real IELTS examination but thei approximate level is around band 5 score according to their in-class performance. Despite there are some variety in their proficiency level, their shared goal is to reach Band 6–6.5 (“competent user”) to access international educational opportunities.

In this class, the students come from varied linguistic and socioeconomic backgrounds. Majority of students can be considered as from middle to high socioeconomic backgrounds as they are affording additional private course to improve their language proficiency as well as they are very active participants of travel club founded by our language center which is fee-based.

Around 8 students can be considered as from middle socioeconomic backgrounds since they cannot afford this type of travel clubs or other fee-based clubs of our center where there are 5 students from middle socio-economic

backgrounds who cannot afford fee-based travel clubs but they still pay their monthly payment for the center on time. There are also students (two female Uzbek students) from low socio-economic backgrounds who are fundraised by government projects supporting youth learning English. Their low socioeconomic background is obvious for the class where they cannot afford to travel club's trips, extra-curriculum activities their classmates attend and they usually lack technological resources such laptops, smartphones, high quality earbuds/earphones which we sometimes use in the classroom.

Moreover, most of students (total 9 students) in this class came from different regions of Uzbekistan such Fergana, Bukhara, Khorezim and including Karakalpakstan as well. This geographical diversity also influences their language acquisition process, as they are different in terms of their dialects, regional traditions, preferences, life style and others. The ethnical diversity also can be found in the class, as there are students from Russian, Kazak, Karakalpak, Kirgiz, Tajik ethnic groups which means they vary in terms of their L1, culture, traditions, values, religious beliefs, and they share different identities. According to Mesthrie et al. (2009), cultural diversity within educational settings not only influences students' worldviews but also affects their learning styles, communication patterns, and social interactions.

The class also consists some city dwellers (around 7 students) as well as students from rural areas (around 8 students) where they differ in terms of linguistic preferences and social stratifications such as over prestige, covert prestige, hypercorrections, style, markers and in their L1 they speak in different dialects.

Considering diversity in social factors, the class can be divided into two distinct subgroups: *Uzbek-dominant learners from urban middle-class backgrounds and Russian-speaking learners from mixed or lower socioeconomic backgrounds*. Understanding their differences in linguistic characteristics, social stratification, and identity markers of these subgroups creates a room for strong pedagogical implications to help students better absorb language instruction and succeed in language production (Mesthrie et al., 2009).

SUBGROUPS

The 1st subgroup – 9 Uzbek-dominant students from mixed socioeconomic families.

The group consists of students came from different regions of Uzbekistan such as Fergana, Bukhara, Khorezim and Tashkent, mainly from the cities. This geographical diversity also influences their language acquisition process, as they are different in terms of their dialects, regional traditions, preferences, life style and others (Wardhaugh & Fuller, 2014). All subgroup members use Uzbek as their L1. But they use different dialects of Uzbek for their everyday communication purposes in the region where they were born (and live). However, in the classroom for their general communication, learners typically speak a dialect of Uzbek shaped by the Tashkent city, which is considered more

“standard” than rural dialects because of its association with the capital and prestige.

In terms of their educational background, students in this sub-group has been exposed to English primarily in formal, structured classroom settings, where instruction focuses on grammar, reading, and writing rather than interactive speaking and using language in real life situations. As a result, many of these learners are more accustomed to written activities and

written tasks, which supports their proficiency in academic language but limits their speaking and listening skills. As according to Long (1996) acquirers of L2 highly likely achieve progress at grammar and succeed in written genres as long as they acquire the L 2 in formal classroom settings with explicit grammar instructions mainly based on writing tasks. Their IETLS certificates and in-class assessment results mirror the concept of Long (1996) where members of sub-group 1 achieve higher marks in writing tasks rather than members of sub-group 2 who achieve higher marks for speaking. However, sub-group 1 students are hesitant, not fluent in speaking activities like role-plays in shopping, restaurants, interviews which require real-life, spontaneous language use. This creates high effective filters as they usually do not speak because of the fear of making mistakes in front of people. Their speech is usually short, structured and responsive. If we look through their certificates and in-class assessment results, for speaking, they are graded with minimal scores across four skills. This could be a result of their learning context which is structured, formal, mainly focus on grammar and writing. This could be their weaknesses which calls for modifications and adaptations in pedagogical implications.

As members of the Uzbek ethnic group, these learners are also multilingual, with Uzbek being their first language and Russian or English as their second languages, depending on their regional background. The effect of their L1 in the process of learning English as L2 is seen in many cases. One problem is the issue of word order where members of sub-group 1 struggle with. As in Uzbek, word order is Subject+Object+Verb whereas in Russian and English, the word order is Subject+Verb+Object. Members of sub-group 1 confuse the word orders especially in spontaneous speech activities and might say “he very much likes football’. Which is not a problem for my Russian speaking students who are in the sub-group 2. Moreover, in Uzbek phonetic alphabet, there is no exact [v] sound so members of subgroup 1 mainly mix it with [w]

sound and pronounce “very” as “/’we.ri/” where my Russian speaking students in the sub-group 2 can pronounce “very” more accurately as their L1 allows them. Another huge problem in pronunciation is final consonant clusters where members of sub-group 2 struggle with pronouncing accurately words like “needs”, “texts”, as Uzbek typically avoids ending words with multiple consonants. They pronounce as /ni:dez/ or /tekistes/ because of the influence of their L1. However, it is not a problem for my students from sub-group 2, since as a Russian speakers they have an experience with words with multiple consonants such as [взгляд] – [vzglyad] “glance”.

The 2nd subgroup- 6 Students from diverse ethnic groups with mixed socioeconomic backgrounds.

In this subgroup, there are learners from various ethnic groups including three Russians, Tajiks, Kazakhs, Karakalpaks, Kirgizs and many of whom come from multilingual backgrounds. According to their ethnic backgrounds they share diverse L1 and they use Russian as a "Lingua Franca" – use Russian to communicate with each other as well as with Uzbek students outside English classroom (Long, 1996). Living in Uzbekistan, they are also acquiring Uzbek as L2 or L3 due to immersion. The multilingualism of the students in this subgroup can be both a strength and a weakness. While multilingualism promotes cultural hybridity and cognitive flexibility, it can also impact in linguistic interference and make it more difficult to transfer syntactic or phonological structures to L2 (English in our case) (Deumert 2011). For example, one my Karakalpak student in sub-group 2, struggles with reading the word when he meets it for the first time. This is an effect of Cyrillic alphabet where Karakalpak and Russian uses Cyrillic alphabet which can delay literacy in English using Latin alphabet, especially spelling and reading fluency due to script interference. His L1 makes him difficult to read unfamiliar English words in Latin alphabet. Where Uzbek students in sub-group 1 have less problem with this since Uzbek uses Latin alphabet with many substitute sounds for English phonetics. Despite they are from different ethnic backgrounds, members of sub-group 2 use Russian as their L1 (effect of Soviet Union) at home, with friends, with family members and relatives. Two students in the sub- group 2: Kazakh and Kirgiz cannot even fluently speak in their home/ethnic languages which are Kazak and Kirgiz, since they were born in Russian speaking families and grown-up in Russian speaking environments. So we can consider them as Russian speakers. As being Russian speakers, members of sub-group 2 have problems in English pronunciation such as Palatalization- over-softening of consonants. In Russian phonology there is a special sign for

softening some consonants in particular Russian words called "myagkiy znak" or "soft sign" – [ь]. Members of sub-group 2 unconsciously apply this feature of their L1 to English words when words like *"tune"* or *"duty"* may sound like /t^ʲu:n/ or /d^ʲu:ti/ — making them sound closer to *"tyune"* or *"dyuty"*, similar to British English but often even more palatalized. They pronounce certain English sounds (like /t/, /d/, /n/) with more softness than is natural in English where *"thing"* may be pronounced closer to *"sing"* or *"ting"*, and softened consonants may be added unintentionally which is not a problem for Uzbek students who are the members of subgroup 1. As in Uzbek, this sign does not exist –softening of consonants does not occur.

Another distinct feature of this particular sub-group 2 from sub-group 1 is learners in this sub-group 2 had more exposure to real English use mostly through migration to English- speaking countries and/or having family members living in English-speaking countries. Two Russian students' siblings study and live in America while Kazak and Kirgiz students spent years in their

childhood in migration to Canada and USA. One Kirgiz student did not live in English-speaking countries, although, he spends more time in English public speaking clubs and has online English-speaking friends across the world. This exposure increased their speaking skills as confirmed by Long (1996), in second language acquisition, immersion significantly enhances speaking skills, often leading to rapid development in oral proficiency, while accuracy in forms mostly in writing are to be mastered through formal language instructions. This exposure to authentic language use improved their pragmatic competence—the ability to use language effectively in real-world contexts (Long, 1996). This can be seen in results of the in-class activities mirroring IELTS speaking examination where members of sub-group 2 mostly achieve higher results than those members of sub-group 1. However, they lack the formal language, have frequent grammar mistakes and common spelling errors in their written production. They may write "definatly" instead of "definitely" and their written production often include informal

vocabulary and structures or phrases such as "stuff like that" which are not suited to academic writing but more appropriate in conversations. This shows that despite the immersion influences positively to communicative confidence, it does not guarantee high proficiency in other skills such as writing where the formality, precision, accuracy and coherence are valued and tested by high-stake proficiency tests like IELTS (Wardhaugh & Fuller, 2014). Which means members of sub-group 2 are highly likely to achieve lower scores for academic language use, grammar and spelling accuracy in IELTS writing than those in sub-group 1.

GENDER/SEXUALITY

As my IELTS preparation classroom consists of mixed-gender learners (male and female) aged 13- 14, I aim to create equitable and inclusive classroom environment which takes into account how gender affects students' performance and participation in the classroom. The Difference Model (Tannen 1990) and The Dominance Model (Zimmerman and West 1975) both have an influence on the strategy I use in the classroom. While the dominance model places more emphasis on power dynamics in interactions the difference model suggests that men and women have distinct but equally valid communication styles that have been shaped by socialization. This calls for acknowledging and appreciating a range of discourse styles in the classroom while being mindful of the potential impact that gendered power dynamics may have on participation. In group and pair work, for instance, I make sure that there are equal speaking opportunities for both genders while being attentive to any tendency for boys to dominate the conversations and discussions. I also make use of gender-neutral language in my materials. I use male/female pronouns alternately in sample tasks- he/she. I also actively counteract stereotypes with limiting examples such as female nurses or male computer engineers. I sometimes support girls especially from Uzbek backgrounds who are particularly shy and hesitant in providing and supporting arguments in debates by inviting them namely asking their opinions and helping with ideas for arguments and sentence starters.

Moreover, frequently, my female students feel hesitant talking about their private life e.g. favorite wearing style, cinema, meal; family members, family relations, home/house, the place they live, their own room which are the topics widely discussed in IELTS speaking examination in part 1 which they are preparing for. Before engaging them to the conversation, as being female teacher, I support those girls with stating examples from my own experience: "My favorite wearing style is casual even though as being teacher I sometimes wear formal style. In casual I feel comfortable and relaxed. It allows me to express my personalities freely" and then I ask "So hey Zarina, what is yours?" then they feel confident to talk about their preferences. The reason why I implement mentioned above strategies in my classroom is that I support Equity Model (Francis & Skelton, 2005) emerged from feminist educational theory which recognizes that certain behaviors of females are shaped by social, cultural, and institutional factors not much showing their differences in gender. While rejecting the

Deficit Model (Lakoff, 1975) which claims women lacks confidence use hesitancy markers in language compared to man, I think that my female students show this kind of behavior not for just they are tent to use, but their behavior shaped by gendered expectations from society and because of unequal access to resources or opportunities in society.

PEDAGOGICAL IMPLICATIONS AND ASSESSMENT MODIFICATION

In my IELTS preparation class, as it was ensured by my institution, a systematic skill-based approach is necessary to improve all language skills (speaking listening reading and writing) in order to prepare my students for the IELTS exam. The students varied ethnic backgrounds— including Tajik, Russian, Uzbek and others—as well as the regional dialects they speak have an impact on how they learn and communicate in the language. To do this, as a teacher I modify my lessons to take into account cultural sensitivities, different learning styles and language interference. Additionally, the socioeconomic diversity of the students necessitates providing equitable access to resources and support. By institutional policies PARSNIP-related subjects are avoided guaranteeing a classroom atmosphere that is impartial and courteous. To ensure that every student has a positive and inclusive learning experience, my instruction strikes a balance between the academic focus of IELTS preparation and cultural sensitivity.

Moreover, deep sociolinguistic understanding of general profiles and two sub-groups have many issues to consider when deciding on pedagogical implications to be done and assessment strategies to be implemented. In effective ELT classroom preparing for IELTS, for teacher instructions it is essential to help students overcome some phonological problems they face. However, for assessment part I will be more culturally, ethnically, linguistically sensitive, not counting those distinctiveness of students as an incorrect performance.

For Uzbek dominant students in sub-group 1 who tend to do better in academic writing and lacks oral proficiency, pedagogical implications need to focus on development of their overall speaking skills such as pronunciation, fluency, coherence and clarity, turn-taking, intonation and others. This can be achieved by implementing to lessons more speaking-focused activities. For example, I use interview, discussion, debate activities to increase fluency and coherence, turn -taking during procedure part of my lesson as a main activity and in the assessment of those activities, I differentiate the instruction with supporting members of sub- group 1 (Uzbek dominant students) by giving them more time to speak compared to sub-group 2 members have and provide members of sub-group 1 (Uzbek dominant students) with sentence starters, supporting vocabulary with meaning, ideas as pre-exam preparation materials.

Furthermore, I implement “Story-telling” activities to extend the length of their speech and “Describe Something” activities to prepare them for giving descriptive speech for speaking part 2 in IELTS examination. Both sub-group members do these activities during the class, as they are beneficial by preparing them to the external assessment – IELTS speaking examination. For assessing the results of these activities I differentiate pre-exam preparation phase for members of sub-group 1 where I share sample answers for both story telling and describe something activities to elicit the structure and vocabulary they need. Moreover, I use peer modeling- strategical grouping of students from sub-group 1 with those with sub-group 2 (dominant speakers) serves as a model to members of sub-group 1 when they learn and shadow the communicative competence from the members of sub-group 2. The more the students speak fluently, the more their effective filters to be reduced which help them learn more effectively from the classroom environment.

Particularly, members of sub-group 1 also need pronunciation support instructions targeting the interference issues of their L 1. For example, they have a problem of final consonant clusters and the [v]/[w] confusion. To overcome this confusion, they need focused minimal pair drills and auditory discrimination tasks which help them contrast [v] and [w] sounds (e.g., vet vs. wet, vest vs. west). I will use these tasks in the form of mini activity additional to warp-up phase of the lesson. Moreover, diagrams and videos showing mouse positioning - visual articulation modeling- can be effective to support better pronunciation of the target sounds. I will use them as a board attached on the wall and I highlight the sound production when I notice students are pronouncing incorrectly. Syllable-timing practice – braking-down sounds into manageable chunks (e.g., texts → text + s) can be used to help with final consonant cluster issues. I will use them as mini and additional activity to warm-up phase of the lesson. Ongoing teacher feedback on those issues and shadowing- repeating after native speakers’ speech patterns can be an effective solution to those problems that learners in the sub- group 1 suffer. Where I will give more formative feedback during the lesson and shadowing techniques as a homework. Grouping students effectively by assigning members of sub-group 1 more on speaker positions

creates them a room for more practice speaking and get ongoing and immediate teacher feedback on their speech which ultimately prepares them to achieve target results from speaking in IELTS examinations. Relying on recommendations of Fought (2011) about sensitive teaching I will not consider pronunciation problems of Uzbek speaking students as incorrect performance for summative assessments. As the problems in their pronunciation are mainly influenced by their social backgrounds and effect of their L1, I plan to help them during lessons to reach the maximum improvements in their pronunciation (mainly American style) as majority of the students are planning to migrate abroad to further their education (majority of them are preparing for studying at American universities). However, in assessing their overall performance in speaking I will not decrease their marks for pronunciation even though External

assessment they are preparing for assesses pronunciation. The first reason for this my decision is to implement culturally, socially inclusive, empathetic classroom environment and second reason is that despite IELTS speaking exam checks candidates against the criteria of correct pronunciation, the target band score my students are preparing for is only 6.0-6,5 which means candidate still developing their pronunciation and therefore still they have some problems in the pronunciation.

For sub-group 2 -Russian-dominant multilingual students who demonstrate strong oral proficiency due to immersion and more exposure to real English use but struggle with academic tone, grammar and spelling accuracy in writing, differentiated approach that values their communicative strength as well as addresses their structural weaknesses can be one the most effective pedagogical implications. They could benefit from short *explicit grammar instructions* (modals, conjunctions, conditionals, etc.) in pre-task phase every lesson after warm- up activities and *genre-based writing tasks* as main activities during the lessons. Implementing genre-based writing activities such as group projects and role-plays focused on writing help them keep engaged to writing and grammar lessons. The role play can be writing a formal letter (asking something and reply) to departments in workplace, writing an essay as a response for asking their opinions on one issue, writing a report describing trends to the shareholders as being an employee who would lose her/his job if he fails to do it, etc. Additionally, I can ask them to use learnt grammar elements in pre-task in their reports in main task. These activities will be done as a whole group as they are beneficial for members of sub-group 2 as well by enhancing peer collaboration. However, in assessment of those activities I differentiate the instructions by adapting conditions where I assign writer roles mostly for members of sub-group 2 and checker roles for members of sub-group 1 who are good at writing tasks. I also differentiate the instructions in pre-exam preparation phase in the assessment where I provide members of sub- group 2 with structures, formal vocabulary and forms to model their reports before assessing their final product such as essay.

Moreover, integrating to lessons materials which highlight academic vocabulary, collocations and increase register awareness along with genre-specific modeling (e.g analyzing sample IELTS band 6-7 score essays and re-writing them) can help members of sub-group 2 notice academic tone, vocabulary and sentence structures which are valued and tested in writing tasks in IELTS examination. Formative Assessment methods which is broken into phases -outlining, editing, peer-evaluating, revising- in which between phases, teacher provides targeted feedback on target structure can be helpful for members of sub-group 2. For example, quarterly assessments are done as traditionally by our learning center to disclose the progress of students to parents and learning center where members of sub-group 2 usually had lower results for writing part. I can use formative assessment techniques for members of sub-group 2 before giving them tasks of quarterly assessment as summative where I assess members of sub-group 1 in the quarterly assessment, without formative preparation. Students in sub-group 2 will benefit from formative feedback before I disclose the results as summative aligning with the recommendations of Bayley and Villarreal (2018) about considering educational background factors effect on learners' performance. Moreover, for their problems in spelling, using ongoing spelling, grammar checker tools and teacher-guided feedback serves as self-correction habit. I will use those techniques in the form of as additional recommended practice for home for only members of sub-group 2.

As members of sub-group 1, students in the sub- group 2 also have some problems associated with interference of their L1 to L2 such as Palatalization, where it can be reduced through constructive phonetic training where students are provided with audio recordings of both palatalized and non-palatalized versions of words such as "new", "students" and ask them to identify the difference or record their own pronunciation of those words and compare it to standard pronunciation (mainly American as they are preparing to migrate to America to further their studies) can help them better grasp the different phonological patterns. Learners also benefit from shadowing techniques where they repeat short audio clips from the native speakers immediately after hearing them. Informal assessments (which are not graded) -peer-correction tests where students work in pairs and correct each other's pronunciation based on the rubric can enhance metalinguistic awareness as well as encourage collaborative learning. To achieve this,

formative assessments can include pronunciation into rubrics where students are being aware of the pronunciation problems are being monitored but as for summative assessments, palatalization should not be penalized taking into account of Labov's (1972) research showed that language forms may carry social meaning which calls for culturally and linguistically responsive assessments. Additional information: The learning center provides every stationary we need in the classroom. All students do the tasks related to writing and grammar together and are assessed together 9with some differentiation in the

assessment as I mentioned above). Only the activities related to pronunciation are done by the members of subgroup 2 as a supplementary to the instructions (mainly for home) and the only members of the sub-group 2 are assessed on those activities they did for pronunciation.

CONCLUSION

In conclusion, the research has illuminated how language learning is deeply connected with issues of identity, equity and social factors influencing every single individual's learning habits, performance and behaviors. As being an example of multicultural classroom, my IELTS preparation classroom is not just a course for preparing students for the IELTS examination, but also it is an alive learning environment where power, privilege, social dynamics demonstrate its effects on learner's performance. By supporting female students constrained by gender norms, supporting Uzbek dominant students in oral proficiency activities and assessments- providing extra help in pre-exam preparations as well as adapting exam conditions, engaging Russian- speaking students into writing and grammar instructions with interactive and engaging activities, providing them formative assessment feedback improvements, supporting emotionally vulnerable students like my Karakalpak learner, I reject one-size-fits-all models in favor of context-responsive teaching. My teaching approach mirrors culturally inclusive, student- centered, equitable practices which is new for education system of Uzbekistan. Relying on the research done on equitability and social factors effecting language use, identity in the classroom (which I relied on my research paper) and relying on positive results of my own experience trying inclusive approach for teaching, my role as a teacher to address each students needs in my classroom and I can state that inclusive teaching calls for other instructors to think about positive results and create inclusive and equitable teaching and learning environment in their own contexts.

REFERENCES:

1. Bayley, R., & Villarreal, D. (2018). Cultural attitudes toward language variation and dialects. In J. I. Lontas (Ed.), *The TESOL encyclopedia of English language teaching* (Vol. 3, S2, Cultural Attitudes Toward Language Variation and Dialects). John Wiley & Sons. <https://doi.org/10.1002/9781118784235.eelt0297>
2. Dörnyei, Z. (1998). Motivation in second and foreign language learning. *Language Teaching*, 31(3), 117–135. <https://doi.org/10.1017/S026144480001315X>
3. Deumert, A. (2011). *Multilingualism*. In R. Wodak, B. Johnstone, & P. Kerswill (Eds.), *The SAGE handbook of sociolinguistics* (pp. 26–40). SAGE Publications Ltd.
4. Fought, C. (2011). *Language and ethnicity*. In R. Mesthrie (Ed.), *The Cambridge handbook of sociolinguistics* (pp. 238–257). Cambridge University Press.
5. Francis, B., & Skelton, C. (2005). *Reassessing gender and achievement: Questioning contemporary key debates*. Routledge.
6. Labov, W. (1972). *The social stratification of English in New York City* (2nd ed.). Cambridge University Press.
7. Labov, W. (1963). The social motivation of a sound changes. *WORD*, 19(3), 273–309. <https://doi.org/10.1080/00437956.1963.11659799>

8. Lakoff, R. (1975). *Language and woman's place*. New York: Harper & Row.
9. Long, M. H. (1996). The role of the linguistic environment in second language acquisition. *Language Teaching*, 29(1), 49-74. <https://doi.org/10.1017/S0261444800003164>
10. Mesthrie, R., Swann, J., Deumert, A., & Leap, W. L. (2009). *Introducing sociolinguistics* (2nd ed., Chapter 3). Edinburgh University Press.
11. Norton, B. (2000). *Identity and language learning: Gender, ethnicity and educational change*. Longman.
12. Tannen, D. (1990). *You just don't understand: Women and men in conversation*. New York: Ballantine Books.
13. Wardhaugh, R., & Fuller, J. M. (2015). *An introduction to sociolinguistics* (7th ed.). John Wiley & Sons.
14. Zimmerman, D., & West, C. (1975). Sex roles, interruptions and silences in conversation. In B. Thorne & N. Henley (Eds.), *Language and sex: Difference and dominance* (pp. 105–129). Newbury House.

VI SHU'BA. TURKIY TILLAR TARAQQIYOTI VA ZAMONAVIY LINGVODIDAKTIKA MASALALARI

O'QUVCHILAR NUTQIY KOMPETYENSIYASINI RIVOJLANTIRISHDA NUTQIY OMILLARNING O'RNI

Tursunoy Yusupova Axmedovna

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU

O'zbek tili va adabiyot ta'limi kafedrasida dotsenti,

pedagogika fanlari nomzodi

E-mail: tursunoyyusupova@navoiyuni.uz

ORCID ID: 0000-0001-9434-5189

Annotatsiya

Mazkur maqolada til ta'limining maqsad va vazifalari, ona tili darslarida o'quvchilarga nutqiy ko'nikma, nutqiy malaka nutqiy kompetensiya komponentlarining lingvodidaktik asoslanishini o'rgatish, og'zaki va yozma savodxonlikni o'stirish, ijodiy, ilmiy va kreativ fikrlash hamda o'quvchilarning tafakkur qilish qobiliyatini takomillashtirish bo'yicha tilshunos, metodist olimlar hamda psixologlarning ilmiy qarashlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: ona tili ta'limi, og'zaki va yozma savodxonlik, nutqiy ko'nikma, nutqiy kompetensiya, ta'limiy topshiriqlari, ilg'or texnologiyalar, kreativ yondashuv, ijodiy tafakkur, tasviriy ko'rgazmalar, matn turlari ustida ishlash.

Annotation

This article analyzes the scientific views of linguists, methodologists, and psychologists on the goals and objectives of language education, the teaching of speech skills and the linguistic and didactic basis of speech competence in native language classes, the development of oral and written literacy, creative, scientific, and creative thinking, and the improvement of students' thinking skills.

Keywords: mother tongue education, oral and written literacy, speech skills competence, educational tasks, advanced technologies, creative approach, creative thinking, visual exhibitions, work on text types.

Bugungi kunda yangi O'zbekistonni barpo etish va uchinchi Renessans poydevorini yaratishda yosh avlodga chuqur bilim berish, ularni har tomonlama barkamol shaxs sifatida tarbiyalash kabi muhim vazifalar belgilangan. Bu jarayon ona tili o'qituvchilaridan o'zlarining har bir o'tiladigan darsini ilg'or zamonaviy metodlar va grammatik mashqlar, nutqiy kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan pedagogik texnologiyalar orqali tashkil etishi orqali o'qitishning samarali yechimlarini topish va nazariy va amalai dalillar asosida xulosalash bilan o'zaro chambarchas bog'liqdir.

Ona tili o'qitishning asosiy vazifalaridan biri o'quvchilarda adabiy til me'yorlariga amal qilgan holda mustaqil tafakkur qilish, kreativ va ijodiy fikrlash qobiliyatini o'stirish hamda o'zining fikrini ham og'zaki, ham yozma shakllarda aniq, sarmazmun, tushunarli, savodli tarzda ifodalashni o'rgatishdan iborat. Shu bois ona tili darslarida o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasini o'quv topshiriqlari asosida rivojlantirishga e'tibor qaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Ona tili darslarining sifat va samaradorligini oshirishda nutqiy kompetentsiyalarning o'ziga xos o'rni muhim hisoblanib, uni rivojlantirishda qator omillarning o'rni ahamiyatli. Nutqiy kompetensiyalar rivojlantirishdagi

asosiy omillardan biri o'quvchilarning so'z boyligini oshirishga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq. Nutq turlari o'ziga xos xususiyatlarga ega. "Og'zaki nutq, odatda, bevosita nutq jarayonini tashkil etadi. Yozma nutqda esa muayyan masofaning bo'lishi nazarga olinadi. Shunga ko'ra ularning izchilligi, to'liq yoki noto'liqligi ham har xil bo'lishi tabiiy"⁸⁴. Har bir o'quvchida, avvalo, og'zaki nutq rivojlanib borishi mumkin, biroq og'zaki nutqidagi fikrini, qarashini ifodalayotganida yozma nutq me'yorlariga amal qilishi hamda ikkala nutq shaklida ham fikrlar bayonining ketma-ketligi, izchilligi nazardan chetda qolmasligi kerak.

O'quvchilarning og'zaki va yozma nutqida mantiq, mazmun va ma'no bo'lishi bo'yicha ko'nikmalar ona tili darslarida shakllantiriladi. Binobarin, ulug'alloma Abu Nasr Forobiy grammatika va mantiqning ahamiyati haqida quyidagicha fikr bildiradi: "Grammatika odamlar nutqini to'g'rilagani kabi – u shuning uchun ham vujudga kelgandir, – mantiq ilmi ham xato kelib chiqishi mumkin bo'lgan tafakkurni to'g'ri yo'ldan olib borishi uchun aqlni to'g'rilab turadi"⁸⁵. O'quvchilar o'z nutqida mantiqan mushohada yuritib, mulohaza bildirishlari maqsadga muvofiq. Shu bois ular o'zining xotirasidagi so'z zaxirasini o'z nutqi orqali harakatga keltiradi.

Nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirishda N.Bekniyazova so'z boyligini oshirish uchun so'zlash jarayoni bo'lishi zarurligini dalillash uchun quyidagi fikr-mulohazalarni keltiradi: "Ruhshunos olim V.Penfild odam bosh miya po'stlogining chap yarim sharida joylashgan nutqiy faoliyat bilan bog'liq markaz va zonalar haqida fikr yuritir ekan, nutq uchun zarur harakatlarni tartibga soladigan Brok zonasiga e'tiborini qaratadi. Brok zonasi esa buyumlarni atash markazi bilan ko'p marotaba bog'lanmas ekan, o'rganilayotgan so'zlarni nutqda qo'llash uchun bu zonada zarur dinamik stereotiplar hosil bo'lmaydi degan xulosaga keladi... So'zlash jarayonidagina sifatlarning ma'nosi va vazifasiga (funktsiyasiga) ko'ra xotiraga tushirish va tanlash operatsiyalari hamda amallari bajariladiki, ayni shu operatsiya va amallar dinamik stereotipning shakllanishini ta'minlaydi"⁸⁶. Demak, so'zlash uchun o'quvchi miyasida so'zlarning ma'nolari va ularning dinamik ko'rsatkichlari o'sib borishi hamda nutqda qo'llanib borishi nutqiy faoliyatga aylanishi nazarda tutiladi.

So'zni o'rganish va undan foydalana olish jarayoni uning nimani ifodalastganini tushunib eshtish; so'zni esda saqlab qolish; muloqotning turli vaziyatlarida so'zni qo'llay olish qobiliyatini qamrab oladi. So'zni taqdim qilish uning fonetik, yozma va grammatik shaklini tanishtirishdan, ma'nosini,

⁸⁴ Тўхлиев Б., Шамсиева М., Зиёдова Т. Ўзбек тили ўқитиш методикаси. – Т.: Янги аср авлоди, 2009. – 4 б.

⁸⁵ Mahmudov N.v.b.Ona tili.O'rta ta'lim muassasalarining 11- sinfi va kasb-hunar ta'limi muassasalari o'quvchilari uchun darslik.– Т.:O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2018.-376.

⁸⁶ Бекниязова Н.Таълим қорақалпоқ тилида олиб бориладиган мактабларнинг бошланғич синфларида ўқувчилар сўз бойлигини ошириш: Номзод. дисс.автореферати.- Т.,1998.- 22 б.

qo'llanilishini tushuntirishdan iboratdir.⁸⁷ Shu nuqtayi nazardan, sintaktik birliklar, so'z birikmalarining bir-biriga mantiqiy bog'lanishini ham monologik, ham dialogik matn tuza olishini, uni yozma ifodalash yuzasidan ko'nikmaga ega bo'lishini nazarda tutish zarur. Bu omillar takomili o'quvchilar matnlarni yozma savodxonlikka rioya qilib mustaqil yaratishida namoyon bo'ladi, kontekstni erkin tahlil qilishida sinovdan o'tadi.

B.O'rinboyevning qayd etishicha, "so'zlashuv nutqini xarakterlashda ko'zga tashlanadigan ikki tomon mavjuddir. Ulardan biri dialog bo'lsa, ikkinchisi monologdir".⁸⁸ So'zlashish jarayonida dialogik nutqining mazmundorligi, suhbat olib borilishining mahsuldorligi uning monologik nutqi oldindan mukammal o'sib borganligidan dalolat beradi. So'zlashuv nutqining mazkur ikki tomoni nutq ishtirokchilar soni jihatdan farq qilsa-da, lekin bu nutqiy faoliyatlar bir-biri bilan bog'liq faoliyatlar sirasiga kiradi. "Dialog asli yunoncha dialogos (gaplashish, suhbatlashish) so'zidan olingan bo'lib, "shaxslararo suhbat va fikr almashuv" ma'nosini ifodalaydi. Dialog og'zaki nutqning nutq jarayonida bir yoki bir necha kishi ishtirok etgan nutqiy aloqaning muhim shaklidir"⁸⁹. Jamiyatning barcha jabhalarida, oilada, mahallada, dars jarayonida, mashg'ulotlarda ham dialog orqali fikr almashiniladi, bayon qilinadi. Dialog ijtimoiy hayotimizda foydalaniladigan faol nutq turidir. Bu nutq turi asnosida so'zlovchi va tinglovchining muayyan maqsadi amalga oshadi, nutqiy kompetensiyaning tarkibiy komponentlari rivojlanib boradi.

Demak, nutqiy kompetensiyani o'quvchilarda rivojlantirish leksik birliklar, sintaktik birliklar, xususan, kiritmalarni nutqiy faoliyatda amaliy tomonlama qo'llashni o'rganishi va ulardan amaliy faoliyatda unumli foydalana olishi ularda mushohada yuritish jarayoni uchun asos vazifasini bajaradi. Shunday ekan, ularning ijodiy va mantiqiy fikrlashini belgilangan me'yorlar amal qilishni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Амиров Р. Особенности синтаксиса казахской разговорной речи. – Алма-Ата, 1972. – 223 с.
2. Бекниязова Н.Таълим қорақалпоқ тилида олиб бориладиган мактабларнинг бошланғич синфларида ўқувчилар сўз бойлигини ошириш: Номзод. дисс. автореферати. – Т., 1998. – 23 б.
3. Mahmudov N. va boshq. Ona tili. O'rta ta'lim muassasalarining 11- sinfi va kasb- hunar ta'limi muassasalari o'quvchilari uchun darslik. – T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2018. – 298 b.
4. Рогова Г.В. Методика обучения английскому языку. {на англ.яз} Учебной пособие для педагогических институтов И ф-тов иностранного языка. Л.Просвещение, 1975. – 323 с.
5. Тўхлиев Б., Шамсиева М., Зиёдова Т. Ўзбек тили ўқитиш методикаси. – Т.: Янги аср авлоди. 2009. – 244 б.

⁸⁷ Рогова Г.В. Методика обучения английскому языку. { на англ.яз} Учебной пособие для педагогических институтов И ф-тов иностранного языка. Л.Просвещение, 1975. -312 с.

⁸⁸ Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек тилида вокатив гап категорияси. – Тошкент, 1972. – 10 б.

⁸⁹ Амиров Р. Особенности синтаксиса казахской разговорной речи. – Алма-Ата, 1972. – 6 с.

6. Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек тилида воқеатив гап категорияси. – Т.: 2007. – 220 б.

TA'LIM JARAYONIDA PSIXOLOGIK-DIAGNOSTIK METODNING O'RNI

Shodmonova Munira Burxonovna

*pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent. Alisher Navoiy nomidagi
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
shodmonovamunira@navoiy-uni.uz
ORCID: 0000-0002-2485-3943*

Annotatsiya. Ushbu maqola diagnostik suhbat usuli, undan pedagogik tadqiqot maqsadlarida foydalanishga bag'ishlangan. Shuningdek, suhbatdoshning individual psixologik xususiyatlarini, kasbiy qiziqishlari va moyilliklarini diagnostika qilishda uning afzalliklarini o'rganadi.

Kalit so'zlar: diagnostik suhbat, o'qituvchi-eksperimentler, muloqot, ekstroversiya, introversiya, motivatsiya, filtrlangan savollar, nazorat savollari.

Annotatsiya. Данная статья посвящена методу диагностической беседы, использованию ее в целях педагогического исследования. В ней рассматриваются также ее преимущества в диагностике индивидуально-психологических особенностей, профессиональных интересов и склонностей собеседника.

Ключевые слова: диагностическая беседа, педагог-экспериментатор, общение, экстривертность, интравертность, мотивация, фильтрованные вопросы, контрольные вопросы.

Abstract. This article focuses on the diagnostic method of conversation and using it for purposes of pedagogical research. It also discusses its advantages in the diagnosis of individual psychological characteristics, professional interests and aptitudes of the interlocutor.

Keywords: diagnostic interview, teacher-experimenter, communication, extroversion, introversion, motivation, filtered questions, checklists.

Pedagoglarning kasbiy mahoratining asosiy komponentlaridan biri o'quv tarbiya jarayonini to'g'ri va samarali boshqara olishidir. Buning uchun pedagog texnik va uslubiy bilimlarni puxta egallaganli yetarli emas. Pedagog o'z ishi, faoliyati natijalarini tahlil qilishi, o'quvchilarda qiyinchilik tug'dirayotgan sabablarni o'z vaqtida aniqlashi, bu qiyinchiliklarni o'quvchiga individual yondoshish jarayonida bartaraf qila olishi lozim. Ushbu o'quv-tarbiya jarayonini boshqarishni takomillashtirish vosita va yo'llaridan biri ilmiy jihatdan asoslangan psixologik-pedagogik diagnostikadir. Bugungi kunda psixologik-pedagogik diagnostikaning o'rne, ahamiyati qanchalik katta ekanini hech kim inkor qilmaydi. Individual yondashish, o'quvchi va talabalarning individual xususiyatlarini o'rganish shart ekanligi bir qancha davlat hujjatlarida aks ettirilgan. Pedagogik diagnostika pedagogika va psixologiya fanlarining oralig'idagi soha bo'lib, o'quvchi shaxsini, uning individual xususiyatlari, rivojlanish dinamikasi va ularga ta'sir qiluvchi omillarni o'rganadi. Pedagogika diagnostika ta'lim samaradorligi, ish mazmuni, olib borilgan pedagogik faoliyatni tahlil qilishda katta ahamiyatga ega bo'lib, ilgor ta'lim muassasalarida

bu ish uslubi muvaffaqiyatli tarzda amalga oshirilmoqda, yutuqlar mustahkamlanib, yo'l qo'yilgan kamchilik va nuqsonlarni tahlil qilish asosida bosh strategik yo'nalishlar belgilab olinmoqda va yuqori darajadagi pirovard natijalar qo'lga kiritilmoqda. Savol tugiladiki: - bola qobiliyati, imkoniyati, bilimi, egallagan ko'nikmalarining o'lchovi bormi? - bolaning bilish va ko'nikmalariga belgilashga o'qituvchi aralashgani ma'qulmi yoki o'ziga o'zi baho bergani avzaltroqmi? Mana shu savollarga eng maqbul asoslarda javob berish pedagogik diagnostikaning predmetidir. Ushbu maqsadni ro'yobga chiqarish yo'l-yo'riqlari, metodik mexanizmlarini ishlab chiqish, joriy etish muhim vazifadir. Pedagogik diagnostikaning tarixi pedagogik faoliyati tarixi bilan deyarli tengdosh. Boshqacha qilib aytganda, pedagogik jarayon ming yillardan beri mavjud bo'lsa, bu faoliyatning meyorlari va natijalarini belgilash ham shunchalik qadimiydir. Demoqchimizki, o'quvchi bilimiga baho qo'yish, uni sinov va imtihon qilish, pirovard ish natijalarini belgilab olish boshlangan yerda pedagogik diagnostika ham mavjud. Faqat farq shundaki, ibti'y va o'rta asr pedagogikasida bola bilimi va iqtidorini diagnostik tahlil qilishning ilmiy asosi yo'q edi. Pedagogik diagnostikani ilmiy asosda tahlil etish va yo'lga qo'yish XX asr boshlarida amalga oshirilgan. Shu boisdan, bu pedagogik jarayonning nomlanishi ham turlicha bo'lgan. Ayrimlar pedagogik diagnostikani taklif etilgan bilimlarni o'zlashtirish asosi deyishadi. Boshqalar diagnostikani o'qitishni jadallashtiruvchi axborotdir deb hisoblaydilar. Yana ayrimlar esa diagnostika egallangan bilim sifatini nazorat etishdir, degan fikirni ilgari suradilar. Taniqli pedagog olim Macherman pedagogik diagnostikani «O'quvchi o'zlashtirishi bilan, o'quv materialini to'g'ri tanlash, maqsadni to'g'ri yo'naltirish mezonidir» deb hisoblaydi. Aslida pedagogik diagnostika o'quv materialini bilish jarayonining asosini tashkil etib, maqbul pedagogik xulosaga kelishga zamin yaratadi. Shu boisdan ham pedagogik diagnostika: birinchidan, o'quvchiga individual ta'lim berishni jadallashtiradi; ikkinchidan, davlat va jamiyatning ta'limga qo'ygan talablaridan kelib chiqib, o'quvchi bilimini to'g'ri, adolatli baholashni ta'minlaydi; uchinchidan, ishlab chiqilgan ta'limiy mezon, kriteriyalari orqali o'quvchining sinfdan sinfga o'tishda, mutaxassislikka qabul qilinishida minimal talablarga javob berishini belgilaydi. Pedagogik diagnostika yordamida ta'lim-tarbiya jarayoni to'g'ri tahlil etiladi va uning samaradorligi to'g'ri baholanadi. Boshqacha qilib aytganda, pedagogik diagnostika orqali ta'lim obyekti, ta'limiy tushunchalar qay darajada o'zlashtirilganligi tahlil etiladi, butun o'quv kursini, o'quv dasturlarini o'zlashtirish darajasi baholanadi. U o'quv-tarbiya jarayonini yaxshilashga xizmat qiladi, ta'limiy faoliyat natijasida erishilgan samaralarni xolislik bilan belgilab beradi, yo'l qo'yilgan kamchilik va nuqsonlarni bartaraf etishga yo'l ochadi, pirovard natijada ta'limning takomillashib borishiga ijobiy ta'sir qiladi. Pedagogik diagnostika tarixiga nazar tashlasak, o'tgan asrlarda u faqat o'quvchi bilimini baholash orqali amalga oshirilganini kuzatamiz. Unga 1864-yilda AQSh olimlari D.Fisher va R.Ressler asos solganlar, 1908-yildan boshlab esa, olim T.Stoun arifmetikadan test orqali o'quvchi bilimini sinash tizimini tadbiiq etgan.

Hozirda keng qo'llanilib kelinayotgan test orqali o'quvchi bilimini sinash tizimi 1908-yilda olim T.Stoun tomonidan fanga kiritilgan. Pedagogik diagnostikaning taqqoshlash, pedagogik tahlil, avvaldan ayta bilish (prognoz), interpretatsiya, pedagogik diagnostika natijalarini o'quvchilarga yetkazish, amalga oshirilgan turli diagnostik metodlarni o'quvchilarga yetkazish, pedagogik diagnostika metodlarini to'g'ri belgilash kabi jihatlariga e'tibor qaratiladi. Shuningdek, pedagogik diagnostikaning eng muhim kriteriylari sifatida haqqoniylik, ishonchlilik, puxtalik qayd etiladi. Bu uslubning o'ziga xos metodlari ham mavjud. Ular:

- kuzatish metodi;
- so'roqlash metodi;
- test metodi.

Pedagogik diagnostikada kuzatish metodi. Uni qo'llash jarayonida, ta'lim muassasalarining o'quv-tarbiya ishlari jarayonini o'rganish asosida tadqiq etilayotgan muammo holati aniqlanadi, tajriba avvali va yakunida qo'lga kiritilgan ko'rsatkichlar o'rtasidagi farq to'g'risidagi ma'lumotga ega bo'linadi. Pedagogik kuzatish murakkab va o'ziga xos xususiyatlarga ega. Kuzatish aniq maqsad asosida, uzluksiz, izchil va tizimli amalga oshirilsa, kutilgan natijani qo'lga kiritish mumkin. Olib borilayotgan pedagogik kuzatish ta'lim -tarbiya sifatini oshirish, o'quvchi shaxsini shakllantirishga xizmat qilsa, mazkur metodning ahamiyati yanada oshadi. Pedagogik kuzatuvni tashkil etishda xatoga yo'l qo'ymaslik muhimdir. Buning uchun tadqiqotchidan quyidagilar talab etiladi:

- kuzatuv jarayonida aniq maqsadga egalik;
- kuzatishni tizimli ravishda yo'lga qo'yish;
- kuzatishning har bir bosqichida muayyan vazifalarni hal etish;
- har bir holatning mohiyatini sinchiklab o'rganish;
- xulosa chiqarishga shoshilmaslik.

Pedagogik diagnostikada so'roqlash metodi. Ushbu metod pedagogik diagnostikada juda qadimdan buyon foydalanib kelinmoqda. So'roqlash metodi bilim olish va berish jarayoni boshlangandan buyon mavjud. Kuzatish metodida o'quvchining axloqiy-ma'naviy tamoyillari, qiziqishi, munosabati, fikrlash :rasi o'rganilsa, so'roqlash metodi esa suhbat va savol-javob orqali ko'proq ma'lumot to'plash imkonini beradi. Bu uslubda o'quvchi to'g'risida subyektiv yoki obyektiv ma'lumot olish mumkin. Axborot og'zaki, yozma, standartlashtirilgan, yakka, guruhlariga bo'lingan holda bir yoki bir necha bor so'rash asosida to'planadi.

Pedagogik diagnostikada test metodi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, bu metodga T.Stoun 1908-yilda asos solgan bo'lib, u ilmiy asoslarga qurilgan va ma'lum talab,qonun-qoidalar zamirida amalga oshiriladi. Odatda pedagog tomonidan o'tkazilgan barcha nazorat shakl va uslublari ham test hisoblanadi. Test asosan psixolog olimlar tomonidan ishlab chiqilib, amaliyotga tavsiya etilgan. U pedagogik diagnostika metodlari orasida qulayligi, sifatli va aniq ma'lumot berishi bilan ajralib turadi. Testlar yillar mobaynida yanada yaxshilanib va takomillashtirilib kelinmoqda. Bu metodga turli davrda turlicha

izohlar berilgan. Nemis olimi Liner: "Test shaxsning turli holatlarini, shaxsiy xususiyat, imkoniyat va qobiliyatini aniqlovchi ilmiy metoddir", – deb ta'riflagan. Test chinakamiga pedagogik diagnostika metodi bo'lib metodi bo'lib, u jarayonning pirovard natijasini aniqlab berishga qodir mezondir. U :mo tahlillarga asoslanadi. Testlarning ham bir necha turlari mavjud. Ular:

- ta'lim iy muvaffaqiyatlarni aniqlaydigan test;
- shaxs taraqqiyotni va uning imkoniyatlarini belgilaydigan test;
- intellektni aniqlaydigan test;
- umumiy natijani aniqlaydigan test;
- muayyan hududda, maktabda u yoki bu fanni o'qitish samaradaorligini ko'rsatuvchi test;
- professional kasbga moyillik layoqatini, shaxsning funksional imkoniyatlarini aniqlovchi test;
- shaxs psixologiyasini ochib beruvchi test;
- shaxsning yo'naltirilganligini belgilovchi test;
- shaxsning qiziqishi, moyilligini aniqlab, shu sohani takomillashtirishga yordam beruvchi test;
- klinik test va h.k.

Yuqorida bayon etilganidek, test ham baholash, ham pedagogik diagnostika hisoblanadi. O'quvchilar bilimini bu usulda baholash 1930-yilda boshlangan. Lekin, keyingi paytlarda u keng joriy qilinmoqda. Amaliyotda o'zlashtirishga qaratilgan testlar tobora ko'proq o'rin olib bormoqda. O'zlashtirishga qaratilgan testlar:

- muyyan predmetni o'zlashtirishga qaratilgan testlar;
- o'zbek tilini o'zlashtirishga qaratilga testlar;
- chiroyli yozuvni belgilashga yo'naltirilgan testlar;
- o'qish tezligi va texnikasi baholovchi testlar;
- so'z boyligini aniqlovchi testlar;
- bolaning rivojlanishini va maktabga tayyorligini aniqlovchi testlar;
- bolaning intellektual faoliyatini aniqlashga qaratilgan testlar;
- bolaning didatik ko'nikma va malakasini belgilovchi testlar va h.k.

Diagnostik suhbat – pedagogik amaliyotda ta'lim berish metodi sifatida ko'pchilikka ma'lum. Tajriba ko'rsatadiki, suhbatdan faqat birlamchi verbal axborotni to'plash metodi sifatida foydalanilmaydi. Suhbat to'g'ri o'tkazilganda, u shaxsning individual-psixologik xususiyatlarini: moyilliklarini, qiziqishlarini, tarbiyalanganlik darajasi, o'quvchining hayotiy faktlarga, hodisalarga, mehnatga, o'z xatti-harakatlariga munosabatini chuqur o'rganish va aniqlash imkoniyatini beradi. Suhbat natijasida pedagogda tarbiyalanuvchining shaxsiy sifatlari to'g'risida ko'proq yaxlit tasavvur hosil bo'ladi. Suhbatning kuchli gomon, birinchidan, tadqiqotchining sinalayotganlar bilan jonli muloqoti, savollarni individuallashtirish, ularni turli variantlarda ishlash, qo'shimcha aniqlashtirish, javoblarning ishonarliligi va to'liqligini tezkor tashxislash imkoniyatida; ikkinchidan, so'rovning hamma turlarida tadqiqotchining maqsadni belgilashi faraz ko'rinishida ifodalanadi. Oldinga surilgan farazning haqqoniyligi yoki

yolg'onligi to'g'risida xulosalar chiqarish imkonini beradigan belgilar bor yoki yo'qligi aniqlanadi.

Afsuski, suhbatdan diagnostika metodi sifatida metodik jihatdan noto'g'ri foydalanish holatlari ham uchraydi. Bunda suhbat orqali axborot olish imkoniyati cheklanadi. Shuning uchun suhbat jarayonida tarbiyalanuvchi to'g'risida yetarlicha to'liq (qiziqtirayotgan) axborotni, u to'g'risida ko'proq ma'lumot to'plash uchun suhbatga shaxs diagnostikasi metodi sifatida qo'yiladigan psixologik-pedagogik talablarni hisobga olish zarur.

Eng avvalo, suhbatga puxta tayyorgarlik ko'rish, maqsad, vazifalarni aniqlash, taxminiy reja tuzish, o'quvchilarga berilishi kerak bo'lgan asosiy savollarni aniq; qilib o'ylab chiqish kerak. Pedagog suhbatning sxematik rejasini (nima haqida gaplashishni, nimani aniqlashni, nimani qayd qilish)ni o'ylab chiqishi, suhbatni qaysi shaklda o'tkazish yaxshiroqligini o'ylab ko'rish shart. Bunda suhbatdoshning shaxsiy xususiyatlari (tashqi ta'sirga beriluvchanligi, kamgapligi, odamovi, qiziqqonligi, ekstrovertligi, introvertligi va sh.k.)ni; uning holatini (achchiqlangan, asabiylashgan, quvnoq); uning tadqiqotchi-pedagogga munosabati (ishonchsizlik, yoqtirish, yoqtirmaslik, ishonish)ni; uning bo'ladigan suhbat mavzusiga taxmin qilinadigan munosabatini hisobga olish lozim.

Suhbatni boshlash - bu haqiqiy san'at, pedagogikada bu masala bo'yicha yagona qoidalar yo'q. Ammo har qanday suhbatni moslashish (adaptatsiya) bosqichidan boshlagan ma'qul, bu jarayonda ikkita jiddiy maqsad; tarbiyalanuvchida savollarga javob berish motivatsiyasini hosil qilish va uni sezilmaydigan holda diagnostik izlanishga tayyorlash amalga oshiriladi. Bu bosqichning asosiy vazifasi – tarbiyalanuvchi bilan “aloqa o'rnatish, suhbatni ulab olish”dan iborat. Suhbat erkin bo'lishi uchun uni asosiy maqsadga tegishli savollardan emas, balki ikkinchi darajali (masalan, o'smirlardan futbol yoki xokkey, kinofilm yoki umuman sport va sh.k. to'g'risida so'rash mumkin) savollardan boshlagan ma'qul. Masalan, suhbat davomida tadqiqotchi o'quvchining ta'lim muassasasida o'qitiladigan ayrim o'quv fanlariga nisbatan salbiy munosabati sabablarini bilmoqchi, deylik. U shunday savollar berishi mumkin: “Sen birinchi galda qaysi fanlarni o'rganishni xohlaysan?”, “Senga qaysi fanlar qiziqroq?” va sh.k. Bu savollarga javoblar o'quvchining o'rganilayotgan fanlarga ijobiy yoki salbiy munosabatini keltirib chiqarayotgan har xil sabablarni aniqlash imkonini beradi.

O'quvchida suhbatda qatnashishga motivatsiya hosil qilish – birmuncha murakkab vazifa. Chunki, har bir o'quvchining o'z qiziqishlari va intilishlari bo'ladi. Bunday motivatsiyani qanday qilib hosil qilish mumkin? O'quvchilarni savollar bilan qiziqtirish zarur. Aynan savollar – suhbatning eng muhim tarkibiy qismi. Ammo savollar ularning hayotiy ehtiyojlari, qiziqishlari, nimalarni qadrlashlari va afzal ko'rishlariga tegishli bo'lishi, pirovardida esa, ular uchun shaxsiy mazmunga ega bo'lishi lozim. O'quvchining shundan keyingi qiziqishini oshirish va tadqiqotchi bilan munosabatini mustahkamlash birinchi savollarga javob berishi jarayonida amalga oshiriladi. Buning uchun munosabat o'rnatishga qaratilgan savollardan foydalaniladi. Bunday savollarga javoblar yetarlicha

yengil va suhbatning boshidagi ehtiyojlarga tegishli bo'ladi. Ular imkoni boricha suhbat (so'rov) mavzusiga yaqin bo'lishi va o'quvchini tadqiqotchi o'rganayotgan muammolar :rasiga sezdirmay olib kirishi kerak. Masalan, kasbga yunaltirish muammosi buyicha kollej bitiruvchisiga shunday savol berilishi mumkin: "Faraz qilaylik, senga maktab bitiruvchisi kasb tanlashda yordam berishni so'rab murojaat qildi. Sen unga qanday maslahat bergan bo'lar eding?" Bunday savol suhbatdoshga yoqmay qolishi mumkin emas. Chunki unga maslahat so'rab murojaat qilinmoqda. Bu savol o'quvchi tanlagan kasbining nufuzli ekanligiga tegishli, demak, kollej o'quvchisining motivatsiyasini belgilaydi va uni suhbatning muammolari :rasiga olib kiradi.

So'rov (suhbat) keyingi bosqichining asosiy mazmuni – qo'yilgan maqsadga erishish, ya'ni qo'yilgan vazifalarni hal etish uchun zarur axborotni yig'ishdan iborat. Suhbat davomida quyidagi savol turlaridan foydalanish mumkin: yo'naltiruvchi-psixologik filtrlar va nazorat savollari. Birinchi turdagi savollar zo'riqishning oldini olish uchun, bir mavzudan boshqasiga o'tish uchun qo'llaniladi. Agar, masalan, so'rovda tadqiqotchi tomonidan tarbiyalanuvchiga uning o'quv faoliyati bilan bog'liq bir qator savollar berilsa va undan keyin esa, hech bir sezilarli bog'lanishsiz uning ota-onasi, o'rtoqlari, tengqurlari bilan munosabatlari to'g'risidagi savollarga o'tib ketilsa, bunday bir mavzudan boshqasiga keskin o'tish tarbiyalanuvchida taajjublanishni keltirib chiqarishi mumkin. Shuning uchun o'tish silliq bo'lishi kerak, tarbiyalanuvchiga keyingi savollarning zarurligini bildirish lozim. Buning uchun yo'naltiruvchi-psixologik savollarning quyidagi turkumidan foydalanish mumkin:

O'qishdan keyin sen charchab uyga qaytib kelding. Uyda seni ota-onang, akang, singling kutganlar. Sening oldingga, ehtimol, o'rtoqlaring kelishadimi, yoki sen ular bilan kinoga, stadiona borasanmi? Sen uyda bo'lishni yoqtirasanmi? Ha, yo'q. Sening uyingga do'stlaring kelib turishadimi? Ha, yo'q.

Bu savollardan keyin tadqiqotchining oiladagi munosabatlarga qiziqayotganligi to'la asoslanadi, o'quvchida bu savollar nima uchun berilayotganligi to'g'risida tushunmovchilik kelib chiqmaydi va u savollarga bajonidil javob beradi. Suhbatning boshqa mavzusiga o'tish uchun "endi esa ... haqidagi bir nechta savollarga o'taylik", "hozir esa biroz boshqa narsa haqida gaplashaylik" kabi "ko'priklar"ni ham tavsiya qilish mumkin.

Tadqiqotchi suhbat davomida filtr savollardan ham foydalanadi. Ular o'quvchi hayotidan ayrim detallarni aniqlash imkonini beradi. Masalan, o'quvchining texnik ijodiyot to'garagi to'g'risidagi fikrini aniqlashdan oldin tadqiqotchi uning bu to'garakda ishtirok etishini aniqlashi kerak, aks holda bu savollarni berish mo'ljallangan o'quvchilarga berilmagan bo'ladi, bu esa natijalarning aralashib ketishiga olib keladi.

Nazorat savollari suhbatni o'tkazish amaliyotida keng tarqalgan. Ularning vazifasi – olingan axborotning haqqoniyligini ta'minlashdan iborat. Masalan, kollej o'quvchisi o'zining kelgusidagi kasbidan qanchalik mamnun ekanligini aniqlash uchun tadqiqotchi unga bir nechta savollar beradi: "Kasb-hunar kollejida o'qishdan xursandmi? Unga kollejda nima yoqadi va nima yoqmaydi?

Dam olish uchun bo'sh vaqt qolyaptimi?" Bu savollardan keyin birinchi nazorat savolini berish mumkin: "boshqa kollejga o'tishni xohlarmiding?"; keyin ikkinchisini: "Faraz qilaylik, qaysidir sabablar bilan kollejda o'qimay qo'yding. Keyin unda o'qish uchun qaytib kelgan bo'larmiding?" kabi savollarga berilgan javoblarni solishtirib ko'rish o'quvchining samimiyligi haqida ma'lumot beradi.

Nazorat savollari bir nechta vazifalarni bajarishi mumkin. Ularning yordamida faqat bitta mavzu buyicha javoblarni nazorat qilish emas, balki ular umuman va shu bilan birga ayrim savollarga ishonch koeffitsiyentini hisoblash uchun asos bo'lib xizmat qila oladi.

Nazorat savollarini ketma-ketlikda bermaslikni bilish zarur. Ularning orasida, odatda, ikkita-uchta savol qo'yiladi. Tadqiqotchi nimani aniqlamoqchi ekanligini o'quvchi payqamasligi kerak.

Suhbatning diagnostika metodi sifatidagi muvaffaqiyati ko'p jihatdan tadqiqotchining pedagogik odobga rioya qilishi bilan bog'liq. Erkin sharoit o'rnatish, suhbatga jonli fikrlar almashuvi xususiyatini berish, rasmiylik elementlarini bartaraf qilish jiddiy ahamiyatga ega. Suhbatning samimiy bo'lishiga quyidagilar yordam beradi:

- agar tadqiqotchi o'quvchining "tepasida turib olmasa", uning ishonchsizligi yoki ehtiyotkorligini keltirib chiqaruvchi, uning uchun begona, uzoq odam bo'lishga intilmasa;

- agar tadqiqotchi o'z mulohazalarini xayrixohlik bilan, maslahat shaklida aytsa;

- agar tadqiqotchi suhbatdoshini diqqat bilan tinglay olsa;

- agar tadqiqotchi o'quvchining shaxsiy ishlariga, qiziqishlariga samimiy qiziqishini ifoda etsa;

- agar tadqiqotchi sabr va chidam, sezgirlik va e'tiborlilikni namoyon etsa;

- agar tadqiqotchi o'quvchining psixofiziologik xususiyatlarini hisobga olsa;

- agar tadqiqotchi suhbat jarayonida o'zaro ishonch va bir-birini tushunish muhitini yaratsa, prinsipiiallik, ishchanlikka rioya qilsa, suhbatdoshini xushmuomalalik bilan yo'naltirib borsa, unga "oxirigacha gapirishga" imkon bersa, mensimaslikka, takabburlikka, buyruq ohangiga, tahqirlovchi sifatlashlarga, xafa qiladigan kinoyalarga yo'l qo'ymasa, suhbatni tergovga aylantirib yubormasa.

Natijada o'quvchi chin ko'ngildan hamdardlikni, yaxshi munosabat va o'ziga jalb qilishni his qilib, unda tadqiqotchiga nisbatan ishonch hosil bo'ladi, u o'zining ko'nglidagi fikrlari, hayotiy intilishlari va sh.k.larni aytib bera oladi. Yaxshi, samimiy suhbat suhbatdoshga ma'naviy va ruhiy osoyishtalik topishga yordam beradi, yaxshi ishchanlik kayfiyatini hosil kiladi.

Diagnostik suhbat vaqtida o'quvchining aytganlarini qayd qilish, yozish va belgilar qo'yish tavsiya qilinmaydi, chunki bunda o'quvchi ochiqchasiga gaplashmay qo'yadi. Ammo olingan ma'lumotlarni suhbatdan keyin darhol kundalik yoki kuzatishlar jurnaliga kiritish zarur. Suhbat natijalari diqqat bilan tahlil qilinadi. Lekin suhbatni o'quvchi shaxsi diagnostikasining universal metodi deb hisoblash mumkin emas. Masalan, shaxs va uning hamma tomonlarini ham

suhbat metodi bilan o'rganib bo'lmaydi. O'quvchi o'zining psixik xususiyatlarini, holatini va ko'pgina psixik jarayonlarni tushuntirib bera olmaydi. Shuning uchun suhbat metodi o'quvchi shaxsini o'rganishning boshqa metodlari tizimida qo'llanilishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, pedagogik diagnostika ta'lim jararayonida juda ahamiyatli faoliyat hisoblanadi. Diagnostik tahlillar qachon obyektiv bo'ladi?

Agar sinov natijalari turli tekshiruvlarda bir xil natijalar ko'rsatib, ko'rsatkichlar o'zaro bir-biriga yaqin bo'lsa;

Agar sinov mezonlari, o'lchovlari birligi hamda uning natijalari sinovni amalga oshiruvchi, aniqlovchining shaxsiy xislati va munosabatlariga bog'liq bo'lmasa;

Agar sinov bir xil talab, bir xil munosabat va psixologik kayfiyatda amalga oshirilsa, haqiqiy ahvolni aniqlashda obyektiv natijalar olinishi mumkin. Modomiki maqsad haqiqiy ta'limiy ahvolni aniqlash ekan, unga to'g'ri, halollik, haqqoniylik bilan yondashish zarur. Aks holda, diagnostikadan ko'zlangan natijaga erishish, to'g'ri tashxis belgilash mumkin emas. Bundan tashqari ayrim sinf ishlarini, ko'pincha esa og'zaki berilgan javoblarni baholashda har xil yondashuvlar qayd etilishi mumkin. Bu sinovchi, ya'ni diagnostik tahlil o'tkazuvchi shaxsning aniq maqsadni tushunib yetishiga, mas'uliyatiga, ishga bo'lgan yondashuviga va nihoyat, uning saviyasiga bog'liq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Кушнер Ю.З. Методология и методы педагогического исследования (учебно-методическое пособие). - Могилев, МГУ им. А.А. Кулешова, 2001. - 66 с.
2. Зельцерман Б., Рогалева Н. Педагогическая диагностика успешности учебной деятельности. - Рига, Латвия.
3. Полонский В.М. Методы педагогических исследований.
4. Бабанский, Ю.К. Педагогический эксперимент / Ю.К. Бабанский // Введение в науч. исследование по педагогике. - М., 1988.
5. Загвязинский В.И. Методология и методика дидактического исследования / В.И. Загвязинский. - М., Педагогика, 1982.
6. Кларин М. В. Педагогическая технология в учебном процессе. М.: Знание 1989. 80-с.
7. Фарберман Б. Л. Прогрессивные педагогические технологии Т.: ИПВССШ. 1999. 84-с.
8. Adash Rustamova Eshankulovna, & Qayumova Shaxnoza Anvar qizi. (2023). Theoretical Foundations of Pedagogical Diagnostic Methodology in the Training of Future English Language Teachers. *European Journal of Humanities and Educational Advancements*, 4(9), 83-85.

RAQAMLI TEXNOKRATLASHUV SHAROITIDA QO'SHMA GAPLARNI O'QITISH USULLARI

Kuldasheva Sanobar Xayotovna

*Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b., Alisher Navoiy
nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti*

kuldasheva1777@gmail.com

ORCID:0000-0001-5476-7539

Annotatsiya

Mazkur maqolada ona tili darslarining mavzuni mustahkamlash bosqichlarida, yangi mavzu o'tilgandan keyingi darslarda multimedia majmualaridan foydalanish, videolavhalar ustida topshiriqlar ishlash metodikasi haqida so'z boradi. Olimlarning ona tilini o'qitishda multimedia vositalarining afzalliklari haqida aytgan fikrlari tahlilga tortilgan. "Sodda va qo'shma gaplar" mavzusida videolavhalar vositasida yaratilgan dars ishlanmasi, turli topshiriqlar metodik tahlil qilingan va tavsiya etilgan. Mavzu :rasida o'quvchining malaka talablari ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: multimedia vositalari, videolavha, malaka talablari, audiovizual vositalar, og'zaki nutq, lingvistik kompetensiya, anglash.

Аннотация

В данной статье рассказывается об использовании мультимедийных комплексов на этапах закрепления темы уроков родного языка, на уроках после изучения новой темы, методике работы над заданиями по видео. Анализируются мнения ученых о преимуществах мультимедийных средств в обучении родному языку. По теме "Простые и сложные предложения" были методично проанализированы и рекомендованы планы уроков, различные задания, созданные с помощью видеороликов. В рамках предмета разработаны квалификационные требования к студенту.

Ключевые слова: мультимедийные средства, видеоролик, требования к навыкам, аудиовизуальные средства, говорение, языковая компетенция, понимание.

Abstract

This article talks about the use of multimedia complexes in the stages of strengthening the topic of the mother tongue lessons, in the lessons after the new topic has been taught, and the methodology of working on assignments on videos. The opinions of scientists about the advantages of multimedia tools in teaching the mother tongue are analyzed. On the subject of "Simple and Compound Sentences", lesson plans created with the help of videos, various tasks were methodically analyzed and recommended. Within the subject, the student's qualification requirements have been developed.

Key words: multimedia tools, video, skill requirements, audio-visual tools, speaking, linguistic competence, comprehension.

Bilamizki, o'quv jarayonida tatbiq etilgan raqamli texnologiyalar nafaqat ushbu sohadagi bilim va ko'nikmalarning shakllanishiga, balki o'quvchi dunyoqarashining kengayishiga, shaxsiy fazilatlarining takomillashuviga ta'sir ko'rsatadi, bilim olish jarayonining o'ziga nisbatan qiziqishini oshirishga, o'rganishni rivojlantirishga xizmat qiladi. Ko'plab olimlarning fikriga ko'ra, multimedia vositalari o'quvchilarning ijodiy tafakkuri rivojlanishiga ham jiddiy ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Matn, nutq, grafika, animatsiya, musiqa, video va turli xil

usullarning kombinatsiyasidan dars mashg'ulotlarida unumli va o'rinli foydalanib darsning mazmuni va shaklini ta'minlash o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda yangi imkoniyatlar eshigini ochadi: ma'lumotlardan tezkor foydalanish, audio va vizual materiallardan istalgan makon va zamonda foydalana olish mumkinligi, ko'rib idrok qilishni, mustaqil, ongli ravishda xulosa chiqarishni osonlashtiradi. Y.S.Polatning fikricha, "Multimedia vositalari asosidagi darslar o'quvchining ongosti reaksiyalariga materialni idrok etish va eslab qolishga yordam beradigan psixologik daqiqalarni yaratadi"[1]. E.G'oziyev "har qanday faoliyat muayyan motivlar ta'sirida vujudga keladi va yetarli shart-sharoitlar yaratilgandagina amalga oshadi. Shuning uchun ham ta'lim jarayonida o'zlashtirish, egallash va o'rganishni amalga oshirishni ta'minlash uchun o'quvchilarda o'quv motivlari mavjud bo'lishi shart"ligini ta'kidlaydi[2]. Bilish motivlari shaxsda bilish, bilim va ko'nikmalarni egallash maqsadini qaror toptiradi, ya'ni shaxsni gnoseologik maqsad sari yo'naltiradi. Multimedia vositalari orqali tashkil etilgan dars mashg'ulotlarida bilishning ham tashqi, ham ichki omillari yordamida o'quvchi shaxsida o'quv motivlarini shakllantirishga erishiladi. Masalan, o'quvchilarni kichik guruhlarda birlashtirib jamoa tashkil etish, animatsiyalar vositasida bilimni baholash, aniq va to'g'ri to'xtamga kelmaguncha boshqa sahifaga o'tkazmaslik, sinf xonasiga zamonaviy kommunikatsiya muhitini olib kirish, o'quvchini yangi g'oyalar sari yetaklash, ijodkorlik, kreativ fikrlashga undash kabilar bevosita multimedia vositalari yordamida o'quv maqsadga nisbatan tashqi omilni vujudga keltiradi. Animatsiyalar harakatlanishi, ranglarning uyg'unligi va o'zgarib har tusga kirishi, ovozning matn va harakatlarga mutanosibligi orqali o'quvchi shaxsining tuyg'ulariga (sezish, his qilish, rohatlanishi, kayfiyatining ko'tarilishi) ta'sir o'tkazish mumkinki, bular o'qishga nisbatan individual maqsadni yuzaga chiqaruvchi qo'zg'alish negizida hosil bo'ladigan ichki omillar hisoblanadi. Multimedia vositalari yordamida vujudga keltirish oson kechadigan bunday omillar bilishga nisbatan qiziqishni vujudga keltiradi. Bilishga nisbatan qiziqishning vujudga kelishi esa shaxsning ma'naviy darajasini oshirish uchun intilishning yetilishidir.

Biz o'z tajribalarimizda "Sodda va qo'shma gaplar" mavzusini mustahkamlashda tayyorlangan multimedia majmuamizdagi videolavha asosida topshiriqlar yaratdik va sinovdan o'tkazdik. Avvalambor, 9-sinfda tahsil olayotgan o'quvchi sodda va qo'shma gaplar :rasida nimalarni bilishi kerak? Sodda va qo'shma gaplar mavzusini tushuntirganda nutqiy va lingvistik kompetensiyani rivojlantirish uchun qanday malaka talablari ustida ishlash kerak? Dastlab belgilangan o'quv dasturi asosida 9-sinfda tahsil olayotgan o'quvchi uchun taklif etayotgan texnologiyamiz orqali erishilishi nazarda tutilayotgan quyidagi nutqiy hamda lingvistik kompetensiya malaka talablarini bir mavzu rasida belgilab chiqdik.

Lingvistik kompetensiya

<i>Malaka talab kodi</i>	<i>Yozma savodxonlik</i>
9.LK.IM ⁹⁰ .1	Imlo qoidalarini bilish va yozma nutqda to'g'ri qo'llay olish
	<i>Sintaksis</i>
9.LK.S ⁹¹ .1	Qo'shma gap qismlari va ularni bog'lovchi vositalarni, uning qismlari orasida tinish belgilarining qo'llanishini farqlay olish;
9.LK.S.2	Bog'langan, ergashgan va bog'lovchisiz qo'shma gaplarni farqlash, nutqda to'g'ri qo'llay olish;
9.LK.S.3	Ko'chirma va o'zlashtirma gaplar haqida bilish, ularda tinish belgilarini to'g'ri qo'llay olish;
9.LK.S.4	Nutq uslublarni o'ziga xos jihatlarini bilish va farqlay olish, ulardan nutq amaliyotida foydalana olish

Internet sahifalaridan mavzuga mos keladigan videomaterial tanlab oldik. U ham bolaning nutqi ustida ishlash, ham nazariy ma'lumot berish samaradorligini ko'rsatishga xizmat qilishi lozim.

Videolavha "Garajda yaratilgan startap: innovatsiya laboratoriyasi" deb nomlanadi (kun.uz).

1-topshiriq. Videoni ko'rish jarayonida tayanch so'z va iboralarni daftarlaringizga qayd etib boring. (O'quvchilar o'zlari uchun mavhum bo'lgan yoki tayanch deb hisoblagan so'zlarini daftarlariga yozib boradilar).

2-topshiriq. Videolavhani diqqat bilan kuzating. Uning asosiy mazmunini qayta so'zlab bering.

Asosiy maqsad adabiy talaffuz me'yorlariga amal qilgan holda ketma-ketlik asosida izchil, mazmunli, ifodali, ravon, ta'sirchan so'zlab berishga undashdan iborat. O'quvchi o'zini erkin tutishi, nutq so'zlayotganda gavda, qo'l harakatlariga e'tiborli bo'lishi, o'rtoqlarining diqqatini o'ziga qarata olishi, qisqa qilib aytganda, shu asosda ularga notiqlik san'ati ham o'rgatib boriladi. Matnda keltirilgan argumentlar o'quvchi tomonidan boyitilishi mumkin, ya'ni fikrlarni to'ldirishga va qo'shimchalar kiritishga imkon beriladi. "Bola nutqi, agarda u atrofdagilarga tushunarli bo'lsagina ishonchli muloqot vositasi bo'lib xizmat qiladi. Bu esa fikrni so'zlashda izchil, ravon va to'liq ifodalashga, aniq so'zlarni tanlashga, talaffuzning sofliigi va to'g'riligiga bog'liq. Qulay shart-sharoitlarda u yoki bu darajada ushbu xususiyatlar bolada aniq reja asosida o'qitish, turli metodik usullarni qo'llash yo'li bilan hosil qilinadi"[3].

O'qituvchi har bir o'quvchining nutqini diqqat bilan kuzatib boradi, undagi kamchiliklarga e'tibor qaratiladi. Imkon darajasida o'quvchi nutqidagi xato va kamchiliklar, o'z nutqi orqali atrofdagilarni boshqara olishi, omma oldida o'zini tutishi va boshqalar o'z tengdoshlari (sinfdoshlari, guruhdoshlari) ishtirokida muhokama qilinadi. "Ma'lumki, eshitish mashqlari tinglab tushunish ko'nikmalarini rivojlantiradi, va ayni paytda, talabalarda tinglab tushunganlarini so'zlab berish ko'nikmalarini takomillashtirishga ham zamin tayyorlaydi"[4].

⁹⁰ Lingvistik kompetensiya, imlo – LK.IM. shaklida qisqartirib oldik.

⁹¹ Lingvistik kompetensiya, sintaksis – LK.S. shaklida qisqartirib oldik.

Talabalar uchun mo'ljallangan mazkur kuzatishlardan, nazarimizda, umumiy o'rta ta'limi tizimida ham foydalanish nojoiz ko'rinmaydi.

Ko'rganlari va eshitganlarini anglash, u asosida fikr yuritish va xulosa chiqarish malakalari ham shakllanadi. "Bilim, ko'nikma va malakalarning shakllanishi hissiyotlar bilan bog'lanib, olinayotgan bilimlarni nutqiy muloqot ehtiyoji bilan muvofiqlashtiradi, nutqning sintaktik jihatdan boyligi o'quvchida o'z nutqining ta'sir kuchiga ishonch paydo qiladi. Barcha o'qitish metodlari va vositalari o'quvchilarga chuqur va puxta bilim berish, o'quvchi nutqini o'stirish, mustaqil ijodiy fikrlash qobiliyatini shakllantirish uchun xizmat qilishi kerak. Buning uchun o'qituvchi mazkur o'qitish metodlariga ijodiy yondashishi, mavzuga, ta'lim maqsadi va vazifalariga mosini tanlashi, uni samarali holda qo'llashi, ya'ni ularga nisbatan ijodiy munosabatda bo'lishi zarur"[5]. Bevosita topshiriqlar tizimiga o'tishdan oldin ayrim terminologik har xilliklar haqida to'xtab o'tish joiz ko'rinadi. Odatda, matn yoki nutqning tipi haqida gap ketganida ularning uchta turi ajratiladi. Bular rus tilida "povestvovaniye", "opisaniye", "rassujdeniye" shaklida uchraydi. O'zbek tilida ular odatda hikoyalash, tavsif hamda mulohaza tarzida ifodalanadi. Amalda ularni turlicha qo'llash ham kuzatiladi[4]. Biz 2-topshirig'imizda nutqning qayta hikoyalash turidan foydalandik.

3-topshiriq. Qo'shma gaplarni aniqlang.

Videorolik matnining qog'ozda yozilgan varianti o'quvchilar qo'liga tarqatiladi. O'quvchilar matndagi gaplarni sodda va qo'shma gaplarga ajratib chiqishadi. Gaplardagi kesimlarni aniqlash hamda qo'shma gaplarni bog'lovchi vositalarga e'tibor qaratiladi. 2-topshiriqni bajarishda nutqiy kompetensiya lingvistik kompetensiya tomonga yo'naltiriladi.

Videolavhaning matni: Dunyodagi eng yirik internet do'kon Amazon hisoblanadi, Disney esa multiplikatsion mahsulotlari bilan butun dunyo bolalari qalbini zabt etdi. Bir kunda millionlab odamlar foydalanadigan qidiruv tizimi – Google va nanotexnologiyani innovatsiyaga aylantirayotgan – Lotus enjineering. Ularni nima bog'lab turishini bilasizmi? Ularning barchasi o'z faoliyatini oddiygina garajda boshlagan va yuksak muvaffaqiyatlarga erishgan. Amazon, Disney va Google dunyoga mashhur, ammo Lotus enjineering ham hali o'z yo'li avvalida bo'lishiga qaramay, кўплаб foydali loyihalarni amalga oshirishga ulgurdi.

Lotus enjineering – Yevropaning qay bir burchagida joylashmagan, balki o'zimizning Toshkentda joylashgan laboratoriyaning nomi. U shunchaki oddiy tajribalar o'tkaziladigan laboratoriya emas. U yerda nafaqat O'zbekiston, balki butun dunyo uchun ham hali yangi bo'lgan yo'nalish – nanotexnologiya kuchidan foydalangan holda innovatsiyalar yaratiladi va jamiyatga tatbiq etiladi. Eng qizig'i, u qachonlardir mashina tuzatishga xizmat qiladigan oddiy garajda joylashgan.

Lotus enjineering loyihasi rahbari Amir Obidov ilg'or materialshunoslik va injiniring doktori, professor. U Janubiy Koreyada magistratura va doktorantura

bosqichlarida tahsil oldi, ilmiy ishini yoqlab O'zbekistonga qaytgan yosh olim faoliyatini yangicha yo'sinda davom ettirish haqida o'ylay boshladi...

Sodda gaplar	Qo'shma gaplar	Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bog'lovchi vositalar

4-topshiriq. Matndagi sodda gaplarni qo'shma gaplarga aylantiring.

Ekraning bir tomonida matn, ikkinchi tomonida sodda gaplarni bog'lovchi vositalar chiqarib qo'yiladi. Vaqt ajratiladi, berilgan vaqt davomida matn tarkibidan xohlagan 3 ta sodda gapni topib qo'shma gapga aylantirishi lozimligi aytiladi.

O'quvchi sodda gaplarni qo'shma gapga aylantirganda mavzuga ijodiy yondashadi: sodda gapning davomini o'ylab topish unda tegishli "zo'riqish"ni yuzaga keltiradi, u izlashga, o'ylashga majbur bo'ladi. Buning natijasida esa munosib so'z va so'z birikmalari, aniq javob bo'la oladigan fikr davomini aks ettiruvchi jumla (yoki gap) paydo bo'ladi, demakki, ongli faoliyat, nutqiy rivojlanish, lug'at boyligining ortishi yuzaga keladi.

5-topshiriq. Mazkur topshiriqda Y2 (Matching) ko'rinishidagi topshiriqlardan foydalandik. O'quvchi ikkinchi ustunda berilgan gaplarning mazmuniga mos gaplarni to'rtinchi ustundan topib, uchinchi ustunda raqamini yozadi. Kompyuter xotirasiga to'g'ri javoblar kiritilgan bo'ladi, shuning uchun o'quvchi to'g'ri javobni topmaguncha kompyuter uning javobini qabul qilmaydi. Garchi topshiriqdagi to'g'ri va noto'g'ri javoblar kompyuter xotirasiga kiritilgan bo'lsa-da, go'yoki jarayonni animatsiya boshqaradi. To'g'ri javobni xursand bo'lib qabul qilishi, noto'g'ri javobdan xafa bo'lishi, o'quvchiga avtomatlashtirilgan holda "Barakalla", "Ofarin", "Qayta urinib ko'ring" kabi jumlar bilan reaksiya bildirishlari bolaning kayfiyatiga ijobiy ta'sir qiladi, ruhan qo'llaydi, bilmagan bilimlarini izlanib o'rganish motivlarini oshiradi. Shu bilan birga o'quvchini baholashda nechanchi urinishda topganligi va sarflangan vaqt inobatga olib boriladi.

Xulosa qilib aytganda, ona tili darslarida videolavhalardan foydalanish o'quvchilarda nafaqat nutqiy, balki sotsiologik va pragmatik kompetensiyalarni shakllantirishga ham xizmat qiladi. Videolavhalar orqali o'quvchilar lug'atini boyitish, ko'rilgan lavhalar asosida fikrlarini erkin va ijodiy bayon etishga sharoit yaratiladi. Dunyoqarashlarini kengaytirilishida yordam beradi. Videolavha tanlanganda o'quvchining yoshi, qiziqishlari, psixologiyasi inobatga olinishi bilan bir qatorda, uning tarbiyaviy ahamiyatiga ham e'tibor qaratilishi kerak. Va yana bir muhim jihati videoga ajratilgan vaqt masalasini ham nazardan chetda qoldirmaslik lozim. O'quvchilarning e'tibori chalg'ituvchi lavhalarga qaratilib, asosiy nazariy ma'lumotlar ikkilamchi bo'lib qolmasligi kerak. Mashg'ulot jarayonida audio-video materiallarga katta vaqt ajratish o'quvchilarni asosiy faoliyat yo'nalishidan chalg'itishi, ularning muhim bo'lmagan qirralar bilan ko'proq band bo'lib qolishlariga sabab bo'lish xavfini

yuzaga keltiradi. Bunda vaqt masshtabini o'zgartirilishi, tezlashtirilgan, sekinlashtirilgan holatlarda taqdim etilishini ham inobatga olish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. Учеб.пособие для студ.пед.вузов и системы повыш.квалиф пед. кадров. – Москва, Издательский центр “Академия”, 2003. – С.158.
2. Ғозиев Э. Умумий психология. Психология мутахассислиги учун дарслик. Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети “Университет” нашриёти, 2002. 167-бет.
3. Бабаева Д. Нутқ ўстириш назарияси ва методикаси. (Дарслик). – Т.: “Баркамол фойз медиа”, 2018. – 432 б.
4. Салишева З. Ўзбек тили машғулотида талабалар монологик нутқини ривожлантириш методикасини такомиллаштириш (рус гуруҳларида): Дисс. PhD. – Тошкент:, 2019. – 179 б.
5. Юсупова Т. Гапнинг бош бўлақларини ўрганиш жараёнида ўқувчилар нутқини ўстиришнинг лингвометодик асослари: Пед. фан.ном. ...дисс. – Тошкент, 2005. – 170 б.

XORIJLIKARNING O'ZBEK TILINI O'RGANISHIDA SO'Z MA'NOLARINING O'ZLASHTIRISHI MASALASI

Iskandarova Gulbahor Turabayevna

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o'zbek tili va adabiyoti universiteti universiteti katta o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Millatimiz yoshlarini har tomonlama komil shaxslar, chinakam intellektual salohiyat egalari qilib tarbiyalashga qaratilgan uzluksiz ta'lim tizimining har bir bosqichi va ta'lim sohalari zimmasiga muayyan ma'rifiy maqsad va vazifalar yuklatilgan. Ta'lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablarda yoki xorijliklar tomonidan o'zbek tilini o'rgatishga r barcha shart-sharoitlar yaratilgan. Bunda o'zbek tilini o'zlashtiruvchilar o'qish, yozish, muloqot qilish va fikrini ifodalashni o'rganadilar. Bunda, albatta, o'zbek tilida o'qish va o'rganish uchun so'z ma'nolari mohiyatini tushunish, so'z mazmunini turli kommunikativ vaziyatlarda o'zlashtirish hamda undan savodli darajada foydalana olish ko'nikmasini rivojlantirishga e'tibor qaratilishi zarur.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, so'z ma'nolari, tushunish, tushuntirish, sinonim, omonim.

АННОТАЦИЯ

Перед каждым этапом системы непрерывного образования и образовательными областями, направленными на воспитание молодежи нашей страны совершенными во всех отношениях личностями, обладающими реальным интеллектуальным потенциалом, ставятся определенные образовательные цели и задачи. Созданы все условия для преподавания узбекского языка в школах, где обучение ведется на других языках или иностранцами. Изучающие узбекский язык учатся читать, писать, общаться и выражать свои мысли. Конечно, для того, чтобы читать и изучать узбекский язык, необходимо уделять внимание развитию способности понимать значение слов, овладевать содержанием слов в различных коммуникативных ситуациях и грамотно их использовать.

Ключевые слова: узбекский язык, значения слов, понимание, объяснение, синоним, омоним.

ABSTRACT

Each stage of the continuous education system and educational fields aimed at educating the youth of our nation to be perfect individuals in all respects and possessing real intellectual potential are assigned certain educational goals and tasks. All conditions have been created for teaching the Uzbek language in schools where education is conducted in other languages or by foreigners. Uzbek language learners learn to read, write, communicate and express their thoughts. Of course, in order to read and learn the Uzbek language, it is necessary to pay attention to the development of the ability to understand the meaning of words, master the content of words in various communicative situations, and use them competently.

Key words: Uzbek language, word meanings, understanding, explanation, synonym, homonym.

So'z ma'nosini o'zlashtirish muammosining psixologik jihati uning fikr va so'z shakli o'rtasida joylashganligidadir. Ma'noning psixologik tuzilishi so'zning lug'atga ko'ra nimani anglatishi bilan emas, balki so'zlarning qo'llanish jarayonida yoki nutq faoliyatida o'zaro bog'liqlik tizimi qanday ekanligi bilan belgilanadi. Shu tufayli so'zning ma'no tuzilishini u turgan muhit belgilaydi. Psixolingvistikada so'z ma'nolarini tushuntirishda quyidagi usullardan foydalaniladi:

- so'zni matn asosida tushuntirish;
- so'z ma'nosini lug'atdan, kitobdagi izohdan foydalanib tushuntirish;
- sinonimlarini keltirib tushuntirish;
- antonimiga taqqoslab tushuntirish;
- ko'chma ma'noli so'z, tasviriy ifodalarni, maqollarni ham taqqoslash usuli yordamida tushuntirish mumkin;
- birikmalar va gaplar yordamida tushuntirish;
- so'zni predmetning asosiy belgilarini aytish orqali tushuntirish;
- axloqiy mavhum tushunchalarni bildiradigan so'zlar ma'nosini misollar yordamida tushuntirish.

Bir umumiy tushuncha bildiradigan so'zlar sinonim so'zlar deb yuritiladi. Ular qo'shimcha ma'nolarni uslubiy qo'llanishi bilan o'zaro farq qiladi. O'quvchi nutqi sinonimlarga boy bo'lsa, nutqning ifodaliligi shuncha ortadi. Sinonim so'zlar bilan ishlash elementlar ravishda 1-sinf dan boshlanadi, lekin maxsus soat ajratilmaydi. Boshlang'ich sinfda sinonim so'zlar ustida quyidagi mashq turlaridan foydalaniladi.

- berilgan sinonimlarni guruhlash;
- berilgan so'zga sinonim tanlash;
- tushurib qoldirilgan sinonim so'zlarni o'rniga qo'yib matnni ko'chirish; 4) sinonimlardan mosini qo'yib gaplarni ko'chirish; 5) sinonim so'zlar vositasida didaktik material tanlash.

Zid ma'no munosabatidagi so'zlar antonim so'zlar deyiladi-yu antonimik munosabat so'z va iboralar orasida ham bo'ladi. Antonimlar bilan ham boshlang'ich sinfda amaliy tanishtiriladi. Maxsus mashqlar uyushtiriladi:

1. Berilgan so'zga antonim tanlash.

2. Antonim so'zlar bilan gap tuzish.
3. Berilgan gapga antonim qo'yib ko'chirish.

Omonim so'zlar ustida ishlashda ham yuqoridagi kabi ishlar amalga oshiriladi.

Ko'p ma'noli so'zlar ustida ishlash. Darsliklarda ko'p ma'noli so'zlar uchrab turadi, lekin o'quvchilar uning ko'p ma'noli so'zlar uchrab turadi, lekin o'quvchilar uning ko'p ma'noli so'z ekanini bilmaydilar. Ular so'z birikmalari, gap ichida taqqoslab tushuntiriladi.

O'quvchilarga ko'p ma'noli so'z gap ichida ajratilib ko'rsatilib, uning ma'nosini tushuntirish so'raladi, so'ng o'zlariga ko'p ma'noli so'zlarni turli ma'nolarda qo'llab birikma, gap tuzdiriladi.

O'quvchilar nutqini boyitishda badiiy asardagi tasviriy vositalarni, maqollarni yod oldirish ham muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

L.S. Vigotskiy bolaning so'z ma'nosini til belgisi sifatida izchil egallashining umumiy qonuniyatlarini o'rnatdi. Uning kontseptsiyasiga ko'ra, bolaning so'z ma'nosini o'zlashtirishi obyektga bog'liqlikni shakllantirishdan so'zning umumlashtiruvchi funktsiyasini, ya'ni vazifasini o'zlashtirish orqali "to'g'ri ma'no"ni shakllantirishgacha bo'lgan yo'nalishda boradi. Obyektning muhim belgilarini ajratib olish va umumlashtirish, so'ngra kategorik ma'no (so'zni belgi sifatida o'zlashtirish, butun subyekt toifasini belgilash va belgilangan subyektни ushbu toifaga kiritish).

Bolaning so'z ma'nosini o'zlashtirishning "asosiy yo'li" so'zning "sinkretik" (bolaning amaliy faoliyati bilan belgilanadigan), "konkret" ma'nosini belgilash, so'zning nomi sifatida bosqichma-bosqich o'tishni o'z ichiga oladi. Obyekt, uning mavhum, "konseptual" ma'nosiga, shu jumladan belgilangan obyektning atrofdagi voqelikning boshqa obyektlari bilan aloqalari va munosabatlarining ko'p o'lchovli tizimini namoyish etish. Bolaning predmetli-amaliy va o'yin faoliyati, kattalar bilan og'zaki muloqot amaliyoti bilan bir qatorda, so'zning boshlang'ich ma'nosini ("proto-ma'no") shakllantirishda eng muhim va hal qiluvchi omil bo'lib xizmat qiladi.

Tilshunos olimlar so'z ma'nosiga oid ikki xil ma'noni ajratishadi:

1. So'zlarning izohli lug'atlarda keltirilgan ma'nosi.
2. Nutq hosil qilivchining lingvistik ongida yashovchi ma'no.

A.N. Leontyevning fikricha, ma'no psixologik hodisa sifatida tushunchadan so'zga o'tadi. Ya'ni ma'no funksiyasining dinamik tabiati, ularning situatsion, kontekstual va boshqa nutq omillariga bog'liqligi orqali u psixofiziologik jarayonlar bilan bog'liq.

So'zlarning ma'nolarini intererizatsiya qilish muloqot va faoliyatda sodir bo'ladi. Ongli inson evolyutsiyasining dastlabki bosqichlarida nutqning paydo bo'lishidan oldin musiqiy tabiatning noaniq tovushlari: ritm, tembr, eng oddiy "ohanglar" va boshqalardan foydalangan holda muloqot sodir bo'lgan. Bunga ikki oyoqli harakatning rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan gominidlarning bosh suyagi va og'zi tuzilishidagi o'zgarishlar yordam berdi.

Kichik yoshdagi bolalar metafora va umuman so'zlarning majoziy ma'nolarini o'zlashtirishda "noqulay" savollarni berishda qiynaladilar (*Kimning soati orqada? Kino qayerda ketyapti?* va hkz.). Ba'zi bolalar har qanday pulemyotdan (hatto gazlangan suv bilan) o'q uzishi kerak, deb hisoblashadi. Har qanday mashina, hatto kir yuvish mashinasi ham biron joyga borishi mumkin deb hisoblashadi, chunki, u mashina so'zini faqat "ulov" ma'nosini o'zlashtirgan. Bolalar xuddi shu tarzda matnlarni qayta ishlaydilar, mavhum va notanish so'zlarni aniqroq va tushunarli so'zlar bilan almashtiradilar, garchi ular tilda mavjud bo'lmasa ham.

O'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'rganuvchilar uchun shu tilda nutqni idrok etish – bu nutq bayonotlarining tashqi shakli orqasida joylashgan ma'noni olish jarayoni. Nutqni tashkil etishning grammatik shaklini idrok etish va tushunish uning qurilishining lingvistik qonuniyatlarini bilishni talab qiladi. Idrok darajasi nutq signallarini qayta ishlash ketma-ketligini ham, nutq xabarlarini qurishning darajadagi xususiyatini ham aks ettiradi. So'zni idrok etishning kechikishi, qabul qiluvchining ongida bir vaqtning o'zida ikkita "logogen" faollashishi bilan bog'liq edi, ulardan biri uning ma'nosi bilan, ikkinchisi grafika bilan bog'liq. Bu insonning mazmunli idrok etishga bo'lgan miy istagini tasdiqlaydi.

Ko'p ma'noli yoki omonim so'zlarni tushunishda uning bir nechta ma'nolari so'z o'ziga xos kontekstual ma'noga ega bo'lgunga qadar bir-biri bilan raqobatlashadi. Shu munosabat bilan biz kontekstni og'zaki yoki yozma nutqning semantik to'liqligiga ega deb aniqlaymiz, bu uning tarkibiga kiritilgan alohida parchalar — so'zlar, iboralar yoki matn parchalarining ma'nosi va ma'nosini aniqlashga imkon beradi. Masalan, "bosh" yoki "ko'z" so'zlarini ilk o'rgangan xorijlik "bosh – inson tanasidagi bosh, birinchi a'zo", "ko'z – insonning yuz qismida joylashgan ko'rish uchun xizmat qiladigan a'zo" sifatida biladi. Keyinchalik, matndagi mazmunga monand holda bu so'zlarning ikkinchi va boshqa ma'nolarini o'zlashtirishi kuzatiladi.

So'zlarni o'zga tilda idrok etishning yana bir xususiyati ularning bir xil semantik makondagi boshqa so'zlar bilan o'zaro bog'liqligidir: "yog'li non" assotsiativ jihatdan tinglovchilarda "sariyog' surtilgan non" mazmuniga teng kelsa, "yog'li ish" birikmasini tushunish ular uchun qiyinchilik tug'diradi. Sababi – "yog'li" ma'nosini ular ko'chma ma'noda ifodalanganligini tushunmaydilar. Ular faqat "yog'" so'zining tarjimasini – *fat, oil* deb biladilar.

Psixolingvistikada boshqa tilni o'zlashtirish jarayonida ekvivalent almashtirish mexanizmi haqida fikr yuritiladi. Ekvivalent almashtirish mexanizmining ta'siri shundan iboratki, nutqni idrok etish jarayonida qabul qiluvchi so'zlar va iboralarni (murakkab belgilarni) oddiyroq signallar yoki vizual tasvirlar bilan almashtiradi. Bu ongda paydo bo'lgan belgi asosiy belgini to'g'ridan-to'g'ri emas, balki bilvosita aks ettirishi yoki "o'zgargan va inson tomonidan tushunilishi "so'zlar tilidan" "tasvirlar tili" va "tafakkur tili"ga tarjima qilinganligi sababli bu o'ziga xos zaruratdir. Ongning o'zida tasvirga idrokda berilganlardan farqli ravishda turli xil so'zlar mos kelishi mumkin, faqat ular bilan ma'no jihatidan bog'langan.

Ehtimolni bashorat qilish mexanizmi. Nutqni idrok etishda qabul qiluvchi faol ekanligi aniq: u o'zining o'tmishdagi tajribasiga (ham nutq, ham nutqsiz) tayanadi, ehtimollik prognozini amalga oshiradi, shuningdek ekvivalent almashtirishlarni amalga oshiradi. Qabul qiluvchi faolligining namoyon bo'lishidan biri bu apperseptsiya mexanizmining ta'siri — idrokning o'tmishdagi tajribasiga bog'liqligi. Qabul qiluvchining iborani qanday tushunishiga ta'sir qiladigan o'tmishdagi tajribalar. Qabul qiluvchining faoliyati, shuningdek nutqni idrok etish jarayonida u shunchaki passiv ravishda mazkur so'zning deyishini kutmaydi, balki o'zi bashorat qiladi, keyingi sahifada yoki satrda nimani eshitishi yoki o'qishi mumkinligi haqidagi farazini ilgari suradi.

Idrokning bunday xususiyati idrok jarayonining umumiy psixologik mexanizmlarining bir qismi bo'lgan ehtimoliy bashorat qilishning psixologik mexanizmining ta'siri bilan bog'liq. Ehtimolni bashorat qilish-o'tmish tajribasining ehtimollik tuzilishi va mavjud vaziyat to'g'risidagi ma'lumotlarga asoslangan kelajakni kutish. Uning harakati shundan iboratki, qabul qiluvchi ma'lumotni kutadi, unga tayyorgarlik ko'radi va keyingi daqiqada olishi mumkin bo'lgan ma'lumotlar to'g'risida "qarshi" gipotezani ilgari suradi.

Chet tillarini o'qitishning an'anaviy metodologiyasida birinchi navbatda rasmiy bashorat qilishga (ya'ni grammatikani taxmin qilishga) e'tibor berish kerak, degan fikr mavjud va talaba chet tilidagi matnlarda mavjud bo'lgan semantik aloqalar bilan tanishganda semantik taxmin rivojlanadi. Odamning har bir keyingi elementni qanchalik muvaffaqiyatli taxmin qilishi gipotezaning o'ziga bog'liq bo'lib, u ham to'g'ri, ham noto'g'ri bo'lishi mumkin.

Nutqni idrok etish va tushunish. Nutqni idrok etish tilning eshtiladigan yoki ko'rinadigan elementlarini qabul qilishni, ularning o'zaro bog'liqligini o'rnatishni va ularning ma'nosi g'oyasini shakllantirishni o'z ichiga oladi. Shunday qilib, idrok ikki bosqichda rivojlanadi — idrok va tushunishning o'zi.

Tushunish – bu to'g'ridan-to'g'ri idrok etilgan nutq oqimining orqasida turgan umumiy ma'noning dekodlanishi, bu idrok etilgan nutqni uning orqasida yotgan nutqqa aylantirish jarayoni demakdir. Qabul qiluvchi so'zlar o'rtasida semantik aloqalarni o'rnatadi, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi. Tushunish natijasida tinglovchi bayonotning semantik mazmunini tushunishi yoki tushunmasligi mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, tushunishning o'zi psixologik jihatdan har xil chuqurlik, har xil sifat bilan tavsiflanadi.

1. Tushunishning dastlabki, eng umumiy darajasi bayonotning faqat asosiy mavzusini — nima haqida ekanligini tushunishni anglatadi. Ushbu tushunish darajasida bo'lgan tinglovchi faqat unga aytilgan narsalarni aytib berishi mumkin, ammo aytilganlarning mazmunini takrorlay olmaydi. Eshitilganlarning semantik mazmuni, go'yo qabul qiluvchi bayonotning asosiy mavzusini aniqlay oladigan fon bo'lib xizmat qiladi.

2. Ikkinchi daraja – semantik tarkibni tushunish darajasi ishlab chiqaruvchining fikrini taqdim etishning butun yo'nalishini, uning rivojlanishini, argumentatsiyasini tushunish bilan belgilanadi. Bu muloqot jarayonida nafaqat aytilganlarni, balki aytilmaganlarni ham tushunish bilan tavsiflanadi.

3. Eng yuqori daraja nafaqat nima va nima haqida aytilganligini, balki eng muhimi nima uchun aytilganligini va qanday til vositalari bilan amalga oshirilganligini tushunish bilan belgilanadi. Bunday penetratsiya suhbatdoshning aniq mazmuni tinglovchiga ma'ruzachini boshqacha emas, balki shunday gapirishga undaydigan motivlarni tushunishga, ma'ruzachi nazarda tutgan hamma narsani, uning bayonotining ichki mantig'ini tushunishga imkon beradi. Ushbu tushunish darajasi ma'ruzachi tomonidan ishlatiladigan fikrni ifodalashning lingvistik vositalarini baholashni ham o'z ichiga oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Белянин В.П. Психолингвистика. – М.: Флинта. Московский психолого-социальный институт, 2003.
2. Iskandarova G., Shirinova E., Mirzaahmedova D. SPECIFIC ASPECTS OF TEACHING THE UZBEKI LANGUAGE FOR THE CHINESE. (2024). Western European Journal of Linguistics and Education, 2(6), 111-113. <https://westerneuropeanstudies.com/index.php/2/article/view/1143>
3. Kebaytuli G., Iskandarova G. O'zbek tili darsligi (xitoyliklar uchun). – Beijing, 2016. – B. 278.
4. Леонтьев А.Н. Психология общения. – Москва, 1978. Стр. 281.
5. Shirinova, Y., Iskandarova, G. Inson – madaniyatlar chorrahasida // O'zbekiston: til va madaniyat. Amaliy filologiya masalalari. 2 (5), 2024. – B. 83-89. :: 10.52773/tsuull.uzlc.aphil.2023.2.5/NQUG6205//
<https://aphil.tsuull.uz/index.php/language-and-culture/article/view/79>
6. Shirinova, Y.T., Iskandarova, G.T. 2025. "Til ta'limiga antroposentrik yondashuv masalasiga :r". O'zbekiston: Til va madaniyat. Amaliy filologiya masalalari. 1 (5): 165-176.: 10.52773/tsuull.aphil.2025.1 (5)/UGNZ2770
7. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent, 2002.

KOGNITIV VA METAKOGNITIV O'QIB TUSHUNISH STRATEGIYALARI

Abdiraimova Khusnobod Samat kizi

ToshDO'TA Uning 2-kurs doktoranti

0009-0005-5433-3147 /axusnobod@gmail.com

Anotatsiya. Ushbu maqola boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'qib tushunish ko'nikmasini shakllantirishda kognitiv (tushunishga yo'naltirilgan) va metakognitiv (o'z-o'zini boshqarishga asoslangan) strategiyalarni qo'llashning ahamiyati va samaradorligini tadqiq qiladi. O'quv jarayonida ushbu strategiyalarning o'quvchilarning mantiqiy tafakkurini, matnni tahlil qilish qobiliyatini va mustaqil o'rganish ko'nikmalarini rivojlantirishdagi rolini aniqlashdan iborat. Maqola zamonaviy ta'limda kognitiv va metakognitiv strategiyalarning o'zaro uyg'unligini ta'kidlab, ularni boshlang'ich ta'limga tatbiq qilish orqali o'quvchilarning nutqiy va intellektual salohiyatini yanada rivojlantirish mumkinligini ta'kidlaydi. Muallifning fikriga ko'ra, bu usullar nafaqat akademik ko'rsatkichlarni oshiradi, balki o'quvchilarda hayot davomida o'rganishga bo'lgan qiziqishni ham kuchaytiradi.

Kalit so'zlar: kognitiv strategiyalar, metakognitiv strategiyalar, o'qib tushunish, savodxonlik, o'qish metodikasi, tafakkur, o'quvchi faolligi, mustaqil o'qish.

Abstract. This article investigates the importance and effectiveness of applying cognitive (understanding-oriented) and metacognitive (self-regulation-based) strategies in the formation of reading comprehension skills among primary school students. It aims to identify the role of these strategies in developing students' logical thinking, text analysis abilities, and independent learning skills during the educational process. The article emphasizes the integration of cognitive and metacognitive strategies in modern education, suggesting that their application in primary education can further enhance students' linguistic and intellectual potential. According to the author, these methods not only improve academic performance but also foster a lifelong interest in learning among students.

Keywords: cognitive strategies, metacognitive strategies, reading comprehension, literacy, reading methodology, thinking, student engagement, independent reading.

Kirish. Ta'lim jarayonida o'quvchilarning o'qib tushunish ko'nikmalarini hamda ularning mustaqil fikrlashini rivojlantirish va matn bilan ongli ishlashga o'rgatish dolzarb vazifalardan biridir. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichida bu jarayonni ilmiy asoslangan strategiyalar yordamida tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi. So'nggi yillarda kognitiv va metakognitiv strategiyalarning o'qish savodxonligiga ta'sirini o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar ko'payib bormoqda.

O'qish kognitiv faoliyat sifatida qaraladi va tuzilma jihatidan matnlarni tushunish jarayoni sifatida ta'riflanadi.⁹² O'qishdan maqsad faqat yozuv belgilarini ma'noga aylantirish emas, balki o'qiganlarini tushunadigan, ularni sharhlab, savol qo'ya oladigan va fikrini to'g'ri tilda ifodalay oladigan savodxon shaxslarni yetishtirishdir.⁹³

Asosiy qism. O'qib tushunish o'quvchilarning matnni o'qishdan tashqari, uni anglash, tahlil qilish va o'z fikrini shakllantirish va rivojlantirish jarayonidir. O'qib tushunishni rivojlantirishda turli strategiyalar qo'llaniladi. Ulardan biri *kognitiv strategiyalar* bo'lib, ular o'quvchilarga ma'lumotni chuqur anglash, izlash, solishtirish va eslab qolishda yordam beradi.⁹⁴

Kognitiv strategiyalar bu o'quvchining aqliy faoliyatini faollashtiruvchi texnikalar.⁹⁵ Ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Matnni qismlarga bo'lib o'qish. O'quvchilarga matnni kichik qismlarga bo'lib o'qitish, o'quvchilarni matnning har bir qismni tushunishlariga imkon beradi.⁹⁶ Masalan, har bir paragrafdan so'ng savol berish yoki kichik muhokama qilish;

⁹² Uzun G. L. Yaratici bir surec olarak okuma. Dil Dergisi(143),2009. –B. 7-19.

⁹³ Şahin A. İlköğretim 4 ve 5. Sınıf öğrencilerinin kitap okuma alışkanlıklarının sosyoekonomik düzeylerine göre incelenmesi. Türk Eğitim Bilimleri Dergisi, 10(2) , 2012. –B. 367-388.

⁹⁴ Paris S. G., Wasik B. A., va Turner J. C. The development of strategic readers. In R. Barr, M. Kamil, P. Mosenthal, va P. Pearson (Eds.), Handbook of Reading Research(Vol. II), 1991. –B. 609–640.

⁹⁵ Pressley M., Afflerbach, P. Verbal protocols of reading: The nature of constructively responsive reading. Routledge.1995.

⁹⁶ Gambrell L. B., Morrow, L. M., Pressley M. Best practices in literacy instruction. Guilford Press.2004.

Muhim g'oyalarni ajratish. Asosiy g'oyalarni belgilash orqali o'quvchi diqqatini asosiy ma'lumotlarga qaratadi. Bu usul orqali o'quvchi noto'g'ri yoki chalg'ituvchi ma'lumotlardan xoli bo'ladi;⁹⁷

Ma'lumotni qayta hikoya qilish. O'quvchidan o'qiganini o'z so'zlari bilan aytib berishini so'rash, uning tushungan-tushunmaganini aniqlashga xizmat qiladi;⁹⁸

Savollar berish. O'quvchilar matnni o'qiyotganda savollar ishlab chiqadi yoki berilgan savollarga javob izlaydi. Bu usul matnning mohiyatini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.⁹⁹

Kognitiv strategiyalar o'quvchilarining o'qish jarayonini faol, ongli va tushunarli tarzda olib borishlariga xizmat qiladi. O'qituvchi bu strategiyalarni maqsadli rejalashtirsa va bosqichma-bosqich o'rgatsa, o'quvchilarning o'qib tushunish darajasi sezilarli darajada oshadi. O'qib tushunish matnni o'qish, balki uni tushunish, tahlil qilish, baholash va undan xulosa chiqarishni ham o'z ichiga oladi. Bu jarayonda o'quvchining o'qish jarayonini boshqarishi, nazorat qilishi va kerak bo'lsa, uni o'zgartira olishi muhim hisoblanadi. Bu esa metakognitiv strategiyalar orqali amalga oshadi. S.G. Paris va J.E. Jacobs ta'kidlaganidek, metakognitiv strategiyalar o'quvchining o'z o'quv faoliyati ustidan fikr yuritishini, o'zini kuzatishini va baholashini ta'minlaydi.¹⁰⁰ Metakognitiv strategiyalar ikki asosiy komponentni o'z ichiga oladi:

Metakognitiv bilim. O'z-o'zini anglash, ya'ni qanday o'rganayotganini bilish;

Metakognitiv boshqaruv. O'qish jarayonini rejalashtirish, kuzatish va baholash.¹⁰¹

P.Ur o'qish jarayonini o'qish oldi, o'qish paytida va o'qishdan keyingi faoliyatlar sifatida uchta bo'linga ajratiladi.¹⁰² O. Tarnopolsky va Y. Degtiariova ham uch bosqichga ajratadi:

Birinchi bosqichda, matn o'quvchilarga tanishtiriladi va matn sinfda muhokama qilinadi;

Ikkinchi bosqichda, SQ3R (Survey – ko'zdan kechirish, Question – savollar berish, Read – o'qish, Recite – yoddan aytish, Review – takrorlash) deb nomlangan beshta faoliyat bajariladi;

⁹⁷ Afflerbach P., Pearson P. D., Paris S. G. Clarifying reading comprehension: A review of research and current issues. Reading Research Quarterly, 43(3), 2008. –B. 331–335.

⁹⁸ Duke N. K., Pearson P. D. Effective practices for developing reading comprehension. In A. Farstrup & S. Samuels (Eds.), What Research Has to Say About Reading Instruction(3rd ed.), 2002. –B. 205–242.

⁹⁹ Palincsar A. S., Brown A. L. Reciprocal teaching of comprehension-fostering and comprehension-monitoring activities. Cognition and Instruction, 1(2), 1984. –B. 117–175.

¹⁰⁰ Paris S. G., Jacobs J. E. The benefits of informed instruction for children's reading awareness and comprehension skills. Child Development, 55(6), 1984.

¹⁰¹ Flavell J. H. Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry. American Psychologist, 34(10), 1979. –B. 906–911.

¹⁰² Ur P. A course in language teaching. Cambridge: Cambridge University Press. Valencia S. W. va A. C. Stallman. Multiple measures of prior knowledge: comparative predictive validity. Yearbook of the National Reading Conference, 1996. –B. 427–436.

Uchinchi bosqichda, birinchi ikki bosqichda to'plangan ma'lumotlar tartibga solinib insho yoziladi.¹⁰³

M. Karakash esa, o'qish darslarida oldindan ko'zdan kechirish, taxmin qilish, asosiy kalit so'zlar bilan ishlash kabi o'qish oldi faoliyatlari; o'zaro o'rgatish, ma'no chiqarish, takroran o'qish, ko'z yugurtirish, takror ko'rib chiqish va izoh berish kabi o'qish paytidagi faoliyatlar; shuningdek xulosa chiqarish, savol-javob, natija chiqarish, ovozli fikrlash va munozara kabi o'qishdan keyingi faoliyatlar qo'llanilishi lozimligini, aytadi.¹⁰⁴

O'qishdan oldingi faoliyatlar. O'quvchilarning oldingi bilimlarini faollashtirish bu o'qilgan matnni tushunishni osonlashtiradi.¹⁰⁵ O'qishdan oldingi bilimni faollashtirish uchun qo'llaniladigan faoliyatlarni P.L. Carrell quyidagicha nomlaydi:¹⁰⁶til tajribasi yondashuvi (language experience approach), til faoliyatlari orqali tushuncha kengaytirish (extending concepts through language activities), yo'naltirilgan o'qish va o'ylash faoliyati (directed reading-thinking activity), tajriba-matn aloqasi usuli (the experience-text relationship method), o'qish oldi rejasi (the prereading plan), ko'zdan kechirish, savol, o'qish, yoddan aytish, tahlil qilish (survey, question, read, recite, review – SQ3R).

Yuqorida qayd etilgan barcha yondashuvlarning maqsadi o'quvchining oldingi bilimlarini faollashtirish orqali uni o'qishga tayyorlashdir. Shunga muvofiq, til tajribasi yondashuvida o'quvchilar o'zlari o'qiydigan matnlarni o'zlari yaratadilar. Boshqa tomondan, til faoliyatlari orqali tushunchalarni rivojlantirish esa o'quvchilarga o'qish uchun kommunikativ maqsad shakllantirish imkonini beradi. Yo'naltirilgan o'qish va fikrlash faoliyati, o'quvchilarning matn mavzusini taxmin qilishlariga yordam beradi. Tajriba va matn o'rtasidagi aloqani aniqlash usuli esa o'quvchilarning o'z tajribalari bilan bo'lishishlariga zamin yaratadi.

O'qish vaqtida bajariladigan faoliyatlar. O'quvchilarga o'qish jarayonida duch keladigan qiyinchiliklarni yengishda yordam beradi. Kerakli ma'lumotni izlab topish(scanning) va ko'zdan kechirish(skimming) o'qish vaqtida tez-tez qo'llaniladigan faoliyatlar sirasiga kiradi.¹⁰⁷ F.Davies fikriga ko'ra, yuqoridagi ikki faoliyat o'rtasidagi farqni belgilash zarurligini ta'kidlaydi. Unga ko'ra,

¹⁰³ Tarnopolsky O. va Y. Degtiariova. Reading-based integrated-skills instruction: a bridge to success when teaching ESP in limited class-time conditions. TESL Reporter, 32 (1), 1999. –B. 9-15.

¹⁰⁴ Karakash M. The effects of reading activities on ELT trainee teachers' comprehension of short stories. Yayinlanmamış yüksek lisans tezi, Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi. 2002.

¹⁰⁵ Carrell P. L. va J. C. Eisterhold. Schema theory and ESL reading. TESOL Quarterly, 17 (4), 1983. –B. 553-573.

¹⁰⁶ Carrell P. L. Interactive text processing: implications for ESL/second language reading classroom. P. L. Carrell, J. Devine va D. E. Eskey, Interactive approaches to second language reading. New York: Cambridge University Press. 1988. –B. 248.

¹⁰⁷ Hyland K. Purpose and strategy: teaching extensive reading skills. English Teaching Forum. 28 (2), 1990. –B. 14.

kundalik hayotda ko'p uchraydigan kerakli ma'lumotni izlab topish(scanning) faoliyati aslida ko'zdan kechirishni ham o'z ichiga oladi. Ba'zida bu faoliyatlar matnning ortiqcha qismlarini o'tkazib yuborishni ham qamrab olganligi sababli, ular o'rtasida qat'iy farqni aniqlash qiyinlashadi.¹⁰⁸

J.C Alderson bu faoliyatni o'quvchilar tomonidan qo'llaniladigan metakognitiv strategiya sifatida e'tirof etadi.¹⁰⁹ M. Karakash kerakli ma'lumotni izlab topish va ko'zdan kechirish faoliyatlari baholash faoliyatlari bilan birgalikda qo'llanilganda, yanada samarali natijalar berishini bildiradi.¹¹⁰ Uning fikricha, qarama-qarshi o'rgatish (reciprocal teaching), baholash, mazmunni chiqarish va qayta o'qish kabi faoliyatlar o'quvchi bilan matn muallifi o'rtasida xayoliy suhbat shakllanishiga yordam beradi. Boshqa tomondan, kerakli ma'lumotni izlab topish, ko'zdan kechirish va sharhlash faoliyatlari esa o'quvchiga mavzu yuzasidan tasavvur hosil qilish imkonini yaratadi.

O'qishdan keyingi faoliyatlar. K.Chastain o'qishdan keyingi faoliyatlarning asosiy maqsadi tushunishga yo'naltirilgan bo'lishini aytadi.¹¹¹ Bu bosqichda endi matnga :r grammatik yoki leksik elementlarga e'tibor qaratilishi kerak. O'quvchilarning tushunishda qiynalgan joylari aniqlanadi va ularni bartaraf etishga yoki noto'g'ri tushunilgan qismlarni to'g'rilashga harakat qilinadi.

M. Karakash fikriga ko'ra, konspekt tuzish, savol-javob va xulosa chiqarish orqali o'quvchilar matnni sharhlay oladilar; ovoz chiqarib fikrlash, munozara va konspekt chiqarish orqali esa matnning to'liq tushunilmagan qismlarini aniqlab, ularni yaxshilab anglab olish imkoniga ega bo'ladilar.¹¹²

Kognitiv va metakognitiv strategiyalarni birgalikda qo'llash o'quvchilarning o'qib tushunish qobiliyatini yanada oshiradi. Bu strategiyalarni integratsiyalash o'quvchilarga matnni chuqurroq tushunish, o'z o'qish jarayonlarini boshqarish va mustaqil fikrlashni rivojlantirish imkonini beradi.

Xulosa va tavsiyalar. O'quvchilarida kognitiv va metakognitiv strategiyalarni tizimli qo'llash o'qib tushunish ko'nikmalarining sezilarli rivojlanishiga olib keladi. Ayniqsa, matn ustida ishlashda o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, asosiy g'oyani aniqlash, xulosa chiqarish, va o'qish jarayonini boshqarish ko'nikmalari kuchaydi.

¹⁰⁸ Davies F. Introducing reading. London: Penguin.1995.

¹⁰⁹ Alderson J. C. Assessing reading. Cambridge: Cambridge University Press.2000.

¹¹⁰ Karakash M. The effects of reading activities on ELT trainee teachers' comprehension of short stories. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.2002.

¹¹¹ Chastain K. Developing second-language skills theory and practice. Orlando: Harcourt Brace Jovanovich.1988.

¹¹² Karakash M. The effects of reading activities on ELT trainee teachers' comprehension of short stories. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.2002.

Tavsiyalar:

1. Boshlang'ich ta'lim dasturlariga kognitiv va metakognitiv strategiyalarni bosqichma-bosqich o'rgatish bo'yicha yo'riqnomalar kiritilishi lozim.
2. O'qituvchilar malakasini oshirish kurslari orqali o'quvchilarda o'qish strategiyalarini shakllantirishga oid metodikalar chuqur o'rgatilishi zarur.
3. Darslarda refleksiya, savol-javob, grafik organayzerlar kabi strategiyalardan muntazam foydalanish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Afflerbach P., Pearson P. D., Paris S. G. Clarifying reading comprehension: A review of research and current issues. *Reading Research Quarterly*, 43(3), 2008. –B. 331–335.
2. Alderson J. C. *Assessing reading*. Cambridge: Cambridge University Press.2000.
3. Duke N. K., Pearson P. D. Effective practices for developing reading comprehension. In A. Farstrup & S. Samuels (Eds.), *What Research Has to Say About Reading Instruction*(3rd ed.), 2002. –B. 205–242.
4. Davies F. *Introducing reading*. London: Penguin.1995.
5. Carrell P. L. va J. C. Eisterhold. Schema theory and ESL reading. *TESOL Quarterly*, 17 (4), 1983. –B. 553-573.
6. Carrell P. L. Interactive text processing: implications for ESL/second language reading classroom. P. L. Carrell, J. Devine va D. E. Eskey, *Interactive approaches to second language reading*. New York: Cambridge University Press.1988.-B. 248.
7. Chastain K. *Developing second-language skills theory and practice*. Orlando: Harcourt Brace Jovanovich.1988.
8. Flavell J. H. Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry. *American Psychologist*,34(10), 1979. –B. 906–911.
9. Gambrell L. B., Morrow, L. M., Pressley M. *Best practices in literacy instruction*. Guilford Press.2004.
10. Hyland K. Purpose and strategy: teaching extensive reading skills. *English Teaching Forum*.28 (2), 1990. –B.14-17.
11. Karakaş M. The effects of reading activities on ELT trainee teachers' comprehension of short stories. *Yayınlanmamış yüksek lisans tezi*, Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.2002.
12. Paris S. G., Wasik B. A., va Turner J. C. The development of strategic readers. In R. Barr, M. Kamil, P.Mosenthal, va P. Pearson (Eds.), *Handbook of Reading Research*(Vol. II), 1991. –B. 609–640.
13. Pressley M., Afflerbach, P. *Verbal protocols of reading: The nature of constructively responsive reading*. Routledge.1995.
14. Palincsar A. S., Brown A. L. Reciprocal teaching of comprehension-fostering and comprehension-monitoring activities. *Cognition and Instruction*,1(2),1984. –B. 117–175.
15. Paris S. G., Jacobs J. E. The benefits of informed instruction for children's reading awareness and comprehension skills. *Child Development*, 55(6), 1984.
16. Şahin A. İlköğretim 4 ve 5. Sınıf öğrencilerinin kitap okuma alışkanlıklarının sosyoekonomik düzeylerine göre incelenmesi.*Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 10(2), 2012. –B. 367-388.
17. Tarnopolsky O. va Y. Degtiariova. Reading-based integrated-skills instruction: a bridge to success when teaching ESP in limited class-time conditions.*TESL Reporter*, 32 (1), 1999. –B. 9-15.
18. Uzun G. L. Yaratıcı bir süreç olarak okuma. *Dil Dergisi*(143),2009. –B. 7-19.

19. Ur P. A course in language teaching. Cambridge: Cambridge University Press.
Valencia S. W. va A. C. Stallman. Multiple measures of prior knowledge: comparative predictive validity. Yearbook of the National Reading Conference, 1996. – B. 427-436.

20. Aabdiraimova X.S. Boshlang'ich sinf ona tili ta'limida o'qib tushunish malakasini nazariy asoslari // Til va adabiyot.uz – Toshkent, 2024, – № 14. – B. 57-60.

ONA TILINI O'QITISHDA FOTO MATERIALLARDAN FOYDALANISH

Xonzodabegim Abdiyeva Turdiboy qizi

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU

O'zbek tili va adabiyoti ta'limi fakulteti

1-bosqich magistranti

xonzod27@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada ona tilini o'qitish jarayonida foto materiallardan foydalanishning ahamiyati, ularning dars jarayoniga ta'siri hamda o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini shakllantirishdagi roli tahlil qilinadi. Vizual vositalar orqali til o'rganish o'quvchilarning mantiqiy fikrlashini, tasavvurini va eslab qolish qobiliyatini kuchaytiradi. Foto materiallar, ayniqsa, murakkab grammatik tushunchalarni soddalashtirish, so'z boyligini kengaytirish va nutq madaniyatini shakllantirishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Maqolada shuningdek, amaliy darslardan misollar keltirilgan va o'qituvchilarga metodik tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: foto materiallar, vizual vosita, ona tili, til o'qitish, metodika, eslab qolish.

Annotation:

This article analyzes the significance of using photo materials in the process of teaching the native language, their impact on lesson effectiveness, and their role in shaping students' knowledge and language skills. Visual aids enhance learners' logical thinking, imagination, and memory retention. Photo materials, in particular, serve as an effective tool for simplifying complex grammar topics, enriching vocabulary, and developing speech culture. The article also provides examples from real classroom practice and offers methodological recommendations for teachers.

Keywords: photo materials, visual aids, native language, language teaching, methodology, memory retention.

Zamonaviy ta'lim jarayonida o'qitish metodlarining rang-barangligi o'quvchilarning bilim olish jarayonini yanada qiziqarli va samarali qilishga xizmat qilmoqda. Ayniqsa, B.Turg'unov o'zining "Til o'rgatish metodikasi" nomli metodik qo'llanmasi¹¹³da ta'kidlaganidek, ona tilini o'rganish jarayonida ko'rgazmali vositalar, xususan, foto materiallardan foydalanish o'quvchilarning tilni o'zlashtirishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bugungi kunda ta'limda vizual materiallardan unumli foydalanish muhim metodik yo'nalishlardan biri bo'lib bormoqda.

Foto materiallar til o'rganish jarayonida dars mazmunini boyitish, tushunchalarni aniqroq yetkazish va mavzuni esda qolarli qilishda katta ahamiyatga ega. O'quvchilar suratlar orqali voqeani tasavvur qilishlari, so'zlarni

¹¹³ Turg'unov B. Til o'rgatish metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2019. – B. 9–12.

kontekstda qo'llashni o'rganishlari mumkin. Ayniqsa, G.Qodirovaning "Pedagogik texnologiyalar" nomli o'quv qo'llanmasida ta'kidlanganidek, ilk (maktabgacha va boshlang'ich sinflarda) bosqichdagi o'quvchilar uchun rasmlar bilan ishlash, o'z fikrlarini tasvir asosida ifodalash til kompetensiyasini shakllantiradi.¹¹⁴

N.Axmedova o'zining "Ona tili darslarida innovatsion yondashuvlar" nomli maqolasida foto materiallardan foydalanishda qo'llaniladigan bir qator metodik usullarni samarali hisoblab o'tadi va ularga quyidagi 4ta usulni sanab ko'rsatadi:

- 1) rasm asosida hikoya tuzish;
- 2) foto lavhadan so'z birikmalari yoki gaplar tuzish;
- 3) taqqoslash va tahlil qilish uchun turli fotosuratlarini berish;
- 4) Foto asosida munozara yoki bahs tashkil etish.

Bu yondashuvlar o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini rivojlantirishda, mustaqil fikr yuritish va mantiqiy izchillikda gap tuzish ko'nikmasini shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Tadqiqotlarga ko'ra, rasmlar topshiriqlardan foydalangan holda olib borilgan darslarda o'quvchilarning ifodali nutqi 27% ga faollashgan.¹¹⁵ Masalan, "Tabiat go'zalligi" mavzusida turli fasllarga oid suratlar orqali fasllarni tavsiflash, ranglar, ob-havo, o'simliklar haqida so'z yuritish mumkin. Masalan, kuz fasliga oid suratda barglarning sariqligi, yomg'irli ob-havo, yerda yotgan barglar tasvirlangan bo'lsa, o'quvchilar bu tasvir asosida "Kuz manzarasi" mavzusida og'zaki tasvirlash matni tuzadilar. Bu bilan nafaqat leksik birliklarni, balki fasllar haqidagi umumiy bilimlarni ham takrorlash imkoniyati paydo bo'ladi.¹¹⁶

Til o'rganishda asosiy maqsadlardan biri bu o'quvchining kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishdir. Foto materiallar aynan shu maqsadga xizmat qiladi, chunki ular asosida o'quvchilar real hayotiy vaziyatlarni tasvirlaydi va o'z fikrlarini mustaqil ravishda ifoda etishlari mumkin. Masalan, "Savdo rastalari" mavzusida o'quvchilarga bozor manzarasi aks etgan fotosurat berilganda, ular kundalik hayotda ishlatiladigan savdo terminlarini mustaqil tahlil qilgan va muloqot ko'nikmalarini amalda sinab ko'rishgan.¹¹⁷

Foto materiallardan foydalanishning bir nechta afzalliklari mavjud. Birinchidan, ular darsni yanada qiziqarli va interfaol qilish imkonini beradi, bu o'quvchilarni dars jarayoniga faol jalb etishga yordam beradi. Ikkinchidan, foto materiallar o'quvchilarning estetik va vizual tasavvurini rivojlantiradi. Ular tasvirlangan hodisalarni yoki obyektlarni yaxshiroq eslab qolishlari mumkin. Foto materiallarning yana bir afzalligi shundaki, ular til o'rganish jarayonini ko'proq real hayot bilan bog'laydi, shuning uchun o'quvchilar o'z kundalik

¹¹⁴ Qodirova G. Pedagogik texnologiyalar. – Samarqand: Zarafshon, 2021.27–30-b

¹¹⁵ Axmedova N. Ona tili darslarida innovatsion yondashuvlar. // Filologiya va tillarni o'qitish jurnali. – 2022. – №1. 46–47-b.

¹¹⁶ Mamatqulov O. Vizual vositalardan foydalanish metodikasi. – Buxoro: BuxDU nashriyoti, 2020. – 58–63-b.

¹¹⁷ Xolboyeva L. Ona tilini o'qitishda integrativ yondashuv. // Til va adabiyot ta'limi. – 2023. – №2. 24–25-b.

hayotidagi vaziyatlarni osonroq tushunishlari va shu bilan tilni o'rganish samaradorligini oshirishlari mumkin. Kamchiliklari esa, birinchidan, foto materiallarni har :m to'g'ri tanlash va taqdim etish qiyin bo'lishi mumkin. Ayrim holatlarda, suratlar noaniq yoki to'liq tushunarsiz bo'lishi mumkin. Ikkinchidan, ba'zan foto materiallar o'quvchilarga noto'g'ri tushunchalarni berishi yoki ularning e'tiborini boshqa tomonga qaratar ekan, darsning maqsadiga to'liq xizmat qilmasligi mumkin. Shuningdek, ko'plab foto materiallar o'quvchilarda juda ko'p diqqatni jamlashni talab qilishi va bu dars jarayonining samaradorligini kamaytirishi mumkin.¹¹⁸

Xulosa qilib aytish mumkinki, ona tilini o'qitishda foto materiallardan foydalanish o'quvchilarda tilga qiziqishni oshiradi, dars jarayonini jonlantiradi va o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlaydi. To'g'ri tanlangan va metodik jihatdan asoslangan foto materiallar dars samaradorligini oshiradi, o'quvchilarning eslab qolish qobiliyatini kuchaytiradi va tilni ongli ravishda o'zlashtirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Turg'unov B. Til o'rgatish metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2019. 9–12-b.
2. Qodirova G. Pedagogik texnologiyalar. – Samarqand: Zarafshon, 2021. 27–30-b.
3. Axmedova N. Ona tili darslarida innovatsion yondashuvlar. // Filologiya va tillarni o'qitish jurnali. – 2022. – №1. 46–47-b.
4. Mamatqulov O. Vizual vositalardan foydalanish metodikasi. – Buxoro: BuxDU nashriyoti, 2020. 58–63-b.
5. Xolboyeva L. Ona tilini o'qitishda integrativ yondashuv. // Til va adabiyot ta'limi. – 2023. – №2. 24–25-b.
6. Musurov Sh. O'quvchilarni foto materiallar bilan ishlashga o'rgatish. // Ta'lim texnologiyalari. – 2021. – №4. 33–35-b.

SO'ZNING SEMANTIK TARKIBIDA ASOS VA AFFIKSLARNI O'QITISH USULLARI

Abduqaxxorova Durdona Farxod qizi

ToshDO'TAU O'zbek tili va adabiyot yo'nalishi 2-kurs magistranti
@abduqahhorovadurdona9@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada so'zning shakliy tuzilishi va unga birikkan qo'shimchalarning semantik-mantiqiy imkoniyatlari hamda nutqiy birlik sifatidagi funksional xususiyatlari chuqur tahlil etiladi. So'zning mazmunini ochib berish, uni maktab o'quvchilariga, ayniqsa, 5-sinf ona tili darslari orqali o'rgatish metodikasi lingvistik va pedagogik nuqtayi nazardan yoritiladi. Yangi O'zbekiston taraqqiyoti sharoitida til o'rganish jarayonini takomillashtirish, o'quvchilarda semantik tahlil qilish, mustaqil fikrlash, o'z fikrini asosli ifodalash

¹¹⁸ Musurov Sh. O'quvchilarni foto materiallar bilan ishlashga o'rgatish. // Ta'lim texnologiyalari. – 2021. – №4. 33–35-b.

ko'nikmalarini shakllantirish dolzarb vazifalardan biri sifatida qaraladi. Shu maqsadda "Jadval", "Klaster", "Moslashtiring" kabi innovatsion metodik yondashuvlarning o'quv jarayoniga tatbiq etilishi, ularning samaradorligi va o'quvchilarning bilim faolligiga ta'siri tahlil qilinadi. Metodik yondashuvlarning o'quvchilar bilim :rasini kengaytirishdagi o'rni ham yoritiladi.

Kalit so'zlar: so'z va uning tarkibi, semantika, "Jadval", "Klaster", "Moslashtiring", metodik yondashuv, o'quvchilar faolligi, ona tili ta'limi.

Аннотация

В статье дается глубокий анализ формальной структуры слова, семантических и логических возможностей его суффиксов, а также его функциональных свойств как единицы речи. Методология раскрытия значения слова и преподавания его школьникам, особенно на уроках родного языка в 5-м классе, рассматривается с лингвистико-педагогической точки зрения. В условиях развития нового Узбекистана совершенствование процесса изучения языка, развитие у студентов навыков семантического анализа, самостоятельного мышления, аргументированного выражения своего мнения считаются актуальными задачами. С этой целью анализируется применение в учебном процессе инновационных методических подходов, таких как «Таблица», «Кластер», «Адаптация», их эффективность и влияние на познавательную активность студентов. Подчеркивается также роль методических подходов в расширении знаний студентов.

Ключевые слова: слово и его структура, семантика, «Таблица», «Кластер», «Адаптация», методический подход, деятельность учащихся, обучение родному языку.

Abstract

The article provides a deep analysis of the formal structure of the word, the semantic and logical possibilities of its suffixes, as well as its functional properties as a unit of speech. The methodology of revealing the meaning of the word and teaching it to schoolchildren, especially in native language lessons in the 5th grade, is considered from a linguistic and pedagogical point of view. In the context of the development of new Uzbekistan, improving the language learning process, developing students' skills in semantic analysis, independent thinking, and reasoned expression of their opinions are considered urgent tasks. For this purpose, the application of innovative methodological approaches in the educational process, such as "Table", "Cluster", "Adaptation", their effectiveness and impact on students' cognitive activity is analyzed. The role of methodological approaches in expanding students' knowledge is also emphasized.

Keywords: word and its structure, semantics, "Table", "Cluster", "Adaptation", methodical approach, student activity, teaching native language.

Tilni sistemali o'rganishga asoslangan ona tili o'qitish metodikasi o'quvchilarni mustaqil va ijodiy fikrlashga o'rgatish, ularning lug'at boyligini oshirish, o'zgalar nutqini tinglay va anglay olish, fikrini aniq, ixcham ifodalash, so'z tanlash va uni o'rinli qo'llash, og'zaki va yozma nutq malakalarini shakllantirish, fikr ifodalashda shakl va mazmun uyg'unligiga, mantiqiy mukammallikka erishish, ta'lim samaradorligini oshirishning muhim omili ekanligini nazariy va amaliy jihatdan asoslab berishga xizmat qiladi.

Ijodiy tafakkur sohibini, ya'ni osayotgan, rivojlanayotgan va taraqqiyot sari yuz tutayotgan mamlakatimiz uchun zarur bo'lgan ijodkor va mustaqil fikrlay oladigan shaxsni tarbiyalab, voyaga yetkazish ona tili ta'limi oldida turgan eng muhim va dolzarb vazifa hisoblanadi. Yangi zamonaviy texnologiyalarga asoslanib tuzilgan, ta'limning jahon andozalariga mos keladigan dastur va

darsliklar yaratish davr talabi. Aynan shu nuqtayi nazardan o'quvchilarga bilim berishning yanada takomillashga yo'llari, ya'ni yangi metodik usullardan foydalanish ham davr talabiga aylanib ulgurgan. [1: 4]

Shunday ekan, biz o'z ustimizda ishlagan holda yangi usullar orqali so'zning semantik tarkibini o'qitishning usullarini ko'rib chiqamiz.

2017-yilda nashrdan chiqarilgan 6-sinf darsligining 1-choragida "Morfologiya" bo'limi ta'limini boshlashdan avval 15 soat morfemika va so'z yasalishi mavzulari uchun dastur hamda darslikda vaqt ajratilgan. Bunda, asosan, quyidagi mavzular: "So'z tarkibi haqida umumiy ma'lumot", "Qo'shimchalarning ma'no vazifasiga ko'ra turlari", "So'z yasovchi qo'shimchalar", "Tub va yasama so'zlar", "Shakl yasovchi qo'shimchalar", "So'zning morfologik tarkibi", "So'z tarkibida tartib", "So'z tarkibi va so'z yasalishi bo'yicha tahlil tartibi ustida ishlash" mavzulari berilgan. Ularning o'qitish usullarini ko'rib chiqamiz.

"Jadval" usuli o'quvchilarning aqliy faoliyatini tezlashtirishda, ularning zehni yanada o'tkir qilishda hamda ularning qay darajada tez qaror qabul qila olishlarini tekshirish va oshirishdagi eng qulay usullardan biridir. Ayniqsa, bir-biridan farqli bo'lgan tushunchalarni ajratishda jadval usuli juda katta yordam beradi. Topshiriq shunday bo'ladi: Quyidagi so'zlarni asos va qo'shimchalarga ajrating hamda jadvalga moslab joylashtiring.

So'zlar: gullar, o'quvchi, maktabda, uyning, suvga, paxtakor, o'yinchoq

ASOS	QO'SHIMCHA
gul	-lar
o'quv	-chi
maktab	-da
uy	-ning
suv	-ga
paxta	-kor
o'yin	-choq

Topshiriq. Berilgan so'zlardan bir morfemali, ikki morfemali, uch morfemali so'zlarni topib jadvalga moslab yozing.

Afsungar, egarchi, onamga, gullar, bog'bon, xato, sokinlik, va'zxonlik, ma'muriyatchilik, kutubxonachilik, suvoqchilik, duradgorlik, qishloqlarda, gullarimga, kabobpazlik.

T/r	Bir morfemali so'zlar	Ikki morfemali so'zlar	Uch morfemali so'zlar
1		<i>Va'zxonlik</i>	<i>qishloqlarda</i>
2	<i>egarchi</i>	<i>duradgorlik</i>	
3	<i>gullar</i>		<i>gullarimga</i>
4	<i>onamga</i>		
5		<i>kabobpazlik</i>	
6			<i>suvoqchilik</i>
7	<i>afsungar</i>		

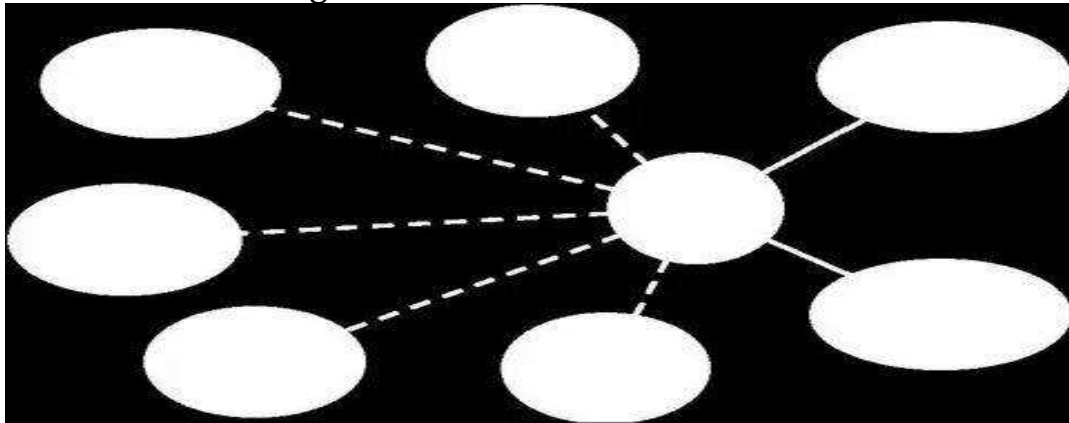
Ushbu usul mavzu tushuntirilgandan so'ng, uni mustahkamlayotgan davrda bajarilishi tavsiya etiladigan usul hisoblanadi. Bu yordamida o'quvchilar asosni qo'shimchadan ajratishni o'rganadilar. Natijada, asos va qo'shimcha ajratilganda qanday holatda bo'lishi haqida tasavvurga ega bo'ladilar.

"Klaster" metodi. *"Klaster"* (g'uncha, to'plam, bog'lam) metodi puxta o'ylangan strategiya bo'lib, uni o'quvchilar bilan yakka tartibda va guruh asosida ham tashkil etish mumkin. Klasterlar ilgari surilgan g'oyalarni umumlashtirish, ular o'rtasidagi aloqalarni toppish imkoniyatini yaratadi.

Metoddan foydalanganda quyidagi shartlarni bajarish talab etiladi:

- Mavzuga nimani o'ylagan bo'lsangiz, uni qog'ozga muhrlang;
- Yozuvning orfografik yoki boshqa jihatlariga e'tibor qaratmang;
- Muayyan tushuncha :rasida imkon qadar ko'proq yangi g'oyalarni ilgari suring va ular o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni ko'rsating.

Topshiriq. *Bog'* so'ziga qo'shish uchun bilan birgalikda qo'llash mumkin bo'lgan affikslarni keltiring.

"Matn ustida ishlash" usuli yordamida o'quvchilarning yozma nutqini oshirish mumkin. Umuman olganda, matn ustida ishlash orqali o'quvchi nafaqat yozma nutqiy qobiliyatini oshiradi, balki avval o'rgangan bilimlarini sinashi ham mumkin. Ya'ni berilgan topshiriqqa mos ravishda o'ylab mulohaza qiladi va topshiriqni to'g'ri bajarishga harakat qiladi. Bunda o'quvchi ham o'ylaydi, ham tezkorlikda bajarishga harakat qiladi. Natijada, bilimlari sinaladi va tezkorligi oshadi.

Topshiriq. Berilgan so'zlardagi qo'shimchalarni to'g'ri ajrating va ular ishtirokida gaplar tuzing.

Afsungar, egarchi, onamga, gullar, bog'bon, sokinlik, va'zxonlik, ma'muriyatchilik, kutubxonachilik, suvoqchilik, duradgorlik, qishloqlarda, gullarimga.

Afsun+gar / Ertaklardagi afsungarlar ko'pincha yovuz obrazlarda bo'lishadi.

Egar+chi / Otlarga egar yasovchilarni egarchi deyishadi.

Onam+ga/ Onamga quvonchli xabarni yetkazish uchun shoshildim.

Gul+lar/ Gullar qanday turli bo'lmasin, ular go'zalligi bilan inson ko'nglini xushnud aylaydi.

Bog'+bon / Bog'bon bog'ning go'zal bo'lishidagi eng asosiy sababchi edi.

Sokin+lik / Ko'ngildagi g'alayonlar tufayli ba'zida isnon sokinlik qadrini u qadar yaxshi anglaydiki, har kahzada unga intilib yashaydi.

"Moslashtiring" usuli yordamida har bir o'quvchining qay darajada mavzu yuzasidan bilimni puxta egallaganligini ko'rish mumkin. Ya'ni ikki ustunda berilgan tushunchalarning bir-biriga mos ekanligini bilish uchun avvalo, bu mavzuni yaxshi o'zlashtirgan bo'lishi kerak. Negaki, mavzu yaxshi o'zlashtirilgan bo'lsagina, o'quvchida o'ziga ishonch bo'ladi va topshiriqni bajara olish imkoniyati paydo bo'ladi.

Topshiriq. Sizga ajratib berilgan asos va qo'shimchalarga diqqat qiling va ularni bir-biriga moslab bitta so'z hosil qiling.

O'quv	-soz
Xazina	-do'z
Vazifa	-paz
Paxta	-miz
Osh	-bon
Zar	-ch

"Mantiqiy chalkash zanjir" metodi. Ushbu metodda tushunchalar, bildirilgan fikrlar o'rtasida bog'liqlik yuzaga keltirish, ularni mantiqiy jihatdan ketma-ketlikda to'g'ri ifodalashga yordam beradi. Uning mohiyatiga o'qituvchi mavzuni yorituvchi ma'lumotlarni to'g'ri va noto'g'ri tartibda bayon etadi. O'quvchilarning vazifasi mantiqiy jihatdan noto'g'ri ifodalangan ma'lumotlarni to'g'ri dalillarga aylantirish, yuzaga kelgan mantiqiy chalkashlikni tuzatish, fikrlarni muayyan ketma-ketlikda to'g'ri joylashtirgan holda uzilgan zanjirni "ulash"dan iborat.[2: 211]

Topshiriq. Berilgan tushunchalardagi qatnashgan noto'g'ri ma'lumotlarni to'g'rilab yozing va zanjirni qayta tiklang.

Gap – qo'shimcha – so'z – matn – morfemika – so'z birikmasi

Qo'shimcha – so'z – morfemika

Bu topshiriqda xato berilgan tushunchalar *matn va gap so'z birikmasi* edi. Negaki, morfemika bo'limi, ya'ni so'z tarkibida ushbu tushunchalar ishtirok etmaydi. Bu bo'limda ma'lumotlar faqatgina so'z va qo'shimcha haqida gap boradi.

"O'rin almashtirish" usuli. O'quvchilarning qay darajada ijodkor va bilimlaridan qay darajada to'g'ri foydalana olishlarini ko'rsatib beruvchi metod hisoblanadi. Bunda o'quvchilar qo'llariga berilgan tarqatma materiallari yoki doskada ilingan ko'rgazmali qurollarda berilgan qoliplar yordamida so'zlar hosil qiladilar.

Topshiriq. O'quvchilar berilgan asos va qo'shimchalar o'rnini almashtirib, turli so'zlar hosil qiladilar. Qo'shimchalarni har :m almashtirganlarida yangi-yangi misollar topishlari kerak. Metodik usul shu tarzda davom etadi. To'g'ri misol keltirgan o'quvchilar rag'batlantiriladi.

1. Asos + so'z yasovchi + lug'aviy shakl yasovchi + sintaktik shakl yasovchi
Kitobxonlarni

2. So'z yasovchi + asos + lug'aviy shakl yasovchi + sintaktik shakl yasovchi
Bexabarlarni

O'zbek tilida so'z yasashining semantik, fonetik, abbreviatsiya, affiksatsiya, kompozitsiya kabi usullari mavjud. Bu usullar davriy nuqtayi nazardan ikki guruhni tashkil qiladi: 1) tarixiy (diaxron) usul: semantik, fonetik, abbreviatsiya, kompozitsiya usullari; 2) zamonaviy (sinxron) affiksatsiya usuli.

"O'rin almashtirish" usuli. Ushbu usul o'quvchilarning nafaqat bilimini tekshirish uchun bir sinov, balki ularning tezkor harakat qila olish qobiliyatini ham sinovdan o'tkazuvchi hisoblanadi.

Bunda so'z tarkibining qolipi doskada ko'rsatiladi. Ya'ni o'quvchilar asos va qo'shimchalar o'rnini almashtirib, turli so'zlar hosil qiladilar. Qo'shimchalarni har :m almashtirganlarida yangi-yangi misollar topishlari kerak. O'yin shu tarzda davom etadi. To'g'ri misol keltirgan o'quvchilarga rag'bat kartochkalari beriladi.

1. Asos + so'z yasovchi

2. So'z yasovchi + asos

"Matn ustida ishlash" bu usulda o'quvchilar o'zlari egallagan bilimlarini amaliy sinashlari va ko'nikma hosil qilish uchun uni mustahkamlashlari mumkin. Natijada ularning mavzu yuzasidan egallagan bilimlari xotirasida muhrlanib qoladi va yozma nutqlari yanada yaxshilanadi.

Topshiriq. Berilgan matndan sodda yasama so'zlarni aniqlang va ulardagi so'z yasovchi qo'shimchalarni ajrating.

Bozorchilar qatorida xaltani ochib, mayizimni maqtab-maqtab o'tirdim. Bozorni kezib bozorlik qildim. Ko'chaning narigi betidagi baliqxonaga o'tdik. Navbatga turib, bir kilo baliq oldim. Ichkarida choyxonachi bilan baliqpaz ko'rindi.

Namuna: bozorchilar – bozor+chi+lar. Bunada so'z yasovchi qo'shimcha -chi. Ot so'z turkumidan ot yasagan.

"Breyn ring" o'yini. Bu o'yin intellektual faoliyatni shakllantiruvchi o'yinlar sirasiga kiradi. Unda har birida 5-6 nafardan o'quvchi bo'lgan 2 tadan 5 tagacha bo'lgan jamoalar qatnashishi mumkin. O'qituvchi har bir guruhga qisqa javobli savollar beradi. Agar ishtirokchilardan biri brinchi bo'lib to'g'ri javob bersa, qolgan barcha savollar faqat shu ishtirokchiga beriladi va har bir to'g'ri berilgan javobga ochkolar guruhiga taqdim etiladi. O'quvchi xohlagan vaqtida javob berilshni to'xtatsa bo'ladi. Agarda to'xtatmasdan bir savolga xato javob bersa, butun yig'ilgan ballari kuyib ketadi. [6]

Topshiriq. Berilgan so'zlardan so'z yasovchi qo'shimchalarni ajrating.

Ixtirochi, guldori, suhbatlashmoq, ixtiro, tinim, qisqich, to'g'ri, gul, ixtirochilik, tinmoq, qisilmoq, tindirmoq, noto'g'ri, to'g'rilanmoq, tinimsiz, guldori, gulchilik Ushbu so'zlar guruhlardan tanlab olingan o'quvchilarga beriladi. Ular javob berishdan o'ylanmasdan tezkorlik va aniqlik bilan javob berilshlariga to'g'ri keladi.

"Breyn ring" o'yini orqali o'quvchilarda tezkorlik, hozirjavoblik, fikrni aniq ifodalash qobiliyatlari hamda ma'uliyatni his qilishni shakllantirish mumkin.

"Qo'shimchalar diktanti" usuli. Bu usul o'quvchining yozma nutqini shakllantirishda hamda o'rganilgan bilimlariga ko'ra misollar keltira bilish

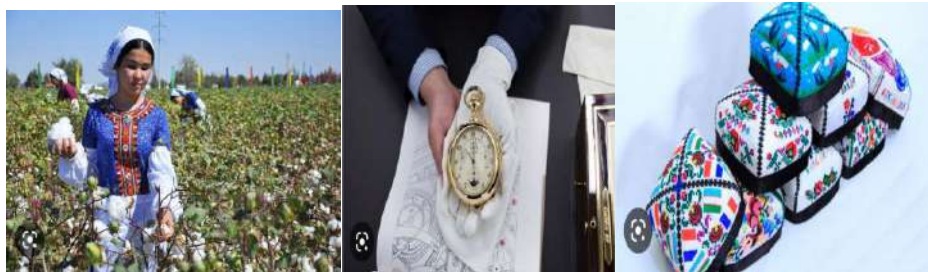

qobiliyatini kuchaytirishda eng qo'l keladigan usul hisoblanadi. Bunda o'qituvchi tomonidan qo'shimchalar aytiladi va o'quvchilar diktantni tugatgach, har bir qo'shimchaga mos ravishda yangi so'zlar yozib chiqishadi.

Namuna:

-chi	o'quvchi
-lik	samarqandlik
-dosh	sinf-dosh
-kor	paxtakor
-do'z	do'ppido'z
-soz	soatsoz

"Rasmdan aniqlang" usuli. Ushbu usulda o'quvchilarga doskada rasmlar taqdim etiladi va ushbu rasmlar orqali faoliyat nomi aniqlanadi. Natijada faoliyat nomini topilgandan so'ng yasama so'zlar tarkibida ishtirok etgan so'z yasovchi qo'shimchalar ajratiladi.

Namuna: 1-rasm "Paxtakor" - kor

2-rasm "Do'ppido'z" – do'z

3-rasm "Soatsoz" – soz

Qo'shma so'zlarni o'qitish yuzasidan ayrim usullarni ko'rib chiqamiz.

"Sovg'alar qutichasi" usuli. Ushbu usul boshqalaridan shunisi bilan farq qiladiki, bu usulni amalga oshirishda, musiqa fani bilan integratsiya qilinadi.

Maktabda o'qitiladigan har qanday fandan beriladigan bilim, tarkib toptiriladigan ko'nikma va malakalarning shakllantirilishida turdosh o'quv fanlarning o'zaro uyg'unlikdagi imkoniyatlaridan yetarlicha fodalanishning ahamiyatini chuqur anglab yetmog'imiz har bir pedagog va tarbiyachi o'zining kundalik pedagogik faoliyatini o'z fani :rasida fanlararo aloqani amalga oshirishga yo'naltirish zarur va muhim masalalar tarkibiga kiradi.

Ulug' didaktik olim Yan Amos Komenskiy ta'kidlashicha: "Bir-biri bilan bog'liq bo'lgan hamma narsa, xuddi shunday holda o'rganilishi kerak". Fanlararo bog'liqlik g'oyasiga keyinchalik juda ko'p pedagoglar yondashib, uni rivojlanishi va umumlashtirilishiga hissa qo'shdilar. D.Lokk g'oyasiga ko'ra: "Ta'lim mazmunining aniqlanishida bir fan boshqa fanlar elementlari va faktlari bilan to'ldirilishi kerak". I.V.Pestalossi o'zining didaktik maqolasida o'quv darsliklaridagi bog'liqlik masalasiga keng to'xtalib o'tar ekan: "Bir-biri bilan bog'liq fanlarni ongingga keltir, ularni tabiatdagi uzviy bog'liqlik holatida ekanini angla" – deydi. Pestalossi bir fanning boshqa bir fandan uzoqlashuvi hatto xavfliligini ta'kidlaydi. [3: 39]

Shunga ko'ra, qutichaning ichiga yasama so'zlar qog'ozchalarga yozib solinadi. O'qituvchi tomonidan musiqa qo'yiladi va o'quvchilar zanjir holatida qutichani bir-birlariga uzatishni boshlaydilar. Xohlagan vaqtda musiqa to'xtatiladi va uni olgan o'quvchi ichidan bir so'z tanlaydi hamda uni asos va qo'shimchalarga ajratib, uni tahlil qiladi. Shu tarzda o'yin davom etadi.

Bu yordamida o'quvchilar katta qiziqish bilan o'zlarining navbati kelishini kutishadi va dars davomida quvnoq kayfiyat hukm suradi.

"Grammatik tahlil" usuli. Ushbu usul o'quvchilarda yozma nutqni shakllantirish, uni yanada mukammal tarzda rivojlantirish uchun juda qo'l keluvchi usullardan hisoblanadi. Bu metodni asosan mustahkamlash darslarida qo'llash ko'proq samara beradi. Negaki, o'quvchi tahlil qilish uchun, avvalo, mavzuni to'liq o'zlashtirgan va mustahkamlagan bo'lishi zarur. Agarda bu qoidaga amal qilinmasa, ushbu usulni qo'llash hech qanday samara bermaydi.

Grammatik tahlil uchun, masalan, quyidagi gap berilgan bo'lsin: *Biz bu kunlarga osonlik bilan yetib kelmadik.*

Berilgan gapdagi so'zlar avvalo so'z tarkibi bo'yicha tahlil qilinadi. Bunda quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

a) gapdagi har bir so'zning asl ma'noli va grammatik ma'noli qismlari ajratiladi;

b) yasalgan so'z bo'lsa, asos va yasovchi qo'shimchaga ajratiladi;

v) shakl yasovchi qo'shimchalar aniqlanadi;

g) imlo bilan bog'liq tomonlar izohlanadi. [4: 233]

"Moslashtiring" usuli yordamida har bir o'quvchining qay darajada mavzu yuzasidan bilimni puxta egallaganligini ko'rish mumkin. Ya'ni ikki ustunda berilgan tushunchalarning bir-biriga mos ekanligini bilish uchun avvalo, bu mavzuni yaxshi o'zlashtirgan bo'lishi kerak. Agarda mavzu yaxshi o'zlashtirilgan bo'lsagina, o'quvchida o'ziga ishonch bo'ladi va topshiriqni bajara olish imkoniyati paydo bo'ladi.

Mehnat	do'st
Mehmon	sevar
Oliy	parvar
Inson	janob
O'rin	boqar
Kunga	bosar
Qo'l	qop

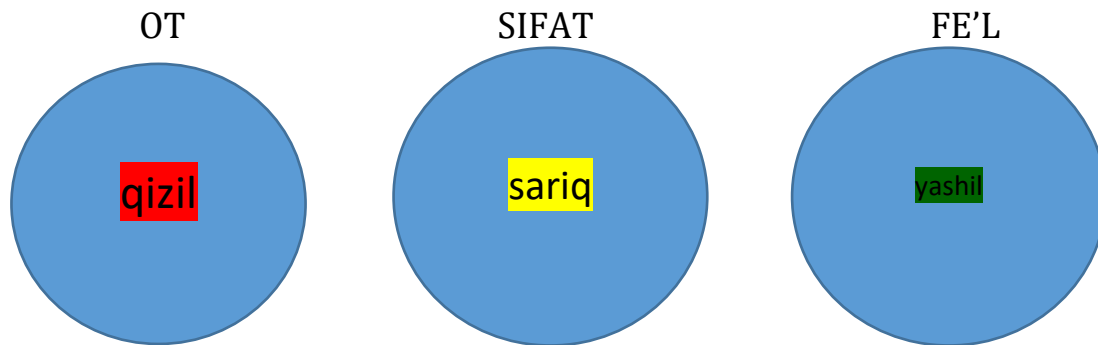
"Svetofofor" usuli. Ushbu usul asosan 5–6-sinf o'quvchilari uchun mosroq bo'lib, bunda o'quvchilarning ziyrakligi, hozirjavobligi, bilimining qay darajada kuchli mustahkamlanganligi va vaziyatga moslashuvchanligini tekshirish mumkin.

Buning uchun xuddi svetofofor ranglarida dumaloq shakllar kesib olinadi va sinf o'quvchilariga hech qanday tartibga amal qilinmagan holda har xil qilib tarqatiladi. O'quvchilarga tayyorlanishlari uchun buyruq beriladi. Har bir rang egalari

o'z-o'zidan uch guruhga bo'linib qolishadi va ularga topshiriq beriladi. Ushbu metoddan foydalanishning afzallik tomonlaridan yana biri shundaki, guruhlar aynan o'qituvchi tomonidan shakllantirilmaydi, balki o'quvchilar o'zlari bilmagan holida guruhlariga ajralishadi. Bunda esa o'quvchilarda tug'ilishi mumkin bo'lgan noxush holatlarning oldi olinib, shaffoflikka amal qilinadi.

Topshiriq sifatida shuni aytishimiz mumkin. Masalan, qizil rangdagi o'quvchilar ot so'z turkumiga oid bo'lgan qo'shma so'zlarni, sariq rang egalari sifat so'z turkumiga oid bo'lgan so'zlarni, yashil rangdagi o'quvchilar esa fe'l so'z turkumiga oid bo'lgan so'zlarni ketma-ketlikda aytishlari kerak bo'ladi.

Test usuli. Test – shaxsning aqliy taraqqiyoti, qobiliyati, irodaviy sifatleri, shuningdek, uning boshqa ruhiy xususiyatlarini tekshirishda qo'llanadigan qisqa standart mashqlar. Ijtimoiy amaliyotda test odamning qanday kasb-hunar egallashi mumkinligi, uning kasbga layoqati yoki layoqatsizligini, iste'dodli yoki aqli zaifligini aniqlashda, muayyan hamkorlikdagi faoliyatga shaxslarni saralashda keng qo'llaniladi. Uning yordamida tajribaning ilmiylik darajasi, kafolatligi, tekshiriluvlarning mahorati, qiziqishi, to'plangan amaliy ma'lumotlarning haqqoniyligi, ishonchlilik ko'rsatkichi bir necha mezonlarga asoslanib tahlil qilinadi. [5]

Shunday ekan, o'quvchilar uchun mustahkamlash darslarida mavzu yuzasidan test olish foydadan xoli emas.

Test

1. So'zlar tuzilishiga ko'ra necha turga bo'linadi?
 - a. 2 turga
 - b. 3 turga
 - c. 4 turga
2. Mehnat so'ziga quyida berilgan so'zlarni qo'shish yordamida qo'shma so'z hosil qiling.
 - a. Sevar
 - b. Do'st
 - c. Ko'rar
3. Ko'ngilochar so'zi qaysi so'z turkumiga oid?
 - a) Ot
 - b) Sifat
 - c) Olmosh

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, so'zning semantik tarkibini ona tili darslarida yuqoridagi usullar yordamida o'quvchilarga o'rgatish anchayin samarali hisoblanadi. Negaki bunday usullar orqali o'quvchilar darsda faol ishtirok etishadi, o'rgangan bilimlari va yangi ma'lumotlarini tahlil qila olishadi hamda amaliyotda qo'llash imkoniyatiga ega bo'lishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. To'xliyev B., Shamsiyeva M., Ziyodova T. Ona tili o'qitish metodikasi. O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi nashriyoti. Toshkent, 2006.
2. Usmonboyeva M., Aripova Sh., Rejametova I., Mo'minova D. Ta'lim jarayonida interfaol metodlardan foydalanish. Metodik qo'llanma. Toshkent, 2019.
3. Xurramova Z. "Ona tili o'qitishda integrativ yondashuv" bitiruv malakaviy ishi.
4. G'ulomov A., Qodirov M., Ernazarova M. va boshq. Ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: "Fan va texnologiya", 2012.

Internet saytlari:

5. <https://uz.wikipedia.org/wiki>.
6. www.sadikov.uz.

ONA TILI TA'LIMIDA O'QISH SAVODXONLIGINI OSHIRUVCHI O'QUV TOPSHIRIQLAR TAHLILI

Ahmadjonova Umida Ikromjon qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti talabasi

E-mail : ahmadjonovaumida8170@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'qib tushunish ko'nikmasi haqidagi ma'lumotlar va Milliy o'quv dasturi asosida yaratilgan 6-sinf "Ona tili" darsligidagi ushbu ko'nikmani oshiruvchi mashqlar tahlili, shuningdek, taklif sifatida darslikdagi nutqiy mavzu :rasida tuzilgan yangi topshiriqlar berilgan.

Kalit so'zlar: *nutqiy ko'nikma, o'qib tushunish, muloqot, darslik, topshiriq, hayotiy ko'nikma, savodxonlik, nutqiy mavzu, tahlil qilish, til boyligi, moslashtirish, taxmin qilish.*

Аннотация. В данной статье приводятся общие сведения о навыках понимания прочитанного, а также анализ упражнений, которые развивают этот навык в учебнике по родному языку для 6-го класса, созданном на основе Национальной учебной программы. В качестве предложения вы также можете ознакомиться с анализом новых заданий, созданных в рамках речевой темы в учебнике.

Ключевые слова: *навыки говорения, понимание прочитанного, коммуникация, учебник, задание, жизненные навыки, грамотность, речевая тема, анализ, языковые навыки, адаптация, прогнозирование.*

Abstract: This article provides some general information about the skill of reading comprehension, and an analysis of exercises that improve this skill in the 6th grade native language textbook created on the basis of the National Curriculum. Also, as a suggestion, you can see an analysis of new tasks created within the framework of the speech topic in the textbook.

Keywords: *Speech skill, reading comprehension, communication, textbook, task, life skill, literacy, speech topic, analysis, language wealth, adaptation, prediction.*

Hozirgi taraqqiy topayotgan jamiyatimizda inson nazariy ko'nikmalar bilan birgalikda nutqiy ko'nikmalarga ham ehtiyoj sezib kelmoqda hamda ta'limda o'quvchilarga bilim, ko'nikma va malaka berish bilan birgalikda ularning hayotiy ko'nikmalarini oshirish ham asosiy muammo sifatida qaralmoqda. Shu boisdan hozirgi zamon yangi darsliklari, ayniqsa, ona tili darsliklarida o'quvchilarning lingvistik ko'nikmalari, grammatika yuzasidan bilimlari bilan birga ularning nutqiy ko'nikmalarini (o'qib tushunish, tinglab tushunish, yozma va og'zaki nutq) rivojlantirishga katta ahamiyat qaratilmoqda.

Yuqoridagi ko'nikmalar bilan bir qatorda o'qib tushunish ko'nikmasi va uni rivojlantiruvchi topshiriqlarga ham alohida e'tibor berilgan. Avvalo, o'qib tushunish ko'nikmasi haqida umumiy ma'lumotlar beradigan bo'lsak, o'qib tushunish – bu matnni grafika yordamida ifodalangan mazmunini muloqot vazifasiga muvofiq qabul qilish va qayta ishlash, mazmunan anglashga :r ko'nikma. Rasmlar, chizmalar, grafiklarda tasvirlangan axborot tushunish shuningdek, ovozlashtirilimagan videomateriallarni ko'rib, ularda berilgan axborotni tushunish ham o'qib tushunish jarayoniga kiradi. [1:37]

Bugungi kunda bu qobiliyat shaxs butun umri davomida turli xil kontekstlarda o'z tengdoshlari va keng jamoatchilik bilan muloqot qilish asosida rivojlantirib boradigan bilim, ko'nikma va malakalar, usullar jamlanmasi sifatida ta'riflanadi. Jamiyat hayotida to'liq ishtirok etish maqsadida inson uchun bilim olish, barcha ma'lumotlarni aniqlash, tushunish va aks ettirish qobiliyati juda muhimdir. Ma'lumki, o'qish savodxonligi nafaqat ta'lim tizimida, balki boshqa sohalarda ham yutuqlarga erishish uchun asos, zaruriyat hisoblanadi. O'quvchining kitob o'qish qobiliyatiga e'tibor qaratish, jumladan, uning ma'lumotni tanlash, tushunish, talqin qilish va baholash tadqiqotning asosiy maqsadlaridan biridir. [2:13]

Zamonaviy darsliklar nutqiy ko'nikmaga oid topshiriqlar va nutqiy mavzularga boy ekani bilan ajralib turadi. Quyida yangi o'qib tushunish ko'nikmasini oshirishga qaratilgan matn va topshiriqlar tahlilini keltirib o'tamiz.

6-sinf ona tili darsligidagi [2]“Teleboshlovchi bo'lib qolsam” nutqiy mavzusi :rasida keltirilgan “Teleboshlovchi kim?” nomli matn asosida berilgan o'qish ko'nikmasini oshiruvchi topshiriqlar olindi. Dastlab matnning o'ziga to'xtaladigan bo'lsak, matndagi til soddaligi 6-sinf o'quvchisi uchun tushunarli va yosh darajasiga mos tushadi. Bundan tashqari, bolalarda teleboshlovchilik kasbiga nisbatan qiziqish uyg'otadi.hamda teleboshlovchilik, suxandonlik, televideniya tarixi haqida foydali ma'lumotlar berib o'tadi.

Matndan so'ng ma'lumotlarni mustahkamlovchi topshiriqlar berilgan bo'lib, ulardan birinchisi matn asosida tuzilgan 9 ta savol.

1. Teleboshlovchilik kasbi qachon, qaysi voqeadan so'ng paydo bo'ldi?
2. Nima uchun dastlab teleboshlovchilik kasbi ko'p tarmoqli bo'lmagan?
3. Ko'rsatuvlarning turiga qarab, teleboshlovchilikning qanday yo'nalishlari borligi haqida gapiring.

4. Yangiliklar sharhlovchisi bilan ko'ngilochar ko'rsatuv boshlovchisining qanday farqi bor?

5. Suxandon va teleboshlovchining farqi nimada?

6. Teleboshlovchi qanday sifatlarga ega bo'lishi kerak? Bu xislatlar ularga nima uchun kerak bo'ladi? Fikrlaringizni asoslab bering.

7. Nima uchun teleboshlovchilik dunyodagi eng og'ir kasblardan biri hisoblanadi?

8. Sizningcha, teleboshlovchilik qanday kasb? O'z fikringizni erkin bildiring, tanqid qilishdan cho'chimang.

9. Sizningcha, teleboshlovchi va suxandon nutqi uchun qanday talab qo'yilishi mumkin?

Bu kabi topshiriqlar Shohrux Abduraimovning "O'qib tushunish malakasini baholash" maqolasida keltirilganidek, ochiq turdagi testlar guruhiga kiradi. Bu turdagi topshiriqlarni afzalligini bir necha o'rinlarda ko'rishimiz mumkin. [3:31] Masalan:

a) mustaqil fikrlashni rivojlantiradi – ochiq turdagi savollar aniq javob talab qilmagani uchun unda o'quvchi o'z fikrini erkin bayon qila oladi;

b) ijodiy yondashuvni kuchaytiradi – har bir o'quvchi o'ziga xos javob beradi, bu esa ijodkorlikni oshiradi;

c) nutq va yozma savodxonlikni oshiradi – o'quvchi fikrini yozma yoki og'zaki tarzda ifodalab, til ko'nikmalarini mustahkamlaydi;

d) matn mazmunini chuqurroq o'zlashtirishga yordam beradi – matnga qayta murojaat qilish, asosli javob izlash orqali o'rganish chuqurlashadi.

Yuqoridagi topshiriqning afzalliklari ko'p bo'lishiga qaramasdan, ayrim kamchiliklarini ham ko'rishimiz mumkin.

- Bu turdagi topshiriq ko'p vaqt talab qiladi – o'quvchilar har bir savolga mustaqil javob yozishi kerak bo'ladi, bu esa dars vaqtini cho'zilishiga olib keladi.

- O'quvchini charchatishi mumkin – bir matn uchun 9 ta ochiq turdagi savol ko'p tuyulib, o'quvchining e'tiborini pasaytirishi mumkin.

- Baholash biroz murakkabroq bo'ladi – ochiq javoblar subyektiv bo'lishi mumkin, bu esa adolatli baholashni qiyinlashtiradi.

Shu boisdan ushbu topshiriq uchun taklif kiritadigan bo'lsak, quyidagi holatda matn asosidagi 3 ta ochiq testli savol qoldirilib, uning davomida esa yangi test turi – bo'shliqlarni to'ldiruvchi topshiriq berilsa maqsadga muvofiq bo'lar edi. Tog'ri, bunda mazmun o'zgarmasligi mumkin, ammo shaklning o'zgarishi natijasida 11–12 yoshli tez zerikuvchan o'quvchining diqqatini oshira olamiz. Quyida bu topshiriqqa namuna keltiriladi:

**Yuqorida berilgan matnga asoslanib, quyidagi gaplardagi bo'sh joylarga mos so'zlarni yozing. Matnni eslang va undan foydalaning. So'zlarni to'g'ri shaklda yozishga e'tibor bering.*

1. Vaqt o'tib ko'rsatuvlar ____, ____, va ____ kabi turlarga bo'lindi.

2. ____ va ____ kishilar uchun teleboshlovchilik kasbi mos emas.

3. Teleboshlovchining ____, va ____ millionlab tomoshabinlar oldida uyalib qolishiga sabab bo'lishi mumkin.

4. Teleboshlovchi hech qachon yolg'iz ishlamaydi, u bilan ____, ____, ____, ____, ____, va ____ lar birgalikda ishlashadi.

Bu kabi bo'shliqlarni to'ldirish topshirig'i o'quvchilarning diqqatini jamlashni rivojlantiradi – o'quvchi matndan kerakli so'z yoki iborani topishga harakat qiladi, bu esa e'tiborli bo'lishga undaydi. Shu bilan bir qatorda, o'qilgan matnni yaxshiroq tushunishga yordam beradi, ya'ni bo'sh joyni to'ldirish uchun matn mazmunini tushunish zarur, bu esa matnni chuqurroq o'zlashtirishni ta'minlaydi. Yana bir afzalligi esa so'z boyligini oshiradi – turli so'zlar va iboralarni qayta ishlatish orqali o'quvchi til boyligini rivojlantiradi. Shu bilan birga ushbu topshiriq o'quvchilarning imloviy savodxonlik ko'nikmasini mustahkamlaydi – to'g'ri yozish uchun bola so'z shakllariga va harflarga e'tibor qaratadi. Buning o'qituvchi uchun foydali tomoni shuki, ushbu topshiriqni baholash oson, ya'ni o'qituvchi uchun topshiriqni tekshirish va baholash nisbatan yengil va aniq bo'ladi. Hatto javoblarni elektron yoki an'anaviy doskalarga yozib, o'quvchilarning o'z o'zini baholashlariga imkon berishlari mumkin.

“Teleboshlovchi kim?” matni asosidagi o'qib tushunishni oshiruvchi samarali topshiriqlardan yana biri “ Sarlavha top” (Heading) topshirig'idir. Bu topshiriqda yuqorida keltirilgan yaxlit matn ma'naviy butunlikni saqlab qolgan holda qismlarga bo'lib chiqiladi va har bir qism biron belgi (harf, raqam kabilar) bilan ajratiladi. Masalan:

A. XX asrning 40-yillariga kelib dunyoda teleboshlovchilik kasbi paydo bo'ldi. Chunki shu yillarda endigina ixtiro qilingan televizor odamlarning uylariga kirib kela boshlagandi. U vaqtlarda telekanallar hozirgidek ko'p bo'lmagan. Faqat bitta kanal bo'lgan. Efir vaqti esa kuniga bir soatdan oshmagan. Shu vaqtda mahallada yagona bo'lgan “televizorli xonadon”ga butun qo'niqo'shnilar yig'ilib, maza qilib televizor ko'rishgan. Ekranda ko'rinish berib, so'nggi yangiliklarni aytayotgan teleboshlovchi esa odamlarning eng qadrdon kishisiga aylanib ketgan.

B. Yillar o'tib, telekanallar ham, ko'rsatuvlar ham ko'paydi. Ko'rsatuvlar axborot, ko'ngilochar va shou kabi turlarga ajraldi. Natijada, yangiliklar va sport sharhlovchisi, obhavo ma'lumotlari, shou va musiqiy ko'rsatuvlar boshlovchisi kabi yo'nalishlar paydo bo'ldi. Endi har bir ko'rsatuv uchun alohida-alohida teleboshlovchi kerak bo'lardi. Sababi “Axborot” ko'rsatuvining boshlovchisi uchun “Musiqiy tanaffus” ko'rsatuviga ham boshlovchilik qilish qiyin edi-da.

C. Teleboshlovchi studiyada faoliyat yuritadi. Aytgandek, suxandon va teleboshlovchini bir-biridan farqlash kerak. Suxandon tayyor matnni o'qib beradi. Ya'ni o'zi ijod qilmaydi. Ular asosan informatsion ko'rsatuvlarda ishlaydi. Teleboshlovchi esa izlanadi, kerakli ma'lumotlarni yig'adi, mustaqil ravishda intervyular oladi, qayerda qanday gapirish kerakligi ustida bosh qotiradi, vaziyatga qarab improvizatsiya qila oladi. Bir so'z bilan aytganda, ular ijodkor bo'lishadi.

Matn yuqoridagi kabi ko'rinishga kelgandan so'ng har bir qismga mos sarlavhalar varianti beriladi, o'quvchi esa qaysi matnga qaysi sarlavha to'g'ri kelishini moslashtirib chiqadi.

Namuna. ***Harflar bilan belgilangan matnni o'qing va quyida keltirilgan sarlavhalar bilan moslashtiring.***

A	Teleboshlovchilikda yo'nalishlarning ortishi
B	Suxandon tayyor matnni o'qib beradi
C	Televideniye tarixi
D	Teleboshlovchining sifatleri
E	Sabr, mehnat va intizom kasbi
F	Efir ortidagi mutaxassislar
	Suxandon va teleboshlovchining farqi
	Teleboshlovchi odamlarning eng qadrdon kishisi

Bu va bu kabi moslashtirish topshiriqlarining o'qib tushunish ko'nikmasini oshirishdagi ahamiyatida juda katta bo'lib, uning afzalliklari quyidagilardan iborat:

1. Matnni tahlil qilishga undaydi. Moslashtirishda o'quvchi matn mazmunini to'liq tushunishi va uni qayta ifodalashi kerak bo'ladi. Bu esa faqat o'qib chiqish emas, balki chuqur tushunishni ham talab qiladi.

2. Asosiy g'oyani ajrata olishni o'rgatadi. Moslashtirish uchun o'quvchi matndagi ortiqcha tafsilotlarni ajratib, asosiy ma'no va fikrlarni ajratishni o'rganadi.

3. Sarlavhalar sonining matn soniga nisbatan ko'pligi o'quvchining hukm chiqara olish qobiliyatini, ikki yo'ldan aynan qaysi biri to'g'ri ekanligini topa olish ko'nikmasini oshiradi.

4. Agar bu topshiriqning bajarilishi juftlik yoki jamoa shaklida tashkil qilinsa, o'quvchilarning yuqoridagi ko'nikmalari bilan birgalikda hamkorlikda ishlash ko'nikmalari ham oshib boradi.

Ushbu mavzu :rasida yana bir yangi va samarali topshiriq tahliliga o'tsak. Ushbu topshiriq o'quvchi uchun biroz murakkab bo'lgan so'zlarni yoki yangi

so'zlarni mustahkamlash uchun yordam beradi. Bundan tashqari matn tarkibida (kontekstda) o'quvchi bir so'zni o'qib tushungan ma'nosi bilan birga lug'atda keltirilgan izohni solishtirib ko'rish va ular o'rtasidagi farqlarni taqqoslab ko'rish imkoniga ega bo'ladi. Bunga qo'shimcha ravishda o'quvchi so'zlar izohini o'zi tushungani bo'yicha yozgani bois ularning yozma nutqi, agar o'quvchi fikrini og'zaki bayon qilsa, uning og'zaki nutqi ham bir muncha rivojlanadi. 6-sinf "Ona tili" darsligidagi "Teleboshlovchi kim?" matni asosida tuzilgan topshiriq namunasini quyida ko'rish mumkin.

**O'qigan matningizni yana bir bor ko'rib chiqing. Birinchi ustunga siz uchun notanish bo'lgan so'zlarni yozing, ikkinchi ustunga ularni siz taxmin qilgan ma'nosini yozing, uchunchi ustunga esa lug'atdan olgan aniq ma'nosini yozing.*

<i>So'z</i>	<i>Men taxmin qilgan ma'no</i>	<i>Lug'atda keltirilgan izohi</i>
Telekanal		
Shou		

Yuqorida keltirilgan topshiriq o'quvchida quyidagi xususiyatlarni oshiradi:

1. So'z boyligini oshiradi: kontekstdagi notanish so'zlarni topish va ularning ma'nolarini o'rganish orqali lug'at boyligi kengayadi.
2. Konteks orqali tushunishni rivojlantiradi: so'z ma'nosini taxmin qilish orqali kontekstdan foydalangan holda tushunish ko'nikmasini mustahkamlaydi.
3. Tahlil qilish ko'nikmasini oshiradi: so'zlarning farqli ma'nolarini solishtirish orqali o'quvchi tafakkur qilish va analiz qilishni o'rganadi.
4. O'rganilgan bilim yanada mustahkamlanadi: o'quvchi tahminini lug'at bilan solishtirish orqali notanish so'zning izohini chuqurroq eslab qoladi.

Xullas, o'qish savodxonligini oshirishda yangi avlod darsliklarining o'rni katta. Negaki, hozirgi darsliklar lingvistik ko'nikmalar bilan birga nutqiy ko'nikmalarni ham rivojlantirishga qaratilgan. Hamda yuqorida tahlil qilingan topshiriqlar o'qish savodxonligini oshirishga samarali yordam beradi.

Adabiyotlar:

1. Asilova G., F. Achik. Nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirish asoslari [Matn]: o'quv qo'llanma. – Toshkent: Publishing high future OK, 2024. – 115 b. quv
2. Ona tili: 6-sinf uchun darslik / K. M. Mavlonova [va boshq.]. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. – 224 b.
3. Xalqaro tadqiqotlarda o'quvchilarning o'qish savodxonligini baholash (Ona tili va adabiyot fani o'qituvchilari, metodistlar va soha mutaxassislari uchun metodik qo'llanma). Ta'lim inspeksiyasi huzuridagi Ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish milliy markazi. Toshkent, 2019-yil, 92 bet.
4. Abduraimov, Sh (2021). O'qib tushunish malakasini baholash usullari//Til va adabiyot ta'limi, 8-son. 31–32-b.

NOFILOLOGIK YO'NALISHLARDA DIFFERENSIAL YONDASHUV ASOSIDA O'ZBEK TILINI O'QITISH

Askarova Mashxura Akmal qizi

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
magistranti*

asqarovamashhura0@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada differensial yondashuv asosida nofilologik yo'nalishlarda o'zbek tilini o'qitishning nazariy-metodik asoslari yoritiladi. Til o'rganish jarayonida talabalar kasbiy yo'nalishi, tayyorgarlik darajasi va individual ehtiyojlarini e'tiborga olish muhimligi asoslab beriladi. Maqolada xorijiy va mahalliy tadqiqotchilar g'oyalari tahlil qilinib, zamonaviy yondashuvlar – fleksibl guruhlash, murakkablik darajasiga asoslangan topshiriqlar, loyiha asosida o'qitish kabi metodlar orqali differensial yondashuvning amaliy imkoniyatlari ko'rsatib beriladi. Shu bilan birga, 4K modeli (kreativlik, tanqidiy fikrlash, kommunikatsiya va hamkorlik) elementlarini o'z ichiga olgan metodik yechimlar talabalarning til kompetensiyasini rivojlantirishda qanday ahamiyat kasb etishi ilmiy asosda izohlanadi. Maqola o'zbek tilini kasbiy kontekstda o'rgatishda differensial yondashuv samaradorligini oshirish bo'yicha ilmiy-nazariy va metodik tavsiyalar beradi. Shu bilan birga, tadqiqot davomida differensial yondashuvni qo'llashda yuzaga keladigan ayrim metodik va tashkiliy muammolar ham aniqlanib, ularni bartaraf etish yo'llari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: differensial yondashuv, nofilologik yo'nalish, TPACK modeli, til kompetensiyasi, 4K modeli, fleksibl guruhlash, loyiha asosida o'rganish, interaktiv metodlar.

Аннотация. В статье раскрываются теоретико-методические основы преподавания узбекского языка на нефилологических направлениях с использованием дифференцированного подхода. Обосновывается необходимость учета профессиональной направленности студентов, их уровня подготовки и индивидуальных потребностей в процессе обучения. Проанализированы идеи отечественных и зарубежных исследователей, а также практическое применение таких современных методов, как гибкое группирование, задания по уровням сложности, обучение на основе проектов. Особое внимание уделено интеграции элементов модели 4К (креативность, критическое мышление, коммуникация и сотрудничество) в учебный процесс. Статья предлагает научно обоснованные рекомендации по повышению эффективности преподавания узбекского языка с учетом профессионального контекста. Вместе с тем, в исследовании выявлены некоторые методические и организационные проблемы, возникающие при применении дифференцированного подхода, и предложены пути их решения.

Ключевые слова: дифференциальный подход, нефилологическая ориентация, модель TPACK, языковая компетенция, модель 4К, гибкая группировка, проектное обучение, интерактивные методы.

Abstract. This article examines the theoretical and methodological foundations of teaching Uzbek in non-philological fields using a differentiated approach. It emphasizes the importance of considering students' professional orientation, level of preparedness, and individual needs during language instruction. The paper analyzes both foreign and local scholarly views and highlights practical strategies such as flexible grouping, tiered assignments, and project-based learning. Special attention is given to the integration of the 4C model (creativity, critical thinking, communication, and collaboration) into language teaching. The study offers evidence-based recommendations for improving the effectiveness of Uzbek language instruction through differentiation, especially in professionally oriented educational settings. At the same time, the study identifies certain methodological and organizational

challenges in implementing the differentiated approach and explores possible solutions to overcome them.

Keywords: differential approach, non-philological orientation, TPACK model, language competence, 4K model, adaptive grouping, project-based education, interactive methods.

Hozirgi davr ta'lim tizimi o'z oldiga faqat bilim berish emas, balki har bir o'quvchining shaxsiy imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish, o'rganishga bo'lgan ichki motivatsiyasini shakllantirish va mustaqil fikrlovchi, muloqotga kirisha oladigan, kreativ yondasha oladigan avlodni tarbiyalashni maqsad qilmoqda. Bugungi kunda oliy ta'lim muassasalarida ta'lim olayotgan talabalarda kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish bilan birga davlat tilini egallash darajasiga ham alohida e'tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, texnika, iqtisodiyot, tibbiyot, san'at, sport kabi nofilologik yo'nalishlarda tahsil olayotgan talabalar uchun o'zbek tilining zamonaviy, amaliy va kommunikativ funksiyasini o'rgatish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Biroq bu auditoriyaga mo'ljallangan o'qitish usullari, dars mazmuni va til kompetensiyalarini shakllantirish metodikasi filologik yo'nalishda tahsil olayotgan talabalardan keskin farq qiladi. Shuning uchun differensial yondashuv bugungi kunda til o'qitish metodikasida muhim o'qitish usuli hisoblanadi. Har bir o'quvchining individual xususiyatlariga mos metodikani qo'llash, o'qitish samaradorligini oshirish bilan birga, til o'rganishdagi qiyinchiliklarning oldini olishga xizmat qiladi. Bunday yondashuv 4K modeli (kreativlik, tanqidiy fikrlash, kommunikatsiya, hamkorlik) bilan uyg'unlashganda, ta'lim samaradorligi yanada oshadi.

Differensial yondashuv ta'lim jarayonida o'quvchilarning individual xususiyatlarini inobatga olgan holda, ularning bilim darajasi, o'rganish uslubi va qobiliyatlariga moslashtirilgan ta'limni tashkil etishni nazarda tutadi. Bu yondashuvning asosiy maqsadi har bir talabaning maksimal potensialini ochish va rivojlantirishdir. Differensial yondashuvning ahamiyatiga oid ilmiy tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatadiki, har bir talabaning o'ziga xos ehtiyojlariga moslashtirilgan ta'lim uslublari til o'rganish jarayonining samaradorligini ancha oshiradi. Pedagogika, psixologiya va lingvodidaktika sohalarida olib borilgan izlanishlar hamda turli olimlarning fikrlari ushbu mavzuning muhimligini va amaliy ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi.

Jumladan, D. Nunan va J. Scrivener tadqiqotlarida til o'rganish jarayonining muvaffaqiyati ko'p jihatdan o'quvchilarning individual o'ziga xosliklarini e'tiborga olishga bog'liqligi ta'kidlanadi. Ularning fikricha, har bir o'quvchi tilni o'zicha o'zlashtiradi: kimdir eshitish orqali, boshqasi ko'rish, uchinchi esa amaliy faoliyat orqali samarali o'rganadi. Shuning uchun dars jarayonini bir xil formatda tashkil etish emas, balki turli uslublarni sintez qilish, har bir talaba uchun qulay o'quv muhiti yaratish zarur.

Nunan shuningdek, til o'rgatishda "shaxsga yo'naltirilgan yondashuv" konsepsiyasini ilgari surib, darslar strukturasini o'quvchilarning ehtiyojlari, qiziqishlari va hayotiy tajribasiga mos ravishda loyihalashni tavsiya qiladi. Scrivener esa samarali til ta'limi uchun o'qituvchining faollik darajasini emas,

balki o'quvchining darsdagi ishtiroki va tashabbusini kuchaytirish zarurligiga ahamiyat beradi. U til o'rganish – bu o'qituvchining monologi emas, balki o'quvchining tajriba orttirish jarayoni ekanini alohida ta'kidlaydi[1].

Ushbu yondashuvlar nafaqat o'quvchi motivatsiyasini oshiradi, balki mustaqil fikrlash, tanqidiy tahlil qilish va tilni real kommunikativ holatlarda qo'llash ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Shu bois, D. Nunan va J. Scrivenerning qarashlari zamonaviy differensial yondashuvga tayangan til o'rgatish metodikasi uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

J. Harmer esa til o'rgatish jarayonida har bir o'quvchining individual ehtiyojlarini chuqur tahlil qilgan holda, ularga mos dars rejalari va strategiyalarni ishlab chiqishni zarur deb hisoblaydi. U, ayniqsa, talabalarning o'ziga xos o'rganish uslublari, bilim darajalari va shaxsiy motivatsiyasini inobatga olish orqali ta'limni samarali tashkil etish mumkinligini ta'kidlaydi. Harmerning fikriga ko'ra, o'quvchilarning motivatsiyasi ularning muvaffaqiyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi, shu sababli dars jarayonida differensial yondashuvni qo'llash motivatsiyani oshirishning eng samarali vositalaridan biridir[2].

Bu tarzda moslashtirilgan metod va uslublardan foydalanish nafaqat o'quvchining qiziqishini oshiradi, balki ularning mustaqil fikrlashi, tilni faol qo'llay olishi va o'rganishdan zavq olishini ta'minlaydi.

Rossiyalik pedagog V. A. Slastenin ham ta'lim jarayonida individual yondashuvning psixologik aspektlarini chuqur tahlil qilib, har bir o'quvchi uchun shaxsiy o'quv strategiyalarini ishlab chiqish muhimligini ta'kidlaydi[3].

Mishra va Koehler tomonidan ishlab chiqilgan TPACK modeli (Texnologiya, Pedagogika va Mazmun bilimlari uyg'unligi) zamonaviy ta'lim jarayonida o'qituvchilarning raqamli vositalardan puxta foydalanishini ta'minlaydigan muhim nazariy asoslardan biri hisoblanadi. Ularning ta'kidlashicha, samarali ta'lim tashkil etish uchun o'qituvchi faqatgina dars mazmunini yoki texnologiyani bilishi yetarli emas – aynan shu uch komponentning uyg'unlashuvi eng muhim omildir[4]. Mazkur model individual yondashuvga asoslangan til o'qitishda ayniqsa dolzarb bo'lib, onlayn platformalar, sun'iy intellekt asosida ishlab chiqilgan interaktiv resurslar, shuningdek, moslashtirilgan o'quv dasturlari orqali har bir talabaning o'ziga xos ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi. TPACK modelining amaliy qo'llanilishi ta'limni faollashtiradi, talabalarni darsga chuqurroq jalb etadi va ularning til o'rganish samaradorligini oshiradi.

F. Qodirov va D. Fayzullayeva o'z tadqiqotlarida ta'lim jarayonida differensial yondashuvni muvaffaqiyatli tatbiq etish uchun pedagoglarning nazariy bilimlarini amaliy ko'nikmalar bilan boyitish muhimligini alohida qayd etadi. Ularning fikricha, bu jarayon o'qituvchilarni maxsus trening va seminarlar orqali kasbiy jihatdan tayyorlashni talab qiladi. Aynan shunday amaliy mashg'ulotlar orqali pedagoglar har bir talabani individual o'rganish imkoniyatiga ega bo'ladi, bu esa ularning ehtiyoj va qobiliyatlariga mos ta'lim strategiyalarini ishlab chiqishga zamin yaratadi[5]. Ushbu yondashuv nafaqat dars sifati va samaradorligini oshiradi, balki ta'lim oluvchilar bilan uzviy,

mazmunli va barqaror pedagogik aloqalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Shu orqali differensial yondashuv real o'quv muhitida tizimli va natijador tarzda amalga oshirilishi mumkin bo'ladi. Sh. Mamarajabov ta'lim jarayonida differensial yondashuvni samarali qo'llash uchun o'qituvchi, avvalo, har bir talabani chuqur o'rganishi, ularning individual xususiyatlarini tahlil qilishi zarurligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, darslarni rejalashtirishda turli metodlardan foydalanish, dars mazmuniga mos bo'lgan materiallarni tanlash, shuningdek, baholashning turli usullaridan foydalanish yuqori natijalarga erishishda muhim omil hisoblanadi[6].

Differensial yondashuvning yana bir muhim tomoni – bu baholash tizimiga ta'siridir. N. Xakimxodjayevning ta'kidlashicha, odatiy testlar va baholash usullari ko'pincha barcha talabalar uchun bir xil mezonlarga tayanadi. Bu esa turli imkoniyat, tayyorgarlik va qobiliyatga ega talabalarni teng sharoitda baholashda adolatsizlikka olib keladi. Chunki har bir talabani bilimi, o'rganish uslubi va rivojlanish tezligi bir xil emas[7]. Shu sababli, baholash jarayonini ham talabalarning individual farqlarini hisobga olgan holda tashkil etish zarur. Masalan, rivojlantiruvchi (formativen) baholash, portfolioga asoslangan baholash yoki o'zaro baholash (peer assessment) orqali talaba nafaqat bilimini, balki mustaqil ishlash qobiliyatini, ijodkorlik va tanqidiy fikrlashini ham namoyon eta oladi. Bu esa o'quv jarayonini yanada adolatli, samarali va shaxsga yo'naltirilgan qiladi.

Shunday ekan faqat dars metodikasini emas, balki baholash usullarini ham differensial yondashuv asosida qayta ko'rib chiqish zarur. Chunki to'g'ri va moslashtirilgan baholash talabaning salohiyatini to'liq namoyon qilishga, o'qituvchiga esa aniq va samarali yo'naltirish berishga xizmat qiladi.

Adabiyotlarni tahlil qilish natijasida shuni aytish mumkinki, til o'qitishda differensial va individual yondashuvlardan foydalanish dars jarayonini samarali tashkil etishga yordam beradi. Bunday yondashuvlar o'quvchilarning o'rganishga bo'lgan qiziqishini oshirib, mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Zamonaviy texnologiyalar va yangicha metodlar bu jarayonni yanada qulay va samarali qilish imkonini beradi. Bu boradagi izlanishlar kelajakda ham davom etsa, ta'limga yangi yondashuvlarni olib kirishi mumkin.

Differensial yondashuvni nofilologik yo'nalishlarda o'zbek tilini o'qitishda tatbiq etish, ko'p jihatdan dolzarb bo'lishiga qaramay, uni amaliyotda to'laqonli joriy etish yo'lida bir qator muammolar mavjud. Eng avvalo, o'qituvchilarning bu yondashuv bo'yicha metodik bilim va ko'nikmalari yetarli emasligidir. Ko'plab o'qituvchilar an'anaviy yondashuvlarga tayanib, barcha talabalarga bir xil metodlarni qo'llashga moyil bo'lmoqda. Bu esa talabalarning individualligi va kasbiy yo'nalishlariga mos darslarni tashkil etishda to'siq bo'lib qolishi mumkin. Bunday holatni bartaraf etish uchun o'qituvchilar uchun maxsus seminar-treninglar, amaliy mashg'ulotlar tashkil etish, differensial ta'limga oid metodik qo'llanmalar ishlab chiqish zarur.

Shuningdek, darslik va o'quv materiallari borasida ham yetarlicha moslashtirilgan resurslar mavjud emas. Hozirgi paytda o'zbek tilini

o'rganayotgan nofilologik yo'nalish talabalari uchun kasbiy matnlar, real kommunikativ vazifalarga asoslangan topshiriqlar, rolly o'yinlar kabi amaliy materiallar zarur. Bu ehtiyojni qondirish uchun raqamli platformalar orqali ochiq va darajalangan topshiriqlar bankini yaratish, har bir mutaxassislikka mos interaktiv kontent ishlab chiqish lozim.

Yana bir muammo – guruhlarda talabalar sonining ko'pligi va dars soatlari cheklanganligi bilan bog'liq. Bu holat har bir talabaga individual e'tibor qaratish imkoniyatini kamaytiradi. Shuning uchun kichik mikroguruhlar tashkil etish, mustaqil ta'limga yo'naltirilgan topshiriqlar tizimini joriy etish, onlayn platformalarda qo'shimcha mashg'ulotlar tashkil etish orqali bu muammoni yumshatish mumkin. Bunda raqamli savodxonlik darajasi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Raqamli texnologiyalarni to'g'ri va maqsadli qo'llay olish ko'nikmasi o'qituvchi va talabada ham bo'lishi kerak. Bu borada TPACK modeli asosida treninglar o'tkazish va sun'iy intellekt yordamida moslashtirilgan darslarni ishlab chiqish samarali bo'ladi.

Differensial ta'limda yana bir dolzarb muammo – baholash mezonlarining noaniqligi. Har xil darajadagi topshiriqlarni qanday aniqlik bilan baholash mumkinligi haqida o'qituvchilar ko'p hollarda chalkashlikka uchraydi. Bu holat subyektivlikka sabab bo'ladi. Shu bois har bir topshiriq uchun aniq baholash mezonlari, rubrikalar, ochiq tahlil shakllari ishlab chiqilishi lozim. Bu talabaga ham, o'qituvchiga ham natijalar orasidagi muvofiqlikni ta'minlashda yordam beradi.

Differensial yondashuvni amaliy dars jarayonida tatbiq etish uchun quyidagi metodik strategiyalar muvaffaqiyatli deb hisoblanadi.

1. *Fleksibl guruhlash (Flexible Grouping).*

Bu usulda o'quvchilar bilim darajasi, qiziqishi yoki ehtiyojlariga qarab kichik guruhlariga ajratiladi va har bir guruhga o'ziga mos topshiriqlar beriladi. Guruhlar dars mavzusiga qarab o'zgarib turadi. Bu yondashuv differensial ta'limning muhim vositasidir. Masalan, iqtisodiyot yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar ikki guruhga ajratiladi:

- birinchi guruh “Reklama matni”ni tahlil qilib, uni iqtisodiy samaradorlik nuqtai nazaridan baholaydi;

- ikkinchi guruh esa “Moliyaviy hisobot tili”ni o'rganib, undagi iqtisodiy terminlar va ularning o'zbekcha ifodalanishiga e'tibor qaratadi.

Har bir guruh topshiriqni o'z mutaxassisligi :rasida, amaliy kontekstda bajaradi. Bu esa tilni kasbiy ehtiyoj bilan bog'lab o'rganishga imkon yaratadi.

2. *Murakkablik darajalari bo'yicha topshiriqlar (Tiered Assignments).*

Har bir mavzu turli darajadagi topshiriqlar orqali taqdim etiladi – soddalashtirilgan, standart va ilg'or darajalar. Tibbiyot yo'nalishi talabalar uchun quyidagi mavzularda topshiriqlar taqdim etish mumkin:

Soddalashtirilgan topshiriq – Bemor bilan to'g'ri muloqot qilish. (salomlashish, shaxsiy ma'lumotlar so'rash, umumiy shikoyatlarni aniqlash kabi rolly o'yin tashkil qilish)

O'rtacha daraja – Bemorning holati haqida qisqacha matn yozish. Bunda kasbiy terminlarni o'zbek tilidagi muqobilini qo'llay olish ko'nikmasini tekshirib olish ham mumkin.

Ilg'or daraja – Kasallik simptomlari asosida tashxis qo'yish va tibbiy maslahat yozish.

3. Loyiha asosida o'rganish (*Project-Based Learning*).

Bu metod talabalarni real hayotiy vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar orqali mustaqil fikrlashga, jamoada ishlashga va tilni amaliy jihatdan qo'llashga o'rgatadi. Har bir loyiha o'quvchining o'z yo'nalishi bilan bog'liq bo'lib, o'zbek tilini kasbiy kontekstda o'rganishga xizmat qiladi.

Masalan, axborot texnologiyalari (IT) yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun "Texnologiyalar va o'zbek tili" mavzusida loyiha berilishi mumkin. Bu loyiha :rasida talabalar quyidagilardan birini amalga oshiradilar:

- o'zbek tilida "*Foydalanuvchi qo'llanmasi*" tuzish (masalan, ilova yoki dastur uchun),

- yoki interfeys tilining qulayligi va soddaligi haqida tahliliy material ishlab chiqish.

Bunday topshiriqlar IT talabalari uchun nafaqat texnik tushunchalarni o'zbek tilida ifodalash ko'nikmasini shakllantiradi, balki tilga kasbiy-mantiqiy yondashuvni rivojlantiradi. Natijada, o'quvchilar o'z mutaxassisliklarida tilni ijodiy va funksional vosita sifatida qabul qilishni o'rganadilar.

4. *Interaktiv metodlar* (ro'l o'ynash, simulyatsiyalar, debatlar).

Ushbu metodlar o'quvchilarda ijtimoiy til kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Turizm yo'nalishi talabalari o'rtasida "Mehmonxonada mijoz bilan suhbat" rolli o'yinini tashkil qilish mumkin. Bunda biri mijoz, ikkinchisi administrator rolida o'zbek tilida muomala yuritadi. Bu tilni amaliy nutq holatida qo'llashga yordam beradi.

Albatta, bu metodik strategiyalarni amalga oshirish jarayonida 4K modeli elementlari – kreativlik, tanqidiy fikrlash, kommunikatsiya va hamkorlik differensial yondashuvni yanada samarali va mazmunli qiladi. Masalan, *fleksibl guruhlash* orqali o'quvchilar o'zaro hamkorlikda ishlashni o'rganadi, bu esa nafaqat til kompetensiyasini, balki ijtimoiy muomala malakalarini ham shakllantiradi. *Murakkablik darajalari bo'yicha topshiriqlar* topshiriqlar esa o'quvchilarda tanqidiy fikrlash ko'nikmasini rivojlantiradi – har bir topshiriqni bajarish jarayonida ular axborotni tahlil qilish, xulosa chiqarish, muqobil fikrlarni solishtirishga intiladi.

Loyiha asosida o'qitishda talabalar kreativ fikrlashni ishga solib, o'z mutaxassisligi :rasida yangi g'oyalarni ilgari suradi, ularni amaliyotga tadbiq qilishga harakat qiladi. *Interaktiv metodlar* esa kommunikatsiya va hamkorlikni rivojlantirishga xizmat qilib, talabalarni o'z fikrini asosli ifoda qilish, boshqa fikrlarni tinglash va ularga javob bera olishga o'rgatadi. Shu tarzda differensial yondashuvda 4K modeli asosida qurilgan darslar nafaqat til o'rgatadi, balki

zamonaviy jamiyatda muvaffaqiyatli faoliyat yurita oladigan shaxsni shakllantirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda differensial yondashuv asosida til o'qitish metodikasi o'quvchilarning individual ehtiyojlari va qobiliyatlarini inobatga olgan holda ta'lim jarayonini tashkil etishga imkon beradi. Bu yondashuv, ayniqsa, nofilologik yo'nalishlarda tahsil olayotgan talabalar uchun til o'rganishni samarali va maqsadli qiladi. Turli strategiyalar va metodlarning qo'llanilishi ta'lim jarayonini boyitadi va o'quvchilarning til kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nunan, D. (1989). *Designing Tasks for the Communicative Classroom*. Cambridge University Press.
2. Harmer, J. (2007). *The Practice of English Language Teaching*. Pearson Education Limited.
3. Slastenin, V. A. (2010). *Pedagogika: Innovatsion yondashuvlar va metodlar*. Moskva: Akademiya.
4. Mishra, P., & Koehler, M. J. (2006). *Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge*. *Teachers College Record*, 108(6), 1017–1054.
5. Qodirov F., Fayzullayeva D. "Ta'limda differensial yondashuvlar, talabalar ehtiyojlariga moslashtirilgan o'qitish usullari". *Инновационные исследования в современном мире: теория и практика*, т. 3, вып. 12, ноябрь 2024 г., сс. 9-13, <https://inlibrary.uz/index.php>
6. Shavkat Mamarajabov. *Differensial ta'lim: innovatsion pedagogik yondashuvlar*. (2025). *Maktabgacha va maktab ta'limi jurnali*, 3(2). <https://.org/10.5281/zenodo.14995166>
7. Hakimxodjayev, N. (2025). *Differensial va individual yondashuvlar asosida ingliz tilini o'qitish*. *Инновационные исследования в современном мире: теория и практика*, 4(8), 93–96. извлечено от <https://inlibrary.uz/index.php/zdit/article/view/73057>

TALAFFUZI QIYIN BO'LGAN AYRIM NUTQ TOVUSHLARI USTIDA ISHLASH METODIKASI

Atamurodova Gulnora Shermurodovna

ISFT instituti Samarqand filiali o'qituvchisi

gulnoraatamurodova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada ona tili ta'limida talaffuz va imlosi muammoli bo'lgan nutq tovushlarining o'rganilishi, to'g'ri talaffuz ko'nikmasini takomillashtirish masalalari ko'rib chiqiladi. Ayniqsa, o'quvchilarning adabiy talaffuz me'yorlariga rioya qilgan holda so'zlash malakasini rivojlantirish dolzarb vazifa sifatida belgilangan. Maqolada unli va undosh tovushlar ustida ishlashga qaratilgan samarali mashqlar, amaliy topshiriqlar, fonetik tahlil va o'qituvchilarga metodik tavsiyalar keltiriladi. Shuningdek, talaffuzdagi xatolarning oldini olish, so'zlarning to'g'ri talaffuzi hamda yozilishi orasidagi bog'liqlikni tushuntirishga e'tibor qaratiladi. Taklif etilgan usullar orqali o'quvchilarda og'zaki va yozma nutqda adabiy til me'yorlariga rioya qilish ko'nikmasi shakllantiriladi, o'quvchilarni ravon va aniq talaffuz qilish malakasini oshiradi. Maqola umumta'lim maktablarida ona tili darslarini sifatli o'tkazishda foydali ilmiy-amaliy manba bo'la oladi.

Kalit so'zlar: Unli va undosh tovush, to'g'ri talaffuz, fonetik mahq va topshiriqlar, adabiy til me'yorlari, og'zaki nutq.

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы изучения речевых звуков, вызывающих трудности в произношении и орфографии в преподавании родного языка, а также совершенствования навыков правильного произношения. Особое внимание уделяется развитию у учащихся умения говорить в соответствии с нормами литературного произношения, что обозначено как актуальная задача. В статье приводятся эффективные упражнения, практические задания, фонетический анализ и методические рекомендации для учителей, направленные на работу над гласными и согласными звуками. Также акцент сделан на предотвращении ошибок в произношении и объяснении взаимосвязи между правильным произношением и написанием слов. Предлагаемые методы способствуют формированию у учащихся навыков соблюдения норм литературного языка как в устной, так и в письменной речи, а также улучшению их чёткого и плавного произношения. Статья может служить полезным научно-практическим ресурсом для качественного проведения уроков родного языка в общеобразовательных школах.

Ключевые слова: Гласные и согласные звуки, правильное произношение, фонетическое произношение, задания, нормы литературного языка, устная речь.

Abstract: This article explores the study of speech sounds that present pronunciation and spelling challenges in mother tongue education, as well as the development of correct pronunciation skills. Special emphasis is placed on fostering students' ability to speak in accordance with the norms of literary pronunciation, which is identified as a pressing task. The article provides effective exercises focused on vowels and consonants, practical assignments, phonetic analysis, and methodological recommendations for teachers. Attention is also given to preventing pronunciation errors and explaining the relationship between correct pronunciation and spelling of words. The proposed methods aim to develop students' ability to adhere to the norms of literary language in both spoken and written forms, thereby improving their fluency and clarity in pronunciation. This article can serve as a valuable scientific and practical resource for conducting high-quality mother tongue lessons in general education schools.

Key words: Vowels and consonants, correct pronunciation, phonetic composition, assignments, standards of literary language, oral speech.

Adabiy til va uning muhim tarkibiy qismi bo'lgan talaffuz me'yorlari millatning yuzi, madaniyatlik belgisi sifatida namoyon bo'ladi, shuningdek, shu millat vakillarining o'zaro muloqotlari tushunarli va samarali bo'lishini ta'minlaydi. Ona tili darslarida talaffuz ustida ishlanar ekan, hamma tovushlarning to'g'ri talaffuzi ham maxsus mashqni talab etavermaydi. Har bir tilda ham talaffuz va imlosi muammoli bo'lgan nutq tovushlari mavjud. Jumladan, o'zbek tilida ham. Asosan, o'quvchilar, barcha soha vakillari, eng achinarlisi, ayrim mutaxassis-o'qituvchilar ham [x]-[h], [u]-[o'], [i]-[e] va ayrim hududlarda [q], [ng] kabi tovushlarning aytilishi va yozilishida muntazam xatoga yo'l qo'yadilar. O'. Usmonova bu masalani hal qilishdagi qiyinchiliklarga shevalarni sabab qilib ko'rsatadi [Usmonova 1976, 3]. Tadqiqotchi talaffuz masalasi o'zbek tilida o'rganilmasdan kelinayotganligini ta'kidlaydi va bu borada o'z ishida adabiy talaffuz me'yorlarini belgilash ishlariga birinchi bo'lib qo'l urgan olim F.K.Kamolov hamda professor S.I.Ibrohimovlarning qimmatli fikrlariga tayanadi.

Bugungi kunda ham ayrim unli va undoshlar talaffuzini o'rgatishda qiyinchiliklarga duch kelinadi. Talaffuzdagi har xillikka sabab sheva ekanligi nazarda tutilsa, adabiy talaffuzni shakllantirishning samarali yo'li bu – fonetik mashqlar ustida ishlash ekanligi ma'lum bo'ladi. Talaffuzda ham, yozuvda ham eng ko'p chalkashlik bo'g'iz undoshi **[h]** bilan bog'liq. Uni bartaraf qilish uchun quyidagicha yondashish tavsiya qilinadi:

Agar biz videoproektor (imkoni bo'lmasa, plakatlarga tushirib olish ham mumkin) orqali maxsus tuzilgan fonetik mashqlar va shu tovushlar talaffuz holati aks etgan oksilografik tasvirlardan foydalansak, natija ijobiyga o'zgarishi mumkin. Nutqiy malakalarni shakllantiruvchi vosita, bizningcha, quyidagicha mashqlardan muntazam foydalanishdir.

[X] va [H] harflarining talaffuzi hamda imlosi: **[h]** – bo'g'iz undoshi bilan **[x]** – chuqur til orqa undoshining ba'zan imloda, asosan, talaffuzda almashtirilib, xato qo'llanilmoqda. Bu borada ko'plab metodik tavsiyalar, hatto maxsus lug'atlar ("h"li va "x"li so'zlar lug'ati) yaratilgan bo'lsa-da, bu borada hozirgacha sezilarli natija yo'q.

Talaffuz qiling.

h-h-h-h-h-h

x-x-x-x-x-x

ham – (va bog'lovchi)

xam – (egik)

hamma – (barcha, jami)

xamma – (bug'doy saqlanadigan idish)

hil – (bug')

xil – (tur)

hush (es, aql)

xush – (yaxshi, ajoyib)

shoh – (podshoh)

shox – (novda)

hol – (ahvol)

xol – (meng, tanadagi belgi)

Ko'rib turganingizdek, **[h]** - bo'g'iz undoshining talaffuz qilinishida **[x]** tovushidan farqli o'laroq, o'pkadan kelayotgan havo oqimi og'iz bo'shlig'ida til va tanglay orasidan erkin o'tayotganligi sababli deyarli shovqinsiz hosil bo'lmoqda: h-h-h...

Ilmiy adabiyotlarda **[h]** bo'g'iz undoshinig o'z qatlamga oid so'zlarda uchramasligi ta'kidlanadi:

"h" konsonanti o'zlashgan leksikaga oid so'zlarda qo'llanib, o'z leksikaga :r so'zlarda bo'lmaydi. Garchi u o'zbek orfoepik me'yoriga ko'ra artikulyatsiya qilinsa ham, jonli tilda ko'proq chuqur til orqa tovushiga yaqinlashtirilib yuboriladi. Shuning uchun uni Buxoro va Samarqand shevalaridan boshqa shevalarda chuqur til orqa konsonantidan farqlay bilmaydilar" [Mirtojiyev 2013,121].

Shunga qaramay, hil-hil, eh, ho, himm, ha, huvv, hoy, oh kabi o'zbek tiligagina xos so'zlarda aynan bo'g'iz undoshi ishtirok etayotgani, bu tovushning talaffuzi o'zbeklar uchun begona emasligini inkor etib bo'lmaydi.

[x] – undoshining aytilishida esa tilning orqa qismi qattiq tanglayga juda yaqin bo'lganligi sababli o'pkadan kelayotgan havo oqimi tor oraliqdan siqilib o'tishi natijasida qattiq titrash orqali kuchli shovqin sodir bo'ladi: x-x-x...

Quyida bo'g'iz undoshininig talaffuzi va imlosiga :r maxsus mashq va

topshiriqlarni tavsiya etamiz:

1-mashq. Quyidagi ma'lumotlarni o'qing va to'g'ri talaffuz qilishni mashq qiling.

[h] bo'g'izda hosil bo'luvchi yagona undosh tovush bo'lib, o'pkadan chiqayotgan havo bo'g'izda to'siqqa uchraydi. Unli tovushlardan farqi shovqindan iboratligidadir. Chuqur til orqa undoshi **[x]** dan talaffuziga ko'ra farqlanadi:

[h] - talaffuzda til tanglayga tegmaydi, titramaydi.

[x] - talaffuzda tilning orqa qismi qattiq tanglayga tegadi va o'pkadan kelayotgan havo bosimi til va tanglay orasidan sirg'alib, titrab o'tadi.

hal – hol – hil – ho'l

xol – xil – xo'r – xas

hol– xol

hush – xush

ham – xam

hil – xil

hamma – xamma

hatto – xato

O'qituvchi shu holatni videoproektor orqali (uning hajmi katta bo'lganligi sababli sinfdagi barcha o'quvchi tasvirni yaqqol ko'rib turadi va bu eng muhimidir) batafsil izohlab, shu asosda to'g'ri talaffuz qilib bera olsa, natija istalgandek bo'ladi. So'ng mustahkamlash uchun biror matn, masalan, Muhammad Yusufning "Ilm istang" she'ri **[h]** va **[x]** harflari tushirilgan holda ekranga chiqarilsa, o'quvchilar bir vaqtning o'zida mustaqil o'rganganlarini amaliyotda qo'llab ko'rish imkoniga ega bo'ladilar. Vaqt ham tejaladi. Uyga vazifa sifatida biror sevimli asar misolida **[x]** yoki **[h]** tovushi ishtirok etgan 20ta so'z topib yozish topshiriladi. Bu borada she'riy matnlar ustida ko'proq ishlash yaxshi natija beradi.

1-mashq. Berilgan she'riy matndagi bo'sh o'rinlarga kerakli harflarni qo'ying va she'rni ifodali o'qing.

Alp o'g'lonlar o'lkasi bu ko'...na Turon,

Qalqonlari, qanotlari, ilm istang.

Yarim ja...on bunyod etgan So...ibqiron,

Alisherning avlodlari, ilm istang.

Ilm istang, izingizdan ibrat yog'sin,

I...losingiz sha...dingizdan shiddat yog'sin,

Ortingizdan mag'rur-mag'rur millat yog'sin

Mulki Turon najotlari, ilm istang. (M.YUsuf)

2-mashq. "Adabiyot" darsligidan uyga vazifa sifatida o'qishga berilgan biror asardan **[x]** va **[h]** undoshlari ishtirok etgan so'zlarga 15tadan misol topib daftaringizga yozing va ularni to'g'ri talaffuz qilishga odatlaning.

Bunday mashqlar birinchidan, o'quvchi nutqini adabiy talaffuzga odatlanishini ta'minlaydi, ikkinchidan, o'quvchining o'zbek tili bo'yicha bilimlarini ham boyitadi. Qolaversa, o'qituvchi mazkur mashqdagi so'zlarni namuna sifatida talaffuz qilib berayotganda so'zlarning ma'nosini o'quvchilarga tushuntirishga harakat qilib, sinonimlardan foydalanadi, natijada ta'lim

oluvchining so'z boyligi oshishiga ham erishiladi. Yoki talaffuz mashqi tugagach, o'quvchilarning o'zlariga o'zbekcha so'zlarga ma'nosi to'g'ri keluvchi boshqa so'zlar topish topshirig'i berilsa, ularning mustaqil ishlashlariga, fikrlashlariga, oldin o'rganilganlarini amaliyotda qo'llashlariga sharoit yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Usmonova O'. Talaffuz madaniyati. –T.: Fan, 1976. – 3 b.
2. Mirtojiyev M. O'zbek tili fonetikasi. – T.: Fan, 2013 – 121 b.
3. Bobomurodova A.Y. Ona tili ta'limi jarayonida o'yin-topishmoqlardan foydalanish. Ped. fan nomzodi diss. – Toshkent, 1996.
4. Ibrohimov S. Nutq madaniyati va adabiy talaffuz haqida. –T.: Fan, 1972.
5. Mirtojiyev M. O'zbek tili to'g'ri talaffuzsi. – T.: Fan, 2013.
6. Mirtojiyev M. O'zbek tili to'g'ri talaffuzsi. – T.: Fan, 2013. – 424 b.
7. 40. Ne'matov H., G'ulomov A., Abduraimova M., Qosimova N. Ona tili. Umumta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2000. – 144 b.
8. 41. Ne'matov H., G'ulomov A., Ziyodova T. O'quvchilar so'z boyligini oshirish. O'qituvchilar uchun metodik qo'llanma. –T.: O'qituvchi, 1996. – 125 b.
9. 42. Ne'matov H. O'zbek tili tarixiy to'g'ri talaffuzsi. –T.: O'qituvchi, 1992 –92 b.
10. Atamurodova G.Sh. (2024). Boshlang'ich sinf o'quvchilarida to'g'ri talaffuz ko'nikmalarini shakllantiruvchi o'quv topshiriqlar tizimi. Наука и инновация, 2(20), 33–38. Извлечено от <https://inlibrary.uz/index.php/scin/article/view/46652>.
11. Atamurodova G.Sh. (2024). Boshlang'ich sinfda matn ustida ishlash orqali to'g'ri talaffuz ko'nikmalarini hosil qilishda fonetik mashq va topshiriqlardan foydalanish. Академические исследования в современной науке, 3(29),5–11. Извлечено от <https://inlibrary.uz/index.php/arims/article/view/50256>.
12. Atamurodova G.Sh. Educational tasks that develop the skills of correct pronunciation in elementary grades. (2024). International journal of advance scientific research, 4(06), 107-114. <https://doi.org/10.37547/ijasr-04-06-17>.

IJOD MAKTABLARIDA YOZMA NUTQ KO'NIKMASINI SHAKLLANTIRISHGA OID AMALIY TOPSHIRIQLAR TAVSIFI

Baxtiyorova Xusnora Muzaffar qizi

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU o'qituvchisi

husnorabaxt4998@gmail.com

Orcid:0009-0006-6690-5744

Annotatsiya. Ushbu maqolada matn tuzilishi, ijod maktablarida yozma ishlarni tashkil qilish, yozma nutq ko'nikmasini shakllantirish bilan bog'liq topshiriqlardan namuna hamda ularning amaliy tavsifi keltirilgan.

Kalit so'zlar: matn, matn tuzilishi, mazmun, uslub, leksik-grammatik vositalar, til birliklari.

Аннотация. В статье представлены примеры заданий по структуре текста, организации письменной работы в творческих школах, формированию навыков письменной речи, а также их практическое описание.

Ключевые слова: текст, структура текста, содержание, стиль, лексико-грамматические средства, языковые единицы.

Abstract. This article presents examples of tasks related to text structure, organization of written work in creative schools, and the formation of written speech skills, as well as their practical description.

Keywords: text, text structure, content, style, lexical and grammatical means, language units.

Ona tili ta'limida o'quvchilarning yozma savodxonligi, matn yaratish malakasini oshirish masalasi :mo metodist olimlarning diqqat-e'tiborida bo'lib kelgan.

N.Bekniyazovaning "Boshlang'ich sinflar ona tili darslarida o'quvchilarni matn yaratishga o'rgatish metodikasi" [Бекниязова Н. 2012. – 160 б], M.Rixsiyevaning "Ta'lim rus tilida olib borilayotgan maktablarning o'zbek tili darslarida o'quvchilarni matn tuzishga o'rgatish metodikasi"[Рихсиева М.М. 1996. – 144], K.Mavlonovaning "Ona tili fanini adabiyot fani bilan badiiy matn orqali integratsiyalab o'qitish metodikasini takomillashtirish"[Mavlonova K. 2008], M.Qurbonova, M.Yo'ldoshevlarning "Matn tilshunosligi" [Qurbonova M., Yo'ldoshev M. Matn lingvistikasi. 2014. – 114 b.] o'quv qo'llanmalari, Q.Qosimova, N.Mahmudov va boshqalar tomonidan yaratilgan tadqiqot ishlari, monografiya, metodik qo'llanmalarda hamda amaldagi "Ona tili" darsliklari yuzasidan o'qituvchilar uchun yozilgan metodik adabiyotlarda yozma ishlarni tashkil qilish, bog'lanishli nutq tuzish, matn, matn strukturasi, tuzilishi, turlari, o'ziga xos xususiyatlari ilmiy jihatdan o'rganilgan.

MDH davlatlari olimlaridan M.Loseva, M.R.Lvov, I.R.Galperin, N.S.Pospelov kabi tilshunos olimlarning matn strukturasi o'rganib, matn lingvistikasiga oid kerakli xulosalar olindi.

Yuqorida nomlari qayd etilgan tadqiqot ishlari hamda tajriba-sinov jarayonidan olgan xulosalarimiz asosida matn tuzilishini o'rgatishga oid quyidagi fikr-mulohazalarimizni keltiramiz:

Maktabda yozma matn sifatida asosiy e'tibor diktant, bayon va inshoga qaratiladi. Bunda asosan badiiy bo'yoqdorlikka urg'u beriladi. Xususan, o'quvchini faqat badiiy matn yaratishga emas balki uni real nutq vaziyatidan kelib chiqib yozma matn yarata olishi: ma'lumotni tavsiflashi, yuzaga keladigan vaziyatning sababi va uning natijalarini aniqlay olishi, o'rtaga tashlangan muammoga erkin va asosli fikr yechim topa olishi hamda real voqealarni kuzatish orqali fikrlash va o'z fikrini dalillashga o'rgatishga qaratilgan yozma matn yaratish turlaridan foydalanishga o'rgatish maqsadga muvofiq.

O'quvchilarga tasviriyl matn yozdirganda ko'proq namoyon bo'ladi. Tasvir quroli sifatida badiiy uslubga xos bo'lgan bo'yoqdor so'zlar, leksik qoliplarda foydalanadi. Holbuki, biz vaziyat taqozosi bilan ko'rgan kishimizni tashqi ko'rinishi tasvirlay olishimiz, turgan manzilimizni tushuntira olishimiz hamda yo'nalish so'ragan kishiga to'g'ri yo'llanma bera olishimiz lozim. Bunday vaziyatlarda o'quvchilar nutqida tasviriyl matn strukturasi hosil qilishga xizmat qiluvchi quyidagi til birliklarini bog'lab o'rgatish maqsadga muvofiq:

- joy nomlarini tasvirlashda ko'makchilardan o'rinli foydalana olish;

- kishilarning tashqi ko'rinishini tasvirlashda sifatning ma'no turlaridan o'rinli foydalan olish;
- yo'nalishni tushuntirishda payt va o'rin-joy ravishlaridan maqsadli foydalana olish.

Dastlab, o'quvchilarga ikki xil uslubda yozilgan bir xil mazmundagi tasviriy matn taqdim etiladi. Bunda birinchi matn badiiy uslubda bo'lsa, ikkinchi matn ilmiy-ommabop uslubda yozilgan matn ko'rinishida bo'ladi.

- Berilgan tasviriy matnlarni o'qing. Ularni o'xshash va farqli tomonlarini izohlang.

<i>Kumush – quyuq jingalak kipriklari ostidan tim qora ko'zlari boqib turguvchi, qop-qora kamon, o'tib ketkan nafis, qiyiq qoshlari chimirilgan-da, nimadir bir narsadan cho'chigan kabi ko'ringuvchi, to'lg'an oydek g'uborsiz oq yuzlik o'n yetti-o'n sakkiz yoshlardagi, marg'ilonlik Mirzakarim qutidor qizi, Otabekning ma'shuqasi;</i>	<i>Kumush – tirishqoq, quvnoq qiz. Sochlari sariq, jingalak, kalta qilib kesilgan. Ko'zlari moviy, kipriklari uzun, qirra burun. Qoshlari ingichka, ozg'in yuziga yarashib turadi. Baland bo'yli, ozg'in qiz. :m shoshib yuradi. Hamma fanlardan a'lo bahoga o'qiydi. Guruhning eng faol qizlaridan.</i>

Mazkur matnlar taqqoslash usuli orqali, badiiy uslub va ilmiy-ommabop uslubga xoslangan nutq birliklari orqali matndagi axborotni yetkazishga xizmat qilgan til birliklari tahlil qilinadi.

So'ngra o'quvchilarga quyidagi ikki xil vaziyat berilib, matn tuzishlari aytiladi. Dastlabki matn tuzish jarayonida o'quvchilarning mavjud nutqi, ya'ni o'sha vaziyatga tushganda qanday birlikdan foydalanishi tekshiriladi.

Tasavvur qiling, mahallangizga ko'chib kelgan oila sizdan maktabingizga borish yo'lini so'radi, qanday tushuntirasiz?

Tasavvur qiling, siz uchun qadrli bo'lgan kuchugingizni sayrga olib chiqdingiz, to'satdan uni yo'lda adashtirib qo'ydingiz. Uni qidirish jarayonida kishilarga qanday tasvirlab berasiz?

O'quvchilarning yozgan matnlari tekshirilgandan so'ng, ulardagi xato va kamchiliklar aniqlanib, quyidagi topshiriqlar bosqichma-bosqich bajariladi.

Quyidagi nutq birliklaridan foydalanib, yo'nalishni qayta tushuntiring.

masofa uzoq, yaqin, ...km, ...metr,

joylashuv	<i>old, orqa, qarama-qarshi, past, yon, ro'baro, ust</i>
yo'naltirish	<i>to'g'riga, o'ngga, chapga, burilishda, qayrilganda, aylanib o'tganda</i>
nutq tartibi	<i>avval, so'ng, so'ngra, nihoyat, oldin, keyin</i>

Quyidagi nutq birliklaridan foydalanib, kuchugingizni qayta tasvirlang.

murojaat birligi *kechirasiz, bir daqiqaga mumkinmi, bir narsa so'rasam maylimi, ...ko'zingiz tushmadimi,*

shakli	<i>katta, kichik, uzun, qisqa, yumoloq, jingalak, tekis</i>
rangi	<i>qora, oq, ola, malla, sarg'ish</i>
xususiyat	<i>yungli, baland ovozli, yuvosh, qopqir</i>

O'quvchilarga mazkur jadval asosida matnni qayta tuzishlari aytiladi. So'ngra, matnlar tahlil qilinib, munosabat bildiriladi.

Tanqidiy fikrlashga yo'naltirilganligi

Maktab jarayonida ko'p kuzatiladigan xatoliklardan biri o'quvchilarining xatolari ustida ishlamaslik. Yuqorigi boblarda aytib o'tilganidek, matn tuzishga oid ko'plab topshiriqlar uy vazifasi sifatida berib yuborilib, qayta tahrir qilinmasligi. Bu kabi jarayonni oldini olish, o'quvchilarga tanqidiy fikrlash, o'z xatolari ustida ishlash ko'nikmasini shakllantirish maqsadida quyidagi mashq turlaridan foydalanildi:

- Berilgan e'lon matni bilan tanishing. Unda qanday xatoliklar kuzatilgan? Xatoliklarni aniqlab, namuna asosida jadvalni to'ldiring.

ELON.

“Malakali hisobchi ishga olinadi”!

“mars” korxonasiga o'z soxasining ustasi bo'lgan hisobchi ishga qabul qilinadi.

Hisobchiga qo'yiladigan talablar:

- oliy ma'lumotli;
- kirishuvchan, xushmuomala;
- sabr toqatli;
- izlanuvchan.

Hisobchi hisob kitob va kompyuterni yaxshi bilishi kerak.

Oyligi 2 million so'm.

Manzil: toshkent shahar Olmazor tumani.

mars@69.gmail.com pochta orqali bog'laning

KUZATILGAN XATOLIKLAR TO'G'RI VARIANTI

Tinish belgilarini qo'llash + "Malakali hisobchi ishga olinadi!"

Bosh harflar imlosi

Chiziqcha bilan yozish

Qo'shma so'zlar imlosi

Qo'shimchalar imlosi

So'zni noto'g'ri qo'llash

Tasavvur qiling, sizning xususiy korxonangiz bor. Korxonadagi hisob-kitob ishlarini yuritish uchun malakali hisobchi izlayapsiz. Mutaxassis uchun, e'lon matni yozing. Quyidagi yo'riqnomadan foydalaning:

- korxonangiz nomi;
- hisobchiga qo'yiladigan talablar;
- hisobchida shakllangan sifatlar;
- hisobchi bilishi lozim bo'lgan sohalar;
- to'lanadigan maosh;
- ajratilgan ish soati;
- bog'lanish uchun manzil.

Mazkur topshiriqda dastlab o'quvchi matn bilan tanishib chiqadi. So'ngra berilgan jadval va namuna asosida e'lon matnidagi xatolarni aniqlab, yozishi aytiladi. Bu jarayonda o'quvchilarga matn tuzish jarayonida kuzatilishi mumkin bo'lgan xatoliklar ro'yxati berilgan bo'lib, bu o'quvchini e'lon matnidagi shakliy va matniy xatolarni aniqlashga yo'naltirib turadi.

Topshiriqning ikkinchi bosqichida o'quvchiga berilgan nutqiy vaziyatga kirishgan holda yo'riqnoma asosida matn yozishi aytiladi. Ushbu topshiriq o'quvchilarga matn tahriridan keyin taqdim etilgan bo'lib, matn tuzish jarayonida tahrirdagi xatoliklarni takrorlamasliklariga yo'riqnoma vazifasini bajaradi. Bu kabi topshiriqlar o'quvchilarni berilgan nutqiy vaziyatlar asosida munosabat bildirish olish, o'z fikrini mustaqil og'zaki va yozma bayon qila olish ko'nikmasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Cristina Cadavid. Teaching English in Primary School through a Spiral Thematic Curriculum. Ikala, revista de lenguaje y cultura., 2003.
2. Mavlonova K. Ona tili darslarida matn tuzilishini o'rgatish metodikasi. Monografiya. – Toshkent: Anorbooks, 2023. – 264 b.
3. Mavlonova K. va b. Maktab o'quvchilarida hayotiy ko'nikmalarni rivojlantirish (filologiya fanlari). Metodik qo'llanma. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2021. – 154 b.
4. Mavlonova K. va b. Matn tuzilishiga :r qoidalar. 5-sinf o'quvchilari uchun o'quv-metodik qo'llanma. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 120 b.
5. Rahimova M. Esse (insho) matnlari sarlavha stilistikasi. Til va adabiyot ta'limi. Toshkent, 2022-yil 3-son. – 17–19-bet.

ESSE YOZISHDA YO'L QO'YILADIGAN XATOLAR VA ULAR USTIDA ISHLASH USULLARI

Avezova Dilnura Bayramovna

*Nizomiy nomidagi O'zbekiston milliy pedagogika universiteti mustaqil
tadqiqotchisi*

davezova80@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur tezisda esse yozishda o'quvchilar tomonidan yo'l qo'yiladigan xatolar va ularning tahlili hamda xatolarni bartaraf etishga qaratilgan tavsiyalar xususida so'z boradi.

Kalit so'zlar: *esse, adabiy tahrir va korrektura, matn, yozma nutq.*

Аннотация. В данной диссертации рассматриваются наиболее распространенные ошибки, допускаемые студентами при написании эссе, их анализ и рекомендации по их устранению.

Ключевые слова: *эссе, литературное редактирование и корректура, текст, письменная речь.*

Annotation. This thesis discusses the most common mistakes made by students when writing essays and their analysis, also recommendations for eliminating them.

Keywords: *essay, literary editing and proofreading, text, written speech.*

O'quvchilarning yozma nutq malakalarini rivojlantirish masalasi ona tili ta'limining eng asosiy maqsadlaridan biri sanaladi. Ona tili ta'limida yozma nutq malakalarini shakllantirish jarayoni turli uslubdagi matnlarni yaratish bilan bog'liq holda olib borilib, ular orasida aynan esse yozish, yozilgan esselarni muayyan mezon asosida baholash masalasi dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

Yozma nutqni rivojlantirish murakkab jarayon bo'lib, bunda har bir yozma ish turining o'ziga xos jihatini hisobga olish, unda shakl va mazmun birligiga erishish muhim hisoblanadi. Shakl jihatdan so'z va qo'shimchalarni to'g'ri qo'llash, gap, ularning o'zaro bog'lanishi, tinish belgilaridan o'rinli foydalanish, so'zlar imlosiga e'tiborli bo'lish, xatboshilarni to'g'ri aniqlash singari ko'nikmalar talab etilsa, mazmun jihatdan rejani to'g'ri tuza olish, berilgan mavzuni to'la yoritish, qo'yilgan maqsaddan uzoqlashmaslik, fikrlarni asoslash, shaxsiy munosabatni ifodalash, muayyan muammoga nisbatan turli yechimlarning taklif etilganiga diqqatni qaratish lozim bo'ladi.

"Ona tili ta'limida o'quvchilarning esse yozish malakasini rivojlantirish metodikasi" mavzusidagi tadqiqot ishi bo'yicha olib borilgan tajriba-sinov ishlaridan ma'lum bo'ldiki, 10-11-sinf o'quvchilari esse yozishda eng ko'p uchraydigan xatoliklar publitsistik uslub qoidalaridan chetga chiqish, mavzuga aloqador bo'lmagan argumentlar orqali fikrlarni dalillash, xatboshilarga to'g'ri ajratmaslik, juda uzun, hajmi katta jumladan foydalanish, shaxsiy munosabatning sezilmasligi, berilgan mavzuning muhimligini qayta takrorlash, mavzudan uzoqlashish, hikmatli so'z, sitataning muallifi haqida ma'lumot berishga o'tib ketish, so'z va qo'shimcha qo'llash, imlo va punktuatsiya bilan bog'liq xatolar ekani aniqlandi.

1. Publitsistik uslub qoidalaridan chetga chiqish.

Bunda o'quvchi publitsistik uslub qoidalaridan chekinadi, asosan, badiiy yoki so'zlashuv uslubiga oid birliklardan foydalanishi kuzatildi.

2. Mavzuga aloqador bo'lmagan argumentlar orqali fikrlarni dalillash.

Tashkil etilgan nazariy darslar orqali o'quvchi esseda fikrlarni dalillash uning yozma ishiga qo'shimcha ball olib kelishini bilib olishdi. Shu sababli aksariyat o'quvchilar esse mavzusi bilan aloqador bo'lmagan maqol, hikmatli so'z, sitatalardan ham foydalanishga harakat qilishni boshlagani aniqlandi.

3. Xatboshilarga to'g'ri ajratmaslik.

Esse strukturasini yaxshi bilmaslik, uning har bir qismida qanday mazmundagi fikrlarni ifodalash kerakligini tushunmaslik oqibatida matnni kichik qismlarga ajrata olmaslik holati kuzatildi. Ayniqsa, asosiy qismda keltirilishi lozim bo'lgan har bir argumentni alohida xatboshidan yozmaslik, ularning hammasini aralashtirib yuborish holati ko'p uchradi.

4. Juda uzun, hajmi katta jumladan foydalanish.

O'quvchilar badiiy asarlar yoki darsliklarda ko'p uchratadigan gap qoliplaridan foydalangan holda o'z fikrini mukammal tarzda ifodalashga urinadi. Oqibatda bir jumlada bir necha fikrni ifodalash orqali ham uslubiy, ham punktuatsion xatolarga yo'l qo'yadilar. Shu sababli, o'quvchiga qo'shma gaplarning murakkab bo'lmagan turidan foydalanishni tavsiya etish zarur.

5. Shaxsiy fikrni ifodalamaslik, uni dalillamaslik.

Esse yozish qoidalariga ko'ra, o'quvchi masalaning har ikkala tarafini tahlil qilib, uni dalillab bo'lgandan so'ng ushbu masalaga nisbatan o'zining pozitsiyasini bildirishi juda muhim sanaladi. Ammo ko'pgina o'quvchilar ayni shu jihatga e'tibor qaratmaydilar. Masalaning ikki tomoni haqida fikr bildirib, shundan so'ng xulosa qismga o'tib ketishni ma'qul ko'radilar.

6. Muammoning muhimligini ta'kidlab o'tish.

Essega mavzu qilib olingan masalalar aynan muhim bo'lgani uchun tanlab olinadi, yozma ishda uni yana qaytadan muhim ekanini ta'kidlash to'g'ri emas.

7. Mavzudan uzoqlashish.

Esse hajmiga oid talabni bajarish yoki maqsadni yaxshi anglamaslik yozma ishni mavzu bilan aloqador bo'lmagan fikrlar bilan to'ldirish holatini yuzaga keltiradi. Shu sababli o'quvchi essening mavzusini yaxshilab o'qib, uni yozdirishdan ko'zlangan maqsadni to'la anglab olishi zarur. Aynan mavzuni yaxshi anglab olgan o'quvchining essesi shu jarayonning o'zidayoq 50 % muvaffaqiyatli chiqishi kafolatlanadi.

8. Hikmatli so'z, aforizm yoki sitata muallifi haqida ma'lumot berish.

Masalaning ikki tarafiga oid yoki o'z shaxsiy fikrini ifodalash va dalillashda o'quvchidan hikmatli so'z, aforizm, sitata yoki statistik ma'lumotlardan foydalanish talab etiladi. Amaliyotda kuzatishlardan ma'lum bo'ldiki, o'quvchilar ushbu jarayonda birdan dalil sifatida keltirilgan fikrning muallifi haqida yozib ketishni ma'qul ko'radilar. Bunga sababni esa esse hajmini sun'iy ravishda oshirishga bo'lgan urinish bilan izohlash mumkin. Ammo bu harakat esse uchun oladigan ballning pasayib ketishiga sabab bo'ladi.

9. So'z va qo'shimcha qo'llash bilan bog'liq xatolar.

O'quvchilarda so'zlarning ma'no va tuzilishiga ko'ra turlari, ularning uslubiyati, qo'shimchalar va ularning uslubiyati bilan bog'liq bilimlarning yetishmasligi ham ko'plab xatolarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Bunday xatolarning kelib chiqishiga asosiy sababni ta'lim jarayonida lingvistik vositalarning uslubiyati hamda adabiy tahrirga oid mazmundagi topshiriqlardan foydalanmaslik bilan bog'lash mumkin.

10. Punktuatsiya va imlo bilan bog'liq xatolar.

Tinish belgilari va imlo bilan bog'liq xatolar har qanday turdagi yozma ishda uchraydigan xatolar turiga kirib, ular ustida ishlash uchun o'quvchilarga fokusni aynan shu jihatlarga qaratuvchi mashq va topshiriqlar tizimidan foydalanish tavsiya etiladi.

Esse yozishda ko'p yo'l qo'yiladigan xatolarning kelib chiqishiga asosiy sababini "Ona tili" darsliklarida yuqorida sanab o'tilgan mazmunga ega bo'lgan, ya'ni yozma nutqda amaliylik jihati yuqori bo'lgan mashq va topshiriqlarning yetarli emasligi bilan izohlash mumkin. Ammo shunday mazmundagi mashq va topshiriqlarning darsliklarga kiritilishi ham o'quvchilarning yozma nutqida uchraydigan xatolarni butkul yo'q qilib yuborish uchun yetarli bo'lmaydi. Shunday ekan, quyida ayrim xatolar ustida ishlashga oid metodik tavsiyalarni berib o'tishni maqsadga muvofiq deb bildik.

Xatolar ustida ishlashning eng samarali usullaridan biri yozilgan esselar tahlilini amalga oshirish hisoblanadi. Mazkur muammoni hal etishda adabiy tahrir va korrektura bilan bog'liq darslarni tashkil etish juda muhim.

K.Mavlonova [1] matn tuzilishini o'rgatishga :r tadqiqotida adabiy tahrir va korrekturadan foydalanish bilan bog'liq quyidagi mazmundagi metodik tavsiyalarni bergan: "O'quvchilarni o'zlari tuzgan matndagi xatolarni ko'ra olishga o'rgatish uchun o'qituvchi turli ishoralardan foydalanadi: o'quvchining daftariga belgilar, masalan, daftar hoshiyasiga quyidagi shartli belgilarni qo'yib chiqishi mumkin:

S	sarlavha yo'q
R	reja yo'q
Xb	xatboshidan
XBe	xatboshidan emas
Nb	noto'g'ri bog'langan
By	bog'lanish yo'q
Sa	so'zni almashtirish
T	takror
V	nimadir tushib qolgan
D	dalillar yo'q
U	uslub
BTV	badiiy tasvir vositlari yo'q
EEV	emotsional-ekspressiv vosita yo'q
TbY	tinish belgilari qo'yilmagan

Albatta, jadvalda berilgan shartli belgilarning hammasi ham esse matniga to'la mos kelmasligi mumkin, jumladan, S, R, BTV, EEV singari belgilar essen adabiy tahrir qilishda qo'llanmaydigan belgilar sirasiga kiradi. Ammo mazkur belgilarni ba'zi belgilar bilan almashtirish orqali ushbu tavsiyaning esse yozishdagi ahamiyatini yanada oshirish mumkin. Masalan:

Me	mavzuga aloqador emas
ShFy	shaxsiy fikr mavjud emas
Qa	qo'shimchani almashtirish

Bu belgilar orqali o'quvchi xatolarini o'zi tuzatishi, gaplarni qaytadan yozishi mumkin.

Har bir xato turini bartaraf etishga oid maxsus topshiriqlardan foydalanish, o'quvchi fokusini ayni shu jarayonga qaratish juda ahamiyatlidir. Bu jarayonda asosan adabiy tahrir va korrekturaga oid bo'lgan mashq va topshiriqlardan foydalanish samarali hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. Mavlonova K. Ona tili darslarida matn tuzilishini o'rgatish metodikasi. Ped. fan. dok-ri ... diss. – Toshkent, 2023. – 278 b.
2. <https://www.akademik.help/esse/kak-vyibrat-temu-dlya-esse>

O'ZBEK TILINI XORIJIY TIL SIFATIDA O'QITISHDA LUG'AT BOYLIGINI SHAKLLANTIRISHNING MAVJUD HOLATI

Axmadjanova Malika Maxmudjon qizi

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
tayanch doktoranti*

E-mail: malikaakhmadjanova97@gmail.com

ORCID ID 0009-0007-0309-0960

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek tilini xorijiy til sifatida o'rganayotgan talabalar orasida o'tkazilgan so'rovnoma natijalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda 114 nafar xorijiy talabalar ishtirok etgan bo'lib, ular o'zbek tilining lug'at boyligini o'zlashtirishdagi qiyinchiliklar va o'rganish metodlari haqida ma'lumot bergan. So'rovnoma natijalari shuni ko'rsatadiki, talabalar lug'at o'rganishda asosan kartochkalar, kitoblar va onlayn ilovalardan foydalanadilar, ammo darslarda lug'atni o'qitishga ajratilgan vaqt yetarli emas. Shuningdek, ona tilining til o'rganishga ta'siri katta ahamiyatga ega: masalan, pokistonlik talabalar uchun arab va fors tillarining lug'at boyligi o'zbek tilini o'rganishda ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqotda, shuningdek, o'quvchilarning ijtimoiy-emotsional omillari, motivatsiyasi va o'rganish uslublarining lug'at o'zlashtirishdagi ahamiyati ta'kidlanadi. Ushbu tadqiqot o'zbek tilini xorijiy til sifatida o'rgatish bo'yicha metodik yondashuvlarni takomillashtirish uchun ilmiy asos yaratadi.

Kalit so'zlar: metodik yondashuv, ijtimoiy-emotsional, motivatsiya, metodlar.

Аннотация: В статье анализируются результаты опроса, проведенного среди иностранных студентов, изучающих узбекский язык как иностранный. В исследовании приняли участие 114 иностранных студентов, которые предоставили информацию о

трудностях, с которыми они сталкиваются при освоении узбекской лексики, и о методах, используемых для обучения. Результаты опроса показывают, что студенты в основном используют карточки, книги и онлайн-приложения для изучения лексики; однако время, отведенное на преподавание лексики на уроках, недостаточно. Кроме того, влияние родного языка на изучение языка является значительным: например, для пакистанских студентов лексика арабского и персидского языков оказывает положительное влияние на изучение узбекского языка. В исследовании также подчеркивается важность социально-эмоциональных факторов студентов, мотивации и стилей обучения при приобретении лексики. Данное исследование дает научную основу для совершенствования методических подходов к преподаванию узбекского языка как иностранного.

Ключевые слова: методический подход, социально-эмоциональный, мотивация, методы.

Abstract: This article analyzes the results of a survey conducted among foreign students learning Uzbek as a foreign language. The study involved 114 foreign students who provided information about the difficulties they face in mastering the Uzbek vocabulary and the methods used for learning. The survey results show that students primarily use flashcards, books, and online applications to learn vocabulary; however, the time allocated for teaching vocabulary in lessons is insufficient. Additionally, the influence of the mother tongue on language learning is significant: for example, for Pakistani students, the vocabulary of Arabic and Persian languages has a positive impact on learning Uzbek. The study also emphasizes the importance of students' socio-emotional factors, motivation, and learning styles in vocabulary acquisition. This research provides a scientific basis for improving the methodological approaches to teaching Uzbek as a foreign language.

Key words: methodological approach, socio-emotional, motivation, methods.

Lug'at boyligi til o'rganish jarayonida markaziy rol o'ynaydi, chunki u tilni tushunish va ifodalash uchun asosiy vosita hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilar o'rganyotgan xorijiy til lug'atini yaxshi bilmasalar, darslarda faol qatnashishlari qiyinlashadi¹¹⁹. Centeno "Bolalarga ingliz tili lug'atini o'qitishda ertak aytib berish pedagogik strategiya sifatida" nomli maqolasida Laufer va Nation, Maximo, Read, Gu, Marion kabi olimlar lug'at bilimini ikkinchi tilni muvaffaqiyatli o'rganish uchun zarur omil sifatida ko'rsatganliklarini aytib o'tgan¹²⁰.

AlGhamdi¹²¹, Thanh va Huan¹²² kabi olimlar osiyoliklarni til o'rganish ta'limida motivatsiya ham lug'at boyligini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini o'z tadqiqotlarida aniqlashgan. O'tkazilgan tadqiqotlar shuni

¹¹⁹ Centeno, M., Rugama, M., Herrera, L., & Reyes, W. (2021). Storytelling as a pedagogical strategy to teach english language vocabulary to children. Revista Multi-Ensayos, 2-6. <https://DOI.org/10.5377/multiensayos.v7i2.12151>

¹²⁰ Centeno, M., Rugama, M., Herrera, L., & Reyes, W. (2021). Storytelling as a pedagogical strategy to teach english language vocabulary to children. Revista Multi-Ensayos, 2-6. <https://DOI.org/10.5377/multiensayos.v7i2.12151>

¹²¹ AlGhamdi, H. (2018). Exploring second language vocabulary learning in esl classes. English Language Teaching, 12(1), 78. <https://DOI.org/10.5539/elt.v12n1p78>

¹²² Thanh, L. and Huan, N. (2012). Task-based language learning and student motivation in vocabulary acquisition. Language Education in Asia, 3(1), 106-120. <https://DOI.org/10.5746/leia/12/v3/i1/a10/thanh huan>

ko'rsatganki, o'quvchilar guruh faoliyatlarida ishtirok etganida yoki matn asosidagi topshiriqlar orqali darslarni tashkil qilganda ularning motivatsiyasi va qiziqishi sezilarli darajada oshgan. Bu esa lug'atni muvaffaqiyatli o'zlashtirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Bundan tashqari, lug'at boyligi o'quvchilarning motivatsiyasini oshirishda ham katta ahamiyatga ega. O'quvchilar yangi so'zlarni o'rganish jarayonida ko'proq qiziqish va ishtiyoq bilan qatnashadilar, bu esa ularning til o'rganish samaradorligini oshiradi¹²³. Shuningdek, turli strategiyalar, jumladan, o'yinlar va mobil ilovalardan foydalanish o'quvchilarni yanada faol bo'lishga undaydi¹²⁴.

Xorijiy tilni o'rgatishda lug'at boyligini rivojlantirish bir qancha pedagogik muammolarni yuzaga keltirishi mumkin. Avvalo, o'quvchilarning individual o'ziga xosligi va o'rganish uslublari jarayonga ta'sir qiladi. Har bir o'quvchining o'ziga mos uslubi bo'lib, bu lug'atni o'zlashtirishda turli qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi mumkinligini eronlik doktorantlar Jafari va Kafipour ingliz tilini xorijiy til sifatida o'rganyotgan turli xil darajadagi o'rganuvchilarning lug'at o'zlashtirish strategiyasi haqidagi tadqiqotlarida lug'at o'rganish strategiyalarining o'quvchilar o'rtasida farq qilishini ko'rsatgan va o'qituvchilarning har bir o'quvchiga individual yondashuv zarurligini ta'kidlagan¹²⁵.

Yana bir muhim jihat – ijtimoiy va emotsional omillar. Lug'atni samarali o'rganish uchun o'quvchilar o'zaro muloqot qilishlari va bir-birlaridan o'rganishlari zarur. Nemis olimi Wilt 13 ta guruh ya'ni 248 ta o'quvchilar ustida o'tkazgan tadqiqot ijtimoiy-emotsional ko'nikmalar va til kompetensiyasi o'rtasida kuchli bog'liqlik borligini aniqlagan¹²⁶. Bu esa ijtimoiy muhitning lug'atni o'zlashtirishdagi o'rnini yana bir bor tasdiqlaydi.

O'zbek tilini xorijiy til sifatida o'rganayotgan xorijlik respondentlar uchun o'zbek tili lug'atini o'rganishdagi mavjud holatlar va qiyinchiliklarni aniqlash maqsadida o'tkazilgan anketa so'rovnoma natijalari:

¹²³ Alemi, M. and Tayebi, A. (2011). The influence of incidental and intentional vocabulary acquisition and vocabulary strategy use on learning L2 vocabularies. *Journal of Language Teaching and Research*, 2(1). <https://DOI.org/10.4304/jltr.2.1.81-98>

¹²⁴ Rahmani, A., Asadi, V., & Xodabande, I. (2022). Using mobile devices for vocabulary learning outside the classroom: improving the English as foreign language learners' knowledge of high-frequency words. *Frontiers in Psychology*, 13. <https://DOI.org/10.3389/fpsyg.2022.899885>

¹²⁵ Jafari, S. and Kafipour, R. (2013). An investigation of vocabulary learning strategies by Iranian EFL students in different proficiency levels. *International Journal of Applied Linguistics & English Literature*, 2(6), 23-27. <https://DOI.org/10.7575/aiac.ijalel.v.2n.6p.23>

¹²⁶ Wilt, F., Froehlich, D., & Veen, C. (2021). The role of language competence in building peer relationships in early childhood: a social network perspective. *Studia Paedagogica*, 26(2), 11. <https://DOI.org/10.5817/sp2021-2-1>

- O'zbek tilini xorijiy til sifatida o'rganayotgan xorijlik respondentlarning lug'at boyligini o'zlashtirishdagi holati va duch kelayotgan muammolarini aniqlash;

- Xorijiy o'quvchilarning o'rganish metodlari va uslublarini tahlil qilish;

- O'zbek tilini o'rganishda qaysi so'z turkumlari yoki mavzular oson yoki qiyin ekanligini aniqlash;

- Kelajakdagi o'quv materiallarini takomillashtirish, metodik yondashuvlarni yaratish uchun ilmiy asos tayyorlash;

Ta'limda o'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qiyotgan millati hind, pokiston va koreys jami 114 ta talabalardan anketa so'rovnomalar O'zbekistonning 3 ta viloyatida:

- Toshkent tibbiyot akademiyasidan 34 nafar;

- Samarqand davlat tibbiyot universiteti 36 nafar;

- Andijon davlat tibbiyot institutida 32 nafar;

- Alisher Navoiy nomidagi o'zbek tili va adabiyoti universiteti qoshida tashkil etilgan "O'zbek school" da tahsil olayotgan 12 nafar xorijlik talabalardan savollarni shaxsan qog'oz variantda taqdim etish orqali o'tkazildi.

Anketa so'rovnoma savollari xorijlik respondentlarga tushunarli bo'lishini ta'minlash maqsadida ikki tilda taqdim etildi: o'zbek va ingliz. Shuningdek, ularga qulaylik bo'lishi va fikrlarini to'liq ifodalay olishlari uchun, agar o'zlari xohlashsa ingliz tilida savollarga javob berishlari mumkinligi ta'kidlandi. Ushbu anketa so'rovnoma o'tkazilgan talabalar 6 oy davomida o'zbek tilini o'rganib, A1 va A2 darajasida o'zbek tilini o'rgangan 19 va 27 yoshli, 46 tasi erkak jinsiga va 68 tasi ayol jinsiga mansub respondentlardir. Yuqoridagi talabalarning hammasi o'zbek tilini tabiiy muhitda yashab, kunlik hayotlarida mahalliy aholi bilan muloqot qilish imkoniyatida o'rganishgan.

1. Xorijliklarning o'z ona tilidagi nutq darajasi xorijiy tilni o'zlashtirishga ta'sir qiladimi? (*Does the level of proficiency in a foreigner's native language affect their ability to learn a foreign language?*)

a) Ha, 100%.

b) Deyarli ta'sir qilmaydi.

d) Yo'q, ta'sir qilmaydi.

Mazkur savolga jami 114 ta respondentlardan 91 nafari (79.82%) a) xa, 100% ta'sir qiladi degan javobni tanlashgan, chunki millati pokistonlik bo'lgan 33 nafar respondent ularning ona tillari urdu tili va ushbu tilning leksikasining boyish manbayi, asosan, xuddi o'zbek tilidek, arab va fors tillar bo'lganligi sababli o'zbek tilini o'zlashtirishga ijobiy ta'sir ko'rsatganini aytishgan. Ushbu talabalar fikrining qanchalik to'g'riligini Islomobodda 2003-yilda nashr etilgan T.Xolmirzayevning "Urducha o'zbekcha lug'at" i va A. Ibrohimovning 1998-yilda Toshkentda nashr etilgan "Urducha o'zbekcha mushtarak so'zlar lug'ati" kitoblaridan ham bilsak bo'ladi. Ona tilisi hind tili, arab, malayalam tillarini biladigan 28 nafar talaba o'zbek tilini o'zlashtirishi oson kechayotganini bunga arab tilini bilishi ba'zi so'zlarni o'zlashtirishda yordam berayotgan bo'lsa, hind tilini bilishi esa o'zbek tili grammatikasini o'zlashtirishda o'z hissasini

qo'shayotganini aytishgan. Ona tilisi koreys tili bo'lgan 12 nafar o'zbek tilini xorijiy til sifatida chuqurlashtirilgan tarzda o'rganyotgan talabalar deyarli ta'sir qilmaydi degan javobni berishgan. Qolgan 11 nafar respondent d) yo'q, ta'sir ko'rsatmaydi degan variantni belgilashgan va bunga sabab qilib ularning ona tililari malayamda qanchalik mukammal bilishmasin, o'zbek tilini o'rganish jarayoni qiyin kechayotganini yozishgan.

2. Chet tili darslarida lug'at qismini o'qitish uchun qancha vaqt ajratish lozim va hozirda siz o'rganayotgan o'zbek tili darsida qancha vaqt ajratiladi? *How much time should be allocated for teaching vocabulary in foreign language lessons, and how much time is currently allocated in the Uzbek language lessons you are taking?*

- a) 15-20 daqiqa
- b) 20-30 daqiqa
- d) 30 daqiqa va undan ko'proq.

Ushbu savolga 96 nafar (84.21%) o'zbek tilini o'rganyotgan xorijlik talabalar b) 20-30 daqiqa, degan variantni tanlab, boshlang'ich darajadagi o'rganuvchilar uchun har darsda lug'at o'qitish uchun vaqt ajratish, ularning leksik boyliklarini o'sishiga samarali ta'sir ko'rsatishini yozishgan. Hozirda ular o'rganyotgan o'zbek tili darslarida 10 yoki 15 daqiqa so'zlarni o'qitish uchun ajratilayotgani deyarli oz vaqt deyishgan. Qolgan 18 nafar (15.79%) talaba boshlang'ich darajada o'zbek tili o'rganyotganlar uchun 30 daqiqa va undan ko'proq vaqt ajratish lug'at qismini o'qitish uchun, ularning o'zbek tilida muloqot qilish ko'nikmasiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini va bu vaqt ularning darajalari ko'tarilgan sari pasaytirilishi lozimligini yozishgan. Bundan ko'rinib turibdiki, hozirda o'zbek tilini xorijiy til sifatida o'tilyotgan darslarda leksikani o'qitilishi uchun ajratilgan vaqt qoniqarli darajada emas.

3. O'zbek tilidagi lug'atni o'rganishda qaysi usullardan foydalanasiz va siz o'qiyotgan o'zbek tili kursi yoki darslarida qanday metodlardan o'qituvchi foydalanadi? Masalan, kartochkalar, mobil ilovalar, kitoblar, onlayn lug'atlar yoki guruhda o'rganishmi? *What methods do you use to learn Uzbek vocabulary, and what methods does your Uzbek language course or teacher use? For example, flashcards, mobile apps, books, online dictionaries, or group learning?*

Mazkur savolga 76 nafar (66.67%) respondent o'zbek tili leksikasini o'rganish uchun kartochkalardan foydalanishini va dars jarayonida o'qituvchilar an'anaviy metoddan foydalanib lug'at o'qitishlarini aytishgan. Qolgan 38 nafar (33.33%) o'rganuvchilar o'zbek tili lug'atini o'rganishda mobil ilovalardan va sun'iy intellektdan foydalanishlarini va o'zbek tili darslarida murabbiylari ko'rgazmali tarqatmalar orqali darslarni tashkil etishlarini aytishgan.

4. O'zbek tilidagi qaysi so'z turkumidagi so'zlarni o'zlashtirish oson? (masalan, fe'llar, otlar, sifatlar, olmosh, son) *Which types of words in Uzbek are easier to master? (For example, verbs, nouns, adjectives, pronouns, numbers).* Mazkur savolga javob ko'rsatkichlarini quyidagi jadvalda ko'rishimiz mumkin.

FOIZDA	SO'Z TURKUMLARI	SO'Z TURKUMLARINI TANLAGAN RESPONDENTLAR SONI	JAMI RESPONDENTLAR SONI
67.26%	1. ANIQ OT	59 nafar	114 nafar
48.25%	2. SON	55 nafar	114 nafar
100%	3. SIFAT	114 nafar	114 nafar
100%	4. OLMOSH	114 nafar	114 nafar
100%	5. FE'L	114 nafar	114 nafar

114 nafardan 59 nafar (67.26%) o'zbek tili o'rganuvchilari aniq otlarni o'zlashtirish qolgan so'z turkumdagi so'zlarga nisbatan osonligini aytishgan. Shuningdek, 55 nafari (48.25%) esa sonlarni aniq otlardan ko'ra o'zlashtirish osonroq deb ta'kidlashgan. Respondentlarning hammasi sifat so'z turkumini o'zlashtirish o'rtacha qiyinlikda ekanligini yozib, qinchilik darajasi bo'yicha 3-o'ringa qo'yishgan, 4-o'rinda olmosh va o'zlashtirish jihatdan eng murakkab deya fe'l so'z turkumi topilgan. Yuqoridagi jadvaldan ko'rinib turibdiki, 114 nafar respondentlar o'rganilishi osonlik jihatdan 1-o'rinda aniq ot, 2-o'rinda son, 3-o'rinda sifat, 4-olmosh va eng qiyini sifatida fe'llarni deb yozishgan.

5. O'zbek tili leksikasini (so'zlarini) o'zlashtirishdagi qiyinchilik nimada? *What are the main challenges acquiring the Uzbek language vocabulary?*

Bu savolga 78 nafar (68.42%) respondent o'zbek tili so'zlarini tallaffuz qilish qiyin deya javob berishgan. 12 nafar koreys millatiga mansub o'zbek tili o'rganuvchilari koreys tilida "g", "r", "q", "o" harflari bo'lmaganligi va "ch", "ng", "sh" kabi harf birikmalarining tallaffuzida :mo qiyinchilik bo'lishini aytishgan. Shuningdek, chuqur til orqa "x" harfini ingliz tilidagi kabi "iks" tarzida tallaffuzda yuzaga keladigan chalkashliklar ham o'zbek tilidagi so'zlarning tallaffuzini qiyinlashtiradi deyishgan. 31 nafar (27.19%) o'zbek tili o'rganuvchi xorijlik so'z yasalishi va omonim so'zlarni o'zlashtirish murakkab kechishini yozishgan va misol tariqasida: kitob+xon=kitobxon, olma so'zining ikkita ma'nosi ya'ni "olma" ot ma'nosi mevaning nomi va fe'l ma'nosi tegma degan ma'no tariqasida ishlatishini keltirishgan. Qolgan 5 (4.39%) nafar respondent grammatik qoidalar, ya'ni olmosh bilan fe'lning shaxs-sonda moslashishi: Biz kelamiz, deb namuna berishgan. Shuningdek, o'zbek tili so'zlarini ma'nolari bilan solishtirib, o'rganish uchun lug'at kitoblarining yetarli emasligini aytib o'tishgan.

6. O'zbek tili so'zlarini qo'llashda ko'proq qanday xatoliklarga yo'l qo'yaman deb o'ylaysiz? *What types of mistakes do foreign learners typically make when using Uzbek vocabulary?*

- Fe'l zamonlari va olmoshlarda
- Shaxs-sonda
- So'z tartibida
- Omonim so'zlarda.

Ushbu savolga 98 nafar (85.96%) o'rganuvchi d) so'z tartibida deya javob berishgan. Bunga asosiy sabab o'zbek tili flektiv til bo'lmaganligi. 9 nafar

(7.89%) respondent “Ma’nosi ikki xil, shakli bir xil bo’lgan so’zlarni qo’llashda”, - deb aytishgan. Qolgan 7 nafar (6.14%) xorijlik o’zbek tilini o’rganuvchilar fe’l zamonlari qo’shimchalarini ishlatishda qiynalishini qayd qilishgan.

7. Sizning fikringizcha, o’zbek tili lug’atini o’rganishda mavjud resurslar yetarlimi yoki ko’proq resurslar zarurmi? *In your opinion, are the current resources available for learning Uzbek vocabulary sufficient, or are more resources needed?*

Bu savolga 102 nafar (89.47%) respondent “yo’q, yetarli emas”, “deyarli yo’q”, hatto, dars mobaynida hech qanday kitobdan foydalanmasliklarini aytishgan. Koreys millatiga mansub 12 nafar (10.53%) o’zbek tilini o’rganuvchilar ularda Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o’zbek tili va adabiyoti universiteti qoshida faoliyat yuritayotgan “uzbek school” tomonidan nashr etilgan “O’zbek tili” kitobidan boshqa manba yo’qligini aytishgan.

8. O’zbek tili mashg’ulotlarini qiziqarliroq tashkil qilish haqida takliflaringiz qanday? *Do you have any suggestions for making Uzbek language lessons more engaging?*

Bu savolga 63 nafar (55.26%) respondent darslarni sun’iy intellekt bilan integratsiya qilish orqali o’zbek tili darslarini tashkil etish deyishgan. 20 nafar (17.54%) respondent darslarda mavzulashtirilgan mashq kitoblari va lug’at kitoblari bo’lishi o’zbek tili darslari qiziqarli va tushunarli bo’lishini ta’minlaydi, deb aytishgan. 21 nafar (18.42%) o’rganuvchilar har xil o’yinlar va interaktiv metodlardan foydalanish o’zbek tili darslarini qiziqarli qiladi, deb aytsalar, qolgan 10 nafar (8.77%) til o’rganuvchi hozirdagi o’tilayotgan o’zbek tili darslaridan qoniqishlarini bildirib o’tishgan.

9. O’zbek tilidagi so’zlarni muloqotda ishlatishdagi muammo nimada deb o’ylaysiz? *What do you think issue do you face when using Uzbek words in spoken communication?*

Bu savolga 110 nafar (96.49%) respondent ko’p bo’g’inli so’zlarni eslab qolishning qiyinligi deb javob berishgan. Qolgan 4 nafari (3.51%) muloqotda idiomalardan foydalanish va ularning ma’nosini tushunish deb aytishgan.

10. Lugat boyligini shakllantirishda yangi o’rganilgan so’zlarni uzoq muddatda eslab qolish uchun qanday metodlar samarali deb o’ylaysiz?

- a) Vizuallik va audio-linguallik
- b) To’xtovsiz qaytarish
- d) Mnemonika.

Mazkur savolga 77 nafar (67.54%) respondent a) vizuallik va audio-linguallik so’zlarni uzoq muddatli xotirada qolishiga yordam beradi, deyishgan. Qolgan 29 nafari (25.44%) d) mnemonika javobini belgilashgan, 8 nafar (7.02%) o’zbek tili o’rganuvchilari b) to’xtovsiz qaytarish usuli so’z yodlashda eskirgan ekanini va boshqa usullardan foydalanishlarini, masalan, matnda o’rganish yoki hikoya tuzish orqali deb javob berishgan.

Xulosa qilib aytganda, ushbu maqolada O’zbekistonda turli viloyatlardagi oliy ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan, o’zbek tilini xorijiy til sifatida o’rganayotgan hind, pokiston va koreys millatiga mansub 114 nafar talabalar

ishtirokida o'tkazilgan anketa so'rovnoma natijalari tahlil qilinadi. So'rovnoma ikki tilda: o'zbek va ingliz tillarida taqdim etilgan bo'lib, talabalar o'zlariga qulay tilda javob berish imkoniyatiga ega bo'lganlar. Tadqiqotda qatnashgan talabalar 6 oy davomida o'zbek tilining A1 va A2 darajalarini egallagan bo'lib, ular tabiiy muhitda til o'rganishgan. Respondentlarning yoshi asosan 19–27 oralig'ida bo'lib, 46 nafari o'g'il bola, 68 nafari esa qiz bola edi. Ushbu tadqiqot xorijlik talabalarining o'zbek tilini o'zlashtirishdagi tajribalari, darslarda lug'atni o'rgatish va metodik yondashuvlar haqida muhim ma'lumotlar beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. AlGhamdi, H. (2018). Exploring second language vocabulary learning in ESL classes. *English Language Teaching*, 12(1), 78. <https://doi.org/10.5539/elt.v12n1p78>
2. Alemi, M., & Tayebi, A. (2011). The influence of incidental and intentional vocabulary acquisition and vocabulary strategy use on learning L2 vocabularies. *Journal of Language Teaching and Research*, 2(1), 81–98. <https://doi.org/10.4304/jltr.2.1.81-98>
3. Centeno, M., Rugama, M., Herrera, L., & Reyes, W. (2021). Storytelling as a pedagogical strategy to teach English language vocabulary to children. *Revista Multi-Ensayos*, 7(2), 2–6. <https://doi.org/10.5377/multiensayos.v7i2.12151>
4. Jafari, S., & Kafipour, R. (2013). An investigation of vocabulary learning strategies by Iranian EFL students in different proficiency levels. *International Journal of Applied Linguistics & English Literature*, 2(6), 23–27. <https://doi.org/10.7575/aiac.ijalel.v.2n.6p.23>
5. Rahmani, A., Asadi, V., & Xodabande, I. (2022). Using mobile devices for vocabulary learning outside the classroom: Improving the English as foreign language learners' knowledge of high-frequency words. *Frontiers in Psychology*, 13, Article 899885. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.899885>
6. Thanh, L., & Huan, N. (2012). Task-based language learning and student motivation in vocabulary acquisition. *Language Education in Asia*, 3(1), 106–120. https://doi.org/10.5746/leia/12/v3/i1/a10/thanh_huan
7. Wilt, F., Froehlich, D., & Veen, C. (2021). The role of language competence in building peer relationships in early childhood: A social network perspective. *Studia Paedagogica*, 26(2), 11. <https://doi.org/10.5817/sp2021-2-1>

SEZGI A'ZOLARI ASOSIDA TASVIRIY MATN YARATISH JARAYONI TAHLILI

Davronova Zebiniso Bahtiyor qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti,

O'zbek tili va adabiyoti ta'limi kafedrasida tayanch doktoranti

zebinisodavronova4@gmail.com

ORCID ID:0009 0009 7981 6793

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'quvchilarning tasviriyl matn yaratish ko'nikmasini rivojlantirishda besh hissiy sezish a'zosi asosida tashkil etilgan dars mashg'ulotlarining tahlili bayon etildi. Ushbu yondashuv samaradorligini aniqlash maqsadida o'tkazilgan tadqiqot natijalari yuzasidan xulosalar berib o'tildi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, ushbu yondashuv orqali shaxs tasviri hamda o'rin-joy tasviri matnini yozishni o'rgatishda samaradorlikka erishish mumkinligi ko'rsatib o'tildi. O'quvchilarda jadvaldagi ma'lumotlarni matn

ko'inishiga aylantirishda qiyinchiliklarga uchrashi kuzatildi hamda ushbu ko'nikma yetarli darajada shakllanmagani namoyon bo'ldi.

Kalit so'zlar: tasviriy matn, besh hissiy a'zosi, ko'nikma, yondashuv, tajriba-sinov, 5-sinf, tadqiqot

Аннотация. Это статья представляет собой анализ уроков, организованных на основе пяти чувствительных органов, направленных на развитие у учеников навыков создания описательных текстов. Сделаны выводы по результатам исследования, проведенного с целью определения эффективности этого подхода. Согласно результатам исследования, было показано, что этот подход может быть эффективным в обучении написанию описаний людей и мест. Были зафиксированы трудности у учеников при преобразовании данных из таблицы в текстовую форму, что свидетельствует о недостаточном уровне развития этого навыка.

Ключевые слова: описание текста, пять чувствительных органов, навык, подход, эксперимент-испытание, 5-й класс, исследование.

Abstract. This article presents an analysis of lessons organized based on the five sensory organs to develop students' skills in creating descriptive texts. Conclusions are provided based on the results of a study conducted to determine the effectiveness of this approach. According to the research findings, it was demonstrated that this approach can be effective in teaching students to write descriptions of people and places. Difficulties were observed among students in transforming the information in the table into text form, revealing that this skill has not been sufficiently developed.

Keywords: descriptive text, five sensory organs, skill, approach, experiment-test, 5th grade, research.

Bugungi kun butun dunyo tajribasi shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning til ko'nikmalarini rivojlantirish hamda shakllantirish orqali ularning jamiyatdagi faol ishtirokini ta'minlash, hayotdagi turli vaziyatlarga tayyorlash hamda bu orqali mamlakatni rivojlantirish muhim masalalardan biri hisoblanadi. Shuning uchun ham o'quvchilarning til ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi turli yondashuvlar va metodik ishlar muhim hisoblanadi. Shu jumladan, tasviriy matn yaratish ko'nikmasini rivojlantirish o'quvchilarni turli nutqiy vaziyatlarga tayyorlash hamda o'quvchilarda til ko'nikmalarining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Tasviriy matn yaratishdan asosiy maqsad shaxsni, joyni yoki narsalarni shunday tasvirlashdan iboratki, o'quvchi ongida tasvirlanayotgan narsalarning aksi shakllansin. Ayniqsa, tasviriy matn yaratish davomida barcha detallarga, tafsilotlarga diqqat bilan qaraladi.

Nima uchun aynan tasviriy matn yaratish ko'nikmasini o'quvchilarda shakllantirish kerak?

Avvalo, tasviriy matn yaratish o'quvchilar uchun qiziqarli jarayon bo'lib, ularni o'qishga jalb qiladi.

O'quvchilar tasviriy matn yaratish jarayonida yangi lug'atlarni o'zlashtirishadi, chunki ular matn yaratish jarayonida yangi so'zlarni mazmunli kontekstda qo'llashni mashq qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

O'quvchilar tasviriy matn yaratish davomida o'xshatish, metofora kabilarni turli vaziyatlarda qo'llashni o'rganishadi.

O'quvchilar boshqa o'quvchilarning tasviridan turli usullarni o'rganishadi.

Tasviriy matn yaratish davomida yangi mavzu bo'yicha o'z tushunchalarini aniqlashtirishadi va o'rganganlarini ko'proq eslab qolishadi.

Dars mashg'ulotlarini samarali tashkil etishda, albatta, ushbu mashg'ulotlarga mos yondashuvga tayanish maqsadga muvofiqdir. Xususan, matn yaratish jarayonini tashkil etishdagi yondashuvlar va ularning tahlili K.Mavlonovanning ilmiy tadqiqot ishida [Mavlonova, 2023. 73–95] o'z ifodasini topgan. Mazkur tadqiqotdan tasviriy matn yaratish jarayonida ham aynan qaysi yondashuvga tayanish mumkinligi bo'yicha ayrim yo'nalishlarni olishimiz mumkin.

Xorij manbalarini o'rganish davomida tasviriy matn yaratish oid ko'plab muhim ma'lumotlar uchrashi kuzatildi. Masalan, Sheyn Mak Donnchaid tasviriy matnni quyidagicha ta'riflaydi: "Tasviriy matn biror joyni, obyektini, shaxsni yoki makonni tavsiflashga qaratilgan bo'ladi. Tasviriy matn o'quvchilarning barcha beshta hissiy sezish qobiliyatlarini jalb qilishga harakat qiladi". Olim eshitish, ko'rish, ta'm sezish, hid bilish va tana orqali sezish kabi besh sezish qobiliyati tasviriy matn yaratishda muhim ekanini alohida ta'kidlaydi. Shuningdek, arab tili o'qitish mashg'ulotlarida ham ushbu yondashuvdan samarali foydalanishlarini ko'rishimiz mumkin. Bunda "ko'raman, eshitaman, qaytaraman, his qilaman" tamoyili asosida darslar amalga oshiriladi. O'quvchi tasviriy matn yaratish davomida barcha sezgi a'zolaridan samarali foydalanish orqali tasvirlanayotgan obyektning barcha xususiyatlarini yoritib bera olishi mumkin.

Tasviriy matn yaratish ko'nikmasini o'quvchilarda rivojlantirish uchun turli ko'rsatmalar, amaliyot va vaqt talab etiladi. Tasviriy matn yaratish ko'nikmasini rivojlantirishning yagona to'g'ri yondashuvi mavjud bo'lmasa-da, ammo tasviriy matn yaratish ko'nikmasini rivojlantirishga xizmat qiluvchi ba'zi samarali ko'rsatmalar mavjud. Ulardan biri tasviriy matnni beshta sezgi yordamida yaratishdir. Bunda o'quvchilar ko'rish, eshitish, ta'm bilish, hid bilish, tana orqali sezish yordamida tasvirni amalga oshirishadi. Besh sezgi a'zosi yordamida tasvirni mukammallashtirish hamda barcha mayda detallargacha e'tibor qaratish imkoniga ega bo'lish mumkin.

Masalan, *Issiq kun* tasvirini beshta sezgi organimizdan foydalanib tasvirlaymiz.

Ko'rish. Issiq kunda biz nimalarni ko'rishimiz mumkin?

Masalan, *quyosh yarqirab nur sochyapti. Qizil va ter bosgan yuzlar. O'simliklar qovjirab qolgan.*

Eshitish. Issiq kunda biz nimalarni eshitishimiz mumkin?

Masalan, *asosan, jimlik, suv havzalaridagi suvlarning shaloplashi.*

Hid bilish. Issiq kunda biz nimalarning hidini sezishimiz mumkin?

Masalan, *issiq asfalt hidi, ter bosgan bolalar.*

Ta'm bilish. Issiq kunda biz nimalarning ta'mini bilishimiz mumkin?

Masalan, *sho'r terining ta'mi, muzqaymoq ta'mi, og'iz qurishi.*

Tana orqali sezish. Issiq kunda biz tanamiz orqali nimalarni sezishimiz mumkin?

Masalan, *mashina xavfsizlik kamari temirining issiq metali, quyosh illiqligi, terlash.*

Yuqorida berilgan so'zlardan foydalanib gaplar hosil qilinadi. Ushbu gaplar asosida tasviriy matn yaratiladi.

Besh sezgi a'zo yordamida tasviriy matn yaratishni jadval asosida ham amalga oshirishimiz mumkin. Bunda o'quvchilarni tasviriy matn yaratish jarayoniga tayyorlaymiz.

Ushbu yondashuvning samaradorligini aniqlash maqsadida maktab o'quvchilarida tadqiqot ishlarini amalga oshirdik. Quyida o'tkazilgan tadqiqot tahlilini keltiramiz.

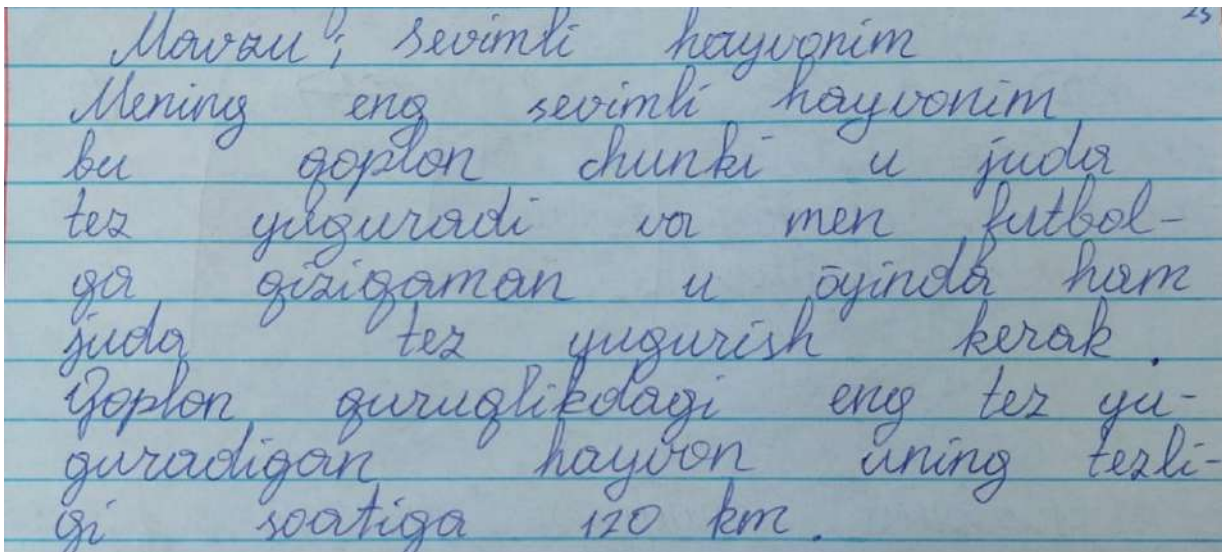
5-sinf o'quvchilarida o'tkazilgan tajriba-sinov darslarida beshta hissiy sezgi organi orqali tasviriy matn yaratish amalga oshirildi. Dastlab o'quvchilardan tajriba oldi holatni aniqlash uchun o'zlarining sevimli hayvonlari hamda sayohat qilgan joylarini tasvirlab matn yaratishlari topshiriq qilib berildi. So'ngra o'quvchilarga quyidagi jadval asosida ma'lumotlarni shakllantirish vazifa qilib berildi. O'quvchilar sayohat qilgan yoki oilaviy borgan joylarini hamda o'zlari tanlagan hayvon haqidagi ma'lumotlar yozib borishdi. Tajriba yakunida o'zlari tayyorlagan ma'lumotlar asosida matnlarini qayta yozishdi, ya'ni jadvaldagi ma'lumotlarni matn ko'rinishiga keltirib qo'shimchalar kiritishdi.

Namuna: *hayvonot bog'i, baliq hayvoni tasviri uchun.*

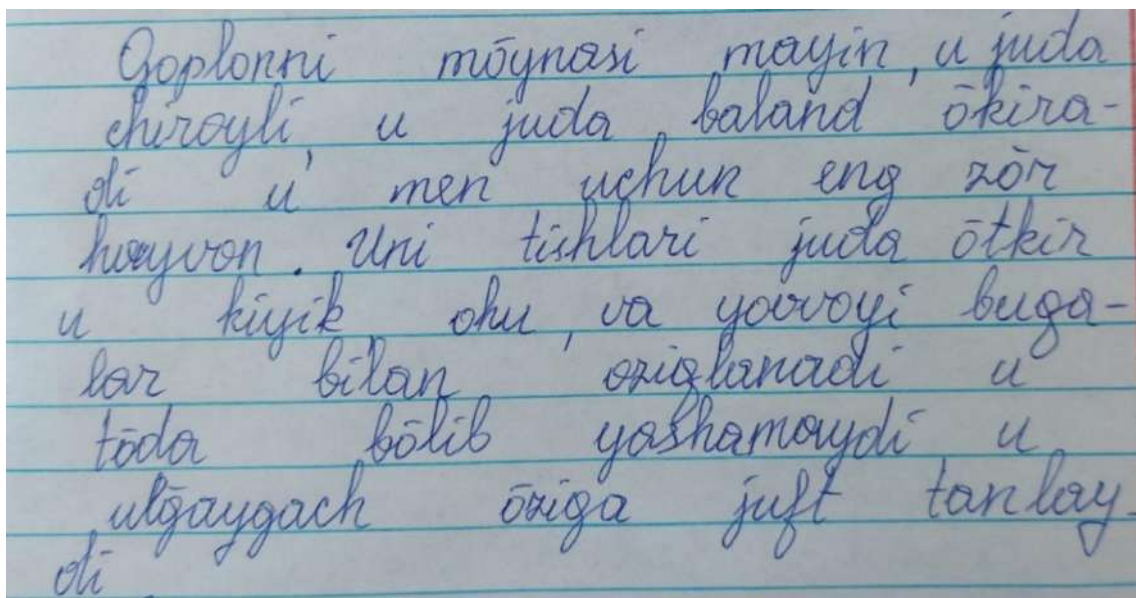
Ko'rish	Eshitish	Ta'm bilish	Hid sezish	Tana orqali sezish
<i>Hayvonot bog'idagi hayvonlarning qafasda saqlanishi, ularning har xil turlari, ovqatlanishi, qiliqlari. bolachalarning xursandchilikda o'ynab yurishlari.</i>	<i>Qushlarning sayrashi, hayvonlarning o'kirigi.</i>	<i>Oilaviy muzqaymoq, lavash yedik.</i>	<i>Maymunlar bo'limidan sassiq hid sezildi. Popkornlarning yoqimli hidlari, milliy taomlar ovqatlanish joyining yonidan o'tganda shashlik hidi.</i>	<i>To'tiqush bilan rasmga tushganda uning qattiq tirnoqlari, mayin patlarini ushladim.</i>
<i>Baliqning tangachalari bor. Tangachalari yaltirab turadi. Dumlarini likillatadi. Ko'zlari katta-katta ochilgan.</i>	<i>Suvdan baliq-biliq tovushi chiqadi. Suzgan vaqtda suv shitirlaydi.</i>	<i>Yeganda juda mazali.</i>	<i>Biroz yoqimsiz hidi bor, ya'ni sassiq.</i>	<i>Ushlagan paytda qo'ldan sirpanib ketadi va biroz shilimshiq.</i>

Tajriba sinovdan oldingi holat: (5- "A" sinf. Izzatilla R.) 22.04.2025.

O'quvchi yozgan birinchi matnda sevimli hayvoni sifatida tasvirlangan qoplonning tezligi, tez yugurishi haqidagi ma'lumotlar bilan chegaralangan. Shuningdek, o'quvchi "men futbolga qiziqaman, u o'yinda ham juda tez yugurish kerak" jumlasini ham ushbu matn tarkibiga kiritib o'tgan. Lekin ushbu gap qoplon hayvoni tasvirlanishi kerak bo'lgan matn mazmuniga mos emas. O'quvchi yozgan matn "yugurish va tezlik" mazmuni atrofidagi jumalardan tuzilgan. Matnda qoplon tasviri berilgan "u juda tez yuguradi" va "uning tezligi soatiga 120 km" jumalari mavjud. Ammo o'quvchi "u juda tez yuguradi" va "eng tez yuguradigan hayvon" kabi takroriy jumalardan foydalanishi ham kuzatiladi.

Tajriba-sinovdan keyingi holat:

Tajriba-sinov yakunida yozilgan matnni tahlil qiladigan bo'lsak, birinchi yozilgan matn mazmunidan farqli jihatlarini ko'rishimiz mumkin. Ikkinchi matnda o'quvchi qoplon haqidagi ma'lumotlarni batafsilroq berib, uning ko'rinishini (*qoplonning mo'ynasi mayin, u juda chiroyli*), ovozini (*u juda baland o'kiradi*), o'ziga xos xususiyatlarini (*uning tishlari juda o'tkir*) tasvirlamoqda.

Qolaversa, nimalar bilan oziqlanishi (*u kiyik, ohu va yovvoyi buqalar bilan oziqlanadi*), yashash tarzi (*u to'da bo'lib yashamaydi, u ulg'aygach o'ziga juft tanlaydi*) haqidagi ma'lumotlar bilan matn boyitilgan. Matn tarkibida o'quvchi ushbu hayvonga o'zining munosabatini ham bildirib o'tgan (*u men uchun eng zo'r hayvon*).

Ushbu natijalar bo'yicha quyidagicha xulosalarni berishimiz mumkin bo'ladi:

– o'quvchilar biror narsani tasvirlashda aynan nimani tasvirlashi kerakligini bilishda qiynalishadi. Bunday vaziyatda yuqoridagi jadval matn uchun ma'lumotlar omborini shakllantirib olishga yordam beradi;

– ba'zi o'quvchilar uchun jadvaldagi ma'lumotlarni matn holatiga keltirish qiyinchilik tug'dirmoqda. Bundan kelib chiqadiki, o'quvchilarda jadval ko'rinishidagi ma'lumotlarni matn holatiga keltirish ko'nikmasi to'liq shakllanmagan;

– beshta sezgi organi orqali tasvirlashda oltinchi turi sifatida o'quvchilarning qalb hissiyotini, ya'ni ularga yoqishi, xursand bo'lishi kabi hissiyotlarini, o'zlarining munosabatlarini ham ifodalaydigan bo'limni qo'shish orqali yanada samaradorlikka erishish mumkin;

– Ushbu jadvaldan tasviriy matnning boshqa turlarini yozish jarayonida foydalanib samarali natijalarga erishish mumkin.

Adabiyotlar:

1. Mavlonova K. Ona tili darslarida matn tuzilishini o'rgatish metodikasi: ped.fan.dok...diss. Toshkent, 2023. – 278 b.

2. Richie Billing. Excellent 5 senses examples to empower your writing. <https://richiebilling.com/writing-tips/using-the-5-senses-in-writing>

3. Shane Mac Donnchaidh. How to write a descriptive text. <https://literacyideas.com/how-to-write-a-descriptive-text/>

TIL O'QITISH VA O'RGANISHDA AUTENTIK MATN VA UNDA FOYDALANISHDAGI AFZALLIK VA KAMCHILIKLAR

Ergasheva Lobarxon O'tkir qizi

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi ixtisosligi bo'yicha 1-bosqich tayanch
doktoranti,*

lobarkhonn@icloud.com

Annotatsiya Mazkur maqolada til o'qitish metodikasi tarixida autentik matnlardan foydalanishning shakllanishi va rivojlanish bosqichlari tahlil qilingan. Avvalo, grammatika asosida o'qitishga urg'u berilgan davrlardan boshlab, kommunikativ yondashuv paydo bo'lishi va autentik materiallarning ahamiyatining ortib borishi ko'rsatib berilgan. Shuningdek, Keith Morrow, Henry Widdowson, David Nunan, Alan Maley va boshqa mashhur tilshunoslarning autentik matnlar haqidagi qarashlari va tadqiqotlari ko'rib chiqilgan. Autentik materiallarning afzalliklari va kamchiliklari chuqur tahlil qilinib, ularning til o'rgatish va o'rganishdagi o'rni,

o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishdagi roli yoritilgan. Shu bilan birga, zamonaviy texnologiyalar, internet va multimedia vositalari orqali autentik matnlardan samarali foydalanish imkoniyatlari ham ko'rib chiqilgan. Maqola oxirida autentik materiallardan oqilona foydalanish bo'yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: autentik matn, rivojlanish bosqichi, autentik matn tarixi, til o'qitish, madaniy kontekst, real muhit, tilshunos olimlar, afzalliklar, kamchiliklar.

Аннотация В данной статье рассматривается история развития идеи использования аутентичных текстов в методике преподавания иностранных языков. Проанализированы этапы перехода от грамматико-переводных методов к коммуникативным подходам, основанным на использовании реальных образцов языка. Рассмотрены взгляды и исследования таких известных лингвистов, как Кит Мэрроу, Генри Уиддоусон, Дэвид Нунан и Алан Мэйли, касающиеся применения аутентичных материалов в обучении. Выделены преимущества и недостатки аутентичных текстов, их роль в формировании коммуникативной компетенции учащихся. Особое внимание уделено современным технологиям, интернету и мультимедиа как средствам расширения доступа к аутентичным ресурсам. В заключение даны рекомендации по эффективному использованию аутентичных материалов в образовательной практике.

Ключевые слова: аутентичный текст, этап развития, история аутентичного текста, обучение языку, культурный контекст, реальная среда, лингвисты, преимущества, недостатки.

Abstract This article examines the historical development and evolution of the use of authentic texts in language teaching methodology. It traces the shift from grammar-focused approaches towards communicative methods that prioritize real-world language use. The research explores the theories and contributions of renowned linguists such as Keith Morrow, Henry Widdowson, David Nunan, and Alan Maley regarding authentic materials in language learning. The advantages and challenges of employing authentic resources are analyzed, highlighting their significance in developing learners' communicative competence. Additionally, the article discusses the role of modern technologies, the Internet, and multimedia in enhancing access to authentic materials. Practical recommendations for the effective use of authentic texts in contemporary language education are provided.

Keywords: authentic text, stage of development, history of authentic text, language teaching, cultural context, real, environment, linguists, advantages, disadvantages.

Til o'qitish metodikasi tarixida autentik matnlardan foydalanish g'oyasi alohida ahamiyat kasb etadi. Avvalgi davrlarda til o'qitish asosan sun'iy, maxsus yaratilgan matnlar asosida olib borilgan bo'lsa, keyinchalik real hayotdagi til shakllaridan foydalanish zarurligi tan olingan. 20-asrning ikkinchi yarmidan boshlab, til o'qitishda kommunikativ yondashuvning paydo bo'lishi bilan autentik materiallarga talab ortdi. Autentik matnlarning til o'rganishdagi tarixi va ularni o'rgangan mashhur tilshunos olimlar haqida so'z yuritishdan oldin autentik matnlar tarixining bosqichlarini ko'rib chiqaylik:

1. 1950-1960-yillar: Grammatika-o'qitishga asoslangan metodikalar hukmron edi. Matnlar soddalashtirilgan va sun'iy edi.

2. 1970-yillar: Kommunikativ til o'qitish metodikasi rivojlandi. Tilni muloqot vositasi sifatida o'rganish muhim deb topildi.

3. 1980-yillar: Autentik materiallar keng joriy etildi. O'quvchilarning real hayotiy kontekstda tilni o'rganishi asosiy maqsadga aylandi.

4. 1990-yillar: Multimedia va internet rivojlanishi bilan autentik resurslar ko'lami kengaydi.

5. 2000-yillar va keyin: Mobil texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlar orqali autentik kontentga kirish osonlashdi.

Autentik matnlar tarixiga nazar tashlasak, til o'qitish tarixida autentik materiallardan foydalanish g'oyasi 1970-1980-yillarda rivojlangan. Bu davrda kommunikativ til o'qitish metodikasi (Communicative Language Teaching - CLT) shakllanib, o'quvchilarni faqat grammatik qoidalar bilan emas, balki haqiqiy hayotdagi muloqotga tayyorlash maqsadi paydo bo'ldi. Natijada, o'quv jarayonida gazeta maqolalari, reklama e'lonlari, suhbat yozuvlari, televidenie dasturlari kabi real hayotdagi materiallardan foydalanish kengaydi. Avval faqat o'qitish uchun mo'ljallangan sun'iy matnlardan foydalanilgan bo'lsa, endilikda haqiqiy muloqotga asoslangan autentik materiallar muhim ahamiyat kasb etdi. Autentik matnlarni o'rgangan mashhur tilshunoslar ham autentik matnlar haqida turlicha fikrlar berishgan. Masalan, Keith Morrow (1977) autentik matnlar haqida birinchi konseptual ishlanmalarni taklif qilganlardan biridir. U autentik materiallarni real hayotdagi ehtiyojlar uchun yaratilgan matnlar sifatida ta'riflagan va ularning o'qitishdagi ahamiyatini ta'kidlagan. Uning fikriga ko'ra, o'quvchilar tilni real kontekstda o'rganishi kerak desa, Henry Widdowson (1978) autentiklik tushunchasini yanada chuqurroq o'rgangan. U autentiklikni ikki asosiy turga ajratgan: *matn autentikligi* va *topshiriq autentikligidir*. Widdowson fikricha, tilni o'rganish jarayonida o'quvchi va matn o'rtasidagi aloqaning tabiiyligi muhim ahamiyat kasb etadi. David Nunan (1988) David Nunan autentik materiallarning o'quvchilarning motivatsiyasini oshirishdagi o'rnini o'rgangan. U real materiallar yordamida o'quvchilarning mustaqil o'rganish ko'nikmalarini rivojlantirish mumkinligini ta'kidlagan. Bundan tashqari, Alan Maley va Alan Duff (1982) Bu ikki olim adabiy autentik materiallardan foydalanish g'oyasini ilgari surgan. Ular, xususan, hikoyalar va she'rlar kabi badiiy asarlarni til o'qitish jarayoniga jalb qilish orqali o'quvchilarning emotsional va madaniy tajribalarini boyitish mumkinligini ko'rsatgan. Shu orqali bu tilshunos olimlar autentik matnlar haqida turlicha fikrlar berishgan:

1. Keith Morrow (1977): "Autentik matnlar - bu o'quv maqsadlari uchun emas, balki real kommunikatsiya ehtiyojlari uchun yaratilgan materiallardir."

2. Henry Widdowson (1978): "Autentiklik - bu til vositasida amalga oshiriladigan haqiqiy kommunikatsiyaning o'quv jarayonida aks etishidir."

3. David Nunan (1988): "Autentik materiallar o'quvchilarga tilni haqiqiy hayotiy vaziyatlarda qanday ishlatilishini o'rgatish imkonini beradi."

Til o'rganish nafaqat grammatik bilimlarni, balki real kontekstda muloqot qilish qobiliyatini, madaniy tafakkurni va kontekstual tushunishni ham rivojlantiradi. Bu borada Common European Framework of Reference for Languages (CEFR) autentik materiallardan foydalanishni qat'iy tavsiya etadi, chunki ular til o'rganuvchining funksional kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi (Council of Europe, 2001).

Til o'qitishda autentik matnlardan foydalanish o'quvchilarni real til muhitiga tayyorlashda katta rol o'ynaydi. Bu materiallar orqali o'quvchilar nafaqat til strukturasi, balki madaniy kontekst va muloqot uslublarini ham o'zlashtiradilar. Keith Morrow, Henry Widdowson, David Nunan, Alan Maley va Andy Gilmore kabi olimlarning ishlari bu sohada muhim poydevor yaratdi. Bugungi kunda autentik materiallar til o'qitishning ajralmas qismiga aylangan. Til o'qitish va o'rganish jarayonida o'quvchilarga haqiqiy, real hayotda ishlatiladigan til namunalarini taqdim etish katta ahamiyatga ega. Bunday namunalar ko'pincha "autentik matnlar" deb ataladi. Autentik matnlar - bu til o'qitish uchun maxsus tayyorlanmagan, balki real hayotdagi ehtiyojlar uchun yaratilgan materiallardir. Ular gazeta maqolalari, reklama e'lonlari, radio va televidenie dasturlari, bloglar, ijtimoiy tarmoq postlari va hatto shaxsiy xatlar ko'rinishida bo'lishi mumkin.

Autentik matnlar dastlab o'qitish uchun tayyorlanmagan faqat pedagogik jihatdan faqat o'g'zaki uslublarda qo'llash uchungina foydalangan bo'lsa, keyinchalik ona tilida so'zlashuvchilar va ikkinchi til o'rganuvchilari uchun alohida shakllarda ajratilgan va shu orqali autentik matnlar nima uchun kerak va ularning qanday afzallik va kamchilik tomonlarini sekin- asta tadqiqotchilar tarjibadan o'tkazila boshlashgan. Ona tilida so'zlashuvchilar uchun autentik matnlarni qo'llash unchalik samara bermaydi,- degan fikrga kelingandan keyin asosiy urg'u ikkinchi til o'rganuvchilarga qaratilgan va til o'rganish yoki o'qitish jarayonidagi grammatika, so'zlashuv, eshitish, o'qib tushunish va yozish ko'nikmalarida autentik matnlardan foydalanish keng tus oldi va shu jarayonda autentik matnlarning afzalliklari va kamchiliklari ham ko'rina boshladi.

Ko'pgina tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, haqiqiy materiallar tilni samarali o'rganishga yordam beradi va talabalarning umumiy kommunikativ kompetensiyasi uchun foydalidir. Richards (2001) autentik matnlardan foydalanishning afzalliklarini quyidagicha ifodalaydi:

1. *Haqiqiy til muhitini yaratish.* Autentik matnlar orqali o'quvchilar o'qilayotgan tilning real hayotdagi shakllarini o'rganadilar. Bu ularga tilning tabiiy ritmi, uslubi va kontekstini chuqurroq anglash imkonini beradi.

2. *Madaniy kontekstni o'rganish.* Autentik materiallar nafaqat tilni, balki u bilan bog'liq madaniyatni ham o'rgatadi. O'quvchilar ma'lum bir til :rasida odat, urf-odat va ijtimoiy me'yorlar haqida bilib olishadi.

3. *O'qish va tinglash ko'nikmalarini rivojlantirish.* Real matnlar murakkab va xilma-xil bo'lgani uchun, o'quvchilarning o'qish va tinglash ko'nikmalari sezilarli darajada rivojlanadi. Ular matndagi asosiy g'oyani aniqlash, tafsilotlarga e'tibor qaratish va kontekst orqali ma'noni tushunish kabi ko'nikmalarni shakllantiradi.

4. *Motivatsiyani oshirish.* O'quvchilar real dunyo bilan bog'liq materiallar bilan ishlash orqali o'zlarining o'rganayotgan tillari haqiqiy hayotda qanday ishlatilishini ko'rishadi. Bu ularda o'qishga va o'rganishga bo'lgan qiziqishni kuchaytiradi.

5. *Strategik fikrlashni rivojlantirish.* Autentik matnlarni tushunishga harakat qilgan o'quvchilar kontekstdan foydalanish, taxmin qilish va asosiy ma'lumotlarni ajratib olish kabi strategiyalarni o'zlashtiradi.

Bundan tashqari bir qancha tilshunoslar autentik matnlarning afzalliklari haqida o'z tadqiqotlaridan kelib chiqib turlicha fikr beradilar. Speller (2002) autentik materiallar madaniyat va kontekstga boy ekanligini qo'shimcha qiladi, shuning uchun ular haqiqiy muhitda o'quvchilarga darsda o'rganib bo'lmaydigan elementlarni o'rganishi eng katta afzalliklaridan biri deb baholaydi. Larson-Friman (2011 yil) kommunikativ tillarni o'rgatishda autentik materiallardan foydalanishni tavsiya qiladi. Uning ta'kidlashicha, autentik materiallar "o'rganuvchilar darsda o'rgangan til elementlarini tashqi muhitda qo'llashdagi muammoni yengishda katta rol o'ynaydi,- deb yozadi. Shuningdek, Garsiya (1991) til o'rganishda autentik matnlardan foydalanish o'quvchilarning madaniy ongini oshiradi, deb da'vo qiladi. Sherman autentik materiallardan foydalanish nafaqat o'quvchilarga o'rganilayotgan til madaniyatini tabiiy ravishda o'rganishga yordam beradi, balki ularda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga ham yordam beradi. Tomlinson va Masuxara fikricha, autentik matnlar madaniy xabardorlikni oshirish va madaniy empatiya va sezgirlikka erishishga yordam beradi.

Garchi ko'plab tadqiqotchilar til o'rganish jarayonida autentik materiallardan foydalanishning afzalliklarini ko'rsatsalar ham, bunga qarshi fikrlar ham mavjud.—yoki hech bo'lmaganda ogohlantirish shaklidagi kamchiliklar ko'rsatilgan. Richards autentik materiallardan foydalanishning afzalliklarini tan oladi, shuningdek, u autentik materiallarda qiyin til, lug'at va til tuzilishi mavjudligini ham ta'kidlaydi. Tilni qo'llashning bunday murakkabligi tufayli ular autentik matnlardan foydalanishning kamchiliklarini quyidagicha izohlaydi:

1. *Til darajasiga mos kelmaslik.* Autentik materiallar ko'pincha murakkab va murakkab lug'at, idiomatik ifodalar hamda ixtisoslashgan bilimlarni talab qiladi. Boshlang'ich darajadagi o'quvchilar uchun bunday materiallar tushunarsiz bo'lishi mumkin.

2. *Vaqt va tayyorgarlik talab etilishi.* O'qituvchilar uchun autentik matnlardan samarali foydalanish ko'p vaqt va tayyorgarlikni talab qiladi. Materialni tanlash, uni o'quvchilarning til darajasiga moslashtirish va tegishli mashqlarni tayyorlash zarur.

3. *Tushunmovchilik va motivatsiyaning pasayishi.* Agar matn juda qiyin bo'lsa, o'quvchilar uni tushunmay, o'zlarida ishonchsizlik his qilishlari va motivatsiyalari pasayishi mumkin.

4. *Madaniy tafovutlar.* Ba'zi autentik materiallar o'quvchilar uchun notanish yoki tushunarsiz madaniy kontekstlarga ega bo'lishi mumkin. Bu esa noto'g'ri talqinlarga yoki noqulaylikka olib kelishi ehtimoli bor.

5. *Nazorat qilish qiyinligi.* Autentik materiallar o'quvchilar tomonidan turlicha talqin qilinishi mumkin, bu esa o'qituvchi uchun o'quv jarayonini nazorat qilishni qiyinlashtiradi.

Shuni ta'kidlash kerakki, autentik materiallardan foydalanish kerakmi yoki yo'qmi, bu asosiy masala emas, balki haqiqiy, simulyatsiya qilingan va maxsus yozilgan materiallarning qanday kombinatsiya qilish, o'quvchilarga mos va kerakli materiallarni topib optimal o'rganish imkoniyatlarini taqdim etishidir.

Til o'qitishda yoki o'rganishda autentik matnlardan foydalanish o'quvchilarga real dunyo tili va madaniyati bilan tanishish imkonini beradi. Bu usul o'qish, tinglash va strategik fikrlash kabi ko'nikmalarni rivojlantiradi va o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi. Biroq, autentik materiallarning qiyinligi va tayyorgarlik talab qilishi sababli, ularni ehtiyotkorlik bilan tanlash va moslashtirish zarur. O'qituvchi autentik matnlarni tanlarkan, o'quvchilarning til darajasi va ehtiyojlarini hisobga olishi, ularni qo'llab-quvvatlash uchun qo'shimcha yordam vositalarini taqdim etishi kerak. Shundagina autentik materiallardan foydalanish o'quv jarayonining samaradorligini oshirishi mumkin. Yakunida ta'kidlash kerakki, Keith Morrow, Henry Widdowson, David Nunan, Alan Maley, Andy Gilmore, Michael Long va Stephen Krashen kabi olimlarning ilmiy ishlari autentik materiallarning o'qitish jarayonidagi rolini chuqur ochib bergan va zamonaviy til o'qitish metodikasiga katta hissa qo'shgan. Bugungi kunda internet va multimedia resurslarining kengayishi esa autentik materiallardan foydalanishni yanada samarali va xilma-xil shakllarda tashkil etishga imkon bermoqda. Kelajakda esa su'iy intellekt va virtual reallik kabi texnologiyalar yordamida autentik ta'lim resurslari yangi bosqichga ko'tarilishi kutilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Morrow, K. Authentic texts and language learning. *ELT Journal*, 31(4),1977. –305-311p.
2. Widdowson, H.G. (1978). *Teaching Language as Communication*. Oxford: Oxford University Press.1978.
3. Nunan, D. *The Learner-Centred Curriculum*. Cambridge: Cambridge University Press.1988.
4. Maley, A., & Duff, A. *Drama Techniques in Language Learning*. Cambridge: Cambridge University Press.1982.
5. Бухбиндер В. А. О системе упражнений // *Общая методика обучения иностранным языкам: хрестоматия*. –М.: 1991. – 92-99с.
6. Long, M. The role of the linguistic environment in second language acquisition. In W.C. Ritchie & T.K. Bhatia (Eds.), *Handbook of Second Language Acquisition*. Academic Press.1996.
7. Krashen, S. (1982). *Principles and Practice in Second Language Acquisition*. Pergamon Press.
8. Richards, J.C., & Rodgers, T.S. *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge University Press.2001.
9. Little, D., Devitt, S., & Singleton, D. *Learning Foreign Languages from Authentic Texts: Theory and Practice*. Dublin: Authentik.1989.
10. Guariento, W., & Morley, J. (2001). Text and task authenticity in the EFL classroom. *ELT Journal*, 55(4), 347-353.

O'QUVCHILARDA KOGNITIV KO'NIKMALARNI SHAKLLANTIRISH

Hamroyev Umid Mustafoyevich

Alisher Navoiy nomidagi o'zbek tili va adabiyot universiteti

mustaqil izlanuvchisi, Xalq ta'limi a'lochisi

E.mail: uhamroyev84@gmail.com

ORCID: 0009-0005-7721-9363

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'quvchilarning dars jarayonida kognitiv faolligini oshirishda mashq va topshiriqlarning ahamiyati, o'quvchilar faolligiga ta'sir haqida atroflicha bayon qilingan. Ona tili ta'limida ta'lim oluvchilarning kognitiv kompetensiyasini shakllantirishga qaratilgan qoliplangan (namunaviy) mashqlar, idrokiy mashqlar va ko'rgazmali mashqlar kabi turlari asosida dars jarayoniga tayyorgarlik ko'rish va amaliyotga qo'llash haqida tavsiyalar atroflicha bayon qilingan.

Kalit so'zlar: kognitiv faoliyat, xotira, o'rganish, tahlil qilish, sintez qilish, qoliplangan (namunaviy) mashqlar, idrokiy mashqlar, ko'rgazmali mashqlar.

Annotation

This article describes in detail the importance of exercises and tasks in increasing students' cognitive activity in the lesson process, their impact on student activity. Recommendations are given in detail on the preparation and practical application of the lesson process based on such types as modeled (sample) exercises, cognitive exercises, and demonstration exercises aimed at forming the cognitive competence of learners in native language education.

Keywords: cognitive activity, memory, learning, analysis, synthesis, modeled (sample) exercises, cognitive exercises, demonstration exercises.

O'quvchilarda kognitiv faoliyatni oshirish maqsadida o'qitish jarayonida innovatsion (zamonaviy) ta'lim usullari, mantiqiy o'yinlar, amaliy va laboratoriya jarayonlaridagi tadqiqotlar va texnologiyalardan foydalanish kabi yondashuvlar taqdim etiladi. Ushbu yondashuvlar nafaqat shaxsiy, balki ijodiy va kasbiy muvaffaqiyatga erishga olib keladi. O'quvchilarni kognitiv faoliyatni takomillashtirishga, ta'limda yangi usullarni qo'llashga va ona tili bo'lgan hurmatni oshirishga undaydi. Kompetensiyaviy yondashuv, kognitiv faoliyat asosida ta'lim jarayonini tashkil etishning pedagogik va metodik jihatlari, dars jarayoniga innovatsion pedagogik texnologiyalarni tatbiq etish hamda o'quvchilarda kompetensiyalarni shakllantirish, rivojlantirish masalalari xoriyda SH.Balli, K.Byuler, E.Benvenist, A.V.Xutorskoy, G.Spenser, A.Blum, rus pedagogikasida Ye.Ruj'eva, A.Efremova, A.Zimnyaya, I.Baydenko, G.Sayaxovalar, o'zbek pedagogikasida N.Azizxo'jayeva, U.Begimqulov, R. Safarova, X. Ibragimov, T. Yusupova, R.Ishmuhamedov, M.Tojiyev, N.Muslimov, N.Turdiyev, O.Qo'ysinov, U.Mingboyev, G.Ibragimova, M. Usarova kabi olimlar ilmiy ish va tadqiqotlarida atroflicha tadqiq etilgan.

Kognitiv faoliyat – bu insonning bilim olish, fikrlash, o'rganish, yodlash, tahlil qilish, muammolarni hal qilish va kerak bo'lgan paytda qaror qabul qilish kabi jarayonlarini ifodalaydigan tushuncha hisoblanadi. Kognitiv faoliyat

miyadagi ma'lumotni qayta ishlash (sintezlash), anglash (tushunish) va foydalanish (qo'llash) qobiliyatlarini o'z ichiga oladi. Kognitiv faoliyati *xotira, o'rganish, tahlil qilish, sintez qilish* jarayonlarini o'z ichiga oladi bu tushuncha va terminlar izohli lug'atlarda quyidagicha ta'rif beriladi:

Xotira – fikr, tafakkur, g'oya, xayol ma'nosini ifodalaydi. Kognitiv faoliyatda xotira ma'lum bir ma'lumotni esga olish, eslash jarayoni anglashiladi.

O'rganish – bilim, kasb, ish va sh.k ni o'zlashtirish, egallash, bilib olish, ma'lum bir ma'lumotning mohiyati, mazmunini belgilash maqsadida tekshiruv, kuzatuv va tahlildan o'tkazish jarayoni tushuniladi¹²⁷.

Tahlil qilish – biror narsaning tarkibini belgilash va uning mohiyatini, o'z nuqtayi nazaridan tadqiq etish, uning mohiyatini tushunish jarayoni.¹²⁸

Sintez qilish – sintez yo'li bilan tekshirmoq, umumlashtirmoq birlashtirmoq, degan ma'noni anglatadi¹²⁹. Bu tushuncha orqali turli manbalardan olingan ma'lumotlarni birlashtirib, yangi g'oyalar asosida kashfiyotlar yaratish anglashiladi.

Kognitiv faoliyat – kishi hayoti va faoliyatining barcha yo'nalishlarida muhim rol o'ynaydi. Bu faqat ta'lim sohasidagina emas, balki ish faoliyatida, o'zgalar bilan o'zaro aloqalarida, shaxsiy karyerasida ham alohida ahamiyatga ega. Kognitiv faoliyatni rivojlanishida insonning muvaffaqiyatli hayot kechirishi, samarali, ijodiy jihatdan o'sishida, muammolarni hal qilishda, mustaqil qaror chiqarishdagi ko'nikmalarini rivojlantiradi. Ona tili ta'limida ongli faoliyat jarayonida ta'lim oluvchi va beruvchilarning kommunikativ jihatdan rivojlanishi ularning shaxsiyati o'quv jarayonining markazida turadi. Bu jarayonda o'quvchining ichki faolligi, topshiriqlarni o'z vaqtida bajarishi, kerakli vaqtda muhim qarorlar chiqarishga bo'lgan layoqatini rivojlantiradi. Kognitiv shakllanish inson bilish tizimining yaxlit tarzda ifodalanishidir¹³⁰ bu holat ona tili ta'limidaberilgan topshiriq va vazifalarda alohida ahamiyatga ega. DTSda ona tili ta'limining bosh maqsadiga quyidagicha ta'rif berilgan: ona tili ta'limida o'z fikrini og'zaki va yozma tarzda to'g'ri va ravon bayon qiladigan, kitobxonlik madaniyati shakllangan, mustaqil va ijodiy fikrlay oladigan, o'zgalar fikrini anglaydigan – muloqot va nutq madaniyati rivojlangan shaxsni kamol toptirishdan iborat.¹³¹ ekanligi qayd etilgan. Bundan shu xolosa kelib chiqadiki, mustaqil fikrlaydigan, o'z fikrini keng jamoatchilik oldida erkin va savodli bayon etadigan har tomonlama yetuk, barkamol inson shaxsni tarbiyalash kerakligi

¹²⁷ O'zbek tilining izohli lug'ati 6 tomlik. 6 tom. Toshkent:. G'afur G'ulom nashriyoti 2022-yil 432-b.

¹²⁸ O'zbek tilining izohli lug'ati 6 tomlik. 5 tom. Toshkent:. G'afur G'ulom nashriyoti 2022-yil 28-b.

¹²⁹ O'zbek tilining izohli lug'ati 6 tomlik.4 tom. Toshkent:. G'afur G'ulom nashriyoti 2022-yil 650-b.

¹³⁰ Safarova.R. Kognitiv pedagogikaga oid nazariy yondashuvlar. Toshkent. 2023-yil. 14 - bet

¹³¹ УМУМИЙ ЎРТА ВА ЎРТА МАХСУС, КАСБ-ХУНАР ТАЪЛИМИНИНГ ДАВЛАТ ТАЪЛИМ СТАНДАРТЛАРИНИ ТАСДИҚЛАШ ТЎҒРИСИДА (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 14-сон, 230-модда) 19-бет

belgilangan. Ona tili o'qitishning asosiy vazifalaridan biri o'quvchilarda adabiy til me'yorlariga amal qilgan holda mustaqil tafakkur qilish, kreativ va ijodiy fikrlash qobiliyatini o'stirish hamda o'zining fikrini ham og'zaki, ham yozma shakllarda aniq, sermazmun, tushunarli, savodli tarzda ifodalashni o'rgatishdan iborat. Shu bois ona tili darslarida o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasini o'quv topshiriqlari asosida rivojlantirishga e'tibor qaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Ona tili darslarining sifat va samaradorligini oshirishda nutqiy kompetentsiyalarning o'ziga xos o'rni muhim hisoblanib, uni rivojlantirishda qator omillarning o'rni ahamiyatli. Nutqiy kompetensiyalar rivojlantirishdagi asosiy omillardan biri o'quvchilarning so'z boyligini oshirishga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq. Nutq turlari o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Ona tili ta'limida grammatikaga oid bilimlarni berilishda kognitiv yondashuv asosida berilishi uni ijodiy va ilmiy tafakkur asosida asosida ongli tushunish ko'nikma va malakalar rivojlantiladi. Ona tili ta'limida kognitiv faoliyat lingvistik kompetensiya nomi bilan ham aytiladi. Til o'qitish jarayonida matn va lug'atlar ustida ishlash orqali o'quvchilarga topshiriqlar beriladi.

O'quvchilar kognitiv kompetensiyasini shakllantirish maqsadida mashqlar tizimi ishlab chiqish zarur. Buning uchun ona tilini o'qitishda qo'llaniladigan turli mashqlar tizimini o'rganish va tahlil qilish lozim. Ya'ni bunda quyidagi mashqlar tizimini tavsiya qilish mumkin:

1. *Qoliplangan (namunaviy) mashqlar.*
2. *Idrokiy mashqlar.*
3. *Ko'rgazmali mashqlar.*

Qoliplangan mashq – bu o'quvchilarning o'rganayotgan tilga oid bo'lgan bilim ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan, bunda o'quvchining diqqatini jamlash, idrok qilish, nazariy jihatdan o'rganishda bo'lgan til birliklari va ularning tuzilmalarini o'qituvchi tomonidan izohlab misol keltirilgan yoki darslikda berilgan namunaga asoslanib takrorlash, shunga o'xshatib, ya'ni taqlid qilish asosida bajariladigan mashq turi hisoblanadi. Ushbu mashq turlari orqali o'quvchilarga tayyor namunaviy gap yoki matnga asoslanib, o'xshash uslub va grammatik qurilishga asoslangan yangi gaplar yoki matnlar tuzishni o'rgatishga mo'ljallanadi. Umumta'lim maktablarining 5-7-sinf ona tili darsliklarida imitatsion mashqlarga :r topshiriqlar alohida o'rin egallaydi. 5-sinf ona tili darsligidan misollar olindi.

1-ustundagi so'zlarning o'rnida qo'llash mumkin bo'lgan jummalarni 2-ustundan qidiring. Ularni daftaringizga yozing.

1-ustun	2 ustun
Baxtli bo'ling!	Hormang! Salomatmisiz? Toleyingiz baland
Yaxshimisiz?	bo'lsin! Minnatdorman! Tashakkur!
Baraka toping!	Barakalla! Iqbolingiz ziyoda bo'lsin!
Rahmat!	Tuzukmisiz? Ko'p
	yashang! Omon bo'ling! Rizqingiz butun
	bo'lsin!

Namuna: Baxtli bo'ling! – Toleyingiz baland bo'lsin! Iqbolingiz ziyoda bo'lsin! [4; 5-bet]

O'quvchilar imitatsion mashqlarni bajarish jarayonida ularda namuna asosida topshiriqlarni bajarish, aynan berilgan namuna asosida nazariy bilimlarni o'zlashtirish jarayonida gaplar tuzish yoki qo'shimchalarni o'rniga qo'yish orqali mavzuni o'zlashirish oson kichadi. Bu kabi mashqlarni bacha sinflar o'quvchilarning yosh xususiyatlariga asoslanadi. Nazariy bilimlarni o'rganish jarayonida bu kabi mashqlarni bajarish alohida ahamiyatga ega.

Idrokiy mashqlar o'quvchilarning *tayyor til birliklarini grammatik shakllar, qo'shimchalar, ma'nodosh so'zlar o'zgartirib* kelishik va ko'makchilar o'nini almashtirib ishlash orqali til materialini chuqur o'zlashtirishga xizmat qiladigan mashq turidir. Quyidagi topshiriq shartiga ko'ra nuqtalar o'rniga kelishik qo'shimchalaridan mosini qo'yib ko'chiring.

Odob saqlab sukut... o'ltirgan Alisher uyalibgina muloyim ohang... dedi:- Ehtimol, ustoz... ishlari ko'pdir, lekin nayga havasim tushib qoldi.- Yo'q, yo'q, bemalol, jonim bilan o'rgataman. Nay o'zimiz... qadim... qolgan cholg'u, mungli, ma'yus qalblar... firoq-u alamlarini kuylaydur, to'y-bazmlar... uning go'zal sadosi ko'ngullar... zavq to'ldiradur. Alisherbek ishq tushibdimi - o'rgaturmiz. (Oybek).

Qo'yish kerak bo'lgan qo'shimchalar: -da, -da, -ning, -ning, -dan, -ning, -da, -da

Ushbu topshiriq orqali o'quvchilarda og'zaki va yozma nutqda kelishik qo'shimchalarini to'g'ri qo'llash, o'z o'rnida ishlatish malakasi rivojlantiriladi. Kishilar o'rtasidagi muloqot jarayonida onamni so'zi, otamni nasihati shaklida ishlatish qo'pol xatolik hisoblanadi. O'quvchilarda qaratqich kelishigi ot+ot, tushum kelishigi ot +fe'l shaklida bo'ladi.

5-sinflarda taqlid so'zlarni o'tish jarayonida maktab darsligida quyidagicha topshiriq berilgan. Gaplarni o'qing va nuqtalar o'rniga mos taqlid so'zni qo'yib, daftaringizga ko'chiring. Diqqat, 5 ta so'z ortiqcha. Bu topshiriq natijasida o'quvchilarda taqlid so'zlarni qo'llash jarayonida berilgan gap mazmuniga qaysi taqlidiy so'z mos keladi, qaysi mos kelmaydi, ishlash chog'ida otiqcha so'zni topish malakasi shakllantiriladi.

1. Olmalar ... to'kildi. (duv-duv)
2. Boshidagi toj ... yonarmish. (yal-yal)
3. Uchqun g'azabi oshib, ... qaltiray boshladi. (dir-dir)
4. Ko'chada mashinalar ... o'tadi. (viz-viz)
5. To'rtta savag'ich bilan ... urib, par kabi titibdi. (tap-tap)
6. ... qaltiragan bolalar yuk ko'tarishga yaramas edi. (dag'-dag')
7. Shoikrom onasining barmoqlari ... yorilib ketganini endi payqadi. (tars-tars)
8. Miyasida aql ... (g'ij-g'ij)
9. ...ning boisi nima ekan-a? (qiy-chuv)
10. Shamol ... esmoqda. (g'ir-g'ir)

Ko'rgazmali mashqlar - o'quvchilarda mustaqil, ijodiy (kreativ), mantiqiy, tanqidiy (kritik) fikrlashni va lingvistik kompetensiyalarni shakllantirishga mo'ljallangan mashqlar tizimi.

<https://qr.nvdt.uz/q/259> saytidan videoni ko'rib quyidagi bosqichli topshiriqlar orqali o'quvchilarning o'qish, yozish, tinglash va gapirish malakalari rivojlantiriladi. Videolavha asosida hikoya matni tayyorlash vazifasi beriladi. O'quvchi vazifalarni bajarishda quyidagi qoidalarga e'tibor berishi va shu asosida vazifalarni bajarishi kerak.

1-QK orqali ko'rilgan videolavhaga o'quvchilar maxsus sarlavha tanlashi kerak;

Foydalanish uchun taqlid so'zlar: tap-tap, jimir-jimir, gurr, duv-duv, viz-viz, dag'-dag', g'ij-g'ij, yal-yal, qiy-chuv, g'iyq, dir-dir, duk-duk, g'ir-g'ir, tars-tars,

2- videolavhada voqealar rivoji jarayonida kitob nima sababdan sayyohatga chiqdi bu savolga javobni o'quvchi yozma shaklda bayon qilishi lozim;

3- videolavhada kitobning qanday kishilar qo'lida tushgani va ularning unga bo'lgan munosabatini bayon qilishi darkor;

4- voqea nima bilan tugaganini bayon qilishi va o'quvchi o'zining shaxsiy fikr mulohazalarini savodli qilib bayon qilishi shart;

5- tayyorlagan matnini o'quvchilar ommasiga taqdimot qilib berishlari kerak.

Ona tili darslarida o'quvchilarning o'qish savodxonligi, yozish, tinglab tushunish va gapirish ko'nikmalarini rivojlantirish orqali ularda ma'lum bir ma'lumotni eslash, idrok etish, tushunish va hayotda qo'llay olish va natijaga erishish ko'nikmasini rivojlantirish asosiy maqsad sanaladi. Yuqorida tavsiya etilgan mashq va topshiriqlar orqali kognitiv faoliyat tarkibidagi xotirlash, o'rganish, tahlil qilish, sintez qilish kabi bosqichlarini bajarish asnosida o'quvchilarning BKMklarini rivojlantirishga erishiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. УМУМИЙ ЎРТА ВА ЎРТА МАХСУС, КАСБ-ҲУНАР ТАЪЛИМИНИНГ ДАВЛАТ ТАЪЛИМ СТАНДАРТЛАРИНИ ТАСДИҚЛАШ ТЎҒРИСИДА (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 14-сон, 230-модда) 92 бет.

2. Safarova.R. Kognitiv pedagogikaga oid nazariy yondashuvlar. Toshkent. 2023-yil.

3. O'zbek tilining izohli lug'ati 6 tomlik. 4-6 tomlar . Toshkent:. G'afur G'ulom nashriyoti 2022-yil.

4. Mavlonova. K., Qo'ldosheva S., Hakimova N., Siddiqov M. Ona tili 5-sinf uchun darslik. II qism. Toshkent:. Novda. 2024-yil 160-bet.

References:

1. УМУМИЙ ЎРТА ВА ЎРТА МАХСУС, КАСБ-ҲУНАР ТАЪЛИМИНИНГ ДАВЛАТ ТАЪЛИМ СТАНДАРТЛАРИНИ ТАСДИҚЛАШ ТЎҒРИСИДА (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 14-сон, 230-модда) 92 бет.

2. Safarova.R. Kognitiv pedagogikaga oid nazariy yondashuvlar. Toshkent. 2023-yil.

3. O'zbek tilining izohli lug'ati 6 tomlik. 4-6 tomlar . Toshkent:. G'afur G'ulom nashriyoti 2022-yil.

4. Mavlonova. K., Qo'ldosheva S., Hakimova N., Siddiqov M. Ona tili 5-sinf uchun darslik. II qism. Toshkent:. Novda. 2024-yil 160-bet.

PUBLITSISTIK USLUBNI O'RGANISH ORQALI O'QUVCHILARNING TANQIDIY VA IJODIY TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISH

Iskandarova Noila Muxtor qizi

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU

O'zbek tili va adabiyoti ta'limi fakulteti magistranti

noila.skandarova@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada publitsistik uslubni o'rganish orqali o'quvchilarning tanqidiy va ijodiy tafakkurini rivojlantirishdagi o'rni va ahamiyati atroflicha yoritilgan. Unda ayniqsa, publitsistik matnlar vositasida o'quvchilarda ijtimoiy hodisalarga nisbatan faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish, dolzarb muammolarni tahlil qilish, ularni chuqur anglash, hayotiy voqealarga nisbatan mustaqil, asosli va lo'nda fikr yuritish ko'nikmalarini rivojlantirish masalalari keng yoritiladi. Maqolada o'quv jarayonida publitsistik uslubdan foydalanishning samarali metodlari, mavjud amaliy tajribalar, ilgari chop etilgan publitsistik maqolalarning mazmun-mohiyati, ularning didaktik va tarbiyaviy imkoniyatlari tahlil qilinib, ilmiy asoslangan xulosalar chiqarilgan. Shuningdek, bu uslub o'quvchilarda nafaqat tafakkurni, balki muloqot madaniyatini, so'z boyligini ham rivojlantirishda muhim vosita sifatida qaralgan. Shu orqali publitsistik uslub ta'limning zamonaviy talablariga javob beruvchi samarali vosita sifatida e'tirof etiladi.

Kalit so'zlar: publitsistik uslub, tanqidiy tafakkur, ijodiy tafakkur, media savodxonlik, matn tahlili, jurnalistik janrlar, ta'lim metodikasi.

Annotation

This article thoroughly explores the role and significance of the journalistic style in developing students' critical and creative thinking. In particular, it highlights how journalistic texts help students form an active civic position toward social phenomena, analyze pressing issues, understand them deeply, and develop the ability to think independently, reasonably, and concisely about real-life events. The article discusses effective methods of using the journalistic style in the educational process, examines existing practical experiences, and analyzes previously published journalistic articles in terms of their content and educational potential, drawing scientifically grounded conclusions. Additionally, this style is considered a crucial tool not only for developing students' thinking skills but also for enhancing their communication culture and vocabulary. Through this, the journalistic style is recognized as an effective means that meets modern educational requirements.

Keywords: publicistic style, critical thinking, creative thinking, media literacy, text analysis, journalistic genres, teaching methodology.

Zamonaviy ta'lim jarayonida shaxsiy fikr yuritish, mustaqil qaror qabul qilish va ijtimoiy masalalarga ongli munosabat bildirishga qodir o'quvchi shaxsini shakllantirish dolzarb masalalardan biridir. Ushbu jarayonda publitsistik uslub muhim vosita sifatida namoyon bo'ladi. Publitsistik uslubdagi

matnlar orqali o'quvchilar nafaqat til boyligini oshiradi, balki hayotiy masalalarni tahlil qilish, ularni o'z nuqtai nazaridan baholashni o'rganadi. Publitsistik uslub nafaqat axborot berish, balki muayyan fikrni ommaga yetkazish, voqea-hodisalarga baho berish, fikr uyg'otish kabi vazifalarni bajaradi. O'quvchilar bu uslubni o'zlashtirish orqali tanqidiy va ijodiy tafakkurini rivojlantirish, jamiyatdagi hodisalarga befarq bo'lmagan holda yondashishni o'rganadilar.

Publitsistik uslub ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotga oid dolzarb muammolarni yorituvchi uslubdir. Bu uslub asosan ommaviy axborot vositalarida qo'llaniladi va auditoriyaga bevosita ta'sir qilishga qaratilgan. Uning asosiy xususiyatlari – aniqlik, lo'ndalik, dalillarga tayanish, emotsional ta'sirchanlik va muallif pozitsiyasining ochiqligidir.¹³²

Tanqidiy tafakkur – bu mavjud ma'lumotlar asosida tahlil qilish, xulosa chiqarish, baholash va muqobil yechimlarni ilgari surish qobiliyatidir. Publitsistik matnlar, ayniqsa dolzarb mavzularga oid maqolalar, o'quvchilarda mavjud holatni chuqur tahlil qilishga undaydi. Z.Karimovning "Ma'rifat" gazetasida nashr qilingan "Танқидий тафаккур ва ахборот таҳлили" maqolasida ta'kidlanganidek, iqlim o'zgarishi, korrupsiya, yoshlar muammosi kabi mavzular o'quvchilarning dunyoqarashi va fikrlash :rasini kengaytiradi.¹³³

Ijodiy tafakkur insonning yangicha yondashuv, innovatsion fikr, erkin ifoda va o'zini ifodalashga bo'lgan ehtiyojini qamrab oladi. Publitsistik janrlarda yozish (maqola, ocherk, intervyu) o'quvchilarning ijodiy yondashuvini shakllantiradi. Bunday topshiriqlar orqali o'quvchi dolzarb muammolarni o'z nigohi orqali yoritadi, bu esa "*ijodiy tafakkurini rivojlantiradi*".¹³⁴

M.Zokirovaning "Pedagogika" jurnalida chop etilgan "Ўқувчиларда танқидий фикрлашни ривожлантириш усуллари" nomli maqolasida ta'lim jarayonida publitsistik uslubni samarali o'qitish uchun quyidagi metodlar tavsiya etiladi:

1. Matn tahlili – o'quvchilar bilan publitsistik matn ustida muallif pozitsiyasi, asosiy g'oya va dalillarning tahlilini o'tkazish.
2. Bahs va munozaralar - ijtimoiy mavzular yuzasidan ochiq munozaralar tashkil etish.
3. Ijodiy yozuv mashqlari – o'quvchilarga maqola, intervyu yoki ocherk yozish topshiriqlarini berish.
4. Rol o'yinlari – o'quvchilarni jurnalist, suhbatdosh, tahrirchi obrazlarida chiqish qilishga undash.

¹³². Эргашев Б. Публицистика назарияси ва амалиёти. – Тошкент: Академнашр, 2012. – 22-б.

¹³³. Каримова З. "Танқидий тафаккур ва ахборот таҳлили". – Тошкент: Маърифат, 2018. – 67-б.

¹³⁴. Расулов А. "Ижодий ёзув машқлари асослари". – Самарқанд: Зиё, 2016. – 14-б.

Bu metodlar orqali o'quvchilar faollashadi, fikr bildirish va asoslashga o'rganadilar.¹³⁵

Andijon viloyatidagi 25-maktabda olib borilgan eksperimental mashg'ulotlarda 9-sinf o'quvchilari bilan "Yoshlar va axborot xavfsizligi" mavzusida publitsistik maqolalar yozildi. O'quvchilar tomonidan tayyorlangan materiallar orasida dolzarb fikrlar, real misollar va shaxsiy munosabatlar aks etgan bo'lib, bu ularning ijodiy va tanqidiy tafakkuri yuksalayotganini ko'rsatdi.¹³⁶

Taniqli olim B.Blum tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan texnikaning muallifi bo'lib, uni aksariyat metodistlar "Blum moychechagi", ayrimlari "Blum kubi" deb ataydilar.¹³⁷ Mazkur texnika savolni to'g'ri qo'yishni o'rgatadi. Til ta'limida "Blum moychechagi" texnikasini qo'llash uchun o'quv materiallaridan matnlar, shuningdek, videomateriallar tanlanadi. O'quv materialli bilan ishlashda savollarni qay tarzda tuzish muhim hisoblanadi. V.Snetkov: "Yaxshi savol – muqobil javoblarga yetarli darajada ko'p imkon qoldiradigan savol" deb ta'kidlagan va savollarning quyidagi vazifalarini belgilagan: yangi axborot olish; mavjud axborotni aniqlashtirish; suhbatni boshqa mavzuga o'tkazish; javobga yo'l ko'rsatish; o'z fikrini, bahosini, qarashini namoyish qilish; suhbatdoshining ongi va tuyg'ularini muayyan yo'nalishga qaratish.¹³⁸ To'g'ri tuzilgan savollar o'quvchida vaziyatni tahlil qilish va unga turli rakurslardan qarashga o'rgatadi.

Publitsistik uslubni ta'lim jarayonida o'rgatish orqali o'quvchilarning nafaqat til ko'nikmalari, balki ijtimoiy faolligi, tanqidiy va ijodiy tafakkuri ham rivojlanadi. Bu esa ularni axborot olamida mustaqil fikrlay oladigan, faol va mas'uliyatli shaxs sifatida shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu uslub orqali o'quvchilar jamiyatdagi dolzarb masalalarni tahlil qilishni, baholashni, muammolarga o'z qarashini bildirishni o'rganadi. Bu esa ularning tanqidiy tafakkurini rivojlantiradi. Shu bilan birga, publitsistik matnlarni yaratish va tahlil qilish jarayoni o'quvchilarning ijodiy salohiyatini faollashtirib, ularda mustaqil fikrlash, obrazli ifoda, mantiqiy bayon qilish kabi ko'nikmalarni rivojlantiradi. O'quvchilar publitsistik uslub vositasida o'z fikrini ommaga yetkazish, ijtimoiy muammolar yechimiga o'z hissasini qo'shishga intiladi. Shu bois, maktab ta'limida publitsistik uslubni tizimli o'rganish o'quvchilarning shaxsiy va ijtimoiy faolligini oshirishda, ularni zamonaviy axborot oqimida to'g'ri yo'nalishda fikr yurita oladigan, faol va mas'uliyatli fuqarolar etib tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

¹³⁵ Зокирова М. "Ўқувчиларда танқидий фикрлашни ривожлантириш усуллари" // Педагогика журнали, 2021, №3. – 26-б.

¹³⁶ Собирова Г. "Медиа саводхонликни ўргатишда публицистик услуб" // ЎЗМУ Илмий ахбороти, 2020, №2.- 39-б.

¹³⁷ Загашев И. Умение задавать вопросы // Начальная школа, 2001 (4). – С. 13.

¹³⁸ Снетков В.М. Психология коммуникации в организациях (учебное пособие). – Санкт-Петербург: СПбГУ, 1999. – 116 с.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Эргашев Б. "Публицистика назарияси ва амалиёти". – Тошкент: Академнашр, 2012. – 22-б.
2. Каримова З. "Танқидий тафаккур ва ахборот таҳлили". – Тошкент: Маърифат, 2018. – 67-б.
3. Расулов А. "Ижодий ёзув машқлари асослари". – Самарқанд: Зиё, 2016. – 14-б.
4. Зокирова М. "Ўқувчиларда танқидий фикрлашни ривожлантириш усуллари" // Педагогика журнали, 2021, №3.
5. Собирова Г. "Медиа саводхонликни ўргатишда публицистик услуб" // ЎЗМУ Илмий ахбороти, 2020, №2.
6. Загашев И. Умение задавать вопросы // Начальная школа, 2001 (4). – С. 13.
7. Снетков В.М. Психология коммуникации в организациях (учебное пособие). – Санкт-Петербург: СПбГУ, 1999. – 116 с.

XORIYLIK TALABALARNING O'ZBEK TILIDA SO'Z O'ZLASHTIRISH BOSQICHLARI

Israilova Z.

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU doktoranti

Annotatsiya

Til o'rganish inson tafakkuri va madaniy aloqalarining rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Har qanday chet tilini o'rganish davomida eng asosiy muammolardan biri so'z boyligini shakllantirish va uni amaliy qo'llay olishdir. Bu jarayonda leksik birliklarni o'zlashtirish muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. Shuningdek, o'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishda ham ayni shu jihatlarni e'tiborga olish lozim. Xorijlik talabalar uchun o'zbek tilida so'z boyligini shakllantirish nafaqat grammatik bilimlarni o'zlashtirishni, balki muloqotda so'zlarni to'g'ri tanlash va ishlatishni ham talab qiladi. Xususan, O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan xorijlik talabalar uchun so'zlarni samarali o'zlashtirish jarayoni psixolingvistik, metodik va pedagogik yondashuvlarning integratsiyalashuvi asosda tashkil etiladi. Mazkur maqolada chet ellik talabalar tomonidan o'zbek tilida so'z o'zlashtirish jarayonining to'rt bosqichli modeli ilgari suriladi: tanishuv, tushunish, mustahkamlash va avtomatlashtirish. Har bir bosqichda turli lingvistik va psixolingvistik omillar inobatga olinishi maqsadga muvofiq.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, xorijlik talabalar, so'z o'zlashtirish, perseptiv, semantik, reproduktiv, funksional bosqich.

Аннотация

Изучение языка играет важную роль в развитии мышления человека и межкультурных связей. Одной из основных проблем при освоении любого иностранного языка является формирование лексического запаса и его практическое применение. Освоение лексических единиц считается одним из ключевых этапов в этом процессе. Для иностранных студентов, изучающих узбекский язык, формирование словарного запаса требует не только усвоения грамматических знаний, но и умения правильно подбирать и использовать слова в процессе общения. В высших учебных заведениях Узбекистана процесс эффективного освоения лексики иностранными учащимися строится на интеграции психолингвистических, методических и педагогических подходов. В данной статье предлагается четырёхэтапная модель усвоения лексики в узбекском языке для иностранных студентов: ознакомление,

понимание, закрепление и автоматизация. На каждом этапе рекомендуется учитывать различные лингвистические и психолингвистические факторы.

Ключевые слова: узбекский язык, иностранные студенты, усвоение лексики, перцептивный этап, семантический этап, репродуктивный этап, функциональный этап.

Abstract

Language acquisition plays a vital role in the development of human cognition and intercultural communication. One of the major challenges in learning any foreign language is building a sufficient vocabulary and applying it effectively in practice. In this process, mastering lexical units is considered one of the essential stages. For foreign students learning Uzbek, vocabulary development requires not only the acquisition of grammatical knowledge but also the ability to choose and use words correctly in communication. In higher educational institutions of Uzbekistan, the process of effective vocabulary acquisition for international students is organized based on the integration of psycholinguistic, methodological, and pedagogical approaches. This article proposes a four-stage model of vocabulary acquisition in Uzbek for foreign learners: familiarization, comprehension, reinforcement, and automatization. At each stage, it is crucial to take into account various linguistic and psycholinguistic factors.

Keywords: Uzbek language, foreign students, vocabulary acquisition, perceptive stage, semantic stage, reproductive stage, functional stage.

O'zbek tilini o'rganayotgan chet ellik talabalar uchun yangi so'zlarni o'zlashtirish va ularni faol nutqda qo'llash jarayoni turli lingvistik, psixolingvistik va metodik omillarga bog'liqdir. Psixolingvistika va ta'lim metodikasi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yangi so'zlarni bosqichma-bosqich o'zlashtirish samarali natijalarga olib keladi. Masalan, Krashenning Input gipotezasi ("Input Hypothesis") nazariyasiga ko'ra, til o'rganish jarayoni tushunarli tildan boshlab asta-sekin murakkab so'z va iboralarni o'zlashtirish orqali amalga oshiriladi. Shu nuqtai nazardan, xorilik talabalar uchun o'zbek tilidagi so'zlarni o'zlashtirish bosqichlari quyidagicha ajratishimiz mumkin:

- Tanishuv bosqichi (Perseptiv bosqich) – yangi so'zlarni qabul qilish va idrok etish;
- Tushunish bosqichi (Semantik bosqich) – so'zlarning ma'nosini anglash va ulardan to'g'ri foydalanish qoidalarini o'rganish;
- Mustahkamlash bosqichi (Reproduktiv bosqich) – o'rganilgan so'zlarni faol nutqda qo'llash;
- Avtomatlashtirish bosqichi (Funksional bosqich) – yangi so'zlarni tabiiy ravishda ishlatish va kundalik nutqqa kiritish.

Har bir bosqichni ilmiy tadqiqotlar va real hayotiy misollar asosida tahlil qilib chiqamiz:

Tanishuv bosqichi. Bu bosqichda talabalar yangi so'zlar bilan ilk bor tanishadi. Yangi so'zlarni eshitish, ko'rish yoki yozma shaklda qabul qilish orqali dastlabki idrok amalga oshiriladi. So'zlar talaffuz qilinadi, yozma yoki audio-vizual formatda taqdim etiladi. Ularning ilk taassurotlari va idrok etish darajasi ushbu bosqichda shakllanadi. Mazkur bosqichda quyidagi so'z o'zlashtirish usullarini qo'llash maqsadga muvofiq:

- Vizual o'rganish – yangi so'zlarni rasm, infografika va video orqali tushuntirish. Audio idrok – so'zlarni talaffuz qilish va ularni maxsus audio materiallar orqali tinglash.

- Taktik yondashuv – talabalar yangi so'zlarni amaliy mashg'ulotlar orqali o'rganishadi.

- Talaffuzni anglash – yangi so'zning to'g'ri talaffuzi o'rgatiladi.

Ona tilidagi ekvivalent bilan bog'lash – so'z ma'nosi talabaning ona tilidagi so'z bilan taqqoslanadi.

Kanadalik psixolog Allan Paivio (1986) tomonidan ilgari surilgan "Ikki kodli tizim" (Dual Coding Theory) ga ko'ra, inson miyasi yangi ma'lumotni vizual va verbal shaklda yaxshiroq eslab qoladi. Shu sababli rasmlar va tovushlar orqali o'rgatilgan so'zlarni talabalar 70% ga yaxshiroq eslab qolishadi. Masalan, xorijlik talaba "do'kon" so'zini birinchi marta o'qib yoki eshitib, uni inglizcha "shop", ruscha "магазин" bilan bog'lashga harakat qiladi. Ushbu jarayonda rasmlar, vizual materiallar, videolar kabi ko'rgazmali vositalardan foydalanish so'zning esda qolishiga samarali yordam beradi.

Tushunish bosqichi. Bu bosqichda talaba yangi so'zlarning ma'nosini anglay boshlaydi. U so'zlarning kontekstini tushunish, sinonim va antonimlarni farqlash, shuningdek, turli nutq vaziyatlarida foydalanish usullarini o'rganadi.

Sinonim va antonimlarni tushuntirish – masalan, "katta" so'zining sinonimlari "ulkan", "bahaybat" antonimi esa "kichik" sifatida tushuntiriladi.

Sheva va talaffuz farqlarini ham shu bosqichda farqlab, tahlil qilish mumkin. Masalan, adabiy tildagi "chelak" so'zi Toshkent shevasida ayni shu tarzda qo'llansa, boshqa viloyat shevalarida "paqir", "satil" kabi ishlatiladi. Mazkur bosqichda ba'zi so'zlar hududiga qarab farqlanishi, kundalik og'zaki nutqda shevada so'zlashish mumkinligi tushuntirilishi maqsadga muvofiq.

Interaktiv mashg'ulotlar – talabalarga real hayotiy misollar asosida so'zlarni tushuntirish.

Konseptual xaritalar yaratish – talabalar yangi so'zlarni grafik shaklda bog'lanishini chizib, tushunchalar orasidagi aloqalarni mustahkamlashadi.

Kontrastiv tahlil – so'zlarni talabaning ona tilidagi o'xshash yoki farqli ma'nolar bilan taqqoslash orqali tushuntirish.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, agar yangi so'z kontekst asosida tushuntirilsa, uni eslab qolish 30-40% ga oshadi. Masalan, xorijlik talaba "shirin" so'zini turli kontekstlarda ("shirin meva", "shirin so'z", "shirin bola") o'rgansa, so'zni eslab qolish va uni amaliy qo'llay olish samarasi mustaqil o'rganishga nisbatan ancha yuqori bo'ladi.

Mustahkamlash bosqichi. Bu bosqichda talabalar ilgari o'rgangan so'z va iboralarni faol ravishda qo'llay boshlaydilar. Ushbu jarayon yangi leksik birliklarning uzoq muddatli xotirada saqlanishini ta'minlaydi. Mustahkamlash bosqichida so'zlar va ularning ma'nosi o'zlashtirilganidan keyin, ularni kontekstda, real muloqot sharoitida qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi.

Bu bosqichning asosiy maqsadi – talabalar so'zlarni nafaqat yod olishlari, balki ularni erkin va tabiiy ravishda ishlata olishlarini ta'minlashdir. Yangi

o'rganilgan so'z va iboralarni mustahkamlashning samarali usullari ularni turli mashg'ulotlar orqali faol qo'llash bilan bog'liq. Mustahkamlash bosqichida quyidagi metodik yondashuvlar asosiy ahamiyat kasb etadi:

Rolli o'yinlar – talabalar turli vaziyatlarga mos keluvchi dialoglarda ishtirok etadilar. Ushbu usul so'z va iboralarning real hayotiy sharoitda ishlatilishini ta'minlaydi. Masalan, do'konda xarid qilish, mehmon kutish yoki taksi chaqirish kabi mavzularda rolli o'yinlar uyushtirish mumkin.

Matn yozish – talabalar hikoya, esse yoki xotira kundaligi yozish orqali o'rganilgan so'zlarni mustahkamlaydilar. Bu usul so'zlarni nafaqat og'zaki, balki yozma nutqda ham ishlata olish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Shuningdek, o'rganilgan bilim yozuv orqali qayd etilganda, vizual ma'lumot sifatida xotirada qolish ehtimoli oshadi. Natijada, so'z shunchaki yod olinmasdan, faol so'z sifatida nutqda qo'llanadi.

Tarjima mashqlari – talabalar o'z ona tilidagi matnlarni o'zbek tiliga tarjima qilib mashq qiladilar. Tarjima jarayonida so'zlarning kontekstga mos keladigan ekvivalentlari tanlanadi, bu esa lug'at boyligini oshirishga yordam beradi. Xususan, ikkita tildagi frazeologik birliklarni taqqoslash talabalar uchun juda foydalidir.

Juftlikda ishlash – talabalar o'zaro savol-javob qilish, sheriklari bilan yangi so'zlarni qo'llagan holda muloqot qilish orqali mustahkamlash jarayonini tezlashtiradilar. O'zaro hamkorlik yangi o'rganilgan so'zlarni tabiiy muhitda ishlatishga yordam beradi.

Interaktiv o'yinlar – talabalar uchun turli lug'aviy o'yinlar, viktorinalar, krossvordlar va boshqa interaktiv metodlar orqali so'zlarni mustahkamlashga imkon yaratish muhimdir. O'yin shaklida o'rganilgan so'zlar oddiy takrorlash usuliga qaraganda yaxshiroq esda qoladi va faol so'z sifatida nutqda qo'llashga yordam beradi.

Kundalik yozish – talabalar har kuni o'z hayotlarida duch kelgan voqealarni o'zbek tilida yozib borishlari tavsiya etiladi. Bu usuldan zamonaviy texnologiyalar bilan uyg'unlashgan holda, gadjetlarning qaydnomasi yoki ijtimoiy tarmoqlarda kichiki kanal yo bloglar yuritish orqali foydalanishlari mumkin. Bu usul ularning yozma nutqini rivojlantirish bilan birga, yangi so'zlarni faol ishlatish imkoniyatini ham yaratadi.

Buyuk Britaniyadagi Kembrij universitetida tilshunoslik bo'yicha 2020-yilda o'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, vizual materiallar va kontekstual mashg'ulotlar bilan boyitilgan amaliy til o'rgatish usullari talabalar lug'at boyligini 35-40% ga oshirgan hamda uzoq muddatli xotirada so'zlarning yaxshiroq saqlanishini ta'minlagan.

Avtomatlashtirish bosqichi. Bu bosqichda talabalar yangi o'rganilgan so'zlarni tabiiy va avtomatik ravishda qo'llay boshlaydilar. Bu jarayonda so'z va iboralar shunchaki yodlangan bilim emas, balki haqiqiy kommunikativ vosita sifatida ishlatiladi. Avtomatlashtirish bosqichi talabalar o'rganilgan so'zlarni real muloqot sharoitida faol va erkin ishlatish ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan.

Bu bosqichning asosiy maqsadi – talabalar yangi soʻzlarni bexato, izchil va tabiiy ishlata olishlarini taʼminlashdir. :miy muloqot va amaliy mashgʻulotlar orqali oʻrganilgan leksik birliklar uzoq muddatli xotirada saqlanib qoladi va har qanday sharoitda avtomatik tarzda ishlatilishi mumkin boʻladi.

Real hayotiy suhbatlar – talabalar doʻkonlar, jamoat transportlari yoki taʼlim muassasalarida turli vaziyatlarda oʻzbek tilida real suhbat qurishadi. Bunda, asosan, tub aholi vakillari – oʻzbekistonlik oʻbeklar bilan muloqot qilish samarali natija beradi. Bu jarayon soʻzlarni tabiiy ravishda ishlatishga yordam beradi. Bu usul nafaqat lugʻat boyligini oshiradi, balki talaffuz va muloqot koʻnikmalarini ham rivojlantiradi.

Debatlar va munozaralar – talabalar muayyan mavzularda bahslashish, fikr bildirish va dalillash orqali soʻzlarni erkin ishlatishni oʻrganadilar. Muhokamalar bafaqat fikrni teran, balki nutqning sof va ravon boʻlishiga ham xizmat qiladi. Agar bu kabi muhokamalar oʻrganilayotgan xorijiy tilde olib borilsa, tilning amaliy qoʻllash jarayoniga ijobiy samara beradi.

Audio va video loyihalar – talabalar oʻz nutqini yozib olishlari, audio yoki video materiallar yaratishlari, soʻng ularni oʻzlari eshitib tahlil qilishlari tavsiya etiladi. Bunday usul orqali ular oʻzlari yoʻl qoʻygan xatolarni anglab, oʻz kamchiliklari ustida mukammal ishlashlari mumkin.

Avtomatlashtirish bosqichi til oʻrganish jarayonining eng muhim bosqichlaridan biri boʻlib, talabalar yangi oʻrganilgan soʻzlarni tabiiy ravishda ishlatishga oʻrgatiladi. Ushbu bosqichda real muloqot, interaktiv suhbatlar va yozma topshiriqlar orqali oʻrganilgan lugʻat boyligini faol qoʻllashga eʼtibor qaratiladi. Muloqotga asoslangan mashgʻulotlar, debatlar, mahalliy aholiga integratsiya va audio-video loyihalar bu jarayonning samaradorligini yanada oshiradi.

Tadqiqotlarga koʻra, tabiiy muloqot orqali oʻrganilgan soʻzlar 90% hollarda eslab qolinadi va faol qoʻllanadi. Mahalliy aholiga integratsiyalashgan talabalarning esa tilni oʻzlashtirish jarayoni yanada tezroq rivojlanishga olib keladi. Shuningdek, AQShning Braun universiteti tilshunoslik markazi tomonidan 2021-yilda oʻtkazilgan tadqiqotga koʻra, xorijiy talabalar muloqotga asoslangan til oʻrganish usullaridan foydalanganlarida, ularning oʻrganilgan soʻzlarni eslab qolish koʻrsatkichi 72% ga oshgan. Tadqiqot davomida talabalar real hayotiy vaziyatlarda (doʻkon, restoran, jamoat transporti) yangi soʻzlarni ishlatib dialoglarda ishtirok etishgan. Natijada, ular grammatik jihatdan toʻgʻri, avtomatik darajada qoʻllay olgani qayd etilgan.

Xulosa

Oʻzbek tilini oʻrganayotgan xorijlik talabalar uchun lugʻat boyligini shakllantirish va uni amaliy nutqda qoʻllay olish jarayoni murakkab va koʻp bosqichli jarayon hisoblanadi. Til oʻrganish jarayonida soʻzlarni samarali oʻzlashtirish psixolingvistik, metodik va pedagogik omillarning integratsiyasiga bogʻliq boʻlib, bu jarayon bosqichma-bosqich amalga oshirilganda samarali natijalar beradi. Shuningdek, xorijlik talabalar tomonidan oʻzbek tilidagi soʻzlarni oʻzlashtirish bosqichlari, faol va nafaol lugʻat boyligini kengaytirish

usullari hamda samarali til o'rganish metodlari nafaqat pedagogik tadqiqotlar asosida, balki psixolingvistik omillar bo'yicha olib borilishi maqsaga muvofiq. Multimodal metodlar, ya'ni vizual, audio va amaliy o'qitish usullari birgalikda qo'llanilganda, talabalar yangi so'zlarni 70-90% hollarda samarali eslab qolishlari va faol muloqotda qo'llashlari mumkin. Xususan, real hayotiy vaziyatlarga asoslangan mashg'ulotlar, interaktiv o'yinlar, rolly o'yinlar va mahalliy aholiga integratsiyalashuv kabi metodlar yangi leksik birliklarning tezroq o'zlashtirilishiga va uzoq muddatli xotirada mustahkamlanishiga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Krashen, S. D. (1985). *The Input Hypothesis: Issues and Implications*. Longman.
2. Paivio, A. (1986). *Mental Representations: A Dual Coding Approach*. Oxford University Press.
3. Nation, P. (2001). *Learning Vocabulary in Another Language*. Cambridge University Press.
4. Brown, H. D. (2007). *Principles of Language Learning and Teaching*. Pearson Education.
5. Cambridge University Language Research Center. (2020). *Lexical Retention and Contextual Learning in Second Language Acquisition*. Cambridge University.
6. Brown University Language Center. (2021). *Language Immersion and Retention: A Comparative Study of Interactive Learning Methods*. Brown University Press.
7. Richards, J. C., & Schmidt, R. (2010). *Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics*. Pearson Education.
8. Schmitt, N. (2000). *Vocabulary in Language Teaching*. Cambridge University Press.
9. Ellis, R. (1994). *The Study of Second Language Acquisition*. Oxford University Press.
10. Larsen-Freeman, D. (2011). *Techniques and Principles in Language Teaching*. Oxford University Press.
11. Israilova Z. (2023) "O'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishda audiovizual materiallardan foydalanish metodikasi", Magistrlik dissertatsiyasi, ToshDO'TAU, 2023.
12. Israilova Z. (2022) "Audiovizual materiallarning til o'qitishdagi ahamiyati", 2022.

ONA TILI TA'LIMIDA DARAJALI TESTLAR

Komilova Lola Nosilloevna

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU doktoranti

komilova2811@gmail.com

ORCID:0009-0001-0047-9408

Annotasiya: Ushbu maqolada ona tili ta'limida qo'llanib kelinayotgan test metodi va turlari, test tuzish tamoyillari, darajali testlarning 4 turi va unga :r misollar keltirilgan. Bugungi kunda test ta'lim tizimining deyarli har bir bosqichida eng faol qo'llaniladigan metodlardan biri hisoblanadi. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida va oliy o'quv yurtlarida olib boriladigan dars mashg'ulotlarida foydalaniladigan testlar test topshiruvchining bilimini baholash, ma'lum fan sohasi bo'yicha bilim va ko'nikmalarini belgilash imkonini bersa, Oliy ta'lim muassasalariga kirish imtihonlari testlari saralash vazifasini ham bajaradi. Test ham muayyan qonun – qoidalar, tamoyillar asosida tuziladi va

izchil, mantiqan to'g'ri, savol mazmuni aniq yoritilgan testlar foydalanuvchi e'tiroz tug'dirmaydi. Maqolada test tuzish jarayonida ahamiyat qaratish lozim bo'lgan jihatlar, test tuzish tamoyillari va test tuzish jarayonida duch kelinadigan ayrim xatoliklar va ularni bartaraf etish usullari xususida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: test, testning vazifalari, test tuzish tamoyillari, test tuzish jarayonidagi kamchiliklar, test tahlili, ochiq test, yopiq test.

Abstract: This article presents the methods and types of tests used in native language education, the principles of test design, 4 types of level tests and examples. Today, testing is one of the most actively used methods at almost every stage of the education system. While tests used in general secondary schools and higher education institutions allow you to assess the knowledge of the test taker, determine his knowledge and skills in a certain field of study, tests for entrance exams to higher education institutions also perform a selection function. The test is also designed based on certain laws, rules, principles, and tests that are consistent, logically correct, and clearly explain the content of the questions do not cause objections from the user. The article discusses the aspects that should be paid attention to in the process of test design, the principles of test design, and some errors encountered in the process of test design and methods for eliminating them.

Keywords: test, test objectives, test design principles, shortcomings in the test design process, test analysis, open test, closed test.

Аннотация: В статье представлены методы и типы тестов, используемые в обучении родному языку, принципы разработки тестов, 4 типа уровневых тестов и примеры. Сегодня тестирование является одним из наиболее активно используемых методов практически на всех этапах системы образования. В то время как тесты, используемые в общеобразовательных средних школах и высших учебных заведениях, позволяют оценить знания абитуриентов и определить уровень их знаний и навыков по определенному предмету, тесты на вступительных экзаменах в высшие учебные заведения выполняют также функцию отбора. Тест также структурирован на основе определенных законов, правил и принципов, а тесты, которые последовательны, логичны и четко объясняют содержание вопросов, не вызывают возражений у пользователя. В статье рассматриваются аспекты, которые следует учитывать в процессе создания тестов, принципы создания тестов, а также некоторые ошибки, встречающиеся в процессе создания тестов, и методы их устранения.

Ключевые слова: тест, цели теста, принципы разработки теста, недостатки в процессе разработки теста, анализ теста, открытый тест, закрытый тест.

Respublikamizda joriy etilgan uzluksiz ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini nazorat qilish va baholash, mazkur tizimda faoliyat yuritayotgan pedagoglarning kasbiy-pedagogik tayyorgarlik darajasini aniqlashda pedagogik kvalimetriya metodlari muhim o'rin tutadi. Test usuli jahonning ko'plab rivojlangan davlatlarida amalda sinovdan o'tgan. «Test» (ingl. «sinov») shaxsning bilimlari, qobiliyatlari yoki ko'nikma va malakalarini baholash uchun ishlatiladigan savollar, masalalar yoki amaliy mashg'ulotlar yig'indisini anglatadi. Hozirgi paytda «test» deganda kirish imtihonining o'zini ham, unda ishlatiladigan alohida muqobil javobli test topshiriqlarini ham, umumiy test usulini ham tushunish mumkin. «Test topshirig'i» deganda esa testning tarkibiga kirgan muqobil javoblari berilgan yoki boshqa turdagi alohida topshiriq tushuniladi.

Test topshiriqlari quyidagi jihatlar bilan afzalliklarga ega:

-test topshiriqlarida o'quv fanining asosiy mazmunini qamrab olish imkoni mavjud;

-o'quvchilar o'zlashtirgan bilimlar, ko'nikma va malakalar darajasini tez va qulay aniqlash mumkin;

-o'quvchilar bilimini haqqoniy va tabaqalashgan holda baholash darajasi oshadi;

-o'quvchilar bilimini nazorat qilishga kam vaqt sarflanadi;

-kitob va mavzu ustida mustaqil ishlash va tahlil qilish ko'nikma- malakalari shakllanadi.

Test usuli birmuncha texnologik xususiyatga ega bo'lib, bilimlarni o'zlashtirish sifatini nazorat qilishda o'qituvchilarning mehnat unumdorligini oshiradi va o'quv dasturining chuqur hamda har tomonlama o'zlashtirilishini ta'minlaydi. Testologiya nazariyasi va amaliyotida shu narsa ma'lumki, test o'quvchilarning bilimini baholashga xizmat qiladi va quyidagi uchta tamoyilga tayanadi:

1. *Testning obektivligi* – ya'ni o'quvchiga qo'yiladigan baho uni qo'yadigan shaxsga bog'liq bo'lmasligi shart.

2. *Ishonchlilik* - bu o'quvchining bilimlarini o'lchashning aniqlik darajasi yoki bir martalik pedagogik o'lchash jarayonida olingan natijalarga qanchalik ishonish mumkinligini bildiradi.

3. *Validlik* - tuzilgan testning o'quv dasturi mazmuniga mosligini bildiradi.

Test tuzilishiga qo'yiladigan talablar:

-test topshiriqlari berilgan struktura (kodifikator)ga ko'ra ehtiyoj asosida tuzilishi va har bir test topshirig'ining qiyinlik darajasi ko'rsatilishi lozim;

-har bir test topshirig'i tegishli ta'lim turi bo'yicha Davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi asosida tuzilishi shart;

-test topshirig'i ilmiy asoslangan ma'lumotlar asosida tuzilishi zarur;

-test topshirig'i umumiy qabul qilingan atamalar asosida tuzilib, unda eskirgan, kam ishlatiladigan hamda ko'p ma'noni anglatadigan so'zlar va iboralar, belgilar, majoziy taqqoslashlar, sifatlashlar bo'lmasligi kerak;

-har bir test topshirig'i biror-bir yagona maqsadni ko'zda tutgan holda tuzilishi lozim;

-test topshirig'ining savoli aniq, lo'nda, qisqa ifodalangan bo'lishi, unda zaruriy ma'lumotlar keltirilishi, keraksiz ortiqcha ma'lumotlar ishlatilmasligi, shuningdek, savol ikki xil tushunilmasligi kerak;

-test topshirig'i savolida to'g'ri javobni topishga yordam beruvchi so'z va iboralar ishlatilmasligi lozim;

-test topshirig'ining to'rtta javobi bo'lib, ulardan faqat bittasi mutlaq to'g'ri bo'lishi kerak;

-to'g'ri javoblar ham, noto'g'ri javoblar ham bitta mavzu :rasida bo'lishi shart va ular shakl jihatidan ham bir-biriga yaqin bo'lishi, to'g'ri javob shaklan ajralib turmasligi kerak;

-testning muqobil javob variantlarida so'zlar keraksiz takrorlanmasligi, shuningdek, tushunarli, aniq va qisqa bo'lishi talab etiladi.

-test topshirig'ining muqobil javob variantlarini tuzishda to'g'ri javobni topishga yordam beradigan so'z va iboralar ishlatilmasligi zarur;

-test topshirig'ining noto'g'ri javoblari asosli ravishda tanlanishi kerak;

-test topshirig'ining muqobil javoblari orasida «javoblarning barchasi to'g'ri», «javoblarning barchasi noto'g'ri», «to'g'ri javob yo'q», «to'g'ri javob A va V», «V va D» kabi iboralar ishlatilmasligi lozim.

Test tuzayotganda test echimining vaqt bo'yicha reglamentlashga alohida ahamiyat qaratish lozim. Echimi 2 daqiqadan ko'p vaqt talab qiladigan test topshiriqlari mavjud bo'lishiga yo'l qo'ymaslik lozim. O'rtacha hisobda bitta topshiriqni bajarish uchun quyidagicha vaqt ajratiladi:

- matematika - 65 soniya;
- tillar - 32 soniya;
- ijtimoiy va tabiiy fanlar - 41 soniya;
- fakt, atamalarni bilish - 20 - 25 soniya;
- chizma va sxemalarni tushunish - 90 soniya;
- figuralar munosabatlari - 90 - 120 soniya.

Ona tili fanidan tavsiya etilayotgan testlar murakkabligiga ko'ra, 4 ta darajaga bo'linadi. Ko'p variantli test tizimi ta'lim samaradorligini o'quv fanlari bo'limlari bo'yicha xolisona baholash uchun noyob imkoniyatlar yaratdi. O'quvchilarning bilim darajasini yuqori darajada aniqlik bilan belgilashda testlarning murakkablik darajasi muhim ahamiyatga ega. Har bir test bilim o'lchovi uchun xizmat qilishi bilan bir qatorda, ular ma'lum umumiy maqsadlarga ham qaratilgan. Ular quyidagi hollar bilan xarakterlanadi:

Birinchi darajali testlar orqali bitta tushuncha yoki darslikda berilgan ma'lumotlardagi o'quvchining xotirlash qobiliyatini aniqlovchi, uncha murakkab bo'lmagan bir hodisa yoki qonuniyatni bilishni talab qiluvchi testlar hisoblanadi.

Birinchi daraja: O'quvchining faqat xotirasini va minimal bilim darajasini aniqlashga qaratilgan turli bo'limlar va lug'atlardan tuzilgan oddiy savoldan iborat bo'ladi.

Murakkabligi I darajali bo'lgan testlar juda katta miqdordagi o'quvchilar orasidan bilimi sayoz, tasodifiy, javoblarni asossiz, taxmin-farazlarga tayanib belgilovchi o'quvchilarni ajratish uchun xizmat qiladi. Masalan:

1. Urg'u ona tilining qaysi bo'limida o'rganiladi?

- A) Fonetikada
- B) Orfografiyada
- C) Orfoepiyada
- D) Morfologiyada

2. Nutq tovushlari nechi turga bo'linadi?

- A) 2
- B) 3
- C) 4
- D) 5

3. Tilshunoslikning qaysi bo'limida so'z birikmasi o'rganiladi?

- A) Leksikologiya

B) Sintaksisda

C) Morfologiyada

D) Grafikada

4. Tuya – sahro kemasi. Ushbu ostiga chizilgan birlikka izoh bering?

A) tasviriy ifoda

B) ibora

C) qo'shma so'z

D) so'z qo'shilmasi

5. Va bog'lovchisi qanday turdagi qo'shma gaplarni bog'lash uchun xizmat qiladi?

A) Bog'langan qo'shma gap

B) ergashgan qo'shma gap

C) Bog'lovchisiz qo'shma gap

D) Barchasi to'g'ri

Ikkinchi darajali testlar. Murakkabligi II darajali testlar o'quvchilarning ma'lum mavzular haqida umumiy ma'lumotlarga egaligi, eng asosiy qoida va qonuniyatlarni bilishi hamda ma'lumotlarni xotirada saqlash darajasini aniqlashga qaratilgan. Ikkinchi darajali testlar darslikda keltirilgan ikkinchi, uchinchi darajadagi bilimlarni qamrab oladi yoxud bitta savolning o'zida ikkita birinchi darajali ma'lumotlar so'raladi. O'quvchining xotirasini tekshirish bilan birga tilshunoslikning turli bo'limlari haqidagi bilimlarni talab etadigan savollar. Bu kabi savollarni yechish davomida o'quvchidan o'tilgan mavzular haqidagi bilimlar ham talab etiladi. Bunda bitta savolning o'zida ikkita birinchi darajali ma'lumotlar so'ralishi yoki ikkita savolning o'zida bitta javob so'ralishi ham mumkin. Masalan:

1. Tilshunoslikning qaysi bo'limlarida so'z o'rganiladi?

A) Leksikologiya va morfologiyada

B) Sintaksis va leksikologiyada

C) Dialektologiya va leksikologiyada

D) Leksikologiya va grafikada

2. Grammatika bo'limi quyidagi qaysi turlarga bo'linadi?

A) Morfologiya va sintaksisga

B) Morfologiya va leksikologiyaga

C) Sintaksis va orfoepiyaga

D) Sintaksis va fonetikaga

3. Qaysi so'zda quyi keng unlidan so'ng shovqinli, jarangli undosh kelgan?

A) xontaxta B) ozoda C) ota-onalar D) o'g'il-qizlar

4. Qaysi jarangli undoshlar so'z oxirida jarangsiz jufti singari talaffuz etiladi?

A) b, d B) b, z C) b, d, z D) d, z

5. Quyidagi berilgan tez aytishlarning qaysi birida faqat lablanmagan unlilar qatnashgan?

A) To'p-to'p ko'k koptok, har bir to'pda ko'p koptok.

B) Erkin ertagi ekin ekishni ertaga ertalab eplaydi.

S)O'tkir o'tkir o'roqda o't o'rdi.

D)Hali Vali, Soli sholi o'rdi.

Uchinchi darajali testlar. Murakkabligi I va II darajali testlar yordamida ajratib olingan o'quvchilar orasida iqtidorlilarini aniqlashda III darajali murakkablikdagi ko'p qirrali testlar zimmasiga tushadi. Bilim darajasi bir-biriga yaqin bo'lgan iqtidorli o'quvchilarni kichik masshtabda o'ta aniqlik bilan ajrata bilishda murakkabligi III darajali testlar katta ahamiyatga ega. «Murakkab testlar» tushunchasi aynan III darajali murakkablikdagi testlarga tegishli. Murakkab testlar faqat iqtidorli o'quvchilarga mo'ljallangan bo'lib, bunday testlarning javobi bir necha qoida yoki qonuniyatlarni tatbiq qilish yo'li bilan topiladi, mazkur testlar o'quvchidan alohida mushohada, qobiliyat talab qiladi. Murakkab testlar quyidagi xususiyatlarni o'z ichiga qamrab oladi:

a) test savolining aniqligi va ko'p qirraligi;

b) to'g'ri javob bir necha mavzularning o'zaro tutashish hosilasi ekanligi;

v) muqobil javoblarning bir-biriga o'ta yaqinligi, ya'ni ko'pgina xususiyatlariga ko'ra to'g'ri javobga da'vogar bo'la olishi;

g) chuqur va har tomonlama mushohada yuritishga da'vat etishi.

Quyidagi testlarni Murakkab testlardan farqlash kerak:

a) bir necha topshiriqlarni qamrab oluvchi, ya'ni savollar majmuasidan tuzilgan testlarni;

b) bir-biridan keskin ajralib turuvchi javoblarga ega bo'lib, mutlaq to'g'ri javobning qaysidir xususiyatini o'zida aks ettirmagan testlarni.

Murakkab testlar barcha fanlarda ham da'vogarning o'sha fan :rasidagi qobiliyatini, mavzularning nafaqat umumiy tomonini, balki nozik qirralarini ham chuqur anglashini ko'rsatuvchi asosiy omil hisoblanadi.

Ona tilidagi uchinchi daraja testlar: Bir necha bo'limlarni taqqoslash, qiyoslash, tahlil qilishni va o'quvchidan jiddiy mantiqiy yondashuvni talab etadigan murakkab yoki kombinatsiyali savollardir.

1. Quyida berilgan so'z birikmalaridan qaysilari turg'un birikma bo'ladi?

1) boshiga etdi 2) qulog'iga quydi 3) o'z yog'ida qovurildi 4) yaxshi ko'radi

A) 2,4 B) 2,3,4 C) 3,4 D) 1,2,3,4

To'rtinchi darajali testlar. Mazkur testlar ijodiy xarakterga ega bo'lib, ular ma'lum ko'lam, hajmdagi ilmiy-mahsuldor faoliyatni nazorat qilishni hisobga olish va baholashga xizmat qiladi. Ushbu testlarni oliygohdan keyingi bosqich ta'limi pog'onalar - malaka oshirish va mutaxassislarni qayta tayyorlash kurslari va fakultetlari tinglovchilari, o'qituvchilar, xalq ta'limi xodimlari, stajyorlar, magistrlar, doktorantlar, mustaqil izlanuvchi-tadqiqotchilar, professorlar, kafedra mudirlari va boshqalarni mas'ul lavozimlarga tayinlash, saylash va ilmiy darajalar berish, attestatsiyadan o'tkazish maqsadida ishlatish mumkin.

Test metodining keng tarqalishi, rivojlanishi va takomillashuviga ko'ra quyidagicha test shakllari mavjud: Test topshiriqlarini to'rtta shaklga ajratiladi: Test topshiriqlarini tuzishda o'zlashtirishning reproduktiv darajasidagi testlar miqdori ortib ketmasligiga e'tibor berish kerak. O'quv materialini ijodiy

darajalarda o'zlashtirilganligini aniqlovchi-ochiq testlar, bir nechta javobli-yopiq test, muvofiqlikni aniqlovchi test shakllaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Ularga to'xtalib o'tamiz:

Ochiq testlar. Agar test topshirig'i matnida uning tayanch so'zlari yoki gap tushirib qoldirilgan bo'lsa, bunday topshiriq ochiq, tugallanmagan test deb ataladi. Mazkur shakldagi testlarda ta'lim oluvchilarning bitta, ikkita so'zdan iborat qisqa va aniq javob berishlari taxmin qilinadi. Bu haqda testga ilova qilingan yo'llanmada bayon etish kerak bo'ladi va test blankasining bo'sh joyida javob uchun zarur bo'lgan joy qoldiriladi. Masalan:

1. "Harf, harf o'qish va yozish san'ati" ma'nosini anglatuvchi tilshunoslik terminini toping?

Javob:_____

Yopiq testlar. Bu topshiriq sharti (fikir yoki savol) bittasi to'g'ri, qolganlari esa noto'g'ri, lekin haqiqatnamo javoblar majmuidan tarkib topadi. Bunday topshiriqlar berk deb atalishining sababi shundaki, o'quvchi o'z javobini ifoda etolmaydi, u javobni taklif etilgan majmuadan tanlab olishi kerak. Bunday testlar savol va bir necha javoblardan iborat bo'ladi, bu javoblardan biri to'g'ri, qolganlari to'g'riga o'xshash, biroq noto'g'ri bo'ladi.

Masalan:

1. To'g'ri yozilgan so'zlarni toping.

- A) qorbo'ron, er yong'oq
- B) Markaziy Osiyo, gulbeor
- C) o'rin bosar, Qashqadaryo
- D) laylak qor, qo'ltiq tumor

Muvofiqlikka oid testlar. Bunday testlarning mohiyati ko'p sonli elementlarning boshqalariga muvofiqligini aniqlashga asoslangan. Bu topshiriqlar «muvofiqlik aniqlansin» degan so'zdan iborat yo'riqnoma asosida tuzilishi lozim. Masalan:

1. Quyidagi fikrlardan qaysi biri to'g'ri?

- 1. Ikki va undan ortiq asosdan tarkib topgan turdosh otlar qo'shib yoziladi.
- 2. Ikkinchi qismi turdosh otdan iborat bo'lgan atoqli otlar qo'shib yoziladi.
- 3. Ikkinchi qismi atoqli otdan iborat bo'lgan qo'shma otlar ajratib yoziladi.

A) 1, 2 B) 1, 2, 3 C) 1, 3 D) 3

To'g'ri ketma-ketlikni aniqlash bo'yicha tuzilgan test. Ma'lum jarayon operatsiyalari ketma-ketligini noto'g'ri sanab berish, aniq fikrdagi so'zlarning to'g'ri tartibini buzish va hokazo yo'llar bilan tuziladi. O'quvchining vazifasiga harakatlarni tartibga solish, raqamlab chiqish kiradi.

Masalan:

1. Ravish holi qatnashgan gaplarni toping.

- 1) Oilada osoyishtalik, hayotda farovonlik, dunyoda tinchlik bo'lsin.
- 2) Bola epchillik bilan turdi, qisqa va lo'nda javob berdi.
- 3) Mardlarcha kurashdi.
- 4) Botirlarcha harakat qildi.
- 5) Senday yashayman.

6) Guruchni qopi bilan olishdi.

7) Bolalarday gerdaymayman.

8) Pastkashlardek yalinmayman.

A) 1,2,3,4,5,6,7,8,9

B) 2,4,6,7,8,9

C) 2,3,4,5,6,7,8

D) 2,3,4,7,8

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak ona tili mashg'ulotlarida darajali testlarning ahamiyati katta bo'lib, bunda o'quvchi testning javobini topishi asosiy natija emas, balki yil davomida to'plagan bilimlarini hayotga tatbiq qila olishidir. Hozirgi kunda respublikamizda zamonaviy jamiyatning rivojlanish tendensiyasi ta'lim va uning sifatini yaxshilashning ustivor yo'nalishlarini belgilab bergan. Ona tili o'qishning obyektiv natijalarini muntazam tahlil qilish ta'lim sifatini oshirishning muhim sharti bo'lib hisoblanadi. Ta'lim jarayonlarida o'quvchilarga bilim berish, ularning fan bo'yicha amaliy ko'nikmalarini shakllantirish bo'yicha ko'plab dasturlar amalga oshirilmoqda. Shu bilan birgalikda o'quvchilar bilimni baholashda og'zaki, yozma, amaliy ko'nikma, muammoli masalalar bilan birgalikda test sinovlaridan ham foydalanib kelinmoqda. Testlar o'quvchi psixologiyasiga u yoki bu ma'noda juda katta ta'sir qiladi, o'quvchi bilimni to'rt bosqichda ya'ni eslash, mulohaza qilish, bir nechta echimlarni topish va bilimlarni hayotga tatbiq etish orqali aniqlashga yo'naltirilgan pedagogik metod hisoblanadi. Bunda ularga beriladigan test o'quvchining bilim saviyasiga mos bo'lishi nihoyatda ahamiyatlidir. Bola testni yechishga ko'zi etsagina uni ishlashga harakat qilib ko'radi. Test tuzish jarayoni, usullari, test turlari yildan yilga sayqallanib bormoqda, bu esa jamiyatda testing tutgan o'rnini yanada mustahkamlamoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi "O'rta ta'lim va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida"gi 187-son qarori.
2. Safo Matchonov, Sharifjon Sariev. Adabiyot fanidan mavzuli test topshiriqlari to'plami. -T. —Sharq||. 2011.
3. Hamzaev Madrim. Ona tili mavzuli test topshiriqlari to'plami. -T. —Sharq||. 2012.
4. Axborotnoma IX. O'zRVM huzuridagi Davlat test markazi.-T. 2001.
5. Farxod Sultonov. Qadimgi dunyo tarixi fanidan mavzuli test topshiriqlari to'plami. -T. —Sharq||. 2011.
6. Bolotov V.A. Kompetentnostnaya model: ot idei k obrazovatelnoy programme / V.A. Bolotov V.V. Serikov // Pedagogika. 2003. №10. – C. 8-14.
7. Duschanov, B.A. Testologiya test tuzish san'ti / B.A. Duschanov, B.S. Raximov, S.K. Cobirova. – Tekst: neposredstvenniy // Molodoy ucheniy. – 2017. – №16.2(150.2). C.27-28.
8. Internet saytlari: n.sportal.ru, eduscan.allbest.ru, pedagogika.websib.ru.

10-SINF O'QUVCHILARINING OG'ZAKI NUTQINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Axmadaliyeva Ozoda Iskandar qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti 4-bosqich talabasi, Toshkent viloyati Piskent tumani 33-maktabning ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Annotatsiya

Maqolada 10-sinf o'quvchilarining og'zaki nutqini rivojlantirish masalasi ijtimoiy zarurat sifatida yoritilgan. Ishda o'quvchilarning og'zaki nutqini o'stirishning nazariy asoslari, zamonaviy ta'lim metodlari, shuningdek, mashq va topshiriqlar orqali nutqni faollashtirish usullari tadqiq qilingan. Shu bilan birgalikda nutq o'stirish jarayonining hozirgi holati kuzatishlar asosida o'rganib chiqilgan. Maqola umumta'lim maktablari o'quv jarayoniga amaliy tadbiq etilishi mumkin bo'lgan ilmiy-nazariy va uslubiy tavsiyalar bilan boyitilgan.

Kalit so'zlar: *Kompetensiya, integrative yondashuv, individual yondashuv, PISA, nutqiy ko'nikmalar, muloqot, hamkorlik, ijodkorlik, tanqidiy fikrlash.*

Аннотация

В статье вопрос развития устной речи десятиклассников рассматривается как социальная необходимость. В работе изучались теоретические основы развития устной речи студентов, современные методы обучения, а также способы активизации речи посредством упражнений и заданий. При этом на основе наблюдений изучалось современное состояние процесса речевого развития. Статья обогащена научно-теоретическими и методическими рекомендациями, которые могут быть практически применены в образовательном процессе общеобразовательной школы.

Ключевые слова: *Компетентность, интегративный подход, индивидуальный подход, PISA, разговорные навыки, общение, сотрудничество, креативность, критическое мышление.*

Abstrakt

In the article, the issue of oral speech development of 10th graders is covered as a social necessity. Theoretical foundations of students' oral speech development, modern educational methods, as well as methods of speech activation through exercises and tasks were studied in the work. At the same time, the current state of the speech development process was studied based on observations. The article is enriched with scientific-theoretical and methodological recommendations that can be practically applied to the educational process of general education schools.

Keywords: *Competence, integrative approach, individual approach, PISA, speaking skills, communication, cooperation, creativity, critical thinking.*

O'quvchi shaxsini ijtimoiy jihatdan yetuk qilib tarbiyalash, ularni jamoa oldida so'zlasha oladigan, madaniyatli muloqot olib boradigan shaxsga aylantirish bugungi maktab ta'limining asosiy vazifalaridan biri sanaladi. Chunki og'zaki nutq nafaqat bilim darajasini, balki shaxsiy madaniyat, estetik did va tafakkur tarzi haqida ham tasavvur beradi.

Bugungi o'quvchi – ertangi talaba, mutaxassis, rahbar va jamoatchi hisoblanadi. Shu sababli u o'z fikrini ravon, tushunarli, izchil va mantiqiy bayon eta olishi, jamiyatda samarali muloqotga kirishish, bahs-munozarada qatnashish, muammoli vaziyatlarga og'zaki izoh bera olish ko'nikmasiga ega

bo'lishi lozim. Bu esa og'zaki nutqni rivojlantirishni pedagogik masala emas, balki ijtimoiy ehtiyoj sifatida ko'rib chiqishni taqozo etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 13-avgustdagi "Yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish va ularning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmonida yosh avlodda ma'naviy-axloqiy tarbiyani kuchaytirish, ijtimoiy faollik va nutqiy madaniyatni oshirish asosiy ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilandi. Unda fikrlash qobiliyati va og'zaki nutqini rivojlantirish yoshlarning ijtimoiy ongini shakllantirish vositasi sifatida ko'rilmogda.[1]

O'quvchilar og'zaki nutqining rivojlanishi ularning:

- mustaqil fikrlash darajasi;
- tushunish va tushuntira olish ko'nikmalari;
- til madaniyati va ifoda erkinligi;
- ijtimoiy muhitga moslashish qobiliyatlari bilan uzviy bog'liqdir.

Bundan tashqari, BMTning 21-asr uchun mo'ljallangan ta'lim ko'nikmalari konsepsiyasida aynan muloqot ko'nikmasi asosiy mezonlardan biri sifatida ilgari suriladi ("4C" modeli qamrab olgan kompetensiyalar: communication (muloqot) – o'z fikrini aniq, ravon va maqsadga muvofiq yetkazish qobiliyati; collaboration (hamkorlik) – jamoada ishlash, muloqotda samarali ishtirok etish; creativity (ijodkorlik) – yangicha fikrlash, o'ziga xos g'oya va yechimlar toppish; critical thinking (tanqidiy fikrlash) – axborotni tahlil qilish, muammoga turli nuqtayi nazardan yondashish). Bu esa maktab o'quvchilarining og'zaki nutqini rivojlantirish xalqaro miqyosda ham ustuvor yo'nalish ekanini anglatadi.

Dunyodagi ilg'or ta'lim tizimlari – Finlyandiya, Janubiy Koreya, Singapur kabi mamlakatlar maktab o'quvchilarining muloqotga tayyorligini strategik ko'rsatkichlardan biri sifatida baholaydi.[3] Masalan, Finlyandiyada darslar asosan talaba-subyektiv yondashuv asosida tashkil qilinadi, bu esa o'quvchilarning erkin fikr aytishi, dars davomida savol-javoblar orqali faol ishtirok etishini ta'minlaydi.

Bundan tashqari, PISA (Programme for International Student Assessment) tadqiqotlari orqali o'quvchilarning matnni tushunishi, og'zaki va yozma fikrini aniq ifodalashi kabi ko'nikmalari baholab boriladi.[6] Bu baholash mezonlarida aynan og'zaki muloqot madaniyati, fikrni mantiqan bayon qilish, muloqotda argumentatsiya kabi jihatlar asosiy rol o'ynaydi.

Shuningdek, hozirgi davrda ijtimoiy tarmoqlar, onlayn muloqotlar, bloglar va ijtimoiy media platformalar orqali nutqiy faollik kuchaymogda. Shu bilan birga, ushbu platformalarda og'zaki va yozma nutqda adabiy til me'yorlarining buzilishi kuzatilmogda. Bu esa maktab ta'limida, ayniqsa o'rta sinflarda, og'zaki nutqni me'yoriy asosda rivojlantirishga qaratilgan izchil ishlarni olib borishni talab etadi.

O'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirishda samarali natijalarga erishish uchun zamonaviy pedagogik yondashuvlardan, ta'lim vositalari va turli metod-usullardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Avvalo, o'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirishda kompetensiyaviy yondashuv

asosiy o'rinni egallaydi. Kompetensiyaviy yondashuv o'quvchilarda nafaqat bilim va ko'nikmalarni, balki ularni amaliyotda qo'llash qobiliyatini shakllantirishni nazarda tutadi. Bu yondashuv asosida o'quvchilarga o'z fikrini mustaqil, mantiqiy va ravon ifodalash imkonini beradigan sharoit yaratish talab etiladi. Kompetensiyaviy yondashuvning asosiy tamoyillari:

O'quvchilarning faol ishtiroki: O'quvchilar faqat nazariy bilimlar bilan cheklanmay, dars davomida faollik ko'rsatishi kerak. Mashg'ulotlar o'quvchilarni o'z fikrlarini erkin ifodalashga, guruhlarda ishlashga, bahs-munozaralar tashkil etishga imkon beradi.

O'quvchilarning mustaqilligi: Kompetensiyaviy yondashuvda o'quvchilar o'zlarini o'rgatish jarayonida mustaqil fikr yuritish, tanqidiy yondashish, masalalarni hal qilishga o'rgatiladi.

Hayotiy vaziyatlar bilan bog'lash: Ta'lim jarayoni hayotdagi real vaziyatlar va muammolarni tahlil qilishga qaratilgan. Bu o'quvchilarga o'z bilimlarini amaliyotga tatbiq etish imkoniyatini beradi.

Kompetensiyaviy yondashuvning ta'lim jarayonida bir nechta afzalliklari mavjud:

Bilimning mustahkamligi: O'quvchilar o'zlarining bilimlarini amaliyotda qo'llashga o'rganadilar, bu esa bilimlarning uzoq muddatga yodda qolishiga yordam beradi.

Tanqidiy fikrlash: O'quvchilar o'z fikrlarini mustaqil ravishda shakllantirishi va tahlil qilishi kerak, bu esa tanqidiy fikrlash ko'nikmasini rivojlantiradi.

Ko'nikmalarni rivojlantirish: Nutqiy kompetensiyalar, muloqot qobiliyatlari, hamkorlikda ishlash, muammoni hal qilish kabi ko'nikmalarni rivojlantirishga imkon beradi.

Shu bilan birga, shaxsga yo'naltirilgan (individual) yondashuv ham dolzarb hisoblanib, har bir o'quvchining individual qobiliyatlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda ta'lim tashkil etiladi. Bunday yondashuvlar o'quvchilarning faolligini oshirish va nutqiy faollikni rivojlantirish imkonini beradi.[2]

Integrativ yondashuv – fanlararo aloqani ta'minlovchi yondashuv hisoblanib, ona tili darslarida tarixiy matnlar, biologik yoki ijtimoiy mavzular asosida og'zaki nutq tuzish orqali o'quvchining umumiy dunyoqarashini shakllantirish va so'z boyligini oshirishda yordam berishi mumkin.[7]

Ta'lim vositalari nuqtayi nazaridan esa, og'zaki nutqni rivojlantirishda quyidagi resurslardan keng foydalanish tavsiya etiladi:

Audio va video materiallar: Mashhur nutqlar, intervyular, ma'ruzalar eshittirib, ularning asosida tahlil ishlari olib borish.

Rasm va grafik materiallar: Rasm asosida hikoya tuzish, ko'rsatilgan vaziyatga mos nutqiy vazifalarni bajarish.

Dialogik va monologik nutqni rivojlantirish uchun topshiriqlar: Muloqot o'yinlari, interaktiv suhbatlar tashkil etish.

Metod va usullar qatorida esa, quyidagilar muhim ahamiyat kasb etadi:

Nutqiy vaziyatlar usuli: O'quvchilarni ma'lum kommunikativ holatga jalb etib, shunga mos ravishda og'zaki nutq tuzish topshiriqlari beriladi. Masalan, mehmon kutib olish, intervyu berish, taqdimot qilish kabi holatlar.

Rol o'ynash metodlari: O'quvchilar turli ijtimoiy vazifalarni bajaruvchi shaxslar sifatida nutqiy faoliyat olib borishadi (masalan, jurnalist va siyosatchi rollarida chiqish qilish).

Debat va bahs-munozara: Qizg'in muloqot va munozaralar orqali o'quvchilarning mulohaza yuritish va fikrni asosli ifodalash ko'nikmalari shakllanadi.

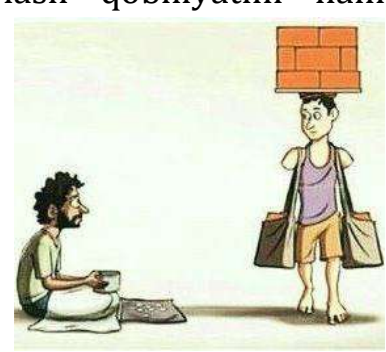
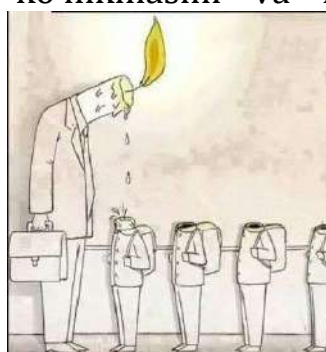
Kichik guruhlar bilan ishlash: O'quvchilarni kichik guruhlariga bo'lib, biror mavzu asosida bahslashish yoki birgalikda muammo yechimi topish topshiriqlari beriladi.

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqqan holda 10-sinf o'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirishga qaratilgan quyidagi mashqlarni tavsiya qilamiz:

1. QR kodni skanerlash orqali ovozsiz multfilm namoyish etildi. 5 daqiqa tayyorlanish uchun vaqt berildi va multfilmga mos sarlavha qo'ygan holda uning bosh g'oyasini ochib beruvchi nutq so'zlashdi. O'quvchi nutqi yuqorida aytib o'tilgan mezonlar asosida baholandi.

2. O'quvchilarga quyidagi rasmlardan birini tanlagan holda ularning mazmunini ochib beruvchi nutq so'zlash vazifasi beriladi. Bu nafaqat o'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantiradi, balki ularning o'qib tushunish ko'nikmasini va fikrlash qobiliyatini ham

o'stirishga yordam beradi.

3. Shuningdek, o'quvchilarga turli vaziyatlar berildi va o'sha vaziyat uchun nutq tayyorlash vazifasi berildi. Vaziyatlar:

A) Tasavvur qiling siz samolyotda uchib ketayotganingizda u qulashni boshladi, 5 daqiqa vaqtingiz bor. Kimga qo'ng'iroq qilgan bo'lar edingiz va nimalarni aytardingiz?

B) Tasavvur qiling yuz yil oldingi, ya'ni 1925-yil odamlari orasiga tushib qoldingiz. Ularga 5 daqiqa davomida nimalarni aytar edingiz?

D) Insoniyatga qarata qushlar nomidan nutq so'zlash imkoni berilganda qanday nutq so'zlagan bo'lar edingiz?

E) Sun'iy intellekt nomidan odamlarga qarata qaysi mavzuda, qanday nutq so'zlagan bo'lar edingiz?

F) Siz tarixda o'tgan mashhur shaxs bilan 1 soatlik yo'lda bitta vagonda yo'lovchi bo'ldingiz. U bilan nimalar haqida suhbatlashar edingiz, nimalarni so'zlab bergan bo'lardingiz?

G) O'zingiz eng yaxshi ko'rgan badiiy asar yoki film qahramoni tilidan do'stlaringizga nimalarni so'zlagan bo'lar edingiz?

Bu topshiriqni bajarish jarayonini "Xazina ovi" metodi yanada qiziqarli qilishga yordam berdi. Ushbu vaziyatlar devor rangi bilan bir xil bo'lgan qog'ozga yozilib, o'quvchilar xonaga kirishlaridan oldin devorning ko'zga tashlanmaydigan qismlariga yopishtirib chiqildi. O'quvchilar ikki guruhga bo'linib har bir guruhdan bittadan o'quvchi chiqib "xazinalarni" izlab topdi va do'stlari bilan birga vaziyatlarga mos nutq tayyorlab so'zlab berishdi.

4. Yana bir topshiriqda o'quvchilar o'zlari yoqtirgan mashhur shaxsdan muxbir sifatida intervyu olishdi. Intervyu jarayoni sinf xonasida bo'lib o'tdi. Bunga o'quvchilar uyda tayyorlanib kelishdi, ya'ni savollarni oldindan tayyorlab ro'lini do'stlari davrasida ijro etib berishdi.

5. O'quvchilarni ikki guruhga bo'lgan holda ularga zanjir usulida hikoya tuzish mashqi berildi. Bunda birinchi guruhga "Teskari shaharga sayohat" mavzusi, ikkinchi guruhga esa "Bir kuni tushimda..." mavzusi berildi va har bir o'quvchi bittadan gap aytib hikoya yakunlanguncha zanjir usuli davom etdi.

6. "Ha" yoki "Yo'q" o'yini. O'quvchilar ikkitadan bo'lib juftliklarga ajratildi va biri ikkinchisiga savol berdi. Bunda o'quvchilar savolga ha yoki yo'q deb javob berishlari mumkin emas. Bu jarayonda nafaqat savollarga javob topayotgan o'quvchining, balki savol berayotgan o'quvchining ham fikrlash qobiliyati, hozirjavobligi rivojlanib bordi.

7. Ro'lli o'yinlar mashqi yordamida og'zaki nutqdan tashqari ijodkorlik qobiliyati ham rivojlanishi tabiiy holat. O'quvchilarga *shifokor va bemor, o'quvchi va o'qituvchi, kiyim do'koni sotuvchisi va xaridor, futbolchi va muxlis, taksi haydovchisi va yo'lovchi* singari ro'llarni o'ynash vazifasi berildi. Mashq yanada qiziqarliroq bo'lishi uchun iloji boricha alifbo tartibidagi harflar bilan gapini boshlash kerakligi aytiladi.

Xulosa qilib aytganda, 10-sinf o'quvchilarining og'zaki nutqini rivojlantirish – nafaqat ta'limiy, balki ijtimoiy jihatdan ham dolzarb vazifadir. Tadqiqot davomida og'zaki nutqni shakllantirishga ta'sir etuvchi omillar, metodik yondashuvlar va zamonaviy o'qitish texnologiyalari o'rganildi. O'quvchilarning muloqot madaniyatini yuksaltirish, mustaqil fikrlash, ravon va lo'nda ifoda eta olish ko'nikmalarini shakllantirishda interaktiv metodlar, muhokama, munozara, rolli o'yinlar samarali vosita ekani aniqlandi. Nutqni rivojlantirish jarayonida qo'llanadigan mashq va topshiriqlar og'zaki nutqni o'stirishi bilan birgalikda qiziqarli va fikrlash qobiliyatini rivojlanishiga yo'naltirilgan bo'lishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. 2021-yil 13-maydagi PQ-5217-sonli "Yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish va ularning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida" www.lex.uz
2. Atoyeva S. Integratsiyalashgan darslarning metodik asoslari – Toshkent, 2020.

3. Darling-Hamond, L., et al. (2017). Empowered Educators: How High-Performing Systems Shape Teaching Quality Around the World. Jossey-Bass.
4. Djakbarova M. O'quvchilarda og'zaki nutq ko'nikmalarini rivojlantirish metodikasi. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent, 2024.
5. Mengliyev B., Abduraimov Sh., Mavlonova K., Siddiqov M., Atoyeva S. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 10-sinfi uchun darslik. – Toshkent, 2022. 113-b.
6. OESD. (2019). PISA 2018 Results (Volume I): What Students Know and Can Do. OESD Publishing.
7. Xolboyeva N. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim asoslari – Toshkent, 2019.
8. Xolmatov M. Zamonaviy ta'lim texnologiyalari – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.

MUSTAQIL SO'Z TURKUMLARINI GRAMMATIK MINIMUM ASOSIDA O'QITISH TAMOYILLARI

Madina Axmadjanova Mahmudjon qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti,

O'zbek tili va adabiyoti ta'limi kafedrasi tayanch doktoranti

sadiya170420@gmail.com

ORCID: 0009-0005-9609-7015

Annotatsiya: ushbu maqola grammatik minimum asosida ot, fe'l, sifat, ravish, olmosh va son kabi mustaqil so'z turkumlarini o'qitishning nazariy hamda amaliy jihatlarini yoritadi. Unda so'z turkumlarini tushuntirishda aniqlik, minimal grammatik belgilarga e'tibor, gapdagi vazifalarini anglash va izchillik muhimligi alohida ta'kidlanadi. Shuningdek, yosh guruhlariga mos metodlar, interfaol yondashuvlar va xalqaro tajribalardan foydalanishning afzalliklari ko'rsatib o'tiladi. Maqola o'qituvchilarga grammatik bilimlarni tushunarli, qiziqarli va samarali shaklda yetkazishda amaliy yo'l-yo'riq beradi.

Kalit so'zlar: *grammatik minimum, mustaqil so'z turkumlari, til o'qitish, interfaol metod, yoshga mos yondashuv, grammatik kompetensiya.*

Аннотация: В данной статье освещаются теоретические и практические аспекты преподавания самостоятельных частей речи — имени существительного, глагола, прилагательного, наречия, местоимения и числительного — на основе грамматического минимума. Особое внимание уделяется точности при объяснении частей речи, акценту на минимальных грамматических признаках, пониманию их функций в предложении и последовательности подачи материала. Также подчеркиваются преимущества использования методов, соответствующих возрастным категориям, интерактивных подходов и международного опыта. Статья служит практическим руководством для преподавателей по эффективной, интересной и доступной передаче грамматических знаний.

Ключевые слова: *грамматический минимум, самостоятельные части речи, обучение языку, интерактивные методы, возрастной подход, грамматическая компетенция.*

Abstract: this article highlights the theoretical and practical aspects of teaching independent parts of speech such as nouns, verbs, adjectives, adverbs, pronouns, and numerals based on the grammatical minimum. It emphasizes the importance of clarity in explaining parts of speech, focusing on minimal grammatical features, understanding their functions in a sentence, and ensuring consistency. Additionally, it outlines the advantages of using age-appropriate methods, interactive approaches, and international practices. The

article provides teachers with practical guidelines for delivering grammatical knowledge in an understandable, engaging, and effective manner.

Keywords: grammatical minimum, independent parts of speech, language teaching, interactive methods, age-appropriate approach, grammatical competence.

Mustaqil so'z turkumlarini o'qitish tilshunoslik va ta'lim jarayonida alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu jarayon, eng avvalo, tilning asosiy tuzilishini, uning ichki imkoniyatlarini tushunishga yordam beradi. Mustaqil so'z turkumlari – masalan, ot, fe'l, sifat va boshqa turkumlar – tilning asosiy elementlari hisoblanadi. Ularning o'zaro bog'lanishi va ta'siri tilning boyligi hamda ifoda vositalarining xilma-xilligini belgilaydi [Abdullayev, 2023:175].

Bundan tashqari, mustaqil so'z turkumlarini o'qitish tilning leksik hamda sintaktik xususiyatlarini chuqur o'rganishga imkon yaratadi. Bu jarayon orqali o'quvchilar so'zlarning ma'nosi, ularning kontekstdagi ishlatilishi va o'zaro bog'liqligi haqida chuqur tushunchaga ega bo'ladilar. Masalan, fe'l so'z turkumini o'rganish harakat va holatlarni ifodalashni o'rgatadi, bu esa o'quvchilarning tilni tushunish va ifodalash ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi [Qarayeva, 2022:7]. Grammatik minimumning joriy etilishi o'quvchilarning morfologik tushunchalarini, xususan mustaqil so'z turkumlariga oid bilimlarni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Masalan, morfologik matritsalar so'z tuzilishini va ularning o'zaro aloqalarini tushunishga yordam beradi [Gellert others, 2020:583]. Ushbu yondashuv, ortiqcha grammatik yuklamalarsiz, o'quvchilarni asosiy mustaqil so'z turkumlariga oid morfologik qoidalarni o'zlashtirishga va amaliy nutq ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltiradi [Sultanova, 2019:561].

Shuningdek, grammatik minimum til o'rganish motivatsiyasini oshiradi va o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Morfologik qoidalarni o'zlashtirgan o'quvchilar tilni chuqurroq tushunib, uni amaliyotda samarali qo'llay olishadi [Bowers,2022]. Shu sababli grammatik minimum morfologiyani xususan mustaqil so'z turkumlarini o'qitishda zarur vosita bo'lib, til ko'nikmalarini rivojlantirish, ijodiy fikrlashni kuchaytirish va tilga bo'lgan qiziqishni oshirishga xizmat qiladi.

Mustaqil so'z turkumlari quyidagi asosiy turlarga bo'linib, o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ushbu xususiyatlar ularning til ichidagi o'rni va funksiyalarini belgilaydi. Quyida mustaqil so'z turkumlarining asosiy grammatik xususiyatlari hamda ularning ma'nosi keltirilgan:

Ot: odamlar, joylar, narsalar va tushunchalarni ifodalovchi so'zlardir. O'zbek tilida otlar o'quvchilarga o'z fikrlarini aniq ifodalashda yordam beradi va ularning til ko'nikmalarini rivojlantiradi: *bola, kitob, daraxt, uy, baxt*.

Fe'l: harakat, holat yoki jarayonni ifodalovchi so'zlardir. Fe'llar o'quvchilarga voqealar va harakatlarni tushunishda yordam beradi, shuningdek, jumalarni tuzishda muhim rol o'ynaydi: *yozmoq, o'qimoq, yugurmoq, kelmoq, o'ylamoq*.

Sifat: otlarni tavsiflovchi so'zlardir. Sifatlar o'quvchilarga narsalarning xususiyatlarini aniqlash va ifodalashda yordam beradi, bu esa ularning tilini boyitadi: *chiroyli, katta, uzun, shirin, kuchli*.

Ravish: fe'llarni, sifatlarni yoki boshqa zarflarni tavsiflovchi so'zlardir. Ravishlar harakatning qanday, qachon va qayerda sodir bo'lishini ko'rsatadi, bu esa o'quvchilarning fikrlarini yanada aniqroq ifodalashlariga yordam beradi: *tez, sekin, hozir, kecha, ertaga, uyda*.

Olmosh: ot, sifat, son va boshqa so'z turkumlari, matn o'rnida qo'llanadi. Olmoshlar o'quvchilarga takrorlashni kamaytirish va jumalarni soddalashtirishda yordam beradi: *men, biz, bu, shu, o'sha, kimdir, hamma, hech kim*.

Son: miqdor yoki tartibni ifodalovchi so'zlardir. Sonlar o'quvchilarga raqamlarni va miqdorlarni tushunishda yordam beradi: *uch, besh, o'n ikki, ikkinchi, yettinchi*.

Grammatik minimum asosida mustaqil so'z turkumlarini o'qitishda o'quvchilarning bu muhim til unsurlarini chuqur anglashlarini ta'minlash uchun bir qator muhim qoidalar va tamoyillarga e'tibor qaratish zarur. Quyida asosiy qoidalar va tamoyillar keltirilgan:

Aniq ta'rif va funksiyalar: so'z turkumlarini o'rgatishda asosiy qoidalardan biri har bir turkumning aniq ta'rifini va funksiyalarini taqdim etishdir. Masalan, otlar – shaxslar, joylar, narsalar yoki tushunchalarni bildiradi; fe'llar – harakat yoki holatni ifodalaydi; sifatlar – otlarni tavsiflaydi; ravishlar esa fe'l, sifat yoki boshqa ravishlarning xususiyatlarini aniqlaydi. Olimlar grammatik kompetensiyani shakllantirishda ushbu ta'riflarni tushunishning ahamiyatini ta'kidlab, o'quvchilarning grammatik shakllarni to'g'ri aniqlash va qo'llash qobiliyatini rivojlantirish zarurligini qayd etadi. Bu asosiy bilim o'quvchilarning keyingi til ta'limiga mustahkam asos yaratadi [Kruti, 2022:20].

Shuningdek, so'z turkumlarining minimal belgilari har bir so'z turkumi uchun zarur bo'lgan asosiy xususiyatlarni aniqlashni o'z ichiga oladi. Masalan:

—otlar: birlik/ko'plik, egalik qo'shimchalari, kelishik qo'shimchalari.

—fe'llar: zamon, mayl, shaxs-son qo'shimchalari.

—sifatlar: daraja shakllari, kelishik qo'shimchalari bilan bog'lanish xususiyati.

Gapdagi funksiyasi: so'z turkumlarining gap ichidagi vazifasini tushunish til o'rgatishda juda muhimdir. Masalan, otlar gapda ko'pincha ega yoki to'ldiruvchi vazifasini bajaradi, fe'llar esa harakat yoki holatni ifodalaydi. Gap tuzilishini tahlil qilish o'quvchilarga so'z turkumlari qanday o'zaro bog'lanishini va ularning gapdagi o'rnini to'g'ri tushunishga yordam beradi. Bu esa grammatik qoidalarni chuqurroq anglash va ularni amaliyotda samarali qo'llash imkonini yaratadi.

Moslik va izchillik: o'quvchilar ot va sifatning tutash qoidalarini, shuningdek, ega va kesimning mos kelishini tushunishlari zarur. O'quvchilar quyidagi minimal qoidalarni bilishlari kerak:

- Ot va sifatning moslashuvi (katta uy, yangi kitob);

- Ot va fe'lning bog'lanishi (Men kitob o'qiyman);
- Fe'l va ravishning bog'lanishi (Tez yugurdi).

O'quvchilar gapning ma'nosini to'liq anglab olishlari va har bir so'zning o'z funksiyasini qanday bajarishini tushunishlari zarur. Bu tushuncha, jumladagi so'zlarning o'zaro bog'lanishi va bir-biriga mos kelishini tushunishga yordam beradi. Misol uchun, ot va fe'lning o'zaro bog'lanishi yoki sifat va otning mos kelishi kabi grammatik qoidalarni to'g'ri tushunish o'quvchilarga nafaqat grammatik qoidalarni o'zlashtirish, balki tilni muloqotda to'g'ri va samarali ishlatish imkonini beradi.

Ko'p ishlatiladigan shakllarni o'rgatish: grammatik minimumni o'rganishda, o'quvchilarga kundalik hayotda tez-tez uchraydigan va ko'p ishlatiladigan so'z shakllarini o'rgatish juda muhimdir. Bu amaliyot o'quvchilarga tildagi eng keng tarqalgan shakllarni o'zlashtirishda yordam beradi. Masalan, fe'l zamonlarini o'rganishda hozirgi, o'tgan va kelasi zamonlar asosiy o'rin tutadi, chunki ular tilda eng ko'p ishlatiladigan zamonlardir. Shuningdek, otlarning ko'plik shakllari ham o'quvchilarni amaliyotda o'rganishlari zarur bo'lgan shakllardir. Sifatning darajalari (oddiy va orttirma darajalar: "yaxshi", "yaxshiroq", "eng yaxshi") ham o'quvchilarga predmetlarning sifatlarini to'g'ri va aniqlik bilan ifodalashda yordam beradi.

:miy amaliyot va mustahkamlash: grammatik qoidalarni puxta o'zlashtirish va samarali qo'llash uchun muntazam amaliyot zarur. Bu o'quvchilarga o'rganilgan grammatika shakllarini takrorlash va ularni amaliyotda qo'llash imkoniyatini yaratadi. Misol uchun, so'z turkumlarini aniqlash va ulardan to'g'ri foydalanish bo'yicha :miy mashqlar o'quvchilarga grammatik bilimlarini mustahkamlashga va tilni ravon ishlatishga yordam beradi. Kim [Kim, 2015:459] muntazam amalga oshiriladigan mashqlar grammatik savodxonlikni kuchaytirishi va til ravonligini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega deb hisoblaydi. Bunday yondashuv o'quvchilarni grammatikani to'g'ri tushunishga va uni :miy muloqotda aniq ishlatishga o'rgatadi. Bu jarayon o'quvchilarning tilga bo'lgan ishtiyoqini oshiradi, grammatik bilimlarini mustahkamlashga yordam beradi va ularning kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Differensial yondashuv: O'quvchilarning bilim darajalari va o'rganish uslublaridagi farqlarni hisobga olish ta'lim jarayonida juda muhim ahamiyatga ega. Har bir o'quvchining bilim olish usuli va darajasi o'ziga xosdir, shuning uchun darslarda bu farqlarni inobatga olish zarur. Misol uchun, ilg'or o'quvchilarga murakkab grammatik tuzilmalar va misollar bilan ishlash tavsiya etiladi, chunki ular kengroq bilim va qobiliyatga ega. Boshlang'ich darajadagi o'quvchilar esa avvalambor so'z turkumlarini aniqlash, grammatik qoidalarni o'rganish va tilning asosiy tuzilmalari bilan tanishishlari kerak. Bu yondashuv har bir guruh uchun o'qitish uslubini moslashtirishga imkon beradi, shunda o'quvchilar o'z bilim darajasiga mos ravishda ta'lim olishlari mumkin.

Muzaedah va boshqa tadqiqotchilar ham o'quvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olish zarurligini ta'kidlaydilar [Muzaedah, 2023:587]. Ularning fikricha, ta'limda differensial yondashuvni qo'llash o'quvchilarga o'z

imkoniyatlarini to'liq amalga oshirishga yordam beradi. Bunday yondashuv o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi va o'qitish jarayonini samaraliroq qiladi, chunki har bir o'quvchining rivojlanish darajasi va ehtiyojlariga mos tarzda ta'lim berish imkonini yaratadi.

Grammatika ta'limida, ayniqsa mustaqil so'z turkumlarini o'rgatishda mazmunni puxta va bosqichma-bosqich rejalashtirish juda muhim sanaladi.

1. *Bosqichma-bosqich murakkablashtirish:* o'quvchilarning tushunish darajasini asta-sekin rivojlantirish uchun avvalo so'z turkumlari umumiy tarzda tushuntiriladi. Bu bosqichda ularning asosiy vazifalari va umumiy belgilariga e'tibor qaratiladi. Keyingi bosqichda esa ularning grammatik shakllari, gapdagi roli hamda tegishli grammatik kategoriyalari aniq misollar asosida ko'rib chiqiladi. Bu yondashuv o'quvchilarga murakkab tushunchalarni bosqichma-bosqich o'zlashtirishga yordam beradi.

2. *Qiziqarli va jonli misollardan foydalanish:* nazariy ma'lumotlarni quruq bayon qilishdan ko'ra, o'quvchilarga tanish bo'lgan hayotiy vaziyatlar, ertaklar, badiiy asarlardan yoki kundalik nutqdan misollar keltirish samaraliroq bo'ladi. Bunday misollar o'quvchilarning qiziqishini oshirib, yangi bilimlarni eslab qolish jarayonini osonlashtiradi.

3. *Interfaol metodlarni qo'llash:* so'z turkumlarini o'rgatishda o'yinlar, rolli mashqlar, guruhiy ishlar, savol-javoblar, testlar kabi interfaol usullar o'quvchilarni faol ishtirok etishga undaydi. Bunday metodlar nafaqat grammatik bilimlarni mustahkamlashga, balki o'quvchilarning tahliliy fikrlash, muloqotga kirishish va jamoaviy hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

Mustaqil so'z turkumlarini o'qitish bo'yicha yoshga mos grammatik ta'lim mazmuni

<i>Yosh guruhi</i>	<i>O'qitish uslubi</i>	<i>Misol va materiallar</i>
<i>Boshlang'ich sinflar (6–10 yosh)</i>	Rasmlar, qo'g'irchoqlar, rasmlar bilan tushuntirish	Ot, fe'l va sifat turkumlarini turli ranglar va tasvirlar yordamida ko'rsatish. Masalan, "qush uchmoqda" jumlasida "qush" – ot, "uchmoqda" – fe'l
<i>O'rta sinflar (11–14 yosh)</i>	Qiziqarli hikoyalar, roliklar, jadval va sxemalar orqali mustahkamlash	Fe'l zamonlarini tahlil qilish bo'yicha mashqlar. Masalan, "Men kitob o'qiyapman" jumlasidagi fe'l zamonini aniqlash
<i>Yuqori sinflar (15–18 yosh)</i>	Nazariy materiallarni chuqur o'rganish, matn tahlili va mustaqil tadqiqot ishlari	Murakkab gaplardagi so'z turkumlarini aniqlash, she'rlardagi mustaqil so'z turkumlarining funksiyasini tahlil qilish

Yuqoridagi xuddi shunday yondashuvlar Mahant va boshqa olimlarning o'z tadqiqotlarida namoyon bo'lib, ular Hindistondagi boshlang'ich maktablarda mustaqil so'z turkumlarini o'qitishda "Interfaol drama" (bu yondashuvda o'quvchilar o'zlarini turli rollarda sinab ko'rishadi, bu esa ularning tilni amalda qo'llashiga yordam beradi) metodikasidan foydalanish tajribasini tahlil qilganlar [Mahant, 2023; 288]. Ularning amaliy tajribasida o'qituvchilar o'quvchilarga turli rollar (masalan, shahar hokimi, sotuvchi, sayyoh) berib, bu rollarga mos gaplar tuzishni topshirganlar. Masalan, hokim rolidagi o'quvchi "biz yangi maktab quramiz" deb aytganda, mashq davomida fe'l zamoni hamda ko'plik shakli aniqlangan. Ushbu interfaol mashg'ulot natijasida o'quvchilarning 90 foizi fe'l, ot va sifatlarni gapda to'g'ri topa olgan hamda ularning grammatik bilimlari sezilarli ravishda mustahkamlangani qayd etilgan. Mahant va hamkorlari bunday tajribalar grammatik minimum asosida ta'lim berishda o'quvchilarning faol ishtirokini oshirishi va ular uchun qiziqarli hamda interfaol muhit yaratishini alohida ta'kidlaydilar.

Amerika ta'lim muassasalarida esa Teach Starter platformasi tomonidan taklif etilgan "Noun Scavenger Hunt" (Otlarni qidirish) o'yini boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun ajoyib interfaol faoliyat sifatida baholangan [Teach Starter, 2023]. O'quvchilar sinf xonasida harakatlanib, har bir harfga mos keladigan otlarni topishadi, masalan, "A" harfiga "apple" (olma), "B" harfiga "book" (kitob). Bu o'yin o'quvchilarga so'z boyligini oshirishga va grammatik kategoriyalarni mustahkamlashga yordam beradi. O'yin davomida o'quvchilar o'zlari topgan ot turkumidagi so'zlarini guruh bilan birgalikda grammatik xususiyatlarini aniqlashadi. Har bir so'zning grammatik kategoriyasini tahlil qilish orqali o'quvchilar tilni o'rganishni amaliy va qiziqarli tarzda davom ettiradilar. O'quvchilar grammatik tushunchalarni tushunib, ularni to'g'ri qo'llashni o'rganadilar.

Bu turdagi interfaol mashg'ulotlar boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun juda samarali bo'ladi. O'yin o'quvchilarga tilni o'rganishning qiziqarli va faol usulini taqdim etadi, ularning motivatsiyasini oshiradi va grammatik qoidalarni mustahkamlashda yordam beradi. Bu jarayon o'quvchilarning til bilish ko'nikmalarini rivojlantirishga katta hissa qo'shadi.

Xulosa qilib aytganda, grammatik minimum asosida mustaqil so'z turkumlarini o'qitish til o'rganish jarayonida o'quvchilarning grammatik bilimlarini mustahkamlash, nutq ko'nikmalarini rivojlantirish va tilga qiziqishini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Aniqlik, bosqichma-bosqich tushuntirish, interfaol mashg'ulotlar va yoshga mos yondashuvlar o'qitish jarayonini samarali qiladi va o'quvchilarda mustahkam til kompetensiyasini shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayev I. Tilshunoslikda so'z va so'z turkumlari: tadqiqi va tavsifi. *Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari konferensiya materiallari*. 2023. 175–180-b.
2. Akinkurolere S. A speech act approach to the teaching of functional classification of english sentences in selected secondary schools in ondo state, Nigeria. Kampala International

University Interdisciplinary Journal of Humanities and Social Sciences. №1(3), 2020. P.1–11. <https://doi.org/10.59568/kijhus-2020-1-3-01>

3. Bowers A. A promising new tool for literacy instruction: the morphological matrix. Plos One, №17(1), 2022. P.260–262. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0262260>

4. Gellert A. Morphological intervention for students with limited vocabulary knowledge: short- and long-term transfer effects. Reading Research Quarterly. №56(3), 2020. P. 583–601. <https://doi.org/10.1002/rrq.325>

5. Kim Y. Developmental, component-based model of reading fluency: an investigation of predictors of word-reading fluency, text-reading fluency, and reading comprehension. Reading Research Quarterly. №50(4), 2015. P.459–481. <https://doi.org/10.1002/rrq.107>

6. Kruty K. Developing grammatical competence in preschoolers. Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala. №13(3), 2021. P.20–37. <https://doi.org/10.18662/>

7. Mahant P., Alam, S., Ghosh S., Jabeen I. Shifting learning atmosphere through process drama: teaching english parts-of-speech (pos) in indian classroom. World Journal of English Language. №13(8), 2023. P.288. <https://doi.org/10.5430/wjel.v13n8p288>

8. Muzaedah M., Muamaroh M., Prastiwi Y., Sutopo A. Exploring the implementation of Cambridge curriculum in early elementary English education: a case study. Veles Voice of English Language Education Society. №7(3), 2023. P.587–598. <https://doi.org/10.29408/veles.v7i3.24094>

9. Qarayeva B. O'zbek tilining ikkinchi chet tili sifatida o'qitilishi jarayonida amaliy mashg'ulotlarda fe'l so'z turkumini o'rganish (o'zbek va rus tillari misolida). *Aniq fanlar Seriyasi*, №2(132/2), 2022. 1–7-b. <https://doi.org/10.59251/2181-1296.v2.1322.47>

10. Sultanova U. O'quvchilarda ijodiy faollikni va mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirish. Общество И Инновации. №3, 2019. 561–564 b.

11. Teach Starter. Grammar Activities to Use in the Classroom. Teach Starter Platform. 2023. Available at: <https://www.teachstarter.com/us/blog/20-grammar-activities-to-use-in-the-classroom-us/>

ONA TILINI O'QITISHDA INTERFAOL DASTURLAR VA MULTIMEDIA VOSITALARIDAN FOYDALANISH

Komilov Xusanboy Bahodir o'g'li

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti talabasi

komilov0715tsull@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada ona tilini o'qitishda multimedia vositalari va interfaol dasturlarning ahamiyati, ularning dars jarayonidagi ta'siri va samaradorlik darajasi 10-sinf "Ona tili" darsligida aks etgan "Muhabbat nima?" nutqiy mavzusini o'qitish orqali yoritib berilgan. Sun'iy intellekt va multimedia vositalarining fanga tatbiq etilishi, ularning ta'lim sohasidagi foydalari, ularning imkoniyat darajalari shuningdek, ta'lim jarayonida ulardan qanday foydalanish haqida nazariy va amaliy bilimlar aks etgan.

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, raqamli texnologiyalar, multimedia, videolavhalar, grafik tasvirlar, ko'rib tushunish.*

Аннотация. В статье отражено значение мультимедийных средств и интерактивных программ в обучении родному языку, их влияние на ход урока и уровень эффективности в учебнике "Родной язык" 10 класса "Что такое любовь?" тема речи освещается через обучение. Отражены теоретические и практические знания о применении искусственного интеллекта и мультимедийных инструментов в науке, их

польза в сфере образования, уровни их возможностей, а также о том, как их использовать в образовательном процессе.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, цифровые технологии, мультимедиа, видео, графические изображения, понимание просмотра.*

Annotation. In the article, the importance of multimedia tools and interactive programs in teaching the native language, their influence in the lesson structure and the level of efficiency is reflected in the textbook "Native language" of the 10th grade "What Is Love?" was brought to light by teaching the topic of discourse. Theoretical and practical knowledge of the application of artificial intelligence and multimedia tools to science, their benefits in the field of education, their degrees of opportunity are also reflected in how to use them in the educational process.

Keywords: *artificial intelligence, digital technology, multimedia, videos, graphic images, review understanding.*

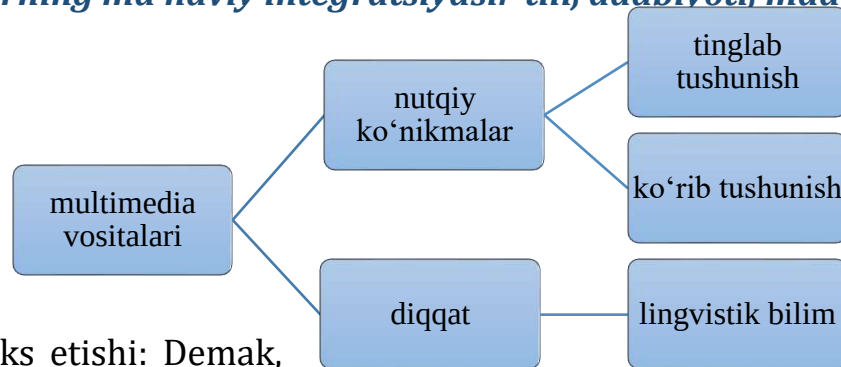
Bugungi zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchilarning ta'lim olish jarayonlari ham tubdan o'zgarib bormoqda. Yosh avlodga faqatgina darslik va qo'llanmalardan foydalanib dars berish ularning o'qish, eng muhimi uqib olish jarayonining samaradorligini pasaytirmoqda. Shu nuqtayi nazardan kelib chiqqan holda dars jarayonlarida raqamli texnologiyalar va multimedia vositalaridan keng foydalanish, ularning imkoniyatlarini qo'llagan holda dars jarayonini tashkil etish jadallashmoqda. Nafaqat boshqa fanlarni, jumladan, ona tili fanini o'qitishda ham ushbu vositalar keng ko'lamda qo'llanmoqda.

Ko'pgina pedagog olimlarning fikricha, multimediali ta'lim muhiti o'rganishni osonlashtiradi va oshiradi. Kompyuter muhitida multimedia texnologiyalari bilan boyitilgan real yoki virtual tasvirlar, matnlar, tovushlar, grafiklar va rasmlar malakali ta'lim dasturlarini tayyorlashga yordam beradi. Grafika, video, animatsiya va ovoz kabi turli xil vositalar birgalikda taqdim etilganda o'rganish muhitida farqlash orqali o'rganishni osonlashtiradi.

Kuzatishlar natijasida olimlar multimedia vositalardan foydalanish dars jarayonining samaradorligini oshirishini takrorlashadi. Chunki o'quvchi axborotni ham ko'rib, ham eshitib qabul qilganda, ma'lumotning xotirada saqlanib qolishi 75–80%ni tashkil etishi mutaxassislar tomonidan aniqlangan. [1:201] Albatta, ushbu vositalarini ta'lim jarayoniga tatbiq etish o'qituvchidan mediasavodxonlikni talab qiladi. Bunga erishgan o'qituvchilar darslarida hech qiyinchiliksiz turli xil grafikalar, video va diagrammalardan foydalana oladilar. Bundan tashqari o'zi qo'llamoqchi bo'lgan metodlari ham "VARK" texnologiyasiga asoslangan bo'lsa, dars jarayonini qiynalmay olib boradilar. O'qituvchi ushbu vositalardan foydalanganda o'quvchilarning ko'pgina sezgi organlari ishga tushadi. Endi o'quvchi ma'lumotni bir taraflama emas, balki turli tomonlardan qabul qilib oladi. Jumladan, ko'rib va tinglab hatto yozib ham ma'lumotni qabul qilib oladi. Turli xil grafik tasvirlar o'quvchilarning diqqatini ham bir yerga jamlab berishga yordam beradi. Multimedia vositalari o'quvchining diqqatini oshirishi orqali lingvistik bilimlarini shakllantirishga yordam bersa, undagi ovozli, rang tasvirli, jonlantirilgan tasvirlar o'quvchilarning nutqiy ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

1-rasm

Darsliklarda aks etishi: Demak, bugungi zamonaviy olamda raqamli texnologiyalar jadal sur'atda rivojlanmoqda ekan, ona tili ta'limida ham ushbu vositalardan foydalanish o'rinli bo'ladi. Ham o'quvchining mediasavodxonligini oshirsa, ham nutqiy ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Ona tili darslarida nima uchun multimedia vositalari va interfaol dasturlardan foydalanish kerak, degan savolga hech ikkilanmay texnologiya rivojlanayotgan davrda ushu imkoniyatlardan foydalanish zarur deb aytish mumkin bo'ladi. Barcha fanlarni o'qib o'rgatishda birlamchi vazifani ona tili fani o'tab berar ekan, o'quvchilarning mediasavodxonligini oshirishda ham, shubhasiz, ona tilining o'rni beqiyosdir. Shu nuqtayi nazardan kelib chiqqan holda bugungi kunda yaratilayotgan fan darsliklari ham buning tasdig'i bo'lib xizmat qilmoqda.

Jumladan, 5-sinf "Ona tili" darsligida berilgan bir qancha topshiriqlarda aynan raqamli texnologiyalardan foydalanish kerakligi belgilangan. Bundan tashqari darslikda berilgan tinglab tushunish ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan turli xildagi topshiriqlar multimedia vositalarining ona tili ta'limidagi xizmatidan dalolat bermoqda. Darslikda aks etgan mavzularni multimedia vositalaridan foydalangan holda yoritib berilganda dars jarayoni ham qiziqarli ham samarali bo'lishi shubhasiz. Uyga beriladigan turli xildagi loyiha ishi tayyorlash topshiriqlari nafaqat sinfda, balki uyida ham o'quvchi ushbu vositalardan foydalanishi lozimligini taqozo etmoqda. Albatta, bu jarayonda o'quvchilar ota-onalar nazoratida bo'lmog'i lozim.

Shuni ta'kidlash joizki, multimedia vositalari orqali tasvirlangan diagrammalar va chizmalar, turli xildagi tasvirlar ta'lim sifatini bir muncha oshirishi, shubhasiz. Chunki o'quvchi ushbu tasvirlarni turli xil ranglarda ko'rib farqlay biladilar. Ular o'zlari ko'rganlari asosida xulosa chiqarishlari va tahlil qila olish imkoniyatlariga ega bo'ladilar. O'qituvchi dars davomida ushbu vositalardan o'quvchilarning istalgan nutqiy ko'nikmalarini shakllantirish uchun foydalanishi mumkin. Masalan, 10-sinf "Ona tili" darsligida ko'pchilikning e'tiroziga sabab bo'lgan "Muhabbat" nomli nutqiy mavzuga diqqat qilaylik.

Topshiriq. Quyidagi savollarga javob bering va matn bilan tanishib chiqing.[2:6]

1. Siz muhabbatni qanday tushunasiz?
2. Bu so'zni eshitganingiz zahoti xayolingizda kim yoki nima gavdalanadi?
3. O'zi muhabbatga ishonasizmi?

Ushbu mavzuni o'qitish bo'yicha 10-sinflarda tadqiqot ishi sifatida tajriba-sinov darslari olib borildi. 10- "A" sinfga oddiy an'anaviy shaklda nutqiy

mavzuga olib kiruvchi savollar bilan boshlagan holda dars o'tildi. O'quvchilar dastlab e'tiroz bildirishdi, biroz uyalishdi. Aslida muhabbat har bir insonning o'ziga, yaqinlariga, do'stiga, ota-onasiga, Vataniga ekani tushuntirilgach, ular darsda faol ishtrok eta oldilar. Dars jarayonida o'quvchilar o'rganish lozim bo'lgan nazariy ma'lumotlarni o'zlashtirish samaradorligi ham nisbatan pastligi sezildi.

10-“B” sinfda esa dastlab o'qituvchi oldindan tayyorlab kelgan videolavha qo'yib berildi. Dastlab “Ota” nomli, so'ngra “Mehr” nomli animatsion videolavha qoyib berildi. Ushbu videolavhalar ovozsiz bo'lib, o'quvchilarning ko'rib tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan. O'quvchilar odatda videolavhalarni ham ko'rib, ham eshitib qabul qilar edi. Darsda berilgan animatsion filmlar ovozsiz bo'lib, o'quvchi uni ko'ribgina tahlil qila oladi. So'ngra mavzuga olib kiruvchi savollar berildi. Berilgan matndan so'ng esa O'tkir Hoshimovning “Tarnov” hikoyasining audiomatni va sun'iy intellekt yordamida hikoya asosida ishlangan rasm o'quvchilarga taqdim etildi. Ushbu audiomatn o'quvchilarning tinglab tushunish ko'nikmasini rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, bunda o'quvchilar audiomatni tinglab tahlil qila oladilar. ChatGPT orqali ishlangan rasm esa ularning tasavvurlarini yanada yorqinroq aks ettirishga xizmat qiladi.

Darsda o'zlashtirishi lozim bo'lgan matn turlari va nutq uslublari haqidagi nazariy ma'lumotlar va ularning bir-biridan farqi videolavhalar orqali namoyish qilindi. Matn turlarini bir-biridan farqlab olishi uchun “Meni top” metodidan foydalanildi. Bunda Canva.com dasturida tayyorlangan rasmlari matn taqdim etildi. O'quvchilar rasm o'rniga munosib so'zlarni qo'yib matn tuzishadi va matnning qaysi turiga mansub ekanini topishligi talab etiladi. Bunda o'quvchidan rasm va so'z orasidagi bog'liqlikni tahlil qila olishi, ularni yaxlit bir chiziqda birlashtira olishi talab etiladi. O'quvchilar o'zlari tuzgan matnlarini og'zaki shaklda bayon qilib beradilar. Mavzuni mustahkamlash uchun “Kahoot” dasturi orqali test ishlandi. O'quvchilar o'zlashtirgan bilimlarini o'zlari tekshirib o'zlarini o'zlari baholay oldilar.

Natija shuni ko'rsatdiki, “A” sinfga qaraganda “B” sinf mavzuni hech qanday qiyinchiliksiz, e'tirozlarsiz qisqa vaqt ichida o'zlashtirib oldilar. Mavzuni mustahkamlash uchun “Kahoot” dasturi orqali test ishlandi. O'quvchilar o'zlashtirgan bilimlarini o'zlari tekshirib o'zlarini o'zlari baholay oldilar.

10-sinflarda o'tkazilgan tajriba sinov dars natijasi

Sinf	Darsda qatnashgan o'quvchilar	O'zlashtirish darajasi yuqori	O'zlashtirish darajasi past
10-“A”	24	10 / 42%	14 / 58%
10-“B”	24	17 / 71%	7 / 29%

Tajriba-sinov darsidan qilingan xulosa shu bo'ldiki, multimedia vositalari va interfaol dasturlardan foydalanib dars o'tilganda darsning samaradorligi 29% ga oshgan va bitta dars orqali o'quvchilarning faqat bitta ko'nikmasi emas, balki bir

nechta ko'nikmasini shakllantirishga xizmat qilgan. Nafaqat o'qib va tinglab tushunish, hatto ko'rib tushunish ko'nikmasi ham shakllangan. Ko'rib tushunishning ahamiyati shundaki, ayrim narsalarni tinglab, eshitib emas, balki faqat ko'ribgina anglash mumkin. Aynan shu vaziyatda o'quvchiga ko'rish ko'nikmasining shakllangani yordam beradi.

Adabiyotlar:

1. Raqamlashtirish davrida o'zbek tilini davlat tili va xorijiy til sifatida o'qitish masalalari:

mahalliy va xorijiy tajriba / –Toshkent, 2024. – 771 b.

2. Ona tili 10 [Matn]: 10-sinf uchun darslik / B. Mengliyev va b. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. –224 b.

TAHRIR TA'LIMINI TASHKIL ETISH: DASTLABKI QADAMLAR

Madvaliyev Orifjon Tolibovich

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

tayanch doktoranti

oriftolib@gmail.com

ORCID ID: 0009-0000-8016-4811

Annotatsiya. Ushbu maqola bo'lajak o'zbek tili va adabiyoti o'qituvchilarida adabiy tahrir malakalarini shakllantirish muammosiga bag'ishlangan. Sohaga oid alohida fan yo'qligi va talabalarning boshlang'ich bilim va ko'nikmalari turlicha ekani ularni yangi darsliklar va o'quv dasturlari talablariga mos tayyorlashda qiyinchiliklar tug'diradi. Maqolaning maqsadi ushbu muammoni hal etishga qaratilgan, talabalarning adabiy tahrirga oid boshlang'ich darajasini aniqlashga mo'ljallangan kompleks diagnostik metodikani hamda diagnostika natijalariga asoslangan maqsadli tayyorlov bosqichi metodikasini taklif etishdir. Taklif etilayotgan yondashuv o'zbek tili ta'limi va o'zbek filologiyasi yo'nalishi talabalarining kasbiy kompetensiyalarini oshirishga va ta'lim sifatini yaxshilashga xizmat qilishi ko'zda tutilgan.

Kalit so'zlar: *adabiy tahrir, o'zbek tili ta'limi, pedagogik diagnostika, tayyorlov bosqichi, o'zbek tili metodikasi, tahrir ko'nikmalari.*

Аннотация. Данная статья посвящена проблеме формирования навыков литературного редактирования у будущих учителей узбекского языка и литературы. Отсутствие отдельной дисциплины в этой области и различный уровень базовых знаний и навыков студентов создают трудности в их подготовке к требованиям новых учебников и учебных программ. Цель статьи - предложить комплексную диагностическую методику, направленную на решение данной проблемы, предназначенную для определения начального уровня студентов в области литературного редактирования, а также методику целевого подготовительного этапа, основанного на результатах диагностики. Предлагаемый подход призван способствовать повышению профессиональных компетенций и улучшению качества образования студентов направления узбекского языкового образования и узбекской филологии.

Ключевые слова: *литературное редактирование, обучение узбекскому языку, педагогическая диагностика, подготовительный этап, методика узбекского языка, навыки редактирования.*

Abstract. This article addresses the issue of developing literary editing skills in future Uzbek language and literature teachers. The absence of a dedicated course in this field and the varying levels of students' foundational knowledge and skills create challenges in preparing them to meet the requirements of new textbooks and curricula. The article aims to propose a comprehensive diagnostic methodology designed to address this problem by determining students' initial proficiency in literary editing, as well as a methodology for a targeted preparatory stage based on the diagnostic results. The proposed approach is intended to enhance the professional competencies and improve the quality of education for students in Uzbek Language Education and Uzbek Philology programs.

Keywords: *literary editing, Uzbek language teaching, pedagogical diagnostics, preparatory stage, Uzbek language methodology, editing skills.*

Matn savodxonligi va uni tahrirlash ko'nikmalariga bo'lgan talab tobora ortib bormoqda. Raqamli texnologiyalar rivojlanib, axborot oqimi ortgani sari har qanday sohada aniq, mantiqli va ravon matnlar yaratish zarurati kuchaymoqda. Bu holat ta'lim tizimi oldiga ham yangi vazifalarni qo'ymoqda. Umumta'lim maktablari uchun ishlab chiqilgan Milliy o'quv dasturi loyihasi va yangi avlod darsliklariga [0], ijod maktablarining ona tili fanidan ta'lim dasturi va darsliklariga [0] matn tahriri bilan bog'liq mavzularning kiritilishi bejiz emas. Bu yangilik bo'lajak ona tili va adabiyot o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligiga ham jiddiy talablar qo'yadi: ular adabiy tahrir malakasiga ega bo'lishdan tashqari bu muhim ko'nikmalarni o'quvchilarga samarali o'rgata olishlari ham zarurdir.

Ayni paytda bu borada jiddiy kamchilik va nomuvofiqliklar bor. Eng asosiy muammolardan biri – oliy ta'limda o'zbek tili ta'limi va o'zbek filologiyasi yo'nalishlari uchun adabiy tahrirga oid fanning o'quv rejalarida mavjud emasligidir. Talabalar asosan yozma savodxonlik, nutq madaniyati, yozma nutq kabi o'quv fanlari :rasida tahrirga oid ayrim bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishlari mumkin, ammo bu tahrir malakasini tizimli va chuqur egallash, kelajakda tahrirni o'rgatish uchun zarur bo'lgan metodik kompetensiyalarni shakllantirish uchun yetarli emas.

Ikkinchi jiddiy muammo – talabalarda adabiy tahrirni o'zlashtirish uchun zarur bo'lgan boshlang'ich lingvistik bilim va matn bilan ishlash ko'nikmalari darajasining turlichaligidir. Bu holatning amaldagi o'quv jarayoniga salbiy ta'siri yaqqol seziladi. Oliy ta'lim muassasalari o'qituvchilari o'rtasida o'tkazgan maxsus so'rovnomamiz natijalari ham buni tasdiqlaydi. Bir necha savollarga ega ushbu so'rovnomaning "Talabalarining yozish va matn bilan ishlash ko'nikmasi past bo'lsa, bu sizning ish faoliyatingizga qanday ta'sir qiladi?" savoliga respondentlarning 55,2 foizi "Baholash jarayoni uzoq davom etadi, chunki matnlarni tushunish qiyin" deya javob bergan. 54,4 foiz o'qituvchi talabalar yozadigan kurs ishi, diplom ishi va ilmiy maqolalar sifatining pasayishini, 46,4 foizi esa talabalarining ilmiy va mustaqil fikrlashini rivojlantirishga ko'proq kuch sarflashga majbur bo'layotganini ta'kidlagan. Bundan tashqari, respondentlarning 44 foizi umumiy o'quv jarayoni samaradorligi pasayishini, 43,2 foizi esa talabalarining ilmiy ishlarini tahrir qilishga ortiqcha vaqt

sarflanishini qayd etgan. "Hech qanday ta'sir qilmaydi" javobini tanlaganlar atigi 1,6 foizni tashkil etgan. Bu ko'rsatkichlar muammo naqadar keng qamrovli ekani haqida muayyan xulosa beradi. Talabalarning matn yozish va uni tahrirlash borasidagi kamchiliklari ularning o'z o'quv faoliyatigagina emas, o'qituvchilarning ish unumdorligi va butun o'quv jarayoni sifatiga ham salbiy ta'sir ko'rsatayotganini aniq ko'rsatadi.

Zarur ko'nikmalarni maxsus fan rasida shakllantirmayotgan, bu bo'yicha malakaga ega bo'lmagan bo'lajak o'qituvchilarning kelajakda maktab o'quvchilariga tahrirni sifatli o'rgata olish salohiyati katta xavotir uyg'otadi. Afsuski, tahrirni o'rgatishga tayyorlashga yo'naltirilgan, talabalarning bu boradagi darajasini aniqlash va maxsus tayyorgarlikni tashkil etish bo'yicha samarali metodika hali yaratilmagan.

Adabiy tahrir malakalarini shakllantirish, jumladan, bo'lajak ona tili va adabiyot o'qituvchilarini bu jarayonga va uni o'rgatishga tayyorlash muammosi bir necha ilmiy yo'nalishlar kesishmasida joylashgan deyish mumkin. Bunda adabiy tahrir nazariyasi va amaliyoti, o'zbek tilini o'qitish metodikasi, pedagogik diagnostika, kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish kabi yo'nalishlarga e'tibor qaratish talab etiladi. O'zbek tilida mavzuga oid adabiyotlar, ilmiy ishlar ko'p emas. Matn yaratish va uning tahririga oid tadqiqotlar olib borilgan, biroq tahrirni o'rgatishga tayyorlash masalasi o'rganilgan emas.

Sohaga oid adabiyotlar tahlili adabiy tahrirga oid boshlang'ich bilim va ko'nikmalarni maqsadli diagnostika qilish, talabalarni tahrir va uni o'rgatishga maxsus tayyorlashga qaratilgan yaxlit metodik tizim hali ishlab chiqilmaganini ko'rsatadi. Aksariyat tadqiqotlar jurnalistika yo'nalishida hamda tahrir nazariyasi va amaliyotiga bag'ishlangan, pedagogika yo'nalishidagi ilmiy izlanishlar esa ko'proq umumiy o'rta ta'lim yo'nalishida olib borilgan. Talabalarni tahrir va uni o'rgatishga tayyorlashdagi mavjud bo'shliqni bartaraf etishga qaratilgan aniq diagnostik va tayyorlov metodikasini taklif etmaydi.

Adabiy tahrir shunchaki imloviy va ishoraviy xatolarni tuzatish bilan cheklanmay, matnning mantiqiy qurilishi, uslubiy ravonligi, faktik aniqligi, leksik-grammatik me'yorlarga mosligini ta'minlashga va kommunikativ maqsadga erishishga qaratilgan ko'p qirrali faoliyatdir. Talabalar tahrirning bu keng qamrovli mohiyatini anglashi juda muhim, chunki ular kelajakda o'quvchilarga matnni har tomonlama tahlil qilish va yaxshilashni o'rgatishlari kerak bo'ladi. Tahrirni o'rganish va o'rgatish kishida matn yaratish ko'nikmalarini ham yaxshilaydi. Tahrirni o'rgatish orqali talabalarning yozish ko'nikmasini rivojlantirish bo'yicha tadqiqotlar olib borilgan [0: 159] va bu amaliyotda isbotini topgan.

O'zbek tili ta'limi va o'zbek filologiyasi yo'nalishi talabalari nafaqat matnni tahrirlay olishi, balki tahrir jarayonini, uning qoidalari va usullarini o'quvchiga tushuntira olishi va o'rgata olishi kerak. Albatta, bu yo'nalish talabalaridan professional muharrirning malakasi talab etilmaydi, biroq ular tahrir ta'limi uchun yetarli kompetensiyalarga ega bo'lishi zarur. Bunday ko'nikmalarni quyidagicha tasniflash mumkin:

– Chuqur lingvistik bilimlar. Talaba o'zbek tili grammatikasi, adabiy til me'yorlarini yaxshi bilishi, bilimlaridan amalda foydalana olishi kerak.

– Matnni tahlil qilish ko'nikmalari. Bunda matnning umumiy mazmuni, mantiq'i, uslubini anglash, bu bo'yicha xatolarni aniqlash layoqati tushuniladi.

– Metodik tayyorgarlik. Talaba tahrirni o'quvchi yoshiga mos tarzda o'rgatish, mashqlar tuzish, baholash bo'yicha bilimlarga ega bo'lishi zarur.

– Tipik xatolarni bilish. Bunda o'quvchilarning yozma nutqida ko'p uchraydigan xatolarni aniqlash va tuzatish yo'llarini ko'rsata olish salohiyati nazarda tutiladi.

Ta'lim samaradorligini oshirishda o'quvchilarning boshlang'ich bilim va ko'nikmalarini aniqlash, ularni yangi materialni o'zlashtirishga tayyorlash muhim. Diagnostika ta'lim jarayonini individuallashtirish, differensial yondashuvni qo'llash, mavjud bo'shliqlarni aniqlab, ularni bartaraf etishga imkon beradi. Adabiy tahrir – murakkab ko'nikma, uni shakllantirishda diagnostik tahlilga asoslanish ta'lim jarayoni tartibli kechishi va ko'zlangan maqsadga erishishda muhimdir.

Tadqiqot :rasida o'tkazilgan tajriba-sinov natijalari va umumiy kuzatuvlar oliy ta'lim talabalari, jumladan, bo'lajak filolog-o'qituvchilar ham matn yaratish va tahrirlashda imlo va punktuatsiya, so'z tanlash, uslubiy ravonlik, mantiqiy izchillik bilan bog'liq jiddiy qiyinchiliklarga duch kelishini ko'rsatadi. Bu qiyinchiliklar ko'pincha maktab davrida o'zlashmay qolgan bilim va ko'nikma bo'shliqlarining natijasi bo'lib, ularning mavjudligi adabiy tahrirni o'rgatishdan oldin aniq diagnostika va maxsus tayyorlov ishlarini rejalashtirishni taqozo etadi.

Ushbu holatning amaliy isboti sifatida ilmiy tadqiqotimiz :rasida Toshkent shahri, Farg'ona va Navoiy viloyatlaridagi oliy ta'lim muassasalarining ona tili va adabiyot ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan 196 nafar talaba ishtirokida o'tkazilgan tajriba-sinov natijalarini keltirish mumkin. Talabalarga ona tili darsliklaridan olingan hikoya, tasviriy va muhokama matnlaridagi turli darajadagi (imloviy, punktuatsion, qo'shimcha, yordamchi so'z, so'z va ibora, gap) xatolarni topish va tuzatish topshirig'i berildi. Talabalar jami 588 ta matnni tahrir qildi. Ular matnlarga jami 10 175 tuzatish kirgan bo'lib, tuzatishlarning 9054 tasi to'g'ri, 1121 tasi yangilish tuzatishlardir. Natijalar tahlili talabalarining tahrir bo'yicha ko'nikmalari kutilgan darajadan ancha pastligini ko'rsatdi. Jumladan:

Umumiy aniqlik darajasi past. Talabalar kiritgan jami tuzatishlarning sezilarli qismi (1121 ta yoki 11% atrofida) xato tuzatish bo'lib chiqdi. To'g'ri tuzatishlar bo'yicha to'plangan o'rtacha ball (52) maksimal ko'rsatkichning atigi 22,8 foizini tashkil etdi. Yangilish tuzatishlar hisobga olinib, sof natija hisoblanganda bu ko'rsatkich 20,25 foizgacha tushadi. Demak, talabalar o'zlaridagi tahrir imkoniyatlarining beshdan bir qismini zo'rg'a namoyon eta olishmoqda. Talablarning matn yozish va uni qayta ishlash ko'nikmasi pastligi rus tadqiqotchilarining tajribalarida ham kuzatilgan. Jumladan, zamonaviy talabalar matnlarni ishtiyiq bilan yozmaydi, o'z matnlaridagi yoki tahrir uchun

taklif qilingan qo'lyozmalardagi xatolarni ko'pincha ko'rmaydi [0: 32]. Bu jihat talabalarning bilim-ko'nikmalari va qiziqishlariga tashxis qo'yib olish muhimligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Ko'nikmalardagi nomutanosiblik. Talabalar eng ko'p imloviy xatolarni (65% to'g'ri tuzatish) va qo'shimchalar bilan bog'liq xatolarni (31% to'g'ri tuzatish) topishga muvaffaq bo'lgan. Biroq punktuatsiya bo'yicha jiddiy muammolar mavjud: bu turdagi xatolarni to'g'ri topish ko'rsatkichi (taxminan 30%) nisbatan past bo'lishi bilan birga kiritilgan barcha yanglish tuzatishlarning yarmidan ko'pi (56,1%) aynan punktuatsiyaga oid. Bu talabalarning tinish belgilarini qo'llash qoidalarini puxta bilmasligini va chalkashtirishini ko'rsatadi.

Murakkab darajalardagi natijalar sezilarli darajada past. So'z va iboralarni tanlash va qo'llash bilan bog'liq xatolarni topish darajasi juda past (4,3%). Eng achinarlisi, gap darajasidagi sintaktik va mantiqiy xatolarni tajriba-sinovda qatnashgan yuzlab talabalardan faqat bittasi aniqlay olgani (0,5%) bo'lajak o'qituvchilarning matnni yaxlit tahlil qilish ko'nikmasi deyarli shakllanmaganligidan dalolat beradi.

Hatto eng yaxshi natija ko'rsatgan talaba ham maksimal ballning atigi 52,5 foizini to'play olgani, ishtirokchilarning faqat 4 nafari 100 balldan yuqori natija qayd eta olgani umumiy saviyadagi jiddiy oqsoqlikni tasdiqlaydi.

Demak, o'tkazilgan tajriba-sinov natijalari bo'lajak ona tili va adabiyot o'qituvchilarining adabiy tahrirga oid boshlang'ich ko'nikmalari yetarli emasligini, ularda imlo va punktuatsiya, leksik-stilistik va sintaktik tahlil bo'yicha jiddiy bo'shliqlar mavjudligini empirik jihatdan isbotlaydi. Bu esa talabalarni adabiy tahrir ko'nikmasini egallash va kelajakda o'rgatishga tayyorlashdan oldin mavjud bilim va ko'nikmalarini aniq tashxislash hamda maqsadli tayyorlov bosqichini tashkil etish naqadar zarur ekanini ko'rsatadi.

O'tkazilgan tajriba-sinov natijalariga asoslanib xulosa qilsak, bo'lajak ona tili va adabiyot o'qituvchilarining adabiy tahrirga oid boshlang'ich tayyorgarligi bir tekis bo'lmaydi va tizimli yondashuvni talab etadi. Talabalarni ushbu muhim kompetensiyani egallashga va kelajakda o'rgatishga samarali tayyorlash uchun birinchi navbatda ularning mavjud bilim darajasi va ko'nikmalariga tashxis qo'yish zarurati yuzaga keladi. Bunday diagnostika har bir talabaning hamda dars o'tiladigan guruhning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, adabiy tahrir uchun zarur bo'lgan minimal tayanch bilim va ko'nikmalar mavjudligini baholash, keyingi tayyorlov bosqichi uchun maqsadli yo'nalishlarni belgilash, talabalarning o'z bilim va ko'nikmalaridan foydalana olish darajasini aniqlash, kelgusida alohida talaba yoki guruhga nisbatan maxsus yondashuv tanlash kabilarga xizmat qiladi.

Diagnostika jarayonida bir qator muhim yo'nalishlar bo'yicha bilim va ko'nikmalar baholanishi zarur. Masalan, imlo savodxonligi, punktuatsion savodxonlik (o'tkazilgan tajriba-sinovlar bu sohada jiddiy muammolar borligini ko'rsatdi), leksik-grammatik me'yorlarga rioya qilish (so'z tanlash, morfologik me'yorlar), oddiy uslubiy xatolarni payqay olish va bartaraf etish, shuningdek, matn mantig'i va bog'lanishini baholash (tajriba-sinov bu yo'nalish eng zaif

nuqta ekanini ko'rsatdi) kabilar kiradi. Diqqat-e'tibor o'tkirligi va kuzatuvchanlik ham baholanishi maqsadga muvofiq. Sanalgan jihatlarni kompleks baholash uchun bir necha vositalar majmuasidan foydalanish taklif etiladi. Jumladan:

Lingvistik bilimlar testini o'tkazish mumkin. U talabalarning imlo, punktuatsiya, leksik va grammatik qoidalarga oid nazariy bilimlarini obyektiv baholashga xizmat qiladi. Test savollari ko'p uchraydigan, ikkilantiradigan murakkab holatlarga qaratilishi, talabani qoidalarni bilish darajasini aniqlashga yordam berishi zarur. Bu usulda moslashuvchan (adaptiv) testlardan foydalanish ham mumkin [0]. Bunda talaba testlarni yaxshi ishlayotgan yo'nalishida davom ettiradi, bir-ikki marta topa olmagan yo'nalishidagi savollar qayta berilmaydi. Ammo moslashuvchan testlardan foydalanish uchun katta testlar banki va dasturiy ta'minot kerak bo'ladi.

Amaliy tahrir topshirig'i talabalarning nazariy bilimlarini amalda qo'llay olish, matndagi xatolarni aniqlash va ularni to'g'ri tuzata olish ko'nikmasini baholashga mo'ljallangan. Talabalarga turli uslubdagi va turli tipdagi xatolar maxsus kiritilgan kichik hajmdagi matnlar taqdim etiladi. Topshiriqning muhim jihati – talabalar sodda xatolarni ham, murakkab xatolarni ham tuzatishi kerak. Yuqorida tilga olingan tajriba-sinov ishlarida aynan shu ko'rinishdagi topshiriqlardan foydalanildi. Dars jarayonida dastlabki ikki yoki uchta yozma topshiriq natijalarini tezkor baholash ham o'qituvchiga talabalardagi ko'nikmalarining kuchli va zaif tomonlari haqida muhim diagnostik ma'lumot bera oladi [0]. Bundan tashqari, pedagoglar matn yozish va tahrir bilan bog'liq sinov ishlarida talabani mavzuni rejalashtirishi va tahrirlash ko'nikmalarini namoyon eta olish qobiliyatiga ham e'tibor qaratadi [0].

Og'zaki so'rovlar tezkor fikr-mulohaza olish va talabalarning boshlang'ich bilimlarini baholashning samarali usulidir [0]. Og'zaki so'rov jarayonida o'qituvchi talabalarga tahrir asoslari bo'yicha savollar beradi, bu esa ularning nazariy materialni tushunganlik darajasini tez tekshirib olish imkonini beradi. Bu usul sodda, baholash natijalarini bevosita dars davomida muhokama qilish mumkin. Biroq og'zaki savol-javob :m ham barcha talabalarni qamrab ololmasligi, natijada baholashda subyektivlikka yo'l qo'yilishi ehtimoli bor.

Jarayonni bevosita kuzatish va tahlil qilish ham samarali. Tadqiqotchilar fikricha, talabalar matn bilan ishla ishlash jarayonida bosib o'tadigan qadamlar va ular qo'llaydigan strategiyalarni kuzatish baholash uchun juda qo'l keladi [0].

O'zini o'zi baholash anketasidan ham foydalanish mumkin. So'rovnoma orqali talabalarning til savodxonligi, matn bilan ishlash ko'nikmalari, tahrirga bo'lgan munosabati va qiziqishi haqidagi subyektiv qarashlarini, o'ziga bo'lgan ishonch va motivatsiya darajasini aniqlash mumkin.

Shu kabi diagnostik metodikalar orqali to'plangan ma'lumotlarni tahlil qilish talabalarning adabiy tahrirga tayyorgarlik darajasi haqida ancha to'liq, obyektiv va ko'p qirrali tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Olingan natijalar keyingi bosqich – talabalarni maqsadli tayyorlash mashg'ulotlarini samarali rejalashtirish uchun ishonchli asos bo'lib xizmat qiladi.

O'tkazilgan diagnostika sinovlarining natijalari talabalarning adabiy tahrirga tayyorgarlik darajasini aniqlash va keyingi qadamlarni belgilash uchun asos bo'ladi. Natijalarni tahlil qilishda kompleks yondashuv qo'llash xulosalarning ishonchliligini oshiradi, masalaga turli rakurslardan qarash va to'g'ri to'xtamga kelishga zamin yaratadi. Kompleks yondashuv deganda turli tahlil usullarini qo'llash nazarda tutilyapti. Masalan, natijalar miqdoriy jihatdan tahlil qilinadi, bunda o'rtacha ko'rsatkichlar, ballarga e'tibor qaratiladi. Sifat tahlilida xatolarning turlari, yanglish tuzatishlar e'tibor markazida bo'ladi. Korrelyatsion tahlil esa turli diagnostik vositalar natijalarini o'zaro taqqoslash, nazariya va amaliyot uyg'unligi, o'z-o'zini baholashning xolisligi kabilarni qamrab oladi. Bunday tahlil natijasida talabalarda eng ko'p uchraydigan tipik xatolar va qiyinchiliklar aniqlanadi hamda o'quv jarayonini tarmoqlashtirish uchun imkoniyat yaratiladi. Yuqorida tilga olingan tajriba-sinovda imlo va punktuatsiya, qo'shimcha, yordamchi so'z, so'z qo'llash va gap darajasidagi muammolar yuzaga chiqdi, bu tipik xatolarni aniqlashga misol bo'la oladi. O'quv jarayonini tarmoqlashtirish diagnostika natijalariga ko'ra kichik guruhlar tashkil etish, dars va mashg'ulotlarni guruhlarining bilim-ko'nikmalariga mos shaklda tashkil etishdir.

Aniqlangan bo'shliqlarni bartaraf etish, talabalarni adabiy tahrirni o'zlashtirish va uni o'rgatishga tayyorlash maqsadida maxsus tayyorlov bosqichini tashkil etish zarur. Bu bosqich mavjud filologik fanlar integratsiyasida yoki qo'shimcha mashg'ulotlar rasida amalga oshirilishi mumkin. Bunda quyidagi asosiy metodik yo'nalishlar qamrab olinishi kerak:

- maqsadli lingvistik ta'lim – diagnostikada aniqlangan muammoli imlo, punktuatsiya va grammatika qoidalari bo'yicha interaktiv metodlarga asoslangan takrorlash va mustahkamlash ishlarini olib borish, bunda "tahrirni didaktik jihatdan to'g'ri o'qitish o'qituvchidan talabalar bilan maqsadli va tizimli ishni tashkil etishni talab qiladi, bu esa maxsus nazariy va metodik tayyorgarliksiz mumkin emas" [0: 108];

- leksik-uslubiy kompetensiyani rivojlantirish – so'z tanlash, uslubiy g'alizliklarni aniqlash va bartaraf etishga qaratilgan amaliy mashg'ulotlar olib borish;

- tahrirning asos tushunchalarini o'zlashtirish – tahrirning maqsadi, turlari va asosiy belgilariga oid minimal zaruriy ma'lumotlarni berish;

- matnni tanqidiy tahlil qilish ko'nikmasini shakllantirish – turli darajadagi matn namunalarini tahlil qilish, taqqoslash va baholash orqali muharrirga xos ko'zqarashni rivojlantirish;

- hamkorlik va baholash amaliyotini joriy etish – talabalarni kichik guruhlarda bir-birlarining ishlarini tahlil va tahrir qilishga, konstruktiv fikr bildirishga o'rgatish. Fikr-mulohaza taqdim etishning maqbul yo'li [0: 708] bo'lgan o'zaro tahrir usuli talabalarning tahrir va matn yozish ko'nikmalarini o'stirishi [0: 69] amaliyotga ko'p bor isbotini topgan.

Ushbu tayyorlov bosqichi talabalarning adabiy tahrirga oid poydevor bilim va ko'nikmalarini mustahkamlash, ularda ushbu faoliyatga nisbatan motivatsiya

va ishonchni oshirish hamda bo'lajak o'qituvchi sifatida zarur bo'lgan dastlabki metodik zaminni yaratishga xizmat qiladi.

Xulosa sifatida bir necha muhim jihatlarni qayd etish mumkin. Ayni paytda oliy ta'limda bo'lajak ona tili va adabiyot o'qituvchilarining adabiy tahrirga oid kompetensiyalarini shakllantirishda ularning boshlang'ich tayyorgarligi turlicha ekani va bu yo'nalishda maxsus fanning yo'qligi jiddiy metodik muammo bo'lib turibdi. Nazariy tahlil, so'rovnoma va tajriba-sinov natijalari talabalarda punktuatsiya, leksik-uslubiy me'yorlar va matnni mantiqiy tahlil qilish bo'yicha sezilarli kamchiliklar mavjudligini tasdiqladi. Maqolada bu muammoni hal etish uchun talabalarining boshlang'ich bilim va ko'nikmalarini aniqlashga qaratilgan kompleks tashxis tashkil etish tartibi va maqsadli tayyorlov bosqichining metodik asoslari taklif etildi. Tayyorlov bosqichi lingvistik bilimlarni kengaytirish va qo'llash, leksik-uslubiy va tanqidiy tahlil ko'nikmalarini rivojlantirish, tahrirning asos tushunchalarini o'zlashtirish hamda o'zaro baholash amaliyotini joriy etishni o'z ichiga olishi ko'rsatib o'rildi.

Taklif etilayotgan yondashuv o'quv jarayonini talabalarining ehtiyojlariga moslashtirish, ularni matn tahririga ruhlantirish va bo'lajak kasbiy faoliyat uchun zarur poydevor yaratishga qaratilgan. Bunday chora-tadbirlar kadrlar tayyorlash sifatini yaxshilashga ham xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Cassandra L. Peer Editing: A Comprehensive Pedagogical Approach to Maximize Assessment Opportunities, Integrate Collaborative Learning, and Achieve Desired Outcomes // Nevada Law Journal. 2011. Vol. 11:667. 667–717 p.
2. Diagnostic Assessment Tools in English // Department of Government Services of The State of Victoria. URL: <https://www.schools.vic.gov.au/diagnostic-assessment-tools-english> (accessed: 30.04.2025).
3. Isaacson S. Simple Ways to Assess the Writing Skills of Students with Learning Disabilities // Reading Rockets. URL: <https://www.readingrockets.org/topics/assessment-and-evaluation/articles/simple-ways-assess-writing-skills-students-learning> (accessed: 29.04.2025).
4. Mahmud Sa'diy (1939-2019) // Ziyouz.uz. URL: <https://ziyouz.uz/ozbek-ziyolilari/mahmud-sadiy/> (murojaat sanasi: 01.05.2025).
5. Mlundi S. Effectiveness of editing and proofreading skills in improving academic writing of law students // Anatolian Journal of Education. 2024. Vol. 9, № 2. 159–170 p.
6. Ona tili fani Milliy o'quv dasturi. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. – 215 b. ; Ona tili: 6-sinf uchun darslik / K. M. Mavlonova [va boshq.]. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. – 224 b. ; Ona tili: 7-sinf uchun darslik / K. M. Mavlonova [va boshq.]. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. – 224 b.; Ona tili: 10-sinf uchun darslik / B. Mengliyev [va boshq.]. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. – 224 b.; Ona tili. 5-sinf (I qism): darslik / K. Mavlonova [va boshq.]. – Toshkent: Novda Edutainment, 2024. – 144 b.; Ona tili. 5-sinf (II qism): darslik / K. Mavlonova [va boshq.]. – Toshkent: Novda Edutainment, 2024. – 160 b.
7. Ona tili fanidan ta'lim dasturi (ijod maktablari uchun). – Toshkent: Prezident ta'lim muassasalari agentligi, 2021. – 126 b. ; Ona tili (2-qism): 7-sinf uchun darslik / K. Mavlonova [va boshq.]. – Toshkent: Yosh avlod matbaa, 2023. – 160 b.; Ona tili (2-qism): 8-sinf uchun darslik / K. Mavlonova [va boshq.]. – Toshkent: Prezident ta'lim muassasalari agentligi, 2024. – 150 b.

8. Winarto A. Peer and Self Editing Strategies to Improve Students' Writing Skill // JEELS (Journal of English Education and Linguistics Studies). 2018. Vol. 5, No. 1. 49–71 p.
9. Модуль 2. Виды, формы и способы контроля и оценки результатов обучения // Северо-Енисейский детско-юношеский центр. URL: https://североенисейский-дюц.рф/wp-content/uploads/2021/02/Modul-2_Vidy-formy-sposoby-kontrolya-i-otsenki-rezultatov-obucheniya_Leksii.pdf (дата обращения: 30.04.2025).
10. Мосунова Л. А. Пути развития редакторского искусства // Библиосфера. 2016. № 4. С. 107–111.
11. Суворова Н. Н. Система оценивания творческих компетенций студентов при преподавании стилистики русского языка // Научно-методический электронный журнал «Концепт». 2021. № 11. С. 31–42.
12. Формирующие методы оценивания // School of Education. URL: <https://educationschool.ru/formative-assessment-methods> (дата обращения: 25.04.2025).

ILMIY-OMMABOP USLUBIDAGI MATNNI TUSHUNISHDA LINGVISTIK BILIMNING O'RNI

Navruzova Xosiyat Izzatullo qizi

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti,
O'zbek tili va adabiyoti ta'limi kafedrası tayanch doktoranti
navruzovaxosiyat363@gmail.com*

Annotatsiya. O'quvchilardagi o'qib tushunish ko'nikmasi barcha fanlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirish uchun muhim ahamiyatga ega. Maqolada 5-sinf o'quvchilarining ilmiy-ommabop uslubda yozilgan matnni tushunishda lingvistik bilim, ya'ni leksik, grammatik va sintaktik ko'nikmalarning roli o'rganiladi. Tadqiqot materiali sifatida 5-sinf "Tarixdan hikoyalar" darsligidagi "Spitamening qahramonligi" matni tanlandi. Topshiriqlar orqali o'quvchilarning olmosh va omonim so'zlarni idrok etishi, o'xshatishlarni anglashi, ko'chirma gaplarni tahlil qilishi, bog'lovchilarning matnni tushunishga ta'siri tadqiq etildi. Tadqiqotda 35 nafar 5-sinf o'quvchisi ishtirok etdi. Tahlillar natijasi shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning ko'chirma gap egasini topish qobiliyati nisbatan yuqori bo'lgan bo'lsa-da, matndagi ishora qilayotgan so'zning ma'nosini tushunish, omonim so'zlar, o'xshatish va "balki" yordamchi so'zi bilan bog'liq murakkab gaplarni anglash bo'yicha past ko'rsatkichlar qayd etildi. Tadqiqot natijalari o'qitish jarayonida o'quvchilarning tahliliy fikrlashini rivojlantirish, matn bilan ishlashda til birliklariga ahamiyat berish zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: *lingvistik bilim, matnni tushunish, ilmiy-ommabop uslub, olmosh, omonim, o'xshatish, ko'chirma gap, bog'lovchi.*

Аннотация. Навыки понимания прочитанного играют важную роль в успешном освоении всех учебных предметов. В статье рассматривается роль лингвистических знаний – лексических, грамматических и синтаксических умений – в процессе понимания текста, написанного в научно-популярном стиле, учащимися 5 класса. В качестве исследовательского материала выбран текст «Героизм Спитамена» из учебника «Истории в рассказах» для 5 класса. Посредством заданий были изучены восприятие местоимений и омонимов, понимание сравнений, анализ прямой речи, а также влияние союзов на понимание текста. В исследовании приняли участие 35 учеников 5 класса. Анализ показал, что хотя учащиеся относительно легко определяли субъект прямой речи, они испытывали трудности в понимании указательных слов, омонимов, сравнений и сложных предложений с отрицательной конструкцией «не только... но и...» (в узбекском: «...gina emas, balki... ham»). Результаты исследования

указывают на необходимость развития аналитического мышления учащихся и акцентирования внимания на языковые единицы при работе с текстом.

Ключевые слова: лингвистические знания, понимание текста, научно-популярный стиль, местоимение, омоним, сравнение, прямая речь, союз.

Abstract. Reading comprehension skills are crucial for students' successful learning across all subjects. This article explores the role of linguistic knowledge – namely lexical, grammatical, and syntactic skills – in the comprehension of texts written in a popular-scientific style by 5th-grade students. The research material is the text "The Heroism of Spitamen" from the 5th-grade history textbook "Stories from History". Through various tasks, students' understanding of pronouns and homonyms, recognition of similes, analysis of direct speech, and the influence of conjunctions on text comprehension were examined. A total of 35 fifth-grade students participated in the study. The analysis revealed that while students were relatively successful at identifying the subject of direct speech, they showed low performance in understanding referential words, homonyms, similes, and complex sentences that included the negative correlative construction "not only... but also" (represented in Uzbek as "...gina emas, balki... ham"). The findings suggest that developing students' analytical thinking and paying attention to linguistic elements in text-based learning is essential.

Keywords: linguistic knowledge, text comprehension, popular-scientific style, pronoun, homonym, simile, direct speech, conjunction.

Til ta'limida o'quvchilarning tahliliy va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Maktab ta'limida o'quvchilar barcha fanlarni asosan darsliklar asosida o'rganishadi. Har kuni ular turli fanlarga oid matnlarni o'qib, ushbu matnlar orqali yangi bilimlarni egallashga harakat qiladilar. Darsliklardagi matnlar o'ziga xos uslubiy, leksik va grammatik xususiyatlarga ega bo'lib, ularni to'g'ri tushunish ko'p jihatdan o'quvchining lingvistik bilim darajasiga bog'liq. O'qib tushunish va lingvistik bilimlarning integratsiyalashuvi mazmunli o'rganish jarayonini ta'minlashda muhim omil hisoblanadi. O'qib tushunish sifatiga lingvistik bilimning ta'sirini chuqur tadqiq etish bugungi til ta'limi uchun dolzarb vazifalardan biridir. Lingvistik bilim bilan matnni tushunish o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganish maqsadida 5-sinf o'quvchilari o'rtasida tajriba o'tkazildi.

Tajriba materiali sifatida 5-sinflar uchun mo'ljallangan "Tarixdan hikoyalar" darsligidagi "Spitamening qahramonligi" matni tanlandi. Matn asosida quyidagi parametrlar belgilandi:

1. Kishilik olmoshi ishora qilayotgan so'zni topish.
2. "Boshqa" so'zi ishora qilgan mazmunni anglash.
3. Omonim so'z ifodalagan ma'noni tushunish.
4. Ko'chirma gapli qo'shma gaplarda ko'chirma gap kimga tegishli ekanini aniqlash.
5. O'xshatish orqali berilgan mazmunni tushunish.
6. Qo'shma gaplarda "balki" yordamchi so'zi bilan ifodalangan birdan ortiq ma'noni tushuna olish.

35 nafar o'quvchiga ushbu parametrlar asosida 6 ta topshiriq berildi. Quyidagi jadvalda to'g'ri va xato javoblar alohida qayd etildi.

Maktab	Topshiriq	Misollar soni	To'g'ri	Xato
Toshkent viloyati Yangiyo'l tumani 9-maktab 5-"A" 35 nafar o'quvchi	1	1	13	22
	2	1	9	26
	3	1	8	27
	4	1	26	9
	5	1	7	28
	6	1	7	28

Matn asosida tuzilgan 1-topshiriqda o'quvchilarga quyidagi test berilgan.

Sen uchun bizlar parvona... Qo'shiq matnidagi sen olmoshi orqali kimga yoki nimaga murojaat qilingan.

A) Vatanga

B) Spitamenga

C) Qo'shiqqa

D) Sug'diyonaliklarga

O'quvchilarning 37 foizi to'g'ri javob topgan. Matndagi qo'shiq misralarida:

"Gullab-yashna, go'zal Sug'diyona,

Biz shu Vatan o'g'lonlarimiz.

Sen uchun bizlar parvona,

Senga qurbon bo'lsin jonimiz."

Bu yerda "sen" kishilik olmoshi orqali ilgari tilga olingan "Sug'diyona" (ya'ni Vatanni) qayta eslatilmoqda.

Kain va Oakhill bolalar matnni tushunishda ko'pincha olmoshlar orqali ifodalangan ishorani aniqlashda qiyinchilikka duch kelishini tadqiq qilishgan. [1: 132–135] Kintsch ham o'quvchi ishora qiluvchi birlikni tushunish uchun avval ishora qilingan birlikni aniqlab, so'ngra uni ongida faol holatda ushlab turishi kerakligini ta'kidlaydi. [2: 112–118] Bu jarayon xotira, e'tibor va oldingi bilimlar bilan bog'liq murakkab kognitiv faoliyatdir. Qo'shiqdagi "sen" kishilik olmoshi "Sug'diyona"ga ishora qiladi. Bu orqali matnda izchillik, semantik bog'lanish va emotsional ta'sir kuchaytirilgan. Shu sababli xato javob topgan o'quvchilar "Sen" kimga nisbatan ishlatilganini aniqlay olmagan va matn ma'nosidan chalg'igan. Keyingi savol ham ishora qiluvchi birlik bilan bog'liq.

Bosqinchilik urushi davomida Aleksandr yurtimizni bo'ysundirish oson emasligini tushunib yetdi va boshqa usulni qo'lladi. O'quvchilardan **boshqa** so'zi orqali ishora qilingan ikkita usulni yozish so'raldi. O'quvchilarning 74 foizi to'liq javob yozishda qiyinchilikka uchrashgan. Ishora qiluvchi birliklar matn izchilligini ta'minlaydi, ammo ularni to'g'ri talqin qilish o'quvchining oldingi kontekstga qaytish qobiliyatiga bog'liq. [6: 28–35] Bu yerda "boshqa" ko'rsatkichi matndagi ikki usulga bog'liq. Agar o'quvchi bu ikkisini aniqlay olmasa, so'z noto'g'ri tushuniladi. Bu holatni chuqur tahlil qilish esa ta'limda matn tushunish qobiliyatini baholash va rivojlantirishda muhimdir.

Keyingi savol shakldosh so'zlarning tushunilishiga qaratilgan.

Butun Osiyoni oyoqqa turg'azmasidan burun yo'q qilinishi kerak. Ushbu gapdagi burun so'zining ma'nosi izohlangan variant qaysi?

A) Hid bilish a'zosi, shu a'zoning tashqi qismi.

B) Quruqlikning suv havzasiga ko'proq turtib kirgan cho'zinchoq qismi.

C) Ilgari, ilgarigi, o'tgan vaqtlarda

D) Degrezlikda ishlatiladigan, do'kon tarnovlaridan kirgan shamolni ko'mirga yo'naltirish uchun yasalgan quyma cho'yan moslama

O'quvchilarga "Butun Osiyoni oyoqqa turg'azmasidan burun yo'q qilinishi kerak" jumlasida "burun" so'zining matndagi to'g'ri ma'nosini topish vazifasi berilgan. Bu savolda shakldosh so'zlarni farqlash ko'nikmasi sinovdan o'tkazildi. O'quvchilarning 23 foizigina to'g'ri – ya'ni "ilgari" degan ma'noni tanlagan, ko'pchiligi esa kundalik hayotda eng ko'p uchraydigan anatomik ma'noda – yuzning tashqi qismi sifatida talqin qilgan. Bu holat so'zlar ma'nolarini konteks asosida aniqlay olish malakasining hali yetarli darajada shakllanmaganini bildiradi.

Perfetti va Stafura ta'kidlaydiki, o'qish – bu nafaqat kodni yechish (dekodlash), balki semantik tanlov qilish jarayonidir. Shakldosh so'zlarda aynan to'g'ri ma'noni tanlay olish yuqori darajadagi semantik qayta ishlovni talab qiladi.

O'quvchi matnni o'qir ekan, so'zlarga vaqtincha ma'no yuklaydi, so'ng bu ma'noni konteks asosida tekshiradi va tanlab oladi. Ammo bu qobiliyat shakllanishi uchun ko'proq o'qish va leksik bilim boyligi kerak bo'ladi [5: 22–37].

Kain va Oakhill tadqiqotlarida kam o'qiydigan o'quvchilar ko'p ma'noli va shakldosh so'zlarda an'anaviy, ko'proq ishlatiladigan ma'noga yopishib qolishi ko'p uchraydigan holat sifatida qayd etilgan [3: 70–75].

Matnda "burun" so'zining "ilgari" degan ma'nosi berilgan. Uni to'g'ri anglash uchun o'quvchi matnning vaqt ketma-ketligini aniqlashi, so'zga an'anaviy (anatomiya) emas, konteks asosida yangi ma'no yuklashi, voqealar rivojini anglab tahlil qilishi kerak.

Keyingi savol ko'chirma gaplardagi egani topishga qaratilgan. *"Axir, bu "quturgan Qoplonni" minglab jangchilar izma-iz quvlayotgan bo'lsa-da, hech qanday kuch uni yenga olmayapti-ku".* Matnda keltirilgan ushbu nutq kim tomonidan aytilgan?

O'quvchilarning 9 tasi to'g'ri javob topa olmagan. Gapning ichki monolog tarzida berilgani, aniq "dedi", "o'yladi" kabi so'zlar yo'qligi bunga sabab bo'lgan.

5-savolda matnda kimlar "chiyabo'ri"ga o'xshatilgani so'ralgan va quyidagi javob variantlari berilgan..

A) Spitamen

B) Vatan xoinlari

C) Aleksandr

D) Aleksandrning jangchilari

O'qib tushunish jarayoni bu o'quvchining matndagi ma'no, tasvirlangan voqea va so'zlarning konteksdagi o'zgarishini anglash qobiliyatidir. Savolda "chiyabo'ri" so'zi orqali o'quvchi matndagi xiyonatkor shaxsni anglagan bo'lishi kerak. Buning uchun o'quvchi metafora va kinoya orqali tushunish qobiliyatini rivojlantirishi zarur. O'quvchi tafakkuri matndagi yashirin ma'nolarni, ya'ni konteksdagi semantik bog'liqlikni aniqlashga qaratilgan bo'lishi kerak. Kintsch nazariyasiga ko'ra, o'qib tushunish o'quvchining lingvistik bilimlari (leksik, sintaktik, semantik) bilan o'zaro bog'langan holda muvaffaqiyatli amalga oshadi [4: 45–50].

Keyingi savol yordamida qo'shma gaplarda "balki" yordamchi so'zi bilan ifodalangan birdan ortiq ma'noni tushuna olish tekshirilgan.

Yurtdoshlari Spitamenni nima uchun Qoplon deb atashardi? 7 nafar o'quvchi to'liq javob yozgan, qolganlari balki orqali ifodalangan ikkinchi gap mazmunini tushunmagan.

Parcha ikkita mustaqil sababni bildiradi:

"Yurtdoshlari Spitamenni Qoplon deb atashardi. Unga bunday nom berilishiga uning qoplon terisini ustiga yopib yurishigina emas, balki qoplondek dovyurak va chaqqonligi ham sabab bo'lgan."

Bu yerda "gina emas... balki... ham" shakli inkor orqali boshlangan va "balki" bilan murakkablashgan qo'shma gap bo'lib, har ikkala sababni o'z ichiga oladi.

O'quvchilar ko'pincha "gina emas"dan keyin kelgan sababni asosiy, "balki"dan keyin kelgan sababni esa ikkinchi darajali yoki ortiqcha deb qabul qilishadi [1: 371–395]. "Balki" bog'lovchisi aslida ehtimollik emas, qo'shimcha asosni bildirgan bo'lsa-da, uni kundalik tildagi noaniqlik ma'nosi bilan chalkashtirishgan.

Matn mazmunini to'g'ri anglash uchun o'quvchi "Qoplon" nomi nima asosda berilgan?" degan savolga ikkala sababni birlashtirib javob topishi kerak. Bu esa o'quvchidan matn ichida bog'lanmagan yoki yashirin ma'lumotni tushunishni talab qiladi.

Kintsch matnni tushunish o'quvchidan faqat so'zma-so'z tahlilni emas, balki tushuncha va sabablar o'rtasida mental model tuzishni talab qilishini tadqiq qilgan. [4: 163–182] Kain va Oakhill murakkab gapli matnlarda sabablarni izchil tushuna olmagan o'quvchilar asosiy xulosani noto'g'ri chiqarishini ta'kidlashgan.

O'quvchilarning ilmiy-ommabop uslubdagi matnlarni to'laqonli anglay olishi ularning lingvistik kompetensiyasiga, xususan, leksik, grammatik va sintaktik bilim darajasiga bevosita bog'liq. O'rganilgan "Spitamennning qahramonligi" matni misolida o'tkazilgan tadqiqot shuni ko'rsatdiki, 5-sinf o'quvchilari matndagi ayrim til birliklarini, ayniqsa ko'p ma'noli so'zlar, o'xshatishlar, olmoshlar, bog'lovchilar kabi vositalarning ma'no va vazifalarini to'liq tushunishda qiynaladilar. Bu esa matnning umumiy mazmunini anglashga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Agar o'quvchida lingvistik bilim yetarli darajada bo'lmasa, u nafaqat ona tili darslaridagi matnni, balki barcha fanlardan berilgan darsliklarning mavzularini ham to'g'ri tushunishda qiyinchilikka duch keladi. Chunki barcha fanlarda o'quv mazmuni matn orqali yetkaziladi va bu matnlarni

anglashda til birliklarini to'g'ri talqin qilish muhim ahamiyatga ega. Mazkur holat o'quvchilarda tahliliy va matn asosida fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish, matndagi til birliklarini bevosita nutqiy vazifada tushuntirish zarurligini ko'rsatadi. Ta'lim jarayonida matnlar bilan ishlashga oid topshiriqlarni lingvistik jihatdan chuqurlashtirish, o'quvchilarning semantik tahlil qilish kompetensiyasini rivojlantirish muhimdir. Shu boisdan, ona tili va adabiyot darslarida o'quvchilarni o'qib tushunishga o'rgatishda lingvistik bilimlar asosida tahlil qilish, ularni kontekstda qo'llash va matn asosida izohli fikrlashni yo'lga qo'yish zamonaviy ta'lim talablariga to'liq javob beradi. Bu esa o'z navbatida o'quvchining o'quv matni bilan mustaqil ishlash ko'nikmasini shakllantiradi, tanqidiy fikrlash salohiyatini rivojlantiradi hamda barcha fanlardagi o'zlashtirish darajasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Adabiyotlar:

1. Graesser A.C., Singer M., Trabasso T. Constructing Inferences during Narrative Text Comprehension // Psychological Review. – 1994. – Vol. 101, No. 3. – P. 371–395.
2. Jo'rayev U. va boshq., Tarixdan hikoyalar: umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. – Toshkent: Cho'lpon nomidagi NMIU, 2020. – 184 b.
3. Kain K., Oakhill J. Children's Comprehension Problems in Oral and Written Language: A Cognitive Perspective. – New York: Guilford Press, 2007. – 182 p.
4. Kintsch W. Comprehension: A Paradigm for Cognition. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 403 p.
5. Perfetti C.A., Stafura J.Z. Word Knowledge in a Theory of Reading Comprehension // Scientific Studies of Reading. – 2014. – Vol. 18, No. 1. – P. 22–37.
6. Van Dijk T.A., Kintsch W. Strategies of Discourse Comprehension. – New York: Academic Press, 1983. – 389 p.

O'ZBEK TILINI XORIJIY TIL SIFATIDA O'QITISHDA TINGLAB TUSHUNISH KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH (A1 VA A2 DARAJALAR MISOLIDA) РАЗВИТИЕ КОМПЕТЕНЦИИ АУДИРОВАНИЯ В ПРОЦЕССЕ

Odiljonova Nilufar Abduvahob qizi

*13.00.02 – Ta'lim-tarbiya nazariyasi va metodikasi yo'nalishi 1-kurs tayanch
doktorant Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti
universiteti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishda tinglab tushunish ko'nikmalarini rivojlantirish xususida so'z yuritiladi. Qayd etish lozimki, til o'rganishda tinglab tushunish ko'nikmalari ustida ishlash, o'qituvchi tomonidan keltirilgan kompetensiyalarning mazmun-mohiyatini o'quvchilarga yetkazib berish tinglab tushunishning darajama-daraja rivojlanib borishiga imkon beradi. O'zbek tilini o'rganishda tinglab tushunish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun o'ziga xos usullar maqola davomida tadqiq etildi, shuningdek, A1 va A2 darajadagi misollar tanlangan uslubga mos ravishda namuna sifatida keltirildi. Keltirilgan darajada xos shakllarning tadrijiy ravishda o'rganilishi o'zbek tilini o'rganishda soha mutaxassisi bo'lishga imkon beruvchi omil hisoblanadi. **Kalit so'zlar:** o'zbek tili, xorijiy til, tinglab tushunish ko'nikmasi, kompetensiya, A1 va A2 daraja,

tadqiq etish. **Абстрактный.** В данной статье рассматривается развитие навыков аудирования при обучении узбекскому языку как иностранному. Следует отметить, что работа над навыками аудирования при изучении языка и донесение до учащихся содержания и сути компетенций, представляемых преподавателем, позволяет постепенно развивать аудирование. В статье рассматриваются конкретные методы развития навыков аудирования при изучении узбекского языка, а также приводятся примеры из уровней A1 и A2 в соответствии с выбранным методом. Постепенное изучение конкретных форм на вышеуказанном уровне является фактором, позволяющим стать экспертом в области изучения узбекского языка.

Ключевые слова: узбекский язык, иностранный язык, навыки аудирования, компетентность, уровни A1 и A2, исследование.

Abstract. This article discusses the development of listening comprehension skills in teaching Uzbek as a foreign language. It should be noted that working on listening comprehension skills in language learning, delivering the content and essence of the competencies presented by the teacher to students, allows for the gradual development of listening comprehension. Specific methods for developing listening comprehension skills in learning the Uzbek language were studied throughout the article, and examples of A1 and A2 levels were given as examples in accordance with the chosen method. The gradual study of specific forms at the given level is a factor that allows one to become a specialist in the field of learning the Uzbek language.

Keywords: Uzbek language, foreign language, listening comprehension skills, competence, A1 and A2 levels, research.

Bugungi kunda o'zbek tilining chet tili sifatida o'rganilishi ushbu tilning yanada keng targ'ibotini amalga oshirishga xizmat qilmoqda. O'zbek tilini xorijiy til o'laroq o'rganish uchun o'qish, yozish, og'zaki muloqot hamda tinglab tushunish ko'nikmalarini darajama-daraja oshirib borish lozim. Bizning ushbu maqolamiz ham ayni yuqorida keltirilgan sektorlardan biri – tinglab tushunish – xususida bo'lib, uning o'zbek tilini chet tili sifatida o'rganilishidagi ahamiyati borasida mulohazalar keltirilgan.

Til o'rganishda tinglab tushunish muhim bo'limlardan biri hisoblanadi. Shuningdek, o'zbek tilini o'rganayotgan o'quvchilar ham ushbu ko'nikmani tadrijiy tarzda o'rganishlari muhim ahamiyat kasb etadi. Tinglab tushunishni rivojlantirish orqali o'rganuvchilar ushbu tilda so'zlashuvchilar bilan hech qanday qiyinchiliklarsiz muloqot qilish, xalqning ijtimoiy-madaniy turmushi bilan yaqindan tanishish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

O'zbek tilida tinglab tushunish kompetensiyasini rivojlantirish ushbu ko'nikmaning kundalik hayotimizda faol foydalanganligi evaziga muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu jarayonda bevosita uzatilgan axborotni dekodlash jarayoni muhim to'rt bosqichda amalga oshadi:

1-diagramma.

O'zbek tilini xorijiy til sifatida o'rganishda tinglab tushunishda axborotni dekodlash jarayoni:

Ma'lumotni qabul qilish jarayoni

Ma'lumotni qayta ishlash

Uzatilgan ma'lumot analizi

Tushunish

Keltirilgan ushbu bosqichlar orqali o'rganilayotgan tilning fonetik xususiyatlari, leksik bazasi, grammatik jihatlari hamda pragmatikasi haqida ma'lumotga ega bo'lish mumkin. O'zbek tilini xorijiy til sifatida o'rganishda ushbu tilga xos kontekst muhim ahamiyat kasb etadi. Tinglovchi matn mazmunini so'zlovchi ohangi hamda mavjud vaziyatni anglash orqali tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'lishi mumkin. Shuningdek, tinglab tushunish jarayonida ikki xil yondashuvga asoslanish ham ushbu ko'nikmaning til o'rganuvchi sifatida egallay olishiga imkon beradi:

1) o'rganuvchi tomonidan matnning alohida fonetik va leksik xususiyatlarini tushunishga harakat qilish.

2) o'rganuvchining mavjud bilim va tajribalarga asoslanishi;

Birinchi tasnifga ko'ra, o'quvchi ushbu til ko'nikmalarini endi egallay boshlagan va uning darajasi, odatga, A klassifikatsiyasiga oid bo'ladi. Keyingi tasnifga muvofiq esa til o'rganuvchi tinglab tushunish darajasini avvaldan egallab kelgan ko'nikmalari orqali yanada rivojlantiradi, bu, odatda, o'zbek tilini o'rganishni ilgariroq boshlagan o'quvchilar uchun xosdir va ularning darajalari egallagan ko'nikmalariga ko'ra B+ ga teng.

O'zbek tilini xorijiy til o'laroq o'qitishda tinglash tushunish kompetensiyalarni rivojlantirishning A1 va A2 darajalarida o'rganish qator xususiyatlarni o'ziga namoyon etadi, ya'ni A1 va A2 darajada o'rganuvchilar qator ko'nikmalarni egallagan bo'lishlari lozim. Qayd etilgan darajalar tadrijiy xususiyatga ega bo'lib, o'zbek tilini xorijiy til tarzida o'rganishda boshlang'ich A1 darajasini egallagan o'rganuvchi quyidagi ko'nikmaga ega bo'ladi:

1-jadval.

O'zbek tilini A1 darajada o'rgangan o'quvchining tinglab tushunish ko'nikmalari aks etgan xususiyatlar

- A1 Tanish so'z va iboralarni ajrata olish – kundalik turmushda tez-tez foydalaniladigan so'z va jummalarni (salomlashish, tanishish, oddiy savollarga javob bera olish, raqamlar, ranglar va shu kabi sodda tushunchalarni bilish)
- A1 ajrata olish
- Asosiy ma'lumotni tushuna olish – bunda oddiy va sodda matnlardan o'rin olgan asosiy ma'lumot (voqelik sodir bo'lgan makon va zamon, kim tomonidan sodir etilgan) haqida tushuna olish
- Kontekstni anglashga harakat qilish – keltirilgan jarayon hamda so'zlovchi ohangiga qarab, matnning umumiy mazmunini qisman tushuna olish
- Identifikatsion ma'lumotlarni tushunish ko'nikmasi – ism, familiya, yosh, yashash manzili va hokazolarga javob bera olish
- Sekin ritmga ega nutqni anglay olish – suhbatdosh tomonidan sekin va aniq tarzda uzatilgan axborotni tushunish ko'nikmasining mavjudligi

2-jadval.

O'zbek tilini A1 darajada o'rgangan o'quvchining tinglab tushunish ko'nikmalari aks etgan xususiyatlar

- A2 Kundalik nutqiy pragmatikadan o'rin olgan matnlarni tushunish – savdo-sotiq, transport, oziq-ovqat kabi ijtimoiy turmushda foydalaniladigan nutqiy jarayonlarni anglash ko'nikmasi
- Qisqa matnlar, xususan, kichik ertak va hikoyalar, e'lonlar mazmunini tushuna olish ko'nikmasi
- Shaxsiy fikr-mulohazalar va his-tuyg'ularni aks ettiruvchi so'z va iboralarni anglash
- Turli aksent va talaffuzlarni anglash hamda farqlay olish ko'nikmasi
- Murakkab tuzilishdagi gaplardan tashkil topgan matnlarni tinglab tushunish ko'nikmasi

Biroq shuni ham qayd etish kerakki, A1 va A2 darajalaridagi tinglab tushunish jarayonida o'quvchilar ayrim so'z va jummalarni tushunishda qiyinchilikka duch kelishlari mumkin, bu esa til o'rganish jarayonining uzluksiz davom etishini anglatadi. Yuqorida A1, A2 darajalariga xos ko'nikmalarni rivojlantirish uchun turli usullar mavjud bo'lib, o'zbek tilini xorijiy til sifatida o'rganishda yordam beruvchi omil o'laroq xizmat qiladi¹³⁹:

✚ ushbu tildagi yaratilgan matnlarni tinglash (qo'shiqlar eshitish, film va kinolarni tomosha qilish), ayni jarayonda subtitrdan (ekran yozuvi) ham foydalanish maqsadga muvofiq;

✚ o'zbek tilida gaplashuvchi kishilar bilan muloqot olib borish;

✚ tinglab tushunish ko'nikmalarini oshirishga mo'ljallangan mashqlar bajarish (listening practise), ushbu jarayonda reallikka asoslangan matnlardan foydalanish;

¹³⁹ [Listening - Wikipedia](#)

✚ tinglab tushunishga oid materiallarni so'zma-so'z takrorlash kabi omillar o'zbek tilini o'rganishda muhim omil sifatida yordam beradi.

O'zbek tilini chet tili sifatida o'rganishda tinglab tushunishga :r materiallar tanlangan darajaning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettirishi bilan birgalikda tinglovchining yosh xususiyatlari, qiziqishlarini ham hisobga olish; kontekst bilan ishlashda matnning tuzilish jihatlariga diqqat qilish; tanlangan mavzuning ijtimoiy-madaniy xususiyat kasb etishi va eng asosiysi materiallar tinglab tushunish ko'nikmasini rivojlantirishi lozim. Shu jihatlardan kelib chiqqan holda o'zbek tilida tinglab tushunish kompetensiyasini o'stirish uchun qator misol o'laroq namunalar keltirib o'tamiz.

A1 darajadagi tinglab tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishga mo'ljallangan mashqlardan namunalar

1-mashq. Gaplarni to'ldirish. O'rganuvchilarga uch xil dialog qo'yib eshittiriladi. Har bir dialog so'ngida bitta savol va uch xil javob varianti taqdim etiladi. Javoblar orasidan to'g'risini tanlab topish lozim.

Dialog 1:

- Erkak: Salom, ismingiz nima?
- Ayol: Mening ismim ____.
- Savol: Ayolning ismi nima?
- Variantlar: a) Nodira b) Dildora c) Madina

Dialog 2:

- Jasur: Nonushtaga nima yeysiz?
- Komila: Men non va ____ yeyman.
- Savol: Jasur nonushtaga nima yeydi?
- Variantlar: a) asal b) pishloq c) tuxum

Dialog 3:

- Qiz: Bugun havo qanday?
- Ona: Bugun havo ____.
- Savol: Bugun havo qanday?
- Variantlar: a) sovuq b) issiq c) yomg'irli.

2-mashq. O'qib eshittirilgan matnga muvofiq rasmlarni tanlash. Bunda o'rganuvchilarga matnlar o'qib eshittiriladi. Kontekstdagi ma'lumot aks etgan suratlar qog'ozda ifoda etiladi. Rasmlardan qaysi biri matn orqali uzatilgan ma'lumotga mos ekanligi o'rganuvchilar tomonidan topilishi lozim.

Matn:

Bugun men o'zimizning bog'dan uzilgan qip-qizil olma yedim.

Keltirilgan matnga mos surat variantlariga quyidagilarni keltirish mumkin:

A2 darajadagi tinglab tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishga mo'ljallangan mashqlardan namunalar

1-mashq. Qisqa matnlarni tinglab, matn asosida savollarga javob berish. O'rganuvchilarga matn o'qib eshittiriladi. Matndan so'ng kontekst asosida tuzilgan savollar beriladi. Ular ushbu savollarga to'g'ri javoblarni yozishlari kerak.

Matn namunasi:

Shahar chiroyli va ozoda. Shaharda ko'p qavatli uylar bor. Keng ko'chalarda mashinalar qatnab turadi. Gulzor va xiyobonlarga haykallar qo'yilgan. Bobomiz Navoiyning haykali ham bor. Uning atrofi gulzor¹⁴⁰.

Savollar:

1. Qayerlarda haykal qo'yilgan?
2. Kimning haykali bor?

2-mashq. Diagramma bilan ishlash. O'rganuvchilarga qisqa dialog eshittiriladi. Suhbatda aks etgan ma'lumotlar asosida diagramma to'ldiriladi.

Kontekst:

Nodir: Ertaga ob-havo qanday bo'lar ekan-a?

Komil: Bugun bu haqida o'qigandim. Ertaga havo issiq bo'ladi, 26 daraja. Kechga borib esa yomg'ir yog'ishi mumkin.

Diagramma namunasi:

Kun	Harorat	Ob-havo
Ertaga		

Xulosa sifatida aytish mumkinki, o'zbek tilini xorijiy til sifatida o'rganishda tinglab tushunish ko'nikmalarini rivojlantirish darajaviy xususiyatga ega bo'lib, uni bosqichma-bosqich amalga oshirish lozim. Buning uchun soha mutaxassislari tomonidan o'ziga xos qo'llanma ishlash chiqish, namunaviy misollarni amaliyotga tatbiq etish maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar:

1. Begmatov E., Boboyeva A., Asomiddinova M., Umurqulov B. O'zbek nutqi madaniyati ocherklari. Toshkent, «Fan», 1988.
2. Ibrohimov S. Nutq madaniyati va adabiy talaffuz. Toshkent, «Fan», 1972.

¹⁴⁰ diktantlar toplami.pdf

3. Jalilova M, Ne'matova G. Takrorlash mashg'ulotlarini «Topqirlar bellashuvi» tarzida o'tkazish. «Til va adabiyot ta'limi»jurnali, 1994, 2–3- qo'shma son, 36–37-b.
4. Mahkamov N., Aminov M.O'zbek tilida ish yuritish (munshaot).Toshkent, 1990.
5. Muhiddinov A.G'. O'quv jarayonida nutq faoliyati. Toshkent, «O'qituvchi», 1995.
- Ne'matov H., G'ulomov A., Abduraimova M, Ijodiy matn ustida ishlash. Toshkent, RTMD, 1997.
6. Nurmatova M. Ifodali o'qish to'garagi. «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1992, 1-son, 28–31-b.
7. Ona tili. Umumiy o'rta ta'lim o'quv dasturi UO'T DTS va o'quv dasturi. «Ta'lim taraqqiyoti» axborotnomasining 1-maxsus soni. «Sharq» nashriyot matbaa konserni, 1999, 55–140-b.
8. Qudratov T. Nutq madaniyati asoslari, Toshkent, «O'qituvchi», 1993.
9. Sayfullayev A., Sayfullayeva R. Ona tili darslarida nutq o'stirish(8-sinf materiallari asosida). Toshkent, 2002, 51 b.
10. To'xtamirzayev M. Nutq o'stirishda muloqotning roli. «Til va adabiyot ta'limi», 1991, 9-son.
11. G'ulomov A., Qobilova B. Nutq o'stirish mashg'ulotlari (O'qituvchilar uchun metodik qo'llanma). Toshkent,«O'qituvchi», 1995.
12. G'ulomov A., Qodirov M. Ona tili o'qitish metodikasi. Toshkent, «Universitet», 2001, 221 b.
13. G'ulomov A., Qodirov M. Ona tili o'qitish metodikasi. Toshkent, «Universitet», 2001, 221 b.
14. [diktantlar toplami.pdf](#)
15. [Listening - Wikipedia](#)

ONA TILI TA'LIMIDA SINFDAN TASHQARI ISHLAR: XORIY TAJRIBASI

Normuminova Dilobar Nuriddinovna

Докторант базового обучения (PhD), Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои

normominovadilobar@gmail.com

Orcid:0009-0007-7961-0707

Annotatsiya. Ushbu maqola sinfdan tashqari ishlarni tashkil qilishda xorij tajribasini o'rganib, ona tili ta'limiga tatbiq qilishga bag'ishlangan. Ona tili ta'limida sinfdan tashqari ishlarni tashkil qilishning innovatsion shaklini amaliyotda qo'llash zamonaviy ta'limning dolzarb talabidir. Maqolaning maqsadi til ta'limi rivojlangan davlatlarda sinfdan tashqari ishlarning ilg'or tajribasini o'rganishga qaratilgan, maktablarimizda interaktiv dasturlarni joriy etish orqali ona tili ta'limining sifatini oshirishni taklif etishdir. Taklif etilayotgan dastur o'quvchilarda XXI asr ko'nikmalarini rivojlantirishga va ta'lim sifatini yaxshilashga xizmat qilishi ko'zda tutilgan.

Kalit so'zlar: sinfdan tashqari ishlar, ona tili ta'limi, xorijiy tajriba, AQSH, Finlandiya, innovatsion yondashuv.

Аннотация. Данная статья посвящена изучению и применению зарубежного опыта в организации внеклассной работы. Инновационные формы организации внеклассной работы в обучении родному языку являются актуальным требованием современного образования. Цель статьи – изучить передовой опыт внеклассной работы в странах с развитым языковым образованием и предложить внедрение интерактивных программ в школах для повышения качества обучения родному языку.

Предлагаемая программа направлена на развитие у учащихся навыков XXI века и улучшение качества образования.

Ключевые слова: *внеклассная работа, обучение родному языку, зарубежный опыт, США, Финляндия, инновационный подход.*

Abstract. This article focuses on studying and implementing international best practices in organizing extracurricular activities. The application of innovative forms of extracurricular work in native language education is a pressing demand of modern education. The purpose of the article is to explore advanced international practices in extracurricular activities in countries with well-developed language education systems and to propose the implementation of interactive programs in schools to enhance the quality of native language instruction. The proposed program is designed to foster 21st-century skills in students and contribute to the improvement of educational quality.

Keywords: *extracurricular activities, native language education, international experience, USA, Finland, innovative approach.*

Hozirgi davr jadal rivojlanish, texnologik innovatsiyalar (sun'iy intellekt, robotlar, dronlar, ijtimoiy tarmoqlar, virtual dunyo) va globalizatsiya (K-pop, Hollywood, iqlim o'zgarishi, genomika) bilan ajralib turadi. Zamonaviy dunyo qulayliklari va yangi imkoniyatlar bilan birgalikda murakkab muammolarni ham olib kelmoqda. Muvaffaqiyat qozonish va raqobatbardosh bo'lish uchun yoshlarda sun'iy intellekt (AI) asoslarini tushunish, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, xakerlikdan saqlanish, mantiqiy tahlil qilish, muammolarni noan'anaviy usullar bilan hal qilish, virtual muloqot qilish, jamoaviy loyihalarda ishtirok etish, loyihalar orqali tajriba to'plash, raqamli dunyoga moslashish, ijtimoiy mas'uliyat ko'nikmalarini rivojlantirish lozim. Ona tili ta'limi jarayonida sinfdan tashqari ishlarni tashkil qilish zamonaviy ta'limning eng dolzarb masalalaridan biridir.

Sinfdan tashqari ish (keyingi o'rinlarda STI) atamasiga metodistlarimiz tomonidan turli ta'riflar berilgan. Sinfdan tashqari ishlar – bu maktabda darsdan tashqari vaqtda o'quvchilarning bilim va malakalarini takomillashtirish, ularning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish maqsadida tashkil etiladigan pedagogik faoliyat ekani [Jo'rayev, 2018:145], o'quvchilarning intellektual, ijodiy va ijtimoiy jihatdan rivojlanishiga yo'naltirilgan, dars dasturidan tashqarida amalga oshiriladigan tizimli jarayon ekani [Qobilova, 2020: 45], ta'lim-tarbiya jarayonini mazmunan boyitish, o'quvchilarning bilimlarini amaliyotda qo'llash imkoniyatini beruvchi faoliyat turlarini o'z ichiga olishini ta'kidlagan [Sharipov, 2021: 32].

Ushbu ta'riflarga tayangan holda shuni aytish mumkinki, sinfdan tashqari ishlar ta'lim jarayonining muhim qismi bo'lib, rasmiy o'quv dasturidan tashqari amalga oshiriladigan faoliyat hisoblanadi. Ular orqali o'quvchilar muloqot qilish, hamkorlikda ishlash, o'z bilimlarini chuqurlashtirish, yangi ko'nikmalar o'zlashtirish va hayotiy vaziyatlarda qo'llash, turli sohalarida o'z qiziqishlarini aniqlash, liderlik qilish, vaqtni to'g'ri taqsimlash va rejalashtirish imkoniyatiga ega bo'lishadi.

Ona tili ta'limi jarayonini sinf darslaridan tashqari qo'shimcha faoliyatlar orqali quyidagi jihatlarida yanada samarali qiladi: nutqiy ko'nikmalarni

rivojlantirish; nutq madaniyati va kommunikatsiya ko'nikmalarini oshirish; to'g'ri va ishonarli gapirish, mantiqiy fikrlashni rivojlantirish; adabiy qiziqishlarni rag'batlantirish; ijodiy qobiliyatlarni namoyon qilish; zamonaviy texnologiyalar bilan uyg'unlashuv; jamiyatda faol ishtirok etish; kasbiy yo'nalishni belgilash individual yondashuvni ta'minlash (har bir o'quvchining qiziqishi va qobiliyatiga moslashgan sinfdan tashqari dasturlar samaradorlikni oshiradi); globalizatsiyaga qarshi turish (chet tillari va madaniyatlarning kuchli ta'siri sharoitida ona tilini saqlash va unumli ishlatish zarur); zamonaviy texnologiyalardan foydalanish (maktab gazetasi yoki veb-sayt – o'quvchilar jurnalistika, intervyu olish ko'nikmalarini egallaydi).

Jahon miqyosida sinfdan tashqari ishlarni tashkil qilish jarayonida XXI asr ko'nikmalari, xususan, 4K – *kollaboratsiya, kommunikativlik, kreativ fikrlash, kritik (tanqidiy) fikrlash*, FILES – *kirishuvchanlik va moslashuvchanlik* (Flexibility and Adaptability), *tashabbuskorlik va o'z-o'zini boshqarish* (Initiative and Self-Direction), *yetakchilik va mas'uliyat* (Leadership and Responsibility), *samaradorlik va javobgarlik* (Efficiency and accountability), *ijtimoiy va madaniyatlararo o'zaro ta'sir* (Social and Cross Cultural Interaction)ni rivojlantirishga oid izlanishlar olib borilmoqda.

Xorijiy tajribasini o'rganish ona tili ta'limini takomillashtirishda muhim rol o'ynaydi, chunki turli mamlakatlar ta'lim tizimlarida sinfdan tashqari ishlarni rivojlantirish bo'yicha innovatsion yondashuvlar mavjud. O'tgan asrning 70-yillarida Amerika testlash dasturi sinfdan tashqari mashg'ulotlarning ahamiyatini tasdiqlovchi, o'quv faoliyatida erishgan yutuqlar (akademik muvaffaqiyat)ning ahamiyatini esa inkor qiluvchi tadqiqot hisobotini nashr etdi. Tadqiqotga maktabni bitirganiga ikki yil bo'lgan ishtirokchilar tanlab olingan. Ulardan maktabdagi o'quv faoliyatida erishgan yutuqlari bilan keyingi hayotdagi erishgan yutuqlari o'rtasidagi bog'liqlikni tushuntirishlari so'ralgan. Natijada ularning yutuqlari o'quv, ilmiy faoliyat, test ballari va maktab baholari bilan bog'liq emasligi aniqlandi. Aksincha, ularning erishgan yutuqlari maktabdagi qo'shimcha mashg'ulotlarda foalligi bilan bog'liq edi.

AQSh maktablarida ona tili (ingliz tili) ta'limi nafaqat dars jarayonida, balki sinfdan tashqari faoliyatlar orqali ham qo'llab-quvvatlanadi. Sinfdan tashqari ishlar, jumladan, adabiyot klublari, she'riyat tanlovlari, muhokama to'garaklari va loyihalar asosida o'qish – o'quvchilarning til ko'nikmalarini, ijodiy qobiliyatlarini va tanqidiy fikrlashini rivojlantirishga qaratilgan. AQSh maktablarida faoliyat ko'rsatadigan she'riyat to'garaklari esa yosh avlodning ijodiy qobiliyatlarini namoyon etish uchun moslashgan platforma hisoblanadi. Ayniqsa, "*Poetry Slam*" kabi zamonaviy she'riyat tanlovlari o'quvchilarning nutq va ifoda uslubini takomillashtirishda muhim rol o'ynaydi. Chikago ta'lim universiteti psixologlari o'tkazgan tadqiqot shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning so'z boyligini 25–30% oshirishga yordam bergan. *Muhokama klublari va jamoalari* esa o'quvchilarning mantiqiy fikrlash, ishonchli nutq sozlash va tanqidiy tahlil qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan. AQShda keng tarqalgan "Debate Club"lar faqatgina til o'rganish emas, balki jamoaviy ishlash,

argumentatsiya qilish va dolzarb ijtimoiy mavzularda fikr almashish uchun ham ajoyib imkoniyatdir.

Jonson tadqiqotlarida "Debate klub"da qatnashgan o'quvchilarning tanqidiy fikrlash ko'nikmalari boshqa o'quvchilarnikiga qaraganda 35% yuqori ekanini qayd etgan [Johnson, 2020: 45]. Loyihalar asosidagi o'qish dasturlari esa o'quvchilarni mustaqil tadqiqot olib borishga, ma'lumotlarni tahlil qilishga va o'z bilimlarini amaliyotda qo'llashga undaydi. Xususan, "Book Report" yoki "Literature Review" kabi loyihalar o'quvchilarning chuqur tushunish va tahlil qilish qobiliyatlarini oshiradi. Smit tadqiqotida "O'quvchilarning mustaqil tadqiqot olib borish orqali o'zlashtirgan bilimlari ancha chuqurroq va uzoq muddatli xotiraga aylanadi" deb ta'kidlagan [Smith, 2021: 234]. AQShning bu tajribasi pedagoglarimiz uchun qimmatli metodik material bo'ladi. Chunki u nafaqat til o'rganish jarayonini qiziqarli qilish, balki o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishiga ham hissa qo'shish imkoniyatini beradi.

Finlandiya ona tili (fin tili) ta'limida sinfdan tashqari ishlarning innovatsion tajribasi eng ilg'or tizimlardan biridir. Ona tili ta'limida sinfdan tashqari ishlarga o'ziga xos yondashuvni taklif etadi. Finlandiya tajribasi shuni ko'rsatib turibdiki, rejalashtirilgan va tizimli tarzda tashkil etilgan sinfdan tashqari mashg'ulotlar til o'rganish jarayonida barqaror yutuqlarga olib keladi. Bu yondashuvning asosiy qiziqarli jihati shundaki, u nafaqat an'anaviy bilimlarni mustahkamlashga, balki o'quvchilarning mustaqil tadqiqotchilik qobiliyatlarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratadi. Fin pedagogik amaliyoti shuni isbotladiki, muntazam ravishda o'tkaziladigan va metodik jihatdan yaxshi tayyorlangan sinfdan tashqari tadbirlar: o'quvchilarning kognitiv qobiliyatlarini sezilarli darajada oshiradi; mustaqil fikrlash va tanqidiy tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantiradi; ta'lim jarayoniga bo'lgan qiziqishni ortishi bilan birga; ijtimoiy va kommunikativ ko'nikmalarning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Xususan, Finlandiya maktablarida qo'llanadigan "o'qish klubi" va "adabiy diskussiya" kabi dasturlar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning faol ishtirok etadigan interaktiv mashg'ulotlar ularning nutqiy va yozma nutq ko'nikmalarini izchil rivojlantirishga yordam beradi. Finlandiya Ta'lim Nazorati Agentligining (FINEEC) 2022-yilgi hisobotida muntazam ravishda "Lukuinto" o'qish dasturida qatnashgan o'quvchilarning: o'qishni tushunish darajasi 28% ga oshgan; so'z boyligi 35% ga ko'paygan; ijodiy yozuv ko'nikmalari 22% ga yaxshilangan.

Bu modelning yana bir ustun tomoni shundaki, u har bir o'quvchining individual qobiliyatlarini hisobga olgan holda, shaxsiylashtirilgan yondashuvni qo'llaydi. Masalan, kutubxona markazidagi faoliyat har bir o'quvchining o'qish darajasiga moslashtirilgan holda amalga oshiriladi. Helsinki universitetining 2023-yilgi tadqiqotida aniqlanishicha, haftasiga 1–2 marta kutubxonada o'tkaziladigan adabiy tadbirlarda qatnashuvchilarning: nutqiy ifoda ko'nikmalari 40% ga yaxshilangan, tanqidiy fikrlash qobiliyati 33% ga oshgan, adabiyotga qiziqish darajasi 45% ga ko'tarilgan. Finlandiyalik mutaxassislarining fikricha, sinfdan tashqari faoliyatlarning samaradorligi ularning quyidagi jihatlariga bog'liq: dasturlarning tizimli va uzluksizligi, o'qituvchilarning malakali metodik

yondashuvi, zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish, o'quvchilarning shaxsiy qiziqishlarini hisobga olish. *Raqamli hikoya qilish loyihalari* orqali o'quvchilar multimedia vositalari yordamida ijod qiladilar. Helsinki Universiteti tadqiqotchilari bu usul o'quvchilarning ijodiy yozuv ko'nikmalarini 40% oshirganini aniqladilar.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, sinfdan tashqari faoliyat – pedagogik samaradorlikni oshirishning muhim omilidir. Xorijiy mamlakatlarning sinfdan tashqari ishlar bo'yicha boy tajribasini o'rganish va uni pedagogikamizda qo'llash orqali ona tili ta'limi sifatini yangi bosqichga ko'tarish mumkin. Bu nafaqat o'quvchilarning bilim darajasini oshirishga, balki ularning shaxsiy rivojlanishiga ham hissa qo'shadi.

Adabiyotlar:

1. Jo'rayev R. Pedagogika va innovatsion ta'lim texnologiyalari. – Toshkent: O'qituvchi, 2018. – 145 b.
2. Johnson D, Johnson R.T. Debate in the Classroom. Educational Psychology Review 32(3), 2020. – P. 45–67.
3. Qobilova N. Zamonaviy ta'limda sinfdan tashqari ishlarning ahamiyati. Pedagogik tadqiqotlar ilmiy jurnali, №3, 2020. – 45–49-b.
4. Smith A. Project-Based Learning in Language Arts. Harvard Education Review, 91(2), 2021. – P. 234–256
5. University of Helsinki. The Impact of Library-Based Learning on Language Skills. Journal of Finnish Studies, 15(2), 2023. – P. 112–30.
6. University of Chicago. The Impact of Poetry on Language Development. 2020.
7. Sharipov Sh. Sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish metodikasi // Ta'lim va tarbiya. №5, 2021. – 32–36-b.

SINTAKSISNI O'QITISHDA BOSQICHLI TOPSHIRIQLARDAN FOYDALANISH

Rahmonova Dinora Nu'mon qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

magistranti

rahmonovadinora@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'quvchilarga sintaksis bo'yicha bilim berish jarayonida bosqichli topshiriqlardan foydalanishning metodik asoslari yoritilgan. Sintaksisning nazariy jihatlarini o'zlashtirishda hamda amaliy ko'nikmalarni shakllantirishda bosqichma-bosqich yondashuvning ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, amaliy darslar uchun namunaviy topshiriqlar ham taklif etilgan. Maqolada sintaksis bo'limini o'qitishning zamonaviy va samarali usullari sifatida blum taksanomiyasi asosida bosqichli topshiriqlardan foydalanish metodikasi asoslab berilgan. Shuningdek, sintaksis, ayniqsa, murakkab gaplar, ergash gaplar, bog'lovchilar tizimi kabi mavzular o'quvchilar uchun tushunish qiyin bo'lgan, abstrakt tushunchalarga boyligi, ular til birliklari orasidagi munosabatni chuqur tahlil qilishni talab qiladi. Bu esa o'qituvchi tomonidan sodd, mantiqli va bosqichma-bosqich tushuntirishni zarur qiladi. Bosqichli topshiriqlar ushbu muammolarni hal etishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: sintaksis, o'qitish metodikasi, blum taksanomiyasi, kreativlik, kognitiv bilim, mini-matn.

Аннотация. В статье рассматриваются методические основы использования пошаговых заданий при обучении студентов синтаксису, анализируется важность пошагового подхода в освоении теоретических аспектов синтаксиса и формировании практических навыков. Также предложены примеры заданий для практических занятий. В статье обосновывается методика использования пошаговых заданий на основе таксономии Блума как современный и эффективный метод обучения разделу синтаксиса. Кроме того, синтаксис, особенно такие темы, как сложные предложения, придаточные предложения и система союзов, труден для понимания учащихся, насыщен абстрактными понятиями и требует глубокого анализа взаимосвязей между языковыми единицами. Это требует простых, логичных и пошаговых объяснений со стороны учителя. Пошаговые задания помогают решить эти проблемы.

Ключевые слова: синтаксис, методика обучения, таксономия Блума, креативность, когнитивные знания, мини-текст.

Abstract. This article discusses the methodological foundations of using step-by-step tasks in teaching students about syntax. The importance of a step-by-step approach in mastering the theoretical aspects of syntax and in the formation of practical skills is analyzed. Also, sample tasks for practical lessons are proposed. The article justifies the methodology of using step-by-step tasks based on Bloom's taxonomy as a modern and effective method of teaching the syntax section. Also, syntax, especially such topics as complex sentences, subordinate clauses, and the system of conjunctions, is difficult for students to understand, is rich in abstract concepts, and requires a deep analysis of the relationship between language units. This requires a simple, logical, and step-by-step explanation by the teacher. Step-by-step tasks help to solve these problems.

Keywords: syntax, teaching methodology, Bloom's Taxonomy, creativity, cognitive knowledge, mini-text.

Maktabda ona tili ta'limining asosiy maqsadi "ta'lim oluvchida ijodiylik, mustaqil fikrlash malakalarini chuqurlashtirib, ijodiy fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og'zaki va yozma shakllarda to'g'ri, ravon ifodalash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish"dan iborat[1] ekan, demak, mazkur bo'limni o'qitish ham ana shu maqsadga xizmat qilgan. Til ta'limining asosiy vazifasi o'quvchilarni o'z fikrlarini aniq, tushunarli va mantiqiy bayon qila olish ko'nikmalariga ega bo'lishga o'rgatishdan iborat. Ushbu maqsadga erishishda sintaksis bo'limi alohida o'rin tutadi, chunki aynan sintaksis bo'limi o'quvchilarning fikrlash, mantiqiy tahlil qilish va savodxonlik ko'nikmalarini shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Biroq ko'plab o'quvchilar uchun gap tuzilmasi, bo'laklarning o'zaro bog'liqligi va grammatik munosabatlarni tushunish murakkab kechmoqda. Mazkur muammoni hal etishda bosqichli topshiriqlardan foydalanish metodikasi alohida ahamiyatga ega desak adashmagan bo'lamiz.

Sintaksis (yun. syntaxis — tuzilma, tartib, birikma) 1) nutq birliklarini shakllantirishning muayyan tillar uchun xos bo'lgan vositalari majmuyi; 2) grammatikaning so'zlarni so'z birikmalari va gaplarga, sodda gaplarni esa qo'shma gaplarga birikish usullarini o'rganuvchi, so'z birikmalari va gaplarning tuzilishi, ma'nosi, o'zaro ta'sirlashuvi hamda vazifalarini tadqiq etuvchi bo'limi. "Sintaksis" termini so'z birikmalari va gaplarni hamda ularning tilda qo'llanishini qamrab oluvchi grammatik qurilish ma'nosini ifodalash uchun ham

ishlatiladi[2]. Til o'qitishning asosiy bo'limlaridan biri bo'lgan sintaksis o'quvchilarning nutq madaniyatini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Sintaksis so'zlarning gapda bog'lanishi, gap qurilishi va turlari haqidagi bilimlarni o'zida mujassamlashtirgan tilshunoslikning muhim bo'limidir[3]. Ammo amaliyotda ko'plab o'qituvchilar va o'quvchilar sintaksis bo'limini murakkab va qiyin o'zlashtiriluvchi bo'lim sifatida qayd etadilar.

Sintaksis bo'limining murakkabligi gap qurilishi, so'zlar o'rtasidagi aloqalar, gap bo'laklari, ularning vazifalariga :r qoidalarining ko'pligi bilan izohlanadi. Shuningdek, sintaksisni o'zlashtirishda morfologiya, leksikologiya kabi boshqa til bo'limlaridan yetarli bilimga ega bo'lish talab etiladi[4]. O'quvchilar uchun bu bo'limni o'rganishda eng katta qiyinchilik sintaktik tahlil jarayonidagi murakkablik va mavhum tushunchalarning ko'pligidir. Ushbu tadqiqotning maqsadi sintaksis bo'limini o'qitishning zamonaviy va samarali usullarini o'rganish va tahlil qilish hamda ularning amaliy qo'llanilishiga oid tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tilning grammatik qurilishida sintaksis juda katta ahamiyatga ega, chunki uning tarkibiga bevosita kishilarning muomala muloqot jarayonini amalga oshirishga yordam beruvchi sodda gap va qo'shma gap kabi til birliklari kiradi.

O'quvchilarda sintaksisni o'qitishda bosqichli topshiriqlardan foydalanish metodikasining tajribaviy tadqiqi.

Tajriba jarayoni Zangiota tumani 40-maktab 8-sinf o'quvchilari :rasida amalga oshirildi. O'quvchilarga Blum taksonomiyasi asosida, matnga asoslangan sintaksis bo'yicha topshiriqlar jadval ko'rinishida taqdim etildi. Har bir qatorda taksonomiya darajasi, topshiriq mazmuni va bajariladigan ish turi berildi.

Matn:

Bahor ertalablarida havo musaffo bo'ladi. Qushlarning sayrashi, daraxtlarning kurtak yozishi inson qalbini quvontiradi. O'quvchilar bog'da sayr qilib, tabiat go'zalligidan bahramand bo'lishadi.

Blum darajasi	Topshiriq mazmuni	Bajariladigan ish turi
1. Bilish	Matndan 3 ta gapni ajrating. "Musaffo", "quvontiradi", "sayr" so'zlarini topib, so'z turkumini aniqlang. Har bir gapda nechta so'z borligini sanang.	Gaplarni ajratib yozish So'z turkumlarini yozish So'z sonini aniqlash
2. Tushunish	"Havo musaffo bo'ladi" gapidagi har bir bo'lakning vazifasini izohlang. "Qushlarning sayrashi..." gapida nechta harakat borligini va ularning bog'lanishini tushuntiring.	Sintaktik bo'laklarni belgilash Gap tahlili
3. Qo'llash	"Bahor" mavzusida 2 ta sodda, 1 ta qo'shma gap tuzing. Har bir gapda ega, kesim, hol va h.k. ni belgilang.	Gaplar tuzish Gap bo'laklarini aniqlash
4. Tahlil	Matndagi 2-gapni tahlil qiling (bo'laklari va tuzilishi).	Gap tahlili (analiz) Bog'lovchilikni aniqlash

	<i>"Sayr qilib, bahramand bo'lishadi"</i> fe'llari o'rtasidagi bog'liqlikni tushuntiring.	
5. Sintez	<i>"Yozgi ta'til"</i> mavzusida 3 gapdan iborat mini-matn yozing. Matndagi har bir gapni tahlil qiling.	Mini-matn tuzish Sintaktik tahlil qilish
6. Baholash	<i>"Qushlar daraxtlarda chug'urlyadi odamlar esa shoshilinch yuradi."</i> gapini baholang. Matndagi eng ifodali gapni tanlab, nega tanlaganingizni asoslang.	Noto'g'ri joylarni aniqlab, to'g'rilash Tanqidiy fikr yozish

Tajriba ishtirokchilari

Tajriba-sinov ishlari ishtirokchilari sifatida Toshkent viloyati Zangiota tumani 40-maktab 8-"B"sinf o'quvchilari tanlab olindi. Tajribada 23ta ishtirokchi qatnashdi. Yuqoridagi jadval ko'rinishidagi amaliy topshiriqlar tarqatma material ko'rinishida o'quvchilarga taqdim etildi.

Tajriba materiallari

Tajriba uchun quyidagi spetsifikatsiya asosida bosqichli topshiriqlar ishlab chiqildi;

Umumiy vaqt: 35daqqa

Topshiriqlar soni: 13

To'plash mumkin bo'lgan maksimal ball: 65

Qismlar soni: 6

Ushbu qismlarda tekshiriladigan konstrukt, ularning soni hamda har bir qismga ajratilgan umumiy ballar quyidagi jadvalda aks etgan:

Topshiriqlar jadvali va baholash mezonlari

Blum darajasi	Topshiriq mazmuni	Bajariladigan ish turi	Baholash mezonlari
1. Bilish	Matndan 3 ta gapni ajrating. <i>"Musaffo", "quvontiradi", "sayr"</i> so'zlarini topib, so'z turkumini aniqlang. Har bir gapda nechta so'z borligini sanang.	Gaplarni ajratib yozish So'z turkumlarini yozish So'z sonini aniqlash	3 gap to'g'ri ajratilsa – 5 ball, 2 ta – 3 ball, 1 ta – 1 ball 3 ta to'g'ri – 5 ball, 2 ta – 3 ball, 1 ta – 1 ball Har bir so'z soni to'g'ri bo'lsa – 5 ball, bitta xato – 3 ball
2. Tushunish	<i>"Havo musaffo bo'ladi"</i> gapidagi har bir bo'lakning vazifasini izohlang. <i>"Qushlarning sayrashi..."</i> gapida nechta harakat borligini va ularning bog'lanishini tushuntiring.	Sintaktik bo'laklarni belgilash Gap tahlili	Hammasi to'g'ri – 5 ball, 1 noto'g'ri – 3 ball, 2 yoki ko'proq noto'g'ri – 1 ball To'liq va to'g'ri tahlil – 5 ball, qisman – 3 ball, noto'g'ri – 1 ball
3. Qo'llash	<i>"Bahor"</i> mavzusida 2 ta sodda, 1 ta qo'shma gap tuzing. Har bir gapda ega, kesim, hol va h.k. ni belgilang.	Gaplar tuzish Gap bo'laklarini aniqlash	3 ta to'g'ri gap – 5 ball, 2 ta – 3 ball, 1 ta – 1 ball To'liq belgilang – 5 ball, kamchilik bo'lsa – 3/1 ball
4. Tahlil	Matndagi 2-gapni tahlil qiling (bo'laklari va tuzilishi).	Gap tahlili (analiz)	To'liq va aniq – 5 ball, qisman – 3 ball, noto'g'ri – 1 ball

	<i>"Sayr qilib, bahramand bo'lishadi"</i> fe'llari o'rtasidagi bog'liqlikni tushuntiring.	Bog'lovchilikni aniqlash	To'g'ri izoh – 5 ball, noaniq – 3 ball, noto'g'ri – 1 ball
5. Sintez	<i>"Yozgi ta'til"</i> mavzusida 3 gapdan iborat mini-matn yozing. Matndagi har bir gapni tahlil qiling.	Mini-matn tuzish Sintaktik tahlil qilish	Mantiqli, to'g'ri tuzilgan – 5 ball, kamchiliklar bor – 3 ball, xatolik – 1 ball To'liq va to'g'ri – 5 ball, qisman – 3 ball, noto'g'ri – 1 ball
6. Baholash	<i>"Qushlar daraxtlarda chug'urdaydi odamlar esa shoshilinch yuradi."</i> gapini baholang. Matndagi eng ifodali gapni tanlab, nega tanlaganingizni asoslang.	Noto'g'ri joylarni aniqlab, to'g'rilash Tanqidiy fikr yozish	To'g'ri xatoni aniqlasa va tuzatsa – 5 ball, qisman – 3 ball, noto'g'ri – 1 ball To'g'ri xatoni aniqlasa va tuzatsa – 5 ball, qisman – 3 ball, noto'g'ri – 1 ball Asoslansa – 5 ball, noaniq sabab – 3 ball, izohsiz – 1 ball

Tajriba natijalari va tahlili

Blum taksanomiyasi asosida tuzilgan bosqichli topshiriqlarning natijalarini tahlil qilar ekanmiz, o'quvchilarning eng ko'p xatoliklarini tahlil hamda sintez bosqichidagi savollarga berilgan javoblarda ko'rish mumkin. Bilish va tushunish bosqichida 95% ishtirokchilarda to'g'ri javob kuzatilgan. Qo'llash va baholash bosqichidagi topshiriqlardagi xatoliklar 75% o'quvchilarda aniq, to'g'ri variantlar taqdim etilgan. Mini-matn tuzishda o'quvchilarning yozish ko'nikmasining pastligi aniqlandi. "Bu vazifani ado etish uchun ona tili darslarida kuzatish, izlanish, alohidalikni sharhlash, umumiylikni topish, farqlarni aniqlash, qiyoslash, tasniflash, xulosa chiqarish, aloqadorlikni ochish, amalda qo'llash kabi o'n bosqichli mustaqil, ijodiy fikrlash mashqlari tizimli ravishda bajarilishi ahamiyatli"[5]. Zero, amalda bajarilgan ishlarning ahamiyati va samarasi kengroqdir.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, biz o'quvchiga qaysi mavzuni tushuntirishimizdan qat'i nazar uni esida qoladigan tarbiyaviy ahamiyatga ega matn va ushbu matnga bog'liq bosqichli topshiriqlardan foydalansak, maqsadga muvofiq bo'ladi. Bosqichma-bosqich o'qitish tamoyilida sintaksis bo'limini o'qitishda oddiydan murakkabga tamoyiliga rioya qilish muhim ahamiyatga ega. Bu tamoyilga ko'ra avval sodda gaplar, keyin qo'shma gaplar; dastlab asosiy gap bo'laklari, so'ngra ikkinchi darajali bo'laklar; oldin gap bo'laklari, keyin ularning tinish belgilari bilan bog'liq xususiyatlari o'rgatiladi. Bosqichma-bosqich o'rganish o'quvchilarning bilimlarini tizimli ravishda oshirib borishga imkon beradi va ularning kognitiv yuklamasini kamaytiradi. Amaliy yondashuvga asoslangan o'qitishda sintaksisni amaliy maqsadlar uchun o'rgatish o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi. Bu yondashuv matn yaratish va tahrirlash jarayonida sintaktik bilimlarni qo'llash, to'g'ri va ifodali nutq uchun sintaktik konstruksiyalardan foydalanish, badiiy asarlardagi sintaktik vositalarni tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Bu yondashuv o'quvchilarga sintaktik bilimlarning amaliy ahamiyatini tushunishga yordam beradi va ularni real hayotda qo'llash ko'nikmalarini shakllantiradi.

Adabiyotlar:

1. G'ulomov A., Asqarova M. O'zbek tili o'qitish metodikasi. Toshkent: O'qituvchi. –2018.
2. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Toshkent: Universitet. – 2021.
3. Qo'ng'urov R., Bobojonov S. Zamonaviy o'zbek tili sintaksisi. Toshkent: Fan va texnologiya. – 2019.
4. Abduraimova M. Sintaksis o'qitishning lingvodidaktik asoslari. Tilshunoslik masalalari, 3(4), 45-58. – 2020.
5. G'ulomov A. Sintaksisni o'qitishda innovatsion texnologiyalar. – 2017.

**ONA TILI TA'LIMIDA O'QUVCHILARNING O'QISH SAVODXONLIGI
KO'NIKMALARINI BAHOLOVCHI TOPSHIRIQLAR METODIKASINI
TAKOMILLASHTIRISH**

Rasulova Mushtariybonu Ahmadjon qizi

*13.00.02 – Ta'lim-tarbiya nazariyasi va metodikasi yo'nalishi 1-kurs tayanch
doktoranti*

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada ona tili ta'limida o'quvchilarning o'qish savodxonligi ko'nikmalarini baholovchi topshiriqlar metodikasini takomillashtirish borasida qator usul va tavsiyalar o'rin olgan. Ta'kidlash lozimki, ona tili ta'limini o'qitishda o'quvchilarning o'qish savodxonligini rivojlantirish va takomillashtirishga qaratilgan usullar ta'lim oluvchilarning ilmiy salohiyatini oshirishi bilan birgalikda ulardagi dars jarayonida bo'lgan qiziqishlarining yanada yuksalishiga xizmat qiladi. Dars jarayonidagi o'qish savodxonligi ko'nikmalarini rivojlantirish bevosita o'qituvchi-o'quvchi o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga asoslanib, o'qituvchilarning o'quvchilar o'qish ko'nikmalarini rivojlantirishiga :r sa'y-harakatlari dars sifatining davlat ta'lim standartlariga to'laqonli javob bera olishiga imkon beruvchi omil hisoblanadi. Shuningdek, ona tili ta'limida o'quvchilarning o'qish savodxonligi ko'nikmalarini baholovchi topshiriqlar metodikasi topshiriqlar xilma-xilligi, baholash jarayoniga o'ziga xos yondashuv, zamonaviy texnologik vositalar bilan ishlash kabi omillarni ham qamrab olishi bilan ahamiyatlidir.

Kalit so'zlar: ona tili ta'limi, o'qish savodxonligi, ko'nikma, baholash, metodika, rivojlantirish.

Абстрактный. В статье представлен ряд методов и рекомендаций по совершенствованию методики заданий, проверяющих навыки грамотного чтения учащихся при обучении на родном языке. Следует отметить, что методы, направленные на развитие и совершенствование читательской грамотности учащихся при обучении родному языку, наряду с повышением научного потенциала учащихся, служат дальнейшему повышению их интереса к процессу урока. Развитие навыков читательской грамотности в классе осуществляется на основе непосредственного взаимодействия учителя и учащихся, а усилия учителя по развитию навыков чтения учащихся являются фактором, позволяющим качеству уроков в полной мере соответствовать государственным образовательным стандартам. Также важна методика заданий, оценивающих навыки грамотности чтения учащихся в рамках обучения на родном языке, поскольку она охватывает такие факторы, как разнообразие заданий, уникальный подход к процессу оценки и работа с современными технологическими инструментами.

Ключевые слова: образование на родном языке, грамотность чтения, навыки, оценка, методология, развитие.

Abstract. This article presents a number of methods and recommendations for improving the methodology of tasks assessing students' reading literacy skills in native language education. It should be noted that methods aimed at developing and improving students' reading literacy in native language education, along with increasing the scientific potential of students, serve to further increase their interest in the lesson process. The development of reading literacy skills in the lesson process is based on direct teacher-student interaction, and teachers' efforts to develop students' reading skills are a factor that allows the quality of the lesson to fully meet state educational standards. Also, the methodology of tasks that assess students' reading literacy skills in native language education is important because it includes factors such as the variety of tasks, a unique approach to the assessment process, and working with modern technological tools.

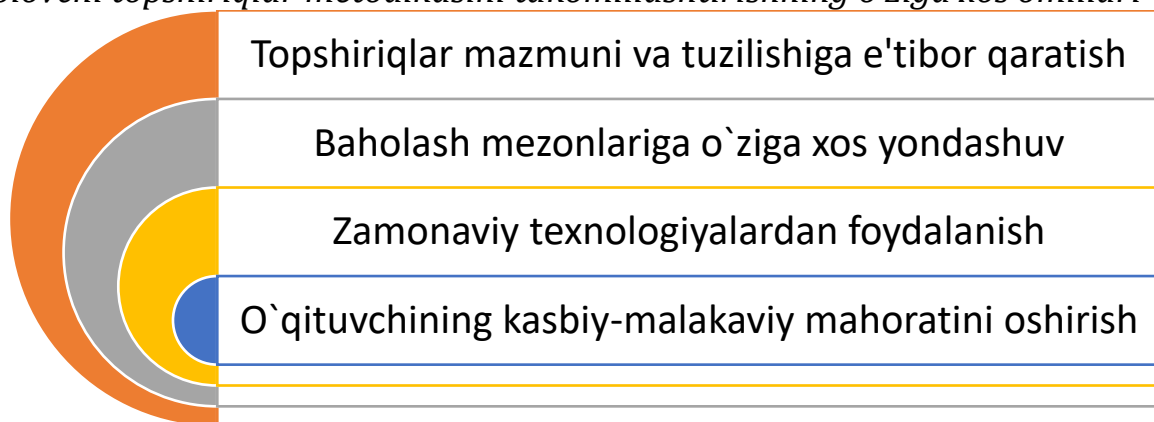
Keywords: native language education, reading literacy, skills, assessment, methodology, development.

Bugungi kunda ta'lim tizimi jarayonida olib borilayotgan islohotlar ushbu sohaga yanada e'tibor berish, undagi mavjud sohalarning qonun-qoidalarini takomillashtirish hamda o'qituvchi-o'quvchi munosabatlarini mustahkamlash evaziga qurilmoqda. Ayniqsa, ona tili ta'limida o'quvchilarning o'qish savodxonligini oshirish hamda ularning ushbu jarayonda baholash ko'nikmalarini takomillashtirish borasida yangi metodik uslubiyatni ishlab chiqish ushbu sohada faoliyat olib borayotgan har bir mutaxassis kadr oldida turgan muhim vazifalardan sanaladi. Bizning ushbu maqolamiz ham bevosita ona tili ta'limida o'quvchilarning o'qish savodxonligi ko'nikmalarini baholovchi topshiriqlar metodikasini takomillashtirish xususida bo'lib, bu boradagi qator metodik tavsiya va usullar maqola tarkibidan o'rin olgan.

Ona tili ta'limida o'quvchilarning o'qish savodxonligi ko'nikmalarini baholovchi topshiriqlar metodikasini takomillashtirish qator omillarga tayanadi, xususan:

1-diagramma.

Ona tili ta'limida o'quvchilarning o'qish savodxonligi ko'nikmalarini baholovchi topshiriqlar metodikasini takomillashtirishning o'ziga xos omillari

Ushbu fan :rasida o'qish ko'nikmalarini baholashda tanlangan topshiriqlar mazmunan va strukturaviy jihatdan o'ziga xos ahamiyatga ega. Dars jarayonida turli xil matnlarni qo'llay olish baholashning adolatli va har bir

o'quvchining individual ko'nikmalaridan kelib chiqqan holda amalga oshirilishiga imkon beradi. Chunonchi, dars mazmuniga mos badiiy, ilmiy-ommabop, publisistik matnlar, diagrammalar, infografik manbalar bilan ishlash ham o'qish ko'nikmalarini baholash samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Shuningdek, o'quvchilarning kundalik hayotida duch keladigan matnlar bilan ishlash (turli ko'rsatmalar, yangilik, xabarlar va hokazo) ham baholash jarayonining odilona bo'lishiga yordam beradi. Xususan, quyidagi matn o'qish ko'nikmalarini baholashda o'ziga xos manba o'laroq xizmat qiladi:

“Shaxmat o'yini bundan 1500 yil avval Hindistonda paydo bo'lgan. Uni dastlab “Chaturanga” deb atashgan. Chunki bu o'yinda 4 kishi ishtirok etgan (“chatur” - to'rt degani). Keyinchalik o'yinda 2 kishi qatnashadigan bo'ldi. Nomi ham o'zgartirilib, “Shatranj” deb yuritila boshlandi (“shatr” - ikki degani).

Shaxmat nomi esa Eronda vujudga kelgan. “Shoh mot” - shoh o'ldi, degan ma'noni anglatadi. Shaxmat o'yini Yevropaga VIII-IX asrlarda yetib keldi. 1986-yilda shaxmat o'yini bo'yicha jahon birinchiligining 100 yilligi nishonlandi¹⁴¹”.

Ona tili fanini o'qitishda yuqorida keltirilgan matn bilan ishlash orqali o'qish savodxonligi ko'nikmalarini baholashda bir necha jihatlarni yoritish mumkin, jumladan¹⁴²:

- ✚ *matndan o'rin olgan axborotni ajrata olish ko'nikmasi;*
- ✚ *matndan individual xulosa ola bilish ko'nikmasi;*
- ✚ *so'z boyligini tekshirish;*
- ✚ *matn strukturasini tushunish;*
- ✚ *tanqidiy fikrlay olish ko'nikmasini shakllantirish*

Ushbu matn bilan ishlash jarayoni o'quvchilarning matnni anglash va tushunish, axborotni qayta ishlash, o'z fikrini bayon eta olish kabi qobiliyatlarining rivojlanishiga, shuningdek, o'qituvchi tomonidan o'quvchilarning o'qish ko'nikmalarini baholashlariga imkon beradi. Shuningdek, o'qish ko'nikmalarini baholash jarayonida kognitiv darajalarni (bilish, tushunish, qo'llash, tahlil qila olish, sintezlash) ham hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi. Sababi, o'quvchi o'qish jarayonida yuqoridagi kognitiv sifatlardan birortasi borasida muammo duch kelsa, bu uning o'qish ko'nikmalarini egallashiga ham o'zining salbiy ta'sirini o'tkazmay qolmaydi.

Ona tili ta'limini olib borishda o'quvchilarning o'qish savodxonligi ko'nikmalarini baholash jarayoni ham o'qituvchilar uchun muhim va mas'uliyatli jihat sanaladi. Baholash mezonlarining adolatli va odilona yo'lga qo'yilishi bevosita aniq va o'lchovli mezonlarni ishlab chiqish ko'nikmalariga asoslanadi. Shuni ham qayd etish lozimki, ushbu jarayon subyektiv ishtirokka ko'ra ikki xil bo'lishi mumkin:

O'qituvchining	→	o'quvchiga bahosi
O'quvchining	→	o'quvchiga bahosi

¹⁴¹ Bo'ranova Sh. va boshq. Diktantlar to'plami 5-9-sinflar uchun. – Nukus, 2018. – B. 14.

¹⁴² Muhiddinov A.G'. O'quv jarayonida nutq faoliyati. Toshkent, O'qituvchi, 1995. – B. 11.

Birinchi baho turi individuallikka asoslansa, ikkinchi baholashda jamoaviy yondashuv muhim o'rin egallaydi. Shuningdek, o'quvchilar tomonidan baholash jarayonida jamoaviy diqqat-e'tiborning yanada taraqqiy etishiga, diqqat jam bo'lishiga imkon beradi. Bundan tashqari, baholash jarayonida turli metodik vositalar, rubrikalardan foydalanish ham baholash jarayonining shaffof va obyektivligini ta'minlovchi omil o'laroq xizmat qiladi¹⁴³.

Qo'shimcha sifatida aytish mumkinki, ona tili darslarini o'qitishda o'quvchilarning o'qish ko'nikmalarini baholashda zamonaviy texnologiyalarga murojaat qilish ham samarali usul sanaladi. Ushbu usulni qo'llash uchun quyidagilarga amalga qilish maqsadga muvofiq:

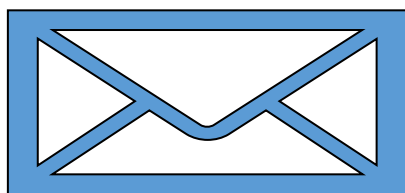
2-diagramma.

Ona tili darslarida o'qish ko'nikmalarini baholashda zamonaviy texnologiyalarga murojaat qilishning o'ziga xos shakllari

Ona tili ta'limini olib borishda savodxonligi ko'nikmalarini baholashda zamonaviy texnologiyalardan foydalana olish dars jarayonida interaktiv topshiriqlarni yaratish orqali ham amalga oshirilishi mumkin. Bu kabi topshiriqlardan foydalanish o'quvchilarning qiziqishini oshirish bilan birgalikda ularning o'qish savodxonligini yanada takomillashtirishga imkon beradi. Xususan, o'qish savodxonligini oshirishga qaratilgan, asosan, boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun mo'ljallangan "Sirli xabar" metodi bevosita baholash metodikasini takomillashtirish bilan birga o'quvchilarning kognitiv tushunchalarini ham boyitishga imkon beradi:

"Sirli xabar" metodi

¹⁴³ G'ulomov A., Qodirov M. Ona tili o'qitish metodikasi. Toshkent, Universitet, 2001. – 221 b.

1-jadval.

“Sirli xabar” metodining bajarilish tartibi

<i>Jarayon</i>	<i>Izoh</i>
/r	
Guruhlarga bo'linish	<i>Sinf o'quvchilari 4-5 kishilik guruhlarga bo'linadi.</i>
Jumboqli matnni tarqatish	<i>Har bir guruhga konvert ichida jumboqli matn qismlari beriladi. Matn qismlari tartibsiz joylashtirilgan bo'ladi.</i>
Matnni yig'ish bosqichi	<i>Guruhlar matn qismlarini to'g'ri tartibda joylashtirib, butun matnni yig'ishlari kerak.</i>
Matnni tushunish jarayoni	<i>Matn yig'ilgandan so'ng, guruh a'zolari matnni o'qib, mazmunini tushunishlari kerak.</i>
Sirli xabarni ochish	<i>Matnda yashirin bir xabar bo'ladi. O'quvchilar matnni tahlil qilib, sirli xabarni topishlari kerak. Sirli xabar jumboq, topishmoq yoki kodlangan so'z bo'lishi mumkin.</i>

Namunaviy matn:

- Qizcha savatni qo'lga olib, buvisining oldiga yo'l oldi.
- U yo'lda bo'rini uchratib qoldi.
- Bo'ri buvisining uyiga yetib borib, uni yeb qo'ydi.
- Buvisi kasal bo'lib qolgan edi.
- Keyin qizchani ham yutib yubordi.

Ertakdan parcha sifatida olingan yuqoridagi matndagi sirli xabar quyidagicha bo'lishi mumkin: “Ehtiyot bo'ling, notanish odamlar bilan muloqot qilmang!”.

Ushbu matn o'quvchilar tomonidan o'qib bajarilgach, uni baholash tartibi quyidagilarga asoslangan bo'lishi lozim:

- O'quvchilarda o'qib tushunish ko'nikmasining mavjudligi;
- Matn qismlarini to'g'ri tartiblay olish ko'nikmasining shakllanganligi;
- Matn mazmunida yashiringan xabarni anglash;
- Guruhlararo jamoaviy ishlash olish ko'nikmasini rivojlantira olish.

Shuningdek, ona tili ta'limini olib borishda o'quvchilar o'qish savodxonligini baholash metodikasini amalga oshirish uchun onlayn platforma va dasturlarga ham murojaat qilish dars jarayonida zamonaviy texnologiyalardan foydalanishning o'ziga xos ko'rinishi sifatida namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, baholash jarayonidagi adaptiv baholash tizimini qo'llay bilish ham o'z samaradorligini ko'rsatmay qolmaydi. Adaptiv baholash tizimi o'quvchilarning individual xususiyatlaridan kelib chiqib amalga oshiriladi, guruhdagi ayrim o'quvchilarda ona tili ta'limidagi o'qish savodxonligini takomillashtiruvchi mashq va topshiriqlarda individual bajarishda faollik ko'rsatsalar, boshqa o'quvchilarga xos faollik ularning jamoaviy ishlashlarida aynan namoyon bo'ladi. O'qituvchi tomonidan baholash jarayonida ushbu holatga alohida e'tibor berishlari maqsadga muvofiqdir. Buning uchun esa o'qituvchilar bu borada malaka oshirish jarayonlarida ishtirok etishlari hamda o'zaro fikr almashish

jarayonlarining olib borilishi dars sifatining yanada oshishiga xizmat qiluvchi omil o'laroq xizmat qiladi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, ona tili ta'limida o'qish savodxonligi ko'nikmalarini baholovchi topshiriqlar metodikasini takomillashtirish orqali dars jarayonining yanada sifatli va ko'tarinki ruhda o'tishi ta'minlanadi. Shuningdek, o'quvchilarning o'qish savodxonliklari borasidagi ko'nikmalari yanada rivojlanadi. Buning uchun esa o'qituvchilar o'z ustida yanada ko'proq ishlashi hamda zamonaviy texnologik vositalarni dars jarayoniga tatbiq qilishlari hamda ulardan maqsadli foydalanishi zarur.

Adabiyot:

1. Uzviylashtirilgan Davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi. Ona tili. Adabiyot. O'zbek tili (5-9-sinflar). Toshkent, 2010. 10-41-b.
2. Uzviylashtirilgan o'quv dasturini joriy etish bo'yicha tavsiyava taqvim-mavzu rejalar (5-9-sinflar). (Tuzuvchilar: M. Abduraimova, G. Ziyodullayeva), Toshkent, "Sharq", 2010.
3. Begmatov E., Boboyeva A., Asomiddinova M., Umurqulov B. O'zbek nutqi madaniyati ocherklari. Toshkent, «Fan», 1988.
4. Ibrohimov S. Nutq madaniyati va adabiy talaffuz. Toshkent, «Fan», 1972.
5. Madayev O. Insho qanday yoziladi. Toshkent, «O'qituvchi», 1991.
6. Mahmudov N., Madvaliyev A., Mahkamov N., Aminov M. O'zbek tilida ish yuritish (munshaot). Toshkent, 1990.
7. Muhiddinov A.G'. O'quv jarayonida nutq faoliyati. Toshkent, «O'qituvchi», 1995.
- Ne'matov H., G'ulomov A., Abduraimova M, Ijodiy matn ustida ishlash. Toshkent, RTMD, 1997.
8. Ona tili. Umumiy o'rta ta'lim o'quv dasturi UO'T DTS va o'quv dasturi. «Ta'lim taraqqiyoti» axborotnomasining 1-maxsus soni. «Sharq» nashriyot matbaa konserni, 1999, 55-140-b.
9. Sayfullayev A., Sayfullayeva R. Ona tili darslarida nutq o'stirish(8-sinf materiallari asosida). Toshkent, 2002, 51 b.
10. Turdiyev B. Yozma nutqni o'stirishdan praktikum. Toshkent, «O'qituvchi», 1980.
11. To'xtamirzayev M. Nutq o'stirishda muloqotning roli. «Tilva adabiyot ta'limi», 1991, 9-son.
- Qudratov T. Nutq madaniyati asoslari, Toshkent, «O'qituvchi», 1993.
12. G'ulomov A., Qobilova B. Nutq o'stirish mashg'ulotlari (O'qituvchilar uchun metodik qo'llanma). Toshkent, «O'qituvchi», 1995.
13. G'ulomov A., Qodirov M. Ona tili o'qitish metodikasi. Toshkent, «Universitet», 2001, 221 b.
14. G'ulomov A., Qosimova N. Ijodiy ishlar nazariyasi. Buxoro, 2011.
15. Qo'chqorov A. «So'z tarkibi» grammatik kompozitsiyasi. «Til va adabiyot ta'limi», 1992, 1-son, 28-31-b.
16. Nurmatova M. Ifodali o'qish to'garagi. «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, 1992, 1-son, 28-31-b.
17. Jalilova M, Ne'matova G. Takrorlash mashg'ulotlarini «Topqirlar bellashuvi» tarzida o'tkazish. «Til va adabiyot ta'limi»jurnali, 1994, 2-3- qo'shma son, 36-37-b.
18. G'ulomov A., Qodirov M. Ona tili o'qitish metodikasi. Toshkent, «Universitet», 2001, 221 b.

ONA TILI DARSLARIDA ANIMATSIYADAN FOYDALANISH

Saparova Saodat Ataxan qizi

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti**O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 3-bosqich talabasi**saparovasaodat91@gmail.com**Ilmiy rahbar: dots.v.b.Kuldasheva.S.X.*

Annotatsiya. Maqolada tadqiqotchi olimlarning hozirgi kunda darslarda animatsiyadan to'g'ri va samarali foydalanish haqidagi fikrlari, umumiy o'rta ta'lim maktablarida ona tili darslarida animatsiyadan foydalanish va uni hayotiy ko'nikmalarga bog'lash, animatsiyadan foydalanish afzalliklari hamda o'qituvchi uchun qanday qulayliklarni berishi haqida so'z boradi. Bundan tashqari maktab ta'limida 5-sinf o'quvchilari uchun ona tili darslarida animatsiyadan foydalanishning batafsil tahlil jarayonlari hamda ta'limdagi 4K yondashuvi haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: animatsiya, roliklar, tahlil, lingvistik topshiriqlar, hayotiy ko'nikmalarni shakllantiruvchi topshiriqlar, 4K yondashuvi.

Аннотация. В статье рассматриваются взгляды современных исследователей и ученых на правильное и эффективное использование анимации на уроках родного языка в общеобразовательных школах и ее связь с жизненными навыками, преимущества использования анимации и удобства, которое она предоставляет учителю. Кроме того, представлен подробный анализ процессов использования анимации на уроках родного языка для учащихся 5-х классов в школьном образовании и краткий обзор подхода 4K в образовании.

Ключевые слова: Использование анимации, видео, анализ, лингвистические задачи жизненные навыки задачи, 4K подход.

Abstract. The article discusses the views of current researchers and scientists on the correct and effective use of animation in lessons, the use of animation in native language lessons in general secondary schools and its connection with life skills, the advantages of using animation and how it is convenient for the teacher. In addition, the detailed analysis of the use of animation in native lessons for 5th grade students in school education and the 4K approach to education are briefly reflected.

Keywords: Use of animation, videos, analysis, linguistic tasks, life skills tasks, 4K approach.

Prezidentimiz ta'kidlaganidek, "Davlat tili masalasi milliy g'oyamizning asosiy tamoyillaridan biri bo'lishi zarur. Yosh avlod qalbiga ona tilimizni bolalikdan singdirish maqsadida ta'limning barcha bosqichlarida ona tilini zamonaviy va innovatsion texnologiyalar asosida mukammal o'rgatishga alohida e'tibor qaratishimiz kerak"[1]. Darhaqiqat, maktab ta'limida ona tili darslarini innovatsion texnologiyalar yordamida o'tish bugungi kun tamoyiliga aylanib bormoqda. Ayniqsa, boshlang'ich sinflarda zamonaviy texnologiya va multimedia vositalaridan foydalanish o'quvchining darsga qiziqishini oshiradi hamda o'zlashtirish jarayonini yanada takomillashtirishga yordam beradi.

Animatsion roliklar: Animatsiya-multimediali texnologiyalar – tasvirning harakatlanayotganligini ifodalash uchun tasvirlarning ketma-ket namoyishi. Tasvir harakatini tasvirlash effekti sekundiga 16ta kadrda ortiq videoharakatlarning almashinishida hosil bo'ladi[2]. Hozirgi kunda IT sohasi

rivojlanib borayotgan bir paytda multimedaning bir qismi bo'lgan animatsiya ham takomillashib bormoqda. "Animatsiyalar harakatlanishi, ranglarning uyg'unligi va o'zgarib har tusga kirishi, ovozning matn va harakatlarga mutanosibli orqali o'quvchi shaxsining tuyg'ulariga (sezish, his qilish, rohatlanish, kayfiyatning ko'tarilishi) ta'sir o'tkazish mumkinki, bular o'qishga nisbatan individual maqsadni yuzaga chiqaruvchi qo'zg'alish negizida ichki omillar hisoblanadi^[3]. Asosan animatsiyalardan maqsadli foydalanish har bir pedagogning mahoratini va zamonaviy texnologiyalar bilan hamkorlikda dars o'tish ko'nikmasini rivojlantiradi. Odatda ona tili darslarini tashkillashtirishda animatsiyalar yaratiladi yoki tayyor animatsiyalardan darslarda foydalaniladi. Animatsiyalardan foydalanish darslarni samarali va qiziqarli o'tkazilishini ta'minlaydi. Xo'sh, bu jarayon o'qituvchi uchun qanday qulayliklarni beradi?

Animatsiyalardan foydalanish o'qituvchiga 2ta muhim muammoni hal qilishga yordam beradi:

1. Kasbiy faoliyat uchun ko'rgazmali yordam.
2. Dars materialini chuqurroq tushuntirish.

Ya'ni o'qituvchi animatsiyalardan foydalanishi ko'rgazma sifatida yoki mavzuni yashiroq, tushunarliroq tushuntirishga xizmat qiladi. Odatiy darslarda o'quvchida nazariyani o'qib tushunish ko'nikmasini shakllantirsa, animatsiyadan foydalanish tinglab tushunish ko'nikmasini ham shakllantirishga xizmat qiladi. Bu esa o'quvchida darsni tezroq va yaxshiroq tushunib olishiga ko'maklashadi. Multimedia, animatsiyalardan foydalanish o'qituvchi va o'quvchiga qator afzalliklarni yaratishi tabiiy, albatta.

Multimedia vositalari asosida o'quvchilarni o'qitish quyidagi afzalliklarga ega:

1. Berilayotgan materiallarni chuqurroq va mukammalroq o'zlashtirish imkoniyati;
2. Ta'lim olishning yangi sohalari bilan yaqindan aloqa qilish ishtiyoqining ortishi;
3. Ta'lim olish vaqtining qisqarish natijasida vaqtni tejash imkoniyatiga erishish;
4. Olingan bilimlar kishi xotirasida ko'rish orqali saqlanib, kerak bo'lganda amaliyotda qo'llash imkoniyatiga erishiladi^[5].

Animatsiyadan foydalanish o'qituvchiga yuqoridagi muammolarni hal qilishga yordam beradi. Toshkent shahri Mirobod tumani 328-sonli umumta'lim maktabining 5-"G" sinfida 12 nafar o'quvchiga animatsiyadan foydalangan holda dars o'tildi. Bu animatsiya "Uy" nomli 6 daqiqalik animatsiya bo'lib, o'quvchilarga namoyish etildi.

Ushbu animatsion rolik asosida o'quvchilarga lingvistik va hayotiy ko'nikmalarni rivojlantiruvchi quyidagi topshiriqlar bajarish uchun berildi.

1-topshiriq. Quyidagi savollarga javob bering.

2-topshiriq. Ijtimoiy tarmoqlar telefonga tegishli bo'lsa, kitoblar kimga tegishli? Fikrlaringizni jadvalga yozing.

3-topshiriq. "Kitob va aql" mavzusida matn tuzing.

Birinchi topshiriqda berilgan savollar namunasi:

1-savol: Nima deb o'ylaysiz rolik avvalida kitoblar nega o'zlarini odamlarga keraksiz, deb hisoblashadi?

2-savol: "Telefon: – menikilarni o'tkazib yubor!" Ushbu gap qaysi fe'l zamonida aytilgan, gapda qaysi kelishik qo'shimchasidan foydalanilgan?

3-savol: Rolik so'nggida voqeani siz qanday yakunlagan bo'lardingiz?

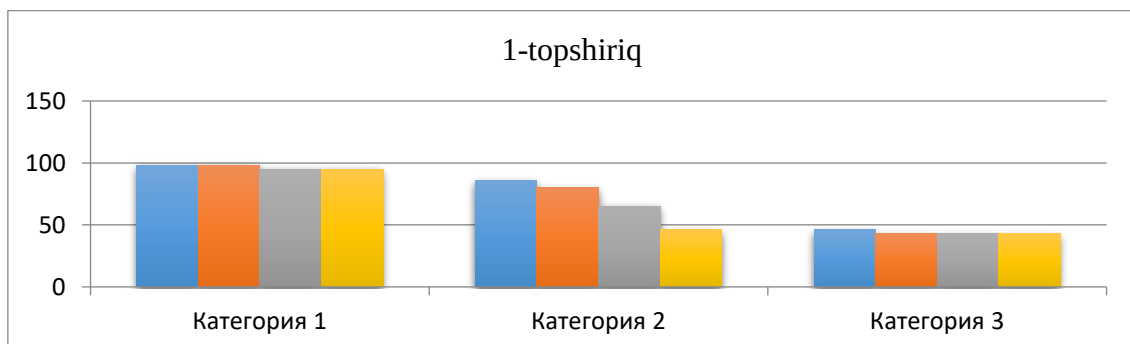
Ushbu topshiriqdagi 1- va 3-savollar o'quvchini ijodiy fikrlashga undasa, 2-savol ularda o'rgangan grammatik mavzularni yana bir bor mustahkamlashga ko'maklashadi. Aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, o'quvchilarda fe'l zamonlarini ajratish, ona tilida 6 ta kelishikni farqlash va ko'plik qo'shimchalarini aniqlash kabi 3 ta grammatik mavzularni teng o'zlashtirishga imkon beradi.

Hayotiy ko'nikmalarni shakllantiruvchi topshiriqlar:

1. O'z hayotingizda 10 kun davomida ijtimoiy tarmoqlardan voz kechib, faqat kitob o'qishni odat qiling. Keyin shu odatlaringiz haqida fikr-mulohazalaringizni do'stlaringiz bilan o'rtoqlashing.

2. "Men bugun jurnalistman". Jurnalist sifatida do'stlaringiz yoki sinfdoshlaringizning har biridan eng oxirgi o'qigan kitobi va uning mazmuni haqida 2-3 daqiqalik intervyu tayyorlang.

Natijalar tahlili. Yuqoridagi topshiriqlar asosida quyidagi natijalar qayd etildi. (Qarang:1-diagramma).

1-diagramma

Birinchi topshiriq ya'ni savollarga javob berish topshirig'ida 12 nafar o'quvchilardan:

2 nafari 98%,

2 nafari 95%,

1 nafari o'quvchi 86%,

1 nafari 80%,

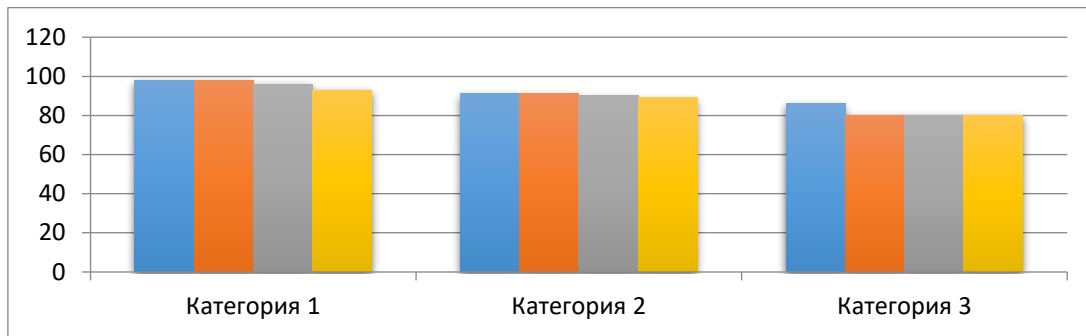
1 nafari o'quvchi 65%,

2 nafari 46%

3 nafari o'quvchi esa 43% natijaga ega bo'lishdi. Baland ball olgan o'quvchilarda 1 ta yoki 2 tadan imloviy xatolarni ko'rsak, o'rta va past ball olgan o'quvchilarda 4 tadan 8 tagacha xatolarni uchratishimiz mumkin. Xatoga yo'l

qo'ygan o'quvchilarda, asosan, *o* va *o'* unlisi o'rin almashish holatlarini hamda *i* harfi tushib qolgan so'zlarni ko'rishimiz mumkin. (Qarang. 2-diagramma)

2-diagramma

Ikkinchi va uchunchi topshiriqlarda o'quvchilar juda yaxshi natijalarni namoyish etishdi. Ya'ni 12 nafar o'quvchidan 9 nafar o'quvchi 100% dan 98% va 86% oralig'idagi natijalarni qo'lga kiritishdi. Qolgan 3 nafar o'quvchilar esa 80% ball bilan topshiriqlarni yakunlashdi. Bu natijalar birinchi topshiriqdagi natijalarga qaraganda juda yaxshi ko'rsatkich deya baholandi. Chunki o'quvchilar bu natijalarni 2 hafta, ya'ni yarim oy davomida amalga oshirishdi. Aniqrog'i, 2 hafta davom etgan tajriba jarayonida shunday natija qayd etildi.

Bundan tashqari quyidagi topshiriqlarni ham tavsiya sifatida berishni lozim topdik:

Topshiriq: 2 guruhga bo'lining! 1-guruh telefonning foydalari haqida, 2-guruh esa telefonning zararlari haqidagi fikrlaringizni og'zaki ayting.

Topshiriq: Jamoaviy tarzda telefon va kitoblar haqida ko'rgazmali materiallar tayyorlang.

Hayotiy ko'nikmalarni shakllantiruvchi topshiriqlar esa o'quvchida og'zaki va yozma nutqini rivojlantirishga xizmat ko'rsatadi. O'quvchi intervyu olish uchun avval gapiradigan gaplarini, beradigan savollarini albatta qog'oz yoki daftarga yozib olib intervyu olishga tayyorlanadi. Yozish orqali u to'g'ri savol tuzish ko'nikmasini ham ancha rivojlantiradi. Bundan tashqari bu ko'rinishdagi topshiriqlar o'quvchilarda og'zaki va yozma nutqni rivojlantirish bilan birga ta'lim jarayonidagi 4K yondashuvini takomillashuviga ko'maklashadi. Shu o'rinda 4K yondashuviga ham biroz to'xtalib o'tsak. 4K yondashuv bu o'zida 4ta ko'nikmani birlashtiruvchi jarayon hisoblanadi. Bular quyidagilar:

1. Kritik fikrlash – dalil va argumentlarni obektiv va mantiqiy tahlil qilish, sharhlash va baholash, gipoteza, analiz, tahlil, tajribalar o'tkazish, faktlardagi bog'liqlikni topish.

2. Kreativ fikrlash – maqsadli va samarali amaliy jarayonni tashkil qilish, tanqidiy fikrlashni to'ldiruvchi yechimlar, innovatsion fikrlash, taklif berish, muammoni yangicha yondashuv bilan hal qilish.

3. Kommunikatsiya – o'quvchi doskaga chiqib fikrini bayon etishi, aloqa o'rnatish, muloqot, hamkorlik, fikrlarni samarali ifodalash, noverbal kommunikatsiya.

4. **Kollaboratsiya** – guruhli ish tashkil qilish, qayta aloqa va hamkorlik, loyihalar ustida ishlash, hamkorlik, guruh ishiga hissa qo'shish, tashabbus kabilardir.

Xulosa qilib shuni aytish joizki, kompyuter texnologiyalari, shu bilan bir qatorda multimedia sohasi ham rivojlanayotgan hozirgi kunda darslarda animatsiyadan foydalanish qanchalik to'g'ri va samarali ekanini yuqoridagi natijalardan ham bilib olish qiyin emas, albatta. Darslarda animatsion rolklardan foydalanish o'quvchilarning diqqatini jalb etish, kichik sinflarda darsni qiziqarli o'tish hamda eng asosiysi, o'rgatayotgan mavzularni yanada yaxshiroq o'zlashtirishga zamin yaratadi. To'g'ri, natijalar o'rtacha bo'lishi mumkin, ammo har darsda multimediadan foydalanib dars o'tish o'qituvchiga zamonaviylikni, ya'ni IT texnologiyalar bilan darsni yanada qiziqarlilik darajasini oshirsa, o'quvchilarda darsga qiziqish va har bir mavzuni tezroq va mustahkamroq o'zlashtirish imkonini yaratadi. Shu bilan birgalikda ta'lim jarayonidagi bir qator yangiliklarga ham hissa qo'shadi. Biz o'tkazgan tajriba ham aynan ta'lim jarayoni rivoji uchun yana bir qadam bo'lib xizmat qiladi, deya olamiz.

Adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining 30 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimidagi nutqi. www.lex.uz
2. Muhammedova S., Abdullayeva M. va b. O'zbek tili va adabiyoti ta'limida zamonaviy axborot texnologiyalari. – T.: Tafakkur bo'stoni, 2018. – 187 b.
3. Kuldasheva S.X. Ona tili darslarining yangi mavzuni tushuntirish bosqichlarida multimedia vositalaridan foydalanish. – O'zbekiston: Til va madaniyat, 86-93-b.
4. Ibragimov R.Q. O'quv animatsiyasi undan foydalanishning zamonaviy ta'lim usullari. Inter education & Global study 2024. www.cyberleninka.ru
5. Abdullayeva N.K., Jumaniyazova N.B. Ona tili va adabiyot o'qitishda multimediali ta'lim dasturlaridan foydalanish. Journal of integrated education and research; October, 2022.

TALABALARDA ILMIY-OMMABOP MATN YARATISH KO'NIKMASINI SHAKLLANTIRISH

Sarimsakova Nigora Raxmatovna

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU doktoranti

sarimsakovan9@gmail.com+998935897525

Annotatsiya: Ushbu maqolada talabalarda ilmiy-ommabop matn yaratish ko'nikmasini shakllantirishning pedagogik asoslari tahlil qilinadi. Ilmiy-ommabop matnning asosiy mazmuniy tarkibiy qismlari hamda uni o'rgatishda qo'llaniladigan metodik yondashuvlar ko'rsatib o'tiladi. Maqolada talabalarda ilmiy-ommabop matn yaratish ko'nikmasini samarali rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar beradi.

Kalit so'zlar: ilmiy-ommabop matn, emotsionallik, obrazlilik, kommunikativlik, metod, interaktiv metodlar, matn tahriri va tahlili

Annotation: This article analyzes the pedagogical foundations of developing students' skills in creating popular science texts. The main content components of popular science texts,

as well as the methodological approaches used in teaching them, are presented. The article provides recommendations for the effective development of popular science writing skills in higher education.

Keywords: popular science text, emotionality, imagery, communicativeness, method, interactive methods, text editing and analysis.

Hozirgi kunda ilmiy bilimlarning ommaviylashuvi va keng tarqalishi jarayoni tobora kuchaymoqda. Axborot texnologiyalari va kommunikatsiya vositalarining rivojlanishi natijasida ilmiy ma'lumotlar global maydonda tez va keng auditoriyaga yetkazilmoqda. Shu bilan birga, ilmiy ma'lumotlarni to'g'ri, aniq va tushunarli shaklda ommaga taqdim etilishi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Aynan shu nuqtai nazardan, talabalarda ilmiy-ommabop matn yaratish ko'nikmasini shakllantirish ta'lim jarayonining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda.

Ilmiy-ommabop matn yuzasidan bir qancha ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Xususan, H.Nusratova "Boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi kitobidagi ilmiy-ommabop matn va maqolalarning janriy xususiyati hamda ifoda usullari"¹⁴⁴ nomli maqolasida boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi kitoblaridagi ilmiy-ommabop matn va maqolalar haqida nazariy ma'lumot, ilmiy mushohadalar bayon qilinadi, ham o'quvchida badiiy-estetik zavq uyg'otishi o'z mohiyat e'tibori bilan o'quvchi ta'lim-tarbiyasiga xizmat qilishi haqida fikr yuritiladi. F.Norbekova "Ilmiy-ommabop film matnining janr-stilisyyik xususiyatlari"¹⁴⁵ nomli maqolasida ilmiy-ommabop film va ko'rsatuvlar matni stilistik jihatdan ko'rib chiqiladi va tahlilga tortiladi.

M.Tadjibayev "Ilmiy-ommabop matnlarda stilistik figuralar tarjimasining o'ziga xos jihatlari"¹⁴⁶ nomli maqolasida ilmiy-ommabop matnlarning o'ziga xos xususiyatlari, ularning jamiyat rivojida tutgan o'rni, stilistik figura tushunchasi, ilmiy-ommabop matnlarda stilistik figuralarni qo'llanilish zarurati haqida so'z yuritilgan. Lekin yurtimizda oliy ta'lim jarayonida talabalarda ilmiy-ommabop matn yaratish ko'nikmasini rivojlantirish bo'yicha tadqiqotlar nisbatan yangi bo'lib, bu sohada ilmiy izlanishlar olib borish, samarali metodlarni aniqlash, baholash mezonlarini takomillashtirish va turli auditoriyalarga moslashtirilgan matnlarni yaratish yo'nalishlarini rivojlantirish dolzarb ahamiyat kasb etad. Bunday tadqiqotlar nafaqat ilmiy bilimlarni keng ommaga yetkazishda muhim, balki ta'lim jarayonining sifatini oshirishda ham katta rol o'ynaydi.

¹⁴⁴ Nusratova H. Boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi kitobidagi ilmiy-ommabop matn va maqolalarning janriy xususiyati hamda ifoda usullari// Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar jurnali. –Toshkent: 2023. – № 12.

¹⁴⁵ Norbekova F. Ilmiy-ommabop film matnining janr-stilisyyik xususiyatlari // Ta'lim sifatini oshirishda tilshunoslik, xorijiy til va ababiyotini o'qitishning zamonaviy metodik yondashuvlari: muammolar, imkoniyatlar va yechimlar. –Toshkent:2023. – 3-7 b.

¹⁴⁶ Tadjibayev M. Ilmiy-ommabop matnlarda stilistik figuralar tarjimasining o'ziga xos jihatlari // Новый Узбекистан: наука, образование и инновации. –Namangan, 2024.– 484–487 b.

Ilmiy-ommabop matn murakkab ilmiy tushunchalarni keng ommaga sodda, ravshan va tushunarli shaklda yetkazishga xizmat qiluvchi matn hisoblanadi. Bunday matn o'quvchining qiziqishini uyg'otib, ilmiy bilimlarni oson qabul qilishini xizmat qiladi. Ilmiy-ommabop matnga qo'yilgan talabalarni olimlar har xil tasnif qilgan bo'lib, ular orasida eng ko'zga ko'ringanlari sifatida ilmiy-ommabop matnning mazmuni, uslubi va kommunikativ xususiyatlariga asoslangan yondashuvlarni ajratish mumkin. Mazmun nuqtai nazaridan, matn ilmiy haqiqatlarni aniq va to'liq ifodalashi, o'quvchiga yangi bilimlarni yetkazishi, shuningdek, mavzuning dolzarbligini ta'kidlab, uni keng jamoatchilikka tushunarli tarzda yetkazishi talab etiladi. Uslubiy jihatdan esa matn sodda, ravshan va o'quvchini charchatmaydigan uslubda yozilishi lozim, murakkab atamalar va tushunchalar esa oddiy tilda izohlanadi. Kommunikativ xususiyatlar :rasida esa matn o'quvchi bilan samarali muloqot o'rnatishi, uning qiziqishini uyg'otishi va ilmiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qilishi muhimdir. Shuningdek, olimlar ilmiy-ommabop matnda emotsional va obrazli ifodalarning muvozanatli qo'llanilishi, faktlarga asoslangan aniq va ishonchli ma'lumotlarning taqdim etilishi zarurligini ta'kidlaydilar.

Bu yondashuvlar ilmiy-ommabop matnning nafaqat ma'lumot beruvchi, balki ta'sirchan va o'quvchini o'z fikrini shakllantirishga undaydigan vosita sifatida shakllanishiga xizmat qiladi. Natijada, talabalarda ilmiy-ommabop matn yaratish ko'nikmasini rivojlantirish jarayonida mazmun, uslub va kommunikativlikni uyg'unlashtirishga alohida e'tibor qaratish zarur. Su sababdan ilmiy-ommabop matnning barchaga tushunarli bo'lishi uchun bir qator muhim talablar mavjud. Xususan,

1) *aniqlik va ravshanlik*. Bunda ilmiy-ommabop matn o'quvchiga mavzuni aniq va tushunarli tarzda yetkazishi kerak. Matnda noaniqlik, keraksiz so'zlar yoki noto'g'ri gap tuzilmalari bo'lmasligi kerak. So'zlar va ifodalar mantiqan bog'langan holda, matn mazmuni oson tushuniladigan shaklda taqdim etilishi lozim;

2) *ilmiy-ommabop matn ayaratishda talabalar auditorysini hisobga olish*. Bu jarayonda matn keng :radagi talabalar uchun mo'ljallanganligi hamda ularning bilim darajasi va qiziqishlarini hisobga olgan holda yozilishi zarur. Bu yondashuv matnning tushunarligini oshirib, talabalarni faol ishtirok etishga undaydi;

3) *emotsionallik va obrazlilik*. Ilmiy-ommabop matn ilmiy va badiiy uslublarning uyg'unlashgan shaklida bo'lib, unda kognitiv mazmun va aniqlik saqlanadi. Shu bilan birga, matn o'quvchining diqqatini tortadigan ifoda vositalari orqali yanada jonlantiriladi, bu esa murakkab ilmiy tushunchalarni oson va qiziqarli tarzda yetkazishga yordam beradi. Matnga jonlilik bag'ishlash maqsadida hissiy ifodalar va tasviriy vositalardan foydalanish mumkin. Biroq, bunday elementlar ilmiy faktlarning aniqligi va ishonchliligiga zarar yetkazmasligi, ularning asosiy mazmuniga ta'sir qilmasligi kerak. Shu tariqa, matn nafaqat ma'lumotlarga boy, balki o'quvchining e'tiborini jalb qiluvchi va o'quvchilarni mavzuga yanada chuqurroq kirishlariga sababchi bo'ladi;

4) **kommunikativlik.** Matn uni o'quvchilar uchun tushunarli va qiziqarli bo'lishi zarur, shuningdek, ularning e'tiborini muhim faktlar va asosiy xulosalarga yo'naltirishi lozim. Bu orqali o'quvchi bilan samarali muloqot o'rnatilib, mavzu bo'yicha chuqurroq tushuncha hosil qilinadi va bilim olish jarayoni yanada samarali kechadi;

5) **soddalashtirish va moslashtirish.** Ilmiy ma'lumotlarni har qanday yosh va bilim darajasidagi o'quvchilar uchun moslashtirish, murakkab tushunchalarni sodda qilib yetkazish talab qilinadi.

Ilmiy-ommabop matnda yuqorida keltirilgan talablarga amal qilinganda uning o'quvchi tomonidan anglanish jaroyoni oson kechadi. Ilmiy-ommabop matnning mazkur xususiyatlarni o'zlashtirish talabalarga ilmiy-ommabop matn mohiyatini chuqur anglashga yordam beradi. Ilmiy-ommabop matn yaratish ko'nikmasi bu murakkab ilmiy ma'lumotlarni keng ommaga tushunarli, soddalashtirilgan va qiziqarli shaklda yetkazish mahoratidir. Bu ko'nikma ilmiy kommunikatsiyaning muhim qismi bo'lib, talabalarni nafaqat o'z sohasidagi bilimlarni aniq ifodalashga, balki ularni keng auditoriyaga moslashtirishga o'rgatadi. Mazkur ko'nikma talabalarga mustaqil fikrlash, tahlil qilish va ijodiy yondashuv ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu esa ularning shaxsiy va kasbiy rivojlanishida, shuningdek, jamiyatda ilmiy bilimlarning samarali tarqalishida muhim ahamiyatga ega. Masalan, ilmiy-ommabop matnlar orqali talabalar ilmiy loyihalarda faol ishtirok etish va ilmiy faoliyatlarini ommalashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Quyidagi bosqichlardan foydalangan holda talabalarda ilmiy-ommabop matn yaratish ko'nikmasini shakllantirish jarayonini amalga oshirish mumkin:

1. **Bilim va tajribani aniqlash:** talabalar mavzu bo'yicha ilgari egallagan bilimlari va tayyorgarlik darajasini aniqlash jarayoni. Bu orqali ularning mavzuga tayyorligi va bilim darajasi aniqlanib, o'quv jarayonini samarali tashkil etish mumkin bo'ladi.

2. **So'z boyligini oshirish:** murakkab atamalarni sodda va tushunarli tarzda izohlash hamda turli uslubiy vositalardan foydalanish orqali o'quvchilarning lug'at boyligini kengaytirish maqsad qilinadi. Bu yondashuv matnni yanada boy va ifodali qiladi.

3. **Reja tuzish:** matnning mantiqiy tuzilishini ta'minlash maqsadida batafsil va tizimli reja ishlab chiqiladi. Bu reja matnning har bir qismi o'z o'rnida bo'lishini va umumiy mazmun yaxlitligini ta'minlaydi.

4. **Matnni qayta o'qish va tahlil qilish:** matn mazmunini yanada chuqurroq tushunish va uning asosiy g'oyalarini aniqlash uchun matnni bir necha bor diqqat bilan o'qish hamda tahlil qilish jarayoni amalga oshiriladi. Bu bosqich matnning mantiqiy bog'liqligini va ifoda aniqligini ta'minlashga yordam beradi.

5. **Qayta hikoyalash va yozma ifoda:** olingan bilimlarni mustahkamlash hamda mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish maqsadida matn mazmunini o'z so'zlaringiz bilan qayta ifodalash va yozma tarzda bayon etish jarayoni amalga oshiriladi.

6. Xulosa chiqarish va umumlashtirish: mavzuni tizimli tarzda tartibga solish va asosiy fikrlarni birlashtirish orqali tahliliy fikrlash qobiliyatini mustahkamlash jarayoni. Bu bosqich o'quvchilarga olingan ma'lumotlarni yaxlit ko'rinishda anglash va amaliy qo'llash imkonini beradi.

Kelajakdagi ilmiy tadqiqotlar ilmiy-ommabop matn yaratish ko'nikmasini shakllantirishda samarali metodlarni aniqlash, baholash mezonlarini takomillashtirish va turli auditoriyalarga moslashtirilgan matnlarni yaratish yo'nalishlarini rivojlantirishga yo'naltirilishi lozim. Bu nafaqat ilmiy bilimlarni keng ommaga yetkazishda, balki ta'lim jarayonining sifatini oshirishda ham muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Shu tariqa, ilmiy-ommabop matnlarning kommunikativligi va ta'sirchanligi yanada kuchayadi, o'quvchilarning ilmiy fikrlash ko'nikmalari rivojlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Norbekova F. Ilmiy-ommabop film matnining janr-stilisyik xususiyatlari // Ta'lim sifatini oshirishda tilshunoslik, xorijiy til va ababiyotini o'qitishning zamonaviy metodik yondashuvlari: muammolar, imkoniyatlar va yechimlar. – Toshkent, 2023. –370 b.
2. Nusratova H. Boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi kitobidagi ilmiy-ommabop matn va maqolalarning janriy xususiyati hamda ifoda usullari// Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar jurnali. –Toshkent: 2023. –№ 12.
3. Tadjibayev M. Ilmiy-ommabop matnlar va ularning ilmni ommalashtirishdagi ahamiyati // Ommaviy axborot vositalarida til va uslub masalasi: tahlil, tasnif, qiyos. – Namangan, 2023. –456 b.
4. Tadjibayev M. Ilmiy-ommabop matnlarda stilistik figuralar tarjimasining o'ziga xos jihatlari // Новый Узбекистан: наука, образование и инновации. – Namangan, 2024. –487 b.

TURKIY TILLAR TARAQQIYOTI VA ZAMONAVIY LINGVODIDAKTIKA MASALALARI

Seytaliyeva Nodiraxon
nodirabegim9907@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada turkiy tillarning rivojlanish yo'llari, ularning o'zaro munosabati, davrlar kesimida shakllanishi, xalqaro maydondagi o'rni, turkiy tillarni o'qitishdagi zamonaviy yondashuvlar, yangi pedagogik texnologiyalar va ularning ta'lim jarayonidagi ahamiyati haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: turkiy tillar, lingvodidaktika, o'qitish texnologiyalari, zamonaviy yondashuvlar, metodika, tillararo integratsiya.

Abstract: This article discusses the development paths of Turkic languages, their interrelationships, their formation over time, their place in the international arena, modern approaches to teaching Turkic languages, new pedagogical technologies, and their importance in the educational process.

Keywords: Turkic languages, language didactics, teaching technologies, modern approaches, methodology, interlingual integration.

Kirish: Turkiy tillar – dunyoda eng ko'p tarqalgan tillar oilalaridan biri bo'lib, u Markaziy Osiyodan boshlab Sharqiy Yevropa, Sibir, Kavkaz, Yaqin Sharq va hatto Sharqiy Xitoygacha bo'lgan keng geografik hududlarda millionlab insonlar tomonidan qo'llaniladigan qadimiy tillar oilasidir. Ushbu tillar o'zaro Grammatik tuzilish, leksik birlik va fonetik xususiyatlari jihatidan yaqinlikka ega hisoblanadi.

Tilshunoslar turkiy tillarni 6 yoki 8 guruhga bo'lishadi va eng ko'p tarqalgan tasnifga ko'ra quyidagicha guruhlanadi:

Og'uz (turk, ozarbayjon, turkman);

Qipchoq (qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, tatar, boshqird);

Uyg'ur-qarloq (o'zbek, uyg'ur) va sibir; chuvash, xoqoniy va boshqalar¹⁴⁷. Yuqoridagi tasni turli olimlar tomonidan onetik, morfologik va leksik mezonlar asosida ishlab chiqilgan. Tarixiy manbalarga ko'ra, turkiy tillarning ilk yozma na'munalari milodiy VIII asrga oid Orxon-Yenisey (O'rxun-Enesouy) bitiklarida uchraydi. Bu yodgorliklar qadimgi turkiy tilning grammatikasi, sintaksisi va leksikasi haqida muhim ma'lumotlar beradi¹⁴⁸. Shuningdek IX-XI asrda yaratilgan "Qutadg'u bilig", "Devoni lug'otit turk" kabi asarlar turkiy tillarning o'sha vaqtdagi mukammal rivojlangan adabiy shakllarga ega bo'lganini ko'rsatadi.

Hozirgi kunda turkiy tillarda so'zlashuvchilar soni 200 milliondan ortiq bo'lib, ularning ko'pchiligi O'zbekiston, Qozog'iston, Turkiya, Ozarbayjon, Qirg'iziston, Turkmaniston kabi mustaqil davlatlarda yashaydilar. Shuningdek, Xitoyda Uyg'urlar, Rossiyada Tatar va Boshqirdlar, Afg'aniston, Eron va Bolqon davlatlarida ham muhim turkiy diasporalar mavjud¹⁴⁹. Turkiy tillarning o'ziga xos jihati — ularning agglutinativ tuzilishga egaligidir. Bunda grammatik ma'no affikslar orqali ifodalanadi. Bu xususiyat ularni o'rganishda murakkablik tug'dirsa-da, mantiqiy va tizimli tuzilmani ta'minlaydi.

Bugungi globallashuv jarayonida tillar orasidagi madaniy, siyosiy va istisodiy aloqalar kuchayib borayotgan bir vaqtda, turkiy tillarning o'zaro o'rganilishi, rivojlantirilishi va ta'lim tizimiga joriy qilinishi yanada dolzarb mavzuga aylanmoqda. Turkiy tillar oilasiga kiruvchi tillar nafaqat tarixiy jihatdan, balki ularning grammatik va leksik asoslari ham o'zaro bir biriga o'xshash holda rivojlangan. Bu esa ularni lingvodidaktik nuqtai nazaridan tizimli o'rganish va o'rgatish zaruratini yaratmoqda.

Zamonaviy lingvodidaktika esa bu jarayonda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Chunki til o'rganish metodlarining yangilanishi, kommunikativ yondashuvlarning kengayishi, raqamli qurilmalar orali ta'limning ommalashuvi aynan lingvodidaktik yondashuvlar orqali amalga oshadi. Turkiy tillarning o'rganilishi aqat tilshunoslik masalasi bo'lib qolmay, balki madaniyatlararo muloqotni rivojlantiruvchi, mintaqaviy integratsiyani kuchaytiruvchi omil sifatida

¹⁴⁷ Baskakov, N.A. *Introduction to the Study of Turkic Languages*. M.: Hayka, 1981 y

¹⁴⁸ Tekin, T. *A Grammar of Orkhon Turkic*. Indiana University. . 1968 y

¹⁴⁹ Ethnologue. *Languages of the World*. 2023 <https://www.ethnologue.com>

ham e'tirof etilmoqda. Shu bois ushbu mavzuni ilmiy jihatdan atroflicha tahlil qilish, amaliy dars jarayonlarida qo'llanilishi mumkin bo'lgan yondashuvlarni ishlab chiqish, mavjud lingvodidaktik muammolarga yechim taklif qilish bugunimizning asosiy ilmiy masalalaridan biriga aylanib ulgurdi. Ushbu maqolada turkiy tillar oilasining rivojlanish bosqichlari, ichki tuzilmalari, zamonaviy lingvodidaktik muhitdagi ahamiyatini ilmiy tahlil qilinadi.

Asosiy qism: Turkiy tillar qadimda buyon keng hududlarda tarqalgan bo'lib, ularning rivojlanishi uzoq tarixiy bosqichlardan iborat. Tilshunoslikda turkiy tillarning taraqqiyot bosqichlari asosa uch davrga ajratiladi: qadimgi turkiy davr, o'rta asr yozma manbalari davri va yangi(zamonaviy) davr. Har bir bosqichda turkiy tillarning fonetik, leksik va morologik sathlarida muhim o'zgarishlar bo'lgan.

1. Qadimgi turkiy til manbalari: Orxon-Yenisey (O'rxun-Enasoy) bitiklari

Qadimgi davr milodiy VI-X asrlarni o'z ichiga oladi. Orxon-Yenisey bitiklari bu davrning eng asosiy manbasi hisoblanadi. Bitiklar VIII asrga oid qadimgi turkiy tilning avvalgii yozma manba namunalari hisoblanadi. Bu yodgorliklar hozirgi Mongoliya hududidan topilgan va unda turkiy xalqlarning siyosiy hayoti, ur-odatlar va til tuzilishi haqida ma'lumot beradi.

Orxon bitiklari turkiy tillarning fonetik tuzilmasi, ot va fe'l yasovchi affikslari, egalik qo'shimchalari va gap qurilishi haqida muhim ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Shuningdek, bu davrdagi til agglutinatив xarakterga ega bo'lib, grammatik bog'lanishlar affikslar yordamida ifodalangan¹⁵⁰

2. O'rta asr turkiy til manbalari: "Qutadg'u bilig", "Devonu lug'otit turk"

O'rta asr turkiy tillar davri XI-XIV asrlarni o'z ichiga oladi. Bu davrda turkiy xalqlarning madaniy va siyosiy jihatdan taraqqiyotga erishishi bilan birga yozma adabiyoti ham yukasaladi. Bu borada Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" hamda Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarlari o'sha davrning til holatini aks ettiruvchi qimmatli manbalar sanaladi.

"Qutadg'u bilig" – falsaiy-axloqiy doston bo'lib, uyg'ur yozuvida yozilgan va turkiy tildagi davlat boshqaruvi, adolat, axloqiy qadriyatlar haqidagi qarashlarni aks ettiradi¹⁵¹. "Devonu lug'otit turk" esa dastlabki turkiy lug'atlar jumlasidan bo'lib, unda turkiy tillarning shevalari, iboralari, maqollar va matnlar tizimli tarzda berilgan. Bu asar turkiy tillarning ichki guruhlarini o'rganish uchun bebaho tilshunoslik manbai hisolanadi¹⁵².

3. Zamonaviy(yangi) turkiy til manbalari (XX-XXI asr)

Turkiy tillarnig yangi bosqichi XIX asr oxiri va XX asr boshlarida milliy uyg'onish harakatlari bilan bog'liq. Bu davrda ko'plab turkiy xalqlar o'z yozuvlarni yaratdi yoki isloh qildi, adabiy tillar shakllandi hamda matbuot vositalari rivojlandi. Jumladan, o'zbek, ozarbayjon, qozoq, tatar va boshqa ko'plab tillarda adabiy me'yorlar ishlab chiqildi, til islohoti jarayonlari

¹⁵⁰ Tekin T. "A grammar o Orkhon Turic" Indian university publication, 1968 y

¹⁵¹ Yusu Xos Hojib. "Qutadg'u bilig". T.:Fan nashriyoti, 1983 y

¹⁵² Mahmud Qoshg'ariy "Devoni lug'otit turk". T.: Sharq, 2006 y

boshlandi. XX asrda SSSR tarkibidagi turkiy tillar uchun avvaliga lotin grafikasida, keyin esa krill grafikasida alifbolar tasis etildi. Bu holat turkiy tillar oilasiga kiruvchi tillar orasida ko'zga ko'rinar darajada o'zgarishlarga olib keldi. Lekin SSSR parchalanib davlatlar mustaqilliklarini e'lon qilganlaridan so'ng ba'zi davlatlar yana lotin grikasidagi aliboga qaytdi va bu holat tilning keng miqyosda axborot maydoniga integratsiyasini kuchaytirdi. XXI asrda turkiy tillar orasidagi ilmiy, madaniy va texnologik aloqalar kuchayib bormoqda. Internet multimedia, electron lug'atlar va tarjima tizimlari yordamida turkiy xalqlar o'rtasida lingvistik hamkorlik yana-da mustahkamlanmoqda. Zamonaviy tilshunoslikda esa turkiy tillarni o'zaro solishtirish, ularni o'rgatish va saqlab qolish bo'yicha ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda¹⁵³.

Zamonaviy lingvodidaktika tilni o'rgatishning nazariy va amaliy asoslarini chuqur o'rganadigan fan sohasidir. U nafaqat tilshunoslik va pedagogikani, balki zamonaviy AKT ni ham o'z ichiga oladi. Lingvodidaktika til o'rganish jarayonini tashkil etish, baxolash, shaxsga yo'naltirish va zamonaviy metodlar bilan boyitish vazifasini bajaradi. Bugungi kunda bu soha kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish, interaktivlik va multimodallikni ta'limga tatbiq qilish orqali sezilarli darajada takomillashmoqda¹⁵⁴.

Zamonaviy lingvodidaktik yondashuvlarda til nafaqat grammatik tizim sifatida, balki madaniy, ijtimoiy va kommunikativ hodisa sifatida qaraladi. Shu sababli o'rgatuvchi va o'rganuvchi orasidagi hamkorlik, motivatsiya va individual yondashuv til o'rgatish jarayoning muhim komponentlari sifatida namoyon bo'ladi¹⁵⁵.

Livodidaktika o'zining maxsus ilmiy apparati va asosiy tushunchalar tizimi bilan ajralaib turadi.

- Til kompetensiyasi – fonetik, leksik, Grammatik, madaniy va pragmatic bilimlar yig'indisi.

- Kommunikativlik – til orqali samarali muloqotga kirish malakasi.

- Interaktivlik – dars jarayonida o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida faol axborot almashinuvi.

- Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv – har bir o'quvchining ehtiyojlari, qiziqishlari va bilish darajasini inobatga olish

Bu tushunchalar lingvodidaktik modellarni shakillantirishda, o'quv dasturlarini tuzishda va baholash tartibini ishlab chiqishda asos bo'lib xizmat qiladi.

XXI asr nafaqat texnologiya sohasi, balki ta'lim sohasi ham yangi bosqichga ko'tarildi. Ayniqsa, til o'qitish metodikasida an'anaviy grammatik tarjima metodlari o'rnini kommunikativ, kompetensiyaga yo'naltirilgan, innovatsion va raqamli asoslangan metodlar egalladi. Quyidagi yondashuvlar alohida e'tirofga loyiq:

¹⁵³ Johanson L. & Csato E. "The Turkic languages". London. Routledge, 1998 y

¹⁵⁴ Solihov B. "Zamonaviy lingvodidaktik yondashuvlar". T.: Ilm Ziyo, 2021 y

¹⁵⁵ Islomov M. "Til o'rgatishda kommunikativ kompetensiya". Samarqand. Registon nashriyoti, 2022 y

- Konstruktivistik yondashuv: O'quvchi bilimni aol ravishda mustaqil ravishda shakllantiradi, o'qituvchi esa yo'naltiruvchi vaziani bajaradi.

- CLIL (Content and language integrated learning): Til va fan mazmuni birgalikda o'rgatiladi, bu esa bilimlarning integratsiyasiga xizmat qiladi¹⁵⁶.

- Flipped classroom: O'quvchilar asosiy nazariy ma'lumotlarni mustaqil o'zlashtiradi, darsda esa amaliy mashqlar bajariladi¹⁵⁷

- Task based learning: Kundalik vazialar asosida o'quvchilarning ishtirokiga asoslangan ta'lim shakli¹⁵⁸.

Bu usullar o'rganuvchilarning mustaqil fikr yuritishi, kreytivligi va muloqotdagi ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Hozigi kunga kelib til o'rgatishda raqamli texnologiyalar muhim vositaga aylangan. Onlayn platformalar, mobil ilovalar, sun'iy intellekt asosidagi dasturlar va virtual imkoniyatlar orqali o'quvchilar tilni istalgan joyida va xohlagan vaqtda o'rganish imkoniyatiga ega. Masalan: *Moodle, Google Classroom, Quizlet, Kahoot, Duolingo* kabi platformalar darslarni interaktiv, qiziqarli va zamonaviy tarzda tashkillashtirish imkonini yaratadi¹⁵⁹. Til o'rganish jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalanish o'rganuvchilarga hayotiy vaziyatlar asosida tilni o'zlashtirish imkonini yaratishi bilan birga, multimedia materiallari orqali eshitish, ko'rish va yozma ko'nikmalarini bir vaqtda rivojlantiradi hamda mustaqil o'rganish imkonini beradi.

Bundan tashqari sun'iy intellekt va avtomatik baholashtizimlari yordamida o'quvchining bilim darajasi aniqlanadi va ularning o'zlashtirish tezligi individual ravishda nazorat qilinadi¹⁶⁰.

Bugungi kunda til o'rgatish jarayonida an'anaviy yondashuvlardan voz kechilib, o'quvchining faol ishtirokini ta'minlaydigan, kommunikativ va kompetensiyaviy yondashuvlar asosida qurilgan metodlar keng qo'llanilmoqda. Ayniqsa, turkiy tillarni o'qitishda bu yondashuvlar til va madaniyatning o'zaro uyg'unligini, real hayotiy vaziyatlarga moslashuvchanlikni va amaliy kompetensiyani rivojlantirish imkonini beradi. Kompetensiyaviy yondashuv til o'rganishni faqat Grammatik qoidalarni yodlash emas, balki kundalik ehtiyojlarda til vositasida erkin fikr bildira olish, muloqotga kirisha olish, muammoli vaziyatdan chiqish va madaniyatlar aro munosabatlarni o'zlashtirish ko'nikmalarini rivojlantirish deb hisoblanadi. Bunday yondashuvlarda o'rganuvchining lingvistik, pragmatik, madaniy, kommunikativ va o'z o'zini baholash kompetensiyalari rivojlantiriladi.

Masalan: Turkiy tillar :rasida o'quvchi so'zlarni yodlash emas, balki ularni kontekstda ishlatish, muayan madaniy konnotatsiyalar bilan tushunishga

¹⁵⁶ Coyle D. "Content and language integrated learning". Cambridge university press, 2010 y

¹⁵⁷ Bergmann J & Sams A. "Flip your classroom: Reach every student in every class every day" ISTE, 2012 y

¹⁵⁸ Ellis R. "task-based language learning and teaching". Oxford university press, 2003 y

¹⁵⁹ Abdug'afforov I. "Axborot texnologiyalari asosida til o'qitish". Buxoro. Fan va Taraqqiyot, 2022 y

¹⁶⁰ Karimova S. "Sun'iy intellekt va ta'lim". Namangan. Yangi ta'lim, 2023 y

yo'naltiriladi. Bu yondashuv o'quv markalarida ham, oliy ta'lim tizimida ham keng qo'llanmoqda¹⁶¹.

Kommunikativ metod XX asr oxiridan boshlab, til o'rgatish jarayonida asosiy yondashuv sifatida shakllanadi. Bu metod tilni o'rganish jarayonida real muloqot vazziyatlarini yaratishga va o'uvchining aol ishtirokini rag'batlantirishga qaratiladi. Ayniqsa, turkiy tillar o'qitilishida bu metod o'quvchining og'zaki va yozma nutqini rivojlantirish, tilni kontekstda o'zlashtirish, o'z fikrini mustaqiloda etish ko'nikmalarini shakllantirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi¹⁶².

Bu metod bo'yicha dars jarayonida rol o'ynlari, dialoglar, muammoli vaziyatlar va autentik materiallardan oydalanish orqali til o'rgatiladi. Natijada, o'quvchilar faqat nazariy bilim emas, balki tilning amaliy qo'llanilishini ham egallaydi¹⁶³

Hozirgi kunga kelib turkiy tillarni o'qitish jarayonida bir qator tizimli muammolar kuzatilmoqda. Bu holat ta'lim siatiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda va zamonaviy lingvodidaktik yondashuvlarni talab etmoqda.

1. O'qituvchilarning malaka darajasi yetarli emas

Ko'pgina ta'lim muassasalarida faoliyat yuritayotgan o'qituvchilar turkiy tillarni o'rgatishda innovatsion metod va texnologiyalarni yetarlicha o'zlashtirmagan. An'anaviy uslubda dars o'tish hanuzgacha ustuvor bo'lib, bu esa til o'rganishda o'quvchilarning aol ishtirokini cheklaydi¹⁶⁴.

Bunday holatda quyidagicha yechi taklif qilish mumkin: O'qituvchilar :miy tarzda malakasini oshirishga qaratilgan treninglar, amaliy mashg'ulot va zamonaviy metodlar asosida ishlab chiqilgan kurslarni yo'lga qo'yish muhim.

2. O'quv-uslubiy va texnik resurسلarning yetarli emasligi

Zamonaviy darslarni tashkillashtirish vositalari – xususan, interaktiv darsliklar, multimedaviy materiallar, mobil ilovalar va onlayn platormalarning yetarlicha emasligi ta'lim jarayonini qiyinlashtirmoqda¹⁶⁵.

Bu holatda esa electron ta'lim vositalarini ishlab chiqish va ularni ta'lim tizimiga joriy etish, mavjud internet platormalarda turkiy tillarga oid maxsus bo'limlar ochish samarali yechim bo'lishi mumkin.

3. Til siyosatiga oid ziddiyatlar

Ayrim mintaqalarda (Xitoyda Uyg'ur tili, Rossiya Federatsiyasining ayrim subyektlari (masalan, Tatariston, Boshqirdiston Chuvashiya, Qrim), Ermeniston – ozchilik sifatida yashovchi O'zbek, Qirg'iz va boshqa turkiy tillar, Eron –

¹⁶¹ G'afforova D. "kompetensiyaviy yondashuv asosida turkiy tillarni o'rgatish muammolari". Tl va adabiyot, N_3, 2021 y

¹⁶² Savginon S. "Interpreting communicative language teaching: Context and concerns in teaching education". Yale university press, 2002 y

¹⁶³ Xolmatova S. "Kommunikativ yondashuvda turkiy tillar o'rgatish tajribalari". Zamonaviy ta'lim, N_2, 2022 y

¹⁶⁴ Karimov N. "Til o'qitishning zamonaviy metodik asoslari". T.: an nashriyoti, 2022 y

¹⁶⁵ Rahimova G. "Elektron darsliklar va interaktiv vositalarnng samarasi". Til va ta'lim, N_4, 2023 y

ozarbayjon (ozar) tili, Afg'oniston – o'zbek va turkman tillari) rasmiy til bilan bog'liq cheklovlar mavjud bo'lib, bu turkiy tillarni o'qitish jarayonini murakkablashtiradi. Ushbu holat ona tilini o'rganishga nisbatan qiziqshning sovushiga olib kelmoqda¹⁶⁶.

Bu vaziyatda esa hududlarda turkiy tillarni o'rganilishi uchun qonuniy asoslarni kuchaytirish, ularni ijtimoiy va madaniy hayotga faol joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Baskakov, N.A. *Introduction to the Study of Turkic Languages*. M.:Hayka, 1981
2. Tekin, T. *A Grammar of Orkhon Turkic*. Indiana University. . 1968 y
3. Ethnologue. *Languages of the World*. 2023 <https://www.ethnologue.com>
4. Tekin T. "A grammar o Orkhon Turic" Indian university publication, 1968 y
5. Yusu Xos Hojib. "Qutadg'u bilig". T.:Fan nashriyoti, 1983 y
6. Mahmud Qoshg'ariy "Devoni lug'otit turk". T.: Sharq, 2006 y
7. Johanson L. & Csato E. "The Turkic languages". London. Routledge, 1998 y
8. Solihov B. "Zamnaviy lingvodidaktik yondashuvlar". T.: Ilm Ziyoy, 2021 y
9. Islomov M. "Til o'rgatishda kommunikativ kompetensiya". Samarqand. Registon nashriyoti, 2022 y
10. Coyle D. "Contet and language integrated learning". Cambridge university press, 2010 y
11. Bergmann J & Sams A. "Flip your classroom: Reach every student in every class every day" ISTE, 2012 y
12. Ellis R. "task-based language learning and teaching". Oxford university press, 2003 y
13. Abdug'afforov I. "Axborot texnologiyalari asosida til o'qitish". Buxoro. Fan va Taraqqiyot, 2022 y
14. Karimova S. "Sun'iy intellekt va ta'lim". Namangan. Yangi ta'lim, 2023 y
15. G'afforova D. "kompetensiyaviy yondashuv asosida turkiy tillarni o'rgatish muammolari". Tl va adabiyot,N_3, 2021 y
16. Savginon S. "Interpreting communicative language teaching: Context and concerns in teaching education". Yale university press, 2002 y
17. Xolmatova S. "Kommunikativ yondashuvda turkiy tillar o'rgatish tajribalari". Zamonaviy ta'lim,N_2, 2022 y
18. Karimov N. "Til o'qitishning zamonaaviy metodik asoslari". T.: an nashriyoti, 2022 y
19. Rahimova G. "Elektron darsliklar va interaktiv vositalarnng samarasi". Til va ta'lim, N_4, 2023 y
20. Xolmirzayeva D. "Til siyosati va ta'lim: muammo va yechimlar" Milliy til forumi materiallari, 2021 y

¹⁶⁶ Xolmirzayeva D. "Til siyosati va ta'lim: muammo va yechimlar" Milliy til forumi materiallari, 2021 y

ONA TILI DARSLARIDA O'QUVSHILARINING O'QIB TUSHUNISH KO'NIKMASINI RIVOJLANTIRISH USULLARI

Tog'onova Gulshirin Oltiboyevna

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU

O'zbek tili va adabiyoti ta'limi fakulteti

4-kurs talabasi

gulshirintogonova0@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada ona tili ta'limida o'quvchilarining o'qib tushunish ko'nikmasi rivojlantirish usullari, shu usullar asnosida bajariladigan o'qib tushunish ko'nikmalarini shakllantirishga :r topshiriqlar yoritilgan. Shuningdek, maqolada ayniqsa, matnlar vositasida o'quvchilarda o'qib tushunish bilan bog'liq ko'nikmalarni shakllantirishga :r mashq, test va topshiriqlar, ularni tizimli holatda tatbiq etish usullari o'ifodasini topgan. Maqolada o'quv jarayonida o'qib tushunish ko'nikmasi rivojlantirish usullari, shu usullar asnosida bajariladigan o'qib tushunish ko'nikmalarini shakllantirishga :r topshiriqlar ilmiy asoslangan xulosalar chiqarilgan.

Kalit so'zlar: O'qib tushunish bosqichlari, samarali usullar, test turlari, test topshiriqlari, topshiriqlar maqsadi.

Annotation

This article discusses the methods of developing students' reading comprehension skills in native language education, tasks for the formation of reading comprehension skills performed using these methods. The article also describes exercises, tests and tasks for the formation of reading comprehension skills in students, especially through texts, and methods for their systematic implementation. The article draws scientifically based conclusions about the methods of developing reading comprehension skills in the educational process, tasks for the formation of reading comprehension skills performed using these methods.

Key words: Stages of reading comprehension, effective methods, test types, test tasks purpose of tasks.

O'qib tushunish – jamiyat tomonidan talab qilinadigan va inson tomonidan qadrlanadigan yozma tilning shakllarini idrok etish va amaliyotda qo'llay olish qobiliyatidir. Bilamizki, tushunish degani yozma so'zlarni tushunish qobiliyatini anglatadi. Bu so'zlarni tanib olish qobiliyatidan farq qiladi. Bu haqda Sh.Abdiraimov maqolasida shunday yozadi: "Sahifadagi so'zlarni tanib olish, lekin ularning ma'nosini bilmaslik o'qishdan maqsad yoki maqsadni amalga oshirmaydi, ya'ni tushunish, masalan, o'qituvchi o'quvchiga o'qish uchun parcha berganini tasavvur qiling. O'quvchi butun parchani o'qiy oladi, lekin o'qilgan narsani tushuntirishni so'rashganda, u hech narsa bilmaydi. Tushunish o'qilgan narsaga ma'no qo'shadi. O'qishni tushunish sahifadagi so'zlar shunchaki so'zlar emas, balki fikrlar va g'oyalar bo'lganda yuzaga keladi. Tushunish o'qishni qiziqarli va ma'lumotli qiladi. Bu maktabda, ishda va umuman hayotda muvaffaqiyatga erishish uchun kerak" [1. 27-bet].

Matnni o'qishdan oldin va o'qish jarayonida quyidagilarga e'tibor berilishi kerak:

1. Maqsadni aniqlash.

Bunda sizning shunchaki ustoz aytgani uchun o'qiyotganilaringiz yoki imtihonga tayyorgarlik ko'rayotganilaringiz maqsad sifatida aniq bo'lishi kerak. D. Tursunova "O'qib tushunish ko'nikmasini rivojlantirishda matn bilan ishlash usullari" maqolasida matn o'qilayotganda vaziyatingizga qarab kalit so'zlar, ta'riflar, sanalar, tushunchalar va misollarga e'tibor berish lozimligini ta'kidlaydi [2. 2-bet]. O'qilayotgan narsani maqsadga bog'lashni yodda tutish kerak. Asosiy fikrni aniqlash va matndan uni tushunishga yordam beruvchi tafsilotlarni topishga harakat qilish lozim. Buning uchun o'qish jarayonida so'zlarning, gaplarning, xatboshilarning ma'nosini tushunish muhim ahamiyatga ega. Matnni o'qish jarayonida savollar berish o'quvchilarga matn va uni yaratgan muallif bilan yaqindan muloqot qilish imkonini beradi. Bu uning nima o'qiyotganini aniqlashtirish va tushunishni anglatadi.

2. Matnni sarlavhasiga qarab uning nima haqida va umumiy mazmuni qanday bo'lishini taxmin qilish.

Kuchli fokus ham juda muhim. Matndagi asosiy fikrni bilish uchun kirish, xulosani ko'rib chiqiladi. Bundan tashqari o'zingiz uchun qulay muhit yaratiladi (u kafeda, uyda mashinada bo'lishi mumkin). Telefon va boshqa qurilmalarni esa o'zingizdan uzoqroq saqlashga harakat qilishingiz lozim.

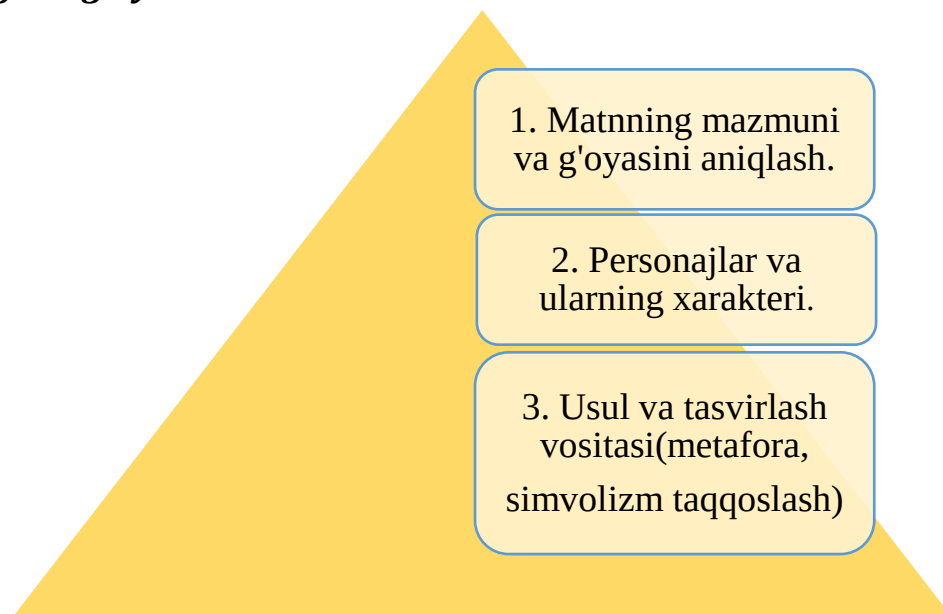
3. Matnni paragraflarga ajrating.

Masalan: Agar ilmiy matn bo'lsa, birinchi paragraf – xususiyati, ikkinchi paragraf – shakli, uchinchi paragraf – yashash tarzi haqida ekanligini belgilab qo'yilsa, mazmun tezroq anglashiladi.

4. Vizualizatsiya qilish, ya'ni matndagi voqealarni ko'z oldiga keltirish.

Bu tasvirning aqliy tasviri hisoblanadi. O'qiyotganda yozuvchi tomonidan yaratilgan tasvirlarni qayta yaratish, ya'ni vizualizatsiyaning vazifasi o'qilayotgan matnni tasavvur qilish, asosiy g'oyani yaxshiroq tushunish uchun o'quvchi o'zini o'sha joy, vaqt, davrda ko'rishi, voqealar va harakatlarni rivojlantirishdir. (Masalan, diagrammalar, rasmlar va boshqa vositalar orqali).

Badiiy matnlarda esa quyidagilarga e'tibor qaratilsa, matn mazmunini tezroq anglashga yordam beradi:

Yuqoridagilarni topshiriqlar asosida tushunturush harakat qilamiz. Quyida badiiy uslubda yozilgan matnni taqdim etamiz:

Shaxsiy fikrim qani?

Ertalab Petrov bir qultum qahvasini ichdi-yu, xotining peshonasidan o'pib, ishga o'tlanmoqchi bo'lib, ostonaga yetganda hayallab, cho'ntaklarini kovlashtira boshladi.

– Nimangni izlayapsan? – dedi xotini.

– Fikrim... mening fikrim... topilmayapti, – dedi Petrov kiyimlarini paypaslab, kissalarini kovlashda davom etarkan. – Qayoqqa tiqdim ekan-a!

– Anovi cho'ntagingdagi shalvirab turgan nima?

– Dastro'molcham, ming'irladi Petrov. – Fikrim qayoqqa daf bo'ldiykin-a?

U barcha cho'ntaklarini ag'darib ko'rdi, portfelini titkiladi, kiyimlarini qoqishtirib ko'rdi – topolmadi.

– Yo'q, – dedi u xotiniga. Sen bilmaysanmi, qayoqqa g'oyib bo'lganikin?

– Yaxshisi, hovliqmasdan, astoydil izlab ko'r.

Petrov yana cho'ntaklarini birin-ketin kovlashga tushdi. Afsuski, hech qayerda uning shaxsiy fikri yo'q edi.

– Shoshmay tur-chi, – deya xotini peshonasini tirishtirdi. Oxirgi marta sen uni o'tgan yili, yanvar oyida eslagandek bo'luvding, shekilli. Korxonangda yillik reja tasdiqlanadigan kuni-chi?

– Yo'q, xotin, adashyapsan. Men hali aqldan ozganim yo'qki, yillik reja muhokamasiga shaxsiy fikrim bilan borsam!..

– Hmm... Ha, aytmoqchi! Keyin vazirlikka chaqirishuvdi-ku? Ehtimol, fikringni o'shanda obketgan bo'lma tag'in?

– Nimalar deyapsan, xotin? Vazirlikka kim ham o'z fikri bilan boradi, a? Shunday nufuzli joyda, odatda, o'zgalarning fikriga qo'shilasan, bas! Yo'q, u gal fikrimni obketmaganman. Unda qayoqqa gumdon bo'ladi? Aslida bormidi o'zi?

– Bor edi, bor edi, mana, endi yo'q.

– Yopiray! Savil qolgur fikring qaysi kavakka kirib ketdiykin, a?

– Xotini chuqur o'yga toldi. Eri so'nggi paytlarda qaerlarga boruvdi, o'zi bilan o'z fikrini qachon obketuvdi?

– O, topdim! deb qiyqirib yubordi xotini. Esingdami, Bosh direktoringga tishini qayrab yurgan Simeonov degan shartaki xodimlarning bor edi-ku, o'shani ishdan bo'shatadigan kun esingdami?

– Fikringni o'sha kungi majlisga obketgansan. Yodingga tushdimi?

– Yodimda, dedi Petrov bamaylixotir. Lekin o'shanda bizdan majlis qarorini qo'llab-quvvatlashgina so'ralgan, xolos. Shaxsiy fikr hech kimni qiziqtirmagan.

Xotini javonini ochib ko'rdi.

– Balki sen uni muhim hujjatlaring saqlanadigan g'aladonga solib qo'ygandirsan?

– Qo'ygandim. So'ng bir marta olish uchun ochib... oldimmi yo yana solib qo'ydimmi, esimda yo'q.

– Menga qara, shu tobda shaxsiy fikring nega kerak bo'p qoldi? Nega yopishib olding? Axir, ishga ketyapsan-ku? So'rab qolsalar, “uyda qopti”, deb aytarsan-da.

– Xo'p, aytarman. Mabodo, uni mutlaqo yo'qotib qo'ygan bo'lsam-chi?

– Qiyomat qo'pmas! Uningsiz ham binoyidek yashab kelyapsan-ku!

– To'g'riku-ya... Har holda, :m uningsiz yashash ham yaxshimas. Biror nozik joyda kerak bo'p qolsa, nima degan odam bo'laman?

– Kerak bo'lmaydi-yov...

– Yo'q, har holda, har holda... Biror joyda bordir u?

– Hech bo'lmasa, bir qur qarab ko'raylik-chi!..

Xotini shiddat bilan kiyim-kechak, ko'rpa-to'shaklarni ag'darishga tushib ketdi...

– Mana u! dedi xotini terlarini arta-arti, – Sen uni eski paltongning cho'ntagida qoldiribsan. Bu paltoni, bilasanmi, ikki yil oldin chiqitga chiqarib tashlovding.

–To'ppa-to'g'ri, shaxsiy fikrim! – quvonib ketdi Petrov, – Ikki yil oldin opchiqqan ekanman-u, yana o'sha joyida paqqos unutib qoldiribman-a?

– Men paltoni yuvishga topshirvorgandim-ov. Bu yoqqa ol-chi, kirmoshinda fikring ivib, titilib ketmadimikin? – Shunday deb xotini aylantirib-aylantirib, silkib-silkib, puflab-puflab eriga fikrini qaytarib berdi. – Yo'q, jin ham urmabdi. Aksincha, xuddi yangidek.

– Albatta-da, men undan deyarli foydalanmadim, axir.

– To'g'ri qilasan. Menam paltongni bolaxonaga chiqarib tashlamoqchidim. Baribir kiymaysan-ku!

– Menda yangisi bor-ku. Pochapo'stin.

– Endi fikringni boshqa, ko'rinarli joyga qo'y.

– Qutichagami, hujjatlaringning orasigami? Yaxshisi, eng ishonchlisi omonat daftarchangning qatiga joylab qo'ya qolganing durust.

– Shunday qilaman!

Petrov shaxsiy fikrini daftarcha qatiga joyladi-yu, xotining peshonasidan o'pib, mamnun holda eshikdan chiqdi.

1-topshiriq. Yopiq turdagi test topshiriqlari. Bitta to'g'ri javobga ega muqobil javobli test topshiriqlari.

1. Hikoya matni haqida to'g'ri ma'lumot berilgan qatorni toping.

A) Shaxsiy fikrning inson hayotidagi o'rni yoritilgan.

B) Har kim o'zining oilasida shaxsiy fikri bo'lishi kerakligi ta'kidlangan.

C) Fikrlarni eshitmaydigan jamiyat ochib berilgan.

D) Shaxsiy fikrning nima ekanligini tushunmaydigan inson tanqidga olingan.

2. Matn mazmuniga mos to'g'ri ifodalangan ma'lumotni toping.

A) Petrov yillik reja muhokamasiga shaxsiy fikri bilan borganligini aytgan.

B) Simeonovning ishdan bo'shatilishida hissasi borligi ifodalangan.

- C) Shaxsiy fikrning cho'ntagidan topilgani aytiladi.
D) Majlislarda hamma o'z fikrini bayon eta olishi ifodalangan.

3. Matn mazmunida aks etmagan ma'lumotni toping.

- A) Odamlar o'z fikrini :miy ravishda ilgari surmasa, jamiyat zaiflashishi ifodalangan.
B) Rahbariyat fikrni eshitmasligi ko'rsatilgan.
C) O'z fikriga ega bo'lmagan inson baribir ham hayotda mavqega ega bo'lishi ochib berilgan.
D) Fikrdan mahrum bo'lish shaxsiy rivojlanishga daxl soladi.

2-topshiriq. Ochiq test turi. Kengaytirilgan javob talab qiladigan test topshirig'i. Bu turdagi test topshirigi mantiqiy fikrlash va fikrni asoslash muammolarga yechim taklif qilish qobiliyatini shakllantiradi.

Berilgan gaplar qanday mazmuniy munosabat ifodalashga harakat qilgan?

1.Vazirlikka kim ham o'z fikri bilan boradi, a? Shunday nufuzli joyda, odatda, o'zgalarning fikriga qo'shilasan, bas!

J: _____

2.Lekin o'shanda bizdan majlis qarorini qo'llab-quvvatlashgina so'ralgan, xolos. Shaxsiy fikr hech kimni qiziqtirmagan.

J: _____

3-topshiriq. Yopiq test turi. To'g'ri - noto'g'ri shaklidagi test topshiriqlari.

Bu topshiriq binar turdagi test topshirig'i bo'lib, yashirin ifodalangan ma'lumotni topishga qaratilgan. Dixatom (qarama-qarshi xarakterga ega) tushunchalar haqidagi bilimlarni tekshirishda qo'l keladi.

Hikoya qahramoni Petrov shaxsiy fikr :mo ham kerak emasligini aytgan.

Petrov shaxshiy fikrini majlisda qoldirgan

4-topshiriq. Yopiq test turi. Moslashtirishni talab qiladigan test topshiriqlari.

Bu turdagi test topshiriqlari matn qismlari orasidagi umumiy ma'noni tushunish, mazmuniy bog'lanishlarni anglashga yordam beradi.

Petrov uni qidira boshladi.	4
Hech narsa bo'lmaydi, shusiz ham kam-ko'stsiz hayot	1
kechiryapsan.	3
Hech qanday kuch insonning shaxsiy fikrini yo'qota olmasligi	2
qaysi paragrafda berilgan?	

Demak, hozirgi kunda ona tili ta'limida o'quvchilarining o'qib tushunish ko'nikmasi rivojlantirish usullari :miy ravishda diqqat markazida turgani o'rinlidir. Matnlar vositasida o'quvchilarda o'qib tushunish bilan bog'liq ko'nikmalarni shakllantirishga :r test va topshiriqlar ham :miy yangilanishni talab qilib boradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abduraimov Sh. Ona tili ta'limida o'qib tushunish ko'nikmasini baholashning nazariy va metodik asoslari. Lingvodidaktikaning dolzarb masalalari. Xalqaro konferensiya materiallari. Toshkent: ToshDO' TAU, 2022. 530 b. 27-30 betlar.

2. Tursunova D. O'qib tushunish ko'nikmasini rivojlantirishda matn bilan ishlash usullari. Topical issues of Science. 2022.

References:

1. Abduraimov Sh. Ona tili ta'limida o'qib tushunish ko'nikmasini baholashning nazariy va metodik asoslari. Lingvodidaktikaning dolzarb masalalari. Xalqaro konferensiya materiallari. Toshkent: ToshDO' TAU, 2022. 530 b. 27-30 betlar.

2. Tursunova D. O'qib tushunish ko'nikmasini rivojlantirishda matn bilan ishlash usullari. Topical issues of Science. 2022.

OLIIY TA'LIMDA "TIL O'RGANISH VA TIL O'ZLASHTIRISH" MAVZUSINI O'QITISH YUZASIDAN METODIK TAVSIYALAR

Tursun Shokirjon Alisher o'g'li

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti mustaqil tadqiqotchisi, "Synergy School" NTM o'qituvchisi
shokirtursun@hotmail.com
 ORCID: 0009-0000-9313-0522

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim bosqichida o'qitiladigan Lingvodidaktika asoslari fanining eng muhim mavzularidan biri – "Til o'rganish va til o'zlashtirish" mavzusini o'qitish jarayonida qo'llanadigan usullar androgogik va dizaynga asoslangan dars rejalashtirish yondashuvlari asosida tahlil qilinadi. Darsning kirish qismi, ma'ruzadan keyingi topshiriqlar, amaliy dars uchun tavsiyalar, baholash va refleksiya jarayoni dizaynlashtiriladi. Har bir bosqichining metodik, psixologik va ilmiy asoslari yoritilib, samaradorlik nazariy jihatdan asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: *til o'rganish, til o'zlashtirish, adrogogika, motivatsiya, faollashtirish, refleksiya, vizual xaritalash.*

Аннотация. В данной статье на основе андрогогического и дизайнерского подходов к планированию уроков анализируются методы, используемые в процессе преподавания одной из важнейших тем дисциплины «Основы лингводидактики», преподаваемой на этапе высшего образования темы «Изучение языка и овладение языком». Проектируется вводная часть урока, задания после лекции, рекомендации к практическому занятию, процесс оценки и рефлексии. Освещены методические, психологические и научные основы каждого этапа, теоретически обоснована эффективность.

Ключевые слова: *изучение языка, овладение языком, андрогогика, мотивация, активизация, рефлексия, визуальное картирование.*

Abstract. This article analyzes the methods used in teaching the topic "Language Learning and Language Acquisition" which is one of the most important topics of the Fundamentals of Linguodidactics taught at the higher education level, based on andragogical and design-based lesson planning approaches. The introductory part of the lesson, post-lecture tasks, recommendations for the practical lesson, the assessment and reflection process are designed. The methodological, psychological, and scientific foundations of each stage are highlighted, and the effectiveness is theoretically substantiated.

Keywords: language learning, language acquisition, andragogy, motivation, activation, reflection, visual mapping.

Oliy ta'lim bosqichidagi dars faqat bilim berishga emas, balki mustaqil fikrlovchi, tadqiqot va tahlil ishlarini amalga oshiruvchi, muammoni yechuvchi mutaxassisni shakllantirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Bu bosqichda o'qiyotgan talabalar aqlini tanigan, voyaga yetgan shaxslar bo'lgani uchun darslarga androgogika (kattalar ta'limi) tamoyillarini ham singdirish lozim bo'ladi. Androgogika nazariyasiga ko'ra, katta yoshdagi o'rganuvchilar o'z tajribasiga tayanishni, muammoni hal qilishga yo'naltirilgan ta'limni va amaliyotgan tatbiq etiladigan bilimni afzal ko'rishadi (7: 18). Shu sababli oliy ta'limda "Til o'rganish va til o'zlashtirish" mavzusini o'qitish jarayonining (darsning) har bir bosqichi puxta dizaynlashtirilgan va androgogik tamoyillarga asoslangan bo'lishi zarur. Mazkur maqolada aynan shunday yondashuv asosida tashil etiladiga dars ishlanmasini taklif etamiz va uni tahlil qilamiz.

Kirish va faollashtirish bosqichi. Darsning dastlabki 10 daqiqasi talabani mavzuga hissiy va aqliy jihatdan tayyorlashga qaratilishi lozim. Psixologlar fikricha, inson miyasi o'ziga tegishli, tajriba asnosida tanish bo'lgan ma'lumotlarga nisbatan faolroq ishlaydi, talabalar mavjud bilimlarini faollashtirganda, yangi bilimni unga bog'lab olish osonlashadi. [3: 10]. Darsni ochiq savol bilan boshlash avvalgi bilimlarni faollashtirishning eng yaxshi usullaridan hisoblanadi. Shundan kelib chiqib darsni quyidagi savollardan birini berish bilan boshlash mumkin:

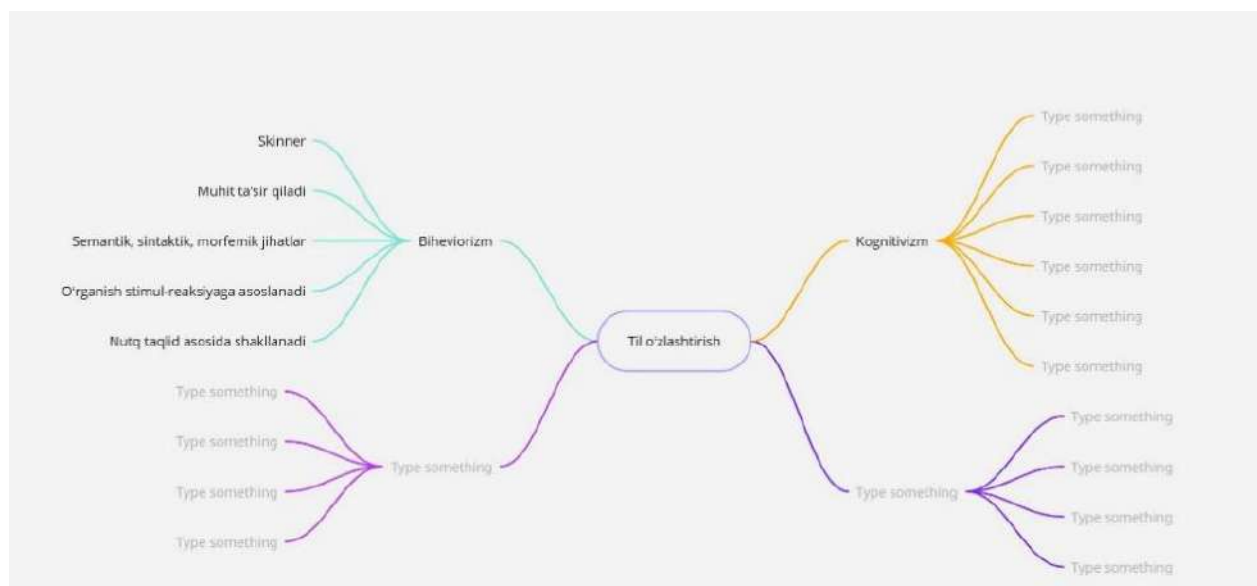
Sizningcha, odam tilni qanday o'rganadi: so'zlarni yodlabmi, mashq qilibmi, tinglabmi...? Siz ona tilingizni qanday o'rganib olgansiz?

Bu savol shaxsiy tajribani faollashtiradi, talabalarda bilimni qayta ko'rib chiqish ehtiyojini – darsga bo'lgan motivatsiyani uyg'otadi. Kattalar ta'limida shaxsiy tajriba asosiy resurslardan hisoblanadi [1: 71]. Bu yondashuv Jon Kellerning ARSC modeli ham fikrimizni isbotlaydi. Unga ko'ra, diqqatni jalb qilish, bilimlarni muvofiqlashtirish, ishonch uyg'otish va qoniqish hosil qilish biror narsani o'rgatishning poydevori hisoblanadi [6: 2–4]. Biz yuqorida berayotgan ochiq savol ham ayni diqqat jalb qilish va muvofiqlik bosqichlariga mos keladi.

Ma'ruzadan keyingi bosqich. Ma'ruza qismi yakunlangach, talabalarda vizuallikni oshirish yaxshi samara beradi [11: 15–54]. Bunda talabalar ma'ruzadagi ma'lumotlarni vizuallashtirish orqali xotirada yaxshi saqlab qolishga erishishadi. Bundan tashqari turli usullarda vizuallashtirish talabalardagi tahliliy fikrlash ko'nikmalarini o'stirishga yordam beradi. Novak va

Gowin klaster usuli samarali ekanini, ammo undan ham samaraliroq usullar borligini ta'kidlar ekan, konseptual xaritalarni (tushunchalar xaritasi) talabalar bilimini chuqurlashtirish va tushunchalararo aloqalarni anglashga undovchi kuchli vosita sifatida ta'riflaydi [11: 15–54]. Yana bir tadqiqotda esa o'z-o'ziga tushuntirish, o'ziga o'rgatishini faollashtirib, metakognitiv anglash darajasini oshirgani aniqlangan [4: 151]. 2006-yili Jon Nesbit hamda Olusola Adesope tomonidan olib borilgan meta tahlilga ko'ra, konseptual xaritalar an'anaviy o'qitish usullariga nisbatan ta'limiy samaradorlikni sezilarli darajada oshirar ekan [10: 445]. Konseptual xaritani quyidagi ko'rinishda o'quvchilarga taqdim qilish va to'ldirishni so'rash mumkin. Konseptual xaritalarni yaratishga ixtisoslashgan maxsus dasturlar mavjud, dars davomida ulardan foydalanish imkoni bo'lmaganda, doskada yoki qog'ozda guruh bo'lib ishlash jarayonini tashkil etish mumkin.

Bu bosqichda konseptual xaritadan tashqari boshqa usullarni ham qo'llash mumkin:

Venn diagrammasi – o'rganish va o'zlashtirishni qiyoslash uchun juda mos. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Venn diagrammalari o'quvchilarda tahliliy fikrlashni rivojlantirish va tushunchalararo tafovutni anglash uchun samarali vositadir, u talabalar bilimini chuqurlashtirish va mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi [9: 8–10].

Jadvalli tahlil – nazariyalarni (masalan, biheviorizm, tabiiy tartib) asosiy mezonlar bo'yicha tizimli ko'rinishda solishtirish. Ushbu yondashuv orqali talabalar tushunchalar orasidagi farqlarni aniqroq anglab yetadi. Jonassen ta'kidlaganidek, strukturaviy grafiklar va taqqoslovchi jadvallar o'quvchilarning tahliliy fikrlashini kuchaytiradi va murakkab g'oyalarni tartibga solishga yordam beradi [5: 210].

Flavchart – qaysi nazariya qanday shakllanib kelganini tushuntirish uchun qulay usul. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, oqim jadvallari murakkab jarayonlarni ko'rgazmali shaklda ifodalash orqali o'quvchilarning tizimli fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Larkin va Simon o'z tadqiqotida grafik formatdagi

axborot (masalan, flovchart) matnga qaraganda ko'proq bilimni saqlab qolish va tahlil qilishga yordam berishini aniqlagan [8: 70].

Ushbu usullar ham andragogik prinsiplar – ya'ni o'z-o'zini boshqarish, tajriba asosida o'rganish va muammoni hal qilishga yo'naltirilganlikni ta'minlaydi.

Amaliy dars uchun tavsiya. Ma'ruza darsi yakunlangach, amaliy mashg'ulotni KEYS STADI texnologiyasi asosida o'tkazish yaxshi samara beradi. Jonassen KEYS STADIni "authentik muammo yechimi" deb atab, real muammolar ustida ishlash talabalar bilimini chuqurlashtirishda samarali vosita ekanini ta'kidlaydi [5: 208]. Knovles esa kattalar ta'limida muammoga asoslangan o'rganish ichki motivatsiyani oshirishini isbotlagan [7: 15]. Talabalarga quyidagi (yoki shunga o'xshash) keyslar taqdim qilinadi:

1-keys: 7 yoshli bola rus maktabida o'qiydi, uydagilar faqat rus tilida gaplashadi. Bola o'zbek tilidagi matnlarni tushunmaydi. Bu holatda nimalar tavsiya qilinadi?

2-keys: katta yoshli o'quvchi ingliz tilini o'rganmoqda, biroq grammatik qoidalarini yaxshi yodlaydi-yu, gapira olmaydi. Nega bu sodir bo'lmoqda?

3-keys: chet elda yashayotgan o'zbek bolasi ingliz tilini yaxshi biladi, ammo o'zbek tilida so'z boyligi kam. Bu holat qanday tushuntiriladi?

Talabalar ushbu keyslar asosida:

- holatni nazariy yondashuvlar asosida tahlil qiladilar;
- muammo sabablarini aniqlaydilar (muhit, yosh, interferensiya);
- pedagogik yechimlar taklif qiladilar (metod, strategiya, topshiriq shakllari).

Bu yondashuv orqali talabalar nazariy bilimlarini real vaziyatda qo'llash imkoniga ega bo'ladilar. Bu andragogik tamoyillarga hamohang bo'lib, ularning muammoni tahlil qilish, tajribaga tayangan holda yechim topish, hamda muloqot asosida o'rganish kompetensiyalarini shakllantiradi.

Bundan tashqari qo'shimcha mini loyihalarni ham qo'llash mumkin. Har bir guruhga biror nazariya beriladi. Ular o'z nazariyasiga asoslangan mashg'ulot modelini ishlab chiqadi. Bu model ma'lum yosh guruhiga mo'ljallangan, metodik asoslangan, tilni o'zlashtirishga yo'naltirilgan faoliyatlar majmuini o'z ichiga oladi. Misol uchun:

- bixevioristik yondashuv asosida taqlidga yo'naltirilgan so'z bloki mashqlari;
- kognitiv yondashuv asosida ramzlar va kontekst asosida ishlovchi vizual topshiriqlar;
- tabiiy tartib yondashuvi asosida grammatik qoidalar ketma-ketligi.

Baholash bosqichi. Amaliy mashg'ulotga bajarilgan ishlarni baholashda ham ularning sifatiga diqqat qilish lozim bo'ladi. Quyida baholash mezonlarini taklif qilamiz. Ushbu baholash mezonlarini darsning boshida e'lon qilish kerak bo'ladi. Bu talabalar o'zlaridan nima kutilayotganini yaxshiroq anglab olishlarida yordam beradi.

Ko'nikma turi	Mezonlar mazmuni	Ball
Tahlil muammoni aniqlash va	Keys stadida muammo sabablarini to'g'ri aniqlay olgan, holatni nazariy jihatdan izohlagan	0-5
Nazariy asoslash	Tavsiya yoki yechim tanlangan nazariya bilan bog'langan, ilmiy asosli	0-5
Pedagogik yechim taklifi	Taklif qilingan usul/metod konkret, amaliyotga yo'naltirilgan, o'quvchiga moslashtirilgan	0-5
Guruh ishtiroki va muloqot	Guruhda faol ishtirok etgan, fikr bildirgan, boshqalar fikrini hurmat qilgan	0-2
Ta'limiy loyiha sifati	Loyiha innovatsion, tushunarli va ta'limiy maqsadga xizmat qiladigan tarzda ishlab chiqilgan	0-5
Taqdimot va izoh berish	Loyiha taqdimoti mantiqiy, aniqlik bilan izohlangan, savollarga javob berilgan	0-3

Bunday baholash mezoni Blum taksonomiyasining yuqori bosqichlariga mos kelgani uchun ham samarali hisoblanadi. Kattalar ta'limida baholash jarayoni o'rganilayotgan narsaning amaliy qiymatiga asoslangan bo'lishi kerak. Ushbu baholash mezonlari talabani o'z fikrini shakllantirishga, o'z faoliyatini baholashga va real holatda yechim taklif qilishga undaydi [7: 20]. Muammo asosida o'rganish, loyiha ishlab chiqish va taqdimot – bularning barchasi real hayotdagi o'qituvchilik faoliyatini modellastiradi. Bunday baholash shakli autentik baholash deb yuritiladi [12: 21–25].

Ushbu maqolada ko'rib chiqilgan darsda qo'llangan dizaynli va andragogik asoslangan yondashuvlar talabalarning bilimni chuqurroq o'zlashtirishiga, nazariyani amaliyotga tatbiq etishiga va o'zini anglashiga xizmat qildi. Har bir dars bosqichning o'ziga xos maqsadi bor: faollashtirish – motivatsiyaga, konseptual xarita – tizimlashtirishga, diagramma va jadvallar – tahliliy fikrlashga, keys stadi – amaliyotga tayyorlikka, baholash esa o'zini baholash va anglashga xizmat qiladi. Bunday ilmiy asoslangan metodik yondashuv, magistratura darajasida faqat bilim emas, balki metodologik kompetensiyani shakllantirishga xizmat qiladi. Bunday darslar bo'lajak o'qituvchilarda nafaqat bilim, balki ta'limiy refleksiya, metodik yondashuv va mustaqil qaror qabul qilish kompetensiyalarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Asqarova O'. M., Abdullayeva M. A., Boltaeva M. Androgogika (o'quv qo'llanma). – Namangan: Namangan, 2014. – 114 b.
2. Bloom, B. S. Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. Longman. 1956. – P. 403.
3. Bransford, J. D., Brown, A. L., Cocking, R. R. / How People Learn: Brain, Mind, Experience, and School. National Academy Press: 2000. – P. 374.
4. Chi, M. T. H., de Leeuw, N., Chiu, M. H., LaVancher, C. Self-explanations: How students study and use examples in learning to solve problems. // Cognitive Science, 1989. 13(2). – P. 145–182.

5. Jonassen, D. H. Designing Constructivist Learning Environments. In C. Reigeluth (Ed.), / Instructional Design Theories and Models: A New Paradigm of Instructional Theory. Routledge: 2013. – P. 728 (207–232).
6. Keller, J. M. Development and use of the ARCS model of instructional design. // Journal of Instructional Development, 1987. 10(3). – P. 2–10.
7. Knowles, M. S. / The Adult Learner: A Neglected Species. Gulf Publishing. 1990 – 374 b.
8. Larkin, J. H., Simon, H. A. Why a diagram is (sometimes) worth ten thousand words. // Cognitive Science, 1987. 11(1). – P. 65–100.
9. Marzano, R. J. / The Art and Science of Teaching: A Comprehensive Framework for Effective Instruction. ASCD: 2007, – P. 221.
10. Nesbit, J. C., Adesope, O. O. Learning with concept and knowledge maps: A meta-analysis. // Review of Educational Research, 2006. 76(3), – P. 413–448.
11. Novak, J. D., Gowin, D. B. / Learning How to Learn. Cambridge University Press., 1984. – P. 199.
12. Wiggins, G. / Educative Assessment: Designing Assessments To Inform and Improve Student Performance. Jossey-Bass: Willey. 1998 – P. 361.

8-SINF ONA TILI DARSLARIDA O'QUV LOYIHALARI BILAN ISHLASH MAZMUNI

Turg'unova Nilufar Muxiddin qizi

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
tayanch doktoranti*

nilufarturgunova20@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8996-7300

Annotatsiya. Mazkur tezisda 8-sinf ona tili darslarida qo'llash mumkin bo'lgan o'quv loyihasiga namuna keltirilgan. Loyiha ishining qisqacha mazmuni, maqsad-vazifalari, tasnifi bayon etilgan. Loyiha asosida o'quvchilarning o'quv-loyihaviy faoliyatini bosqichma-bosqich tashkil etish yo'riqnomasi berilgan.

Kalit so'zlar: 8-sinf, loyiha ishi, o'quv-loyihaviy faoliyat, loyiha bosqichlari, loyiha turlari.

Аннотация. В данном тезисе приведён пример учебного проекта, который можно применять на уроках родного языка в 8-м классе. Представлены краткое содержание проекта, его цели и задачи, а также классификация. Также дана поэтапная инструкция по организации учебно-проектной деятельности учащихся на основе данного проекта.

Ключевые слова: 8 класс, проектная работа, учебно-проектная деятельность, этапы проекта, виды проектов.

Annotation. This thesis presents a sample educational project that can be implemented in 8th grade mother tongue lessons. It outlines the project's summary, objectives and tasks, as well as its classification. A step-by-step guide for organizing students' project-based learning activities based on this project is also provided.

Keywords: 8th grade, project work, project-based learning, project stages, types of projects.

Bugungi kunda ona tili ta'limida o'quvchilarning tadqiqotchilik faoliyatini yo'lga qo'yishda loyiha texnologiyasiga juda ko'p murojaat qilinmoqda. Chunki

mazkur texnologiya ona tili darslarida o'rgatilgan nazariy bilimlarni o'quvchi tomonidan amaliyotda qo'llab, mustahkamlab olishlariga imkon yaratadi. O'quvchilarda ijodkorlik, kreativlik, tanqidiy-tahliliy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

“Ona tili ta’limida loyihaga asoslangan topshiriqlardan foydalanish metodikasi” tadqiqot ishi bo'yicha olib borilayotgan tajriba-sinov ishlari :rasida 8–9-sinflarda bir qator loyiha ishlari tashkil etildi. Tajriba-sinov jarayonining natijalari biz tomonimizdan ishlab chiqilgan metodik tavsiyalarning samaradorligini aniqlashda muhim omil bo'lib xizmat qildi.

Tajriba-sinov jarayonida tadqiqot obyekti hisoblangan 8-sinflarda 2024–2025-o'quv yili davomida jami 6 ta loyiha ishi o'tkazildi. Berilgan loyiha ishlari mavzu yo'nalishi, davomiyligi, oson-murakkabligi va boshqa parametrlarga ko'ra bir-biridan farqlanadi. Quyida 8-sinf uchun mo'ljallangan “Ustozim bilan intervyu” nomli loyiha ishining qisqacha mazmuni bilan tanishamiz.

“Ustozim bilan intervyu” loyihasining topshirig'iga ko'ra, o'quvchilar maktabdagi istalgan o'qituvchisidan intervyu olishlari lozim. Intervyu savollarini mustaqil ravishda tuzish hamda ishning natijasini yozma ko'rinishda topshirish talab qilingan. Loyiha ishining qisqacha tasnifini quyidagi jadvalda ko'rishimiz mumkin:

“Ustozim bilan intervyu” loyihasi

Faoliyat turiga ko'ra	Ijodiy
Ishtirokchilar soniga ko'ra	Individual
Fan va sohalar bilan bog'liqligiga ko'ra	Fanlararo (ona tili, jurnalistika)
Natija shakliga ko'ra	Mahsulotga yo'naltirilgan
Davomiyligiga ko'ra	Qisqa muddatli

“Ustozim bilan intervyu” loyihasi ustida ishlash davomida o'quvchilarda quyidagi ko'nikmalarni rivojlantirishga e'tibor qaratiladi:

1. Nutqiy: og'zaki va yozma nutq savodxonligi; o'z fikrini aniq, tushunarli va ifodali yetkazib bera olish.

2. Lingvistik: til birliklaridan to'g'ri foydalanish, og'zaki va yozma nutqda grammatik me'yorlarga amal qilish, imloviy savodxonlik.

3. XXI asr ko'nikmalari: mustaqil fikrlash, tadqiqotchilik, axborotlar bilan ishlash va ularni saralash, ijodkorlik.

Mazkur loyiha ishi 5 bosqichda tashkil etildi. Quyida har bir bosqichda amalga oshiriladigan ishlarning qisqacha mazmuni keltirilgan:

1-bosqich – loyiha ishiga kirish. Loyihaning ilk bosqichida o'quvchilarga loyiha ishining mazmuni, maqsadi, amalga oshirilishi lozim bo'lgan asosiy vazifalar, davomiyligi kabilar haqida ma'lumot beriladi. Loyiha ishining natijasi qanday ko'rinishda topshirilishi lozimligi tushuntiriladi.

O'quvchilarni loyiha ishiga olib kirish, loyiha mavzusi bo'yicha tasavvurga ega bo'lishlari uchun birinchi bosqichda intervyu haqida qisqa suhbat tashkillashtiriladi. Shuningdek, mustaqil o'qib olishlari uchun intervyu tashkil

etish, uning turlari, muvaffaqiyatli intervyu o'tkazish shartlari kabi ma'lumotlarni o'zida aks ettirgan maqolalar taqdim etiladi. Keyingi bosqichgacha o'quvchilarga intervyu uchun suhbatdoshni aniqlashtirib olish, suhbat yo'nalishini, maqsadini belgilab olish hamda savollar tuzishga kirishish vazifalari topshiriladi.

2-bosqich – loyiha ishi bo'yicha asosiy topshiriqlarni berish. Bu bosqichda asosiy e'tibor savollar tuzish va ular ustida ishlashga qaratiladi. O'quvchilar tayyorlab kelgan savollar birgalikda muhokama qilinadi. Ularga intervyu uchun savollar tuzishda nimalarga ahamiyat berishi zarurligi, savollarga qo'yiladigan talablar berilgan yo'riqnoma tarqatish mumkin.

Loyihaning keyingi bosqichigacha o'quvchilar intervyu olmoqchi bo'lgan ustozlari bilan uchrashib, suhbat vaqti, joyini aniqlashtirib olishlari hamda suhbatga tayyorgarlik ko'rishlari lozimligi aytib o'tiladi.

3-bosqich – o'quvchilarning mustaqil faoliyati. Bu bosqichda loyihaning asosiy qismi – intervyu jarayonini o'tkazish ko'zda tutilgan. O'quvchi belgilangan suhbatdoshidan intervyu olishi va uni diktofon orqali yozib olishi zarur.

4-bosqich – loyiha taqdimotiga tayyorgarlik. Mazkur bosqichda loyiha ishining taqdimotiga tayyorgarlik ishlari: intervyuni tahrirlash, qog'ozga ko'chirish, ishning titul qismi ustida ishlash kabilar amalga oshiriladi.

5-bosqich – loyiha taqdimoti. Loyiha ishining so'nggi bosqichida tayyorlangan intervyular taqdimoti o'tkaziladi. Har bir o'quvchining intervyu matni bilan qisqacha tanishib chiqiladi. Belgilangan mezonlar yordamida loyiha ishining natijasi baholanadi, yutuq va kamchiliklar birgalikda tahlil qilinadi. Shuningdek, mazkur loyiha ishining yakunida quyidagi savollarni o'z ichiga olgan qisqa so'rovnoma olish maqsadga muvofiq:

1. Nima uchun aynan shu o'qituvchidan intervyu olishga qaror qildingiz?

a) juda ham mehribon o'qituvchi bo'lgani sababli;

b) mening birinchi ustozim bo'lgani sababli;

c) men eng bilimli deb hisoblaydigan ustoz bo'lgani sababli;

d) men ham ulardek o'qituvchi bo'lishga bo'lgan havasim sababli;

e) qo'rquvim sababli (bu ustozdan qo'rqqan edim, suhbat asnosida shu qo'rquvimni yengishga harakat qildim).

Boshqa: _____

2. Suhbat jarayonida qanday qiyinchiliklarga duch keldingiz?

a) qattiq hayajonlandim, suhbatga kirishib keta olmadim;

b) suhbatdoshimning ba'zi fikrlarini tushunmadim;

c) suhbatimiz ozroq zerikarli o'tdi;

d) ba'zi o'ylab qo'ygan savollarimni berishga iymandim;

e) yo'q, menda hech qanday muammo bo'lmasi, intervyu ko'nglimdagidek o'tdi.

Boshqa: _____

3. Siz tomoningizdan berilgan savollardan qaysi birini eng yaxshi savol deb ayta olasiz?

4. Intervyudan keyin o'qituvchingiz haqida fikringiz o'zgardimi?

a) ha, men ularni umuman boshqa inson sifatida kashf etdim;

b)yo'q, ular haqidagi tasavvurlarim o'z o'rnida qoldi.

Boshqa: _____

5. Kelajakda yana intervyu olsangiz, qaysi xato va kamchiliklarga yo'l qo'ymagan bo'lar edingiz?

Bunday ko'rinishdagi so'rovnoma o'quvchiga o'z faoliyatini tahlil qilishga, o'z-o'zini baholashga hamda loyiha ishi bo'yicha fikrlarni umumlashtirib, xulosalashga yordam beradi.

“Ustozim bilan intervyu” loyihasi o'quvchilar o'rtasida katta qiziqish va ishtiyoq bilan bajarildi. Loyiha ustida ishlash davomida o'quvchilarning og'zaki, yozma nutq malakalari rivojlantirildi, ijodkorlik, tadqiqotchilik hamda mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga erishildi. O'tkazilgan tajriba-sinov ishlarining natijalari tahlil qilinib, ilmiy tadqiqot ishida yoritildi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, turli mazmundagi loyiha ishlari orqali K.Mavlonova ta'kidlaganidek: “Ta'lim jarayonida o'quvchilarning voqea-hodisalarni kuzatish, anglash, qiyoslash, analiz va sintez qilishga o'rgatish orqali ijodiy tafakkuri, tanqidiy fikrlash :rasi rivojlantirib boriladi; o'quv fani orqali XXI asr ko'nikmalarini shakllantirishga alohida e'tibor qaratiladi, har bir mashg'ulot til o'zlashtirishning tabiiy laboratoriyasi sifatida tashkil etiladi” [4].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Беликова, Ф.Б., Эрганова. Н. Е. Педагогическое проектирование в профессиональном обучении: учебное пособие. – Екатеринбург: Изд-во Рос. гос. проф.-пед. ун-та, 2015. – 87 с.

2. Tillayeva R.T. Yuqori sinf adabiyot darslarida o'quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish texnologiyasi: Ped.fan.fals.dok. (PhD)...diss. – Toshkent, 2023. – 194 b.

3. <https://www.smarttablearning.com/project-based-learning-examples/>

4. Mavlonova K. Ona tili ta'limi mazmunidagi takomillashuv. “Ma'rifat” gazetasi, 2022-yil. 29-son. 1-2-b.

ASSOTSIATIV USUL ORQALI IMLO SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISH

To'rayeva Shaxnoza Baxodirovna

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
tayanch doktorati*

student shaxnozat11@gmail.com

ORCID: 0009-0009-9775-5824

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'quvchilarning imlo savodxonligini rivojlantirishda assotsiativ usulning o'zni, uning psixologik-pedagogik asoslari va amaliy qo'llanilishi yoritilgan. Assotsiatsiya orqali so'zlar, obrazlar va hodisalar o'rtasida bog'lanishlar hosil qilish orqali o'quvchining yozma nutqdagi imlo ko'nikmalarini mustahkamlash imkoniyatlarini tahlil qiladi. Jon Lork, D.Yum, I.P.Pavlov, L.S.Vygotskiy kabi olimlarning fikrlari asosida uslubiy asoslar bayon etilgan. Shuningdek, Richards, Rodgers va Brownlarning ta'limiy

qarashlari asosida metodik tavsiyalar berilgan. Maqolada imlo mashqlari uchun assotsiativ metodga asoslangan samarali topshiriqlar, interaktiv texnologiyalar bilan uyg'un ishlash g'oyalari keltirilgan. Tajriba natijalari bu yondashuv o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, xotirasi, diqqatini rivojlantirishda ham foydali ekanini ko'rsatadi. Xulosa sifatida, assotsiativ yondashuv imlo o'rgatishda ijodiy va individual yondashuvning muhim metodlaridan biri sifatida e'tirof etiladi.

Kalit so'zlar: Assotsiativ usul, imlo savodxonligi, ta'lim metodlari, psixologik asoslar, pedagogik yondashuv, interaktiv texnologiyalar, xotira va fikrlash, ta'lim jarayoni, onlayn platformalar, mobil ilovalar.

Аннотация: В данной статье рассматривается роль ассоциативного метода в развитии орфографической грамотности учащихся, его психолого-педагогические основы и практическое применение. Процесс создания ассоциаций между словами, образами и событиями помогает укрепить орфографические навыки в письменной речи учащихся. На основе идей таких ученых, как Джон Локк, Д. Юм, И. П. Павлов, Л. С. Выготский, изложены методологические основы. Также предложены методические рекомендации, основанные на взглядах Ричардса, Роджерса и Брауна. В статье представлены эффективные задания для орфографических упражнений с использованием ассоциативного метода, а также идеи о гармоничном сочетании с интерактивными технологиями. Результаты экспериментов показывают, что такой подход полезен для развития независимого мышления, памяти и внимания учащихся. В заключении ассоциативный подход признается одним из важных методов творческого и индивидуального подхода при обучении орфографии.

Ключевые слова: Ассоциативный метод, орфографическая грамотность, образовательные методы, психолого-педагогические основы, педагогический подход, интерактивные технологии, память и мышление, образовательный процесс, онлайн-платформы, мобильные приложения.

Abstract: This article examines the role of the associative method in developing students' orthographic literacy, its psychological-pedagogical foundations, and practical applications. The process of creating associations between words, images, and events helps strengthen orthographic skills in students' written speech. The methodological foundations are based on the ideas of scholars such as John Locke, D. Hume, I.P. Pavlov, and L.S. Vygotsky. The article also presents methodological recommendations based on the educational views of Richards, Rodgers, and Brown. It includes effective assignments for orthographic exercises based on the associative method and ideas for its integration with interactive technologies. The experimental results show that this approach is useful for developing students' independent thinking, memory, and attention. In conclusion, the associative approach is recognized as one of the important methods for a creative and individual approach to teaching orthography.

Keywords: Associative method, orthographic literacy, teaching methods, psychological foundations, pedagogical approach, interactive technologies, memory and thinking, educational process, online platforms, mobile applications.

Zamonaviy ta'lim jarayonida imlo savodxonligi muhim o'rin tutadi. O'quvchilarning ona tilidagi savodxonligini oshirishda samarali metodlardan biri bu — assotsiativ yondashuvdir. Bu usul yordamida o'quvchilar so'zlar, hodisalar, obrazlar o'rtasidagi bog'lanishlarni hosil qiladi va shu asosda imlo qoidalarini eslab qoladi. Avliyokulov ta'kidlaganidek: "Yozma nutqni o'rgatishda interaktivlik va assotsiativlik elementlari o'quvchining mustaqil fikrlash va to'g'ri yozish ko'nikmasini rivojlantiradi" [1].

Assotsiativ usulning nazariy asoslari. Pedagogik psixologiya sohasida mashhur olim Lev Vygotsky o'zining "Fikr va til" ("Thought and Language") asarida til o'rganishning ijtimoiy-psixologik asoslarini yoritib berdi. Unga ko'ra, til va tafakkur bir-biriga chambarchas bog'liq bo'lib, o'quvchi bilimlarni atrofdagi muhit va shaxslar bilan muloqot orqali o'zlashtiradi. Bu holat assotsiativ o'rganishga ham asos yaratadi. Assotsiatsiya tushunchasi dastlab psixologik yondashuv sifatida ingliz faylasufi Jon Lokk tomonidan ilgari surilgan. U o'zining "Inson aqli haqidagi risola" ("An Essay Concerning Human Understanding", 1690) asarida shunday yozadi: *"Odamlar bilimni faqat tajriba asosida hosil qiladi va bu bilimlar bir-biri bilan bog'lanib assotsiatsiyalar hosil qiladi"*[4]. Bu fikrlar orqali bilimlar tajribalar bilan shakllanadi va ular orasidagi bog'liqliklar (assotsiatsiyalar) orqali mustahkamlanadi, deb hisoblagan. Keyinchalik Devid Yyum bu g'oyani rivojlantirib, inson tafakkuri uch asosiy bog'lanish – o'xshashlik, yaqinlik va sabab-natija asosida ishlaydi, degan fikrni ilgari surgan[5]. Bu fikrlar assotsiativ yondashuvning falsafiy poydevorini tashkil etadi. XX asrda rus fiziologi I.P.Pavlov esa bu nazariyani tajriba asosida isbotlab berdi: *"Shartli reflekslar o'quvchilarda mustahkam bilim shakllanishi uchun asosiy mexanizmdir"*[3]. Lev Vygotskiy esa til va tafakkur o'rtasidagi aloqani ta'riflab, til o'rganish ijtimoiy muhit va muloqot orqali yuzaga kelishini aytadi. Uning fikricha: *"Fikr va til o'zaro bog'liq, til – tafakkurning asosiy vositasidir"* [6]. Mashhur tilshunos olimlar Richards va Rodgers o'zlarining "Approaches and Methods in Language Teaching" nomli asarlarida assotsiativ yondashuvni kommunikativ metodlar bilan uyg'unlashtirish zarurligini ta'kidlaydi [7]. Ular o'quvchida fikr va til bog'lanishini mustahkamlovchi usullarga alohida e'tibor qaratadi. Shuningdek, Douglas Brown o'zining "Principles of Language Learning and Teaching" kitobida *"O'quvchi o'z shaxsiy hayoti yoki hissiy tajribalari bilan bog'lagan bilimni tezroq va mustahkamroq o'zlashtiradi"* [8], deb ta'kidlaydi. Bu esa assotsiativ yondashuvning amaliy ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi.

Zamonaviy ta'limda o'quvchilarning imlo savodxonligini oshirish masalasi dolzarb muammolardan biri sanaladi. Xususan, imlo qoidalarini yodlash, to'g'ri yozish va amaliyotda qo'llashda o'quvchilar ko'plab xatolarga yo'l qo'yadilar. Ushbu muammoni hal etishda interaktiv va kognitiv yondashuvlar asosida assotsiativ usuldan foydalanish samarali hisoblanadi. Assotsiatsiya – bu inson miyasi faoliyatiga xos bo'lgan, yangi tushuncha va obrazlarni ilgari mavjud bo'lgan bilimlar bilan bog'lash jarayonidir. Didaktik nuqtayi nazardan qaraganda, assotsiativ o'qitish o'quvchida tushuncha, tasavvur, holat va harflar, tovushlar o'rtasida bog'liqlik o'rnatishga xizmat qiladi. Masalan, "daryo" so'zini eslatganda "suv", "oqim", "ko'l" kabi so'zlar xayolga keladi. Shu asosda o'quvchi daryo so'zining yozilishi va ma'nosini eslab qoladi. Bu metod orqali o'quvchi o'rganayotgan imlo qoidalarini anglash va ularni ongli ravishda qo'llashga o'rganadi.

Assotsiativ usul orqali imlo saboqlarini tashkil etishning afzalliklari quyidagilardan iborat:

Vizual eslab qolish kuchayadi:

Rangli kartochkalar, so'zlar bilan bog'liq rasmlar orqali harf yoki so'zning to'g'ri yozilishi vizual tasvir bilan birga yodlanadi.

Mantiqiy bog'lanish o'rnatiladi:

O'quvchi "so'z + ma'no + talaffuz + yozuv" zanjiri orqali ketma-ketlikni anglaydi.

Ijodkorlik va mustaqil fikrlash shakllanadi:

Har bir so'zga bog'liq rasmlar, misollar, qo'shma va juft so'zlar orqali shaxsiy tajriba o'ttiriladi.

Metodik yondashuvlar. Aliqulov va Rajabov ta'limda assotsiativ metodlarning qo'llanilishi haqida quyidagicha fikr bildirgan: "Assotsiatsiya yordamida so'zlar orasidagi semantik va emotsional bog'lanishlar o'quvchini faol fikrlashga undaydi" [1; 2].

Quyidagi mashqlar assotsiativ usulni imloda samarali qo'llash imkonini beradi:

1. So'z-assotsiatsiya zanjiri tuzish (masalan: "Qalam" – "yozish" – "daftar" – "maktab").
2. Tasvirga asoslangan imlo mashqlari (rasm asosida gap tuzish va undagi so'zlar imlosini aniqlash).
3. Rangli kartochkalar orqali so'zlarni eslab qolish.
4. Shaxsiy tajriba yoki hissiy holatlar bilan bog'liq so'zlarni yozish.
5. So'zlarning sinonim-antonim asosida bog'lanishini yozma mashqlarga kiritish.
6. So'zlar orasidagi semantik bog'liqlik asosida gaplar tuzish va ulardagi imlo xatolarini tuzatish.
7. Bir mavzuga oid so'zlar orqali kichik matn tuzish va imlo jihatdan tahlil qilish.
8. O'xshash va zid ma'nodagi so'zlardan foydalangan holda gaplar yozish.
9. Berilgan so'z asosida o'zining biror voqeasini hikoya qilib berish (yodda qolgan so'zlar bilan).

Amaliy mashqlar namunasi:

1. Rasm beriladi. Rasmga qarab 5 ta so'z yozing. Har bir so'zni qanday hodisa, holat yoki shaxs bilan bog'laganingizni tushuntiring. Har bir so'zni to'g'ri imlo qoidasiga asosan yozilishiga e'tibor bering.

Kitob – Bolalar kitob o'qishyapti. Bu bilim olishga bo'lgan qiziqishni anglatadi.

Do'stlik – Rasmda bolalar birga o'tiribdi, bu ular do'st ekanini ko'rsatadi.

Yoz – Daraxtlar yashil, osmon ochiq – bu yoz faslini eslatadi.

Daraxt – Bolalar soyada o'tirishibdi, bu esa daraxtning insonlar uchun foydasini bildiradi.

Maktab – Bu maktab hovlisidagi holat, u ta'lim va tarbiyani anglatadi.

2. Berilgan so'zlardan har biriga o'xshash yoki zid ma'nodagi so'z toping va ularni o'z ichiga olgan gaplar yozing.

So'z	Sinonim / Antonim	Gap
katta	ulkan	Uulkan daraxtlar bog'ni ko'rkamlantirib turardi.
sovuq	issiq	Issiq kunlarda ko'proq suv ichish foydali.
dono	aqli	Aqli bola har bir so'zini o'ylab gapiradi.
chiroyli	go'zal	Go'zal manzara barchani hayratda qoldirdi.
mehnatkash	erinchoq	Erinchoq odam hech qachon katta yutuqlarga erisha olmaydi.
tez	sust	Sog'lom bola maktabga sust emas, tez yuradi.
sokin	shovqinli	Kitobxonlar sokin kutubxonada o'qishni xush ko'radi.
xursand	qayg'uli	Qayg'uli xabar uni uzoq vaqt tushkunlikka soldi.
mehribon	qo'pol	Mehribon o'qituvchi har :m o'quvchisini qo'llab-quvvatlaydi.
0 yangi	eski	Eski kitobda ham bebaho bilimlar bo'lishi mumkin.

3. Quyidagi so'zlar asosida kichik matn tuzing: "kitob", "bilim", "maktab", "o'qituvchi", "sinfdosh". Har bir so'zning imlosiga alohida e'tibor bering.

Har bir inson hayotida maktab muhim o'rin tutadi. Aynan shu maskanda biz bilim olamiz, odob-axloqni o'rganamiz va kelajak uchun zamin yaratamiz. Maktabda bizni har kuni bag'rikeng va bilimdon o'qituvchi kutib oladi. O'qituvchilar bizga sabr bilan har bir mavzuni tushuntiradilar va har :m savollarimizga javob berishga tayyor bo'ladilar. O'qituvchi bergan darslarni chuqurroq o'zlashtirish uchun men ko'pincha kitob mutolaa qilaman. Har bir o'qilgan kitob menga yangi bilim bag'ishlaydi. Kitoblar orqali men turli hayotiy voqealar, mashhur shaxslar va fan olamidagi kashfiyotlar bilan tanishaman. Maktabda men bilan birga o'qiydigan sinfdoshlarim ham ilm olishga intiladilar. Biz darslardan keyin birgalikda uy vazifalarini bajarish orqali bir-birimizga yordam beramiz. Shu tarzda o'zaro do'stlik, hamkorlik va muloqot madaniyatini shakllantiramiz. Shunday qilib, maktab, o'qituvchi, kitob, bilim va sinfdosh kabi tushunchalar mening hayotimda katta ahamiyatga ega. Men kelajakda yetuk

shaxs bo'lishni istayman va buning uchun hozirdanoq ko'proq kitob o'qib, imlo qoidalariga rioya qilishga harakat qilaman.

4. 10 ta so'z beriladi. Har bir so'zga aloqador boshqa so'zlar yozing va imlosini to'g'ri yozilganini tekshirib chiqing.

	Asosiy so'z	Aloqador so'zlar	Imlo tekshiruvi	Izoh
	Taraqqiyot	rivojlanish, yutuq, ilg'orlik	☑ ☑ ☑	Barchasi taraqqiyot natijasini bildiradi
	Mustaqillik	erkinlik, suverenitet, ozodlik	☑ ☑ ☑	Mustaqillikning sinonim va tushunchaviy :rasi
	O'qituvchi	pedagog, ustoz, murabbiy	☑ ☑ ☑	Kasb va roli bir xil
	Yozgi	ta'til, issiq, quyosh	☑ ☑ ☑	Yoz fasliga xos belgilar
	Ilm	bilim, fan, izlanish	☑ ☑ ☑	Ilm egallash va tadqiqotga :r so'zlar
	Madaniyat	urf-odat, san'at, meros	☑ ☑ ☑	Madaniyat turlari va ifodasi
	Texnologiya	dastur, qurilma, innovatsiya	☑ ☑ ☑	Texnologik soha atamalari
	Mas'uliyat	javobgarlik, burch, majburiyat	☑ ☑ ☑	Sinonimik so'zlar
	Dasturxon	ovqat, meva, idish	☑ ☑ ☑	Dasturxon ustidagi narsalar
0	Hamkorlik	jamoa, hamjihatlik, loyiha	☑ ☑ ☑	Hamkorlikka :r faoliyatlar

5. Ikki xil mavzudagi so'zlar beriladi (masalan: "tabiat" va "texnika"). Har bir toifadan 5 tadan so'z tanlab, har biriga bog'liq gaplar tuzing.

Topshiriq: So'z toifalari asosida gaplar tuzing.

Vazifa: Quyidagi ikki mavzu asosida berilgan so'zlardan foydalaning:

Mavzu 1: Tabiat

Mavzu 2: Texnika

1-bosqich: Har bir mavzuga oid 5 tadan so'z tanlang.

2-bosqich: Har bir so'z ishtirok etgan bittadan grammatik jihatdan to'g'ri, mazmunli gap tuzing.

Tabiat

Daraxt – Bog'dagi daraxtlar gullay boshladi.

Qush – Bahorda qushlar chug'urlashi yurakni yayratadi.

Tog' – Biz tog' etagida sayr qildik.

Gul – Har xil rangdagi gullar bog'ni bezatadi.

Daryo – Baliqchilar daryo bo'yida to'plangan edi.

Texnika

Kompyuter – Kompyuter yordamida yangi dastur yaratdim.

Telefon – Telefon orqali do'stlarim bilan muloqot qilaman.

Televizor – Televizorda badiiy film tomosha qildik.

Mashina – Otam yangi mashina sotib oldi.

Robot – Zavodda ishlaydigan robotlar unumdorlikni oshiradi.

O'quvchilarning imlo savodxonligini oshirish maqsadida yuqoridagilar asosida qo'shimcha topshiriq berish mumkin.

Xato yozilgan gaplarni to'g'rilang. Quyidagi gaplarda imlo xatolari mavjud. Har bir gapni diqqat bilan o'qing va imloviy xatoni topib, to'g'ri shaklini yozing.

1. Qushlar *bohorda* daraxtlarga in quradi.
2. Robotlar *murakab* buyruqlarni bajaradi.
3. Kechki yog'gan *yog'mirdan* so'ng daryo suvi toshdi.
4. Kompyuter *texnologiyalari* tez rivojlanmoqda.
5. Bahor faslida gullar o'sadi va *havvo* musaffo bo'ladi.

Assotsiativ usul yordamida imlo savodxonligini oshirishda axborot texnologiyalaridan ham foydalanish mumkin.

Topshiriq: QR-kod orqali tinglangan matn asosida 10 ta asosiy so'zni yozing va ularni turli usullar bilan eslab qoling (chizish, guruhlash, bog'lash).

Amaliy tajribalar shuni ko'rsatadiki, assotsiativ usul qo'llanilgan sinflarda o'quvchilar so'zlarni to'g'ri yozish qoidalarini ancha tez o'zlashtirishgan. Bu usul o'quvchilarning faolligini oshirgan, mustaqil fikrlash va xotirada mustahkamlash imkonini bergan.

Assotsiativ usul orqali imlo savodxonligini rivojlantirish o'quvchilar tafakkurini faollashtirish, fikrlar va so'zlar orasida mantiqiy bog'lanishlar hosil qilish orqali imloviy ko'nikmalarni mustahkamlashga xizmat qiladi. Bu usul o'quvchilarning yozma nutqdagi xatolarini kamaytirish, so'z boyligini kengaytirish va mustaqil fikrlash salohiyatini oshirishda muhim vosita hisoblanadi. Assotsiatsiya jarayonida so'zlar va tushunchalar o'rtasidagi semantik aloqalarni topish, ularni holat, obraz yoki hodisalar bilan bog'lash o'quvchining ijodiy fikrlashini rivojlantiradi. Bu yondashuv o'quvchini faol o'rganishga undaydi, imlo qoidalarini ongli va barqaror o'zlashtirishga yordam beradi. Interaktiv texnologiyalar bilan uyg'unlashtirilgan assotsiativ topshiriqlar mashg'ulotlarni qiziqarli va samarali qiladi. Shuningdek, bu metod ta'limda individual yondashuvga asoslanib, har bir o'quvchining o'z xotirasi va qabul qilishiga mos usullarni qo'llash imkonini beradi. Shuning uchun assotsiativ yondashuv zamonaviy imlo ta'limida dolzarb va samarali metodlardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. Avliyokulov A. "Ona tili o'qitish metodikasi". Toshkent, 2020.
2. Rajabov Sh. "Ona tilini o'rgatish metodikasi va texnologiyasi". Toshkent, 2019.
3. Pavlov I.P. "Lectures on Conditioned Reflexes", Moscow, 1927.
4. Locke J. "An Essay Concerning Human Understanding".

5. Hume D. "A Treatise of Human Nature".
6. Vygotsky L.S. "Thought and Language".
7. Richards J.C., Rodgers T.S. "Approaches and Methods in Language Teaching".
8. Brown H.D. "Principles of Language Learning and Teaching".
9. www.learningapps.org — Interaktiv platforma.
10. www.wordwall.net — Vizual asosli o'yinlar uchun onlayn resurs

TIL TA'LIMIDA SUN'IY INTELLEKT VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR INTEGRATSIYASI: NAZARIY ASOSLAR, METODIK YONDASHUVLAR VA AMALIY TAVSIYALAR

Umarova Iroda Shavkatjon qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

tayanch doktoranti

iroda.iuu@gmail.com

ORCID: 0009-0001-1256-7288

Annotatsiya

Mazkur maqolada til ta'limi jarayoniga sun'iy intellekt (SI) va raqamli texnologiyalarni integratsiya qilishning nazariy, metodik hamda amaliy jihatlari tahlil etiladi. SI vositalarining til o'rganishdagi o'rni, zamonaviy texnologiyalar asosida ishlab chiqilgan pedagogik modellar, AI vositalarini qo'llash orqali til kompetensiyalarini shakllantirish yo'llari ko'rib chiqilgan. Shuningdek, maqolada olib borilgan eksperimental tadqiqot asosida amaliy tavsiyalar berilgan.

Abstract.

This article analyzes the theoretical, methodological and practical aspects of integrating artificial intelligence (AI) and digital technologies into the language learning process. The role of AI tools in language learning, pedagogical models developed on the basis of modern technologies, and ways of forming language competencies through the use of AI tools are considered. The article also provides practical recommendations based on the experimental research conducted.

Аннотация

В статье анализируются теоретические, методические и практические аспекты интеграции искусственного интеллекта (ИИ) и цифровых технологий в процесс изучения языка. Рассмотрены роль инструментов ИИ в изучении языка, педагогические модели, разработанные на основе современных технологий, а также способы формирования языковых компетенций с помощью инструментов ИИ. В статье также даны практические рекомендации, основанные на проведенных экспериментальных исследованиях.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, til ta'limi, raqamli texnologiyalar, til kompetensiyasi, AI vositalari, metodika, integratsiya.

Keywords: artificial intelligence, language education, digital technologies, language competence, AI tools, methodology, integration.

Ключевые слова: искусственный интеллект, языковое образование, цифровые технологии, языковая компетенция, инструменты ИИ, методология, интеграция.

Kirish

Global raqamli transformatsiya ta'lim sohasida tub o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Xususan, til o'rganish jarayonida sun'iy intellekt texnologiyalari (ChatGPT, Socratic, Quillionz, Duolingo AI) nafaqat o'qitish uslublarini, balki o'quvchilarning tilga bo'lgan munosabati va mustaqil o'rganish imkoniyatlarini ham o'zgartirmoqda. Sun'iy intellektning o'rganish tajribasini shaxsiylashtirish, ma'muriy vazifalarni avtomatlashtirish va tezkor fikr-mulohazalarni taqdim etish qobiliyati ta'lim landshaftini inqilob qiladi, shu bilan mavjud bo'shliqlarni bartaraf etadi va yanada inklyuziv va samarali o'quv muhitini rivojlantiradi (Kamalov va boshqalar). Sun'iy intellektga asoslangan vositalar moslashtirilgan o'rganish, aqlli repetitorlik va avtomatlashtirilgan baholashni osonlashtiradi, bu esa yanada moslashuvchan, samarali va immersiv ta'lim tajribasini beradi. Ushbu transformatsiya sun'iy intellekt taqdim etadigan imkoniyatlar va muammolarni, jumladan, axloqiy mulohazalar, erkin foydalanish huquqi va o'qituvchilarning tobora ortib borayotgan texnologik vositachi ta'lim ekotizimida rivojlanayotgan rolini chuqur o'rganishni talab qiladi

1. Til ta'limida AI integratsiyasining nazariy asoslari

AI texnologiyalarining til o'rgatishdagi qo'llanilishi pedagogik va texnologik yondashuvlarni talab qiladi. Sun'iy intellektga asoslangan dasturlar talabning ehtiyojlariga moslashtirilgan individual o'quv muhitini yaratadi. Sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining ta'limga, xususan, til o'rganishga integratsiyasi XXI asr pedagogikasida tub o'zgarishlarga sabab bo'lmoqda¹⁶⁷. Bu integratsiya nafaqat texnologik yangilik, balki til o'rganishning kognitiv va konstruktivistik asoslariga moslashgan pedagogik yondashuvdir. Til o'rganishda SI dasturlarining qo'llanilishi o'quvchilarning individual ehtiyojlarini inobatga oluvchi shaxsiylashtirilgan o'quv muhiti yaratishga xizmat qiladi.

Kognitiv asoslar SI vositalari, xususan ChatGPT, Duolingo AI, Replika kabi platformalar, tilni muloqot orqali o'rganishga imkon beradi. Vygotsky (1978) ta'kidlaganidek, til o'rganish jamiyat va ijtimoiy muloqot kontekstida sodir bo'ladi. Uning sotsiomadaniy yondashuvi tilni muloqot vositasi sifatida o'rganishni taqozo etadi, bu esa o'quvchilarning rivojlanishini yaqin rivojlanish zonasida (ZPD) qo'llab-quvvatlaydi.¹⁶⁸ Bundan tashqari, SI o'quvchilarning o'z bilimlarini muammoli vaziyatlarda qo'llay olishiga turtki bo'ladi, bu esa konstruktivistik ta'lim tamoyillariga mos keladi.

Pedagogik modellar bilan uyg'unlik AI integratsiyasi SAMR (Substitution, Augmentation, Modification, Redefinition) va TPACK (Technological Pedagogical Content Knowledge) kabi zamonaviy pedagogik modellar asosida tahlil qilinmoqda. SAMR modeli texnologiyani ta'limga integratsiyalash darajasini baholashda to'rtta bosqich orqali tasniflaydi: o'rinbosar (substitution),

¹⁶⁷ Kembrij Universiteti Noshriyoti. Til ta'limida sun'iy intellekt. Kembrij nashriyoti. 2023.

¹⁶⁸ Vygotskiy, L. S. *Jamiyatdagi ong: Yuqori psixologik jarayonlarning rivojlanishi*. Garvard universiteti nashriyoti. 1978.

kuchaytirish (augmentation), o'zgartirish (modification), va yangicha talqin (redefinition)¹⁶⁹. SAMR modeli asosida SI dasturlari nafaqat an'anaviy topshiriqlarni raqamli shaklda taklif qiladi (substitution), balki yangi interaktiv o'rganish shakllarini yaratish (redefinition) imkonini beradi. TPACK modeli esa o'qituvchidan texnologik vositalar, pedagogika va til mazmuni o'rtasidagi uyg'unlikni to'g'ri tashkil qilishni talab qiladi¹⁷⁰.

Til kompetensiyalariga ta'siri. AI vositalari til kompetensiyalarini rivojlantirishda multimodal yondashuvni qo'llab-quvvatlaydi. Misol uchun, yozuvni avtomatik tahlil qilish (AI grammar checkers), talaffuzni baholash (speech recognition), matn yaratish (text generation) va kontekstual tarjima (context-based translation) imkoniyatlari o'quvchilarda to'rtta asosiy ko'nikma — tinglash, o'qish, yozish va gapirishni o'zlashtirishni samaraliroq tashkil etadi.

Maxsus AI vositalarining ta'limiy salohiyati Natural Language Processing (NLP), Machine Learning (ML) va Big Data asosida ishlab chiqilgan AI vositalari (masalan, Grammarly, Quillionz, Socratic) o'quvchilarning xatolarini tahlil qilish, individual yo'nalishlarni aniqlash va o'quv maqsadlariga mos kontent taklif qilish imkonini beradi. Bu esa til o'rganish jarayonida reflektivlikni, ya'ni o'quvchining o'z-o'zini anglash va tahlil qilish qobiliyatini shakllantiradi.

Metodik yondashuvlar va AI asosida dars dizayni. Sun'iy intellekt vositalari til o'rgatishda multimodal materiallar, mashq va testlar avtomatizatsiyasi, tinglab tushunish va yozma nutqni tahlil qilish imkoniyatlarini taqdim etadi.

Til ta'limida sun'iy intellekt (SI) vositalaridan samarali foydalanish o'qitish metodikasini qayta ko'rib chiqishni va yangi dars dizayni modelini ishlab chiqishni talab etadi. AI texnologiyalari nafaqat didaktik vosita, balki ta'lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylanib bormoqda. Shu bois, zamonaviy metodik yondashuvlar SI imkoniyatlarini hisobga olgan holda yangilanmoqda.

Moslashuvchan (adaptive) ta'lim. AI asosida ishlaydigan platformalar (Duolingo, Lingvist, Quillionz) foydalanuvchi faoliyatini tahlil qilib, shaxsiylashtirilgan topshiriqlar va mashqlar taklif qiladi. Bu *adaptiv o'quv dizayni* tamoyiliga asoslanadi, ya'ni har bir o'quvchiga uning bilim darajasi, qiziqishi va o'rganish uslubiga moslashtirilgan ta'lim muhiti yaratiladi. AI asosida dars strukturasini loyihalash. Sun'iy intellekt integratsiyasi asosida tuzilgan dars quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- Boshlang'ich bosqich: AI yordamida diagnostik testlar (quizziz, Socratic, Edpuzzle) orqali o'quvchining bilim darajasi aniqlanadi.

- Taqdimot bosqichi: ChatGPT, Canva AI yoki Genially orqali mavzu interaktiv ravishda taqdim etiladi.

¹⁶⁹ Puentedura, R. R. *SAMR va TPACK: Sinfdagi amaliyotga qo'llaniladigan yondashuv*. Hippasus nashriyoti. 2014.

¹⁷⁰ Mishra, P. va Koehler, M. J. Texnologik-pedagogik mazmunli bilim: O'qituvchi bilimi uchun konseptual model. O'qituvchilar kolleji jurnali, 2006. 108(6), 1017–1054.

- **Mashq bosqichi:** AI asosidagi platformalarda (Write&Improve, Speechling) yozish va so'zlashish ko'nikmalari mashq qilinadi.
- **Refleksiya va baholash:** Otter.ai yoki Grammarly kabi vositalar yordamida yozma va og'zaki nutq avtomatik tahlil qilinadi. O'quvchi o'z rivojlanishini real vaqtda kuzatishi mumkin.

Konstruktivistik yondashuv va AI Konstruktivistik metodika AI vositalari bilan uyg'unlashganda o'quvchilarga bilimni faollik orqali o'zlashtirish imkonini beradi. Masalan, AI orqali yaratilgan muammoli vaziyatlar (problem-based learning) orqali talabalar muhokama, tahlil va yechim izlash jarayoniga jalb etiladi. Bu esa tanqidiy fikrlash, muloqot va kreativ yondashuvni rivojlantiradi. Ko'pkanalli o'rgatish (multimodal learning) AI vositalari multimodal ta'limni qo'llab-quvvatlaydi: video, matn, ovoz, infografika kabi elementlarni bir vaqtning o'zida taqdim etish mumkin. Bu esa turli intellekt turlariga ega o'quvchilar uchun mos o'quv muhitini ta'minlaydi.

AI vositalarining metodik klassifikatsiyasi

Vazifa turi	AI vositasi	Ko'nikma turi
Matn yaratish	ChatGPT, Poe.com	Yozish
Grammatik tahlil	Grammarly, QuillBot	Yozish, Tahlil
So'zlashuv mashqlari	Replika, Elsa Speak	Og'zaki nutq
Tinglab tushunish	YouTube AI, Edpuzzle	Tinglash
Tarjimonlik	DeepL, Google Translate AI	Lug'at, Kontekst

AI vositalarining metodik klassifikatsiyasi Tajribaviy tadqiqot natijalari:

Tadqiqot 2024–2025 yillarda O'zbekistonning bir nechta oliy ta'lim muassasalarida olib borildi. AI vositalari yordamida dars tashkil etilgan guruhlarda til ko'nikmalarida ijobiy o'zgarishlar kuzatildi.

Sun'iy intellekt vositalarining til o'rganishga ta'sirini aniqlash maqsadida eksperimental tadqiqot o'tkazildi. Tadqiqotda AI yordamida ishlab chiqilgan o'quv modullarini an'anaviy dars metodlari bilan solishtirish orqali samaradorlik o'rganildi. Tadqiqot 3 oy davomida 2 ta eksperimental va 1 ta nazorat guruhida olib borildi. Har bir guruhda 25 nafardan talabalar ishtirok etdi. Eksperimental guruhlar AI vositalari yordamida o'qitildi (ChatGPT, Grammarly, ELSA, Edpuzzle), nazorat guruhi esa an'anaviy uslubda dars olib bordi.

Tadqiqot metodlari:

- Old va keyingi testlar (pre/post-tests)
- Kuzatuv protokollari
- So'rovnoma va intervyular
- AI orqali yozilgan va so'zlangan matn tahlili (Grammarly, Otter.ai)

Ko'nikma turi	Nazorat guruhi (O'rtacha ball)	Eksperimental guruh (O'rtacha ball)	Farq (%)
So'z boyligi	68.2	83.5	+22.5%
Grammatik	72.4	89.1	+23.1%

Ko'nikma turi	Nazorat guruhi (O'rtacha ball)	Eksperimental guruh (O'rtacha ball)	Farq (%)
aniqlik			
Og'zaki nutq ravonligi	64.3	82.6	+28.5%
Tinglab tushunish	70.1	84.7	+20.8%

AI asosidagi metodikalar talabalarni yuqori darajada jalb etgani, shaxsiylashtirilgan mashg'ulotlar orqali mustaqil o'rganish motivatsiyasi ortgani kuzatildi. Masalan, Write & Improve platformasi yozma topshiriqlarda grammatik xatolarni real vaqt tahlil qilgani tufayli talabalar yozma ko'nikmasini tezroq rivojlantirdi¹⁷¹. Eksperimental guruh talabalarining baholari 3 oy davomida o'rtacha 22–28 foizga oshgan. Bu natijalar ilgari o'tkazilgan tadqiqotlar bilan mos keladi:

Sun'iy intellekt asosidagi ta'lim dinamik fikr-mulohaza (feedback)ni taqdim etadi va talabalarni o'z-o'zini boshqaruvchi (mustaqil) o'quvchilarga aylanishiga yordam beradi¹⁷². Tinglab tushunish bo'yicha Edpuzzle orqali mashqlar berilganida, talabalarining kontekstual tushunish darajasi sezilarli darajada oshgan. Bunda vizual va audio elementlar birgalikda qo'llanilgani muhim omil bo'lgan.

Talabalar fikrlari So'rovnoma natijalariga ko'ra:

- 86% talabalar AI bilan ishlashni “qiziqarli va foydali” deb baholadi.
- 78% talabalar mustaqil o'rganishga ko'proq tayyor bo'lganini bildirdi.
- 91% AI-dan foydalangan darslar “zamonaviy va moslashuvchan” deb topildi.

Tajriba natijalari shuni ko'rsatdiki, sun'iy intellektga asoslangan metodikalar til o'rganish samaradorligini oshirishda sezilarli ijobiy ta'sirga ega. Shuningdek, AI vositalari yordamida amalga oshirilgan ta'lim jarayoni individual yondashuv, tezkor baholash va kreativ fikrlashga keng imkoniyat yaratadi.

Xulosa

XXI asr ta'limida sun'iy intellekt (SI) va raqamli texnologiyalar til o'rganish va o'qitishning ajralmas qismiga aylanmoqda. Ushbu dissertatsiyada AI vositalarining lingvodidaktik muhitga integratsiyasi, ularning samaradorligi, metodik yondashuvlar asosida dars dizayni va tajribaviy natijalari chuqur tahlil qilindi. ASun'iy intellekt va raqamli texnologiyalarni til ta'limiga integratsiya qilish bugungi kunda zamon talabi hisoblanadi. Tadqiqot natijalari va amaliy tavsiyalar ushbu yondashuvning real samaradorligini tasdiqlaydi. Sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalarni til ta'limiga ongli va metodik asosda integratsiyalash nafaqat o'quvchilar natijadorligini oshiradi, balki zamonaviy o'qituvchi rolini ham qayta belgilaydi. AI til o'rgatishda yordamchi emas, balki

¹⁷² Zawacki-Richter, O., Marín, V. I., Bond, M., & Gouverneur, F. (2019). Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education

hamkorlik qiluvchi vosita sifatida talqin qilinishi lozim. Kelajak til ta'limi sun'iy intellekt bilan insoniy tajriba sinergiyasiga asoslanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Kembrij Universiteti Noshriyoti. (2023). Til ta'limida sun'iy intellekt. Kembrij nashriyoti.
2. Vygotskiy, L. S. (1978). *Jamiyatdagi ong: Yuqori psixologik jarayonlarning rivojlanishi*. Garvard universiteti nashriyoti.
3. Puentedura, R. R. (2014). *SAMR va TPCCK: Sinfdagi amaliyotga qo'llaniladigan yondashuv*. Hippasus nashriyoti.
4. Mishra, P. va Koehler, M. J. (2006). Texnologik-pedagogik mazmuniy bilim: O'qituvchi bilimi uchun konseptual model. O'qituvchilar kolleji jurnali, 108(6), 1017–1054.
5. Stokvell, G. (2012). Kompyuter yordamida til o'rganish: Tadqiqot va amaliyotdagi xilma-xillik. Kembrij Universiteti Noshriyoti.
6. Yilmaz, R. M. va Yilmaz, F. G. K. (2020). Til ta'limida o'quv tahlillari va sun'iy intellekt: Tizimli sharh. Ta'lim texnologiyalari bo'yicha tadqiqot va rivojlanish, 68(5), 2461–2489.

ONA TILI DARSLARI UCHUN RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR VOSITASIDA O'QUV TOPSHIRIQLARINI YARATISH

Umurzakova Zuxraxon Yusupjon qizi

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti magistranti

zuxraxonumurzakova@gmail.com

ORCID: 0009-0007-0665-1663

Annotatsiya

Ushbu maqola ona tili darslari uchun interfaol o'quv materiallarini yaratishda raqamli texnologiyalarning integratsiyasini tadqiq etadi. O'quvchilarning faolligi va moslashtirilgan ta'limni alohida aniqlashtirib berishda multimedia taqdimotlari, ta'lim ilovalari va virtual o'quv muhitlari kabi vositalar orqali tilni qanday qilib o'zlashtirishni yaxshilashga turtki beradigan jarayonni yoritadi. Tadqiqot konstruktiv ta'lim nazariyalariga asoslangan bo'lib, texnologiyaga asoslangan ta'limiy jarayonda o'quvchilarning birgalikda faol va tirishqoqlik bilan yodlashiga zamin yaratib beradi. Bunday raqamli interaktivlik orqali o'quvchilarning bilimlarini oshiribgina qolmasdan, balki ularning lingvistik, kognitiv yondashuv asosida motivatsion faolligini rag'batlantirish mumkin bo'ladi. Bundan tashqari, elektron manbalarni qo'llash madaniy o'ziga xoslikni saqlab qolgan holda tilga bo'lgan qiziqishni yorqin va estetik tomondan jozibali qiladi. Maqolada keltirib o'tilgan materiallar nafaqat nazariy natijalarni yaxshilash, balki rivojlanib borayotgan asrda o'ziga xos bo'lgan qulaylikni yaratib beradi degan xulosaga keladi.

Kalit so'zlar: raqamli texnologiyalar, ona tili ta'limi, elektron resurslar, hamkorlikda o'rganish, til hodisalari.

Аннотация

В статье рассматривается интеграция цифровых технологий при создании интерактивных учебных материалов для занятий по изучению языка наследия. В ней представлен процесс, в котором особое внимание уделяется вовлечению учащихся и персонализированному обучению, поощряя их к более эффективному усвоению языка с помощью таких инструментов, как мультимедийные презентации, образовательные приложения и виртуальные учебные среды. Исследование основано на

конструктивистских теориях обучения и закладывает основу для совместного активного и внимательного обучения студентов в рамках технологического учебного процесса. Благодаря такому цифровому взаимодействию можно не только повысить уровень знаний студентов, но и стимулировать их мотивационную активность на основе лингвистического и когнитивного подхода. Кроме того, использование электронных ресурсов делает изучение языка живым и эстетичным, обеспечивая при этом сохранение культурной идентичности. Делается вывод, что материалы, о которых идет речь в статье, не только улучшают теоретические результаты, но и создают удобство, не имеющее аналогов в развивающуюся эпоху.

Ключевые слова: цифровые технологии, обучение родному языку, электронные ресурсы, совместное обучение, доступность языка.

Abstract

This article examines the integration of digital technologies in the creation of interactive learning materials for heritage language classes. It presents a process that emphasizes student engagement and personalized learning, encouraging learners to enhance language acquisition through tools such as multimedia presentations, educational applications and virtual learning environments. The research is based on constructivist learning theories and provides a basis for students to learn together in an active and attentive way in a technology-based learning process. Through such digital interactions it will be possible not only to increase students' knowledge but also to stimulate their motivational activity based on a linguistic and cognitive approach. Moreover, the use of electronic resources makes language learning lively and aesthetic, while ensuring the preservation of cultural identity. It is concluded that the materials referred to in the article, in addition to improving the theoretical results, create a convenience that is unparalleled in the developing age.

Keywords: digital technologies, mother tongue education, electronic resources, collaborative learning, language accessibility.

Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi interfaol o'quv materiallarini yaratish uchun o'ziga xos imkoniyatlarni taqdim etish orqali ona tili ta'limi ko'rinishini yangidan rivojlantirib bormoqda. Zamonaviy axborot texnologiyalari butun dunyo bo'ylab universitetlar va boshqa ta'lim muassasalarini rivojlantirish uchun yangi vositalarni taqdim etadi. Shiddat bilan rivojlanib borayotgan ta'lim tizimida elektron dasturiy ta'minot vositalarining ona tili ta'limiga integratsiyalashuvi o'quvchilarning faolligini oshirish va tilga oid bo'lgan bilimlarni chuqurlashtirishning muhim yo'nalishi sifatida tatbiq etilmoqda. Ona tilini o'rganishda raqamli zamonaviy texnologiyalardan foydalanish zamonaviy maktab o'quvchisining ishtiyoqini oshiradi, uning kognitiv qiziqishi va mustaqilligini rag'batlantiradi[1]. Pedagogika va texnologiyaning o'zaro uyg'unlashuvi an'anaviy didaktik yondashuvlardan chetlanadigan interfaol o'quv materiallarini yaratilishiga keng imkoniyatlarni namoyon qilib berdi. Raqamli vositalar, xususan, multimedia taqdimotlari, o'yinlashtirilgan o'quv platformalari, kengaytirilgan reallik ilovalari va virtual sinf xonalarining yaratilishi o'quvchilarning tubdan o'zgartirilgan ta'limiy jarayonlardagi kontent munosabatlarini yaxshilab berdi. Til o'rganishdagi muhitda samaradorlikni kuchaytiradigan ushbu vositalar faqatgina faol o'quvchini rag'batlantiribgina qolmasdan, balki turli ko'rinishdagi tilni o'rganish usullarini va kognitiv bilimlarni shakllantirishda o'zlashtirishi bir muncha orqada qolgan o'rganuvchilarni ham jalb etishdagi muhim vosita sifatida

namoyon bo'ladi. Raqamli texnologiyalar imkoniyatlaridan foydalangan holda o'quv maqsadlariga mos keladigan qiziqarli va kontentga boy bo'lgan o'quv muhitini yaratish mumkin, shu bilan birga, tanqidiy fikr yuritish, ijodiy qobiliyatni shakllantirishga turtki beradi.

Texnologik jarayonlarning to'xtovsiz rivojlanishi va raqamli platformalardan foydalanish imkoniyatining oshib borilishini taqozo etadi. Buni inobatga olgan holda keyingi yillarda dasturiy ta'minotga qaramlikni yanada shiddat bilan oshib borilishiga guvoh bo'lish mumkin: an'anaviy ona tili ta'limi o'zaro aloqalarda va ta'limda fikrni samarali yetkazib bera oladigan gibrid modellar bilan almashinuviga olib keladi.

Raqamli texnologiyalarni til ta'limiga integratsiyalashuvi so'nggi yillarda katta e'tibor qaratildi va ularning ta'sirini baholovchi tadqiqotlar paydo bo'ldi. Tadqiqotlar: miy ravishda raqamli vositalar orqali interaktiv tajribalarni taqdim etish orqali til o'rganishni yaxshilashi mumkinligini ko'rsatadi. Shvetsiyada o'tkazilgan tadqiqot shuni ko'rsatadiki, raqamli texnologiyalardan shaxsiy hayotlarida tez-tez foydalanadigan ona tili o'qituvchilari ularni o'z o'qitish amaliyotiga ko'proq integratsiyalashadi, bu esa ko'proq interfaol va ishtirokchi ta'lim muhitiga olib keladi[2]. Ushbu mulohazadan kelib chiqqan holda shuni ta'kidlash mumkinki, ona tili o'qituvchilari ta'limiy dasturlardan kundalik hayotlarida foydalanibgina qolmasdan, balki uni o'quv muhitiga, ta'lim-tarbiya jarayoniga olib kirishsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Dars jarayonida elektron qurilmalardan foydalanish orqali mavzuning qiziqarli va rang-barangligini saqlab qolish, o'quvchining tushunish qobiliyatiga ko'maklashish, darsni estetik tomondan tashkillashtirishda katta natijalarga olib kelishga zamin yaratadi. Eng asosiy o'rinda, ona tili darslarini elektron qurilmalar vositasida olib borishdan maqsad shuki, ta'lim oluvchilarning erkin fikr yurita olish, o'z ustida samarali ish olib borishni rag'batlantirish, muammolarni keltirib chiqargan yechimlarni izlab topishga yo'naltirilgan. Raqamli vositalar til va madaniy kompetensiyalarni o'zlashtirish uchun zarur bo'lgan tahlil qilish, xulosalar chiqarish va samarali muloqot kabi muhim ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi.

Raqamli texnologiyalarni ona tili ta'limiga integratsiyalashuvi pedagogik amaliyotdagi paradigma o'zgarishlarini aks ettiruvchi keng ko'lamli ilmiy tadqiqotlar mavzusi bo'ldi. Neuman tomonidan o'tkazilgan keng qamrovli sharhda yigirma yil davomida nashr etilgan 89 ta empirik tadqiqotlar tahlil qilindi, ular erta bolalik tili va savodxonlik ta'limiga qaratilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, raqamli vositalar, xususan, elektron kitoblar va interaktiv ilovalar yosh bolalarning til rivojlanishini yaxshilashda samarali bo'lib, 53 ta tadqiqotdan 34 tasida ijobiy natijalar qayd etilgan[3]. Tadqiqotlardan shuni tushunish mumkinki, o'quvchilarda tilga oid bilimlarni o'zlashtirilganligi – bu xatolardan xoli bo'lgan holda yozish hamda so'zlash layoqati, balki nutqiy vaziyatlarda o'z mulohazalarini aniq, izchil ravishda, bir tekisda ifodalay olish salohiyatidir. Hozirgi kunda o'quvchilarning til savodxonligi darajasi turlicha bo'lib, bunga ular har xil elektron vositalardan foydalanish orqali turli natijalarga erishishlari mumkin. Ona tili darslarini samarali tashkil etish

o'quvchilarning kelajagi uchun juda muhim. To'g'ri yozish va ravon so'zlash hayotning turli jabhalarida muvaffaqiyat kaliti bo'lib xizmat qiladi.

Varschauer ta'kidlaganidek, raqamli vositalar mazmunli o'qitishni qo'llab-quvvatlovchi va o'quvchilarning bilimini oshiradigan samarali pedagogik vosita bo'lib xizmat qiladi. Texnologiya intellektual va ijtimoiy kuchaytiruvchi rol o'ynaydi va o'quv dasturiga samarali integratsiyalashganda o'rganish imkoniyatlarini oshiradi[4]. Texnologiya rivojlanib borayotgan dunyoda qulay sharoitlarni taqdim etibgina qolmasdan, inson va jamiyat hayotiga oid intellektual ko'rinishlarning ravnaq topishiga ham ta'sir ko'rsatadi. U maorif tizimidan boshlab maishiy turmush tarzigacha bo'lgan hamma sohalarda ta'sir o'tkazuvchi vosita singari namoyish etib kelmoqda. Shu bilan birga, ushbu keltirib o'tilgan yutuqlarga qaramay, raqamli texnologiyalarni samarali integratsiyalashda muammolar saqlanib qolmoqda.

Tondeur va boshqalar tomonidan olib borilgan tadqiqot shuni ko'rsatadiki, raqamli vositalar, asosan, yozish, nutq va lug'at ko'nikmalarini yaxshilash uchun ishlatiladi, ammo haqiqiy sinf ilovalari cheklangan. O'qituvchilarning raqamli kompetentsiyasi va resurslardan foydalanish kabi omillar til ta'limida texnologiya integratsiyasi darajasiga sezilarli darajada ta'sir qiladi[5].

Ona tili ta'limi jarayonida raqamli texnologiyalar va sinfiy ilovalar muhim rol o'ynaydi. Biroq, ulardan foydalanishda ma'lum bir chegara to'siqlarga ham duch kelish mumkin. Til ta'limida sinfiy ilovalardan foydalanishning chegaralanganligi quyidagi asosiy muammolarga bog'liq bo'lishi mumkin:

Internet tarmog'i va qurilmalar yetishmovchiligi – aksariyat hududlarda barqaror internet aloqasi yoki yetarli darajada zamonaviy qurilmalar mavjud emasligi sababli ilovalardan to'liq foydalanish qiyinlashadi.

Ilovalarning mos kelmasligi – ba'zi sinfiy ilovalar barcha boshqaruv tizimlarida yoki barcha turdagi qurilmalarda yaxshi ishlamaydi.

Mavjud cheklovlarning, qisman bo'lsa-da, ta'siri darsning samaradorligi va bilim olishga bo'lgan rag'batni cheklashga olib keladi. Biroq raqamli tafovut va madaniy jihatdan mos tarkibga ehtiyoj kabi muammolar ham saqlanib qolmoqda. Dunyo aholisining qariyb 40 foizi o'z ona tilida ta'lim olish imkoniyatiga ega emas. 2030-yilga borib raqamli texnologiyalar til ta'limining yanada ajralmas qismiga aylanadi, ta'lim mazmunining taxminan 70 foizi raqamli platformalar orqali yetkaziladi. Chunki raqamli savodxonlik global miqyosda oshib, onlayn tilshunoslikdagi bo'shliqni to'ldirishi mumkin.

Tadqiqot davomida INSERT hamda kuzatuv-tahlil metodlari asosida ilmiy yondashuvlar amalga oshirildi. Ushbu metodlarni amalga oshirishdan ko'zlangan maqsad – elektron dasturiy ta'minot vositalari yordamida ishlab chiqilgan interaktiv o'quv topshiriqlarining ona tili darslaridagi samaradorligini ko'zdan kechirish hamda qanday qilib o'quvchilarning aktivligini saqlab qolgan holatda nazariy va amaliy bilimlarini yanada kuchaytirishdan iboratdir.

Mana shu o'rinda INSERT metodi haqidagi aniq va ilmiy ma'lumotni keltirib o'tilishi lozim bo'ladi. **INSERT** — bu ingliz tilidagi **Interactive Noting System for Effective Reading and Thinking** iborasining qisqartmasi bo'lib, **"Faol o'qish va**

fikrlash uchun interaktiv yozuv tizimi" degan ma'noni anglatadi. Ushbu metod 1980-yillarda amerikalik pedagoglar **Vogt va Echevarria** tomonidan ishlab chiqilgan va u o'quvchilarni matn bilan **mustaqil va faol ishlashga**, o'z fikrlarini belgilash va tahlil qilish orqali **tanqidiy tafakkurni rivojlantirishga** qaratilgan. Metodning asosiy maqsadi:

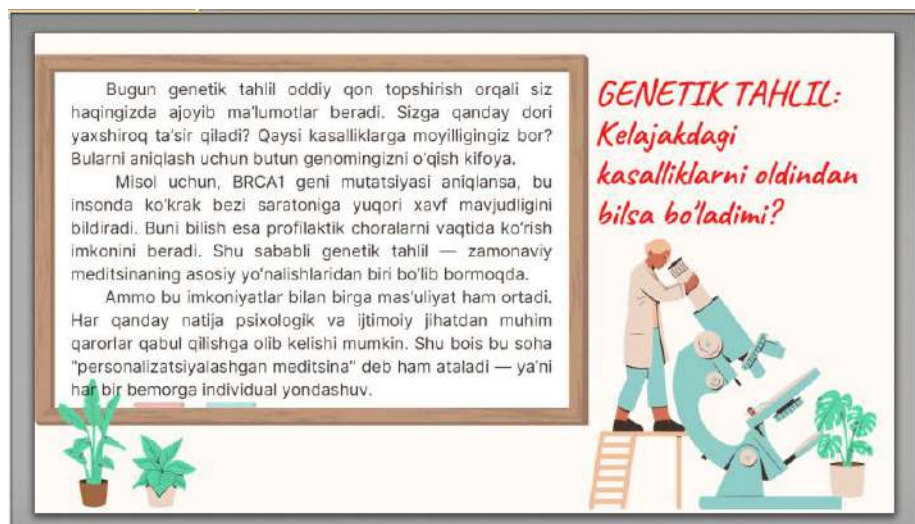
- o'quvchilarni matnni passiv o'qishdan faol o'qishga o'tkazish;
- o'qish vaqtida :miy ravishda o'z bilimlarini tahlil qilish;
- tushunishni nazorat qilish;
- mavzuni o'zlashtirish darajasini oshirish imkonini beradi.

INSERT metodining afzalliklari:

- tanqidiy fikrlab tahlil qilishni rag'batlantiradi;
- o'quvchilar bilimlarini kuzatish, baholash va yangilash orqali metakognitiv malakalarini oshirib boradilar;
- dars mashg'ulotlaridan boshqa vaqtda ham yangi materiallarni mustaqil o'rgana olish ko'nikmasini shakllantiradi.

1-rasm

2-rasm

Yuqoridagi tasvirda aks etgan matnlardan foydalanishdan avval o'qituvchi INSERT metodining amaliy qo'llanilishi haqidagi bilimlardan xabardor bo'lmog'i lozim. Buning uchun quyidagi amallarni ketma-ketlikda bajarilishi kerak:

- o'qituvchi o'quvchilarga oldindan tayyorlab qo'yilgan matnni taqdim etadi;
- o'quvchi har bir paragraf yoki fikrga nisbatan belgilarni qo'yib boradi;
- belgilar asosida tahlil jadvali tuziladi va muhokamalar olib boriladi;
- o'qituvchi belgilarga asoslanib, qaysi joy tushunarsiz bo'lganini izohlab beradi. (Qarang: 1-2-rasm).

O'quvchilarga belgilar tushuntirilgan jadval tarqatiladi:

BELGILAR	MA'NOSI
✓	<i>Buni ilgari bilganman</i>
☐	<i>Yangi ma'lumot</i>
☐	<i>Tushunmadim, savolim bor</i>
☐	<i>Ilgari bilganimga zid</i>

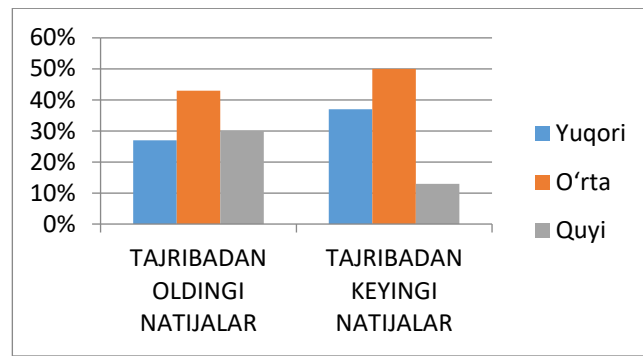
O'quvchilarning qanchalik darsda faol qatnashganligi, savollarga ijodiy tomondan erkin javob bera olishligi kuzatiladi va baholanib boriladi. Shuningdek, o'qituvchining AKT qurilmalaridan erkin tarzda foydalana olishligi ham muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Natijalar grafik va jadvallar orqali tahlil qilindi.

Natijalar:

Tadqiqot natijalariga ko'ra, ona tili darslariga elektron mobil ilovalarning ta'limiy natijalarni amalga oshirishda sezilarli darajadagi ta'sirini ko'rsatib bermoqda. Raqamli vositalarning ona tili darslariga olib kiritilishi o'quvchilarning ishtiyoqi va faolligi hamda aqliy barkamolligi oshganligidan darak bermoqda. O'tkazilgan amaliy tajribaga ko'ra, samaradorlik ko'rsatkichlari shuni ma'lum qilmoqda:

- yuqori ko'rsatkichdagi o'quvchilarning bilim salohiyatidagi natijalari (27% edi) va amaliy sinov tajribalari (37 %) oraliqdagi ko'rsatkich 10 % ga oshgan;
- o'rta ko'rsatkichdagi o'quvchilarning bilim salohiyatidagi natijalari (43 % edi) va amaliy sinov tajribalari (50 %) oraliqdagi ko'rsatkich 7 % ga oshgan;
- quyi ko'rsatkichdagi o'quvchilarning bilim salohiyatidagi natijalari (30 % edi) va amaliy sinov tajribalari (13 %) oraliqdagi ko'rsatkich 17 % ga kamaygan.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan natijalarni tahlil qilib shuni anglash mumkinki, elektron qurilmalardan va dasturiy ta'minot vositalaridan o'quv mashg'ulotlarida foydalanish o'quvchilarda lingvistik bilimni oshirishga imkoniyat yaratib beradi. Shu bilan birga, ta'lim oluvchilarda ko'tarinki kayfiyat va shijoatni ham rivojlantirib beradi va darsning qiziqarli olib borilishiga turtki beradi. Umuman olib qaralganda, natijalar ona tili darslarida raqamli elektron vositalarning roli va ahamiyati haqida ma'lumot keltirib o'tadi. Raqamli resuslar va internet kuchining rivojlanishi ta'limning o'sib borishida salmoqli o'rin egallaydi. Raqamli texnologiyalarning ona tili darslariga jalb etilishi cheksiz imkoniyatlar hamda salbiy muammolarning ko'rinishini ham namoyish etib boradi.

Ta'limni takomillashtirish – raqamli texnologiyalar interaktiv usullar va o'quvchilarni to'liq o'ziga jalb qilish va ularning diqqatini butunlay qarab olish orqali ona tili darslarida olingan natijalarning sezilarli tarzda oshganini ko'rsatilgan.

Ijtimoiy-iqtisodiy va lingvistik tafovutni hal qilish – raqamli ta'minotlarning afzal jihatlariga qaramasdan, raqamli yetishmovchilik ham muhim muammoligini saqlab qolmoqda.

Kelajakdagi taraqqiyot yo'nalishi – kelgusi yillarda raqamli texnologiyalar asosida ona tilini o'rganish tobora o'z kuchini saqlab qolishi mumkin. Texnologiyalar rivojlanishda davom etadi, bu esa ona tilidagi lingvistik bilimlarni o'rganishdagi bo'shliqlarni bartaraf etadi va til o'rganuvchilar uchun keng imkoniyatlarni taqdim etadi. Biroq, raqamli vositalarga qaramlikni iqtisodiy tomondan bataraf etish hamda raqamli resurslardan barcha ta'limiy tashkilotlarda va umumta'lim maktablarida foydalanishni keng joriy etish muhim muammolardan biri bo'lib qolmoqda.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash kerakki, til ta'limida elektron qurilmalardan inetgratsiyalashgan holatda darsni tashkil etilishi tilni imkoniyatlarini bilib borish, madaniy o'ziga xoslik va ijtimoiy qamrab olishni jadallashtirish uchun moslashuvchan imkoniyatni taqdim etadi. Ushbu tadqiqot interaktiv, maxsus moslangan yoki individual o'ziga xoslik qo'shilgan va foydalanish imkoniyati joiz bo'lgan tajribani ta'minlash, til o'rganishdagi kamchiliklarga barham berish uchun raqamli dasturlarning imkoniyati va bilimga yo'naltirilgan salohiyatni ko'rsatib beradi. Natijalar raqamli vositalardan foydalanish uchun ma'lum bir iqtisodiy cheklovlarni bartaraf etishdagi muammolarni hal qilish lozimligini

ta'kidlaydi. Hamda pedagoglar ushu ta'lim jarayonlarida raqamli unsurlardan adolatli tarzda yondashmoqliklari keraligi ta'kidlanadi. O'quvchilarning aqliy jihatdan intellektual rivojlanishida, ayniqsa, ko'z bilan ilg'ab, eshitish salohiyatini rivojlantirib, rang-baranglikni ko'rsata bilish orqali haqiqiy kognitiv bilimga erishishlari mumkin bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Uzoqova M.A. Raqamli texnologiyalar orqali ona tili ta'limini modellashtirish va tashkil etish mexanizmlari. "Экономика и социум" №12(127)-1. 2024. www.iupr.ru.
2. Moinian, F., Kjällander, S., & Dorls, P. (n.d.). Mother tongue language teaching with digital tablets in early childhood education: A question of social inclusion and equity. Retrieved from <https://www.hekupu.ac.nz/sites/default/files/2017-10/Mother-tongue-language-teaching>.
3. Neumann, M. M. (2020). The Use of Digital Technologies to Develop Young Children's Literacy Skills: A Systematic Review. *SAGE Open*, 10(2).
4. Warschauer, M. (2006). Laptops and Literacy: Learning in the Wireless Classroom. Teachers College Press.
5. Tondeur, J., Van Braak, J., Ertmer, P. A., & Ottenbreit-Leftwich, A. (2021). Understanding the relationship between teachers' pedagogical beliefs and technology use in education: a systematic review of qualitative evidence. *Educational Technology Research and Development*, 69, 265–290.

HAMKORLIK TEXNOLOGIYASINI SHAKLLANTIRISHGA OID YONDASHUVLAR

Usmonova Yulduz Faxriddin qizi

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti

yulduz1999.09@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada ona tili darslarida hamkorlikda o'qitish texnologiyasidan foydalanishning muhim o'rni haqida ma'lumot berilgan. Shuningdek, bu texnologiyani o'quvchilarda shakllantirish uchun yaratiladigan mashq va topshiriqlarda qaysi yondashuvlarga tayanish kerakligiga :r tavsiyalar ko'rsatilgan. Har bir yondashuv mazmunidan kelib chiqqan holda ayrim topshiriqlar tahlili bayon qilingan.

Kalit so'zlar: kommunikatsiya, kompetensiya, subyekt-subyekt, integratsiya, xalqaro baholash dasturlari.

Аннотация. В этой статье представлена информация о важной роли использования технологии совместного обучения на уроках родного языка. В нем также даются рекомендации о том, какие подходы следует использовать в упражнениях и заданиях, созданных для развития этой технологии у учащихся. Представлен анализ некоторых задач на основе содержания каждого подхода.

Ключевые слова: коммуникация, компетентность, субъект-субъект, интеграция, международные программы оценки.

Abstract. This article provides information on the importance of using collaborative learning technology in mother tongue classes. Also, recommendations on which approaches should be relied on in the exercises and tasks created for the formation of this technology in students are indicated. Based on the content of each approach, some assignments are analyzed.

Key words: communication, competence, subject-subject, integration, international assessment programs.

Hamkorlik pedagogikasi bugungi kundagi eng dolzarb va muhim texnologiyalardan biri bo'lganligi sababli juda ko'plab mamlakatlarda uni shakllantirish bilan bog'liq ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Olib borilgan tahlillar, tajriba-sinov ishlari natijasida ona tili darslarida nutqiy hamda lingvistik ko'nikmalarni hamkorlik usullari orqali shakllantirishga oid har bir mamlakatning o'ziga xos yondashuv va tamoyillari ishlab chiqilib ta'lim jarayoniga tatbiq etilmoqda.

Eng avvalo, bugungi kunda til ta'limi bilan bog'liq bo'lgan umumiy yondashuvlarning mohiyati bilan qisqacha tanishib, shu orqali mavzu :rasida hamkorlik texnologiyasiga oid bo'lgan xususiyatlarni alohida ta'kidlab o'tishni lozim deb topdik.

Bugungi kunda til ta'limida *kommunikativ yondashuv, integrativ yondashuv, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv, faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv, ongli yondashuv, kashfiyotchilik yondashuvi, farqli yondashuvlar* mavjud bo'lib, ularning har biri o'ziga xos jihatlari bilan ustunlikka ega

Kommunikativ yondashuvning asosiy maqsadi tildan amaliy foydalana olish, real vaziyatda nutqni tushunish va o'z fikrini ifodalay olish bilan belgilanadi. Hamkorlik texnologiyasini rivojlantirishda aynan shu yondashuvga ko'proq tayanamiz. Chunki kommunikativ yondashuvda tilning muloqot vositasi sifatidagi vazifasi birinchi planga qo'yiladi. Ma'lum vaziyatda qanday gapirish to'g'ri bo'ladi, ya'ni qanday ifoda yordamida fikrni bexato yetkazish mumkinligi orqali til qonuniyatlari tushuntiriladi [2]. Kommunikativ yondashuvga asoslangan darslarda og'zaki va yozma nutq teng ravishda rivojlantiriladi. Bilamizki, faqatgina og'zaki nutq ustida ko'p ishlash orqali yozma nutq rivojlanib qolmaydi, chunki yozma va og'zaki nutq mazmun jihatidan bir nuqtaga birlashsa-da, ularning amalga oshish jarayoni inson ongida boshqa-boshqa mexanizmlarning ishlashi orqali ta'minlanadi.

2022-yil yangi nashrdan chiqqan ona tili darsliklarida ham kommunikativ yondashuvdan foydalangan holda bir qancha topshiriqlar keltirilgan. Hozir ayrimlarini tahlil qilamiz.

Guruhlarga bo'lining. Sinfingizda birgalikda tashkil etilgan tadbir, bayram yoki barcha qatnashgan tug'ilgan kun haqida nutq tayyorlang. Har bir guruh o'zi tayyorlagan nutqni boshqalarga so'zlab beradi.

Berilgan ushbu topshiriq kommunikativ yondashuvning mazmuniga asoslanib yaratilgan, o'quvchilarning og'zaki nutq ko'nikmasini shakllantirishga qaratilgan. O'quvchilar dastlab guruhlarga bo'linadi, so'ngra ularning har biriga istagan bayram tadbirini tanlab, og'zaki nutq tayyorlashlari aytiladi. So'ng har bir guruhning nutqi tinglanib, munosabat bildirilishi lozim.

Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv – pedagogik hamkorlikda o'zaro bog'liq tushunchalar, g'oyalar va harakat usullari tizimiga tayangan holda bolaning

shaxsini, o'z-o'zini bilish, rivojlantirish va qo'llab-quvvatlashga imkon beradigan uslubiy yo'nalish. Bu yondashuvda ta'lim shaxsga qaratilgan bo'ladi, ya'ni bu jarayonda insonning qadr-qimmatiga, intellektual salohiyatiga, dunyoqarashini boyitish, ma'naviy-axloqiy tafakkurini rivojlantirishga ko'proq ahamiyat beriladi. Shundan kelib chiqqan holda dars jarayoni, metod va vositalar tanlanadi. "Subyekt-subyekt" munosabati o'rnatiladi. Bu munosabatni ochib berish uchun aynan biz hamkorlik usullaridan foydalanishimiz zarur. Chunki, ona tili darslarida og'zaki va yozma nutq, o'qib tushunishni rivojlantirishda shu yondashuvning mazmuniga tayanamiz, o'quvchilar bunday yondashuvga asoslangan topshiriqlarni bajarish jarayonida mustaqil fikrlay oladi, faol o'rganuvchi bo'lib, dars jarayoning subyektiga aylanadi.

211-bet, 6-sinf. Mazkur topshiriqni bajarishda o'qituvchi sinfda hokim vazifasini bajarib, har bir o'quvchiga familiyasi bilan deputat deb murojaat qilishi, darslikda berilgan masalalarni birma-bir ko'rsatib tanishtirishi, so'ngra har bir o'quvchidan ushbu masalalar yuzasidan fikr so'rashi lozim. O'quvchilar ushbu masalalarni qo'llab-quvvatlashi, tanqid qilishi mumkin. Asosiy e'tibor maqbullar ichidan muqobilini tanlab, uni o'z fikrlari bilan asoslay olishiga qaratiladi. Bu topshiriq yordamida kelajakda o'quvchi biron bir lavozim egasi bo'lganda duch keladigan muammolar va ularga qanday qilib yechim topishni, muhimni nomuhimdan ajrata olishni o'rganadi. Ya'ni shaxsning ma'lum bir ehtiyojlarini to'ldirish uchun xizmat qila oladi.

Til ta'limida *faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv*ning ham o'ziga xos o'rni mavjud bo'lib, o'qib tushunish va yozma nutq ko'nikmasini shakllantirish jarayoni o'quvchining tahlil qilish, umumlashtirish, qiyosiy tahlil, taqqoslash, xulosa chiqarish kabi faoliyati bilan juda bog'liqdir. Shuning uchun til ta'limi ham aynan ma'lum bir faoliyat: rasida o'qitilib borilsa maqsadga muvofiqdir.

K.Mavlonova ham til ta'limi bu yondashuv asosida olib borilishi kerakligi bo'yicha fikr bildirib, "Ona tili" va "O'zbek tili" darsliklarida berilayotgan mashq va topshiriqlarning aksariyati o'quvchini o'ylash, izlash va tahlil qilishga emas, balki lisoniy hodisani mexanik tarzda aniqlashga qaratilganligini aytadi, matn

yaratish va o'qib tushunish ko'nikmasini shakllantirish uchun tahliliy faoliyat alohida ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi [5].

Uch guruhga bo'ling. Matnda aks ettirilgan holatni sahnalashtirib berishingiz kerak. Buning uchun dastlab ssenariy yozing. Qahramonlar qanday harakat qiladi, qaysi harakatni bajarayotganda qaysi gapni aytadi – bularning hammasi ssenariyda aks etishi kerak.

Matndagi olinma so'zlarni daftaringizga yozing. Ular ishtirokida gap tuzing.

197-bet, 7-sinf. Bu topshiriqni bajarish uchun o'quvchilar guruhlariga bo'linadi hamda berilgan matnga tayanib undagi holatni sahnalashtirib berishlari kerak bo'ladi. Bu orqali o'quvchilarda voqea-hodisalarni ketma-ket joylashtirish, o'z qobiliyatlarini namoyon eta olish faoliyati rivojlantiriladi.

Integrativ yondashuv og'zaki va yozma nutqni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. O'quvchilarning ong-tasavvurida bizni o'rab turgan dunyo haqida yanada to'liq va yetarlicha keng tasavvur qilish imkoniyatini yaratadi. Ma'lumki, ona tili butun borliqni: tabiatni, jamiyatni, fanlarni, o'zlikni anglash va o'rganish vositasiga aylantiriladi. O'quvchi ona tili fanini o'zlashtirish jarayonida, uni turli ijtimoiy munosabatlarda qo'llashni o'rganadi. Matematika, fizika, kimyo, biologiya, geografiya, iqtisod, siyosat, jamiyatshunoslik kabi fanlarni o'zlashtirishda til omilini his qiladi. Ta'lim oluvchi muayyan soha mutaxassisiga aylanganida maktabda olgan hayotiy ko'nikmalari asosida o'zbek tilida ish yuritishga, tanqidiy tafakkur bilan nutqiy muloqotga kirishishga tayyor bo'ladi.

A.Disterverg ta'biri bilan aytganda: "O'n xil turli-tuman predmetni bir tomondan qarab o'rgatgandan ko'ra, birgina predmetga o'n tomondan qarab o'rgatishning foydasi ko'proq".

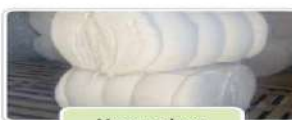
6-sinf darsligida berilgan quyidagi topshiriq integrativ yondashuv mazmunidan kelib chiqib yaratilgan. Bu topshiriqlarda sohalararo integratsiya va og'zaki va yozma nutq integratsiyasi namoyon bo'lgan.

Berilgan rasm va ma'lumotlarning mazmunini sinfdan muhokama qiling. Mahsulot turlarining nomi, qanday ishlab chiqarilishi, odamlarga nega kerakligini ayting.

Oziq-ovqat va ichimliklar

Xomashyo

Yonilg'i

Kimyoviy moddalar

Tayyor mahsulotlar

Sanoat mollari

Xizmatlar

Mashina va uskunalar

Oltin va rangli metallar

98-bet, 6-sinf. Ushbu topshiriqda import va eksport qilinadigan asosiy mahsulot turlari rasmlar bilan berilgan. O'quvchilar rasmlar bilan tanishgan holda ushbu mahsulot turlarining odamlarga zarurati, qanday ishlab chiqarish mumkinligi haqida munosabat bildirishlari lozim. Bu jarayonda o'quvchilar bitta mahsulot turini tahlil qilishlari ham mumkin. Asosiy e'tibor fikrlarini aniq,

ketma-ketlikda ifodalab berishlariga qaratiladi. Bu topshiriqda metallurgiya, yengil sanoat, kimyo kabi fanlar bilan integratsiya qilingan. *Kashfiyotchilik yondashuvida* asosan o'quvchini muayyan vaziyatga nisbatan fikr bildirish, yuzaga kelgan muammolarni hal qila olish, mavjud holatdan va vositalardan foydalangan holda kashf qilish, yaratish, bir so'z bilan aytganda kreativlik xususiyatlarining shakllanib va rivojlanib borishida juda muhim. Bugungi kunda ta'limning asosiy maqsadi ham o'quvchini kundalik vaziyatlarga tayyorlash, ularning turli faoliyatida yuzaga kelgan muammolarni bartaraf etish, yangi g'oyalar, takliflarni berish malakalarini rivojlantirib borishdan iborat. Kreativ qobiliyatni shakllantirish va baholash xalqaro baholash dasturlari (PISA) ning ham muhim mezoni sanaladi. Ona tili fani boshqa barcha fanlarni o'zlashtirish uchun kalit vazifasini bajarar ekan, ushbu jarayonda qo'llaniladigan ayrim metodik tadbirlar (hikoyani mustaqil davom ettiring, berilgan mavzu :rasida o'z g'oyalaringiz bilan bo'lishing, taqdimot tayyorlang, ma'lumotlarni tasnif qilish yoki guruhlashda o'ziga xos yondashuv, jadvallar, diagrammalar yarata olish) kashfiyotchilik bilan ham bog'lanadi.

Guruhlarga bo'lingiz. Tasavvur qiling, sport klubi ochdingiz. Sport klubining reklama banneri hamda to'garaklar e'lonini tayyorlang. Ko'makchi va bog'lovchilardan foydalaning.

1. Sport klubining reklama bannerini tayyorlang.
2. Sport klubidagi to'garaklar haqida e'lon bering.

62-bet, 7-sinf. Mazkur topshiriq o'quvchilarning mustaqil izlanib, ijodiy yondashishlariga qaratilgan. O'quvchilar berilgan savollar asosida ma'lumot tayyorlab kelishlari hamda bu ma'lumotlariga mos bog'lovchi va ko'makchilardan foydalanishlari lozim. O'qituvchi tomonidan topshiriqni bajarish uchun yo'nalish berilishi maqsadga muvofiq. Masalan, sport klubiga oid bannerlarni qidirib topish, ularda nima aks etgani bilan tanishish, so'ngra o'z qarashlari asosida banner matni yaratishlari mumkinligi aytiladi. Bu jarayonda o'quvchilar guruhlariga ajratiladi. Har bir guruhga nom beriladi hamda tayyorlangan materiallar birgalikda tahlil qilinib, eng yaxshi jamoa rag'batlantiriladi. 2017-yilda ta'lim tizimiga kirib kelgan *kompetensiyaviy yondashuvning* ham til ta'limi bilan bog'liq bir qancha afzalligi mavjud bo'lib, tilshunos olim B.Mengliyev til ta'limi maqsadlariga mos holda ikki turdagi: muloqot va fikrlash kompetensiyalarini alohida ajratib ko'rsatganlar. Xususan, fikrlash kompetensiyasida mustaqil va ijodiy tafakkur qilish masalasi muhim ekanligini, bunday malakalarni shakllantirishda esa ona tili darsliklaridagi mashq va topshiriqlar mustaqil, ijodiy izlanishga asoslanishi, kuzatish, izlanish, alohidaliklarni sharhlash, umumiylikni topish, farqlarni aniqlash, qiyoslash, tasniflash, xulosa chiqarish, aloqadorliklarni ochish, amalda qo'llash bilan bog'liq topshiriqlarning kiritilishi shart ekanligini aytganlar. O'quvchi izchil ketma-ketlikdagi bu amaliyotni bajarishi uchun esa darslik uchun yordamchi vositalar (lug'atlar, qomuslar, ma'lumotnomalar, matnlar to'plami) zarurligini eslatib o'tganlar [6]. Olim tomonidan keltirilgan ushbu fikrlar aynan hamkorlik usullarida nutqiy hamda lingvistik ko'nikmalarni egallash jarayonida shakllantiriluvchi kompetensiyalar bilan hamohang ekanligi, mana shunday

kompetensiyalar xalqaro baholash dasturlari tomonidan ham alohida baholanishi haqida yuqorida fikr bildirganmiz.

Yuqoridagi qoida asosida **holatga taqlid so'zlar** qanday bo'lishi haqida qoida yarating.
Misollar keltiring.

186-bet, 6-sinf. Bunda o'quvchilar yuqorida tanishgan qoidalari hamda hayotiy kuzatishlari asosida holatga taqlid so'zlar uchun qoida va uni ifodalashga oid misol yozishlari lozim. Bu jarayonda o'quvchidan aynan bir qoida yozib berishi talab etilmaydi. Asosiy e'tibor holatga taqlid so'zlar nima ekanini, qanday vaziyatlarda qo'llanishini tushunish hamda yozgan qoidasini fikrlari bilan asoslay olishiga qaratiladi. Ko'rib turganimizdek, yuqorida aytilgan yondashuvlarning har biri hamkorlik texnologiyasini shakllantirishga oid bo'lib, ona tili darslarida o'quvchilarning mustaqil fikrlashini, kommunikatsiya, kollaboratsiya ko'nikmasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu yondashuvlar ta'lim sifatini yangi bosqichga olib chiqadi, chunki ushbu yondashuvlarning har birida muayyan bir nutqiy malakani shakllantirish maqsad qilib olingan bo'lib, o'qitish uslubi va vositalarida bunga alohida ahamiyat beriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayeva Sh.A. Hamkorlik pedagogikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2017. – 178 b.
2. Azimova I. Ona tili ta'limida lisoniy malakani rivojlantirishning psixolingvistik asosi / I. Azimova / Global ta'lim va milliy metodika taraqqiyoti. III an'anaviy respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiali // Toshkent. – 2019.
3. Hamroyev A.R. Ona tili ta'limida o'quvchilarning ijodiy faoliyatini loyihalashtirish. ped. fan. doktori (DSc). ...diss. – Toshkent, 2020, – 95 b.
4. Ma'murov B.B. O'quvchi shaxsiga yo'naltirilgan o'quv-biluv jarayonini tashkil etishning pedagogik shart-sharoitlari. // ped.fan.nom.dis. – Toshkent, 2009. – 126 b.
5. Mavlonova K.M. O'quvchilarda matnni o'qib tushunish malakasini shakllantirish. Global ta'lim va milliy metodika. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – Toshkent, 2020. – B. 149-154.
6. Mengliyev B. Tilshunoslikning amaliy masalalari. Monografiya. Toshkent, 2020.
7. Mavlonova K. va boshq. Ona tili. 6-sinf uchun darslik. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022.
8. Mavlonova K. va boshq. Ona tili 7-sinf uchun darslik. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022.

TIL TA'LIMIDA PRAGMATIK YONADASHUVNING AHAMIYATI

Muhamedova Saodat Xudoyberdiyevna

*filologiya fanlari doktori, professor, Alisher Navoiy
nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
Orcid: 0000-0002-2104-450X*

Shirnova Yekaterina Turakulovna

*filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b, Alisher Navoiy
nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
yekaterina@navoiy-uni.uz
ORCID: 0000-0002-9164-5327*

Sattarova D.A.

*Toshkent shahri Yunusobod tumani 260-maktabning o'zbek tili, ona tili va
adabiyot o'qituvchisi*

Annotatsiya

Ushbu maqolda til ta'limiga pragmatik yonadashuv mavzusi tahlil qilinadi. Til ta'limi jarayonida pragmatik yondashuvning ahamiyati, uning nazariy asoslari va amaliyotda qo'llanishi ko'rib chiqiladi. Maqolada til o'rganish jarayonida kommunikativ qobiliyatlarni rivojlantirish, madaniy kontekstda tilning o'rganilishi va tilshunoslikning zamonaviy talablari bilan bog'liq muammolar hamda yechimlar taklif etiladi. Pragmatik yondashuv, asosan, til o'qitish va o'rganish jarayonida kontekstual ma'lumotlarni hisobga olishni, til ma'lumoti va tajribasini integratsiyalashni ta'minlaydi.

Kalit so'zlar: til ta'limi, pragmatik yondashuv, kommunikativ qobiliyat, til o'qitish, madaniy kontekst.

Аннотация

В данной статье анализируется тема прагматического подхода к языковому образованию. Рассматривается значение прагматического подхода в процессе языкового образования, его теоретические основы и применение на практике. В статье предлагаются проблемы и решения, связанные с развитием коммуникативных навыков в процессе изучения языка, изучением языка в культурном контексте и современными требованиями лингвистики. Прагматический подход в основном обеспечивает учет контекстной информации в процессе преподавания и изучения языка, интеграцию языковых знаний и опыта.

Ключевые слова: языковое образование, прагматический подход, коммуникативные навыки, преподавание языка, культурный контекст ...

Abstract

This article analyzes the topic of the pragmatic approach to language education. It considers the importance of the pragmatic approach in the process of language education, its theoretical foundations and application in practice. The article suggests problems and solutions related to the development of communicative skills in the process of language learning, language learning in a cultural context and modern requirements of linguistics. The pragmatic approach mainly ensures that contextual information is taken into account in the process of teaching and learning a language, integrating language knowledge and experience.

Keywords: language education, pragmatic approach, communicative skills, language teaching, cultural context.

Har bir millat o'z tiliga ega bo'lishi bilan birga, uni o'qitishga, o'rganishga yuqori darajada ehtiyoj sezadi. Shu nuqtayi nazardan til ta'limi dunyoda eng muhim jarayonlardan biri hisoblanadi. Qolaversa, til ta'limi jarayonida pragmatik yondashuv, ya'ni tilni o'rganishda kontekst, madaniyat va tilni ishlatish holatlari muhim rol o'ynaydi. Ushbu maqola til ta'limida pragmatik yondashuvning imkoniyatlari va muammolarini o'rganadi.

Pragmatik yondashuv nima? Pragmatika – bu til va til o'zgarishlarining kontekstda qanday ishlashini o'rganadigan lingvistik soha. So'zlovchining o'zi qo'llayotgan nutq vositalariga nisbatan munosabati, ularga yuklatadigan ma'noni o'rganadigan zamonaviy yo'nalishdir. Pragmatik yondashuv til ta'limida o'quvchilarni real hayotdagi nutq vaziyatlariga tayyorlash uchun foydalaniluvchi mahorat va ko'nikmalarni rivojlantirish demakdir.

Pragmatik yondashuv tamoyillarini quyidagicha ajratish mumkin:

Kontekst: til o'qitishda kontekstni hisobga olish, misollar va vaziyatlarni kiritish orqali tilning haqiqiy muloqotda qanday ishlashini ko'rsatish.

O'zaro aloqalar: o'quvchilarga interaktiv faoliyatlar orqali bir-birlari bilan muloqot qilish imkoniyatini berish.

Qarashlar va intonatsiya: tildan: verbal va noverbal vosiytalardan to'g'ri va o'rinli foydalana olishlari uchun o'quvchilarning tinglash va o'qish, yozish va so'zlash ko'nikmalarini rivojlantirish.

Til o'qitishda pragmatik yondashuvni amalga oshirishda bir qancha muammolar mavjud. O'qituvchilar ko'pincha grammatikani asosiy e'tibor sifatida ko'radilar, bu hol pragmatik yondashuvni e'tiborga olishni cheklaydi. Shu sababli, o'qituvchilar va ta'lim muassasalari pragmatik yondashuvni o'zlarining ta'lim dasturlariga kiritishlari kerak (Bachman, 1990). Yechim sifatida, o'qituvchilar pragmatik yondashuvga mos keladigan darslar tayyorlashlari, qo'llanadigan materiallar va metodikalarni yangilashlari zarur. Shuningdek, til o'rganuvchilarni real hayotiy misollar orqali o'rgatish, interaktiv metodlardan foydalanish, guruhli ishlar va rolli o'yinlardan foydalanish ko'nikmalarni rivojlantirish uchun samarali vositalardan foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Pragmatika tildagi so'z va iboralarning ma'nosiga kontekst qanday ta'sir qilishini o'rganadi. Bu yo'nalish :rasida muayyan tilida so'zlashuvchilar ma'lum maqsadlarga erishish uchun turli vaziyatlarda tildan qanday foydalanishi o'rganiladi. Ko'p tilli muhitda tilni o'rgatish talabalarni madaniy va ijtimoiy kontekstlarda tildan foydalanishdagi farqlar bilan tanishtirishni o'z ichiga oladi. Misol uchun, bir xil so'zlar yoki iboralar turli madaniyatlarda turli xil ma'nolarga ega bo'lishi mumkin, bu esa o'qitishda e'tiborga olinishi kerak.

Ma'lumki, pragmatika so'zlovchining o'z nutqiga, til birliklariga munosabatidir. Turli madaniyatlar so'zlovchilarida ifoda uslubiga munosabat turlicha. Bir madaniyatda bilvosita nutq (fikrlarni hissiy, murakkab jumlar bilan ifodalash) odatiy hol bo'lsa, boshqa madaniyat nuqtayi nazaridan bu qabul qilinmasligi mumkin. Bevosita nutq akti (to'g'ridan-to'g'ri va ixcham ifoda)

ma'lum bir madaniyatda oqilona hisoblansa, boshqa madaniyat nuqtayi nazaridan bu tilni yetarli darajada bilmaslik kabi ko'rinishi mumkin.

Ta'lim oluvchilar jamoasida bir-biri bilan muloqot qilish zarurati paydo bo'lishi va bu vaziyatda yuqorida aytib o'tilgan pragmatik va lingvomadaniy omillar to'sqinlik qilishi mumkin. Bu guruhda psixologik noqulaylikni keltirib chiqarishi mumkin. Nutq aktining ifodalanishi bir-biriga mos kelmasligi mumkin [Shirinova Y., Iskandarova G. 2025].

Yuqoridagi pragmatik omillarni sinfdoshlar, o'qituvchi va talaba o'rtasidagi muloqotda kuzatish mumkin.

Masalan, o'z nutqida bilvosita akti ko'p ishlatadigan o'zbek tili o'qituvchisi, odatda, bevosita (to'g'ridan-to'g'ri) nutq aktini qo'llaydigan o'quvchi bilan muloqotda bo'lganda suhbatdoshi tilni bilmagani uchun emas, balki nutq madaniyatiga ko'ra, nutqning bunday turini ishlatmaganligi uchun ham uni tushunmasligi mumkinligini yodda tutishi kerak.

Madaniyatlardagi o'ziga xosliklar, tabiiyki, o'sha madaniyat sohibi bo'lgan millatning tilida ham in'ikos etadi, turli madaniyat vakillari o'zaro muloqotga kirishganda bir-birining madaniy xususiyatlari haqida xabardor bo'lmasa, o'zaro muloqotlarida madaniy to'siqlar yuzaga keladi [Shirinova Y. 2022; Shirinova Y. 2023; Shirinova Y., Iskandarova G. 2024].

Muloqot jarayonida 1-kommunikant tomonidan kodlangan va aloqa kanali orqali yuborilgan xabar ikkinchi kommunikant tomonidan qabul qilib olinadi, dekodlanadi va idrok etiladi, o'z navbatida, mazkur xabar 2-tomonda turli emotsiyalarni yuzaga keltirishi mumkin. Agar suhbatdoshingizdan siz taxmin qilgan reaksiyaning qaytishini istasangiz, xabarni aniq, to'g'ri va tushunarli tarzda kodlashingiz, sifatli aloqa kanali orqali (turli xalaqit beruvchi omillar, shovqinlardan imkon qadar xoli ravishda) uzatishingiz zarur. Kommunikativ aktlarda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ziddiyatlarning eng katta qismi kodlanuvchi xabar bilan dekodlangan xabarning o'zaro muvofiq emasligiga bog'liq. Mazkur nomuvofiqliklar asosan Bernar Verberning "Nisbiy va mutlaq bilimlar entsiklopediyasi" kitobidan olingan "Urinish" muammosidagi quyidagi sabablarga bog'liq bo'lishi mumkin:

1. Ayni paytda men nima deb o'ylayman?
2. Men nima demoqchiman?
3. Nimani aytgandek tuyuldim?
4. Men nima dedim?
5. Nima eshitishni xohlaysiz?
6. Nimani eshitdim deb o'ylaysiz?
7. Nimani eshitdingiz?
8. Nimani tushunmoqchisiz?
9. Tushundim deb o'ylaganingiz.
10. Nimani tushunganingiz?

Muloqotda qiyinchiliklar paydo bo'lishining o'ndan bir ehtimoli bor. Ammo baribir harakat qilaylik... [Bernar Veber]. Darhaqiqat, Bernar Verber qayd qilib o'tgan 10 banddan birortasida nomutanosiblik bo'lsa, muloqotda

anglashmovchilik va pirovardida ziddiyatli vaziyat yuzaga kelishi mumkin [Shirinova Y. 2022; Shirinova Y. 2024]. Ta'lim jarayoni, xususan til ta'limi jarayonida kommunikantlar fikrni to'g'ri va to'liq ifodalashga o'rgatilishi kerak, zero bu yuzaga kelishi mumkin bo'lgan anglashilmovchiliklarning oldini oladi.

Ziddiyatli muloqotni nazorat ostida ushlab, uni ijobiy hal qilish mumkinmi?

Buning uchun kishidan o'z emotsiyalarini nazorat qilish, qalbaki sabablardan haqiqiy sabablarni ajratib olish, ziddiyatni lokallashtirish, faqat himoyaga diqqatni qaratishdan qochish, tashabbuskorlikni o'z qo'lida ushlab turish talab etiladi. Ziddiyatni hal etishning to'rtta yo'li mavjud: bo'ysundirish, kompromiss, qochish va integratsiya. Oxirgi yo'l eng qiyin, lekin uni amalga oshirish mumkin. Ziddiyatli vaziyatlardan chiqishni bilmaslik, har qanday kishi uchun muomala jarayonida paydo bo'ladigan ko'plab kundalik qiyinchiliklarni yengib o'tish, jismoniy va psixik sog'liqqa putur yetkazuvchi emotsional stresslarga olib keladi [*Ma'murova, Abdullayeva, Yusupjonova, 2021: 206*].

Xulosa

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, jamiyatning boshqa a'zolari bilan muloqotga kirishayotganda nafaqat xabar va hislarni almashinishimizni, balki bu o'rinda bizning manfaatlarimiz to'qnashuvi sodir bo'lishi hisobga olib, mavridli, oqilona, samimiy, ziyonsiz muloqotga kirishishimiz maqsadga muvofiqdir. To'g'ri, muloqotga kirishishimizning eng asosiy stimuli muayyan ehtiyojimizni qondirishga qaratilgani bois kommunikativ maqsadga maksimal darajada erishishga intilamiz, biroq bu boshqalarning manfaatlarini so'ndirib qo'yish evaziga bo'lmagani, har ikki tomon uchun ma'qul yechim, murosa bilan chiqib ketilgani ma'quldir. Mazkur holatlar bevosita til ta'limida ham hisobga olinishi zarur. Til ta'limida pragmatik yondashuv ko'plab afzalliklar taqdim etadi. Bu nafaqat til bilimlarini, balki butun madaniy kontekstni ham o'z ichiga oladi. Bunday yondashuv yordamida til o'rganish jarayoni yanada mazmunli va samarali bo'ladi. Til o'rganish murakkab jarayon bo'lib, u kuchli ehtiyojlarni, samarali o'qitish uslublari va yondashuvlarini hamda til o'rganuvchilar va o'qituvchilarning uzluksiz harakatlarini talab qiladi. Kuchli salohiyat va mas'uliyat talab qiladi. Bunga erishish uchun tilni, bizning misolimizda o'zbek tilini o'rgatishda o'qituvchi birinchi navbatda o'z o'quvchilarining nutq madaniyati, nutqining lingvopragmatik xususiyatlari to'g'risida ma'lum tushunchaga ega bo'lishi, shuningdek, tilning nafaqat lug'at va grammatikasini o'rgatishi, balki til madaniyati va lingvopragmatik jihatlarini ham tushuntirishi, o'quvchilarning sotsiopragmatik qobiliyatlarini rivojlantirish ustida ish olib borishi zarur. Til o'qitish metodiga psixolingvistika, lingvopragmatika va lingvomadaniyatshunoslikning nazariy tamoyillarini joriy etish zarur.

Adabiyotlar

1. Bachman, L. F. (1990). *Fundamental Considerations in Language Testing*. Oxford: Oxford University Press.
2. Беспалова, С, 2003 «Коммуникативно-прагматическая организация обучения иностранным языкам: Немецкий язык, языковой вуз» дисс.канд.филол

наук//[Диссертация на тему «Коммуникативно-прагматическая организация обучения иностранным языкам: Немецкий язык, языковой вуз», скачать бесплатно автореферат по специальности ВАК РФ 13.00.02 - Теория и методика обучения и воспитания \(по областям и уровням образования\)](#)

3. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge University Press.

4. Levinson, S. C. (1983). *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.

5. Muxamedova S.X., Shirinova Y.T. Ko'p tillilik va ko'p madaniyatlik muhitida o'zbek tilini o'rgatish masalalariga :r. O'zbek tilining xorijda o'qitilishi: ta'lim nazariyasi va amaliyoti, 2024, 1(01), 3-6. Retrieved from <https://aphil.tsuull.uz/index.php/anjuman/article/view/96>

6. Savignon, S. J. (2002). *Communicative Language Teaching: Strategies and Techniques*. New Haven: Yale University Press.

7. Tuychieva M. U. (2023). Pedagogical, methodological and psychological aspects of attracting teenagers to fiction. *European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, 3(11), 28-39.

8. Tuychieva M. U. (2025). Research on logical thinking in literary education. *Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture*, 5(3), 27-33.

9. Tuychieva M. (2025). The importance of age-specific characteristics in the process of guiding thinking in literary education. *Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture*, 5(4), 18-22.

10. Shirinova, Y., Iskandarova, G. (2024). Inson – madaniyatlar chorrahasida. O'zbekiston: til va madaniyat. Amaliy filologiya masalalari. 2 (5): 83-89. :: 10.52773/tsuull.uzlc.aphil.2023.2.5/NQUG6205// <https://aphil.tsuull.uz/index.php/language-and-culture/article/view/79>

11. Shirinova, Y.T. 2022. Madaniyatlararo kommunikatsiya xususida // INTERNATIONAL CONFERENCE DEDICATED TO THE ROLE AND IMPORTANCE OF INNOVATIVE EDUCATION IN THE 21ST CENTURY. September. (в формате PDF) [МЕЖДУНАРОДНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ, ПОСВЯЩЕННАЯ РОЛИ И ЗНАЧЕНИЮ ИННОВАЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В 21 ВЕКЕ \(researchgate.net\)](#)

12. Ширинова, Е. Т. 2023. «Некоторые соображения о коммуникации». Узбекистан: язык и культура. Вопросы прикладной филологии. 1(5): 84-91. Получено с <https://aphil.tsuull.uz/index.php/language-and-culture/article/view/84-91> :: <https://www..org/10.52773/tsuull.uzlc.aphil.2023.1.5/EFEZ1339>

13. Shirinova, Y. (2024). НЕКОТОРЫЕ ПРИНЦИПЫ И ПОДХОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА В МНОГОЯЗЫЧНОЙ И ПОЛИКУЛЬТУРНОЙ СРЕДЕ. *Uzbekistan Language and Culture*, 1(01). Retrieved from <https://aphil.tsuull.uz/index.php/language-and-culture/article/view/110>

14. Shirinova, Y. (2024). КОНФЛИКТНОЕ ОБЩЕНИЕ: ФАКТОРЫ, ПРИЧИНЫ, НЕКОТОРЫЕ ПУТИ ПРЕОДОЛЕНИЯ. *Uzbekistan Language and Culture*, 2(02). Retrieved from <https://aphil.tsuull.uz/index.php/language-and-culture/article/view/113>

15. Shirinova, Y.T., Iskandarova, G.T. 2025. "Til ta'limiga antroposentrik yondashuv masalasiga :r". O'zbekiston: Til va madaniyat. Amaliy filologiya masalalari. 1 (5): 165-176.: 10.52773/tsuull.aphil.2025.1 (5)/UGNZ2770.

SINERGETIK YONDASHUV ASOSIDA LINGVISTIK KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISH

Xaydarova Madinaxon Umidjonovna

*Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti O'zbek tili va adabiyoti
yo'nalishi*

1-kurs magistranti

madinakhaydarova726@gmail.com

Annotatsiya. Sinergetika bugungi kunda o'quvchi-yoshlarning yangi dunyoqarashini shakllantirishning asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Ijodiy va prognostik fikrlash o'quvchiga o'z-o'zini tashkil qilish tizimi sifatida ishlashga yordam beradi. Mazkur maqolada sinergetik yondashuvning mohiyati, o'quvchilarni kichik guruhlariga bo'lish mezonlari, hamkorlikda o'qitishning afzalliklari hamda 5-sinf o'quvchilarida leksikologiya bo'limiga oid lingvistik bilimlarni sinergetik yondashuv asosida o'qitish usullari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: sinergetika, sinergetik yondashuv, hamkorlikda o'qitish, shaxslararo munosabat, pedagogik hamkorlik, leksikologiya.

Аннотация: В данной статье рассматривается сущность синергетического подхода, критерии деления учащихся на малые группы, преимущества совместного обучения, а также методика преподавания языковых знаний по лексикологии учащимся пятых классов на основе синергетического подхода.

Ключевые слова: синергетика, синергетической подход, совместное обучение, межличностные отношения, педагогическое сотрудничество, лексикология.

Abstract. This article discusses the essence of the synergistic approach, the criteria for dividing students into small groups, the advantages of collaborative learning, and the methods of teaching linguistic knowledge in the lexicology section to 5th grade students based on the synergistic approach.

Keywords: synergetic, synergistic approach, collaborative learning, interpersonal relationships, pedagogical cooperation, lexicology.

Zamonaviy jadal rivojlanayotgan dunyoda ko'p maqsadli, global qarashga, jamiyatning murakkab muammolarini tahlil qilishga qodir, turli muammolarni hal qilishga tayyor shaxsni shakllantirishga katta talab mavjud. Bugungi kunda bo'layotgan o'zgarishlar shuni ko'rsatmoqdaki, hozirgi o'qitish tizimi uni yanada rivojlantirish strategiyasini nazarda tutuvchi mutlaqo yangicha yondashuvga ehtiyoj sezmoqda. Globallashuv davrida pedagogika sohasida turli xil yondashuvlardan foydalanish o'z samarasini berib kelmoqda. Xususan, til o'zlashtirishda sinergetik yondashuv sinergetikaning asosiy tamoyillarini amalga oshirishga :r bir qancha yangi jihatlarini ochib berdi. O'quv jarayonidagi ochiqlik prinsipi, uning nochiqliqligi (o'zgarmasligi) sinergetikaning asosiy tamoyillaridan biri hisoblanadi.

Ta'lim jarayonidagi ochiqlik faqat o'qituvchi faoliyatini ta'kidlamasdan, o'quvchilar bilan birgalikdagi hamkorlikda o'qitish g'oyalarini ilgari surishga qaratilgan.

Sinergetik yondashuvning mohiyati, birinchi navbatda, o'quvchini nafaqat shaxslararo munosabat, balki o'zi bilan hamkorlik qilish uchun o'zini kashf

etishga undaydigan rag'batlantiruvchi vositadir. Sinergetik yondashuv ta'lim faoliyatida o'z-o'zini tarbiyalash, o'zini o'zi tashkil etish va o'zini o'zi boshqarish ustunligiga asoslanadi va o'z-o'zini ochib berish, takomillashtirish, o'z-o'zini anglash maqsadida mavzuga ta'sirni rag'batlantirish iborat[4]. O'quvchilarning ijodiy faoliyatini rivojlantirishda o'z-o'zini anglash, yoki shaxs "men"ni shakllantirish ham o'ta muhimdir. Bu o'quvchida o'z xulqini tarkib toptiradigan, o'z-o'zini anglagan va anglamagan tasavvurlari tizimi sanaladi. Olima Sh.Abdullaeva ta'kidlaganidek, o'quvchi "men"i bilan bog'liq barcha holatlar shuni ko'rsatadiki, o'rganish bilimlarni o'zlashtirishda o'quvchilar ijodiy faoliyatidagi yutuq va kamchiliklar sabablarini tushunishi uchun muhim ahamiyatga ega. O'quvchi "men"i yoki boshqacha aytganda o'z-o'zini anglashning mazmuni, psixologlar ta'kidlaganidek, ta'lim va tarbiyaning eng muhim natijalaridan biridir. Bu esa bolaning ijtimoiylashuvi jarayonini tashkil etadi. O'qituvchi bolani faqat o'quvchi deb emas, balki bir butun shaxs, o'ziga xos inson deb yondashuvi lozim. Darsda bolaning shaxsiy sifatlari boyib, o'quvchilar ijodiy faoliyatlarini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi hamda o'quvchilarning xulqidagi ijobiy qirralar rivojlanadi, ijobiy tasavvur mashqlari vositasida kuzatuvchanlik, xotira, diqqatni kuchaytirish imkoni tug'iladi, psixologik to'siqlar bartaraf etiladi. Sinergetik yondashuv asosidagi ta'limda yangi darajadagi holatni keltirib chiqaradigan natija oldingisidan samarali bo'lishi hamda o'z "men"ni anglagan shaxsning o'zini o'zi tashkil etish jarayoni muhim omil sifatida qaraladi.

Bugungi kunda amalga oshirilayotgan ta'lim islohotlari har bir sohada o'z ishining yetuk mutaxassislarini yetishtirib chiqarishga harakat qilmoqda. Ta'limda ham kundan kunga o'quvchilarning qobiliyatlarini rivojlantirishga, ularni ilm olishda to'g'ri yo'naltirish uchun bir qancha metodlar ishlab chiqilmoqda. Jumladan, sinergetik yondashuv barcha jabhalarda o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

G.M. Kojaspirova ta'kidlashicha, "sinergetika" tushunchasi "ta'lim" tushunchasiga juda yaqin (yunon tilidan tarjima qilinganda "birgalikdagi harakat", "hamkorlik" degan ma'noni anglatadi). Dunyoni sinergetik anglash insonni tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega: sinergetik fikrlash usuli ochiqlik, dialogizm va muloqot bilan ajralib turadi[5].

O'quvchilarda lingvistik bilimlarni sinergetik yondashuv asosida o'rgatish samarali hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, har qanday yangi ko'nikmani individual o'rgangandan ko'ra, jamoa bo'lib o'rganish oson va qiziqarli bo'ladi. "Insert" GO yangi mavzu boyicha o'quvchilarning muayyan tushunchalarga egaliklarini aniqlash, ularda matnga nisbatan tahliliy yondashish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi[2]. O'qituvchi yechimi topilishi lozim bo'lgan mavzuni aniqlaydi. Undan keyin topshiriq shartlari tushuntiriladi va o'quvchilar kichik guruhlariga birlashtiriladi. Guruhlar o'zlariga berilgan topshiriqni bajaradi. Guruhlar yechimni sinf jamoasi hukmiga havola etadi, ya'ni dastlab o'quvchilarning o'zlari javoblarni muhokama qilishadi.

O'quvchilarni kichik guruhlariga bo'lish mezonlari:[6]

– o'quvchilarni qobiliyatlariga ko'ra kichik guruhlariga bo'lish, o'quvchilarni bunday qobiliyatiga ko'ra bo'lish aslo kreativ fikrlash ko'nikmasiga bog'liq bo'lmasligi lozim. Bunday guruhlarda talabalar erkin harakat qila olishlari va vaqti kelsa boshqa guruhga o'tishga tayyor bo'lishlari lozim;

– hamkorlik guruhleri o'quvchilarning qiziqishlari asosida tashkil etiladi, bunday guruhlar turli bilim va qobiliyat darajasiga ega o'quvchilardan iborat bo'lishi ham mumkin. Ko'p hollarda bunday guruhdagi o'quvchilarlar ma'lum bir rol, ya'ni mas'uliyatni o'z yelkalariga oladilar. Mazkur guruhni shakllantirishda asosiy e'tibor o'quvchining kognitiv xohish-istaklariga emas, balki uning ilmiy va ijtimoiy bilimiga beriladi;

– moslashuvchan guruhlar o'quvchilarning individual ehtiyojlari, qiziqishlari va xohish-istaklari asosida tashkil etiladi. Guruhning qiziqishlari o'zgarsa, shunga ko'ra uning a'zolari ham o'zgaradi. Bunday guruh o'quvchilarda moslashuvchanlik ko'nikmasini shakllantiradi.

Hamkorlikda o'qitish g'oyasi Amerikadagi J. Xopkins universiteti professori R.Slavin, Minnesot universiteti professori R. Jonson, D. Jonson, Kaliforniya universiteti professori Sh. Sharonlar tomonidan ishlab chiqilgan[1].

Pedagogik hamkorlik jarayonida jamoa bo'lib ishlash guruhda mavzu :rasida yangi mushtarak g'oyalar tug'ilishiga zamin hozirlaydi. Tabiiyki, pedagogik hamkorlik texnologiyasi ta'lim jarayonida samaradorligi sinalgan ilg'or metodlardan foydalanishni taqozo etadi[3]. O'quvchilar birgalikda guruh bo'lib ishlashi – savol va topshiriqlarni bajarishda yakdil fikrga kelishga, muammoning sababini oson yecha olishda, mavzuga to'g'ri yo'nalish olishida o'z aksini topadi va ma'lum miqdorga natijaga erishiladi.

Quyida biz sinergetik yondashuv, ya'ni hamkorlikda o'qitish orqali 5-sinf o'quvchilarida lingvistik bilimlarini shakllantirishga :r topshiriqlarni keltiramiz.

1-topshiriq. O'quvchilar kichik guruhlariga bo'linib quyidagi so'zlarning ma'nosini topish vazifa qilib beriladi. Bunda o'quvchilar sinergetik yondashuv asosida o'z qobiliyatlarini namoyish etishadi. Bu topshiriqdan maqsad – leksikologiya tarkibiga kiruvchi omonim so'zlar haqida dastlabki tushunchalarni shakllantirish, o'quvchilarning lug'at boyligini oshirish, o'zbek tilining boy imkoniyatlaridan unumli foydalanishni o'rgatish hisoblanadi. Quyidagi so'zlar 4 ta guruhga bir xil tarzda beriladi. Javoblarni o'qish davomida o'qituvchi faqat eshitadi. Barcha guruhlar javobini o'qib bo'lgach, o'qituvchi keyin to'g'ri javoblarni o'qiydi, yo'nalish beradi. Chunki sinergetikaning asosiy tamoyillaridan biri o'quvchilarni o'z-o'zini tashkil etish, o'z-o'zini baholash ko'nikmalarini shakllantirish, ularni to'g'ri yo'lga yo'naltirishdan iboratdir.

uch

yetti

qirq

2-topshiriq. Berilgan so'zlarning antonimini toping. Bu topshiriqning ham leksikologiya bo'limidan uzoqlashmagan holda o'quvchilarning lug'at boyligini oshirish hamda so'zlarni turkumlarga ajratishni o'rgatishdan iborat. Ushbu topshiriq har bir o'quvchiga alohida beriladi. Bundan maqsad o'quvchilarning individual bilimlarini, qobiliyatlarini shakllantirish, o'z-o'zini tashkil etishdir.

baland (sifat)

past

kulmoq

xursand bo'lmoq

katta

baxil

boy

yumshoq

uzun

og'ir

xafa

Bu ikki topshiriqdan maqsad o'quvchilarga lingvistik ko'nikmalarni o'rgatishda individual va hamkorlikda o'qitishning farqli tomonlarini tekshirish hisoblanadi.

Hamkorlikda o'qitishning asosiy g'oyasi o'quv topshiriqlarini nafaqat birgalikda bajarish, balki hamkorlikda o'qish-o'rganishdir[3]. Shuning uchun ham hamkorlikda ishlashda har bir o'quvchi birgalikda ishlashi, bir-biriga yordam berishi kerak. Shundagina past o'zlashtiruvchi o'quvchilar ham guruhning natijasi uchun harakat qiladi, mas'uliyat oladi, bilmagan jihatlarini ham o'rganishga harakat qiladi.

Hamkorlikda o'qitishni tashkillashtirishda o'qituvchining ham o'ziga xos vazifalari bor. U o'quvchilar orasida quyidagi muhitni tashkil etishi lozim:

- o'quvchilar o'rtasida do'stona munosabatni tashkillashtirish;
- har bir guruh a'zolariga yordam ko'rsatishi;
- har bir fikrga hurmat bilan munosabatda bo'lish;
- shaxslararo o'zaro munosabatni o'rnata olish;
- nizolarning oldini olish.

Xulosa qilib aytganda, ta'lim-tarbiyaga sinergetik yondashuv dars samaradorligini oshirish vositasi, fanlararo aloqalarning yangi sifat darajasiga

ko'tarilgan shakli hisoblanadi. Barcha jabhalarda sinergetik yondashuvning o'ziga xosliklari o'rganib kelinmoqda. Biroq o'zbek tilini o'qitishda bu yondashuv yetarlicha tadqiq qilinmagan. Shu sababli til o'zlashtirishda sinergetik yondashuvdan foydalanishda bir qator muammolarga duch kelinmoqda.

O'quvchilarda sinergetik yondashuv asosida lingvistik ko'nikmalarni shakllantirishda bir qator afzalliklarini ko'rish mumkin. Hamkorlikda o'qitish nafaqat o'quvchi uchun, balki o'qituvchi uchun ham o'z ustida ishlashi, o'z-o'zini namoyish etishda muhim omil hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – Москва: «ИКАР», 2009. – С. 133.
2. Drapeau Patti. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem solving). – Alexandria – Virginia, USA: ASCD, 2014.
3. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o'qitish metodikasi. – Toshkent: "Fan-innovatsiya", 2018. –B.142
4. Ibragimova Sh. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini sinergetik yondashuv asosida shaxs sifatida shakllantirish shart-sharoitlari. Respublika ilmiy-amaliy anjumandan. may 15-16, 2023.
5. Karimova M., & Tuychieva R. (2019). The pedagogical basics of training students for professional, moral and educational function. Scientific Bulletin of Namangan State University, 1(10), 311–317.
6. Usmonboyeva M., To'rayev A. Kreativ pedagogika asoslari. –Toshkent, o'quv-uslubiy majmua, 2016 –B.155

ONA TILI TA'LIMIDA O'QUVCHILAR OG'ZAKI NUTQINI BAHOLASH PEDAGOGIK-METODIK MUAMMO SIFATIDA

Feruza G'aybulloyeva

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
tayanch doktoranti*

gaybulloyevaferuza72@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola o'quvchilar og'zaki nutqini baholash bilan bog'liq mavjud muammolar haqida so'z boradi. Shuningdek, og'zaki nutqni baholashda yo'l qo'yiladigan xatoliklar va uni bartaraf etish usullari borasida tavsiyalar keltirilgan. Xususan, 6-sinf Ona tili darsligidagi og'zaki nutqni rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlarning Milliy o'quv dasturida belgilangan malaka talablariga qay darajada muvofiqligi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: baholash, og'zaki nutq, malaka talablari, Milliy o'quv dasturi, darslik, topshiriq, baholash mezon.

Аннотация. Данная статья посвящена актуальным проблемам, связанным с оценкой устной речи учащихся. Рассматриваются ошибки, допускаемые при оценке устной речи, и предлагаются рекомендации по их устранению. В частности, анализируется, насколько задания, направленные на развитие устной речи в учебнике по родному языку для 6-го класса, соответствуют требованиям компетенций, установленным Национальной учебной программой.

Ключевые слова: оценка, устная речь, требования компетенций, Национальная учебная программа, учебник, задание, критерий оценки.

Abstract. This article addresses current issues related to the assessment of students' oral speech. It discusses errors made in evaluating oral speech and provides recommendations for their elimination. Specifically, the study analyzes the extent to which tasks aimed at developing oral speech in the 6th-grade Mother Tongue textbook align with the competency requirements outlined in the National Curriculum.

Keywords: assessment, oral speech, competency requirements, National Curriculum, textbook, task, assessment criterion.

Baholash ta'lim jarayonining muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, ta'lim oluvchining bilim, ko'nikma, malakalari va o'zlashtirish darajasini o'lchash, o'qituvchilarning dars uslubini tahlil qilish hamda ta'lim dasturining samaradorligini aniqlash vositasidir. Shuningdek, baholash – ta'limiy kontekstda o'rganishni qo'llab-quvvatlash, yutuqlarga baho berish va qarorlar qabul qilishga yo'naltirish maqsadida ma'lumotlar yig'ish, bu ma'lumotlarni talqin qilish va ishlatish jarayoni. [4]

Til o'qitishda nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirish usullari, topshiriqlar tizimi va uning metodik asoslari yuzasidan qator tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lib, bu borada amaliy tajriba va tahlillar talaygina. Binobarin, og'zaki nutqni o'stirish va ijtimoiy muloqotni faollashtirish masalalari D.G'ofurova [3], O.Qayumova [7], N.Mamatqulovalarning [5] ilmiy ishlarida keng yoritilgan. Shu bilan bir qatorda B.Qobilova va A.G'ulomovning "Nutq o'stirish mashg'ulotlari: O'qituvchilar uchun metodik qo'llanma" kitoblarida nutq madaniyati va og'zaki tafakkurni rivojlantirish tamoyillari borasida fikr yuritilgan. Biroq ona tili ta'limida gapirish ko'nikmasini baholash va monitoring qilish masalasi hamon nazardan chetda qolmoqda.

Shu o'rinda savol tug'iladi: Ona tili o'qitishda o'quvchilar og'zaki nutqini baholashga zarurat bormi? O'zbek tili ona tili bo'lgan, shu tilda erkin suhbat qura oladigan, ko'cha-ko'yda, maktabda, qarindoshlar orasida aynan shu til orqali muloqot qilish qobiliyatiga ega bo'lgan o'quvchilarni og'zaki nutqini baholash shartmi? Bu savollarga hech ikkilanmay "Shubhasiz, ha" deb ayta olamiz, chunki ta'lim oluvchi o'z ona tilini tinglab tushunib, shu tilda og'zaki muloqot qila olsada, yosh jihatda o'z fikrini aniq, ravon, mantiqan izchil ifoda etish qobiliyati har :m ham mukammal darajada bo'lavermaydi. Shuningdek, ona tilida suhbat olib borsa-da, ko'pincha oddiy so'z va iboralarga tayanadi, yashayotgan hududi :rasida sheva elementlaridan foydalanadi, nutq jarayonida adabiy til me'yorlariga mos bo'lmagan talaffuz, mantiqsiz gap tuzish, so'z boyligi zaxirasining cheklanganligi sezilib turadi. Yuqorida sanab o'tilgan muammolar shuni ko'rsatadiki, kichik maktab yoshidan boshlab o'quvchilar og'zaki nutqini rivojlantirish bilan bir qatorda, dars jarayonida nutqdagi kamchiliklar baholash usullari orqali aniqlash zarurati yuqori ahamiyat kasb etadi. Ushbu jarayon nafaqat nutq ko'nikmalarini takomillashtirishga xizmat qiladi, balki mavjud muammolarni bartaraf etishga qaratilgan samarali usullar ishlab chiqishni talab etadi.

Ona tili darslarida og'zaki nutqni baholashning mavjud holatini aniqlash maqsadida Milliy o'quv dasturida[8] 6-sinf o'quvchilarining gapirish ko'nikmasi uchun belgilangan malaka talablarini ko'rib chiqamiz.

Og'zaki nutq

adabiy talaffuz me'yorlari asosida nutqqa mos keluvchi iqtiboslar tanlangan holda mazmunli, ta'sirli, ravon so'zlay olish

turli mavzular yuzasidan fikrni mazmunan ketma-ketligini rejalashtira olgan holda izchil va tushunarli tarzda ifodalay olish

mantiqiy, ijodiy, tanqidiy fikrlash va fikrini og'zaki bayon qila olish

badiiy asar namunalarini ifodali o'qish, bunda nafas olish va chiqarish, tovushlarning rang-barangligi, baland-pastligi, talaffuzdagi o'ziga xosliklarni anglash, ohang, to'xtam (pauza)dan o'rinli foydalana olish

berilgan mavzu muhokamasida o'zining shaxsiy qarashlarini himoya qila olish

Yuqorida keltirilgan malaka talablari 6-sinf o'quvchilarining yil yakunida og'zaki nutq ko'nikmalarining ushbu talablarga javob bera olishi kerakligini taqozo etadi. Mazkur shartlar ushbu sinf uchun mo'ljallangan Ona tili darsliklari topshiriqlari mazmuniga singdirilishi kerak. K.Mavlonova va boshqalar tomonidan ishlab chiqilgan 6-sinf Ona tili[6] darsligidagi nutq so'zlash ko'nikmasini rivojlantiruvchi topshiriqlarni tahlil qildik. Har bir talabga mos ravishda qaysi topshiriq tuzilganligini alohida ajratib ko'rsatdik. Ular quyidagicha:

1.Adabiy talaffuz me'yorlari asosida nutqqa mos keluvchi iqtiboslar tanlangan holda mazmunli, ta'sirli, ravon so'zlay olish ko'nikmasini

Oddiy va adabiy so'zlashuvdan qanday holatlarda foydalanamiz? Javoblaringizni namunadagidek yozing.

Adabiy so'zlashuv	Oddiy so'zlashuv
Dars jarayonida	Do'konda

Quyidagi iboralarning ma'nosini aniqlab, yozing. Dastlab o'ng ustundagi so'zlar ishtirokida gap tuzing, keyin ularni chap ustundagi mos iboralar bilan almashtirib, qayta yozing. Qaysi birida ta'sirchanlik kuchli? Sinfdoshlaringiz tuzgan gaplarga munosabat bildiring.

Ibora	Ma'nosi
til biriktirmoq	ayt olmadi
til degan bir qarich, tili bir quloq, tili uzun	gapirmoq
tilga tushmoq	aytgisi kelmoq
tilga kelmoq, tilga kirmoq	aytmoq
tiliga erk bermoq	kelishmoq
tilga olmoq	maqtanchoq
tilini tishlamoq	tanilmoq
tili qichimoq	(bemalol) gapirmoq
tili bormadi	afsuslanmoq

rivojlantiruvchi topshiriq berilgan.[6. 6-bet]

Ushbu topshiriq orqali o'quvchilar oddiy va adabiy so'zlashuv uslublari o'rtasidagi farqlarni tushunishga, turli vaziyatlarda munosib nutq uslubini qo'llashga, shuningdek, soddalashtirilgan so'zlardan ko'ra iboralar yordamida fikrni ta'sirchan ifoda etish orqali nutqning samaradorligini oshirishga erishadilar.

2.Badiiy asar namunalarini ifodali o'qish, bunda nafas olish va chiqarish, tovushlarning rang-barangligi, baland-pastligi, talaffuzdagi o'ziga xosliklarni anglash, ohang, to'xtam (pauza)dan o'rinli foydalana olishga qaratilgan topshiriq quyidagicha berilgan.[6.72-bet]

Muhammad Yusuf she'ridan olingan parchani ifodali o'qishni mashq qiling. Yuqorida tanishgan matningizdan qaysi jihatlar bilan farqlanishini izohlab bering. Shoir she'rdan nimalarni bir-biriga qiyoslagan, o'xshatgan, jonlantirgan? Ushbu o'rinlarni ajratib, yozing.

Yer aylanar,
Yer aylanar,
Yer yugurib tinmaydi,
Sening oydek yuzlaringdan
Ter yugurib tinmaydi,
Qo'ling tegmay bu dunyoda
Bitta giyoh unmaydi,
Tin bilmagan jonim mening,
Bobodehqonim mening.

Men ham sening tuz-u noning
Ichib yurgan bolangman,
Shoirman deb qushday qo'nib,
Uchib yurgan bolangman,
O'zing bilan paykalda suv
Kechib yurgan bolangman,
Senga bu dostonim mening,
Bobodehqonim mening...

Topshiriq o'quvchilarga uyga vazifa sifatida berilgan bo'lib, she'riy matnni o'qish jarayonida ifodali o'qish talabi qo'yilgan. Aslida, mazkur topshiriq yozma nutq ko'nikmasini rivojlantirishga qaratilgan bo'lsa-da, talablar dastlab og'zaki ifodalab, keyin yozma qayd etishni taqozo qilgan. Aytish joizki, topshiriq shartida ma'lum darajada yuzakilik kuzatiladi. Ifodali o'qish jarayonida rioya qilinishi zarur bo'lgan to'xtam (pauza), ohang, talaffuz, ovozning balandlik va pastlik darajalariga oid talablar alohida va aniq keltirilganda, ushbu topshiriqning maqsadga muvofiqligi yanada oshgan bo'lardi. Shu o'rinda yana bir topshiriq mazmuniga yuzlansak:

Ushbu topshiriq shartida ham so'zlarni tog'ri talaffuz qilish talabi qo'yilgan, biroq o'quvchi uchun adabiy talaffuz me'yorlariga mos keladigan namuna taqdim etilmagan. Bizningcha, o'quvchilar talaffuzini yaxshilash uchun ta'lim oluvchi uchun aytilishi noma'lum bo'lgan so'zlar qatoridan tashkil topgan

So'zlarni to'g'ri talaffuz qiling. Ularning izohini kitob ortidagi lug'atdan topib, ko'chiring.

Telekanal, efir, intervyu, shou, studiya, informatsion, improvizatsiya, kadr, rejissyor, prodyuser, ssenarist, grimchi, operator.

maxsus audiomatnlar eshittirilib, ularni qayta-qayta mashq qilishga undovchi topshiriqlar berilsa, qisman bo'lsa-da maqsadga erishilgan bo'lar edi.

3. Turli mavzular yuzasidan fikrni mazmunan ketma-ketligini rejalashtira olgan holda izchil va tushunarli tarzda ifodalay olish ga qaratilgan topshiriq: [6. 90-bet]

 Televideniyeda faoliyat yuritadigan mutaxassislardan qaysi birining vazifasini bajarishni istaysiz?

Rejissyor	Operator
Prodyuser	Suxandon
Ssenarist	Teleboshlovchi
Grimchi	

90

Bu kasblardan birini tanlab, fikrlaringizni quyidagi tartibdagi matn shaklida yozing:

• tanlagan kasbingiz;	• kasbiy sifatлари;
• buning sababi;	• bu kasbni egallash uchun nimalar qilish kerakligi.
• ushbu kasb egasining vazifasi;	

Mazkur topshiriq ham ta'lim oluvchilarga uyga bajarish uchun berilgan bo'lib, "Teleboshlovchi bo'lib qolsam" nutqiy mavzusining 3-darsidan so'ng bajarish vazifasi qo'yilgan. O'qituvchi bu topshiriq orqali o'quvchilarning yozma nutqiga baho beradi. Tan olish kerakki, hayotiy vaziyatlarga nisbatan o'quvchilarda fikr talaygina, biroq ularni tartibli va izchil bayon qilishga o'rgatadigan shu kabi topshiriqlar soni cheklangan. Binobarin, og'zaki nutqni ham rejali tarzda tartiblab gapirishga undaydigan vazifalar berilsa, o'quvchilarda o'z fikrlarini ketma-ket, izchil bayon qila olish qobiliyati shakllanar edi. Mazkur darslikni tahlil qilish jarayinida, og'zaki nutq uchun qo'yilgan yuqoridagi malaka talabiga javob beradigan bironta ham topshiriq aniqlanmadi. Tavsiya sifatida quyidagi yondashuvni misol keltirish mumkin: o'quvchilarga muayyan hayotiy vaziyatga asoslangan mavzu taqdim etilib, nutqni kirish, asosiy qism va xulosa qismlariga ajratib ifodalash vazifasi yuklatilsa, bu o'quvchilarning og'zaki nutqini tashkil qilish jarayonini sezilarli darajada osonlashtiradi va samaradorligini oshiradi.

4. Berilgan mavzu muhokamasida o'zining shaxsiy qarashlarini himoya qila olishga qaratilgan topshiriq [6. 104-bet]

O'zbekistonning "2035-yildagi tashqi savdo aylanmasi" mavzusida tayyorlagan hisobotingizni taqdimot qiling. Taqdimot qilish uchun sizga 3 daqiqa vaqt ajratilgan.

Taqdimotda quyidagi ko'rsatmalarga e'tibor qiling:

- butun sinfning e'tiborini o'zingizga jalb qiling;
- ma'ruzaning asosiy maqsadi haqida gapiring;
- ajratilgan vaqt chegarasidan chiqib ketmang;
- nutqingizning izchil va ravonligiga ahamiyat qaring.

Ushbu vazifa sinfda amalga oshiriladigan topshiriqlardan biri sifatida loyiha ishi shaklida bajarilishi uchun o'quvchilarga bir kunlik tayyorgarlik muddati berilgan. Topshiriqning maqsadga muvofiqligini baholash nuqtai nazaridan, u o'quvchilarda shaxsiy fikr va mulohazalarni erkin ifoda etish hamda ularni asosli dalillar bilan himoya qilish ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha malaka talablariga to'liq mos keladi. Bundan tashqari, uyga vazifa sifatida berilgan quyidagi topshiriq muvofiqlik darajasini yanada oshirgan. [6, 104-bet]

Do'stingizning taqdimotiga yuqorida berilgan mezonlar asosida munosabat bildiring.

Sinfdo'shlarigizning taqdimotiga qisqacha munosabatingizni yozing.

Namuna

Nodir

- o'zining nutqi va harakatlari bilan barchani jalb qila oldi;
- bir xil fikrni bir necha marta takrorladi (masalan, ...)...

Taqdimot davomida o'quvchilar o'z tengdoshlari nutqidagi kamchiliklarni yozib olib, har bir o'quvchi tasodifiy tarzda og'zaki nutqini baholash mezonini yuzaga keltiradi. Bu esa o'quvchilarning tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga, og'zaki nutqni tahlil qilish va baholash qobiliyatlarini oshirishga xizmat qiladi. Ushbu jarayon, shuningdek, tengdoshlar o'rtasida konstruktiv fikr almashinuvini rag'batlantirib, o'zaro o'rganish muhitini shakllantiradi va nutq mahoratini obyektiv mezonlar asosida yaxshilash imkonini beradi.

Darslik tahlili davomida o'quvchilarning og'zaki nutq ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlarda baholash jarayonida bir qator muammolarga sabab bo'luvchi kamchiliklar aniqlandi:

Birinchidan, topshiriq shartlarida savollarning aniq va muayyan shaklda qo'yilmaganligi o'quvchilarning har biri tomonidan o'z xohishiga ko'ra nutq so'zlashiga olib kelishi mumkin.

Ikkinchidan, ayrim topshiriqlar belgilangan malaka talablariga va ta'lim maqsadlariga to'liq mos kelmaydi.

Uchinchidan, o'quvchilarning og'zaki nutqida leksik birliklardan to'g'ri foydalanishni rivojlantirishga yoki so'z boyligi zaxirasini kengaytirishga xizmat qiluvchi topshiriqlar deyarli mavjud emas. Mavjud topshiriqlar asosan yozma nutqni shakllantirishga yo'naltirilgan.

To'rtinchidan, o'quvchilarni fikrlarini tartibli ravishda ifodalashga, nutqni reja asosida tuzishga yoki og'zaki nutqda turli bog'lovchi vositalardan foydalanishga undovchi topshiriqlar umuman yo'q.

Ma'lumki, har bir fan ta'lim jarayonida uchta asosiy tarkibiy qismdan tashkil topadi:

1) *ta'lim standartlari, o'quv dasturlari va rejalari* nimani o'qitishni belgilan beradi;

2) *o'qitish metodikasi va o'quv materiallari* qanday o'qitishni aks ettiradi;

3) *baholash usullari* ta'lim jarayonida qanday natijalarga erishilganligini ko'rsatadi. [2]

Ta'lim jarayonining uchala asosiy komponenti bir-biriga uzviy bog'liq bo'lib, ulardan birining yetarli darajada amalga oshirilmasligi qolgan komponentlarga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Xususan, ta'lim standartlari va o'quv dasturlari tizimli va sifatli ishlab chiqilmaganda, o'quv metodikasi va darslik materiallarida muayyan kamchiliklar yuzaga keladi. Shuningdek, o'quv materiallaridagi nomuvofiqliklar o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalari shakllanish darajasini baholashda kutilgan natijalarga erishishni sezilarli darajada murakkablashtiradi.

O'quvchilar og'zaki nutqidagi kamchiliklarni bartaraf etish uchun birinchi navbatda darslikdagi xatoliklarni tuzatish va og'zaki nutqni tekshirish usullarini ishlab chiqish zarur. Baholashda aniq natijaga erishish uchun sinflar kesimida og'zaki nutqni baholash uchun muayyan mezon yaratish zaruratini yuzaga keltiradi.

Xulosa qilib aytganda, ona tili ta'limida o'quvchilarning og'zaki nutqini baholash bugungi kunda muhim pedagogik muammolardan biri sifatida qaralmoqda. Ushbu masalani hal etish uchun og'zaki nutqni baholashda subyektivlikni minimallashtirish, aniq va obyektiv indikatorlarni qo'llash hamda o'quvchilarning nutqiy faolligini rag'batlantirishga yo'naltirilgan kompleks choralar ta'lim sifatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdiraimov Sh. Ona tili ta'limida o'qib tushunish malakasini baholash. Monografiya. – Toshkent: “Nodirabegim” nashriyoti – 2021. –126 b.
2. Asilova G. O'zbek tilini o'qitish metodikasi. – Toshkent, 2024. –263 b.
3. G'afurova D. O'quvchilar so'z boyligini pragmatik o'quv topshiriqlari vositasida oshirishning ilmiy-metodik asoslari: ped. fan.nomzodlik diss.. Navoiy, 2024 – 157 b.
4. Jalilov K. Baholash nazariyasi asoslari. – Toshkent.: Akademnashr, 2020 – 252 b.
5. Mamatqulova N. bo'lajak mutaxassislarni nutq madaniyati rivojlanish metodikasi: Namangan, 2024.
6. Mavlonova K. va boshqalar. Ona tili. Darslik, 6-sinf. – Toshkent, 2022.
7. Qayumova O. Ona tili ta'limida o'quvchilarning so'z boyligini aniqlash va rivojlantirish: ped. fan.nomzodlik diss...-Toshkent, 2024.
8. O'zbekiston Respublikasi prezidentining 2020-yil oktyabr oyidagi “2020-2023-yillarda xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida” PF-134-son <https://lex.uz/docs/-6008663>.

INDUCTIVE AND DEDUCTIVE METHODS IN TEACHING UZBEK AS A FOREIGN LANGUAGE: A COMPARATIVE PEDAGOGICAL ANALYSIS

Ermatova Durdona Zafarjon qizi

*ToshDO'TAU qoshidagi "O'zbek maktabi" o'qituvchisi
durdonaxon97@gmail.com*

Abstract: The growing interest in Uzbek as a foreign language necessitates effective pedagogical approaches for non-native learners. This article explores the application of inductive and deductive methods in teaching Uzbek grammar and vocabulary to foreign students. Drawing on second language acquisition (SLA) theory and empirical research, the paper compares the cognitive demands, effectiveness, and learner engagement associated with each method. It argues for a principled eclecticism that integrates both approaches based on learner profiles, linguistic targets, and instructional goals. The study aims to contribute to the development of informed methodologies in Uzbek language instruction for diverse international audiences.

Keywords: Inductive method, deductive method, Uzbek as a foreign language, second language acquisition, grammar instruction, language pedagogy.

1. Introduction

As global interest in Central Asian languages increases, Uzbek is emerging as an important language of study, especially for academic, diplomatic, and cultural exchange purposes. Teaching Uzbek to non-native speakers presents unique challenges due to its agglutinative structure, vowel harmony, and syntactic patterns. One of the critical considerations in curriculum design is the method of grammar instruction—whether to teach grammatical rules explicitly (deductively) or allow learners to infer them through examples (inductively). This study examines both methods in the context of teaching Uzbek to foreigners, providing a scientific basis for instructional decision-making.

2. Theoretical Background

In SLA literature, the deductive approach is rooted in cognitive theories emphasizing conscious rule learning, while the inductive approach is supported by constructivist and usage-based theories. Deductive teaching involves presenting rules followed by application, whereas inductive teaching allows students to discover patterns from contextualized input. For instance, in Uzbek, the grammatical rule for plural formation is typically taught by stating that the suffix “-lar” is added to nouns, adjusting for vowel harmony. A deductive lesson would present this rule directly. An inductive lesson, by contrast, would offer a series of examples (“kitoblar”, “o‘quvchilar”) and guide learners to formulate the rule themselves.

The deductive approach has been widely used in traditional Uzbek classrooms and is effective in time-constrained environments or with adult learners who prefer structure. It is particularly useful when teaching complex morphosyntactic rules, such as case endings (-ni, -da, -dan) or verb conjugations, which may be difficult to infer without formal explanation. One of its main

strengths lies in its efficiency for covering a large amount of material within limited instructional time, making it especially valuable for standardized exam preparation or curriculum-driven programs. Analytical learners often find deductive instruction appealing due to its clarity and organization. However, these strengths can also lead to challenges. The rule-first nature of this method may appear abstract or demotivating for beginners who lack a strong grammatical foundation, potentially reducing their engagement. Furthermore, the emphasis on rule memorization can limit exposure to authentic language use, potentially hindering the development of communicative competence.

The inductive method aligns with communicative and task-based teaching models. It engages learners in discovering rules through guided exposure and pattern recognition. For example, learners might read a short dialogue containing different cases of the noun “talaba” (student) and infer rules about case marking based on context. This approach enhances learner autonomy and retention by encouraging them to actively engage with the language and derive meaning through observation. Such engagement supports deeper cognitive processing and often results in more meaningful learning experiences. However, these benefits come with challenges: inductive instruction is typically more time-consuming and demands carefully scaffolded input to avoid incorrect generalizations. Without well-designed materials and skilled teacher facilitation, learners may struggle to formulate accurate rules, potentially hindering their grammatical accuracy. Thus, while the method promotes learner-centered discovery, its success depends heavily on instructional design and educator expertise.

3. Comparative Analysis

Research in Second Language Acquisition (SLA) suggests that both inductive and deductive methods have pedagogical value, and their effectiveness often depends on several learner-related and contextual variables, including age, cognitive style, first language (L1) background, time constraints, and instructional goals. In the Uzbek context, observed results indicated a clear difference between field-dependent and field-independent learners. When Uzbek classes were conducted for Italian students specializing in comparative languages, the deductive method was necessary to explain the functions of each suffix in detail, as this approach aligned with their analytical learning style and the need to compare Uzbek morphological structures with their own language. In contrast, field-dependent learners tended to prefer the inductive method because they preferred learning communicative Uzbek naturally by listening to conversations, observing contextual usage, and gradually inferring meaning through interaction and practice. This contrast highlights how learner cognitive style influences the preferred instructional approach, with field-independent learners benefiting from structured, explicit explanations, while field-dependent learners thrive in immersive, meaning-focused environments.

To determine the optimal teaching method, instructors should consider specific factors, as summarized in the table below:

Factor	Inductive Preferred	Deductive Preferred
<i>Learner Age</i>	Young learners	Older/adult learners
<i>Proficiency Level</i>	Intermediate–Advanced	Beginner–Intermediate
<i>Learning Style</i>	Experiential, intuitive	Analytical, logical
<i>Class Time</i>	Longer sessions	Shorter, time-limited sessions
<i>Instructional Goal</i>	Communicative competence	Accuracy and rule recall

As shown, younger learners and those with experiential or intuitive learning styles tend to benefit more from inductive instruction, which fosters discovery and deeper processing. Meanwhile, adult learners and analytical thinkers often prefer the clarity and structure of deductive teaching. Practical constraints such as available class time and curriculum goals also influence the decision. Inductive methods suit programs aiming to develop communicative competence over time, while deductive methods are more suitable for situations where accuracy and rule memorization are prioritized, such as exam preparation or intensive short courses.

In conclusion, the decision to use inductive or deductive methods should not be binary but responsive to the learner profile, pedagogical aims, and instructional context. A balanced integration of both can yield optimal outcomes.

Rather than choosing exclusively between inductive or deductive approaches, a blended model known as principled *eclecticism* offers a more effective and flexible framework for language instruction. This approach typically begins with inductive tasks that encourage learners to discover linguistic patterns through meaningful, discovery-based activities. These are then followed by deductive clarification, where explicit rules are confirmed and explained to solidify understanding. Finally, learners apply their knowledge in communicative practice, such as role-plays or story-building exercises, which help integrate form and meaning in realistic contexts. This hybrid strategy accommodates diverse learner profiles and addresses the linguistic complexity of Uzbek, making it compatible with modern pedagogical trends that emphasize both cognitive engagement and communicative competence.

4. Conclusion

Effective Uzbek language instruction for foreign learners requires careful use of both inductive and deductive methods. Each approach offers distinct pedagogical benefits aligned with learner cognitive styles, proficiency levels, and instructional goals. Deductive teaching provides clarity and efficiency, particularly for analytical learners and time-limited settings, while inductive instruction promotes deeper cognitive engagement and communicative competence. Empirical evidence underscores the importance of tailoring methods to learner profiles and contextual factors rather than adhering to a singular approach. Principled eclecticism, integrating both inductive and deductive strategies, represents the most effective framework for addressing the

complexities of Uzbek grammar and diverse learner needs. This balanced approach aligns with contemporary SLA research and enhances the quality and adaptability of Uzbek language pedagogy.

References

1. DeKeyser, R. (1995). Learning second language grammar rules: An experiment with a miniature linguistic system. *Studies in Second Language Acquisition*, 17(3), 379–410.
2. Ellis R. (2002). The place of grammar instruction in the second/foreign language curriculum. In E. Hinkel & S. Fotos (Eds.), *New perspectives on grammar teaching in second language classrooms* (pp. 17–34). Lawrence Erlbaum.
3. Ellis R. (2008). *The Study of Second Language Acquisition* (2nd ed.). Oxford University Press.
4. Larsen-Freeman D., & Anderson, M. (2011). *Techniques and Principles in Language Teaching* (3rd ed.). Oxford University Press.
5. Nassaji H., & Fotos, S. (2011). *Teaching Grammar in Second Language Classrooms: Integrating Form-Focused Instruction in Communicative Contexts*. Routledge.
6. Spada N., & Tomita Y. (2010). Interactions between type of instruction and type of language feature: A meta-analysis. *Language Learning*, 60(2), 263–308.
7. Tomasello M. (2003). *Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition*. Harvard University Press.

O'ZBEK MILLIY TAOMLARI NOMLARINING SHEVALARDAGI UMUMIY VA FARQLI JIHATLARI

Raxmatullayeva Ruxshona Sherzod Qizi

ToshDO'TAU talabasi

O'zbekiston hududida yashovchi aholining turli shevalarda so'zlashishadi. Biz bilamizki o'zbek adabiy tili Toshkent, Farg'ona va Andijon shevalariga asoslanadi. Turli shevalarda so'zlashish nafaqat til, balki milliy taomlar nomlanishi va ularning tayyorlanish uslublarida ham yaqqol aks etadi. O'zbekistonda turli viloyat va tumanlarda tayyorlanadigan milliy taomlar bir xil tarkibga ega bo'lsa-da, ularning nomlanishi farq qiladi. Bu farqlar xalq og'zaki ijodi, tarixiy rivojlanish, madaniy aloqalar hamda har bir viloyatning o'ziga xos urf-odatlar bilan chambarchas bog'liq.

Quyida biz o'zbek milliy taomlarining viloyatlar aro dialektik munosabatlarini ko'rishimiz mumkin

Holvaytar — *shirinlik turi. Holvaytar uchun qozonda yog' yaxshilab dog'lanadi va un solib aralashtiriladi. So'ng qozonni olovga qo'yib, un jigarrang tusga kirguncha qovuriladi. Qaynatilgan suvda shakardan sharbat tayyorlanadi.*

Toshkent viloyati (Chinoz tum.)-Holvatar

Farg'ona viloyati (Beshariq tum.)-Holvatar

Andijon viloyati (Buloqboshi tum.)-Holvatar

Jizzax viloyati (Devur tum.)-Qora atala

Samarqand viloyati (Oqdaryo tum.)-Holvaytar
Qashqadaryo viloyati (Kitob tum.)-Holvaytar
Surxandaryo viloyati (Sho'rchi tum.)-Holvaytar
Buxoro (Jondor tum.)-Atala.

Xonim — *Yupqa xamir ichida juda sersuv bo'lib pishgan kartoshka hamda piyoz.*

Toshkent viloyati (Chinoz tum.)-Xonim
Farg'ona viloyati (Beshariq tum.)-Xonim
Andijon viloyati (Buloqboshi tum.)-Xuvnon
Jizzax viloyati (Devur tum.)-Xonim
Samarqand viloyati (Oqdaryo tum.)-Xonim
Qashqadaryo viloyati (Kitob tum.)-Xonim (go'sht ham qo'shiladi)
Surxandaryo viloyati (Sho'rchi tum.)-Xonim
Buxoro (Jondor tum.)-Xonim

Mastava — *suyuq taom. Aslida Mastava suzma, qatiqdan olingan zardobga guruch solib qaynatib tayyorlangan. Hozir Mastava sabzi, piyoz, guruch va boshqa masallilardan tayyorlanadi.*

Toshkent viloyati (Chinoz tum.)-Mastava
Farg'ona viloyati (Beshariq tum.)-Mastava
Andijon viloyati (Buloqboshi tum.)-Mastava
Jizzax viloyati (Devur tum.)-Mastava
Samarqand viloyati (Oqdaryo tum.)-Mastava
Qashqadaryo viloyati (Kitob tum.)-Birich piyava
Surxandaryo viloyati (Sho'rchi tum.)-Mastava
Buxoro (Jondor tum.)-Birinjoba

Chuchvara — *maydalangan go'sht va ziravorlar bilan to'ldirilgan xamirturushsiz bug'doy xamir kvadratlaridan tayyorlanadi.*

Toshkent viloyati (Chinoz tum.)-Chuchvara
Farg'ona viloyati (Beshariq tum.)-Chuchvara
Andijon viloyati (Buloqboshi tum.)-Chuchvara
Jizzax viloyati (Devur tum.)-Chuchvara
Samarqand viloyati (Oqdaryo tum.)-Barak
Qashqadaryo viloyati (Kitob tum.)-Chuchvara
Surxandaryo viloyati (Sho'rchi tum.)-Chuchvara
Buxoro (Jondor tum.)-Mayda osh

Beshbarmoq — *Beshbarmoq otning dumbasi yoki qo'zi go'shti, qazi yoki chuchuk ot go'shtidan tayyorlangan kolbasa kabi go'sht bo'lagi qaynatib olinadi. Issiq mavsumda beshbarmoq odatda qo'y go'shti bilan tayyorlanadi. Xamir juda nozik tarzda yoyilib, xuddi noringa o'xshash shaklda kesiladi.*

Toshkent viloyati (Chinoz tum.)-Shapaloq
Farg'ona viloyati (Beshariq tum.)-Beshbarmoq
Andijon viloyati (Buloqboshi tum.)-Beshbarmoq
Jizzax viloyati (Devur tum.)-Beshbarmoq, Kulchatoy (ko'p hollarda beshbarmoq o'rnida tayyorlanadi, ot go'shti o'rnida qo'y go'shti bo'ladi)

Samarqand viloyati (Oqdaryo tum.)-Laxchak
 Qashqadaryo viloyati (Kitob tum.)-Laxcha
 Surxandaryo viloyati (Sho'rchi tum.)-Kulobi to'ppa
 Buxoro (Jondor tum.)-Qayish

Moshxo'rda — *guruch va mosh solib tayyorlanadigan suyuq taom.*

Toshkent viloyati (Chinoz tum.)-Moshxo'rda
 Farg'ona viloyati (Beshariq tum.)-Moshkichiri
 Andijon viloyati (Buloqboshi tum.)-Moshxo'rda
 Jizzax viloyati (Devur tum.)-Moshxo'rda
 Samarqand viloyati (Oqdaryo tum.)-Morxo'rda
 Qashqadaryo viloyati (Kitob tum.)-Moshava
 Surxandaryo viloyati (Sho'rchi tum.)-Moshxo'rda
 Buxoro (Jondor tum.)-Moshoba

Shirguruch — *sut va guruchdan tayyorlanadigan quyuq taom.*

Toshkent viloyati (Chinoz tum.)- Shirguruch
 Farg'ona viloyati (Beshariq tum.)-Shirguruch
 Andijon viloyati (Buloqboshi tum.)-Shirguruch
 Jizzax viloyati (Devur tum.)-Oqplov
 Samarqand viloyati (Oqdaryo tum.)-Shirguruch
 Qashqadaryo viloyati (Kitob tum.)-Sirbirich
 Surxandaryo viloyati (Sho'rchi tum.)-Sirguruch
 Buxoro (Jondor tum.)-Shirbirinch

Kesgan osh— *suv va kesgan ugra solib tayyorlanadi, qatiq solib iste'molga tortiladi.*

Toshkent viloyati (Chinoz tum.)-Ugra
 Farg'ona viloyati (Beshariq tum.)-Ugra
 Andijon viloyati (Buloqboshi tum.)-Ugra
 Jizzax viloyati (Devur tum.)-un osh
 Samarqand viloyati (Oqdaryo tum.)-Achchig'osh
 Qashqadaryo viloyati (Kitob tum.)-Achchiq osh
 Surxandaryo viloyati (Sho'rchi tum.)-Kesgan osh
 Buxoro (Jondor tum.)-Sho'r to'ppa

Go'ja — *qo'qonjo'xori (oq jo'xori) yoki qayroqi bug'doydan tayyorlanadigan suyuq taom.*

Toshkent viloyati (Chinoz tum.)-Go'ja
 Farg'ona viloyati (Beshariq tum.)-Ko'cha
 Andijon viloyati (Buloqboshi tum.)-Go'ja
 Jizzax viloyati (Devur tum.)-Go'ja
 Samarqand viloyati (Oqdaryo tum.)-Go'ja
 Qashqadaryo viloyati (Kitob tum.)-Ko'cha osh
 Surxandaryo viloyati (Sho'rchi tum.)-Go'ja
 Buxoro (Jondor tum.)-Go'ja

Ayron — *qatiq va suvda tayyorlanadigan ichimlik.*

Toshkent viloyati (Chinoz tum.)-Ayron

Farg'ona viloyati (Beshariq tum.)-Ayron
Andijon viloyati (Buloqboshi tum.)-Ayron
Jizzax viloyati (Devur tum.)-Ayron
Samarqand viloyati (Oqdaryo tum.)-Ayron
Qashqadaryo viloyati (Kitob tum.)-Chalob
Surxandaryo viloyati (Sho'rchi tum.)-Chalop
Buxoro (Jondor tum.)-Cholob

Xullas, O'zbekistonning turli viloyatlarida tayyorlanadigan milliy taomlarning nomlanishi va tayyorlanish uslublaridagi farqlar bizga mamlakatimizning madaniy xilma-xilligini va har bir hududning o'ziga xosligini namoyon etadi.

**VII SHU'BA. TURKIY XALQLAR
ADABIYOTINI O'QITISHDA ZAMONAVIY
YONDASHUVLAR**

БАДИЙ АСАРДА ТАБИАТ ТАСВИРИ ВА ҚАҲРАМОНЛАР ТУЙҒУЛАРИ ИФОДАЛАНИШИНИ ЎРГАНИШ

Р.Ниёзметова

ТДУТАУ профессори, пед.фан.доктори

Аннотация: Мақолада табиат тасвири билан инсон руҳияти уйғунлиги ифодаланган айрим асарларга эътибор қаратилган, таҳлилга тортилган.

Калит кўзлар: поэзия, лирика, қаҳрамон туйғулари, руҳий ҳолат, "Даҳшат", ўтмишни идеал тасвирлаш, "Баҳор қайтмайди", "Кеча ва кундуз" асари.

Abstract: The article focuses on and analyzes some works that express the harmony of the image of nature and the human psyche.

Key words: poetry, lyrics, hero's emotions, mental state, "Horror", ideal depiction of the past, "Spring Will Not Return", "Night and Day".

Аннотация: В статье рассматриваются и анализируются некоторые произведения, выражающие гармонию образа природы и психики человека.

Ключевые слова: поэзия, лирика, эмоции героя, душевное состояние, «Ужас», идеальное изображение прошлого, «Весна не вернется», «Ночь и день».

Сўз ўзганинг ҳолатини, руҳиятини, қалбини англаш воситасидир. Сўз - инсон сезгиларини ўзгага юктирадиган сеҳрли қурол. Сўз - ички ва ташқи дунёнинг инсонга хос таржимони. Аммо унинг бу фазилатлари фақат тафаккур отига мингачгина эришилади, холос. Бинобарин, аёл зоти - хушбичим либоси, дарё - қирғоғи, табиат эса дов-дарахтлари билан гўзал ва тўқис бўлганидек, сўз ҳам теран, таъсирчан, ақл ва қалбан англанадиган маъноси билан ҳаётбахшдир.

Табиат тасвири китобхонга асар қаҳрамонлари руҳиятини яққол очиб беради, уни ҳаётнинг паст-баландини, аччиқ-чучугини, яъни тасвирланаётган воқеликни чуқур англаш ва ҳис этишга тайёрлайди. Оддий баён бундай имкониятларга эга эмас: у хабар бера олади, холос. Бадий асарда табиат тасвиридан фойдаланиш адабиётдаги кенг қамровли масала ҳисобланади. Ёзувчилар ўз асарларида қаҳрамонларнинг туйғуларини ифодалар эканлар, табиат тасвири ҳам ўша руҳий ҳолатга мос равишда ифодаланади. Масалан, Абдулла Қаҳҳор қаламига мансуб "Даҳшат" ҳикоясини олсак. Ҳикоя шиддатли шамол тасвири билан бошланади. Кеч кузак шамоли манзараси чизилади: *"Яқин икки ҳафтадан бери кўз очирмаётган кузак шамоли яйдоқ дарахтлар шохиди чийиллайди, ғувиллайди; томларда вишиллайди, ёпиқ эшик ва дарчаларга бош уриб уф тортади"*¹⁷³. Асар қаҳрамонларининг ўзаро суҳбатида ҳавонинг бузуқлиги, қалбларга кўрқув солиши муаллиф томонидан жуда жонли тарзда ифода этилган. Унсиннинг ўша вақтдаги руҳий ҳолати анчайин тушкун, алланечук қалби азобларга тўлганди. Додҳоқ эса ўзи табиатан жиззаки, қўпол ва хотинга ўч кимса сифатида тасвирланади.

¹⁷³Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. I жилд. 1988 йил.

Табиат тасвири гўёки, бўлиб ўтаётган воқеанинг, шунингдек, келгусида бўлиши мумкин бўлган воқеаларнинг даракчисидай туюлади. Кейинги ҳолатда у асарнинг тезиси вазифасини бажаради, деб ҳисоблаш мумкин. Муаллиф табиатнинг даҳшатли манзарасидан дарҳол одамлар орасидаги муносабатлар тасвирига кўчади. Китобхон диққатини Олимбек додхоҳнинг уйига жалб этади. Додхоҳ келиши билан хотинлари тўзиб қолгани, бири салласини ечгани, бири чакмонига қўл узатгани, яна бири маҳсисини тортишга чоғлангани, келин бўлиб тушганига беш ойгина бўлган кенжа келин – Унсиннинг чилим солиб тутгани тасвирини маҳорат билан чизади. Мана шу қисқа тасвирдан додхонинг қандай кимса экани ойдинлашади. Унинг зулмкор, зўравон экани ўқувчи кўз олдида яққол гавдаланади.

Умуман, персонаж руҳиятини очишда ёзувчи табиат тасвиридан фойдаланиш ўринларини жуда кўп бадий асарларда учратишимиз мумкин.

Олимхон додхоҳ эркакка эришмоқчи, мустақиллигини қўлга киритмоқчи бўлган Унсиннинг ёнига ўз маймунини юборади. Чунки қўл остидаги қулининг эркакка эришишини хоҳламайди. Қадимда бойлар маймун боққан экан. Шу сабаб маймум образи келтирилган. Олимхон додхоҳ бой эди.

Ўша даврда аёллар оёқости қилинган. Қул сифатида қаралган. Аёлларга мустақиллик берилмаган. Бир паранжи ортида ҳам аёлнинг ўзи топталган, ҳам унинг эрки топталган. Ҳозирга келиб эса барча давлатлар гендер тенглиги деб жар солмоқда, Бугунги кун аёллари умуман ўзини Унсиннинг ўрнига қўёлмайди, ҳолатини тасаввур ҳам қилолмайди: ҳозирги кун аёллари кундош билан бир жойда бўлишни фожеа деб биладиган, бундай ҳаёт уларнинг тасаввурига ҳам сиғмайди.

Унсин - иродали, кўрққанида жасоратли, чўрткесар. Унсин кўрқувдан ҳушини йўқотиб қўймаслик учун қандай йўл тутди? Сиз нима қилган бўлардингиз? Унсин енгилдими? Иродали, эркпарвар одамни енгиш мумкинми? Сиз нима деб ўйлайсиз, ўлмоқ енгилмоқми? Сиз Унсинга қандай маслаҳат берган бўлар эдингиз?

“Даҳшат” ҳикояси мазмуни асосида тақдим этиладиган юқоридаги каби савол ва топшириқларнинг барчасига синфдаги ҳамма ўқувчилардан жавоб талаб қилиш шарт эмас. Муҳими, ўқувчилар шу ҳақда ўйлаб кўрадилар, ўзларини ҳам ақлан, ҳам руҳан зўриқтирадилар. Савол ёшларнинг кўнгилларига кириб боради. Бу, албатта ўз натижасини беради. Буни ўқитувчи маълум вақт ўтгач англай бошлайди.

Ўткир Ҳошимовнинг "Баҳор қайтмайди" асарида ҳам табиат тасвири қаҳрамон туйғуларига мос тушади. Асар табиат тасвири билан бошланади. *"Бўстон қишлоғига оғир вазмин қадамлар билан куз кириб келди. Туманлик қўйнида жимгина мудраган тонглар, илк совуқ оғушида жунжиккан серюлдуз оқшомлар бошланди. Ҳавога елпиғичдай қат-қат булутлар*

чиқди"¹⁷⁴. Бу тасвир, аввало, ўқувчини асар воқеалари юз берадиган жой билан таништиради. Кеч кузнинг сокин тарзда тасвирланиши кейинги воқеалар ривожига ишора қилгандек бўлади. Шунингдек, Алимардоннинг тоби қочиб, бепарво, лоқайд ётганида ҳам, табиат тасвири унга ҳамоҳанг ифода топади. Чунки ташқарида ёмғир ёғар, баъзи кунлари ёғмаса ҳам ҳаво анча совиб кетган эди. Ҳовли ёнғоқ баргларида тўлиб-тошиб кетган эди. Табиатнинг бу тасвири орқали ҳам уйда аёл киши йўқлиги, боз устига онасидан айрилгани Алимардонни азоблаётгани, ушбу ҳолат унинг юрагини эзаётгани англашилади.

Асар охирида Алимардоннинг ўғлини кўриш учун Муқаддамнинг қишлоқдаги хонадонига боргани, фарзанди Шавкатнинг ўз отасидан қочиб, онасига талпингани, бегона бир инсонни ота деганидан қаттиқ изтиробга тушгани – ушбу руҳий ҳолати маҳорат билан тасвир этилган. Айниқса, Алимардоннинг фожиали ўлимини ёзувчи табиат тасвирига монанд чизгиларда беради: *“Кўкда момақадироқ фарёд солди. Чақмоқнинг бир лаҳзалик совуқ нури ғамгин бош эгиб турган тоғларни, ёмғирдан ялтираб кетган қизғиш қояларни, йўлнинг шундай чеккасидан тик тушиб кетган жаҳаннам жарлигида илондай биланглаб оқаётган сойни ёритиб ўтди. Аммо унинг кўзлари ҳеч нимани кўрмас, тасаввурида фақат бир нарса – ўз отасидан ётсираб, йиғлаб, уйга қочиб кириб кетган Шавкат. Унинг силкиниб бораётган дўмбоқ қўлчалари турар, аламдан вужуди қалтираб, оёғи оғриганига қарамай, бор кучи билан газни босар эди... Зум ўтмай даҳшатли сурон тоғ-тошларни ларзага солди. Ғамгин қоялар қилиб қўйган гуноҳидан ўзи қўрқиб кетгандай инграб юборди...”*¹⁷⁵.

Ҳудудсиз табиат оғушида инсон, наҳотки, бир зарра мисоли бўлса; вақтнинг шафқатсиз одимлари қаршисида, оний умрини ўйлаганда, ўлим олдида шунчалик нола сезадими; йўқса, бир мартагина берилмиш ушоққина умрнинг мазмуни нимада; инсон ўзининг табиат билан боғлиқлигини қандай ҳис этади? Ана шу масалаларга берилган поэтик жавобдан биз бугунги замондошларимиз характери, маънавий-психологик дунёсининг бойлигидан, фаолиятининг ижтимоий аҳамиятидан воқиф топамиз. Бугунги кунда табиат ва инсон мавзуси ўзининг ижтимоий-иқтисодий ҳамда маънавий моҳиятига кўра ҳам ана шундай долзарб масалалардан бири сифатида муҳим характер касб этади. Ушбу масалага ҳар бир соҳа вакиллари ўзига хос тарзда ёндашмоқда ва унга жавоб изламоқда.

Табиат тасвири орқали қаҳрамон руҳиятини ифодалаш Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романида ҳам ўзига хос ҳолда тасвирланган. *“Ҳар йил бир келадиган баҳор севинчи яна кўнгулларни қитиқлай бошлади. Яна табиатнинг дилдираган танларига илиқ қон югурди...Толларнинг кўм-кўк сочпопуқлари қизларнинг майда ўрилган кокилларидай селкиллаб*

¹⁷⁴ Ҳошимов Ў.Танланган асарлар.Тошкент, Шарқ, 2009, I жилд, 23-бет

¹⁷⁵ Ҳошимов Ў.Танланган асарлар.Тошкент, Шарқ, 2009, I жилд,131-бет.

тушмоққа бошлади. Муз тагида лойқаланиб оққан сувларнинг ғамли юзлари кулди, ўзлари ҳорғин-ҳорғин оқсалар-да, бўшалган кул сингари эркинлик нашъасини кемира-кемира илгари босадилар. Симёғочларнинг учларида якка-якка қушлар кўрина бошлади. Биринчи кўринган кўклам қуши биринчи ёрилган бодроқ нашъасини беради. Бултур экилиб, кўп қошларни қорайтирган ўсма илдизидан яна бош кўтариб чиқди... Мулойим кўлларда ивиб, сувга айлангандан кейин гўзал кўзларнинг супасида ёнбошлашни мунча яхши кўрар экан бу кўкат! Эркакларнинг гуллик дўпписига тегмай, яланг аёллар билан, уларнинг сочлари, гажаклари ва рўмол попуклари билан ҳазиллашиб ўйнаган салқин шабада... кўклам нашъаси билан шўхлик қилади. Ҳаёт нега бу қадар гўзал ва ширин бўлади баҳорда?"¹⁷⁶

"Зеби (Зебиниса)нинг қиш ичи сиқилиб, занглаб чиққан, кўнгли баҳорнинг илиқ ҳовури билан очила тушган; энди, устига похол тўшалган аравада бўлса ҳам, аллақайларга, дала-қирларга чиқиб яйрашни тусай бошлаган эди"¹⁷⁷. Романнинг бу мисралар билан бошланиши асарнинг бош қаҳрамони Зебинисанинг беғубор қалби, гўзал одоби ва қизларча самимий туйғуларига ишора қилади. Ушбу асарда муаллиф табиат манзарасини таҳлил марказига кўтаради. Қаҳрамоннинг ички дунёси ва яшаш тарзини бақамти умумлаштиради. Отасининг қизига нисбатан ўта талабчанлиги, қизининг хурсандчилигини ўйлаган онаси Қурвонбибининг рухсати нималарга олиб келмади...

Аравада кетаётган Зеби дугоналар кулгиси, айтилаётган ёр-ёрлар таъсирида ўз мувозанатини йўқотиб, отасининг маслаҳатини унутиб, кўшиқ бошлаб юборади.

Бу ўринлар таҳлил давомида ўқувчилар билан мунозарали саволлар асосида янада очилади, уларнинг фикри тингланади, бугунги ҳаёт билан боғланади, хулосалар берилади.

Юқори синфларда бадий асар тилини ўрганишда пейзаж тасвирига ҳам эътибор қаратилади. Ўқитувчи ёзувчи табиат манзарасини маълум мақсадда тасвирлашини, дунёқараши, асарда акс эттирилган воқеа ва образларга бўлган муносабатини англаб олишда пейзажнинг ўрни муҳимлигини қайд этиш билан бирга пейзажни тасвирлашда тил хусусияти, ёзувчининг мақсадини аниқлаб олишда тил, тасвирий восита ва бадий ифодалар катта аҳамиятга эга эканлигини ҳам баён этади. "Қайта ўқишда асарнинг янгидан-янги қирралари очилиб боради. Бир ўқилганда эътиборсиз ўтилган тасвир ва эпизодлар бошқа сафар диққатни тортади. Бу ҳол, табиийки, адабнинг образ яратиш маҳоратига, инсон қалбини чуқур англашига, воқеа-ҳодисалар баён усулига тегишлидир. Зеро, адабиётдек сўз санъати учун бадий тил жуда муҳим саналади; сўз воситасида

¹⁷⁶ Чўлпон. Асарлар. II жилд. "Кеча ва кундуз" романи. Тошкент.Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1993 йил. 5-бет.

¹⁷⁷ Чўлпон. Номи тилга олинганасар, 4-бет.

образлар, манзаралар, туйғулар сувратлантирилади,”¹⁷⁸– деб ёзади Абдулла Қодирий асарлари тадқиқотчиси, адабиётшунос олим Баҳодир Карим.

Демак, бадий асарларда қаҳрамон туйғуларининг табиат тасвири билан уйғунлиги ифодасини ўрганиш масаласи ёшларнинг бадий асарлар мазмунини, асар қаҳрамонлари руҳиятини, воқеа-ҳодисалар содир бўлган муҳитни янада чуқурроқ англашида, адибнинг маҳоратини баҳолашида зарур туртки вазифасини бажаради. Асарни чуқур мушоҳада юритиб таҳлил қилишга йўллайди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. -Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. I жилд. 1988 йил.
2. Ҳошимов Ў. Танланган асарлар. -Тошкент: Шарқ. 2009, I жилд, 23-б.
3. Ҳошимов Ў. Танланган асарлар. -Тошкент: Шарқ. 2009, I жилд, 23-б.
4. . Karimov B. Radloff W. Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Neue Folge. St.-Pbg.: 1894. – P. 460.

O'ZBEK ADABIY TA'LIMIDA XORIJIY METODLARDAN FOYDALANISH METODIKASI

Р.Нуёзметова

TDO'TAU professori, ped.fan.doktori

Yashnobod tumuni 230-maktab o'qituvchisi R.K.Ashrafxonova

Rezyume

Adabiyot darslarida badiiy matn ustidagi ishlarni tashkil etish va amalga oshirishda erishiladigan samaradorlik talim metodlarini to'g'ri tanlashga bevosita bog'liqdir. Ushbu maqolada talim metodlari, metodlar rasida ishlab chiqiladigan usullar o'quvchilarning o'quv-biluv va amaliy faoliyatini takomillashtirishi, o'z bilimlarini mustaqil boyitib borish malakalarini egallashlariga erishish masalalari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: metod, usul, adabiy tayyorgarlik, muammoli talim, izlanish, tadqiqot, ijodiy o'qish, mustaqil mutolaa, evristik suhbat, reproduktiv, izohli o'qish, yangicha tizim, badiiy idrok, interfaol.

Adabiyot darslarida badiiy matn ustidagi ishlarni tashkil etish va amalga oshirishda erishiladigan samaradorlik talim metodlarini to'g'ri tanlashga bevosita bog'liqdir. Turli-tuman metodlar orasidan eng mosi va xosini ajratish, bunda yangi pedagogik texnologiyani ham nazardan qochirmaslik kerak. Lekin amaliyotda ayni shu yumushlar muayyan qiyinchiliklar tug'diradi. Shuning uchun ham adabiyot o'qitish metodikasida metodlar tadqiqiga alohida etibor beriladi.

N.I.Kudryashov, R.R.Mayman, E.N.Ilin, M.G.Kachurin, M.A.Zaldiner, L.V.Todorov, K.T.Golenkinalar yuqori sinflarda rus adabiyotini o'qitish

¹⁷⁸ Karimov B. Radloff W. Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Neue Folge. St.-Pbg.: 1894. – P. 460.

metodlarini yoritganlar. O'zbek adabiyotini o'qitish metodikasida badiiy asarlarni o'rganish shakl, vosita va metodlari atroflicha keng va chuqur yoritilgan. Bu boylikni yaratishda A.Zunnunov, S.Ismatov, T.Boboev, Q.Yo'ldoshev, M.Mirqosimova, S.Matchonov, F.Badriev, A.Tojiev, Q.Husanboeva va boshqa metodist olimlarning xizmatlari katta. Adabiyot o'qitishni davr talablari darajasiga ko'tarish ishiga U.Normatov, N.Karimov, A.Kattabekov, B.To'xlijev, O.Madaev, B.Karimov, V.Qodirov singari olimlarning qo'shgan hissalari ham katta.

Badiiy asarlarni o'quvchi, talabalarga o'qitishda bu xazinani bilgan holda undan zarurlarini, o'qituvchi o'z tajribasida qo'llay oladigan, o'quvchi ko'tara oladiganlarini ajratish, *o'ziga yarasha yangicha bir tizim holiga keltirib foydalanish* muhim sanaladi. Zero, o'qituvchi mudom metodlarni noto'g'ri tanlab dars bersa, o'quvchilar yo ana shu noto'g'ri tanlangan metodlar bilan qurollanadilar, yoki bu metodlarni qabul qilmaydilar, natijada o'qishda malakasiz bo'lib qolaveradilar.

Metodlar darsning turi, maqsad va vaziflari bilan ham chambarchas bog'liqdir. «Metod voqelikni amaliy va nazariy egallash, o'zlashtirish, o'rganish, bilish uchun yo'l-yo'riqlar, usullar majmuasi, falsafiy bilimlarni yaratish va asoslash usuli»dir.

Suhbat- savol va javob shaklidagi dialogik talim metodi. Suhbat metodi fanga qadimdan malum, xatto undan o'z faoliyatida Suqrot ham mohirona foydalangan. Suhbat talim jarayonida ko'p funktsiyalar (aqliy fikrlash, hozirjavoblik, muloqot madaniyati va boshqa sifatlarni shakllantiradi) bajaradi, ammo asosiysi o'quvchida faollikni yuzaga keltiradi. Suhbat o'qituvchi fikriga mos harakat qilish, natijada yangi bilimlarni bosqichma-bosqich egallashga imkon beradi.

Suhbatning vazifasini belgilab, unga tayyorlanish davomida o'qituvchi o'quvchilar oldiga vazifa qo'yib, masalani mustaqil ravishda, to'g'ri hal etishga yordam beradigan savollar tuzadi. Suhbat metodi adabiy talimning barcha bosqichlarida: kirish darslarida ham, badiiy asarni o'zlashtirishda ham, uning tahlili mobaynida ham, yakunlovchi bosqichida ham qo'l keladi.

Shuni hamisha yodda tutish kerakki, adabiy mavzularda o'tkaziladigan suhbatlar o'qituvchilarni asosiy vazifadan: adabiy asar asosida o'quvchilarni foyaviy, axloqiy va estetik tarbiyalashdan chetga olib ketmasligi kerak.

Suhbatlarni bahs-munozara tariqasida tashkil etishning talimiy va tarbiyaviy ahamiyati katta. Bahs-munozara o'quvchilarni mantiqiy fikrlashga, ularda yuksak axloqiy fazilatlarini tarbiyalashga yordam beradi. Yoshlar asar qahramonlarining xulqi, xatti-harakatlarining sabablari, maqsadlari haqida bir-birlariga nisbatan o'dob rasida muloqotga kiradilar. Bir tomondan, o'z fikrlarini asoslash va himoya qilish payida bo'ladilar, ikkinchi tomondan, o'z qarashlarini, etirozlarini samimiy tarzda ifodalashga intiladilar. Bunday bahs-munozaralarda o'quvchilar berilib qatnashadilar. Shubhasiz, bunday usulning muvaffaqiyati ularni to'lqinlantiradigan, faol fikrlashga undaydigan savollar berilishiga bo'liq. Albatta, F.Badrievning fikricha, bahs-munozara uchun tanlangan masala

o'quvchilarning bilim saviyasiga mos kelishi, xohish-istaklari va qiziqishlarini hisobga olishi, daftarga qaramay so'zga chiqishlariga imkon berishi darkor¹⁷⁹

Maruza - yirik hajmdagi o'quv materialini orzaki bayon qilish metodi sanalib, u qat'iy mantiqiy ketma-ketlik, uzatilayotgan axborotlarning ko'pligi, bilimlar bayonining tizimliliigi kabi o'ziga xos xususiyatlarini namoyon etadi. Maruza butun dars jarayonini qamrab olishi mumkin. Maruza metodi tushuntirish va suhbatning asta-sekin kengayib borishidan vujudga keladi va bir vaqtda o'quvchilarni qisqacha yozib olish (konspektlash)ga o'rgata boradi.

Maruza o'quvchini mustaqil fikrlashga yo'naltiradi, mavzuga r bilimlarni beradi va ularni tatbiq qilish qobiliyatini rivojlantiradi, asl yoki etakchi ro'yni boshqalaridan ajratib olishga o'rgatadi. Shu bois ham akademik A.N.Kononov O'zMU professor-o'qituvchilari bilan davra suhbatida aytganiday: «O'qitishning hech bir ko'rinishi yaxshi maruza o'rnini bosa olmaydi».

Taqqoslash, qiyoslash metodi. Bu ham yangi bilim va tushunchalarni o'zlashtirishda keng qo'llaniladigan talim metodi hisoblanadi. Yangi o'zlashtiriladigan bilimlarni avvalgilari bilan taqqoslash usuli, o'z navbatida, yangi tushunchalarni mustaqil ravishda tadqiq qilishning bir ko'rinishidir. Taqqoslash metodi asosida o'quvchilarda sinfdoshlarining hisobot va dalillariga o'zlarining mantiqiy qarashlarini qarshi qo'yishga intilishlari yotadi.

Mavzularni taqqoslash asosida isbotlashning o'qituvchi tomonidan o'quv materialini tanlash ham, uning o'quvchilar tomonidan egallanishi ham juda qiyin kechadi. Sababi, bu usuldan hamisha har xil vaziyatlarda, holatlarda foydalanishga to'g'ri keladi. Qiyin mavzularni taqqoslab o'zlashtirish bilim egallashda unchalar qiynalmaydigan o'quvchidan ham anchagina fikriy zo'riqishni talab qiladi. Adabiyot darslarida bu metoddan foydalanilganda o'qituvchi o'quvchilardan matnda mavjud bo'lgan qarama-qarshiliklarni taqqoslash bilan isbotlab ko'rsatishni talab qilishi ham mumkin. O'qituvchi tomonidan shunday savol yoki masalaning qo'yilishi, farazlarning ilgari surilishi, ulardan birining to'g'riligini isbotlash fikrlar to'qnashuvi asnosida amalga oshiriladi, mustaqil faoliyat asosida mustahkamlanadi. Bu metod ham bilimli o'quvchilarga mo'ljallangan bo'lib ko'p vaqt, bilim va malaka talab qiladi. Bu metoddan "O'tgan kunlar" romanidagi Kumushbibini va Zaynab timsollarini, "Dunyoning ishlari" asaridagi ona timsoli bilan "Urushning so'nggi qurboni" hikoyasidagi ona timsoli va hokazo qator obrazlarni taqqoslab o'quvchilarni inson shaxsini o'rganishga, fazilatlarini ochishga o'rgatish mumkin bo'ladi.

Induktiv va deduktiv metod. **Deduktiv** metod – tayyor, umumiy nazariy bilim berishdan boshlanib, bosqichma-bosqich rivojlanishdan xulosa chiqaradi, shu orqali hayotiy ko'nikma va malakalarni shakllantiradi. **Induktiv** metod amaliy mashqlar orqali nazariy bilim berishga yo'naltiradi.

¹⁷⁹ Бадриев Ф. Методы и формы организации внеклассного чтения по литературе в старших классах (На материалах школ Узбекской ССР). – АКД.пед.наук. – Т., 1969. Ўша жойда 20-бет.

O'quvchini mustaqil mulohaza yuritishga o'rgatishda talimning induktiv, deduktiv metodlarining ham o'ziga xos o'rni bor. So'nggi yillarda deduktiv talimga etibor kuchaydi. Bu talimdan induktiv yondashuvni chetlatish degani emas, albatta. Tafakkurning induktiv usullarini shakllantirmay turib talimda yoki mustaqil mulohaza yuritishga o'rgatishda muvaffaqiyatlarga umid qilish mumkin emas. Induktiv yoki deduktiv metodlarni qo'llash o'rganilayotgan o'quv materialining mantirini ajratishda, yani xususiyydan umumiyga yoki umumiydan xususiyyga o'tishda ahamiyat kasb etadi. Yu. Babanskiy induktiv metodni qo'llaganda o'qituvchi va o'quvchi faoliyatining quyidagi ikki varianti mavjudligini ko'rsatadi: birinchi variantda o'qituvchi avval faktlarni keltiradi, tajribani, ko'rgazma materialini namoyish etadi, topshiriqlarni bajarishni tashkil etadi, o'quvchilarni asta-sekinlik bilan tushunchalarni aniqlashga, qonuniyatlarni o'zlashtirish va fikrlarni umumlashtirishga olib boradi. O'quvchilar xususiy faktlarni o'zlashtiradilar, so'ngra o'quv xarakteridagi umumlashma xulosalarni chiqaradilar. Ikkinchi variantda o'qituvchi o'quvchilarning oldiga xususiy jihatlardan umumiy holatlarga etaklovchi, umumiy xulosalarga olib keluvchi muammoli masalalarni qo'yadi. O'quvchilar faktlar ustida mustaqil ravishda mulohaza yuritadilar va xulosalar chiqarib, umumlashmalar qiladilar¹⁸⁰.

Bugungi adabiy talimda o'quvchi manaviy kamolotini taminlash maqsadida mustaqil fikrlash va erkin faoliyatga undash etakchilik qilayotgan ekan, induktiv metodning birinchi varianti mutlaqo to'firi kelmaydi. Ikkinchi variant – o'qituvchining xususiy jihatlardan umumiy holatlarga etaklovchi, umumiy xulosalarga olib keluvchi muammoli masalalarni qo'yishi va o'quvchilarning haqiqatlar ustida mustaqil ravishda mulohaza yuritib, xulosalar chiqarib, umumlashmalar qilishi – ko'proq samara beradi. Induktiv metodning zaif tomonlari shundan iboratki, unda yangi mavzuni o'zlashtirishda deduktivga nisbatan ko'proq vaqt talab qilinadi. Bu metod o'quvchining mavhum tafakkurini o'stirishga xizmat qiladi. Maktab adabiy talimida o'quvchilarni mustaqil fikrlashga odatlantirish uchun quyi sinflarda induktiv metodidan foydalanib, sinflar yuqorilab borgani sari asta-sekinlik bilan deduktivga o'tish o'rinliroq bo'ladi. Chunki quyi sinflarda narsa, hodisa va bilimlarning ko'proq xususiy tomonlari o'rganiladi.

Talim metodi tushunchasi o'qituvchi tomonidan o'quvchining o'rganish obekti ustidagi faoliyatini tashkil etishi va buning natijasida o'quvchi tomonidan talim mazmunini o'zlashtirish jarayonining amalga oshirishini anglatadi. Talim metodlari rus metodistlari tomonidan 1.Ijodiy o'qish. 2.Evristik metod. 3.Tadqiqot metodi. 4.Reproduktiv metod tarzida tasnif etilgan.

Ijodiy o'qish metodi adabiyot darslarida o'qituvchining ifodali o'qishiga, badiiy so'z ustalarining o'qishiga, pesalardan ayrim sahnalarni aktyorlarning o'qishiga (magnit yozuvi orqali, radio- va teleeshittirishlarda) tez-tez murojaat

¹⁸⁰ Бабанский Ю.К. Методы обучения в современной общеобразовательной школе. – Москва: «Провещение», 1985. -150-153-б.

etib turiladi. Bu metod tarkibiga quyidagi *ish usullarini* kiritadilar: o'quvchilarni ifodali o'qishga o'rgatish, o'qituvchining badiiy matnni sharhlab o'qishi (izohli o'qish) hamda ularning asarni to'g'ri va imkon qadar yanada chuqurroq, emotsional idrok etishlarini taminlash maqsadini ko'zda tutadi.

Adabiy materiallarni o'rganishda, bir tomondan, ijodiy ish turlariga, ikkinchi tomondan, talabalarning mustaqil mutolaa bilan bog'liq ruhiy sifatlarini rivojlantirishga, adabiy tayyorgarlik darajasini oshirib borishga ustuvor ahamiyat berish maqsadga muvofiqdir.

Metodlar darsning turi, maqsad va vaziflari bilan ham chambarchas bog'liqdir. Adabiy materialning mazmuni uni etkazish shakli haqida o'ylashga majbur qiladi. Masalan, adabiy-nazariy tushunchalarni o'quvchilarga etkazish yo'llari haqida o'ylab ko'raylik. Bu jihatdan prof. Q.Yo'ldoshevning quyidagi fikri etiborga loyiq: "Endilikda adabiyot nazariyasi bo'yicha beriladigan bilimlar ham o'quvchilar tafakkurini sinash va uni qiynash vositasi emas, balki badiiy asarni o'qish va tahlil etishga ko'mak beradigan malumotlar tarzida qaraladigan bo'ldi... Aslida, adabiyot tarixiga daxldor biror faktni sharillatib aytib bera oladigan, ammo manaviyatida ezgu fazilatlar bo'lmagan o'quvchidan ko'ra, ayrim adabiy faktlarning xronologiyasini bilmasa ham, badiiy asarlarning qahramonlariga xos eng insoniy fazilatlarini o'z tabiatiga singdirib ola bilgan o'quvchilar jamiyatimiz uchun ko'proq zarurdir."¹⁸¹

Asarni o'zlashtirish odatda kishining o'zida paydo bo'lgan savollarni, yo axloqiy, yoki ijtimoiy, yohud badiiy muammolarni anglab etishi, hal etishga intilishi bilan bog'liqdir. O'qituvchi o'quvchilarga ushbu muammolarni aniqlash, ularni hal etish yo'llarini topishga yordam beradi; asarni tahlil qilishga, janr xususiyatlari rang-barang bo'lgan holatida yaxlit bir butunligini tushunishga o'rgatadi, mushohada yuritish, o'z o'ylarini obrazli so'zlar orqali, bo'flanishli, izchil, isbot qiluvchi nutq shaklida o'rfzaki yoki yozma ifodalash ko'nikmalarini hosil qilish sari yo'naltiradi. Bunga *evristik metod* yordam beradi.

Evristik metod. Bu metod evristika yunoncha izlayman, topaman degan manolarni anglatadigan "heurisko" so'zidan olingan bo'lib, u mahsuldor ijodiy fikrlash jarayonini tashkil qilishni nazarda tutadi. Talimning mustaqil fikrlashga undashda qo'l keladigan evristik metodi o'quvchining oldiga yo'naltiruvchi masalalar qo'yish, ularni tekshirish va hal etish, aks savollar vositasida o'qitish usuli hisoblanadi. Evristik metoddan foydalanganda o'qituvchi o'quv materialining suhbat metodida foydalangan tizimini to'liq qo'llashi mumkin. Faqat uning tarkibi qo'shimcha bilim olishga yo'naltiradigan savollar bilan to'ldiriladi. Mazkur metod tahlili shuni ko'rsatadiki, u suhbat metodida bo'lgan barcha usullarning birgalikda qo'llanilishini talab qiladi. Bunda savol-topshiriqlarning mantiqi va vaqt masalasida bir oz tafovut bo'ladi. Evristik metodda yetakchilik qiladigan savollar qo'zg'otuvchi ahamiyat kasb etadi.

¹⁸¹ Йўлдошев Қ. Янгиланган педагогик тафаккур ва умумтаълим мактабларида адабиёт ўқитишнинг илмий-методик асослари. Пед. фан. Доктори... дисс. – Тошкент: 1997. 77-88– бетлар.

Evristik metoddan foydalanib talim jarayonida belgilangan maqsadga erishish uchun o'qituvchi faoliyati: xabardorlikni talab qiluvchi savollar qo'yish, taqqoslash uchun materiallar taqdim etish, o'quvchini loqaydlikdan, muvozanatdan chiqaruvchi savollar berish, farazlarni ilgari surish, ularni tasdiqlovchi tajribalar qilish, kuzatish uchun topshiriqlar berish, tahlilga yo'naltirish, qiyoslash va taqqoslash uchun murakkab amaliy topshiriqlar berish, muammoli savollar qo'yish, muammoli vaziyatlar hosil qilish kabilardan iborat bo'ladi.

Evristik metodlar talimning ochiq shaklini ko'zda tutib, bir xil majburiy yakunga, yagona to'g'ri javobga kelishni talab etmaslik lozim.

Tadqiqot metodi. Adabiyot o'qitishda o'quvchini mustaqil fikrlashga yo'naltirishda tadqiqot metodi o'quv jarayonida bir muncha qiyin bo'lgan nazariy yo'nalishdagi masalalar ko'tarilishini nazarda tutadi. Bu metodda bilim olishning nisbatan yuqori bosqichida talimning samarali amaliy va izlanish usullarini mustaqil ravishda qo'llash talab qilinadi. Bunda o'quvchilar dalillar to'plash va ularni nazariy tahlil qilish, tizimga solish, umumlashtirish va ilmiy xulosalar chiqarish kabi amaliy ishlarini bajaradilar. Bu metodning maqsadi – o'quvchilarni adabiy asarni mustaqil o'rganishga, ularning g'oyaviy va badiiy qiymatini baholay bilishga tayyorlash, ularni baholash meyorlarini ishlab chiqish, badiiy didni takomillashtirish. Bu metod evristik metodga yaqin, birining ikkinchisidan jiddiy farqi o'qituvchining talim beruvchilik roli hamda o'quvchilarning o'quv, biluv faoliyatidagi tafovutlarda ko'rinadi. O'qituvchi butun sinf oldiga umumiy muammo qo'yadi, bunda ushbu muammoning bir qator qirralarini o'quvchilar guruh bo'lib yoki yakka tartibda ishlab chiqadilar.

Reproduktiv metod ham faol o'quv faoliyatini talab etadi: o'quvchilarga etkazilayotgan bilimlarning xarakteri mexanik yodda saqlab qolishni emas, balki ongli o'zlashtirishni talab etadi. Bundan tashqari, bilimlarning mustahkamligi ham yodda olib qolishga bo'lgan ko'rsatmagagina emas, balki fikrlash faoliyati jadalligiga ham bog'liqdir. Metodist olim N.I.Kudryashov reproduktiv metodda o'quvchilar bajaradigan faoliyat turlariga "o'qituvchi maruzasining rejasi va konspektini yozib borish, darslikdan o'qilgan maqolalar, tanqidiy maqolalarning rejasi, konspekti yoki tezislarini tuzish, sinxronik jadvallar tuzish; o'qituvchining maruzasi, darslik, o'quv qo'llanmalari bo'yicha barcha mavjud materiallardan foydalangan holda umumlashtiruvchi tavsifdagi maruzalar, referatlar, insholar tayyorlash"¹⁸² kabi ish turlarini kiritadi.

Bir metod rasida bajariladigan amallar, o'quvchilar ko'rsatadigan faoliyat turlari operatsiyalar ko'rinishida izchil, lekin mustaqillik va uni ijodiy ijro etishdagi o'sib boruvchi bosqichlilik asosida amalga oshiriladi. Shunday bo'lgach, talim metodi ham muqarrar ravishda bir metod rasidagi o'quvchi ko'rsatadigan faoliyat bosqichlariga monand tanlanadi. Baza har bir bosqich alohida metod holida ish olib borishni taqozo etishi ham mumkin.

¹⁸² Кудряшов Н.И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы: Пособие для учителя. - М.: Просвещение, 1981. - 65 с.

Ta'lim metodini nima bilan bog'lash kerak degan savol tug'iladi. Shubhasiz, metod adabiy asarni o'rganish bosqichlari, o'quv-biluv jarayonining mantiqi, o'quvchilarning o'quv-biluv faoliyati, ularning adabiy talimini chuqurlashtirish mantig'i bilan tanlanadi. Umuman, metodlarning bir qismi asarni o'qib badiiy idrok etish, yana bir qismi adabiy-nazariy tushunchalarni o'rganish bilan bog'lanadi.

Olmon metodistlari esa 1977 -yilda chop etilgan "Olmon adabiyotini o'qitish metodikasi" nomli fundamental tadqiqotda talim metodlarini o'quvchilar tomonidan badiiy asarni o'zlashtirishning 1.Dastlabki qabul qilish. 2.Asarni chuqur idrok etish. 3.Badiiy matnni takror idrok qilish va uning yangi aloqadorlik jihatlarini topish singari uch bosqichiga muvofiq 1.Ijodiy qabul qilish metodi. 2.Tahlil va talqin qilish metodi. 3.Umumlashtirish metodi tarzida sinflarga bo'lingan.

Chet til o'qitish metodikasida¹⁸³ butun bir yo'nalish: tarjima metodi, to'g'ri metod, qiyosiy metod, aralash metodlarga, ikkinchidan shu yo'nalish tarkibiga kiruvchi Fransua Guen metodi, Harold Palmer metodi, Maykl Uest metodi, uchinchidan, muallim va o'quvchining o'zaro bog'langan faoliyat usuli (tanishish, mashq qilish, va qo'llash metodlari). Chet tili o'qitish metodikasida birinchi va ikkinchisi, odatda, tarixiy metodlar, uchinchisi esa "chet tili o'qitishda jarayon metodlari" termini bilan yuritiladi.

Chet tili o'rganishda qiyosiy metod qiyoslash, ona tiliga suyanib ish ko'rish, nutq faoliyati turlarini bir yo'la o'rgatish singari ish turlari amalga oshiriladi. Hozirgi kunda bu metod zamonaviylashtirilib, yangi talablarga tatbiq qilinib dars paytidagi yumush tarzida emas, balki mashqlar sistemasini tuzishda metodist va muallim vakolatiga kiradigan ishdir.

Germaniyada o'qitish metodlarida: faol ishtirok etish, hissa qo'shishga jazm qilmoq, bilimingizdan foydalaning, muvaffaqiyatli o'rganish tajriba kabi turlari mavjud. Germaniyada FUBIS mashg'ulotlari (18 nafar talaba) faol ishtirok etish kursining markaziy qismiga aylangan. Talabalar mashg'ulotlarda bahs-munozaralar, og'zaki taqdimotlar, noaniqliklar bo'yicha savol-javoblar orqali faol ishtirok etishi, o'z hissasini qo'shishi, xato qilib qo'yishdan qo'rqmasligi zarur. Kurs topshiriqlarining boshqa bir qismida esselar (insholar) yozish, savol-javoblar o'tkazish, yangi orttirgan bilimlarni ishlata bilish, yakuniy dasturda esa talabalarning ijodkorligini ko'rsatishga imkoniyat yaratish mumkin.

Adabiy talimning kuzatish, so'rov, tabiiy sinov, laboratoriya eksperimenti, maktab hujjatlarini o'rganish, o'quvchilarning yozma ishlarini tadqiq etish, og'zaki javoblarni tekshirish singari ilmiy-tadqiqot metodlari mavjud.

O'qitish metodlarining samaradorligida talim mazmunini tashkil etuvchi dastur va o'rganish tavsiya etilgan asarlarning talqini, darslikdagi o'quv materialining saviyasi bilan birga o'qituvchi va o'quvchilar orasidagi munosabat ham katta ahamiyat kasb etadi. Talim mazmunining o'quvchilar va

¹⁸³ J.Jalolov. Chet tilini o'qitish metodikasi: chet tillar o'quv yurtlari (fakultetlari) talabalari uchun darslik/ J.Jalolov – Toshkent: O'qituvchi,2012. – 432b.

o'qituvchining birgalikdagi didaktik faoliyati bilan uyg'unligi metodning samaradorligini taminlaydigan asosiy omildir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бабанский Ю.К. Методы обучения в современной общеобразовательной школе. – М.: Провещение, 1985. -150-153-с.
2. Бадриев Ф. Методы и формы организации внеклассного чтения по литературе в старших классах (На материалах школ Узбекской ССР). – АКД.пед.наук. – Ташкент, 1969.
3. Йўлдошев Қ. Янгиланган педагогик тафаккур ва умумтаълим мактабларида адабиёт ўқитишнинг илмий-методик асослари. Пед. фан. Доктори... дисс. – Тошкент, 1997. -77-88– б.
4. Кудряшов Н.И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы: Пособие для учителя. - М.: Просвещение, 1981. - 65 с.
5. J.Jalolov. Chet tilini o'qitish metodikasi: chet tillar o'quv yurtlari (fakultetlari) talabalari uchun darslik/ J.J.Jalolov – Toshkent: O'qituvchi,2012. – 432 b.

**АБДУЛЛА ҚОДИРИЙНИНГ “ЎТКАН КУНЛАР” ВА ТЎЛАГАН
ҚОСИМБЭКОВНИНГ “СИНГАН ҚИЛИЧ” АСАРЛАРИДА ХОНЛИКЛАР
ДАВРИНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ**

Исманова Акибатхан Алимжановна
Ўш давлат университети доценти, ф.ф.н.
akibat@ihdox.ru

Аннотация: Мақолада Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” ва Тўлаган Қосимбековнинг “Синган қилич” асарларида XVIII аср охири ва XIX аср бошларида Қўқон хонлиги инқирозининг сабаблари, ҳамда Россия империясининг Туркистонни истило қилишидаги тарихий воқеликлар таҳлилга тортилди. Бу икки асар мавзуси, жанри, тарихий жараёнга муносабати, тарихий шахслар тасвири жиҳатдан ўхшаш бўлиб, мамлакат ичкарасидаги низолар ва рус босқини ҳаққоний тарихий фактлар асосида ёритилган. Мақолада икки асардаги тарихий воқеликлар Муслмонкул истибдоди, “кипчоқ қирғини”, тахт учун куршлар мамлакат равнақини эмас, балки шахсий манфаатлар учун сиёсий қуролга айланганлиги талқин қилинди.

Калит сўзлар: хонлик, кипчоқ, қирғин, истибдод, тарих, империя.

Аннотация: В статье рассматриваются причины кризиса Коканского ханства в конце XVIII - начале XIX веков, а также освещение исторических событий завоевания Туркестана Российской империей в произведениях “Минувшие дни” Абдуллы Кадири и «Сломанный меч» Толагана Касымбекова. Эти два произведения схожи по теме, жанру, отношению к историческому процессу, изображению исторических личностей, внутренних конфликтов и российского нашествия, изображенных на основе реальных исторических фактов. В статье интерпретировано, что исторические реалии двух произведений превратились в политическое оружие личных интересов, а не развития страны, в борьбе за престол, тирании Муслманкула, «кипчакской резне».

Ключевые слова: ханство, кипчак, резня, тирания, история, империя.

Annotation: In the article, the causes of the crisis of the Kokan Khanate in the late 18th and early 19th centuries, as well as the coverage of the historical events of the conquest of Turkestan by the Russian Empire in the works of Abdulla Qadiri's "Days gone by" and Tolagan Kasimbekov's "Broken Sword" were analyzed. These two works are similar in terms

of theme, genre, relation to the historical process, depiction of historical figures, domestic conflicts and the Russian invasion are depicted on the basis of true historical facts. In the article, it was interpreted that the historical realities of the two works turned into a political weapon for personal interests, not the development of the country, in the struggle for the throne, Muslulmankul's tyranny, "Kipchak massacre".

Key words: khanate, Kipchak, massacre, tyranny, history, empire.

Қадим тарихга эга туркий халқларнинг шаклланишида уруғлар, қабилалар, элатлар, миллатлар ва социал гуруҳлар муҳим роль ўйнаган. Улар ўзларининг мақсадларига жавоб берадиган ғояларни курул сифатида қўллаб, сиёсий-ижтимоий фаолият олиб борганлар. IX –XVIII асрда яшаган Махмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Алишер Навоий, З.М.Бобур, Турди Фароғий, Гулханий, Фурқат, Муқимийлар тарихий воқеа ва ҳодисаларни кузатиб, бадиий таҳлил қилишган ва хулосаларини асарларида ёритиб, даврга баҳо беришган.

Ўзбек романчилигига асос солган Абдулла Қодирий “Ўтган кунлар” асарида “тарихнинг энг кирлик, қора кунлари “хон замонлари” ни ёритиш орқали ана шу анъанани давом эттирди ва туркий халқларнинг тарих саҳнасида ўз ўрнини йўқотиш сабабларини бадиий талқин этди. Маълумки, Россия босқини арафасида Ўрта Осиё уч хонликка бўлиниб, улар ўртасида ўзро урушлар, чегара жанжаллари, ҳатто ҳар бир хонлик доирасида ҳам ички курашлар авж олганди. Ўрта Осиё хонлари ташқи хавфни олдини олиш ўрнига ўзаро ички урушлар, жангу жадаллар билан банд бўлиб, Қўқонда айш-ишрат, кайфу сафо, ўйин-кулги, порахўрлик, авж олганди, бу даврда ақлли, билимли кишилар хўрланиб, хушомадгўй, нобоп одамлар мансабдор бўлди [1,509]. Бу ҳолат Россия империясининг Ўрта Осиёни босиб олиши учун қулай вазият яратди. Абдулла Қодирий ва қирғиз ёзувчиси Тўлаган Қосимбеков ана шу тарихий жараёни Муслмонқул бошчилигидаги қипчоқ уруғларининг мамлакатнинг сиёсий бошқарувидаги роли орқали кўрсатишди. Бу икки асарда бир давр тарихий воқеалари тасвирланган бўлиб, тадқиқотчи Ғайрат Муродов “Тарихий роман: генезиси, кейинги тараққиёти” монографиясида “Синган қилич” кўп жиҳатлари-жанр, жанр мавзуси, бадиий хронтоп (макон-замон) и тарихий жараёнга муносабати, тарихий шахслар иштироки билан “Ўтган кунлар” романини эслатиб туради”, дейди. [3,106-б]. Адабиётшунослар С.Махсумхонов “Юрт фожиаси ҳақидаги роман”, Д.Қуронов “Ўтган кунлар” да хон ва хонлик ҳақидаги мақолаларида мазкур асрлар ҳақида фикр юритишган. Қирғизистонлик олим С.Мирзақулов Тўлаган Қосимбековнинг “Қариндош тилларда таржима асарларнинг лексик – семантик тадқиқи” мавзусидаги диссертациясида икки халқнинг тилларини “Синган қилич” асари мисолида қиёсан тадқиқ қилган. Биз мазкур мақоламизда “Ўтган кунлар” ва “Синган қилич” асарларида Муслмонқул билан боғлиқ “қипчоқ қирғини” мавзусини таҳлил қилган ҳолда мазмун моҳияти билан бу икки асар бугунги кунда ҳам долзарб эканлигини таъкидламоқчимиз, чунки ҳозирги дунё сиёсатидаги

манфатлар тўқнашувида Марказий Осиё энг муҳим стратегик объектга айланди. Бу эса минтақадаги республикаларнинг ўтмишдан хулоса чиқариб, қўшничилик алоқаларини янада мустахкамлашини тақозо этади. Туркий халқлар ўртасидаги барқарор тараққиётни сақлашда адиблар, тарихчи, адабиётшунос, тилшунос, элшунослар қиёсий тадқиқот ишларни олиб бориши ва назарий хулосалар чиқаришни давр тақозо этмоқда. Бу жиҳатдан Абдулла Қодирий ва Тўлаган Қосимбеков асарлари тарихий-бадий қимматга эга, чунки мазкур асарлар яратилиш жиҳатидан бир даврга тўғри келса-да, лекин туркий халқлар адабиётида 1925-1926 йилдан 1966 йилгача, Туркистоннинг мустамлакага айланиш хавфи ва руслар томонидан босиб олиниши ҳаққоний бадий тадқиқ этилган роман учрамайди. [4, 134-136-б]. “Ўтган кунлар” қаҳрамони Юсуфбек ҳожи руслар босқини хавфи яқин эканлигидан юртдошларини огоҳ этиб: “Иттифоқни не эканини билмаган, ёлғиз ўз манфаати шахсияти йўлида бир-бирини еб, ичкан мансабпараст, дунёпараст ва шуҳратпараст муттаҳамлар Туркистон тупроғидан йўқолмай туриб, бизнинг одам бўлишимизга ақлим етмай қолди. Биз шу ҳолда кетадирган, бир-биримизнинг тегимизга сув қуядиган бўлсак яқиндирки, ўрус истибдоди ўзининг ифлос оёғи билан Туркистонимизни булғатар ва биз бўлсак ўз қўлимиз билан келгуси наслимизнинг бўйнига ўрус бўйиндириғини кийдирган бўлурмиз. Ўз наслини ўз қўли билан кофир қўлига тутқин қилиб топширғучи - биз кўр ва ақлсиз оталарга худонинг лаънати албатта тушар, ўғлим! Боболарнинг муқаддас гавдаси мадфун Туркистонимизни тўнғузхона қилишига ҳозирлангани биз итлар яратғучининг қаҳрига албатта йўлиқурмиз”. [5, 294-295-б]

Тўлаган Қосимбеков “Синган қилич” асарида юрт мустақиллиги эмас, балки ўз манфаати устун бўлган Насриддинхоннинг фон Кауфман билан тузган шартномасида хон деган номни сақлаб қолиш учун ўлканинг шимол томони-Норин дарёсининг ўнг қирғоғи, стратегик аҳамиятга эга бўлган Наманган шаҳрини Россия империяси қарамоғига, шунингдек, бу вилоятнинг халқи зиммасига эса олтин баҳосида олти юз минг сўм миқдорида контрибуция солинишини қоралайди [6, 278-б]. Демак, ҳар икки асар сюжетида Қўқон хонлигидаги ички низолар ва унинг оқибатида Россия империясининг Туркистонни ўз тасарруфига қўшиб олиш сабаблари тарихий фактлар мисолида ёритилади.

Абдулла Қодирий “Ўтган кунлар” асарида ўзбек миллатининг муайян тарихий шароит, вазиятдаги турмуши, урф-одатлари руҳий маънавий дунёси ва ўлканинг тутқунликка тушиши, жаҳолат, қолоқлик ва ўзаро ички низолар натижасида рус истибдодига дучор бўлиши сабабларини асар мазмунига сингдирган бўлса, Тўлаган Қосимбеков “Синган қилич” асарида XVIII асрнинг иккинчи ярмида Қўқон хонлигида юз берган тарихий воқеалар, саройдаги ички низолар, зулмга қарши кўтарилган халқ исёнлари Муслмонқул билан боғлиқ қипчоқ қирғини воқеси, Россиянинг Туркистонга бостириб келиши, эрк учун Тошкент

яқинида Олимкул додхо қўшинлари, шунингдек ,Исҳоқ бошлиқ исёнчиларнинг оз сонли, лекин яхши қуролланган рус қўшинларидан енгилиши сабабларини ёритади.

Демак, Қўқон хонлигининг инқирозида ички низолардан усталик билан фойдаланган Россия империяси осонлик билан ўз ҳукмронлигини ўрнатади. Бу ички низоларда Муслмонқулнинг роли катта бўлиб,у Қўқон хонлигининг таъсирли шахси, қипчоқ уруғидан эди ва Шералихон ҳокимиятини бошқарганди.Олайлик қирғизлар Муслмонқулдан ҳокимиятни тортиб олиш мақсадида Шералихонни ўлдиришади ва Олимхоннинг ўғли Шохмуродни хон сайлашади, бироқ етти кун ичида Муслмонқул ҳокимиятни қайта эгаллаб, Шералининг 14 яшар ўғли Худоёрхонни хон қилиб кўтаради ва ўзини оталиқ сайлаб давлат бошқарувини яна қўлга олади. Расман Худоёрхон Қўқон хони бўлса-да, лекин давлат бошқаруви Муслмонқул қўлида эди. Худоёрхон Муслмонқул қўлида қўғирчоқ хон сифатидаги бошқарувдан халос бўлиш учун маҳаллий беклар билан бирлашиб, унинг истибдодига барҳам беради. Тарихчи Ибрат бу воқеани “Фарғона тарихи” асарида:”Муслмонқул қипчоқ ва қирғиз илан Шералихонни хон қилган эди,бул ҳолда Худоёрхон илан бирга эди. ...фириб илан Муродхонни ўлдириб ўниға Худоёрхонни хон қилди. Хон,агар чандики,Муслмонқулга домодани соясинда дунёси обод бўлиб,фақат курсисини соҳиби эди.Аммоки,жамоаи сардия ва ўзбакилар ишидин хурсанд бўлмай,бесарнжом эдилар,сирраи иттифоқ қилиб,қипчоқия ва қирғизияни суруб,Билқиллама деган жойгача кувиб шаҳардан чиқардилар.Ул жойда қитоли азим ва ҳарби алим қилиб,охири кор Муслмонқулини асир қилиб олуб,темир қафасга солиб дарвозага осиб қўйуб,Худоёрхон жулусини ўн иккинчи санасинда муни қатл қилдилар.Сўнгра хоннинг ҳукмати баистиклол бўлди” [2,298-б].Бу тарихий-сиёсий воқеа Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” асарида : “Аҳоли устига бўлган жабру зулм ҳаддан ташқари ошиб кетган эди. Унинг истибдоди ўзга шаҳарларга унча сезилмаса ҳам,аммо марказ-Қўқон одамларини жуда тўйдирди.Унинг ўз кайфича ойда эмас,хафтада солиб турган солиқлари фуқоронинг терисини шилса, арзимаган сабаблар билан қора чопон бекларини осдириб, кесдириб туриши хосни (хавосни) ҳам эсанкиратди.Отиғағина хон бўлиб ўлтирғучи Худоёр ҳам осдириш,кесдириш ва ёрлақаш ўз ихтиёрида бўлган Муслмонқул майдондан олинмаган фурсатда ўзининг қўғирчоқ сифат юра беришини тушинди”,- дея тасвирланади.[5,268].

Тўлаган Қосимбеков “Синган қилич” асарида:...Муслмонқул саккиз йил (1845-1853) мингбошилиқ қилди. Қилич кучи билан давлат бошқарилган ана шу саккиз йил давомида у ҳеч ким билан ҳисоблашмай,шаҳарликлар,савдо-сотик билан машғул бўлган кишиларга ҳаддан ташқари зулм ўтказди.Бу қаттиққўллик элнинг ўрдага нисбатан норозилигини оширди.Бундан фойдаланган Ўртатепа,Хўжанд,Тошкент беклари мингбошига бош эгмай қўйишди.Кўп ўтмай уларга Марғилон беги

Ўтанбой қўшилди.Худоёрхон эса яширин тўп ичида эди.Ниҳоят, бир куни Қўқондан Қосим понсот бошчилик қилган гуруҳ Муслмонқул тарафдорларини ўрдададан суриб чиқарди. [6,104-б].Муслмонқул бошқарувига чек қўйилса-далекин унинг гуноҳсиз қипчоқларнинг қирғин қилиш ҳақидаги ёрлиқ Худоёрхонни Муслмонқул қўғирчоғидан беклар қўғирчоғига айланганини кўрсатади. “Ўтган кунлар”асарида Худоёрхоннинг даҳшатли ёрлиғида “Биз Туркистон мамлакатининг хони ўз қаламравимиз ва салтанатимиз учун қипчоқ тойифасини музир деб билдик. Бу янглиғ ҳукмимизни ўз қаламравимизда бўлган барч бекларимизга,ҳоким ва кўрбоши ва даҳбошиларимизга билдириб буюрамизким,ушбу фармонимизни олган он дарҳол ўн беш ёшдан то етмиш ёшгача бўлгон қипчоқ эр зотини қиличдан кечиргайлар ва ҳеч бир силаи раҳмни восита қилмағайлар[5,292-293-б].

Тўлаган Қосимбековнинг “Синган қилич”асарида мудхиш ёрлиқнинг чиқарилишини “буғдой” эпизоди орқали тасвирлайди. Ниёз қушбеги қўлидаги бир бош буғдойни Қосимбек мингбоши, Гадойбой додхоҳ, Абилга кўрсатиб, “буғдой” сўзини талаффуз қилдиради, қипчоқ уруғидан бўлган Нормухаммад додхоҳ эса “бийдай” деб талаффуз қилади. Ниёз қушбеги ўзининг даҳшатли режасини ана шу биргина сўз талаффузи орқали амалга оширади:”... мана хон ҳазрати олийлари. Шу биргина сўз орқали қипчоқни аниқлаб олиш мумкин. Подшоҳим! Бошингиздаги бахтингиз, давлатингиз зиёда,халқингиз тинч бўлсин, десангиз мингбошига ёрлиқ беринг,ўзингиз эшитдингиз, қипчоқнинг уруғи ҳали ҳам бор экан. Ҳатто шу ергача етиб келибди,ёрлиқ беринг,мингбоши,мана бу турган халойиқ ичидан бегонасини териб юборсин”.Бу даҳшатли ёрлиқ кимнинг манфаатига хизмат қилишини Абдулла Қодирий Юсуфбек ҳожи тилидан шундай баён этади:-Ўзинг ўйлаб кўр ўғлим, ўз қўлимиз билан ўзимизники кесишимиздан мамлакат учун қандай фойда бор?.[5,291-292-]. Қипчоқлар қирғинидан мамлакат эмас,балки ижтимоий гуруҳлар манфаатдорлигини Тўлаган Қосимбеков Юсуфбек ҳожининг риторик сўроқларини давом эттириб китобхонни ўйлашга,фикр юритишга ундайди.Муслмонқул ўлдирилди.Шу билан ўрдадаги келишмовчилик барҳам топдими? Худоёрхон қипчоқ уруғини аёвсиз қирди. Худоёрхон тахтдан қулади, Қосим мингбоши, Ниёз қушбеги ўлдирилди,Хўш,ўрдадаги жанжал босилдими? Балки энди ўрдадаги бошбодоқликка Олимқул додхоҳ чек қўяр? Бир йил ўтмай Олимбек додхоҳнинг боши олинди,келишмовчилик балки энди тугагандир? Йўқ , тугамаган экан...Ниҳоят,Олимқул оталиқни Тошкентнинг шундоққина биқинида генерал Черняев қўшинларига яқин ерда айғоқчилар отиб ўлдиришди [6,122-123-б.].

Хуллас,Туркистон ўлкасининг таназулида ўзаро тахт талашувлар,қирғинлар, алғов-далғовлар элнинг ўсишига, жамиятнинг олға қараб ривожланишига тўсқинлик қилди. Абдулла Қодирий “Ўтган кунлар” асари учун қатағон бўлгани каби Тўлаган Қосимбековнинг “Синган қилич”асари ҳам тақиқларга дучор бўлди. Бу бежиз эмас эди,

албатта, чунки мазкур икки асарда Марказий Осиё халқларининг XVIII аср охири XIX аср бошларидаги ўтмиши реал воқеалар, тарихий шахслар мисолида атрофлича бадий талқин қилинган. Бу икки асарни қиёсан ўрганиш минтақадаги туркий халқларнинг тарихдан сабоқ чиқаришларига, ўзаро бирдамлик, яқдиллик, ҳамкорликда ривожланишига ва худудда тинчликни барқарор бўлишида муҳим манба бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиши. Тошкент, "Ўзбекистон" нашри 2015 йил, - 640 Б.
2. Ибрат. Фарғона тарихи. Тошкент, "Камалак" нашри, 1991 йил. - 355 Б.
3. Муродов Ғайрат. Тарихий романнинг муштараклик ва ўзига хосликлар уй-унлиги муаммолари. Тошкент: 2018 й. - 106 Б
4. Махсумхонов С. Юрт фожиаси ҳақидаги роман. / Вестник ОшГУ №4, 2004 г. стр: 134-136.
5. Қодирий А. Ўтган кунлар. Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994 йил, - 642 Б.
6. Қосимбеков Т. Синган қилич. Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980 йил, 372-Б.

TA'LIM JARAYONIDA YOSHLARIMIZNING MILLIY O'ZLIGINI ANGLASHIDA BADIY ASARLARNING TUTGAN O'RNI

Turakulova Okila Amirkulovna

*Pedagogika fanlari falsafa doktori (PhD), dotsent,
Alisher Navoiy nomidagi O'zbek tili va adabiyoti
universiteti*

shahrizodf@mail.ru

ORCID: 0000-0002-7783-6418

Annotatsiya: Mazkur maqolada ta'lim jarayonida badiiy asarlarni anglash orqali talabalarning milliy o'zligini (identiklik) rivojlantirishning metodik jihatlari, o'ziga xoslik, milliy iftixorni shakllantirishning jahon, milliy va mintaqaviy darajadagi omillari, ta'lim muhitining referentlik darajasini aks ettiruvchi mezonlar haqida ayrim mulohazalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: milliy identiklik, ta'lim jarayoni, hulq-atvor komponenti, kognitivlik komponenti, emotsional-hissiy component, a) milliy tuyg'u, iftixor, kayfiyat, milliy xarakterni, hulq-atvor komponenti, milliy qadriyat, talabalar.

Аннотация: В данной статье представлены некоторые размышления о методических аспектах развития национальной идентичности студентов посредством осмысления художественных произведений в образовательном процессе, факторах формирования самобытности и национальной гордости на глобальном, национальном и региональном уровнях, а также о критериях, отражающих степень референтности образовательной среды.

Ключевые слова: национальная идентичность, образовательный процесс, поведенческий компонент, когнитивный компонент, эмоционально-чувственный

компонент, а) национальное чувство, гордость, настроение, национальный характер, поведенческий компонент, национальная ценность, студенты.

Annotation: This article presents reflections on the methodological aspects of developing students' national identity through the analysis of literary works in the educational process, factors influencing the formation of cultural distinctiveness and national pride at global, national, and regional levels, as well as criteria reflecting the degree of relevance of the educational environment.

Keywords: national identity, educational process, behavioral component, cognitive component, emotional-sensory component, а) national sentiment, pride, mood, national character, behavioral component, national value, students.

Bugungi kunda dunyoda globallashuv jarayoni tobora jadallashayotgan bir davrda yosh avlod, ayniqsa ertamiz egalari, bo'lajak kadrlar- talabalarda adabiyot darslarida milliy identiklikni rivojlantirish, tarbiyaviy xususiyatlarini keng ochib berish dolzarb masalalardan hisoblanadi. Bunda xalqimizning tarbiyaviy an'analari asosida talabalarda milliy qadriyatlarini shakllantirish yuzasidan amalga oshirilayotgan ishlar, tajribalarni o'rganish va tahlil qilish, pedagogik tajribalar o'tkazish katta ahamiyat kasb etmoqda.

Yosh avlodni yangicha ta'lim standartlari asosida jahon talablariga javob beruvchi yoshlar qilib tarbiyalash ishi maktablarda tahsil olayotgan yoshlar uchun yangi darsliklar, o'qituvchilar uchun o'quv qo'llanmalari tayyorlashning yangicha uslublarini talab etmoqda. O'qituvchilar aynan psixologik bilimlar asoslarinigina emas, balki, o'z atrofida ro'y berayotgan islohotlarga xolis baho berish, o'zi va o'zgalar ruhiyati, sir-asrorlariga befarq bo'lmaslik, o'quvchilar ruhiyatini hisobga olishga yordam beradi. Bu vazifalar, birinchi navbatda, kelajakning bunyodkorlari bo'lmish yosh avlodning bilim olish, yuqori malakali kadrlar bo'lib o'z yurti va xalqiga sidqidildan mehnat qilish, ozod yurt ravnaqi va baxt-saodati uchun halol mehnat qilishga o'rgatishni nazarda tutadi. [1.23]

Barkamol avlodni tarbiyalash orzusiga o'z tariximizdan juda ko'p dalillar keltirishimiz mumkin. Al-Forobiy "Fozil odamlar shahri" asaridagi g'oyani yodga olaylik. Unga ko'ra, jamiyatning har bir fuqarosi mansabi, tutgan o'rni, ya'ni kim bo'lishidan qat'i nazar, fozil kishidir. Fozil inson o'z davlatining barcha qonun-qoidalarini yaxshi biladi, ularga amal qiladi, o'z kasbining ustasi, lozim bo'lganda, Vatani uchun jon fido qiladi. Ota-ona va farzand, ustozu-shogird o'rtasida sharqona nazokat, mehr va ehtirom bo'ladi. Avvalo, bunday fikr yuritishning o'zi bobolarning ma'naviy darajasi, ular ruhiyati, tafakkuri naqadar yuksak bo'lganligini ko'rsatadi. Demak, bizning barkamol avlodni tarbiyalash haqidagi niyatimiz uchun ma'naviy asos bor. Millatimiz urf-odatlaridagi, qonidagi ma'rifat tushunchasi, ilm va bilimga intilish xislati bir necha ming yillar davomida shakllangan, sayqal topgan.

"O'zlikni anglash" – "identlik (ayniyat)" tushunchasi ma'naviyat tarkibiga kiruvchi kategoriya sifatida namoyon bo'ladi va inson ma'naviy olamini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. O'zlikni anglashning shakllanish jarayoni va omillari Sharq hamda G'arb allomalari tomonidan har taraflama o'rganilgan. Sharq allomalaridan Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Forobiy, Ibn

Sino, Nasafiy, Navoiy, Mirzo Bobur va boshqalar o'zlikni anglashning ruhiy, botiniy jihatlarini, inson ma'naviyatining tarkibiy qismi, olam va odam munosabatini bilish asosi ekani kabi masalalarga e'tibor qaratganlar. G'arb allomalaridan Suqrot, F.Bekon, T.Gobbs, R.Dekart, F.Nitsshe, Z.Freyd, E.Erikson, V.Gegel, I.Kant, N.Berdyayev va boshqalar o'zlikni anglashning zohiriy jihatlarini, uni ijtimoiy borliq, makon va zamonning faol ijodkorligi omili sifatida o'rganganlar. Jumladan, yangi davr ijtimoiy-siyosiy ta'limotlarida xususan, Dekart qarashlarida o'zlikni anglash "cogito ergo sum" tushunchasi orqali ifodalangan. Dekart "Agar men har qanday narsa va hodisa haqida fikr yuritadigan bo'lsam, men o'zimni subyekt sifatida mavjudligimni his qilaman" degan. Mazkur fikrdan o'zlikni anglash faqat individual hodisa ekan degan xulosa kelib chiqmaydi balki, jamoaviy yoki ma'lum bir xalqning faoliyati bilan bog'liq bo'ladi. [2.23/055]

Milliy o'zlikni anglash, adabiyot darslarining mohiyatiga singdirilgan bo'lishi maqsadga muvofiq. Shu asnoda Shukur Xolmirzayevning "O'zbek xarakteri" hikoyasida keltirilgan milliy xarakter bilan bog'liq jihatlarni yodga olaylik. Asarda keltirilishicha "Ishonasizmi, avtobusga o'tirganimdan keyin sovuq oynadan laylakqorga qarab yig'lar edim: ana shu o'zbeklarning bag'ri kengligi uchun, ne-ne qiyinchiliklarga, faqirlikka qaramay, fe'li tor bo'lmagan, ajib-afsonaviy mehmondo'stligi instinkt kabi mavjud qolgani uchun... ichimda, ich-ichimdan quvonib yig'lardim." degan so'zlari milliy xarakter, milliy mehmondo'stlik kabi tuyg'ularni o'quvchi qalbiga singishi, uni his qilishi, vatanparvarlik va milliy iftixor hissi bilan bir qatorda, qat'iyat, mas'uliyat, burchga sadoqat tuyg'ularini kuchaytirish bugungi adabiy ta'limning bosh maqsadidir. [3.446]

Shu asnoda «milliy identiklik»ni uchta asosiy jihatga ajratib ko'rsatish mumkin. a) emotsional-hissiy komponent; b) hulq-atvor komponenti; v) kognitivlik komponenti. O'z navbatida, emotsional-hissiy komponent: a) milliy tuyg'u; b) iftixor; v) kayfiyat; g) milliy xarakterni; hulq-atvor komponenti: a) fuqarolik pozitsiyasini ko'rsatish; b) o'zi mansub bo'lgan fuqarolarni qo'llab-quvvatlash; v) ijtimoiy munosabatlar birligini taklif etish; kognitivlik komponenti: a) milliy ong; b) milliy o'zlikni anglash (rasonallik) omillari asosida. [4.93]

Oliy ta'lim sharoitida milliy o'ziga xoslikni shakllantirishga e'tiborni kuchaytirish jamiyat rivojlanishining zamonaviy bosqichining ajralmas qismidir. Talabalarning o'ziga xosligini shakllantirish jahon, milliy va mintaqaviy darajadagi omillar bilan bog'liq.

Milliy o'ziga xoslikni shakllantirishda talabalarning milliy o'zlikni anglash kompetensiyalari muhim rol o'ynaydi, bu shaxsning o'ziga xosligini ifoda etish vositasi bo'lib, unga o'z shaxsiyatining yaratuvchisi bo'lishiga imkon beradi, ya'ni turli madaniy modellar ta'siri ostida o'zini va atrofidagi dunyoni faol va konstruktiv ravishda o'zgartiradi. Bu murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, shaxsni turli ijtimoiy va madaniy kontekstlarga muvaffaqiyatli

integratsiyalashuviga va atrofdagi dunyo bilan samarali o'zaro munosabatlarga kirishuviga yordam beradi.

O'zlikni anglash kompetentsiyasining maqsadi shaxs jamiyatda o'zini o'zi boshqarishga intilishidir, bu esa ta'lim muhitining referentlik masalasini ko'rib chiqishni taqozo etadi. Ta'lim muhitining referentlik darajasini aks ettiruvchi asosiy mezonlar quyidagilar:

- talabalarining o'quv jarayoniga bo'lgan motivatsiyasini rag'batlantiradigan ta'lim va tarbiya texnologiyalaridan foydalanish;

- guruhda ijobiy psixologik muhitni shakllantirish;

- talabalarining ijtimoiy faolligini rag'batlantiradigan tadbirlarni tashkil etish;

- pedagogik hamkorlikning demokratik uslubi asosida talabaning fikrini hisobga olish, mustaqil tanlov qilish imkoniyatini berish;

- talabalarining o'z-o'zini rivojlantirish va o'z taqdirini o'zi belgilashini turli xil tadbirlar, shu jumladan loyiha va turli ma'naviy faoliyatlar orqali qo'llab-quvvatlash.

Ushbu mezon asosida talabalarining muzey va ko'rgazmalarga tashrif buyurish motivatsiyasini oshirishga qaratilgan qo'shimcha chora-tadbirlar tizimi ishlab chiqish muhim sanaladi. Ta'lim muassasasining ko'rgazma zallarining ish jadvaliga o'zgartirishlar kiritish, reklama plakatlarini dizayni va ularning soni, ko'rgazmalarga tashrif buyurish uchun bonuslar joriy etish zarur.

Ushbu chora-tadbirlar talabalarining qiziqishini uyg'otadi va mas'uliyat va ijtimoiy hayotga daxldorlik hissi ortadi, natijada talabalarining ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan fanlarda mustaqilligi ta'minlanadi. Ta'lim muassasasi ichida va tashqarisida o'tkaziladigan turli tadbirlar ko'payadi.

Mana shunday Loyiha tadqiqotlardan "Shaharni bo'yang," "Mening yurtim", "Yoshlar e'tirofi otkritkasi", "Bolalar hunarmandchiligi" nomli kichik loyihalarni tashkil etish maqdasga muvofiq.

Bunday loyihalar talabalarda:

- milliy o'zlik, milliy tuyg'u, iftixor, kayfiyat, milliy xarakterni, hulq-atvorni shakllantiradi;

- talabani bitirgandan keyin professional va ijtimoiy-madaniy hamjamiyatda ijtimoiylashuv jarayonini osonlashtiradi;

- kasbiy fanlarni o'qitishda ijodiy yo'naltirilgan samaradorlikni oshiradi;

- ijodiy kasbiy mas'uliyat va intilishni oshiradi;

- ijtimoiy-madaniy o'z-o'zini angelaydi;

- insonning uyg'un kamol topishi va millatlararo aloqalarni mustahkamlaydi;

- madaniy boyliklarni asrab-avaylash va ko'paytirish bilan bog'liq tuyg'ulari takomillashadi.

Milliy o'zlikni anglash barcha millat va elatlarning qadriyatlari, tili, dini, urf-odatlarini hurmat qilish, asrab-avaylash, rivojlantirishga ko'maklashadi va umume'tirof etilgan qoidalarga tayanadi. Hozirgi zamon tez sur'atlar bilan o'zgarib borayotgan bir sharoitda o'zbek xalqi o'zini anglashi, eng rivojlangan

mamlakatlarga xos hayot darajasiga erishish, yangi jamiyat qurishdek ulug'vor maqsadlar bilan yashash, ularda insonparvarlik, vatanparvarlik va milliy iftixor hissi bilan bir qatorda, qat'iyat, mas'uliyat, burchga sadoqat tuyg'ularini kuchaytirish, yosh avlodni e'tiqodini mustahkam barkamol inson etib tarbiyalash – Yangi O'zbekiston taraqqiyot talabi, hayotiy ehtiyojdir. "Qadimgi yunon faylasufi Suqrotning "O'zgalarni o'zgartirmoqchi bo'lgan inson, avvalo, o'zini o'zgartirishi lozim. Buning uchun esa, aniq maqsad, tolmas iroda va :miy izlanish kerak" degan hikmatli iborasi bu borada hammamiz uchun asosiy mezon bo'lishi lozim"¹⁸⁴.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Daniyarov Sh. Talabalarda milliy identiklikni etnopedagogika vositasida rivojlantirish. Innovative academy research support center open access journal.2023.b.92
2. Do'styorova S. Milliy o'zlikni anglashning inson ma'naviy dunyosini rivojlanishidagi ahamiyati. 23(055)
3. Холмирзаев Ш. Сайланма. Уч жилдлик. II жилд. -Toshkent: Шарқ, 2005. – 464 б.
4. Daniyarov Sh.Talabalarda milliy identiklikni etnopedagogika vositasida rivojlantirish. Innovative academy research support center open access journal.2023.b.93
5. Tuychieva M. U. (2023). Pedagogical, methodological and psychological aspects of attracting teenagers to fiction. European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies, 3(11), 28-39.
6. Tuychieva M. U. (2025). Research on logical thinking in literary education. Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture, 5(3), 27-33.
7. Tuychieva M. (2025). The importance of age-specific characteristics in the process of guiding thinking in literary education. Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture, 5(4), 18-22.

TA'LIM TIZIMIDA MANTIQUIY FIKRLASHDAN FOYDALINISH MASALASI: O'TMISH VA BUGUN

To'ychiyeva Mahfuza Umarkulovna

pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Annotatsiya

Maqolada mantiqiy fikrlashning insoniyat rivoji, ilm-fan taraqqiyoti uchun :mo dolzarb bo'lganligi sababli turli davrlarda dunyoning turli joylarida ta'lim berish jarayonida e'tiborga olinganligi, maktablardan tortib oliy ta'lim muassasalarigacha mantiqiy fikrlashning o'rganilishi muhim sanalishi, o'quvchilarning turli bilim sohalarida muvaffaqiyatga erishishlari ko'p jihatdan mantiqiy yondashuvlariga bog'liq ekanligi yoritilgan.Tarixga murojaat qilinib, mantiq ilmi bo'yicha katta ish qilgan allomalar: Farobiy, Ibn Sinolar faoliyati yozilgan. Madrasalarda mashg'ulotlar mantiq ilmi qonuniyatlari asosiga tashkil etilganligi, asosan bahs-munozaralarda toliblar o'z qarashlarini himoya qilishni o'rganib borishgani, bugungi kunda ta'limda islohotlar qilayotgan davlatlarda mantiqiy fikrlashga qaysi o'rinlarda

¹⁸⁴ Шавкат Мирзиёев. ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН СТРАТЕГИЯСИ. – Тошкент: "Ўзбекистон" нашриёти, 2021. 6-9 б.

urg'u berayotganligi, mantiqiy fikrlashning tafakkurning boshqa jihatlari bilan bo'g'lashga intilish kuchayganligini misollar orqali berilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim, mantiqiy fikrlash, ilm-fan, insoniyat, badiiy asar, muhokama.

Аннотация

В статье освещается, что логическое мышление всегда было актуальным для развития человечества и прогресса науки, поэтому оно учитывалось в образовательном процессе в разных частях мира в различные периоды. Подчеркивается важность изучения логического мышления от школ до высших учебных заведений, так как успех учащихся в различных областях знаний во многом зависит от их логических подходов. Обращаясь к истории, упоминается деятельность великих ученых, внесших значительный вклад в науку логики: аль-Фараби и Ибн Сины. Отмечается, что занятия в медресе организовывались на основе законов логики, где студенты в основном учились защищать свои взгляды в дебатах. На примерах показано, что сегодня в странах, осуществляющих реформы в сфере образования, делается акцент на логическом мышлении, усиливается стремление связать логическое мышление с другими аспектами мышления.

Ключевые слова: образование, логическое мышление, наука, человечество, художественное произведение, обсуждение.

Abstract

The article highlights that logical thinking has always been crucial for human development and scientific progress, and has therefore been emphasized in educational processes across different parts of the world throughout various periods. The study of logical thinking is considered important from schools to higher education institutions, as students' success in various fields of knowledge largely depends on their logical approaches. The article references history, mentioning scholars who made significant contributions to the field of logic, such as Al-Farabi and Ibn Sina. It describes how classes in madrasas were organized based on the principles of logic, with students primarily learning to defend their views in debates. The article also discusses how countries currently implementing educational reforms are emphasizing logical thinking, and provides examples of how the integration of logical thinking with other aspects of cognition has intensified in modern education.

Keywords: education, logical thinking, science, humanity, literary work, discussion.

Badiiy adabiyot mantiqiy fikrlashni rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi. U inson ongi va tafakkurini estetik zavq bilan uyg'unlikda rivojlantirib, tanqidiy va ijodiy fikrlashga ijobiy ta'sir qiladi. Bu jarayon jamiyat uchun ham, shaxsiy rivojlanish uchun ham o'ziga xos ahamiyatga ega. Zero mantiqiy fikrlash inson aqliy faoliyatining asosi bo'lib, muayyan masalalarni hal qilishdagi aniqlik va tizimlilikni ta'minlaydi. Bu uslubiy yondashuv insonni xatolardan saqlaydi va to'g'ri qarorlar qabul qilishni osonlashtiradi. Mantiqiy fikrlash kundalik hayotda qaror qabul qilish, muammolarni hal qilish va murakkab vaziyatlarni boshqarishda katta ahamiyatga ega. Mantiqiy fikrlash insonga vaziyatni to'g'ri tahlil qilib, muammolarning asosiy sabablarini aniqlash imkonini beradi. Faktlarni ko'rib chiqish va turli variantlarni baholash orqali eng to'g'ri qarorga kelish imkoniyati yaratiladi. Mantiq va tahlil ijodiy fikr yuritish jarayonini rivojlantirishga ko'maklashadi. Bu, o'z navbatida, innovatsion yechimlarni kashf qilishga imkon beradi. Hozirgi davrda mantiq ilm-fan, texnologiya va hatto kundalik hayotda muhim rol o'ynaydi. Uning zamonaviy rivojlanishga ta'sirlari sun'iy intellekt va kompyuter fanlarida ham ko'rinmoqda.

Mantiq algoritmlar va dasturlash asoslarini tashkil etadi. Bugungi kunda sun'iy intellekt tizimlarini yaratish va rivojlantirishda asosiy o'rin egallaydi. Ishlab chiqarish, ilm- fanda esa dalillarni to'g'ri baholash va mantiqiy xulosalar chiqarish uchun ishlatiladi. Mantiq ilmiy inqiloblar va texnologik innovatsiyalar uchun vosita bo'lib kelgan. Mantiqiy fikrlash muammolarga kreativ yondashuv va yechimlar topishga yordam beradi. Sotsiologik va iqtisodiy masalalarni hal qilishda mantiqiy tahlil muhim o'rin tutadi. Maktablardan tortib oliy ta'lim muassasalarigacha mantiqiy fikrlashning o'rganilishi muhim sanaladi. O'quvchilarning turli bilim sohalarida muvaffaqiyatga erishishlari ko'p jihatdan mantiqiy yondashuvlariga bog'liq. Masalan, matematikaga oid masalalarni yechish, ilmiy izlanishlar olib borish va natijalarni tahlil qilish uchun asos bo'lsa, tilda nutqni mantiqan tuzish va o'z fikrini aniq yetkazish muvaffaqiyat kaliti hisoblanadi. Jamiyat taraqqiyoti uchun mantiqiy fikrlash qobiliyatiga ega bo'lganlar har :m zarur bo'lgan. Chunki to'g'ri fikrlovchi shaxslar: texnologik va ilmiy yutuqlarga hissa qo'shadilar, murakkab ijtimoiy muammolarni yengishga xizmat qiluvchi strategiyalarni ishlab chiqadilar, o'z sohalarida yetakchilik, boshqaruvchilik ko'nikmalarini namoyon etadilar.

Mantiqiy fikrlashni rivojlantirish esa har bir inson uchun zaruriy ehtiyojdir. Badiiy adabiyot nafaqat estetik zavq olish, balki fikrlashni tizimlashtirish va mantiqiy xulosalar chiqarishga yordam beradigan muhim vositalardan biridir. Uning ta'siri bilan badiiy asarlar mutolaasi insonni turli vaziyatlarni tasavvur qilib ko'rishga va ularni chuqur tahlil qilishga undaydi. Bu jarayon tafakkurni faollashtiradi va sabab-oqibat aloqalarini tushunishga olib keladi. O'z navbatida asarda sodir bo'ladigan voqealarning sabablari va oqibatlarini aniqlash mantiqni o'stirishga katta hissa qo'shadi. Qahramonlarning qarorlari va harakatlari orqali inson o'zi uchun xulosalar chiqarishni o'rganadi. Bu o'rinda jarayonni zanjir reaksiyasiga qiyoslash mumkin. Ya'ni, badiiy adabiyot og'zaki va yozma muloqotlarni tahlil qilish orqali mantiqiy, tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi. Asar tahlilida har bir qahramonning xarakteri, tutumini tushunish uchun o'quvchi mantiqiy mushohada yuritishi, badiiy asarning g'oyasi, falsafiy ma'nosining "tagiga" yetish uchun ham mantiqiy fikrlash lozim bo'ladi. Adabiy obrazlar orqali kelib chiqadigan yangi g'oyalar oqimi mantiqiy izlanishlarni rag'batlantirish, voqealar rivoji, ziddiyatlar va yechimlar orqali o'quvchi fikrini tuzilgan shaklda ifodalashni o'rganish nutq madaniyatini yaxshilash bilan birga, mantiqqa asoslangan fikr bildirish ko'nikmasini shakllantiradi. Maktab darsliklariga kiritilgan badiiy asarlar o'quvchilarning tafakkurini rivojlantirishda va ularning dunyoqarashini kengaytirishda muhim o'rin tutadi. Dars jarayonida muhokama qilinadigan badiiy asarlar bolalarning analitik fikrlash qobiliyatini kuchaytiradi. Bolalar fikrlarini erkin yetkazish va mustaqil mulohazalar bildirishni o'rganadilar.

Fikrlash, psixologik imkoniyatlarni ro'yobga chiqarish, barkamollikni egallash borasida ijtimoiy shayotning turli jabshalarida ta'lim yetakchi faoliyat

tariqasida muhim rol o'ynaydi¹⁸⁵. Mantiqiy fikrlashning ahamiyatini yuqori baholagan ajdodlarimiz ta'lim tizimida o'rta asrlardan oq bu masalaga jiddiy ahamiyat berishgan. Markaziy Osiyoning ilmiy markazlari bo'lgan Buxoro, Samarqand va Marv shaharlari mantiq ilmi rivojiga katta hissa qo'shgan. Xususan, Forobiy va Ibn Sino kabi mutafakkirlar mantiqni rivojlantirishda yetakchi bo'lishgan. Bu soha XIV-XV asrlargacha ilm-fanning ajralmas qismi bo'lib kelgan.

IX-XI asrlarda Sharq mamlakatlarida, xususan, O'rta Osiyoda falsafiy va mantiqiy ta'limotlarning rivojlanishiga qadimgi yunon, hind mutafakkirlari asarlarining ko'plab tarjima qilinishi ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Shuni alohida ta'kidlash zarurki, Yaqin va O'rta Sharqda mantiqiy ta'limotlarning rivojlanishidagi eng davr IX-XI asrlar hisoblanadi. Bu davrda mantiq ilmini o'rganishga bo'lgan talabning oshishi, birinchidan, tabiatshunoslik fanlarining rivojlanishi va tabiiy-ilmiy bilimlarga bo'lgan ehtiyojning kuchayishi bilan; ikkinchidan, ijtimoiy hayot bilan bog'liq bo'lgan masalalarni to'g'ri, adolatli hal qilishga intilishning ortishi bilan va uchinchi, eng muhimi, to'g'ri fikr yuritishga bo'lgan talabning chin fikrlarni xato fikrlardan ajratish zaruriyati bilan izohlanadi¹⁸⁶

Madrasalarda mantiqning o'qitilishi tarixiy jihatdan katta ahamiyatga ega bo'lib, ilm-fan rivojiga xizmat qilgan. Madrasalarda ta'lim olayotgan talabalar uchun ta'lim dasturlari uch bosqichga ajratilgan: birinchi, quyi bosqich, ikkinchi, o'rta bosqich va uchinchi, yuqori, oliy bosqich deb yuritilgan. Har bir bosqich uchun alohida dastur ishlangan bo'lib, bir bosqichdan navbatdagi bosqichga o'tish yakuniy imtihonlar orqali hal etilgan. Shu bilan talabalarning oladigan nafaqalari (stipendiya) ham oshirilib borilgan. Asosiy ta'lim metodlari ma'ruza va bahs-munozaralarni tashkil qilgan. Ma'ruza (va'xzonlik)larda 100 tadan 400 tagacha tinglovchilar, ta'lim oluvchilar qatnashgan. Madrasada arab, fors va turkiy allomalarning asarlaridan tashqari qadimgi hind va yunon olimlaridan Klavdiy Ptolomey, Sokrat, Platon, Aristotel va boshqalarning arab tiliga o'girilgan asarlari hamda ularga yozilgan sharhlar darslik sifatida o'qitilgan. Badiiy adabiyotga :r asarlardan Abulqosim Firdavsiy, Forobiy, Ibn Sino hamda Beruniy asarlari sevib o'rganilgan. Madrasalarga talabalar imtihon yoki tanlov asosida o'qishga qabul qilingan. Mudarrislar ham imtihon qilingan va davlat rahbari tomonidan tayinlangan. Mudarrislar dars berishdan tashqari qozilik, muftiylik kabi davlat ishlari bilan ham shug'ullanib turishgan. O'qish yili oxirida ham talabalar o'tilgan fanlar yuzasidan imtihon topshirishgan. Imtihon bevosita ot-onalar ishtirokida qabul qilingan. Madrasani muvaffaqiyatli tamomlagan talabalarga shahodatnoma (diplom) topshirilgan. Madrasa o'quv dasturining umumiy jihatlari X-XII asrlarda ishlab chiqilgan va keyinchalik takomillashib borgan.

¹⁸⁵ E.G'ozdiyev.Umumiy psixologiya. Psixologiya mutaxassisligi uchun darslik. I kitob Toshkent - "Universitet" – 2002. 54-b

¹⁸⁶ Шарипов М., Файзихужаева Д. Мантиқ: Ўқув қўлланма /Масъул муҳаррир : А .Утамуродов . - Т .: Ф. Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2004 б. 22 -б.

Mutribiyning yozishicha, u alloma Taftazoniyning "Mutavval" kitobi asosida ilmi maoniy, ilmi bayon, ilmi bade' sohalarini bir necha yil davomida o'sha davrning zabardast olimi Ismatullo Oxunddan o'zlashtiradi. Yoshligida esa Buxoroda Erondan kelgan va "Mulloi nav" laqabi bilan tanilgan faylasuf olim Mirzojon Sheroziyning ommaviy dars va bahs-munozaralarida qatnashgan¹⁸⁷

Samarqand keyingi asrlarda ham oliy o'quv maskani sifatida tolibi ilmlarni o'ziga chorlab keldi. Tarixchi olim I.Bekjonning Mutribiy hayoti va faoliyatiga bag'ishlangan maqolasida XVI asr oxiri XVII asr boshlarida ham "Samarqandda Madrasai oliyaiy Saroymulkxonim, Sulton Ulug'bek, Amir Shohmalik, Xo'ja Ahror, Shayboniyxon, Abu Saidxon, Amirxon, Qozi Abdulg'afur shahid, Muhammad Ali Darvesh Tarxon, Soqiy Zominiy, Madrasayi Xo'rjin va yana boshqa madrasalar faoliyat ko'rsatganligi, adib ularda o'lkaning o'ta bilimdon, malakali ustoz olimlari, Turkiya, Eron, Ozarboyjon, Afg'onistondan kelgan allomalar aniq, tabiiy, diniy va gumanitar fanlardan davomli darslar berganini yozadi.¹⁸⁸

Aristotel mantiqni mustaqil ilm sohasi sifatida shakllantirgan dastlabki faylasuflardan biri hisoblanadi. U mantiqni boshqa fanlarga yo'l ochuvchi vosita sifatida ko'rgan. Aristotelning deduktiv fikrlashga asoslangan uslubi mantiqni tizimli va nazariy asos bilan ta'minlagan.

Forobiy IX-X asrlarda yashagan mashhur musulmon faylasufi, muallif va olim bo'lib, uning asarlari falsafa, mantiq, musiqa va ijtimoiy fanlarga oid ko'plab mavzularni qamrab oladi. U avvalgi yunon faylasuflarining asarlarini o'rgangan va o'z fikrlarini rivojlantirgan. Forobiy IX-X asrlarda yashagan mashhur musulmon faylasufi, muallif va olim bo'lib, uning asarlari falsafa, mantiq, musiqa va ijtimoiy fanlarga oid ko'plab mavzularni qamrab oladi. U avvalgi yunon faylasuflarining asarlarini o'rgangan va o'z fikrlarini rivojlantirgan.

Yana bir mantiq bilan shug'ullangan alloma Ibn Sino o'z asarlarida Aristotel mantiqiy tizimini davom ettirgan bo'lsa-da, uni yangi qarashlar bilan boyitgan. Ibn Sino Aristotel mantig'i elementlarini islom tushunchalari bilan birlashtirishga intildi. U mantiqning nafaqat nazariy tomonlarini balki amaliy ahamiyatini ham ko'rsatishga intilgan.

Ibn Sino mantiq insonni xatolardan saqlaydi va uni haqiqatga eltadi, u fikrlash ilmidir deydi. Mantiqiy usullarni to'g'ri qo'llash haqiqatni bilishning kalitidir, deb ta'kidlagan alloma o'z asarlarida fikrlashda ravshanlikning muhimligini, bu noto'g'ri tushuncha va xatolardan qochish imkonini beradi deb hisoblagan.

Bugungi kun ta'limda ham mantiqiy fikrlashga yo'naltirish masalasi dolzarblik kasb etib turibdi. XXI asrda ham odamlarning kamoloti negizi sifatida

¹⁸⁷ M.J. Xasanova Samarqandda madrasa ta'limi. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences (E)ISSN:2181-1784 www.oriens.uz [samarqandda-madrasa-ta-limi\(1\).pdf](http://samarqandda-madrasa-ta-limi(1).pdf)

¹⁸⁸ M.J. Xasanova Samarqandda madrasa ta'limi. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences (E)ISSN:2181-1784 www.oriens.uz [samarqandda-madrasa-ta-limi\(1\).pdf](http://samarqandda-madrasa-ta-limi(1).pdf)

oila, maktab, ijtimoiy muhit, ishlab chiqarish o'z mavqeini saqlab qolaveradi. Ijtimoiy mushitdagi shaxslararo munosabatda tashlil qilish, ibrat olish vositalari yordami bilan xulq-odob, fikrlash malakalarini egallash shaxsni tarbiyalash asosida amalga oshirilishi mumkin¹⁸⁹. Shu sababli dunyo ilm-fanida mantiqiy fikrlashga r izlanishlar olib borilmoqda.

Tadqiqotlarda turli fanlar bo'yicha mantiqiy fikrlash kompetensiyalarini integratsiyalashga urg'u berilmoqda. Aniq fanlarga oid yondashuvlar orqali fikrlash ko'nikmalarini oshirishga qaratilgan oldingi izlanishlarga asoslanadi. Fanlararo integratsiyaga muvofiq Vu Min Tuan (2015) kimyo orqali fikrlash qobiliyatini rivojlantirish va Thai Thi Hong Lam matematikada o'zaro fikrlashni o'rganish kabi oldingi ishlarni ko'rib chiqqan. Bu mantiqiy fikrlashni nafaqat matematikada, balki boshqa fanlarda ham shakllantirish mumkinligini keng tan olinishini ko'rsatadi. Matematika va biologiya integratsiyasi ham tadqiq etilgan bo'lib, unda mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun matematik-biologik mashqlardan foydalanishni tavsiya etiladi. Bu mantiq va mulohaza yuritish nafaqat matematikada, balki biologik kontekstda ham samarali qo'llanilishi mumkinligini ko'rsatadi. Bu yondashuv mantiqiy fikrlashni turli fanlarni qamrab oladigan markaziy ko'nikma sifatida ko'rsatadigan keng qamrovli tadqiqotlarga mos keladi. O'qitish usullariga oid ishlarda tadqiqotchilar G. Polyaning "matematika o'qitishning asosiy vazifasi o'quvchilarni fikrlashga o'rgatishdir" degan fikrini ta'kidlaydi. Bu samarali o'qitish usullari o'quvchilarning aqliy qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi kerakligini mustahkamlaydi. Bu g'oya boshqa ta'lim sohalarida ham aks etgan.

Amaliy qo'llanish masalasida ham mantiqqa murojaat qilinadi. Tadqiqotlarda biologiya darslarida mantiqiy fikrlash mashqlarini qo'llash uchun amaliy asoslarni taklif etiladi. Bu nazariy bilimlarni o'quvchilarda mantiqiy mulohaza yuritishni rag'batlantiradigan aniq o'quv strategiyalariga aylantirish mumkinligini ko'rsatadi. Bu yondashuv boshqa fanlarda o'rganilgan strategiyalarga o'xshashdir. Umuman olganda, tadqiqot fanlararo mantiqiy fikrlashning ahamiyatini ta'kidlash va o'quvchilarda ushbu muhim ko'nikmani shakllantiruvchi innovatsion o'qitish usullarini qo'llab-quvvatlash orqali mavjud tadqiqotlar bilan uyg'unlashgan keng qamrovli asosni taqdim etadi.

Ta'limda islohat qilayotgan davlatlarda ham qilingan ishlar sarhisobida mantiqiy fikrlashga yetarli e'tiborning yo'qligi alohida kamchilik, to'siq sifatida qayd etilgan. Masalan, Vetnamda o'rta maktab o'qituvchilari kompetensiyaga asoslangan o'qitish yondashuviga o'tishda bir qancha qiyinchiliklarga duch kelmoqda¹⁹⁰. Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan o'qitishga o'tish keng

¹⁸⁹ E.G'oziyev. Umumiy psixologiya Psixologiya mutaxassisligi uchun darslik. I kitob.- Toshkent: "Universitet", 2002. 93-b.

¹⁹⁰ Nguyen Thi Hang Nga, Phan Thi Thanh Hoi, Le Dinh Trung, Ha Van Dung. Building and Using Mathematical – Biological Exercises for Developing Logical Thinking Competency for High School Students in Vietnam. American Journal of Educational Research, 2018, Vol. 6, No. 11, 1551-1557 Available online at <http://pubs.sciepub.com/education/6/11/14>

qamrovli ta'lim islohotining bir qismi bo'lib, muammolarni hal qilish uchun vaqt, o'qitish va ta'lim organlarining qo'llab-quvvatlashini talab qiladi. Keltirilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, bu qiyinchiliklar quyidagilarni o'z ichiga oladi: o'qitish metodologiyasidagi o'zgarish, an'anaviy mazmun-markazli o'qitishdan kompetensiyaga asoslangan yondashuvga o'tish o'qituvchilar uchun murakkab jarayon hisoblanadi. Bu o'zgarish nafaqat o'qitish amaliyotini tubdan o'zgartirishni, balki o'quv materiallari va strategiyalarini shunchaki ma'lumot yetkazishdan ko'ra ko'proq ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratishni talab qiladi. Yana bir muammo resurs cheklovlari. Ko'pchilik o'qituvchilar kompetensiyaga asoslangan o'qitish usullarini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlaydigan tegishli resurslar yoki yordam tizimlaridan foydalana olmasligi mumkin. Bu esa ularning yangi tizimda samarali ta'lim berish imkoniyatiga to'sqinlik qilishi mumkin. Baholash muammolari ham to'siqlardan biri sifatida ko'rsatilgan. Baholash strategiyalarini an'anaviy bilimlarni tekshirishdan kompetensiyalarni baholashga moslashtirish qiyinchilik tug'dirishi mumkin. O'qituvchilar o'quvchilarning tushunish darajasi va ko'nikmalarini qanday o'lchashni qayta ko'rib chiqishlari kerak, bu esa yangi baholash vositalari va usullarini talab qilishi mumkin. Malaka oshirish masalasi o'qituvchilarning kompetensiyaga asoslangan yondashuvlarni tushunishi va samarali qo'llashi uchun muhim ahamiyatga ega. Biroq, bunday ta'limning mavjudligi va sifati sezilarli darajada farq qilishi mumkin, bu esa o'qituvchilarning yangi metodikalarni o'zlashtirish imkoniyatiga ta'sir ko'rsatadi. Biz nazarda tutayotgan mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini singdirishd ham muhim faktor sifatida ko'rsatilgan. O'qituvchilar mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini turli fanlarga singdirishlari lozim, chunki bu ko'nikmalarni rivojlantirish o'quvchilarning umumiy kompetensiyasini oshirish uchun muhimdir. Bu jarayon o'quv dasturida samarali amalga oshirilishi uchun qo'shimcha tayyorgarlik va resurslarni talab etadi.

Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan o'qitishga o'tish keng qamrovli ta'lim islohotining bir qismi bo'lib, bu muammolarni hal qilish uchun vaqt, o'qitish va ta'lim organlarining qo'llab-quvvatlashini talab qiladi.

Ba'zi tadqiqotchilar¹⁹¹ san'at bilan bog'liq o'quv fanlarida ijodiy fikrlash bilan mantiqiy fikrlashni uyg'unlashtirish masalasini o'rganishgan. Unga ko'ra ijodiy va mantiqiy fikrlashni bog'lash, ta'lim jarayonida pedagogik yondashuvlar va metodlarni birlashtirish orqali amalga oshiriladi, bu esa o'quvchilarning intellektual qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

Ijodiy va mantiqiy fikrlashni bog'lash quyidagi usullar va yondashuvlar orqali amalga oshirilishi mumkin:

1. Integratsiya qilish: Ijodiy (badiiy) va mantiqiy fikrlash o'rtasidagi bog'lanishlarni o'rganish uchun integratsiya tamoyilidan foydalanish tavsiya

¹⁹¹ Т. Ю. Конкина. Интеграция художественной и логической составляющих в представлении учителей изобразительного искусства в условиях реализации федерального государственного образовательного стандарта. Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin). 2016. 8 (173)

etiladi. Bu usul o'quvchilarning intellektual-qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

2. Pedagogik yondashuvlar: Ta'lim jarayonida ijodiy va mantiqiy bilimlarni birlashtirish, o'quvchilarni chuqurroq tushunishga yordam beradi. Bu jarayonni samarali amalga oshirish uchun o'qituvchilar bilim va ko'nikmalarni bog'lashga yo'naltirilgan yondashuvlarni qo'llashlari zarur.

3. Metodologik yondashuvlar: ijodiy va mantiqiy fikrlashni bog'lash uchun yangi pedagogik yondashuvlar ishlab chiqish muhimdir. Bu erda ijodiy fikrlash va mantiqiy fikr o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tushunishga qaratilgan metodlar qo'llaniladi.

4. Amaliy tajribalar: o'quvchilarni ijodiy va mantiqiy faoliyatda birlashtirish uchun tajribalar va amaliy mashg'ulotlar o'tkazish tavsiya etiladi. Bu jarayon ijodiy o'yinlar, muammoni hal qilish vazifalari va boshqa ijodiy faoliyatlar orqali amalga oshiriladi.

Tafakkur jarayonida intuitsiya va mantiqning o'zaro munosabati masalasi psixologik-pedagogik adabiyotlarda o'rganilgan. Intuitsiya va mantiq tafakkurning turlicha, biroq bir-birini to'ldiruvchi qismlari sifatida qaraladi. Intuitsiya ko'pincha g'oyalar yoki yechimlar to'satdan "xayolga kelishi" kabi oniy anglashlar yoki insaytlar shaklida namoyon bo'ladi. Mantiq esa, o'z navbatida, tahlil va baholash mezonlari muhim ahamiyat kasb etadigan masalalarni yechishda yanada tizimli va izchil yondashuvni qo'llaydi. Zamonaviy tadqiqotchilar, jumladan A. N. Luk, variantlarni ongli ravishda ko'rib chiqish ijodkorlikka olib boradigan eng sodda yo'l ekanligini ta'kidlaydi: "Variantlarni fikran saralash ongosti darajasida sodir bo'lishi mumkin, yaroqsiz yo'llar rad etiladi, yechimga olib boradigan yo'l esa ongga kirib keladi".

Shunday qilib, intuitsiya ijodiy jarayonga dastlabki turtki bo'lishi mumkin, mantiq esa bu g'oyalarni tartibga soladi va ularni yanada yaxlit hamda asosli qarorlarga aylantirish imkonini beradi. B. M. Nemenskiyning fikricha, hissiy-obrazli tafakkur ham bu o'zaro bog'liqlikni tasdiqlaydi, chunki san'at bilish jarayonida ham intuitiv, ham mantiqiy yondashuvni talab etadi. Tafakkur jarayonida intuitsiya va mantiq muhim, biroq turli xil vazifani bajaradi. Ularning samarali uyg'unligi ijodiy va tahliliy faoliyat natijalarini sezilarli darajada boyitishi mumkin.

Federal davlat ta'lim standartini (FDTS) amalga oshirish sharoitida tasviriy san'at o'qituvchilari ega bo'lishi lozim bo'lgan asosiy kompetensiyalar sifatida badiiy va mantiqiy tarkibiy qismlarni uyg'unlashtirish nazarda tutilgan. Ta'lim jarayonida o'qitishning badiiy va mantiqiy jihatlarini birlashtira olish muhim ahamiyatga ega. Bu fanni chuqurroq anglashga va o'quvchilarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi tarzida izohlangan. Undan tashqari yana quyidagi faktorlar ham ko'rsatilganki, mantiqiy fikrlashning ta'sir :rasini yaqqolroq tasavvur qilish uchun keltirib o'tiladi. Standartlarni bilish va tushunish nazarda tutilgan bo'lib, o'qituvchilar boshlang'ich umumiy ta'limning Davlat ta'lim standarti va Pedagogning kasbiy standarti talablarini mukammal bilishlari kerak. Bu o'quvchilarda universal o'quv ko'nikmalarini

shakllantirishga imkon beradi. O'qitish usullarini egallash ham o'qituvchilar o'quv jarayonini samarali tashkil etishga yordam beradigan turli yondashuvlar va usullarni, jumladan, badiiy va ijodiy strategiyalarni puxta o'zlashtirgan bo'lishlari shart. O'qituvchilar badiiy-tasviriy faoliyat orqali o'quvchilarda tahlil, sintez va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantira olish mahoratiga ega bo'lishlari universal o'quv ko'nikmalarini shakllantirish qobiliyati sifatida izohlanadi. Yangi texnologiyalarga ochiqlik masalasi: tasviriy san'atni o'qitishda zamonaviy usullar va texnologiyalardan, xususan axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (AKT) foydalanishga tayyor bo'lish kabi. Ushbu kompetensiyalar ta'lim standartlarini muvaffaqiyatli joriy etish va tasviriy san'at sohasida sifatli ta'limni ta'minlash uchun g'oyat muhimdir.

Tadqiqot, loyihalarda o'qituvchilarning san'at darslarini o'qitishdagi tayyorgarligi, shuningdek, Federal davlat ta'lim standartlariga muvofiq o'qitish jarayonida san'at va mantiqiy komponentlarni birlashtirish zarurati haqida muhokama qilinadi. Mantiqshunoslar mantiqning formal shakllarini yaxshi o'rganishning bir necha muhim sabablarini ko'rsatishadi. Ulardan biri fikrlash madaniyatini rivojlantirish: formal mantiq to'g'ri fikrlashning asosiy prinsiplari va shakllarini o'rgatadi, bu esa talabalarning tahliliy faoliyatini oshiradi. Muammo yechimlarini to'g'ri qabul qilish: muammo yechimlarini aniqlashda va to'g'ri xulosalar qilishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu bilim talabalarga fikrlash jarayonida xatolarni kamaytirish imkonini beradi. Mantiqni puxta o'zlashtirish, talabalari faol a'zolari bo'lib sog'lom jamiyat qurishning asosiy shartlaridan biridir. Ushbu bilim, ularga yangi tafakkur metodlari bilan tanishtirish orqali talabaning jamiyatdagi o'rnini aniqlashga yordam beradi. Formal mantiq samarali usullar va konseptual vositalarni o'z ichiga oladi, bu esa talabalar ta'lim jarayonida samarali mantiqiy muloqot va bahslashish qobiliyatini rivojlantiradi. Shu sabablarga ko'ra, mantiq formal shakllarini o'zlashtirish talabalarning intellektual qobiliyatlarini oshirishda va ularni sog'lom fikrlashga o'rgatishda muhim ahamiyatga ega.

Mantiqiy fikrlashni yaxshi o'rganishning bir necha muhim sabablari ko'rsatiladi. Fikrlash madaniyatini rivojlantirish ana shunday sabablardan biri. Mantiqiy yondashish to'g'ri fikrlashning asosiy prinsiplari va shakllarini o'rgatadi, bu esa o'quvchi va talabalarning tahliliy faoliyatini oshiradi. Muammo yechimlarini to'g'ri qabul qilish sabablardan biri sifatida sharhlanadi. Mantiq ko'pincha muammo yechimlarini aniqlashda va to'g'ri xulosalar qilishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu bilim o'quvchilarga fikrlash jarayonida xatolarni kamaytirish imkonini beradi. Uni puxta o'zlashtirish sog'lom jamiyat qurishning asosiy shartlaridan biridir. Ushbu bilim, ularga yangi tafakkur metodlari bilan tanishtirish orqali o'quvchi, talabaning jamiyatdagi o'rnini aniqlashga yordam beradi. Formal mantiq samarali usullar va konseptual vositalarni o'z ichiga oladi, bu esa ta'lim jarayonida samarali mantiqiy muloqot va bahslashish qobiliyatini rivojlantiradi. Shu sabablarga ko'ra, mantiqiy fikrlashni o'zlashtirish o'quvchilarning intellektual qobiliyatlarini oshirishda va ularni sog'lom fikrlashga o'rgatishda muhim ahamiyatga ega.

Adabiyot:

1. E.G'oziyev. Umumiy psixologiya. Psixologiya mutaxassisligi uchun darslik. I kitob. - Toshkent: "Universitet", 2002. -163 b.
2. Шарипов М., Файзихужаева Д. Мантиқ: Ўқув қўлланма /Масъул муҳаррир : А .Утамуродов . - Тошкент: Ф. Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2004. - 216 б.
3. M.J. Xasanova. Samarqandda madrasa ta'limi. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences (E)ISSN:2181-1784 www.oriens.uz samarqandda-madrasa-ta-limi (1).pdf
4. Nguyen Thi Hang Nga, Phan Thi Thanh Hoi, Le Dinh Trung, Ha Van Dung. Building and Using Mathematical – Biological Exercises for Developing Logical Thinking Competency for High School Students in Vietnam. American Journal of Educational Research, 2018, Vol. 6, No. 11, 1551-1557 Available online at <http://pubs.sciepub.com/education/6/11/14>
5. Т.Ю.Конкина. Интеграция художественной и логической составляющих в представлении учителей изобразительного искусства в условиях реализации федерального государственного образовательного стандарта. Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin). 2016. 8 (173)
6. Tuychieva M. U. (2023). Pedagogical, methodological and psychological aspects of attracting teenagers to fiction. European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies, 3(11), 28-39.
7. Tuychieva M. U. (2025). Research on logical thinking in literary education. Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture, 5(3), 27-33.
8. Tuychieva M. (2025). The importance of age-specific characteristics in the process of guiding thinking in literary education. Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture, 5(4), 18-22.
9. Shirinova, Y., Iskandarova, G. (2024). Inson – madaniyatlar chorrahasida. O'zbekiston: til va madaniyat. Amaliy filologiya masalalari. 2 (5): 83-89. :: [10.52773/tsuull.uzlc.aphil.2023.2.5/NQUG6205//
https://aphil.tsuull.uz/index.php/language-and-culture/article/view/79](https://aphil.tsuull.uz/index.php/language-and-culture/article/view/79)
10. Shirinova, Y.T. 2022. Madaniyatlararo kommunikatsiya xususida // INTERNATIONAL CONFERENCE DEDICATED TO THE ROLE AND IMPORTANCE OF INNOVATIVE EDUCATION IN THE 21ST CENTURY. September. (в формате PDF) [МЕЖДУНАРОДНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ, ПОСВЯЩЕННАЯ РОЛИ И ЗНАЧЕНИЮ ИННОВАЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В 21 ВЕКЕ \(researchgate.net\)](https://aphil.tsuull.uz/index.php/language-and-culture/article/view/110)
11. Ширинова, Е. Т. 2023. «Некоторые соображения о коммуникации». Узбекистан: язык и культура. Вопросы прикладной филологии. 1(5): 84-91. Получено с <https://aphil.tsuull.uz/index.php/language-and-culture/article/view/84-91> :: <https://www.org/10.52773/tsuull.uzlc.aphil.2023.1.5/EFEZ1339>
12. Shirinova, Y. (2024). НЕКОТОРЫЕ ПРИНЦИПЫ И ПОДХОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА В МНОГОЯЗЫЧНОЙ И ПОЛИКУЛЬТУРНОЙ СРЕДЕ. *Uzbekistan Language and Culture*, 1(01). Retrieved from <https://aphil.tsuull.uz/index.php/language-and-culture/article/view/110>
13. Shirinova, Y. (2024). КОНФЛИКТНОЕ ОБЩЕНИЕ: ФАКТОРЫ, ПРИЧИНЫ, НЕКОТОРЫЕ ПУТИ ПРЕОДОЛЕНИЯ. *Uzbekistan Language and Culture*, 2(02). Retrieved from <https://aphil.tsuull.uz/index.php/language-and-culture/article/view/113>

JADID ADABIYOTINI O'QITISHDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEKNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH: MAHMUDHO'JA BEHBUDIY IJODINI O'RGANISH TAJRIBASI

Oymatova Nilufar Mirjamolovna

Profi universiteti o'qituvchisi, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD
nilufar.oymatova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada jadid adabiyotini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishning ahamiyati va imkoniyatlari tahlil qilinadi. Xususan, Mahmudxo'ja Behbudiyning ijodini o'rganish jarayonida interaktiv metodlar, multimedia vositalaridan foydalanish tajribasi o'rganiladi. Shuningdek, zamonaviy texnologiyalar yordamida talabalar bilimini mustahkamlash, ularning mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish va milliy ma'naviyatni chuqur anglashga erishish yo'llari ko'rsatilib, asosan, Behbudiy asarlarini o'rganishda innovatsion yondashuvlarning samaradorligi ilmiy asosda tahlil qilinadi va amaliy tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: jadid adabiyoti, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, multimedia vositalari, interaktiv o'qitish, raqamli ta'lim, innovatsion metodlar, mustaqil fikrlash.

Аннотация: В данной статье анализируется значение и возможности использования современных педагогических технологий в преподавании джадидской литературы. В частности, в процессе изучения творчества Махмудходжи Бехбуди изучается опыт использования интерактивных методов и мультимедийных средств. Также показаны пути укрепления знаний студентов с помощью современных технологий, развития их навыков самостоятельного мышления и достижения глубокого понимания национальной духовности, в основном, на научной основе анализируется эффективность инновационных подходов к изучению произведений Бехбуди и даются практические рекомендации.

Ключевые слова: джадидская литература, современные педагогические технологии, мультимедийные средства, интерактивное обучение, цифровое образование, инновационные методы, самостоятельное мышление. Ключевые слова: джадидская литература, современные педагогические технологии, мультимедийные средства, интерактивное обучение, цифровое образование, инновационные методы, самостоятельное мышление.

Abstract: This article analyzes the importance and possibilities of using modern pedagogical technologies in teaching Jadid literature. In particular, in the process of studying the work of Mahmudhoja Behbudi, the experience of using interactive methods and multimedia tools is studied. Also, ways to strengthen students' knowledge using modern technologies, develop their independent thinking skills, and achieve a deep understanding of national spirituality are shown, and the effectiveness of innovative approaches to the study of Behbudi's works is analyzed on a scientific basis and practical recommendations are given.

Keywords: Jadid literature, modern pedagogical technologies, multimedia tools, interactive learning, digital education, innovative methods, independent thinking.

XX asr boshlarida shakllangan jadidchilik harakati o'zining taraqqiyparvarlik g'oyalari, milliy uyg'onish va ma'rifat targ'iboti bilan o'zbek adabiyoti va madaniyati taraqqiyotida muhim rol o'ynaydi. Bugungi kunda Behbudiy ijodini o'rganish nafaqat tarixiy-ma'rifiy ahamiyatga ega, balki zamonaviy ta'lim jarayonida yoshlarning ijtimoiy-madaniy ongini shakllantirishda ham muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Ushbu jihatlarni

inobatga olgan holda, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 27-dekabrda qabul qilingan "Turkiston jadidchilik harakatining asoschisi, atoqli adib va jamoat arbobi, noshir va pedagog Mahmudxo'ja Behbudiy tavalludining 150 yilligini keng nishonlash to'g'risida"gi qarori qabul qilinib, unda Behbudiy faoliyatining har tomonlama tadqiq etilishi, asarlarining o'rganilishi: nashr qilish va keng ommaga targ'ib qilish, shuningdek, ilmiy-amaliy konferensiyalar, seminarlar va madaniy-ma'rifiy tadbirlar tashkil etish kabi muhim vazifalar belgilab berilgan.[6] Ushbu vazifalar jadid adabiyotining o'ziga xos uslubi va jamiyatni uyg'otishga qaratilgan ma'rifatparvarlik g'oyalari keng targ'ib qilishning zarurligini ko'rsatadi.

Davrning dolzarb masalalarini teran aks ettirgan jadid adabiyoti o'ziga xos uslubi, jamiyatni uyg'otishga qaratilgan ma'rifatparvarlik g'oyalari bilan o'zbek adabiyotining rivojida muhim o'rin tutadi. Behbudiy aynan mazkur adabiy jarayonning yetakchi vakillaridan biri sifatida, o'z asarlari bilan xalqni ma'rifatga chaqirish va ilm-fan yuksalishiga katta hissa qo'shdi. Zotan, uning tarixiy, ilmiy, siyosiy mavzularni qamrab olgan adabiy yoxud publitsistik qarashlari mahsuli istiqloлга olib boruvchi yo'l – ma'rifiy yetuklik ekanini istifoda etgan edi.

Shu sababli, Behbudiy merosining oliy ta'limda chuqurroq o'rganilish masalasi eng dolzarb ta'limiy ahamiyat kasb etadi.

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetining Filologiya va tillarni o'qitish yo'nalishida "Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti" moduli uchun jami 180 soat ajratilgan bo'lib undan ma'ruza uchun 30 soat, seminar uchun 30 soat, amaliy mashg'ulot uchun 30 soat, mustaqil ta'lim uchun esa 90 soat ajratilgan. Mahmudxo'ja Behbudiy hayoti va ijodiga 6 soat ajratilgan. Ushbu ta'limiy vaqt mobaynida quyidagi mavzular o'rgatiladi:

- Behbudiy hayoti va faoliyatining o'rganilish tarixi.
- Tarjimai holi.
- Turkistonda jadid maktablarining tolmas targ'ibotchisi va tashabbuskorlaridan biri.
- Behbudiy va Turkiston milliy matbuoti.
- Ijodiy merosi.
- "Padarkush" pyesasi.
- Publitsistikasi.
- Behbudiyning adabiy-estetik qarashlari.
- "Sayohat xotiralari".[3]

Raqamli texnologiyalar jadal rivojlanib borayotgan bugungi kunda Behbudiy ijodini talabalarga samarali o'rgatish uchun mavjud an'anaviy o'qitish metodlarini zamonaviy raqamli vositalar bilan uyg'unlashtirish zarurati ortib bormoqda. Shu sababli, zamonaviy raqamli texnologiyalar, xususan, multimedia vositalarini ta'lim jarayoniga joriy etish Behbudiy asarlarini talabalarga yanada chuqurroq, samarali va interaktiv tarzda yetkazishda katta ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy ta'lim tizimida o'quv jarayonining samaradorligini oshirishda raqamli texnologiyalarning o'rni beqiyos. Multimedia vositalari – video, audio,

interaktiv taqdimotlar, onlayn platformalar va boshqa raqamli resurslar talabalarga tez va samarali ma'lumot yetkazishda katta yordam beradi. Behbudiy asarlarini o'rgatishda, ayniqsa, ularning tarixiy, ijtimoiy va madaniy kontekstini talabalarga tushuntirishda raqamli texnologiyalarni qo'llash zarur. Mazkur vositalar yordamida talabalar Behbudiy ijodini yanada chuqurroq anglash hamda ijodkor asarlarini zamonaviy yondashuvda tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Behbudiy ijodini o'rgatishda multimedia vositalarini amaliy qo'llash jarayonida qator interaktiv metodlar mavjud. Chunonchi, Behbudiy merosini o'rganishda videodarslar yordamida adib hayoti va ijodiga oid materiallar talabalarga samarali tarzda taqdim etilishi mumkin. Bundan tashqari, Behbudiy asarlari asosida interaktiv testlar, onlayn viktorinalar, virtual ekskursiyalar orqali talabalarga amaliy topshiriqlar berish, ularning adabiyotga bo'lgan qiziqishini oshirishga erishish ehtimoldan xoli emas. Bunday metodik yozdasheduvlar orqali Behbudiy asarlarini o'rgatish, talabalarga nafaqat nazariy bilimlarni, balki mustaqil tahlil qilish, tanqidiy fikrlash va eng muhimi, talaba pedagogik shakllanishining yangi ijodiy qirralari ochilishiga muhim zamin yaratadi.

Behbudiy asarlarini zamonaviy pedagogik usullar va raqamli texnologiyalar yordamida taqdim etish muhimdir. Quyidagi tendensiyalarni ko'rib chiqish mumkin:

1. Onlayn ta'lim va raqamli platformalardan foydalanish: Behbudiy asarlarini o'rganish uchun zamonaviy onlayn ta'lim platformalarini yaratish va internet-resurslardan foydalanish zarur. Behbudiy asarlari matnlarini onlayn platformalarda taqdim etish, interaktiv testlar va baholash vositalari yordamida talabalar baholash tizimini joriy etish mumkin. Bu talabalar uchun o'z-o'zini baholash hamda mustaqil o'rganish imkoniyatini yaratadi.

2. Kreativ fikrlash va interaktiv muhokama: Behbudiy ijodini o'rganishda kreativ fikrlashni rivojlantirishga yo'naltirilgan metodlarni qo'llash muhimdir. Talabalar uchun interaktiv muhokama va forumlar tashkil etish, Behbudiy asarlarining turli xil talqinlarini muhokama qilishni ta'minlash, ularning fikr-mulohazalarini rivojlantiradi va bilimlarining chuqurlashuviga yordam beradi.

3. Integrativ yondashuv: Behbudiy asarlarini o'rganishda bunday yondasheduvni qo'llash samarali natijalar beradi. Xususan, ijodkor merosini adabiyotshunoslik, tarix, falsafa, ijtimoiy fanlar va boshqa tegishli sohalar bilan uyg'unlashtirilgan holda tahlil qilish, talabalar uchun chuqurroq kontekst yaratadi hamda ularning keng dunyoqarashga ega bo'lishiga xizmat qiladi.

4. Interpretatsion yondasheduv (Tahliliy-ta'limiy yondasheduv): ushbu metod asarni mazmunan, g'oyaviy va estetik jihatdan chuqur tahlil qilishga asoslanadi. Talabalar mavzuni mustaqil o'rganib, shaxsiy fikr bildiradi, zamonaviy kontekstda talqin qiladi. Shuningdek, Behbudiy asarlarini o'qib, undagi ma'rifatparvarlik g'oyalarini hozirgi hayot bilan solishtiradilar. Asarlaridagi har bir obrazni zamonaviy jamiyatdagi real prototipi bilan qiyoslaydilar. Natijada,

ular o'z fikrlarini mustahkamlaydi va adabiyotning ijtimoiy-psixologik ahamiyatini tushunadilar.

Adabiyot darslarida Behbudiy ijodiy merosini talabalarga ta'sirchan hamda samarali tarzda o'rgatishda zamonaviy pedagogik yondashuvlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, bu borada, "Konseptual jadval" texnologiyasi qo'llanilishi tavsiya etiladi. Ushbu metod talabalar tafakkurini faollashtirib, asosiy tushunchalar orasidagi o'zaro bog'liqlikni aniqlashga, shuningdek, mavzuni chuqur o'zlashtirishga xizmat qiladi.

"Konseptual jadval" texnologiyasi

Darsning boshlanishida o'qituvchi talabalarga darsning maqsadi va metodologiyasini tushuntirib beradi. Talabalar "Konseptual jadval" metodini qo'llagan holda, Mahmudxo'ja Behbudiy hayoti va ijodini tizimli ravishda o'rganadilar: mavzudagi muhim tushunchalar va fikrlarni tartibga solib, ularning o'rtasidagi aloqalarni aniqlashadi. Mavjud jadvalning har bir bo'limida Behbudiy faoliyatiga oid muhim tushunchalar joylashtirilgan va ular o'rtasidagi aloqalar tahlil qilinadi. Bu metod talabalarni ilmiy fikrlashga undaydi va mavzuni chuqurroq tushunishlarga imkon beradi. Natijada, talabalar Behbudiy hayoti va ijodining turli jihatlarini vaqtni iqtisod qilgan holda, tizimli tarzda o'rganadilar va uning tarixiy ahamiyatini tushunadilar.

Konseptual jadvalda quyidagi asosiy tushunchalar va mavzular ko'rsatilgan:

№	Mavzu	Ma'lumotlar
1.	Mahmudxo'ja Behbudiy	Jadidchilik harakati rahbari Siyosiy, ma'rifiy, madaniy faoliyat
2.	Jadidchilik harakati	Yangi usul maktablari Ijtimoiy islohotlar Milliy g'oya va adabiyot
3.	Siyosiy faoliyat	Behbudiyning siyosiy qarashlari Milliy mustaqillik uchun kurash
4.	Madaniyat va ma'rifat	Behbudiyning madaniy va ilmiy faoliyati Nashriyat va matbuotning roli
5.	Ilmiy tadqiqotlar	Behbudiy ijodi va faoliyati bo'yicha ilmiy ishlar

Bundan tashqari, talabalarining mustaqil izlanishlariga asoslangan munozara, muhokama, shuningdek, loyiha, taqdimot darslari ham oliy ta'lim tizimida eng samarali metodlardan sanaladi. Ayniqsa, loyiha va taqdimot metodlari muayyan yo'nalish – tor :radagi ilmiy izlanishni taqozo etishi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Talabaning tor mavzudagi chuqur tadqiqiy izlanishi muayyan tanlangan obyektning har tomonlama o'rganib chiqqan holda, uning tanlangan mavzuni batafsil, to'laqonli o'zlashtirishi hamda asosli xulosalar chiqara olishiga keng imkoniyat yaratadi. Shuningdek, talabalar aynan mazkur metod asosida, Behbudiy asarlari asosida zamonaviy kontent – video yoki podkast ko'rinishidagi ijodiy mahsulotlar yaratish bilan metodik vositalarni yanada boyitishlari mumkin.

“Loyiha va taqdimot” metodi, amaliy ahamiyatiga ko‘ra, talabalarda mustaqil fikrlash, ulardagi tahliliy yondashuv va jamoaviy hamkorlik ko‘nikmalarini shakllantirish maqsadida tavsiya etiladi. Aniqki, ushbu metodlar orqali talabalar berilgan mavzu bo‘yicha mustaqil izlanadilar, o‘zlari tanlagan yo‘nalishda ma’lumot to‘plash, tahlil qilish va uni auditoriya oldida taqdim etish orqali o‘z fikrlarini erkin ifoda etish ko‘nikmasini rivojlantiradilar.

Masalan, talabalar kichik guruhlariga bo‘linib, quyidagi mavzularda loyiha ishlari tayyorlashlari mumkin:

- “Behbudiy va jadid maktablari faoliyati”;
- “Padarkush” dramasining yosh avlod tarbiyasidagi ma’rifiy ahamiyati;
- “Behbudiy publitsistikasida milliy uyg‘onish g‘oyalari”;
- “Sayohat xotiralari” asarining madaniy va ilmiy tahlili;
- “Behbudiy merosining bugungi kun yoshlari ongidagi o‘rni”.

Har bir guruh o‘z loyihasini raqamli formatda – PowerPoint, Canva, Genially kabi platformalarda tayyorlab, taqdimot shaklida sinfda namoyish etadi. Taqdimot yakunida talabalar o‘z tengdoshlarining ishlarini muhokama qilishadi, bu esa ularda tanqidiy fikrlash va bahs-munozara olib borish qobiliyatini shakllantiradi.

Bunday yondashuv natijasida talabalar:

- mavzuni mustaqil tahlil qilish;
- mantiqiy va ilmiy fikrlash;
- jamoada ishlash;
- zamonaviy texnologiyalardan foydalanish;
- estetik va vizual taqdimot qilish ko‘nikmalarini egallaydilar.

Shunday qilib, loyiha va taqdimot metodlari orqali Behbudiy asarlarini o‘rganish yanada interaktiv, samarali va ijodiy jarayonga aylanadi. Bu esa zamonaviy pedagogik talablar asosida talabaning mustaqil bilim olishga bo‘lgan ehtiyojini kuchaytiradi, adabiy merosni amaliy hayot bilan bog‘lash imkonini yaratadi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, Behbudiy ijodini o‘rgatishda pedagogik texnologiyalarni qo‘llash, talabalarga uning asarlarini an’anaviy o‘qitish metodlaridan farqli o‘laroq, yanada samarali, interaktiv va qiziqarli tarzda yetkazishga yordam beradi. Bundan tashqari, multimedia vositalaridan foydalanish mavzuning o‘ziga xos xususiyatlari, real vaqt rejimida muhokama qilish imkoniyatlari, talabalarining tanqidiy fikrlashini rivojlantiradi va ularda mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aliyev A. Mahmudxo‘ja Behbudiy. – Toshkent: Xazina, 1994.
2. Alimova D. Mahmudxo‘ja Behbudiy va uning tarixiy tafakkuri. Toshkent: Akademiya, 1999.
3. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, Filologiya va tillarni o‘qitish yo‘nalishi. “O‘zbek adabiyoti tarixi” fanining o‘quv dasturi. Toshkent – 2023.
4. Dolimov U. Turkistonda jadid maktablari. Toshkent: Universitet, 2006.

5. Mahmudxo'ja Behbudiy. Tanlangan asarlar. –Toshkent: Akademnashr, 2018.
6. Mirziyoyev Sh.M. “Turkiston jadidlik harakatining asoschisi, atoqli adib va jamoat arbobi, noshir va pedagog Mahmudxo'ja Behbudiy tavalludining 150 yilligini keng nishonlash to'g'risida”gi Prezident qarori. PQ-462-son, 27.12.2024-y
7. Qosimov B. Behbudiy va jadidchilik. “O'zbekiston adabiyoti va san'ati”, 1990-yil 19, 26-yanvar.

ADABIY ASARNING BADIY MAZMUNINI ANGLASH YO'LLARI

Musurmonkulova Oysulov Yulbekovna

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
O'zbek tili va adabiyoti ta'limi kafedrasi o'qituvchisi, mustaqil tadqiqotchi*

Annotatsiya: Maqolada adabiy ta'limda o'quvchilarning lateral-kreativ yondashuv asosida adabiy-tahlil kompetensiyalarni shakllantirish, hayotiy ko'nikmalarini rivojlantirishga oid metodik usullar yangi ijtimoiy-madaniy talablarga muvofiq ko'rib chiqilgan. Kuzatilgan adabiy tahlil o'rinlarda o'quvchilar ongining tasvirlari, maxsus ideal shakllanishlar, psixologik kechinmalar va hayoliy obrazga maqsadlarini singdirish yoritilgan. Shuningdek, lateral fikrlashni shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlar va bosqichlari tavsiflangan. Adabiy ta'lim jarayonlarida lateral-kreativ savol va topshiriqlar bilan ishlash yuzasidan ayrim tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: kreativlik, bilim, ko'nikma, ijodiy, lateral, tafakkur, usul, nostandart, samaradorlik.

Аннотация: В статье рассматриваются методические подходы к формированию литературно-аналитических компетенций и жизненных навыков учащихся на основе латерально-креативного подхода в литературном образовании в соответствии с новыми социокультурными требованиями. Обсуждаются примеры литературного анализа, в которых отражаются ментальные образы учащихся, формирование идеализированных конструкций, психологические переживания и интеграция воображаемых целей в символические образы. Также описаны отличительные особенности и этапы развития латерального мышления. В статье представлены практические рекомендации по использованию латерально-креативных вопросов и заданий в процессе литературного обучения.

Ключевые слова: креативность, знание, навык, творчество, латеральное мышление, метод, нестандартность, эффективность.

Annotation: This article examines methodological strategies for developing students' literary-analytical competencies and life skills in literary education through a lateral-creative approach, in alignment with emerging socio-cultural demands. It discusses instances of literary analysis that reflect students' mental imagery, the formation of idealized constructs, psychological experiences, and the integration of imaginative goals into symbolic characters. The article also outlines the distinctive features and stages of fostering lateral thinking. Additionally, it offers practical recommendations for applying lateral-creative questions and tasks in the context of literary instruction.

Keywords: creativity, knowledge, skill, creativity, lateral thinking, method, non-standard, effectiveness.

Xalqaro maydonda sodir bo'layotgan milliy-ma'naviy epifaniya¹⁹² tufayli azaliy ma'naviy qadriyatlarga e'tiborni kuchaytirish, ta'limni takomillashtirish, yoshlarni turli tahdidlardan asrash kabi yangi talablar belgilandi.

Mamlakatimizda Uchinchi Renessans bunyodkorlarining dunyoqarashi va salohiyatini oshirishga oid qarorlar¹⁹³ amaliyotga joriy etildi, umumiy o'rta ta'lim muassasalari o'quvchilarning hayotiy ko'nikmalarini rivojlantirish ustuvorligi oshdi. Yurtboshimiz ta'kidlaganidek: "Bugungi kunda O'zbekiston o'z taraqqiyotining yangi, yuksak bosqichiga qadam qo'ymoqda. Biz milliy tiklanishdan – milliy yuksalishga erishishni o'z oldimizga eng muhim va ustuvor vazifa qilib qo'ydik"¹⁹⁴.

Binobarin, ongli tafakkur jamiyat rivojiga daxldor. Adabiy ta'limning ilmiy-metodik konsepsiyasi ijtimoiy va axloqiy yo'nalishda ko'zlangan emotsional tafakkurni rivojlantirishni tavsiflaydi. Har qanday inson "hayotdan topmagan odamini adabiyotdan topadi"¹⁹⁵. Ta'lim muassasalarida o'quvchilarning ma'naviyatini rivojlantirish yuzasidan yangi paradigmatic asoslarini ishlab chiqishda lateral-kreativ yondashuv muhim ahamiyatga ega. Lateral-kreativ yondashuv madaniy va estetik mazmunning uzatilishi, qabul qilinishi va samarali o'zaro ta'siri bilan bog'liq bo'lgan yagona estetik muammoning mohiyatiga ko'ra aktuallashuvi, izolyatsiyasi va ko'p qirrali konseptual rivojlanishini ta'minlaydi. Adabiy ta'lim jarayonlarida qolipdan chiqish yo'llarini ko'rsatadi.

Bu borada qilinishi kerak bo'lgan metodik ishlar sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- asarni idrok etishida qahramonlar xarakterini o'quvchilarning xarakteriga ta'sirini aniqlash va xarakter oqibatlarini nostandart baholash;
- adabiy
- asarlarda muallif g'oyalarini hayoliy buzish asosida o'quvchilarning kreativ g'oyalarini yaratishga o'rgatish;
- o'quvchilarning hayotiy ko'nikmalarini rivojlantirishda o'quvchilar reaksiyalariga mos keladigan tahlil qilish usullar ustida ishlash kabi.

O'qituvchi bu muammolarni hal etishda ichki psixologik, ong faktlarining intuitiv tajribasi o'quvchi ongining lateral qirralarini anglatish bilan tavsiflanadi. Uilyam Empsonning fikricha, tahlilning maqsadi "poetik effektning harakat

¹⁹² *yunoncha* so'z. In'ikos. Kashf. Sezilar-sezilmas sur'at, qisqa chaqin, "ko'rinish".

¹⁹³ O'z. Res. Prezidentining 17. 09. 2021-y. 572-son. "Maktabgacha, umumiy o'rta, o'rta maxsus, professional va maktabdan tashqari ta'lim tashkilotlari pedagog kadrlarini attestatsiyadan o'tkazish tartibini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida", 27.08.2024-y. 157-son. "Davlat ta'lim standartlari va davlat ta'lim talablarini ishlab chiqish hamda joriy etish tartibini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi. Hukumat qarorlari.

¹⁹⁴ <https://www.xabar.uz/uz/madaniyat/shavkat-mirziyoyev-adabiyot-sanat-va>

¹⁹⁵ Хаққул И. Мушоҳада ёғдуси. – Тошкент: Фан нашриёти, 2009. – 88-б.

usullari"ni ko'rsatishdir¹⁹⁶. O'quvchilar jamoasida o'qish jarayoni ularda hayoliy aks ettiruvchi fikrlar to'qnashuvi nimalarnidir kashf ettiradi.

Milliy o'quv dasturida belgilangan standartga muvofiq "asarning badiiy xususiyatlarini (asarda qo'llanilgan badiiy vositalarni) tahlil qiladi, ularning o'quvchiga ta'siri haqida fikr bildiradi"¹⁹⁷. O'quvchilar asar qahramoni muammolarini qanchalik tushunishini o'z ustida ishlashi bilan qiyoslash mumkin. Muhim jihati, sara fikrlar aytish, tuzatish, sintez qilish kuzatiladi. O'quvchilar fikrlarida o'z-o'zidan shaxsiy maqsadlari yotadi.

Adabiyot yashirin ma'nolar makoni sifatida o'ziga xos tushuntirishni ham taqozo etadi. Badiiy asarlar insonlardagi ayrim o'ziga xos sifatlarni qulog'iga aytishga qodir. Muallif asardagi kechayotgan voqeani tavsiflashda so'zlar va iboralarni kitobxon o'zlarini his qilishlariga urg'u beradi, bo'rtiradi. Shu bois, o'qituvchilar umumiy xulosalar, qarorlarda o'quvchilarga uqtirmaslik kerak. Adabiy asarlarning badiiy mazmuni o'zgarish xususiyatiga ega. Adabiy ta'lim jarayonlaridagi tahlillarda bu qalqib, hayollarini aniqlikka olib chiqadi.

Adabiy ta'lim jarayonlaridagi tushunish, tushuntirish yuzasidan 5-sinf :rasida ayrim tahlil o'rinlari kuzatsak: 5-sinf adabiyot darsligi¹⁹⁸da Ezop, I. A. Krilov, Muxtor Xudoyqulovning masallari berilgan. Jumladan: Ezopning "Bo'ri bilan Laylak" masali.

"Bo'ring bo'g'ziga suyak tiqilib qoldi-yu, joni ko'ziga ko'rinib, yordam istab yugurgilabdi. Baxtini qarangki laylakka duch keldi: "Suyakni chiqarib tashlasang, mukofotlayman", -deya va'dalar berib yordam so'rabdi. Laylak tumshug'i-yu boshini bo'ring bo'g'zigacha tiqib, arang suyakni chiqarib oldida, va'da qilingan mukofotni talab qildi. Bo'ri bunga javoban dedi: ha azizam, bo'ring og'zidan boshing omon chiqqani kammi, yana mukofot deysan-a?!".

Matnda muallif tushuntirishni "yana mukofot deysan-a" so'zida jamlaydi. Tushunishini o'qituvchi matn o'qilmasdan oldin mavzuga olib kirishdan ko'maklashib boradi.

- Bo'ring terisi, tirnog'i nega sotiladi?
- Qora laylaklar ko'rganmisiz

Bo'ri, laylak haqidagi o'zaro fikr-mulohazalar o'quvchilardagi kognitiv-asoslangan ta'riflar va ma'lumotlar hayoliy gavdalantiradi. O'quvchilardagi savol yuzasidan avval va hozir eshitganlari bo'ri haqidagi tajribalarni aniqlashtiradi. Ularga yaxshilik va yomonlikning tagma'nolarini, ramziy ifodalarini ta'kidlash ularning sezgi-tuyg'ularida anglash, barcha mantiqiy shakllari va mexanizmlarisiz to'g'ridan to'g'ri yangi g'oyalar, ko'nikmalar vujudga kelishiga imkon yaratadi.

¹⁹⁶ Childs P., Fowler R. The Routledge Dictionary of Literary Terms. Rev. and enl. ed. 1987. – P 7.

¹⁹⁷ Mirzayeva Z., Jalilov K. O'zbek adabiyot o'qitish metodikasi. – Toshkent: Academ Space, 2024. – 42-b.

¹⁹⁸ Yo'ldoshev Q. va boshqa. Adabiyot. 5-sinf/Darslik (2-qism). – Toshkent: Novda Edutainment, 2024. – 128-b.

O'qituvchi guruhlarda ishlashda belgilarda ishlashi mumkin. Har bir guruh uchun alohida belgilar: "dinamik belgi", "tekis belgi", "statik belgi", "yumaloq belgi", "ramziy belgi" asosida ko'rib chiqish¹⁹⁹ ranglarni moslash topshirig'i beriladi. Ranglar tanlangach, guruhlar shakllantiriladi. Oq rangni tanlagan guruh o'zi moslashtirgan belgi ostida ishlaydi. (qolgan guruhlarda ham o'z rang va belgisi bor) Guruhlar dinamik belgida bo'rining qaltis vaziyatlarda o'zgarishi, tekis belgida befarqlik harakatlari, yumaloq belgida individual belgisi, statik belgida aniq sifatini asoslash o'quvchilar ixtiyorida bajariladi.

Guruh uchun savollar:

- Asarda musibat bilan, baxtning birga kelishiga Sizning fikringiz. Aslida shundaymi yoki muallif nuqtayi nazarimi?
- Laylakka aytilgan ("bo'rining og'zidan boshing omon chiqqani kammi") javobga ijobiy munosabat bildiring.
- Laylak shu vaziyatni oldindan bilganida, u shunday harakat qilarmidi?
- Va'da va ishonch o'rtasidagi qanday umumiylik bor kabi.

O'qituvchi savol berishdan oldin :m o'quvchilarga nima haqida gapirishini ta'kidlash muhimdir. Chunki har qanday savollar nimadir berishga asoslanadi. Aks holda o'quvchilarning oldi-qochdi munosabatlari vaqtning samarasizligini keltirib chiqaradi. Yondashuv asosida lateral fikrlash tushuntirilsa, shunga mos so'zlashadi. O'qituvchilar adabiy tahlil ko'nikmalarini shakllantirishda o'quvchi tajribasiga tayanish lozim. Bo'rining salbiy munosabatiga ijobiy fikr bildirish bu yoshdagi o'quvchilarni o'ylantirishi tabiiy. Bunda matn g'oyasini tushunishi, falsafalash usullari chetdan o'ylab ko'rishda murakkablik mavjud. O'qituvchining ko'magi shundaki, qayta o'qitish, bo'rining javobida kayfiyatga bog'liqlik yoki o'zining sifati, mantiqiy bog'liqlik, ramziy belgilar va hayotiy tajribalarni eslatishdan iborat.

Tadqiqotchi Joy Pol Guilford ham ravonlikda ko'p sonli g'oyalar mavjudligini izohlaydi, Ya'ni, qoliplardan, ma'lum chegaralardan tashqariga chiqish – stereotiplarga ergashmaslik va muammolarni hal qilishda turli bir-biriga qarama-qarshi fikrlardan foydalanish uchun o'quvchining ma'lumotlarga nisbatan "ochiq bo'lishi"ga chaqiradi.

Adabiy ta'lim jarayonlarida o'quvchilar ba'zan o'ylashni istashmaydi. Ayniqsa, tezkor vaziyatlar "ongsizligi"da, umume'tirof etilgan standartlarni ya'ni "bo'rining vazifasi shu", hamma masal shunday va shunday bo'ladi, "laylak jabrdiyda" boshqacha bo'lishi mumkin emas qabilida sa'y-harakatlari kuzatiladi. Bunday o'quvchilarda ijodkorlik yetishmaydi. O'qituvchining mahorati shunda bilinadi. Bunday holatlarda o'quvchining shaxsiy nuqtayi nazariga urg'u berishi, individual fikrning ijtimoiy fikr bilan uzviy bog'liqlik o'rinlarini izohlash va lateral fikrlashni shakllantirish ustida ishlash lozim. Jumladan, lateral-kreativ fikrlashga yo'naltirishda bo'ridan intervyu olish; laylakning tovushsiz tillashishini o'rganish, "Agar..." ssenriysi (What if...?), masal g'oyasini bir gapda ifodalash, asar g'oyasi sizga qanday rejalar berdi, laylak va turna farqi asosida

¹⁹⁹ [Literary Analysis.pdf](#)

komiks tayyorlash asosida motivatsiyasini oshirish lozim. Bunday o'z-o'zidan sekin kuchaytiruvchi reaksiyalar ularni mavzudan tashqariga olib chiqadi va o'z olamida ma'lum estetik prinsip va talabda o'ylashga majbur qiladi. Adabiy tahlil muallifning g'oya va niyatini ifodalash yo'llarini aniqlash maqsadida muayyan harakatlarni bajarishdir.

O'quvchilarni to'g'ri yo'naltirishda masalni hayotga bog'lash, yangi qirralar haqida o'ylash, o'quvchiga qanday nohaqlik bo'lgan, qanday hal etilgan, ya'ni laylakka qilingan nohaqlikka ijobiy munosabat bildirish hammaning qo'lidan kelmasligi haqida hayotiy asoslar keltirish maqsadga muvofiq.

Binobarin, o'quvchilarda yangi g'oyalar kashf etish savol va topshiriqlarga yuklangan shakl va daraja hissidan paydo bo'ladi. X.G. Gadamer insonning hayotdagi o'rni haqida "asosiy falsafiy savolga javob berish, ilm-fanning taraqqiyoti davrida insonning o'z-o'zini anglashi sifatida harakat qilishi kerak"²⁰⁰ deya ta'kidlaydi. Metodikaning natijaviyligi ehtiyojga asoslanishi to'g'rilik va xolislikni ta'minlash lozim. "Fanning vazifasi savolni to'g'ri shakllantirishdan iborat. Ammo jaholatdan bilimga o'tish usullarini o'rganmasdan, berilgan savol prinsipial jihatdan javobga olib kelishi mumkinligini aniqlamasdan turib, savolning qaysi formulasi to'g'ri va qaysi biri emasligini aniqlash mumkin emas. Binobarin, uslubiy savollarning butun :rasi, savoldan javobgacha bo'lgan yo'l bilan bog'liq bo'lgan hamma narsa (lekin javobning o'zi bilan emas) fanga tegishli"²⁰¹.

Lateral-kreativ yondashuv asosida adabiy tahlil jarayonida, asosan, o'qituvchi o'quvchining samaraliroq ishlashga yordam berish va fikrlarini muvofiqlashtirish, motivatsiyasini oshirish, bir vaqtning o'zida ko'p vazifa elementlarini bir tizimga tushirish, eng muhimini topishga yo'naltirish, kelgusida har qanday muammoning yechimi borligiga ishontirish zarur.

Shuningdek, darslikdagi lirik masal tahlilga e'tibor bering:

MATN:

"Bo'ri bilan qo'zichoq"

Daraxtning bo'shini qurt yeydi :m,
Tarixda misollar juda ko'p bunga.
Tarix to'g'risida qolaylik-da jim,
Bir ertak so'yaylik, quloq ber shunga.
Yozning issiq bir kunida
Qo'zi bordi suv ichgali.
O'z joniga qasd qilgandan
Xabari yo'q uning hali.
O'sha joyda och bo'rining
Yurganini bilmaydi u.
Shu chog' birdan ro'paradan
Bo'ri chiqib qoladi-ku!

O'z ishiga oz bo'lsa ham
Qonuniy tus bermoq bo'lib,
Qichqiradi qo'zichoqqa
Ikki ko'zi qonga to'lib:
"Sen iflosni men bilaman,
Tumshug'ingni suvga tiqib
Toza suvni bulg'atasan!
Suv yuziga qolar chiqib
Tagidagi hamma loylar.
Toza bir suv icholmayman
Bu ariqdan yillar, oylar

²⁰⁰ Гадамер Х.Г. Истина и метод. – М.: Прогресс, 1988. – 6 с.

²⁰¹ Лотман. Й.М. Анализ поэтического текста : Структура стиха. – Л. : Просвещение, 1972. – 4 с.

Mazkur 5-sinf uchun tanlangan I. A. Krilovning masali o'quvchilar yoshiga mos kelgan. Lirik masal o'qilishi tekis, sodda so'zlar o'z-o'zidan xotirada saqlashning ham tizimini shakllantiradi. O'qish jarayoni nasrga nisbatan soddaroq shaklda voqealar o'quvchilarda oldindan sezuvchanligini oshiradi. "Inson tushunarli voqelikni ketma-ket idrok etgani uchun uni ketma-ket hikoya qiladi"²⁰². Muallif fikrini ilg'ash, personaj nutqini tahlil qilishda biroz yumshoq tarzda kechadi. Topshiriqlar ustida ishlashda o'qituvchi ba'zan o'zlariga takror o'qitish maqsadga muvofiq. "She'r ma'lum bo'laklarga bo'lingan bo'lib, bu bo'laklar (oldinma-ketin) bab-baravar vaqtda o'qiladigan bo'lishi lozim"²⁰³. Bo'rining qo'zichoqqa qo'ygan qator ayblar asossizligi haqida o'ylamay, o'quvchilar bo'rini yovuzlik ramzi sifatida baholaydi, tezkor xulosalar bildirishadi.

"Yozning issiq bir kunida

Qo'zi bordi suv ichgali.

O'z joniga qasd qilgandan

Xabari yo'q uning hali".

She'rdagi tasvirlar qahramon sifatlarida ochib berilgan. Qo'zining yumshoq fe'li(belgi) o'quvchi ongda "ahvoli voy"ligini anglatadi.

She'riy matnda yashirin ishoralar, "qonuniy tus berish" ta'rifi siyosatga nisbatan, "o'z joniga qasd qilgandan", "tonmoq shunchalik osonmi?" kabi so'zlarda o'quvchining e'tiborini ushlab turish, muhim ma'nolarni anglatish, hayotiy muammolar sirasida (ota-onasi, o'z jigarlaridan tonayotganlar) yechimlar ustida ishlash kerak.

Xususan, "6 – 3 – 5 texnikasi"²⁰⁴.

Bunda, 6 kishili guruhga "daraxtning bo'shini qurt yeydi :m", "o'z joniga qasd qilgandan" "tonmoq shunchalik osonmi?" kabi kartochkalari tarqatiladi. O'quvchilar shu so'zlar asosida mantiqqa mos bo'lmagan, tanqidiy qarashlarga asoslanmagan yangi, lateral-kreativ g'oyalar shaklidagi 3 ta fikrni 5 daqiqa ichida aytish kerak. Qo'llanilish tartibi:

1. 6 o'quvchi 3 ta fikr aytishga vaqt belgilanadi.
2. Muddatda to'xtatilib, fikrlar o'zaro almashtiriladi.
3. Ular o'qib yana qo'shimcha qilishi mumkin.
4. Jami o'quvchilar qarori asosida 3 ta fikr variantni tanlab olinadi.

Maqsadni katta belgilash, fikrlarini ham noodatiy umumlashtirishga yo'naltiradi. Professor Q. Yo'ldoshev mayin isyon ohanglari, erk va g'urur ohanglari, parda ortidagi tuyg'ular haqida so'zlarkan, ijodkorlarning nozik

²⁰² Alexander J.F. A. Potebnja's Psycholinguistic Theory of Literature: A Metacritical Inquiry. – United States of America: Harvard University Press. 1984. – 11 p.

²⁰³https://namdu.uz/media/Books/pdf/2025/01/09/NamDU-ARM-15042-adabiyot_oqitish_metodikas.pdf

²⁰⁴ 1968-yilda nemis professori Bernd Rorbax tomonidan fikrlash uchun qulayligini ta'kidlagan.

tuyg'ulari haqida "Millat hayotidagi eng kichik o'zgarishni ham tuyishni isbotlab bo'lmaydi, bu ruhiyat bilan bog'liq" deya izohlaydi²⁰⁵.

Haqiqatan ham, o'quvchilar topshiriqni bajarishida ustoz katta o'zgarish kutmaydi. Ularni ijodiy fikrlashga o'rgatishda bilim, hissiyot, zehn, vizuallik, kinestetik qobiliyatlariga imkon yaratsa, o'quvchi nuqtayi nazari tushunishga ko'chadi. Bir guruhda aniqlanmay turgan ijodiy ish ikkinchi guruhda nostandart kreativ holati aql bilan o'ylanadi. Mantiqsiz o'ylash boshida birmuncha qiyinchilik tug'dirsa-da takror qo'llash natijasida o'quvchilar o'rganadi. "Daraxtning bo'shini qurt yeydi m" deganda bilimsizlik ishonchsizlikni, ishonchsizlik esa sargardonlikni yuzaga kelishini tushunishi muhimdir. Ko'rinadiki, o'quvchilar tajribasiga tayangan, mantiqsiz belgining ham ma'lum qonuniyat asosida rishtalari mavjud. O'zaro fikrlarining ustidagi sintezlash-tahlillar ham o'quvchilar tafakkuri uchun xizmat qiladi.

O'quvchilar mulohazalari asosidagi "Laylak har qanday holatda ham yordam berishi to'g'rimi?", "Qo'zi bu holatga tayyor bo'lish uchun qanday ko'nikmaga ega bo'lishi kerak?", "Qo'zi xavfni oldindan qanday sezish mumkin?" savollariga javoblar, nuqtayi nazarlar, noodatiy fikrlar o'quvchilar maqsadini o'zgartiradi. Shu kabi, Muxtor Xudoyqulovning "Yo'lbars bilan Mosh" masalida "Betayin orzu ham boshga bir balo" so'zi o'quvchilarning yoshlikdan bilim olishga bo'lgan ishtiyoqini oshirish, o'z orzulari haqida o'ylab ko'rishga, kichik rejalar tuzishiga xizmat qiladi.

Darslikdagi Ezop, I. A. Krilov, Muxtor Xudoyqulovning masallaridagi muammolar ustida ishlashda o'quvchilarning his-tuyg'ularini aql bilan moslashtirish, insoniylik fazilatlarini anglatish va hayotda buni g'amxo'rlik ko'nikmalariga aylantirolsagina adabiy ta'lim maqsadiga erishadi. Lateral-kreativ yondashuv asosida qilingan adabiy tahlillar asosan, aqliy-emotsional fikrlash, ular orasidagi bog'lanishni topish, ijodiy yondashish demakdir. Ustozlar mahoratning kuchi – tahlil, qayta ishlab chiqish asosida o'z ehtiyojlari uchun samarali qo'llashga yo'naltirish, ya'ni ezgulik uchquni o'quvchi qalbiga ko'chira olishidadir.

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, bunday yondashuvlar har bir personajning ichki xarakterini tushunish va shubhali o'rinlarga e'tibor qaratish, har qanday yomonlikning sabab-oqibatlarini yuzasidan yaxshi tomonini o'ylashga o'rgatadi. Hodisalar rivojini o'zgartirish orqali ongida yangi fikrlar paydo qilishga erishiladi. Asardagi konflikt haqida fikrlarini ochiqalaydi, qahramonning ijobiy tomonlari haqida o'ylash – o'z muammolarga ijobiy munosabat ruhini beradi, media va texnologiyalar muhitida turli axborot manbalarini to'g'ri idrok qilishni o'rganadi, shukronalikni anglatadi.

Adabiy asarning badiiy mazmunini anglash ma'lum adabiy jarayonda sayqal topadi. Zero, bugungi o'zgarishlar zahirida lateral qarashlar, nostandart fikrlar,

²⁰⁵ Ёўлдошев Қ. Сўз ёлқини. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2018. – 131-б.

qulayliklar izlash, innovatsion yondashish, moslashtirish asosida yangiliklar, ixtirolar kashf etilyapti.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 17. 09. 2021-y. 572-son. "Maktabgacha, umumiy o'rta, o'rta maxsus, professional va maktabdan tashqari ta'lim tashkilotlari pedagog kadrlarini attestatsiyadan o'tkazish tartibini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida", 27.08.2024-y. 157-son. "Davlat ta'lim standartlari va davlat ta'lim talablarini ishlab chiqish hamda joriy etish tartibini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi. Hukumat qarorlari.
2. Хаққул И. Мушоҳада ёғдуси. – Т.: Фан нашриёти, 2009. – 340-б.
3. Йўлдошев Қ. Сўз ёлқини. – Т.: Ф. Ғулом ном.нашриёт-матбаа уйи, 2018. – 459-б.
4. Childs P., Fowler R. The Routledge Dictionary of Literary Terms. Rev. and enl. ed. – 1987.
5. Yo'ldoshev Q. va boshqa. Adabiyot. 5-sinf/Darslik. (2-qism) – T.: Novda Edutainment, 2024. – 128-b.
6. Гадамер Х.Г. Истина и метод. – М.: Прогресс, 1988. – 364 с.
7. Лотман Й.М. Анализ поэтического текста: Структура стиха. – Л.: Просвещение, 1972. – 274 с.
8. Alexander J.F. A. Potebnja's Psycholinguistic Theory of Literature: A Metacritical Inquiry. – United States of America: Harvard University Press. 1984. – 90-p.
9. Mirzayeva Z., Jalilov K. O'zbek adabiyot o'qitish metodikasi. T.: Academ Space, 2024. 295-bet.
10. https://namdu.uz/media/Books/pdf/2025/01/09/NamDU-ARM-15042-adabiyot_oqitish_metodikas.pdf
11. [Literary Analysis.pdf](#)

MAKTAB TA'LIMIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Elboyeva Mahliyo Polvonquli qizi

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti o'qituvchisi
mahliyoelboyeva166@gmail.com
ORCID ID:0000-0003-2619-3309*

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktab ta'limida raqamli ta'lim texnologiyalaridan foydalanish ko'nikmasini shakllantirishning pedagogik asoslari tahlil qilinadi. Badiiy asarni raqamli ta'lim texnologiyasi asosida o'qitish va tushuntirish o'qituvchiga ham bir qadar imkoniyatlar ochadi. Xususan, vaqtni tejashga, o'quvchilarni kreativ va mustaqil fikrlashga, loyihalar yaratishga yo'naltiradi. Bugungi kunda ta'lim tizimimizga kirib kelayotgan yangicha ta'lim texnologiyalari hamda ilarining qo'llanilishidagi o'ziga xosliklar xususida so'z yuritilgan. Maqolada o'qituvchilarda va o'quvchilarda raqamli ta'lim texnologiyasidan foydalanish ko'nikmasini samarali rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar beradi.

Kalit so'zlar: raqamli ta'lim, texnologiya, aralash ta'lim, teskari ta'lim, kommunikatsiya.

Annotation: This article analyzes the pedagogical foundations of the formation of skills in the use of digital educational technologies in school education. Teaching and explaining a work of art on the basis of digital educational technologies opens up a number of opportunities for the teacher. In particular, it saves time, encourages students to think creatively and independently, and creates projects. The article discusses new educational

technologies that are entering our education system today and the specifics of their use. The article provides recommendations for the effective development of skills in the use of digital educational technologies in teachers and students.

Keywords: digital education, technology, blended learning, flipped learning, communication.

Bugungi kunda raqamli texnologiyalar, zamonaviy innovatsiyalar barcha sohalar va odamlar hayotiga shiddat bilan kirib kelmoqda. Shunday ekan, yoshlarni yuksak ma'naviyatli, teran tafakkurli, uzoqni ko'ra oladigan insonlar bo'lib voyaga yetishi uchun ularga yuksak saviyada zamonaviy bilim va ta'lim berish oldimizda turgan dolzarb vazifalardan biridir.

Yangi zamonaviy bilimlarni yoshlarga yetkazish, ularning bilim saviyasini innovatsion usullar yordamida yuksak bosqichga ko'tarishda o'qituvchidan katta mahorat va mashaqqatli mehnat talab etiladi. O'qituvchi fanlarni o'qitishda zamonaviy usullardan foydalanib o'qitmas ekan, bugungi o'quvchilarni boshqara olmaydi. O'quvchilarni bir xilda bilimli qilish bir muncha qiyin masala. Buning sababi maktablarda o'quvchilar sonining ko'pligi, ularga ajratilgan vaqtning nomutanosibligi kabi kamchiliklarning mavjudligidadir. Maktablarda darslar, asosan, bir xilda, an'anaviy tarzda olib boriladi. Shu bilan birga, o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini qanday aniqlash mumkinligi noaniqligicha qolmoqda. Buning natijasida o'quvchilarning o'zlashtirish darajasi, bilimlari orasida tafovutlar yuzaga keladi. Natijada keyingi beriladigan bilimlar o'quvchilarning o'zlashtirish darajasiga mos kelmay, ularni ta'limga bo'lgan qiziqishlarini susayishiga olib keladi.

Ta'limda raqamli texnologiyalarni qo'llash, ayniqsa, o'quvchilarning shaxsiy ehtiyojlariga moslashtirilgan ta'lim imkoniyatlarini kengaytiradi. Har bir o'quvchi o'ziga qulay vaqt va joyda bilim olish imkoniyatiga ega bo'lishi, o'qitish jarayonini masofadan turib tashkil qilish imkoniyatini yaratadi²⁰⁶. Raqamli texnologiyalar orqali dars jarayonlari tashkillashtirilsa, ta'lim oluvchilarga ham ta'lim beruvchi o'qituvchilarga ham bir qator imkoniyatlarga yo'l ochgan bo'ladi.

Bunda esa ta'lim tizimi vositalari rolini multimediyalar, kodoskop, kompyuter, noutbuk, internetga ulangan televizorlar, telefon liniyalar, smart doska, proyektorlar bajarib beradi. O'qituvchilar bunday vositalar bilan dars mashg'ulotlarini tashkillashtirsa ta'lim sifatini oshirishni ta'minlaydi. Bugungi kunda adabiyot darslarida ayniqsa bolalar adabiyoti namunalarini o'qitishda raqamli ta'lim texnologiyalaridan foydalanish yaxshi natija berishi bugungi kun tajribalarida yaqqol ko'rinmoqda. Raqamli texnologiya ta'limda quyidagi qulayliklarni yaratadi:

- xohlagan joyida va xohlagan vaqtida ta'lim olish imkoniyatiga ega bo'lishi;
- internetdan axborot olish va undan foydalanish madaniyati shakllanadi;
- ta'lim tizimini yangi bosqichga ko'taradi;

²⁰⁶ Fozilova L. Raqamli texnologiyalarining ta'lim sohasida qo'llanilishi // Ta'lim va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali. 04(10) 2024. – 101-b.

– vaqt va mablag' sarfini keskin kamaytiradi;
 – “raqamli dunyo”da yo'qolib qolmaslik va kelajakda kasb tanlashda ham ustunliklarga ega bo'lish²⁰⁷.

Adabiyot darslarida raqamli texnologiyalardan foydalanish o'quvchilarning badiiy asarlarni chuqur tushunishiga, dars jarayonining yanada interaktiv va qiziqarli bo'lishiga yordam beradi. Quyida maktab adabiyot darslarida raqamli texnologiyalarni qo'llash usullari keltirilgan.

1. Elektron darsliklar va audiokitoblar: O'quvchilar raqamli formatdagi darsliklar va audiokitoblardan foydalanib, darsga tayyorgarlik ko'rishi mumkin.

2. Interaktiv taqdimotlar va videodarslar: PowerPoint, Canva kabi dasturlar yordamida adabiy asarlarni vizual tarzda taqdim etish mumkin.

3. Virtual muhit va kengaytirilgan reallik (AR/VR): VR texnologiyalari orqali o'quvchilar tarixiy davr muhitiga sayohat qilishlari mumkin.

4. Test va viktorinalar: Quizizz, Kahoot, Mentimeter kabi ilovalar orqali dars oxirida test yoki viktorinalar o'tkazish mumkin.

Bu usullar adabiyot darslarini yanada samarali va qiziqarli qilishga yordam beradi.

Biz bitiruv malakaviy ishimizda raqamli ta'lim texnologiyasidan Blended learning (aralash o'qitish) zamonaviy ta'limning nisbatan yangi, biroq, tobora ommalashib borayotgan shakliga biroz to'xtalib o'tdik.

Blended learning (aralash o'qitish) – onlayn o'quv materiallari hamda o'qituvchi rahbarligida guruhda ta'lim olishga asoslangan o'qitish shakli.

Ushbu shakldagi o'qitish jarayonida o'quvchi mustaqil ta'lim oladi, ammo ayni vaqtda unga guruh va o'qituvchi tomonidan yordam ko'rsatiladi. Blended learning (aralash o'qitish) ko'p holatlarda topshiriqlarga tayanadi va asosiy, muhim ma'lumotlar negizida tashkil etiladi, qo'shimcha materiallar esa o'quvchiga onlayn platforma orqali uzatib beriladi²⁰⁸.

Nega aynan aralash ta'lim? Negaki, ushbu ta'limda an'anaviy, masofaviy va interaktiv ta'limning birgalikda olib borilishidir. Tadqiqotchi A. S. Fominaning qayd etishicha: “Aralash ta'lim onlayn ta'limning an'anaviy ta'lim bilan uyg'unlashuvi, an'anaviy shakllarni elektron texnologiyalar bilan integratsiyalashuvidir”²⁰⁹.

Aralash ta'lim (blended learning) texnologiyasining ko'plab samarali modellari mavjud bo'lib, teskari sinf (flipped classroom) texnologiyasi joy almashinuvi modeli (Station Rotation Model)ning sub-modeli hisoblanadi. An'anaviy ta'lim va masofaviy ta'limni o'z ichiga olgan teskari sinf (flipped

²⁰⁷ Mirzahmedova N., Raqamli texnologiyalarining ta'lim sohasida qo'llanilishi. – Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences VOLUME 2 | ISSUE 5/2 | ISSN 2181-1784 SJIF 2022: 5.947 ASI Factor –1.7-540-b.

²⁰⁸ Sharopova Z. F. “TA'LIM TEXNOLOGIYALARI” darslik. – Toshkent: Navro'z, 2019. – 217- b.

²⁰⁹ Allamova Sh. Umumta'lim maktablarida aralash ta'lim metodikasini ishlab chiqish. Academic research in educational sciences volume 3 | issue 4 | 2022. –895-b.

classroom) texnologiyasi TOR-1000 reytingidan samarali foydalanib, yuqori natijalarga erishilmoqda²¹⁰.

Flipped classroom – “teskari sinf”, “aylantirilgan sinf” atamalarida ham qo'llaniladi. Ushbu metodni 2007-yilda Amerika maktabining kimyo o'qituvchilari Jonatan Bergman va Aaron Sams ixtiro qilgan. Keyinchalik boshqa fan o'qituvchilari ham undan foydalana boshladilar. Nega aynan teskari ta'lim, chunki bunda an'anaviy ta'limdan farq qilgan holda o'quvchilar yangi mavzuni uyda internetga kirish imkoniga ega bo'lgan o'zlarining elektron qurilmalari yordamida onlayn o'quv muhitida o'rganadilar, yangi material bilan tanishadilar yoki o'rganilayotgan materialni mustahkamlaydilar. Teskari sinfda videolar darsdan oldin yozib olinadi va internet orqali talabalarga yuboriladi. Shunchaki yozib olingan ma'ruzalar o'rniga, bu videolarda animatsiyalar, viktorinalar yoki o'quvchilarni qiziqtiradigan boshqa elementlar bo'lishi kerak. Flipped classroom texnologiyasidan foydalangan o'qituvchilar darslarni mazmunli va foydali tashkil eta oladilar chunki yangi mavzuni tushuntirish uchun ketadigan vaqtlarini sinfda turli mashqlar, munozaralar va turli amaliy topshiriqlarni o'tkazishga sarflaydilar. Yana ham aniqroq tushinish uchun an'anaviy hamda teskari sinf metodining farqli jihatlarini ko'rib chiqamiz:

An'anaviy ta'lim metodi	Teskari sinf metodi
Darsdan oldin: O'quvchilar materiallarni qayta o'qiydilar	Darsdan oldin: O'quvchilar video darslik orqali yangi mavzuga tayyorlanadilar.
Dars davomida: O'quvchilar ma'ruza ya'ni yangi mavzuni tinglashadi.	Dars davomida: O'quvchilar fikr-mulohazalar bilan asosiy tushunchalarni amaliyotda qo'llashni mashq qiladi.
Darsdan so'ng: O'quvchilar uy vazifasini bajarishga harakat qilishadi.	Darsdan so'ng: O'quvchilar bilimlarini tekshiradi va bilimlarini murakkabroq vazifalar bilan kengaytiradilar.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, flipped classroomning imkoniyatlari quyidagilardan iboratdir:

- Dars vaqtidan unumli foydalanish imkoniyati;
- Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim imkoniyati;
- O'quvchiga yondoshgan ta'lim imkoniyati;
- O'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi uzluksiz aloqa;
- O'quvchilarni rag'batlantirishning ortishi.

Ushbu texnologiya O'zbekistonda tashkil etilganmi? Bunday savol tug'ilishi tabiiy hol. Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy ta'limni rivojlantirish tadqiqotlari markazi tomonidan vazirlik huzuridagi 63 ta OTMlarida “aralash ta'lim (Blended Learning)”, “teskari sinf (Flipped Classroom)”, sun'iy intellekt, virtual haqiqat (Virtual Reality) va shu kabi ta'lim texnologiyalarning joriy etilganlik holati, mavjud muammo va kamchiliklar

²¹⁰ Xolmirov B. O'quv jarayonini teskari sinf (flipped classroom) texnologiyasi asosida takomillashtirish. Metodik qo'llanma – Toshkent: Yetakchi nashriyoti, 2024. – 3-b.

o'rganildi. O'zbekistonda "teskari sinf" (Flipped Chlassroom) texnologiyasi O'zbekiston Milliy universiteti, Samarqand davlat universiteti, Qarshi davlat universiteti, Jizzax davlat pedagogika universiteti, O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti, Toshkent moliya instituti, Namangan muhandislik-qurilish instituti, Namangan davlat chet tillari instituti, Andijon davlat chet tillari instituti, Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti, Toshkent kimyo-texnologiya instituti Yangiyer va Shahrisabz filiali, Samarqand davlat universitetining Kattaqo'rg'on filiali, Termiz muhandislik-texnologiya instituti va Guliston davlat pedagogika institutlarida va maktablarida joriy qilingan²¹¹.

Teskari sinf texnologiyasini nafaqat oliy ta'lim muassasalariga, balki umumta'lim maktablarida ham joriy qilish juda yaxshi samara beradi. To'g'ri, buni to'la-to'kis joriy qilish uchun kamchiliklar ko'zga tashlanishi mumkin. Lekin ularni ham sekinlik bilan bartaraf etsa bo'ladi. O'qituvchilar va o'quvchilar an'anaviy ta'lim muhitiga o'rganib qolganligi sababli yangi jarayonga moslashishi qiyin kechishi mumkin. Lekin dars jarayoni ijobiy natijaga ko'tariladi. O'qituvchi o'quvchi bilan ko'proq fikr almashishi, darsda turli xil interaktiv metodlarni qo'llay olishi hamda vaqt taqsimotini ijobiy yo'lga qo'yishi mumkin. Ushbu texnologiyani nafaqat bolalar adabiyotini o'qitishda balki barcha fanlar :rasida ham qo'llasa bo'ladi. Biz bitiruv malakaviy ishimizda bolalar adabiyoti namunalarini o'qitish misolida yoritib berdik. Masalan, amaldagi 6-sinf adabiyot darsligida berilgan O'tkir Hoshimovning "Eng og'ir gunoh" asari misolida ko'ramiz:

Avvalo, 2-3 kun oldin yangi mavzuning videoroligi o'quvchilarga yetkaziladi ya'ni ularning telegram guruhlariga tashlab beriladi. Quyida biz mavzu bo'yicha tayyorlagan videoroligimizning havolasini berib o'tamiz:

https://youtu.be/4QUtJQSbwFM?si=ihESqwoiB9_WHTBP

Video darslik zerikarli bo'lib qolmasligi uchun ichiga turli xil topshiriqlar kiritishingiz mumkin. O'quvchilar yangi mavzuga mana shu usulda tayyorlanib keladilar. Dars jarayonida esa siz yangi mavzu o'tmaysiz, o'quvchilar tayyorlanib kelgan asar yuzasidan turli xil bahsli savol-javoblar, qiziqarli topshiriqlar bajartirib, yanada mustahkamlashingiz mumkin:

1. *Bolaligingizda qanday o'yinlar o'ynagansiz?*
2. *Gunoh deganda nimani tushunasiz?*

²¹¹ Xolmirov B. O'quv jarayonini teskari sinf (flipped classroom) texnologiyasi asosida takomillashtirish. Metodik qo'llanma – Toshkent: Yetakchi, 2024.– 27-b.

3. Onangizni ranjitib qo'ygan onlaringizni yodga oling, ulardan kechirim so'raganmisiz?

4. Hikoyani o'qib qanday xulosa chiqardingiz?

Mana shunday savol-javoblar orqali o'quvchilarning diqqatini jamlagan holda darsning keying bosqichlariga o'tiladi. Misol uchun, sinfda o'quvchilar 3 guruhga bo'linadi va har bir guruhga ushbu asarga oid reklama tayyorlashlari lozimligi tushuntirib beriladi. Reklama shunday tayyorlanishi kerakki, bevosita o'quvchini o'qishga da'vat eta olishi va qiziqishini orttira olishi kerak.

Namuna:

Shu kabi topshiriqlar orqali darsni juda qiziqarli olib borish mumkin. Asar ularning tasavvurida yana ham jonli gavdalanishi uchun unga ishlangan kinofilmdan parcha qo'yib berish ham maqsadga muvofiq. Bundan tashqari teskari sinfning yana ham mohiyatini ochib beruvchi asosiy qismlaridan biri bo'lmish Quiz testlar, viktorina savol-javoblar orqali o'quvchilarning bilimlarini yana ham rivojlantirishingiz, mustahkamlab borishingiz mumkin. Bu jarayonda o'qituvchining ham ijodkorlik mahorati juda katta o'rin egallaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Allamova Sh. Umumta'lim maktablarida aralash ta'lim metodikasini ishlab chiqish. Academic research in educational sciences volume 3 | issue 4 | 2022. –895 b.
2. Fozilova L. Raqamli texnologiyalarining ta'lim sohasida qo'llanilishi // Ta'lim va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali. 04(10) 2024. – 101 b
3. Mirzahmedova N., Raqamli texnologiyalarining ta'lim sohasida qo'llanilishi. – Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences VOLUME 2 | ISSUE 5/2 | ISSN 2181-1784 SJIF 2022: 5.947 ASI Factor –1.7. – 540 b.
4. Sharopova Z. F., "TA'LIM TEXNOLOGIYALARI" darslik. – Toshkent: Navro'z, 2019. – 217 b.
5. Xolmirov B. O'quv jarayonini teskari sinf (flipped classroom) texnologiyasi asosida takomillashtirish. Metodik qo'llanma – Toshkent: Yetakchi, 2024. – 117 b.

XALQ OG'ZAKI IJODI NAMUNALARINI O'QITISHNING INNOVATSION VA PSIXOPEDAGOGIK ASOSLARI

Abdixoliqova Mastona Raxim qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetining

1-bosqich tayanch doktoranti (PhD)

norqulovamastona@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-1164-1244

Annotatsiya. Mazkur maqolada xalq og'zaki ijodi namunalarini o'rganish va o'rgatish jarayonidagi zamonaviy, innovatsion yondashuvlar tahlil qilingan. Interaktiv metodlar, texnologiyalardan foydalanish, individual yondashuv va psixologik qo'llab-quvvatlashning ahamiyati ochib berilgan. Xalq og'zaki ijodi namunalari yordamida nutqni rivojlantirishda pedagogning roli, dars samaradorligini oshirishdagi strategiyalar va o'quvchilarning faolligini ta'minlash yo'llari yoritilgan. Tadqiqot metodikasi amaliy misollar bilan boyitilgan. Ijodiy tafakkur – bu shaxsning mavjud bilim va tajribalari asosida yangi, noodatiy, samarali g'oyalarni ilgari surish qobiliyatidir. Topishmoqlar, maqollar va tez aytishlar orqali bolalarda obrazli fikrlash, nutq boyligi, mustaqil izlanish va mantiqiy xulosalarga kelish ko'nikmalari rivojlanadi. Topishmoqlar – obrazli tafakkur va taxmin qilish qobiliyatini, maqollar – axloqiy ong va hayotiy tajribani, tez aytishlar esa talaffuz, eslab qolish va diqqatni rivojlantiradi.

Kalit so'zlar: tez aytishlar, maqol, topishmoq, innovatsion metod, talaffuz, texnologiya, nutq madaniyati, individual yondashuv, psixologik muhit.

Аннотация. В статье анализируются современные, инновационные подходы к изучению и преподаванию устного народного творчества. Раскрывается важность интерактивных методов, использования технологий, индивидуального подхода и психологической поддержки. На примерах устного народного творчества освещается роль учителя в развитии речи, стратегии повышения эффективности урока и способы обеспечения вовлеченности учащихся. Методология исследования обогащена практическими примерами. Творческое мышление – это способность человека выдвигать новые, необычные и эффективные идеи на основе имеющихся у него знаний и опыта. Загадки, пословицы и поговорки развивают у детей образное мышление, беглость речи, способность к самостоятельным исследованиям и логическим выводам. Загадки развивают образное мышление и умение отгадывать, пословицы – нравственное сознание и жизненный опыт, а поговорки – произношение, запоминание и внимание.

Ключевые слова: пословица, поговорка, загадка, инновационный метод, произношение, технология, культура речи, индивидуальный подход, психологическая среда.

Abstract. This article explores the innovative and psycho-pedagogical foundations of teaching samples of folk oral creativity. The teaching and learning processes are examined through the lens of contemporary innovative approaches and interactive technologies. Special attention is paid to the integration of psychological support in fostering student engagement and enhancing lesson effectiveness. The study is enriched with practical examples that illustrate strategies for activating students' cognitive activity. Creative thinking is defined as the ability to generate original and effective ideas based on existing knowledge and experience. Riddles, proverbs, and tongue twisters play a crucial role in developing children's speech, independent thinking, and logical reasoning skills. Riddles encourage associative thinking and inference abilities; proverbs contribute to the development of speech culture and life experience; tongue twisters aid in improving pronunciation, memory, and attention span.

Keywords: tongue twisters, proverbs, riddles, innovation, methodology, pronunciation, technology, speech culture, individual approach, psychological environment.

Xalq og'zaki ijodi namunalari diqqatni jamlash, ijodiy tafakkurni o'stirish, adabiy-nutqiy kompetensiyani shakllantirish va so'zlash tezligini oshirishda muhim vosita hisoblanadi. Bugungi ta'lim muhitida faqatgina an'anaviy metodlarga tayangan holda samarali natijalarga erishish qiyin. Shuning uchun o'qituvchilar ilg'or yondashuvlardan foydalanishi zarur. Mazkur maqolada aynan shunday yondashuvlar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, bugungi kun o'quvchilariga psixologik yondashuv ham zarur. Globallashuv jarayonida har bir o'qituvchi psixopedagogik bilimlarga ega bo'lishi bugungi kun talabidir.

Respublikamizda o'qituvchilar faoliyatida darslarini innovatsion yoki psixopedagogik yondashuv asosida tashkil etilishi dolzarbligini saqlab qolmoqda. Bugungi kunning ilg'or va o'z kasbining yetuk mutaxassislarining darslaridagina yuqoridagi yondashuvlarni kuzatish mumkin. Lekin, har bir o'qituvchi ushbu yondashuvlar asosida dars tashkillashtirsa, dars samaradorligi va eng asosiysi o'quvchilarni ijodiy tafakkurini boyitgan bo'lardi. Biz hozir xalq og'zaki ijodi namunalari innovatsion va psixopedagogik yondashuv asosida o'qitish bo'yicha taklif va tavsiyalarimizni berib o'tamiz.

Tez aytish – xalq og'zaki ijodining bir turi. Tez aytishda yanglishib ketish mumkin bo'lgan qofiyadosh so'zlardan tuzilgan jumlar qo'llanadi. Unda muayyan tovushlar, ayniqsa, jarangli undoshlar takrorlanadi va so'zlar ritm, urg'ular bilan tez aytiladi. Tez aytishda har bir tovush o'z o'rnida to'g'ri, ravon talaffuz etilishi shart. Tovushlar talaffuzida yanglishgan tomon (kishi) yengilgan hisoblanadi. O'tmishda katta yoshdagi odamlar ham o'tirishlarda, to'ylarda tez aytishda musobaqalashib, madaniy hordiq olganlar. Keyinchalik, asosan, bolalar repertuariga aylangan. Tez aytishlar bolalarning fikrlash qobiliyatini, so'z boyligini oshirishga va nutqining ravon bo'lishiga xizmat qiladi.

“Tezkor xotira” texnologiyasi

Texnologiyani amalda qo'llashda o'quvchilar uch guruhga bo'linadi. Uchta guruhdagi o'quvchilarga alohida tez aytishlar beriladi.

1-guruh “Chaqqonlar”	O'roq o'xshar so'roqqa, So'roq o'xshar o'roqqa.
2-guruh “Ilg'orlar”	Dorivor daraxt do'lana, Mevasi dona-dona.
3-guruh “Tezkorlar”	Muzxonada muzlagan muzdekkina Muzqaymoq.

Har bir guruhdan eng ko'p tez aytish aytgan o'quvchi aniqlanadi va o'yinimizning ikkinchi bosqichida ishtirok etishadi. Ikkinchi bosqichda uchta o'quvchiga ham bir xil tez aytish matni beriladi. Masalan:

Oq choynakka ko'k qopqoq,
Ko'k choynakka oq qopqoq.

G'olib chiqqan o'quvchi rag'batlantiriladi. Bu texnologiya orqali o'quvchilarning zehni, tafakkuri, tezkorligi, nutqining ravonligi sinovdan o'tkaziladi.

Tez aytishlar asosida ijodiy o'yinlarga misollar:

Tez aytishni to'g'ri va tez ayting (Takrorlash orqali ravon aytish).

Tez aytishni o'zing tuzing (Muayyan tovush asosida yangi tez aytish yaratish).

Kim ko'p eslab ayta oladi? (Eslab qolish asosidagi o'yin).

Harakatli tez aytish (Harakat bilan birgalikda aytish).

Topishmoqlar xalq og'zaki ijodi namunalarining juda qadimgi turlaridan biri hisoblanib, kishilarning aql-zakovati, tafakkuri, chuqur, keng va atroflicha mulohaza yuritishi, kuzatuvchanlik, o'xshatish hamda taqqoslash kabi fikrlash jarayonlarini rivojlantirish uchun xizmat qiladi.

Bir parcha patir,

Olamga tatir. (*Oy*)

Onasi bitta,

Bolasi mingta. (*Oy va yulduzlar*)

Bir qop un, ichida ustun. (*Jiyda*)^[1: 17]

Xalq og'zaki ijodining boshqa janrlari, asosan, axloq-odob, vatanparvarlik, mehnatsevarlik, rostgo'ylik va tarbiyaning turli yo'nalishlarini amalga oshirishga qaratilgan bo'lsa, topishmoqlar ko'proq yoshlarning aqliy kamolotiga ta'sir etishning vositasi bo'lib xizmat qilgan. Topishmoqlar muammoli ta'limga yaqin turadi. O'quvchining oldiga muammoli savol, vazifa, topshiriq qo'yadi, hatto ayrim topishmoqlar muammoli vaziyat yaratishi mumkin.

Topishmoqlar narsa yoki hodisalarning ataylab yashirilgan belgisi, shakli, xatti-harakati, holati va vazifasini boshqa narsa yoki hodisalarga qiyoslash asosida topishga asoslangan she'riy yoki nasriy tuzilishdagi savol va topshiriqlardir. Topishmoqlar xalq turmushi bilan chambarchas bog'liq holda yaratiladi. Ularning zaminida kishilarning qadimiy e'tiqod va tasavvurlari, olamni bilish va idrok etishga bo'lgan intilishlari yotadi.

Topishmoqlar adabiyot va san'at taraqqiyotiga samarali ta'sir etgan. Ular adabiyotimiz tarixida chiston, muammo, muvashshah kabi lirik janrlarning paydo bo'lishi va rivojlanishida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bugungi kunda topishmoqlar juda katta ma'rifiy va tarbiyaviy ahamiyatga ega. Ular bolalar va o'quvchilarimizning fikr doirasini kengaytirish, topqirligini oshirish, aqlini charxlash va muhokama qilish qobiliyatini shakllantirishning muhim vositasidir.

Hayot va undagi mavjudot haqidagi bilim-tushunchalarini, idrok va tasavvurni, fikr-mulohazalarni kengaytirish uchun zarur ta'lim vositalaridan biri bo'lgani tufayli topishmoqlar soddadan murakkabga, osondan qiyinga, aniqdan noaniqqa, ma'lumdan noma'lumga borish usulida yaratiladi.

Topishmoqlar asosida ijodiy mashqlarga misollar:

Topishmoqni toping va izohlang (O'quvchilar topishmoqqa javob berish bilan birga, izoh ham beradilar).

Rasmdan topishmoq tuzing (Rasm asosida yangi topishmoq tuzish).

Topishmoqda yashiringan voqeani yozing (Topishmoq asosida hikoya tuzish).

Topishmoqni toping va izohlang (O'quvchilar topishmoqqa javob berish bilan birga, izoh ham beradilar).

Maqollarni insonlar ko'proq suhbat jarayonida, bir-birlari bilan gaplashganlarida ishlatadilar. Hammamizga yaxshi ma'lumki, maqol ibratli so'zdir. Maqollar nutqimiz bezagi, so'zga husn beradi, fikrni tushunishni osonlashtiradi, uning ta'sirchanligini oshiradi. Shuning uchun ham maqol odamlar nutqida har doim ko'p ishlatiladi. Kimki maqollarni ko'p ishlatlsa, o'sha insonning so'zlari diqqat bilan tinglanadi. Xalq og'zaki ijodi namunasi bo'lgan maqollarni ma'no-mazmunini o'quvchilarga yetkazib berish asosiy vazifamizdir.

Maqollar bilan bog'liq topshiriqlar:

Maqolni davom ettiring (Maqol boshi aytiladi, o'quvchi davom ettiradi).

Ma'nosini tushuntiring (Maqol mazmunini izohlash).

Maqoldan hikoya tuzing (Maqol asosida hikoya yozish).

Rasmga mos maqol toping (Rasmga mos maqol aytish va izohlash).

"Davom ettiring" usuli

Ushbu usulda o'quvchilarga maqollarning faqatgina bir jumlasini aytiladi, qolgan qismini o'quvchilar aytadi.

Oltovlon ola bo'lsa,

Og'zidagini oldirar.

...

El qo'risang, o'zarsan,

...

Olqish olgan omondir,

...

Do'sting ming bo'lsa ham oz,

...

Bu usul orqali sinfdagi barcha o'quvchilarni xalq maqollarini yod olishlariga va so'z boyligini oshirishiga erishamiz.

Endilikda o'quvchilar maqol, topishmoq va tez aytishni farqlay oladimi yoki yo'qmi, sinovdan o'tkazib olamiz.

"Qo'shtirnoq" metodi

Ushbu metodda o'quvchilarga maqol, topishmoq, tez aytishlar aralash holatda berilgan tarqatmalar tarqatiladi. O'quvchilar uch guruhga bo'linadi. Birinchi guruh topishmoqlarni, ikkinchi guruh maqollarni, uchinchi guruh tez aytishlarni aniqlab, qo'shtirnoqqa olib berishlari kerak.

Boshi taroq, dumi o'roq, Har gulning o'z isi bor, har elning o'z tusi bor.

Buloqning suvi tiniq, dononing – suhbat, Bir qop un, ichida ustun, Shahari bor, odami yo'q, daryosi bor, suvi yo'q, Dorivor daraxt do'lana, mevasi dona-dona, O'roq o'xshar so'roqqa, so'roq o'xshar o'roqqa...

Yuqoridagi metod orqali o'tilganlarni mustahkamlab olishimiz mumkin. Topishmoq, maqol va tez aytishlar orqali o'quvchilarning ijodiy fikrlashi, nutqi, til boyligi va mustaqil izlanish qobiliyati rivojlanadi.

O'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlash uchun rolli o'yinlar, guruhlarda tez aytish musobaqasi, marafon kabi faoliyatlar qo'llanadi. Bu orqali o'quvchilar bir-birining nutqini tinglaydi, xatolarni birgalikda aniqlaydi va tuzatadi. Bunday o'yinlar ijtimoiy o'zaro ta'sirni kuchaytiradi. Mobil ilovalar, audio yozuvlar, video darsliklar va QR-kodli kartochkalar tez aytish, maqol va topishmoqlarni o'rganishni interaktivlashtiradi. Ijobiy emotsional muhitda o'quvchilar o'zlarini erkin his qiladi, xatolardan qo'rqmaydi va tezroq o'zlashtiradi. O'qituvchining ijobiy munosabati darsning samadorligida va o'quvchi rivojida muhim omil hisoblanadi. Shunday ekan, o'quvchilar bilan ishlashda psixologik bilimlarni ham o'z o'rnida ishlatish ahamiyatli. Interaktivlik, texnologik vositalar, individual yondashuv va psixologik qo'llab-quvvatlash – bu yo'nalishda muvaffaqiyat kalitidir. Bu yondashuvlar o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshiradi va natijadorlikni ta'minlaydi. Kelgusida metodik qo'llanmalar, mobil ilovalar yaratish, tajriba darslarini tashkil etish orqali bu sohaga qo'shimcha hissa qo'shish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ahmedov S., Qosimov B., Qo'chqorov R., Rizayev Sh. 5-sinf. Adabiyot. –T.: Sharq, 2020. – 272 b.
2. Djamaldinova Sh. Maktab adabiy ta'limida xalq og'zaki ijodi namunalarini muammoli metod asosida o'rganish//PhD ilmiy darajasini olish uchun yozilgan avtoreferat. – Toshkent, 2022.
3. Husanboyeva Q. Adabiyot o'qitish metodikasi va muammoli ta'lim. O'quv-metodik qo'llanma. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2022. – 352 b.
4. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Barkamol fayz media, 2018. – 352 b.
5. Muhamedova S. X., Abdullayeva M. D., Yuldasheva Sh. Sh., Eshmatova Y. B. O'zbek tili va adabiyoti ta'limida zamonaviy axborot texnologiyalari. – Toshkent: Excellent Polygraphy, 2018. – 264 b.
6. Neil Selwyn. Education and Technology: Key Issues and Debates. – Continuum. New York, 2011.
7. Niyozmetova R. Uzluksiz ta'lim tizimida o'zbek adabiyotini o'rganish metodikasi. Monografiya. – Toshkent: Fan, 2007. – 216 b.
8. Rajabova I. Adabiyot darslarini interfaol usullarda tashkil etish. – Toshkent: Tamaddun, 2010. – 172 b.
9. Seligman, M. E. P. (2002). Positive Psychology, Positive Prevention, and Positive Therapy. In Handbook of Positive Psychology. Oxford University Press.
10. Slavin, R. E. (2009). Educational Psychology: Theory and Practice. Pearson.
11. To'xliyev B., Niyozmetova R. va b. Til va adabiyot ta'limining zamonaviy texnologiyalari. – Toshkent, 2011. – 191 b.
12. To'xliyev B. Adabiyot o'qitish metodikasi. – T.: "Alisher Navoiy" nomidagi O'zMK, 2012. – 308 b.

O'QITUVCHINING "SEHRLI TAYOQCHASI": FAOLLIKNI OSHIRUVCHI METODLAR TAHLILI

Abduraxmanova Ilmira Alimjonovna

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent o'zbek tili va adabiyoti

universiteti 1-kurs magistri

alimjonovailmira@gmail.com

Annotasiya. Ushbu maqolada metodikaning zamonaviy ta'limdagi o'rne va ahamiyati yoritilgan. O'quvchilarning faolligini oshirishga xizmat qiluvchi samarali metodlar tahlil qilinadi. Olimlarning bu boradagi tadqiqotlariga tayanilgan holda, ayniqsa adabiyot darslarida qo'llanilayotgan, amaliy natija berayotgan yondashuvlar — "alifbo metodi" va "mozayka metodi" kabi usullar chuqur tahlil etiladi. Bu metodlar o'quvchilarda mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv va muloqot ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: metodika, pedagogika, mustaqil fikr, samaradorlik, yangicha yondashuv, alifbo metodi, mozaika metodi.

Аннотация. В данной статье рассматривается значение методики преподавания в современном образовательном процессе. Основное внимание уделяется эффективным методам, способствующим повышению активности учащихся. На основе научных исследований анализируются практические методики, особенно применяемые на уроках литературы, такие как «метод алфавита» и «метод мозаики». Эти подходы способствуют развитию самостоятельного мышления, креативности и коммуникативных навыков у школьников.

Ключевые слова: методика, педагогика, самостоятельное мышление, эффективность, инновационные подходы, метод алфавита, метод мозаики.

Abstrakt. This article discusses the importance of teaching methodology in the context of modern education. It focuses on effective strategies aimed at increasing student engagement and participation. Drawing on academic research, the article analyzes practical methods used in literature classes, such as the "Alphabet Method" and the "Mosaic Method." These approaches help foster students' independent thinking, creativity, and communication skills.

Keywords: methodology, pedagogy, independent thinking, effectiveness, innovative approaches, alphabet method, mosaic method.

Zamonaviy ta'lim tizimi rivojlanishining asosiy bosqichi — o'quvchilarni dars jarayonida faol ishtirok ettirish va ularning bilimlarni ongli, tizimli hamda mustahkam o'zlashtirishlariga erishishdan iboratdir. Hozirgi kunda o'quvchilarni shunchaki bilim egasiga aylantirish emas, balki ularni mustaqil fikrlaydigan, tahlil qiladigan, ijodiy qarorlar chiqara oladigan shaxs sifatida shakllantirish pedagogik maqsadlarga aylangan. Shu nuqtai nazardan qaralganda, o'quvchilarning o'quv jarayonidagi faolligini oshirish, ular ishtirokini yanada kuchaytirishga rag'batlantirish, ta'lim mazmunini samarali yetkazish metodikalari alohida ahamiyat kasb etadi.

Professor Q. Yo'ldoshning ta'kidlashicha: *"Zamonaviy pedagogikaning diqqat markazida — tarbiyalanuvchi shaxsni har tomonlama kamol toptirish, o'ziga xos fikrlaydigan, mustaqil qaror qabul qila oladigan, mas'uliyatni zimmasiga olishdan cho'chimaydigan ijodkor insonni shakllantirish masalasi*

turibdi." Bu fikr asosida pedagoglar fidokorona mehnat qilsa, ta'lim sifati, shubhasiz, oshadi.

Metodikaning muhimligi va zamonaviy ta'limdagi o'rne qanday? Metodika — bu ta'lim jarayonining markaziy qismlaridan biri. O'qituvchi bilim egasi bo'lishi bilan birga, uni o'rgatishning samarali usullarini bilmog'i, pedagogik vositalarni vaziyatga qarab to'g'ri tanlay olmog'i zarur.

Ustoz Nazokat Yusufjonovanning ta'biri bilan aytganda, metodika — bu o'qituvchi uchun "sehrli tayoqcha", ya'ni darsdagi harakat, tartib, samaradorlik va natijadorlik garovidir. Zamonaviy pedagogika darslarni o'quv markazida tashkil etishni talab qiladi. Bunda o'quvchi — markaz, o'qituvchi esa yo'naltiruvchi, motivator va tashkilotchi rolini bajaradi.

Adabiyot fanida metodlardan samarali foydalanish juda zarur va muhim amaliyot hisoblanadi. Adabiyot fani o'quvchining ma'naviy-axloqiy kamoloti, estetik didi va nutq madaniyatini shakllantirishda bebaho o'rin egallaydi. Shuningdek, badiiy matnlar orqali hayotiy voqelikni anglash, ijtimoiy ongni mustahkamlash va shaxsiy dunyoqarashni kengaytirish imkoniyati yaratiladi. Ammo XXI asrning raqamli avlodi ko'proq vizual, interaktiv va qisqa shakldagi taqdimotlarga o'rganib qolgan. Shuning uchun adabiy ta'limda an'anaviy bayon qilish usullaridan voz kechib, o'quvchilarni darsga jalb etuvchi, ularning faol ishtirokini ta'minlovchi metodlardan foydalanish talab etiladi.

Amaliy darslarda qo'llanilayotgan metodlarning barchasi ham birdek samarali bo'lavermaydi. Adabiy ta'limda bir qancha metodlardan foydalangan holda darslarga befarq, mustaqil fikrini bayon qila olmaydigan, telefon va gadjetlarga bog'lanib qolgan o'quvchilarni ham fanga qiziqtirib, fan orqali hayotiy ko'nikmalarni egallashi uchun zamin yaratish mumkin. Bunda amaliy darslarda qo'llanib, natijaga erishgan samarali usullar va metodikalar haqida so'z yuritamiz.

O'qituvchi dars rejasini, vaqt taqsimotini aniq belgilab olishi, bajariladigan vazifalar tartibini puxta rejalashtirib olishi lozim. Kirish mashg'ulotlarida "Mnemonika", "Yozilgan bashoratlar", "Tashrif qog'ozi" metodlaridan foydalangan holda o'quvchi diqqatini jalb qilib olish mumkin. Uyga vazifani so'rash jarayonida "To'g'ri-noto'g'ri", "Kompozitsiya" metodlaridan foydalanish o'quvchiga ham, o'qituvchiga ham qulaylik yaratadi.

Fikrini mustaqil bildirishga qiynalayotgan, darslarda kam ishtirok etadigan o'quvchilar bilan "Alifbo" metodikasini qo'llash lozim. Bu metodikada sinfdagi o'quvchilar ikki guruhga bo'linadi. O'qituvchi raqamlangan rangli kartochkalarni o'quvchilarga tarqatadi va o'zi javob berishini istagan o'quvchini yashirin raqam asosida doskaga chiqaradi. Ya'ni o'sha tanlovdagi o'quvchiga yashil kartochka berilsa, u esa 6-raqam bilan kodlangan bo'lishi mumkin. O'qituvchi bu kodni bilgan holda qarama-qarshi jamoadagi "6" raqami belgilangan kartochka egasi bilan birga o'sha o'quvchini raqobatga kirishini ta'minlaydi. Harflar yashirilgan kartochkalar yaxshilab aralashtiriladi. Har bir o'quvchi o'tilgan mavzu yuzasidan ko'rsatilgan harf bilan boshlanuvchi gaplar tuzib chiqishi kerak bo'ladi. Bu jarayonda odatda fikr bildirmaydigan o'quvchi ham "raqib" jamoa a'zosidan

orqada qolmaslik uchun harakat qiladi. Natijada, unda kreativlik, ma'lumotni eslab qolish, uni tushunarli yetkazib berish va o'z fikrini yangi mavzu g'oyalari bilan uyg'unlashtirgan holda aytib berish ko'nikmalari shakllanadi. Ishtirokchilar ko'rsatilgan harflar bilan boshlanuvchi gap tuzib ketolmasa, topshiriq yakunlanadi. G'alabaga erishgan o'quvchi rag'batlantiriladi. Natijada o'quvchilar keyingi darslarda ma'lumotlarga e'tiborli bo'lishga va asar g'oyasi bilan qiziqishga intiladilar. Bu esa amaliyotda o'z samarasini bergan metodlardan biridir. Shunday jarayonlarda o'qituvchining kreativligi, pozitivligi yuqori ahamiyat kasb etadi.

Yana shunday oddiy, lekin qiziqarli metodikalardan biri — “Mozaika” metodidir. Bu metod kichik badiiy asarlar tahlili vazifasini bajarishda o'qituvchi uchun qulaylik, o'quvchi uchun esa qiziqarli bo'lishini ta'minlaydi. U o'quvchining kuzatuvchanlik, tezkorlik, topqirlik qobiliyatlarini rivojlantiradi va tashabbuskorlik sifatlarini oshirishga xizmat qiladi. O'quvchilarni o'zaro muloqotda bo'lishga, bir-birining fikrini hurmat qilishga hamda yangi bilimlarni qo'llab-quvvatlashga o'rgatadi.

Metodik yondashuvlar orqali shakllanadigan kompetensiyalar

Metodik faoliyat natijasida o'quvchilarda quyidagi kompetensiyalar shakllanadi:

- Kognitiv kompetensiya: tahlil, taqqoslash, umumlashtirish qobiliyatlari;
- Kommunikativ kompetensiya: fikrni aniq ifodalash, muloqotga kirishish;
- Ijtimoiy-emotsional kompetensiya: hamkorlik, murosaga kelish, boshqalarning fikrini hurmat qilish.

Ta'lim sifatini oshirish — bu nafaqat mazmunni yangilash, balki uni yetkazish vositalarini, ya'ni metodikani zamonga moslashtirishdir. O'qituvchi qanday metodlardan foydalanishidan qat'i nazar, asosiy maqsad — o'quvchini o'ylashga, fikrlashga va faol ishtirok etishga undashdan iboratdir. Zamonaviy metodikalarning puxta o'zlashtirilishi va joyida qo'llanishi ta'lim samaradorligini oshiradi, shuningdek, jamiyatga intellektual salohiyati yuksak, fikr yurita oladigan, madaniyatli shaxslarni yetkazib berishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. N.Yusufjonova .Sizda qirq besh daqiqa bor: metodik qo'llanma.Toshkent : “Chashma”MCHJ,2024.-142 b.
2. Q. Husanboyeva, R. Niyozmetova **Adabiyot o'qitish metodikasi.** Nashr: Innovatsiya-Ziyo, 2022
3. Q.Husanboyeva Adabiy ta'lim metodikasi.Toshkent: “INNOVATION ZIYO”, 2024.-322 b.
4. Q.Yo'ldoshev “Jilovlanmagan Tafakkurmahsuli”. Toshkent: “Tafakkur” nashriyoti, 2023-yil. 27-28-betlar
5. Z.Mirzayeva, K.Jalilov. O'zbek adabiyotini o'qitish metodikasi.Toshkent: Academ Space 2024.-296 b.
6. <https://ziyo.uz/docs/2622518>
7. <https://e-library.namdu/uz.docs>

ERTAKLARNI O'QITISHDA MULTIMEDIA ILOVALARINING O'RNI

Abdusattorova Dilshodabegim

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti doktoranti

Annotatsiya. Zamonaviy ta'lim jarayonida multimedia texnologiyalari muhim rol o'ynaydi. Ushbu tadqiqot ertaklarni o'qitishda multimedia ilovalaridan foydalanishning samaradorligini o'rganadi. Tadqiqot natijalari multimedia elementlarining talabalarning faolligini oshirishi, tushunishni yaxshilashi va interaktiv ta'limni ta'minlashini ko'rsatdi. 100 nafar boshlang'ich sinf o'quvchilari va 10 nafar o'qituvchi ishtirokida o'tkazilgan tadqiqot multimedia ilovalari qo'llanilgan darslarda talabalarning qiziqishi va bilim darajasi sezilarli darajada oshganligini aniqladi. Bu esa kelajakda ta'lim jarayonida multimedia texnologiyalarining kengroq qo'llanilishi zarurligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: multimedia texnologiyalari, ertaklarni o'qitish, ta'lim jarayoni, interaktiv o'qitish, boshlang'ich sinf o'quvchilari, o'quv faolligi, tushunishni yaxshilash.

Аннотация: Мультимедийные технологии играют важную роль в современном образовательном процессе. В данном исследовании изучается эффективность использования мультимедийных приложений при обучении сказкам. Результаты исследований показали, что элементы мультимедиа повышают вовлеченность учащихся, улучшают понимание и обеспечивают интерактивное обучение. Исследование, в котором приняли участие 100 учеников начальной школы и 10 учителей, показало, что интерес и уровень знаний учащихся значительно возросли на уроках, где использовались мультимедийные приложения. Это подчеркивает необходимость более широкого использования мультимедийных технологий в образовательном процессе в будущем.

Ключевые слова: мультимедийные технологии, обучение сказкам, образовательный процесс, интерактивное обучение, учащиеся младших классов, учебная деятельность, улучшение понимания.

Abstract. Multimedia technologies play an important role in the modern educational process. This study examines the effectiveness of using multimedia applications in teaching fairy tales. The results of the study showed that multimedia elements increase student activity, improve comprehension, and provide interactive learning. The study, conducted with the participation of 100 primary school students and 10 teachers, revealed that students' interest and knowledge level increased significantly in lessons where multimedia applications were used. This emphasizes the need for a wider use of multimedia technologies in the educational process in the future.

Keywords: multimedia technologies, teaching fairy tales, educational process, interactive learning, primary school students, learning activity, improving comprehension.

Kirish

Zamonaviy ta'lim jarayoni jadal rivojlanmoqda va unda multimedia texnologiyalari muhim o'rin tutmoqda. An'anaviy o'qitish usullari bilan bir qatorda multimedia texnologiyalaridan foydalanish ta'limning samaradorligini oshiradi. Multimedia texnologiyalari orqali taqdim etilgan darslar bolalarning qiziqishini oshirib, o'quv jarayonini yanada jonli va interaktiv qilish imkonini beradi. Ertaklar bolalar adabiyotining asosiy janrlaridan biri bo'lib, ular orqali bolalar faqatgina hikoyalar bilan tanishib qolmay, balki ma'lum bir madaniy va axloqiy qadriyatlarni ham o'rganadilar. An'anaviy usulda o'qitiladigan ertaklar

bolalarga katta qiziqish uyg'otsa-da, multimedia ilovalari yordamida ularni yanada qiziqarliroq va ta'sirchanroq qilish mumkin.

Multimedia texnologiyalari yordamida ertaklar vizual, audio va interaktiv shaklda taqdim etilishi mumkin. Masalan, rasmlar, animatsiyalar, video lavhalar va ovozli effektlar yordamida ertaklarning mazmuni bolalarga yanada tushunarliroq va esda qolarliroq bo'ladi. Bu esa o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini va faolligini oshiradi. Shuningdek, multimedia ilovalari yordamida ertaklarni o'qitishda interaktivlikni ta'minlash mumkin. Bolalar multimedia ilovalari orqali ertaklarning qahramonlari bilan bevosita muloqot qilish, hikoyani davom ettirish yoki o'z versiyalarini yaratish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu esa ularning ijodiy fikrlashini va mustaqil o'rganish qobiliyatini rivojlantiradi. Ushbu maqolada ertaklarni o'qitishda multimedia ilovalarining afzalliklari va ularning ta'lim jarayoniga ta'siri tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari multimedia ilovalarining ertaklarni o'qitishdagi samaradorligini ko'rsatib, o'qituvchilarga ushbu texnologiyalarni qanday qo'llash bo'yicha tavsiyalar beradi. Shu tariqa, maqola ta'lim jarayonini yanada samarali va qiziqarli qilishga qaratilgan amaliy ko'rsatmalarni taqdim etadi.

Materiallar va usullar

Ushbu tadqiqotda aralash metodlardan foydalanildi, ya'ni sifatli va miqdoriy usullar kombinatsiyasi qo'llanildi. Tadqiqotning maqsadi multimedia ilovalarining ertaklarni o'qitishda samaradorligini baholash edi.

Namuna:

Tadqiqotda ishtirok etganlar 100 nafar boshlang'ich sinf o'quvchilari va 10 nafar o'qituvchilarni o'z ichiga oldi. Talabalar turli yoshdagi va turli maktablardan tanlandi, bu esa natijalarni umumlashtirishga yordam berdi. O'qituvchilar ham turli maktablardan bo'lib, turli ta'lim tizimlarida ishlash tajribasiga ega edi.

Sifatli ma'lumotlar yig'ish

Sifatli ma'lumotlar sinf kuzatuvlari va o'qituvchilar bilan intervyular orqali yig'ildi. Kuzatuvlar jarayonida sinf ichida multimedia ilovalaridan foydalanishning talabalar ta'lim jarayoniga ta'siri o'rganildi. Kuzatuvlar davomida talabalarining multimedia ilovalari bilan ishlashdagi qiziqishlari, faolliklari va tushunish darajalari qayd etildi.

Intervyular esa o'qituvchilardan multimedia ilovalari bilan ishlash tajribalari va bu texnologiyalarni ta'lim jarayoniga qo'llashdagi qiyinchiliklar va muvaffaqiyatlar haqida ma'lumot olish uchun o'tkazildi. Intervyu savollari ochiq va yopiq shaklda bo'lib, o'qituvchilar o'z tajribalari va fikrlarini batafsil bayon qilishlari mumkin edi.

Miqdoriy ma'lumotlar yig'ish

Miqdoriy ma'lumotlar talabalar uchun o'tkazilgan oldingi va keyingi testlar yordamida yig'ildi. Oldingi testlar multimedia ilovalari qo'llanilishidan oldin o'tkazilib, talabalarining ertaklar haqidagi boshlang'ich bilim darajasini aniqlashga yordam berdi. Keyingi testlar esa multimedia ilovalari

qo'llanilgandan keyin o'tkazilib, talabalarning bilim va tushunish darajasidagi o'zgarishlarni aniqlashga yordam berdi.

Test savollari ertaklar mazmuniga oid bo'lib, vizual, audio va matnli ko'rinishda tayyorlandi. Bu esa multimedia ilovalarining turli komponentlari talabalarning bilim olish jarayoniga qanday ta'sir qilishini o'rganishga yordam berdi.

Ma'lumotlarni tahlil qilish

Sifatli ma'lumotlar kontent tahlili usuli bilan tahlil qilindi. Kuzatuv va intervyu natijalari tematik kategoriyalar bo'yicha tasniflanib, asosiy mavzular va tendensiyalar aniqlash uchun ishlatildi.

Miqdoriy ma'lumotlar esa statistik usullar yordamida tahlil qilindi. Oldingi va keyingi test natijalari solishtirilib, multimedia ilovalari qo'llanilganidan keyin talabalar bilim darajasidagi o'zgarishlar aniqlash uchun test usuli qo'llanildi.

Ushbu aralash metodlar yordamida olingan ma'lumotlar multimedia ilovalarining ertaklarni o'qitishda qanchalik samarali ekanligini ko'rsatdi va kelajakda bu texnologiyalarni ta'lim jarayonida qanday qo'llash mumkinligi haqida tavsiyalar berishga imkon berdi.

Natijalar

Tahlillar bir nechta asosiy natijalarni ko'rsatdi, ularning har biri multimedia ilovalarining ertaklarni o'qitish jarayoniga ta'sirini o'rganish orqali aniqlandi.

1. Faollikning oshishi

Multimedia elementlarini o'z ichiga olgan darslar o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishlarini sezilarli darajada oshirdi. Kuzatuvlar davomida aniqlanishicha, o'quvchilar ertaklarni o'qitishda rasmlar, animatsiyalar va videolar qo'llanilganda dars jarayoniga faolroq ishtirok etishdi. Ular o'zlarini hikoya ichiga kirib qolganidek his qilishdi va fikrlarini ochiq ifoda etish imkoniyatiga ega bo'lishdi. Bu esa darslarning jonli va qiziqarli o'tishini ta'minladi. Intervyu natijalariga ko'ra, o'qituvchilar ham multimedia ilovalari bilan dars o'tishda o'quvchilarning ko'proq savollar berishlarini va munozaralarda faol ishtirok etishlarini qayd etishdi.

2. Tushunishni yaxshilash

Rasmlar, animatsiyalar va video lavhalar kabi vizual yordamchilar o'quvchilarga ertaklarning mazmunini yaxshiroq tushunish va eslab qolishga yordam berdi. Tadqiqot davomida o'tkazilgan kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, o'quvchilarning ertaklar mazmunini eslab qolishlari va uni qayta hikoya qilish qobiliyatlari sezilarli darajada yaxshilandi. O'quvchilar ertak qahramonlari va voqealar zanjirini aniqroq eslab qolishdi va bu ularga ertak mazmunini o'rganishda katta yordam berdi. Keyingi testlar natijalari ham shuni ko'rsatdiki, vizual yordamchilar qo'llanilgan darslardan keyin o'quvchilar ertaklar mazmunini 20% yaxshiroq eslab qolishdi.

3. Interaktiv o'qitish

Interaktiv multimedia ilovalari o'quvchilarga dars jarayonida faol ishtirok etish imkonini berdi. Ertaklarni multimedia ilovalari orqali o'qitish jarayonida o'quvchilar qahramonlar bilan muloqot qilishdi, hikoyani davom ettirish yoki o'z

versiyalarini yaratish imkoniyatiga ega bo'lishdi. Bu esa ularning ijodiy fikrlashini va mustaqil o'rganish qobiliyatini rivojlantirdi. O'qituvchilar intervyularida multimedia ilovalari yordamida darslar o'tishda o'quvchilar o'zlarini ko'proq qiziqarli hikoyalar yozishga va yaratishga intilayotganliklarini qayd etishdi. Bu jarayon ularning ijodiy fikrlash qobiliyatini va dars jarayonida mustaqil fikrlashlarini rivojlantirdi.

4. Miqdoriy natijalar

Miqdoriy ma'lumotlar shuni ko'rsatdiki, multimedia texnologiyalari joriy etilganidan keyin o'quvchilarining tushunish darajasida sezilarli yaxshilanish kuzatildi. Test ballarining o'rtacha ko'rsatkichi 20% ga oshdi. Oldingi va keyingi testlar natijalari solishtirilganda, o'quvchilarning ertaklar mazmunini tushunish va eslab qolish qobiliyatlari sezilarli darajada oshganligi aniqlandi. Test savollari multimedia ilovalari yordamida o'rganilgan materiallar bo'yicha berilgan bo'lib, o'quvchilar yangi o'rganish usullariga moslashganliklarini va bu usullar ularning bilimlarini mustahkamlashda katta yordam berganligini ko'rsatdi.

Yuqoridagi natijalar multimedia ilovalarining ertaklarni o'qitishda samaradorligini ko'rsatdi va bu texnologiyalarni ta'lim jarayonida qo'llashning ahamiyatini ta'kidlab o'tdi. Bu natijalar multimedia texnologiyalari orqali ta'lim jarayonini yanada samarali qilish imkoniyatlarini ochib beradi.

Munozara

Ushbu natijalar multimedia ilovalarining ertaklarni o'qitishda samaradorligini aniq ko'rsatadi. O'quvchilar multimedia orqali o'quv jarayonida ko'proq ishtirok etadi, bu esa ularning bilimlarini mustahkamlashga yordam beradi. Ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun multimedia elementlari katta ahamiyatga ega, chunki bu yoshda ular vizual va audio stimullarga ko'proq sezgir bo'ladilar.

O'quvchilarning darslarga bo'lgan qiziqishining oshishi, ularning bilim olish jarayonini yanada samarali qiladi. Multimedia texnologiyalari yordamida darslarni qiziqarliroq qilish imkoniyati, o'quvchilar uchun o'quv jarayonini o'yin kabi his qilish imkonini beradi. Bu esa bolalarning darslarga nisbatan ijobiy munosabatini shakllantiradi va ularning o'qishga bo'lgan qiziqishini oshiradi.

Shuningdek, tushunishni yaxshilashda multimedia elementlari katta rol o'ynaydi. Rasmlar, animatsiyalar va video lavhalar orqali ertaklarning mazmunini yanada aniqroq va tushunarliroq qilish mumkin. Bu esa talabalar uchun murakkab tushunchalarni sodda qilib tushuntirishga yordam beradi. Interaktivlik ham o'quvchilarning bilim olish jarayoniga katta ta'sir ko'rsatadi, chunki ular multimedia ilovalari orqali bevosita hikoyaning bir qismi bo'lishlari mumkin.

O'qituvchilar uchun ham multimedia texnologiyalarining afzalliklari katta. Ular darslarni qiziqarli va samarali o'tkazishlari mumkin. O'qituvchilar intervyularida multimedia texnologiyalarining darslarni o'tishda qo'l kelishi, o'quvchilarning faolligini oshirishi va dars mazmunini oson tushuntirishda yordam berishi haqida ko'p aytib o'tilgan. Bu texnologiyalar o'qituvchilarga

yangi va innovatsion usullar bilan darslarni o'tish imkonini beradi, bu esa ta'lim jarayonini yaxshilaydi.

Xulosa

Multimedia ilovalaridan foydalanish ertaklarni o'qitishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi. Ular o'quvchilarning darslarga bo'lgan qiziqishini oshiradi, tushunishni yaxshilaydi va ta'lim jarayonini interaktiv qiladi. Bu texnologiyalar o'quvchilarning faolligini oshiradi, bilim olish jarayonini qiziqarli qiladi va o'qituvchilarga darslarni samarali o'tkazish imkonini beradi.

Kelgusida multimedia texnologiyalarining ta'limdagi o'rni yanada kengayishi kutilmoqda. Ta'lim tizimiga yangi texnologiyalarni joriy etish va ularni samarali foydalanish, o'quvchilar uchun ta'lim sifatini oshirishga yordam beradi. Bu esa kelajakda bilimli, qobiliyatli va ijodiy fikrlaydigan yosh avlodni tayyorlashda katta ahamiyatga ega. Shu bois, ta'lim tizimida multimedia ilovalarining keng qo'llanilishi va ularning rivojlanishi zarur.

Yuqoridagi tahlillar va natijalar multimedia ilovalarining ertaklarni o'qitishda qanchalik samarali ekanligini ko'rsatadi va ularning ta'lim jarayonida muhim o'rin egallashini tasdiqlaydi. Ta'lim tizimida multimedia texnologiyalarining keng qo'llanilishi orqali bolalarning bilim olish jarayoni yanada boy va qiziqarli bo'lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xasanov N. Multimedia texnologiyalari va ta'lim jarayoni // Ta'lim va fan. 2018. – № 2 (3). – B. 45–53.
2. Usmonova M. Zamonaviy ta'limda multimedia ilovalari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
3. Karimova, D. (2019). Multimedia ta'lim dasturlarini yaratish // Pedagogik mahorat. 2019. – № 4 (1). – B. 67–75.
4. Raxmatov, O. (2017). Multimedia texnologiyalarining ta'limdagi o'rni. Samarqand: Samarqand davlat universiteti nashriyoti.
5. Bo'ronov A. Boshlang'ich sinflarda multimedia vositalaridan foydalanish // O'zbekiston pedagogik jurnali, 2021. – № 3(2). – B. 29–36.
6. Qodirova, Z. (2020). Multimedia yordamida ta'limni interaktiv qilish // Ta'lim innovatsiyalari, 2020. – № 1(4). – B. 12–19.
7. Abduraxmonov, K. (2016). Ta'limda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari. – Toshkent: O'zbekiston davlat nashriyoti.
8. Anderson, R. E. (2003). "Multimedia and its impact on learning" Educational Technology Research and Development, 51(4). – P. 15–23.
9. Mayer, R. E. (2009). Multimedia Learning. Cambridge University Press.
10. Clark, R. C., & Mayer, R. E. (2016). E-Learning and the Science of Instruction: Proven Guidelines for Consumers and Designers of Multimedia Learning. John Wiley & Sons.

ADABIY TA'LIMDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR VOSITASIDA O'QUVCHILARNING BADIY-ESTETIK TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISH

Adashaliyeva Nigora Shuhratjonovna

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi magistranti

Tel: (94)656-91-93, nigoraxon951@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada zamonaviy adabiy ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalar va pedagogik yondashuvlarning ahamiyati tahlil etiladi. O'quvchilarning badiiy-estetik tafakkurini shakllantirishda interaktiv metodlar, raqamli resurslar, kreativ o'qitish uslublarining roli yoritiladi. Shuningdek, adabiyot darslarida badiiy-estetik tafakkurni rivojlantirish o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, badiiy asarlarni tahlil qilish ko'nikmalari o'sishiga innovatsion yondashuvlarning ta'siri ilmiy asosda o'rganiladi.

Kalit so'zlar: Adabiy ta'lim, innovatsion texnologiyalar, badiiy-estetik tafakkur, interaktiv metodlar, raqamli resurslar, kreativ o'qitish.

Annotation: The article analyzes the importance of innovative technologies and pedagogical approaches in the modern process of literary education. It highlights the role of interactive methods, digital resources, and creative teaching techniques in developing students' artistic and aesthetic thinking. Furthermore, the study examines the scientific basis of how innovative approaches contribute to instilling cultural and aesthetic values, fostering independent thinking, and improving students' skills in analyzing literary works during literature classes.

Keywords: Literary education, innovative technologies, artistic and aesthetic thinking, interactive methods, digital resources, creative teaching.

Аннотация: В статье анализируется значение инновационных технологий и педагогических подходов в современном процессе литературного образования. Освещается роль интерактивных методов, цифровых ресурсов, креативных методов обучения в формировании художественно-эстетического мышления учащихся. Также на научной основе изучается влияние инновационных подходов на развитие художественно-эстетического мышления на уроках литературы, самостоятельное мышление учащихся, развитие навыков анализа художественных произведений.

Ключевые слова: Литературное образование, инновационные технологии, художественно-эстетическое мышление, интерактивные методы, цифровые ресурсы, креативное обучение.

Bugungi globallashuv va axborot texnologiyalari rivojlanib borayotgan davrda ta'lim jarayoniga innovatsion yondashuvlarni tatbiq etish dolzarb ahamiyatga ega. Ayniqsa, adabiy ta'lim sohasida o'quvchilarning badiiy-estetik tafakkurini shakllantirish uchun zamonaviy texnologiyalar va interaktiv metodlardan samarali foydalanish zarurati ortdi.

Adabiyot inson tafakkurini, estetik didini, ma'naviy olamini boyituvchi vosita sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli, adabiy ta'limda innovatsion texnologiyalarni joriy etish orqali nafaqat bilim berish, balki o'quvchilarda mustaqil fikrlash, badiiy-estetik qadriyatlarni anglash va baholash ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyati yaratiladi.

Hozirda innovatsion texnologiyalar ta'lim jarayonining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. "Innovatsion texnologiyalar" tushunchasi, asosan, o'quv

jarayoniga yangi metodlar, vositalar, texnikalar va pedagogik yondashuvlarni joriy qilishni anglatadi. Adabiy ta'limda esa innovatsiyalar o'quvchilarning badiiy-estetik tafakkurini, dunyoqarashini rivojlantirish, ularni mustaqil fikrlashga va tahlil qilishga o'rgatish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Adabiyot ta'limi shunchaki ma'lumot yetkazish emas, balki estetik his-tuyg'ular va badiiy tafakkurni shakllantirishning murakkab jarayonidir. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, innovatsion texnologiyalar adabiyot darslarida interfaol muloqot, vizual taqdimotlar, multimedia dasturlari, raqamli platformalardan foydalanish orqali o'quvchilarning o'rganish faoliyatini yanada jonlantiradi. Xususan, raqamli ta'lim platformalari orqali adabiy matnlarni onlayn tahlil qilish, virtual bahslar tashkil etish imkoniyati o'quvchilarning adabiy asarlarni idrok etish va baholash ko'nikmalarini mustahkamlashga xizmat qiladi. Innovatsion yondashuvlar, shuningdek, o'quvchilarda kreativ fikrlash, ijtimoiy-emotsional ko'nikmalar va zamonaviy axborot muhitida mustaqil izlanish olib borish qobiliyatini shakllantirishga yordam beradi.

Badiiy-estetik tafakkurga ega bo'lish insonning adabiy asarlar orqali hayot va san'at hodisalarini estetik idrok etishi, ulardan zavqlanishi, estetik qadriyatlarni anglab yetishi va baholay olish qobiliyatidir. Pedagogika va psixologiyada badiiy-estetik tafakkur tarbiyasi shaxsning ma'naviy kamolotida asosiy omil sifatida qaraladi. Insonning estetik tafakkuri shakllanib, rivojlanib, takomillashib borgan sari uning ijtimoiy-ruhiy, mafkuraviy-g'oyaviy, siyosiy-ma'naviy intilishlari ham tobora tiniqlashib boradi. Tarixan Turkiston xalqlari estetik tafakkurida go'zallik va ezgulik tushunchalari falsafiy-tasavvufiy tamoyillar, milliy qadriyatlar va umuminsoniy mazmun, shuningdek, sodda demokratik va ma'rifatparvarlik g'oyalari bilan uyg'un holda namoyon bo'lganligi o'z-o'zidan ravshan. Ma'rifatparvar allomalar bu an'analarni davom ettirib, ezgulik va go'zallikni yaxlit hodisa tarzida idrok etadilar²¹².

A.N. Leontyevning fikricha, "tafakkur jarayoni estetik his-tuyg'ular bilan chambarchas bog'liq holda rivojlanadi va san'at asarlari orqali inson ongida estetik me'yorlar shakllanadi"²¹³. Shu bois adabiyot ta'limida badiiy-estetik tafakkurni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish zarur.

O'quvchilarning badiiy-estetik tafakkurini shakllantirishda quyidagi usullardan foydalanish yaxshi samara beradi:

- Badiiy asarlarni chuqur tahlil qilish: asarning badiiy tasvir vositalari, obrazlar tizimi, kompozitsion qurilishini tahlil qilish o'quvchilarning estetik idrokini o'stiradi;
- Interaktiv metodlardan foydalanish: rolli o'yinlar, ijodiy yozuv mashg'ulotlari, adabiy viktorinalar orqali o'quvchilarda badiiy fikrlashni faollashtirish mumkin;

²¹²Umarov E, Karimov R va boshqalar. Estetika asoslari. – Toshkent: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – 5-b.

²¹³Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – с. 74.

- Multimedia va vizual texnologiyalarni jalb etish: adabiy asarlarning ekranlashtirilgan variantlarini tomosha qilish, san'at va adabiyot o'rtasidagi bog'liqlikni ochib berish estetik his-tuyg'ularni kuchaytiradi;

- Kreativ topshiriqlar berish: matn asosida yangi syujet yaratish, asar qahramonlariga xat yozish, zamonaviy kontekstda hikoya qilish kabi mashg'ulotlar o'quvchilarning ijodiy-estetik tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Bunday yondashuvlar yordamida o'quvchilar nafaqat badiiy asarlarni o'qiydi, balki ularni chuqur anglaydi, his etadi va o'z estetik dunyoqarashini shakllantiradi. Shu orqali adabiy ta'limning tarbiyaviy va estetik vazifalari to'liq amalga oshiriladi.

Zamonaviy adabiy ta'lim jarayonida interaktiv metodlar va raqamli resurslardan foydalanish ta'lim samaradorligini oshirishning muhim vositasi sifatida qaralmoqda. An'anaviy uslublardan farqli ravishda, interaktiv metodlar o'quvchilarni faol o'rganishga, mustaqil fikr bildirishga va ijodiy izlanishga undaydi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, interaktiv metodlar orqali o'tkazilgan adabiyot darslari o'quvchilarning dars jarayoniga qiziqishini 40–60 foizga oshiradi. Bu natijalar adabiy ta'limda yangi yondashuvlarni tatbiq etish zaruratini yana bir bor tasdiqlaydi.

Adabiy ta'limda qo'llanilsa, samara beradigan asosiy interaktiv yondashuvlar quyidagilardan iborat:

- Kichik guruhlardagi muhokamalar: o'quvchilarni kichik guruhlariga bo'lib, adabiy asardagi muammolarni birgalikda tahlil qilish va ularga yechim topish;

- Rolli o'yinlar: asar qahramonlari rolini ijro etish orqali badiiy obrazlarni chuqurroq anglash va his qilish;

- Debatlar va ochiq fikrlar: adabiy asar mavzusi yoki qahramonlari haqida bahs-munozaralar o'tkazish orqali o'quvchilarning analitik tafakkurini rivojlantirish;

- Raqamli resurs va vositalar ham adabiy darslarni yanada samarali va qiziqarli qilish imkonini beradi;

- Elektron platformalar: online testlar, viktorinalar, adabiy loyihalar yaratishda yordam beradi.

- Audio va video materiallar: audio kitoblarni eshitish, ekranlashtirilgan variantlarni tahlil qilish orqali natijaga erishiladi;

- Virtual kutubxonalar va raqamli ensiklopediyalar: o'quvchilarga mustaqil o'rganish uchun keng imkoniyat yaratadi.

Tajribalar shuni ko'rsatmoqdaki, raqamli resurslar yordamida tashkil etilgan adabiy tahlil mashg'ulotlari o'quvchilarning o'z fikrini ifoda etish va matnni tahlil qilish qobiliyatini sezilarli darajada rivojlantiradi.

Metodist Q. Husanboyevaning fikriga ko'ra, "adabiyot darslarida o'rganish uchun taqdim etilgan har qanday asar – u ertak yoki doston bo'ladimi, maqol yoki matal bo'ladimi, didaktik tahlilga tortilmas, mazmun mohiyatiga kirilmas,

o'quvchilar orasida muhokama qilinmas ekan, ularning samaradorlik darajasi hamisha past bo'ladi"²¹⁴. Professor Qozoqboy Yo'ldoshev tomonidan bu borada quyidagicha fikr bildirilgan. "Aslida adabiyot tarixiga daxldor biror dalilni sharillatib aytib bera oladigan, ammo ma'naviyatida ezgu fazilatlar bo'lmagan o'quvchidan ko'ra badiiy asarlarning qahramonlariga xos insoniy fazilatlarni o'z tabiatiga singdirgan, sirtdan qaraganda, nafaolday tuyuladigan o'quvchilar jamiyatimiz uchun ko'proq zarurdir"²¹⁵. Chindan ham o'qigan badiiy asar zamiridagi estetik jozibani his qilgan o'quvchida ezgu ma'naviy va intellektual sifatlar shakllanishi oson kechadi.

Umumta'lim maktablarining 9-sinf adabiyot o'quv dasturida "Alpomish" dostonini o'rganish rejalashtirilgan. Folklorshunos J. Eshonqulov "Alpomish" dostoni haqida shunday deydi: "Ta'bir joiz bo'lsa, ushbu dostonni xalqimizning ko'hna marosimlar, urf-odatlar, irim-sirim, tabularning "qomusi" deb atash mumkin. Chunki hech bir eposda xalqimizning maishiy hayoti bunchalik keng ko'lamda badiiy ifodasini topmagan"²¹⁶. Shunga ko'ra, "Alpomish" dostoni orqali o'quvchilarning adabiy bilimlarini chuqurlashtirish, mustaqil fikrlash va o'ziga xos estetik didini shakllantirishda adabiy ta'limda quyidagi kreativ metodlardan foydalanish mumkin:

1. Erkin syujet yaratish. Bunda o'quvchilarga "Agar Alpomish Boysunga yetib bormaganida voqealar qanday rivojlanardi?" yoki "Oybarchin shart qo'ymaganda qanday o'zgarishlar bo'lar edi?" kabi savollar beriladi. Bu orqali o'quvchilar dostonidagi syujet chiziqlari ustida mustaqil fikrlaydi, voqealarni alternativ tarzda rivojlantirishga o'rganadi.

2. Asar qahramonlariga xat yozish. O'quvchilardan Alpomishga, Oybachinga yoki Qaldirg'ochga xat yozish so'raladi. Bu orqali o'quvchilar qahramonlarning ruhiy dunyosini chuqurroq his etadilar, hamdardlik tuyg'ulari shakllanadi.

3. Adabiy kompozitsiyalar yaratish. O'quvchilarga doston asosida esse, hikoya yoki sahna ko'rinishlari yaratish topshiriladi. Masalan, asardagi ijtimoiy muammolar haqida esse yoki Alpomishning zindondagi hayoti haqida qisqa hikoya yozish orqali o'quvchilarda ijodkorlik qobiliyatlari ham shakllanadi.

4. San'at va adabiyot integratsiyasiga erishish. "Alpomish" dostoni o'qilgach, o'quvchilardan matn asosida sahna ko'rinishi tayyorlash, Alpomish va Oybachin tasvirini chizish yoki asardagi jangovar sahnalar uchun musiqa tanlash topshiriladi. Bu esa adabiy matnni har jihatdan estetik idrok qilish imkonini beradi.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, adabiy ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalar va kreativ metodlardan samarali foydalanish o'quvchilarning

²¹⁴ Husanboyeva Q, Niyozmetova R. Adabiyot o'qitish metodikasi. – Toshkent: Innovatsiya-ziyo, 2022. – 390 b

²¹⁵ Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 42-б.

²¹⁶ Sharipova M. "Alpomish" dostoni – o'zbek xalqi tarixi badiiy ifodasi //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.uz). – 2020. – Т. 1. – №. 1.

badiiy-estetik tafakkurini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Innovatsion yondashuvlar, xususan, interaktiv usullar, raqamli resurslar va ijodiy faoliyatlarga asoslangan mashg'ulotlar orqali o'quvchilarning adabiy asarlarni idrok etish, tahlil qilish va baholash ko'nikmalari sezilarli darajada oshadi. Badiiy-estetik tafakkurning shakllanishi esa shaxsning ma'naviy-axloqiy kamoloti, estetik didi va mustaqil fikrlash salohiyati rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shunday qilib, adabiy ta'limda innovatsion yondashuvlar va kreativ metodlarning faol tatbiqi orqali o'quvchilarning badiiy-estetik tafakkurini shakllantirish va rivojlantirish bo'yicha istiqbolli natijalarga erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Husanboyeva Q, Niyozmetova R. Adabiyot o'qitish metodikasi. – Toshkent: Innovatsiya-ziyo, 2022. – 390 b.
2. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 130 с.
3. Umarov E, Karimov R va boshqalar. Estetika asoslari. – Toshkent: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – 208 b.
4. Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 151 б.
5. Sharipova M. "Alpomish" dostoni – o'zbek xalqi tarixi badiiy ifodasi //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.uz). – 2020. – Т. 1. – №. 1.

5–6-SINF ADABIYOT DARSLARIDA O'QUVCHILARNING IJODIY QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISH

Beknazarova Farida Matraxim qizi

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
4-bosqich talabasi*

Annotatsiya

Ushbu maqolada 5–6-sinf o'quvchilari bilan olib boriladigan adabiy ta'limning ijodiy salohiyatni yuzaga chiqarishdagi o'rni, samarali pedagogik metodlar, interfaol yondashuvlar va amaliy mashg'ulotlar asosida tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada o'quvchilarning kognitiv va emotsional rivojlanishini uyg'un holda qo'llab-quvvatlovchi metodik vositalar, kreativ fikrlashni rag'batlantiruvchi topshiriq va texnologiyalar tavsiflangan. O'tkazilgan tajribalar asosida berilgan tavsiyalar o'quvchilar bilan adabiyot darslarini ijodiy asosda tashkil qilishda muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: adabiyot darsi, ijodiy qobiliyat, innovatsion metod, muammoli ta'lim, drammatizatsiya, refleksiya, vizual materiallar.

Аннотация

В данной статье рассматривается роль литературного образования в 5–6 классах в раскрытии творческого потенциала учащихся. Подробно анализируются эффективные педагогические методы, интерактивные подходы и практические задания. Особое внимание уделяется методическим средствам, поддерживающим когнитивное и эмоциональное развитие школьников, а также заданиям и технологиям,

стимулирующим креативное мышление. На основе проведённых экспериментов даны рекомендации по организации творчески ориентированных уроков литературы.

Ключевые слова: урок литературы, творческие способности, инновационные методы, проблемное обучение, драматизация, рефлексия, визуальные материалы

Abstrakt

This article explores the role of literature education in grades 5–6 in fostering students' creative potential. It analyzes effective pedagogical methods, interactive approaches, and practical exercises. The paper also describes methodological tools that support the cognitive and emotional development of learners, as well as tasks and technologies aimed at stimulating creative thinking. Based on conducted experiments, practical recommendations are offered for organizing literature lessons with a creative focus.

Keywords: literature lesson, creative abilities, innovative methods, problem-based learning, dramatization, reflection, visual materials.

Bugungi globallashuv davrida ta'lim tizimida o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan, adabiyot ta'limida ijodiy faoliyatni shakllantirish, o'quvchilarning individual qobiliyatlarini ro'yobga chiqarish muhim vazifa hisoblanadi. Dunyo miqyosida boshlang'ich ta'lim jarayoniga kreativ yondashuvlar, lingvodidaktik tamoyillar, kontrastiv lingvistika asosida ta'lim mazmunini boyitish bo'yicha turli amaliy tajribalar joriy qilinmoqda. Xalqaro tashkilotlar, jumladan, YUNESKO tomonidan ishlab chiqilgan 2030-yilgacha mo'ljallangan ta'lim strategiyasida sifatli ta'lim – bu nafaqat savodxonlik va hisob-kitob malakalari, balki tahlil qilish, muammolarni hal etish, muloqot qilish va ijodiy fikrlash kabi ko'nikmalarni shakllantirish vositasi sifatida talqin etilmoqda [1].

Mamlakatimizda ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish bo'yicha olib borilayotgan islohotlar natijasida boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning bilim olish ehtiyoji, ijodiy fikrlash salohiyatini oshirish, ularni milliy va umumbashariy qadriyatlarga sodiq, faol, mustaqil fikrlaydigan shaxs sifatida tarbiyalashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan, "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi"da ta'lim jarayonini individuallashtirish, o'quvchilarning yosh xususiyatlarini inobatga olgan holda ijodiy faoliyatga yo'naltirish tamoyillari ilgari surilgan [2].

O'zbekistonlik va xorijiy olimlarning fikriga ko'ra, har bir insonda o'ziga xos qobiliyatlar mavjud bo'lib, ular ma'lum faoliyatni muvaffaqiyatli bajarishda muhim ahamiyatga ega. Shu boradagi tadqiqotlar E.G'oziyev, M.G.Davlatshin, B.R.Kadirov, V.A. Krutetskiy, S.L.Rubinshteyn kabi mutaxassislar tomonidan chuqur o'rganilgan. S.L. Rubinshteynning ta'rificha, qobiliyat – bu shaxsning biror ijtimoiy ahamiyatga ega faoliyatni samarali ado etishini ta'minlaydigan individual sifatlar to'plamidir. Unga ko'ra, qobiliyatlar insonning bilim, malaka va tajriba bilan birgalikda shakllanib boruvchi shaxsiy jihatlaridir. Rubinshteyn shuni ta'kidlaydiki, insonning rivojlanishi – bu faqat bilim orttirish emas, balki aynan qobiliyatlarni rivojlantirish jarayonidir. Ijodiy qobiliyatlar masalasi psixologiya fanida eng dolzarb va qiziqarli yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Bu yo'nalishda qadim zamonlardan to hozirgi kungacha ko'plab olimlar ilmiy izlanishlar olib borgan. Sharq mutafakkirlari Forobiy, Beruniy va Ibn Sino, G'arb

olimlari A. Bine, F. Galton, T. Simon, U. Ollport, K. Rodgers, shuningdek, rus psixologlari B.M.Teplov, S.L. Rubinshteyn, V.N. Myasishev ijodiy salohiyat tabiatini chuqur tahlil qilganlar. O'zbek olimlari orasida E. G'oziyev, R. Gaynutdinov, B. Kodirov va boshqalar ijodiy tafakkur masalasini chuqur o'rganib chiqishgan.

Ijodkorlik deganda insonning yangicha fikrlashi, noodatiy yondashuvlar asosida yangilik yaratishi tushuniladi. Bu jarayon erkin fikr yuritish, muammolarga o'ziga xos yondashish, har xil yo'llar bilan yechim topa olish kabi jihatlarni o'z ichiga oladi. Bu xususida, Q. Husanboyevaning ushbu fikrlarini keltirib o'tish joiz: "Kashfiyotning lazzati qanchalar totli ekanini har bir odam biladi. Mana shu lazzatni vaqtiliq tuyish imkonini o'quvchilarga ham berish kerak. Kashf etish lazzati o'quvchini asar mohiyatiga chuqurroq kirishga, yangi-yangi topilmalar qilishga undaydi. Odam o'ziga huzur bergan ishni yana va yana qilgisi, uni chuqurlashtirishi, o'sha huzurni qayta tuygisi keladi. Adabiyot darslarining insonga xos bo'lgan mana shunday tabiiy sifatlar bilan hamohang kechishi o'quvchi shaxsiyatida fikr kishisini tarbiyalaydi" [3: 67-b.]. Sh. Boltayevaning fikricha, insonning ijodiy faoliyati va intuitiv fikrlash jarayoni bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Ijodiy faoliyatning barcha ko'rinishlari, shuningdek, muammolarni hal qilish va yangi g'oyalarni amalga oshirishda intuitsiyaning o'rni katta. Bunda, odamning mehnatidan qoniqishi, yangi yondoshuvlar yaratishga intilishi va muammolarga amaliy yechimlar topishga qaratilgan harakatlari ijodiy faoliyatning asosiy komponentlaridan sanaladi. Shuningdek, o'rgangan bilimlar va ko'nikmalarni yangi vaziyatlarga moslashtirish, muammoning aniq bo'lmagan tomonlarini o'rganish va o'ziga xos yechimlarni topish ham ijodiy jarayonning ajralmas qismidir [4: 10-b.].

"Ijod" tushunchasi ko'pincha yangi, noyob, original fikr yoki mahsulot yaratish bilan bog'liq bo'lib, bu inson tafakkurining yuqori bosqichini aks ettiradi. Psixologik adabiyotlarda "ijodiy qobiliyat" tushunchasiga turlicha yondashuvlar mavjud. Masalan, B.M. Teplov bu tushunchani inson faoliyatida yuqori natijalarga erishishni ta'minlovchi individuallikka xos xususiyat deb ta'riflaydi. S.L. Rubinshteyn esa ijodiy qobiliyatni faoliyat jarayonida shakllanuvchi shaxsiy sifat deb hisoblaydi. Bu yondashuvlarga ko'ra, ijodiylik insonning tug'ma xususiyati bo'lishi mumkin bo'lsa-da, uni rivojlantirish mumkin va zarur.

Ijodiy fikrlash esa bir muammoga turli rakursdan yondashish, noan'anaviy fikrlar bildirish va original qarorlar topishni anglatadi. Ijodiy jarayon fikrlash bilan ajralmas tarzda bog'liqdir. Fikrlash va ijod jarayonlari o'rtasidagi o'zaro ta'sir rang-barang va takrorlanmas bo'lib, ularning o'ziga xos xususiyatlarini aniq tasvirlash juda murakkabdir. Adabiyot fani o'z tabiatiga ko'ra o'quvchilarda badiiy-estetik didni shakllantirish, ularning ruhiy olamini boyitish, dunyoqarashini kengaytirish bilan birga, ijodiy fikrlashga keng imkoniyat yaratadi. Asar tahlili, obrazlar ustida fikr yuritish, muallif g'oyasini anglash va baholash jarayoni o'quvchidan faollikni, mustaqillikni va ijodiy yondashuvni talab qiladi.

Adabiyot darslarida ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish quyidagi yo'llar orqali amalga oshiriladi:

- badiiy asarlar asosida muammoli savollarni tahlil qilish, ularga turli nuqtai nazardan yondashish;
- obrazlar tahlili orqali o'quvchilarning tasavvurini kengaytirish;
- muallif g'oyasini izlab topishga yo'naltirilgan savollar berish;
- she'r yoki hikoya yozishga undovchi ijodiy topshiriqlar berish;
- dramatik sahnalarni sahnalashtirish orqali matnga o'ziga xos yondashuvni rivojlantirish.

Bu usullar o'quvchilarning o'z fikrini erkin ifoda etishiga, adabiy materialni chuqur anglashiga va shaxsiy ijodiy qarashlarini shakllantirishga yordam beradi. Ayniqsa, o'quvchilarni darsda faol ishtirok etishga undovchi interfaol metodlar – roliklar tayyorlash, dramatizatsiya, fikrlar bahsi – ularning ijodiy salohiyatini yuzaga chiqarishda samarali hisoblanadi.

O'quvchilarning kognitiv va emotsional salohiyatini birgalikda rivojlantirish uchun pedagoglar o'z faoliyatida quyidagi metodik yondashuvlarni qo'llashlari zarur:

➤ Muammoli ta'lim metodi – o'quvchini mustaqil izlanishga, savollar berishga, muammoni yechishga undaydi. Bu metod kognitiv tafakkurni faollashtiradi, ayni vaqtda o'z fikrini asoslab berishga undaydi, bu esa o'z-o'zini anglashni kuchaytiradi [5].

➤ Rolga kirish (dramatizatsiya) – o'quvchilarni ijtimoiy vaziyatlarda turli rollarda sinab ko'rish imkonini beradi. Bu emotsional jihatdan empatiyani, o'zini boshqalarning o'rniga qo'yib ko'rish qobiliyatini rivojlantiradi.

➤ Interfaol metodlar (klaster, akvarium, debat) – o'quvchilar o'z fikrini bildirishga, eshitishga, tahlil qilishga o'rganadilar. Bu metodlar muloqot va emotsional savodxonlikni shakllantiradi.

➤ Refleksiya texnikalari – dars yakunida o'quvchi o'zining bugungi holatini, kayfiyatini, o'zlashtirgan bilimni baholaydi. Bu usul emotsional anglashuvni kuchaytiradi, shaxsiy rivojlanishga zamin yaratadi [6].

Innovatsion pedagogik texnologiyalar va interfaol metodlarning ta'lim jarayonidagi o'rni beqiyosdir. Ular o'quvchilarning faolligini oshiradi, bilim olish jarayonini yanada qiziqarli va samarali qiladi, shuningdek, o'quvchilarning ijodiy salohiyatini rivojlantiradi. Shu sababli, zamonaviy ta'lim tizimida ushbu metodlar va texnologiyalarni yanada kengroq qo'llash zarurati mavjud. Innovatsion metodlarga quyidagilarni misol qilishimiz mumkin:

“Aqliy hujum” metodi – bu o'quvchilarning fikrlash qobiliyatini faollashtirish, ulardagi erkin fikrlash jarayonini rag'batlantirishga qaratilgan metoddir. Bu metod, ayniqsa, badiiy asarlarni tahlil qilish, obrazlarni baholash yoki muallif g'oyasini tushunish jarayonida juda samarali hisoblanadi.

“Klasterni yaratish” metodi bu o'quvchilarning fikrini guruhlab, ularni mantiqiy bog'liqlik asosida joylashtirish imkonini beradi. Ushbu metod, ayniqsa, she'r tahlilida, leksik va semantik tahlilda, muammoli savollarga javob izlashda foydalidir.

“Rol o'ynash” usuli o'quvchilarni asar ichiga chuqurroq kirib borishlariga, obrazlarni o'zlashtirishlariga xizmat qiladi. Ushbu metod dramalarni, hikoya yoki romanlardan olingan sahnalarni jonlantirishda muhim ahamiyatga ega.

Vizual materiallar – rasmlar, diagrammalar, videolar, slaydlar, xaritalar kabi ko'rgazmali vositalar – o'quvchilarning tasavvurini boyitadi va badiiy matnni chuqurroq anglashga yordam beradi. Bu borada Boqijon To'xliyev “Ko'rish va eshitish bilan bog'liq bo'lgan ko'rgazmalilik o'quvchidagi ijodiy tasavvurni faollashtirish bilan omuxtalashib sinfdagi adabiy asar tahliliga jiddiy ijobiy ta'sir ko'rsata oladi” – deb ta'kidlaydi [7: 140-b.]. Ayniqsa, she'r yoki nasriy asar tahlilida tasviriy san'at asarlarini qo'shish orqali o'quvchilar o'zida mavjud bo'lgan obrazni yanada jonlantiradilar.

Quyida o'quvchilarning ijodiy qobiliyatini rivojlantirish uchun berilgan bir nechta topshiriq va zamonaviy metodlardan na'munalar keltiramiz:

1. **She'riy parchalarni nasrga aylantirish.** Ushbu metod 5-sinf o'quvchilari bilan birgalikda olib boriladi. O'quvchilar Erkin Vohidovning “Matmusaning tandiri” she'rini nasrga aylantirishadi. Ushbu metod 3 bosqichda olib boriladi:

- ✓ tushuntirish bosqich;
- ✓ tayyorlov bosqichi;
- ✓ nasrga aylantirish bosqichi.

Tushuntirish bosqichi – ushbu bosqichda metod haqida tushunchalar beriladi. She'r mazmuni va badiiy vositalari tahlil qilinadi.

Tayyorlov bosqichi – she'r soddalashtirilib, undagi asosiy g'oyalar ajratib olinadi.

Nasrga aylantirish bosqichi – o'quvchilar she'r mazmunidan chetlashmagan holatda, o'z so'zlari bilan uni nasrga aylantirishadi.

O'quvchilarning ishlari yig'ib olinadi. Xato va kamchiliklari aniqlanadi.

Bu metod o'quvchilarni yaratuvchanlikka undashi va so'z qo'llash mahoratini oshirishi bilan ajralib turadi. Ushbu metod barcha sinf o'quvchilarning ijodiy qobiliyatini rivojlantirishda samarali hisoblanadi.

2. **Rasm asosida hikoya yaratish.** O'quvchilarga “Sehrli eshik” mavzusida hikoya yaratish topshirig'i beriladi. Ularga hikoya uchun suratlar taqdim etiladi. Ushbu suratlar asosida o'quvchilar ertak yaratishadi.

Hikoya quyidagi mezonlar asosida baholanadi:

- hikoyaning mazmuni va ijodkorligi;
- hikoyaning tuzilishi;
- qahramonlar va ularning tasviri;
- til va uslub;
- grammatika va imlo;
- rasm bilan bog'liqlik va tafsilotlarni ishlatish.

3. Aqliy hujum metodi. Ushbu metod Artur Konan Doylning "Mallalar uyushmasi" hikoyasi asosida tashkil etiladi. Hikoya o'quvchilar tomonidan o'qib tugatilganidan so'ng, ularga quyidagi savollar beriladi:

- Agar Jeybz Uilsonning kotibi "malla emas, balki soqolli" odam bo'lsa, syujet qanday o'zgarardi?
- Hozirgi kunda Xolmsning "so'nggi ish"ga oid dalillarni to'plash usullari qanday texnologiyalar bilan almashtirilishi mumkin?
- Hikoyadagi "qo'ng'iroq arqoni" va "ventilyator" kabi dalillar bo'lmasa, Xolms qanday usullar bilan jinoyatni fosh qilardi?
- Agar siz Sherlok Xolms bo'lsangiz, qanday dalillarni birinchi bo'lib qidirgan bo'lardingiz?
- Sherlok Xolms nima uchun har :m diqqat bilan eshitishga ahamiyat beradi?
- Hikoya sizga yoqdimi? Nega?

Xulosa qilib aytganda, adabiyot darslarida qo'llaniladigan ijodiy metodlar – bu o'quvchilarning shaxsiy intellektual rivojiga yo'naltirilgan, ularni fikrlashga, tahlil qilishga, muhokama yuritishga va eng asosiysi, ijod qilishga undovchi vositalardir. Har bir metod o'ziga xos bo'lib, ularni mos ravishda qo'llash, bir-biriga uyg'unlashtirish o'qituvchining bilimdonligi va pedagogik mahoratini namoyon qiladi. Natijada, bunday darslar orqali o'quvchi shunchaki adabiy bilim emas, balki hayotga nisbatan o'zining shaxsiy qarashini shakllantiradi, bu esa uni chinakam ijodiy shaxs sifatida voyaga yetkazadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Incheon Declaration/education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all (Word Education Forum, 19-22 may 2015, Incheon, Republic of Korea).

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-son Farmoni. – Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 06/19/5712/3034-son, 29.04.2019-y.

3. Хусанбоева Қ. П. Адабий таълим жараёнида ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатишнинг илмий методик асослари: Пед. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2006. – 67-б.

4. Болтаева Ш. Бошланғич таълимда ўқувчилар ижодий фаолиятини ривожлантиришнинг ташкилий педагогик асосларини такомиллаштириш: Пед. фан. фалс. док. (PhD) ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2019. – 10 б.

5. Jo'rayev M. Muammoli ta'lim va uning samarasi. Andijon davlat universiteti jurnali, 2020.

6. Karimova N. Refleksiya texnikalari: nazariya va amaliyot. Innovatsion pedagogika, 2022.

7. To'xliyev B. Adabiyot o'qitish metodikasi – Toshkent, Yangi asr avlodi, 2010. – 151 b.

DARSLIKLARDA BERILGAN HIKOYA NAMUNALARINI O'QITISH METODIKASI

Botirova Nigora Nurulla qizi

*Tayanch doktorant, Ta'lim-tarbiya nazariyasi va metodikasi yo'nalishi,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada darsliklardan o'rin olgan hikoya janriga xos asarlarning o'qitish metodikasi xususida so'z yuritiladi. Zamonaviy ta'limda hikoyalarni o'qitishda zamon talabiga mos metodlarni tanlash dars jarayonining sifatli bo'lishini ta'minlashi bilan birgalikda o'quvchilarni ham ushbu jarayonga to'la-to'kis jalb eta olish imkoniyatini beradi. Hikoyalarni o'quvchilarga tushuntirishda uning har bir detalliga alohida e'tibor berish, ularning hikoya mazmunini to'la-to'kis anglashlariga sharoit yaratish, shuningdek, zamonaviy metodologiya va dars o'rtasidagi aloqadorlikni ta'minlash har bir pedagog oldida turgan muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Shuni ham alohida qayd etish lozimki, darsliklarda berilgan hikoyalarni o'qitishda o'ziga xos metodik uslubiya'tni tanlay olish hikoyalarning struktur xususiyatlarini ochib berishga imkon yaratadi. Ta'kidlash lozimki, texnika va texnologiyalar taraqqiy etayotgan bir davrda hikoyalarni o'qitishda ushbu vositalarni ham jalb eta bilish ham o'qituvchining pedagogik mahoratidan dalolat beradi.

Kalit so'zlar: adabiyot ta'limi, metodika, hikoyalarni o'qitish, zamonaviy yondashuv, texnologiya, imkoniyat.

Абстрактный. В статье рассматривается методика преподавания произведений повествовательного жанра, включенных в учебники. В современном образовании выбор современных методов преподавания историй не только обеспечивает качество процесса обучения, но и позволяет учащимся быть полностью вовлеченными в этот процесс. Одна из важных задач, стоящих перед каждым учителем, — уделять особое внимание каждой детали при объяснении учащимся рассказов, создавать условия для полного понимания ими содержания рассказа, обеспечивать связь современной методики с уроком. Следует также отметить, что выбор определенного методического подхода при обучении по рассказам, изложенным в учебниках, позволяет раскрыть структурные особенности рассказов. Следует отметить, что в эпоху развития технологий способность включать эти инструменты в обучающие истории также является свидетельством педагогического мастерства учителя.

Ключевые слова: литературное образование, методология, обучающие истории, современный подход, технология, возможность.

Abstract. This article discusses the teaching methodology of works of the narrative genre included in textbooks. In modern education, the choice of methods that meet the requirements of the time in teaching stories not only ensures the quality of the lesson process, but also allows students to be fully involved in this process. Paying special attention to every detail when explaining stories to students, creating conditions for their full understanding of the content of the story, as well as ensuring the connection between modern methodology and the lesson are important tasks facing every teacher. It should also be noted that choosing a specific methodological approach in teaching stories given in textbooks makes it possible to reveal the structural features of stories. It should be noted that in an era of developing technology, the ability to involve these tools in teaching stories also indicates the pedagogical skills of the teacher.

Keywords: literature education, methodology, teaching stories, modern approach, technology, opportunity.

Barchamizga ma'lumki, bugungi kunda darsliklarga kiritilayotgan badiiy asarlar zamon talabiga mos va mutanosib bo'lishi muhim ahamiyat kasb etadi. Sababi, tanlangan har bir asar o'quvchilarning teran fikrlashi, mulohaza yuritishi, o'zligini anglash, milliy mentalitet tuyg'ularini his qila olish kabi jihatlarni o'zida namoyon etadi. Asar o'qilganda yuqorida ta'kidlangan har bir jihat o'quvchilarning tafakkur olamida in'ikos etishi adabiyot fani oldida turgan dolzarb masala hisoblanadi. Ana shunday jihatlarni o'zida aks ettirgan janrlardan biri bu hikoya janri sanalib, ushbu maqolamizda darsliklarga kiritilgan hikoya janriga oid asarlarni o'qitish metodikasi xususida so'z yuritamiz.

Hikoya hajman kichik asar hisoblanib, ular, odatda, "kishi hayotida bo'lgan bir epizodni tasvir etadi. Uning mazmunini ertakdagidan ortiqroq hayotiydir" [Султонов, 1980; 225]. Maktab darsliklarida berilgan hikoyalarni o'qitishda hikoya mazmunini e'tiborga olish, asar leksemasi ustida ishlash, matn mohiyatini anglash, hikoyaning tahliliy xususiyatlariga diqqat qilish va asar haqida xulosa chiqarish kabilar dars jarayonida foydalaniladigan an'anaviy usullar hisoblanadi. Ular asar va o'quvchi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni yuzaga keltirishga xizmat qiladi. Shuningdek, hikoya matni ustida ishlash jarayonida ushbu jihatlar ham e'tiborga olinishi an'anaviy metodologik yondashuvning o'ziga xos yo'sini sifatida namoyon bo'ladi:

- “1. Matn mazmuni yuzasidan o'qituvchi savollariga javob berish.
2. Hikoya matni asosidagi savol-topshiriqlarni bajarish.
3. Hikoya mazmuni yuzasidan o'quvchilarning savollar tuzishi.
4. Hikoya mazmuniga mos rasmlar chizish.
5. Hikoya matnini qismlarga bo'lish.
6. Har bir qismga sarlavha topish.
7. Hikoyaga reja tuzish.
8. Reja asosida qayta hikoyalash (to'liq, qisqartirib va ijodiy qayta hikoyalash).

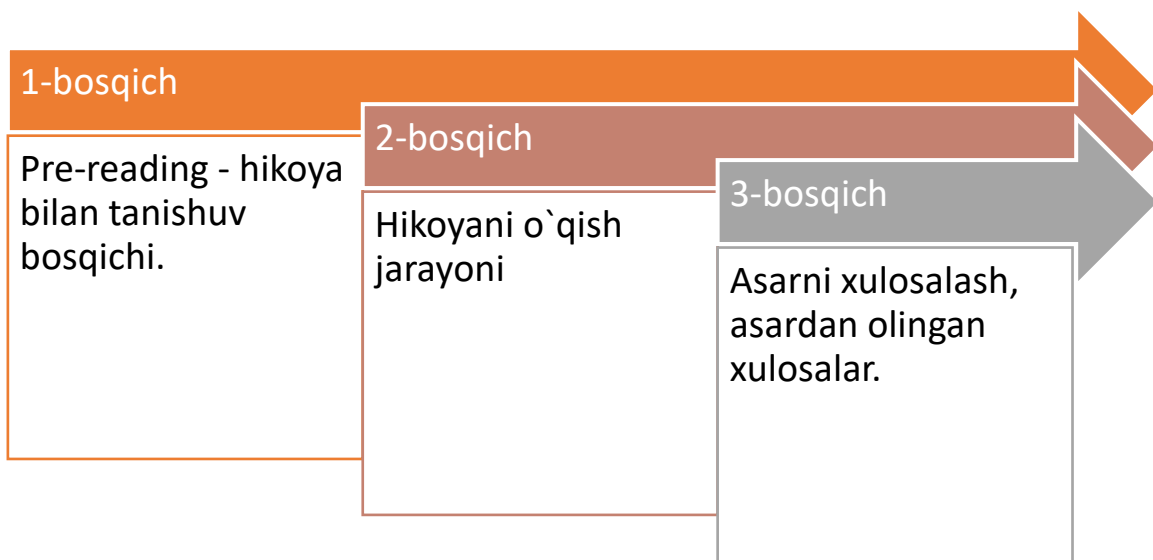
9. Reja asosida bayon yozish [<https://muhaz.org/maruza-mavzu-hikoya-janridagi-asarni-oqitish-metodikasi-sheriy.html>].

Keltirilgan tahlil namunasidan ko'rinib turibdiki, an'anaviy ta'limda hikoya matni bilan ishlash ustuvor vazifa sanaladi. Ammo zamonaviy metodologiya o'zida an'anaviy tahlil namunalarini mujassam etishi bilan birgalikda mazmun uyg'unligi, asar mohiyatini o'quvchilarga yetkazish kabi jihatlarni ham namoyon etmoqda. Bu esa bugungi ta'limning naqadar tizimli xarakterga ega ekanligidan dalolat beradi. Biz esa ushbu maqolamizda darsliklarda keltirilgan hikoyalarni o'qitishning an'anaviy va zamonaviy usullari intergatsiyasiga asoslangan metodlarni bayon etishga harakat qilamiz.

Darsliklarda keltirilgan hikoyalar bilan tanishish jarayoni uch bosqichdan iborat:

1-diagramma.

Hikoya janriga xos asarlar bilan tanishish tadrijiy bosqichlari

1-bosqich, ya'ni pre-reading bosqichida o'quvchi asarni o'qishdan oldin bo'ladigan jarayonlar bilan tanishadi. Bunda asarni qay tartibda o'qish mumkin, qanday usullardan foydalaniladi va shu kabi savollar ushbu bosqichning o'ziga xos xususiyati hisoblanadi. Buni quyidagi diagramma orqali aks ettirish maqsadga muvofiq:

2-diagramma.

Hikoya janriga oid asarlar bilan bog'liq pre-reading, ya'ni oldindan o'qish jarayoni

Asar qanday ekanligi xususida xayolan tasavvur qilish, asarni ko'z oldiga keltirish, ya'ni vizualizatsiya

O'z-o'zi bilan asar haqida savol-savol javob qilish: nega asar bu shaklda boshlangan, nega bu qahramonlar obraz sifatida tanlangan?

Hikoya mazmunini hayotiy voqealarga (atrof-muhitida sodir bo'layotgan voqealarga bog'lash) o'zaro qiyoslash

Ushbu pre-reading jarayonini Umumta'lim maktablarining 5-sinflari uchun mo'ljallangan Adabiyot darsligiga kiritilgan Isajon Sultonning "Otamga nimadir bo'ldi..." hikoyasi asosida ko'rib chiqamiz. Asarning pre-reading qismi yuqorida keltirilgan diagrammada qayd etilgan ma'lumotlar asosida bosqichma-bosqich olib boriladi, ya'ni o'quvchilar ushbu asarning nima haqidagi ekanligini aniqlashlari o'zlariga havola etiladi – ular asar xususida o'z taxminiy fikrlarini aytishlari, asarning qanday mazmunda ekanligini farazan o'ylashlari, shuningdek, asar nomi borasida uning nega bu tarzda tanlanganligining o'ziga xos mulohazalarini bildirishlari mumkin. Asar matni bilan tanishish va keyingi bosqich – asardan xulosa olish – o'zaro uzviy aloqadordir. Ushbu jarayonlardan so'ng o'quvchilar kontekst bilan ishlash va hikoyaning tub mohiyatini anglash borasida metodologik topshirishlar birin-ketin bajariladi.

Hikoyalar o'qitish metodikasidan ayrim namunalar

1-metod. "Mo'yqalam" metodi

Ushbu metodga ko'ra o'quvchilar Isajon Sultonning "Otamga nimadir bo'ldi..." hikoyasidagi obrazlar hissiyotlarini turli ranglarda tasvirlashlari lozim. Jarayonda ranglar va hissiyotlar uyg'unligini aks etadi. Obrazlar kayfiyati, ularning ruhiyat olami tanlangan ranglarga muvofiq holda tasvirlanadi, masalan:

Qaysi obraz?	Qanday rangda tasvirlash mumkin?	Ushbu rang tanlanganligining sababi nimada, asar asosida izohlang.
Ota	Ko'k – soflik timsoli	Bolalarining kelajagi uchun mas'ul obraz: "Otam o'sha olisdagi o'lkalar haqida hikoya qilib beradi. Yo'l yurarmish, yo'l yursayam, mo'l yurarmish. U yoqlarda rosa qorlar yog'ar ekan. Oqayiqalar bo'kirib yurarmish... Odamlari yog'ochdan, muzdan kulba qurib yashar emishlar".
Ona	Yashil – umidvorlik ramzi	Otaning ishga ketishi farzandlarining kelajagini ta'minlash uchun muhim omil: "Ketmasa bo'lmaydi-da, toyim. Senlarni boqib katta qilish kerak, shuncha tashvishni qanday eplasin?"

Aka	Oq – poklik ramzi	Otasi uchun jonfido obraz: <i>“Ota, – dedim. – Bo'ynoqni bostirmaga boylab qo'yaylik, qachon oldidagi suv aynib qolsa, kuchuk yer tishlab irillayversa, shundan sizga bir nima bo'lganini bilib olamiz.</i> <i>Keyin o'zim borib, sizni qutqarib kelaman”</i>
Uka	Kulrang – xavotir ramzi	Uka xavotirda. Buni asardagi quyidagi jumladan ko'rishimiz mumkin: <i>“Menimcha, otamga bir nima bo'ldi. Razm soldingmi, bir kechada etakdagi burgan bilan sho'ra o'sib ketdi. Mevali daraxtlarga qaradingmi? Behi meva solgan joyida bujmayib qoldi. Shaftoli mevalarini to'kib yubordi”</i>

Ushbu metodni har bir o'quvchi asar qahramonlariga bo'lgan shaxsiy munosabatlari asosida shakllantirishlari mumkin.

Badiiy asarlarni o'zlashtirish har bir o'quvchining tafakkur olami, dunyoqarashi, badiiyatidan kelib chiqib belgilanadi. F. Asmus bu xususida shunday degan edi: *“Bir ko'zadan ikkinchisiga quyilgan suv kabi kitobxon miyasiga quyila olmasligini, balki aqliy, ruhiy, ma'naviy faoliyat orqali asarda keltirilgan ma'lumotlarga tayanib, kitobxonning o'zi tomonidan qayta yaratilib va qayta ishlab chiqilishi lozim”* [Abdullayeva, 2024; 110]. Maktab darsliklaridan olingan asarlarni ham yuqorida keltirilgan fikrlarni nazarda tutgan holda o'quvchilarga tushuntira olish, ularga asar mohiyatini yetkaza bilish uchun mos metodlarga murojaat qilish shart. Ana shunday metodlardan yana bir *“Muammoli vaziyat”* metodi hisoblanadi.

2-metod. “Muammoli vaziyat” metodi

Ushbu metodga ko'ra, o'quvchilarga asar asosida muammoli vaziyatlarga mos savollar taqdim etiladi. Ular asar bilan tanishib chiqqach, asar borasida o'quvchilarga quyidagi savollarni taqdim etish mumkin:

1. Nega ota o'z oilasini tashlab uzoq yurtlarga ketishga majbur bo'ldi?
2. Sizningcha, farzandlar nega o'z otasidan xavotirda, bunga asosli sabab bor deb hisoblaysizmi?
3. Onaning otaning ketishiga munosabati qanday, undagi xavotir tuyg'usi qay shaklda namoyon bo'lgan?

“Muammoli vaziyat” metodi uchun tanlangan savollar o'quvchilarning yoshidan kelib chiqib tanlanishi maqsadga muvofiq.

3-metod. “Sun'iy intellekt va hikoyat” metodi

Bu metodga muvofiq o'quvchilarning sun'iy intellekt bilan ishlash ko'nikmasini asar asosida oshirish mumkin. Buning uchun sun'iy intellekt bilan ishlovchi saytlarga murojaat qilinadi hamda saytga asardan olingan parchalar kiritiladi hamda sun'iy intellekt taqdim etgan suratlar ularga havola etiladi – ushbu jarayon 5-sinf o'quvchilari uchun o'qituvchi hamkorligida amalga oshirilishi lozim. Namuna:

Sun'iy intellektga (AI Photo Generator (realistic, free, no sign-up, no limits)) asardan olingan quyidagi matn kiritildi:

...Otam o'sha olisdagi o'lkalar haqida hikoya qilib beradi. Yo'l yurarmish, yo'l yursayam, mo'l yurarmish. U yoqlarda rosa qorlar yog'ar ekan. Oqayiqalar bo'kirib yurarmish... Odamlari yog'ochdan, muzdan kulba qurib yashar emishlar...

Sun'iy intellekt taqdim etgan natijaviy suratlar esa quyidagicha:

O'quvchilarga sun'iy intellekt asosida hosil qilingan ushbu rasmlar namoyish etiladi. Ushbu metodni hikoyalarni o'qitishda qo'llashdan quyidagicha natijalar olish mumkin:

a) O'quvchilarning asar haqida tasavvur hosil qilishlari uchun imkoniyat yaratiladi;

b) Vizualizatsiya qobiliyatining shakllanishiga sabab bo'ladi;

c) Shuningdek, zamonaviy texnologiyalar bilan ishlash qobiliyati shakllanadi.

4-metod. "So'z va izoh" metodi

"So'z va izoh" metodidan foydalanish orqali o'quvchilarning asardan o'rin olgan notanish so'zlar izohini o'rganishlari uchun imkoniyat yaratish mumkin. Bunda hikoyadan olingan so'zliklar tanlab olinib, ularning ma'nosini topib kelish o'quvchilar uchun uyga vazifa uchun berilsa, nur ustiga alo nurdur. Namuna:

Tanlangan so'z

Izohi

/r

Xivich

Ho'l, uzun novda, xipchin

Sas

Ovoz, tovush

Chatnoq

Darz ketgan, yorilgan

Chetan

Buta nomi. Uning novdalaridan maxsus to'rli savat va qafaslar to'qiladi. Daraxtning novdalaridan qilingan devor ham chetan deb yuritiladi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, darsliklarga kiritilgan hikoya janriga xos asarlarni o'rganishda qo'llangan metodlar dars mavzusiga, o'quvchilarning yosh, psixologik xususiyatlariga mos bo'lishi maqsadga muvofiq. Shuningdek,

zamonaviy texnologiyalarga asoslangan metodlarni hikoya o'qitish jarayoniga tatbiq etish ta'lim sifatining yanada oshishiga xizmat qiluvchi omil sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayeva A. Adabiy ta'limda innovatsion yondashuv. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Bookmany print, 2024. – 222 b.
2. G'oziyev E. Psixologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 2008. – 105 b.
3. Husanboyeva Q., Niyazmetova R. Adabiyot o'qitish metodikasi. – Toshkent. – 146 b.
4. Matchonov S. Maktabda adabiyotdan mustaqil ishlar. – Toshkent: O'qituvchi, 1996. – 230 b.
5. Qambarova S. "Muallif pozitsiyasi"ni o'rganish – badiiy asarni tushunish omili sifatida. "Pedagogik mahorat" ilmiy- nazariy va metodik jurnal. 2023, №4.
6. Uzviylashtirilgan o'quv dasturini joriy etish bo'yicha tavsiya va taqvim-mavzu rejalar (5–9-sinflar). (Tuzuvchilar: M. Abduraimova, G. Ziyodullayeva), Toshkent, "Sharq", 2010. – 160 b.
7. Yo'ldoshev Q., Fayzullayeva O. "Badiiy tahlil asoslari" fani bo'yicha o'quv-uslubiy majmua. – Guliston, 2020. – 220 b.
8. Yo'ldoshev Q., Muhayyo Yo'ldosh. Badiiy tahlil asoslari. – T.: Kamalak, 2016. – 464 b.
9. Леви́дов А. Автор – образ-читатель. – Ленинград, 1983. – 350 с.
10. Султонов И. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 245 б.
11. www.hozir.org
12. www.wikipedia.org
13. www.ziyouz.com
14. www.google.com

ZAMONAVIY ADABIYOT DARSLARIDA MODULLI TA'LIM TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH

Ibroximova Surayyoxon Shodibek qizi

*O'zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi 1-bosqich magistranti, Alisher Navoiy
nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti*
Surayyoxonibroximova@gmail.com

Annotatsiya Mazkur maqolada adabiyot fanini o'qitishda modulli ta'lim texnologiyasidan foydalanishning nazariy asoslari hamda amaliy ahamiyati tahlil etilgan. Modulli yondashuvning zamonaviy ta'limdagi o'rni, uning o'quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirishga xizmat qiluvchi imkoniyatlari keng yoritilgan. Xususan, adabiyot darslarining o'ziga xos jihatlari, badiiy matn bilan ishlashning murakkabliklari va ularni yengillashtirishda modul asosidagi darslarning roli ko'rsatib o'tilgan. Maqolada modulning tuzilmasi, mazmuni, didaktik birliklari hamda baholash mezonlari haqidagi fikrlar misollar orqali ochib berilgan. Shuningdek, o'quvchilarning mustaqil ishlash malakasini oshirish, tanqidiy va ijodiy fikrlashga o'rgatish, darsda individual yondashuvni yo'lga qo'yish kabi jihatlar modulli ta'limning ustun tomonlari sifatida ko'rsatib berilgan. Tadqiqot natijalari adabiyot darslarini yanada interaktiv, mazmunli va samarali tashkil etish uchun modulli yondashuvdan foydalanish zarurligini asoslaydi.

Kalit so'zlar: modulli ta'lim, adabiyot darsi, pedagogik texnologiya, o'quv jarayoni, o'quvchi faolligi, mustaqil ta'lim, zamonaviy ta'lim usullari, modul struktura, badiiy matn, didaktik birlik, individual yondashuv.

Аннотация В статье анализируются теоретические основы и практическое значение использования модульной образовательной технологии в преподавании литературы. Широко освещена роль модульного подхода в современном образовании и его потенциал для всестороннего развития личности учащегося. В частности, освещаются особенности уроков литературы, сложности работы с художественными текстами, роль модульных уроков в их организации. В статье на примерах поясняются структура, содержание, дидактические единицы и критерии оценки модуля. Также в качестве преимуществ модульного обучения выделяются такие аспекты, как совершенствование навыков самостоятельной работы учащихся, обучение их критическому и творческому мышлению, формирование индивидуального подхода в классе. Результаты исследования обосновывают необходимость использования модульного подхода для организации уроков литературы более интерактивным, содержательным и эффективным способом.

Ключевые слова: модульное обучение, урок литературы, педагогическая технология, процесс обучения, деятельность учащихся, самостоятельное обучение, современные методы обучения, модульная структура, художественный текст, дидактическая единица, индивидуальный подход.

Abstract This article analyzes the theoretical foundations and practical significance of using modular educational technology in teaching literature. The role of the modular approach in modern education, its potential for the comprehensive development of the student's personality are widely covered. In particular, the specific aspects of literature lessons, the complexities of working with literary texts, and the role of modular lessons in facilitating them are shown. The article reveals ideas about the structure, content, didactic units, and assessment criteria of the module through examples. Also, aspects such as improving students' independent work skills, teaching critical and creative thinking, and establishing an individual approach in the lesson are indicated as advantages of modular education. The results of the study justify the need to use a modular approach to organize literature lessons more interactively, meaningfully, and effectively.

Keywords: modular education, literature lesson, pedagogical technology, learning process, student activity, independent learning, modern teaching methods, modular structure, literary text, didactic unit, individual approach.

Zamonaviy ta'limning rivojlanishi, jamiyatning ijtimoiy ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lib, maktab va universitetlarda ta'lim faoliyatining asosiy yo'nalishlarini o'zgartirdi. Hozirgi pedagogik jarayonining eng muhim jihatlaridan biri- ta'lim texnologiyalarining samaradorligidir. O'qitishni bosqichlarga bo'lish, turli metod va usullarni uyg'unlashtirish, multimedia texnologiyalaridan foydalanish va o'qituvchining mahorati – bularning barchasi zamonaviy o'qitish texnologiyalarini joriy etish uchun zarur sharoitlarni yaratadi. Bunda nafaqat ta'lim mazmuni, balki ta'lim axboroti strukturalari va uni talabalar tomonidan o'zlashtirilishi uchun zarur bo'lgan shakllar ham o'zgaradi, ayniqsa modulli o'qitish tizimida. Ko'plab universitetlar va maktablarda so'nggi yillarda modulli o'qitish texnologiyasi qo'llab-quvvatlanmoqda, bu esa ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Modulli o'qitishning boshqa tizimlardan farqi uning maqsadi, mazmuni, shakllari va metodlari, shuningdek, o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi o'zaro faoliyat shakllarida ko'rinadi. Modul — bu bir fan bo'yicha mantiqiy va tarkiblangan ta'lim dasturining asosiy birligi. U mustaqil bo'limlar, amaliy

mashg'ulotlar, texnologik xaritalar, adabiyotlar, nazorat bloklari va hisobot shakllarini o'z ichiga oladi. Modulning tarkibi universitet va maktabning o'ziga xos xususiyatlari va davlat standartlariga mos ravishda tuziladi. Modulli o'qitish tizimi, shuningdek, kredit-modul tizimi :rasida ta'lim berishga asoslanadi va dasturlashtirilgan ta'limga o'xshash bo'ladi. Modulli ta'lim hozirgi vaqtda ko'plab mamlakatlarda, xususan, G'arb va Osiyo mintaqalarida eng ommabop va tan olingan o'qitish uslublaridan biridir. U biologiya, tibbiyot, aniq va ijtimoiy fanlar hamda kompyuter sohalarida keng qo'llaniladi. Bu yondashuv o'quvchilarning individual farqlarini hisobga olgan holda har bir shaxsning o'z holatida rivojlanishini ta'minlaydi. Modulli uslub an'anaviy uslubga nisbatan o'quvchiga yo'naltirilgan, mustaqil va yozuvsiz o'rganish imkonini beradigan yondashuvdir. Moduldan foydalanish faol o'rganish, tanqidiy fikrlash va muammoni hal qilish qobiliyatini oshiradi. Shu bilan birga, bu o'qituvchilarga formativ baholash o'tkazish imkonini beradi.

Ko'plab sohalar qatori adabiyot darslarida ham modulli ta'lim texnologiyalaridan foydalanish o'zining bir qancha afzalliklariga ega. Adabiyot darslarida modulli ta'lim texnologiyasidan foydalanish, talabalar uchun matnni chuqur o'rganish va tahlil qilish imkoniyatlarini yaratadi. Modullar yordamida o'quvchilar adabiy asarlarga yaxshiroq yondashib, ularning ijtimoiy, madaniy va tarixiy kontekstini to'liq anglashlari mumkin. Shuningdek, bu metod, adabiyot darslarini yanada qiziqarli va interfaol qilishga imkon beradi. Adabiyot o'qituvchilari o'z dars dasturini shaxsiylashtirishi va moslashtirishi kerak. Moslashtirilgan modullardagi bilimlar o'quvchilarga mustaqil, mazmunli va chuqur shaxsiyatni shakllantirishda yordam beradi. Shuningdek, dars modullari asosiy matn bilan bevosita bog'langan bo'lishi kerak va ular bilan mos keladigan mashq va faoliyatlarni o'z ichiga olishi lozim. Moduldagi faoliyatlar o'quvchilarni o'ylashga undashi va ularning materialni qay darajada o'zlashtirganini aniqlashga yordam berishi kerak. Shuni ta'kidlab o'tish joizki, moduldan foydalanish darsda bir qancha afzalliklarga ega:

- o'qituvchiga darslar, bo'limlar va dasturlar tuzishga asos yaratadi;
- zarur ma'lumotlarni qisqacha taklif etadi;
- o'quvchiga kerakli resurslarni mustaqil ravishda topish imkonini yaratadi;
- barcha o'quvchilar uchun umumiy yo'l xaritasini beradi;
- rasmlar, grafikalar va boshqa tushuntiruvchi vositalarni o'z ichiga oladi;
- savol va tahlil vositalarini taqdim etadi;
- o'qituvchini material tayyorlashdan ozod qiladi va vaqtni dars tayyorlashga ajratishga imkon beradi.

Adabiyot darslarida modulli ta'lim texnologiyasidan foydalanilganda esa darslikdagi asarlarni va ulardan ko'zlangan maqsadlarni chuqur anglashga ko'mak beradi. O'zbek adabiyoti darslarida modulli ta'limdan foydalanish bir nechta pedagogik va tarbiyaviy afzalliklarga ega. O'qituvchi tomonidan berilgan topshiriqlarda o'quvchilarning ijodiy yondashuvini rivojlantirishga e'tibor qaratiladi. Adabiyot fanining badiiy va estetik xarakteri o'quvchilardan fikr bildirish, obrazli tafakkur qilish, badiiy tahlil ko'nikmalarini talab qiladi. Modul

asosida berilgan topshiriqlar (esse yozish, qahramon obrazini solishtirish, davr va muallifni taqqoslash) bu ko'nikmalarni rivojlantiradi. Masalan, ijtimoiy muammolarga bag'ishlangan esselar yozish topshirig'i o'quvchidan har tomonlama mukammal fikrlashni, yuqori so'z boyligiga ega bo'lishni talab qiladi. Shuningdek, darsliklardagi tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan asarlardan mahorat bilan foydalanish o'quvchilarning tarbiyaviy o'sishiga asosiy omil hisoblanadi. Adabiyot asarlari orqali o'quvchilarga ma'naviy-axloqiy qadriyatlar singdiriladi. Modulda axloqiy muammolarga :r muhokamalar, guruhli ishlanmalar orqali bu maqsadga erishiladi. O'qituvchining oldida turgan vazifalardan yana biri o'quvchilarning darsda faol bo'lishini ta'minlash modulli ta'lim texnologiyasi asosida o'z yechimini topa oladi. Modulda o'quvchining mustaqil ishlashi, izlanish olib borishi, internet, lug'at, badiiy adabiyotdan foydalanishi talab qilinadi. Bu esa o'z navbatida bilimga qiziqishni kuchaytiradi. Agar modulga tayangan holda dars o'tilganda, dars so'nggida o'quvchining baholanishi ham shaffoflikka erishadi. Modul oxirida o'quvchi o'z bilimini mustaqil baholaydi, o'qituvchi esa mezonlar asosida aniqlik bilan baho beradi.

Modul dastur kompleks didaktik maqsaddan (KDM) va bu maqsadga erishishga xizmat qiluvchi modul bloklari yig'indisidan iborat. Modul dasturini ishlab chiqish uchun asosiy g'oyalarni ajratib olish va blok-modullarda strukturalashtirish, so'ngra kompleks didaktik maqsadlarni shakllantirish talab etiladi. Kompleks didaktik maqsadlar modul-bloklarining maqsadlariga, ya'ni integrativ didaktik maqsadlarga (IDM) va xususiy didaktik maqsadlarga (XDM) bo'linadi, uni esa o'z navbatida o'quv elementlari tashkil etadi [9]. Modul dasturlarning maqsadi albatta malakali mutaxassisni yetishtirishga xizmat qiladi. Modul dasturning maqsadini tuzishda ana shu mutaxassisga qanday talablar tizimi qo'yilayotgan ekanini aniqlab olishdan boshlanadi. Modul yaratish bosqichlarining Adabiyot faniga mos moduli mavjud bo'lib, quyidagi tarkibiy qismlardan iborat bo'lishi kerak:

- 1) Mavzu nomi va maqsadi;
- 2) Kutilayotgan natijalar;
- 3) Asosiy tushunchalar va muhim faktlar;
- 4) Mashg'ulot mazmuni;
- 5) Mustaqil ish uchun topshiriqlar;
- 6) Muammoli savollar va fikr-mulohaza mashqlari;
- 7) Yakuniy test yoki yozma ish.

Modulli ta'lim texnologiyasi bo'yicha izlanishlar olib borgan professor C.M.Amboyon (2015) fikriga ko'ra, modulli ta'lim orqali adabiyot darslarida nafaqat bilim berish, balki tarbiyalash, dunyoqarashni shakllantirish, tahliliy fikrlashni rivojlantirish mumkin [1]. O'zbek adabiyotidagi asarlar orqali milliy qadriyatlar targ'ib qilinadi, o'quvchi o'zligini anglaydi. Bu esa modul asosida olib borilgan o'qitish jarayonini yanada samaraliroq qiladi. Modulli ta'lim texnologiyasini adabiyot darslarida qo'llash orqali asarning mavzu va motivlarini tahlil qilishga erishiladi. Modulli ta'lim texnologiyasini qo'llash orqali talabalarga adabiy asarlar bo'yicha turli xil modullar taklif etiladi. Har bir

modul muayyan mavzu yoki motivni o'z ichiga olgan bo'lib, talaba uni mustaqil ravishda yoki guruhda tahlil qiladi. Masalan, Alisher Navoiyning "Xamsa" asarini o'rganishda o'quvchilarga "Xamsa" dagi har besh dostonning o'ziga xos jihatlarini o'rganish va ularni bir-biriga taqqoslash topshirig'i beriladi. Modulning nazariy qismida dostonlarning yaratilish tarixi, asosiy g'oyasi haqida tushunchalar beriladi. So'ngra tahliliy topshiriqlarga o'tiladi. Bunda o'quvchilardan obrazlar xarakteristikasini ochib berish, xarakterlardagi urg'u berilgan jihatlariga e'tibor qaratiladi. Uchinchi bosqichda o'quvchilardan ushbu dostonlardagi voqea-hodisalarga shaxsiy munosabatlari so'raladi. Dars so'nggida o'qituvchi tomonidan testlar va savollar yordamida o'quvchi bilimiga baho beriladi. Natijada o'quvchilar har bir dostonni chuqur va atroflicha tahlil qilish qobiliyatiga ega bo'ladilar. Shuningdek, modulda tahlil va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlar ham mujassamlashgandir. Modulli ta'lim metodining asosiy maqsadlaridan biri talabalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishdir. Har bir modul o'z-o'zini baholashni va tahlilni rag'batlantiradi, bu esa talabalarga matnni chuqurroq tushunishga yordam beradi. Masalan, o'quvchi "Jadidchilik adabiyoti" mavzusida o'rganilgan asarlar haqida o'zining tanqidiy mulohazalarini keltirishi kerak. Modullar o'quvchida nafaqat adabiyot, balki ijtimoiy va madaniy qadriyatlarni tushunishga ham yordam beradi. Modullar yordamida talabalar adabiyotning turli yo'nalishlarini o'rganib, ijtimoiy va madaniy qadriyatlarni yaxshi anglab olishadi. Har bir modul o'z ichiga ma'lum bir madaniyat va tarixiy davrni olib keladi, bu esa talabalarga o'sha davrning dunyoqarashini tushunishga yordam beradi.

Adabiyot fanining tabiati o'quvchini o'z fikrini erkin ifoda eta olish, obrazlarni tahlil qilish, ijtimoiy-ma'naviy g'oyalarni anglashga o'rgatadi. Modulli ta'lim aynan shu jarayonni individual yondashuv asosida qo'llab-quvvatlaydi. Har bir o'quvchi o'z qiziqishi, bilim darajasi va tezligiga qarab moduldagi topshiriqlarni bajara oladi. Bu esa sinfda differensial yondashuvni ta'minlaydi. Masalan, "Alpomish" dostoni moduli quyidagicha tuzilishi mumkin:

1. Nazariy qism: Dostonning yaratilish tarixi, asosiy g'oyasi. Bunda o'qituvchi tomonidan o'quvchilarga doston haqida tushuncha beradi, "Alpomish" dostoning yaratilish bosqichlari, turlari, turli xalqlardagi ushbu doston turkumiga kiruvchi yana qanday dostonlar mavjudligi haqida maruza qilib beriladi.

2. Tahliliy topshiriq: Obrazlar xarakteristikasi, muallif mahoratini ochib berish. Bunda dostondagi qahramonlar sanab chiqiladi va qahramonlari xarakteridagi ko'zga tashlanadigan jihatlar e'tirof etiladi. Topshiriqlar orqali ulardagi salbiy va ijobiy qarashlar aniqlanadi.

3. Ijodiy ish: O'quvchining shaxsiy munosabati, zamonaviy hayot bilan bog'lash. Bunda dostondagi qahramonlar taqdiri va bugungi kundagi yoshlar qarashlar muhokama qilinadi. Ushbu usul o'quvchida dostondagi qahramonlarning g'oyalarini chuqur anglash va eslab qolishlariga yordam beradi.

4. Baholash va refleksiya: Testlar, ochiq savollar va o'z-o'zini baholash varaqasi. Dars so'nggida o'quvchilar bilimi baholanadi va bunda modulli ta'lim texnologiyasi yordamida olingan bilimlarning naqadar shaffofligi aniqlanadi.

Modulli ta'limning adabiyot fanidagi muhim jihati shundaki, u o'quvchining ichki dunyosiga kirish, badiiy asar orqali hayotiy haqiqatni anglashga undaydi. O'qituvchi esa bu jarayonda kuzatuvchi va yo'naltiruvchi vazifasini bajaradi, har bir moduldagi topshiriqlarni individual darajada nazorat qiladi va kerakli maslahatlar beradi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, modulli yondashuv orqali adabiyot darslarida ko'proq tanqidiy fikrlash, ijodiy yozuv, sahna ko'rinishlarini yaratish kabi faol metodlar joriy etilishi mumkin. Bu esa o'quvchilarni faqatgina bilim olish emas, balki uni amaliyotda qo'llashga, ijtimoiy-axloqiy masalalarda mustaqil fikr yuritishga o'rgatadi.

Bugungi tez sur'atlar bilan o'zgarib borayotgan ta'lim muhitida an'anaviy dars berish metodlari bilan zamonaviy pedagogik texnologiyalarni uyg'unlashtirish o'ta dolzarb masalaga aylangan. Ayniqsa, adabiyot fanini o'qitishda modulli ta'lim texnologiyasi orqali o'quvchilarni faol va mustaqil fikrlashga, estetik hamda axloqiy qadriyatlarni anglab yetishga yo'naltirish imkoniyati kengaymoqda. Mazkur maqolada adabiyot darslarida modulli ta'lim texnologiyasining samaradorligi, uni tatbiq etishning afzalliklari, metodik yondashuvlari hamda real o'quv jarayoniga ta'siri keng tahlil qilindi. Modulli ta'lim texnologiyasi mohiyat e'tibori bilan o'quv jarayonini tizimli, bosqichma-bosqich va maqsadli tashkil etishga xizmat qiladi. Bu texnologiya asosida tuzilgan har bir modul mustaqil didaktik birlik bo'lib, unda aniq maqsadlar, o'quv topshiriqlari, baholash mezonlari va metodik ko'rsatmalar mujassam bo'ladi. Ayniqsa, adabiyot fanida har bir mavzu – asar muallifi, zamonasining ijtimoiy-madaniy konteksti, janr xususiyatlari, badiiy tahlil elementlari kabi murakkab qatlamlarni qamrab olgan bo'lsa, modulli yondashuv yordamida bu ma'lumotlar bosqichma-bosqich, o'quvchining qobiliyatiga mos ravishda yoritilishi ta'lim samaradorligini oshiradi. Adabiyot darslarida modulli ta'lim texnologiyasining afzalliklaridan biri – o'quvchilarning individual imkoniyatlarini e'tiborga olgan holda ularni faollikka undashi, mustaqil fikrlash, izlanish, baholash, tanqidiy mulohaza yuritish ko'nikmalarini shakllantirishidir. Har bir modulda o'quvchilar o'zlari belgilangan maqsadga erishish uchun o'quv topshiriqlarini bajarar ekanlar, o'z ta'lim jarayoniga mas'uliyat bilan yondashishni o'rganadilar. Bu esa an'anaviy dars shaklidan farqli o'laroq, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida yangi, demokratik va hamkorlikka asoslangan aloqalarni vujudga keltiradi. Modulli ta'limda adabiyot fanining asosiy maqsadi – o'quvchining badiiy-estetik dunyoqarashini shakllantirish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash, ijodiy tafakkurini rivojlantirish imkoniyati kengayadi. Masalan, darsda "Alpomish" dostonini o'rganishda bir modul milliy qadriyatlarni ochib berish, ikkinchisi esa dostonning badiiy tili, obrazlar tizimi, ramziylik kabi jihatlarni tahlil qilishga bag'ishlanadi. Ushbu modullar orqali o'quvchilar faqat asarni o'rganmay, balki u orqali tarix, xalq og'zaki ijodi, urf-odatlar, til boyligimiz bilan ham tanishadilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Dewey. J. Experience and Education.- New York: Macmillan, 1938.
2. Falsario, H. N., va boshqalar Modular Instruction Enhances Learning in Tertiary Level.- Journal of Education and Practice, 2011.
3. Niyozova. S. Adabiyot fanida modulli ta'lim yondashuvining afzalliklari.- Zamonaviy ta'lim texnologiyalari ilmiy-amaliy to'plami, 2022.
4. Qodirov. A. Ta'lim jarayonida modulli texnologiyaning o'rni va ahamiyati. - Ilmiy-amaliy pedagogik jurnali, 2019.
5. Richards, J. C. Curriculum Development in Language Teaching. - Cambridge University Press, 2001.
6. Sejpal, D. Modular Approach in Teaching. International Journal for Research in Education, Volume 2, Issue 2, 2013.
7. Tursunov. B. . Modul asosida ta'lim tashkil etishning metodik asoslari.- O'zbekiston ta'limi jurnali, 2021 №6, 88–91-betlar.
8. Vygotsky. L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes.- Harvard University Press, 1978.
9. Xasanboyeva. M. O'zbek adabiyotini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash masalalari.- Pedagogik izlanishlar jurnali, 2020.
10. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi. Umumiy o'rta ta'limda fanlarni o'qitish metodikasi bo'yicha tavsiyalar.- Toshkent: Fan nashriyoti, 2018.

**ADABIYOT O'QITISHDA EPISTOLYAR NAMUNALARDAN FOYDALANISH
(MUSO TOSHMUHAMMAD O'G'LI OYBEK IJODI MISOLIDA)**

Ismoilova Maxliyo Atxamali qizi

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2-kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola adabiyot darslarini epistolaryar namunalardan foydalanib tashkil etish va adiblar hayoti va ijodini maktublariga bog'lab o'qitish usullari. Oybekning ijodiy faoliyati bilan birga, uning shaxsiyatini o'rganishda epistolaryar janrdan foydalanish usullari, maktublarining tahlili, uning turlari haqida ma'lumot beriladi. Adabiyot darslarida maktub janri orqali o'quvchilarda yozuvchining ijodiga qiziqishini orttirish asosiy maqsad qilib belgilangan.

Kalit so'zlar. Epistolaryar, maktub, xat, shaxsiyat, tarbiya, estetik tarbiya, ishq-muhabbat.

ABSTRACT

This article is about organizing literature lessons using epistolary examples and teaching by linking the life and work of writers to their letters. Along with Oybek's creative activity, information is provided about the methods of using the epistolary genre in studying his personality, analysis of his letters, and its types. The main goal of literature lessons is to increase students' interest in the writer's work through the letter genre.

Keywords. Epistolary, letter, letter, personality, upbringing, aesthetic upbringing, love.

Barcha davrlarda dunyo xalqlarini qiziqtirib kelgan epistolaryar namunalar ma'lum darajada jamiyat manfaatlarini ifodalashi hamda muayyan soha taraqqiyotiga xizmat qilishi bilan ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Umumiy o'rta ta'lim tizimida adabiyot darslarini oqilona tashkil etish, adiblar hayoti va ijodini o'rganilishida epistolaryar namunalardan foydalanish yozuvchi shaxsiyati,

turli janrdagi namunalarning o'ziga xos xususiyatlari, xarakterlar tizimi, matn bilan munosabatiga :r masalalarni tahlil qilishda muhim o'rin tutadi.

Olim D. Qur'onov shunday ta'riflaydi: "Adabiy-badiiy asar til vositalaridan tarkib topuvchi matn ekan, demak, u ham mohiyat e'tibori bilan nutq hodisasidir. Zero, adabiy-badiiy asar muloqot asosida dunyoga keladi, ya'ni, ijod jarayoni mohiyatan muloqotdir. Tasavvur qilingki, siz kimgadir maktub yozyapsiz. Siz maktubingiz kimga yozilayotganini, uning qanday odamligi, u bilan qay yo'sinda muomala qilish kerakligini, ... har vaqt nazarda tutasiz, boshqacha aytsak, maktubni yozish davomida adresat har vaqt xayolingizda turadi: siz yetkazmoqchi bo'lgan xabarni u tushuna oladigan, unga ta'sir qiladigan tarzda yozishga intilasiz. Demak, aslida xat yozish jarayonida siz adresat bilan muloqotga kirishasiz —tasavvuringizdagi suhbatdosh bilan "xayolan gaplashasiz" va ayni shu suhbat (muloqot jarayoni) qog'ozda muhrlanadi. Demak, ijodkor va o'quvchi orasidagi badiiy muloqotni amalga oshirishga xizmat qilgani uchun ham badiiy asar badiiy muloqot vositasi deb tushuniladi. Badiiyat hodisasi faqat ikki ong tutashgan nuqtadagina mavjud (M.Baxtin) bo'ladi. Ya'ni, badiiy asar o'qish (hamda ijod) jarayonidagina badiiyat hodisasiga aylanadi, o'qilmagan paytda esa u bir jism qog'oz, muqova, rangdan iborat narsa xolos".[1]

Adabiyot darslarini epistolyar namunalardan foydalanib tashkil etish o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatish, badiiy tahlil malakalarini egallash, o'z bilim va qobiliyatlarini baholay bilishida o'ziga xoslik kasb etadi. O'quvchilarning epistolyar janr haqida , u qanday janrligi, undan adabiyot darslarida qaysi jihatlariga e'tibor qaratish kerakligi to'g'risida ko'plab muammolar yuzaga kelishi mumkin. Kuzatishlar natijasida o'quvchilarni epistolyarlarni tushunishga bo'lgan qarashlari cheklangan. Ba'zi o'quvchilar epistolyarni tushunish va talqin qilishda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin, chunki adabiyotda ma'lum bir adib hayoti va ijodi yoki uning asarini anglash uchun turli xil maktub turlariga oid bilim va tafakkur zarur. Bu holatda, o'qituvchi o'quvchilarning maktublarga bo'lgan qiziqishini oshirish, ularning epistolyarni chuqurroq o'rganishga undash uchun motivatsiya yaratish kerak. Maktub shaklidagi adabiy janr qadimda yunon va rim adabiyotlarida uchraydi. Bunga misol tariqasida yunon faylasuflarining yozishmalarini kiritishimiz mumkin. Shundan odamlar orasida epistolyar aloqadan piblistsistik yo'sinda chiroyli yozuvda yozishmalar olib borilgan. San'at darajasigacha ko'tarilgan. Yozma nutq, asosan, epistolyar janrning obyekti hisoblangan.[4]

Umumta'lim tizimida axloqiy-estetik tarbiya, badiiy didni shakllantirish muammosi, adabiyotni falsafa, tarix, pedagogika kabi ijtimoiy yo'nalishdagi fanlar bilan aloqadorlikda o'rganish taqozo etadi. Shuningdek biror yozuvchining ijodiga kirishishdan oldin u yaratgan asarlarning yozilish tarixi, ijodkor shaxsiyati haqida so'z boradi. Xususan, umumiy o'rta ta'lim maktablari 5–11-sinf adabiyot darslarida Alisher Navoiy , Furqat, G'afur G'ulom, Abdulla Qahhor, Mirtemir, Oybek, Said Ahmad, O'tkir Hoshimov va boshqa adiblar ijodini

o'rganishda ularning o'zaro yozishmalaridan foydalanish o'quvchilarda iliq taassurot qoldiradi.

XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr boshlaridagi Qo'qon adabiy muhiti vakillari Muqimiy, Furqat va Zavqiy o'rtasidagi bitiklarni shaxsiy mazmundagi maktublar sirasiga kiritish mumkin. Furqatning yaqin do'stlariga Yorkent, Istanbuldalik chog'ida yozgan she'riy maktublari mazmuni ijodining yetakchi g'oyasi – ona yurtidan judolik alamlariga vobastaligi tasodifiy hol emas, albatta. Ular orasida, ayniqsa, Muqimiyga Bombeydan yo'llangan xat Hind o'lkasi tabiati, shahar aholisining turmush darajasi atroflicha tasvirlangani bilan xarakterlidir.

Biz o'rganmoqchi bo'lgan adibimiz yuksak salohiyat egasi, qalbi daryo ijodkor Oybek va ayoli Zarifa Saidnosirova o'rtasidagi yozilgan maktublarini tahlilga tortamiz. Oybek domla shunday ajoyib yozuvchi ediki, qalbi :mo adabiyotga san' atga oshno inson bo'lgan. Har vaqt adabiyotga umrini baxshida etgan desak mubolag'a bo'lmaydi. Yozuvchi shunday beg'ubor, samimiy va sof muhabbat kishisi edi. Uning ayoliga turmush qurmasliklaridan oldin yozgan maktubida shunday she'riy maktub bitgan edi:

Savdoning ipagi qalbim o'radi ,
Ruhimda bulbullar dard-la yig'ladi,
Sevgilim, xayoling mangu bog'ladi,
Shu o'ksiz ko'nglima nega boqmading?..
Xayollar ufqida go'zal yulduzim,
Ko'rmasam dard sochar qonli ko'zlarim.
Endi boq, menga, ey, otashin she'rim,
Shu o'ksiz ruhimga nega kulmading?..[5]

Yozuvchi shunday mahorat, qalb otashi ila ushbu she'rni yozarkan, qalbida muhabbat qanday kechganini yuqoridagi satrlarda namoyon bo'ladi. Bu satrlar yozilgan vaqtda Oybek va Zarifa qalbida ilk muhabbat uchqunlagan paytlar edi. Ularning sevgisi samimiy va pok bo'lganligini boshqa maktublarida ham uchratamiz. Zarifa juda uyatchan edi. Shu sabablimi Oybekning ilk maktublariga pinhon javob yozar edi. U Oybekning ilk she'riy maktubiga yozgan javob xatida shunday satrlar bitilgan edi:

Savdoning ipagi qalbing o'rasa,
Ruhingda bulbullar dard-la yig'lasa,
Aytma hech menga, ko'nglim sezmasin,
Savdolarga sira oshno bo'lmasin.
Xayollar ufqiga boquvchi o'rtoq,
So'ylama xayoldan, men undan qo'rqqoq,
Sen kabi ko'zlarim dardlar sochmasin,[5]

Qalbimda savdolar chechak ochmasin. Bu satrlar yozilgan paytda ikki yosh judayam sodda va beg'ubor ekanligini yuqoridagi she'riy satrlaridan ko'rishimiz mumkin. Garchand ko'nglida muhabbat uchquni bo'lsada uni o'zbek qizlaridagi ibo hayo, or nomus kabi masalalarga jiddiy qaragani judayam o'rinli aks etgan. Bu maktublarda tashqari yana boshqa maktublarida bor. Yana bir maktubidan

ba'zi jumalarni keltirar ekanmiz, uning ilmga juda chanqoq ekanligi she'rlar yozganligi, uni gazeta jurnallarda chop ettirganligi aks etgan:

“Zarifa”

Nemis shoiri shoirlarni qadahga o'xshatgan ekan. Sen “to'g'rimi?” deb so'raysan. Bilmayman, to'g'rimi, yanglishmi? Zotan, dunyoda safsata va bo'sh so'z ko'p. Bo'sh qadahlarga dudoqlarimni surtishni istamayman. Shu kunlarda anchagina parchalar yozdim. Bir qanchasini “Qizil O'bekiston” va “Maorif va o'qituvchi”ga yubordim. Chiqqandir yoki chiqib qolar. Shu she'rlarim to'g'risida o'z fikringni yoz. Tuzukmi?

O'zing qalaysan, nimalar o'ylab, nima xayollardasan? Toshkentda qanday gaplar bor? -mana bu narsalar haqida nega so'z ochmaysan?

Sharifa uy qizi bo'lib qolibdir. Rostmi? Uning qo'shiqchi ko'ngli bunga ko'nadimi? Aytib qo'y, ko'p dutorga berilmasin, chunki musiqa ochiq fikrlarni go'zal tumanlar ila qoplab qo'yadi. Kitob o'qisin, kitob!

Zarifa! Tez -tez xat yozib tur. Seni juda sog'indim. Bahorda kelmoqchi eding. Nima bo'ldi? Bir kela qolsang-chi? Nazarimda, har kun bir asr kabi cho'ziladi. Senga qovushmoq kunlari qachon kelar ekan?

Ukalarimga salom!

Ko'zlaringdan o'pib, qalbiy salomlar ila:

Oybek[5]

Yuqoridagi satrlar orqali Oybekning so'zga ustamonligi, har bir so'zlarni qo'llashda e'tiborli ekanligi. Har bir jihatlar diqqat qaratishligiga guvoh bo'lamiz. Uning ham nasrda, ham nazmda haqiqiy ijodkor ekanligi har bir adabiyotshunosni, tadqiqotchilarni, shu jumladan o'qirmanni ham hayratga soladi. Ushbu xatdan o'ziga xos jihatlar borligi: mehribon, hissiyotga biroz bo'lsa ham beriluvchan, aql va yurakni birdek tutib ish yuritishini ham payqash mumkin. Uning bir kela qolsang-chi, bir kun bir asrdek cho'ziladi kabi qalb bitiklarida Zarifaga nisbatan kuchli sevgi taftini sezish mumkin. Yana shuni aytish joizki, hayotidagi har bir insonlarga e'tiborli ekanligini Zarifaning ham oila a'zolarini o'z oila a'zosidak ko'rishini ham qayg'urganligini nafaqat bu maktubi orqali boshqa maktublarida ham uchratishimiz mumkin. Masalan quyidagi maktubiga e'tibor qaratmoqchimiz.

“Zarifa!

Mana shu to'rtinchi yoki beshinchi maktubim. Sendan bir marotaba ham xat olmadim. Har kuni xat yo telegramma kutaman. 5 sentyabrda yozgan xatimda adresimni ko'rsatgan edim-ku! Omonning sog'lig'i haqida menga telegramma bersa kerak, deb umid qilar edim. Bilmadim, xatlarim, ehtimol, Taxtapulga borib yetmas, pochta'on qo'lida yo'qolib ketayotgandir. Bu da'fa xatni Zulfiyaga, Toshgramga yozdim. Oltinchida Sharifaga ham xat yozib yuborgandim. Ammo javob kelgani yo'q. Yozib turishga va'da qilgan edi... Sizlarga yozdimi?

Zarifa, rost gapir, Omon sog'mi? Sharifaning ovoz tonidan ko'nglim nimalarnidir sezgandi. Suning uchun ko'p qo'rqamen.

Xatda yana boshqa masalarga ham to'xtalib o'tgan. Xatda Oybekning oilaparvar ekanligi, :mo uzoqda bo'lsa ham, ulardan xabardor bo'lib turishga harakat qilishi, uning maktublari orqali ochib berilganligini ko'rishimiz mumkin.

“Zarifa!

Men ketyapman. Har kun stansiyada istagan narsangni olish mumkin: sut, qatiq, tovuq, non, smetana va boshqalar.

Orenburgdan boshlab havo salqin. Bilmasam, Moskovda qanday ekan? Toshkentdan chiqqan kundan boshlab Omonni sog'inaman. Har vaqt, u ko'zimning oldida. Doktorga, albatta, ko'rsat!

Sharifa yo'ga chiqdimi? Moskovda kutib olaman. Men uchun Omonning ko'zlaridan o'pib qo'y.

Qolganlarga salom.

Oybek. 30. VII. 1932.

Samarqanddan o'tdik”.[5]

Oybekning bu maktubida uni oilasiga jonkuyar inson, mehribon ota ekanligi, :mo oilasiga qayg'urishi, har bir jihatlarga e'tiborliligi, tartibli inson ekanligini, shaxsiyatlari ochib berilganini ko'rishimiz mumkin. Maktublar kimga, nima sababdan yozilishiga turlicha aks etadi.

Buyuk mutafakkir Alisher Navoiyning “Munshaot” asari juda ko'p tadqiqotchilar tomonidan tadqiq etilgan. Masalan, A.Hayitmetov, S.G'aniyeva, B.Sarimsoqov, Sh.Sirojiddinov, Q.Ergashev, Y.Tursunov va boshqalar tarafidan o'rganilgan. “Munshaot” asari tarkibiga kirgan maktublarni birinchi bo'lib adabiyotshunos olim S. G'aniyeva tomonidan quyidagicha tasnif qilingan edi:

1. davlat va siyosatga aloqador maktublar;
2. turli shaxslarga ularning lavozimlari va ishlari xususida yozilgan xatlar;
3. badiiy ijod borasidagi yozishmalar;
4. tabrik va taziyanomalar;
5. shaxsiy kechinmalarni ifodalovchi maktublar.

Keyinchalik esa Y.Tursunov o'zining “Munshaot” – Alisher navoiy hayoti va faoliyatini o'rganishda tarixiy- badiiy manba sifatida” nomli nomzodlik ishida ikkinchi marta tasnif qiladi. U S.G'aniyeva tasnifini asos qilib olib, unga quyidagi qo'shimchalarni kiritgan:

6. nasihat xarakteridagi xatlar;
7. tanbeh ifoda qilingan maktublar;
8. minnatdorlik izhori sifatida yozilgan xatlar;
9. qisqa maktublar;

Bundan tashqari Y. Tursunov maktublarni uslubiy xususiyatlariga ko'ra ham tasnif qilib, ularni 4 guruhga ajratadi:

1. an'anaviy uslubda yozilgan maktublar;
2. oddiy, sodda uslubda yozilgan maktublar;
3. umumiy xarakterdagi birinchi va ikkinchi guruh maktublarga xos xususiyatlarni o'zida mujassam etgan maktublar;
4. qisqa maktublar.

Demak biz o'rgangan tahlil qilgan adibimiz Oybekning maktublari uslubi jihatdan oddiy, sodda uslubda, tasnif qilinganda shaxsiy kechinmalarni ifodalovchi, nasihat xarakterdagi va tanbeh ifoda qilingan maktublar sirasiga kiritish mumkin.

Adabiyot darslarida maktublaridan foydalanish, o'quvchilarda insoniy fazilatlar, oilada va jamiyatda qanday inson bo'lish kerakligini o'rgatishda va uning hayoti va ijodini o'rganishda yaxshi samara beradi. Masalan, maktab o'quvchilari adabiyot darslarida epistolyar namunalardan qanday foydalansa bo'ladi yoki qaysi metod orqali bu janrni o'quvchilar tezroq tushunib qo'llashi borasida ta'limda muammoli savol tug'ilishi mumkin. I. G'ofurov ta'biri bilan aytganda, "Maktub, avvalo, fikrlashga, atrofga razm solib qarashga, yaxshi-yomonni tanishga, har narsaga mustaqil baho berishga, o'z fikriga ega bo'lishga, kuzatuvchanlikka o'rgatadi. Shu bilan birga maktub yozish inson ijtimoiy faolligining eng yorqin ko'rinishlaridan biridir". Demak, maktub yozish insonning ham ma'naviy saviyasini yuksaltirishga xizmat qiladi hamda madaniyat darajasini o'zida namoyon qiladi. Shu jihatlarni ta'limda o'qituvchi o'quvchilar tushuntira olishi muhim bo'ladi.[2]

Shunday ekan pochta metodi orqali o'quvchilarga dars tashkillaymiz. Bunda sinf o'quvchilariga birinchi darsda epistolyar janri haqida ma'lumot beriladi. Keyingi darsimizda sinfni uch guruhga bo'linib epistolyar janri haqida savollar yozishadi va qarama qarshi guruhlariga pochta qutisi orqali berishadi. O'quvchilar kimga qanday savol maktubi tushgan bo'lsa, javobini xat shaklida yozib, o'zi ham qo'shimcha topshiriq yozib, pochta qutisi orqali qayta savol egasiga jo'natiladi. Uyga topshiriq sifatida masalan, adiblar maktublarini internet manbalari yoki kitoblar orqali topib kelish, tahlil qilish va o'zlari ham o'sha ijodkoriga maktub yozish vazifa shaklida beriladi. Ushbu metod orqali epistolyar janrni o'quvchilar qanchalik darajada o'zlashtirganliklari tekshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. D.Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent: Fan, 2007. – 83-b
2. .I. G'ofurov. Dil erkinligi. – Toshkent: Ma'naviyat, 1998. – 78-b.
3. M.Qo'chqorova. Maktublar – qalb ko'zgusi // Jahon adabiyoti. – Toshkent, 2009. – № 11. – B. ...
4. R.Ibrohimova. Epistolyar janr eskirdimi?/O'zbek adabiyoti va san'ati. 2007,10-son
5. .3.Саидносирова. «Ойбегим менинг». «Янги аср авлоди», Тошкент –2022 йил,

6-SINF ADABIYOT DARSLARIDA SINFDAN TASHQARI O'QISH MASHG'ULOTLARINI O'TKAZISH YUZASIDAN MULOHAZALAR

Meliboyeva Dilafruz Abdurahim qizi
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
O'zbek tili va adabiyoti universiteti magistranti
dlafruz444@gmail.com

Annotatsiya

Umumiy o'rta ta'lim maktablari adabiyot fani o'quv mashg'ulotlarining muhim mavzularidan biri sinfdan tashqari o'qish masalasi hisoblanadi. Bu mavzuga tegishli darslarning mazmunli hamda samarali o'tishi adabiyot o'qituvchisining mahoratiga bog'liq. Ushbu maqolada 6-sinf adabiyot darslarida sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlarini o'tkazish yuzasidan tavsiyalar berilgan. Shuningdek, sinfdan tashqari o'qish uchun badiiy asarlar nomlari keltirilgan, ularning qisqacha mazmuni berilgan.

Kalit so'zlar: adabiyot, sinfdan tashqari o'qish, o'quv mashg'uloti, "Mutolaa", badiiy asar, kitobxon, kutubxona

Аннотация

Одной из важных тем на уроках литературы в общеобразовательных школах является тема внеклассного чтения. Содержательная и эффективная подача уроков по этой теме зависит от мастерства учителя литературы. В статье даются рекомендации по проведению внеклассных занятий по чтению на уроках литературы в 6-м классе. Также перечислены названия произведений искусства для внеклассного чтения и их краткое содержание.

Ключевые слова: литература, внеклассное чтение, образовательная деятельность, «Мутолаа», художественное произведение, читатель, библиотека.

Annotation

One of the important topics in literature lessons in secondary schools is the topic of extracurricular reading. Meaningful and effective presentation of lessons on this topic depends on the skill of the literature teacher. The article provides recommendations for conducting extracurricular reading classes in literature lessons in the 6th grade. The names of the works of art for extracurricular reading and their summary are also listed.

Keywords: literature, extracurricular reading, educational activities, "Mutolaa", artwork, reader, library.

Milliy adabiyotimiz juda qadim tarixga ega. Hamda u asrlar osha kitobxonlarni hayratga solgan holda yashab, yashnab, rivojlanib kelmoqda. Uning go'zalligi, hayotimizdagi o'rni, biz uchun ahamiyati haqida ko'plab fikrlar bildirilgan. Nazarimizda, ularning eng ta'sirlisi – betakror shoir va adib, qatag'on qurboni Abdulhamid Cho'lponning e'tirofi: "Adabiyot chin ma'nosi ila o'lgan, so'ngan qaralgan, o'chgan, yarador ko'ngilga ruh bermak uchun, faqat vujudimizga emas, qonlarimizga qadar singishgan qora balchiqlarni tozalaydirg'on, o'tkur yurak kirlarini yuvadurg'on toza ma'rifat suvi, xiralashgan oynalarimizni yorug' va ravshan qiladirg'on, chang va tuprog'lar to'lgan ko'zlarimizni artub tozalaydirg'on buloq suvi bo'lg'onlikdan bizga g'oyat kerakdir". [7: 37]

Ma'lumki, kitob mutolaasi adabiyot darslarining ajralmas qismi hisoblanadi. Badiiy asar mutolaasi bolani vatanparvar, oilaparvar, mehribon inson bo'lib yetishishida muhim o'rin tutadi.

Umumiy o'rta ta'lim maktablari o'quv rejasiga ko'ra, deyarli har bir chorak oxirida sinfdan tashqari o'qilgan badiiy asarlar yuzasidan suhbat darslari bo'lib o'tishi kerak. Ammo, ko'p hollarda bunday o'quv mashg'ulotlari zerikarli o'tishi mumkin. Chunki kitobxon o'quvchilar soni o'rta maktablarda u qadar ko'p emas. Prezident maktablari va ixtisoslashgan maktablarning o'quvchilari bundan mustasno, albatta.

Xo'sh, uyida shaxsiy kutubxonasi mavjud bo'lgan o'quvchilar sonini ko'paytirish uchun, sinfdan tashqari o'qishga :r o'quv mashg'ulotlarini qiziqarli tarzda o'tkazish uchun qanday yo'l tutishimiz kerak?

Avvalambor, adabiyot fani o'qituvchisining o'zi kitobxonlikning faol targ'ibotchisi bo'lishi lozim. Zero, "O'zbekiston qahramoni" Ozod Sharafuddinov adabiyot o'qituvchisining asosiy vazifasi kitobxon yetishtirish ekanligini alohida ta'kidlagani bejiz emas. O'quv yili davomida o'qituvchi adabiyot fanidan o'tkaziladigan o'quv mashg'ulotlarida mazkur sinf o'quvchilarining yoshiga mos bo'lgan badiiy adabiyot namunalaridan parchalar o'qib yoki so'zlab berishi, o'quvchilarga biron asarni mutolaa qilishni uyga vazifa sifatida berib yuborishi ma'qul tadbirlardan biridir. Biz o'z maqolamizga obyekt sifatida 6-sinf adabiyot darslarini olganimiz uchun, tabiiyki, shu yoshdagi o'quvchilarga mos bo'lgan badiiy adabiyot namunalarini misol tariqasida tavsiya qilamiz:

O'zbek adabiyoti namunalari

Tavsiya	Izoh	Eslatma
Oybek "Bola Alisher"	Mashhur shaxslarning hayot yo'li bolalar uchun har :m qiziqarli bo'lgan. Qissada Alisher Navoiyning bolaligi chuqur mehr bilan tasvirlangan.	Adabiyot darslarida o'qituvchi asardan parcha o'qib bersa, bolalar to'liq shaklda mutolaa qilar edilar.
Abdulla Qahhor "O'tmishdan ertaklar"	Adibning bolaligi o'z tilidan hikoya qilingan. Og'ir va mashaqqatli hayot tarzi jonli tasvirlangan.	O'quvchilar bugungi farovon hayot uchun shukrona keltirish, Vatan uchun fidoyi inson bo'lishga intilish kabi tuyg'ularni boshdan kechiradilar. Asardan parchalarni sahnalashtirish ham yaxshi natija beradi.
O'lmas Umarbekov "Qizimga maktublar"	Yozuvchining bu asari biografik xarakterga ega bo'lib, oilaning muqaddasligi, oila a'zolari o'rtasidagi iliq munosabatlar, ahillik, mehr-oqibat haqida so'z boradi.	O'quvchilar bilan ularning oilasidagi keksalarning nasihatlarini, ulardan olingan saboqlar, qilgan xatoliklariga kattalardan eshitgan tanbehlari haqida hikoya qilib berish vazifasi berilsa, bolalar asarning naqadar hayotiyiligini his etishadi.
Xudoyberdi To'xtaboyev "Jannati"	Ushbu roman muallifning og'ir kechgan bolaligi haqida hikoya qiladi, barcha bolalar uchun ham	O'quvchilarga asar qahramonlariga ta'rif berish yoki ulardan biriga maktub yozish vazifasi yuklatilsa, ularning

odamlar"	qiziq bo'ladi. Asar qahramoni o'quvchilar bilan deyarli tengdosh bo'lgani uchun yaxshi qabul qilishadi.	mustaqil fikrlash qobiliyati shakllanishiga xizmat qilgan bo'lardi.
Farhod Musajonov "Bir qultum buloq suvi"	Qissada o'smir yigitning boshidan kechirganlari hikoya qilinadi. Ota-onadan erta yetim qolib, buvisining qo'lida tarbiyalanayotgan bola hayotiy muammolarini mustaqil hal qilishga harakat qiladi.	Agar o'quvchilar bilan o'smir bolalarning oila a'zolari bilan munosabati – muammo va yechimlar haqida suhbat uyushtirilsa, ularga o'qituvchi turli badiiy asarlardan va hayotiy voqealardan misol keltirgan holda maslahatlar bersa, maqsadga muvofiq bo'lardi.
Shukur Xolmirzayev "Olma yemadim"	Hikoyada birovning qarovsiz bog'idan olma tergan yigitlar va buni o'g'rilik deb hisoblagan sheriklari bilan bo'lgan nizoli vaziyat haqida so'z boradi. Asar qahramonlari 6-sinf o'quvchilari bilan tengdosh bo'lishgani sababli, bolalar hikoyani yaxshi qabul qilishadi.	Hikoyadagi har bir qahramon haqida o'quvchilarning fikrlari so'ralsa, bolalarning mustaqil fikrlashi yaxshi shakllangan bo'lardi.
Sa'dulla Qur'onov "Galaktikada bir kun"	Bu asar ilmiy-fantastik qissa bo'lib, uning tarkibidagi maqolalarda ilmiy ma'lumotlar badiiy uslubda berilgan.	O'quvchilardan koinot haqidagi o'zlashtirgan ma'lumotlarini so'ralsa, bilimlari mustahkamlanadi.
Bolalar ensiklopediyasi	Bugungi kunda bolalar uchun nashr etilayotgan ensiklopediyalar juda ko'p, turli tavsiyalar berish mumkin.	O'quvchilarga o'zlari qiziqqan sohaga oid ma'lumot yig'ib kelish vazifasini berish mumkin.

Jahon adabiyoti namunalari

Tavsiya	Izoh	Eslatma
Aziz Nesin "G'aroyib bolalar"	Bu asar ikki sinfdoshning bir-biriga yozgan maktublaridan tashkil topgan. Maktabda va uyda sodir bo'lgan qiziqarli voqealar bayoni o'quvchilarda qiziqish uyg'otishi shubhasiz. Ahmad Tarbay va Zaynab Yolqir bolalarning sevimli do'stiga aylanib qoladi.	O'quvchilarga do'stiga maktub yozish topshirig'i berilsa, maqsadga muvofiq bo'lardi. Bunda bolalarning nutqi, ijodkorligi ortardi, xotirasi ham rivojlanardi.
Jek London "Oq so'yloq"	Mashhur yozuvchining qissasi orqali bolalar tabiat bilan yaqinlashadilar, hayvonot olamiga bo'lgan muhabbatlari ortadi.	O'quvchilar bilan o'zlari parvarish qilayotgan uy hayvonlari va ularning fe'l-atvori haqida suhbatlar o'tkazish mumkin.
Astrid Lindgrin "Mittivoy va Karlson" G'afur G'ulom, 1988. – 226b.	Bu asar ham 5-sinf o'quvchilari uchun juda mos. Ular qiziqib o'qib chiqishadi.	O'quv mashg'uloti vaqtida shu asar asosida ishlangan multfilmdan parcha ham ko'rsatish mumkin.

Aleksandr Pushkin ertaklari	"Baliqchi va baliq haqida ertak", "Shoh Sulton haqida ertak", "Pop va uning xizmatkori Balda haqidagi ertak" kabilarni bolalar qiziqib o'qishadi.	O'quvchilar ishtirokida bu ertaklar asosida sahna ko'rinishlari tashkil etilsa, asarni qabul qilish jarayoni faollashadi.
Vsevolod Nestayko "Robinzon Kukuruzoning sarguzashtlari"	Ukrain yozuvchisining ushbu qissasida mashhur sayyoh Robinzon Kruzoga havas qilgan bola – Pavlusha Zagorodniyning sarguzashtlari aks etgan. Ushbu asar 6-sinf o'quvchilarida katta qiziqish uyg'otadi.	Bu qissadagi voqealar mazmuni bilan Robinzon Kruzoning sarguzashtlarini qiyoslab, o'quvchilar o'rtasida bahs-munozaralar, suhbatlar uyushtirish mumkin.

Bugungi kunda texnologiyalar rivojlanib ketgan. O'quvchilar ham bu borada kattalardan qolishmaydilar. Deyarli har bir o'quvchining qo'lida zamonaviy rusumdagi telefonlarni ko'rish mumkin. Ko'p xonadonlarda kompyuterlar va noutbuklar mavjud. Ushbu imkoniyatlardan foydalangan holda, badiiy asarlarning elektron yoki audio shaklini mutolaa qilishni o'quvchilarga tavsiya etish mumkin. Hozirgi kunda kitoblarning android, ya'ni telefonda o'qish mumkin bo'lgan variantlari ham ommalashgan. Bolalar telefondagi foydasiz o'yinlar bilan band bo'lgandan ko'ra, badiiy kitob o'qigani ma'qulroq. Bundan tashqari, bugungi kunda joriy etilgan zamonaviy darsliklarda mustaqil o'qish uchun badiiy asarlarning audio varianti QR-codi bilan berilgan. Ushbu asarlarni mutolaa qilishni uyga vazifa sifatida berib, keyinchilik reja asosida muhokama qilinsa, samarali bo'lardi. O'quvchilarning kitob mutolaasiga qiziqishlari ortar edi.

Ma'lumki, o'quvchilar mashhur insonlarga, ayniqsa, aktyorlarga havas qilishadi. Shuning uchun o'zlarini aktyor sifatida his qilish ular uchun qiziqarli bo'ladi. Mutolaa uchun tavsiya etiladigan dramatik asarlarni oldindan o'quvchilarga o'qitib, ulardan ta'sirli parchalarni sahnalashtirishni tavsiya qilamiz. Bu jarayon o'quvchilarning o'quv mashg'ulotlariga bo'lgan qiziqishini orttiradi. Uyg'un va Izzat Sultonning "Navoiy", O'lmas Umarbekovning "Kuzning birinchi kuni", Sharof Boshbekovning "Eski shahar gavroshlari" kabi dramatik asarlarini sahnalashtirish uchun tavsiya qilish mumkin.

O'quvchilarga mustaqil o'qish uchun badiiy asarlarni adabiyot fani o'qituvchisi tavsiya qilishi kerak. Asarlarni tanlashda o'quvchilarning yoshi, psixologiyasi, qiziqishlari, dunyoqarashi hisobga olinishi kerak. Bulardan tashqari, jamiyatda hamda ta'lim tizimida ro'y berayotgan yangilik va o'zgarishlar, zamonaviy texnologiyalarning rivojlanishi, maktab hayotidagi muammolar va boshqa holarlarni ham e'tiborga olish zarur deb hisoblaymiz.

Bugungi kunda bolalar kitobxonligi masalasiga jiddiy e'tibor berilmoqda hamda amaliy harakatlar ham ko'paygan. Jumladan, kitob mutolaasini osonlashtirish maqsadida androidlar uchun "Mutolaa" ilovasi ishga tushgan. Bu juda qulay va samarali loyiha hisoblanadi. Bolalarning istalgan joyda va vaqtda kitob o'qishlari uchun bu juda katta imkoniyatdir. Barcha o'quvchilarga ushbu ilovani taklif etish foydadan xoli bo'lmaydi deb o'ylaymiz.

6-sinf o'quvchilari bilan kutubxonalarga, kitob do'konlari va ko'rgazmalariga, muzeylarga sayohat uyushtirish ham samarali natija beradi. Respublika bolalar kutubxonasi, "Kitob olami" va "Sharq ziyokori" kabi kitob do'konlari, Adabiyot muzeyi va adiblarning uy-muzeylari(jumladan, G'afur G'ulom, Oybek, Abdulla Qahhor) shular jumlasidan. Ushbu inshootlarda noan'anaviy tarzda o'quv mashg'ulotlari o'tkazilsa, o'quvchilarning yodida qoladigan tadbir bo'ladi. Misol uchun Adabiyot muzeyining Alisher Navoiy yoki Bobur zallarida mazkur adiblar ijodiga :r mashg'ulotlarni o'tkazish mumkin. Adiblarning uy-muzeylarida ham muzey xodimlari yoki adabiyot o'qituvchisi tomonidan uyushtirilgan suhbatlar bolalarning adabiyotga va kitob mutolaasiga qiziqishini shakllantiradi, rivojlantiradi.

Yuqoridagi fikrlardan quyidagicha xulosalar chiqarish mumkin:

1. Adabiyot fani o'qituvchisi o'quvchilarni adabiyot olamiga va kitob mutolaasiga oshno qiluvchi asosiy motivator qiyofasida muntazam faoliyatda bo'lishi lozim.

2. Adabiyot fanidan o'quv mashg'ulotlari vaqtida badiiy asarlardan parcha o'qib berish yoki mazmunini so'zlab berish o'quvchilarni kitob bilan yaqinlashishiga yordam beradi.

3. Adabiyot o'qituvchisi o'z o'quvchilarining maktab kutubxonasiga a'zoligi hamda kitob o'qishdagi faolligini o'quv yili davomida nazorat qilib borishi kerak.

4. Badiiy asarlar asosidagi sahna ko'rinishlari o'quvchilarda katta qiziqish uyg'otishini :m hisobga olgan holda turli spektakllardan parchalarni sahnalashtirish lozim.

5. Badiiy asar janri va uslubini tanlashda o'quvchilarni kerakli tomonga to'g'ri yo'naltirish va vaqti-vaqti bilan nazorat qilib turish zarur.

6. Ko'plab kitoblarni o'zida jamlagan ziyo.uz saytidan o'rinli va unumli foydalanish ko'nikmasini o'quvchilarda shakllantirib borish kerak.

7. Androidlar uchun moslangan ilova – "Mutolaa"ning ommalashishida adabiyot o'qituvchilari alohida jonbozlik ko'rsatishlari zarur.

8. Asosiysi, o'qituvchi an'anaviylikdan qochib, zamonaviylikka intilishi, innovatsion texnologiyalarni o'zlashtirish borasida o'quvchilardan qolishmaslikka harakat qilishi maqsadga muvofiqdir.

Yuqoridagi tavsiyalarga amal qilinsa, biz umid qilamizki, o'quvchilarning badiiy asar mutolaasiga qiziqishlari ortadi. Sinfdan tashqari o'qish mavzusiga :r darslar ham qiziqarli va mazmunli tarzda o'tadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aleksandr Pushkin. Ertaklar. Toshkent: Sharq, 2004. – 112b.
2. Aziz Nesin. G'aroyib bolalar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020. – 208 b.
3. Jek London. Oq so'yloq. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2010. – 160 b.
4. Астрид Линдгрин. Миттивой ва Карлсон. Тошкент: Фафур Фулом, 1988. – 226б.
5. Всеволод Нестайко. Робинзон Кукурузонинг саргузаштлари. – Тошкент: Ёш гвардия, 1977. – 168 б.
6. Худойберди Тўхтабоев. Жаннати одамлар. Тошкент: Чўлпон, 1995. – 272 б.

7. Чўлпон. Адабиёт надир. – Тошкент: Чўлпон, 1994. – 240 б.

5–7-SINFLAR ADABIYOT DARSLARIDA SHE'RIY ASARLARNING BADIY TIL XUSUSIYATLARINI O'RGATISH METODIKASI: MIRTEMIR VA ANVAR OBIDJON SHE'RLARI MISOLIDA

Meyliyeva Nasiba Tolmas qizi

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti
meliyevanasiba1990@gmail.com*

Annotatsiya: Ushbu maqolada 5–7-sinflar adabiyot darsliklarida o'rgatiladigan she'riy asarlar — Mirtemirning “Shudring” va Anvar Obidjonning “Tinch kunlar” she'rlari badiiy til xususiyatlari, poetik san'at vositalari va obrazlilik orqali tahlil qilinadi. She'rlar asosida poetik tafakkurni shakllantirishga yo'naltirilgan metodik yondashuvlar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: *badiiy til, she'riy san'at, poetik tasvir, metodika, epitet, metafora, tashbeh, obraz.*

Annotation: This article analyzes the poetic works taught in literature textbooks for grades 5–7 - Mirtemir's "Shudring" and Anvar Obidjon's "Tinch kunlar" - through the features of artistic language, poetic art means, and imagery. Methodological approaches aimed at the formation of poetic thinking based on poems are put forward.

Keywords: *Keywords: artistic language, poetic art, poetic image, methodology, epithet, metaphor, simile, image.*

She'riy asarlarning badiiy til xususiyatlarini o'rganish — o'quvchilarda adabiy tafakkur, estetik did, va hayotni obrazlar orqali anglash qobiliyatini rivojlantirishda muhim vositadir. Ayniqsa, 5–7-sinf o'quvchilari uchun tanlangan she'rlar o'zining obrazga boyligi, til jozibasi va ruhiy ta'sir kuchi bilan farqlanishi kerak. Quyida Mirtemir va Anvar Obidjon ijodidan namunalar asosida she'riy san'at vositalarini aniqlash, talqin qilish va ular asosida dars jarayonini samarali tashkil etish metodikasi bayon etiladi.

She'riyat san'ati orqali o'quvchilarda badiiy-estetik tafakkurni shakllantirish, ular ongida so'zning emotsional va ma'naviy yukini anglash ko'nikmalarini rivojlantirish zamonaviy adabiy ta'limning ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Ayniqsa, 5–7-sinflar adabiyot darsliklarida o'quvchilarga tanishtirilayotgan she'rlar vositasida badiiy til xususiyatlarini o'rgatish, poetik obraz va ifoda vositalarini anglatish zarurati ortib bormoqda.

O'zbekiston adabiyotida chuqur badiiy mazmun va xalqona ohangga ega bo'lgan shoirlardan Mirtemirning “Shudring” va Anvar Obidjonning “Tinch kunlar” asarlari 5–7-sinf adabiyot darsliklarida keng yoritilgan. Ularning she'rlarida ishlatilgan badiiy tasvir vositalarini o'quvchilarga o'rgatish orqali obrazli fikrlash, mazmunga chuqur kirib borish va estetik didni shakllantirish mumkin. Masalan, Mirtemirning “Shudring” she'rida tabiat manzaralari hayratomiz noziklik bilan berilgan. Mirtemir — tabiat manzaralarini nafis obrazlar orqali berishda mahoratli shoirlardan biridir. “Shudring” she'rida shoir

shudringni nafaqat meteorologik hodisa, balki estetik obraz sifatida tasvirlaydi. Quyidagi satrlar bunga yorqin misoldir:

*Tong belgi bergandanoq
O'tib osma ko'prikdan,
Jar ketiga chopardim —
Jar keti o'zga olam.*

*Yaltirar lak-lak inju...
Sho'x soy qirg'oqlarida,
Nihollar kurtagida,
Sal epkinda simobday
Qaltirar lak-lak inju.*

Shoir shudringni nafaqat fizik hodisa, balki g'oyaviy-estetik obrazga aylantiradi.

- **Epitet:** “sho'x soy”, “lak-lak inju” kabi ifodalar tabiat manzaralarining jonlanishini ta'minlaydi.

- **Tashbeh:** “sal epkinda simobday qaltirar” satrida shudring simobga qiyos qilinib, nurli jilva ifodalanadi.

- **Metafora:** “Tutgandek g'oyib qo'llar” — bu obraz orqali shudring nafaqat ko'zga, balki qalbga ta'sir etuvchi kuchga ega tarzda tasvirlangan.

- **Personifikatsiya:** Shudring “jilvagar ko'z” sifatida jonlantiriladi, bu esa unga estetik, hatto dramatik yuklama beradi. Bu she'r o'quvchilarning tabiatni badiiy ko'rish qobiliyatini, go'zallikni his etish dunyoqarashini kengaytiradi. Bu she'r o'quvchilarning tabiatni badiiy ko'rish qobiliyatini, go'zallikni his etish dunyoqarashini kengaytiradi.

Anvar Obidjon o'zbek xalqining tarixiy xotirasini va tinchlik haqidagi chuqur mulohazalarni poeziya tilida ifodalagan. Quyidagi parcha tarixiy haqiqat va poetik emotsiyani uyg'unlashtiradi: “Tinch kunlar” she'riining tahlili

*Bizlar quraverdik, buzaverdi yov
Qo'rg'onu uyimiz, ko'shku qasrni.
Yurtimning tinchgina o'tgan har kuni
Mislsiz Tarixiy Voqea asli.*

Anvar Obidjon “**Tinch kunlar**” she'rida o'zbek xalqi tarixidagi mashaqqatli davrlarni esga olar ekan, tinchlikni eng katta boylik sifatida ulug'laydi.

- **Antiteza:** “quraverdik – buzaverdi”, “mag'lubiyat – g'alaba” qarama-qarshi holatlar orqali tarixiy ziddiyatlar ta'sirli ko'rinishda yoritilgan.

- **Metafora:** “nayzaga qalqon” — elni himoya qilish, tinchlikni saqlash yo'lidagi kurash timsolidir.

- **Epitet:** “fitnaga boy zamon”, “tarixiy voqea” kabi ifodalar she'rning ruhiy yukini oshiradi.

- **Hiperbola:** “Ko'rmadik suronsiz biron asrni” ifodasi orqali xalq boshdan kechirgan tarixiy fojialarning intensivligi kuchaytiriladi. Bu she'r orqali o'quvchilarda vatanparvarlik, tarixiy xotira, tinchlikni qadrlash fazilatlari shakllanadi.

Yuqorida ikki shoirimizning asarlarini tahlilini ko'rib chiqdik endi esa, dars jarayonida qo'llaniladigan samarali metodlar haqida tanishib chiqamiz:

1. *Badiiy tahlil metodi*: Har bir badiiy obrazni tahlil qilish orqali o'quvchida tafakkurga yo'naltirilgan savollar berish. *Maqsad*: She'r matni orqali badiiy san'at vositalarini anglatish va talqin qilish. *Topshiriq*: Quyidagi misralarni o'qing va undagi badiiy vositalarni toping. Har bir vositaning ta'sirini izohlang.

Misra (Mirtemir – Shudring):

“Sal epkinda simobday qaltirar lak-lak inju”

Savollar:

- Ushbu misrada qanday tashbeh ishlatilgan?
- “Simobday” so'zi qanday obraz hosil qilgan?
- Bu satr sizda qanday tasavvur uyg'otdi?

2. *Metafora va tashbehni topish o'yini*: O'quvchilar she'rda ishlatilgan badiiy san'at vositalarini ajratib, ularning ma'no yukini izohlaydi. *Maqsad*: Epitet, metafora, tashbeh, personifikatsiyani farqlash va tushunish. *Topshiriq*: Quyidagi iboralarni o'qing. Qaysi badiiy vosita ishlatilganini belgilang.

Iboralarda San'at vositasi belgilang.

“Fitnaga boy zamon” A) Epitet B) Metafora C) Tashbeh

“Nayzaga qalqon bo'ldik” A) Metafora B) Hiperbola C) Epitet

“Sho'x soy qirg'oqlarida” A) Epitet B) Tashbeh C) Personifikatsiya

“Tutgandek g'oyib qo'llar” A) Metafora B) Epitet C) Tashbeh

3. *Illyustrativ topshiriq*: She'r mazmunidan kelib chiqib, o'quvchilar rasm chizadi yoki tasvirni sahnalashtiradi. *Maqsad*: Tasvirni estetik obrazlar orqali his qilish va ijodiy fikr yuritish. *Topshiriq*: Mirtemirning quyidagi misrasidan ilhomlanib, shudring tongda qanday ko'rinadi? mavzusida rasm chizing yoki kichik hikoya yozing.

Misra: “Yaltirar lak-lak inju...”

Variant: Agar rasm chizish qiyin bo'lsa, ushbu misrani sahna ko'rinishida tasvirlang: bir o'quvchi shoir rolini, boshqasi esa shudringni jonlantirib ifodalaydi.

4. *Juftlikda ishlash*: Guruhlarda she'r satrlarini badiiy tahlil qilib, yakuniy xulosalarni taqdim qilish. *Maqsad*: Hamkorlikda tahlil qilish va xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantirish. *Topshiriq*: 2 kishilik guruhlar tuzilsin. Har bir guruh “Tinch kunlar” she'ridan bir bandni olib, undagi badiiy vositalarni topib, ularning ahamiyati haqida 3–5 daqiqalik taqdimot tayyorlaydi. Yakunda sinfga taqdim etish.

5. *“Tasvirni davom ettir” topshirig'i*. *Maqsad*: Poetik tasvirni o'quvchi tasavvuri bilan to'ldirish. *Topshiriq*: Mirtemirning she'rida shudring tongda “lak-lak inju” sifatida berilgan. Sizningcha, quyosh chiqqach, bu tasvir qanday o'zgaradi? Quyidagi jumlaning davom ettiring:

“Quyosh chiqqach, shudring...”

(*Variant*: she'riy shaklda 2–3 misra yozish ham mumkin.)

6. *“Tarixiy voqea – poetik ifoda” metodi*. *Maqsad*: She'r orqali tarixiy tushuncha va qadriyatlarni shakllantirish. *Topshiriq*: Anvar Obidjon she'rida

tinchlik “Tarixiy voqea” deb ataladi. Siz uchun bugungi tinch hayotning eng muhim belgisi nima? 2 ta misrada ifodalang.

Misol:

Tinch tonglar bilan uyg'onamiz har kun,

Bolalar kulgusi – tinchlikning timsoli.

Mirtemir va Anvar Obidjon kabi shoirlarning she'rlari 5–7-sinf o'quvchilari uchun nafaqat tilni o'rganish, balki qalbni tarbiyalash vositasidir.

Dars ishlanmasi (5–7-sinf adabiyot darsi uchun)

Dars bosqichlari	Faoliyat turlari	Topshiriq va metodlar	Kutilayotgan natija
1. Kirish	O'quvchilar e'tiborini mavzuga jalb qilish	She'rlardan qisqa parchalar o'qiladi, savollar orqali ular qanday holat tasvirlanganini ilg'ashga harakat qiladi. so'rash.	O'quvchilar she'r mazmuniga qiziqish bildiradi, asosiy g'oyani
2. Asosiy qism	She'rlar matnini birgalikda o'rganish va tahlil O'quvchilar poetik san'at vositalarini ajrata oladi va ularning ma'nosini tushunadi.	Mirtemir–Shudring she'ridan quyidagi san'at vositalarini topish: - Epitet: “sho'x soy” - Tashbeh: “simobday qaltirar” - Metafora, personifikatsiya Metodlar: Matnli tahlil, guruhiiy ish, muhokama	
	Anvar Obidjon – Tinch kunlar she'rida: - Antiteza - Metafora - Epitet - Hiperbola Metodlar: Juftlikda tahlil, shakldagi ifodani bahsli savollar	Tarixiy obrazlar orqali tinchlikning qadrini his qilishadi; poetik	
3. Mustahkamlash	O'rgangan bilimlarni amaliy topshiriqlar orqali mustahkamlash	“San'at vositasini top!” o'yini - Illyustratsiya topshuig'i: She'rga rasm jonlantiradi va estetik didi chizish yoki sahnalashtirish - rivojlanadi. Juftlikda ishlash: She'r tahlili va guruh taqdimoti	O'quvchilar o'z fikrini ifodalaydi, poetik obrazlarni
4. Yakuniy baholash	O'quvchilar faoliyatini tahlil qilish va xulosa chiqarish	Savol-javob - Yozma mini-esse: “She'riyat bizga nima beradi?”	O'quvchi o'z mulohazasini poetik tilda ifodalashga harakat qiladi, darsda faol ishtirok etadi.

5–7-sinflar adabiyot darslarida she'riy asarlarni o'rganish orqali o'quvchilarda adabiy-estetik tafakkur, badiiy did va obrazli fikrlash qobiliyatlarini shakllantirish imkoniyati yaratiladi. Mirtemirning “Shudring” va Anvar Obidjonning “Tinch kunlar” she'rlari bunday maqsadlar uchun ayni

muddao bo'lib, ularning badiiy til boyligi, obrazga boyligi va ruhiy-estetik ta'sir kuchi o'quvchilar qalbiga ta'sir qilishi bilan ajralib turadi. Dars jarayonida badiiy tahlil, ijodiy fikrlash, guruhlarda ishlash, o'yinli metodlar va tasviriy topshiriqlardan foydalanish orqali o'quvchilar faollashtiriladi. Ayniqsa, poetik san'at vositalarini – epitet, tashbeh, metafora, personifikatsiya, antiteza kabi vositalarni aniqlash va talqin qilish orqali o'quvchilar she'riy matnni chuqurroq anglaydi, o'z fikrini badiiy tarzda ifodalashga harakat qiladi.

Bu yondashuvlar nafaqat dars samaradorligini oshiradi, balki o'quvchilarning nutq boyligini, estetik dunyoqarashini va vatanparvarlik ruhini ham tarbiyalaydi. Shunday qilib, adabiyot darslari nafaqat bilim manbai, balki qalbni tarbiyalovchi vosita bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бобоев Т. Олий ўқув юртларида ўзбек шеърини поэтикаси асосларини ўрганиш. – Т.: ДДҚ, 1997. – Б. 32–268.
2. То'хлиев В. Badiiy asarlarni sharhlab o'rganish (Mumtoz adabiyot misolida) monografiya. – Т.: Fan, 2013. – B. 142.
3. Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т.: "Sharq", 2020. – Б. 240.
4. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Ўзбекистон, 2014.
5. Tolipov O., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2006.
6. Niyozmetova R. O'zbek adabiyotini o'qitish metodikasi fanidan mustaqil ta'lim mavzulari bo'yicha metodik ko'rsatmalar. Metodik ko'rsatma. – Toshkent, 2021.
7. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. – Toshkent: "Barkamol fayz mediya" nashriyoti, 2018.
8. Yo'ldoshev Q. va boshq. Badiiy tahlil asoslari. – Т.: Kamalak, 2016. – B. 119.
9. Mirzayeva Z, Jalilov K. O'zbek adabiyotini o'qitish metodikasi. – Т.: Academ Space, 2024. – B. 130.
10. Sultonmurod O., Ahmedov S., Qo'chqorov R. Adabiyot. 5-sinf uchun darslik. – Т.: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2019. – 272 b.

FAXRIYOR SHE'RIYATINI O'QITISHDA INNOVATION YONDASHUVLAR

Nomozova Dilobar Suyun qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

O'zbek adabiyoti ta'limi yo'nalishi 1-kurs doktoranti

dilobarxonnomozova@gmail.com 998935920064

ANNOTATSIYA

Maqolada modern she'riyatning o'ziga xos jihatlari, xususan Faxriyor she'riyatiga diqqat qaratildi. Maktab o'quvchilariga Faxriyor she'riyatini o'tish jarayonida kognitiv yo'l bilan, keyslar orqali tushuntirishning afzallik jihatlari to'xtalib o'tildi. Shuningdek "She'r zavqi" metodining o'quvchilar tafakkuri, tanqidiy fikrlashga undashi bilan ahamiyatli ekanligi keltirildi.

Kalit so'zlar. Modern she'riyat, Faxriyor she'rlari, kognitiv tahlil, keyslar, umumiylik va xususiylik, original o'xshatishlar, "She'r zavqi" Metodi

ABSTRACT

The article focused on the unique aspects of modern poetry. Especially Fakhriyor's poetry. The advantages explaining Fakhriyor's poetry of schoolchildren in a cognitive way through cases were discussed. It was also mentioned that the method of poetry enjoyment is important for encouraging students' thinking and critical thinking.

Key words. Modern poetry, Fakhriyor's poems, Cognitive analysis, cases, Generality and specificity, original smiles, "Poetry pleasure" method.

Kirish. Adabiyot ta'limida bugungi kunga kelib bir qator metod va texnologiyalardan foydalanishning asosiy sababi albatta o'quvchilarning dunyoqarashini, tanqidiy, tahliliy fikrlashini shakllantirishdan iborat. "Aslida adabiyot o'qitishning bosh yo'nalishi ta'limning turli bosqichlarida o'quvchilarning ongiga badiiy asarning mo'jizakor ta'sir kuchini amaliy jihatdan ta'minlashga qaratilgan"[1]. Darhaqiqat, adabiyot so'z san'ati hisoblanar ekan, adabiyot ta'limining maqsadlaridan biri ham o'quvchilarda so'zning qudratini, tovlanishlarini, so'z ifodalayotgan mazmunni chuqurroq his ettirish, til imkoniyatlaridan samarali foydalanish salohiyatini oshirishdan iborat. Ayniqsa, she'riyatni anglatish, o'quvchi qalbini she'riyatga oshno etish bugungi kunda muhim ahamiyatga ega. Chunki mobil aloqa, internet texnologiyalar rivojlangan bir pallada o'quvchilarning ko'pi kitobni emas, ming afsuski, ijtimoiy tarmoqlar, mobil o'yinlari, kompyuter o'yinlarini tanlamogda. Buning natijasida esa fikrlashida, so'zlashida, dunyoni anglashida sayozliklar yuzaga kelmoqda. Maktab ta'limi, o'qituvchilar oldida turgan muhim masala ham aynan sifatli ta'lim bera olishdadir.

Maktab darsliklariga kiritilgan, tushunilishi murakkab deya hisoblanayotgan modern yo'nalishdagi she'rlarni qay tarzda o'quvchilarga tushunarli qilib yetkazib bera olish adabiyot metodikasini oldida turgan muammolardan biridir. Quyida modern she'riyatning mumtoz vakillaridan hisoblangan Faxriyor she'rlari orqali buni ko'rib chiqamiz.

Manbalar tahlili. Hozirgi o'zbek adabiyotini modern yo'nalishdagi asarlarsiz tasavvur qilish mushkul. Bugungi kunga kelib modern yo'nalish yosh ijodkorlarni ham o'ziga ohanrabodek maftun etmoqda. Sababi ko'ngilning inja, murakkab, isyonkor po'rtanalarini bu usulda ifodalash anchayin osonroq. "Modernestlar olamni mantiqqa tayanmagan hissiy "tafakkur" asosidagina to'laqonli tushunish mumkin deb hisoblaydilar. Ular bunda mantiqiy tahliliy mushohadaga qarshi turib, irratsional ongni yetakchi sanaydilar"[2]. Darhaqiqat, bugungi zamonaviy she'riyat uchun ham shaklan, ko'ra ham yangicha fikr, g'oyalar ahamiyatga ega. Taniqli adib Nazar Eshonqul she'riyatni shunday ta'riflaydi: "Men she'rni timsollar tilida gaplashish deb tushunaman. Ko'z oldida turgan narsa hodisaning yangi timsoli –metaforasini, yangi manzarasini, yangi ko'rinishini, yangi qirrasini, retmikada bera olish san'ati–men uchun shoirlik"[3]. Demakki, yangi fikrni yangicha ko'rinishda, boshqacha fokusda ko'rsata olish ham modern she'riyat uchun ahamiyatli.

O'zbek modern she'riyatida o'zining mumtoz asarlarini yarata olgan ijodkorlardan biri Faxriyordir. "Ayolg'u", "Geometrik bahor" "Izlam" singari

to'plamlaridagi she'rlari bilan kitobxonni o'zgacha fikrlashga, o'zgacha tuyish, his etishga undaydi." Modern she'r hatto an'anaviy shaklda yozilganda ham, hijo, turoq qofiyalardan hosil bo'ladigan ohang emas, ayni o'sha original poetik fikr, tuyg'u manzara, ular harakatidan vujudga keladigan ohang o'quvchi qalbida aksado beradi." [4]. Ayrim o'quvchilar tashqi tomondan qofiyasiz, sərbastda yozilgan she'rlarni hammasini modern she'riyatga kiritadi. Ammo bunda mag'zi to'q va puchlarini ajratib olishning asosiy vositasi bildirilayotgan fikr, mulohazalarning ham o'zgacha ekanligiga ahamiyat qaratishdan iborat.

Faxriyor she'riyatini o'rganish jarayonida quyidagi metodlarni tavsiya qilamiz:

1.1 Darsni uch asosiy qismga ajratib olishimiz mumkin:

1. Kirish. (She'rni o'rganishgacha bo'lgan jarayon)

2. Asosiy qism (She'rni o'rganish jarayoni)

3. Xulosa (She'rni mustaqil anglay olish jarayoni)

Avvalo o'quvchilarni she'r o'rganish jarayoniga olib kirish uchun „She'r zavqi“ metodini tavsiya etamiz. Ushbu metoddan boshqa she'riyat darslarida ham foydalansa bo'ladi. Eng avval she'rlarni tahlil qilishdan oldin o'tmoqchi bo'lgan she'rimizda qo'llangan so'zlarni doskada yozamiz va o'quvchilardan shu so'zlarni qatnashtirib erkin vaznda she'r yozishi kerakligini aytamiz. Masalan, ilk she'rimizda qo'llanilgan so'zlardan: Yurak, uzlat, Yassaviy, mukofot, Usmon Nosir, ozodlik... Vaqt belgilaymiz va barcha o'quvchilarning yozganlarini tinglaymiz. Shart oxirida "Eng original tashbeh", "Eng zo'r g'oya", "Oxirigacha tugallangan fikr" kabi yo'nalishlarda g'oliblarni aniqlaymiz. Keyin shoir she'ri bilan tanishsak, o'quvchilar uchun ham g'oyatda qiziqarli bo'ladi. Chunki, qizishib olgan o'quvchilar she'r tahlilini ham yaxshiroq tushunishadi. Biz ushbu metodda she'rning sarlavhasini (M: Oqlangan olma) yoki, birinchi misrasini yoki jumlani berishimiz mumkin. Bizningcha, ushbu metod, o'quvchilarda yangicha fikrlarni shakllantirishda, tasavvurini kengaytirishda, tafakkur qilishida g'oyatda ahamiyatli. Qolavers, bir-birlaring she'rlarini tinglash jarayonida bitta so'zga turli tomondan yondashish mumkinligining guvohi bo'lishadi.

Asosiy qismda she'r matni bilan chuqurroq tanishib chiqiladi. Faxriyor she'rlari maktab darsliklariga kiritilgan bo'lsa-da, ammo anglash, his etish uchun oddiy o'qishning o'zi kifoya qilmaydi. Biz an'anaviy yo'nalishdagi she'rlarni faqatgina o'qib his etsak, modern yo'nalishdagi she'rni tushunish uchun, ham tuyg'u, ham tafakkurni ishga solishimiz lozim. Avvalo o'quvchiga taqdim etish uchun shoir she'rlarini saralab, yoshi fikrlashini ham hisobga olish muhim. Shuni ham ta'kidlab o'tish joizki, shoir she'rlarini yuqori sinfda o'qiydigan o'quvchilar uchun havola etish maqsadga muvofiq.

Quyidagi she'rga e'tibor bersak:

Yurak uzlatnishin, Yassaviy kabi

Yolg'onchi dunyoni kechirib yashar.

Yurak –

Usmon Nosirga

hayotligida

*berilgan yakka-yu yolg'iz mukofot.
Yurak qushdir qafasi bilan birga tug'ilgan
qush.
Patlarini qonga botirib,
she'rlar yozar ozodlik haqda.*

Ushbu she'rda kognitiv yo'l bilan yurakni nimalarga o'xshatilayotganini sinfdagi o'quvchilar bilan birgalikda topishga harakat qilamiz:

1. Uzlatnishin

2. Mukofot

Yurak

3. Qafasi bilan birga tug'ilgan qush

She'rni nimalarga o'xshatilayotganligi bilib oldik. Endi tahlilga chuqurroq kirishamiz. O'quvchilarga savol beramiz. Nega yurak Yassaviy singari uzlatnishin? Yassaviyning hayotini o'rganish davomida mutasavvif umrining so'nggi yillarini uzlatda, yer ostida o'tkazganligini bilamiz. She'r yaratilgan sanaga e'tibor bersak 1987-yil yozilganligining guvohi bo'lamiz. Demakki, o'sha vaqtda yuraklardagi tuyg'ular, isyonlar, g'alayonlar yuzaga chiqarilmasdan uzlatga chekingan. Bunda har qanday insonning qalbi emas, yoniq qalblilarning yuraklari nazarda tutilmoqda. Keyingi satrlarda Usmon Nosir nomi tilga olinadi. Qatag'onga uchragan otash qalbli shoir Usmon Nosirga hayotligida hech qanday mukofot berilmagandi. Ammo uyg'oq yurakning o'zi unvon-u, mukofotlardan ham buyukroq mukofot edi. Usmon Nosir qalamiga mansub shu nomdagi she'rni o'quvchilardan so'raymiz, chunki Usmon Nosir she'riyati bilan ular yaqindan tanishishgan:

*Yurak, sensan, mening sozim
Tilimni nayga jo'r etding.
Ko'zimga oyni berkitding.
Yurak sensan ishqibozim...*

She'rning oxirgi jumalari quyidagicha yakunlanadi:

*Itoat et!
Agar sendan
Vatan rozi emas bo'lsa,
Yoril chaqmoqqa aylan sen,
Yoril! Mayli tamom o'lsam!*

Ikkala she'rni qiyoslaymiz. Umumiy mazmunidagi umumiylik va xususiylik jihatlarini farqlaymiz. Usmon Nosir o'zing she'rida faqatgina o'z yuragining olovli to'lqinlarini, mavjlarini bayon qilmoqda. Faxriyor esa o'zi bilan bir vaqtda yashayotgan yoniq yuraklilarning dardlarini oydinlashtiryapti.

Keyingi satrlarda mazmun yanada ochiqqlanadi. Endi yurak qafasi bilan tug'ilgan qushga o'xshatiladi. Ya'ni, qafasi bilan tug'ilgan qush o'sha davrda yashayotgan erksiz, hur fikrlarsiz umr kechirayotgan xalqning timsoli. Ozodlik, mustaqillikning badali esa qondir.

Yana bir she'riga diqqat qaratamiz:

Oqlangan olma

Mirza bo'lsa terakning oti,

Layli emas Majnun bo'lsa tol.

Demak, ayol-olma daraxti.

O'z-o'zidan demak u ayol.

Avvalo, she'rda erkaklar nimaga o'xshatilayotgani, ayollar nimaga o'xshatilayotganiga diqqat qaratamiz. O'quvchilar yordamida aniqlaymiz. G'aroyib o'xshatishlar qo'llangan. Yigitlarni chiroyli tarif bilan o'z nomlari bilan ataladigan mevasiz daraxtlar oti bilan nomlashi g'oyatda ustalik bilan topilgan tashbeh. Endi ayol ta'rifiga keladigan bo'lsak, mevali daraxt ya'ni olmaga qiyos etiliyapti. Biz shu vaqtgacha o'qigan mumtoz va barmoq vaznida yoziladigan she'rlarda odatda, olmaga suluv qizlarning yuzi, dudog'i, yanog'i kabilar qiyos etilgan. Ammo Faxriyor she'rda birato'la olma daraxtining o'ziga o'xshatiliyapti. Bunda ham butun va qism jihatidan qaraydigan bo'lsak, shoirninng tashbehi butunni ifodalaydi. Ya'ni, mevali daraxt, olma. Endi savol tug'ilishi tabiiyki, nega boshqa mevali daraxtlar emas olma tanlangan? Buni biz olis moziydan qidirsak to'g'riroq bo'ladi. Rivoyatlarda aytilishicha, Odam Ato va Momo Havvoga ta'qiqlangan mevali daraxt olma deb kelgan o'rinlar ham bor. Ushbu mevani aynan Havvoning taklifiga binoan tatib ko'rishadi va jannatdan badarg'a bo'ladilar. Demakki, shoir she'rda qo'llangan tashbeh bejizga emas. She'r nomiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, aynan oqlangan so'zi qo'shilgan. She'rning keyingi misralarini o'qish chog'ida go'zal xushbo'y olmaning ildizlari uy-ro'zg'or tashvishlariga botib ketganligi, hatto sochlarini tarab qo'yishganda vaqti yo'qligi keltirib o'tiladi. Ya'ni Havvo jannatdagi olmani yeb qo'yganligi badalini yer yuzida to'lamoqda, gunohi oqlanmoqda.

Quyidagi she'rini ham ko'rib chiqamiz:

Kampir sandig'idan nimadir qidirayotib

Lash-lushlar orasidan taxlab naftalinlab

yaxshi kunlarga yashash uchun olib qo'yilgan

yap-yangi umrini topib olsa deng

esidan ham chiqib ketgan ekan

yashalmagan umri borligi

*Kiyimlikka bichilmagan matoday yashalmagan
umrini*

qo'liga olib aylantirib qaradi obdon

kuya tushmabdi hartugul

g'ijimlangan joylarini aytmasa

*hovlidagi dorga yoydi umrini
hechqursa
burqib turgan naftalin hidi uchib ketadi*

*na ayriliq na quvonchning ko'zyoshlariga
biror qur ivib ko'rmagan yoki etagiga
bolasi hech qachon siyib qo'ymagan ayoldek
umr shamolda ma'nisiz hilpiray boshlaydi
mag'lub vatanning
hali tayoqdan yechib olinmagan bayrog'i kabi
kampir xo'rsinadi
nima qilarini bilmas boyaqish
tashlab yuborishga ko'zi qiymaydi
hali yashalmagan
yap-yangi
yirtib tarqatsami boshqalarga ko'zi
ochiqligida
yo berib yuborsami bitta yarimta xudodan kun
tilab yotgan bemorga*

Kognitiv tahlil asosida „yashalmagan umr“ ni nimalarga o'xshatilayotganini aniqlaymiz.

Yashalmagan umr

1. Kiyimlikka bichilmagan matoday
2. Na ayriliq, na quvonchning ko'z yoshlariga bir qur ivib ko'rmagan
3. Bolasi hech qachon siyib qo'ymagan ayoldek
4. Mag'lub vatanning hali yechib olinmagan bayrog'i kabi

She'r tahliliga kirishadigan bo'lsak, bunda sandiq ramziy ifoda sifatida qo'llanilgan, ya'ni umrning ramzi. Kampir o'ylanib turar ekan, yashalmagan umri borligiga guvoh bo'ladi. Yashalgan umri-kampirning o'zi uchun emas, bola-chaqasi, nevaralariga, atrofidagi insonlarga bag'ishlangan umri. Aslidayam, o'zbekning zahmatkash ayollari o'zlariga berilgan umrning ko'p qismini atrofidagilar, oila a'zolarining tashvishlari deya o'tkazadilar. Yashalmagan umr o'xshatilayotgan narsalarga e'tibor qaratsak, mazmun yanada oydinlashadi. Ya'ni, na ayriliq, na quvonchning ko'z yoshlariga ivib ko'rmagan, bolasi siyib qo'ymagan ayoldek... Kampir bolalari uchun yashagan, g'am chekkan, quvongan, ular go'dak ekanligidayoq o'z umrini bolalarining kelajagi uchun baxshida qilgan. Oxirgi o'xshatishga diqqat qaratadigan bo'lsak, mag'lub vatanning hali yechib olinmagan bayrog'idek deganda, kampir umri nihoyalab qolganinga ishora bor. Ammo shunda ham g'am-tashvishlarsiz yashalmagan umrning kampirga keragi bo'lmayapti, birorta bemorga berib yuborishni o'ylayapti. Nega? Chunki kampir o'zi uchun yashash nimaligini bilmaydi. Bolalarining

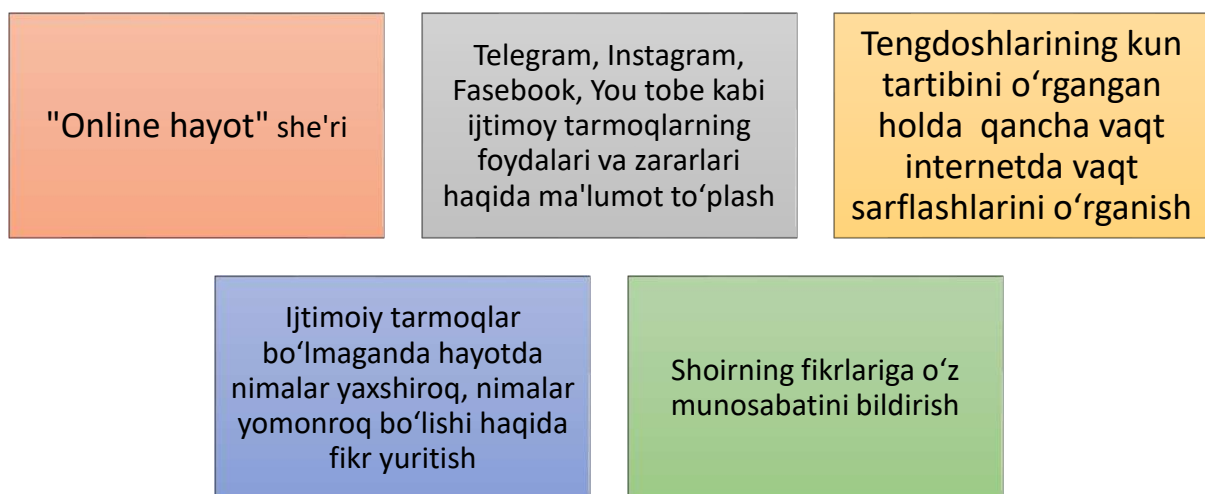
tashvishi bilan o'tgan umridan rozi, boshqacha yashash unga kerak emas. She'rni talil qilganiz sayin, chuqurroq mushohada, chuqurroq o'ylashga majbur etadi. Aslidayam har bitta o'zbek onasining umumlashama obrazi yashiringan kampirda. Shoir ayollar umrini hech kimnikiga o'xshamaydigan, insonni o'ylantiradigan tashbehtar orqali ifodalaydi.

Yuqoridagi uchala she'rni tahlil qilish asnosida an'anaviy yozilgan she'rlarda qo'llangan tashbehtlardan umumiylik, xususiylikka ko'ra farqli jihatlarini ; o'zbek ayoli timsoliga boshqacha, original o'xshatishlar orqali yondashganligining guvohi bo'ldik.

Xulosa qismida o'quvchilarning o'ziga Faxriyor she'rlaridan namunalar beriladi. Bunda taqdim qilinayotgan she'rlarning matnida ayrim so'zlar o'rni bo'sh qoladi. O'quvchilardan talab, shu bo'sh o'rinlarni to'ldirib berishlari kerak.

1.2. Loyihalar tarzida kichik guruhlariga bo'lingan o'quvchilar o'rtasida taqsimlanishi maqsadga muvofiq. Keyslar tuzish o'qituvchining mahoratiga ham bog'liq. Quyida namunalarni taqdim qilamiz. Har bir guruh uchun alohida keys topshiriqlari tuziladi.

"Darvesh" she'ri (Rauf Parfi xotirasiga)		
She'rning mohiyatini to'laqqonli ochish maqsadida Rauf Parfi hayoti va ijod yo'lini o'rganish	Darveshtar kimlar va ular qanday hayot kechirganligini o'rganish	She'r asosida Rauf Parfi hayoti va ijodi, darveshtar haqidagi bilimlarni umumiyashtirib kichik sahna ko'rinishi tayyorlash(rasm, ko'rgazmali quollar, aktyorlik mahorati, musiqa)

Yoki shoirning bitta she'rini tanlab olamiz. Masalan "Online hayot". Har bir guruh uchun oq qog'ozga bittadan nusxa tayyorlaymiz. Tarqatilgan qog'ozga fikrlarini yozishlari mumkin.

1-vazifa. She'rni ovoz chiqarib o'qiymiz bir marta. Har bir guruh o'quvchilariga she'r tarkibida uchragan va o'zlari uchun qiziqarli deb hisoblangan 10 ta so'zni tagiga chizishlarini so'raymiz. Nega aynan shu so'zlar tanlanganligini so'raymiz. Keyin she'rdagi tushunmagan jumboqli satrlarni topib belgilashlarini so'raymiz. Har bir guruh she'rdan 3 tadan misol topishi kerak. Jumboqlarni umumiy o'rta tashlab, umumiy javoblarni tinglaymiz. 1. Hayotiy vaziyatlar bilan bog'laymiz. Bunda o'qituvchi yo'naltirib turuvchi vazifasini bajarishi lozim. Masalan, she'rda qizning laykka turmushga chiqishini tushunishmadi. Xo'sh bugungi kunda bizda ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish madaniyati shakllanganmi? Kelajakdagi aniq maqsadimiz uchun to'g'ri foydalana olyapmizmi? Like lar siz uchun ham ahamiyatlimi? Nima uchun ahamiyatli? Virtual hayot real hayotdan ko'ra nega qiziqarli qiz uchun? Ijtimoiy tarmoqlardan qanday maqsadlarda foydalanasiz? Foydalilar qaysi? Bekorchilari qaysi?

Ijtimoiy tarmoqlar inson psixologiyasiga yomon ta'sir o'tkazmasligi uchun nimalarga ahamiyat beryapmiz. Aytgan so'zlarimizga o'zimiz amal qilyapmizmi?

2-vazifa. She'rning filologik tahliliy jumbog'ini yechamiz. Ramziy tiliga diqqat qaratamiz. She'rda qo'llanilgan badiiy san'atlarni topamiz (Tepadagi jadvaldan foydalanish mumkin)

3-vazifa. Shoir aymoqchi bo'lgan fikrni umumiyashtiramiz. Kinoyani topamiz. Xulosa yasaymiz.

Xulosa qilib aytganda, o'quvchilar Faxriyor she'rlari bilan yaqindan tanishar ekanlar o'zlari uchun yangicha qo'riqlar kashf eta olishadi. His-tuyg'u bu individual holat. O'qituvchi bu holatga ta'sir o'tkazishi qiyin. Ammo modern she'rlar orqali tasavvur sarhadlarini, tafakkur cho'qqilarini kengaytirish imkoniyatlari mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. To'xliyev B. Adabiyot o'qitish metodikasi. Toshkent: Yangi asr avlodi. 2006.7-bet.
2. Quronov S. Modern she'riyatda tasvir. //Yoshlik jurnali.2018 .9-son
3. Nazar Eshonqul, Izlash azobining totlari.Xurshid Davron kutubxonasi.
4. Niyozmetova R., Husanboyeva Q. Adabiyot o'qitish metodikasi. Toshkent. Innovatsion ziyo. 2020. 233-bet
5. Ahmedov H. Istiqlol davri o'zbek adabiyotining nazariy masalalari. Toshkent. 2020. 23-bet.
6. Faxriyor. Ayolg'u. Toshkent. Sharq. 2000. 80-bet.

ADABIY TA'LIMDA O'QUVCHILARNING REFLEKSIV KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Qodirova Dilnoza Alisher qizi

Alisher Navoiy nomidagi

Toshkent davlat o'zbek tili va

adabiyoti universiteti tayanch doktoranti

kodirovaa.95@gmail.com

ORCID ID :0009-0006-1807-5176

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktablardagi adabiyot darslarida o'quvchilarning refleksiv ko'nimalarini rivojlantirishning bugungi kungacha bo'lgan amaliy va nazariy ahamiyati haqida so'z boradi. Refleksiya o'quvchilarning o'z fikrlari, his-tuyg'ulari va xatti-harakatlarini tahlil qilish hamda ularga baho berish qobiliyatini shakllantiradi. Maqolada refleksiyaning nazariy asoslari, rivojlanish bosqichlari va uni rivojlanish usullari batafsil bayon qilingan. Refleksiya orqali o'quvchilar nafaqat adabiy asarlarni chuqur tushunib o'rganadilar, balki shaxsiy dunyoqarashlarini ham boyitadilar. Ushbu tadqiqot o'qituvchilarga adabiy ta'lim jarayonida refleksiya imkoniyatlaridan samarali foydalanish uchun qo'llanma bo'lib xizmat qiladi.

Annotation: In this article, students in literature classes in schools the practical and theoretical importance of the development of reflexive companies to this day is discussed. Reflection builds students' ability to analyze and evaluate their own thoughts, feelings, and behaviors. The theoretical foundations of reflection, stages of development and methods of its development are described in detail in the article. Through reflection, students not only gain a deeper understanding of literary works, but also enrich their personal worldviews. This study serves as a guide for teachers to effectively use the possibilities of reflection in the process of literary education.

Аннотация: В данной статье учащиеся на уроках литературы в школах обсуждается практическая и теоретическая значимость развития рефлексивных компаний по сей день. Рефлексия развивает способность учащихся анализировать и оценивать свои мысли, чувства и поведение. В статье подробно описаны теоретические основы рефлексии, этапы развития и методы ее развития. Путем размышления учащиеся не только получают более глубокое понимание литературных произведений, но и обогащают свое личное мировоззрение. Данное исследование служит руководством для учителей по эффективному использованию возможностей рефлексии в процессе литературного образования.

Kalit so'zlar: *adabiy ta'lim, refleksiya, o'quvchilarni rivojlantirish, ijodiy fikrlash, pedagogik texnologiyalar, munozara, shaxsiy dunyoqarash.*

“Refleksiya” tushunchasi qadimdan mavjud bo'lib, u ilk bor qadimgi yunon faylasuflari tomonidan shakllantirilgan. Ayniqsa, Suqrot, Platon va Aristotel kabi faylasuflar asarlarida uchraydi. Suqrot o'z-o'zini anglash va o'z fikrlarini tahlil qilishni muhim deb hisoblagan. U “O'rganilmagan hayot yashashga arzigulik emas”,- degan mashhur iborani aytgan. Keyinchalik refleksiya tushunchasi Yevropa falsafasida chuqurroq rivojlandi. Ayniqsa, Rene Dekart XVII asrda refleksiyani markaziy tushuncha sifatida ishlatgan. U ong va tafakkurni tahlil qilishga urg'u beradi. XVIII-XIX asrlarda Kant, Hegel kabi faylasuflar refleksiyani bilish nazariyasi va ong taraqqiyotining muhim jihati sifatida o'rganganlar. XX

asrda esa psixologiyadagi ishlarda refleksiya o'qitish va o'rganish jarayonlarida muhim metod sifatida ko'chirilgan. Shunday qilib, refleksiya tushunchasi ilk bor qadimgi Yunonistonda paydo bo'lib, keyinchalik falsafa, pedagogika va psixologiyada keng rivojlanib bordi.

Pedagogikada refleksiya tushunchasi XX asr boshlaridan boshlab alohida ahamiyat kasb eta boshladi. Uning rivojlanishi o'qituvchi va o'quvchining bilim olish jarayonida o'z faoliyatini anglash, tahlil qilish va takomillashtirishga bo'lgan ehtiyojidan kelib chiqqan.

Refleksiya rivojlanishining asosiy bosqichlari Jon Dewey, Lev Vigotskiy kabi olimlar tomonidan rivojlantirilgan. Jon Dewey – refleksiv fikrlashni ta'limning markaziy elementi sifatida ko'rdi. U fikr yuritish, muammo yechish va qaror qabul qilishda refleksiyaning rolini kuchli ekanligini ta'kidlagan. Olimning fikriga ko'ra, ta'lim bu – tajriba va refleksiya asosida o'sish. Lev Vigotskiy o'quvchilarning kognitiv rivojlanishida ichki nutq va refleksiv tafakkurning ahamiyatini ko'rsatgan. U refleksiyani ijtimoiy muloqotdan individual ongga o'tishdagi vosita sifatida izohladi. XX asrning ikkinchi yarmida – ta'lim metodikalarida refleksiv yondashuvlar kengroq qo'llana boshladi. O'qituvchilar o'z darslarini tahlil qilish, o'quvchilarning fikrlash jarayonlarini kuzatish orqali o'z amaliyotlarini miy ravishga takomillashtirishga undaydi.

Adabiy ta'lim nafaqat o'quvchilarning bilimi va dunyoqarashini kengaytiruvchi, balki ularning ichki fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiruvchi asosiy fanlardan biridir. Adabiyot orqali o'quvchilar insoniy qadriyatlar, milliy madaniyat, tarix va ijtimoiy hayot bilan yaqindan tanishadi. Shu jarayonda, o'quvchilarning refleksini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Refleksiya bu — shaxsning o'z fikrlari, his-tuyg'ulari va xatti-harakatlarini chuqur tahlil qilish va ularga ongli baho berish qobiliyatidir. Bu qobiliyat, o'z navbatida, o'quvchilarning mustaqil fikrlash ko'nikmasini oshiradi, ularga o'zlarini va atrofdagi voqelikni yanada teranroq tushunishga imkon beradi.²¹⁷ Refleksiya bu shaxsning o'z fikr-mulohazalari, his-tuyg'ulari va xatti-harakatlarini chuqur tahlil qilish va ularga baho berish qobiliyatidir. Adabiy ta'lim jarayonida refleksiya o'quvchilarni asar mazmunini nafaqat tushunishga, balki uni shaxsiy hayot va dunyoqarashga moslashtirishga undaydi. Masalan, Navoiy g'azallarini o'rganish jarayonida o'quvchilar faqat mazmunni tushunib qolmay, balki bu g'azallarning ularning ichki dunyosiga qanday ta'sir qilganini tahlil qilish imkoniga ega bo'ladilar. Bu jarayon orqali ular o'z his-tuyg'ularini anglab, ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni shakllantiradilar. Adabiyot darslarida refleksiya orqali o'quvchilar asar voqealarini o'z hayotlari bilan bog'laydilar, insoniy qadriyatlarni chuqurroq his qiladilar va ijodiy yondashishni o'rganadilar. Shu tariqa, refleksiya adabiy ta'limning tarbiyaviy va o'quv maqsadlariga erishishda muhim vosita hisoblanadi. Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" asarini o'rganayotganda, o'quvchilar Otabek va Kumush obrazlarini tahlil qilib, sevgining kuchi,

²¹⁷1. Abduqodirov, A. "Adabiy ta'limda tarbiyaviy ahamiyat: Nazariy va amaliy asoslar." Toshkent: Fan nashriyoti, 2019.

vatanparvarlik va oila qadriyatlari haqida chuqur o'ylashlari mumkin. Bu jarayon o'quvchilarni nafaqat asarning mazmunini o'zlashtirishga, balki o'z hayotlariga oid muhim xulosalar chiqarishga ham chorlaydi. Shu orqali refleksiya ularga hayotiy qarorlar qabul qilishda yordam beradi.²¹⁸ Adabiy ta'limda o'quvchilar refleksini rivojlantirish ular uchun nafaqat ilmiy, balki tarbiyaviy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega. Refleksiya ularga o'z fikrlari va xatti-harakatlarini tahlil qilish, o'ziga xos xulosalar chiqarish imkonini beradi. Shu orqali o'quvchilar mustaqil fikrlashni o'rganadilar, asarlar orqali o'z hayotlariga oid muhim saboqlar oladilar va jamiyatning faol, ijodiy a'zolariga aylanadilar.²¹⁹ O'quvchilarning refleksiv fikrlash qobiliyatini shakllantirish uchun o'qituvchi zamonaviy pedagogik texnologiyalardan, innovatsion usullardan va ijodiy yondashuvlardan foydalanishi zarur. Adabiy ta'lim orqali tarbiyalangan, fikrlash qobiliyati yuqori, ma'nan yetuk avlod kelajakda jamiyat taraqqiyotining poydevorini mustahkamlaydi. Shu sababli, adabiyot darslarida o'quvchilarning refleksini rivojlantirish o'quv jarayonining eng muhim vazifalaridan biri bo'lib qoladi.²²⁰

Adabiy ta'limda o'quvchilar refleksiyasi – bu o'quvchilarning darslarda o'qigan asarlari yuzasidan o'z fikr-mulohazalari, his-tuyg'ulari, tushunchalari va baholarini mustaqil ravishda ifoda etishi, o'zining o'qish jarayonini anglash va unga munosabat bildirishidir. Bu jarayon o'quvchilarda ijobiy tafakkur, tanqidiy fikrlash, o'z-o'zini baholash va estetik didni shakllantiradi. Mazmuniy refleksiya – o'quvchi asar mazmuni, syujet chiziqlari, qahramonlarining xatti-harakatlari ustida fikr yuritadi. Masalan, “Otabekning tanlovi to'g'rimi? Agar men uning o'rnida bo'lganimda qanday yo'l tutardim?” Emotsional refleksiya – asar o'quvchida qanday hissiyotlar uyg'otdi? Masalan, “Asarni o'qib yuragim ezildi. Kumushning fojiasi menga chuqur ta'sir qildi.” Estetik, metakognitiv kabi refleksiyalar ham mavjud bo'lib, bu refleksiyalar orqali o'quvchi asar haqidagi fikrlari bayon etiladi. Adabiy ta'lim tabiiy estetik did va badiiy tafakkurni kuzatish, o'quvchilarda o'z – o'zini anglash, mustaqil fikrlash, etishtirish va xususiyatini ifoda ko'rish qobiliyatini rivojlantirishda ham muhim o'rin tutadi. yana, refleksga qayta nazar, tahlil qilish, yangilash) odamlarni rivojlantirish orqali o'zining ichki fikrlash jarayoni faollashadi, ularda mustaqil qaror chiqarish va tanqidiy shakllanadi. O'quvchilarning rivojlanishini rivojlantirishda qo'llaniladigan metodik belgilar mazmunan, ammo ta bo'lishi kerak. Jumladan, “Reflektiv suhbat”, “Yozma mulohazalar (reflektiv kundalik)”, “Fikrlar ishlab chiqarishi”, “Dramatizatsiya va rolda ishtirok etish”, “Tengdosh bahosi” kabi metodlar jismoniy bilimni samarali, balki har bir o'quvchining ichki dunyosi bilan ishlashga yordam beradi. Bu usullar o'quvchilarni passiv eshituvchidan faol ishtirokchiga aylantiradi. Pedagogika ilmda bolalar refleksiyasining

²¹⁸Xoliqov, S. "Adabiyot va ta'lim metodikasi." Toshkent: O'qituvchi nashriyoti, 2021.

²¹⁹Qurbonova, M. "Ijodiy fikrlashni rivojlantirishda adabiyotning o'рни." Samarqand: Zarafshon nashriyoti, 2020.

²²⁰Omonov, B. "Pedagogik texnologiyalar va adabiy ta'lim." Toshkent: Universitet nashriyoti, 2017.

bolalarning kognitiv, emotsional va ijtimoiy rivojlanishining muhim omili hisoblanadi. Refleksiya - bu orqali o'zini va o'zini sinab ko'rish, o'z fikrlarini o'rganish va o'zgartirishga javob berish. Pedagogik jarayonda refleksiyaga o'z shaxsiy dunyosini yordam beradi, ularning o'z shaxsiy dunyosini nazorat qilish va boshqalar bilan ijtimoiy aloqalarni kuzatishga yordam beradi. Bolalar refleksiyasining rivojlanishi, asosan, yosh va bosqichlariga qarab o'zgarib boradi. Har bir yosh davri bolalar uchun o'ziga xos refleksivlarni tajriba hosil qilish va bu jarayon pedagogik faoliyatda to'g'ri ishlab chiqarish va metodik yordamni talab qiladi. Shunday qilib, o'qituvchilar bolalar refleksini oshirishda aqliy va emotsional yordamni yaxshilashga yordam beradi.

Bolalar refleksiyasining pedagogik muammolari, uning ahamiyati, shakllanish bosqichlari va pedagogik metodlar orqali qanday rivojlantirilishi haqida so'z yuritiladi. Maq bolalar refleksiyasini tahlil qilish - yaxshi pedagogik jarayonlarini ochib berish va uning ta'lim jarayonidagi o'rni va ahamiyatini qilishdir. Shuni, alohida ta'kidlash joizki, refleksiv ko'nikmalar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarga moddiy matnni tahlil qilish, balki o'zlikni anglash va hayotiy pozitsiyasini aniqlashga yordam beradi. Masalan, adabiyot obrazlariga baho berisda o'quvchilar o'z hayotiy tajribalari asosida fikr bildiradi. Bu esa qonuniy adabiy, balki axloqiy va ijtimoiy dunyoqarashini ham boyitadi. Metodik muhim omillardan biri - bosqichma-bosqich refleksiya texnologiyalarini joriy etishdir. bosqichki bosqichda savol-javoblar, yozma refleksiya, tahliliy muhokama, bahs-munozara bilan o'zlashtirish jarayoni amalga oshirish. Bu esa didaktik jarayonning bajarilishi va ongli olib borilishini ta'minlash. Buning uchun, bu metodik narsalarni ishlab chiqarishni savolga qo'llash uchun o'qituvchidan ijodiy ishlab chiqarish, o'quvchining fikrini tinglash va madaniyati talab qilish. Aks holda refleksiya yuzaki, mexanik jarayonga aylanib qolishi mumkin.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, adabiy ta'lim jarayonida o'quvchilarning refleksiv ko'nikmalarini rivojlantirish - zamonaviy ta'limning asosiy pedagogik muammolaridan biridir. Chunki refleksiya orqali o'quvchilar faqat matnni tushunibgina qolmay, balki uni shaxsiy bilan bog'laydi, o'z fikrini asoslaydi, tahlil qiladi va ongli ishlab chiqarishga o'rganadi. Bu esa ta'limning chinakam ma'naviy-biyaviy va rivojlantiruvchi chinakam amalga oshirish. Ushbu muammoning metodik usuli sifatida refleksivlardan samarali yo'l, o'quvchilarda tanqidiy va mustaqil fikrlashni tuzatish metodik usullarni joriy etish, o'qituvchining savodxonlik va davolash usullarini ta'minlash kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abduqodirov, A. "Adabiy ta'limda tarbiyaviy ahamiyat: Nazariy va amaliy asoslar." Toshkent: Fan nashriyoti, 2019.
2. Xoliqov, S. "Adabiyot va ta'lim metodikasi." Toshkent: O'qituvchi nashriyoti, 2021.
3. Jo'raev, D. "O'quvchilarni o'qish orqali tarbiyalash: Refleksiya usullari." Toshkent: Sharq nashriyoti, 2018.
4. Qurbonova, M. "Ijodiy fikrlashni rivojlantirishda adabiyotning o'rni." Samarqand: Zarafshon nashriyoti, 2020.

5. Omonov, B. "Pedagogik texnologiyalar va adabiy ta'lim." Toshkent: Universitet nashriyoti, 2017.

KEYS TEXNOLOGIYASINING O'QUVCHILAR FAOLLIGINI OSHIRISHDAGI AHAMIYATI

Qosimova Munisa Botirjon qizi

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti

munisakosimowa77@gmail.com

ORCID:0000-0001-9991-4897

Annotatsiya: Adabiyot darslarida keys texnologiyasidan foydalanishda o'quvchilar turli vaziyatlar bilan tanishadilar, mushohada qiladilar, jamoa bilan ishlash, vaziyatlarni tahlil qilish, qarorlar qabul qilish, mustaqil fikrlash, o'z-o'zlarini tanqid qilish, ijodiy fikr yuritishni o'rganadilar. Mazkur maqolada 11-sinf darsligida keltirilgan Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asaridan keys namunasi keltirilgan, jumboqli matn orqali vaziyatga qiziqtirilib, so'ng tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: case-study, vaziyat, g'oya, tahlil, tanqid, ma'lumot, matn, badiiy asar, yechim.

Аннотация: С помощью кейс-технологии студенты знакомятся с различной информацией, решают проблемы, учатся работать с обществом, анализировать литературу, принимать решения, мыслить самостоятельно, критиковать себя, мыслить творчески. В данной статье в учебнике для 11 класса рассматривается статья Юсуфа Хоса Хаджиба «Кутадгу Билиг» на примере кейса, текста-головоломки и анализируется ситуация.

Ключевые слова: кейс, ситуация, идея, анализ, критика, информация, текст, художественное произведение, решение.

Abstract: Using case technology, students get acquainted with various information, solve problems, learn to work with society, analyze literature, make decisions, think independently, criticize themselves, and think creatively. In this article, in the 11th grade textbook, the article from Yusuf Khos Hajib's "Kutadgu Bilig" is interested in and analyzed the situation through a case example, a puzzle text.

Keywords: case-study, situation, idea, analysis, criticism, information, text, artistic work, solution.

Bugungi globallashuv jarayoni jamiyatda plyuralizmga ehtiyoj borligini ta'kidlaydi hamda o'quvchilarning jahon miqyosida fikrlashini yoqlaydi. Mustaqil tafakkurni shakllantirishda o'quvchilarni mulohaza yuritishga yetaklaydigan topshiriqlar ta'lim tizimida muhim o'rin tutadi. Bu esa asar tahlilida shunchaki voqealar ketma-ketligini gapirmasdan, o'quvchilarni o'ylab, mushohada yuritishga undash kerakligini tasdiqlaydi.

Keys-stadi usuli (inglizcha case-study – vaziyat, holatni o'rganish, tahlil qilish usuli) – real vaziyatni turli tavsiflardan foydalangan holatda o'quvchilarda aniq ko'nikmalarni shakllantirish texnikasi. O'quvchilar vaziyatni tahlil qilishlari, muammo mohiyatini tushunishlari, mumkin bo'lgan yechimlarni taklif qilishlari va ularning eng yaxshilarini tanlashlari kerak. Keyslar real vaziyatga aloqador va

unga yaqin bo'lgan materiallarga asoslanadi. Aniq vaziyatlar usuli bo'lgan "case-study" o'yinli bo'lmagan faol o'qitish uslubiga kiradi. Bu uslubning diqqat markazida axborot olish turadi. Uslubning maqsadi esa o'quvchilarni mustaqil ma'lumot izlashga, ularni matn bilan ishlashga, ma'lumotlarni to'plashga, tizimlashtirishga va tahlil qilishga o'rgatishdir.

"Case-study" (Keys-stadi) texnologiyasi mavzuni mustaqil o'rganish, muammo mohiyatini aniqlash, o'z nuqtayi nazarini himoya qilish, mantiqiy xulosa chiqarish, ma'lumotlarni taqqoslash, umumlashtirish va tahlil qilish kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qilishi bilan ajralib turadi. Bunda o'quvchilar faoliyati muammolarni hal qilish yo'llarini izlashga, murakkab vaziyatlarga taalluqli barcha fikrlarga o'z qarashlarini erkin bayon etishga yo'naltiriladi [Kambarova S].

Bu texnologiya qo'llashda guruhli faoliyat yoki individual mashg'ulotdan ham foydalanish mumkin. Shu bilan bir qatorda, keys mohiyatidan kelib chiqib, uni o'quvchilarga og'zaki yoki yozma shaklda taqdim qilish ham samara beradi.

Biz keys-stadi usulining g'oyasini quyidagi ko'rinishda havola qilamiz:

- Usul bilim olishga mo'ljallangan bo'lib, qo'yilgan savolga yagona emas, bir necha javoblar mavjud bo'lishi mumkin, ahamiyatlisi, javoblarning haqiqatni qaror toptirishdagi raqobatbardoshligi.

- Ta'lim berishdagi urg'u tayyor bilimlarni olishga emas, balki yaratishga, talaba va o'qituvchining hamkorlikda ijod qilishiga qaratiladi. Shu jihatdan ham keys-stadining an'anaviy uslublardan tubdan farqi talaba va o'qituvchining muammoni muhokama qilishda teng huquqli ekanidir.

- Bu uslubdan foydalanishning natijasi nafaqat bilim olish, balki kasbiy faoiyatni rivojlantirish hamdir.

- Keys-stadi texnologiyasida esa real hayotda namoyon bo'ladigan, talaba olishi kerak bo'lgan bilim va amaliy malakalar majmuasida aks etadigan aniq vaziyat modeli ishlab chiqiladi (bu xoh o'quv jarayoniga xoh adabiyot fani namunasiga misol bo'la olsun). Bunda o'qituvchi savollarni tayyorlovchi, javoblarni belgilovchi, umuman olganda, jarayon boshqaruvchisi sifatida ko'rinadi.

- Bunda his-tuyg'u, ijodiy raqobat, hatto keys muhokamasidagi spektaklga o'xshab ketadigan kurash jarayoni orqali namoyon bo'ladi.

Keys-stadi namunalarini o'quvchilarga taqdim qilayotganimizda hushyor bo'lishimiz, o'rinli, tahlilga torta oladigan keys taqdim qilishimiz lozim. Keyslar bir necha jumladan bir necha sahifagacha hajmda bo'lishi mumkin.

Yaxshi keyslar quyidagi talablarga javob bera olishi zarur:

- ✓ Vazifaning maqsadga aniq mos kelishi.
- ✓ Mos qiyinchilik darajasiga ega bo'lishi.
- ✓ O'tilayotgan mavzu orqali yechim topish imkoniyatining mavjudligi.
- ✓ Tahliliy fikrlashni rivojlantirishi.
- ✓ Munozara uyg'otishi.
- ✓ Yechimga ega bo'lishi.

Keys-stadi texnologiyasini adabiyot fani bilan bog'laydigan bo'lsak, biz talabalarga ikki xil shaklda taqdim qilishimiz mumkin.

1. O'quv jarayoniga asoslanib, keysni maktab faoliyati bilan bog'lagan holatda.

2. Badiiy asar misolida.

Agar biz keys usulini qo'llamoqchi bo'lgan badiiy asarni maktab darsligida keltirilgan parcha asosida tashkillashtiradigan bo'lsak, adabiy matnni bir dars oldin o'quvchilarga taqdim qilishimiz joiz. Zero, keys-stadi namunasi o'quvchiga xoh yozma, xoh og'zaki shaklda taqdim etilsin, undagi holat jumboq sifatida beriladi va bu o'quvchining qiziqishi ortishiga sabab bo'ladi.

"Case-study" uslubi: nazariya, amaliyot va tajriba" kitobida [A.Abduqodirov va boshqalar] pedagogik vaziyatlarni – keyslarni tahlil qilishga :r vazifalar va ularni hal etish namunalari keltirilgan:

Keys. Ota-onalar bolalari bilan muloqot paytida ko'pincha ularni boshqa bolalar bilan taqqoslaydilar.

Shirinning onasi, o'z qizining xulqidan xursand, ko'pincha u: "Sen borgan sari aqlli bo'lyapsan. Sen hammadan ham yaxshisan", "Sen eng chiroylisan", – deydi.

Dilnozaning onasi esa qiziga "Hamma bolalar ham bola, faqat sen mening tentagimsan", "Qaragin, Dilfuza qanday aqlli qiz. U hamma ishni eplaydi, senda esa, hech nima chiqmaydi", kabi jummalarni ishlatadi.

Muammo:

1. *Ikkala ona ham o'z bolalariga yaxshilik istaydilar, lekin ularning qaysi biri tarbiyada yaxshiroq natijaga ega bo'ladi?*

2. *Bolalarning xulqini "lohiyalash" yo'nalishi onalarning shaxsiy xususiyatlariga bog'liqmi?*

Yechish. Ikkala ona ham o'zlarining qizlarini boshqa bolalar bilan taqqoslaydilar, lekin birinchi ona ijobiy taqqoslashlardan, ikkinchi ona esa salbiy taqqoslashlardan foydalanadi. Shu bilan birga Shirin va Dilnozaning xulqlarini "loyihalash" turlichadir. [A.Abduqodirov va boshqalar].

Agar ona o'ziga ishongan bo'lsa, u holda, odatda, u o'zining bolasini maqtaydi va uni boshqa bolalardan ijobiy tarzda ajratadi. Bu bolaning ijtimoiy mavqeyi o'sishiga va o'zining tengqurlari bilan o'zaro munosabatidagi tizimda yaxshi o'rin egallashiga imkon beradi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, keyslarni kelgusi darsga qiziqtirish uchun o'quvchilarga taqdim qilishimiz mumkin. Bunga namuna sifatida 11-sinf darsligidagi Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarini keltiramiz. O'quvchilarni 6 tadan ko'p bo'lmagan kichik guruhlarda bo'lamiz. Har qaysi guruhga keyingi darsga tayyorgarlik ko'rib kelishlari uchun alohida keyslar tarqatamiz.

Keys. *Oyto'ldi o'zi davlat ekanligini aytadi*

Elig bir kuni o'zi yolg'iz o'ltirib,

Oyto'ldini chorladi, u juda xursand edi.

Oyto'ldi kirib qarshisida tik turdi,

*Elig imladi: Kelgin, o'tirgin, – dedi.
 Oyto'ldi (yonidan) to'p chiqardi, (ostiga) qo'ydi, ko'rgin,
 Uni bosib ro'paraga o'ltirdi, ko'rgin.
 Elig turli-tuman bilimlar sohasidan savol qildi,
 Oyto'ldi so'zga til ochdi, javob berdi.
 Elig sevindi, ko'rgin, uning chehrasi ochildi,
 Uni ko'rgan Oyto'ldi ko'zlarini yumib oldi.
 Elig so'zdan to'xtadi, hech indamadi,
 Oyto'ldi ham ko'zini yumdi, hech ochmadi.
 Elig o'z so'zini davom qildirib yana so'ray boshladi,
 Oyto'ldi javob berdi, u yuzini tumurib oldi.
 Elig iltifot bilan boqdi, o'zini mamnun qildi,
 Oyto'ldi tezlikda yuzini o'girdi.
 Eligning juda qahri keldi, yuzidan g'azab yog'di,
 Dedi: Ey, shoshqaloqlik kishi uchun yaramasdir.*

*Kuntug'dining so'zi
 Hali sendan xizmat ko'rmasdan iltifot qildim,
 Senga (iltifot bilan) joy bersam, meni oyoq osti qilding.
 Sen to'p qo'yib darhol o'ltirishga hozirlanding,
 Bu sen uchun o'ltiradigan joymi, menga (shuni) aytib ber?
 Muammo. 1. Oyto'ldining eligga munosabatini izohlang.
 2. Elig Oyto'ldining bu qilmishiga qanday jazo berdi?
 3. Nima uchun bu qahramonga Oyto'ldi ismi berilgan?*

Yechim. 1. Oyto'ldi shunday javob beradi: Mening senga namoyish qilganlarim bu mening odatlarim edi. Menga joy berding, men o'tirmadim, chunki menga o'rin yo'q, buni tushun dedim. Yerga to'p qo'yishimning ham siri bor ediki, men qandayligimni senga ko'rsatmoqchi edim. Koptok o'rinsiz dumalab yurgani kabi men ham o'rinsiz kezaman... Oyto'ldi shu tarzda o'z sifatlarini harakatlari bilan bayon qilganligini, unga ishonib bo'lmasligini ta'kidlaydi.

*2. Elig Oyto'ldining izohlarini eshitgach, unga jazo tayinlamaydi.
 3. Oyto'ldi aytdi: Mening otimni,
 Dono (kishi) qiliqlarimni oyga nisbat berib atagan.
 Bu ay tug'sa, ashnu edi az tug'ar,
 Kuninga beduyur, yuqaru ag'ar.
 To'lun bo'lsa, to'lsa, ajunda yarur,
 Ajun xalqi andin yaruqluq bulur.
 Tugal bo'lsa, ko'r, ay bu ag'sa adiz,
 Yana erlu to'rchir, ketar ko'rk mengiz.
 Yaruqluqi aksur, yana yo'q bo'lur,
 Tug'ar kecha azin yana-o'q to'lur.
 Mening bu o'zum ma bu yanglig'turur,
 Ara bar bo'lur-men, ara yo'q bo'lur...*

Shu tartibda keyingi guruhlarga ham asardan shunday keyslar tarqatiladi, bu kelasi darsning qiziqarli hamda samarali bo'lishini ta'minlaydi.

Boshqa bir asar misolida tahlilga tortadigan bo'lsak, 11-sinf adabiyot darsligida Alisher Navoiy mavzusida Xondamirning "Makorim ul-axloq" asaridan parchalar berilgan. "Makorim ul-axloq"da berilgan hikoyatlarni "case study" usulida qanday o'rganamiz?

Hikoyat

Bir kuni hidoyat nasabli Amir asr namozini o'qigandan so'ng, har kunlik odatiga xilof ravishda, jamoat namoziga kelmagan kishilarni surishtirishga kirishmasdan, shosha-pisha o'zlarining shaxsiy bog'chalari tomon yo'l oldilar va unchalik vaqt o'tmasdan, tezda qaytib keldilar. Bundan ul hazratning xizmatida bo'lgan mulozimlardan ayrimlar hayron bo'ldilar. Ul hazrat bu holatni tushunib, o'zidan gavhar sochuvchi tillari bilan quyidagi so'zlarni aytdilar:

Alisher Navoiy shu qadar muhim bilgan vazifa nima edi? Fikrlaringizni bayon qiling.

O'quvchilar Alisher Navoiy shaxsiyatidan kelib chiqqan holatda qanday yondashgan bo'lishi mumkinligi haqida fikr yuritishadi. Bu o'quvchilarni fikrlashga, o'z mulohazalarini asoslashga undaydi. Keys usuli talabalarga murakkab muammoni tezda anglash, oqilona yechim topish va bu to'xtamni boshqalarga qisqa, samarali tarzda yetkazish qobiliyatini beradi. Buni amalga oshirish jarayonida keys usuli bir qancha boshqa ishlarni ham amalga oshiradi, ularning har biri o'ziga xos qimmatlidir. Talabalarning qiziqishini uyg'otgan holda, keys usuli kasbiy masalalarga ishtiyoqni kuchaytiradi. O'quvchilardan turli xil javoblarni eshitgach, aynan asarda berilgan yechimni ularga havola qilish mumkin bo'ladi.

Keys yechimi: (aynan asardan)

- *Masjidga kelayotgan chog'imda falon joyda to'xtab, tahorat qilgan edim.*

(Namoz chog'ida) jamoat safida turganimda yelkamga yopishib olgan bir chumolini ko'rdim. Bildimki, tahorat qilgan joyimda menga ilashib olgan ekan. Agar yelkamdanda tushib ketib, unga biror ozor yetsa va uyiga boradigan yo'lni topolmay qolsa, uvoliga qolamanmi, deb qo'rqdim. Shuning uchun ham namoz tugaganidan so'ng shosh-pisha o'sha tahorat qilgan joyimga bordim-da, uni o'z uyasi oldiga qo'yib yubordim va ko'nglimni (O'zim bilmagan xolda Xudoning bir jonivoriga) jabr-zulm qilib qo'yish xavotiridan xalos bo'ldim.

Ul hazratning xizmatkorlari bu hikoyatni eshitib, uning benihoya rahmdilligidan hayrat dengiziga g'arq bo'lishdi hamda tillariga (ul hazratning haqlariga) duo-yu hamd-u sanolar keltirishdi.

Ba'zi o'qituvchilar o'quvchilarga yechim berishdan qochishni, o'zlari izlanishlarini tavsiya beradilar. Bu orqali fikrlar rasi ma'lum darajada chegardan holi bo'ladi. Bu hikoyat darslikda (o'quvchilar qo'lida) borligi sababli aynan "Makorim ul-axloq" asariga yuzlanib, Alisher Navoiyning boshqa bir sifatlarini ochib berishda qo'llash maqsadga muvofiq bo'ladi.

Case-study o'quv mashg'ulotlarida ko'rib chiqiladigan, dalill-u materiallar asosida yaratiladigan o'quv vaziyatidir. Bunda o'quvchilar turli vaziyatlar bilan

tanishadilar, mushohada qiladilar, jamoa bilan ishlashni, vaziyatlarni tahlil qilishni, qarorlar qabul qilishni, mustaqil fikrlashni, o'z-o'zlarini tanqid qilishni, ijodiy fikr yuritishni o'rganadilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A.Abduqodirov va boshqalar. "Case-study" uslubi: nazariya, amaliyot va tajriba. – Toshkent: Tafakkur qanoti, 2012. – 55-bet.
2. Kambarova S. Mustaqil mutolaa va adabiy tahlil. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2016. – 16-bet.
3. Adabiyot. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 11-sinfi uchun darslik. To'xliyev B. va b. 1-nashr. –Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2018.
4. Case study as literature. Mikaela Öberg EKP 14 Halmstad University ETN, Halmstad Sweden mikani14@student.hh.se.

DRAMATIK YARATIQLARNI O'QITISH QANCHALIK MUHIM?

Raxmatova Karima Erkinovna
ToshDO'TAUning 1-kurs magistranti
raxmatovakarima@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola adabiy ta'limda o'qitilayotgan dramatik asarlarning o'quvchilarga estetik zavq uyg'otish bilan birga, ma'naviy boylik va ijtimoiy masalalarni o'rganishi uchun erta yoshdan o'quvchilarga tanishtirish kerakligi haqida. Bundan tashqari, adabiy turning o'qitishga :r muammolar va yechimlarga tavsiyalar yoritildi. Xalqaro tajribada, jumladan rus va turk dasturlariga e'tibor qaratilib, tahlilga tortildi va takliflar berildi.

Kalit so'zlar: dramatik yaratiq, ma'naviyatni shakllantirish, o'quv dasturi, darslik, jahon tajribasi.

Аннотация. В данной статье подробно обсуждается необходимость знакомить учащихся с драматическими произведениями, изучаемыми в рамках литературного образования, с раннего возраста, чтобы они могли узнать о духовном богатстве и социальных проблемах, а также привить учащимся эстетическое удовольствие. Кроме того, были освещены проблемы и рекомендации по их решению, связанные с преподаванием литературного жанра. Было уделено внимание международному опыту, в том числе российским и турецким программам, и высказаны предложения.

Ключевые слова: драматическое творчество, духовное формирование, учебная программа, учебник, мировой опыт.

Abstract. This article discusses in detail the need to introduce students to dramatic works taught in literary education from an early age so that they can not only enjoy them aesthetically, but also learn about spiritual wealth and social issues. In addition, it highlights the problems and recommendations for solutions related to the teaching of the literary genre. International experience, including Russian and Turkish programs, is analyzed and suggestions are made.

Keywords: dramatic creation, spiritual formation, curriculum, textbook, world experience.

Dramatik asarlar o'quvchilarni insoniy his-tuyg'ularni chuqurroq anglashga, shaxsiyati va xarakteri orqali jamiyatni tushunishga o'rgatadi. Ammo dramatik asarlarni o'quv jarayonida o'rgatishda ko'plab muammolar yuzaga keladi.

Dramatik janrga oid asarlar adabiyot darslarida o'rganilishi murakkab bo'lgan asarlardan biri hisoblanadi. Shu sababli, boshqa janrlarga nisbatan kam sonlidir. Metodist olim Q.Yo'ldoshev dramatik asarlarni erta yoshdan o'quvchilarga tanishtirish, ularning ma'naviyatini shakllantirishga yordam berishini ta'kidlab o'tgan.²²¹ Dramatik asarlarni tahlil qilishda alohida yondashuv talab etiladi. Chunki, bir vaqtning o'zida ham so'z, ham teatr san'atlarining uyg'unlashuvi natijasi bo'lmish dramani o'qish, idrok etish hamda tahlillash qo'shimcha intellektual-hissiy zo'riqish taqozo qiladi. Qahramonlarning tuyg'ulari, insoniy sifatlari haqida muallifning xarakteristikasi bo'lmagan sharoitda asar personajlarining holatlari, ruhiyati va shaxsiyati borasida to'xtamga kelish va muayyan xulosalar chiqarish uchun aqliy kuchlanish zarur bo'ladi. Shu sababli, o'quvchilarda dramatik asarlarga bo'lgan qiziqishi va motivatsiyasini oshirish o'qituvchining mahoratiga bog'liqdir.

Avvalo, hozirda amaldagi adabiyot fanidan "Milliy o'quv dasturi" va maktab darsliklarida mavjud dramatik asarlarni tahlil qilindi. Dramatik asarlar, asosan, 8-sinfdan o'rganilishi rejalashtirilgan.

Maktab darsligi	Dramatik asarlar nomi
8-sinf	"Jaloliddin Manguberdi" tragediyasi (M.Shayxzoda). ²²²
9-sinf	"Sohibqiron" dramasi (A.Oripov), "Temir xotin" komediya (Sh. Boshbekov), "Hamlet" fojiasi (Shekspir). ²²³
10-sinf	"Abulfayzxon" fojiasi (Fitrat); ²²⁴
11-sinf	"Tanho qayiq" dramasi (ErkinA'zam). ²²⁵

1-rasm. Maktab darsliklarida berilgan dramatik asarlar.

Adabiy ta'limda dramatik asarlarni o'qitish bilan bog'liq quyidagi muammolarga duch kelindi:

1.Til va uslubdagi murakkabliklar. Ko'plab dramatik asarlar murakkab uslub va til birliklarida yozilgan. Masalan, Fitratning "Abulfayzxon" dramasi yoki Shekspirning dramatic yaratilari zamonaviy o'quvchilarga begona tuyulishi mumkin;

2.Qahramonlarning psixologiyasini anglashdagi muammolar. Dramatik asarlarda qahramonlarning hissiy va ruhiy holatlari chuqur tasvirlanadi. O'quvchilar bu murakkab kechinmalarni tushunishda qiynaladi. Masalan,

²²¹Йўлдошев Қ., Йўлдош М. Бадиий таҳлиласослари. – Тошкент.: Камалак, 2016. – Б.193.

²²²Olim S. Va boshq. Adabiyot. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinflari uchun darslik. – Toshkent.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2019. – B. 134.

²²³Yo'ldoshev Q. va boshq. Adabiyot. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinflari uchun darslik. – Toshkent.: O'zbekiston, 2019. – B. 368.

²²⁴Mirzayeva Z., Jalilov K. Adabiyot. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 10-sinflari uchun darslik. – Toshkent.: Respublika ta'lim markazi, 2022. – B. 230.

²²⁵To'xliyev B. va boshq. Adabiyot. 2-qism. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 11-sinflari uchun darslik-majmua. – Toshkent.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2018. – B. 122.

“Hamlet”da bosh qahramonning hissiyot girdobida qolishi yoki “Temir xotin”da qahramonlarning ziddiyatlari talqin qilishni talab qiladi;

3. *Sahnaviy ijroning yetishmasligi.* Dramatik asarlar mo'ljallangan teatr muhitida jonlanadi. Ammo dars jarayonida sahnaviy ijro kam qo'llanilishi yoki umuman bo'lmasligi o'quvchilarning asarni tushunishiga to'sqinlik qiladi;

4. *Yondashuvdagi cheklovlar.* Ko'plab o'qituvchilar hali ham an'anaviy usullarga tayanib, faqat matnni o'qish va muhokama qilish bilan cheklanadilar. Bu esa, dramatic asarlarning estetik jihatlarini to'liq namoyon qilishga imkon bermaydi;

5. *O'quvchilarning motivatsiyasi pastligi.* Zamonaviy o'quvchilarning dramatic asarlarga nisbatan qiziqishi kamaymoqda, chunki ular bu asarlarni o'zlari uchun dolzarb deb hisoblamaydilar.

Aniqlangan muammolarni bartaraf etish uchun quyidagi metodik yondashuvlar taklif etiladi:

1. *Til va uslub murakkabliklarini bartaraf etish.* Asar matnidagi murakkab so'z va iboralarining zamonaviy izohlarini taqdim etish va muhim qismlarini zamonaviy o'quvchilar tushunadigan tilde qayta talqin qilish. O'quvchilarga muallifning uslubini oddiyroq misollar orqali tushuntirish. Masalan, Maqsud Shayxzodaning “Jaloliddin Manguberdi”dramatik asari,²²⁶ asosan, tarixiy bo'lganligi uchun bevosita tarix bilan bog'lab o'tish, tushunarsiz so'zlar lug'atini tuzish va badiiy matnda qanday ma'no anglatishini tushuntirishdan iborat. Quyidagi jadval orqali keltirish mumkin:

Mal'un	• La'nati, la'natlangan;
Ufunat	• Badbo'y hid;
Munaqqash	• Naqshlangan, naqshli, nashqdor.

2-rasm. Yangi so'zlarni tushuntirish.

2. *Sahnaviy yondashuv orqali qahramonlarning psixologiyasini anglash.* Darsni teatr ko'rinishida tashkil etish, o'quvchilarni aktyorlar kabi asar qismlarini ijro etishga jalb qilish. Shu orqali o'zlarini qahramon o'rniga qo'yib ko'rishi, ularning hissiy holatini tahlil qilishlari mumkin. Jumladan, Erkin A'zamning “Tanho qayig”ida²²⁷ Orol bobo, farzandlari, shogirdlarining o'y-xayol va kechinmalarini aks etgan sahnalarni o'quvchilar tomonidan “Rolli o'yin” metodi orqali ijro etishi, ularga badiiy yaratilarning yaxshiroq anglashi va ta'sir etishi uchun bevosita ko'mak beradi;

3. *Innovatsion usullardan foydalanish.* Interfaol texnologiyalar, masalan, virtual teatr yoki dramatik asarlarning audio kitoblarini dars jarayoniga joriy

²²⁶ Olim S. vaboshq. Adabiyot. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinflari uchun darslik. – Toshkent.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2019. – B. 134.

²²⁷To'xliyev B. va boshq. Adabiyot. 2-qism. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 11-sinflari uchun darslik. – Toshkent.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2018. – B. 122.

etish ham yaxshi samara beradi. Keyinchalik, o'quvchilarni dramatik asarlarning zamonaviy talqinlarini yaratishga undash, qisqa videoroliklar (treylar) yoki kichik sahna ko'rinishlari tashkil qilish mumkin. Bu orqali multimedia vositalardan foydalanish ko'nikmasini shakllantirishga ko'mak beradi. Xususan, Sharof Boshbekovning "Temir xotin" komediyasi²²⁸ asosida o'quvchilar asarning spektakli yoki kinofilmni tomosha qilib, shundan so'ng, dramaning asosiy voqealarini aks etgan lavhalarni jamlab, qisqa videorolik (treylar) tayyorlashi mumkin;

4. Motivatsiyani oshirish. Asarlarni o'quvchilarning kundalik hayotiga bog'lash orqali dolzarbligini ko'rsatish va ularning ijtimoiy va axloqiy ahamiyatini tushuntirish yordamida qiziqtirish lozim. Masalan, Usmon Azimning "Bir qadam yo'l" dramasida befarq farzandlarning otasiga munosabati, jamiyatning ahvoli qanday ekanligi haqida muhim ko'rsatmalar, jumladan, farzandlik burchining vaqtida ado etilmay qolishi, oqibatida ota armon bilan vafot etishi kabi voqealarni "FSMU" metodi orqali ochib berilsa, asarni o'qishga bo'lgan qiziqishi yanada oshadi.

Axborot-kommunitsiyalar jadal bilan rivojlanayotgan davrda, xalqaro tajribalar bilan tanishish, ularning afzalliklari va kamchiliklarni tahlil qilish orqali ham adabiyot o'qitish metodikasi bilan bog'liq muammolarga yechim topish mumkin. Rossiya va Turkiya o'quv dasturlari va maktab darsliklari tahlili orqali quyidagilar ma'lum bo'ldi:

Rossiyada adabiyot o'qitish metodikasi maktab darsliklari va o'quv dasturida ham 8-sinfdan dramatik asarlar tavsiya qilingan. Jahon va milliy namoyondalarining dramatik asarlaridan har bir sinf uchun ikki yoki uchta berilgan.²²⁹ Milliy dasturlari va darsliklaridan tamomila keskin farqlar kuzatilmaydi. Turkiya esa, tamomila boshqa yo'sinda aks etadi. Jumladan, ularda ona tili va adabiyot fanlari birlashtirilib, "Türk dili ve edebiyatı" nomi ostida dastur va darslik taqdim etilgan. Dasturda adabiyotga alohida urg'u berilib, adabiy tur va janrlarning nomlaridan boblar nomlangan. Ularga mos matnlar tanlanib, nutqiy va lingvistik ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan. Jumladan, dramatik asarlarni o'rganish yuzasidan maxsus "Tiyatro" ("Teatr") bobiajratilgan (8-sinfdan 12-sinfgacha). Buni quyidagi 9-sinf dasturida ko'rishimiz mumkin:²³⁰

²²⁸Yo'ldoshev Q va boshq. Adabiyot. Umumiyo'rtata'lim maktablarining 9-sinflari uchun darslik. – Toshkent: O'zbekiston, 2019. – B. 257.

²²⁹Федеральная рабочая программа основного общего образования. Литература. –М.: 2024. –С.10-13.

²³⁰Orta o'g'retim türk dili ve edebiyati dersi. Öğretim programı (hazirlik, 9,10,11 ve 12 siniflar).– Türkiye.: 2018. – S. 35.

6. ÜNITE: TIYATRO

Ünite Süresi: 5 HAFTA		
OKUMA	YAZMA	SÖZLÜ İLETİŞİM
1. Cumhuriyet Dönemi'nden üç tiyatro (trajedi, komedi, dram) örneği • Tiyatro ve tiyatro türleri hakkında genel bilgi verilir. Temel tiyatro terimleri (suflör, replik, tirat, jest, mimik, aksesuar, makyaj vb.) açıklanır. • Dünya edebiyatından bir tiyatro örneğine yer verilir ve bu örneğin incelenen metinlerle karşılaştırılması sağlanır.	• Öğrenciler gruplara ayrılır ve her grubun 3-5 dakikada oynanabilecek kısa bir oyun yazması sağlanır.	• Öğrencilerin yazdıkları oyunları sınıfın imkânları dâhilinde sergilemeleri ve değerlendirmeleri sağlanır.
Dil Bilgisi Konuları: • Metindeki zarfları bulur ve bunların metindeki işlevlerini belirler. • Metinler üzerinden imla ve noktalama çalışmaları yapılır.		

3-rasm. 9-sinf turk tili va adabiyoti o'quv dasturida dramatik asarlarning berilishiga xos xususiyatlar

Yuqori jadvalda 6-bob dramatik asarlarga bag'ishlangan va uning davomiyligi 5 haftaga mo'ljallangan. Turkiya tajribasida adabiyot o'qitishga :r 3 ta muhim ko'nikmalar: o'qish, yozish, og'zaki nutq zarur deb hisoblangan. Masalan: o'qish ko'nikmasida mustaqillik davriga oid uchta teatr (fojia, komediya, drama) namunasi o'rganiladi. Shuningdek, teatr va uning turlari haqida umumiy tushuncha beriladi. Asosiy teatr terminlari (suflor, replik, tiraj, jest, mimika, aksesuar, grim va boshqalar) tushuntiriladi. Jahon adabiyotidan teatr asari namunasi beriladi va ushbu namuna bilan milliy asar taqqoslanadi. Yozishda esa o'quvchilar guruhlariga bo'linadi va har bir guruh 3-5 daqiqalik sahnalashtirish mumkin bo'lgan qisqa pyesa yozadi. Og'zaki nutqda o'quvchilarning yozgan sahna asarlari sinf sharoitida ijro etiladi va baholanadi.

O'zbekistonda dramatik asarlarni o'rganish bo'yicha o'quv dasturiga bir qancha o'zgartirishlar kiritish zarur. Jumladan, dramatik yaratishlarni o'quvchilarga 5-sinfdan boshlab tavsiya etish maqsadga muvofiqdir. Albatta, ularning yosh xususiyatlarini, mavzu :rasini inobatga olgan holda. Masalan, 5-7-sinflar uchun bolalar yozuvchi va shoiri Miraziz A'zamning asarlarini olish mumkin. Uning "Saylanma"sida²³¹ maktab sahnasi uchun 9 ta asarlar mavjud: "Buxoriy darsi", "Qardoshlik yo'llarida (Yassaviy)", "Ulug'bek va safdoshlari" kabilar o'rin olgan. 8-sinflar uchun Usmon Azimning "Bir qadam yo'l", 9-sinf uchun "Tong otgan taraflarda"("Alpomish" dostoni bilan uyg'un holatda o'qitish), 10-sinf uchun Qo'chqor Norqobilning "Zamindan uzoq ketma", 11-sinf uchun Hamzaning "Zaharli hayot yoxud ishq qurbonlari"ni tavsiya etish mumkin. Shuningdek, xalqaro tajribada, adabiyot dasturlarida "Adabiyot va kino" bobi ham mavjud, adabiyot o'quv dasturlariga ham ushbu bobni kiritish va dramatik asarlarning kino, spektakl variantini badiiy matn bilan qiyoslab o'rgatish kerak.

Xulosa qilganda, dramatik asarlar murakkab va qiziqarli. Bunday asarlarni o'rganish nafaqat adabiy bilimlarni chuqurlashtiradi. Balki, o'quvchilarning

²³¹A'zam M. Saylanma. – Toshkent: Cho'lpon, 2005. – B. 377–518.

ijodiy fikrlash, o'zini ifoda etish va ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishga ham yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Йўлдошев Қ., Йўлдош М. Бадий таҳлил асослари. – Тошкент: Камалак, 2016. – 464 б.
2. Федеральная рабочая программа основного общего образования. Литература. – М.: 2024. – 128 с.
3. Adabiyot fani bo'yicha O'zbekiston Respublikasi uzluksiz ta'lim milliy o'quv dasturlari. Loyiha. – Toshkent: 2021. – 212 b.
4. A'zam M. Saylanma. – Toshkent: Cho'lpon, 2005. – 560 b.
5. Mirzayeva Z., Jalilov K. Adabiyot. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 10-sinflari uchun darslik. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. – 312 b.
6. Olim S.va boshq. Adabiyot. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinflari uchundarslik. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2019. – 352 b.
7. Orta o'gretim turk dili ve edebiyati dersi. O'gretim programi (hazirlik, 9,10,11 ve 12. siniflar).– Turkiye: 2018. – 64 s.
8. To'xliyev B. va boshq. Adabiyot. 2-qism. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 11-sinflari uchun darslik. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2018. – 200 b.
9. Yo'ldoshev Q. Va boshq. Adabiyot. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinflari uchun darslik. – Toshkent: O'zbekiston, 2019. – 368 b.
10. Yo'ldosh Q., Yo'ldosh M. O'zbek adabiyotini o'qitish metodikasi. – Toshkent: Shafoatnurfayz, 2023. – 336 b.

TARIXIY ROMANLARNI O'QITISHDA KONSPIROLOGIYA NAZARIYASIDAN FOYDALANISH

Saydullayeva Shoiraxoxramon qizi

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetining
1-bosqich tayanch doktoranti
saydullayevashoira3@gmail.com
ORCID: 0009-0000-5105-2319*

Annotatsiya. Psixologiya va sotsiologiya fanlarida o'rganiladigan nazariyalarni badiiy adabiyot nuqtayi nazaridan tahlil qilish mavjud muammolar mohiyatini yanada chuqur anglashga xizmat qiladi. Shunday nazariyalardan biri konspirologiyadir. Mazkur maqolada konspirologiya nazariyasi haqida batafsil ma'lumot berilgan bo'lib, uning badiiy talqini misollar orqali yoritilgan. Konspirologik syujetlarning, ayniqsa, tarixiy romanlarda asosiy o'rinni egallashi ma'lum. Maqolada bu asarlar tahlil qilinib, uning ta'lim va tarbiyadagi ahamiyati ochib berilgan. Tarixiy romanlar o'z davridagi ijtimoiy-siyosiy muammolarni aks ettirib, o'quvchilarning tanqidiy fikrlashiga yordam beradi. Tadqiqotda Odil Yoqubov, Pirimqul Qodirov va A.S.Pushkin asarlarining konspirologik tahlili hamda uning inson dunyoqarashini rivojlantirishdagi o'rni haqida mulohazalar bayon etilgan. Shuningdek, konspiratsiyalarning hozirgi davrda mavjud ko'rinishlari borasidagi xorijlik olimlarning fikrlari ham keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: konspirologiya, fitna nazariyasi, tarix, sotsiologiya, ijtimoiy, tarixiy roman, tanqidiy fikrlash, inson obrazi.

Abstract. Analyzing the theories studied in psychology and sociology from the point of view of fiction serves to further understand the essence of existing problems. One of such theories is conpirology. This article provides detailed information about the theory of conpirology, and its artistic interpretation is illustrated through examples. It is known that conpirological plots occupy a key place, especially in historical novels. The article analyzes these works and reveals their importance in education and upbringing. Historical novels reflect the socio-political problems of their time and help students think critically. The study presents a conpirological analysis of the works of Odil Yakubov, Pirimkul Kadirov, and A.S. Pushkin and their role in the development of human worldview. The opinions of foreign scholars on the current manifestations of conspiracies are also cited.

Keywords: conspiracy theory, history, sociology, social, historical novel, critical thinking, human image.

Kirish. Badiiy adabiyot boshqa sohalar bilan faol aloqaga kirishadi. Xususan, psixologiya, sotsiologiya, tarix va boshqa shu kabi ijtimoiy fanlardagi nazariyalarni adabiyot nuqtayi nazaridan o'rganib chiqish mavjud muammoning mohiyatini ochib berishga va asarning badiiy qimmatini oshirishga xizmat qiladi. Bu maqolada ijtimoiy sohalarida keng qo'llanib kelinayotgan konspiologiya nazariyasining badiiy talqini xususida ayrim mulohazalarni bayon qilamiz.

Muammoning o'rganilishi. Konspiologiya lotincha conspiratio (birlashish) va inglizcha conspiracy (fitna) so'zlari bilan bog'liq bo'lib, bu konspiratsiyalar, ya'ni yashirin va sirli tarzda ma'lum bir guruh yoki tashkilot tomonidan amalga oshirilgan hodisalar haqidagi nazariya (soha)dir. Vikipediya lug'atida *"Fitna nazariyasi – konspiologiya – ma'lum bir muayyan ijtimoiy ahamiyatga ega voqealarni, tarixiy hodisalarni yoki umuman butun tarix yo'nalish natijasini qandaydir bir guruh (davlat ichidagi davlat, dunyo hukumati) odamlar tomonidan xudbinlik, g'araz maqsadlar yo'lida boshqarilishi, uyushtirilishini ta'kidlovchi konsepsiya sifatida ta'rif beriladi* [6. Internet ma'lumotlari].

Konspiologiya asosan psixologiya, sotsiologiya, tarix va politologiya fanlarida o'rganilib, u qarash va nazariyalar shaklida siyosiy jarayonlarni, ijtimoiy hodisalarni va insonlarning fikrlash usullarini tahlil qiladi. Demak, bu nazariyaning mohiyati shundaki, ma'lum bir insonlar yoki guruhlar tomonidan boshqa bir insonlarga yoxud guruhlarga uyushtirilgan fitna konspiratsiyadir. Bu shunday fitnaki, uning yolg'onligini isbotlashning imkoni yo'q. Hozirgi kunda sodir etilayotgan kiberjinoyatchilikni bunga misol qilib olsak bo'ladi. Axborotning hamma uchun ochiqligi va tarqalishining osonligi sabab xokkerlar qiyinchiliksiz konspiratsiya jarayonlarini olib bormoqda. Afsuski, ularning bu ishlarini fosh qilish imkonsiz.

Haqiqiy fitnaning eng keng tarqalgan misollaridan biri bu yirik kompaniyalar raqobatchilarni bozordan siqib chiqarish va ularni boshqarish uchun o'zaro yashirin bitim tuzishi, monopolistik fitna yoki ishlab chiqaruvchilarning fitnalari hisoblanadi. Misol: 90-yillarda Qo'shma Shtatlarda chekishning zararli ta'sirini yashirish maqsadida uyushtirgan, keyinchalik fosh qilingan va sud jarayonlarigacha yetib borgan tamaki kompaniyalari fitnasi [6. Internet ma'lumotlari].

Bir necha yillardan buyon mazkur nazariyani o'rganuvchi olimlar bu haqda turlicha fikr bildiradilar. Tyubingen universitetining Amerika adabiyoti va madaniyati tarixi professori Maykl Batter ko'p yillardan beri fitna nazariyalarini o'rganib keladi. Uning fikricha, fitna nazariyalari dunyoni yaxshilik va yomonlikka ajratadi. Ularning orasida hech narsa yo'q. Boshqa tomondan, hokimiyatni yo'qotishdan azob chekayotganini his qiladigan odamlar bunga moyil. Ular bir guruh yoki hatto butun bir xalq ustidan nazorat ulardan uzoqlashayotganiga ishonishadi. Ushbu guruh uchun fitna nazariyalari jozibador, chunki ular nafaqat ularga nima bo'layotganini tushuntirishni taklif qiladi, balki vaziyatni biroz nazorat qilishni ham qaytaradi [7. Internet ma'lumotlari]. U bir nechta tarixiy voqealar fitna sababli yuz berganligini ta'kidlaydi. Bunga misol sifatida 2019-yilda boshlangan koronavirus pandemiyasi bilan bog'liq holatlarni keltirib o'tadi.

Badiiy adabiyotda ham konspiratsiyalardan foydalaniladi. Bu haqda Manchester universitetining Amerika tadqiqotlari professori Piter Knightning "Fitna nazariyalarining adabiyot bilan bog'liqligi" ("Conspiracy theory in literature") [8. Internet ma'lumotlari] nomli maqolasida batafsil ma'lumot berilgan. Mazkur tadqiqotda konspirologik ruhda yozilgan asarlarning siyosiy jarayonlarga ta'sir ko'rsatishi ham aytib o'tiladi.

Bugungi adabiyot o'qitish metodikasi fani oldida turgan muhim vazifalardan biri o'quvchilar (talabalar)ga asarni to'g'ri tahlil qilib berishni o'rganish va bu orqali ularning fikrlash darajasini rivojlantirishdir.

Epik asarlar sirasiga mansub roman janri inson hayotini muayyan badiiy makon va zamonda butun murakkabligi bilan, jamiyat va tabiat bilan aloqadorlikda har tomonlama to'liq tasvirlashga qaratilgan ko'p planli syujetga ega bo'lgan asardir. Romanda shaxs va jamiyat hayoti bir butunlikda, mustaqil hodisalar sifatida tahlil hamda talqin qilinadi. Romanda muayyan shaxs taqdiri oilaviy-maishiy, milliy, ijtimoiy, madaniy muhit bilan o'zaro uzviy aloqadorlikda tasvirlanadi. Roman janri markazida inson obrazi turadi [1. 202]. Yuqorida biz tadqiq etayotgan nazariyani tarixiy romanlar misolida o'rganish mumkin. Chunki bu mavzudagi romanlar syujeti konspirologik elementlardan tashkil topadi. Fitnalar aksariyat insoniyatning ijtimoiy va siyosiy muammolarini aks ettiradi, bu esa o'quvchilarga muammolarga real qarash kerakligini o'rgatadi. O'tmishdagi fitnalarni aniqlash tarixiy tadqiqotlarni chuqurlashtiradi, tarixiy voqealar haqidagi tasavvurlarni kengaytiradi va o'ziga kerakli dars olish imkonini beradi. Shu bilan bir qatorda o'quvchilarning tanqidiy fikrlash darajasini rivojlantiradi. Ular fitna sababli yuzaga kelgan hissiyotlarni his qilib, boshqa insonlarni to'g'ri tushunishni o'rganadilar.

Adabiyot o'qituvchisi sifatida o'quvchilarga quyidagi tarixiy asarlarni mustaqil tahlil qilish uchun tavsiya etishimiz mumkin:

- Odil Yoqubovning "Ko'hna dunyo" va "Ulug'bek xazinasini" romanlari;
- Pirimqul Qodirovning "Yulduzli tunlar" va "Avlodlar dovoni" romanlari;
- Oybekning "Qutlug' qon" va "Navoiy" romanlari;
- A.S.Pushkinning "Motsart va Salyeri" romani;

- Abdulla Qodiriyning “O'tgan kunlar” va “Mehrobdan chayon” romanlari va boshqalar.

Mazkur asarlarda konspirologik elementlar ma'lum darajada bor, albatta. Masalan, Odil Yoqubovning “Ko'hna dunyo” romanida soxta Ibn Sinoning fosh etilmasligi; “Ulug'bek xazinasi” romanida Mirzo Ulug'bekka qarshi kuchlarning xufiyona olib borgan ishlari; Oybekning “Navoiy” romanida Alisher Navoiyning Astrobodga surgun qilinish voqealarida fitnaning turlicha ko'rinishlarini ko'rishimiz mumkin. Bu tarzda olib borilgan tahlil jarayonlari o'quvchining shaxsiy, axloqiy va ijtimoiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Quyida Abdulla Qodiriyning “Mehrobdan chayon” romani misolida konspirologik tahlil namumasini ko'rib chiqamiz.

Badiiy asarni tahlil qilish usullari uning ustida olib boriladigan ishlarning umumiy yo'nalishini belgilab beradi. Bu yo'nalishlar asarni o'rganish jarayonida bir-biri bilan bog'langan, o'ziga xos tuzilishga ega bo'lgan mustaqil turkumlarga bo'linadi. Turkumlar kirish, asar ustida ishlash, o'qish va tahlil qilish, yakunlovchi mashg'ulotdan tarkib topadi [3. 133]. Tahlil jarayonini quyidagi bosqichlarda olib borish maqsadga muvofiq:

1. Kirish. Bu bosqichda asar muallifining tarjimai holi, u yashagan davr haqida suhbat olib boriladi:

- Abdulla Qodiriy hayoti va ijodining muhim tomonlarini mazmunli va qiziqarli bayon etish;

- muallifning jadidchilik faoliyati bilan bog'liq masalalarga alohida e'tibor qaratish;

- Abdulla Qodiriy yashagan davr (XIX asr oxiri va XX asrning birinchi yarmi)ning ijtimoiy-siyosiy ahvoli haqida ma'lumot berish.

2. Asar syujetidan konspiratsiyani topish. Bunda “Mehrobdan chayon” romanidagi fitna bilan bog'liq jarayon aniqlanadi. Asarning bosh qahramoni Anvar fitna natijasida chorasizlikdan qochishga majbur bo'lishi va dor ostigacha borish holatlari tahlil qilinadi.

3. Fitna uchun vaziyatning yetilishi. Bunda yashirin harakatlar olib borishga undagan sabablar aniqlanadi. Ushbu jadvaldagi ma'lumotlar o'quvchilar bilan birgalikda davom ettirilishi mumkin.

Anvarning nihoyatda qobiliyatli ekanligi

Abdurahmonning qora o'tmishi va toleyining pastligi

Anvarning xon e'tiboriga tushishi

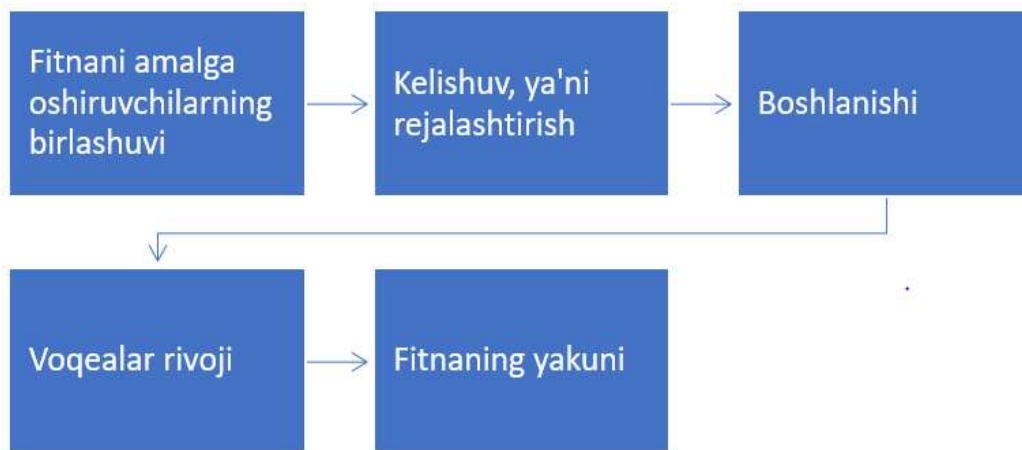
Xalqning Anvarga bo'lgan mehr-muhabbati, undan roziligi

Abdurahmonning vazifasidan bo'shatilishi

...

4. Fitnaning amalga oshishi. Bunda romandagi fitna qanday boshlangani, davom etishi va yakunlanishi haqidagi jarayonlar tahlil qilinadi.

Birlashuv bosqichida mulla Abdurahmon boshchiligida Kalonshoh va Shahodat muftilarning topishib olishi va ularni birlashtirgan umumiy sabablar o'rganiladi.

Kelishuv bosqichida ular tomonidan tuzilgan reja tahlil qilinadi.

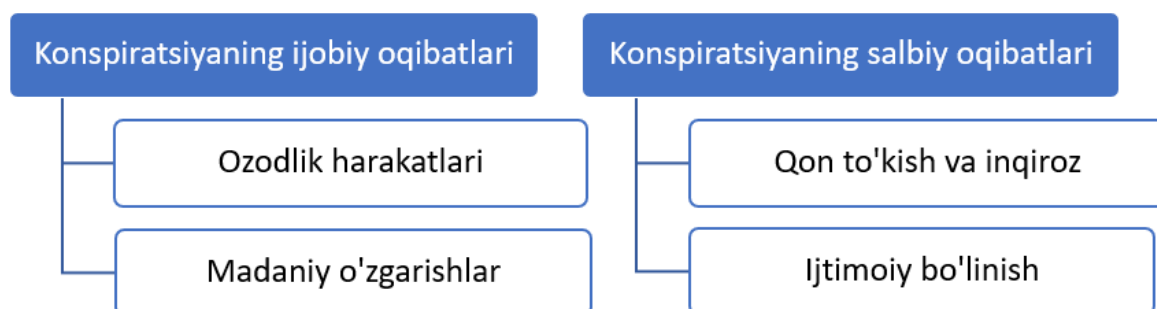
Gulshanning Ra'nolarnikiga borish voqeasidan fitnaning *boshlanganligi* aniqlanadi.

Voqealar rivojida xonning Ra'noga sovchi yuborishi, Anvar va Ra'noning qochishga majbur bo'lishi, Sultonlining qamalishi bilan bog'liq syujetlar tahlilga tortiladi.

Yakuniy bosqichda Anvarning dor ostigacha kelishi hamda yaqinlarining yordami bilan qutulib qolishi o'rganiladi.

5. *Xulosa*. Bu jarayonda o'rganilgan fitnaning xususiyatlari va natijalari tahlil qilinadi. Mulla Abdurahmonning Anvarga qo'llagan fitnasi juda puxta o'ylangan reja asosida amalga oshirilgan. U Anvarning nozik nuqtasini yaxshi bilgan, ya'ni uning hayotidagi eng qimmatli bo'lgan sevgisi – Ra'nosi – ekanligidan foydalangan. Shuningdek, o'quvchilarga xonning yosh qizlarni xotinlikka olishi o'sha davrning eng mudhish "an'analari"dan biri bo'lganligini ham ta'kidlash joiz.

Shu bilan birga fitna jarayonlarining oqibatlari haqida ham gapirib o'tish lozim.

Mazkur chizmada berilgan oqibatlar kengroq tahlil qilinadi. Bunda o'quvchi (talaba)larning mustaqil fikrlari so'ralib, umumlashtiriladi.

Mashhur pedagog Qozoqboy Yo'ldoshev ta'kidlaydiki: "Ta'lim kechimida asosiy e'tibor o'quvchilar egallashi lozim bo'lgan bilimlargagina emas, balki bolalarning tashabbuskorligi, ijodkorligi, mustaqil fikri, tanqidiy yondashuvini tarkib topdirishga qaratilib, ularni o'zini o'zi o'qitadigan, kerak bo'lgan har qanday axborotni izlab topa biladigan va u bilan maqsadga muvofiq yo'sinda ishlay oladigan qilib shakllantirishga qaratilishi kerak [4. 299]. Boshqa bir taniqli pedagog-olima Qunduz Husanboyeva yozadiki: "O'quvchini borliq hodisalariga yondashishga o'rgatishda ularning ichki qiziqishlarini uyg'otish o'qituvchining asosiy vazifasi hisoblanadi" [5. 404].

Xulosa qilib aytganda, tarixiy romanlardagi fitnalarni aniqlash o'quvchining tarix haqiqatlarini to'laqonli tushunishga, uni idrok etishga undaydi; fikrlash darajasini o'stirish orqali ijtimoiy munosabatlarga qiyinchiliksiz kirishuvini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Salayev F., Qurboniyozov G. Adabiyotshunoslik atamalarining izohli so'zligi, – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010, 202-bet.
2. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o'qitish metodikasi, – T., 2018.
3. Зуннунов А., Хотамов Н. ва бошқалар. Адабиёт ўқитиш методикаси, – Т., 1992.
4. Қозоқбой Йўлдош. Жиловланмаган тафаккур маҳсули Т.: Тафаккур, 2024. – 628 б.
5. Husanboyeva Q., Adabiyot o'qitish metodikasi va muammoli ta'lim, – T., 2022. - 404 b.
6. <https://uz.wikipedia.org>
7. www.deutschland.de
8. <https://www.unesco.org>

ADABIYOT DARSLARIDA INTERAKTIV O'QITISH MODELINING AMALIY TARAQQIYOTI VA AMALIYOTI

To'g'onova Dinoraxon Mansurjon qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, ona tili va adabiyoti ta'limi fakulteti, 1-bosqich doktoranti
+99891 (016-07-96) tuganovadinara82@gmail.com

ORCID: 0009-0000-5914-6571

UO'K: 820:371.3

Annotatsiya: Ushbu maqolada adabiyot darslarida interaktiv o'qitish modelining ahamiyati, dars jarayonida samarali qo'llash usullari va amaliy natijalari haqida fikr yuritiladi. Interaktiv, interaktiv va ekstroaktiv o'qitish modellarining farqlari ochib beriladi. Shu nuqtai nazardan mazkur maqolada bugungi kundagi adabiyot darslarida hikoyalarni zamonaviy yondashuvlar orqali tahlil qilish xususida so'z yuritiladi. Multisensorli o'qitish usuli yordamida Jek Londonning "Hayotga muhabbat" hikoyasining tahlil jarayoni ko'rib chiqish maqsad qilingan. Adabiyot o'qitishning zamonaviy, innovatsion metodlari ishlab chiqilib, bugungi kundagi ta'lim jarayoniga tadbiiq qilish choralari ko'rilgan. O'quvchilar qiziqishlarini

inobatga olgan holda, badiiy asar mutolaasiga qiziqtirish, adabiy-nazariy tushunchalar, o'z bilim va hayotiy tajribalariga suyanan holda asarni tahlil qila olish borasida fikrlar berib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Interoktiv, aqliy hujum, insert, sinkveyn, Vark modeli, multisensor, arual, kinestetik, "Hayotga muhabbat".

Аннотация: В данной статье рассматривается значение интерактивной модели обучения на уроках литературы, методы её эффективного применения в учебном процессе и практические результаты. Раскрываются различия между интерактивным, интероктивным и экстрактивным моделями обучения. С этой точки зрения в статье обсуждается анализ литературных рассказов с применением современных подходов в сегодняшних уроках литературы. Целью является рассмотрение процесса анализа рассказа Джека Лондона «Любовь к жизни» с использованием мультимодального (мультисенсорного) метода обучения. Разрабатываются современные, инновационные методы преподавания литературы и принимаются меры по их внедрению в современный образовательный процесс. С учетом интересов учащихся рассматриваются способы повышения интереса к чтению художественной литературы, а также возможности анализа произведений, опираясь на литературно-теоретические понятия, собственные знания и жизненный опыт.

Ключевые слова: Интероктив, мозговой штурм, insert, синквейн, модель VARK, мультисенсорный, аудиал, кинестетик, «Любовь к жизни».

Abstract: This article discusses the importance of using interactive teaching models in literature classes, effective application methods during lessons, and practical outcomes. It highlights the differences between interactive and extractive teaching models. From this perspective, the article analyses how today's literature lessons can interpret stories through modern approaches. Using the multisensory teaching methods, the analysis process of Jack London's story "Love of Life" is reviewed. Measures to apply these methods in today's educational process are discussed. The students' interest in analysis, understanding of literary theory, and ability to analyse artistic texts based on their knowledge and life experiences are also reflected upon

Key words: Interactivemental attack, insert, sinkvein, Vark model, multisensory, aural, kinaesthetic, "Love of life".

Kirish

Globallashuv davrida maktab ta'lim tizimiga interaktiv o'qitishning joriy qilinishi zamon talabi bo'lmoqda. Shu o'rinda adabiyot predmetini zamonaviy usullar yordamida o'quvchilarga taqdim qilish, ularning dars jarayonida faol ishtirok etishlarini, mustaqil fikrlashiga va badiiy asarlarni chuqurroq va osonroq o'rganishlariga imkon beradi. An'anaviy dars usullaridan farqli o'laroq, interaktiv yondashuv o'quv jarayonini qiziqarli va samarali o'tishini ta'minlaydi, o'quvchi va o'qituvchi munosabatlarini mustahkamlab, ular o'rtasida bahs-munozaralarni rivojlantirishga yordam beradi. Milliy metodikada jahon adabiyoti namunalarini o'qitishning nazariy-metodik jihatlariga E.Abduvalitov, M.Abdullayeva va D.Jumaboyeva, N.Abduvalitovlar tomonidan olib borilgan izlanishlarni muayyan darajada e'tibor qaratilganligi kuzatiladi. Adabiy ta'lim taraqqiyoti yo'lida Omonulla Madayev, Marg'uba Mirqosimova, Qozoqboy Yo'ldoshev, Safo Matchonov, Boqijon To'xliyev, Qunduzxon Husanboyeva, Roza Niyazmetova va yana ko'plab ustozlarimiz adabiyot o'qitish metodikasining

ayrim masalalariga yangicha yondashuvlarni joriy qilish bo'yicha o'z ko'rsatmalarini berib o'tganlar.

Uzluksiz ta'lim bosqichlarida jahon adabiyoti namunalarini o'qitishning nazariy va amaliy asoslari MDH olimlaridan L.Filatova tomonidan o'rganilgan. Umumta'lim maktablarida jahon adabiyotini o'rganish muammosi xorijlik Eva Mlcakova, Xie Miya Qiong, C. E.Fruit Diouf, M. M. Elkordy kabi olimlarning tadqiqot ishlarida o'z aksini topgan. Yuqorida keltirilgan tadqiqotlar tahlili umumiy o'rta ta'lim tizimida jahon adabiyotini o'qitish masalasi nazariy va amaliy jihatdan umumiy tadqiq etilganligini ko'rsatadi. Shuni nazarda tutib, mazkur maqolada adabiy ta'limda ingliz adabiyoti namoyandalari ijodini o'rganish va o'qitish metodikasini ishlab chiqish nazarda tutilgan.

Asosiy qism

Mustaqillik yillaridan keyin adabiyot o'qitishda ham boshqa sohalar singari tubdan yangilanish zarurati paydo bo'ldi. Bu mashaqqatli va sharaflil vazifalarni bir qancha olim va olimalarimiz o'z ilmiy izlanishlari natijasida metodik qo'llanmalar yaratib kelmoqdalar. Birinchilardan bo'lib Qozoqboy Yo'ldoshevning "Adabiyot o'qitishning ilmiy-nazariy asoslari" o'quv qo'llanmasi dastlabki qadamlardan biri bo'ldi. Yaqin yillarda yozilgan va Oliy o'quv yurtlarida dasturulamal bo'lib xizmat qilayotgan Qunduzxon Husanboyeva va Roza Niyazmetovalarning hammuallifligida yozilgan "Adabiyot o'qitish metodikasi" adabiy ta'limga tegishli bo'lgan muhim jihatlarni qamrab olgan o'quv qo'llanma deyish mumkin. Bugungi o'quvchilar dunyoqarashi, fikrlashi, voqelikka munosbati kechagidan tubdan farq qiladi. Endilikda ular hokim qarashlar, turli stereotiplar, ma'lumotlarni o'qib shunchaki og'zaki bayon qilish bilan murosas qilolmaydi. Bugungi yoshlarga zamonaviy tilda suhbatlashib, jahon andozalariga mos kela oladigan metodlar bilan dars o'tilsagina, ko'zlangan natijaga erishish mumkin. O'rta ta'limning asosiy vazifasi yoshlarda mustaqil fikrlash va tahlil qila olish ko'nikmalarini hosil qilib, rivojlantirishdan iborat. Ingliz metodist olimlari Elli Chambers va Marshall Gregorining ta'kidlashicha, bugun adabiyot o'qitish, badiiy asarni o'rganish endi avvalgidek "Buni to'g'ri deb qabul qil" (to get it right) tamoyili mezonlariga to'g'ri kelmaydi: o'quvchi badiiy asar haqidagi talqinlarini o'z dunyoqarashi, fikrlashi, tafakkur darajasiga ko'ra rivojlantira olish imkoniga egadir [4:239]. Maktab darsliklaridan o'rin olgan asar haqidagi tahlillar va murabbiylar tomonidan berilgan xulosalar asar haqida atroflicha tahlil qilish imkon bermagan. Ammo, bugungi kundagi ilmiy izlanishlar, metodik qo'llanmalar va yangicha ruhda yozilgan adabiyotlar bu usuldan voz kechmoqda. Bu turdagi adabiyotlar orqali dars jarayonlari ham jonli muhitga ko'chadi. Ijodkor hayoti, uning ijod mahsuli va shu asar :rasida berilgan interaktiv topshiriqlar bugungi fan taraqqiyotining ko'zgusidir.

Pedagogika ilmi o'quvchilarning bilimlarini o'zlashtirishdagi ishtirokiga ko'ra o'qitish kechimini tashkil etishning uch turi mavjudligini ko'rsatadi. Ekstroaktiv usul – (extra – tashqi) axborotlar oqimi ta'lim oluvchilardan tashqarida bo'lib, ularga yo'naltiriladi. O'quvchi tom ma'noda "o'quvchi" maqomida bo'ladi va tashqaridan yuborilayotgan axborotlarni qabul qilish

bilangina shug'ullanadi. Bu usul an'anaviy yo'sindagi o'qish uchun xarakterlidir. Negaki unda o'quvchi emas, balki o'qitish tizimi faollik ko'rsatadi.

Interaktiv usul – (inter – o'zaro, birgalikda) bunda axborotlar oqimini vujudga keltirish ham yo'naltirish ham va o'zlashtirish ham barcha qatnashchilarning birgalikdagi faoliyati natijasida yuzaga keladi. Bu usulda o'quvchi o'quvchi bilan, bir o'quvchilar guruhi boshqa guruh bilan, bularning har biri alohida yoki birgalikda o'qituvchi bilan o'zaro munosabatda bo'ladi. Mana shu munosabatlar kechimida axborotlar o'zlashtiriladi.

Introaktiv usul – (intro – ichki) axborotlar oqimi o'zlashtirish, asosan, o'quvchilar ichida sodir bo'ladi va natija tashqariga yo'naltiriladi. Bu usul o'quvchilarning mustaqil o'quv faoliyatlariga xosdir. O'quvchilar uyda uy vazifasini, sinfda nazorat ishlari hamda turli didaktik topshiriqlarni mustaqil bajarayotganlarida ta'limning introaktiv usuli yuzaga kelgan bo'ladi [5:408]. Qozoqboy Yo'ldoshev va Muhayyo Yo'ldoshlarning ilmiy izlanishlari xulosalariga ko'ra ham interaktiv usulda dars mashg'ulotlarining olib borilishi, an'anaviy darslardan qiziqarli ekanligini isbotlaydi. Negaki, axborotlar oqimi faqat tashqi tomondan qabul qilinaversa, o'quvchi tabiatida izlanish, mustaqil o'rganish kabi xislatlar yo'qolib boraveradi. Yangiliklarni qabul qiluvchi maqomiga tushib qoladi. Bugungi kunda esa yangi bilimlarni mustaqil egallovchi kadrlarga bo'lgan talab yuqori. Dars jarayonida ham o'quvchilar bilimlarni o'zlashtirishi, tahlil qilishi va baholashi zamon talabi asosida olib borilsagina darslardan kutilgan natijaga erishish mumkin. Necha asrlardan buyon qo'llanib kelingan va natijaga erishilgan an'anaviy metod bugungi kunda o'zini oqlamayotir. Sababi, sinfdagi 30 ta o'quvchilarning bilim olish qobiliyati turlicha va individual harakterga ega. Qirq besh daqiqa ichida o'qituvchi darsdan kutilgan xulosaga kelish uchun ham, o'quvchilarning xohishlarini inobatga olinishi talab etiladi. Bu borada N. Fleming VARK modeliga ko'ra olimlar o'rganuvchilarning 7 xil turini ajratishgan.

a) Vizual o'rganish uslubi.

b) Eshitish (aural) orqali o'rganish uslubi.

c) Kinestetik (jismoniy) o'rganish uslubi. Bunday o'rganuvchilar o'rganilgan mavzuni nazariy emas, o'zlari amalda sinab ko'rib eslab qoladilar va talqin etadilar.

d) O'g'zaki yoki o'qish- yozish (lingvistik) orqali o'rganish.

e) Mantiqiy (logikaviy) o'rganish uslubi. Matnni tushunish uchun o'z- o'ziga va o'qituvchiga tez-tez savol bilan murojaat etishadi.

f) Ijtimoiy (Sotsial) o'rganish uslubi. Ular mustaqil ravishda emas, balki guruhda o'rganganlarida yaxshiroq natijaga erishadilar. Bunday o'quvchilarga turli xil debatlar, muhokamalar, savol- javoblar tarzida o'tilgan darslar yaxshi ta'sir o'tkazadi.

g) Yakka holda o'rganish uslubi. [7:3]

<https://inscience.uz/index.php/socinov/index>

Ushbu taqdim etilgan o'rganish uslublarini bir dars davomida amalga oshirishni imkoni yo'q, albatta. Ammo, berilgan badiiy asarlarni qo'shimcha to'g'arak darslarida, sinfdan tashqari ishlarda qo'llash ijobiy samara beradi. Biz

tahlilga tortayotgan “Hayotga muhabbat” asarida inson umri, hayot hodisalari rivojlanishda kechadi. Yo'lovchining xarakter xususiyatlari voqealar ta'sirida tadrijiy ravishda rivojlanib boraveradi. Gohida kitobxon va muallif o'rtasida diologik nutq ham paydo bo'ladi. Bu o'rinda S.Matchonov aytganlaridek, “Aslida kitobxon ham yozuvchi singari ijodkor. U asar mutolaasi jarayonida muallif faoliyatini takrorlash yo'lidan boradi. Yozuvchi ijodining murakkabligi shundaki, u xayolida tug'ilgan g'oyani adabiy qahramonlarning xatti-harakati, kurashlari misolida konkretlashtirsa, kitobxon unga teskari – adabiy qahramon xatti-harakati, kurashlarini tasviridan umumiy xulosalar chiqarish yo'lini tutadi” [9: 590]. Asarni vizual uslubda o'rganish kitobxonda hikoyada tasvirlangan his-tuyg'ular, janglar, qahramon ichki holatini tasvirlar orqali jonli ko'rish imkoniyatini beradi. Buning uchun o'quvchilarga hikoya syujetini ochib beruvchi maxsus ishlangan kartinalar va hujjatli filmlar taqdim etiladi. Ularga asarni qiyoslab o'rganishga :r savol-topshiriqlar beriladi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, so'nggi yillarda interaktiv usullarning samaradorligi bir qancha olimlar tomonidan tadqiq qilingan. Qozoqboy Yo'ldoshev va Usmonova o'z tadqiqotlarida “Aqliy hujum” usulining o'quvchilar ijodiy tafakkurini rivojlantirishdagi ahamiyatini ta'kidlashgan. M. Qodirovning izlanishlarida “Klaster” usulining o'quvchilar nutqini boyitishdagi ro'li bayon qilingan. [8:4] <http://web-journal.ru/>. Tadqiqotlardan shuni ko'rish mumkinki, interaktiv ta'lim usulining taraqqiyoti ko'pgina olimlar tomonidan o'rganilmoqda. Interaktiv uslublarning turli xilligi va o'quvchilarning bilim olish qobiliyati individualligi hisobga olinsa, dars jarayonida hammasini birdek qo'llash imkoniyati mavjud emas. Amerikalik psixolog va pedagog olim, ta'limga “mezonlarga asoslangan ta'lim” (criterion-referenced instruction) yondashuvini olib kirganlardan biri Robert Meyjerning ta'kidlashicha, dars oldiga qo'yilgan vazifa quyidagi uch komponentdan iborat:

- O'quvchi dars oxirida nimani bajara olishi- bunda dars oxirida o'quvchi bajara oladigan, o'qituvchi esa kuzatib, baho bera oladigan konkret xatti-harakatlar nazarda tutiladi;

- O'quvchi bu narsani qanday sharoitda bajara olishi;

- O'quvchi bu narsani muvaffaqiyatli bajargan yoki bajarmagani qanday mezonlar asosida baholanishi [4:218]

O'quvchilar motivatsiyasiga va adabiyot darslarining samarasiga ta'sir qiluvchi muhim faktorlardan biri, albatta, darslarni to'g'ri rejalashtirishdir. Darsni ko'ngildagidek olib borishda murabbiylar quyidagi faktorlarni aniqlab olishlari zarur:

- Adabiyot fani va o'qilayotgan badiiy asar oldiga qo'yilgan vazifa;
- Darsda foydalaniladigan metodlar;
- O'quvchilarning tushunishini tekshirish strategiyalari.

Qirq besh daqiqalik dars davomida o'qituvchi o'quvchilar imkoniyatlaridan kelib chiqib dars o'tsagina, kutilgan natijaga erishishlari mumkin. Ta'limiy vazifalar, o'qitish metodlari va baholash usullari o'rtasidagi bog'liqlikni ta'minlash ta'lim jarayonining muhim shartlaridan biridir. Barcha uslublarni o'z

ichiga jamlagan "Multisensorli ta'lim uslubi" ni adabiyot mashg'ulotlariga olib kirish o'quvchilar bilan ularning xohishlariga ko'ra individual ishlash imkoniyatini beradi. Maktab darsligidan joy olgan jahon adabiyoti, mumtoz adabiyot namunalarini tahlilga tortish jarayonida ushbu uslub kutilgan samara beradi. Jek Londonning "Hayotga muhabbat", Shekspirning "Hamlet", Navoiyning "Mehr va Suhayl" asarlari shular jumlasidandir. Jek Londonning "Hayotga muhabbat" hiyasini 45 daqiqalik dars davomida "Multisensorli ta'lim uslubi" ning 4 xil ko'rinishida olib borish mumkin.

1. Ko'rish (vizual) uslub: Asardagi voqea- hodisalar, tabiat tasvirlarini ifodalovchi videolar yoki slaydlar yordamida o'quvchilarning tasavvurini kengaytirish. Vizual usul hikoyadagi tasvirlangan muhitni jonli ko'rishga imkon beradi.

2. Eshitish (audial) uslub: Hikoyaning audio matnini tinglash yoki asar muhitiga mos keluvchi tovush effektlarini eshitish orqali o'quvchilarning bu qobiliyati rivojlanadi.

3. Jismoniy (kinestetik) uslub: O'quvchilar o'zlari ta'sirlangan voqealarni sahnalashtirish orqali darslarda faol ishtirok etishlari mumkin.

4. Hissiy (taktik) uslub: Tasvirlangan obyektlarning namunalarini o'quvchilarga taqdim etish. Masalan, o'simliklar, muz bo'lagi, sovuq suv, gugurt va hakoza.

Quyida keltirilgan uslublar orqali dars berilganda o'quvchilar hikoyaning mazmunini turli xil hissiy kanallar yordamida o'rganish imkoniyati vujudga keladi. Asarni film yoki teatr sahnasida tomosha qilishda vizual, audial va taktik usullarni jamlagan holda o'rganish mumkin. Eng muhim jihati dars davomida barcha o'quvchilarni qamrab oladi. Berilayotgan har qanday topshiriq shaxs shakllaninishiga o'z hissasini qo'shishi kerak. Qozoqboy Yo'ldoshev aytganlaridek, "Ko'pgina rivojlangan mamlakatlarda, shuningdek, ilg'or pedagogik fikrlar taraqqiy topgan yurtlarda pedagogika fani va amaliyoti oldiga endilikda mutlaqo o'zgacha maqsad qo'yilmoqda. Bugungi ilg'or pedagogikaning e'tibori mutaxassis tayyorlashdan shaxs shakllantirishga ko'chgan. Yangicha pedagogika o'z oldiga o'zi vazifa qo'ya oladigan, biror qarorga kelishda birovning og'ziga qarab turmaydigan, o'zini o'zi rivojlantiradigan, o'z faoliyatini o'zi nazorat qila oladigan yorqin shaxslik xususiyatlarini shakllantirish masalasi bilan shug'ullanadi [6: 27, 28]

Dars davomida guruh bo'lib ishlashni istovchi o'quvchilar uchun jamoaviy savollar tayyorlash va ularni muhokamaga qo'yish ham muhim.

3)Guruh. Billni oqlashadi.

4)Guruh. Billni qoralaydi.

5)Guruh. Bill o'zini himoya qiladi.

6)Guruh. Xulosalovchi ya'ni Billga hukm chiqaradi. Bu holat boshqa qahramon va voqealarda qo'llash yaxshi samara beradi.

Multisensorli o'qitish uslubini vizual shaklini darsda qo'llashda asar bilan kino o'rtasidagi voqealar taqqoslash orqali tahlil qilish ijobiy samara beradi. Amerikalik rassom Ernest Blumenscein tomonidan asarga ishlangan kartinalar

dars jarayonida o'quv qurollari vazifasini bajaradi. Asarning ingliz tilidagi kino variantini tomosha qilish va tarjima jarayonida qanday o'zgarishlarga duch kelinganini aniqlash. "Love in life" You tube platformasida. Havola: https://youtu.be/sHTDt_y82hQ

Bu turdagi tahlil jarayoni uzoq vaqtni talab qilishi tabiiy hol. Ammo bir asarni to'g'ri, erkin va mustaqil fikr bilan analiz qilishda yordam beradi va keying asarlar tahlili uchun mustahkam fundament vazifasini bajaradi. Kino va asar o'rtasidagi bir-biriga o'xshash va qarama-qarshiliklar o'quvchilar tomonidan aniqlanadi.

– Filmdagi qahramonlar ichki olami va tashqi qiyofasi hikoyadagidek ta'sir qildimi?

– "Yozuvchi- rejissor- aktyor- kitobxon" to'rtligiga ta'rif bering

– "Asarni o'qish orqali tomosha qilish, filmni tomosha qilish orqali o'qish" kuzatildimi?

Dars jarayonini to'g'ri tashkil etish orqali o'qituvchilar multisensorli o'qitish uslubi o'quvchilarning qaysi kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilganini va qay tarzda ularning faolligini ta'minlashini bilib olishlari mumkin. Dars so'ngida o'quvchilar darsda nimani o'rganganlari va nima uchun o'rganganlarini aytib o'tishlari kerak. Shu bilan birga darsda o'rganilgan materiallar keying bosqichlardagi materiallar bilan bog'lansa, o'quvchilarda qiziqish kuchayadi va fanda mavzular orasidagi bog'liqlikni ko'rish imkonini beradi.

Xulosa

Adabiyot o'qitish metodikasi ham boshqa sohalar singari o'zgaruvchan, rivojlanish xususiyatiga ega. Yillar davomida qo'llanilib kelingan va kutilgan natijalarga erilshilgan an'anaviy o'qitish usuli hozirgi kunda o'zini oqlamayapti. Gadgetlar, raqamli hayotda yashayotgan yoshlarga zamonaviy qurollar yordamida dars berilsagina ularni shu fanga, badiiy asarlarga olib kirish mumkin. Yangi tartibda yozilayotgan darsliklarni shunchaki an'anaviy usul bilan o'quvchilarga o'rgatish muallifga bo'lgan hurmatsizlik deyish mumkin. Metodika sohasida yaratilayotgan tadqiqotlar natijalari amaliyotga izchil tadbiiq etilishi xalqaro srandartlarga mos rivojlanishda yordam beradi. Mavjud yangilanishlar adabiy ta'limning faqat ichki imkoniyatlari bilan cheklanmasdan, yondashuvlarning qiyosiy tahlilga tortilishi, adabiy ta'lim muammolarini ilg'or xorijiy tajribalar bilan hamkorlikda hal etilishi ta'lim jarayonining muhim muammosi sanaladi. Adabiyot darslarida jahon adabiyoti namunalarini o'rganishda ta'limning turli metodlaridan foydalanish, ularni o'quvchilar imkoniyatlaridan kelib chiqib dars jarayoniga tadbiiq qilish ustuvor masala sanaladi. To'g'ri tanlangan metod ularning aqliy faoliyatini rivojlantirishga, o'quv material mazmunini erkin tahlil qila olish, ilmiy- mantiqiy asosini o'rganish ko'nikmasini shakllantirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Abduvalitov E.B. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida qardosh xalqlar adabiyotini qiyosiy o'rganish. Ped.fan.dok. (DSc)...diss. – Toshkent, 2020. – 252 b.

2. Abdullayeva M., Djumabayeva D. Jahon adabiyotini o'qitishda interaktiv metodlardan foydalanish (9-sinf adabiyoti darsligi "Jahon adabiyoti" bo'limi misolida). Metodik qo'llanma. – Toshkent: 2019. – 180b.
3. Abduvalitov N. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida jahon adabiyotini o'qitish metodikasini takomillashtirish. Ped.fan.dok. (PhD) diss. – Toshkent: 2021. – 166b.
4. Mirzayeva Z, Jalilov K. O'zbek adabiyotini o'qitish metodikasi. Toshkent: Academic space, 2024. – 295b.
5. Yo'ldoshev Q, Yo'ldosh M. O'zbek adabiyotini o'qitish metodikasi. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – 408b.
6. Yo'ldashev Q "Jilovlanmagan tafakkur mahsuli". Toshkent: "Tafakkur", 2023. – 27-28 betlar.
7. Ruzimurodova F, Mirzayeva M, Ruzimurodova Z, Erkinov S. 2021. Implementation of multisensory schools (on the example of Alisher Navoi's work "Mehr and Suhayl". Jamiyat va innovatsiyalar – <https://inscience.uz/index.php/socinov/index>
8. Umurova F. Adabiyot darslarida o'quvchilar nutqini o'stirishning interfaol usullari. <http://web-journal.ru/>.
9. Matjan, S.1996. Maktabda adabiyotdan mustaqil ishlar. Toshkent: O'qituvchi.
10. Yo'ldoshev Q. 1996. Adabiyot o'qitishning ilmiy-nazariy asoslari. Toshkent: O'qituvchi.

UMUMTA'LIM BOSQICHLARIDA "XAMSA" DOSTONINI O'QITISH

Toshpulatova Marjona Jamoliddinovna

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
mustaqil izlanuvchisi
marjona.alfraganus@gmail.com
 ORCID:0009-0000-6062-8092

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiy ijodining eng yuksak namunasi — "Xamsa" dostonlarini umumta'lim bosqichlarida tizimli va samarali o'qitishning nazariy va amaliy asoslari keng tahlil etilgan. Jumladan, o'quvchilar yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda har bir dostonni bosqichma-bosqich o'rganish modeli, zamonaviy metodik yondashuvlar, darsda interaktiv va integratsion metodlardan foydalanish yo'llari, badiiy-estetik tafakkurni rivojlantirish imkoniyatlari ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Maqolada shuningdek, "Xamsa"dagi qahramonlar timsolida axloqiy fazilatlar, milliy qadriyatlar, gender tengligi, tarixiy ong va madaniy merosga hurmat kabi tushunchalarni shakllantirishga xizmat qiluvchi dars texnologiyalari misollar asosida ko'rsatib o'tilgan. "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Saddi Iskandariy" kabi dostonlardagi tarbiyaviy, falsafiy va psixologik qatlamlar o'quvchilarda shaxsiy kamolot, tanqidiy fikrlash va o'zlikni anglashni rivojlantirish vositasi sifatida yoritilgan.

Kalit so'zlar: Xamsa, Navoiy, umumta'lim, badiiy tafakkur, tarbiya, gender yondashuvi, integratsiya, estetik tarbiya.

Аннотация. В настоящей статье подробно анализируются теоретические и практические аспекты преподавания «Хамсы» Алишера Навои на всех ступенях общего образования. Автор рассматривает модели поэтапного изучения poem с учетом возрастных и психологических особенностей учащихся, предлагает современные методические подходы, а также пути применения интерактивных и интеграционных методов преподавания. Особое внимание уделяется формированию художественного мышления, моральных качеств, национальных ценностей, культурной идентичности и

уважения к историческому наследию. На основе анализа таких поэм, как «Фархад и Ширин», «Лейли и Маджнун», «Садди Искандари» раскрывается их воспитательный, философский и психологический потенциал. Представленные педагогические технологии способствуют развитию критического мышления и самосознания учащихся.

Ключевые слова: Хамса, Навои, общее образование, художественное мышление, воспитание, гендерный подход, интеграция, эстетическое воспитание.

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the theoretical and practical dimensions of teaching Alisher Navoi's Khamsa in general education institutions. It outlines a stage-based model of instruction aligned with students' age and cognitive development, integrating modern pedagogical strategies with interactive and interdisciplinary teaching methods. The author emphasizes how Khamsa contributes to cultivating literary thinking, ethical character, national identity, and respect for cultural and historical heritage. By analyzing poems such as Farhod and Shirin, Layli and Majnun, and Saddi Iskandariy, the article explores their educational, philosophical, and psychological value. The proposed teaching approaches demonstrate how these works can be used to foster critical thinking, moral development, and self-awareness among students at different stages of their academic journey.

Keywords: Khamsa, Navoi, general education, literary thinking, moral upbringing, gender approach, integration, aesthetic education.

KIRISH

O'zbek adabiyoti va umuman Turk-Sharq madaniyatining eng buyuk durdonalaridan biri bo'lgan Alisher Navoiy merosi, xususan, uning "Xamsa" dostonlar turkumi, o'quvchi yosh avlodni har tomonlama kamolga yetkazish, ularning adabiy-estetik tafakkurini shakllantirish, ma'naviy dunyosini boyitishda beqiyos ahamiyatga ega. Hozirgi ta'lim tizimi oldida turgan asosiy vazifalardan biri — ana shunday nodir badiiy merosni chuqur o'rganishga yo'naltirilgan, zamonaviy yondashuvlarga tayangan o'qitish usullarini ishlab chiqish va ularni umumta'lim bosqichlariga integratsiyalashdan iborat. Bu borada Alisher Navoiyning "Xamsa" dostonlari — "Hayrat ul-abror", "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Sab'ai Sayyor" hamda "Saddi Iskandariy" asarlari didaktik, estetik, ma'naviy va tarbiyaviy qimmatini bilan ajralib turadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

O'zbekiston Respublikasi umumta'lim maktablarida o'quv dasturlari zamonaviy pedagogika talablari asosida tuzilayotgani bois, har bir asarning o'quvchi yosh xususiyatiga mos tushunilishi, adabiy-estetik idroki shakllanayotgan bosqichlarga monand tarzda tanitilishi zarur. Xususan, 9-sinfda "Farhod va Shirin" dostonidagi sadoqat, fidoyilik, axloqiy yetuklik kabi motivlarni soddalashtirilgan shaklda, dramatik hikoyalashtirish asosida tushuntirish tavsiya etiladi. Bu yoshda o'quvchilarning badiiy obrazni qabul qilish salohiyati endigina shakllanayotganligi sababli, ularning qiziqish :rasiga yaqinlashtirish maqsadga muvofiqdir.

5-sinfda esa "Hayrat ul-abror" dostonidagi falsafiy fikrlar, ahloqiy-g'oyaviy qarashlar asosida muhokama usullaridan foydalangan holda mantiqiy fikrlashga undash, ma'naviy qadriyatlarga :r diskussiyalar tashkil etish mumkin. Ayniqsa, "Sab'ai Sayyor"da tasvirlangan yetti sayyora sultonining hikoyasi orqali har

birining hayotga bo'lgan qarashi, shaxsiyati, dunyoqarashi asosida o'quvchilarda axloqiy mezonlar bo'yicha ijtimoiy pozitsiya shakllantiriladi.

10-sinfda esa Navoiy ijodining eng yuksak bosqichini, ya'ni "Saddi Iskandariy" dostonida jamlangan siyosiy, davlatshunoslik, tarixiy-falsafiy motivlarni o'rganishga bag'ishlanadi. Bu bosqichda o'quvchilar asar voqealari bilan cheklanib qolmay, Iskandar timsolidagi shohning adolat, zakovat, ilmga e'tibor, xalq bilan muloqotga ochiqligi kabi boshqaruv prinsiplari bilan tanishadi, ularni zamonaviy liderlik tushunchasi bilan taqqoslashga imkon topadi.

Zamonaviy adabiy ta'limning o'ziga xos jihatlaridan biri — intertekstual yondashuvdir. Bu uslub yordamida "Xamsa" dostoni badiiy obrazlari va sujeti boshqa bir adabiy asar namunalaridagi o'xshash timsollar bilan taqqoslanadi. Masalan, "Alpomish", "Kuntug'mish" dostonlaridagi Hakimbek, Kuntug'mish, Shopur, Qorajon kabi obrazlar bilan solishtirilib, o'quvchilarning umuminsoniy tuyg'ularga nisbatan tushunchasi kengaytiriladi.

Bundan tashqari, adabiy tanqid, tarix, falsafa, mantiq, axloqshunoslik, san'atshunoslik kabi fanlar bilan bog'langan integratsion darslar orqali "Xamsa" asarlarini o'qitish an'anaviy yondashuvlardan ancha samaraliroq bo'lishi mumkin. Masalan, "Hayrat ul-abror"dagi ijtimoiy mavqe, adolat, taqvo, ilmga ehtirom motivlari tarix fanida "Temur tuzuklari" bilan solishtirilsa, "Saddi Iskandariy"dagi siyosiy fikrlar hozirgi davlat tuzilmalari bilan bog'lab o'rganilishi mumkin.

"Xamsa" dostonlari o'z mazmuni jihatidan har bir o'quvchining ma'naviy kamoloti, axloqiy qiyofasi, ruhiy barqarorligini shakllantirishda mislsiz imkoniyatlar yaratadi. Bu asarlar faqat badiiy matn sifatida emas, balki o'quvchining o'z-o'zini anglashiga, ma'naviy saviyasining o'sishiga, muayyan axloqiy pozitsiyani egallashiga xizmat qiluvchi vosita sifatida qaralishi lozim. "Farhod va Shirin"da fidoyilik, sadoqat, "Sab'ai Sayyor"da aql va hikmat, "Hayrat ul-abror"da axloqiy ideal, "Saddi Iskandariy"da adolatparvarlik g'oyalari – bularning barchasi umumta'lim maktabidagi shaxsiy tarbiyaning mohiyatini tashkil etuvchi asosiy yo'nalishlardir.

Shuningdek, bu asarlar orqali yoshlar o'z milliy adabiy merosiga, tiliga, madaniyatiga hurmat bilan qarashga o'rgatiladi. Har bir bayt, har bir syujet elementida xalqona donishmandlik, hayotiy kuzatuv, ijtimoiy mas'uliyat mujassam. Shu jihatdan, "Xamsa" dostonlarini chuqur va izchil o'rgatish — bu avvalo kelajakni ma'naviy jihatdan barpo etish demakdir.

NATIJALAR

Alisher Navoiy "Xamsa" dostonlarini yaratishda Sharq adabiyoti an'analari bilan g'arbiy falsafiy tafakkur elementlarini uyg'unlashtirgan bo'lib, bu asarlar nafaqat estetik zavq uyg'otadi, balki o'quvchilarda tahliliy fikrlash, mantiqiy mushohada yuritish, g'oyaviy qatlamlarni aniqlash ko'nikmalarini shakllantirishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Bu holatni dostonlardagi qahramonlar xarakteri, konfliktlar va voqea rivoji orqali asoslab berish mumkin.

Masalan, "Farhod va Shirin" dostonida Farhodning fidoyiligi va Shirinning jasorati tasvirida nafaqat sevgi timsoli, balki ijtimoiy ong, shaxsiy erkinlik va axloqiy tanlov muammolari ko'tariladi. Ushbu obrazlar orqali o'quvchilar bilan bahsli savollar asosida munozara olib borish mumkin: "Farhodning o'z muhabbatini izlab qilgan safarini faqat sevgining qudrati deb baholash mumkinmi yoki bu safar uning o'zini topishi va hayotiy maqsadlarini anglash yo'lidagi sayohatmi?", "Shirin obrazidagi mustaqil qaror qabul qilish qadimiy jamiyatda ayolning ijtimoiy o'rni haqida qanday fikr uyg'otadi?".

Shuningdek, "Hayrat ul-abror" dostonida 20 ta bob orqali jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlik, ilmu ma'rifat, yetuk inson fazilatlari, yolg'on va haqiqat kabi tushunchalar badiiy-falsafiy uslubda yoritiladi. Bu boblar orqali o'quvchilarida ijtimoiy tafakkurni shakllantirish, hayotdagi real muammolarga badiiy nigoh bilan qarash ko'nikmasini rivojlantirish mumkin. Ayniqsa, bu dostonning birinchi bobida ilmiy kishining jamiyatdagi o'rni haqida berilgan fikrlar hozirgi zamon uchun ham dolzarb bo'lib, ular zamonaviy o'qituvchilik, mutaxassislik va ziyolilik masalalariga ulanadi.

"Xamsa" dostonlarini o'qitish jarayonida zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanish asarning badiiy-estetik ta'sirini sezilarli darajada oshiradi. Dostonidagi ruhiy-psixologik murakkablikni o'quvchi faqat matn orqali emas, balki teatr elementlari, dramatizatsiya, qahramonlarning ichki monologi orqali chuqurroq anglaydi. Bu usul o'quvchilarda empatiya, obrazga kirishish, ruhiy tafakkurni rivojlantiradi.

Misol tariqasida, o'quvchilar ikki guruhga bo'linib, Xusrav va uning o'g'li Sheruya o'rtasidagi munosabat muhokama qilishadi. Bu esa o'quvchilarni ichki insho fikrlashiga undaydi: "Sheruyaning otasiga qilgan xiyonati shaxsiy manfaatmi, yoki taxt uchun kurash? Buning boshqa sabablari ham bormi?". Ana shunday yondashuvlar bilan adabiy obrazlarning zamonaviy psixologik tahliliga erishish mumkin.

Bundan tashqari, "Sab'ai Sayyor" dostonidagi yetti sayyoraning har biri bilan bog'liq hikoyalar orqali vizual xaritalar, grafik tafakkur, ilmiy-erkin ijodiy ishlanmalar asosida dars tashkil etish mumkin. Har bir sayyora haftaning bir kuniga bog'langan holda (oy, quyosh, Mars, Merkuriy va boshqalar) talabalarga qadimgi astronomik qarashlar, ramziylik, bashorat, qahramonlarning axloqiy pozitsiyasi, hikoyatdagi muammoli vaziyatlar tahlili topshiriq sifatida berilishi mumkin.

Masalan, "Juma kuniga to'g'ri kelgan sayyora haqida hikoya" degan mini-loyiha :rasida o'quvchilar Navoiy matnidan dalillar keltirib, bugungi kundagi odamlar ongidagi e'tiqodlar va qadriyatlar bilan qiyosiy tahlil qilishi mumkin.

Hozirgi umumta'lim tizimidagi adabiyot darsliklarida "Xamsa" dostonlarining ba'zi boblari namunaviy parcha sifatida berilgan bo'lsa-da, ularning har bir bosqichda izchil o'qitilishi, tizimlashtirilgan metodika asosida yondashilishi lozim. B.To'xliyev epik asarlarni tahlil qilishda voqealar qamroviga, asardagi personajlarga, qahramonlarning o'ziga xos ruhiy olamiga, asar tasvirlangan davr, ijtimoiy, siyosiy, axloqiy qarashlarni hisobga olgan holda

yondashishni nazarda tutadi. Alisher Navoiyning “Xamsa”si tarkibida beshta doston bor. Ularning barchasi bir xil janrda yozilgan. Shunga qaramay, ularning har biri o‘z oldiga mutlaqo boshqa-boshqa badiiy-estetik maqsadlarni qo‘ygan. Demak, ularni tahlil qilishda ham shu andozadan kelib chiqish zarur bo‘ladi[1].

Shuning uchun adabiyot darsliklariga “Xamsa” asarlarini kengroq, tahliliy va bosqichma-bosqich bayon etuvchi modul ko‘rinishida kiritish, ularni hujjatli film, animatsion lavha, didaktik material va testlar bilan boyitish lozim. Bunda zamonaviy adabiyotshunoslikning asosiy tamoyillari — kontekstual tahlil, obraz psixologiyasi, xronotop yondashuvi, qahramon-paralellar asosida ta’limiy metodika ishlab chiqilishi lozim bo‘ladi.

Adabiyot — bu jamiyatning ruhiy aksidir. Uning eng yuksak shakllaridan biri bo‘lmish doston janri esa tarixiy tafakkur, badiiy obraz va ijtimoiy g‘oyani birlashtirgan ko‘lamli estetik hodisadir. Alisher Navoiyning “Xamsa” dostonlari orqali umumta’lim bosqichlarida o‘quvchilarda milliy o‘zlikni anglash, madaniy merosni qadrlash, tarixiy shaxsiyatlar va badiiy timsollar orqali estetik ongini shakllantirish vazifasi bajariladi.

Misol uchun, “Saddi Iskandariy” dostonidagi Iskandar obrazi O‘rta asr sharq adabiyotidagi g‘oyaviy yetakchilik timsolidir. U ilmparvar, adolatli, xalqqa xizmat qiluvchi shoh sifatida tasvirlanadi. Bu obraz orqali o‘quvchilarga zamonaviy dunyoda yetakchilik fazilatlarini qanday bo‘lishi kerakligi haqida fikr yuritish imkoniyati tug‘iladi. Dars davomida o‘quvchilarga savol berish mumkin: “Bugungi rahbarlar orasida Iskandarga o‘xshaganlar bormi? Qanday jihatlari bilan?”. Bu kabi savollar madaniy-milliy asosdagi tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi.

Yana bir misol: “Sab’ai Sayyor” dostonidagi yetti sayyora shahzodalari hikoyalari orqali o‘quvchilar turli xalqlarning qadimiy afsonalari, hayot falsafasi va qadriyatlarini bilan tanishadilar. Bu esa ularning xalq og‘zaki ijodi, mifologik tafakkur va madaniyatlararo qarashlar haqida tasavvurlarini kengaytiradi. Sayyoralar tasvirida Navoiy hayotga estetik nazar bilan qaraydi — go‘zallik va donishmandlikni, baxt va adolatni ramziy ifodalaydi. Bunday ramzlar, ayniqsa, yuqori sinf o‘quvchilari uchun ruhiy kechinma va badiiy anglash jarayonini jonlantiradi.

“Xamsa” dostonlarida ayol obrazlari, ayniqsa, Shirin, Layli, Mehinbonu, Dilorom singari qahramonlar timsolida ko‘rsatilgan murakkab, qahramonona, estetik, ayni paytda ijtimoiy faol ayollar shaxsi umumta’limdagi tarbiyaviy jarayon uchun beqiyos resurs bo‘la oladi. Bunday obrazlar orqali o‘quvchi-yoshlar orasida ayolga bo‘lgan hurmat, tenglik, axloqiy ideallar shakllanadi.

Masalan, “Farhod va Shirin” dostonida Shirinning siyosiy jihatdan faol, oqilona qaror qabul qiluvchi, irodali qahramon sifatida tasvirlanishi — o‘rta maktabdagi o‘quvchi-qizlar ongida zamonaviy ayol obrazining tarixiy ildizlariga urg‘u beradi. Bu yerda o‘qituvchi quyidagi topshiriqni berishi mumkin: “Shirin obrazini zamonaviy ayol rahbarlar bilan qiyoslang. Ularda qanday o‘xshashliklar bor?”. Bu metodik yondashuv orqali doston faqat estetik zavq emas, balki jamiyatdagi ayollar mavqei haqidagi tushunchani ham shakllantiradi [2].

“Farhod va Shirin” dostonida Shirin obrazi orqali esa o'quvchilarga his-tuyg'u, ma'sumlik, poklik, ma'naviy fidoyilik kabi tushunchalar singdiriladi. Ushbu obrazni o'rganish orqali 9-sinf o'quvchilarida jamiyatda ma'naviy poklik, muhabbatga sadoqat, ruhiy iztirobn tushunish va boshqalar dardiga hamdard bo'lish qobiliyati rivojlanadi.

O'zbek xalqining og'zaki ijodi — ertaklar, dostonlar, maqollar, afsonalar — “Xamsa”da bayon etilgan asosiy g'oyalar bilan o'zaro chambarchas bog'liq. O'qituvchi bu o'xshashlikdan foydalanib, darsda interaktiv va uyg'un yondashuv asosida xalq og'zaki ijodi namunalarini “Xamsa”dagi syujetlar bilan solishtirish usulini qo'llashi mumkin.

Masalan, “Hayrat ul-abror”dagi ilmlil zot va johil podshoh haqidagi rivoyat xalq orasidagi “Ilmni bilgan donish, bilmas — sarson” degan maqol bilan bog'lanadi. Yoki “Layli va Majnun” dostonidagi Majnuncho'lg ketgan holati, xalq dostonlaridagi “devona yigit” timsollariga o'xshatilib, milliy-estetik tafakkurda “haqiqiy sevgi”, “ma'naviy olijanoblik” tushunchasi bilan bog'liq holda tushuntiriladi [3].

Bu yondashuv nafaqat madaniy uzviylikni ta'minlaydi, balki o'quvchida o'z xalqining og'zaki ijodiga hurmatni kuchaytiradi, ko'p qatlamli badiiy tafakkurda tanqidiy qarash shakllanishiga xizmat qiladi. Zamonaviy ta'limning eng muhim vazifalaridan biri — o'quvchini bilimlil bo'lish bilan bir qatorda ijtimoiy hayotga tayyor, axloqiy jihatdan mustahkam, estetik didga ega, fikrlovchi shaxs sifatida shakllantirishdir. Bunda Alisher Navoiyning “Xamsa” dostonlari keng pedagogik imkoniyatlar manbai sifatida ko'riladi. Chunki mazkur dostonlarda ilgari surilgan g'oyalar — adolat, mehr-oqibat, sabr, halollik, bilimga intilish, insonparvarlik — bugungi kun uchun ham dolzarb bo'lib, ular yoshlar ongiga har bir bob, har bir obraz, har bir voqea orqali sekin-asta, ammo barqaror singdirilishi mumkin.

Masalan, “Hayrat ul-abror” dostonining to'rtinchi bobida ilmlil kishining fazilati va jaholatning zararli oqibatlari haqida chuqur falsafiy g'oya ilgari suriladi. Asarda ilmlil odam xalqqa naf keltiradi, jamiyatni yuksaltiradi, johil esa tartibsizlik va zulmga sabab bo'ladi. Ushbu bob asosida o'quvchilarga quyidagi amaliy topshiriq berish mumkin: “Hayotingizda uchragan ilmlil insonlar kimlar? Ular sizga qanday ta'sir qilgan?” yoki “Ilmsizlik jamiyatda qanday muammolarga olib keladi? Tarixdan yoki bugungi hayotdan misol keltiring.” Bu kabi topshiriqlar o'quvchilarda matnni faqat yodda saqlash emas, balki hayotiy voqelik bilan bog'lab tahlil qilish ko'nikmasini shakllantiradi.

Shuningdek, “Saddi Iskandariy”da Iskandar obrazining zamonaviy liderlik sifatlari bilan uyg'unligi o'quvchilarga real hayotdagi yetakchilarga nisbatan baho berishda muhim o'lchovlar beradi. Dostonning bir sahnasida Iskandar podshohlik qilgan xalqning og'ir ahvolini ko'rib, davlat tizimida islohotlar o'tkazishga qaror qiladi. Bu o'rinda o'quvchilarga zamonaviy O'zbekiston tarixidan misol keltirish taklif etiladi: mustaqillikdan keyingi ijtimoiy-siyosiy islohotlar, ta'limdagi tub o'zgarishlar va ularning xalq farovonligiga ta'siri haqida

fikr yuritish. Bu orqali "Xamsa"ni tarix va hozirgi hayot o'rtasidagi ko'prik sifatida talqin qilish mumkin bo'ladi [4].

Yana bir misol tariqasida "Sab'ai Sayyor" dostonining har bir hikoyasi o'quvchi ongida hayotiy vaziyatlarni baholash, ma'naviy tanlov qilishda mustaqil pozitsiya shakllantirishga xizmat qiladi. Masalan, beshinchi hikoyada bir odam o'z do'stiga xiyonat qilganidan keyin kechirim so'raydi, ammo kechirilmaydi. Bu syujet asosida muhokama yuritiladi: "Kechirimlilik har :m ham to'g'rimi?", "Yaxshi munosabatni xiyonat buzganda, uni tiklash mumkinmi?". Bu kabi masalalar o'quvchining shaxsiy tajribasi va ichki axloqiy me'yorlari bilan bog'liq bo'lib, Navoiy asarlarining hayotiylikni va har bir darsda insoniylik sabog'ini berishini ko'rsatadi.

Alisher Navoiyning "Xamsa" dostonlari nafaqat g'oyaviy-falsafiy mazmuni, balki o'zining yuqori darajadagi badiiy-uslubiy aniqligi, poetik mukammalligi, tasviriy vositalarining boyligi bilan ham ajralib turadi. Umumta'lim bosqichida ushbu asarlarni o'qitishda o'quvchilarda adabiy til tuzilishini tushunish, poetik shakllarni idrok etish, badiiy ifoda vositalarini tahlil qilish ko'nikmasini shakllantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Dars jarayonida bayt tahlili orqali o'quvchilarga asardagi badiiy san'atlar — tashbeh, isti'ora, mubolag'a, tajnis, istiora kabi ifoda vositalarini anglatish nafaqat ularning lingvistik tafakkurini o'stiradi, balki tasvir orqali fikrni chuqur anglash, konnotatsion ma'nolarni ajratish, tilda noaniq obrazlarga estetik yondashishni shakllantiradi. Navoiy har bir tushunchaga mukammal ta'rif va tavsif berar ekan, fikrni go'zal va nafis badiiyat libosiga o'rab o'quvchiga taqdim qiladi. Uni o'qir ekansiz, ifoda go'zalligi sizni maftun qiladi, so'zlar jilosi uchun adibga tahsinlar o'qiysiz[5].

Yuqori sinf o'quvchilarida "Hayrat ul-abror" yoki "Saddi Iskandariy" dostonlari asosida mavzuli baytlar jamlanmasi bilan ishlash orqali tanqidiy fikrni rivojlantirish mumkin. Masalan, "ilmli kishining qadri haqida", "adolat va zulm", "dunyochilik va ma'naviyat" kabi mavzular asosida baytlar ajratilib, ularning zamonaviy hayotga qanday aloqasi borligi muhokama qilinadi. Bu esa o'quvchini badiiy ifodani real hayot bilan bog'lashga, estetik baholashni ijtimoiy pozitsiya bilan uyg'unlashtirishga yo'naltiradi.

"Xamsa" dostonlarini o'qitishda o'qituvchining badiiy interpretatsiya mahorati alohida ahamiyatga ega. Chunki mazkur dostonlarning ko'plab baytlari chuqur falsafiy, ramziy va ruhiy ma'nolarga ega bo'lib, ularni yod olish emas, balki anglash va his qilish orqali o'zlashtirish mumkin. O'qituvchining baytdagi tuyg'uni jonli misollar, hikoyalar, zamonaviy voqealar bilan bog'lab berishi o'quvchida emotsional ta'sir uyg'otadi.

XULOSA VA MUNOZARA

Alisher Navoiy tomonidan yaratilgan "Xamsa" dostonlari nafaqat adabiy meros sifatida, balki har bir o'quvchining ichki olamini boyituvchi, ma'naviy-axloqiy kamolotini belgilovchi pedagogik resurs sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Umumta'lim tizimida bu asarlarni o'rganish mazkur bosqichlarda

o'quvchilarning yosh xususiyatlari, qabul darajasi, tafakkur rivojlanishi va shaxsiy ehtiyojlarini hisobga olgan holda tashkil etilishi lozim.

Xususan, 5–7-sinflarda “Xamsa”ning soddalashtirilgan, qiziqarli, obrazli jihatlari bilan tanishtirish maqsadga muvofiq bo'lsa, yuqori sinflarda bu asarlarning falsafiy, ijtimoiy, tarixiy va tarbiyaviy qatlamlari ustida tahliliy ishlash, interfaol metodlar orqali bahs-munozaralar, taqqoslashlar, dramatizatsiyalar, loyiha ishlari orqali chuqur o'zlashtirishga erishish mumkin.

Shuningdek, “Xamsa”ni o'qitish jarayonida adabiyot fanining o'zaro bog'liq fanlar bilan integratsiyasi, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, o'quvchining tanqidiy va ijodiy tafakkurini faollashtirishga qaratilgan yondashuvlar ayni muddaodir. Chunki “Xamsa”da ilgari surilgan g'oyalar – adolat, halollik, fidoyilik, ma'rifatparvarlik, insonparvarlik – bugungi ta'lim-tarbiya jarayonida eng dolzarb masalalardan sanaladi.

Ta'limga yangicha qarash, darsni ma'naviyat maydoniga aylantirish, o'quvchini shunchaki asarni o'qitilayotgan mavzuning emas, balki hayotiy qadriyatlar manbai sifatida qabul qilishga yo'naltirish – bu zamonaviy adabiyot o'qituvchisining asosiy vazifasidir. Ana shunday yondashuv orqali biz Navoiyni faqat buyuk shoir sifatida emas, balki millatimizning ruhiy tayanchi sifatida o'quvchi ongiga chuqur singdirishimiz mumkin bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Navoiy, A. (2011). Xamsa (5 jildlik). – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.
2. To'xliyev B. Adabiyot o'qitish metodikasi. –T.: Yangi asr avlodi.2006.-B.71.
3. Quronov, D. (2019). Navoiyshunoslik asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya.
Rasulov, B. (2017). “Xamsa” asarlarida falsafiy g'oyalar va ularning talimiy-tarbiyaviy ahamiyati. // O'zbek tili va adabiyoti, 4-son.
4. Q.Yo'ldoshev, V.Qodirov, J.Yo'ldoshbekov. Adabiyot: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinf darsligi. –T.: O'zbekiston, 2019. –B. 53.

LIRIK ASARLARNI O'QITISHGA XOS YONDASHUVLAR (O'ZBEKISTON VA TURKIYA TA'LIM TIZIMI MISOLIDA)

Xolova Sabina Jo'raqulovna

Alisher Navoiy nomidagi

Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyot universiteti 1-kurs magistranti

sabinaxolova9@gmail.com

Ilmiy rahbar: Ishonxanova Iroda Abduvaxitovna

Alisher Navoiy nomidagi

ToshDO'TAU o'qituvchisi

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya

Ushbu maqolada O'zbekiston va Turkiya ta'lim tizimida lirik asarlarni o'qitish metodikasining o'ziga xos jihatlari, o'xshashliklari va farqlari tahlil qilinadi. Har ikki mamlakatda lirik asarlarni o'qitishda milliy qadriyatlar, badiiy tafakkur va estetik didni shakllantirishga alohida e'tibor qaratiladi. Maqolada zamonaviy pedagogik texnologiyalar, fanlararo integratsiya va ifodali o'qish usullarining qo'llanishi muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar

Lirik asar, metodika, fanlararo integratsiya, ifodali o'qish, pedagogik texnologiya.

Soyut

Bu makalede Özbekistan ve Türkiye eğitim sisteminde lirik arı öğretimi metodolojisinin özel yönleri, benzerlikleri ve farklılıkları analiz edilmektedir. Her iki ülkede de lirik eserlerin öğretiminde milli değerlerin, sanatsal düşüncenin ve estetik zevkin oluşumuna özel önem verilmektedir. Makalede modern pedagojik teknolojilerin kullanımı, disiplinlerarası entegrasyon ve ifade edici okuma yöntemleri ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Lirik çalışma, metodoloji, disiplinler arası bütünleşme, ifade edici okuma, pedagojik teknoloji.

Аннотация

В статье анализируются особенности, сходства и различия методики преподавания лирических произведений в образовательных системах Узбекистана и Турции. В обеих странах особое внимание уделяется формированию национальных ценностей, художественного мышления и эстетического вкуса при преподавании лирических произведений. В статье рассматривается использование современных педагогических технологий, междисциплинарной интеграции и методов выразительного чтения.

Ключевые слова

Лирическое произведение, методика, междисциплинарная интеграция, выразительное чтение, педагогическая технология.

Lirik asarlar o'quvchilarning estetik didini shakllantirish, milliy qadriyatlarni singdirish va adabiy tafakkurni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. O'zbekiston va Turkiyada lirik asarlarni o'qitish metodikasi o'ziga xoslik va zamonaviylikni uyg'unlashtiradi. Ushbu maqolada har ikki mamlakatdagi yondashuvlar tahlil qilinadi.

Lirika adabiy tur sifatida epos va dramadan keskin farq qilib, tahlil jarayonida unga xos belgilarni toliq hisobga olishni talab etadi. Agar epos va dramada inson turmushining obyektiv tomoni aks ettirilsa, lirikada ijodkorning ruhiyati, ongi, ongosti holati, ya'nikim, bevosita oziga tegishli subyektiv jihatlar ifodalanadi. Epos va dramaga mansub asarlarda borliq yoki ruhiyat tasvirlanadi, lirik bitiklarda esa ifoda etiladi. Lirika epos va dramaga oxshab san'atning tasviriy turiga emas, balki tamomila boshqa ekspressiv-hissiy turiga mansubdir. Shuning uchun ham lirik asarlar tahlilida epik va dramatik asarlar tadqiqida qo'llangan usullardan hamisha ham foydalanib bo'lmaydi. Bu tur asarlarni tekshirishda uning oziga xos yondashuv va usullari qo'llanishi kerak.

Lirik asarlar tahlilida ustuvorlik qiladigan jihat undagi oziga xos ichki psixologizmni hisobga olishdan iboratdir. Agar epos va qisman dramada timsollar ichki olami tashqaridan turib tasvirlansa, lirikadagi psixologizm bevosita va ekspressiv-hissiy bo'lib, subyektning izhori obyektning ruhiy ifodasiga mos keladi. Shu sababli ham lirika odam ichki olamini kechinma, sezgi va hissiyotlar orqali eposdagiga nisbatan bevosita, jonli va ta'sirli ifoda etadi.[4]

Har bir mamlakat darsliklarining o'ziga xos yondashuvlari mavjud. Shu jumladan, O'zbekiston va Turkiya davlatlari adabiyot darsliklarining ham o'ziga xos xususiyatlari bor. Buni birgina lirik asarlarni o'qitishga xos bo'lgan yondashuvlar asosida ko'rib chiqadigan bo'lsak, O'zbekiston adabiyot darsliklarida asosiy yondashuvlar fanlararo integratsiyaga e'tibor qaratiladi. Bundan tashqari, hamkorlikka asoslangan ta'lim, muammoli o'qitish alohida nazarda tutilgan. Bu yondashuvlarni biz umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinf adabiyot darsligida berilgan lirik asarlari bilan tahlilga tortadigan bo'lsak, quyidagilarga guvoh bo'lamiz: Asosiy topshiriqlar savol-javoblarga asoslangan, bu esa muammoli ta'lim yondashuviga asoslangan. Shavkat Rahmonning "Tong ochar ko'zlarin..." nomli she'rini o'qitish maqsadida keltirilgan "Lirik qahramonning chumoliga qarata: "... dunyoni qilma ko'p masxara" tarzidagi murojaati ma'nosini tushuntiring" [5: 251] savoli o'quvchidan she'riy parchani tahlil qilishni, uning mazmunini ochishni talab qiladi.

Turkiya 9-sinf turk tili va adabiyoti darsligida esa o'quvchining so'z boyligini oshirish, estetik didni shakllantirish, til boyligini oshirish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni anglash, shuningdek, shaxsiy his-tuyg'ularni ifoda etish ko'nikmalarini rivojlantirish maqsad qilinadi. Bu jarayonda she'rlar orqali o'quvchilar o'z fikrlarini erkin ifoda etishga, ijodiy fikrlashga va tahlil qilishga o'rgatiladi. Asarlarni o'qitishda she'r tahlili orqali o'quvchilarning tanqidiy fikrlash va tahlil qilish ko'nikmalari rivojlantiriladi. O'quvchilarning individual ehtiyojlari va qobiliyatlariga moslashtirilgan darslar orqali har bir o'quvchining rivojlanishiga e'tibor qaratiladi. Hayotiy misollar va real hayotga yaqin matnlar orqali o'quvchilarning bilim va ko'nikmalari mustahkamlanadi. Matn ustida alohida ishlanib so'z ma'nolariga alohida e'tibor qaratiladi. Buni birgina Faruk Nafiz Çamlıbelin "SAN'AT" nomli she'rda quyidagicha topshiriq berilgan:

San'at adli şiirde geçen bazı kelimelerin sözlük anlamları verilmiştir. Bu kelimelerin sözlük anlamları ile okuduğunuz şiirde kazandıği anlamları

karşılaştırınız. Farklı anlamda kullanılan kelimeleri örnekteki gibi işaretleyiniz.[1: 17]

Kelime	Sözlük anlamı	Şiirde geçtiği dize	Farklı anlamda kullanılmıştır
Bahar	Ilkbahar	Bızım diıyarımız da binbir baharı saklar	Evet
Musiki	Müzik	Bizde geçer en hazin bir müsiiki yerine	
Raks	Dans	Sen raksına dalarken için titrer derinden	
Zeybek	Batı Anadolu efesi	Toprağa diz vuruşu dağ gibi bir zeybeğin	

Shavkat Rahmonning “Tong ochar ko‘zlarin...” nomli she‘rini o‘qitishda quyidagi metodlardan foydalansak bo‘ladi.

“Besh minutlik esse” metodi. Ushbu metodda o‘quvchilarga she‘r mazmunini ochib beruvchi kichik esse yozish topshiriladi. Esse o‘qib eshittirilgandan so‘ng o‘quvchilar bilan tahlil qilinadi.

“Badiiy tasvirni top” usuli – bunda o‘qituvchi she‘r matnidan badiiy tasvirlar (metafora, o‘xshatish, epitet)ni o‘qiydi, o‘quvchilar esa ularning qanday badiiy vosita ekanligini topishi kerak.

Turkiya darsligida berilgan Faruk Nafiz Çamlıbelin “San‘at” she‘rini o‘qitish uchun quyidagi metod va yondashuvlardan foydalansak bo‘ladi. Bular: tematik yondashuv, san‘atlarni aniqlash, she‘rni sahnalashtirish kabi yondashuvlar.

“She‘rni jonlantirish”. O‘quvchilar guruhlariga bo‘linadi va har bir guruh she‘r asosida kichik sahna ko‘rinishini tayyorlashadi. Bu usul o‘quvchilarning ijodiy

“She‘rni tarjima qil”. O‘quvchilar she‘rni o‘qib, uning mazmunini nasriy shaklda yozadilar yoki og‘zaki tarzda bayon qiladilar. Bu usul o‘quvchilarning tahlil qilish va ifoda etish ko‘nikmalarini oshiradi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, O‘zbekiston darsliklarida lirik asarlarni o‘qitishga xos bo‘lgan yondashuvlariga va metodikalariga o‘zgartirishlar kiritib, badiiy asarlarni o‘qitish metodikasini takomillashtirish kerak ekan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Dr. Mustafa Metin., Ercan Çümençö Özlem Aydın Türk dili ve edebiyatı 9.sınıf. Devlet kitapları, 2024. – 308 s.
2. <https://oefen.uz/documents/referatlar/umumiy/interfaol-ta'lim-metodlari>
3. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o‘qitish metodikasi. Darslik. – Toshkent: “Innovatsiya-Ziyo”, 2022, 392 b.
4. Yo‘ldosh Q., Yo‘ldosh M. O‘zbek adabiyotini o‘qitish metodikasi. Darslik. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2022. – 290 b.
5. Yo‘ldoshev Q., Qodirov V., Yo‘ldoshbekov J. Umumiy o‘rta ta‘lim 9-sinf adabiyot darsligi. -T.: “O‘zbekiston” NMIU, 2019. – 368 b.

ADABIYOT DARSLARIDA MULTIMEDIA VOSITALARIDAN FOYDALANISHNING SAMARADORLIGI

Xudoynazarova Sug'diyona Tillamurodovna

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

O'zbek tili va adabiyoti universiteti magistranti

Xudoynazarovasugdiyona@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada adabiyot darslarida multimedia vositalaridan foydalanishning didaktik va metodik afzalliklari tahlil qilinadi. Unda raqamli texnologiyalar yordamida o'quvchilarda adabiy matnni tahlil qilish, obrazlarni tushunish, badiiy tafakkurni rivojlantirish kabi ko'nikmalarni shakllantirish yo'llari yoritilgan. Shuningdek, video lavhalar, audio kitoblar, elektron darsliklar, interaktiv prezentatsiyalar kabi vositalarning dars jarayonida qo'llanishi o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshirishi va ta'lim samaradorligini sezilarli darajada kuchaytirishi amaliy misollar asosida ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: *Adabiyot ta'limi, multimedia vositalari, elektron darslik, interaktiv texnologiyalar, ta'lim samaradorligi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT), raqamli pedagogika, dars metodikasi, badiiy tafakkur, o'quv motivatsiyasi.*

Аннотация: В данной статье анализируются дидактические и методические преимущества использования мультимедийных средств на уроках литературы. Освещаются способы формирования у учащихся навыков анализа литературного текста, понимания образов и развития художественного мышления с помощью цифровых технологий. Также на практических примерах показано, что использование таких средств, как видеоролики, аудиокниги, электронные учебники и интерактивные презентации, значительно повышает интерес учеников к урокам и улучшает эффективность обучения.

Ключевые слова: *Образование по литературе, мультимедийные средства, электронный учебник, интерактивные технологии, эффективность обучения, информационно-коммуникационные технологии (ИКТ), цифровая педагогика, методика проведения уроков, художественное мышление, учебная мотивация.*

Abstract: This article analyzes the didactic and methodological advantages of using multimedia tools in literature lessons. It highlights the ways in which digital technologies help students develop skills such as literary text analysis, understanding characters, and enhancing artistic thinking. In addition, the use of tools like video clips, audiobooks, electronic textbooks, and interactive presentations in the classroom is shown through practical examples to significantly increase students' interest in the lessons and improve the effectiveness of education.

Keywords: *Literature education, multimedia tools, electronic textbook, interactive technologies, learning effectiveness, information and communication technologies (ICT), digital pedagogy, lesson methodology, artistic thinking, student motivation.*

Zamonaviy ta'lim tizimi innovatsion texnologiyalar asosida yangilanib borayotgan bir davrda, dars jarayonini interfaol, qiziqarli va samarali tashkil etish o'qituvchidan yangi yondashuv va metodlarni qo'llashni talab etmoqda. Ayniqsa, adabiyot darslarida o'quvchilarning badiiy matnga bo'lgan qiziqishini oshirish, estetik didini shakllantirish, mustaqil fikrlash, obrazli tafakkur va matnni chuqur tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirish – ta'limning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Bu jarayonda multimedidan foydalanish imkoniyatlari kengayib bormoqda. Multimedia vositalari – ya'ni video lavhalar, audio matnlar, elektron darsliklar, interaktiv taqdimotlar, animatsiyalar va raqamli testlar – darsni jonlantirish, ko'rgazmalilik prinsipini kuchaytirish, o'quvchilarning e'tiborini faollashtirish va ularni darsga faol jalb etishda muhim vosita hisoblanadi. Ayniqsa, badiiy matnni eshitish, ko'rish, muhokama qilish kabi ko'pkanali qabul qilish shakllari orqali o'quvchining tushunish darajasi ortadi, adabiy obrazlar yanada jonliroq va esda qolarli bo'ladi.

Multimedia texnologiyalari orqali o'quvchilarga milliy va jahon adabiyotiga oid namunalarni zamonaviy shakllarda taqdim etish, ular asosida savol-javob, muhokama, tahlil mashqlarini tashkil etish – adabiyot darslarining samaradorligini sezilarli darajada oshirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, raqamli resurslar yordamida darsdan tashqari mustaqil ta'limni yo'lga qo'yish, o'quvchilarda kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish ham mumkin bo'lmoqda.

Ta'lim jarayonida axborotning o'zlashtirilish darajasi ko'p jihatdan o'quvchining uni qanday usulda qabul qilayotganiga bog'liq. Psixologik va pedagogik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, inson miyasi turli sensor kanallar – ko'rish, eshitish, o'qish, muhokama qilish orqali bilimni har xil darajada o'zlashtiradi.

“O'rganish piramidasi” (Learning Pyramid) modeli dastlab 1960-yillarda National Training Laboratories Institute (Bethel, AQSh) tomonidan ilgari surilgan va hozirda ko'plab ta'lim tizimlarida qo'llanadi. Ushbu modelga ko'ra:

Faqat eshitish orqali (ma'ruza, audio darslar) – o'quvchi taxminan 10% gacha axborotni eslab qoladi.

Faqat ko'rish orqali (tasvirlar, slaydlar, video) – taxminan 20%.

Faqat o'qish orqali (kitob, maqola, yozma materiallar) – taxminan 30%.

Ko'rish + eshitish (multimedia vositalari: video dars, interaktiv taqdimot) – taxminan 50% gacha.

Muloqot va muhokama (guruh ishlari, savol-javob) – taxminan 70%.

Amaliy mashg'ulotlar (tajriba, mashq, dramatisatsiya) – taxminan 75–80%.

Boshqalarga o'rgatish yoki o'zi izohlab berish – 90% gacha axborot mustahkam esda qoladi.

Ushbu statistik ko'rsatkichlar multimedia vositalarining adabiyot darslarida qanday didaktik qudratga ega ekanini yaqqol ko'rsatadi. Masalan, adabiy asarni nafaqat o'qish, balki uning audioversiyasini tinglash, asosiy epizodlarini videolavha tarzida ko'rish, interaktiv muhokama qilish orqali o'quvchining ko'proq tana a'zolari va his-tuyg'ulari ishtirok etadi, bu esa bilimni uzoq muddat eslab qolishga olib keladi.

Multimedidan foydalanish – bu nafaqat vizual va audio materiallarni darsga jalb qilish, balki o'quvchini faol ishtirokchiga aylantirish orqali uning kognitiv faoliyatini kuchaytirishdir.

Shu sababli, zamonaviy adabiyot darslarida multimedia vositalaridan foydalanish, ayniqsa video, audiokitob, elektron platformalar kabi elementlar

nafaqat darsni boyitadi, balki o'quvchilarning eslab qolish darajasini keskin oshiradi.

Adabiyot darslarida multimedia vositalaridan foydalanishning afzalliklari juda ko'p bo'lib, ular o'quvchilarning o'qishga bo'lgan qiziqishini oshiradi, bilimlarni yaxshiroq egallash imkonini yaratadi va ta'lim sifatini sezilarli darajada oshiradi. Multimediya vositalari yordamida darsda matnni tahlil qilish, personajlar va ularning obrazlarini tushunish, badiiy tafakkur va estetik sezgirlikni rivojlantirish kabi ko'nikmalarni shakllantirish mumkin.

Adabiyot darslarida multimedia vositalarini qo'llashning ko'plab usullari mavjud. Ular orasida video lavhalar, audio kitoblar, interaktiv taqdimotlar, raqamli testlar va elektron darsliklar eng ko'p ishlatiladigan vositalardir.

Video lavhalar: Video materiallar yordamida o'quvchilarga adabiy asarlarning qiziqarli qismlarini, darsning asosiy mazmunini ko'rsatuvchi vizual materiallar taqdim etiladi. Bu o'quvchilarda matnni tushunish va badiiy tasavvur qilishni yaxshilaydi. Masalan, she'riyat darslarida shoirlarning o'z she'rlarini o'qiyotgan videolarni ko'rish o'quvchilarning matnni qabul qilish va uning ma'nosini chuqurroq anglashiga yordam beradi.

Audio kitoblar: Audio kitoblar adabiyot darslarida matnlarni eshitish orqali o'rganish imkonini beradi. Bu usul, ayniqsa, boshlang'ich sinflarda samarali bo'lib, o'quvchilarga matnning o'qilishi va to'g'ri talaffuzi bilan tanishish imkonini yaratadi.

Interaktiv taqdimotlar: Power Point yoki boshqa taqdimot dasturlari yordamida adabiyot darslarida interaktiv taqdimotlar tashkil qilish mumkin. Taqdimotlarda adabiy asarlarga oid qisqacha tahlil, matnning ma'nosini ochish va interfaol savol-javoblarni o'tkazish darsni yanada samarali qiladi. Interaktiv taqdimotlar o'quvchilarning qiziqishini oshiradi va ularga o'z bilimlarini real vaqtda sinovdan o'tkazish imkonini beradi.

Elektron darsliklar: Elektron darsliklar dars jarayonini samarali tashkil etish uchun muhim vosita hisoblanadi. Ular yordamida o'quvchilarga kerakli adabiy materiallar, qo'shimcha izohlar va resurslar taqdim etiladi. Elektron darsliklar o'quvchilarga adabiy asarlarni nafaqat matn shaklida, balki rasmlar, video va audio materiallar orqali ham o'rganish imkoniyatini yaratadi.

Multimedia vositalarining ta'limga ta'siri keng qamrovli va ko'p jihatdan ijobiy bo'ladi. Ular o'quvchilarda estetik sezgirlikni, ijodkorlikni, mustaqil fikrlash va mantiqiy tahlil qilishni rivojlantirishga yordam beradi. Video, audio va interaktiv materiallar o'quvchining o'rganish jarayoniga faol ishtirok etishini ta'minlaydi. O'quvchilarning matnni nafaqat o'qish, balki uning mazmunini vizual va eshitish orqali qabul qilish imkoniyati mavjud bo'ladi. Bu usul o'quvchilarda mustahkam va ko'p qirrali bilimlarni shakllantiradi.

Masalan, adabiyot darslarida o'quvchilarga o'qish, eshitish va ko'rish orqali adabiy asarlarni tahlil qilishning kombinatsiyasi ta'lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Bu usul o'quvchilarning xotira, fikrlash va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Bunday yondashuv bilan o'quvchilar matnni har tomonlama, chuqurroq o'zlashtiradilar. Multimedia

vositalarining ta'lim samaradorligini oshirishdagi o'rni katta. Ular darsni ko'rgazmali va interfaol tarzda tashkil etish imkonini beradi, shu bilan birga o'quvchilarni darsga jalb qilish va ularning diqqatini uzluksiz saqlashga yordam beradi. Bundan tashqari, multimedia vositalari o'quvchilarga mustaqil o'rganish uchun qulay sharoit yaratadi, chunki ular darsdan tashqari vaqtda ham darslik va qo'shimcha materiallardan foydalanishlari mumkin. O'quvchilarning o'qishga bo'lgan motivatsiyasini oshirishda multimedia vositalarining o'rni alohida ahamiyatga ega. O'quvchilar video materiallar yoki interaktiv taqdimotlar orqali o'zlarining ilmiy qobiliyatlarini rivojlantirishga, yangi bilimlar olishga va bu bilimlarni amaliyotda qo'llashga qiziqish uyg'otadilar.

Ko'plab o'qituvchilar va metodistlar adabiyot darslarida multimedia vositalaridan foydalanishning samaradorligini amaliyotda tasdiqlashgan. Masalan, ba'zi maktablarda elektron darsliklar va interaktiv taqdimotlar yordamida adabiyot darslari o'tkazilgan bo'lib, natijada o'quvchilarning bilim darajasi va motivatsiyasi ancha oshgan. Video lavhalar orqali o'quvchilarga mashhur adabiyot asarlarini tushuntirish va talqin qilishda ijobiy natijalar qayd etilgan. Bundan tashqari, audiokitoblar va elektron resurslardan foydalanish o'quvchilarga mustaqil o'qish va darsdan tashqari faoliyatlarini rivojlantirishga imkon beradi.

Xorijiy tajribalardan biri sifatida Finlandiya ta'lim tizimida adabiyot darslarida multimedia vositalaridan foydalanish amaliyotini keltirish mumkin:

Finlandiya ta'lim tizimi dunyodagi eng ilg'or tizimlardan biri sifatida tan olingan bo'lib, bunda raqamli texnologiyalar va multimedia vositalarining keng qo'llanilishi muhim o'rin egallaydi. Ayniqsa, adabiyot fanida o'quvchilarning kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish, badiiy asarlarni chuqur anglash va tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirishda multimediadan faol foydalaniladi.

Masalan, Finlandiya maktablarida adabiy asarlarni o'rganishda interaktiv elektron platformalar (masalan, Kipinä yoki Sanoma Pro) orqali matnlar videolar, animatsiyalar, interaktiv savollar va audiokitoblar bilan boyitilgan shaklda taqdim etiladi. O'quvchilar nafaqat matnni o'qiydi, balki muallifning hayoti, tarixiy kontekst va obrazlar tahlilini ham vizual va audio vositalar yordamida o'rganadilar.

Bunday yondashuv natijasida:

o'quvchilarning adabiy tafakkuri va tasavvuri kuchayadi;

matnga analitik yondashuv shakllanadi;

o'quvchilarning darsga faolligi va qiziqishi ortadi;

ijodkorlik va mustaqil fikrlash ko'nikmalari rivojlanadi.

Shuningdek, darslarda mobil ilovalar va onlayn test platformalari orqali real vaqt rejimida o'zlashtirish darajasi baholanadi va individual yondashuv ta'minlanadi. Ushbu yondashuvlar o'quvchilarning matnga chuqur kirib borishini ta'minlab, o'qituvchilarga ham dars jarayonini yanada samarali tashkil etish imkonini beradi.

Multimedia texnologiyalarining ta'lim jarayoniga kirib kelishi adabiyot fanining o'qitilish usullarini ham tubdan o'zgartirmoqda. An'anaviy

yondashuvlar bilan zamonaviy texnologiyalar uyg'unlashgan holda dars jarayoni yanada dinamik, qiziqarli va samarali tus oladi. Ayniqsa, badiiy matnlarning ko'pkanalli (audio, vizual, interaktiv) shaklda taqdim etilishi o'quvchilarning asarga nisbatan chuqur va emotsional yondashuvini shakllantiradi.

Adabiyot darslarida multimedia vositalarining joriy etilishi o'quvchilarning tahliliy fikrlashiga, obrazli tafakkuriga, badiiy-estetik dunyoqarashiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, zamonaviy o'quvchi ehtiyojiga mos ravishda ta'limni shaxsga yo'naltirilgan tarzda tashkil qilish imkonini beradi. Multimedia vositalari yordamida tashkil etilgan darslarda o'quvchilarning ishtiroki, bilimni mustahkamlash darajasi va ijodiy yondashuvi sezilarli darajada ortadi.

Xorijiy tajribalar ham ko'rsatadiki, multimediadan oqilona foydalanilgan adabiyot darslari o'quvchilarda kitobxonlik madaniyatini yuksaltirish, asarlarni mustaqil tahlil qilish va hayot bilan bog'lash ko'nikmalarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Shu boisdan, multimedia texnologiyalari zamonaviy adabiyot ta'limining ajralmas qismiga aylanib bormoqda va o'qituvchining kasbiy mahorati ana shu vositalardan samarali foydalanish bilan ham belgilanmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Axmedova N.S. "Ona tili va adabiyot ta'limida innovatsion texnologiyalar". T.: Fan, 2019.
2. Azizov S. "Adabiyot darslarida media vositalardan foydalanishning psixologik asoslari." // "Pedagogik mahorat" jurnali, 2020, №1.
3. Clark, R.C., & Mayer, R.E. "E-learning and the Science of Instruction". San Francisco: Pfeiffer, 2016.
4. Finnish National Agency for Education. "Using ICT in Teaching Literature". Helsinki, 2020.
5. Hasanboyeva R. "Multimedia vositalaridan foydalanish orqali o'quvchilarda estetik didni shakllantirish." // "Boshlang'ich ta'lim" jurnali, 2021, №4.
6. Islomova Z.M. "Adabiyot darslarida zamonaviy pedagogik texnologiyalar". Andijon, 2021.
7. Jumaniyozova G. "Raqamli pedagogika asoslari." T.: Ilm Ziyo, 2022.
8. Karimov I.A. "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch". T.: Ma'naviyat, 2008.
9. Normurodov A.X. "Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asoslari". T.: Innovatsiya, 2017.
10. Qurbonova M.X. "Adabiyot darslarida axborot texnologiyalaridan foydalanish". // "Ta'lim va rivojlanish" ilmiy jurnali, 2020, №3.
11. Rasulov Sh.T. "Adabiyot o'qitish metodikasi". T.: O'qituvchi, 2005.
12. UNESCO. "ICT in Education: A Curriculum for Schools and Programme of Teacher Development". Paris: UNESCO, 2011.
13. Warschauer, M. "The Role of Technology in Teaching and Learning Literature". Language Learning & Technology, 2006.

GLOBALASHUV SHAROITIDA RAQAMLI SAVODXONLIKNING TA'LIM JARAYONIDAGI AHAMIYATI

Xujanova Nilufar Do'smat qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

tayanch doktranti

nilufarxujanova@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada raqamli savodxonlik ko'nikmasining ta'limdagi o'rni va ahamiyati yoritilgan. Raqamli savodxonlik ko'nikmasi deganda kompyuter va internetdan foydalana olish ko'nikmasidan tashqari ma'lumotlarni izlash, saralash, uzatish hamda baholay olish ko'nikmalari ham tushuniladi. Globallashuv jarayonida juda ko'plab sohalar rivojlanib kelmoqda iqtisodiyot, tibbiyot, ta'lim va boshqalar. Bu esa an'anaviy ta'lim o'rnini zamonaviy ta'lim egallashiga keng yo'l ochmoqda. Hozirgi kunda o'qituvchilardan an'anaviy ta'lim metodlaridan foydalanish emas, balki zamonaviy metodlardan foydalanish davr talabiga aylanmoqda. Zamonaviy metodlarni o'rganishda esa pedagoglar raqamli savodxonlik ko'nikmasiga ega ekanliklari muhim hisoblanadi. Raqamli savodxonlikning ta'lim jarayonidagi ahamiyati sezilarli darajada ortib bormoqda. Bu esa o'qituvchi va talabalarning raqamli savodxonlik ko'nikmasiga ega ekanliklari zarurligini anglatadi. Ushbu maqolada raqamli savodxonlik ko'nikmasini rivojlantirish uchun taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: raqamli savodxonlik, texnologiyalar, masofaviy ta'lim, interaktiv yondashuv, zamonaviy ta'lim.

Аннотация. В этой статье рассматривается роль навыков цифровой грамотности в образовании и подчеркивается важность. Навыки цифровой грамотности включают в себя способность искать, сортировать, передавать и оценивать информацию в дополнение к навыкам работы с компьютером и Интернетом. В ходе глобализации развиваются многие сферы, такие как экономика, медицина, образование и т. д. Это открывает путь к тому, чтобы современное образование заменило традиционное образование. В настоящее время от учителей становится требованием использовать современные методы вместо использования традиционных методов обучения. При изучении современных методов важно, чтобы педагоги владели навыками цифровой грамотности. В заключение отметим, что значимость цифровой грамотности в образовательном процессе существенно возрастает. Это означает, что учителя и учащиеся должны обладать навыками цифровой грамотности. В статье приводятся предложения и рекомендации по развитию навыков цифровой грамотности.

Ключевые слова: цифровая грамотность, технологии, дистанционное образование, интерактив, современное образование.

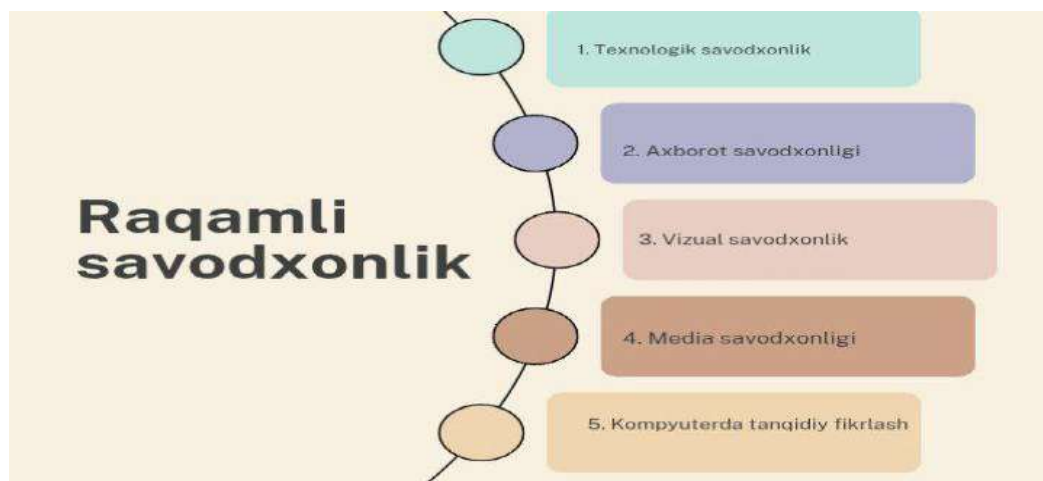
Abstract. In this article, the role of digital literacy skills in education and importance is highlighted. Digital literacy skills include the ability to search, sort, transfer, and evaluate information in addition to computer and Internet skills. In the course of globalization, many areas are developing, such as economy, medicine, education, etc. This paves the way for modern education to take the place of traditional education. Nowadays, it is becoming a demand for teachers to use modern methods instead of using traditional educational methods. In learning modern methods, it is important that pedagogues have digital literacy skills. In conclusion, the importance of digital literacy in the educational process is increasing significantly. This means that teachers and students need to have digital literacy skills. This article provides suggestions and recommendations for developing digital literacy skills.

Key words: digital literacy, technologies, distance education, interactive, modern education.

“Raqamli O‘zbekiston — 2030” strategiyasida *“ta’lim jarayoniga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo‘llagan xolda ta’limni boshqarishni avtomatlashtirish va har tomonlama tahlil qilib borish tizimini yaratish”* kabi ustuvor yo‘nalishlar belgilangan[1]. Bu esa ta’lim tizimida raqamli savodxonlik ko‘nikmasiga ega kadrlar zarurligidan dalolat beradi. *“Raqamli savodxonlik”* atamasi dastlab 1997-yilda Pol Gilster tomonidan kiritilgan. U raqamli savodxonlikni kompyuterlar va internet orqali axborotni tushunish va undan turli texnologiyalar yordamida foydalana olish, raqamli platformalarda bilimni yetkazish qobiliyati sifatida ta’riflagan. Bu tushuncha shunchaki kompyuter savodxonligidan kengroq ma’noni anglatadi[2]. Amerika Kutubxonalar Assotsiatsiyasi tomonidan tuzilgan ishchi guruh esa raqamli savodxonlikni axborotni izlash, uni baholash va yetkazishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish qobiliyati, ya’ni kognitiv va texnik ko‘nikmalarni talab qiluvchi jarayon sifatida ta’riflaydi. YUNESKO Statistika Instituti 2018-yilda raqamli savodxonlikni quyidagicha ta’riflaydi: *“Raqamli texnologiyalar yordamida ish bilan ta’minlanish munosib ish o‘rinlari va tadbirkorlik uchun axborotni xavfsiz va o‘rinli tarzda boshqarish, tushunish, birlashtirish, uzatish, baholash va yaratish qobiliyatidir”*[3]. Raqamli savodxonlik tushunchasiga ta’rif berilganda ko‘plab insonlar kompyuter va internetdan to‘g‘ri foydalana olish ko‘nikmasi sifatida tushunadi. Aslida esa raqamli savodxonlik – bu zamonaviy ta’limning ajralmas qismiga aylangan bo‘lib, u o‘quvchilarning axborotni izlash, tahlil qilish, baholash va undan samarali foydalanish ko‘nikmalarini o‘z ichiga oladi. Bu ko‘nikmalar nafaqat ta’limda, balki jamiyatda faol ishtirok etish uchun ham zarurdir.

Eshet-Alkalai (2004) raqamli savodxonlikni kengroq talqin qiladi va uni quyidagicha segmentlarga ajratadi[4]. (Qarang: 1-rasm).

1-rasm.

1. Texnologik savodxonlik.

Bu segment kompyuterlar dasturiy ta’minot, mobil qurilmalar va boshqa raqamli vositalardan foydalana olish qobiliyatini o‘z ichiga oladi. U

foydalanuvchining texnologiyani tushunishi, sozlashi va undan samarali foydalanish ko'nikmalarini o'z ichiga oladi.

2. Axborot savodxonligi.

Bu raqamli muhitda to'g'ri, ishonchli va dolzarb axborotni topish, baholash va undan foydalanish qobiliyatidir. Internetdagi katta hajmdagi ma'lumotlar orasidan keraklisini ajratib olish hamda uni tahlil qilish muhim jihat hisoblanadi.

3. Vizual savodxonlik.

Vizual ma'lumotlar (rasmlar, grafiklar, diagrammalar, videolar)ni tushunish, talqin qilish va yaratish qobiliyatini ifodalaydi. Zamonaviy axborot muhiti ko'pincha vizual shaklda taqdim etiladi, shu bois bu ko'nikma muhim sanaladi.

4. Media savodxonligi.

Media vositalaridan kelayotgan xabarlarini tanqidiy baholay olish, ularning maqsadi, konteksti va ta'sirini anglay olish qobiliyatini anglatadi. Bu soha reklama, yangiliklar, ijtimoiy tarmoqlar va boshqa raqamli mediaga nisbatan tanqidiy yondashuvni o'rgatadi.

5. Kompyuterda tanqidiy fikrlash.

Bu foydalanuvchining raqamli axborot va texnologiyalardan foydalanishda tanqidiy fikrlash, tahlil qilish, etik me'yorlarga amal qilish, xavfsizlikka e'tibor berish va ijtimoiy aloqalarni to'g'ri yo'lga qo'yish qobiliyatidir. Bu ko'nikma nafaqat texnik jihatni, balki shaxslararo va ijtimoiy jihatlarni ham qamrab oladi.

Witt & Gloerfeld (2017) fikriga ko'ra, *"raqamli savodxonlik juda muhim, chunki u odamlarga texnologiyadan raqamli dunyoda omon qolish uchun vosita sifatida foydalanishni o'rgatadi"*[5]. Bu kabi ko'nikmalar o'qituvchilarga va talabalarga dunyoda mavjud bo'lgan axborot resurslaridan xavfsiz foydalana olish imkoniyatini beradi. Raqamli savodxonlik ko'nikmasini o'zlashtirish uzluksiz jarayondir. Raqamli savodxonlikning ta'limdagi ahamiyati shundaki, u o'quvchilarning nafaqat bilim olish jarayonini yengillashtiradi, balki ularni axborot asrining faol ishtirokchisiga aylantiradi. Raqamli savodxon foydalanuvchi axborot manbalarini tanlaydi, uni tanqidiy tahlil qiladi va o'z maqsadiga mos tarzda foydalanadi. Bu esa nafaqat fanning o'zlashtirilishida, balki o'quvchining ijtimoiy va madaniy jihatdan yetuk shaxs bo'lib shakllanishida ham muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, zamonaviy ta'limda o'quvchi markaziga asoslangan yondashuv keng qo'llanilayotgan bir paytda, raqamli savodxonlik o'quvchilarning mustaqil o'rganish strategiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu jihatdan qaraganda, raqamli savodxonlikni rivojlantirish nafaqat ta'lim sifati, balki butun jamiyatning axborot madaniyatini yuksaltirishning ham asosiy omilidir.

O'qituvchilarning raqamli savodxonlik ko'nikmasi aralash ta'lim berishda ham kerakli hisoblanadi. Buning isboti sifatida pandemiya davridagi vaziyatni misol sifatida olsak bo'ladi. Karantin choralari tufayli maktablar, kollejlari va universitetlar onlayn ta'limga o'tishga majbur bo'ldi. Raqamli savodxonlik – ya'ni, kompyuter, internet va raqamli platformalardan samarali foydalanish ko'nikmasi – o'quvchilar va o'qituvchilar uchun zaruriy shartga aylandi.

O'quvchilar mustaqil ravishda raqamli manbalardan bilim olishni o'rgandilar. Bu, o'z navbatida, ularning axborot savodxonligi va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirdi. Raqamli savodxonlik yetarlicha rivojlanmagan hududlarda va oilalarda ta'lim jarayoni sustlashdi yoki to'xtab qoldi. Bu esa raqamli tafovut muammosini yuzaga chiqaradi. Ko'plab o'qituvchilar raqamli texnologiyalardan foydalanish jarayonlarida muammolarga duch kelishadi. Bu masofaviy darslar zerikarli hamda samarasiz bo'lishiga olib keldi. O'quvchilarning darsdagi faolligi kamayishiga sabab bo'ladi. O'qituvchilarning masofaviy ta'lim berishga tayyorgarligi yetarli darajada emas ekanligi yaqqol namoyon bo'lmoqda. Shu sababli ham raqamli savodxonlik hozirgi davrda juda muhim hisoblanadi. Har ikkala ta'lim shaklini ham qiziqarli va samarali tashkillashtirish uchun o'qituvchilarning raqamli savodxonlik ko'nikmasiga ega ekanliklari muhim sanaladi. Masofaviy o'qitishda so'nggi dastur va texnologiyalardan foydalangan holda darsni yanada interaktiv tashkillashtirish mumkin. Bu ko'nikmani rivojlantirishni maktablardan boshlash kerak, lekin ta'lim muassasalaridagi kompyuter texnologiyalarning yetishmasligi bunga to'sqinlik qilib kelmoqda.

Kramarenko N.S., Kvashin A.Yu., Karakozova S.D., Uvarova A.Yu. va Akimova O.B. tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijalariga ko'ra, ta'lim tashkilotlarida raqamli transformatsiya jarayoni resurslar tanqisligi hamda pedagoglarning raqamli savodxonlik darajasining pastligi tufayli sust va izchil bo'lmagan tarzda kechmoqda[6]. Raqamli savodxonlik talabalarga mustaqil tarzda bilimlarini mustahkamlashga, tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga hamda o'z kasbiy faoliyatlarida yaxshi natijalarga erishishda katta yordam beradi.

Talabalar asosan "Google" va "Wikipedia" qidiruvidan ma'lumotlar izlashlari hamda undan foydalanishlari unchalik ham to'g'ri emas. Chunki bu dasturda istagan inson o'z fikrini yozib qoldirishi mumkin. Bu esa ma'lumotning ishonchli yoki ishonchli emasligiga sabab bo'ladi. Talabalar ma'lumotni nusxalash va joylashtirish bilan kifoyalanadilar. Bunday yondashuv nafaqat plagiat muammosini yuzaga keltiradi, balki asosan talabalarning internetdan to'g'ri va samarali tadqiqot olib borish ko'nikmalarining yetishmasligi bilan bog'liq. Talabalarga aniq va ishonchli ma'lumotlarni izlab topish usullarini o'rgatish muhimdir, chunki bu ko'nikma ularning keyingi ta'lim bosqichlarida va kelajakdagi kasbiy faoliyatlarida muhim vositaga aylanadi. Jeremy J.Sh. va Shelley K.H. (1996) ta'kidlashicha, axborot savodxonligi ta'limning asosiy elementlaridan biri va bu ko'nikmalar o'quvchilarning mustaqil fikrlash va axborotni baholash qobiliyatini rivojlantirishda muhim deb hisoblaydilar[7]. Raqamli savodxonlikning ushbu yo'nalishini rivojlantirish talabalarga samarali tadqiqot olib borishga yordam beruvchi vositalarni ko'rsatish orqali amalga oshiriladi. Ma'lumotlarni to'g'ri tanlash uchun quyidagi tavsiyalar talabalar uchun foydali bo'ladi:

1. Boshlashdan oldin fikrlang.

Har bir topshiriq ustida izlanish boshlashdan oldin uni o'z so'zlaringiz bilan qayta yozing. Bu topshiriqni tushunishga majbur qiladi va izlanish davomida

foydali ma'lumotni aniqlashingizni osonlashtiradi. Agar yordam kerak bo'lsa, o'qituvchingiz, kutubxonachi, ota-onangiz yoki sinfdoshingizdan yordam so'rashingiz mumkin.

2. Asosiy manbalarni toping.

Gazeta va jurnal maqolalari, xatlar, kundaliklar, filmlar, fotosuratlar va voqea sodir bo'lgan davrda yozilgan yoki yozib olingan boshqa hujjatlarni "voqeani ko'rgan guvohlarning ma'lumotlari" deb hisoblash mumkin. Bu manbalar, odatda, ikkilamchi (ikkinchi qo'l) ma'lumotlarga qaraganda ishonchliroq bo'ladi.

3. Sarlavhaga e'tiborli bo'ling.

Soxta va ishonchsiz axborot tarqatishda ko'pincha e'tiborni tortish uchun shov-shuvli yoki hayratlanarli sarlavhalardan foydalanishadi, biroq sarlavha yoki ijtimoiy tarmoqdagi post voqeaning to'liq mazmunini aks ettirmaydi. Soxta axborot tarqatishda ishlatiladigan sarlavhalar ko'pincha butunlay katta harflarda yoziladi va undov belgilaridan foydalaniladi[8].

Faktlarni tekshirish manbalari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Snopes: www.snopes.com

Politifact: www.politifact.com

Fact Check: www.factcheck.org

Raqamli savodxonlik ko'nikmasini rivojlantirish uchun takliflar:

Lankshear va Knobel (2006) ushbu mavzu bo'yicha raqamli media bilan samarali ishlash uchun dastlab matn savodxonligi va texnik ko'nikmalarni o'rganishni, keyinchalik esa kognitiv va ijtimoiy-madaniy malakalarni o'rganishni taklif qildilar[9]. Bu yondashuv raqamli savodxonlikning murakkab va ko'p qirrali jarayon ekanini ko'rsatadi. Faqatgina texnologik vositalardan foydalana olish kifoya emas, balki bu vositalarni maqsadga muvofiq, tanqidiy fikrlash asosida va ijtimoiy kontekstda qo'llay olish ham muhim sanaladi. Ayniqsa, ta'lim jarayonida raqamli savodxonlik o'quvchilarning axborotni izlash, tahlil qilish, baholash va uni samarali tarzda taqdim eta olish qobiliyatini oshiradi. Shuningdek, bu ko'nikmalar o'quvchilarning mustaqil o'rganish, muammolarni hal qilish va zamonaviy jamiyatda faol ishtirok etishlariga zamin yaratadi. Ayniqsa, sun'iy intellekt vositalari keng joriy etilayotgan bugungi ta'lim muhitida raqamli savodxonlik o'quv jarayonining sifatini belgilovchi asosiy omillardan biriga aylanmoqda. Shu bois raqamli savodxonlikni nafaqat texnik ko'nikmalar majmuasi, balki madaniy, ijtimoiy va kognitiv malakalarning uzviy uyg'unligi sifatida talqin qilish zarur. Buni amalga oshirish uchun esa universitet darslarida raqamli savodxonlik ko'nikmasini rivojlantirishga oid seminarlar tashkil qilish samarali hisoblanadi.

Aholining raqamli savodxonlik darajasini baholash va uni oshirish maqsadida maxsus "Platforma" tashkil etilishi zarur. Ushbu platformada quyidagi yo'nalishlar bo'yicha ta'lim berilishi rejalashtirilishi mumkin:

- Kompyuter bilan ishlash ko'nikmalari;
- Onlayn ma'lumotlarga kirish;
- Onlayn muloqot madaniyati;

- Raqamli xavfsizlik va mas'uliyat;
- Raqamli kontent yaratish.

Xorijiy tajriba shuni ko'rsatadiki, raqamli savodxonlikni rivojlantirishda maxsus platformalardan foydalanish samarali hisoblanadi. Masalan, AQShning Minnesota shtatida faoliyat yuritayotgan *"Northstar Digital Literacy"* markazi tomonidan ishlab chiqilgan platforma aholining raqamli savodxonligini oshirishga xizmat qilmoqda. Ushbu platforma www.digitalliteracyassessment.org veb-sayti orqali foydalanuvchilar raqamli savodxonlik bo'yicha kurslardan o'tishlari, yakunida esa maxsus sertifikat yoki raqamli nishon olish imkoniyatiga ega bo'ladilar[10].

YUNESKO (2018) tomonidan taklif etilgan raqamli savodxonlik kompetensiyalarining global modeli raqamli ko'nikmalarni formal ta'lim dasturlariga kiritishni tavsiya etadi. Bunda o'qituvchilarni tayyorlash, o'quv rejalari va baholash mezonlarini raqamli ehtiyojlarga moslashtirish zarurligi ta'kidlanadi[11].

Xulosa qilib aytganda, raqamli savodxonlik ko'nikmasining ta'lim jarayonidagi ahamiyati juda muhim hisoblanadi. Globallashuv sharoitida raqamli savodxonlik ko'nikmasiga ega pedagoglar uchun talab kun sayin ortib bormoqda. Mamlakatimizda ham raqamli savodxonlik ko'nikmasini rivojlantirish uchun ustuvor yo'nalishlar belgilab olingan. Yuqorida ta'kidlangan taklif va tavsiyalar orqali talabalar raqamli xavfsizlikka erishishlari mumkin. Buning natijasida ular ishonchli ma'lumotlarni izlashni hamda ulardan to'g'ri foydalanishni o'rganishadi. Ta'lim jarayoniga raqamli savodxonlikni integratsiyalash orqali o'quvchilarning ta'lim olish sifatini yanada oshirish mumkin. Bu ko'nikmalar o'quvchilarning axborotni izlash, tahlil qilish, baholash va undan samarali foydalanish qobiliyatini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yilning 5-oktabrdagi "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari" to'g'risidagi PF-6079 son farmoni. <https://lex.uz/pdfs/5030957>
2. Gilster, P. Digital literacy. New York: John Wiley & Sons, 1997.
3. UNESCO-UIS. A global framework of reference on digital literacy skills for indicator. Retrieved from <https://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/ip51-global-framework-reference-digital-literacy-skills-2018-en.pdf>
4. Eshet-Alkalai, Y. Digital Literacy: A Conceptual Framework for Survival Skills in the Digital Era. Journal of Educational Multimedia and Hypermedia, 13(1), 2004. –106.
5. Witt, C., & Gloerfeld, C. Mobile learning and higher education. In The Digital Turn in Higher Education. 2017. – P. 61-79.
6. Kozlova N.Sh. Ta'limdagi raqamli texnologiyalar. – Maykop davlat texnologiya universiteti, 2019. – 1/40 jild, 83-90-betlar.
7. Shapiro J.J., Hughes S.K. "Information Literacy as a Liberal Art". // Educom Review, 1996.
8. <https://www.webwise.ie/teachers/advice-teachers/digital-literacy-skills-finding-informat>.

9. Lankshear, C. and Knobel M. (2006). Digital literacies: policy, pedagogy and research considerations for education. Digital Kompetanse: Nordis Journal of Digital Literacy, 2006. – 1(1). P.12-24.

10. How COVID-19 spreads. U.S. Centers for Disease Control and Prevention (CDC). 2 April 2020. Available online: <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/prevent-getting-sick/how-covid-spreads.html> (accessed on 23 July 2020).

11. UNESCO (2018). A Global Framework of Reference on Digital Literacy Skills for Indicator 4.4.2.

ADABIYOT DARSLARIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNI QO'LLASH IMKONIYATLARI

Xo'jayeva Mohinur Tulqinovna

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent Davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti 1-
kurs magistranti*

mokh.khujaeva@gmail.com

Annotatsiya: Adabiyot darslarida raqamli texnologiyalarni qo'llash imkoniyatlari haqida so'z yuritish, zamonaviy ta'lim jarayonining muhim jihatlaridan biridir. Raqamli texnologiyalar ta'lim sohasida yangi imkoniyatlar yaratib, o'quvchilarning bilim olish jarayonini yanada qiziqarli va samarali qiladi. Adabiyot darslarida bu texnologiyalarni qo'llash nafaqat o'quvchilarning diqqatini jalb etishda, balki ularning adabiy asarlarni chuqurroq tushunishida ham katta ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: adabiyot, raqamli texnologiyalar, video materiallar, ta'lim platformalari, ko'nikma, materiallar.

Аннотация: Обсуждение возможностей использования цифровых технологий на уроках литературы является одним из важных аспектов современного образовательного процесса. Цифровые технологии создают новые возможности в сфере образования, делая процесс получения знаний для учащихся более интересным и эффективным. Использование этих технологий на уроках литературы имеет большое значение не только для привлечения внимания учащихся, но и для более глубокого понимания ими литературных произведений.

Ключевые слова: литература, цифровые технологии, видеоматериалы, образовательные платформы, навыки, материалы.

Abstract: Discussing the possibilities of using digital technologies in literature lessons is one of the important aspects of the modern educational process. Digital technologies create new opportunities in the field of education, making the process of acquiring knowledge for students more interesting and effective. The use of these technologies in literature lessons is of great importance not only in attracting students' attention, but also in their deeper understanding of literary works.

Keywords: literature, digital technologies, video materials, educational platforms, skills, materials.

Adabiy ta'limda adabiyot o'qitish orqali o'quvchilarda obrazli fikrlash, badiiy-estetik did, keng dunyoqarash kabi tushunchalar va kitobga, badiiy asarga bo'lgan muhabbat hissi oshadi. Zero, badiiy adabiyot inson qalb go'zalligini, dilidagi ezgulikni yuzaga chiqaruvchi vositadir. Zamonaviy adabiyot darslarida milliy hamda jahon adabiyoti vakillarining durdona asarlari o'rin

olgan bo'lib ular, asosan, o'quvchilarni mustaqil fikrlashga va ularning ma'naviy olamini boyitishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Hozirgi kunda raqamli texnologiyalar ta'limning barcha tizimlarida faol

qo'llanilmoqda, shuningdek ta'lim jarayonini tez sur'atlarda rivojlanishiga xizmat qilmoqda. Mamlakatda barcha ta'lim tizimlarida, jumladan, maktabgacha ta'lim bosqichlaridan oliy ta'limgacha ham raqamli texnologiyalar orqali darslarni tashkil etish jamiyatda munosib o'ringa ega. Bundan tashqari, dars jarayonlarining samaradorligini oshirish maqsadida yoshlar o'rtasidagi raqobat masalasi keskin ko'tarilmoqda. Yurtimizda amalga oshirilayotgan ta'limiy islohotlar fan va texnika, sport va intellektual salohiyat, kreativlik tafakkur va ijtimoiy-madaniy muloqot sohalarida dunyo miqyosida o'z tengdoshlari orasida raqobatlasha oladigan o'quvchi shaxsini tarbiyalashga qaratilgan. Iqtisodiyotda ro'y berayotgan jarayonlar dinamikasi iqtisodiyotning raqamli transformatsiyasida ta'limni rivojlantirish bo'yicha takliflarni tahlil qilish va ishlab chiqishda ta'lim hamjamiyatining faol pozitsiyasini talab qilmoqda. Bugungi kunda raqamlardan foydalanishga asoslangan hamda joriy etilgan texnologiyalarning so'zsiz foydasi bilan yoshlar o'rtasidagi raqobatning huquqiy jihatlariga bog'liq masalalar tobora ko'proq e'tiborga olinmoqda. Taraqqiyotga erishishimizda raqamli bilimlar va zamonaviy axborot texnologiyalaridan unumli foydalanish zarur va shart. Bugun barcha sohalariga axborot texnologiyalari shiddatli kirib bormoqdaki, pedagoglarimizdan ham bu jarayonda faollikni oshirishlari talab etiladi.²³²

Ta'limda birdaniga raqamli texnologiyalarga o'tish murakkab jarayon, albatta. Ya'ni internet tarmog'ini yaxshilash, mobil aloqalarni shu bilan birga o'quvchi yoshlarga axborot kommunikatsiya texnologiyalarida erishilayotgan yutuqlarni o'rganishiga zamin yaratishimiz zarur. Axborot texnologiyalarining integratsiyasini ta'minlash orqali o'qituvchilarning ham kasbiy mahoratini oshirishga sharoit yaratish lozim. Shuningdek, dars jarayonida internet orqali bajariladigan multimediyali topshiriqlardan foydalanish, taqdimotlar yaratish o'quvchilar uchun qiziqarli jarayon bo'lib, dars samaradorligining yuqori bo'lishiga, mavzuning tez va oson o'zlashtirilishiga xizmat qiladi. Yildan-yilga yangilanib borayotgan adabiyot o'qitish metodikasi qadimiy va boy tajribaga ega bo'lgani holda, dunyodagi eng ilg'or yondashuvlar asosida turli metod va usullar bilan boyib bormoqda. Metodist olimlar adabiyot o'qitishning eng samarador usullarini ta'limga olib kirish orqali adabiyot darslarining sifatini oshirishga harakat qilmoqdalar. Bu borada yangilanayotgan adabiyot dastur va darsliklarini keltirib o'tish kifoya.

Maktab darsliklarini va o'qitish usullarini yangilash haqida muhtaram Prezidentimiz o'z nutqlaridan birida shunday degan edi: "Maktabda o'qitish metodikasi o'zgarmasa, ta'lim sifati ham, mazmuni ham, o'zgarmaydi".²³³

²³² Rasulova.R.B.Adabiy ta'limda raqamli texnologiyalardan foydalanish istiqbollari. Republican Scientific and Practical Conference.October 20, 2023.341-348bet.

²³³ Abdullayeva.F.Adabiy ta'limda raqamli texnologiyalarning o'rni.10-13bet

Adabiyot o'qitishda media vositalaridan foydalanish zamonaviy ta'lim jarayonida dolzarb mavzu hisoblanadi. Hozirgi vaqtda adabiyot o'qitishda media vositalarining qo'llanilishi deganda, dars jarayonini turli platformalar, materiallar va vositalar orqali amalga oshirilishi tushuniladi. Dars kechida audiovizual vositalardan foydalanishning foydali jihatlari haqida gap borar ekan, bir jihatni ham e'tibordan chetda qoldirmasligimiz kerak. Ushbu vositalar asosida shakllangan ilmiy-tarbiyaviy baza bugungi kunda uncha-muncha tilga tushgan, yaqin o'tmishda boshdan kechirganimiz pandemiya davrida zaruratga aylangan masofaviy ta'lim uchun ham katta manba bo'lib xizmat qiladi. Masofaviy ta'limning yutuq va kamchiliklari haqida ozmi-ko'pmi gapirilmogda, lekin nima bo'lganda ham, ta'lim-tarbiyaning zamonaviy shakli sifatida u mavjud va asosiysi, bunday ta'limga ham ehtiyoj bor. Bu borada atoqli adabiyotshunos, pedagog olim Qozoqboy Yo'ldoshev, jumladan, shunday deydilar: "... Hamonki, masofadan o'qitish ham pedagogik faoliyatning zamon ilgari surgan bir ko'rinishi ekan va ta'limning bu shakli nafaqat ayni paytlardagi singari pandemiya yoki o'zgacha ekstremal holatlarning oqibati, balki ilm taraqqiyotining tabiiy natijasi o'laroq paydo bo'lgan va borgan sari rivojlanib hamda takomillashib borayotgan ekan, tadqiqotchilar oldida bu ijtimoiy-ilmiy fenomenga :r qonuniyatlarni aniqlash vazifasi dolzarb bo'lib turadi".

Raqamli texnologiyalar yordamida o'quvchilar o'zlari uchun qulay bo'lgan vaqtda va joyda adabiyotga oid materiallarga murojaat qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Elektron kitoblar, onlayn kutubxonalar, audiokitoblar va video darsliklar o'quvchilarga an'anaviy darslardan tashqari qo'shimcha manbalarni o'rganish imkonini beradi. Bu esa o'z navbatida, o'quvchilarning mustaqil o'rganish ko'nikmalarini rivojlantiradi va ularni o'qishga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Shuningdek, interaktiv ta'lim platformalari va dasturlar adabiyot darslarini yanada jonli va interaktiv qiladi. Masalan, o'quvchilar matnlarni tahlil qilish, muallifning uslubi va asarning mazmunini chuqurroq anglash uchun turli xil testlar, viktorinalar va o'yinlar orqali bilimlarini mustahkamlashlari mumkin. Bu esa o'quv jarayonini yanada qiziqarli va samarali qiladi, chunki o'quvchilar o'z bilimlarini amalda sinab ko'rish imkoniga ega bo'ladilar.²³⁴

Rivojlangan mamlakatlarda adabiyot o'qitishda media vositalaridan foydalanish hozirgi kunda jadal rivojlanib, ta'lim jarayonini an'anaviy usullardan texnologik inqilob yo'liga o'tkazishga katta hissa qo'shmoqda. Asosiy maqsad — ta'limni ko'proq interfaol, qiziqarli va samarali qilishdan iborat. Raqamli texnologiyalar yordamida o'quvchilar adabiyotga oid loyihalar yaratishlari mumkin. Masalan, ular o'zlari sevimli asarlari asosida video taqdimotlar, animatsiyalar yoki hatto qisqa filmlar tayyorlashlari mumkin. Bu turdagi faoliyat o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi va ularni mustaqil fikrlashga

²³⁴ Sabriyev.A.A.Rivojlangan mamlakatlarda adabiyot fanini o'qitishda raqamli texnologiya va audiovizual vositalardan foydalanishning joriy holati. Noyabr 2024. <https://DOI.org/10.5281/zenodo.14225775.237-240bet>.

undaydi. Shuningdek, bu jarayonda o'quvchilar jamoaviy ishlash ko'nikmalarini ham egallaydilar, chunki ko'plab raqamli loyihalar guruhda bajariladi.

Raqamli davr adabiyot ta'limini qayta aniqlagan ko'plab vositalar va manbalarni olib keldi. Elektron kitoblar, Audiokitoblar va onlayn ma'lumotlar bazalari badiiy matnlarni har qachongidan ham qulayroq qildi. Ushbu siljish talabalarga turli xil ta'lim imtiyozlarini hisobga olgan holda bir nechta formatdagi adabiy asarlar bilan shug'ullanishga imkon berdi. O'qituvchilar raqamli texnologiyalarni turli yo'llar bilan o'zlashtirdilar. Virtual kitob klublari, munozarali forumlar va veb seminarlar talabalarning adabiyot va bir-biri bilan o'zaro munosabatlari uchun dinamik platformalar yaratdi. Gamifikatsiya, interaktiv viktorinalar va sun'iy intellektga asoslangan o'qishni tushunish vositalari adabiyot darslarini qiziqarli va shaxsiylashtirdi. Onlayn yozish ustaxonalari va hamkorlikdagi platformalar ijodkorlik va tengdoshlarni o'rganishga yordam berdi.²³⁵

Adabiyot darslarda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish zamonaviy maktab o'quvchisining ishtiyoqini oshiradi, uning kognitiv qiziqishi va mustaqilligini rag'batlantiradi.

- talabalarning ijodiy va izlanish qobiliyatini rivojlantiradi, faolligini oshiradi;

- o'quv jarayonini jadallashtirishga, o'quv materialini yanada mazmunli o'rganishga, o'z-o'zini tashkil etish ko'nikmalarini egallashga, tizimli bilimlarni tizimli bilimlarga aylantirishga yordam beradi;

- talabalarning bilim faolligini va fanga qiziqishini rivojlantirishga yordam beradi;

- talabalarda mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi, o'rganilayotgan material bilan aks ettiruvchi harakatlar darajasini sezilarli darajada oshiradi.

Raqamli texnologiyalar tomonidan taqdim etilgan imkoniyatlar:

- test topshiriqlarini avtomatik tekshirish: siz oldindan kvar kodini yaratishingiz mumkin, va talabalar uni o'tib, savollarga javob bergandan so'ng, taklif qilingan mavzu bo'yicha o'z bilimlariga mos keladigan ball oladilar;

- interaktivlik (guruhdagi barcha talabalarni bir vaqtning o'zida faol ishlarga jalb qilish, bu vaqtni tejaydi). Topshiriqda uzrli sababga ko'ra darsga kela olmagan talabalar ham qatnashadilar.

- loyiha bo'yicha guruhli hamkorlik (bir guruh talabalar tomonidan birgalikda tarqatmalar, taqdimotlar, o'yinlar, boshqotirmalar, krossvordlar va boshqalarni yaratish qobiliyati)

- xilma-xillik (ko'p va hatto cheksiz miqdordagi shunga o'xshash mashqlarni tezda yaratish qobiliyati – o'qituvchi vaqtini tejash, talaba uchun ta'lim sifatini oshirish).

²³⁵ Abdullayeva.N.N.Adabiyot darslarida raqamli ntexnologiyalarni tatbiq etish tendensiyalari.International scientific journal «Modern science resesarch» Volume3 / ISSUE 1 / UIF:8.2 / Modernscience.UZ.2024.225-228betI-3906
2024

Ayni paytda raqamli ta'lim resurslarining ko'plab turli to'plamlari yaratilgan, jumladan, maxsus ishlab chiqilgan fan dasturlari, testlar, videodarslar, tematik to'plamlar, vositalar va ta'lim jarayonini tashkil etish uchun dasturiy ta'minot hisoblanadi.²³⁶

Shunday qilib, adabiyot darslarida raqamli texnologiyalarni qo'llash imkoniyatlari juda keng va ko'p qirrali. Ular o'quvchilarning o'rganish jarayonini interaktiv, qiziqarli va samarali qiladi, o'qituvchilarga esa darslarni yanada sifatli tashkil etishga yordam beradi. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalarni samarali qo'llash uchun zarur sharoitlar yaratish va o'qituvchilarni malaka oshirishga e'tibor qaratish muhimdir. Bu yo'nalishda amalga oshiriladigan ishlar ta'lim sifatini oshirishga va kelajak avlodni yanada bilimli va madaniyatli qilishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rasulova.R.B.Adabiy ta'limda raqamli texnologiyalardan foydalanish istiqbollari.Republican Scientific and Practical Conference.October 20, 2023.341-348bet.
2. Abdullayeva.F.Adabiy ta'limda raqamli texnologiyalarning o'rni.10-13bet
3. Sabriyev.A.A.Rivojlangan mamlakatlarda adabiyot fanini o'qitishda raqamli texnologiya va audiovizual vositalardan foydalaninshning joriy holati.Noyabr2024.<https://.org/10.5281/zenodo.14225775.237-240bet>.
4. Abdullayeva.N.N.Adabiyot darslarida raqamli ntexnologiyalarni tatbiq etish tendensiyalari.International scientific journal «Modern science resesarch» Volume3 / ISSUE 1 / UIF:8.2 / Modernscience.UZ.2024.225-228bet-
5. Uzoqova M.A.Raqamli texnologiyalar orqali ona tili ta'limni modellashtirish va tashkil etish mexanizmlari."Экономика и социум" №12(127)-1 2024 www.iupr.ru.530-532bet906

MUMTOZ NASRIY ASAR TAHLILI YUZASIDAN ZAMONAVIY QARASHLAR

Norqulov Nurzod Saidmurodovich

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti katta o'qituvchisi

Toshkent, O'zbekiston

E-mail: nurzod4100@gmail.com

Ilmiy rahbar: f.f.d., professor, Marg'uba Abdullayeva

Annotatsiya. Ushbu maqolada mumtoz nasriy asarlarni zamonaviy ta'lim kontekstida o'qitish va tahlil qilish jarayonida yuzaga kelayotgan metodik yangiliklar, yondashuvlar, shuningdek, tarixiy tajribalar bilan zamonaviy ta'lim talablari o'rtasidagi uzviylik yoritilgan. Asosan, "mumtoz matn bilan ishlash algoritmi", kontekstual va interpretativ yondashuvlar, madrasaviy metodlarning zamonaviy ta'limdagi ifodasi tahlil qilinadi.

²³⁶ Uzoqova M.A. Raqamli texnologiyalar orqali ona tili ta'limni modellashtirish va tashkil etish mexanizmlari."Экономика и социум" №12(127)-1 2024 www.iupr.ru.530-532bet

Kirish. Mumtoz adabiyot, xususan, nasriy asarlar o'zining ramziy qatlamlari, estetik ifoda vositalari va ma'naviy-falsafiy, didaktik mazmuni bilan ajralib turadi. Bugungi adabiy ta'lim bu asarlarni faqatgina tarixiy-badiiy meros sifatida emas, balki o'quvchi tafakkurini, estetik dunyoqarashini shakllantiruvchi kuchli vosita sifatida baholaydi. Shu bois, mumtoz nasrni tahlil qilishda yangi metodik yondashuvlar ishlab chiqish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Абстрактный. В статье рассматриваются методические новации и подходы, возникающие в процессе преподавания и анализа произведений классической прозы в контексте современного образования, а также связь исторического опыта с современными образовательными требованиями. В основном анализируются «алгоритм работы с классическими текстами», контекстуальный и интерпретационный подходы, а также проявление методов медресе в современном образовании.

Введение. Классическая литература, в частности прозаические произведения, отличаются своей символической многослойностью, эстетическими средствами выражения, духовным, философским и дидактическим содержанием. Современное литературное образование оценивает эти произведения не только как историко-художественное наследие, но и как мощный инструмент формирования мышления и эстетического мировоззрения учащегося. Поэтому разработка новых методологических подходов в анализе классической прозы имеет актуальное значение.

Abstract. This article highlights the methodological innovations and approaches emerging in the process of teaching and analyzing classical prose works in the context of modern education, as well as the connection between historical experiences and modern educational requirements. Basically, the "algorithm of working with classical texts", contextual and interpretative approaches, and the expression of madrasa methods in modern education are analyzed.

Introduction. Classical literature, in particular, prose works, are distinguished by their symbolic layers, aesthetic means of expression, and spiritual, philosophical, and didactic content. Today's literary education evaluates these works not only as a historical and artistic heritage, but also as a powerful tool for shaping the student's thinking and aesthetic worldview. Therefore, the development of new methodological approaches in the analysis of classical prose is of urgent importance.

Asosiy qism.

1. Tahlilga yondashuvlardagi yangiliklar. Zamonaviy adabiyot ta'limi mumtoz asarlar bilan ishlashda quyidagi yondashuvlarni tavsiya etmoqda:

Kontekstual yondashuv – asarni muallif yashagan davr, madaniy muhit va til taraqqiyoti bilan bog'liq holda anglash;

Interpretativ (talqinli) yondashuv – o'quvchining mustaqil fikr va xulosalar asosida ma'no qatlamlarini ochib berishi;

Falsafiy-mushohadali tahlil – asardagi ramz va g'oyalarni falsafiy fikr :rasida sharhlash.

Bu yondashuvlar madrasaviy "ilmi sharh", "ilmi tahlil", "ilmi sanoe" kabi tarixiy metodlarning zamonaviy ifodasi bo'lib xizmat qilmoqda.

Kontekstual yondashuv. Asarni muallif yashagan davr, madaniy muhit, diniy-falsafiy tafakkur va til holati bilan uzviy bog'liq holda anglash va sharhlash. Uning zamonaviy ta'limdagi vazifasi:

- tarixiy-madaniy fonni tushuntirish;
- matnda uchraydigan arxaik tushunchalarni zamonaviy bilim bilan bog'lash;
- asar yaratilgan davrning ijtimoiy-falsafiy ruhiyatini aks ettirish.

Kontekstual yondashuv qadimda *"ilmi sharh"* deb yuritilgan yondashuv bilan uyg'un. *Ilmi sharh* – matndagi murakkab iboralar, jumlar, tushunchalarni sharhlab izohlash, ularning kontekstual (tarixiy, diniy, siyosiy) asoslarini ochib berish usulidir. Shuningdek, Qur'on, hadis, tasavvufiy matnlar yoki bitiklarni tushunishda madrasalarda bu yondashuv asosiy metod sifatida qo'llanilgan.

Interpretativ (talqinli) yondashuv. O'quvchining mustaqil fikrlash, tahlil qilish va xulosa chiqarish asosida matndagi g'oya, ramz va ma'nolarni talqin qilishi. Vazifasi: O'quvchiga faqat tayyor bilim bermasdan, mazmunga o'zi kirib borishini rag'batlantirish; ramzli va ko'p qatlamli ifodalarni ochish uchun shaxsiy talqinni rag'batlantirish; har bir o'quvchida asarga nisbatan individual yondashuvni shakllantirish. Bu yondashuv *"ilmi tahlil"* bilan bog'liq. *Ilmi tahlil* – matndagi g'oyaviy, badiiy, axloqiy qatlamlarni tahlil qilish; obrazlar, g'oyalar, voqealarning tugal mantiqiy talqinini berish usuli hisoblanadi. Bu metod madrasaviy ta'limda, ayniqsa tasavvufiy risolalar, hikmatli so'zlarni tahlil qilishda muhim ahamiyat kasb etgan. Bugungi interpretativ yondashuv shu asosga tayangan holda rivojlangan.

Falsafiy-mushohadali tahlili. Asar ichidagi ramziy belgilar, ma'naviy qatlamlar, ontologik va axloqiy g'oyalarni chuqur falsafiy mushohada asosida sharhlash. Bu tahlilning asosiy vazifalari quyidagicha:

- ramzli obrazlarni falsafiy asosda talqin qilish;
- asardagi inson, jamiyat, haqiqat, iroda, sabr, nafs kabi tushunchalarni tafsir qilish;
- o'quvchini fikrlash va mushohada qilishga o'rgatish.

Bu yondashuv *"ilmi sanoe"* bilan bevosita bog'langan. *Ilmi sanoe* – badiiy matndagi san'atkorlik, tazod, tashbeh, isti'ora, kinoya kabi badiiy san'at turlarini anglash va ularning falsafiy mohiyatini sharhlash.

"Ilmi sanoe" – o'quvchining nafaqat tahliliy, balki **estetik va ruhiy idrokini** shakllantiruvchi yondashuv hisoblangan. U bugungi adabiy-estetik tahlil bilan moslashadi.

Zamonaviy yondashuv

Kontekstual yondashuv

Interpretativ (talqinli) yondashuv

Falsafiy-mushohadali tahlil

Madrasaviy ta'lim usullari bilan bog'liqligi

Ilmi sharh

Ilmi tahlil

Ilmi sanoe

Ushbu uzviylikni hisobga olgan holda, mumtoz asarlarni zamonaviy talqinda tahlil qilish o'quvchi tafakkurini chuqurlashtirishda samarali vosita bo'ladi.

2. Mumtoz matn bilan ishlash algoritmi

Mumtoz matn bilan ishlash algoritmi quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- Leksik va grammatik tahlil;
- Badiiy ifoda vositalarini aniqlash;
- Ma'no qatlamlarini ochish;
- Kontekstual tahlil;
- Shaxsiy talqin va estetik baho.

Mazkur algoritm o'quvchining adabiy tafakkurini izchil rivojlantirishni ta'minlaydi.

Quyida mumtoz matn bilan ishlash algoritmi bo'yicha interfaol amaliy misol ko'rinishi. Bu o'quvchilarga bosqichma-bosqich tahlil qilish, fikrlash va estetik idrokni rivojlantirishga xizmat qiladi. Misol uchun Alisher Navoiyning "Mahbub ul-qulub" asaridagi bir hikoyatidan qisqacha parchani olaylik.

Matn (parcha): "Bir podshoh bor edi, oqil va adolatli. Kunlarning birida u, xizmatkorlaridan biri bilan ovga chiqdi..."

1. Tushunish bosqichi (Matn bilan tanishish va savol-javob)

Topshiriq:

- quyidagi so'zlarni ajrating va ularning ma'nosini toping: *oqil, adolatli, xizmatkor, ov*.

- sizningcha, bu voqea qanday davrda sodir bo'lgan bo'lishi mumkin?

O'quvchi bajarishi lozim: lug'atdan izlaydi (lug'at bilan ishlash), tarixiy kontekstda fikr yuritadi.

2. Axborot ustida ishlash (Rejalashtirish va mantiqiy bog'liqlik)

- matnni 3 qismga ajrating: kirish, asosiy voqea, yakun.
- har bir qismga sarlavha qo'ying.

Bunda o'quvchi bajaradi: matn strukturasini tushunadi, mantiqiy fikrlashni mashq qiladi.

3. San'atni anglash (Ilmi sanoe)

- matnda qanday badiiy san'at vositalari bor? (tashbeh, iste'ora, tazod...)
- "Adolatli podshoh" obrazini qanday ramz sifatida talqin qilish mumkin?

O'quvchida badiiy-estetik tafakkur rivojlanadi.

4. Talqin qilish bosqichi (Ilmi tahlil)

- podshoh bilan xizmatkor o'rtasidagi munosabat orqali qanday ijtimoiy yoki axloqiy g'oya ilgari surilmoqda?

- agar bu hikoya bugun yozilganida, undagi fikr, g'oya o'zgarishlari qanday bo'lar edi?

O'quvchi mustaqil talqin qiladi, hozirgi kun bilan bog'laydi.

5. Estetik xulosa va refleksiya (Ilmi sharh + talaba pozitsiyasi)

- ushbu hikoyat sizda qanday tuyg'ular uyg'otdi?
 - siz bu hikoyani do'stingizga qanday tavsiya qilgan bo'lardingiz?
- O'quvchi o'z shaxsiy estetik idrokini bildiradi, baho beradi.

“O‘quvchi pasporti” namunasi:

Bo‘lim

O‘quvchining javobi

Matndan tushunganim ...

Yangi o‘rgangan so‘zlarim ...

E‘tiborimni tortgan epizod ...

Shaxsiy fikrim ...

3. Innovatsion metodlar. Quyidagi biz tavsiya etayotgan yangi metodlar tajribalarimizga ko‘ra zamonaviy ta‘limga muvaffaqiyatli tatbiq etiladi:

“O‘quvchi pasporti” – o‘quvchining asarni qanday tushunganini qayd etuvchi individual hujjat;

“Maxfiy axborot” – o‘quvchini ramziy qatlamlarni ochishga undovchi interfaol topshiriq;

Proyekt asosida o‘qitish – asar asosida video, podkast, prezentatsiya tayyorlash orqali chuqur o‘zlashtirish.

Xulosa. Mumtoz nasriy asarlarni tahlil qilish bugungi ta‘limda an‘anaviy metodlar bilan cheklanmasligi kerak. Kontekstual, talqinli va estetik yondashuvlarni birlashtirgan algoritmik usullar o‘quvchida ijodiy tafakkur, mushohadali o‘qish, ma‘naviy anglash kompetensiyasini shakllantiradi. Shu bilan birga, tarixiy metodlarning zamonaviy ta‘limga moslashtirilgan ko‘rinishlari – bugungi adabiy ta‘limning muhim omiliga aylanishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Yo‘ldoshev Q. O‘zbek adabiyoti o‘qitish metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2005.
2. Zunnunov A. O‘zbek mumtoz adabiyotini o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Fan, 1996.
3. To‘raqulov N. O‘quvchilarda adabiy tafakkurni shakllantirish. – Toshkent: TDPU, 2017.
4. Qo‘chqorova N. Mumtoz asarlar va yoshlar estetik tarbiyasi. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2010.
5. Turaqulova G. Zamonaviy dars texnologiyalari va adabiyot fani. – Toshkent: TDPU, 2018.

ALISHER NAVOIY RUBOIY VA QIT‘ALARINING BADIY KUCHI VA ULARNI O‘QITISHNING SAMARALI USULLARI

Abdullayeva Dildora Shokir qizi

*tayanch doktorant, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
dildorashokirqizi96@gmail.com*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiy ijodining muhim qismi bo‘lgan ruboiy va qit‘alarining badiiy-estetik xususiyatlari hamda ularni o‘quvchilarga o‘rgatishning samarali metodik usullari tahlil etiladi. Navoiy asarlarining mazmun va shakl jihatidan yuksak darajadagi badiiy kuchi, qisqa janrlar orqali chuqur falsafiy fikr va axloqiy g‘oyalarni ifodalashi ochib beriladi. Maqolada, shuningdek, bu janrdagi asarlarni o‘rganish jarayonida adabiyot

o'qituvchilari foydalanishi mumkin bo'lgan interfaol usullar, tahliliy yondashuvlar va tarbiyaviy imkoniyatlar yoritiladi. Tadqiqot natijalari Alisher Navoiy merosini o'quvchilarga chuqur va ta'sirli tarzda yetkazish, ularning ma'naviy tafakkurini boyitish imkoniyatlarini ko'rsatib beradi.

Kalit so'zlari: Alisher Navoiy, ruboiy, qit'a, badiiy tahlil, adabiyot o'qitish, metodika, estetik tarbiya, interfaol usullar, qisqa lirik janrlar, ma'naviy rivojlanish.

Abstract: This article analyzes the artistic and aesthetic qualities of Alisher Navoi's rubai and qit'as, which constitute a significant part of his literary heritage, as well as effective methodological approaches to teaching these forms in literature classes. The study highlights the deep philosophical meanings and moral ideas conveyed through these short poetic genres, along with their refined poetic expression. It also explores interactive methods, analytical strategies, and educational potentials that can be employed by literature teachers to make Navoi's legacy more accessible and impactful for students. The findings demonstrate how these works can be used to enrich learners' spiritual and intellectual development.

Keywords: Alisher Navoi, rubai, qit'a, literary analysis, literature teaching, methodology, aesthetic education, interactive methods, short lyrical genres, spiritual development.

Аннотация: В данной статье анализируются художественные и эстетические особенности рубаи и кыт'а Алишера Навои, которые составляют важную часть его литературного наследия, а также рассматриваются эффективные методические подходы к их преподаванию на уроках литературы. Особое внимание уделяется глубокому философскому содержанию и нравственным идеям, передаваемым через эти краткие поэтические жанры. В статье предложены интерактивные методы, аналитические приемы и воспитательный потенциал, которые могут быть использованы преподавателями для более глубокого и осмысленного ознакомления учащихся с творчеством Навои. Полученные результаты показывают значимость данных произведений в духовно-нравственном развитии учащихся.

Ключевые слова: Алишер Навои, рубаи, кыт'а, литературный анализ, преподавание литературы, методика, эстетическое воспитание, интерактивные методы, малые лирические жанры, духовное развитие.

Alisher Navoiy o'zbek mumtoz adabiyotining zabardast vakili, xalqimizning ma'naviy-ma'rifiy tarixida o'chmas iz qoldirgan buyuk shaxsdir. Uning she'riy merosi Sharq adabiyoti xazinasining eng yuksak namunalaridan biri bo'lib, zamonlar osha o'zining ahamiyatini yo'qotmagan. Navoiy ijodining muhim qismini tashkil etuvchi ruboiy va qit'alar qisqa hajmda bo'lsa-da, chuqur falsafiy mazmun, axloqiy teranlik va badiiy go'zallikka boydir. Ushbu janrlar orqali shoir nafaqat estetik zavq ulashadi, balki insonni ma'rifat, komillik, adolat, sabr va hayot haqiqatlarini anglashga chorlaydi. Shunday bo'lsa-da, bu asarlarni maktab yoki oliy ta'lim muassasalarida samarali o'rgatish uchun zamonaviy, tahliliy va interfaol metodlarga ehtiyoj katta.

Bugungi tez o'zgarayotgan zamonda yosh avlodni ma'naviy barkamol, tafakkuri teran, milliy qadriyatlarga sodiq etib tarbiyalash vazifasi o'z dolzarbligini tobora oshirib bormoqda. Bu jarayonda milliy adabiyotimizning bebaho namunalarini o'rganish va o'rgatish muhim vositalardan biri sanaladi. Ammo bu janrlardagi asarlarni o'quvchilarga samarali yetkazish, ularning badiiy-estetik zavqini uyg'otish, falsafiy teranlikni anglatish oson emas. Bu esa adabiyot o'qituvchilaridan yangi yondashuvlar, tahliliy metodlar va interfaol o'qitish texnologiyalarini qo'llashni talab qiladi.

6-sinf Adabiyot darsligidan quyidagi ruboiyni havola etamiz:

So'zdurki nishon berur o'lukka jondin,
 So'zdurki berur jonga xabar jonondin.
 Insonni so'z ayladi judo hayvondin,
 Bilkim, guhari sharifroq yo'q ondin²³⁷.

Bu ruboiyda Alisher Navoiy "so'z" tushunchasini markaziy mavzu qilib oladi. U so'zni oddiy aloqa vositasi emas, balki ruhiy, ma'naviy hamda ijtimoiy jihatdan qudratli kuch sifatida tasvirlaydi.

So'z – o'lik narsaga jon bag'ishlaydigan kuchga ega. Bu o'rinda "o'likka jon berish" – ramziy ma'noga ega. Ya'ni so'z odamning qalbini uyg'otadi, fikrini anglatadi, g'amgin qalbni ruhlantiradi. Ikkinchi misrada so'z orqali oshiq o'z yoridan xabar oladi, natijada ruhiy bog'lanish yuzaga keladi. So'z qalbdagi nozik kechinmalarni ifoda etuvchi muhabbat vositasi sanaladi. Keyingi misrada insonni boshqa mavjudotlardan ajratib turuvchi belgi aql bilan birga so'zlashish, til, nutq, fikr bildirish qobiliyatidir deyilgan. So'nggi misrada esa so'zdan ulug', sharifroq gavhar yo'qdir. Navoiy so'zni bebaho dur, ilohiy ne'mat sifatida ulug'laganini anglashimiz mumkin.

Ushbu ruboiy o'quvchilarga so'zning mas'uliyatini anglash, nutq madaniyatiga e'tiborli bo'lish, insoniylikning yuksak belgisi sifatida so'zning qadriyatini tushunishga yordam beradi.

Topshiriqlar!

1. "So'z insonni hayvondan ajratadi" degan fikrga izoh bering. Munosabatingizni asoslab berishga harakat qiling.
2. Ruboiyning asosiy g'oyasidan kelib chiqib, "So'z kuchi" mavzusida kichik guruhlar bilan munozara qiling.
3. Ruboiyning mantiqiy davomiga mos ravishda siz ham 1-2 misra yozib ko'ring.

Darsni yanada qiziqarli va jonli tarzda olib borish uchun quyidagi samarali usullarni ko'rib chiqamiz.

1. *Rolli o'yin*: O'quvchilarga ikki qarama-qarshi rol beriladi. Biri "so'z"ni qadrllovchi, biri esa "amal har narsadan ustun" deb hisoblovchi bo'lishsin. Ular orasida bahs o'tkaziladi.

2. *Aforizm topish*: O'quvchilar "so'z" haqida mashhur hikmatli so'zlar topib, taqqoslashlari lozim.

Mumtoz lirik asarlarni bu kabi usullar orqali o'qitish o'quvchilar uchun nima beradi?

Birinchidan, o'quvchi ruboiyni faqat yodlab qolmaydi, uning mazmunini chuqur anglaydi. So'zlar ortidagi falsafiy ma'noni topishga harakat qiladi, bu esa intellektual tafakkurni kuchaytiradi.

Ikkinchidan, munozara, ijodiy mashqlar orqali o'quvchi fikrini ravon, mantiqiy tarzda bayon qilishni o'rganadi. Bu esa uning hayotdagi ijtimoiy faolligini ham oshiradi.

²³⁷ Mirzayeva Z., Jalilov K. 6-sinf Adabiyot. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. – 71-bet

Uchinchidan, Navoiydek mutafakkir orqali go'zallikni ko'rish, qadrlash, axloqiy qadriyatlarni tushunish qobiliyati shakllanadi. O'quvchi so'zning odatiy ma'noda emas, ruhiy va ma'naviy kuch sifatida qabul qilishga o'rganadi.

To'rtinchidan, hamkorlikda ishlash va ijtimoiy ko'nikmalar ortadi. Guruhlarda ishlash, rolli o'yinlar va bahs-munozaralar orqali o'quvchilar bir-birini tinglash, bahslashish, fikrni hurmat qilishni o'rganadi.

“Bugungi globallashuv davrida barcha fanlar qatorida adabiyot fanini o'qitishning texnologik usullari kundan kunga rivojlanib borayapti. Xususan, axborot kompyuter texnologiyalari, virtual laboratoriyalar, internet va boshqa elektron tarmoqlar imkoniyatlaridan foydalanish ta'lim oluvchilarning badiiy matnni anglashlarida sezilarli natijalarni bermoqda”²³⁸.

7-sinf Adabiyot darsligidan quyidagi qit'ani havola etamiz:

Ilmdin kasb qilki, sud ermas,

Charx mushkillarini hal qilmoq.

Lekin ul ilm dog'i naf' etmas,

Bilibon bo'lmasa amal qilmoq²³⁹.

Bu misralarda shoir ilmning asl mohiyatini ochib beradi. Ilm olish – yuksak ne'mat, ammo uni faqat dunyoviy manfaat yo'lida ishlatish to'g'ri emas. “Ilmdin kasb qilki, sud ermas” degan satrda Navoiy ilmni faqat boylik orttirish uchun emas, hayot mushkullarini hal qilish, jamiyatga foyda keltirish uchun o'rganish kerakligini uqtiradi.

Keyingi misralarda esa shoir chuqur haqiqatni bayon qiladi: bilim – amal bilan bezanmaguncha, foydali bo'la olmaydi. “Ul ilm dog'i naf' etmas” – ya'ni ilm o'zi bilan hech qanday samara bermaydi, agar egasi unga amal qilmasa. Navoiy nazarida haqiqiy olim nafaqat biladigan, balki o'sha bilim asosida yashaydigan insondir.

Bu qit'a bugungi kunda ham juda dolzarb. Zamonaviy jamiyatda ham inson faqat bilimga emas, uni hayotga tatbiq etish qobiliyatiga qarab baholanadi. Ayniqsa, yosh avlodni ilmga chanqoq, lekin halol, amalga sodiq qilib tarbiyalashda ushbu qit'aning tarbiyaviy kuchi beqiyosdir.

Topshiriq!

1. Quyidagi so'z va iboralarning ma'nosini o'rgatish: “kasb qilmoq”, “sud ermas”, “charx mushkili”, “naf' etmas”, “amal qilmoq”.

Jamoaviy so'z lug'atini tuzish. Har bir guruh bitta iborani tushuntiradi, izoh beradi.

2. Quyidagi savollar asosida suhbat tashkil eting:

a) shoir ilm haqida nima deyapti?

b) “sud ermas” degani nima?

d) ilmga amal qilish nima uchun muhim?

²³⁸ Mirzayeva Z., Jalilov K. “Adabiyot o'qitish metodikasi” (an'anaviylikdan zamonaviylikka) uslubiy qo'llanma. – Toshkent 2020. – 85-bet.

²³⁹ Mirzayeva Z., Jalilov K. 7-sinf Adabiyot. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. – 126-bet.

3. A: "Ilm va amal" mavzusida 6-7 gapdan iborat kichik matn yozing.

B: Ushbu qit'a asosida sahna ko'rinishi tayyorlang. Masalan, ikki do'stdan biri ilmi, lekin amal qilmaydi, boshqasi kam bilimli, lekin halol va mehnatkash. Ular bahs qilishlari lozim.

4. O'quvchilar guruhlariga bo'linadi va quyidagi savolga javob izlashi kerak: "Ilmga ega bo'lgan, lekin amal qilmaydigan odamni foydali yoki ilmi kam, ammo yaxshi amallar qiladiganmi?"

Mumtoz lirik asarlarni bu kabi usullar orqali o'qitish o'quvchilar uchun nima beradi?

Avvalo, Mumtoz adabiyotga qiziqish uyg'otadi. Ko'pchilik o'quvchilar mumtoz asarlarni "tushunarsiz" deb his qilishadi. Suhbat, bahs, sahna ko'rinishlari, ijodiy topshiriqlar orqali ular asar mohiyatini oson, hayotiy tarzda anglaydi. Bu yondashuv o'quvchini faol ishtirokchi qiladi, oddiy tinglovchi emas. Natijada ular mumtoz adabiyotga mehr bilan qaray boshlaydi, undan saboq oladi.

Ikkinchidan, ma'naviy va axloqiy tarbiya beradi. Mumtoz lirik asarlar ayniqsa, Navoiy kabi buyuk shoirlar ijodi insonlarga halollik, sabr, to'g'rilik, ilm va amal uyg'unligi, dunyoqarash kabi yuksak insoniy fazilatlarni singdiradi. Bu orqali o'quvchilar o'zini hayot va jamiyatdagi o'rnini anglaydi, mas'uliyat hissi shakllanadi.

Uchinchidan, til, tafakkur va ijodiy salohiyatni rivojlantiradi. Bunday darslar orqali o'quvchilar qadimgi turkiy so'zlar, iboralar ma'nosini o'rganadi – bu esa til boyligini oshiradi. Dramatik chiqish, guruhli bahs orqali nutq, fikr bayoni va ijodiy yondashuv rivojlanadi. Mumtoz lirikani hayotga bog'lab tushunish esa kontekstual tafakkurni kuchaytiradi.

"Talim-tarbiya jarayoni o'quvchilar uchun hayotga tayyorgarlik bosqichi emas, balki hayotning o'zi bo'lishi kerak"²⁴⁰

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiy ruboiy va qit'alari – badiiy jihatdan nafis, falsafiy jihatdan teran, tarbiyaviy jihatdan esa g'oyat boy meros hisoblanadi. Bu asarlar o'zida nafaqat adabiy mahoratni, balki inson ruhiyatiga chuqur ta'sir etuvchi axloqiy, ma'naviy va falsafiy g'oyalarni mujassam etgan. Har bir ruboiy yoki qit'a insonni chuqur o'yga chorlaydi, hayotning ma'nosi, ezgulik, vijdon, sabr-toqat kabi muhim tushunchalarni teran anglashga yordam beradi. Ayniqsa, bugungi globallashuv va axborot oqimi kuchaygan davrda yoshlar qalbiga milliy g'urur, qadriyat va axloqiy mezonlarni singdirishda Navoiy ijodining o'rni beqiyosdir. Shu sababli adabiyot o'qituvchilari Alisher Navoiy ruboiy va qit'alaridan nafaqat badiiy namunalar sifatida foydalanishlari, balki ular orqali o'quvchilarga hayotiy saboqlar, insoniy fazilatlarni, ezgulik va ma'naviyat haqida chuqur bilim berishlari zarur. Ushbu janrlarni o'rganish nafaqat o'quvchilarning dunyoqarashini boyitadi, balki ularni mustahkam

²⁴⁰ Йўлдошев Қ. Жиловланмаган тафаккур маҳсули. Тошкент: Тафаккур нашриёти, 2023. 30 б.

iymon-e'tiqodga, halollik va mehr-oqibatga asoslangan yetuk shaxslar sifatida tarbiyalashga xizmat qiladi.

Shunday qilib, Alisher Navoiy ijodidagi ruboiy va qit'alarni chuqur o'rganish va o'rgatish bugungi yosh avlod tarbiyasida muhim o'rin egallaydi. Bu asarlar adabiy-estetik didni shakllantiradi, ruhiy olamni boyitadi, qalbgga ezgulik urug'ini qadab, ma'naviy barkamollikka yo'l ochadi.

Adabiyot:

1. Mirzayeva Z., Jalilov K. 6-sinf Adabiyot. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. – 220 b.
2. Mirzayeva Z., Jalilov K. 7-sinf Adabiyot. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. – 221 b.
3. Mirzayeva Z., Jalilov K. "Umumiy o'rta ta'limning milliy o'quv dasturi: o'qitish metodikasi (metodik qo'llanma)". – Toshkent 2020. – 139 b.
4. Mirzayeva Z., Jalilov K. "Adabiyot o'qitish metodikasi" (an'anaviylikdan zamonaviylikka) uslubiy qo'llanma. – Toshkent 2020. – 170 b.
5. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o'qitish metodikasi birinchi kitob. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020. – 398 b.
6. Йўлдошев Қ. Жиловланмаган тафаккур маҳсули. Тошкент: Тафаккур нашриёти, 2023. 474 б.
7. www.ziyonet.uz
8. www.ziyo.uz.com

O'ZBEK BOLALAR ADABIYOTIDA YANGILANISH EHTIYOJI

Gulnoza Juraeva Axmatovna

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi professori*

Annotatsiya: Bolalar adabiyotida mavzu va uslubning zamon talablariga mos ravishda yangilanishi muhim ahamiyat kasb etadi. Inson faoliyati va turmush tarzidagi o'zgarishlar adabiyotga ham ta'sir ko'rsatib, uning shakl va mazmunini o'zgartirishga undaydi. Zamonaviy bolalar she'riyatida an'anaviy va innovatsion yondashuvlarni uyg'unlashtirish, raqamli texnologiyalar bilan bog'liq motivlarni aks ettirish lozim. Xalq og'zaki ijodi va mumtoz adabiyot an'analari ham saqlangan holda, bolalar uchun qiziqarli, o'qishga arzigulik asarlar yaratish muhim. Ushbu maqola bolalar adabiyotining rivojlanish tendensiyalarini tahlil qilib, yangi yo'nalishlarni tavsiya etadi.

Kalit so'zlar: bolalar adabiyoti, zamonaviylik, an'ana, innovatsiya, xalq og'zaki ijodi, texnologiya, she'riyat, tasavvuf, fantastika, tarbiya.

Аннотация: Обновление тематики и стиля детской литературы в соответствии с требованиями времени имеет важное значение. Изменения в деятельности и образе жизни человека влияют на литературу, побуждая её трансформировать форму и содержание. В современной детской поэзии необходимо сочетать традиционные и инновационные подходы, отражать мотивы, связанные с цифровыми технологиями. При этом важно сохранить элементы народного устного творчества и классической литературы, создавая интересные и достойные произведения для детей. В данной статье анализируются тенденции развития детской литературы и предлагаются новые направления.

Ключевые слова: детская литература, современность, традиция, инновации, народное творчество, технологии, поэзия, суфизм, фантастика, воспитание.

Annotation: The renewal of themes and styles in children's literature in accordance with contemporary demands is of great importance. Changes in human activities and lifestyles influence literature, prompting it to transform its form and content. Modern children's poetry should integrate traditional and innovative approaches while incorporating motifs related to digital technologies. At the same time, it is essential to preserve elements of folk oral tradition and classical literature, creating engaging and valuable works for children. This article analyzes the trends in children's literature development and suggests new directions.

Keywords: children's literature, modernity, tradition, innovation, folklore, technology, poetry, Sufism, fantasy, education.

Yangilanish ehtiyoji inson ulg'ayishi, uning faoliyati rivojlanishi, hayot tarzidagi evrilishlar bilan bog'liq. Qadim zamonlardan buyon insonning go'zallikka ehtiyoji mavjud. Adabiyot ham mazkur ehtiyoj sabab vujudga kelgandir, balki. Bugungi kunda bashariyat turmush tarzi, ish faoliyati, o'y-kechinmalari, fikrlashi tubdan o'zgardi. Bunga, albatta ichki ta'sirlar bilan birga tashqi omillar ham sabab bo'ldi. Inson ko'nglidagi kechinmalar o'zgarishi bilan birga uning atrofida bo'layotgan o'zgarishlar ham yangilanish, boshqacha aytganda, zamonaviylashish ehtiyojini vujudga keltirdi. Bunda zamonaviylashish ehtiyoji zamon talablari bilan birga harakatlanishni anglatadiki, bu jarayonda ko'zga tashlanadigan eng birinchi tushuncha texnika-texnologiya tushunchasidir. Texnika, texnologiyaga nisbatan insonning moslashishini tabiiy tushunish mumkin, lekin adabiyot bu yangilanishni o'zida qanday aks ettirishi kerak degan savolga javob qanday?

Hozirgi kunda har bir bolaning qo'lida gadjet, bo'lmadi deganda ham ular smartfonlar, kompyuterlardan qanday foydalanishni yaxshi bilishadi. Bugun adabiyot, badiiy kitoblar bolalarning qo'lidagi texnika o'rnini egallashi uchun ana shu o'zgarishlarni o'zida namoyon etishi kerak bo'ladi. Bu adabiyot butunlay zamonaviylikka xizmat qilib qolishi kerak degani emas, albatta. Shunday bir "adabiy murosa" yo'lini tanlash kerakki, unda zamonaviylik bilan an'ana qorishib ketishi kerak. Bolalar bugun badiiy adabiyotni rad etmagan holda qo'llaridagi smartfonlardan foydalanishlari kerak. Buning uchun ular o'qiydigan asar chindan ham o'ziga tortuvchi bo'lishi talab etiladi. Ana shunday she'rlar, asarlar bugungi adabiyotimiz namunalarida uchramaydi deya olmaymiz. Ular orqali bolalar o'zlari mukkasidan ketgan texnika olamining yangiliklarini kashf etishlari mumkin bo'ladi. Masalan, Xudoyberdi Komilovning "Zamonaviy sholg'om ertagi" she'ri aynan shunday xarakterda:

Bobom boshladi

Chiqazolmadi.

Buvim ishladi

Chiqazolmadi.

Shu tariqa she'rda bolakayning dadasi, oyisi, opasi, akasi kirishib, tirishib chiqazolmagani aytiladi. Nimani, sholg'omnimi? Yo'q, yechim oxirda ma'lum bo'ladi:

*Masala og'ir,
O'rindi qancha.
Kompyuterda oxir
Yechdi sichqoncha.*

Mashhur "Sholg'om" ertagida ham eng oxirida sichqon kelib yordam berganda, sholg'om yerdan chiqadi. Xuddi shu holatni shoir masala yechish holatiga ko'chirib, oxiri bunda ham sichqoncha, ya'ni kompyuterning "sichqoncha"si orqali ish hal bo'lganini aytar ekan, bu g'alati o'xshashlik – shoirning kashfiyotidan o'quvchi ham og'ir masalani yechgan boladay yengil tortib, xursand bo'lsa ajab emas. She'r an'analarning zamonaviylik bilan go'zal uyg'unligini chizib beradi.

Shu o'rinda aytish kerakki, ayniqsa, bolalar adabiyotida, she'riyatda ana shunday kashfiyotchilik, yangicha nazar bilan ohorli, original fikrlar aytib, go'zal tasvirlar yaratib, yosh kitobxonda hayrat va zavq hissini uyg'otish, estetik didini tarbiyalash mumkin (1, 25).

Bundan tashqari, mazkur she'r asosida aynan xalq og'zaki ijodi namunasi hisoblangan "Sholg'om" ertagi yotgani asarning yutug'idir. Zamonaviylik an'anaviylik bilan uyg'unlikda ekanida katta ahamiyat kasb etadi. Ya'ni texnika yutuqlari adabiyotda an'analarni rad etmagan holda yuzaga kelishi maqsadga muvofiq. Har qanday badiiy asarning poydevorida milliylik va an'ananing mavjudligi uning hayotiylikni ham ta'minlab beradi. Albatta, mazkur she'r yaratilganiga ham ancha bo'ldi. Bugungi yaratilayotgan asarlar orasida shunga o'xshashlari kam topiladi. O'xshashlik deganda aynan takrorlarni nazarda tutilmayotir, albatta. Bu asarlar bugungi bolalar qo'lidagi gadjetlarning shunday tomonlarini ochib berishi kerakki, bolalar qo'lidan texnologiyalar tushmay kelayotgan bo'lsa, asarda aks etgan xususiyatlar bolalarning tillarida tushmay qolishi kerak. Umuman olganda, ular kashfiyotlarning kashfiyotlari – so'z kashfiyotlari bo'lib xizmat qilishi kerak. Ana shunday asarlar bolalar adabiyoti uchun juda zarur. Qachonki, bolalar qiziqayotgan, ularning hayotida mavjud narsalar she'rda jonlansa, ular bolalar qalbida ham jonlanadi. Bugun bolalar uchun to'ptosh, berkinmachoq kabi o'yinlar bir qadar zerikarli. Ular bugun katta yoshli insonlar uchun shirin xotiralar bo'lib xizmat qilishi, bolalikni eslatishi mumkin. Bu o'yinlarning bugungi bolalar o'ynaydigan o'yinlar bilan o'xshashligini topish esa muallif ijodiy quvvatiga bog'liq masala bo'lib qoladi.

Hozir bolalar she'riyatida ana shunday mazmun kasb etuvchi she'rlar ko'p bo'lishi, o'zlikni anglash, komil inson bo'lishga intilish g'oyalari tarannumiga shunchalik ehtiyoj kattaki, uning o'rnini bugun to'ldira olsak, bu bizning katta yutug'imiz, agar to'ldira olmasak, bu keyinchalik yana ham kattalashib, bolalar uchun yaratilayotgan asarlar saviyasi yanada tushib ketishiga sabab bo'lishi ham mumkin. Balki bu harakatlarni bugun Navoiy, Rumi ijod namunalarini bolalarga tushunarli tarzda, nasriy tarzda ishlab chiqishdan ham boshlash o'rinli bo'lar. Ularning hikmatlarida uchraydigan go'zal xulosalarni she'riy shaklga solib bolalarga yetkazib berish ham ancha samarali.

Mumtoz adabiyot bilan bir qatorda tasavvuf g'oyalarini ham aytib o'tish kerak. Aslida, bu ikkisi bir-biridan butkul ayro tushunchalar emas, ular bir-birini tinimsiz to'ldirib boradi. Shunday ekan, bolalar adabiyotida bu ikki mavzuni ajratmagan holda, kichkintoylarga berish muhim hisoblanadi. Bolalarga murakkab tushunchalarni berishda qo'rqmaslik, bu yo'lda shakliy planni soddalashtirish orqali mazmunga yuk berish kerak. Ya'ni bolalar oson yod olishlari uchun she'r shaklini soddalashtirib, uning ma'nosini ulg'aytirish talab etiladi.

Bugun asarlarda texnika taraqqiyoti aks etishi kerak degan masalani o'rta tashlar ekanmiz, shu bilan bir qatorda, xalq og'zaki ijodi an'analari ham asarlarda jonlanishini barobar olib borish lozim. Zero, xalq dostonlari nafaqat adabiyotimizning, balki milliylikimizning ajralmas qismi. Qolaversa, bolalar adabiyoti o'zining bir qancha xususiyatlari bilan folklorga yaqin turadi. Masalan, shakl jihatdan qisqa misralardan iborat bo'lishi, ohangning o'ynoqi, ravon, kuychanligi. Bugun xalq og'zaki ijodi namunalari yosh avlod uchun uzoq o'tmish bo'lib qolishi kerak emas, balki uni badiiy asarlar misolida ko'rib, hayotga tatbiq qilishni ham o'rganishi kerak. Xalq og'zaki ijodi namunalariidagi xalqimizning ezgu orzu-istaklari, ular nimalarga talpingani, qanday qahramonlarni gavgdalandirgani bugungi kun bolalariga ham qiziq bo'lishi, ular orzu qilgan ne'matlar bugun yoshlarda, bolalarda tayyor ekanini ko'rishlari ularda shukrona tuyg'usini shakllantiradi. Qolaversa, xalqimiz qadim zamonlarda tasavvurda jonlantirgan xalq qahramonlari bugun zamonamizda uchrayotgani, xalqimizning azaliy intilishlari, cho'qqi deb bilganlarini bugun zamonamiz qahramonlari amalga oshirayotgani ularning qalbiga ham faxr-iftixor tuyg'ularini joylashi aniq. Qolaversa, xalq og'zaki ijodi namunalari boyitib turuvchi tasviriy vositalar, mubolag'a, saj' kabilardan bugun bolalar adabiyotida yaratilayotgan asarlarda foydalanish lozimki, ular asarlarga xalqchilik baxsh etishi aniq. Albatta, bu yo'nalishda bitilgan asarlar ham bugungacha yaratilgan asarlar ichida ko'plab topiladi. Masalan, Anvar Obidjonning "Meshpolvon jangga otlandi" doston-qissasi yozuvchi o'zi aytganidek, o'zbekning dono baxshilariga shogird tushib, ushbu dostonga qo'l" (5, 4) urgani ham so'zlarimiz isboti bo'la oladi. Asardagi xalq og'zaki ijodi ohanglari, qo'llangan badiiy tasvir vositalari bolalar uchun o'ta qiziqarli, Meshpolvon esa bolalarni ham o'zi bilan olishlarga olib ketaveradi. Uning sarguzashtlari, tashqi ko'rinishi, asardagi voqealar zanjiri barchasi bolalar uchun qiziqarli, ba'zan shiddatkor, ba'zan g'amnokliklari bilan o'quvchining qalbidan chuqur joy egallovchi asarlar sirasiga kirdi. Yozuvchining o'zi yozganidek, o'sha omadli Meshpolvon kelajakda o'z ishlari afsonaga aylanib, nomi tarixda qolishini hali bilmagan chog'laridayoq, tashqi qiyofasi bilan boshqalardan yaqqol ajralib turarkan: ikki lunji nog'ora, jag'ida eshak tepkisi naqlagan chandiq, qorni naq qirq pudlik sandiq, burni mushuknikidek puchuq, yelkasi baayni hurpaygan chumchuq, bo'yni oldinga enkaygan, quloqlari dinkaygan, oyoq bosishi ilang-bilang, boshi Yozyovon cho'ldek yap-yalang, ko'rinishidan kamgap-u anqov, aslida mahmadona-yu mijing'ov, ko'zlari boyqushnikidek ola... xullas, rosayam qiziq bola ekan (5, 4).

Mana shunday tasviri go'zal, an'anadan oziqlangan asarlar bugungi kun bolalari uchun ham qiziq bo'lishi aniq. Bundan tashqari, bolalar uchun yaratiladigan asarlar safiga kiruvchi janrlar orasida ertak-dostonlar ham uchraydi. Ulardagi xususiyatlarning xalq dostonlari bilan o'xshashliklaridan mazmunda ham unumli foydalanish imkoniyati mavjud.

Bundan tashqari, bugungi kunda bolalar she'riyati, bolalar adabiyotida fantastik asarlarga ham tashnalik ruhi sezilmoqda. Albatta, bu to'g'ri ma'nodagi tashnalik hissi bo'lib, bola kitobxonlar hozir fantastik asarlarning go'zal namunalari bolalar adabiyotida ham yaratilishiga ishtiyoqmand bo'lib turibdilar. Bolalarning xayolparast bo'lishlari, ular orzularga berilib turli o'ylar girdobida yashashlari sabab ular tabiatan fantastikdirlar. Bolalar she'riyatida aksariyat tush motivi bilan bog'liq she'riy asarlar fantastik hisoblanadi. Chunki ularda bolalar tushlarida turli sayyoralar bo'ylab sayohatga o'tlanadilar, turli olamshumul sarguzashtlarni boshdan kechirib, goh qahramonga aylanadilar. Ammo bularning bari ro'yo ekani asar yakunida ayon bo'ladi-qo'yadi. Bugun mittivoilar boshdan-oxir sarguzashtga yo'g'rilgan asarlarni o'qishni istaydilar. Ular yakunda oddiygina tush bo'lib chiqishi kerak emas, balki davomli bo'lishi talab etiladi.

Qolaversa, ijod namunalari bolalar uchun yaratilar ekan, ularni ta'lim-tarbiyaga chorlashi ham kerak. Didaktik xarakterda yaratilgan asarlar ko'plab topiladi, lekin ma'rifiy xususiyatga ega asarlarni ham ko'paytirish va bu yo'lda jadid bolalarimiz an'analarga suyanish mumkin. Bugungi didaktik qahramonlar bir vaqtning o'zida ilmli-tarbiyali, qolaversa, o'tmish an'analari bilan bir qatorda zamon yangiliklaridan yaxshi xabardor bo'lishi kerak. Ana shunda ular kichkintoylar uchun munosib o'rnak bo'la oladilar.

Umumiy xulosa qilganda, o'zbek bolalar she'riyatida, adabiyotida mavzu yangilanishi zaruratini adabiy ehtiyoj o'laroq qisman quyidagi mavzularda ko'rishimiz mumkin:

- yuksak texnika taraqqiyotini milliy an'analar bilan qorishiq holda aks ettirgan badiiy asarlar;
- mumtoz adabiyot g'oyalarini o'zida qisqa va bolalarga tushunarli tarzda namoyon etuvchi ijod namunalari;
- tasavvufiy mazmun kasb etuvchi she'rlar, hikoyalar;
- xalq og'zaki ijodi namunalaridan oziqlangan va ularning ohangida yaratilgan asarlar;
- fantastik asarlar va boshqalar.

Shu va boshqa shu kabi mazmundagi asarlar bolalar uchun yaratilar ekan, bolalar "iste'moli"ga yaroqli asarlar yuzaga keladi. Ehtiyoj ijobiy ma'noda qondiriladi. Mohiyat ham bir vaqtning o'zida ham teranlashib, ham kengayib boradi. Ularni bolalarga tutish va undan keyin ulardan buyuk kelajak hadya qilishlarini kutish har tomonlama maqsadga muvofiq hisoblanadi.

O'zbek bolalar she'riyatidagi mavzular davrlar mobaynida zamon talablari bilan o'zgarib borgan. "Hayrat ul-abror" dostoniga kiritilgan hikoyatlarning ayrimlarini bolalar uchun o'qishga tavsiya qilish mumkin. Ulardagi mazmun

ko'لامي esa didaktikaga aloqadorlik kasb etadi. Ular orqali bolalarni inson qanday bo'lish kerakligiga o'rgatish mumkin. Jadid adabiyoti namoyandalari ijodida esa bolalarni savodli qilishga intilish yuqoriga olib chiqilgan. Sababi, bu davr ehtiyoji, bolalarning ehtiyoji edi. Adabiyotga kirib kelgan mavzu yangilanishlari aynan mana shu ehtiyojlar negizida paydo bo'ldi. Ularni davr va inson ehtiyojlari shakllantirib berdi va uning o'zi mana shu muhtojliklarni qondira boshladi. Bolalarning yosh xususiyatlariga e'tibor qaratilganda ham ular uchun muhim bo'lgan narsa bu ta'lim va tarbiya bo'lgan. Shunday ekan, bolalar adabiyotida dastlabki davrlarda ta'lim va tarbiyaga alohida ahamiyat qaratilgan. Keyingi yillari ham bu ikki tushuncha bolalar uchun hayot davomida kerak bo'lgan unsurlar sifatida va an'analarni saqlagan holda bolalar uchun yaratilgan asarlar mazmunining katta qismini tashkil qilib keldi. Ammo insonlarning ehtiyojlari o'laroq bu mavzu o'z atrofiga yangi g'oyalar, yangi mavzularni yig'di. Shunday qilib bolalar adabiyoti mavzu ko'لامي kengayib asta-sekinlik bilan yangi-yangi mazvzularni qamrab oldi. Ularda bugungi davr bolalarining qiziqishlari, intilishlari, orzulari, o'y-xayollari aks etgani asarlarni ular uchun yanada o'qishli qildi. Shu jihatdan kelib chiqib, bolalar adabiyotidagi davr yangilanishlarini zamonga xos xususiyatlar, insonlar tafakkuri, o'y-xayollaridagi evrilishlar va mana shu ehtiyojlar negizida sodir bo'lgan deb hisoblash mumkin.

Ma'rifatparvarlik davrida bolalarni ilm olishga chorlashda o'ziga xos obrazlardan foydalanilgan. Masalan, ona-bolalarning ilm olishiga sababchi bo'luvchi obraz. Qachonki millat onalari savodli, ziyoli bo'lib, o'zlari namuna ko'rsatar ekan, shundagina bolalar ilm ola boshlaydi. Onalarning namuna ko'rsatishi ham bejiz emas. Bolalar ulardan o'rnak olishlari, avval harakatlarida ilmu amal mutanosibligini ko'rishlari kerak bo'ladi. Ana shunday she'rlardan biri Muhammad Sharif So'fizodaning "O'qing, onalar" she'ri hisoblanadi:

*Muncha yomon sho'rlari peshonalar,
Qizlarimiz joriyayi xonalar [8, 64].*

Mana shunday o'kinch bilan boshlangan mazkur she'rda onalar va qizlarning ta'lim olishlariga katta da'vat bor. Ular bilimli bo'lsa, kelajak avlod ilm olishga qiziqadi, shundagina munosib tarbiyaga zamin yaratiladi. Jadid adabiyoti vakillari bolalarning ilmsiz bo'lishidagi asl sabablarni qidiradi. Ularning oqibatlarini bilangina qiziqib qolmasdan, keltirib chiqaruvchi omillarni aniqlashga va davolashga kirishadi. Demak, ularning fikricha, bolalarning ilmsizligi onalarga bog'liq. Ma'rifatparvarlik davri adabiyoti namoyandalari nishonni to'g'ri olgan holda, diqqat markazini shunga qaratganlar. Ular bir vaqtning o'zida realistlik obrazlar yaratganlar, chunki o'sha qahramonlar davrning mavjud insonlari bo'lgan. Bu qahramonlarning xarakter xususiyatlari tipik, butun o'zbek onalariga tegishlidir. Keltirilgan misollarda obrazlardagi xususiyatlararo sintezlashuvni ham ko'rish mumkin. Shuningdek, So'fizodaning boshqa bir she'rida kuzatilgan gazeta obrazi millatni ilm olishga chorlashi va da'vat etishi bilan xarakterlidir. Yuqorida onalar obrazi realistlik sanalgan bo'lsa, gazeta majoziy-ramziy xarakterga ega:

*Yashnatib dil g'unchasin, fasli bahor aylar gazet,
Suv berib ko'ngil bog'ini, sabzavor aylar gazet [8, 65].*

O'tkir mubolag'a bilan yozilgan mazkur g'azalda ta'rifi keltirilgan gazetaning "dillarni yashnatishi-yu, fasli bahor aylashi" sababi uning millatga kirib kelayotgan ilm-ziyo timsoli ekanligidir. Bu esa gazeta ramzi vositasida ochib berilmoqda. Ilk marta ushbu g'azalni o'qiganda gazeta qanday qilib dillarni yashnatib yuborishi mumkin, degan savol tug'iladi. Chuqurroq yondashilganda esa uning timsol ekanligi, ma'rifat ramzi sifatida tanlangani ayonlashadi. Ilm millat yo'llarini yoritishi, qolaversa, butun boshli xalqning yangi bir olam ochishiga sabab bo'lishi mumkin. Yuqorida keltirilgan shaxs va narsa-predmet obrazlari orqali ma'rifiy maqsad ko'zga tashlanmoqda.

Abdulla Avloniy aynan bolalar ta'limiga bag'ishlangan "Xurus ila bo'ri" hikoyasida jonivorlarga nutq berib, go'zal obrazlar yaratgan. Hikoyatdagi xurus yuksak aql timsoli, u bo'ringa sulh haqidagi gaplariga ishonmagani va unga munosib javob qaytara olgani uchun ham mana shu maqomga ko'tarilgan. Mazkur asar didaktik-ma'rifiy xarakterda bo'lib, undagi ikki obraz orqali bolalarni odob va aql bilan turli masalalarni ijobiy hal qilishga o'rgatish mumkin. Bo'ri hiylagarlik, ayyorlik timsoli, uning yakunda pushaymon bo'lib qochib qolgani ham bolalarga bu yo'lni tanlamaslikni eslatib qo'yadi. Hikoyatga ilova qilingan she'r ham asar mazmunini boyitib, qissadan hissa shaklida keladi:

*Aql egasi hiylaga aldanmagay,
Hiylagarning hiylasi boshin yegay.
Do'st ila dushman so'zining farqi bor,
Fahm etar har kimki, o'lsa hushyor.*

Avloniy ijodiga murojaat qilishda davom etsak, uning "Advokatlik osonmi?" asaridagi Abdujabbor hajviy obraz sifatida gavdalanadi. Uning hajviyligi aslida katta fojia. Mazkur obrazda ilmni shunchaki pul orttirish vositasi deb o'ylaydigan inson fojiasi yashiringan. Ming afsuski, ushbu kulgi yozuvchi o'zi aytganidek, "Turkiston turmushidan olinub yozilmishdir". Bu shunday achchiq kulgiki, Davronbekdek ziyolilar millat muammolarini hal qilishdan toliqib turgani holda, Abdujabborlar sahnaga chiqa boshlaydi. Hajviy obraz sifatida Abdujabbor ilmsizligi, farosatsizligi bilan ham achchiq kulgi qo'zg'atadi.

Ma'rifatparvarlik davri adabiyoti namunalarida uchraydigan ma'rifiy obrazlar ikki turga bo'linadi:

- namuna sifatida ko'rsatilib, shunday bo'lishi kerak deyish mumkin bo'lgan obrazlar;
- odobni odobsizdan o'rgan qabilidagi, ko'rib turib fikr qilib, ularga o'xshamaslik zarurligiga urg'u berilgan obrazlar.

Yuqorida ismi keltirilgan Abdujabbor hajviy-ma'rifiy obrazi ikkinchi turga mansub hisoblanadi. Mazkur davr adabiyoti namunalarida uchrovchi Ziyoli, Domla, Davronbek obrazlari esa namuna sifatida ko'rsatilgan ma'rifiy obrazlar sirasiga kiradi.

Zamonaviy o'zbek bolalar adabiyotida obrazlar xilma-xilligi ko'zga tashlanadi. Bu davrda yaratilgan obrazlar orasida hajviy, realistik, ramziy-

majoziy, afsonaviy va fantastik kabi turli obrazlarni uchratish mumkin. Ayniqsa, Xudoyberdi To'xtaboevning "Sariq devni minib" asari mavzu jihatidan ham, obrazlar xilma-xilligi bilan ham boshqalaridan alohida ajralib turadi. Nasrdagi bu o'zgarishlar she'riyatda ham asta-sekin bo'y ko'rsatadi.

Ming yillar davomida shakllangan qoliplar parchalanishi, ya'ni shakliy izlanishlarning adabiyot maydoniga chiqishiga ham insonlar tafakkuridagi yangilanishlar sabab bo'lgan, albatta. Insoniyat ong-u shuuriga taalluqli bo'lgan yangilanish ehtiyoji bolalarga ham tegishli hisoblanadi. Bolalar diqqatini jamlash, ularni jalb qilish, oson ish emas, albatta. Shakl mazmunga yetaklab boruvchi vositalardan biri hisoblanadi. Shakl bilan o'ziga jalb qilgan asar mazmunan ham bolalar uchun qiziqarli bo'ladi. Mazmunning ahamiyati, uning yetkazib berilishi va muallifning maqsadini ochib berishida shaklning o'rni beqiyos sanaladi. Yuqoridagi misollar bilan shakliy izlanishlarning ahamiyati ochib berildi. Ularning bolalar ongini, tasavvurini boyitishdagi o'rni, qolaversa, jalb qiluvchi xarakterga ega ekani misollar yordamida izohlandi. Shakliy izlanishlar haqida gapirilganda, albatta, uning adabiyotga daxldor ekani va mazmun bilan hamohangligini unutmazlik kerak. Ya'ni shakliy izlanishlar shunchaki shakl uchun xizmat qilishi kerak emas, ular tom ma'noda mazmunni tashqi boyitishga xizmat qilishi talab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Адашбоев Т., Ражабов Д. Сатрлардан таралган меҳр. – Тошкент. "Турон замони", 2017. Б. 25.
2. Ашуров Б. Т. Адашбоев шеърлари поэтикаси: Филол. фанлари номзоди ... дисс. 2016.- 172 с.
3. Баракаев Р. XX аср бошларидаги ўзбек болалар адабиёти ва Абдулла Авлоний ижоди: Филол. фанлари номзоди ...дис. автореф. — Тошкент, 1994. – 46 с.
4. Иброҳимова З. Кичкинтойлар адабиётининг хусусиятлари. – Т.: Ўқитувчи, 1994. – 83с.
5. Обиджон А. Мешполвон жангга отланди. – Тошкент: Янги аср авлоди. 2016. – 75с.
6. Қаҳрамонов Қ. Адабий танқид ва ўзбек болалар адабиёти. – Тошкент: Фан, 1991. – 126с.
7. Қуронов Д. Адабиёт назарияси асослари. – Тошкент: Навоий университети, 2018. – 468 с.
8. То'хлиев В., Shermurodov Т., Isayeva Sh. Adabiyot (majmua). Akademik litseylarning III bosqich o'quvchilari uchun darslik. – Toshkent: Bayoz, 2015.

90-YILLAR O'ZBEK SHE'RIYATINING BADIY-ESTETIK XUSUSIYATLARI

HAYTALIYEVA NIGORA

NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
O'QITUVCHISI**Annotatsiya**

Ushbu maqolada 1990-yillar o'zbek she'riyati taraqqiyoti, uning badiiy-estetik xususiyatlari, poetik uslub, obrazlar tizimi, til va mazmun uyg'unligi yoritilgan. Erkin Vohidov, Rauf Parfi va Muhammad Yusuf ijodi misolida bu davr she'riyatining g'oyaviy yuksalishi va xalq ruhiyatini ifodalashdagi o'rni tahlil qilinadi. Maqolada adabiy-nazariy asoslar bilan birga zamonaviy poetik tafakkur o'zgarishlari ham ko'rsatib berilgan.

1990-yillar o'zbek she'riyati mustaqillik davri og'ushida shakllangan yangi adabiy bosqichning muhim tarkibiy qismi bo'ldi. Ushbu maqolada 90-yillar o'zbek she'riyatining badiiy-estetik xususiyatlari, uslubiy yangiliklari, mazmuniy o'zgarishlari hamda asosiy vakillari faoliyati tahlil qilinadi. Yangi davr she'riyatida milliy g'urur, ozodlik, insonparvarlik va ma'naviy yangilanish mavzulari markaziy o'ringa chiqadi. Maqola GOST talablariga muvofiq yozilgan bo'lib, ilmiy jurnal uchun mo'ljallangan.

Kalit so'zlar: 90-yillar she'riyati, mustaqillik, badiiy-estetik tahlil, Erkin Vohidov, Rauf Parfi, uslub, Muhammad Yusuf, ramz, obraz, mustaqillik, milliy ruh, poetika.

Kirish

1990-yillar o'zbek she'riyati uchun o'ziga xos davr bo'lib, mustaqillikning birinchi yillari milliy ruh va madaniyatning qayta tiklanishi bilan chambarchas bog'liq edi²⁴¹. Ushbu davrda she'riyatda yangi badiiy-estetik mezonlar, mazmunan chuqurlik va til jihatidan boylik yuzaga keldi²⁴².

90-yillar she'riyatining ijtimoiy-siyosiy konteksti

Mustaqillik o'zbek adabiyotining ruhiyatini tubdan o'zgartirdi²⁴³. Bu davrda xalqning erkinlik, o'zligini anglash, milliy qadriyatlarni tiklashga intilishi she'riyatga ham kuchli ta'sir ko'rsatdi²⁴⁴. Shoirilar yangi mavzularni o'z uslubida ifodalashga harakat qildi²⁴⁵.

Badiiy-estetik xususiyatlari

1990-yillar o'zbek she'riyatida tilning yangi uslubi, obrazlar tizimining boyligi, metaforalar va ramzlarning chuqurligi ko'zga tashlanadi²⁴⁶. She'riy matnlarda xalq og'zaki ijodi elementlari, falsafiy fikrlar uyg'unlashgan²⁴⁷. Shoirilarning she'riyati milliy o'zlikni, tarixiy xotirani yuksak badiiy darajada ifodalaydi²⁴⁸.

90-yillar o'zbek she'riyatining umumiy tarixiy-madaniy manzarasi.

²⁴¹Yo'ldoshev M. O'zbek she'riyati: yangi bosqich izlanishlari. Toshkent: Fan, 2001.

²⁴² Normurodov A. She'riyat va zamon. Toshkent: Yozuvchi, 2004.

²⁴³ Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch. Toshkent: Ma'naviyat, 2006.

²⁴⁴ Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch. Toshkent: Ma'naviyat, 2006.

²⁴⁵ Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch. Toshkent: Ma'naviyat, 2006.

²⁴⁶ Vohidov E. Tong nafasi. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1991.

²⁴⁷ Vohidov E. Tong nafasi. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1991.

²⁴⁸ Normurodov A. She'riyat va zamon. Toshkent: Yozuvchi, 2004.

1990-yillar O'zbekiston tarixida tub burilish davri bo'ldi. Bu yillarda mamlakat o'zining siyosiy mustaqilligiga erishdi, sobiq Sovet Ittifoqining mafkuraviy bosimidan xalos bo'ldi va milliy o'zlikni tiklash jarayoni boshlandi. Mazkur o'zgarishlar nafaqat siyosiy-ijtimoiy hayotda, balki madaniyat va adabiyotda ham o'zining chuqur izlarini qoldirdi. Ayniqsa, she'riyatda yangilanish ruhi, ozodlik tuyg'usi, tarixiy xotira va milliy o'zlik mavzulari ustuvor ahamiyat kasb eta boshladi.

Shoirlar xalqning ichki kechinmalari, orzu-umidlari, mustaqillik haqidagi tasavvurlari va uni asrab-avaylash mas'uliyatini o'z ijodlarida ifoda etdilar. Sovet mafkurasi yillarida cheklangan mavzular – milliy qadriyatlar, diniy timsollar, tarixiy shaxslar – qayta adabiy muomalaga kirdi. Endilikda shoirlar o'z asarlarida milliy o'zlikni tiklash, tarixiy adolatni qaror toptirish, ijtimoiy hayotdagi muammolarni ochiq-oydin ko'rsatishga harakat qildilar.

Ushbu davr o'zbek she'riyatida erkinlik va ichki uyg'onish davri sifatida namoyon bo'ldi. Shoirlar endi sobiq ittifoqdagi yagona g'oya va uslubdan voz kechib, o'zining milliy adabiy maktabini shakllantirishga intildilar. Bunda shoirlar o'zlarining uslubiy tajribalari, obrazlar tizimi va poetik tafakkurlari bilan ajralib turdi.

Shuningdek, o'sha yillarda nashr etilgan she'riy to'plamlar sonining ko'paygani, adabiy jurnallarda yangi nomlarning paydo bo'lgani va yosh ijodkorlarning sahnaga chiqishi adabiy muhitda jonlanishni ko'rsatadi. Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Rauf Parfi kabi shoirlar yetakchi pozitsiyani saqlab qolgan bo'lsalar-da, yangi avlod — Usmon Azim, Muhammad Yusuf, Shavkat Rahmon kabi shoirlar ham o'z ovozi mustahkamladi.

Asosiy qism.

90-yillar she'riyatidagi asosiy g'oyaviy yo'nalishlar

1990-yillar o'zbek she'riyatida asosiy g'oyaviy yo'nalishlar milliy istiqlol g'oyasi, tarixiy adolat, ozodlik, ma'naviy yangilanish va insoniy qadriyatlar atrofida shakllandi. Bu davrga xos bo'lgan she'riy asarlarda xalqning mustaqillik sari intilishi, milliy o'zlikni anglash jarayoni, ma'naviy uyg'onish ruhi markaziy mavzulardan biri bo'lib xizmat qildi.

1. Mustaqillik g'oyasi

Shoirlar mustaqillikni tarixiy haqiqat sifatida qabul qilibgina qolmay, uni ma'naviy qadriyat sifatida kuyladilar. Erkinlikka intilish, ozod yurt orzusi va istiqlolni asrab-avaylash g'oyalari she'riyatda chuqur badiiy ifodasini topdi. Ayniqsa, Abdulla Oripovning "O'zbekim" she'ri, Muhammad Yusufning "Ulug'imsan, Vatanim!" kabi asarlari bu davr ruhini yaqqol aks ettiradi.

2. Tarixiy xotira va milliy uyg'onish

Sovet mafkurasi yillarida taqiqlangan, unutilgan tarixiy mavzular endi ochiq ifodalanadigan bo'ldi. Shoirlar Temuriylar davri, jadidlar harakati, mustamlakachilik yillari haqida yozishar, xalq qalbida tarixiy xotirani tiklashga intildilar. Bu esa she'riyatda g'oyaviy chuqurlik, badiiy dalillilikni kuchaytirdi.

3. Ma'naviy va ruhiy poklanish

90-yillar she'riyatida inson ruhiyati, ma'naviy izlanishlar, imon, sabr, tavba kabi tushunchalar alohida e'tibor bilan kuylangan. Rauf Parfi ijodida ayniqsa falsafiy yondashuv kuchayib, odam va Xudoning munosabati, vaqt va abadiyat, hayot va o'lim mavzulari ko'tarildi.

4. Yangi davr odami va ijtimoiy muammolar

Ba'zi shoirlar esa 90-yillarda yuzaga kelgan ijtimoiy-iqtisodiy muammolar, xalqning og'ir turmush sharoiti, adolatsizlik, korrupsiya, yangi tuzumdagi ziddiyatlarni tasvirlashga urinadi. Bunday she'rlar tanqidiy ohangda bo'lib, xalqning dardi va isyonini ifodalaydi.

5. Milliy g'urur va o'zlikni anglash

Ko'plab shoirlar o'z she'rlarida o'zbek xalqining boy tarixi, qadimiy madaniyati, tilining go'zalligi, ona yurtining betakror tabiati haqida yozdilar. Bu orqali ular xalqda milliy g'urur va o'zlik tuyg'usini mustahkamlashga intildilar.

90-Yillar O'zbek she'riyatining badiiy-estetik xususiyatlari

1990-yillar o'zbek she'riyatida g'oyaviy mazmunning chuqurlashuvi bilan birga, badiiy-estetik ifoda vositalarida ham sezilarli o'zgarishlar yuz berdi. She'r tili yanada yuksaklashdi, obraz va ramzlar tizimi boyidi, individual stilistik izlanishlar avj oldi. Bu davr ijodkorlarining ko'pchiligi milliy poetik tafakkurni zamonaviy ifoda shakllari bilan uyg'unlashtira oldi.

1. Til va poetik uslub

Shoirlar adabiy tilga o'ziga xos mahorat bilan yondashdilar. Nutqdagi soddalik, obrazli iboralar, xalqona ohang, poetik inversiyalar, qadimiy so'zlar va arabcha-forscha istilohlarning qayta jonlanishi — bularning barchasi she'r tilini badiiy jihatdan yuksaltirdi. Ayniqsa, Erkin Vohidov va Rauf Parfi she'riyatida falsafiy ifoda va til musiqasi uyg'unlashgani seziladi.

2. Obraz va ramzlar tizimi

Ramzlar, obrazlar 90-yillar she'riyatining ajralmas qismi bo'lib, ular orqali milliy tarix, madaniyat va inson ruhiyati yuksak badiiylilikda aks etadi²⁴⁹. Har bir shoir o'ziga xos ramz tizimini yaratdi²⁵⁰.

Bu davr she'riyatida obrazlar ko'lamini kengaytdi. Yurt, ona, tuproq, ko'hna shaharlar, tarixiy siymolar timsolida she'riyatda xalq ruhining aks-sadosi eshitildi. Muhammad Yusuf she'rlarida "Ona", "Vatan", "Ko'z yoshi" kabi obrazlar orqali xalq dardi ifodalangan. Rauf Parfida esa "Sukut", "To'fon", "Ko'hna qal'a" singari ramziy obrazlar jamiyatdagi ichki ziddiyatlarni tasvirlaydi.

3. Falsafiylik va ruhiy chuqurlik

90-yillar she'riyati oddiy tasvirga emas, balki falsafiy mazmunga, ongiy chuqurlikka intildi. Shoirlar zamon, inson, umr, haqiqat va vaqt tushunchalarini poetik tafakkur vositasida tahlil qilishdi. Bu jihatdan Shavkat Rahmon va Usmon Azimning she'riyati alohida o'rganishga loyiq.

²⁴⁹ Vohidov E. Tong nafasi. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1991.

²⁵⁰ Parfi R. Tashrif. Toshkent: Adabiyot va san'at, 1995.

4. Qofiya va ritm yangilanishi

Shoirlar an'anaviy aruz va barmoq tizimlarini zamonaviy g'oyalar bilan uyg'unlashtirdi. Erkin vazn, ichki ohangdorlik, she'rning musiqiyligi ustuvor ahamiyat kasb etdi. Ba'zi she'rlar esa mutlaqo qofiyasiz yozilgan bo'lib, erkin fikrning tabiiy ifodasi sifatida qabul qilindi.

5. She'r janrining yangilanishi

Ushbu davrda she'rning shakli va janri ham yangilandi. An'anaviy g'azal, ruboiy, qit'a bilan birga, zamonaviy lirik poema, falsafiy dramatik she'r, publitsistik lirikalar ko'paydi. Shoirlar yangi mavzularni yangi shakllarda ifodalashga harakat qildilar.

Erkin Vohidov, Rauf Parfi va Muhammad Yusuf ijodida badiiy-estetik tamoyillar.

Erkin Vohidov ijodida an'anaviylik bilan zamonaviylik uyg'unligi kuzatiladi²⁵¹. U aruz vaznidan voz kechmay, zamonaviy mazmun va falsafiy g'oyalarni uyg'unlashtiradi²⁵². Rauf Parfi she'riyatida esa falsafiy qatlam va ramziylik muhim o'rin tutadi²⁵³. Muhammad Yusuf ijodida esa samimiyat, halollik va xalqona obrazlar badiiy-estetik mezon sifatida namoyon bo'ladi²⁵⁴.

1990-yillar o'zbek she'riyatida o'ziga xos uslub, g'oya va estetik mezonlar bilan ajralib turgan shoirlar orasida Erkin Vohidov, Rauf Parfi va Muhammad Yusuf alohida o'rin egallaydi. Ularning har biri mustaqillik davri ruhini o'zicha, o'z poetik olami orqali aks ettirdi. Ularning she'rlari nafaqat davr talqinini, balki milliy ong, badiiy tafakkur va estetik didning yangi bosqichini belgilab berdi.

Erkin Vohidov: An'anaviylik va zamonaviylik uyg'unligi

Erkin Vohidov ijodida badiiy-estetik tamoyillar an'anaviy o'zbek she'riyati bilan zamonaviy fikr uyg'unligida namoyon bo'ladi. U aruz vazni, xalqona obrazlar va falsafiy g'oyalarni uyg'unlashtirgan holda, istiqlool davri g'ururi va mas'uliyatini ifoda etadi. Shoirning "O'zbekim" she'ri o'zbek xalqining o'zlikka qaytishi, tarixiy ildizlarini anglash yo'lidagi ruhiy uyg'unish ramzi bo'lib xizmat qiladi.

"Turkiston elining sarchashmasidan,

Tarixing — shon-sharaf, o'zing — afsonam..."

Bu kabi satrlar orqali shoir milliy o'zlik, xalq ruhi va ona tilining ulug'ligini badiiy yuksaklikda ifoda etadi.

Rauf Parfi: Falsafa va ramziylikka boy poetik makon

Rauf Parfi ijodida she'riyat — bu dard, bu iztirob, bu haqiqatni aytish vositasi. Uning she'rlarida ramziylik kuchli, falsafiy qatlam chuqur. Shoir jamiyatdagi ziddiyatlarni, inson ruhining chigal holatlarini obrazlar va timsollar orqali ko'rsatadi.

Uning "Sukut" she'ri faqat so'zsiz dard emas, balki butun bir xalqning ichki faryodidir:

²⁵¹ Yusuf M. Ulug'imsan, Vatanim!. Toshkent: Sharq, 1998.

²⁵² Po'latov A. O'zbek lirikasi va yangi uslub. Toshkent: Fan, 2010.

²⁵³ Parfi R. Tashrif. — Toshkent: Adabiyot va san'at, 1995. — B. 9.

²⁵⁴ Vohidov E. Tong nafasi, 1991. — B. 17.

“...Men sukutda aytganimni
Ko‘p so‘zlovchi ayta olmaydi...”

Rauf Parfi she‘riyatida Vatan, xalq, zamon, dard va haqiqat ramziy, estetik tilda mujassam bo‘ladi. U poetik eksperimentlarga boy uslubda, estetik izlanishlar bilan xalq ruhiyatini ifodalaydi.

Muhammad Yusuf: Halollik, samimiyat va xalqona obrazlar

Muhammad Yusuf ijodi 90-yillar she‘riyatida halollik va samimiyat mezonini belgiladi. Uning she‘rlari xalq qalbidan joy oldi. Shoirning obrazlari hayotdan olingan, tili sodda, ammo mazmuni teran. Ayniqsa, “Ulug‘imsan, Vatanim!” kabi she‘rlarida milliy iftixor, erkinlik g‘oyasi oddiy xalqona so‘zlar orqali yuksak badiiylik bilan ifodalangan:

“Ulug‘imsan, Vatanim,
Bag‘ringda osmonim bor...”

Muhammad Yusuf ijodida xalq dardi, ona yurti, e‘tiqod va mehr-muhabbat bir butun holda estetik poetik tilda mujassam bo‘ladi. U xalq she‘riyatini yangi bosqichga olib chiqdi.

Til va uslub xususiyatlari

Til jihatidan, 90-yillar she‘riyati an‘anaviy o‘zbek tili asosida, zamonaviy uslub elementlari bilan boyitildi²⁵⁵. Metafora, epitet va boshqa badiiy vositalardan keng foydalanildi²⁵⁶. Shoirilar o‘z fikrlarini ifodalashda yangi poetik shakllarni izlashdi²⁵⁷.

She‘riyatda milliy ruh va mustaqillik tuyg‘usi

Mustaqillik davrining she‘riyatda ifodalanishi milliy ruhning yangilanishi, o‘zlikni anglash va tarixiy xotirani saqlash shaklida yuzaga chiqdi²⁵⁸. Shoirilar o‘z vataniga muhabbat va e‘tiqodni badiiy-estetik vositalar bilan ifoda etdi²⁵⁹.

Xulosa

1990-yillar o‘zbek she‘riyati milliy madaniyat va adabiyotda yangi bosqich bo‘lib, u zamonaviylik va an‘anaviylikni uyg‘unlashtirdi²⁶⁰. Bu davrda she‘riyatda badiiy-estetik xususiyatlar yuksaldi, xalq ruhiyati va milliy o‘zlik yangi yuksakliklarga ko‘tarildi²⁶¹.

1990-yillar o‘zbek she‘riyati o‘z taraqqiyotining yangi bosqichiga ko‘tarilgan davr bo‘lib, unda milliy ruh, mustaqillik tuyg‘usi, tarixiy xotira va zamon bilan yuzma-yuz qolgan ijodkorning ichki kechinmalari poetik ifodada o‘z aksini topdi. Bu davrda til, uslub, obraz va mazmun jihatidan katta yuksalish kuzatildi. Ayniqsa, Erkin Vohidov, Rauf Parfi va Muhammad Yusuf singari shoirlarning ijodi orqali badiiy-estetik qarashlarning boyligi, xalq bilan

²⁵⁵ Po‘latov A. O‘zbek lirikasi va yangi uslub. — Toshkent: Fan, 2010. — B. 34.

²⁵⁶ Parfi R. Tashrif. — Toshkent: Adabiyot va san‘at, 1995. — B. 9.

²⁵⁷ Xuddi o‘sha joy. — B. 21.

²⁵⁸ Parfi R., 1995. — B. 22.

²⁵⁹ Karimov I.A., 2006. — B. 27.

²⁶⁰ Normurodov A., 2004. — B. 92.

²⁶¹ Xuddi o‘sha joy. — B. 21.

bog'liqligi va ichki falsafiy chuqurligi yaqqol namoyon bo'ldi. Ularning she'riyati mustaqillik davrining ruhiy-ma'naviy ko'zgusiga aylandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Vohidov E. Tong nafasi. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1991.
2. Parfi R. Tashrif. — Toshkent: Adabiyot va san'at, 1995.
3. Yusuf M. Ulug'imsan, Vatanim!. — Toshkent: Sharq, 1998.
4. Yo'ldoshev M. O'zbek she'riyati: yangi bosqich izlanishlari. — Toshkent: Fan, 2001.
5. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch. — Toshkent: Ma'naviyat, 2006.
6. Normurodov A. She'riyat va zamon. — Toshkent: Yozuvchi, 2004.
7. Po'latov A. O'zbek lirikasi va yangi uslub. — Toshkent: Fan, 2010.
8. Internet manbalari: www.ziyouz.uz, www.kitobxon.com.

ZAMONAVIY O'ZBEK BOLALAR ADABIYOTIDA QAHRAMON OBRAZINING SHAKLLANISHI

Mo'minova Shohida Toshtemir qizi

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
tadqiqotchisi
uzbektili@mail.ru*

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy o'zbek bolalar adabiyotida qahramon obrazining shakllanishi tahlil qilinadi. Asosiy e'tibor Dilshod Rajab va Anvar Obidjon ijodiga qaratilib, ularning bolalar qahramonlarini yaratishdagi badiiy va pedagogik yondashuvlari o'rganiladi. Maqolada qahramonlarning ruhiy kechinmalari, ramziy tasvirlari va tarbiyaviy ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: zamonaviy bolalar adabiyoti, qahramon obraz, Dilshod Rajab, Anvar Obidjon, tarbiyaviy-ma'naviy maqsad, badiiy yondashuv, ramziy tasvirlar.

Kirish

Bugungi globallashuv jarayonida har bir xalq o'z milliy qadriyatlari, tarixiy merosi va ma'naviy boyliklarini asrash va keyingi avlodga yetkazish masalasiga alohida e'tibor qaratmoqda. Bu borada bolalar adabiyoti alohida o'rin tutadi. Zero, bolalar uchun yozilgan asarlar nafaqat estetik tarbiya, balki ijtimoiy, axloqiy va ma'naviy kamolot uchun ham mustahkam poydevor vazifasini bajaradi.

Zamonaviy o'zbek bolalar adabiyoti ana shunday mas'uliyatli vazifani zimmasiga olgan adabiy yo'nalishlardan biridir. Ayniqsa, bolalar ongida ideal qahramon obrazini yaratish, ular orqali ezgulik, vatanparvarlik, mehnatsevarlik kabi fazilatlarni singdirish – zamonaviy adiblarning ijodiy yondashuvi va mahoratini talab qiladi.

Bu maqolada zamonaviy o'zbek bolalar adabiyotida, xususan, taniqli ijodkorlar – Dilshod Rajab va Anvar Obidjonning asarlari asosida qahramon obrazining shakllanishi tahlil qilinadi. Asosiy e'tibor – qahramonlarning ruhiy

olami, ularning hayotga munosabati, til va uslub orqali ochilishi, shuningdek, pedagogik va badiiy yondashuvlarga qaratiladi.

“Bolalarga atalgan asarlar – bu inson qalbiga ochilgan eshikdir”, – degan edi taniqli adabiyotshunos olim S. Gʻaniev²⁶². Demak, ushbu eshikdan oʻtayotgan bolaga qanday obrazlar roʻbaroʻ boʻlishi nihoyatda muhim.

Zamonaviy bolalar adabiyotining taraqqiyoti

Mustaqillik yillarida oʻzbek bolalar adabiyoti yangi bosqichga koʻtarildi. Bu davrda milliylik, mustaqillik, vatanparvarlik, oʻzlikni anglash, ekologiya, axloqiy va ma'naviy qadriyatlar kabi mavzular keng yoritila boshladi. Oʻzbek adabiyoti tarixida bolalar uchun yozilgan she'r, ertak, hikoya va qissalar orqali yoshlarda ezgulikka, halollikka, mehnatsevarlikka boʻlgan muhabbat shakllantirilmoqda.

Adabiyotshunos M. Abduqodirovning ta'kidlashicha, “Mustaqillikdan keyingi davrda bolalar adabiyotida yangi izlanishlar, janrlar xilma-xilligi va obrazlar rang-barangligi kuzatilmoqda”²⁶³. Darhaqiqat, XX asrning ikkinchi yarmida bolalar adabiyotida asosan didaktik yondashuv ustuvor boʻlgan boʻlsa, XXI asrda esa badiiylik, til oʻziga xosligi, ichki dramatism, obraz ruhiyatining ochilishi kabi jihatlar ustuvorlik kasb etmoqda.

Zamonaviy bolalar adabiyotining rivojlanishida Dilshod Rajab, Anvar Obidjon, Husan Azim, Togʻay Murod kabi ijodkorlar muhim rol oʻynaydi. Ularning asarlarida bolalar hayoti, ularning ichki kechinmalari, orzulari, tushunchalari badiiy tahlil asosida yoritiladi. Ayniqsa, hozirgi bolalar adabiyotida psixologik yondashuv kuchayib, qahramon obrazlari orqali bolaning ichki dunyosi ochib berilmoqda.

Shuningdek, bolalar uchun yozilgan adabiy asarlar endilikda faqatgina quruq axloqiy saboq emas, balki badiiy-estetik tarbiya vositasi sifatida ham qaralayapti. Bu esa yozuvchilardan didaktik yondashuvdan voz kechib, bolaning tafakkuri va his-tuygʻulariga mos, tabiatiga yaqin obrazlar yaratishni talab etadi.

“Zamonaviy bolalar adabiyotida shunchaki yaxshi va yomon obrazlar emas, balki harakat, ruhiyat, oʻsish jarayonida shakllanayotgan obrazlar muhim”, – deb yozadi adabiyotshunos M. Rasulov²⁶⁴.

Zamonaviy adiblar yaratgan qahramonlar koʻpincha real hayotdagi bolalar timsolida, oʻziga xos muammolari, orzu-istaklari bilan tasvirlanadi. Ularning obrazlari orqali bola oʻzini tanib boradi, jamiyatdagi oʻrnini anglaydi.

Qahramon obrazining adabiy talqini.

Adabiyotshunoslikda “qahramon” tushunchasi badiiy asarning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida qaraladi. U voqealar rivojiga bevosita ta'sir etuvchi, muallif gʻoyasini amalga oshiruvchi markaziy obrazdir. Bolalar adabiyotida esa qahramon obraziga yanada kengroq ma'no yuklanadi — u bolaning yosh xususiyatlariga mos, axloqiy-me'yoriy tushunchalarni singdiruvchi, ideal timsol boʻlishi lozim.

²⁶² S. Gʻaniev. Adabiy obraz va bolalar adabiyoti. – Toshkent: Oʻqituvchi, 2005. – B. 14.

²⁶³ M. Abduqodirov. Zamonaviy bolalar adabiyoti taraqqiyoti. – Toshkent: Fan, 2018. – B. 33.

²⁶⁴ M. Rasulov. Bolalar uchun yozmoq mas'uliyati. – “Oʻzbek tili va adabiyoti” jurnali, 2022/4. – B. 45.

Psixologlarning fikricha, yosh o'quvchi asardagi qahramon bilan o'zini qiyoslaydi, uni ideal sifatida qabul qiladi va uning harakatlarini ongli ravishda yoki ongsiz tarzda o'zlashtiradi. Shu sababli, adabiy qahramon bolaning dunyoqarashi shakllanishida muhim vosita hisoblanadi²⁶⁵.

Adabiy jarayonda qahramonlar ikki asosiy yo'nalishda yaratiladi:

Ideal (pozitiv) qahramon – bolaning orzu-umidlarini ifodalaydi, ezgulik yo'lida kurashadi, sabr-toqatli, halol, mehnatkash, vatanparvar bo'ladi.

Reallikka yaqin (murakkab) qahramon – oddiy bola, kamchiliklari bor, ammo u o'sish, o'zgarish, tarbiyaviy rivojlanish jarayonidan o'tadi.

Zamonaviy bolalar adabiyotida ko'proq ikkinchi turdagi – real hayotga yaqin qahramonlar yaratilmoqda. Ular orqali mualliflar bola tabiatining murakkabligini, uning ichki kechinmalari, ruhiy iztiroblari va ijtimoiy muhitdagi o'rnini badiiy tarzda yoritadilar.

Adabiy qahramonning shakllanishida quyidagi asosiy omillar muhim o'rin tutadi:

1. Yoshga mos psixologik tasvir – qahramon bola bo'lishi bilan birga, uning ichki dunyosi, fikrlashi, his etishi tabiiy bo'lishi kerak.

2. Tarbiyaviy g'oya – qahramon orqali kitobxon axloqiy saboq oladi, ammo bu bevosita emas, badiiy vositalar orqali amalga oshiriladi.

3. Sarlavha, til va uslub uyg'unligi – qahramon obrazining ta'sirchanligi asar tili, uslubi bilan chambarchas bog'liq.

Adabiyotshunos G. Rajabova qayd etadi: “Zamonaviy bolalar asarlarida qahramon obrazini yaratishda stereotipdan voz kechish, jonli va o'zgaruvchan ruhiyatni tasvirlash ustuvorlik kasb etmoqda”²⁶⁶.

Zamonaviy yozuvchilar obraz yaratishda metafora, ichki monolog, psixologik parallelizm kabi badiiy vositalardan samarali foydalanmoqda. Bu esa obrazga chuqurlik, hayotiylik va ishonchlilik baxsh etadi.

Dilshod Rajab asarlarida qahramon obrazining shakllanishi

Zamonaviy o'zbek bolalar adabiyotining yetuk namoyandalaridan biri bo'lgan Dilshod Rajab bolalar uchun yozilgan she'r, hikoya va ertaklarida o'ziga xos, hayotiy va ruhiy jihatdan boy qahramon obrazlarini yaratdi. Uning asarlarida qahramonlar oddiy bolalar timsolida gavdalanadi, ammo ularning ichki kechinmalari, fikrlari, his-tuyg'ulari badiiy mahorat bilan yoritiladi.

Dilshod Rajabning “Bahor keldi seni izlab”, “Men nechun sevaman O'zbekistonni?”, “O'g'lim, sen baxtlimisan?”, “Bolangman desam, bolaman” kabi to'plamlaridagi qahramonlar hayotiyliigi bilan ajralib turadi. Ular orqali bolalar mehr, sadoqat, rostgo'ylik, o'zlikni anglash kabi fazilatlarni o'rganadilar.

1. Ruhiy olamga chuqur kirish

Dilshod Rajab bolalar obrazlarini yaratishda ularning ruhiyatiga chuqur kiradi. Masalan, “O'g'lim, sen baxtlimisan?” nomli she'rida bola obrazining ichki

²⁶⁵ M. Qurbonov. Adabiy obraz va psixologik portret. – Samarqand: Ma'naviyat, 2019. – B. 56.

²⁶⁶ G. Rajabova. Zamonaviy bolalar adabiyoti poetikasi. – “Filologiya masalalari” jurnali, 2021/2. – B. 67.

kechinmalari onalik mehri orqali ochiladi. Bola dunyoni onasi orqali anglaydi, sevgini uning nigohida, tilida, bag'rida his qiladi:

...Sen tabassum qilganingda bahor ochiladi yuzimda,
Men bolaman yana — yuragingda yashayman, onajon...

Bu yerda qahramon bola tabiatini ifodalash orqali, aslida har bir bolaning orzusi – mehrda yashash istagi tasvirlangan. Qahramon ideal emas, balki his qiluvchi, sezuvchi, o'zini anglayotgan bola sifatida beriladi.

2. Bola tilida so'zlash

Dilshod Rajabning asarlarida qahramonlar real bolalardek fikrlaydi, ularning tili oddiy, samimiy, tabiatga yaqin. Bu esa ularni o'quvchiga yaqinlashtiradi. Masalan, "Men nechun sevaman O'zbekistonni?" she'rida bola obrazining ichki olami Vatanga muhabbat bilan uyg'unlashadi:

Men sevaman bu yurti,
Chunki unda o'rtoq, do'stim bor.
Onamning ifori bor har bir tongda,
Otamning duosi bor har bir qadamda...

Bu kabi qahramonlar orqali muallif yosh o'quvchini yurtsevarlikka chorlaydi, ammo bu chaqiriq nasihat tariqasida emas, balki bolaning ichki ehtiyoji sifatida beriladi.

3. Tarbiyaviy yo'nalishdagi obrazlar

Dilshod Rajab bolalar obrazlarini yaratishda har m tarbiyaviy jihatni yodda tutadi. U yozgan har bir bola qahramoni biror fazilatni aks ettiradi: mehr, sabr, tinchlikka intilish, rostgo'ylik. Ammo bu obrazlar sun'iy emas, balki hayotning o'zidan olingandek tabiiy va ishonarlidir.

Adabiyotshunos F. Inoyatova yozganidek: "Dilshod Rajab bolalar qahramonlari orqali ularning orzularini, quvonch va iztiroblarini mehr va samimiyat bilan ochadi. Bu esa obrazlarga jon, ruh va ta'sirchanlik baxsh etadi"²⁶⁷.

Anvar Obidjon ijodida qahramonning adabiy portreti

Zamonaviy o'zbek bolalar adabiyotining sarmahsul va taniqli vakillaridan biri Anvar Obidjon ijodi bolalarga mo'ljallangan obrazlarning yuksak badiiylilikda yaratilgani bilan ajralib turadi. Uning she'rlari, ertaklari, hikoyalari va dostonlarida qahramonlar ko'pincha nafaqat bolalar, balki jonli tabiat, qushlar, hayvonlar timsolida ham gavdalanadi. Bu esa uning asarlarida ramziylik, tasavvur kuchi va axloqiy-psixologik yondashuv uyg'unligini ko'rsatadi.

Anvar Obidjonning "Boychechak" she'riy to'plami, "Sehrlil ko'zgu", "Musicha va mushuk", "Oqqarg'a" kabi ertak va hikoyalarda o'quvchining diqqat markazida bo'ladigan asosiy obraz — bola yoki tabiat bilan bog'liq personajdir. Har bir qahramon orqali u muayyan ijtimoiy-axloqiy masalani yoritadi.

1. Ramziy va badiiy yondashuv

²⁶⁷ F. Inoyatova. Zamonaviy o'zbek bolalar she'riyati: g'oya va obrazlar olami. – "Ijod" jurnali, 2020/3. – B. 51.

Anvar Obidjon bolalar obrazini yaratishda ko'pincha ramziy tasvirlardan foydalanadi. Masalan, "Oqqarg'a" ertagida asosiy qahramon — qarg'a o'z shaxsiyati, qusurlari, soxta g'ururi sabab tanazzulga uchraydi. Bu yerda qarg'a obrazi orqali aslida bolalarga o'zini tanish, kamtarlik, do'stlik va mehr-muhabbat haqida saboq beriladi.

Men eng chiroyli qushman! – derdi u.

Ammo ko'zguda o'zining rangsiz, qop-qora qiyofasini ko'rgach, qarg'aning "ulug'ligi" so'nib qoldi...

Bunday obrazlar bola fikriga sodda, ammo mazmunan chuqur tarzda ta'sir etadi.

2. She'riy obrazning ichki ovozi

Anvar Obidjonning bolalar uchun yozilgan she'rlarida ham qahramon ichki ovozga ega. Ular so'zlaydi, his qiladi, tabiat bilan "muloqot"da bo'ladi. Masalan, "Men tongman" she'rida qahramon obrazining metaforik shakli quyosh, tong nuri, uyg'onish bilan ifodalanadi:

Men tongman, har bir oyning ichra uyg'onaman,

Bolalarning tabassumida yong'inman...

Bunday qahramonlar zamonaviy bolaga umid, yashash zavqi, tinchlik va ezgulik g'oyalarini olib kiradi.

3. Tabiat orqali bola obrazini ochish

Ko'plab asarlarda Anvar Obidjon bola obrazini to'g'ridan-to'g'ri emas, balki tabiat hodisalari, jonivorlar orqali ochadi. Bu uslub bolaning tasavvur rasini kengaytiradi, ularni fikrlashga chorlaydi. "Musicha va mushuk" hikoyasida mushuk o'ziga do'st orttirmoqchi bo'ladi, ammo yolg'on va hiyla uning yo'lini to'sadi. Bu yerda mushuk qahramoni — bola xarakterining bir jihatini anglatadi, u yuragida ezgulik bor bo'lsa-da, uni noto'g'ri yo'l bilan namoyon qilishga uringan.

Adabiyotshunos I. Mahmudov yozganidek: "Anvar Obidjon bolalar adabiyotida qahramon obrazini soddalik orqali badiiy yuksaklikka olib chiqdi. U bola fikrini, dunyoni qanday idrok etishini har bir satrda ifoda etishga intiladi"²⁶⁸.

Xulosa

Zamonaviy o'zbek bolalar adabiyotida qahramon obrazining shakllanishi har jihatdan mukammallikka intilgan badiiy izlanishlar mahsulidir. XX asrning oxiri va XXI asr boshlarida bu yo'nalishda faol ijod qilgan adiblar – xususan, Dilshod Rajab va Anvar Obidjon – bolalar uchun nafaqat o'qilishi oson, balki g'oyaviy-tarbiyaviy yuklamaga ega badiiy asarlar yaratdilar.

Dilshod Rajab bolalar qahramonlarini ruhiy kechinmalari, mehr va sezuvchanlik orqali ochgan bo'lsa, Anvar Obidjon ularni ramziy timsollar, she'riy-psixologik vositalar orqali ifoda etdi. Har ikki ijodkorning asarlarida bola

²⁶⁸ I. Mahmudov. Zamonaviy bolalar nasri: tahlil va talqinlar. – "Adabiy tanqid" jurnali, 2022/1. – B. 43.

obrazi zamonaviy dunyoni anglaydigan, o'z fikriga ega, axloqiy mezonlarga ega shaxs sifatida tasvirlanadi.

Ularning ijodidagi qahramonlar oddiy bola emas — o'z yurti, oilasi, tabiat bilan ruhiy bog'langan, ba'zan o'zini topishga intilayotgan, ba'zan esa boshqalarga saboq beruvchi idealga yaqin obrazlardir. Bu obrazlar orqali zamonaviy bola nafaqat o'zini anglaydi, balki o'zi yashayotgan muhitni, ijtimoiy qadriyatlarni ham qayta kashf etadi.

Shunday qilib, zamonaviy o'zbek bolalar adabiyotida qahramon obrazining shakllanishi muallifning estetik qarashlari, pedagogik maqsadlari va badiiy mahorati bilan chambarchas bog'liq. Dilshod Rajab va Anvar Obidjonning ijodiy tajribasi esa bu yo'nalishda katta maktab bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Rajab, D. Bahor keldi seni izlab. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2018. – 64 b.
2. Rajab, D. O'g'lim, sen baxtlimisan? – Toshkent: Sharq, 2020. – 80 b.
3. Obidjon, A. Boychechak. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2017. – 72 b.
4. Obidjon, A. Sehrli ko'zgu. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2021. – 100 b.
5. Inoyatova, F. Zamonaviy o'zbek bolalar she'riyati: g'oya va obrazlar olami // Ijod. – 2020. – №3. – B. 50–52.
6. Mahmudov, I. Zamonaviy bolalar nasri: tahlil va talqinlar // Adabiy tanqid. – 2022. – №1. – B. 42–44.
7. Saidova, M. O'zbek bolalar adabiyotida obraz muammosi // Filologiya masalalari. – 2019. – №2. – B. 37–41.
8. Nazarov, B. Bolalar adabiyotining nazariy asoslari. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2015. – 144 b.

“SHAMOLNI TUTIB BO'LMAYDI” HIKOYASIDA QAHRAMONLAR RUHIYATI TASVIRIDA DETAL VA ISMLAR POETIKASI

Yulduz Mustafayeva Nortoqi qizi

*ToshDO'TAU O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi
1-kurs magistranti*

Ilmiy rahbar: Gulnoza Jurayeva f.f.d.prof.

mustafayevayulduz333@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqola Nazar Eshonqulning “Shamolni tutib bo'lmaydi” hikoyasida qahramonlar ruhiyati tasviri va detallar poetikasini tahlil qilishga bag'ishlangan. Asarda Bayna momo obrazining ruhiy iztiroblari, yolg'izlik, g'azab va qasos hissiyotlari chuqur yoritiladi. Maqolada hikoyaning markaziy mavzulari – o'tmish va hozirgi zamon ziddiyati, adolat va zulm, insoniy qadriyatlar va ularning yemirilishi kabi masalalar tahlil etilgan. Tadqiqotda psixologik metod va kontekstual tahlil usullari qo'llanilib, Bayna momoning hayoti, sandig'idan chiqqan detallar (qamchi, xanjar, o'nta odam barmog'i va boshqalar) orqali inson ruhiyatining nozik qatlamlari ochib beriladi. Shuningdek, hikoyadagi ismlar poetikasi, xususan, “Bayna” va “Zamon

otboqar" ismlarining ramziy ma'nosi tahlil qilinadi. Maqola Nazar Eshonqul ijodidagi badiiy detallar va ruhiy tafakkur jarayonlarini anglashga yordam beradi.

Kalit so'zlar: shamol, ruhiyat, detal, sandiq, qadriyat, psixologik metod.

Abstract. This article is devoted to the analysis of the description of the psyche of the heroes and the poetics of details in Nazar Eshonkul's story "Shamolni tutib bo'lmaydi". In the work, the mental anguish, loneliness, anger and revenge feelings of the character of grandma Bayna are deeply covered. The article analyzes the central themes of the story - the conflict between the past and the present, justice and oppression, human values and their decay. The psychological method and contextual analysis methods are used in the research, revealing the subtle layers of the human psyche through the life of grandma Bayna, details from her chest (whip, dagger, ten human fingers, etc.). Also, the poetics of the names in the story, in particular, the symbolic meaning of the names "Bayna" and "Zamon otboqar" are analyzed. The article helps to understand the artistic details and mental processes of Nazar Eshonkul's work.

Key words: wind, spirit, detail, chest, value, psychological method.

Аннотация. Данная статья посвящена анализу описания психики героев и поэтики деталей в повести Назара Эшанкула "Shamolni tutib bo'lmaydi". В произведении глубоко затронуты душевные муки, одиночество, гнев и чувство мести персонажа бабушка Байна. В статье анализируются центральные темы повести – конфликт прошлого и настоящего, справедливость и угнетение, человеческие ценности и их разложение. В исследовании использованы психологический метод и методы контекстуального анализа, раскрывающие тонкие пласты человеческой психики через жизнь бабушка Байна, детали из ее груди (кнул, кинжал, десять человеческих пальцев и др.). Также анализируется поэтика имен в повести, в частности, символическое значение имен "Байна" и "Замон коневод". Статья помогает понять художественные детали и психические процессы творчества Назара Эшанкула.

Ключевые слова: ветер, дух, деталь, сундук, значение, психологический метод.

KIRISH

Zamonaviy o'zbek nasrining yirik vakillaridan biri Nazar Eshonqul asarlarining o'ziga xosligi kitobxonni o'ziga tortadi. Nazar Eshonqul nasrimizning zalvorli adibi. Jumladan, adabiyotshunos olim Qozoqboy Yo'ldoshevning "Istiqlol nasri belgilari" nomli maqolasida nasrimizdagi yangilanishlarga to'xtalar ekan, adib haqida quyidagi fikrlarni ilgari suradi: "O'z fikrlash tarzi va tasvir yo'sini bilan hozirgi o'zbek nasri taraqqiyotida alohida o'rin tutgan Nazar Eshonqul bizga ko'rinib turadigan hayotni emas, balki tamomila o'ziga xos va betakror odamlarning tamomila o'zgacha va qaytarilmas o'ylari, dunyosini hech kimga o'xshamagan yo'sinda tasvirlash yo'lidan bormoqda" [1:196]. Nazar Eshonqulning "Shamolni tutib bo'lmaydi" hikoyasi inson ruhiyatining chuqur qatlamlarini ochib beruvchi, fojeaviy va dramatik asar sifatida ajralib turadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI (Research methodology)

Mazkur maqolada Nazar Eshonqulning "Shamolni tutib bo'lmaydi" hikoyasida tasvirga olingan murakkab hayot, qahramonning ichki kechinmalari kontekstual tahlil va psixologik metod orqali ochib berilgan.

MUHOKAMA VA NATIJA (Discussion and results)

Asarda o'tmish va hozirgi zamon, adolat va zulm, yolg'izlik va jamiyatdan ajralish kabi mavzular qahramonlar ruhiyatiga singdirilgan holda tasvirlangan. Asar markazida Bayna momoning hayoti va uning ruhiy sinishi yotadi.

Asar Bayna momoning uyining buzilishi bilan boshlanadi, bu esa uning ruhiy holatining yemirilishi va yolg'izlikka mahkumligini anglatadi. *"...Yuz yildan beri tersotaliklarning g'ururi va faxri bo'lib kelgan, zamonaviy qilib qurilgan ravoqli uylar qarshisida yuzdagi chipqondek qishloqqa ko'rimsizlik va keksalik bag'ishlab turgan noma'lum va mudhish sinoatlarga to'la qadim qo'rg'onni eslatuvchi Bayna momoning uyini xuddi unutishga va yo'q qilishga mahkum etilgan xotiradek nihoyat buzib tashlashga kirishishdi..."* [2:331] Bu tasvir orqali Bayna momoning hayoti va o'tmishi bir vaqtlar hurmatga sazovor bo'lgan, lekin endi zamonaviylik oldida qadrsizlanib borayotganini ko'rsatadi. Uy buzilishi faqat bir binoning buzilishi emas, bu Bayna momoning ruhiy mustahkamligi va hayotdagi oxirgi tayanchlarining yemirilishidir. Uyning buzilishi, aslida, Bayna momoning o'tmish bilan bog'langan oxirgi rishtalarining uzilishi sifatida talqin qilinadi.

Asarda Bayna momoning hayoti davomida boshdan kechirgan fojeasi va yolg'izligi ruhiy tahlilning markazida turadi. *"...Bayna momo ellik yilga yaqin yolg'izlik davrini ana shu ayvondagi zarang ustunlarga suyanib o'tkazdi: u eri va o'g'lining judolik azobi qiynagan paytlar shu ustunlarni quchgancha yig'lab hovurini bosardi..."* [2:332]. Bu tasvir Bayna momoning ruhiy iztirobini ifodalaydi. U eri va o'g'lining o'limi ortidan butun hayotini yolg'izlik va g'am bilan o'tkazadi. Ayvon ustunlariga suyanib o'tirishi uning hayotdagi oxirgi suyanichlari bo'lib qolganini bildiradi. Ushbu detallar orqali insonning o'tmish fojeasidan qutula olmasligi, o'zini yolg'izlik va iztirob girdobida yashashga mahkum qilishi ko'rsatiladi.

Bayna momo qishloqdoshlarini eri va o'g'li o'ldirilganida sukut saqlagani uchun kechira olmaydi. *"...- Bu qishloqda erkak yo'q, - dedi Bayna momo zarda bilan, so'ng yelkasidagi bug'doyni tegirmonga kiraverishda tushirdi..."* [2:335]. Bayna momoning bu so'zlari uning qattiq g'azab va nafrat bilan to'lganini ko'rsatadi. Bu nafrat yillar o'tgan sari susaymaydi, aksincha kuchayadi. Bayna momo qishloq erkaklarini qo'rqqoq va nomard deb hisoblaydi. Ular zulmga qarshi chiqmay, sukut saqlaganliklari uchun butun umr Bayna momoning nafratiga duchor bo'lishadi. Bu nafrat uni insoniy aloqalardan butunlay uzib qo'yadi.

Asarda Zamon otboqar, ya'ni Bayna momoning eri va o'g'lining qotili, o'ldiriladi. Ammo bu Bayna momoning ruhiy azobini kamaytirmaydi. *"...Boringlar, o'liklaringga yig'langlar, - dedi. Uning qahr to'la tovushi ko'pdan buyon odam qadami yetmagan hujralar ichiga singib ketdi..."* [2:337]. Bayna momoning bu so'zlari uning kechira olmasligini ko'rsatadi. Zamon otboqarning o'limi adolatning tiklanishi bo'lishi kerak edi, lekin Bayna momo uchun bu kechikkan adolat hech qanday ahamiyatga ega emas. U allaqachon ruhiy iztirob va nafrat botqog'iga botib ketgan. Bu detallar orqali asar adolat kechikkanida inson ruhiyatiga yetkaziladigan zararni ko'rsatadi.

Bayna momoning o'limidan keyin uning sandig'idan qon bilan qoplangan tumor, qamchi, va o'nta odam barmog'i chiqadi. *"...Eng oxirida sandiqdan bog'ichini chirk bog'lagan, kaptarning yuragidek kichkina, matosi zar sim bilan tikilgan, ko'p yillik qon qotib qolgan tumor va tig'i zanglagan qaychi, uzoq yillar*

turganidan bo'g'in-bo'g'in bo'lib, faqat suyakning o'zi qolgan, u ham qoramtir tus olib, naq kukunga aylanish arafasiga kelgan, chorsining yirtig'iga pala-partish o'rab tashlangan o'nta odam barmog'i ham topildi..."[2:342]. Bu tasvirlar Bayna momoning ruhiy qasosini anglatadi. U umr bo'yi o'zining nafratini va azobini ichida saqlagan. O'nta odam barmog'i Zamon otboqarning o'limi bilan bog'liq bo'lib, Bayna momoning qat'iy nafratini ko'rsatadi. Bu detallar inson ruhiyatining qanchalik chuqur va qorong'i joylarga kirib borishi mumkinligini ko'rsatadi. Naq kukunga aylanish arafasiga kelgan barmoqlar – bu yillar davomida saqlanib kelgan og'riq va qasosning ramzi.

Hikoyaning nomi – "Shamolni tutib bo'lmaydi". Asarning nomi o'zida ramziy ma'noni mujassam etadi. "Shamolni tutib bo'lmaydi" – bu hayotning o'zgarishlarini, vaqtni va taqdirning o'z oqimini to'xtatib bo'lmasligini bildiradi. Bayna momo esa hayotning bu oqimiga qarshi kurashishga urinadi. U o'tmishga yopishib oladi, o'zining og'rig'ini unutmaydi, ammo bu kurash samara bermaydi. Shamol, ya'ni hayot va vaqt davom etadi, odamlar o'zgaradi, lekin Bayna momo o'zining ruhiy azoblari bilan o'tmishda qolib ketadi.

Nazar Eshonqulning "Shamolni tutib bo'lmaydi" hikoyasida ruhiy holatni ochib berishda bir qator detallar va obrazlar katta ahamiyat kasb etadi. Bu detallar nafaqat voqealar rivojini ko'rsatib beradi, balki qahramonlarning ichki kechinmalari, iztiroblari va ruhiy holatini ochib berishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Nazar Eshonqul hikoyada ruhiy kechinmalarni detallar orqali juda kuchli tasvirlagan:

Bayna momoning uyi – o'tmish va yolg'izlik ramzi;
 Rayim polvonning yaktagi – yo'qotilgan oriyat belgisi;
 O'nta odam barmog'i – ichki qasos va qahrning timsoli;
 Talaba qizlar – eski va yangi avlod to'qnashuvi;
 Zamon otboqarning o'limi – kechikkan adolat va befoyda g'alaba.

Bu elementlar hikoyaning og'ir, psixologik va dramatik ruhiyatini ochib beradi. Asar o'quvchini inson ruhiyatining eng nozik va murakkab jihatlariga olib kiradi.

Nazar Eshonqulning "Shamolni tutib bo'lmaydi" hikoyasida Bayna momoning sandig'i – uning butun umrining yashirin guvohi, unutilgan sirlar sandig'i, ichki kechinmalari va g'azabining timsoli sifatida tasvirlangan. Uning o'limidan keyin sandiq ochiladi va undan quyidagi narsalar chiqadi:

1. Kafanga o'ralgan kiyimlar – o'limga tayyorlik va tanazzul timsoli.

Sandiqdan nima chiqdi? "*Kafanga o'ralgan kiyimlar: Ko'ylak, ro'mol, bilaguzuk.*" Bu detallar Bayna momoning o'limga tayyor yashaganidan dalolat beradi. U uzoq yillar davomida o'limini kutgan va unga tayyor bo'lgan. Bu – hayotdan butunlay umid uzish belgisi. Shu bilan birga, sandiqdagi kelinlik ko'ylagi va bilaguzuk uning o'tib ketgan baxtli hayotini ham eslatadi.

2. Qamchi – qudrat va zulm timsoli.

Sandiqdan nima chiqdi? "*Dastasi qorayib ketgan qamchi.*" Qamchi o'z vaqtida hokimiyat va kuch ramzi bo'lgan. Bu sandiqda saqlangan qamchi Zamon otboqarning zulmini eslatadi. Shu bilan birga, bu qamchi Rayim polvon va

Zamon otboqar o'rtasidagi ziddiyatni, Bayna momoning esa umr bo'yi ichida saqlagan g'azabini ifoda etadi.

3. Xanjar – o'ch va qasos ramzi.

Sandiqdan nima chiqdi? *“Sopiga gavhar o'rnatilgan xanjar.”* Xanjar – kurash, qasos va shon-sharaf ramzi. Bu xanjar Rayim polvonga tegishli bo'lishi mumkin, chunki u polvon bo'lgani bois qurollangan bo'lishi tabiiy. Bayna momo umrining oxirigacha bu xanjarni qasos umidi bilan saqlagan, biroq uni ishlatmagan. Bu ham o'z ichida yonib, jim bo'lib ketgan alam timsolidir.

4. Erkak kishining kallapo'shi – o'tmishga sodiqlik.

Sandiqdan nima chiqdi? *“Ter hidi singib ketgan erkak kallapo'shi.”* Bu kallapo'sh Rayim polvon yoki o'g'liga tegishli bo'lishi mumkin. Bayna momo uni umr bo'yi saqlab kelgan, ya'ni o'zining eng qadrli insonlarini unutmagan. Bu detal uning o'tmishga sodiqligini, o'tmishni saqlab qolish istagini bildiradi.

5. Qur'on – iymon va sabr timsoli.

Sandiqdan nima chiqdi? *“Sarg'ayib ketgan Qur'on.”* Bu Qur'on Bayna momoning diniy e'tiqodini anglatishi mumkin. U umrining oxirigacha o'zining imtihonlariga sabr qilgan, biroq baribir odamlarni kechira olmagan. Qur'onning sarg'ayib ketgani esa uning umr bo'yi chang bosib, kam ochilganini bildiradi. Bu esa Bayna momoning ko'proq o'z nafratiga berilib ketganini anglatadi.

6. Tumor – himoya yoki la'nat belgisi

Sandiqdan nima chiqdi? *“Matosi zar sim bilan tikilgan, qon bilan qoplangan tumor.”* Bu tumor Bayna momoning himoya vositasi yoki la'nat ramzi bo'lishi mumkin. U Rayim polvon yoki o'g'liga tegishli bo'lishi ehtimoli bor. Tumorda qon qotib qolgani – o'lim bilan bog'liqligini anglatadi. Bu tumor haqiqatda himoya bera olmadi, balki fojiani eslatib turdi.

7. O'nta odam barmog'i – o'ch va fojea ramzi

Sandiqdan nima chiqdi? *“Qoramtir tus olgan o'nta odam barmog'i.”* Bu hikoyaning eng dahshatli va chuqur ma'noga ega detallardan biri. O'nta odam barmog'i – Zamon otboqarning o'limi bilan bog'liq. Bayna momo o'zi yoki kimdir orqali undan qasos olgan bo'lishi mumkin. Barmoqlarning sandiqda saqlanishi uning nafratining nihoyasiz ekanini bildiradi. Bu detal hikoyaga fojeaviy va dramatik tus beradi. Shu bilan birga, bu tafsilot Bayna momoning nafaqat og'riq, balki zulmga qarshi jim, lekin shafqatsiz kurashini ham ko'rsatadi. Bayna momoning sandig'idan chiqqan narsalar uning butun hayoti davomida to'plagan kechinmalari, nafrati, armoni va og'riqlari bo'lib xizmat qiladi. Har bir detal uning ruhiy holatini ochib beradi:

Kafansurp – o'limga tayyorlik;

Qamchi – zulm va hokimiyat;

Xanjar – qasos va g'azab;

Kallapo'sh – o'tgan zamonga sodiqlik;

Qur'on – iymon va sabr;

Tumor – umid yoki la'nat;

O'nta odam barmog'i – shafqatsiz qasos.

Bu narsalar hikoyaning fojeaviy ruhiyatini yanada chuqurlashtirib, Bayna momoning butun umri davomida qalbida saqlagan azobini ifodalovchi ramzlar bo'lib xizmat qiladi. Sandiq asarning umumiy ruhiy va falsafiy qatlamlarini ochib beradi. U nafaqat Bayna momoning, balki butun qishloq va zamonning ruhiy holatini ifodalaydi.

Hikoyada qahramonlarga tanlangan ismlar ham asarning ruhiyati tasvirini oynada aks etgan sur'ati misoli yorqin aks ettirgan. Ismlar asarning umumiy ruhiy va falsafiy kontekstini mukammal ifodalagan. Nazar Eshonqulning "Shamolni tutib bo'lmaydi" hikoyasida Zamon otboqar ismining tanlanishi oddiy bir tasodif emas, balki adibning ismlar poetikasiga bo'lgan nozik yondashuvi va asarning falsafiy mazmunini yanada chuqurroq ochib beruvchi ramziy ma'nodir. Bu ism orqali muallif vaqtning o'tkinchiligi, lekin uning inson hayotiga olib keladigan ayovsiz taqdir zarbalarini ko'rsatadi. Zamon va otboqar so'zlari o'zaro uyg'unlashib, butun asar ruhiyatini ifodalovchi kuchli obrazga aylanadi.

"Zamon" – vaqtning ayovsiz oqimi va Bayna momoga bo'ysunmasligi. Ismdagi "Zamon" so'zi bir qarashda oddiy vaqtni anglatadi, ammo hikoya kontekstida bu so'z fojeaviy taqdir va ayovsiz hayot oqimini bildiradi. Bayna momo uchun vaqt bir joyda to'xtab qolgandek, u o'zining o'tmishdagi azoblari va yo'qotishlari ichida yashaydi. Biroq zamon hech kimni kutmaydi, u o'z oqimini davom ettiradi va hech bir inson unga qarshi tura olmaydi. Zamon otboqar ismida vaqt shaxsiylashtirilgan, ya'ni u endi oddiy vaqt emas, balki fojea keltiruvchi kuch sifatida namoyon bo'ladi. Bayna momoning hayotidagi eng katta fojia – uning eri va o'g'lining o'limi – aynan shu "zamon" tomonidan olib kelinadi.

Nazar Eshonqulning "Shamolni tutib bo'lmaydi" hikoyasida Bayna momo ismi oddiy nomlanish bo'lib qolmay, balki asarning ruhiy va falsafiy qatlamlarini ochib beruvchi chuqur ramziy ma'no kasb etadi. Adibning ismlar poetikasiga e'tibori bu obrazda ham yaqqol ko'rinadi.

"Bayna" – Oraliq holat va o'rtada qolgan ruhiyat. Ismdagi "Bayna" so'zi arabcha kelib chiqishga ega bo'lib, arabchadan o'zbekchaga bu so'zni tarjima qilsak "o'rtada", "oraliqda", "ikki narsa orasida" degan ma'nolarni bildiradi. Bu ma'no Bayna momoning ruhiy holati va hikoyadagi o'rnini ramziy tarzda ochib beradi. Demak yozuvchi hikoya qahramonining ismini aynan Bayna ismi bilan nomlashi ham bejiz emas ekan. Haqiqatdan asarning voqealar tasviriga e'tibor bersak Bayna momo o'tmish va bugunning orasida qolib ketgan tamomila o'ziga xos qahramon.

XULOSA (CONCLUSION)

"N. Eshonqul - milliy istiqlool davri o'zbek nasriga yangi ohang olib kira oldi. Uning "Shamolni tutib bo'lmaydi" hikoyasi ifodaning qabariqligi, tasvir markaziga olingan shaxs tabiatining mutlaqo kutilmagan va yangiligidan tashqari ohangning o'zgachaligi bilan ham kishini hayratga soladi. Shu vaqtga qadar bu tahlit ko'p qatlamli, zalvorli, hikoya maromining o'zi bilan badiiy kayfiyat hosil qila biladigan nasr namunasi milliy adabiyotimizda yo'q edi hisob.

Nazar nasrimizni shunday ohang bilan boyitdiki, bu ohang o'zbek millatiga xos bo'lgan jihatlarni aks ettirish imkoniyati jihatidan tengsizdir" [1:81].

Nazar Eshonqul asarlarini shunchaki o'qib bo'lmaydi. Uning hikoya va qissalarini o'qiyotgan kitobxon o'zidan – o'zi chuqur fikrlashga, voqealar ortida yashiringan falsafiy qatlamlarni anglashga majbur bo'ladi. Har bir asar, har bir satr – bu hayotning ko'zga ko'rinmas, lekin yurak bilan seziladigan in'ikosi. Yozuvchining qaysi bir asariga murojaat qilmaylik, unda biz ilg'ab yetmagan hayot haqiqatlari, insoniy mohiyatning nozik jihatlari yashiringan. Nazar Eshonqul ijodi bizni faqat voqealar bilan emas, balki voqealar ortida yashiringan teran ma'no bilan o'ylashga undaydi. Yozuvchining asarlarida aks etgan real voqelik oddiy tasvir emas. U hayotning tashqi ko'rinishidan tashqari, ichki ziddiyatlarini, inson qalbidagi kurash va iztiroblarni, ruhiyatini ko'rsatadi. Hatto oddiy voqeada ham falsafiy chuqurlik, hayotning murakkab va ba'zan og'riqli haqiqatlari yashiringan. Nazar Eshonqul shunchaki yozmaydi, voqealarni shunchaki aks ettirmaydi. U har bir satrida o'quvchini o'z hayoti, o'z kechmishlari va kelajagi haqida o'ylashga undaydi. Kechani bugunda, bugunni kechada ilg'atib, vaqt va makon chegaralarini badiiy ruh bilan yengib o'tadi. To'g'ri, yozuvchining ko'plab asarlarida qorong'ulik, og'irlik, yurakni siquvchi hissiyotlar hukmronlik qiladi. Bu asarlar qorong'ulik kayfiyatni uyg'otishi mumkin, lekin haqiqiy adabiyot aynan shunday bo'ladi – u bizni bezovta qiladi, o'ylantiradi, tinch qo'ymaydi. Nazar Eshonqulning asarlaridagi shu og'irlik ham hayotning boshqa bir qirrasini, inson ruhining eng nozik va sinovli daqiqalarini ko'rsatadi.

Haqiqiy adabiyotni anglagan kitobxon yozuvchining ushbu "og'ir" asarlaridan hayotning haqiqiy mohiyatini topadi. Bu asarlar insonni o'z ichki olamiga nazar solishga, ba'zan esa hayotning achchiq haqiqatlari bilan yuzmayuz kelishga majbur qiladi. Nazar Eshonqul ijodining asl jozibasi ham shunda – u o'quvchini o'ziga maftun qilibgina qolmay, uni o'ylantiradi, ruhini uyg'otadi va hayotga boshqacha nigoh bilan qarashga undaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Yo'ldoshev Q. Yoniq so'z. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006. – 548 b.
2. Nazar Eshonqul. Saylanma I. -Toshkent: Akademnashr, 2022. – 512 b.
3. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – 480 b.
4. Yo'ldosh Q., Yo'ldosh M. Badiiy tahlil asoslari. - Toshkent, 2016. – 302 b.

TALABALAR O'RTASIDA HUQUQBUZARLIKNI OLDINI OLISHNING INNOVATSION USULLARI

Shamshimetov Timur Tashtemirovich
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU tadqiqotchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada talabalar orasida huquqbuzarlik holatlari, ularning sabablari va ularni oldini olishda innovatsion yondashuvlarning samarasi tahlil qilinadi. Talabalarning nazoratsiz qolishi ular tomonidan huquqbuzarliklar sodir etilishi uchun imkon berish demakdir. Shu bois talabalar qonunbuzarligiga yo'l qo'ymaslik, huquqbuzarlik harakatlarini oldin olish bo'yicha qator vazifalar bor. Bu vazifalarni muvaffaqiyatli bajarishda yoshlarning g'ayriijtimoiy va noqonuniy xatti-harakatlariga yo'l ochuvchi pirovard sabablarni aniqlash, bu sabablar bilan kurashish usul va vositalarini aniqlash hamda tahlil qilish zarurati mavjud. Yoshlar, jumladan, yurtimiz oliy ta'lim muassasalarida ta'lim olayotgan yigit-qizlarning huquqbuzarlik holatlariga aralashib qolmasliklari, bunday ko'ngilsiz vaziyatlarni erta aniqlab, uni bartaraf etishning pedagogik mexanizmlarini ishlab chiqish dolzarb vazifadir.

Kalit so'zlar: talabalar, huquqbuzarlik, innovatsiya, gamifikatsiya, mentoring, raqamli ta'lim.

Kirish

Globallashtiruv, urbanizatsiya va raqamli transformatsiyalar yoshlarning ijtimoiy hayotiga faol kirib kelmoqda. Shu bilan birga, talabalar o'rtasida sodir etilayotgan huquqbuzarliklar sonining ortib borayotgani dolzarb muammoga aylanmoqda. Bu holat oliy ta'lim muassasalarida tarbiyaviy ishlarning mazmun va shakllarini yangilash, innovatsion yondashuvlarni joriy etishni talab qilmoqda. Ayniqsa, huquqbuzarlik holatlari bugungi kunda oliy ta'lim muassasalari oldida turgan dolzarb vazifalardan biridir. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, talabalar orasida ma'muriy va jinoyat xarakteridagi huquqbuzarliklar soni oshib bormoqda²⁶⁹. Shu sababli, an'anaviy tarbiyaviy metodlar o'rniga innovatsion yondashuvlarni joriy qilish zaruriyati ortib bormoqda.

Huquqbuzarliklarning sabablari va turlari

Talabalar orasida uchraydigan huquqbuzarliklar turlicha bo'lib, ular quyidagi guruhlariga ajratiladi:

Ma'muriy huquqbuzarliklar (ichki tartibni buzish, jamoat joyida odobsizlik);

Jinoyatlar (firibgarlik, o'g'rilik, zo'ravonlik);

Akademik intizomni buzish (ko'chirish, plagiat);

Internet va raqamli makonda sodir etiladigan huquqbuzarliklar (kiberjinoyatlar, kibertahdid)²⁷⁰.

Bu holatlarning yuzaga kelishiga bir nechta omillar sabab bo'ladi: ijtimoiy nazoratning susayishi, ota-ona e'tiborining yetishmasligi, huquqiy bilimning

²⁶⁹ Xudoyberdiyev R. Huquqbuzarlik va uni oldini olish. – Toshkent: Adolat, 2020. – 98 b.

²⁷⁰ Xudoyberdiyev R. Huquqbuzarlik va uni oldini olish. – Toshkent: Adolat, 2020. – 98 b.

yetarli emasligi, psixologik muammolar, ijtimoiy tarmoqlarning salbiy ta'siri va iqtisodiy qiyinchiliklar²⁷¹.

An'anaviy usullar va ularning kamchiliklari

Oliy ta'lim muassasalarida odatda tarbiyaviy suhbatlar, ma'ruzalar, ogohlantirishlar ko'rinishida olib boriladigan ishlar bilan cheklaniladi. Ushbu yondashuvlar ko'pincha talabalar e'tiborini tortmaydi, ularning faol ishtirokini ta'minlamaydi va natijadorlikni pasaytiradi²⁷².

Mazkur maqolada aynan talabalar o'rtasida uchraydigan huquqbuzarlik holatlari, ularning sabablari va bu borada innovatsion profilaktika choralari tahlil qilinadi.

Talabalar orasida huquqbuzarliklar sabablari va turlari

Talabalar orasidagi huquqbuzarliklar quyidagi guruhlariga bo'linadi:

Ma'muriy huquqbuzarliklar.

Jinoyat sodir etish (kiberjinoyatlar, firibgarlik).

Akademik tartibni buzish (ko'chirish, plagiat).

Etik qoidalarni buzish (bullying, tahdid).

Ularning asosiy sabablari esa:

Huquqiy bilim va madaniyatning pastligi.

Ijtimoiy muhitning salbiy ta'siri.

Shaxsiy muammolar va stress.

Iqtisodiy muammolar.

An'anaviy yondashuvlarning yetarli emasligi.

Ko'plab ta'lim muassasalarida hali ham og'zaki ogohlantirishlar, biryoqlama ma'ruzalar orqali tarbiyaviy ishlar olib boriladi. Bu yondashuvlar zamonaviy yoshlarning e'tiborini tortmaydi, ular bilan real aloqa o'rnata olmaydi.

Innovatsion yondashuvlar

1. Raqamli ilovalar va sun'iy intellekt

Huquqiy savodxonlikni oshirishda mobil ilovalar, masalan, "Huquqiy testlar" yoki "Men va qonun" kabi interaktiv vositalar orqali talabalar o'z bilimlarini tekshirishi mumkin. Sun'iy intellekt asosida individual huquqiy profil tuzish orqali talabalar xavf darajasini aniqlash imkonini beradi²⁷³.

2. Gamifikatsiya

Huquqiy ongni oshirishda o'yin usullari, masalan, viktorinalar, "huquqiy labirint"lar, simulyatsion sud mashg'ulotlari orqali ta'lim samaradorligi oshadi.

Ta'lim jarayonida o'yin elementlarini kiritish – masalan, "Huquqiy labirint" yoki sud protsessi simulyatsiyasi orqali talabalarning ishtiroki va qiziqishini

²⁷¹ Raximova Z. Internet xavfsizligi va yoshlar. // Yoshlar siyosati. – 2021. – №2. – B. 17–21.

²⁷² Tursunov I. Talabalar o'rtasida jinoyatchilikka olib keluvchi omillar. // Ijtimoiy fanlar. – 2022. – №4. – B. 35–39.

²⁷³ Ochilov A. Talabalarda huquqiy madaniyatni shakllantirish. // Pedagogika. – 2022. – №3. – B. 21–24.

oshirish mumkin. Bu usul nafaqat bilim, balki faol ijtimoiy munosabatni ham shakllantiradi²⁷⁴.

3. Peer mentoring

Yoshlar o'z tengdoshlari orqali o'rganishni afzal ko'rishadi. Shu sababli, iqtidorli talabalar orasidan huquqiy savodxon yetakchilar tayyorlanadi. Ular boshqa talabalar bilan suhbatlar, treninglar o'tkazish orqali samarali ta'sir ko'rsatadi²⁷⁵.

4. Interaktiv seminarlar

Amaldagi huquq-tartibot organlari vakillari (prokuror, sudya, IIB xodimi) ishtirokida mahorat darslari tashkil qilish talabalar uchun katta motivatsiya va tushuncha manbai bo'ladi. Real hayotiy misollar ularni chuqur o'ylashga undaydi²⁷⁶.

Sudya, prokuror, ichki ishlar xodimlari ishtirokida jonli uchrashuvlar tashkil etish, real hayotiy misollarni ko'rib chiqish orqali ta'sir kuchayadi.

5. Real voqealarga asoslangan film va podkastlar

Yoshlar multimedia vositalari orqali ma'lumotni tez va samarali qabul qiladilar. Real huquqbuzarlik holatlariga oid hujjatli filmlar, podkastlar va interaktiv videolar yordamida ularning ijtimoiy javobgarligi oshiriladi.

6. Media va kiberprofilaktika

YouTube, podkast va TikTok platformalari orqali ijtimoiy mas'uliyatli kontent tayyorlash va talabalar e'tiborini shu yo'l bilan jalb qilish mumkin. Shu bilan birga, kiberpatrullik guruhlarini shakllantirilib, salbiy axborotlar va xatarli kontent aniqlanadi va ogohlantiruvlar yuboriladi²⁷⁷.

Monitoring va tahlil tizimi

Innovatsion yondashuvlar samaradorligini aniqlash uchun raqamli monitoring tizimlarini joriy etish lozim. Maxsus platformalar orqali talabalar ishtiroki, bilim saviyasi va xavf darajasi baholanadi. Statistik ma'lumotlar asosida tahliliy hisobotlar tayyorlanadi²⁷⁸.

Raqamli makonda yuz berayotgan jinoyatlarga qarshi kurashish uchun maxsus kiberpatrul guruhlarini shakllantirish, ular orqali tahdidli kontent va salbiy ta'sirlarni aniqlash, talabalarni xabardor qilish muhim.

Monitoring va tahlil tizimini joriy etish

Innovatsion yondashuvlar samaradorligini baholash uchun muntazam monitoring tizimi joriy qilinishi kerak. Statistik ma'lumotlar asosida qarorlar

²⁷⁴ Fayzullayev M. Raqamli ta'lim texnologiyalari va sun'iy intellekt. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2021. – 112 b.

²⁷⁵ Saidov Sh. Gamifikatsiya va uning o'quv jarayonidagi roli. // Ta'lim va texnologiya. – 2023. – №1. – B. 10–13.

²⁷⁶ Karimova N. Peer-mentoring: Yangi avlodga yangi yondashuv. // Zamonaviy ta'lim. – 2022. – №2. – B. 14–18.

²⁷⁷ Karimova N. Peer-mentoring: Yangi avlodga yangi yondashuv. // Zamonaviy ta'lim. – 2022. – №2. – B. 14–18.

²⁷⁸ Nurmatov A. Sud-huquq tizimi va yoshlar. – Samarqand: Ilm Ziya, 2020. – 87 b.

qabul qilinadi, tahdid darajalari tahlil qilinadi va zaruriy choralar ishlab chiqiladi.

Talabalar o'rtasida huquqbuzarliklarning oldini olish uzoq muddatli va uzluksiz jarayondir. Axborot asrida bu jarayonga an'anaviy targ'ibot usulidan foydalanib yondashilsa, natijakorlik kam bo'ladi. Shu bois talabalar bilan profilaktik ishlarni olib borishda yangi pedagogik yondashuvlar, innovatsion usullar g'oyat zarur. Huquqiy tarbiyaning yuksakligi jinoyatlardan xoli jamiyatni shakllantirishning asosidir. "Huquq" va "tarbiya" tushunchalari hosilasi «huquqiy tarbiya» tushunchasi nafaqat ijtimoiy hayotda, balki yuridik fanda ham o'zining o'ta dolzarbligi bilan alohida o'rin tutadi. Sotsiolog va pedagoglar tarbiyani quyidagi turlarga ajratadilar, ya'ni: shajaraviy tarbiya, ijtimoiy tarbiya, diniy tarbiya, oila tarbiyasi, harbiy tarbiya, huquqiy tarbiya va shu kabilar. Huquqshunos olimlar tomonidan tarbiya siyosiy tarbiya, madaniy tarbiya, ma'naviy tarbiya, ekologik tarbiya, estetik tarbiya va huquqiy tarbiya kabi turlarga ajratilishi qayd etilgan. Huquqiy tarbiyaning maqsadi shaxsda qonunni hurmat qilish, unga itoatkorlik va rioya etish fazilatlarini shakllantirish, uning "huquqiy immunitet"ini shakllantirishdan iborat. Shu jihatdan ham huquqiy tarbiya masalasi yuridik fanda ham jamiyat farovonligining kafolati sifatida tadqiq etib kelinadi. Oliy o'quv yurti talabalari orasida huquqiy tarbiyani amalga oshirishda, ular tomonidan sodir etilishi mumkin bo'lgan huquqbuzarliklarning oldini olishda an'anaviy va innovatsion pedagogik yondashuvlarga tayaniladi. Chunki Talabalar yoshlarning intellektual jihatdan yuqori qatlami hisoblanadi. Intellektual yetuklik ma'lum normalar va huquqiy bilimlarni anglash, shuningdek, qonunlarga amal qilish bo'yicha mas'uliyatli bo'lishda ham birlamchi unsurdir. Sxematik ravishda talabalar o'rtasidagi subyekt muloqotining to'rtta asosiy turi mavjud²⁷⁹: pragmatistlar, ziyolilar, tafakkur qiluvchilar va taqlidchilar. Biz har bir turni intellektual rivojlanishga tayyorlik pozitsiyasidan kelib chiqib qisqacha tavsiflaymiz. Intellektual va ijodiy tipdagi talabalar o'zlarining intellektual salohiyatini rivojlantirishga qat'iy qaror qilishadi. Universitetda o'qishning yetakchi maqsadi intellektual va ijodiy o'zini o'zi anglash: intellektual yutuqlar va g'alabalar. Ular fundamental bilimlarni qabul qiladilar, voqealarning mazmuni va mohiyatiga kira oladilar va olimlar bilan hamkorlikka asoslangan haqiqiy ilmiy izlanishlarga kirishadilar. Ushbu turdagi talabalar mustaqil fikrlash, muammolarni ko'rish va ularni hal qilishning ilmiy asoslangan usullarini topish qobiliyati bilan ajralib turadi. Ular tomonidan asoslantirilgan ilmiy-tadqiqot faoliyati, ishtirok manfaatdor: uning shaxsiy ahamiyatini, qiziquvchanlik va amaliy va ilmiy vazifalarni rivojlantirishga munosib hissa istagi tushunish. Odatda, bu guruhga kiruvchi talabalar orasida huquqbuzarlar deyarli uchramaydi. Profilaktik tadbirlarni olib borishda ko'pincha shunday talabalar bilan hamkorlikda ishlash zarurdir.

²⁷⁹ Guerrero M. Managing conflict appropriately and effectively: An application of the competence model to Rahim's organizational conflict styles. *International Journal of Conflict Management*, 11 (3), 2000. – P. 200–226.

Pragmatik tipdagi talabalar universitetni keyingi kasbiy faoliyat va ijtimoiy rivojlanish uchun yangi resurslarni olish vositasi deb bilishadi. Pragmatistlar o'zlarining hayotiy kuchlarini natijaga yaqinlashtiradigan narsaga sarflashga tayyor. Ular amaliy bilimlarga ustuvor ahamiyat berishadi, shunda u haqiqiy aniq natija beradi. Pragmatistlar intellektual faoliyatining kuchi muayyan muammolarni hal qilish uchun resurslarni topish qobiliyatidir. Pragmatistlar o'zlarining professional istiqbollari ko'rishlari va buning uchun ishlashlari mumkin. Tadqiqot faoliyatida pragmatistlar, shu jumladan uchun sabab muvaffaqiyat, o'z-o'zini anglash va professional o'z-o'zini rivojlantirish uchun ehtiyoj bo'lishi mumkin. Pragmatist talabalar bilan ishlashda asosiy vosita rag'batdir. Odatda, pragmatistlarning jinoyatga moyilligi past bo'ladi. Ammo ular yutqazishni qabul qila olmasliklari, birinchi bo'lish istagi tufayli ko'pincha mayda bezorilik, iqtisodiy tipdagi ayrim qonunbuzarliklarga yo'l qo'yishlari mumkin²⁸⁰.

Tafakkur tipdagi talabalar bilish jarayoniga ijobiy moslashadi. Ular aqliy faoliyatning aniq refleksiv yo'nalishiga ega. Tafakkur qiluvchilarni o'quv jarayoniga kiritish o'z-o'zini bilishni rivojlantirish bilan birga keladi. Tafakkurchilar ma'lumotni shaxsiy ma'nolar orqali uzatishga qodir. Ular muhokamaga, muloqotga tayyor. Shu bilan birga, pragmatizmdan mahrum bo'lgan tafakkur haqiqiy muvaffaqiyatga erishishga to'sqinlik qiladi. Shu bois ayni tipdagi talabalarni oson manipulyatsiya qilish mumkin. Ular bilan ishlashda individual yondashuv zarur.

Taqlid tipdagi talabalar bilish jarayoniga qaraganda ko'proq diplom olishga e'tibor berishadi. O'quv jarayoniga qiziqish sust. Ular fikrlash qobiliyatlarini o'rganish bilan bog'liq bo'lmagan faoliyat sohalariga yo'naltiradilar. Ta'lim faoliyatida ular turli xil kommunikativ usullardan foydalangan holda o'quv jarayoniga taqlid qilish qobiliyatini namoyish yetadilar. Ushbu tur talabalarning intellektual salohiyatini oshirish uchun o'quv jarayonini qo'llab-quvvatlashning gumanistik yo'naltirilgan shakllari emas, balki o'qitishning taqlid va rasmiyatchilik darajasini pasaytirishdan iborat tashkiliy shakllar zarurligini aniq ko'rsatib turibdi. Profilaktik jarayonda biz ayni tipdagi talabalarga ko'proq e'tibor qaratishimiz kerak. To'rt turdagi talabalar auditoriyasida to'planishlari aniq. OTM maksimal darajada talabalarning individual fikrlash, mustaqil muhokama qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga bor rezervlarini ishga solishi kerak. Chunki ijodiy fikrlashsiz innovatsion tafakkurda siljish ro'y bermaydi. Tarbiya jarayoni ta'limga nisbatan murakkab kechadi. Tarbiyada kerakli natijaga tezda erishib bo'lmaydi. Buning uchun vaqt va bir qancha mutaxassislarining yetarlicha malakali metodlari kerak bo'ladi. Ta'lim va tarbiyaning ta'lim jarayonida uyg'unlashuvi uchun bilim dinamikasiga dialektik yondashuv talab etiladi. Bilimlarni o'stirish ularni qo'shish degani emas. O'stirish bu bilimlarni rivojlantirish, yangi bilim o'zlashtirilganda rivojlanishning yangi bosqichiga o'tishini ta'minlanishiga aytiladi. Bu sharoitda esa talabalarning

²⁸⁰ Califano J. The student revolution: A global confrontation. – Toronto, Norton, 1970.

xavfsizligini ta'minlash, ular orasida noxush vaziyatlarni oldini olishga qaratilgan ishlarni tizimli yo'lga qo'yish, jamoat xavfsizligini ta'minlash birlamchi vazifaga aylanadi.

Profilaktik tadbirlarga oid xulosalarini tahlil qilsak, OTMlarda talabalarni jinoyat k o'chasiga yetaklamaydigan, balki yoshlar uchun o'zini yaxshi his qiladigan va qiziqadigan xavfsiz joyni va sharoitlarni yaratish zarurligini anglashiladi. Huquqbuzarliklarning oldini olishda eng samarali shakli turli yoshdagi, ayniqsa, o'smirlarning manfaatlarini hisobga oladigan auditoriyadan tashqari ishlarning aniq

Xulosa

Talabalar orasidagi huquqbuzarliklarning oldini olishda innovatsion metodlardan foydalanish – bu zamon talabi. Raqamli texnologiyalar, psixologik yondashuv va tengdoshlar orqali o'qitish kabi metodlar huquqiy savodxonlikni oshirishga, profilaktika ishlarining sifatini yaxshilashga xizmat qiladi.

Innovatsion yondashuvlar – talabalar orasidagi huquqbuzarliklarning oldini olishda samarali va barqaror mexanizmdir. Yangi texnologiyalar, ijtimoiy psixologiya va ilg'or ta'lim metodlarini uyg'unlashtirgan holda olib borilgan ishlar huquqbuzarliklar sonini kamaytiradi, huquqiy ongini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xudoyberdiyev R. Huquqbuzarlik va uni oldini olish. – Toshkent: Adolat, 2020. – 98 b.
2. Raximova Z. Internet xavfsizligi va yoshlar. // Yoshlar siyosati. – 2021. – №2. – B. 17–21.
3. Tursunov I. Talabalar o'rtasida jinoyatchilikka olib keluvchi omillar. // Ijtimoiy fanlar. – 2022. – №4. – B. 35–39.
4. Ochilov A. Talabalarda huquqiy madaniyatni shakllantirish. // Pedagogika. – 2022. – №3. – B. 21–24.
5. Fayzullayev M. Raqamli ta'lim texnologiyalari va sun'iy intellekt. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2021. – 112 b.
6. Saidov Sh. Gamifikatsiya va uning o'quv jarayonidagi roli. // Ta'lim va texnologiya. – 2023. – №1. – B. 10–13.
7. Karimova N. Peer-mentoring: Yangi avlodga yangi yondashuv. // Zamonaviy ta'lim. – 2022. – №2. – B. 14–18.
8. Nurmatov A. Sud-huquq tizimi va yoshlar. – Samarqand: Ilm Ziyo, 2020. – 87 b.
9. Khudayberganova M. Kiberjinoyatchilik va yoshlar. // Yoshlar siyosati. – 2023. – №2. – B. 30–33.
10. www.edu.uz – O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining rasmiy sayti.

ABDURASHID NURMURODOV ROMANLARIDA URUSHNING BADIY TALQINI VA INSONIY FOJIALAR

Nurmuradova Dilovar Baxodirovna

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
tadqiqotchisi
uzbektili@mail.ru*

Annotatsiya

Mazkur maqolada Abdurashid Nurmurodov ijodidagi urush mavzusi badiiy talqin etilishi hamda insoniy fojialarning ifodalanish uslublari tahlil qilinadi. Muallif romanlarida urush nafaqat tarixiy voqelik sifatida, balki insoniy ruhiyat va hayotiy qadriyatlarni sinovdan o'tkazuvchi murakkab ijtimoiy jarayon sifatida tasvirlanadi. Asarda tasvirlangan qahramonlar orqali urushning ruhiy va ma'naviy oqibatlari ochib beriladi. Nurmurodovning badiiy uslubi, obrazlar tizimi va ramziy qatlamlari orqali urush fojealari keng qamrovda yoritiladi.

Muallifning "Qaldirg'ochlar qaytmasdi" romani asosida urushning bolalar, ayollar va oddiy insonlar hayotiga ta'siri, psixologik va ijtimoiy fojialar badiiy vositalar orqali yoritilishi ilmiy asosda tahlil etilgan. Maqolada badiiy uslub, ramzlar, ichki monologlar, detallar va urushning ruhiy ta'siri atroflicha ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Abdurashid Nurmurodov, urush mavzusi, badiiy talqin, fojia, obraz, o'zbek adabiyoti, roman, insoniylik, Vatan, realizm, qahramon, psixologik tahlil, bolalar obrazi, qaldirg'och ramzi.

Kirish

Urush insoniyat tarixidagi eng og'riqli va halokatli ijtimoiy hodisalardan biri bo'lib, u nafaqat siyosiy yoki harbiy jihatdan, balki ruhiy, ma'naviy va madaniy jihatdan ham jamiyatga chuqur ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, bunday jarayonlarning badiiy adabiyotda talqini kishining ruhiy olamiga yetkazilishi, inson qalbidagi kechinmalar, iztiroblar va fojialarning yoritilishi orqali namoyon bo'ladi. Adabiyot urushni statistik faktlar orqali emas, balki inson timsolida, uning qalbiy kechinmalari orqali anglatadi.

O'zbek adabiyotida urush mavzusi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab tobora keng miqyosda yoritila boshladi. Bu borada Oybek, G'afur G'ulom, Odil Yoqubov, Said Ahmad singari ijodkorlarning nomlari alohida tilga olinadi. XXI asr o'zbek nasrida esa urush mavzusi zamonaviy tarixiy-estetik qarashlar bilan uyg'unlashgan holda badiiy talqin qilinmoqda. Shu jihatdan Abdurashid Nurmurodov ijodi alohida e'tiborga loyiq.

Abdurashid Nurmurodov o'zining ko'plab roman va hikoyalarida urush va uning inson ruhiyatiga ta'sirini chuqur tahlil qilgan yozuvchilardan biridir. Uning asarlarida tarixiy haqiqat, badiiy xayol va insoniylik g'oyalari o'zaro chambarchas bog'langan. Ayniqsa, qahramonlarining ichki kechinmalari, ularning jamiyatga, vatan

va hayotga munosabati orqali urushning ko'zga ko'rinmas, ammo chuqur iz qoldiruvchi fojealari yoritiladi.

Mazkur maqolada Abdurashid Nurmurodov romanlarida urush mavzusining badiiy talqini hamda bu mavzu rasidagi insoniy fojialarning tasviri

tahlil qilinadi. Muallifning badiiy uslubi, obraz yaratish mahorati va voqelikni yoritish usullari orqali o'zbek nasrida urush mavzusining yangi bosqichdagi talqini ochib berishga harakat qilinadi.

Urush manzaralari va tarixiy fon

Abdurashid Nurmurodovning romanlarida urush voqealari faqat fon sifatida emas, balki badiiy tafakkur orqali teran tahlil etiladigan, ijtimoiy va ruhiy hayotning asosiy o'qini tashkil etadigan voqelik sifatida namoyon bo'ladi. Yozuvchining «Qaldirg'ochlar qaytmasdi», «O'tmish yo'llarida», «So'nmas yulduzlar» singari asarlarida tarixiy kontekst o'z o'rnida, ammo bu tarixiylik oddiy xronologik ketma-ketlikda emas, balki shaxsiy fojialar va hayotiy dramatism bilan uyg'unlashtirilgan holda ifodalanadi.

Muallif urush voqealarini tasvirlar ekan, ularni faqat jang maydoni, front chizig'i orqali emas, balki orqa safdagi og'ir mehnat, beva qolgan ayollar, yetim bolalar, kuchli ijtimoiy bosim ostida yashayotgan oddiy insonlar timsolida ko'rsatadi. Aynan shu yondashuv badiiy asarni soddalashtirilgan tarixiy tasvir emas, balki chinakam insoniy hujjatga aylantiradi²⁸¹.

Shuningdek, Nurmurodov asarlarida urush davri faqat bir avlod hayotiga emas, balki butun jamiyatning ruhiy holatiga ta'sir ko'rsatgan hodisa sifatida ko'riladi. Bu jihat yozuvchining voqealarga tarixiy emas, ruhiy-estetik yondashuvini ko'rsatadi. Jumladan, «Qaldirg'ochlar qaytmasdi» romanida frontdagi janglar emas, balki front ortidagi yetim bolalarning yashash kurashi markazga olinadi. Ular orqali muallif urushning eng og'ir oqibatlarini – mehrsiz ulg'ayish, ruhiy tanazzul, ma'naviy bo'shliq kabi muammolarni ochib beradi²⁸².

Nurmurodov o'z romanlarida urush manzaralarini ko'p hollarda xotiralar, tushlar, esdaliklar orqali bayon etadi. Bu uslubiy yondashuv badiiy voqealarning chuqur ruhiy qatlamini ochishga xizmat qiladi. Tarixiy haqiqatni shaxsiy fojialar orqali yoritish, badiiy estetikani kuchaytiradi va o'quvchiga chuqur taassurot qoldiradi.

Insoniy fojialarning tasviri

Abdurashid Nurmurodov romanlarida urush nafaqat global voqea, balki shaxsiy fojiaga aylangan muqaddas sinov sifatida namoyon bo'ladi. Uning asarlarida urush voqealari ko'proq oddiy insonlarning hayoti orqali talqin qilinadi. Jumladan, «Qaldirg'ochlar qaytmasdi» romanida yetim bolalar – Rahmatilla, Orifjon, Mahbuba kabi obrazlar orqali urushning insoniy talafotlari aniq va chuqur ko'rsatiladi²⁸³. Ularning bolalarcha quvonchlarga och bo'lgan ruhiy holati, hayotga ishonchini yo'qotib borayotgan fojiali kechinmalari butun roman davomida yetakchi mavqega ega.

Bu romanlarda fojia bir martalik hodisa emas, balki uzluksiz davom etayotgan ruhiy bosim sifatida tasvirlanadi. Qahramonlarning onalari, otalari,

²⁸¹ Nurmurodov A. Qaldirg'ochlar qaytmasdi. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2002. – 47-bet.

²⁸² O'sha asar, 89-bet.

²⁸³ Nurmurodov A. Qaldirg'ochlar qaytmasdi. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2002. – 102–106-betlar.

ustozlari, hamqishloqlari urush tufayli yo'qoladi, ayriliqlar esa ularni hayotdan sovutadi. Yozuvchi bu fojialarni patetik ohangda emas, balki sodda, ammo ta'sirchan tasvirlar orqali yoritadi. Jumladan:

“Rahmatilla tunlari hech qachon uxlab qolmasdi. Har kecha onasining chiroyli jilmaygan chehrasi ko'z oldiga kelardi. U bu jilmayishni unutmaslik uchun har safar uyg'onib, devorga qarardi”²⁸⁴.

Yana bir muhim jihat shundaki, Nurmurodov urushda qatnashgan yoki undan jabr ko'rgan qahramonlarini miy qiynalayotgan ichki iztiroblar bilan tasvirlaydi. Ular ko'pincha o'z-o'ziga savol beruvchi, hayotga ishonchini yo'qotayotgan, ammo baribir insoniylikni yo'qotmagan timsollardir. Bu xususiyat muallif asarlarida qahramonning nafaqat tashqi harakatlarini, balki ichki olamini chuqur yoritishga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, muallif urushning ayollar hayotiga ta'sirini ham alohida e'tibor bilan yoritadi. Asarlarda beva qolgan ayollar, farzandlarini yo'qotgan onalar, erkaksiz hayot og'irligini tortayotgan opa-singillar timsolida jamiyatdagi muvozanatning buzilishi aks ettiriladi. Bu obrazlar badiiy asarning fojiali mazmunini yanada boyitadi.

Nurmurodov ijodining bu jihati urush mavzusining faqat tarixiy emas, balki ijtimoiy-psixologik muammolar majmui sifatida talqin qilinishini ko'rsatadi.

Badiiy vositalar va uslublar

Abdurashid Nurmurodov urush mavzusini badiiy jihatdan chuqur va o'ziga xos yondashuv orqali yoritgan yozuvchilardan biridir. Uning asarlarida urush manzaralari va insoniy fojialar tasviri kuchli badiiy vositalar bilan boyitilgan. U realistik tasvir, ichki monolog, ramziy obrazlar, detal va psixologik tahlil kabi uslublarni ustalik bilan uyg'unlashtiradi.

Birinchidan, muallifning badiiy tafakkurida psixologik tahlil yetakchi o'ringa ega. Qahramonlarining ichki kechinmalari, ruhiy iztiroblari, qo'rquv va umidlari o'quvchining qalbiga bevosita ta'sir qiladi. Jumladan, “Qaldirg'ochlar qaytmasdi” romanida Rahmatillaning xotiralar, hayollar va tushlar orqali onasiga bo'lgan sog'inchini tasvirlashda psixologik uslub ustalik bilan qo'llanilgan²⁸⁵.

Ikkinchidan, yozuvchi urushni ko'rsatishda kontrast vositasidan keng foydalanadi: goho tabiatning sokin manzaralari, bolalikning beg'ubor damlari va hozirgi fojiali holatlar qarama-qarshi qo'yiladi. Bu orqali muallif urushning yovuzligini, inson tabiatiga begonaligini yanada chuqurroq anglatadi. Misol uchun, Rahmatilla eslaydigan onasi bilan o'rtadagi sokin, issiq suhbatlar orqasidan keladigan g'amgin yolg'izlik hissi orqali bu kontrast kuchayadi.

Uchinchidan, Nurmurodov ijodida simvol va ramzlar muhim rol o'ynaydi. Jumladan, qaldirg'ochlar obrazi nafaqat bolalik esdaligi, balki orzular, ezgulik va

²⁸⁴ O'sha asar, 56-bet.

²⁸⁵ Nurmurodov A. Qaldirg'ochlar qaytmasdi. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2002. – 73-bet

qaytmas umr ramzi sifatida takrorlanadi. Bu obraz o'quvchida estetik va hissiy taassurot uyg'otadi:

"U har gal qaldirg'ochlarni ko'rsa, yuragi ezilardi. Go'yo ular bolaligini, onasini, uyining issiq hidini eslatardi"²⁸⁶.

To'rtinchidan, muallif urush tasvirida dialog va ichki monologlar orqali qahramonlarning ruhiy olamiga chuqur kirib boradi. Bu uslubiy yondashuv o'quvchining voqealarga befarq bo'lmashligini, aksincha, ular bilan ruhiy hamnafas bo'lishini ta'minlaydi.

Abdurashid Nurmurodovning uslubi sodda, hayotga yaqin, ammo chuqur ma'no va estetik yuklama bilan boyitilgan. U tasvirlagan urush manzaralari va insoniy fojialar badiiy bo'yoqlari, ruhiy tahlillari bilan o'zbek adabiyotida alohida o'rin egallaydi.

Xulosa

Abdurashid Nurmurodov ijodida urush mavzusi faqat tarixiy voqelik sifatida emas, balki chuqur insoniy mazmun va ijtimoiy-falsafiy muammo sifatida talqin qilinadi. Yozuvchi o'z asarlarida urushning halokatli oqibatlarini, ayniqsa oddiy xalq, yetim bolalar, beva ayollar va urushdan qaytgan insonlarning ruhiy fojialarini jonli va ta'sirchan badiiy vositalar orqali ko'rsatadi. Ayniqsa, "Qaldirg'ochlar qaytmasdi" romanida bu jihatlar yorqin aks etgan.

Muallif realizm, psixologik tahlil, ichki monolog, ramz va detallardan foydalangan holda urush voqealarini chuqur estetik baholaydi. Uning qahramonlari orqali o'quvchi insoniy fojialar mohiyatini, hayotdagi qadriyatlarning urush tufayli qanday sinovdan o'tishini his etadi. Nurmurodov asarlarida urushga qarshi o'ziga xos badiiy norozilik, insoniyatga muhabbat, ezgulik va tinchlikka chorlov sezilib turadi.

Demak, Abdurashid Nurmurodov romanlarida urush mavzusi badiiy jihatdan chuqur o'rganilgan bo'lib, u o'zbek adabiyotida bu mavzuning rivojiga munosib hissa qo'shgan yozuvchilardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Nurmurodov A. Qaldirg'ochlar qaytmasdi. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2002.
2. Karimov M. O'zbek adabiyotida urush mavzusi. – Toshkent: Fan, 2010.
3. Ortiqov S. Adabiyot va urush: badiiy tahlillar. – Samarqand, 2015.
4. Yo'ldoshev A. Zamonaviy o'zbek romanlarida qahramon obrazining shakllanishi. – Buxoro: Adabiyot, 2020.
5. Qodirov H. Inson va urush: adabiy-falsafiy mulohazalar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018.

²⁸⁶O'sha asar, 91-bet.

